"रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः।
वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रविर्यथा ॥२॥
सोमपुत्त्रस्य चाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः।
वारिजैः स्यन्दनो युक्तस्तेनासौ याति सर्व्वतः ॥३॥
शुक्रस्य भूमिजैरश्वैः स्यन्दनो दशभिर्वृतः ॥ ४ ॥
अष्टाभिश्चाथ भौमस्य रथो हैमः सुशोभनः ॥५॥
बृहस्पतेरथाष्टाश्वः स्यन्दनो हेमनिर्म्मितः ॥६॥
रथस्तमोमयो ह्यश्वो मन्दस्यायसनिर्म्मितः। ७।
स्वर्भानोर्भास्करारेश्च तथा षड्भिर्हयैर्वृतः॥८॥६॥
एते महाग्रहाणां वै समाख्याता रथा नव।
सर्व्वे ध्रुवे महाभागा निबद्धा वातरश्मिभिः ॥
ग्रहर्क्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः।
भ्रमन्ति भ्रामयन्त्येनं सर्व्वाण्यनिलरश्मिभिः ॥"

इति कौर्म्मे ४० अध्यायः ॥ * ॥

श्रीजगन्नाथदेवस्य रथः यात्राशब्दे द्रष्टव्यः ॥*॥
(त्रिपुरदहनार्थं महेश्वरादिष्टा देवा येन प्रकारेण तद्रथं निर्म्मितवन्तस्तदाह। मात्स्ये। १३३। १३—७१।
"त्रिनेत्र एवमुक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमैः।
उवाच देवान् देवेशो वरदो वृषवाहनः ॥
व्यपगच्छतु वो देवा महद्दानवजं भयम्।
तदहं त्रिपुरं धक्ष्ये क्रियतां यद्ब्रवीमि तत् ॥
यदीच्छथ मया दग्धुं तत् पुरं सहदानवम्।
रथमौपयिकं मह्यं सज्जयध्वं किमास्यते ॥
दिग्वाससा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः।
तथेत्युक्त्वा महादेवं चक्रुस्ते रथमुत्तमम् ॥
धरां कूवरकौ द्वौ तु रुद्रपार्श्वचरावुभौ।
अधिष्ठानं शिरो मेरोरक्षो मन्दर एव च ॥
चक्रुश्चन्द्रञ्च सूर्य्यञ्च चक्रे काञ्चन-राजते।
कृष्णपक्षं शुक्लपक्षं पक्षद्वयमपीश्वराः ॥
रथनेमिद्वयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः।
आदित्यं पक्षयन्त्रं यन्त्रमेताश्च देवताः ॥
कम्बलाश्वतराभ्याञ्च नागाभ्यां समवेष्टितम्।
भार्गवश्चाङ्गिराश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥
शनैश्चरस्तथा चात्र सर्व्वे ते देवसत्तमाः।
वरूथं गगनं चक्रुश्चारुरूपं रथस्य ते ॥
कृतं द्विजिह्वनयनं त्रिवेणुं शातकौम्भिकम्।
मणिमुक्तेन्द्रनीलैश्च वृतं ह्यष्टमुखैः सुरैः ॥
गङ्गा सिन्धुः शतद्रुश्च चन्द्रभागा इरावती।
वितस्ता च विपाशा च यमुना गण्डकी तथा ॥
सरस्वती देविका च तथा च शरयूरपि।
एताः सरिद्वराः सर्व्वा वेणुसंज्ञाः कृता रथे ॥
धृतराष्ट्राश्च ये नागास्ते च वेश्यात्मकाः कृताः।
वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥
ते सर्पा दर्पसम्पूर्णाश्चापतूणेष्वनूनगाः।
अवतस्थुः शरा भूत्वा नानाजातिशुभाननाः ॥
सुरसा सरमा कद्रूर्विनता शुचिरेव च।
तृषा बुभुक्षा सर्व्वोग्रा मृत्युः सर्व्वशमस्तथा ॥
ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः।
गदा भूत्वा शक्तयश्च तदा देवरथेऽभ्ययुः ॥
युगं कृतयुगञ्चात्र चातुर्होत्रप्रयोजकाः।
चतुर्व्वर्णाः सलीलाश्च बभूवुः स्वर्णकुण्डलाः ॥
तद्युगं युगसङ्काशं रथशीर्षे प्रतिष्ठितम्।
धृतराष्ट्रेण नागेन बद्धं बलवता महत् ॥
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्व्वेदस्तथापरः।
वेदाश्चत्वार एवैते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
अन्नदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित्।
तान्यासन् वाजिनां तेषां भूषणानि सहस्रशः ॥
पद्मद्वयं तक्षकश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ।
नागा बभूवुरेवैते हयानां वालबन्धनाः ॥
ओङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः।
उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुबन्धेष्टयस्तथा ॥
यज्ञोपवाह्यान्येतानि तस्मिन् लोकरथे शुभे।
मणि-मुक्ता-प्रवालैस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
प्रतोदोङ्कार एवासीत् तदग्रञ्च वषट्कृतम्।
सिनीवाली कुहू राका तथा चानुमती शुभा ॥
योक्त्राण्यासंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
कृष्णान्यथ च पीतानि श्वेतमाञ्जिष्ठकानि च।
अवदाताः पताकास्तु बभूवुः पवनेरिताः ॥
ऋतुभिश्च कृतः षड्भिर्धनुः संवत्सरोऽभवत्।
अजरा ज्याभवच्चापि सावित्री धनुषो दृढा ॥
कालो हि भगवान् रुद्रस्तञ्च संवत्सरं विदुः।
तस्मादुमा कालरात्रिर्धनुषो ज्याऽजराभवत् ॥
सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः।
स इषुर्विष्णुसोमाग्नि-त्रिदैवतमयोऽभवत् ॥
आननं ह्यग्निरभवच्छल्यं सोमस्तमोनुदः।
तेजसः समवायोऽथ चेषोस्तेजो रथाङ्गधृक् ॥
तस्मिंश्च वीर्य्यवृद्ध्यर्थं वासुकिर्नागपार्थिवः।
तेजः संवसनार्थं वै मुमोचातिविषो विषम् ॥
कृत्वा देवा रथञ्चापि दिव्यं दिव्यप्रभावतः।
लोकाधिपतिमभ्येत्य इदं वचनमब्रुवन् ॥
संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवशत्रुजित्।
इदमापत्परित्राणं देवान् सेन्द्रपुरोगमान् ॥
तं मेरुशिखराकारं त्रैलोक्यरथमुत्तमम्।
प्रशस्य देवान् साध्विति रथं पश्यति शङ्करः ॥
मुहुर्दृष्ट्वा रथं साधु साध्वित्युक्त्वा मुहुर्मुहुः।
उवाच सेन्द्रानमरानमराधिपतिः स्वयम् ॥
यादृशोऽयं रथः कॢप्तो युष्माभिर्मम सत्तमाः।
ईदृशो रथसम्पत्त्या यन्ता शीघ्रं विधीयताम् ॥
इत्युक्त्वा देवदेवेन देवा विद्धा इवेषुभिः।
अवापुर्महतीं चिन्तां कथं कार्य्यमिति ब्रुवन् ॥
महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम सदृशो भवेत्।
मुक्त्वा चक्रायुधं देवं सोपास्य इषुमाश्रितः ॥
धुरि युक्ता इवोक्षाणो घटन्त इव पर्व्वतैः।
निश्वसन्तः सुराः सर्व्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
अहं सारथिरित्युक्त्वा जग्राहाश्वांस्ततोऽब्जजः ॥
ततो देवैः सगन्धर्व्वैः सिंहनादो महान् कृतः।
प्रतोदहस्तं सम्प्रेक्ष्य ब्रह्माणं सूततां गतम् ॥
भगवानपि विश्वेशो रथस्थे वै पितामहे।
सदृशः सूत इत्युक्त्वा चारुरोह रथं हरः ॥
आरोहति रथं देवे ह्यश्वा हरभरातुराः।
जानुभिः पतिता भूमौ रजोग्रासश्च ग्रासितः ॥
देवो दृष्ट्वाथ वेदांस्तानभीषून् प्रग्रहयान् भयात्।
उज्जहार पितृनार्त्तान् सुपुत्त्र इव दुःखितान् ॥
ततः सिंहरवो भूयो बभूव रथभैरवः।
जयशब्दश्च देवानां सम्भूतार्णवोपमः ॥
तदोङ्कारमयं गृह्य प्रतोदं वरदः प्रभुः।
स्वयम्भुः प्रययौ वाहाननुमन्त्र्य यथाजवम् ॥
ग्रसमाना इवाकाशं मुष्णन्त इव मेदिनीम्।
मुखेभ्यः ससृजुः श्वासानुच्छ्वसन्त इवोरगाः।
स्वयम्भुवा चोद्यमानाश्चोदितेन कपर्द्दिना।
व्रजन्ति तेऽश्वा जवनाः क्षयकाल इवानिलाः ॥
ध्वजोच्छ्रयविनिर्म्माणे ध्वजयष्टिमनुत्तमाम्।
आक्रम्य नन्दी वृषभं तस्थौ तस्मिञ्छिवेच्छया ॥
भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दण्डहस्तौ रविप्रभौ।
रथचक्रे तु रक्षेते रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥
शेषश्च भगवान् नागः अनन्तोऽनन्तकरोऽरिणाम्।
शरहस्तो रथं याति शयनं त्यक्त्वा तदा ॥
यमस्तूर्णं समास्थाय महिषं चातिदारुणम्।
द्रविणाधिपतिर्व्यालं सुराणामधिपो द्विपम्
मयूरं शतचन्द्रञ्च कूजन्तं किन्नरं यथा।
गुहः आस्थाय वरदो युगोपमरथं पितुः ॥
नन्दीश्वरश्च भगवान् शूलमादाय दीप्तिमत्।
पृष्ठतश्चापि पार्श्वाभ्यां लोकस्य क्षयकृद्यथा ॥
प्रमथाश्चाग्निवर्णाभाः साग्निज्वाला इवाचलाः
अनुजग्मू रथं शार्व्वं नक्रा इव महार्णवम् ॥
भृगुर्भरद्वाज-वसिष्ठ-गौतमाः
क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः।
मरीचिरत्रिर्भगवानथाङ्गिराः
पराशरागस्त्यमुखा महर्षयः ॥
हरमजितमजं प्रतुष्टुवु-
र्वचनविधैर्विचित्रभूषणैः।
रथस्त्रिपुरे सकाञ्चनाचलो
व्रजति सपक्ष इवाद्रिरम्बरे ॥
करिगिरिरविमेघसन्निभाः
सजलपयोदनिनादनादिनः।
प्रमथगणाः परिवार्य्य देवगुप्तं
रथमभितः प्रययुः सदर्पयुक्ताः ॥
मकर-तिमि-तिमिङ्गिलावृतः
प्रलय इवातिसमुद्धतोऽर्णवः।
व्रजति रथवरोऽति भास्वरो
ह्यशनिनिपातपयोदनिस्वनः ॥" *॥)

अथ ज्योतिर्व्विदाभरणे रथकर्म्माह।
"लोलमैत्रलघुक्षिप्रकभेषु
स्यन्दनाखिलविधानमथाहुः।
सेनसद्गुरुवशाम्बुतपस्यैः
साधुराशिवति साश्रभिरङ्गे ॥"

अथ रथचक्रमाह।
"उष्णदृष्णिकरकीर्णपुरस्ता-
द्दैयस्त्रवलयं वलयस्य।
सप्तभागनिचितभ्रममग्रा-
दाविमध्यमनसो नवभागम्।
अग्रभे भवति संकलिरन्तः-
कूवरोडुनि जयोऽथ रथाङ्गे।

सन्धिभेऽथ त्रुटिरन्तरबन्धौ
भीतिरिष्टमनसो ननु गर्भे ॥'

अथ मुहूर्त्तगणपतौ रथकृत्यम् ।

"पुष्ये पुनर्व्वसुज्येष्ठानुराधा रेवती द्वयो ।
श्रवणादित्रिभे हस्तत्रितय रोहिणीमृगे ।
सार्के सौम्यदिने सौम्यविलग्ने रथकर्म्म सत ॥"

अथ ज्योति सागरे रथचक्रम् ।

"रथाकार लिखेच्चक्र भानुभान्नी विलोकयेत ।
रथाग्रे चीणि रत्नानि दद्यिमार्ग प्रदापयत ॥
अङ्गे त्वयाऽय चक्रे सन्धिदक्ष भद्दयम् ।
रथाग्रे च महीनपात मध्य चय सुखप्रदम् ॥'

इत्याद्यैर्ज्योतिर्व्विदलभरामेण क्रता शुभा दिष्ट ॥ * ॥ अस्यार्थ । अथानन्तर धीरा स्यन्दनानां रथानां अखिल सम्पूर्ण विधान कार्य्यमाहु कथयन्ति । केषु सौम्यनक्षत्राणि स्वाति पुनर्व्वसु श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा एतानि । मैत्रनक्षत्राणि मृगशिरा रेवती चित्रा अनुराधा एतानि । लघुनक्षत्राणि हस्ता अश्विनी पुष्या अभिजित एतानि । जिष्णु इन्द्रस्तद्भ ज्येष्ठा को ब्रह्मा तद्भ रोहिणी एतसु नक्षत्रेषु । पुन कषु सत्सद्गुणेषु इन सूर्य्य तन सह वर्त्तमानेषु । सतां शुभग्रहाणां द्युषु वारेषु । पुन कस्मिन् साधुराशिवति शुभग्रहराशियुक्त अङ्गे लग्ने सति । पुन कै यथा ख्यौ सप्तम स्थान अम्बु चतुर्थ तप नवम एतद्भवनस्थै साधुभि शुभग्रहैरिति । अथ रथचक्र नक्षत्रस्थापनम् । उच्यते । उष्णरश्मि सूर्य्यस्तस्य करे किरणे कोश्य धाम पुर कल्पाभिवखौयखभागप्रदश यस्य नच्च सङ्ख्येति तस्मात् अथात ख्या क्रान्तनक्षत्रात नयम प्रकटस्य वलयचक्र मस्तकस्थान अग्रभागमारभ्य यावन्मध्य मध्य भागपर्य्यन्त सुधिया अत्रवलय भचक्र दय न्यासीकरणं किम्भूत अग्रवलय नवभाग नवविभागे स्थितमिति यावत । पुन किम्भूत सर्व्वभागनिचितभम वामभागन याम्यभमभि मिति । अथास्य फलम् । अनस प्रकटस्य अग्रभ अग्रगतनक्षत्रमाने चन्द्रनक्षत्रे सद्बुद्धि गुरु भवति । क्रूवरोर्द्धभि युगन्धरगत नक्ष मानन्नक्षत्रे अन्तौ स्वाति मरण भवति । रथाङ्ग चक्रयुग्मे क्षयो भवति । सन्धिभे सन्धि गतनक्षत्रे अपद्रुति इयद्दरण भवति । अन्तरबन्धौ मध्यबन्धनगतनक्षत्रे भीति भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे इष्ट शुभ भवति । ननु निश्चितमिति । अस्यार्थ सुगमम् ।

रथक पु (रथ इव प्रतिकृति । कन् ।) मन्दिरा कारविशेष । यथा —

"चन्दनोत्र गन्धश्च रथकारान्तु निर्गम ।
परिधेर्द्धभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ॥
तन्मूलेनैव वा कुर्य्यात् रथकारान्तु निर्गमम् ।
रामचय न्यासयोग रथकत्रितय सदा ॥"

इति हरिभक्तिविलासे २० विलासे ॥

रथकट्या स्त्री (रथानां समूह इति । "खल गोरथात ।' इति पाणिनिसूत्रेण कठ्य । टाप ।) रथसमूह । तत्पर्य्याय । रथव्रज २ । इत्यमर । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ कट्या । इति पाणिनि । ४ । २ । ५१ ॥)

रथकर पु, (करोतीति । कृ + अच । रथानां कर ।) रथकार । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकार, पु (रथ करोतीति । कृ + अण ।) रथनिर्म्माणकर्त्ता । छुतार इति भाषा । स तु करणीगर्भे माहिष्याज्जात । (यथा वाज सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

"कौशल प्रमदे कुमारीपुत्र
मेधायै रथकार धैर्य्याय तक्षाणम् ।'

"रथकार माहिष्येण करिण्यां जातम् ।' इति तद्भाष्ये महीधर ॥) तत्पर्य्याय । तक्षा २ वर्द्धकि ३ त्वष्टा ४ काष्ठतक्ष ५ । इत्यमर ॥ सूत्रधार ६ वर्द्धकी ७ रथकर ८ काष्ठतक्षक ९ इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न्] पु (रथ कुटुम्बयितु धारयितु शीलमस्य । णिनि । यद्वा रथ एव कुटुम्बम् । तदस्यास्तीति । इनि ।) सारथि । इत्य मर । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्त पु (रथवत क्रान्त क्रमणमस्य ।) तालविशेष । यथा —

'अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्तत पर ।
सूर्य्यक्रान्तो विक्रान्तो वलभिन्नागपञ्चक ॥
इति पञ्चमहीनानां सज्ञा सप्त क्रमात्स्मृता ।'

इति सङ्गीतरत्नाकर ॥

रथगर्भक पु (रथो गर्भेऽस्य ।) स्कन्धवाह्य यानम् । नररथ । तत्पर्य्याय । कर्णीरथ २ प्रवहणम् ३ डयनम् ४ । इति हेमचन्द्र ॥

रथगुप्ति स्त्री परप्रहरणाभिघातरक्षार्थ रथस्य सन्नाहवदावरणकारि दृढचर्म्म । रथस्य गुप्ति काष्ठादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्य्याय । वरूथ २ । इत्यमर भरतश्च ॥

रथगोपन स्त्री (रथस्य गोपन शस्त्रादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्ति । इति हला युध ॥

रथचरण पु (रथचरण चक्र तदेव नामास्य ।) चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री रथस्य चरण ।) रथचक्रम् । यथा —

"रथ क्षौणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो
रथाङ्गे चन्द्राकौं रथचरणपाणि शर इति ।"

इति महिम्न स्तोत्रम् ॥

रथद्रु पु (रथनामा द्रु । यद्वा, रथस्य द्रुम । तत्रोपयोगित्वात् ।) तिनिशवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्य्याय ।

"तिनिश स्यन्दनो नेमी रथद्रुर्वञ्जुलस्तथा ।'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रथन्तर त्रि रथेन तरति य । इति मुग्धबोध व्याकरणम् ॥ (कल्पविशेष पु । यथा, मत्स्य पुराणे । ५१ । ३३—३४ ।

"रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य यत ।
सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् ॥
यत्र ब्रह्मवराहस्य चरित वर्ण्यते मुहु ।
तदष्टादशसाहस्र ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ॥'

रथेन तरतीति । तॄ + सज्ञायां भृतवृजि धारिषहितपिदम ।" ३ । २ । ४६ । इति खच । मुमच । अत्र मुनिपत्तिमात्रम् । नत्व वयवार्थानुगम । सामभेद, क्ली । यथा, ऋग वेदे । १ । १६४ । २५ ।

"जगता सिन्धु दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्य्यं पर्य्य पश्यत् ॥"

रथन्तरे एतन्नामके साम्नि । इति तद्भाष्य सायण । स्त्रियां ङीप । रथन्तरी । पौरवस्य ईलिनस्य भार्य्या । यथा महाभारते । १ । ९४ । १७ ।

"रथन्तर्य्यां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमांस्तत ।
इलिनो जनयामास दुष्मन्तप्रभृतीन् नृपान् ॥")

रथपर्य्याय, पु, (रथ पर्य्यायो यस्य ।) वेतस वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपाद, पु (रथस्य पाद ।) चक्रम् । इति हेमचन्द्र ॥

रथप्रा स्त्री, नदीविशेष । इति शब्दरत्ना वली ॥

रथयात्रा स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।) आषाढ़शुक्लद्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथा रोपणरूपोत्सव । यथा, स्कन्दपुराणे ।

"आषाढ़स्य सित पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य राम मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सव प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ।

तथा ।

ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ।
मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ।" इति तिथ्यादि तत्त्वम् ॥ * ॥

"नात श्रेय परो विष्णोरुत्सव शास्त्रसम्मत ।
रथयात्रैव यात्रायां सुखसाध्य प्रजापते ॥"

इति यात्रातत्त्वम् ॥ * ॥

अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रथाङ्ग क्ली, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमर ॥ (यथा, रघु । ७ । ४१ ।

"रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे
विलोलघण्टाक्वणितेन नाग ।"

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १४ । ८२ । १९ ।

"ध्वजे पताकादण्डेषु रथपक्षेषु चैव ह ।
अश्वेषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥"

सुदर्शनचक्रम् । यथा माघे । १ । २१ ।

"रथाङ्गभाजा पटलेन रोचिषा
मृषित्विष संवलिता विरेजिरे ॥")

रथाङ्ग पु चक्रवाकपक्षी । इत्यमर ॥ (यथ नैषधे । १८ । २५ ।

"विरहतरलभिन्ना स्त्राङ्गनन्यतिविरहार ।
मिह चक्रवर्त्ती वामसमाह रथाङ्गविहङ्गमा ।")

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ यस्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा भागवते । १ । ३ । ३८ ।
"सवेद धातुः पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्य्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥")

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाकृतिर्यस्याः । रथाङ्ग + ङीष् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यग्निपुराणम् । (रथन्तर इत्यपि पाठः ॥)

रथाभ्रः, पुं, वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथाभ्रपुष्पः, पुं, (रथाभ्रस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोही, [न्] पुं, (रथे अवरोहतीति । अव + रुह + णिनिः ।) रथस्थयुद्धकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽस्त्यस्येति । रथ + ठन् ।) रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १५ । ११ ।
"हस्ते तस्करकुञ्जर-
रथिकमहामात्रशिल्पिपण्यानि ॥")
तिनिशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन चरतीति । रथ + "पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।" ४ । ४ । १० । इति ष्ठन् । रथचारिणि, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

रथिनः, पुं, (रथस्य इनः प्रभुः । शकन्ध्वादित्वादकारलोपः ।) रथी । इत्यमरः ।२।८।७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽस्त्यस्येति । रथ + "मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ।" ५ । २ । १०६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इरच् ।) रथी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १७ ।
"अनुदेवान् रथिरो यासि साधन् ॥"
"रथिरः रथी ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रथी, [न्] पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ + इनिः ।) रथस्वामी राजादिः । तत्पर्य्यायः । रथिकः २ रथिनः ३ । इत्यमरः । २।८।७६ ॥ रथारोही ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ रथस्वामी ७ साराचः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्यन्दनारोहः ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ७ । ३७ ।
"पत्तिः पदातिं रथिनं रथेश-
स्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढ़म् ॥")

रथ्यः, पुं, (रथं वहतीति । रथ + "तद्वहति-रथयुगप्रासङ्गम् ।" ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।) रथस्य वोढ़ा घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ रथांशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २१ । ६ ।
"ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे ।"
"रथ्यं रथस्य नेतारम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३१ । ७ ।
"अश्विनं रथ्यो अयघीविमश्राः ।"
"रथ्यो रथसम्बन्धी अश्विनं सर्पणशीलोऽश्व इव ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथस्येदमिति । "रथात् यत् ।" ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।) क्ली चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथ्या, स्त्री, (रथानां समूहः । रथ + "खलगो-रथात् ।" ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथसमूहः । तत्पर्य्यायः । रथकट्या (ड्या) २ रथव्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥ आवर्त्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता । रथ + "रथाद्यत् ।" ४ । ३ ।१२१ । इति यत् । यद्वा, रथं वहतीति । "तद्वहतीति ।" ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।) पन्थाः । (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ६० ।
"पानागारेषु रथ्यासु सर्व्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पर्व्वतेषु वनेषु च ॥")
चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रद, उत्खाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । उत्खातमुत्खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं शूकरः । इति दुर्गादासः ॥

रदः, पुं, (रदतीति । रद विलेखने + पचादित्वात् अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४०६ ।
"क्षमसि प्रकटयसि रदं
करं प्रसारयसि त्वमपि श्वयसि ।
धिङ्मानं तव कुञ्जर
जीवं न जुहोषि जठराग्नौ ॥")
विलेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुषदन्तलक्षणं यथा,—
"विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः
शुभाः ।
तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥"
स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—
"कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमशठं हंसशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणान्तु रुचिरा शुभा ।
करालविषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ।
चौर्य्याय श्यामोसाश्च दीर्घा भर्त्तुश्च मृत्यवे ॥"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥ ७ ॥
दन्तलग्नस्य शुचित्वं यथा,—
"दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः ॥ ७ ॥
"दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्य्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेदशौचमत्यर्थं त्वग्वेधाद्व्रणे क्षते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ॥

रदच्छदः, पुं, (रदानां छद आच्छादकः ।) ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

रदनः, पुं, (रद्यतेऽनेनेति । रद + करणे ल्युट् । रदतीति । रद + ल्युर्वा ।) दन्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ (यथा, हरिवंशे । १३० । ८७ ।
"रदनैः पन्नगरिपुं करेण शिरसा तदा ।
ऐरावतो गजपतिराजधान नदंस्तथा ॥"
रद + भावे ल्युट् ।) उत्खनने, क्ली ॥

रदनच्छदः, पुं, (रदनानां छद आच्छादकः ।) ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २।६।९० ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"मांसलैश्च धनोपेता अवक्रैरधरैर्नृपाः ।
बिम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैः रूक्षैश्च खण्डितैः ।
विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ता स्निग्धा घनाः शुभाः ॥"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रदनी, [न्] पुं, (रदनौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति । रदन + इनिः ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

रदी, [न्] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति । रद + इनिः ।) हस्ती । इति हलायुधः ॥

रध, य ञ ऌ हिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रध्यति । ञ, रधिष्यति रत्स्यति । ऌ, अरधत् । इति दुर्गादासः ॥

रन्ज, म औ ञ } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रन्ज, य म औं ञ } (भ्वा०-दिवा० च-उभ०-वर्णान्तरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।) य ञ, रज्यति रज्यते । म, रजयति मृगान् मृगरमणादन्यत्र रञ्जयति पुत्त्रं पिता । औ रङ्क्ता । ञ, रजति रजते । रागो वर्णान्तरोत्पादनमासक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम + संज्ञायां क्तिच् । रन्तिस्वामी देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्रवंशीयनृपतिभेदः । स तु साङ्कृतिपुत्त्रः । इति मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते ।९।२१।२।
"गुरुश्च रन्तिदेवश्च संकृतेः पाण्डुनन्दन ! ।
रन्तिदेवस्य महिमा इहामुत्र च गीयते ॥"
अयं हि याज्ञिको दाताग्रगण्य इति पुराणेषु श्रूयते । एतद्यज्ञहतगोचर्म्मरसेनैव चर्म्मण्वती नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ । ८—९ ।
"राज्ञो महानसे पूर्व्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥
अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥
अतुला कीर्त्तिरभवत् नृपस्य द्विजसत्तम ! ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । २९ । १२२—१२८ ।
"उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ।
महानदी चर्म्मराशेरुत्क्लेदात् सुस्रुवे यतः ।
ततश्चर्म्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ।
सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् संप्रपद्यते ।
अन्वाहार्य्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ॥
घटाः पात्र्यः कटाहानि स्थाल्यश्च पिठराणि च ।
नासीत् किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥

सोढ़ते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसत् गृहे ।
आलभ्यन्त शतं गवां सहस्राणि च विंशतिः ॥
तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
सूपभूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्यमांसं यथा पुरा ॥")
कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रन्तुः, स्त्री (रमते अत्रेति । रम् + तुन् ।) वर्त्म । नदी । इति मेदिनी । त, ४८ ॥

रन्धनं, क्ली, पाकः । रधधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । यथा रन्धनाय स्थाली । इति अधिकरणप्रत्ययसारव्याकरणम् ॥ (रध + ल्युट् । नाशके, त्रि । यथा भागवते । ४ । १० । २८ ।
"यदनुध्यायते कार्ये सद्यःश्चाभद्ररन्धन ।"
'हे अभद्ररन्धन । अमङ्गलनाशन ।' इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

रन्धित, क्ली, (रध + क्त ।) व्यञ्जनद्रव्यम् । तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिर्यथा,—
"चङ्गेर्यां पात्रसम्भारे मार्गे वा धामवर्ज्जिते ।
स्थापयेद्गुणवान् सूदः सिद्धान्नं पात्रकान्तरे ॥
भक्तं सपावके स्थाप्यं न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ।
घृतं कांस्यायसे स्थाप्यं मांसं मांसभवे रसम् ।
स्थापयेद्राजते हैमे पात्रे लौहेऽथ काष्ठजे ।
पक्वादिकं विधं शाकं स्थाप्यं काष्ठाम्रलौहजे ।
पक्वान्नं पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्यं कांस्येऽथ दारुजे ।
धारयेत् सुपक्वं क्षीरं पार्थिवे वाथ कांस्यजे ।
पानीयं पायसं तक्रं मृण्मयेष्वेव धारयेत् ॥
काचजे स्फाटिके वाथ वैदूर्यादिविनिर्म्मिते ।
धारयेत् सर्व्वदा पात्रे रागषाडवशङ्कुकान् ॥
उक्तपात्रान्तरे स्थाप्यं तद्रसं तद्गुणापहम् ।
सर्व्वदा सुखदं ह्येतदन्यथा दोषकारकम् ॥"
इति सूपशास्त्रे पाकराजेश्वरः ॥

रन्ध्र, क्ली (रध्यति हिंसत्यनेनेति । रध + बाहुलकात् रक् ।) दूषणम् । (यथा, रघु । १२ । ११ ।
"रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥")
छिद्रम् । इति मेदिनी । (यथा, रघौ । १५ । ८७ ।
"स तत्र तथा ध्यात्वा रन्ध्रान् सद्योऽभवद्द्रुतः ।
प्राणदर्शनमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ।"
मनुष्यशरीरस्यरन्ध्राणि यथा —
नासावदनकर्णाक्षि द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्त्तिते ।
मलद्वाराणि प्राक्षानि रन्ध्रमुच्यते ।
इत्यम मस्तके प्राक् रन्ध्राणीति श्रुतौ विदुः ।
स्त्रीणामाधिकानि त्रीणि स्तनयोर्गर्भपथस्य च ।
कर्म्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि तानि तथा वाणि
नाभ ॥"
इति शाङ्गधरे पूर्व्वखण्डे पञ्चमोऽध्यायः ।
योनिः । यथा, महाभारते । १ । २८० । ५३ ।
"रन्ध्रागतमथात्मानां प्रियोऽङ्गस्य वल्लिताम् ।
मथ्राय व्यधिकस्तत्र प्राप्तो महामनाः ॥")

रन्ध्रकरटः, पुं, (रन्ध्रे करटः करटको यस्य ।) अश्वकण्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रन्ध्रबभ्रुः पुं, (रन्ध्रे मर्त्ते बभ्रुरिव रक्तः ।) उन्दुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रन्ध्रवंश, पुं (रन्ध्रविशिष्टो वंशः ।) छिद्रयुक्तवंशः । फाँपावाँश इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्वक्सारः २ कीचकाख्यः ३ मस्करः ४ वादनीयः ५ शुषिराख्यः ६ । अस्य गुणाः ।
"वंशौ त्वक्सौ कषायौ च किञ्चित्तिक्तौ च शीतलौ ।
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःपित्तदाहास्रनाशनौ ॥
विशेषो रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः ।
रुचिकृत् पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥'
इति राजनिर्घण्टः ॥

रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) रपति । वद कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

रफ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥

रफि इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) इ, रम्फति । इति दुर्गादासः ।

रबि, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) इ, रम्बति । इति दुर्गादासः ॥

रब, इ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० सेट् ।)

रव, पुं, शब्दः । रवधातोर्भावेऽलप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
"सुभटाट्टहृदे भट इव निद्रालसैश्च ।
प्रबुद्ध शङ्खपातैः स पश्यद्भैरवान् रवान् ॥")

रभ इ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० अक० सेट् ।) इ, रम्भते । ङ, रम्भते । इति दुर्गादासः ॥

रभ, औ ङ राभस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० अक० अनिट् । राभस्यमतत्सुकीभावः । निर्व्विचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ, रब्धा । ङ रभते साधुः पुण्ये । आङ्पूर्व्वोऽयमारम्भे । प्राज्ञः पठितुमारभते शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

रभसः, पुं (रभ्यमिति । रभ + "अत्यविचमितमिनमिरभिलभीति ।" उणा० ३ । ११७ । इति असच् ।) वेगः । (यथा, माघे । ८ । ७२ ।
"रभसोत्थितामुपगतः सहसा
परिरभ्य कश्चन वधूमवधन ।")
हर्षः । इति मेदिनी । स, १९ ॥ (प्रेमोत्साहः । यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
"मन्दिर रभसविभव वरिहम्यतु सुखतैव ।"
"रभसस्य प्रेमोत्साहस्य ।" इति तट्टीकायां बोधिनी ।) सरम्भः । यथा माघे । ११ । १८ ।
"प्रमदमदनमादद्यौवनोद्दामरामा
रमणरभसखेदस्वेदविच्छेदः ।"
सम्भ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १८ ।
"क्वचरद्गा नाव्यसुचरतानि
रियतिश्च सरभसं ध्वारभि ।")
पौर्व्वापर्य्यविचारः । रभसः । औत्सुक्यमिति कश्चित् । क्रियामात्रे रभसा च दृश्यते । इति शब्दः । (यथा किरातार्ज्जुनीये । ५ । १ ।
"अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो
रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमालयमुच्छ्रितं
समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥")
(यथा महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
'सर्व्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
वङ्काशी विप्रतीपश्च वान्योऽपि रभसः सदा ॥"
महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ।)
यदा तु रभसगुणयोगात्तस्य आदित्वात् अप्रत्यये तद्वति वर्त्तते तदा वाच्यलिङ्गता स्यात् । इति लिङ्गादिसंग्रहे भरतः ।
स्वनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥

रमु उ इ ङ औ क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० अक० अनिट् । क्वावेट् ।) रेफादिः । उ रमित्वा । रन्त्वा । ङ रमते । ण, राम रमः । औ रन्ता । इति दुर्गादासः ॥

रम, पुं (रमते इति । रम् + पचाद्यच् ।) कान्तः । (यथा किरातार्ज्जुनीये । ५ । २० ।
"निधिगुह्यकाधिपरमे परमे ।")
रक्ताशोकवृक्षः । कामदेवः । इति मेदिनी । मे २५ ॥ रमणम् । रमधातोर्भावेऽलप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

रमकः पुं (रमते इति । रम् + "रमेरश लो वा ।" उणा० ३ । ३३ । इति वुन् ।) कान्तः । इत्युणादिकोषः ॥

रमठ, क्ली, (रम + अठन् ।) हिङ्गु । इत्युणादिकोषः ॥ (जनपदविशेषे पुं । तद्देशवासिनि त्रि । यथा महाभारते । २ । ५१ । २३ ।
"आगुडान् रमठान् मध्वान् श्वीराभ्यानय तङ्गनान् ॥")

रमठध्वनि, पुं (रमठ इति शब्देन ध्वन्यते कथ्यते इति । ध्वन् + इन् ।) हिङ्गु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रमण, क्ली, (रमयतीति । रम् + णिच् + ल्यु ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी । जघनम् । इति हेमचन्द्रः । (रम् + भावे ल्युट् ।) रमणम् । तत्पर्य्यायः । अग्राम्यधर्म्मकम् २ ग्राम्यधर्म्मः ३ सुरतम् ४ रतम् ५ सम्प्रयोगः ६ निधुवनम् ७ मैथुनम् ८ रतिः ९ उपसदम् १० धर्षणम् ११ क्रीडारत्नम् १२ महासुखम् १३ विभदम् १४ योगमिथुनम् १५ अभिमानितम् १६ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, माघे । ११ । १८ ।
विरचय कमलगन्धैर्भ्रमयन् भृङ्गमाला
सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा
रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्षः ॥")
क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् । (रमु आक्रीडनम् । यथा भागवते । १० । २ । २६ ।
"रामं त आदरमणार्हं वनगुञ्जनाग ।"
"क्रीडस्य रमणान् रमणान्" इति तत्

स्वामी॥ वनविशेषः। यथा, हरिवंशे।१५५।२२।
"भाति चैत्ररथश्चैव नन्दनश्च वनं महत्।
रमणं भावनं चैव वेणुमन्ते समन्ततः॥")
रमणः, पुं, (रमते रमयतीति वा। रम् + णिच् वा + ल्युः।) पतिः। (यथा, कुमारे। ४। २१।
"वचनीयमिदं व्यवस्थितं
रमण! त्वामनुयामि यद्यपि॥"
रमयति स्त्रीपुरुषयोः अन्तःकरणमिति। रम् + णिच् + ल्युः।) कामदेवः। इति मेदिनी। णे, ७२॥ गर्द्दभः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८१॥ वृषणः। इति शब्दचन्द्रिका॥ महारिष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥ (धरवसुपुत्त्राणामन्यतमः। यथा, मात्स्ये। ५। २४।
"कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च
मनोहरा धरात् पुत्त्रानवापाथ हरेः सुता॥"
रमणीये, त्रि। यथा, भागवते। ४। ६। १०।
"रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोषिताम्॥")
रमणकं, क्ली, (रमन्ते लोका अत्र। रम् + ल्युट्। संज्ञायां कन्।) जम्बुद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः। स तु रम्यकवर्षः। यथा,—
"एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन।
कुरुवर्षं सिन्धुकूलात् शृङ्गवानवधिः स्मृतः॥
हिरण्मयं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते।
रम्यकञ्च ततो वर्षं नीलकस्यावधिः स्मृतः॥"
अपि च।
शेष उवाच।
"दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः॥
शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे सुप्रियदर्शनाः।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च।
जीवन्ति ते महाभाग नित्यं मुदितमानसाः॥"
इति पाद्मे भूखण्डे १२८। २२६ अध्यायौ॥
(अन्यत् रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ वीतिहोत्रस्य पुत्त्रभेदः। यथा, भागवते। ५। २०। ३१।
"तद्द्वीपस्याधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजौ रमणकधातकनामानौ वर्षपती नियुज्य स्वयं पूर्व्वजवद्भगवत्कर्म्मशील एवास्ते॥")
रमणा, स्त्री, रमणी। इत्यमरटीका॥ (पीठस्य शक्तिविशेषः। यथा, देवीभागवते। ७।३०।६७।
"रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती॥")
रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति। रम + ल्युट्। ङीप्।) नारी। इति मेदिनी। णे, ७२॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषः। या वपुर्गुणोपचारेण सौभाग्येन कान्तं रमयति सा। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ५२। २१४॥
"रथेन रमणीयुक्तः प्रजानां दत्तकौतुकः॥")
बालाखवृक्षः। यथा,—
"बाला च रमणी रामा वन्ध्या कालकलापि च॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥
रमणीयं त्रि, (रम् + अनीयर्।) सुन्दरम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ११।
"वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्
दशमुखमौलिबलिं रमणीयम्॥")
रमण्यं, त्रि, (रम् + "ऋरम्योश्च।" उणा० ३। १०१। इति अन्यप्रत्ययः। रमणीयम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥)
रमतिः, पुं, (रमतेऽस्मिन् इति। रम् + "रमेर्नित्।" उणा० ४। ६३। इति अतिप्रत्ययः। नित्त्व।) नायकः। स्वर्गः। इति मेदिनी। ते, १४३॥ काकः। इति शब्दरत्नावली॥ कालः। कामदेवः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
रमा, स्त्री, (रमयतीति। रम् + णिच् + अच्। टाप् च।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। मे, २५॥ (यथा, भागवते। ३। ८। २३।
"एष प्रसन्नवरदो रमयात्मशक्त्या
यद्यत् करिष्यति गृहीतगुणावतारः॥"
यथा च।
"रमा यत्र नवाक् तत्र यत्र वाक् तत्र नो रमा।
ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च त्वयि॥"
इत्युद्भटः॥)
शशिध्वजराजकन्या। सा कल्किदेवेन विवाहिता। यथा,—
"ततः शशिध्वजो राजा गृहादाहूय पुत्त्रकान्।
सुशान्ताया मतिं बुद्ध्वा रमां प्रादात् स कल्कये॥"
इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः॥
शोभा। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। १४५।
"रेवती रतिसन्दम्या रत्नगर्भा रमा रतिः॥"
रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति।) श्रीकृष्णः। यथा। रमाधवः पूज्यो माधवत्वात्। इत्यवयवग्रन्थे जगदीशः॥
रमानाथः, पुं, श्रीकृष्णः। रमा लक्ष्मीस्तस्या नाथः स्वामी। इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नः॥
रमापतिः, पुं, (रमायाः पतिः।) श्रीकृष्णः। यथा, मुग्धबोधव्याकरणे।
"मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः।
मुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः॥"
(यथा च देवीभागवते। १। ५। ८।
"दत्त्वा भारं धनुष्कोट्यां निद्रामाप रमापतिः॥")
रमाप्रियं, क्ली, (रमायाः प्रियम्।) पद्मम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
रमावेष्टः, पुं, (रमया वेष्ट्यतेऽसौ। वेष्ट + घञ्।) श्रीवासः। इति राजनिर्घण्टः॥
रमिता, त्रि, (रम् + णिच् + क्त। टाप्।) रतिप्रापिता। यथा,—
"त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता।
सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
"व्रजयुवतिर्गोपवधूः सुररिपुणा श्रीकृष्णेन परिरमिता सती प्रमदं हर्षं इता गता। किम्भूता। त्वरितगतिः त्वरिता शीघ्रा गतिर्यस्याः सा तथा। पुनः किम्भूता तरणिसुताविपिनगता यमुनासम्बन्धिवनमुपागता। किम्भूतेन रतिगुरुणा रतौ शृङ्गारे गुरुणा उपाध्यायेन। अयमभिप्रायः। स्वयं रतिकुशलो नायिकाश्च रतिमध्यापयति।" इति तट्टीका॥
रमेश्वरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता वा।) विष्णुः। यथा,—
"श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे
भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ।
चाणूरमर्द्दन हृषीकपतेऽमुरारे
त्वाख्या भटा य इति सन्ततमामनन्ति॥"
इति काशीखण्डे हरिहरस्तोत्रम्॥
रम्भः, पुं, (रम्भते रागलङ्घनादिकमनेनेति। रभि + कर्म्मणि घञ्।) वेणुः। (रम्भते उद्यमशीलो भवति निरन्तरमुद्गरभरणायेति भावः। रभि + अच्।) वानरविशेषः। इति मेदिनी। भे, ७॥ महिषासुरपिता। यथा,—
श्रीशौर्व्व उवाच।
"आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा।
चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः॥
अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भमुक्तवान्।
प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यथेप्सितम्॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम्।
अपुत्त्रोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः॥
मम जन्मत्रये पुत्त्रो भवान् भवतु शङ्कर।
एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रत्युवाच वृषध्वजः॥
भवत्वेतद्वाञ्छितं ते भविष्यामि सुतस्तव।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत॥
रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षोत्फुल्लविलोचनः।
पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददर्श महिषीं शुभाम्॥
त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम्।
स तां दृष्ट्वाय महिषीं रम्भः कामेन मोहितः॥
दोर्भ्यां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम्।
तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा॥
दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः॥"
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः॥
(असौ एव जन्मान्तरे रक्तवीजो जातः। एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते। ५।२।१८-४८।
व्यास उवाच।
"दनोः पुत्त्रौ महाराज! विख्यातौ क्षितिमण्डले।
रम्भश्चैव करम्भश्च भ्रातरौ दानवोत्तमौ॥
तावपुत्त्रौ महाराज! पुत्त्रार्थं तेपतुस्तपः।
बहून् वर्षगणान् कामं पुण्ये पञ्चनदे जले॥
करम्भस्तु जले मग्नश्चकार परमं तपः।
वृक्षं रसालवटं प्राप्य च रम्भोऽग्निमसेवत॥
पञ्चाग्निसाधनासक्तः स रम्भस्तु यदाभवत्।
ज्ञात्वा शचीपतिर्दुःखमद्धयौ दानवौ प्रति॥

गत्वा पञ्चनदे तत्र यागस्य चकार ह।
ग्राहस्तु करम्भन्तु तदा जग्राह पादयोः ।
निनाय च स दुष्टं करम्भं दुष्टचेतसम् ।
भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रम्भः कोपपरिप्लुतः ।
स्वशीर्षं पावके होतुमैच्छच्छित्त्वा करेण च ।
प्रगृह्य मौलिं वामेन क्रोधसंयुतः ।
दक्षिणेन करेण च महात्मा खड्गमनुत्तमम् ।
छेत्तुं न शीर्षं तस्याग्निर्धृत्वा प्रतिबोधयन् ।
उवाच दैत्य मूर्खोऽसि स्वशीर्षं छेत्तुमिच्छसि ।
आत्महत्यातिदुःसाध्या कथं त्वं कामसुन्दर ।
वरं वरय भद्रं ते यच्च मनसि वर्तते ।
मा म्रियस्व मरणाद्य किञ्चित् कार्यं भविष्यति ।

व्यास उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं रम्भः पावकस्य शुभं वचः ।
ततोऽब्रवीद्वचो रम्भस्त्यक्त्वा खड्गकलापकम् ।
यदि तुष्टोऽसि देवेश देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्मे परबलार्दनः ।
अजेयः सर्वथा स स्याद्देवदानवमानवैः ।
कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकाभिवन्दितः ।
पावकस्तं तथेत्याह भविष्यति तवेप्सितम् ।
पुत्रस्तव महाभाग । मत्प्रसादादिहाधुना ।
यस्यां चित्तं तु रम्भ । त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।

व्यास उवाच ।

तस्यां पुत्रो महाभाग भविष्यति बलाधिकः ।
इत्युक्तो वह्निना रम्भो वचनं चित्तरञ्जनम् ।
श्रुत्वा प्रणम्य प्रययौ वह्निं तं दानवोत्तमः ।
यक्षैः परिवृते स्थाने रमणीये श्रियान्वितम् ।
दृष्ट्वा यक्षगणान् मार्गे महिषीं दानवोत्तमः ।
मत्तां रूपवतीं चित्रां त्रिहायणीं च योषितम् ।
सा समागाच्च तरसा कामयन्ती सुखान्विता ।
रम्भोऽपि सङ्गमं चक्रे भवितव्यप्रचोदितः ।
सा तु गर्भवती जाता महिषी तस्य वीर्यतः ।
तां गृहीत्वाथ पातालं प्रविवेश मनोहरम् ।
महिषैश्चाथ तां रक्षन् प्रियामनुमतां किल ।
कदाचिन्महिषश्चान्यः कामार्तस्तामुपाद्रवत् ।
धावमानन्तु तं दृष्ट्वा दानवः समुपाद्रवत् ।
आस्फाल्य खड्गमादाय स हृदि समताडयत् ।
सोऽपि च विषाणाग्राभ्यां कामपीडितः ।
ताडयामास तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां हृदये भृशम् ।
भूमौ पपात सहसा ममार च विमूर्च्छितः ।
मृते भर्तरि सा दीना प्रययौ विह्वला भृशम् ।
वटं वेगात् तदा प्राप्य यक्षाणां शरणं गता ।
यक्षास्तु सत्वरं महिषं कामयन्तं हतं ।
कामयानस्तु तां कामी स्वसौधमरोहत ।
वारितः सा भयाद्दीना दृष्ट्वा पतिमथातुरा ।
ताडयामासुश्च ते यक्षा बाणैर्बाणान् समागतम् ।
दृष्टं बलमहासत्त्वैर्महिषश्च पलायितः ।
बाणेन ताडितस्तस्मिन् पपात धरणीतले ।
भर्तारं रम्भमादाय चिताग्नौ परमं प्रियम् ।
चितायां रोपयामासुर्देहं तस्य तु ते ।
महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितां प्रवेष्टुमैच्छत ।
पपात सा मध्ये वह्नेः पतिव्रता पतिं प्रति ।
कामसमाधिपर्यन्ते सा प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ।
महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्थौ महाबलः ।
रम्भोऽप्यन्यद्वपुः कृत्वा निःसृतः पुत्रवत्सलः ।
रक्तबीजोऽपरो जातो महिषोऽपि महाबलः ।
अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ ह्यसुरैरसुरोत्तमैः ।
एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्दैत्यैर्मानवैश्च नृपोत्तम ॥)

रम्भा, स्त्री (रभि + अच् । टाप् ।) कदली । (यथा नैषधे । २ । ३७ ।
"नलजङ्घायुगेन सुन्दरी
किमु रम्भा परिणाहिना परम् ।")
अप्सरोविशेषः । इति मेदिनी । भे ७ । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । ५० ।
"अद्रिका रक्षिता चैव रम्भा मनोरमा ।")
गौरी । इति शब्दरत्नावली । (सा तु पीठस्थ शक्तीनामन्यतमा । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ५८ ।
"गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलया-
चले ।")
गोध्वनिः । इति हैमचन्द्रः । ४ । ३२ । वेश्या । इति धरणिः ।

रम्भातृतीया, स्त्री (रम्भाख्या तृतीया ।) व्रतविशेषकालः । यथा —

ब्रह्मोवाच ।

"रम्भातृतीयां वक्ष्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे तृतीयायामुपोषितः ।
गौरीं यजेद्बिल्वपत्रैः कुशोदकं करम्भकम् ।
कदम्बादौ गिरिसुतां पौषे मरुबकैर्यजेत् ।
कर्पूराद्यं लमरदो सलकानानादकृत् ।
माघे शुभदा कल्याणैर्मधुकैर्मरुबकैः ।
गोमयं दन्तकाष्ठं फाल्गुने गोमतीं यजेत् ।
कुन्दैः कृत्वा दन्तकाष्ठं वीराय पस्तुलोपरम् ।
विशालाक्षीं दमनकैर्वैशाखे च पलाशकैः ।
श्रीमुखीं दन्तकाष्ठं तमरं वैशाखे यजेत् ।
ज्यैष्ठे नारायणीं पद्मैरुत्पलैश्च मालकैः ।
आषाढे माधवीं यजेत् ।
निक्षेपो बिल्वपत्रैश्च वीराणां वटपत्र ।
श्रावणे दन्तकाष्ठं तमर्थं भाद्रे श्रियम् ।
दन्तकाष्ठं सर्वकाम्यं चौरसी कुसुमैर्यजेत् ।
पद्मैर्यजेन्मारुदं महोदरां गुडान्नदः ।
राजपुत्रीयां कार्त्तिके पद्मकैः पूजयेत् ।
पायसं दद्यात् नैवेद्यं ललिते कार्त्तिके यजेत् ।
कार्त्तिके पद्मनाभं प्रथमसामनो यजेत् ।
उमामहेश्वरं भक्त्या कथं तु पूजयेत् प्रियम् ।
रम्भाव्रतपराटे रात्रौ च तपनावर ।
सौभाग्यादिकं प्राप्नुयात् धर्ममानुषात् ।"
इति गारुडे १२० अध्याय । ० ।
अन्यच्च । "अथ तृतीया । सा चतुर्थीयुता रम्भाव्रतेऽपरेद्युर्ग्राह्या ।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां मुनिसत्तम ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ।
इति ब्रह्मवैवर्त्तात् ।
ततश्च शुभवाक्यं रम्भाव्रतपरम् । भविष्योत्तरे ।
"कृतस्य भद्रे यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां स्नातनियमतत्परा ।
रम्भाख्यमिति रम्भया कृतमिति रम्भाव्रतम् ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

रम्भोरू, स्त्री रम्भे इव ऊरू यस्याः सा । इति व्याकरणम् । (यथा रघौ । ६ । ३५ ।
"अनेन यूना सह पार्थिवेन
रम्भोरु ! कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।")

रम्य, क्ली, (रम + "पोरदुपधात्" । ३ । १ । ९८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी । प्रधानधातु । इति जटाधरः ।

रम्य, पुं (रम्यते अनेनेति । रम + यत् ।) चम्पकवृक्षः । इति मेदिनी । बकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

रम्य, त्रि (रम + यत् ।) मनोज्ञम् । इति मेदिनी । (यथा, मनौ । ७ । ६९ ।
"रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ।")
सुन्दरः । इति जटाधरः ।

रम्यक, क्ली (रम्यते मनोऽत्रेति । रम् + यत् । ततः स्वार्थे कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति जटाधरः । तस्य विवरणं यथा, —
"इलावृतं तु मेरोस्तु पश्चिमे चोत्तरेण च ।
वायव्ये रम्यकं नाम आयतं तत्र मानवाः ।
मतिप्रधाना विमला जरादुर्गन्धवर्जिताः ।
तथापि शुभवान् वृक्षो न्यग्रोधो रोहित
स्मृत ।
तत्फलप्राशनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ।"
इति वराहपुराणे वर्षनामाध्याय ।
(तथाच देवीभागवते । ८ । ९ । १८ — २१ ।
"रम्यके नाम वर्षे च मत्स्यं भगवत् परम् ।
मात्स्यं देवासुरैर्वन्द्यमनुः पौति निरन्तरम् ।

मनुरुवाच ।

ॐ नमो मुख्यतमाय सत्त्वाय
प्राणायौजसे बलाय महामत्स्याय नम ।
अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालकै-
रदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः ।
स ईश्वरस्त्वं य इदं वशे नय-
न्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम् ।
यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा
हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च ।
पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः
सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ।
भवान् युगान्तार्णव ऊर्मिमालिनि
क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिम् ।
मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा
तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम ।
इत्यादि च देवीभागवते द्रष्टव्यम् ।
मत्स्यावतारं देवं तं मनुरेवाराधयत् ।

ध्यानयोगेन देवस्य निर्धूताशेषकल्मषः ।
आस्ते परिचरन् भक्त्या महाभागवतोत्तमः ॥”
तथाच मात्स्ये । ११२ । ३० ॥ वैष्णवे । २।२।१३॥
ब्रह्माण्डे च । ६ । १ । ७ ॥ द्रष्टव्यम् ॥) पटोलमूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ अध्याये ।
“कम्पिल्लकरम्यकपाटलापूगहरीतक्यादयः ॥”
पुं, आग्नीध्रपुत्त्रभेदः । एतन्नामानुसारेणैव रम्यकवर्षोऽभवत् । यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।
“तस्यामु ह वा आत्मजान् स राजवर्य्य आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत् ॥”)

रम्यपुष्पः, पुं, (रम्यं दर्शनीयं पुष्पमस्य ।) शाल्मलिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रम्यफलः, पुं, (रम्यं फलमस्य ।) कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रम्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम+“पोरदुपधात् यत् ।” ३ । १ । ९८ । इति यत् । टाप् च ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे तन्नामसहस्रनामकीर्त्तने । २९ । १४५ ।
“रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”)

रम्रः, पुं, (रम्+स्फायादित्वात् रः ।) अलक्तवर्णः । शोभा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥

रय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, रयते । इति दुर्गादासः ॥

रयः, पुं, (रयते अनेनेति । रय+“पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।”३ । ३ । ११८ । इति घः । रीयतेऽनेनेति वा । री गतौ+घप्रत्ययेन साधुरिति ।) वेगः । इत्यमरः ।२।२।६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
“प्रवाहः पुनरोघः स्याद्वेगो धारा रयश्च सः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । २।१७ । ६ ।
“कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः ॥”
पुरूरवसः पुत्त्रभेदः । यथा, भागवते ।९।१५।१।
“ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥”)

रराटी, स्त्री, (ललाट+रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् । ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते । २ । १ । २८ ।
“तस्य रराटीं विदुरादिपुंसः
यच्छन्तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः ॥”)

रल्लकः, पुं, (“रमणं रत् क्विप्यनुनासिकलोपे रत् इच्छा तां लाति कः रल्लस्ततः स्वार्थे कन् ।” इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती ।) कम्बलः । इत्यमरः ॥ पक्ष्म । इति सुभूतिः ॥ मृगविशेषः । इति मुकुटः ॥

रव, ए शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ए, रवति । इति दुर्गादासः ॥

रवः, पुं, (रूयते इति । रु ध्वनौ+भावे अप् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५४ ।
घनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥”)

रवणं, क्ली, (रौतीति । रु+युच् ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रु+भावे ल्युट् ।) रवश्च ॥

रवणः, पुं, (रौतीति । रु+“सुयुरुवृणो युच् ।” उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १२ । ९ ।
“उत्थातुमिच्छन् विधृतः पुरोबला-
न्निधीयमाने भरभाजि यन्त्रके ।
अर्द्धोज्झितोद्गारविभिन्नंरस्वरः
स्वनाम निन्ये रवणः स्फुटार्थताम् ॥”)
कोकिलः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रवणः, त्रि, (रु+युच् ।) शब्दनः । तीक्ष्णः । भण्डकः । चञ्चलः । इति शब्दरत्नावली ॥

रवथः, पुं, (रु+“शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ।” उणा० ३ । ११३ । इति अथप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥

रविः, पुं, (रूयते स्तूयते इति । रु+“अच इः ।” उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्य्यः । अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ सूर्य्यस्य भोग्यं दिनं वाररूपम् ॥ यथा,—
“रवौ वर्ज्ज्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा ॥”
इत्यादिवारवेलाकथने समयप्रदीपः ॥
तत्र निषिद्धानि यथा,—
“माषमामिषमांसञ्च मसूरं निम्बपत्रकम् ।
भक्षयेद्यो रवेर्व्वारे सप्तजन्मन्यपुत्त्रकः ॥
आर्द्रकं मधु मत्स्यञ्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।
सप्तजन्म भवेद्रोगी जन्म जन्म दरिद्रता ॥
निम्बं मांसं मसूरञ्च विल्वकाञ्जिकमार्द्रकाम् ।
भक्षयेद्यो रवेर्व्वारे सप्तजन्मन्यपुत्त्रकः ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
रविग्रहस्य रक्तश्याममिश्रितवर्णः । अयं पूर्व्वदिक्पुरुषक्षत्त्रियजातिसत्त्वगुणकटुरससिंहराशिस्वस्थानचक्षरमीनिचितान्नकलिङ्गदेशानामधिपतिः । काश्यपगोत्रः । द्वादशाङ्गुलशरीरः । पद्महस्तद्वयः । पूर्व्वाननः । सप्ताश्ववाहनः । शिवाधिदैवतः । वह्निप्रत्यधिदैवतश्च । इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥*॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,
“अववीमांस्ततो लोकांस्तस्मात् सूर्य्यः परिभ्रमात् ।
अचिरात्तु प्रकाशेत अवनात् स रविः स्मृतः ॥”
इति मात्स्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य भार्य्यापत्यानि यथा,—
“मरीचेः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
तस्य भार्य्याभवत् संज्ञा पुत्त्री त्वष्टुः प्रजापतेः ॥
त्रीण्यपत्यानि राजेन्द्र ! संज्ञायां महतां
निधिः ।
आदित्यो जनयामास कन्यामेकां सुलोचनाम् ।
वैवस्वतं मनुश्रेष्ठं यमञ्च यमुनां ततः ॥
नातितेजोमयं रूपं सोढुं नाशं विवस्वतः ।
मायामयीं ततश्छायां सवर्णां निर्म्ममे स्वतः ॥
संज्ञोवाच ततश्छायां सवर्णे शृणु मे वचः ।
अहं यास्यामि सदनं पितुस्त्वं पुनरत्र मे ।
भवने वस कल्याणि ! निर्व्विशङ्कं ममाज्ञया ॥
मनुरेष यमावेतौ यमुनायमसंज्ञकौ ।
स्वापत्यइच्छा द्रष्टव्यमेतद्बालत्रयं त्वया ॥
न वक्तव्यमिदं वृत्तं त्वया पत्यौ कदाचन ।
इत्याकर्ण्याथ सा त्वाष्ट्रीं देवी छाया जगाद
ताम् ॥
आकचग्रहणान्नाहमाशापाचे कदाचन ।
आख्यास्यामि चरित्रं ते याहि देवि ! यथासुखम् ॥
इति छायां गृहे स्थाप्य संज्ञागात् पितुरालयम् ।
उवाच पितरं देवी जामातुस्तव न क्षमा ॥
तेजः सोढुमहं तात ! काश्यपस्य महात्मनः ।
तन्निशम्य सुकोपाचौ भर्त्सयामास कन्यकाम् ॥
महां श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्त्य च ।
अगच्छद्वडवा भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् कुरून् ॥
तपस्तेपे च सा तीव्रं पतिमाधाय चेतसि ।
मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णायां तथा रविः ॥
सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महीपते ।
शनैश्चरं द्वितीयञ्च सुतां भद्रां तपोयिकाम् ॥
सवर्णा स्वेष्वपत्येषु सापत्न्यात् स्त्रीस्वभावतः ।
चकाराप्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्व्वजेष्वहो ॥
चिरमालोक्य तां भार्य्यां उवाच सविता वचः ।
अयि भाविनि बालेषु समेष्वपि कुतस्त्वया ॥
विधीयतेऽधिकः स्नेहः सावर्ण्यादिसुतान् प्रति ।
नाचचक्षे तदा साथ भास्वते परिपृच्छते ॥
ततः समुद्यते शप्तुं छाया सर्व्वं शशंस ह ।
यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
निरागसं न शशाप जगाम त्वष्टुरन्तिकम् ।
त्वष्टापि च यथान्यायं सान्त्वयित्वाथ काश्यपम्
निर्दग्धुकामं कोपेन प्रार्थयच्च मुदा तदा ॥
त्वष्टोवाच ।
तवातितेजसो भीता प्राप्योत्तरकुरून् वने ।
वडवारूपमास्थाय संज्ञा चरति शाद्वले ।
द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वभार्य्यां तात मा रुष ॥
तथ्यानुज्ञोऽथ सविता गत्वोत्तरकुरूनथ ।
स हरिर्हरिरूपेण मुखेन समताडयत् ॥
त्वरमाणा च सवितुः परपूरुषशङ्कया ।
सा तन्निरवमत् शुक्रं नासिकाभ्यां विवस्वतः ।
देवौ तस्मादजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
(अन्यत् सूर्य्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रविकान्तः, पुं, (रविणा रविकरसंयोगेन कान्तः कमनीयः ।) सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रविचक्रं, क्ली, (रवेश्चक्रम् ।) नराकारसूर्य्यचक्रविशेषः । यथा,—
“लिख्यते रविचक्रन्तु भास्करो नरसन्निभः ॥
यस्मिन्नृक्षे भवेत् सूर्य्यस्तदादौ त्रीणि मस्तके ।
त्रयं वक्त्रे प्रदातव्यमेकैकं स्कन्धयोर्न्यसेत् ॥
एकैकं बाहुयुग्मे तु एकैकं हस्तयोर्द्वयोः ।

हृदये पञ्च ऋक्षाणि एकं नाभौ प्रदापयेत् ॥
ऋक्षमेकं ददेद्गुह्ये एकैकं जानुकं न्यसेत् ।
नक्षत्राणि च षष्ठानि रविपादे नियोजयेत् ॥
चरणस्थेन ऋक्षेण अल्पायुर्जायते नरः ।
स्वदेशगमनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान् ॥
नाभिस्थेनाल्पसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्यान्महेश्वरः ।
पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानभ्रष्टो भवेद्भुजे ॥
स्कन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिष्टान्नमाप्नुयात् ।
मस्तके पट्टबन्धस्तु नक्षत्रं स्याद्यदि स्थितम् ॥"
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥

रविजः, पुं, (रवेर्जायते इति । जन्+डः ।) शनैश्चरः । यथा ज्योतिस्तत्त्वे ।
"उत्तरभाद्राभिषाहास्वातिमूलाश्विपूर्व्वा
रविरविजकुजाह्वे भूतपञ्चाननव्याम् ॥"
(बहुवचने तु केतवः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ११ । १० ।
"प्रागपरदिशोर्दृश्या
नृपतिविरोधावहा रविजाः ॥")

रवितनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिकमनुः । यथा,—
"स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
वैवस्वतमनुः । शनिः । (यथा बृहत्संहितायाम् । ३४ । १२ ।
"परिवेषमण्डलगतो
रवितनयो क्षुद्रधान्यनाशकरः ॥")
यमः । (सुग्रीवः । कर्णः । द्विवचने अश्विनीकुमारौ ॥)

रविनन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यद्वा, रविं नन्दयतीति । नन्दि+ल्युः ।) सुग्रीवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सावर्णिमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा भागवते । ८ । १ । १९ ।
"श्रोतुर्व्व्रतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम् ॥")
शनिः । यमश्च ॥ (द्विवचने अश्विनीकुमारौ ॥)

रविनाथं, क्ली, (रविरेव नाथोऽस्य ।) पद्मम् । न पुंसि, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविपत्रः, पुं, (रविवत् दीप्तिमत्पत्रं यस्य ।) आदित्यपत्रक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रविप्रियं, क्ली, (रवेरेव प्रियमस्य ।) रक्तकमलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"ताम्रमौडुम्बरं शुल्वमुदुम्बरमपि स्मृतम् ।
रविप्रियं म्लेच्छमुखं सम्यक्पर्य्यायनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपत्रः । रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लकुचः । इति शब्दमाला ॥

रविरत्नकं, क्ली (रवेः रत्नम् । ततः कन् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रविलोहं, क्ली, (रविप्रियं लोहम् ।) ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रविलोचनः, पुं, (रविर्लोचनमस्य ।) विष्णुः । यथा,—
"रविर्व्विरोचनः सूर्य्यः सविता रविलोचनः ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसञ्ज्ञकं, क्ली (रविः सञ्ज्ञा यस्य इति । कप् ।) ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविसुतः, पुं (रवेः सुतः ।) सुग्रीवः । स च शनैश्चरादि । यथा,—
"नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसुतं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥"
इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, क्ली, (रविणा सूर्य्यकरस्पर्शेन इन्दति प्रकाशते इति । इन्द+अच् ।) पद्मम् । इति धरणिः ॥

रश, स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) रेफादिस्तालव्यान्तः । रशति । इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

रशना, स्त्री, (अश्नुते व्याप्नोतीति । अशू व्याप्तौ + "अशे रश च ।" उणा० २ । ७५ । इति युच् धातो रशादेशश्च ।) काञ्ची । इत्यादिकोषः ॥ (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।
"इयमप्रतिबोधशायिनी
रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ॥")
जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ ("जिह्वावाची तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति स्वादयतीति । नन्द्यादित्वात् ल्युः । इति कलिङ्गः । रसना काञ्चिजिह्वयोरिति तु धरणिः ।' उज्ज्वलः । २ । ७५ ॥ रज्जुः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २१ । ४६ ।
'होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित । रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशून् इति शेषः । इति तद्भाष्ये महीधरः । अङ्गुलयः । इति निघण्टुः ।२।५॥ अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देवराजयज्वा ॥)

रश्मिः, पुं, (अश्नुते व्याप्नोतीति । अशू व्याप्तौ + 'अश्नोते रश्च ।' उणा० ४ । ४६ । इति मि धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ । ५ । १३३ ।
"मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्व्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥")
पक्ष्म । अभीषुः । इति मेदिनी ॥ ० ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।
"यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन् यमितवा इव ।"
'रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् प्रग्रहान् ।' इति तद्भाष्ये सायनः ॥) सूर्य्यस्य रश्मिना जलादानं यथा,—
"तेजोभिः सर्व्वलोकेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्ज्जलम् ।
समुद्राद्वायुयोगाच्च वहन्त्यापो गभस्तयः ॥
ततस्तु पयसा काले परिवर्त्तन् दिवाकरः ।
नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाशुक्लैस्तु रश्मिभिः ॥"
इति मात्स्ये १०२ अध्यायः ॥ ० ॥

अपि च ।
"एवमेष महादेवो देवदेवः पितामहः ।
करोति नियतं कालं कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः ॥
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्व्वलोकप्रदीपकाः ।
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥
सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्म्मा तथैव च ।
विश्वव्यचाः पुनश्चान्यः सम्पद्वसुरतः परः ।
अर्व्वावसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्त्तितः ॥
सुषुम्नः सूर्य्यरश्मिस्तु पुष्णाति शिशिरद्युतिम् ।
तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्नः परिगीयते ॥
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
विश्वकर्म्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्व्वदा ।
विश्वव्यचास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्णाति नित्यदा ।
सम्पद्वसुरिति ख्यातः स पुष्णाति च लोहितम् ॥
वृहस्पतिं प्रपुष्णाति रश्मिरर्व्वावसुः प्रभोः ।
शनैश्चरं प्रपुष्णाति सप्तमस्तु स्वराट् तथा ॥
एवं सूर्य्यप्रभावेन सर्व्वा नक्षत्रतारकाः ।
वर्द्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥
दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्व्वशः ।
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
नादेयांश्चैव सामुद्रान् कूप्यांश्चैव सहस्रकम् ।
स्थावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षोष्णनिस्रवम् ।
तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः ॥
चन्दनाश्चैव याह्याश्च केतना भूतनास्तथा ।
अमृता नामतः सर्व्वा रश्मयो वृष्टिसर्ज्जनाः ॥
हिमोद्वहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशताः पुनः ।
रश्म्यो मेध्याश्च वैध्याश्च ह्रादिन्यो हिमसर्ज्जनाः ।
चन्द्राभास्ता नामतः सर्व्वाः पीताभाः स्युर्गभस्तयः ।
शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ।
शुक्लास्ता नामतः सर्व्वास्त्रिविधा घर्म्मसर्ज्जनाः ॥
समं बिभर्त्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ।
मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि ॥
अमृतेन सुरान् सर्व्वांस्त्रिसर्ग्गांस्तर्पयत्यसौ ।
वसन्ते ग्रीष्मके चैव शतैः स तपति त्रिभिः ॥
शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः सम्प्रवर्षति ।
हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः ॥
वरुणो माघमासे तु सूर्य्यः पूषा तु फाल्गुने ।
चैत्रे मासि भवेदंशो धाता वैशाखतापनः ॥
ज्यैष्ठमूले भवेदिन्द्र आषाढ़े सविता रविः ।
विवस्वान् श्रावणे मासि प्रोष्ठपद्यां भगः स्मृतः ॥
पर्ज्जन्योऽश्वयुजि त्वष्टा कार्त्तिके मासि भास्करः ।
मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्म्मणि ।
षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवोंऽशः सप्तभिस्तथा ॥
धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
विवस्वान् दशभिः याति यात्येकादशभिर्भगः
सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत् ।
अर्य्यमा दशभिः पाति पर्ज्जन्यो नवभिस्तपेत् ॥
षड्भी रश्मिसहस्रैस्तु विष्णुस्तपति विश्वधृक् ।
वसन्ते कपिलः सूर्य्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः ॥

म्रते वयांसि वर्णेन पाण्डरः शरदि प्रभुः ।
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः ॥
औषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृष्वथ ।
सूर्य्योऽमरत्वममृतत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ये चाष्टौ ग्रहाः ज्ञेयाः सूर्य्ये चाधिष्ठिता द्विजाः ।
चन्द्रमाः सोमपुत्त्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः ॥
भौमो मन्दस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्व्वे ध्रुवे निबद्धा वै ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥”

इति कौर्म्मे ४० अध्यायः ॥

तद्वैदिकपर्य्यायः । खेदयः १ किरणाः २ गावः ३ रश्मयः ४ अभीशवः ५ दीधितयः ६ गभस्तयः ७ वनम् ८ उस्राः ९ वसवः १० मरीचिपाः ११ मयूखाः १२ सप्तऋषयः १३ साध्याः १४ सुपर्णाः १५ । इति पञ्चदश रश्मिनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १५ ॥

रश्मिपतिः, पुं, (रश्मेः पतिः पोषको यस्य ।) आदित्यपत्रुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, त् क आस्वादे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्योपधः । रसयति मधु द्विरेफः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, क्ली, बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसः, पुं, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते इति । रस आस्वादने + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८। इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह्यवस्तु । स च कालस्वभावभूमिवियदनिलानलसंसर्गेण परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति । तत्र पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः १ तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्लः २ पृथिव्यग्निगुण-बाहुल्याल्लवणः ३ वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः ४ वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसानामाधारकारणं अत आप्यो नाम । अपां पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव । तेन जलक्षिती अपि तदाधारतया रसानामभिव्यक्तौ कारणे । अभिव्यक्तेश्च मधुरादिरूपमन्तरेणासम्भवान्मधुरादिविशेषेऽपि जलक्षिती कारणे । अग्न्यादयस्तु त्रयः नीरसतया मधुरादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् । तद्व्यतिरेकेणाम्लादिरसाभावात् । रसाभिव्यक्तेश्च अग्न्यादिभूतत्रयसन्निधानं विनानुपलब्धेरभिव्यक्तावपि अग्न्यादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं चरके ।

“रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
निर्व्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥”

एते च रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपष्टिर्भवन्ति । इति चक्रपाणिदत्तकृतद्रव्यगुणोपरि शिवदासीयटीका ॥ * ॥ (तथाच ।

“भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्भवतीत्युपदेक्ष्यामः ।
स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।
यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥
पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथाम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥
त्रिरसानि यथासङ्ख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
स्वाद्वम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग्गतौ ।
योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करससङ्ख्यया ॥
सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूषणौ तथा ॥
कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥
युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।
षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्ज्जनात् ॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ।
इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्द्दिष्टा रससङ्ख्यया ॥
त्रिषष्टिः स्यात्त्वसङ्ख्येया रसानुरसकल्पनात् ।
रसास्तरतमाभ्यस्ता सङ्ख्यामतिपतन्ति हि ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥
क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।
दोषौषधादीन् सञ्चिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥”

परस्पराः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः ।
षट्पञ्चभूतप्रभवाः सङ्ख्याताश्च यथा रसाः ॥”
“सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसाश्च तास्त्वन्तरिक्षाद्भ्रश्यमानाभ्रष्टाश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तीरभिप्रीणयन्ति यासु मूर्त्तिषु षड्भिर्मूर्च्छन्ति रसाः ।

तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः सलिलाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणो वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको वाय्वाकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । एवमेषां रसानां षट्त्वमुपपन्नम् ॥”

इति च चरके स्वत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥ तथाच ।

“दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥
अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।
रसभेदत्रिषष्टिस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
एकैकेनानुगमनं भागशो यदुदीरितम् ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिन्तु प्रयोजयेत् ॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
पञ्चानुक्रमते योगानम्लश्चतुर एव च ॥
त्रींश्चानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥
तद्यथा । मधुराम्लः । मधुरलवणः । मधुरतिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एते पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण ॥ अम्ललवणः । अम्लकटुकः । अम्लतिक्तः । अम्लकषायः । एते चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन ॥ लवणकटुकः । लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयोऽनुक्रान्ता लवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः । द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन ॥ तिक्तकषाय एक एवानुक्रान्तस्तिक्तेन । एते पञ्चदश द्विकसंयोगा व्याख्याताः त्रिकान् वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षड्म्लो लवणस्त्वादर्द्धं त्रिकं रसः कटुः ॥

मधुराम्ललवणः । मधुराम्लकटुकः । मधुराम्लतिक्तः । मधुराम्लकषायः । मधुरलवणकटुकः । मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुरकटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्तकषायः । एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते । अम्ललवणकटुकः । अम्ललवणतिक्तः । अम्ललवणकषायः । अम्लकटुकषायः । अम्लकटुकतिक्तः । अम्लतिक्तकषायः । एवमेषां षण्णामादावम्लः प्रयुज्यते । लवणकटुतिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः । एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटुतिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥ एवमेते त्रिकसंयोगविंशतिर्व्याख्याताः ॥ चतुष्कान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करससंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽम्लस्तु गच्छेच्च लवणस्त्वेककेन तु ॥

मधुराम्ललवणकटुकः । मधुराम्ललवणतिक्तः । मधुराम्ललवणकषायः । मधुराम्लकटुकतिक्तः । मधुराम्लकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकाः । मधुराम्लतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः । मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः । एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अम्ललवणकटुकतिक्तः । अम्ललवणकटुकषायः । अम्ललवणतिक्तकषायः । अम्लकटुतिक्तकषायः । एवमेषां चतुर्णामम्लः ॥ लवणकटुतिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेते चतुष्करससंयोगाः पञ्चदशकीर्त्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमम्लस्तु गच्छति ।
मधुराम्ललवणकटुतिक्तः । मधुराम्ललवणकटुकषायः । मधुराम्ललवणतिक्तकषायः । मधुराम्लकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तकषायः । एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अम्ललवणकटुतिक्तकषायः । एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते । एवमेते षट्पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः ॥ षट्कमेकं वक्ष्यामः । एकस्तु षट्कसंयोगः मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकः षट्संयोगः ॥ एकैकश्च षड्रसा भवन्ति । मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति । भवति चात्र ।

एषा त्रिषष्टिर्व्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥’

इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेन त्रिषष्टितमेऽध्याये उक्तः ॥

“रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमो हि शास्त्र-

सुश्रुते शास्त्रे हि रसा अभिहिता यथा रसायन आहार इति तस्मिंश्च शास्त्रे। उपदेशाच्चोपदिश्यन्ते हि रसाः। यथा मधुराम्ललवणा वातं शमयन्ति। अनुमानाच्च रसेन अनुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति। ऋषिवचनाच्च ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिदिज्यार्थं मधुरमाहरेदिति। तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुणसञ्ज्ञा।" इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये। यथा च वाग्भटे १० अध्याये।

"क्ष्माम्भोऽग्नि क्ष्माम्बुतेजः खवाय्वग्न्यनिलगोऽनिलैः।
द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः॥
तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्त्रमनुलिम्पति।
आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः॥
प्रियः पिपीलिकादीनामम्लः क्षालयते मुखम्।
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः॥
लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत्।
तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च॥
उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः।
स्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च॥
कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविबन्धकृत्।
रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः॥
आजन्मसात्म्यात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम्।
बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम्॥
प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः।
आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः॥
कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःश्लेष्मजान् गदान्।
स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगण्डार्बुदादिकान्॥
अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः॥
करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनम्।
सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम्॥
कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान्।
लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविध्मापनोऽग्निकृत्॥
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत्।
सोऽतियुक्तोऽस्रपवनं खलतिं पलितं वलिम्॥
तृट्कुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत् क्षपयेद्बलम्।
तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमितृड्विषम्॥
कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत्।
क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः॥
लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः।
धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात् करोति सः॥
कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोथजित्।
व्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः॥
छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः।
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम्॥
मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम्।
कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः॥
पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः।
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः॥
करोति शीलितः सोऽतिविष्टम्भाध्मानहृद्रुजः।
तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान्॥
घृतहेमगुडाक्षोटमोचचोचपरूषकम्।
अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम्॥
मेदे चतस्रः पर्ण्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ।
मधूकं मधुकं बिम्बी विदारी श्रावणीयुगम्॥
क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहे।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः॥
अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुङ्गाम्लवेतसम्।
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि॥
आम्रमाम्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम्।
वरं सौवर्चलं कृष्णं बिडं सामुद्रमौद्भिदम्॥
रोमकं पांशुजं सीसं क्षारश्च लवणो गणः।
तिक्तः पटोली त्रायन्ती वालकोशीरचन्दनम्।
भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम्॥
नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूषकम्।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम्॥
पञ्चमूलं महद्व्याघ्र्यौ विशालातिविषा वचा।
कटुको हिङ्गुमरिचकृमिजित्पञ्चकोलकम्॥
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम्।
वर्गः कषायः पथ्याक्षं शिरीषः खदिरो मधु॥
कदम्बोदुम्बरं मुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम्।
बालं कपित्थं खर्जूरं बिसपद्मोत्पलादि च॥
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते।
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात् सिताया जाङ्गलामिषात्॥
प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमामलकादृते।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यच्च सैन्धवात्॥
तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम्।
ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः॥
कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयामृते।
रसाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम्॥
तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलाः।
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा॥
पट्वम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः।
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः॥
लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः।
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा॥
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते।
एकैकहीनास्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके॥
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककम्।
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत्॥
पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते।
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः॥
षट्पञ्चका षट् च पृथग्रसाः स्यु-
श्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ।
भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं
द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः॥
ते रसानुरसतो रसभेदा-
स्तारतम्यपरिकल्पनया च।
सम्भवन्ति गणनां समतीता
दोषभेषजवशादुपयोज्याः॥"

अथ षड्रसगुणाः।

"मधुरः प्रीणनो बल्यो वृष्योऽनिलपित्तहा।
रसायनो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः॥
आयुःसन्धानकृद्वर्ण्यः कण्ठोदावर्त्तनाशकः।
अम्लो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वह्निवर्द्धनः॥
वातहा रसनोद्वेगी स्निग्धोष्णो रक्तमोचकः।
क्लेदनस्पर्शने पक्ता लघुव्यापी कटुश्च यः॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनो रसः।
स्निग्धो रुचिकरः स्वादुर्हृद्विशुक्रकरोऽगुरुः॥
कटुर्जिह्वास्यनासाक्षिरोचनो वह्निरागकृत्।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्डूकृमिशुक्रकफापहः॥
लघुः शोषी पक्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः।
तिक्तः पित्तकफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः॥
दीपनः पाचनो रूक्षः कण्डूकृमिहरो लघुः।
कषायः शोषकः स्तम्भी व्रणग्लानिविनाशनः॥
कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुस्तथा।
शीतलः पित्तहा बल्यः कफवातहरो गुरुः॥
उष्णः पित्तकरो वीर्यो वातश्लेष्महरो लघुः।
शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः॥
तयोरम्लं यदुष्णञ्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः।
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः॥
अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणं तथा।
कटुर्विपाके शुक्रघ्नो बद्धविड्वातलो लघुः॥
स्वादुर्गुरुः सृष्टमलो विपाके कफशुक्रलः।
पाकेऽम्लः सृष्टविण्मूत्रपित्तलश्शुक्रहृल्लघुः॥"

गारुडे।

"कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम्।
कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम्॥
अतएव विपर्य्यस्ताः समायैषां प्रयोजिताः।
चक्षुष्यो मधुरो श्रेयो रसो धातुविवर्द्धनः॥
स्थौल्यालस्यविषघ्नश्च कटुर्दीपनपाचनः॥"

इत्यादिकतत्त्वम्।)

न्यायमते तु।

"रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा।
सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्व्ववत्॥'

इति भाषापरिच्छेदे।

"रसस्त्विति। सहकारीति रासनज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः। पूर्व्ववदिति जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः सर्व्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली। *। शरीरस्थधातुविशेषः। तत्पर्य्यायः। रसिका २ स्वेदमाता ३ वपुःस्रवः ४ चर्म्मासृक् ५ चर्म्मसारः ६ रक्तसारः ७ अस्रमातृका ८। इति राजनिर्घण्टः। आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्निसम्भवः ११ षड्रसाधरः १२ आग्नेयः १३ असृक्करः १४ धातुपः १५ मलमहापरः १६। इति हेमचन्द्रः। तस्य निरुक्तिर्यथा —

"यत् पार्थो रसधातुस्थस्ततोऽभवदयं रसः।
सदैव सकलं देहं रसतीति रसः स्मृतः॥"

तस्य स्वरूपमाह।

'सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः।
स तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलो भवेत्॥'

तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशय ।
तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमृषिभि पुरा ॥'
इति मात्स्ये १४३ अध्याय ॥

तद्वैदिकपर्याय । वेन २ अध्वर ३ मेघ ४ विन्य ५ नाथ ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टि ९ देवताता १० मख ११ विष्णु १२ इन्दु १३ प्रजापति १४ घर्म्म १५ । इति पञ्चदश यज्ञ नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १७ ॥ (विष्णु । यथा महाभारते ।१३।१४९।११७।
'यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहन ॥)

यज्ञकृत त्रि, (यज्ञ करोतीति । कृ + क्विप । यागकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते ।४।४।७।
'तामागतां तत्र न कश्चनाद्रियद्
विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जन ।
ऋते स्वसॄर्वै जननीञ्च सादरा
प्रेमाश्रुकण्ठ्य परिषस्वजुर्मुदा ॥'
पु विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ११८ ।
यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधन ॥)

यज्ञपशु पुं (यज्ञार्थं पशु ।) घोटक । इति शब्दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १९ । ११ ।
"चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिम् ।
वैन्ये यज्ञपशु स्पर्द्धन्नपोवाह तिरोहित ॥")
छागश्च ॥

यज्ञपुरुष पुं, (यज्ञरूपी पुरुष ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र । २ । १३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । १३ । ११ ।
'अहं ममास भगवान् हयशीर्षाख्यो
साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्ण ।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
वाचो बभूवुरुशती श्वसतोऽस्य नस्त ॥")

यज्ञभाजनं, क्ली (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ पात्रम् । इति जटाधर ॥

यज्ञभूषण पुं (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् + ल्यु ।) श्वेतदर्भ । इति राजनिघण्ट ॥ (कुश मात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'कुशो दर्भस्तथा बर्हि सूच्यग्रो यज्ञभूषण ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्र स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ॥")

यज्ञयोग्य पु, (यज्ञे योग्य उचित ।) उदुम्बरवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ यागार्हे, त्रि ॥

यज्ञवल्ली स्त्री (यज्ञस्य वल्ली ।) सोमवल्ली । इति राजनिघण्ट ॥ (गुणादयोऽस्या सोमलताशब्दे ज्ञातव्या ॥)

यज्ञवाट, पुं यज्ञस्य वाटो वेष्टनम् ।) यज्ञस्थानम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा श्रीमद्भागवते । १० । २३ । ३३ ।
"इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गता ।
ते चानसूयव स्वाभि स्त्रीभि सत्रमपारयन् ॥)

यज्ञवृक्ष पु (यज्ञस्य वृक्ष ।) वटवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ (विकङ्कत । तत्पर्य्यायो यथा,
"विकङ्कत स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टक ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यज्ञश्रेष्ठा स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्ट ॥

यज्ञसाधन पु (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच + ल्यु ।) विष्णु । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४९ । ११८ ॥ (यज्ञसाधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।१४५।३।
'पुरुप्रैषस्ततुरिर्यज्ञसाधन ।"
"यज्ञसाधन' यज्ञसाधक अस्याधीनत्वात यज्ञस्य ।"
इति तद्भाष्ये सायण ॥)

यज्ञसार पु, (यज्ञे सार उत्कृष्ट ।) यज्ञोडुम्बर वृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

यज्ञसूत्र, क्ली (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् । यथा,—
"पवित्रं यज्ञसूत्रञ्च यज्ञोपवीतमित्यपि ।
यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्याद्दक्षिणे भुजे ॥
उद्धृते वामबाहौ तु प्राचीनावीतमन्यद ।
निवीतन्तु तदेव स्यादूर्द्धवक्षसि लम्बितम् ॥"
इति जटाधर ॥

तस्य प्रमाणं यथा,—
"ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्म्मितं शनै ।
तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधा ॥
त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् ।
शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् ॥
यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधि ।
वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥'
इति कालिकापुराणे ४ अध्याय ॥

अस्य धारणे मन्त्रो यथा —
'यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामि ।"
इति संस्कारतत्त्वधृतभट्टभाष्यम् ॥

यजुषान्तु —
'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
बृहस्पतेर्यत् सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज ॥'
इति पशुपति ॥

युगभेदे तत्सूत्रनियमो यथा —
'सत्ये स्वर्णमयं सूत्रं त्रेतायां राजतं तथा ।
द्वापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥"
इति ब्रह्माण्डमार्कण्डेय ॥

अन्यच्च ।
"यज्ञार्थं प्रार्थितं सूत्रं यज्ञ सम्भवमिष्यते ।
कार्ष रौप्यं ताम्रमयं पट्टं कार्पासवार्क्षिकम् ॥
स्वाधीनं गृहे शक्तौ यथालब्धं निधाय च ।
यज्ञसूत्रं परिचरेद्गत्लिङ्गक्रियात्मकम् ॥
न तत्र नियमो यात्रा सर्वत्रकाममात्रया ॥"
इति बृहद्धारीतसंहिता ॥

यज्ञस्थान क्ली, (यज्ञस्य स्थानम् ।) यज्ञवाट । इति जटाधर ॥

यज्ञाङ्ग , पु, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग + अच् ।) उडुम्बर । इत्यमर । २ । ४ । २२ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
'यज्ञाङ्गो ब्रह्मवृक्षश्च हेमदुग्धोऽप्युदुम्बर ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
'उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धक ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
खादिरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ श्वेत यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं यस्य । विष्णु । यथा महाभारत ।१३।१४९।११७ ।
'भूर्भुव स्वस्तरुस्तार सविता प्रपितामह ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहन ॥ ॥
यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयव यज्ञसाधन च क्ली ॥ (यथा कुमारसम्भवे । १ । १७ ।
'यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च ॥)

यज्ञाङ्गा, स्त्री (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग + अण् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिघण्ट ॥ (विषयोऽस्या सोमवल्लीशब्दे ज्ञातव्य ॥)

यज्ञान्त पु (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।) अवभृथ । इति हेमचन्द्र । ३ । ४९८ ॥ याग शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११८ ।
'यज्ञान्तकृत यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥')

यज्ञारि , पु (यज्ञस्य दक्षयज्ञस्य अरिर्नाशक ।) शिव । इति धनञ्जय ॥ राक्षसश्च ॥

यज्ञिक, पुं, पलाशवृक्ष । इति जटाधर ॥ (अनुकम्पितो यज्ञदत्त । 'बह्वचो मनुष्य नाम्नष्ठज्वा ।" ५ । ३ । ७८ । इति ठच । 'ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादच ।" ५।३।८३। इति प्रकृतिर्द्वितीयादच ऊर्द्ध्वस्य लोप । यज्ञदत्तक । इति काशिका ॥)

यज्ञिय त्रि, (यज्ञमर्हतीति । यज्ञ + 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ।' ५।१।७१। इति घ ।) यज्ञकर्म्मार्हम् । इत्यमर ।२।७।२७ । (यथा, हरिवंशे । २९ । १६ ।
"ततो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरै पुरा ॥")
यज्ञाय हितम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, मनु । २ । २३ ।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावत ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्तत पर ॥")

यज्ञिय , पुं (यज्ञाय हित । यज्ञ + घ ।) द्वापर युगम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (खदिरवृक्ष । तत्पर्य्यायो यथा,—
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावन ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञिय ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पलाश । तत्पर्य्यायो यथा —
'पलाश किंशुक पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पक ।
क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्ष समिद्वर ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सारः। यथा, गुड़मधूकपुष्पवब्बूलत्वग्बदरीमूलादिभवः सारो मदिरा। तस्य स्थानमाह।

"सर्व्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम्।
समानमरुता पूर्व्वं यदयं हृदये धृतः॥"

तस्य कर्म्माण्याह।

"आरुह्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्व्वानयं रसः।
पुष्णाति तदनु स्वीयैर्व्याप्नोति च तनुं गुणैः॥"

गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वैः।

"मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुर्व्वाम्लो भवेद्रसः।
स कुर्य्याद्बहुलान् रोगान् विषत्वं करोत्यपि॥"

इति भावप्रकाशः॥

(तथा च। "तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्व्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य्यस्याष्टविधवीर्य्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते। तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्व्विंशतिं धमनीरनुप्रविश्योर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिनीश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्द्धयति धारयति यापयति जीवयति चादृष्टहेतुकेन कर्म्मणा। तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानाद् गतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः। तस्मिन् सर्व्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तैजस इति। अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्व्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते।" इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये॥ * ॥)

शृङ्गारादिदशविधस्थायी भावः। शृङ्गारादयोऽष्टौ रसशब्दवाच्याः। रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते रसाः रसत् वा त्वास्वादे घञ्। तथा हि।

विभावैरनुभावैश्च व्यक्तो वा व्यभिचारिभिः।
आस्वाद्यत्वात् प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो भवेदिति॥

रत्युत्साहशोक-विस्मयहासभयजुगुप्साक्रोधाः क्रमादेते स्युः स्थायिनः। यदुक्तम्।

"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी॥
समये यः समुद्भूतः स्वान्ते यश्चावतिष्ठते।
भावः स्थायी स विज्ञेयो व्यभिचारी ततोऽन्यथा।
निर्व्वेदग्लानिशङ्काद्या व्यभिचारिण ईरिताः॥"

स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीपनत्वेन द्विविधः। यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो युवती युवत्याश्च पुमान्। उद्दीपनकारणं स्रक्चन्दनादि। एवं सर्व्वत्रोन्नेयम्। रतिप्रमोदात्मको भावः स च युवभिरनुपादितः शृङ्गारः। यदाह।

"पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीड़ादिकारणम्॥

दानधर्म्मयुद्धेषु पौवानपेक्षोत्साहकारी रसो वीरः। शोकस्थायिभावः करुणः। असम्भावितमर्थान्तरोपगमनादिजोऽद्भुतः। कौतुकोद्भवो हासः। क्रुध्यदाघवादिभयजन्यो भयानकः। घृणाकरपूयरसादिजो वीभत्सः। सर्व्वाभिभाविता रौद्रः। यथा, रावणचरितादि। शान्तोऽपि रसोऽस्ति।

"शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः।
करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः॥"

इति रत्नकोषः॥

एवं वत्सलोऽपि रसोऽस्ति।

"शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः।
वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यं शान्तश्चेति रसा दश॥"

इति नामनिधानम्॥

वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् स्फारनिर्भेद एव। शान्तस्त्वलौकिकत्वान्नोक्तः। इति मुकुटः॥ चशब्दात् शान्तवत्सलावपि संगृहीताविति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ * ॥ अपि च। तत्र शृङ्गारादिसर्व्वरसकदम्बमूर्त्तिर्भगवान् तत्तदभिप्रायानुसारेण बभौ न साकल्येन सर्व्वेषामित्याह। मल्लानामिति। मल्लादीनां दशानां दृशां अशन्यादिरूपेण दशधा विदितः सन् साग्रजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः। मल्लादिषु अभिव्यक्ता रसाः क्रमेण श्लोकेन निबध्यन्ते।

"रौद्रोऽद्भुतश्च शृङ्गारो हास्यवीरौ दया तथा।
भयानकश्च वीभत्सः शान्तः सप्रेमभक्तिकः॥"

अविदुषां विराट् विकलः अपर्य्याप्तो जड़ इति यावत्। अनेन वीभत्स उक्तः। विकलत्वञ्च वज्रसारसर्व्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति। इति श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी॥ * ॥ (तथा च।

"रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वत्राप्यनुभूयते॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्राप्यद्भुतो रसः।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम्॥"

इति साहित्यदर्पणे धर्म्मदत्तः॥

रसः कथ्यते।

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्॥"

अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते।

"सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः।
रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते॥"

इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः॥ ३॥

"शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः॥"

शृङ्गारस्य यथा,—

"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते॥
परोढ़ां वर्ज्जयित्वा तु वेश्याञ्चाननुरागिणीम्।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्द्दक्षिणाद्याश्च नायकाः॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्।
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः॥
त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः।
स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः॥"

यथा,—

"शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्व्वर्ण्य पत्युर्म्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता॥"

हास्यस्य।

"विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत्।
हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेन्नरः।
तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्॥
अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादयः।
निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च।
नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः॥
ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम्।
किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पनमवहसितम्।
अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्॥"

यथा,—

"आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्द्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे।
तारस्वरं प्रथितथूत्कमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्म्मा॥"

करुणस्य।

"इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत्।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम्।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः।
अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दनादयः॥
वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च।
निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः॥
विषादजड़तोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः॥"

यथा,—

"विपिने क्व जटानिबन्धनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः।
अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम्॥"

रौद्रस्य।

"रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः।
आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्॥
मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव।
संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढ़ा॥

भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्ज्जनम् ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥
अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ।
उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ॥
मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥
यथा —
'कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्म्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां
बलिम् ॥"
वीरस्य ।
'उत्तमप्रकृतिर्व्वीर उत्साहस्थायिभावकः
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥
आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ।
विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्व्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ॥
स च दानधर्म्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा
स्यात् ॥'
यथा —
'क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहित हरयः ! क्षुण्ण-
शक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्प-
तन्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
मन्वेषयामि ॥'
भयानकस्य ।
भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
पुलकस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसम्मोहसन्त्रासग्लानिदीनताः ।
शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभि-
चारिणः ॥
यथा —
'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने
दत्तदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व्व-
कायम् ।
शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः
कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्व्यां
प्रयाति ॥'
वीभत्सस्य ।
जुगुप्सा स्थायिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसरुधिरमेदांस्यालम्बनं मतम् ।
तत्रैव कृमिपातादिरुद्दीपनमुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥
यथा —
"उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेध-
भूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि
जग्ध्वा ।
आर्त्तः पर्य्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः
करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्र-
मत्ति ॥"
अद्भुतस्य ।
'अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ।
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ॥'
यथा
'चित्रं महानेष बतावतारः
क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्य्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥"
शान्तस्य ।
'निर्व्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥'
तथा च ।
'शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ॥
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
निर्व्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥'
यथा —
'अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥'
इति काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणौ ॥ विशेषविवृ-
तिस्तु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या ॥
तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्य्यार्थं
रसास्वादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।
"क्रियाकाण्डप्रकथनं नाल्पं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चित्स्वरूपमेतेषां सङ्क्षेपात् कथयामि ते ॥
काव्यशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्याया परिकीर्त्तिताः ।
भक्तियोगे नव रसा कलतो विषये स्मृताः ॥
रसमाद्या रसा देवि ! पञ्चपञ्चाशत स्मृताः ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्वावहिता प्रिये ॥
शृङ्गारवीरकरुणहास्याद्भुतभयानकाः ।
वीभत्सः शान्तको रौद्रो नवधा काव्यशास्त्रकः ॥
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरष्टधा ॥
योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तरात् प्रिये ॥
छन्दः पादौ च वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
शिक्षा घ्राणं महेशानि ! हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ॥
ज्योतिषं देवि नेत्रे च निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ॥
धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्द्दश ।
आयुर्व्वेदो धनुर्व्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः ॥
अर्थशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
मननं कीर्त्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्त्तिताः ॥
मागान्धवनिताशय्यावस्त्रालङ्करणानि च ।
कथिता परमेशानि विषये षतो रसाः ॥
स्वाद्याः पञ्चरसा गौडी माध्वी सुपलक्षणा ।
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
न्यासविधिर्ज्जपविधिर्द्दयशौपनिको विधिः ।
बाह्यमानसिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ! ॥
पुरश्चर्य्याविधिर्द्देवि ! कर्म्मकाण्डानि पञ्चधा ।
त्रिधा तत्र विधिर्द्देवि ! प्रातः सायं दिनं तथा ॥
अनुभूय रसान् सर्व्वान् क्रियाकाण्ड विधाय च ।
साधकः स्थिरचित्तेन कुर्य्यात पूर्णाभिषेचनम् ॥"
इति वामकेश्वरतन्त्रे नव पञ्चाशत् पटलः ॥
देव्युवाच ।
"मन्त्रप्रकथनं नाथ ! देव प्रकाशनं कथम् ।
तत्तन्नामां वचनैश्चित्त मोहयसीव मे ॥
साम्प्रतं संशयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ! ॥
आख्याख्यानमेवं हि श्रवणात् कौतुकं महत् ॥
भैरव उवाच ।
तन्त्रोक्तं वेदवाक्यञ्च सर्व्वज्ञानस्य कारणम् ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्वावहिता सती ॥
शृङ्गारो वीरतो शेषस्तस्मिन् करुणादयः ।
शृङ्गारादिष्वपि च अपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
शृङ्गारस्तु यदा देवी परमार्थकरूपकः ।
तदैव परमा शान्ती सदत्व सम्प्रपद्यते ॥
तेषां प्रकरणार्थेषु शृणु भावाधिक ! मयि ।
पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ! ॥
छन्दसा वेदमार्गे तु प्रविशेन कदाचन ॥
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत प्रियंवदे ! ॥
चक्षु शरीरिणः स्यात् ज्योतिः शास्त्रं तथैव च ।
चक्षुर्य्यस्य यद्गणात् ज्योतिः प्रत्यक्षतामियात् ॥
वेदशाखा निरुक्तं स्यात् शाखाभिन्नश्च जायते ।
गानकार्य्ये श्रूयमाणे भक्तिर्भवति शाश्वति ॥
तदैव गानशब्दश्च सुखनासिकयोर्भवेत् ।
गानं विना न नृत्यं स्यात् नृत्यं गानेन जायते ॥
शिक्षाशास्त्रं नाटकादि शब्दव्याकरणं स्मृतम् ।
अविनाभावसम्बन्धात्तयोरेव सुनिश्चितिः ॥

वेदाः षडङ्गसहिताः अक्षयाख्यानतत्पराः।
न्यायेन सार्द्धं मीमांसा ब्रह्म निर्णीयते ध्रुवम् ॥
ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारणम्।
धर्म्मशास्त्रानुसारेण व्यवस्थादिनिरूपितः ॥
पुराणाख्यानि तेनैव जायते सततं प्रिये!।
ब्रह्मानन्दपरो जीव आत्मसंरक्षणोत्सुकः ॥
आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्व्वञ्च समभ्यसेत्।
अनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च साधकः ॥
मधुनेक्षुरसेनैव दुग्धादिफलशस्यकैः।
गन्धमाल्यादिना देवि! वस्त्रालङ्करणादिना ॥
शय्यायां वनिताकारां पूजयेज्जगदम्बिकाम्।
वनितापूजने देवि! शृङ्गारो रससाधनम् ॥
पूजनं कर्म्मकाण्डञ्च पञ्चधा तत्प्रकीर्त्तितम्।
तत्सर्व्वं साधयेद्वीरो देवी सम्प्राप्तिहेतवे ॥
पूजने नवधा भक्ती रसोल्लासश्च जायते।
तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्थो भवेद्यतिः ॥
अतएव महेशानि! पुरैव कथितं मया।
अनुभूय रसान् सर्व्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये!॥
विषये कर्म्मकाण्डेषु निष्कामी भवति प्रिये!।
निष्कामे फलमाश्चर्य्यं तेन तुष्यति देवता ॥
देही देहं समाश्रित्य न च कर्म्म परित्यजेत्।
दिव्यां क्रियां समाप्यैवं देवीयात्रादिकर्म्मणा ॥
पूर्णज्ञानरसानन्दात् जीवन्मुक्तो भवेद्ध्रुवम् ॥"

इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥

रसस्य परब्रह्मस्वरूपत्वमप्युक्तम्। यथा,—
"रसो वै सः।" इति श्रुतिः ॥ सन्ध्यामन्त्रेऽपि।
"आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म।"अत्र श्रीधर-
सर्व्वस्वे हलायुधः ॥ "स एव ब्रह्मरूपो भर्गो रसः
दृष्टदृष्टौषध्यादिषु स्थावरेषु च स एव रस-
रूपेण वसतीत्यर्थः। तथा च योगियाज्ञ-
वल्क्यः।
"इत्यौषधिलतानाञ्च रसरूपेण तिष्ठति ॥"
श्रीमद्भगवद्गीतायामपि।
"रसोऽहमप्सु कौन्तेय इति ॥")
विषम्। (यथा, मुद्राराक्षसे २ अङ्के।
"ये सन्ति रसेषु च प्रणिहितास्तेरेव ते
घातिताः ॥")
वीर्य्यम्। गुणः। रागः। (यथा,—
"कविता कोमलवनिता
रसयति रसिकं रसेन मिलिता।
उ यदि दुर्ज्जनहस्ते
पतिता प्रतिपदसमा संग्रथमया ॥"
रसमुद्गरः ॥)
द्रवः। इत्यमरः। १। ३। २२६ ॥ गन्धरसः।
(तत्पर्य्यायो यथा,—
"विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसो
रसः ॥")
जलम्। (यथा, रघौ। १। १८।
"प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥")
पारदः। इति मेदिनी ॥ ("तत्र रसशब्दान्य-
माह।

अत्यल्पमात्रोपयोगित्वादरुचेरप्रसङ्गतः।
क्षिप्रमारोग्यदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥
साधेषु भेषजं सर्व्वमीरितं तत्त्ववेदिना।
असाध्येष्वपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ॥
इतो हन्ति जरारोगं मूर्च्छितो व्याधिघातकः।
बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥"
अथ रसपर्य्यायमाह।
"रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः।
शिवतेजो रसः सप्त नामान्येवं रसस्य तु ॥"
मतान्तरम्।
"शिववीजं रसः सूतः पारदश्च रसेन्द्रकः।
एतानि रसनामानि तथान्यानि यथा शिवे ॥"
यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्य्यायनामापि रस-
वाचकत्वम् ॥ * ॥ अथ रसलक्षणम्।
"अन्तः सुनीलो बहिरुज्ज्वलो यो
मध्याह्नसूर्य्यप्रतिमप्रकाशः।
शस्तोऽथ धूम्रः परिपाण्डरश्च
चित्रो न योज्यो रसकर्म्मसिद्धौ ॥
नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः।
असह्याग्निर्म्महादोषा निसर्गाः पारदे स्थिताः ॥
ब्रणं कुष्ठं तथा जाड्यं दाहं वीर्य्यस्य नाशनम्।
मरणं जड़तां स्फोटं कुर्व्वन्त्येते क्रमादमून् ॥
तस्माद्रसस्य संशुद्धिं विदध्याद्भिषजां वरः।
शुद्धोऽयममृतं साक्षाद्दोषयुक्तो रसो विषम् ॥"
"शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशद्दशैव च।
पञ्चैकं वा पलञ्चैव पलार्द्धं कर्षमेव च ॥
कर्षान्न्यूनो न कर्त्तव्यो रससंस्कार उत्तमः।
प्रयोगेषु च सर्व्वेषु यथालाभं प्रकल्पयेत् ॥
शुभेऽह्नि विष्णुं परिचिन्त्य कुर्य्यात्
सम्यक्कुमारीवटुकार्च्चनञ्च।
सुलोहपाषाणसमुद्भवेऽस्मिन्
दृढे च वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥
सुतप्तखल्वे निजमन्त्रयुक्तां
विधाय रक्षां स्थिरसारवुद्धिः।
अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
समाचरेत् कर्म्मरसस्य तज्ज्ञः ॥"
"अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च।
सर्व्वतः सर्व्वसर्व्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥"
इति रक्षामन्त्रः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारणमारणाधि-
कारे॥ विस्तृतविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहिता॥
शिलारसः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"कपिनामा कपितैलं कृत्रिमं कपिलध्वजः।
तुरुष्को सुक्तिसहश्च पिण्डातिः सिह्लको रसः॥"
हिङ्गुलम् ॥ तत्पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रसकः, पुं, (रस+संज्ञायां कन्।) निष्क्वाथ-
मांसः। इति हेमचन्द्रः। ३। ७७ ॥

रसकर्पूरं, क्ली, कर्पूररसः। रसकापूर इति
भाषा। यथा, "तत्र पारदस्य संक्षिप्तं शोधनं
कथ्यते।

मुद्गसूतसमं कुर्य्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः।
इष्टिकां खटिकां तद्वत् स्फुटिकां सिन्धुजन्म च ॥
वल्मीकक्षारलवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिकाम्।
सर्व्वाण्येतानि संचूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत् ॥
खटिका खड़ी। स्फुटिका फिट्करी। सिन्धु-
जन्म सैन्धवम्। वल्मीकं तस्या मृत्। वल्मीक
वरउर। क्षारलवणं खारीलवण। भाण्डरञ्जक-
मृत्तिका काविसमाटी।
एभिश्चूर्णैर्युतं सूतं यावद्यामं विमर्द्दितम्।
तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् ॥
तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीमपरां धारयेत्
समाम्।
सवस्त्रकुट्टितमृदा मुद्रयेदुभयोर्म्मुखम् ॥
संशोष्य मुद्रयेद्भूयो भूयः संशोष्य मुद्रयेत्।
सम्यग्विशोष्य मुद्रां तां स्थालीं चुल्ल्यां विधारयेत्॥
अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम्।
अङ्गारोपरि तद्यन्त्रं रक्षेद्यत्नादहर्न्निशम् ॥
शनैरुद्घाटयेद्यन्त्रमूर्द्ध्वस्थालीगतं रसम्।
कर्पूरवत् सुविमलं गृह्णीयाद्गुणवत्तरम् ॥
तं देवकुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम्।
खादन् हरति फिरङ्गं व्याधिं सोपद्रवं सर्पदि ॥
विन्दति वह्निदीप्तिं पुष्टिं वीर्य्यं वलं विपुलम्।
रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः
सततम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च।
"गैरिकतुवरीखटिकासैन्धवगाङ्गं रजं कुड़वम्।
प्रत्येकं दृढ़घस्रमाधायास्योपरि शतं स्थाप्यः॥
कुड़वमितोऽथ तदूर्द्ध्वं देयं हस्तीतदास्य पात-
सुखी।
अथ तत्सन्धेर्म्मुद्रां कृत्वा तदधो हुताशनो
ज्वाल्यः ॥
धर्म्मयवट्कप्रमितैर्द्दारुभिरगुनातिदृढ़स्थूलैः।
अग्निं क्रमेण दद्याद्गुरुदर्शितवर्त्मना द्विनिशम् ॥
तदनु ततो यन्त्रवराद्युक्त्या कर्पूरसन्निभं सूतम्।
आदाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
संमर्द्य चाथ काष्ठैरङ्गामितसंमितैः पचेत् सम्यक्।
चुल्लीडमरकमध्यं वितस्तिचतुराङ्गुलावकाशन्तु॥
कर्त्तव्यं क्रमदहनं तदधः प्रज्वालयेन्मध्यम्।
शशिधवलसुपरिलग्नं युक्त्या संगृह्य रक्षयेद्-
यत्नात् ॥
वल्लं वल्लार्द्धं वा गुड़ेन जीर्णेन रोगिणे दद्यात्।
दुग्धौदनमनु मथ्यं देयं तस्मै च ताम्बूलम् ॥
हरति समस्तं रोगं कर्पूराख्यो रसो शृणाम् ॥
फिरङ्गकरिकेशरी सकलकुष्ठदावानलो-
ऽखिलव्रणविनाशकृत् व्रणधनार्त्तपुष्टिप्रदः।
स्ववर्णसमवर्णकृत् वलहुताशतेजस्करः
समस्तगदतस्करो रसमतिः स कर्पूरकः ॥"
ग्रन्थान्तरम्।
"टङ्कणं मधु लाक्षाच ऊर्णा गुञ्जायुतो रसः।
मर्द्दयेत् भृङ्गनद्यावैर्द्दिनैकं भामयेत् पुनः।
भातो भस्मत्वमाप्नोति शुद्धकर्पूरसन्निभः ॥

नत्रचाम्र पारदाचतुर्थांशमिति सद्वृत्त । गद्दज मास्भरिलोण इति भाषा । श्वेत स्वच्छम् । इत्यायुर्व्वेदप्रकाश । (तथा च ।

पिष्ट पांशुपटु प्रगाढममल वज्राम्बुना नैकश
सूत धातुगत खटीकवलित सत्तूषपुटे रोधयेत् ।
अन्तस्तलवयस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वह्नि
हठात
घस ग्राह्य मयेन्द्रकुन्दधवल भस्मोपरिस्थ शनै ।
तद्वल्लद्वितय लवङ्गसहित प्रात प्रयुक्त भजेत् ।
लडु रेचयति द्वियाममथजन पेय जल शीतलम् ।
एतद्गस्ति च वत्सरावधि विष षाण्मासिक
मासिकम् ।
शैलोत्थ गरल स्रगीन्द्रकुटिलोद्भवञ्च तालका
लिकम् ।

इति सुधानिधिरस । * । रसकर्पूरमिति रस मञ्जरीकार । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।)

रसकर्पूर, क्ली कर्पूरम् । इति शब्दावली । (कर्पूरशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ।)

रसगन्ध क्ली बोलम् । इति राजनिर्घण्ट ।

रसगन्ध पु गन्धरस । यथा,—
"रसगन्धो गन्धरसो गान्धार ससिवर्द्धनम् ।"
इति त्रिकाण्डशेष ।

रसगन्धक पुं (रसगन्ध+स्वार्थे कन् ।) गन्ध रस । इति शब्दचन्द्रिका । गन्धक । इति राजनिर्घण्ट ।

रसगर्भ क्ली रसाञ्जनम् । इत्यमर । (तत्पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'रसाञ्जनन्तार्क्ष्यशैल रसगर्भञ्च तार्क्ष्यजम् ।')
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्ट ।

रसघ्न पु (रस रसस्य दोषाधक्शक्ति हन्तीति । हन+टक ।) टङ्कण । इति राजनिर्घण्ट ।

रसज क्ली (रस जायते इति । जन्+ड ।) रक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

रसज पुं (रसाज्जात । जन्+ड ।) गुड । इति राजनिर्घण्ट । (यथा मनु ।११।१४४
'अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्व्वश ।')
मद्यकीट । इति हेमचन्द्र । (रसजाते त्रि । यथा —
रसज पुरुष विद्यादस रक्षेत् प्रयत्नत ।
[illegible] पानाच मतिमानाचाराद्याप्यतन्द्रित ।"
इति सुश्रुत सूत्रस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ।)

रसज्ञा स्त्री (रसं जानातीति । ज्ञा+क । टाप् ।) जिह्वा । इत्यमर । (गङ्गा । इति काशीखण्डे । २८ । १४(१) रसवेत्तरि त्रि । (यथा रघौ । ९ । २९ ।
"यो हेमकुम्भस्तननि सृतानां
स्कन्दस्य मातु पयसां रसज्ञ ।")

रसज्येष्ठ, पु (रसेषु ज्येष्ठ ।) मधुररस । इति हेमचन्द्र । शृङ्गाररस ।

रसतेज, [स्] क्ली (रसात् रसजन्य वा तेजो यस्य ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्र ।

रसदालिका, स्त्री, (रस दालयति इति । दल+णिच+ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) पुण्ड्रक्षु । इति राजनिर्घण्ट ।

रसद्रावी, [न्] पु, (रस द्रावयतीति । द्रु+णिच+णिनि ।) मधुरजम्बीर । इति राजनिर्घण्ट ।

रसधातु, पु (रसात्मको धातु ।) पारद । इति राजनिर्घण्ट । (अस्य पर्य्यायादिर्यथा —
'रसायनार्थिभिर्लोके पारदो रस्यते यत ।
ततो रस इति प्रोक्त स च धातुरपि स्मृत ।
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारस ।
चपल शिववीर्य्यञ्च रस सूत शिवाह्वय ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भाग ।)

रसधेनु स्त्री, (रसकल्पिता धेनु ।) दानार्थ इक्षुरसनिर्म्मितधेनु । यथा —
होतोवाच ।
'रसधेनु महाराज कथयामि समासत ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशास्तरे ।
रसस्य तु घट राजन् सपूर्णमिक्षवस्य च ।
तद्वत् सकल्पयेन् प्राज्ञश्चतुर्थांशेन वत्सकम् ।
इक्षुदण्डमया पादा रजतखुरसयुता ।
सुवर्णशृङ्गाभरणा वस्त्रपुच्छां घृतस्तनीम् ।
पुष्पकम्बलसयुक्तां शर्कराखण्डजिह्विकाम् ।
दन्ता फलमयास्तस्या पृष्ठताम्रमयीं शुभाम् ।
पुष्परोमाञ्च राजेन्द्र मुक्ताफलकृतेक्षणाम् ।
सप्तव्रीहिसमायुक्ता चतुर्दिक्षु च दीपिकाम् ।
सर्व्वोपस्करसयुक्तां सर्व्वगन्धादिवासिताम् ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निधापयेत् ।
ब्राह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ।
ताद्दशाय प्रदातव्या रसधेनु कटम्बिने ।
सर्व्वलक्षणयुक्ताय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
रसधेनु प्रदातव्या सर्व्वकामेष निव्यदा ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्व्वपातकवर्ज्जित ।
दाता च ग्राहको वाथ एककालसमभोजन ।
सोमपानफल तस्य सर्व्वक्रतुफल लभेत ।
दीयमानाञ्च पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
धेनुञ्च पूजयित्वापि गन्धधूपक्षतादिभि ।
पूर्व्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु ततस्तां प्रार्थयेत् सुधी ।
प्रार्थनापूर्व्वक भक्त्या द्विजाग्र्याय निवेदयेत् ।
दश पूर्व्वान् परांश्चैव आत्मानञ्चैकविंशकम् ।
प्रापयेत् परम स्थान स्वर्गाभावर्ज्जिते पुन ।
एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा ।
इदस्व च महाराज पर ध्यानमवाप्नुहि ।
य इद पठते नित्य शृणुयादथ भक्तित ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ।"
इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने रसधेनु माहात्म्य समाप्तम् ।

रसन, क्ली, (रस्+भावे ल्युट ।) स्वादनम् । ध्वनि । इति मेदिनी । (यथा हरिवंशहिताख्याम् । ७१ । ८८ ।
"काम्बोजनीलचैनाद्य रसन दर्द्द दिवि ।")

रसन, क्ली क्ली, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस+करणे ल्युट ।) जिह्वा । इति मेदिनी । सा च जलेन्द्रियम् । यथा —
"नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रिय रसन सिन्धुहिमादिर्व्विषयो मत ।"
इति भाषापरिच्छेद ।
"प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थ । तथा हि जल द्विविध नित्यमनित्यञ्च । परमाणुरूप नित्य द्व्यणुकादिक सर्व्वमनित्यम् । अवयवसमवेतञ्च नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय भेदात् । किन्तु पृथिवीतोययोर्विशेषस्तमाह किन्त्विति । अयोनिजमेवेत्यर्थ । जलीय शरीर अयोनिज वरुणलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रिय रसन जलीयम् । तथा हि रसन जलीय गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् । शक्तु रसाभिव्यञ्जकोदकवत् । रसनासन्निकर्षे अभि चारवारणाय द्रव्यत्व हेतौ देयम् । विषय दर्शयति सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धु समुद्र हिम तुषार । आदिना सरित्कासारकरकादि सर्व्व ग्राह्य ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

रसना, स्त्री, (रस+युच । टाप् च ।) जिह्वा । इत्यमर । (यथा भागवते । ८ । ४ । १८ ।
'श्रावश्च तत्पादसरोजसौरभे
श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ।")
तस्या शुभलक्षण यथा,—
'तीक्ष्णा दक्षा समा श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ।
ह्रस्वा दीर्घा च विज्ञेया तासु श्वेतो धनक्षये ।"
इति गारुडे ६६ अध्याय ।
न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो रसनादि सहित । यथा,—
'रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्व्ववत् ।
घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृत ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुते ।"
इति भाषापरिच्छेद ।
'तथा रस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थ ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ।*। रास्ना । इति मेदिनी । (अस्या पर्य्यायो यथा,—
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका । काञ्ची । इति हेमचन्द्र । (यथा रघौ । ७ । १० ।
"प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीं
[illegible]")
रज्जु । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ।

रसनाथ पुं (रसानां नाथ श्रेष्ठ इत्यर्थ ।) पारद । इति राजनिर्घण्ट ।

रसनायक पुं (रसानां नायक नेता रसायन विद्याभिज्ञत्वात्तस्य तथात्वम् ।) शिव । इति शब्दरत्नावली ।

रसनालिट्, [ह्] पुं, (रसनया लेढ़ीति । लिह् + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रसनया लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥

रसनेत्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तदस्त्यस्या इति । रसनेत्र + ठन् ।) मनःशिला । इति हेमचन्द्रः ॥ (मनःशिलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रसपाकजः, पुं, (रसपाकात् जायते इति । जन् + डः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसफलः, पुं, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फलमस्येति वा । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विज्ञेयः ॥)

रसभवं, क्ली, (रसात् रसे वा भवतीति ।) भू + अच् ।) रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसमञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायकनायिकाभेदकग्रन्थविशेषः । यथा,—

"विद्वज्जनमनोभृङ्गरसव्यासङ्गहेतवे ।
एषा प्रकाश्यते श्रीमद्भानुना रसमञ्जरी ॥"

इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ॥

रसमयः, त्रि, रसस्वरूपः । रसात्मकः रसशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३४ ।

"व्याधत्तास्मो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥")

रसमर्द्दनं, क्ली, (रसस्य पारदधातोर्म्मर्द्दनम् ।) पारदपेषणम् । यथा,—

"इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यो रसस्ततः ।
दध्ना गुडेन सिन्धूत्थराजिकारिष्टधूमकैः ॥"

अन्यच्च ।

"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
शृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

रसमारणं, क्ली, (रसस्य पारदस्य मारणम् ।) पारदस्य मारणम् । यथा,—

"धूमसारं रसं तोरिं गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्द्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताञ्च मृद्वस्त्रमुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीं वालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधो वह्निं कुर्य्याच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्म्रियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तमूर्द्ध्वगं गन्धकं त्यजेत् ॥
अधस्थञ्च मृतं सूतं गृह्णीयात् तन्तु मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, क्ली, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।) पारदस्य मूर्च्छाकरणम् । यथा,—

"त्र्यूषणं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः क्षुद्रद्वयान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्याकनकद्रवैः ॥
सूतं कृतेन पूर्व्वं वारान् सप्तभिर्म्मर्द्दयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तापि कञ्चुकान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विवृतिः ।

"गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढं मर्द्दयेत् क्षिपन् ।
कज्जलाभो यदा सूतो विहाय घनचापलम् ॥
दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।
असौ रोगत्रयं हन्यादनुपानस्य योगतः ॥"

इति मूर्च्छनम् ॥ ७ ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रसराजः, पुं, (रसानां धातूनां राजा इति । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) पारदः । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसलेहः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् लेढ़ीति । लिह् + पचाद्यच् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसवती, स्त्री, (रसो विविधस्वादरसो विद्यतेऽस्यामिति । रस + "रसादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९५ । इति मतुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।

"यथा धूमात् वह्निसामान्यविशेषः पर्व्वते अनुमीयते तस्य च वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ॥ ५ ॥")

रसविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४९८ ।

"रोषोऽपि रसवतीनां न कार्श्यो वा चिरानुबन्धी वा ॥")

रसशोधन, क्ली, (रसः शोध्यतेऽनेनेति । शुध् + णिच् + ल्युट् । रसं पारदं शोधयत्यनेनेति वा ।) टङ्गणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसस्य शोधनम् ।) पारदशुद्धिः । यथा,—

"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
शृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥
एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम् ।
वह्न्यौषधीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् ॥
सर्षपोषिपिप्पलिकावन्ध्याशृङ्गारैः स्वेदितो बली ।
ततः सपावकद्रावैः स्विन्नः स्याद्दतिदीप्तिमान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम् ।

"जयन्त्या वर्द्धमानस्य पार्णकस्य रसेन च ।
वायस्याश्चानुपूर्व्व्येवं मर्द्दनं रसशोधनम् ॥
एषां प्रत्येकशस्तावन्मर्द्दयेत् स्वरसेन च ।
यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षणः ॥
उद्धृत्योष्णारनालेन मृद्भाण्डे क्षालयेत् सुधीः ।
सर्व्वदोषविनिर्म्मुक्तः सप्तकञ्चुकवर्ज्जितः ॥
जायते शुद्धसूतोऽयं युज्यते सर्व्वकर्म्मसु ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रससिन्दूरं, क्ली, (रसजातं सिन्दूरमिव ।) औषधविशेषः । तस्य नामान्तरं सिन्दूररसः । यथा,—

"शुद्धसूतस्य गृह्णीयाद्द्विपलभागचतुष्टयम् ।
शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् हनिमगन्धकम् ॥
अथवा पारदस्यार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि ।
तयोः कज्जलिकां कुर्य्याद्दिनमेकं विवर्ज्जयेत् ॥
मृत्तिकां वाससा सार्द्धं कुट्टयेदतियत्नतः ।
तथा वारत्रयं सम्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥
मृत्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत् ।
तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥
अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
गृह्णीयादूर्द्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम् ।

"पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकन्तथा ।
नवसारं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकम्
निम्बूरसेन संमर्द्द्य काचकूप्यां निवेशयेत् ।
मुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा मुद्रां प्रलेपयेत् ॥
सप्तभिर्म्मृत्तिकावस्त्रैः पृथक् संशोध्य वेष्टयेत् ।
वच्छिद्रायां मृद्स्थाल्यां कूपिकां तां निवेशयेत् ।
पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक् ।
निवेश्य चुल्ल्यां दहनं मन्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥
प्रज्वाल्य द्वादशं यामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
स्फोटयित्वा तु सूक्ष्माभमूर्द्ध्वलग्नं बलिं त्यजेत् ।
अधःस्थं रससिन्दूरं सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥"

इति रससिन्दूरम् ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रसस्थानं, क्ली, (रसः स्थानमाधार उत्पत्तिस्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमित्येके ।) हिङ्गुलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शरीरस्य रसस्थानञ्च । तस्य प्रमाणं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रसा, स्त्री, (माधुर्य्यादिरूपो विविधो रसोऽस्त्यस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् । रसति शब्दायते इति वा । रस + अच् । टाप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ रसना । (तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।

"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥")

पाठा । (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।

"पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥")

शल्लकी । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महेरणा कुन्दुरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) काकुः । इति मेदिनी ॥ द्राक्षा । काकोली इति शब्दरत्नावली ॥ (रसातलम् । यथा भागवते । १० । ६ । १२ ।

"रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः
पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशङ्कया ॥"

यथा च तत्रैव । ३ । १३ । १६ ।

"रसवती मे स्थितिरपि प्रायमाणा रसा
रसा ।"

"रसां रसायन यथा ।" इति सप्तकाण्डशास्त्रि
माला । नदी । यथा ऋग्वेदे ।१।११२।१२।
"याभी रसां चोदसोद्र पिपिन्वथु ।"
"रसा नदीम् ।" इति तद्भाष्ये सायण ।)

रसाञ्जन, पुं, (रसनीति । रस विदारे + अच् ।
रसायां भूमौ स्थः ।) कुक्कुटः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

रसाग्र स्त्री, (रसायां अग्रे रसस्य अग्रे
आदत्ते इति वा । अन् + क ।) रसाञ्जनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

रसाञ्जन क्ली (रसजं अञ्जनम् इति मध्यपदलोपी
कर्म्मधारयः ।) रसजाताञ्जनविशेषः । रसवत
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रसगर्भम् २ तार्क्ष्य-
शैलम् ३ । रसमरः । रसोद्भूतम् ४ रसाग्र
जम् ५ कृतकम् ६ बालभैषज्यम् ७ दार्व्वी
क्वाथोद्भवम् ८ रसाग्र ९ बरायाञ्जनम् १०
रसगर्भम् ११ अग्निसारम् १२ । अस्य गुणाः ।
श्लेष्मघ्नम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् ।
कटुत्वम् । रक्तपित्तदोषव्रणहारित्वञ्च
दाहित्वञ्च ।

"दीप्यान् रसञ्जमादाय सर्वेषु रसाञ्जनम् ।
तदभावे तु कर्त्तव्यं दार्व्वीक्वाथसमुद्भवम् ।"
इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च ।
दार्व्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यदाघनम् ।
तदा रसाञ्जनं तत् कथितं परमं हितम् ।
रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भञ्च तार्क्ष्यकम् ।
रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् ।
उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषनुत् ।"
इति भावप्रकाशः ।

रसाढ्य, पुं, (रसैराढ्यः युक्तः ।) आम्रातक ।
इति राजनिर्घण्टः । (आम्रातकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

रसातल क्ली, (रसाया तलं निम्नभागस्थलोक
विशेष ।) पातालम् । इत्यमरः । (यथा
महाभारते । १२ । ३३७ । ५६ ।
"जगाम वेदानादाय रसातलगतो हरि ।")
पातालभेदः । यथा —
"अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ।
महातलञ्च सुतलं पश्चमञ्च रसातलम् ।
पातालभेदाः सप्तैव पातालं कीर्त्तिता अमी ।
तत्र पातालमेकैक दशसाहस्रयोजनम् ।"
इति शब्दमाला ।

(रसातलं निवातकवचानां निवासस्थानम् ।
यथा च देवीभागवते । ८ । २० । ८—१२ ।
"ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाह्वये ।
दैतेया निवसन्त्येव पणयो दानवाश्च ये ।
निवातकवचा नाम हिरण्यपुरवासिनः ।
कालेया इति च प्रोक्ताः प्रतीका हरि
भुजाम् ।

महौजसश्चोत्पत्तेरेव महासाहसिनस्तथा ।
सकलेन्द्रस्य च सुरेणैव तेषां दर्परक्षणा ।
विरोद्धया इव सर्पा विवरे निवसन्ति हि ।
य वै वाग्भिः सरमया इन्द्रदूत्या निरन्तरम् ।
मन्त्रवर्णाभिरसुरास्तास्ताः बिभ्यति वै च ।")

रसादान, क्ली (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) शोष
णम् । इति हेमचन्द्र । (रसाया दानम् ।)
भूमिदानञ्च ।

रसाधार, पुं (रसानां जलानां आधार । रसा
पृथिवीं धरति धारयतीति वा । धृ + अच् ।)
सूर्य्य । इति शब्दरत्नावली । रसस्याधारश्च ।

रसाधिक पुं, (रसात् सर्व्वरसेभ्यः क्षीरादिभ्यः
अधिकः प्रवरः ।) टङ्कण । इति राज
निर्घण्टः । अधिकरसश्च ।

रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोली
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ।

रसाभास , पुं (रस इव आभासते इति । आ +
भास + अच् ।) अनौचित्यप्रवृत्तरस । तस्य
लक्षणं यथा,—
"अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।"
अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्ष
णानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोप
लक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एक
देशतो दर्श्यते । उपनायकसंस्थायां मुनिगुरु-
पत्नीगतायाञ्च । बहुनायकविषयायां रतौ
तथानुभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधम
पात्रतिर्य्यगादिगते शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्रे
गुर्व्वादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुर्वा
द्यालम्बने हास्ये । ब्रह्मवधाद्युत्साहे । अधम
पात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानक
ह्येवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा
मम ।
"स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातम -
स्सन्तति ।
तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मेति
गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरि
पातु व ।"
बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—
"कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये
येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोल ।"
अनुभयनिष्ठत्वे यथा,—
मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् । पश्चा-
दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्व
मिति श्रीमल्लोचनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा
रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योऽन्यदर्शनात्
प्राक् वत्सराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा
हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।
अधमपात्रगतत्वे यथा —
"जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली
गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।

अवचित्य गिरौ पुरो निषण्णा
स्वकचानुल्लिखति स्म भर्त्तृकामा ।"
तिर्य्यग्गतत्वे यथा —
' मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु
वल्यान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।
चचार दिव्यो कलनादभृङ्गी
मल्लीमतल्लीकुलमत्तभृङ्गी ।
आदिग्रहणात् तापसादिषु । रौद्राभासो यथा —
"रक्तोत्फुल्लविशाललोललनयन कम्पोत्तराङ्ग
मुहु
र्मुक्ताकर्णमपेतभीर्धृतधनुर्व्वाणो हरेः पश्यत ।
आध्मात कटुकोक्तिभि स्ववलदृप्तोऽयं क्रम
कौशलं
कंसास्फोटपटुर्ध्वजिरदृढ चक्षु प्रविष्ट-
स्त्र्यम्बक ।"
भयानकाभासो यथा —
"अयमुत्तमु चोदमधीरमोचन
तपसा रोचितेन यस्य दर्शनम् ।
प्रविश न्यमादिगुहान्तराल
निवाय भिन्दन्निव बाणि कौशिक ।
अनौचित्यप्रवृत्तेरेव हि अत्र रसप्रकृति । इत्य
लम् । इति साहित्यदर्पण ३ परिच्छेदः ।

रसाम्ल, क्ली, (रसेनाम्लो यत्र ।) वृक्षाम्लम् ।
इति राजनिर्घण्टः । चुक्रम् । इति भावप्रकाश ।

रसाङ्ग पु (रसस्य इह आत्मा यत्र ।) श्रीवेष्टक ।
इति राजनिर्घण्टः ।

रसायक पु (रस रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।
अय + ण्वुल ।) तृणविशेष । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

रसायन, क्ली, क्टि । इति राजनिर्घण्टः । (रसा
दुग्ध अयनं यत्र यस्मिन् ।) तक्रम् । इति हेम
चन्द्र । विषम् । (रसा रसादीनां अयनं
प्राप्तिः अनेनेति । र + क्युट ।) जराव्याधि
नाशकौषधम् । इति मेदिनी । (यथा, माघे ।
२ । ९३ ।
"षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षं रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च ।")
"न रसेन विना कान्तं न कान्तेन विना रस ।
रसकान्तसमायोगात् रसायनमुदीरितम् ।"
इति राजनिर्घण्टः । * ।
अथ रसायनाधिकार । तत्र रसायनस्य
लक्षणमाह ।
"यज्जराव्याधिविध्वंसि वयस्तम्भकरं तथा ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम् ।"
रसायनस्य गुणमाह ।
"दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वय ।
देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ।"
तद्विधिमाह ।
"पूर्व्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ।
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधि ।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहित ।"

अथ तदुदाहरणानि ।
"शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥
मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते
प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥"
मण्डूकपर्णी ब्राह्मी । वरमी इति लोके । तदलाभे मञ्जिष्ठापि ग्राह्या । तस्या अपि रसायनत्वात् ।
"माक्षिकेण तुगाक्षीर्य्या पिप्पल्या लवणेन च ।
त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥
पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य
पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।
मासत्रयं तत्त्रिगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।
क्षीराशिनस्ते बलवीर्य्ययुक्ताः
समाशतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
शतावरी मुण्डितिका गुडूची
सहस्रिकर्णा सहतालमूली ।
एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-
न्याज्येन किंवा मधुनावलिह्यात् ॥
जरारुजाभ्यां विमुक्तदेहो
भवेन्नरो वीर्य्यबलादियुक्तः ।
विभाति देवप्रतिमः स नित्यं
प्रभामयो भूरिविवृद्धबुद्धिः ॥
पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
वीर्य्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥
अयःपलं गुग्गुलुरत्र योज्यः
पलत्रयं योषपलानि पञ्च ।
पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च
कर्षं लिहन् यात्यमरत्वमेव ॥"
लौहगुग्गुलुः ।
"न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते
रसायनं यो विविधं निषेवते ।
गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥"
इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ।
पूर्व्वे वयसि मध्ये वा तत् प्रयोज्यं जितात्मनः ।
स्निग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्व्वथा ॥
नाविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।
वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥"
"रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥
निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।
दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥
धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलङ्घिताम् ।
सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत् कुटीम् ॥
अथ पुण्येऽह्नि संपूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।
तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥
ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
दानशीलदयासत्यव्रतधर्म्मपरायणः ॥
देवतागुरुभक्तो युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडञ्चोष्णाम्बुना पिबेत् ॥
स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्व्वं तेन साधु विरिच्यते ।
ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्ज्जनाय च ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथ वा ॥
इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्व्वमालोच्य सात्म्य-
वित् ॥"
"कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्य्यमारुतिको विधिः ॥
वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥"
इत्युत्तरस्थानीयवाग्भटे ३९ अध्याये ॥
विशेषस्तु तस्मिन्नध्याये ज्ञातव्यः ॥ * ॥ रसः पारदः तच्छया तञ्जातीय-हरितालादिकश्च अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । स्वर्णादि-करणम् ।
अथ रसायने ईश्वर उवाच ।
"गोमूत्रं हरितालञ्च गन्धकञ्च मनःशिलाम् ।
समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥
एकादशदिनं यावन् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।
मन्त्रेण धूपदीपादिनैवेद्यैर्गन्धमिश्रितैः ॥
मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा । अयुतजपेन सिद्धिः ।
तद्वटीं गोलकं कृत्वा वस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।
मृत्तिकां लेपयेत्तस्य छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
गर्त्ते कुण्डे विनिक्षिप्य पलाशकाष्ठवह्निना ।
ज्वालयेदष्टयामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
तद्भस्म जायते सिद्धिर्व्विद्धि सिद्धिसमाकुलम् ।
ताम्रपात्रे अग्निमध्ये बिन्दुमात्रं नियच्छति ॥
तत्क्षणाज्जायते स्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
दातव्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्दुष्टमानसे ।
सिद्धपीठे भवेत्सिद्धिर्गोपनीलचनापने ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।
अग्निमुखं द्विजातीनां पाचकानां विशेषतः ॥
गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥"
प्रकारान्तरम् ।
"आनीय बहुयत्नेन समस्तं तोलकद्वयम् ।
वसुरादं शिवपादं मायाबिन्दुसमन्वितम् ॥
बीजत्रयपाठशतं प्रजपेत् सत्वलोपरि ।
अशीतितोलकमानं हाणधेनुस्समुद्भवम् ॥
दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
वस्त्रयुक्तेन सूत्रेण दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
उत्तापं ज्वालयेद्धीमान् मन्दमन्देन वह्निना ।
रिपुर्वदार्द्धपर्य्यन्तमर्द्धशेषं भवेद्यदि ॥
तदैवोत्तोल्य तद्द्रव्यं दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥"
ततः परीक्षा कर्त्तव्या ।
"निर्धूमं पावके मध्यं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
तत्रैव प्रजपेन्मन्त्रं सर्व्वबन्धनमात्मकम् ॥
सार्द्धेन तोलकं ताम्रं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
गुञ्जाप्रमाणं तद्द्रव्यं सत्यं सत्यं हि शङ्करि ! ।
रौप्यं भवति तद्द्रव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥"
प्रकारान्तरम् ।
"कृष्णसर्पमेकं गृहीत्वा तस्य मुखे शिववीर्य्यं पूरयित्वा सर्पस्य मुखं गुदञ्च बद्ध्वा नूतनमृन्मय-स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीमुखं मृदादिना संलिप्य निर्ज्जनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-र्यावत् वह्निना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभक्षणे स्थालीमुखमुद्धृत्य सर्पभस्म विहाय शिववीर्य्यं गृह्णीयात् । ततस्तोलकमितं ताम्रं गालयित्वा तस्मिन् गालितताम्रे रक्तिकमात्रं तत् शिववीर्य्यं दद्यात् तेन तत्क्षणादेव तत्ताम्रं सुवर्णीभूतम् । आदौ शिवार्च्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोग एव कर्त्तव्यः ॥" इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥)
रसायनः, पुं, गरुडः । विहङ्गः । इति मेदिनी ॥
रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या । फल् + अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयते प्राप्नोतीति । अय् + ल्युः । ङीष् ।) गुडूची । काकमाची । महाकरञ्जः । गोरक्षदुग्धा । मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा । अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसालं, क्ली, (रसं आलातीति । आ + ला + कः ।) सिह्लकम् । बोलम् । इति मेदिनी ॥
रसालः, पुं, (रसं आलाति गृह्णाति । आ + ला + कः ।) इक्षुः । आम्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे अतिशयोक्त्यलङ्कारे ।
"प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।
पश्चादुद्भिन्नबकुलरसालमुकुलश्रियः ॥")
पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥ कुन्दरुष्कम् ॥ गोधूमः । पुण्ड्रकनामेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसालसा स्त्री (रसेन अलसा।) नाडी। इति शब्दचन्द्रिका।

रसाला स्त्री (रसान् आलाति। आ + ला + क। टाप्।) रसना। दूर्वा। विदारी। इति मेदिनी। मार्जिता। इति शब्दरत्नावली। द्राक्षा। शिखरिणी। मार्जिता २। इक्षुभेदः। तस्या करणप्रकारो यथा —

"अर्द्धं माहिषमम्लमधुरं दध्नः शशाङ्कप्रभं
सुष्ठुं खण्डसुमं [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] रसाला
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]।
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]।
[illegible] [illegible]
[illegible]।
[illegible] [illegible]
[illegible] कुमार।
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]।"
इति राजनिर्घण्टः।
अपि च।
"[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]।
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]।
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]।"
[illegible] भावप्रकाश।

[illegible] स्त्री [illegible] [illegible]।
[illegible] इति [illegible]।
[illegible] स्त्री (रसेन [illegible]। आ + [illegible]) [illegible] इति राज
निर्घण्टः।
[illegible] स्त्री [illegible]। इति राज
निर्घण्टः।
[illegible] पुं (रसेन [illegible]।) [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] वा। इति वैद्यकसार। ४।
"चतुर्थी विद्रमात् [illegible]। [illegible]
समाधेर्मेधी [illegible] मन्दानन्दविवर्त्ती
[illegible] य आनन्दो [illegible]
[illegible] [illegible]।
यदा [illegible] प्रवृत्तस्य [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] कोऽपि महानानन्दो
भवति तदा सविकल्पकसमाधावानन्दवत्
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]।
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
रसास्वाद उच्यते।" इति सुबोधनाख्या
टीका।

रसास्वादी [न्] पुं, (रस मधु आस्वादयितुं
शीलमस्य। आ + स्वद् + णिनि।) भ्रमरः।
इति शब्दमाला। रसास्वादविशिष्टे त्रि।

रसाह्व, पुं (रस आह्वा आख्या यस्य।)
सरलद्रवः। इति रत्नमाला।

रसिक पुं (रसोऽस्त्यस्येति वा। रस + ठन्।)
सारसपक्षी। इति राजनिर्घण्टः। तुरङ्गः।
हस्ती। इति सारस्वतः। रसज्ञे, त्रि। इति
मेदिनी। (यथा भागवते। १।१।३।
"पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः।")

रसिका स्त्री (रसिक + टाप्।) रसाला।
इक्षुरसः। इति मेदिनी। काञ्ची। रसना। इति
विश्वः।

रसिकेश्वरः पुं (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः।)
श्रीकृष्णः। यथा —
"वृन्दावनान्तरे रम्ये राधोत्पत्तिसमन्वितम्।
[illegible] रसिकेश्वरम्।"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः।
(रसिकशेखरः।)

रसित क्लीं (रस शब्दे + भावे क्त।) मेघ
निर्घोषः। रसनम्। अस्य [illegible]
त्रि। इति मेदिनी।

रसेन्द्र पुं (रस + इन्द्र।) पारदः। इति शब्द
[illegible]। (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम्।)

रसोत्तम पुं (रसानां धातुरसानामुत्तम श्रेष्ठः।)
पारदः। इति राजनिर्घण्टः। (यथा भाग
[illegible] ३।१।३।
"[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]।
[illegible] [illegible]।"
[illegible] [illegible])

रसोत्तमं पुं (रसेषु उत्तमः। यद्वा रसः
उत्तमोऽस्य।) दुग्धम्। इति राजनिर्घण्टः।
[illegible]।

रसोद्भव, क्ली, (रसात् पारदघातोरुद्भवतीति।
उत् + भू + अच्।) हिङ्गुलम्। इति राज
निर्घण्टः। रसजाते त्रि।

रसोन पुं (रसैरेकेनोनः।) लशुनः। इति राज
निर्घण्टः। (तदुत्पत्तिर्यथा —
"राहोरमृतचौर्येण लूनाद् ये पतिता रसात्।
अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः।
द्विजा नाश्नन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम्।
साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणीः सरसायनम्॥"
इति काश्यपे उत्तरस्थाने ९ अध्यायः।
"यस्य चैतस्य कन्दानि रसोनस्य महामते।
रसेन एकेनोनत्वाद् रसोनश्चेति कथ्यते॥"
"रसैः पञ्चभिरेको रसोनो विहितो बुधैः।
साधुजानि रसान्येव भोजनार्थे प्रदापयेत॥"
इति हारीते कल्पस्थाने [illegible]।
अस्य गुणाः।
"रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः
सरः।
रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः।
भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः।
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायनः॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
[illegible] रसायनप्रयोगः लशुनशब्दे च
द्रष्टव्यः।)

रसोनक, पुं (रसोन + स्वार्थे कन्।) लशुनः।
तत्पर्यायः।
"लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम्।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः॥"
तदुत्पत्तिर्यथा —
"यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात्।
तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद् भुवि॥
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]॥"
अस्य गुणाः।
"कटुकश्चापि मधुरस्तिक्तः [illegible]
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]॥"
अस्य गुणाः।
"रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः।
रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः।
भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः।
बलवर्णकरो मेधा [illegible] रसायनः।
[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]।
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]।
[illegible]।"
इति भावप्रकाशः।
(तदुत्पत्तिर्यथा —
"[illegible] [illegible]।

जहार वैनतेयश्च चञ्चुना त्रिदिवं गतः ॥
संग्रामश्रमसम्प्राप्ते श्रमवेगप्रधाविते ।
आरूढ़े वैकृतं प्राप्ते च्युता ह्यमृतबिन्दवः ॥
मक्षुत् सन्दूषिते देशे पतितास्तत्र संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं द्वादशाब्दि-कम् ॥
विशुष्काः कानने सर्व्वा वृक्षकाण्डप्रतानिकाः ।
तस्माच्च काननं सर्व्वे प्रकष्टं गहनं गताः ॥
तेषां मध्ये जराग्रस्तो गतिहीनोऽतिजर्ज्जरः ।
सयष्टिः सरणिच्युतः शीर्णदन्तावलीमुखः ॥
स च त्यक्तस्तैः क्षुधापन्नैः ऋषिभिस्तत्र विस्मृतः ।
सोऽपि क्षुधातुरः सर्व्वां पर्य्यटन्नुर्व्वरां महीम् ॥
कुत्रचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
नीलशैवालसङ्काशान् शाद्वलान् बहुलान् भुवि ।
क्षुधासंपीड़नेनापि भुक्तवान् शाद्वलानपि ॥
पक्षमासानन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
भुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा ऋषिः ॥
पश्चात् सुभिक्षे सञ्जाते सर्व्वे चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि वृद्धो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
तं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
नोक्तवान् सोऽपि किञ्चिच्च यदा तैः शापित-स्ततः ॥
यत्त्वया खादितं द्रव्यं तदभक्ष्यं द्विजातिभिः ।
दुर्गन्धमपि चित्रञ्च तस्माज्जातं रसोनकम् ॥"
"तेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
कुक्कुटाण्डनिभं ग्रीष्मे शीर्णपर्णं समुद्धरेत् ॥
बद्ध्वा पुटे सुनिर्गन्धं धारयेत्तत्क्षपामते ।
दोषाग्निदर्शनात्तेन म्रियते दीर्य्यते भुवि ॥
वर्षासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
रामठं जीरके द्वे च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
घृतसौवर्च्चलोपेतं वातरोगे विशेषतः ।
मातुलुङ्गरसेनापि शूलनाशे प्रकीर्त्तितः ॥"
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
अस्यान्यत् द्विधाभक्ष्यत्वकारणादिकं रसोनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रसोपलं, क्ली, (रसवत् पारद इव उपलम् ।) मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रस्नं, क्ली, (रस+"कृषिशुषिरसिभ्यः कित् ।" उणा० ३ । १२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रवम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रस्यं, क्ली, (रसात् भुक्तान्नादिपरिपाकात् आगत-मिति । रस+ यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते ।१४।५०।३२।
"यन्नैव गन्धिनो रस्यं नरूपं सर्वशब्दवत् ॥"
रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ ।८।
"रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥")

रस्या, स्त्री, (रसाय हिता । रस्+यत् । टाप् ।) रास्ना । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति रंहा-पयति । इति दुर्गादासः ॥

रंहः, [स्] क्ली, (रम+"रमेश्च ।" उणा० ४ । २१३ । इति असुन् हुगागमश्च । "अहि रहिभ्यामसुन् इत्यहो रंह इति धातुप्रदीपः ।" इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । तरः २ रयः ३ स्यदः ४ जवः ५ । इत्यमरः ॥ रंवः ६ यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । २ । ३४ ।
"न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥")

रह, त्यजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहति सुखं दीनः । इति दुर्गा-दासः ॥

रह, इ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंह्यते । इति दुर्गा-दासः ॥

रह, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोकं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रहः, [स्] क्ली, (रमन्तेऽस्मिन् । रह+"रंशे ह च ।" उणा० ४ । २१४ । इति असुनप्रत्ययः । हकारश्चान्तादेशः । "रह त्यागे असादसुनि रह इति धातुप्रदीपः ।" इत्युज्ज्वलः ।) निर्ज्जनम् । तत्पर्य्यायः । विविक्तः २ विजनः ३ छन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशुः ७ इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।
"तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरः
रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ॥")
तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥

रहः, [स्] अ, विजनम् । इत्यमरः ॥
"रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम् ॥"
इति रभसश्च ॥
"देशादन्यत्र रहोऽव्ययं शब्दान्तरं वास्ति सुरत-वाचकम् ।" इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ॥)

रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहस्+दिगादि-त्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ।) गोप-नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रहस्यरोमस्पर्शनिषेधो यथा,—
"न सर्पशस्त्रैः क्रीड़ेत खानि खानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सहा व्रजेत् ॥"
इति कौर्म्मे १५ अध्यायः ॥

रहस्या, स्त्री, (रहस्य+टाप् ।) नदीभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।६।९।१८।
"रहस्यां शतकुम्भां च सरयूं च नरेश्वर ! ॥")
रास्ना । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रहितं, त्रि, (रह+क्तः ।) वर्जितम् । यथा,—
"जातसूतकमादौ च अन्ते च मृतसूतकम् ।
गुरोस्तद्रहितं कृत्वा जपकर्म्म समाचरेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
अपि च ।
"दिग्घ्नोऽब्दयाश्विरहितो जन्मर्क्षाद्या भशे-षितः ।
भं भवेदब्दवेशोऽत्र योगेऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥"
इति जातकपद्धतिः ॥

रा ल दाने । ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति । इति दुर्गादासः ॥

राः, स्त्री, (रा+सम्पदादित्वात् क्विप् ।) विभ्रमः । दानम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ काञ्चनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

राः, [ऐ] पुं, (रा दाने+"रातेर्डैः ।" उणा० २ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-वते । ३ । २५ । ३८ ।
"आत्मानमन्व ये चेह ये रायः पशवो
गृहाः ॥")
स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ७ ।
"स चन्तयद्दुषसः सूर्य्येण चित्रामस्य केतवो
रामविन्दन् ॥"
"चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अल-भन्त ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा दाने+"कृदाधारार्च्चिकलिभ्यः कः ।" उणा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-वचनाद्दैव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च शाल्मलीद्वीपस्थानां नदीनामन्यतमा । यथा, भागवते । ५ । २० । १० ।
"तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पा-वर्षः सहस्रश्रुतिरिति । अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥")
कच्छूरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते देवेभ्य हविर्य्यस्याम् । इति निघण्टुटीकायां देव-राजयज्वा । ५ । ५ । २१ ।) सम्पूर्णेन्दुतिथिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।
"राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे
शृणोतु नः सुभगा बोधतुत्मना ॥"
"संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका ।" इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य शूर्पणखायाश्च जननी । यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥
बुबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ! ॥
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल ! नृत्यगीतविशारदाः ॥

पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते ।
अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् ! श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥
स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्त्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्त्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥
मालिनी जनयामास पुत्त्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥")

राक्षस पुं रक्षःप्रभृति रक्ष रक्ष एव राक्षसः । तत्पर्य्यायः । कौणपः २ क्रव्यात् ३ क्रव्यादः ४ अस्रपः ५ आशरः ६ रात्रिचरः ७ रात्रिञ्चरः ८ कर्व्वुरः ९ निकषात्मजः १० यातुधानः ११ पुण्यजनः १२ नैरृतः १३ यातु १४ रक्षः १५ । इत्यमरः । सन्ध्याबलः १६ अपाटः १७ रजनीचरः १८ कीलापः १९ नृचक्षाः २० नक्तञ्चरः २१ पलाशी २२ पलादः २३ भूतः २४ । इति शब्दरत्नावली । नीलाम्बरः २५ कल्माषः २६ कटपूः २७ अशिरः २८ कीलालपः २९ नरधिष्ण्यः ३० । इति जटाधरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
'रजोमात्रात्मिकामेव तमोऽन्यां अद्दे तनुम् ।
ततः क्षुत्क्षामतो जाता अन्ये कोपात्मकास्ततः ।
क्षुत्क्षामनेत्रान्धकारेऽथ सोऽसृजद्भगवांस्ततः ।
विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं प्रभुम् ।
मैवं भो रक्ष्यतामेष तैरुक्तं राक्षसास्तु ते ।"
इति वह्निपुराणम् । * ।

अपि च ।
रक्षोगणं क्रोधवशान् स्वनामाथप्यजीजनत् ।
दंष्ट्रिणो निघ्नतां भीमसनाज्ञां मायम् ।"
इति मात्स्ये आदिसर्गे कश्यपान्वयनाम ६ अध्यायः । * । राक्षसभेदाख्यानं यथा —
"तुच्छं दानवदस्य पशोर्भक्षणान्तिकं भवेत् ।
कैदारमनमाधून मारुतमाशवहुदेव ।
इति सत्त्वमस्य भावो वै राक्षसो भवेत् ।
तस्मात् ब्राह्मणा विद्यानामप्येतानि वर्ज्जयेत् ।
राक्षसा नाम ये प्रोक्तास्ते भुजन्दनमोहसम ।"
इति वामनपुराणे १९ अध्यायः । * ।
तेषां विहारः स्मशानादि । यथा,—
"रक्षोपचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
धन्विका रहस्यापि तथैव चरन्ति ह ।
नाहं विजयते च्छिद्रतो बहूनामवधाम् ।
अन्य कुर्व्वं हि विषे राक्षसाय हन्येत ।
ते तु सर्व्वतश्च सर्व्वे विचरन्त्यसंशयाः ।"
इति पाद्मे सर्गखण्डे १५ अध्यायः । * ।
(अथवाविष्टस्य रोगिणो लक्षणं यथा —
"संरम्भात् भ्रुकुटीमुद्रचक्षु अथ समम् ।
इष्टस्य प्रहारणं द्रव्यस्य भेदवाक्यम् ।
अनाहिताग्नि बलि बलितम् निद्रापरम् ।
विरक्तमहुच्च मरु क्रूर सद्वभाषितम् ।

रौद्रं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ।"
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यथा
"आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्व्वः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ।"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ।
(एतल्लक्षणान्तरञ्च यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
"हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ।"
राक्षसविवाहस्तु क्षत्त्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा, तत्रैव । ३ । २४
"चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ।"
निन्द्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु आपाततः
राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव । ३ । ४१—४२ ।
'इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्व्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः ।
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नॄणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्ज्जयेत् ।'" * ।

यात्राविशेषे पुं क्लीं । यथा हस्तसंहितायाम् । ८ । २४ ।
"इत्याशिषैः इत्यस पुण्य यत्
तथाहमद्य परिधानियुत् ।
प्रमादयामन्दमतः परं यत्
स्याद्राक्षसं यावनसक्षिणश्च ।")
रक्षःसम्बन्धिनि, त्रि ।

राक्षसी स्त्री, (राक्षस + ङीप् ।) कौणपी । राक्षसपत्नी । यथा, रघुः । १२ । ३९ ।
दृष्ट्वा विचिन्तयत तैन भ्रूयामां राक्षसीकुला ।
आनकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥)
दंष्ट्रा । दन्तदन्तु यावत् । इति हेमचन्द्रः । चण्डा घोरनामगन्धद्रव्यमिति यावत् । इति मेदिनी । खाद्यादुष्णा । यथा —
'प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ।
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

राक्षसेन्द्र पुं (राक्षसानामिन्द्रः ।) रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः । (राक्षसपतिमात्रे च । यथा महाभारते । १ । १५३ । १८ ।
"पिब ! माधव न पुष्कामे मम विप्रिय कारिणि ।
पुर्व्वैर्षां राक्षसेन्द्राणां सर्व्वेषामपहारिरि ।")

राक्षा स्त्री, (लाक्षा । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) लाक्षा । इत्यमरः ।

राख ऋ शोषालमर्थयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर० अक० सक० च सेट् ।) शोष इहेरल्पिसीभावः । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं निवारणञ्च । ऋ, अरराखत् । इति दुर्गादासः ।

राग, पुं (रञ्जनमिति रज्यतेऽनेनेति वा । रञ्ज + भावे करणे वा घञ् । "घञि च भावकरणयोः ।" ६ । ४ । २७ । इति नलोपः ।) मात्सर्य्यम् । लोहितादिः । (यथा कुमारे । ३ । ३० ।
'रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार ॥')
क्लेशादिः । अनुरागः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २७० ।
"सागरमेव हि नरः परोपहितरागमदनसङ्कुचितः ।
कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ।")
गान्धारादिः । नृपः । इति मेदिनी । चन्द्रः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली । लाक्षादिः । (यथा, कुमारे । ४ । १९ ।
'सखिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्म्मितरागमेहि मे ।")
रक्तिमविट । रञ्जनम् । इति नानार्थरत्नमाला । प्रीतिः । यथा —
"वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्म्मुनिरुच्यते ।
इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ।
तस्य लक्षणं यथा,—
'सुखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते ।
यतस्तु प्रश्रयोत्कर्षात् स राग इति कीर्त्त्यते ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः । * ।
(अभिमतविषयाभिलाषः । स तु पञ्चक्लेशान्तर्गतः । यथा,—
"अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः । इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । ४ । ५६ ।
'सुखानुशयी रागः ।" इति पतञ्जलिः । गानप्राणभूतरागो यथा । भरतमते हनुमन्मते च रागः षड्विधः । तेषां नामानि यथा । भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः ३ दीपकः ४ श्रीरागः ५ मेघः ६ । हनुमन्मतेऽपि प्रत्येकं तेषां पञ्च रागिण्यः । सोमेश्वरकल्लिनाथयोर्मते प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रत्येकं अष्टौ पुत्त्राः एकैकपुत्त्रभार्य्या च । कल्लिनाथसोमेश्वरमते षड्रागा यथा । श्रीरागः १ वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ नट नारायणः ६ । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥ * ॥
अथ रागस्य लक्षणमाह सङ्गीतशास्त्रे ।
"योऽयं ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।
रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः ।"
तेऽपि भिन्नसाधारणभेदेन त्रिविधाः । ...
"केचित् चेतांसि रज्यन्ते यत्नाभिमतवर्त्तिनाम् ।
ते रागाः इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः ।
औडवो भिन्नभावमध्ये तैक लक्षणविधौ ।
तेन चात्रैव रागाणां षड्विधानि तु षोडश ।
रागेषु तेषु वर्त्तिष्यन्ते रागाः भवन्ति त्रिगुणाः ।

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियश्चासौ देशश्चेति ।) यागकरणोपयुक्तदेशः । यथा, मनुः ।२।२३ ।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥"

यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शाला ।) यागमण्डपम् । इति जटाधरः ॥

यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ+"गहादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३८ । इति छः ।) उडुम्बरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२१ । ६ ।
"प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्व्वकामसमृद्धिमत् ।
कारयामास शर्य्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥")

यज्ञीयब्रह्मपादपः, पुं, (यज्ञीयश्चासौ ब्रह्मपादपश्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामीश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
"यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्व्वे ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

यज्ञेष्टं, क्ली, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिषकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचित उडुम्बरः ।) उडुम्बरवृक्षः । यज्ञडुमुर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः ५ उडुम्बरः ६ जन्तुफलः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
"उडुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित् ।
मधुरस्तुवरो वर्ण्यो व्रणशोधनरोपणः ॥"

यज्ञोपवीतं, क्ली, (यज्ञार्थं उपवीतम् ।) यज्ञसूत्रम् । पैता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पवित्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उपवीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं विशिष्टविन्यासधारणकर्म्मतया कुरुते । किं तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥"
वामावर्त्तवलितं तन्तुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं कार्य्यं एवं त्रिवृतं त्रिसवं उपवीतं स्यात् । एको ग्रन्थिरिति नानात्वनिषेधार्थम् । तथा वौधायनः ।
"कौषं सौत्रं त्रिस्त्रिवृतं यज्ञोपवीतमानाभेः ॥"
कौषं कृमिकोषोद्भवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः । सौत्रं कार्पासोद्भवम् । तथा मनुः ।
"कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥"
त्रिस्त्रिवृतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिवृन्मात्रं त्रिसवत्वेन विशेष्यम् । यत्तु पैठीनसिवचनम् । कार्पासमुपवीतं षट्तन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य । क्षौमं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य । तत्तव-
न्त्वसम्भवे षट्तन्तुविधायकम् । नवतन्तुत्वं यत्तमाह देवलः ।
"यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।
एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥"
एकेन ग्रन्थिना युक्त इति शेषः । द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवेति । तन्तुबलेन द्विसवस्त्रिसवो वा कर्त्तव्यः । द्विसवत्वं त्रिसवत्वासम्भवे । गोभिले वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुशरज्ज्वोः सूत्रानुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः । एवकारस्त्रिसवत्वव्यवच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः अनुक्तमौञ्जवालादिसमुच्चयार्थः । तथा निगमपरिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण । कुशशणवालप्रतिसररज्जुभिर्व्वा । वालोऽत्र गोवालः । यथा देवलः ।
"कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतृणोद्भवम् ।
सदा सम्भवतो धार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥"
तदभाव इति करणान्तराभावे कुशरज्जुभिरिति बोद्धव्यम् । इति आचारविवेकः ॥ * ॥ अथोपनयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं शस्तम् । क्षत्त्रियस्य गर्भैकादशे । गर्भद्वादशे वैश्यस्य शस्तम् । तत्रासामर्थ्ये ब्राह्मणस्य षोड़शवर्षपर्य्यन्तमेव । क्षत्त्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्य्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्व्विंशतिवर्षपर्य्यन्तं तदनुष्ठानकालः । तत्र मासाः माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढ़ा विहिताः । तत्र तिथयः द्वितीयैकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमीतृतीया विहिताः । तत्र वाराः वृहस्पतिशुक्ररवीणां प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गलवारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा धनिष्ठा अश्विनी अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या चित्रा श्रवणा मृगशिरः शतभिषा पूर्व्वफल्गुनी उत्तरफल्गुनी पूर्व्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा रोहिणी पूर्व्वाषाढ़ा । तत्र लग्नानि वृषसिंहतुलाधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः । तच्चन्द्रादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥ अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेषु क्षत्त्रियं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । आषोड़शात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति आद्वाविंशात् क्षत्त्रियस्य आचतुर्व्विंशात् वैश्यस्य । अत ऊर्द्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न एभिर्व्विवाहयेयुः ॥ आषोड़शादित्यभिविधावाङ् । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"षोड़शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्ध्वं निवर्त्तते ॥"
अत्र षोड़शवर्षाद्यासुपनयनाङ्गत्वं प्रतीयते ।
"पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः ॥"
इति यमवचनेन तदनङ्गत्वं प्रतीयते अनयोर्गर्भ-
जन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डव्यः ।
"व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्य्याः ।
आधानपूर्व्वकमेके प्रसूतिपूर्व्वं महान्ते तु ॥"
यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसिवचनम् । द्वादशषोड़शविंशतिचतुर्व्विंशतीता- -अवरुद्धकाला भवन्ति । तद्वादशवर्षाद्यूर्द्ध्वं ब्राह्मणादीनां महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोड़शवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति । तथा च शङ्खलिखितौ । व्रात्यश्चान्द्रायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्य्यात् । चान्द्रायणाशक्तौ धेन्वष्टकं तन्मूल्यं वा सार्द्धद्वाविंशतिकार्षापणाः गोमूल्यं कार्षापण एकः मिलित्वा सार्द्धत्रयोविंशतिकार्षापणाः देयाः । पितृमातृरहितस्य निःस्वस्य देशोपप्लवादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णू ।
"येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥"
कृच्छ्रं प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनुत्रयं तन्मूल्यं वा नव कार्षापणाः । अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणां प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् ।
"व्रात्याचार्य्यस्य भुक्तान्ने कृच्छ्रपादेन शुध्यति ।
यश्चोपनयते व्रात्यान् त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति ॥"
भुजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः ।
"स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्ण्यश्चित्राहरि-
त्विन्द्रौ तोयपतौ भगेऽदितिसुते भाद्रद्वये सागरे ।
केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्केज्यकाः ॥"
अदितिसुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्व्वाषाढ़ा । दीपिकायाम् ।
"जीवार्केन्दुविशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे
छाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिभे नादितौ च ।
शुक्रार्केज्यर्क्षलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दू
नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ व्रतं स्यात् ॥"
रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् । षष्ठाष्टमेन्दुं लग्नापेक्षया । कृत्यचिन्तामणौ ।
"माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढ़व्रतः
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्यैष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढ़े क्रतुभाजनः ।
शेषेष्वन्येषु रात्रेः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥"
राजमार्त्तण्डः ।
"पुनर्व्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥"
आश्वलायनः । उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपनयनगोदानविवाहाः ॥ विवाहः सार्व्वकालिक इत्येके । आपूर्य्यमाणे पक्षे शुक्ले पक्षे । वृद्धगर्गः ।

कालक्रमेण तत्रापि ह्रास एव तु दृश्यते ।
केचिद्वदन्ति ते रागा: सर्व्वे सन्तीति निश्चितम् ॥
मेरोरुत्तरत: पूर्व्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
समुद्रकण्ठे ये देशास्तत्रामीषां प्रचारणा ॥"
तथा च । अङ्गवङ्गकलिङ्गतेलङ्गभूलिङ्गद्राविड़-सुरङ्गयुपलङ्गखेलाङ्गसौवीरकौरकाश्मीरनाभीरनाहीरसिन्धुजालन्धरमगममगधनिगधमलयहीहयगजाड्यमालवजालवमरुमूरुचोलोत्कलकुन्तलसिंहलहरिकेलकेरल-कोशलमल्लित्रालमल्लमल्लसौविदल्लवानकिल्लातगुर्जरातगुल्लरकालञ्जरगौड़द्राविड़ौड्रान्तर्व्वेदिकाश्वीपाञ्चालसौराष्ट्रशवरनौहावरखशकीकशवल्लपकामरूपहरिगर्भविदर्भदुर्मटवाटकीकटदेवेङ्गनटङ्गननाटभोटकवाटकरहाटकर्णाटकुन्तिकावन्तिककनकालकान्यकुब्जभोजकाम्बोजनोजतुखारविहारवलीहारवाजगेहविदेहवाह्लीकचर्षरीकत्रिगर्त्तानर्त्तादिदेशेषु रागा: प्रचरन्तीति ।
"यस्य श्रवणमात्रेण रज्यन्ते सकला: प्रजा: ।
सर्व्वानुरञ्जनाद्धेतोस्तेन राग इति स्मृत: ॥"*॥
अथ रागा: ।
"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञित: ।
श्रीरागश्च तत: पश्चाद्वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागा: षडेव तु ।६।
षट्त्रिंशद्रागिणी तत्र क्रमश: कथिता मया ॥
धानसी मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुड़ा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमा: ॥६
वेलावली च पुरवी कानड़ा माधवी तथा ।
कोड़ा केदारिका चापि मल्लारदयिता इमा: ॥६
गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
वेलोयारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमा: ॥६
तुड़ी च पञ्चमी चैव ललिता पटमञ्जरी ।
गुर्ज्जरी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमा: ॥६
मायूरी दीपिका चैव देशकारी च पाहिड़ा ।
वराड़ी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
इमा: ॥६॥
नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गड़ा तथा ।
कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
इमा: ॥६॥३६॥*॥

अथ कालनियम: ।
"विभाषा ललिता चैव कामोदा पटमञ्जरी ।
रामकौरी रामकेली वेलोयारी च गुर्ज्जरी ॥
देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गड़ा तुड़ी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
एता: पूर्व्वाह्णकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमै: ॥
वराड़ी मायूरी कोड़ा वैरागी चाथ धानसी ।
वेलावली मोरहाटी सप्तैता रागयोषित: ।
गेया मध्याह्नकाले तु यथा भारतभाषितम् ॥
गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
कानड़ा शावरी चैव गौरी केदारपाहिड़ा ॥
मायूरी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुड़ा तथा ।
सायाह्ने ताश्च रागिण्य: प्रगायन्ति चतुर्द्दश ॥
पुरुषा वसुभूषाढ्या रागास्ते मालवादय: ।
प्रदोषे चापराह्णे च रजन्यां गानगोचरा: ॥
दशदण्डात् परं रात्रौ सर्व्वेषां गानमीरितम् ।
मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्व्वदा ॥
श्रीपञ्चम्यां समारभ्य यावत् जन्मोत्सवं हरे: ।
तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभि: ॥
शक्रोत्थानं समारभ्य यावद्दुर्गामहोत्सवम् ।
गीयते तद्बुधैर्नित्यं मालसी सा मनोहरा ॥
सर्व्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्व्वश: ।
रङ्गभूमौ नृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ॥
रागश्चालापयेदादौ तत्पत्न्यस्तदनन्तरम् ।
नान्यपत्नी प्रगानत्वा नृपाज्ञायां न दूषणम् ॥
रागा: षड़थ रागिण्य: षट्त्रिंशच्चारु-
विग्रहा: ।
आगता ब्रह्मसदनात् ब्रह्माणं समुपासते ॥"*॥
अथ ध्यानम् ।

"नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्म:
शुकद्युति: कुण्डलवान् प्रमत्त: ।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराज: ॥ १ ॥
नीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती
श्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।
ईषत्सहासाम्बुजरम्यवक्त्रा
सा धानसी पद्मसुचारुनेत्रा ॥ १ ॥
करे युता चाम्बुजयुग्मरम्या
इतस्ततश्चारु विलोकयन्ती ।
कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरत्नहारा
सा मालसी संकथिता विचित्रा ॥ २ ॥
प्रतप्तचामीकरचारुवक्त्रा
कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।
पुष्पं धनु: पुष्पशरैर्दधाना
चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥३॥
महेन्द्रनीलद्युतिरम्बुजाक्षी
प्रवादयन्ती कपिलाशयन्त्रम् ।
विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी
सा सिन्धुड़ा कान्तसमीपसंस्था ॥४॥
जवाप्रसूनद्युतिबिम्बवक्त्रा
सकञ्चुपद्मं करयोर्दधाना ।
क्षौमांशुकाच्छादितगात्रयष्टि-
राशावरी रङ्गकिला विदग्धा ॥५॥
सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
वरोरुहै: शङ्करमर्च्चयन्ती ।
तालप्रयोगप्रतिरङ्गगीते
गौरीतनुर्भैरविका सतीयम् ॥"६॥*॥
अथ मल्लार: ।

"विहारशीलोऽतिसुकान्तदेह:
कान्ताप्रियो धार्म्मिकशीलयुक्त: ।
कामातुर: पिङ्गलनेत्रयुग्मो
मल्लाररागः प्रियकृत् सुवेश: ॥१॥
सङ्केतितोत्फुल्ललतानिकुञ्जे
दत्तस्थिति: कान्तसमागमाय ।
वेलावली चम्पकमौलिनी वा
बाला विचित्राभरणा निरुक्ता ॥१॥
रह:सु कान्तप्रियमाणपत्त्रं
रम्यं वहन्ती कुचकुम्भयुग्मं ।
दूर्व्वादलश्यामतनु: सकामा
पुरातनै: सा पुरवी निरुक्ता ॥२॥
अशोकवृक्षस्य तले निषण्णा
वियोगिनी वासकगाश्रिताङ्गी ।
विभूषिताङ्गी जटिलेव बाला
सा कानड़ा हेमलतेव तन्वी ॥३॥
संगृह्य संगृह्य गले दधाना
प्रसूनमाला दयितेन बाला ।
गौरी स्वकान्ताननचुम्बितास्या
सा सुन्दरी माधविका निकुञ्जे ॥४॥
सुकच्छपीं वादयति स्वभर्त्तुं-
र्गानार्थमभ्यस्यति सम्मुखेन ।
यदैव ताला विहिता च माला
कोड़ा कला तानवती मता सा ॥५॥
स्नात्वा समुत्तीर्णवती सुदेहा
केशप्रशिष्यन्दितवारिबिन्दु: ।
निष्पीड़यन्ती तिमिरांशुकान्तं
केदारिका रक्तपयोधरश्री: ॥"६॥*॥
अथ श्रीराग: ।

"लीलावतारेण वनान्तराणि
चिन्वन् प्रसूनानि वधूसहाय: ।
विलासवेशो द्युतिदिव्यमूर्त्ति:
श्रीराग एष प्रथित: पृथिव्याम् ॥१॥
सन्ध्यासुकाले गृहमध्यदेशे
प्रवादयन्ती ह पिनाकयन्त्रम् ।
धाराधराधातुविचित्रिताङ्गी
गान्धारिका गन्धसखं निधत्ते ॥ १ ॥
रसनया सुविचारकौतुकं
विदधती कविकोविदकौतुकम् ।
सुकवितान्तरभावनतत्परा
भगवती सुभगा समुदाहृता ॥२॥
पुष्पोद्याने सार्द्धमालीकलापै:
क्रीड़न्त्येवं कोकिलाकाकलीषु ।
रामा श्यामा सद्गुणानाञ्च सीमा
गौरी गौरी गौरवालोकदिष्टा ॥३॥
अट्टालिकायां स्फुटकौमुदीभि:
प्रकाशितायां रजनीविहारम् ।
अह्नाय कान्तेन समं वसन्ती
कौमारिका कामकला वहन्ती ॥४॥
गौरीपादाम्भोजमभ्यर्च्चयन्ती
गन्धोद्भूतं गन्धमाल्यं दधाना ।
नानारत्नोपायनैर्भक्तिभावै-
र्वेलोयारी कथ्यते बालिकेयम् ॥५॥
उल्लासयन्ती धम्मिल्ले रह:स्थान् प्राणबन्धुना ।
मालतीकुसुमस्रग्भिर्व्वैरागी रागिनी स्मृता ॥"
अथ वसन्त: ।

"चूताङ्कुरैरेव कृतावतंसो
विघूर्णमानारुणनेत्रपद्म: ।
पीताम्बर: काञ्चनचारुदेहो
वसन्तरागो युवति:[illegible]

पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विप्रो पते।
यवीयस्त्वदियं राघवः। श्रेयस्कामा सुम ध्यमा ॥
स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान्।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्।
राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा॥')

राक्षस पु रक्षस्तस्मात् रक्ष रक्ष एव राक्षस। तत्पर्य्यायः। कौणप २ क्रव्यात् ३ क्रव्याद ४ असप ५ आस्रप ६ रात्रिचर ७ रात्रिचर ८ कर्बुर ९ निकषात्मज १० यातुधान ११ पुण्यजन १२ नैरृत १३ यातु १४ रक्ष १५। इत्यमरः ॥ सन्ध्याबल १६ चपाट १७ रजनीचर १८ कौलाप १९ इष्टपा २० नक्तञ्चर २१ पलाशी २२ पलाश २३ भूत २४। इति शब्दरत्नावली ॥ नीलाम्बर २५ कव्याश २६ कटप्रू २७ आशिर २८ कीलालपा २९ नरविग्रह ३०। इति जटाधरः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम्।
ततः क्षुद्‌ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः ॥
क्षुत्‌क्षामानन्धकारेऽथ सोऽसृजद्भगवांस्ततः।
विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं प्रभुम् ॥
मैवं भो रक्ष्यतामेष तैरुक्तं राक्षसास्तु ते ॥
इति वह्निपुराणम् ॥ * ॥

अपि च।
रक्षोगणं क्रोधवशानात्मानामर्कौजसः।
स्त्रियो नियुतं तेषां भीमसेनं ऋतं चयम्॥'
इति मात्स्ये आदिसर्गे कश्यपान्वयनाम ६ अध्यायः ॥ * ॥ राक्षसभोज्यान्नानि यथा —
"उच्छिष्टान्नमुपपन्नञ्च यच्चोच्छिष्टान्वितं भवेत्।
केशावपन्नमाधूतं मारुतश्वासवद्भवेत् ॥
यानि सल्लक्षणान्नाञ्च भाग्यो वै रक्षसां भवेत्।
तस्मात् ज्ञात्वा सदा विद्वानन्नान्येतानि वर्जयेत् ॥
राक्षसा नाम ते प्रोक्तास्ते भुञ्जन्त्यघमीदृशम्।
इति वामनपुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥
तेषां विहारस्थानानि यथा,—
"धर्म्मोपद्रवा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः।
ब्रह्मद्विषो रुद्रभक्ता तत्रैव चरन्ति हि ॥
नाहं विष्णुमयो यत्र वियक्तिषां सम्भूतपामनाम्।
यत्र क्वापि हि विप्रेन्द्र राक्षसा ये वसन्ति च।
न तु तत्रापि धर्म्मं ये विहरन्त्युद्धरनिष्टितौ ॥'
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
(अस्माभिरधिष्ठितस्य रोगिणो लक्षणं यथा —
सक्रोधदृष्टिं भृकुटीदृढस्त्रं रक्षस्वनम्।
प्रहरन्तं प्रधावन्तं प्रलपन्तं भैरवाननम्॥
अशक्नुवन्तं बलिनं बलवन्निद्रं निशाचरम्।
निद्रालमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम्॥
रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम्।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ।
हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत्॥'
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः। यथा
'आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाछलात्॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
(एतल्लक्षणान्तरञ्च यथा, मनुः। ३। ३३।
'हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते।'
राक्षसविवाहस्तु क्षत्त्रियस्यैव प्रशस्तः। यथा, तत्रैव। ३। २४
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः।
राक्षसं क्षत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः।'
निन्द्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्माद्यपेक्षया राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव। ३। ४१—४२।
'इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा।
निन्दितैर्निन्दिता नॄणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्॥ * ॥
अब्दविशेषे पुं क्लीं। यथा ऋक्संहितायाम्। ८। ४५।
इन्द्राग्निरेव दशम युग यत्
तन्नादमन्द परिधाविसद्मम्।
प्रमादयानन्दमतः परं यत्
स्याद्राक्षसं चानलसञ्ज्ञितञ्च॥)
रक्ष समन्विते, त्रि॥

राक्षसी स्त्री (राक्षस+ङीप्।) कौणपी। राक्षसपत्नी। यथा रघुः। १२। ६१।
दृष्ट्वा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता।
जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः॥)
दंष्ट्रा। दीर्घदन्ता इति यावत्। इति हेमचन्द्रः॥ चण्डा घोरनामगन्धद्रव्यमिति यावत्। इति मेदिनी॥ छायाद्वयम्। यथा —
प्रातःकाले मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्नस्ततः परम्॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

राक्षसेन्द्र पुं (राक्षसानामिन्द्रः।) रावणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (राक्षसपतिमात्रे च। यथा महाभारते। १। १५४। १८।
'किं। त्वामद्य पुरुषादे मम विप्रियकारिणम्।
पूर्व्वैर्या राक्षसेन्द्राणां सर्व्वासामयशस्करि ॥)

राक्षा स्त्री, (लाक्षा। रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम्।) लाक्षा। इत्यमरः॥

राख ऋ शोषालमर्थयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक०-च सेट्।) शोषः खेदरहितीभावः। अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं निवारणञ्च। ऋ, अरराखत्। इति दुर्गादासः॥

राग, पुं (रञ्जनमिति रज्यतेऽनेनेति वा। रञ्ज+भावे करणे वा घञ्। घञि च भावकरणयोः। ६। ४। २७। इति नलोपः।) मात्सर्य्यम्। लोहितादि। (यथा कुमारे। १। ३४।
'रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार।')
क्लेशादि। अनुरागः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २७०।
सानवमेव छिन्नं परोपहितरागमदन
मघटितम्।
कर्षे इव कामिनीनां न शोभते निर्भरं प्रेम॥)
मात्सर्य्यादि। नृपः। इति मेदिनी॥ चन्द्रः। सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ मायादिः। (यथा, कुमारे। ३। १८।
'तस्मिन् कुरु दक्षिणेतर
चरणं निर्म्मितरागमेहि मे।')
इच्छामिति। रञ्जनम्। इति नानार्थरत्नमाला॥ प्रीतिः। यथा,—
'वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥
इति भगवद्गीताश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी॥ तस्य लक्षणं यथा —
सुखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते।
यतस्तु प्रयोगोत्कर्षात् स राग इति कीर्त्तितः।'
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥ * ॥
(अभिमतविषयाभिलाषः। स तु पञ्चक्लेशान्तर्गतः। यथा,—
'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः। इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः। ४। ५५॥
'सुखानुशयी रागः।' इति पतञ्जलिः। गानप्राणीभूतरागा यथा। भरतमते हनुमन्मते च राग षड्विधः। तेषां नामानि यथा। भैरव १ कौशिक २ हिन्दोल ३ दीपक ४ श्रीराग ५ मेघ ६। हनुमद्दशसंगते प्रत्येकमेषां पञ्च रागिण्यः। सोमेश्वरकल्लिनाथयोर्मते प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः। एतेषां प्रत्येकमष्टौ पुत्राः एकैकपुत्रभार्य्या च। कल्लिनाथसोमेश्वरमते षड्रागा यथा। श्रीराग १ वसन्त २ पञ्चम ३ भैरव ४ मेघ ५ नटनारायण ६। इति नानाग्रन्थसंग्रहम्॥*॥
अथ रागस्य उत्पत्तिसङ्ख्यानानि।
"येस्तु चेतांसि रज्यन्ते जगत्सन्निवर्त्तिनाम्।
ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः॥
गोपीभिर्गीतमारब्धमेकैकं कृष्णसन्निधौ।
तेन जातानि रागाणां सहस्राणि तु षोडश॥
रागस्तेषु षट्त्रिंशद्रागा जगति विश्रुताः।

कालक्रमेण तत्रापि ह्रास एव तु दृश्यते ।
केचिद्वदन्ति ते रागाः सर्व्वे सन्तीति निश्चितम् ॥
मेरोरुत्तरतः पूर्व्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
समुद्रकण्ठे ये देशास्तत्रामीषां प्रचारणा ॥”
तथा च । अङ्गवङ्गकलिङ्गतैलङ्गभूलिङ्गद्राविड़-
सुरङ्गपलङ्गखिलाङ्गसौवीरकीरकाश्मीरनाभी-
रनार्व्वुरसिन्धुजालन्धरमगमगधनिषधमलयष्टी-
हयगाजाङ्गयमालवजालवमठमूठचोलोत्कलकु-
न्तलसिंहलचरिकेलकेरल-कोशलमल्लिवालमल्ल-
भल्लसौविदल्लवानकिष्णातगुर्ज्जरातगुल्लरकालञ्जर-
गौड़द्रविड़ौड्रान्तर्व्वेदिकार्य्यापाञ्चालसौराष्ट्रम-
वन्तीशावरखर्व्वकोकणनरूपकामरूपवरिराभ-
विदर्भदुर्म्मटवाटकीकटदेवेङ्गनटङ्गननाटभोटक-
वाटकरहाटकर्णाटकुन्तिकावन्तिककनकाज-
कान्यकुब्जभोजकाम्बोजनीजतुखारविहारवली-
हारवानगेहविदेहवाह्लीकचर्व्वरीकत्रिगर्त्तान-
र्त्तादिदेशेषु रागाः प्रचरन्तीति ।
“यस्य श्रवणमात्रेण रज्यन्ते सकलाः प्रजाः ।
सर्व्वानुरञ्जनाद्धेतोस्तेन राग इति स्मृतः ॥”*॥
अथ रागाः ।
“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
श्रीरागश्च ततः पश्चाद्वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु ।६।
षट्त्रिंशद्रागिणी तत्र क्रमशः कथिता मया ॥
धानसी मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुड़ा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥६
वेलावली च पुरवी कानड़ा माधवी तथा ।
कोड़ा केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ॥६
गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
वेलोयारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥६
तुड़ी च पञ्चमी चैव ललिता पटमञ्जरी ।
गुर्ज्जरी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥६
मायूरी दीपिका चैव देशकारी च पाहिड़ा ।
वराड़ी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
इमाः ॥६॥
नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गड़ा तथा ।
कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
इमाः ॥६।३६॥*॥
अथ कालनियमः ।
“विभाषा ललिता चैव कामोदा पटमञ्जरी ।
रामकिरी रामकेली वेलोयारी च गुर्ज्जरी ॥
देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गड़ा तुड़ी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
एताः पूर्व्वाह्णकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥
वराड़ी मायूरी कोड़ा वैरागी चाथ धानसी ।
वेलावली मोरहाटी सप्तैता रागयोषितः ।
गेया मध्याह्नकाले तु यथा भारतभाषितम् ॥
गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
कानड़ा शावरी चैव गौरी केदारपाहिड़ा ॥
मायूरी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुड़ा तथा ।
सायाह्ने चाथ रागिण्यः प्रगायन्ति चतुर्द्दश ॥
पुरुषा वसुभूपाद्या रागास्ते मालवादयः ।
प्रदोषे चापराह्णे च रजन्यां गानगोचराः ॥
दशदण्डात् परं रात्रौ सर्व्वेषां गानमीरितम् ।
मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्व्वदा ॥
श्रीपञ्चम्यां समारभ्य यावत् जन्मोत्सवं हरेः ।
तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः ॥
शक्रोत्थानं समारभ्य यावद्दुर्गामहोत्सवम् ।
गीयते तद्बुधैर्नित्यं मालसी सा मनोहरा ॥
सर्व्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्व्वशः ।
रङ्गभूमौ नृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ॥
रागणालापवेदादौ नत्वग्रस्तदनन्तरम् ।
नान्यपञ्ची प्रगातव्या नृपाज्ञायां न दूषणम् ॥
रागाः षड़ेव रागिण्यः षट्त्रिंशच्चारु-
विग्रहाः ।
आगता नन्दवदनात् नन्दाख्यं समुपासते ॥”*॥
अथ ध्यानम् ।
“नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः
शुकद्युतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥
नीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती
श्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।
दरस्मितासाम्बुजरम्यवक्त्रा
सा धानसी पद्मसुचारुनेत्रा ॥ १ ॥
करे युता चाम्बुजयुग्मरम्या
स्तनस्तनाक विलोकयन्ती ।
कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरत्नहारा
सा मालसी संकथिता विचित्रा ॥ २ ॥
प्रतप्तचामीकरचारुवक्त्रा
कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।
पुष्पं धनुः पुष्पशरैर्दधाना
चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥३॥
महेन्द्रनीलद्युतिरम्बुजाक्षी
प्रवादयन्ती कपिलाश्रयन्त्रम् ।
विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी
सा सिन्धुड़ा कान्तसमीपसंस्था ॥४॥
जवाप्रसूनद्युतिबिम्बवक्त्रा
मकचुपत्रं करयोर्दधाना ।
क्षौमांशुकाच्छादितगात्रयष्टि-
राशावरी रङ्गकिला विदग्धा ॥५॥
सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
सरोरुहैः शङ्करमर्च्चयन्ती ।
तालप्रयोगप्रतिरङ्गगीते
गौरीतनुर्भैरविका सतीयम् ॥”६॥*॥
अथ मल्लारः ।
“विहारशीलोऽतिसुकान्तदेहः
कान्ताप्रियो धार्म्मिकशीलयुक्तः ।
कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुग्मो
मल्लाररागः प्रियकृत् सुवेशः ॥१॥
वल्लीवितोत्फुल्ललतानिकुञ्जे
दूतस्थितिः कान्तसमागमाय ।
वेलावली चम्पकमौलिनी सा
बाला विचित्राभरणा निरुक्ता ॥१॥
रहःसु कान्तप्रियमाणपत्रं
रम्यं वहन्ती कुचकुम्भयुग्मम् ।
दूर्व्वादलश्यामतनुः सकामा
पुरातनैः सा पुरवी निरुक्ता ॥२॥
अशोकवृक्षस्य तले निषण्णा
वियोगिनी वाणकणाङ्किताङ्गी ।
विभूषिताङ्गी भटितेव बाला
सा कानड़ा हेमलतेव तन्वी ॥३॥
संगृह्य संगृह्य गले दधाना
प्रसूनमाला दयितेन बाला ।
गौरी स्वकान्तागमचुम्बितास्या
सा सुन्दरी माधविका निकुञ्जे ॥४॥
सुकण्ठकण्ठी वादयति स्वभर्त्तु-
र्गानार्थमभ्यस्यति सम्मुखेन ।
तदैव ताला विहिता च माला
कोड़ा कला तानवती मता सा ॥५॥
ध्यात्वा समुत्थीयवती सुदेहा
केशप्रतिस्यन्दितवारिबिन्दुः ।
निष्पीड़यन्ती तिमिरांशुकान्तं
केदारिका रक्तपयोधरश्रीः ॥”६॥*॥
अथ श्रीरागः ।
“लीलावतारेण वनान्तराले
चिन्वन् प्रसूनानि वधूसहायः ।
विलासवेशो धृतिदिव्यमूर्त्तिः
श्रीराग एष प्रथितः पृथिव्याम् ॥१॥
सन्ध्यासुकाले शयमध्यदेशे
प्रवादयन्ती च पिनाकयन्त्रम् ।
धाराधराधातुविचित्रिताङ्गी
गान्धारिका गन्धसखं निधत्ते ॥ १ ॥
रसनया सुविचारकौतुकं
विदधती कविकोविदकौतुकम् ।
सुकवितान्दलभावगतत्परा
भगवती सुभगा वसुदाहृता ॥२॥
पुष्पोद्याने सार्द्धमालीकलापैः
क्रीड़न्तीयं कोकिलाकाकलीषु ।
रामा श्यामा सद्गुणानाञ्च सीमा
गौरी गौरी गौरवालोकदिष्टा ॥३॥
अट्टालिकायां स्फुटकौमुदीभिः
प्रकाशितायां रजनीविहारम् ।
अङ्गाय कान्तेन समं वसन्ती
कौमारिका कामकला वहन्ती ॥४॥
गौरीपादाम्भोजमभ्यर्च्चयन्ती
गन्धोद्भूतं गन्धमाल्यं दधाना ।
नानारत्नोपायनैर्भक्तिभावै-
र्वेलोयारी कथ्यते वालिकेयम् ॥५॥
उल्लासयन्ती धम्मिल्ले रहःस्थान् प्राणबन्धुना ।
मालतीकुसुमस्रग्भिर्व्वैरागी रागिणी स्मृता ॥”*॥
अथ वसन्तः ।
“चूताङ्कुरेणैव कृतावतंसो
विघूर्णमानारुणनेत्रपद्मः ।
पीताम्बरः काञ्चनचारुदेहो
वसन्तरागो युवतिप्रियश्च ॥१॥

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागपुष्पी, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । ङीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य जवाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

रागप्रसवः, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागयुक्, [ज्] पुं, (रागेण युज्यते इति । युज् + क्विप् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागदृक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥

रागरज्जुः, पुं, (रागो रज्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागबद्धत्वात्तथात्वम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

रागलता, स्त्री, (रागस्य जनिका लतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥

रागवृन्तः, पुं, (रागस्य वृन्त इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाला ॥

रागषाड़वः, पुं, दाड़िमद्राक्षायुक्तमुद्गयूषः । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे ।
"ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि मुद्गयूषः कृताकृतः ।
स तु दाड़िममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागषाड़वः ।
रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् ॥"
तथास्य गुणाः ।
"लघवो बृंहणा वृष्याः हृद्या रोचनदीपनाः ।
तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्द्दिश्रमघ्ना रागषाड़वाः ॥"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

रागसूत्रं, क्ली, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पट्टसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥

रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । ङीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागाढ्या, स्त्री, (रागेण आढ्या ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागान्धः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविमुखः । यथा,
"आशां वशवर्त्तीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः ।
स जीवन्नपि रागान्धैर्णो दासस्तु दातरि ॥"
इति शब्दमाला ॥

रागाशनिः, पुं, (रागेषु विषयवासनासु अशनिरिव ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्त्यस्या इति । राग + इनिः । ङीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,—
"रागिणी नाम संजाता ज्येष्ठा मेनासुता मुने ।
सुभाङ्गी पद्मपत्राक्षी नीलकुञ्चितमूर्द्धजा ॥"
इति वामनपुराणे ४८ अध्यायः ॥
जयश्रीनाम्नी लक्ष्मीः । इति पुराणम् ॥ षड्रागाणां पत्नी । इति हलायुधः ॥ सा तु हनूमन्मते भरतमते च त्रिंशत्प्रकारा । सोमेश्वरमते कल्लिनाथमते च षट्त्रिंशत्प्रकारा ॥ आसां विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रागी, [न्] त्रि, (रन्ज + "संपृचानुरुधेति ।" ३ । २ । १४२ । इति तच्छीलादिषु घिनुण् । यद्वा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अनुरक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ ।
"त्वय्यस्या हृदयं रागि भर्त्ता चान्यो भविष्यति ।
यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥")
कामुकः । इति त्रिकः ॥ रक्ता । इति मेदिनी ॥ (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ४१ ।
"द्वैविध्यं सर्व्वलोकेषु सर्व्वत्र द्विविधो जनः ।
रागी चैव विरागी च तयोश्चित्तं द्विधा पुनः ॥
विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः ।
रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥"
"रागी यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम् ।
दुःखं बहुविधं तस्य सुखञ्च विविधं पुनः ॥"
रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ ।
"ईर्ष्यारुषासमावेशेऽपि मञ्जुरक्षुणि रागिणि ।
न सुखे तत्पयो राज्ञी अदृष्टक्तमिमावयौ ॥")
पुं, क्षुद्रधान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । लाञ्छनः २ बहुलरकणिशः ३ गुच्छकणिशः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तास्रनाशित्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राघ, ऋ ङ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराघत् । ङ, राघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥

राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ ।
"रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥"
अजः । यथा, रघुः । ८ । २६ ।
"यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ
ददृशाते रघुराघवौ जनैः ॥"
दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ ।
"वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ।
विलपन्नेव धर्म्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥"
रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २।६७।२५ ।
"अपि स्वयं कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥")
समुद्र-महामत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ४८ ॥ (यथा, लघुकौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः ।
"अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः ।
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥")

राघवायनं, क्ली, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,—
"सेतिहासपुराणानि राघवायनभारतम् ।
त्मामिरक्षितान्येव सन्ति तानि श्रुतानि ते ॥"
इत्यग्निपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥

राङ्कवः, पुं, हस्तिकण्टकः । इति हारावली ।६१ ॥

राङ्कवं, क्ली, (रङ्कौ भवम् । रङ्कु + "रङ्कोरमनुष्येऽण् च ।" ४ । २ । १०० । इति अण् ।) मृगलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । मृगरोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११९ ॥ रङ्कुर्मृगभेदः तस्रो जातार्थे अण् । पशवोऽपि मृगा इति रूढ्या मेषादिलोमजमपि कम्बलादि राङ्कवम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।
"और्णञ्च राङ्कवञ्चैव पट्टजं कीटजन्तथा ॥"
पुं, गौः । इति शाब्दिकाः ॥ राङ्कवाजतौ, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ ।
"श्रौक्षपारावतनिभैरन्यै राङ्कवैरपि ॥")

राङ्गणं, क्ली, पुष्पविशेषः । रङ्गन् इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति वैद्यकम् ॥

राज, ऋ ञ म दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् । ञ, राजति राजते । म, रेजतुः । इति दुर्गादासः ॥

राजकं, क्ली, (राज्ञां समूहः । राजन् + "गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजेति ।" ४।२।३९ । इति वुञ् ।) नृपसमूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ९ ।
"कृष्णपुत्त्रलीलापीत् तस्मिन् राजन्यशेपतः ।
राजकं अखिलं भूमौ पौरजानपदो जनः ॥"
राजन् + स्वार्थे कन् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २४ । ९ ।
"तवाङ्गं तिग्मः कृत्या अर्घां ददामि राजक ॥"
राज् + ण्वुल् ।) दीप्तिकारके, त्रि ॥

राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,—
"कादम्बर्य्यः प्रावृषेण्यो नीपो धूलीकदम्बकः ।
कदम्बप्रियकौ राजकदम्बोऽप्यत्रोऽमिकः ॥"
इति जटाधरः ॥

राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) केतकीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृपसुता च ॥ (यथा, भागवते । ९ । ७ । ४२ ।
"इतः स राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥")

राजकर्कटी, स्त्री, चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकशेरुः, पुं, (कशेरूणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) भद्रमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकीयः, त्रि, (राज्ञ इदम् । राजन् + "राज्ञः क च ।" ४ । २ । १४० । इति छः ककारश्चान्तादेशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे ईयप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ ।
"ततस्तदर्थं राज्ञी स राजकीयं गतो ययौ ॥")

राजकुमारः, पुं, (राज्ञः कुमारः ।) राजपुत्त्रः । तत्र वर्णनीयानि यथा,—
"कुमारे शस्त्रशास्त्रश्रीकलाबलगुणोत्करा: ।

बाटाकी खुरली राजभक्ति शुभगतादय ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवक ॥

राजकुष्माण्ड, पु वार्त्ताकी। इति जटा धर ॥

राजकोषातकी, स्त्री (राजप्रिया कोषातकी।) झिङ्गाकविशेष। चिया तोरइ इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्याय। हस्तिपर्णिका २ पीत पुष्पका ३ धामार्गव ४ केशफला ५ महाजाली ६ सपीतक ७। अस्या गुणा। शीतत्वम्। ज्वरघ्नत्वम्। कफवातहरत्वञ्च। इति मदनविनोद॥

राजखर्ज्जूरी, स्त्री, (राजप्रिया खर्ज्जूरी।) श्रेष्ठखर्ज्जूरी। पिण्डखर्ज्जूरिका। तत्पर्य्याय। राजपिण्डा २ नृपपिण्डा ३। अस्या गुणा। शीतत्वम्। स्वादे हिमत्वम्। गुरुत्वम्। पित्त दाहार्त्तिश्वासभ्रमनाशित्वम्। वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

राजगामि, [न्] त्रि (राजानं गच्छतीति। गम् + णिनि।) राजसम्बन्धि। यथा —
“अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्।
गुरोश्चालीकनिर्ब्बन्ध समानि ब्रह्महत्यया॥”
इति मानवे ११ अध्याय॥
“राजनि वा क्षेत्रस्वामिनीं परेषां मरणफलन्तेषां प्रधानम्।” इति कुल्लूकभट्ट॥ अपि च।
“अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि तद भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्ज राजगामि।” इति दायभागधृतविष्णुवचनम्॥

राजगिरि पु शाकभेद। तत्पर्य्याय। राजाद्रि २ राजशाकिनी ३ राजशाकनिका ४। अस्य गुणा। रुच्यत्वम्। पित्तनाशित्वम्। शीतल त्वम्। स्थूलस्य तु अतिशीतलत्वम्। अनिलघ्न त्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ (मगधदेशस्य पर्व्वतविशेषश्च॥)

राजग्रीव पुं (राजते इति। राज + अच्। राजा दीप्तिशालिनी ग्रीवा यस्य।) मत्स्य विशेष। चलुइ इति भाषा। यथा —
“पाठकौ खाचिवफणी राजग्रीवो मण्मीर्ण॥”
इति त्रिकाण्डशेष॥

राजघ, त्रि तीक्ष्ण। इति त्रिकाण्डशेष॥ (राजानं हन्तीति। हन् + ‘राजघ उप संख्यानम्।” ३। २। ५५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त कप्रत्ययेन साधु।) राजहन्ता। यथा,—
“जनकदशरथादिपुराणकीर्त्ति-
विजयनायैरकर्मदोषदुष्ट।
प्रदुषितैरिव सयाय पदया
ददृशे गोरायथया स राजघ॥”
इति भैरवी। १। ६०॥

राजचिह्नक, क्ली, उपस्थ। इति शब्दचन्द्रिका। चिह्नानां श्रेष्ठविभावकानां राजा इति तत्पु रुषात् सिद्धम्॥

राजजम्बू, स्त्री, (जम्बूनां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपात।) पिण्डखर्ज्जूरम्। इति मेदिनी॥ महाजम्बू। इति राजनिर्घण्ट॥

राजयक्ष्मा [न्] पु, क्षयरोग। ‘यक्ष्मसु पूर्व्वत रोगराजत्वात् यक्ष्मा यक्ष क ङ भवति अस्य स्यादि आसुसिमिसि मनुचवर्गात्मनीयाशिरित्येक तदा अच मयाचस्तनयोरित्यस्य रूपं राजयक्ष्म शब्दोऽप्यस्य।’ इत्यमरटीकायां भरत॥ (अस्य विवरणन्तु राजयक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

राजत त्रि, (रजतस्य विकार। रजत + ‘प्राणि रजतादिभ्योऽञ्।” ४। ३। १५४। इति अञ्।) रजतनिर्म्मितम्। यथा —
‘सौवर्णं राजतं ताम्रं पितॄणां पात्रमुच्यते।
रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा॥’
इति मात्स्ये १७ अध्याय॥
रजती, स्त्री॥ (यथा, गो॰ रामायणे। ३। ४६। २।
‘स तु सीता मृगं दृष्ट्वा वने काञ्चनसुप्रभम्।
हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वाभ्यां समलङ्कृतम्॥’)

राजतरु पुं, (तरूणां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपात।) कर्णिकारवृक्ष। आरग्वध। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा सुश्रुते। ६। ५७।
सुराद्रिराजतरुमन्थासिद्धे
क्वाथे जयन्त्यमृतमिश्रिविधैस्च लेहै॥”)

राजतरुणी, स्त्री, (राजसु तरुणीव। सौन्दर्य्यातिशयवत्त्वात्।) पुष्पविशेष। तत्पर्य्याय। महासहा २ वर्णपुष्प ३ अम्लान ४ अम्लातक ५ सुपुष्प ६ सुवर्णपुष्प ७। अस्या गुणा। कषायत्वम्। कफकारित्वम्। चक्षुष्यत्वम्। वर्ण्यत्वम्। हृद्यत्वम्। सुरभित्वम्। सुखप्रसभ त्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

राजता, स्त्री, राजत्वम्। राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन् शब्दात् तलप्रत्ययेन सिद्धा॥ (यथा, कथासरि त्सागरे। २६। ६९।
तत सतामसुखस्तोमयि सुता स तां ययौ।
रत्नकूट स्वकाय्याय निबद्धा हि राजता॥)

राजताल पुं, (राजप्रियस्ताल इव।) गुवाकवृक्ष। इति शब्दरत्नावली॥

राजतिमिष, पुं, गुवाक। इति हारावली। १८२॥

राजत्व, क्ली, राजता। राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन् शब्दात् त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, कथा सरित्सागरे। २०। २८१।
कथ राजसमियुक्ता स राजा नियिधि ततृ॥”)

राजदण्ड, पुं (राज्ञो दण्ड।) राजशासनम्। यथा,—
कर्म्मकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च।
चरेद्गुरु सुहृदापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥
ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम्।
न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृताङ्गिरोवचनम्॥

राजदन्त, पुं दन्तानां राजा। (“राजदन्तादिषु परम्।” २। २। ३१। इति परनिपात।) उपरिपङ्क्तिमध्यवर्त्तिदन्तद्वयम्। यथा,—
“राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित्।”
इति हेमचन्द्र॥

राजदेशीय पुं, (ईषदूनो राजा। राजन् + “ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर।” ५। ३। ६७। इति देशीयर।) राजदेश्य। राजकल्प। इति व्याकरणम्॥

राजधत्तूरक पुं, (धत्तूरकाणां राजा। राज दन्तादित्वात् परनिपात।) स्वर्णधुस्तूर। इति कश्चित् राजनिर्घण्ट॥ तस्य पर्य्याय राज धुस्तूरशब्दे द्रष्टव्य॥

राजधर्म्म पु (राज्ञो धर्म्म।) राज्ञ कर्त्तव्य कर्म्म। यथा,—
“राजधर्म्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप।
सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा॥
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्त्रियेण यथाविधि।
सर्व्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणम्॥
अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वतो विद्रुते भयात्।
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभु॥
इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वती॥
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्म्मितो नृप।
तस्मादभिभवत्येष सर्व्वभूतानि तेजसा॥
तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम्॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्क्क सोम स धर्म्मराट्।
स कुबेर स वरुण स महेन्द्र प्रभावत॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्।
कुलं दहति राजाग्नि सपशुद्रव्यसञ्चयम्॥
कार्य्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वत।
कुरुते धर्म्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुन पुन॥
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्व्वतेजोमयो हि स॥
तं यस्तु द्वेष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम्।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मन॥
तस्माद्धर्म्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिप।
अनिष्टञ्चाप्यनिष्टेषु तं धर्म्मं न विचालयेत्॥
तस्यार्थे सर्व्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजम्।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्व्वमीश्वर॥
तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्म्मान्न चलन्ति च॥
तं देशकालौ शक्तिञ्च विद्याञ्चावेक्ष्य तत्त्वत।
यथार्हत सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्त्तिषु॥
स राजा पुरुषो दण्ड स नेता शासिता च स।
चतुर्णामाश्रमाणाञ्च धर्म्मस्य प्रतिभू स्मृत॥
दण्ड शास्ति प्रजा सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति।
दण्ड सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधा॥
समीक्ष्य स धृत सम्यक् सर्व्वा रञ्जयति प्रजा।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्व्वत॥
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रित।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्ब्बलान् बलवत्तरा॥

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याद्धविस्तथा ।
स्वाम्यञ्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरम् ॥
सर्व्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयात् सर्व्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
देवदानवगन्धर्व्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीड़िताः ॥
दुष्येयुः सर्व्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्व्वसेतवः ।
सर्व्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्म्मकामार्थकोविदम् ॥
तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते ।
कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥
दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्म्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥
ततो दुर्गञ्च राष्ट्रञ्च लोकञ्च सचराचरम् ।
अन्तरीक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीड़येत् ॥
सोऽसहायेन मूढ़ेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥
शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥
स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥
एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
विस्तीर्य्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥
अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥
स्वे स्वे धर्म्मे निविष्टानां सर्व्वेषामनुपूर्व्वशः ।
वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥
तेन यद्यत् सभृत्येन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
ब्राह्मणान् पर्य्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
त्रैविद्यवृद्धान् विदुषस्तिष्ठेत्तेषाञ्च शासने ॥
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥
तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
वेणो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥
पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।
कुवेरश्च धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिजः ॥
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥
इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥
मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
द्वयोरप्येतयोर्म्मूलं यं सर्व्वे कवयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥
दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्य्यात्यव्यसनी मृतः ॥
मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्-
गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्व्वीत परीक्षितान् ॥
अपि यत् सुकरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
समस्तानाञ्च कार्य्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥
सर्व्वेषान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड़्गुण्यसंयुतम् ॥
नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्व्वकार्य्याणि निःक्षि-
पेत् ।
तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म्म समारभेत् ॥
अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान् सुपरीक्षितान् ॥
निर्व्वर्त्तेतास्य यावद्भिरितिकर्त्तव्यता नृभिः ।
तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्व्वीत विचक्ष-
णान् ॥
तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥
दूतञ्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्द्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्व्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
नृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्य्ययौ ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ॥
दूतस्तत् कुरुते कर्म्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥
स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढ़ेङ्गितचेष्टितैः ।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
बुद्ध्वा च सर्व्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीड़येत् ॥
जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥
धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
सर्व्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥
यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।
तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥
तस्य मध्ये सुपर्य्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
गुप्तं सर्व्वर्त्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ * ॥
तदध्यास्योद्वहेद्भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥
पुरोहितञ्च कुर्व्वीत वृणुयादेव चर्त्विजम् ।
तेऽस्य गृह्याणि कर्म्माणि कुर्य्युर्व्वैतानिकानि च ॥
यजेत राजा क्रतुभिर्व्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन् नृषु ॥
अध्यक्षान् विविधान् कुर्य्यात् तत्र तत्र विप-
श्चितः ।
तेऽस्य सर्व्वाण्यवेक्षेरन् नृणां कार्य्याणि कुर्व्व-
ताम् ॥
आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥
न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥
न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥
सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥
समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्म्ममनुस्मरन् ॥
संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥
आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥
न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥
न च हन्यात् स्थलारूढ़ं न क्लीवं न कृता-
ञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥
न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरीक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत् सर्व्वं प्रतिपद्यते ॥
यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्ज्जितम् ।
भर्त्ता तत् सर्व्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ * ॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रिय ।
सर्व्वद्रव्याणि कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत् ॥
राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुति ।
राज्ञा च सर्व्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥
एषोऽनुपस्कृत प्रोक्तो योधधर्म्म सनातन ।
अस्माद्धर्म्मान्न च्यवेत क्षत्त्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥
अलब्धञ्चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत प्रयत्नत ।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु नि क्षिपेत् ॥
एतच्चतुर्व्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रित ॥
अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
रक्षितं वर्द्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं दानेन निक्षिपेत् ॥ *
नित्यमुद्यतदण्ड स्यान्नित्यं विवृतपौरुष ।
नित्यं संवृतसंवार्य्यो नित्यं छिद्रानुसार्य्यरे ॥
नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ।
तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥
अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
बुद्ध्येतारिप्रयुक्ताञ्च मायां नित्यं स्वसंवृत ॥
नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत् कूर्म्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मन ॥
वकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥
एवं विजयमानस्य येऽस्य स्यु परिपन्थिन ।
तानानयेद्वशं सर्व्वान् सामादिभिरुपक्रमै ॥
यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायै प्रथमैस्त्रिभि ।
दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छनकैर्व्वशमानयेत् ॥
सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिता ।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥
यथोद्धरति निर्द्दाता कक्षं धान्यञ्च रक्षति ।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिन ॥
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं य कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धव ॥
शरीरकर्षणात् प्राणा क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणा क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥
राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिव सुखमेधते ॥
द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्य्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥
ग्रामस्याधिपतिं कुर्य्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
विंशतीशं शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च ॥
ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिक शनकै स्वयम् ।
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिनम् ॥
विंशतीशस्तु तत्सर्व्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥
यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभि ।
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥
दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च ।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्ष सहस्राधिपति पुरम् ॥
तेषां ग्राम्याणि कार्य्याणि पृथक्कार्य्याणि चैव हि ।
राज्ञोऽन्य सचिव स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रित ॥
नगरे नगरे चैकं कुर्य्यात् सर्व्वार्थचिन्तकम् ।
उच्चै स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥
स तानुपरिक्रामेत सर्व्वानेव सदा स्वयम् ।
तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरै ॥
राज्ञो हि रक्षाधिकृता परस्वादायिन शठा ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमा प्रजा ॥
ये कार्य्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयु पापचेतस ।
तेषां सर्व्वस्वमादाय राजा कुर्य्यात् प्रवासनम् ॥
राजकर्म्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्म्मानुरूपत ॥
पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिक ॥ * ॥
क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम् ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥
यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदा ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिक कर ॥
पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययो ।
धान्यानामष्टमो भाग षष्ठो द्वादश एव वा ॥
आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानाञ्च मूलपुष्पफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम् ।
मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च ॥
म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।
न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रिय सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥
श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्त्रमिवौरसम् ॥
संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् ।
तेनायुर्व्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥
यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥
कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविन ।
एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपति ॥
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातितृष्णया ।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपति ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमत ॥
अमात्यमुख्यं धर्म्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।
स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्न कार्य्येक्षणे नृणाम् ॥
एवं सर्व्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मन ।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमा प्रजा ॥
विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभि प्रजा ।
संपश्यत सभृत्यस्य मृत स न तु जीवति ॥
क्षत्त्रियस्य परो धर्म्म प्रजानामेव पालनम् ।
निर्द्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्म्मेण युज्यते ॥
उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौच समाहित ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥
तत्र स्थित प्रजा सर्व्वा प्रतिनन्द्य विसर्ज्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजा सर्व्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभि ॥
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगत ।
अरण्ये नि शलाके वा मन्त्रयेदविभावित ॥
यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जना ।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोषहीनोऽपि पार्थिव ॥
जडमूकान्धवधिरांस्तैर्य्यग्योनान् वयोऽतिगान् ।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥
भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्य्यग्योनास्तथैव च ।
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लम ।
चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा ॥
परस्परविरुद्धानां तेषाञ्च समुपार्ज्जनम् ।
कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम् ॥
दूतसंप्रेषणञ्चैव कार्य्यशेषं तथैव च ।
अन्त पुरप्रचारञ्च प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम् ॥
कृत्स्नञ्चाष्टविधं कर्म्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वत ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥
मध्यमस्य प्रचारञ्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारञ्च शत्रोश्चैव प्रयत्नत ॥ * ॥
एता प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासत ।
अष्टौ चान्या समाख्याता द्वादशैव तु ता स्मृता ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्या पञ्च चापरा ।
प्रत्येकं कथिता ह्येता संक्षेपेण द्विसप्तति ॥
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयो परम् ॥
तान् सर्व्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमै ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥
सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥
आसनञ्चैव यानञ्च सन्धिं विग्रहमेव च ।
कार्य्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥
सन्धिन्तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
उभे यानासने चैव द्विविध संश्रय स्मृत ॥
समानयानकर्म्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदात्वायतिसंयुक्त सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षण ॥
स्वयंकृतश्च कार्य्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रह स्मृत ॥
एकाकिनश्चात्ययिके कार्य्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात् पूर्व्वकृतेन वा ।
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थिति कार्य्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभि ॥
अर्थसम्पादनार्थञ्च पीड्यमानस्य शत्रुभि ।
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविध संश्रय स्मृत ॥ * ॥
यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मन ।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥

तदात्वे तत्काले।
"यदा प्रकृष्टा मन्येत सर्व्वास्तु प्रकृतीर्भृशम्।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्व्वीत विग्रहम्॥
यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम्।
परस्य विपरीतञ्च तदा यायाद्रिपुं प्रति॥
यदा तु स्यात् परिक्षीणो वाहनेन बलेन च।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन्॥
मन्येतारिं यदा राजा सर्व्वथा बलवत्तरम्।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्य्यमात्मनः॥
यदा परबलानान्तु गमनीयतमो भवेत्।
तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्म्मिकं बलिनं नृपम्॥
निग्रहं प्रकृतीनाञ्च कुर्य्याद्योऽरिबलस्य च।
उपसेवेत तं नित्यं सर्व्वयत्नैर्गुरुं यथा॥
यदि तत्रापि संपश्येत् दोषं संश्रयकारितम्।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्व्विशङ्कः समाचरेत्॥
सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः।
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः॥
आयतिं सर्व्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्।
अतीतानाञ्च सर्व्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः॥
आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः।
अतीते कार्य्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते॥
यथैनं नाभिसन्दध्युर्म्मित्रोदासीनशत्रवः।
तथा सर्व्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः॥
यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः॥
मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः।
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम्॥
अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम्।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः॥
कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकञ्च यथाविधि।
उपगृह्यास्पदञ्चैव चारान् सम्यग्विधाय च॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधञ्च बलं स्वकम्।
साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः॥
शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा॥
यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम्।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम्॥
सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्व्वदिक्षु निवेशयेत्।
यतश्च भयमाशङ्केत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम्॥
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः॥*॥
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून्।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत्॥
स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले॥
कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान्।
दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योधयेत्॥
प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि॥
उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत्।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम्॥
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा॥
उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम्।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः॥
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्।
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन॥
अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्ज्जयेत्॥
त्रयाणामप्युपायानां पूर्व्वोक्तानामसम्भवे।
तथा युध्येत संयत्तो विजयेत रिपून् यथा॥*॥
जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्म्मिकान्।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च॥
सर्व्वेषान्तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्य्याच्च समयक्रियाम्॥
प्रमाणानि च कुर्व्वीत तेषां धर्म्मान् यथोदितान्।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह॥
आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते॥
सर्व्वं कर्म्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे।
तयोर्द्दैवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया॥
सह वापि व्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम्॥
पार्ष्णिग्राहञ्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात्॥"
आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहस्य नियामको राजा।
"हिरण्यभूमिसम्प्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम्॥*॥
धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टप्रकृतिमेव च।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च।
कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः॥
आर्य्यता पुरुषज्ञानं शौर्य्यं करुणवेदिता।
स्थौललक्ष्यञ्च सततमुदासीनगुणोदयः॥"
स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्वम्।
"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि॥
सह सर्व्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम्।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्व्वोपायान् सृजेद्बुधः॥
उपेतारमुपेयञ्च सर्व्वोपायांश्च कृत्स्नशः।
एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये॥"
उपेतारं आत्मानम्। उपेयं प्राप्यम्॥*॥
"एवं सर्व्वमिदं राजा सह सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः।
व्यायाम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत्॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः॥
विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्व्वद्रव्याणि योजयेत्।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः।
वेशाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः॥
एवं प्रयत्नं कुर्व्वीत यानशय्यासनाशने।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्व्वालङ्कारकेषु च॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्य्याणि चिन्तयेत्॥
अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्ज्जनम्।
वाहनानि च सर्व्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च॥
सन्ध्याञ्चोपास्य शृणुयादन्तर्व्वेश्मनि शस्त्रभृत्।
रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम्॥
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाप्य तं जनम्।
प्रविशेद्भोजनार्थञ्च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः॥
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः॥
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः।
अस्वस्थः सर्व्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत्॥"
इति मानवे ७ अध्यायः॥*॥
कालिकापुराणोक्तराजधर्म्मः ८५। ८६ अध्याययोः द्रष्टव्यः। महाभारतोक्तराजधर्म्मः शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यः। पद्मपुराणोक्तराजधर्म्मः स्वर्गखण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः॥

राजधानकं, क्ली, (धीयतेऽत्रेति। धा + ल्युट्। ततः कन्। राज्ञां धानकं नगरम्।) राजपुरम्। इति शब्दरत्नावली॥

राजधानी, स्त्री, (धीयतेऽस्यामिति। धा + अधिकरणे ल्युट्। ङीप्। राज्ञां धानी नगरी।) राजधानिका। तत्पर्य्यायः। कोट्टः २ राजधानकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ स्कन्धावारः ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः। २। ७०।
"तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः॥")

राजधान्यं, क्ली, (राजप्रियं धान्यम्।) श्यामाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १५। १२।
"त्वाष्ट्रे भूषणमणिरागलेख्यगान्धर्व्वगन्धयुक्तिज्ञाः।
गणितपटुतन्तुवायाः शालाक्या राजधान्यानि॥")

राजधुस्तूरकः, पुं, (धुस्तूरकाणां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) दृहद्धुस्तूरः। तत्पर्य्यायः। राजधूर्त्तः २ महाशठः ३ निःश्रेणिपुष्पकः ४ भ्रान्तः ५ राजस्वर्णः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः धुस्तूरशब्दे द्रष्टव्याः॥

राजनामा, [न्] पुं, (राज्ञो नाम नाम यस्य।) पटोलः। इति राजनिर्घण्टः॥

राजनीतिः, स्त्री, (राज्ञां नीतिः।) राज्ञां नयः। यथा, चाणक्यपण्डितकृतप्रथमः श्लोकः।
"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्।
सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम्॥"
सा यथा,—
"गदितं बलिशुक्राभ्यां श्रुत्वा भागवतोऽसुरः।
प्राह धर्म्मार्थसंयुक्तं प्रह्लादो वाक्यमुत्तमम्॥
यदायत्यां क्षमं राजन्! यद्धितं भुवनस्य च।
अविरोधेन धर्म्मस्य अर्थस्योपार्ज्जनञ्च यत्॥
सर्व्वसत्त्वानुगमनं कामवर्गफलञ्च यत्।

परत्रेह च यच्छ्रेय पुत्र तत् कर्म्म आचर ।
यथा श्लाघां प्रयास्यस्त्व यथा कीर्त्तिमवाप्स्यसि ।
यथा नापयशायोगस्तथा कुरु महामते ।
एतद्धि श्रिय दीप्तां काङ्क्षन्ते पुरुषोत्तमाः ।
यनेति हि यशोऽस्माक निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
वृद्धो ह्यतिर्गुणा विप्र कीर्त्तिश्च यशसा सह ।
तस्माद्यथा ते निवसन्ति पुत्र
राज्याश्रितस्त्वेह कुलोत्तमाद्या ।
तथा यतस्वामलसत्त्वचेष्टया
यथा यशस्वी भवितासि लोके ।
भूम्यां सस्य नाकम्प्रभूषितायां
चैत्याम्बितायां दृढनापितायाम् ।
शुश्रूषयासक्तसमुद्भवायां
वृद्धि प्रयान्तीह नराधिपेन्द्राः ।
तस्मादृद्धिजाद्याः श्रुतिशास्त्रयुक्ता
नराधिपास्ते प्रतियाजयन्तो ।
दिवेयजन्तु क्रतुभिर्दिवन्द्रा
यज्ञाग्निधूमो न नृपस्य शान्ति ।
तपोऽध्ययनसम्पन्ना याजनाध्यापने रताः ।
सन्तु विप्रा बले पूज्यास्त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्य हि ।
स्वाध्याययज्ञनिरता दातारः शस्त्रजीविनः ।
क्षत्त्रिया सन्तु दैत्येन्द्र प्रजापालनधर्म्मिणः ।
यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः कृषिकारिणः ।
पाशुपाल्यं प्रकुर्व्वन्तु वैश्या विपणजीविनः ।
ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां सदा शुश्रूषणे रताः ।
शूद्राः सन्तु सुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ।
यदा वर्णाः स्वधर्म्मस्था भवन्ति दितिजेश्वर ।
धर्म्मवृद्धिस्तदा स्याद्धि धर्म्मवृद्धौ नृपोदय ।
तस्माद्वर्णाः स्वधर्म्मस्थास्त्वया कार्य्याः सदा बले ।
तद्वृद्धौ भवतो वृद्धिस्तद्धानौ हानिरुच्यते ।
इत्थ वचः श्राव्य महासुरेन्द्रं
बलिं महात्मा स बभूव तूष्णीम् ।
ततो यथावत् पयसः करिष्ये
इत्थं बलिः प्राह वचो महर्षे ।”
इति वामने ७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
एव न्यस्ता तता राज्य भुङ्क्त श्राप्राय धर्म्मवित् ।
उवाच मधुरं वाक्यं वत्स पुत्रवतां वर ।
राज्यस्थेनापि ते पुत्र कर्त्तव्यं यद्ब्रवीमि ते ।
यदीच्छसि परं धर्म्मं पितृणां तारणं तथा ।
दातव्य नित्यं कर्त्तव्या कन्यका परदारिका ।
कन्यकां तां च हन्तव्या ह्न्तव्या स्त्रीविघातकाः ।
मा लोभं परस्वेषु अन्यायोपार्ज्जितेषु च ।
न चिरं तिष्ठते क्वापि सत्यं मान्या कदाचन ।
गच्छोदय ते दृश्य कुलन्यायसमन्वितं ।
निन्दाद्युक्तेन त्यानसममात्यवचन कुरु ।
अमात्यो यद्वचो ब्रूयात् पुत्र कार्य्यविमर्शनम् ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं यदीष्टं परिरक्षणम् ।
प्रजा येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
इदं वै पुत्र कर्त्तव्यं मम चित्तविनोदिकम् ।
मद्य वर्जय वत्साद्य दोषो राज्ञस्तु मद्यपे ।
येन राजा विनश्येत सम्पन्नोऽपि महाद्युतिः ।
गच्छवेत सुरापान मृगया वर्ज्जयेत् सदा ।
वाक्यं रूक्ष न वक्तव्यं वृथा यावत् कदाचन ।
राजगुह्यं न वक्तव्यं कृतभद्रं विवर्ज्जयेत् ।
वर्ज्जयेदतिमात्सर्य्यं असद्भिश्च समागमम् ।
अयदृष्टकर्म्मैव न कर्त्तव्यं कदाचन ।
अमात्य नाप्रियं ब्रूयादयशोव्येद्राजकर्म्मणि ।
नाश निवारयीयस्ते गमनाय पथि स्थित ।
एतन्मे क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ।
तत पितुर्व्वच श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
उभौ तु पादौ संगृह्य कारुण्यं प्रत्युवाच तम् ।
इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे शौकरवे
तीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रार्थनाकथनमुक्तो
पाख्यान नामाध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
मनुरुवाच ।
“राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किन्नु कृत्यतमं भवेत् ।
एतत् सर्व्वं समाचक्ष्व सम्यग्वेत्ति यतो भवान् ।
मत्स्य उवाच ।
अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राजीवलोचन ।
सहायावरणं कार्य्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ।
यदप्यल्पतरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महत् परम् ।
तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् नृपतिः
स्वयम् ।
शूरान् कुलीनान् जातीयान् बलयुक्तान् श्रिया
न्वितान् ।
रूपसत्त्वगुणोपेतान् सज्जनान् क्षमया युतान् ।
क्लेशक्षमान् महोत्साहान् धर्म्मज्ञांश्च प्रिय
वदान् ।
हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान् यशो
ऽर्थिनः ।
एवंविधान् सहायांश्च शुभकर्म्मसु योजयेत् ।
गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ।
कर्म्मस्वेव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भारत ।
कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्व्वेदविशारदः ।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषणः ।
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
कृतज्ञः कर्म्मणां शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजुः ।
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
राज्ञा सेनापतिः कार्य्यो ब्राह्मणः क्षत्त्रियोऽ
थवा ।
प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्व्वेषां प्रतीहारो विधीयते ।
यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ।
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स तु महोचितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ।
प्रांशवो व्यायताः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः ।
राज्ञा तु रक्षिणः कार्य्याः सदा क्लेशसहा
हिताः ।
अनाहार्य्योऽशठश्चैव दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाथ तदुद्भवा ।
षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
सन्धिविग्रहिकः कार्य्यो राज्ञा नयविशारदः ।
आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्देशरक्षिता ।
सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।
शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्त्तितः ।
शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः ।
निमित्तशकुनज्ञानहयशिक्षाविशारदः ।
हयायुर्व्वेदतत्त्वज्ञो भुवि भागविशेषवित् ।
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्व्वेषाञ्च प्रियंवदः ।
बलाबलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः ।
अनाहार्य्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदांवरः ।
सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ।
सूदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेद्याः कुलोद्गताः ।
सर्व्वे महानसे धार्य्याः कृत्तकेशनखा जनाः ।
समः शत्रौ च मित्रे च धर्म्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ।
कार्य्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः सभासदः ।
सर्व्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
लेखकः कथितो राज्ञः सर्व्वाधिकरणेषु वै ।
शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान्
समान् ।
अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ।
उपायवाक्यकुशलः सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
बहुर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्याद्भृगूत्तम ।
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
अनाहार्य्यो नृपे भक्तो लेखकः स्याद्भृगूत्तम ।
पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्म्माधिकरणे कार्य्या जनाः कार्य्यकरा नराः ।
एवंविधास्तथा कार्य्या राज्ञा दौवारिका जनाः ।
लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् ।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्यः शुचिः सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ।
आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ।
परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।
अनाहार्य्यः स वैद्यः स्याद्धर्म्मात्मा च कुलोद्गतः ।
प्राणाचार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा ।
राजन् राज्ञा सदा कार्य्यं यथाकार्य्यं पृथग्
जनैः ।
हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ।
एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थानकश्च विशेषतः ।
गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्व्वकर्म्मसु शस्यते ।
हयशिक्षाविधानज्ञश्चिकित्सितपारगः ।
अश्वाध्यक्षो महीभर्त्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ।
अनाहार्य्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्गतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उद्युक्तः सर्व्वकर्म्मसु ।
वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।
दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः ।

यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते अमुक्ते मुक्तधारिते ।
अस्त्राचार्य्यो निरुद्वेगः कुलपुत्रश्च विशिष्यते ॥
वृद्धः कुलोद्गतः सूक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥
एवं सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त ते परे ।
पश्च प्रन्थाधिकरणाः पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ॥
अन्तःपुरचराः कार्य्या राज्ञा सर्व्वेषु कर्म्मसु ।
स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृता ॥
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यतः ।
कर्म्माण्यपरिमेयाणि राज्ञां भृगुकुलोद्भव ॥
उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कर्म्माणि पार्थिवः ।
उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
नरकर्म्मविपर्य्यासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ।
नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्य्यं कुलं नयम् ।
ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ।
पुरुषान्तरविज्ञाने तत्त्वसारनिबन्धनात् ॥
बहुभिर्म्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
मन्त्रिणामपि नो कुर्य्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥
क्वचित् कस्यचिद्विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् ।
निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्य्य एकेन सूरिणा ॥
भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्ध्युपजीवनात् ।
एकस्यैव महीभर्त्तुर्भूयः कार्य्यो विनिश्चयः ॥
ब्राह्मणान् पर्य्युपासीत त्रयीं नाम सुनिश्चिताम् ।
नासच्छास्त्रवतो मूढांस्ते हि लोकस्य कण्टकाः ॥
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
तेभ्यो हि शिक्षेद्विनयं विनीतात्मा हि नित्यशः ।
समग्रां वशगां कुर्य्यात् पृथिवीं नात्र संशयः ॥
बहवोऽविनयाद्भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥
इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ।
यजेत राजा क्रतुभिर्ब्बहुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।
स्यात् स्वाध्यायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृषु ॥
आवृत्तानां गुरुकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष विधिर्ब्राह्मो विधीयते ॥
ततः स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राजा विधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥
समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयेत् प्रजाः ।
न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षत्त्रव्रतमनुस्मरन् ॥
संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां निःश्रेयसं परम् ॥
कृपणानाथवृद्धानामातुराणाञ्च रोगिणाम् ।
योगक्षेमञ्च वृत्तिञ्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
वर्णाश्रमव्यवस्थानं तथा कार्य्यं विशेषतः ।
स्वधर्म्मप्रच्युतान् राजा स्वधर्म्मे स्थापयेत्तथा ॥
आश्रमे च यथाकार्य्यं तैलभाजनभोजनम् ।
स्वयमेवानयेद्राजा सत्कृतान्नावमानयेत् ॥
तापसे सर्व्वकार्य्याणि राज्यमात्मानमेव च ।
निवेदयेत् प्रयत्नेन देववच्चिरमर्च्चयेत् ॥
द्वे प्रज्ञे वेदितव्ये च ऋज्वी वक्रा च मानवैः ।
वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबाधेत चागताम् ॥
नास्य च्छिद्रं परो विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत् कूर्म्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥
विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
वकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।
दृढप्रहारी च भवेत् तथा शूकरवन्नृपः ॥
चित्राकारश्च शिखिवद्दृढभक्तस्तथाश्ववत् ।
भवेच्च मधुराभाषो तथा कोकिलवन्नृपः ॥
काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातवसतिं वसेत् ।
नापरीक्षितपूर्व्वञ्च भोजनं शयनं स्पृशेत् ॥
वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तम ।
न गाहेज्जलसम्बाधं न चाज्ञातजलाशयम् ॥
अपरीक्षितपूर्व्वन्तु पुरुषैराप्तकारिभिः ।
नारोहेत् कुञ्जरं व्यालं न चातु तुरगं तथा ॥
नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देवोत्सवे वसेत् ।
नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्म्मस्य त्राता यत्नो भवेन्नृप ।
सद्वृत्ताश्च तथा पुरा सततं प्रतिमानिताः ।
राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
यथार्हञ्चाप्य सुभृतान् राजा कर्म्मसु योजयेत् ।
धर्म्मिष्ठान् धर्म्मकार्य्येषु शूरान् संग्रामकर्म्मसु ॥
निपुणानर्थकृत्येषु सर्व्वत्र च तथा शुचीन् ।
स्त्रीषु षण्ढान् नियुञ्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्म्मसु ।
धर्म्मे चार्थे च कामे च भये च रविनन्दन ।
राजा यथार्हञ्च कुर्य्यादुपधाभिः परीक्षणम् ॥
समतीतोपधान् भृत्यान् कुर्य्याद्धस्तिवनेचरान् ।
तत्पादान्वेषणे यत्तांस्तदध्यक्षांश्च कारयेत् ॥
एवमादीनि कर्म्माणि नृपैः कार्य्याणि भार्गव ।
सर्व्वथा नेष्यते राज्ञां तीक्ष्णोपकरणक्षयः ॥
पापवाच्यानि कर्म्माणि यानि राज्ञां नृपोत्तम ।
सन्तस्तानि न कुर्व्वन्ति तस्मात्तान् विवर्जयेन्नृपः ।
नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ।
यस्मिन् कर्म्मणि यस्य स्यात् विशेषेण च कौशलम् ।
तस्मिन् कर्म्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ।
विना दायादकृत्येषु परीक्ष्य स्वकृतान्नरान् ।
नियुञ्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिणः ॥
परराजगृहात् प्राप्तं जनसंग्रहकाम्यया ।
दुष्टान् वाप्यथवादुष्टानाश्रयीत प्रयत्नतः ॥
दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्य्यात्तत्र भूमिपः ।
वृत्तिं तस्यापि वर्त्तेत जनसंग्रहकाम्यया ॥
राजा देशान्तरं प्राप्तं पुरुषं पूजयेद्भृशम् ।
ममायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन चिन्तितः ॥
तेषाञ्चारैश्च चारित्रं राजा विज्ञाय नित्यशः ।
गुणिनां पूजनं कुर्य्यात निर्गुणानाञ्च शासनम् ॥
कथिताः सततं राजन् राजानश्चारचक्षुषः ।
स्वके देशे परे देशे ज्ञानशीलान् विचक्षणान् ॥
अनाहार्य्यान् क्लेशसहान् नियुञ्जीत सदा चरान् ।
जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ॥
वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ।
तथा प्रव्रजिताकारान् चारान् राजा नियोजयेत् ॥
नैकस्य राजा श्रद्दध्यात् चारस्यापि च भाषितं ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय श्रद्दध्यान्नृपतिस्तदा ॥
परस्परस्याविदितौ यदि स्यातां चरावुभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान्नियोजयेत् ॥
राज्यस्य मूलमेतावत् या राज्ञश्चारदृष्टिता ।
चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्य्यं परीक्षणम् ॥
विरज्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
अनुरागान् कथं लोके कर्म्म कार्य्यं महीक्षिता
लोकरागापरागौ च भृत्यानाञ्च गुणागुणान् ।
सर्व्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥
कर्म्मणा केन मे लोके जनः सर्व्वोऽनुरज्यते ।
विरज्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
विरोधजनकं लोके वर्ज्जनीयं विशेषतः ॥

जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी
राज्ञां मता भार्गववंशचन्द्र ।
तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
कार्य्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥"

इति मात्स्ये २१५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरञ्च ।

राजोवाच ।

"बहवो भूपतेर्धर्म्मास्तान् वक्तुं नहि शक्यते ।
तस्मात् समासतो वच्मि महाभाग निशामय ॥
पृथिवी वैष्णवी पुण्या सदा प्रियतमा हरेः ।
नारायणादृते नान्यो वसुमत्याः पतिर्भवेत् ॥
नारायणांशको राजा मनुष्यो न कदाचन ।
अतस्तु दुर्नयं त्यक्त्वा सर्व्वां नीतिं समाचरेत् ॥
नीतिग्राही नृपो यस्तु विपत्तिर्नास्ति तस्य वै ।
चिरं भुनक्ति पृथिवीं कण्टकैः परिवर्ज्जितः ॥
यस्मै न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मने ।
भ्रष्टश्रीरचिरेणैव स भवेन्नात्र संशयः ॥
आयुर्ब्बलं यशो वित्तं विजयं सुखमिच्छता ।
मन्त्रित्वे पण्डितो राज्ञा नियोज्यः सर्व्वदैव हि ॥
अवज्ञया महीभर्त्तुस्त्यजन्ति बहुदर्शी बुधाः ।
सभायां बुधहीनायां नीतिर्ब्बलवती न हि ॥
ततो नीतौ विपन्नायां सहसा धरणीपतेः ।
राजश्रियो विनश्यन्ति सकोषबलवाहनाः ॥
ब्राह्मणान् गणकांश्चैव वैद्यांश्च बान्धवांस्तथा ।
नृपाः कल्याणमिच्छन्तो न द्विषन्ति कदाचन ॥
गतश्रीर्गणकद्वेष्टा वैद्यद्वेष्टायुर्व्वर्ज्जितः ।
ज्ञातिद्वेष्टा निष्कुलः स्यात् द्विजद्वेष्टाखिलार्त्तिभाक् ॥
राजानः पितरः प्रोक्ताः पुत्रा जनपदास्तथा ।
अतो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥
पौरलोकवधूं राजा पश्येत् पुत्रवधूमिव ।
पौरलोके तथा कुर्य्यात् यथा स्नेहो निजात्मजे ।
प्रजापीडाकरा ये च भूपाला अतिपापिनः ।
शिरस्या विपदस्तेषां विज्ञेया दीर्घदर्शिभिः ।

निवेशिता महीपाला पालयन्ति यथा प्रजा ।
तथा तानपि दण्डेन पालयन्निह हर्षितः ॥
प्रजानां पालनं नाम दैवं राज्ञां शुभावहं ।
द्वाभ्यां च रक्षिता भूपास्ते विज्ञेया नृपाधमाः ॥
दुष्टानां शासनञ्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
यदुक्तं मध्यपालाधिप नन्दन्ति भूतलं ॥
न्यायतो पालितास्तेन यतो राज्ञः प्रदीपिताः ।
नियन्त्रिता हि महीपाला विपत्ता न हि नित्यं
रैव ॥
दृष्टा कन्याभिरिच्छन्ती निजराज्यमभाशुभम् ।
पतन्ति नित्यं विप्रेन्द्र मत्वा राज्यात्स्वसुखं ।
दानवश्रमेण यावत् नायाति क्लिन्नपदद्वयम् ।
न्याय्यं तु भवे भूप न्यायरेखिमयो यथा ॥
ज्ञातौ वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि ।
कुर्यान्नृपतिर्न्यायान्मनसा प्रेम कल्पनम् ।
मन्त्रिणो ग्रामयं कुर्यात् प्रजाश्च भासरस्तथा ।
नाभीमदर्पेण भूपाल सन्मन्त्रि न हि भूपतेः ॥
निहन्ति प्रथमं दूरं वसन्ति पुरतस्तथा ।
लोकाः प्रियं यदिच्छन्ति त्यक्तनाभौ भिर्भूपते ।
कन्याय मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राज्यमिच्छता ।
कणशो मधुके राज्ये हृदया नैव भूसुर ॥
न्यायमार्गस्थबुद्धीनां भूमानां सम्पत् हरेत् ।
तस्मात् सम्पत्ति भूपानां भवानाम् नियोजयेत् ॥
न्याय्यं व्यवस्थिता राजा मानवाद्युदसत्पदाः ।
चतुरङ्गबलैर्हीनं मदना विपन्नमान ॥
न्यायाद्व्यवहरन्नृप सर्वाश्च प्रतिपालनम् ।
नाभीर्ऋद्धिर्भूपानां लक्ष्मणादि द्विजोत्तम ॥
स यत्र नृपतिस्तत्र प्रजापीडा विवर्जितः ।
न यत्र नृपतिर्यत्र न भित्वा परमन्त्रिणो ॥
चिन्तायां धर्मोदिष्टां धारन्न धर्मं प्रजेश्वर ।
प्रतिपादाच्युतेनास्य फलं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥
परभूमिस्थाकाङ्क्षी बली वा नृपतिर्युधि ।
तदा तस्यैव परं धाम विपुलं समर्पयेत् ॥
युधि प्राणक्षयी राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
न नाशमायाति स्वर्गं दीर्घकालमवाप्नुयात् ॥
लालयन्त्यास्तदा पलायनपरायणम् ।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो पातकी
मतिम् ॥
पलायनपरो युद्धे तद्भ्रता च द्विजोत्तम ॥
नाद्भुतमपि निहतो नरके नरकं व्रजेत् ॥
युद्धं नाभ्यागतान् योद्धा नद्भ्रता च महोदर ।
निहतो नापि स्वर्गं वारयन्त्यप्सरोगणाः ॥
बहूनां विशुद्धेन संग्रामाद्भूमि रथाः ।
भव त भवतां दात्रा वराभिमानतोऽनिलः ॥"

इति वाह्नि क्रियायोगसारे ६० अध्यायः ॥

राजन्धोत स्त्री सरकतमणि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

राजन्य पुं (राज्ञोऽपत्यमिति, राजन्+
"राजश्वशुराद्यत् ।" ४ । १ । १३७ । इति
यत् ।) क्षत्रियः । इत्यमरः । (यथा, मनौ ।
१० । ८० । १२ ।
"क्षत्रियोऽन्तरं शस्त्रं वैश्यस्य वाणिज्यं क्षत्र ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥")

राजपुत्र । (राजति दीप्यते इति । राज+
'राजन्य ।" उणा० ३।१०० । इति अन्य ।)
अग्निः । इत्युणादिकोषः । क्षीरिकावृक्षः ।
इति जटाधरः ॥

राजन्यक, क्ली, (राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः ।
राजन्य + "गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्येति ।'
४।२।३९। इति वुञ् ।) क्षत्रियसमूहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा रघु । ७ । ५६ ।
'रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराह
कल्पक्षयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः ॥"॥)
राजन्यानां विषय इत्यर्थे च पुं । इति काशिका ।
अत्र 'राजन्यादिभ्यो वुञ् ।" ४ । २ । ५३ ।
इति वुञ्प्रत्ययः ।)

राजन्वान् त्रि, (राजास्त्यस्मिन्निति वा । राजन्
+प्रशस्तायां मतुप् । 'राजन्वान् सौराज्ये ।'
८ । २ । १४ । इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
सुराजयुक्तदेशः । इत्यमरः । "प्रजापालनादि
सधर्मपरायणराजयुक्ते देशे राजन्वान् राजा
विद्यतेऽस्मिन्निति सोऽस्मिन्नस्तीति प्रशस्तायां मतुः ।
यदुक्तं तन्त्रान्तरे ।
'भूमिः निन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ इति
प्रशस्त अत्यर्थे प्रमादयोऽमी यथा श्रुति
लक्ष्मी एव । निपातनान्नलोपाभावः । न
सौराज्ये राजोऽन्य शुद्धतायामिति परे । सुराज्ञि
सधर्मपरत्वात् शोभना राजानोऽस्मिन्
सार्थायां स्वतारिति अनिषेध । दुष्टो लोकोऽपि
तत्र सुराज्ञि नाम इत्यर्थे ।" इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा रघु । ६ । २२ ।
"कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥")

राजपटोल पुं, (पटोलानां राजा । पर
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ॥

राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्ट पुं, (राजप्रियः पट्टः इव ।) मणि-
विशेषः । तत्पर्यायः । विराटकः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

राजपत्रिका स्त्री चामकषी । इति शब्दार-
त्नावली ॥

राजपथ पुं, (राज्ञां पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथा
मानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) राजमार्गः ।
तस्य पर्यायो यथा,—
"घण्टापथः संसरणं श्रीपथो राजवर्त्म च ।
पुरविरचनामार्गमस्मात् उपवारः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा कुमारसम्भवे । ७ । ६३ ।
"तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलि-
रुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ॥")

राजपर्णी स्त्री, प्रसारिणी लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपलाण्डु पुं (पलाण्डूनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलाण्डुः ।
लाल प्याज इति भाषा । तत्पर्यायः । नृप-
कन्दः २ नृपाह्वयः ३ राजप्रियः ४ महाकन्दः ५
दीर्घपत्रः ६ राजः ७ नृपेष्टः ८ नृपकन्दः ९
महाकन्दः १० नृपप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
राजेष्टः १३ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । बहुनिद्राकर-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपीलु, पुं (राजप्रियः पीलुः ।) महापीलु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्र पुं, (राज्ञः क्षत्रियस्य पुत्रः ।) बुधग्रहः ।
इति शब्दरत्नावली । महाराजचूतः । इति
राजनिर्घण्टः । वर्णसङ्करजातिविशेषः । रज-
पुत इति भाषा । यथा —
'वैश्यादम्बष्ठकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
करणकन्यायां क्षत्रियाज्जातश्च । इति पुरा-
णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । युवराजः २
कुमारः ३ भर्तृदारकः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
'राजपुत्र ! चिरं जीव मा जीव मुनिपुत्रक ! ।
जीव वा मर वा साधो व्याध मा जीव मा मर ॥"
इत्युद्भटः ॥)
तस्य रक्षणं यथा,—
'राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।
आचार्यैश्चात्र कर्तव्यं नियुक्तैश्च रक्षणम् ॥
धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदञ्च शिक्षयेत् ।
रथे च कुञ्जरे चैव व्यायामं कारयेत् सदा ॥
शिल्पानि शिक्षयच्चैव नाप्तैर्मिथ्याप्रियं वदेत् ।
शुश्रूषामप्यवश्यं पण्डं कर्तुं समाचरेत् ।
शरीररक्षाव्याजेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत् ।
न चास्य सङ्गो दातव्यः क्रुद्धलुब्धविमानितैः ।
अशक्यन्तु गुणाधातुं विनीतं हि विनोदयेत् ।
अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ।
मृगयापानमक्षांश्च वर्जयेत् पृथिवीपतिः ।
एतान्यासेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ।
बहवो नृपशार्दूल तेषां सङ्ख्या न विद्यते ।
वृथाटनं दिवास्वप्नं विशेषेण विवर्जयेत् ।
वाक्पारुष्यं न कर्तव्यं दण्डपारुष्यमेव च ।
परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ।
अर्थस्य दूषणं राजा द्विप्रकारं विवर्जयेत् ।
अर्थानां दूषणञ्चैव तदा वाचैव दूषणम् ।
प्राकाराणां समुच्छेदं दुर्गादीनामसत्क्रिया ।
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ।
अदेशकाले यद्दानमपात्रे दानमेव च ।
अर्थेषु दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं दर्पञ्च वर्जयेत् ।
ततो भृत्यजयं कृत्वा पौरजानपदान् जयेत् ॥

एतेषां विजयं कृत्वा कार्य्यं भृत्यजयं ततः ।
कृत्वा भृत्यजयं सर्व्वं राजा जनपदं जयेत् ॥
कृत्वा तु विजयं तेषां शत्रून् बाह्यांस्ततो जयेत् ।
बाह्याश्च त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्रिमाः ॥
गुरवस्ते यथापूर्व्वं तेषु यत्नपरो भवेत् ।
पितृपैतामहं मित्रममित्रञ्च तथा रिपोः ॥
कृत्रिमञ्च महाभाग मित्रं त्रिविधमुच्यते ।
तथापि च गुरुः पूर्व्वं भवेत्तत्रापि चादृतः ॥
स्वाम्यमात्यौ जनपदो दुर्गं सैन्यन्तथैव च ।
कोषो मित्रञ्च धर्म्मज्ञ सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्त्तितः ।
तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
षडङ्गरक्षा कर्त्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ॥
अङ्गेभ्यो यस्त्वथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
वधस्तस्य तु कर्त्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥
न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिभूयते ।
न भाव्यं दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्विजते जनः ॥
काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥
भृत्यैः सह महीपाल परिहासं विवर्ज्जयेत् ।
भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षवशं गतम् ॥
व्यसनानि च सर्व्वाणि भूपतिः परिवर्ज्जयेत् ।
लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनो भवेत् ॥
शौटीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रिक्तचेतसः ।
जना विरागमायान्ति सदा दुःसेव्यभावतः ॥
स्मितपूर्व्वाभिभाषी स्यात् सर्व्वस्यैव महीपतिः ।
वध्येष्वपि महाभाग भ्रुकुटीं न समाचरेत् ॥
भाव्यं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ स्थूललक्ष्येण भूभुजा ।
स्थूललक्ष्यस्य वशगा सर्व्वा भवति मेदिनी ॥
अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व्वकर्म्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म्महानिर्ध्रुवं भवेत् ॥
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्म्मणि ।
अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥
राज्ञा संवृतमन्त्रेण सदा भाव्यं द्विजोत्तम ।
तस्यासंवृतमन्त्रस्य ज्ञेयाः सर्व्वापदो ध्रुवाः ॥
कृतान्येव तु कार्य्याणि ज्ञायन्ते यस्य भूपतेः ।
नारब्धानि महाभाग तस्य स्याद्वसुधा वशे ॥
मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।
कर्त्तव्यं पृथिवीपालैर्मन्त्रभेदभयात् सदा ॥
मन्त्रवित् साधितो मन्त्रः संपदानां सुखावहः ।
मन्त्रच्छलेन बहवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥
न यस्य कुशलस्तस्य वशे सर्व्वा वसुन्धरा ।
भवतीह महीभर्त्तुः सदा पार्थिवनन्दन ॥
नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
नारोहेद्विषमां नावं नापरीक्षितनाविकाम् ॥
ये चास्य भूमिं जयतो भवेयुः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्वशे सर्व्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
यथा न स्यात् कृशीभावः प्रजानामनपेक्षया ।
तथा राज्ञा प्रकर्त्तव्यं स्वराष्ट्रपरिरक्षणम् ॥
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनपेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्यात् जीवितात्त्र सबान्धवः ॥
भृतो वत्सो जातबलः कर्म्मयोग्यो यथा भवेत् ।
तथा राष्ट्रं महाभाग भृतं कर्म्मसहं भवेत् ॥
यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं स्वं परिरक्षति ।
संजातमुपजीवेत्तु विन्दते स महत् फलम् ॥
राष्ट्राद्धिरण्यं धान्यञ्च महीं राजा सुरक्षिताम् ।
महता तु प्रयत्नेन स्वराष्ट्रस्य च रक्षिता ॥
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
गोपितानि सदा कुर्य्यात् स विभागी प्रियाणि च ॥
अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ।
धर्म्मकर्म्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥
एवं महीं पालयतोऽस्य भर्त्तु-
र्लोकानुरागः परमो भवेच्च ।
लोकानुरागप्रभवा च लक्ष्मी-
र्लक्ष्मीवतश्चैव परा च कीर्त्तिः ॥"
इति मात्स्ये २०० अध्यायः ॥

राजपुत्त्रिका, स्त्री, (राजपुत्त्री+संज्ञायां कन् ।) शरारिपक्षी । शराली इति भाषा ॥ यथा,—
"शरारिराटिराडिश्च हापुत्त्री राजपुत्त्रिका ॥"
इति जटाधरः ॥
राजकन्या च ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ४६ ।
"उत्पादयामास ततः पुत्त्रं वै राजपुत्त्रिका ॥")

राजपुत्त्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्त्रीव ।) कटुतुम्बी । रेणुका । जाती । राजरीतिः । छुछुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मालती । यथा,—
"अतिमुक्तश्चाथ जातिर्मालती सुमना अपि ॥"
राजपुत्त्री मनोज्ञा——॥" इति जटाधरः ॥
राजकन्या च ॥ (यथा, महाभारते ।१।७३।१।
"सुव्यक्तं राजपुत्त्री त्वं यथा कल्याणि ! भाषसे ।
भार्य्या मे भव सुश्रोणि ! ब्रूहि किं करवाणि ते ॥")

राजपुष्पः, पुं, (पुष्पाणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) नागकेशरपुष्पवृक्षः । यथा,—
"चाम्पेयः केशरो नागकेशरः कनकाह्वयः ।
महौषधं राजपुष्पः फलकः खरवातनः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजपुष्पी, स्त्री, (राजप्रियं पुष्पमस्याः । ङीप् ।) करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञः प्रिया ।) करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजफणिज्झकः, पुं, (राजते इति । राज्+अच् । राजो दीप्तिशाली फणिज्झकः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

राजफलं, क्ली, (राजाभिधेयं फलम् ।) पटोलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजबदरं, क्ली, (राज्ञो बदरमिव प्रियत्वात् ।) रक्तामलकम् । लवणम् । इति मेदिनी ॥

राजबदरः, पुं, (बदराणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) उत्तमकोलिः । तत्पर्य्यायः । नृपश्रेष्ठः २ नृपबदरः ३ राजवल्लभः ४ पृथुकोलः ५ तनुबीजः ६ मधुरफलः ७ राजकोलः ८ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहार्त्तिपित्तवातहरत्वम् । वृष्यत्वम् । वीर्य्यवृद्धिकरत्वत् । शोषश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजबीजी, [न्] त्रि, (राजा बीजी कारणं यस्य राजवंश्यः । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

राजभट्टिका, स्त्री, हापुत्त्रीपक्षी । यथा,—
"गोभण्डीरः पङ्ककीरो हापुत्त्री राजभट्टिका"
इति जटाधरः

राजभद्रकः, पुं, कुष्ठम् । निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पारिभद्रकः । इति वाधुपाटः ॥

राजभूयं, क्ली, (राज्ञो भावः । राजन्+भू+क्यप् ।) राजत्वम् । यथा,—
"स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वत् ।" इत्यमरकोषदर्शनात् ॥

राजभोग्यं, क्ली, (राज्ञा भोक्तुं योग्यम् । भुज्+ण्यत् । कुत्वञ्च ।) जातीकोषम् । प्रियालवृक्षे, पुं इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजमण्डूकः, पुं, (मण्डूकानां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) वृहद्भेकः । बड़ बेङ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महामण्डूकः २ पीताङ्गः ३ पीतमण्डूकः ४ वर्षाघोषः ५ महारवः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजमल्लः, पुं, राज्ञां मल्लः । राजार माल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उल्लिक्तः २ उद्धतः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजमार्गः, पुं, (राज्ञो मार्गः ।) राजपथः । तद्विवरणं यथा,—
"राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रते ।
वर्षाणामयुतं सोऽपि शक्रलोके महीयते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
अपि च ।
"त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देवमार्गस्तु तैः कृतः ।
विंशं धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः
त्रिकराश्चोपरथ्यास्तु द्विकराप्युपरथ्यका ॥
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादञ्च गृहान्तरम् ।
वृतीपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशः पादकः स्मृतः ।
अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ॥"
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणं नामाध्यायः ॥
(अत्रामेध्योत्सर्गे दण्डविधानं कर्त्तव्यम् । यथा, मनुः । ६ । २८२ ।
"समुत्सृजेत् राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्याञ्चाशु शोधयेत् ॥"
नीतिः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ५४ । २ ।

सोम उवाच ।
न स्थानं पूर्ब्बवद्ब्रह्मन् शरीरे मम वर्त्तते ।
न वीर्य्यं वा तथोत्साहो विधोदन्यद्ब्रुसन्मय ॥
नोत्सहे पूर्ब्बवच्चेष्टां विधातुं सुतरामहम् ।
यद्यहीनस्त्वमुदित यत्नेन कुरु लोककृत् ॥
ब्रह्मोवाच ।
यत्तस्य यस्मया सोम यदभूदङ्गसन्मय ।
पूर्ब्बं विशीर्णो भवतस्तत्पूर्ब्बमभवन्न हि ॥
अधुना भवतो देहपूर्ब्बं नि सारितं मया ।
शरीरात् सास्तज्ज्योत्स्ना यक्ष्मा राज
यक्ष्मण ॥
तेषां प्रत्यानयविधौ सदयो यत् स्थित जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो भवान्
यत ।
ततोऽङ्गसन्मयो राजस्तव सोदन्ति साम्प्रतम् ।
प्रत्यायाय विधास्यामि यथा नाशं व्रजिष्यति ।
प्रागात्मय पुरोडाशो ज्वलनीय पुरोऽध्वरे ।
यज्ञस्ततोऽस्तु चादिय प्रदय सत्वत क्रतौ ।
ततोऽस्तु भवतो भाग पुरोडाशो मया कृत ॥
तव भागन भुक्तेन नित्य यद्यहुतेन हि ।
पूर्ब्बेण सगुत्साह स्थान वीर्य्यं भविष्यति ।
यद्यात्मवद्यालोय चौरोदस्य स्थितास्तव ।
शरीरस्य यावती ज्योत्स्नायाश्चापि ये कला ।
इहि यास्यन्ति धनन चौरसागरमध्यगा ॥
ब्याहोविधिनान्तर प्राप्ते द्वितीये युद्ध्यरीयक ।
दुम्पाया भविता विप्र प्रधानचन्द्रभास्वर ।
स महेन्द्रस्यात्रिनयात् प्राप्य दत्त्वा सुदारुणम् ।
करिष्यति त्रिभुवन हि मैक धरासुरम् ।
भिया ध्यान गतो लोक भविता लोकविश्रव ।
यदा तव अथात् सोम प्रदत्तो लोकविश्रव ॥
तस्यान्वयप्रमाथन कृतोय तु कृते युगे ।
भविष्यति सारयन्ति च यावद्युगचतुष्टयम् ॥
ततश्चतुर्थे सम्प्राप्ते सद एवे कृते युगे ।
स्रोतस्विनी निर्मथिष्याम ब्रह्मविष्णुरहं तथा ॥
मन्थान मन्दर कृत्वा भगवान् तथानाकम् ।
दिष्ट्या हि तु लोकस्तु सम्प्राप्य वय तत ।
मथिष्याम सम दय चौरोद सह दानवे ।
तस्य चौरार्णवमित्थ यत स्थितं चारसागर ।
लक्ष्मश्च यद्यप्यामो राधीभूत तथान्यम्
ज्योत्स्नावेत्रं तथा लक्ष्मीरा तन्त्र स्वयम् ।
प्रेरयाम सागरस्य शरीरार्थं विधो तव ।
निर्म्मित सागर यथात् भागुहार्थ यदान्यम् ।
तद तव चन्द्रमस्त्वपूर्ब्बं सम्भविष्यति ॥
क्षीरोदस्थितिज्ञ साम्यमत्यथ सुधामयम् ।
द्य पुनरिक भाव भविष्यति वपुस्तव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
सद व्यवस्य भाव्य ब्रह्मा लोकपितामह ।
पिको तद व न चाहं यहवे वयवासभूत् ॥
तद सदन तदिन तपाद यातु नन्दमा ।
एव तु देव मासादि यत्र तथाहरोदिधि ।
तत्र तेजसा चन्द्र सुरज्येष्ठा विमलवान् ।
चाम्बराच हराय यत्नाव कारन्धिरसाद्गुनम् ।
कला षोडश चन्द्रस्य तत्रैका प्रभुमर्हति ।
तिष्ठत्यावधि यदा च यत्र यातु च यत्र विना ॥
चयेय यदि रोगेण मासार्द्धं दत्तवाक्यत ।
चयाय चोयते चन्द्रो नोपयान्ति यदा भवेत ।
क्षित्तस्य या कला प्रभौ ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां
प्रति ।
चतुर्दशकलाश्वस्या प्रतिमाश्च सुरोत्तमा ।
चतुर्दशकलाश्चस्यास्ताभि पिबन्तु वै ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य भवन्तश्चाचतुर्दशीम् ।
देवोभागा सूर्य्यबिम्ब चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।
प्रविशन्तु चय तेन लक्ष्मपक्षे विधोर्भवेत ॥
यातु यथा कलादर्शे हरितपक्षे पलायिता ।
तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निशापते ॥
द्वितीये सूर्य्यभागे तु रौद्रिण्या यातु मन्दिरम् ।
तृतीये तु वरस्थायां ज्वाला चन्द्रसितो विधु ।
चतुर्थे त्वयपूर्ब्बोक्तिथिभागे विभावसो ।
मण्डल यातु चन्द्रोऽय रविमण्डलयोटक ।
यावत्कालेन हि कला प्रथमा चयमाप्नुयात् ।
एवमेवं लक्ष्मपक्षे तावतश्चा प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयाचे लक्ष्मपक्षे वृद्धिहासस्तथाविध ।
तिथीनां वृद्धिहेतुश्च शुक्ले कृष्णे तथा भवेत् ।
तत पुन शुक्लपक्षे यावत् पूर्ब्बा कलोदिता ।
वृद्धिमेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिथिरादित ॥
ततो द्वितीयभागस्य या ज्योत्स्ना हरमर्हति ।
स्थितायो वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
शुक्लाभिस्तु भवेत् चेयमन्त्य यहिने दिने ।
तद्द्वितीयादितिथिभि पूर्णाभाभि सदैव हि ॥
चयसगुनस्त्वे चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो
त्तमा ।
यथा दिने दिने भागा चय यान्ति तथा
विधो ॥
वृद्धि गच्छन्त्यतुदिनं शुक्लपक्षेऽपि च सदा ।
तेजोभाग सूर्य्यबिम्बात् पुनरेव चमेष्यति ॥
प्रयान्ति लक्ष्मपक्षे यथाभागक्रमागता ।
ज्योत्स्नाधारप्रिरवन्दात् प्रकाश पुनरप्यति ।
ततोभागा सूर्य्यविम्बादेतन कलाते स्वयम् ।
एवं वृद्धि शुक्लपक्षे सुधांशो भविष्यति ।
पयसा ज्ञालकस्य चन्द्रवृद्धिचयावधिन ।
यावत्कालेन यो भाग चय वृद्धिश्च यास्यति ।
तावत्कालम भवाम निधि ज्ञानानि ता पुन ।
स्थिरत्व कृष्णपक्षे वा चयो वा
वृद्धिद्वयेदि वा चयो वा ।
इत्यालिथिनो तु मदा चय वृद्धि
स्थिराश्च वृद्धिर्भिरपि च ॥
चय कदाच चन्द्रस विना न सम्भविष्यत ।
तस्मात् ततो यद्यधि चन्द्र रचन्तु देवता ॥
कामाहारेण शुक्लाङ्गु कलाक्षोऽनुमान ।
अमावास्यायामहि तु विभो रावलोप्यहै ॥
तद्वैखानरान् यत्र उद्दृ चाश्रित चान्दवम् ।
तेन कृत्वा निरक्ष्य नुमं कल्पां वै परम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
तत दृष्टवा सर्व्वं देवा विधि यथा ।
चतुर्थाविष्ठितायाय चन्द्रस्य चयवृद्धये ।
महादेवोऽपि चन्द्राद्यं स्वरूप परमात्मन ।
तथाद्य देवैर्विधिना शिरसाभ्युदितो भृशम् ।
यतीव परम नित्यमजमव्ययमव्ययम् ।
ततस्तद्रूपाचन्द्रकला प्रापतस्तु चय गता ।
प्रविशन्ति यस्य ज्योतिरानन्दमजर परम् ।
योगिनान्तु तदा तेषां चित्त तल्लीनमेष्यति ।
महादेवशिर सस्थे लीने चित्ते सुधानिधौ ।
चन्द्रदारा भवेन्मुक्तिरित्येव वैदिकी श्रुति ।
स्वतन्त्रात्वा महादेव चयवृद्धा विना ततम् ।
हिताय सर्व्वलोकानां जगाद शिरसा विधुम् ।
चन्द्रज्योत्स्नाधमाधीमादीवध्यो यान्ति वृद्धये ।
सर्व्वौषधीषु वृद्धासु प्रवर्त्तन्ते ततोऽध्वरा ।
अध्वरेषु प्रवृत्तेषु स्थात् स्थान भागास्तु देवता ।
परिरचन्ति पितरस्तथा कर्य्याणि भूरि च ।
चन्त प्रकृता दृष्ट यद्वैषम्य पूर्ब्बातनम् ।
तेन तृप्यन्ति होमा ये चयभागेन देवता ।
यज्ञैर्नाप्यायितैस्तत्र ज्योत्स्नाभिवृद्धिमेति वै ।
यज्ञज्योत्स्ना विना भत तत्र स्थात् चौय
मन्यथा ।
अतोऽन्यस्य यद्यस्य चन्द्रमा कारय स्वयम् ।
अतोऽस्य दत्तशापात् रचार्थे तत्रैकोचितम् ।
यद्यापि लक्ष्मपचेऽपि सुधा सपीयते सुरे ।
तेन चयं याति शम्भोश्चन्द्रार्द्धं ज्योत्स्निका तथा ।
पुनश्च शुक्लपक्षे तु विधोर्देति कला तत ।
ज्योत्स्नाद्वितीयो भागस्तु तेजोभागो द्वितीयक ।
अन्येषुपरिचन्द्रात् सूर्य्यबिम्बाद्यथाक्रमम् ।
कला षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरे ।
सिताधिनाशुभौ पक्षौ शैवाबाहरपचयौ ।
इति च सर्व्वमाख्यातं विभक्तचन्द्रमा यथा ।
सन्ध्या पर्व्वतश्रेष्ठे तथा सर्व्वभागत ।
यज्ञभागे स्थिते यस्माद्वैचापमकरोद्विभुम् ।
कर्व्व स्थितेऽपि पिबन्ति तिथिवृद्धिक्षयौ यथा ।
इत पुण्यतमाख्यान य शृणोति यथामर ।
राजयक्ष्मा तस्य कुत्र न कदाचिद्भविष्यति ।
यद्यथा परिभूतो य शृणोति वचन विधे ।
अचिरात् यक्ष्मा तस्य च भवेन्नरसत्तम ।
इद अध्ययन पुण्यं गुह्यात् गुह्यतरं परम् ।
य शृणोतीहचित्त सच च महापुण्यभाग
भवत् ॥"
इति कालिकापुराणे २१ अध्याय ॥

राजयाम्य, त्रि (राज्ञो याम्य ।) राजार्ह ।
पुर्वाचित । यथा,—
"निर्भोकचक्रं सौम्ये मारे चौपचयाङ्किते ।
राजयाम्या भविमारो सुन्दरी कुलार्दिनी ।"
इति ज्ञानाकानम् ॥

राजरङ्ग, क्री, (राजयोर्म्ब रङ्ग ।) रजतम् ।
इति हेमचन्द्र ॥

राजराज, पु, (राज्ञाम्वरराज बनास्तियमात् ।
"राजाद्यभ्रकच ।" ५ । ४ । ९१ । इति
टच ।) कुबेर । इत्यमर । १ । १ । ६९ ।
(यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । ११ ।

"इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियार्हे
धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ
सन्धत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥")

सार्व्वभौमः । (यथा, रामायणे ।२।८२।१४।
"प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्य्यवारयन् ॥")

सुधाकरः । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥

राजरीतिः, स्त्री, पित्तलविशेषः । तत्पर्य्यायः । पाकतुण्डी २ राजपुत्री ३ महेश्वरी ४ ब्राह्मणी ५ ब्रह्मरीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । लवणत्वम् । शोधनत्वम् । पाण्डुवातकृमिप्लीहपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजर्षिः, पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।) ऋतपर्णादिराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—
"कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥"
इति महाभारतम् ॥

राजलक्ष्मा, [न्] पुं, (राज्ञो लक्ष्म चिह्नं यत्र ।) युधिष्ठिरः । इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्नयुक्ते, त्रि ॥)

राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्रीः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः ।
हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः स्यात्
शौक्री दशा भवति निश्चलराजलक्ष्मीः ॥"

राजवंश्यः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश + यत् ।) राजवंशोद्भवः । तत्पर्य्यायः । राजबीजी २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

राजवर्त्म, [न्] क्ली, (राज्ञो वर्त्म पन्थाः ।) राजपथः । तत्पर्य्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३ श्रीपथः ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्करम् ६ महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥

राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् + अच् । राजा वला इति कर्म्मधारयः ।) भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्धभादालिया इति भाषा ॥

राजवल्लभः, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी । राजाम्रः । राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नारायणदासकविराजकृतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषः । यथा,—
"श्रीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिसंस्क्रियते द्रव्यगुणोऽयं राजवल्लभः ॥"
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥

नृपप्रिये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
"दुष्प्रायो विना चैत्रैः परभूमिचरो वली ।
ग्राम एवाक्रिमीसंज्ञो राजवल्लभसंश्रयः ॥")

राजवल्ली, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) तोयवल्ली ।

राजवान्, [त्] त्रि, (राजास्त्यस्येति । राजन् + मतुप् । मस्य वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः । यथा,—
"सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥"
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(नृपविशिष्टः । यथा, महाभारते ।५।१।७।
"रराज सा राजवती सभाढ्या
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥")

राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह + अण् ।) घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजवाह्यः, पुं, (राज्ञां वाह्यः ।) राजवाहकहस्ती । तत्पर्य्यायः । उपवाह्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ विजयकुञ्जरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥

राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः ॥ पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लङ्कास्थायी वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिज् इति भाषा ॥

राजशणः, पुं, (राजा शोभमानः शणः ।) पट्टः । इति शब्दमाला ॥ पाट् इति भाषा ॥

राजशफरः, पुं, इलिशमत्स्यः । इति हारावली ॥

राजशय्या, स्त्री, (राज्ञः शय्या ।) राज्ञः शयनीयम् । तत्पर्य्यायः । महाशय्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥

राजशाकः, पुं, (राजप्रियः शाकः । शाकानां राजा इति वा ।) वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा सूगा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । प्राज्ञः २ शतपत्रः ३ नृपप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजशृङ्गं, क्ली, राजच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । कनकदण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजशृङ्गः, पुं, मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

राजसः, त्रि, (रजसो भवः । रजस् + अण् ।) रजोगुणोद्भवः । तल्लक्षणं यथा,—
"आरम्भरुचिताधैर्य्यमसत्कार्य्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥"
आरम्भरुचिता फलार्थं कर्म्मानुष्ठानशीलता ॥ *॥
संक्षेपतस्तल्लक्षणं यथा,—
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥"
तस्माद्गतिर्यथा,—
"देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥"
तद्गतिप्रकारा यथा,—
"झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥
राजानः क्षत्त्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
गन्धर्व्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्व्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥"
इति वामने १२ अध्यायः ॥

राजसाहारा यथा,—
"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥"

राजसयज्ञो यथा,—
"अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥"

राजसतपो यथा,—
"सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥" *॥

राजसदानं यथा,—
"यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥

राजसत्यागो यथा,—
"दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥"

राजसज्ञानं यथा,—
"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥"

राजसकर्म्म यथा,—
"यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥" *॥

राजसकर्त्ता यथा,—
"रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥"

राजसी बुद्धिर्यथा,—
"यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥"

राजसी धृतिर्यथा,—
"यया तु धर्म्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्ज्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥"

राजससुखं यथा,—
"विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ * ॥

राजसपुराणानि यथा,—
"ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥" ॥

राजसस्मृतयो यथा,—
"च्यावनं याज्ञवल्क्यञ्च आत्रेयं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवञ्च राजसाः स्वर्गदा मताः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥

राजसदनं, क्ली, (राज्ञः सदनम् ।) राजगृहम् । तत्पर्य्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥ भूपालभवनम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्भेदा यथा,—

"स्नानविधि देवयज्ञे राजमार्गे विधारणे।
प्रयुज्यते महत्यङ्गे राजमान सुरासकः॥")

राजमाष, पुं (माषाणां राजा श्रेष्ठत्वात्। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) वर्बटः। बरबटी कड़ाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शोणमाष २ नृपमाष ३ चूर्णीन ४। अस्य गुणाः। ऊर्ध्वपित्तहरत्वम्। रुच्यत्वम्। वातकारित्वम्। स्तन्यदायकत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ सारकत्वम्। शुक्राम्लपित्तहरत्वम्। सुस्वादुत्वम्। रूक्षत्वम्। कषायत्वम्। विशदत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अन्यच्च।
"राजमाषो महामाषश्चपलश्च बलः स्मृतः।
राजमाषो गुरुः स्वादुस्तुवरस्तर्पणः सरः।
रूक्षो वातकरो बल्यः स्तन्यो भूरिमलप्रदः॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥
कालविशेषे तस्याभक्ष्यत्वं यथा। नारदीये।
"निष्पावान् राजमाषांश्च शुभे दत्ते द्वादशी।
यो भक्षयति राजेन्द्र चाण्डालादधिको हि सः॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत्।
निष्पावान् मुनिशार्दूल यावदाहूतनारकी॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

राजमुद्ग पुं (मुद्गानां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) मकुष्टकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २४०॥

राजयक्ष्मा [न्] पुं (राज्ञश्चन्द्रस्य क्षयकारको यक्ष्मा। राजा चासौ यक्ष्मा चेति वा।) क्षयरोगः। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य पर्य्यायनिदानौषधादिकं यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥
(अयं हि सर्वरोगाणामाकरः। यथा माघे। २। ९६।
"मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति।
राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम्॥"
तथाह वाग्भटः।
अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः॥
नक्षत्राणां द्विजानाञ्च राज्ञोऽभूद् यदयं पुरा।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः॥"
इति माघटीकायां मल्लिनाथः॥)
महापातकचिह्नमप्ययम्। यथा, विष्णुः। अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति। कुष्ठ्यतिपातकी। ब्रह्महा यक्ष्मी। सुरापः श्यावदन्तकः। सुवर्णहारी कुनखी। गुरुतल्पगो दुश्चर्मा। इत्यादि कूर्म्मपुराणम्॥
"*क्षयरोगस्य महतस्तस्य रोगिण एव च।*
यथोदितं दर्शनाद्वै पुनः पापनिरोधकम्॥"
महारोगेषु पापरोगेष्वप्यन्तर्गतत्वम्।
ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दर उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा महारोगाश्च। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥
तस्योत्पत्तिकथा यथा —
"अथ सोमस्य दक्षस्य ... सुमहात्मनः।

निष्कामत्तदा यक्ष्मा शालिकाद्यादिभिर्वृतः।
इन्द्राकारालयश्चैव अग्न्याङ्गारसमप्रभः।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः श्मश्रुधमनिसन्ततः।
अधोमुखो दण्डहस्तः कासं विभ्रच्च सन्ततम्।
कुब्जाङ्गो विघ्ननेत्रश्च योषित्सम्भोगलोलुपः॥
स चोवाच तदा दक्षं कुत्र यास्याम्यहं मुने॥
किं वाद्य करिष्यामि तन्मे वद महामते॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु द्रुतं भवान्।
सोममनु भवानिष्य सोमे त्वं तिष्ठ स्वेच्छया॥
मार्कण्डेय उवाच।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याथ महात्मनः।
प्राणे प्रवेश्यत सोममासाद्य स च द्रुतम्॥
व्यवाप्य स तदा सोमं वल्मीकं पन्नगो यथा।
प्रविवेशोडुपहृदये छिद्रं प्राप्य महागदः॥
तस्मिन् प्रविष्टे चन्द्रे च तदा राजयक्ष्मणि।
शुशोच चन्द्रस्तत्रैव निमग्नः प्राणवांस्ततः॥
उत्पत्य प्रथमं यस्माल्लोको राजत्यसौ गदः।
राजयक्ष्मेति लोकेऽस्मिन् ख्यातिरभूत् द्विजाः॥
ततस्तेनाभिभूतस्य यक्ष्मणा रोहिणीपतेः।
क्षयं जगामानुदिनं ग्रीष्मे शुष्का नदी यथा॥
तथा चन्द्रे क्षीयमाणे सर्व्वौषध्यः क्षयं गताः।
क्षयं जातास्वौषधीषु न यज्ञः सम्प्रवर्त्तते॥
यज्ञाभावात्तु देवानां सर्व्वं क्षयमभूत्।
यज्ञक्षयात्ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्न चाभवत्।
वृष्ट्यभावे तु लोकानामाहारो क्षीयताङ्गतः॥
दुर्भिक्षसन्तोपहतं जगल्लोके द्विजोत्तमाः।
दानधर्म्मादिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्त्तते॥
सत्त्वहीनाः प्रजाः सर्व्वा लोभेनापहृतेन्द्रियाः।
पापमेव तदा चक्रुर्धर्म्मरक्षयतत्पराः॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भार्य दिक्पालाः सपुरन्दराः।
जग्मुः क्षोभं परं देवाः सागराश्च महात्मनः॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्व्वं व्याकुलं दस्युपीडितम्।
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सर्व्वे शक्रपुरोगमाः॥
उपसङ्गम्य लोकस्य स्रष्टारं जगतां पतिम्।
प्रणम्याथ यथायोग्यमुपविष्टास्ततः सुराः॥
तान् म्लानवदनान् वीक्ष्य ब्रह्मा लोकपितामहः।
अभिभूतान् परेणेव हृतस्वविषयानिव।
पप्रच्छ कुशलं तेषां पुरस्कृत्य हुताशनम्॥
ब्रह्मोवाच।
स्वागतं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमागताः।
दुःखोपहतदेहांश्च युष्मान् व्यालोक्य लक्षये॥
निराधारान् निरातङ्कान् सुरान् सर्व्वांस्तु कामगान्।
तथा स्वविषये त्यक्तान् कथं पश्यामि दुःखितान्॥
यद्भये दुःखितेन युष्मान् वा यस्तु बाधते।
तत् कथ्यतामद्यैव सिद्धिं चाप्यवधार्यताम्॥
मार्कण्डेय उवाच।
ततो दृष्टमना वीर इन्द्रस्तां च लोकहृत्।
उवाचाब्जभुवे तस्मै ब्रह्मणे दुःखकारणम्॥
यथा सर्व्वं चन्द्रमसो दैवात् क्षयमागतम्।
यदस्माकं हृतं सर्वं यतो हानिविधौ वयम्।
न कश्चित् सम्प्रवर्त्तेत यज्ञो लोकपितामह॥
देवा ऊचुः।
निराधारा निरातङ्का प्रजाः सर्व्वाः क्षयं गताः।
न च दानादिधर्म्माश्च न तपांसि क्वचित् क्वचित्।
नैव वर्त्तन्ति पश्यामि क्षीणतायामभूत् क्षितिः।
क्षीणाः सर्व्वास्तथौषध्यः प्रजा लोकाः समाकुलाः॥
दस्युभिः पीडिता विप्रा वेदवादान् न कुर्व्वते।
अन्नविकलतामासाद्य म्रियन्ते बहवः प्रजाः॥
क्षीणेषु यज्ञभागेषु भोगहीनास्तथा वयम्।
दुर्ब्बलाश्च श्रिया हीना नैव शान्तिं लभामहे॥
रोहिण्या मन्दिरे चन्द्रः प्रकामं चिरं स्थितः।
क्षयरोगी स च क्षीणो ज्योत्स्नाहीनश्च वर्त्तते॥
यदैवान्विष्यते देवैश्चन्द्रो नैषां पुरःसरः।
कदाचिदपि देवानां समाजे वा महामृधे॥
कदाचिद्रोहिणीं त्यक्त्वा नैव क्व च स गच्छति।
यत्नात् कोऽपि न भवेत्तदा चन्द्रो बहिर्भवन्।
दृश्यते स कलाहीनः कलामात्रावशेषितः॥
इति सर्व्वस्य लोकस्य दृष्ट्वा कर्म्मविपर्य्ययम्।
स दृष्ट्वा कान्तिहीनांस्तु वयं त्वां शरणं गताः॥
पातालाद्यावदुत्थाय कालकञ्जादयोऽसुराः।
नाक्रमन् लोकेषु बाधन्ते तावन्नः पाहि साम्प्रतम्॥
स्वयं प्रवर्त्तते कस्मान्मतो वा व्यतिक्रमः।
न जानीमस्तु तत् सर्व्वं विभवे चापि कारणम्॥
मार्कण्डेय उवाच।
एतत् सुराणां वचनं हृदये स पितामहः।
श्रुत्वा क्षणमभिध्याय निजगाद सुरोत्तमान्॥
ब्रह्मोवाच।
शृण्वन्तु देवताः सर्व्वा यदर्थं लोकविभ्रमः।
प्रवर्त्ततेऽधुना यत्र शान्तिस्तस्य भविष्यति॥
सोमो दाक्षायणीः कन्याः सप्तविंशतिसंख्यया।
अश्विन्याद्या वरं धर्म्मेणापि परिणीतवान्॥
परिणीय स ताः सर्व्वा रोहिण्यां सततं विभुः।
प्रवर्त्ततानुरागेण न सर्व्वासु प्रवर्त्तते॥
अश्विन्याद्यास्ततः सर्व्वा दौर्भाग्यज्वरपीडिताः।
षड्विंशतिर्व्वरारोहाः पितरं प्रस्थिताः क्रमम्॥
प्रवर्त्तते निशानाथो रोहिण्यां रागतो यथा।
तथा न तासु भजते तद्वाच्य न्यवेदयन्॥
ततो दक्षो महाबुद्धिः धाम्ना स सोमं विट-पतिम्।
बहुधा तमाभाष्य पुत्रार्थेऽनुरुरोध तम्॥
अनुरुद्धो यथाकामं स्त्रैणं सुमहात्मना।
सम प्रवर्त्तिन तासु समन्तं कृतवान् विभुः॥
समप्रीतिं भावं तासु कर्त्तुं हिमांशुना।
स जगाम तत स्थानं दक्षोऽपि सुविस्मितः॥
गते दक्षे सुनिर्विण्णे बहुधा तासु चन्द्रमाः।
भक्ती न भावं तासु प्रत्यक् कुपिताः पितरं गताः॥
ततो दक्षः पुनश्चन्द्रमसं सुरान्तरे।

समदृष्टिं प्रतिश्राव्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥
न समं वर्त्तते चन्द्र सर्व्वास्वासु भवान् यदि ।
तदा शप्स्ये त्वहं तुभ्यं तस्माद् कुरु समञ्ज-
सम् ॥
ततो गते पुनर्दक्षे न समं वर्त्तते यदा ।
तासु चन्द्रस्तदा दक्षं पुनर्गत्वाब्रुवन् यथा ॥
न ते वचः स कुरुते नैवास्मासु प्रवर्त्तते ।
वयं तपः करिष्यामः स्वास्थामश्च त्वदन्तिके ॥
तासामिति वचः श्रुत्वा कुपितस्य तदा मुनेः ।
क्षयाय चन्द्रस्य मनः शापायोत्सुकतां गतम् ॥
शापायोद्युक्तमनसः कुपितस्य महात्मनः ।
क्षयो नाम महारोगो नासिकाग्राद्विनिर्गतः ॥
प्रेषितः स च चन्द्राय दक्षेण मुनिना ततः ।
प्रविष्टवांसस्य देहे क्षयितस्तेन चन्द्रमाः ॥
क्षीणे चन्द्रे क्षयं याता ज्योत्स्ना तस्य महा-
त्मनः ।
क्षीणासु सर्व्वज्योत्स्नासु सर्व्वौषध्यः क्षयं गताः ॥
ओषध्यभावाल्लोकेऽस्मिन् यज्ञः संप्रवर्त्तते ।
यज्ञाभावादनावृष्टिस्ततः सर्व्वप्रजाक्षयः ॥
यज्ञभागोपभोगेन क्षीणानां भवतां तथा ।
दुर्ब्बलत्वं समुत्पन्नं विकारस्य स्वगोचरे ॥
इति वः कथितं सर्व्वं यथाभूल्लोकविप्लवः ।
येनोपायेन तच्छान्तिस्तदुपायं शृणुध्वं सुरोत्तमाः ॥"
इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मोवाच ।
"गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
तं प्रसादय चन्द्रार्थे स च पूर्णो भवेद्यथा ॥
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्व्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ।
युष्माकञ्च भवेत् शान्तिरोषधीनाञ्च सम्भवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रययुर्दक्षसदनं तदा दक्षनिवेशनम् ॥
यथान्यायमुपस्थाय सर्व्वे मुनिवरं सुराः ।
प्रोचुः प्रजापतिं दक्षं प्रणम्य श्लक्ष्णया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।
प्रसीद सीदतां ब्रह्मन्नस्माकं बहुदुःखिनाम् ।
उद्धरस्व महाबुद्धे चाद्य नः शोकसागरात् ॥
यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञन्तु रक्षितत्परमात्मनः ।
तदंशस्त्वं परं ज्योतिर्विश्वरूपं गतोऽसि ते ॥
दक्षणात् सर्व्वजगतां प्रजामालनकारणात् ।
दक्षप्रजापतिश्चेति योगिशस्त्वनुमो वयम् ॥
दक्षाय सर्व्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
दक्षायात्महितायास्तु नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
सततं चिन्त्यमानस्य योगिभिर्नियतात्मभिः ।
सारस्य सारभूतस्त्वं दक्षाय परमात्मने ॥
योगविद्भिरनाद्यन्तः पारगाणां परायणः ।
व्याहृतस्तु नमः सहसा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यज्ञभुजां तदा ।
प्राह प्रसन्नवदनः शक्रमाभाष्य सुस्वरः ॥
दक्ष उवाच ।
कुतः शक्र महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
दुःखहेतुं वद विभो श्रोतुमिच्छाम्यहन्तु तम् ॥

समाप्तिं यदि कर्त्तव्यं भवतां दुःखसागरे ।
तदहं यदि शक्नोमि करिष्यामि हितं सताम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
तत् श्रुत्वा वचनं तस्य प्रसन्नस्यार्भवर्त्तिनः ।
जगाद शचीपतिः शक्रो वीतिशीलोऽथ तं
मुनिम् ॥
क्षयं यातो निशानाथस्तस्मिन् क्षीणे क्षयं गताः ।
सर्व्वौषध्यो द्विजश्रेष्ठ तदा निर्यज्ञताजितम् ॥
यज्ञे विनष्टे सकलाः प्रजाः क्षुद्व्याकुलानराः ।
दृष्ट्याभावाल्लिख्दुःखं प्राप्य नष्टास काननं ॥
क्षयोऽयं रात्रिनाथस्य तस्य कोपात् प्रवर्त्तते ।
स सर्व्वजगतो नक्षत्रभवार्थमुपस्थितः ॥
नाधुना तत्त्रिभुवनं यन्न सुप्यन्तु किञ्चन ।
विध्वंसं यान्ति विप्रेन्द्र सागराः स्थावराचराः ॥
न यज्ञाः संप्रवर्त्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
नाहारदुःखान्निद्रीक्षाः प्रजाः क्षीणा भया-
तुराः ॥
अयं प्रदृष्टो विप्रेन्द्र विप्रवेऽस्मात् रसातलात् ।
दैत्या न यावदुत्थाय बाधन्ते तावदुद्धर ॥
प्रसीद दक्ष सततं तं पूरय तपोबलात् ।
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्व्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्ततस्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छल्यमुद्धरन् ॥
दक्ष उवाच ।
यन्मे वचो निशानाथे प्रदत्तं शापकारणम् ।
न केनापि निदानेन मिथ्या कर्त्तुं तदुत्सहे ॥
किन्तु मद्वचनं यस्मादेकान्तेन त्वया भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वर्द्धते यस्मात् तमुपायमपेक्षते ॥
तत्राप्यहमुपायोऽस्मि मासार्द्धं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिञ्च मासार्द्धं स्वयं भार्य्यासु वर्त्ततम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्व्वे सुरगणास्तत्र गता यत्रास्ति चन्द्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण मुनिना द्विजाः ।
अथ चन्द्रं समादाय भार्य्याभिः सहितं तदा ॥
जग्मुस्ते ब्रह्मसदनं मुदिताः सुरसत्तमाः ॥
तत्र गत्वा महाभागा यथा दक्षेण भाषितम् ।
तत्सर्व्वं कथयामासुर्ब्रह्मणे परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाशैलं जगाम सहितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
स्नापयामास शुभ्रांशुं दृष्टलोहितपुष्करे ॥
भूतभव्यभवज्ज्ञानः पूर्व्वमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकाराद्य सरः पूर्णं जगत्प्रभुः ॥
तत्र स्नातस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजायते ।
चिरायुस्त्वञ्च सततं दृष्टलोहितसंज्ञके ॥
तत्र स्नातस्य चन्द्रस्य शरीरान् तत्क्षणं गदः ।
राजयक्ष्मा निःससार पूर्व्वरूपो यथोदितः ॥
निःसृत्य राजयक्ष्मा तु ब्रह्माणञ्च जगत्पतिम् ।
प्रणम्याहं किं करिष्ये क्व गच्छामीत्युवाच ह ॥
स्थानं मदीयं लोकेश ! देहि मम सदातनम् ।
निदेशयाद्यरूपं मे सदा त्वं जगतां यतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मापि तं दृष्टं निरीक्ष्येन्दुशरीरगे ।
अस्तैर्लोकहितैर्युक्तः क्षीणञ्चापि निशापतिम् ॥
दोर्भिः स्वयं तं सङ्गृह्य गिरौ निधाय वै
सुधः ।
चन्द्रं शामयामास शरीराद्राजयक्ष्मणः ।
अस्थीनि च शरीरस्य तद्युतं तदा सखे ।
क्षीरोदस्य च चिक्षेप मध्ये रक्षार्थं लोकभृत् ॥
तच्छरीरस्थिताश्चेन्दोः कलाः क्षीणाः सुराध-
याः ।
ताश्चापि यत्र दृष्टेन क्षीरोदसागरात् ॥
[illegible]
क्षीणाः कलाः पञ्चदश याः पूर्व्वमस्ताभिकाः ।
ता राजयक्ष्मणा भुक्ताः पूर्व्वं भूतास्तु भीरुया ॥
तेनोक्तेऽसौ कलानामसौ नित्यं यत् कला-
गतेः ।
शरीरं चन्द्रस्याभग्नं यमेतं राजयक्ष्मणः ॥
ज्योतिश्रूपं स्वरूपं ज्योत्स्ना सौम्या राजादि-
यक्ष्मणि ।
द्रवीभूताः सुधाः सर्व्वा मध्ये दोषस्य च स्थिताः ॥
यदा निर्मथयामास सुधां ब्रह्मा महाम्बरात् ।
तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्व्वं तस्माद्-
द्विनिर्गतम् ॥
क्षीरोदसागरे स्थितं तच्चन्द्रं विधिना तदा ।
देवान् गिरौ प्रतिष्ठाप्य स्वयं गत्वा द्रुतं ततः ।
ततोऽस्थीनि प्रक्षाल्य कलापूर्णानि वारिधेः ।
ज्योत्स्नां [illegible] गृहीत्वा तत्सर्वं
गिरिम् ॥
क्षीरोदाद्गिरिमागम्य चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमध्ये कलाश्चैव सुधां ज्योत्स्नां न्यवीविशत् ॥
संस्थाप्य तच्चन्द्रं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ।
जगाद राजयक्ष्माणं तत्स्थानादि निदेशयन् ॥
ब्रह्मोवाच ।
सर्व्वदा यो दिवा रात्रौ सन्ध्यायां वनितारतः ।
सेवते सुरतं तस्मिन् राजयक्ष्मन् वसिष्यसि ॥
प्रतिश्यायश्चारुक्कायसुक्तो यो मैथुनं चरेत् ।
स ते प्रवेश्यः सततं शेषाश्च तथाविधः ॥
ख्याख्या न्यलुप्तो या भवतः सदृशी गुणैः ।
सा तेऽस्तु भार्य्या सततं भवन्तमनुयास्यति ॥
क्षीणत्वं भवतः शान्तं सततं विषये कुरु ।
इतं गच्छ यथाकामं चन्द्रे त्वं विमुखो भव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं विसृष्टो विधिना राजयक्ष्मा महागदः ।
मध्यलां सर्व्वदेवानामन्तर्द्धानं जगाम ह ॥
अन्तर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समन्वयामास कलाभिश्चसमेधितम् ॥
तेन क्षीरोदधौतेन सुधापूर्णेन चामृतः ।
ज्योत्स्नेन्दु कलापूर्णः पूर्व्वप्राकरोद्विभुः ॥
स षोडशकलापूर्णः पूर्व्ववद्विमलो यदा ।
चन्द्रस्तदा सर्व्वदेवा मुमुदुस्तस्य दर्शनात् ॥
अथ चन्द्रस्तदा पूर्णः प्रणिपत्य पितामहम् ।
उवाचेदं सुरपदो मधुरो गानिरुर्धिवः ॥

सोम उवाच ।
न स्थाने पूर्ववद्‌ब्रह्मन् शरीरे मम वर्त्तते ।
न वीर्य्यं वा तथोत्साहो विशीर्णत्यङ्गसन्धय ॥
नोत्सहे पूर्ववच्चेष्टां विधातुं सुतरामहम् ।
चन्द्राहीनश्चतुर्दिन वर्त्तेय केन लोकभृत् ॥
ब्रह्मोवाच ।
यक्ष्मणा यक्ष्मणा सोम यदभूदङ्गसन्धय ।
पूर्वं विशीर्णा भवतस्तत्पूर्वमभवन्न हि ॥
अधुना भवतो देहपूता नि सारिता मया ।
शरीरात सान्तज्योत्स्ना यक्ष्मणा राज
यक्ष्मणा ॥
तथा प्रक्षालनविधौ लवणो यत् स्थित जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो भवान्
यत ।
ततोऽङ्गसन्धयो राजस्तव सीदन्ति साम्प्रतम् ॥
अत्रोपाय विधास्यामि यथा शान्तिं लभेद्भवान् ।
प्राशाभव पुरोडाशो यजनीय पुरोऽध्वरे ॥
यज्ञस्तत्रोऽशु चाग्नेय ग्रहेय सर्वत क्रतौ ।
ततोऽत्र भवतो भाग पुरोडाशो मया कृत ॥
तत भागं भुञ्जीत नित्य यज्ञहुतेन हि ।
पूर्ववत् सहसाद स्थाने वीर्य्यं भविष्यति ॥
यच्चान्तकलास्तोये क्षीरोदस्य स्थिताच्च ।
शरीरवश यावती ज्योत्स्नायाश्चापि ये कणा ।
वृद्धि यास्यन्ति घनत क्षीरसागरमध्यगा ॥
स्वारोचिषेऽन्तरे प्राप्ते द्वितीये मनुरागमन ।
दुग्धाब्धि भविता विप्र प्रचण्डचण्डभास्वर ॥
स महेन्द्रस्याविनयात् शाप दत्त्वा सुदारुणम् ।
करिष्यति त्रिभुवन नि श्रीक ससुरासुरम् ॥
निःश्रीकेन ततो लोके भविता लोकविप्लव ।
यथा तव भयात सोम प्रवृत्तो लोकविप्लव ॥
त मात्तुषप्रमाणेन कृतेय तु कृते युग ।
भविष्यति स्थास्यति च यावद्युगचतुष्टयम् ॥
ततश्चतुर्थे सम्प्राप्ते षष्ठ देवे कृते युगे ।
क्षीरोदं निर्म्मथिष्याम शम्भुविष्णुरहं तथा ॥
मन्थान मन्दर कृत्वा नागराज तथाशुकम् ।
यज्ञभागेषु हीनेषु देवानाथ वय तत ।
मथिष्याम सम देवै क्षीराद सह दानवै ।
तदा गौराङ्गमिद तव स्थित क्षारसागरे ॥
तत्प्रमथ्य ग्रहीष्यामो राज्ञीभूत यथाचयम् ।
कल्पौषधाकार कृत्वा स्वशरीर सदा यथम् ।
योजयाम भागरणं शरीरार्थं विधो तव ॥
निर्म्मथ्य सागर यत्नात सुधार्थ यदाप्स्यतम् ।
तदा तव चन्द्रमासमपूर्वं प्रभविष्यति ॥
यो गे गौराङ्गक कान्तिमत्यथ सुधात्मकम् ।
शाश्वतमिक चाद भविष्यति वपुस्तव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
सुर्य्यान्मत्वमाभाष्य ब्रह्मा लोकपितामह ।
विधो सदाय मासार्द्ध वृद्धये यज्ञभागभुक् ॥
ददौ दत्त्वा सहित मासार्द्ध यातु चन्द्रमा ।
एव वृद्धि च मासार्द्धं यज्ञ तथाक्षयाद्विधि ॥
यत योडशधा चन्द्र शङ्करेण विभक्तवान् ।
निर्भव्य च सुरान् सर्वान् सद्यश्चेदमद्भुतम् ।
कला षोडश चन्द्रस्य सर्वैका शम्भुमर्हति ।
तिष्ठत्यद्यावधि यदा चय यातु चय विना ॥
चयेषु यदि रोगेषु मासार्द्धं दशधाक्षत ।
चयाय पीयते चन्द्रो नोपयाति सदा भवेत ॥
किन्त्वस्य या कला शम्भौ ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां
प्रति ।
चतुर्द्दशकलावस्था प्रतिमासं सुरोत्तमा ॥
चतुर्द्दशकलास्तस्यान्यन्तानि पिबन्तु वै ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य भवन्तश्चाचतुर्द्दशीम् ॥
तेजोभागा सूर्य्यविम्ब चतुर्द्दशतिथौ क्रमात् ।
प्रविशन्तु चय स्वैर्न कृष्णपक्षे विधोर्भवेत् ॥
यातु शेषा कलादर्शे हरितपत्रे पलायिता ।
सितन्तु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निशामते ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।
तृतीये तु सरस्वत्यां स्नात्वा समुदितो विधु ॥
चतुर्थे वसुपूर्वस्त्रिधिभागे विभावसो ।
मण्डल यातु चन्द्रोऽयं सविशरथघोटक ॥
यावत्कालेन हि कला प्रथमा चयमाप्नुयात ।
एवमेवं कृष्णपक्षे तावत्या प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे वृद्धिह्रासस्तथाविध ।
तिथीनां वृद्धिहेतुश्च शुक्ले कृष्णे तथा भवेत् ॥
तत पुन शुक्लपक्षे यावत् पूर्व्वा कलोदिता ।
वृद्धिमेति भवेत्तावत प्रतिपत्तिथिरादित ॥
ततो द्वितीयभागस्य या ज्योत्स्ना हरमर्हति ।
स्थितायां वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
शुक्लाभिस्तु भवेत् पेयमन्यत यद्विने दिने ।
तद्वितीयादितिथिभि पूर्णान्ताभि सदैव हि ॥
चयमुत्पद्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो
त्तमा ।
यथा दिने दिने भागा चयं यान्ति तथा
विधो ॥
वृद्धि गच्छत्यनुदिन शुक्लपक्षेऽत्र सुरा ।
तेजोभाग सूर्य्यविम्बात् पुनरेव समेष्यति ॥
प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागक्रमन्तथा ।
ज्योत्स्नाहराञ्छिरश्चन्द्रात प्रत्यह पुनरेष्यति ॥
तेजोभाग सूर्य्यविम्बादन्यत वत्स्यति स्वयम् ।
एव वृद्धि शुक्लपक्षे सुधांशो सम्भविष्यति ॥
प्रमयो शुक्लकृष्णाख्य चन्द्रवृद्धिक्षयात्मके ।
यावत्कालेन यो भाग चय वृद्धिञ्च यास्यति ॥
तावत्कालमभिव्याप्य तिथि स्थास्यति सा पुन ,
चिरेण वृद्धिपादि या क्षयो वा
द्रुतेन वृद्धियदि वा क्षयो वा ।
द्रुतात्तिथीनां तु सदा चय स्या
च्चिरात्तु वृद्धिस्तिथिषु प्रवृत्ति ॥
चय कथञ्च चन्द्रस्य विना न सम्भविष्यति ।
तस्मात् तयो प्रहराय चन्द्र रचन्तु देवता ॥
आप्यायनीय सुधांशु कलायाशोऽनुमासत ।
अमावास्यापराह्ने तु मिलतौ रविचन्द्रमसौ ॥
तद्योगाभ्यादयात् क्षय वृद्धि यास्यति चान्वहम् ।
तेन कर्म्मण पितरश्चापि यास्यन्ति वै पराम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
तत सुरगणा सर्वे यथोक्त विधिना तथा ।
चक्रुर्लोकहितायाय चन्द्रस्य चयवृद्धये ।
महादेवोऽपि चन्द्रार्द्ध स्वरूप परमात्मन ।
जग्राह दैवविधिना शिरसाभ्युदितो भ्रमम् ॥
यत्तेज परम नित्यमजमव्ययमक्षयम् ।
तत्स्वरूपाश्चन्द्रकला प्रापतस्तु चय गता ॥
प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमजरं परम् ।
योगिनान्तु तदा तेषां चित्त तल्लीनमेष्यति ॥
महादेवशिर सक्ते लीने चित्ते सुधानिधौ ।
चन्द्रद्वारा भवेन्मुक्तिरित्येवं वैदिकी श्रुति ॥
एतत्कारणात्मा महादेव चयवृद्धा विना कृतम् ।
हिताय सर्व्वलोकानां जग्राह शिरसा विधुम् ॥
चन्द्रज्योत्स्नासमायोगादोषध्यो यान्ति वृद्धये ।
सर्व्वौषधीषु वृद्धासु प्रवर्त्तन्ते ततोऽध्वरा ॥
अध्वरेषु प्रवृत्तेषु स्वान् स्वान् भागांस्तु देवता ।
परिगृह्णन्ति पितरस्तथा कव्यानि भूरि च ॥
अन्येन ब्रह्मणा सृष्ट यद्देवेभ्य पुरातनम् ।
तेन तृप्यन्ति हीना ये हव्यभागेन देवता ॥
यज्ञेनाप्यायिते तत्र ज्योत्स्नाभिवृद्धिमेति वै ।
यज्ञज्योत्स्ना विना भूत तत्र स्यात् चौय
मन्यथा ॥
अतोऽन्यस्य यज्ञस्य चन्द्रमा कारणं स्वयम् ।
अतोऽस्य दक्षशापात्तु रक्षार्थे तद्विकीर्त्तितम् ॥
अद्यापि कृष्णपक्षेऽपि सुधा सर्पीयते हरे ।
तेन सूर्य्यं याति शम्भोश्चन्द्रार्द्धं ज्योत्स्निका तथा ।
पुनश्च शुक्लपक्षे तु पीतोदेति कला तत ।
ज्योत्स्नाद्वितीयो भागस्तु तेजोभागो द्वितीयक ।
अग्निस्तु पितरश्चन्द्रात् सूर्य्यविम्बाद्यथाक्रमम् ।
कला षोडश चन्द्रस्य सर्वैका शम्भुमेस्तरे ॥
सितासितावुभौ पक्षौ येनाज्ञासुदयचयौ ।
इति ते सर्व्वमाख्यात विभक्तश्चन्द्रमा यथा ॥
ब्रह्मणा पर्व्वतश्रेष्ठे तथा तच्चन्द्रभागत ।
यत्र भागे स्थिते यस्माद्देवार्थमकरोद्विधुम् ।
कर्म्म स्थितेऽपि पितर्यं तिथिवृद्धिक्षयौ यथा ॥
इद पुण्यतमाख्यान य शृणोति सदा नर ।
राजयक्ष्मा तस्य कुले न कदाचिद्भविष्यति ।
यक्ष्मणा परिभूतो य शृणोति वचन विधे ।
अचिरात् यक्ष्मणा मुक्त स भवेन्नरसत्तम ॥
इद स्वस्त्ययन पुण्यं गुह्याद् गुह्यतर परम् ।
य शृणोति वचस्त्र चाप्नु स महापुण्यभाग
भवेत् ।"
इति कालिकापुराणे २१ अध्याय ॥
राजयाग्य त्रि (राज्ञो योग्य ।) राजार्ह ।
नृपोचित । यथा,—
"त्रिकोणकण्टक सौम्ये पापे चोपचयस्थिते ।
राजयोग्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्द्धिनी ।"
इति जातकान्तरम् ॥
राजरङ्ग क्ली (राजयोग्य रङ्गम् ।) रजतम् ।
इति शब्दरत्नावली ।
राजराज , पुं (राज्ञामपि राजा धनाधिपत्वात् ।
"राजाह सखिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ९१ । इति
टच् ।) कुबेर । इत्यमर । १ । १ । ६९ ॥
(यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । ५१ ।

"इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियार्हैं
धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ
सन्धत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥")
सार्व्वभौमः । (यथा, रामायणे ।२।६२।१२।
"प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्य्यवारयन् ॥")
सुधाकरः । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
राजरीतिः, स्त्री, पित्तलविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
पाकतुण्डी २ राजपुत्त्री ३ महेश्वरी ४ ब्रह्माणी ५
ब्रह्मरीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ । अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । लवणत्वम् ।
शोधनत्वम् । पाण्डुवातक्रिमिप्लीहपित्तनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजर्षिः, पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
ऋतपर्णादिराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य
स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—
"कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥"
इति महाभारतम् ॥
राजलक्ष्मा, [न्] पुं, (राज्ञो लक्ष्म चिह्नं यत्र ।)
युधिष्ठिरः। इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्न-
युक्ते, त्रि ॥)
राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्रीः ।
यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"मल्लप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः ।
हस्त्यश्वगोधनपूर्णमनोरथः स्यात्
प्रोक्ते दशा भवति निश्चलराजलक्ष्मीः ॥"
राजवंश्यः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश+
यत् ।) राजवंशोद्भवः । तत्पर्य्यायः । राज-
बीजी २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
राजवर्त्म, [न्] क्ली, (राज्ञो वर्त्म यस्याः ।) राज-
पथः । तत्पर्य्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३
श्रीपथः ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्करम् ६
महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज्+
अच् । राजा वला इति कर्म्मधारयः ।)
भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्ध-
भादालिया इति भाषा ॥
राजवल्लभः, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी ।
राजाम्रः । राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारायणदासकविराजकृतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषः ।
यथा,—
"श्रीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिष्ठं क्रियते द्रव्यगुणोऽयं राजवल्लभः ॥"
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
नृपप्रिये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
"इष्टशायी विना चैतैः परभूमिचरो वली ।
याम एवाक्रमीसंज्ञो राजवल्लभसंश्रयः ॥")
राजवल्ली, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) तोयवल्ली ।
इति रत्नमाला ॥ उच्छा इति भाषा ॥

राजवान्, [त्] त्रि, (राजास्त्यस्येति । राजन्+
मतुप् । मस्य वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः ।
यथा,—
"सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राज-
वान् ॥"
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(शुभविशिष्टः । यथा, महाभारते ।५।१।७।
"रराज सा राजवती सभाद्या
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥")
राजवाह्यः, पुं, (राजानं वहतीति । वह्+अण् ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
राजवाह्यः, पुं, (राज्ञां वाह्यः ।) राजवाहक-
हस्ती । तत्पर्य्यायः । उपवाह्यः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ विजयकुञ्जरः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥
राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः ॥
पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लङ्कास्थायी वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिज् इति भाषा ॥
राजशणः, पुं, (राजः शोभमानः शणः ।) पट्टः ।
इति शब्दमाला ॥ पाट् इति भाषा ॥
राजशफरः, पुं, इल्लिशमत्स्यः । इति हारावली ॥
राजशय्या, स्त्री, (राज्ञः शय्या ।) राज्ञः शय-
नीयम् । तत्पर्य्यायः । महाशय्या २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
राजशाकः, पुं, (राजप्रियः शाकः । शाकानां
राजा इति वा ।) वास्तूकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा सूगा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । प्राज्ञः २
शतपत्रः ३ नृपप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजशृङ्गं, क्ली, राजच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । कनक-
दण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजशृङ्गः, पुं, मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
राजसः, त्रि, (रजसो भवः । रजस्+अण् ।)
रजोगुणोद्भवः । तल्लक्षणं यथा,—
"आरम्भरुचिताधैर्य्यमसत्कार्य्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥"
आरम्भरुचिता फलार्थं कर्म्मानुष्ठानशीलता ॥*॥
संक्षेपतस्तल्लक्षणं यथा,—
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥"
तस्माद्गतिर्यथा,—
"देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥"
तद्गतिप्रकारा यथा,—
"झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥
राजानः क्षत्त्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥
गन्धर्व्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्व्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥"
इति वामने १२ अध्यायः ॥
राजसाहारा यथा,—
"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥"
राजसयज्ञो यथा,—
"अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥"
राजसतपो यथा,—
"सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥"*॥
राजसदानं यथा,—
"यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्यागो यथा,—
"दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥"
राजसज्ञानं यथा,—
"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्-
विधान् ।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥"
राजसकर्म्म यथा,—
"यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥"*॥
राजसकर्त्ता यथा,—
"रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥"
राजसी बुद्धिर्यथा,—
"यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥"
राजसी धृतिर्यथा,—
"यया तु धर्म्मकामार्थान् धृत्या धारयते-
ऽर्ज्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥"
राजससुखं यथा,—
"विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ * ॥
राजसपुराणानि यथा,—
"ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥"
राजसस्मृतयो यथा,—
"च्यावनं याज्ञवल्क्यञ्च आत्रेयं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवञ्च राजसाः स्वर्गदा मताः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥
राजसदनं, क्ली, (राज्ञः सदनम् ।) राजगृहम् ।
तत्पर्य्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
भूपालभवनम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तद्वेरा यथा,—
"सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्य्योपकारिका ।

स्वस्तिक सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ।
विष्कन्दक प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ॥'
इत्यमर । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री राज्ञः सभा । ('सभा राजा मनुष्यपूर्व्वा । २ । ४ । २३ । इत्यत्र राज पर्य्यायस्यैव ग्रहणात् न क्लीवत्वम् ।) नृपति समाज । इत्यमर । ३ । ५ । ६ ॥ (वाचस्पते नपुंसकलिङ्गनोक्तिस्तु प्रामादिकी ॥)

राजसर्प पु (सर्पाणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपात ।) सर्पविशेष । तत्पर्य्याय । भुजङ्गभोजी २ इति हेमचन्द्र ४ । ३७० ॥

राजसर्षप पु (सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर निपात ।) सर्षपविशेष । राजसर्षा इति भाषा । राइ इति कश्चित् । तत्पर्य्याय । क्षविका २ राजिका ३ क्षुरी ४ क्षुतक ५ । क्षुतक इत्यत्र क्षवक इति वा पाठ । इति रत्नमाला ॥ क्षव ६ क्षुताभिजनन ७ । क्षुताभिजनन इत्यत्र क्षुधाभिजनन इति वा पाठ । इति हेमचन्द्र ॥ कृष्णा ८ तीक्ष्णफला ९ राजी १० कृष्णसर्षपाख्या ११ । अस्य गुणा । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातशूलगुल्मकण्डुकुष्ठव्रणनाशित्वम् । पित्तदाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ (चतुर्स्त्रिंशति त्रसरेणुपरिमितं मान म रमाणविशेष । यथा मनु । ८ । १३३
त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणत
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षप ॥
त्रसेत्यादि । अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैका पार माणेन ... ता लिक्षास्तिस्रो लिक्षा राजसर्षपो ... त राजसर्षपास्त्रयो गौरसर्षपो ... ।
इति तट्टीकायां कुल्लूक ॥)

राजसायुज्य क्ली (राज्ञ सायुज्यम् ।) राजत्वम् ।
स्यादुत्तमभूय भ्रात्त्व ब्रह्मसायुज्यमित्यपि
इत्यभूयान्तिक इत्येत------ ॥
इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारस पु (राज सारस इव । राज श्रीभाशाली सारस इव इति वा) मयूर इति शब्दमाला ॥

राजसी स्त्री (रजस् "चार्मिणि" रजस्+अण् ङीप्) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । रजोगुणसम्बन्धिनी च । (यथा गीतायाम् ।
यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च
अयथावत् प्रजानाति बुद्धि सा पार्थ राजसी ॥)

राजसूय पु (राज्ञा सतानक सोम सूयत अत्र । इत्यमरटीका ॥ सु+अधिकरणे क्यप् । राज्ञा सोतव्य राज्ञा वा इह सूयते । इति काशिका । "राजसूयसूर्य्य न " ३ । १ । ११४ । इति निपातनात् दीर्घ ।) राजकर्त्तव्य यज्ञविशेष । तत्पर्य्याय नृपाध्वर २ क्रतुराज ३ क्रतूत्तम ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्यार्थ सौवलिङ्गत्वम् ३ । ५ । ३१ । यथा, महाभारते । २ । १५० । १६ ।
'यत्नन्ति चनरयाद्या निर्ज्जित्य पृथिवीमिमाम्
राजसूयाश्वमेधाद्यै क्रतुभिर्भूरिदक्षिणै ॥
राजसूयमन्त्रादिक वाजसनेयसंहितायाम् ९ अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्यायस्य ३० कण्डिकापर्य्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञविवरणन्तु महाभारते सभापर्व्वणि विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्ध पु (राज श्रीभाशाली स्कन्धो यस्य ।) घोटक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

राजस्व पु क्ली (राज्ञे देयं स्व धनम् ।) राजधनम् । राजकर । इति लोकप्रसिद्धम् ॥

राजस्वर्ण पु (स्वर्णानां धुस्तूराणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपात ।) राजधुस्तूरक । इति राजनिघण्ट ॥

राजहंस पु (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजदन्तादित्वात् परनिपात ।) चञ्चुचरणलोहितश्वेतपक्षहंस । इत्यमर । २ । ५ । २४ ॥ (यथा कुमारे । १ । ३४ ।
सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी
गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै
रादित्सुभिर्नूपुरसिञ्जितानि ॥)
कदम्ब । कलहंस । नृपोत्तम । इति मेदिनी ॥

राजहर्षण स्त्री (राजानमपि हर्षयतीति । हृष+णिच+ल्यु ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिघण्ट ॥

राजहस्ती [न्] पु (राज्ञो हस्ती ।) राजगज । तत्पर्य्याय । मारीच २ याजकगज ३ महोत्कट ४ इति हारावली । १९ ॥

राजहासक पु (राजानमपि हासयतीति । हस+णिच+ण्वुल ।) मत्स्यविशेष । तत्पर्य्याय कातर २ कातल ३ राजीव ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

राजक्षवक पु सर्षप । इति राजनिघण्ट ॥ (अस्य शाकगुणा ।
सर्व्वाङ्गि शीतलञ्चापि लघुदोषाविरोधि च ।
राजक्षवकशाकन्तु सटीशाकन्तु तद्विधम् ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय ॥)

राजा [न्] पु (राजते शोभते इति । राज+कनिन् युद्धस्थितराजीति । उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।) प्रभु । नृपति । (यथा रघु । ४ । १२ ।
यथा प्रह्लादनात् चन्द्र प्रतापात् तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥)
क्षत्त्रिय । (यथा मनु । २ । ३२ ।
शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्त शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥)
चन्द्र । यक्ष । इन्द्र । इति मेदिनी ॥ उत्तरपद चेत् श्रेष्ठवाचक ॥ अथ नृपतपर्य्याय । राट् २ पार्थिव ३ क्ष्माभृत् ४ नृप ५ भूप ६ महीक्षित ७ । इत्यमर ॥ नरपति ८ पाल ९ नृपति १० भूपाल ११ भूभृत १२ महीपति १३ नाभि १४ नाराट १५ भूमीन्द्र १६ नरेन्द्र १७ नायकाधिप १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेश्वर १९ भूमिप २० इन २१ इलाधर २२ अवनीपति २३ स्कन्द २४ क्ष्माप २५ भूभुक् २६ अधपति २७, इति जटाधर ॥ * ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा —
महता राजराज्येन पृथुर्वैण्य प्रतापवान् ।
सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्म्मकोविदै ॥
पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिता ।
अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत ॥'
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्याय ॥
अपि च ।
राजौ राजसिक सर्व्वं कुरुते कर्म्म राजन ।
राजान्वाय राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्त्तित ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याय ॥*॥
तस्य सर्व्वपितृत्व यथा —
पृथुवाच ।
त्वमेव बन्धु । महाराज हे तात । भयभञ्जन ।
भयत्राता च राजा च सर्व्वेषां पालक पिता ॥
भवसिन्धौ महेन्द्रोऽद्य त्वम् सर्गे नृपोऽधुना ।
यो राजा स पिता पाता प्रजानामेव निश्चय ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५९ अध्याय ॥
पृथुरेवादौ राजा इति सज्ञा आसीत् । यथा
दैवैर्विप्रैस्तथा सर्व्वैरभिषिक्तो महामना ।
राज्याधिकारे वै पृथुर्वैण्य प्रतापवान् ॥
तत्पित्रा पिता प्रजा सर्व्वा कदा नैवानुरञ्जिता ।
तेनानुरञ्जिता सर्व्वा सुखिमुदिरे तदा ।
अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेत्यभाषत ॥'
इति मार्क भूखण्डे २९ अध्याय ॥*॥
अथ राजलक्षणम् ।
'सोऽपि कृष्णपटे बाल इक्ष्वाकुविक्रमीडितम् ।
नरेन्द्रलक्षणोपेत चिन्तामाप नरेश्वर ॥
तस्यास्य चन्द्रबिम्बाभ शुभ्रं दन्तं सम्प्रभम् ।
नीला केशा कुञ्चिताश्च समा दीर्घास्त शिता ॥
राजीवनेत्रयुगलो बिम्बोष्ठपुटसंवृत ।
चतुर्दष्ट्रश्चतुष्किष्कुर्दीर्घबाहुक ॥
चतुरश्राकारो मांसलवक्ष्टकपर्यङ्क ।
शिरालपादो गम्भीर सुस्वरक विकलोदर ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानाध्याय ॥*॥ अन्यच्च ।
"अस्वेदिनौ मृदुतरौ कमलोदरसन्निभौ ।
श्लिष्टाङ्गुली ताम्रनखौ पादावुष्णौ शिरोज्ज्वलितौ ।
कूर्म्मोन्नतौ गूढगुल्फौ सुमाश्रौ नृपत स्मृतौ ॥
मृदुलोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ।
ऊरवा जानवस्तुल्या नृपस्योपचिता मता ॥
कोषस्तु नृपो दीर्घमेव धनवर्ज्जित ।
समाभ्यां चितिप प्रोक्त प्रलम्ब प्रजावान् ॥
बहुभिरपि गन्धेनभा ... मानवा

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्म्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगञ्च तथाप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीड़नम् ॥
देहादुत्क्रमणञ्चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
अधर्म्मप्रभवञ्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्म्मार्थप्रभवञ्चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
सूक्ष्मताञ्चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥
दूषितोऽपि चरेद्धर्म्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्व्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्म्मकारणम् ॥
फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
अह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥
प्राणायामैर्द्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन सम्पश्येत् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्म्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
यदा भावेन भवति सर्व्वभावेषु निस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
अनेन विधिना सर्व्वांस्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
ध्यानिकं सर्व्वमेवैतत् यदेतदभिशब्दितम् ।
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥"

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

(ब्रह्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते ।४।८।१।
"सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्द्ध्वरेतसः ॥"
नहुषपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।१।७५।३०।
"यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास षट्सुतान् प्रियवाससि ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।१३।४।५७।
"आरापिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ।
नवतन्तुर्वकनसः सयनो यतिरेव च ॥"
त्रि । कर्म्मस्वपरतोऽयष्टा । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३ । ९ ।
"येनायतिभ्यो भृगवे धने हिते
येन प्रस्कण्वमाविथ ॥"
"येन त्वं वीर्य्येण यतिभ्यः कर्म्मस्वपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो जनेभ्यः सकाशात् धनमाहृत्य भृगवे महर्षये प्रयच्छसि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यतिः, स्त्री, (यम्यते रसनाऽनेति । यम् + "स्त्रियां क्तिन् ।" ३ । ३ । ९४ । इति क्तिन् । "अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति ।" ६ । ४ । ३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥ जिह्वेष्टविश्रामस्थानम् । यथा,—
"यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया ॥
क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्व्वकृतिभिः
पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां
यथा कृष्णः पुण्यात्यतुलमहिमा मां करुणया ॥
श्वेतमाण्डव्यमुख्यास्तु नेच्छन्ति तनयो यतिम् ।
इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥"
इति छन्दोमञ्जरी । १ । १६—१८ ॥
(नियम्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते चेष्टते व्रतादिरक्षार्थं इति वा । यत + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११७। इति इन् ।) विधवा । रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ वाद्याङ्ग-प्रबन्धविशेषः । यथा,—
"यतिरोढ़ाप्यवच्छेदो गणरो रूपकं ध्रुवम् ।
गनपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।
प्रहरणं हन्दनञ्च प्रबन्धा द्वादश स्मृताः ॥"
यथा इं थातः । इत्येकताल्यां यतिः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (सा त्रिविधा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २३ । ५३ ।
"चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं लयत्रयम् ।
यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥")

यतिचान्द्रायणं, क्ली. (यतिभिरनुष्ठेयं चान्द्रायणम् ।) व्रतविशेषः । यथा,—
"अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थितः ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥"
इति मानवे ११ अध्यायः ॥
यतिचान्द्रायणे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्तौ सपादैकादशकार्षापणाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

यतिनी, स्त्री, (यतं संयमोऽस्या अस्तीति । यत + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
"विधवा यातिका रण्डा विश्वस्ता यतिनी
यतिः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

यतिमैथुनं, क्ली, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोपनीयं मैथुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्य्यायः । खञ्जनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीष् ।) विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥

यती, [न्] पुं, (यतं संयमोऽस्यास्तीति । यत + इनिः ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ।
"दृष्ट्वा दधिं शारदमेतदर्भका-
श्चमीलयन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥")

यतुका, } स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उकन् पक्षे ऊक । स्त्रियां टाप् ।) वृक्षविशेषः ।
यतूका, }
यथा,—
"रजनी स्यात्तु यतुका यतूका जननीति च ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

यत्नः, पुं, (यत + "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।" ३ । ३ । ९० । इति नङ् ।) रूपादिचतुर्व्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवनयोनिः ३ । यथा,—
"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनयः ।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्त्तितम् ॥"
तेषां कारणं यथा,—
"चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषा[illegible]साधनताधियः ।
यतो जीवनयोनिस्तु [illegible]न्द्रियो भवेत् ।
शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
उद्योगः । यथा,—
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥"
इति हितोपदेशः ॥

यत्नवान्, [त्] त्रि, यत्नविशिष्टः । यत्नशब्दात् मतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे ।८६।९।
"कंसेनापि समाज्ञप्तश्चाणूरः पूर्व्वमेव तु ।
योद्धव्यं सह कृष्णेन त्वया यत्नवतेति वै ॥")

यन्त्र, इ क संकोचने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्योपधः । इ क, यन्त्रयति मन्त्रेण सर्पं जाङ्गुलिकः । यन्त्र

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्धारादिभिरेव च ॥
दक्षिणावर्त्तवलितशुभ्राभिश्च नृपाः स्मृताः ।
नृपाः पुष्पगन्धिशुक्रा मधुगन्धे धनं बहु ॥
मांसलस्फिक् सुखी स्याच्च सिंहस्फिक् भूपतिः स्मृतः ।
भवेत् सिंहकटी राजा निःस्वः कपिकटिर्नरः ॥
नृपाश्चोन्नतकक्षाः स्युर्न्निःस्वा विषमकक्षकाः ।
वलिमध्यगता नाभिः शूलधारां करोति हि ॥
अधो गवाढ्यं कुर्य्याच्च नृपत्वं पद्मकर्णिका ।
अहन्नतैश्चुचुकैश्च भवन्ति सुभगा नराः ।
निर्द्धना विषमैर्दीर्घैः पीतोपचितकैर्नृपाः ॥
समोन्नतञ्च हृदयमकम्पं मांसलं पृथु ।
नृपाणामधमानाञ्च खरलोम शिरालकम् ॥
कम्बुग्रीवश्च नृपतिर्लम्बकर्णोऽतिभक्षणः ।
आजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ नृपेश्वरे ॥
मणिबन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः ।
नृपा हीनैः करच्छेदमशब्दैर्धनवर्ज्जिताः ॥
निःस्वाश्चक्रनखैस्तद्वद्वर्णैश्च परतर्ककाः ।
ताम्रैर्भूपा धनाढ्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवैस्तथा ॥
धनाङ्गुलिश्च सधनस्त्विम्बा रेखाश्च यस्य वै ।
नृपतेः करतलगा मणिबन्धे समुत्थिताः ॥
शङ्खातपत्रशिविका गजपद्मोपमा नृपे ।
कुम्भाङ्कुशपताकाभा न्टणालाभा निरीश्वरे ॥
दामाभाश्च गवाढ्यानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ।
चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा नृपतेः करे ॥
मां ।श्च धनोपेता अवक्रैरधरैर्नृपाः ।
बिम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठै रूक्षैश्च खण्डितैः ॥
विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।
तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा शुभा ॥
श्लक्ष्णा दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं धनेश्वरं ।
कृष्णा च परुषा वक्त्रं समं सौम्यञ्च संवृतम् ॥
भूपानाममलं श्लक्ष्णं विपरीतञ्च दुःखिनाम् ।
शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमक्षीणाः [illegible]ायुषः ॥
नराः स्निग्धावनद्धैश्च यालम्बैर्म्मांसलैर्नृपाः ।
स्त्रीगन्धुश्चिपिटन्नास कृच्छ्री भाग्यवतां भवेत् ॥
अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च नृपेश्वरे ।
संवृतैश्च ललाटैश्च कृपणा उन्नतैर्नृपाः ॥
ललाटोपस्थितास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
नृपत्वं स्याच्चतसृभिरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
छत्राकारैः शिरोभिस्तु नृपा निम्नशिरा धनी ।
षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वो रक्तः सप्तसु स नृपः ॥”
इति गारुडे नरस्त्रीलक्षणं नाम ६६ अध्यायः ॥
अपि च ।
“पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
सर्व्वाणि यो महीपालः सम्यङ्नित्यं परीक्षयेत् ॥
राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्म्मपरायणः ।
निर्ज्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्म्मेण पालयेत् ॥
पुष्पं पुष्पं विचिन्वीयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥
दुग्धी क्षीरन्तु भुञ्जीत विक्रेतारो न भुञ्जते ।
परराष्ट्रं महीपालो कालयाजांश्च दूषयेत् ॥
गोधुक्छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीड्यमानं न वर्द्धते ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
पालकस्य भवेद्भूमिः कीर्त्तिरायुर्यशो बलम् ॥
अभ्यर्च्य विष्णुं धर्म्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।
प्रजाः प्रपालयितुं शक्तः पार्थिवो यो जितेन्द्रियः ॥
ऐश्वर्य्यमध्रुवं प्राप्य राजा धर्म्मे मतिञ्चरेत् ॥”
इति गारुडे १११ अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्माभिषिक्तराजानो यथा,—
श्रीपराशर उवाच ।
“यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्व्वं राज्ये महर्षिभिः ।
ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः ।
सोमं राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
आदित्यानां पतिं विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥
प्रजापतीनां दक्षन्तु वासवं मरुतामपि ।
दैत्यानां दानवानाञ्च प्रह्लादमधिपं ददौ ॥
पितॄणां धर्म्मराजानं यमं राज्येऽभ्यषेचयत् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥
पतत्रीणाञ्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
शेषन्तु नागराजानं मृगाणां सिंहमीश्वरम् ।
वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवाभ्यषेचयत् ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ।
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्व्वतः ॥
पूर्व्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
दिशःपालं सुधन्वानं पुत्त्रं वै सोऽभ्यषेचयत् ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्द्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्त्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥
पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्त्रमच्युतम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्ज्जन्यस्य प्रजापतेः ।
उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानमभिषिक्तवान् ॥
तैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्म्मतः प्रतिपाल्यते ॥
एते सर्व्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्म्महात्मनः ।
विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम ॥
ये भविष्यन्ति येऽतीताः सर्व्वभूतेश्वरा द्विज ।
ते सर्व्वे सर्व्वभूतस्य विष्णोरंशा द्विजोत्तम ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥*
सूत उवाच ।
“एवं सृष्टासु सर्व्वासु स्थावरासु चरासु च ।
ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि व्यादेशमुपचक्रमे ॥
द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥
बृहस्पतिञ्च सर्व्वेषां ददावङ्गिरसामपि ।
भृगूणामाधिपत्ये च काव्यं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥
आदित्यानां पुनर्व्विष्णुं वसूनामथ पावकम् ।
प्रजापतीनां दक्षञ्च मरुतामथ वासवम् ॥
दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनम् ।
नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥
मृगाणामथ शार्द्दूलं गरुडं पततां वरम् ।
गन्धर्व्वाणां चित्ररथं नागानामथ वासुकिम् ॥
गन्धानां मरुतञ्चैव भूतानाञ्च शरीरिणाम् ।
सर्व्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं सर्पाणाञ्चैव तक्षकम् ॥
सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च ।
आदित्यानामन्यतमं पर्ज्जन्यमभिषिक्तवान् ।
सर्व्वाप्सरोगणानाञ्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
पक्षाणाञ्च क्षपाणाञ्च मुहूर्त्ततिथिपर्व्वणाम् ॥
कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ।
गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥
प्रजापतेर्व्विरजसः पूर्व्वस्यामभिषेचयन् ।
पुत्त्रं नाम्ना सुधामानं राजानञ्चाभ्यषेचयत् ॥
यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्यां प्रजापतेः ।
कर्द्दमस्य शङ्खपदं पुत्त्रं राज्येऽभिषिक्तवान् ॥
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्त्रमुत्तमम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानं ह्यभ्यषेचयत् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्ज्जन्यस्य प्रजापतेः ।
दिगुत्तरायां पुत्त्रन्तु राजानमभ्यषेचयत् ॥
मानुषाणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् ।
तैरेव पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्म्मेण परिरक्ष्यते ॥
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्व्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः ।
इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्व्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
राजसूयेऽभिषिक्तस्तु पृथुः पूर्व्वं महर्षिभिः ।
मनुभिर्व्विधिना तद्वत् सोऽधिराजः प्रतापवान् ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे वराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
राजकर्त्तव्यकर्म्माणि यथा,—
मदालसोवाच ।
“वत्स ! राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्म्मस्य महीभृता ॥”
अविरोधेन धर्म्मशास्त्राविरोधेन ।
“व्यसनानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
अष्टधा नाशमाप्नोति स्वचक्रस्यन्दनाद्यथा ।
तथा राजाप्यसन्दिग्धं बहिर्मन्त्रं विनिर्गमात् ॥
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः ।
चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्टव्याः प्रयत्नतः ॥
विश्वासो न तु कर्त्तव्यो राज्ञा मित्राप्तबन्धुषु ।
कार्य्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञेन षाड्गुण्यविदितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना ॥
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥
यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥
तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्त्र महीभृता ।
तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥
कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा दण्डं निपातितम् ।

विवर्त्तयेत्तथा क्रोधादनड्वाह इवात्मजम्।
वर्त्तमेत तथा लोभाच्छ्वदाहेन हिमोर्द्धनम्।
मार्ज्जारायुग पुत्त्र हर इवात् पुरञ्जयम्।
षभिजितेर्ज्जित मब्ब मवर्त्तेत महात्मना।
स्तुत्वा निवर्त्तयेदेतान् मददोषांश्च महीपतिः॥
काककोकिलभृङ्गाणां बकव्यालशिखण्डिनाम्।
हंसानां लौहकुक्कुटानां व्रतेन चरित नृप॥'
काकात् सर्वशङ्किता। कोकिलात् माधुर्य्यम्। भृङ्गात् प्रपीडया अर्थाग्नम्। बकात् प्रभुमहर्षे एकाग्रताम्। व्यालात् दुरुपसर्पित्वम्। शिखण्डिनश्चित्रां सपत्नहरणाय सकलां राज्ञा कामगापनञ्च। हंसस्य सारग्राहित्वम्। लोहकुक्कुटात् सत्थानम्॥
'कौशिकस्य क्रियां कुर्य्याद्विपक्षे मनुजेश्वर।
चेष्टां पिपीलिकानाञ्च काले भूप प्रदर्शयेत्॥'
कौशिकस्य उलूकस्य रात्रौ काकावस्कन्दनम्। पिपीलिकानां सर्व्वाङ्गुल्य सपभणञ्च।
"शिखाग्निविस्फुलिङ्गानां वीजनष्टा च शाल्मले।
चन्द्रसूर्य्यस्वरूपश्च नीतौ पृथ्वीक्षिता॥'
अग्निविस्फुलिङ्गात् दूरात् दाहः। वीजात् महदभिष्यादनम्। उष्णकाले चन्द्रः सुखदायी शीतकाले न। एवं सूर्य्यः शीते सुखदायी उष्णकाले न। एवं कालानुसारेण सुखदुःखदातृत्वम्॥
'वधकात् पद्मशरभशूलिन्या गुर्व्विणीस्तनात्।
प्रज्ञा नृपेण चादेया तथा चण्डालयोषितः॥"
वधकात् निष्ठुरत्वम्। पद्मात् कण्टकगोपनस्मितमुखता च। शरभात् हत्वापि प्रच्छन्नमोदकः। यथा शरभोऽष्टापदः परोक्षमपि न सहते। शूलिन्या आशिक्षापनम्। गुर्व्विण्यास्तनात् कालेऽथादानम्। चण्डालयोषितः प्रीणको क्षणशिरो दर्शयित्वा अन्यदिक्कौशलात्।
'शक्रार्कयमसोमानां तद्वद्वायोर्महीपतिः।
रूपाणि पञ्च कुर्व्वीत महीपालनकर्म्मणि॥
यथेन्द्रश्चतुरो मासान् वार्य्योघेणैव भूतलम्।
आप्याययेत्तथा लोकान् परिहारैर्महीपतिः॥
परिहारैरपेदानादिभिः।
'मासानष्टौ यथा सूर्य्यस्तोयं हरति रश्मिभिः।
सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिना नृपः॥
यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति।
तथा प्रियाप्रियौ राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत्॥
पूर्णेन्दुमालोक्य यथा प्रीतिमान् जायते नरः।
एवं यत्र प्रजा सर्व्वा निर्वृतास्तच्छशिव्रतम्॥
मारुतः सर्व्वभूतेषु निगूढश्चरते यथा।
एवं चरैर्नृपश्चारैः पौरामात्यारिबन्धुषु॥
न लोभार्थैर्न कामार्थैर्नार्थैर्यस्य मानसम्।
यदार्त्तैः कृष्यते धर्मान् स राजा स्वर्गमृच्छति॥"
लोभादिप्रयोजनैः।
"उत्पथग्राहिणो मूढान् स्वधर्म्माच्चलितान्नरान्।
यः करोति निजे धर्म्मे स राजा स्वर्गमृच्छति॥'
उत्पथग्राहिणः पापिनः।
"वर्णधर्म्मा न सीदन्ति यस्य राष्ट्रे तथाश्रमाः।
राजन्यस्य सुखं तात परत्रेह च शाश्वतम्।
एतद्राज्ञः परं कृत्यं तथैतद्वृद्धिकारणम्।
स्वधर्म्मे स्थापनं नृणां चाल्यते न कुबुद्धिभिः॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः।
सम्यक् पालयिता भागं धर्म्मस्याप्नोति वै यतः॥
एवमाचरते राजा चातुर्व्वर्ण्यस्य रक्षणे।
स सुखी विहरत्येष शक्रस्येति सलोकताम्॥'
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्यानाध्यायः तट्टीका च॥ * ॥ राजाभिषेकस्य विहितनक्षत्राणि यथा,—
"पुष्यानुराधा ज्येष्ठा च रोहिणी चोत्तरात्रयम्।
हस्ताश्विनी रेवती च नृपाभिषेचनोत्तमाः॥'
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥
अस्य विवरणम् अभिषेकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ राज्ञि वर्णनीयानि यथा —
"नृपे कीर्त्तिप्रतापाज्ञादुष्टशास्तिविचारिता।
धर्म्मप्रयाणसंग्रामप्रस्थोढा सनयोत्तमा॥
प्रजारागोऽरिशैलाब्धिनामाऽरिपुरमन्थना।
चौराद्यैरागतास्तोयमपीढ्यर्थ्यादिमाद्य च॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम्॥ * ॥
राजान्नभक्षणे दोषो यथा —

वाराह उवाच।

'शुद्धा भागवता भूत्वा मम कर्म्मपरायणाः।
ये तु भुञ्जन्ति राजान्नं लोभेन च भयेन च॥
आपद्गता हि भुञ्जीत राजान्नं वसुन्धरे।
दशवर्षसहस्राणि पच्यन्ते नरके नराः॥
भगवद्वचनं श्रुत्वा सा मही शंसितव्रता।
उवाच मधुरं वाक्यं सर्व्वलोकसुखावहम्॥

धरण्युवाच।

शृणु तत्त्वेन मे देव हृदये हि व्यवस्थितम्।
को नु दोषो हि राजान्नं तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि॥
ततो भूम्या वचः श्रुत्वा सर्व्वधर्म्मविदां वरः।
प्राह नारायणो वाक्यं धर्म्मकामां वसुन्धराम्॥

वाराह उवाच।

शृणु सुन्दरि। तत्त्वेन गुह्यमेतदनिन्दिते।
राजान्नन्तु न भोक्तव्यं शुभे भागवतैः सदा॥
यद्यपीह समत्वेन राजा लोके प्रवर्त्तते।
राजमन्त्रान्मसा वापि कुर्व्वन् कर्म्म सुदारुणम्॥
अपि वा गर्हितं तेन राजान्नन्तु वसुन्धरे।
धर्म्मसंस्कारणार्थाय न तु मे रोचते भुवि॥
ततोऽन्यं सम्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे।
यथा राजान्नु भोज्यं वै शुद्धैर्भागवतैः शुभे॥
स्थापयित्वा तु मां दृष्टिं निर्दिष्टेन कर्म्मणा।
धनधान्यप्रदत्तानि दत्त्वा भागवतैरपि॥
सिद्धं भागवतैस्तत्र मम प्रापणमेव कम्।
भुञ्जानस्तु वरारोहे न स पापेन लिप्यते॥
एवं विष्णुवचः श्रुत्वा धरणी शंसितव्रता।
वाराहरूपिणं देवं प्रत्युवाच वराङ्गना॥' * ॥
तदन्नभोजनप्रायश्चित्तानि यथा —

धरण्युवाच।

'राजान्नन्तु ततो भुक्त्वा शुद्धो भागवतः शुचिः।
कर्म्मणा केन शुद्ध्येत तन्मे ब्रूहि जनार्द्दन॥

वाराह उवाच।

शृणु तत्त्वेन मे देवि यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
तरन्ति मनुजा येन राजान्नस्योपभुञ्जकाः॥
एकं चान्द्रायणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रञ्च पुष्कलम्।
कुर्य्यात् मासपरस्त्वेकं शीघ्रं सुखनि किल्बिषात्॥
भुक्त्वा वै राजान्नानि इत्थं कर्म्म समारभेत्।
न तस्य चापराधोऽस्ति वसुधे वचो मम॥
एवमेव न भोक्तव्यं राजान्नन्तु कदाचन।
ममाश्च प्रियकामाय यदीच्छेत् परमां गतिम्॥'
इत्यादि वाराहे राजान्नभक्षणप्रायश्चित्तनामाध्यायः॥ * ॥ अपि च।
'राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्।
इत्याद्यभिधाय,—
भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च॥'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
(राजनम्। यथा, ऋग्वेदे। १०। ४८। ३।
"अहं सुवे यजमानस्य राजनि।"
'अहं यजमानस्य राजनि राजनाय सुवं अभवं समर्थं इति यावत्।' इति तद्भाष्ये सायनः।)

राजातनः, पुं (राजानं अततीति। अत सातत्यगमने + बहुलमन्यत्रापि।' उणा० २। ७८। इति युच्।) पियालवृक्षः। इति शब्दमाला॥

राजादनं, क्ली, (राजभिरद्यते इति। अद भक्षणे + कर्म्मणि ल्युट्।) चौरिका। पियालः। किंशुकः। इति मेदिनी। ने, ५९६। (यथा, सुश्रुते। १। ४६। लवणवर्गे।
'दाडिमामलकं द्राक्षा खर्ज्जूरं सपरूषकम्।
राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते॥'
पुलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते। इत्यमरः। २। ४। ३४।
हेमचन्द्रः। ४। २०८। चौरिकार्थे पर्य्यायो यथा,—
'राजान्नं चौरकं प्रोक्तं शालाग्रौ वानरप्रियः॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
किंशुकार्थे पर्य्यायो यथा —
वातपोथः पलाशः स्याद्धाकप्रस्थश्च किंशुकः।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो द्रुमोऽपरः॥'

राजानुजीवी, [न्] त्रि, (राज्ञः अनुजीवी।) राजोपजीवी। तस्य कर्म्माणि यथा —

मत्स्य उवाच।

'यथानुवर्त्तितव्यं स्यात्ततो राजोपजीविना।
तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम॥
आज्ञा सर्व्वात्मना कार्य्या स्वप्रज्ञा रविनन्दन।
आदिष्य वचनस्तस्य न वक्तव्यं तथा वचः॥
अनुकूलं प्रियन्तस्य वक्तव्यं ज्ञानसंसदि।
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत्॥
पराधमस्य वक्तव्यं स्वस्थे चेतसि भार्गव।
स्वार्थं सुहृद्भिर्वक्तव्यो न स्वयन्तु कदाचन॥
कार्य्याभिघातं सर्व्वेषु रक्षितव्यं प्रयत्नतः।
न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च कर्म्मणि॥
नोपेक्ष्यं भाष्यमाणश्च तथा राज्ञः प्रियो भवेत्।

राज्ञश्च न तथा कार्य्यं वेशभाषितचेष्टितम् ॥
राजलीला न कर्त्तव्या तद्विद्विष्टं विवर्ज्जयेत् ।
राज्ञः समोऽधिको वा न कार्य्यो वेशो विजा-
नता ॥
द्यूतादिषु तथैवास्य कौशलञ्च प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्श्य कौशलञ्चास्य राजानञ्च विशेषयेत् ॥
अन्तःपुरधनाध्यक्षैर्वैरदूतैः समागतैः ।
संसर्गं न व्रजेद्राजन् ! विना पार्थिवशासनम् ॥
निःस्नेहताञ्चावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ॥
नृपेण श्रावितं यत् स्याद्वाच्यावाच्यं नृपोत्तम ! ।
न तत् संश्रावयेल्लोके तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ।
स्वयं किं करवाणीति वाच्यो राजा विजा-
नता ॥
कार्य्यावस्थाञ्च विज्ञाय कार्य्यमेव तथा भवेत् ।
सततं क्रियमाणेऽस्मिन् लाघवन्तु व्रजेत् ध्रुवम् ॥
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
न हास्यशीलश्च भवेन्न चापि भ्रुकुटीमुखः ॥
नातिवक्ता न निर्व्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्त्तयेत् क्वचित् ।
वस्त्रं शस्त्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तञ्च धारयेत् ॥
औदार्य्येण न तद्देयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ।
तत्रैवोपासनं कार्य्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ॥
नानिर्द्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत कदाचन ।
न च पश्येत्तु राजानमयोग्यासु च भूमिषु ।
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
पुरस्ताच्च तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ॥
जृम्भा निष्ठीवनं कासं कोपं पर्य्यस्तिकाश्रयम् ।
भ्रुकुटीं वान्तमुद्गारं तत्समीपे विवर्ज्जयेत् ॥
स्वयं तत्र न कुर्व्वीत स्वगुणाख्यापनन्तथा ।
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्म्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ॥
शाठ्यं लौल्यञ्च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रतान्तथा ।
चापल्यञ्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ॥
श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ।
राजसेवां ततः कुर्य्याद्भूतये भूतिवर्द्धिनीम् ॥
नमस्कार्य्याः सदा चास्य पुत्त्रवल्लभमन्त्रिणः ।
सचिवैश्चास्य विश्वासो न तु कार्य्यः कथञ्चन ॥
अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात् कामं ब्रूयात्तथापदि ।
हितं पथ्यञ्च वचनं हितैः सह सुनिश्चितम् ॥
चित्तञ्चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवोपजीविना ।
भर्त्तुराराधनं कुर्य्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
त्यजेद्वृत्तिं विरक्तस्तु रक्तो वृत्तिन्तु कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयन्तथा ।
आशावर्द्धनकं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥
अकोपोऽपि सकोपान्तः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः ।
वाक्यं स मन्दं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
प्रदेशवाक्यमदितो न सम्भावयतेऽन्यथा ।
आराधनासु सर्व्वासु सुप्तवच्च विचेष्टते ॥
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ।
लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसंकीर्त्तने कृते ॥
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्म्मणि ।
विरक्तलक्षणं ह्येतत् शृणु रक्तस्य लक्षणम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।
कुशलादिपरिप्रश्नं संप्रयच्छति चासनम् ॥
विविक्तदर्शने चास्य रहस्ये च न शङ्कते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
उपायनञ्च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा रविकुलोद्वह ॥
आपत्सु न त्यजेत् पूर्व्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥
मित्रं न चापत्सु तथा च भृत्यं
त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
प्रभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरवृन्दजुष्टम् ॥"
इति मत्स्यपुराणे राजधर्म्मे अनुजीविवृत्तिनाम २१६ अध्यायः ॥

राजादनी, स्त्री, (राजभिरद्यते या । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । ङीप् ।) वृक्षविशेषः । क्षीरिणी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजफलः २ क्षीरवृक्षः ३ नृपद्रुमः ४ निम्बबीजः ५ मधुफलः ६ कपीष्टः ७ माधवोद्भवः ८ क्षीरी ९ गुच्छफलः १० भूपेष्टः ११ राजवल्लभः १२ श्रीफलः १३ दृढ़स्कन्धः १४ क्षीरशुक्लः १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तर्पणत्वम् । वृष्यत्वम् । स्थौल्यकरत्वम् । हृद्यत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । मेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं वृष्यं वल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयासजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

राजान्नं, क्ली, (राजयोग्यमन्नम् । अन्नानां राजा इति वा ।) अन्ध्रदेशोद्भवशालिविशेषः । तत्पर्य्यायः । नृपान्नम् २ राजार्हम् ३ दीर्घशूककम् ४ धान्यश्रेष्ठम् ५ राजधान्यम् ६ राजेष्टम् ७ दीर्घकूरकम् ८ । अस्य गुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः अन्नम् ।) राजस्वामिकभक्तम् । तद्भोजननिषेधप्रायश्चित्ते राजशब्दे द्रष्टव्ये ॥ (राजान्नभक्षणेन हि तेजोहानिर्भवति । यथा, मनुः । ४ । २१८ ।
"राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः ॥")

राजाम्रः, पुं, (आम्राणां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आम्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । राजफलः २ सराम्रः ३ कोकिलोत्सवः ४ मधुरः ५ कोकिलानन्दः ६ कामेष्टः ७ नृपवल्लभः ८ । अस्य फलगुणाः । कोमलत्वम् । कटुम्लत्वम् । पित्तदाहदत्वञ्च ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"राजाम्रष्टङ्क आम्रातः कामाङ्गो राजपुत्रकः ।
राजाम्रं तुवरं स्वादु विषदं शीतलं गुरु ।
ग्राहि रूक्षं विबन्धाध्मानकृत् कफपित्तनुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

राजाम्लः, पुं, (अम्लानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजार्कः, पुं, (अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।) श्वेतार्कवृक्षः । सादा आकन्द इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वसुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४ गणरूपकः ५ कास्फोतः ६ सदापुष्पः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलर्कः ८ प्रतापसः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

राजार्हं, क्ली, (राजानमर्हतीति । अर्ह + अण् ।) अगुरु । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्य्यकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
राजयोग्ये, त्रि । इति मेदिनी । हे, २२ ।
(यथा, गो० रामायणे । ३ । ४९ । ४२ ।
"तदिदमुपपन्नं मे स्वरूपस्य धर्षणम् ।
राजार्हाणि च रत्नानि रत्नभाजो वयं ध्रुवम् ॥")

राजार्हा, स्त्री, (राज्ञोऽर्हा ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजालाबूः, स्त्री, (अलाबूनां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) स्वादुतुम्बी । मिठा लाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महातुम्बी २ मधुरालाबुनी ३ शाकालाबूः ४ तुम्बकः ५ महालाबूः ६ अलाबुनी ७ मिष्टतुम्बी ८ । अस्याः फलगुणाः । वृष्यत्वम् । कफपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥

राजालुकः, पुं, (आलूनां राजा । ततः स्वार्थे कन् ।) महाकन्दः । इति हारावली । १०१ ॥

राजावर्त्तः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आनन्दयतीति । आ + वृत् + णिच् + अण् । यद्वा, राजः शोभमान आवर्त्तो यत्र ।) उपरत्नभेदः । रेउटी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । नृपावर्त्तः २ राजावर्त्तकः ३ आवर्त्तमणिः ४ आवर्त्तः ५ । अस्य गुणाः । मृदुत्वम् । स्निग्धत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भूषणे प्रयोजितश्चेत् नृणां बहुभाग्यकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विराटदेशजहीरकः । तत्पर्य्यायः । विराटजः २ राजपट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । ३३९ ।
"राजावर्त्तोपलश्यामतले सद्मसवेश्मनि ॥"
तथास्य गुणाः ।
"राजावर्त्तः कटुस्तिक्तः शिशिरः पित्तनाशनः ।

राजावर्त्तं प्रमेहघ्नं छर्द्दिहिक्कानिवारकम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

राजाहिः, पुं, (अहीनां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) द्विमुखसर्पः । तत्पर्य्यायः । द्विमुखाहिः २ विलावासी ३ विषायुधः ४ । इति शब्दरत्नावली । अहीराजः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजिः, स्त्री (राजते इति । राज + "वसिवपियजिराजीति ।" उणा० ४ । १२४ । इति इण् ।) श्रेणी । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६८३ ।
"उन्नमति रोमराजिः स्तनयुगभोगैरनलेखेव ।")
रेखा । इति मेदिनी । जे, १४ । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । ६२ ।
"कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।
रथसेनं हयश्रेष्ठाः समहुर्युद्धदुर्म्मदम् ॥"
पुं, आयुपुत्रविशेषः । स तु ऐलपौत्रः । यथा महाभारते । १ । ७५ । २५ ।
"नहुषं वृद्धशर्म्माणं राजिं गयमनेनसम् ।
स्वर्भानवी सुतानेतानायोः पुत्त्रान् प्रचक्षते ॥")

राजिका, स्त्री, (राजते या । राज + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) केदारः । राजसर्षपः । रेखा । इति मेदिनी । के १४५ । पङ्क्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णसर्षपः । तत्पर्य्यायः । क्षवः २ क्षुधा ३ भिजनः ३ कृमिका ३ आसुरी ५ । इत्यमरः २ । ९ । १८ ॥ क्षुताभिजननः ६ असुरी ७ । इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्षपः । रा० इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राज्ञी २ आसुरी ३ रक्तिका ४ रक्तसर्षपः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधूलिका ७ क्षवकः ८ क्षुतकः ९ क्षवः १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातश्लेष्मत्रिशूलकफगुल्मकृमिकण्डूनाशित्वम् । दाहपित्तप्रदत्वञ्च । तत्तैलगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । वातादिदोषनाशित्वम् । शिशिरत्वम् । यूककण्डूघ्नत्वम् । कैशत्वम् । त्वग्दोषनाशित्वञ्च ॥ तत्पत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिवातकफकण्ठामयहरत्वम् । स्वादुत्वम् । वह्निदीपनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"राज्ञी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्जनिकासुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिकः कृष्णसर्षपः ॥
राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत् ।
किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठकृमीन् हरेत् ।
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

राजिकाफलः, पुं, (राजिकाया फलमिव फलमस्य ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजिफला, स्त्री, (राजीभूतानि श्रेणिबद्धानि फलानि यस्याः ।) चीनाककटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजिलः, पुं, (राजी रेखास्त्यस्येति । राजि + सिध्मादित्वात् लच् । यद्वा राजिं जातीति । ला + क ।) डुण्डुभसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ (यथा, रघुः । ११ । २७ ।
"किं महोरगविसर्पिविक्रमो
राजिलेषु गरुडः प्रवर्त्तते ॥")

राजी, स्त्री (राजि + कृदिकारादिति ङीष् ।) निश्छिद्रपङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली । (श्रेणिः । यथा, माघे । ४ । ९ ।
"राजीवराजीवशलोलभृङ्ग-
मुष्णन्तमुष्णन्ततिभिस्तरूणाम् ॥")
राजिका । (अस्या गुणा यथा —
"राज्ञी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्जनिकासुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिकः कृष्णसर्षपः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।)
रक्तवर्णसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजीफलः, पुं, (राजीभूतानि श्रेणिबद्धानि फलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्य्यायः ।
'पटोलः कुलकस्तिक्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ।
राजीफलः पाण्डुफलो राजमानोऽमृताफलः ।
बीजगर्भः प्रतीकश्च कुष्ठघ्नः कासमर्द्दनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।)

राजीवं, क्ली, (राजी दलश्रेणिरस्त्यस्येति । राजी + "अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।" ५ । २ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वः ।) पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥ (यथा कुमारे । ३ । ४५ ।
"उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ॥")

राजीवः पुं, (राजी अस्त्यस्येति । राजी + वः ।) हरिणभेदः । (अस्य लक्षणं यथा,—
"राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
हस्तीनमेदः । इति मेदिनी । वे, ४८ ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः ॥")
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ राजोपजीविनि, त्रि । इत्यजयः ॥

राजेन्द्रः, पुं, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।) मण्डलेश्वरात् दशगुणो राजा । यथा,—
"चतुर्योजनपर्य्यन्तमधिकारं नृपस्य च ।
यो राजा तद्दशगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।
तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ॥
(राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारते । २ । ४५ । ४१ ।
"कर्म्मणैतेन राजेन्द्र ! धर्म्मश्च सुमहान् कृतः ॥')

राजोद्देजनसंज्ञकः, पुं, (राजोद्वेजन इति संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राज्ञी, स्त्री, (राज्ञः पत्नी । राजन् + ङीप् । यद्वा, राजते इति । राज + कनिन् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) राजपत्नी । राणी इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । १ । ५७ ।
"तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥")
सूर्य्यपत्नी । इति मेदिनी । ञे, २ ॥ राजपत्न्याः वर्णनीयानि यथा,—
"देव्याः सौभाग्यलावण्यशीलसौन्दर्य्यसम्पदः ।
अपाङ्गातुच्छकौशेयस्मितालङ्कारवस्त्रादय
वयोधर्म्मासभोगस्तभालश्रवणादिकम् ।
कपोलाधरनेत्रभ्रूकटाक्षवक्षोऽम्बरा ।
नखबाहुकरोरोमनाभीमध्यवलित्रयम् ।
श्रोमाङ्घ्र्यूरुजङ्घापादयुग्मनख क्रमात् ॥'
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवकः ३ कुसुमम् ॥
सूर्य्यपत्न्याः प्रभावानर्त्ते यथा,—
सूत उवाच ।
"विवस्वान् कश्यपात् पूर्व्वमदित्यामभवत् पुरा ।
तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
रैवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम् ।
प्रभा प्रभातं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ॥
यमश्च यमुना चैव यमलौ तु बभूवतुः ॥"
इति मात्स्ये ११ अध्यायः ॥
कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नीली इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (प्रतीची दिक् । यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १५ । २ । "तस्य प्राची दिक् जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ॥"
तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्यारागयोगाद्वा ।'
इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

राज्यं, क्ली, (राज्ञो भावः कर्म्म वा । राजन् + "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।" ५ । १ । १२८ । इति यक् ।) राज्ञ इदम् । तत्पर्य्यायः । नीवृत् २ मण्डलम् ३ जनपदः ४ देशः ५ प्रदेशः ६ विषयः ७ राष्ट्रम् ८ उपवर्त्तनम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमरमते नीवृज्जनपदौ अङ्गवङ्गकलिङ्गपाञ्चालमगधकोशलादौ मण्डलेन ख्याते ग्रामसमूहे । देशविषयोपवर्त्तनानि च जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदैकदेशे स्वकल्पितसंज्ञाममात्रे च । उभाविभेदेन देशादिविकल्पितार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीवृदादय पर्य्यायैकार्थाः । इत्यपरे । यत्तदयुक्तम् । इति भरतः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं अङ्गानि च यथा,—
"परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्त्वद्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥
पौरश्रेणी तदङ्गञ्च ब्रुवते शब्दवेदिनः ।
स्वाम्यमात्यं सुहृत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलं तथा ।
पौरश्रेणी च राज्याङ्गं प्रकृतिश्च भवेद्दशम् ॥'
इति शब्दरत्नावली ॥
अपि च ।
"लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दशलक्षके ।
शतलक्षे महीशानि महासाम्राज्यमुच्यते ॥"
इति वरदातन्त्रम् ॥

राज्यक्ता, स्त्री, (राज्या सर्षपेण अक्ता म्रक्षिता ।) पिष्टराजिकादधिलवणमिश्रितकुष्माण्डखण्डादि । रायता इति भाषा ॥ यथा,—
"सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत्तत्र भृष्टं जीरकहिङ्गु च ।
लवणान्तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ॥
पुनरास्तत्र वटको बलकृद्रोचनो गुरुः ।
विपत्त्वरुग्विदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ।
राज्यक्तयातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥"
इति भावप्रकाशे कृतान्नवर्गः ॥

राज्याङ्गं, क्ली, (राज्यस्य अङ्गम् ।) राज्यस्योपायः । तत्पर्य्यायः । प्रकृतिः २ । तत्तु अष्टविधं यथा । स्वामी १ अमात्यः २ सुहृत् ३ कोषः ४ राष्ट्रम् ५ दुर्गम् ६ बलम् ७ पौराणां श्रेणयश्च ८ । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥ "स्वाम्यादयः सप्त पुरस्यलोकश्रेणयश्च राज्याङ्गपदप्रकृतिपदवाच्याः । राज्यं सप्ताङ्गम् । कस्यचिन्मते त्वष्टाङ्गमित्युभयमेव दर्शितम् । यदुक्तं कामन्दकीये ।
'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ।
परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥'
पौरश्रेण्या सहाष्टाङ्गमपि राज्यं प्रकीर्त्तितमिति । स्वाम्यादयः सप्त परस्परोपकारित्वात् राज्यस्य अङ्गानि उपायाः साधनानि राज्याङ्गानि प्रकृष्टं कुर्व्वन्ति राज्यम् । प्रकृतयः कृद्धीकभाव इत्युक्तेः क्तिः प्रकृतिः स्त्रियाम् । स्वामी राजा । अमात्यो मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । स्वर्णादिभाण्डागारं कोषः । राष्ट्रं जनपदवती भूमिः । पर्व्वतादिदुर्गमं पुरं दुर्गम् । बलं सैन्यम् । पौरश्रेणीग्रहणे सिद्धे पुनर्व्वचनं प्राधान्यख्यापनार्थम् ।" इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
"स्वाम्यमात्यौ जनपदो दुर्गं दण्डस्तथैव च ।
कोषो मित्रञ्च धर्मज्ञ सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्त्तितः ।
तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥
षडङ्गरक्षा कर्त्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ।
अङ्गेभ्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
वधस्तस्य तु कर्त्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥"
इति मात्स्ये १६४ अध्यायः ॥

राटिः, स्त्री, (राटयति परस्परमाह्वाययत्यत्रेति । रट + णिच् + इन् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६२ ॥ (राटयतीति । रट भाषणे + स्वार्थे णिच् + इन् ।) शरारिपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २५ ॥

राडिः, स्त्री, शरारिपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २५ ॥

राढ़कः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौड़राढ़काः ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

राढ़ा, स्त्री, कान्तिः । शोभा । इति मेदिनी । ढ़, २ ॥ पुरीविशेषः । यथा ।
"गौड़ं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी
भूरिश्रेष्ठिकनामधाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता ॥"
इत्यादि प्रबोधचन्द्रोदये दम्भवाक्यम् ॥

राढ़ीयः, त्रि, (राढ़ो निवासोऽस्य । राढ़ + "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) राढ़देशोद्भवः । यथा,—
"अयनांशाक्रममानं दुरूहमिति नोच्यते ।
राढ़ीयश्रीनिवासोक्तं तन्मानं स्थूलतोऽत्र तु ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

रात्रं, क्ली, ज्ञानम् । यथा,—
"रात्रञ्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रञ्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रे १ अध्यायः ॥
(रात्रिः । यथा, महाभारते । १३ । १२६ । ११ ।
"चैत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहस्तूतकयोस्तथा ।
त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पापाद्विमुच्यते ॥")

रात्रकं, क्ली, (रात्रं ज्ञानं तेन कायतीति । कै + कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । के, १४६ ॥

रात्रकः, पुं, एकवर्षं वेश्यागृहवासी । इति मेदिनी । के, १४६ ॥

रात्रिः, स्त्री, (राति ददाति कर्म्मभ्योऽवसरं निद्रादिसुखं वा । रा दाने + "राशदिभ्यां त्रिप् ।" उणा० ४ । ६७ । इति त्रिप् ।) हरिद्रा । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
"लाक्षा कुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्व्योषं चक्रमर्द्दस्य बीजम् ।
तक्रेकस्थं तत्र पिष्टः प्रलेपो
दद्रूयुक्तो मूलकाद्बीजयुक्तः ॥")
एतद्दीपावच्छिन्न-सूर्य्यकिरणानवच्छिन्नकालः । राति इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शर्व्वरी २ निशा ३ निशीथिनी ४ त्रियामा ५ क्षणदा ६ क्षपा ७ विभावरी ८ तमस्विनी ९ रजनी १० यामिनी ११ तमी १२ । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ श्यामा १३ घोरा १४ याम्या १५ तुङ्गी १६ नक्तम् १७ दोषा १८ वासतेयी १९ तमा २० क्षमा २१ शताक्षी २२ क्षयिणी २३ निशिथ्या २४ चक्रभेदिनी २५ शार्व्वरी २६ शय्या २७ वासुरा २८ नियद्वरी २९ । इति शब्दरत्नावली ॥ वसतिः ३० वाशुरोषा ३१ निशीथः ३२ निट् ३३ । इति जटाधरः ॥ यामवती ३४ तारा ३५ भूषा ३६ ज्योतिष्मती ३७ तारकिणी ३८ काली ३९ कलापिनी ४० । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्याः कारणं यथा,—
"यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्भवा ।
छाया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहाद्दिनम् ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥ * ॥
पितृदेवानां रात्रिर्यथा,—
"मासेन च नराणाञ्च पितॄणां तदहर्निशम् ।
कृष्णपक्षे दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्त्तिता ॥
वत्सरेण नराणाञ्च देवानाञ्च दिवानिशम् ।
उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिश्च दक्षिणायने ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

अथ रात्रिकृत्यम् । स्मृतिः ।
"पूर्व्वाह्णविहितं कर्म्म न कृतं तत् प्रमादतः ।
रात्रेस्तु प्रहरं यावत् तत् कर्त्तव्यं यथोक्तवत् ॥
दिवोदितानि कर्म्माणि प्रमादात् पतितानि च ।
शर्व्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्य्यादतन्द्रितः ॥"
इति रत्नाकरः ॥
याज्ञवल्क्याङ्गिरसौ ।
"उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् ॥
अग्निहोमोपासने साग्निपरे । उपास्य चेति चकारो वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति । संविशेत् स्वपेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।
"पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत् ॥
अतिथिश्चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ।
दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत् ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्य्योढ़े विमुखे गते ॥"
सूर्य्योढ़े अस्तं गते सूर्य्ये । तथा,—
"कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप ॥"
भोजने सायमिति सार्द्धप्रहरपरं प्रागुक्तात् ॥
अथ रात्रौ शयनविधिः । सति सूर्य्ये शय्या च न पातनीया सा च सूर्य्योदयात् पूर्व्वमुत्तोलनीया । तथा च स्मृतिः ।
"भास्करादृष्टशय्यानि निर्वापितसलिलानि च ।
सूर्य्यावलोकितदीपानि लक्ष्मीं वेष्टन्ति भाजनम् ॥"
व्यासः ।
"शुचौ देशे विविक्ते च गोमयेनोपलेपिते ।
प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधाय च ।
वैदिकैर्गारुड़ैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ॥"
गर्गः ।
"स्वगेहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुरे दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥"
मार्कण्डेयपुराणे ।
"प्राक्शिरः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे ।
पश्चिमे प्रबलां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे ॥"
तथा ।
"नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थं स्वपेन्निशि ॥"
मार्कण्डेयः ।
"शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु ॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि ।
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ॥
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशे सर्व्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा ॥"
स्वपेदिति शेषः ॥ * ॥ अथ रात्रौ दारोपगमनविधिः । याज्ञवल्क्यः ।
"षोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्य्येव पर्व्वण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्ज्जयेत् ॥"
स्त्रीणां षोड़शनिशा ऋतवो गर्भाधानयोग्यकालः ।

तन्त्रोक्तविधिना गच्छेत्। तत्र युग्मासु रात्रि-ष्वपि पर्व्वस्वपि ब्रह्मचार्य्येव भवति। तत्र प्रमादौ गच्छतो ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषो नास्ति इति मिताक्षरा। विष्णुपुराणम्।

"षष्ठ्यष्टमीममावास्यामुभे पक्षे चतुर्द्दशीम्।
मैथुनं नोपसेवेत द्वादशीष्व मम प्रियाम्॥"

हारीतः। "चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति।" अत्र चतुर्थ्यां रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोध्यम्। रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रज-स्वला। इति मनुवचनैकवाक्यत्वात्। साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्म्मयोग्येत्यर्थः। आशौच-तस्तु वर्ज्जयेत्। इति तु रजोनिवृत्तौतरपरम्। ऋतावपि कासुकीगमनमाह। विष्णुपुराणम्।

"स्वतो नरकमभ्येति ह्रीयेदत्रापि चायुषः।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत्।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि॥"

मिताक्षरा। "त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान वज्रेणेन्द्रस्तं प्रति देवा ब्रह्महासीति अवदन् स स्त्रिय उपा गृह्णीत वरं दास्यामि ततोऽस्यास्तृतीयं ब्रह्म हत्याया प्रयच्छत स्त्रिय एकं भूमिर्व्वनस्पतय श्चैकम्। आसां मघवा तुष्टो वरं प्रायच्छत् भूमे खिरत्व वृक्षाणां छिन्नप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व्व कालेषु सम्भवः।" सम्भवो मेलनं सम्भोग इति यावत्। सर्व्वकाले ऋतावनृतौ च। न तु प्रति षिद्धपर्व्वादौ। तथाच गौतमः। ऋतावुपेयात सर्व्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जमिति। दुष्टकालमाह ज्योतिषे।

"ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिका-श्विनी।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ॥"

स्मृतिः।

"ऋतौ नोपैति यो भार्य्यामनृतौ यश्च गच्छति।
तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति॥"

बौधायनीयमनृतौ गमनदोषाभिधानमकामा-विषयम्। विष्णुः। पर्व्वाणाशौचवर्ज्जमृताव-गच्छन् पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेदिति। वृद्धशाता-तपः।

"स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिः सकथना-दपि।
ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात्॥"

सम्प्रेक्षणात् सकथनादित्यत्र परागत्व समर्थनार्थः। श्राद्धानन्तरन्तु निषेधमाहतुः शङ्खलिखितौ। ऋतुस्नातां तद्दोषात् परिहरेत् नार्त्तवे दिवामैथुनं गच्छेत् स्त्रीवाक्यपोषणाच्च दिवा प्रशयनीयादुच्च तस्मादेतद्विवर्ज्जयेत्। प्रजा-कामश्च पितृणां नोपहरेत् सन्तु विच्छिन्द्यात् प्रवसतश्छेदाय पेनाप्रतिष्ठो भवति तस्मात् प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेदिति। नोपहन्यो विधेयैः। सन्तु सन्तानं अच्छेदाय अविच्छेदाय समानेच्छ। येन यस्मात् अप्रतिष्ठः प्रजा स्तुप्तत्या अप्रतिष्ठितः सन् पतति तस्मात् तदुत्पत्त्यर्थं यतितव्यमिति कल्पतरुः। एवञ्च श्राद्धदिने यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवच-नात् उक्तं मिताक्षरायां तद्वेयम्। वशिष्ठः।

"शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नयुक्ताः शूद्रवत्
द्विजाः॥"

पराशरः।

"ऋतुस्नानाञ्च यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते॥"

सन्निधावित्यभिधानात् असन्निहितस्य गमना-भावे न दोषः। पुत्रोत्पत्तिपर्य्यन्तमृत्वभिगमन नियममाह। कूर्म्मपुराणम्।

"ऋतुकालाभिगामी स्यात् यावत् पुत्रो न
जायते।
अन्यापकर्षणाय हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति॥'

यतितव्यमिति शेषः। आपस्तम्बः।

"ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः
स्मृतम्।
अनृतौ तु सदा कार्य्यं शौचं मूत्रपुरीषवदिति॥
द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
पुमान्॥
मैथुनस्यह प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्य्यात्।
तैलाभ्यक्ते तथा वान्ते श्मश्रुकर्म्मणि मैथुने।
मूत्रोच्चारं यदा कुर्य्याद्दक्षारान्वेष शुद्धति॥"

इति वचनात्।

पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः। सा यदि गर्भं नादधीत सिंहिंपिकाया श्वेतपुष्पाया उपोष्य पुष्यनक्षत्रे मूलमुत्पाट्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-मासिञ्चतीति। इयमोषधीत्रायमाणा सह माना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्याः पुत्र पितुरिव नाम जग्रभमिति इति। सा परिणीता ऋतुकालेऽपि कृताभिगमना यदि गर्भं न दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्ट कारिकामूलमुत्पाट्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां सव्यां दाधाषुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नस्य दद्यात् दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा प्राक् शिर संविष्टाया इति गोभिलभाष्यात्। आयुर्व्वेदीय।

"पिप्पलीं शृङ्गवेरञ्च मरीचं नागकेशरम्।
घृतेन सह भुञ्जीत अपि वन्ध्या प्रसूयते॥"

याज्ञवल्क्यः।

"एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्ज-
येत्।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्
पुमान्॥"

क्षामामाहारलाघवादिना। अल्पदेहामित्यर्थः। अत्र सम्यगाधानकृतुनया उत्तानकरचरणा-वेव कुर्व्वीत न तिर्य्यगादिकरचरणां स्त्रियञ्च ऋत्वभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वे न स्वापयेत् पुरुषायितं तु गर्भानुत्पत्तिरिति विषयः। द "प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्। यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते॥"

इत्याह्निकतत्त्वम्॥॥

अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ।

"रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा।
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम्॥
कफमेदोविषार्त्तानां रात्रौ जागरणं हितम्।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वात्मीकृता
तु ये।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते॥"

इति राजवल्लभः॥॥

कुलपूजा यथा। "यत्तु।
रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरवन्दिते।
न दिने सर्व्वथा कार्य्या शासनान्मम सुव्रते
तत् पुनः कुलपूजाविषयम्।
अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च।
सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयं वै॥"

इति तन्त्रसारः॥॥

अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे। छन्दोगपरिशिष्टे
"मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासि
नित्यम्
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहर-
यामान्तः॥"

जाबालः।

"अह्नः सु विषयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतो दिव नक्तादिव्रतयोगः रात्रियोगो विधिष्वपि॥"

देवलः।

"राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु।
स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च॥"

ब्रह्माण्डपुराणम्।

"न रात्रौ पारणं कुर्य्यात् ऋते वै रोहिणीव्रता
तत्र निश्यपि वै कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा महानिशाम्

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥॥

"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत्॥"

स्कन्दपुराणम्।

"प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा।"

देवीपुराणम्।

"हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्।
अग्निकार्य्यमधः शय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्॥"

इत्येकादशीतत्त्वम्॥॥

देवलः।

"रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि
सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते॥"

इति श्राद्धतत्त्वम्॥॥

विष्णुपुराणम्।

"प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन्
नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः॥"

रात्रावपि गङ्गायां स्नानादौ प्रतिप्रसवमाह।

ब्रह्मपुराणम् ।
"दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः ।
स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥"
रात्रिचराधिकारमुपक्रम्य आदिपर्व्वणि ।
"अतो रात्रौ प्रभवतो बलं मन्त्रविदो जनाः ।
गर्हयन्ति जनान् सर्व्वान् वनस्थान् शयितानपि ॥"
तत्रार्ज्जुनस्य प्रतिवचनम् ।
"सलुद्रे हिमवत्पार्श्वे गङ्गायाञ्च दुर्म्मते ।
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥"
देवलः ।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तस्यां स्नानं न कुर्व्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥"
अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नायादिति बौधायनवचनं रात्रिस्नानविषयम् । एवञ्च गङ्गास्नानस्य दिवारात्रिकर्त्तव्यताविशेषात् तथाविनिमित्ततिथिविशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धित्वाविशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(रात्रिकृत्यनियमाः यथा,—
"रात्रौ च भोजनं कुर्य्यात् प्रथमप्रहरान्तरे ।
किञ्चिदूनं समश्नीयात् दुर्ज्जरं तत्र वर्ज्जयेत् ॥
शरीरे जायते नित्यं देहिनः सुरतस्पृहा ।
अयत्नापात्येऽप्येदोषः शिथिलता तनोः ॥
बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोड़श ।
ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशत् वत्सरावधि ॥
तदूर्द्ध्वमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्ज्जिता ॥"
अधिरूढ़ा प्रौढ़ा ।
"निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणो मता ।
तरुणी शीतसमये प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः ॥
नित्यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढ़ा जनयते जराम् ॥
सद्यो मांसं नवञ्चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकं स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥
पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥"
प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः कन्यार्कः ।
"वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।
वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥
आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्व्वर्णबलान्विताः ।
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥
सेवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हि मे ।
त्र्यहात्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥
वर्षावसन्तशरदोः पक्षाद्ग्रीष्मनिदाघयोः ॥"
सुश्रुतस्तु ।
"त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात् प्रमदान्नरः ।
सर्व्वेष्वृतुषु घर्म्मेषु पक्षात् पक्षाद्व्रजेद्बुधः ॥"
समेयात् सङ्गच्छेत् घर्म्मे ग्रीष्मे ।
"शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवानिशि ।
वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः ॥
उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्न च पर्व्वसु ।
गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥
विहारं भार्य्यया कुर्य्याद्देशेऽतिश्रमसंवृते ।
रम्ये यथाङ्गनागारे सुगन्धे सुखमारुते ॥
देशे गुरुजनावासे विवृतेऽतिप्रकारे ।
श्रूयमाणे यथाशीतुरुपर्ने न रमेत ना ॥
स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ॥
भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः ।
ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकः स्मरः ॥
पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयात् शयने शुभे ।
अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् व्यथिताङ्गः पिपासितः ॥
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥"
रोगी मैथुनसंवर्ज्जनीयरोगयुक्तः ।
"भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।
अतिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥
सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः ।
रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा ॥
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीड़िताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥
सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ॥
नाभिगच्छेत् पुमान्नारीं भूरिरोगभयात्तथा ॥"
"स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम् ।
घातो मांसरसः स्वप्नः सुरतान्ते हिता अमी ॥
शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयः ।
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषापहम् ।
निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रितम् ॥
पुष्टिवर्णबलोत्साहं वह्निदीप्तिं करोति च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तद्वैदिकपर्य्यायः । श्यावी १ क्षपा २ शर्व्वरी ३ अक्तुः ४ ऊर्म्या ५ राम्या ६ यम्या ७ नम्या ८ दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२ असिक्नी १३ पयस्वती १४ तमस्वती १५ घृताची १६ शिरिणा १७ मोकी १८ शोकी १९ ऊधः २० पयः २१ हिमा २२ वस्वी २३ । इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । ७ ॥ (क्रौञ्चद्वीपस्थनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२२ । ८७ ।
"श्रुतास्त्वेव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।
गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥")
रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । कृ+टः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात् ॥ (कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥)
रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । "चरेष्टः ।" ३।२।१६। इति टः । "रात्रेः कृति विभाषा ।" ६ । ३ । ७२ । इति पक्षे मुमभावः ।) राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर+टित्वात् ङीप् ।) राक्षसी । यथा, भट्टिः । २ । २३ ।
"तं विप्रदर्शं कृतघातयत्नां
यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके ।
जिघांसवेदं धृतभासुरास्त्रं
तां ताड़काख्यां निजघान रामः ॥"
रात्रिजलं, क्ली, (रात्रेर्जलम् ।) कुज्झटिका । इति शब्दमाला ॥
रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्त्तीति । जागृ+अच् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं ददातीति । दा+कः ।) मशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रात्रिञ्चरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर्+टः । "रात्रेः कृति विभाषा ।" ६।३।७२। इति मुम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥ (स्त्रियां ङीप् । रात्रिञ्चरी ॥) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिपुष्पं, क्ली, (रात्रौ पुष्प्यति विकाशते इति । पुष्प्+अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट्+अच् । "रात्रेः कृति विभाषा ।" ६ । ३ । ७२ । इति मुम् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिमणिः, पुं, (रात्रेर्मणिरिव ।) चन्द्रः । इति हारावली । १३ ॥
रात्रिवासः, [स्] क्ली, (रात्रेर्वासो वस्त्रमिव ।) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥ रात्रौ शयनकालीनपरिधेयवस्त्रम् । यथा । नाशो मुहूर्त्ते उत्थाय मुक्तस्वापः रात्रिवासस्त्यक्त्वा शिरसि सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विभुजं वराभयकरं श्वेतमाल्यानुलेपनं स्वप्रकाशरूपं स्ववामस्थितरक्तशक्त्या स्वप्रकाशरूपया सहितं गुरुं विभाव्य मानसोपचारैराराध्य नमस्कुर्य्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।
"शयनवास्यकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
स्नानाम्बरं कुवेशञ्च वर्ज्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥"
इति कर्म्मोपचरितम् ॥
रात्रिविगमः, पुं, (रात्रेर्विगमो यत्र ।) प्रभातम् । इति शब्दमाला ॥
रात्रिविश्लेषगामी, [न्] पुं, (रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छतीति । गम्+णिनिः ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति स्वरेणेति । विद्+णिच्+अच् ।) कुक्कुटः । इति शब्दरत्नावली ॥
रात्रिवेदी, [न्] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति स्वरेणेति । रात्रि+विद्+णिच्+णिनिः ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रात्रिहासः, पुं, (रात्रेर्हास इव शुभ्रत्वात् । रात्रौ [illegible] विकाशो यस्य इति वा ।) श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रात्रिहिण्डकः, पुं, (रात्रौ हिण्डति अन्तःपुरमध्ये भ्रमतीति । हिण्ड गतौ+ण्वुल् ।) अन्तःपुररक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥
रात्री, स्त्री, (रात्रि+कृदिकारादिति ङीष् ।) निशा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२७ । १ ।

तत्रोक्तविधिना गच्छेत्। तत्र युग्मासु रात्रिष्वपि गच्छन् ब्रह्मचार्य्येव भवति। तत्र व्रतादौ गच्छतो ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषो नास्ति इति मिताक्षरा। विष्णुपुराणम्।

“षष्ठ्यष्टमीममावास्यामुभे पक्षे चतुर्द्दशीम्।
मैथुनं नोपसेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम्॥”

हारीतः। “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च गर्भाधानवद्विधिना ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति। अत्र चतुर्थ्यां रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोध्यम्। रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला। इति मनुवचनैकवाक्यत्वात्। साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्म्मयोग्येत्यर्थः। आद्याश्च तत्रस्तु वर्ज्जयेत्। इति तु रजोनिवृत्तीतरपरम्। अनृतावपि कामुकीगमनमाह। विष्णुपुराणम्।

‘गतो नरकमभ्येति हीयन्तेऽपि चायुषः।
परस्मादरति पुसामुभयत्रापि भीतिदा॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत्।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि॥’

पैठीनसिः। त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान वज्रेणेन्द्रस्तं प्रति दधा ब्रह्महासीति अवदन् स स्त्रिय उपामन्त्र्याह वरं दास्यामि ततोऽस्यास्तृतीयं ब्रह्महत्यायाः प्रयच्छत स्त्रियः एकं भूमिर्द्रुमस्तृतीयं चैकम्। आशी मघवा तुष्टो वरं प्रायच्छत भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां छिन्नप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व्वकालेषु सम्भवः।” सम्भवो मैथुनं सम्भोग इति यावत्। सर्व्वकाले ऋतावनृतौ च। न तु प्रतिषिद्धपर्व्वादौ। तथाच गौतमः। ऋतावुपेयात् सर्व्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जमिति। दुष्टकालमाह ज्योतिषे।

“आर्द्रा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं मघेष्टतौ॥”

यमश्च।

“ऋतौ नोपैति यो भार्य्यामनृतौ यश्च गच्छति।
तुल्यमाहुस्तयोर्द्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति॥”

बौधायनोऽप्यनृतौ गमनदोषाभिधानमकामाविषयम्। विष्णुः। पर्व्वानारोग्यवर्ज्जमृतावगच्छन् पत्नीं बिरात्रमुपवसेदिति। वृद्धशातातपः।

“स्त्रीणां प्रेप्सवात् कुर्य्यात् ताभिः सकृदपि।
ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वनुपक्रमात्॥”

अप्रेप्सवात् एकपत्नीकत्वं तदाहस व्यासः। याज्ञवल्क्यम् विधिमाह। एकस्त्रियामी। ऋतुस्नातां तत्रोदार्थं परिहरन् माघं दिवासंपूर्णं व्रजत् श्रीशास्त्रोपायं दिवा दग्धमतीऽप्यायुष तस्मादेनं दिवसम्। यथा कामवांश्च विशुद्धो मो हरेत् तत्र विधिस्यात् एतत्तान्वेदाय यथाऽऽतिथ्यो भवति यस्मात् प्रतिष्ठाकाम प्रथमा प्रतिष्ठेति। बौधायनो विपद्ये। ननु गमनार्थं अपर्व्वदाय चतुर्व्वेदाय समाश्रयम्। तेन यस्मात् अप्रियः. यथा

तुत्पत्त्या अप्रायश्चित्तं सन् पतति तस्मात् तदुत्पत्त्यर्थं यतितव्यमिति कल्पतरुः। एवञ्च श्राद्धदिने यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवचनात् उक्तं मिताक्षरायां तद्धेयम्। वशिष्ठः।

‘शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रवर्त्तते॥’

पराशरः।

“ऋतुस्नानाञ्च यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते॥”

सन्निधावित्यभिधानात् असन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः। पुत्रोत्पत्तिपर्य्यन्तमृत्वभिगमननियममाह। कूर्म्मपुराणम्।

‘ऋतुकालाभिगामी स्यात् यावत् पुत्त्रो न जायते।
अन्यथापकर्षणार्थं हि पुत्त्रस्योत्पादनं प्रति॥’

यतितव्यमिति शेषः। आपस्तम्बः।

“ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्।
अनृतौ तु सदा कार्य्यं शौचं मूत्रपुरीषवदिति॥
द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्॥
मैथुनस्तु प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्य्यात्।
तैलाभ्यक्ते तथा वान्ते श्मश्रुकर्म्मणि मैथुने।
मन्त्रोच्चारं यदा कुर्य्यादाचाराच्चैव शुध्यति॥”

इति वचनात्।

पुत्त्रानुत्पत्तौ पारस्करः। सा यदि गर्भं नादधीत सिंहिकायां श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्यनक्षत्रे मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीति। इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्या पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति। सा परिणीता ऋतुकालेऽपि कृताभिगमना यदि गर्भं न दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकामुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायाः रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नस्यं ददाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा प्राक्शिरः शयितायाः इति गोभिलभाष्यात्।

आयुर्व्वेदीयः।

“पिप्पली शृङ्गवेरञ्च मरीचं नागकेशरम्।
घृतेन सह भुञ्जीत अपि वन्ध्या प्रसूयते॥”

याज्ञवल्क्यः।

‘एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्जयेत्।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान्॥’

क्षामामाहारत्यागादिना। अल्पदेहाम्। एवं अल्पसारतया उत्पन्नं तदपत्यं न भवति न तिष्ठति वर्द्धते च...

ऋत्वभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वे न स्वापयेत् पुरुषायितं तु गर्भानुत्पत्तिरिति विशेषः। दक्ष

“प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते॥”

इत्याह्निकतत्त्वम्॥ ●॥

अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ।

“रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा।
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम्॥
कफमेदोविषार्त्तानां रात्रौ जागरणं हितम्।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मीकृता तु यैः।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते॥”

इति राजवल्लभः॥ ●॥

कुलपूजा यथा। “यत्तु।
रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरवन्दिते।
न दिने सर्व्वथा कार्य्या शासनात्मम सुव्रते॥
तत्र पुनः कुलपूजाविषयम्।
अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च।
सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयं वै॥’

इति तन्त्रसारः॥ ●॥

अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे। छन्दोगपरिशिष्टम्

‘मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनाम् नित्यम्।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः॥”

जाबालः।

‘अह्नः स निचयः पुण्यः कर्म्मानुष्ठानतो दिवा।
नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते॥”

देवलः।

“राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु।
स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च॥”

ब्रह्माण्डपुराणम्।

“न रात्रौ पारणं कुर्य्यात् ऋते वै रोहिणीव्रतात्।
तत्र निश्यपि तत् कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा महानिशाम्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ ●॥

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत्॥”

स्कन्दपुराणम्।

“प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा।”

देवीपुराणम्।

“हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्॥”

इत्येकादशीतत्त्वम्॥ ●॥

देवलः।

“रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते॥”

इति श्राद्धतत्त्वम्॥ ●॥

विष्णुपुराणम्।

“प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु सङ्गतम्।
नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः॥”

रात्रावपि मन्त्रादौ आचारो प्रतिपदमाह।

ब्रह्मपुराणम् ।
"दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गत: ।
स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलै: ॥"
रात्रिचराधिकारमुपक्रम्य आदिपर्व्वणि ।
"अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जना: ।
गर्हयन्ति जनान् सर्व्वान् वनस्थान् नृपतीनपि ॥"
तत्रार्ज्जुनस्य प्रतिवचनम् ।
"समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याञ्च दुर्म्मते ।
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्त: परिग्रह: ॥"
देवल: ।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तस्यां स्नानं न कुर्व्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥"
अतएव कल्पतरु: । न नक्तं स्नायादिति बौधायनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । एवञ्च गङ्गास्नानस्य दिवारात्रिकर्त्तव्यत्वाविशेषात् तत्तन्निमित्ततिथिविशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धित्वेनाविशेष: । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(रात्र्युक्तनियमा: यथा,—
"रात्रौ च भोजनं कुर्य्यात् प्रथमप्रहरान्तरे ।
किञ्चिदूनं समश्नीयात् दुर्ज्जरं तत्र वर्ज्जयेत् ॥
शरीरे जायते नित्यं देहिन: सुरतस्पृहा ।
अव्यवायाच्छ्लेष्ममेदोवृद्धि: शिथिलता तनो: ॥
बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशत् वत्सरावधि ॥
तदूर्द्ध्वमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्ज्जिता ॥"
अधिरूढ़ा प्रौढ़ा ।
"निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी मता ।
तरुणी शीतसमये प्रौढ़ा वर्षावसन्तयो: ॥
नित्यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढ़ोद्भावयते जराम् ॥
मद्यं मांसं नवान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदके स्नानं सद्य: प्राणकराणि षट् ॥
पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्य: प्राणहराणि षट् ॥"
प्राणशब्दोऽत्र बलवाचक: । बालार्क: कन्यार्क: ।
"वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।
वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुण: स्थविरायते ॥
आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विता: ।
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयता: ॥
सेवेत कामत: कामं बलाद्वाजीकृतो हि मे ।
प्रकामन्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥
त्र्यहाद्वसन्तशरदो: पक्षाद्वृष्टिनिदाघयो: ॥"
सुश्रुतस्तु ।
"त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात् प्रमदान्नर: ।
सर्व्वेष्वृतुषु घर्म्मेषु पक्षात् पक्षाद्व्रजेद्बुध: ॥"
समेयात् गच्छेत् घर्म्मे ग्रीष्मे ।
"शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवानिशि ।
वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरस: स्मर: ॥
उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्न च पर्व्वसु ।
गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥
विहारं भार्य्यया कुर्य्याद्दिष्टेऽतिशयसंवृते ।
रम्ये यथाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते ॥
देशे गुरुजनासन्ने विहितेऽतिमनाकरे ।
श्रूयमाणे यथाहेतुवचने न रमेत ना ॥
स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्ग: सुगन्ध: सुमनोऽन्वित: ॥
भुक्तवृष्य: सुवसन: सुवेश: समलङ्कृत: ।
ताम्बूलवदन: पत्न्यामनुरक्तोऽधिक: स्मर: ॥
पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे ।
अत्याशितोऽक्षुधित: क्षुद्वान् व्यथिताङ्ग: पिपासित: ॥
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥"
रोगी मैथुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्त: ।
"भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।
अतिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥
सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहित: ।
रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा ॥
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीड़िताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥
सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ॥
नाभिगच्छेत् पुमान्नारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया ॥"
"स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम् ।
वातो मांसरस: स्वप्न: सुरतान्ते हिता अमी ॥
मूत्रकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षय: ।
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादय: ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्त्तिजित् ।
निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रितम् ॥
पुष्टिवर्णबलोत्साहं वह्निदीप्तिं करोति च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तद्वैदिकपर्य्याय: । श्यावी १ क्षपा २ शर्व्वरी ३ अक्तु: ४ ऊर्म्या ५ राम्या ६ यम्या ७ नम्या ८ दोषा ९ नक्ता १० तम: ११ रज: १२ असिक्नी १३ पयस्वती १४ तमस्वती १५ घृताची १६ शिरिणा १७ मोकी १८ शोकी १९ ऊध: २० पय: २१ हिमा २२ वस्वी २३ । इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि। इति वेदनिघण्टौ। १ । ७ ॥ (क्रौञ्चद्वीपस्थनदीविशेष: । यथा, मात्स्ये । १२२ । ८७ ।
"श्रुतास्तत्रैव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गता: शुभा: ।
गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥")

रात्रिकर:, पुं, (रात्रिं करोतीति । कृ+ट: ।) चन्द्र: । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात् ॥ (कर्पूर: । इत्यमर: । २ । ६ । १३० ॥)

रात्रिचर:, पुं, (रात्रौ चरतीति । "चरेष्ट: ।" ३।२।१६। इति ट: । "रात्रे: कृति विभाषा ।" ६ । ३ । ७२ । इति पक्षे मुमभाव: ।) राक्षस: । इत्यमर: । १।१।६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर+टित्वात् ङीप् ।) राक्षसी । यथा, भट्टि: । २ । २३ ।
"तं विप्रदर्शं कृतघातयत्नां
यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके ।
चिखांसवेदं हुतभासुराक्ष-
न्तां ताड़काख्यां निजघान राम: ॥"

रात्रिजलं, क्ली, (रात्रेर्जलम् ।) कुज्झटिका । इति शब्दमाला ॥

रात्रिजागर:, पुं, (रात्रौ जागर्त्तीति । जागृ+अच् ।) कुक्कुर: । इति हेमचन्द्र: ॥ रात्रौ जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिजागरद:, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं ददातीति । दा+क: ।) मशक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रात्रिञ्चर:, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर्+ट: । "रात्रे: कृति विभाषा ।"६।३।७२। इति मुम् ।) राक्षस: । इत्यमर: ।१।१।६३ ॥ (स्त्रियां ङीप् । रात्रिञ्चरी ॥) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिपुष्पं, क्ली, (रात्रौ पुष्प्यति विकाशते इति । पुष्प्+अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रात्रिमट:, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट्+अच् । "रात्रे: कृति विभाषा ।" ६ । ३ । ७२ । इति मुम् ।) राक्षस: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिमणि:, पुं, (रात्रेर्मणिरिव ।) चन्द्र: । इति हारावली । १३ ॥

रात्रिवास:, [स्] क्ली, (रात्रेर्वासो वस्त्रमिव ।) अन्धकार: । इति शब्दमाला ॥ रात्रौ शयनकालीनपरिधेयवस्त्रम् । यथा । ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मुक्तस्वाप: रात्रिवासस्त्यक्त्वा शिरसि सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विभुजं वराभयकरं श्वेतमाल्यानुलेपनं स्वप्रकाशरूपं स्ववामस्थितरक्तशक्त्या स्वप्रकाशरूपया सहितं गुरुं विभाव्य मानसोपचारैराराध्य नमस्कुर्य्यात् । इति तन्त्रसार: ॥ अपि च ।
"शयनस्यान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
स्नानाम्बरं कुवेशञ्च वर्ज्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥"
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

रात्रिविगम:, पुं, (रात्रेर्विगमो यत्र ।) प्रभातम् । इति शब्दमाला ॥

रात्रिविश्लेषगामी, [न्] पुं, (रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छतीति । गम्+णिनि: ।) चक्रवाक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रात्रिवेद:, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवेणेति । विद्+णिच्+अच् ।) कुक्कुट: । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्रिवेदी, [न्] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति स्वरेणेति । रात्रि+विद्+णिच्+णिनि: ।) कुक्कुट: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

रात्रिहास:, पुं, (रात्रेर्हास इव शुभ्रत्वात् । रात्रौ हासो विकाशो यस्य इति वा ।) श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्रिहिण्डक:, पुं, (रात्रौ हिण्डति अन्त:पुरमध्ये भ्रमतीति । हिण्ड गतौ+ण्वुल् ।) अन्त:पुररक्षक: । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्री, स्त्री, (रात्रि+कृदिकारादिति ङीष् ।) निशा । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२७ । १ ।

इत्यनेनैवेद' सिद्धे इदनुवन्धो वदम्बारम्भेदार्थं ।
इति दुर्गादासः ।
यत्र, व्य, यस्मिन् । स्थाने इति भाषा । यच्छब्दात्
सप्तम्यास्त्रल्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्त
कौमुदी । यथा श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
"यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।
स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम् ।")

यथा, व्य, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । वत् २
वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ ।
४ । ६ ॥ (यथा उत्तररामचरिते । २ । ४ ।
"वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ।")

यथाकामी [न्] त्रि (यथा कामयते इति ।
कामि + णिनि । यद्वा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति
रस्यास्तीति । यथाकाम + अत इनिठनाविति
इनि ।) स्वेच्छाचारी । तत्पर्यायः । स्वरुचिः २
स्वच्छन्दः ३ स्वैरी ४ यथाकृत ५ स्वतन्त्रः ६
निरवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ९८ ।
नियन्त्रणः ८ । इति जटाधरः । (यथा,
याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । १ । ८१ ।
"यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ।")

यथाक्रम, व्य क्ली क्रमानुरूपम् । क्रममनतिक्रम्येति
व्याकरणम् । (यथा रघुवंशे । ३ । १० ।
'यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ।")
अपि च ।
"यथाक्रमेण पुत्त्रेण कार्य्या प्रेतक्रिया सदा ।
पतितापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ।"
इति श्राद्धतत्त्वम् ।

यथाजात त्रि, (यथा न जातः इति यथा
जातः । जातोऽपि पुत्त्रादिरजात इव प्रतीयते
विद्यया शौर्य्येण वा न केनापि विदितत्वात् ।)
मूर्खः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नीचः । इति
जटाधरः ।

यथातथ, व्य, क्ली, (यथा वर्त्तते तथानतिक्रम्य
इति अव्ययीभावः । अव्ययीभावश्च ।
२ । ४ । १८ । इति नपुंसकत्वम् । "ह्रस्वो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।" १ । २ । ४७ । इति
ह्रस्वः । "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ।" २ ।
४ । ८३ । इति प्रथमाविभक्तेरमादेशः ।)
यथार्थम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, श्रीमद्भाग
वते । ६ । १ । ४१ ।
"एवं सधर्माण्यात्मनो भावा इव सतमोमयाः ।
पूर्व्वजन्मक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ।")

यथापूर्व्व, व्य, क्ली, (पूर्व्वमनतिक्रम्य इत्यव्ययी
भावः ।) पूर्व्वादिमदेशकालानुरूपम् । यथा,—
"प्रकृतायां प्रतिष्ठायां प्राप्तायां प्रतिमासु
च ।
यथापूर्व्वं यथा भावः खङ्गादीनां न विच्युतः ।"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ।

यथामुखीन त्रि (यथामुख + "यथामुखसंमु
खस्य दर्शनः खः ।" ५ । २ । ६ । इति खः ।)
मुखप्रतिबिम्बाश्रयः । मुखस्य सदृशं यथामुखं
प्रतिबिम्बं निपातनात् सादृश्येऽव्ययीभावः ।
यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः । इति सिद्धान्त
कौमुदी । अपि च ।
"ततः सुवर्णरत्नाढ्यो हेमरत्नमयो मृगः ।
यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् ।"
इति भट्टिः ।
मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्थप्रतिबिम्ब
मुच्यते । सादृश्यार्थेऽव्ययीभावः । इति भरतः ।
निर्म्मलत्वात् सीतायाः अग्रतो यथामुखीन
प्रतिबिम्बाश्रय इव भूत्वा पुप्लुवे भ्रमति स्म इव
शब्दलोपो द्रष्टव्यः । इति जयमङ्गला ।

यथायथ, व्य क्ली, ("यथास्वे यथायथम् ।" ८ ।
१ । १४ । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् ।
तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं क्लीवत्वञ्च निपा
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा
त्मीयमिति वा । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा
स्वम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अनुरूपम् ।
यथा श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।
'तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहार
वित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ।"
'यथायथं वयोवयाद्यनुरूपम् ।" इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी । यथा च,—
"लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वात् व्याधीनां तद्यथा
यथम् ।"
इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमोऽध्याये ।
"यथायथं यस्य व्याधेर्यद्रूपं तदेवाव्यक्तम् ।"
इति तद्व्याख्याने विजयरक्षितः ।)

यथार्थ व्य, क्ली यथातथम् । इत्यमरः ।१।४।१५।
"द्वे अव्यभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अव्ययीभावः ।
यथार्थमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभाहं विद्वान् ।"
इति भरतः । तत्पर्य्यायः ।
"सत्यं सम्यक् समीचीनमृतं तथ्यं यथातथम् ।
यथास्थितञ्च सद्भूतेऽलीके तु वितथानृते ।"
इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
"कृतञ्चाप्यकृतं किञ्चित् कृते कर्म्मणि सिध्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं कर्म्म न यथार्थं प्रपद्यते ।")

यथार्ह व्य, क्ली, (अर्हं योग्यमनतिक्रम्य इत्य
व्ययीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा —
"कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथार्हंस्तैश्च सत्कृतम् ।
उपविष्टौ कथां काञ्चिच्चक्रतुर्व्वृषपार्थिवौ ।"
इति देवीमाहात्म्यम् ।

यथार्हवर्ण, पु (यथार्हं यथायोग्यं वर्णयतीति ।
वर्ण + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ।
यथायोग्यमन्तर्ब्बृत्तं वर्णयति ।

यथाशक्ति, व्य, क्ली, शक्त्यनुसारेण । शक्तिमनति
क्रम्य । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा,
श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । १६ ।
"पश्य मां निर्जितं शक्र ! वृक्णायुधभुजं मृधे ।
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ।')

यथाशास्त्र व्य, क्ली, शास्त्रानुसारेण । शास्त्रमनति
क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।
'यथाशास्त्रञ्च निर्णीतो यथायाचि चिकित्
सितः ।
न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्म्मजो बुधैः ।"

यथास्थित, त्रि, सत्यम् । इति हेमचन्द्रः ।२।१७६।

यथास्व, व्य, क्ली (स्वमनतिक्रम्येत्यव्ययीभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते
चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।
'बन्धं ततोऽनुकुर्व्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे मुक्ता यथास्वं शोधयेद्भिषक् ।")

यथेप्सित व्य, क्ली, (ईप्सितमनतिक्रम्येति ।) यथा
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । २८ ।
'तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि
यथेप्सितं प्रस्तुतकर्म्म धर्म्म्याम् ।
नपा मरुद्भिर्भवतां पुरापि
समुद्यतां नोऽरिषमिन्वनन्नु ।")
तत्पर्य्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ पर्य्याप्तम् ४
निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । ३ । ६ । १५७ ।
षट् इष्टानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात्
क्लीवत्वमेषाम् । ईप्सितस्यानतिक्रमो यथेप्सित
मित्यव्ययीभावः । इति भरतः ।

यथेष्ट, व्य, क्ली, इष्टमनतिक्रम्य । यथेप्सितम् ।
यथा —
'कुर्य्याद्यथेष्टं तत् सर्व्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ।'
इति दायभागः ।

यथेष्टचारी, [न्] पु, (यथेष्टं चरतीति । चर +
णिनि ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ।

यथेष्टाचरण, त्रि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।)
यथेष्टाचारी । यथा,—
"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ।"
यथेष्टाचरणस्य दूरतेषान्याससक्तस्य । इति
शुद्धितत्त्वम् ।

यथेष्टाचारी [न्] पु, स्वेच्छाचारी । यथेष्ट-
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

यथोचित, व्य, क्ली, (उचितमनतिक्रम्येति ।)
यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा । "अंशो
धर्म्मो यथोचितात् ।' इत्यमरः । २।८।२१ ।
(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ ।५० ।
"कर्म्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतम् ।"
त्रि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्श आद्यच् ।
यथार्हः । यथा, मार्कण्डेये । १६ । २८ ।
"प्रथमाप्यायिता मर्त्त्यभागैर्यथोचितैः ।
दद्यात् कामनुयच्छंसो मत्यान् शस्यादिसिद्धये ।")

यथोदितं, व्य, क्ली, (उदितं कथितमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः ।) यथोक्तम् ॥ यथा,—
"यथोदितन्ते पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम् ॥

यदा, व्य, (यस्मिन् काले इति । यद्+"सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।"५।३।१५। इति दा ।) यस्मिन् काले । यथा,—
"यदा यदा सतां हानिर्व्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥

यदि, व्य, पक्षान्तरम् । सम्भावना । तत्पर्य्यायः । चेत् २ यद्वा ३ । यथा,—
"यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
"अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥
"यद्युवाल्पतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्य्यात् इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदीयं, त्रि, (यस्येदमिति । यद्+"वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) यत्सम्बन्धि । यथा,
"यदीयहलतो विलोक्य विपदं
कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।
विलासविपिनं विवेश सहसा
करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥"
इति छन्दोमञ्जर्य्यां द्वितीयस्तवकः ॥

यदुः, पुं, (यजते इति । यज्+उः । पृषोदरादित्वात् जस्थाने दकारः ।) देवयान्यां जातो ययातेर्ज्येष्ठपुत्त्रः । तस्य वंशे पितृशापात् राजा चक्रवर्त्ती नासीत् । तद्वंशे द्वापरयुगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
"जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्त्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुरुवाच ।
सितश्मश्रुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसन्ततगात्रश्च दुर्द्दर्शो दुर्ब्बलः कृशः ॥
अशक्तः कार्य्यकरणे पापभूतश्च यौवने ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नैव कामये ॥
सन्ति ते बहवः पुत्त्रा मत्तः प्रियतरा नृप ! ।
जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ ! पुत्त्रमन्यं वृणीष्व वै ॥
ययातिरुवाच ।
यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
मातामातुलसम्बन्धात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥ ० ॥
(हर्य्यश्वराजपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ९३।४४ ।
"तस्यैवं सुप्रवृत्तस्य पुत्त्रकामस्य धीमतः ।
मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायशाः ॥")

यदुनाथः, पुं, (यदूनां नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥

यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—
"यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी
रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला ।
इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं
न सदिदं जगदित्यवधारय ॥"
इति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥

यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम् । तत्पर्य्यायः । स्वैरिता २ । इत्यमरः ।३।२।२॥ स्वरिता ३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।
"यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्त्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥")

यद्युवा, व्य, यदि । यथा । "यद्युवाल्पतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्य्यात् । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे । अपि च । यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्धौत्रं ब्रह्मत्वञ्च इति तेनैव कल्पेन छत्त्रमुत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्यावृत्यान्यच्चेष्टेत् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यद्वा, स्त्री, बुद्धिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पक्षान्तरञ्च ॥

यन्ता, [ऋ] पुं, (यम्+तृच् ।) सारथिः । (यथा, रघौ । ७ । ४४ ।
"प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था
यन्तॄनुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान् ।
यैः सादिता लक्षितपूर्व्वकेतून्
तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥)
हस्तिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५९ ॥ (यथा, माघे । ५ । ४२ ।
"सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा
नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।
नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥")
विरतिकारके, त्रि ॥

यन्त्रं, क्ली, (यच्छत्यनेनेति । यम+"गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ।" उणा० ४ । १६६ । इति त्रः ।) देवाद्यधिष्ठानम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । २१ ।
"अर्च्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम् ।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥")
पात्रभेदः । नियन्त्रणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अयियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ कामान् बन्दूक इत्यादि भाषा ॥ * ॥ वाद्यम् । यथा,—
"यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्य्यौ मधुसूदन ! ।
अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः ॥"
इति महाभारतम् ॥
दारुयन्त्रादि । कल इति भाषा । यथा,—
"ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन ! तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१ ॥
अस्यार्थः ।"सर्व्वभूतानां हृन्मध्ये ईश्वरोऽन्तर्यामी तिष्ठति । किं कुर्व्वन् सर्व्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या भ्रामयंस्तत्तत्कर्म्मसु प्रवर्त्तयन् यथा दारुयन्त्रमारूढ़ानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्रधारो लोके भ्रामयति तद्वदिति । यद्वा यन्त्राणि शरीराणि आरूढ़ानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥
अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।
"आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः चैत्रसमुद्भवम् ।
यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानमर्च्चने सर्व्वदा हरेः ॥"
गौतमीये ।
"शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु च ।
नित्यं पूजा हरेः कार्य्या न तु केवलभूतले ॥"
योगिनीतन्त्रे ।
"लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।
मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च ।
जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥"
एतत् सर्व्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।
"यत्रापराजितापुष्पं जवापुष्पञ्च विद्यते ।
करवीरे शुक्लरक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति ।
तत्र देवी वसेन्नित्यं तद्यन्त्रे चण्डिकार्च्चनम् ॥"
एतत् सर्व्वंयन्त्राभावे । तथा च ।
"यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि ।
देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ॥"
तथा ।
"आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम् :
कामक्रोधादिदोषोत्थसर्व्वदुःखनियन्त्रणात् ॥
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।
विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति ॥
दुःखनियन्त्रणाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः ॥"
इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ * ॥
अथ धारणयन्त्राणि । तत्रादौ भुवनेश्वरीयन्त्रम् । शारदायाम् ।
"आलिख्याष्टदिगर्गलान्युदरगां पाशादिकं
चाधरं
कोष्ठेष्वङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टार्णमन्त्रद्वयम् ।
अच्पूर्व्वापरषट्कयुग् लववरान् योमास-
नानर्गले-
ष्वालिख्येन्द्रजलाधिपादिगुणशः पंक्तिद्वयात्तत्-
परम् ॥
कोष्ठेष्वष्टयुगार्णमात्मवह्नितां युग्मस्वरान्तर्गतां
मायां केशरगां दलेषु विलिखेन्मन्त्रं त्रिपंक्ति-
क्रमात् ।
त्रिः पाशाङ्कुशदेष्टितञ्च लिपिभिर्व्वीतं क्रमाद्-
युत्क्रमात्
पद्मस्थेन घटेन पङ्कजसरस्वनावाष्टतं वद्वहिः ॥"
घटार्गलमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां श्रीप्रदं महत् ।
पाशश्रीशक्तिकन्दर्पकामशक्तीन्दिराङ्कुशाः ॥
प्रथमोऽष्टाक्षरो मन्त्रस्तव कामिनि रञ्जिनि ।
स्वाहान्तोऽष्टाचरः वह्निरपरः परिकीर्त्तितः ।

यन्त्रं

ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि सवर्मफट् ।
द्विठान्तः षोडशार्णोऽयं मन्त्रः सद्भिरुदीरितः ॥"
इति घटार्गलयन्त्रम् ॥

"तारं हुँ विलिखेत् सरोजकुहरे साध्याभिधानान्वितं
मन्त्राणान् वसुपत्रकान् वसुदलेष्वालिख्य तद्बाह्यतः ।
प्रक्रां त्रिः परिवेष्टितं घटगतं पद्मस्यमवा नन
यन्त्रं वश्यकरं महारिभयहृत्सन्मोहदं कौलिदम् ॥"
इति कालिकायन्त्रम् ॥

"पद्मं मातृदलान्वितं प्रविलिखेत् तत्कर्णिकायां पुन-
स्तारं शक्तिमनोभवावथ बहिस्तत्केसरेषु क्रमात् ।
मन्त्रार्णाननुलोमकान् युगयुगो दद्यात् पुनः पत्रगान्
मन्त्रार्णान् युगशो विधाय विलिखेदन्त्ये तदन्त्ये ग्लौं ॥"
मन्त्रस्तु । [ख्यातम् ।
"उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिषि भयं मे समुप-
स्थितं यदि शक्यमशक्यं वा तन्मे भगवति शमय स्वाहा ।
मातृकार्णैश्च संवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
यन्त्रञ्च विन्ध्यवासिन्याः प्रोक्तं सर्वार्थसिद्धिदम् ।
रत्नाकरं विशुद्धेऽथ सुरभूर्जादिकाग्रगम् ।
राज्यदं भद्रराज्यानां वश्यदं वश्यमिच्छताम् ।
पुत्रार्थिनीनां सुतदं रोगिणां रोगशान्तिदम् ।
बहुना किमिहोक्तेन यन्त्रं यत्र कामदो मणिः ॥"
इति वनदुर्गायन्त्रम् ॥

अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
"वेदास्त्रं विलिखेत् साध्यनामयुगलं श्रीशक्तिमारान्वितं
किञ्जल्केषु दिनेशपत्रविलसद्बाह्यादरं तद्बहिः ।
पद्मं षोडशकेसरं स्वरयुतं संयुक्तवर्णं धरा-
बिम्बाभ्यां दधकुलया सरिलया यन्त्रं श्रिये वहितम् ।
भूपुरस्य कोणेषु क्षौं लेख्यौ पुनः पुनः ।
महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वसम्पत्प्रदम् ।
अर्केन्दुग्रहणे स्थाप्य इन्दिराकरम् ।
बहुना किमिहोक्तेन परमश्रीप्रदं विदे ॥"

अथ त्रिपुरभैरवीयन्त्रम् । [भिन्नौ
"मध्याद्य वसोबिन्दु प्रविश्य ह्रीङ्कारं वक्ता
मन्मथा भूपुरदलपत्रविस्मेरालिख्य विद्या-
हृतम् ।
भूमिमन्दिरमेव सम्पदधृता कोणेषु भर्गस्य
यन्त्रं त्रैपुरमीरितं त्रिपुरसम्पद्भव धीरदम् ॥"
आगमो तु ।
"मध्ये चतुरारेऽपि लिखेद्धरपदद्वयम् ।
तथा कामेश्वरीं प्रवदेत् प्रणवं हि ।
अग्न चतुर्भूर्जसध्यं लिखेद्विपरीतां ।

यन्त्रं

मायन्नाशा समाख्याता त्रैपुरी सर्वसिद्धिदा ॥"
यन्त्रान्तरम् ।
"वह्नीशं द्युमाभ्वरस्थमदनं मायां लिखेदागमं
षट्कोणेष्वथ सन्धिषु प्रविलिखेत् हुं कार-
मावेष्टितम् ।
स्त्रींबीजेन समीरितं त्रिपुरवपुस्त्रीमथ त्रैपुरं
यन्त्रं पद्ममनोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-
करम् ॥"
इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥

अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
"त्रिविध धार्य यन्त्रं प्रसङ्गात् कथयामि ते ।
रफहकारयोर्मध्ये दद्याद्कामभिसुष्टकम् ।
साध्यनाम द्वितीयान्तं तस्योर्द्ध्वं विलिखेत्ततः ।
तत्रैव मातृका सर्वा विलिखेच्चक्रबाह्यतः ।
पश्चाद्यान्तेनैव सूत्रेण परिवेष्टयेत् ॥
तत्र प्राण प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं शतम् ।
तत स्पृष्ट्वा प्रजपेत्तस्य दर्वीधामपरायणः ॥
हेम्नो मध्यगतं कृत्वा रक्तसूत्रेण वा पुनः ।
करे धृत्वा समाहृत्य हृदये स्तौतु वल्लभम् ।
कण्ठे धनं लभेद्बाहौ सम्मानं सम्मतं भवेत् ।
शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्यत्नेन धार-
येत् ॥

अथ गणेशयन्त्रम् ।
बीजं षट्कोणमध्ये स्फुरदवनिपुरे तारमं-
दिक्षु सद्यो
मायाकन्दर्पभूमीस्मरगुरुसपुटेष्वालिखेद्बीज-
षट्कम् ।
तत्सन्धिष्वङ्गमन्त्रान् वसुदलकमले मूलमन्त्रस्य
वर्णान्
द्वित्रान् पत्रेषु विद्वान् विलिखतु गुणशः सान्त्य-
मन्त्रं यथावत् ।
आवीत लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
ङ्कुशाभ्यामपि
भूबिम्बद्वितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीशितुः ।
आपाद्भूतरोचनामदमदैर्भूर्जोदरे वेष्टितं वा
सलिलाभिरचन् वसेत् सकले स्वप्राप्तेषीयो-
ऽपियम् ।
उक्तं महायन्त्रमेतद्विधाय सुरपूजितम् ।
सर्वसिद्धिकरं पुंसां सर्वसम्पत्प्रदायकम् ॥"

अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
"तारं मध्ये विलिखतु मनुं षट्सु कोणेषु सन्धि-
ष्वङ्गं मायां स्मरमपि लिखेत् कोणमध्येषु
पश्चात् ।
किञ्जल्केषु स्वरयुगमतो पत्रमध्येषु मालाम-
मन्त्रार्णान् गुणमुपमितानष्टमे पत्रवर्णान् ।
दशाक्षरेण अष्टौ कादिवर्णैश्च भूपुरे ।
दिग्विदिक्षु विलिखेच्च नरसिंहवराहयोः ॥
नमो भगवते युवाभ्युदया रघुनन्दनम् ।
रक्षोघ्नविशदायात्मा मधुराय दमीरयेत् ।
प्रसन्नवदनायेति वदनाद्‌मतौजसे ।
वनाय सखारामाय विष्णवे तदनन्तरम् ।
प्रणवादिरयोऽमितोऽयं मालामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥"

यन्त्रं

अथ नृसिंहयन्त्रम् ।
"बीजं साध्यसमन्वितं प्रविलिखेत् षट्कोणेष्वथ
मन्त्राणान् नृतिथीन् विभज्य विलिखेत् क्षीर्यां
वह्निर्वेष्टयेत् ।
बाह्ये कोणगतीबीजबहुभागेष्वयेनावृतं
यन्त्रं स्फुरद्विषमज्वरामयरिपुप्रध्वसनं श्रीप्रदम् ॥"

अथ गोपालयन्त्रम् । [षडर्णं
"मिथः सलेन वीजं दहनपुरयुगे कोणराजत-
कृष्णात पद्मं दशारस्फुरितदलमदलं कामबीजेन
वीतम् ।
पद्मं किञ्जल्कसंस्थस्वरविलसितदलप्रोल्लसत्
षोडशार्णं
किञ्जल्कषट्कमादौ विलसितयुगदलेष्वितात्
वसान् ।
पाशाङ्कुशाभ्यामावीतं चौगीपुरयुगाश्रितम् ।
अष्टादशेन लसितं यन्त्रं गोपालदैवतम् ।
धर्मार्थकाममोक्षदं सर्वरत्नाकरं स्मृतम् ।
पञ्चात्मको धराबन्धो मनुबिन्दुविभूषितः ।
सिद्धबीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
स्मरः लघ्याय तदन्ते स्वर्णो मनुरीरितः ॥
गोपीजनान्ते प्रददेद्वल्लभायाप्रियवल्लभा ।
अथ दशाक्षरो मन्त्रो द्वादशाक्षरमदः ॥
प्रणवं हृदयं शब्दं डेऽन्तमुक्ता ततः परम् ।
तादृश देवकीपुत्र हुं फट्स्वाहासमन्वितम् ।
षोडशाक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पते ॥
मिथः रतिपतेर्बीजं नमो भगवते ततः ।
नन्दपुत्राय बालादिवपुषे श्यामलाय च ।
गोपीजनमदस्यान्ते वल्लभाय द्विठावधि ।
अनुष्टुभ मन्त्र आख्यातो गोपालस्य जगत्पते ॥
अनङ्गं जयगोविन्दौ डेऽन्तावष्टाक्षरो मनुः ॥"
इति गोपालयन्त्रम् ॥

अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।
"प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोदक् विलिखदभिलिखेत्
अष्टरेखाचतुष्क
कोणोद्यत्कलयुक्त वलययुगयुतं मध्यपूर्णं
तदन्तम् ।
षोडशाक्षरान् पुरस्तात् समदविवरेष्वष्टवर्णं
लिखित्वा
तद्बाह्ये द्वादशार्णैस्तदनु परिवृतं देवकीपुत्र-
यन्त्रम् ॥
न शक्नोति देव देवेश न वेदे वदतो वचनम् ।
न वक्तो कदृतो ख्यातं न ख्यातो देवकीसुतम् ।
लिखित भूर्जपत्रादौ यन्त्रमेतद्यथाविधि ।
विधृत बाहुना नित्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
पञ्चाशत्पत्रके लिखित साधु साधितम् ।
माहात्म्यं नित्यमेदनन्तं न्ना हृदि भवेन्नदा ॥"

अथ शिवयन्त्रम् । तत्रादौ षट्कोणमष्ट-
दलं ततः साध्यनामयुक्तं प्रासादबीजं
विलिख्य षट्कोणेषु पञ्चवक्त्रमन्त्रापरेण्य
विलिख्य विवरेषु षड्ङ्गमन्त्रान् तदाद्यं यथा
दलानि विरचय्य तदन्तु ॐ ईशानाय नमः
ॐ तत्पुरुषाय नमः ॐ अघोराय नमः

ॐ सद्योजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः। इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिक्रमेण लिखेत्। तद्बहिरष्टदलानि रचयित्वा तद्दलेषु मातृका-वर्णान् लिखेत्। तद्बहिर्वृत्तं त्र्यम्बकेन वेष्टयेत्। एतद्यन्त्रं जपहोमादिना सम्पूज्य धारयेत्। आयुरारोग्यैश्वर्य्यादिसिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ मृत्युञ्जयस्य यन्त्रम्।

"मध्ये साध्याक्षराढ्यं भुवनमभिविलिखेन्मध्यमं दिग्दलेषु

कोणेष्वन्त्यं मनोस्तत् क्षितिभुवनमथो दिक्षु चन्द्रं विदिक्षु।

टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं चेड्भूतापमृत्यु-व्याधिव्यामोहदुःखप्रशमनमुदितं श्रीप्रदं कीर्त्तिदायि ॥" * ॥

जयकालीयन्त्रम्। यामले।

"आद्यं बीजं सबाध्यं प्रथमवसुदले तद्बहिः षट्कोणे

पूर्व्वाद्यं चाष्टबीजं तदनु वसुगदद्वन्द्वके बीजषट्कम्।

विन्यस्तं तत् स्वराढ्यं वसुदलविवरे साधया बीजषट्कं

कूर्चाभ्यामेव वीतं क्षितिपुरयुगयोरन्तरे यन्त्रराजम् ॥

देवीबीजत्रयं तत् प्रतिदिशमपरं शक्तिबीज-द्वयं तत्

कोणे कोणे लिखेद्यज्जगति च गुरुः शङ्करस्यापि विष्णोः ॥"

अथ शान्तिकादौ ताराधारणयन्त्रम्। तदुक्तं फेत्कारीये।

"योनियुग्मे लिखेन्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकया।

क्लीवहीनान् दीर्घवर्णान् षट्कोणे विलिखेत्ततः ॥

अष्टपत्रेष्वष्टवर्गान् तद्बहिर्भूपुरद्वयम्।

अष्टवज्रं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ॥

सुवर्णपट्टे भूर्ज्जे वा रूप्ये वा साधु सुव्रते।

विलिखेद्धेमलेखन्या गन्धाष्टकसमन्वितम् ॥

दूर्व्वाकाण्डेन वा लिख्य कुशमूलेन वा पुनः ॥"

एकवीराकल्पे।

"वेष्टितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेष्टयेत् ॥

बध्नीयात् पट्टसूत्रेण शिशूनां कण्ठभूषणम्।

स्त्रीणां वामभुजे चैवमन्येषां दक्षिणे भुजे।

वन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥

इमां रक्षां पुरा बध्वा ज्ञानार्थं गौतमादिभिः।

प्रीत्यर्थं पार्थिवैश्चान्यैः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥"

अस्यार्थः। योनियुग्मे षट्कोणे। तस्य मध्ये हेमशलाकादिना भूर्ज्जपत्रादौ कुङ्कुमरोचना-रक्तचन्दनजटामांसीनां समांशं विधाय पङ्क्ति-क्रमेण मूलमन्त्रं लिखित्वा तस्य ह्रल्लेखारेफ-मध्ये अमुकस्य रक्षां कुरु कुरु अमुकीनां शुभं पुत्रमुत्पादयेति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु इत्यादि वा साध्यसहितं विलिख्य षट्कोणे क्लीवभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ ऐ औ अः इत्येकैकं लिखेत्। तदुक्तम्।

"स्वराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति।" अष्टपत्रेष्वष्टवर्गान्। ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं फट् स्वाहेति लिखेत्। तदुक्तम्।

"वाग्भवं कुलदेवीश तारकं वाग्भवं तथा।

ह्रल्लेखा चास्त्रमन्तान्ते वह्निजायावधिर्मनुः ॥

षडक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥"

अथ यन्त्रलिखनद्रव्यम्।

"काश्मीररोचनालाक्षाकस्तूरीमदचन्दनैः।

विलिखेद्धेमलेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः ॥

भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं यन्त्रं निर्म्माल्यलङ्घनम्।

निर्व्वीर्यं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥

सौवर्णे राजते पात्रे भूर्ज्जे वा सम्यगालिखेत्।

अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्य धारयेत् ॥

यावज्जीवं सुवर्णे स्यात् रौप्ये विंशतिवार्षिकम्।

भूर्ज्जे द्वादश वर्षाणि तदर्द्धं ताम्रपट्टके ॥"

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अन्यत् कालिकापुराणे ७७।७८।७६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः। वामके-श्वरतन्त्रे।

"स्नात्वा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्च्चनमाचरेत्।

पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥

तत्र यन्त्रं क्षिपेन्मन्त्री प्रणवेन समाकुलम्।

तदुद्धृत्य ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥

पञ्चामृतेन दुग्धेन शीतलेन जलेन च।

चन्दनेन सुगन्धेन कस्तूरीकुङ्कुमेन च ॥

पयोदधिघृतक्षौद्रशर्कराद्यैरनुक्रमात्।

तोयधपान्तरैः कुर्य्यात् पञ्चामृतविधिं बुधः ॥

घटकैः कलसैर्व्वाप्यष्टभिर्व्वारिपूरितैः।

कषायजलसम्पन्नैः कारयेत् स्नानमुत्तमम् ॥

स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपाटके।

यन्त्रराजाय विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचोदयात् ॥

स्पृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत्।

अष्टोत्तरशतं देवि! देवताभावसिद्धये ॥

आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा षडङ्गैर्द्देवतां यजेत्।

तत्रावाह्य महादेवीं जीवन्यासञ्च कारयेत् ॥

उपचारैः षोडशभिर्दशसंख्यादिभिः सदा।

फलताम्बूलनैवेद्यैर्देवीं तत्र समर्च्चयेत् ॥

पट्टसूत्रादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च।

अगुरुं चामरं घण्टां यथायोग्यं महेश्वरि!।

सर्व्वमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥

ततो जपेत् सहस्रञ्च सकलेप्सितसिद्धये।

बलिदानं ततः कृत्वा प्रशमेच्चक्रराजकम् ॥

अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताज्यं विनिःक्षिपेत्।

होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥

धेनुमेकां समानीय स्वर्णस्रगाद्यलङ्कृताम्।

गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देया विसर्ज्जनम् ॥"

अस्य प्रयोगः। कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवाचन-पूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात्। आद्येत्यादि अमुक-गोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकदेवतायाः पूजार्थं अमुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये। इति संकल्प्य पञ्चगव्यमानीय ह्रौमितिमन्त्रेणाष्टोत्तर-शतं आमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र क्षिपेत्। तत उत्तोल्य स्नापयेत्। ततः शीतलजलचन्दन-गन्धकस्तूरीकुङ्कुमैः स्नापयित्वा पञ्चगव्यमानीय ह्रौमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवेन पूर्व्ववत् शोधयित्वा स्नापयेत्। तत्र क्रमः। प्रथमं क्षीरेण स्नापयित्वा धूपं दद्यात्। एवं दध्ना घृतेन मधुना शर्करया च। ततोऽष्टभिः कलसैः कुङ्कुमगोरोचनाचन्दनमिश्रितैस्तोयैः स्नापयेत्। सर्व्वत्र स्नानं मूलमन्त्रेण ततो यन्त्रमुत्तोल्य कुशाग्रेण तत् स्पृष्ट्वा यन्त्रराजाय विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचो-दयात्। इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्य्यात्। अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णु-महेश्वरा ऋषय ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि चैतन्यं देवता प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः। तद्यथा। आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं ह्रौं हंसः अमुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः। एवं आमित्यादि अमुकदेवतायाः जीव इह स्थितः। एवं आमित्यादि अमुकदेवतायाः सर्व्वे-न्द्रियाणि। एवं आमित्यादि अमुकदेवताया वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य तत्र प्रकृतदेवतामावाह्य षोडशोपचारैः पञ्चोप-चारैर्व्वा पूजयेत्। ततः पट्टसूत्रादिकं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तश्चेत् बलिं दद्यात्। ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रत्याहुतिसम्पातं दद्यात्। होमाभावे द्विगुणजपः कार्य्यः। ततो दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्। इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपाकार्थयन्त्राणि यथा,—

"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके।

कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते ॥

भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते।

वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतत्त्वबुधैः स्मृतम् ॥"

इति वालुकायन्त्रम् ॥

"निबद्धमौषधं सूतं भूर्ज्जे तत्त्रिगुणाम्बरे।

रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्ध्वा गुणेन हि ॥

सन्धानपूर्णकुम्भान्तः सावलम्बनसंस्थितम्।

अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्तत्कल्पक्रमेण हि।

दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥"

सन्धानं काञ्जिकादि। इति दोलायन्त्रम् ॥ * ॥

"साम्बुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च।

पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥"

इति स्वेदनयन्त्रम् ॥

"अधःस्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि।

स्थालीमूर्द्ध्वमुखीं सम्यक् निरुध्य मृदुमृत्स्नया ॥

ऊर्द्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः ॥

अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यावत् प्रहरपञ्चकम्।

स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रादुद्धरेत् सूतमुत्तमम्।

विद्याधराभिधं यन्त्रमेतत्तज्ज्ञैरुदाहृतम् ॥"

इति विद्याधरयन्त्रम् ॥

"वालुकाच्छ समस्ताङ्गं गर्त्ते क्षारचान्विता।

प्रपचेत् तद्धि यन्त्रं भूधरनामकम् ॥"
इति भूधरयन्त्रम् ।
यत्र वस्त्रस्थरसं स्थाप्य स्थाल्यां मुद्रिते मुखे ।"
तत् स्वेदनयन्त्रम् इति भावप्रकाशः । (तथाच
'अधःस्थूला तु कलशी मेखला च रसप्रभा ।
मेरु छिद्रान्विता मध्ये गम्भीरा सारयोजिता ॥
इति अन्धमूषायन्त्रम् ।
'द्वौ भागौ तु बहुभस्म एकावल्लीकन्तिका ।
कोष्ठिकूस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥
नरकम्बम किञ्चित् छागीदुग्धेन पेषयेत् ।
मासद्वय दृढं मर्द्यं तेन मूषां सुसम्पुटाम् ॥
शोषयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्कैः सन्धि लेपयेत् ।
रौद्रेण तु समाक्रान्ता वज्रकपाटसाधिका ॥
इति मूषायन्त्रम् ।*।
'वालुकापूरितं भाण्डं तन्मध्ये सूतकं क्षिपेत् ।
रसं मूषागतञ्चैव भाण्डं वालुकया रोधयेत् ॥
क्षिप्त्वा सत्रवकैः सन्धि पाचयेच्चुल्लिकाग्निना ।
वालुकायन्त्रमेतद्धि गन्धकादिकर्माणि ॥'
इति वालुकायन्त्रम् ।
निम्नकण्ठं काचकुप्यां निवेशयेत् कण्ठभाण्डके ।
निम्नकण्ठं पचेत् भाण्डं वकयन्त्रमिति स्मृतम् ॥"
इति वकयन्त्रम् ।
"ऊर्द्धाधः सुकुटाकारं तन्मध्ये रसस्थितम् ।
कच्छपयन्त्रमेतद्धि रसान्निप्रसाधनम् ॥"
इति कच्छपयन्त्रम् ।*।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणाधिकारे ।
शस्त्रिकोपयुक्तयन्त्राणि यथा —
"यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्धस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म्मणाम् । तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रकाराणि । तद्यथा स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि । शलाकायन्त्राणि उपयन्त्राणि चेति ।
तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । द्वे सन्दंशयन्त्रे । द्वे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टाविंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि । तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्प्रतिरूपकाणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तस्मात्तत्सारूप्यादागमादुपदेशाद्युक्तितश्च कारयेत् ।
समाहितानि यन्त्राणि खरश्लक्ष्णमुखानि च ।
सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥
तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्कुररभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दीमुखमुखानि मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारङ्गाण्यस्थिविदष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते । सनिग्रहोऽनिग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वङ्मांससिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ।
तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालद्वितालके कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् ।
नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येकतोमुखान्युभयतोमुखानि च तानि स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकर्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च ।
भगन्दरार्शोव्रणबस्त्युत्तरबस्तिमूत्रवृद्धिदकोदरधूमनिरुद्धप्रकशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलाबुशृङ्गयन्त्राणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ।
शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नानाप्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च तेषां गण्डूपदसर्पफणशरपुङ्खबडिशमुखे द्वे द्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते । मसूरदलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थम् । षट् कार्पासकृतोष्णीषाणि प्रमार्जनक्रियासु । त्रीणि दर्व्याकृतीनि खल्वमुखानि क्षारौषधप्रणिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जाम्बववदनानि त्रीण्यङ्कुशवदनानि षडेवाग्निकर्मस्वभिप्रेतानि । नासार्बुदहरणार्थमेकं कोलास्थिदलमात्रमुखं तीक्ष्णौष्ठम् । अञ्जनार्थमेकं कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलाग्रम् । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति ।
उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मान्तर्वल्कलतालताष्ठीलाश्मरमुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखबालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति ।
एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।
सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥
यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहनवर्तनचालनविवर्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्छनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्जूकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः ।
स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ।
असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥
तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्राहि विषमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं मृदुमुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।
एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं ततः कर्म तु कारयेत् ॥
कङ्कसिंहर्क्षकाकेषु नष्ट कङ्कमुखादिषि ।
विविधेषु यन्त्रेषु प्रधानं कङ्कमुखं तदुत्तमम् ॥
विकर्षति चापहरत्यथ च
सुखं विशत्याहरते च यस्मात् ।
यन्त्रान् कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्वेष्ववचारि चैव ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तमोऽध्यायः ।*।
गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा —
'अथ यन्त्राध्यायो व्याख्यायते । तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।
दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना यन्त्रैः ।
वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कतिचित् ॥
गोलो नाडीवलयं यष्टिः शङ्कुर्घटी चक्रम् ।
चापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥
'अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।
अपवृत्तगारविचिह्ने क्षितिजे धृत्वा कुजेन समसक्ते ।
नाडीवृत्ते बिन्दुं कृत्वा धृत्वाथ चलचम क्षितिजम् ।
रविचिह्नस्य छाया पतति कुमध्ये यथा तथा विधृते ।
उन्नतगोले कुजबिन्द्वोर्मध्ये नाड्यो द्युयाताः स्युः ॥
"अथ नाडीवलयमाह ।
अपवृत्ते कुजलग्ने लम्बचापो यदा लग्नलिकान्त
भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं यद्वा निजोदयैश्चाङ्कम् ।
षष्टियष्टीभागास्तदर्द्धे न्यस्य नाडिका ज्ञेया
इष्टच्छायाग्रध्यान्तरेऽथ लम्बप्रमाणाग्रे ।
कनिष्ठिकाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकश्च धृते ।
अथवा कालच्छायातलमध्ये स्फुटनता नाड्यः ॥'
घटिकायन्त्रलक्षणादिकं घटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ।
अथ शङ्कुमाह । [शङ्कु ।
समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्तज
तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥
इति शङ्कुयन्त्रम् ।
अथ चक्रमाह ।
चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ सयमजलादिकाधारम्
धात्री त्रिभ आधारात् कक्ष्या भाङ्कज्या
स्यादेव ।
तन्मध्ये सूक्ष्माक्षच्छिन्नं चक्रमिकधान्यम् ।
भूमध्यगतभागास्त्वपच्छायया ग्राह्या ।
तद्भागान्तरे नता उन्नतकक्षगुणोत्रत द्युदलम् ।
दृग्गोलगताभिमुख चाप स्यात् परे प्रोक्ता ॥"
"अथ धीयन्त्रमाह ।
"धीयन्त्रपूर्वात्तिमधावकाशा
नव्यदय नमिमत यथा स्यात् ।
दूरोत्तरापसूर्यापचरौ वा
तथाच यन्त्र सुधिया प्रधानम् ।
नविमङ्गलाध्यामर्त प्रपश्येत्
राटश्च धिष्ण्याञ्च योगताराम् ।
तद्युग्मयोरन्तराले मध्य
येऽ धा स्थिता मधुरका पुनरस्ते ।
प्रश्नक स्थिते भिन्न पुर स्थित ते
वीनो पुर स्यात् सकलत्र मुखम् ॥"
"अथ चापं तुर्यगोलं चाह ।
दृग्वृत्त चक्रगुणानि चाप
मोरकाष्ठ यत् तुर्यगोलम् ।

"अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।
ब्रह्माण्डेऽत्र स्फुटकाल उक्तः
सुखेन नान्यैर्यतितं मयातः ।
सद्गोलयुक्तैर्गणितस्य सारं
स्पष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्ययन्त्रम् ॥"
"इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।
कर्णेशं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्गा-६० ङ्गुलै-
विस्तृतं
विस्ताराद्द्विगुणा-१८० यतं सुगणकेनायाममध्ये
तथा ।
आधारः श्लथसूत्रलादिघटितः कार्या च
रेखा तत-
स्त्वाधारादवलम्बसूत्रसदृशी सा लम्बरेखोच्यते ॥
लम्बं नवत्य-९० ङ्गुलकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्य्यगतः प्रसार्य्य ।
सूत्राणि तत्रायतलम्बरेखा
ज्यीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ॥
आधारतोऽधः खगुणा-३० ङ्गुलेषु
ज्यालम्बयोगे सुषिरञ्च सूक्ष्मम् ।
इष्टप्रमाणा सुषिरे शलाका
क्षेप्याक्षसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ॥
षष्ट्यङ्गुलव्यासमतश्च रन्ध्रात्
कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्कम् ।
षष्ट्या घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यंशकं चाप्युपलेश्च दिग्भिः ॥
अग्रे सरन्ध्रा तनुपट्टिकैका
षष्ट्यङ्गुला दीर्घतया तथाक्षा ॥"
"इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
यत् खण्डकैः स्थूलचरं पलाद्यं
तन्नोक्त-१६ रत्र स्याचरशिञ्जिनीह ॥"
"इदानीं यष्टिसाधनमाह ।
वेदाः ४ भवाः ११ शैलभुवो १७ धृतिश्च १८
विश्वे १३ च वाणाः ५ पलकर्णनिघ्नाः ।
अर्कोद्धृताः स्युः क्रमशः स्वदेशे
राश्यर्द्धलभ्यानि हि खण्डकानि ॥
तैः क्रान्तिपाताढ्यरवेर्भुजज्या
षड्राहृताच्छ्रवणेन युक्ता ।
दिग्भ्नौ हताघ्ना भवतीह यष्टिः
सा पट्टिकायां सुषिरात् प्रदेया ॥"
"इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।
धार्य्यं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगति तुल्यमिनस्य तेजः ।
छायाक्षला स्पृशति तत्परिधौ यमंशं
तत्रांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
अक्षप्रोतां रविलग्नगतां पट्टिकां न्यस्य तस्माद्-
यष्टेरग्रादुपरि फलकेऽधश्च गोलक्रमेण ।
यत्राद्यैश्चरदलगुणस्तत्र या ज्या तयात्र
छिन्ने वृत्ते नतगघटिकाः स्युर्नता लम्बकान्ताः ॥"
"अथ यष्टियन्त्रमाह
त्रिज्याविष्कम्भार्द्धं वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र ।
दत्त्वाग्रां प्राक् पश्चाद्युज्याहतञ्च तन्मध्ये ॥
तत्परिधौ षष्ट्यङ्कं यष्टिर्नष्टद्युतिस्ततः केन्द्रे ।
त्रिज्याङ्गुला निधेया यष्ट्यग्राग्रान्तरं यावत् ॥
तावत्या मौर्व्या यद्द्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
दिनगतशेषा नाद्यः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
वम् ॥"
"इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तत्प्रशंसामाह ।
अथ किमु पृथुतन्त्रैर्धीमतो भूरियन्त्रैः
स्वकरकलितयष्टेर्दत्तमूलाग्रदृष्टेः ।
न तदविदितमानं वस्तु यद्दृश्यमानं
दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ॥
अत्र प्रश्नः ।
वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं
तत्स्वान्तरं तस्य समुच्छ्रयञ्च ।
यो वेत्ति यष्ट्यैव करस्थयासौ
धीयन्त्रवेदी वद किं न वेत्ति ॥"
"अथ यष्ट्या ध्रुववेधेन पलभामाह ।
यष्ट्यग्रमूलसंस्थं विद्ध्वा ध्रुवमग्रमूलयोर्लम्बौ ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रायान्तरं कोटिः ॥
कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पलप्रभा
ज्ञेया ॥".
"इदानीं वंशादिवेधमाह ।
विद्ध्वैवं वंशतलं दृष्ट्युच्छ्रायाद्धनाद्बाहीः ।
कोट्या लब्धं ज्ञेयं स्ववंशमध्ये मही मानम् ॥
विद्धाथो वंशाग्रं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
दोष्णा वंशोच्छ्रायो दृष्ट्युच्छ्रायेण संयुतो ज्ञेयः ॥
उदाहरणम् ।
पञ्चशक्राङ्गुला १४५ यष्टिरष्टयष्टिर्दृगुच्छ्रयः ।
षट्करास्तलवेधे दोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ॥
अग्रवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ॥"
"अथ केवलाग्रवेधेनाह ।
अग्रं विध्वोर्ध्वस्थः पुनरुपविश्य तद्विध्येत् ॥
निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरहृतो दृगौच्चविश्लेषः
भूमिर्वंशौच्चमतः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥
अत्र प्रश्नः ।
ऊर्ध्वस्थस्य गृहादिभिर्व्यवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे !
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
वित् ॥
उदाहरणम् ।
हस्तयष्ट्योर्ध्वसंस्थेन वंशाग्रं विध्यता भुजः ।
दृष्टश्चतुष्करोऽथान्ययष्ट्या खाङ्काङ्गुलः सखे ॥
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
आत्मवंशान्तरं ब्रूहि वंशोच्छ्रायञ्च वेधवित् ॥"
"अथ जलान्तर्वेधमाह ।
एवं तोयेऽप्यौच्चं तत्र दृगौच्चयोनितं भवति ।
किंवा यष्ट्या कोटी दृष्ट्युच्छ्रायौ जलान्तरे
वाह्य ॥
अत्र प्रश्नः ।
दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वाहुष्टस्य दृष्टस्य वा
वंशस्य प्रतिविम्बितस्य सलिले दृष्टाग्रमात्रं सखे ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
त्वां सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजगाणेन मन्ये भुवि ॥
उदाहरणम् ।
दृष्टा चेत् यङ्गुला कोटिर्बाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुलः ॥
कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशाग्रं विध्यता सखे ! ।
नरकहस्तौ दृगुच्छ्रायौ वंशौच्चं चान्तरं वद ॥'
"किंवा यष्ट्यास्योदाहरणम् ।
षड्ङ्कैरमरैस्तुल्यान्यङ्गुलान्यथवा क्रमात् ।
आत्मनोयान्तरं दृष्ट्वा वंशौच्चं चान्तरं वद ॥'
"अथ स्वयंवहमाह ।
लघुदारुजसमचक्रे समसुषिरारा: समान्तरा
नेम्याम् ।
किञ्चिद्वक्रातोन्याः सुषिरस्यार्धे पृथक् तासाम् ।
रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधाराचस्थितं स्वयं भ्रमति ॥"
"अथान्यदाह ।
उत्कीर्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत्
तावत् ॥
यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति ।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
कृष्टम् ॥"
"अथान्यदाह ।
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखञ्च
वहिः ।
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति ॥
नेम्यां बद्ध्वा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्य्यम् ।
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये ॥
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥"
"इदानीमन्येषां स्वयंवहमुपहसन्नाह ।
यद्धीरन्ध्रनलं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवहं ग्राम्यम् ।
चतुरचमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि ग्राम्या ॥
एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कुहकविद्यया भवति ।
नेदं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वान्मयाप्युक्तम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥)

यन्त्रकं, क्ली, यन्त्रकाष्ठम् । (कुन्दम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५७३ ॥) कुँद इति भाषा । यम्यते काष्ठमने-नेति यमधातोस्त्रप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।
"कार्य्यो गोफणिकाबन्धः कथामावेश्य यन्त्रकम् ।
न कुर्य्यात् स्वहसेकञ्च तेन क्लिद्यति हि व्रणः ॥"
यन्त्रयति बध्नाति सेतुप्रभृतीनीति । यन्त्र + ण्वुल् । सेतुप्रभृतिनिर्म्मातरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८० । १ ।
"स्वकर्म्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥"
"यन्त्रका जलप्रवाहाद्यियन्त्रणसमर्थाः ।" इति तट्टीका ॥)

यन्त्रगृहं, क्ली, (यन्त्रस्य गृहम् ।) तैलशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥ घाणिघर इति भाषा ॥

यन्त्रगोल, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मटर इति भाषा ॥

यन्त्रण, क्ली, (यन्त्र+ल्युट् ।) रक्षणम् । बन्धनम् । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टादशाध्याये । "यन्त्रणमत ऊर्द्ध्वमभिधास्यामः ।") नियमनम् । इति मेदिनी । णे ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
"रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमस्ततः ॥")

यन्त्रणा, स्त्री, (यन्त्रि+"ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) पीडा । यथा, नैषधे । ४ । १० ।
"मदनतापभरेण विदीर्य नो
यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा
तमपराधमधात् प्रतिबध्नती ॥"
(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

यन्त्रपेषणी, स्त्री, (पिष्यतेऽनयेति । पिष । करणे ल्युट् । ङीप् । यन्त्रमेव पेषणी ।) पेषणार्थयन्त्रम् । इति जटाधरः ॥ याँता इति भाषा ॥

यन्त्रिका स्त्री, (यन्त्रयति ज्ञातकौतुका पीडयतीति । यन्त्रि+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) भार्य्याया कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।
'कनिष्ठा श्यालिका हाली यन्त्रिका कलिकुञ्चिका ॥'

यन्त्रित, त्रि (यन्त्रि+क्त ।) बद्धः । इति धरणिः ॥ (यथा देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।
"ते भक्त्या नरहुर्धेनु हठादाक्रम्य यन्त्रिताम् ।
वेगमाना मुनि प्राह सुरभि साश्रुलोचना ॥")

यन्त्री [न्] त्रि यन्त्रविशिष्टः । यन्त्रशब्दादस्त्यर्थे इनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यन्त्रयति बध्नातीति । यन्त्रि बन्धने+णिनि । बन्धनकारकः । यथा रामायणे । १ । १ । ७६ ।
"अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् ।
मर्षयन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यदृच्छया ॥")

यभ धौ मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्) धौ अयाप्सीत् । यभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

यम, धौ उ विरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० अनिट् । क्त्वावेट् ।) धौ अयंसीत् । उ यमित्वा यन्त्वा । विरतिर्निवृत्तिः । यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ॥

यम क मि परिवेषणे । तदभावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक० सेट् ।) क मि, यमयति यामयति । परिवेषणमन्नादरपणम् । दिटनमित्येके । विषयप्राप्तिविग्रहस्य दूषणमिति रमानाथः । केचित्तु परिवेषणमेवाय मानुबन्धः । यमयत्यन्नं द्विजाय गृही । अन्यत्र नियामयति संयामयति इत्याहुः । अन्ये तु अपरिवेषणमेवायं मानुबन्धः । 'नियमयति विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः ।' इति शाकुन्तले । परिवेषणे तु यामयत्यन्नं द्विजाय गृही इत्याहुः । तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प इत्यपरार्थत्वानुबन्ध इत्र । इति दुर्गादासः ॥

यम, पुं (यमयति नियमयति जीवानां फलाफलमिति । यम+अच् ।) दक्षिणदिक्पालः । तत्पर्य्यायः । धर्म्मराजः २ पितृपतिः ३ समवर्त्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभ्राता ७ शमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११ श्राद्धदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ । इत्यमरः । ३।१।६१ ॥ धर्म्मः १५ धर्म्मराट् १६ जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औडुम्बरः १९ दण्डधारः २० कीनाशः २१ दध्नः २२ महिषवाहनः २३ शीर्णपादः २४ भीमशासनः २५ कङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्म्मकरः २८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ चतुर्द्दश यमतर्पणं यथा,—
"यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् ।
यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥
औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीन् दद्यात् जलाञ्जलीन् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"यस्मा च रविणा दृष्टा निमीलयसि लोचने ।
यतस्तत सरोषोऽर्क संज्ञां निष्ठुरमब्रवीत् ॥
मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसंयमम् ।
तस्माज्जनिष्यसे मूढे । प्रजासंयमनं यमम् ॥"
मार्कण्डेय उवाच ।
"ततस्तस्यास्तु सञ्जज्ञे भयेनापि तेन वै ।
यमश्च यमुना चैव प्रख्याता सुमहानदी ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ७७ अः ॥
पुण्यात्मनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—
"तानागतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्म्मपरायणान् ।
भास्करिः सौम्यमास्थाय स्वयं नारायणो भवेत् ॥
चतुर्ब्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीती च स्मेरचारुतराननः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥"
पापिनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा —
"त्रिशद्योजनदीर्घाङ्गो वापीसदृशलोचनः ।
धूम्रवर्णो महातेजाः प्रलयाम्भोधरध्वनिः ॥
कृष्णाधिराजनामा च ज्वलदग्निशिखावृतः ।
नासारन्ध्रस्फुरच्छ्वासप्रभञ्जनमहानिलः ॥
सुदीर्घदन्तनखरः सर्पोपमनखावलिः ।
प्रचण्डमहिषारूढः सन्दष्टदन्तच्छदः ॥
दण्डहस्तश्चर्म्मवासा भ्रुकुटीकुटिलाननः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥
अस्यानधिकारो यथा,—
"प्रोवाच धर्म्मं यमं प्रणिपत्य
कार्य्यं त्वया तत्र शृणु धर्म्मराज ॥
यमोवाच ।
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्म्मणा मनसा गिरा ।
स्वकर्म्मनिरता दान्ता न नियम्या हि ते त्वया ॥
कृष्णः संपूजितो यैस्तु यैः कृष्णः समुपासितः ।
येषां नित्यं स्मृतः कृष्णो न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भावभावितैर्धर्म्म । न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
दानं द्विजेभ्यो दत्तमच्युत प्रीयतामिति ।
यैः सदापुर सरैर्धर्म्म । न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
उत्तिष्ठद्भिः स्वपद्भिश्च प्रजल्पद्भिश्च जनार्द्दनः ।
यैः स्मृतस्तु सदा धर्म्म । न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
सर्व्ववाधासु ये कृष्णं संस्मरन्त्युच्चरन्ति च ।
तद्भावभाविनो ये च न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
स एव धाता सर्व्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।
यमसंयमने यस्त सोऽस्मत्संयमको हरिः ॥"
इति वह्निपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ॥
अपि च ।
ब्राह्मण उवाच ।
"यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्म्माधर्म्मविनिर्णये ।
प्रमाणं त्वं हि लोकानां तन्मे ब्रूहि सदा यम ॥"
यम उवाच ।
यमो यम इति श्रुत्वा वृथा सुद्विजते जनः ।
आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्मृतः ॥
आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्य्यं सन्तोषश्च यमा दश ॥
यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।
स चाहत्वा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम् ॥"
इति तत्रैव यमशान्तिलोपाख्यानम् ॥ * ॥
सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—
सावित्र्युवाच ।
"तपसा धर्म्ममाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा ।
धर्म्मांशं यं सुतं प्राप धर्म्मराजं नमाम्यहम् ॥१॥
समता सर्व्वभूतेषु यस्य सर्व्वस्य साक्षिणः ।
अतो यन्नाम शमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ॥२॥
येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्व्वेषां जीविनां परम् ।
कर्म्मानुरूपकाले च तं कृतान्तं नमाम्यहम् ॥३॥
बिभर्त्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धिहेतवे ।
नमामि तं दण्डधरं यः शास्ता सर्व्वदेहिनाम् ॥४॥
विश्वं च कलयत्येव यः सर्व्वायुश्च सन्ततम् ।
अतीव दुर्निवार्य्यञ्च तं कालं प्रणमाम्यहम् ॥५॥
तपस्वी वैष्णवो धर्म्मा संयमी विजितेन्द्रियः ।
जीविनां कर्म्मफलदस्तं यमं प्रणमाम्यहम् ॥६॥
स्वात्मारामश्च सर्व्वज्ञो मित्रं पुण्यकृतां भवेत् ।
पापिनां क्लेशदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥७॥
यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।
यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवंशं नमाम्यहम् ॥८॥
इत्युक्त्वा सा । सावित्री प्रणनाम यमं मुने ।
यमस्तां विष्णुभजनं कर्म्मपाकमुवाच ह ॥

इदं यमाष्टकं नित्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
यमात्तस्य भयं नास्ति सर्व्वपापात् प्रमुच्यते ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारद ! ।
यमः करोति तं शुद्धं कायव्यूहेन निश्चितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥*॥
पारिभाषिकयमदन्ता यथा,—
"कार्त्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टाग्रहायणस्य च ।
यमस्य दंष्ट्रा ह्येते लघ्वाहारी स जीवति ॥"
इति वैद्यकम् ॥ * ॥
("पङ्कमत्स्यवसातैलघृतगन्धाश्च ये नराः ।
मृष्टगन्धाश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
यूका ललाटमायान्ति वलिं नाश्नन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ॥
अस्य शापहत्यान्तं शापान्तवृत्तान्तञ्च यम-
राजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) शरीरसाधना-
पेक्षनित्यकर्म्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ॥
"उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं
यावज्जीवमवश्यकार्य्यं यत्कर्म्म सत्यास्तेयादि तद्-
यमः । यमेरल् ।
'अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता ।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥'
इति मनुः ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
दशविधो यथा,—
"ब्रह्मचर्य्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता ।
अहिंसास्तेयमाधुर्य्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥"
इति गारुड़े १०६ अध्यायः ॥ * ॥
स च पञ्चविधो यथा,—
"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहौ ।
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ॥"
इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥
"अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः ।"
इति पातञ्जले साधनपादे ।३०॥ यच्छति निय-
च्छति इन्द्रियग्राममनेनेति । यम+घञ् ।)
संयमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
"वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥"
काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४६।३०।
"अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥"
"अन्तर्यच्छतीति यमः ।"इति तद्भाष्ये शङ्करा-
चार्य्यः ॥)
यमः, त्रि, (यच्छति एकत्र गर्भाशये निरतो
भवतीति । यम्+अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ ॥ तयोर्ज्येष्ठत्वनिरूपणं यथा,
"बहिर्वर्षेषु चारित्राद्यमयोः पूर्व्वजन्मतः ।
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्राधान्यात् ज्येष्ठं यमयोः न तु निषेक-
प्राधान्यात् जन्मप्राधान्यसन्देहे मुखदर्शनप्राध-
न्यात् ।" इति उद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा,—
"वैलेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।
यमावित्यभिधीयेते धर्म्मेतरपुरःसरौ ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य इतरस्य क्षीणताकथमित्यत
आह ।
"कर्म्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदात्
शुक्रासृजं वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥"
इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

यमकं, क्ली, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।
कै+कः ।) शब्दालङ्कारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—
"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥
अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं
क्वचिन्निरर्थकत्वं क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य
निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थे इति । तेनैव
क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादार्द्धश्लोकावृत्तित्वेन
पादाद्यावृत्तेःस्थानेकविषयतया प्रभूततमभेदं
दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।
'नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥'
इति माघे । ६ । २ ॥
अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्त-
लतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपरागे-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्य्यम् । यम-
कादौ भवेदैक्यं डलोर्व्वबोर्लरोस्तथा । इत्युक्त-
नयात् । भुजलतां जड़तामवलाजन इत्यत्र
न यमकत्वहानिः ।" इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १० ॥ (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काञ्चीयमकगर्भ-
यमकचक्रवालयमकपुष्पयमकमहायमकमिथुन-
यमकदन्तयमकविपर्ययमकसमुद्गयमकवृन्तयमक
यमकावलीभेदात् बहुविधः । तत्तल्लक्षणोदाह-
रणादिकं भट्टिकाव्ये दशमसर्गे यमकचक्रे काव्या-
दर्शे दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ व्यूहविशेषः ।
यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।
"ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयत् ॥"
"यमकं शत्रूणां निरोधकं मण्डलं कृत्वा ।" इति
तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ सदृशम् । यथा, महा-
भारते । ३ । १६ । ८ ।
"मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्व्वशः ॥"
"यमकानि सदृशानि ।" इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥) त्रि, यमजः । इति मेदिनी । के, १४२॥

यमकः, पुं, (यम्+भावे घञ् । स्वार्थे क
संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

यमकालिन्दी, स्त्री, (यमः कालिन्दी च सुत
च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सूर्य्यपत्नी ।
शब्दरत्नावली ॥

यमकीटः, पुं, (यमसूचकः कीटः ।) बुर्बुर
कीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यमकोटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्व्वे पृथिव्याश्चतु
देशविशेषः । यथा,—
'लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वड़वानलश्च ।
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥'
इति सिद्धान्तशिरोमणि

यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घ
अण् ।) योगविशेषः । यथा,—
"द्वे मघापूर्व्वफल्गुन्यौ पुष्याश्लेषा च चन्द्र
ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे
हस्तार्द्रा चन्द्रजे मूला पूर्व्वाषाढ़ा च रेवत
जीवे तूत्तरभाद्रञ्च शुक्रादे स्वातिरोहिणी
शनिवारे शतभिषा श्रवणा यमघण्टकः ॥'
इति सारसंग्रह
अपि च ।
"घण्टोऽस्खण्डर्क्षयुक्ते सकलपतिदिने सौम्य
र्य्यमोपि
अस्य वर्ज्यकालनिर्णयो यथा,—
"यमघण्टे त्यजेदष्टौ स्वर्य्यौ द्वादश नाड़िका
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभ
अस्य दोषा यथा,—
"इभिर्जातो न जीवेत् यदि शक्रसमो भवे
विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवे
निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च मूर्ख
गृहप्रवेशे भङ्गः स्याच्चूड़ायां मरणं ध्रुवम् ।
ऋणदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्फले
शुभकर्म्माणि सर्व्वाणि नैव कुर्य्याद्विचक्षण
इति ज्योतिस्तत्त्व
रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ६ । म
वारे १७ । १८ । १ । २ । बुधवारे १३ ।
बृहस्पतिवारे १६ । २० । २६ । २७ ।
वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ ।
यमघण्टयोगः ॥

यमजः, त्रि, (यमो यमकः सन् जायते इ
जन्+डः ।) एककालीनैकगर्भजातसन्
द्वयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।
"यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ
(यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ६१ ।
"शान्तिकरोऽपि पुरोधा भ्रातृसुतं शान्ति
सोममपरञ्च
वैश्वानरमर्पितवान् पिङ्गलिकायुक्तौ
यमजौ ॥"

जस्य ज्येष्ठत्व यमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अश्वविशेषे पु। यथा अश्ववैद्यके । १ । १५२ ।
"एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विभाव्यते ।
यमज वाजिनं विन्द्यात् वामन वामना कृतिम् ॥")

यमदग्नि पु (जमन भुक्तभक्षणशील प्रज्वलितो ऽग्निरिव । पृषोदरादित्वात् जस्य य ।) जमदग्निमुनि । स तु परशुरामपिता । इति भरतद्विरूपकोष ॥ (विवरणन्तु जमदग्निशब्दे द्रष्टव्या ।)

यमदूत, पु, (यमस्य दूत ।) यमस्य चर । यथा,—
"यमदूतपिशाचाद्यैर्यत परामृश्यते ।
तद्भूतैर्धर्मौषधीभिर्मार्गे तस्मात् परिवर्जयेत् ॥'
इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याय ॥)
धर्मस्य उवाच ।
'के यय विकटाकारा पाशमुद्गरपाणय ।
दंष्ट्राकरालवक्त्रा अङ्गारसदृशप्रभा ॥
यय सर्वे महावीरा ज्वलत्पावकलोचना ।
तथा तथापि युष्माकमिव जन सुदुर्गति ॥'
यमदूता ऊचु ।
'यमदूता वय सर्वे यमाज्ञाकारिणो सदा ।
त्वद्दर्शनीय दिव्यसाक सुमहान् कौतुकं
दय ॥'
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्याय ॥

यमदूतक, पु (यमस्य दूत इवेति कन ।) काक । इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन ।) यमदूतश्च ॥

यमदूतिका स्त्री (यमस्य दूतिकेव ।) तिन्तिडी वृक्ष । यथा —
'जीवन जीवन हन्ति प्राणान् हन्ति समीरण ।
किमाश्चर्य चारुभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥
इत्युद्भट ॥)

यमदेवता स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्या ।) भरणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्र । २ । २२ ॥

यमद्रुम पु (यम इव भयावहो द्रुम ।) शाल्मलि वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवरणमस्य शाल्मलिशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यमद्वितीया स्त्री (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य पदलोपिकर्मधारय ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया । भ्रातृद्वितीया इति ख्याता । तत्कृत्य यथा । लिङ्गपुराणे ।
"कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्याद्विनश्यन्ति भ्रातर सप्तजन्मनि ॥'
तस्या इति शेष । महाभारते ।
कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजित स्वगृहे स्वयम् ।
तस्मान्निजगृहे पार्थ । न भोक्तव्यमतो बुधै ॥
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्य पुष्टिवर्द्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानत ॥'
तथा ।
'यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्घश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयै ॥"
सहजद्वयैर्भगिनीभ्रातृभि । अर्घमन्त्र ।
'एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोकधरामरेश ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥
धर्मराज नमस्तुभ्य नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करै सार्द्ध सूर्य्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥"
यमुनाच प्रपूज्य नमस्कुर्य्यात् ।
'यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्य सूर्य्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥"
अन्न दत्त्वा पठेत् ।
'भ्रातस्तवानुजाताह भुङ्क्ष्व भक्तमिद शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषत ॥"
ज्येष्ठा चेत् तदाग्रजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र भोक्तव्य पुष्टिवर्द्धन इति विधिश्रवणाभियाकुल फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य मुख्य कालोऽध्याविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्य । यथा दक्ष ।
पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हत ।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥
संविभाग तत कृत्वा गृहस्थ शेषभुग्भवेत् ।
इतिहासपुराणाद्यै षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् ॥'
संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । इतीऽत्र वैश्वदेवसमन्वी । पञ्चमांशलाभे तु ।
'न सुश्रोणीद्भवस्यैव नातिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसायं नातिसन्ध्यासमीपत ॥'
इति मनुवचनात् सूर्य्योदयास्तकालोऽपि ग्राह्य । सौहित्य तृप्ति । अत्र भोजनस्य राग प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।
'मुनिभिर्दिवसे प्रोक्त विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्त ॥"
इति कात्यायनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तरागप्राप्तविषयत्वादासङ्गति । अथानध्ययन भ्रातृणाम् । प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात् । यथा च राजमार्त्तण्डे ।
'प्रेकौचै या द्वितीयोक्ता प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे याते चैत्रावस्था परापि च ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथि ।
महाखिलास्त्वनध्याय पुराणे परिकीर्त्तित ॥'
ज्योतिषे । तथा यमद्वितीयायां शाखायां मरण भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अस्यां व्रत विधान यथा,—
नारद उवाच ।
भगवन् । प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनयान्वित ।
तद्व्रत ब्रूहि मे स्वामिन् । मृत्यु येन न पश्यति ।
अल्पदोष महत्पुण्य शोभन व्रतमुत्तमम् ।
प्रसाद कुरु मे स्वामिन् । यथाहं तत् करोमि भो ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
तत यमद्वितीयाख्य कुरु त्व मृत्युवारकम् ॥
कार्त्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां मुनीश्वर ।
कथय तद्विधानञ्च अपमृत्युनिवारणम् ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।
प्रात स्नात्वा द्विज स्नान स्नानदानपूर्व्वकम् ॥
तत शुक्लाम्बरधर शुक्लमाल्यानुलेपन ।
कृतनित्यक्रियो हृष्ट कुन्दमन्दारभूषित ॥
विविक्ते विजने गृहे समाप्यौदुम्बरे शुभे ।
पद्म सदल कृत्वा पूजयेत् सुसमाहित ॥
चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैर्द्विजसत्तम ।
पुष्पैश्च धूपनैवेद्यैर्नारिकेलादिभि फलै ॥
सरस्वतीञ्च वरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।
ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां हंसवाहनसंस्थिताम् ॥
ततो मृत्युविनाशाय कालहर्त्री यमस्विनीम् ।
विप्राय वरविदुषे गाञ्च दद्यात् पयस्विनीम् ।
अपमृत्युविनाशाय सवत्सां सर्व्वकामिकाम् ।
विप्र मृत्युमिमां रौद्रीं धेनु सम्पूर्ण्य वाचयेत् ॥
इति वाक्यविचारेण धेनु दद्याद्द्विजातये ।
कुलीनाय सुशान्ताय रोगहीनाद्विजाय वै ॥
तद्भावे चारुकुम्भ सवस्त्र सहिरण्यकम् ।
औदुम्बरविधानेन सम्प्रदद्याद्द्विजातये ॥
तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र । विप्राय सदुपानहौ ।
दद्यात् कार्त्तिकशुक्लाया द्वितीयायां विशेषत ॥
भ्रातॄञ्ज्येष्ठान् तथा श्रेष्ठान् सपूज्य चाभिवादयेत् ।
नारिकेलादिदानेन तोषयेत् स्वजनानपि ॥
तत सोदरसम्पन्ना भगिनी या भवन्मुने ।
तस्या गृह समागत्य श्रद्धयाऽभिराजयेत् ॥
भद्रे भगिनि । शुभगे त्वद्गृहसरसीरुहे ।
श्रेयसेऽद्य नमस्कर्तुमागतोऽहं तवालयम् ॥
इति श्रुत्वा भगिन्यादि सोदर विनयान्वितम् ।
स्नुवाक्यैस्ततस्तस्य पूजन क्रियते महत् ॥
अद्य भ्रातर्मया भ्रातस्त्व नो वयसि बान्धव ।
भोक्तव्य भोऽद्य मद्गेहे त्वायुष कुलदीपक ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सहोदर ।
यमो यमुनया पूर्व्व भोजित स्वगृहेऽर्च्चित ।
अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥
स्वसुर्गेहे वेश्मनि यो न भुङ्क्ते
यमद्वितीयादिनमेव लब्धा ।
त पापिन सर्व्वसुरा प्रबुध्य
सधारमार्गे रटयन्ति विप्र ॥
तस्माद्भ्राता स्वसृगृहे भोक्तव्य मासि कार्त्तिके ।
शुक्लायाञ्च द्वितीयायां सर्व्वश्रेयाय भो द्विज ॥
वर्षे वर्षे च कर्त्तव्य यशसे आयुषे श्रिये ।
तत सम्प्राप्य सुमते भगिन्यै सुविधानत ॥
स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिदानसत्कारमादरात् ।
प्रदद्यान्मुनिशार्द्दूल प्रश्रयावनत सुधी ॥
स आशीष शिरसा गृहीत्वा नमस्कृत्य समापयेत् ।
सर्व्वा भगिन्य सम्पूज्या ज्येष्ठानुक्रमशस्तदा ॥
वस्त्रान्नपानसत्कारैर्भोजिते पुष्टिवर्द्धने ।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

अपमृत्युं न चाप्नोति सत्यं सत्यं हि नान्यथा ॥
यैर्भगिन्यः सुवासिन्यो वस्त्रालङ्कारतोषिताः ।
न तेषां वत्सरं यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
धनस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राक्षसाः ।
दूरादेव पलायन्ते धर्म्मराजेन ताडिताः
यो देवो महिषारूढ़ो दण्डमुद्गरधारकः
वेष्टितः किङ्करैर्दृष्टैस्तस्मै कालात्मने नमः ॥
इत्थं त्वं द्विजशार्दूल ! कुरुष्व तद्व्रतं शुभम् ।
रम्यं यमद्वितीयाख्यमपमृत्युनिवारणम् ॥
धनस्यास्य प्रभावेन पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः ।
सत्यं वदामि ते विप्र ! गृहस्थः स्यात् सदैव हि ॥
गार्हस्थ्येन समो धर्म्मो न भूतो न भविष्यति ।
सन्देहोऽत्र न कर्त्तव्य इह लोके परत्र च ॥
ये वै यमद्वितीयाख्यं व्रतं कुर्व्वन्ति मानवाः ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
भार्य्याहीनो लभेद्भार्य्यां सुरूपां कुलसम्भवाम् ॥
यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संभोजितः सकललोकनिपातदक्षः ।
तस्यां भुनक्ति सुतियौ च गृहे भगिन्याः
प्राप्नोति वित्तमतुलं स चिरायुरेव ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥

यमधारः, पुं, (यमा युग्मीभूता धारास्य । यद्वा, यमवत् विनाशिका धारा यत्र ।) पार्श्वद्वय-धारायुक्तास्त्रविशेषः । किरीच काटार इत्यादि भाषा ॥

यमनं, क्ली, (यम्+भावे ल्युट् ।) बन्धनम् । उपरतिः । इति मेदिनी । ने, ११९ ॥ (संयमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १६ । ४८ ।
"अणुर्वामननामासि यतस्त्वं वामनाख्यया ।
मननान्मुनिरेवासि यमनाद्द यतिरुच्यसे ॥")

यमनः, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम्+ल्युः ।) यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
"यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।"
"यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ नियमकारिणि च त्रि । यथा, तत्रैव । १४ । २२ ।
"यन्त्री राड्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।"
"यमनी सर्व्वेषां नियमकारिण्यसि ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

यमनिका, स्त्री, (यच्छति आवृणोतीति । यम्+ल्युः । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ कानात् इति भाषा ॥

यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्य्या । यमस्य द्वे भार्य्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति जटाधरः ।

यमप्रियः, पुं, (प्रीणातीति । प्री+कः । यमस्य प्रियः ।) वटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वसा ।) यमुना । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४१ ॥

यमराजः, पुं. (यमश्चासौ राजा चेति ।"राजाहः सखिभ्यष्टच् ।"५।४।९१ । इति टच् ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । २।९९ ॥ अस्य पुर्य्यादि यथा,
"पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्तु लेखकः ।
भृत्यौ चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूरुषाः ॥"
इति जटाधरः ॥ * ॥
स च विमात्रा छायया शप्तः । (यथा, मार्कण्डेये । ७७ । २५—३६ ।
"छायासंज्ञा त्वपत्येषु यथा स्वेष्वतिवत्सला ।
तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्त्रयोश्चान्ववर्त्तत ॥
लालनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरम् ।
मनुस्तत्क्षान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
ताड़नाय च वै कोपात् पादस्तेन समुद्यतः ।
तस्याः पुनः क्षान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
ततः शशाप तं कोपात् छायासंज्ञा यमं द्विज ।
किञ्चित् प्रस्फुरमाणोष्ठी विचलत्पाणिपल्लवा ॥
पितुः पत्नीममर्य्यादं यन्मां तर्ज्जयसे पदा ।
भुवि तस्मादयं पादस्तवाद्यैव पतिष्यति ॥")
तच्छापान्तं यथा,—
"स्वरूपधारिणीं चेमामानिनाय निजाश्रमम् ।
संज्ञां भार्य्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
ततः पूर्व्वसुतो योऽस्याः सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः ।
द्वितीयस्तु यमः शापाद्धर्म्मदृष्टिरभूत् सुतः ॥
कृमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
धर्म्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्त्रे तथाहिते ।
ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापहः ॥
यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिणी ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ । २५—२६ ॥

यमराट्, [ज्] पुं, (शास्त्रवचनात् यमप्रभृतयः किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति वा । राज्+क्विप् । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

यमलं, क्ली, (यमं लातीति । ला+कः ।) युग्मम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः । यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।
"सुमित्रातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
ते जाता वै किशोराश्च धनुर्व्वाणधराः किल ॥")

यमलपत्त्रकः, पुं, (यमलं यमलं पत्त्रमस्य । बहुव्रीहौ कः ।) अश्मन्तकवृक्षः । कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यमलार्ज्जुनहा, [न्] पुं, (यमलार्ज्जुनौ हतवान् इति । हन्+क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

यमलार्ज्जुनौ, पुं, (यमलौ च तावर्ज्जुनौ चेति कर्म्मधारयः ।) गोकुलस्यार्ज्जुनवृक्षद्वयम् । तौ कुवेरपुत्त्रौ नलकूवरमणिग्रीवौ । नारदशापात् वृक्षतां गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ । यथा,—
"यदिमौ लोकपालस्य पुत्त्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ ।
न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्म्मदौ ॥
अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ।
स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् ॥
वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः ॥
श्रीशुक उवाच ।
स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
नलकूवरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्ज्जुनौ ॥
ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्यं कर्त्तुं वचो हरिः
जगाम शनकैस्तत्र यत्र स्तो यमलार्ज्जुनौ ॥
देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ।
तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना
इत्यन्तरेणार्ज्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ।
आत्मनिर्व्वेशमात्रेण तिर्य्यग्गतमुदूखलम् ।
बालेन निष्कर्षतान्वगुदूखलं तत्
दामोदरेण तरसोत्कलिताङ्घ्रिबन्धौ ।
निष्पेततुः परमविक्रमितातिवेप-
स्कन्धप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥
तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरन्तौ
सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ।
कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
बद्धाञ्जली विरजसाविदमूचतुः स्म ॥
वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
हस्तौ च कर्म्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूवरसादनम् ।
संजातो मयि भावो वामीप्सितः परमोऽभवः ॥
श्रीशुक उवाच ।
इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
बद्धोलूखलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥

यमली, स्त्री, (यमल+स्त्रियां ङीष् ।) चोटिकाद्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटी शाटीपर्य्याये हेमचन्द्रेण गणिता सैव चोटिका ॥

यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्वलः ।
पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

यमव्रतं, क्ली, (यमस्य धर्म्मराजस्येव व्रतम् ।) राजधर्म्मविशेषः । स तु पक्षपातं विना पानिनां शासनरूपः । इति पुराणम्

यमस्वसा, [ऋ] स्त्री, (यमस्य स्वसा भगिनी ।) यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥ (यदुक्तं हरिवंशे आर्य्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ३ ।
"जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः क्षमा दया ।
ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी ॥")

यमानिका, स्त्री, (यमानी+स्वार्थे कन् ।) यमानी । तत्पर्य्यायः । अजमोदा २ उग्रगन्धा ३ ब्रह्मदर्भा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥
"चत्वारि यमान्याम् । यमानी द्विविधा एका

तत्रयमानी सा स्वल्पभोज्या इत्येव ख्याता ।
अपरा यमानी इत्येव ख्याता अविश्रुतान्
दरापी तु मुभति । कश्चित्तु अजमोदेन्दिय
वनयमान्यौ ब्रह्मदर्भादिरिव यमान्यामित्याहुः ।
उग्रगन्धाजमोदाख्या स्मृता चैवयमानिका
इति । यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च
यमानिका । इति च रत्न । यच्छति विर-
मति निवर्त्तते अग्निमान्द्यमनया यमानी । यमी
उ विरतौ नाम्नोति अनट् इप यमानी स्वार्थे
क यमानिका यमानौ पञ्चमवर्गपञ्चममध्या ।
यवानीति अन्त स्यचतुर्थमध्या इति कश्चित ।'
इति भरत ॥ * ॥ अस्या गुणा । कृष्ठशूल
नाशित्वम् । हृद्यत्वम् । पित्ताग्निकारित्वम् ।
वायुकफक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

यमानी, स्त्री (यच्छति विरमति निवर्त्तते अग्नि-
मान्द्यमनयेति । यम + करणे ल्युट् । ङीष् ।
पृषोदरादित्वात् साधु ।) यमानिका । इति
शब्दरत्नावली । (पर्य्यायोऽस्या यथा,
'यमानी दीपनी दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यमान्तक, पु (यमस्यान्तक । मृत्युञ्जयत्वादस्य
तथात्वम् ।) शिव । इति शब्दरत्नावली ।
(यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रह । वैवस्वत
कालौ । यथा महाभारते । २ । १० । १५ ।
'तेजसा सूर्य्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसम ।
यमान्तकसम क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपम ॥'
'यमो वैवस्वत अन्तक काल ।' इति तट्टी
कायां नीलकण्ठ ॥)

यमी, स्त्री यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेष ।
(यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ९ ।
"तृतीया वडवामेके तासां सञ्ज्ञासुतास्त्रय ।
यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु ॥")

यमुना स्त्री, (यमयतीति । यमि + "अजियमि
शीङ्भ्यश्च ।" उणा० ३ । ६१ । इति उनन् ।
टाप् ।) दुर्गा । यथा —
"सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
ददाति चेप्सितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ॥
सङ्गमाद्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ।
यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥ * ॥
(यच्छति विरमति गङ्गायामिति ।) नदी
विशेष । सा तु हिमालयदक्षिणदेशान्नि
र्गत्य प्रयागे गङ्गायां मिलिता । तत्पर्य्याय ।
कालिन्दी २ सूर्य्यतनया ३ शमनस्वसा ४ ।
इत्यमर ।१।१०।३२। तपनतनूजा ५ कलिन्द
कन्या ६ यमस्वसा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्द
नन्दिनी १० यमनी ११ यमी १२ । इति
शब्दरत्नावली । कलिन्दशैलजा १३ सूर्य्य
सुता १४ । इति जटाधर ॥ (यथा,—
"गङ्गा सरस्वती शोणयमुना सरयू सखी ।
वेणा इरावती गौरी उत्तरात पूर्व्ववाहिनी ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अस्या जलगुणा । पित्तदाहवमनश्रमापहत्वम् ।
स्वादुत्वम् । वातजनकत्वम् । पावनत्वम् । वह्नि
दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । बलप्रदत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी ।
यथा —
'सावर्णिर्मनुरुक्तो तु सप्ता धारः प्रकारः ह ।
अन्यानि भविता लोके मनु सावर्णिकान्तरे ॥
भ्राता शनैश्चरश्चास्य ग्रहत्व स तु लब्धवान् ।
तयार्यवीयसी या तु यमस्वसा यशस्विनी ।
अभवत् सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी ॥"
इति वह्निपुराणे सावर्ण्योपाख्यानम् ॥ * ॥
सा च वृन्दावन सुषुम्नाख्या परा शक्ति । यथा,
श्रीभगवानुवाच ।
'इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
अत्र ये पशव पक्षिवृक्षा कीटा नराधमा ।
ये वसन्ति ममाधिष्ठे मृता यान्ति ममान्तिकम् ॥
अत्र या गोपकन्याश्च निवसन्ति ममालये ।
योगिन्यस्तास्तु एवं हि मम सेवा परायणा ॥
पञ्चयोजनमेवैव हि वनं मे देहरूपकम् ।
कालिन्दीयं सुषुम्नाख्या परमामृतवाहिनी ॥'
इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्याय ॥ * ॥
अस्या जलस्य कज्जलसंशकारण यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"यदा दक्षसुता ब्रह्मन् । सती याता यमक्षयम् ।
विनाश्य दक्षयज्ञ च विचचार त्रिलोचन ॥
ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्प कुसुमायुध ।
अपत्नीक तदास्त्रेण उन्मादेनाभ्यताडयत ॥
ततो हर शरेणाथ उन्मादेनाभिताडित ।
विचचार तदोन्मत्त काननानि सरांसि च ॥
स्मरन् सती महादेवस्तथोन्मादेन ताडित ।
न शर्म्म लेभे देवेश बाणविद्ध इव द्विप ॥
तत पपात देवेश कालिन्दीसरित मुने ।
निमग्ने शङ्करे चापो दग्धा कृष्णत्वमागता ॥
तदाप्रभृति कालिन्द्या भृङ्गाञ्जननिभ जलम् ॥"
इति वामने ६ अध्याय ॥ * ॥
ज्यैष्ठशुक्लद्वादश्यादिष्वस्यां स्नानपिण्डदानफल
यथा,—
'ज्यैष्ठशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासलिले स्नात पुरुषो मुनिसत्तम ।
ज्यैष्ठामूलामले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत ॥
समभ्यर्च्याच्युत सम्यक मथुरायां समाहित ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकल फलम् ॥
ज्येष्ठामूले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्द्दनम् ।
धन्यो न पिण्डनिर्व्वाप यमुनायां प्रदास्यति ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्याय ॥

यमुनाजनक, पु (यमुनाया जनक ।) सूर्य्य ।
इति हेमचन्द्र । २ । ९ ॥

यमुनाभिद् [द्] पु, (यमुनां भिनत्तीति । भिद +
क्विप् ।) बलदेव । इति हेमचन्द्र । २।१३८ ॥
(एतद्वृत्तान्तस्तूक्त यथा, हरिवंशे । १०२ ।
२४—२६ ।
"स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम् ।
चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥
सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया ।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी ।
सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता ॥')

यमुनाभ्राता, [तृ] पु, (यमुनाया भ्राता ।)
यम । इत्यमर । १ । १ । ६१ ॥

यमेरुका स्त्री (यम ईरयति प्रेरयतीति । ईर +
बाहुलकात् उक । टाप् ।) दक्काया । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

ययाति, पु, नहुषराजपुत्र । तत्पर्य्याय । नाहुषि
२ । इति त्रिकाण्डशेष । नाहुष ३ । इति
जटाधर । तस्योपाख्यान यथा —
"नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् षडेव धार्म्मिकान् ।
यतिर्ययाति सयातिरायाति पञ्चमस्तथा ॥
स्वयातिर्मेघयातिश्च षडेते वंशवर्द्धना ।
ययातिरकरोद्राज्य धर्म्मैकशरणस्तदा ॥
शर्म्मिष्ठा तस्य भार्य्याभूत् दुहिता वृषपर्व्वण ।
भार्गवस्यात्मजा तद्वद्देवयानी च सुव्रता ॥
ययातिर्देवयान्यान्तु पुत्रावजनयन्नृप ।
यदुञ्च तुर्व्वसुञ्चैव शक्रविष्णू इवापरौ ।
तस्मादेव तु राजर्षे शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी ।
द्रुह्युञ्चानुञ्च पूरुञ्च त्रीन् कुमारानजीजनत ॥
तत काले च कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवरूपिण ।
क्रीडमानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
किन्नामधेय गोत्र वः पुत्रका । ब्राह्मण पिता ।
विब्रूत मे यथातथ्य श्रोतुमिच्छामि त द्रुतम् ॥
तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
श्रुत्वा च तत्त्वतो देवी शर्म्मिष्ठामिदमब्रवीत ।
ममाधीना सती कस्मात्कार्षीर्विप्रियं मम ॥
शर्म्मिष्ठोवाच ।
यदा त्वया वृतो राजा वृत एव तदा मया ।
त्वत्तो हि मे पूज्यतमो राजर्षि किं न वेत्सि
तत ॥
शौनक उवाच ।
श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्य देवयान्यब्रवीदिदम् ।
राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया कृतम् ॥
अभिद्रुवन्ती किञ्चिच्च राजानं साश्रुलोचना ।
अचिरादेव सम्प्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिके ॥
देवयान्युवाच ।
शर्म्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्व्वण ।
त्रयोऽस्यां जनिता पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात । ब्रवीमि व ॥
शुक्र उवाच ।
धर्म्मज्ञ सन् महाराज । योऽधर्म्ममकृथा प्रियम्
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ।
ययातिरुवाच ।
ऋतुकामो स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचित
नोपैति स च धर्म्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधै ॥

अधर्म्मभयसंविग्नः शर्म्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥
अहमो यौवनस्थाहं देवयान्या भृगूद्वह ! ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरेयं मा विशेत माम् ॥
शुक्र उवाच ।
नाहं मृषा ब्रवीम्येतन् जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ! ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्मै संक्रामय यदीच्छसि ॥
वयो दास्यति पुत्त्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥”
इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।
“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
पुत्त्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा सम्प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुरुवाच ।
सन्ति ते बहवः पुत्त्रा मत्तः प्रियतरा नृप ! ।
जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ ! पुत्त्रमन्यं वृणीष्व वै ॥
ययातिरुवाच ।
यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापान्मातुलसम्बन्धात् दुष्प्रजा ते भविष्यति ॥
तुर्व्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्त्रक ! ॥
तुर्व्वसुरुवाच ।
न कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥
ययातिरुवाच ।
यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्व्वसो ! तव यास्यति ॥
द्रुह्यो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्राणि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥
द्रुह्युरुवाच ।
न गजं न रथं चाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते वरस्त्रियम् ।
नारोगश्चास्य भवति तां जरः न कामये ॥
ययातिरुवाच ।
यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् द्रुह्यो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते
क्वचित् ॥
अनो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥
अनुरुवाच ।
जीर्णः शिशुरिवादत्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नैव कामये ॥
ययातिरुवाच ।
यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तो यस्तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥
पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्त्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
कायस्योशनसः शापात् च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥
पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
किञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
शौनक उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्थ त्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वचः ॥
ययातिरुवाच ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्व्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥”
इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।
“पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चचार विषयान् सुखी ॥
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्त्रमुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौ-
वनम् ॥
राज्यञ्चापि गृहाणेदं यत् त्वयोपकृतं पुरा ॥
शौनक उवाच ।
एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्त्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥”
इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

ययीः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तैरिति । या + “यापोः कित् द्वे च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः द्वित्वञ्च ।) महादेवः । इत्युणादिकोषः । १ । ३५४ ॥ (याति द्रुतं गच्छतीति । अश्वः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

ययुः, पुं, (यातीति । या + “यो द्वे च ।” उणा० १ । २२ । इति उः द्वित्वञ्च । यजन्त्यनेनेति । यज + उः । पृषोदरादित्वात् जस्य यत्वमित्यमरटीकायां रघुनाथः ।) अश्वमेधीयाश्वः । सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥

यवः, पुं, (यूयते अम्भसा इति । यु मिश्रणे + अप् ।) स्वनामख्यातशूकधान्यम् । तत्पर्य्यायः । सितशूकः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १५ ॥ शितशूकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ मेध्यः ४ दिव्यः ५ अक्षतः ६ कञ्चुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरगप्रियः १० शक्तुः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम् १३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वञ्च । अशूकसुख्ययवगुणाः । बलप्रदत्वम् । हृद्यत्वम् । नृणां बहुवीर्य्यपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“यवः कषायमधुरो बहुवातशकृद्गुरुः ।
रूक्षः स्थैर्य्यकरः शीतो मूत्रमेदकफापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
(अपि च ।
“यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं
प्रवद्धमूत्रो बहुवातवर्च्चाः ॥
स्थैर्य्याग्निमेधा स्वरवर्णकृच्च
स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
मेदो मरुत्तृड्हरणोऽतिरूक्षः
प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥
एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
विद्याद् यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
“रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्य्यकृत् सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥
रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवः स्मृतः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
“क्वचिद्वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थे सन्देहे ।
‘वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥’
इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः ।” इति शब्दशक्तिप्रकाशिकायां नैमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्ये यवानामेव मुख्यत्वम् । यथा, —
“हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्रवगौरादिसर्व्वालाभेऽपि वर्ज्जयेत् ॥”
इति कात्यायनसंहिता । ९ । १० ॥
नवयवागमे तैरवश्यं श्राद्धं कार्य्यं अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । यथा, —
“नक्षत्रग्रहपीड़ासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
इच्छाश्राद्धानि कुर्व्वीत नवशस्यागमे तथा ॥
इति विष्णुपुराणात् वक्ष्यमाणबहुतरवचनेषु नवान्नश्रुतेः नवान्नागमत्वेनैव निमित्तं लाघवात् ।
अमावस्यास्तिस्रोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्द्ध कृष्णा
त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति श्राद्धतत्त्वे नवान्नश्राद्धे ॥)
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धान्यमानरूपः । इति शुभङ्करः ॥ षट्सर्षपपरिमाणात्मकश्च । यथा, —
“जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिख्या लिख्याषड्भिश्च सर्षपः ।
षट्सर्षपैर्यवस्त्वेको गुञ्जैका तु यवैस्त्रिभिः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥
अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा, —
“तर्ज्जनीमूलसंस्थौ यवौ पुत्त्रार्थदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवश्चैवाङ्गुष्ठेऽपूर्व्वधनप्रदः ॥”
अपि च सामुद्रके ।
“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।
तदान्यसञ्चितं द्रव्यं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्णञ्च दृश्यते
तदा पितामहादीनामर्ज्जितं लभते धनम् ॥”
(पूर्व्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । ३१ । “एकत्रिंशतास्तुवत प्रजा अस्रुज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।” “यवाः पूर्व्वपक्षाः अयवाः अपरपक्षाः ।” इति तट्टीकायां महीधरः ॥)

यवक पुं (यवप्रकार। यव+"स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन्।"५।४।३। इति कन्।) यव। इत्यमरटीकायां रामाश्रम। (यथा —
"यवका श्यामका धान्यायानैषधकाश्च।
धान्येन धान्यं कुर्वन्त्युदकार गुणा गुणै॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

यवक्य त्रि (यवकानां भवन क्षेत्रमिति। यवक+ "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।" ५।२।१। इति यत्।) यवभवनोचितदेशम्। इत्यमर। २। ६।७॥

यवक्षार पुं (यवजात क्षार। शाकपार्थिव वत् समास।) क्षारविशेष। यथा —
"सर्जिकायवक्षारस्फटिकादिस्तु एव काचवत् मत्ते।
वहुल प्राय सब तहि महादाहकक्रमाम्॥"
इति रत्नावली॥

तत्पर्याय। यवाग्रज २ पाक्यम् ३। इत्यमर। २।९।१०८॥ यवसार ४ यवशूक ५ क्षारक ६ रेचक ७ यवनालज ८। इति शब्दरत्नावली॥ शास्त्रशूक ९ क्षार १० सत्य ११ नौन्द्रस १२ यवनालज १३ इति रत्नमाला॥ यवज १४ यवशूकज १५ यवाह्व १६ यवाग्रजम् १७। अस्य गुणा। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातो दराग्निमान्द्यत्वम्। आमशूलाश्मरकण्ठरोगविषदोषहरत्वम्। सरत्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥ अथ क्षारगुणास्यावपाण्डुशोषाह्वरोगानाय ... इति र जवसम। (तथा च।
"य स्य क्षारो यवक्षारो यवशूको यवाग्रज।
यवक्षारो लघु स्निग्ध सुसम्यो वह्निदीपन॥
निहन्ति ... मेहदानान्दू ...
प्रायामिरुहलीमूत्रानाहघ्रायादूमयान्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

यवक्षोद पुं (यवानां क्षोद।) यवचूर्णम्। तत्पर्याय। सिक्थम् २। इति हेमचन्द्र॥

यवक्षार पुं (यव) सदृ स्फटिक। एवावराङ्गि ... यव ... ।) यवतक्र। इति शब्दरत्नावली। यवक्षोदा इति भाषा॥

यवज पुं (यव जायते इति। जन्+ड।) यवक्षार। इति रत्नमाला॥ (यथा स्य पर्याय
"यवशूका यवक्षारो यवशूको यवाग्रज।
क्षारश्चोत्तमोत्तरसो यवजो यवनालज॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
यवानी। इति राजनिघण्टः॥

यवक्षोदज स्त्री (यवक्षोदादुद्भवोऽस्य।) मरवीरम्। इति राजनिघण्टः॥

यवतिक्ता स्त्री लताविशेष। शङ्खिनीति यवेची इति ख्याता। (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अ
"यवतिक्ताह्वेन ...
... यवतिक्ता ॥")
तत्पर्याय। महातिक्ता २ शङ्खिनी ३ ... ४ ... ५ ... ६ ... ७ ... ८ ... ९ ... १०

यशस्विनी ११ माहेश्वरी १२ तिक्तयवा १३ यावी १४ तिक्ता १५। अस्या गुणा। सतिक्तत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। क्रमिकुष्ठविषदोषसन्नाशित्वम्। रेचनत्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥

यवतैल क्ली (यवनिर्मित तैलम्।) यवचूर्णादिपक्वतैलविशेष। तत्प्रकार गुणाश्च।
"यवचूर्णाढकक्वाथे मञ्जिष्ठाद्यपलेन तु।
तैलप्रस्थ प्रलयो काञ्जिके साधितो जयेत्।
ज्वर दाह महावेगमङ्गानाश प्रदर्शनम्॥"
इति सुखबोध॥

यवद्वीप पुं, (यवनामा द्वीप इति मध्यपदलोपिकर्मधारय।) उपद्वीपविशेष। यावा इति भाषा। यथा —
"यत्नवन्तो यवद्वीप सप्तराज्योपशोभितम्।
सुवर्णरूप्यक द्वीप सुवर्णाकरमण्डितम्॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे ४० सर्ग॥ अत पर यत्नवन्तो भूत्वा सप्तराज्योपशोभित यवद्वीप तथा सुवर्णद्वीप विचेतयमिति शेष। सुवर्णाकरमण्डितमिति सुवर्ण कुर्वन्ति ये तै शोभितम्।" इति रामायणतिलकनामटीका॥

यवन पुं देशविशेष। (यथा मात्स्ये।१२०।४३।
"तान् देशान् प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च सर्वश।
सशैलान् कुकुरान् रौक्षान् बर्बरान् यवनान् खसान्॥")
वेग। वेगाधिकाश्व। इति मेदिनी॥ गोधूम। मर्जितरूयम्। तुरुष्क। इति राजनिघण्टः॥
(यौति मिश्रीभवतीति। यु+ "युयुवृभ्यो युच्।" उणा० २। ७३। इति युच्।) जातिविशेष। इति शब्दरत्नावली॥ स तु यवन ययातिपुत्रतुर्वसुवंश्य। यथा —
"यदोस्तु जाता यादवास्तुर्वसोर्यवना सुता।
द्रुह्योस्तु तनया भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातय।
पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव॥"
इति मात्स्ये ३४ अध्याय॥

सगरराजनैर्याः सर्वभिरोमुण्डन सर्वधर्मराहित्यञ्च तत्र त चाजधर्मपरित्यागात म्लेच्छत्वं ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात यवन भोजन मासाङ्क्षेत्रोभयजातिवाचक। यवनशब्दश्चवन ... रघुवंशटीकायां मल्लिनाथ ... ॥ अवयवादीनां सर्वधर्मराहित्ययुक्त हरिवंशे। यथा —
"सगरस्तां प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्य निशम्य च।
धर्म जघान तेषां वै वेषान्यत्व चकार च॥
अर्ध शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत्।
यवनानां शिर सर्व काम्बोजानां तथैव च॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवा श्मश्रुधारिण।
निःस्वाध्यायवषट्कारा कृतास्तेन महात्मना॥
शका यवनकाम्बोजा पारदा पह्लवास्तथा।
कोलसर्पा महिषका दार्वाश्चोला सकेरला॥
सर्वे ते क्षत्रियास्तात धर्मस्तेषां निराकृत।
वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना॥"

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां सर्व स्व नाशिनामिति। अत्र यवनशब्दस्तद्देशोद्भव वाची यवनान्तनीयामि। अयमो देशविशेषो रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानप्रमाणात्। तेषां म्लेच्छत्वमुक्तं विष्णुपुराणे। तथा हि तान् यवनादीनुपक्रम्य। ते चात्मधर्मपरित्यागात् म्लेच्छत्व ययुरिति। बौधायन।
"गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते।
सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

यवनादीनां राज्यकाले यथा —
"सप्त गर्दभिनश्चापि शकाश्चाष्टादश स्मृता।
यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुषाराश्च भविष्यति॥
अष्टौ ते यवना राज्य वर्षाणां परिसंख्यया।
भोक्ष्यन्त्यशीति तद्वच्च येऽपि गर्दभिन स्मृता॥
शतानि त्रीणि वर्षाणां द्वाशीतीनि शतानि वै।
शकानां राज्यकाल स्याद्दश विप्रा निबोधत॥
शतसाहस्रं चतुर्दश वर्षाणां राज्यभागिन।
मरुण्डानां सुता काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति ते महीम्॥
मरुण्डा वृषले सार्धं तथान्ये म्लेच्छसम्भवा।
भोक्ष्यन्ति राज्यं प्रायेण भविष्ये नात्र संशय॥
शतानि त्रीणि वर्षाणां मौना राज्यसम स्मृता।
अश्नन्ति मार्गसेनास्तु ते प्रति परिसंख्यया।
शताद्ध्र्वमथ तथा राज्य भोक्ष्यन्ति ते नृपा।
सप्तवर्षेस्तु वर्षाणि द्यशीतीनान्तत स्मृता॥
तेषु चहणेषु कालेषु तत किलकिला नरा।
भविष्यन्तीह यवना धर्मत कामतोऽर्थत॥
तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या म्लेच्छाश्च सर्वश।
विपर्ययेण वर्तन्ते क्षययिष्यन्ति वै प्रजा॥
लुब्धाश्चानृतवादाश्च भविता नराश्च नृपा।
तथा यतीन पर्याये प्रकृत्यनुगामिनता॥
तदात्र सम्प्रवर्तन्ते कालेन महता तत।
कल्किना ताडिता सर्वे आर्या म्लेच्छाश्च सर्वश॥
अधार्मिकाश्च ये सर्वे पापकाश्चैव सर्वश।
मुक्ते कृतयुगस्यादौ वै सत्यादिवेद च वै कलौ॥"
इति ब्रह्माण्डपुराणे १६ अध्याय॥

मुनिविशेष। यथा,—
"जात इति श्रूयते यस्मि
काष्ठौ च मर्गो यवनो द्याख्यम्।
अश्वारूपमाद्य किल भानुरिष्य
प्रत विवादे सुरकामपि॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कालयवनानुमन्तिर्यथा —
श्रीपराशर उवाच।
"गार्ग्यं गोष्ठे द्विजं श्याल षण्ढ इत्युक्तवान् द्विज।
यदूनां सिद्धौ सर्वं जहसुर्यादवास्तत॥
तत कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेत्य स।
सुतमिच्छन् तपस्तेपे यदुचक्रभयावहम्॥

आराधयन्महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयन् ।
ददौ वरञ्च तुष्टोऽस्मै वर्षे द्वादशमे हरः ॥
सभाजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः ।
तद्योषित्सङ्गमाच्चास्य पुत्त्रोऽभूदलिसन्निभः ॥
तं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः ।
अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥
स च वीर्य्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् ।
पप्रच्छ नारदस्तस्मै कथयामास यादवान् ॥
म्लेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैः सोऽभिसंवृतः ।
गजाश्वरथसम्पन्नैश्चकार परमोद्यमम् ॥
प्रययौ चाव्यवच्छिन्नं छिन्नयानो दिने दिने ।
यादवान् प्रति सामर्षो मैत्रेय मथुरां पुरीम् ॥
कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षपितं यादवं कुलम् ।
यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥
मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली ।
हन्ता तदिदमायातं यदूनां व्यसनं द्विधा ॥
तस्माद्दुर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्ज्जयम् ।
स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥”
“इति सञ्चिन्त्य गोविन्दो योजनानि महोदधिम् ।
ययाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्म्ममे ॥
मथुरावासिनो लोकांस्तत्रानीय जनार्द्दनः ।
आसन्ने कालयवने मथुराञ्च स्वयं ययौ ॥
बहिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः ।
निर्जगाम स गोविन्दो ददृशे यवनश्च तम् ।
स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो नृपः ।
अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
यत्र शेते महावीर्य्यो मुचुकुन्दो नरेश्वरः ॥
सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
पादेन ताड़यामास कृष्णं मत्वा स दुर्म्मतिः ॥
दृष्टमात्रश्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना ।
तत्क्रोधजेन मैत्रेय ! भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥

यवनः, त्रि, (यौतीति । यु + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । २ । १३४ । इति ल्युः ।) वेगी । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६५ ।
“तमश्ववारा यवनाश्वयायिनं
प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥”)

यवनद्विष्टः, पुं, (यवनैर्द्विष्टः । हिङ्गुप्रियत्वात् तथात्वम् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवनप्रियं, क्ली, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥ (विवरणमस्य मरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यवनाचार्य्यः, पुं, (यवनो नामाचार्य्यः ।) ज्योतिःशास्त्रकर्त्तृमुनिविशेषः । इति वराहमिहिरः ॥

यवनानी, स्त्री, (यवनानां लिपिः । “यवनाल्लिप्याम् ।” ४ । १ । ४९ । इति वार्त्तिकोक्त्या ङीष् आनुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

यवनारिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवनोऽरिर्यस्येति वा ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यवनालः, पुं, (यवानां नाला इव नाला यस्य ।) धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । योनालः २ जूर्णाह्वयः ३ देवधान्यम् ४ जोन्नाला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १५ अध्याये ।
“यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
स्वेदयित्वा ततः पश्चाद्घर्षयेत् कुशलो भिषक् ॥”)

यवनालजः, पुं, (यवानां नालेभ्यो जायते इति । जन् + डः ।) यवक्षारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“क्षारस्त्वोद्ग्रस्तौद्गारसो यवजो यवनालजः ॥”)

यवनिका, स्त्री, (युनात्याच्छादयत्यनया । यु + ल्युट् । ङीप् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्यमरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा, भागवते । १ । ८ । १९ ।
“मायायवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययम् ।
न लक्ष्यसे मूढ़दृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥”)

यवनी, स्त्री, (यूयते पच्यते भुक्तमनया । यु + ल्युट् । ङीप् ।) यवानीनामकौषधिभेदः । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति । यवन + ङीष् ।) यवनभार्य्या ॥ (यथा, रघुः । ४ । ६१ ।
“यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥”)

यवनेष्टं, क्ली, (यवनानां इष्टम् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् । गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लशुनः । राजपलाण्डुः । निम्बः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
“पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यवप्रख्या, स्त्री, (यव इति प्रख्या यस्याः ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
“यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
पीड़का श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥”
यवाकारा मध्ये स्थूला प्रान्ते कृशा ॥ तच्चिकित्सा यथा,—
“अन्नालजीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत् ,
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ।
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”

यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामांसी । कुटजः । इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
“कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥) प्लक्षवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

यवमध्यं, क्ली, (यववत् मध्यं यस्य ।) चान्द्रायणप्रभेदः । यथा,—
“शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा ।
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(पुं, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३ । ६ । १ । ९ ।
“यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति ॥”
यवाकारमध्ये, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये ।
“शरावनिम्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
एवंप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥”)

यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव + “असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।” ४।३।१४९ । इति मयट् ।) यवनिर्म्मितः । यवशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । २ । २ । ३ । १३ ।
“अर्कपलाशाभ्यां यवमयमपूपं कृत्वा यत्राहवनीयमाधास्यन् भवति तन्निदधाति ॥”)

यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य ।) यवक्षारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवक्षारशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

यवशूकः, पुं, (यवानां शूकः कारणत्वेनास्त्यस्य । अर्श आद्यच् ।) यवक्षारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
“यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः ।
क्षारस्त्वोद्ग्रस्तौद्गारसो यवजो यवनालजः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् + डः ।) यवक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य यवक्षारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यवसं, क्ली, (यौतीति । यु + “वहियुभ्यां णित् ।” उणा० ३ । ११९ । इत्यसच् । संज्ञापूर्व्वकत्वान्न वृद्धिः ।) तृणम् । घासः । इत्यमरः ।२।४।१६७॥ (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
“तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥”)

यवसुरं, क्ली, (यवनिर्म्मिता सुरा । “सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च ।” लिङ्गानुशासने नपुंसकाधिकारे १२ । इति क्लीवत्वम् ।) यवजातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्र्यते इति । यु + “स्रुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः ।” उणा० ३।८१। इति आगूच् ।) षड्गुणजलपक्वघनद्रवद्रव्यविशेषः । याउ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उष्णिका २ श्राणा ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २ । ९।५० ॥ “यूयते मिश्र्यते यावागूः यु ल मिश्रणे नाम्नीति आगूः गुणः । ओषति हिनस्ति ज्वरादिरोगं उष्णिका उष ष वाधे दहि पूर्व्वेण निक् । श्रायते पच्यते स्म श्राणा श्रा ल पाके क्तः मुख्यादोदिति नः । विलिम्पति विलेपी लिप लिपौ शप ष लेपे पचादित्वादन् । नदादित्वात् ङीप् । तरति प्लवति तरला त तरेऽभिभवे बुल्यां नाम्नीति अलः ।

'यत्र पञ्चगुणे साध्ये विलेपी च चतुर्गुणे ।
मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागू षड्गुणेऽम्भसि ।
इति वैद्यकोक्तो भेद इह नास्ति ।" इति तट्टी
कायां भरत । अस्या गुणा ।
'यवागूर्ज्वरहन्त्री लघ्वी वस्तिविशोधनी ।
अतीसारे ज्वरे दाहे हिता वह्निप्रदीपनी ।"
इति राजवल्लभ ।
(अथास्या गुणा लक्षणञ्च ।
'सन्दीपनी स्वेदकरी यवागू
सम्पाचनी दोषमलामयानाम् ।
सन्तर्पणी धातु बलेन्द्रियाणां
शस्ता भवेत् सा ज्वररोगिणाञ्च ।
भागैकञ्च भवेत्तत्र द्विभागं जलं क्षिपेत् ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् ।
धान्यकस्य समांशानि पिष्ट्वा श्वेतांश्च तण्डुलान् ।
सम्बुद्धा शिथिला किञ्चित् सा यवागूर्निगद्यते ।
यवागूमुपभुञ्जानो जनो नार्त्तिमवाप्नुयात् ।
शाकमांसफलैर्युक्ता यवागूः स्याच्च दुर्ज्जरा ।"
इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ।
'यावागू षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कृशरा घना ।
यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ।"
इति मध्यखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ।)

यवाग्रज, पु (यवाग्रात् जायते इति । जन्+ड ।)
यवक्षार । इत्यमर । २ । ६ । १०८ ।
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पाक्य क्षारो यवक्षारो यावशूको यवा-
ग्रज ।")
यवानी । इति राजनिर्घण्ट ।

यवाग्ग, त्रि, (यवेन वेगेन अजिति क्षीपतीति ।
अज्+अच् ।) वेगी । इति मेदिनी । गे, १११ ।

यवानिका, } स्त्री (दुष्टो यव । 'यवाद्दोषे ।"
यवानी, } ४ । १ । ४९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
ङीष आनुगागमश्च । पक्षे स्वार्थे कन् ।)
ओषधिभेद । योयानि इति भाषा । तत्पर्याय ।
दीप्यक २ दीप्य ३ यवसाह्व ४ यवाग्रज ५
दीपनी ६ उग्रगन्धा ७ वातारि ८ भूकद
म्बक ९ यवज १० दीपनीय ११ शूलहन्त्री १२
यवानिका १३ उग्रा १४ तीव्रगन्धा १५ ।
अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण
त्वम् । वातार्श श्लेष्मशूलाध्मानक्रिमिच्छर्दिनाशि
त्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । अपि
च । अथ यवान्या नामगुणा ।
"यवानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भाऽजमोदिका ।
सैवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाह्वया ।
यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघु ।
दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिप्रणुत् ।
अथ अजमोदाया नामानि गुणाश्च ।
अजमोदा खराश्वा च मायूरी दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ।
अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातहृत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघु ।
नेत्रामयकृमिच्छर्द्दिहिक्कावस्तिरुजो हरेत् ।
अथ खुरासानीयवानीनामगुणा ।
पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणै ।
विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी
गुरु ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

यवापत्य क्ली, (यवस्यापत्यम् । तज्जातत्वात्तथा-
त्वम् ।) यवक्षार । इति राजनिर्घण्ट ।

यवाम्लज क्ली, (यवाम्लाभ्यां जायते इति । जन्+
ड ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्ट ।

यवास, पु, (यौतीति । यु+'अतस्यक्षीति ।"
उणा० ३।२। इत्यादिना आस ।) दुरालभा ।
यथा,—
"यासो यवासो दुस्पर्शो धन्वयासो दुरालभा ।"
इति रत्नमाला ।
खदिरभेद । यथा —
"कण्टकी बालपत्रश्च यवास खदिरस्तथा ।"
इति शब्दमाला ।
यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेष । तत
पर्य्याय । यास २ बहुकण्टक ३ अल्पक ४
क्षुद्रेङ्गुदी ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ बाल
पत्र ८ विषघ्न ९ कण्टकालुक १० त्रिक
र्णिका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्य
गुणा । मधुरतिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तार्त्ति
दाहनाशित्वम् । बलदीपनकारित्वम् । तृष्णा-
कफच्छर्दिविसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ।

यवासक, पुं, (यवास+स्वार्थे कन् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते उत्तर
तन्त्रे ३९ अध्याये ।
"पयकास कसमाप पाषमूलानमारसति ।
गुडयोचिपलावासात्रायमाणायवासके ।")

यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन कृता शर्करा ।
शाकपार्थिववत् समास ।) यवासरसघटित
शर्करा । तत्पर्याय । सुधामोदक २ मोदक ३
तवराज ४ खण्डसार ५ खण्डज ६ खण्ड
मोदक ७ । अस्या गुणा । अतिमधुरत्वम् ।
पित्तश्रमहरपित्तत्वम् । हृद्यत्वम् । विदाह
मूर्च्छार्त्तिभ्रान्तिशान्तिकरत्वम् । सरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ।
'यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्म
हरी सरा चेति ।")

यवासा, स्त्री, (यवास+टाप् ।) गुण्डासिनीतृणम् ।
इति राजनिर्घण्ट ।

यवाह्व, पु (यवमाह्वयति स्वकारणत्वादिति । आ
+ह्वे+क ।) यवक्षार । इति राजनिर्घण्ट ।
(यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
'यवाह्वगौरिकोन्मिश्रे मादलेप प्रशस्यते ।"
गुणादिविशेषोऽस्य यवक्षारशब्दे विज्ञेय ।)

यविष्ठ त्रि, (अयमेषामतिशयेन युवा इति ।
युवन्+इष्ठन् ।"स्थूलदूरेति । यणादिलोपगुणौ ।)
अतिशययुवा । (यथा, ऋग्वेदे । १।१४०।२।
"बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ ।")
कनिष्ठभ्रातरि, पु । इति हेमचन्द्र । ३।११६ ।
(त्रिष्वपि । यथा, भागवते । ३ ।२ । ५ ।
"भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान् विबन्धून्
प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ।")

यवीयान्, [स्] त्रि (अयमनयोरतिशयेन युवा ।
युवन्+'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।"
५।३।५७ । इति ईयसुन् ।) कनिष्ठ । (यथा,
मनौ । २ । १२८ ।
"अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो
भवेत ।'
अतिशय युवा । इति मेदिनी । से ६१ ।

यवोत्थ, क्ली, (यवेभ्य उत्तिष्ठतीति । उद्+स्था
क ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्ट ।

यव्य, त्रि, (यवानां भवनं क्षेत्रम् । यव+"यव-
यवकषष्टिकाद् यत् ।" ५।२।३ । इति यत् ।)
यवादिभवनोचितक्षेत्रम् । तत्पर्याय । यव
क्यम् १ यविकम् २ । इत्यमर । २ । ९ । ७ ।
यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द
रत्नावली । (यवेभ्यो हितम् । यव+"उगव
यवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।" ५ । १ । ७ । इति
यत् । यवहित । इति व्याकरणम् ।)

यव्य, पुं, (यवेभ्यो हित । यव+यत् ।) मास ।
यथा —
"यव्यद्वय श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वला ।
तासु स्नान न कुर्व्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगा ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गामाहात्म्यम् ।
(स्त्री, नदीभेद । यथा, ऋग्वेदे । ८।९८।८ ।
"वार्त्रत्या यव्याभिर्व्वर्द्धन्ति शूरब्रह्माणि ।"
"यव्याभि नदीभि । अवनय यव्या इति
नदीनामसु पाठात् ।" इति तद्भाष्ये सायण ।)

यश, [स्] क्ली (अश्नुते व्याप्नोतीति । अश+
"अशेर्देवने युट् च ।" उणा० ४ । १९० । इत्य
सुन् युट् च ।) सुख्याति । तत्पर्याय । कीर्त्ति
२ समज्ञा ३ । इत्यमर ।१।६।११ समाख्या ४
कीर्त्तना ५ अभिख्यानम् ६ आख्या ७ समञ्चा
८ । इति शब्दरत्नावली ।
"दानादिप्रभवा कीर्त्ति शौर्य्यादिप्रभवं यश ।"
इति माधवी ।
अतएव यश कीर्त्त्योर्भेदस्यापि दर्शनात् यश -
कीर्त्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति । इति
कस्यचित प्रयोग । जीवत ख्यातिर्यशो मृतस्य
ख्याति कीर्त्तिरिति केचित् । तन्न साधु कीर्त्तिस्त
नूप दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ।' इत्यमरटीकायां
भरत । कीर्त्तिनाशे दोषो यथा —
"हन्ति य परकीर्त्तिञ्च स्वकीर्त्ति मानवाधम ।
स हतत्र इति ख्यातस्तत्पुनश्च निशामय ।
अन्धकूपे पतेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ।
कीटैर्नकुलमानैश्च भक्षित सतत नृप ।
तप्तक्षारोदकं पापी नित्य पिबति खादति ।
तत सर्पो जन्म सप्त काक सप्त तत शुनि ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४९ अध्याय ।

(अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५२ । ११ ।
"वयं स्याम यशसो जनेषु ।"
"यशसः कीर्त्तेरन्नस्य वा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ त्रि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ७६ । ५ ।
"त्वमिन्द्र यशा अस्यृजीषी शवसस्पते ।"
"त्वं यशाः यशस्व्यसि भवसि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यशःपटहः, पुं, (यशःसूचकः पटहः । शाकपार्थिववत् समासः ।) ढक्का । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥

यशःशेषः, त्रि, (यश एव शेषोऽस्य ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६१ । ४४ ।
"ततः क्रमेण तेनैव ज्वरज्वरभरोष्मणा ।
प्रक्षीणदेहः प्रययौ स यशःशेषतां नृपः ॥")
मरणे, पुं ॥

यशदं, क्ली, धातुविशेषः । दस्ता इति भाषा । यथा,
"यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम् ।
यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत् ।
चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासञ्च नाशयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

यशस्करः, त्रि, कीर्त्तिकारकः । सुख्यातिजनकः । यशस्करोति य इत्यर्थे ("कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।" ३।२।२० ।) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः । यशस्करी विद्या इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३८३ ।
"एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।
साम्राज्यकृत् सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥"
विष्णुक्षेत्रविशेषे, क्ली । यथा, नारसिंहे ६२ अः ।
"विरजं पुष्पवत्यायां वालस्वामीकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ॥"
शोभावतीपुर्य्यां जाते ब्राह्मणविशेषे, पुं । यथा, कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।
"तस्यां यशस्करो नाम विद्वानाढ्यो बहुक्रतुः ।
ब्राह्मणोऽभूदभूत्तस्य सत्पत्नी मेखलेति च ॥")

यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता । यशस्+यत् ।) जीवन्ती । ऋद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यशस्वान्, [त्] त्रि, (यशोऽस्त्यस्य । यशस्+मतुप् । मस्य वः ।) कीर्त्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।
"यथेन्द्रो द्यावापृथिव्योर्यशस्वान्
यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥")

यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन्+ङीप् ।) वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३।२५७ ।
"अहं यशस्वती नाम राजसेवानुजीविनः ।
भार्य्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्येन्दुमलान्वया ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकथने । २९ । १४१ ।
"यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥")

यशस्वी, [न्] त्रि, (यशोऽस्यास्तीति । यशस्+"अस्मायेति ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) यशोविशिष्टः । कीर्त्तिमान् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनौ । ९ । ३३४ ।
"विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्म्मो नैःश्रेयसः परः ॥")

यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा+कः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते । यथा, वाराहे ।
"सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं यशोदमेव च ।
सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥")
यशोदातरि, त्रि ॥

यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा+कः । टाप् ।) नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
"नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ।
यशोदा वा महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ॥"
(दिलीपमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
"तेषान्तु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै हृदयस्य च ।
राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥"
यशोदातरि, त्रि । यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ४ । ४ । ६ । २ ।
"यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजसीति ॥")

यष्टा, [ऋ] पुं, (यजते इति । यज्+तृच् ।) यागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः ।२।७।८॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।
"स दानशीलो यष्टा च यज्वानामवनीपतिः ॥")

यष्टिः, पुं, (इज्यते इति । यज्+बाहुलकात् तिः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।४।१७९।) ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावल्यौ ॥ भुजदण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥

यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजति सङ्गच्छते । यज्+तिः ।) तन्तुः । इति शब्दमाला ॥ हारलता । (हारावलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।
"क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
इन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥"
"यष्टिः हारावलिः ।" इति मल्लिनाथः ॥ * ॥) भार्गी । मधुका । शस्त्रभेदः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । दण्डः २ । लगुडः ३ इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४९ ॥ तद्दानफलं यथा, वह्निपुराणे ।
"यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने सुदुर्ब्बले ।
तेषान्तु विपुलः पुंसां सन्तानो मोहवर्ज्जितः ॥"
(स्त्री, शाखा । यथा, कुमारे । ६ । २ ।
"चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥"
"चूतयष्टिः चूतशाखा इव ।" इति तत्र मल्लिनाथः । यष्टिमधु । तत्पर्य्यायः । यथा,
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्वर्गजाता जलजातिरसा पुरा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यष्टिकः, पुं, (यष्टिरिव । कन् ।) जलकुक्कुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि+स्वार्थे कन् ।) दण्डश्च ॥

यष्टिका, स्त्री, (यष्टि+स्वार्थे कन् । टाप् ।) हारभेदः । यथा,—
"यष्टिका दण्डिका चैव तिलका सारिकेत्यपि ।"
इति जटाधरः ॥
वापी । यथा,—
"पल्वलं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोधिका ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यष्टिमधुका । यथा,—
"अथ यष्टीमधुकं स्यान्मधुयष्टी तु यष्टिका ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
लगुडः । यथा,—
"अथ शक्तिश्च शली च यष्टिर्यष्टी च यष्टिका ।
दण्डः काण्डोऽपि लगुडः पशुघ्नो दण्डकोऽपि च ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

यष्टिग्रहः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि+ग्रह+"शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेति ।" ३ । २ । ९ । इत्यस्य वार्त्ति॰ अच् ।) यष्टिधारकः । लगुडग्राही । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

यष्टिमधु, क्ली, (यष्ट्यां मधु माधुर्य्यमस्य ।) यष्टिमधुका । इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्वर्गजाता जलजातिरसा पुरा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै+कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्य्यायः । क्लीतकम् २ मधुकम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २।४।१०९ ॥ यष्ट्याह्वम् ५ यष्टिः ६ स्वर्गजातं चेत् यष्टिमधु ७ जलजा चेत् अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ॥ अपि च ।
"यष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं क्लीतकं तथा ।
अन्यत्क्लीतनकं तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥"
अस्या गुणाः ।
"यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्णकृत् ।
सुस्निग्धा शुक्रला केश्या स्वर्य्या पित्तानिलास्रजित् ।
व्रणशोथविषच्छर्द्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

यष्टी, स्त्री, (यष्टि+"कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥ यथास्याः पर्य्यायः ।
'यष्टी यष्ट्याह्वयं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ।"
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥
तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ ।
"यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्णकृत् ।

सुश्लिष्टा सुकृता केश्या सम्या सिताचिता
सुभिन्न ।
यष्ट्योपविषशस्त्रादिहन्त्याक्रान्तिनिवारणा ।”
(इत्यमरः । तल्लक्षणं यथा बृहत्संहितायाम् । ८६ । ३६ ।
“यष्टीलिका या कथिता तु मध्ये
यष्टीति सा भूयसि विक्रिता स्या ।”)

यष्टीक स्त्री (यष्टी+कन् ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ।

यष्टीपुष्प, पुं (यष्टीपुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) पुत्रञ्जीवः । इति भावप्रकाशः ।

यष्टीमधु स्त्री (यष्ट्यां मधु माधुर्य्यमस्य ।) मिष्टमूलविशेषः । यष्टीमधु इति मुलहटी इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । मधुयष्टी २ मधुयष्टिः ३ मधुस्रवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यष्टीकम् ७ यष्ट्याह्वम् ८ । (यथा च ।
“यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं क्लीतकन्तथा ।
अन्यत् क्लीतनकन्तत्तु भवत्तोये मधूलिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः मधुरत्वम् किञ्चित्तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् पित्तहरत्वम् । व्रणत्वम् प्रावृट्छमहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये । “तथ विडङ्गतण्डुलचूर्णमादाय यष्टीमधुकम् यथाबलं शीतेनाम्भसोपयुञ्जीत ।”)

यष्ट्याह्व स्त्री (यष्ट्या आह्वा यस्य ।) यष्टिमधु इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ।
यष्ट्याह्वगन्धा यष्ट्याह्वकोलिनैश्चोद्वर्त्तन
छिन्नम् ।”)

यस इर य उ यतने इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा० पर० अक० सेट् । इरित्) इर, अयसत् अयासीत् अयसीत् । अन्यात् पुषा दित्वादिति अ इत्यस्य । य प्रयस्यति । क्रम क्लम इत्यादिना श्यनि वा विकल्पात् यसति यस्यति प्रयसति सयसति । उ यसित्वा यस्त्वा । यतनं यत्नः । इति दुर्गादासः ।

यस्क पुं (यसति मोक्षायेति । यसु+बाहुलकात् कन्) मुनिविशेषः इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा आश्वलायनगृह्ये उत्तरार्द्धे । ३ । ४ । १० । यस्कयाबालमौद्गल्यमौकायार्के र्तिलिशाण्डिल्यनिघण्टायनजैमिनिवैशम्पायन नानां भार्गवैलाष्टकयात्रेनसति ।”)

यह्व पुं (यजतीति । यज+“प्रसायझिरा श्रीवाग्रीवा” उणा० १ । १५४ । इति वनुप्रत्ययेन निपातितः ।) यजमानः । इत्युणादिकोषः । (त्रि महान् । यथा ऋग्वेदे । ३ । १ । १२ ।
“उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो
यह्वो अग्निः ।”
“यह्वो महान् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)

या स गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-पर० सक० अनिट् ।) स याति । इति दुर्गादासः ।

याग पुं (इज्यते इति । यज+घञ् ।) यज्ञः । इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ तत्र श्रौतास्त्रिविधा हविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आधानाग्न्याधानं तद् अग्निहोत्रम् १ दर्शपौर्णमासौ २ चितुर्थ्यश्च ३ आग्रयणम् ४ चातुर्मास्य ५ निरूढपशुबन्ध ६ सौत्रामणि ७ । स्मार्ताश्च पाकयज्ञाः सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्वदेव २ स्थालीपाक ३ आग्रयणम् ४ सर्पबलि ५ ईशानबलि ६ अष्टकाष्टका ७ । सोमाग्निष्टुतस्था । यथा । सोमयागः च अग्निष्टोम १ अत्यग्निष्टोम २ उक्थ्य ३ षोडशी ४ वाजपेय ५ स द्विविधः अत्र कुरवः । अतिरात्र ६ अप्तोर्याम ७ । उत्तर क्रमशो वक्ष्ये । यथा । महाव्रतम् १ सर्व्वतोमुखम् २ राजसूय ३ पौण्डरीकम् ४ अभिजित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेध ७ बृहस्पतिसव ८ आङ्गिरस ९ चयनाष्टादश १० । इत्यादि श्रौतसूत्रम् ॥ अन्यदपि यागकाले यथा
गुरु उवाच ।
“सर्व्वेषु तु क्रमेण महाद्भुतं यथा भवेत् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयाग सुरेश्वर ॥
ब्रह्मोवाच ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि ।
अल्पव्ययं महत्पुण्यं ग्रहशान्तिविधौ यौगिकम् ॥
भृगुपूर्वाष्टमीयोग ग्रहयागश्च शाश्वतम् ।
मद्गुरोश्च भास्करश्च तथा भृगुवासरे ॥
दैवयोगात यदा षष्ठी पुष्यार्कविवासरम् ।
स्कन्दयागस्तदा कार्य्य सर्व्वकामप्रसाधक ॥
वारुणी वा यदा पुष्यं सप्तमी विजया मता ।
तदा तु भवेत् भानोर्याग सर्व्वगुणावह ॥
मुख्यैरिक्ता नवयोगे भवन्ते सौरवासु च ।
नवम्यां मङ्गलायोगो भानुमूर्त्तिश्च यदा ॥
अष्टम्यां वाथ चन्द्राह अश्वत्थ शुभावहम् ।
आश्विन्यां कुजाह तु गणप नाम शाश्वति ।
पुनर्व्वसौ गुरोश्चैव द्वादश्यां यदा वा ।
सोमपक्षे यदा योग विष्णो सर्व्वान्साधकम् ।
द्वितीयायां यदा सोमे हस्तिकस्य भवेत् क्वचित् ।
ग्रहयागस्तदा कार्य्य सर्व्वशान्तिप्रदायक ॥
स्वातीसौमो चतुर्थ्या च उमायाग यदा स्मृता ॥
उत्तरायण च सर्व्वासु भानुप शौर्य्यमासु च ।
मासान्यभिषकस्य गन्धसर्व्वकामार्थदायी ॥
गुरौ वकाश्चो पुष्य हादशाया वा यदा प्रतिः ।
सुतदारात्म्यकामाय यागो रुद्रविनायके ॥
पूर्णिमासु च सर्व्वासु अष्टमीदार्शप्रतिपत्सु च ।
चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां मघा ऋक्षे शुभप्रद च ।
सर्व्वैरपि भवेत् यागो भक्तिपूर्व्वा महाशुभः ॥
सर्व्वसाधनदायी रुद्रयागाद्वाप्यते ।
श्रीमेवाथाश्ववालक्ष्मीसमायागाम्ब्राह्मणे ॥
योऽन्यद्वारेणरम् विद्धि महादेवान्तानुगान् ।
आरोग्य तथा आयुं भास्करात् प्राप्नोत्युत्तमम् ।
मतिमिष्टां यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रम ।
विघ्नो न भवेत् तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम् ॥
विनताविभवैश्वर्य्यं देवाद्रक्षा स्कन्द महिं याजात् ।
मातृयागाभयाश्चासिद्धिं सर्व्वेषामपि जायते ॥
भवन धनवान् पुत्र प्रथमाद्ये हुताशनात् ।
स्वर्गापवर्गसिद्धिदं मायायागात् प्रजायते ॥
मासाद्वै मङ्गलाप्राप्त्यै व्यैशात्यैकश्च जायते ।
इत्याद्यैः कालिकाद्यास्तु यष्टव्या विविधा शुभ ।
इत्याद्ये इष्टवसारे उदयतिथ्यादियोगमाहात्म्य
कीर्त्तनम् ॥ ॥

अथ ग्रहयागविधिः ।
“प्रणम्य भव इत्यादौ शुभाशुभफलप्रदान् ।
ग्रहयागविधिं सम्यक् वक्ष्ये श्रीरघुनन्दन ॥
अथ ग्रहयागप्रयोगः ।
तत्र रविसोमबुधगुरुशुक्रवारेषु चित्रानुराधा मृगशिरारेवतीपुष्याश्विनीहस्तारोहिणीपुनर्व्वसु उत्तराषाढ़ादिषु शुभलग्ने याग कार्य्य । अथ बालवृद्धातुरक्षुधितसरादितरिद्रा-दुःसहरोगाभिभवाद्भूतदुःस्वप्नावलोकनादयो ग्रहादिनिमित्तकं शान्तिकं ग्रहमखादावावश्यकम् । तदभावे विना कालशुद्ध्या तु इष्टिपुष्टिकामादियौष्टिकन्तु मलमासादावकाल एव काम्यम् ॥ ० ॥ तत्र यजमानः कृतस्नानादि गोमयेनालिप्ते इत्युपभाषणोपविष्ट उदङ्मुख आचम्य पूर्वं सोम इति पठित्वा पवित्रं तिलदर्भपत्रयवचन्दनफलपुष्पताम्रपात्र गृहीत्वा ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्मृत्य ॐ तत् सत् अद्य ... मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुक देवशर्म्मा अमुककामो ग्रहयज्ञमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्पातमेवैताभ्यां निक्षिपेत् । ब्राह्मणपाल्ये मात्रमात्रो यज्ञार्थम् । करिष्ये इत्यत्र करिष्यामीति विधेय । तत श्वेतसर्षपा-नादाय ।
ॐ वनालाय पिशाचाय राक्षसाय च यतः
स्मृता ।
अपसर्पन्तु ते सर्व्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः ॥
ॐ विनायका विघ्नकरा महोग्रा
यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च ।
सिद्धार्थकैर्वज्रसमानकल्पै-
र्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्षपप्रक्षेपेण विघ्नकारकानपसारयेत् । ततः स्वाध्याधिकमातृका-मातृकापूजा वसोर्धारा आयुष्यजप सदस्याने गायत्रीजप वृद्धिश्राद्ध कृत्वा तत्प्रसङ्गो भोज्य सुतृप्तान् ब्राह्मणान् परितोष्य तत स्वय मध्यस्थो कृत्वा प्राङ्मुख गुरुम् ॐ साधु भवा नास्तामिति वदेन ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनम् । ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्गुरीयकादिना गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणा जानु स्पृष्ट्वा ॐ अद्य आदि मत्कर्त्तव्यग्रहयागकर्म्मणि ग्रहपूजा होमकर्म्मकरणाय अमुकगोत्र अमुकदेव-

ब्राह्मणं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे। ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ यथाविहितं पूजादिकर्म्म कुरु। ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे वितस्तिद्वयविस्तृतायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्रवायां वेद्यां गोमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यम्। आग्नेय्यां श्वेतमर्द्धचन्द्राकारं सोमम्। दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलम्। ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम्। उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम्। प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम्। प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिम्। नैरृत्यां श्यामं मकराकारं राहुम्। वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधिना अग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा मण्डले ग्रहानावाहयेत्॥ * ॥ तत्र क्रमः। मध्ये।

ॐ क्षत्त्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्।
शिवाधिदैवतं ध्यायेद्वह्निप्रत्यधिदैवतम्॥

सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाल्याम्बरधरम्। इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्य्यग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ १॥ आग्नेये।

ॐ सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं गदिनेतरम्॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्यास्यमाश्रयेत्तथा॥

चतुर्द्दश्यां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ २॥ दक्षिणस्याम्।

ॐ आवन्त्यं क्षत्त्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्॥
दक्षिणार्द्धक्रमात् शक्तिवराभयगदाकरम्।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाश्रयेत्।
स्कन्दाधिदैवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदैवतम्॥

दशम्यां जातं पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ३॥ ऐशान्याम्।

ॐ मागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
वामार्द्धक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम्॥
सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाश्रयेत्।
नारायणाधिदेवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम्॥

द्वादश्यां जातं धनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ४॥ उत्तरस्याम्।

ॐ जीवमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम्॥
दण्डाक्षमालावरदकरकाढ्यमाश्रयेत्।
ब्रह्माधिदेवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्॥

एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ५॥ ततः प्राच्याम्।

ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
पद्मस्थमाश्रयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम्॥
रुद्राक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम्॥

नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ६॥ पश्चिमायाम्।

सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्॥
तद्वद्बाणवरशूलधनुर्हस्तं समाश्रयेत्।
यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतम्॥

कृष्णचतुर्द्दश्यां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ७॥ नैरृत्याम्।

राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाश्रयेत्॥
चतुर्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरं तथा।
कालाधिदेवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम्॥

पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ८॥ वायव्याम्।

कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाश्रयेत् विकृताननम्॥
सूर्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा।
चित्रगुप्ताधिदेवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम्॥

अमावास्यायां जातं अश्विनीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्तः केतव इहागच्छत इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ९॥ अधिदैवतप्रत्यधिदैवतपूजनञ्च अयुतहोमादौ। तत्र तत्तद्वर्णवस्त्रतत्तद्वर्णगन्धतत्तद्वर्णपुष्पं दद्यात्॥ धूपे विशेषः। रवये गुग्गुलुधूपम्। सोमाय सरलम्। मङ्गलाय देवदारुम्। बुधाय घृतमिश्रितदेवदारुम्। बृहस्पतये दशाङ्गम्। शुक्राय अगुरु। शनैश्चराय कालागुरु। राहवे गुड़त्वचम्। केतुभ्यो मधुमिश्रितगुड़त्वचम्। अभावे षोड़शाङ्गं वा॥ * ॥ गन्धे विशेषः। सूर्य्याय रक्तचन्दनम्। सोमाय श्वेतचन्दनम्। मङ्गलाय कुङ्कुमम्। बुधाय सरलम्। गुरवे रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसमभागत्वेन दद्यात्। शनैश्चराय कस्तूरीम्। राहवे पद्मकाष्ठम्। केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठम्। अधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत्॥ * ॥ अधिदेवता प्रत्यधिदेवता यथा। सूर्य्यस्य शिववह्नी। सोमस्य उमा जलम्। मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः। बुधस्य नारायणविष्णू। बृहस्पतेः ब्रह्मा इन्द्रश्च। शुक्रस्य शक्रः शची। शनैश्चरस्य यमः प्रजापतिश्च। राहोः कालः सर्पश्च। केतूनां चित्रगुप्तः ब्रह्मा च। एतत्तु अयुतादिहोमे ज्ञेयम्॥ * ॥ सूर्य्याय गुड़ौदनबलिः। एवं सोमादीनामपि। सति सामर्थ्ये षोड़शोपचारादिना। बलौ तु। सूर्य्याय गुड़ौदनम्। सोमाय घृतपायसम्। मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकयावकम्। बुधाय क्षीरान्नम्। गुरवे दध्योदनम्। शुक्राय घृतौदनम्। शनैश्चराय कृशरम्। राहवे छागमांसम्। केतुभ्यः अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं चित्रौदनम् तत्तद्द्रव्यालाभे भक्ष्यान्तरं दद्यात्॥ * ॥ ततश्चरुं श्रपयेत्। तत्र सामगानां क्रमः। अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालितवारणमुदूखलं वैणवञ्च सूर्पं वारणचमसस्थजलप्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा अशक्तौ शालितण्डुलान् सूर्पे निधाय ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत्। एवं सोमाय। एवं मङ्गलादीनामपि निर्व्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत्। त्रिस्तूष्णीम्। ततो दक्षिणहस्ततदुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य सूर्पेण प्रस्फोटयेत्। इत्यमेव वारत्रयम्। ततश्चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तराग्रं पवित्रं निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचरुर्भवति तथा स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं उभयथा साङ्गुष्ठप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलमेक्षणं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथा अन्तरोष्मणा सम्यक् पाको भवति मण्डगालनं दाहश्च न भवति। सम्यक्पाके भूते चरुमध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं कृत्वा चरुमवतार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतस्रुवं दद्यात्। ततो भूमिजपादिस्रुवसंस्कारपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा अग्नेः पश्चिमतः स्तरणकुशोपरि पूर्व्वमाज्यं पश्चाच्चरुं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समापयेत्॥ * ॥ यजुर्व्वेदिनान्तु आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्व्वपणानन्तरं सूर्पं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रोदूखलं विन्यस्य व्रीह्याद्यन्यतमं तत्र निधाय ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां मुष्टिं गृहीत्वा ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत्। एवं सोमाय त्वा इत्यादि। तत ॐ अग्नये स्विष्टिकृते त्वा इत्यादिना ग्रहणनिर्व्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा त्रिस्तूष्णीं कुर्य्यात्। ततः पूर्व्ववत् श्रपणम्। पक्वं ज्ञात्वा स्थलदर्भिं गृहीत्वा

सहस्रार्द्धं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तन्मध्ये तत्रैवाग्नौ क्षिपेत्। ततः कार्पासाम्भमाभाज्य सम्यक् कुर्य्यात्। ॥ ॥ ग्रहेभ्योऽपि पृथक् प्रोक्षणीपात्रस्थापनानन्तरं पवित्रान्तर्हिते ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति प्रोक्षणीपात्रस्थमुद्गं प्रक्षिप्य ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रत्येकाभ्युदयं प्रोक्षयेत्। एवं सोमाय त्वा इत्यादि। ततः स्विष्टकृद्दक्षिणस्थलं दूर्व्वां तथा कृत्वा पवित्रान्तर्हितं कृत्वा पूर्व्ववच्चैव शालामध्याङ्गिते उद्धृत्य निधाय तत्र सवर्णं प्रोक्षणप्रणीतं प्रक्षिप्य तण्डुलेनावधाय सर्व्वं वितुषीकृत्य प्रक्षाल्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं गृहस्थाग्नौ प्रक्षिप्य तदेव श्रपयित्वा उदीच्यां दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्य्यन्तं कुर्य्यात्। तत आज्यकर्म्मणि कृते न दद्यात् सामान्येनेति नाम कृत्वा।

ॐ विश्वभूतमुक्तमार्घ्य मोनाङ्गघटरेऽस्य। धामस्य यावदग्नेऽपि यज्ञार्थं प्रतिधारक ।

इत्यग्निपुराणीय ध्यात्वा ॐ वरदनामाग्नये इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्यावाह्य गन्धादिना पूजयेत्। ॥ ॥ मौञ्जिक कर्म्मणि तु वरदनामाग्निः। यज्ञहोमे कृतौ वाह्नोऽपि च ।

शान्तिके वरदो नाम पौष्टिके बलवर्द्धनः। पूर्णाहुत्यां मृडो नाम क्रोधे भवति पावकः।
इत्यादौ मिश्रो नाम शुद्धे भवति पावकः। ग्रहेश्वरे महावह्निः शान्तौ चैव हुताशनः।
केतुराहुबलिनोऽग्नि शान्तिर्वह्निर्विधेयकः।

तदग्नेः संस्कारविधिनाऽवधाय अथवा सप्तार्च्चिषं पञ्चकाद्युतिं स्यात्॥ ॥ अथ मन्त्राः। तत्राद्य आकृष्णेनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तूप आङ्गिरसऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः सविता देवता आदित्यस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। इदं सूर्य्याय इति दद्यात्तद्ग्रहमानानन्तरे त्याग एव॥ १॥ सोमस्य इमन्देवेति मन्त्रस्य वरुण ऋषिरभिच्छन्दस्ता सोमस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ इमन्देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय। इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशे स्वाहा। इदं सोमाय॥ २॥ मङ्गलस्य अग्निर्मूर्द्धेति मन्त्रस्य विरूप आङ्गिरस ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा। इदं मङ्गलाय॥ ३॥ बुधस्य उद्बुध्यस्वेति मन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते संसृजेथामयञ्च। अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत स्वाहा। इदं बुधाय॥ ४॥ बृहस्पते इति मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ बृहस्पते अतियदर्य्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु। यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा। इदं बृहस्पतये॥ ५॥ शुक्रस्य अन्नात् परिस्रुत इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती छन्दोऽश्विसरस्वतीन्द्रा देवता शुक्रस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ अन्नात् परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु स्वाहा। इदं शुक्राय॥ ६॥ शनैश्चरस्य शन्नो देवीरितिमन्त्रस्य दध्यङ्ङाथर्व्वण ऋषिर्गायत्री छन्द आपो देवता शनैश्चरस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। इदं शनैश्चराय॥ ७॥ राहोः काण्डात् काण्डा दिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री छन्दो दूर्व्वा देवता राहोः पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि। एवा नो दूर्व्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च स्वाहा। इदं राहवे॥ ८॥ केतूनां केतुं कृण्वन्निति मन्त्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिर्विराड्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्य्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः स्वाहा। इदं केतुभ्यः॥ ९॥ ततो मधुप्लुतानां प्रत्येकं यथाशक्ति [illegible] समिधमादाय ॐ आकृष्णेन इत्यादिमन्त्रैः प्रत्यावृत्ति होमं कुर्य्यात् अष्टाविंशतिरष्टौ वा सप्तकाः। प्रत्येकं महाव्याहृतिहोमं कृत्वा उत्तरमहोमं कुर्य्यात्॥ ॥ समिधमाह याज्ञवल्क्यः।

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः। उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्।
होमी मध्वाज्ययुक्तानां प्रत्यकं तावद् भवेत्। अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते।
अग्निपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत्।

ततो होमानन्तरं उत्तरकर्म्म कुर्य्यात्। ततो गुडौदनादीन् ब्राह्मणान् भोजयेत्। तत्तद्द्रव्यालाभे भोज्यान्तराणि वा दद्यात्। भोजयित्वा सामर्थ्यं तत्तद्द्रव्याणि यथाक्रमं प्रतिपादयेत्। ततो नवग्रहेभ्यो दक्षिणां दद्यात्।

धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा। कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात्।

तत्र।

कपिला सर्व्वदेवानां पूज्या यस्मात् दक्षिणा। शान्तिं प्रयच्छ मे।
इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि कृतैतद्ग्रहयज्ञकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं पठित्वा कपिलां धेनुं सर्व्वदेवताकां अमुकगोत्राय अमुकदेवशर्म्मणे ब्राह्मणाय अहं ददे। अन्याय धेनु दत्तानीति ब्रूयात्। कपिलाभावे अन्यां वा। तदभावे काञ्चनम्। तदभावे रजतादिकं वा दद्यात्। काञ्चनादिकन्तु यथाशक्ति दक्षिणाभावेऽपि दद्यात्॥ १॥ एवम्।

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्। विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
इत्युच्चार्य्य पूर्व्वोक्तक्रमेण सोमपक्षे शङ्खं दद्यात्॥ २॥

ॐ धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारक। अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
इत्युच्चार्य्य मङ्गलपक्षे वृषं दद्यात्॥ ३॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः। अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
इत्युच्चार्य्य बुधपक्षे काञ्चनं दद्यात्॥ ४॥

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम्। प्रदानात्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
इत्युच्चार्य्य गुरुपक्षे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् तदभावेऽन्यवस्त्रयुग्ममपि दद्यात्॥ ५॥

ॐ विश्वस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भव। चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
इत्युच्चार्य्य शुक्रपक्षे अश्वं दद्यात्॥ ६॥

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्व्वा धेनुः केशवसन्निभा। सर्व्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
इत्युच्चार्य्य शनैश्चरपक्षे कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां वा दद्यात्॥ ७॥

ॐ यस्मादायसकर्म्माणि तवाधीनानि सर्व्वदा। लाङ्गलाद्यायुधादीनि अतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
इत्युच्चार्य्य राहुपक्षे लौहं दद्यात्॥ ८॥

ॐ यस्मात्त्वं सर्व्वभूतानां मङ्गलाय व्यवस्थितः। यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
इत्युच्चार्य्य केतुपक्षे छागं दद्यात्॥ ९॥ दक्षिणान्ते शान्तिकुम्भजलेन यजमानं शान्तिं कुर्य्यात्। तत्र कृताञ्जलिः।

ॐ सर्व्वे ग्रहा हरा सर्व्वे सर्व्वे लोकाः सुमावहाः।
अनुग्रहं प्रकुर्व्वन्तु देवेन्द्राद्याः सुपूजिताः।

इति विष्णुधर्म्मोत्तरीयं पठित्वा यज्ञान् विसर्ज्जयेत्। दक्षिणा च प्रदातव्या यथाशक्ति विधानतः।" इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितग्रहयागप्रयोगः समाप्तः।

याच, ट, डु, ञ, ण याचने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-उभ०-द्विक०-सेट्।) याचनमात्मने दानार्थं प्रेरणम्। टु याचथुः। डु याचित्रिमम्। ञ, अयाचत्। ण याचयति याचते नृपं वित्तम्। यद्यपि प्रार्थनार्थेऽपि याचति वित्तं गुरवे शिष्यः। इति दुर्गादासः।

याचकः, त्रि, (याचत इति। याच + ण्वुल्।) याच्ञाकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। वनीयकः २ याचनकः ३ मार्गणः ४ अर्थी ५। इत्यमरः।

३ । १ । १६ ॥ वनीपकः ६ भिक्षुकः ७ भिक्षाकरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्वं यथा,—

"तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्प्रार्थनशङ्कया ॥"

इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

"कुजस्य कीटघातस्य वाताग्निक्षाक्लितस्य च ।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः ।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न लाघवम् ॥"

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचन्, [त्] त्रि, (याचतीति । याच् + शतृ ।) याचकः । यथा,—

"मुखभङ्गः स्वरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ।
मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥"

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, क्ली, (याच् + भावे ल्युट् ।) याच्ञा । (यथा, नैषधे । ५ । ११२ ।

"भीमजार्थयाचनवाचे
यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥")

याचनकः, त्रि, (याचन + स्वार्थे कन् ।) याचकः । इत्यमरः । ३।२।४६ ॥ (यथा, मनौ । ३।१६५ ।

"आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥")

याचना, स्त्री, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच् । टाप् ।) याच्ञा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ (यथा, रामायणे । २ । २७ । २३ ।

"नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनाम् ॥")

याचमानः, त्रि, (याचते इति । याच् + शानच् ।) याचकः । यथा,—

"नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।
वचोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः ॥"

इति वररुचिः ॥

अपि च ।

"द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
स याति चाक्षयान् लोकान् येभ्यो नावर्त्तते पुनः ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि सहस्राणि वर्षेद्दिवि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥"

इति वह्निपुराणे वामनप्रादुर्भावो नामाध्यायः ॥

याचितं, क्ली, (याच् + क्तः ।) याचनवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । मृतम् २ । यथा,—

"द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ॥"

इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

"द्वे । याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजनकत्वात् मृतम् । अयाचितं अमृतमिव अमृतम् । याचितायाचितयोर्भावे कर्म्मणि वा क्तः ।" इति भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५७ ।

"मिता ते याचितः पूर्व्वं मया वै त्वत्कृते- ऽबले । ॥")

याचितकं, क्ली, (याचितेन निर्वृत्तम् । याचित + "अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।" ४ । ४ । २१ । इति कन् ।) याच्ञाप्राप्तम् । इत्यमरः । २।९।४॥ "याच्ञया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याच्ञया यत् प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम् । कार्य्यानन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्गृह्णाति तदित्यर्थः । याचितेन प्राप्तमिति ढग्ने कादिति कः ।" इति भरतः ॥

याच्ञा, स्त्री, (याचनमिति । याच् + "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।" ३ । ३ । ९० । इति नङ् ।) याचनम् । तत्पर्य्यायः । अभिशस्तिः २ याचना ३ अर्थना ४ भिक्षा ५ अर्द्दना ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ लालसा ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । १७ ।

"ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।
क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याच्ञामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥")

तद्वैदिकपर्य्यायः । ईमहे १ यामि २ मन्महे ३ दद्धि ४ धग्धि ५ पूर्द्धि ६ मिमिड्ढि ७ मिमीहि ८ रिरिड्ढि ९ रिरीहि १० पीपरत् ११ यन्तारः १२ यन्धि १३ इषुध्यति १४ मदेमहि १५ मनामहे १६ मायते १७ । इति सप्तदश याच्ञाकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अन्नम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६ ॥ (ऋषिभेदः । यथा, महाभारते ।१।१६८।७।

"याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥")

याजकः, पुं, (यजतीति । यज् + ण्वुल् ।) याज्ञिकः । राजो गजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥ मत्तहस्ती । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,

"अग्नीध्राद्या धनैर्व्वार्य्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥"

इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥

"यजमानेन धनैर्व्वार्य्याः धनानि दत्त्वा इष्टसम्पादनाय व्रियन्ते प्रार्थ्यन्ते ये अग्नीध्रप्रभृतयस्ते ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते । अग्निं इन्धयन्ति दीपयन्ति अग्नीध्राः इन्धी ञि ध ड दीप्तौ ञिः नाम्नीति रः मनीषादित्वान्नलोपः । आदिना ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्युग्रावस्तुदच्छवाकविप्रभृतयः षोड़श गृह्यन्ते । वार्य्या इति ईदग्वृणोरिति ध्यण् इष्टवृणेत्यादौ व ण इति धातुवत्निर्द्देशात् अन्यवधातोर्न ध्यण् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः क्विप् । यजन्ति याचकाः ण्वकः ।" इति भरतः ॥ * ॥ बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा यथा,—

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतां वै पूर्व्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥"

इत्याह्निकतत्त्वे सन्ध्योपासनम् ॥

अपि च ।

"शूद्रसम्प्रोद्दिशाग्याजी ग्रामयाजीति कीर्त्तितः ।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

याजनं, क्ली, (याज्यते इति । यज + णिच् + ल्युट् ।) यागक्रियाकारणम् । याग कराण इति भाषा । तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । यथा,—

"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।
दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥"

इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज् + "वसिवपियजिराजीति ।" उणा० ४ । १२४ । इति इञ् ।) यज्ञः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ यागकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

याजुषं, त्रि, (यजुष इदमिति । यजुष् + अण् ।) यजुर्व्वेदसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्ञवल्क्यः, पुं, (वल्कयतीति । वल्क + अच् । यज्ञस्य वल्को वक्ता । तस्य गोत्रापत्यम् । यज्ञवल्क + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । २ । १०५ । इति यञ् ।) धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ब्रह्मरात्रिः २ योगेशः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४ । इति मिताक्षरा ॥ (महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः सूर्य्यात् शुक्लयजुर्व्वेदं प्राप्तवान् । तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु कृपापरः चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्व्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवेदपरित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्क्योऽपि योगबलेन अधीतयजुर्व्विद्यां मूर्त्तिमतीं विधायोद्वाम । श्रान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरूक्ता अन्ये शिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन् । तान्येव यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि । ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्य शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् तानि च जावालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादीन् पञ्चदशशिष्यानध्यापयामास । तथाहि भागवते द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।

"तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ।
सव्याहृतिकान् सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥
पुत्रानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।
ते तु धर्म्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।

चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ।
क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य कालतः ।
वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदिस्थाच्युतचोदिताः ।
अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्म्मगुप्तये ।
पराशरात् सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।
अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ।
ऋगथर्व्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।
चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ।
तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ।
पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह ।
वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ।
साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ।
अथर्व्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ।'
"वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्य्यवोऽभवन् ।
यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ।
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् ।
चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ।
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया ।
विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ।
देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ।
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ।
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छन्दांस्यधि गवेषयन् ।
गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ।"
'एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः ।
यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः ।
यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः ।
जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ।'
अयमत्र सङ्क्षिप्तोपाख्यानः अत्र सामयव प्रभृतिभि ऋषिभिर्नाम्नसेनासमाजागमाच्चैनादिष्ट आचारपालनादप्यविज्ञानादनन्यतामर्कं धर्म्मशास्त्रं प्रष्टुं तेभ्य आविर्भवन् । तदुक्तं याज्ञवल्क्यसंहितायां प्रस्तावे ।
'योगीन्द्रं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन्
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्म्मानशेषतः ।
मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्
मुनीन् ।')
क्ली उपनिषद्विशेषः । यथा मुक्तिकोपनिषदि ।
"... याज्ञवल्क्यं वराहकम् ।")
याज्ञसेनी स्त्री यज्ञसेनस्यापत्यम् । (यज्ञसेन + अण् । ङीप् ।) याज्ञसेनी द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७१ । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ५६ ।
"दारयन्ती दुःखेन बहुधा प्रलपन्तु ।"
अश्वा विवर्ण्णे कौन्तेयमिदं वचनम् ।)
याज्ञिक, पुं (यज्ञमर्हति यज्ञाय हितो वा । यज्ञ + ठञ् ।) कुशभेदः । (यज्ञं यज्ञविद्यामधीते वेद वा । यज्ञ + ठक् ।) याजकः । यज्ञकर्त्ता ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ११ । १० । २३ ।
"इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ॥")
रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
याज्ञिक्य क्ली, (याज्ञिकानां धर्म्म आम्नायो वा । याज्ञिक + 'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ।' ४ । ३ । १२९ । इति ञ्यः ।) यज्ञः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
याज्य क्ली (इज्यते इति । यज + ण्यत् । 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।' ७ । ३ । ६६ । इति कुत्वनिषेधः ।) यागलब्धधनादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यजनीये, त्रि ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
'अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि-
षम् ।'
शिष्य । यजमानश्च । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ८ ।
'याज्योऽस्ति जनकस्तत्र धर्म्मज्ञो नराधिप ।
विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥')
याज्या स्त्री (यजन्त्यनया । यज + ण्यत् + टाप् ।) याजक इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (मन्त्र । यथा काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २९ । १४२ ।
"योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥")
यात ञ आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा धातोः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु विध्याद्यर्थे आशीराद्यर्थे च । इति व्याकरणम् । मुग्धबोधमते विध्याद्यर्थे अस्य स्थाने याम् । आशीरर्थे टामता ॥
यात क्ली, (या + क्त ।) नियन्तुः पादकर्म्म । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ । पुस्तकान्तरे यन्तुरिति पाठः । यथा,—
"अपरस्कन्धमुत्थाय यानमङ्कुशवारणम् ।
नियन्तुः पादकर्म्म यातं न नीतं नयम् ॥"
यात त्रि गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा मनुः । ४ । १७८ ।
'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न
रिष्यति ॥')
यातना, स्त्री, (यत + णिच् + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) तीव्रवेदना । तत्पर्य्यायः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ अभिघातः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
"हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
जिघांसुरकरोन्नाना यातना मृत्युहेतवे ॥")
नरकव्यथा । इति वाचस्पति भरतः ॥
यातयाम त्रि, (यातो गतो यामः उपभोगकालो यस्य यद्वा ... ।) जीर्णम् । (यथा, भट्टिः । ५ । १८ ।
"तं भीतवानाजुहाव रावणः खलमानसः ।
यातयामं विनिश्चित्य स रामं यदि विन्दति ॥")
परिभुक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १५५ ॥ उच्छिष्टम् । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥ (यामप्रैष्या वस्यम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
"यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥"
गतरसे । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । ४ । ३ । १४ ।
"ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामा संवत्सरा अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ।"
'यातयाम गतरस ।' इति सायणः ॥)
याता, [ऋ] स्त्री (यतते अन्योन्यभेदायेति । यत + "तृन् ।" उणा० २ । ९८ । इति तृन् ।) पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥ जा इति भाषा । (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
"स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनो जिघ्रः सपत्नीजनः
श्वश्रूरिङ्गितदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ।"
या + तृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ३३ । १३ ।
"उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता [यातुः ।"
सारथ्यादि । यथा मनौ । ८ । २९० ।
"यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥"
"यातुः सारथ्यादेः ।" इति कुल्लूकः ॥ हन्ता । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
"अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र ।"
"यातारं हन्तारम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
यातायात क्ली गमनागमनम् । यथा,—
"पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयनात्
निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः
पान्तु वः ।
यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्वेलानिभेनाम्भसां
यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्रा-
म्यति ॥'
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
यातिक, पुं (यातं गमनं प्रयोजनमस्येति । यात + ठन् ।) पान्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
यातु, क्ली, (सर्व्वैर्यातमनं याति । या + 'कमिमनिजनि ।" उणा० १ । ७३ । इति तुः ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
'यातु यातुधानौ रक्षः प्रचेता असृगाशनौ ।'
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती ॥
(पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५ ।
"न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न ।"
"यातवो राक्षसाः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
यातु, पुं (अहर्निशं याति गच्छतीति । या + "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणा० १ । ७३ । इति तुः ।) कालः । अध्वगः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ वायुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यातना । यथा ऋग्वेदे । ८ । ६० । २० ।
"मा नो रक्ष आवेशीदाघृणीवसो मा यातुर्यातु-
मावताम् ॥"

"यातुर्यातना पीड़ा।" इति सायणः॥ कर्म्मनाशकरी हिंसा। यथा, तत्रैव। ५। १२। २।

"नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्यरुषस्य वृष्णः।"

"यातुं कर्म्मणां नाशकरीं हिंसाम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

यातु, त्रि, यातीति। या+"कमिमनीति।" उणा० १। ७३। इति तुः।) गन्ता। इत्युणादिकोषः॥ क्रियापदं चेत् गच्छतु॥

यातुघ्नः, पुं, (यातु हन्तीति। हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च।" ३। २। ५३। इति टक्।) गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

यातुधानः, पुं, (यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्णातीति। धा+बहुलमन्यत्रापीति युच्। स्वजातिपोषकत्वात्तथात्वम्।) राक्षसः। इत्यमरः। १। १। ६३॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। २। २६।

"दृष्टिप्रपादिष्टां क्षतमार्त्तिजीने-
स्तद्यातुधानेष्वचिते प्रवर्षत्॥")

यात्तकः, पुं, (यातैवेति। यात+स्वार्थे कन्।) पान्थः। इति शब्दरत्नावली॥

यात्यं, त्रि, यतितव्यम्। यतनीयम्। यतधातोः कर्म्मणि घ्यण्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

यात्रा, स्त्री, (या+"हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्।" उणा० ४। १६७। इति त्रन्। टाप्।) विजिगीषोः प्रयाणम्। तत्पर्य्यायः। व्रज्या १ अभिनिर्य्याणम् २ प्रस्थानम् ३ गमनम् ४ गमः ५। इत्यमरः। २। ८। ९५॥ प्रस्थितिः ७ यानम् ८ प्रायणम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ यापनम्॥ (यथा, भागवते। १०। ८६। १५।

"यात्रामात्रं त्वहरहर्द्दैवादुपनमत्युत॥")

उत्सवः। इति मेदिनी। रे, ७८॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १०। ८७।

"यात्रामुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह॥"

व्यवहारः। यथा, गीतायाम्। ३। ८।

"शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः॥"

"शरीरयात्रा देहव्यवहारः।" इति तत्र नीलकण्ठः॥) उपायः। इति विश्वः॥*॥ अथ यात्रादिनम्। भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा कर्त्तव्या। पूर्व्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राशस्त्यम्। दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्त्यम्। पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्त्यम्। उत्तरस्यां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्त्यम्। पूर्व्वस्यां दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम्। दक्षिणस्यां बृहस्पतिवारे केषाञ्चिन्मते बुधवारे च न गन्तव्यम्। पश्चिमायां रविशुक्रवारे। एवं उत्तरस्यां बुधमङ्गलवारे न गन्तव्यम्। द्वितीया तृतीया सप्तमी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च एता यात्रायां प्रशस्ताः। अथोत्तमनक्षत्राणि। अश्विनी अनुराधा रेवती मृगशिरा मूला पुनर्व्वसु पुष्या हस्ता ज्येष्ठा। मध्यमनक्षत्राणि। रोहिणी पूर्व्वात्रयं चित्रा स्वाती शतभिषा श्रवणा धनिष्ठा। अधमनक्षत्राणि। उत्तरात्रयं विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा। तत्र नक्षत्रशूलकथनम्। स्वात्यां ज्येष्ठायाञ्च पूर्व्वदिग्गमनं निषिद्धम्। एवं पूर्व्वभाद्रपदे अश्विन्याञ्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याञ्च पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम्। तत्रानुक्तकरणानि। गरं वणिजं विष्टिः। गरमपि केचिच्छस्तं मन्यते। अथ उत्तमलग्नानि। सिंहवृषकुम्भकन्यामिथुनानि। तत्र योगिनीनिर्णयः। प्रतिपदि नवम्याञ्च प्राच्यां योगिनी। तृतीयायां एकादश्याञ्चाग्निकोणे। पञ्चम्यां त्रयोदश्याञ्च दक्षिणे। द्वादश्यां चतुर्थ्याञ्च नैरृतकोणे। षष्ठ्यां चतुर्द्दश्याञ्च पश्चिमे। सप्तम्यां पूर्णिमायाञ्च वायुकोणे। द्वितीयायां दशम्याञ्च उत्तरदिशि। अष्टम्याममावास्यायाञ्च ईशानकोणे। तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम्। पापयोगव्यहस्पर्शमासदग्धादिषु यात्रा न कर्त्तव्या। वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलाविष्टिभद्रादिषु च यात्रा न कर्त्तव्या। द्विरागमनदिनं नववधूशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ अथ गोयात्राप्रवेशक्रियाः। तत्र तिथयः। अमावस्याष्टमीचतुर्द्दशीविष्टिभिन्नाः। तत्र नक्षत्राणि। रोहिणी पूर्व्वफल्गुनी पूर्व्वाषाढ़ा पूर्व्वभाद्रपत् उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् श्रवणा भरणी चित्रा एतद्व्यतिरिक्तानि। योगाः। व्यतीपातभिन्नाः। वाराः। क्रूरभिन्नाः॥*॥ अथ नौकायात्रा। तत्र विहितनक्षत्राणि। अश्विनीहस्तापुष्यमृगशिरःपूर्व्वफल्गुनी-पूर्व्वाषाढ़ा-पूर्व्वभाद्रपदनुराधाधनिष्ठा-श्रवणाः। वाराः शुभग्रहाणाम्। तत्र लग्नं शोभनम्। तत्र शोभनश्चन्द्रः। तारा च शोभना विहिता। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥*॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—

"धेनुर्व्वत्सप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्त्तवह्नि-
र्दिव्यस्त्रीपूर्णकुम्भा द्विजनृपगणिकाः पुष्पमाला पताका।
सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं शुक्लधान्यं
दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो गन्तुकामः॥"

इति समयप्रदीपः॥

तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—

"सम्मुखे रजकं पश्चात् क्षुरिणं यदि पश्यति।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैलवाप्यशोऽशुभः॥
अणो लुण्ठति गौः काको क्षुतं वा कुरुते नरः।
पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या क्लीवं पश्यति वाग्रतः॥"

इति ज्योतिराकरः॥

यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—

"मृगाहिकपिमार्ज्जारश्वानः शूकरपक्षिणः।
नकुलो मूषिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः॥
विप्रकन्या शवो वन्दशङ्खभेरीवसुन्धराः।
जम्बुकोऽग्रखरादाश्च यात्रायां वामके शुभाः॥
धेनुस्त्रीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम्॥"

यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—

"कार्पासौषधतैलञ्च पक्काङ्गारभुजङ्गमाः।
मुक्तकेशी रक्तमाल्यं नग्नाद्यशुभलक्षणम्॥"*॥

यात्राकाले छिक्कायाः फलं यथा,—

"छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम्।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात्॥
नैरृत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत्।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्॥"

अथ यात्रायां दिग्विशेषे विशेषनक्षत्राणि।

"कृत्तिकादौ तु पूर्व्वस्यां सप्त ऋक्षाणि वै व्रजेत्।
मघादौ दक्षिणे गच्छेदनुराधादि पश्चिमे॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु।
अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदलङ्कृताः।
मृगाश्विचित्रापुष्याश्च मूलहस्तौ शुभौ सदा॥"

यात्रादौ लग्नादिषु ग्रहस्थितिफलं यथा,—

"कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु।
शुक्रचन्द्रौ च लग्नस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ॥
शशिज्ञशुक्रजीवाश्च राशौ चाथ तृतीयके;
भौममन्दशशाङ्काकौ बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थके॥
शुक्रजीवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ बह्विवराहृतौ।
मन्दार्केन्दुज्ञना: षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे॥
शुक्रज्ञावष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्थौ गुरुः शुभः।
चार्क्किचन्द्रा दशमे एकादशेऽखिला ग्रहाः॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव भार्गवः सुखदो भवेत्॥"

इति गारुडे ६०। ६१ अध्यायौ॥*॥

अथ राजयात्रा।

"इदानीं सर्व्वधर्म्मज्ञ धर्म्मशास्त्रविशारद!।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम्॥
यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा।
पार्ष्णिग्राहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत्।
योधास्तुष्टाः प्रभूताश्च प्रभूतञ्च बलं मम;
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत्॥
अशुद्धपार्ष्णिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत्।
पार्ष्णिग्राहाधिकं सैन्यं मूले निःक्षिप्य वा व्रजेत्॥
चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायान्नराधिपः।
चैत्री नश्यति नैदाघं हन्ति पुष्टिञ्च शारदी॥
एतदेव विपर्य्यस्तं मार्गशीर्षं नराधिपः।
शत्रोर्व्वा व्यसने यायात् कालः स तु सुदुर्लभः॥
दिव्यान्तरीक्षक्षितिजैरुत्पातैः पीड़ितं परम्।
षड्ऋक्षपीड़ावर्त्तमं पीड़ितञ्च तथा ग्रहैः।
ज्वलन्तीव तथैवोल्का दिशं यस्य प्रपद्यते।
भूकम्पोल्का दिशं यान्ति याञ्च केतुः प्रसूयते॥
निर्व्वातश्च पतेद्यत्र तं यायाद्वसुधाधिपः।
सव्वलव्यसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीड़ितम्॥
सम्भूतान्तरकोपञ्च क्षिप्रं यायादरिं नृपः।
यूकमाक्षीकबहुलं बहुपङ्कं तथाविलम्॥
नास्तिकं भिन्नमर्य्यादं तथामङ्गलवादिनम्।
अपेतप्रकृतिञ्चैव निरापञ्च तथा जयेत्॥
विद्विष्टनायकां सेनां तथा भिन्नां परस्परम्।
व्यसनासक्तनृपतिं बलं राजाभियोजयेत्॥

वेविकानामग्रथानि स्फूरन्दग्धानि यत्र च ।
दुःस्वप्नान्यपि पश्यन्ति नक्तमिन्द्रियोत्सवेत् ॥
उत्साहयज्ञम्मन्त्रपाठुरत्नेत्रक्षया ।
वृद्धद्भकवा राजा परामनिष्टतो भवेत् ॥
शरीरस्फुरणं चाथ तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
निमित्तमद्भुतं पश्ये यात्रे प्रयुञ्ज्याद् भवेत् ॥
कार्ये मद्यत् शुभं गच्छन्मन्त्रादुद्यच्च च ।
मन्त्रकार्ये शुभं याति परान् यात्रानराधिप ॥
यवन्तु देवसम्पन्नस्तदा पौरुषमद्भुत ।
दधकालोदयमानु यात्रां याचयेन्नराधिप ॥
उत्तरस्य दिशि भास्ककः स च तस्य दिवा वधे ।
दर्शं दक्षिणं काकस्य श्रुत्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
पणा तनामनत्रुणां सर्वां प्रावृषि दापयेत् ।
वसन्ते शिशिरे चैव रथनागसमाकुलाम् ॥
वरोदृवभुवां सेनां तथा पौष्णे नराधिप ।
चतुरङ्गबलान्वयां हेमन्ते वा परन्तप ॥
सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् न प्रतिवीपत ।
चलितोऽज्ञो भवत्येव सुध उदयमाविलम् ॥
सर्वे युद्धाहते दत्त स्नित सुधु तथैव च ।
किञ्चिद्बद्धे तथा यायाद्धनुकामो नराधिप ॥
रथ नवबहुला यायात् प्रभु समयपाविलम् ।
तन्त्रावयवो बहुलाद्यया राजाभियोजयेत् ॥
खरोष्ट्रबहुला राजा प्रभु बन्धनसङ्क्षिप्तम् ।
बन्धनस्थोऽपि योद्धाऽरिणा प्रावृषि भूभुजा ॥
हिमपातावृते देशे स्नित योद्धाऽभियाचयेत् ।
मरहस्तो दन्तं च काले यात्रायां स्मृतो ॥
विहाय राजा दिवदग्धकालौ
नैवं निकाम च तथैव युद्धे ।
प्रायाण पर कार्यविदां मतश्च
सम्भिन्नमाहुर्दिवमम्बरेषु ॥"
इति म ह्र १२४ अध्यायः ॥ ७ ॥
यात्राकाले माङ्गल्यदर्शनानि यथा —
"शौनकर्षे मङ्गलान् नानुक्ता च शुभप्रदे ।
नैतन्माहूर्ताद् बभूव सममाश्रुत ॥
कन्यां मङ्गलं राम शृणुष्व च धवलम् ।
कुङ्कुमं भवनं चन्दनं वैतिष्ठयम् ॥
यात्राकाले च गुरुनं दृष्ट्वा स्वयमेव मुनिः ।
न राजेन्द्र दर्शनं वक्ष्यादुन्दुभिनादरवम् ॥
यात्राशुभाशी मङ्गलाय सम्पश्येद् भवति च ।
वराह तथ वराह दम्पम्ने प्रयारवम् ॥
चत र यात्रां भगवान् दुर्भिक्षैर्विवर्जं शुभम् ।
दद्यात् दूर्वा विप्रमध्ये रेवन्दशितुमान् ॥
वासुदेव विप्रकान् चतुर्भुजवक्त्रं भवोऽम् ।
दूरं दत्त आयानां याव भूषणभूषिताम् ॥
[illegible] द्विजं गजकुम्भं वादय मधुवन्धनाम् ।
सम्पन्नं दद्यात् मङ्गलं यात्रामिदं सर्वधनम् ॥
[illegible] सम्भित्तं शुभं समर्थं दिवम् ।
चामरं राजहंसं च गज शुभ दिवम् ॥
मदद शङ्खवेणु इच्छानिवार रवम् ।
[illegible] कारणं चान्त चरम् ॥
[illegible] समर्थं धन्वन्तं शुभा ।
[illegible] मङ्गल शुभं कथम् ॥

माणिक्य रजत मुक्ता मणीन्द्रञ्च प्रवालकम् ।
दधि लाजं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पञ्च कुङ्कुमम् ॥
शुक्लच्छत्रं पताकाञ्च दर्पणं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्ताञ्च रथस्थं भूमिपं तथा ॥
दुग्धञ्च रोचनामाल्यमन्नं पायसं तथा ।
ब्राह्मणान् मङ्गलं स्वस्तिकं शर्करां मधु ॥
माञ्जारञ्च हरिणञ्च मेघपद्मतन्मध्यकम् ।
मेघाच्छन्नस्य च रवेरुदयं चन्द्रमण्डलम् ॥
कस्तूरीं कज्जलं तोयं हरिद्रां तीर्थमृत्तिकाम् ।
सिद्धार्थं सर्षपं दूर्वां विप्रबालञ्च बालिकाम् ॥
गजं बद्धाश्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
गोमूत्रं गोधूलिञ्च गाधूलिं गोपदाङ्कितम् ॥
गोष्ठं गवां पन्था रम्यं गोपालं गोरतिं शुभाम् ।
भूषणं दक्षिणं ज्वलदग्निं महोत्सवम् ॥
ताम्रं स्फटिकं रैप्यञ्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
गन्धञ्च हीरकं रत्नं दर्पणं दाडिमं शुभम् ॥
सुगन्धि वायोराभ्राणं प्राप विप्राशिषं शुभम् ।
दृष्टैव मङ्गलं श्रुत्वा ययौ स सुहृदान्वितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥ ७ ॥
यात्राकाले अमङ्गलदर्शनानि यथा —
राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयता ।
सार्द्धं सैन्यसमूहेन वाद्यभाण्डैरथोल्कैः ।
ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
यद्यपि तथापि समरं न जगाम रणं पुन ॥
मुक्तकेशीं छिन्ननासां रुदन्तीञ्च दिगम्बरीम् ।
छायाच्छन्नपरीधानामपरां विधवामपि ॥
मुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताञ्च कुट्टनीम् ।
पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमपि ॥
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ।
कुचेलमपि रुग्णाङ्गं नग्नं काषायवाससम् ॥
वस्त्रविक्रयिणश्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ।
चितां दग्धशवं भस्म निर्वाणाङ्गारमेव च ॥
अपचूनकरं सर्पं मार्जारं प्रमत्तं विषम् ।
आहिनाङ्कं पिशाचं घोरकृष्णं निशाचरम् ॥
देवलं वृषलाद्यं शूद्रयाजाग्रभोजिनम् ।
शूद्राणामन्तकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
कुमकुन्तिकाञ्चैव प्रमत्तादनकारिणम् ।
शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलमस्थि च ॥
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शून्यकारिणम् ।
रक्तपुष्पं गवां वाध कुलजा भरवं स्वयम् ॥
कन्दुकञ्च चौरञ्च हिमकणं वात वसम् ।
करटञ्च विश्वासं विश्वासकारिणं जनम् ॥
अमङ्गलं वदन्तं वदन्तं शोककारिणम् ।
मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नरघातिनम् ॥
पुंश्चलीं नपुंसकं च पुंश्चलीरसभोजिनम् ।
गुरुगात्रविरोधी वस्तुविनाशकारिणम् ॥
रणाङ्गकारिणं रुद्रं छिन्नकं स्वर्णकं शयनम् ।
[illegible] क्षितावनपिशाचिनम् ॥
[illegible] कारणं रासोपजारिणं जनम् ।
मिथ्याद्व मिथ्याच पानं विश्वासघातिनम् ।
गुरुविद्वेषिणां [illegible] आद्याचनकम् ।
[illegible] पापकरणे आदेशवञ्च विरचम् ॥

ब्रह्मद्वेषिणञ्च रौप्याहीनं नपुंसकम् ।
गलितव्याधिगात्रञ्च गुरुतल्पगमेव च ॥
पुंश्चलं छिन्नलिङ्गञ्च सुरापं सुरां तथा ।
चिह्नं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्दभं तथा ॥
मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं कम्पितं शुष्कपाणिनम् ।
भस्मावांशुं रक्तदृष्टिं चाण्डालं श्वपचानकम् ॥
शृङ्गं च शूकरं सर्पं श्वानं कल्कञ्च भल्लुकम् ।
पाषाणं शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा ॥
चम्पदानिमाल्यञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् ।
वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधमपुष्पमेव च ॥
कुवार्तां श्रुतवाक्याञ्च विप्रशापञ्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवान् दुःशब्दं राजा सम्प्राप मन्त्रणि ॥
मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताश्च निरन्तरम् ।
वामाङ्गस्पन्दनं देहस्याश्च राज्ञो बभूव ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ।
श्रीकृष्णस्य मथुरायात्रा यथा —
"राधिकायाश्च सभायां सभासु गोपिकासु च ।
पुण्यचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ॥
तृतीयप्रहरातीते निशायाश्च शुभक्षणे ।
शुभचन्द्रस्थयोगे चाश्वत्थामसमन्विते ॥
सौम्यग्रहाभियुते लग्ने सौम्यग्रहविलोकिते ।
पापग्रहसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्जिते ॥
यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
बन्धूनाश्वासयामास समुत्थाय हरिः स्वयम् ॥
वाद्यं निषेधयामास राधिकाभयभीतवत् ।
स्नातो विश्वकर्मा च धाता भक्तो धरस्मयन् ॥
प्रक्षाल्य पादयुगलं धृत्वा धौते च वाससी ।
उवास संस्कृते स्थाने निर्मिते चन्दनादिभिः ॥
पञ्चपल्लवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
वामे कृत्वा पूर्णकुम्भं वह्निं विप्रं सुदर्शनम् ॥
पतिपुत्रवतीं होम दर्पणं पुरतस्तथा ।
दूर्वाकाण्डञ्च सन्दिग्धं पुष्पं धान्यं सितं शुभम् ॥
शुक्लरत्नं यशोदा च प्रददौ मस्तकोपरि ।
घृतं दध्युग्रं माध्वीकं रजतं काञ्चनं दधि ॥
चन्दनं चम्पकं कृत्वा पुष्पमालां गले ददौ ।
शुक्लपर्णं ब्राह्मणश्च वन्दयामास भक्तितः ॥
शङ्खध्वनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ।
विप्राशीर्वचनं रम्यं शुश्राव परमादरम् ॥
ध्यात्वा मङ्गलरूपञ्च सर्वेषां मङ्गलप्रदम् ।
विधाय दक्षिणं पादं सुन्दरं ध्यानसिद्धिदम् ॥
विहाय राधिकाधामभावं मध्यमया दिशा ॥
विज्ञाय वायुमिश्रञ्च नानादर्शितरम्भुत ।
ततो ययौ मथुरायां मन्दारं प्राप्य वरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७१ अध्यायः ।
अथ यात्राशुद्धिः । तत्र समयः ।
"यात्रायां द्विविधः कालो वैकालः सम्प्रकीर्तितः ।
प्रात यात्रादि वार्ता विचारो वाच विमय ।
घटञ्च पश्यता राज्ञो सन्त विमन उच्यते ।
यात्राकालिकसंख्या प्रवेशानुपातमथो यद्ये ।
मार्गो कुमीरदृष्टवत्सकालविरोधी
प्रयाणे दृष्टमतोऽपि दृष्ट ।
अश्विनी रेवती स्वाती तथा पुष्यपुनर्वसू ।

यात्रा
यात्रा

मैत्रं मृगशिरो हस्ता यात्रायामुत्तमाः स्मृताः ॥
भरणी कृत्तिकाश्लेषा विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
मघा पशुपतिश्चैव यात्रायां मरणप्रदाः ॥
पूर्व्वे कुबेरे दहने निशाटे
यमे जलेशे पवने महेशे ।
त्याज्यं नरस्य प्रतिपत्क्रमेण
युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
स्यात् सम्मुखे यानमसुक्षयाय
पश्चाद्भवेत् सर्व्वशुभाय पुंसाम् ॥
सूर्य्यः शुक्रः कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्बुधः ।
अग्रतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं ध्रुवम् ॥
पूर्व्वेणेन्द्रं दक्षिणे याम्यमार्द्रं
रोहिण्यं तथार्य्यमाप्याञ्च शूलम् ।
कामं यायात् साम्परायेषु कार्य्ये-
ष्वन्यत्रापि प्रेक्ष्य शूलानि भानि ॥"
तत्र दिक्शूलम् ।
"षष्ठाष्टमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
चतुर्द्दशी कुहूश्चान्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥
प्रायो जगुः सहजशत्रुदशाय संस्थाः
पापाः शुभाः सविलग्नं परिहृत्य खस्थम् ।
सर्व्वत्रगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
स्त्वष्टारिसंस्थममरारिगुरुं जिगीषोः ।
नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेष्विदं कथञ्चिदपि यानम् ।
आसप्ताहात् दिव्यान्तरीक्षभौमैस्तथोत्पातैः ॥"
तत्र क्रमः ।
"राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां पराजनीम् ।
नीराजनाविधिं कृत्वा सैनिकाश्चानयेत्ततः ।
गजानश्वान् रथानन्यानिति यात्राक्रमो मतः ॥"
तत्र नीराजनाविधिः ।
"वर्षान्तेऽभ्युदिते शुक्रे चन्द्रे पूर्णे शुभत्रये ।
अश्वनीराजनं कुर्य्यात् यथोक्तान्यपि सत्तमैः ॥
उदीचीं प्रस्थिते भानौ संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
गजनीराजनं कुर्य्यात् महीपालो जिगीषिवान् ॥
वृश्चिकस्थे रवौ कुर्य्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
नौकानीराजनं कुर्य्यात् दक्षिणाशां प्रतिष्ठति ॥
अन्येषाञ्चैव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
ध्वजादीनाञ्च सर्व्वेषां शक्रोत्थाने नीराजनम् ॥
छत्रस्य नवदण्डस्य तथा सिंहासनस्य च ।
गृहस्य नगरस्यापि महाविषुवसंक्रमे ॥
आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
स्वजन्मदिवसे राजा कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ॥
अभिषेकदिनं प्रोक्तमेषां जन्मदिनं मया ॥"
तद्यथा,—
"अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
गजानां देवता शक्रः पत्तीनां कालिका मता ॥
नौकानां वरुणो देवो यानानान्तु जयन्तकः ।
अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
ध्वजानां हनुमान् पूज्यो वृहस्पतिरिति क्रमात् ।
तान् पूजयित्वा विधिवद्देवान्नीराजयेन्नृपः ॥
द्वादशमहिषैः पुष्टैश्चामरघण्टास्वनादिभूषाढ्यैः ।
छागलैर्महिषद्विगुणैः पुरुषैस्तद्विगुणैश्चारुदीपि-
काभिः ॥
अथ वा सहस्रांशुदिने नीराजयेद्राजा ।
द्वादशवार्षैः रुचिरैः साङ्गोपाङ्गैरतोऽर्द्धतश्चोर्द्धैः ॥
तस्मार्द्धेतो आर्द्रैर्गजशतनीराजनं सम्भवति ।
छागलशतं वृषभशतं शतञ्च मेषाणाम् ॥
तुरगा दश कृष्णाङ्गा याज्ञाः पञ्च द्विपश्चैकः ।
मल्लुका हि कुक्कुटाश्चैकैकाः पत्तिलक्षणस्य ॥
नौकाशतकं चाज्ञं नवदशकं काचनादिनि-
घटितम् ।
चतुःशतमपि जन्तूनां नौकानीराजने राज्ञाम् ॥
यदा द्विपदं यानं सर्व्वेषामिष्यते तुरगैः ।
तुदशावचरवसितैर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्णैश्च ॥
अष्टाभिर्धातुभिः कुर्य्याद्दण्डनीराजनाविधिम् ।
गजाश्वनरनौकाभिर्द्विगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
रत्नैर्नानाविधैरन्यैर्धातुभिर्वसनैस्तथा ॥
सिंहासनैश्च योग्यैश्च कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ।
गृहनीराजनाद्वित्तं नरस्याथ निगद्यते ॥
श्वभिः खरैः शृगालैश्च आविकैश्छागयोधतैः ।
पुरं नीराजयेद्राजा चिरस्थायिसिद्धये ॥
श्वा दशाश्वस्तदर्द्धेन नरश्चैव तदर्द्धतः ।
चाम्रादीनां तथैवैकं रत्नं नानाविधन्तथा ॥
अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
नवग्रहाश्च स्वर्णाद्याः शैलाः सप्त घटास्तथा ।
योग्यधातुसमुद्भूता नौकाखड्गत्रयन्तथा ॥
निजदेहमितं स्वर्णं रजतं ताम्रमेव वा ।
आत्मनीराजने दद्यादृत्विग्भिरसंस्थितिम् ॥
अस्त्रैर्नानाविधैः कुर्य्याद्युवराजनीराजनम् ।
अलङ्कारैश्च विविधैर्द्देवीनीराजनं मतम् ॥
मन्त्रिनीराजनं राजा धनेनैव समाचरेत् ॥
अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां धनिनान्तथा ।
वस्त्रैर्नीराजनं कुर्य्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
नीराजनाया वस्तूनि न पश्येत् पुनः स्पृशेत् ।
सप्तकृत्वः परिभ्राम्य कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ॥
न्यसेद्वा पर्व्वतेषु गहने वा जलेऽपि वा ।
दैवज्ञवैद्यदीनेभ्यः प्रयच्छेद्वा यथायथम् ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नीराजनाविधिः ।
अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमश्नुते ॥"
तथा हि गर्गः ।
"नीराजना महीन्द्राणां निघ्नन्ति विपदोऽखिलाः ।
सैव सन्नहनं राज्ञां कञ्चुकेनेव संयतः ॥
नीराजनावन्दितानां न भयं विद्यते क्वचित् ।
नीराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्व्वसम्पदः ॥"
तथा च वात्स्यः ।
"ये भूमिपालाः प्रतिवत्सरान्ते
कुर्व्वन्ति नीराजनकर्म्म सम्यक् ।
तेषां न लक्ष्मीः क्षयतामुपैति
साम्राज्यलक्ष्मीः करगैव तेषाम् ॥
एवं नीराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥"
इति नीराजनाविधिः ॥ * ॥
अथ यात्रा ।
"गुणातिशयसम्पन्नः शत्रुं यायाज्जिगीषया ।
यदि पश्चात् प्रकोपो न यदि राष्ट्रे न कण्टकाः ॥
संस्थायान्यत्र यायाद्वा पार्ष्णिग्राहेण प्रभुणा ॥
रात्रावुलूको निगिरन्ति काकान्
काकोऽप्युलूकान् रजनीव्यपाये ।
इति स्वकालं समुदीक्ष्य यायात्
कार्य्ये फलन्तीह समीहितानि ॥
प्रबलशकुनोपेतं दुर्भिक्षादिप्रपीडितम् ।
सम्भूतान्तरकोपितं न यायात् पृथिवीपतिः ॥
निजदेशानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
यायान्नृपो यतो दैवं बलमेतत् परं मतम् ॥"
अन्यत्र तु ।
"निरातङ्के निरुत्पाते निरुद्विग्ने निरामये ।
विपक्षे प्रतिगच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
युद्धयात्रायामशुभदर्शनं यथा,—
"तस्य निर्गच्छतो गेहात् स्थाणोऽस्थि तुखलो-
ऽभवत् ।
ध्वजे चरोह कापोतः शिवा श्यामा च
दक्षिणा ॥
पिङ्गला चटुर्गोधा च शूकरी केरली तथा ।
गजवानरसैनाजशिरश्छिन्नाच पामनः ॥
पथं विभिन्दते सर्पः कुम्भोदकं चर्म्मान्वितः ।
ररास वानरो भग्नो मार्ज्जारो ध्वनिभैरवम् ॥
तैलतक्रदधिकेशतुषाभ्रकादिदर्शनम् ।
[illegible] रवम् ॥
तुषकार्पासधान्यानां लिङ्गस्यास्य च दर्शनम् ।
रक्ताम्बरधरो नग्नः पङ्काङ्गश्च तथा नरा ॥
जटाटं शङ्कु चाप उल्कापातश्च तारकाः ।
दिशां दाहश्च भूकम्पाः खरभः कलुषं नभः ॥
निस्तेजस्तपते भानुर्नद्यः प्रतिमुखावहाः ।
उष्णोदकं महाकूपं दृश्यं दीर्घिकासु च ॥
अकालविस्तृतिः पुष्पफलानामभूत्तदा ।
शीत उष्णविपर्य्यासा मेघनादाश्च दारुणाः ॥
आरण्यसत्त्वा ग्रामेषु ग्रामजारण्यवासिनः ।
क्रोष्टृसर्पचकूटाश्च शशस्थानः पिपीलिकाः ॥
श्येनाद्या मधुतो चेटा गृहागाश्च तथैव च ।
एते च पुरप्राकारे निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥
दुर्गन्धः शार्करो वायुर्दीना योधा हतप्रभाः ।
प्रभूतमूत्रासुपातानि गजा अश्वाः प्रचक्रिरे ।
ध्वजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दण्डभिन्दनम् ।
कलङ्कमसि चक्रे च हता दुन्दुभिरेव च ॥
ज्यातलाकूटनञ्चापि नाराचानाञ्च कुब्जता ।
गदानां मुद्गराणाञ्च शीर्य्यता शूलभिन्दता ॥
शुष्कप्ररोहण्यथाकैवाङ्गपातस्तथैव च ।
प्रतिमारुदितं स्वेदो मृतकानाञ्च जल्पनम् ॥
गवां रासभमारोहः स्त्रीणाञ्च वक्रपक्षता ।
स्त्रीरुते अविच्छायादि स्त्राणावि शिशुशोभनम्
बालानां पातनं युद्धे निस्त्रिंशाः सकलाः प्रजाः ।
मक्षिकादंशमण्डूकवहुगोनासदर्शनम् ॥
निस्तेजा न वहेद्वह्निः सधूमः स्फुटते मुहुः ॥
एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्ट्वा घोरेण वासव
पप्रच्छ नारदं सोऽथ किमेतदिति तं द्विज ! ॥"
इत्यादि देववतारे घोरवधाध्यायः ॥

अथ द्वादशयात्रा।

प्रणम्य जगतां नाथं कलिकल्मषनाशनम्।
द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दन॥

तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य मुख्योपादेयत्वात् आदौ स एव निरूप्यते। तद्यथा स्कन्दपुराणे

इन्द्रद्युम्न उवाच।

वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं मुने।
श्रोतुमिच्छामि देवस्य यथावद्वक्तुमर्हसि॥

जैमिनिरुवाच।

वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः।
या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते शृणु॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्यैष्ठे स्नापनपौर्णिमा।
आषाढ़े रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्विका।
उत्थानी कार्त्तिके मासि छादनी मार्गशीर्षके
पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे शाल्योदनी तथा।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चैत्रे मदनभञ्जिका॥
एकैका मुक्तिदा सर्व्वा धर्म्मकामार्थसाधना॥

अथ यात्राविधिः। स्कान्दे

वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः
वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी।
स्वयमाविष्कृता चैषा प्राजापत्यर्क्षसंयुता॥
यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम्।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम्॥
वैष्णवा जयशब्देश्च पूजयित्वा तथा हरिम्
नानाशक्तोपभिष्टैर्विविधैश्च वस्तुभिश्च॥
वसुधीयादिनादैश्च तथा नानोपचारकैः।
सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत्॥
वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः।
लपने मण्डपे कुम्भमण्डले वा हृदहने॥
चन्दनागुरुह्रीवेर कुष्ठकुङ्कुमरोचना
जटामांसी मुरा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः॥
एतैर्गन्धैर्यथान्येश्च विष्णोर्गात्राणि लेपयेत्।
एतच्च तुलसीकाष्ठं कुर्य्याल्लेपनकर्म्मणि॥ १॥

अथ स्नानयात्रा। स्कन्दपुराणे।

ज्येष्ठामक्षयावत्तीयस्तस्य पूर्व्वं जन्मवासरम्
मत्स्नाय स्नापनं कार्य्यं महास्नानविधानतः।
तस्मात् प्रातः स्नानकाले प्रजया सहितस्य माम्।
राम सुभद्रां सम्प्राप्य मम लोकमवाप्नुयात्॥

तथा।

'मासि ज्येष्ठे तु सम्प्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते।
पौर्णमास्यां हरेः स्नानं सर्व्वकामफलप्रदम्॥
सर्व्वतीर्थमयं कूपमदास्ते निर्म्मलं शुचि।
सदा भोगवती तत्र प्रत्यक्षं भवति द्विजाः॥
तस्मात् ज्येष्ठ्यां समुद्धृत्य सौमाख्ये कलसैर्जलैः।
स्नापयन्ति तदा कृष्णं सततं सहलायुधम्॥
अन्यादीने हरेः स्नानमस्व प्रभाहृतम
उत्सवो वै न दृश्येत तस्मात्तद्ध्यवतचरेत्॥
जन्मना स्वयमाविरासाज्जन्मयात्रा प्रतिष्ठिता
ज्येष्ठ्यां मम स्वतो ये पश्यन्ति मुदान्विताः।
न ते भवाब्धौ मज्जन्ति यात्रायां यतमानसाः।
ज्यैष्ठे च स्नपनं कुर्य्यात् श्रीविष्णोर्जन्मवासरे॥
दैनन्दिनं हरति पापमाघर्षवर्षजम्।
ब्रह्महत्यासहस्राणि ग्रामाग्रामकृतानि च॥
स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पयुतानि च।
कोटिकोटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च॥
सर्व्वाण्येव प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यां तु वासरे।
पुष्पसक्तमनलैश पात्रमाल्या तथैव च॥
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना।
पञ्चामृते प्रीततोयेन त्वाकर्पूरवासिते॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च।
स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम्॥
ॐ च घण्टायै नम इति घण्टावाद्यं निवेदयेत्।
य एवं कुरुते विद्वान् मानवः क्षत्रिय शुचिः।
सर्व्वपापैः प्रमुच्यते विष्णुलोकं स गच्छति।
चतुर्द्दश्यां दृढ़ं मञ्चं कारयित्वा सुशोभनम्॥
सुगन्धिधूपसुरभिं चन्दनाम्भः समुक्षितम्।
एवं मञ्चं प्रतिष्ठाप्य कलशानधिवासयेत्॥
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं भवेत्।
जयशब्देश्च स्तुतिभिर्न्नीयते जगदीश्वरः॥
जयस्व राम कृष्णेति जयभद्रेति चोदिते।
नीयते मञ्चदेशं तु निर्घोषैर्वाद्यवादिभिः॥'

अथ रथयात्रा। स्कन्दपुराणे।

"गुण्डिकाख्यां महायात्रां प्रकुर्व्वीयाः क्षितीश्वर॥
आषाढ़स्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह।
यात्रोत्सवं प्रवर्त्ताथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून्॥
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम।
अथाह सरित्तीरे मम यात्रा भविष्यति।
अष्टमे दिवसे सर्व्वान् रथान् मार्ज्जेविभूषयेत्।
नवम्यामानयेद्देवांस्तेषु प्रीतः स्वहृदिदान्॥
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा सुदुर्लभा।
यथा पूर्व्वा तथा चैव ते हि मुक्तिप्रदायिके॥
ब्रह्महे विरजेऽकृत्य तद्दर्शनं तु पार्थिवम्॥"

इतिवत् तिथिना एकाशी बोद्धव्य।
'तिथिनैकेन दिवसेनाक्रमेनेन कीर्त्तितः॥'

इति विष्णुधर्म्मोत्तरात्॥

यत्तु।

'आषाढ़स्य सिते पक्षे भद्रा वा पुष्यसंयुता।
यात्रोत्सवं प्रकुर्व्वीयास्तदभावे पुष्य एव हि॥'

इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम्॥

तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम्। पाद्मे।

आषाढ़स्य द्वितीयायां रथं कुर्य्याद्विशेषतः।
आषाढ़शुक्लैकादश्यां जपहोममहोत्सवम्॥
ततः परं हि कृष्णस्य यात्रान्तरमपेक्षते।
अत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्पन्दनेन कुतूहलात्॥
नाशयन् सर्व्वपापानि वर्षे वर्षे व्रजेद्धरौ।
रथस्थितं व्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे॥
ये पश्यन्ति मुदा भक्त्या वासस्तेषां हरेः पदे।
रथं वत् पुनः सद्य प्रतिग्रात द्विजोत्तमाः॥
भास सैव पदो विष्णोरव्ययं शाश्वतम्
रथयात्रैव यात्राणां मुख्येत्याह प्रजापतिः॥
महावेदीं व्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम्।
बलभद्रं सुभद्राञ्च दृष्ट्वा मुक्तिर्न चान्यथा॥
आषाढ़स्य सिते पक्षे निर्विष्णो शुभप्रदे।
प्रतिष्ठाप्य स्वहृद्दैन विधिना पूर्व्ववद्द्विजाः॥
रथं नरो हरेः कुर्य्यात् स्वाश्वं सुपरिष्कृतम्।
भूषयेद्विविधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः॥
ध्वजच्छत्रपताकैश्च मेरोटकादयस्तथा।
नन्दनकमुखाश्च मायया बहवस्तथा॥
वेश्या यौवनसम्पन्ना रूपालङ्कारभूषिताः।
ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिष्ठितानराः॥
गरुड़ध्वजं कुर्य्यात् रक्तचन्द्रनिमिश्रितम्।
दीर्घनासं पीतदवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम्॥
चतुर्भुजं सुसंस्थं सर्व्वालङ्कारभूषितम्।
तथा पद्मध्वजं कुर्य्यात् पद्मकाञ्चविनिर्म्मितम्॥
सप्तच्छत्रमयं कुर्य्याच्छौरिणो लाङ्गलध्वजम्।
सारथिं वाजिनश्चैव बलं बलसमन्वितम्॥
दीरकमञ्जलैर्न्नित्यैर्विविधैः सुशोभनम्।
रथं न्यघटितं तत्र रथं देवपथस्य च॥
अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रपूजयेत्।
ब्राह्मणैर्विधिवत् साढ़्ं यतिभिश्च तपस्विभिः॥
विष्णुपार्श्वद्देवैर्यात्रायै स कृताञ्जलिः।
तत्र कर्पूरधूपैश्च सुमनोभिरवाकिरन्॥
पथि शोभनसूक्तानि प्रपठन्ति द्विजातयः।
कश्चिच्च मङ्गलगाथाच कश्चिच्च जयेति च॥
जितन्ते इति मन्त्रं वै कश्चित् पुष्पे प्रणम्य च
सूतमागधसंख्याश्च कीर्त्तिं कार्य्यौ मुदा युताः॥
शर्बरीशरुरीवेणुवीणामापुरिकाश्च।
शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे॥
एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरं परम्।
नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा॥
करे धृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथत्रयम्।
रामं भद्राञ्च जगाच्च रथमध्ये निवेशयेत्॥
पूजयेदुपचारैस्तैः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।
रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥
तद्देशस्य सक्ततुरुधमदे पापसहतिम्।
धनाभुर्व्विलिप्तेन स्वगङ्गास्नानजं फलम्॥
ये प्रणामं प्रकुर्व्वन्ति तेऽपि मोक्षमवाप्नुयुः।
शतसमृच्छन्ति ये कृष्णं ते देवतुल्यविग्रहाः॥
वेदैः स्तुवन्ति वदतां वक्तारो मोक्षभागिनः।
प्रतिष्ठापुराणाद्यैः स्तोत्रैर्व्वापि सुसंस्कृतैः॥
स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः।
ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः स्तुवन्ति ये॥
नर्त्तनं कुरुते वापि गायत्यथ नरोत्तमाः।
वैष्णवोत्तमसंसर्गान्मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम्॥
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमालयम्॥
जयस्व रामकृष्णेति जयभद्रेति यो वदेत्।
न मातृगर्भे वासोऽस्य स च देवत्वमाप्नुयात्॥
धामरेवनने पुण्ये स्ववकैर्वनवल्कैः।
रथस्याग्रे स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तमम्॥
सदौव्यमाभो धरोभिर्द्देवगन्धर्व्वयोषिताम्।
भुक्त्वैव तु भोगानखिलान् यावदाभूतसम्प्लवम्॥

नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
सर्व्वपापहरो योगः सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
कृष्णमुद्दिश्य ये तत्र दानं ददति वै नराः ।
यत्किञ्चिदक्षयफलं मेरुदानेन संमितम् ॥
गुण्डिकामण्डपे यान्तं महाहार्म्यं सहाग्रजम् ।
तत्रातपश्रान्तगात्रं दर्पणेष्वभिवीक्षयेत् ॥
पश्चात्तैः शीततोयैः पुष्पकर्पूरवासितैः ।
नारिकेलजलेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
रम्भोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
सर्व्वाङ्गमनुलिम्पेच्च चन्दनेन्दुरसद्रवैः ॥
सुगन्धिमाल्याभरणैश्चीनचेलैः सुशोभनैः ।
चामरैश्च जलाभैश्च शीतलैर्व्यजनैस्तथा ॥
वीजयेत् पुण्डरीकाक्षं सुभद्रां बलमेव च ।
सिताभिः पानकैर्द्दधैस्तथा खण्डविकारकैः ॥
खर्ज्जूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलादिभिः ।
तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिक्षुभिस्तथा ॥
वासितैः शीततोयैश्च गन्धताम्बूलपत्रकैः ।
सकर्पूरलवङ्गाद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः ।
प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ॥
ततोऽपराह्ने देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
शनैः शनैर्नयेद्विष्णुं मण्डपस्य च मध्यमे ॥
एवं व्रजति देवेशे सूर्य्यश्चास्तं गतोऽभवत् ।
दीपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरैस्ततः ॥
मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिकाख्ये मनोहरे ।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतनृत्यकैः ।
उपहारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जनार्द्दनम् ॥
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिकामण्डपे स्थितम् ।
मां च रामं सुभद्राञ्च विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।
यत्किञ्चित् कुरुते कर्म्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
सर्व्वं मेरुसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
अर्द्धोदयादयो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
अष्टाहे च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान् रथान् ।
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
कार्य्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिमुक्तिप्रदा भवेत् ।
दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृष्णं पश्यन्ति ये नराः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
तस्याः संकीर्त्तनादेव निर्म्मलो जायते नरः ।
यावतीयं महायात्रा यो यथा कर्त्तुमिच्छति ॥
सोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पापावलिसमन्वितान् ॥"४॥
अथ शयनयात्रा । स्कान्दे ।
"आषाढ़े शुक्लद्वादश्यां कुर्य्यात् स्वापमहोत्सवम् ।
मण्डले रचयेत्तत्र शयनागारमुत्तमम् ॥
देवस्य पुरतः शय्यां रत्नादिनिर्म्मितोपरि ।
स्वास्तीर्य्य तूलवेत्रादि तदुपरीनोत्तरच्छदाम् ॥
कर्पूररङ्गविच्छित्तिं साधुचन्द्रातपां शुभाम् ।
पुष्पगन्धयुतां मुक्तारञ्जितां चन्दनाङ्किताम् ॥
साधुद्वारां शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
एवं स्वापगृहं कृत्वा निशीथे स्वापयेद्विभुम् ॥
संपूज्य भावयेदैक्यं तेषां कृष्णादिभिः सह ।
एह्येहीति च संप्रार्थ्य स्वापार्थं परमेश्वरम् ॥
नयेच्छय्यागृहद्वारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
पश्चात्तैः स्नापयेत्तान् पृथक्पलशताधिकैः ॥
सुगन्धिचन्दनैर्लिप्तान् वस्त्रालङ्करणादिभिः ।
पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिर्मन्त्रमुच्चरेत् ॥"
जगद्वन्द्य इत्यादि ।
"सुदृढ़ं कारयेद्द्वारं विष्णोः शयनवेश्मनः ।
स्वापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखमुत्तमम् ॥"५॥
अथ पार्श्वपरिवर्त्तनयात्रा ।
"अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।
नभस्यविमले पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥
विष्णोः स्वापगृहद्वारं शनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्य्यङ्कशयितं मुदा ॥
अवघाट्य शनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्वापयेदुत्तरामुखम् ॥"
मन्त्रमेनं पठेत् ।
"ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
परिदृष्टमिदं सर्व्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
यत् दृष्टा चेष्टितैरेव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः ।
जगद्धिताय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्त्तय ॥
परिवर्त्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
त्वदम्बुजोऽयं शक्रोऽपि ध्वजे तिष्ठन् समुत्सुकः ॥
इदं त्वत्पादकमलं विमृष्य मूर्द्ध्नि तज्जलम् ।
महीं जलं स्रावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
व्यजनैश्चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
सुगन्धिचन्दनैरस्य सर्व्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
स्वादूनि भक्ष्यद्रव्याणि पायसादीनि दापयेत् ॥
शय्यागृहद्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
देवमुद्दिश्य यत् कुर्य्यात् सर्व्वमक्षयतां व्रजेत् ॥
पार्श्वे च पूर्व्वदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥"
एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्व्वोक्तविधानेन श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्त्तनं कार्य्यम् ॥
मतान्तरे ।
"शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
सौवर्णीं राजतीं वापि विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
हिंसा चैव न कर्त्तव्या कदाचिद्विष्णुपूजके ॥"६॥
अथोत्थानयात्रा ।
"एकादश्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
कृष्णमुत्थापयेद्भक्त्या पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
पूर्व्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं समुच्चरेत् ॥"
मन्त्रस्तु ।
"ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तमाराध्य जगत्पते ! ।
वीक्षैतत् सकलं देव ! प्रसन्नं तव मायया ॥
प्रफुल्लपुण्डरीकाक्ष ! श्रीहरे ! शयनेन हे
त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेष्यति ॥
ये ते स्वाप्ताः क्रियाः सर्व्वाः प्रवर्त्तन्ते ततो ध्रुवम् ।
इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिनिःस्वनैः ॥
जयशब्दैस्तथा देवं नयेयुर्नृत्यमण्डपम् ॥
तैलेनाभ्यज्य तोयेन स्नापयेत् पुरुषोत्तमम् ।
पश्चात्तैर्नारिकेलरसैः फलरसैस्तथा ॥
सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन लेपयेत् ।
घर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लेपयेद्गन्धचन्दनैः ॥
पुष्पवासिततोयैश्च कुशगन्धोदकैस्तथा ।
स्नापयित्वा चयेत् पापं बहुजन्मोपपादितम् ॥
महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया मुदा ॥"७॥
अथ प्रावरणयात्रा ।
"मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्य्यात् प्रावरणोत्सवम् ।
कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
वासोऽधिवासं कुर्व्वीत पञ्चम्यां निशि कर्म्मवित् ।
प्रभाते मण्डलं कुर्य्यात् पद्ममष्टदलान्वितम् ॥
दिक्पालान् पूजयेद्दिक्षु क्षेत्रपालं गणाधिपम् ।
चण्डप्रचण्डौ च बहिश्चतुर्द्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
तन्मध्ये स्थापयेद्यन्त्रं क्षालयेदुष्णवारिणा ।
पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन दीपकम् ॥
दत्त्वा कृष्णाय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयेन्निशाम् ।
प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रव्यैः सुशोभनैः ॥
वस्त्रैः सप्तभिर्द्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
सुखवर्णेषु सर्व्वाङ्गे शीतप्रावरणैर्द्विजाः ॥
दूर्व्वाक्षतैः प्रपूज्याथ कुर्य्यान्नीराजनां विभोः ।
भगवन्तं समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
गुरुभ्यश्चान्यदेवेभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
शीतप्रावरणं दद्यात् सक्तुन् परमया मुदा ॥
ददाति भगवान् प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥"८॥
अथ पुष्यस्नानयात्रा ।
"पुष्यस्नानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
पौषे मासि तु तत् कुर्य्यात् पुष्यस्नानोत्सवं हरेः ॥
चतुर्द्दशीनिशायान्तु कुम्भानामधिवासनम् ।
रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शे प्रतिबिम्बितम् ।
ततः पुरुषसूक्तेन कुम्भांस्तानभिमन्त्रयेत् ।
क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्विधिवत्ततः ॥"
सूक्तमुच्चरन् ।
"ततः पश्चात्तेनैव वासुदेवञ्च चालयेत् ।
लक्ष्म्या युक्तं पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
दूर्व्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्व्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
समन्ताद्विकिरेद्देवं कर्पूराद्यैः सतण्डुलान् ॥
नीराजयेज्जगन्नाथं कर्पूररत्नवर्त्तिभिः ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दण्डवत् प्रणमेत् क्षितौ ॥
पुष्यस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति मुदान्विताः ।
सर्व्वसम्पन्नकामास्ते प्रयेयुर्व्वैष्णवं पदम् ॥"९॥
अथ नवशस्ययात्रा ।
"कुर्य्यादयनसंक्रान्त्यां नवशस्यमहोत्सवम् ।
संक्रान्तेः पूर्व्वदिवसे नवं शालिं सुकृष्टिमम् ।
प्रासादपूर्व्वदेशे तु स्थापयित्वाधिवासयेत् ॥"

तथा च माघे।
"संक्रान्तौ माघमासस्य माधवासिततण्डुलान्।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत्॥
त्वयि तुष्टे जगत् सर्व्वमनेन प्रभविष्यति।
इदं सर्व्वं जगन्नाथ! शुक्लानां पिष्टकं शुभम्॥
ब्राह्मणान् भोजयेत् भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान्॥"
अन्यथा भगवद्भक्तानित्यादि॥
"नवेन वासमानेन दूर्व्वासर्षपपुष्पकैः।
पूजयित्वाभिमन्त्रेण काण्डस्थामभिरक्षतु॥
पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिपेद्गन्धचन्दनैः।
वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि॥
नीराजयित्वा देवेशं तण्डुलानधिवासितान्।
स्थालीषु पाकपात्रेषु मधुखण्डाज्यमिश्रितान्॥
षट्स्त्रियः स्थापयेदग्रे गन्धपुष्पाक्षतान्वितान्।
सपूपं पायसं कृत्वा दद्याद्वै पञ्चपात्रके।
इक्षुखण्डकपिष्टञ्च विष्णोः प्रियतरं परम्॥
ॐ औदनं सर्व्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो!।
तण्डुलाः शालिनो ह्येते त्वयैव जनिताः प्रभो!॥
लोकानुग्रहणार्थाय गृहीत्वा शिवविग्रहम्।
मम प्रीत्यै तवानेतान् गृहाण परमेश्वर!॥
त्वयि तुष्टे जगत् सर्व्वमनेन प्रभविष्यति।
स्वाहाकारस्वधाकारवषट्कारा दिवौकसाम्॥
आप्यायिता भविष्यन्ति तेनैवाप्यायितं जगत्।
इत्थं सर्व्वं जगन्नाथ! मत्कृतं सचराचरम्॥
इति संप्रार्थ्य देवेशं ब्राह्मणान् विनिवेदयेत्॥"१०॥
अथ दोलयात्रा।
"फाल्गुने मासि कुर्व्वीत दोलारोहणमुत्तमम्।
यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै॥
प्रथमं देवदेवस्य गोविन्दाख्यां तु कारयेत्।
चलमूर्त्तिं प्रकुर्व्वीत यथाशक्ति नवानि वा।
फाल्गुन्याः पूर्व्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशामुखे।
महोत्सवं प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वतः॥"
माघे।
"पौर्णमास्यां समारभ्य पञ्चम्यान्तु समापयेत्॥"११॥
अथ मदनभञ्जिका यात्रा।
"फाल्गुनिकां समासाद्य यात्रां मदनभञ्जिकाम्।
यस्यां कृतायां हृदयः प्रीयाति पुरुषोत्तमः॥
चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाचरेत्तु मङ्गलम्।
दिवसार्द्धे विरचिते मन्दिरे माधवाश्रिते॥"१२॥
इति यात्रातत्त्वम्॥
देवाः षोड़शप्रकारोऽपि। यथा,—
"वैशाखे गन्धयात्रा च चन्दनानुविलेपना।
ज्यैष्ठे महास्नानयात्रा अमृताचौदिनत्रयम्॥
आषाढ़े रथयात्रा च दिग्दिनयापिनी परा।
श्रावणे जलयात्रा च वस्त्रभूषणसादरैः॥
भाद्रे यात्रा धनयात्रा वलियात्रा दिनत्रयम्।
आश्विने च महापूजा यात्रा ध्वजविभूषिता॥
कार्त्तिके दीपयात्रा च नवान्नपक्वदायिनी।
पौषे चाङ्गरागयात्रा वस्त्रालङ्कारभूषणैः॥
माघे मासि महादेवी दशमी च चतुर्दशी।
दोलाकेलिः फाल्गुने च चैत्रे यात्रा चतुष्टयी।
दूतीयात्रा रासयात्रा वासन्ती मौलयात्रिका।
एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोड़शी भवमोचनी॥"
इति वामकेश्वरतन्त्रे ५६ पटलः॥
(रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम्। यथा,
"इदानीं निर्गमे पुत्र! प्रवेशे वा गृहस्य च।
शुभाशुभानि सर्व्वाणि वक्ष्यामि शकुनानि च॥
राजा गजो द्विजमयूरकखञ्जरीटा-
श्चाषः प्रफुल्लरक्षः सितवस्त्रयुक्तः।
पुत्रान्विता च युवती गणिका च कन्या
श्रेयः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति॥
नटाश्वाश्वौ भासहारीतचक्रौ
भारद्वाजोच्छिकरस्तामसंज्ञः।
एते श्रेष्ठा दक्षिणे त्राय सर्व्वे
वैद्यावेशो निर्गमे श्रेयसे च॥
सर्पोलूकौ वानरः शूकरश्च
गोधा श्वा च शकलाशः शशश्च।
एते दिष्टा निर्गमे वा प्रवेशे
कार्य्याघाता नोपकारेषु शस्ताः॥
मृगो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा।
निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः॥
एको वा त्रीणि वा पञ्च सप्त वा नवसंख्यया।
भाग्यकाले नराणान्तु मृगा यान्ति प्रदक्षिणाः॥
श्रीरिक्षपाश्वगोधारासभौ भङ्गराजौ
सुस्वरपिककपोतौ पोतकौ सूकरी वा।
तदनु विहगराजो मङ्गलाशंसिनः स्यु-
र्वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः॥
तित्तिरिः कुररः क्रौञ्चः सारसाभासशूकरः।
वामे तु शुभशंसी च निर्गमे कार्य्यसिद्धये॥
काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः।
प्रवेशे गदितं श्रेष्ठो वामतः क्षयदायकः॥
आलक्षो हि प्रशस्तोऽपि कर्कटो-
कोलंकश्च गदितं न सुखाय।
न शुभदर्शना अमी भवेयुः
सर्पगोधाशकलाशविडालाः॥
दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति
खञ्जरीटमरालद्विजराणाम्।
वामतः शुभकराः प्रवदन्ति
दर्व्वाघाटवराटकशुकश्च॥
इति शुभाशुभशकुनानि।"
इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥
तथा च।
"ध्वजकाष्ठपताकानां शुष्काणां पथि सङ्गताः।
शैथल्ये पतितासन्नदीनाम्बरितवस्त्रया॥
स्नुघोषोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः।
रूक्षोऽविषमश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः।
पश्चार्द्धादिषु यदा दैवमस्त्रश्च पूजितः।
शिवपुरन्दरगुर्व्वीश भैरवमन्त्रयेव च॥
रक्तपित्तातिसारेषु वहमन्दः प्रशस्यते।
एवं कार्य्यविदिष्टेषु विमिश्रणद्धारयेत्॥
नपेत्राङ्कुटदाकदमाकन्दवादिनमताः।
दर्शो वाद्यदूरीयानां प्रभवो ये गर्भोद्यमी॥
प्रतिविद्धं तथा भग्नं च्युतं स्खलितमाहतम्।
दौर्म्मनस्यञ्च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २९ अध्यायः॥)

यादईशः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां वा ईशः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३९॥

यादः, [स्] क्ली, (याति वेगेनेति। या + असुन्। बाहुलकात् दागमश्च।) जलजन्तुः। इत्यमरः। १।१०।२०॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्।१०।२९।
"अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसा-
महम्॥"
जलम्। इति निघण्टुः। १। १२॥)

यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः।) समुद्रः। इत्यमरः।१।१०।२०॥ वरुणः। इत्यजयपालः॥

यादवः, पुं, (यदोरपत्यम्। यदु + अण्।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्।११।४१।
"सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण! हे यादव! हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि॥")
ययातेर्ज्येष्ठपुत्रो यदुस्तस्य वंशः। यथा,—
"ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ।।"
इत्युपक्रम्य।
"माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेति संज्ञिताः॥"
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २३ अध्यायः॥
(यदुसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, भागवते।११।१।२।
"मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं
यद्यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते॥")

यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति। यदु + अण्। ङीप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यदुवंशीयस्त्रीसामान्ये। यथा, महाभारते।१।९५।१९।
"प्राचीन्वान् खल्वश्मकीमुपयेमे यादवीं मर्य्या-
मस्य जज्ञे संयातिः॥")

यादसांनाथः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां नाथः। षष्ठ्या अलुक्।) वरुणः। इति हलायुधः॥

यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां पतिः। षष्ठ्या अलुक्।) समुद्रः। इत्यमरः।१।१।६४॥ वरुणः। इति मेदिनी। तै, २४२॥ (यथा, देवीभागवते।३।९।३५।
"अश्विनौ वसवस्त्वष्टा कुबेरो यादसांपतिः॥"
क्वचित् विभक्त्यलुगपि। यथा, मार्कण्डेये।२२।११।
"यावद्दमार्णवे देवं वरुणं यादसांपतिम्॥")

यादृक्, [श्] त्रि, (य इव दृश्यते। दृश् + "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च।" ३।२।६०। इति चकारात् क्विन्। "आ सर्व्वनाम्नः।" ६।३।९१। इत्याकारादेशः।) य इव दृश्यते सः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ येमन इति भाषा। (यथा, भागवते।४।२९।६४।
"नानुभूतं क्वचानेन देहेनादृष्टमश्रुतम्।
कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि॥")

यादृक्षः, त्रि, (य इव दृश्यते यमिव पश्यति वा। दृश् + "दृशेः क्सश्च वक्तव्यः।" ३।२।६०। इति

वार्त्तिकोक्तेः वः । "व्यासर्व्वनाम्नः ।"६।३।६१।
इत्यत्र "दृचे चेति वक्तव्यम् ।" इत्यात्वम् ।)
य इव दृश्यते सः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
येमन इति भाषा ॥

यादृशः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + "त्यदादिषु दृशः इति ।" ३।२।६० । इति कञ् । "आसर्व्वनाम्नः ।" ६।३।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ येमन इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।
"यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशञ्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥"
स्त्रियां यादृशी ॥)

यादोनाथः, पुं, (यादसां नाथः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरुणः । इति यादसांनाथशब्ददर्शनात् ॥)

यादोनिवासः, पुं, (यादसां निवासः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ॥

यानं, क्ली, (या + ल्युट् । अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्गमपि ।) राज्ञां सन्ध्यादिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । तत्तु उपचितशक्तेः कृतमूलरक्षस्य शत्रोरास्कन्दनाय यात्रा । इति भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।
"यानमप्यधुना नैव कर्त्तव्यं सहसा पुनः ॥"
यात्यनेनेति । या + ल्युट् ।) हस्त्यश्वरथदोलादि । तत्पर्य्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पत्त्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः ।२।८।५८॥ विमानम् ६ चक्रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४-६५ ।
"शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥")
अथ चतुष्पदयानोद्देशः ।
"ये ब्रह्मजात्यादिविभेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाजिमुख्याः
दिशानया सर्व्वचतुष्पदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥
तथा यथाश्वादिकपोषणेन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।
तथा तथैवान्यचतुष्पदानां
प्रकीर्त्तितौ दोषगुणौ बुधेन ॥
वरमयानमपोषणमेव वा
वरमिवान्यशरीरमपोषणम् ।
न खलु दोषयुतं च चतुष्पदं
स्पृशति पश्यति शोभनचेतनः ॥
सुराविन्दुर्दूषयति पयोघटशतं यथा ।
तथा सर्व्वं दूषयति दोषदुष्टश्चतुष्पदः ॥"
इति चतुष्पदयानोद्देशः ॥ * ॥
अथ द्विपदयानोद्देशः ।
"मानुषैः पक्षिभिर्व्वापि तथान्यैर्द्विपदैरपि ।
यानं स्याद्द्विपदं नाम तस्य भेदो ह्यनेकधा ॥
सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥"
तत्र सामान्यं यथा,—
"यानं यद्द्विपदाभ्यां स्यात् तद्दोलादिकमुच्यते ।
चतुर्भिर्युक्तिसंयुक्तैर्दण्डधातुगुणाम्बरैः ।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्श्यते ॥"
तत्र सम्मतः ।
"उपेन्द्रमल्लाद्विशवाग्निवर्णं
शक्रेन्दुतारातिथियोगलग्ने ।
शुचिक्रमापुत्त्रयमाह्ववर्ज्जं
दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥
दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्चन्द्रदण्डवत् ।
कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥
चतुर्व्विधानामुद्दिष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाञ्च चातुर्व्वर्ण्यमुदाहृतम् ॥
त्रिहस्तसम्मितौ मध्ये तरङ्गौ पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीक्षिताम् ॥
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा क्लेशा शुभा क्रमात् ।
वितस्त्येकैकसंवृद्ध्या दोलाः षट् स्युः सुखप्रदाः ॥
कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पर्व्वत एव च ।
चतुर्व्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥
हंसः केकी शुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भादयो निधातव्यं चतुर्व्विधमहीक्षिताम् ॥
अत्रापि वर्णविन्यासो विधेयो नवदण्डवत् ॥"
भोजस्तु ।
"गजः प्रस्थानदोलायां रणदोलासु केशरी ।
खगो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ॥
भुजङ्गमः प्रभुराज्ये वृषभो दानकर्म्मणि ।
दोलोपर्य्युपरि न्यस्तो बहुभिर्मुनिशासनम् ॥
यदवक्रदण्डं यानं स्यात् तत् पर्य्यङ्कमिति स्मृतम् ।
त्रिहस्तसम्मितो यानस्तदर्द्धपरिणाहवान् ।
पर्य्यङ्कः क्षेमनामायं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः ॥
क्षेमो मृत्युर्जयो दुःखश्चत्वारस्ते यथाक्रमम् ।
वितस्त्येकैकसंवृद्ध्या यथा चाशुगं संज्ञिनः ॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्व्ववन्मतः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्य्यङ्कस्य यथाक्रमम् ॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च स्फाटिकं शृङ्गमेव च ।
अनूपादिकजातानां पर्य्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात् ॥
पद्मशङ्खगजाश्वालिहंसकौकसूकान् क्रमात् ।
आदित्यादिदशानामां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥
महीन्द्राणां विशेषेण सिंहमानेव शस्यते ।
निर्म्मितो शुक्तिदण्डाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥
तदेवावक्रदण्डन्तु खट्टायानमिति स्मृतम् ।
अत्रापि पूर्व्ववन्मानमणिधात्वादिनिर्णयः ॥
विशेषस्तस्योच्छ्रायः परिणाहार्द्धसम्मितः ।
तदेव चेन्निश्चरणं पीठयानमिति स्मृतम् ॥
तस्य भेदो द्विधा दण्डवक्रावक्रप्रभेदतः ।
मानादिकं पूर्व्वतुल्यं विशेषाच्चतुरस्रता ॥
एवमन्यानि शिल्पानि यानानि विविधानि च ।
सामान्याख्यानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्म्मितानि वै ॥
मनोहरत्वं लघुता दृढ़तेति गुणत्रयम् ।
प्रोक्तं द्विपदयानानां सहजं भोजभूभुजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ विशेषद्विपदयानन्तु चतुर्दोलशब्दे निष्पदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ११० । २ ।
"तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्
मध्वा समञ्जन् स्वदयासुजिह्व ॥"
"यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ या + भावे ल्युट् । गतिः । यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
"यानं खरोष्ट्रमार्ज्जारकपिशार्द्दूलसूकरैः ।
यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्त्तते मुखे ॥")

यानपात्रं, क्ली, (यानसाधनं पात्रम् । शाकपार्थिववत् समासः ।) निष्पदयानविशेषः । जाहाज इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वहित्रकम् २ वोहित्थम् ३ वहनम् ४ पोतः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३९ ॥ समुद्रयानम् ६ । इति वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १४५।६३ ।
"समुद्भूतैः क्षितौ पोतैः यानपात्रैस्तथैव च ।
नौभिश्च क्षिल्लिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥")

यानमुखं, क्ली, (यानस्य मुखम् पुरोभागः ।) रथादेः पुरोभागः । तत्पर्य्यायः । धूः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥

यापनं, क्ली, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्त्तनम् । कालक्षेपणम् ॥ (यथा, कामन्दकीये ।१७।३१।
"पूर्व्वसेनापतिर्नीचः कालयापनमाश्रितः ॥")
निरसनम् । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यापयतीति । या + णिच् + ल्युः । प्रापके, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २२ । ३३ ।
"अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः ॥")

यापा, स्त्री, घटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

याप्यः, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ।३।१।५४॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १९ । २२ ।
"यदशुभमशुभेऽब्दे मासजं तस्य वृद्धिः
शुभफलमपि चैवं याप्यमन्योऽन्यतायाम् ॥")
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"शोणितं तदसाध्यं स्यात् याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥")
क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
व्याधिविशेषः । यथा,—
"साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
याप्यलक्षणमाह ।
यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते हिताम् ।
क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमातुरम् ।
प्रपतिष्यदिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ॥
साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥

अक्रियावतो चिकित्सारहितावाम ।’ इति भावप्रकाशः ॥

याप्ययान क्ली (याप्य अधम यानम ।) शिविका । इत्यमर । २ । ८ । ५३ ॥

याभ पुं (यभ्यते इति । यभ+घञ ।) मैथुनम । यथा । इयाभ्ययोयाभेऽर्थे सन् । इति लिधुपादे बोपदेव । ८४६ ॥ (यथा भागवते । ८ । १९ । ६ ।

पीवान प्रसृप्त प्रेष्ठ मीढांस याभकोविदम ।
स एकोऽजवस्तासां बह्वीनां रतिवर्द्धक ॥
रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नाववुध्यत ॥)

याम पुं (याति यायते वा । या+“अर्त्तिस्तुसुहुस्वृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।” उणा० १ । १४० । इति मन् । यम्+घञ वा ।) दिवारात्रोश्चतुर्थभागैकभाग । तत्पर्याय । प्रहर २ । इत्यमर । १ । ४ । ६ ॥ (यथा मनौ । ७ । १४५ ।

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौच समाहित ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत स शुभां सभाम् ॥)

संयम । इति मेदिनी । मे २४ ॥ (गमनम् यथा ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।

“उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।

यामेषु गमनेषु इति तद्भाष्ये सायण ॥ गमनसाधन । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।

“कुवित्स देवी सनयो नवो वा
यामो बभूयादुषसो वो अद्य ॥”

यामो गमनसाधन स रथ । इति सायण ॥ देवगणभेद यथा मार्कण्डेयपुराणे १५ । १८

यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवा स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥)

यामघोष पुं (यामे प्रतियामे घोष रवोऽस्य प्रतिप्रहर रवकरणादेवास्य तथात्वम्) कुक्कुट । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा स्त्री (यामे यामे घोषोऽस्या । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायते इति वा । घुष+अच टाप) यन्त्रविशेष । घडी इति भाषा तत्पर्याय नाली २ घटी ३ यामनालि ४ यमेरुका ५ जल्पाका ६ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

यामनाली स्त्री (यामस्य नालीव) यामघोषा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

यामनेमि पुं इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

यामल क्ली युगलम् । इति हेमचन्द्र । ६ । ६० ॥ तन्त्रशास्त्रविशेष तस्य लक्षण यथा —

“सृष्टिश्च ज्योतिष ख्यान नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्र वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
युगधर्मश्च सख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥

तच्च षड्विधम् आदियामलम् १ ब्रह्मयामलम् २ विष्णुयामलम ३ रुद्रयामलम् ४ गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम ६ । इति वाराहीतन्त्रम् ॥ एषा श्लोकसख्या तन्त्रशब्दे द्रष्टव्य

यामवती स्त्री (याम प्रहर अस्त्यस्यामिति । याम+मतुप । मस्य व ङीप ।) रात्रि । इति राजनिघण्ट ॥

यामाता [ऋ] पुं (जामाता पृषोदरादित्वात् । जस्य य ।) जामाता । दुहितु पति । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णुतुल्यत्व तस्य गृहे कन्यादातुर्दौहित्रजननात प्राक भोजननिषेधश्च यथा कामधेनावादित्यपुराणम ।

विष्णु यामातर मन्ये तस्य मन्यु न कारयेत ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

यामार्द्ध क्ली (यामस्यार्द्धम ।) प्रहरस्यार्द्धम । तस्याधिपा यथा —

वारेशाद्द्वयामेषु रात्रावह्नो पञ्च षट्क्रमात ।
अधिपा स्युस्त्रयस्तत्र ययाकाह्वे भवन्ति हि ॥
रवीन्दुभृगुसौम्यार्य्यशनिचरवयो दिवि ।
रविशुक्रशराधीशमनीज्यकुजभास्करा ॥
निशि तद्वा परेष्वेवं तन्नाधिपाश्चतुग्रहा ।
पापदण्डे भवेद्विघ्न शुभदण्डे शुभ भवेत ॥
शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्म्मारम्भाच्छुभ भवेत् ।
आरम्भात पापदण्डे तु कर्म्म निष्फलतां व्रजेत् ॥
यस्याद्धयामस्यैव प्रागदण्ड समुदाहृत ।
षट षट परीत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मतास्तथा ॥
यामार्द्धाधिपमख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धत ।
तन्द्वात्तृतीय स्यात्तन्द्वात्तु तुरीयक ॥
चन्द्राभावे तु राहु स्यात्तन्द्रो वसुसज्ञक ।
भमाङ्कस्य परित्यागाद्विवारदण्डाधिपा यथा ॥

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामि स्त्री (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या+बाहुलकात् मि ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमर । २ । ६ । १४२ ॥ स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधू । प्रहरे संयमे यामो यामि स्वसृकुलस्त्रियोरित्यन्त स्यादौ रभस ॥ त्रिकस्तु कुटिले जिन्ह्म जामि स्वसृकुलस्त्रियोरिति चवर्गतृतीयादावजय इति भरतमुकुटौ ॥ यथा जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिता ॥ इति स्मार्त्ता । जे चये बाहुलकान्मि । यदा जमु अदन बाहुलकादिण जामिरिति । अन्त स्यादौ या प्रापणे धातुर्बोध्य । इति रामाश्रम ॥ (यथा मनौ । ४ । १८३ ।

यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवा ॥)

यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मस्य पत्नी । तस्या कन्या नागवीथी । यथा —

अरुन्धती वसुर्य मिलम्बा भानुमरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामत ।
धर्म्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ।
लम्बायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥”

इति वह्निपुराणे कश्यपीयप्रजासर्ग ॥

यामिकभट पुं (यामे यामे नियुक्त । याम+ठक । स चासौ भटश्चेति) प्राहरिक । चौकीदार इति भाषा । यथा —

“उत्पातामुन्नगरेषु निमान्मतमम प्रभवत्स्वसलक्षे काले जाग्रदुदग्रयामिकभटप्रारब्धकोलाहले । कथमप्यासुहृदर्शनामुवदवावद्वियदन्न पुरा दायाताद्रि यदम्बराग्नि । तनक मनो भय योषिताम् ॥”

इति कयाट ॥

यामित्र क्ली लग्नात सप्तमराशि । यथा —

धीमान पञ्चम शीय यामित्र सप्तम स्मृतम ।
द्युन त्वन तथास्ताख्य षटकोश रिपुमन्दिरम् ॥”

यामित्रवेधो यथा —

“पापात सप्तमगे शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा
यत्नेनाशु विवर्ज्जयेत्तु नियमो दोषोऽप्यथ कथ्यते ।
यात्रायां विपदो गृहे सुतवध चौरेषु रोगोद्भवो
ऽप्युद्वाहे विधवा व्रते तु मरण शूलञ्च पुंस्कर्म्मणि ॥
रविमन्दकुजाक्रान्त स्याद्यत्र सप्तम त्यजेत् ।
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्म्मप्रवेशने ॥

इति यामित्रवेध ॥ ० ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।

“मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो
मित्रगृही शुभगोऽथ सशोभिनो वा ।
यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
दोषाकर सुखमनेकविध विधत्ते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

यामिनी स्त्री (यामा सन्त्यस्याम् । याम+इनि । ङीप ।) रात्रि ॥ (यथा महाभारत । १२ । ५३ । १

तत शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदन ।
याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥”)

हरिद्रा । इत्यमर । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी यथा भागवते । ६ । ६ । २१ ।

ताक्ष्यस्य विनता कद्रु पतङ्गी यामिनीति च ।
पतङ्गयसूत पतगान् यामिनी शलभानथ ॥

प्रह्लादस्य द्वितीया तनया । यथा कथासरित्सागरे । ४६ । ७२ ।

प्रह्लादो यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥)

यामिनीपति पुं (यामिन्या पति ।) चन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । १० । ३५ । २५ ।

“यदुपतिर्द्विरदराजविहारो
यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्त
मोचयन् व्रजगवा दिनतापम् ॥”)

कर्पूरम् । इत्यमर ॥

याम्मी स्त्री (यमस्येयम् । यमो देवतास्या इति वा । यम+अण् । ङीप) दक्षिणदिक । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा ज्योतिषे

———याम्यां गुरौ न व्रजेत ।

यामि+ङीष ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ । ४ । १८० ।

मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्य्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवाद न समाचरेत ॥

धर्म्मपत्नी । यथा, विष्णुपुराणे ।१।१५।१०५।
"अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च
ता दश ॥")

यामुनं, क्ली, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् । यमुनाया इदमित्यण् वा ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इत्यमरः । २।६।१०० ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
तत्तु स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पुं, जनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
"कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान् ।
ब्रह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
"कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनञ्च महागिरिम् ।"
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४९ ।
"यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥")
यमुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तथ यामुनम् ।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति ॥")

यामुनेष्टकं, क्ली, (यामुनमिवेष्टकम् ।) सीसकम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य सीसकशब्दे विज्ञेयः ॥)

यामेयः, पुं, भागिनेयः । यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरित्यनुशासनात् यामेरपत्यमित्यर्थे ढञ्-(ढक्) प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (याम्या धर्म्मपत्न्या अपत्यमिति । यामिपुत्त्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
"ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
सुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥")

याम्यः, पुं, (यामी निवासोऽस्य । यामी + यत् ।) अगस्त्यमुनिः । चन्दनद्रुमः । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + ण्यः । यमदूतः । यथा, मार्कण्डेये । ११ । ३० ।
"कृष्यमाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः ।
पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥")

याम्या, स्त्री, (यमस्येयं यमो देवतास्या इति वा । यम + "यमाच्चेति वक्तव्यम् ।" ४।१।८५ । इति वार्त्तिकोक्त्या ण्यः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा, रामायणे । २ । १०३ । २६ ।
"प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥")
भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
(यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।२।८।१।
"कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्म्मा चकार ह ॥")

याम्यायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयनमिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत् ॥"

याम्योद्भूतः, पुं, (याम्यायामुद्भूतः ।) शीतालहरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् । "यजजपदशां यङः ।" ३ । २ । १६६ । इति ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । इज्याशीलः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७२ । १५ ।
"या गतिः सर्व्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥")

यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशाद्देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । "यश्च यङः ।" ३।२।१७६। इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्वः । इति जटाधरः ॥ जरत्कारुमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २४३ । १७ ।
"तात प्रत्यक्षधर्म्माणस्तथा यायावरा गणाः ॥"
जरत्कारुमुनिरेवैतद्वंशीयः । यथा, महाभारते । १ । १३ । ११ ।
"जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्द्ध्वरेता महातपाः ।
यायावराणां प्रवरो धर्म्मज्ञः संशितव्रतः ॥")
त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा,—
"यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्रानर्च्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम् ॥"
इति भट्टिः । २ । २० ॥
(स्त्री, यावृत्ता । यथा, भागवते ।७।११।१६ ।
"वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥"
"यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा ।" इति तत्र श्रीधरस्वामी ॥)

यावः, पुं, (यौति यूयते वा । यु + अप् अम् वा । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"लाक्षा पलङ्कषालक्तो यावो द्रुमामयो जतु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, नैषधे । २२ । ४६ ।
"ततस्तदीयाधरयावयोगा-
द्दृदेति बिम्बादयबिम्ब एषः ॥"
यव एव । स्वार्थेऽण् । यावः । यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ४ । ३ । ८ । २ ।
"यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥")

यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् । यद्वा, याव एव । याव + "यावादिभ्यः कन् ।" ५ । ४ । २९ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्माषः । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ "द्वे वोरोधान्ये । कुलत्थ इत्यन्ये मापाकृतिधान्ये काश्मीरेषु कुलसीति ख्याते । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणेन इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव यावकः स्वार्थे ष्णः । कुत्सेन मस्यति परिणमति कुल्माषः मसीयं द्वे परिमाणे परीणामे घञ् मनीषादित्वादलुक् । कुल्माषो दन्त्यसकारवान् मूर्द्धन्यषकारवांश्च । कुल्मासो रभसश्चेति दन्त्यान्ते रक्षित इति मधुः ॥ कुल्माषो यावके पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति मूर्द्धन्यान्ते रभसः ।" इति भरतः ॥
"यवकः स्यात्तु कुल्माषः कुल्मासो यावकोऽपि च ।
वोरवासे षष्टिके वा कुल्मे काश्मीरदेशजे ।
शालिधान्येषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥
यावान्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ ।११।१२६ ।
"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥")
अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, किराते । ५ । ३९ ।
"इह सनियमयोः सुरापगाया-
मुषसि सयावकसव्यपाददलेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥")

यावज्जीवं, अ, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव + "यावति विन्दजीवोः ।" ३ । ४ । ३० । इति णमुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्य्यन्तम् । यथा,
"यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वन्ध्यासीदपुत्त्रश्च पिता मम ॥"
इति व्याहतशब्दटीकायां भरतः ॥

यावत्, अ, (यद् + डावतुः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २४५ ॥ "साकल्ये निरवशेषे । यथा । यावद्दत्तं तावद्भुक्तं ॥ अवधौ मर्य्यादायाम् । मूलात् शाखां यावत् प्रकाण्डः ॥ मानं प्रमाणम् । यावद्गृह्णाति तावन्निश्चयः ॥ अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । इयतो भाव इयत्ता परिमाणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत् पात्रं तावद्ब्राह्मणानामन्तयस्व । यावत् कार्त्स्न्येऽवधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसम्भ्रमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी ।" इति भरतः ॥
(यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे । यत् + "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् । "आसर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इत्यात्वम् ।) यत्परिमितं, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत् इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनाद्वतुप्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः ॥ (यथा, भागवते । २ । ९ । ३१ ।
"यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्म्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥"
यथा च मनुः । ८ । १५५ ।
"यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हसि ॥"
तथा च याज्ञवल्क्यः । २ । २६४ ।
"यावत् शस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः फलम् ॥")

यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५।२।४८ । इति डट् । "वतोरिथुक् ।" ५।२।५३। इति इथुगागमश्च ।) यावत्परिमाणम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १ । २० ।
"आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥")

[illegible]

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ इत्यवधार्य्य तमर्थमर्थिकाय दापयेदित्यर्थः ।” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ नाट्यालङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा ।“युक्तिरर्थावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

'यदिसमरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥'

इति वेणीसंहारः ।” इति साहित्यदर्पणम् ॥ (उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३८ । ५६ ।
“तत्र स्वङ्गभुजां देशान्निर्व्वास्यैताचिरात् यथा ।
तां युक्त ! चिन्तयेर्युक्तिं त्वमन्यैर्भ्रातृभिः सह ॥”
भोगः । यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ७ । २४ ।
“त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्तास्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णस्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥”
प्रमाणविशेषः । तद्यथा,—
“अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च ।”
“असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥
व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्म्मलाः ।
लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥
यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

युग, इ वर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इदित् । इ, युङ्गनि । इति दुर्गादासः ॥

युगं, क्ली, (युज्यत इति । युज् + घञ् । कुत्वम् । न गुणः । “युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र योग एव भवति ।” इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) युग्मम् । (यथा, शिशुपालवधे । ९ । ७२ ।

“उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रभसोत्थितामुपगतः सहसा
परिरभ्य कश्चन वधूमरुधत् ॥”)

कृतादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । ४ । ८ ।
“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”)
वृद्धिनामौषधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी । गे, १९ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४९ । ३९ ।
“द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्टनम् ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाड़िका युगमेव च ॥”)
देवानां द्वादशसहस्रवत्सरेण चतुर्युगं भवति । मनुष्यमानेन चतुर्युगपरिमाणं विंशतिसहस्राधिकत्रिचत्वारिंशल्लक्षम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम् १७२८००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२९६००० वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलियुगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ तेषां भारतवर्षवर्त्तित्वं विवरणञ्च यथा,—
“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥
पूर्व्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
द्वापरञ्च कलिश्चैव युगानि परिकल्पयन् ॥
चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावत् शती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥
त्रेतां त्रीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।
तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशः सन्ध्यया समः ॥
द्वे सहस्रे द्वापरे तु सन्ध्यांशौ तु चतुःशते ।
सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्त्तितम् ॥
द्वे शते च तथान्ये वै संख्यातश्च मनीषिभिः ।
एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
तत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषास्तान्निबोधत ॥
चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्युगः ॥
पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।
नियुतानि दश द्वे च पञ्च चैवात्र संख्यया ॥
अष्टाविंशसहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।
अयुतन्तु तथा पूर्णं द्वे चान्ये नियुते पुनः ॥
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
त्रेतायुगस्य संख्येषा मानुषेण तु कीर्त्तिता ॥
अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्युगम् ।
द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्यया ॥
एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।
एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्त्तिता ॥
चतुर्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांशकेन च ।
एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका त्वेकसप्ततिः ।
कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥”
इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मो यथा,—
“ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमध्वरः ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥
ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्य्यः सर्व्व एव कलिष्वपि ।
पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्ष्वपि पिनाकधृक् ॥
आद्ये कृतयुगे धर्म्मश्चतुष्पादः सनातनः ।
त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्द्विपादो द्वापरे स्थितः ।
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥”
इति कूर्म्मपुराणे युगधर्म्मकीर्त्तनं नाम २८ अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—
“कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृत् ।
ददाति सर्व्वभूतात्मा सर्व्वभूतहिते रतः ॥
चक्रवर्त्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।
दुष्टानां निग्रहं कुर्व्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥
वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।
कल्किस्वरूपी दुर्वृत्तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेष जगत् सर्व्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चान्येष्वनन्तात्मा नास्त्यस्माद्व्यतिरेकि यत् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मान्तरं यथा,—
जैमिनिरुवाच ।
“कलौ युगे महाभाग ! समायाते सुदारुणे ।
भविष्यन्ति जनाः सर्व्वे कीदृशास्तद्वदस्व मे ॥
व्यास उवाच ।
आद्यं सत्ययुगं प्राहुस्ततस्त्रेताह्वयं युगम् ।
ततश्च द्वापरं विप्र ! कलिमन्त्यं विदुर्बुधाः ॥
कृते धर्म्मश्चतुष्पादः सर्व्वधर्म्मरता जनाः ।
वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥
नारायणार्च्चनपराः शोकव्याधिविवर्ज्जिताः ।
सत्योक्तिभाषिणः सर्व्वे सदयाः दीर्घजीविनः ॥
धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविवर्ज्जिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्व्वशास्त्रविदस्तथा ॥
एवंविधाः सत्ययुगे सर्व्वे लोका द्विजोत्तम ! ।
राजधर्म्मप्रवीणश्च भूपाला जनपालिनः ॥
अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातुं गुणान् क्षमः ॥
अधर्म्माचरणं तत्र जनाः केचिन्न कुर्व्वते ॥ * ॥
त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः ।
अल्पक्लेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाश्रयाः ।
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः ॥
क्षत्त्रा भूमिभुजः शूद्राः सर्व्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥
कालवर्षी तड़ित्वांश्च स्त्रियः सर्व्वाः पतिव्रताः ।
वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्त्राश्च पितृसेविनः ॥*॥
त्रेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगते ।
द्विपादो भूतवान् धर्म्मः सुखदुःखान्विता नराः ॥
केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्म्मरतास्तथा ।
केचित् केचित् गुणैर्हीनाः केचित् केचिन्महागुणाः ॥
अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।
प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्व्वते स्पृहाम् ।
भूभुजा धनलोभेन कदाचिद्दण्ड्यते प्रजाः ।
विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥
तदा विष्णुर्व्यासरूपी वेदभागं चकार ह ॥*॥
कलौ युगे च विप्रेन्द्र ! सर्व्वपापैकमन्दिरे ।
एकपादोऽभवद्धर्म्मः सर्व्वे पापरता जनाः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ।
निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।
अत्यन्तकामिनः क्रूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

परान्नलोलुपा नित्यं तपोव्रतपराङ्मुखाः ।
पाषण्डसङ्कुलाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विलपन्ति ब्राह्मणाः केचिद्दम्भकपटधर्म्मिणः ।
वल्कधरा भविष्यन्ति जटिलाः श्मश्रुधारिणः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्म्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः ।
कलौ यास्यन्ति निवृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ।
नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रणस्यन्त्युपकारिभ्यो नानाविधमकुला जनाः ॥
यत्राऽपि च नेष्यन्ति श्रुपला विप्रवर्जनम् ।
मिथ्यैवादं वदिष्यन्ति कुमार्य्यश्च कलौ जनाः ॥
अधर्म्मबुद्धिरनारी धर्म्मबुद्धिविलोपिनः ।
परोक्षनिन्दकाः क्रूराः समक्षप्रियवादिनः ॥
परश्रीद्विषकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
यद्दमायाममतिषु ममाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्धनिष्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
कन्योपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिता पुरुषाः सर्व्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचञ्चलाः ।
दुर्नीतिर्व्याधिता नार्यो स्वामिनश्च न संशयः ॥
जैमिनिरुवाच ।
मम शुद्धिविहीनत्वात् सर्व्वेषां प्राणिनां मुने ।
श्रुतं सर्व्वं त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कलौ सर्व्वे भविष्यन्ति मम शुद्धिविवर्जिताः ।
तेषां यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ॥
व्यास उवाच ।
अनर्पितन्तु यत् कर्म्म तद्भवन्निष्फलं खलु ।
एकेन मनसा विप्र ! सुदृढं कथ्यते मया ॥
विष्णुभक्तिमतां पुंसां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्व्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥'
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥ *॥
अपि च ।
"कृते धर्म्मश्चतुष्पाच्च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्म्मपाता हरिः श्वेत सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
चतुर्व्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ।
कृतान्ते क्षत्रियैर्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजे ।
शुरस्य प्रवलः पुंसो विष्णुः सत्त्वप्रधानकः ॥ *॥
त्रेतायुगे त्रिपाद्धर्म्मः सत्यदानदयात्मकः ।
नरा यज्ञपरास्तस्मिंस्तथा चक्रोद्भवः प्रभुः ।
रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशसतायुषः ।
तत्र विष्णुर्भीमरथः क्षत्रियो राक्षसान्तकः ॥ *॥
द्विपाच्च द्वापरे धर्म्मः पीतत्वाच्चाच्युते गतः ।
चतुःशतायुषो लोका द्विजक्षत्रादयः प्रजाः ॥
तदा द्वैपायनो व्यासो विष्णुर्व्यासस्वरूपधृक् ।
तदेकन्तु यजुर्व्वेदं चतुर्द्धा विभजत् पुनः ।
शिष्यानध्यापयामास शासनस्तानिबोध मे ।
ऋग्वेदमथ पैलञ्च सामवेदञ्च जैमिनिम् ।
अथर्व्वाणं सुमन्तुन्तु यजुर्व्वेदं महामुनिम् ।
वैशम्पायनमनन्तु पुराणं सूतमेव च ।
अष्टादश पुराणानि येषु वै हरिरेव हि ।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतन्तथा ।
भविष्यं नारदीयञ्च पुराणञ्चेति विस्तरम् ॥
मार्कण्डेयं तथाग्नेयं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
कौर्म्मं मात्स्यं गारुडञ्च वायवीयमनन्तरम् ॥
अष्टादश समुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।
अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ।
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम् ।
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ।
माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ।
पुराणं धर्म्मशास्त्रञ्च वेदा अङ्गानि यत् मुने ।
न्यायः शौनक ! मीमांसा आयुर्व्वेदार्थशास्त्रकम् ।
गान्धर्व्वञ्च धनुर्व्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरत् ॥ *॥
एकपादस्थिते धर्म्मे कृष्णताञ्चाच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्द्दयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शश्वत्कटुकभाषिणः ।
दस्युकृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ।
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
ह्रस्वकाया महाहारा चौर्य्यमायोरुसाहसाः ॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्तार एव च ।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेषोपजीविनः ॥
उद्विग्ना आलसद्दाराः शिथिलाचमहृताः प्रजाः ।
अस्नानभोजनैर्नाग्निदैवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ।
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति सत्पतेः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम् ।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात् ॥
तस्माद्ध्येयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक ।"
इति गारुडे युगधर्म्मा । २२७ अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते बलीवर्द्दौ अस्मिन्निति । युज + घञ् । युजेर्घञन्तस्य निपातनात् गुणत्वम् । इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) रथबन्धाङ्गम् । इति मेदिनी । गे १८ । जोयालि इति भाषा । (यथा —
'नावेव नः पारयतं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।"
इति ऋग्वेदे । २ । ३९ । ४ ।
"युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।" इति तद्भाष्ये सायणः । तथा च कथासरित्सागरे । १० । १२ ।
"तस्यैकदा वणिज्यार्थं गच्छतो मथुरां पुरीम् ।
भारवोढा युगं कर्षन् भारेण युगभग्नतः ।")

युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) युगकाष्ठस्य कीलकः । जोयालेर खिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शम्या २ । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + "संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ।" ३ । २ । ४६ । इति खच् । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।' ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमासज्यते तत्र । रथस्याग्रा यत्र बध्यन्ते तद्युगकाष्ठं तद्युगं धरति युगन्धरः । इति भरतः । तत्पर्य्यायः । कूबरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पर्व्वतविशेषः । यथा, —
"निषधो माल्यवान् विन्ध्यो हेमकूटो युगन्धरः ।'
इति शब्दरत्नावली ॥
(वृष्णिपुत्त्रः । स च सात्यकेः पौत्त्रः । यथा हरिवंशे । १६० । ३१ ।
"तूणेर्युगन्धरः पुत्त्र इति वंशः समाप्यते ।')

युगपत्, व्य, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।
'कालसञ्ज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ।')

युगपत्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) कोविदारवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ ॥ युग्मपत्त्रश्चमात्रश्च ॥

युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च साश्मन्तकः स्वल्पकेशरी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् । अकारस्येत्वञ्च ।) शिंशपावृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

युगपार्श्वगः, पुं, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति । गम् + डः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्ववाही गौः । पाँटे बाधा गरु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रष्ठवाट् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥

युगलं, क्ली, (युज्यते परस्परं सम्बध्यत इति । युज + वृषादिभ्यश्चित् कलच् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ।) युग्मम् । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २६ । २० ।
"पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ।")

युगलमन्त्रः, पुं, (युगलाख्यो मन्त्रः। शाकपार्थिववत् समासः।) लक्ष्मीनारायणमन्त्रः। यथा,—
"इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणाह्वयम्।
राजंस्तवापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं शरणागतिम्॥
द्वयात् परतरो मन्त्रो नास्ति सत्यं ब्रवीमि ते।
द्वयात् परतरो धर्म्मो नास्ति लोकेषु कश्चन॥
सर्व्वेषां कृष्णमन्त्राणां मध्ये युगलसंज्ञकम्।
मन्त्रं हि सर्व्वतः श्रेष्ठं कृष्णजप्यमनुत्तमम्॥
सर्व्वतो युगलं मन्त्रं कार्ष्णं परतरं नृप!।
गुह्याद्गुह्यतमं जातु ज्ञेयं तत्तदुपासकैः॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः॥

युगलाख्यः, पुं, (युगलमित्याख्या यस्य।) वर्व्वूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रि, युग्मनामकः॥

युगांशकः, पुं, (युगस्य अंशकः क्षुद्रांशः इति।) वत्सरः। इति हारावली।२८॥ युगविभाजकश्च॥

युगाद्या, स्त्री, (युगस्याद्या आदिभूता।) युगारम्भतिथिः। यथा। "अथ युगाद्याः। तासु च।
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता॥'
इत्यनेन व्यवस्था॥
ब्रह्मपुराणे।
'वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताथ नवमेऽहनि॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम्।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः॥'
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव। ब्रह्मपुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात्। मुख्यचान्द्रत्वे कार्त्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवेष्टसिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात्। तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी आश्वयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम्॥*॥
आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम्।
'वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-
ष्वनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च॥'
उपप्लवं ग्रहणे।
'पानीयमप्यत्र तिलैर्व्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति॥'
स्नानमधिकृत्य भविष्ये।
संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा।
मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युगान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र। युगानामन्तो वा।) प्रलयः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। ५। ४८ ६५।
"उद्वर्त्तयन् दस्युसंघान् समेतान्
प्रवर्त्तयन् युगमन्यद्युगान्ते।
यदा धक्ष्यत्यग्निवत् कौरवेया-
स्तदा तप्ता धार्त्तराष्ट्रः सपुत्त्रः॥)
युगशेषश्च॥

युग्मं, क्ली, (युज्यते इति। युज्+"युजिरुचि-तिजां कुश्च।" उणा० १।१४५। इति मक्।) द्वयम्। योड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। द्वन्द्वम् २ युगलम् ३ युगम् ४। इत्यमरः।२।५।३८॥ (यथा, रामायणे। २।८१।७६।
"पादुकोपानहाश्चैव युगान्यत्र सहस्रशः॥")
द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशराशयः। यथा
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च।
चरस्थिरद्वन्द्वात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
(द्वितीया।) मेलनम्। यथा,—
"युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्व्वसुरन्ध्रयोः।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्द्दश्याथ पूर्णिमा॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥
द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्योरष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्योः चतुर्द्दशीपौर्णमास्योः प्रतिपदमावास्ययोर्युग्मं मेलनम्। तत्तत्तिथिमात्रनिमित्तके कर्म्मणि महाफलम्। एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्म्मणि तिथिखण्डविशेषनियमनम्। स्वतिथ्या कर्म्मानिर्व्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासाद्याचरणञ्च।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (द्वयविशिष्टे, त्रि। यथा, मनुः। ३। ४८।
"युग्मासु पुत्त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
तस्मात् युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्॥")

युग्मपत्रः, पुं, (युग्मं पत्रमस्य।) रक्तकाञ्चनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (युग्मं पत्रम्।) युगलपर्णे, क्ली॥

युग्मपत्त्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः। "शेषाद्विभाषा।" ५।४।१५४। इति कप्। टापि अत इत्वम्।) शिंशपावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (विषयोऽस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्यः॥)

युग्मपर्णः पुं, (युग्मं पर्णमस्य।) कोविदारवृक्षः सप्तपर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः।) इन्द्रचिर्भिटी। वृश्चिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धिका। इति रत्नमाला॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः।) तिथिविशेषयोगेन तिथिखण्डविशेषस्यादरणम्। यथा। "पञ्चमी सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाह्नव्यापितिथेर्ग्रहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे द्रष्टव्यम्॥

युग्मादरणं, क्ली, (युग्मस्यादरणम्।) युग्मतिथिपूज्यता। यथा,—
"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युग्यं, क्ली, (युगाय हितम्। युग+"उगवादिभ्यो यत्।" ५।१।२। इति यत्। युगमर्हतीति वा। दण्डादित्वात् यत्। यद्वा, युज्यत इति। युज्+"युग्यं च पत्त्रे।" ३।१।१२१। इति क्यबन्तो निपातितः।) वाहनम्। यानम्। इत्यमरः।२।८।५८॥ (यथा, महाभारते। ३। ५९।८।
"हिरण्मयस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम्।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा॥"
यथा च मनौ। ८। २९३।
"यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, "युग्यो गौः। युग्योऽश्वः। युग्यो हस्ती।" इति काशिका। ३।१।१२१॥)

युग्यः, पुं, (युगं वहतीति। युग+"तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्।" ४।४।७६। इति यत्प्रत्ययः।) युगवोढ़ा। इत्यमरः।२।८।६४॥ ("रथं वहतीति रथ्यः युग्यः प्रासङ्ग्यः।" इति काशिका॥)

युङ् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे+क्विन्। "युजेरसमासे।" ७।१।७१। इति नुमागमः।) योगकर्त्ता। मेलनकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ६। ११८।
"गुहाया निरगाद्वाली सिंहो मृगमिव द्रावन्।
भ्रातरं युङ्भियः शंखे घोषेणापूरयन्दिशः॥"
युग्मम्। यथा, मनौ। ३। २७७।
"युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम्॥"
समः। स च छन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। ३। १।
"विषमे यदि सौ सलगा दले
भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्॥")

युङ्गी, [न्] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। स तु गङ्गापुत्त्रकन्यायां वेशधारिणो जातः। यथा,—
"गङ्गापुत्त्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिणः।
बभूव वेशधारी च पुत्त्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥

युच्छ, प्रमादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चमस्वरी। प्रमादोऽनवधानता। युच्छति पापे साधुः। ओष्ठ्यवर्गाद्यादिरिति रमानाथः। पचादित्वादनि पुच्छो लाङ्गूलम्। ओष्ठ्यवर्गशेषादिरिति त्रिलोचनः। उच्छति। इति दुर्गादासः॥

युज, इर् ध ञ औ युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट्।) इर्, अयुजत् अयौक्षीत्। ध, युनक्ति युङ्क्ते हतेनाश्वं लोकः। औ, योक्ता। इति दुर्गादासः॥

युज, कि संयमे। युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट।) घञन्तः स्वादादिः। कि, योजयति योजति। संयमो बन्धनम्। इति दुर्गादासः॥

युज, इ क निन्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० आत्म० सक० सेट।) इ क, योजयते। इति दुर्गादासः॥

युज, य औ इ समाधौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म० अक० अनिट्।) समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः। य इ, स्वयमर्थे नियुज्यते। इति हलायुधः। औ, योक्ता। इति दुर्गादासः॥

युजान पुं, सारथिः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

युजौ, [ज्] पुं (युज+क्विप्।) अश्विनीकुमारौ। इति त्रिकाण्डशेषः। नित्यद्विवचनान्तोऽयम्॥

युञ्जान, पुं, (युज+शानच्।) सारथिः। विप्रः। इति मेदिनी। ने, ११३॥ भावनासहकारेण सर्व्वज्ञः। यथा,—

"योगिनो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः।
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः॥"

इति भाषापरिच्छेदे। ६५॥

"युक्तस्येति। योगाभ्यासवशात् वशीकृतसमाधिसमासादितो विविधसिद्धियुक्त इत्युच्यते अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते। सर्व्वदेति चिन्तासहकारं विनैवेत्यर्थः। भानं सर्व्वविषयाणां प्रत्यक्षम्। अपरो युञ्जानः। विषयव्यावृत्तमानससमाधिस्थः। अयञ्च युक्त न भवति। चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात् स्थूलसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टान् अर्थान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

युत्, स्त्री निन्दा। युट इ क निन्दे इत्यस्माद्भावे क्विपप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

युत्, [ध] स्त्री, (योधनमिति। युध+क्विप्।) युद्धम्। इत्यमरः। २।८।१०६॥ (त्रि युद्धकर्त्ता। यथा भागवते। ६।१२।२३।

"इति ब्रुवाणावन्योन्य धर्म्मजिज्ञासया नृप।
युयुधाते महावीर्य्याविन्द्रवृत्रौ युधां पती॥")

युत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० अक० सेट।) ऋ अयुयोतत्। ङ, योतते। इति दुर्गादासः॥

युत स्त्री, (यु+क्त।) हस्तचतुष्टयम्। इति मेदिनी। ते, ४०॥

युत, त्रि, (यु+क्त।) युक्तः। अपृथग्भूतः। इति मेदिनी। ते, ४०॥ (यथा भट्टिकाव्ये। १। ७।

"स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघै
र्मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम्॥")

युतकं क्ली संशयः। युगम्। नारीवक्षाञ्चलम्। युक्तम्। चलनाग्रम्। यौतुकम्। इति विश्वमेदिन्यौ। के, १४१॥ मैत्रीकरणम्। इति शब्दरत्नावली। स्त्रीवस्त्रभेदः। इति हेमचन्द्रः॥ संश्रयः। शूर्पाग्रम्। इति नानार्थरत्नमाला॥

युद्, [ध] स्त्री, (योधनमिति। युध+क्विप्।) युद्धम्। इत्यमरः। २।८।१०६॥ (यथा, रामायणे। २। ५१। १०।

"यो न देवासुरैः सर्व्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि।
तं पश्य सुखसंसुप्तं तृणेषु सह सीतया॥")

युद्ध, क्ली, (युध्यते इति। युध+भावे क्त।) योधनम्। लड़ाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आयोधनम् २ जन्यम् ३ प्रधनम् ४ प्रविदारणम् ५ मृधम् ६ आस्कन्दनम् ७ संख्यम् ८ समीकम् ९ साम्परायिकम् १० समरम् ११ अनीकम् १२ रणः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ सम्प्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्दः २१ समाघातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९ समित् ३० युत् ३१। इत्यमरः। २।८।१०३-१०६॥ सरावः ३२ आनाहः ३३ सम्परायकः ३४ विदारः ३५ दारणम् ३६ संवित् ३७ सम्पराय ३८। इति शब्दरत्नावली॥ तौल्यम् ३९ अमरीषम् ४० वलजम् ४१ आनर्त्तः ४२ अभिमरः ४३ समुदयः ४४। इति जटाधरः॥ * ॥ युद्धे वर्णनीयानि यथा। चर्म्म १ वर्म्म २ वल्गम् ३ चरः ४ धूलिः ५ तूर्य्यस्वनः ६ सिंहनादः ७ शवमण्डलम् ८ रक्तनदी ९ छिन्नस्कन्धम् १० रथः ११ चामरः १२ हस्ती १३ अश्वः १४ केतुः १५ विदीर्णकुम्भकहस्तिकुम्भमुक्ता १६ व्यूहरचनावस्थितसेना १७ सुरपुष्पवृष्टिः १८। इति कविकल्पलता॥ * ॥ अथ युद्धफलम्।

"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः।
न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यदवाप्नुयात्॥
इति यज्ञविदः प्राहुर्यज्ञकर्म्मविशारदाः।
तस्मात्तत्ते प्रवक्ष्यामि यत् फलं शस्त्रजीविनाम्॥"

युद्धे मरणफलं यथा,—

"धर्म्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च।
यः शूरो वध्यते युद्धे विमर्दन् परवाहिनीम्॥
तस्य धर्म्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सदक्षिणः।
परं ह्यभिमुखं हत्वा तथो यस्याधिरोहति॥
विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे।
अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्म्मणा॥
यस्तु शस्त्रं समुत्सृज्य वीर्य्यवान् वाहिनीमुखे।
सम्मुखो वर्त्तते शूरः स स्वर्गान्न निवर्त्तते॥
राजा वा राजपुत्त्रो वा सेनापतिरथापि वा।
हतः क्षत्त्रेण यः शूरस्तस्य लोकोऽक्षयो ध्रुवः॥
यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे।
तावतो लभते लोकान् सर्व्वकामदुघोऽक्षयान्॥
वीरासनं वीरशय्या वीरस्थानस्थितिः स्थिरा।
गवार्थे ब्राह्मणार्थे च स्त्रीणामर्थे च ये हताः॥
ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये च शुद्धातिमत्तया।
अभग्नो यः परं सैन्यं भग्नञ्च परिरक्षति।
पृष्ठस्थितं पालयति सोऽपि गच्छति तद्गतिम्॥
अनुत्तीर्णस्तथा यश्च प्राकारं यस्तु याति युधि।
हतश्च लभते युद्धे स स्वर्गान्न निवर्त्तते।
दस्युभिः शत्रुभिर्व्वापि तथा म्लेच्छैश्च तस्करैः।
स्वाम्यर्थे ये हता राजंस्तेषां स्वर्गो न संशयः॥
शस्त्रपाणिना सुनिर्द्दिष्टं स्वपदे च च्युतो यदि।
संग्रामान्म्रियते राजंस्तस्य स्वर्गो न संशयः॥
भयेन लज्जया वापि स्नेहेन च रणाजिरे।
सम्मुखो म्रियते राजंस्तस्य स्वर्गो न संशयः॥
यस्तु भिन्नीकृतं गात्रं शरशक्तिष्टितोमरैः।
देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च॥
वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम्।
त्वरिताभिधावन्ति मम भर्त्ता भवेति च॥
यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीवं न भाषते॥
जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गना।
क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे॥
हतस्याभिमुखस्यास्य ये लोका न निवर्त्तिनः।
हते गोस्वामिविप्रार्थे नरमेधफलं दितत॥

स्थानाभिघाते शरणागते च
राज्ञो विपत्तौ द्विजसार्थघाते।
स्त्रीबालवृद्धाजनगोग्रहे च
शस्त्रं मुनीनामपि धारणीयम्॥
या यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः
स्वर्गैषिणो यत्र न वै प्रयान्ति।
क्षणेन तामेव गतिं प्रयान्ति
महाहवे स्वां तनुं सन्त्यजन्तः॥
सर्व्वांश्च वेदान् सुमहद्भिरङ्गैः
सांख्यञ्च योगञ्च वने विवासम्।
कृते गुणा एकपदे प्रविष्टा
महाहवे स्वां तनुं सन्त्यजेद्यः॥
इमां गिरं वेदविदः शुभाचराः
सुभाषितां ह्यभिदां दिवौकसाम्।
अभिमुखे यः म्रियते दृढस्थिति
र्न हन्यते हन्ति च सोऽपि वैरिणः॥"

सदा पुण्यतमं स्वर्ग्यं सुयशः सर्व्वतो सुखम्।
सर्व्वेषामेव वर्णानां क्षत्त्रियस्य विशेषतः॥
भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्म्मं सनातनम्।
यादृशाय प्रवर्त्तेत यादृशं परिवर्ज्जयेत्॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं द्विजम्।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्॥
कोदण्डशस्त्रपाणिस्तु प्रहरन्तं द्विजं यदि।
हन्यात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत्॥
ब्रह्महा जायते येन हतेनाथ शृणुष्व मे।
वपः सखेन्द्र नृपश्रेष्ठ। कायस्थे सनातने।
विरथं विगतं अश्वं विवर्णं विमुखस्थितम्।
युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः॥
विशस्त्रं विधनुष्कञ्च तं भीतोऽस्मीतिवादिनम्।
वर्णशाखाग्रुलान्तांस्तु हत्वा स ब्रह्महा भवेत्॥
उन्मादस्तो न हन्तव्यो बालो वृद्धो नपुंसकः।
तथाह प्रवरच्छन्नशस्त्रगुप्तोऽथ भीरवः॥
तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्म्मभृतां वरः।
अन्यायतः शस्त्रमुन्मोचन् हत्वासौ ब्रह्महा भवेत्।
शक्यमिवह सम्बन्धैर्यत्नो क्रतुशतैर्नृपाः।
आत्मदेहपरित्यागं कर्त्तुं युद्धे यदुच्चरः॥

यक्षवैरी, [न्] पुं (यक्षाणां वैरी नाशक ।) रोहितकवृक्ष । यथा —

'रोहितो मांसदलनो यक्षवैरी चलच्छद ।'

इति शब्दचन्द्रिका ।

यक्ष क ङ मर्हि । इति कविकल्पद्रुम ।(चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट ।) क ङ, यक्षयते । मर्हि पूजायाम् । इति दुर्गादास ।

यक्ष , पुं, (यक्ष्यते पूज्यते इति । यक्ष+घञ । यद्वा, ई लक्ष्मीमक्षोतीति । अक्ष+अच ।) गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वर । इति मेदिनी । षे, २२ । इन्द्रसदनम् । धनरक्षक । इति सारस्वत ।

यक्षस्वरूपं यथा —

'आजानुलम्बितकरा कुवेरवरकिङ्करा ।

शैलप्रस्तरकरा अङ्गनाकारमूर्तय ।

विशालाकारवक्त्रा पिङ्गलाक्षा महोदरा ।

स्फटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्कन्धाश्च केचन ।'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्याय ।

यक्षगणो यथा,—

"प्रचेतस सुता यक्षाश्चैषां नामानि मे शृणु ।

केवलो हरिकेशश्च कपिल काञ्चनस्तथा ।

मेघमाली च यक्षाणां गण एष उदाहृत ।"

तस्य व्युत्पत्तिर्यथा —

'धातुर्यक्षभक्षणयोरक्षस्तने चापवेषु च स ।

यदूयक्षन्तुक्तवानेष तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ।"

इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंश ।

(अपरा निरुक्तिश्च विष्णुपुराणे ।१।५।४१।

'मैवं भो रक्ष्यतामेष यैरुक्तं राक्षसास्तु ते ।

ऊचु खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु यक्षणात् ।'

पु क्ली पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।

"अमूरा विश्वा वृषणा विमा वां

न यासु चित्र ददृशे न यक्षम् ।"

"न यक्ष न पूजा दृश्यते ।" इति तद्भाष्ये सायण । तथाच अथर्व्ववेदे ।११।२।२४।

नर यक्ष पशुपते अप्सु न ।)

यक्षकर्द्दम पु (यक्षप्रिय कर्द्दम ।) कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलानां मिश्रितसमभाग । इत्यमर । २ । ६ । १३३ । "कर्पूरादिभिरखण्डे समभागे च मिलितैस्तुल्यानभेदो यक्षकर्द्दम उच्यते । यक्षप्रिय कर्द्दमो यक्षकर्द्दम' ।

'कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनन्तथा ।

महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्द्दम ।

इति धन्वन्तरि ।

अन्यत्रापि ।

कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलघुसृणादि च ।

एकीकृतमिदं सर्व्वं यक्षकर्द्दम इष्यते ।"

इति टीकायां भरत ।

यक्षतरु पु (यक्षप्रियो यक्षाश्रितो वा तरु । शाकपार्थिवादिवत् समास ।) वटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

यक्षधूप , पु (यक्षप्रियो धूप ।) धूपसामान्यम् । धूनकधूप । इति केचित् । धुना इति ख्यात इति केचित् । इति भरत । तत्पर्य्याय । सर्ज्जरस २ अराल ३ सर्व्वरस ४ बहुरूप ५ । इत्यमर । २ । ६ । १२७ । राल ६ धूनक ७ वह्निवल्लभ ८ । इति रभस । शालसार ९ सालज १० सालनिर्यास ११ सर्ज्ज १२ । इति रत्नमाला । (अस्य पर्य्यायान्तरं यथा,—

"रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्ज्जरस स्मृत ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्व्वरसश्च स ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

एतेन माधवपूजननिषेधो देवीपूजा चोक्ता यथा कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

"न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन ।"

यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ।')

सरलद्रवरस । टारपिन तैल इति भाषा । तत्पर्य्याय । पायस २ श्रीवास ३ सरलद्रव ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ३११ ।

यक्षरस पुं (यक्षप्रियो रस । शाकपार्थिववत् समास ।) पुष्पमद्यम् । तत्पर्य्याय । मध्वासव २ । इति त्रिकाण्डशेष ।

यक्षराज पु (यक्षाणां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच ।" ५ । ४ । ९१ । इति समासान्त टच ।) कुवेर । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । ५ । १९४ । ४८ ।

"इत्युक्ता भगवान्देवो यक्षराज सुपूजित ।

प्रययौ सहितो सर्व्वैर्निमेषान्तरचारिभि ।')

यक्षराट, [ज्] पु, (यक्षेषु राजते इति । राज+ "सत्सूद्विषद्रुहेति ।' ३।२।६१ । इति क्विप् ।) कुवेर । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १०।

"छत्त्रं शशिपतेस्तस्य यक्षराट पात्रिकाम दात् ।"

यक्षराजमात्रम् । मणिभद्र । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।

'तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्र प्रसीदतु ।"॥

यक्षा इव महा राजन्तेऽत्र । राज+क्विप् ।) रङ्गमण्डप । इति मेदिनी । ज, ३५ ।

यक्षराटपुरी, स्त्री, (यक्षराज पुरी ।) अलका । सा च कैलासपर्व्वतस्थितकुवेरपुरी । इति जटाधर ।

यक्षरात्रि , स्त्री,(यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रि ।) कार्त्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्य्याय । दीपाली २ । इति त्रिकाण्डशेष ।

यक्षसाधन, क्ली (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षी साधना । यथा, तारारहस्ये ।

यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च मैथुनादीनाञ्च साधनम् ।

भूतवेतालनागानां मारणोच्चाटनानि च ।

अधोगमनमेतस्मात् साधनं दैहिकं हितम् ।'

यक्षामलक, क्ली (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्डखर्ज्जूरफलम् । इति शब्दमाला ।

यक्षावास , पु (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।) वटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

यक्षिणी, स्त्री, (यक्ष पूजा अस्त्यस्या । यक्ष+इनि । ङीप ।) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्नावली । यक्षभार्य्या च । (यथा, कथासरित्सागरे । १० । १०८ ।

"सोऽपि शुश्राव विजने भ्रातु पुत्र तमभ्यधात् ।

अधुना मा कृथा पुत्र । मम चिन्ता हि यक्षिणी ।")

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्य्या । यक्ष+पुंयोगादिति ङीष ।) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्नावली । (यक्षभार्य्या । यथा, महाभारते ।३। ६४ । ११० ।

'यक्षी वा राक्षसी वापि उताहोऽसित् सुरा स्त्रिया ।

कल्याणं कुरु न' क्षिप्रं रक्षस्वास्मान-निन्दिते ।"')

यक्षोडुम्बरक क्ली,(यक्षप्रियमुडुम्बरम्। तत स्वार्थे कन् ।) अश्वत्थफलम् । इति त्रिकाण्डशेष ।

यक्ष्मघ्नी स्त्री (यक्ष्माणं हन्ति । हन्+ "अमनुष्यकर्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक । ततो ङीप ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ।

यक्ष्मा, [न्] पु (यक्ष+ बाहुलकात् यक्षयते इति ।" उणा॰ ४।१५० । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तोक्त्या मनिन्प्रत्ययेन साधु ।) रोगविशेष । तत्पर्य्याय । क्षय २ शोष ३ । इत्यमर । २ । ६ । ५१ । राजयक्ष्मा ४ रोगराट ५ । अथ राजयक्ष्माधिकार । "तत्र राजयक्ष्मणो विप्रकृष्टं सन्निकृष्टञ्च निदानमाह ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ।

वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणाम् ।

'वातमूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नर ।

इति चरकवचनात् ।

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षय तत्रातिव्यवाया नशनेर्ष्यादयो धातुक्षयहेतव क्षयशब्देनोच्यन्ते । साहसात् बलवता सह मल्लयुद्धादित । विषमाशनात् बहु स्तोकमकाले वा भुक्तं तत् विषमाशनम् । तस्मात् । त्रिदोष सान्निपातिक । हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतव हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मण पर्य्याया राजयक्ष्मक्षयशोषा ॥०॥ यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्तिमाह ।

वैद्या व्याधिसमूहानां यस्मात् व्याधिगणेन यक्ष्यते ।

स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदै ।

यक्ष्यते पूज्यते ।

'राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामय ।

तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिण ।

क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधै ।

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ।'॥

अथासम्प्राप्तिमाह ।

'कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।

अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।

क्षीयन्ते धातव सर्व्वे तत शुष्यति मानव ।

कफप्रधानैर्द्दोषै रसवहस्रोतसु रुद्धेषु अनन्तरा सर्व्वे धातव क्षीयन्ते तत मानव शुष्यति

मन्यवहा युध्यतेऽमुहो देहं त्यक्त्वा रणाजिरे।
न मुह्यी रणभग्नानां ऋते क्वचिन्महापथात्॥
संग्रामे युध्यतो लक्ष्मीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गतिस्तथा।
भग्नस्य तेऽपि नश्यन्ति महासत्वान्महारणात्॥
तस्मात् सर्वेण यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम्।
यज्ञं दानं व्रतं वापि संग्रामे नृपसत्तम!॥"

इत्यादि वह्निपुराणे संग्रामप्रशंसा॥*॥

अथ युद्धनिर्णयः।

"यत्रायुद्धे ध्रुवं नाशो युद्धे जीवितसंशयः।
तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः॥
आत्मोदये विगृह्णीयात् चोभो नात्मवले यदि।
यमने च प्रदर्शयं ग्रहौ न तु विपर्यये॥
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रकोविदाः।
हता युद्धेषु हृश्यन्ते शस्त्रेभ्यः शक्तिमत्तराः॥
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिसङ्गरः।
अश्वयुद्धं मरौ देशे पत्तियुद्धञ्च दुर्गमे॥
अलये सर्व्वयुद्धं स्यान्नौकायुद्धं जलप्लुते।
संहत्य योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून्॥
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह।
अपि पश्चाश्रतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम्।
येऽपि वा पञ्चषट्सप्तसहिताः कृतनिश्चयाः॥"

अथ युद्धासननिर्णयः।

"अन्यद्वारा विपक्षन्तु विगृह्यासनमुच्यते।
अरिं विगृह्य वा स्थानं विग्रहासनमुच्यते॥
अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः।
सन्धाय यदवस्थानं सन्धायासनमुच्यते॥
उदासीने मध्यमे वा समाने प्रतिशङ्कया।
एकीभूय यवस्थानं सम्भूयासनमुच्यते॥
सर्व्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्षणम्।
एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्व्वासनमहत्तरम्॥"

अथ द्वन्द्वयुक्तिः।

"राज्ञो वलं नहि वलं द्वन्द्वमेव वलं वलम्।
अप्यल्पवलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्ववलाद्भवेत्॥"

तथा च।

"एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत्॥
यद्दैवनुचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादियं श्रियम्।
अकृत्रिममियं ज्ञेयं दुर्लङ्घमरिभूभुजाम्॥
प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यद्भवेदिह।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्यन्तु वैरिणाम्॥"

तत्राकृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिः।

"अत्युच्चविस्तीर्णगिरा दुरारोहः सकाननः।
सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः॥
सुखनिःसरणो द्वन्द्वः पर्व्वताख्यो महीभुजाम्।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते।
यदत्यन्तचिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम्।
तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोपतिष्ठते।
वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्व्वं महत्तरम्॥"

कृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—

"यस्मिन्नाद्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गभनोदकाः।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभेत्॥
गभीरलङ्घ्या विस्तीर्णा गभीराः पूर्णवारयः।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः॥
विशालशालं सुघनं वज्रकण्टकिसङ्कटम्।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम्॥
अधोऽधो वध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पचलं स्रवन्।
द्वन्द्वत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम्॥
सर्व्वतः परिखां कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम्।
तज्जलप्लुतदेशत्वाज्जलद्वन्द्वं तदुच्यते॥
एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य वन्धना।
वर्षास्वपगते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत्॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्वमाचरेत्।
आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं वलवद्वैरिणो दिशि॥
अन्यत्र कृत्रिमं द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्विशेत्।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत्॥
गजाश्वनाथश्चेद्वैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत्।
गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्विविधो रिपुः॥
सर्व्वं हि त्रिविधं युद्धं समाचाद्युपादिश्यते।
प्रतिराजस्य राष्ट्रान्ते प्रकटे गुप्त एव च॥
राष्ट्रान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम्।
गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः॥"

अथ सामान्यतो गुणाः। तथा हि नीतिशास्त्रम्।

"सप्रवेशापसरणं द्वन्द्वमुत्तममुच्यते।
अन्यच्च वन्दिशालेव न तादृग्द्वन्द्वमाश्रयेत्॥
मरुद्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च।
मनुष्यद्वन्द्वसंसर्गं वनद्वन्द्वञ्च तानि षट्॥"

अन्ये तु।

"न द्वन्द्वं द्वन्द्वमित्याहुर्योद्धृद्वन्द्वं प्रकीर्त्तितम्।
योद्धृशून्यं हि यद्युद्धं एतकायसमं हि तत्॥"

यथान्यत्रापि।

"यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्त्यम्।
निंशच्छलस्त्राद्दशयोजनस्य
भिदेशजानां धरणीपतीनाम्॥"

गर्गस्तु।

"षडन्यद्विविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम्।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः॥
अन्येषु दैवाङ्गिकेषु मन्त्रद्वन्द्वाश्रयेन्नृपः।
मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्य्यकारकम्॥
यदेव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत्।
सप्रवेशापसरणं तद्द्वन्द्वमुत्तमं विदुः॥"

इति युक्तिकल्पतरुः॥

तद्वैदिकपर्य्यायः। रणः १ विवाक् २ विखादः ३ नदनुः ४ भरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आजौ ८ पृतनाज्यम् ९ अभीके १० समीके ११ ममसत्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५ समनम् १६ मीळ्हे १७ पृतनाः १८ स्पृधः १९ मृधः २० पृतसु २१ समत्सु २२ समर्य्ये २३ समरणे २४ समोहे २५ समिथे २६ सङ्खे २७ सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गथे ३० सङ्गमे ३१ वृत्रतूर्य्ये ३२ पृक्षे ३३ आणौ ३४ शूरसातौ ३५ वाजसातौ ३६ समनीके ३७ खळे ३८ खजे ३९ पौंस्ये ४० महाधने ४१ वाजे ४२ अज्म ४३ सद्म ४४ संयत् ४५ संवतः ४६। इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि। इति वेदनिघण्टौ २।१७॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य।) कार्त्तिकेयः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (युद्धस्य रङ्गः। युद्धस्थलम्। यथा, महाभारते। ७। ६५। १८।

"अन्योऽन्यं जघ्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गगता नराः॥")

युद्धसारः, पुं, (युद्धस्य सारः।) घोटकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

युध, य औ ङ युद्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-घनने सक०-अनिट्।) य ङ, युध्यते। औ, योद्धा। संसुखस्थितयोर्द्वयोः सांग्रामिकरीत्या परस्पराभिभवेच्छा युद्धम्। युध्यते योधः कदाचिदेकस्य बहु भावविवक्षायां युध्यते योधः परेण। कदाचिद्धननेऽपि युध्यते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः। यो भक्तपिण्डस्य कृते न युध्येदिति अवसाङ्गावे क्विपि तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कण्ड्वादित्वात् क्ये वा साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ। युध् + "युधिबुधिदृशः किच।" उणा० २।९०। इति आनच्। स च कित्।) क्षत्त्रियः। इत्युणादिकोषः॥ (रिपुः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

युधिकः, त्रि, योद्धा। युधशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः। "गवियुधिभ्यां स्थिरः।" ८।३।९५। इति षत्वम्। "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्।" ६।३।९। इति सप्तम्या अलुक्।) पाण्डवराजः। स कुन्तीगर्भे धर्म्माज्जातः। तत्पर्य्यायः। अजातशत्रुः २ शल्यारिः ३ धर्म्मपुत्त्रः ४ अजमीढः ५। इति हेमचन्द्रः। ३। ३७१॥ (मृगशापाभितप्तः पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्त्रार्थमेकदा धर्म्मपत्नीं कुन्तीमुवाच। शुचिस्मिते! अनपत्यो हि न शुभलोकाप्तिः इति विचिन्त्य त्वं मदुपकारार्थं केनापि पुत्त्रमुत्पादयेति। एवमुक्ता कुन्ती दृष्ट्वा च मधुराग्रहातिशयं धार्म्मिकपुत्त्रलाभाय दुर्व्वासःप्रदत्तमन्त्रवलेन धर्म्ममाहूय तेन सङ्गता युधिष्ठिरं पुत्त्रमलभत। यदुक्तं, महाभारते। १। १२३। ५—८।

"संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह।
लेभे पुत्त्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम्॥
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे।
दिवा मध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते॥
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम्।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी॥
एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः।
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति।

युधिष्ठिर इति ख्यात पाण्डो प्रथमज सुत ।” अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये स्थापितोऽयं दयादाक्षिण्यादिगुणपरम्परया प्रजासु लब्धकीर्त्तिरनुजै सह सुखमुवास। अथ जतुगृहदाहानन्तरं ब्रह्मराज्यो द्रुपदराज्य मभिगम्य द्रौपदीं मातुल परिणीय पुन स्वराज्यमागतवान्। तत कृष्णसहायो राज सूययज्ञकरणाय दुर्ज्जयान् जरासन्धप्रभृति नृपतीन् हत्वा राजसूयेष्टि समापयामास। ततोऽसूयापरवशदुर्य्योधनमतानुसारिणा कैतव पटुना शकुनिना सह द्यूत कृत्वा पराजितो ऽनुजैर्भीमादिभि पत्न्या द्रौपद्या च सहितो द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च प्रस्थितो द्वैतवनमध्युवास। ततो द्वादशवर्षैवन वासजात महत् कष्टमनुभूय अज्ञातवासाय त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुन कृष्ण सहाय स्वराज्यप्राप्त्यर्थं महतीं चेष्टां कृतवान्। कृतेऽपि यत्ने यदा विगुणग्रहो दुर्य्योधनो राज्यांशं न दत्तवान् तदा अष्टसैन्यबलोऽसौ कुरुक्षेत्र महत युद्ध कृत्वा विनाश्य च दुर्य्यो धनादीन् हस्तिनाधिपति सम्राट बभूव। अथाश्वमेधादिना सुरगणान् परितोष्य षट त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान्। तत प्रभासे विप्रशापात् यदुवंशक्षयमाकर्ण्यातिनिर्व्विण्ण सन्त्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्ज्जुनपौत्र परीक्षित स्वराज्येऽभिषिच्य जनार्दनमार्गम्य समारोहण कृतवानिति। तथाच देवीभागवते। २। ८। १५ १७।

‘इस्तिनागे हरे श्रुत्वा यादवानां क्षयं तथा। गमनाय मतिं चक्रे राजा हैमाचल प्रति॥ षटत्रिंशद्वार्षिकं राज्ये स्थापयित्वोत्तरासुतम्। निजगाम वनं राजा द्रौपद्या भ्रातृभि सह॥ षटत्रिंशदेव वर्षाणि कृत्वा राज्य गजाह्वये। गत्वा हिमालये पाण्डु प्राणान् त्यक्तवान् ।’

अस्यानुशिष्टविवरणन्तु महाभारतादौ विस्त रशो द्रष्टव्यम्।)

युध्याय त्रि योद्धा। युधधातोरीयप्रत्ययेन निष्पन्न।

युध्म, पुं (युध्यते इति युध्यते अनेन वा। युध+ “इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्।” उणा० १।१४४। इति मक्।) संग्राम। धनु। इति मेदिनी। बाण। इत्युणादिकोष। योद्धा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति। (यथा ऋग्वेदे। १।५५।५।

“स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्य।”

“युध्म योद्धा।” इति तद्भाष्ये सायण।) शेष सग्राम। शरभ। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति।

युप, य इर विमोहे। इति कविकल्पद्रुम। (दिवा० पर० सक० अट।) विमोह आकुली करणम्। य, युप्यति। इर अयुपत् अयोपीत्। पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादास।

युयुक्षुर पुं (युनिन्दित युक्त योजनास्य। तादृश खुरो यस्य।) क्षुद्रव्याघ्र। इति शब्दचन्द्रिका।

युयुधान, पु, (युध्यतेऽसौ। युध+ ‘युधियुधिभ्यां सन्वच।’ उणा० २।९१। इत्यानच् कित्कार्य्यं सन्वत्कार्य्यञ्च।) सात्यकि। यथा —

“शैनेयस्तु शिनेर्नप्ता युयुधानश्च सात्यकि ॥”

इति त्रिकाण्डशेष॥

इन्द्र। क्षत्रिय। इति संक्षिप्तसारोणादि वृत्ति। त्रि, योद्धा च।

युवक, पु युवा। युवन्शब्दात कन्प्रत्ययेन निष्पन्न।

युवगण्ड, पु (यूनां गण्ड आश्रयत्वेनास्त्यस्य। युव गण्ड+ अर्श आद्यच।) यूनां गण्डस्थव्रणविशेष। वयस्फोडा इति भाषा। यथा,—

“युवगण्डो यवगण्ड स्यात वयस्फोटाङ्कयो द्वयम्।”

इति शब्दरत्नावली॥

युवजानि पुं (युवतिर्जाया यस्येति। “जायाया निङ्।” ५।४।१३४। इति निङ्।) युवतीपति। यथा,

‘युवजानिधनुष्याणिमभिमिश्र खविचारिण। रामो यद्वद्दृष्टो हन्ति कालकल्पशिलीमुख ॥”

इति भट्टि। ५।१२।

युवति स्त्रि (युवन्+ ‘यूनस्ति।” ४।१।७७। इति ति।) प्राप्तयौवना। (यथा, अभिज्ञान शाकुन्तले ४ अङ्के।

“शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीप गम। भूयिष्ठ भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपद युवतयो वामा कुल- स्याधय ॥”)

युवती, स्त्री, (यु+ शतृ+ ङीप्। इति सिद्धान्त कौमुदी। ४।१।७७। उगितश्चेति ङीप्। इत्यु ज्ज्वलदत्त। १।१५६।) प्राप्तयौवना। यथा, बृहत्संहितायाम्। ७५।४।

‘यो य विचिन्तयति याति स तन्मयत्व यस्मादत शुभमतेव गता युवत्य ॥’)

तत्पर्य्याय। युवति २ यूनी ३ तरुणी ४ तलुनी ५ दिकरी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९ दृष्टरजा १० मध्यमिका ११। इति शब्दरत्ना वली। ईश्वरी १२ वध्या १३। इति हेमचन्द्र। ३।५११। वयस्था १४। इति राजनिर्घण्ट। तस्या लक्षणादि यथा —

“आषोडशाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशत प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥’

इति कालिदास।

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्॥ निदाघशरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयो। हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते॥”

योग्या युवती। इति राजवल्लभ। क्षीणा मान्यम्। यथा। प्रमदा पति विनया युवतिश्च तथा स्मृतानि भागुरि। प्राप्तयौवना युवति रिति वात्स्यायन। इत्यमरटीकायां भरत। २।६।८।०। हरिद्रा। इति शब्दचन्द्रिका।

युवतीष्टा, स्त्री, (युवतीनामिष्टा।) स्वर्णयूथिका। इति राजनिर्घण्ट॥

युवनाश्व पुं, सूर्य्यवंशीयराजविशेष। स च गौरीगर्भे प्रसेनजितो जात मान्धातृपिता च। यथा,—

‘तस्या प्रसेनजिज्जज्ञे वेभे भार्य्या पतिव्रता। गौरी नामाभिशप्ता सा नदीभूता सरिद्वरा। तस्यां प्रसेनजिज्जज्ञे युवनाश्व महीपतिम्॥ यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति। सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातु क्षेत्रमुच्यते॥’

इति वह्निपुराणे सगरोपाख्याननाध्याय॥

युवनाश्वज, पु, (युवनाश्वात् जात। जन्+ ड।) मान्धातृराज। इति हेमचन्द्र। ३।३६४।

युवराज पु, भाविबुद्धविशेष। तत्पर्य्याय। मैत्रेय २ अजित ३। इति त्रिकाण्डशेष॥ राजपुत्र। तत्पर्य्याय। कुमार २ भर्त्तृ दारक ३। इत्यमर। २।८।१२। युवा बालो र ना यूनो वा राजा युवराज। स च योराज इति च। कुमारयति कुमार। स्यात् कुमार कुमाल त क कर्त्तौ अन्। भर्त्तृदारक पुत्र भर्त्ता पालौ दारकश्चेति वा भर्त्तृदारक। दारको भेदके शिशाविति नियम। इति भरत॥ (यथा, महाभारते। १।७३।२६।

“मयि जातेत य पुत्र स भवेत्त्वदनन्तरम्। युवराजो महाराज। सत्यमेतद्ब्रवीमि त ॥”)

युवा, [न्] त्रि (यौतीति। यु+ ‘कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव।” उणा० १।१५६। इति कनिन्।) तरुण। (यथा मनौ। २।१२०।

‘ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यून स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥)

श्रेष्ठ। निसर्गबलशाली। इति मेदिनी। ने ११३।

युवा [न्] पु, (यौतीति। यु+ कनिन्।) यौवनावस्थाविशिष्ट। षोडशवर्षात् त्रिंशद्वर्ष पर्य्यन्तवयस्क। इति केचित्। षोडशवर्षात् सप्ततिवर्षपर्य्यन्तवयस्क। यथा —

“आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते। वृद्ध स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवते परम्॥”

इति भरतधृतस्मृति॥

(“आषोडशाद्भवेद्बाल पञ्चत्रिंशद् युवा नर।”

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)

तत्पर्य्याय। वयस्थ २ तरुण ३। इत्यमर। २।६।४२। वय स्थ ४ तलुन ५। इति शब्द रत्नावली। गभरूप ६ पेटक ७। इति जटा धर॥

युष भजने। इति कविकल्पद्रुम। सौत्रधातु रयम्। (पर० सक० सेट।) योषित् युषाद। इति दुर्गादास।

युष्मद्, (योषति भजतीति। युष+ “युष्यसिभ्यां मदिक्।” उणा० १।१३८। इति मदिक्।)

सर्व्वनामयुष्मच्छब्दः। तस्य त्रिषु लिङ्गेषु समानि रूपाणि। (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य रूपाणि।) यथा। त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३। त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६। त्वया ७ युवाभ्याम् ८ युष्माभिः ९। तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११ युष्मभ्यम् १२। त्वत्१३ युवाभ्याम् १४ युष्मत्१५। तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८। त्वयि१९ युवयोः २० युष्मासु २१। (द्वितीयाचतुर्थी-षष्ठीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा। द्वितीयैकवचने त्वा। चतुर्थीषष्ठ्योरेकवचने ते। आसां द्विवचने वाम्। आसां बहुवचने वः। श्लोकपादे वाक्यादौ च-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनार्थदृशधातुयोगे च न स्युः।) इति व्याकरणम् ॥ यथा,—

"युष्मनृकृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि याति यातु।
नीतानि नाशं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥"

इति तुल्तिवादे गदाधरः ॥)

यः, स्त्री, यूपः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६८ ॥

यूकः, पुं, (यौतीति। यु+"अशियुधूनीभ्यो दीर्घश्च।" उणा॰ ३। ४७। इति कन् दीर्घश्च।) मत्कुणः। इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये।

"यूका ललाटमयान्ति वलिं नाश्नन्ति वायसाः।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातास्ते यमसादनम् ॥")

यूका, स्त्री, (यूक+स्त्रियां टाप्।) मत्कुणः। यूणी इति उकुण इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। केशकीटः २ स्वेदजः ३ षट्पदः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ पाली ५ वालक्रमिः ६। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ। १। ४५।

"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥"

क्रिमिविशेषः। तद्यथा,—

"नामतो विंशतिविधा वाह्यास्तत्र मलोद्भवाः।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः।
द्विधा ते कोठपिडकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते ॥"

इति माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चये क्रिम्यधिकारे ॥

"क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरसम्भवाः।
वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्तथा-
न्तराः ॥
सप्तधा हि भवेद्बाह्याः षड्धा चान्तःसमुद्भवाः।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं वाह्यानाभ्यन्तरे नृणाम् ॥
रूक्षादति वलात् स्वेदाच्चिन्तया शोषणादपि।
कफधातुसमुद्भूतास्तीव्रा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्म्मणि
स्थिताः।
कृष्णासितविकटा कृष्णाश्चर्म्माभाश्चर्म्मयूकिकाः ॥
चतुर्थी विष्कुली नाम वर्त्तुला मूत्रसम्भवा।
मत्कुणाख्याश्च पञ्चम्यो वाह्योपद्रवकारिणः ॥
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी।
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे कृष्णा रोमणि षट्पिका ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥ यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने।

"विड़ङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्
गोमूत्रसिद्धं कटुतैलमेतत्।
अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां
यूकादिलीक्षाप्रचयं निहन्ति ॥
गोमूत्रेण धनाम्लेपो यूकानिवारणः।
पारदं मर्द्दयेन्निम्बकृष्णधुस्तूरजद्रवैः ॥
नागवल्लीद्रवैश्चाथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत्।
तद्वस्त्रं वेष्टयेन्मौलौ धार्य्यं यामत्रयं तथा ॥
यूका पतन्ति निःशेषाम्मत्कुणाश्च संशयः।
द्विनिशानवनीतेन लेपाच्छीर्षे प्रकल्पयेत्
नीलोत्पलं तिलं यष्टि सर्षपं नागकेशरम्।
धात्रीफल समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः ॥
निशागन्धकगोमूत्रं विड़ङ्गकटुतैलकम्
पारदेन समं मर्द्द्य लेपो यूकानिवारणः ॥"

इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥

परिमाणभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ४९। ३७।

"परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्महीरजः।
वालाग्रञ्चैव लिक्षाश्च यूका चाथ यवोदरम् ॥")

यूतिः, स्त्री, (यु+"ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनाद्दीर्घत्वञ्च।) मिश्रणम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ७। ६९।

"करोमि वो यद्यियूतीन् प्रियाद्यं पाणिभि-
र्द्दृशः ॥")

यूथं, क्ली, (यु मिश्रणे+"तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः।" उणा॰ २। १२। इति थक्प्रत्ययेन निपातितम्।) सजातीयसमूहः। इत्यमरः।२।५।४१॥ (यथा, रामायणे। २। ५४। ३१।

"तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि।
विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ! ॥")

यूथनाथः, पुं, (यूथस्य नाथः।) वन्यकरिणां समूहस्य ईश्वरः। तत्पर्य्यायः। यूथपः २। इत्यमरः। २। ८। ३५ ॥

यूथपः, पुं, (यूथं पातीति। पा+कः।) अरण्यहस्तिनां प्रधानम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ९। १५। २८।

"घोरमादाय परशुं सतूणं वर्म्मकार्म्मुकम्।
अन्वधावत दुर्म्मर्षो मृगेन्द्र इव यूथपम् ॥"

प्रधानमात्रे च। यथा, महाभारते। १।११८।५।

"राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते।
चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥")

यूथभ्रष्टः, पुं, (यूथाद्भ्रष्टश्चलितः।) यूथात् पलायितहस्ती। इति शब्दमाला ॥ (यूथभ्रष्टमात्रे, त्रि। यथा, श्रीमद्भागवते। ४। २८। ४६।

"यदा नोपलभेताङ्घ्रावुष्माणं पत्युरर्च्चती।
आसीत् संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा ॥")

यूथिका, स्त्री, (यूथं पुष्पवृन्दमस्या अस्तीति। यूथ+ठन्। टाप्।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः। अम्बष्ठकः। इति मेदिनी। के, १४४ ॥ पुष्पविशेषः। युँइ फुल इति भाषा ॥ (यथा, मेघदूते। १। २८।

"विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतीरजातानि सिञ्चन्
उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ॥")

तत्पर्य्यायः। गणिका २ अम्बष्ठा ३ मागधी ४। सा पीता चेत् हेमपुष्पिका। इत्यमरः। २। ४। ७१ ॥ यूथी५ प्रचुरवर्णा६। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शिखण्डिनी ७ बालनी ८। इति रत्नमाला ॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्धा १० भृङ्गानन्दा ११। अस्या गुणाः। स्वादुत्वम्। शिशिरत्वम्। शर्कराग्निपित्तदाहव्रणनानात्वग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।

"यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं चरं लघु।
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम्।
व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः।

"पटोलशैलूसुनिषस्रयूथिका
वटातिमुक्ताङ्कुरसिन्धुवारजम् ॥")

यूथी, स्त्री, (यूथ+अर्शआद्यच्। ततो ङीष्।) यूथिका। इति शब्दरत्नावली ॥

यूथीनः, पुं, (यूथं पातीति। यूथ+खः।) यूथपः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

यूनिः, स्त्री, योगम्। मिश्रणम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यूनी, स्त्री, (युवन्+ङीप्। "श्वयुवमघोनामतद्धिते।" ६। ४। १३३। इति वस्य उत्वम्।) युवती। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

"यूनी काममयी दुनोति हृदयं वैधव्यभावा-
द्वधूः।"

इति कलापे श्वयुवमघोनामतद्धिते सूत्रे कुलचन्द्रः॥)

यूपः, पुं क्ली, (यौति मिश्रयतीति। यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति ऋग्भाष्ये सायणः। १। ५१। १४। यद्वा, यु+"कुयुभ्यां च। उणा॰ ३।२७। इति पः दीर्घत्वञ्च।) यज्ञे पशुबन्धनकाष्ठम्। इत्यमरः। २। ७। ४१ ॥ तस्य परिमाणादिर्यथा। स्मृतौ।

"चतुर्हस्ता भवेद्यूपो यज्ञदण्डसमुद्भवः।
वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो द्यमौलिकः ॥"

भविष्ये।

"विल्वस्य वकुलस्यैव कृतो यूपः प्रशस्यते।"

इति सामवेदिवृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥

यूपः, पुं, (यु+पः। दीर्घश्च।) जयस्तम्भः। यागस्तम्भः। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुवंशे।६।३८।

"संग्रामनिर्व्विष्टसहस्रबाहु-
रष्टादशद्वीपनिखातयूपः।
अनन्यसाधारणराजशब्दो
बभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः ॥")

यूपकटक, पुं (यूपस्य कटक इव ।) यज्ञसमाप्तिसूचक यज्ञस्थापित यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिकाष्ठमयकाष्ठसन्निवेशः काष्ठवलयं सः । यूपमूले निखात वलयकाष्ठमित्यन्ये। इति भरत ॥ तत्पर्य्यायः । चषालः २ । इत्यमरः । ।७।१८।

यूपकर्ण पुं (यूपस्य कर्ण इव ।) यूपैकदेशः । तत्पर्य्यायः । घृतावनिः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८८ ।

यूपद्रु, पुं (यूपाय द्रुः ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यूपद्रुम, पुं (यूपाय द्रुमः ।) खदिरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ।

यूपवल्क पुं (यूपो लग्न उपवेशनार्थमस्य ।) यष्टी । इति शब्दमाला ।

यूपाग्र क्ली (यूपस्याग्रम् ।) यूपस्याग्रभागः । तत्पर्य्यायः । तर्म्म २ । इत्यमरः । २ । ७ । १९ ।

यूष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ।(भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् ।) षष्ठस्वरी । यूषति । इति दुर्गादासः ॥

यूष पुं, क्ली, (यूष+क ।) मुद्गादिक्वाथरसः । इत्यमरः । २ । ९ । ४५ ॥ यथोक्तं स्वामिना । पयस्यादिष्विति मुकुटः । इति भरतः ॥ *॥

अथ मुद्गयूषगुणाः ।

"मुद्गयूषोऽग्निदो रुच्यः शुद्धानां व्रणिनामपि ।
पथ्यो वक्राग्निशोषे ज्वरदाहे च सन्ततः ॥
अर्द्धे जलस्य पक्वमन्नं कटुकैर्हितः ।
हितं मतङ्गजः कर्के संस्कृतं कृतम् ।
स तु दाडिमसद्दीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः ।
रुचिकल्लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् ॥ *॥

मसूरयूषगुणाः ।

"मसूरयूषं संग्राही रुचो स्वादुः प्रमेहजित् ।
पित्तश्लेष्मज्वरहरस्तथातीसारनाशनः ॥" *॥

कुलत्थयूषगुणाः ।

"कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ।
तूणीप्रतूण्याकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशनः ॥" *॥

अन्यैश्च सह माषयूषगुणाः ।

"माषमाषो गुरुर्मेदी वातघ्नो दीपनो मतः ।"

अथ खड्यूषः ।

"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः ।
सुपक्वः खड्यूषोऽयमथ काम्बलिकोऽपरः ॥" *॥

खड्काम्बलिकयूषगुणाः ।

"दध्यम्ललवणस्नेहतिलमाषसमन्वितः ।
खड्काम्बलिकौ यूषौ पाचनौ वातनाशनौ ॥"

इति राजवल्लभः ॥ *॥

अपि च । अथ यूषस्य निर्माणम् ।

"अष्टादशगुणे नीरे शमीधान्यपलं स्थितम् ।
सिद्धोऽसौ तत्र किञ्चिद्धि वेसावो यूष उच्यते ।
तत्र न पत्र सिद्धो यो निर्यूह इति कथ्यते ॥"

कृताकृतयूषलक्षणमाह ।

"अस्नेहलवणं शुण्ठीपिप्पलीभ्यां विवर्जितम् ।
अकृतञ्च विसर्पर्तुः यूष उच्यते ॥"

अयमर्थः । यद्यत्र पलमितं तत् कल्कीकृतं शुण्ठी पिप्पली च समुदिताद्वैकर्षमिता कल्कीकृता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत् । तद्गुणो यथा ।

"यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्ठ्यः कफापहः ।"

अथ मुद्गयूषविधिः । वृन्दटीकायां तन्त्रान्तरे ।

"मुद्गानां द्विपलं तोये प्रस्थमद्वाढकोन्मिते ।
पाच्यं सद्भिन पूतं दाडिमस्य पलेन तत् ॥
युक्तं सैन्धवविश्वाह्वधान्यकैः पादकार्षिकैः ।
कणाजीरकशुण्ठीभ्यां कार्षिकान्वासितम् ।
संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः ॥" *॥

अथ मुद्गयूषगुणाः ।

"मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः ।
व्रणोर्द्ध्वजत्रुगदान् दाहकफपित्तज्वरानपि ॥" *॥

अथ मुद्गामलकयूषगुणाः ।

मुद्गामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापहः ।
तृष्णाश्रमहरः शीतो मूर्च्छाभ्रममदापहः ।

मसूरयूषगुणाः पूर्ववत् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।

"कुलत्थयूषो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शोथम् ।
मेदःसरी पायुजमेण्डकस्था
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥
व्याघ्रकुलत्थः मधुरश्च शोफ
विशोषणो वातनिवारणश्च ।
श्रमापहः पित्तहरः नराणां
क्रिमिं निहन्यादपि शालनश्च ॥
शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित् ।
वातश्लेष्महरं शौक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥
मासूरो ग्राहको यूषो हृद्यो स्वादुः प्रमेह-
जित् ।
पित्तश्लेष्महरः स्यात्तथातीसारनाशनः ॥
कषायं कटुकञ्चोष्णं वातघ्नं पुष्पगोपजम् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चणकानां यूषमुच्यते ॥
घनं महार्षं कफघ्नं वाययूषं स पित्तजित् ।
अथ पर्य्युषितं नष्टं प्रस्तुतं नैनपाचने ॥
अन्यानि यत्र शुक्तानि कौलत्थान्युषितानि च ।
मधुराश्रितानि वत्या कषायाद्याश्च वर्ज्जिताः ॥"

इति यूषविधिः ॥ *॥

इति चारिते प्रथमस्थाने नवमोऽध्यायः ॥

"इयं पञ्चतमथापि मुद्गयूषः कृताकृतः ।
स तु दाडिमसद्दीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः ॥"

"पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ ॥
श्वासकासप्रतिश्याय प्रसेकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥
कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ।
तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशनः ॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो लघुः ।
प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ।
हृद्यः संशमनो ग्राही पित्तघ्नः हितः ।
यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

यूष पुं (यूषतीति । यूष+क ।) ब्रह्मदारुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

येष ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् ।) ऋत स्वामिन्। ऋ अयियेषत्। ङ, येषते यियेषे। इति दुर्गादासः ।

योक्तृ [ऋ] त्रि, योगकर्त्ता। इति युजधातोः कर्त्तरि तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । १४ ।

"मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारं शोकायाभिसर्त्तारम् ।

"योक्तारं योगकर्त्तारम् ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

योक्त्र क्ली (युज्यतेऽनेनेति । युज+"दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) युगेन सह दृष्यार्थ्य आवध्यते अनेन तत् । योत् दडि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आबन्धः २ योत्रम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । १३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३३ । २ ।

"स त्वं न इन्द्र धियमानो अर्कैर्हरीणां वृषन् योक्त्रमश्रेः ।"

"योक्त्रं नियोजनरज्जुं अश्रेः आश्रयसि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ मन्थनरज्जुः । यथा रामायणे । १ । ४५ । १८ ।

"ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥")

योग पुं (युज समाधौ+भावादौ यथायथं घञ् ।) सन्नहनम् । उपायः । ध्यानम् । सङ्गतिः । युक्तिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ ॥ (प्रेम यथा श्रीभागवते । ३ । १५ । २३ ।

"स्रीयान् गुणान् प्रविशतान् प्रवदत्सदासी
तौ प्रेमदामगुणकारं च योगयुक्तः ॥"

"योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरः ।) छलम् । इति मनुः । ८ । १६५ ॥ अस्य प्रमाणं योगशब्दे द्रष्टव्यम् ।) अपूर्वार्थस्य प्राप्तिः । वपुःस्थैर्यम् । प्रयोगः । विष्कम्भादिः । भेषजम् । विश्रब्धघातकः । द्रव्यम् । कार्म्मणम् । इति मेदिनी ॥ नैयायिकः । धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चारः । सूत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ *॥ (येन वाक्यं युज्यते स योगः । यथा,—

'गैर्व्वं पिबेत् पश्चादयविषा-
द्विषाभयायुक्तकपिप्पलीभिः ।
त्रिवृन्मण्डकावाथ सदैववाव
हिताय वियः प्रमदप्रयोगो ॥

त्रिवृद् पिबेदिति प्रथमः कल्पो द्वितीयपादे त्रिवृत्प्रयुक्तमेव दूरमाश्रमामपि पराकाष्ठेकोदरघ्नः योगः ।" इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चदिनमोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) अथ यन्त्रप्रतियोगानां नामादि । यथा,—

प्रमार्जितो।" इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ३८ ।
"ततो भीमो महाबाहुरारुह्य तरसा द्रुमम् ।
व्यायाममयोदिष्टं नियत्नमकरोत् तदा ॥")
ानं, क्ली, (वि + आ + यम + ल्युट् ।) यामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मिश्रं, त्रि, (वि + आ + मिश्र + घञ् ।)
संमिलितम् । भिन्नविषयाणामेकीभावकरणम् ।
यथा,—
"व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । २ ॥
क्वचित् कर्म्मप्रशंसा क्वचित् ज्ञानप्रशंसा इत्येवं
व्यामिश्रं सन्देहोत्पादकमिव यद्वाक्यं तेन मे
मतिमुभयत्र दोलायितां कुर्व्वन् मोहयसीव ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
यतं, त्रि, (विशेषेण आयतम् ।) व्यापृतम् ।
दैर्घ्यम् । (यथा, शाकुन्तले । २ ।
"अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं ।
गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्त्ति ॥")
दृढम् । अतिशयः । इति मेदिनी ॥
याम:, पुं, (वि + आ + यम + घञ् ।) पौरुषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।
"व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
सर्व्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकम् ॥")
श्रमः । (यथा, महाभारते । १ । १७६ । ६ ।
"व्यायामकर्षितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥")
विषमः । दुर्गसञ्चारः । इति मेदिनी ॥ यामः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मल्लक्रीड़ा । कुस्ती इति
पारस्य भाषा । (यथा, महाभारते ।१२।२१।७।
"अन्ये साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः ॥")
अस्य गुणादि यथा,—
"व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्ध-
भोजिनाम् ।
स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥
सर्व्वेष्वृतुषु सर्व्वैर्हि नृभिरात्महितार्थिभिः ।
बलस्यार्द्धेन तु कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतो यथाम् ॥
हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते ।
कक्षा ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्मः प्रवर्त्तते ।
बलार्द्धं तं विजानीयाद्दायतो पृष्ठमेव च ॥
लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं स्थैर्य्यं क्लेशसहिष्णुता ।
दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥
व्यायामं कुर्व्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्द्दोषं परिपच्यते ॥
न च व्यायामसदृशमन्यत् स्थौल्यापकर्षणम् ।
न च व्यायामिनं मर्त्त्यं मर्द्दयन्त्यरयो बलात् ॥
न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिगच्छति ॥
व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥
रक्तपित्ती क्षयी शोषी कासी श्वासी क्षतातुरः ।
भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो व्यायामं परिवर्जयेत् ॥
वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च संत्यजेत् ।
अतिव्यायामतः कासो रक्तपित्तं प्रजायते ॥
श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा ज्वरश्छर्द्दिश्च जायते ॥"
इति राजवल्लभः ॥
व्यायोगः, पुं, (वि + आ + युज + घञ् ।) दश-
विधरूपकान्तर्गतरूपकविशेषः । यथा,—
"स्यान्नाटकं प्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगः समवाकारो वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृतादिकाः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५२४ ।
"ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः ॥
एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः ।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥")
व्यालः, पुं, (विशेषेण आसमन्तात् अलतीति ।
अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) सर्पः । श्वापदः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
"पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥")
दुष्टगजः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।१२।२८।
"व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णवः
कथञ्चिदारादपथेन निन्यिरे ॥")
चित्रकः । व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजा ।
इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥
व्यालः, त्रि, (वि + आ + अल + अच् ।) शठः ।
धूर्त्तः । इति जटाधरः ॥
व्यालकः, पुं, (व्याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-
गजः । तत्पर्य्यायः । गम्भीरवेदी २ अङ्कुश-
दुर्द्धरः ३ व्यालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(श्वापदः । यथा, महाभारते ।१३।११६।८५।
"जायते व्यालकश्चापि मांसं तस्मात्तु मानुषः ॥")
व्यालखड्गः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालगन्धा, स्त्री, (व्यालस्येव गन्धो यस्याः ।)
नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालग्राहः, पुं, (व्यालं गृह्णातीति । व्याल +
ग्रह + अण् ।) व्यालग्राही । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")
व्यालग्राही, [न्] पुं, (व्यालं गृह्णातीति । ग्रह +
णिनिः ।) भिक्षार्थं सर्पधारी । सर्पखेलकः ।
सापुड़िया इति वादिया इति च भाषा ।
तत्पर्य्यायः । अहितुण्डिकः २ । इत्यमरः ॥
जाङ्गुलिः ३ जाङ्गलिः ४ आहितुण्डिकः ५
व्यालग्राहः ६ गारुड़िकः ७ विषवैद्यः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
व्यालजिह्वा, स्त्री, (व्यालस्य जिह्वेव आकृति-
र्यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(व्यालजिह्वा च ॥)
व्यालदंष्ट्रः, पुं, (व्यालस्य दंष्ट्रेव आकृतिर्यस्य ।)
गोक्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालनखः, पुं, (व्यालस्य नख इव आकृतिर्यस्य ।)
गन्धद्रव्यविशेषः । बघनहा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्य्यायः । कूटस्थः २ चक्रनायकः ३ चक्री ४
चक्रनखः ५ व्यासफलः ६ व्याघ्रनखः ७ द्वीपि-
नखः ८ खपुरः ९ व्यालपाणिजः १० व्याला-
युधः ११ व्यालबलः १२ व्यालखड्गः १३ ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । कफवातकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम् । वर्ण्य-
त्वम् । सौगन्ध्यप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालपत्रा, स्त्री (व्यालानि तीक्ष्णानि पत्राणि
यस्याः ।) एर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालबलः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालमृगः, पुं, (व्यालो हिंस्रो मृगः पशुः ।)
चित्रव्याघ्रः । चिता बाघ इति भाषा । इति
महाभारते राजधर्म्मः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६६ । ३ ।
"रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ! ।
पृथक् व्यालमृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्व्वशः ॥")
व्यालम्बः, पुं, (विशेषेण आलम्बते इति । वि +
आ + लम्ब + अच् ।) रक्तैरण्डः । इति वैद्य-
कम् ॥ (लम्बमाने, त्रि । यथा महाभारते ।
७ । ८८ । १० ।
"व्यालम्बहस्तान् सच्छिन्नान् सपक्षानिव पर्व्व-
तान् ॥")
व्यालायुधं, क्ली, (व्यालस्यायुधं नख इव आकृति-
र्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां
मथुरेशः ॥
व्यालायुधः, पुं, (व्यालस्यायुधमिवाकृतिर्यस्य ।)
व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि + अव + क्रुश + "कर्म्म-
व्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।" ३ । ३ । ४३ । इति
णच् । ततः "णचः स्त्रियामञ् ।" ५।४।१४। इति
स्वार्थे अञ् । "न कर्म्मव्यतिहारे । ७ । ३ ।
६ । इति ऐच्-प्रतिषेधः । स्त्रियां ङीप् ।) पर-
स्पराक्रोशनम् । इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहटीकायां
भरतः ॥
व्यावभाषी, स्त्री, (वि + अव + भाष + णच् ।
स्वार्थे अञ् । ङीप् ।) व्यावक्रोशी । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥
व्यावर्त्तः, पुं, (वि + आ + वृत् + अच् ।) नाभि-
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र आव-
र्त्तकोऽपि पाठः ॥
व्यावहारी, स्त्री, (वि + अव + हृ + णच् । स्वार्थे
अञ् । ङीप् ।) परस्परहरणम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
व्यावहासी, स्त्री, (वि + अव + हस + णच् ।
स्वार्थे अञ् । ङीप् ।) परस्परहसनम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
व्यावृत्तः, त्रि, (वि + आ + वृत् + क्तः ।) वृतः ।
यथा । वृते तु वृतव्यावृत्तौ । इति हेमचन्द्रः ॥
व्यावृत्तश्च ॥ (प्रतिनिवृत्तः । यथा, रघुः ।१।२७।
"व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥"

व्यावृत्ति, स्त्री (वि+आ+वृत+क्तिन् ।) स्तवनम् । यथा,—
"अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः ।
पदे त्वर्व्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥"
इति महिम्नःस्तोत्रम् ।
व्यावृत्ति । यथा । सर्व्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो
न विपक्षव्यावृत्तिरपि तस्यानुगुणत्वात् । इति
चिन्तामणौ असाधारणग्रन्थम् ॥

व्यास, पुं, (वि+अस्+घञ् ।) विस्तारः ।
इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते । १ । १ ।
५१ ।
"विस्तीर्य्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य
चाब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥"
"समासः संक्षेपः व्यासो विस्तारः ।" इति
तट्टीका ॥) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
पाठकब्राह्मणः । यथा नैयतकालिकतत्त्वधृतं
भविष्यपुराणम् ॥
"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ।
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोलस्य मध्यरेखा । यथा —
"व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते
खबाणसूर्य्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः ।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥"
उदाहरणम् ।
"विष्कम्भमानं किल यत्र सप्त
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व ।
द्वाविंशतिर्यत्र परिधिप्रमाणं
तद्व्याससंख्यां च सखे विचिन्त्य ॥"
इति लीलावती ॥ *॥
(व्यस्यति वेदानिति । वि+आ+अस्+
अच् ।) मुनिविशेषः । तस्य पर्य्यायो वेदव्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥ (अस्य निरुक्तिर्यथा महा-
भारते । १ । १०५ । १४ ।
"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च ॥")
अयं च सत्यवत्यां कन्याकाले पराशराज्जात ।
अनन्तरं यमुनाद्वीपे । यथा —
"व्यासं पुराणसूत्रञ्च प्रपच्छ वाल्मिकिर्य्यदा ।
शिष्यीभूय स धर्म्मात्मा व्यासस्तदनुचिन्तयन् ॥
तदा चकार विद्वांस्तं तदुक्तं मुनीश्वरः ।
सम्प्राप्य निर्मलं ज्ञानं ब्रह्माध्यसनदीपकम् ॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकमाहृतः ।
शतं वर्षाणि तपसा जप्त्वा च पुष्करे ।
तपसा कृत्वा इदं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।
तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४ अध्यायः ॥*॥
तस्य जन्मान्तरं यथा,—
"अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोःशब्देनानुनादयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥
अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।
भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥
तमुवाच नतं मूर्द्ध्ना देवानामादिरव्ययः ।
वेदाख्याने श्रुतिः कार्य्या त्वया मतिमतां वर ॥
तस्मात् कुरु यथाज्ञप्तं ममैतद्वचनं मुने ।
तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तेनास्य कर्म्मणा ।
तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ॥
मन्वन्तरेषु पुत्त्रत्वमेवमेव प्रवर्त्तक ।
भविष्यस्यचलो ब्रह्मन् अप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे ॥*॥
अन्यच्च ।
"सुतं स जनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशरात् जज्ञे कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥
द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ।"
इति वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गो नामाध्यायः ॥*॥
युगभेदे व्यासभेदो यथा,—
"यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ॥
अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदो व्यस्तो महर्षिभिः ।
वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टाविंशतिसत्तम ।
चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
द्वापरे प्रथमे व्यस्तः स्वयं वेदः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः ।
सविता पञ्चमे व्यासो मृत्युः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥
सप्तमे च तथैवेन्द्रो वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ।
सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥
एकादशे तु त्रिवृषो भरद्वाजस्ततः परम् ।
त्रयोदशे चान्तरीक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ॥
त्रय्यारुणः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
कृतञ्जयः सप्तदशे ह्यष्टादशे ऋणोऽष्टादशे स्मृतः ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात्तु गौतमः ।
गौतमादुत्तमो व्यासो हर्य्यात्मा योऽभिधीयते ॥
अथ हर्य्यात्मनो यश्च स्मृतो वाजश्रवास्तु यः ।
सोमो मुख्यायनस्तस्मात्तृणबिन्दुरिति स्मृतः ॥
ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते ।
तस्मादस्मत्पिता शक्तिर्व्यासस्तस्मादहं मुने ॥
जातूकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु ।
भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्व्यासो भविष्यति ।
व्यतीते मम पुत्त्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुनौ ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥*॥
कूर्म्मपुराणे त्रिधामा विशेषः । द्वादशे द्वापरे
शततेजाः । त्रयोदशे धर्म्मः । चतुर्द्दशे तरक्षुः ।
पञ्चदशे त्र्यारुणः । षोडशे धनञ्जयः । एक-
विंशे वाजश्रवाः । द्वाविंशे शुष्मायणः । त्रयो-
विंशे तृणबिन्दुः । चतुर्विंशे वाल्मीकिः । पञ्च-
विंशे शक्तिः । अन्यत् विष्णुपुराणवत् ॥ (एतद्-
विवरणञ्च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये
च द्रष्टव्यम् ॥)

व्यासक्त, त्रि, (वि+आ+सञ्ज+क्त ।) विशे-
षेणासक्तः । सक्तः । यथा,—
"व्याकोषेन्दीवराभा कनकपरिलसत्पीतवासाः
सुहासा
वर्हैरुद्यत्कलापैर्व्वलयितचिकुरा चारुकाया
वलया ।
व्यासक्तव्यग्रवेणुध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती
मूर्त्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः स्रग्धरा
हारिहारा ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ।

व्यासङ्ग, पुं विशेषेण आसङ्गः । वि आङ्-
पूर्व्वसञ्जधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्यासमाता [ऋ] स्त्री (व्यासस्य माता ।)
वेदव्यासजननी । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्-
पर्य्यायः । सत्यवती १ वासवी २ गन्धकालिका ३
योजनगन्धा ४ दासेयी ५ शालकायनजोवसु ६ ।
इति हेमचन्द्रः । ग्रन्थान्तरे शालङ्कायनजा
इति च पाठः । काली ७ भवोन्द्री ८ विचित्र-
वीर्य्यसूः ९ चित्राङ्गदसूः १० योजनगन्धिका ११ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । गन्धकाली १२ मत्स्या १३
दासनन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥

व्याविद्ध, त्रि, (वि+आ+विध+क्त ।) निक्षिप्तः ।
इति मिताक्षरा ॥

व्याहत, त्रि, (वि+आ+हन+क्त ।) विशेषे-
णाहतः । व्यर्थः । यथा । सुखव्यासङ्गमनश्चक्षुरे-
न्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् तेषाञ्च
देशान्तरज्ञानविशेषाणां व्याहतत्वादेषु । इति
गौतमसूत्रे प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् । अपि च ।
"अव्याहताज्ञा सर्व्वासु च सदा दशयोनिषु ।
निर्ज्जिताखिलदैत्यारिः स पदानि प्रपद्य-
तम् ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

व्याहार, पुं (वि+आ+हृ+घञ् ।) वाक्यम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ९ ।
७१ ।
"अभिरलिषमाणवमवेषमन्दिरेषु मर
काय ।
पशुमन्त्रव्याहारे शुपगतुर्मुनिमचवीरम् ॥")

व्याहृति, स्त्री, (वि+आ+हृ+क्तिन् ।)
व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—
"ओंकारमादितः कृत्वा व्याहृतिस्तदनन्तरम् ।
ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रश्रद्धयान्वितः ॥
पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वः सनातनाः ।
महाव्याहृतयस्तिस्रः सर्व्वाशुभनिवर्हणाः ॥
प्रधानपुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सत्त्वं रजस्तमस्तिस्रः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः ॥

ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तदक्षरम् ।
एष मन्त्रो महाभाग सारात्सार उदाहृतः ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः ॥

(बाक्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६३ ।
“न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्
पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥”)

व्युतः, त्रि, (वि + वे + क्तः ।) स्यूतम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

व्युतिः, स्त्री, (वि + वे + क्तिन् ।) ऊतिः । तन्तुसन्ततिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

व्युत्क्रमः, पुं, (वि + उत् + क्रम + घञ् ।) क्रमविपर्य्ययः । व्यतिक्रमः । तत्पर्य्यायः । उत्क्रमः २ व्यक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि ॥”)

व्युत्थानं, क्ली, (वि + उत् + स्था + ल्युट् ।) स्वातन्त्र्यकृत्यम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, महाभारते । १४ । ७६ । १६ ।
“एवं ते द्रविडाभीरा पुण्ड्राश्च शबरैः सह ।
वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात् क्षत्रधर्म्मिणः ॥”)
प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नृत्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ विशेषेणोत्थानञ्च ॥ (चित्तस्यावस्थाविशेषः । इति पातञ्जलदर्शनम् ॥)

व्युत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उत् + पद् + क्तिन् ।) विशेषेणोत्पत्तिः । संस्कारः । इति व्युत्पन्नशब्दार्थदर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदापदव्युत्पत्तेस्तत् पदं सालम्यादि सारं ददातीति व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ शक्तिज्ञानम् । यथा । व्यवहारादिबाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः । बाधकं विना स्वसाध्यस्य बाधकं यद्विशेष्यं तदभाववत्त्वविशेष्यकत्वप्रकारेण व्युत्पत्तेः व्युत्पत्तिसम्भवात् शक्तिग्रहसम्भवादिति यावत् । इति आख्यातवादस्य माथुरी टीका ॥

व्युत्पन्नः, त्रि, (वि + उत् + पद + क्तः ।) संस्कृतः । इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावल्यौ ॥ व्युत्पत्तियुक्तः । यथा । व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रान्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया तत्फलं स्वर्गादि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

व्युत्पादकः, त्रि, (विशेषेणोत्पादयति ज्ञानम् । वि + उत् + पद + णिच् + ण्वुल् ।) व्युत्पत्तिजनकः । यथा । शब्दव्युत्पादकशास्त्रारम्भे शब्दैरेव मङ्गलं कार्य्यम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

व्युदासः, पुं, (वि + उत् + अस + घञ् ।) निरासः । परित्यागः । यथा । तदेवेत्येवकारश्रवणात्तिथिद्वैधे खण्डविशेषो नियम्यते कर्म्मणि खण्डान्तरव्युदासाय । इत्यमावास्याश्राद्धकालनिरूपणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ । १६ । १८ ।
“अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥”)

व्युष्टं, क्ली, (वि + वस् + क्तः ।) फलम् । दिनम् । प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।
“व्युष्टं प्रयाणाच्च वियोगवेदना
विदूननारीकमभूत् समन्ततः ॥”)
पर्य्युषितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थे क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि । स तु दोषायाः पुत्त्रः । यथा, भागवते । ४ । १३ । १४ ।
“प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः ।
व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्व्वतेजसमादधे ॥”)

व्युष्टः, त्रि, (वि + वस + क्तः ।) उषितः । (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।
“सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्म विभाविनी ।”)
दग्धः । इति मेदिनी ॥

व्युष्टिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) फलम् । (यथा, महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।
“महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यलोकौ परावरौ ॥”)
समृद्धिः । इति मेदिनी ॥ स्तुतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, ऋग्वेदे ।१।१७१।५।
“व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनाम् ॥”
“व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

व्यूढः, त्रि, (विशेषेण ऊढ़तेस्म । वि + वह + क्तः ।) विन्यस्तः । संहतः । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥ (व्यूहरचनयाधिष्ठितः । यथा, गीतायाम् ।१।२।
“दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्य्योधनस्तदा ।
आचार्य्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥”)
पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १।१३।
“व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्म्मक्षमं देहं क्षात्त्रो धर्म्म इवाश्रितः ॥”)

व्यूढकङ्कटः, त्रि, (व्यूढः कङ्कटः सन्नाहो येन ।) सन्नद्धः । इत्यमरः ॥

व्यूढिः, स्त्री, (वि + वह + क्तिन् ।) विन्यासः । संहतिः । पृथुलता । इति व्यूढशब्दार्थदर्शनात् ॥

व्यूतं, त्रि, ऊतम् । तन्तुसन्ततम् । विपूर्व्ववेञ्धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्यूतिः, स्त्री, (वि + वे अथ वा + क्तिन् । “ऊतियूतिजूतीति ।” ३ । ३ । ९७ । इति निपातितः ।) वस्त्रादिवयनक्रिया । तत्पर्य्यायः । वाणिः २ । इत्यमरः ॥ व्युतिः ३ । इति तट्टीका ॥ वाणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

व्यूहः, पुं, (वि + ऊह + घञ् ।) समूहः । निर्म्माणम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा, भागवते । ११ । ६ । १० ।
“यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भि-
र्व्यूहेऽर्च्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥”)
सैन्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परिणामः । लिङ्गम् । यथा, भागवते । ४ । २९ । ७० ।
“यावद्बुद्धिमनोऽक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान् ॥”)
युद्धार्थसैन्यरचना । तत्पर्य्यायः । बलविन्यासः २ । इत्यमरः ॥ “युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभज्य दुर्लङ्घत्वनिमित्तं स्थापनं व्यूहः । ऊह वितर्के विपूर्व्वात् घञ् । युद्धे दण्डादयो भेदा विशेषा व्यूहस्येत्यर्थात् आदिना भोगमण्डलसंहतानां ग्रहः । यथाह कामन्दकिः ।
तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
मण्डलं सर्व्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥ इति ॥
एषां चतुर्णाञ्च बहवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो ग्रन्थगौरवभयान्नोक्ताः ।” इति भरतः ॥ अपि च ।
“समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः ।
स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम् ॥
व्यूहभेदास्तु चत्वारो दण्डो भोगोऽथमण्डलम् ।
असंहतश्च निर्णीता नीतिसारादिसम्मताः ॥
अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित् ।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ॥
मण्डलं सर्व्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
सैन्यानां नीतिसारादौ व्यूहभेदाः समीरिताः ।
क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च कामन्दकीयनीतौ ।१९।२९—५७ ।
“सर्व्वव्यूहविधानज्ञा युद्धकर्म्मसु कर्म्मठाः ॥
उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो व्यूह इष्यते ॥
उरश्च कक्षपक्षौ च व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।
गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्ज्जितः ॥
अभेद्याः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ॥
सेनाङ्गपतयः कार्य्या हव्ययुद्धप्रतिक्रियाः ॥
प्रवीरपुरुषैरेतैस्तिष्ठेयुः परिवारिताः ।
अभेदेन च युद्धेरन् रक्षेयुश्च परस्परम् ॥
फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य तद्भवेत् ।
युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तज्जघने भवेत् ॥
युद्धार्थं युद्धकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत् ।
युद्धं हि नायकप्रायं हन्यते तदनायकम् ॥
व्यूहोऽसुपृष्ठमचलः पत्त्यश्वरथदन्तिभिः ।
तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥
मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
पक्षयोश्च गजानीकं व्यूहोऽन्तभिदयं स्मृतः ॥
रथस्थाने हयान्दद्यात्पदातींश्च हयाश्रये ।
रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥
विभज्य प्रक्षिपेन्मध्ये पत्त्यश्वरथकुञ्जरान् ।
मध्ये कुर्व्वीत नागेन्द्रान् पत्त्यश्वरथवारितान् ॥
धनुः क्षपी च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः ॥
इत्यादयो महाव्यूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥
यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदा नागः प्रकीर्त्तितः ।
मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥
कथिताः प्रकृतिव्यूहा भेदास्तेषां प्रकीर्त्तिताः ।
यः स तं व्यूह्य मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥
तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापो वै तद्विपर्य्ययः ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ।
विशालविजयः स्थूणा स्थूणाकर्णचमूमुखः ॥

सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदास्तु दुर्ज्जय ।
अतिक्रान्त प्रतिक्रान्त कक्षाभ्यामेकपक्षतः ।
अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्य्यय ।
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्ध्वग ।
द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्य्यय ।
द्विचतुर्द्दण्ड इत्येव ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिकाहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तक ।
दण्डपक्षो युगोरस्य शकटस्तद्विपर्य्यय ।
मकरो व्यतिकीर्णश्च शेष कुञ्जरराजिभि ।
मण्डलव्यूहभेदौ च सर्व्वतोभद्रदुर्ज्जयौ ।
अष्टानीको द्वितीयस्तु प्रथम सर्व्वतोमुख ।
अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रो भेदास्तु संहत ।
तथा कर्कटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका ।
त्रिचतु पञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदत ।
इति व्यूहा समाख्याता व्यूहभेदप्रयोक्तृभि ।
एते सनद्ध प्रोक्ता दण्डव्यूहाश्च पञ्चधा ।
तथा व्यूहद्वयश्चैव मण्डलस्य प्रकीर्त्तितम् ।
असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा ।
व्यूहश्चैतु प्रयोक्तव्या युद्धकाले उपस्थिते ।
पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेष परिक्षिपेत् ।
उरसा च समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयेत् ।
परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रह ।
कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ।
एव व्यूहप्रयत्नेन यत्नवानवनीपति ।
विनाशयेद्रिपुबलं वनेच्छ स्थिरतामलम् ।')

व्यूहन, क्ली, (वि+ऊह+ल्युट ।) सैन्यसंस्थानम् । विपूर्व्वोहधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (मेलनम् । यथा भागवते ।३।२६।३६।
'चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयो ।'
"व्यूहन मेलन हस्तादे । इति तट्टीकायां स्वामी । चोभक त्रि । यथा, हरिवंशे । १७८ । ३८ ।
"पर सुयौध पृथिवीभरक्षम
यस्य ऋद्ध व्यूहन कालरूपम् ।"
"व्यूहन जगतक्षोभकम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठ ।)

व्यूहपार्ष्णि पुं (व्यूहस्य पार्ष्णि ।) व्यूहपश्चाद्भाग । तत्पर्य्याय । प्रतिग्रह २ । इत्यमर । प्रग्रामर ३ । इति तट्टीका । व्यूहस्य पश्चाद् व्यूहान्तरम् । इति कश्चित् । इति भरत । व्यूहपृष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ।

व्ये, ञ य वृतौ । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा० उभ० सक० अनिट् ।) ञ, व्ययति व्ययते । ये, वीयात् । इति दुर्गादास ।

व्योकार पुं लोहकार । इत्यमर ।

व्योम [न्] क्ली (व्ये ञ वृतौ + "नामन् सीमन् व्योमन्" इति । उणा० ४ । १५१ । इति निपातनात् साधु । यद्वा "विपूर्व्वादवतेरौणादिके मनिन् । इति सर्व्वेन मनिन्प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । इत्यूठि गुणे । अवति आप्नोति सर्वं जगत् । यद्वा अवतिर्गत्यर्थे भावे मन् व्योम । अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा रक्षणार्थे विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादौ तु नामन् सीमन् व्योमन् इत्यादिना वेञ् धातोरित्यस्मान्मनिन् उत्व निपात्यते । वीयते तद्वायुना व्योम । तथाच निरुक्तम् व्योमेत्यन्तरिक्ष महाभवयत परिव्रातो वायुना इति ।" इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।) आकाशम् । इत्यमर । (यथा रघु । ४।२९ ।
"रजोभि स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभै ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्व्वन् व्योमेव भूतलम् ।')
जलम् । भास्करस्यार्च्चनाश्रय । इति मेदिनी । अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्ट ।

व्योमकेश पुं (व्योम एव केशा यस्य । विराट्मूर्त्तित्वादस्य तथात्वम् ।) शिव । इत्यमर । (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १२८ ।
"सूर्य्याचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रुचश्च या ।
ते केशमंशवस्ताचे व्योमकेश इति स्मृत ।")

व्योमकेशी [न्] पुं महादेव । गङ्गाधारणकाले व्योमव्यापिन केशा अस्य सन्तीति व्योमकेशशब्दात् इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।

व्योमचारिपुर, क्ली, (व्योमचारि आकाशगामि पुरम् ।) सौभपुरम् । इति भूरिप्रयोग ।

व्योमचारी, [न्] पुं (व्योम्नि चरतीति । चर+णिनि ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी । चिरजीवी । द्विजाति । इति विश्व । (आकाशचारिणि त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । ५६ ।
"अस्ति पूर्व्वमह व्योमचारी विद्याधरोऽभवम् ।")

व्योमधूम, पुं (व्योम्न धूम ।) मेघ । इति त्रिकाण्डशेष ।

व्योमनासिका, स्त्री भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ।

व्योममञ्जर क्ली (व्योम्न मञ्जरमिव ।) पताका । इति त्रिकाण्डशेष ।

व्योममण्डल क्ली, (व्योम्न मण्डलम् ।) पताका । इति शब्दरत्नावली । आकाशश्च ।

व्योममुद्गर पुं (व्योम्न मुद्गर इव ।) निर्घात । इति हारावली ।

व्योमयान क्ली (व्योमगामि यानम् ।) विमानम् । इत्यमर ।

व्योमस्थली स्त्री भूमि । इति भूरिप्रयोग । (व्योम्न स्थली ।) देवस्थानञ्च ।

व्योमाभ पुं, (व्योम्ना शून्येन आभातीति । आ+भा+क ।) बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ।

व्योमोदक, क्ली, (व्योम्न उदकम् ।) दिव्योदकम् । इति राजनिर्घण्ट ।

व्योषं क्ली (विशेषेण ओषतीति । उष दाहे + पचाद्यच ।) त्रिकटु । इत्यमर । (यथा सुश्रुते । १ । ३४ ।
"व्योष त्रिजातक मुस्ता विडङ्गामलके तथा ।")

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा० पर० सक० सेट ।) व्रजति । इति दुर्गादास ।

व्रज क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा० पर० सक० सेट ।) क व्राजयति । विरेफौ तौ । तौ एतौ विरफौ रेफरहितौ च स्मानाम् । इति दुर्गादास ।

व्रज, स्त्री व्रजनम् गमनम् । व्रज गतौ इत्यस्मात् क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

व्रज, पुं (व्रज गतौ+"गोचरसञ्चर ।" ३ । ३ । ११९ । इति घप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) समूह । इत्यमर । (यथा, महाभारते । १ । १४८ । ८२ ।
"तत प्रताप सुमहान् शब्दश्चैव विभावसो ।
प्रादुरासीत् तदा तेन बुबुधे स जनव्रज ।")
गोष्ठम् । (यथा माघे । २ । ६४ ।
"निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
उपरुन्धन्तु दाशार्हीं पुरीं माहिष्मतीं द्विष ।")
पन्था । इति मेदिनी । अयञ्च मथुरोपचत् प्रान्तवर्त्तिदेश । अस्य विवरण यथा माद्ये ।
'व्रजमण्डलभूभाग शृणु भामिनि चारुम् ।
क्रमशश्च महाश्रेष्ठ सर्व्वेशो मध्यसंस्थितम् ।
तस्योपरि स्थित लोक सर्व्वस्थान महाफलम् ।
अव्यक्तकाविकाराथ सुस्थानविराजितम् ।
चतुरष्टकक्षोभन परिपूर्णविराजितम् ।
अस्य प्रदक्षिणीकुर्व्वन् धनधान्यसुख लभेत् ।
दानार्द्धायामतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
आवासानुक्रियते चेह पुनर्जन्म न विद्यते ।
पुण्यं तत्पुण्य सख्या तत्रास्मिन् व्रजमण्डले ।
सर्व्वेन निर्म्मितास्तीर्थां साह्नेषु वह्नसङ्ख्यका ।"
तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्युक्तधारिवत् तानि चतुरष्टकाशपरिमाणस्थितानि चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह । माद्ये ।
"वनानि द्वादशान्याहुर्यमुनोत्तरदक्षिणे ।
महावन महाश्रेष्ठ १ इय काम्यवन शुभम् २ ।
कोकिलाख्य तृतीयञ्च ३ तूर्य्यं तालवन तथा ४ ।
पञ्चम कुमुदाख्यञ्च ५ षष्ठ भाण्डीरसञ्ज्ञकम् ६ ।
नाम्ना वृन्दावन श्रेष्ठ सप्तम परिकीर्त्तितम् ७ ।
अष्टम खदिर प्रोक्त ८ नवम लोहज वनम् ९ ।
नाम्ना भद्रवन श्रेष्ठ दशम बहुपुण्यदम् १० ।
एकादश समाख्यात बहुलावनसञ्ज्ञकम् ११ ।
नाम्ना बिल्ववन श्रेष्ठ द्वादश कामनाप्रदम् १२ ।
इति द्वादशसङ्ख्यानि वनानि शुभदानि च ।"
इति द्वादशवनानि ।

अथ द्वादशोपवनान्याह वाराहे ।
"आदौ मधुवन नाम १ द्वितीयं मथुरावनम् २ ।
तृतीय निर्ह्वल नाम ३ कदम्बाख्य चतुर्थकम् ४ ।
नाम्ना सङ्केतक श्रेष्ठ पञ्चम परिकीर्त्तितम् ५ ।
सुरभीवननामाथ षष्ठमाह्लादवर्द्धनम् ६ ।
श्रेष्ठ प्रेमवन नाम सप्तमं शुभद शुभम् ७ ।

मधुवननामानमष्टमं परिकीर्त्तितम् ८ ॥
मानेङ्गितवनं श्रेष्ठं नवमं मानवर्द्धनम् ९ ।
शेषशायिवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ॥
एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ।
द्वादशं परमानन्दवनं सर्व्वार्थदायकम् १२ ॥
इति द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च ॥”
इति द्वादशोपवनानि । ७ ॥

अथ द्वादशप्रतिवनानि । भविष्ये ।
“आदौ रङ्गवनं श्रेष्ठं परमंज्ञाविराजितम् १ ।
वार्त्तावनं द्वितीयञ्च २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ।
चतुर्थं काम्यनामानं वनं कामप्रदं नृणाम् ४ ।
वनमञ्जननामानं पञ्चमं श्रीशुभप्रदम् ५ ॥
नाम्ना कर्णवनं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नवरप्रदम् ६ ।
कृष्णक्षिपणकं नाम वनं सप्तममीरितम् ७ ॥
नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ।
वनमिन्द्रवनं नाम नवमं शक्रपूजितम् ९ ॥
शिक्षावनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
चन्द्रावलीवनं श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् ११ ॥
गाम्भा लोहवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं नृणाम् १२ ।
इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गे याने च दक्षिणे ।
इति द्वादशसंख्यास्ते देवायागफलप्रदाः ॥”
इति द्वादश प्रतिवनानि । ८ ॥

अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।
“मथुरा प्रथमं नाम १ राधाकुण्डं द्वितीयकम् २ ।
नन्दग्रामं तृतीयञ्च ३ गड्स्थानं चतुर्थकम् ४ ।
पञ्चमं ललिताग्रामं ५ वृषभानुपुरञ्च षट् ६ ।
सप्तमं गोकुलं स्थानं ७ अष्टमं बलदेवकम् ८ ॥
गोवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
वनं जाववटं नाम दशमं परिकीर्त्तितम् १० ॥
सुवृन्दावनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्त्तितम् ११ ।
सङ्केतवटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्त्तितम् १२ ॥
इति द्वादशसंज्ञानि वनान्यधिवनानि च ।
वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगाः ॥
एषां नैव विलोकेन वनयात्रा च निष्फला ।
एषाञ्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ॥
आदौ लीलां यदा पश्येद्वनयात्रां ततश्चरेत् ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
सर्व्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः ॥”
इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजकः, पुं, तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

व्रजकिशोरः, पुं (व्रजस्य किशोरः ।) श्रीकृष्णः । स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतललिताग्रामाधिवनाधिपो देवः । “अथ ललिताग्रामाधिपव्रजकिशोरमन्त्रः । यथा श्रीधरोपनिषदि । ॐ श्रीं ललिताग्रामाधिवनाधिपतये व्रजकिशोराय नमः । इत्येकविंशाक्षरो व्रजकिशोरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य विभाण्डक ऋषिर्व्रजकिशोरो देवता गायत्री छन्दः मम सकलपापक्षयद्वारा युगलकृष्णदर्शनार्थे विनियोगः । शिरसि विभाण्डकऋषये नमः मुखे व्रजकिशोराय नमः हृदि गायत्रीच्छन्दसे नमः । अथ ध्यानम् ।
‘ललितासंवृतं श्यामं सर्व्वैस्तु सखिभिर्वृतम् ।
ध्यायेत्त्रिवेणिकूपस्थं महारासकलोत्सवम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्यादिना जपं समर्पयेत् । इति ललिताग्रामाधिपव्रजकिशोरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजनाथः, पुं, (व्रजस्य नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजभूः, पुं, (व्रजे भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) केलिकदम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (व्रजस्य भूर्भूमिः ।) व्रजभूमौ, स्त्री । व्रजजाते, त्रि ॥

व्रजमण्डलं, क्ली, (व्रजस्य मण्डलम् ।) व्रजभूमिः । यथा, मात्स्ये ।
“व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणं वरम् ।
कुमुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्व्वेषां मध्यसंस्थितम् ॥”
इति व्रजविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजमोहनः, पुं, (व्रजान् व्रजवासिनो मोहयतीति । मुह + णिच् + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजवरः, पुं, (व्रजे वरः श्रेष्ठः ।) श्रीकृष्णः । स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतजाववटाधिवनाधिपो देवः । “अथ जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । शौनकीये ।
‘वटावृतः समन्तात् सवनं वनमास्थितम् ।
तमेवाधिवनं ख्यातं वटसेवापरायणम् ॥
तन्मिमध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णक्रीडावरप्रदम् ।
वटावृक्षैरनेकैर्जातं मध्ये चैव वटं स्मृतम् ॥
वटं वृक्षं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
वटभावानुसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ॥’
वटस्थानलिङ्गम् । ॐ ठः चौं वटाधिवनाधिपतये व्रजवराय नमः । इत्येकोनविंशाक्षरो जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य यशोक ऋषिर्जाववटाधिपो व्रजवरो देवता पङ्क्तिश्छन्दः मम सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्त्यर्थे जपे विनियोगः । न्यासं पूर्व्ववत् । अथ ध्यानम् ।
‘नानाशृङ्गारभूषाढ्यं राधाकृष्णं मनोहरम् ।
ध्यायेद्युगलमूर्त्तिञ्च वनयात्रावरप्रदम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्यादिना जपं समर्पयेत् । इति जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजवल्लभः, पुं, (व्रजानां व्रजवासिनां वल्लभः प्रियः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजाङ्गना, स्त्री, (व्रजस्य अङ्गना ।) गोपी । यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।
“विलासवंशस्यविलं सुखानिलैः
प्रपूर्य्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।
व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥”

व्रज्या, स्त्री, (व्रजनमिति । व्रज गतौ + “व्रजयजोर्भावे क्यप् ।” ३ । ३ । ९८ । इति क्यप् ।) पर्य्यटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । गमनम् । इत्यमरः ॥ वर्गः । इति मेदिनी ॥ (सजातीयानामेकत्र सन्निवेशः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५६५ ।
“कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः ॥”)
रङ्गः । इति धरणिः ॥

व्रण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) व्रणति । इति दुर्गादासः ॥

व्रण, त क अङ्गचूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अङ्गचूर्णः अङ्गभेदः । व्रणयति गात्रं वाणेन भटः । इति दुर्गादासः ॥

व्रणः, पुं क्ली, (व्रणयति गात्रमिति । व्रण अङ्गचूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) क्षतम् । तत्पर्य्यायः । ईर्म्मम् २ अरुः ३ । इत्यमरः ॥ ईर्मः ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।
“स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत् कर्म्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥”)
अथ व्रणाधिकारः ।
“व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः ।
दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः ॥”
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
“स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः ।
तुद्यते स्फुटतिस्रावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥”
स्तब्धः अचलः ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
“तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्यात् स्रावैर्गन्धैश्च पूतिकैः ॥”
क्लेद आर्द्रता । दुःखं यथारूपम् । अवदारणं व्रणे विदारणवत् पीड़ा ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।
“बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धस्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥”
बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्लेद ईषदार्द्रः ॥ * ॥ रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह ।
“रक्तो रक्तस्रुती रक्ताद्विजिजः स्यात्तदन्वयः ।”
तदन्वयः द्वित्रिदोषलिङ्गसम्बन्धः ॥ * ॥ शुद्धव्रणलिङ्गमाह ।
“जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
सुव्यवस्थो निरस्रावः शुद्धव्रण इति स्मृतः ॥”
जिह्वातलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः । तेन जिह्वावद्रक्तः । सुव्यवस्थः उच्चनतारहितः ॥ दुष्टव्रणलिङ्गमाह ।
“पूतिपूयादिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ।
दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः ॥”
उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदिशब्देन स्राववेदनाविवर्णतादयः संगृह्यन्ते ॥ * ॥ संरोहव्रणस्य लिङ्गमाह ।
“कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ।
स्थिराश्च पिड़कावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥’

कपोतवर्णप्रतिमा पाण्डुधूसरा । सिरा विशेषतारहिता । पिडकावत् शरीरजाता ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ता ॥ * ॥ रूढ़लिङ्गमाह ।

"रूढ़वर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ।
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढ़ं विनिर्दिशेत् ॥"

रूढ़वर्त्मानं रूढ़पक्ष्मवर्त्मानम् । समतलं अनिम्नम् ॥ * ॥ सुखसाध्यत्वादिकमाह ।

"त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखव्रणः ॥"

सुखे देशे मर्म्मरहिते । अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाश्वासकासारोचकादिरहितः । धीमतः प्राज्ञस्य । सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च ।

"गुणैरन्यतरैर्यस्तु हीनः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥"

एभिस्त्वङ्मांसजत्वादिभिः । निरुपक्रमः अनुपक्रान्तः चिरमुपेक्षित इति यावत् ।

वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत् ।
आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः ।

मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः ।

"कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥"

अरिष्टमाह ।

"दह्यन्ते बाह्यतोऽत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः ।
दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ।
प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा ये चापि मर्म्मसु ।
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।
चिकित्सन्नेव तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ।
मद्यागुरुघृतसुमनःपद्मचन्दनचम्पकम् ।
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षोर्व्रणाः स्मृताः ॥"

मर्म्मसु पायुनाभिहृदयादिषु । सुमना जातिः । दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः ॥ * ॥ अथाङ्गव्रणस्य निदानमाह ।

"नानाधाराग्रमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ॥"

नानाधाराग्रमुखानि येषां तैः शस्त्रैः खड्गभल्लकुन्तशूलशरादिभिः । नानाकृतयः बह्वाकृतयः । ता आकृतीराह ।

"छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च ।
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥"

अथ छिन्नस्य लक्षणमाह ।

"तिर्य्यक् छिन्न ऋजुर्व्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत् ।
गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते ॥"

यो व्रणः तिर्य्यक्छिन्नः खड्गादिहननिमित्तकच्छेदतः । ऋजुर्व्वापि अथवा खड्गादिहतो रक्तो व्रणः । आयतः दीर्घः । आयत इति तिर्य्यक्छिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम् । गात्रस्य पातनं गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभिधीयते ॥ * ॥ भिन्नमाह ।

"शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः ।
यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते ॥"

आशयः कोष्ठः ॥ * ॥ कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह ।

"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ।
मूर्च्छाश्वासतृषाध्मानमभक्तच्छन्द एव च ।
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽक्षिरक्तता ।
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषश्चाभिधीयते ॥"

तस्मिन् कोष्ठे । भिन्ने शस्त्रादिभिः । रक्तपूर्णे कोष्ठे तथा द्वारादिभिः स्रुतेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते ॥ * ॥ आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह ।

"आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम् ।
पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च ।
अधः काये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥"

रुजा शूलम् । गौरवं पक्वाशये । अधः काये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः । शीतता च भवेदिह । इह नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् । सा च वायुस्वभावात् ॥ * ॥ विद्धमाह ।

"सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गमाशयं विना ।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥"

आशयं विना कोष्ठं विना । उत्तुण्डितं अनिर्गतशल्यम् । निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा ॥ * ॥ सशल्यस्य व्रणस्य लक्षणमाह ।

"श्यावं सशोथं पिडकाचितञ्च
मुहुर्मुहुः शोणितस्रावि यच्च ।
स्वबुद्बुदं बुद्बुदतुल्यमांसं
व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥"

मुहुर्मुहुः शोणितस्रावि यदा यदा शल्यं चलति तदा तदा रुधिरं वहति । उन्नतं उच्छितमुखम् ॥ * ॥ कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमाह ।

"त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा च परिहृत्य वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान् ॥"

त्वचः सकाशात् अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटोपानाहौ व्रणमुखेनान्नपुरीषदर्शनञ्च ॥ * ॥ असाध्यस्य कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षणमाह ।

"कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डुशीतपादकराननम् ।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धञ्च विवर्जयेत् ॥"

आनद्धं आनाहवन्तम् ॥ * ॥ क्षतमाह ।

"नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ।
विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं परिकीर्त्तितम् ॥"

नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम् । नातिभिन्नं नातिगम्भीरघातम् । उभयोश्छिन्नभिन्नयोः । विषमं व्रणमङ्गे यत् यद्व्रणमङ्गवैषम्यकरम् ॥ * ॥ पिच्चितमाह ।

"प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥"

प्रहारो मुद्गरादिना । पीडनं कपाटादिना । पृथुतां चिपिटताम् ॥ * ॥ घृष्टमाह ।

"घर्षणादपि घाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उषास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते ॥"

घर्षणात् कर्कशादिकायघाताभिघातादिभिः ॥ * ॥ मर्म्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्म्मसु क्षतेषु सामान्यलक्षणमाह ।

"भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्द्ध्ववातः
तीव्रा रुजा वातकृताश्च तास्ताः ।
मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्
सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
दशार्द्धसंख्येषु हि विक्षतेषु
सामान्यतो मर्म्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥"

पतनं भूमौ । विचेष्टनं विरुद्धचेष्टनं हस्तपादादिप्रक्षेपादिकम् । मूर्च्छनं इन्द्रियमोहः । प्रमोहो मनोमात्रमोहः । तीव्रा रुजा वातकृताश्च तास्ताः दण्डापतानकादयः । ऊर्द्ध्ववातः ऊर्द्ध्वं गच्छन् मेढ्रमध्यगुदाश्रयः पवनः । सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियाणां कार्य्यनाशः ॥ * ॥ अथ मर्म्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थ्नां विद्धानां पृथक् लक्षणमाह ।

"शक्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं स्रवेत्तत्क्षतजश्च वायुः ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विद्धास्वथवा क्षतासु ॥"

शक्रगोपो वार्षिको रक्तकीटविशेषः । बीरबहुटी इति लोके प्रसिद्धम् । प्रभूतं बहु । रोगान् शिरोऽभितापाध्मानाक्षेपकादीन् । विद्धासु शरादिना । क्षतासु खड्गाद्यैः ।

"कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः
क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि
तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति ॥"

कौब्ज्यं विद्धस्याङ्गस्य वक्रता । तुमुला महती ।

"शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च
बलक्षयः सर्व्वत एव शोफः ।
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु
स्यात् सन्धिकर्म्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥"

सर्व्वत एव शोफः सर्व्वसन्धीन् व्याप्य शोफः । उपरमः नाशः ।

"घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
सर्व्वास्ववस्थासु न चैति शान्तिम् ।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्र-
स्तमस्थिविद्धं पुरुषं प्रवक्ति ॥"

सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु । विदितार्थसूत्रः ज्ञातशास्त्रः ॥ * ॥ अथ मर्म्मशिरादिविद्धलिङ्गानि पृथगभिधाय मर्म्मशिरादीनां विद्धानां पृथग्लिङ्गान्यतिदिशन्नाह ।

"यथास्वमेतानि विभावयेच
लिङ्गानि मर्म्मस्वपि ताडितेषु ।"
यथास्वं शिरादीनां विद्धानां एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापादीनि च मर्मस्वपि शिरादिषु ताडितेषु विद्धेषु। विभावयेत् जानीयात् ॥ * ॥ सर्व्वव्रणानामुपद्रवानाह ।
"विसर्पपक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादौ व्रणे पीड़ा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥
कासश्छर्द्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोड़शोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥"
अथाग्निदग्धस्य निदानमाह ।
"तत्राग्निर्द्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षः समाश्रितः ।
स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते ॥"
अग्निदग्धं चतुर्व्विधमाह ।
"अग्निदग्धं चतुर्द्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धञ्च परिकीर्त्तितम् ॥"
तेषां लक्षणमाह ।
"यद्विवर्णमतिप्लुष्टं तत् प्लुष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्द्दग्धमुदाहृतम् ॥
ताम्रवर्णमगाम्भीरं दाहपीड़ासमन्वितम् ।
सुसंस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्याद्विश्लेषो वपुषस्तथा ।
शिरास्नाय्वस्थिसन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
अत्यर्थं वेदना दाहो ज्वरस्तृण्मूर्च्छया सह ।
स्याद्व्रणस्तु चिराद्दग्धेऽपि रूढ़ो याति विवर्णताम् ॥"* ॥

अथ व्रणस्य चिकित्सा ।
"आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिषेचनम् ।
विम्लापनमसृङ्मोक्षस्ततः स्यादुपनाहनम् ॥
पाचनं भेदनं पश्चात् पीड़नं शोधनं तथा ।
रोपणं वर्णकरणं व्रणस्यैते क्रमाः स्मृताः ॥"
क्रमाश्चिकित्साः । सुश्रुतेषु व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा लिखिताः सन्ति । ते सर्व्वेऽत्र विस्तरभयान्न लिखिताः ॥ * ॥ तत्रादौ शोथहरं लेपमाह ।
"यथा प्रज्वलिते वेश्मन्यम्भसा परिषेचनम् ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजम् ॥
बीजपूरजटाहिंस्रा देवदारु महौषधम् ।
रास्नाग्निमन्थौ लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥*
मधुकं चन्दनं दूर्व्वा नलमूलन्तु पद्मकम् ।
उशीरं वालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
सर्पिष्कैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ॥*॥
आगन्तुजे रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः ।
अजगन्धाजशृङ्गी च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा ।
एकैकिकाश्वगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥"
अजशृङ्गी मेढ़शृङ्गी । एकैकिका श्यामनिसोतः
"कृष्णा पुराणपिण्याकं शिग्रुत्वक् शिकता शिवा ।
मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥*॥

न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा ।
न च पर्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ॥"
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीयमानं यदङ्गात् पतितम् । पर्य्युषितं लेपनद्रव्यकल्कीकृतं यत् पर्य्युषितम् ।
"तमसा पिहितो ह्युष्मा रोमकूपमुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥
रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणैः ।
अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥"* ॥
अथ परिषेचनमाह ।
"यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्हि गच्छति।
दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥"
तद्यथा,—
"वातघ्नौषधनिक्वाथैस्तैलैर्मांसरसैर्घृतैः ।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काञ्जिकेन तु ॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थं शोथं सिञ्चेत्तु शीतलैः ।
क्षीराज्यमधुखण्डेक्षुरसैः पित्तहरैः शृतैः ॥
कफघ्नौषधनिःक्वाथैरशीतैः परिषेचयेत् ।
तैलक्षाराम्बुमूत्रैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ॥"*॥
अथ विम्लापनमाह ।
"रुजतः कठिनस्यास्य कार्य्यं विम्लापनं शनैः ।"
अथ शोथस्य विम्लापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
"अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या शनैः शनैः ।
विमर्द्दयेद्भिषङ्मन्दं तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥"
वेणुनाड्या स्वेदयित्वा उष्णस्वेदं कृत्वा ॥ * ॥
रक्तमोक्षणमाह ।
"वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्रावणञ्चरेत् ॥"
चरेत् कुर्य्यात् ।
"एकतस्तु क्रियाः सर्व्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तच्छिन्नास्ति न चापि रुक् ॥
विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने ।
सविशेषे विशेषेण जलौकोभिः पदैरपि ॥"
शोणितस्रावणञ्चरेदित्यनेनान्वयः ॥ * ॥
अथोपनाहस्वेदमाह । तस्य विधिर्भेषजसाधनप्रकरणे कथित एवास्ति ।
"रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोथानां स्वेदनं कार्य्यं ये चाप्येवं विधा व्रणाः ॥"
शोथानां सामान्यानां व्रणाः व्रणशोथाः तेषामपि स्वेदनं कार्य्यम् ।
"शोथयोरुपनाहन्तु दद्यादामविदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥"
अविदग्धः आमः । विदग्धः पाकोन्मुखः । स यथा,—
"दशमूली बला रास्ना वाजिगन्धा प्रसारिणी ।
मूलं फलञ्च वातारिसिन्धुवारपुनर्नवाः ॥
शोभाञ्जनः कणा चापि सैन्धवं विश्वभेषजम् ।
शणकार्पासयोर्बीजमतसी च कुलत्थिका ॥
तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुठेरो मूलकं मिषिः ।
यथाप्राप्तैरमीभिस्तु द्रवैरम्लेन संयुतैः ॥
कल्कीकृतैः सुखोष्णैश्च स्वेदयेद्विधिवच्छनैः ।
अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥"

दशमूल्यादिरूपमाह ।
"पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रुः सिद्धार्थ एव च ।
अम्लपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्व्वशोथहा ॥"
पुनर्नवादिः ॥ * ॥
अथ पाचनमाह ।
"न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥"
पाचनद्रव्याण्याह ।
"शणकमूलशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
अतसीसक्तवः किण्वमुष्णद्रव्यञ्च पाचनम् ॥"
शणफलादीनामतस्यन्ताः सक्तवः कर्त्तव्याः ।
किण्वं सुराबीजम् । यवगोधूमधान्यादिप्रकारः
अन्यच्चोष्णद्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति ॥ * ॥
अथ भेदनमाह ।
"अन्तःपूयेषु वक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि ।
गतिमत्स्वथ रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥"
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाड़ीव्रणेषु । भेदनं शस्त्रमौषधकर्म्म च ॥ * ॥ तत्र शस्त्रेण भेदनमाह ।
"रोगे यथनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शस्त्रं विधाय दोषस्तु स्रावयेत् कथितं यथा ॥"
क्वचिच्छस्त्रनिषेधापवादमाह ।
"बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि ।
व्रणेषु मर्म्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥"
तत्र भेदमाह ।
"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कगृध्राणां मलं लेपेन दारणम् ॥"
चिरविल्वः करञ्जः । अग्निकः भल्लातकः ।
"भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥"
हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।
"क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारणः परिकीर्त्तितः ॥"
क्षारद्रव्यं अपामार्गादि । क्षारः स्वर्जिका यवक्षारादिः ।
"हस्तिदन्तो जले पिष्टो बिन्दुमात्रः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥"*॥
अथ पीड़नमाह ।
"पूयगर्भानणूद्वारान् व्रणान् मर्म्मगतानपि ।
यथोक्तैः पीड़नद्रव्यैः समन्तात् परिपीड़येत् ॥"
पीड़नद्रव्याण्याह ।
"द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीड़येत् ।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रलेपं पीड़नं प्रति ।
न चापि सुखमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ॥"
पीड़नं प्रति पीड़नद्रव्यलेपं प्रति । पीड़नद्रव्यलेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा व्रणस्य मुखे लेपं विना प्रसिच्यते स्रवति ॥ * ॥
अथ शोधनमाह ।
"व्रणस्य त्वविशुद्धस्य क्वाथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्व्वदैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे ।
आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधने हितः ॥

"जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्ती-
सिन्धूत्थसौवर्चलयावशूकैः ।
वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं
स्नुक्क्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ।
नाड्याः शस्त्रेण वदनं द्रुहत् कृत्वा प्रवेशयेत् ।
कुशलो वस्तिविधिना तैलं जात्यादिसंधितम् ॥
एवमन्यच्च यत्तैलं घृतं वा क्षरणं तथा
यत्तैलं यद्घनं पक्वं क्षरणं वा तदेव च"

इति वाग्भटः ॥

"नाड्या अभ्यन्तरे वैद्यो लघुहस्तः प्रवेशयेत् ।
कर्पूरकरहैस्तैलं विद्धार्धकमयं भिषक् ।
पचेत् सिन्दूरकल्केन नाडीदुष्टव्रणापहम् ।
गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितम् ।
अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेच्छीताम्बुनाऽऽतुरः ॥
नाडीदुष्टव्रणं शूलमुदावर्त्तभगन्दरम् ।
गुल्मञ्च गुदजान् हन्यात् पश्चिराट् पन्नगान् ॥"
सप्ताङ्गो गुग्गुलुः । इति नाडीव्रणाधिकारः ॥

भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरशब्दे द्रष्टव्यम् । उपदंशस्य निदानादुपदंशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथोपदंशस्य चिकित्सा ।
"उपदंशेषु सर्व्वेषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः
मेढ्रमध्ये शिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकसः
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः
पाको निवार्य्यो यत्नेन शिश्नक्षयकरः स यः
वटप्ररोहार्ज्जुनजम्बुलोध्र-
पथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
यथा तथा शोथमपाकरोति
सर्व्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥
उपदंशेषु पक्वेषु व्रणप्रक्षालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ॥
नीलोत्पलं सुकुसुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
एष चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
बब्बूलदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।
गुण्ठनान्तद्व्रणे कुर्य्यात्लेपं पूगफलेन वा ॥
दहेत् कटाहे त्रिफला तन्मषी मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणः सद्यः प्ररोहयेत् ॥
पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
क्वाथं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्व्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।
कषायकल्कैः घृतमाशु पाच्यं
सर्व्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥

इति भूनिम्बादिघृतम्

"घृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीव्रणे व्रणे
उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजने ॥
धारच्छेदेन संछिन्न लिङ्गवर्त्तिमशेषतः ।
दहेच्च तान्ततस्ताभ्यां चिकित्सां व्रणवच्चरेत्

इत्युपदंशाधिकारः ॥ * ॥

शूकदोषाधिकारः शूकदोषशब्दे द्रष्टव्यः । भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ व्रणनाशकतैलम् ।

"उडुम्बरं वटप्लक्षं जम्बुद्वयमथार्ज्जुनम् ।
पिप्पलञ्च कदम्बञ्च पलाशं लोध्रतिन्दुकम् ॥
मधूकमाम्रसर्ज्जञ्च वदरं पद्मकेशरम् ।
शिरीषबीजं कतकमेतत् क्वाथेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रणान् सर्व्वानचिरकालभवानपि ॥"

इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

व्रणकृत्, पुं, (व्रणं करोतीति । कृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) भल्लातकः । इति रत्नमाला ॥ क्षतकारके, त्रि ॥

व्रणकेतुघ्नी, स्त्री, (व्रणकेतुं हन्तीति । हन + टक् । ङीप् ।) दुग्धफेनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणद्विट्, [ष्] पुं, (व्रणस्य द्विट् शत्रुः ।) नागवल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणद्वेषके, त्रि ॥

व्रणहः, पुं, (व्रणं हन्तीति । हन + डः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणघातके, त्रि ॥

व्रणहा, स्त्री, (व्रणं हन्तीति । हन + डः । स्त्रियां टाप् ।) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व्रणहृत्, पुं, (व्रणं हरतीति । हृ + क्विप् । तुक् च ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणारिः, पुं, (व्रणस्य अरिः शत्रुः ।) बोलम् । अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतं, क्ली पुं, भक्षणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (व्रियते इति । वृञ् वरणे + बाहुलकात् अतच् । स च कित् ।) पुण्यजनकोपवासादि । तत्पर्य्यायः । नियमः २ पुण्यकम् ३ । इत्यमरः ॥ नियामः ४ संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रतविधिः । तदारम्भप्रतिष्ठयोर्व्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे । गुरोर्भृगोरस्तवाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ इति । वृद्धौ वाल्ये दिनत्रयमित्यन्तम् । मठप्रतिष्ठातत्त्वादावनुसन्धेयम् ॥ * ॥ बुधाष्टमीव्रते विशेषो राजमार्त्तण्डोक्तो यथा,—
"द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्णा या च सिताष्टमी ।
तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः ॥
पतङ्गे मकरे याते देवे जाग्रति माधवे ।
बुधाष्टमीं प्रकुर्व्वीत वर्ज्जयित्वा तु चैत्रकीम् ॥
प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।
बुधाष्टमीं न कुर्व्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥"
अथ व्रतानुष्ठानम् । तत्र देवलः ।
"अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।
सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥
ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥"
अत्र प्रातरित्यस्याभुक्त्वेत्यत्र नान्वयः । किन्तु व्रतमित्यनेनान्वयोऽभ्यर्हितत्वात् । 'प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पितृकालो हि तौ स्मृतौ ॥' इति वराहपुराणैकवाक्यत्वाच्च । व्रतचाभुक्त्वा प्रातराहारमिति । 'मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥'

इति छन्दोगपरिशिष्टादेकाहारं पूर्व्वदिने कृत्वा परदिने स्नात्वाचम्य सूर्य्यादिदेवेभ्यो निवेद्य । ॐ सूर्य्यः सोमो यम इत्यादिमन्त्रेण सान्निध्यं प्रार्थ्य व्रतमाचरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् । यद्वा सूर्य्यादिदेवेभ्यो निवेद्य पूजनीयद्रव्यादि दत्त्वा व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्य्यात् । तद्विधानञ्च शान्तिपर्व्वणि ।
"गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृह्णीयात् यद्वा वाच्यैव धारयेत् ॥" * ॥
कर्म्मादौ सूर्य्यपूजामाह ब्रह्मपुराणम् ।
"यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥"
नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
"नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥"
आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।
"आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यं अन्ते च कुलदेवताम् ॥"
यत्तु ।
"देवतादौ यदा मोहात् गणेशश्च न पूज्यते ।
तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः ॥"
इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्यमुक्तं तत् सूर्य्यपूजेतरपरम् । कुलदेवतेत्यत्र कुलादुपलक्षणम् ।
"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥"
तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।
"गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥
उपवासाशक्तौ तु नक्तं भोजनं कुर्व्वीत ।
"उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।"
इति वचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत् । कायिकञ्चोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया वा स्वयं क्रियते । अत्यन्तासामर्थ्ये पुत्रादिप्रतिनिधिद्वारा उपवासः कार्य्यः । तदभावेऽनुकल्पः । गारुडपुराणम् ।
"भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्यात् जायायास्तु पतिस्तथा ।
असामर्थ्यात् द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥"
आरब्धव्रतस्यासमाप्तौ मरणेऽपि तत्फलप्राप्तिमाहाङ्गिराः ।
"यो यदर्थं चरेद्धर्म्मं न समाप्य मृतो भवेत् ।
स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्मनुरब्रवीत् ॥"
प्रेत्य परलोके । शाम्बपुराणम् ।
"लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा भवेत् ।
उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम् ॥"
मोहो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वाशब्दः समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कार्य्यं मुण्डनाकरणे द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासत्रयाशक्तौ चतुर्विंशतिपणा देयाः । पद्मपुराणम् ।

"इयं नैव नारीणां नाड्वभ्यासव्रतादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दन्तप्रधावनम् ॥
सर्व्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
एवमेव तु नारीणां मुण्डमुण्डनमादिशेत् ॥"
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे विवेचितम् ।
"प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
पूर्व्वं गृहीत्वा यद्व्रतं प्रमादान्नाचरेद्यदि ।
कुष्ठी भवति चण्डालो मृतः श्वा चाभि
जायते ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकधृतवचनम् ॥

देवल ।
"सर्व्वभूतभयं व्याधिं प्रमादं गुरुशासनम् ।
अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥"
भर्त्तुरनुमत्या स्त्रीणां व्रतकरणे न दोषः । तथा भर्त्तुरनुमत्या व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यासः स्त्रीधर्म्म इति सम्बन्धप्रयोगतत्त्ववचनात् ।
अथ कदाचिद्वचनमाह देवीपुराणम् ।
"तद्व्रतं तत्तपः प्राहुस्तत्पापक्षयकारकम् ।
उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥"
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

"सामान्यं सम्प्रवक्ष्यामि सद्व्रतं सर्व्वसम्मतम् ।
नियमव्रतसङ्घानां प्रतिष्ठां शृणु सत्तम ॥
स्नात्वा च विधिना वह्निं समाधाय विचक्षण ।
स्थितो पूर्व्ववत् कार्य्यं समन्त्रं स्थापयेद्द्विज ॥
मण्डले सर्व्वं समाधाय सर्व्वदेवमयं चरुम् ।
ज्योरैव कृशमाज्याद्यं तद्विष्णोरिति साधकः ॥
व्रतदेवाभिधानाय स्वाहान्तं चरुहोमयेत् ततः ।
आधर्व्विस्तारसावर्णाय तद्विष्णो इति होमयेत् ॥
आज्याहुत्या देवं गायत्र्या तद्विप्रासमपि होमयेत् ।
विश्वतश्चक्षुरिति च वश्वाद्येर्होमयेत्तथा ॥
ॐ भूरग्नये स्वाहा । ॐ भुवाय स्वाहा । ॐ प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा । ॐ द्यौ स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ पृथिव्यै स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा । ॐ साम राजानमिति जुहुयात् ॐ लोकपालेभ्य स्वाहा । स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयादद्भ्यश्च ।
एवं हुत्वा चरोर्भागं दद्याद्दिग्भ्यो बलिम् ।
ततः पञ्चामृतं हुत्वा होमं द्रुतम् ।
आज्येन जुहुयात् पश्चादेभिर्मन्त्रैर्द्विजोत्तम ।
ततः स्कन्धसूक्तेन मन्त्रैरप्यनु होमयेत् ॥
इरावतीति जुहुयात् तिलान् घृतपरिप्लुतान् ।
हुत्वा च प्रायश्चित्तीयदेवतानामनुयायिनम् ॥
अष्टावष्टाहुतीर्हुत्वा लोकपालानथो पुनः ।
पञ्चतारौ बन्धनाय नवग्रहाणां मध्य च ॥
हुत्वा चाष्टाभिर्मन्त्रैः सुधा पूर्णाहुतिं चरम् ।
चाचकुम्भेन मन्त्रेण देवेन सत्तम ॥
पञ्चगव्यं च प्राश्य देवानामर्चयित्वाम् ।
तिलपात्रं हेमयुक्तं सवत्सां गामलङ्कृताम् ।
प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यनन्तद्रुम वदे ॥*॥
आरामं कारयेद्यस्तु नन्दने स चिरं वसेत् ।
मठप्रदानात् स्वर्लोकं प्राप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपाप्रदानाद्वरुणस्य लोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
सङ्क्रमाधारं यः कर्त्ता दुर्गतिं तरते नरः ।
स्वर्गलोके च निवसेत् दशकालं सुततया ॥
सोमाग्निस्य तथा कृत्वा सोमलोके क्रीडते चिरम् ।
नियमव्रतदानानि विष्णुलोकं वरोत्तमम् ॥
कुर्व्वन् स्वर्गमाप्नोति सर्व्वपापविवर्ज्जितः ।
अनेन विधिना मर्त्त्यः सम्पूर्णफलमाप्नुयात् ॥*॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्व्वसाधारणा मता ।
कर्त्तव्या देवदेवेषु प्रतिष्ठा यत्र कीर्त्तिते ॥
इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तं समुदायविधिस्तव ।
सर्व्वेषामेव पदानां सन्धारणपरम्परा ॥
सर्व्ववृक्षेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
यथाविधिभिन्नप्रतिष्ठा यथाविधिमतमुच्यते ॥"
इति हयशीर्षे सामान्यप्रतिष्ठापटलः ॥*॥
शास्त्रोक्त वैदिकेन स्वगृह्योक्तविधिनेति यावत् । त्रिदेवेश चतुर्व्यूहोपलक्षणम् । होम अधिपट समाप्यम् । कालिके अदित्यवचनमाह । तत्र समये ।
"शुभं पात्रन्तु कांस्यं वा तेनाग्निं प्रणयेद्
बुधः ॥
तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखस्य तम् ।
सर्व्वतः पाणिपात्रेण सर्व्वतो विधिरीहितः ।
विन्यस्यो महार्घ्यं प्रणीय यज्ञकर्म्मसु ॥"
इत्याग्निप्रणयनावसरे सर्व्वत एतस्य पाठो युक्तः । प्रणीय इति समभिव्याहारात् । अन्यथा ख्यापनानन्तरं एतद्विधानं व्यर्थं स्यात् ॥*॥
अथ च नाकाङ्क्षितात् आहवनासमाप्तिमाह मत्स्यपुराणम् ।
"प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा ।
आहूय चैव होमेषु यत्र यो विहितोऽनलः ॥"
प्रायश्चित्ते होमकर्म्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमार्थे । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अत्र व्याहृतिमिश्रा प्राजापत्यादि चाहुति ।
होमपात्र विविक्तयोरेव प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः ॥"
अत्र निर्विकल्प एवाभिधानात् सामस्त्यं भव
देवभक्तोक्तप्राजापत्यहोमो विधायामायिक
यथातुकामं दद्यात्स्वाहा हस्तेन न यदा
भाव मौद्गलिभिरपि होम ।
"हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः
माषकोद्रवगौरादीन् सर्व्वाभावे विवर्ज्जयेत् ।
यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः
इति छन्दोगपरिशिष्टात्
नव शोभिरेव आप हविर्विनयति शौ
यवान् वा कांस्ये चरुस्थाल्यां वा अस
कुर्य्यात् निर्व्वपामीति इदमामारभ्य । स

यजुषि दिगष्टौ लिङ्गेन विष्णुपदसमाभिधानेन सामान्येन तन्माण कर्त्तव्याम् । अथ च विशेषे सा हि विनियोगानेन यजुषा च रुद्रेभ्यो घाय दक्षिणोत्तरविवर्ज्जितादिपद्धतिविप्राणि कर्त्तव्या । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"देवताश्च यत्र भिन्नाः स्युः पृथक् पृथक् ।
पूर्व्ववदेव गृह्णीयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥"
अथ देवतानामलक्षणाया पृथक् पृथक् निर्व्वाप । अनुनिर्वपनमेव । होमोऽपि पृथक् एव । आनन्दादि दुग्धवद्रोहिष सर्व्वौषधेन मन्त्रेण निर्व्वापेण समाचरन्ति याज्ञिकाः ।
"एकमूले यदा स्थिते सामान्ये साम्निके
तथा ।
...का प्रयोक्तव्या मन्त्रा यथादेवाधिकाः ॥"
... । साम्निके समभावे धवशालाद्रौ चाश्वे ... मन्त्रपाठाभावे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः । ... तथा अभावे अन्यत्रेणारिति एतेन यत्मत् ... दैवेनाभिधार्य्य दत्त्वा ... ग्निषोमाभ्यां स्वाहा ।
... रा स्वाहा ।
... मात्येऽन्यत्र प्रमाण मेषय भवेत् ।
... सार्थेष एकपत्रत्तानक्रियाकरम् ॥
... इन्द्रौ यत्र विदेशस्तस्य द्रुते ।
... स्वाहुत्यमया तुरयोरवच भेदयम् ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टान् ।
... प्रमाय प्रादेशमात्रम् । प्रादेशद्वयमित्यस्य ... परिकीर्त्तितम् । इति छन्दोगपरि... । अर्थतत्वैव स्वगृह्योक्तदेवताभ्य... प्रकृतहोम । अथ बहुदैवत्याच्च ... होमादुपशान्तहोम ।
"... तु बहुदैवत्ये होम स्यादुपधानवत् ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टधृतवचनात् ।
... विधानसमयमाह मत्स्यपुराणम् ।
"... मिता नैवधिवाय श्रुवेनैव तु यज्ञवित् ।
... वै चाप्युपक्षोम उपधान स उच्यते ॥
... उपधान जुहुयाच्चराचन्तं समापयेत् ।
... तथैव तु चोत्तम वाच्यभागो न विदितः ॥"
... उपहोम एवमेव ब्रूयात् यजुरादौर्व्व प्रथा ...
... वा प्रणीतपात्रवाद्यिक तस्य वाक्ष देव ...
व्याहृतिभि सकृत यत्तैर्होतव्यम् ॥*॥
प्राक्होमात् प्राक् वह्निपूजनमाह साक्षेम ...
... लिकम् ।
अयेव ततो वह्नि दद्याद्यावाद्याहुती क्रमात् ॥"
... इति सर्व्वनामकरणप्रयोगारम्भम् ।
होमादुतादौ घृतेन ।
मन्त्रोहारपूर्व्वेण स्वाहान्तेन विचक्षण ।
... आहावतानि जुहुयाद्वायवे वै मन्त्रदेवतानाम् ॥"
... तत्त्वदिष्ट्यौरिति मन्त्रेण चरुणा होमयत् । एवं ... स्वाहा प्रत्येक भूरित्यादिना । ... गायत्र्या ... विश्वा । वह्निप्राणेति तद्विप्राश्चो विपश्चितो ... मायवाच इत्याग्निना । विष्णु इति विष्णु

"विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभन-
स्तथा ।
अतिगण्डः सुकर्म्मा च धृतिः शूलस्तथैव च ॥
गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ।
वज्रः सिद्धिर्व्यतीपातो वरीयान् परिघः शिवः ।
सिद्धः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मेन्द्रो वैधृतिस्तथा ॥"
तेषां वर्ज्जनीयभागा यथा,—
"परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म्म ततः परम् ।
त्यजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाड़िकाः ॥
गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत् ॥
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्य्येषु शोभनाः ॥"
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।
"रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भभोगभाजिताः ।
गतगम्याश्च षष्टिघ्ना नाड्यो भुक्त्यन्तरोद्धृताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतिसंख्यकयोगविशेषः । तत्-
साधनमाह ।
"ग्रहकलाः सरवीन्दुकलाहृताः
खखगजैश्च भयोगमितौ क्रमात् ।
अथ हृता खगतैष्यविलिप्तिका
निजजवेन गतागत नाड़िकाः ॥"
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौगणिता-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिष्यते तस्य कलाः कार्य्याः । तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्य्याः । उभयत्र शताष्टकेन
हृते प्रथमस्थाने गतभानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
ष्टाच्युतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां सम्ब-
न्धिन्यो विकलाः स्वस्वगतिभिर्भाज्याः । यल्लभ्यते
ता गतनाड़िका भवन्ति । यच्छिष्यायां विकला
भक्तास्तदैष्या घटिका भवन्ति । इति मिता-
क्षरानाम्नी तत्कृतटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भीमपराक्रमे ।
"अश्विनी सह सूर्य्येण सोमे न्मृगशिरस्तथा ।
अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्त्तितः ॥
अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे ।
वारुणं शनिसंयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥"
योगवरा यथा । दीपिकायाम् ।
"भूमिपुत्त्रार्कयोरह्नि नन्दा मघा-
द्वारुणार्द्रान्त्यचित्राश्विमूलाश्विभिः ।
भार्गवेणाङ्कयोरह्नि भद्रा
भवेत् फल्गुयुग्मोडुसंयुता ॥
सोमपुत्त्रस्य वारे जया स्यान्मृगो-
पेन्द्रगुर्व्विन्द्रयाम्याभिजिद्राशिभिः ।
गीष्पतेरह्नि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्राश्विकृत्पित्रादित्यमुभिः ॥
सूर्य्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिद्रविणैः स्यात् ।
योगवराश्चिभिरेव समेताः
सर्व्वसमीहितसिद्धिनियुक्ताः ॥"
अयमेव अमृतयोगः ॥ * ॥ अथामृतयोगः ।

"ध्रुवमृदुकरमूलापौष्णभान्यर्कवारे
हरियुगविधियुग्मे फल्गुनी भानुयुग्मे ।
दिवसकरतुरङ्गौ सर्व्वरीनाथवारे
गुरुयुगनववालोपान्त्यपौष्णानि कौजे
दहनविधिशताख्यामैत्रभं सौम्यवारे
मरुददितिभपुष्यामैत्रभं जीववारे ।
भयुगलयुगाभ्यो विष्णुमैत्रे सिताह्रे
श्रवणकमलयोनी शौरिवारेऽमृतानि ॥
यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनं चाप्यशुभं भवेत् ।
हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सर्व्वदेशाविशेषेण फलं स्याच्छुभयोगजम् ॥
अमृतं सिद्धियोगश्च यस्मिन् कस्मिन् दिने भवेत् ।
तद्दिनन्तु भवेद्दुष्टं मधुसर्पिर्यथा विषम् ॥" * ॥
अथ सिद्धिदग्धपापयमघण्टयोगाः । यथा,—
"नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकुजार्कोण्य-
वारैः प्रशस्ताः ।
सूर्य्यैशाशाम्निषड्डङ्गमुनिमितितिथयोऽर्कादि-
वारैः प्रदग्धाः ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"मासा रुद्रादिशो रामा षट्पञ्चसुनयस्तथा ।
दहन्ति तिथयः सप्त रव्यादिग्रहभिर्यदि ॥"
अपि च ।
"द्वादश्यर्कयुता भवेदशुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा तृतीया
बुधे ।
षष्ठी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा ।
सर्व्वारम्भविनाशविघ्नजननी सूर्य्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोऽर्काह्ने विशाखात्रयमसदुपस्थाह्नि
चित्राचतुष्कं
तोयं विश्वाभिजिद्वं त्यज कुजदिवसे स्वत्रयं
विश्वदस्रौ ।
ज्ञाह्ने मूला विशाखा यमधनतुरगान्त्यानि जैवे-
ऽह्नि पित्र्यं
रोहिण्यार्द्रा यमेन्दूशतभमघ भृगोरह्नि पुष्या-
श्वनेन्द्रौ ॥
सौराह्ने हस्तयुग्माश्विमयमकलयुक्पौष्णपुष्या-
धनानि
षष्टोऽखण्डसंयुक्ते स्वपृष्टपतिदिने सौम्यवारे
ऽर्य्यमापि ॥" * ॥
अथोत्पातादियोगाः ।
"रव्यादिदिवसैर्युक्ता विशाखादिचतुश्चतुः ।
उत्पाता मृत्यवः काणा अमृतानि यथा-
क्रमम् ॥"
अथ करकचायोगः ।
"वाजिचित्रोत्तराषाढ़ा मूलपाशीण्यभान्तकाः ।
सूर्य्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥"
अथ म्टत्युयोगः ।
"आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ॥"
अथ यमघण्टादीनां वर्ज्यकालनिर्णयः ।
"यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादश नाड़िकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥"

अथ शुभचन्द्रेण करकचादिशान्तिः ।
"अयोगेषु च सर्व्वेषु पूर्व्वयामं परित्यजेत् ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे ॥
करकचा मृत्युयोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे ।
शुभे चन्द्रे प्रणश्यन्ति वृषा वज्रहता इव ॥" * ॥
विरुद्धयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा ।
श्रीपतिः ।
"विरुद्धसंज्ञास्तिथिवारयोगा
नक्षत्रवारप्रभवाश्च ये वै ।
हूणाङ्गवङ्गेषु खशेषु वर्ज्याः
शुभेषु देशेषु न ते विरुद्धाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ७ ॥
अथ क्रियायोगः । तत्र व्यासः ।
"दुःखाम्बुमग्नाः पुरुषाः प्राप्य नश्च महाशयम् ।
उत्तरेयुर्भवाम्भोधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम् ।
नराणामुपकाराय दुःखविच्छित्तिकारकम् ॥
वह्निरुवाच ।
आराधयध्वं विश्वेशं जगतां कारणं परम् ।
केशवन्तमिरापेच्चा इत्युक्तं शवास्तथ ॥
इष्टा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरहर्निशम् ।
व्रतोपवासैर्विविधैर्ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
तेस्तैश्चात्मवितैः कामैर्यं स्वर्पतन्ति बुधिदाः ।
भवेयुरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तन्निष्ठास्तद्गतधियस्तत्कर्म्माणस्तदाश्रयाः ।
तद्दृष्टयस्तन्मनसः सर्व्वस्मिन् स इति स्थिताः ॥
समस्तान्यथ कर्म्माणि तत्र सर्व्वात्मनात्मनि ।
संन्यस्यध्वं स दः कर्त्ता समस्तावरणक्षयः ॥
परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदन्न भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समस्ता-
दचिन्त्यरूपन्तपरिग्रहं यत् ॥
तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाड़वाः ।
अग्नी मोक्षं परं जग्मुस्तस्मात्मोक्षकारणम् ॥
संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम् ।
विष्णुपोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम् ।
भुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम् ॥
यूयमेकाग्रचित्ता हि संश्रिता मधुसूदनम् ।
जन्ममृत्युजराग्राहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपराणीश मुक्तिकार्य्याण्यनेकशः ।
समाराध्य जगन्नाथं रामानो मोक्षमाप्नुयुः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥ * ॥
अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
"योगस्वरूपं खाण्डिक्य ! श्रूयतां गदतो मम
यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः,
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्व्विषयं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुने ।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूयं परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येवं तद्ब्रह्मध्यायिनं मुने ।
विकार्य्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥

च्चतुरस्र विभ्राजोमस्य इत्यादिना। येदाव्येः अग्निमीळे इत्यादिना। इषेत्वोर्ज्जेत्वा इत्यादिना। अग्न आयाहि इत्यादिना। शन्नो देवीरित्यादिना चतुर्भिः। भूरन्न इत्यादकभिः। ततः सोमं राजानमित्यादिना। ततो लोकपालेभ्य इत्यादिना स्वस्वमन्त्रोक्तदेवोक्तदशदिक्पालमन्त्रैः। तत्र सामगानां इन्द्रस्य त्रातारमित्यादिना। अग्नेरग्निं दूतं वृणीमहे इत्यादिना। यमस्य नाके सुपर्णमित्यादिना। निर्ऋतेर्मेत्याधि निर्ऋतीनां इत्यादिना। वरुणस्य इमवर्षो भुवनानामित्यादिना। वायोः वात आवातु भेषजं इत्यादिना। सोमस्य सोमं राजानमित्यादिना। ईशानस्य अभित्वा शूरणो नुम इत्यादिना। ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञानं प्रथममित्यादिना। अनन्तस्य चर्षणीधृतमित्यादिना। तथा च गोभिलीयकर्म्मप्रदीपे।

"त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्त्तितः।
अग्निं दूतं वृणीमहे वह्नेर्मन्त्रो यमस्य वै॥
नाके सुपर्णमुपयत् पैत्याधिर्निर्ऋतेस्तथा।
इमवर्षीति वरुणस्य वात आवातु भेषजम्॥
वायोर्मन्त्रः समुद्दिष्टः सोमं राजानमित्यथा।
सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वभित्वेतीश उच्यते॥"
इति ईशानस्य।
"ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्त्तितः।
चर्षणीधृतमिति च अनन्तस्य मनुराहृतः॥"

ग्रहेभ्यः नवग्रहेभ्यः स्वस्वमन्त्रैः सर्व्ववेदसाधारणैः। सूर्य्यस्याकृष्णेनेत्यादिना। सोमस्याप्यायस्वेत्यादिना। मङ्गलस्याग्निर्मूर्द्धा इत्यादिना। बुधस्योद्बुध्यस्वेत्यादिना। बृहस्पतेर्बृहस्पते परिदीयेत्यादिना। शुक्रस्य शुक्रन्तेऽन्यद्यजतन्त इत्यादिना। शनैश्चरस्य शन्नो देवीरित्यादिना। राहोः कयानश्चित्रेत्यादिना। केतोः केतुं कृण्वन्नित्यादिना। तथा च मत्स्यपुराणम्।

"आकृष्णेनेति सूर्य्याय होमः कार्य्यो विजानता।
आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः॥
अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रमिति भौमाय कीर्त्तयेत्।
अग्ने विवस्वदुषस इति सोमसुताय च॥
बृहस्पते परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः।
शुक्रन्तेऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते॥
शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत्।
कयानश्चित्र आभुव दूतो राहोरुदाहृतः।
केतुं कृण्वन्निति कुर्य्यात् केतूनामुपशान्तये॥"

एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण प्राच्यादिदिग्भ्यः पायसबलिं दद्यात्। तद्यथा। एष पायसबलिः ॐ प्राच्यै दिशे नमः इत्यादिना। दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति श्रुतिदर्शनात्। हरिहरपद्धतिकल्पप्रदीपाभ्यां स्वाहान्तेन बलिदानमुक्तम्। वस्तुतस्तु बलिप्रकरण एव प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नित्यं प्रयोग इति गोभिलसूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशात् दिशां देवतात्वं वलौ प्रतीयते। अत्र त्वबाधीतिपाठात् श्रुत्युक्तहोमीये दक्षिणायै इत्यादत्य ॐ अवाच्यै दिशे नम इति वलौ प्रयुज्यते। एभिर्मन्त्रैस्तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादियावन्मन्त्रैः। साज्यान्त्विति तुशब्देन समिद्धोमे तेषां आवर्त्तनात् मन्त्राकाङ्क्षायां प्राथमिकत्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः। ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तेन घृताक्तपालाशसमिद्भिरष्टोत्तरशतं जुहुयात्। पूर्व्वोक्तमन्त्रैः पूर्व्वोक्तदैवतेभ्यः स्वेभ्यश्चाज्याहुतीर्जुहुयात्। पुरुषसूक्तकृत्तार्थ्यैरोक्तः। तत्र सामगानाम्। ॐ इदं विष्णुरिति। त्रेधा रास्व विष्णोरिति। प्राकाशसुमनेव हुवाम इति। सहस्रशीर्षेति। त्रिपादूर्द्ध इति। पुरुष एवेदमिति। एतावानस्य इति। ततो विराडिति। कयान इत्यादि पुरुषसूक्तम्। तथा च सामिधेनी श्रुतिः। इदं विष्णुः त्रेधारस्व विष्णोः प्राकाशसुमनेव हुवामः इति चाराहमन्त्रं पुरुषव्रते त्रैवा वैष्णवीनामर्च्चिषीणां प्रवृक्तान् विष्णुः प्रीयातिति प्राकाशसुमनेव हुवाम इति चाराहमन्त्रमित्यनेन सकौ मन्त्रः प्रकाशितः। पुरुष इत्यनेन पुरुषसूक्तपरमन्त्राः। अतो इत्यनेन कयानश्चित्र इत्येको मन्त्रः। सामगो जुहुयात्। यजुर्व्वेदी तु तत्र समिद्भिः सहस्रशीर्षेत्यादि ऋग्भिः षोडशाहुतीर्जुहुयात्। इरावतीति तिलान् घृताक्तान् नगं जुहुयात्। एवं नक्षत्रेभ्यः स्वाहा तिथिभ्यः स्वाहा ईशानाद्युपायिभ्यः स्वाहा। एवं पूर्व्वोक्तनवग्रहमन्त्रैः पूर्व्वोक्तदिक्पालमन्त्रैश्च जुहुयात्। एवं पर्व्वतेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदेभ्यः स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा इति जुहुयात्। ततः परिभाषासिद्धं व्याहृतिहोमप्रायाश्चित्तहोमं प्रायश्चित्तहोमं कृत्वा यथा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वौषडन्तेन पूर्णाहुतिवसुत्वाय जुहुयादिति विशेषोपादानात् नात्र व्याहृत्योक्तपूर्णहोमः। ततः पञ्चगव्यं चरुशेषं प्राश्य प्रात्वा वा हेमयुक्तं सवत्सां तिलपात्रं अलङ्कृतां गाञ्च दक्षिणामाचार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यलक्षणम्।

"उदाहरति वेदार्थान् यज्ञविद्याः स्मृतीरपि।
श्रुतिस्मृतिसमापन्नमाचार्य्यं तं विदुर्बुधाः॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टम्॥

कर्म्मोपदेष्टृत्वेनाचार्य्यपदं स्वयं होतृपक्षे तत्परं अन्यहोतृपक्षे तत्पदेऽलङ्कृतपरम्। स्वयं व्रतहोतृकर्म्मकरणपक्षे पुस्तकधारकपरम्।

"तत्रापि दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता।
कर्म्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्॥
विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरो भवेत्।
स्वयञ्चेदुभयं कुर्य्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टकात्यायनवचनात्॥

एवं तथाविधिना अग्निस्थापनादि प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तकर्म्मसंस्कृतगोपथादिदाननियमव्रतरक्षादिकरणान्यतररूपा समुदायप्रतिष्ठा कर्त्तव्या। समुदायस्य प्रकृतगोपथादेः प्रतिष्ठा समुदायप्रतिष्ठा। तथा च कपिलपञ्चरात्रम्।

"प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्व्वाच्च तिष्ठतेः।
यत्रार्थत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः॥"

तथा च गोपथादेरुक्तकर्म्मसंस्कृतस्य फलजनकत्वम्। अप्रतिष्ठन्तु निष्फलमित्युक्तेः। एतद्व्रतकर्म्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समापयेत्॥ *॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः। तत्र कृतनित्यक्रियः कथानां व्रतं समाप्य तत्तद्देवताप्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात्।

"व्रते देवगृहोत्सर्गे कूपादीनां प्रतिष्ठने।
दद्यात् षोडशदानानि द्विषड्दानानि चैव वा॥"

इति दानसागरधृतवचनात्॥

ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा तत्तद्व्रतफलप्राप्तिकामः कृतैतत् अमुकव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये। स्त्री चेद्व्रतकारिणी तदा अमुकगोत्रामुकी देवीत्यादृशं इति सङ्कल्पं कुर्य्यात्। ततो घटं संस्थाप्य पञ्च देवान् संपूज्य गौर्य्यादिषोडशमातृकाः संपूज्याः। पुरुषश्चेत्तदा नान्दीश्राद्धं कुर्य्यात्। तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः ॐ साधु भवानास्तां इति कृताञ्जलिर्वदेत्। ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनम्। ॐ अर्च्चयिष्यामो भवन्तं इति पृच्छन्ति ॐ अर्च्चयेति प्रतिवचनम्। ततो वस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रममुकदेवशर्म्माणमर्च्चितं कृतैतदमुकव्रतप्रतिष्ठाकर्म्मणि होमादिकर्म्मकरणाय भवन्तमहं वृणे। ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ यथाविहितं एतत्कर्म्म कुरु। ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति प्रतिवचनम्। ततो वेदीं पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य पूर्व्वं पञ्च घटान् घटमेकं वा संस्थाप्य प्रथमलिखितक्रमेण भूतशुद्ध्यादिगणेशादिपूजां विधाय तत्तद्देवतां क्रमेण पूजयेत्। ततो होता स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं चरुश्रपणं कुर्य्यात्। अन्यत् सर्व्वं प्रतिष्ठावज्ज्ञेयम्॥ *॥ अथ व्रतप्रयोगः। स्वस्तिवाचनं कृत्वा सूर्य्यः सोम इति पठित्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात्। अद्येत्यादि अमुककामोऽमुकव्रतमहं करिष्ये। तदाहृत्य आचार्य्यसंख्यामुल्लिखेत् अद्यारभ्येति च उदङ्मुखो भूत्वा एतत् कुर्य्यात्। ॐ नमः शिवे नम इति स्थण्डिलं मार्ज्जयेत्। ॐ स इत्यभ्युक्षयेत्। वामहस्तेन स्थण्डिलं गृहीत्वा कुशेन प्रणवपूर्व्वकं चतुर्थ्यन्तव्रतदेवतानाम लिखेत्। हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं चतुरस्रं सिततण्डुलेनापूर्य्य मध्ये वितस्त्यूर्द्धकर्णिकं हरिद्राचूर्णेन तद्बहिर्वितस्तिप्रमाणान्यन्योन्यसक्तानि अष्टदलानि सिततण्डुलचूर्णेन पत्रमूले नैर्ऋत्यादि कुसुम्भचूर्णेन पत्रसन्धौ विल्वादिपत्रचूर्णेन पीठगात्राणि दग्धपुलाकचूर्णेन कृत्वा घटं संस्थाप्य सामान्यार्घ्यं कृत्वा तदुदकेनात्मानं पूजोपकरण-

तथा शङ्खलिखितौ ।
"वाप्य केशनखान् पूर्व्वं घृतं प्राश्य वहिर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत् ।
एकवासार्द्रवासा वा लघ्वाशी स्थण्डिलेशयः ॥
स्नानी वीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुम् ।
भैक्षचर्य्याभिकार्य्यञ्च कुष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् ॥"
प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या सङ्कल्प-वाक्ये उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भित्त्या-द्यनाश्रितः । दण्डकमण्डलुं आमेत्वात् मतुपो लोपेन तेनैतद्युक्त इत्यर्थः । कुष्माण्डैर्यद्देवा देवहेलनमित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।
"महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्व-हम् ।
अहिंसासत्यमक्रोधमार्ज्जवञ्च समाचरेत् ।
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ॥"
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाश्च इति षट्स्नानविषयमिदम् ।
पिपीलिकामध्यचान्द्रायणादितप्तकृच्छ्रवर्ज्जं फला-तिशयार्थं बहुषु त्रिसवनविधानात् । तथा ।
"स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधःशयी भवेत् ॥
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
सर्व्वेषु च व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥"
ब्रह्मचारी मैथुनवर्ज्जी व्रती छत्रोपानद्माल्या-नुलेपनगन्धादिवर्ज्जी । शूद्रेण सावित्रीजपस्थाने नारायणादिमन्त्रजपः कार्य्यः । अन्यद्वारा वा कारयितव्यः । एवमन्यत्रापि । यथा वराह-पुराणम् ।
"अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥"
जावालः ।
"आरम्भे सर्व्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शाखाग्नौ जुहुयाद्व्याहृतीः पृथक् ॥
श्राद्धं कुर्य्याद्व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षि-णाम् ।
गृहे गृही वसन् कुर्व्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
स्त्रीणां होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यान्तमेव च ।
शूद्राणां पापिनाञ्चैव संवादं न च कारयेत् ॥
संवादस्तु न कर्त्तव्यस्त्रिवर्णैश्च कदाचन ।
ब्राह्मणेनैव वक्तव्या उत्पन्ने प्राणसंशये ॥"
श्राद्धमिति शुद्ध्यर्थं श्राद्धं दर्शितम् । स्त्रीभि-र्होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यपानञ्च स्त्रीणां कर्त्तरि षष्ठीति षष्ठी । प्रारब्धव्रतपीड़या प्राण-संशये । अन्ये वर्णा न प्रष्टव्या ब्राह्मण एव प्रष्टव्यः । व्रतं मौनं पूर्व्वोक्तं । तत्र विशेषमाह आपस्तम्बः । तत्र मौनमुक्तं चेद्विपद्यहे मूत्रनिमि-रन्धेरार्ग्निभिर्म्लेच्छुरैर्न्धैरेतैर्न् सन्ध्यायान्त-र्मुख एव यावदर्थमर्थं भाषते न मन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः । बालवृद्धादिभिरशक्तैर्हीनमपि व्रतं कार्य्यमित्याह विष्णुः ।

"असंस्कृतो निरुत्साहो रोगी नवतिजीवकः ।
यथाशक्ति प्रकुर्व्वीत व्रतं स्त्रीषु न लुप्यते ॥"
अशक्तावन्यद्वारापि कार्य्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-पुराणे ।
"रोगी वृद्धस्तु पौगण्डः कुर्व्वन्नन्यैर्व्रतं सदा ।
चतुर्थाद्दत्तसरादूर्द्ध्वमशमं यावदेव हि ॥
शिशोर्व्रतं प्रकुर्व्वीरन् गुरुसम्बन्धिवान्धवाः ।
गुर्व्विणी वालवत्सा च रोगी व्यसनपरायणः ॥
एते नक्तेषु भुञ्जन्ति बाला मध्याह्न एव च ।
व्रतस्थः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
फलमूले तथा क्षीरं यज्ञशिष्टं तथा हविः ।
व्रतमध्ये तु रोगार्त्तो वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
करोति च गुरोर्वाक्यं व्रतस्थस्तत्फलादपि ।
ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन् ॥
एतान्यष्टौ व्रतस्यानामव्रतघ्नानि कुत्रचित् ।
व्रतेष्वेतेषु देवांस्तान् व्रतस्थस्तु प्रपूजयेत् ॥"
पौगण्डो बालः । व्यसनपरायणः कुटुम्बी द्रव्या-र्जनपालनपरः सम्भिलर्थः । बौधायनः ।
"अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम् ॥"
हारीतधर्म्मः ।
"वलयश्चोपहारश्च हवींषि चरवस्तथा ।
निर्व्विशङ्केन भोक्तव्यं व्रतमस्य न लुप्यते ॥"
वलिर्व्वैश्वदेवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारो नैवेद्यम् । चरुः पार्व्वणस्थालीपाकादि । अत्र चैषां दत्तावशिष्टं भक्षणीयमिति । देवलः ।
"उपवासो विनश्येत दिवास्वप्नात्मैथुनैः ।
अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥"
वृद्धशातातपः ।
"गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥"
अलङ्कारवस्त्रसिन्दूरादि उपवासेन हेतुना इत्यर्थः । तथा ।
"स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिः संकथना-दपि ।
ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारसङ्गमादपि ॥"
संप्रेक्षणात् संकथनात् इति अत्र सरागत्वं संप्रश्नस्यार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विश्वामित्रः ।
"कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्याभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽशुक्लकेऽस्फुटे ॥
प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥
महासान्तपनः शुद्धो तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जलोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्व्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रन्तु मासः पञ्चदशाहकम् ॥
षड्द्वादशाहमासादि कार्य्यं शुद्धिफलार्थिना ।

उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥
प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्व्वं कार्य्यं यथाक्रमम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
द्वादशवार्षिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ द्रष्ट-व्यम् ॥

व्रततिः, स्त्री, (प्र+तन विस्तारे+क्तिच् । पृषोदरादित्वात् पस्य वः ।) विस्तारः । लता । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।
"अपि वृश्च पुराणवद्व्रततेरिव
गुष्पितमोजो दासस्य दम्भय ॥"
"व्रततेरिव यथा लतायाः गुष्पितं निर्गतां शाखां वृश्चति ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

व्रतती, स्त्री, (व्रतति+पक्षे ङीष् ।) विस्तारः । लता । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा, रघुः । १४ । १ .
"अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥")

व्रतभिक्षा, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिक्षा ।) उपनयनकालीनभिक्षा । तस्या विधिर्यथा । अथ भैक्षचरति । अथ शब्दस्तूष्णीमादित्योप-स्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च शंसति ।
"प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाप्य च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेत् भैक्षं यथाविधि ॥"
इति मनुवचनात् ॥
भिक्षासमूहं भैक्षं चरति आचरति इत्यर्थः । मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्य्यम् । सुहृदे स्निग्धहृदये स्वसादौ । तथा च मनुः ।
"मातरं वा स्वसारं वा मातुर्व्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥"
सन्निहितास्तद्देशस्थाः न तु प्रतिगृहं गत्वा । भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिक्षाप्रयोगः । तथा च मनुः ।
"भवत्पूर्व्वं चरेत् भैक्ष्यमुपनीतद्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम् ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ॥ इति संस्कारतत्त्वम् ॥

व्रतसंग्रहः, पुं, (व्रतस्य संग्रहः ।) दीक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥

व्रतादेशः, पुं, (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
"आदन्तजननात् सद्य आचूड़ादेकरात्रकम् ।
त्रिरात्रमाव्रतादेशात् दशरात्रमतः परम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

व्रती, [न्] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत+इनिः ।) यजमानः । इत्यमरः ॥ (ब्रह्मचारी । यथा, मनुः । २ । १८८ ।
"भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥")

प्रवृद्धिहेतौ, त्रि । यथा,—
“उदन्ते मोहशान्ति वा व्रती कुर्व्वीत पार-
णम् ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

व्रश्च, ओ ऊ छेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) [illegible] तेन [illegible] इति [illegible] पिकलाप्यभाव इति [illegible] पयोधादेः [illegible] इति । यथा च ।
“वकारञ्चारदुखारेश्वमो भन्ति धातुषु ।
पवारेश्च प्रकारः स्यात् पाठ्यमस्तत्र्यैव ।”
इति वोपदेवः ।
[illegible] । धातुषु मध्ये भन्ति [illegible] खारेश्वमो वकारश्च [illegible] [illegible] मध्ये [illegible] इति । [illegible] दुमादाय ।

व्रश्चन क्लौ (व्रश्च+ल्युट् ।) छेदनम् । [illegible] । (यथा, [illegible] ३ । ६ । ३ । ७ ।
“स रात्रिमवा वृश्चवाय मन्ति ।”)

वृश्चन, पुं, (व्रश्चति छिनत्ति [illegible] इति । वृश्च+ल्युः ।) [illegible] । हैवी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पत्रपरशुः २ । इत्यमरः । पत्र-परशुः ३ । इति शब्दरत्नावली । [illegible] २ । इति [illegible] । [illegible] विर्यास । यथा —
“देवनार्थं इति [illegible] [illegible] ।
[illegible] ।”
इति [illegible] ।
[illegible] । यथा मनुः ।
“[illegible] ।”
इति [illegible] ।
([illegible] । यथा, [illegible] “[illegible] ।”)

व्राजि स्त्री, (व्रजति गच्छतीति । व्रज गतौ+ “वसिवपियजिराजिव्रजि०” इति । उणा० ४ । १२४ । इति इञ् ।) वातः । [illegible] विमग्रदेवत् ।

व्रात पुं, समूहः । इत्यमरः । (यथा माघम् । ३ । २१ । १८ ।
“[illegible] ।
[illegible] ।”)
[illegible] । इति [illegible] ।

(मनुष्य । इति त्रिकाण्ड । २ । ३ । “[illegible] सावित्रीपतिता इत्यादिषु [illegible] [illegible] । [illegible] । यदा [illegible] । [illegible] व्रात्यः [illegible] । यद्वा, व्रतमर्हन्ति कर्म्मवान् यत् वा । [illegible] । ‘कर्म्मणा [illegible] कर्म्मणैव प्रयुज्यते’ [illegible] कर्म्मणामधिकारित्वाय मनुष्याणां कर्म्मकम् [illegible] । ‘[illegible] भूतानि [illegible] वर्त्तन्ते’ इति । [illegible] इति — [illegible] मनुष्याणामकर्म्मत्वम् ।” इति तट्टीकायां [illegible] । [illegible] प्रायश्चित्तयोग्यो [illegible] । ० । [illegible] । इति [illegible] । ५ । २ । २१ ।)

व्रातीन, पुं (व्रातेन नानाजातीयैः [illegible] कर्म्म व्रात तेन जीवतीति । व्रात+“व्रातेन जीवति ।” ५ । २ । २१ । इति खञ् ।) [illegible] । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भट्टि । ५ । १२ ।
“[illegible] ।”)

व्रात्य, पुं (व्रात्यो व्रात्यानि व [illegible] । “[illegible] ।” ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।) [illegible] । इति भरतः । तत्पर्य्यायः । [illegible] २ । इत्यमरः । [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ । इति जटाधरः । तस्य प्रायश्चित्तादि यथा,—
“अथ व्रात्यस्य इति । प्रायश्चित्तम् [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।”
इति [illegible] ।

[illegible] । यथा,—
“[illegible]
[illegible] ।”
इति मार्कण्डेये ८३ अध्याये । यथा, [illegible] । १ । ३२ ।

व्री, श यि वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्या० पर०-सक०-अनिट् ।) [illegible] । [illegible] ।

व्री य ङ व्री वरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) [illegible] । इति दुर्गादासः ।

व्रीड य षि लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) [illegible] । इति दुर्गादासः ।

व्रीड, पुं, (व्रीड+भावे घञ् ।) लज्जा । इत्यमरः । (यथा कुमारे । ७ । ९५ ।
“स वृत्तमात्रैव [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।”)

व्रीडन क्लौ (व्रीड+ल्युट् ।) लज्जा । यथा —
“[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।”
इति [illegible] ।

व्रीडा, स्त्री (व्रीड+“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः । (यथा माघम् । ११ ।
“[illegible] व्रीडा ।
[illegible]
यदा ।”)

व्रीस कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि [illegible] । इति दुर्गादासः ।

व्रीहि, पुं, (व्रीहति वृद्धि गच्छतीति । व्री दृ॰ [illegible] +“[illegible] किच ।” उणा० ४ । ११८ । इति हिः । [illegible] ।) धान्यमात्रम् । आशुधान्यम् । इत्यमरः । [illegible] यथा,—
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]

देशे देशे शूकधान्येषु संज्ञा
ज्ञातुं शक्या नैव तैर्द्दैवतैर्वा ।
अस्मादेषां येषु भोगोपभोगा-
स्तान्यस्माभिर्व्याक्रियन्ते कियन्ति ॥
शालयः कलमा रक्ता व्रीहिश्रेष्ठा नृपप्रियाः ।
धान्योत्तमाश्च विज्ञेयाः केदाराः सुकुमारकाः ॥
राजान्नषष्टिकसितेतररक्तसुखण्ड-
स्थूलाणुगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः ।
व्रीहिस्तथेति दशधा भुवि शायनाः स्यु-
स्तेषां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥
व्रीहिर्गौरो मधुरशिशिरः पित्तहारी कषायः
स्निग्धो वृष्यः कृमिकफहरस्तापरक्तापहश्च ।
पुष्टिं दत्ते श्रमशमनकृद्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते
रुच्योऽत्यन्तं जनयति मुदं वातकृद्भेदकोऽन्यः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“वार्षिकाः काण्डिताः शुक्ला व्रीहयश्चिर-
पाकिनः ।
कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि ॥
शालमुखो जतुमुख इत्याद्या व्रीहयः स्मृताः ।
कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यत्कृष्णतुषतण्डुलाः ॥
पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते ।
कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते ॥
शालमुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते ।
लाक्षावर्णमुखं तस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः ॥
व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः ।
अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चस्काः षष्टिकैः समाः ।
कृष्णव्रीहिर्व्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तस्य यज्ञीयत्वं यथा,—
“यज्ञार्थं तत्तु भूतानां भक्ष्यमित्येव वै श्रुतिः ।
दिव्यो भौमस्तथा पैत्रो मानुषो ब्राह्म एव च ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्म्मिताः पुरा ।
ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषां च तन्मुखाः ॥
इतरेषां तु वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ।
एवं कृत्वा नरो मुक्तास्माद्दरिद्रि । विशुध्यति ॥
अन्यथा व्रीहयोऽप्येते एकैके स्मगपाचिणः ।
मन्तया दात्भोक्तॄणां महामांसं तु तत्
स्मृतम् ॥”
इति वाराहे आदिकृतवृत्तान्ताध्यायः ॥
तेन पितृतृप्तिर्यथा । मनुः ।
“तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥”
व्रीहिः शरत्पक्वधान्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनिच्छागपार्षतैः ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैनेह पितामहाः ॥”
हविष्यान्नेन शालिव्रीह्यन्नेन । इति । अमा-
वास्यास्तिस्रोऽष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वं कृष्णत्रयो-
दशी व्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति विष्णुवचनं नवान्नागमश्राद्धस्यैव व्रीहि-
यवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं शेषादि-
धान्यव्युदासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः ।
“शरद्वसन्तयोः केचित् नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टे व्रीह्यप्राप्त्या नवशस्येऽष्टौ-
शालिविधानात् यज्ञतुल्यन्यायात् श्राद्धेऽपि तथा
कल्पनात् । इति च श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ नवान्न-
श्राद्धकालो यथा । विष्णुः । अमावस्यास्तिस्रो-
ऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रौष्टपद्यूर्द्ध्वं कृष्ण-
त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
तेन यागकरणं यथा,—
व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते ॥ नन्न
“व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः ।
अप्रतीतयवाप्रामाण्यकल्पनम् ।” इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ व्रीह्यप्राप्तौ शालिधान्येन कर्म्म-
करणं यथा,—
“यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
व्रीहिकः, त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +
“व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।
धान्यविशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
व्रीहिकाञ्चनः, पुं, (व्रीहिः काञ्चनमिव । अभि-
धानात् पुंस्त्वम् ।) मसूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्रीहिपर्णी, स्त्री, (व्रीहेः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रीहिभेदः, पुं, (व्रीहेर्भेदः ।) धान्यविशेषः ।
चिना इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । अणुः २ ।
इत्यमरः ॥
व्रीहिमयः, पुं, (व्रीहेः पुरोडाशः । व्रीहि + “व्रीहेः
पुरोडाशे ।” ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)
व्रीहिनिर्म्मितपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(व्रीह्यात्मके, त्रि । यथा, महाभरते । १३ ।
११५ । ५६ ।
“श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥”)
व्रीहिराजकः, पुं, (व्रीहीणां राजा । टच् समासे ।
ततः कन् ।) कङ्गुधान्यम् । चीनकधान्यम् ।
इति मेदिनी ॥
व्रीहिश्रेष्ठः, पुं, (व्रीहिषु श्रेष्ठः) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रीही, [न्] त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +
“व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ इति इनिः ।)
व्रीहियुक्तक्षेत्रादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
व्रीह्यगारं, क्ली, (व्रीहीणामगारम् ।) धान्यगृहम् ।
तत्पर्य्यायः । कुसूलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्रुड, शि संवृतिसंहत्योः । मज्जे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-अकश्च-सेट् ।)
रेफयुक्तः । शि, व्रुडति अव्रुडीत् वुव्रोड ।
मज्जो मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
व्रूस, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे
भ्वा०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो दीर्घो । कि,
व्रूसयति व्रूसति । इति दुर्गादासः ॥
व्रैहः, त्रि, (व्रीहेरवयवो विकारो वा । व्रीहि +
“बिल्वादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
व्रीहिनिर्म्मितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
व्रैहेयः त्रि, (व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम् । व्रीहि +
“व्रीहिशाल्योर्ढक् ।” ५ । २ । २ । इति ढक् ।)
आशुधान्योपयुक्तभूम्यादिः । इत्यमरः ॥
व्ली, श शि गतिवृत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्र्या०-प्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीयोपधः । शि, व्लिनाति । व्लीनः व्लीनिः ।
इति दुर्गादासः ॥

तत्रोक्तविधिना गच्छेत्। तथ युग्मासु रात्रिष्वपि पर्व्वसु ब्रह्मचार्य्येव भवति। तत्र व्रतादौ गच्छतो ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषो नास्ति इति मिताक्षरा। विष्णुपुराणम्।
"षष्ठ्यष्टमीममावास्यामुभे पक्षे चतुर्द्दशीम्।
मैथुनं नोपसेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम्॥"
हारीतः। "चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च गर्भाधानवद्दुहेत ब्रह्मगर्भं सन्धास्यतीति।" अत्र चतुर्थ्यां रात्रौ गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोध्यम्। रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला। इति मनुवचनैकवाक्यत्वात्। साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्म्मयोग्येत्यर्थः। यादृच्छ तस्मात्तु वर्ज्जयेत्। इति तु रजोनिवृत्तीतरपरम्। अनृतावपि कामुकीगमनमाह। विष्णुपुराणम्।
"स्त्री नरकमभ्येति दीर्घेणापि चायुषः।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत्।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि॥"
पैठीनसिः। 'त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान वज्रेणेन्द्रस्तं प्रति दत्ता ब्रह्महत्येति व्यवदत् स स्त्रिय उपामन्त्रयेत वरं दास्यामि ततोऽस्यास्तृतीयं ब्रह्महत्याया प्रपद्यस्व स्त्रिय एकं भूमिरेकं वनस्पतय एकम्। आसां मघवा तुष्टो वरं प्रायच्छत भूमेः खातस्य पूरणं छिन्नप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व्वकालेषु सम्भव॥" सम्भवो मैथुनं सम्भोग इति यावत्। सर्व्वकाले ऋतावनृतौ च। न तु प्रतिषिद्धपर्व्वादौ। तथाच गौतमः। ऋतावुपेयात् सर्व्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जमिति। दुष्कालमाह ज्योतिषे।
"ज्येष्ठा मूला मघाश्विन्या रेवती कृत्तिका स्थिरौ।
उत्तरात्रितयं ब्रह्मा पर्व्वषष्ठ्यं प्रनेष्टवौ॥"
एवञ्च।
"ऋतौ नोपैति यो भार्य्यामनृतौ यश्च गच्छति।
तुल्यमाहुस्तयोर्द्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति॥"
बौधायनीयमनृतौ गमनदोषाभिधानमकामाविषयम्। विष्णुः। पर्व्वानाशेष्वव्रतेष्वृतावगच्छन् पर्व्वो विरामसुपवसेदिति। व्याख्याता ज्ञेय।
"स्त्रीणां वरेणैव वाच्या भर्त्तुः तासां यथा इति।
ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात्॥"
अपि वा रात्रौ गच्छेदित्यर्थः। अधिकारादित्याहुः। आहारवर्त्तु निषिद्धमाद्यः षडविंशतौ। ऋतुकाले तद्वोरात्रे परिहरेत् सार्व्वे दिवामैथुनं प्रश्नं श्रौतार्त्तवेनाथ दिवा प्रवृत्तस्तस्याशुच तथादैन्यं वर्ज्जयेत्। एवा कामच दिवसे मोक्षस्य तन्तु विच्छिन्नाः षड्दिनादिष्विव मैथुनिको भवति तथात् प्रतिद्वारामः पश्चात् प्रतिदृष्टेति। गोतमो विदेहे। तत्तु तत्र चतुर्द्दशी अष्टमीराय वर्जयेत्। येन यथात् चर्तिष्ट. प्रथा

तुत्पत्ता अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात्तदुत्पत्त्यर्थं यतितव्यमिति कल्पतरुः। एवञ्च श्राद्धदिने यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवचनात् उक्तं मिताक्षरायां तद्धेयम्। वशिष्ठः।
"शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नात् शुक्रं प्रवर्त्तते॥"
पराशरः।
"ऋतुस्नाताञ्च यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते॥"
सन्निधावित्यभिधानात् असन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः। पुत्रोत्पत्तिपर्य्यन्तमृत्वभिगमननियममाह। कूर्म्मपुराणम्।
'ऋतुकालाभिगामी स्यात् यावत् पुत्रो न जायते।
कन्यापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति॥"
यतितव्यमिति शेषः। आपस्तम्बः।
"ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्।
अनृतौ तु सदा कार्य्यं शौचं मूत्रपुरीषवदिति॥
दावनावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्॥
मैथुनस्य प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्य्यात्।
तैलाभ्यक्ते तथा वान्ते श्मश्रुकर्म्मणि मैथुने।
मलोत्सर्गं यदा कुर्य्यादहोरात्रेण शुद्ध्यति॥"
इति वचनात्।
पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः। सा यदि गर्भं न दधीत सिंह्याः श्वेतपुष्प्याः उपोष्य पुष्यनक्षत्रे मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीति। इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति। सा यदि कृता ऋतुकालेऽपि कृताभिगमना यदि गर्भं न दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकामूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां तस्यां रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण तस्य दद्यात् दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा प्राक् शिरः संविशाया इति गोभिलस्मरणात्।
आयुर्व्वेदे।
'पिप्पली शृङ्गवेरञ्च मरीचं नागकेशरम्।
घृतेन सह भुञ्जीत वापि वन्ध्या प्रसूयते॥"
याज्ञवल्क्यः।
'एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्जयेत्।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान्॥"
क्षामामाहारलाघवादिना। अल्पदेहामित्यर्थः। अथ सामान्यतः ऋतुमती उत्तमरजस्वला नैव दुर्लभे न नियमात्रिहितकरचरणो विषय

ऋत्वभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वेन स्वापयेत्। पुरुषायिते तु गर्भानुत्पत्तिरिति विशेषः। दक्षः।
"प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते॥"
इत्याह्निकतत्त्वम्॥ ०॥
अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ।
"रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा।
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम्॥
कफमेदोविषार्त्तानां रात्रौ जागरणं हितम्।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मीकृता तु यैः।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते॥"
इति राजवल्लभः॥ ०॥
कुलपूजा यथा। "यथा।
रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरवन्दिते।
न दिने सर्व्वथा कार्य्या प्राणनाशभयं भवेत्॥
तत्र पुनः कुलपूजाविषयम्।
अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च।
सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयं भवेत्॥"
इति तन्त्रसारः॥ ०॥
अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे। छन्दोगपरिशिष्टम्।
"मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनाम् नित्यम्।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः॥"
जाबालः।
"अह्नि तु नियतः पुण्या कर्म्मानुष्ठानतो दिवा।
नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते॥"
देवलः।
"राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु।
स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च॥"
ब्रह्माण्डपुराणम्।
"न रात्रौ पारणं कुर्य्यात् ऋते वै रोहिणीव्रतात्।
तत्र निश्यपि वै कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा महानिशाम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ ०॥
"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत्॥"
स्कन्दपुराणम्।
"प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा।"
देवीपुराणम्।
"हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्॥"
इत्येकादशीतत्त्वम्॥ ०॥
देवलः।
"रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥ ०॥
विष्णुपुराणम्।
"प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन्।
नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः॥"
रात्रावपि महावी स्वाचारो प्रतिपदमाह।

ब्रह्मपुराणम् ।
"दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः ।
स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥"
रात्रिपराधिकारसुपक्रम्य आदिपर्व्वणि ।
"अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति जनान् सर्व्वान् वनस्थान् नृपतीनपि ॥"
तत्रार्ज्जुनस्य प्रतिवचनम् ।
"समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याञ्च दुर्म्मते ।
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥"
देवलः ।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तस्यां स्नानं न कुर्व्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥"
अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नायादिति बौधायनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । एवञ्च गङ्गास्नानस्य दिवारात्रिकर्त्तव्यत्वाविशेषात् तत्तन्निमित्ततिथिविशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धित्वेनाविशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(रात्र्युक्तनियमाः यथा,—
"रात्रौ च भोजनं कुर्य्यात् प्रथमप्रहरागमे ।
किञ्चिदूनं समश्नीयात् दुर्ज्जरन्तत्र वर्ज्जयेत् ॥
शरीरे जायते नित्यं देहिनः सुरतस्पृहा ।
अथवायाद्धेऽमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥
बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशत् वत्सरावधि ॥
तदूर्द्ध्वमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्ज्जिता ॥"
अधिरूढ़ा प्रौढ़ा ।
"निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी मता ।
तरुणी शीतसमये प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः ॥
नित्यं वाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढ़ोद्भावयते जराम् ॥
सद्यो मांसन्नवञ्चान्नं वाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकं स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥
पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥"
प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः कन्यार्कः ।
"वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।
वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥
आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ।
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥
सेवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हि मे ।
प्रकामन्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥
त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वर्षानिदाघयोः ॥"
सुश्रुतस्तु ।
"त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात् प्रमदान्नरः ।
सर्व्वेष्वृतुषु घर्म्मेषु पक्षात् पक्षाद्व्रजेद्बुधः ॥"
समेयात् सङ्गच्छेत् घर्म्मे ग्रीष्मे ।
"शैवे रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवानिशि ।
वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः ॥
उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्न च पर्व्वसु ।
गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥
विहारं भार्य्यया कुर्य्याद्दिवैरतिप्रमसंवृते ।
रम्ये श्रयाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते ॥
देशे गुरुजनासन्ने विहितैरतिचयाकरे ।
श्रूयमाणे यथाहितुवचने न रमेत ना ॥
स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ॥
भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः ।
ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकः स्मरः ॥
पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे ।
अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः ॥
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥"
रोगी मैथुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्तः ।
"भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।
अतिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टासलङ्कृताम् ॥
सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणवृंहितः ।
रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा ॥
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीड़िताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥
सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ॥
नाभिगच्छेत् पुमान्नारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया ॥"
"स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम् ।
वातो मांसरसः स्वप्नः सुरतान्ते हिता अमी ॥
शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः ।
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्त्तिजित् ।
निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रितम् ॥
पुष्टिवर्णबलोत्साहं वह्निदीप्तिं करोति च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तद्वैदिकपर्य्यायः । श्यावी १ क्षपा २ शर्व्वरी ३ अक्तुः ४ ऊर्म्या ५ राम्या ६ यम्या ७ नम्या ८ दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२ असिक्नी १३ पयस्वती १४ तमस्वती १५ घृताची १६ शिरिणा १७ मोकी १८ शोकी १९ ऊधः २० पयः २१ हिमा २२ वस्वी २३ । इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि। इति वेदनिघण्टौ। १ । ७ ॥ (क्रौञ्चद्वीपस्थनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२२ । ८७ ।
"भूतास्तत्रैव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।
गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥")
रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । कृ+टः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात् ॥ (कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥)
रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । "चरेष्टः ।" ३।२।१६। इति टः । "रात्रेः कृति विभाषा ।" ६ । ३ । ७२ । इति पक्षे मुमभावः ।) राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर+टित्वात् ङीप् ।) राक्षसी । यथा, भट्टिः । २ । २३ ।
"तं विप्रदर्शं कृतघातयत्नां
यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके ।
जिघांसवेदं धृतभासुरास्त्र-
स्तां ताड़काख्यां निजघान रामः ॥"
रात्रिजलं, क्ली, (रात्रेर्जलम् ।) कुज्झटिका । इति शब्दमाला ॥
रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्त्तीति । जागृ+अच् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं ददातीति । दा+कः ।) मशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रात्रिञ्चरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर+टः । "रात्रेः कृति विभाषा ।"६।३।७२। इति मुम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥ (स्त्रियां ङीप् । रात्रिञ्चरी ॥) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिपुष्पं, क्ली, (रात्रौ पुष्प्यति विकाशते इति । पुष्प्+अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट्+अच् । "रात्रेः कृति विभाषा ।" ६ । ३ । ७२ । इति मुम् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिमणिः, पुं, (रात्रेर्मणिरिव ।) चन्द्रः । इति हारावली । १३ ॥
रात्रिवासः, [स्] क्ली, (रात्रेर्वासो वस्त्रमिव ।) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥ रात्रौ शयनकालीनपरिधेयवस्त्रम् । यथा । ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मुक्तस्वापः रात्रिवासस्त्यक्त्वा शिरसि सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विभुजं वराभयकरं श्वेतमाल्यानुलेपनं स्वप्रकाशरूपं स्ववामस्थितरक्तशक्त्या सुप्रकाशरूपया सहितं गुरुं विभाव्य मानसोपचारैराराध्य नमस्कुर्य्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।
"शयनश्चान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
स्नानाम्बरं कुवेशञ्च वर्ज्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥"
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
रात्रिविगमः, पुं, (रात्रेर्विगमो यत्र ।) प्रभातम् । इति शब्दमाला ॥
रात्रिविश्लेषगामी, [न्] पुं, (रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छतीति । गम्+णिनिः ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति स्वेनेति । विद्+णिच्+अच् ।) कुक्कुटः । इति शब्दरत्नावली ॥
रात्रिवेदी, [न्] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति स्वरेणेति । रात्रि+विद्+णिच्+णिनिः ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रात्रिहासः, पुं, (रात्रेर्हास इव शुभ्रत्वात् । रात्रौ [illegible] विकाशो यस्य इति वा ।) श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रात्रिहिण्डकः, पुं, (रात्रौ हिण्डते अन्तःपुरमध्ये भ्रमतीति । हिण्ड गतौ+ण्वुल् ।) अन्तःपुररक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥
रात्री, स्त्री, (रात्रि+कृदिकारादिति ङीष् ।) निशा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२७ । १ ।

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्म्मोपलक्षणः ।
यस्य योगः स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते ॥
योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानः सोऽभिधीयते ।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिमान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्व्वस्य जायते ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्म्मा च यो
ऽचिरात् ॥
ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्व्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः ॥
एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ।
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥
प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्विधानेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम ! ।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥
प्राणायामेन पवने प्रत्याहारेण चेन्द्रिये ।
वशीकृते ततः कुर्य्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥

श्रीखाण्डिक्य उवाच ।

कथ्यतां मे महाभाग ! चेतसो यः शुभाश्रयः ।
यदाधारमशेषं तद्धन्ति दोषमलोद्भवम् ॥

श्रीकेशिध्वज उवाच ।

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः ।
भूप ! मूर्त्तममूर्त्तञ्च परञ्चापरमेव च ॥
त्रिविधा भावना विप्र ! विश्वमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्म्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्म्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्म्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्म्मात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्म्मसु ।
विश्वमेतत् परञ्चान्यद्भेदभिन्नदृशां नृप ! ॥
प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमक्षरम् ।
विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥
न तद्योगयुजा शक्यं नृप ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूलं हरे रूपं चिन्तयेद्विश्वगोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः ॥
गन्धर्व्वयक्षदैत्याद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्राः सरितो द्रुमाः ॥
भूप ! भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः ।
प्रधानादिविशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादञ्च बहुपादमपादकम् ।
मूर्त्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥
एतत् सर्व्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा ।
अविद्या कर्म्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्व्वगा ।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान् ॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।
सर्व्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवत्सु स्वल्पाल्पा स्थावरेषु ततोऽधिका ।
सरीसृपेषु तेभ्योऽपि अतिशक्त्या पतत्रिषु ॥
पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
तेभ्योऽपि नागगन्धर्व्वा यक्षाद्या देवता नृप ! ।
शक्रः समस्तदेवेभ्यस्ततश्चापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसः शक्त्युपलक्षितः ।
एतान्यशेषरूपाणि तस्य रूपाणि पार्थिव ! ॥
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते ! ॥
अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चैता नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्धरेर्महत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिचेष्टावन्ति स्वलीलया ।
जगतामुपकाराय न सा कर्म्मनिमित्तजा ॥
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ।
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजा नृप ! ॥
चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्व्वकिल्विषनाशनम् ।
यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्व्वकिल्विषम् ॥
तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्व्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
शुभाश्रयः स चित्तस्य सर्व्वगस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप ! ॥
अन्ये च पुरुषव्याघ्र ! चेतसो ये व्यपाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्म्मयोनयः ॥
मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्व्वापाश्रयनिःस्पृहम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्य्यते ॥
तच्च मूर्त्तं हरे रूपं यादृक् चिन्त्यं नराधिप ! ।
तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ।
कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥
वलीत्रिभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरेण वै ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुजङ्घञ्च सुस्थिराङ्घ्रिकराम्बुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्म्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् ।
तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप ! धारणा ॥
व्रजतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म्म कुर्व्वतः ।
नापयाति यदा चित्तात् सिद्धां मन्येत तां तदा ॥
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ।
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ॥
सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती ततः ।
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ॥
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्बुधः ।
कुर्य्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥
तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा ।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ! ॥
तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव ! ।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः ॥
क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तेन तस्य तत् ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्य्यं वै कृतकृत्यं निवर्त्तते ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य ! परिपृच्छतः ।"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मकृतयोगो यथा ।

"सम्य योगासनं कृत्वा बभूव सम्पुटाञ्जलिः ।
पुलकाङ्कितसर्व्वाङ्गः साश्रुनेत्रोऽतिदीनवत् ॥
इडां सुषुम्नां मेध्याञ्च पिङ्गलां नलिनीं धुराम् ।
नाडीषट्कञ्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः ॥
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धं परमाज्ञाख्यं षट्चक्रञ्च निरुध्य च ॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमाद्विधिः ।
ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुबद्धं चकार ह ॥
निरुध्य वायुं मेधान्तामानीय हृदयाम्बुजम् ।
तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास मेधया ॥
एवं कृत्वा तु विध्यन्दो यो दत्तो हरिणा पुरा ।
जजाप परमं मन्त्रं तं तथैकादशाक्षरम् ॥
मुहूर्त्तञ्च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाम्बुजम् ।
ददर्श हृदयाम्भोजे सर्व्वं तेजोमयं मुने ॥
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहरम् ।
द्विभुजं मुरलीहस्तं भूषितं पीतवाससा ॥
श्रुतिमूलमल्लन्यस्तज्वलन्मकरकुण्डलम् ।
ईषद्धास्यं प्रसन्नास्यं भक्तानुग्रहकातरम् ॥
नवीनजलदाकारश्यामसुन्दरविग्रहम् ।
स्थितं जन्तुषु सर्व्वेषु निलिप्तं साक्षिरूपिणम् ॥

स्वात्मारामं पूर्णकामं जगदापि जगत्परम् ।
सर्व्वस्वरूपं सर्व्वेषां वीजरूपं सनातनम् ॥
सर्व्वाधारं सर्व्वपरं सर्व्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्व्वाराध्यं सर्व्वगुरुं सर्व्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्व्वमन्त्रस्वरूपञ्च सर्व्वसम्पत्करं वरम् ।
यद्दृष्टं ब्रह्मरन्ध्रे च हृदि तद्बहिरेव च
दृष्ट्वा च परमाश्चर्य्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ॥*॥

अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।
"अथ योगं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रोच्यते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् शृणुष्व महेशान ! सर्व्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्व्वेश्वरोऽनन्तो षड्भूमिपरिवर्ज्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्व्वदेहविवर्ज्जितः ॥
देहधर्म्मविहीनश्च क्षराक्षरविवर्ज्जितः ।
षड्विधेषु स्थितो द्रष्टा श्रोता घ्राता ह्यतीन्द्रियः ॥
तद्धर्म्मरहितः स्रष्टा नामगोत्रविवर्ज्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्ज्जितः ॥
मनोधर्म्मविहीनश्च विज्ञानाश्रय एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्व्वबोधविवर्ज्जितः ॥
बुद्धिधर्म्मविहीनश्च सर्व्वः सर्व्वगतोऽमलः ।
सर्व्वप्राणविनिर्म्मुक्तः प्राणधर्म्मविवर्ज्जितः ॥
प्राणिप्राणो ह्यशान्तो भयेन परिवर्ज्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्धर्म्मपरिवर्ज्जितः ॥
तत्साक्षी तन्नियन्ता च परमानन्दरूपकः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थस्तत्साक्षी तद्विवर्ज्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता दृग्रूपो गुणवर्ज्जितः ।
मुक्तो बुद्धोऽजरो व्यापी सत्य आत्मा सदा शिवः ॥
एवं ये मानवा विप्रा ध्यायन्तीशपरं पदम् ।
प्राप्नुवन्ति च तद्रूपं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शङ्कर ! सुव्रत ! ।
पठेद्य एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥"
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।
"मुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् संक्षेपात्तद्वदे शृणु ।
यमाः पञ्च त्वहिंसाद्या अहिंसा प्राण्यहिंस-
नम् ॥
सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वाग्रहं परम् ।
अमैथुनं ब्रह्मचर्य्यं सर्व्वत्यागोऽपरिग्रहः ॥
नियमाः पञ्च सत्याद्या वाह्याभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः ॥
स्वाध्यायः स्वात्ममन्त्रजापः प्रणिधानं हरेर्यजिः ।
आसनं पद्मकाद्युक्तं प्राणायामो मरुज्जयः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
अगर्भाच्च सगर्भस्थः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकाद्रेचकस्त्रिधा ॥
लघुर्द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्व्विंशतिकः परः ।
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ।
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्याद्धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥
अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म तत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्मि अहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
अहं मनो बुद्धिमहदहङ्कारादिवर्ज्जितम् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिमुक्तं ज्योतिस्तदीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भवबन्धनात् ॥"
इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
"एतत्ते कथितं ज्ञानं योगमेनं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी प्राप्यतानन्यतां व्रजेत् ॥
प्राणात्मेवात्मना जेयो योगिनो स हि दुर्ज्जयः ।
कुर्व्वीत तज्जये यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्द्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्विषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥
यथा पर्व्वतधातूनां ध्मातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्य्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क ! शृणुष्व मे ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥
मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्द्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न
मानुषान् ।
तद्वन्निषिद्धः पवनः किल्विषं न नृणां तनुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्म्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥
ऐहिकामुष्मिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च
यान् ।
निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व्व-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विजानातीन्दुसूर्य्यर्क्षग्रहाणां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृग्विहितमासनम् ॥
पद्ममर्द्धासनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ ।
संवृतास्यस्तथा चोरू सम्यग्विष्टभ्य वाग्यतः ॥
पार्ष्णिभ्यां लिङ्गवृषणावस्पृशन् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तैर्द्दन्तान्न संस्पृशेत् ।
संपश्यन्नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ।
संछाद्य निर्म्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
स त्वात्मरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥
सवाह्याभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
द्विधारणा स्मृतो योगी योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्व्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान् पृथक् ।
व्योमादिपरमाणूंश्च तथात्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी मिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
दोषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनि-
र्जिता ।
विवर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्ज्जिताम् ॥
प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारयेदुच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदक्षाणि जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ।
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राङ्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥
नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्ध्यर्थमात्मनः ॥
नातिशीते न चैवोष्णे न द्वन्द्वे नानिलात्मके ।
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सशब्देऽग्निजलाभ्यासे जीर्णे गोष्ठे चतुष्पथे ।
शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृपे ॥
सभये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसञ्चये ।
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्ज्जयेत् ॥
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्ज्जिते ।
नासतो दर्शनं योगे तस्मात्तं परिवर्ज्जयेत् ॥
दोषानेवानवाढ्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै ।

विज्ञाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ।
वाधिर्य्यं जडतालोप स्मृतर्मूकत्वमन्धता ।
ज्वरश्च जायते सद्यस्तद्वज्ज्ञानयोगिनः ॥
प्रमादाद्योगिनो दोषा यदैत स्युश्चिकित्सितम् ।
तेषां नाशाय कर्त्तव्य योगिनां त निबोध मे ॥
स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तत्रैव धारयेत् ।
वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते तथो दधि ॥
यवागूञ्चापि पवने वायुग्रन्थीन् परिक्षिपेत ।
तद्वत् कम्पे महाशैल स्थिर मनसि धारयेत् ॥
विघाते वचसो वापि वाधिर्य्ये श्रवणेन्द्रिये ।
तथैवाम्रफल ध्यायेत्तृष्णार्त्तो रसनेन्द्रिये ॥
यस्मिन् यस्मिन् रुजा देहे तस्मिंस्तदुपकारिणीम् ।
धारयेद्धारणामुष्णे शीतां शीते विदाहिनीम् ॥
कील शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् ।
लुप्तस्मृते स्मृति सद्यो योगिनस्तेन जायते ॥
द्यावापृथिव्यौ वाय्वग्नी व्यापिनावपि धारयेत् ।
अमानुषात् सत्त्वजाताद्बाधास्वेतिचिकित्सितम् ॥
अमानुष सत्त्वमन्तर्योगिन प्रविशेत् यदि ।
वाय्वग्निधारणा चैव देहसस्य विनिर्द्दहेत् ॥
एवं सर्व्वात्मना काय्या रक्षा योगविदा नृप ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां शरीर साधन यत ॥
प्रवृत्तिलक्षणाख्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।
विज्ञान विलय याति तस्माद्गोप्या प्रवृत्तय ॥

अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्व
गन्ध शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
कान्ति प्रसाद स्वरसौम्यता च
योगप्रवृत्ते प्रथम हि चिह्नम् ॥

अनुराग जनो याति परोक्षे गुणकीर्त्तनम् ।
न बिभ्यति च सत्त्वानि सिद्धेर्लक्षणमुत्तमम् ॥
शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य बाधा न जायते ।
न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे योगचिकित्सानाम ३८ अध्याय ॥ (तथा च ।

ईश्वर उवाच

"मय्येकचित्तता योग इति पूर्व्व निरूपितम् ।
साधनान्यष्टधा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ॥
यमाश्च नियमास्तावदासनान्यपि षण्मुख ।
प्राणायामस्तत प्रोक्त प्रत्याहारश्च धारणा ॥
ध्यान तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ।
अहिंसा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहौ ॥
यमा सङ्क्षेपत प्रोक्ता नियमा शृणु पुत्रक ।
तप स्वाध्यायसन्तोष शौचमीश्वरपूजनम् ॥
नियमा कथिता तत्र । योगसिद्धिप्रदायिन ।
मनसा कर्म्मणा वाचा भूतानामभिवधन हि यत् ।
अहिंसा कथिता सद्भिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।
यथार्थकथन सत्यमस्तेयमधुना शृणु ॥
चौर्य्येण वा बलेनापि परस्वहरण च यत् ।
स्तेयमित्युच्यते सद्भिस्तद्भावस्त्वस्तेयकम् ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्य्यमिहोच्यते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
चान्द्रायणादिना यत्तु शरीरस्य च शोषणम् ॥
तत्तप कथित पुत्र । स्वाध्यायमधुना शृणु ।
प्रणव शतरुद्रीय तथाथर्व्वशिर शिखा ॥
एतेषां यो जप पुत्र । स्वाध्याय इति कीर्त्तित ।
यदृच्छालाभसन्तुष्ट सन्तोष इति पठ्यते ॥
बाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धि शौच विधीयते ।
स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मन कायकर्म्मभि ॥
मयि भक्तिर्दृढा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
यमाश्च नियमा प्रोक्ता सङ्क्षेपान्न तु विस्तरात् ॥
यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय सत्सुत ।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढ पूर्व्वमासनमभ्यसेत् ॥
पद्मक स्वस्तिक पीठ सैंह कौक्कुटकौञ्जरम् ।
कौर्म्म वज्रासन चैव वैयाघ्र चार्द्धचन्द्रकम् ॥
दण्ड तार्क्ष्यासन शूल खड्गं मुद्गरमेव च ।
मकर त्रिपथ काष्ठ स्थाणुर्वा वैकर्णिकम् ।
भौम वीरासन चापि वाराह मृगचैलिकम् ॥
क्रौञ्च नालिक चापि सर्व्वतोभद्रमेव च ।
इत्येतान्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसङ्ख्यया ॥
योगससिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ।
एषामेकतर बद्धा गुरुभक्तिपरायण ॥
द्वन्द्वातीतो जयेत्प्राणानभ्यासक्रमयोगत ।
अन्तश्चराणां वायूनां बाह्याभ्यन्तररोधनम् ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविध स च कथ्यते ॥
अगर्भश्च सगर्भश्च तयोराद्योऽजप स्मृत ।
द्वितीय सजप प्रोक्तो ध्रुव व्याहृतिमातृभि ॥
रेचक शून्यकश्चैव पूरक कुम्भकस्तथा ।
एव चतुर्व्विधो भेद प्राणायामेऽत्र सूरिभि ॥
अक्ष्णां नाडय प्रोक्ता गमागमलयाश्रया ।
रेचनाद्रेचक प्रोक्त शून्यकस्तु यथास्थित ॥
पूरक पूरणाद्वायोस्तन्निरोधाच्च कुम्भक ।
देहिनो दक्षिणे भाग पिङ्गला नाडिका स्मृता ॥
पितृयोनिरिति ख्याता भानुस्तत्राधिदैवतम् ।
दक्षिणेतरगा या च इडा सा नाडिका स्मृता ।
देवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥
एतयोरुभयोर्म्मध्ये सुषुम्ना नाम विश्रुता ।
पद्मसूत्रनिभा नाडी काम्याख्या जलदैवतम् ।
तत पुत्र निरालम्ब मध्ये स्वात्मनि योजयेत् ॥
वाह्यस्याद्रोधनाद्वायो शून्यकत्व विनिर्द्दिशत् ।
चन्द्रेणेडया भूय पिबेत्तदमृतमुत्तमम् ॥
आप्यायन भवत्येव प्लावन कल्मषस्य तु ।
आपूर्य्याग्निरसस्य तु उपर्य्यायं निरोधयेत् ॥
कुम्भक कुम्भवत् स्यादिन्द्रियो वर्णितस्य च ।
उत्क्षिप्य प्रयतो वायुमग्निञ्चैवमानयेत् ॥
अङ्गुष्ठाद्यन्तमारभ्य प्रकरन्ध्र तु मोचयेत् ।
षट्चक्र कुण्डलिकाख्यमश्च नीत्वा तथाश्रयम् ॥
सञ्चाल्य शक्तिनीं सम्यक्तत्ता मज्जगुणी नयेत् ।
अनेन शोधयेन्नाडीमीश्वर विमल मुनि ॥
क्रमेणाभ्यासयोगेन धारणा सिद्धिमाप्नुयात् ।
सुखमुक्तो भवेत् पुत्र । योगाद्वै योगसिद्धये ॥
विज्ञाय वह्निमार्गं तु अङ्गुल्यास्तु शनै शनै
सौम्यनाकर्षयेद्वायु नाभावाकृष्य धारयेत् ॥
धारयन्नियतप्राणो योगैश्वर्य्यसमन्वित ।
जायते वत्सराद्योगी जरामरणवर्ज्जित ॥
वायुमाकर्षयद्वाह्य वामया चादर भवन ।
नाभिनासान्तराध्याय स्थि प्राणाश्च जयेद् ध्रुवम् ॥
मन स्थैर्य्य भवेद्वत्स । त्रिषु स्थानेषु धारणात् ।
अङ्गुष्ठनाभिनासाग्रे वायु योगी जितासन ॥
अपान कटिदेशे तु एतनो वै विनिर्द्दिशत् ।
सदा तत्रैव सन्धेय एष वायुजयक्रम ॥
रेचक पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
निरालम्बे मन कृत्वा प्राणायामजितो भवेत् ।
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावत ।
निग्रह प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहार स उच्यते ॥
यद्यत् पश्यति तत्सर्व्व पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहार स वै प्रोक्तो योगसाधनमुत्तमम् ॥
कर्म्मेन्द्रियाणां पञ्चानां पञ्चमादीतर जन ।
यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदालयम्
उद्दालान् दश पञ्चैव कारयेद्धारणां बुध ।
प्राणवायु निवार्य्यैव मन सर्व्वेऽन्तरे क्षिपन् ॥
देवांश्च सिद्धान् गन्धर्व्वांश्चारणान् खेचरान् गणान् ।
षण्मासाभ्यासयोगेन सूक्ष्मज्योति प्रपश्यति ॥
दृष्टे न स्वाम्बरा भूत्वा सर्व्वज्ञश्च प्रजायते ।
स्फोटाख्या नाडिका प्रोक्ता कूर्म्मलीकस्तदा स्मरे ॥
उत्थाप्य बिन्दुतत्त्व तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरेत्
भूत भव्य भविष्यच्च वर्त्तमानञ्च दूरत ॥
ध्यान यत्तद्भवेन्नून स्फोटाख्ये ज्ञानमभ्यसेत् ।
ललाटे मूर्द्धि हृदये सदाशिवमनुस्मरेत् ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काश जटाजूटेन्दुशेखरम् ।
पञ्चवक्त्र दशभुज सर्पयज्ञोपवीतिनम् ॥
ध्यात्वैवमात्मनि विभु ध्यान तत् स्मरतो विदु
ततोऽनन्त्य भवति न शृणोति न पश्यति ।
न जिघ्रति न स्पृशति न किञ्चिद्वा समीहते ।
गुह्योदरादिस्थानेषु वायु नार्ड्यां विचिन्तयेत् ॥
ईशोऽहमिति योगीन्द्र परानन्दैकविग्रह ।
जरामरणनिर्म्मुक्त शिव एव भवन्मुनि ॥
गमनागमनाभ्यां यो हीनो वै विषयोज्झित
एकान्तरोऽमनोभाव समाधिरभिधीयते ॥
न दृष्टस्तु न चिन्त्यो न स्पृश्यस्यापि चिन्तनम् ।
न वह्निनोऽन्तर पुत्र । वस्त्रग्रन्थिविभेदनम् ॥
न स्थूल न लघु वापि न ह्रस्व नापि लोहितम्
न शुक्ल नापि वा पीत न कृष्ण नापि कर्व्वुरम्
ज्ञात्वा भ्रूयुगलमध्ये विश्वाख्य चिन्मयमव्ययम् ।
आत्मान सर्व्वभूतानां परस्तात्तमस स्थितम् ॥
सर्व्वस्याधारमव्यक्तमानन्द ज्योतिरव्ययम् ।
प्रधानपुरुषातीतमाकाश दहर शिवम् ॥
तदन्त सर्व्वभूतानामीश्वर ब्रह्मरूपिणम् ।
ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दादिगुणालयम् ॥
महान्तं पुरुष ब्रह्म ब्रह्माणं सत्यमव्ययम् ।

ओङ्कारान्ते तथात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ॥
आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ।
कारणं सर्व्वभावानामानन्दैकरसाश्रयम् ॥
पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायेन्मुच्येत बन्धनात् ।
शिवभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्त्तुमिच्छति ॥
मूढ़ो यथा शलाङ्गूलैः समुद्रं तर्त्तुमिच्छति ।
तथा विना शम्भुसेवां संसारतरणं न हि ॥
सर्व्वसौख्यप्रदः शम्भुर्नान्या काचन देवता ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन महादेवं प्रपूजयेत् ॥
यदा गुहायां प्रकृतं जगत्संमोहनालये ।
विचिन्त्य परमं व्योम सर्व्वभूतैककारणम् ॥
जीवनं सर्व्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते ।
आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत्पश्यन्ति मुमुक्षवः ॥
तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
पातुं तिष्ठन्नहेशेन सोऽश्नुते योगमैश्वरम् ॥
नैकत्वं द्वित्वं वा त्रित्वं न नवात्मकम् ।
सर्व्वोपाधिविनिर्म्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
बाह्ये चाभ्यन्तरे पुत्र ! यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ।
तत्र तत्रात्मनो रूपमानन्दमनुभूयते ॥
संस्थाप्य मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ।
मुहूर्त्तं तिष्ठतः साक्षात्तस्य चानुभवो भवेत् ॥
सर्व्वज्ञः परिपूर्णश्च जरामरणवर्ज्जितः ।
मत्प्रसादाद्भवेद्योगी नान्यथा क्रौञ्चसूदन ! ॥
तस्मात् सर्व्वं परित्यज्य कर्म्मजातं सुदुष्करम् ।
मामेकं शरणं गच्छेदज्ञानं नाशयाम्यहम् ॥
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च सङ्कराः ।
मद्भक्तिभावना पूता यान्ति मत्परमं पदम् ॥
जगतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ।
मद्भक्ता नैव नश्यन्ति स्वेच्छाविग्रहधारिणः ॥
योगिनां कर्म्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ।
अहमेव गतिस्तेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥"
इति ब्रह्मपुराणोपपुराणे श्रीसौरे शिवस्कन्द-संवादे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अः ॥
अथ योगान्तराया यथा,—
"योगान्तरायास्तस्याथ जायन्ते युञ्जतः पुनः ।
नश्यन्तेऽभ्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥"

सूत उवाच ।

"आलस्यं प्रथमं पश्चाद्व्याधिपीड़ा प्रजायते ।
प्रमादः संशयस्थाने चित्तस्येहानवस्थितिः ॥
अश्रद्धादर्शनं भ्रान्तिर्दुःखञ्च त्रिविधं ततः ।
दौर्म्मनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
दशधाभिप्रजायन्ते मुनेर्य्योगान्तरायकाः ।
आलस्यञ्च प्रवृत्तिश्च गुरुत्वात् कायचित्तयोः ॥
व्याधयो धातुवैषम्यात् कर्म्मजा दोषजास्तथा ।
प्रमादस्तु समाधेस्तु साधनानामभावनम् ॥
इदं वेत्युभयस्पृक्तं विज्ञानं स्थानसंशयः ।
अनवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
लब्धायामपि भूमौ च चित्तस्य भवबन्धनात् ।
अश्रद्धाभावरहिता वृत्तिर्वै साधनेषु च ॥
साध्ये चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
विपर्य्ययज्ञानमिति भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥
अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ।
दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सहजं पुनः ।
इच्छाविघातात् सङ्क्षोभश्चेतसस्तदुदाहृतम् ॥
दौर्म्मनस्यं निरोद्धव्यं वैराग्येण परेण तु ।
तमसा रजसा चैव संस्पृष्टं दुर्म्मनः स्मृतम् ॥
तदा मनसि सञ्जातं दौर्म्मनस्यमिति स्मृतम् ।
हठात् स्वीकरणं कृत्वा योग्यायोग्यविवेकतः ॥
विषयेषु विचित्रेषु जन्तोर्व्विषयलोलता ।
अन्तराया इति ख्याता योगस्यैते हि योगिनाम् ॥
अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च संशयः ।
प्रनष्टेष्वन्तरायेषु द्विजा पश्चाद्धि योगिनः ॥
उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते सर्व्वे ते सिद्धिसूचकाः ।
प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया श्रवणा स्मृता ॥
वार्त्ता तृतीया विप्रेन्द्रास्तुरीया चेह दर्शना ।
आस्वादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्मृता ।
स्वल्पषट्सिद्धिसन्त्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो मुनेः ।
प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रतिभाव इति स्थितिः ॥
बुद्धिर्व्विवेचना वेद्यं बुध्यते बुद्धिरुच्यते ।
सूक्ष्मे व्यवहितेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥
सर्व्वत्र सर्व्वदा ज्ञानं प्रतिभानुक्रमेण तु ।
श्रवणात् सर्व्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः ॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतादीनां गुह्यानां श्रवणादपि ।
स्पर्शस्याधिगमो यस्तु वेदना तूपपादिता ॥
दर्शना दिव्यरूपाणां दर्शनञ्चाप्रयत्नतः ।
संविद्दिव्यरसे तस्मिन्नास्वादो ह्यप्रयत्नतः ॥
वार्त्ता च दिव्यगन्धानां तन्मात्रा बुद्धिसंविदा ।
विन्दन्ते योगिनस्तस्मादाब्रह्मभुवनं द्विजाः ॥
जगत्यस्मिन् हि देहस्थं चतुःषष्टिगुणं समम् ।
औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं द्विजाः ॥
सन्त्याज्यं सर्व्वथा सर्व्वमौपसर्गिकमात्मनः ।
पैशाचे पार्थिवञ्चाप्यं राक्षसानां पुरे द्विजाः ॥
याक्षे तु तैजसं प्रोक्तं गान्धर्व्वे श्वसनात्मकम् ।
ऐन्द्रे व्योमात्मकं सर्व्वं सौम्ये चैव तु मानसम् ॥
प्राजापत्ये त्वहङ्कारं ब्राह्मे बोधमनुत्तमम् ।
आद्ये चाष्टौ द्वितीये च तथा षोड़शरूपकम् ॥
चतुर्व्विंशत् तृतीये तु द्वात्रिंशच्च चतुर्थके ।
चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमात्रात्मकं स्मृतम् ॥
गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ।
प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तच्छतक्रतोः ॥
तथाष्टचत्वारिंशच्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ।
चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं लभते द्विजसत्तमाः ॥
औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
लोकेष्वालोक्ययोगेन योगवित् परमं सुखम् ॥
स्थूलता ह्रस्वता बाल्यं वार्द्धक्यं यौवनं तथा ।
नानाजातिस्वरूपञ्च चतुर्भिर्द्देहधारणम् ॥
पार्थिवांशं विना नित्यं सुरभिर्गन्धसंयुतः ।
एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्य्यं पार्थिवं महत् ॥
जले निवसनं यद्वद्भूम्यामिव विनिर्गमः ।
इच्छेच्छक्तः स्वयं पातुं समुद्रमपि नातुरः ॥
यत्रेच्छति जगत्यस्मिन् तत्रास्य जलदर्शनम् ।
यद्यद्वस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामतः ।
तत्तद्रसान्वितं तस्य त्रयाणां देहधारणम् ।
भाण्डं विनाथ हस्तेन जलपिण्डस्य धारणम् ॥
अव्रणत्वं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ।
एतत् षोड़शकं प्रोक्तमाप्यमैश्वर्य्यमुत्तमम् ॥
देहादग्निविनिर्म्माणं तत्तापभयवर्ज्जितम् ।
लोकं दग्धमपीहाप्यदग्धं स्वविधानतः ॥
जलमध्ये हुतवहञ्चाधाय परिरक्षणम् ।
अग्निनिग्रहणं हस्ते स्मृतिमात्रेण चागमः ॥
भस्मीभूतविनिर्म्माणं यथापूर्व्वं स्वकामतः ।
द्वाभ्यां रूपविनिष्पत्तिर्व्विना तेषिभिरात्मनः ॥
चतुर्व्विंशात्मकं ह्येतत् तैजसं मुनिपुङ्गवाः ।
मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
पर्व्वतादिमहाभारस्कन्धेनोद्वहनं पुनः ।
लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
अङ्गुल्यग्रनिपातेन भूमेः सर्व्वत्र कम्पनम् ।
एकेन देहनिष्पत्तिर्व्वातैश्वर्य्यं स्मृतं बुधैः ॥
छायाविहीननिष्पत्तिरिन्द्रियाणाञ्च दर्शनम् ।
आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियार्थैः समन्वितम् ॥
दूरे च शब्दग्रहणं सर्व्वशब्दावगाहनम् ।
तन्मात्रलिङ्गग्रहणं सर्व्वप्राणिनिदर्शनम् ॥
ऐन्द्रमैश्वर्य्यमित्युक्तमेतैरुक्तः पुरातनः ।
यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिर्गमः ॥
सर्व्वत्राभिभवश्चैव सर्व्वगुह्यनिदर्शनम् ।
कामानुरूपनिर्म्माणं वशित्वं प्रियदर्शनम् ॥
संसारदर्शनञ्चैव मानसं गुणलक्षणम् ।
छेदनं ताड़नं बन्धं संसारपरिवर्त्तनम् ॥
सर्व्वभूतप्रसादश्च मृत्युकालजयस्तथा ।
प्राजापत्यमिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकमुत्तमम् ॥
अकारणजगत्सृष्टिस्तथानुग्रह एव च ।
प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्त्तनम् ॥
असादृश्यमिदं व्यक्तं निर्म्माणञ्च पृथक् पृथक् ।
संसारस्य च कर्तृत्वं ब्राह्ममेतदनुत्तमम् ॥
एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वैष्णवं पदम् ।
ब्रह्मणा तद्गुणं शक्यं वेत्तुमन्यैर्न शक्यते ॥
विद्यते तत् परं शैवं विष्णुना नावगम्यते ।
असंख्येयगुणं शुद्धं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
वुत्थाने सिद्धयश्चैता ह्युपसर्गाश्च कीर्त्तिताः ।
निरोद्धव्याः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
नाशातिशयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ।
अश्रद्धया त्यजेत् सर्व्वं विरक्त इति कीर्त्तितः ॥
वैतृष्ण्यं पुरुषे ख्यातं गुणवैतृष्ण्यमुच्यते ।
वैराग्येणैव सन्त्याज्याः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
निरुध्यैव त्यजेत् सर्व्वं प्रसीदति महेश्वरः ॥
प्रसन्ने विमला मुक्तिर्वैराग्येण परेण वै ।
अथवानुग्रहार्थञ्च लीलार्थं वा तदा मुनिः ॥
अनिरुध्य विचेष्टेद्यः सोऽप्येवं हि सुखी भवेत् ।
क्वचिद्भूमिं परित्यज्य चाकाशे क्रीड़ते श्रिया ॥
उद्गिरेच्च क्वचिद्वेदान् सूक्ष्मानर्थान् समासतः ।
क्वचिच्छ्रुते तदर्थेन श्लोकबन्धं करोति सः ॥

कश्चिद्दृष्टकवन्मनु कुर्य्याद्ब्रह्म सहस्रशः ।
मृगपक्षिसमूहस्य रुतज्ञानञ्च विन्दति ॥
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तञ्च हस्तामलकवद्भवेत् ।
बहुनात्र किमुक्तेन विज्ञानानि सहस्रशः ॥
उत्पद्यन्ते मुनिश्रेष्ठा मुनेस्तस्य महात्मनः ।
अभ्यासेनैव विज्ञानं विशुद्धञ्च स्थिरं भवेत् ॥
तेजोरूपाणि सर्व्वाणि सर्व्वं पश्यति योगवित् ।
देवबिम्बान्यनेकानि विमानानि सहस्रशः ॥
पश्यति ब्रह्मविष्ण्विन्द्रयमाग्निवरुणादिकान् ।
ग्रहनक्षत्रताराश्च भुवनानि सहस्रशः ॥
पातालतलसंस्थाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्थेनाचलनेन तु ॥
प्रसादामृतपूर्णेन सत्त्वपात्रस्थितेन तु ।
तमो निहत्य पुरुषः पश्यति ह्यात्मनीश्वरम् ॥
तस्य प्रसादाद्धर्म्मश्च ऐश्वर्य्यं ज्ञानमेव च ।
वैराग्यमपवर्गश्च नात्र कार्य्या विचारणा ॥
न शक्यो विस्तराद्वक्तुं वर्षाणामयुतैरपि ।
योगे पाशुपते निष्ठा स्थानस्य च मुनीश्वराः ॥'
इति लिङ्गपुराणे ८ अध्यायः ॥)

अथ त्रिविधयोगः ।
श्रीभगवानुवाच ।
"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।
ज्ञानं कर्म्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्र-
चित् ॥
निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्म्मसु ।
तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्म्मयोगश्च कामिनाम् ॥
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
तावत् कर्म्माणि कुर्व्वीत न निर्व्विद्येत यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥
स्वधर्म्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीः काम उद्धव ।
न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥
अस्मिँल्लोके वर्त्तमानः स्वधर्म्मस्थोऽनघः शुचिः ।
ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिञ्च यदृच्छया ॥"
इति श्रीभागवते । ११ । २० । ६—११ ॥ *)
सांख्ययोग १ कर्म्मयोग २ ज्ञानकर्म्मन्यास-
योग ३ अभ्यासयोग ४ ज्ञानयोग ५ विज्ञान-
योग ६ ब्रह्मयोग ७ राजगुह्ययोग ८ विभूति-
योग ९ भक्तियोग १० प्रकृतिपुरुषविवेक-
योग ११ गुणत्रययोग १२ पुरुषोत्तमयोग १३
आचारविवेकयोग १४ मोक्षयोग १५ एते
योगा एतेष्वध्यायेषु भगवद्गीतायां द्रष्टव्याः ॥*॥
(कलौ योगसिद्धिर्नास्ति । यदुक्तं काशीखण्डे ।
४२ अध्याये ।
"न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ
तपः ।
तथा च तत्रैव ४२ अध्याये ।
"चपलेन्द्रियवृत्तित्वात् कलिकल्मषसम्भवात् ।
अल्पायुः स्यात्तथा नृणां कैव योगमहोदयः ।")

योगक्षेमं, क्ली, (योगश्च क्षेमश्च तयोः समाहारः ।)
अनागतागतरक्षणे । यथा मनुः ।
"दश वत्सरता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥"
बृहस्पतिः ।
"अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
रात्रावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
भाक् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(तथा च गीतायाम् । ९ । २२ ।
"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्य्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥"
'योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं
वहामि ।' इति शङ्कराचार्य्यः ॥ 'योगं धनादि-
लाभं क्षेमञ्च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थित-
मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ।' इति
श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वे
पुलिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—
"योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ।
मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥'
इति भट्टिकाव्ये । ५ । ५० ॥
"फलपुष्पादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादेः
लब्धस्य पालनं क्षेमः ।' इति तट्टीकायां
भरतः ॥ 'योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ।'
इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥

योगचर, पुं, (योगं चरतीति । चर + "चरेष्टः ।"
३ । २ । १६ । इति टः ।) हनुमान् । इति
शब्दरत्नावली ॥

योगज क्ली, (योगात् जायते इति । जन् + डः ।)
अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
त्रि ॥

योगज, पुं (योगेभ्यो जायते इति । जन् + डः ।)
अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुञ्जान-
भेदतो द्विविधः । यथा —
'अलौकिकस्तु सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥
आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥
विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।
योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ६२—६६ ॥*॥
"योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्म्मविशेषः ।
श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तेति ।
युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्यात् धर्म्मस्य द्वैविध्य-
मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासवशात्
वशीकृतसमाधि-समासादित विविधसिद्धियुक्त
इत्युच्यते । अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्यु-
च्यते । सर्व्वदेति । चिन्तासहकारं विनैव ।
भानं सर्व्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युञ्जानः ।
विषयव्यावृत्तया मानससमाधिमान्. अयञ्च
युञ्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
तत्सहकारात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टा-
नर्थान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ।" इति
सिद्धान्तमुक्तावली ।

योगदानं, क्ली, (योगेन दानम् ।) छलेन दानम्
यथा,—
"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्व्वं विनिवर्त्तयेत् ॥"
इति मानवे ८ अध्यायः ।
"योगाधमनेति । योगशब्दश्छलवाची छलेन ये
बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो
ऽन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्म जानीयात्
वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्व्वं निवर्त्त-
येत् ।' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

योगनाविक पुं मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः
मर्गाटः २ । इति हारावली ॥

योगनिद्रा, स्त्री (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः
समाधिस्तद्रूपा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,—
"या निद्रा सा त्रिलोकस्था जगदण्डकपालतः ।
विभज्य पुरुषं याति योगनिद्रेति साच्यते ॥'
इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥
(अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८१ । ४९ ।
'योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते ।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥'
योगेन सन्नहनोपायादिना साध्या निद्रा ।
वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १५ । ४ ।
"मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो
विधाय रक्षां विधिवद्विधिज्ञः ।
सन्नद्धपार्श्वस्थितवीरयोधः
सेवेत साध्वीं सुखयोगनिद्राम् ॥")

योगपट्ट क्ली, (योगस्य पट्टः वसनविशेषः ।
योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्वस्त्रेण पृष्ठजानुबन्धनं
भवति तत् । यथा —
"पादुकं योगपट्टञ्च तर्ज्जन्यां रौप्यधारणम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् ज्येष्ठे भ्रातरि
जीवति ॥"
तल्लक्षणं यथा —
"पृष्ठजान्वोः समायोगे वस्त्रं वलयवद्दृढम् ।
परिवेष्ट्य यदूर्द्ध्वं तु तिष्ठेत्तद्योगपट्टकम् ॥"
इति पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥
(योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।
"अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपो योगपट्टं वा द्विर्व्वासा येन वा भवेत् ॥")
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥)

योगपट्टक, क्ली, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजादौ
धार्य्योत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ।
यथा —
"त्रिविधं योगपट्टकमाद्यं व्याघ्राजिनोद्भवम् ।
द्वितीयं मृगचर्म्माढ्यं तृतीयं तन्तुनिर्म्मितम्
चतुर्म्मात्रप्रविस्तारं दैर्घ्येण षट्सप्तवत् ॥
चतुर्म्मानं चतुरङ्गुलमानम् ॥" इति वीर-
मित्रोदयधृतसिद्धान्तशेखरः ॥

योगपीठ, क्ली, (योगस्य योगार्थं वा पीठमास-
नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

कारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्य्यायां रक्तादीनामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् ॥ ३ ॥ मार्गावरोधे रसक्षयहेतुमाह चरकः ।

'रसस्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।
स ऊर्द्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते ॥'

स्वस्थानस्थः हृदयस्थः । कासं विनापि रसक्षयो भवति मार्गावरोधकुपितवातेन रसस्य शोषणात् । उक्तञ्च ।

'वायोर्द्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
अनुलोमक्षयं दृष्ट्वा प्रतिलोमक्षयावधः ॥'

अनुलोमक्षयं दर्शयित्वा प्रतिलोमक्षयमप्याह । अतिव्यवायिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमेणानन्तरा सर्व्वे धातवो रसपर्य्यन्ताः क्षीयन्ते । तद्यथा । शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि क्षीणेऽस्थि क्षीयते । एवं पूर्व्वं पूर्व्वं क्षीयते । ननु कार्य्यस्य शुक्रस्य क्षये कथं कारणभूतानां मज्जादीनां क्षयः । उच्यते । शुक्रक्षयाद्वायुः कुप्यति । यदुक्तम् ।

'वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।'

स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्व्वान् धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः शुष्यति ॥ ४ ॥ पूर्व्वरूपमाह ।

'श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येत्
शुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्द्दितांश्च ॥' ५ ॥

यक्ष्मणो लक्षणमाह ।

'अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥'

अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीड़ा अत्र सकलधातुक्षयपूर्व्वकः सकलशरीरशोषोऽपि बोद्धव्यः । क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानव इति संप्राप्तेः । एवं षड्रूपे एकादशरूपे च बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्षणानि प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तानि । सुश्रुतेन यक्ष्मणि षड्लक्षणान्युक्तानि ।

'भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥' ६ ॥

उल्वणतया दोषाणां भेदादेकादश लक्षणान्याह ।

'स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥'

अनिलात्दुष्टत्वात् एवं पित्तात् कफाच्च । यत आह सुश्रुतः ।

'एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति च ॥'

षडसाध्यमप्याह ।

'एकादशभिरेभिर्व्वा षड्भिर्व्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्व्वा पीड़ितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषार्द्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥'

तत्र विशेषमाह ।

'सर्व्वैरर्द्धैस्त्रिभिर्व्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥'

सर्व्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अर्द्धैः षड्भिः त्रिभिर्ज्वरकासरुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसे बले सति सर्व्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।

'महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीड़ितम् ।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत् ॥'

महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् । अतीसारनिपीड़ितमिति द्वितीयम् । यत उक्तम् ।

'मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥'

शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ ७ ॥ अरिष्टमाह ।

'शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीड़ितम् ।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥'

मेहन्तं शुक्रं क्षरन्तम् । शुक्लाक्षत्वादीनि एकैकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ ८ ॥ अवधिमाह ।

'परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीड़ितः ॥'

शोषपीड़ितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सुभिषग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसहस्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीड़ितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सदैवचिकित्स्यो भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता चिकित्स्यमाह ।

'ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥'

आत्मवन्तं यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा ॥ ९ ॥ अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।

'व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् ।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षयेः पृथक् ॥'

व्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ । व्रणशोषी उरःक्षतशोषी च ॥ १० ॥ तत्र व्यवायशोषिणो लक्षणमाह ।

'व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥'

शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तैः । तानि यथा, शुक्रक्षये मेढ्रवृषणयोर्वेदना अशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति । यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं क्षीयते पश्चात् शुक्रक्षयजनितवायुना मज्जादयोऽपि धातवो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते ॥ ११ ॥ शोकशोषिणो लक्षणमाह ।

'प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥'

प्रध्यानशीलः यस्याभावेन शोको जनितस्तद्ध्यानपरः । स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः व्यवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिसर्व्वधातुक्षययुक्तो भवति । परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मेढ्रवृषणवेदनादिभिर्व्वर्जितो भवति । व्याधिस्वभावात् ॥ १२ ॥ जराशोषिणो लक्षणमाह ।

'जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीड़ितः ।
संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥'

मन्दशब्दः सर्व्वत्र । शुष्करूक्षमलच्छविः शुष्करूपे मलच्छवी यस्य सः ॥ १३ ॥ अध्वशोषिणो लक्षणमाह ।

'अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥'

संभृष्टस्येव परुषा छविर्यस्य सः । प्रसुप्तगात्रावयवः प्रसुप्तः स्पर्शाज्ञः । क्लोम तिलकं पिपासास्थानम् ॥ १४ ॥ व्यायामशोषिणो लक्षणमाह ।

'व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥'

एभिरेव स्रस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिणो लक्षणैरेव । भूयिष्ठं अत्यर्थम् ॥ १५ ॥ सनिदानं व्रणशोषमाह ।

'रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषो व्याधोर्व्वाधाच्च स स्मृतः ॥'

उरःक्षतस्य निदानमाह ।

'धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः ।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते ॥'

आयास्यतः आयासं कुर्व्वतः । दम्यं वृषादिकम् । अन्यच्च गजोष्ट्रादिकम् । शिला दीर्घपाषाणः अश्म प्रस्तरखण्डः । निर्घातोऽस्त्रविशेषः व्याधिः उरःक्षताख्यः ॥ १६ ॥ उरःक्षतस्य लक्षणमाह ।

'उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यते च विभज्यते ।
शूलं भवति तत्पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ॥
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सास्रक् प्रवर्त्तते ॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥'

विरुज्यते पीड्यते । भिद्यते विदार्य्यत इव

ड्जं योगपीठन्तु पद्मं पद्मे विचिन्तयन् ।
ादीन्यासनानीह चत्वार्य्यपि विचिन्तयेत् ॥
पीठं पृथग्ध्यात्वा मण्डलेन सहैकताम् ।
ध्यात्वा ततः पश्चात् पूजयेदासनं ततः ॥
नेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
ापुष्पधूपादि तत् स्वयञ्चोपनिष्ठते ॥
ं देवाः सगन्धर्व्वाः सचराचरगुह्यकाः ।
न्तिताः पूजिताश्च स्युर्योगपीठस्य पूजने ॥"

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

ाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
च विष्णुमाया । यथा, —

"ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः
सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ।
यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
या योगमायाजनिनन्दजायया ॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

ङ्गः, पुं, (योगेन रङ्गो रागो ऽस्य ।) नारङ्गः ।
ते राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विशेषो
यः ॥)

ाजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
तरोगादीनामौषधविशेषः । यथा,—

ागरं पिप्पलीमूलं चव्यं मूषकचित्रकम् ।
ं हिङ्गुजमोदा च सर्षपौ जीरकद्वयम् ॥
ण्रेन्द्रयवौ पाठा विड़ङ्गं गजपिप्पली ।
टुकातिविषा भार्गी वचा मूर्व्वा च पत्रकम् ॥
वदारु कणा कुष्ठं रास्ना मुस्ता च सैन्धवम् ।
ला त्रिकण्टकः पथ्या धान्यकञ्च विभीतकम् ॥
ञ्ची च त्वगुशीरञ्च यवक्षारोऽखिलान्यपि ।
तानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
ावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्देयात्र गुग्गुलुः ।
मर्द्दी सर्पिषा पश्चात् सर्व्वं संमिश्रयेच्च तत् ॥
कं पिण्डं ततः कुर्य्यात् धारयेत् घृतभाजने ।
टिकाष्टकमात्रास्तु खादेत्ताश्च यथोचितम् ॥
यथोचितमिति दोषकालानलाद्यपेक्षया ॥
रिभाषा च ।
ादौ शाणोन्मितं खादेत् ततः कर्षार्द्ध-
माषकम् ।
ततः कर्षमितं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
दिनानां सप्तके पूर्व्वे गुग्गुलोः शाणमाहरेत् ।
द्वितीये कर्षमर्द्धन्तु पूर्णं कर्षं ततः परम् ॥
गुग्गुलुर्योगराजोऽयं महाम्भुक्तो रसायनः ।
मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
सर्व्वान् वातामयान् हन्यात् आमवातमप-
स्मृतिम् ।
वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टव्रणानपि ॥
अर्शांसि ग्रहणीरोगं प्लीहगुल्मोदराण्यपि ।
आनाहं मन्दमग्निञ्च श्वासं कासमरोचकम् ॥
प्रमेहं नाभिशूलञ्च क्रिमिं क्षयसुरोग्रहम् ।
शुक्रदोषं रजोदोषमुदावर्त्तं भगन्दरम् ॥ * ॥
रास्नादिक्वाथसंयुक्तः सर्व्ववातामयान् हरेत् ।
काकोल्यादिश्रितात् पित्तं कफमारग्वधादिना ॥
दार्व्वीश्रितेन शोथांश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम् ।
मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बशृतेन च ॥
छिन्नाक्वाथेन वातास्रं शोथं शूलकणान्
हतात् ।
पाटलाक्वाथसहितो विषं मूषकसम्भवम् ॥
त्रिफलाक्वाथसंयुक्तो दारुणां नेत्रवेदनाम् ।
पुनर्नवादेः क्वाथेन हन्ति सर्व्वोदरानपि ॥ * ॥
अत्र रास्नादिक्वाथो यथा,—
रास्ना पुनर्नवा शुण्ठी गुड़ूचीरण्डजं शृतम् ।
सप्तधातुगते वाते सामे सर्व्वाङ्गगे पिबेत् ॥
इति योगराजो गुग्गुलुः ॥" इति भावप्रकाशः ॥

योगरूढ़ः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढ़ः ।)
योगार्थसहभावेन रूढ़ार्थबोधकशब्दः । यथा,
"योगरूढ़ाश्च रूढ़ाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा ॥"
"ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढ़ाः
पङ्कजादयः । पङ्कजनिडप्रत्ययैः पङ्कजनिकर्त्तृमभि-
धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपाद्यते
न कुसुमाद्यर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
रूढ़ार्थ एवेति योगरूढ़ः । एवं ईश्वरसङ्केत-
महिम्ना झटिति पद्मस्यैव स्मृतेः ।" इत्यलङ्कार-
कौस्तुभे २ किरणः ॥ ("योगरूढ़ं नाम लक्षयति ।
'स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकृन्मिथः ।
योगरूढ़ं न यन्नैकं विनान्यस्याक्ति शाब्दधीः ॥'
यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्या-
न्वयबोधकृत् तन्नाम योगरूढ़ं यथा पङ्कजक्षण्या-
सर्पाधर्म्मादि तद्धि शान्तर्निविष्टानां पङ्कादि-
शब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना समं
स्वशक्यस्य पद्मादेरन्वयानुभावकं पङ्कजमित्या-
दितः पङ्कजनिकर्त्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सर्व्वसिद्ध-
त्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्रूढ़मपि मण्डपरथ-
कारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढ़ार्थस्यैव
रूढ़ार्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे
शेते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव
मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेर-
योग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योगरूढ़न्तु पङ्कजादि-
पदमवयववृत्त्या रूढ़ार्थमेव समुदायशक्त्या
चावयवलभ्यार्थमेवानुभावयति नत्वन्यं व्युत्पत्ति-
वैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं
कुमुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन भूमौ पङ्कज-
मुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षण-
यैव कुमुदस्थलपद्मयोर्बोध इति वार्त्तिकम् । ननु
पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात्
बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्क-
जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव
तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम्
एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनु-
रोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वय-
बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वञ्च
अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदा-
न्तराद्युपस्थापितं पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कज-
वृत्तिः सत्त्वेत्यादौ च व्यभिचाराद्दुरव्युत्पत्तेः
'स्खलदचरसंश्रोभि तदयमासुखपङ्कजम् ।'
इत्यादौ सङ्कोचेनेति दृष्टाय । नच धेनुपदस्य
धानकर्म्मत्वविशिष्टायां गवीवपङ्कजादिपदस्यापि
पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढ़िरेवास्तु न तु
योगरूढ़िरिति साम्प्रतं अन्यत्र क्लृप्तशक्तिभ्यः
पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कज-
निकर्त्तृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य
गुरोः समुदायाशक्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थ-
त्वात् । यद्यपि कर्त्तृवाचकडप्रत्यये एव पद्मत्व-
विशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवान्न पङ्कज-
भागस्य तत्र शक्तिरुचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव
शब्दशक्यत्वमित्युक्तत्वात् अतिवर्त्तमानत्वयोरि-
वैकपदार्थयोरपि कर्त्तृपद्मयोर्मिथोऽन्वयस्य
सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे ग्रहेऽपि
वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां
पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थ-
मवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य
रूढ़िरपेक्षा इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
यार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया डप्र
त्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहा-
न्वयानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदागृहीत-
शक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्वपि
कर्त्तास्तीत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोप-
स्थाप्यस्य कर्त्तुरन्यत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति
वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां
कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूढ़लक्षणया तत्त-
दर्थानुभावकत्वसम्भवाद्धकनखादिसमुदायस्यापि
तत्तदर्थे शक्तिर्व्विलीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्ति-
ग्रहं विनापि वकादिशब्दाद्बकादेरनुभवार्थं तत्र
समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं डादि-
प्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्क-
जादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्व्वसिद्ध-
त्वात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वा-
म्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीतावयववृत्तिकस्य
पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां शक्तेरवश्या-
पेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य
वक्ष्यमाणत्वादिति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ़ा-
र्थस्य वा बोधव्युदासायैतादृशार्थयोर्मिथः
साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्प्यते परन्तु रूढ़ार्थभिन्ने
योगार्थस्य बोधं प्रति रूढ़िविषयः प्रतिबन्धकत्वं
तेन रूढ़ेरप्रतिसन्धानदशायामवयवशक्त्यैव
पङ्कजं कुमुदमित्यादौ पङ्कजनिकर्त्तृत्वादिना
कैरवादेरवगमस्तथावयवशक्तेरनुपस्थितौ समु-
दायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ पद्मत्व-
प्रकारेण स्थलपद्मादेरतएव च तैलपदं योगेन
तिलप्रभवं रूढ़्या विलक्षणद्रवपर्य्यवसितं बोधं
बोधयेद्योगरूढ़मपि तैलं पत्रमित्यादौ सर्षपस्य
तैलमित्यादौ च शक्त्यैव प्रत्येकस्य बोधकमिति
मीमांसकानाम्मतमुपन्यस्यति
'रूढ़्यर्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढ़ेर्विरोधिताम् ।
वदन्ति केचिदेकैकबुद्धिस्तैः क्वचिदिष्यते ॥'
क्वचित्समुदायावयवयोरेकमानस्य शक्तिप्रति-

सन्धानस्थले यद्यपि पद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पद्मशक्तमित्येव रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीत्वेऽपि कुमुदादिशब्देभ्यस्तादृश्येव कैरवादेरवगमात् नापि पङ्कजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरोधित्वं रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सर्व्वैरुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यपद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्। न च कुमुद एव पद्मत्वेन रूढिभ्रमदशायां तादृश्येव कुमुदस्य बोधो न स्याद्विरोधिन्या रूढिधियः सत्त्वादिति वाच्यं पद्मान्यधर्म्मिकत्वेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्योक्तत्वात्। पद्मस्येव कुमुदस्यापि समुदायशक्यत्वधीदशायामवयवशक्त्या पङ्कजात कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुमुदादिशक्तत्वज्ञानजन्यत्वेनापि प्रतिबध्यं विशेषणीयम्। न च यत्र तात्पर्य्यादिधीविरहादयोग्यताभ्रमादिना प्रतिबन्धाद्वा रूढ्योपस्थिते पद्मे योगार्थस्य पङ्कजनिकर्त्तुरनन्वयस्तत्रावयवशक्त्या पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधो न स्यात् विरोधिनो रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकानामिष्टत्वात् ते हि मण्डपं भोजयेदित्यादावपि यदानीं रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयवशक्त्या मण्डपानकर्त्रादेर्न मन्यन्ते बोधं अमत्वा यद्दानात्कस्मिंस्तस्यैव रूढ्यर्थगोचरतदयोग्यताज्ञानादभावविशिष्टस्यैव रूढिज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च। यदि च समुदाय एव पद्मत्वेन पङ्कजानकर्त्तृत्वेन च शक्तिः प्रमाणमाभ्यां पङ्कजात पद्ममित्याकारको बोधः प्रामाणिकस्तदानीं च पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन कुमुदस्य नान्वयधीः तदावयवशक्त्यत्वपक्षात् पङ्कजपदघटकशब्दशक्तीति प्रतिबन्धकत्वं निवेशनीयं तद्रूपत्वस्येह तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्वमात्र तदवयव एव तत्राप्यविशिष्टम्। यत्तु स्वावयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यपङ्कजकर्त्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति पद्मत्व एतुमान कार्य्यस्य विशेष्यत्व सदवच्छेदकत्व वा कारणस्य तु समवायस्वादात्म्य वा प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्य्यादया कुमुदादेर्बोधस्योदासप्रसङ्गात् उक्तक्रमेण प्रतिबन्धकतायां मानाभाव पद्मस्य पङ्कजप्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युपलक्षणम् एव पद्मपुष्पत्वादिति समुच्च पद्मायपदीसयुक्तिकस्यापि पुंस पङ्कजनिकर्त्तृत्वेनान्वयबुद्ध्या कुमुदस्य बोधानुदयप्रसङ्गात् तदव्यापत्तिरभावविरोधात् न च रूढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य बोधं प्रत्युक्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथा सति रूढिधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सामान्यसामग्रीसत्त्वेन दुर्व्वारतापत्ते रूढिज्ञानासमानकालीनत्वादसम्बन्धं प्रति विशेषतो हेतुत्वकल्पनायां क्लृप्तत्वात् तत्कल्पने चातिगौरवात्। यदपि पङ्कजनकर्तृत्व पद्मान्यपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि पङ्कजपदात्तादृश्येव बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण योगार्थमर्य्यादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसामर्थ्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघवेन विरोधित्वात् पद्मान्यधर्म्मिकत्वादेर्गौरवेण प्रतिबध्यकोट्यप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं योगार्थं परित्यज्यैव वैयात्यादिप्रकारेण कुन्तीपुत्राद्यवगमात्। यदुक्तमभियुक्तैः।

या शक्तिरजहत्स्वार्था समभ्यासोपपादिता।
जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी॥
पङ्कजं मनसादेवी पद्मनाभो युधिष्ठिरः॥

इति। तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्यादितः पङ्कजात पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमांसादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वाददोषत्वमन्यथा अवयवशक्तैरपि प्रतिबध्यतायामप्रवेशापत्तेराद्ये पङ्कजातत्वप्रकारकशाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात्। नन्वेवं दध्नि सरसिजमस्तीत्यादितो दध्यनिष्ठं सरोजमिव दध्याभिन्ने सरसि जातं पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तन्नस्य नाम्नो समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति चेत् सत्यं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये वृत्त्यवच्छेदकप्रत्ययेनैव समानविभक्तिकनामान्तरेण साकाङ्क्षत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्य्यत्वादिति।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते॥

इति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयोराकाङ्क्षादिसाचिव्यादाद्यत्वान्यबुद्धिस्तत्र एव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयो न तु तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वे वा प्रमाणाभावात् एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तात्पर्य्यावगत्याद्विरोधित्वमवधारणात् न प्रथममन्वयधीस्तत्र योगार्थमर्य्यादया पङ्कजातत्वेन कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थलकमलस्य बोधो भवत्येवेति मणिकृन्मतं दूषयति।

रूढ्यर्थस्यान्यत्र या यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकृन्मतः॥

समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरशक्त्युपस्थापिते वा यत्र धर्म्मिण्यवान्तरशक्तिलभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र तथान्वयबोध उत्पद्यते सम्भूतसामग्रीकत्वात् रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्यान्वयबोधमुदासाय तु रूढेर्योगापहारिता प्रवादो रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्रीसत्त्वाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृतां मतम्। योगरूढं विभजते।

‘सामासिकं तद्धितान्तमिति तत् द्विविधं भवेत्।
योगरूढं तदन्तस्य समासत्वं यदाश्रिते॥

तत्र योगरूढं सामासिकं समासात्मकं शब्दं यथा तद्धितान्तं वासुदेवादि। तदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिके एवान्तर्भाव इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥ * ॥)

योगवाह, पुं, (योगस्य वाह। योगं वाहयतीति। वह + णिच् + अण् वा।) अनुस्वारः। विसर्गः। जिह्वामूलीयः। उपध्मानीयः। इति व्याकरणम्॥

योगवाही, स्त्री (योगं वाहयतीति। वह + णिच् + अण्। ततो ङीष्।) क्षारविशेषः। यथा,—
“स्वर्जिस्तु स्वर्जिकासुर्जी योगवाही सुवर्चिका।”
इति हेमचन्द्रः॥

पारदः। (पुं, रोगविशेषे मिलितानामौषधानां प्रयोगः। यथा,—
‘योगवाहिरसः सर्व्वे सर्व्वरोगगणापहः॥’
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे।)

योगसारः, पुं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः।) सर्व्वरोगहरणोपायः। यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच।

“सर्व्वरोगहरं सिद्धं योगसारं वदाम्यहम्।
शृणु सुश्रुत। संक्षेपात् प्राणिनां जीवहेतवे॥
निमेषादिर्दिवि कालश्चिन्ताभिः षड्विधो भवेत्॥
कषायकटुतिक्ताम्लरूक्षाहाराद्भोजनात्।
चिन्ताव्यवायव्यायामभयशोकप्रजागरात्॥
उच्चैर्भाष्यतिभाराच्च कर्म्मयोगातिकर्षणात्।
वायुः कुप्यति पर्य्यन्ते जीर्णान्ने दिनसंक्षये॥
उष्णाम्लमलवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनात्।
तीक्ष्णातपाग्निसन्तापमद्यक्रोधनिषेवणात्॥
विदाहकाले भुक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे।
ग्रीष्मकालेऽर्द्धरात्रेऽपि पित्तं कुप्यति देहिनः॥
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुशीतातिभोजनात्।
नवान्नपिच्छलानूपमांसाभिष्यन्दिसेवनात्॥
अव्यवायो दिवास्वप्नप्रत्यासनसुखादिभिः।
कफः प्रदोषे भुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति॥
पारुष्यमूलसङ्कोचतोदविष्टम्भभोजनात्।
खरता मन्दता कर्षः रोमहर्षणशोषणम्॥
ध्यावत्वमङ्गविभ्रंशवचनायामवर्त्तनम्।
वायोर्लिङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदेत्॥
दाहोष्णपादसङ्क्लेदकोपरागपरिस्रवाः।
कट्वम्लवैगन्ध्यस्वेदमूर्च्छातितृष्णभ्रमाः॥
हारिद्रं हरितत्वञ्च पित्तलिङ्गानि तैर्नर।
स्नेहापदेहमाधुर्य्यचिरकारित्वबन्धनम्॥
स्तैमित्यहर्षशीतत्वगौरवम्।
कण्डूनिद्राभियोगश्च लक्षणं कफसम्भवम्॥
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्व्याधिं द्विदोषजम्।
सर्व्वहेतुसमुत्पन्नं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्॥
दोषधातुमलाधारो देहिनां देह उच्यते।
तेषां समत्वमारोग्यं क्षयवृद्धी विपर्य्ययः॥
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः।
वातपित्तकफा दोषा विण्मूत्राद्या मलाः स्मृताः॥
वायुः शीतो लघुः सूक्ष्मः खरो रूक्षोऽस्थिरो बली।
पित्तमम्लं कटूष्णञ्च पक्वोऽजीर्णरोगकारणम्।
मधुरो लवणः स्निग्धो गुरुः श्लेष्मातिपिच्छिलः।

गुह्योरण्याश्रयो वायुः पित्तं पक्वाशयस्थितम् ॥
कफस्यामाशयं स्थानं कण्ठोरस्संसन्धयः ।
कटुतिक्तकषायाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम् ॥
रस एव विपर्य्यस्ताः समायैषां प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिणां शान्त्यै सुस्थानां सुखहेतवः ॥"
इत्यादि गारुडे १७२ अध्यायः ॥
(योगस्य सारः । शिवकृतवातरको ग्रन्थविशेषः ॥)
योगाधमनं, क्ली, (योगेनाधमनम् ।) छलेन बन्धकम् । यथा,—
"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्व्वं विनिवर्त्तयेत् ॥"
इति मनुः ॥
अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरङ्गः ।) नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
योगारूढ़ः, त्रि, (योगं विषयनिवृत्तिं यमादिकं वा आरूढ़ः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनकर्म्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
"यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्म्मस्वनुषज्जते ।
सर्व्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढ़स्तदोच्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ * ॥
"कीदृशोऽयं योगारूढ़ो यस्य शमः कारणमुच्यते इत्यपेक्षायामाह यदेति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्म्मसु यदा नानुषज्जते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः आसक्तिमूलभूतान् सर्व्वान् भोगविषयान् कर्म्मविषयांश्च सङ्कल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं यस्य सः । तदा योगारूढ़ उच्यते ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
योगासनं, क्ली, (योगस्यासनं योगसाधनमासनमिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०३ ॥ (तत्तु पद्मासनादि । यथा, भट्टिकाव्ये । ७ । ७७ ।
"इत्युक्ता सर्व्वं एवास्युर्बद्धा योगासनानि ते ॥"
"योगासनानि पद्मासनानि ।" इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरतमल्लिकौ ॥)
योगिदण्डः, पुं, (योगिनां दण्डोऽवलम्बनयष्टिः ।) वेत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
योगिनी, स्त्री, (योगोऽस्त्यस्या इति । योग + इनिः । ङीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ३१ ।
"ते इमे ब्रह्मचारिण्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ॥")
भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः । यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३ भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भ्रामरी ६ पार्व्वती ७ दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डघण्टा ११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४ ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७ रुद्राणी १८ कृष्णपिङ्गला १९ अग्निज्वाला २० रौद्रमुखी २१ कालरात्रिः २२ तपस्विनी २३ मेघस्वना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६ जलोदरी २७ महोदरी २८ मुक्तकेशी २९ घोररूपा ३० महाबला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः ३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७ विद्या ३८ लक्ष्मीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१ अम्बिका ४२ योगिनी ४३ डाकिनी ४४ शाकिनी ४५ हाकिनी ४६ हाकिनी ४७ लाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महाषष्ठी ५० सर्व्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३ ब्रह्माणी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६ वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही ६० चामुण्डा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३ मातृका ६४ । इति हरनन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।
"ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चामुण्डा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्व्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भीमा शान्ता भ्रामरी च रुद्राणी चाम्बिका तथा ॥
क्षमा धात्री तथा स्वाहा स्वधापर्णा महोदरी ।
घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥
क्षेमङ्करी उग्रचण्डा चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ॥
बलविकरिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।
मनोन्मथिनी देवी च सर्व्वभूतस्य दमिनी ॥
उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
पूर्व्वोक्ताः शैलपुत्राद्या योगिन्यष्टौ च याः क्रमात् ॥
ताभिराभिश्च सहिताश्चतुःषष्टिश्च योगिनीः ।
पूजयेत्साधकश्रेष्ठः सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥"
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥
अष्टयोगिन्यो यथा,—
"ततोऽष्टपत्त्रेष्वब्जस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥
शैलपुत्रीं चण्डघण्टां स्कन्दमातरमेव च ।
कालरात्रिञ्च पूर्व्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चण्डिकामथ कूष्माण्डीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।
महागौरीं चाग्निकोणे नैरृत्यादिषु पूजयेत् ॥"
इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥
तिथिविशेषे दिग्विशेषावस्थितयोगिन्यो यथा,—
"ब्रह्माणी संस्थिता पूर्व्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।
माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ॥
स्थितावह्नौ च कौमारी तृतीयैकादशीतिथौ ।
नारायणी च नैरृत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ॥
पञ्चम्याश्च त्रयोदश्यां वाराही दक्षिणे तथा
षष्ठ्याञ्चैव चतुर्द्दश्यामिन्द्राणी पश्चिमे स्थिता ।
सप्तम्यां पौर्णमास्याश्च चामुण्डा वायुगोचरे ।
अष्टम्याममावास्यायाञ्च महालक्ष्मीश्च गोचरे ॥
योगिनीसंमुखे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥"
इति गारुडे ५९ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"प्रतिपन्नवमी पूर्व्वे रामा वह्नाश्च पावके ।
शरत्त्रयोदशी याम्ये वेदा सागराश्च नैरृते ॥
षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां सप्तिपूर्णिमा ।
द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यां चाष्टमी कुहूः ॥
वामे शुभकरी देवी व्यक्षुदा दक्षिणे स्थिता ।
पश्चाद्बन्धकरी चाग्रे पृष्ठे सर्व्वार्थसाधनी ॥"
इति ज्योतिषशास्त्रम् ॥ * ॥
तत्कालयोगिनी यथा,—
"यस्यां दिश्युदयं याति तस्यां यामार्द्धभुक्तिका ।
भ्रमणी तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥
प्राची धनेश्वरहुताशनकौणनैरृत-
वायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेषु ।
एषु क्रमाद्विवसति प्रतिपत्तिथ्यौ:
पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥"
इति समयामृतम् ॥ * ॥
अथ योगिनीसाधनम् । भूतडामरे ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।
सर्व्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्व्वसिद्धिदम् ॥
अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।
यासामभ्यर्च्चनं कृत्वा यक्षेशोऽभूद्धनाधिपः ॥
तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।
यस्याः अभ्यर्च्चनेनैव राजत्वं लभते नरः ॥
अथ प्रातः समुत्थाय कृत्वा स्नानादिकं शुभम् ।
आगत्य मन्त्रासाद्य कुर्य्यादाचमनं ततः ॥
प्रणवान्ते वदस्मारे हुँ फट् दिग्बन्धनं चरेत् ॥
प्राणायामं ततः कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
षडङ्गं सायकान् कुर्य्यात् पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥
तस्मिन् पद्मे महासनं जीवन्यासं समाचरेत् ।
पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ॥
पूर्णचन्द्रनिभां गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।
पीनोत्तुङ्गकुचां रामां सर्व्वेषामभयप्रदाम् ॥
इति ध्यात्वा च मूलेन दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।
पुनर्धूपं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।
गन्धचन्दनताम्बूलं सकर्पूरं सुशोभनम् ॥
प्रणवान्ते भुवनेशी आगच्छ सुरसुन्दरि ।
वह्निभार्य्या जपेन्मन्त्रं त्रिसन्ध्यञ्च दिने दिने ॥
सहस्रैकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।
मासान्ते चाप्य दिवसं बलिपूजां सुशोभनाम् ।
कृत्वा च प्रजपेन्मन्त्रं निशीथे याति सुन्दरी ।
सुदृढ़ं साधकं मत्वा याति सा साधकालये ॥
सुप्रसन्ना साधकाग्रे सदा स्मेरमुखी ततः ।
दृष्ट्वा देवीं साधकेन्द्रो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥
सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिलषितं वदेत् ।
मातरं भगिनीं वापि भार्य्यां वा भक्तिभावतः ॥
यदि माता तदा वित्तं द्रव्यञ्च सुमनोहरम् ।
भूमिलिखं प्रार्थितं यच्छ्ददाति दिने दिने ।
पुत्रवत् पाति तं लोके सर्व्वं कष्टं सुनिश्चितम्
स्वसा ददाति द्रव्यञ्च दिव्यवस्त्रं तथैव च ।
दिव्यां कन्यां समानीय नागकन्यां दिने दिने ॥
यद्भूतञ्च भविष्यच्च भविष्यतीति यत् पुनः ।
तत् सर्व्वं साधकेन्द्राय निवेदयति निश्चितम् ॥

तारं मायां तथागच्छानुरागिणि मैथुनप्रिये।
वह्निभार्य्या मनुः प्रोक्तः सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥
एषा मधुमती तु स्यात् सर्व्वसिद्धिप्रदा प्रिये।
गुह्यात् गुह्यतरा विद्या तव स्नेहात् प्रकी-
र्त्तिता ॥ ८ ॥

देव्युवाच।

नृनञ्च साधनं पुण्यं यक्षिणीनां सुखप्रदम्।
यस्मिन् काले प्रकर्त्तव्यं विधिना केन वा प्रभो।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥

ईश्वर उवाच।

वसन्ते साधयेद्धीमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः।
सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमहोत्सुकः ॥
उत्कटे प्रान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः।
स्थानेष्वेकतमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
देवाश्च सेवकाः सर्व्वे परं चात्राधिकारिणः।
तारकब्रह्मणो मन्त्रं विनाप्यत्राधिकारिणः ॥"
इति तन्त्रसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशाविशेषः। यथा,—
"मनश्चक्रं भुवं कृत्वा पश्च तत्र त्रिमिश्रयेत्।
मन्त्रेण हृतः शेषो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
अन्द्रैकं मङ्गला धत्ते शेषास्त्वेकैकवर्द्धिकाः।
पुनश्चाकांशवर्षाणि चक्रवत् परिवर्त्तनात् ॥"
अपि च।
"रोहिण्यादौ त्रिरावृत्त्या मङ्गलादौ यथाक्रमम्।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादित्रये पुनः ॥"
एतासामन्तर्दशा।
"दशावर्षन्तु षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्द्दिशेत्।
यत्तु यस्या हि यद्वर्षं तत्तद्भागं प्रकीर्त्तितम् ॥"
फलं यथा,—
"मङ्गला मङ्गलं धत्तेऽतुलभोगं सुखं तथा।
गीतवाद्यसहस्राणि गृहे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमङ्गचिन्तादिसम्भवम्।
ददाति नाशं शत्रुभ्यो धनधान्यगजादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्व्वत्र विजयादिकम्।
शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥
भ्रामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भ्रमसम्भवम्।
अकस्मात्तस्य दुर्द्दैवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान्।
तुष्टा चेद्भद्रिका नित्यं दुर्गेहः सुगृहायते ॥
उल्का व्याधिकरी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा।
उल्का यदि समायाति सुगृहो दुर्गृहायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्व्वं मन्त्रारम्भधनादिकम्।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीः स्व करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते शुद्धस्तिथा धनादिकम्।
सेव भार्य्या सदा नित्यं गृही लक्ष्यः फणी यथा ॥"
इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

योगी, [न्] पुं, (योगः अस्यस्तीति। योग + इनिः। यद्वा, युज समाधौ। युजिर् योगे वा + "संपृचानुरुधेति।" ३। २।१४२। इति घिनुण्।) योगयुक्तः। तस्य लक्षणादि यथा,—
"स्वर्णे लोष्टे गृहेऽरण्ये सुरभौ चन्दने तथा।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च।
"आत्मौपम्येन सर्व्वत्र समं पश्यति योऽर्ज्जुन!।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
अन्यच्च।

ऋषय ऊचुः।

"भगवन्! देवतारिघ्न! हिरण्याक्षनिषूदन!।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥

सर्व्वकर्म्माणि संन्यस्य समाधिमचलं श्रितः।
य आस्ते निश्चलो योगी स सन्न्यासी न पञ्चमः ॥
सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यं श्रुतिदर्शितम्।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत्।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत्।
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ॥
एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मौक्षिकः।
कुटुम्बभरणायत्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत्।
सन्न्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्ज्जितेन्द्रियः।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनिः।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
ज्ञानसन्न्यासिनः केचिद्वेदसन्न्यासिनः परे।
कर्म्मसन्न्यासिनः केचित्त्रिविधाः पारमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च।
तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमुत्तममास्थितः ॥"
इति कौर्म्मे २ अध्यायः ॥
(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
"यदि सङ्गं करोत्येव बिन्दुस्तस्य विनश्यति।
आयुःक्षयो बिन्दुहीनादसामर्थ्यञ्च जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्य्यादभ्यासमाद-
रात्।
योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् सततं बिन्दुधार-
णात् ॥"
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥
तेषां पथ्यं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।
"गोधूमशालियवषष्टिकशोभनान्नं
क्षीराज्यखण्डनवनीतसितामधूनि।
शुण्ठीपटोलकफलादिकपञ्चशाकं
मुद्गादिदिव्यमुदकञ्च यमीन्द्रपथ्यम् ॥"
तेषामपथ्यं यथा, तत्रैव।
"कट्वम्लतिक्तलवणोष्णहरीतशाक-
सौवीरतैलतिलसर्षपमत्स्यमद्यम्।
आजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोल-
पिण्याकहिङ्गुलशुनाद्यमपथ्यमाहुः ॥")

योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः।) याज्ञवल्क्य-मुनिः। (इति हेमचन्द्रे योगेशशब्ददर्शनात्। ३। ८५१ ॥) यथा,—
"योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयोऽब्रुवन्।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्म्मानशेषतः ॥"
"योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-वल्क्यं संपूज्य।" इति मिताक्षरा ॥ त्रि, यमिनां श्रेष्ठः। (यथा, मार्कण्डेये। ८६। २८।
"यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-
र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥")

योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी।) दुर्गा। यथा,—
"योगिशक्रादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मेन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते।
तेषां या योजनाद्योगी योगैश्वर्य्यविबोधना ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

योगेशः, पुं. (योगस्य ईशः ईश्वरः।) याज्ञ-वल्क्यः। इति हेमचन्द्रः। ३। ८५१ ॥ (योगेश्वरे, त्रि। यथा, भागवते। ४। १६। ६।
"कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥")

योगेश्वरः, पुं, (योगानां ईश्वरः।) श्रीकृष्णः। यथा,—
"ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्म्मवर्म्मणि।
स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्म्मः कं शरणं गतः ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(शिवः। यथा, महाभारते। १३। १४। ३२३।
"नमस्ते भगवन् देव! नमस्ते भक्तवत्सल!।
योगेश्वर! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव! ॥"
देवहोत्रतनयः। यथा, भागवते। ८। १३। ३२।
"देवहोत्रस्य तनय उपहर्त्ता दिवस्पतेः।
योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां सम्भविष्यति ॥"

योगेश्वरी, स्त्री, वन्ध्याकर्कोटकी। इति भाव-प्रकाशः ॥ (योगानामीश्वरी। दुर्गा। यथा,—
"त्वञ्च योगेश्वरी तथा—।" इति चण्डीकव-चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि। यथा, मार्कण्डेये। ६७। ८।
"प्रजापतेः काश्यपाय सोमाय वरुणाय च।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥")

योगेष्टं, क्ली, (योगे सन्धिच्छिद्रादिपूरणे इष्टम्।) सीसकम्। इत्यमरः। २। ९। १०५ ॥ (तथास्य पर्य्यायः।
"नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेष्टसीसकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

योग्यं, क्ली, (योज्यत इति। युज् + णिच् + यत्।) ऋद्धिनामौषधम्। वृद्धिनामौषधम्। इत्य-मरः। २। ४। ११२ ॥

योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति। योग + "योगाद्-यच्च।" ५। १। १०२। इति यत्।) प्रवीणः। योगार्हः। (यथा, रघुः। ६। २९।

"कान्त्या गिरा सून्नृतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि ! तयोस्तृतीया ॥")
उपायी । शक्तः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥
(यथा मार्कण्डेये । ७१ । १० ।
"अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म्म
णाम् ॥"
योजनसाधनभूतः । यथा ऋग्वेदे । ३ । ६ । ६ ।
"ऋतस्य वा केशिना योग्याभिः ।"
'योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिः ।' इति
सायणः । शकटादियोजनीयः । यथा, शत
पथब्राह्मणे । १।३।१ । १२ ।
"योक्त्रं च हि योग्यं युञ्जन्त्यन्ति वै पत्नी
अमेध्यं यदवाचीनम् ।"
'योग्यं योजनीयमनडुदादिकम् ।" इति
तद्भाष्यम् ।) पुष्यनक्षत्रे, पुं । इति मेदिनी ।
ये, ४६ ॥

योग्यता, स्त्री (योग्यस्य भावः । योग्य+तल् ।
टाप् ।) क्षमता । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ (यथा
मार्कण्डेये । ११३ । ९ ।
"तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।
योग्यान्ययोग्यतां यान्ति कालवश्या हि
योग्यता ॥")
शाब्दबोधकारणविशेषः । स तु पदार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य
दर्पणम् । न्यायमते तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता ।
यथा,—
"पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
"योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।
एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न
शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शाब्दबोधात् प्राक् सर्व्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थ
स्यापूर्व्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति
क्वचित् संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नव्यास्तु
योग्यताज्ञानं न शब्दज्ञाने कारणं वह्निना
सिञ्चति इत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभाव
रूपायोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्द
बोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षा
जन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्
शाब्दे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान
विलम्बाच्च शाब्दविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ।"
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

योग्या स्त्री (योग्य+टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
रघुः । ८ । १९ ।
"अपरः प्रणिधानयोग्यया
मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ।"
"अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्य
भ्यासेन ।" इति मल्लिनाथः ॥) अर्कयोषित् ।
इति मेदिनी । ये ,९ ॥ धनुरभ्यासः । तत्
पर्य्यायः । खुरली २ श्रमः ३ अभ्यासः ४ ।
तद्दू खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ।
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ९ अध्याये ।
'अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
अधिगतसर्व्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कार
येत् । छेद्यादिषु स्नेहादिषु च कर्म्मपथमुप
दिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्यकृतयोग्यः कर्म्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र पुष्पफलालाबूकालिन्दकत्रपुष
र्व्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु छेद्यविशेषान् दर्शये
दुत्कर्त्तनपरिकर्त्तनानि चोपदिशेत् । दृतिवस्ति
प्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु भेद्ययोग्याम् ।
सरोम्णि चर्म्मण्याततेऽवलेख्यस्य । मृतपशुशिरा
सूत्पलनालेषु च वेध्यस्य । घुणोपहतकाष्ठवेणु
नलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेष्यस्य । पनसबिम्बी
बिल्वफलमज्जमृतपशुदन्तेष्वाहार्य्यस्य । मधू
च्छिष्टोपलिप्ते शाल्मलीफलके विस्राव्यस्य । सूक्ष्म
घनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्म्मान्तयोश्च सीव्यस्य । पुस्त
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । मृदु
मांसपेशीषूत्पलनालेषु च कर्णसन्धिबन्धयोग्याम् ।
मृदुषु मांसखण्डेष्वग्निक्षारयोग्याम् । उदक
पूर्णघटपार्श्वस्रोतस्यलाबूमुखादिषु च नेत्रप्रणि
धानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति । भवत
श्चात्र ।
एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।
द्रव्येषु योग्यां कुर्व्वाणो न प्रमुह्यति कर्म्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्रक्षाराग्निकर्म्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥'
(युवती । यथा,—
निदाघशरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ।
योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥)

योजन, क्ली (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज+
ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ (यथा, हरि
वंशे । १४६ । १९
'गान्धारकन्या वहने नृपाणां
रथे तथा योजनमूर्च्छितानाम् ॥")
चतुःक्रोशार्थे यथा —
'द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्द्वयम् शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रकः ॥
तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ।
एतन्मते षोडशसहस्रहस्तैर्योजनं भवति ।
द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनम् । यथा,—
यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै
र्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दशकेन वंशः ॥'
इति लीलावती ॥

योजनगन्धा स्त्री (योजनं गन्धोऽस्याः । योज
नात् गन्धोऽस्या इति वा ।) कस्तूरी । सीता ।
सत्यवती । इति मेदिनी । धे, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । २ । १८ ।
"इत्युक्तेन तु सा कन्या व्यासमाता भविष्यति ।
जाता योजनगन्धा तु सुरूपा च वराङ्गना ॥")

योजनगन्धिका, स्त्री, सत्यवती । इति जटाधरः ॥
कस्तूरी इत्यजयपालः ॥ सीता । योजनगन्धा
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनपर्णी, स्त्री (योजनाय सन्धिस्थानादर्मिलनार्थं
पर्णं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥

योजनवल्लिका स्त्री (योजनवल्ली+स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना स्त्री, योगकारणा । इति ण्यन्तयुज
धातोरनप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवल्ली स्त्री, (योजनगामिनी अतिदीर्घा
वल्ली यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
४ । ९१ ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

योजित, त्रि, कारितयोजनम् । ण्यन्तयुजधातो
कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा भाग
वते । ४ । २१ । २२ ।
"अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह
योजितः ॥")

योटक, पु योटनम् । मेलनमिति यावत् । विवाहे
राशियोटकं ग्रहयोटकं गणयोटकं नययोटकं
वर्णयोटकं योनियोटकं वर्गयोटकमादि सप्तविधो
योटकः । तत्र राशियोटके षड्‌ष्टकनवपञ्च
मद्विद्वादशविषमसप्तकयोगा निषिद्धाः । तदाह
श्रीपतिसंहितायाम् ।
'षडष्टकं त्रिकोणञ्च द्विद्वादशकमेव च ।
परस्परं जन्मराशिस्थके कन्याकुमारयोः ॥
षडष्टके भवद्दोषो वैधव्यं मृत्युरेव वा ।
त्रिकोणे पुत्रहानिः स्यात् धनहानिर्व्ययये ।
पुरुषस्याष्टमे कन्या कन्याया षष्ठके पुमान् ।
शुभं षडष्टकं प्रोक्तं नोद्वाहे दूषणं भवेत् ॥
नवपञ्चमे ।
पुत्रो यदात् सुतपदे सुतदा च कन्या
धर्म्मे स्थिता सुतवती पतिवल्लभा च ।
द्विद्वादशे धनपदे धनदा च कन्या
रिष्फे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च ॥
योटके सप्तके मेषतुलौ युग्मधनौ तथा ।
सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ मृतिस्त्रभामयोश्चिरम् ॥
राजयोटकमाह दीपिकायाम्
एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्थदशके चैव तृतीयेकादशे तथा ॥'
इति राशियोटकविचारः ॥ * ॥
ग्रहयोटके ग्रहशत्रुयोगो निषिद्धः । कन्यावर-
राश्यधिपग्रहयोः शत्रुत्वे ग्रहशत्रुयोगः । तत्र
विवाहे रोगादि फलम् । तदाह गर्गः । मरण

भावविरोधे ग्रहरिपुभावे चाचिरेण रोगादिः ।
इति ग्रहयोटकविचारः ॥ * ॥ अन्ये योटकाः प्रपञ्चभयान्न लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥ ग्रन्थान्तरे जोटकशब्दस्य वर्गतृतीयादित्व ॥

योतुः, पुं, (यूयते ज्ञायते अनेनेति । यु + बाहुलकात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥

योत्रं, क्ली, (यूयते अनेनेति । यु + "दाम्नीशस यु युजस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-नहः करणे ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) योक्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ४५ । २६ ।
"भरतायाभिसृष्टाः स्म योत्राय पशवो यथा ॥")

योद्धा, [ऋ] पुं, (युध्यतीति । युध् + तृच् ।) युद्धकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २ । १८ ।
"बाधिष्यते पुरीं योद्धा छिद्रं यदि लभेत सः ॥")

योधः, पुं, (युध्यतीति । युध् + अच् ।) योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२ । २२ ।
"सङ्केतमिलितेश्चान्यैर्योधास्तैः सैनिकैः सह ।
निरुध्यैतत्स्वयं चक्रमहासेनान्तिकञ्च तत् ॥")

योधनं, क्ली, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १३५ । १७ ।
"योधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
स दमो वारयत्येव दम्भि तस्य रिपोर्गणम् ॥")
अस्त्रम् ॥ युधधातोर्भावे करणे चानट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

योधसंरावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं योधानां युद्धायाह्वानम् । तत्पर्य्यायः । क्रन्दनम् २ । इत्यमरभरतौ ॥

योधेयः, पुं, (युध् + भावे घञ् । योधं युद्धं करोतीति । योध + खः ।) योद्धा । योधशब्दात् ढेयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

योगलः, पुं, (यवस्य गल इव गलः काण्डोऽस्य । पृषोदरादिः ।) शस्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । यवनालः २ जूर्णाह्वयः ३ देवधान्यम् ४ जोन्नाला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥

योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु + "वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणा० ४ । ५१ । इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी । ने, १६ ॥ कारणम् । (यथा, उत्तररामचरिते । ६ ।
"अथवा राघवीमानुर्वाचस्पत्तपसम्पदयोः ।
सा योनिः सर्व्ववैराणां सा हि लोकस्य
निष्कृतिः ॥")
जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४६ ॥ (कुशद्वीपस्थनदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२१ । ७१ ।
"धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता ।
सीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा-
स्मृता ॥"
तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, महासिद्धसारस्वते ।
"सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! गवरत्नेश्वरं तथा ॥")
प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुरशीतिलक्षप्रकारम् । यथा,—
"चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अण्डजाः स्वेदजाश्चैव उद्भिज्जाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षाणि ह्यण्डजाः परिकीर्त्तिताः ।
स्वेदजाश्च तथैवोक्ता उद्भिज्जास्तत्प्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्व्वेषामेव जन्तूनां मानुषत्वं सुदुर्लभम् ॥"
इति श्रीगरुड़पुराणे प्रेतकल्पे धर्म्मप्रकटनो नाम २ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"जलजा नव लक्षाणि स्थावरा लक्षविंशतिः ।
कृमयो रुद्रसङ्ख्याकाः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशल्लक्षाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानुषाः ।
सर्व्वयोनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥"
इति बृहद्विष्णुपुराणम् ॥ * ॥
अपि च ।
"स्थावरास्त्रिंशल्लक्षञ्च जलजो नवलक्षकः ।
कृमिजा दशलक्षञ्च रुद्रलक्षञ्च पक्षिणः ॥
पशवो विंशलक्षञ्च चतुर्लक्षञ्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजत्वमुपजायते ॥"
इति कर्म्मविपाकः ॥
("भूतानाञ्चतुर्व्विधा योनिर्भवति जरायण्डस्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसङ्ख्येयभेदा भवति भूतानामाकृतिविशेषापरिसङ्ख्येयत्वात् । तत्र जरायुजानामण्डजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजतताम्रत्रपुसीसा आसिच्यमानास्तेषु तेषु मधूच्छिष्टविम्बेषु । ते यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् समुदायात्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ।" इति चरके शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ * ॥) भगम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ तत्पर्य्यायः । वराङ्गम् २ उपस्थः ३ स्मरमन्दिरम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रतिगृहम् ५ जन्मवर्त्म ६ अधरम् ७ अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपथम् १० स्मरकूपकः ११ अप्रदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुष्पी १४ संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गुह्यम् १७ स्मरागारम् १८ स्मरध्वजम् १९ रत्यङ्गम् २० रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२ अधः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ रतिमन्दिरम् २४ स्मरगृहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसम्बाधः २७ कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीचिह्नम् २९ । इति जटाधरः ॥ स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
वामोन्नतश्चेत् कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः ॥
आखुरोमा गूढमणिः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः ।
तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
कुरङ्गखुररूपो यश्चुल्लिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः ॥
शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्परकारः किङ्करीपददो भगः ॥
वंशवेत्रसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लस्तथाशुभः ॥"
इति काशीखण्डे ३७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च
कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥" * ॥
अथ योनिरोगाधिकारः ।
"तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
'मिथ्याहारविहाराभ्यां दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्त्तवादीर्य्यतश्चापि दैवाद्वा स्युर्भगे गदाः ॥'
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
'उदावर्त्ता तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता ।
वातला योनयो रुग्णा वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितक्षरा ।
प्रस्रंसिनी वामिनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्व्विका ।
अतिपूर्व्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मजा च कफादिमाः ॥
खण्डाण्डिनी च महती सूचीवक्त्रा त्रिदोषिणी ।
पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्व्वदोषप्रकोपतः ॥'
अथ तासां लक्षणान्याह ।
'सा फेणिलमुदावर्त्ता रजःकृच्छ्रेण मुञ्चति ।
वन्ध्या नष्टार्त्तवा ज्ञेया विप्लुता नित्यवेदना ॥
परिप्लुता या भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीड़िता ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥'
अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातलायां त्वतिशयिता वातवेदना बोद्धव्या । वातला इत्यन्वयात् ॥ * ॥
'सदाहं क्षरते रक्तं यस्याः सा लोहितक्षरा ।
प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुःप्रजायिनी ॥'
क्षोभिता विमर्द्दिता स्रंसते स्वस्थानात् च्यवते दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।
'सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी रजसा युतम् ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्रवात् ॥'
पुत्रशब्दोऽत्रापत्योपलक्षकः ।
'अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥
अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्म्मेण विन्दति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥
कर्णिका मांसस्य कर्णिकाकारो ग्रन्थिः ॥
'मैथुने चरणापूर्व्वं पुरुषादतिरिच्यते ।'
अतिरिच्यते रजो मुञ्चति इत्यर्थः ।
'बहुशश्चातिचरणा तयोर्व्वीजं न तिष्ठति ॥'
बहुशः वारं वारं अतिरिच्यते तयोः चरणातिचरणयोः ।
पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ।

चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।
अनामवाप्तनी सक्तौ खरस्पर्शा च मैथुने ।
असतनी ईषत् स्तनौ यस्यां सा अत्र सक्ता सक्तौ । अण्डिनीमाह ।
'महामेढ्रगृहीताया बालाया अण्डिनी भवेत् ।
महामेढ्रं पुरुषः तेन गृहीताया बालाया सम्यग्योनिच्छिद्राया अण्डिनी अण्डवल्लम्बमाना योनिर्भवति ।
विवृतातिमहायोनि सूचीवक्त्रातिसंवृता ।
सर्वलिङ्गसमुत्थानात् सर्वदोषप्रकोपजा ।
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम् ।
असाध्या योनीराह ।
पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ।
अथ खण्डीप्रभृतयः ।*।
अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।
'दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ।
वाताद्याः कुपिता यदा यदा निदानकुपिता वाताद्याः ।*। रूपमाह ।
'पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ।"
लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकारम् । गुरु कमल विमृश्य बोद्धव्यम् ।*। वातजादिभेदेन रूपभेदमाह ।
'रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ।
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् ।*।
अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र वन्ध्या चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । वन्ध्या नष्टार्तवा ज्ञेयेति । तत्र प्रथमतो नष्टार्तवाचिकित्सा ।
'आनूपानन्न नारी मत्स्यान् सदा निषेवेत ।
काञ्जिकञ्च तिलान् माषानुदश्विच्च तथा दधि ।
इक्ष्वाकुबीजदन्तीचपलागुडमदनकिण्वयवशूकैः ।
सस्नुक्क्षीरैर्वर्तिर्योनिगता कुसुमसञ्जननी ।
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी । चपला पिप्पली । दन्ती मदनफलम् । किण्वं सुराबीजम् ।
पीतं ज्योतिष्मतीपत्रं राजिकोग्रासनं ब्राह्मम् ।
शीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्ध्रुवम् ।
ज्योतिष्मती कटभीतिप्रसिद्धा कङ्गुनी इति लोके । पयसा दुग्धेन ।*। अथ वन्ध्या चिकित्सा ।

वचा सिता शालिवचा मधूकं
वत्सस्य शृङ्गं नवकेशरञ्च ।
एतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीय
वन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते ।

अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।
ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ।
पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया ।
पिष्टं पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ।
कुरण्टमूलं धातकी कुसुमानि वटाङ्कुरान् ।
नीलोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं ध्रुवम् ।

यावता पिबति पाण्डुपिप्पलं
क्षीरकेण सहितं हिताशना ।
श्वेतया विशिखपुङ्खया युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ।"

श्वेतकुसुमया शरपुङ्खया सह ।
'पत्रैकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।
पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ।
शूकरशिम्बीमूलं मधुना दधि फलस्य सपयस्कम् ।
पीत्वाथोभयलिङ्गीबीजं कन्यां न सूते क्वापि ।
पुत्रमञ्जारीमूलं विष्णुक्रान्ताशिवलिङ्गीसहिता ।
एतत् गर्भस्थिते पीत्वा कन्यां न सर्वथा सूते ।
पुत्रमञ्जारी पलाशिया तस्या मूलम् । शिवलिङ्गी पचगुरिया ।*। गर्भप्रदत्वकथनावसरे गर्भनाशकमपि भेषजमाह ।
'पिप्पलीविडङ्गटङ्कणसमचूर्णं या पिबेत् पयसा ।
ऋतुसमये नहि तस्या गर्भः सञ्जायते क्वापि ।

आरनालपरिपेषितं त्र्यहं
या जपाकुसुममत्ति पुष्पिणी ।
सत्पुराणगुडसंस्थिविनी
सा दधाति नहि गर्भमङ्गना ।*।

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ।
वस्तिरत्रोत्तरवस्तिः । क्रमश्चिकित्सा ।
'वचाशालाकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
तिलतैलं पचेत्तारो पिचुं तस्य विधारयेत् ।
विप्लुतायां सदा योनौ यथा तेन प्रशाम्यति ।'
नतं तगरम् ।
वातलां कर्कशां स्तब्धामल्पस्पर्शां तथैव च ।
कुम्भीस्वेदैरुपचरेदन्तर्वेश्मनि संवृते ।
धारयेद्वा पिचुं योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।
पित्तलानाञ्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रिया ।
शीता पित्तहरा कार्य्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ।
प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ।
पिधाय वेशवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।
शुण्ठीमरिचकण्याभिधान्यकाजाजिदाडिमैः ।
पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्वेशवारः स्मृतो बुधैः ।
धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत् सदा ।
कर्णिकाम्लाभयं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ।
योन्यास्तु पूयस्राविण्याः शोधनद्रव्यनिर्मिते ।
गवां मूत्रे कल्कवर्त्ते पिण्डे वा पूरणं हितम् ।
शोधनद्रव्याणि निम्बपत्राणि ।
'दुर्गन्धां पिच्छिलां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्धावयेद्राजवृक्षादिक्वथिताम्बुना ।'
पञ्च कषायाः । वचवासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।
राजवृक्षादिगणचेरा ।
'पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ।
तुल्या प्रदेशिन्या दैर्घ्यं परिणाहेन च ।
कर्णिन्यां वर्तयो देया शोधनद्रव्यनिर्मिता ।
गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वथितोष्णधारया ।
योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः प्रशाम्यति ।
सन्नपुष्पं खदिरं पथ्यां जातीफलं तथा ।

निम्बीं पूगञ्च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं विलेपयेत् ।
योनिर्भवति संकीर्णा न स्रवेच्च जलं ततः ।
कपिकच्छूभवं मूलं क्वाथयेद्विधिना भिषक् ।
योनिं सङ्कीर्णतां याति क्षालनेन धावनात् ।
क्षीरकन्दिमय छाया सुप्रवो सुरभिर्वचा ।
वासकः सैन्धवश्चापि यवक्षारो यवानिका ।
एषां चूर्णं घृतं किञ्चित् भृष्टा खण्डेन मोदकम् ।
कृत्वा खादेद्यथावह्नि योनिरोगाद्विमुच्यते ।
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
मेदे पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ।
अजमोदा हरिद्रे द्वे प्रियङ्गुकटुरोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम् ।
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
शतावरीरसं क्षीरं घृताच्चैव चतुर्गुणम् ।
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ।
पुत्रान् जनयते वीरान् मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान् ।
या चैवास्थिरगर्भा स्यात् पुत्रं वा जनयेन्मृतम् ।
अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते ।
योनिरोगे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते ।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ।
नाम्ना फलघृतं ख्यातमश्विभ्यां परिकीर्तितम् ।
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ।
जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतमत्र प्रयुज्यते ।
आरण्यगोमयेनात्र वह्निज्वाला च दीयते ।
मेदे मेदा महामेदा तयोरभावे शतावरी द्विगुणा देया । पयस्यात्र क्षीरकाकोली काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगुणा देया । प्रियङ्गुस्थाने कश्चिद्धिङ्गु पठन्ति । पयस्या काकोलीयुक्ता पुनः काकोल्याविति काकोली क्षीरकाकोल्यौ द्वैगुण्यार्थं एतस्य फलघृतस्य पाठो नानातन्त्रे नानाविधः । तत्र हिङ्गुवचा तगरजीवकर्षभका एवाधिका । तत्र जीवकर्षभयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः । फलघृतं सकलयोनिरोगेषु ।*।

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।
गैरिकाम्रास्थिजम्ब्वस्थिरजन्यञ्जनकट्फलम् ।
पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णं क्षौद्रसमन्वितैः ।
त्रिफलाया कषायेण सक्षौद्रेण च सेचयेत्
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ।
अथ प्रसङ्गात् गुर्व्विण्या रोगाणां चिकित्सा ।
'ह्रीबेरातिविषामुस्तमोचरसैः शृतं जलम् ।
दद्याद्गर्भे प्रचलिते प्रदरे कुक्षिरुज्यपि ।
कुक्षिरुक् उदरव्यथा । चलितगर्भस्थापने ह्रीबेरादिकाथः ।*।

अथ गर्भस्रावपातयोर्निदानम् ।
'ग्राम्यधर्माध्वगमनयानासनप्रपीडनैः ।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनैः ।
वमनाच्च विरेकाच्च कृन्थनाद्गर्भपातनात् ।
तीक्ष्णक्षारोष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् ।
वेगाभिघाताद्विषमाशनाच्छयनाद्भयात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ।

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मात् ।
गर्भस्य स्रावपातयोः पूर्व्वरूपमाह । गर्भे पत-
तीत्यादि । पतति स्रावेण पातेन वा पतिष्यति
स्रावपातयोरवधिमाह ।
'आचतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥'
आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्य्यन्तम् ।
गर्भस्य विद्रवः । शोणितरूपगर्भः । स्रवति
शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कठिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दर्शयति ।
'गर्भोऽभिघातविषमाशनपीड़नाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥'
यथा वृन्तलग्नं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिना अकालेऽपि
पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।
'गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धमुत्पलादिशृतं पिबेत् ॥'
उत्पलादिगणमाह ।
'उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥
संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्द्दिमरोचकम् ॥'
अथ गर्भपातस्य उपद्रवानाह ।
'प्रस्रंसमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥'
प्रस्रंसमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवानाह ।
'स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥'
पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वशूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह ।
'स्निग्धशीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् ।
अश्मकाश्मीरवूकाभ्यां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
श्वदंष्ट्रामधुकक्षुद्राम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम् ॥'
अम्लानः पुष्पजातिः । अयं बाणपुष्प इति
गौड़ादौ प्रसिद्धः ।
'मृत्कोष्ठागारिका गेहसम्भवात्र च मृत्तिका ।
समङ्गा धातकीपुष्पं गैरिकञ्च रसाञ्जनम् ॥
तथा सर्व्वरसचैतान् यथालाभं विचूर्णयेत् ।
तच्चूर्णं मधुना लिह्यान्नारी प्रदरशान्तये ॥'
मृत्कोष्ठागारिकासम्भवा मृत्कोष्ठागारिका
वरटी तन्निर्म्मितगृहभवा मृत्तिका । समङ्गा
लज्जालुः ।
'कसेरूत्पलशृङ्गाटकल्कं वा पयसा पिबेत् ।
पक्वं वचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्च्चलान्वितम् ।
आनाहे तु पिबेत् दुग्धं गुर्व्विणी सुखिनी
भवेत् ॥'
सौवर्च्चलं सोञ्चार इति लोके ।

'त्वक्पञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत् पयः ।
तत् पयो गुर्व्विणी पीत्वा मूत्रसङ्गाद्विमुच्यते ॥
शालीक्षुकुशकाशैः स्यात् शरेण त्वक्पञ्चकम् ।
एषां मूलं तृषादाहपित्तास्रमूत्रसङ्गहृत् ॥' * ॥
अथ प्रसूताया योनेः क्षतादेश्चिकित्सा ।
'तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन लेपो भगे कार्य्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥
पलाशोडुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
योनौ विलिप्तं विधिना गाढ़ीकरणमुत्तमम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि ।
"हरिर्हरति नाम्नां ये गोविन्दं नार्च्चयन्ति ये ।
लभन्ते नात्मविद्याञ्च सुतीर्थविमुखाश्च ये ॥
सुवर्णं वस्त्रताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम् ।
आर्त्तिभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्व्वे सुखनदारकाः ॥
प्रशस्तञ्च स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
बलेन छद्मना वापि धूर्त्ताश्च परवञ्चकाः ॥
नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वक्रवृत्तयः ।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्द्दयाः सत्यवर्ज्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
अगम्यागामिनः सर्व्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
व्याधाचरणसम्पन्ना वर्णाद्यधर्म्मवर्ज्जिताः ।
देवोपदेवदनुजनरकौयभादिसेविनः ॥
सर्व्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विषः ।
देवनोच्छिष्टपतितशूद्रश्राद्धान्नभोजिनः ॥
असत्कर्म्मरता नित्यं सर्व्वपातकपापिनः ।
पाषण्डधर्म्माचरणाः पुरीषोद्भवजीविनः ॥
पितृमातृस्वसापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये ।
ये कदर्य्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्म्मदूषकाः ॥
त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् ।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
महाचैत्येषु सर्व्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः ॥
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ॥
कुप्रतिग्राहिणः सर्व्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराक्षसपैशाचतिर्य्यग्वृक्षकुयोनिषु ।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥
तस्मात् त्यक्त्वा निषिद्धार्थं विहितं कर्म्म कारयेत् ।
यच्च दानं तपस्तीर्थं सर्व्वं देवं गुरुं भजेत् ॥
नाचरेत् कुत्सितं कर्म्म मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्म्मणां दृष्ट्वा योनिकोटिषु दुःसहम् ॥
चतुर्भिरपि वर्णैस्तु सेव्यो धर्म्मो निरन्तरम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ * ॥
योनिदुष्टाया असाध्वीत्वं यथा,—
"साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्व्वथा हितकारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शश्वत्सन्तापदायिका ।
मुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
पापपुण्यफलं अधमोत्तमयोनिप्राप्तिर्यथा,—
"पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते ।
देवदानवमानुष्यतिर्य्यक्त्वं क्रमियोनिता ॥
नानायोनिषु जन्मानि नानाव्याधिप्रपीड़िताः ।

मरणं बालवृद्धानामन्धत्वं कुब्जता तथा ॥
ऐश्वर्य्यं सुदरिद्रत्वं पाण्डित्यं मूर्खता तथा ।
एतच्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्यथा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
पक्षियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—
"इति श्रुतकथो विप्र ! सारसं प्राह वानरः ।
सम्यग्वेत्ति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षितां गतः ।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस ! ॥
सारस उवाच ।
कथयिष्यामि तत् कर्म्म येनाहं दुर्गतिं गतः ।
पक्षियोनिं गतो येन तत् सर्व्वं श्रोतुमर्हसि ॥
धान्यखारीशतं साग्रमुत्सृष्टं हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नर्म्मदायाः परिग्रहे ॥
पौरोहित्यमहालोभाद्वञ्चयित्वा द्विजांस्तथा ।
किञ्चिद्दत्त्वा तु तेभ्यश्च गृहीतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पन्नपातकात् ।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्द्दमे ॥
वक्तुमत्र न शक्नोमि दुःखं वानर ! नारकम् ।
दैवात् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकाम्बुधेः ॥
मया यदि तथापीह शकुनत्वमुपस्थितम् ।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीगृहात् ।
दत्तकर्णे मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयञ्च ब्राह्मणी पूर्व्वं कांस्यचौरी सुदारुणा ।
तेनेह सारसी जाता मद्भार्य्या सहधर्म्मिणी ॥"
इति तत्रैव १९ । २० अध्यायौ ॥ * ॥
पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्राप्ति-
र्यथा,—
"स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
सर्व्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥
"पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराद्यासूत्तरो-
त्तरसुत्कृष्टासु नवधा भिन्नासु योनिषु जन्मक्रम-
माह । स्थावरा इति । अब्जा मत्स्यादयः ।
धार्म्मिका नरेष्वेव पुण्यविशेषेण केचिन्मोक्षि-
णश्च सुखचवश्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ।
तेषाञ्च पूर्व्वबाहुल्यमुत्तरोत्तराल्पत्वञ्चाह सह-
स्रेति । द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयोऽनुक्रम उद्देशो
येषां द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये कृमयस्ते सहस्र-
भागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः
प्रथमनिर्द्दिष्टाः स्थावरा येषां ते । कृमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः स्थावराः । तत्सहस्रतम-
भागाः कृमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्तात् कृमिवर्गात् सहस्रगुणाः
स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्व्वे ह्येत इति ।
यथा स्थावराः स्थानान्तरनिर्द्दिष्टेभ्यः कृमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः । तथा कृमयः स्थानान्तर-
निर्द्दिष्टेभ्योऽब्जेभ्यः सहस्रगुणमधिकाः । एवं
पश्वादिष्वपि द्रष्टव्यम् । मोक्षं सम्यगाश्रयन्ते
इति मोक्षसमाश्रया मुमुक्षवो ज्ञाननिष्ठास्तत्-
पर्य्यन्तमेवं पूर्व्वपूर्व्वादुत्तरोत्तरस्यूनत्वेन जन्म-

क्रमे । तत्र पर मुक्तिः । एतच्च सर्वादिजीव बाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभताज्ञापनार्थम् । जयश्च नवधा निर्द्दिष्टो जन्मक्रम प्रायिक एव । तद्व्यतिक्रमादित्यपुराणे ।
"व्यतिक्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् ।
विचित्रा गतयः पुंसां कर्म्मणां गुरुलाघवे ॥"
इति तट्टीका ॥

कुयोनिमोक्षो यथा —
वाराह उवाच ।
"येन गर्भं न गच्छेत तन्मे शृणु हि माधवि ।।
कथयिष्यामि ते देवि सर्व्वधर्म्मविनिश्चयम् ॥
कृत्वापि विपुलं कर्म्म चात्मानं न प्रशंसति ।
कुर्व्वते बहुकर्म्माणि मद्गतेनान्तरात्मना ॥
कृत्वापि मम कर्म्माणि मत्प्रियाणि वसुन्धरे ।।
नैव कुर्व्वन्त्यहङ्कारं क्रोधञ्चैव न गच्छति ।
मम पश्यति चित्तेन लाभालाभविवर्जितः ।
मद्भावाभिरतिश्चापि समर्थो नियतः इत ॥
कार्य्याकार्य्ये विजानाति सर्व्वधर्म्मेषु निष्ठितः ।
शीतोष्णवातवर्षादिक्षुत्पिपासासहश्च यः ॥
यो दरिद्रो निरालस्यः सत्यवागनसूयकः ।
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ॥
सत्यवादी विशुद्धात्मा नित्यं भागवतप्रियः ।
संविभागी विधिज्ञश्च नित्यं ब्राह्मणवत्सलः ॥
प्रियवाग्मी द्विजानाञ्च मम कर्म्मपरायणः ।
कुयोनिन्तु न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥'
वियोनिमोक्षो यथा,—
'अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।।
यो वियोनिं न गच्छेत मम कर्म्मपरायणः ॥
जीवहिंसानिवृत्तस्तु सर्व्वभूतहितः शुचिः ।
सर्व्वत्र समतायुक्तः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥
वास्यां छिन्नोऽपि यदि च नाभ्यक्तो दान्तः शुभे इत ।
तस्य नैव विजानाति परेषापहृत क्वचित् ॥
तस्यैव स्मरते हीनं सत्यञ्च न जल्पति ।
अलीकञ्च विरक्तो य पश्यति सत्यनिश्चयः ॥
निश्चयः धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
चिन्तयेत् ।
ऋतुकालेऽभिगच्छेत् अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ॥
ईदृशास्तु नरा भद्रे । मम कर्म्मपरायणाः ।
ते वियोनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥
तिर्य्यग्योनिमोक्षो यथा —
वाराह उवाच ।
"गुह्यानां परमं गुह्यं तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।।
तिर्य्यग्योनिगताश्चापि या न गच्छन्ति किञ्चि
नम् ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां मैथुनं यो न गच्छति ।
श्रुत्वा परस्य वाक्यानि यश्चैव न विकुर्व्वति ॥
आत्मनि वधस्यपि च यो मम नित्यमनुव्रतः ।
यस्य कदापि क्रुद्धः पित्रमातृप्रपूजकः ॥
प्राणेन जीवति च य प्रतिभागी गुणान्वितः ।
आतुरः सर्व्वकार्य्येषु तस्य नित्यं व्रतः ॥
विक्रमी नाभिकुर्व्वीत कौमारव्रतचारितः ।
सर्व्वभूतदयायुक्तः सत्येन च समन्वितः ॥
मतिमान्नैव तप्येत परार्थेषु कदाचन ।
ईदृशीं बुद्धिमास्थाय मम कर्म्माणि कुर्व्वते ।
तिर्य्यग्योनिं न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥"
इति वराहपुराणे योनिगर्भमोक्षणनामाध्याय ॥

योनिकन्द पुं, (योनौ कन्द इव ।) योनिरोग विशेषः । तस्य निदानं यथा,—
"दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्व्वाताद्याः कुपिता यदा ॥
वाताद्याः कुपिता यदा । यदा निदानकुपिता वाताद्याः । रूपमाह ।
'पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ॥
लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकारम् ।
गुरुकमत्र विशेष्य बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातादिभेदेन रूपमेदमाह ।
'रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्द्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ।
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूयुक्तं कफात्मकम् ।
सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सान्निपातात्मकं भवेत् ॥'
अस्य चिकित्सा । योनिशब्दे द्रष्टव्या ।" इति भावप्रकाशः ॥

योनिज त्रि (योनेर्ज्जायते इति । जन्+डः ।) योनिजि स्तनशरीरादिकम् । यथा,—
"सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रिय विषयस्तथा ।
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रिय घ्राणलक्षणम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
"योनिजादीति । योनिजमयोनिजञ्चेत्यर्थः । योनिजमपि जरायुजमण्डजञ्च । जरायुजं मानुषादीनां अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् ।' इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

योनिदेवता, स्त्री, (योनेर्द्देवता ।) पूर्ब्बफल्गुनी नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

योनिमुद्रा स्त्री, (योन्याकृतिर्म्मुद्रा हस्तभङ्गी ।) भगवत्याः पूजायां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्याकारमुद्राविशेषः । यथा,—
"अथ प्रवक्ष्यामि तन्त्राय ॐ ह्रीं श्रीमिति मस्तके ।
अन्योन्यं पुरतश्चैव अधिकाभ्यां यथेच्छया ।
योनिमुद्रां तत यत्नात् न्यस्य विनिवर्त्तयेत् ॥
द्वौ पाणी प्रसृतौ कृत्वा उत्तानमञ्जलिम् ।
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्य कनिष्ठाग्रद्वयोत्तरम् ॥
अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत् ।
दक्षिणस्यानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥
अनामिकाया पृष्ठे तु मध्यमे विनियोजयेत् ।
द्व तर्ज्जन्यौ कनिष्ठाये तन्त्रेणैव यामयेत् ॥
योनिमुद्रा समाख्याता देव्याः प्रीतिकरी मता ॥
त्रिवारं न्यसेयेन्यस्य सर्व्वमेव साधकः ।
तां मुद्रां शिरसि न्यस्य भक्तस्य विघ्नसम्भवः ॥"
इति कालिकापुराणे ६९ अध्यायः ॥ * ॥
तान्त्रिकाभिमतयोनिमुद्रा यथा । मन्त्रोक्ता द्रष्टव्या ।
"उपविश्यासने मन्त्री पद्मसनो वाप्यपद्मस्तः ।
षट्चक्रं चिन्तयेद्देवि । प्राणायामपुरःसरम् ॥
चतुर्द्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानन्तु षड्दलम् ।
नाभौ दशदलं पद्मं सूर्य्यसंख्यदलं हृदि ॥
कण्ठे स्यात् षोडशदलं भ्रूमध्ये द्विदलं तथा ।
सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथे ॥
आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।
त्रिकोणमध्ये देवेशि । कामबीजं सुलक्षणम् ॥
कामबीजोद्भवं तत्र स्वयम्भुलिङ्गमुत्तमम् ।
तस्योपरि पुनर्ध्यायेत् चित्कलां कलमायिनाम् ॥
ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिताम् ।
चित्कलया कुण्डलिनीं तेजोरूपां जगन्मयीम् ॥
आधारादीनि पद्मानि भित्त्वा तेन सह
प्रियोम् ।
हंसेन मनुना देवीं ब्रह्मरन्ध्रं नयेत् सुधीः ॥
सदाशिवेन देवेशि । क्षणमात्रं रमेत् प्रिये ।।
अमृतं जायते देवि । तत्क्षणात् परमेश्वरि ।।
तदुद्भवामृतं देवि । लाक्षारससमोपमम् ॥
तेनामृतेन देवेशि । तर्पयेत् परदेवताम् ॥
षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ।
आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ॥
ततस्तु परमेशानि । अक्षमाला विचिन्तयेत् ।
चित्रिणीं विद्युतन्त्वाभा अमृताङ्गीमनामयाम् ॥
तया सङ्ग्रथिता ध्येया साक्षाज्ज्ञानप्रदायिनी ।
अनुलोमविलोमेन मन्त्रवर्णविभेदतः ॥
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितं मनुम् ।
कुर्य्यादक्षमयीं मालां सर्व्वमन्त्रप्रकाशिनीम् ॥
परमार्णं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ।
बिन्दुं युक्तं पञ्चाशद्वर्णं मन्त्रं जपेत् सुधीः ॥
अष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं ध्यानेन संजपेत् ।
वर्गाणामष्टवर्गैश्च अष्टवारं जपेत् सुधीः ॥
अ क च ट त प य शा इत्येवं चाष्टवर्गका ।
योनिमुद्रा महेशानि । तव स्नेहात् प्रकाशिता ॥
मन्त्रं च मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न्न जायते ॥'
इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥

योनिरोग, पुं, (योने रोग ।) भगन्दर ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ३५ ।
"मूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भ स्रावरक्तपित्तप्रमेहसहरम् ॥" * ॥) अस्य निदानादियोनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योन्यर्श, [स्] क्ली, (योनिजातमर्शः ।) योनिजातरोगविशेष । तत्पर्य्याय । कन्दम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,-
"कश्चित्तु भूयांसमेव देशमुपदिश्यन्ते योनि मपत्यपथ गलशुण्डिकावलीनिकर्म्मणि अकच ।" इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमे अध्याये ॥)

योधा, स्त्री, (यौति मिश्रीभवतीति । यु मिश्रणे + बाहुलकात् ध । इत्युज्ज्वलदत्त । ४ । ९२ । स्त्रियां टाप् ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा हरिभक्तिविलासे १ । २५ । ८ ।

विभज्यते द्विधा छिद्यत इव । स पुरुषः । चेत् उरःक्षतवान् । अक्षर्षं च्यवते क्षीणो भवति । न करव धातुक्षयान्मादृश क्षीणो भवति । तथा शुक्रोक्षतो भवति । अतिसरवादिका शुक्रक्षयो भवान्ति क्षामो भवति ॥०॥ उरःक्षतस्य निदानं लक्षणमाह ।

उरोक्ष प्राविनत्स्यदि कासो वैशेषिक भवेत् । क्षीण सरक्तमत्रश्च पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥

क्षत उरःक्षतवति । उरोक्ष प्रोक्तिनस्यदि कासो वैशेषिक विशेषतो भवेत् । तस्मिन् चाद्यःक्षतवान् धातुक्षयात्क्षीणश्च भवति चैव सरक्तमूत्रश्च पार्श्वपृष्ठकटिग्रहश्च भवति ॥०॥ विशालिङ्गाच्छोषस्य तल्लक्षणं चिकित्सामाह ।

क्रमादोषात् यथाखेव कोष्ठात प्रतिमतास्तथा । क्षतोरस्कस्याक्रमेण विश्वासो वाति पूतिकः ॥ यथात धातुक्षयश्चोरतिमद्यादादित कोष्ठात प्रतिमतात् कोष्ठात प्रतिमतशावेन प्रतिलोम मक्षात पूतिकः पूतिगन्धः ॥ ० ॥ उरःक्षतस्य साध्यासाध्यलक्षणमाह ।

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः । परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गन्तु वर्जयेत् ॥०॥ अथ राजयक्ष्मचिकित्सा ।

न भवो बहुदोषस्य प्रव कर्माणि कारयेत् । यन्त्रेण चार्थवदस्य तत्काल स्त्रादिशोधनम् । मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् । तस्माद्यत्नेन संरक्षेत् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयो हिताः । मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशो

षिणः ॥

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् । दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाज रसं पिबेत् ॥ तेन वर्द्धन्ति वर्मन्ति विकाराः पीनसादयः । दशतो हिंगुत माष सर्वतोऽश्वगुञ्ज चणम् । पान्त्य सर्वतिक्ताम्ब षडङ्गो यथ उच्यते ॥ तद्यथा । यवयव १ कुलत्थक्व १ श्यामाक यव ३ खलक ३= प्रक्षल १२ तत यमनित पूते उक्तरसोयम् । तत्र कर्षमित सैन्धव दव सौरभार्द्धं हिङ्गु च देयम् । पिप्पली नागरव पृथक् मात्रमित कर्कोलश्च देयम् । दाडिमामलकाभ्यामलक साधम् । षडङ्गयूषः ॥०॥ कुकुभलक नागरतो नागरीबोध विघुलित

पयसा ।

यक्ष मधुरतयुक्त संहित यस्य इक्कावरम् । श्यामलीक यस्याद्य कास संक्षिप नागरम् । क्षामोयसेता प्रयत उ ममश्वे तु यत्ततुन् ॥ मधुनाप्यवृक्षाणं तुलैवशताम्बदा । सर्पि यक्ष्मानकदम्ब सेचमाना हिताहिताः । ताभ्य सुरबीमयोकम् ।

दशरामप्रत्ययुत नवलीत लिहन् पत्नी । च्यौराणो तत्ते दु दमनुष्टी चाप्यमानिक ॥ सितोपलामुद्गयो रोगिप्पलीमधुकामय । वक्ष्याशुं एतं शतापूतिता मधुसर्पषा ।

वेधदेहादनयाम कासश्वासश्वयातुरम् । पार्श्वमूलतदल्पापि सुमनिष्ठ कफिचयुतम् । हस्तपादाङ्गदाहे च ज्वरे रक्ते तथोर्द्धगे ॥ सितोपला मिश्री । वटुता सदृता । इति सितोपलादिचूर्णम् ॥०॥

जातीफल विडङ्गानि चित्रक तगर तिलाः । तालीश चन्दन शुण्ठी लवङ्गमपकुञ्चिका ॥ कर्पूरत्वाभया धात्री मरीच पिप्पली तुगा । एतानन्यन्तरं भागाश्च ग्रामकसद्युता । सर्वानि सम भङ्गाया सिता सर्वसमा मता ॥ चूर्णमेतत् क्षय कास श्वासम् ग्रहणीगदम् । अरोचक प्रतिश्याय तथा चाग्निमन्दताम् । एतान् रोगान् निहन्त्येव दृष्टमिन्द्रासमिषया । बालरोगाधिकारोक्त तैल लाक्षादि योजयेत् । अभ्यङ्गे यक्ष्मिणो नित्य युद्धवैद्योपदर्शन ॥

इति जातीफलादिचूर्णम् ॥०॥

'शतकस्य रसद्रव्य मात्रिकाभिरप्रकैः । पिप्पली द्विपल ताभ्य मधिकच प्रतौ पचेत् ॥ तस्मिन् च घनत्वमायाते शीते क्षौद्रपलाष्टकम् । दत्त्वावलेहयेद्वैद्यो षोडशो वृद्धो यथाक्रम ॥ निहन्ति राजयक्ष्माण कास श्वासक दारुणम् । पार्श्वशूलञ्च हृच्छूल रक्तपित्त ज्वरं तथा ॥

इति वासावलेहः ॥०॥

अथ व्यवायादिहेतुकशोषचिकित्सा । तत्र व्यवायशोषचिकित्सा ।

व्यवायशोषिणः क्षीररसमांसाज्यभोजने । हृद्यैर्मधुरैर्वृंहणैर्हर्षयेच्चोपचारयेत् ॥ रसो मांसरस हृद्योक्तवृंहितैः ॥०॥ शोकशोषचिकित्सा ।

हृद्यमाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः । दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥०॥ व्यायामशोषचिकित्सा ।

व्यायामशोषिणः स्निग्धैः क्षतघ्नविहितैर्हिमैः । उपाचरेच्चैवनीयैश्च धना शैष्मिकास्तु ॥०॥ अध्वशोषचिकित्सा ।

आस्यासुखैर्दिवास्वप्नैः शीतैर्मधुरवृंहणैः । अध्वमांसरसाहारैरध्वशोषमुपाचरेत् ॥०॥ व्रणशोषचिकित्सा ।

व्रणशोष च मे न स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः । दुग्धमाहैर्दशमूलैःया यूषमांसरसादिभिः ॥०॥ जरा शोषचिकित्सा ।

'बलाश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा । पयसा नित्यमभ्यस्ता प्रशमयन्ति जराक्षयम् ॥ श्रीपर्णी गम्भारी । बहुपुत्री शतावरी । इति बलादिचूर्णम् ॥०॥

द्राक्षा पथ्याको द्राक्षा पिप्पल्यादयः पृथक् । सितामधुकसम्पूरमरीचाश्च पलोन्मिताः ॥ सपूर्वं मधुना तुल्या वटिका समकल्पयेत् । अक्षमात्रा ततश्चैव भक्षयेच्च दिने दिने ॥ क्षतक्षय ज्वर कास श्वास हिक्का वमि

भ्रमम् ।

मूर्च्छा मद तृषा शोष पार्श्वशूलमरोचकम् ।

श्रीहरवमामवातञ्च रक्तपित्त स्वरक्षयम् । एलादिगुटिका हन्ति तृष्णा समगमयी परा ॥ द्राक्षाया प्रस्थमेकन्तु मधुकस्य पलाष्टकम् । पचेच्छोणाद्रकं तुष्टे पादशेषेण तेन तु ॥ पश्चिके मधुकद्राक्षे पिष्टे श्यामामलदयम् । प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥ सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् । एतद्द्राक्षाद्यं सिद्धं घनपीतं सुखावहम् ॥ वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान् । प्रदर रक्तपित्तञ्च हन्त्यास्योपवलप्रदम् ॥

इति द्राक्षादिघृतम् ॥०॥

'क्षीरे धात्रीविदारीक्षुरसैश्च तथा रसे । पचेत समे शतप्रस्थं मधुरैः कर्कसंमितैः ॥ द्राक्षाद्विचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः । मधूककुसुमास्फोटाक्षरोटमसनर्द्धकैः ॥ पश्चाद्धि मधुनः शीते शर्करायाः तुलाम्तथा । पलाधिकां ससस्य सर्पिषाख्यसंपरान् ॥ विनीय तत्र सलिलास्थाजां सिक्त सुरक्षितः । अजनपानप्रसिद्धैस्तदंशिनः परिकीर्तितम् ॥ क्षीरमांसाशिको हन्ति रक्तपित्तं ज्वरक्षयम् । तृष्णारुचिश्वासकासच्छर्दिमूर्च्छाप्रमर्दनम् । मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नञ्च वस्य क्षीरादितदधम् ॥

इति अमृतप्राशावलेहः ॥०॥

'यद्दक्ष तथा शीतमविदाहि हितं लघु । अन्नपानं निषेवेत क्षतक्षीणः सुखार्थिभिः ॥

शोकं स्त्रियं क्रोधमसूयनाश्च
त्यजेदुदारान् विषयान् भजेत ।
तथा द्विजातीन्त्रिदशान् गुरूंश्च
वाचश्च पुण्याः शृणुयाद्भिषज्य ॥०॥

अथ राजयक्ष्माणि रसाः । मृत्युञ्जयो रसो राजयक्ष्माणि रसेन्द्रचिकामणौ ।

रसभस्मामृताभाव्य लौह मधुघृतान्वितम् । मृत्युञ्जयनामायं चक्रपाणी राजयक्ष्मजित् ॥

इति मृत्युञ्जयो रसः ॥

रसभस्म मारितो रस । अमृताभाव्य गुडूचीसत्त्वम् । लौह मारितम् ॥०॥

पथ्याः मा मारितान् सूताद्दको द्वौ हेम

भस्मतः ।

एकोऽस्मिन् मृतताम्रस्य शिला गन्धक तालकम् । प्रत्येक भागयुग्मं स्यादेतत् घनं विचूर्णयेत् ॥ वराटो पूरयेत्तेन छागीक्षीरेण टङ्कणम् । पिष्ट्वा तेन मुख रुद्ध्वा मृद्भाण्डे ताश्च पूरयेत् ॥ ततो गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलम् । रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्ज क्षयापहः ॥ मरिचैकत्रिदशमात्रो कणाभिर्दशभिस्तथा । मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेत रस भिषक् । अनेन नश्यति क्षिप्रं वातश्लेष्मभवक्षयः ॥ इति राजमृगाङ्को रसो राजयक्ष्माणि रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥०॥

'शुद्धसूत दिधा गन्ध कृष्णाभ्रस्यैव कज्जलीम् । ततो धर्मं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यका रसे । सितामलाद्यैर्मोचकं शाल्मले विचारयेत् ।

"यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रचेष्टते ।
तथा स्वकर्म्मवशगो देही सर्व्वत्र वर्त्तते ॥")

योषित्, स्त्री, (योषति पुमांसं युष्यते पुंभिरिति वा । युष् + "हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ।" उणा० १ । ९९ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ३६ ।
"गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ॥")
तस्या अवध्यत्वं यथा, वह्निपुराणे ।
"तं प्रेक्ष्य भरतं श्रेष्ठं प्रभुश्चो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्व्वभूतानां योषितः क्षम्यतामिति ॥"

योषित्प्रिया, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

योषिता, स्त्री, (योषित् + टाप् ।) नारी । यथा,
"स्त्री वधूर्व्वनिता नारी प्रिया रामा च निम्बिनी ।
योषा योषिद्योषिता च जोषिज्जोषा च
जोषिता ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ५ ।
"तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य्यः
सोमात् पर्ज्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः ॥")

यौक्तिकः, पुं, (युक्तिं करोतीति । युक्ति + ठञ् ।) नर्म्मसचिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ युक्तियोग्ये, त्रि ॥

यौगकः, त्रि, (योगस्यायमिति । योग + अण् + स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यौगिकः, त्रि, (योगाय प्रभवतीति । योग + "योगाद्यच ।" ५ । १ । १२९ । इति ठञ् ।) प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थवाचकः । यथा, योगाय प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी । "योगरूढ़ाश्च रूढ़ाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा । ...आदितेयादिशब्दा यौगिकाः अदितेरपत्यानीति ढक्प्रत्ययेन केवलं योगार्थ एव ।" इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ ० ॥
("यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
'योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्धितान्तश्च कृदन्तश्चेति तत्त्रिधा ॥'
यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृशार्थे यौगिकम् । योगरूढ़न्तु लक्ष्मणपादिपदं योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यार्थस्य बोधकं न तु वस्मात्रस्य तच्च यौगिकं त्रिविधं समासस्तद्धितान्तं कृदन्तश्चेति । द्वन्द्वोऽपि समासः खपटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य घवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्व्वपदं रूढ्यन्तर्भावेन विशेषणीयं नातः लक्ष्मणपादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढ़ेऽतिप्रसङ्गः । आश्वयो अश्वः शूद्रेत्यादौ स्त्रीवादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु स्त्रीत्वादिमिति तत्तदर्थे रूढ़मेव नातो विभागस्य व्याघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
'यादृशस्य मतावाक्यस्यान्तस्त्वादिर्निजार्थके ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥'
यादृशमतावाक्योत्तरत्वतलादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयतानिरूपितावबोधे हेतुस्तादृशं मतावयं तथाविधार्थे समासः । पाचकादिकन्तु पाककर्त्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनामलभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न मतावाक्यम् । प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृतं वाक्यस्य मतत्वं वाच्यम् । तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्मेवा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । चौरपार्थीत्यादि कन्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानप्रीतसामान्यस्याप्रत्ययात् । राज्ञः पुरुषत्वमित्यादिनो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायित्वादौ समासव्यपदेशोऽत्यवादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥"

० ० ० ० ० ०

"यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धितान्तं नाम लक्षयति ।
'यन्नाम तद्धितं यत्र यत्क्रमं तदर्थकम् ।
यद्द्वयं यत्क्रमं तत्र तद्धितान्तं निगद्यते ॥'
यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं वा प्रत्येकं बहुगुड़ो द्राक्षेत्यादौ द्राक्षिरित्यादौ चाव्यापकमेव तद्धितान्तं नाम्नि तथापि यादृशं नाम यत्र तद्धितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं यादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तद्द्वयमपि तादृशार्थे तद्धितान्तं नामेत्यर्थः पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु तद्धितान्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्धितं यत्रेति पठनीयं टावादेरपि तद्धितत्वोपगमाद्गार्ग्यायणीत्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।
कृदन्तं नाम लक्षयति ।
'यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत् प्रत्ययादृशं भवेत् ।
तद्धातूत्तरगं तन् सत् कृदन्तं नाम तादृशम् ॥'
यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्धातूत्तरगं तत् सदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत् कृदन्तं नाम । यथा पाचकपाच्यमानादि तद्धि धात्वर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्तादेः कर्म्मत्वाद्यन्वयबोधं प्रति द्वितीयादावेव तादृशानुपूर्व्विकत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चैत्रेण ग्रामस्य गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं बोधयदपि तव्यादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थकमेव भावकृतामपि स्वस्वार्थकत्वं सुतरामिति ॥" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
अयुतः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"अयोगुरुः सप्तदिष्टो यौगिको लोहनामभिः ॥"
इति गारुड़े २०५ अध्यायः ॥)

यौजनशतिकः, त्रि, (योजनशतं गच्छतीति । योजनशत + "क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ।" ५।१।७४। इत्यस्य वार्त्ति० इति । ठञ् ।) योजनशतगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (योजनशतादभिगमनमर्हतीति वाक्ये योजनशताभिगमनकर्त्ता । इति काशिका ॥)

यौजनिकः, त्रि, (योजनं गच्छतीति । योजन + "योजनं गच्छति ।" ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।) एकयोजनगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यौट, ऋ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरी । ऋ; अयुयौटत् । यौटति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

यौड़, ऋ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरी । ऋ, अयुयौड़त् । यौड़ति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

यौतकं, क्ली, (युतकयोर्व्वधूवरयोरिदम् । युतक + अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौतुकम् । इति हलायुधरायमुकुटौ । २ । ८ । २८ ॥ (यथा, मनुः । ९ । १३१ ।
"मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव
सः ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

यौतवं, क्ली, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८५ ॥

यौतुकं, क्ली, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्लब्धं धनम् । उपचारात् अन्नप्राशनादिसंस्कारकाललब्धमपि । युतकं योनिसम्बन्धः तत्र भवमिति अणि यौतकम् । युतयोर्व्वधूवरयोरिदमिति वा कणि यौतकम् ॥ यौतकस्तुकारमध्यमपि । यौतकं यौतुकञ्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौतकादि तु यद्देयं स दायो हरणञ्च तदित्यमरटीकायां भरतः ॥ ॥ स्त्रियः यौतकधनस्याधिकारक्रमो यथा,—
"यत्तु दुहितृमात्राधिकारार्थं गौतमवचनम् ।
'स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।'
यच्च नारदस्य ।
'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः ॥'
यच्च कात्यायनस्यापि ।
'दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्त्रेषु तद्भवेत् ॥'
यच्च याज्ञवल्क्यस्य ।
'मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥'
तानि पूर्व्वोक्तदेवलवचनविरोधेन यौतकधनमात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ९ । १३१ ॥
'मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ॥'
यौतकं पारिणयनलभ्यम् । यु मिश्रणे इति धातोर्युत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरेकशरीरता तच्च विवाहाद्भवति । अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । अतो विवाहकाललब्धं यौतकम् । ततश्च परिणयनलब्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्त्रायाम् । तत्रैव

क्रमाच्च गोत्रमदत्तम्। स्त्रीधनं दुहितृणाम् प्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च। प्रथममप्रत्ताना तद्भावे प्रत्तानां तदभावे समूढानाम्। स्त्रीधनं दुहितृणामिति सामान्येन प्राप्तत्वात् 'अप्रत्तानाम्' इत्यादस्तु क्रमार्थत्वात्। तथा याज्ञवल्क्य।

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि।
दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्॥

तत्र ब्राह्मादिषु विवाहेषु यल्लब्धम् अग्निधनं स्त्रिया तत तस्यां मृतायां प्रथमं दुहितृणामेव तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रत्तायास्तदभावे परिणीताया सर्वदुहित्रभावे च पुत्रस्याधिकार अप्रजस्त्रीधने भर्तुरधिकारात्। इत्यस्यातना अप्रजापदेन अप्रजाद्यभावे समूढाया अप्यधिकार सूचित।

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्धनम्।
अप्रजायामतीतायां भर्त्तुरेव तदिष्यते॥
यत्त्वस्यै स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते॥

अस्याः स्याद्दत्तमिति पराचीनं पूर्व्वत्रानुषज्यते। तत्र विवाहेषु यद्धनं दत्तमिति सम्बन्धात् वैवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्धनविषयत्वम्, तथा यम।

आसुरादिषु यद्द्रव्यं विवाहेषु प्रदीयते।

विवाहक्रियायां पूर्व्वापरीभूतायां यद्द्रव्यं प्रदीयत इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते। इति दायभाग॥ ऊढाया यौतकधने प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी। एतयोरभावे ऊढयो पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो र्युगपदधिकार एकाभावे चापराया। एतयोरभावे वन्ध्याविधवयोस्तुल्याधिकार। एकाभावे चापराया। तत पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकार अस्य क्रमते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार इति विशेष। ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकसमयलब्धयौतकधने भर्त्ता भ्राता माता पिता चेति क्रम। आसुरादिविवाहत्रयसमयलब्धयौतकधने माता पिता भ्राता भर्त्ता चेति क्रम। ततो देवर ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ भगिनीपुत्र ततो भर्तृभागिनेय ततो भ्रातृपुत्र ततो जामाता तत श्वशुर ततो भ्रातृश्वशुर तत आनन्तर्यक्रमेण सपिण्डा तत सकुल्या तत समानोदका। इति तट्टीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कार।

यौधिष्ठिर त्रि (युधिष्ठिरस्य इदमिति। युधिष्ठिर + अण्।) युधिष्ठिरसम्बन्धि। यथा —

'सा च यौधिष्ठिरी सेना माद्रेयशरताडिता।
रतिपत्यादप्रीषाणां विद्रेव तद्गुतां गता॥"

इति महाभारतम्॥

(युधिष्ठिरस्यापत्ये पु। यथा महाभारते। ६। ५०। ५८।

"यौधिष्ठिरं सुधन्वा कौरव्य निषिते शरैः।

यदारयत सङ्ग्रामे मघवा इव दानवम्॥'

वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री। यथा, हरिवंशे। १६०। २०—२१।

'कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिर।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे।
इत्यायुत समाख्याता वासुदेवस्य ते सुता॥")

यौधेय, पु (योधमर्हतीति। योध + ढक्। यद्वा 'पार्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ।' ५। ३। ११७। इति स्वार्थे अञ्।) योद्धा। इति सिद्धान्तकौमुदी। (युधिष्ठिरपुत्र। स च शैब्यराजदौहित्र। यथा महाभारते। १। ९५। ७६।

'युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयम्वरे लेभे। तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम।' नृगराजपुत्रा यौधेया इति ख्याता। यथा हरिवंशे। ३१। ३५।

'उशीनरस्य पत्नीषु पञ्चसु राजर्षिवंशजाः। ... नृगस्य तु यौधेयाः ...')

यौन स्त्री (योनेरिदमिति। योनि + अण्।) योनिसम्बन्धाधीनपापम्। यथा। बौधायन।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो हि शयनाशनात्॥'

सुमन्तु। यश्चैतेर्यौनमौखस्रौवादीनां सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यादिति। इयात् कुर्यात्। एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थ। अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते। इति प्रायश्चित्तविवेक॥ (उत्पत्तिकारणम्। यथा महाभारते। १३। १०२। २५।

'यत्राग्नियौनाश्च वसन्ति लोका
ह्यवयोनय पर्व्वतयोनयश्च॥'

उत्तरापथजातजातिविशेषे पुं। यथा महाभारते। १२। २०७। ४३।

'उत्तरापथजन्मान कीर्त्तयिष्यामि तानपि।
यौनकाम्बोजगान्धारा किराता बर्व्वरै सह॥")

यौवत, क्ली (युवतीनां समूह। युवति + 'भिक्षादिभ्योऽण्।' ४। २। ३८। इति अण्। पुंवद्भावाभावश्च।) युवतिसमूह। इत्यमर। २। ६। २२। (यथा, गीतगोविन्दे। १०। १५।

'रतिकलाकलावति रुचिरचित्रलेखे भ्रुवा
बत्सो विबुधयौवत वहसि तन्वि। पृथ्वीगता॥"

युवतिभि कृतमिति। नृत्यविशेष। यथा, सङ्गीतदामोदरे।

"मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्यच्च नृत्यते।
वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम्॥")

परिमाणम्। इति अमरटीकायां भरत॥

यौवन, क्ली (युवन् + "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५। १। १३०। इति अण्।) यूनो भाव। तत्पर्याय। तारुण्यम् २। इत्यमर॥ वय ३ इति जटाधर॥ तत्तु षोडशवर्षमारभ्य सप्ततिवर्षपर्य्यन्तम्। यथा,—

आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते।
वृद्ध स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्॥

इति स्मृति॥

नवयौवनलक्षणं यथा,—

'दरोद्भिन्नस्तनं किञ्चित् चलाक्षं मेदुरस्मितम्।
मनागभिस्फुरद्भावं नव्यं यौवनमुच्यते॥'

इत्युज्ज्वलनीलमणि॥

(गर्व्वान्तरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा। सर्व्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्। किमुत समवाय। यौवनारम्भे च प्राय शास्त्रजलप्रक्षालननिर्म्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धि। अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टि। अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृति। इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका। नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनस। नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्त्तक पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु।' इति कादम्बर्य्यां चन्द्रापीडं प्रति शुकनासोपदेश॥)

नवयौवनकारकमौषधं यथा,—

'अश्वगन्धानागबलागुडूचीसमितैर्विकाम्।
रूपं भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनधारिणाम्॥"

इति गारुडे १९८ अध्याय॥

यौवनकण्टक, पु क्ली (यौवने कण्टकमिव दुःखदत्वात्।) युवमख। इति शब्दमाला॥ वयस्फोडा इति भाषा॥

यौवनपिडका, स्त्री (यौवने पिडका।) युवकाले मुखे जात क्षुद्रस्फोटक। वयस्फोडा इति भाषा। (यथा सुश्रुते निदानस्थाने। १३।

"यौवनपिडका पद्मिनी कण्टका अनुशयिरित्यादि॥") तल्लक्षणं यथा —

'शाल्मलीकण्टकप्रख्या कफमारुतशोणितै।
जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिका॥"

इति सुश्रुते। १। १४ अध्याय॥

अस्याश्चिकित्सा मुखदूषिकाशब्दे द्रष्टव्या॥

यौवनलक्षण, क्ली (यौवनस्य लक्षणं चिह्नम्।) लावण्यम्। स्तन। इति मेदिनी। ने, ११७॥ तारुण्यचिह्नम्॥

यौवनाश्व, पुं (युवनाश्वस्यापत्यमिति। युवनाश्व + अण्।) मान्धातृराज। इति त्रिकाण्डशेष॥ अपि च।

"यौवनाश्वोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्त्यवनीपति।
सप्तद्वीपवतीमेक शशासाच्युततेजसा॥
इष्ट्वा च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भूरिदक्षिणै॥
सर्व्वदेवमयं देवं सर्व्वात्मकमतीन्द्रियम्॥
द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विज।
धर्म्मो देशश्च कालश्च सर्व्वमेतद्यदात्मकम्॥
यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति।
तत् सर्व्वं यौवनाश्वस्य मान्धातु क्षेत्रमुच्यते॥

प्रद्युम्नेन्द्रं द्वादश्यां च विष्णुमव्यामथाष्टमम् ।
पुत्रकृत्यमशेषं तु पुष्पकृन्दस्य योगिनम् ॥
तेषां समाहः प्रश्नाग्रन् सौभरिं मंत्रिरे यतिम् ।"
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

यौवनाश्वकः, पुं, (यौवनाश्व+स्वार्थे कन् ।) मान्धातृराजः । इति जटाधरः ॥

यौष्माकं, त्रि, (युष्मद्+अण् । "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।" ४ । ३ । २ । इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि । युष्माकमिदं इत्यर्थे अणप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११२ । २०५ ।
"इत्यादमास्त अत्यन्तमुपलितेष्वपि तनदयम् ।
विद्याधरो धर्मविदो यौष्माकोऽयमनर्हितः ॥")

यौष्माकीणं, त्रि, (युष्मद्+"युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ।" ४।३।१। इति खञ् । "तस्मिन्नणि चेति ।" ४ । ३ । २ । इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि, युष्माकमिदं इत्यर्थे खीन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अतिशयितवादप्रकरणदृष्ट्या यौष्मयुष्मदस्मच्छब्दप्रयोगोऽत्र लिख्यते । युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे गौणत्वे च विभक्तिरेषां खरूपपदत्वात् तेषु परेषु साध्यरूपाय युष्मत्सम्बन्धमाः स्युरेव । त्रिजमादेरन्यस्य युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे एकवचने परे त्वमदौ द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे खरूपेणावस्थानम्, गौणत्वे तु परविभक्तिमनाश्रित्य युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वमदौ द्वित्वे युवावौ बहुत्वे खरूपेणावस्थानमिति ॥१॥ यथा त्वामतिक्रान्तः अतित्वं अतित्वां अतियूयम् । अतित्वां अतित्वौ अतित्वान् । अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः । अतितुभ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अतित्वाभ्यां अतित्वत् । अतितव अतित्वयोः अतित्वयाम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ ५ ॥ युवामतिक्रान्ताः अतित्वं अतियुवां अतियूयम् । अतियुवां अतियुवां अतियुवान् । अतियुवया अतियुवाभ्यां अतियुवाभिः । अतितुभ्यं अतियुवाभ्यां अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्यां अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवयाम् । अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ ७ ॥ युष्मानतिक्रान्ताः अतित्वं अतियुष्मां अतियूयम् । अतियुष्मां अतियुष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभिः । अतितुभ्यं अतियुष्माभ्यां अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अतियुष्माभ्यां अतियुष्मत् । अतितव अतियुष्मयोः अतियुष्मयाम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अतियुष्मासु ॥ ८ ॥ मामतिक्रान्तः अहं अतिमां अतिवयम् । अतिमां अतिमां अतिमान् । अतिमया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । अतिमह्यं अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमत् अतिमाभ्यां अतिमत् । अतिमम अतिमयोः अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अतिमासु ॥ ९ ॥ आवामतिक्रान्तः अहं अत्यावां अतिवयम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् । अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अतिमह्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत् अत्यावाभ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः अत्यावयाम् । अत्यावयि अत्यावयोः अत्यावासु ॥ १० ॥ अस्मानतिक्रान्तः अहं अत्यस्मां अतिवयम् । अत्यस्मां अत्यस्मां अत्यस्मान् । अत्यस्मया अत्यस्माभ्यां अत्यस्माभिः । अतिमह्यं अत्यस्माभ्यां अत्यस्मभ्यम् । अत्यस्मत् अत्यस्माभ्यां अत्यस्मत् । अतिमम अत्यस्मयोः अत्यस्मयाम् । अत्यस्मयि अत्यस्मयोः अत्यस्मासु । इति दुर्गादासः ॥

र

र, रेफः । यथा । यत्तात् कारनकारौ रादेशः । इति कलापसन्धिप्रसारव्याकरणे । रेफात् कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौमुदी ॥ स तु व्यञ्जनविंशवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं मूर्धा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ७ ॥ (तथा च शिक्षायाम् । १० ।
"स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")

तस्य स्वरूपं यथा,—
"रेफञ्च चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीत्रयसंयुतम् ।
रक्तविद्युल्लताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटलः ॥ ७ ॥

तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"इयतः कुण्डली रेखा वामादृक्षगताधः ।
पुनर्दक्षगता सैव ततोऽधोगाय चोर्द्धतः ॥
भवानी शङ्करो वह्निस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
अर्द्धमात्रा ब्रह्मरूपा महाशक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥"
अपि च ।
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा त्रिकोणाधोगता च या ।
विधिरीशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
ऊर्द्धस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परिकीर्त्तिता ।
तस्य मध्यगता रेखा वह्निरूपा च या स्मृता ।
निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणीभवेत् ॥"

अस्य ध्यानं यथा,—
"ललज्जिह्वां महारौद्रीं रक्तास्यां रक्तलोचनाम् ।
रक्तवर्णामष्टभुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ॥
रक्तमाल्याम्बरधरां रक्ताभरणभूषिताम् ।
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिकाम् ॥
एवं ध्यात्वा मह्यरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

तन्त्रनाममन्त्रो यथा,—
"त्रिशक्तिसहितं देवि ! आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
सर्वतेजोमयं वर्णं सततं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

तस्य नामानि यथा,—
"रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्तोजसो मतः ।
प्रकाशादर्शनो दीपो रक्तकृष्णापरं वशी ॥
सुधङ्गिणी मतिः स्वर्णा धातुरक्तः प्रकाशकः ।
अप्रकौ रेवतादासं कुण्डगो वह्निमण्डलम् ॥
उग्ररेखा भूमध्यो वेदकण्ठपरा पुरा ।
प्रकृतिः सुगतो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
श्रीकण्ठ उग्रा हृदयं सुखो त्रिपुरसुन्दरी ।
यविन्दुर्योनिगो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोसुखी ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्राणि ॥

(छन्दःशास्त्रोक्तगणविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्याम् । १। ८ । "र-लमध्यः ।" लघुमध्यमध्यो रः भवति । तस्येदं सांकेतिकं चिह्नम् ऽ।ऽ पद्यादौ अस्याक्षरस्य प्रयोगे दाहो भवति । यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
"यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं वशनमथ सगौ शः सुखं
यस्तु खेदम् ॥"
धात्वनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
"———————भो चभादि र वैदिकः ।"
"वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो न तु भाषायामित्यर्थः । यथा, गालिं स्तुतं जगाति ॥")

रः, पुं, (राति ऊर्द्धं गच्छतीति । रा+डः ।) पावकः । तीक्ष्णः । इति मेदिनी । रे, १ ॥ कामवह्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

रंहः, [स्] क्ली, (रमते येन इति । रम्+"रमेश्च ।" उणा० ४ । २१२ । इति असुन् । हुगागमश्च धातोः । "अधिरंहिभ्यामसुन् इति अंहो रंहः । इति धातुप्रदीपः ।" इत्युज्ज्वलदत्तः ।) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । ३४ ।
"अलं महीपाल ! तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १५ ।
"हरिनेत्राय मुण्डाय क्षशायोत्तरणाय च ।
भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशपर्व्वणि २५२ । १८ ।
"नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंहसे ।
प्रयाताः प्राग्दिशं पुण्यां विपुलं कश्यपाश्रमम् ॥")

रक, क खादे । आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ खादो रसोपादानम् । क, राकयति मोदकं बालकः । इति दुर्गादासः ।

रक्तं, क्ली, (रज्यते अङ्गमनेनेति । रञ्ज्+क्तः ।) कुङ्कुमम् । ताम्रम् । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं वरिष्ठं म्लेच्छाख्यं ताम्रं शुल्बमुदुम्बरम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
प्राचीनामलकम् । इति मेदिनी । ते, ४८ ॥ पद्मकम् । (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"रक्तकाञ्चनपद्मत्वमरुणं लोहितम् ।"
इति रत्नमाला ।)
सिन्दूरम् । हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पर्य्यायो यथा —
"रक्तं मरकन्धीयञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ।"
इति रत्नमाला ।)
(रक्तचन्दनमेव । तत्पर्य्यायो यथा —
"पत्रङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम् ।"
इति रत्नमाला ।)
शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । तत्
पर्य्यायः । रुधिरम् २ असृक् ३ लोहितम् ४
अस्रम् ५ क्षतजम् ६ शोणितम् ७ । इत्य
मरः । २ । ६ । ६४ । प्राणदम् ८ लोहितम् ९
रक्तकम् १० । इति शब्दरत्नावली । कीला
लम् ११ असृजम् १२ रोधिरम् १३ क्षतजम् १४ ।
इति जटाधरः । लसत्कम् १५ शोणम् १६
लोहम् १७ चर्म्मजम् १८ । इति राज
निर्घण्टः । ० । अथ रक्तस्य लक्षणमाह ।
"यदा रसो यकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः ।
राग पाकञ्च सम्प्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः ॥
रक्तं सर्व्वशरीरस्थं जीवस्याधार उत्तमम् ।
स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥
जीवस्याधार उत्तम इति । यत आह ।
जीवो वसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
वीर्य्ये रक्ते मले च स्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणा
दिति ।
वीर्य्यं रक्तं मलं च शरीरारम्भके । आगमेरोक्त
परिमाणे सति पुष्टं जीवो वसति न तु दुष्टे
प्रवृद्धे रक्तञ्च स्व प्रदेशस्थं वैद्यप्रसिद्धात्
पित्तवद्भवेत् । अस्य मानं वक्ष्यते । ० । अथ
रक्तस्य स्थानमाह ।
यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यं स्थानं तयोः
स्थितम्
अन्यत्रापि स्थितवतो रक्तस्य पोषकं भवेत् ।"
इति भावप्रकाशः ।
रक्तदोषजरोगोऽस्य यथा —
"अस्थादिरक्तं सिरा यादिका तनु वेदन ।
तेन दुष्टं रक्तदोषं प्रकरोति न संशयः ॥"
इति माधव १८९ अध्यायः ।
("स प्रस्थाप्य रथं यस्तु ह्यथ रावयात्रा प्राप्य राम
सुग्रीवः । अब्रवीत् ।
रक्तिमाचयो यथा ग्रामं शरीरस्यैव दृश्यताम् ।
अब्रवीत्तु प्रथमं रक्तमिति नियोजनम् ।
रसादेव स्त्रिया रक्तं रजः सञ्ज्ञं प्रवर्त्तते ।
तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ।"
"रक्ताद्रसं ततो मांसम् ।"
"तत्र पैत्तिकस्य लक्षणं यथा तनु शीघ्र
गमनमच्छं च यावत् दुष्टम् । श्लेष्म शीत
स्निग्धं गाढं पिच्छिलं विचिरादसि
ध्रावं सशब्दं च विदग्धम् । सन्निपातज
मुत्तेजितं चिरं शोणितं यथा विविधं विद
धाति च सर्व्वदोषकृत् । अस्यान्यत्

सपुलकमारक्ताभं विनीयते दुष्टस्य च श्रवि
पानदुष्टम् । त्रितयदोषकृतमतिकृष्णस्य । द्विदोष
लिङ्गं संसृष्टम् ।"
"तत्र शोणितवर्णो यः स्वच्छतमविशुद्ध प्रकृतिस्थं
जानीयात् ।
"तप्तहेमप्रभं यच्च शोणितं रोगा शोणितं
जायते ।
रक्तमार्गप्रशीतानां न भवन्ति कदाचन ।"
देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्य्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्द्दशाध्याये । ० ।
शोणितक्षयजन्यरोगादेरपक्रान्तश्च ये सदा ।
सम्यक्कार्य्या न विद्यन्ते रक्तजाः तान् विभा
वयेत् ।"
अथ कामं मरेद्वानतां यैमित्यं विरक्तं तत् ।
मिथ्याशीतामितं रक्तं शोथ्यातस्यायति वै
चिरात् ।
ईदृशं पावकप्रायः पिच्छिलं समुपद्रवम् ।
दिग्धविलिङ्गं सशल्यैर्लिङ्गं सान्निपातिकम् ॥"
"तापनीयेत सङ्गोपनीय
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृ
गग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥
प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था
निच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ।)
रक्तः, पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥
कुसुम्भः । हिज्जलः । इति राजनिर्घण्टः ।
(बन्धूकः । तत्पर्य्यायो यथा —
"बन्धूको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि
च ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रक्तः, त्रि, अनुरक्तः । नील्यादिरञ्जितः । लोहितः ।
इति मेदिनी । ते, ३८ । क्रीडासक्तः । इति
धरणिः । ० । रक्तवर्णवस्तूनि यथा —
"शोणानि भौमनीराजितानकुङ्कुमनखाः ।
गुञ्जाश्मीरवनदोस्निग्धकुङ्कुमबिन्दवः ॥
कमलाधरबिम्बाकसूर्य्यबिम्बाधरबातवः ।
विद्रुमं कुक्कटशिखा चैव वारणमस्तकम् ॥
माणिक्यं रक्तचन्दनं शुकमर्कटयोर्मुखम् ।
चकोरकोकिलनेत्रचरणयावकम् ॥
कुसुम्भं बन्धूकाशोकपलाशकरवीरकाः ।
करञ्जं दाडिमीपुष्पं बिम्बबिम्बाधरास्तथा ।
ताम्रचूडशिखा सिन्दूरकं रक्तचन्दनम् ।
नवार्कपल्लवप्रभा रक्तोत्पलकोरक ॥" ० ।
रक्तत्वोत्कर्षवाचकानि यथा —
"लोहितलोहितो दुग्धवरिष्ठमहिसतमस्य
रक्तानि ।
सिन्दूरप्रवालकमलकमलावलिदीप्तिपुरुषादि ।"
यथा गुञ्जा शोणितपञ्चवर्णः रक्ताः अपि

क्षण्योः । विद्रुमः प्रवालविशिष्टयोः
कमलं पद्मपाशोत्पलयोः कुञ्जर कौस्तु
भेन्द्रनीलयोः । सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कार
मण्डयोः । उत्पलसुतचन्द्रमासेन्दीवरयोः । ध्व
ज्ञोऽभिधायकयोः । अम्भोधिनीरज पद्मपत्र
टङ्कयोः ।
कमलाधिपतयश्चापि नागविरचान्तचूडभूः ।
रत्नाकरवद्दीक सदाधिकमलं स्मृतिः ।"
कमलाधिपतयौ सुखकर्णौ । नागस्थित्
सहस्रो नागचूडौ च । कान्त कमनीय क
मल तस्यान्तः । स्वयम्भूः सर्व्वोद्भवो यमश्च ।
सदा सिन्दूरशृङ्गता कमलन् कमलप्रियम् ।
स्वच्छशोभितमात्मकीर्त्तिराशिभासमिरोषिति ।
एवं सुखप्रदप्रभः विद्रूमविदोधिति ।
प्रवालपल्लवच्छाय कनकाद्युमितच्छविः ।" ० ।
रक्तश्वेतवाचकानि यथा —
"रक्तश्च तौ हरिशुचिपुष्करमृतपद्मशुक्ले
नाम ।
नवरक्तमहापद्माकर्षोदरा कमलकीलाले ।"
हरिश्चन्द्रश्यामौ । शुचि चन्द्रवैश्वानरयोः ।
पुष्करं जलपद्मयोः । शतपत्रं छत्रपद्मयोः । श्वेत
कान्तं स्फटिकश्वेतयोः क्षितौ च । अथ प्रवाल
कयोः । नवरस नवरसे प्रत्यक्षाणि च । महा
पद्मं नवनाग पद्मौ च । अर्कं स्फटिकसूर्य्ययोः ।
कमलं जलाम्बुजयोः । कीलाल जलरक्तयोः ।
"सुखदमाहिरिभाति रविनाथे रदांशुके ।
सलिलाश्च जलशोभाभिः सरोजकुमुदादिभिः ।"
भावो परस्पर सखदलादिभिः । ० ।
मिश्रवर्णौ यथा । रविमित्र चक्र रविपुत्रश्च ।
भानुरथ स्वच्छकान्त रविपद्मरागौ च । अपि
रव सूर्य्यकान्तोऽपिपद्मरागौ च । रदांशुक
रक्ताक्षौ अधरश्च । चन्द्रशोभा चन्द्रा चाचौ
शोभा चति पक्षे पद्मकान्ति । एवं सरोजादि
शोभा सरोजच्छविशोभा पक्षे सरोजादिरक्त ।
कुमुदादिशोभा कुमुदच्छविशोभा पक्षे कुसु
मादिरादिश । इति कविकल्पलतायाम् ।
स्तवकवर्णे उद्देशकथन नाम १ कुसुमम् ।
रक्तकः, पुं, (रक्त रक्तवर्णं कायति प्राप्नोतीति ।
कै + कः ।) बन्धूकवृक्षः । रक्तवर्णः । रक्त
वसनम् । अनुरागी । इति मेदिनी । के, १४८ ।
विनोदी । इति शब्दरत्नावली । रक्तशिग्रुः ।
रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः । (अश्व
विशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । १ । १०० ।
"पीतको हरितः शोणः कषायो रक्तकः स्मृतः ।
पञ्चाशविधो वाजी कषायः परिकीर्त्तितः ।"
रक्त एव स्वार्थे कन् । पीतवर्णः, त्रि ।
यथा, हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि । ५ । ११ ।
"अक्षयस्तु सं समारोहति
कमर्हं रक्तकाम्बलोपकाम्यः ।"
रक्तकन्दः, पुं, (रक्त रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) विद्रुमः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १२९ । राजपलाण्डु
रक्ताङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तकन्दलः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रक्तकमलं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्तवर्णोत्पलम् । तत्पर्य्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्भोजम् ३ अरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्पलम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्तवारिजम् ९ । (रक्तकमलम् १० । इति पाद्मोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोषहरत्वम् । पित्तकफवातशमनत्वम् । सन्तर्पणकारत्वम् । वृष्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् ॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकम्बलं, क्ली, (कम्बलं जलमाश्रयत्वेनास्त्यस्येति । वर्श आद्यच् । रक्तं रक्तवर्णं कम्बलमुत्पलमिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—
"चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैश्च सुगन्धिभिः ।
कमलैः कुमुदैः पुष्पैः कह्लारै रक्तकम्बलैः ॥
फलैर्धूपैरपूपैश्च शोभनैर्गुडमिश्रितैः ।
अर्च्चयेद्बलिराजानं मन्त्रेण द्विजसत्तम ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥

रक्तकरवीरकः, पुं, (करवीर+स्वार्थे कन् । ततो रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकरवीरपुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेशकुसुमः ३ चण्डीकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतद्रावी ६ रविप्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । विशोधनत्वम् । त्वग्दोषव्रणकण्डूतिकुष्ठविषहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम् ।
वीर्य्योष्णं क्रिमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकाञ्चनः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः काञ्चनः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । विदलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काञ्चनालः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुद्दारः ६ । इति जटाधरः ॥

रक्तकाण्डा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काण्डः दण्डोऽस्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रक्तकाष्ठं, क्ली, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितवर्णदारु च ॥

रक्तकुमुदं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कुमुदम् ।) रक्तकैरवम् । इति जटाधरः ॥

रक्तकुसुमः, पुं, (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमान्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकेशरः, पुं, (रक्ताः केशराः किञ्जल्काः यस्य ।) पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥

रक्तकैरवं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्तकुमुदम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"तदरुणमल्लं सोमाख्यं हल्लकं रक्तकैरवम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

रक्तकोकनदं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।) रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।) रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्य्यायः । रक्तसारः २ सुसारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशल्यः ५ याज्ञिकः ६ कुठनोदनः ७ यूपद्रुमः ८ अमखदिरः ९ अरः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवातासवातव्रणभूतज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाश्च ।

"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्रिमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रक्तगन्धकं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।) बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तजो गुल्मः इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेद्ध्रुवम् ।
तिलक्वाथेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हरं ॥"
इति गारुडे १९६ अध्यायः ॥

(तथास्य निदानादिकं यथा,—
"शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्त्तवागमनवैशेष्यात् । पारतन्त्र्यादवैशारद्यात् सततमुपचारानुरोधाद्वेगानुदीर्णानुपरुन्धत्या आमगर्भे वाप्यचिरात् पतिते तथाप्यचिरप्रजातायाः ऋतौ वा वातप्रकोपणान्यासेवमानाया वातः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्त्तवमुपरुणद्धि मासि मासि तदार्त्तवमुपरुध्यमानं कुक्षिं वर्द्धयति । तस्याः शूलकासातीसारच्छर्द्यरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यकफप्रसेकाः समुपजायन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यं ग्लानिः चक्षुषोर्मूर्च्छा हृल्लासो दोहदः श्वयथुः पादयोरीषच्चोद्गमो रोमराज्या योन्याश्चाणावत्वमपि च योन्या दौर्गन्ध्यमास्रावश्चोपजायते । केवलश्चास्या गुल्मः स्पन्दते तामगर्भामपि गर्भिणीमित्याहुर्मूढाः ।" इति चरके निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ यथा च ।

"न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्यमसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्यायः ॥

तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते । यथा,—
"ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
भवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ।
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लासदौर्हृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥'
पाकं चिरेण भजते नैव वा——————— ॥"
इति वाभट्टे निदानस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

तथास्य चिकित्सा
"सरक्तगुल्मे न च पाचनानु
न हिङ्गुपानं कटिचालनञ्च ।
न चैव संस्वेदनमर्द्दनञ्च
न वा क्रमेणोत्तुलवनं हितञ्च ॥
रोधाञ्जनं खदिरमागधिका समङ्गा
क्वाथोऽम्बयेतत्समं घृतसंप्रयुक्तम् ।
गुल्मं सरक्तमपि चाथ निहन्ति शीघ्रं
दृतक्लेदनञ्च विनिहन्ति च कुक्षिरक्तम् ॥
क्षीरपानं प्रदातव्यं घृतसौवर्च्चलान्वितम् ।
रक्तगुल्मविनाशाय यक्ष्मिक्षतकेऽपि वा ॥
न हिङ्गुसंयुतं पथ्यं न पेयं न विदाहि च ।
रक्ते च तत्ते गुल्मे मांसानि जाङ्गलानि च ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

अन्यत् गुल्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ❀ ॥

रक्तघ्नः, पुं, (रक्तं हन्तीति । हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) रोहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (रहितकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । हन्+टक् । ङीप् ।) दूर्व्वाविशेषः । गाँडिया दूर्वा इति भाषा ॥ यथा,
"महौषधिश्च गोलोम्यां रक्तघ्नी रक्तपित्तहा ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रक्तचन्दनं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्तवर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे ।२।३।३६ ।
"पद्मरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षमुत्थाय शीतञ्च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥")
तत्पर्य्यायः । तिलपर्णी २ पत्राङ्गम् ३ रक्त-

नम् ४ कुचन्दनम् ५। इत्यमरः। २। ६। १३२। ताम्रसारम् ६ ताम्रवृक्ष ७ चन्दनम् ८। इति रत्नमाला। लोहितम् ९ शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्रसारकम् १२ क्षुद्रचन्दनम् १३ अर्कचन्दनम् १४। इति राजनिर्घण्टः। रक्ताङ्गम् १५ प्रवालफलम् १६। इति भावप्रकाशः। पत्त्राङ्गम् १७ पत्तङ्गम् १८ रक्तबीजम् १९। इति शब्दरत्नावली। अस्य गुणाः। अतिशीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। ईषत्वमताराशदोषभूतपित्तकफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमशुलवागाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। अपि च।

"रक्तं शीतं गुरु स्वादु च्छर्द्दितृष्णास्रपित्तनुत्।
तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्॥"

इति भावप्रकाशः।

अन्यच्च।

"रक्तपित्तहरं वल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम्॥"

इति राजवल्लभः।

रक्तचित्रक पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चित्रकः।) क्षुपविशेषः। राङ्गचिता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कालः २ व्यालः ३ कालमूलः ४ अतिदीप्यः ५ मार्जारिः ६ अग्निः ७ दाहकः ८ पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११। अस्य गुणाः। प्रत्रकायकरत्वम्। रुच्यत्वम्। कुष्ठघ्नत्वम्। लोहवेधकत्वम्। रसनियामकत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

रक्तचूर्ण क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम्।) सिन्दूरम्। इति हारावली। ४४। रक्तवर्णचूर्णमात्रञ्च।

रक्तजन्तुक, पु (रक्तः रक्तवर्णो जन्तुः। ततः स्वार्थे कन्। अथवा रक्ता आसक्ता जन्तवोऽस्मिन्।) भूनागः इति राजनिर्घण्टः। रक्तवर्णजन्तुमात्रञ्च।

रक्तजिह्व, पुं (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादौ आसक्ता वा जिह्वा यस्य।) सिंहः। इति शब्दमाला। रक्तवर्णजिह्वायुक्ते त्रि।

रक्तझिण्टी, स्त्री (रक्ता रक्तवर्णा झिण्टी।) रक्तवर्णझिण्टीपुष्पवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुरवकः २। इत्यमरः। (विशेषोऽस्याः कुरवकशब्दे ज्ञातव्यः।)

रक्ततुण्ड पुं (रक्तौ तुण्डौ यस्य।) शुकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः। लोहितमुखयुक्ते, त्रि।

रक्ततुण्डक, पु (रक्तस्तुण्डो यस्य। कन्। भूनागः।) इति राजनिर्घण्टः।

रक्तत्रया स्त्री (रक्तानि त्रयाण्यस्याम्।) मोमचिका। इति राजनिर्घण्टः।

रक्तत्रिवृत् स्त्री, (रक्ता त्रिवृत्।) रक्तवर्णत्रिवृता। लाल तेउड़ी। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कालिन्दी २ त्रिपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४ कुवर्णा ५ मसूरी ६ अमला ७ काकनासिका ८। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रेचनत्वम्। पञ्चशोफविष्टम्भहारित्वम्। हितकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। (अस्या विशेषो यथा —

"तयोर्मेरुतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम्।
सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तत् शुभम्॥"

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये।

"अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये।)

रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ता यस्याः) रक्तदन्ता + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) चण्डिका। यथा,—

"भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् महासुरान्।
रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः॥
ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्त्यलोके च मानवाः।
स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम्॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये। ९१। ४०॥

रक्तदला, स्त्री (रक्तानि दलान्यस्याः।) नलिका। चिविल्लिका। इति राजनिर्घण्टः।

रक्तदृक, [श्] पु स्त्री, (रक्ता दृक् दृष्टिर्यस्य।) कपोतः। इति केचित्। रक्तवर्णचक्षुर्विशिष्टे त्रि।

रक्तधातु पु (रक्तो रक्तवर्णो धातुः।) गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (अस्य पर्य्यायो यथा —

"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजं तथा।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः। रक्तवर्णधातुमात्रञ्च।

रक्तनाल, पुं, (रक्तो नालोऽस्य।) जीवशाक इति राजनिर्घण्टः। (विवरणमस्य जीवशाकशब्दे विज्ञेयम्।)

रक्तनासिक, पु, (रक्ता नासिकास्य।) पेचकः। इति शब्दरत्नावली। लोहितनासायुक्ते त्रि।

रक्तप पु, (रक्तं पिबतीति। पा + क।) राक्षसः। इति मेदिनी। पे, २१। रक्तपानकर्त्तरि त्रि।

रक्तपक्ष, पु, (रक्तौ पक्षौ अस्य।) गरुड़ः। इति केचित्।

रक्तपत्रिका, स्त्री (रक्तानि पत्राण्यस्याः। स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वञ्च।) नाकुली। रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः। लोहितपत्रञ्च।

रक्तपदी स्त्री क्षुद्रक्षुपविशेषः। यथा —

"शमीपत्रा रक्तपदी समङ्गाञ्जलिकारिका।"

इति जटाधरः।

रक्तपद्म पुं क्ली (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः।) रक्तवर्णकमलम्। तत्पर्य्यायः। रक्तसरोरुहम् २ रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४। इत्यमरः। १। १०। ४२। अस्य प्रमाणं यथा,—

"एषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका।
वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका॥
रक्तपद्मासनस्था च मुकुटोज्ज्वलमण्डिता।
रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना।
नवयौवनसम्पन्ना चार्व्वङ्गी ललितप्रभा॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्।

रक्तपल्लव, पुं, (रक्ताः पल्लवा अस्य।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। लोहितपत्रञ्च।

रक्तपा स्त्री, (रक्तं पिबतीति। पा + क + स्त्रियां टाप्।) जलौका। डाकिनी। इति मेदिनी। पे, २१। शोणितपानकर्त्तरि त्रि।

रक्तपाकी स्त्री, (पच्यते इति। पच + घञ्। रक्तः रक्तवर्णः पाको यस्याः।) बृहती। इति राजनिर्घण्टः।

रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति। पत + णिच + अच्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इति शब्दरत्नावली।

रक्तपाद पु, (रक्तौ पादावस्य।) शुकपक्षी। इति हेमचन्द्रः। (यथा रामायणे। ७।६।५७।

"रक्षोगणस्योपरिष्टात् परिभ्रमति कालवत्।
कपोता रक्तपादाश्च सारिका विद्रुता ययुः॥"

तथा च याज्ञवल्क्ये। १। १७५।

"चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं चरेत्॥")

लोहितचरणयुक्ते, त्रि।

रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा अस्याः।) लज्जालुः। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जलकारिका।
रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) हंसपदी। इति राजनिर्घण्टः।

रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्याः। पा + णिनि। स्त्रियां ङीप्।) जलौका। इति राजनिर्घण्टः।

रक्तपायी [न्] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य। पा + णिनि।) रक्तपानशीलः। इति व्याकरणम्।

रक्तपारद, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम्।) हिङ्गुलम्। इति हारावली। १५५। जटाधरे पुं।

रक्तपिण्ड, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं पिण्डमिव।) जवापुष्पम्। इति शब्दरत्नावली।

रक्तपिण्डक, पुं, (रक्तपिण्डमिवेति। रक्तपिण्ड + स्वार्थे कन्।) रक्तालुः। इति राजनिर्घण्टः।

रक्तपित्त, क्ली, (रक्तदूषकं पित्तमिति। मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः। "रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः। रक्तञ्च तत् पित्तञ्चेति रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्म्मधारय इति चरकः।") रोगविशेषः। तस्य निदानं यथा,

धन्वन्तरिरुवाच।

"अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवदाम्यहम्।
भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणादिविदाहिभिः।
कोद्रवोद्दालकैश्चान्यैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः।
कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तञ्च मूर्च्छयेत्॥

ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य यान्त्युपेक्षताम् ।
पित्तरक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि ॥
गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ।
प्रभवत्यसृजः स्थानात् प्लीहतो यकृतश्च तत् ॥
शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ।
छर्दिश्छर्दितवैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ॥
लोहितो लोहितो मत्स्यामगन्धास्यत्वं च विस्वरः ।
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥
नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ।
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥
ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥
ऊर्द्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधितम् ।
बह्वौषधञ्च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥
अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ।
कषायाः स्वादवो यस्य हिमास्तु हितलोहिताः ॥
कटुतिक्तकषाया वा ये निसर्गात् कफापहाः ।
अधो याप्यञ्च नासुज्ञात् तत् प्रच्छर्दनसाधनम् ॥
अल्पौषधञ्च पित्तस्य वमनं न तु चौषधम् ।
अनुबन्धि च लोपस्य प्रान्तपित्तहरस्य तत् ॥
कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ।
रूपमात्रसंसृष्टमसाध्यमुपनायनम् ॥
अवस्थाप्रतिलोमत्वादसाध्यादौषधस्य च ।
नहि संशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिलोमगम् ॥
शोधनं प्रतिलोमञ्च रक्तपित्ते विनिर्ज्जितम् ।
एवमेवोपशमनं सर्व्वशोधनमिष्यते ॥
संसृष्टेष्वाह दोषेषु सर्व्वथा छर्दनं हितम् ।
तत्र दोषोऽत्र गमनं शिराभ्य इव लक्ष्यते ।
उपद्रवाश्च विकृतं फलतस्त्वेषु चाधिकम् ॥”

इति गारुडे १५३ अध्यायः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—
“त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
मोदकः सन्निपातान्तो रक्तपित्तज्वरापहः ॥
बाधायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥
वटरूषककण्टकारीकाथपथ्याक्वाथः सशर्करः ।
क्षौद्राढ्यः कासनश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥”

इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
‘घर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः ।
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ।
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्व्विदहत्याशु शोणितम् ॥’
तीक्ष्णं मरिचादि । उष्णोऽग्नितापादिः । क्षारो यवक्षारादिः । विदग्धं दूषितम् । स्वगुणैः स्वकारणैर्गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहुत्वेन तीक्ष्णाम्ललवणकटूष्णघर्म्मादयो गृह्यन्ते । विदहति दूषयति ॥ * ॥ रक्तपित्तस्य सामान्यलक्षणमाह ।
‘ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वं चाधो द्विधापि वा ।’
रक्तमित्युपलक्षणम् । तत्संसर्गि पित्तञ्च । अतएव रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः ॥ रक्तञ्च तत् पित्तञ्चेति रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्म्मधारय इति चरकः ॥ मार्गानाह ।
‘ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥’
कुपितमतिकुपितम् ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
‘सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥’
विशिष्टं रूपमाह ।
‘सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेनञ्च तनुरूक्षञ्च वातिकम् ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥’
सपाण्डु ईषत्पाण्डु । पिच्छिलं मयूरपिच्छच्छविसंयुक्तम् । कृष्णं कृष्णाभम् । मेचकं चिक्कणकृष्णवर्णम् । अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनं तदाभम् ॥ * ॥ संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह ।
‘ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यां तत्प्रवर्त्तते ॥’ * ॥
उपद्रवानाह ।
‘दौर्ब्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुता दाहमूर्च्छा
भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनञ्च
द्वेषो भुक्तेऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥’
उपसर्गा उपद्रवाः । विकृतिर्मांसप्रक्षालनाभत्वादिः ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
‘एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥
ऊर्द्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥’
साध्यमाह ।
‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’
सुखे काले हिमशिशिरयोः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
‘मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत् कर्द्दमाम्भोनिभं वा
मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमपि कुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥’
उक्ता विकारा दौर्ब्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा तुल्यं नानावर्णम् ।
‘येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥’
येन रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्यः दृश्यं घटपटादिकं वियच्च रक्तं पश्यति स नश्यति वियच्चापि अनुक्तमपीत्यर्थः ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
‘लोहितं छर्द्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपित्तकः ॥’
लोहितोद्गारदर्शी व्याधिमहिम्नोद्गारमपि लोहितं पश्यति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तपित्तस्य चिकित्सा ।
‘पित्तास्रं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽश्नतः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मज्वरादिकृत् ॥
शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रसाधिकाः ।
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥’
प्रियङ्गुः कङ्गुः ।
‘मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ।
दाडिमामलकं विद्वानम्लार्थे चापि दापयेत् ।
पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ॥
शाकार्थे शाकसात्म्यानां तण्डुलीयादयो हिताः ।
पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्त्तकान् ॥
शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छकान् ।
रक्तपित्तहरान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥
ईषदम्लाननम्लांश्च घृतभृष्टान् ससैन्धवान् ।
कफानुगे यूषशाके दद्याद्वातानुगे रसम् ॥
पथ्यं सतिलयूषैश्च सक्तुलाजशक्तुभिः ।
धान्याकधात्रीवासानां द्राक्षापर्पटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृष्णां शोषञ्च नाशयेत् ॥’
धान्याकादेर्हिमः ॥ * ॥
‘ह्रीवेरमुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकाम्बुता ।
उशीरञ्च हिमश्चैषां क्वाथं समधुशर्करम् ॥
पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशाम्यति ।
रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥ * ॥
पुराणं पीनमानीय कुष्माण्डस्य फलं दृढम् ।
तद्बीजधारबीजत्वक्शिराशून्यं समाचरेत् ॥
ततस्तस्य तुलां नीत्वा पचेज्जलतुलाद्वये ।
तस्मिन्नीरेऽर्द्धशिष्टे तु यत्नतः शीतलीकृते ॥
तानि कुष्माण्डखण्डानि पीडयेद्दृढवाससा ।
यत्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् ॥
कुष्माण्डं शोषयेद्घर्म्मे ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् ।
क्षिप्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कुष्माण्डं तेन भर्ज्जयेत् ॥
मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं तत्र निःक्षिपेत् ।
सितायाश्च तुलां तत्र क्षिप्त्वा तल्लेहवत् पचेत् ॥
सुपक्वे पिप्पलीशुण्ठीजीरकाणां द्वे पले पृथक् ।
पृथक् पलार्द्धं धन्याकपत्रैलामरिचं त्वचम् ॥
चूर्णमेषां क्षिपेत्तत्र घृतार्द्धं क्षौद्रमावपेत् ।
एतत् पलमितं खादेदथवाग्निबलं यथा ॥
खण्डकुष्माण्डलेहोऽयं रक्तपित्तं विनाशयेत् ।
पित्तज्वरं तृषां दाहं प्रदरं कृशतां वमिम् ॥
स्वरभेदं चक्षुरोगं कासं श्वासं क्षतं क्षयम् ।
नाशयत्येव वृष्योऽयं बृंहणो बलवर्द्धनः ॥’

इति खण्डकुष्माण्डावलेहः ॥ * ॥

‘शतावरीमूलकल्कं कल्कात् क्षीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरतुल्यघृतं गव्यं सितया कल्कतुल्यया ॥

शृतशीतं मधुयुतं पश्चाद्वा लेहयेत् सता ।
रक्तपित्तं घ्नम्लपित्तं क्षयं श्वासञ्च नाशयेत् ॥
शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य सनिदानपूर्ब्बरूपलक्षणं सम्प्राप्तिश्च ।
पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते तत्तथानुव्याख्यास्यामः । यदा जन्तुर्यवकोद्दालककोरदूषकप्रायाण्यन्नानि भुङ्क्ते भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमाषकुलत्थसूपक्षारोपहितं दधिमण्डोदश्वित्कट्वराम्लकाञ्जिकोपहितं वाराहमाहिषाविकमात्स्यगव्यपिशितं पिण्याकपिण्डालुकशुष्कशाकोपहितं मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुकखरयवभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालकपर्णासक्षवकफणिज्झकोपदंशं सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकमधूलकशुक्तकुवलबदराम्लप्रायानुपानं पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठमुष्णाभितप्तो वातिमात्रमतिवेलं वा पयसा समश्नाति रौहिणीकं काणकपोतं वा सर्षपतैलक्षारसिद्धं कुलत्थमाषपिण्याकजाम्बवलकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरमाममतिमात्रमथवा पिबत्युष्णाभितप्तस्तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते । लोहितञ्च स्वप्रमाणमतिवर्त्तते तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्पद्यदैव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहितवहानां स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति । स संसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं लोहितमित्याचक्षते । तस्येमानि पूर्ब्बरूपाणि । तद्यथा । अनन्नाभिलाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्लरसगन्ध उद्गारः छर्द्देरभीक्ष्णमागमनं छर्द्दितस्य बीभत्सता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च मुखाद्धूमागम इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमपि चास्यस्य रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशकृन्मूत्रस्वेदलालासिङ्घाणकास्यकर्णमलपिडकोलिकापिडकानाञ्च वेदना लोहितनीलपीतश्यावानामर्च्चिष्मताञ्च रूपाणां स्वप्ने दर्शनमभीक्ष्णं भवति लोहितपित्तपूर्ब्बरूपाणि । उपद्रवास्तु खलु दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकश्वासकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगस्वरभेदाः । मार्गौ पुनरस्य द्वौ ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्द्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्द्वावपि मार्गौ प्रपद्यते । तौ मार्गौ प्रपद्यमानं सर्व्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः स्रोतोभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य । तत्र यदूर्द्ध्वभागं तत्साध्यं विरेचनोपक्रमणीयत्वात् बह्वौषधत्वाच्च । यदधोभागं तद्याप्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अल्पौषधत्वाच्च । यदुभयभागं तदसाध्यं वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्च । रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोद्ध्वंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामनुज्वरमभवत् । तस्य शुकारिष्टो दावाग्निरिवापतितस्त्वाकस्मिकस्त्वाशु प्रशान्तो यतितव्यं मात्रां देशं कालञ्चाभिसमीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्य्यैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्शनैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ।'

सङ्क्षेपतोऽस्योपशमनोपायो यथा —

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्द्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥
वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यच्च तत्रान्वगो वायुस्तच्छान्तौ चावरं मतम् ॥
स्वादु योगावहञ्चात्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्माद्याप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुलोमगम् ॥
रक्तपित्तन्तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्ब्बोक्तादपि कारणात् ॥
नहि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गञ्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
एवमेवोपशमनं सर्ब्बशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु च दोषेषु सर्ब्बजिच्छमनं मतम् ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदर्कं रक्तं मार्गविशेषतः ॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ॥
अकर्म्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते ।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ॥
रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्प्रभम् ॥
रक्तपित्तमसाध्यन्तद्वाससो रञ्जनञ्च यत् ।
भृशं पूत्यतिमात्रञ्च सर्व्वोपद्रववच्च यत् ॥
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ।
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्य याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यञ्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥
कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्ब्बरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धञ्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्व्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥"

इति चरके निदानस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ * ॥

अथास्य चिकित्सायां रसः ।

"सूतं गन्धं माक्षिकञ्चैव लौहं
सर्व्वं शुद्धं भेषजमादरेण ।
लौहे पात्रे शामये मर्द्दयित्वा
रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥
इति सुधानिधीरसः ॥

सूताभ्रशुल्वलौहञ्च माक्षिकं रसमालकम् ।
गन्धकञ्च भवेत्तुल्यं वासादाक्षारसेन च ।
दिनैकं मर्द्दयेत् खल्वे सिताक्षौद्रयुता वटी ।
माषमात्रा निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
ज्वरं दाहं तृषां भ्रान्तिं शोषं पित्तान्तको रसः ॥
इति रक्तपित्तान्तको रसः ।

शर्करातिलसंयुक्तं त्रिकचयसमन्वितम् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चाम्लपित्तहरं परम् ॥
इति शर्कराद्यं लौहम् ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारः ॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।

अधोगते छर्द्दनमूर्द्ध्वनिर्गमे
विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम् ।
पुरातनाः षष्टिकशालिकोद्रव-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रशातिकाः ॥
मुद्गा मसूराश्चणकाश्च वर्व्वा
मकुष्टकाश्चिन्नटवर्म्मिमत्स्याः ।
शशः कपोतो हरिणैणलाव-
शरारिपारावतवर्त्तकाश्च ॥
वकाः उरभ्राश्च सकालपुच्छाः
कपिञ्जलाश्चापि कषायवर्गः ।
गव्यमजायाश्च पयो घृतञ्च
घृतं महिष्याः पनसं पियालम् ॥
रम्भाफलं कर्कटतण्डुलीय-
पटोलवेत्राग्रमयूरकाणि ।
पुराणकुष्माण्डफलञ्च पक्व-
फलानि तद्दीर्घफलानि वाला ॥
स्वादूनि बिम्बानि च दाडिमानि
खर्ज्जूरधात्रीमिषिनारिकेलम् ।
कशेरुशृङ्गाटकपुष्कराणि
कपित्थशालूकपरूषकाणि ॥
भूनिम्बशाकं पिचुमर्द्दपत्रं
तुम्बीकलिङ्गानि च लाजसक्तून् ।
द्राक्षा सिता माक्षिकमैक्षवञ्च
शीतोदकञ्चौद्भिदवारि चापि ॥
सेकोऽवगाहः शतधौतसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलश्चन्दनमिन्दुपादाः
कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ॥
धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं
वैदूर्य्यमुक्तामणिधारणञ्च ।
रम्भोत्पलाम्भोरुहपत्रशय्या
क्षौमाम्बरश्चोपवनं सुशीतम् ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरूषिताना-
मालिङ्गनञ्चापि वराङ्गनानाम् ।
पद्माकराणां सरितां ह्रदानां
चन्द्रोज्ज्वलानां हिमवद्दरीणाम् ॥
सुशीतलानां गिरिनिर्झराणां
स्मृतिः प्रसङ्गानि च कीर्त्तितानि ।
प्रह्लादनो हिमवालुका च
मिश्रा हिता लोहितपित्तरोगे ॥"

अथापथ्यानि ।

व्यायामाध्वनिधिवनं रविकरतीक्ष्णानि कर्म्माणि च ।
क्षोभो वेगविधारणं चपलता हस्त्यश्वयानानि च ।
स्वेदासृक्स्रुतिधूमपानसुरतक्वाथाः कुलत्था गुडो
वार्त्ताकं तिलमाषसर्षपदधिक्षाराणि कौपं पयः ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकारः ॥)

रक्तपित्तहा, स्त्री, (रक्तपित्तं हन्तीति । हन्+ ड: । स्त्रियां टाप् ।) रक्तघ्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाँठिया दूर्व्वा इति भाषा ॥ (विवृतिरस्याः रक्तघ्नीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।) रक्तवर्णपुनर्नवाशाक: । तत्पर्य्याय: । क्रूरा २ मण्डलपत्रिका ३ रक्तकाण्डा ४ वर्षकेतु: ५ लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्तवर्षाभू: ९ शोफघ्नी १० पुष्पिका ११ विकस्वरा १२ विषघ्नी १३ प्रावृषेण्या १४ सारिणी १५ वर्षाभव: १६ शोणपत्र: १७ भौम: १८ पुनर्भव: १९ नव: २० नय: २१ । अस्या गुणा: । तिक्तत्वम् । सारकत्वम् । शोफरक्तप्रदरदोषपाण्डुपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तपुष्प:, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीर: । इति जटाधर: ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"करवीर: श्वेतपुष्प: शतकुम्भोऽश्वमारक: ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रोहितवृक्ष: । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाञ्चनवृक्ष: । दाड़िमवृक्ष: । वकवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥ वन्धूकवृक्ष: । पुन्नागवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशिष्टे, त्रि ।) यथा, वृहत्संहितायाम् । १५ । १४ ।
"इन्द्राग्निदैवते रक्तपुष्पफलशाखिन: सतिलमुद्गा: ।
कार्पासमाषचणका: पुरन्दरहुताशभक्ताश्च ॥")

रक्तपुष्पक:, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाशवृक्ष: । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पलाश: किंशुक: पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पक: ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्ष: समिद्वर: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रोहितकवृक्ष: । इति जटाधर: ॥ पर्प्पट: । शाल्मलिवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं यस्या: ।) शाल्मलिवृक्ष: । इति जटाधर: ॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
"शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पुनर्नवा । तत्पर्य्यायो यथा,—
"पुनर्नवा परा रक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका ॥"
सिन्दूरी । तत्पर्य्यायो यथा,—
"सिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥"
इति भावप्रकाश: ॥)

रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा+कन् । टापि अत इत्वम् ।) लज्जालु: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा । भूपाटलि: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं यस्या: । ङीष् ।) पाटलीवृक्ष: । इति जटाधर: ॥ जवा । आवर्त्तकीलता । नागदमनी । धातकीवृक्ष: । उष्ट्रकाण्डी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (धातकी । तत्पर्य्यायो यथा,—
"धातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मद्यवासिनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रक्तपूरकं, क्ली, (रक्तं पूरयतीति । पूर् + ण्वुल् ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विवरणमस्य वृक्षाम्लशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तप्रसव:, पुं, (रक्त: रक्तवर्ण: प्रसव: पुष्पमस्य ।) रक्तकरवीर: । रक्ताम्लान: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तफल:, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।) वटवृक्ष: । इति जटाधर: ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"वटो रक्तफल: शृङ्गी न्यग्रोध: स्कन्दजो ध्रुव: ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पति: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफला, स्त्री, (रक्तं पक्वदशायां लोहितवर्णं फलमस्या: ।) बिम्बिका । इत्यमर: । २ । ४ । १३९ ॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
"तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
"स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायु: काकवल्लरी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफेनज:, पुं, (रक्तफेनात् जायते इति । जन् + ड: ।) वामपार्श्वस्थक्लोम । तत्पर्य्याय: । पुस्फुस: २ । इति हेमचन्द्र: । ३ । २६९ ॥

रक्तबिन्दु:, पुं, (रक्तानां बिन्दु: ।) रक्तकणा । यथा,—
"रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरत: ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुर: ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥)

रक्तबीज:, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाड़िम: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अरिष्टकफल: । रीटा इति ख्यात: । तत्पर्य्यायो यथा,—
"अरिष्टकस्तु माङ्गल्य: कृष्णवर्णोऽर्थसाधन: ।
रक्तबीज: पीतफेन: फेनिलो गर्भपातन: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
रक्तं शोणितं बीजं कारणमस्य ।) असुरविशेष: । स च शुम्भनिशुम्भसेनापति: देव्या हतश्च । यथा,—
"पलायनपरान् दृष्ट्वा दैत्यान् मातृगणार्द्दितान् ।
योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तबीजो महासुर: ॥
रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरत: ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुर: ॥
युयुधे स गदापाणिरिन्द्रशक्त्या महासुर: ।
ततश्चैन्द्री स्ववज्रेण रक्तबीजमताड़यत् ॥
कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुस्राव शोणितम् ।
समुत्तस्थुस्ततो योधास्तद्रूपास्तत्पराक्रमा: ॥
यावन्त: पतितास्तस्य शरीराद्रक्तबिन्दव: ।
तावन्त: पुरुषा जातास्तद्वीर्य्यबलविक्रमा: ॥
तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूलादिभिर्भुवि ।
पपात यो वै रक्तौघस्तेनासञ्छतशोऽसुरा: ॥
तैश्चासुरासृक्सम्भूतैरसुरै: सकलं जगत् ।
व्याप्तमासीत्ततो देवा भयमाजग्मुरुत्तमम् ॥
तान् विषण्णान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राह सत्वरा ।
उवाच कालीं चामुण्डे ! विस्तरं वदनं कुरु ॥
मच्छस्त्रपातसम्भूतान् रक्तबिन्दून् महासुरान् ।
रक्तबिन्दो: प्रतीच्छ त्वं वक्त्रेणानेन वेगिना ॥
भक्षयन्ती चर रणे तदुत्पन्नान् महासुरान् ।
एवमेष क्षयं दैत्य: क्षीणरक्तो गमिष्यति ॥
भक्ष्यमाणास्त्वया चोग्रा न चोत्पत्स्यन्ति चापरे ।
इत्युक्त्वा तां ततो देवी शूलेनाभिजघान तम् ॥
मुखेन काली जगृहे रक्तबीजस्य शोणितम् ।
ततोऽसावाजघानाथ गदया तत्र चण्डिकाम् ॥
तस्याहतस्य देहात्तु बहु सुस्राव शोणितम् ॥
यतस्ततस्तद्वक्त्रेण चामुण्डा संप्रतीच्छति ।
मुखे समुद्गता येऽस्या रक्तपातान्महासुरा: ।
तांश्चखादाथ चामुण्डा पपौ तस्य च शोणितम् ॥
देवी शूलेन वज्रेण बाणैरसिभिरृष्टिभि: ।
जघान रक्तबीजं तं चामुण्डापीतशोणितम् ।
स पपात महीपृष्ठे शस्त्रसंघसमाहत: ।
नीरक्तश्च महीपाल ! रक्तबीजो महासुर: ॥
ततस्ते हर्षमतुलमवापुस्त्रिदशा नृप ! ।
तेषां मातृगणो जातो ननर्त्तासृङ्मदोद्धत: ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
(महिषासुरपिता दानवो रम्भ एव जन्मान्तरे रक्तबीजो जात: । यथा, देवीभागवते । ५ । २ । ४४—४९ ।
"एतं रम्भं समानीय यथास्ते परमं प्रियम् ।
चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं वा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥
वार्य्यमाणापि यक्षै: सा प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥
महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्थौ महाबल: ।
रम्भोऽप्यन्यद्वपु: कृत्वा नि:सृत: पुत्रवत्सल: ॥
रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबल: ।
अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ हयारिरसुरोत्तमै: ॥
एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्य्यवान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्दैत्यैर्मानवैश्च नृपोत्तम ! ॥")

रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्या: । कन् + टाप् ।) तरटीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तमञ्जर:, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यतेऽस्येति । "अर्श आदिभ्य: अच् ।" ५।२।१२७। इत्यच् ।) निचुलवृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (गुणादयोऽस्य निचुलशब्दे ज्ञातव्या: ॥)

रक्तमत्स्य:, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्य: ।) रक्तवर्णो मत्स्यविशेष: । यथा,—
"यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाण्वो
नातिस्थूलो रक्तमत्स्य: स उक्त: ।
शीतो रुच्य: पुष्टिकृद्दीपनोऽसौ
शाम्यं धत्ते पित्तदोषचयस्य ॥"
इति राजनिर्घण्ट: ॥

घृतमेव पचेत्तत्तु पश्चाद्ध लेहयेत् सदा ।
रक्तपित्तं चाम्लपित्तं क्षयं श्वासञ्च नाशयेत् ॥'
शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य सनिदानपूर्व्वरूपलक्षणं सम्प्राप्तिश्च । 'पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते तत्तथानुव्याख्यास्यामः । यदा जन्तुर्यवकोद्दालककोरदूषकप्रायाण्यन्नानि भुङ्क्ते भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमाषकुलत्थक्षारसूपोपहितं दधिमण्डोदश्वित्कट्वरकाञ्जिकोपहितं वाराहमाहिषाविकमात्स्यगव्यपिशितं पिण्याकपिण्डालुकशुष्कशाकोपहितं मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुकखरयूषभूस्तृणकसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकोपदंशं सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकमधूलकशुक्तकुवलबदराम्लप्रायानुपानं पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठमुष्णाभितप्तो वाऽतिमात्रमतिवेलं वा पयसा समश्नाति रौहिणीकं काणकपोतं वा सर्षपतैलक्षारसिद्धं कुलत्थपिण्याकजाम्बवलकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरमाममतिमात्रं अथवा पिबत्युष्णाभितप्तस्तथैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते । लोहितञ्च स्वप्रमाणमतिवर्त्तते । तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्पद्यदेव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहितवहानां स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति । स संसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं लोहितमित्याचक्षते । तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि । तद्यथा । अनन्नाभिलाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्लरसगन्ध उद्गारश्छर्देरभीक्ष्णमागमनं छर्दितस्य बीभत्सता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च मुखाद्धूमागम इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमपि चास्यस्य रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशकृन्मूत्रस्वेदलालासिङ्घाणकास्यकर्णमलपिडकालिकापिडकारागसवेदनालोहितनीलपीतश्यावानामर्च्चिष्मताञ्च रूपाणां स्वप्रदर्शनमभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्व्वरूपाणि । उपद्रवास्तु खलु दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकश्वासकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगस्वरभेदाः । मार्गौ पुनरस्य द्वौ ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्द्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्द्वावपि मार्गौ प्रपद्यते । तौ मार्गौ प्रपद्यमानं सर्व्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः खेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य । तत्र यदूर्द्ध्वभागं तत्साध्यं विरेचनोपक्रमणीयत्वात् बह्वौषधत्वाच्च । यदधोभागं तद्याप्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अल्पौषधत्वाच्च । यदुभयभागं तदसाध्यं वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्च । रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोद्ध्वंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामनुज्वरमभवत् । तस्य शुकादिभ्यो दावाग्निरिवापतितस्यात्ययिकस्याशु प्रशान्त्यै मतिमता मात्रां देशं कालञ्चाभिसमीक्ष्य संशमनैरपतर्पणैर्वा मृदुमधुरशिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्य्यैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्शैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितमतिः ।"
अथैतस्योपशमनोपायो यथा --
"साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्द्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥
वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यच्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्त्यै चावरं मतम् ॥
स्याच्च योगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्माद्याप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुलोमगम् ॥
रक्तपित्तन्तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्व्वोक्तादपि कारणात् ॥
नहि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गञ्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
एवमेवोपशमनं सर्व्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु च दोषेषु सर्व्वजिच्छमनं मतम् ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदर्कं रक्तं मार्गविशेषतः ॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ॥
अकर्म्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते ।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ॥
रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्प्रभम् ।
रक्तपित्तमसाध्यन्तद्वाससो रञ्जनञ्च यत् ।
भृशं पूत्यतिमात्रञ्च सर्व्वोपद्रववच्च यत् ॥
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्य याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यञ्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥
कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्व्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धञ्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्व्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥"
इति चरके निदानस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ * ॥
अथास्य चिकित्सायां रसः ।

"सूतं गन्धं माक्षिकञ्चैव लौहं
सर्व्वं घृष्ट्वा चैकवासादकेन ।
लौहे पात्रे गोमये पाचयित्वा
रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥

इति सुधानिधिरसः ॥

मृताभ्रसूतलौहाणां माक्षिकं रसतालकम् ।
मस्तकञ्च भवेत्तु [illegible] ।
दिनैकं मर्द्दयेत् खल्वे सिताक्षौद्रयुतावटी ।
माषमात्रा निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
ज्वरं दाहं तृषां ग्लानिं शोषं पित्तान्तको रसः ॥

इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

शर्करातिलसंयुक्तं त्रिकत्रययुतन्त्वयम् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चाम्लपित्तहरं परम् ॥

इति शर्करादि लौहम् ॥'

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारः ।
अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।

"अधोगते छर्दनमूर्द्ध्वनिर्गमे
विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम् ।
पुरातनाः षष्टिकशालिकोद्रव-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रशातिकाः ॥
मुद्गा मसूराश्चणकाश्च तुवर्यो
मकुष्टकाश्चिन्नटवह्निमत्स्याः ।
शशः कपोतो हरिणैणलाव-
शराविपारावतवर्त्तकाश्च ॥
वकाः उरभ्राश्च सकालपुच्छाः
कपिञ्जलाद्याश्च कषायवर्गः ।
गवामजायाश्च पयो घृतञ्च
घृतं माहिष्याः पनसं प्रियालम् ॥
रम्भाफलं कर्कटतण्डुलीय-
पटोलवेत्राग्रमथार्द्रकाणि ।
पुराणकूष्माण्डफलञ्च पक्व-
फलानि तद्वोत्पलनालानि वासा ॥
स्वादूनि बिम्बानि च दाडिमानि
खर्ज्जूरधात्रीमिसिनारिकेलम् ।
कशेरुशृङ्गाटकपुष्कराणि
कपित्थतालूकपरूषकाणि ॥
भूनिम्बशाकं पिचुमर्द्दपत्रं
तुम्बीकलिङ्गानि च लाजसक्तुः ।
द्राक्षा सिता माक्षिकमैक्षवञ्च
शीतोदकञ्चौद्भिदवारि चापि ॥
सेकोऽवगाहः शतधौतसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलश्चन्दनमिन्दुपादाः
कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ॥
धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं
वैदूर्य्यमुक्तामणिधारणञ्च ।
रम्भोत्पलाम्भोरुहपत्रशय्या
चौमाम्बरञ्चोपवनं सुशीतम् ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरूषिताना-
मालिङ्गनञ्चापि वराङ्गनानाम् ।
पद्माकराणां सरितां ह्रदानां
चन्द्रोदयानां हिमवद्दरीणाम् ॥
सुशीतलानां गिरिनिर्झराणां
स्मृतिः प्रशस्तानि च कीर्त्तितानि ।
प्रयोरमोद हिमवालुका च
मित्रं नृणां शोणितपित्तरोगे ॥"

अथापथ्यानि ।
"व्यायामाध्वनिषेवणं रविकरस्तीक्ष्णानि
कर्म्माणि च ।
क्षोभो वेगविधारणञ्चपलता हृद्यन्धयानानि च ।
स्वेदासृक्स्रुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलत्था गुडो
वार्त्ताकं तिलमाषसर्षपदधिक्षाराश्च कोपं पयः ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकारः ॥)

आच्छाद्यैरण्डपत्रेण स्वाद्धुष्णं याममुग्मतः ॥
धान्यराशौ न्यसेत् पश्चाद्दद्याद्वाचासदुद्धरेत् ।
संचूर्ण्य गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत् ॥
त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरेतैः सम एष रसो भवेत् ॥
निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
अयमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥
इति अग्निरसः शार्ङ्गधरे ॥"

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे राजयक्ष्माधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं विवरणं यथा,—

"दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥
रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः ।
आजगामाल्पतामिन्दोर्देहः स्नेहपरिक्षयात् ॥
दुहितॄणामसम्भोगाच्छेषाणाञ्च प्रजापतेः ।
क्रोधो निश्वासरूपेण मूर्त्तिमान्निःसृतो मुखात् ॥
प्रजापतेर्हि दुहितॄरष्टाविंशतिमंशुमान् ।
भार्य्यार्थं प्रतिजग्राह न च सर्व्वास्ववर्त्तत ॥
गुरुणा तमवध्यानं भार्य्यास्वसमवर्त्तिनम् ।
रजोऽन्वमबलं दीनं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्वा प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्-
सितः ॥
स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
तेजसा वर्द्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥
क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयक्ष्मा ततो
मतः ॥
स यक्ष्मा हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्व्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
अयथाबलमारम्भं वेगसन्धारणं क्षयम् ।
यक्ष्मणः कारणं विद्यात् चतुर्थं विषमाशनम् ॥"

अस्य विशेषहेतुर्यथा,—

"युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथापरैः ॥
अयथाबलमारब्धैर्जन्तोरुरसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्य्योभौ विधावति ॥"

तथास्य लक्षणादिकं यथा,—

"स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्ध्वंसञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
पार्श्वशूलञ्च पार्श्वस्थो वर्च्चोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरञ्च सन्धिस्थ उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥
क्षणनाच्चोरसो रक्तं कासमानः कफानुगम् ।
जर्ज्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूली निरस्यति ॥
इति साहसिकं यक्ष्मा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मज्ञो भवेत्तस्मान्न साहसम् ॥
ह्रीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥
तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन् ।
ऊर्द्ध्वं तिर्य्यगधः कुर्य्याद्विकारान् कुपितोऽनिलः ॥
प्रतिश्यायञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्द्दनम् ॥
अङ्गमर्द्दं मुहुश्छर्द्दिं वर्च्चोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा येरुच्यते महान् ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

"काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्र-
कम् ।
विद्रुमं मनवैक्रान्तं तारं ताम्रञ्च वङ्गकम् ॥
कस्तूरिका लवङ्गञ्च जातिकोषैलवालुका ।
प्रत्येकं बिन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्द्यं प्रयत्नतः ।
कन्यानीरेण संमर्द्द्य भृङ्गराजरसेन च ।
अजाक्षीरेण संभाव्यं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
अनुपानं प्रदातव्यं यथादोषानुसारतः ॥
नानारोगप्रशमनं सर्व्वोपद्रवसंयुतम् ।
क्षयं हन्ति तथा कासं यक्ष्माणं श्वासमेव च ॥
प्रमेहान् विंशतिञ्चैव दोषत्रयसमुत्थितान् ।
सर्व्वान् रोगान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं
यथा ॥"

इति हेमकाञ्चनाभ्रवटी ॥

"शिलाजतुमधुव्योषताप्यलौहरजांसि च ।
क्षीरेणालोडितस्याशु यक्ष्मा क्षयमवाप्नुयात् ॥"

इति शिलाजत्वादिलौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयक्ष्माधि-
कारे ॥ * ॥)

यच्छन्, [त्] त्रि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता । दानधातोर्यमधातोश्च शतृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

यज, ऐ ञ औ देवार्च्चादानसङ्गतौ । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । ऐ, इष्यात् । ञ, यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः । पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः । औ, यष्टा । इति दुर्गादासः ॥

यजतः, पुं, (यजतीति । यज्+"भृमृदृशियजि-पर्व्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् ।" उणा० ३।११०।इति अतच् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥ (ऋषिविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५ म० ६७।६८ । सूक्तयोः ऋषिः ॥ त्रि, यष्टव्यः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८१ । ३ ।

"अहंपूर्व्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥"

"यजतो यष्टव्यः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।

"यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।"

"यजतेभ्यः सर्व्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यजतिः, पुं, (यज्+बाहुलकात् अतिः ।) यागः । यथा,—

"यजतिषु येयजामहं कुर्य्यान्नानुयाजेषु ।"

इति मलमासतत्त्वधृता श्रुतिः ॥

यजत्रः, पुं, (यजतीति । यज्+"अमिनक्षियजि-वधिपतिभ्योऽत्रन् ।" उणा० ३ । १०५ । इति अत्रन् ।) अग्निहोत्री । इत्युणादिकोषः ॥ (यजनशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।७।५२।१६।

"पिता च तन्नो महान् यजत्रो
विश्वेदेवाः समनसो जुषन्त ॥"

"यजत्रः यजनशीलः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यजन्, [त्] पुं, यागकर्त्ता । यजधातोः शतृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

यजनं, क्ली, (इज्यते इति । यज्+ल्युट् ।) यागः । (यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।

"यस्य सेन्द्रामरगणा बृहस्पतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वसृजः सर्व्वे यजनान्ते समासते ॥")

तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । यथा, मानवे १ अध्याये ।

"अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥"

अस्य लक्षणं यथा । चरुचीराज्यपुरोडाश-सोमौषधिपशुप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाशा-श्वत्थन्यग्रोधोडुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवो-दूखलमुषलकुठारखनित्रयूपदार्व्वदर्भचर्म्मग्राव-पवित्रभाजनादिभिर्यज्ञोपकरणैर्ब्रह्महोत्रध्वर्यु-ब्रह्मादिभिर्ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पश्चादिपूर्व्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापनं यजनम् । इति श्राद्धविवेकधृतदेवलवचनम् ॥ (इज्यतेऽत्रेति । यज्+अधिकरणे ल्युट् । यज्ञ-स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६ ।

"स्वहार्च्चयःकाञ्चनदर्भचर्म्मभि-
र्निरस्तभाण्डं यजनं समाविशत् ॥"

"यजनं यज्ञस्थानम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधर-स्वामी ॥)

यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजधातोर्झच्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यजमानः, पुं,(यजतीति । यज्+शानच् ।) अध्वरे आदेष्टा । तत्पर्य्यायः । व्रती २ यष्टा ३ । इत्य-मरः ।२।७।८॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ३।१६।८ ।

"नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितान
श्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन ॥")

"व्रत्यादित्रयं यजमाने । अध्वरे यागविषये मम इष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म्म कुरु इति ऋत्वि-जामादेशको यागस्वामी व्रत्यादिशब्दत्रयवाच्य इत्यर्थः । व्रतमैणाजिनादिधारणं विद्यतेऽस्य व्रती इन् । यजते इति तृनि यष्टा । शाने यजमानः । स व्रती सोमपानवति अध्वरे यज-मानः सन् दीक्षित उच्यते अन्यत्राप्युपचारात् । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनव्रतादेशेषु क्तः दीक्षा-शब्दादितो वा ।" इति भरतः ॥

यजाकः, त्रि, (यजतीति । यज् दाने+आकन् ।) दानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

यजिः, पुं, (यजतीति । यज्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११७। इति इन् ।) यष्टा । इत्युणादि-कोषः ॥

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रक्तशृङ्गिकं, क्ली, विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तसंज्ञं, क्ली, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कुङ्कुमशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रक्तसन्ध्यिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् दृश्यतीति । दृश + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) जलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तसन्ध्यकं, क्ली, ("रक्तं सन्ध्येवेति रघुनाथः । रक्तान् सन्धीन् अकति गच्छति व्याप्नोतीति । कः । इति रायमुकुटभरतमल्लिकौ ।") रक्तकह्लारम् । तत्पर्य्यायः । हल्लकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥

रक्तसरोरुहं, क्ली, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्तपद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥

रक्तसर्षपः, पुं, (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तसहा, स्त्री, (रक्तं सहते इति । सह + अच् + टाप् ।) रक्तम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तसारं, क्ली, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । (यथास्य पर्य्यायः ।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पत्ताङ्गं रक्तसारञ्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा ।
पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरञ्च कुचन्दनम् ॥")
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अम्लवेतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
रक्तं सारो यस्येति । शोणितसारयुक्ते, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ६७ ।
"ताल्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः ।
रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः ॥")

रक्तसौगन्धिकं, क्ली, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।) रक्तकह्लारम् । इति जटाधरः ॥

रक्तस्रावः, पुं, (रक्तं स्रावयतीति । स्रु + णिच् + अच् ।) वेतसाम्लः । इति जटाधरः ॥ (रक्तस्य स्रावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८७ । ३५
"क्वणन्तो नैरृतभागे रक्तस्रावोऽथ पश्चकामश्च ।
अपराधैर्व्वर्मकृतं विनश्यते चर्म्मकारभयम् ॥")

रक्तहंसा, स्त्री, (रक्ताः वशीभूताः हंसा अत्र ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लाक्षा । मञ्जिष्ठा । उष्ट्रकाण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्ण आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)

रक्ताक्तं क्ली, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं म्रक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः ॥ शोणितमिश्रिते, त्रि ॥

रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी यस्य । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) महिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । ष, ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अब्दविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ५१ ।
"रक्ताक्षमब्दं कथितं तृतीयं
यस्मिन् भयं दंष्ट्रिकृतं गदाश्च ॥")
रक्तवर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा,रामायणे । २ । ८८ । १६ ।
"कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।
सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥"
अयन्तु सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिःसागरे ।
"न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् ।
न दीर्घबाहुमैश्वर्य्यं न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥")

रक्ताङ्गं, क्ली, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विद्रुमः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥")

रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः । कम्पिल्लः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कम्पिल्लकस्तु रक्ताङ्गो गुण्डारोचनिकेति सा ॥"
"कम्पिल्लः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीऽपि च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे ॥)
प्रवालः । मत्कुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
"ऋषभो वेगवान्नागः पिण्डारकमहाहनू ।
रक्ताङ्गः सर्व्वसारङ्गः समृद्धः पटवासकौ ॥")

रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ मञ्जिष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥

रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरत्यस्मात् । सृ + घञ् ।) रोगविशेषः । "तस्य संप्राप्तिमाह ।
'पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्यमश्नाति पैत्तिके ।
तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्बणः ॥'
तस्य चिकित्सा ।
'वत्सकस्य त्वगार्द्रा दाडिमफलसभया त्वक् ।
त्वग्युगलं पलमानं विपचेदष्टाङ्गसम्मिते तोये ॥
अष्टमभागं शेषं क्वाथं मधुना पिबेत् पुरुषः ।
रक्तातिसारसुदारुणमतिशयितं नाशयेन्नियतम् ॥
इति कुटजदाडिमक्वाथः ॥ * ॥
'गोदुग्धजप्रनीतन्तु मधुना सितया सह ।
लीढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं महत् ॥'
इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
'पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारजित्रक्तपित्ततृड्दाहमेहनुत् ॥'
चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥" इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
"यस्तु रक्तगुदविरेचने शोणदाहमतिरिच्यते ।
रक्तातिसार इति विज्ञेयो वैद्यैर्महामतिभिः ॥
धन्वनागरमुस्ता च वालकं वालविल्वकम् ।
बलानागबला चेति क्वाथो रक्तातिसारिणाम् ॥
दाडिमञ्च कपित्थञ्च पथ्याजम्वाम्रपल्लवान् ।
पिष्ट्वा देया मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥
गुडेन पक्वं दातव्यं बिल्वं रक्तातिसारिणे ।
मधुकं मधुयुक्ता वा दध्ना रक्तातिसारहा ॥
वत्सकातिविषानागराभया
पेषितञ्च मधुमस्तुसंयुतम् ।
लेह एव मधुना च मानुषे
रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥
कुटजत्वक् च पाठा च बिल्वं बिल्वञ्च धातकी ।
मधुना सहितं चूर्णं देयं रक्तातिसारहम् ॥
इति रक्तातिसारः ।" इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्याधारः ।) चर्म्म । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तापहं, क्ली, (रक्तमपहन्तीति । हन् + डः ।) वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णापामार्गक्षुपः । राङ्गा आपाङ् इति वङ्गभाषा । लाल चिरचिरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रापामार्गः २ आघट्टकः ३ दुग्धिनिका ४ रक्तविट् ५ कल्यवल्लिका ६ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । कटुत्वम् । कफवातव्रणकण्डूविषनाशित्वम् । संग्राहित्वम् । वान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । अथ रक्तचिरचिरा ।
"रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥
अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफहृद्धिमः ।
रूक्षः पूर्ब्बगुणैर्न्यूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥
अपामार्गफलं स्वादु रसे पाके च दुर्ज्जरम् ।
विष्टम्भि वातलं रूक्षं वातपित्तप्रसादनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रक्ताम्बरं, क्ली, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषायवस्त्रम् । यथा,—

रक्तमलक पुं (रक्तं रक्तवर्णं मलमस्य । कन् ।) रक्तमर्धपद्म । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमला, स्त्री (रक्तं मलं यस्याः । टाप् ।) लज्जालुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमेह पुं (मेहनं मेहः रक्तस्य मेहः ।) प्रमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
'विसमुद्र सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।
मूत्रं स्रवयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
यथा —
'चन्द्रप्रभावचामुस्ताभूनिम्बमुरदारवः ।
हरिद्रातिविषादार्वीपिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
धान्यकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमाक्षिकं क्षारौ द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि सञ्चूर्ण्यानि पृथक् पृथक् ।
द्विकर्षं दन्तीलोहं स्याच्चतुष्कर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजत्वष्टकर्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
त्रिधिना योजितैरेतैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभेति विख्याता सर्व्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥
चतस्रश्चाश्मरीर्लिङ्गं मूत्राघातांस्त्रयोदश ।
अण्डवृद्धिं पाण्डुरोगं कामलाञ्च हलीमकम् ॥
कासं श्वासं तथा कुष्ठमग्निमान्द्यमरोचकम् ।
वातपित्तकफव्याधीन् बल्या वृष्या रसायनी ॥
समाराध्याश्विनौ तस्मात् प्रयत्नात् गुटिकामिमाम् ।
प्राप्तवांश्चन्द्रमा यस्मात्तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य लक्षणम् । यथा —
'विस्रं लवणमुष्णञ्च रक्तं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्याद्रक्तमेहिनम् ॥"
इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

रक्तमोक्षण क्ली (रक्तस्य मोक्षणम् ।) शोणितस्राव । यथा —
वेदनोपशमायाथ तथा पाकशमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्रावणञ्चरेत् ॥
चरेत् कुर्य्यात् ।
एकतस्तु क्रियाः सर्व्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् ।
त्रिवर्णं कठिनं श्यावं शोथे चाल्पत्वमन्ने ।
अविशुद्धे विशेषेण जलौकाभिः प्रदेहयेत् ॥
शोणितस्रावणश्चैरेभिस्त्वमेनाञ्चयं ।' इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
रक्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।
शिराविरेचनेनापि प्रच्छानैस्तथैव च ।
शृङ्गाद्यैर्जलौकाभी रक्तञ्च स्रावयेद्बुधः ।
पूर्व्वाह्णे चापराह्णे च नात्युष्णे नातिशीतले ॥
यवागूं परिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ।
शिरोरोगेषु सर्व्वेषु नासामध्यपुटे तथा ।
अङ्गजं रेचयेद्‌यत्नात् सर्व्वदा भिषगुत्तमः ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

रक्तयष्टि, स्त्री (रक्ता यष्टिरिव । यद्वा रक्ता रक्तवर्णा यष्टिः शाखाऽस्याः ।) मञ्जिष्ठा ।

रक्तयष्टिका, स्त्री (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा —
'मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ण्यपि ।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डीरी रक्तयष्टिका ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तयावनाल पुं (रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवरयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तरेणु, पुं, (रक्ता रेणवोऽस्मिन्निति ।) सिन्दूरम् । (अस्य पर्य्यायो यथा —
"सिन्दूरं रक्तरेणुश्च नागगर्भञ्च सीसजम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
पुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तरेणुका, स्त्री, (रक्ता रेणव परागा अस्याम्, कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्य्यायः । अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥

रक्तरैवतक, क्ली (रक्तवर्णं रैवतकम् ।) महापारवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तलशुन पुं (रक्तवर्णो लशुनः ।) रक्तवर्णमूलविशेषः । तत्पर्य्यायः । महाकन्दः २ अञ्जनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूलकन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।
'अञ्जनस्य मधुरं कटु कन्दं
नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
पत्रमप्ययमुशन्ति सतिक्तं
सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥'
इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तला स्त्री (रक्तं लाति गृह्णातीति । ला + क । टाप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्याः काकतुण्डीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

रक्तलोचन पुं (रक्ते लोहिते लोचने अस्य ।) कपोतः । इति हेमचन्द्रः ।४।३०५ ॥ लोहितलोचनयुक्ते त्रि ॥

रक्तवटी स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मसूरिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रक्तवरटी स्त्री (रक्ता वरटीव ।) मसूरिका । इति जटाधरः ॥ (मसूरिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रक्तवर्ग पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्गः समूहोऽत्र ।) दाडिमः । किंशुकम् । लाक्षा । बन्धूकम् । निशाद्वयम् । कुसुम्भपुष्पम् । मञ्जिष्ठा, इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तवर्ण, पुं, (रक्तो लोहितो वर्णोऽस्य ।) इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णविशिष्टे,
"सितासिता पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ॥")

रक्तवर्द्धन, पुं, (रक्तं शोणितं वर्द्धयतीति । वृध + णिच् + ल्यु ।) वार्त्ताकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पारावतः । तत्पर्य्यायो यथा —
"पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्द्धनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तवर्षाभू स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तवसन, पुं (रक्तं वसनमस्य ।) सन्न्यासी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७३ ॥

रक्तवात पुं (रक्तप्रधानो वातः ।) रोगविशेषः । अस्यौषधम् । यथा, गारुडे १९३ अध्याये ।
"नारिकेलस्य वै मूलं क्षागक्षीरेण संयुतम् ।
पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥"

रक्तवालुक क्ली (रक्ता वालुका चूर्णमस्य ।) सिन्दूरम् । इति हारावली ॥

रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्दूरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रक्तवृन्ता स्त्री (रक्तवर्णं वृन्तं प्रसवबन्धनमस्याः ।) शेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ॥)

रक्तवृष्टि, स्त्री (रक्तानां वृष्टिः ।) रुधिरवर्षणम् । तत्तु उत्पातविशेषः । तत्फलं शुक्रोदयोगः । यथा । ज्योतिश्चिन्तामणौ ।
"रक्ते शुक्रोदयोगो मांसास्थिवसाग्निभिर्म्मरकः ।
धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यं वर्षिते भयं विद्यात् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रक्तशालि पुं (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्णधान्यविशेषः । (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । २० अध्याये । "रक्तशालिषष्टिकाङ्गुकमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकत्यादि ।") तत्पर्य्यायः । ताम्रशालिः २ शोणशालिः ३ लोहितः ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलावहत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च
"रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तृट्ज्वरापहः ।
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तशासन, क्ली (रक्तं रक्तवर्णं शास्ति वशीकरोतीति । शास + ल्यु ।) सिन्दूरम् । इति हारावली ॥

रक्तशिग्रु, पुं, (रक्तवर्णः शिग्रुः ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः । तत्पर्य्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३ बहुलच्छदः ४ सुगन्धः ५ कशरी ६ सिंहः ७ ज्वरारिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्य्यत्वम् । मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोफाध्मानसमीरपित्तश्लेष्मनाशित्वम् । ग्राहकत्वञ्च । इति

राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तिका-परिमाणञ्च ॥

रक्तेक्षुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्ण इक्षुः ।) रक्त-वर्णेक्षुः । लाल आकु इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मपत्रः २ शोणः ३ लोहितः ४ उत्कटः ५ मधुरः ६ दूतमल्लः ७ लोहितेक्षुः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । स्निग्ध-त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-बलविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तैरण्डः, पुं, (रक्तवर्णः एरण्डः ।) वृक्षविशेषः । लाल भेरण्डा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । व्याघ्रः २ हस्तिकर्णः ३ रुबुः ४ उरुबूकः ५ नाग-कर्णः ६ चञ्चुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९ याचनः १० स्निग्धः ११ व्याघ्रदलः १२ रक्तकः १३ चित्रबीजः १४ दीर्घैरण्डः १५ । अस्य गुणाः श्वयथुपवनज्वालिरक्तान्तिवातभ्रान्ति-श्वासज्वरारोचकनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डो व्यडम्बकः ॥
रक्तोऽपरो रुबुकः स्यादुरुबूको रुबुस्तथा ।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ॥
एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ।
शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥
एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम् ।
मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥
वातार्य्यग्रदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम् ।
कफवातक्रिमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥
एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं परम् ।
तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तैर्वारुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एर्व्वारुः ।) इन्द्र-वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषो-ऽस्येन्द्रवारुणीशब्दे विज्ञेयः ॥)

रक्तोत्पलं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णमुत्पलम् ।) रक्त-पद्मम् । तत्पर्य्यायः । रक्तसरोरुहम् २ कोक-नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा, ऋतुसंहितायाम् । २८ । ६ ।
"बिन्दाव सिन्दुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
रक्तोत्पलेन राधा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥"
तथास्य गुणाः ।
"धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यत् रक्तोत्पलादिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्त्यस्य । अर्शआद्यच् ।) शाल्मलिवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्तोत्पलाभः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेव आभास्य ।) शोणवर्णः । इति जटाधरः । तद्-युक्ते, त्रि ॥

रक्तोपलं, क्ली, (रक्तमुपलम् ।) गैरिकम् । इति हारावली । ११५ ॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक-शब्दे ज्ञेयाः ॥)

रक्ष, स पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) स, रक्षितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रक्षः, [स्] क्ली, (रक्ष्यतेऽस्मादिति । रक्ष + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इति असुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ तद्विशेषो यथा,—
"दृष्ट्वा तु विकृतान् यज्ञान्नाशयेद्गोमिलस्तथा
पृथा न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥"
इत्याग्नेये यमगर्भितोपाख्याननामाध्यायः ॥
रक्षोघ्नौषधं यथा,—
मनुरुवाच ।
"रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्य्याणि भूभुजा ।
अगदानि समाचक्ष्व तानि धर्म्मभृतां वर ॥
मत्स्य उवाच ।
पथ्या रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ।
तथामलकवन्दाकं या च चित्रपटोलिका ।
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ।
शृङ्गी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी ।
तथा गरुडवेगा च ज्ञेया कुमुदिनी तथा ।
ज्ञेया चौरपर्णी या च महाभूमिलता च या ।
उन्मादिनी सोमराजी सर्व्वरत्नानि पार्थिव ।
विशेषान्मरकतादीनि कीटपक्षविवर्ज्जितः ।
जीवजाताश्च मणयः सर्व्वे धार्य्या विशेषतः ।
रक्षोघ्नाश्च विषघ्नाश्च कृता दैवाननाशनाः ॥"
इति मात्स्ये १८२ अध्यायः ॥

रक्षःसभं, क्ली, (रक्षसां राक्षसानां सभा । क्लीव-त्वमभिधानात् ।) रक्षःसमूहः । इत्यमरः । ३ । ५ । २६ ॥

रक्षकः, त्रि, (रक्षतीति । रक्ष + ण्वुल् ।) रक्षा-कर्त्ता । यथा,—
"गोरक्षः सहदेवश्च नकुलो ह्यश्वरक्षकः ।
वैराटे कुरुदायादो नराणां मातुलक्रमः ॥"
इति पुराणम् ॥

रक्षणं, क्ली, (रक्ष + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा,
"इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम् ।
पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजम् ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्षणारकः, पुं, मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति शब्द-रत्नावली ॥ क्वचित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि पाठः ॥

रक्षणिः, स्त्री, त्रायमाणा लता । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां टाप् ।) रक्षणम् । (यथा, कुमारे । २ । २८ ।
"मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥")
जतु । इति मेदिनी । षे, २३ ॥ भस्म । इति शब्दरत्नावली ॥ यशोदाकृता रक्षा यथा,—
"रक्षां विदधिरे सम्यक् गोपुच्छभ्रमणादिभिः ।
गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकम् ॥
रक्षां च चक्रुः शकृता द्वादशाङ्गेषु नामभिः ।
गोप्यः संस्पृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक् ॥
न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्व्वत ॥
अव्यादजोऽङ्घ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरू
यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ।
हृत् केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं
विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कम् ॥
चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्
त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाजनश्च ।
कोणेषु शङ्ख उरुगाय उपर्य्युपेन्द्र-
स्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥
इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ।
श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥
पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ।
क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥
व्रजन्तमव्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः ।
भुञ्जानं यज्ञभुक् पातु सर्व्वग्रहभयङ्करः ॥
डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुष्माण्डा येऽर्भकग्रहाः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥
कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः ।
उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रुहः ॥
स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धा बालग्रहाश्च ये ।
सर्व्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पौर्णमास्यां रक्षाबन्धनम् । राखीबाँधा इति भाषा । यथा,—
"पौर्णमास्यां हरे रक्षाबन्धनं विधिपूर्व्वकम् ।
श्रवणाक्षकुमारत्वात् केचिदिच्छन्ति माधवः ॥"
तत्र भद्रादिसद्भावे तामतिक्रम्यैव कुर्य्यात् । तथा च स्मृत्यन्तरे ।
"भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।
श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामान् दहति फाल्-
गुनीति ॥"
विधिश्च भविष्योत्तरे ।
"उपाकर्म्मदिने प्रोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ।
ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् ॥
कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम् ।
वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्ज्जितैः ।
विचित्रं ग्रथितं सूत्रं स्थापयेद्भाजनोपरि ॥
उपलिप्तगृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम् ।
तत्रोपविष्टराजा सामात्यः सपुरोहितः ससुहृत् ॥
तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ।
येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।
तेन त्वां प्रतिबध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥"
वैदिकश्च । यदा बध्न दाक्षायणा हिरण्यं शतानीका मनस्य माना तन्मया बध्नामि शतं शारदाया युष्मान् जरदष्टिर्यथा सन् ।
"ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः ।
कर्त्तव्यो रक्षणाचारो विप्रान् संपूज्य शक्तितः ॥
अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत् ।

"शवोपरिसमासीनां रक्तास्वरपरिच्छदाम् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ।'
इति तन्त्रसारधृतमुण्डमालाकालिनीध्यानम् ॥
तद्युक्ते त्रि ॥

रक्ताम्र, पु, (रक्तवर्णं आम्रं ।) कोशाम्र । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशाम्र शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रक्ताम्लान, पु, (रक्तेन रक्तवर्णेन वा सम्यक् म्लायते इति । म्लै+क्त । समधिकरक्तवर्णत्वा त्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । रक्तसहः २ अपरिम्लानः ३ रक्ताम्लानकः ४ रागप्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुरवकः ७ रामालिङ्गनकामः ८ वधूमवप्रसवः ९ सुभगः १० भ्रमरानन्दः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातामयशोफज्वराध्मानशूलकासश्वासातिप्रशमनत्वम् । वर्ण्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तार्म्म [न्] क्ली, (रक्तं अर्च्छतीति । ऋ+मन् ।) नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा —
"पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते ॥"
इति माधवकरः ॥

रक्तार्व्वुद, पुं क्ली (रक्तानामर्व्वुदमत्र ।) रोगविशेषः । यथा, शातातपीयकर्म्मविपाके ।
"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्व्वुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
"रक्तार्व्वुदमाह ।
'दोषप्रदुष्टं रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य सम्पीड्य ततस्त्वपाकम् ।
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं
मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥
स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेदर्व्वुदपीडितश्च ॥
दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य सम्पीड्य सहितोऽत्र मांसाश्रितो मर्म्मस्वर्व्वुदं दूष्यस्तु रक्तमेव तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसार्व्वुदे विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डं समुन्नह्यति उन्नतं करोति । अपाकम् ईषत्पाकं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्पाकश्चैकदेशपाकेन । रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् रक्तक्षयोपद्रवाः सुश्रुतोक्ताः । तैः पीडितत्वात् अर्व्वुदपीडितः ॥ * ॥ अथार्व्वुदस्य चिकित्सा ।
अस्यार्व्वुदानां न यतो विशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
ततश्चिकित्सेद्भिषगर्व्वुदानि
विधानविद्ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥
च 'रक्तार्व्वुदमसाध्यमिति' ।
मधुमसाद्धौ वेधोऽर्व्वुदमर्म्मरक्षा परः ॥
पारदस्य शतं भागो हरितालस्तथैव च ।
गन्धकचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्व्वुदापहः ॥
वन्दुम्बकुक्करोमकलिम्बं वद्धं वटस्य यन्त्रेण ।
अश्वस्थिसमराज्याक्षहरणुपशान्तिमर्व्वुदं
गच्छेत ॥
शिग्रुमूलकयोर्व्वीजं स्नुही सुरसा यवम् ।
तक्रेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्पेदर्व्वुदशान्तये ॥
राजिका सर्षपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।
अश्वरिपुः करवीरम् ।' इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्शः, [स्] क्ली, (रक्तजातमर्शः ।) अर्शोरोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
"रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न वर्त्तते ।
तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम् ॥
कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्ब्बल्यं यदि चाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥
शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥
गुदे कीलाः अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः पित्तार्शोलक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररोहादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पारुष्यासु शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्व्वेन्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोल्वणस्य लक्षणमाह । तत्र रक्तार्शसि अनुबन्धः उल्वणत्वम् । रूक्षणं रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्षं द्रव्यम् । पित्तोल्वणस्य लक्षणं रक्तोल्वणा गुदे कीला पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनैवोक्तम् । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोल्वणस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्द्रस्तिमितं आर्द्रचर्म्मावगुण्ठितमिव । तस्य चिकित्सा ।
रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ।
दुष्टास्रे निर्हृते स्युः शूलानाहासृगामयाः ॥
चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः
क्वथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमनाः दार्व्वीत्वगुशीरनिम्बाः वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिक्वाथः ।
नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥
दध्नरुपरि यो भागो घनः स्नेहयुतः सरः ।
मथितं सरहितम् । निर्जलं वस्त्रपूतं दधि ।
सपत्रकेशरं चौदं नवनीतं नवं लिहन् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शः स सुखी भवेत् ॥
पयसा शतैः धर्मे कृत्वोपयाहारकोमलपरापाम् ।
चोरकमदारस्थैर्मधुरैरौषधगणस्यैव ।
समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ।
सिद्धं छागीपयो भ्याद्गुदजे शोणितात्मके ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाह्वो मोचरसः ।
तिरीटो लोध्रः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सभङ्गान्दुग्धम् ।
भावितं रजनीचूर्णं स्नुहीक्षीरे पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढं सूत्रं छिनत्त्यर्शो भगन्दरम् ॥
चारसूत्रम् ।
नाशानाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।
क्रियामर्शःसु कुर्व्वीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥
चर्म्मकीलन्तु संछिद्य दहेत् क्षारेण चाग्निना ।
वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानानुत्कटुकासनम् ।
यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्ज्जयेत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा चास्य लक्षणानि ।
'रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति तस्य चातिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ।' इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।
"रक्तार्शसामुपचारं वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ।
प्रातस्तिलान् भक्षयेत्तु नवनीतविमिश्रितान् ॥
सितानागरसंयुक्तं नवनीतं सशर्करम् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य विडङ्गशर्करायुतम् ॥
भक्षेत कुष्माण्डवल्केन नवनीतेन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदजान् शमयन्ति विचक्षणाः ॥
समङ्गा शाल्मलीपुष्पं चन्दनं ककुभत्वचम् ।
नीलोत्पलमजाक्षीरे पिष्ट्वा पानमसृग्गदात् ॥
कुटजमूलसकेशरसुत्पल-
खदिरधातकिमूलसहं पयः ।
पिबति च क्षयशोणितसम्भवं
गुदजवेदनसङ्कविनाशनम् ॥"
इति रक्तार्शश्चिकित्सा ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२ अध्यायः ॥)

रक्तालु, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आलुः ।) रक्तवर्णालुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तपिण्डालुः २ रक्तपिण्डकः ३ लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । मधुराम्लत्वम् । श्रमपित्तदाहापहत्वम् । हृद्यत्वम् । बलवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्त्यस्याः । रक्त + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्य्यायो यथा —
"चाटुका उच्चटा गुञ्जा रक्तिका काकणन्तिका ।
काकादनी काकतिक्ता काकचञ्चुः शिखण्डिनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्ती च
रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

राजिका। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तिका-परिमाणञ्च॥

रक्तेक्षुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्ण इक्षुः।) रक्त-वर्णेक्षुः। लाल आक् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। लम्बपत्रः २ शोणः ३ लोहितः ४ उत्कटः ५ मधुरः ६ ह्रस्वमूलः ७ लोहितेक्षुः ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। पाके शीतलत्वम्। मृदु-त्वम्। पित्तदाहहरत्वम्। वृष्यत्वम्। तेजो-बलविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तैरण्डः, पुं, (रक्तवर्णः एरण्डः।) वृक्षविशेषः। लाल भेरण्डा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। व्याघ्रः २ हस्तिकर्णः ३ रुबुः ४ उरुबूकः ५ नाग-कर्णः ६ चञ्चुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९ पाचनः १० स्निग्धः ११ व्याघ्रदलः १२ रक्तकः १३ चित्रवीर्य्यः १४ रूक्षैरण्डः १५। अस्य गुणाः। श्वयथुपवनशान्तिरक्तार्त्तिपाण्डुभ्रान्ति-श्वासज्वरारोचकनाशित्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्व्वहस्तकः।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डो वडम्बकः॥
रक्तोऽपरोरुबूकः स्यादुरुबूको रुबुस्तथा।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः॥
एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत्।
शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीड़ोदरज्वरान्॥
ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान्॥
एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम्।
मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम्॥
वाताग्रदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम्।
कफवातक्रमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि॥
एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम्।
यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं परम्।
तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहः॥"
इति भावप्रकाशः॥

रक्तैर्व्वारुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एर्व्वारुः।) इन्द्र-वारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषो-ऽस्येन्द्रवारुणीशब्दे विज्ञेयः॥)

रक्तोत्पलं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णमुत्पलम्।) रक्त-पद्मम्। तत्पर्य्यायः। रक्तसरोरुहम् २ कोक-नदम् ३। इत्यमरः। १।१०।४२॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। २९।९।
"विन्द्याच्च सिन्दुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः॥"
तथास्य गुणाः।
"धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित्।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यत् रक्तोत्पलादिकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्त्यस्य। अर्श आद्यच्।) शाल्मलिवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥

रक्तोत्पलाभः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेव आभास्य।) शोणवर्णः। इति जटाधरः। तद्-युक्ते, त्रि॥

रक्तोपलं, क्ली, (रक्तमुपलम्।) गैरिकम्। इति हारावली। ११५॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक-शब्दे ज्ञेयाः॥)

रक्ष, त्रि पालने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट्।) त्रि, रक्षितोऽस्ति। इति दुर्गादासः॥

रक्षः, [स्] क्ली, (रक्षत्यस्मादिति। रक्ष+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४। १८८। इति असुन्।) राक्षसः। इत्यमरः। १।१।६२॥ तद्विशेषो यथा,—
"दृष्ट्वा तु विकलान् अज्ञाननाथान् रोगिणस्तथा
दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः॥"
इत्याग्नेये यमशर्म्मिलोपाख्याननामाध्यायः॥
रक्षोघ्नौषधं यथा,—
मनुरुवाच।
"रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्य्याणि भूभुजा।
अगदानि समाचक्ष्व तानि धर्म्मभृतांवर॥
मत्स्य उवाच।
पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी।
तथामलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका॥
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च।
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी॥
तथा गरुड़वेगा च स्थले कुमुदिनी तथा।
स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या।
उन्मादिनी सोमराजी सर्व्वरत्नानि पार्थिव।
विशेषान्मरकतान्यत्र कीटपक्ष्यविशेषतः॥
जीवजाताश्च मणयः सर्व्वे धार्य्या विशेषतः।
रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च कृत्या वेतालनाशनाः॥"
इति मात्स्ये १९२ अध्यायः॥

रक्षःसभं, क्ली, (रक्षसां राक्षसानां सभा। क्लीव-त्वमभिधानात्।) रक्षःसमूहः। इत्यमरः। ३।५।२३॥

रक्षकः, त्रि, (रक्षतीति। रक्ष+ण्वुल्।) रक्षा-कर्त्ता। यथा,—
"गोरक्षः सहदेवश्च नकुलो हयरक्षकः।
वैराटे कुरुदायादो नराणां मातुलक्रमः॥"
इति पुराणम्॥

रक्षणं, क्ली, (रक्ष+भावे ल्युट्।) रक्षा। यथा,
"इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम्।
पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजम्॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः॥

रक्षणारकः, पुं, मूत्रकृच्छ्ररोगः। इति शब्द-रत्नावली॥ क्वचित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि पाठः॥

रक्षणिः, स्त्री, त्रायमाणा लता। इति राज-निर्घण्टः॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति। रक्ष+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इति अः। स्त्रियां टाप्।) रक्षणम्। (यथा, कुमारे। २। २८।
"मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता॥")
जतु। इति मेदिनी। षे, २३॥ भस्म। इति शब्दरत्नावली॥ यशोदाकृता रक्षा यथा,—
"रक्षां विदधिरे सम्यक् गोपुच्छभ्रमणादिभिः
गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकम्॥
रक्षां च चक्रुः शकृता द्वादशाङ्गेषु नामभिः।
गोप्यः संस्पृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक्॥
न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्व्वत॥
अव्यादजोऽङ्घ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरू
यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः।
हृत् केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं
विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कम्॥
चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्
त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहा जनश्च।
कोणेषु शंख उरुगाय उपर्य्युपेन्द्र-
स्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात्॥
इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु
श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु॥
पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः।
क्रीड़न्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः
व्रजन्तमव्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः।
भुञ्जानं यज्ञभुक् पातु सर्व्वग्रहभयङ्करः॥
डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुष्माण्डा येऽर्भकग्रहाः।
भूतमातृपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः॥
कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः।
उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रुहः॥
स्वप्नदृष्टमहोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये।
सर्व्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः॥ *॥
अथ पौर्णमास्यां रक्षाबन्धनम्। राखीबाँ
इति भाषा। यथा,—
"पौर्णमास्यां हरे रक्षाबन्धनं विधिपूर्व्वकम्।
व्रजराजकुमारत्वात् केचिदिच्छन्ति साधवः॥"
तत्र भद्रादिसद्भावे तामतिक्रम्यैव कुर्य्यात्
तथा च स्मृत्यन्तरे।
"भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा
श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामान् दहति फाल्-
गुनीति॥"
विधिश्च भविष्योत्तरे।
"उपाकर्म्मदिने प्रोक्तन्दृषीणाञ्चैव तर्पणम्।
ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम्॥
कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम्।
वस्त्रैर्व्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्व्वा मलवर्ज्जितैः
विचित्रं ग्रथितं सूत्रं स्थापयेद्भाजनोपरि॥
उपलिप्तगृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम्।
तत्रोपविष्टो राजा सामात्यः सपुरोहितः सहृत्
तदनु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण।
येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः।
तेन त्वां प्रतिबध्नामि रक्षे मा चल मा चल॥"
वैदिकञ्च। यदा बध्न दाक्षायणा हिरण्य
शतानीकाय सुमनस्यमाना तन्मया बध्नामि
शतं शारदाय युष्मान् जरदष्टिर्यथा सम्।
"ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः
कर्त्तव्यो रक्षणाचारो विप्रान् संपूज्य शक्तितः।
अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत्।

"शवोपरिसमासीनां रक्ताम्बरपरिच्छदाम् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥'
इति तन्त्रसारधृतमुच्छिष्टचाण्डालिनीध्यानम् ।
तद्युक्ते त्रि ।

रक्ताम्र, पु, (रक्तवर्णं आम्रः ।) कोशाम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशाम्रशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रक्ताम्लान, पु, (रक्तेन रक्तवर्णेन न म्लायते इति । म्लै+क्त । समधिकरक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः । रक्तसहा २ अपरिम्लान ३ रक्ताम्लानक ४ रागप्रसव ५ रक्तप्रसव ६ कुरवक ७ रामालिङ्गनकाम ८ बन्धुकप्रसव ९ सुभग १० भ्रमरानन्द ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातामयशोफज्वराध्मानशूलकासश्वासार्त्तिप्रशमनत्वम् । वर्ण्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तार्म्म [न्] क्ली, (रक्तं ऋच्छतीति । ऋ+मन् ।) नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा —
'पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते ॥'
इति माधवकरः ॥

रक्तार्ब्बुद, पु क्ली (रक्तानामर्ब्बुदमत्र ।) रोगविशेषः । यथा, शातातपीयकर्म्मविपाके ।
जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्ब्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥'
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
"रक्तार्ब्बुदमाह ।
'दोषप्रदुष्टं रुधिरं शिरास्तु
सङ्कोच्य सम्पीड्य ततस्त्वपाकम् ।
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं
मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥
स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेदर्ब्बुदपीडितस्तु ॥
दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य सम्पीड्य सङ्कलीह्य मांसाश्रयो सर्व्वस्त्वर्ब्बुदस्य दूष्यत्वे रक्तेन तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसार्ब्बुदे विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुन्नह्यति उन्नतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्पाकश्चैकदेशपाकेन । रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् रक्तक्षयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । तैः पीडितत्वात् अङ्गपीडितः ॥ * ॥ अथार्ब्बुदस्य चिकित्सा ।
अस्यार्ब्बुदानां न यतो विशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
ततश्चिकित्सेद्भिषगर्ब्बुदानि
विधानविद्ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥
हरिद्रालोध्रपत्तङ्गगृहधूममनःशिलाः ।
मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्ब्बुदहरः परः ॥
पूतरस्य दलं क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।
शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्ब्बुदापहः ।
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं बद्धं वटस्य पत्रेण ।
अध्यस्थि सप्तरात्रान्मृद्दध्युपशान्तिमर्ब्बुदं
गच्छेत् ॥
शिग्रुमूलकयोर्ब्बीजं वचोग्रं सुरसा यवम् ।
तक्रेणाम्लेषु पिष्ट्वा लिम्पेदर्ब्बुदशान्तये ॥
उग्रा वचा । सुरसा तुलसी । यव इन्द्रयवम् ।
अम्लरिपु करवीरम् ।' इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्श [स्] क्ली, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शोरोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
'रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवर्त्तनात् ॥
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न वर्त्तते ।
तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम् ॥
कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्ब्बल्यं यदि चाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥
शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धा विज्ञेयास्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥
गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विता पित्तार्शोलक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररोहादिसदृशाः । दुःखै रोगैः । त्वक्पारुष्याशुशीतपार्श्वनादिभिः कलुषेन्द्रियः आकुलसर्व्वेन्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोल्वणस्य लक्षणमाह । तत्र रक्तार्शसि अनुबन्ध उल्वणत्वम् । रूक्षणं रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्षद्रव्यम् । पित्तोल्वणस्य लक्षणं रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनैवोक्तम् । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोल्वणस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्द्रं स्तिमितं मार्द्रचर्म्मावगुण्ठितमिव । तस्य चिकित्सा ।
रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ।
दुष्टास्रे निर्हृते तु स्युः शूलानाहास्रगामयाः ॥
चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः
कथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना दार्व्वीत्वगुशीरनिम्बा वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चक्रपाणिदत्तः ।
नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥
दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहयुतः सरः ।
मथितं सरहीनम् । निर्जलं बस्त्रपूतं दधि ।
नागकेशरचूर्णं नवनीतं नवं सितम् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शः स सुखी भवेत् ॥
पयसा सहैव पूर्व्वं कर्षोन्मितकाञ्चनारकाणाम् ।
क्षीरमनुपानमर्शःसु पुरीषनुगमन्येव ॥
समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ।
सिद्धं छागीपयो स्याद्गुदजं शोणितात्मकम् ।
समङ्गा लज्जालुः । मोचाह्वो मोचरसः । तिरीटो लोध्रः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । समङ्गादिदुग्धम् ।
भावितं रजनीचूर्णं स्नुहीक्षीरे पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढं सूत्रं छिनत्त्यर्शो भगन्दरम् ॥
क्षारसूत्रम् ।
नाडीनाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिकेष्वपि ।
क्रियामर्शःसु कुर्व्वीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥
चर्म्मकीलन्तु संछिद्य दहेत् क्षारेण वाग्निना ।
वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युत्कटकासनम् ।
यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्ज्जयेत् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा चास्य लक्षणानि ।
'रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणिततातियोगोपद्रवा भवन्ति ।' इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।
"रक्तार्शसामुपचारं वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ।
प्रातस्तिलान् भक्षयेत्तु नवनीतविमिश्रितान् ॥
सितानागरसंयुक्तं नवनीतं सशर्करम् ।
कशेरु मातुलुङ्गस्य विडङ्गशर्करायुतम् ॥
भक्षेत कृशरावलेहं नवनीतेन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदजान् शमयन्ति विचक्षणाः ॥
समङ्गा शाल्मलीपुष्पं चन्दनं ककुभत्वचम् ।
नीलोत्पलमजाक्षीरं पिष्ट्वा पानमसृग्गदान् ॥
कुटजमूलककेशरमुत्पलं
रसाञ्जनधातकिमूलकृतं पयः ।
पिबति तत्क्षययोगमसृग्भवं
गुदजकैतसमङ्गनिनाशनम् ॥"
इति रक्तार्शश्चिकित्सा ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने १९ अध्यायः ॥)

रक्तालु, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं आलु ।) रक्तवर्णालुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा । तत्पर्यायः । रक्तपिण्डालु २ रक्तपिण्डक ३ लोहित ४ रक्तकन्द ५ लोहितालु ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहापहत्वम् । वृष्यत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्त्यस्याः । रक्त + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्य्यायो यथा —
"साहुला लक्ष्मणा गुञ्जा रक्तिका काकणन्तिका ।
काकादनी काकतिक्ता काकजङ्घा शिखण्डिनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्ती च
रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

८।२।१८। इति काशिकोक्त्या लस्य रत्वम्। इत्युज्ज्वलदत्तः।) सूर्य्यवंशीयदिलीपराजपुत्रः। स तु अयोध्याधिपतिः। श्रीरामचन्द्रस्य प्रपितामहः। यथा, रघुः। ३। १८।

"स जातकर्म्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते।
दिलीपसूनुर्म्मणिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ॥"

तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा,—

"श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थ-वि-
च्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्॥"

इति रघुवंशे महाकाव्ये। ३। २१॥

(अस्य पिता दिलीपः माता सुदक्षिणा। अयं हि अश्वमेधयज्ञदीक्षितस्य पितुर्यज्ञीयाश्वरक्षणे नियुक्तस्तदश्वहारिणं देवराजं जितवान्। अथ बहुकालं राज्यसुखमनुभूय विश्वजिन्नामाध्वरे सर्व्वं वित्तं ब्राह्मणसात् कृतवानपि गुरुदक्षिणार्थिना वरतन्तुशिष्येण कौत्सेनाभ्यर्थितः कुवेरं विजित्य धनान्यादाय तस्मै प्रदत्तवान्। अथ स्वपुत्रमजं यौवराज्येऽभिषिच्य विगतविषयाभिलाषो योगसमाधिना भगवत्-सायुज्यमाप्नवान्। तथा च रघुवंशे। ८ सर्गे।

"अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया।
विषयेषु विनाशधर्म्मसु
त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत्॥"
"अथ काश्चिदजव्यपेक्षया
गमयित्वा समदर्शनः समाः।
तमसः परमापदव्ययं
पुरुषं योगसमाधिना रघुः॥" ६॥

श्रीमाद्विदेकदेशमयहणे रघुवंशकाव्यम्। यथा,

"रघुरपि काव्यं तदपि च पाठ्यम्
तस्य च टीका सापि च पाठ्या॥"

एवं "रघोः काव्यं पदे पदे॥" इत्याद्युक्तौ॥ अपि च।

"रङ्घयतीति। राजा प्रभुः। तेन 'राजा प्रकृतिरञ्जनात्।' इति रघुः।" इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः। १। १५६॥ ६॥ रघुवंशीयमात्रम्। तत्र बहुवचनान्तः। यथा, रघुवंशे। १। ६।

"रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्॥"

लङ्घति द्रुतं गच्छतीति। शीघ्रगामिनि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ५। ३०। १४।

"अत्यो न वाजी रघुरज्यमानः॥"
"रघुः शीघ्रगामी।" इति तद्भाष्ये सायणः॥")

रघुकारः, पुं. (रघुं तदाख्यं काव्यं करोतीति। कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्।) कालिदासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६६७।

'पूर्व्वैर्विभिन्नवृत्तां गुणाढ्यभवभूतिवाणरघुकारैः।
वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः॥"

यथा च।

"सीमन्तिनी च नलिनी च कुमुद्वती च
चन्द्रप्रभा च रघुकारसरस्वती च।
कान्तोज्झिता हिमहता रविरश्मितप्ता
मेघावृता जडधियाभिहता न भाति॥"

इत्युद्भटः॥)

रघुनन्दनः, पुं, (रघून् रघुवंशसम्भूतान् नन्दयतीति। नन्दि+ल्युः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रामायणे। १। ५२। १२।

"ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन!।
विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव॥"

वङ्गदेशीयनवद्वीपनिवासी स्मार्त्तः पण्डितविशेषः। स च प्राचीनस्मृतिसंग्रहकर्त्ता। मलमासतत्त्वाद्यष्टाविंशतितत्त्वप्रणेता वन्द्यघटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्य्यात्मजः। यथा,—

"प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम्।
मुनीन्द्राणां स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः।
मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते॥
दुर्गोत्सवे व्यवहाराख्येकादश्यादिनिर्णये।
तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गत्रये व्रते॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके।
दीक्षायामाह्निके कृत्ये चैत्रे श्रीपुरुषोत्तमे॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे।
इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः॥"

इति मलमासतत्त्वम्॥

अपरः पण्डितविशेषः। स च वर्द्धमानप्रदेशान्तर्गतमाड़ग्रामनिवासिचरः। राढ़ीयश्रेणीभुक्तः किशोरीमोहनगोस्वामि सूनुः श्रीमन्नित्यानन्दवंशीयगोस्वामी। भागवतसिद्धान्तव्रजरमापरिणयच्छन्दोमञ्जरीटीकाव्याख्यानकौमुदीरामरसायणप्रभृतयो बहवो ग्रन्थास्तत्प्रणीताः सन्ति॥)

रघुनाथः, पुं, (रघूणां नाथः। क्षुभ्नादित्वात् णत्वाभावः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। १५। ५४।

"रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना।
महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना॥")

रघुपतिः, पुं, (रघूणां पतिः।) श्रीरामः। यथा,

"यदुपतेः क्व गता मथुरा पुरी
रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला।
इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं
न सदिदं जगदित्यवधारय॥"

इति रूपगोस्वामी॥

(केषाञ्चित् पण्डितानां नाम। यथा, रघुनाथशिरोमणिः अयन्तु नैयायिकः गाङ्गेशोपाध्यायकृतचिन्तामण्यादेष्टीकाकारः। रघुनाथ चक्रवर्त्ती अयममरकोषस्य टीकाकारः। रघुनाथ तर्कवागीशः। रघुनाथ सरस्वती। रघुनाथ दासगोस्वामी। अयं हि श्रीचैतन्यदेवस्य प्रियभक्तः आसीत्। स्तवावल्यादिभक्तिग्रन्थप्रणेता। अयं खलु अशेषवैराग्यसम्पन्नः यशोहरनिवासिचरः कायस्थकुलभूषणं मथुरान्तर्वर्त्तिगोवर्द्धनगिरितटे राधाकुण्डे मर्त्त्यदेहं विहाय स्वर्धामागमत्। तत्समाधिरधुनापि तत्रैवास्ते सेव्यतेऽद्यापि बहुभिर्वैष्णवैः॥)

रघुवंशः, पुं, क्ली, (रघोर्वंशः सन्ततिर्वर्ण्णनीयो यस्मिन्। यद्वा रघूणां वंशमधिकृत्य कृतमिति अण् लुक् च।) कालिदासकृतरघुराजान्वयवर्णनमहाकाव्यग्रन्थविशेषः। यथा,—

"रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः॥"

इति रघुवंशे महाकाव्ये। १। ६॥

(अयं हि ऊनविंशसर्गात्मको ग्रन्थः। अत्र दिलीपादारभ्य अग्निवर्णपर्य्यन्तं वस्तु वर्णितम्॥ पुं. रघोर्वंशः। यथा,—

"जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो
रामः॥"

इति रामायणम्॥)

रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवंशे तिलक इव शोभाजनकत्वात्।) श्रीरामः। यथा,—

"जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो
रामः।
दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः॥"

इति रामायणम्॥

रघुवरः, त्रि, (रघुषु वरः श्रेष्ठः।) रघुवंशीयश्रेष्ठः। यथा, रामायणे।

"रामं लक्ष्मणपूर्व्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्म्मिकम्॥"

रघूद्वहः, पुं. (उद्वहतीति। उत्+वह्+अच्। रघूणां उद्वहः रक्षाभारधारकः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥

रङ्कः, पुं, (रमते तुष्यतीति। रम्+"बाहुलकात् रमेरपि कः।" इति कः। इत्युज्ज्वलदत्तः। ३। ४०।) कृपणः। मन्दः। इति मेदिनी। के, ३१॥

रङ्कुः, पुं. (रमते इति। रम्+बाहुलकात् कुः।) मृगविशेषः। इत्यमरः। २। ५। १०॥ स तु शवलपृष्ठहरिणः। इति राजनिर्घण्टः॥

रङ्गं, क्ली पुं, (रङ्गतीति। रङ्ग+अच्। रज्यते अस्मिन्। रञ्ज्+अधिकरणे घञ् वा।) धातुविशेषः। राङ्ग इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। त्रपुः २ त्रपुषम् ३ आपूषम् ४ वङ्गम् ५ मधुरम् ६ हिमम् ७ कुरूप्यम् ८ पिच्चटम् ९ पूतिगन्धम् १०। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। हिमत्वम्। कषायत्वम्। लवणरसत्वम्। मेहघ्नत्वम्। कृमिपाण्डुदाहशमनत्वम्। कान्तिकरत्वम्। रसायनत्वञ्च। तद्विशेषो यथा,—

"श्वेतं मृदु लघु स्वच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम्।
सुत्रपत्रकरं कान्तं त्रपुश्रेष्ठमुदाहृतम्॥
खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते।
उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्वहितं मतम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

स सर्व्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति।”
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्म्मदिननिर्णयः क्रियते। तदाह स्मृत्यन्तरे।
“उपाकर्म्म तु कुर्व्वन्ति ते सामगाश्च ऋग्विदः।
ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्व्वसु॥”
तथा च। सामवेदिनां भाद्रस्य हस्तानक्षत्रं ऋग्वेदिनां श्रावणस्य श्रवणनक्षत्रं यजुर्व्वेदिनां श्रावणी पूर्णिमोपाकर्म्मकालः। उपक्रमकण्डिका शौनककल्पं कर्म्म उपाकर्म्म। अत्र करणाभावे भाद्रे श्रावणेऽपि विधेयम्।
“ग्रहणोपप्लवस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति चेत्।
तदा भाद्रपदे मासि श्रावणेऽपि तदिष्यते॥”
इति वह्वृचपरिशिष्टवचनात्।
श्रावणपञ्चम्युक्तत्व। तदाह गर्गः।
‘यदि स्यात् श्रावणं पर्व्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम्।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य च।’ इति।
अत्र भूतविद्धा पूर्णिमा च निषिद्धा। तथा च कालिकापुराणे।
‘चतुर्द्दश्यां यदुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभौ।
वेदांश्चौर्य्येण पद्मयोनेस्तौ जह्रतुः शुभौ।
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ।
आहृत्य ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम्॥
स प्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पर्व्वण्यौदयिके पुनः।
अतो भूतयुते तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते।
आसुरं वर्ज्जयेत् कालं तदाहरणहेतुकम्॥”
अत्राऽपि।
‘श्रवणेन तु यत् कर्म्म उत्तराषाढ़संयुतम्।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति॥
धनिष्ठासंयुतं कुर्य्याच्छ्रावणं कर्म्म यद्भवेत्।
तत् कर्म्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम्॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः॥
(रक्षाकर्म्म यथा। उदकुम्भाक्षतो दत्त्वा प्रोक्षयन् रक्षाकर्म्म कुर्य्यात् तद्यथा।
“रक्षार्थं प्रतिपालाय तथा रक्षाभयस्य च।
रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम्॥
नागाः पिशाचा गन्धर्व्वाः पितरो यक्षराक्षसाः।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः॥
पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा।
पर्व्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च।
सोमो व्यानमपानन्ते पर्ज्जन्यः परिरक्षतु॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मन्युं मन्युर्मतिं तथा॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु।
प्रज्ञान्ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम्॥
चक्षुः सूर्य्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः।
नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा।
आकाशं खानि ते पान्तु देहन्तव वसुन्धरा॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम्।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रुवौ।
एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व्वताम्।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ॥
स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्व्वर्द्धतां तव॥
ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः॥”
इति स्वाहा॥
एतैर्व्वेदात्मकैर्म्मन्त्रैः कृत्या व्याधिविनाशनैः।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)

रक्षापत्त्रः, पुं (रक्षार्थं पत्त्रमस्य।) भूर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूर्ज्जेऽपि, क्ली॥

रक्षिका, स्त्री, (रक्षैव। रक्षा + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) रक्षा। यथा,—
“अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत्।
स सर्व्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत्॥”
इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः॥

रक्षितः, त्रि (रक्ष + क्त।) कृतरक्षणम्। तत्पर्य्यायः। त्रातम् २ त्राणम् ३ अवितम् ४ गोपायितम् ५ गुप्तम् ६। इत्यमरः॥३।१।१०६॥ (यथा, मनुः। ११। २३।
“कल्पयित्वास्य वृत्तिञ्च रक्षेदेनं समन्ततः।
राजा हि धर्म्मषड्भागं तस्मात् प्राप्नोति रक्षितात्॥”
स्त्री, भावे क्त। रक्षा। *। स्त्रियां टाप्। अप्सरोविशेषः। यथा, महाभारते। १।६५।५०।
“अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा॥”)

रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति। रक्ष + तृच्।) रक्षाकर्त्ता। यथा —
‘आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः।
हृताहृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता॥”
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः॥

रक्षिवर्गः, पुं (रक्षिणां वर्गः समूहः।) राज्ञो रक्षकगणः। तत्पर्य्यायः। अनीकस्थः २। इत्यमरः। २।८।६॥

रक्षोघ्नं, क्ली (रक्षो राक्षसं हन्तीति। हन् + टक्।) काञ्जिकम्। इति हेमचन्द्रः॥ हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्षोघ्नः पुं, (रक्षो हन्तीति। हन् + टक्।) भल्लातकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्वेतसर्षपः। इति रत्नमाला॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—
“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्त्या
जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्व्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः॥”
इति भगवद्गीतायाम्। ११। ३६॥
“स्थाने स्वयं युक्तमित्यर्थः। हे हृषीकेश सर्व्वेन्द्रियप्रवर्त्तक यतस्त्वमेवम्भूताद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्च तस्मात् तव प्रकीर्त्त्या उत्तमकीर्त्त्या निरतिशयप्राप्तश्रवणस्य कीर्त्तनेन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्व्वमेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति प्रकृष्टं हर्षमाप्नोतीति इति यत् तत् स्थाने युक्तमित्यर्थः। तथा सर्व्वं जगत् अनुरज्यते च त्वद्विषयमनुरागमुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव। तथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति सर्व्वासु दिक्षु पलायन्ते इति यत्तदपि युक्तमेव। तथा सर्व्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां सङ्घाः नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव। सर्व्वत्र तव प्रकीर्त्त्या इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च। अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः प्राक्प्रसिद्धः।” इति तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती॥ (रक्षोविनाशके, त्रि। यथा सुश्रुते। १।५। “वेदमारक्षोघ्नैर्धूपै धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्व्वीत॥”)

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति। हन + टक्। ङीप्।) वचा। इति रत्नमाला॥

रक्षोजननी स्त्री, (रक्षसां जननीव।) रात्रिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ राक्षसमाता च॥

रक्षोहा, [न्] पुं, (रक्षो हन्तीति। हन् + क्विप्।) गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋषिविशेषः। स तु ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य ऋषिः॥ राक्षसहन्तरि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०।८७।९।
“विप्र स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः॥”
“रक्षोहा रक्षोहन्ता।” तद्भाष्ये सायनः॥)

रक्ष्णः, पुं (रक्ष + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्।” ३।३।९०। इति नङ्।) त्राणम्। इत्यमरः। ३।२।८॥

रख, सर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रखति। इति दुर्गादासः॥

रखि, इ सर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, रङ्खति। इति दुर्गादासः॥

रगि, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, रङ्गति। इति दुर्गादासः॥

रग, क स्वाद आपने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-अक०-च सेट्।) क, रागयति। इति दुर्गादासः॥

रग, म ए शङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) म, रगयति। ए, अरगीत्। शङ्के शङ्का। रगति रोगी कुपथ्येन। इति दुर्गादासः॥

रघ, इ क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) इ क, रङ्घयति। भाति दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

रघ इ ङ गमने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) इ, रङ्घ्यते। ङ, रङ्घते। इति दुर्गादासः॥

रघुः, पुं (लङ्घति ज्ञानसीमां प्राप्नोतीति। लघि + “लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च।” उणा० १।३०। इति कु नलोपश्च। “[illegible]”

"रंभः संघो सुराणां पागडुपसूतये नित्यमुक्तास्य यस्य ॥")

रच, तु क यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रचयति । इति दुर्गादासः ॥

रचनं, क्ली, (रचि+भावे ल्युट् ।) निर्म्माणम् । ग्रथनम् । यथा, जयदेवः । १ । ४ ।

"वाचः पल्लवय त्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतेः ।
शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धन-
स्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविः
क्ष्मापतिः ॥"

रचना, स्त्री, (रच्यते इति । रच+णिच्+"ण्यास-श्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) कुसुमप्रकारादेः यथावस्थादेश रचनम् । तत्-पर्य्यायः । परिस्पन्दः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥ परिस्यन्दः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४८ ।

"भूषायामर्हरचना यथा विन्यवेशानाम् ।
रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके ॥")

यथाक्रमेण स्थापनम् । तत्पर्य्यायः । निवेशः २ क्लृप्तिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १० ।

"दृष्ट्वा व्यूहस्य रचनामर्ज्जुनस्य यथागतः ॥")

निर्म्मितिः । कृतिः । यथा,—

"असाधारणचमत्कारकारिण्यः रचना धि निर्म्मितिः ॥" इत्यलङ्कारकौस्तुभे १ किरणः ॥

तत्पर्य्यायः । सन्दर्भः २ गुम्फः ३ ग्रन्थनम् ४ । ग्रथनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१० ॥

(उद्यमः । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ६ । १० ।

"दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव
युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ॥"

"दैवेनाहताः सर्व्वतः प्रतिहताः अर्थानां रचनाः अर्थार्थोद्यमाः येषाम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ रचयतीति । रचि+ल्युः । टाप् । विश्वकर्म्मणो भार्य्या । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । ६ । ४४ ।

"त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्य्या रचना नाम कन्यका ।
सन्निवेशस्तयोर्ज्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान् ॥")

रचितः, त्रि, कृतः । रचधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—

"शिरः पद्मश्रेणीरचितचरणाम्भोरुहबलेः
स्थिरायास्त्वद्भक्तेस्त्रिपुरहर विस्फूर्ज्जितमिदम् ॥"
इति पुष्पदन्तकृतस्तुतिः ॥

रजं, क्ली, (रञ्जयतीति । रञ्ज+अच् । निपातनात् सिद्धम् ।) स्त्रीकुसुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रजः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज्+अच् । निपातनात् नलोपः ।) परागः । (यथा, गो० रामायणे । ३ । ७८ । २६

"पद्मपुष्परजोस्निग्धो वृक्षान्तरविनिःसृतः ।
निःश्वास इव सीतायाः वायर्वाति मनोरमः ॥"

रेणुः । ("जर्याः पादरजोपमाः ।" इति उज्ज्वलदत्तः । ४ । २१६ ॥) गुणभेदः । आर्त्तवम् । इति जान्तवर्गे शब्दरत्नावली ॥ (स्कन्दस्य सेनाविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ७१ ।

"इत्याहुः सुबाहुश्च रजः कौशिककस्तथा ॥"

विरजपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४० ।

"त्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत्सुतः ॥"

वशिष्ठपुत्रः ऋषिभेदः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १० । १३ ।

"ऊर्ज्जायान्तु वशिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः ।
रजो गात्रोर्द्धबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा ॥")

रजः [स्] क्ली, (रज्यते रजतीति । रञ्ज्+"भूरञ्जिभ्यां कित् ।" उणा० ४ । २१६ । इत्यसुन् ।) स्त्रीणां मासि मासि योनिनिःसृतरक्तम् । तत्पर्य्यायः । पुष्पम् २ आर्त्तवम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ॥ ऋतुः ४ कुसुमम् ५ रजम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ५ । १०८ ।

"रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्न्यासेन द्विजोत्तमः ॥"

अस्य लक्षणं यथा,—

"रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥
रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते ।
तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥"

"नारीणां रजांसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥

"मासि मासि रजःस्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥"
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

प्रकृतेर्गुणविशेषः । तत्तु रागद्वेषात्मकं दुःखहेतुः । रजोऽदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । यथा,—

"रजोऽयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु ।"
इत्यमरदत्तः । इति भरतः ॥

महाभारतमते दुःखजनकगुणः । तस्य धर्म्मः कामः क्रोधः लोभः मानः दर्पश्च । इति मोक्षधर्म्मः ॥

"तृष्णा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः ॥"

अभिसंरम्भो द्वेषाभिनिवेशः । इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥ अपि च ।

"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । २ अध्यायः ॥

अपि च ।

"सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥"

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम् ॥"

"सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥"

"लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्म्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ॥"

"कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ अध्यायः ॥

"सत्त्वं रजस्तम इति इश्वरो प्रकृते गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याद्दाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृद्धिरिति जानीहि शौनक ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्री निद्रा हिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥"
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥

परागः । इति मेदिनी । से, ३२ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २४ । २२ ।

"पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवम् ॥")

रेणुः । अस्य पर्य्यायः धूलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, माघे । २ । ४६ ।

"पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥")

निषिद्धानिषिद्धरजो यथा,—

"आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्ज्जनीरजः ।
तथाश्वरथधान्यानां गवाञ्चैव रजः शुभम् ॥
अशुभञ्च विजानीयात् खरोष्ट्राजाविकेषु च ।
गवां रजो धान्यरजः पुत्त्रस्याङ्गभवं रजः ॥
एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम् ।
अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्ज्जनीरजः ॥
एतद्रजो महापापं महाकिल्बिषकारणम् ॥"
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

(रात्रिः । इति निघण्टुः । १ । ७ ॥ उदकम् यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ५ ।

"वियत्तिरोधरुणमच्युतं रजोतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।"

'रज उदकम् ।' इति तद्भाष्ये सायणः ॥ भुवनम् । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । ४ ।

"असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ।"

"रजसि लोके ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ ज्योतिः । यथा, तत्रैव । १० । ३२ । २ ।

"वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना विपार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।"

"रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा । विद्युल्लक्षणेन यद्वा रजःशब्दाप्लुत आयातः पार्थिवान् लोकान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

तस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

वङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीन
स्तथा ह्यपक्वश्च किलासगुल्मौ ।
कुष्ठानि शूलं किल वातशोथ
माण्डुं प्रमेहं च भगन्दरञ्च ॥
विषोपमं रक्तविकारमुन्द
क्षयञ्च कृच्छ्राणि कफज्वरञ्च ।
मेहाश्मरीविद्रधिशल्यरोगान्
नागोऽपि कुर्य्यात् कथितान् विकारान् ॥

तस्य शोधनमभिधीयते ।

वङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यात्तद्विदुग्धेऽपि च
त्रिधा ।
तैलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्थक्वाथेषु प्रत्येकं त्रिधा
त्रिधा ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ * ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधि
मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचो रजः ।
क्षिप्त्वा वङ्गचतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत् ॥
चिञ्चाश्वत्थरजःक्षेपाद्वङ्गभस्म प्रजायते ।
ततो द्वियाममात्रेण वङ्गभस्म प्रजायते ।
अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाम्लेन विमर्दयेत् ॥
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत्
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
एवं दशपुटैः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥

अथ मारितस्य वङ्गस्य गुणाः

वङ्गं लघु सरं रूक्षं कुष्ठमेहकफक्रिमीन् ।
निहन्ति पाण्डुं सश्वासं नेत्र्यमीषच्च पित्तलम् ॥
सिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(अपरञ्च ।

"वङ्गं तिक्ताम्लकं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ।
मेदः श्लेष्मामयघ्नञ्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे
जारणमारणाधिकारे ॥)

रङ्गः पुं (रञ्ज + घञ्) रागः । (यथा महा-
भारते ५ । ३६ । १

"बाधा यथा रङ्गवशा प्रयाति
तथा स तेषां वधमभ्युपैति ।")

नृत्यम् । (यथा विष्णुपुराणे । ५ । ६ । २ ।

"रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कृशाश्वो शरदस्तथा ।
शस्त्रीमाहिषिकश्चैव पानकारी च यो द्विजः ॥"

रज्यति अस्मिन् सर्व्वोऽत्र । रञ्ज + अधि-
करणे घञ् ।) रणभूमिः । इति मेदिनी । गे
८१ । (यथा श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।

"इत्थीषो परदत्तेति विदितो रङ्गं गतः
साग्रजः ।")

नाट्यस्थानम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा
मृच्छकटिकप्रकरणे । १ ।

"इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाञ्चोपशिक्षया ।
वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥"

तत्रत्यत्वात् नाट्यस्थानस्थितो जनः । यथा अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम्

"सूत्रधारः । आर्य्ये । साधु गीतम् । अहो
रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति
सर्व्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्यै-
नमाराधयाम ॥) रागमाङ्गः । यथा देवी-
भागवते । ७ । २२ । ३

अवताप्य तदा रङ्गे तां भार्य्यां नृपसत्तम' ।")

टङ्कणः । खदिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठं क्ली (रङ्गं रञ्जितं काष्ठमस्य ।) पत्त-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं क्ली (रङ्गात् जायते इति । जन् + ड ।)
सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः पुं (रङ्गेण रञ्जनकार्य्येण जीवतीति ।
जीव + ण्वुल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ नाट्यकारश्च ॥

रङ्गदः पुं (रङ्गं द्यति छिनत्तीति । दो + क ।)
टङ्कणः । खदिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा स्त्री (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।

स्फटी च स्फाटिका प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा ।
रङ्गदृढा रङ्गदा च दृढा रङ्गापि कथ्यते ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रङ्गदायकं क्ली (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कुष्ठम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदृढा स्त्री (रङ्गेन दृढा ।) स्फटी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री स्त्री (रङ्गं रङ्गाय पत्रमस्याः । ङीष्)
नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी स्त्री (रङ्गं रञ्जितं पुष्पमस्याः ।)
नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गबीजं क्ली (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)
रूप्यम् इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूतिः स्त्री (रङ्गस्य रागस्य गौरिमा भूति-
र्यस्याः) कोजागरपूर्णिमा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते ।१।१३५।८।

"अथपृष्ठे समाजे च तस्य वदतां वर ।
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।"

रङ्गभूमिविवरणं यथा अश्वमेधके । ८५ । १२

"शान्त्या सुकल्पिताश्चैव पाषाणोदकसंयुताम् ।
लवकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिन्तु वर्जयेत् ॥
समाश्च विपुलाश्चैव किञ्चित् पांशुसमन्विताम् ।
एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिन्तु कारयेत् ॥")

नाट्यभूमिश्च ॥

रङ्गमल्ली, स्त्री (रङ्गाय रागाय मल्ली ।) वीणा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाणिक्यं क्ली (रङ्गं रञ्जितं माणिक्यम् ।)
माणिक्यरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता [ऋ] स्त्री (रङ्गस्य माता जनिका ।)
कुट्टनी । लाक्षा । इति मेदिनी । ते २१५ ॥

रङ्गमातृका स्त्री (रङ्गमातृ + स्वार्थे कन् । टाप्)
लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलासिनी स्त्री (रङ्गेण रागेण लसितं शील-
मस्याः इति । लस + णिनि ।) शेफालिका
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला स्त्री (रङ्गस्य शाला ।) नाट्यगृहम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ नाचघर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा स्त्री (रङ्गः रङ्गाढ्यमङ्गमस्याः) स्फटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः पुं (रङ्गैः हरितालादिभिराजीव-
तीति । जीव + अच् । यद्वा रङ्ग आजी-
वोऽस्य) चित्रकरः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥
नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥

रङ्गावतारकः पुं (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-
तीति । तॄ + ण्वुल् । यद्वा रङ्गं नृत्यादिकमव-
तारयतीति । तॄ + णिच् + ण्वुल् ।) रङ्गाव-
तारी । तत्पर्य्यायः । शैलूषः २ भरतः ३ सर्व्व-
वेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रीपुत्रः ६ रङ्ग-
जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ कृशाश्वी १०
शैलाली ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ नृत्यगीतस्थाने
गीतवाद्यादिना तन्तुगुणतया प्रसङ्गी । इति
प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नटगायनवर्जितरङ्गाव-
तरणजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥ तस्यान्नभक्षणे
प्रायश्चित्तं यथा —

"मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।
केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ।"

इत्युपक्रम्य —

"कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।
सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।"

इत्याद्युक्त्वा —

"य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥
भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥"

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी [न्] पुं (रङ्गमवतरतीति । तॄ +
णिनि ।) नटः । इति जटाधरः ॥ (यथा
याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । १ । १७

"क्लीवहतवालकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकं ।
रङ्गावतारिपाषण्डिकूटहृद्विकलेन्द्रिया ।")

रङ्गारिः पुं (रङ्गस्य तदाख्यधातोररिरिव ।)
करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी स्त्री (रङ्गोऽस्त्यस्याः इति । रङ्ग +
इनि । स्त्रियां ङीष् ।) धलचली । इति
जटाधरः ॥ कैवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गविशिष्टे त्रि ॥

रङ्गुः [उ] स्त्री (रङ्गति प्राप्यते इति । रघि
+ "लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च" इति उः । इत्युज्ज्व-
लदत्तः । ४ । २१३ ।) रङ्कुः । वेगः । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ७९ ।

यजु [स्] क्ली (इज्यतेऽनेनेति । यज+"अर्त्तिपृवपियजीति ।" उणा० २ । ११८ । इति उसि ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ "इज्यतेऽनेनेति यजुः । यजैर्देवार्च्चादानसङ्गतौ । अर्त्तिपृवपियजीत्यादिना उस । इति भरतः ॥ अपि च । यजुराह जैमिनिः । शेषे वा यजुःशब्दः । शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते तन्त्रस्य मन्त्रत्वात् प्राश्लिष्टपठित गानादिविच्छेदरहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ यजुर्व्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरका १ आह्वरका २ कठा ३ प्राच्यकठा ४ कापिष्ठलकठा ५ चारायणीया ६ वारायणीया ७ वार्त्तान्तवेया ८ श्वेताश्वतरा ९ औपमन्यवा १० पातण्डिनीया ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति । मानवा १ दुन्दुभा २ चैकेया ३ वाराहा ४ हारिद्रवेया ५ श्यामा ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ । तेषामध्ययनमशीतिशतम् । यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि । तत्र प्राचीनोदीच्यौ नैरृत्यौ नियतौ । तत्र वाजसनेया नाम सप्तदश भेदा भवन्ति । जाबाला १ बौधेया २ काण्वा ३ माध्यन्दिना ४ शापीया ५ तापायनीया ६ कापाला ७ पौण्ड्रवत्सा ८ आवटिका ९ परमावटिका १० पाराशर्य्या ११ वैधेया १२ वैनेया १३ औधेया १४ गालवा १५ वैजवा १६ कात्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपन्नमनुपदं छन्दो भाषा धर्म्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति । उपज्योतिषम् १ काङ्क्षलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३ अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणव्यूहम् ६ श्राद्धकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शाखा ९ क्रतु १० संख्या ११ अनुगम १२ यज्ञम् १३ पार्षदं १४ शौनकम् १५ पत्रक १६ उक्थानि १७ कूर्म्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादश परिशिष्टानि ।

"द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
ग्रन्थानाञ्च परिसंख्यातं ब्राह्मणञ्च चतुर्गुणम् ।
आद्यादारभ्य वेदान्तं सखिलं सपरिशिष्टकम् ।
एकमध्याय यत्नतो शौमान्ते तु समारभेत् ॥"

तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति । औख्या खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्याषाढी ३ हिरण्यकेशी ४ औधेयी चेति ५ । तत्र कठानामुपगानविशेषः । चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थान् ।

"सहस्राण्यथवाविंद ऋगुक्तं वेद प्रोच्यते ।
यजुर्व्वेदे स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः ।'

यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेद उपवेदः । यजुर्व्वेदस्य भारद्वाजगोत्रम् । रुद्रो दैवतम् । त्रैष्टुभं छन्दः । यजुर्व्वेदः कृशः । दीर्घः । कपाली । ताम्रवर्णः । काञ्चननयनः । आदित्यवर्ण वर्णेन । पञ्चारत्निमात्रः । अस्य ध्यानम् ।

'रुद्र दैवं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं कृशाङ्गम् ।
यजुर्व्वेदं शोभमाद्भिर्वरेण्यं
कापालीनं पञ्चरत्निमात्रम् ।'

य इदं दैवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो वर्णं वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते । जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि वेदधारी भवति । अव्रती व्रती भवति । अप्रयतः प्रयतो भवति । अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति । जातिस्मरो जायते । इति चरणव्यूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः । इति कश्चित् ॥)

यजुर्व्वेदः पुं (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा —

ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः सामवेदाधिपः कुजः ।
यजुर्व्वेदाधिपः शुक्रः शशिजोऽथर्व्ववेदराट् ॥

इति ज्योतिषम् ॥

अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु व्यासस्यैक एवासीन् । यथा,—

ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनिः ।
यजुर्व्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ।
तथैवाथर्व्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्व्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
आध्वर्य्यवं यजुर्भिः स्यादृग्भिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्व्वभिः ॥
ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
यजूंषि च यजुर्व्वेदं सामवेदञ्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्व्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च बिभेद सः ।
अथर्व्वाणमथो वेदं बिभेद नवकेन तु ॥

इति कौर्म्मे ४९ अध्यायः ॥

यज्ञः पुं इज्यते हविर्दीयतेऽत्र । (इज्यन्ते देवता अत्र इति वा ।) यज+"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।" ३।३।९० । इति नङ् ।) यागः । तत्पर्य्यायः । सवः २ अध्वरः ३ यागः ४ सप्ततन्तुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः । २।७।१३ ॥ इष्टिः ८ इष्टम् ९ वितानम् १० मन्युः ११ आहवः १२ सवनम् १३ हवः १४ अभिषवः १५ होमः १६ हवनम् १७ महः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्तामसिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा —

"अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥'

राजसिकयज्ञो यथा,—

"अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ । तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥'

तामसिकयज्ञो यथा —

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥'

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ * ॥

स च नानाविधः । यथा,—

"द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥'

इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥

पञ्च यज्ञा यथा —

'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥'

इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ * ॥

(तथाच मनुः । ४ । २१—२२ ।

'ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् ॥
एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥')

अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा शिवपुराणे वायुसंहितायामुत्तरभागे । १८ । ८९—१०६ ।

कर्म्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
कर्म्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।
जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्म्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
कामात् कामी ततो भुक्त्वा कामासक्तः पुनर्भवेत् ।
अकामो रुद्रभवने भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युतः ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युतः ॥
जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।
जपध्यानरतो मर्त्यस्तद्वैशिष्ट्यवशादिह ॥
ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
तस्मान्मुक्तो शिवाज्ञप्तः कर्म्मयज्ञोऽपि देहिनाम् ।
अकामः कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्णस्तेन भवार्णवः ।
हिंसादिदोषनिर्म्मुक्तो विशुद्धश्चित्तसाधनः ॥
ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।
बाह्यकर्म्मकरा यद्वन्नातीव फलभागिनः ॥
दृष्टा नरेन्द्रभवने तद्वच्चापि कर्म्मिणः ।
ध्यानिनां हि वपुः सूक्ष्मं भवेत् प्रत्यक्षमैश्वरम् ॥
तथेह कर्म्मिणां स्थूलं मृत्काष्ठाद्यैः प्रकल्पितम् ।
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाणमृन्मयान् ॥
नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ।
आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा बहिरभ्यर्च्चयेन्नरः ॥
हस्तस्थं फलमुत्सृज्य लिहेत् कूर्परमात्मनः ।
ज्ञानात् ध्यानं भवेद्ध्यानाज्ज्ञानं भूयः प्रवर्त्तते ॥
तदुभाभ्यां भवेन्मुक्तिस्तस्मात् ध्यानरतो भवेत् ।
द्वादशान्ते तथा मूर्द्ध्नि ललाटे भ्रूयुगान्तरे ॥

"रंभः संघो सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य ॥")

रच, त् क प्रतियत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रचयति । इति दुर्गादासः ॥

रचनं, क्ली, (रचि+भावे ल्युट् ।) निर्म्माणम् । ग्रन्थनम् । यथा, जयदेवः । १ । ४ ।
"वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतेः । शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनः स्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविः क्ष्मापतिः ॥"

रचना, स्त्री, (रच्यते इति । रच+णिच्+"ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) कुसुमप्रकारादेः पत्रावल्यादेश्च रचनम् । तत्पर्य्यायः । परिसन्दः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३७ ॥ परिस्पन्दः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४६ ।
"भूषाणामर्द्धरचना वृथा विभ्रमवीक्षणम् । रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके ॥") यथाक्रमेण स्थापनम् । तत्पर्य्यायः । निवेशः २ स्थितिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १० ।
"दृष्ट्वा व्यूहस्य रचनामर्ज्जुनस्य यथागतः ॥") निर्म्मितिः । कृतिः । यथा,—
"यथाधारचमत्कार[illegible] रचना हि निर्म्मितिः ॥" इत्यलङ्कारकौस्तुभे १ किरणः ॥ तत्पर्य्यायः । सन्दर्भः २ गुम्फः ३ ग्रन्थनम् ४ । गन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१७ ॥ (उद्यमः । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ६ । १० ।
"दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ॥"
"दैवेनाहताः सर्व्वतः प्रतिहताः अर्थानां रचनाः अर्थार्थोद्यमाः येषाम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ रचयतीति । रचि+ल्युः । टाप् । विश्वकर्म्मणो भार्य्या । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । ६ । ४४ ।
"त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्य्या रचना नाम कन्यका । सन्निवेशस्तयोर्ज्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान् ॥")

रचितः, त्रि, कृतः । रचधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—
"शिरः पद्मश्रेणीरचितचरणाम्भोरुहबलेः स्थिरायास्त्वद्भक्तेस्त्रिपुरहर विस्फूर्जितमिदम् ॥" इति पुष्पदन्तकृतस्तुतिः ॥

रजं, क्ली, (रञ्जयतीति । रञ्ज+अच् । निपातनात् सिद्धम् ।) स्त्रीकुसुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रजः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज+अच् । निपातनान्नलोपः ।) परागः । (यथा, गो० रामायणे । ३ । ७६ । २६ ।
"पद्मपुष्परजोमिश्रो वृक्षान्तरविनिःसृतः । निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोरमः ॥" रेणुः । ("अर्थाः पादरजोपमाः ॥" इति उज्ज्वलदत्तः । ४ । २१६ ॥) गुणभेदः । आर्त्तवम् । इति नानार्थवर्गे शब्दरत्नावली ॥ (स्कन्दस्य सेनाविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ७१ ।
"दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥" विरजपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४० ।
"तस्यापि तत्पुत्रो विरजो रजस्तस्याप्यभूत्सुतः ॥" वशिष्ठपुत्रः ऋषिभेदः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १० । १३ ।
"ऊर्ज्जायान्तु वशिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः । रजो गात्रोर्द्ध्वबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा ॥")

रजः [स्] क्ली, (रज्यते रजतीति । रञ्ज+"भूरञ्जिभ्यां कित् ।" उणा० ४ । २१६ । इत्यसुन् ।) स्त्रीणां मासि मासि योनिनिःसृतरक्तम् । तत्पर्य्यायः । पुष्पम् २ आर्त्तवम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ॥ ऋतुः ४ कुसुमम् ५ रजम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ५।१०८ ।
"रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्न्यासेन द्विजोत्तमः ॥" अस्य लक्षणं यथा,—
"रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् । अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥"
"नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥
"मासि मासि रजःस्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् । वत्सराद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥" इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
प्रकृतेर्गुणविशेषः । तत्तु रागद्वेषात्मकं दुःखहेतुः । रजोऽदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । यथा,—
"रजोऽयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु ।" इत्यमरदत्तः । इति भरतः ॥
महाभारतमते दुःखजनकगुणः । तस्य धर्म्माः कामः क्रोधः लोभः मानः दर्पश्च । इति मोक्षधर्म्मः ॥
"तृष्णा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः ॥"
अभिसंरम्भो द्वेषाभिनिवेशः । इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥ अपि च ।
"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥" इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ अध्यायः ॥
अपि च ।
"सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥"
"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम् ॥"
"सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥"
"लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्म्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ॥"
"कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम् । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ अध्यायः ॥
"सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः । कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥ प्रभूतत्वं यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च । तदा कृतयुगं विद्याद्दाने तपसि यद्रतिः ॥ यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् । तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ॥ यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः । कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ यदा सदानृतं तन्द्री निद्रा हिंसादिसाधनम् । शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥"
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥
परागः । इति मेदिनी । से, ३२ १ (यथा, भागवते । ४ । २४ । २२ ।
"पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवम् ॥") रेणुः । अस्य पर्य्यायः धूलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, माघे । २ । ७६ ।
"पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति । स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥") निषिद्धानिषिद्धरजो यथा,—
"आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्ज्जनीरजः । तथाश्वरथधान्यानां गवाञ्चैव रजः शुभम् ॥ अशुभञ्च विजानीयात् खरोष्ट्राजाविकेषु च । गवां रजो धान्यरजः पुत्त्रस्याङ्गभवं रजः ॥ एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम् । अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्ज्जनीरजः ॥ एतद्रजो महापापं महाकिल्बिषकारणम् ॥"
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
(रात्रिः । इति निघण्टुः । १ । ७ ॥ उदकम् यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ५ ।
"वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।"
'रज उदकम् ।' इति तद्भाष्ये सायणः ॥ भुवनम् । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । ४ ।
"असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ।"
"रजसि लोके ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ ज्योतिः । यथा, तत्रैव । १० । ३२ । २ ।
"वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।"
"रजसा व्यापकेन ज्योतिषा । विद्युल्लक्षणेन यद्वा रजःशब्दाच्छस आकारः पार्थिवान् लोकान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

सत्त्वाशुद्धस्य दोषमाह ।

"वङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीन
स्तथा ह्यपक्वश्च किलासगुल्मौ ।
कुष्ठानि शूलं किल वातरोग
पाण्डुं प्रमेहञ्च भगन्दरञ्च ।
विषोपमं रक्तविकारवृन्द
मयञ्च कृच्छ्राणि कफज्वरञ्च ।
मेदाश्मरीविद्रधिसत्त्वरोगान्
नागोऽपि कुर्य्यात् कथितान् विकारान् ॥"

तस्य शोधनमभिधीयते ।

"वङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद्रविदुग्धेऽपि च त्रिधा ॥
तैलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्थक्वाथेषु प्रत्येकं त्रिधा त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ * ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

"मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचो रजः ।
क्षिप्त्वा वङ्गचतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत् ॥"
चिञ्चा अम्लिका । रजश्चूर्णम् । अयोदर्व्वी करछुली ।
"ततो द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।
अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाम्लेन विमर्दयेत् ॥
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत् ।
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
एवं दशपुटैः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥"
अथ मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।
'वङ्गं लघु सरं रूक्षं कुष्ठमेहकफक्रिमीन् ।
निहन्ति पाण्डुं सश्वासं नेत्र्यमीषत्तु पित्तलम् ॥
सिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
(यथाच ।
"वङ्गं तिक्ताम्लकं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ।
मेदःश्लेष्मामयघ्नञ्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥'
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रङ्ग, पुं, (रन्ज + घञ् ।) रागः । (यथा, महाभारते । ५ । ३६ । १० ।
"वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥")
नृत्यम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।
"रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
क्षौमीमाहिषिकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः ॥'
रजन्ति अस्मिन्निति मल्लोऽत्र । रन्ज + अधिकरणे घञ् ।) रणभूमिः । इति मेदिनी । गे २१ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।
'वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥")
नाट्यस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मृच्छकटिकप्रकरणे । १ ।
"इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाञ्चोपशिक्षया ।
वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥"
अस्य यथा नाट्यस्थानस्थितो जनः । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।
"सूत्रधार । आर्य्ये ! साधु गीतम् । अहो रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति सर्व्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्यैनमाराधयामः ॥" रागस्थानम् । यथा, देवीभागवते । ७ । २२ । ६ ।
"अवलाश्च तदा रङ्गे तां भार्य्यां नृपसत्तम ॥")
टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठ, क्ली, (रङ्गं रञ्जितं काष्ठमस्य ।) पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गज, क्ली, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ड ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवक, पुं, (रङ्गेण रञ्जनकार्य्येण जीवतीति । जीव + ण्वुल् ।) चित्रकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ नाट्यकारश्च ॥

रङ्गद, पुं, (रङ्गं द्यति छिनत्तीति । दो + क ।) टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।
"स्फटी च स्फाटिका प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा ।
रङ्गदृढा रङ्गदा च दृढा रङ्गापि कथ्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रङ्गदायक, क्ली, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदृढा, स्त्री, (रङ्गेन दृढा ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्रमस्याः । ङीष् ।) नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रञ्जितं पुष्पमस्याः ।) नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गबीज, क्ली, (रङ्गं बीजमुत्पत्तिकारणमस्य ।) रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूति, स्त्री (रङ्गस्य रागस्य गौरिमूस भूतिः प्राभवः ।) कोजागरपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूमि, स्त्री (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३५ । ९ ।
"अवघुष्टे समाजे च तदर्थं वदतां वर ।
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥"
रङ्गभूमि वरस्य यथा, अश्ववैद्यके । ९ । ११ । १२ ।
"सान्द्रां शुक्लशिलाञ्चैव पाषाणोदकसंयुताम् ।
त्वक्काष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिञ्च वर्ज्जयेत् ॥
समाञ्च विपुलाञ्चैव किञ्चित् पांशुसमन्विताम् ।
एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिञ्च कारयेत् ॥")
नाट्यभूमिश्च ॥

रङ्गमल्ली, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मल्ली ।) वीणा । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाणिक्य, क्ली, (रङ्गं रञ्जितं माणिक्यम् ।) माणिक्यरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता, [ऋ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिका ।) कुट्टनी । लाक्षा । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥

रङ्गमातृका, स्त्री, (रङ्गमातृ + स्वार्थे कन् । टाप् ।) लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलासिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लसितं शीलमस्याः इति । लस + णिनि ।) शेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नाट्यगृहम् । इति शब्दरत्नावली । नाचघर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री (रङ्गं रङ्गाङ्गमङ्गमस्याः ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीव, पुं, (रङ्गो हरितालादिस्तेनाजीवतीति । जीव + अच् । यद्वा, रङ्ग आजीवोऽस्य ।) चित्रकरः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

रङ्गावतारक, पुं, (रङ्गे यज्ञोत्सवभवने अवतरतीति । तॄ + ण्वुल् । यद्वा रङ्गं नृत्यादिकमवतारयतीति । तॄ + णिच् + ण्वुल् ।) रङ्गावतारी । तत्पर्य्यायः । शैलूषः २ भरतः ३ सर्व्ववेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रीपुत्रः ६ रङ्गजीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ कृशाश्वी १० शैलाली ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णगीतस्थाने गीतवाद्यादिना तद्गुणतया प्रवृत्तः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नन्गायनमतिरिक्तरङ्गावतरणजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥ तदन्नभक्षणे प्रायश्चित्तं यथा,—
"मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।
केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥"
इत्युपक्रम्य,—
'कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।
सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥"
इत्यादुक्ता,—
"य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥
भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥"
इति मानवे ४ अध्याये ॥

रङ्गावतारी, [न्] पुं (रङ्गमवतरतीति । तॄ + णिनि ।) नटः । इति जटाधरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।
"स्त्रीवृद्धबालकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः ।
रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥")

रङ्गारि, पुं, (रङ्गस्य तदाख्यधातोररिरिव ।) करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री (रङ्गोऽस्त्यस्या इति । रङ्ग + इनि । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति जटाधरः ॥ कैवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ रङ्गविशिष्टे त्रि ॥

रङ्कु [उ] पुं, (रङ्क्यते प्राप्यते इति । रकि + "अघिरविभ्यामसुन् ।" इति असुन् । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । २१३ ।) रङ्कुः । मृगः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा, [illegible] । ७१ ।

रजनीपुष्पः, पुं, (रजन्या हरिद्रायाः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) पूतिकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पूतिकरञ्जशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रजनीमुखं, क्ली, (रजन्या मुखम् ।) प्रदोषः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४३३ ।
"ततः प्रशान्तधवले सञ्जाते रजनीमुखे ।
पाञ्चिनालभ्य भूपालं प्रयाविवेश विवेश सा ॥")

रजनीहासा, स्त्री, (रजन्यां हासो विकाशो यस्याः ।) शेफालिकापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रञ्जधातुः, पुं, (रज्यतेऽस्मिन्निति । रञ्ज् + "असधातुः सृस्मिन्दिभ्यां तृधिरञ्जिभ्यां तु किदर्त्ति-रग्नैश्च ।" इत्युणादिकोषटीकाकृतसंज्ञोक्तेः असातुप्रत्ययः ।) मेघः । चित्तम् । इत्युणादिकोषः । १ । १७४ ॥

रजस्वलः, पुं, (रजोऽस्यास्तीति । रजस् + "रजः-कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।" ५ । २ । ११२ । इति वलच् ।) महिषः । इति मेदिनी । ले, १६३ । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्वलः ।
पीनस्कः कृष्णकायोऽथ लुलापो यमवाहनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
त्रि, रजोयुक्तः । यथा, भागवते । ७ । १३ । १२ ।
"तं शयानं धरोपस्थे कावेर्य्यां सह्यसानुनि ।
रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् ॥"
रजोगुणयुक्तः । स्पृहयालुः । यथा, मनुः । ६ । ७७ ।
"जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥")

रजस्वला, स्त्री, (रजोऽस्यस्याः । "रजःकृष्या-सुतीति ।" ५ । २ । ११२ । इति वलच् । टाप् ।) रजोयुक्ता । तत्पर्य्यायः । स्त्रीधर्म्मिणी २ अवी ३ आत्रेयी ४ मलिनी ५ पुष्पवती ६ ऋतुमती ७ उदक्या ८ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ दुरिः ९ पुष्पहासः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पुष्पिता ११ अवीरा १२ विफली १३ निष्फली १४ । इति जटाधरः ॥ स्नाता १५ पांशुला १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् । "काश्यपः ।
'रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्यासस्य वचनं यथा ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
षड्रात्रेण विशुध्येत्तु ब्राह्मणी कामचारतः ॥
अकामतश्चरेदर्द्धं ब्राह्मणी सर्व्वजातिषु ॥'
एतेन रजस्वलायाः ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वला-स्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः । अकामतस्तदर्द्धम् । नक्तव्रतम् । असवर्णरज-स्वलास्पर्शे त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः । अकामतस्तदर्द्धम् । एतत् चतुर्थाहस्नानान्तर-कर्त्तव्यम् ।
'चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
तां निशान्तु अतिक्रम्य स्नानात्युक्तन्तु कारयेत् ॥'
इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः ॥ अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अज्ञाने वृहस्पतिः ।
'पतितान्त्यश्वपाकैश्च संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥'
चतुर्थेऽह्नीति शुद्धिस्नानात् पूर्व्वम् । आपः ।
'रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वजम्बूकखरैः क्वचित् ।
निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुध्यति ॥'
अत्रापि वृहस्पत्युक्तदिनभेदव्यवस्था । वृद्ध-शातातपः ।
'रजस्वले तु ये नार्य्यावन्योन्यं स्पृशतो यदि ।
सवर्णा पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्च्चमतः परम् ॥'
पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्म-कूर्च्चमाह जावालः ।
'अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्च्चविधिः स्मृतः ॥'
तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् ।" इति प्रायश्चित्त-तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
'शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा दैवपैत्रयोः ।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥'
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तस्यां गमने पापं यथा,—
"प्रथमे दिवसे कान्तां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् ।
ब्रह्महत्याचतुर्थांशं लभते नात्र संशयः ॥
स पुमान् हि कर्म्मार्हो दैवे पैत्रे च कर्म्मणि ।
अधमः स च सर्व्वेषां निन्दितश्चाधमाक्षरः ॥
द्वितीयदिवसे नारीं यो व्रजेच्च रजस्वलाम् ।
कामतः परिपूर्णाञ्च ब्रह्महत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
आजीवनं नाधिकारी पितृविप्रसुरार्च्चने ।
अमनुष्योऽधमश्चैव स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥
तृतीयदिवसे जायां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् ।
स मूढ़ो ब्रह्महत्याञ्च लभते नात्र संशयः ॥
पूर्व्ववत् पतितः सोऽपि न चार्हः सर्व्वकर्म्मसु ।
असत्पुत्त्रा चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्तां विचक्षणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
अपि च ।
"अपूर्व्वे ऋतुकाले तु योऽभिगच्छेद्रजस्वलाम् ।
रेतपाः पितरस्तस्य एवमेतन्न संशयः ॥
एकस्तु पुरुषो याति द्वितीयां काममोहितः ।
तृतीयां वा चतुर्थीञ्च तदा स पुरुषाधमः ॥
ऋतुकाले तु सर्व्वासां पितृणां भोग इष्यते ।
ऋतुकालाभिगामी यो ब्रह्मचार्य्येव सम्मतः ॥
न गच्छति च यः क्रोधात् मोहाद्वा पुरुषाधमः ।
ऋतौ ऋतौ भ्रूणहत्यां प्राप्नोति पुरुषश्चरन् ॥"
इति वाराहे गुह्यकर्म्मवर्णनं नामाध्यायः ॥

(अपि च ।
"रजस्वलास्त्रीगमनमेतन्नरककारणम् ।
रजस्वलावीरान्नञ्च पुंश्चल्यन्नञ्च भक्षणम् ।
अभक्ष्यान्नञ्च विप्रैर्यदन्नं वृषलीपतेः ॥"
तथा च ।
"रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा ।
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीड़िताम् ॥
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ।
सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ॥
सन्ध्यापर्व्वस्वगम्याञ्च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥
रजस्वलां प्राप्नवतो नरस्यानियतात्मनः ।
दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्म्मश्च ततो भवेत् ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ॥)

रजिः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । यथा । "पुरू-रवसो ज्येष्ठपुत्त्रश्चायुर्नामा । स राहोर्दुहितर-मुपयेमे । तस्यां पञ्च पुत्त्रानुत्पादयामास । नहुषक्षत्रवृद्धरम्भरजिसंज्ञाः । रजेः पञ्च पुत्त्रशतान्यतुलवीर्य्यसाराण्यासन् ।" इति विष्णु-पुराणे ४ अंशे । ८ । ९ । अध्यायौ ॥ (राज्यम् । कन्याविशेषे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २६ । ६ ।
"त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन् षष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ।"
"रजिं एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रज्जुः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । १२ । "रजिष्ठया रज्या पश्व आ गोस्तूतूर्षति पर्य्यग्रं दुवस्युः ॥"
"रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रजोबलं, क्ली, (रज इव बलति संवृणोतीति । बल + अच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रजोरसं, क्ली, अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

रजोहरः, पुं, (रजो हरतीति । हृ + "हरते-रनुद्यमनेऽच् ।" ३ । २ । ९ । इति अच् ।) रजकः । इति शब्दमाला ॥

रज्जुः, स्त्री, (सृज्यते रच्यते इति । सृज + "सृजे-रसुम्च ।" उणा० १ । १६ । इति उः । असुमागमश्च । धातुसकारलोपश्च । आगम-सकारस्य जश्त्वम् । दकारः । तस्यापि श्चुत्वम् । जकारः । इत्युज्ज्वलः । अप्राणिजातेश्चार-ज्ज्वादीनामिति कथनात् न ऊङ् ।) बन्धन-साधनवस्तु । दड़ी इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । शुल्बम् २ वराटकः ३ वटी ४ गुणः ५ इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥ शुल्वा ६ । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ शुल्वम् ७ शुल्वः ८ शुल्बा ९ शुल्बी १० शुम्बम् ११ वराटः १२ वटाकरः १३ वटीगुणः १४ । इति टीकान्तरम् ॥ (तस्या अपहरणे दोषो यथा, मनौ । ११ । १६८ ।
"कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥")
वेणी । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (प्रत्यङ्ग-विशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
"रज्ज्वः सेवन्यः सङ्घाताः ॥")

रजशय, पु (रजसि शेते। शी + अधिकरणे शेत।" ३। २। १५। इति अच।) कुक्कुर। इति शब्दमाला। (शलिशायिनि त्रि। रजतमयी। यथा वाजसनेयसंहितायाम्। ५। ८।

या तेऽग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा।"

"रजःशया रजतमयीति।" तद्भाष्ये महीधर।)

रजसारथि पु (रजसा सारथिरिव।) वायु। इति शब्दरत्नावली।

रजक पुं (रजति निर्णेजनेन श्वेतिमानमापादयति वस्त्रादीनामिति। रन्ज + "शिल्पिनि ष्वुन्" ... ३। १। १४५। इति ष्वुन्।) वर्णसङ्करजातिविशेष। धोबा इति भाषा। (यथा भागवते। १०। ४१। ३२।

रजक कञ्चिदायान्त रङ्गकारं गदाग्रज।

दृष्ट्वायाचत वासांसि विधौतान्युत्तमानि च॥)

स च तीवरपत्न्यां धीवराज्जात। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्। तत्पर्याय। निर्णेजक २। इत्यमर। २। १०। १०। शौचेय ३ कर्म्मकीलक ४। इति शब्दरत्नावली। धावक ५। इति हेमचन्द्र। ३। ५। ७८। रजकस्य वस्त्रनिर्णेजनप्रकारो यथा —

"वासांसि रजक श्लक्ष्णै शाल्मल्याफलके क्षालयेत्।

अतोऽन्यथा हि कुर्व्वीत दण्ड्य स्यात्पणकमाषकम्॥'

इति मात्स्ये २०१ अध्याय।

(रजकान्नभक्षणप्रायश्चित्त यथाह आपस्तम्ब।

"रजके चैव शैलूषे वेणुचर्म्मोपजीविनि।

एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥"

इति प्रायश्चित्तविवेक। विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्य।)

अशुक। इति विश्व।

रजकी स्त्री, रजकपत्नी। रन्जधातो ष्वुन्प्रत्ययान्तादेरपि ङीष् सिद्धा। इति मुग्धबोधव्याकरणम्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४०२।

"पटपट इव रजकीभिर्मलिनो मुक्तापि निर्दयं ताभि।

अर्थं पचस्येव विना चपल सक्तोऽपि कुर्व ताभि॥)

रजत, क्ली, (रजति प्रियं भवति रज्यते इति वा। रन्ज + "पृषिरञ्जिभ्यां कित्।" उणा०। ३। १११। इति अतच् किच्चाप्यत्र।) रूप्यम्। इत्यमर। २। ९। ९६। खर्ज्जूरम्। धवलम्। शोणितम्। हार। हृद। शैल। (स तु शाल्मलीद्वीपस्थ एव। यथा, मात्स्ये १२१। १४।

"रजतालाभरमय शाल्मलदाकालम्न।

तस्यापरेण रजतो महानद्धो गिरि स्मृत॥")

स्वर्णम्। इति हेमचन्द्र। ४। १०८। शुक्लवर्णविशिष्टे, त्रि। इत्यमरटीकायां भरत। पित्रकार्य्ये रजतपात्रादीनां प्राशस्त्यादि यथा,

"सौवर्णं राजत ताम्र पितॄणां पात्रमुच्यते।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा।

राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितै।

वार्य्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते।

यथार्घ्यपिण्डभोज्यादौ पितॄणा राजत मतम्।

शिवनेत्रोद्भव तस्मादतस्तत् पितृवल्लभम्।

अमङ्गल तद्यत्नेन देवकार्य्येषु वर्ज्जितम्॥"

इति मात्स्ये १७ अध्याय।

रजतद्युति पुं (रजतस्येव द्युतिरस्य।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली।

रजतप्रस्थ, पु, (रजतस्तन्मय तदन शुभ्रो वा प्रस्थ सानुरस्य।) कैलासपर्व्वत। इति त्रिकाण्डशेष।

रजताचल पु, (रजतप्रधानोऽचल इव। शाक पार्थिवादिवत्समास।) रौप्यपर्व्वत। तस्य परिमाण दानविधिश्च यथा —

"राजतो नवमस्तद्वद्यम प्रकराचल।

वक्ष्ये विधानमेतस्य यथावदनुपूर्व्वश॥

अत पर प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम्।

यत्प्रसादान्नरो याति सोमलोक द्विजोत्तम॥

दशभि पलसाहस्रैरुत्तमो रजताचल।

पञ्चभिर्म्मध्यम प्रोक्तस्तदर्द्धेनावर स्मृत॥

अशक्तो विंशतेरूर्द्ध कारयेत् शक्तित सदा।

विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत्॥

पूर्व्ववद्राजतान् कुर्य्यान्मन्दरादीन् विधानत।'

पूर्व्ववत् रत्नाचलवत्।

"कलधौतमयांस्तद्वत् लोकेशान् रचयेद्बुध।

ब्रह्मविष्ण्वर्कवत् कार्य्या नितम्बोऽत्र हिरण्मय।

राजत स्याद्यदन्येषा समन्तादिह काञ्चनम्।

शेषञ्च पूर्व्ववत् कुर्य्यात् होमजागरणादिकम्।

प्रदद्यात्तु प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्व्वतम्।

विष्कम्भशैलानृत्विग्भ्य पूज्य वस्त्रविभूषणै।

इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्विमत्सर।

पितॄणा वल्लभ यस्मात् विष्णोर्व्वा शङ्करस्य च।

रजत पाहि तस्मान्न शोकससारसागरात्।

इत्थ निवेद्य यो दद्यात् रजताचलमुत्तमम्।

गवामयुतदानस्य फल प्राप्नोति मानव।

सोमलोके सगन्धर्व्वै किन्नराप्सरसाङ्गणै।

पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाभूतसम्प्लवम्॥"

इति मात्स्ये ७ अध्याय।

(कैलासपर्व्वत। यथा, महालिङ्गार्च्चनतन्त्रे।

"रजताचलमध्ये तु कुबेरेश्वर ईरित॥")

रजताद्रि पुं (रजतमयस्तद्वत् शुभ्रो वा अद्रि। शाकपार्थिववत् समास।) कैलासपर्व्वत। इति हेमचन्द्र। ४। ९४।

रजन, क्ली, (रज्यते इति। रन्ज + "रञ्जे क्युन्।" उणा० २। ७९। इति क्युन्। "रजकरजन रज स्नुपसङ्ख्यानम्।" ६। ४। २४। इति वार्त्तिकोक्तेर्नलोपश्च।) राग। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति। (यथा, महाभारते। ८। ५२। ९।

"यथा वा वाहिनी शुभ्रा महारजनरञ्जिता।

विभयात् युवती श्यामा तद्राजोदधाम्बरा॥")

ऋषिविशेषे, पु। यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्। २। ३। ८। १।

"रजनो वै कौणेय क्रतुजित जानकि चक्षुर्व्वन्यमयात्॥")

रजनि, स्त्री, (रज्यन्ति लोका यत्र। रन्ज + बाहुलकादनि। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्त। २। १०३।) रात्रि। इत्यमरटीका। (यथा कथासरित्सागरे। १८। १४५।

'इत्येव प्राप्य समय प्राप्तायां रजनौ च ताम्।

आमन्त्र्य विप्रान् प्रययौ श्मशान स विदूषक॥)

रजनी, स्त्री (रजनि + कृदिकारादिति ङीष्।) रात्रि। (यथा, महाभारते। १। ६९। २८।

"सा युक्ता रजनीध्वान्त पितुर्वेश्मनि भाविनी।

विश्रान्ता मातरं राजन्। इद वचनमब्रवीत्॥")

हरिद्रा। (अस्या पर्य्यायो यथा —

"हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा।

मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्।

यथा, नैषधे। २२। ४९।

"अस्या सुराधीशदिश पुरास्तु

यदम्बर पीतमिद रजन्या।

चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन

तेनाधुना नूनमलोहितायि॥")

जतुका। इत्यमर। २। ४। १५१। (यथा, सुश्रुतसंहितायाम्। ४४। ९।

"दन्त्यम्बुतानञ्जनरजनीसुवर्णपुष्प्यादिभिरन्याश्च॥")

नीलिनी। इति मेदिनी। ने ११६। (शाल्मलीद्वीपस्थनदीभेद। यथा, भागवते। ५। २०। १०।

"अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति॥')

रजनीकर, पुं (रजनी करोतीति। कृ + ट।) चन्द्र। इति शब्दरत्नावली। (यथा भागवते। ४। २८। ३४।

'हित्वा गृहान् सुतान् भोगान् वैदर्भी मदिरेक्षणा।

अन्वधावत पाण्ड्येशं ज्योत्स्नेव रजनीकरम्॥")

रजनीगन्धा, स्त्री, (रजन्या गन्धोऽस्या। रात्रौ विकाशात् तथात्वम्।) स्वनामख्यातश्वेतवर्णं पुष्पविशेष। इति लोकप्रसिद्धि।

रजनीचर, पु (रजन्या चरतीति। चर + "चरेष्ट।" ३। २। १६। इति ट।) राक्षस। इति शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे। ७। ५। ३।

"स तथा उक्त सुकेशो वराद्य रजनीचर।"

तथा च।

"शोषोऽसुगानां रजनीचराणा

आहारहेतोर्न शरीरमिदम्।

गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातु-

र्लब्धावकाश न हरेयुरोज॥"

इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये।)

चौर। यामिकभट। (रात्रिविहारके, त्रि। यथा, हरिवंशे। १०२। १८।

"मार्गमाणाश्च राजान प्रान्ते रजनीचरम्॥")

रजनीजल, क्ली (रजन्या जलम्।) नीहार। इति हारावली। ६७।

रण्डः, त्रि, (रम्+"अमन्तात् डः।" उणा० १।११३। इति डः।) अङ्कर्म्मावच्छिन्नावयवः। धूर्त्तः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

रण्डकः, पुं, (रण्ड इवेति। रण्ड+कन्।) अफल-वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

रण्डा, स्त्री, (रमन्तेऽनेनेति। रम्+"अमन्तात् डः।" उणा० १।११३। इति डः। टाप्।) मूषिकपर्णी। इत्यमरः। २।४।८८॥ (यथा,
"हिङ्गुलात् समानं कृतं पालिधारसमर्द्दितम्।
रण्डायोषितान्यस्य सेनेव कज्जलीकृतम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरत्रोमगाथरसेः) विधवा। राँड़् इति भाषा ॥ यथा। तिष्ठते रण्डा त्रिकर्म्मस्वेभ्यः स्वकृत्यं यनक्तीत्यर्थः। इति संक्षिप्तसारे तिङन्तपादः ॥

रण्डाश्रमी [न्] पुं, (रण्डो विफल आश्रमः शोऽस्यास्य। रण्डाश्रम+इनिः।) अष्टचत्वारिंशद्वत्सरोपरिभार्य्याविहीनः। यथा, भविष्यपुराणम्।
"चत्वारिंशद्वत्सराणां आष्टानाञ्च परे यदि।
स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

रतं, क्ली, (रमणमिति। रम्+भावे क्तः।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५३६।
"विपरीतमपि रतं ते यौतौ नद्या इवानुकूलमिदम्।
तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो हरति ॥"
तत्तु द्विविधम्। यथा, कामशास्त्रम्।
"बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति द्विविधं रतमुच्यते।
तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम्।
द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाकारैश्च कल्पितम्॥") गुह्यम्। इति मेदिनी। ते, ४८॥ अनुरक्ते, त्रि ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।५०५।
"तत्तुल्यगुणनिर्व्विघ्ना तद्विपक्षस्तुतौ रता ॥"
नियुक्तः। यथा, मनुः। २।२३५।
"यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्य्यात् प्रियहिते रतः ॥")

रतकीलः, पुं, (रते मैथुने कीलति परस्परं संबध्नातीति। कील्+कः।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः। ४।३२६॥ (रतस्य कीलः।) सुरतकण्टकश्च ॥

रतकूजितं, क्ली, (रतस्य कूजितम्।) मैथुनकालीनवाक्। तत्पर्य्यायः। मणितम् २। इति हेमचन्द्रः ॥

रतगुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः।) पतिः। इति त्रिकाण्डशेषः। ६।४४॥

रतज्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य।) काकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रततालो, [न्] पुं, (रते तलति प्रतिष्ठां लभते इति। तल+णिनिः।) विट्गः। इति शब्दमाला ॥

रततालो, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठाऽस्याः। ङीष्।) कुट्टनी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतनारीचः, पुं, (रते नार्य्यां चिनोतीति। चि+डः।) नारीणां शीत्कारः। कुक्कुरः। स्मरः। इति मेदिनी। चे, २१॥ विट्गः। इति शब्दमाला ॥

रतनिधिः पुं, (रतमेव निधिवत् गोप्यं यस्य।) खञ्जनः। इति शब्दरत्नावली ॥

रतहिंकं, क्ली, (रतस्य ऋद्धिरत्र। शेषादिभाषेति कप्।) दिवसः। सुखस्नानम्। अष्टमङ्गलम्। इति मेदिनी। के, २१०॥

रतव्रणः, पुं, (रतेन व्रणोऽस्य। रतं व्रण इव कष्टदायकं यस्येति वा।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः। ४।३२६॥

रतशायी, [न्] पुं (रतेन श्यति तनूकरोत्यात्मानमिति। शो+णिनिः।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः। ४।३५६॥

रतहिण्डकः, पुं, (रते रतार्थं वा हिण्डते इति। हिण्ड+ण्वुल्।) स्त्रीचौरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लम्पटः। लोचा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विट्गः २ षण्डीकः ३ पल्लवः ४ द्रावकः ५ भुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ खङ्गः ८ भङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० खण्डिकः ११ रतनारीचः १२ बन्धकः १३ रततालो १४ कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८ दासीप्रियः १९ कुण्डकीटः २०। इति शब्दमाला ॥

रतान्दुकः, पुं, (रतार्थमन्दुक इव।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः। ४।३४६॥

रतान्ध्री, स्त्री, (रते अन्धीव।) कुम्भाटिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतामर्दः, पुं, (रते रतकाले आमर्दोऽस्य।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला ॥

रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनगतिर्यस्याः।) वेश्या। इति शब्दमाला ॥

रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयत इति। अर्थ+णिनिः। ङीप्।) मैथुनाभिलाषिणी। इति हलायुधः ॥

रतिः, स्त्री, (रम्यतेऽनया इति। रम्+क्तिन्।) कामदेवपत्नी ॥ (अस्याः नामनिरुक्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ४।६।
"मनो मथ्नाति सर्व्वेषां पञ्चबाणेन कामिनीम्।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
तस्य पुंसो वामपार्श्वात् कामस्य कामिनी वरा।
बभूवातीव ललिता सर्व्वेषां मोहकारिणी ॥
रतिर्बभूव सर्व्वेषां तां दृष्ट्वा सस्मितां सताम्।
रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥")
तस्या उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वञ्च यथा,
दक्ष उवाच।
"मद्देहजेयं कन्दर्प मद्रूपगुणशालिनी।
एनां गृहाण भार्य्यार्थे भवतः [illegible]ः ॥
एषा तव महातेजाः सर्व्वदा [illegible]ी।
भविष्यति यथाकामं धर्म्मत
मार्कण्डेय उवाच।
इत्युक्त्वा प्रददौ दक्षो देहस्वेदाम्बुसम्भवाम्।
कन्दर्पायाग्रतः कृत्वा नाम कृत्वा रतीति ताम् ॥
तां वीक्ष्य मदनो रामां रत्याख्यां सुमनोहराम्।
आत्मानुगेन विद्धोऽसौ मुमोह रतिरञ्जितः ॥"
इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः ॥
अनुरागः। (यथा, भागवते। १।२।८।
"नोत्पादयेद् यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥")
रतम्। (यथा, वृहत्संहितायाम्। ७४।१८।
"कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां
मन्दवल्गुमृदुपीडितस्तनाम्।
उत्स्तनीं समवलम्ब्य या रतिः
सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः ॥")
गुह्यम्। इति मेदिनी। ते। ४९॥ (अप्सरोविशेषः। यथा, महाभारते। १३।१९।४५।
"विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च।
एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः ॥"
प्रीतिः। यथा, रामायणे। १।१८।२४।
"तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥"
'रतिः प्रीतिः।' इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
रतिबन्धा यथा,—
"न भवन्ति यदा नार्य्यस्तुष्टा बाह्यरते मताः।
नानाविधैस्तथा बन्धै रन्तव्याः कामिभिः स्त्रियः ॥
पद्मासनो नागपाशो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटम्।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥
हिल्लोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः।
क्षुब्धो वै धेनुकश्चैवमुत्कण्ठस्तु ततः परम्।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडशः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥

रतिकुहरं, क्ली, (रत्याः कुहरम्।) योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया।) मैथुनम्। तत्पर्य्यायः। संवेशनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। २।२५।
"अविशेषेणोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्म्मभिः।
धर्म्मोऽयं गृहिणां कामे सर्व्वबन्धे रतिक्रिया ॥")

रतिगृहं, क्ली, (रत्याः गृहम्।) योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रमणमन्दिरञ्च ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ५३।१६।
"पश्चान्मित्रमभिन्नं धान्यायुधवह्निरतिगृहाणाञ्च।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशताद्भ्रिरपरतः ॥")

रतिनागः, पुं, षोडशरतिबन्धान्तर्गतपञ्चदशबन्धः। तस्य लक्षणं यथा,—
"पीड़येदूरयुग्मेन कामुकं कामिनी यदि।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

रतिपतिः, पुं, ([illegible]) कामदेवः। इत्यमरः ॥ (यथा [illegible] ने। १०।

रञ्जकं, क्ली, (रञ्जयतीति। रन्ज+णिच्+ण्वुल्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः। (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विज्ञेयाः।)

रञ्जकः, पुं, (रञ्जयतीति। रन्ज+णिच्+ण्वुल्।) कम्पिल्लकः। इति राजनिर्घण्टः। प्रीतिजनकः। वस्त्रादिरागकर्त्ता च। (अस्य मद्दे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ। ४। २१६।
"स्वर्णं मौक्तिककारस्य चैलनिर्णेजकस्य च।
रञ्जकस्य तृणंमन्नं यस्य चोपपतिर्गृहे।"
वातादिति शेषः। पित्तस्थानगतोऽग्निविशेषः। यथा,—
"यत्तु यकृत्प्लीहोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति संज्ञा स रसस्य रागकृदुक्तः।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्यायः।)

रञ्जनं, क्ली, (रज्यतेऽनेनेति। रन्ज+करणे ल्युट्।) रक्तचन्दनम्। इति मेदिनी। ने, ११५। (अस्य पर्यायो यथा,—
"पत्राङ्गं रक्तसारञ्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा।
पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरञ्च कुचन्दनम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः। (रन्ज+णिच्। भावे ल्युट्। प्रीतिजननम्। यथा, रघौ। ४। १२।
"तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात्।")

रञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति। रन्ज+णिच्+ल्युः।) रागजनकः। इति मेदिनी। ने, ११५। मुञ्जतृणम्। इति राजनिर्घण्टः।

रञ्जनकः, पुं, (रञ्जन+कन्।) कट्फलः। इति राजनिर्घण्टः। (गुणादिविशेषोऽस्य कट्फलशब्दे विज्ञेयः।)

रञ्जनद्रुमः, पुं, (रञ्जयतीति। रन्ज+णिच्+ल्युः। रञ्जनाख्यो द्रुमेण।) पत्तङ्गद्रुमः। बाक्‌माड इति भाषा।

रञ्जनी, स्त्री, (रञ्जन+ङीष्।) गुण्डारोचनिका। नीली। (अस्याः पर्यायो यथा,—
"नीलीन्तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका।
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) मञ्जिष्ठा। इति मेदिनी। ने, ११५। जतुका। इति शब्दचन्द्रिका। हरिद्रा। (अस्याः पर्यायो यथा,—
"हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा।
वैराङ्गी रञ्जनी योषा वर्णिनी रात्रिनामिका।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)
पर्पटी। इति राजनिर्घण्टः।

रट वाचि। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रटति। इति दुर्गादासः।

रटन्ती स्त्री, (रटति दुःखमनयेति यद्वा रटति। रट+वर्त्तमाने शतृ। ङीप्।) माघमासीयकृष्णचतुर्द्दशी। तत्र अरुणोदयकाले स्नानं कर्त्तव्यम्। यथा। यमः।

"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।
तस्यामुदयवेलायां स्नात्वा नावेक्षते यमम्।"
उदयवेलायामरुणोदयवेलायाम्।
"अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्द्दशी।
सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम्।
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।"
अत्र तिथिकृत्यत्वात् गौणचान्द्रादरः। अत्रारुणोदयकाल एव स्नानं पूर्व्वोक्तचतुर्द्दशयमतर्पणञ्च। यत्तु उदयवेलायां सूर्य्योदयवेलायां अनर्काभ्युदित इति पूर्व्ववचने भणिति व्याख्यानं तत् सतुदकरमाभ्युदयसतारव्योम इति दत्तुपराह्लविरुद्धकमेवेति। इति तिथ्यादितत्त्वम्।
किञ्च।
"अनर्काभ्युदिते काले स्नानं कुर्य्यात् सरिज्जले।
ग्रहणलक्षतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति।
रटन्ती नाम विख्याता सर्व्वपापहरा शिवा।"
इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः।
क्वचित् पुस्तके सरिज्जले स्नानं वह्निमन्थे इति पाठः। *। तत्र श्यामापूजाविधिर्यथा,—
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।
तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरैः।
चक्रवर्त्ती महाराजो भवत्येव न संशयः।"
इति हरगौरीतन्त्रे ७ पटलः।
अपि च।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।
तस्यां कालिकापूजा सर्व्वविघ्नोपशान्तये।"
इति कालिकापुराणम्। *।
अपरञ्च।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।
तस्यां प्रदोषसमये पूजयेत्तुष्टमालिनीम्।"
रक्षापार्थपूजामविज्ञलक्षतत्त्वार्थवचनम्। अन्यत् श्यामाशब्दे द्रष्टव्यम्।

रटितं, त्रि, कथितम्। रटधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्। (भावे क्तः।) कथनमात्रे, क्ली। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ६७१।
"ककुभैरिरचितैः पदे पदे
स प्रतिभटता पटहध्वनेर्द्ध्वनैः।
अपगुण रटितैश्च कर्कटैः
परिमार्जितो समयोऽनुसन्धिधामाम्।")

रठ, भाषणे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) भाषणं कथनम्। रठति। इति दुर्गादासः।

रण, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० पर०-सक०-सेट्।) रणति। गति शब्दे। इति दुर्गादासः।

रण, म गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, रणयति। इति दुर्गादासः।

रणं, क्ली पुं, (रणन्ति शब्दायन्तेऽत्रेति। रण्+"घञर्थे कविधानम्।" ३। ३। ५८। इत्यस्य "अपिरलो-करणक्षणम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या अप्।) युद्धम्। इत्यमरः। २। ८। १०४। (यथा, मनौ। ७। ८९।
"न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून्।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः।"
रमणम्। यथा, ऋग्वेदे। ८। १७। १२।
"प्राचिगो प्राचि पूजनाय रणाय ते सुतः।"
"रणाय रमणाय।" इति तद्भाष्ये सायनः।
रमणीये, त्रि। यथा, तत्रैव। १। ११६। २१।
"एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा।"
"रणाय रमणीयाय।" इति तद्भाष्ये सायनः।)

रणः, पुं, (रण्+अप्।) शब्दः। क्वणः। इति मेदिनी। गतिः। इति शब्दरत्नावली।

रणतूर्य्यं, क्ली, (रणस्य तूर्य्यम्।) युद्धवाद्यम्। तत्पर्य्यायः। संग्रामपटहः ५ अभयडिण्डिमः ६। इति त्रिकाण्डशेषः।

रणप्रियं, क्ली, (रणे प्रियम्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः।

रणप्रियः, पुं, (रणः प्रियोऽस्य। तत्र शोभनचर्य्यात्वात् तथात्वम्।) श्येनपक्षी। इति राजनिर्घण्टः। (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४८। ९६।
"स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः।"
युद्धप्रियमात्रे, त्रि। यथा, कामन्दकीये। १०। ३।
"रणप्रियः साहसिकः स्वाम्यसम्भावितस्तथा।
विच्छिन्नधर्म्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः।")

रणमत्तः, पुं, (रणे रणं प्राप्य वा मत्तः।) हस्ती। इति शब्दमाला।

रणमुदिः, पुं, विषमुदिस्तुपः। इति राजनिर्घण्टः।

रणरङ्गः, पुं, (रणेषु रङ्गो मन्दः।) रणकातरचक्री। तत्पर्य्यायः। प्रतिमः २। इति हारावली। २०४।

रणरणं, क्ली. उत्कण्ठनम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

रणरणः, पुं, (रणरण इति शब्दोऽस्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) मशकः। इति त्रिकाण्डशेषः। (रणे रणः शब्दो यस्य। रणशब्दकारके, त्रि। यथा,—
"अपारः कारो रणो रणरणो रागो रयो रावणो
पुष्पो येन रमा रमा रणरणः रामा रमा वा रमा।
धर्म्मेमावदयो दयो दवदयो रामो दयो वेदनो
विष्णुर्ब्बन्धुरभोरभोरमरभोरामोरभो वीरभिः।"
रघुद्रः।)

रणरणकः, पुं. उत्कण्ठा। इति हेमचन्द्रः। २। २३८। (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाङ्के।
"अपि केवलं रणरणकराविधि चित्रदर्शनादिदेहभावना देवाः बहोर्धर्म करोमि।")

रणवृत्तं, क्ली, (रणस्य वृत्तम्।) युद्धम्। इत्यमरः। २। ८। १०६।

रणाङ्कुरकः, पुं, (रणस्य अङ्कुरकः।) करपत्रो। इति राजनिर्घण्टः।

मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत्पिप्पली शर्करापलम्।
लेहयेन्मधुना गोर्व्याः क्षीरमस्य शकृद्रसम्॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः।
लाजमुस्ता शठीरास्ना धात्रीफलविभीतकैः॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लिहो हृद्रोगकासहा।
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुताः॥
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः।
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः॥
काकोली बृहतीमेदाद्वयैः सवृषनागरैः।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत्"॥
"पुनर्नवा शिवाटिका सरलः कासमर्द्दगृहला।
पटोलबृहतीफणिज्झकरसे पयः संयुते॥
घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते।
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम्'॥ *॥
"दशमूलं स्वयङ्गुप्ता शङ्खपुष्पी शठी बलाम्॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान्
भार्गी पुष्करमूलञ्च द्विपलांशान् यवाढकम्॥
हरीतकीशतञ्चैकं जलेपञ्चाढके पचेत्।
यवस्विन्ने कषाये तं पूतन्तच्चाभयाशतम्॥
पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग्घृतात्।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्॥
लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात्।
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम्॥
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिक्कं विषमज्वरम्
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान्॥
अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्'॥
इति अगस्त्यरसायनम्॥ *॥
"विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः॥
निरत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः।
दाल्यते कासिनो यस्य स धूमानापिबेदिमान्॥
द्विमेदा द्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः॥
मनःशिला पलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः।
तद्वदेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुडोदकम्॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यां मार्द्रया वटपत्त्रया।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम्॥
क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनम्।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदुदद्याद्विरेचनम्॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम्।
पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान्॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम्॥
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा।
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या विलेशयाः॥
क्रमशः प्रयुक्तास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः।
शोषप्रशममभिमावाच स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते।
कफं शुद्धेषु तं पुष्टिं कुर्य्यात्तस्मावहन् रसः।
चविकात्रिफलाभार्गीदशमूलैः सचित्रकैः॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकालययवैर्जले।
शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत्।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च॥
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः।
कासमर्द्दाऽभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः॥
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्य्या स्वरसेन च।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके॥
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्व्वकासहरं शिवम्"॥ *॥
"सव्याघ्री गुडूचीना पञ्चमूलपलाङ्कुरान्।
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः'।
स्वर्द्दोषबद्धं कण्ठोरःस्रोतसाञ्च विशुद्धये॥
प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिर्विजयाः पचेत्।
स्विन्नामृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात्षट्पलं गुडात्॥
पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनःशिलया रसाञ्जनात्।
दत्त्वार्द्धाक्ष पचेल्लेहं स लेहः श्वासकासनुत्'॥
"तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम्।
पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे॥
सर्व्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम्।
पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम्॥
पेयावोत्कारिकाच्छर्दिस्तृट्कासामातिसारनुत्।
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः॥
सगौरामलकः साम्लः सर्व्वकासभिषग्जितम्॥
वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि।
वैष्किरान् प्रातुदान् वैलान् दापयेत् क्षयकासिने॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपानानि दर्शिताः।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि॥
बृंहणं दीपनञ्चाग्नेः स्रोतसाञ्च विशोधनम्।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं प्रशस्यते॥
सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः।
यथादोषबलन्तस्य सन्निपातहितं हितम्"॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये॥ *॥
अस्य सकारणसम्प्राप्तिक लक्षण चिकित्सितञ्च
यथा,—
'तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम्॥
वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्द्धमाना क्षयप्रदाः"॥
"अधःप्रतिहतो वायुरूर्द्ध्वस्रोतः समाश्रितः।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि॥
आविश्य शिरसः खानि सर्व्वाणि प्रति पूरयन्।
आभञ्जन्नाक्षिपन्देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी॥
नेत्रे पृष्ठमुरः पार्श्वे निर्भज्य स्तम्भयंस्ततः।
शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते।
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः॥
वेदनाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते।
रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः॥
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम्॥
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रस्य हृष्टलोम्नः प्रताम्यतः।
निर्घोषदीनस्तनितो दैन्यदौर्बल्यक्षयमोहवान्।
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत्॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तपीते प्रशाम्यति।
ऊर्द्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत्।
कट्वम्लोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम्॥
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्य्यजः।
पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः॥
उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः।
प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके॥
गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः।
वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्ध्वा कफकासं करोति हि॥
मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्द्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः।
लोमहर्षास्यमाधुर्य्यक्लेदसंसदनैर्युतम्॥
बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम्।
कासमानोऽतिरुग्वक्षः सम्पूर्णमिव मन्यते'॥
"दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम्।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम्॥
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्बलः कृशः।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः॥
पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः सततासूयकोऽघृणी।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः॥
भिन्नसङ्घातवर्च्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः'॥
"रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत्।
सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः।
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान्।
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्द्ध्वं चोर्द्ध्वभक्तिकैः।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः'।
'पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
धान्यपाठावचारास्नायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूली रसाढके।
सिद्धाच्चतुर्थिका पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु।
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत्"॥
"शूषणं त्रिफला द्राक्षा काश्मर्य्याणि परूषकम्।
द्वे पाटे सरले व्याघ्रीं स्वगुप्ताचित्रकं शठीम्।
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥
प्रस्थं चतुर्गुणे क्षीरे सिद्धं कासहरं पिबेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्।
कामलार्शोऽनिलाष्ठीला क्षतशोषक्षयापहम्।
शूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्'॥
इति शूषणाद्यं घृतम्॥ *॥
'द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम्।
पलिकां माषिकाञ्चापि कुलत्थान् बदरान् यवान्॥
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः॥
सिद्धं तदंशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत्॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम्।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत्"॥

"आरोपं मानिन्यास्तमोदिवः कासरं कलमभूमेः। वद्ममलिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यामसारयति" ॥)

कासारः,पुं, (कास+"तुषारादयश्च" उणां ३।१३९ इति आरन् प्रत्ययः। कस्य जलस्य आसारो यत्र वा। अथवा कासं शब्दं ऋच्छति प्राप्नोति जलगमनपतनादिकाले। ऋ+"कर्म्मण्यण्" ।३।२।१। इति अण्।) सपद्मो निष्पद्मो वा महाजलाशयः। सरोवरः। इत्यमरः।१।१०।२८॥ (यथा,— गीतगोविन्दे २।२०।
"दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिकाविकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति" ॥)

कासारिः, पुं, (कासस्य अरिः नाशकः।) कासमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

कासालुः, पुं, (कासहेतुः कासजनको वा आलुः।) कन्दविशेषः। कोकणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः। तत्पर्य्यायः। कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४ आलुः ५ विशालपत्रः ६ पत्रालुः ७। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। वातवातश्लेष्मामयारोचकनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। पथ्यत्वम्। अग्निदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कासीसं,क्ली, (कासीं चुम्बकासं स्यति नाशयतीति। सो+कः।) उपधातुविशेषः। हिराकसी इति भाषा। (यथा सुश्रुते सूत्रे ३६ अध्याये।
"कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः" ॥)
तत्पर्य्यायः। धातुकासीसम् २ खेचरम् ३ धातुशेखरम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ केसरम् ५ हंसलोमशम् ६ शोधनम् ७ पांशुकासीसम् ८ शुभ्रम् ९। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। शिशिरत्वम्। विषकुष्ठश्वित्रखर्ज्जूनाशित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। कान्तिवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (विस्तृतविवरणमस्य काशीशशब्दे ज्ञेयम्॥)

कासूः, स्त्री, (कशति कुत्सितशब्दं गच्छतीति। कश गतौ+"खित् कशिपद्यतेः"।उणां १।८७। इति ऊः एषोदरादित्वात् सत्वम्।) विकलवाक्। शक्त्यस्त्रम्। इति मेदिनी॥ (कासते प्रकाशते इति कास्+ऊ।) दीप्तिः। भाषा। इति शब्दरत्नावली॥ रोगः। बुद्धिः। इति हेमचन्द्रः॥

काहका, स्त्री, (काहला इति। एषोदरादित्वात् लस्य कः।) काहलावाद्यम्। इति द्विरूपकोषः॥

काहलं, क्ली, (कुत्सितं अस्पष्टमव्यक्तं हलं वाक्यं ध्वनिर्वा यत्र। विलेखनार्थकस्यापि हलधातोरन्यधातूनामनेकार्थत्वात् तथात्वम्।) अव्यक्तवाक्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

काहलः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हलति। लिखति नखैर्भूमिमिति शेषः। हल+अच्। कोः कादेशः।) कुक्कुटः। शब्दमात्रम्। इति मेदिनी। विड़ालः। इति शब्दमाला॥ वृहड्ढक्का। तत्पर्य्यायः। महानादः २। इति हारावली॥

काहलः, त्रि, (केन जलेन अहलः अस्पृष्टः।) शुष्कः। भृशम्। खलः। इति मेदिनी

काहला स्त्री, (कुत्सितं अव्यक्तं वा हलति शब्दं करोति। हल्+अच् टाप् च।) वाद्यभाण्डभेदः। (ईषदपि न हलं कुत्सितं अङ्गं यस्याः। कोः कादेशः।) अप्सरोविशेषः। इति मेदिनी॥

काहलापुष्पः, पुं, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्याः।) धुस्तूरः। इति शब्दमाला॥

काहली,स्त्री, (कं सुखं आहलति ददातीति। आ+हल+इन्। ततो ङीप्।) तरुणी। युवती। इति मेदिनी॥

काहारकः, पुं, (कुत्सितं शिविकादिकमालम्ब्य जीवनयात्रामाहरति। आ+हृ+ण्वुल्।) शिविकावाहकजातिः। कहार इति वेहारा इति च भाषा। यथा,—
"तथा गारुडिका वीराः क्रूरकर्म्मोपजीवकाः। व्याधाः काहारकाः पुष्टाः सर्व्वं संवाहयन्ति ये"॥ इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १० अध्यायः॥

काहोडी, स्त्री, (केन वायुना आहन्यते। आ+हन्+डः ङीप्। यद्वा कं सुखं आहन्ति ददाति प्रापयति। आ+हन्+अन्तर्णिजन्तात् डः।ङीप् च।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कि र ज्ञि ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्लादिं-परं-सकं-सेट्।) र वैदिकः। ज्ञि चिकेति। इति दुर्गादासः॥

किं, व्य, किम्। इति मेदिनी॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १७।२४।

"न केवलं तात! मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम्" ॥)

किं, [म्] त्रि, जिज्ञासार्थम्। कि इति भाषा। सर्व्वनामकिम्शब्दस्य क्लीवलिङ्गे रूपमिदम्। इति व्याकरणम्॥ अस्यार्थान्तराणि किम्शब्दे द्रष्टव्यानि॥ (सर्व्वशब्दमयत्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।९१।
"एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्" ॥)

किंवदन्तिः, स्त्री, (किं+वद+झिच्।) किंवदन्ती। इत्यमरटीकायां भरतः॥

किंवदन्ती,स्त्री,(किम्+वद+झिच् ङीप् च।) जनश्रुतिः। सत्यमसत्यं वा लोकवादः। इत्यमरः। १।६।७॥ ("अस्ति किलैषा किंवदन्ती अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते"। इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम्॥)

किंवा, व्य, (किम् च वा च। इति द्वन्द्वसमासः।) विकल्पः। अथवा। तत्पर्य्यायः। उताहो २ यदि वा ३ यद्वा ४ नेति ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

किंशारुः, पुं, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा शृणातीति शॄ हिंसायां+"किञ्जरयोः श्रिणः"। उणां १।४। इति ञुण्।) शस्यशूकम्। शुँया इति भाषा। इत्यमरः।२।९।२१॥ वाणः। कङ्कपक्षी। इति मेदिनी॥

किंशुकः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्।) पलाशवृक्षः। इत्यमरः।२।४।२९॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः। क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
यथा रामायणे ६।६८।३१।
"तयोः क्षतजयो देहौ शुशुभाते महात्मनोः। पुष्पिताविव निष्पत्रौ यथा शाल्मलिकिंशुकौ" ॥
तत्पुष्पादयोऽपि। यथा चाणक्ये ७।
"रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः। विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः" ॥)
विवरणमस्यान्यत् पलाशशब्दे ज्ञातव्यम्॥ नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

किंशुलुकः, पुं, (किंशुक+निपातनात् साधुः।) पलाशवृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

किकिः, पुं, (कक+इन्। एषोदरादित्वात् आदेरित्वम्।) किकीदिविः। इति शब्दमाला। नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः॥

किकिदिविः, पुं, (किकीति अस्फुटनादेन दीव्यतीति। दिव्+इन्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥

किकीदिवः, पुं, (किकीति अव्यक्तशब्देन दीव्यति। दिव+कः।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥

किकीदिविः, पुं, (किकी इति अस्फुटनादं कुर्व्वन् दीव्यति। "कविटदिव्यश्चविश्वरि किकीदिविः"। उणां ४।५६ इति किन् निपातनात् सिद्धम्।) स्वर्णचातकः। सोणाचड़ा इति भाषा। नीलकण्ठ इति क्वचित् ख्यातः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। चाषः २। इत्यमरः।२।५।१६॥ चासः ३ किकीदीविः ४। इति भरतः॥ किकी ५ दिविः ६। इति स्वामी॥ किकिः ७ किकिदिवः ८ किकिदीविः ९। इति शब्दमाला॥ किकीदिवः १० स्वर्णचूड़ः ११ इति जटाधरः॥

किकीदीविः, पुं, (किकी इत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति क्रीड़ति। निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥

किखिः, स्त्री, (खदति हिनस्ति। खद हिंसायां निपातनात् साधुः।) लघुशृगालः। इति हेमचन्द्रः॥ ख्याँकशियालि इति भाषा॥

किखिः, पुं, (किखिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः।) कपिः। इति भूरिप्रयोगः॥

किङ्करः, त्रि, (किञ्चित् करोति। दिवाविभेत्यत्र किं यत्तद्बहुष्विति अच्।) दासः। इत्यमरः।२।१०।१७॥ (यदुक्तं पुराणे।
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप!। सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः" ॥)

किङ्किणी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कणति। कण शब्दे+इन्+ङीप् च। एषोदरात् साधुः।) क्षुद्राभरणविशेषः। घाघर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रघण्टिका २। इत्यमरः।२।६।११०॥ काञ्ची ३। इति भरतः॥ किङ्किणिका ४ किङ्किणिः ५। इति केचित्॥ क्षुद्रघण्टी ६ प्रतिसरा ७ किङ्किणीका ८ काङ्कणिका क्षुद्रिका १०। इति शब्दरत्नावली॥ घर्घरी ११। इति जटा-

"पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलौहञ्च टङ्कणम् ।
रास्ना विडङ्गत्रिफला देवदारुकचित्रकम् ।
अमृता पद्मकं क्षौद्रं विषञ्चैव विचूर्णयेत् ।
द्विगुञ्जं वातकासार्त्तिं खेदयेदमृतार्णवम्" ॥

इति अमृतार्णवो रसः । * ।

"मकरवासाभ्रकान्ताना कासमल्लरसो रसे ।
मुनिभिर्वैतवासेन दिनं मर्द्यं प्रयत्नतः ।
निष्कार्द्धं पित्तकासार्त्तो भक्षयेच्च दिनत्रयम् ।
श्वासकासादिसान्याश्च क्षयकासं निहन्ति" ॥

इति पित्तकासान्तको रसः । * ।

"सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक् पृथक् ।
विश्वामिमन्थशोभाञ्जनकासमर्यं पाटला बला ।
मुण्डी पुनर्नवा धात्री वृहतीद्वयपत्रकम् ।
विदारी वङ्गपुत्री च तथा कर्पूरसैः पृथक् ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं माषमानकम् ।
पलमात्रन्तु कृष्णाभ्रं तदर्द्धन्तु शिलाह्वयम् ।
जातीकोषफलं मांसी तालीशैला लवङ्गकम् ।
प्रत्येकं कोलमानन्तु वासानीरैर्विमर्दयेत् ।
शोषयित्वा ततः पश्चाद्विदारी रसमर्दितः ।
विगुञ्जा ता वटी खादेत्पिप्पली मधुसंयुताम् ।
नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्मितः ।
दश कासाग्निहन्त्याशु चिरकालसमुद्भवम् ।
राजयक्ष्मादिमत्स्यमित्यादि बहवो गुणाः" ॥

इति नित्योदयो रसः । * ।

"शुद्ध कृष्णाभ्रचूर्णं द्विपलपरिमितं
भाव्यमानं यदन्यत्
कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा-
वेल्लजञ्च लवङ्गम् ।
मांसीतालीशचोचं गजकुसुमगदं
धातकीचेति तुल्यम्
पथ्याधात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्
त्वर्द्धभागं द्विशाणम् ।
कृष्णा जातीफलाख्यं त्रितयमपि विभा
शुद्धगन्धस्य कोलम्
कोलार्द्धं पारदस्य प्रतिपदविहितं
पिष्टमेकञ्च मिश्रम् ।
पानीयेनैककार्ष्यां परिणतवपुषं
खिन्नतुल्याश्च बद्धा
प्रातः खादाम्बुनाल्पादनु खलु नियतं
षड्गुणं स्पर्शमेनं ।
पानीयं शीतमन्ते भ्रमपहरति
क्षिप्रमेतान् विकारान्
कोष्ठे दुष्टाग्निजातान् ज्वरमुदररुजी-
गामयान्शीतलश्च ।
कासं श्वासं क्षयं च नवज्वरपरिभवं
मेहमेदो विकारान्
हृल्लासामाग्निशोथान् कफपवनकृतान्
पित्तरोगान् विशेषात् ।
वल्योऽयञ्च शीघ्रमस्तककरतर-
सर्व्वरोगप्रशान्तः
पथ्यं मांसञ्च यूषैर्बलपरिलुलित-
गोधूमचूर्णञ्च भूयः ।
भोज्यो योज्यो यथेष्टं ललितललनया-
दीयमानो मुदा यत्
शृङ्गाराभिज्ञकामी युवतिजनप्रिया
भोगयोगादतुष्टः ।
वर्ज्यं शाकाम्लमाद्यौ न च कतिपयचित्-
तेच्छया भोज्यमानः" ।

इति शृङ्गाराभ्रः । * ।

"जीर्णे सुवर्णं लौहं वा यत्नेनैव प्रदीयते ।
तदायं सर्व्वरोगाणां सार्व्वभौमो न संशयः" ॥

इति सार्व्वभौमो रसः । * ।

"त्रिकटु त्रिफलाधान्यं चव्यं चित्रकसैन्धवम् ।
दिव्यौषधिहतस्यापि सर्व्वतुल्यन्त्वयोरजः ।
मदगुञ्जाप्रमाणेन वटिका कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ।
एकैका वटिका खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसैर्व्वापि कुलत्थस्य रसेन वा ।
निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
क्षतजमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ।
हृद्दाहश्रमसूलघ्नी तथा वह्निप्रदीपनी ।
बलवर्णकरी हृद्या जीर्णज्वरविनाशिनी ।
इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्म्मिता ।
वासागुडूचिका भार्गी मुस्तकं कण्टकारिका ।
भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्य्यसिद्धये" ॥

इति श्रीचन्द्रामृता वटी । चन्द्रामृतं लौहमित्यपि पाठः । * ।

"रसगन्धकलौहाना प्रत्येकं कार्षिकं क्षिपेत् ।
टङ्कणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलाष्टकम् ।
त्रिकटुत्रिफलाचव्य धान्यजीरकसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं छागीदुग्धेन पेषयेत् ।
मदगुञ्जाप्रमाणेन वटिका कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ।
एकैका वटिका खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ।
निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
क्षतजमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः" ॥

इति वृहच्चन्द्रामृतो रसः । * ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधिकारे । * । * ।

अथ कासपथ्यम् ।

"स्वेदो विरेचनं छर्दिर्धूमपानं समाप्रयम् ।
शालिषष्टिकगोधूमश्यामाकयवकोद्रवाः ।
छागलगव्यमांसयुद्गकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
ग्राम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ।
सुरा पुराणं सर्पिश्चाजासापि पयो घृतम् ।
वास्तुकं वायसी शाकं वार्त्ताकुं बालमूलकम् ।
कण्टकारी कासमर्द्दो जीवन्ती दशमूलकम् ।
द्राक्षाविम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं वासककुटिः ।
गोमूत्रं गुडं दध्ना तीक्ष्णमुष्णोदकं मधु ।
लशुनं दिवसनिद्रा च लघून्यन्नानि यानि च ।
पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे" ॥

अथापथ्यमाह ।

"वस्तिं नस्यमसृङ्मोक्षं व्यायामं दन्तघर्षणम् ।
आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ।
विष्टम्भीनि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च ।
मलमूत्रोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ।
मत्स्यं कन्दं सर्षपञ्च तुम्बीफलमुपोदिकाम् ।
दुष्टाम्बु चान्नपानञ्च विरुद्धान्यशनानि च ।
गुरुशीतान्नपानं कासरोगी परित्यजेत्" ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥)

कासप्रयम् । इत्यमरटीकायां भरतः । शोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः ।) कासालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टक् । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं ज्ञेयम् ॥)

कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि + क्विप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास + नश + णिच् + णिनि ।) कर्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं द्यति नाशयतीति । दो + कः ततो ङीप् । कासन्दी वटति वक्ति तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थे । वट् + ण्वुल् । टाप् अत इत्वम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाषिक भाषा ख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः । गोटा कासन् इति भाषा । अस्या गुणाः । रुचत्वम् । वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । रुच्याग्निकारित्वम् । वायुभक्तानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कासमर्द्दः, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) पेषितजल मिश्रितवस्त्रगलितवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः । कासुन्दी इति ख्यातः । गुल्मभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ काल कासुन्दा इति भाषा ॥ पर्य्यायः । अरिमर्द्दः २ कासारिः ३ कासमर्द्दकः ४ कासः ५ कनकः ६ जरणः ७ दीपनः ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवाताजीर्णकासविषनाशित्वम् । पाचकत्वम् । कण्ठशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निदीपनत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य पत्रगुणाः । रुचिकारित्वम् । शुक्रवर्द्धकत्वम् । कासविषरक्तकफश्वासपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पाचनत्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विशेषतः कासहरत्वम् । ग्राहकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासमर्द्दनः, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद् + कर्त्तरि ल्युः । कासस्य मर्द्दनो वा ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासरः, पुं, (के जले आसरति । का + आ + सृ + अच् । महिषस्य प्रायेण जलशायित्वात् ।) महिषः । इत्यमरः ।२।९।६१॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्यां ५११ ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्" ।)
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७१ ॥
("कितवाड़श्योर्वीजं नागरं सहरीतकम् ।
चूर्णीकृत्यार्द्रकरसैः" ॥ इति वैद्यककषायसंग्रहे
कासाधिकारे शाम्भरीगुड़िकायाम् ।) मत्तः ।
वञ्चकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।
"स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् ।
प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा" ॥
धूर्त्तः । यथा, आर्य्यासप्तशती ३३ ।
"अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकस्त्व-
मसि । मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा
ऋजुर्भवसि" ।) खलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।
"यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ॥)
रोचननामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः राज-
निर्घण्टश्च ॥

किन्तनुः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । माकड्सा इति भाषा ॥

किन्तमाम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये
एकस्य अतिशये तमप् । "किमेत्तिङव्ययेति" । ५ ।
४ । ११ । इति आमुः ।) एष्वेकतमम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ इदमेषामतिशयेन किम् । इति
व्याकरणम् ॥

किन्तरां, व्य, (द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुच ।)
एष्वेकतरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ इदमनयो-
रतिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः ।
अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति मुग्धवोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

किन्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः ।) कि-
म्पुनः । प्रागुक्तिविरुद्धार्थम् । यथा,—
"भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" ।
इति प्राचीनाः ॥

किन्तुघ्नः, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम् ।
इति दीपिका ॥ तत्र जातफलम् ।
"मित्रामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो
धर्म्माधर्म्मे तुल्यता मानवस्य ।
गीते वादे सर्व्वदा प्रीतियुक्तः
किन्तुघ्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

किन्धी, [न्] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्त्यस्य । इनिः ।)
अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अश्वमुखत्वा
तथात्वम् ।) स्वर्गगायकदेवयोनिः । स तु
अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गगायकः तुम्बुरु-
प्रभृतिः । तत्पर्य्यायः । किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३
मयुः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥
अश्वमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्त्तकः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
"राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा ।
यक्षाश्च मनुजव्याघ्र ! पुत्रास्तस्य च धीमतः"
इति महाभारते । १ । ६६ । ७ ॥)
अर्हदुपासकविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।)
इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥

किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणा ईश्वरः ।) कुवेरः । इति
हलायुधः ॥

किन्नु, व्य. (किं च नु च । इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः ॥
(यथा हैः रामायणे । २ । ७४ । ३ ।
"किन्न तेऽदोषयद्राजा रामो वा भृशधार्म्मिकः ।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ" ॥)
वितर्कः । (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के ।
"किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति
स्यात्" ॥) स्थानम् । सादृश्यम् । करणम् । इति
जटाधरः ॥

किम्, व्य, (कु + वाऊलकात् डिम् ।) कुत्सा ।
(यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।
"देवदानवगन्धर्व्वा यक्षाः पतगपन्नगाः ।
न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ॥)
वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।
"किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञा-
स्यामि तावत्" ॥) निषेधः । प्रश्नः । इतिमेदिनी ॥

किम्, त्रि, क्षेपः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ११ । १९५ ।
"प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्" ॥
किमपि अनिर्व्वचनीयम् । यथा, विष्णुपुराणे
१ । १९ । ७५ ।
"तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषाणां
अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय" ॥)

किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-
यति शब्दायतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) व्रत-
विशेषः । तद्विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

"अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती ।
पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्त्रमवीक्षितम् ॥
पुत्त्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।
उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ॥
स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा ।
प्रतिज्ञाते त्वया पुत्त्र ! ततस्तत्र यताम्यहम् ॥
द्रव्यस्यार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।
धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च ॥
क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति ।
साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्बलपराक्रमैः ॥
स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।
तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुषे यदि पुत्त्रात्र वै व्रते ॥
तदेतदहमारप्स्ये काम्यतां यन्मतं तव ।

अवीक्षिदुवाच ।

वित्तं मे पितुरायत्तं ममेशत्वं न तत्र वै ।
यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम् ॥
किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चित्य भव निर्व्यथा ।
राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता ।
मं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता ॥
..धानामप्यशेषाणां निधिपालवलस्य च ।
लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा ॥
विविक्ते तु गृहान्तःस्थः सोऽथ राजा करन्धमः
आसीन उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः ॥

सचिवा ऊचुः ।

राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम् ।
एकस्ते तनयोऽवीक्षित् त्यक्तदारपरिग्रहः ॥
अपुत्त्रः स वने निष्ठां यदा भूप ! गमिष्यति ।
तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति ॥
वंशक्षयस्ते भविता पितृपिण्डोदकक्षयः ।
एतन्महत्ते विवरं क्रिया ह्यन्या भविष्यति ॥
तस्मात् कुरु तथा भूप ! यथा ते तनयः पुनः ।
करोति सततं बुद्धिं पितॄणामुपकारिणीम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुश्राव जगतीपतिः ।
पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्थिजनं प्रति ॥
कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।
करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता ।
राजपुत्त्रोऽप्यवीक्षित्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः ।
प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान् ॥
मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः ।
मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता ॥
शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र च ।
किमिच्छथ ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो राजा निशम्यैतत् वाक्यं पुत्त्रमुखाच्युतम् ।
समुपेत्याब्रवीत् पुत्त्रमहमर्थी प्रयच्छ मे ॥

अवीक्षिदुवाच ।

दातव्यं यन्मया तात ! भवते तद्ब्रवीहि माम् ।
कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ॥

राजोवाच ।

यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।
पौत्त्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गगतस्य तत् ॥

अवीक्षिदुवाच ।

अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यञ्च मे नृप ! ।
न मे पुत्त्रोऽस्ति पौत्त्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् ॥

राजोवाच ।

पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्य्यते त्वया ।
तस्मात्त्वं मोचयात्मानं मम पौत्त्रं प्रदर्शय ॥

अवीक्षिदुवाच ।

विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।
वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः ॥

राजोवाच ।

बहुभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्ज्जयः ।
तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः ॥
किं वा नो बहुनोक्तेन ब्रह्मचर्य्यं परित्यज ।
मातुस्त्वमिच्छया वक्त्रं पौत्त्रस्य मम दर्शय ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्त्रेण पार्थिवः ।

धर । (यथा, महाभारते १३ । ५३ । ३१ ।
"किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः" ।)
विकङ्कतवृक्ष । इति राजनिघण्टः ।

कङ्किर, स्त्री, (कि कुत्सित मदवारि किरति विक्षिपति । कॄ + क ।) गजकुम्भ । इति सारस्वत ।

कङ्किर, पु, (किमपि अनिर्व्वचनीय मधुरास्फुट किरति रौति । किञ्चित किरति क्षिपति चित्त विरहिणां वा ।) कोकिल । भ्रमर । घोटकः । कामदेव । इति सारस्वत ।

कङ्किरा, स्त्री, (किञ्चित कुत्सित वा किरति शरीरात् नि सरति । कि + कॄ + क टाप् च ।) रक्तम् । इति सारस्वत ।

कङ्किरात, पु, (किङ्किर रक्तवर्णत्व अतति पुष्पकाले निरन्तर प्राप्नोति । अत + अण ।) अशोकवृक्ष । कामदेव । शुकपक्षी । कोकिल । इति सारस्वत । रक्ताम्लान । राङ्गा झाँटी इति भाषा । इति जटाधरः । पुष्पवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । हेमगौर २ पीतक ३ पीतभद्रक ४ विप्रशोभी ५ पीताम्लान ६ षटपदानन्द ७ । अस्य गुणा । कषायत्वम् । उष्णत्वम । तिक्तत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । कफवायकण्डूशोफरक्तत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । तत्पर्य्यायगुणा ।
'किङ्किरातो हेमगौर पीतक पीतभद्रक ।
किङ्किरातो हिमस्तिक्त कषायश्च चरेद्सो ।
कफपित्तपिपासासृद्दाहशोथवमिक्रिमीन" ।
इति भावप्रकाश ।

किङ्किशाल, पु, (किङ्किराय रक्तत्वाय अलति । पर्य्याप्नोति । अल + अच । किङ्किरेण रक्तत्वेनालति वा ।) वर्व्वूरवृक्ष । इति वैद्यकम् ।

किङ्किरी, [न्] पुं (किङ्किर रक्तवर्णफलमस्त्यस्मिन् अस्य वा । किङ्किर + इनि ।) विकङ्कतवृक्ष । इति जटाधर । वइँचि इति भाषा । (विकङ्कत शब्देऽस्य गुणादिक बोद्धव्यम् ।)

किच्च अ (किम च, च च । द्वन्द्वसमास ।) आरम्भ । साकल्यम । इति मेदिनी । अवान्तरम् । इति जटाधर ।

किचन अ (किम च चन च । मुग्धबोधमते तु "किम मध्यात् चित चनौ"। इति चनप्रत्यय ।) असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम । इत्यमर । ३ । ४ । ३ ।

किचन, पु (किम् + चन + अच ।) हस्तिकर्णपलाश । इति शब्दरत्नावली ।

किञ्चित अ, (किम् च चित् च प्रातिनिमते पदद्वयम । मुग्धबोधमते तु "किम मध्यात् चिचनौ । इति चितप्रत्यय ।) अल्पम । तत्पर्य्याय । ईषत २ मनाक ३ । अगाकल्यम । यथा । असाकल्ये तु किचन । इत्यमर । ३ । ४ । ३ ।
(यथा विश्वगुणादर्शे ११ ।
'किञ्चिन्न मृदय कर्म्म न तु तत्पदपङ्कजये ।
वल्मि'इरियाम न किञ्चित कर्म्मकोटिभि")

किञ्चिलिक, पु (किञ्चि । चुलुम्पति । चुलुम्प इति सौत्रधातु । कृ अच्चा । अच् । पृषोदरात् उम इत्य उत्वाभे इत्वम ।) किञ्चुलुक । इत्यमरटीका ।

किञ्चुलुक, पु, (किञ्चित चुलुम्पति । चुलुम्प् + ड्ड + संज्ञायां कन ।) कीटविशेष । केँचो इति भाषा । तत्पर्य्याय । महीलता २ गण्डूपद ३ । इत्यमर । १ । १० । २२ । ('वाह्या यूका प्रसिद्धा स्यु किञ्चुलूकाख्ययान्तरा' । इति हारीते चिकित्सित स्थाने ५ अध्याये ।)

किञ्ज, स्त्री, (किञ्चिज्जल यत्र । पृषोदरादित्वात् अलोपे साधु ।) किञ्जल्कम् । इति राजनिर्घण्ट ।

किञ्जल, पु, (किञ्चित् जल यत्र ।) किञ्जल्क । इति शब्दरत्नावली ।

किञ्जल्क, स्त्री (किञ्चित जलति । जल् अपवारणे + बाहुलकात क ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्माभ्यन्तरस्थ केशाकार कण्टकवेष्टनम् । केसर इति ख्यातम । (यथा, रघु १५ । ५२ ।
"स तद्वक्त्र हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहत०श्मश्रु कण्ठनालादपातयत" ।)
तत्पर्य्याय । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम् ४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम ७ चाम्पेयकम् ८ । अस्य गुणा । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । आस्यजाड्यापहत्वम् । शिशिरत्वम् । कफत्वम् । पित्ततृष्णादाहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ।

किञ्जल्क, पुं, (किम् + जल + बाहुलकात् क ।) केशर । इत्यमर । १ । १० । ४७ । पद्मकेशर । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किञ्जल्क केशर प्रोक्तञ्चाम्पेयञ्चापि स स्मृत ।
किञ्जल्क शीतलो रूक्ष कषायो ग्राहकोऽपि स ।
कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्' ।
इति भावप्रकाश । (वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे रक्तपित्ताधिकारे दूर्व्वाद्यतैले व्यवहारो यथा,—
"दूर्व्वासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठासैलवालुका" ।)

किट गतौ । भयभीषयो । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वां पर-सक अकञ्च-सेट ।) भीषा स्वतो भयोत्पादना । केटति जनो व्याघ्रो जन भीषयतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ।

किटि, पुं, (केटति प्रत्यु प्रति वेगेन गच्छति भक्षादीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट्–गतौ इन् इगुपधात् कित् च ।) शूकर । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।

किटिभ, पु, (किटिरिव भाति । भा + क ।) केशकीटः । इति हेमचन्द्र । उकुण इति भाषा ।

किट्ट, स्त्री, (कटति लौहादिधातवयवात् निर्गच्छतीति । गत्यर्थेतिक्त । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नेट ।) मल । इत्यमर । ६ । २ । ६५ ।
(यदुक्त चिन्तामणौ ।
"ध्मायमानस्य लौहस्य मल मण्डूरमुच्यते ।
यल्लौह यद्गुण प्रोक्त तत्किट्टमपि तद्गुणम्' ।
यस्य कस्यापि मलाद्याय । यथा,—)
'आहारस्य रस सार सारहीनो मलद्रव ।
शिराभिस्तज्जल नीत वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ।
शेष किट्ट यदन्नस्य तत्पुरीष निगद्यते' ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

किट्टवर्जित, स्त्री, (किट्टेन मलेन वर्जितम् ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्र ।

किट्टाल, पु, (किट्टेन मलेन अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) ताम्रकलस । लौहगूथकम इति मेदिनी ।

किण, पु, (कण् गतौ + अच । पृषोदरादित्वात अत इत्वम् ।) मासग्रन्थि । निर्घर्षणजव्यथा चिह्नम् । इति लिङ्गादिसङ्ग्रहे अमरभरतौ । कड़ा इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । १६ । ८४ ।
"तदेतदाजानुविलम्बिना ते
ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमे
रुपैतु योग पुनरसलेन" ।
यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ।
"राजकोशातकीमूल किणो वा मथितोद्भव" ।)
घुण । इति हारावली ।

किणि, स्त्री, (किणाय तन्निरसनाय प्रभवति । बाहुलकात् इन् ।) अपामार्ग । इति शब्दरत्नावली ।
(अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्या ।)

किणिही, स्त्री, (किण अस्त्यस्मिन् अस्य वा इति इनि । किणिनो व्रणान् हन्ति । हन् + ड गौरादित्वात् ङीष् ।) अपामार्गवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ८६ । (यथास्य व्यवहारस्तथा —
'रस शिरीषा किणिही पारिभद्रककेम्बुकात्' ।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ।
अस्या पर्य्याया यथा,—
"अपामार्गस्तु शिखरी ह्यध शल्यो मयूरक ।
मर्कटी दुर्ग्रहा च पि किणिही खरमञ्जरी" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

किण्व, स्त्री, (कण + 'उल्वादयश्च" । उणां ४ । ९५ इति साधु । यद्वा "अशूप्रुषि लटीति" । उणां १ । १५१ । इति क्वन् बाहुलकवचनादित्वम् ।) सुराबीजम् । (यथा, मनु । ८ । ३२६ ।
"सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च' ।)
पापम् । इति मेदिनी ।

किण्व, पु, स्त्री, (कण् + "अशूप्रुषीति" उणां १ । १५१ । इति क्वन् बाहुलकवचनादित्वम् ।) सुराबीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरत ।

कित सशये । इच्छाया । वासे । आरोग्ये । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वां-पर-सक-अकञ्च-सेट ।) विचिकित्सति मन सशेते इत्यर्थ । आरोग्ये चिकित्सत्यातुर वैद्य । इच्छानिवासयोस्तु केतति बोपदेव । तन्न तिवाद्यन्ता न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथ । इति न वनिताप्रेता धर्मं मनो विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतण्यर्थतया कर्म्मकर्त्तरि अमृत्स्यत्यशद्रव्यादिना तङनिषेधे सिद्धम् । इति दुर्गादास ।

कित र नि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (ह्वादि पर सक सेट ।) र वैदिकः । नि चिकेति । इति दुर्गादास ।

कितव, पुं, (कित श्यति कितेन वाति वा । कित + वा + क ।) अक्षदेवी । (यथा, मनु । ९ । २२५ ।
'अटिम्बाणामधीशान दृष्टेन कितवस्तथा ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्" ।)
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥
("कितवाड़्ग्रयोर्वीजं नागरं सहरीतकम् ।
चूर्णीकृत्यार्द्रकरसैः" ॥ इति वैद्यककषायसंग्रहे
कासाधिकारे शाम्भरीगुड़िकायाम् ।) मत्तः ।
वञ्चकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।
"स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् ।
प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा" ॥
धूर्त्तः । यथा, आर्य्यासप्तशती ३२ ।
"अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकस्त्व-
मसि । मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा
ऋजुर्भवसि" ।) खलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।
"यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ॥)
रोचननामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः राज-
निर्घण्टश्च ॥

कितनुः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । माकड्सा इति भाषा ॥

कितमाम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये
एकस्य अतिशये तमप् । "किमेत्तिङव्ययेति" । ५ ।
४ । ११ । इति आमुः ।) एषैकतमम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ इदमेषामतिशयेन किम् । इति
व्याकरणम् ॥

कितरां,व्य,(द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुश्च ।)
एषैकतरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ इदमनयो-
रतिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः ।
अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

किन्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः ।) कि-
म्पुनः । प्रागुक्तिविरुद्धार्थम् । यथा,—
"रत्नाभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" ।
इति प्राचीनाः ॥

किन्तुघ्नः, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम् ।
इति दीपिका ॥ तत्र जातफलम् ।
"मित्रामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो
धर्म्माधर्म्मे तुल्यता मानवस्य ।
स्तोत्रे वादे सर्व्वदा प्रीतियुक्तः
किन्तुघ्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

किन्धी, [न्] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्त्यस्य । इनिः ।)
अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अश्वमुखत्वा
त्तथात्वम् ।) स्वनामख्यातदेवयोनिः । स तु
अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गगायकः तुम्बुरु-
प्रभृतिः । तत्पर्य्यायः । किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३
मयुः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥
अश्वमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्त्तकः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
"राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा ।
यक्षाश्च मनुजव्याघ्र ! पुत्त्रास्तस्य च धीमतः" ॥
इति महाभारते । १ । ६६ । ७ ॥)
अर्हदुपासकविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।) कुवेरः ।
इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥

किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः ।) कुवेरः । इति
हलायुधः ॥

किन्नु, व्य, (किं च नु च । इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः ॥
(यथा रामायणे । २ । ७४ । ३ ।
"किन्न तेऽदोषयन्नात्मा रामो वा भृशधार्म्मिकः ।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ" ॥)
वितर्कः । (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के ।
"किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति
स्यात्" ॥) स्थानम् । सादृश्यम् । करणम् । इति
जटाधरः ॥

किम्, व्य, (कु + बाहुलकात् डिम् ।) कुत्सा ।
(यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।
"देवदानवगन्धर्व्वा यक्षाः पतगपन्नगाः ।
न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ॥)
वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।
"किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञा-
स्यामि तावत्" ॥) निषेधः । प्रश्नः । इतिमेदिनी ॥

किम्, त्रि, क्षेपः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ११ । १९५ ।
"प्रयतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्" ॥
किमपि अनिर्व्वचनीयम् । यथा, विष्णुपुराणे
१ । १९ । ७५ ।
"तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणानां
अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय" ॥)

किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-
यति शब्दायतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) व्रत-
विशेषः । तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती ।
पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्त्रमवीक्षितम् ॥
पुत्त्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।
उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ॥
स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा ।
प्रतिज्ञाते त्वया पुत्त्र ! ततस्तत्र यताम्यहम् ॥
द्रव्यस्यार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।
धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च ॥
क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति ।
साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्बलपराक्रमैः ॥
स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।
तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुषे यदि पुत्त्रात्र वै व्रते ॥
तदेतदहमारप्स्ये कथ्यतां यन्मतं तव ।
अवीक्षिदुवाच ।
वित्तं मे पितुरायत्तं ममेशत्वं न तत्र वै ।
यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम् ॥
किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चिन्त्य भव निर्व्यथा ।
राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततः सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता ।
यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता ॥
निधीनामप्यशेषाणां निधिपालबलस्य च ।
लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा ॥
विविक्ते तु गृहान्तःस्थः सोऽथ राजा करन्धम
आसीन उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः ॥
सचिवा ऊचुः ।
राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम् ।
एकस्ते तनयोऽवीक्षित् त्यक्तदारपरिग्रहः ॥
अपुत्त्रः स वने निष्ठां यदा भूप ! गमिष्यति ।
तदारिपदं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति ॥
वंशक्षयस्ते भविता पितृपिण्डोदकक्षयः ।
एतन्महत्ते विवरं क्रिया हान्या भविष्यति ॥
तस्मात् कुरु तथा भूप ! यथा ते तनयः पुनः ।
करोति सततं बुद्धिं पितृणामुपकारिणीम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुश्राव जगतीपतिः ।
पुरोहितस्य वीराया वदतोऽर्थिजनं प्रति ॥
कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।
करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता ।
राजपुत्त्रोऽप्यवीक्षित्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः ।
प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान् ॥
मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः
मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता ॥
शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र च ।
किमिच्छथ ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो राजा निशम्यैतत् वाक्यं पुत्त्रमुखाच्च्युतम्
समुपेत्याब्रवीत् पुत्त्रमहमर्थी प्रयच्छ मे ॥
अवीक्षिदुवाच ।
दातव्यं यन्मया तात ! भवते तद्ब्रवीहि माम्
कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ॥
राजोवाच ।
यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।
पौत्त्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गगतस्य तत् ॥
अवीक्षिदुवाच ।
अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यञ्च मे नृप ! ।
न मे पुत्त्रोऽस्ति पौत्त्रस्य दर्शयामि कथं मुखम्
राजोवाच ।
पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्य्यते, त्वया ।
तस्मात्त्वं मोचयात्मानं मम पौत्त्रं प्रदर्शय ॥
अवीक्षिदुवाच ।
विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।
वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः ॥
राजोवाच ।
बहुभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्ज्जयः ।
तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः ॥
किं वा नो बहुनोक्तेन ब्रह्मचर्य्यं परित्यज ।
मातुस्त्वमिच्छया वक्त्रं पौत्त्रस्य मम दर्शय ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्त्रेण पार्थिवः ।

नान्यत् प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुत्त्रोऽब्रवीत् पुन ॥
दत्त्वा किमिच्छक तुभ्यं प्राप्तोऽहं तात ! सङ्कटम् ।
तत् करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम् ॥
स्त्रिया ममद्य विजित पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तातैतदतिदुष्करम् ॥
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशङ्गत ।
करिष्यामि यथात्थ त्वं मुच्यतां निगडासनम्’ ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितनामाध्याय ॥

किमु, अ, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमास ।) सम्भावना । विमर्ष । इति मेदिनी ॥ (यथा —
“निर्व्वाणदीपे किमुतैलदान” इति शिष्टोक्ति ॥)

किमुत, अ, (किम् च उत् च इति द्वन्द्वसमास ।) प्रश्न । वितर्क । विकल्प । अतिशय । इति मेदिनी ॥

किम्पच, त्रि, (किं कुत्सित अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय केवल स्वोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् + पच् + अच् ।) किम्पचान । इत्यमरटीकाया राय मुकुट ॥

किम्पचान, त्रि, (किं कुत्सित कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवल आत्मार्थं पचतीति । पच् + आनच ।) कृपण । इत्यमर ।३।१।४८॥

किम्पाक, त्रि, (किं कथमपि पाक शिक्षाप्रकारो यस्य ।) मात्राशासित । इति जटाधर ॥

किम्पाक, पु, (कुत्सितः पाक परिणामो यस्य ।) महाकाललता । इति रत्नमाला । माकाल इति भाषा ॥ (यथा, हे रामायणे २ । ६६ । ६ ।
“न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्” ॥
महाकालशब्देऽस्य विवरण ज्ञेयम् ॥)

किम्पुरुष, पुं, (कुत्सित पुरुष ।) किन्नर । इत्यमरः ।१।१।७४। (यथा, कुमारे १ । १४ ।
“पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुख किम्पुरुषश्चुचुम्बे’ ॥)
लोकभेद । इति मेदिनी ॥ (अग्निध्रस्य नवपुत्रा न्यामक यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १८ ।
“जम्बूद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभि किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृत ” ।
“हेमकूट तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय स ” ॥
किम्पुरुष इति शाखा यस्य वर्षस्य ।) जम्बूद्वीपस्य नव खण्डान्तर्गत हिमाचलहेमकूटयोर्म्मध्यवर्त्ति वर्षम् । इति श्रीभा० रतम् ॥ कुत्सितपुरुष । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥

किम्पुरुषेश्वर, पुं, (किम्पुरुषाणां ईश्वरः शास्ता राजा वा ।) कुबेर । इति हेमचन्द्र ॥

किम्पूरुष, क्ली, (किम्पूरुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य ।) किम्पुरुषवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् बिभर्त्ति । किम् + भृ + अच् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कियत्, त्रि किम्परिमाणमस्य (“किमिदम्भ्यां वो घ” । ५।२।४०। इति वतुप् । किमः क्यादेशः । वस्य घ ।) कियत् परिमाणम् । कतो इति भाषा ॥
(“गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा” ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साह । उद्योग । इति हेमचन्द्र ॥

कियाह, पु, (कियान् रक्तवर्णं इव । पृषोदरादित्वात् निपातनात् साधु ।) रक्तवर्णघोटक । इति हेमचन्द्र ॥

किर, पु, (किरति विक्षिपति मलोपलक्षितस्थानम् । कृ + क ।) शूकर । इत्यमर ।२।५।२॥

किरक, पुं, (किरति लिखतीति । कृ + ण्वुल् ।) लेखक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

किरण, पुं, (कीर्य्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मय अस्मात् ‘कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्य क्यु ’। उणा २ ।८१ । इति क्यु ।) सूर्य्य । इति हेमचन्द्र ॥ (कीर्य्यते परित क्षिप्यतेऽसौ । कृ + कर्म्मणि क्यु ।) सूर्य्यरश्मिरिति भानोदयमाधवौ ॥ चन्द्रसूर्य्ययोरश्मिरिति रायमुकुट ॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयोगात् सामान्यरश्मि । तथा च भट्टि ।१।६।
“ऊर्द्धस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या” । इति मल्लरी । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्याय । अस्र २ मयूख ३ अंशु ४ गभस्ति ५ घृणि ६ घृष्णि ७ भानु ८ कर ९ मरीचि १० दीधिति ११ । इत्यमर ।१।३।३३॥ त्विट् १२ द्युति १३ आभा १४ प्रभा १५ विभा १६ रुक १७ रुचि १८ भा १९ छविः २० दीप्ति २१ रश्मि २२ अभीषु २३ मह २४ ज्योतिः २५ सह २६ रोचि २७ शोचि २८ त्विषा २९ पृश्नि ३० प्रकाश ३१ आतप ३२ द्योतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पादः ३४ आलोक ३५ वसु ३६ ऋष्टि ३७ भाम ३८ घर्म्म ३९ लोक ४० अर्च्चि ४१ भासः ४२ वीचि ४३ हेति ४४ धाम ४५ वर्षः ४६ सुषा ४७ तेज ४८ ओज ४९ । इति जटाधर ॥ (यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।
“भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहार
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्या प्रदीपा ” ॥)

किरणमाली, [न्] पुं, (किरणानां माला अस्त्यस्य । किरणमाला + इनिः ।) सूर्य्य । इति शब्दावली ॥

किरात, पुं, (किर अवस्कारादिर्निक्षेपस्थानभूमि अतति सतत गच्छतीति । अत + अण् । यद्वा किर शूकरादिक अतति हिनस्तीति । अण् ।) म्लेच्छभेदः ॥ (निषादः । यथा, किराते १२ ।५५ ।
‘ कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना
मन्वीत स कतिपयै किरातवर्य्यै ” ॥)
भूनिम्बः । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः । १७ श्लोके ।
“पर्पटाब्दामृताविश्वकिरातैः साधित जलम् ।
पञ्चभद्रमिद ज्ञेय वातपित्तज्वरापहम्” ॥)
अल्पतनु । इति मेदिनी ॥ घोटकरक्षकः । इति सारस्वतः ॥

किरातक, पुं, (किरात एव । स्वार्थे कन् ।) भूनिम्ब इति राजनिर्घण्टः ॥

किराततिक्त, पुं, (किरातः भूनिम्बस्तद्वत् तिक्तः ।) वृक्षविशेष । चिराता इति भाषा । तत्पर्य्याय भूनिम्ब २ अनार्य्यतिक्त ३ । इत्यमर । २ । ४ । १४३ ॥ कैरातम् ४ काण्डतिक्तक ५ । इति रत्नमाला ॥ किरातक ६ इति जटाधर ॥ चिरतिक्त ७ चिरातिक्त ८ तिक्तक ९ सुतिक्तक १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतिक्त ११ रामसेनक १२ ॥ अस्य गुणा । वायुवृद्धिकारित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
“किराततिक्तोऽन्यो नैपाल सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तक
किरात सारको रूक्ष शीतलस्तिक्तको लघु ।
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।
कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाश ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
(“किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीं ।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्तु सगुड पिवेत् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

किराताशी, [न्] पु, (किरातान् निषादान् अश्नातीति । अश भोजने + णिनि ।) गरुड । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरण यथा महाभारते १ । २८ अध्याये ।
“इत्युक्तो गरुड सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥
विनतोवाच ।
समुद्रकुक्ष्यावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय ।
नच ते ब्राह्मण हन्तु कार्य्या बुद्धि कथञ्चन” ॥)

किरातिः, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छतीति । अत + इन ।) गङ्गा । इति जटाधर ॥

किरातिनी, स्त्री, (किरात देश उत्पत्तिस्थानत्वेना स्त्यस्या । इनि । ङीप् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिविषयो ज्ञेयः ॥)

किराती, स्त्री, (किराति + वा ङीष ।) दुर्गा । गङ्गा कुट्टिनी । इति मेदिनी ॥ स्वर्गगङ्गा । इति शब्दमाला ॥

किरि, पुं, (किरति समलभूमिम् । “कृगृशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्य ” । उणा ४ । १४२ । इति इप्रत्यय ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।

किरिटि, स्त्री, (किरिणा शूकरेण टल्यते विकल्यते । टल विक्लवे + डिः ।) हिन्तालफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरीट, पु क्ली, (किरति कीर्य्यतेऽनेन वा ।
“कृतॄकृपिभ्यः कीटन्” । उणा ४ । १८४ इति कीटन् ।) मुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥

किरिटी, [न्] पुं, (किरीटोऽस्त्यस्य । किरीट + इनि ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १७ ।
‘ पुरा शक्रेण मे दत्त युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीट मूर्द्धि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्” ॥)
किरीटयुक्ते त्रि ॥ (यथा भगवद्गीतायां ११।१७।
“किरीटिन गदिन चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व्वतो

दीप्तिमन्तम्। पश्यामि त्वां दुर्निरीच्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्" ॥)

किर्म्मी, स्त्री, (कृ+कि+निपातनात् मुट्। ततो ङीष्।) पलाशः। ग्रहम्। स्वर्णपुत्तलिका। इति मेदिनी॥ लोहपुत्तलिका। इति विश्वः॥

किर्म्मीरः, पुं, (कृ+गम्भीरादित्वात् ईरन् निपातनात् साधुः।) नागरङ्गवृक्षः। राक्षसविशेषः। (यथा महाभारते ३। ११। २२।
"प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः" ॥)
कर्व्वूरवर्णः। इति मेदिनी॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि। इत्यमरः। १। ५। १७॥

किर्म्मीरजित्, पुं, (किर्म्मीरं जितवान्। जि+भूते क्विप्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (किर्म्मीरवधकथा महाभारते ३। ११ अध्याये उक्ता। तद्यथा,—
"प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः॥
वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः।
युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन्॥
के यूयमिमसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम्।
युधि निर्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः" ॥
वैशम्पायन उवाच।
"युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः।
आचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत!" ॥
"किर्म्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम्॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम्॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम्।
अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः॥
वेत्रकीयगृहे राजन्! ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम्" ॥
"यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर!" ॥
"एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम्॥
ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम्।
दशव्याममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा" ॥
"किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम्।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत" ॥
"तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम्।
उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव॥
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दीप्तयोः" ॥
"तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम्॥
स भीमेन परामृष्टो दुर्व्वलो बलिना रणे।
व्यस्पन्दत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम्॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रसनया यथा॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली।
भ्रामयामास सुचिरं विष्फुरन्तमचेतनम्॥
तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत्॥
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम्।
......
अथ भर्जरसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह॥
हिडिम्बबकयोः पाप! न त्वमश्रुप्रमार्जनम्।
करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः।
विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसमुत्ससर्ज" ॥ * ॥)

किर्म्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किर्म्मीरा चित्रा त्वक् यस्य।) नारङ्गवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (नारङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः॥)

किर्म्मीरभित् [द्] पुं, (किर्म्मीरं राक्षसविशेषं भिन्नवान्। भिद्+क्विप् भूते।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोगः॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम्॥)

किर्म्मीरसूदनः, पुं, (किर्म्मीरं सूदयति हन्तीति। सूद+णिच्+ल्युः। कर्त्तृविवक्षावशात् क्वचिद् भूतार्थे वा।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजिच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥)

किल क नुदौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क केलयति। नुदिरिति णुद क्षेपे प्रेरणे इत्यस्य औणादिककिप्रत्यये रूपम्। इति दुर्गादासः॥

किल श शैत्ये। क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) श किलति प्रासादः शिशुर्व्वा। केलिता। इति दुर्गादासः॥

किल, व्य, (किल+कः।) वार्त्ता। सम्भाव्यम्। इत्यमरः। ३। ३। २५३॥ निश्चयः। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा शाकुन्तले १माङ्के दुष्मन्तोक्तिः।
"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" ॥)
अनुनयार्थम् इति मेदिनी॥

किलकिञ्चितं, क्ली, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं रचितम्।) हावः। शृङ्गारभावजा क्रिया। इति जटाधरः॥ तस्य लक्षणम्।
यथा, अलङ्कारकौस्तुभे।
"गर्व्वाऽभिलासरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम्।
सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्" ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ३। १०९।
"स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्" ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—
"पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः।
कामिनः स्म कुरुते करभोरु
र्हारिशुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" ॥)

किलकिला, स्त्री, (किल+कः। प्रकारे वीप्सा वा द्वित्वम्। स्त्रियां टाप्।) हर्षध्वनिः। किलकिल शब्द इति यावत्। तत्पर्य्यायः। हर्षस्वनः २ इति त्रिकाण्डशेषः॥
("आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पथि" इति महाभारते १। ६९। ६॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविकृतिः। इति जटाधरः॥ दधिकूर्च्चिकातक्रकूर्च्चिकयोः पिण्डः। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। गौल्यत्वम्। रुच्यत्वम्। पित्तापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
("नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः" इति भावप्रकाशः। तथा चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥
"पीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व्व एते सुखप्रदाः॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पवनापहाः" ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥ किलाटकः गिगिरी इति लोके
"अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः"।
क्षीरशाकं तुषिभरा इति लोके।
"दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा।
द्रवभावेन रहितं तक्रपिण्डः स उच्यते॥
नष्टदुग्धं भवन्नीरं मोरटश्चेत्रेऽब्रवीत्।
पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च॥
तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः।
गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदग्धौ चाभिपूजिताः।
मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्"।)

किलाटी, स्त्री, (किलाट+गौरादित्वात् ङीष्।) क्षीरविकृतिः। तत्पर्य्यायः। कूर्च्चिका २। इति हेमचन्द्रः॥ (कूर्च्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति। किल+कः। अट+णिनिः। ततः। किलश्चासौ आटी चेति कर्म्मधारयः। यद्वा किलमटतीति।) वंशः। इति हारावली॥ बाँश् इति भाषा॥

किलासं, क्ली, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतं करोति इति यावत्। किल+अस+"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) रोगविशेषः। छुली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सिध्मा २। इत्यमरः २। ६। ५३॥ सिध्मम् ३। इति भरतः॥ त्वक्पुष्पं ४ त्वक्पुष्पी ५। इति हेमचन्द्रः॥
("कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत्।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्॥
वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्॥
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" ॥

मान्यत प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुत्त्रोऽब्रवीत् पुनः ।
दत्त्वा किमिच्छसि तुभ्यं प्राप्तोऽस्मि तात । अद्भुतम् ।
तत् करिष्यामि निर्लब्धोभूयो दारपरिग्रहम् ।
छित्वा समस्तं विजितं पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तानैतदतिदुष्करम् ।
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशङ्कतः ।
करिष्यामि यथात्थ त्वं भुज्यतां निजशासनम् ' ।
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितनामाध्यायः ॥)

किमु, अ, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः ।) सम्भावना । विमर्षः । इति मेदिनी । (यथा,—
' निर्व्वाणदीपे किमु तैलदानम्" इति शिष्टोक्तिः ।)

किमुत, अ, (किम् च उत च इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः । वितर्कः । विकल्पः । अतिशयः । इति मेदिनी ।

किम्पच, त्रि, (किं कुत्सितं अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय केवलं स्वोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् + पच् + अच् ।) किम्पचानः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

किम्पचान, त्रि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवलं आत्मार्थं पचतीति । पच + आनच् ।) कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ।

किम्पाक, त्रि, (किं कथमपि पाकः प्रज्ञाप्रकारो यस्य ।) मालप्रासितः । इति जटाधरः ।

किम्पाक, पुं, (कुत्सितं पाकः परिणामो यस्य ।) महाकालसता । इति रत्नमाला । माकाल इति भाषा । (यथा, रामायणे २ । ६६ । ६ ।
"न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्" ।
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ।)

किम्पुरुष, पुं, (कुत्सितः पुरुषः ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ । (यथा, कुमारे १ । १४ ।
"शुध्यासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे" ।)
लोकभेदः । इति मेदिनी । (अस्मिन्नस्य नवधा वर्णना यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १९ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्षं इलावृत " ।
"हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः" ।
किम्पुरुष इति राजा यस्य वर्षस्य ।) जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतहिमाचलहेमकूटयोर्मध्यवर्त्ति वर्षम् ।
इति श्रीभागवतम् । कुत्सितपुरुषः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ।

किम्पुरुषेश्वर, पुं, (किम्पुरुषाणां ईश्वरः शास्ता राजा वा ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ।

किम्पुरुष, क्ली, (किम्पुरुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य ।) किम्पुरुषवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् बिभर्त्ति । किम् + भृ + अच् ।) स्त्रीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

कियत्, त्रि, किम्परिमाणमस्य (" किमिदम्भ्यां वो घः " । ५ । २ । ४० । इति वतुप् । किमः क्यादेशः । वस्य घः ।)
कियत् परिमाणम् । कत इति भाषा ।
("गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा" ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)

कियद्देतिका, स्त्री, उत्साहः । उद्योगः । इति हेमचन्द्रः ।

कियाह, पुं, (कियान् रक्तवर्णो हयः । पृषोदरादित्वात् निपातनात् साधुः ।) रक्तवर्णघोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ।

किर, पुं, (किरति विक्षिपति मृत्तिकामुत्खनन्निति । कॄ + कः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।

किरक, पुं, (किरति लिखतीति । कॄ + ण्वुल् ।)
लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

किरण, पुं, (कीर्य्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मयः अस्मात् ।
"कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः" । उणा २ । ८१ ।
इति क्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । (कीर्य्यते परितः क्षिप्यतेऽसौ । कॄ + कर्म्मणि क्युः ।) सूर्य्यरश्मिरिति भगीरथमाधवौ । चन्द्रसूर्य्ययोरश्मिरिति रायमुकुटः । रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयोगात् सामान्यरश्मिः । तथा च भट्टिः । १ । ६ ।
"उद्भासुरेत्लगभस्तिभिर्या" । इति मल्लिनाथः ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी । तत्पर्य्यायः । अस्रः २ मयूखः ३ अंशुः ४ गभस्तिः ५ घृणिः ६ घृष्णिः ७ भानुः ८ करः ९ मरीचिः १० दीधितिः ११ ।
इत्यमरः । १ । ३ । ३३ । त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा १४ प्रभा १५ विभा १६ रुक् १७ रुचिः १८ भा १९ छविः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषुः २३ महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७ शोचिः २८ त्विषा २९ पृश्निः ३० प्रकाशः ३१ आतपः ३२ द्योतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ।
पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ अर्चिः ३७ भामः ३८ धर्म्मः ३९ लोकः ४० अर्चिः ४१ भासः ४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ धाम ४५ वर्चः ४६ शुभ्रः ४७ तेजः ४८ ओजः ४९ । इति जटाधरः ।
(यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।
' भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहार-
स्स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः " ।)

किरणमाली, [न्] पुं, (किरणानां माला अस्त्यस्य । किरणमाला + इनिः ।) सूर्य्यः । इति हारावली ।

किरातः, पुं, (किरं अवस्कारादेर्निक्षेपस्थानभूमिं अतति सततं गच्छतीति । अत + अण् । यद्वा किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति । अण् ।)
म्लेच्छभेदः । (निषादः । यथा, किराते १२ । ४४ ।
' वाच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः " ।)
भूनिम्बः । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः ।
१७ श्लोके ।
"पर्पटाब्दामृताविश्वकिरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्" ।)
अल्पतनुः । इति मेदिनी । घोटकरक्षकः ।
इति सारसुन्दरी ।

किरातक, पुं, (किरात इव । स्वार्थे कन् ।) भूनिम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

किराततिक्त, पुं, (किरातः भूनिम्बस्तद्वत् तिक्तः ।)
वृक्षविशेषः । चिराता इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
भूनिम्बः २ अनार्य्यतिक्तः ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४३ । कैरातम् ४ काण्डतिक्तकः ५ । इति रत्नमाला । किरातकः ६ इति जटाधरः । चिरतिक्तः ७ चिरातिक्तः ८ तिक्तकः ९ सुतिक्तकः १० ।
इति शब्दरत्नावली । कटुतिक्तः ११ रामसेनकः १२ । अस्य गुणाः । वायुवृद्धिकारित्वम् । रूक्षत्वम् ।
कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।
"किरातकोऽन्यो नैपालः सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तकः ।
किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ।
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।
कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणक्रिमिप्रणुत्" ।
इति भावप्रकाशः । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ।
('किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीम् ।
निष्क्वाथ्य मिश्रानिवले क्षायन्तं सगुडं पिबेत् ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

किराताशी, [न्] पुं, (किरातान् निषादान् अश्नातीति । अश भोजने + णिनिः ।) गरुडः ।
इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणं यथा महाभारते १ । २८ अध्याये ।
"इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ।
विनतोवाच ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय ।
न च ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन" ।)

किराति, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छतीति । अत + इन् ।) गङ्गा । इति जटाधरः ।

किरातिनी, स्त्री, (किरातदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । इनि । ङीप् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली । (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिविषयो ज्ञेयः ।)

किराती, स्त्री, (किराति + वा ङीष् ।) दुर्गा । गङ्गा ।
कुट्टिनी । इति मेदिनी । स्वर्गङ्गा । इति शब्दमाला ।

किरिः, पुं, (किरति समन्तभूमिम् । "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च" । उणां ४ । १४२ । इति इप्रत्ययः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।

किरिटि, स्त्री, (किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लवते ।
टल विक्लवे + डि ।) हिन्तालफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

किरीट, पुं क्ली, (किरति कीर्य्यतेऽनेन वा ।
"कॄतॄकृपिभ्यः कीटन्" । उणां ४ । १८४ इति कीटन् ।) मुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ।

किरिटी, [न्] पुं, (किरीटोऽस्त्यस्य । किरीट + इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते ४ । ४२ । १७ ।
' पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्" ।)
किरीटयुक्ते त्रि । (यथा भगवद्गीतायां ११ । १७ ।
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व्वतो

दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्न्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्” ॥)

किर्म्मी, स्त्री, (कृ+कि+निपातनात् मुट् । ततो ङीप् ।) पलाशः । गृहम् । स्वर्णपुत्तलिका । इति मेदिनी ॥ लोहपुत्तलिका । इति विश्वः ॥

किर्म्मीरः, पुं, (कृ+गम्भीरादित्वात् ईरन् निपातनात् साधुः ।) नागरङ्गवृक्षः । राक्षसविशेषः । (यथा महाभारते ३ । ११ । २२ ।
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः” ॥)
कर्व्वूरवर्णः । इति मेदिनी ॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥

किर्म्मीरजित्, पुं, (किर्म्मीरं जितवान् । जि+भूते क्विप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (किर्म्मीरवधकथा महाभारते ३ । ११ अध्याये उक्ता । तद्यथा,—
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः ॥
वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्ज्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्ज्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच ।
“युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत !” ॥
“किर्म्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः ॥
वेत्रकीयगृहे राजन् ! ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ।
विद्यावलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं वलम्” ॥
“यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वकेन वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर !” ॥
“एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥
ततो भीमो महावाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
दशव्याममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा” ॥
“किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समये प्रत्यधावत” ॥
“तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दीप्तयोः” ॥
“तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥
स भीमेन परामृष्टो दुर्व्वलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।
योक्त्रयामास वाहुभ्यां पशुं रसनया यथा ॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं वली ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम् ॥
तं विसीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
प्रमृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥
अथ जर्ज्जरसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥
हिडिम्बवकयोः पाप ! न त्वमश्रुप्रमार्ज्जनम् ।
करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।
विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज” ॥ * ॥)

किर्म्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किर्म्मीरा चित्रा त्वक् यस्य ।) नारङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नारङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

किर्म्मीरभित् [द्] पुं, (किर्म्मीरं राक्षसविशेषं भिन्नवान् । भिद्+क्विप् भूते ।) भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किर्म्मीरसूदनः, पुं, (किर्म्मीरं सूदयति हन्तीति । सूद+णिच्+ल्युः । कर्तृविवक्षावशात् क्वचिद् भूतार्थे वा ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क केलयति । नुदिरिति णुद क्षौश् प्रेरणे इत्यस्य औणादिककिप्रत्यये रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

किल श शैत्ये । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श किलति प्रासादः शिशुर्व्वा । केलिता । इति दुर्गादासः ॥

किल, व्य, (किल+कः ।) वार्त्ता । सम्भाव्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५३ ॥ निश्चयः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १माङ्के दुष्मन्तोक्तिः ।
“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥)
अनुनयार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिञ्चितं, क्ली, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं रचितम् ।) हावः । शृङ्गारभावजा क्रिया । इति जटाधरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
यथा, अलङ्कारकौस्तुभे ।
“गर्व्वाऽभिलासरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।
सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्” ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ३ । १०९ ।
“स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्” ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—
“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरु
र्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि” ॥)

किलकिला, स्त्री, (किल+कः । प्रकारे वीप्सायां वा द्वित्वम् । स्त्रियां टाप् ।) हर्षध्वनिः । किलकिलशब्द इति यावत् । तत्पर्य्यायः । हर्षस्वनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(“आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे” । इति महाभारते १ । ६९ । ६ ॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविकृतिः । इति जटाधरः ॥ दधिकूर्च्चिकातक्रकूर्च्चिकयोः पिण्डः । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । गौल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥ इति भावप्रकाशः ।) तथा चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याये ॥
“पीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व्व एते सुखप्रदाः ॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पवनापहाः” ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ किलाटकः गिजिरी इति लोके ।
“अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः” ।
क्षीरशाकं तुषिमरा इति लोके ।
“दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभावेन रहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥
नष्टदुग्धं भवन्नीरं मोरटञ्चेञ्जटोऽब्रवीत् ।
पेयूषञ्च किलाटञ्च क्षीरशाकं तथैव च ॥
तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः ।
गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदग्धौ चाभिपूजिताः ।
मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्” ।)

किलाटी, स्त्री, (किलाट+गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरविकृतिः । तत्पर्य्यायः । कूर्च्चिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूर्च्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति । किल+कः । अट+णिनिः । ततः । किलश्चासौ आटी चेति कर्म्मधारयः । यद्वा किलमटतीति ।) वंशः । इति हारावली ॥ बाँश् इति भाषा ॥

किलासं, क्ली, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतिं करोति इति यावत् । किल+अस+“कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) रोगविशेषः । छुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिध्म २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ सिध्मम् ३ । इति भरतः ॥ त्वक्पुष्पम् ४ त्वक्पुष्पी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत् ।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥
वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥

इति वाभटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥
अस्यौषधं यथा ॥
"कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥
तेनाभिहतं सिध्मं सप्ताहाद्व्येति तिष्ठतो घर्म्मे ।
मासाद्गवं किलासं स्नानं मुक्ता विशुद्धतनोः" ॥
इति सिध्मलेपः ॥ * ॥
"किलासहन्ता मूलान्यारग्वधाजगराणि लाक्षा च ।
गोपित्तमन्नने द्वे पिप्पल्यः काललौहरजः" ॥
इति श्वित्रे प्रलेपः ॥
"दारुणं चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।
श्वेतं मेदःश्रिते श्वित्रं गुरुता चोत्तरोत्तरम्" ॥
असाध्यलक्षणमस्य यथा,—
"यत्परस्परतो भिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति" ॥
अस्य निदानं यथा,—
"वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो
निन्दा सुराणां गुरुधर्षणञ्च ।
पापक्रिया पूर्व्वकृतञ्च कर्म्म
हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम्" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥)

किलासघ्न, पुं, (किलासं हन्तीति । हन् + टक् ।) क्षुपविशेषः । काँकरोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कोटकः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

किलासी, [न्] त्रि, (किलासः अस्यास्तीति इनि ।) किलासरोगयुक्तः । तत्पर्य्यायः । सिध्मलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

किलिञ्च, क्ली, (क्लिश्यतेऽनेन । क्लिश् + इन । किलिं चिनोतीति । चि + ड । पृषोदरात् साधुः ।) सूक्ष्मदारु । इति जटाधरः ॥ किलिञ्जमिति च पाठः ॥

किलिञ्ज, पुं, (किलिना जायते । जन + ड । पृषोदरादित्वात् मुम् च ।) सूक्ष्मदारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्जक, पुं, (किलिञ्ज + स्वार्थे कः ।) काष्ठादिरज्जुः । येन कुटुम्बं बध्यते कुसूलञ्च क्रियते इति टीकान्तरम् । दरमाचियटाटी इति ख्याते इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्य्यायः । कटः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥

किलिम, क्ली, (किल + इमन् ।) देवदारु । इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥
("मरिचं पिप्पलीमूलं नागराजलपिप्पली ।
कटुकं किलिमं हिङ्गु भार्गी तिक्तेन्द्रलोचनौ" ।
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

किल्बिष, क्ली, ("किलेर्बुक् च" । उणा० १ । ५१ इति टिषच् बुकागमश्च ।) पापम् । अपराधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२० ॥ (यथा गीतायाम् ४ । २१ ।
"शारीरं केवलं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम्" ॥)
रोगः । इति मेदिनी ॥

किल्बी, [न्] पुं, (किल् + भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे वाहुलकात् विनि ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किशल, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति । शल चलने गतौ वा + अच् पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

किशलय, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति । शल चलने + वाहुलकात् कयन् प्रत्ययः पृषोदरात् सलोपे साधुः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
("कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला भिन्नो रागः किशलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन" ॥
इति शाकुन्तले १माङ्कः । अत्र केचित् दन्त्यसकारमपि पठन्ति ॥)

किशोर, पुं, (किञ्चित् शृणाति । शॄ हिंसायाम् । "किशोरादयश्च" । उणा० । १ । ६६ । इति ओरन् । निपातनात् साधुः ।) अश्वशिशुः । ("किशोरं वडवा यथा" । इति महाभारतम् ॥) तैलपर्णौषधिः । सूर्य्यः । तरुणावस्थः । स तु एकादशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कः । इति मेदिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाच्यलिङ्गोऽपि ॥
(यथा, श्रीभागवतटीकाधृतस्वामिपादधृतवचनम् ।
"कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्" ॥)

किष्क क ङ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । क ङ किष्कयते । इति दुर्गादासः ॥

किष्किन्ध, पुं, (किं किं दधाति । धा + क । पारस्करादित्वात् पूर्व्वस्य किमो मलोपः सुट् अत्वञ्च निपातनात् ।) ओड्रदेशस्थपर्व्वतविशेषः । तत्पर्व्वतगुहा च । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।) किष्किन्धपर्व्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्य, पुं (किं किं दधातीति धा पारस्करादिसुटि पूर्व्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्या, स्त्री, (किष्किन्ध्य + टाप् ।) किष्किन्ध्यपर्व्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रस्तं हत्वा सुग्रीवाय तद्राजधानीं दत्तवान् । इति रामायणम् ॥

किष्किन्ध्याधिपः, पुं, (किष्किन्ध्याया अधिपः ।) वालिनामवानरराजः । इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः । इति रामायणम् ॥)

किष्कु, पुं स्त्री, (कै + सृम्बादित्वात् कुः । पारस्करादित्वात् सुटि षत्वे च निपातनात् साधुः ।) वितस्तिः । द्वादशाङ्गुलिपरिमाणम् । प्रकोष्ठः । कफोणेरधोमणिबन्धपर्य्यन्तः । हस्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते ९ । २ । १८ ।
"सर्व्वाङ्गगुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिष्कुप्रमाणां तां मापयामास सर्व्वतः" ॥)
कुत्सिते त्रि । इति सिद्धौ हेमचन्द्रः ॥

किष्कुपर्व्वा, [न्] पुं, (किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्व्व यस्य ।) इक्षुः । वेणुः । पोटगलः । इति मेदिनी । नल इति भाषा ॥

किसल, क्ली पुं, (किमीषत् सलति । सल गतौ + अच् । पृषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः ।) किसलयम् । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् ईषत् वा सलति । सल + वाहुलकात् कयन् । पृषोदरात् मलोपे साधुः ।) पल्लवः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ स तु नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व्वेति नवपत्रस्तवक इति मधुः । इति भरतः ॥ (यथा गौ रामायणे । ४ । ५० । २८ ।
"तरुणादित्यसङ्काशान् पुष्पैः किसलयैर्द्रुतान् ।
जातरूपमयैश्चापि वरद्भिर्मत्स्यकच्छपैः" ॥)

कीकट, पुं, (कौ पृथिव्यां वा कटति गच्छति धावति । कौ + कट् + अच् ।) घोटकः । देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे ! ।
तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्" ॥
वेहार इति ख्यातः । अत्र बुद्धः समजनि । इति भागवतम् । १ । ३ । २४ ॥ अस्य कीकट इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासन्धेन मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ स्वनामख्यातः सङ्कटपुत्रः । यथा, भागवते ६ । ६ । ६ ।
"ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः" ॥)

कीकट, त्रि, (कौ कुत्सितं धनाभावात् कटति प्रकाशते । कौ + कट् + अच् ।) निर्धनः । (कौ कुत्सितं कटति वर्षति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति ।) कृपणः । इति मेदिनी ॥

कीकटाः, पुं, (कौ कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्षति येन इन्द्रः । ईषद्वर्षतया तद्देशानां तथात्वम् । कौ + कट् + अधिकरणे अच् ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ वेहार इति ख्यातः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते १ । ३ । २४ ॥
"ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" ॥
देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्णः । यथा, भागवते । ७ । १० । १८ ।
"साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः" ॥)

कीकसं, क्ली, (कौ कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे कसति उत्पद्यते । कौ + कस + अच् ।) अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (अस्थिशब्दे विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कीकस, पुं, (कौ कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति । कस गतौ + अच् ।) कृमिजातिः । इति मेदिनी ॥ कर्कशे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्य, पुं, (कीकसं अस्थि आस्येऽस्य ।) पक्षी । इति हारावली ॥

कीकि, पुं, (कीति शब्दं कायति । कै + वाहुलकात् डिः ।) किकिः । चाषपक्षी । इत्यमरटीका ॥

कीचक, पुं, (चीकयति शब्दायते । चीक मर्षणे "चीकयतेराद्यन्तविपर्य्ययश्च" । उणा० ५ । ३६ इति वुन् आद्यन्तविपर्य्ययश्च ।) अनिलयोगात् शब्दायमानवंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ अर-

न्धकवंशः । (यथा, कुमारे १ । ८ ।
"यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन" ॥)
राक्षसविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यभेदः ।
वृक्षविशेषः । इति विश्वः ॥ नलः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ केकयराजपुत्रः । स च विराटराजस्य
श्यालः सेनापतिश्च ॥ (यथा महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्व्वणि १४ । ५ ।
"सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ।
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीड़ितः" ॥
अयन्तु छद्मवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-
सेनेन हतः । अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्व्वणि
१३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् । देशविशेषः । तत्र
बहुवचनान्तोऽयम् ॥ यथा, महाभारते ६।५७।२।
"मत्स्यान् त्रिगर्त्तान् पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च" ॥)

कीचकजित्, पुं, (कीचकं जितवान् । जि + भूते क्विप् तुक् च ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुराकिल दुरात्मा कीचकः विराटभवनस्थां सैरिन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत । द्रौपदी तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विज्ञाय तं बहुल कटूक्त्या निर्भर्त्सयामास । अथ कीचक एवमपमानितः क्रुधा तां पदा ताड़ितवान् । अथ साभिमानिनी द्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदयामास । भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं हन्तुं मनो दधे । अथ सबुद्धिर्भीमो द्रौपदीं उपदिदेश श्वो निशायां यथा स दुरात्मा राजश्यालकः मत्स्यराजप्रशान्तकन्यानर्त्तनशालायां त्वल्लोभेन समुपतिष्ठेत तथाऽऽत्मस्व समयो विधीयताम् । ततस्तद्वेशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामार्त्तं दुष्कार्य्यस्य फलं अनुभावयामि । एवं स्थिरीकृते द्रौपदी पूर्व्वोक्तमन्त्रितं स्थानं कीचकं विज्ञापितवती । अथ निशायां मूढ़बुद्धिः कामुकवेशधारी तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन पशुमारं निपातितः ॥ एतद्विस्तृतिस्तु महाभारते ४ । २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कीचकनिसूदनः, पुं, (कीचकं निसूदयतीति । नि + सूद + णिच् ल्युः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीचकभित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान् । भिद् + क्विप् ।) भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीट, क बन्धे । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क कीटयति कीटः । वर्णः केचिन्नमन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कीटः, पुं, (कीट् + अच् ।) क्रिमिजातिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः १ । ४० ।
"क्रिमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्" ॥
"सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥
दष्टस्य कीटैर्वाय्वैर्दाहतोदरुजोत्ययः ।
आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्ज्जूरसदृशोऽथवा ।
कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्नि
स्रावाढ्यः सर्व्वलिङ्गस्तु विवर्ण… …तकः ।
वेगाश्च सर्पवच्छोफो व… …वसरक्तता ॥
शिरोऽक्षि गौरव मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।
सर्व्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूररोचकः" ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

"अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं
त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।
एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतेन्दुरवृश्चिकानाम्" ॥

इति च वाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

"जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभल्लातककाकुभपुष्पसर्व्वरसाः ।
श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवृश्चिकमिनुदग्रः" ॥
"क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धः कीटविषापहः" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥
"सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः ।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥
सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्चापरिणामतः ।
कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः ॥
कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः ।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवैदलौ ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः ॥
शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः ।
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ * ॥
कौण्डिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥
विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा ।
बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चः कीटोऽरिमेदकः ॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥
क्लीतः क्रिमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः ।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशः प्रकीर्त्तिताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ * ॥
"विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः ।
सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिभस्तथा ॥
सूचीमुखा कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ।
कीटगर्द्दभकश्चैव तथात्रोटक एव च ॥
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः ।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ * ॥
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा ।
अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः" ॥
"काराभिदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः ।
ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः ॥
छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहविजृम्भिका ।
वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारुणम् ॥
पिड़कोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च ।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः ।
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत् ॥
एकजातीनतस्तूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।
सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः ।
चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥
तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति ॥
"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ।
तथा निरुपमश्चापि पञ्चगोधेरकाः स्मृताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥

गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति ॥ सर्षपिकया हृदयपीड़ातिसारश्च ॥

शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिड़कोत्पत्तिश्च ॥

मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । भृकुटी कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् ॥

विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिड़काभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति ॥

अहिंतुण्डकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डुश्वयथवो मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः ॥

मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव पिड़काश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः ॥ नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिड़काः सदाहपाका भवन्ति । जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च ॥

भवन्ति चात्र ॥

गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे ।
भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥
शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात् ।
स्युः कण्डूदाहकोठाश्च पिड़कातोदवेदनाः ॥
प्रक्लेदवांस्तथास्रावो भृशं समाचयेत्तथा ॥

दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् ।
शारदन्तु नचोत्पन्नमतिसरम्भवत्सम ।
दशाहे विपरीतार्त्ते कीटदष्टं सुबाधकम् ।
कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत्" ।
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ।)
कीटक, पुं, (कीट+संज्ञायां अन्यार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजाति । इति धरणी । क्रिमिजाति निष्ठुरे त्रि । इति मेदिनी ।
कीटघ्न, पुं, (कीटं हन्ति । हन+टक् ।) गन्धक । इति राजनिर्घण्टः । (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ।)
कीटजा, स्त्री, (कीटेभ्यो जायते । जन्+ड । टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला । (लाक्षाशब्दे उस्या गुणादिकं ज्ञेयम् । कीटसम्भवे, त्रि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
"कौशेयं राङ्कवञ्चैव पट्टजं कीटजन्तथा" ।)
कीटपादिका, स्त्री (कीटा पादे मूलेऽस्याः । कीटपाद+कप । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ।
कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् बहुलकीटोत्पन्नत्वात्तथात्वम् ।) हंसपदीवृक्ष । इति भावप्रकाशः । (हंसपदीशब्दे उस्या गुणपर्य्याया बोध्याः ।)
कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ+णिच+अण् । उपपद समास । गौरादित्वात् ङीष् ।) हंसपदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ।
कीडेर, पुं, (कीश+ण्वुच । शस्य ड ।) तण्डुलीय शाक इति भावप्रकाशः ।
कीदृक, [श] त्रि (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम+दृश+क्विन् । "इद किमो रीश्की" ।६।३।९० । इति कादेश ।) किम्प्रकार । इति व्याकरणम् । (यथा नैषधे १ । १३७ ।
"विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिण
प्रिये स कीदृग् भविता तव क्षणः" ।)
कीदृश,त्रि (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम्+दृश्+कञ्) किम्प्रकार । इति व्याकरणम् । (यथा, महाभारतम् ।)
'कीदृशा बान्धवो विप्रा केभ्यो दत्तं महाफलम् । कीदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ।" ।)
कीनाश पु,(क्लिश्नातीति । क्लिशू विबाधने वधे वा । "क्लिशरीचोपधायाः कनोसप लो नाम् च" । उणा ५ । ५६ । इति कन उपधाया ईत्व अलोपो नामागमश्च ।) यम । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ । (विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिं ।" माघ । १ । ६२ ।) वानरविशेष । इति तट्टीकायां स्वामी ।
कीनाश, त्रि (क्लिश्नातीति । क्लिशूविबाधने वधे च । "क्लिशरीचोपधायाः कनोसप लो नाम च" । उणा ५ । ५६ । इति कन उपधाया ईत्व अलोपो नामागमश्च ।) कर्षक (यथा मनु ८ । १५० ।
'कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च । विप्रसोढारिकं दमनकारञ्च प्रधानत " ।)

क्षुद्र । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
कीर, क्ली, (कीलति बध्नाति शरीरम् । कील+अच । लस्य र ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ।
कीर,पु, (कीति अव्यक्तं ईरयतीति । ईर+णिच+अच ।) शुकपक्षी । इत्यमरः २ । ५ । २१ । (यथा, नैषधे २ । १५ । "खगराजिव दृश्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव" ।)
कीरक, पु, (कीर+संज्ञायां कन् ।) वृक्षभेद । स्थपक । प्रापणक । इति धरणी । (शुकपक्षी । इति श्याचार्य्याः ।)
कीरवर्णक, क्ली, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण+कप् ।) स्थौणेयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः । (स्थौणेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ।)
कीरा, पु, (क+ईर+णिच+अच पृषोदरात् साधु ।) काश्मीरदेश । तद्देशस्थजन । बहुवच नान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीत्रिकाण्डशेषौ ।
कीरेष्ट, पु, (कीरस्य शुकस्य इष्टः प्रियः ।) आम्र वृक्ष । आखोटवृक्ष । जलमधूकवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ।
कीर्ण, त्रि, (कीर्य्यतेऽसौ । कॄ+कर्म्मणि क्त ।) आच्छन्न । विक्षिप्त । (यथा, शाकुन्तले १मा‌ङ्के ।
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम् । शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्व्यां प्रयाति" ।) हिंसित । इति मेदिनी ।
कीर्त्तन,क्ली, (कॄत्+भावे ल्युट ।) कथनम् । वर्णनम् । इति जटाधरः । (यथा, मार्कण्डेये ९२ । २२ ।
"रक्षा करोति भूतेभ्यो जन्मना कीर्त्तनं मम" ।)
कीर्त्तना, स्त्री (कॄत्+कर्म्मणि युच टाप् च ।) यश । इति शब्दरत्नावली ।
कीर्त्ति, स्त्री, (कॄत+क्तिन । यद्वा, कॄत संशब्दने "इगुपधात्कित्" उणा ४ । ११९ । इत्यादि कार्य्ये इन ।) सुख्याति । तत्पर्य्याय । यश । समज्ञा २ । इत्यमर १ । ६ । ११ । समाज्ञा ४ समाख्या ५ समज्या ६ । इति तट्टीकायां भरत । अभिख्या ७ श्लोक ८ वर्ण ९ । इति जटाधर । कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ।
"दानादिप्रभवा कीर्त्ति शौर्य्यादिप्रभव यश" । इति माधवी । अत एव यश कीर्त्त्योर्भेदस्याति दर्शनात् "यश कीर्त्तिप्रविध्वस्तो जीवन्नपि न जीवति" इति कस्यचित प्रयोग । जीवत ख्याति र्यशो मृतस्य ख्याति कीर्त्तिरिति केचित्तन्न साधु "कीर्त्तिस्ते रूपतुलितेति' प्रयोगदर्शनात् । इति भरत ।*। प्रसाद । इति मेदिनी । शब्द । दीप्ति । मातृकाविशेष । इति शब्दरत्नावली । विस्तार । कर्द्दम । इति विश्व ।
कीर्त्तित त्रि (कॄत्+क्त ।) कथित ।ख्यात । यथा,—भावप्रकाशे ।
"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता" ।
कीर्त्तिभाक, [ज्] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज+ण्वि ।) द्रोणाचार्य्य । इति शब्दरत्नावली । कीर्त्तियुक्ते त्रि । यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
"राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् । पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा" ।)
कीर्त्तिमान् [त्] पु, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप् ।) वसुदेवज्येष्ठपुत्त्र । (यथा भागवते ९ । २४ । ५३ ।
"वसुदेवस्तु देवक्यां अष्टपुत्त्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधी ।
ऋजुं सम्मर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्" ।)
कीर्त्तिविशिष्टे त्रि ।(यथा, रामायणे १।२।४२।
"उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः" ।)
कीर्त्तिशेष,पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधर ।
कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कीलति । इति दुर्गादास ।
कील, पु स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अनेनास वा । कील बन्धे+कर्म्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ् पुंसीति बोध्यः ।) वह्निशिखा । शङ्कु । इत्यमर ३ । ३ । १९६ । (यथा, महाभारते । ३ । १५ । १५ ।
"परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिता कृता" ।
तथा च आर्य्यासप्तशत्यां ३७४ ।
"या लुप्तकीलभावं याता हृदि वज्रिहस्तस्यापि" ।)
स्तम्भ । लेश । कफोणि । इति मेदिनी । कफोणिनिर्घात । इति विश्व ।(मूढगर्भस्य प्रकारभेद । यथा । "तत्र ऊर्द्ध्वबाहुशिर पादो यो योनिमुख निरुणद्धि कील इव स कील" ।
इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ।)
कीलक, पु, (कीलति बध्नाति अनेन । करणे घञ स्वार्थे कन् ।) कील । खोंटा गोंज खिल इत्यादि भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भ । इति सुभूति । कण्डूयनार्थं काष्ठम् । इति केचित् । बन्धनखण्ट । इति केचित् । यत्र बद्धा गौर्दुह्यते स । इति केचित् । इति भरत । तत्पर्य्याय । शिवक १ । इत्यमर २ । ९ । ७२ ।
कीलसंस्पर्श, पुं, (कील संस्पृशति । सम्+स्पृश+अण् ।) वृक्षविशेष । इति शब्दचन्द्रिका । गाव इति भाषा ।
कीला, स्त्री पुं, (कील+टाप् ।) कील । इत्यमर मेदिनीकरौ ।
कीलाल, क्ली, (कील वह्निज्वालां अलति वारयतीति । कील+अल्+कर्म्मण्यण् । यद्वा कीलात् वह्निशिखाया शिलाघर्षणाज्जलैरेव प्रभव मिति ध्येयम्, जलरवाणे सकाशात अलति पर्य्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् "अग्नेराप" इति श्रुते । अल+अच् ।) जलम् । (यथा, मन्त्रविवृते अमावास्यां २ ।
"कूलातिगामिभयतूलवितानवातकीलालविग्रहकृवि

विधाकोलाहलचयितकालामरी कुशलकीलाल-
मोषयनभाः" ॥) रक्तम्। इत्यमरः ३।३।१६९॥
(कौर्व्वाग्नेः कीलं आलाति। आ+ला+कः।)
अमृतम्। मधु। इति शब्दरत्नावली॥ (पुं कीलाय
बन्धाय अलति पर्य्याप्नोतीति। मस्तुः॥)

कीलालधिः, पुं, (कीलालं जलं धीयतेऽस्मिन्। धा+
किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

कीलालपः, पुं, (कीलालं रुधिरं पिबति। पा+
"आतोऽनुपसर्गे कः"। ३।२।३। इति कः।)
राक्षसः। इति शब्दरत्नावली॥

कीलितः त्रि, (कील्यतेऽसौ॥ कील+कर्म्मणि क्तः।)
बद्धः। इत्यमरः। ३।१।४२॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपूरे ३०।
"किं वान्यत्तव देव! वेल्लति यदि भ्रूवल्लरीपल्लवः
सोऽपि क्षामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति"॥)

कीशः, पुं, (की इति शब्दं ईष्टे। ईश्+कः। यद्वा
कस्य वायोरपत्यं अत इञ्। किः हनुमान् ईशो
यस्य।) वानरः। इत्यमरः २।५।३॥ (यथा,
काशीखण्डे ४२।३१।
"रासभैः करभैः कीशैः श्वभिरश्वतरैर्वृकैः"॥
के आकाशे ईष्टे प्रभवतीति। क+ईश्+कः।)
सूर्य्यः। पक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ नग्ने त्रि।
इति मेदिनी॥

कीशपर्णः, पुं, (कीशः वानरः तस्य लोमेव पर्ण-
मस्य।) अपामार्गः। इति शब्दरत्नावली॥

कीशपर्णी, स्त्री, (कीशपर्ण+जातौ ङीष्।) अपा-
मार्गः। इत्यमरः।२।४।८९॥

कु ङ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-
सेट्।) ङ कवते इति दुर्गादासः॥

कु ल शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-
सेट्।) ल कौति। इति दुर्गादासः॥

कु ङ्शि ङ आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-
आत्मं-अकं-सेट्।) शि ङ कुवते अकुत। इति
दुर्गादासः॥

कु, व्य, (कु+डुः।) पापम्। कुत्सा। ईषदर्थः।
निवारणम्। इति मेदिनी॥

कुः, स्त्री, (कु+मितादित्वात् डुः।) पृथिवी। इत्य-
मरः।२।१।७॥

कुक, ङ आदाने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-
सकं-सेट्।) ङ कोकते। इति दुर्गादासः॥

कुकभं, क्ली, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति।
भा+कः।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुकरः, त्रिं, (कुत्सितः करो यस्य।) कुत्सितहस्त-
युक्तः रोगादिना कुण्ठितकरः। तत्पर्य्यायः। कुणिः
२। इत्यमरः।२।६।४८॥ कूणिः ३ कोणिः
४। इति तट्टीका॥

कुकीलः, पुं, (कुः पृथिवी तस्याः कील इव।) पर्व्वतः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुकुटः, पुं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
कुटतीति। कुट्+कः।) सितावरः। इति राज-
निर्घण्टः॥ सुषणि शाक इति भाषा। (अस्य
पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"शितिवारः शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुकुटः शिखी"॥
गुणाश्चास्य सुनिषण्णकशब्दे ज्ञेयाः॥)

कुकुदः, पुं, (कुकु इत्यव्ययं अलङ्कृता कन्या … सत्-
कृत्य पात्राय ददाति यः।) कुकुदः। सत्कारपूर्व्व-
कालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः॥

कुकुन्दरं, क्ली, (स्कन्यते कामिनाऽत्र। स्कुदि आप्र-
वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः।) नितम्ब-
स्थकूपकद्वयम्। पृष्ठवंशादधोगर्त्तद्वयम्। इत्यमरः।
२।६।७६॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने। ६ अ॥
"पार्श्वजघनवहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने
कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये
चेष्टोपघातश्च"॥)

कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दरयति दारयति वा अन्त-
र्भूतण्यन्तात् दॄ अच्। निपातनात् वृद्ध्यभावेन
साधुः। कु ईषत् कुत्सितं वा कुन्दरमत्र।)
कुकुरद्रुः। कुकुरौंदा इति हिन्दी भाषा। तत्-
पर्य्यायगुणाः। यथा भावप्रकाशे।
"कुकुन्दरस्ताम्रचूडः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः॥
तन्मूलमार्द्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्"॥
(पुंलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्त्तते
यथा॥
"पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः।
जघनस्य वहिर्भागे मर्म्मणी तौ कुकुन्दरौ"॥
इति वाभटे शारीरस्थाने। ४ अध्याये॥)

कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत् कुः पृथ्व्यधिष्ठात्री देवता इव
भा यस्याः।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते। कुर्+
अच्।) कुक्कुरः। (कुं पृथिवीं कुरति स्वामित्वेन
आदत्तवान्। कुर्+कः। यद्वा—कुक्धातोः
"मद्गुरादयश्च"। उणां १।४२। इति साधुः।)
क्षत्रियविशेषः। इत्युणादिकोषः। स तु यदुवंशी-
यान्धकराजपुत्रः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा
माघे १३।१६।
"परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः"॥)
ग्रन्थिपर्णीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुकुराः, पुं, (कुकुराः स्वनामख्याताः क्षत्रियाः तेषां
जनपदः।) देशविशेषः। तद्देशस्थलोकश्च। तत्-
पर्य्यायः। यदवः २ दशार्हाः ३ सात्वताः ४।
बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुकूटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः। अच्
गौरादित्वात् ङीष्।) शाल्मलिवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कुकूलं, क्ली, (कोः भूमेः कूलं। कुत्सितं कूलं वा।)
शङ्कुभिः सङ्कीर्णं श्वभ्रम्। इत्यमरः।३।३।२०२।
तनुत्रम्। इति हारावली॥

कुकूलः, पुं, (कु+ऊलच् कुगागमश्च।) तुषानलः।
इत्यमरः।३।३।२०२॥
("शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानिलः"। इति
उद्भटः। केचित्तु "कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः"
इत्येवमाहुः॥)

कुकोलं, स्त्री, (कुत्सितं कोलति। कुल+अच्।)
कोलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुक्कुटः, पुं स्त्री, (कुक्+सम्पदादित्वात् क्विप्।
कुक्का आदानेन कुटतीति। कुट+कः।) पक्षि-
विशेषः। कुकुड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
कृकवाकुः २ ताम्रचूड़ः ३ चरणायुधः ४। इत्य-
मरः। २।५।१७॥ कालज्ञः ५ नियोद्धा ६
विष्किरः ७ नखरायुधः ८ ताम्रशिखी ९। इति
जटाधरः॥ रात्रिवेदः १० उषाकरः ११ दृताक्षः
१२ काहलः १३। इति शब्दरत्नावली॥ दक्षः
१४ यामनादी १५ शिखण्डिकः १६। तन्मांस-
गुणाः। (यथा, भावप्रकाशे।
"कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः।
चक्षुष्यः शुक्रकफवद्बल्यो रूक्षः कषायकः॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलो गुरुः।
वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः"॥
अरण्यकुक्कुटमांसगुणाः। हृद्यत्वम्। श्लेष्म-
हरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्ष-
त्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। शीतलत्वञ्च।
इति राजवल्लभः॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः। स्नि-
ग्धत्वम्। वातहरत्वम्। दीपनत्वम्॥ गुरुत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ बलकारित्वम्। उष्णत्वम्।
मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ निषादपुत्रः।
शूद्रपुत्रः। उल्का। कुक्कुभपक्षी। इति मे-
दिनी॥ वह्निकणः। इति हेमचन्द्रः॥ (आसन-
विशेषः। यथा हठयोगदीपिकायाम्।१।२३।
"पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम्"॥)

कुक्कुटकः पुं, (कुक्कुट+संज्ञायां कन्।) कुक्कुभपक्षी।
इति शब्दरत्नावली॥ स्वार्थे कन् प्रत्यये कुक्कुट-
शब्दार्थोऽप्यत्र॥)

कुक्कुटव्रतं, स्त्री, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम्।) सन्तानार्थं
स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम्। इति शब्दमाला॥ कुक्कुटीव्रत-
मपि पाठः। ललितासप्तमीव्रतमिदम्। यथा,—
"भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम्॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्राप्यं नैव विद्यते"॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम्॥

कुक्कुटमण्डपः, पुं, मुक्तिमण्डपः। यथा, काशीखण्डे।
"ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः।
मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः"॥

कुक्कुटमस्तकं, क्ली, (कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य।)
चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः। चौंई इति भा॥
(चव्यशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कुक्कुटशिखः, पुं, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य।)
कुसुम्भवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुक्कुटाभः, पुं, (कुक्कुट इव आभाति। आ+भा+
कः।) कुक्कुटतुल्यदर्शनचरणसर्पविशेषः। तत्पर्य्यायः।

"कुञ्जः कुञ्जरश्चैव तथा नाम प्रभाकरः" ।)
केशः । इति मेदिनी । देशभेदः । इति शब्दरत्नावली । (पर्व्वतविशेषः । यथा रामायणे ४ । ४१ । ५० ।
"तत्र शक्रध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः ।
अगस्त्यभवनं तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा" ।)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जराख्या पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति शब्दमाला । (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ।)

कुञ्जरक्षारमूल, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षारः उग्रं मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्त्यस्याः । इत्यर्थे अच् ततः अजादित्वात् टाप् ।) धातकी । धाइफुल इति भाषा । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा अस्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ।) पाटलावृक्षः । इति मेदिनी । (कुञ्जर + टाप् ।) हस्तिनी । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जराराति, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः ।) शरभः इति हेमचन्द्रः । (सिंहः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ।)

कुञ्जरालुक, क्ली, (कुञ्जरस्येव एकं आलुकम् ।) आलुकविशेषः । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जराशन, पुं, (कुञ्जरस्य अशनम् । अश भोजने + कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २० । (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ।)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातित्वात् ङीष् ।) हस्तिनी । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जल, क्ली, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र । पृषोदरात् साधुः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३९ ।

कुञ्जवल्ली, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा वल्ली ।) निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुञ्जिका, स्त्री, (कुञ्ज + ण्वुल् + टाप् इत्वञ्च ।) कृष्णजीरकः । कुञ्चिका इति क्वचित् पाठः । इति जटाधरः । निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुण्ट्यते । वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुण्टति जनं शाकः । इति दुर्गादासः ।

कुट श कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-अकं सकं सेट् ।) श कुटति अकुटीत् चुकोट कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । इति दुर्गादासः ।

कुट क इ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-आत्म-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । क इ कोटयते । प्रताप्यैनं मन्मथः । इति दुर्गादासः ।

कुट, पुं क्ली, (कुट + कः ।) कलशः । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ।

कुट, पुं, (कुट + कः ।) कोटः । इति मेदिनी । मद्

इत्यादि भाषा । शिलाकुट्टः । पातरमाङ्गा हातुडी इति भाषा । वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली । (कुटिले त्रि, यथा, ऋग्वेदे १ । ४६ । ४ । "हविषामार्ग्गो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः" ।)

कुटङ्ग, पुं, (कुत्सितं भूमिं टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन । कु + टकि आच्छादने । करणे घञ् ।) गृहाच्छादनम् । इति शब्दमाला । चाल इति ख्यातः ।

कुटङ्गक, पुं (कुटस्याङ्गमिव । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) वृक्षलतागह्वनम् । छदिः । चाल इति भाषा । गृहभेदः । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः । कुंडे इति भाषा ।

कुटच, पुं, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि + ड ।) कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (कुटजशब्दे गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ।)

कुटज, पुं, (कुटे पर्व्वते जायते । जन् + ड ।) पुष्पवृक्षविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुडची इति भाषा । (यथा, माघे ६ । २५ ।
"कुटजपुष्पपरागकणा स्फुट
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्" ।)
तत्पर्य्यायः । शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ । कौटजः ५ । इति तट्टीका । वृक्षकः ६ शक्रपर्य्यायः ७ । इति रत्नमाला । कुटन्नटः ८ कालिङ्गः ९ कलिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः ११ प्रावृष्यः १२ शक्रपादपः १३ वरतिक्तः १४ यवफलः १५ सग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ मालवेयः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति शब्दरत्नावली । अपि च ।
"कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ।
कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः" ।
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । अतिसारघ्नत्वञ्च । अर्शोऽतस्य तस्य गुणाः । रक्तपित्तास्रदोषामांशोविनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । कफनाशकत्वम् । इति राजवल्लभः ।
("कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः ।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनुद्भवेत्" ॥
"कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजलं शृतम् ।
तस्मिन् विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ।
यावद्दर्व्वीप्रलेपः स्यात् तमुपकल्पयेत् ।
तस्यार्द्धकर्षतक्रेण पिबेदत्यतिसारवान् ।
अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम्" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ।) अगस्त्यमुनिः । द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ।

कुटन्नट, क्ली, (कुटन् वक्रीभवन् सन् नटति । नट स्पन्दने + पचाद्यच् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ । कउटिया मुता इति ख्यातम् । केशुर इति नीचाहि । इति तट्टीका ।
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
"पद्मकं चन्दनोशीरं पाठां मूर्व्वां कुटन्नटम्" ।
इति वाग्भटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"कुटन्नटं मरं वन्यं मुस्ताभञ्च परीवहम्" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
कोषधी मोथा । गुडतञ्जी इति च । इयन्तु विदुङ्गकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः ।
पर्य्यायाश्च यथा ।
"कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ।
प्लवगोपुरगोनर्द्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ।
मुस्तावत् पेलवपुटं सुकामं स्यादितुन्नकम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे । गुणाश्चास्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ।)

कुटन्नट, पुं, (कुटन् सन् नटति । नट् + अच् ।) श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ।
(अस्य पर्य्याया यथा ।
"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ।
दीर्घवृन्तो ऽरलुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । श्योनाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ।)

कुटप, पुं, (कुटात् विषज्ञानात् पाति रक्षति । कुट + पा + क ।) मुनिः । निष्कुटः । गृहसमीपोपवनम् । (कुट + "उपिकुटिदल्यिति" । उणां ३ । १४२ । इति कपन् ।) मानभेदः । स तु कुडवपरिमाणम् । इति हेमचन्द्रः । कमले क्ली । इति राजनिर्घण्टः ।

कुटर, क्ली, (कुट + बाहुलकात् करन् ।) कुटरमन्थानदण्डबन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ।

कुटरु, पुं, (कुट + "कुटः किच्च" । उणां ४ । ८० । इत्यरु किच्च ।) वस्त्रगृहम् । इत्युणादिकोषः । कानात ताबु इति भाषा ।

कुटल्पा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अल्पा । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला । तेउडी इति भाषा ।

कुटल, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट + करणे कलच् ।) पटलम् । इति हारावली । चाल छाद इति भाषा ।

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यानयनार्थं गृह्णाति या । कुट + हृ + ण्वुल् टाप् इत्वञ्च ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ।

कुटि, स्त्री, (कुट्यते सङ्कोच्यते ऽस्यादिभिः असौ । कुट् + "कृगृशृपृकुटीति" । उणां ४ । १४२ । इति इः स च कित् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कुटि, पुं, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ । कुट छेदने + "कुटिकम्पोर्नलोपश्च" । उणां ४ । १४३ । इति इः । स च कित् । धातोर्नलोपश्च ।) वृक्षः । इति शब्दरत्नावली । शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । (पर्व्वतः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १४३ ।)

कुटिचर, पुं, (कुटि कुटिलं यथा तथा चरतीति । कुटि +

चर+टः।) जलशूकरः। इति शब्दरत्नावली॥ शुशुक् इति भाषा॥

कुटितं, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य। कुट्+इतच् क्विप।) कुटिलम्। इत्युणादिकोषः॥

कुटिरं, क्ली, (कुट्यते निर्म्मीयते यत्। कुट्+इरन्।) कुटीरम्। लघुकुटी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुटिलं, त्रि, (कुट् वक्रीभावे+बाहुलकात् इलच्।) अनृजु। बाँका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १० वक्रम् ११। इत्यमरः। ३।१।७१॥ भङ्गुरम् १२। इति हेमचन्द्रः॥ वेह्लु १३ विगतम् १४ उन्दुरम् १५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, विष्णुपुराणे १।९।२३।

"ज्वलज्ज्वालाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम्।
निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्"।)

तगरपुष्पे क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

'कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम्।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ क्ली, छन्दोभेदः॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं गच्छतीति। कुट्+इलच् +स्त्रियां टाप्।) नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ सरस्वती नदी। स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (राधिकामहंमगिनी॥ त्रि, असरलम्॥)'

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि+वा ङीप्।) कुटः। गृहम्। इत्यमरः। २।२।६॥ (यथा मनुः। ११।७२।

"ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्"॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी। कुटिनी इति भाषा॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। चित्रगुच्छः। इति मेदिनी॥

कुटीचकः, पुं, (कुट्या स्वल्पेन पुत्त्रान्नेन चकते तृप्नोति। कुटी+चक्+अच्।) पुत्त्रान्नजीवी। तत्पर्य्यायः। पुत्त्रान्नादः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुट्यां पर्णकुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति। सन्न्यासिभेदः। स च कर्म्मनिष्ठः। यथा—महाभारते १३।१४ अध्याये।

"चतुर्व्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ।
हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः"॥)

कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति। कुटी+चर+टः स्वार्थे कन्।) यतिविशेषः। इति यतिधर्म्मसंग्रहः॥

कुटीरः, पुं, (कुटी+स्वल्पार्थे रः।) क्षुद्रगृहम्। कुँड़े इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वल्पवेश्म २। इति जटाधरः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।२८।

"ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे। मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्ज-कुटीरे"॥)

कुटुङ्गकः, पुं, (कुटुङ्ग+स्वार्थे कन्।) वृक्षलतागहनम्। पिटः। डोल इति भाषा। छदिः। चाल इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ वृक्षलता। गृहभेदः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ कुँड़े इति भाषा॥

कुटुम्ब, क ङ भृत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। क ङ कुटुम्बयते। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गा—

कुटुम्बः, पुं, (कुटुम्बयते पालयति। कुटुम्ब+अच्। यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा। कुटुम्ब+कर्म्मणि घञ्।) नाम। ज्ञातिः। बान्धवः। सन्ततिः। इति शब्दरत्नावली॥ पोष्यवर्गः। इत्यमरमाला॥ (यथा, मनुः। ११।२२॥

"तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्"॥)

कुटुम्बव्यापृतः, त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः।) कुटुम्बपोषणासक्तः। तत्पर्य्यायः। अभ्यागारिकः २ उपाधिः ३। इत्यमरः। ३।१।११॥ (कुटुम्बेन पुत्त्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः। बहुपरिवारविशिष्टः पुरुषः॥)

कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिशयेन अस्त्यस्याः। अस्त्यर्थे इनिः। ततो ङीप्।) कुटुम्बविशिष्टा। पतिपुत्त्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री। तत्पर्य्यायः। पुरन्ध्री २। इत्यमरः। २।६।६॥ पुरन्ध्रिः ३। इति भरतः॥ पुरन्ध्रिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघुवंशे। ८।८६।

"अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः"॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ सिरिण्टिका ८ शीता ९ प्रहरकुट्टवी १० शीतला ११ जलेरुहा १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तव्रणरक्तदोषकण्डूनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अस्त्यस्य। अस्त्यर्थे इनिः।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, कुमारे। ६।८५।

"शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः"॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।) कृषकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुटुम्बविशिष्टश्च॥

कुटुम्बौकः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दार-पुत्त्रादीनां ओकः वासस्थानम्।) कुटुम्बवासस्थानम्। इति जटाधरः॥

कुट्ट, क कुत्सायाम्। छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क कुट्टयति। इति दुर्गादासः॥

कुट्ट, क ङ प्रतापने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। टद्वयान्तः। क ङ कुट्टयते। एषोऽन्यैर्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र।) अङ्कविशेषः। तस्य सूत्रं यथा,

"भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्यः
केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्थम्।
येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन
क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव"॥

उदाहरणं यथा।

"एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गणकपञ्चषष्टियुक्।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्"॥

इति लीलावती॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भिनत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा। कुट्ट छेदे+ण्वुल्। छेदके, त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः। ३।४९।

"दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः"॥)

कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति। कुट्ट छेदने+भावे ल्युट्।) छेदनम्। कोटा इति भाषा। कुत्सनम्। प्रतापनम्॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया। कुट्ट+स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप्। यद्वा कुट्ट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया। कुट्ट छेदने+करणे ल्युट् ङीप् च।) पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री। कुट्नी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शम्भली २। इत्यमरः। २।६।१९॥ कुट्टनी ३ सम्भली ४। इति तट्टीका॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ अर्ज्जुनी ७। इति जटाधरः॥ कुम्भदासी ८ गणेरुका ९। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हितोपदेशे। १। २४३।

"तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्"॥)

कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाशृङ्गारचेष्टान्तर्गतचेष्टाविशेषः। स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्तर्गतमिदम्। इति हेमचन्द्रः॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१११।

"केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्"॥

कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट+आरन्।) केवलम्। रतिः। इति मेदिनी॥ कम्बलम्। इति विश्वः॥

कुट्टारः, पु, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतनेनेति शेषः। कुट्ट+आरन्।) पर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट+भावे घञ्। तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप्।) मणिभूः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा रघुः ११।९।

"सम्बतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव"॥)

सुधाघटितभूतलम्। इति सुभूतिः॥ कुटीरः। इति मथुरानाथः॥ दाड़िमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत्। कुट्ट+इन्। कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति। कुट्टि+हृ+ण्वुल् टाप् अत इत्वं च।) दासी। इति हलायुधः॥

कुट्टीरः, पुं, (कुट्ट्यते ऽस्मिन्। कुट्ट+ईरन्।) पर्व्वतः। इति हारावली॥

कुड्मलं, क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयते यत्र। कुट+"वृषादित्वात्"। उणां १।१०८। इति कलच् तस्य मुट् च।) नरकभेदः। इति मेदिनी॥ यत्र

कुक्कुटाहि २। इति हेमचन्द्र ।

कुक्कुटाहि, पु, (कुक्कुट तच्चरण इव अहि सर्पः।) कुक्कुटाभसर्पः। इति हेमचन्द्र ॥

कुक्कुटि, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति। आचारे क्विपि इन।) दम्भचर्य्या। इति हेमचन्द्र ॥

कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि+वा ङीप।) अन्तचर्य्या। इति मेदिनी। ज्येष्ठी। इति शब्दरत्नावली ॥ टिक टिकि इति भाषा शाल्मलीवृक्ष। इति जटाधर। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ६० अ०।) "कुक्कुटी सर्पगन्धा च तथाकाकविषाणिके"। योषिद्विशेष। इति चिन्तामणि ॥)

कुक्कुटीव्रत, स्त्री, (कुक्कुटी इति संज्ञक व्रत नियमविशेष।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेष। तद्विवरण ललितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ।

कुक्कुभ, पु, (कुकशब्द भाषते। भाष+बाहुलकात् ड। यद्वा कुक इत्यव्यक्त कौति शब्दायते। कु+बाहुलकात् भक।) पक्षिविशेष। इत्यमर। २।५।३५। पाल्कुका इति भाषा ॥

कुक्कर स्त्री, पृश्निपर्णी। इत्यमर २।४।१३२। गाँठियाला इति भाषा। (अस्य पर्य्याया यथा,— "स्थौणेयक बर्हिर्वह शुक्लवर्हञ्च कुक्करम्। शीर्णरोम शुकञ्चापि शुकपुष्प स्म च्छदम्"। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा यास्य स्थौणेयकशब्दे ज्ञेया ।)

कुक्कुर, पु, (कोकते आदत्ते इति। कुक+क्विप। कुक यत्किञ्चिदपि गृह्णन्त जन दृष्ट्वा कुरति शब्दायते। कुर+क।) जन्तुविशेष। कुकुर इति भाषा। तत्पर्य्याय। श्वानेयक २ सारमेय ३ मृगदंशक ४ शुनक ५ भषक ६ श्वा ७। इत्यमर। २।१०।२१ ॥ कुक्कुर ८ श्वन ९ शुनि १० श्वान ११। इति तट्टीका ॥ भषण १२ भल्लूक १३ वक्रलाङ्गूल १४ रुक्कारि १५ रात्रिजागर १६ कौलेयक १७ ग्राम्यमृग १८ मृगारि १९ शूर २० शयालु २१। इति राजनिर्घण्ट ॥

तस्य गुणा ।

"बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्ट सुनिद्र शीघ्रचेतन। प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणा" ॥ इति चाणक्य ॥ तस्य परीक्षा यथा।

"मृगयार्थं शाकुनार्थं कौतुकार्थमहीक्षिता। श्वान पोष्यास्ततस्तेषामत्र वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा"। तद्यथा। सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मता ॥ अल्पाशा अपरिक्लेशा पवित्रा सत्त्वभोजिन ज्ञानन्तो सात्त्विका प्रोक्ता दान्तश्चैव क्वचित् क्वचित ॥१ क्षुद्रा बहुभुजो दीर्घा गुरवस्तुन्दिला दृढा आक्रमन्त्या आह्निकाश्च श्वानस्ते राजसा मता ॥२ अल्पप्रयोजा ये श्वाना मलजिह्वा गुरूदरा। श्वानस्ते तामसा ज्ञेया सत्त्वाद्यसमानन्ता ॥३ स्पर्द्धादि जातिभेदेन चतुर्धा सर्व्व एव हि। मृदव दीर्घा ऊरुकर्णा मधरच्छ मध्यदरा ॥ शब्दमदरुक्ताश्च श्वानस्ते ब्राह्मणाद्य ॥१ रक्तास्यसुखोमाना अल्पकर्णाः सुस्वना ॥

दीर्घा दीर्घा नखरदा श्वानस्ते क्षत्त्रजातय ॥२ ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च ॥ क्षुद्रा क्षुद्रा ललज्जिह्वास्ते श्वानो वैश्यजातय ॥३ कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाण एव च। अकुद्धा अमयुक्ताश्च ते श्वान शूद्रजातय ॥४

लघुप्रमाणाश्च गुरूदरा ये
येऽमेध्यभक्षा बहुपुच्छकाश्च।
प्रवृद्धपुच्छा लघुसूक्ष्मदन्ता
स्तेषान्त्वजा कुक्कुरजातय स्यु ॥५॥

द्विजातिचिह्नसंसर्गात् द्विजाति श्वा भयावह। लक्षणत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशन ॥

भोजोऽपि ।

द्विजातिर्व्वा त्रिजातिर्व्वा विजाति श्वामहीभुजाम्। भय धनक्षय शोक विदधाति यथाक्रमम् ॥ इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरु ॥ (मुनिविशेष। यथा महाभारते। २।४।१७।

"कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालाप कठ एव च। मुनयो धर्म्मविदासो धृतात्मानो जितेन्द्रिया" ॥)

कुक्कुरद्रु, पु, (कुक्कुर कुक्कुरगन्धोपलक्षित द्रुर्वृक्ष।) वृक्षविशेष। कुकुरशौंका इति भाषा। तत्पर्य्याय। ताम्रचूड २ सूक्ष्मपत्र ३ मृदुच्छद ४। अस्य गुणा। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। ज्वर-रक्तकफनाशित्वञ्च। इति मदनविनोद ॥ "तन्मूलमार्द्रं निहितं वदने मुखशोषहृत्"। इति भावप्रकाश ॥

कुक्कुरी, स्त्री, (कुक्कुर+स्त्रियां जातित्वात् ङीष।) कुक्कुरस्त्री। कुत्ती इति भाषा। तत्पर्य्याय। सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भषी ६। इति शब्दरत्नावली ॥

कुक्कुवाक, पु, (कुक्कुरस्य वाक शब्द इव शब्दो यस्य।) सारङ्गमृग। इति राजनिर्घण्ट ॥

कुक्ष, पु, (कुषनिष्कर्षे+"उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च"। उणा ३।६८। इति स क्सिच।) कुक्षि। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

कुक्षि, पु, (कुषनिष्कर्षे+"प्लुषिकुषिशुषिभ्य क्सि"। उणा ३।१५५ इति क्सि।) उदरम्। इत्यमर। २।६।७७ ॥ (यथा, महाभारते १।७७।१२। "यात्रोषित विशालाक्षि। त्वया चन्द्रनिभानने।। तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि।" ॥ दानवविशेष। यथा महाभारते १।६७।५७। "कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबल" ॥)

कुक्षिम्भरि, त्रि, (कुक्षि बिभर्त्तीति। भृ+ख +मुम् च।) आत्मम्भरि। स्वोदरपूरक। इत्यमर ३।१।२१ ॥

कुक्षिरन्ध्र, पुं, (कुक्षौ रन्ध्र छिद्र यस्य।) नल। इति निर्घण्ट।

कुङ्कुम, क्ली, (कुमकुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य अर्श आद्यच्। यद्वा कुक्यते आदीयतेऽसौ। कुक आदाने उमक् नियतनात् मुम्।) स्वनामख्यात-गन्धद्रव्य। कुमकुम् इति केशर इति भाषा। (यथा माघे ११।१३। "स्तनयुगलमिदं कुङ्कुमेनैव किञ्चित्।

मलयजरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम्" ॥) तत्पर्य्याय। काश्मीरजन्म २ अग्निशिखम् ३ वरम् ४ वाह्लीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७ सङ्कोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहितचन्दनम् ११। इत्यमर। २।६।१२४। चारु १२ वाह्लिकम् १३ वरवाह्लीकम् १४ रक्तचन्दनम् १५। इति तट्टीका ॥ अग्निशेखरम् १६ असृक् १७ काश्मीरजम् १८ पीतकम् १९ काश्मीरम् २० रुधिरम् २१ शठम् २२ शोणितम् २३ घुसृणम् २४ वरेण्यम् २५ अरुणम् २६ कालेयकम् २७ जागुडम् २८ कान्तम् २९ वह्निशिखम् ३० केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केसरम् ३३ हरिचन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३७ लोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम् उष्णत्वम्। कासवातकफकण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम्। रोचनत्वम्। तनुकान्तिकरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ रेचकत्वम् विवर्णताकण्डूनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥ स्निग्धत्वम्। शिरोव्रणजन्तुवमिव्यङ्ग-दोषत्रयापहत्वम्। वर्ण्यत्वञ्च। इति भावप्रकाश। त्वग्दोषनाशित्वम्। इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका च ॥ देशभेदे तत त्रिविधम्। यथा,—

"काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमम यद्भवेद्धि तत। सूक्ष्मकेशरमारक्त पद्मगन्धि तदुत्तमम ॥१॥ वाह्लीकदेशसञ्जात कुङ्कुम पाण्डुर भवेत। केतकीगन्धयुक्त तन्मध्यम सूक्ष्मकेशरम् ॥२॥ कुङ्कुम पारसीकेय मधुगन्धि तदीरितम्। ईषत्पाण्डुरवर्ण तदधम स्थूलकेशरम्" ॥३॥ इति भावप्रकाश ॥

कुङ्कुमी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्या। अर्श गौरादित्वात् ङीष्। तत पृषोदरादित्वात् साधु।) महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्ट ॥ (कुङ्कुमीति केचित् ॥)

कुच, ज रोधपर्क्कौटिल्यलेखने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक, अक च सेट्‌ ज्वलां।) ज कोच कुच। रोध क्रियारोध जडीभाव इत्यर्थ। अस्मिन्नर्थ एव प्रायो अकर्मकते। यस्मिन् प्रमुदिते राज्ञि तम सङ्कोचति क्षितौ। पर्क्क सम्पर्क। इति दुर्गादास ॥

कुच, धि सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा पर अक, सेट्।) प्राय सम्पूर्व्वस्य प्रयोग। धि सङ्कुचति अकुचीत् चुकोच। इति दुर्गादास ॥

कुच, तारशब्दे। उच्चैशब्द इति यावत्। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट।) कोचति प्लवा। भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति मानार्थे पठति। तन्मते तारत्वमुच्चत्वम। कोचति कार्यी वणिक् धिक्कुत्सनीयत्वं। इति दुर्गादास ॥

कुच पु, (कुचति सङ्कुचतीति। कुच् सङ्कोचे। "इगुपधेति"। ३।१।१३५। क।) स्तन। इत्यमर। २।६।७७। (यथा गी रामायणे। ५।१५।४०

"अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराः कुचे।
उरूपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यं समुपाश्रिताः" ॥
स्त्रीणां यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति ।
यथाह भावप्रकाशे ।
"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ।
तेषां तदपि तारुण्ये पुष्टत्वात् व्यक्तिमेति हि ॥
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा ।
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ॥
जायते ऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"॥
व्याख्यानं यथा,—
"पुंसां रोमराजिश्मश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनार्त्तवादयः" ॥)

कुचण्डिका, स्त्री, (कुत्सिता चण्डिका कोपना इव । विकृतिकारितया तथात्वम् ।) मूर्व्वालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुचन्दनम्, क्ली, (कु...तं गन्धहीनतया यच्चन्दनं यद्वा कौ पृथिव्यां चन्दनमिव ।) रक्तचन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥ पत्राङ्गम् । वकम् काठ् इति भाषा । वृक्षभेदः । इति मेदिनी ॥ कुङ्कुमम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्य्याया यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम्" ॥)

कुचफलः, पुं, (कुच इव फलं यस्य । कुचसदृशत्वात्तथात्वम् ।) दाड़िमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणपर्य्याया दाड़िमशब्दे ऽस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुचरः, त्रि, (कुत्सितं चरतीति । कु + चर् + अच् ।) कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥ (दुर्गमदेशगन्ता । यथा, ऋग्वेदे ।१।१५४।२।
"प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः" ॥ कुस्थाने चरतीति । कान्तारादिपर्य्यटकः । कौ पृथ्व्यां चरतीति । भूमिचरः ॥ यथा महाभारते । १४ । ३८ । १३,१४ ।
"दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः ॥
आदित्यः सत्वमुद्रिक्तं कुचरास्तु तथा तमः ।
परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते" ॥)

कुचाग्रं, क्ली, (कुचस्य कुचयोर्वा अग्रम् ।) स्तनाग्रभागः । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ चुचुकम् ३ । इति तट्टीका ॥

कुचाङ्गेरी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्गेरी ।) इति रत्नमाला ॥ चुक्रिका । चुकापालं इति भाषा ।

कुचिकः, पुं स्त्री, (कुच + बाहुलकात् इकन् ।) मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुँचिया इति भाषा ॥

कुचेलः, त्रि, (कुत्सितं चेलं वस्त्रं यस्य ।) कुवासाः । परिहितकुत्सितवस्त्रो जनः । इति मेदिनी ॥ (कुत्सितं चेलमिति विग्रहे । क्ली, जीर्णवस्त्रम् । यथा, मनुः ६ । ४४ ।
"कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥)

कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्कुचा इला भूमिः निम्ना वा यस्याः ।) विद्धकर्णी । इति मेदिनी (यथा, भैषज्यरत्नावल्याम् ।
"कुचेला कुलका रात्रिर्भेदनामा च ग्रन्थिका"॥
अस्याः पर्य्याया यथा ।
"अम्बष्ठाम्बष्ठकीपाटा कुचेला पापचेलिका ।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनौकाशिवावुका" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुचेली, स्त्री, (कुचेल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

कुच्छं, क्ली, (कोः पृथिव्याः दुःखं छ्यति दर्शनाघ्राणादिना लुनातीति । कु + छो + कः ।) कुमुदम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ॥)

कुज उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) उ कोजित्वा कुक्त्वा । स्तेयं चौर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कुज, इ अव्यक्तशब्दे । इति चन्द्रः । (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) कुञ्जति कुञ्जरः । इति दुर्गादासः ॥

कुजः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते । कु + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । (यथा, मङ्गलग्रहस्तुतौ । "अङ्गारकः कुजो भौमः" इति ।) नरकासुरः । (यथा,—
"तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" ॥
श्रीमद्भागवते ३।३।८॥) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुजम्भलः, त्रि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भलः मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः ।) चौरविशेषः । इति हारावली । सिँदेल चोर इति भाषा ॥

कुजम्भिलः, त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति । इलच् ।) कुजम्भलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः वृक्षाः आश्रयत्वेन सन्ति अस्याः इति अच् ततष्टाप् । यथा,—
"कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" ॥
इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु "तव स्थानमिदं मर्त्त्ये" इत्यादि निर्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम् ।) कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः पृथिव्याः जायते । जन + डः टाप् च । सीता देवी भूमेः तदुत्पत्तिकथा कालिका पुराणे ३७ अध्याये ।
"ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम् ।
तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम् ॥
द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ ।
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा" ॥)

कुञ्जिशः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । वाते हितत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्झटिः, स्त्री, (कौ जटति अपहरति सूर्य्यप्रकाशम् । कुज् + क्विप् न कुत्वम् । झट् संघाते इन् । ततः कर्म्मधारयः ।) कुञ्झटिका । कुया । कुयाशा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । धूममहिषी २ रतान्धी ३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नभोरेणु ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । तमोगुणप्रायत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुञ्झटिका, स्त्री, (कुञ्झटि + स्वार्थे कन् टाप् ।) कुञ्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्झटी, स्त्री, (कुञ्झटि + स्त्रियां वा ङीप् ।) कुञ्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्चनं, क्ली, (कुञ्चति अनेन । कुन्च + करणे ल्युट् ।) नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" ॥
इति माधवकरः ॥ (भावे ल्युट् । सङ्कोचः । यथा सुश्रुते ।
"कुर्य्यात् शिरागतं सूचशिरा कुञ्चनपूरणम्" ॥)

कुञ्चफला, स्त्री, (कुञ्चं कुञ्चितं फलं अस्याः ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्चिः, पुं, (कुन्च + इन् ।) अष्टमुष्टिपरिमाणम् । यथा, स्मृतिः ॥
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्"॥

कुञ्चिका, स्त्री, (कुन्च + ण्वुल् + टाप् इत्वञ्च ।) गुञ्जा । कुँच् इति भाषा । वंशशाखा । कञ्चि इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्णजीरकः । इति जटाधरः ॥
(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे ।
"मरिचः कुञ्चिकाम्बष्ठा वृक्षाम्लाः कुड़वाः पृथक्"॥
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति चरके चिकित्सास्थाने । १९ अः ॥) कूर्च्चिका । कुँजि चावि इति च भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यभेदः । कुँचे इति भाषा । यथा । "कुञ्चिकयैनं विस्माययति माययति" । इति मुग्धबोधम् ॥

कुञ्चितं, त्रि, (कुन्च + क्तः ।) वक्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।
"आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्य्य" ॥)
तगरपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जः, पुं क्ली, (कौ जायते जन + डः । पृषोदरादित्वात् मुमि साधुः ।) पर्व्वतादेर्लतागह्वरादिभिः समन्ताच्छादितगर्भो गह्वरादिदेशः । इति मधुप्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छादितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा, पदाङ्कदूते १ ।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम् ।
अत्रैवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम" ॥)
हनुः । हस्तिदन्तः । इति मेदिनी ॥

कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्त्यस्य । कुञ्ज + "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यः उपसंख्यानम्" । वार्त्तिकं इति रः ।) हस्ती । (यथा, महाभारते ३ । द्वैतवनप्रवेशे २६ । १५ ।
"कुञ्जरस्येव संग्रामे परिग्टह्याङ्कुशग्रहम्" ॥)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । ३५ । १५ ।

"कुठर: कुञ्जरस्यैव तथा नाम प्रभाकर" ।)
केश । इति मेदिनी । देशभेद । इति शब्द
रत्नावली । (पर्व्वतविशेष । यथा रामायणे
४ । ४१ । ५० ।
"तत्र शङ्खध्वजाकार: कुञ्जरो नाम पर्व्वत ।
अगस्त्यभवन तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा" ।)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली) गज
पिप्पली । इति शब्दमाला । (गजपिप्पलीशब्दे
ऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ।)

कुञ्जरक्षारमूल, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षार उग्र
मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्ट ।

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्ज हस्तिदन्त इव पुष्प अस्त्यस्या ।
रप्रत्यये अथ तत अजादित्वात् टाप ।) धातकी ।
धाइफुल इति भाषा । (अस्या पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा
अस्या धातकीशब्दे ज्ञातव्या ।) पाटलावृक्ष ।
इति मेदिनी । (कुञ्जर + टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जरारति , पु, (कुञ्जरस्य अराति शत्रु ।) शरभ
इति हेमचन्द्र । (सिंह । इति व्युत्पत्तिलभ्यो
ऽर्थ ।)

कुञ्जरालुक, क्ली, (कुञ्जरभक्ष्य आलुकम् ।) आलुक
विशेष । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जराशन , पु, (कुञ्जरेण अश्यते । अश भोजने +
कर्म्मणि ल्युट ।) अश्वत्थवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ ।
२० । (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरण ज्ञेयम् ।)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातित्वात् ङीष् ।) हस्तिनी ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जल क्ली, (कुत्सित जलमिव जल यत्र । पृषोदरात
साधु ।) काञ्जिकम् । इत्यमर । २ । ९ । ३९ ।

कुञ्जवल्लरी, स्त्री (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
वल्लरी ।) निकुञ्जिकाम्लावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

कुञ्जिका, स्त्री, (कुनज + ण्वुल + टाप् इत्व च ।)
कृष्णजीरक । कुञ्चिका इति क्वचित पाठ । इति
जटाधर । निकुञ्जिकाम्लावृक्ष । इति राज
निर्घण्ट ।

कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा-पर-
सक-सेट् । इदित ।) पञ्चमस्वरी । इ कुण्ट्यते ।
वैकल्य इह विकलीकरणम । कुण्टति जन
शोक । इति दुर्गादास ।

कुट शि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुम । (तुदा-पर
-अक सकञ्च सेट ।) शि कुटति अकुटीत चुकोट
कौटिल्यमिह कुटिलीभाव कुटिलीकरणञ्च ।
इति दुर्गादास ।

कुट क ङ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा-
आत्म-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । क ङ कोट
यते । प्रथोऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादास ।

कुट:, पु क्ली, (कुट + क ।) कलश । इत्यमर ।
२ । ९ । ३२ ।

कुट:, पुं, (कुट् + क: ।) कोट: । इति मेदिनी । गड़
इत्यादि भाषा । शिलाकुट्टम् । पातरमाड़ा हातुड़ी
इति भाषा । वृक्ष । इति हेमचन्द्र । पर्व्वत ।
इति हारावली । (कुटिले त्रि, यथा ऋग्वेदे
१ । ४६ । ४ । "हविषाजारो अपां पिपर्त्ति
पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणि " ।)

कुटङ्ग , पु, (कुं पृथ्वीं भूमि टङ्कयति आच्छादयतेऽनेन ।
कु + टकि आच्छादने । करणे घञ ।) छदाच्छाद
नम् । इति शब्दमाला । चाल इति ख्यात ।

कुटङ्गक ,पुं (कुटस्याङ्गमिव । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।)
वृक्षाणलतामण्डनम । छदि । चाल इति भाषा ।
गृहभेद । इत्यमरटीकायां मुकुटादय । कुँडे
इति भाषा ।

कुटच , पु, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि + ड ।)
कुटजवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका । (कुटजशब्दे
गुणादयोऽस्य बोद्धव्या ।)

कुटज , पु, (कुटे पर्व्वत जायते । जन् + ड ।) पुष्प
वृक्षविशेष । यस्य फल इन्द्रयव । कुडची इति
भाषा । (यथा माघे ६ । ३५ ।

"कुटजपुष्पपरागकणा स्फुट
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्" ।)

तत्पर्य्याय । शक्र २ वत्सक ३ गिरिमल्लिका ४ ।
इत्यमर । २ । ४ । ६६ । कोटज ५ । इति तट्टीका ।
वृत्सक ६ शक्रपर्य्याय ७ । इति रत्नमाला ।
कुटज ८ काहो ९ कालिङ्ग १० मल्लिकापुष्प
११ प्रावृष्य १२ शक्रपादप १३ वरतिक्त १४
यवफल १५ सयाही १६ पाण्डुरद्रुम १७ प्राट
षेण्य १८ महागन्ध १९ पाण्डुर २० । इति
शब्दरत्नावली । अपि च ।

"कुटज कूटज कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्ग शक्रशाखो च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफल प्रोक्तो वृक्षक पाण्डुरद्रुम ।
कुटज कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिम " ।
इति भावप्रकाश । अस्य गुणा । कटुत्वम ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम । कषायत्वम् । अतिसारना
शित्वञ्च । असितस्य तस्य गुणा । रक्तपित्तत्वग्दोषा
र्शोनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्ट । कफनाश
कत्वम । इति राजवल्लभ ।
('कुटजत्वक्कृत क्वाथो घनीभूत सुशीतल ।
लेहितोऽतिविषायुक्त सर्व्वातीसारनुद्भवेत ' ।
"कुटजस्य फल ग्राह्यमष्टभागजले शृतम् ।
तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम ।
यावद्दर्व्वीप्रलेपाभ शृत तमुपकल्पयेत ।
तस्यार्द्धकर्षं तक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ।
अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ।)
अगस्त्यमुनि । द्रोणाचार्य्य । इति मेदिनी ।

कुटन्नट, क्ली, (कुटन वक्रीभवन सन नटति । नट
स्पन्दने + पचाद्यच ।) कैवर्त्तीमुस्तकम । इत्यमर ।
२ । ४ । १३१ । केउटिया मुता इति ख्यातम् ।
केशुर इति गौडोक्ति । इति तट्टीका ।
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
'पद्मक चन्दनोशीर पाठा मूर्व्वा कुटन्नटम् ' ।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"कुटन्नट च० वन्य मुस्ताभञ्च परीलवम्" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम ।
कोयची मोथा । गुडत्वची इति च । इयन्तु शिशु
शकनाम्नो वृक्षस्य त्वक मुस्ताकृति ।
पर्य्यायाश्च यथा ।
"कुटन्नट दासपुर वालेय परिपेलवम ।
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ।
मुस्तावत पेलवकुट शुक्राभ स्यादितुन्नकम्' ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे । गुणा
अस्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्या ।)

कुटन्नट , पुं (कुटन सन नटति । नट् + अच ।)
श्योनाकवृक्ष । इत्यमर: । २ । ४ । ५७ ।
(अस्य पर्य्याया यथा ।
"श्योनाक शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुका ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्ण शुकनासकुटन्नटा ।
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि पृथुशिम्ब कटम्भर ' ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । श्यो
नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्या ।)

कुटप , पु, (कुटात विपक्षात् पाति रक्षति । कुट
+ पा + क ।) मुनि । निष्कुट । गृहसमीपोपव
नम् । (कुट + "उषिकुटिदलीति" । उणा ३ ।
१४२ । इति कपन् ।) मानभेद । स तु कुडव
परिमाणम् । इति हेमचन्द्र । कमले क्ली । इति
राजनिर्घण्ट ।

कुटर, क्ली, (कुट + बाहुलकात करन् ।) कुठर
मन्थानदण्डबन्धनस्तम्भ । इत्यमरटीकायां भीम
काण्ड ।

कुटरु, पुं, (कुट + 'कुट किच" । उणा ४ । ८० ।
इत्यरु किच्च ।) वस्त्रगृहम् । इत्युणादिकोष ।
कानात ताव इति भाषा ।

कुटरुणा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरुणा । शकन्ध्वा
दित्वात साधु ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला ।
तेउडी इति भाषा ।

कुटल, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट + करणे
कलच ।) पटलम । इति हारावली । चाल छाद
इति भाषा ।

कुटहारिका, स्त्री, (कुट कलश हरति जलाद्यानय
नार्थं गृह्णाति या । कुट + हृ + ण्वुल टाप इत्व
च ।) दासी । इति हेमचन्द्र ।

कुटि , स्त्री, (कुट्यते संवेष्ट्यते तृणादिभि असौ ।
कुट् + "कृ गृ शृ पृ कुटीति" । उणा ४ । १४२ ।
इति इ स च कित् ।) गृहम् । इत्यमरटीकाया
भरत ।

कुटि , पुं, (कुण्ट्यते छिद्यते ऽसौ । कुट छेदने + "कुटि
कम्प्योर्नलोपश्च" । उणा ४ । १४३ । इति इ ।
स च कित । धातोर्नलोपश्च ।) वृक्ष । इति
शब्दरत्नावली । शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमु
द्यामुणादिवृत्ति । (पर्व्वत । इत्युज्ज्वलदत्त: ।
४ । १४३ ।)

कुटिचर , पुं, (कुटि कुटिल यथा तथा चरतीति । कुटि +

घर+टः।) ग्रामशूकरः। इति शब्दरत्नावली॥ सुसुक इति भाषा॥

कुटितं, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य। कुट्+इतच्। किप।) कुटिलम्। इत्युणादिकोषः॥

कुटिरं, क्ली, (कुट्यते निर्म्मीयते यत्। कुट्+इरन्।) कुटीरम्। लघुकुटी। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुटिलं, त्रि, (कुट् वक्रीभावे+बाहुलकात् इलच्।) वक्रम्। बाँका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १० वक्रम् ११। इत्यमरः। ३।१।७१॥ भङ्गुरम् १२। इति हेमचन्द्रः॥ वेङ्कु १३ विनतम् १४ उन्दुरम् १५। इति शब्दरत्नावली।
(यथा, विष्णुपुराणे १।९।२३।
"ज्वलज्जटाकलापस्य भृकुटीकुटिलं मुखम्।
निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्"॥)
तगरपुष्पे क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
'कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम्।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ स्त्री, छन्दोभेदः॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं गच्छतीति। कुट्+इलच्+स्त्रियां टाप्।) नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ सरस्वती नदी। स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (राधिकामर्द्दनगिनी॥ त्रि, असरलम्॥)'

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि+वा ङीप्।) कुटः। गृहम्। इत्यमरः। २।२।६॥ (यथा मनुः। ११।७२।
"ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्"॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी। कुटिनी इति भाषा॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। चित्रगुच्छः। इति मेदिनी॥

कुटीचकः,पुं, (कुट्या लोभेन पुत्रान्नेन चकते तृप्नोति। कुटी+चक्+अच्।) पुत्रान्नजीवी। तत्पर्य्यायः। पुत्रान्नादः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुट्यां पर्णकुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति। सन्न्यासिभेदः। स च कर्म्मनिष्ठः। यथा,—महाभारते १३।१४ अध्याये।
"चतुर्व्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ।
हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः"॥)

कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति। कुटी+चर+टः स्वार्थे कन्।) यतिविशेषः। इति यतिधर्म्मसंग्रहः॥

कुटीरः, पुं, (कुटी+स्वल्पार्थे रः।) क्षुद्रगृहम्। कुँडे इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वल्पवेश्म २। इति जटाधरः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।२८।
"ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे। मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्ज-कुटीरे"॥)

कुडङ्गकः, पुं, (कुडङ्ग+स्वार्थे कन्।) वल्लीलतागहनम्। मिटः। डोल इति भाषा। छदिः। चाल इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ वल्लीलता। गृहभेदः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ कुँडे इति भाषा॥

कुटुम्ब, क ङ धृत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। क ङ कुटुम्बयते। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

कुटुम्बः,पुं, (कुटुम्बयते पालयति। कुटुम्ब+अच्। यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा। कुटुम्ब+कर्म्मणि घञ्।) नाम। ज्ञातिः। बान्धवः। सन्ततिः। इति शब्दरत्नावली॥ पोष्यवर्गः। इत्यमरमाला॥ (यथा, मनुः। ११।२२॥
"तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्"॥)

कुटुम्बव्यापृतः,त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः।) कुटुम्बपोषणासक्तः। तत्पर्य्यायः। अभ्यागारिकः २ उपाधिः ३। इत्यमरः। ३।१।११॥ (कुटुम्बेन पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः। बहुपरिवारविशिष्टः पुरुषः॥)

कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिशयेन अस्त्यस्याः। अस्त्यर्थे इनिः। ततो ङीप्।) कुटुम्बविशिष्टा। पतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री। तत्पर्य्यायः। पुरन्ध्री २। इत्यमरः। २।६।६॥ पुरन्ध्रिः ३। इति भरतः॥ पुरन्ध्रिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघुवंशे। ८।८६।
"अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः"॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ सिरिण्टिका ८ शीता ९ प्रहरकुटुवी १० शीतला ११ जलेरुहा १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तज्वररक्तदोषदाहशूलनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अस्त्यस्य। अस्त्यर्थे इनिः।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, कुमारे। ६।८५।
"शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः"॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।) कृषकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुटुम्बविशिष्टश्च॥

कुटुम्बौकः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दार-पुत्रादीनां ओकः वासस्थानम्।) कुटुम्बवासस्थानम्। इति जटाधरः॥

कुट्ट, वा कुत्सायाम्। छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) वा कुट्टयति। इति दुर्गादासः॥

कुट्ट, क ङ प्रतापने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। टवर्गान्तः। क ङ कुट्टयते। एषोऽन्यैर्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र।) अङ्कविशेषः। तस्य सूत्रं यथा,
"भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्त्यः
केनाप्यादौ संभवे कुट्टकार्थम्।
येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन
क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव"॥
उदाहरणं यथा।
"एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गणक पञ्चषष्टियुक्।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्"॥
इति लीलावती॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भिनत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा। कुट्ट छेदे+ण्वुल्। छेदके, त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः। ३।४९।
"दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः"॥)

कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति। कुट्ट छेदने+भावे ल्युट्।) छेदनम्। कोटा इति भाषा। कुत्सनम्। प्रतापनम्॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया। कुट्ट+स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप्। यद्वा कुट्ट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया। कुट्ट छेदने+करणे ल्युट् ङीप् च।) पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री। कुट्नी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शम्भली २। इत्यमरः। २।६।१९॥ कुट्टनी ३ सम्भली ४। इति तट्टीका॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ चर्म्मणी ७। इति जटाधरः। कुम्भदासी ८ गणेरुका ९। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हितोपदेशे। १।२४३।
"तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्"॥)

कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाशृङ्गारचेष्टान्तर्गतचेष्टाविशेषः। स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्तर्गतमिदम्। इति हेमचन्द्रः॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१११।
"केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्"॥

कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट+आरन्।) केवलम्। रतिः। इति मेदिनी॥ कम्बलम्। इति विश्वः॥

कुट्टारः, पुं, (कुट्टते भिद्यते छन्यते वाऽस्मिन् पतनेनेति शेषः। कुट्ट+आरन्।) पर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट+भावे घञ्। तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप्।) मणिभूः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा रघुः ११।९।
"मम्नतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव"॥)
सुधाघटितभूतलम्। इति सुभूतिः॥ कुटीरः। इति मथुरानाथः॥ दाड़िमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत्। कुट्ट+इन्। कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति। कुट्टि+हृ+ण्वुल् टाप् अत इत्वं च।) दासी। इति हारायुधः॥

कुट्टीरः,पुं, (कुट्टते ऽस्मिन्। कुट्ट+ईरन्।) पर्व्वतः। इति हारावली॥

कुड्मलं,क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयतेऽत्र। कुट+"वृषादिभ्यश्चित्"। उणां १।१०८। इति कलच् तस्य मुट् च।) नरकभेदः। इति मेदिनी॥ यथा

रज्जुभि र्योजनम् । इति मनुः ॥

कुड्मल, पुं, क्ली, (कुडति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति । कुटि + "वृषादिभ्यश्चित्" । उणा० १ । १०८ । इति कलच् ।) विकासोन्मुखप्रौढकलिका । ईषद्विकसिता कलिका । तत्पर्य्यायः । मुकुल २ । इत्यमरः । कोष ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । २।७ ।
"द्योतितान्तः सभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः" ॥)

कुठ छिदि । गौणधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) कुठेर कुठार कुठाकु । इति दुर्गादासः ॥

कुठ इ खोटने वैकल्ये । आलस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट इदित ।) पञ्चमस्वरी । कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते । वैकल्य विकलीभावः । आलस्य मन्दीभावः । कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो वृद्धो वा । इति दुर्गादासः ॥

कुठ, पुं (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ छेदने + कर्म्मणि घञर्थे कः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

कुठर, पुं (कुठ + बाहुलकात् करन् ।) मन्थानदण्डबन्धनार्थस्तम्भः । तत्पर्य्यायः । दण्डविष्कम्भ २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७४ ॥ (नागविशेषः । (यथा, महाभारते १ । ६५ । १५
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥

कुठाकु, पुं (काठति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम् । कुठ छेदने + आकुन् किच्च ।) पक्षिविशेषः । इत्युणादिकोषः । काउठोकरा इति भाषा ॥

कुठाटङ्क, पुं स्त्री, (कुठारटङ्क इव । पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥

कुठार, पुं स्त्री (कोठतीयनेन । कुठ + करणे आरन् ।) अस्त्रविशेषः । कुड़ाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वधिति २ परशु ३ परश्वध ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९२ ॥ कुठारी ५ पर्शु ६ परस्वध ७ पर्श्वध ८ । इति तट्टीका ॥ कुठाटङ्क ९ कुघक्ष १० । इति जटाधरः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ३ । २५ । १२ ।
"स त्वग्रहस्य प्रसभ प्रसह्य स्वर्व्वसमीरतरो कुठारम्" ॥)

कुठार, पुं (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ + कर्म्मणि आरन् ।) वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुठारु, पुं, (कुठ + आरु ।) वृक्षः । वानरः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुठि, पुं, (कुठ + "कुठिकम्पोर्नलोपश्च" । उणा० ४ । १४३ । इति इन किच्च ।) पर्व्वतः । वृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥

कुठिक, पुं, (कुठ + इकन् किच्च ।) कुष्ठम् । इति हारावली । कुड़ इति भाषा ॥

कुठेर, पुं, (कुण्ठति तापयति वैकल्यं करोति वा । कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च + "पतिकठिकुठीति" । उणा० १ । ५९ । इति एरक बाहुलकात् नुमोऽभाव ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ तुलसी । इत्युणादिकोषः ॥ अर्ज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्व्वरी इति ख्यातः । (यथा, गो रामायणे ३ । १७ । १० ।
"दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा ।
अस्फोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्व्वशः" ॥)

कुठेरक, पुं, (कुठेर इव कायति प्रकाशते । कै + क ।) पर्णासः । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ । तुलसी इति ख्यातः । श्वेतार्ज्जकः । इति शब्दचन्द्रिका । श्वेततुलसी बाबुइ तुलसी इति च ख्यातः । (अस्य पर्य्याया यथा,
"अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुष्पः कुठेरकः" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । वर्व्वरी । एतदर्थेऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
"वर्व्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णासस्तच्छदे तु कठिञ्जरकुठेरकौ" ॥
गुणाश्चास्य वर्व्वरीशब्दे ज्ञेया ॥) मन्दीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुठेरज, पुं, (कुठेर इव जायते । जन + ड ।) कुठेरकः । श्वेततुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुठेरु, पुं (कुठ + एरुक् ।) चामरवातः । चामरेर वातास इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मरुत्व २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुड त्रि बाल्ये । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं अकं सकञ्च सेट् ।) एतद्धातुपाठस्य पञ्चमस्वरियं । बाल्यमिह शिशुव्यापारः । शिशुः कुडति अकुड़ीत् तिलानि शिशुः । इति दुर्गादासः ॥

कुड इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं सेट इदित् ।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते । कुण्डति जन देवं विकलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुड इ ङ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् इदित् ।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते । ङ कुण्डते इति दुर्गादासः ॥

कुड इ क रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट इदित ।) इ क कुण्डयति । इति दुर्गादासः ॥

कुडप, पुं, (कुड + कपन ।) कुडवपरिमाणम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुड़व, पुं, (कुडति परिमाति अनेनाधिकं वा । कुड + कवन् ।) परिमाणविशेषः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १४० । "उपनीय कमलकुडवं कथयति सम्यक् चिकित्सके वणिक" ॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः । इति लीलावती ॥ वैद्यकमते विंशतिपरिमाणम् । दाविंशतोलकमिति यावत् । तत्पर्य्यायः । अञ्जलि २ अष्टमानम् ३ शरावार्द्धम् ४ । इति परिभाषा । (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् ।
शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्" ॥
"प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः ।
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः" । इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे । १ अः ॥)

कुड़ङ्गी, स्त्री, (कुडी चुडा अङ्गी कारवेल्ली ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुडि, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते इति । कुडि दाहे + इन् ।) शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुड्मिश, पुं, (कुयते मज्जतेऽसौ । कुड अदने + बाहुलकात् श तत इट ।) मत्स्यविशेषः । कुडचिमाच इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातरोगे पथ्यत्वम् । रोचनत्वम् । बलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुड्मल, पुं, (कुड बाल्ये + "वृषादिभ्यश्चित्" । उणा० १ । १०८ । इति कलच् कुड्मलमपि । मुट च ।) कुसुमं । इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ॥

कुड्य, क्ली, (कुडि + तत्र साधुरिति यत । कौतस्कुतादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः ।) भित्तिः । भित देयाल इत्यादि भाषा । इत्यमरः । २ । २ । ४ । (यथा, महाभारते १ । १४५ । १० ।
"सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय" ॥)
विलेपनं । इति मेदिनी ॥ कौतूहलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यक, क्ली, (कुड्य + स्वार्थे कन ।) कुड्यम् । भित्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पुं, (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदारयतीति । कुड्य + छिद + णिनि ।) चौरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

कुड्यच्छेद्य, क्ली, (कुड्यस्थित कुड्यस्य वा छेदनम् ।) खानितकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । देयालेर गर्त इति भाषा ॥

कुड्यमत्सी स्त्री, (कुड्ये मत्सी इव । मत्स्य + जातित्वात् ङीष यलोप ।) गृहगोधिका । इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यमत्स्य, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव ।) गृहगोधिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण त् क आमन्त्रणे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां पर-सक सेट ।) कणो मूर्द्धन्योपधः । कुणयति । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुणोक्तिरित्येके । इति दुर्गादासः ॥

कुण श उपकरणे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर सक सेट् ।) उपकरणं दानादिना पोषणम् । श कुणति दीनं दयालुः । कोकिला । इति दुर्गादासः ॥

कुणञ्जर, पुं, (कुण शुक्लाम्लादिकं जरयति । कुण + जॄ + बाहुलकात् खच् ।) शाकविशेषः । वनवेतुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुणञ्जा २ कुणञ्ज ३ अरण्यवास्तूक ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । हितत्वञ्च । एतच्छाकगुणाः । त्रिदोषशमनत्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । ईषत्कषायत्वम् । सङ्ग्राहित्वम् । पित्तश्लेष्महरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुणप, पुं, (क्वणे + कपन् सम्प्रसारणञ्च ।) शवम् । मृतशरीरम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारते १४ । ६ । २२ २३ ।
नारद उवाच ।
"उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चङ्क्रमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज । दर्शनेच्छुर्महेश्वरम् ।

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेत्ताः कुणपं क्वचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्यक्तां समीयते ॥")

एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः । पूति-गन्धिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । बड़शा इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पूतिगन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—

"कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं क्षयितं बहु" ॥

इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः । यथा ॥ "कुणपस्त्राणपित्ताभ्याम्" । इति शार्ङ्गधरे सप्तखण्डे । १ अध्यायः ॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट्सारिका । इति मेदिनी ॥ गयेशालिक इति भाषा ॥

कुणालः, पुं, (क्वण + "पीयुक्वणिभ्यामिति" उणां ३ । ७९ । इति । कालन् । वाचस्पत्यादौ ।) देशभेदः । इति सिद्धान्तकौमुदीसुबोधादिवृत्तिः ॥ (अशोकराजपुत्रविशेषः । स च बौद्धः ॥)

कुणिः पुं, (कुण + इन् ।) तुणवृक्षः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ तुंद इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः । "कक्षात्रमध्ये कक्षाख्या कुणितं तत्र जायते" ॥ इति वाग्भटे शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)

कुणिः, त्रि, (कुण + इन् ।) कुकरः । इति मेदिनी ॥ कोंपा इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।

"गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः" इति ॥)

कुणिन्दः, पुं, (कुण शब्दे + "कुणिपुल्योः किन्दच्" । उणां ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुदीसुबोधादिवृत्तिः ॥

कुण्टकः, त्रि, (कुण्टि + ण्वुल् ।) स्थूलः । इति शब्दमाला । मोटा इति भाषा ॥

कुण्ठः, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति । कुठि + अच् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्म्मण्यः । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, शङ्करकविहिते विष्णुस्तोत्रे ३४ ।

"वैकुण्ठीये ऽन्तकाले वसतु मम मतिः कुण्ठभावं विहाय" ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥

कुण्ठकः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जड़ीभूतं करोति । कुठि + ण्वुल् ।) मूर्खः । इति शब्दमाला ॥

कुण्ठितः, त्रि, (कुठि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः । यथा । "दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः" ॥ इति महानाटकम् ॥

कुण्डं, क्ली, (कुणतीति । "अमन्तात् डः" । उणां १ । ११३ । इति डः ।) मानभेदः । (कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं यत्र । कुड़ि + अधिकरणे घञ् ।) देवजलाशयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः । चौवाचा इति भाषा ॥ तज्जलगुणाः । पित्तकफकारित्वम् । स्वच्छत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफामयकारम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः । यथा, रघौ १ । ८४ ।

"भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि" ॥)

होमीयाग्न्याधारः । तत्तु प्रायश्चतुर्हस्तमितं भवति । तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।

"प्रागुदक्प्रवणां भूमिं कारयेद्यत्नत
प्रागुदक्प्रवणां पूर्व्वतीर्थां उत्तर
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे [illegible]
"सर्व्वाधिकारि [illegible] तुरस्रन्तु सर्व्वदम्" ।

चतुरस्रं चतुष्कोणम् । भविष्योत्तरम् ।

"शतार्द्धे तत्र होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तत्र लक्षहोमे चतुष्करम्" ॥

त्रिहस्तादिके यामलः ।

"पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम् । उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्" ॥

पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य एकहस्तद्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण ईशानाग्निर्नैर्ऋतवायव्यसूत्रेण परिमितं यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतद्विगुणादिमितम् । तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणापत्तेः । आयतस्य भूमेः परिमाणवत् ॥ वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते । हस्तैकेन मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥ कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः । चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः" ॥

मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता मृद्घटिताः । ताश्च खातदेशादारभ्य एकाङ्गुलरूपं काष्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैतादिक्रमेण वेदादाङ्गुलाः । एतद्विपरीतागमान्तरोक्ता व्यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्चत्वारि ॥ पिङ्गलामते ।

"खाताद्येकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्" ॥

एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतासाह महादानविधौ वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।

"भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च । सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिग्गतम्" ॥

शारदातिलके ।

"होतुरग्रे योनिराखासुपर्य्यश्वत्थपत्रवत् । सुश्रुतलोकरवलानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥ षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी । एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम् ॥ एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् । यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ॥ खातादारभ्य गर्त्तं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्" ॥

आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलविस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तसंकुचितविस्तारा ॥ यामले ।

"नाभमेखलयोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च । रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि" ॥

परिधीं च्छन्दिस्यासाह च्छन्दोगपरिशिष्टे ।

"वाड्माधाः परिधय स्थूलाः त्वचकाः(?)प्रयाः । वयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम् ॥ प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः" ॥

अग्रगाः छिद्रहीनाः अग्नितोऽग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उदग्ग्रम् ॥ त्रैलोक्यसारेऽपि ।

"कुम्भद्वयसमायुक्ता व्यस्तत्वदलवन्नता । घाकुम्भमेखलायुक्ता मध्ये नाभ्यस्तितिर्यथा" ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता नता नम्रा घाकुम्भमितत्रुटितमेखलाद्वयेनयुक्ता तथात्वे घाकुम्भमितनाभ्यस्थित्या कुण्डे नताता भवतीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।

"कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम् । सुश्रुतलोकरलानां नाभिरत्येषविस्तृता ॥ नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् । यवत्रयक्रमेणैव नाभिं एकगुदारधीः ॥ नाभिश्चैवं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम् । बहिरंशद्वये चाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्" ॥ *॥

तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा ।

"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥ मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना खलम् ॥ अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" ॥

एत एव वशिष्ठकपिलादयाम् ।

"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभदं सदा । हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि" ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्यादि यास्मिन् । कुड़ि रक्षणे + घञ् ।) स्थाली । इत्यमरभरतौ ।

कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन । कुड़ि-दाहे + कारके घञ् ।) अमृते भर्त्तरि जारजः । जीवति भर्त्तरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ स्वामी बाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।

"पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः" । सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ९८

"कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव चार्व्वाकसंश्रयत्वात् ।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः । पतितब्राह्मणीपुत्त्रः ॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव ।) दासीकामुकः । इति मेदिनी ॥

कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं कं जलं यत्र ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति द्वन्द्वे कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।

"परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः" ॥)

कुण्डगः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम + बाहुलकात् डः इति ।) कुम्भम् । दन्तच्छदादितर्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड + पा + अधिकरणे यत् युगागमस्य निपात्यते ।) क्रतुः । इति मुग्धबोधम् ॥

रज्जुभिः पीडनम्। इति मनुः॥

कुड्मल, पु,क्ली (कुन्ति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति। कुटि+"वृषादिभ्यश्चित्"। उणा० १।१०८। इति कलच्।) विकासोन्मुखप्रौढ़कलिका। ईषद्विकसिता कलिका। तत्पर्य्यायः। मुकुलः २। इत्यमरः। कोषः ३। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे।२।७।
"द्योतितान्तः सभे कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः॥")

कुठ छिदि। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० सक० सेट्।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः। इति दुर्गादासः॥

कुठ इ खोटने। वैकल्ये। आलस्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्।) पञ्चमस्वरी। कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते। वैकल्यं विकलीभावः। आलस्यं मन्दीभावः। कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो वृद्धो वा। इति दुर्गादासः॥

कुठः, पु (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ छेदने+कर्म्मणि घञर्थे कः) वृक्षः। इत्यमरः।२।४।५॥

कुठरः, पु, (कुट+बाहुलकात् करन्।) मन्थानदण्डबन्धनाधारस्तम्भः। तत्पर्य्यायः। दण्डविष्कम्भः २। इत्यमरः।२।९।७४॥ (नागविशेषः। (यथा, महाभारते १।३५।१५
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः॥"

कुठाकुः, पुं (काठति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम्। कुठ छेदने+आकुन् किच्च।) पक्षिविशेषः। इत्युणादिकोषः। काठठोकरा इति भाषा॥

कुठाटङ्कः, पुं स्त्री, (कुठारस्य टङ्क इव। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः) कुठारः। इति जटाधरः॥

कुठारः, पु स्त्री (कोठतीत्यनेन। कुठ+करणे आरन्) अस्त्रविशेषः। कुडाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४। इत्यमरः।२।८।९२॥ कुठारी ५ पर्शुः ६ परस्वधः ७ पश्वधः ८। इति तट्टीका॥ कुठाटङ्कः ९ द्रुघणः १० इति जटाधरः॥ (यथा श्रीमद्भागवते ३।२५।१२।
"स त्वामृताह परया परस्य
सर्व्वस्य संसारतरोः कुठारम्"॥)

कुठारः, पुं (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+कर्म्मणि आरन्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठारु, पुं (कुठ+आरु।) वृक्षः। वानरः। इति मेदिनी॥ अस्त्रकारः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठि, पु (कुठ+"कुठिकम्प्योर्नलोपश्च"। उणा० ४। १३३। इति इन् किच्च।) पर्व्वतः। वृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

कुठिकः, पु (कुठ+इकन् किच्च।) कुष्ठम्। इति हारावली। कुड़ इति भाषा॥

कुठेरः, पुं, (कुण्ठति सापयति वैकल्यं करोति वा। कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च+"पतिकठिकुठीति"। उणा० १।५८। इति एरक बाहुलकात् नुमोऽभावः।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ तुलसी। इत्युणादिकोषः॥ पर्ण्णासः। इति राजनिर्घण्टः॥ बर्व्वरी इति ख्यातः। (यथा, श्रीरामायणे ३।७३।१०।
"दाडिमाः करवीराश्च अशोकास्तिलकास्तथा।
अङ्कोटाश्च कुठेराश्च नीलाशोकाश्च सर्व्वशः"॥)

कुठेरकः, पु (कुठेर इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) पर्णासः। इत्यमरः।२।४।७९॥ तुलसी इति ख्यातः। श्वेतार्ज्जकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेततुलसी वाबुइ तुलसी इति च ख्यातः। (अस्य पर्य्यायाः। "आर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुत्रः कुठेरकः"। इति वैद्यकरत्नमालायाम्। बर्व्वरी। एतदर्थेऽस्य पर्य्यायाः यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।
"बर्व्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।
पर्णासस्तत्र शुक्ले तु कठिञ्जरकुठेरकौ"॥
गुणाश्चास्य बर्व्वरीशब्दे ज्ञेयाः॥) मन्दीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुठेरजः, पु, (कुठेर इव जायते। जन+डः।) कुठेरकः। श्वेततुलसी। इति शब्दरत्नावली॥

कुठेरुः, पु (कुठ+एरुक्।) चामरवातः। चामरेर बातास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मञ्जुरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुड शि बाल्ये। अदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर० अक० सक० च सेट्।) एतदाद्यश्चत्वारः प्रथमस्वरिणः। बाल्यमिह शिशुव्यापारः। शि कुडति अकुडीत् सिताभिः शिशुः। इति दुर्गादासः॥

कुड इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। कुण्डति जनः देवं विकलं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कुड इ ङ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-आत्म० सक-सेट् इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। ङ कुण्डते इति दुर्गादासः॥

कुड इ क रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० सक० सेट् इदित्।) इ क कुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

कुडपः, पु, (कुड+कपन्।) कुडवपरिमाणम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुडवः, पु, (कुडति परिमाति अनेनास्मिन् वा। कुड+कवन्।) परिमाणविशेषः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १३०। "उपनीय कमलकुडवं कथयति सरपक्षिकितवके क्वणितः"॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः। इति लीलावती॥ वैद्यकमते विस्तपरिमाणम्। दात्रिंशत्तोलकमिति यावत्। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिः २ अष्टमानम् ३ शरावार्द्धम् ४। इति परिभाषा॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम्॥
"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत्।
शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्"॥
"प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः।
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः"। इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे।१ अः॥)

कुडङ्गी, स्त्री, (कुडी सदा ऊर्गी कारवेल्ली।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कुडिः, पु, (कुण्ड्यते दह्यते इति। कुडि दाहे+इन्।) शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुडिशः, पुं (कुड्यते भक्ष्यतेऽसौ। कुड अदने+बाहुलकात् श। तत इट्।) मत्स्यविशेषः। कुडिषमाछ इति भाषा। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातरोगे पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुड्मलः, पु, (कुड बाल्ये+"वृषादिभ्यश्चित्"। उणा० १।१०८। इति कलच् कुडेरपि। मुट् च।) कुड्मलः। इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च॥

कुड्यं क्ली, (कुडि+तत्र साधुरिति यत्। कौते रक्षादित्वात् यक् डागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः।) भित्तिः। भित देयाल इत्यादि भाषा। इत्यमरः। २।२।४॥ (यथा, महाभारते १।१४५।१०।
"सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय"॥)
विलेपनम्। इति मेदिनी॥ कौतूहलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यकं, क्ली, (कुड्य+स्वार्थे कन्।) कुड्यम्। भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पु (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदारयतीति। कुड्य+छिद्+णिनि।) चौरविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ सिंदेल चोर इति भाषा॥

कुड्यच्छेद्यं, क्ली, (कुड्यस्येव कुड्यस्य वा छेद्यम्।) खानिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। देयालेर गर्त्त इति भाषा॥

कुड्यमत्सी स्त्री (कुड्ये मत्सी इव। मत्स्य+जातित्वात् ङीष् यलोपः।) गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यमत्स्यः, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव।) गृहगोधिका। इति हेमचन्द्रः॥

कुण त् क आमाषे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा० पर-सक सेट्।) ह्रस्वी मूर्द्धन्योपधः। कुणयति। मन्त्रोऽभिमुखीकरणम्। गुणोक्तिरित्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

कुण श उपकरणे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा० पर० सक० सेट्।) उपकरणं दानादिना पोषणम्। श कुणति दीनं दयालुः। कोकिला। इति दुर्गादासः॥

कुणञ्जरः, पुं, (कुणं मुक्तामादिकं जरयति। कुण+जॄ+बाहुलकात् खच्।) शाकविशेषः। बनवेतुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुणञ्जरा २ ... ३ अरण्यवास्तुकः ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। हितत्वञ्च। एतच्छाकगुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। ईषत्कषायत्वम्। अम्लत्वम्। पित्तश्लेष्महरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुणपः, पुं, (क्वणे+कपन् सम्प्रसारणञ्च।) शवम्। मृतशरीरम्। इत्यमरः।२।८।११८॥ (यथा, महाभारते १४।६।२१ २३।
नारद उवाच।
"उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चक्रमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज! दर्शनेप्सुर्महेश्वरम्॥

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्वर्त्तो महीपते !" ॥)

एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः ॥ पूति-गन्धिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । बड़शा इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पूति-गन्धो त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—
"कुणपं मलुलुङ्गास्यं सगन्धं क्षपितं वङ्क" ॥
इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः । यथा ॥ "कुणप-मज्जाखमित्याभ्याम्" । इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे । ९ अध्यायः ॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट्-सारिका । इति मेदिनी ॥ गयेशालिक इति भाषा ॥

कुणालः, पुं, (क्वण + "पीयुक्वणिभ्यामिति" उणां ३ । ७६ । इति । कालन् । सम्प्रसारणञ्च ।) देशभेदः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (अशोक-राजपुत्रविशेषः । स च बौद्धः ॥)

कुणिः पुं, (कुण + इन् ।) तुन्नवृक्षः । इत्यमरमेदिनी-करौ ॥ तुँद इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः ।
"कक्षादामध्ये कक्षाध्यक् कुणित्वं तत्र जायते" ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुणिः, त्रि, (कुण + इन् ।) कुञ्चरः । इति मेदिनी ॥ कोणा इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते ।
"गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः" इति ॥)

कुणिन्दः, पुं, (कुण शब्दे + "कुणिपुल्योः किन्दच्" । उणां ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुण्टकः, त्रि, (कुटि + ण्वुल् ।) स्थूलः । इति शब्द-माला । मोटा इति भाषा ॥

कुण्ठः, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति । कुठि + अच् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्म्मण्यः । इत्य-मरः । २ । १ । १७ ॥
(यथा, भट्टरकविरचिते विष्णुस्तोत्रे ३४ ।
"वैकुण्ठीये ऽन्तःकण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं विहाय" ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥

कुण्ठकः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जड़ी-भूतं करोति । कुठि + ण्वुल् ।) मूर्खः । इति शब्द-माला ॥

कुण्ठितः, त्रि, (कुठि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः । यथा । "दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः" ॥ इति महानाटकम् ॥

कुण्डं, क्ली, (कुण्डतीति । "जनन्तात् डः" । उणां १ । ११३ । इति डः ।) मानभेदः । (कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं यत्र । कुडि + अधिकरणे घञ् ।) देवजलाशयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः । चौवाचा इति भाषा ॥
तज्जलगुणाः । अभिष्यन्दकारित्वम् । रूक्षत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफा-मनकरम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः । यथा, रघौ १ । ८४ ।
"एवं कोष्णेन कवोष्णी मेध्येनावभृतादपि" ॥)

होमीयाग्न्याशयः । तत्तु प्रायश्चतुर्हस्तमितं भवति तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।
"प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेत्प्रयतो नरः" ॥
प्रागुदक्प्लवनां पूर्व्वनीचां उत्तरनीचां वा ॥
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितायाञ्च ।
"सर्व्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्" ।
चतुरस्रं चतुष्कोणम् ॥ भविष्योत्तरम् ।
"सहस्रे लक्ष होमे कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम् ।
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्" ॥
द्विहस्तादिके यामलः ।
"पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम् ।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्" ॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तद्विहस्तादिमितस्य कोण-सूत्रेण ईशानाग्निनैर्ऋतिकोणदत्तसूत्रेण परिमितं यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां । तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम् । तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणा-पत्तेः । खातकस्य भूमेः परिमाणवत् ॥
वशिष्ठपञ्चरात्रे ।
"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः" ॥
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता स्तङ्घ-टिताः । तास्र खातदेशाद्वाह्ये एकाङ्गुलरूपं वाप्रं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैवादिक्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः । एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यव-हारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्-चत्वारि ॥ पिङ्गलामते ।
"खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्" ॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादा-नर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।
"भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च ।
सदा होमे सदा शान्तिकं वारुणदिग्गतम्" ॥
शारदातिलके ।
"होतुरग्रे योनिरासामुपर्य्यश्वत्थपत्रवत् ।
मुष्ट्यरत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम् ॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयकलेनैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ।
स्थलादारभ्य गात्रं स्याद्योन्या मध्ये समुन्नतम्" ॥
आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुल-विस्तृतमूलाव् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तसंकु-चितविस्तारा ॥ यामले ।
"नाभमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।
रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि" ॥
परिधीं स्तदिन्यासमाह छन्दोगपरिशिष्टे ।
"याज्ञमाद्यः परिधय ऐन्द्रस्य दक्षपर्णोऽप्रयाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम् ॥
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः" ॥
अग्रयाः छिन्नरहिताः अभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उद्-ग्रम् ॥ त्रैलोक्यसारेऽपि ।
"कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता ।
षड्‌ङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये लाञ्छस्थितिर्यथा" ॥
कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता नता नम्रा पञ्चाङ्गुष्ठमिलन्टद्द्धटितमेखलावेष्टनयुक्ता तथात्वे हस्तगलितान्यस्थित्या कुण्डे तत्पातो भव-तीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।
"कल्पयेदन्तरे नाभिं पुण्डरीकाम्बुजसन्निभाम् ।
मुष्ट्यरत्न्येकहस्ताना नाभिरुत्सेधविस्तृता ॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥
नाभिक्षेत्रं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम् ।
वहिरंशद्वये नाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्" ॥ * ॥
तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा ।
"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।
भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" ॥
अत एव वशिष्ठसंहितायाम् ।
"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्याम् । कुडि रक्षणे + अच् ।) स्थाली । इत्यमरभरतौ ।

कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन । कुडि-दाहे + करणे घञ् ।) अमृते भर्त्तरि जारजः । जीवति भर्त्तरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ स्वामी वाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।
"पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः" ।
सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ६८
"कालपृष्ठश्च कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव चार्व्वाकसंसर्गत्वात् ।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः । पतितब्राह्मणीपुत्त्रः ॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट-इव ।) दासीकामुकः । इति मेदिनी ॥

कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं कं जलं अत्र ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति द्वन्द्वेऽत्र कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।
"परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः" ॥)

कुण्डगः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम + बाहुलकात् डः डित् ।) कुञ्जम् । वक्त्रवाद्यादि-तत्स्थानम् । इति हैमचन्द्रः ॥

कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड + पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते ।) क्रतुः । इति मुग्धबोधम् ॥

कुण्डलं, क्ली, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां +वृषादित्वात् कलच्। यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति। ला+क।) स्वनामख्यातं कर्णभूषणम्। (यथा विष्णुध्याने।
"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी" ।)
तत्पर्य्यायः। कर्णवेष्टनम् २। इत्यमरः।२।६।१०३। पाशः। वलयः। इति मेदिनी। (पु, कौरव्यकुलज सर्पविशेषः। यथा महाभारते १।५७।१३।
"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ।
पुंलिङ्गे तस्य रक्तकाञ्चनवाचकता उक्ता। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रक्तश्च कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः" ।)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन्+स्त्रियां ङीप्।) कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—
"ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्।
तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्।
कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्।
तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः।
उर्द्धदिक्शरोदोनां यावत्साम सदाशिवम्।
चरेषामृतधारान्तं समाश्रितमनामयम्।
तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
गुडूची। इति राजनिर्घण्टः। मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा।
"नूतने घटमादाय तस्यान्तः कुडवं जलम्।
प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्यम्लेन प्रलेपयेत्।
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्।
घृतमर्द्धशरावञ्च आलोड्य घटे क्षिपेत्।
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्।
ता ततः [illegible] सितापाके तनुद्रवे।
कर्पूरादिसुगन्धञ्च यथारुचि [illegible]" ॥
अस्या गुणाः।
"यथा कुण्डलिनी साधा पुष्टिकान्तिबलप्रदा।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल+गौरा० ङीष्।) मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। इति पाकराजेश्वरः ॥ * ॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—
"त्रिकोणं तत्र विद्धि त्वं शक्तिपीठं मनोहरम्।
तन्मध्ये बाणलिङ्गञ्च स्वयम्भूलिङ्गमद्भुतम्।
अर्द्धमुक्तञ्च लिङ्गं तत् स्वयम्भूलिङ्गवेष्टितम्।
सार्द्धत्रिवलयाकारा कुण्डली परदेवता।
तन्तुसूक्ष्मा देवी सा सर्व्वशब्दस्य मातृका।
मूलाधारे वसाम सदा जीवेति प्रभुः।
सर्व्वेषां प्राणरूपा सा सर्व्वदा।
न मन्त्रसिद्धिः स्यात् न विना तेन साधकः" ॥
इति रुद्रयामलम्। (अस्याः पर्य्याया यथा,
चक्रवेष्टित्यादि।१।१०।१। कुण्डलिनी २

कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरुन्धती ७।) गुडूची। काञ्चनवृक्षः। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकेशरी" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे।)
कपिकच्छुः। सर्पिणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

कुण्डली, [न्] पु, (कुण्डलं अस्त्यस्य इति इनि। कुण्डलाकारेण स्थितेरस्य तथात्वम्।) सर्पः। इत्यमरः।१।८।७। वरुणः। (कुण्डलं कुण्डलवदाकारं शरीरे अस्त्यस्य।) मयूरः। इति मेदिनी। चित्रमृगः। इत्यजयपालः। (विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।११०।
"अतीन्द्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः" ।)
कुण्डलयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। (यथा गो° रामायणे।२।६।११।
"इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात्।
वरस्रजः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः" ।)

कुण्डाशी, [न्] त्रि, (कुण्डं योनिकुण्डं तदुपलक्षीकृत्य अश्नाति जीवनयात्रां यापयतीति। कुण्ड+अश्+णिनि।) भाण्डभक्षकः। कोटना इति भाषा। इति महाभारते दानधर्म्मः। (कुण्डस्य जारजातस्य अन्नं अश्नातीति।) कुण्डान्नभोजी। तस्य नरको यथा,—
"रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा।
सूची माहिषिकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः॥
आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये" ॥
इति विष्णुपुराणे।२।६।२०,२१। "रङ्गोपजीवी नटमल्लादिवृत्तिः। कैवर्त्तः धीवरवृत्तिः यद्वा जीवति भाराज्जात कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी। सूची पिशुनः। माहिषो महिषीोपजीवी। यद्वा।
'महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः'॥
इति स्मृतिप्रोक्तः। पर्व्वकारी धनादिलोभेन पर्व्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः। पर्व्वगामीति पाठे पर्व्वसु स्त्रीगामी। शाकुनिः पक्षिजीवी। शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा। ग्रामयाजको ग्राम्यो यज्वा" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। (धृतराष्ट्रपुत्रः। यथा महाभारते।१।११०।१६।
"कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" ।)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च।) कमण्डलुः। इति हेमचन्द्रः। पिठरः। इति शब्दचन्द्रिका। कुंडि इति भाषा। (ताम्रकुम्भम्। स्थाली। सामवेदशाखीय उपनिषद्भेदः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"वज्रसूचिका दुर्वासा सुव्वोंत्कथा कुण्डिका" ।)

कुण्डिनं, क्ली, विदर्भनगरम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, हरिवंशे।
"कुण्डिनं पुरमासाद्य भीष्मकस्य महात्मनः" ।)

कुण्डिनः, पु (कुडि रक्षायां दाहे च "अशूनद-
नापि"। उणा।२।४९। इति इनच्।) मुनिविशेषः। इत्युणादिकोषः। (यथा, आश्वलायने।
"कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति" ॥
कुरुवंशीयनृपभेदः। स च धृतराष्ट्रस्य पुत्रः। यथा महाभारते १।६४।५६।
"हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि सत्तम" ।)

कुण्डी, स्त्री, (कुडि+इन्। ततो वा ङीप्। कुण्ड+स्वार्थे वा ङीष्।) कमण्डलुः। इत्यमरः।२।७।४६। स्थाली। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुण्डीरः, पु, (कुण्ड्यते दह्यते संसारानलसन्तापेन। कुडि+ईरन्।) मनुष्यः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते दुर्ब्बलो येन।) बलवति त्रि। इति धरणी।

कुत् आस्तृतौ। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-सक-सेट्।) कुतपः। इति दुर्गादासः। कुत् अपध्यं कुतप कालविशेषः। हन्ति रक्षितक्षेपमात्रय। इति केचित्।

कुतः, [स्] अव्य, प्रश्नः। पञ्चम्यर्थः। निन्दा। इति विश्वः। (यथा, विष्णुपुराणे।१।१९।३७।
"सर्व्वभूतात्मके तात। जगन्नाथे जगन्मये।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः" ॥)

कुतनुः, पु, (कुत्सिता तनुर्यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात् तथात्वम्।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः। (त्रि, कुत्सितशरीरः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः।)

कुतपः, पु क्ली, अह्नोऽष्टमोऽंशः। दिवसस्याष्टमो मुहूर्त्तः। यथा,—
"अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः" ॥
इति श्राद्धतत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥ पारिभाषिककुतपा यथा,—
"मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः" ॥
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः। स च त्रिंशद्दण्डदिनमाने द्वितीयप्रहरशेषदण्डावधि तृतीयप्रहरप्रथमदण्डपर्य्यन्तकालः। इत्यमरः।१।७।११।
स तु एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः। यथा,—
'आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्'॥
इति श्राद्धतत्त्वम्।
'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम्'॥
इति शातातपः ॥ * ॥ दौहित्रः। वाद्यम्। छागलोमजकम्बलम्। कुशकम्। इति मेदिनी।

कुतपः, पु, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति वा। तप+अच्। कु+तपन् वा।) सूर्य्यः। वैश्वानरः। द्विजन्मा। अतिथिः। गौः। भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः।

कुतुकं क्ली, (कुत्+बाहुलकात् उकञ्।) कौतूहलम्। इत्यमरः।१।७।३१। (यथा, कुमारे
कथासरित्सागरे।१०२।
"कुतुकेन कौ[illegible] मृदु[illegible] मनोज्ञवचनाश

निरमात्कविर्गुमानिः शतोपदेशप्रबन्धममुम्” ॥)

कुतुपं, क्ली पुं, (कुतप + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुतपः । दिनस्याष्टममुहूर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुतुपः, पुं, (ह्रस्वा कुतूः ततो डुप् च । ततः पृषोद- रात् अकारागमे साधुः ।) चर्म्मनिर्म्मितात्प- स्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ छोट कुपो इति भाषा ॥

कुतूः, स्त्री, (कुत्सितं तन्यते । तन् बाहुलकात् डूः । टिलोपश्च ।) चर्म्मनिर्म्मितस्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥

कुतूणकः,पुं,(कु ईषत् तूणयति सङ्कोचयति चक्षुः यः । कु + तूण सङ्कोचे + ण्वुल् ।) बालरोगविशेषः । स तु नेत्ररोगः । कतुया इति भाषा । तस्य लक्ष- णम् ॥

“कुतूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः ॥
शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः” ॥

इति माधवकरः ॥ कुकूणक इत्यपि पाठः ॥

(यथा,—

“कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्द्दनः” ॥

इत्युत्तरतन्त्रे ८ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥

“शुण्ठी भृङ्गनिशाक्वाथः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कुकूणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाच्योतनं हितम् ॥
क्रिमिघ्नलशिलादार्व्वी लाक्षाकाञ्चिकगैरिकैः ।
चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ।
सदर्भनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूणके” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)

कुतूहलं, क्ली, (कुतूं चर्म्ममयतैलादिपात्रवत् अन्त- र्हलति सोत्सुकं करोति । हल + अच् ।) अपूर्व्व- वस्तुदिदृक्षादिविषयः । तत्पर्य्यायः । कौतूहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधे । १ । ११९ ।

“प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं
कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्” ॥

नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्य- दर्पणे । ३ । ११९ ।

“रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्” ॥)

कुतूहलः, त्रि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुत्वं, क्ली, (कुत्सितं त्वमिव ।) कुम्भी । इति हारा वली । पाना इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुत्र, व्य, (“सप्तम्यास्त्रल्” । ५ । ३ । १० । इति त्रल् ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोथाय इति भाषा ॥ (यथा, महानाटके ।

“हा ! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा” ॥)

कुत्रचित्, व्य, (कुत्र च चित् च इति द्वन्द्वसमासः । मुग्धबोधमते “किमः त्रयन्ताच्चिचनौ” । इति- चित् ।) कोनखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् । (यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।

“असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्” ॥)

कुत्स ङ क ञ अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरा- आत्मं-उभय-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गा- द्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । ङ क,यो न कुत्सयते कुत्सयमिति हलायुधः । ञ, कुत्सयति कुत्सयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । कदाचित् परस्मैपदार्थो ञकारः । इति दुर्गादासः ॥

कुत्सनं, क्ली, (कुत्स् + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ ४ । १६३ ।

“नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्” ।

कुत्स्यते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासा- धनधर्म्मः । त्रि कुत्सायुक्तः ॥)

कुत्सला, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दां लाति । ला + कः + टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप्-टाप् च ।) कुत्सनम् । तत्पर्य्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३ निर्व्वादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७ जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३ परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्स- नम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ उपरागः १९ अवध्वंसः २० वृथा २१ धिक् २२ सामि २३ । इति जटाधरः ॥

कुत्सितं,क्ली, (कुत्स + कर्म्मणि क्तः ।) कुष्ठनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड़ इति भाषा ॥)

कुत्सितः, त्रि, (कुत्स् + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्य्यायः । निकृष्टः २ प्रतिकृष्टः ३ अर्व्वा ४ रेफः ५ याप्यः ६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपूयः ९ अवद्यः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ इत्यमरः । ३ । १ । ५४ । रेपः १४ चरमः १५ आणकः १६ अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रियः १८ । इति जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेगसः २० काण्डः २१ गर्हितः २२ अपकृष्टकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुथ इ क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं- अकं-सकञ्च-सेट् इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कर्म्मणि कुन्थ्यते । क्लेश इह दुःखानुभवः । शीतार्त्तस्य न कुन्थतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

कुथ य पूतिले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं- अकं-सेट् ।) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुथ्यति मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गा- दासः ॥

कुथः, पुं स्त्री, (कुथ्यति अशोभां क्लेशं वा । कुथ इ हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमा- गमः ।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम् । हातिर पिठेर झुल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रवेणी २ आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परिस्तोमः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परिस्तोमः ७ कुथा ८ कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वोथः १० आस्तरः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“कुथा कन्था समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम् ।
कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःस्नायी द्विजः कुथः” ॥

यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।

“शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्” ॥)

कुथः, पुं, (कुथ + अच् ।) कुशतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ (यथा रामायणे । २ । ३० । १४ ।

“शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः” ॥)

कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।) निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्कि- देवेन हता । यथा ।

मुनय ऊचुः ।

“शृणु विष्णुयशःपुत्त्र ! कुम्भकर्णात्मजात्मजा ।
कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥
कौलकञ्चस्य महिषी विकञ्जजननी च सा ।
हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥
शेते स्तनं पाययन्ती विकञ्जं प्रस्रुतस्तनी ।
तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥
दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।
मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।
सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्” ॥

इत्यादि ॥

“सा क्रुधोत्थाय सहसा ननर्द्द परमाद्भुतम् ।
तेन नादेन महता विह्वलाश्चाभवन् जनाः ।
निपेतुः सैनिकाः सर्व्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥
सा रथांश्च गजांश्चापि विवृतास्या भयानका ।
जघास प्रश्वासवातैः समानीय कुथोदरी ॥
सेनागणास्तदुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।
यथर्क्षमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥
तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।
तत्रस्था मुनयः शेपुर्जेपुश्चान्ये महर्षयः ॥
निपेतुरन्ये दुःखार्त्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
रुरुदुः पृष्ठयोधा ये जह्रृषुस्तन्निशाचराः ॥
जगतां कदनं दृष्ट्वा सस्माराऽऽत्मानमात्मना ।
कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः ॥
वाणाग्निं चेलचर्म्मभ्यां काम्बलैर्यानदारुभिः ।
प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समाददे ॥
तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः ।
वलिभिर्भ्राष्टभिर्व्वीरैर्वृतः प्रस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥
वहिर्व्वभूव सर्व्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः ।
सहस्राक्षो यथा वृत्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना ॥
योनिरन्ध्राद्गजरथास्तुरगाश्चाभवन् वहिः ।
नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥
ते निर्गतास्ततस्तस्याः सैनिकारुधिरोक्षिताः ।
तां विव्यधुर्निःक्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥
ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।
नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्व्वतान्” ।

इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥

कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति विदारयति । कु +

दल विदारणे + णिच् + घञ् ।) कुद्दाल । इत्य मरटीकायां रमानाथः ॥

कुद्दार, पु, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु + दृ + णिच् + कर्म्मण्यण् । पृषोदरात् साधुः ।) कुद्दाल । इति शब्दाधरः ॥ (काञ्चनवृक्षः । वृक्षमात्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ।)

कुद्दाल, पु, (कुं भूमिं दालयति । कु + दल + णिच् + अण् । पृषोदरात् द्वित्वे साधुः ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।२२॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेशरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे । गुणा अस्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ।) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १०० । २३ ।
"समासाद्य विना तस्याप्यखनन् सगरात्मजाः ।
कुद्दालैर्ह्रेषकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" ॥)

कुद्य स्त्री, (कुद + क्यप् ।) कुद्यम् । भित्तिः । इत्यमरटीका ॥

कुद्र, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर० सक० सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्ग-तृतीयोपधः । इ क कुन्द्रयति नीचः । मिथ्या वदतीत्यर्थः । कुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वैदेशिकारभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुद्रङ्क, पुं, (कुद्र मिथ्येव कायते अनित्यत्वात् प्रकाशते च । कै + क । निपातनात् साधुः ।) मञ्चविशेषः । मञ्चोपरिमण्डपः । तत्पर्य्यायः । उट्टाट २ पिठर ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुद्रङ्ग, पु, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रञ्जनं यत्र अनित्यत्वात् । कु + उत् + रञ्ज + अधिकरणे घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मञ्चमण्डपः । इति हारावली ॥

कुद्रव, पु, (कुं भूमिं द्रावयति । कु + द्रु + अन्तर्णिच् अच ।) कोद्रव । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कोदधान् इति भाषा ।)

कुध्र, पु, (कुं पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु + धृ + मूलविभुजादित्वात् क ।) पर्ब्बतः । इति हलायुधः ॥ (यथा कालिदासोक्तौ ।

कुनख, पु, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्ब्बाते दाहपाकौ च न व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥
तदेवाभ्यतरं दीर्घं प्रवदन्ति कुनखं बुधाः" ॥
इति माधवकरः ।
(अस्य चिकित्सा यथा ॥
"चिप्पे स्वदुष्टमाख्याता भूनसैर्यां मनम" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ।
तथाच सुश्रुते ।
"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलीनमिति सञ्ज्ञितम्" ॥
अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणा-जातप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्नरूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।
"नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठातिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुराप श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा" ॥) कुत्सितनखयुक्ते, त्रि ॥

कुनखी [न्] त्रि, (कुनख इति संज्ञाविशिष्टरोगो ऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशाब्दं व्रतं चरित्वा तद्व्रतनखावुद्धरेयाताम्" ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनट, पु, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो नट इति विग्रहे नटाधमः ॥
श्योनाकशब्दे ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनःशिला । इत्यमरः ।२।९।१०८ ॥
(अस्याः पर्य्यायाः ।
"मनःशिला मनोगुप्ता च नेपाली कुनटी शिला" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
अस्याविवरणमस्य मनःशिलाशब्दे व्याख्येयम् ।)
धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्य्याया यथा ॥
"धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरुवितुन्नकम्" ॥
गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।)
नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति भरतः ॥ (कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ।)

कुनली, [न्] पु, (कुत्सितं ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति इनि ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभि, पु, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णवातास इति भाषा । निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशक, पु, (ईषत् नाशयति स्पर्शनेन । कु + नश + णिच् + ण्वुल् ।) यवासः । इत्यमरः ।२।४।९१ ॥
(दुरालभा । आल्कुशीति भाषा ॥
अस्य पर्य्याया यथा ॥
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ म भागे ।)

कुनच वक्रणे । कौके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर० अक० सक० सेट् ।) पञ्चमस्वरी । वक्रयति वक्रं इवाचरतीति क्वौ वक्रं करोतीति क्वौ च रूपम् । तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । शौच्छामन्या-भावः अन्योकरणञ्च । कुचति खलः कुटिलोऽन्यो वा स्यादित्यर्थः । कुचति नता साधुः वा कौनीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्त, पु, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कुं शरीरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थत्वात् उन्द + बाहुलकात् त । शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी । (प्रासास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्सागरे ।
"कुन्तदन्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्" ।)
चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः । क्षुद्रकीटः । उत्कुणम् । (उकुन् इति भाषा ।)

कुन्तल, पु, (कुन्तं उत्कुणं लाति गृह्णाति । ला + क ।) केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४।
"कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" ॥)
ह्रीवेरम् । इत्यमरः २ । ६ । ९५ ॥ चषकः । यवः । इति मेदिनी ॥ (कुन्तमिव आकारमिव लाति ।) लाङ्गलम् । इति विश्वः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
"वर्णैः षोडशभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखरे ।
शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायकः" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दाक्षिणात्यजनपदविशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २। राजसूयिकपर्व्वणि ३४।११।
"आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ।
द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" ॥)

कुन्तलवर्द्धन, पु, (कुन्तलान् केशान् वर्द्धयति । वृध + णिच् + ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तला, पु, (कुन्ता अस्त्रविशेषा लीयन्ते गृह्यन्ते यत्र । ला + घञर्थे क ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षिणात्यप्रदेशः इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।५८।
"भिल्लिका कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकानना ।
कौकुट्टकास्तथा चोलाः कौङ्कणा मालवा नराः" ॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्याकार इव विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दध्यादिच्छेदनी । दहकाटा छुरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालिका २ । इति हारावली ॥ (बालानामौषधम् । यथा सुश्रुते ।
"कुन्तलिका कुररिका प्रभृतीनौषधस्य अस्या गुणास्तथैवोक्ताः ।
"स्वादुपाकरसा शीता कफप्रायातिपिच्छिला" ।
तवक्षीरसा रूक्षा मध्यमा वातला सरा" ॥
स्वादुतिक्ता कुन्तलिका ।)

कुन्तलोशीर, क्ली, (कुन्तल इव उशीरम् ।) बालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला इति भाषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन पालितत्वात् पालिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २३ २४ ।
"पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ।
शूर पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥
तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" ॥)
पाण्डुभार्य्या । सा च शूरसेनराजकन्या पृथा ।

नाम्ना ख्याता। तत्पिता शूरसेनः तां राज्ञे कुन्तिभोजाय दत्तवान्। इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्तविद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाहूतात् सूर्य्यात् कर्णं प्रासोष्ट। विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुनेः शापात् स्त्रीसङ्गमवञ्चितस्य स्वामिनो महाराजपाण्डोराज्ञया धर्म्माद्युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं सुषुवे। इति महाभारते १।१११ अध्यायः॥ इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्बादरायणादिमहर्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी।

यदुक्तम्,—

"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्"॥)

गुग्गुलुवृक्षः। शल्लकी। इति विश्वमेदिन्यौ॥ शाल्मली। इति जटाधरः॥

कुन्थ श क्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क्लिशि दुःखानुभवे। श कुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुकुन्थ। इति दुर्गादासः॥

कुन्थुः,पुं, (कुथ्नाति दुःखसहनक्षमो भवति। कुन्थ+उन्।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुन्दः, पुं स्त्री, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं द्यति नाशयति। कु+दो छेदने+कः। पृषोदरात् नुम्। यद्वा कौतीति। "कुन्दादयश्च"। उणां ४। ९८। इति निपातनात् सिद्धम्।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुँदफुलेर गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। माध्यम् २। इत्यमरः।२।४।७३॥ शुक्लपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४ महामोदः ५ मनोहरः ६ मुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः ८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वनहासः १२ मनोज्ञः १३ वोरटम् १४ वरटम् १५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।

"ॐ हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्"॥)

अपि च। भावप्रकाशे॥

"कुन्दन्तु कथितं माध्यं सदापुष्पश्च तत् स्मृतम्।
कुन्दं शीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्विषपित्तहृत्"॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। कैश्यभावनत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। सारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुन्दः,पुं, कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्य्याया यथा॥

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

भ्रमियन्त्रम्। कुँद इति भाषा। कुबेरस्य निधिविशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्ण इव श्वेततया सत्ययुगे हंसावतारत्वाच्च। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः"॥

यद्वा कुं पृथ्वीं कश्यपाय दत्तवान्। दा+कः। द्वितीयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रियहत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महादानस्य दक्षिणास्वरूपवसुन्धरादानादस्य तथात्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।

"सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्।
तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्"॥)

कुन्दकः, पुं, (कुन्द+संज्ञायां कन्।) कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्दुरादिकं दमयति नाशयतीति। दम+णिच्+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण शुभ्रवर्णत्वात्। कुन्द+मा+घञर्थे कः।) विडालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतणिजर्थे दॄ+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः।) तृणभेदः। कुन्दरा इति कलिङ्गे ख्यातः। तत्पर्य्यायः। कण्डुरः। २ भिण्टी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६ क्षेत्रसम्भूतः ७ सुलभः ८ मृगवल्लभः ९। अस्य मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। गोधनानां प्रशस्तत्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत् निर्म्मलानि धर्म्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति। कुन्द+रा+कः। यद्वा कुं पृथ्वीं, हिरण्याक्षदैत्यं हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दारयति। दॄ+णिच्+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः"॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः। खलादित्वात् इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्मसमूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दुः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति। कु+दॄ+बाहुलकात् डुः।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला अमरटीका च॥ (कुन्दुरुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥) मूषिके पुं। इतिशब्दरत्नावली॥

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दॄ विदारे+उरन्।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुन्दुरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उनत्ति। उन्द्+मद्गुरादित्वात् निपातनात् साधुः।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। यस्य निर्यासे कुन्दुरुखोटि इति ख्यातिः। तत्पर्य्यायः। पालङ्क्या २ मुकुन्दः ३ कुन्दः ४। इत्यमरः।२।४।१२१॥ पालङ्की ५ सुकुन्दुः ६ कुन्दुः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कुन्दुरुकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११ कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ बहुगन्धः १५ मालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८ वली १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।
कुन्दुरुर्म्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत्।
ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफपित्तार्त्तिदाहनाशित्वञ्च। अस्य पानलेपनयोर्गुणः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संग्रहेऽष्टादशशतिकप्रसारणी तैले॥

"कर्पूरं कुन्दुरुनिशालवङ्गध्यामचन्दनम्"॥ * ॥)

कुन्दुरुकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुरु+स्वार्थे कन्।) कुन्दुरुनाम सुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दुरुकी, स्त्री, (कुन्दुरुक+जातित्वात् ङीष्।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१२४॥

कुप इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्प्यते। कि कुम्पयति कुम्पति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुप, क द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्-इरित्।) कोपो नेत्रलौहित्यादिहेतुश्चित्तविकारः। य, कुप्यति माता शिशवे। इर्, अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। "कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी"। इति तु कुप्यतीति कुप् ततः स इवाचरति इति ङ्य साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपथः, पुं, कुत्सितः पन्थाः। (पाणिनिमते कापथ इति नित्यं स्यात्। वोपदेवमते तु "पथि पुरुषे वा"। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) कापथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते ५।६।१०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्तयिष्यति"॥

कुपथः सेव्यत्वेनास्त्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्। कुपथगामिनि, त्रि। यथा महाभारते।२।६७।२९।

"कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः"॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः। इति जटाधरः। कोणा इति भाषा॥

कुपिनी, [न्] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्डशेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्प्यते रुध्यते मत्स्योऽत्र। कुप इ कि स्तृतौ अधिकरणे बाहुलकात् इनि। ततः ङीप् पृषोदरादित्वात् साधुः।) स्वल्पमत्स्यधानी। इति शब्दरत्नावली। खालुइ इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि। कुप इ कि स्तृतौ+"कुपेर्वा वश्च"। उणां ४।८६। इति किन्दच्।) तन्त्रवायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करवृक्षः तिन्दुकविशेषः। मधुरतेन्दु माकड़ाकेँदु इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। जलजः २ दीर्घपत्रकः ३ कुलकः

दल विदारणे+णिच्+अण् ।) कुद्दाल । इत्य मरटीकायां रमानाथः ॥

कुदार, पु, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु+दॄ+णिच्+कर्म्मण्यण् । पृषोदरात् साधुः ।) कुद्दालः । इति जटाधरः ॥ (काञ्चनवृक्षः । वृक्षमात्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

कुद्दाल, पु, (कुं भूमिं दालयति । कु+दल+णिच्+अण् । पृषोदरात् द्वित्वे साधुः ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।२२॥ (यथास्य पर्य्यायाः । "कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः । कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । गुणाश्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १०७ । २३ । "समाधाय बिलं तत्राप्यखनन् सगरात्मजाः । कुद्दालैर्ह्रेषकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" ॥)

कुद्य, स्त्री, (कुद्+यत्) कुड्यम् । भित्तिः । इत्यमरटीका ॥

कुद्र, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर सक सेट् । इदित् ।) मद्यमरोरी । दन्त्यवर्ग तृतीयोपधः । इ क कुन्द्रयति नीचः । मिथ्या वदतीत्यर्थः । कुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदषृष्वान्तरभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुद्दङ्ग, पु, (कुद मिथ्येव कायते अनित्यत्वात् स्वाय भङ्गत्वाच । कै+क । निपातनात् साधुः ।) मञ्चविशेषः । मत्रोपरिमण्डपः । तत्पर्य्यायः । उद्घाटः २ पिठरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुद्दनग, पु, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रञ्जनं यत्र अनित्यत्वात् । कु+उत+रञ्ज+अधिकरणे घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मत्रमण्डपः । इति हारावली ॥

कुद्रव, पु, (कुं भूमिं द्रावयति । कु+द्रु+अन्तर्णिच् अच् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कोदधान् इति भाषा ।)

कुध्र, पु, (कुं पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु+धृ+मूलविभुजादित्वात् क ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा कालिदासोक्तौ । "धाराधारे दधत्यधिरावनि कुधेऽनन्ततिमये-डशोराद्वदरसोद्गुरयैरयकभादहम । उग्रेडुनरकार्मिर्भिरविदितिभेदालंजिनाञ्छच्छवि स्वान्दमुमन्मुदाल्लिन्दादेवो मुदे वो भ्रड" ॥)

कुनख, पु, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । "नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् । कुर्व्वन्ति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् । तदेवाभ्याहतं रूक्षं परुषं कुनखं वदेत्" ॥ इति माधवकरः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा । "चिप्यं स्विन्नमथाम्लेना मुष्णसेकं ..." । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे । शास्त्र उक्ते

"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः । भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्" ॥

अथ हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरण्य कृतप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्नरूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् । "नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्‌मुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठातिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा" ॥) कुत्सितनखयुक्ते, त्रि ॥

कुनखिन् [न्] त्रि, (कुनख इति ख्यातनामविश्रुतरोगो ऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा तदन्तमनखाद्धरेयाताम्" ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनट, पु, (कुत्सितं नटतीति । कु+नट्+अच् ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो नटः इति विग्रहे नटाधमः ॥) श्योनाकशब्दे ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट+गौरादित्वात् ङीष् ।) मनःशिला । इत्यमरः ।२।९।१०८॥ (अस्याः पर्य्यायाः ॥ "मनःशिला मनोगुप्ता च नेपाली कुनटी शिला" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अन्यदिवरणमस्य मनःशिला शब्दे ज्ञातव्यम् ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा ॥ "धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा । कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरुवितुन्नकम्" ॥ गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति भरतः ॥ (कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ॥)

कुनली, [न्] पु, (कुत्सितं ईषद् वा नलो ऽस्यास्तीति इनि ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभि, पु, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णवातास इति भाषा । निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशक, पु, (ईषत् नाशयति स्पर्शनेन । कु+नश+णिच्+ण्वुल् ।) यवासः । इत्यमरः ।२।४।९१॥ (दुरालभा । धान्सकुशीति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा ॥ "यासोयवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः । दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥ गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे ॥)

कुनच वक्रोक्तौ । तौच्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर चक सक सेट् ।) पञ्चमस्वरी । वक्रमिति वक्र इवाचरतीति क्वौ वक्र करोतीति ण्वौ च रूपम् । तेन कुटिलीभावे कुटिलीकरणे च । तौच्यमल्पीभाव अल्पीकरणञ्च । कुनचति खलः कुटिलोऽल्पो वा स्यादित्यर्थः । कुनचति लता वायुः कुटिलामल्पां वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्त, पु, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कु शरीरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थत्वात् उन्द+बाहुलकात् त । शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (भल्लास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्सागरे । "कुन्तहस्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा प्रियम्" ॥) चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः ॥ क्षुद्रकीटः । उलुकमः । (उकुन् इति भाषा ।)

कुन्तल, पु, (कुन्तं उत्कृष्टं लाति गृह्णाति । ला+क ।) केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४। "कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः । बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" ।) ह्रीवेरम् । इत्यमरः २ । ६ । ९५ ॥ चषकः । यवः । इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति ।) लाङ्गलः । इति विश्वः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,— "वर्णैः षोडशभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखरे । शृङ्गारे च रसे प्रोक्तो मानन्दफलदायकः" ॥ इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दाक्षिणात्यजनपदविशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २ । राजसूयिकपर्व्वणि ३४ । ११ । "आकर्षं कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा । द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" ॥)

कुन्तलवर्द्धन, पु, (कुन्तलान् केशान् स्वरसेन वर्द्धयति । वृध+णिच्+ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तला, पु, (कुन्ता अस्त्रविशेषा लीयन्ते गृह्यन्ते यत्र । ला+अधर्थे क ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षिणात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।५६ । "भिल्लिका कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः । कोकुट्टकास्तथा चोला कोङ्कणा मालवा नराः" ॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्याग्राकार इव विद्यतेऽस्या इति ठन् । टाप् अत इत्वं च ।) दध्यादिच्छेदनी । दरकाटा छुरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालिका २ । इति हारावली ॥ (बालाना मौषधम् । यथा सुश्रुते । "कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीनीग्रपत्राणि मला ग्रामाणीवोक्ता । "स्वादुपाकरसाः शीताः कफप्रायातिपित्तलाः । लवणानुरसा रूक्षा सक्षारा वातला सराः" । स्वादुतिक्ता कुन्तलिका ।)

कुन्तलोशीर, स्त्री, (कुन्तल इव उशीरम् ।) बालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला इति भाषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन बाल्यात् पालिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति भाषा । विश्रुता । यथा, हरिवंशे ३४ । २९-३० । "पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन । शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥ तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" ॥) पाण्डुराजभार्य्या । सा च शूरसेनराजकन्या पृथा

पद्मोपमं शिरः प्रशस्यते। व्यूढं दृढं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्ध्वव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्राकृतिललाटं बहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचैर्वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षुषी। ऋज्वी महोच्छ्वासावंशसम्पन्नेषदवनताग्रा नासिका। महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम्। आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा। श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं रक्तं तालु। महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरस्वरः। नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ। महत्यौ हनुवृत्तौ। नातिमहती ग्रीवा। व्यूढमुपचितमुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च। विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ, असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च। महदुपचितं पाणिपादम्। स्थिरा वृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च नाभिः। नाभ्युरस्त्रिभागहीना समा समुपचितमांसा कटी, वृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्तावूरू। नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढसिरास्थिसन्धी जङ्घे। नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ। प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृतिसम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि” ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥

“वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकापतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणसम्पन्नं कुर्य्यात्। तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्ज्यानि स्युः।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः।

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोकानि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽग्राणि गृहीतानि स्युः। मन्त्रायाश्चौषधयो जीवकर्षभकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः।

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि चागुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि चानास्यप्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात्।

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्ततोऽनुबुध्य सर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानपेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगलेऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्जयन्नुपयुञ्जानः सर्व्वाण्यहितानि वर्ज्जयेत्तथा बलवर्णशरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशलागमनाच्चानुपालयेदिति पुत्त्राशिषां समृद्धिकरं कर्म्म व्याख्यातम्। तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयक इति” ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ * ॥

“अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय मधुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड़ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम्। तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् नचैनं तर्ज्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोपवेशयेत् कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत्।

“नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

षण्मासञ्चैनमन्नं प्राशयेल्लघुहितञ्च। नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात्। प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति। कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्च्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्ब्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः”। ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)
वरुणवृक्षः। इति मेदिनी ॥ चार्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः। इति शब्दरत्नावली ॥ (सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बाल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञेयाः। यथा, मनौ। ५। १५९।
“अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्” ॥
मङ्गलग्रहः। यथा, नवग्रहस्तोत्रे।
“धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्” ॥
शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः।
यथा, विष्णुपुराणे।
“ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः” ॥
शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः। तन्नाम्ना तद्वर्षस्यापि तथा संज्ञा।
यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ५९-६०।
“शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्” ॥
मन्त्रविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसारवचनम्।
“धृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः।
कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा” ॥
स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः। बालोन्मदवद्ग्रहभेदः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः ॥
“स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः” ॥
त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२५ ॥ बालकः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। २२।
“प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं त्रस्ताः कुमारकाः” ॥
राजकुमारः। यथा महाभारते। १। १३३। ७।
“ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्” ॥)

४ कालतिन्दुक ५ कालपीलुक ६ काकेन्दु ७ विषतिन्दु ८ मर्कटतिन्दुक ९। अस्य गुणा। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। वातमदकारित्वम्। लघुत्वम्। व्यथाहरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

कुपूय, त्रि (कुत्सितं पूयते। पूयीङ् विसरणे + पचाद्यच।) कुत्सितः। आत्माचारादिनिन्दितः। इत्य मरभरतौ॥

कुप्य, क्ली, (गुप्यते रक्ष्यते यत्नादिकमत्र। गुपू रक्षणे। "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या"। ३। १। ११४। इति क्यबन्तो निपातितः। गुपेरादे कत्वं च संज्ञायाम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुः। इत्यमरः। २। ९। ९१॥ (यथा, महाभारते। १५। ६। ११।
"भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत।
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम्"॥)
दस्ता इति ख्यातधातुः। इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम्॥

कुप्यशाला, स्त्री, (कुप्यानां स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषां भाजनादीनां शाला गृहम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुपात्रादिनिर्म्माणादिगृहम्। काँसारिर दोकान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सन्धानी २। इति हेमचन्द्रः॥

कुप्रिय, त्रि, (कुत्सितं प्रीणातीति। कु + प्री + "इगुपधज्ञेति"। ३। १। १३५। क।) जघन्यः। इति हलायुधः॥ (बहुव्रीहौ तु कुत्सितप्रियः।)

कुब इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्ब्यते। कि कुम्बयति कुम्बति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुबे(वे)र, पुं (कुम्बतीति। कुब इ कि आच्छादने "कुम्बेर्नलोपश्च"। उणां १। ६०। इति एरकः। नलोपश्च। यद्वा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य। त्रिकुल नेत्रत्वात्तथात्वम्।) यक्षराजः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (स च विश्रवस ऋषेरिलविलाया जातः। स तु त्रिपात् अष्टदन्त केकराक्षश्च। यथा, वायुपुराणे।
'कुत्सायां क्वितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।
कुबेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः"॥
तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च।
"कु—रो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत।"॥)

कुब्ज, त्रि, (कु ईषत् उब्जं आर्ज्जवमस्य। उब्ज आर्जवे घञ् शकन्ध्वादिवदुलोपः।) वायुनोन्नतहृदयः। उन्नतपृष्ठश्च। कुजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गडु २ गडुल ३ इत्यमरः॥ न्युब्ज ४ गडर ५ इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणमाह।
"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्।
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्"॥
इति माधवकरः॥ यदेत्युक्त्या यदिवेति विकल्पार्थत्वेन न पुनरुक्तिदोषः। अन्तरायामे क्रोडनतो भवति वहिरायामे पृष्ठनतो भवति ताभ्यामस्य को भेदः। उच्यते। अन्तरायामवहिरायामयोः प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य वहिःशरीरस्य चावनमनमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीराद्वहिर्भवतीति भेदः॥ • ॥

अथ चिकित्सा।
"वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तम्भे च कुब्जके।
योज्य प्रसारिणीतैलं तेन तेषां शमो भवेत्॥
वातव्याधिषु सामान्या या क्रिया कथिता पुरा।
कर्त्तव्या एव ता सर्व्वास्तैलमेतद्विशेषतः"॥
इति भावप्रकाशः॥ (यथा, हरिवंशे ८२। ३४।
"तान्तु कुब्जां स्खडोर्मध्ये हस्तेनायतपाणिना।
शनैः सन्तोडयामास कृष्णो लीलाविधानवित्"॥
रोगविशेषस्यास्य चिकित्सार्थं वटिकौषधं यथा। * ।
"रसो गन्धौ समौ शुद्धौ तालकश्चाभया तथा।
विषं व्योषञ्च कटुकी वोलजैपालकौ समौ"॥
"भृङ्गराजरसैर्मर्द्द्यं कुष्ठार्कक्षीरसैलया।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं रसः कुब्जविनोदकः॥
आमवाताद्यवातादीन् कटीशूलञ्च नाशयेत्।
अभिश्च कुरुते दीप्तं स्थौल्यानां नाशनं परम्"॥
कुब्जविनोदो रसः॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधिकारे॥ * ॥)

कुब्ज, पुं, (कु ईषदुब्ज आर्जवमस्य। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ खड्गः। इति शब्दमाला॥

कुब्जक, पुं, (कौ पृथिव्यां उब्जति। उब्ज + ण्वुल्। शकन्ध्वादित्वात् उलोपे साधुः।) पुष्पवृक्षविशेषः। कूजा इति ख्यातः। (यथा शब्दार्थचिन्तामणिधृतस्कन्दपुराणे।
"चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्"॥
तत्पर्य्यायः। भद्रतरणी २ वृत्तपुष्प ३ अतिकेशर ४ महासहः ५ कण्टकाढ्य ६ खर्व्व ७ अलिकुलसङ्कुल ८ वारिकण्टक ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अपि च।
"कुब्जको भद्रतरणिर्वृहत्पुष्पोऽतिकेशरः।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला"॥
राजनिर्घण्टे महासहेत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः।
अस्य गुणाः।
"कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः।
त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः"॥
इति भावप्रकाशः॥ सुरभित्वम्। रक्तपित्तकफनाशित्वञ्च। तत्पुष्पगुणाः। शीतलत्वम्। वर्णकारित्वम्। दाहवातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुब्जकण्टक, पुं, (कुब्जः कण्टकोऽत्र।) श्वेतखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुभ्र (भ्र)स्त्री, (कुबि आच्छादने + 'स्फायितञ्चीति' उणां २। २८। इति निपातनात् रन्।) वभ्रम्। इत्युणादिकोषः॥ कुभ्रम्। कुण्डलम्। तन्तु। शरणम्। शकटम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

कुमार, त् क क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां परं अकं सेट्।) दन्त्यी। अचुकुमारत्। इति दुर्गादासः॥

कुमार, क्ली, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन् सतीत्यर्थः।) जात्यकाञ्चनम्। इति मेदिनी। खाँटि सोणा इति भाषा॥

कुमार, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात्।) कार्त्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्त्तिकेयशब्दे द्रष्टव्यम्॥
(तथा महाभारते। १। ६६। २३ २४।
"अग्नेः पुत्त्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः।
कौर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः"॥
कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्। कु + मृ + णिच् + अच्।) शाखोक्तौ युवराजः। इत्यमरः॥ (राजकुमारः। यथा, रघौ ७। ६२।
"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः"॥)
शुकः। अश्ववारकः। (कुमारयति क्रीडतीति। कुमार-त् क क्रीडने + अच्।) पञ्चवर्षीयबालकः। (यथा मनौ ७। १७५।
"कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्"॥
"तस्यास्तु खल्वमराया प्रपतनार्थे खल्वेवमेव कर्म्मणि क्रियमाणे जातमात्रे एवैव कुमारस्य कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति तद्यथा अश्मनोः सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः। तथा सक्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत छागकमालिका सूर्पेण चैनमभिनिष्पुनीयात् यद्यस्य स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागमनं तत्तत् सर्व्वमेव कुर्य्यात्। ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत्। अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वा प्रमार्ज्जनमारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखयासुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्ज्जितस्यास्य च शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत्। ततोऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्द्दनम्"।
"दशम्यां निशतीतायां सपुत्त्रा स्त्री सर्व्वगन्धौषधैर्गौरसर्षपलोध्रैश्च स्नाता लघ्वहतवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती सस्पृश्य मङ्गलान्युचितामर्च्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्लवाससोऽव्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वा कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत्। प्राक् शिरसमुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्व्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्ता कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च"।
"कृते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रामेत् आयुषः प्रमाणं ज्ञानहेतोः। तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते। स्थिरा बहला त्वक् प्रकृत्याकृतिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनुरूपमातपत्रनिभं

गच्छोपमं शिरः प्रशस्यते। व्यूढ़ं दृढ़ं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्धव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्राकृतिललाटं बहलौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गापाङ्गे चक्षुषी। ऋज्वी महोच्छ्वासावंशसम्पन्नेषदवनताग्रा नासिका। महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम्। आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा। श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं रक्तं तालु। महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरस्वरः। नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ। महत्यौ हनुकौ। नातिमहती ग्रीवा। व्यूढमुपचितमुरो गूढ़ं जत्रु पृष्ठवंशश्च। विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ, असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरि-पूर्णायतौ बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च। महदुपचितं पाणिपादम्। स्थिराश्वताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च नाभिः। नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचितमांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्तावुरू। नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढ़सिरास्थिसन्धी जङ्घे। नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ। प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृतिसम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि" ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥

"वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढ़मपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकापतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणसम्पन्नं कुर्य्यात्। तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः।

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोकानि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्यो ऽग्राणि गृहीतानि स्युः। मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः।

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि चागुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि चनास्यप्रवेशीनि चप्राणहराणि चवित्रासनानि स्युः।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात्।

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्यसर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्याहि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगलेऽरोगस्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्जयंस्तु सर्व्वाण्यहितानि वर्ज्जयेत्तथायमबलवर्णशरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशलागमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म्म व्याख्यातम्। तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूर्णं यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति" ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*॥

"अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यामामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय सधुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड़ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम् । तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् नचैनं तर्ज्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोपवेशयेत् कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत्।

"नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

मण्डामस्त्रैनमन्नं प्राशयेल्लघुहितञ्च। नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात्। प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति। कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्ब्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः"।॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम्।)

वरुणवृक्षः। इति मेदिनी॥ अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ सिन्धुनदः। इति शब्दरत्नावली॥ (सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि वास्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते॥ त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारित्वास्तेऽपि विज्ञेयाः। यथा, मनौ। ५। १५८।

"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्"॥

मङ्गलग्रहः। यथा, नवग्रहस्तोत्रे।

"धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्"॥

शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः।

यथा, विष्णुपुराणे।

"ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः"॥

शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः। तन्नाम्नाः तद्वर्षस्यापि तथा संज्ञा।

यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ५९-६०।

"शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्"॥

मल्लविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतविम्बसारवचनम्।

"कृतवीर्य्यस्य भीमस्य प्रध्वस्तो बालकः पुनः।
कुमारस्य युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा"॥

स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः। बालोऽप्रबन्धग्रहभेदः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः॥

"स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
विभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति ८. ग्रहः"॥

चि, सन्दरः॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञाया स्वार्थे वा कन्।) वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२५॥ बालकः॥ इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। २२।

"प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं स्रस्ताः कुमारकाः"॥

राजकुमारः। यथा महाभारते। १। १३१। ७।

"ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्"॥)

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । आस्तीकपर्व्वणि ५७ । १३ ।
"कक्षकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)
कुमारजीव, पुं, (कुमारं जीवयतीति । जीव + णिच् + अण् ।) पुत्रजीववृक्षः । इति रत्नमाला । जीयापुता इति भाषा ॥
कुमारपाल, पुं, (कुमारं पालयति । पाल् + णिच् + अण् ।) शालिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शिशुपालके, त्रि ।)
कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य शिशोः प्रसवात् प्राक् गर्भधारिण्याः कुमारे जीवति धात्र्या वा भृत्या पालनम् ।) गर्भिण्याः परिचर्य्या । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायः । बालतन्त्रम् २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ३ । १२ ।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव" ॥)
कुमारयु, पुं, (कुमारं कौमारं याति । मितद्र्वादित्वात् डुः निपातनात् साधु ।) युवराजः । इत्युणादिकोषः ॥
कुमारवाही, [न्] पुं, (कुमारं कार्त्तिकेयं वहति । वह + णिनि ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुमारसू, स्त्री, (कुमारं कार्त्तिकेयं सूते । सू + क्विप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा । इति कुलति कम्भोर्द्यः ॥ (पुं, वह्निः । यथा, महाभारते । २ । सहदेवदिग्विजये ३१ । ४४ ।
"वैश्वानरस्य पित्रेशः शाक्री भगितमस ।
कुमारसूस्त्वं भगवान् वृहद्गर्भो हिरण्यकृत्" ॥)
कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति बाल्येन क्रीडति । कुमार + णिच् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम् ।) कुमारी । इति शब्दरत्नावली ॥ नवमल्लिका । इति रत्नमाला ॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः । यथा,—
"वर्षत्रयमितिनिर्दिश्यैव कुमारिकाख्ये
क्षेत्रेषु चान्यजनता निवसन्ति सर्व्वे" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये ॥ स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ओषधिविशेषः । घृतकुमारी इति ख्याता । अस्या व्यवहारो यथा वैद्यकचिकित्सामणिग्रन्थे द्रष्टव्यः ।
"स्वर्णे द्रवेच्च कुमारिकायाः" ।
इति रसेन्द्रसारसंग्रहे स्वर्णाद्यधिकारे ।
नेत्रमध्यस्थप्रतिबिम्बविशेषः । यथा,—
"दृष्टा यस्य विहन्यन्ते पश्यन्ती कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णोर्नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम्" ॥
इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ॥)
कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् ।) द्वादशवर्षीया कन्या । यथा,—
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा च कन्यका ।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते" ॥
इति स्मृतौ भेदः । इत्यभेदोपचारात् कन्या कुमार्य्यावमरः ॥ इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारीपूजने अजातपुष्पा चेत् तदा षोडशवर्षपर्य्यन्तवयस्का । तस्या वयोभेदेन नामभेदाः । यथा,—
"एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।
त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिश्चतुर्व्वर्षा तु कालिका ।
सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत् ।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ।
नवभिः कालसन्दर्भा दशभिश्चापराजिता ।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी ।
त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका ।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता ।
एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते ।
पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" ॥ * ॥
तत्पूजाविधिर्यथा ।
"अथाग्रतः साधनं वक्ष्ये महापीठकमोद्भवम् ।
येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति ।
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां कुह्वां वा रविसंक्रमे ।
कुमारीपूजनं कुर्य्याद्यथा विभवमात्मनः ।
वस्त्रालङ्करणाद्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यै रुचिप्रदैः ।
पद्मताद्यादिभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या समाधकः" ॥
इत्यन्नदाकल्पः ॥ * ॥ (सुनामख्याता परीक्षित्पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते १ । पूरुवंशानुकीर्त्तने ९५ । ४२ ।
"भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम" ॥)
पार्व्वती । नवमल्लिका । नदीविशेषः । (इयं हि शाकद्वीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।
"नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्व्वपापभयापहाः ।
सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च या" ॥)
सहा । घृतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता । जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी ॥ सीता । इति हेमचन्द्रः ॥ वन्ध्याकर्कोटकी । स्थूलैला । मोदिनीपुष्पम् । तरुणीपुष्पम् । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुमार ल क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अक-सेट् ।) रली । अचुकुमारत् । इति दुर्गादासः ॥
कुमालक, पुं, (कुमाल + स्वार्थे कन् । कुमालं तुच्छं क्रीडा + ण्वुल् वा ।) सौवीरदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुमुत्, [द्] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति । कु + मुद् + क्विप् ।) कुमुदम् । इति मेदिनी ॥ श्वेता इति भाषा । रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ३ । २१ । १८ ।
"वभाज उत्पलकुमुत्कुवलयानपीय
व्याराभिराजत् द्रवोडुपनिर्भमस्य" ॥
कुमुदस्य कन्दविशेषः । शालुक इति यस्य ख्यातिः । अस्य पर्य्याया यथा,—
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कुमुत्, [द्] त्रि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो यस्य कुत्सिता मुद् यस्य वा ।) कृपणः । इति मेदिनी ॥ अप्रीतः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुमुदं, क्ली, (कौ मोदते । मुद् "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । क ।) श्वेतोत्पलम् । सुँदि इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । ५४ । ६ ।
"सपद्मकुमुदं रम्यं सार्क्ककारण्डवं शुभम् ।
पुष्पचयश्चाद्रुमसश्रीकम्पायवनम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । कैरवम् २ । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥ चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५ । इति रत्नमाला ॥ धवलोत्पलम् ६ श्वेतारम् ७ शीतलकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रिकाम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा ।
कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्" ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । शीतत्वम् । आह्लादत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । कफरक्तदोषदाहश्रमपित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपद्मम् । इति मेदिनी ॥ रूप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कुमुद, पुं, (कुत्सिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति । कु + मुद् + क ।) नैर्ऋतकोणस्य दिग्हस्ती । इत्यमरः । १ । ३ । ३ ॥ वानरविशेषः । (अयं खलु रामचन्द्रस्य सेनापतिनायकानामेकतमः ।
यथा, रामायणे । ६ । २ । २८ ।
"नाम्ना सङ्कोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः ।
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम वानरः ।
योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति" ॥)
नागविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा" ॥)
दैत्यभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
"एकादिभिरविवर्णाङ्घ्रिभिर्भवेत् षट्कारके यदि ।
कुमुदोऽमोदस्थैव ताले गुरुलघोर्लयौ" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मोदयति । अन्तर्भूतणिजन्तात् मुदः कः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"सुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः" ॥
विष्णुपार्षदः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १० ।
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्त्रिराट्" ॥
मेरोः पश्चिमगिरिविशेषः । स चायुतयोजनविस्तृतः । यथा, भागवते ५ । १६ । १२ ।
"मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति ।
अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्द्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः" ॥ शाल्मलद्वीपान्तर्गतप्रथमपर्व्वतः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६ ।
"कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च वलाहकः" ॥
वानरभल्लुकविशेषः । यथा,—
"हसयाहमचक्राद्याः कुमुदाश्च कपिप्रवाः ।

वातूपाकेषु विज्ञेयाः श्लेष्मा वातकोपनाः” ॥
इति हारीते प्रथमेस्थाने ११ अध्यायः ॥)
कुमुदबान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः ।) चन्द्रः । क-
र्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥
कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्यां इति । मतुप्
मस्य वः ङीप् ।) कुमुदती । कुमुदसमूहः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
कुमुदा, स्त्री, (कुत्सितं मोदते । कु + मुद + कः ।
टाप् च ।) कुम्भिका । पाना इति भाषा । गम्भा-
रीवृक्षः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
“श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
कुमुदा च सदा भद्रा कट्फला ह्यपहन्तिका” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) शालपर्णीवृक्षः ।
धातकीवृक्षः । कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुमुदावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि-
आवसन्त्यत्र वा । आ + वस् + अधिकरणे घञ् ।)
कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद +
कर्त्तरि ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कट्फलः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्य्याया
यथा,—
“कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
अस्य कट्फलशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् ।
इनिः ङीप् ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादि
समूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥
(यथा भ्रमराष्टके । ७ ।
“अशिरसौ नलिनीवनवल्ल[illegible]
कुमुदिनी कुलकेलिकला[illegible]
विधिवशेन विदेशमुपाग[illegible]
कुटजपुष्परसं बहु मन[illegible]
तत्पर्य्यायः । कुमुदती २ ।
३९ ॥ उत्पलिनी । इति
सुँदि इति भाषा ॥
कुमुदिनीपतिः, पुं, (कुमु[illegible]
चन्द्रः । इति हेमचन्[illegible]
कुमुदी, स्त्री, (कुमुद[illegible]
इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्या गुणादयः कट्फल[illegible]
कुमुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः ।) चन्[illegible]
रत्नावली ॥
कुमुद्वती, स्त्री, (कुमुद + “कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप्” ।
४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् “मादुपधायाश्च” ।
८ । २ । ९ । इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।)
कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।
“प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
न मानिनीसंसहतेऽन्यसङ्गमम्” ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कुमुद्वती कैरविका तथा कुमुदिनीति च” ।
गुणाश्चास्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रका-
शस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु
रामचन्द्रपुत्त्रस्य कुशस्य पत्नी ।
यथा, रघुः १७ । ६ ।
“तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी” ॥
क्रौञ्चद्वीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
“गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः” ॥)
कुमुद्वान्, त्रि, (कुमुद + “कुमुदनड्वेतसेभ्यः” । ४ ।
२ । ८७ । इति ड्मतुप् मस्य वः ।) कुमुदयुक्त-
देशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥
(यथा रघुवंशे ४ । १९ ।
“हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्य्यस्ता यशसामिव” ॥)
कुमोदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु + मुद +
णिच् + ण्वुल् । पृथिव्याः भारावतारणादिलीला-
कर्म्मभिः सर्व्वेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथा-
त्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
[illegible]म्भः, त्रि, (कुम्पति कुम्पयति वा । कुपि वेष्टने +
[illegible]त्वात् नुम् ।) दारुकुक्कुटः । इति जटा-
[illegible] ॥
[illegible] ... [illegible] च ।) सम-
[illegible]नम् ।
[illegible] द्वि-
[illegible] निद-
[illegible] । ७ ।
[illegible]दीयस-
[illegible]सन्धादि-
[illegible] यति । कु +
[illegible]नात् साधुः ।)
[illegible] ४ ॥ चित्वत् ।
[illegible] । उम्भ + अच् ।
[illegible] । अस्य परिमाणं
[illegible]नः । हस्तिशिरसः
[illegible] ३ । १२४ ॥
[illegible]मं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-
कुम्भरेणा[illegible] ॥) कुम्भकर्णपुत्त्रः ।
(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७६ । १५ ।
“सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।
अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्” ॥)
वेश्यापतिः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ समाधिविशेषः ।
प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥
(प्रह्लादपुत्त्रः । यथा महाभारते १ । ६५ । १९ ।
“प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत !” ॥
विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४९ । ८१ ।
“अर्च्चिष्मानर्च्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः” ॥)
द्रोणद्वयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । सूर्पः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतैकादशराशिः । तस्य
पर्य्यायः । घटः २ । इति दीपिका ॥ स
च धनिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिषापूर्व्वभाद्रपदा
प्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता
कलसधारी पुरुषः । स तु शीर्षोदयः । चरण-
रहितः । मध्यमकान्तिः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्व्वूर-
वर्णः । वनचारी । वायुराशिः । स्निग्धः । उष्णः ।
अर्द्धस्वरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । शूद्रवर्णः ।
पश्चिमदिक्स्वामी । स्थूलाङ्गः । तत्र जातफलम् ॥
“मेधावी हरितोत्कटधनेश्वरो दन्तपीडायुतः
स्नेहशून्यः” । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्रा-
श्रितैतद्राशिफलम् ।
“अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः
कुघटतारहितोऽतिविचक्षणः ।
कलशराशिनि शीतकरे नरः
सदसि सज्जनमानसुरोचनः” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं
भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-
पञ्चाशदधिकः षष्ठाकुम्भमे देशे वर्त्तमानेनाविंशा-
यनांशे पालपलात्मकाधिकाधिकदण्डाः । इति
ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।
“कुम्भलग्ने समुद्भूतश्चलचित्तोऽतिसौहृदः ।
परदाररतो नित्यं मृदुकायो महासुखी” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् ।
कै + कः । यद्वा कुम्भ + स्वार्थे कः ।) दक्षिण-
हस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायु-
स्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयाज्ञव-
ल्क्यादौ तु ।
“कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥
बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः ॥
दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेन पूरितोदरः ।
कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥
अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु छन्दोवेदी सामगायनः ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्व्वैरथर्व्वभिः” ॥)
(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
“तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्व्वन्ति कुम्भकान् ।
विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्” ॥
“तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थासिद्धये” । इति त-
ट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।
“सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी शीतली तथा ।
भस्त्रिका भ्रामरी मूर्च्छा प्लाविनीत्यष्टकुम्भकाः” ।
तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।

सहित वेदवर्त्तेन कुम्भवो विविधो मत" ।)

कुम्भकार, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) जातिविशेषः । कुमोर इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् । तत्पर्य्यायः । कुलालः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ । चक्री ३ । इति जटाधरः । (एतज्जातिविषये तु पुराणभेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
"वैश्यायां विप्रचौरात् कुम्भकारः स उच्यते" ।
"मालाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ।
"पट्टिकाराच्च तैलिन्यां कुम्भकारो बभूव ह" ।
इत्यादि बहुवचनमस्ति बाहुल्यभिया नात्राभिधीयते ।) कुक्कुभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ।

कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कारः आकारो यस्याः । कुम्भकार + कप् + टाप् अत इत्वम् ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः । (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ + ण्वुल् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री । इति व्युत्पत्तिरस्याः ।)

कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कारः आकारो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्थाञ्जनम् । कुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः । मनःशिला । इति जटाधरः । (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्य्या ।

कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अलाबुभेदः । डौल काडु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुम्भालाबू २ डौलतुम्बी ३ गोलाली ४ नागालाबुः ५ महाफला ६ बटालाबूः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तश्लेष्मकासज्वरदाहनाशित्वम् । रुच्यत्व । इति राजनिर्घण्टः ।

कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वेश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी । इति शब्दरत्नावली ।

कुम्भयोनि, पुं, (कुम्भः योनिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । (यथा रघु ४ । २१ ।
"प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" ।)
वशिष्ठमुनिः । (अनयोर्मुनिसत्तमयोः [illegible] तु उर्व्वशीं दृष्ट्वा [illegible] कुम्भे पतितेन रेतसा यथा उत्पत्तिः तथा तत् रामायणोत्तरकाण्डे ५६—५७ सर्गे विशेषतो द्रष्टव्यम् ।) द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी । (अस्य उत्पत्तिर्यथा महाभारते १ । १३१ । ३७ ।
"ततः [illegible] महाराज भरद्वाजः [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] कुम्भे द्रोणमकरोत् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] च [illegible] ।)
द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्री, अप्

रोगविशेषः । यथा महाभारते । ६ । ४६ । १० ।
"गोपाली सहचन्द्रा च कुम्भयोनि प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्ररेखा सहा च मधुरस्वना" ।)

कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ + ला आदाने + क टाप् च ।) मुण्डितिका । इति रत्नमाला । मुण्डिरी इति भाषा । (मुण्डी शब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ।)

कुम्भवीजक, पुं, (कुम्भ इव बीजं यस्य । ततः स्वार्थे क ।) रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्म्माणार्थं या शाला ।) कुम्भनिर्म्माणादिगृहम् । तत्पर्य्यायः । पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ।

कुम्भसन्धि, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्तिकुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्य्यायः । वारदः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुम्भसम्भव, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ।
(यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ७१ ।
"तद्दुग्धं मनु कुम्भसम्भव भवत् प्रज्ञाक्षमस्तेन यत्
पाथः पायं पायं तिरोदधुरिदं ग्रीष्मोऽपि वन्ध्यः कृतः" ॥) वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोरपि कुम्भोत्पत्तेस्तथात्वम् । एतद्विवरणन्तु कुम्भयोनिशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितया उम्भा पूर्त्तिः रंहसा रेखाकर्म्म यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वेश्या । इति शब्दमाला ।

कुम्भाण्ड, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) बाणासुरस्य मन्त्रिविशेषः । इति श्रीभागवतम् ।
(यथा, हरिवंशे १७५ । १६१ ।
"कुम्भाण्डवचनेनैव दानवेन्द्र प्रचोदितः ।
बाणः कृष्णमतिवृद्ध योधान् वरतानहत्" ।
अयन्तु बाणराजवासाने श्रीकृष्णप्रसादात् तस्य कुमारो बभूव । यदुक्तं तत्रैव १८६ । १०—१८ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।
"कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! धीतोऽसि नरपुङ्गव ! ।
शृणु त्वं विजानामि तत्प्रियोऽस्तु मनोहरः ।
तथा वैराग्यतो राज्ये नित्यं तेऽस्तु सदात्मवान् ।
राज्यं च ते सदा वर्त्तं चिरं धीर ममाज्ञया" ॥)
कुष्माण्डम् । कुष्माण्डोऽप्यत्र कुम्भाण्डोऽर्हताम् ॥

कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ।

कुम्भिका, स्त्री, (कुं पृथ्वीमम्भसा उम्भति पूरयति या अम्भ पूरणे + ण्वुल् टापि अत इत्वम् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जलकुम्भिका । पाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः । १ । १० । ३७ । वेश्या ३ । आकुम्भी ४ । खर्परवल्लि ५ । इति रत्नमाला । आकाशमूली ६ कुम्भम् ७ जलवल्कलम् ८ । इति शब्दार्णवः । पर्णमूली ९ अम्बुसिला १० वर्णी ११ वर्णी १२ अम्बुजी १३ अम्बुपण्णिं १४ वर्णमृणी १५ । इति शब्दरत्नावली । मुखप्रिया १६ पुण्डरी १७ । इति जटाधरः । अस्याः

गुणा वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलावृक्षः । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः । नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वर्त्मान्ते पिडकाध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भीकबीजप्रतिमा कुम्भिका सन्निपातजा" ॥
इति माधवकरः । (कुम्भी + स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ।) वेश्या । इति शब्दमाला । कट्फलम् । भावप्रकाशे अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च" ॥
गुणाश्चास्याः कट्फलशब्दे बोद्धव्याः ।)

कुम्भीवीज, स्त्री, (कुम्भिन्या बीजम् ।) जयपाल । इति राजनिर्घण्टः ।

कुम्भिपाकी, स्त्री, (कुम्भिना पाकोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कट्फलः । इति भावप्रकाशः ।

कुम्भिमद, पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्य कुम्भी हस्ती तस्य मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः । (गन्धद्रव्यविशेषः ।)

कुम्भिल, पुं, (कुम्भ + इलच् ।) चोरः । ग्रामाणरहितः चौरः । श्यालः । इति हेमचन्द्रः ।

कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इनि ।) हस्ती । कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । गुग्गुलुः । इति जटाधरः । (पादजातिविस्फोटविशेषः । यथा,
"पादजो पिडिका कुम्भी" । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ।)

कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अल्पार्थे ङीष् । अल्पकुम्भ ।) उखा पाटलावृक्षः । वारिपर्णी । कट्फलः । इति हेमचन्द्रः । वृक्षविशेषः । कुम्भीवृक्ष इति लोके प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रोमालुविटपी २ रोमश ३ पर्पटद्रुम ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकफापहत्वम् । रक्तशोधन । इति राजनिर्घण्टः ।

कुम्भीक, पुं, (कुम्भीव कायति प्रकाशते । कै + क ।) पुन्नागवृक्षः । इति रत्नमाला । (यथा, सुश्रुते ।
"प्रियङ्गुमधुकाशोकतुङ्गरक्तचन्दनपद्मकम् कासमर्द्दाम्रकुम्भीकधान्याकपुष्पकरोधकम् क्षतानि रोहयन्तीति" ॥) कुम्भिका । यथा,—
"कुम्भीकबीजप्रतिमा कुम्भिका सन्निपातजा" ।
इति माधवकरः । (क्लीवविशेषः । यथा,
"पुंसां वीर्य्यं पिबेद् यो मे शालयेदंच ततः ।
आसेकपूर्व्व कुम्भीक सुनिबन्धस्यापि च" ॥
इति शार्ङ्गधरेण कुम्भीकस्य लक्षणमुक्तम् ।
"यो मैथुने प्रवर्त्तते [illegible] ।
कुम्भीकः स च विज्ञेयः" । इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ।)

कुम्भीनस, पुं, (कुम्भीव नासा यस्य ।) क्रूरसर्पः । इति मेदिनी । (सर्पविशेषः । यथा, "कुम्भीनसं [illegible]" । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।)

कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) लवणासुरमाता । इति मेदिनी । (यथा, रामायणे ७ । ६० । १९ ।
"कुम्भीनस्यां मधोर्जातस्त्वामतोऽग्नि [illegible]" ।

त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीनसी हृता” ॥)

कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भ्यां उखायां पाक इव पाको यत्र ।) नरकविशेषः । इति जटाधरः ॥ तत्पर्य्यायः । सम्प्रतापनः २ । इति मनुः ॥ “य इह पशून् पक्षिणो वा प्राणतो रन्धयति तं परत्र यमदूताः तप्ततैले रन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ६ । २६ । ७ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।) जलजन्तुविशेषः । कुमीर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नक्रः २ । इत्यमरः ॥ १ । १० । २१ ॥ कुम्भीलः ३ । इति तट्टीका ॥ गिलग्राहः ४ महाबलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्भटः ६ अम्बुकिरातः ७ अम्बुकण्टकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।
“गर्दभत्वन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः” ॥)

कुम्भीरमक्षिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मक्षिका । यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मक्षिका ।) मक्षिकाविशेषः । कुमीरा पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कणा २ । इति हारावली ॥

कुम्भीलः, पुं, (कुम्भीर + रस्य लः ।) कुम्भीरः । इत्यमरटीका ॥

कुम्भीवीजं, क्ली, (कुम्भ्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

कुर श शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ॥

कुरका, स्त्री, (कुर् + कः । कुरः शब्दः कायति प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्करः, पुं, (कुरमित्यव्यक्तशब्दं करोति । कुरम् + कृ + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्कुरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर् + कः ।) सारसपक्षी । इति हारावली ॥

कुरङ्गः पुं, (कौ पृथिव्यां भूमौ वा रङ्गति । रगि + अच् । यद्वा, “विड़ादिभ्यः कित्” । उणां १ । १२० इति अङ्गच् वाहुलकात् उलं रपरत्वञ्च । कुरङ्ग-विहङ्गादयः सर्व्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिणः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ कुतङ्कोऽपि ॥
(यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।
“कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च” ॥
अस्य गुणाः यथा,—
“कुरङ्गो वृंहणो वल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ * ॥
अस्य लक्षणं यथा,—
“न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते” ॥
इति सूत्रस्थाने सप्तचत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

कुरङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्याः ।) मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदाह, “किन्त्वेकायमुना कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते” ॥)

कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्य गुणादयो वोद्धव्याः ॥)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + डः ।) हरिणविशेषः । तत्पर्य्यायः । एणः २ ऋष्यः ३ रिष्यः ४ चारुलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन् टाप् च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरचिल्लः, पुं, (कुरे शब्दे चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये + अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर् + अटन् किच्च । कु कुत्सितरूपया रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट + अच् ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर् + कर्म्मणि वाहुलकात् अण्टक् स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायलक्षणगुणा यथा,—
“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले वाणाद्वयोर्यक्तो दासे आर्त्तगलश्च सः ॥
सैरेयः कुष्ठवाताखकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अथास्य नपुंसकत्वं लभ्यते ।)

कुरण्डः, पुं, (कुर् + अण्डक् ।) मुष्कवृद्धिरोगः । कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृद्धिः २ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणं यथा,—
“क्रुद्धोऽधूर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक् ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक् स्तम्भवती स वायुः ।
प्रपीड़ितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः” ॥
इति वृद्धिनिदानम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥
तस्यौषधं यथा,—
“द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गलगण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम् ॥
रसाञ्जनं हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
नश्येद् पुरुषव्याधिं नात्र कार्य्या विचारणा” ॥
इति गारुड़े १९० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं
हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम्” ॥
गव्यघृत कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्ड कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्डम्रक्षणम् ॥
“सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजन आतपे ।
प्रतप्तमूर्च्छया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥
कुरण्डं म्रक्षयेत्तेन स निर्व्विघ्नं दिवानिशम् ।
कुरण्डं तेन संजितं नास्तीत्याह पुनर्व्वसुः ॥
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा मेषलोमकुण्डिकया घृष्ट्वा मलयुक्तं कृत्वा तेन म्रक्षयेत् ॥
धुस्तूरस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तथार्ककैः सह ।
कुरण्डं नाशयेद्रङ्गे लेपनान्नात्र संशयः ॥
घृतैर्नीलोत्पलं मूलं पिष्ट्वा लिम्पेत् कुरण्डकम् ।
अथवा लेपनं कुर्य्यात् ग्टहमण्डूकशोणितैः” ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरञ्च ।
“गुग्गुलुं रुवुतैलं वा गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिवेत्तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणन्तथा ॥
पाने वस्तौ रुवोस्तैलं पेयं वा दशमूलाम्भसा ।
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथरुजापहः ।
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ॥
सर्व्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।
श्लेष्मवृद्धिं तूष्णवीर्य्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारुकषायञ्च पिवेन्मूत्रेण संयुतम् ।
स्विन्नां मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ।
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥
तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

[illegible] मूत्रवृद्धौ [illegible]स्वदान्वितम् ।
[illegible] प्रलय [illegible] कफवातामयापहाम् ॥

गोमूत्रसिद्धां सुनिष्पन्नां
[illegible] सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
[illegible] कोष्णाम्भोऽनुपानां
निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥

[illegible]मूत्रं पिबेत् पालरसान्वितम् ।
[illegible] हन्ति [illegible] कफोत्थितम् ॥
[illegible] देवदारु महौषधम् ।
[illegible] कफवातजम् ॥
[illegible] पयसा समुद्धृतम् ।
[illegible] वृद्धिरोगहरं परम् ॥

[illegible] सैन्धवसंप्रयुक्तं
[illegible] पिबेत् प्रभातात् ।
[illegible]
निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥

[illegible] मर्दितम् ।
[illegible] वृद्धिविनाशनम् ॥
[illegible] ।
[illegible] न संशयः ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] वृद्धिविनाशनं ।
[illegible] वृद्धिहरं परम् ॥ * ॥

"मूत्रं [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] परम् ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥

[illegible] तैलम् ॥

"[illegible] विनाशयेत्" ॥
[illegible] ॥ * ॥

(अस्य [illegible] यथा
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] मूत्र-
[illegible] मारुत-
[illegible] उपैति ।

[illegible] वातो ह्यथवा
[illegible] वातवृद्धिमापद्यते, पित्तोद्-
[illegible] पाकाम्
पित्तवृद्धिं [illegible] कफवृद्धिं [illegible] मेदो-
वृद्धिं [illegible] मेदोवृद्धिम् । मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्र-
वृद्धिर्भवति [illegible]
मूत्र[illegible]
यन्ति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] वस्तिविवरम्
प्रदीर्घं [illegible] उपैति
विमुक्तश्च [illegible] सामान्यवृद्धिमसाध्या-
मापद्यते" ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने ।
१२ अध्याये ।

चिकित्सितञ्चास्य यथा,—

"[illegible] वर्जयेत् ।
[illegible] ।
[illegible] च ।
तथाविधो वातवृद्धौ [illegible] ॥
[illegible] विरेचनम् ।
[illegible] नरम् ॥
[illegible] ।
[illegible] बुद्धिमान् ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] स्थित ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] च ।
मूत्रजां [illegible] वेष्टयेत् ।
[illegible] तु ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] वातवृद्धिकमो स्थित ।
तत्र या [illegible] ।
[illegible] वर्जयेत् ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
प्रदहेत् [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] वृद्धिनिवृत्तये" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अ ॥ * ॥)

भावप्रकाशोक्तचिकित्सादि अन्त्रवृद्धिशब्दे द्रष्टव्यम् ।
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

कुरण्डक, पुं, (कुर्यते शब्द्यते इति । कुर् + बाहुल-
कात् [illegible] । पृषोदरात् साधुः । तत स्वार्थे
कन् ।) कुरण्टकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमु-
कुटः ॥ (कुरण्टकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कुरर, पुं, (कुर् शब्दे + "कुरः करच्" । उणा
३ । १३३ । इति करच् प्रत्यय ।) कुरलपक्षी ।
तत्पर्य्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ।
[illegible] ३ क्रौञ्च ४ [illegible] ५ [illegible] ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते [illegible]
पर्व्वणि । ६४ । ११०

"[illegible] कुररैश्चक्राक्रोपकूजिताम्" ॥
अस्य मांसगुणाः [illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ॥ इति [illegible]
[illegible] ११ अध्याये ॥)

कुराङ्ग, पुं, (कुरस्य अङ्गमिव ।) देवशर्व्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुररी, स्त्री, (कुरर + ङीप् । जातित्वात् ङीष् ।)
मेषी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिणी । [illegible]
[illegible] ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८ । १० ।
"ततो [illegible] कुररीमिव" ॥)

कुरल, पुं, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी ।
[illegible] । इति धारणी ॥

कुरव, पुं, (कु ईषत् रव [illegible]
[illegible] ।) [illegible] । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कुरवक । [illegible] । इति शब्द-
रत्नावली ॥ [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥
(कुत्सितो रवः [illegible] ।) कुत्सितशब्द ।
([illegible]) [illegible] त्रि ॥

कुरवक, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्तझिण्टी ।
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा [illegible]
[illegible] ६१ ।
"[illegible]

अस्माकमिति कुसुमे कुरवके निर्वाप्य वन्यद्विपैः" ॥
तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां मल्लिनाथः । "आलोकितः कुरवकः कुरुते विकाशम्" ॥ अस्य पर्य्याया लक्षणञ्च यथा ॥
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कुत्सितरवे त्रि ॥

कुरसः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति हारावली ॥ कर्म्मधारये कुत्सितरसः । बहुव्रीहौ कुत्सितरसयुक्ते त्रि ॥

कुरसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो यस्याः ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुराहः, पुं, कुलाहः । ईषत्पाण्डुः श्यामजङ्घो घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु+रा+कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणधान्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरीरं, क्ली, ("कृञ उच्च" । उणां ४ । ३३ । इति ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुरुः, पुं, (कृ+"कृग्रोरुच्च" । उणां १ । २५ । इति कुः उच्च ।) आग्नीध्रराजपुत्त्रः । स तु प्रियव्रतराजपौत्त्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रः उत्तरकुरुराज्यं प्राप्तवांश्च । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यगः ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं यदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्" ॥
वैवस्वतमनुवंश्यचन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु संवरणराजभार्य्यायां सूर्य्यकन्यायां तपत्यां जातः । अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्व्वपुरुषः । यथा,—
"योऽजमीढसुतस्तस्य ऋक्षः संवरणस्ततः ।
तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः" ॥
इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४ ॥) भक्तम् । देशविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र बहुवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।
"उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" ॥)
कारुकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुरुकन्दकं, क्ली, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य । कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥

कुरुक्षेत्रं, क्ली, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण भूरितपसोपार्ज्जितं धर्म्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् । (त्रिःसप्तकृत्वः अस्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्रियकुलारण्यकुठारेण भृगुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यरामेण क्षत्रियशोणितैः पञ्च ह्रदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत् समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां क्षत्रियाणां शरीरविसर्ज्जनेन पुण्यप्राचुर्य्यात् वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां समरयुद्धं निर्वृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ । ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥ यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
"धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय !" ॥
एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्द्देशे बहूनि मतानि दृश्यन्ते दिङ्मात्रमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
"धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि" ॥
तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
"कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा" ॥
एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १९ ।
"कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः" ॥)

कुरुक्षेत्रीयोगः, पुं, एकस्मिन् श्रावणदिने तिथित्रयनक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥ कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—
"पञ्चग्रहयुते सूर्य्ये लग्नसंस्थे वृहस्पतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" ॥
इति जातकाभरणसंग्रहे योगाध्यायः ॥

कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा । रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + "इगुपधेति" ३ । १ । १३५ । कः ।) सितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुण्टः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं रुण्टति लुण्ठतीति । कु + रुटि स्तेये + अच् ।) पीतझिण्टी । पीताम्लानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुण्टकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुरुण्टकः, पुं, (कुरुण्ट + स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । तत्पर्य्यायः । सहचरी २ सहचरः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुरण्टकः । इति भरतः ॥
("वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुण्टकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधादिवर्गे ॥ "आरग्वधमदनगोपघोण्टा कुटजपाठा कण्टकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥)

कुरुण्टी, स्त्री, (कु कुत्सितं रुण्टति रमाद्वा । कु + रुटि + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दासपुत्त्रलिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पापं रुण्टति नाशयति ब्राह्मणः पत्युर्वा परिचर्य्यया ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥

कुरुम्बं, क्ली, (कुर् + बाहुलकात् उम्बच् ।) कूपपालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कामरालेबु इति भाषा ॥

कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) सैंहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुराट् [ज्] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्विप् ।) दुर्य्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुलः, पुं, (कुर् + उलक् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमरालकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरुवकः, पुं, (रौतीति रवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्पमधुलाभात् विरक्तो रवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तझिण्टी । रक्ताम्लानः । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवकशब्दे पीतझिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुरुविन्दं, क्ली, (कुरून् विन्दति + विद्लृ लाभे "अनुपसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च" । ३ । १ । १३८ । इति शः मुचादित्वात् नुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविल्वरत्नम् । कुल्माषशस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्वचिदस्य पुंलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अः ।
"कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला" ॥)

कुरुविन्दः, पुं, (कुरु + विद + शः नुम् च ।) मुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५९ ॥ माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सङ्ख्यातोऽपरः क्रोडकसेरुकः ।
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कुरुविल्वः, पुं, (कुरुषु विल्व इव ।) पद्मरागमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुविल्वकः, पुं, (कुरुविल्व + संज्ञायां कन् ।) कुल्माषः । वनकुलत्थिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुरुविस्तः, पुं, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) स्वर्णपलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ चारि तोला सोणा ! इति भाषा ॥

कुरूप्यं, क्ली, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ्रत्वात्तथात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्कुरः, पुं स्त्री, (कुर् इत्यस्फुटं शब्दं कुरति शब्दायते । कुर् + कुर् + कः ।) कुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुर्व्वाङ्गः, पुं, कुलञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्द स क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः ।(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) षष्ठस्वरी । दीर्घश्च एतत्पाठ सामर्थ्यात् पूर्व्वस्य वंचत्वादीति दीर्घो न स्यात् । ङ कुर्द्दते । इति दुर्गादासः ।

कुर्द्दनं, क्ली, (कुर्द्द+भावे ल्युट् ।) क्रीडा । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

कुर्पर, पुं,(कुर्+क्विप् कुः । पिपर्त्ति । पृ+अच् परः । तत कर्म्मधारयः ।) कफोणिः । जानु । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (कूर्परशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कुर्पास, पुं, (कुर्परे अस्यते आस्ते वा । अस, आस वा+घञ् तत पृषोदरात् साधुः ।) अर्द्धचोलकः । इति हारावली ।

कुर्पासक, पुं, (कुर्पास+स्वार्थे कन् ।) कञ्चुलिका । इत्यमरः । काँचुलि इति भाषा । (यथा रत्नावलीनाटके । "मनोज्ञकुर्पासकपीडितस्तना" ।)

कुर्व्वत्, त्रि, (करोति इति । कृ+शतृ ।) कर्म्मकारः । भृत्यः । इति विश्वः ।

कुल क बन्धौ । सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-अक०-सकं च सेट् । ज्वलादि ।) क कोलं कुलं । कोलति कुलीनः सर्व्वेषां बन्धुत्वादित्यर्थः । सहती रामीकरमिति चतुर्भुजः । केचित् सहतिस्थाने संस्थाने पठित्वा कोलति कुलानि गणयति इत्यर्थं इत्याहुः । संस्थार्थे पठित्वा संस्थाने उपचयः । इति रामः । अन्ये तु बन्धुषु चालितु वर्त्तमानोऽयं अन्यथास्य न प्रयोगः । गतिः स्यादित्यविदित्याहुः । इति दुर्गादासः ।

कुल, क्ली, (कुल्+ "इगुपधेति" ।३।१।१३५। कः ।) वंशः । (यथा, रघौ ।१६। ८६

"इदं विशामुपहतामयस्य क्षितीश
श्लाघ्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धु
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन" ।

तस्य लक्षणं यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्" ।)

तत्प्रशंसा यथा ।

"मौनिवद्दैवतैर्विप्रस्या राज्यदेवया ।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि सत्तम ।
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै ।
अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् ।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ।
अश्रोत्रिये वै ददतः वृषले तथैव च ।
विहिताचारहीनेन क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्" ।

इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः । सजातीयगणः । इत्यमरः ।२।७।१। (कुं भूमिं कुलति सङ्गृह्णाति । कुल+क ।) जनपदः । गृहम् । (कौ भूमौ लीयते । अन्येभ्योऽपीति डः ।) शरीरम् । इति मेदिनी । अग्रम् । इति महाभारतम् । (भद्रम् वृषद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावती भूमिः । यथा, मनुः ।७।११९ ।

"दद्यात् कुलन्तु गृह्णीत विप्रो ग्रामकुलानि च" ।)

कुल, पुं, (कुल+क ।) कुलिकः । शिल्पिकुलप्रधानः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कुलक, क्ली, (कौ भूमौ लीयते । कु+ली+ड । संज्ञायां कन् ।) पटोललता । सम्बद्धश्लोकसमूहः । इति मेदिनी । (यथा, साहित्यदर्पणे ६ । २८७ ।

"कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्द्ध्वं कुलकं मतम्" ।

पटोलार्थे यथा,—"करीरं कुलकं नन्दी" इति वाभटे सूत्रस्थाने । ६ अ । कुलकं पटोलभेदः । तिक्ताक्षा इति ख्यातम् । इति तट्टीका ।)

कुलक, पुं, (कुल+संज्ञायां कन् ।) काकेन्दुः । इत्यमरः ।२।४।१९। वल्मीकः । कुलश्रेष्ठः । इति मेदिनी । मरुवकवृक्षः । इति रत्नमाला । हरितसर्पः । इति राजनिर्घण्टः । कुपीलुः । इति भावप्रकाशः । शिल्पिकुलप्रधानः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुले कर्कटी इति नित्यकर्म्मधारयः ।) चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ।

कुलकुण्डलिनी } स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्वरूपे मूलाधारे कुण्डलाकृत्या सार्द्ध-
कुलकुण्डली } त्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति । कुल+कुण्डलिन्+ङीप् । कुण्डल+ङीप् । यद्वा कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते इति । कु+ली+अन्येभ्योऽपीति ड । तत कर्म्मधारयः ।) मूलाधारपद्मस्थितशिवशक्तिविशेषः । यथा । पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशे ।

"कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुट वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः । श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावली" ।

कूजन्तीति । सा मूलाम्बुजगह्वर इत्यादि या व्याख्यातम् । कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्यबन्धरचना तस्या भेदातिभेदक्रमैः भेदातिशयभेदक्रमैर्व्विशिष्टा वाचः मत्तालिमालास्फुट मत्ता या अलिमाला भ्रमरसमूहस्तद्वत्स्फुट यथा स्यात् एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वतीत्यर्थः । सा का इत्याकाङ्क्षायामाह यया कुलकुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन श्वासोच्छ्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन जगतां संसाराणां जीवः प्राणो धार्य्यते । पुनः कीदृशी प्रोद्दामदीप्तावली प्रकृष्टोत्कृष्टदीप्तिश्रेणीस्वरूपा । यथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकारसार्द्धत्रिवलयवेष्टनविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुलकुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः । इति तट्टीका ॥ * ॥ अस्यात् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च द्रष्टव्यम् ।

कुलक, पुं, (कु+कल+भावे घञ् ।) कलकलः । तत्पर्य्यायः । वाक्सङ्केतः ॥ इति हारावली ।

कुलच्छाया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विकृतवल्लीजातस्य वा छाया यया ।) गुरुशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुलज, पुं, (कुले सत्कुले जायते । जन्+ड । कुलीनः । सत्कुलोद्भवः । इति शब्दरत्नावली (यथा, मनुः ८ ।१७९ ।

"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः" ।)

कुलञ्ज, पु, (कुं पृथिवीं रञ्जयति । रञ्ज+णिच्+रस्य लः ।) कुलञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुलञ्जन, पु, (कु+रञ्ज+णिच+ल्युः । रस्य लः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः । कुलीनः २ गन्धमूलः ३ कुलञ्जः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । मुखदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं अटतीति । कुल+अट्+अच् । शकन्ध्वादित्वात् अलोपः ।) व्यभिचारिणी । भ्रष्टा । (यथाह, आर्य्यासप्तशती ३६३ ।

"परपतिनिर्द्दयकुलटाश्रोषितशठ । नेर्षया न कोपेन दग्धगमतोपतप्ता रोदिमि तव तानव वीक्ष्य" ।) तत्पर्य्यायः । पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ असती ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८ । इत्यमरः ।२।६।१०। अभिसारिका ९ पांसुला १० । तट्टीका । दृष्टा ११ दुष्टा १२ धर्षिता १३ । शब्दरत्नावली । लक्षा १४ निशाचरी १५ ज्वाला कामुका १६ । इति जटाधरः ॥०॥ नायिकाविशेषः । यथा,—

"एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् गाम्भोधरा शैलवा शाद्वलमुदहन्ति न एतन्मेते पुनर्नायकान् । त्रैलोक्ये तरवः फलानि नैवारमन्ते जनान् भाति । कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम्' । इति रसमञ्जरी अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अगम्यागमनप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

कुलटी, स्त्री, (कुत्सितं रट्यते । रट भाषणे+घञर्थे क । गौरादित्वात् ङीष् रस्य लः ।) मनःशिला । इति रत्नमाला अमरटीका च । (अस्या गुणादयो मनःशिलाशब्दे बोद्धव्याः ।)

कुलतिथि, स्त्री पुं, (कुला तिथिः ।) चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्द्दश्यः । यथा, तन्त्रसारे ।

'द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् ।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः" ।

कुलत्थ, पुं, (कुलं भूमिमस्य सन् तिष्ठति । कुल+स्था+क । पृषोदरात् साधुः ।) शस्यभेदः । कुलथकलाइ इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये । ४९।७

"धान्यवर्गास्तिलास्माषाः कुलत्थास्सर्षपास्तथा" ।)
तत्पर्य्यायः । कालवृन्तः २ ताम्रवृन्तः ३ कुलत्थिका ४ । इति रत्नमाला । ताम्रबीजः ५ । शिलाकक्षेय । ताम्रबीजः ६ सितेतरः ७ । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः । कफवातगुल्मशुक्राश्मरीमेदश्वासकासपीनसमेहनाशित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । रक्तपित्त । इति राजवल्लभः । कषायत्वम् । लघुत्वम् । रक्तपित्तकारित्वम् । ज्वरनाशित्वञ्च । मारयूषगुणः । वातु

शर्कराश्मरीनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य अपरे पर्य्यायगुणा यथा,—
"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ।
लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् ।
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रिमिहरः परः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥
"उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।
शुक्राश्मरीगुल्मनिषूदनश्च
संग्राहकः पीनसकासहारी ॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्का
श्वासापहः शोणितपित्तदश्च ।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ * ॥)

कुलत्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप् ।) वनकुलत्थः । तत्पर्य्यायः । दृक्प्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३ कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भकारिका ७ कुलत्थिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुल्माषः ९ कुरुविन्दकः १० । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । अर्शःशूलनाशित्वम् । विबन्धाध्मानशमनत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च । कुलत्थाञ्जनम् । अस्य पर्य्यायः पूर्व्ववत्तदधिकन्तु । कुम्भकारी १ प्रलापघ्नी २ । अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । विषविस्फोटकण्डूव्रणदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलत्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वम् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः । इत्यमरः ।२।९।१०२॥ अस्य गुणपर्य्यायौ कुलत्थाशब्दे द्रष्टव्यौ । वनकुलत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलधर्म्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः ।) स्वजातीयधर्म्मः । कुलाचारः । यथा,—
"उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ! ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ४३ ॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः । कुल + धृ + णिच् + ण्वुल् ।) पुत्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या या नायिका ।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री । यथा,—
"रक्तमाल्येन सम्बीतो रक्तपुष्पाविभूषितः ।
पञ्चीकारणसङ्केतैः पूजयेन कुलनायिकाम्" ॥
सा नवविधा यथा,—
"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलनक्षत्रं, स्त्री, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकलक्षणं कुलं तत्र तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम् ।) भरणीरोहिणीपुष्यमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढ़ाश्रवणोत्तरभाद्रपदः । यथा,—
"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् ।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि च" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं न अश्नाति । न + अश् + अच् । सुप्सुपेति समासः । उद्रस्य हि उन्नतकन्धरत्वात् भूमिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः ।) कुलध्वंसः ॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः स्वामी ।) कुलस्वामी । गोत्रप्रधानः । कुलनायः । यथा । "अथ सिन्धुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः" । इति श्रीभागवते ५ । १० । १ ॥ (कुलस्य छात्रवर्गस्य पतिः पालकः । अन्नदानपोषणपूर्व्वकं अध्यापको मुनिविशेषः । उक्तञ्च ।
"मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः" ॥)

कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूलग्नं पत्रं पर्णमस्य ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलपालकं, स्त्री, (कुलं समूहं पालयतीति । पालि + ण्वुल् । वङ्कफलोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) कुरुम्बम् । कमलानेवु इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुलं वंशं पालयति । पाल + णिच् + ण्वुल् ।) वंशप्रतिपालके, त्रि ॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या । पालि + इन् ।) कुलवती । इति शब्दमाला ॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति । पालि + ण्वुल् टाप् इत्वम् । यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप् ।) कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम् । कुल + भृ + भावे क्यप् ।) गर्भिण्युपासना । इति जटाधरः ॥ (कुलस्य भृत्या । वंशभरणम् ।)

कुलम्भरः, पुं, (कुलं गृहं भलति हन्ति सन्धिकर्त्तनादिना इति । कुल + भल + अच् । निपातनात् मुम् लस्य रः ।) कुजम्भलः । चौरः । इति हारावली ॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु भिषक्कुलेषु वर्णः वर्णनं गुणकथनं यस्याः ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलवारः,पुं,(कुलसंज्ञया प्रसिद्धो वारः ।) मङ्गलशुक्रवारौ । यथा ।
"रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो वा विप्रः ।) कुलपुरोहितः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु शिल्पिकुलेषु श्रेष्ठी ।) शिल्पिकुलप्रधानः । तत्पर्य्यायः । कुलिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ५ ॥ कुलकः ३ मुखः ४ श्रेष्ठी ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्पत्तिरस्य ।) यस्य कस्यचित् कुले जातः । तत्पर्य्यायः । बीज्यः २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

कुलसौरभं, क्ली, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य ।) मरुवकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री ।) कुलपालिका । अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ (तथा च चाणक्ये ।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः" ॥
कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री । कुलकुण्डलिनीशक्तिः । यथा, कुलार्णवे ।
"कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः" ॥)

कुलाहण्डकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊण्डते । ऊडि संघे + ण्वुल् । पृषोदरात् उकारलोपः ।) घारणिः । आवर्त्तः । इति हारावली ॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्रसिद्धा तिथिः ।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः । यथा ।
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलाकुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्षत्रम् ।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिषानक्षत्राणि । यथा, तन्त्रसारे ॥
"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्" ॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः ।) बुधवारः । यथा, तन्त्रसारे ॥
"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः" ॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्व्वतः । शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) कुलपर्व्वतः । यथा ।
"अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकररुद्राः ।
न त्वं नाहं नायं लोक-
स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः" ॥
इति मोहमुद्गरे ७ ॥ सप्तकुलपर्व्वता यथा ।
"सप्त येऽस्मिन् महापर्व्वाः विस्तृताः कुलपर्व्वताः ।
माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः" ॥
इति मात्स्ये ९५ अध्यायः ॥

कुलाचार्य्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्य्यः ।) कुलज्ञः । कुलीनादीनां वंशशंसाख्याकर्त्तृब्राह्मणः । अस्य विवरणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति । अट् + अच् ।) क्षुद्रमत्स्यभेदः । इति शब्दमाला ॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः ।) कुलाचलः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रतिष्ठापकः ।) पुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलायं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य ।) शरीरम् । इति पुराणम् ॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां अयः वास-

स्थानम् ।) नीड़ं । (यथा, माघे ।
"खगकुलायकुलायनिलायिताम्" ।)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ॥

कुलायस्थ, पु, (कुलाये नीडे तिष्ठति । स्था + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुलायिका, स्त्री, (कुलाय पक्षिवासस्थानं विद्यते ऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिशाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलाल, पु, (कुलं घटादिनिर्म्माणोपयोगिमृदाद्युपादानम् आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + क । कुलं वर्णं घटादिसमूहं वा अलति पर्य्याप्नोति वा अल + कर्म्मण्यण् । कुल + "तमिविशिविडीति" उणा १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"मालाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
इति पराशरसंहिता ॥
"पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तोक्ता च कुम्भकारशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुक्कुभपक्षी । इति मेदिनी ॥

कुलाली, स्त्री, (कुलं पर्व्वतकुलं कलायकुलं वा अलति परिवर्द्धयति । अल + अण् । ङीप् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः । कुलत्थाञ्जनमिति ख्याता । इत्यमरः । २ । ९ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्थिका वनकुलत्थकडाइ इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलाल + स्त्रियां ङीष् ।) कुलालभार्य्या ॥

कुलाह, पु, (कुलं पालकत्वेन स्वकुलं वा आहन्ति । आ + हन + ड ।) ईषत्पीतवर्णः कृष्णजानुर्घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलाहक, पु, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलासः । इति शब्दमाला ॥ वृक्षविशेषः । राङ्गा कुलेखाडा इति भाषा । अस्य गुणाः । आमवातवातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुलाहल, पु, (कुलं आहलति स्पृशति स्पर्द्धते वा । आ + हल विलेखने + अच् ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः । कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अनम्बुः २ गोच्छाल ३ भुकदम्बः ४ । इति रत्नमाला ॥

कुलि, पुं, (कुल् + इन् किच्च ।) हस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलि, स्त्री, (कुल इन् किच्च ।) कण्टकारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिक, त्रि, (कुलम् अधीनतया प्रशस्ततया वा अस्त्यस्य । इति ठन् ।) शिल्पिकुलप्रधानः । इत्यमरः । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तमः इति मेदिनी ॥

कुलिक, पु, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेषः ।
(यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" ॥
अस्य रूपमुक्तं हेमाद्रौ यथा ।
"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः" ।)
वृक्षविशेषः इति मेदिनी । केलेकडा इति भाषा ।

कुलिकवेला, स्त्री, रव्यादिवारेषु शुभकर्म्मसु निषिद्धकालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम् सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् । बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् शुक्रे द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् । राघवभट्टमते तु पूर्व्वोक्तयामार्द्धानां दिवाशेषभागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

कुलिङ्ग, पु, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु + लिगि + अच् + इदित्वात् नुम् । यद्वा कुत्सितं कृष्णवर्णं लिङ्गं वर्णं यस्य ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गः २ धुम्याटः ३ फिङ्गकः ४ । इति शब्दमाला ॥ भृङ्गः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुलिङ्गक, पु, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।) पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला । पेटारी इति भाषा ॥

कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिर, पुं, (कुल + बाहुलकात् इरन् किच्च ।) कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिश, क्ली, पु, (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल + शी + ड । यद्वा कुलिनः पर्व्वतान् श्यति दारयतीति । शो + ड । "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, कुमारे । २ । २० ।
"कुण्ठेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा-
वनेदनाश्च कुलिशक्षतानाम्" ॥
कु ईषत् कुत्सितं वा लिशति । कु + लिश अल्पीभावे गतौ च + क ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कण्टकाष्ठीलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः" ॥ कौ भूमौ लिशति अल्पीभवति कुभूमिं लिशति गच्छति कृशतया प्राप्नोति वा ।) अस्थिसंहारवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिशनायक, पु, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।) शृङ्गारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुच्य चितलिङ्गकः ।
योनिञ्च पीडयेत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

कुलिशाङ्कुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्कुशेन चैव निगृह्यते मनो यया । यद्वा कुलिशवत् दृढमङ्कुशं यस्याः ।) बौद्धानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिशासन, पुं, (कुलिशं वज्रं तद्वत् दृढमासनमस्य ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारादक्तिनः वा ङीष् ।) कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ पत्नीज्येष्ठभगिनी । इति हेमचन्द्रः ॥ वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलीन, पु, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । "कुलात् खः" । ४ । १ । १३९ । इति खः ।) श्रेष्ठघोटकः । तत्पर्य्यायः । आजानेयः २ । इत्यमरः ॥ आजानेयः ३ । इति तट्टीका ॥ सुजानेयः ४ जात्यः ५ वाल्लिकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्रशास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थितः कौलः ।) उत्तमकुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्य्यायः । महाकुलः २ आर्य्यः ३ सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुलम् उत्कर्षविशेषवत् । इति सङ्केतम् । अथवा स्वधर्मं तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीनशब्देन उत्कर्षविशेषवत्वंशजातव्यक्तिरिति । तथा च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्म्मावच्छिन्नवंशजातत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्षविशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्" ॥
अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्वं कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्यजनानां यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा तेऽपि कुलीनाः स्युरिति । अनवच्छिन्नपर्य्यायत्वं कुलीनत्वम् । प्रमाणं यथा,—
"सपर्य्याय समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
कन्याऽभावे कुशत्यागः प्रतिज्ञा वा परस्परम्" ॥
तथा च ।
'कुलीनस्य सुतां लब्ध्वा कुलीनाय सुतां ददौ ।
पर्य्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपकः" ॥
तथा च ।
'आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्यागस्तथैव च ।
प्रतिज्ञाघटकाग्रे च कुलकर्म्म चतुर्व्विधम्" ॥
इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ बल्लालभूपालकृता पञ्चगोत्रराढीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्यगौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीना यथा । शाण्डिल्यगोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्यः स मुख्यः । रामगडगाड निपकेशरकोयारी गुंडी कुसुमी बटु दिघाटि वैकुण्ठपारियाल एते पञ्च गौणाः । काश्यपगोत्रे दक्षवंशज सुलोचनचट्टः स मुख्यः । अमहद धीरगुड काकपीतसराडी एते त्रयो गौणाः ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशज धुरन्धर मुखटी स च मुख्यः । विनायकदिण्डीसांयी गन्धर्व्वरायो एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भवंशज वीरभद्रसाङ्गली सधीरकुन्द एतौ द्वौ मुख्यौ । वीररुद्रनघण्टेश्वर एष गौणः ॥ वात्स्यगोत्रे छान्दडवंशज सुरभिघोषवाल कविकाञ्जिलाल रविपूतितण्ड एते मुख्याः । भानुचौटखण्डी पतिकालुम्बधिक्या वन्माशिपिप्पली एते गौणाः । अधुना एषां मध्ये मुख्याः अष्टौ कुलीनाः गौणाश्चतुर्दशश्रोत्रियाः । अन्येऽपि पञ्चगोत्राणां सार्द्धसप्तशतश्रोत्रियाः सन्ति । ततः लक्ष्मणसेनेन मुख्याष्टकुलीनो न विंशतिगुणाना समीकरणं कृतम् । तत एतेषां नानादोषदर्शनात् देवीवरेण

नामकुर्वित्युक्त्या प्रथमा कन्या कन्यकुमीनाम्ना मातामहकुर्वित्युक्त्या वा द्वितीया कन्या प्रतीयते ॥ ० ॥ अथ तेषोरसामकुमीनस्य द्वितीयत्वमस्य वार्यम् । न कामकुमार कन्या वन्धाय प्रथमा कन्या दद्यात् । मध्याह्नाम कुर्वीत्युक्त्या द्वितीयस्य प्रथमा कन्या कन्या तेषोरसामकुर्वित्युक्त्या द्वितीयां प्रदद्यात् ॥ ० ॥ अथ मातृवेद्वृगमकुमीनस्य कार्यम् । न मध्य वेदवृगर मातामहात्प्रसामकुमीनाय प्रथमा मातृ कुर्वित्युक्त्या द्वितीयाचार्य तेषोरसाम कर्मार्थं द्वितीयां कन्यां दद्यात् । कुमकुमीनस्य चतुर्थी कन्या कन्या कनिष्ठकुमीनस्य प्रथमा कन्या प्रदीयते । तत तेषोरसामकुर्वित्युक्त्या प्रदत्ता कन्या प्रदीयतां । तत तेषोरसाम चतुर्थस्य पञ्चमी कन्या प्रदीयते ॥ ० ॥ अथ मातृवेद्वृगर मातामहात्प्रसामकुमीनस्य कार्यम् । न तेषोरसामकुमकुमार प्रथमा कन्या दद्यात् । कनिष्ठकुर्वित्युक्त्या कन्या कन्याया मातृकमसम द्वितीया मातृवेदकुमीनस्य प्रथमा कन्या प्रदीयते ॥ ० ॥ अथ चतुर्थाद्यन्यविध मतदृष्टमचार्य मविषा नामकुमीनकुमा कार्यमतत मुख्यकुमीनस्य द्वितीयादनोरदा न मदीय कदेव यद्वेन नदव मे दोषंकृते दानेन नष्टाय च नष्टन च कनिष्ठकमातामहकुमीनो दयाकुमेन निराकरणं विधीयते । तद्यथा,—

कनिष्ठकुमारपि कृतं वेदेऽपि कुमीनदा
कोऽपि मदयतन्द्रमतेव दोषोत्पत्तिदायम् ।
निर्वेदं तेषोन कार्ये तत्र कतमाहय
तान विवदन कार्य कनको पि न प्राप्नुयात् ।
पाके कदयनिमकमाश्रकले दक्षिणे नदा
कार्यमात्र विवादं च विदेव ध्वये वदेदिति ।
वेदेऽपि च तद्यनिमनदाता दक्षिणा
विनिवदयाश्चमनकन्दे नैव कुमीनैर्मतम् ।

कनिष्ठकन्याकुमार नदम्
कार्ये दयातमिवदन मुखम् ।
कन्दवन विमवत्वा न वौ
वेदकमार दत्वकेन ।

इति च नक्षत्रादन्तवेम् दद्यं व्रतम् ।
कन्दनिक नमाना व्रतम एव विद्यते ।
कुमेन दिना नम देवार्थवेद कुमार वै
कम्म कन्ये न हि मदद्वको दक्षिणा न हि ।
कथ दवव्यन न वे मोवेदि दर्श्रयेत् ।
कन कदव दद्यं वदा कुमीनैर्दर्शयेत् ।

तथा कुमीनेन कुमीनाः
हि वाचिनो दान मदर्थे ।
दद हि वन विविक्त वदनम्
विवेदि कन कुमीनसम्पत्ति ॥ ० ॥

अथ वङ्गकुमीनः ।

"वङ्गदेशे च कन्यो वौ वङ्गकन्यकन्दवः ।
वोवत च नन्दवकन्दवर्णकम ॥ १
दशाबो कुमके विवक्तनमन्दवनम्" ॥
इत कनिष्ठवनीवर्ण कन्या । मेधातिथि-

सर्वादौ राढ़देशगतौ ब्रह्मसुतवरमवस्थितौ ब्रह्मामर्गमिरिराढ़े स्यातनम्य सुत भरत नकुल ध्वजरतु नकुला गुम्निमुक्तस्थारक्षका । कन्यारक्षरु राढ़ात् वङ्गे नन तस्य वङ्गे कुल वाविर्भाता तस्य सुत मधुरतु नकुल गुणाकर वङ्ग नकुल कन्याकादद । ददाद्यगुण परम वङ्गमन्नौ कलहवनपुमदवस्थौ वङ्गे स्यातौ । नौकान्तेरदोषे मकान्दघोषसुतौ मकरादघोष सुनादिवघोषौ मकरादघोषौ दक्षिणराढ़े स्यात सुनादिवघोषो वङ्गे स्यात तस्य सुतवनुभुज घोष । विश्वामित्रगोत्रे सर्वादौ कालिदास मित्रसुतौ कन्दपनिक्लिष्टगोधरमित्रौ घोधर मित्रौ दक्षिणराढ़े स्यात. चन्द्रपतिश्चो वङ्गे स्यातनस्य सुतवालायपतिमित्र । इति वङ्गकुला चार्यंपत्रा कुलदीपिका ।

कुमीरक, पुं, (कुमीर+स्वार्थे कन् ।) वकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ।

कुमीनका स्त्री, (कौ मीन भूतम् स्थापित्वं यस्यौति । कौ+क्त ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ।

कुमेर, पुं (कुम् आच्छादने+ईरन् किच्च ।) कर्कटः । शब्दमा । १ । १० । ११ । काँकड़ा इति भाषा । ("अथ कुमीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तन्मध्ये चिष्ठ मौषु" । इति हितोपदेशः ।) कर्कटराशि इति ज्योतिषम् ।

कुमीरशृङ्गी स्त्री, (कुमीरस्येव इव शृङ्गमस्याः । कुमीर शृङ्ग+गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ।

कुमीराश, [न्] पुं, (कुमीरं अश्नातीति । अश्+णिच् । उपपदिसमासे बाहुलकात् अकारलोपः तदाच्यम् । कर्कटशिम् । तत्प्रतीक । मीनेषि: ९ । इति निघण्टुरीक ।

कुमेरु, पुं स्त्री, (कुत्सित+मेरुरत् दीर्घं) कुमेरुम् । शब्दमाटीका मानसुन्दरी ।

कुमुद, स्त्री, (कुम्+बाहुलकात् उन्द किच निपातनात् न्यङ्क च ।) निशापद्मम् । इति हेमचन्द्रः ।

कुमुदपुष्पा, स्त्री, (कौ मुदी पुष्पा तुल्या तुल्या यस्य ।) उत्पलिनी । इति धारावली ।

कुमेश्वर, पुं, (कुमस्य कलममुख्य कुलम्बस्य वा ईश्वरः ।) शिवः । (कुमस्य कलस्य ईश्वरः नेता कर्त्ता वा ।) कुलपतिः । इति हलायुधः ।

कुमेश्वरु, पुं, (कुमे कुमेन वा उत्तरा यजिसु यदि वा ।) कुमेश्वरः । इति हलायुधः । कदाट कुमेश्वरे चि ।

कुमश, पुं स्त्री, (कम अवतरणे "कर्णवरकिभ्यां कुम शोस" । उणा° ५ । ४६ । इति कम कुमश्च गुक ।) रोग । कुरुते इ शब्दपर्यायोऽव । (यथा, भारते ७ । ५० । ३ । "दर्शन मनुष्ठरविवान सुरसौ कमौ विवुक्तौ च देवम्" ।)

कुमश्च स्त्री, (कुम् विवर्ण "कुवेरक्त" । उणा° ४ । १४४ । इति कमक कश्च न देरः ।) कमलः । वर्तनिवरकनिवन्मकुलर्नेत्रिक । (यथा, भर

ऋग्वेदे २ । ३० । १ ।

"नन मे मध्यमाद्वत प्रश्न इव कुम्भम ददा" ॥)

कुम्भाष, स्त्री, (कोमलीति । कुम्+क्विप । तत कुम महामिधिवतमस्य मम्यतीति । मर्मषं परिसामि+ कष एषोऽन्यात् मलम् ।) कांजिकम् । शब्दमा° । २ । ९ । ३९ ।

कुम्भाष, पुं (कोमति इति । कुम+क्विप् । कुम कर्दमेतौ मावोऽक्लिम् ।) धान्य । शब्दमा° । २ । ९ । १८ ।

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"कुम्भाषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चस" ॥)

धोरवधान्यम् । कुलत्थ इत्यन्ये । माषाकृतिपद्म । काश्मीरेषु गुलमी इति ख्यात इति सुभूति । इति भरत । रामनाम इत्यन्ये । इति मदना मन्द । माषादिमिश्रमर्द्धसिद्धमन्नम् । सिद्धौ इति ख्यातच । इति सिद्धादिगणशब्दीकार । भरत । यावकमाषादिरिति भीम । इति मार्कण्डेये । अर्द्धस्विन्नगोधूमचणकादय । (यथा, कुम्भार्थिकामयी ।

"अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादय ।
कुम्भाषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु परिमे" ॥)

अस्य गुणा । गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । मलभेदित्वम् । इति भावप्रकाश । रोग विशेष । इति शब्दरत्नावली । वनकुलत्थ । इति रत्नमाला ।

कुम्भाषाभिषुत, क्ली, (कुम्भाषैर्बंशादिभिरर्द्धसिद्धै रभिषूयते स्म इति । अभि+सु+क्त ।) कांजिकम् । शब्दमाटीकायां स्वामी ।

कुम्भाश, स्त्री, (कोमलीति कुम् मनुष्यभिविवनम् । तत् मर्मषि परिसामयतीति च ।) कुम्भाषम् । शब्दमाटीकायां भरत ।

कुल्य, क्ली, (कुल संस्त्याने+यत् ।) अस्थि । शब्दमा° । २ । ६ । ६८ । शब्दरत्नावलिकायाम् । मांसम् । आमिषम् । इति मेदिनी ।

कुल्य, त्रि, (कुलस्यापत्यम् । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु" । ४ । २ । ९६ । इति यत् ।) यद्वा कुले भव कुलाय हितः कुले साधु वा दिगादित्वात् भव साध्वर्थे वा यत् ।) कुलीनः । कुलजः । (यथा, भारते ५ । ६ । १९ ।

"सुवृत्तान् सचिवैर्युक्तान्
कर्तव्य कुल्यान् बहुश्रुतान्" ॥)

मान्ये त्रि । इति मेदिनी ।

कुल्या, स्त्री, (कुले भवति साधु तत्र साधु इति यत् ।) क्षुद्रा सरित् नदी । शब्दमा° । १ । १० । ३४ । (यथा, शाकुन्तले १ म अङ्के ।

"कुल्याम्भोभि पवनचपलै शाखिनो धौतमूला" ॥)

पयःप्रणाली । कृत्रिमा इति भरत । जीवन्ती ओषधि । सरिन्मात्रम् । इति मेदिनी ।

(यथा, रघुवंशे १ सर्गे ।

"ऐन्द्र प्रत्ययवत् कुल्याम् कुल दर्शयन्" ॥)

कुलस्त्री । इति हलायुध । कुलपालिका । इति शब्दमाला ।

कुवं, क्ली, (कौ पृथिव्यां वलते मण्डलाकारपुष्पात्रयवेन संवृणोतीव। वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः। यद्वा कुं भूमिं वाति। कु+वा+कः।) उत्पलम्। जलजपुष्पमात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते। कुव+कै+कः। कुवका आलुका इव।) घोलीशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवङ्गं, क्ली, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य।) कुवादः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः॥

कुवच्चकं, क्ली, (कु ईषत् वर्च्चं हीरकमिव कायते। कै+कः।) वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा व्रियते। वृ+अप्। यद्वा कुत्सितं रसं वृणोति गृह्णाति। कु+वृ+अच्।) तुवरः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कुवलं, क्ली, (कौ वलते। वल्+पचाद्यच्।) उत्पलम्। मुक्ताफलम्। वदरीफलम्। इति मेदिनी॥

कुवलयं, क्ली, (कोः पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभाकारकत्वात्।) उत्पलम्। इत्यमरः। ६। १०। ३७॥ नीलोत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा,—मेघदूते ४६।
"ज्योतिर्लेखा वलयिगलितं यस्य वर्हं भवानी।
पुत्त्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति"॥)

कुवलयापीड़ः, पुं, (कुवलयं उत्पलं आ सम्यक् पीड़यति। कुवलयं सर्व्वं भूवलयं आपीड़यति वा आ+पीड़्+अच्।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्यविशेषः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, हरिवंशे १०५। २६-२७।
"शकुनिं केशिनञ्चैव यमलार्ज्जुनकावपि।
नागं कुवलयापीड़ं चानूरं मुष्टिकं तथा॥
कंसञ्च वलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः।
निहत्य गोपवेशेन क्रीड़यामास केशवः"॥
कुवलयं नीलोत्पलं आपीड़ः भूषणं यस्य इति व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जनः॥)

कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खलादित्वात् इनिः। यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्यां इति इनिः ङीप्।) उत्पलिनी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवलाश्वः, पुं, (कौ पृथिव्यां वलते विचरणसमर्थो भवति यद्वा कुं भूमिं पृथिवीं वा वलते व्याप्नोतीव। वल्+अच्। कुवलः वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः अश्वो यस्य।) धुन्धुमारराजः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४।२।१२। "श्रावस्तस्य वृहदश्वस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतङ्कस्य महर्षेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाऽऽप्यायितः पुत्त्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान धुन्धुमारसंज्ञामवाप च"॥ अयमेव कुवलयाश्व इति नाम्नापि विश्रुतः॥)

कुवली, स्त्री, (कुवल+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) कोलिवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः भाषणं यस्य।) कुवचः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः। ३। १। ३०॥

कुवाङ्गनः, पुं, (कुत्सितं वहतीति। कु+वह+उलच्।) उष्ट्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्तादिमर्द्दितसूत्रादिकं कुत्सितवृत्त्या वा जीविकां विन्दतीति।) तन्त्रवायः। स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

कुवृत्तिकृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आवरणं करोति आत्मानमिति शेषः। कुवृत्ति+कृ+क्विप् तुगागमश्च।) पूतिकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ काँटा करञ्ज इति भाषा॥ (कुत्सितां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असद्व्यवहारकारी॥)

कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम्। कु+वेण्+इन्। ततः कृदिकारान्तादिति वा ङीष्।) मत्स्यधानी इत्यमरः। १। १०। १६॥ खालइ इति भाषा। कुत्सिता वेणी यस्याः। निन्दितवेणी नारी च॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य।) तथा च वायुमार्कण्डेयपुराणे।
"कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः"॥
इत्यमरटीकायां भरतः॥ देवताविशेषः। स तु विश्रवोमुनेरिड़विड़ाभार्य्यायां जातः। धनयक्षोत्तरदिशां पतिश्च। इति श्रीभागवतम्॥ त्रिचरणोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः। तत्पर्य्यायः। त्र्यम्बकसखः २ यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्म्मा ५ धनदः ६ राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्रवणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः १३ एकपिङ्गः १४ ऐलविलः १५ श्रीदः १६ पुण्यजनेश्वरः १७। इत्यमरः। १।१।७१—७३। हर्य्यक्षः १८ अलकाधिपः १९। इति जटाधरः॥ *॥ नन्दीवृक्षः। इति मेदिनी॥ अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गतिर्वा यस्य।) मन्दः। इति धरणी॥ (कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य।) कुशरीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेरकः, पुं, (कुवेर+संज्ञायां कन्।) नन्दीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१२७॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः।) पाटलावृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५५॥ लताकरञ्जः। सितपाटलिकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्व्वतः।) कैलासपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

कुवेलं, क्ली, (कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये इं शोभां लाति गृह्णातीति। ला+कः।) कुवलयम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुश इ कि द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पक्षमसरी। इ कुंश्यते। कि कुशयति कुंशति। इति दुर्गादासः॥

कुश य इर् श्लिषि। आलिङ्गन इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य कुश्यति बाला कान्तम्। इर् अकुशत् अकोशीत्। अस्मात् पूषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

कुशं, क्ली पुं, (कु पापं श्यति नाशयति। कु+शो+डः। यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते इत्यर्थः।) स्वनामख्याततृणम्। तत्पर्य्यायः। कुथः २ दर्भः ३ पवित्रम् ४। इत्यमरः। २। ४। १६६॥ याज्ञिकः ५ ह्रस्वगर्भः ६ वर्हिः ७ कुतुपः ८। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च"॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः॥
कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः।
ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे"॥
इति श्रीभागवतम्॥ अस्य गुणाः।
"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ *॥ तस्य धारणविधिस्तत्प्रतिनिधिश्च यथा,—
"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः।
तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया॥
कुशकार्य्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया॥
नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्य्यं हि निजमङ्गले"॥
इति वरदातन्त्रे १ पटलः॥ *॥
सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—
"न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन"॥
इति हलायुधकृतब्राह्मणसर्व्वस्वम्॥ अन्यत् दर्भशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुशं, क्ली, (कौ पृथिव्यां भूमौ शेते। भूलग्नत्वात् तथात्वम्।) जलम्। इति मेदिनी॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्म्मानुष्ठानेन। कु+शो+डः। अपरा व्युत्पत्तिर्यथा, रामायणे।
"यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः।
निर्म्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्"॥)
रामसुतः। (यथा, रघुः १६। ७२।
"यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्त्तु-
रज्ञातपातं सलिले ममज्ज"॥)
योक्त्रम्। इति मेदिनी॥ पुराणोक्तसप्तद्वीपेषु द्वीपभेदः। स तु घृतसमुद्रेणावृतः। तत्र देवनिर्म्मितोऽग्नितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति। (अतः कुशद्वीप इति संज्ञया विख्यातः।) तदधिपः प्रियव्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्द्वीपं विभज्य सप्त-

पुत्रेभ्यो दत्तवान् । तेषां नामानि यथा । वसु १ वसुदान २ दृढरुचि ३ नाभिगुप्त ४ स्तुत्यव्रत ५ विविक्तनामा ६ देवनामा ७ । तथा वर्षेषु सप्त सीमागिरय । यथा । बभ्रु १ चतुःशृङ्ग २ कपिल ३ चित्रकूट ४ देवानीक ५ ऊर्द्ध्वरोमा ६ द्रविण ७ । सप्त नद्यश्च यथा । रसकुल्या १ मित्रविन्दा २ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधु ६ माला ७ तत्र स्थिताः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसञ्ज्ञाः क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा भगवन्तमग्निरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते । इति श्रीभागवतम् ॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्द्वीपाधिपतेस्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते । यथा २ । ४ । ३६—४४ ।

"ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् ।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः ॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः ।
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः ॥
तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादयः ।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥
दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने ! ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥
यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते ।
तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् ॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः ।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तद्वीपे महामुने ! ॥
नद्यश्च सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात् ।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥
विद्युदम्भा मही चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमाः ।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः ॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्बः सञ्ज्ञया तस्य तत् स्मृतम् ।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः ॥")

कुशः, त्रि (कु कुत्सिते कर्म्मणि शेते अवतिष्ठते । कु + शी + क ।) पापिष्ठः ॥ (कुत्सिते मदशय्यायां शेते इति ।) मत्तः । इति मेदिनी ॥

कुशण्डिका, स्त्री (कुशे कण्डिका इव । कुशकण्डिका पृषोदरात् कस्य लोपः ।) सर्व्वहोमार्थाग्निसंस्कारक्रिया । तत्र सर्व्वेषामाहुतिदानकर्म्मणां कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते । तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकपालतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा कृत्वा मण्डपसहितं गोमयेनोपलिप्य स्नातः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखः कुशासनोपविष्टः कर्त्ता उत्तरस्यां दिशि अभ्युक्षणार्थं कुशकुसुमसहितजलपात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तराग्रकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वह्निस्थापनपर्य्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठधृतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते द्वादशाङ्गुलप्रमाणां प्रागग्रां रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत् । तन्मूलतः प्रत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणाम् उत्तराभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयम् अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत् । ततः प्रथमरेखाया उत्तरतः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत् । ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयम् इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत् । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत् । ततः क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां रेखोत्करं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता रेखोत्करनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्यैशान्यां दिशि अरत्निमात्रान्तरिते देशे प्रक्षिपेत् । ततः पूर्व्वस्थापितजलेन रेखाभ्युक्षणं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्यपात्रस्थामेनं शरावस्थायैव्वा ज्वलदिन्धनं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवताग्निसंस्कारे विनियोगः । ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्बृहतीच्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता अग्निस्थापने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम् । इत्यनेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत् ततो वामहस्तमुत्तोल्याञ्जलिं बद्ध्वा पठेत् । प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवताग्निस्थापने विनियोगः । ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ततोऽग्ने ! त्वं विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य । ॐ सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु ॥ इति पठेत् ॥ ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ कृत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात् । समाप्तपञ्चाशत्कुशपत्ररचितं दक्षिणावर्त्तमूर्द्ध्वमुखं दर्भवटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा छत्रमुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविश्य तिष्ठेत् । वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशपत्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता तृणनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानग्निरभ्युपेत्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः । ॐ आवसोः सदने सीद इति । ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति ब्रूयात् । अनेन कुशोपरि पूर्व्वाग्र कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अग्निरभ्यर्च कुशकुसुमै रर्च्चयेत् । ततस्तेनैव यथा प्रणीतस्यासने पूर्व्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्य्यात् । यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयज्ञीयवाचं वदेत्तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दो विष्णुर्द्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले । इति जपेत् । कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्त्तैव कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकार्य्यकर्त्तृत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत् । यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरुं श्रपयित्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमिजपादिकं कुर्य्यात् । दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखौ हस्तौ भूमौ निधाय । परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता भूमिजपे विनियोगः । ॐ इदं भूमेर्भजामहे इदं भद्रं सुमङ्गलम् । परा सपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते धनम् । इति जप्त्वा रात्रौ चेत् कर्म्म तदा धनमित्यस्थाने वसुमिति प्रयोक्तव्यम् । ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन ऐशान्यादिकमनेन मन्त्रेण परिशोधयेत् । यथाग्निमन्त्राणामुच्चार्य्य साधारणम् । कौत्सऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता एतस्य मण्डपस्य यज्ञेऽस्मिन्नग्निमारुते शस्ते परिसमूहने विनियोगः । ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महेमा मनीषया भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्व्वणा पर्व्वणा वयम् । जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतं त्वमादित्यानावह तान् ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ततस्तान् कुशान् ऐशान्यां दिशि प्रक्षिपेत् । ततोऽग्नेः पूर्व्वत उत्तरान्ताद्दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपत्रीकृतान् कुशान् अग्रेण मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तरेत् । एवं दक्षिणस्यां पूर्व्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत् । प्रतीच्याञ्च दक्षिणादुत्तरान्तं यावत् । एवमुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावत् क्रमेणास्तरेत् । ततो घृताक्तसमित्कान् दशदिक्षु पूर्व्वादिक्रमेण दद्यात् । ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा । एवमग्नये इत्यादि । ततः प्रादेशद्वयप्रमाणां धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिकाष्ठिकां मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात् । तत आरण्यकुशादेव समाग्रकुशपत्रद्वयं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोगः । ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखव्यतिरेकेण छित्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रमार्ज्जने विनियोगः । ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्थ इत्यनेनाद्भिरा तान्मार्ज्जयित्वा पवित्रमुत्तराग्र

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निःक्षिपेत्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिः प्रजापतिर्ऋषिराज्यं देवता आज्योत्पवने विनियोगः। ॐ देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिः स्वाहा। इत्यनेन कुशपत्रद्वयमध्येन घृतमग्नौ सकृज्जुहुयात्। तूष्णीं वारद्वयम्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ निःक्षिपेत्। ततस्तस्याज्यपात्रस्योदकेनानुमार्ज्जनमग्नेरुपरि निधानं उत्तरस्यां दिश्यवतारणं इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यात् इत्याज्यसंस्कारः। ततो ध्रवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य अरत्निमात्रं भ्रमिताङ्गुष्ठपर्व्वविलं नासारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्य्यादं स्रुवं इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यादिति। स्रुवसंस्कारः। एवं स्रुक्प्रेक्षणादिकं संस्कुर्य्यात्। ततो दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेर्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता अग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। ततो दक्षिणं जानूत्थाप्य उपर्य्यधःस्थितदक्षिणवामसुष्टिभ्यां फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्द्देवता विरूपाक्षजपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम् महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जिस्तस्य ते शय्या पर्णे गृहान्तरीक्षे विमितं हिरण्मयं तद्देवानां हृदयान्ययस्मये कुम्भेऽन्तः सन्निहितानि तानि बलभृच्च बलसाच्च रक्षतोऽप्रमणी अनिमिषत्तत् सत्यं यत्ते द्वादशपुत्रास्ते त्वा संवत्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुनर्ब्रह्मचर्य्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्ज्जुह्वन्तं मा मा प्रतिहौषीः कुर्व्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीस्त्वां प्रपद्ये त्वया प्रसूत इदं कर्म्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे समृध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वव्यचा ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रोऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजानातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्वव्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सहस्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः। इति जपित्वा गृहीतकुशान् प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत्। फलपुष्पे ब्रह्मणे निवेदयेत्॥ * ॥ अथ काम्यकर्म्मार्थं कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाञ्जलिः। ॐ तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्वञ्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु। इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। इति सामवेदिनां सर्व्वसाधारणी कुशण्डिका समाप्ता। इति भवदेवभट्टः॥ * ॥ अन्यत् रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम्॥ यजुर्व्वेदिनां कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्म्मपद्धतौ ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्म्मपद्धतौ च द्रष्टव्या॥ * ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं कर्म्म कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। इति स्रुवेणाज्याहुतित्रयन्दद्यात्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा आज्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात् महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमो न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात्। ततः प्रकृतं कर्म्म समाप्य पुनर्म्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं उदीच्यं साधारणं कर्म्म करणीयम्। तदभिधीयते। तत्र प्रथमं ॐ अद्येत्यादि अत्रामुककर्म्मणि यत्किञ्चिद्वैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय शाट्यायनहोममहं कुर्व्वीय इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च पूर्व्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिरग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नोऽग्न एनसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्व्विभावसुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः शतक्रतुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सर्व्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो अग्न एकया पाह्युत द्वितीयया पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्ज्जांपते पाहि चतसृभिर्व्वसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः पाह्यंहसः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सहर्ज्जा निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्याः विश्वतः परि स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ आज्ञायदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथं स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा। ततः पूर्व्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रक्षेपश्च। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा॥ * ॥

ततो नवग्रहहोमः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं भवा वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्याँ देवाँ उषर्बुधः स्वाहा। ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहाऽमित्राँ अपबाधमानः प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा। ॐ शुक्रन्तेऽन्यद्यजन्ते ऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि। विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवी रभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा कया सचीष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा॥ * ॥ ततः इन्द्राद्यष्टलोकपालहोमं प्रत्यक्षदेवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवताग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्व्वाचन्नः स्वदतु। अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदितेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेर्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः। अनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तरण-

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्ब्रह्मा देवता दर्भ-द्रव्याभ्यञ्जने विनियोगः । ॐ अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् । अनेनाग्रमध्यमूलानि घृतेनाभ्यनक्ति वारत्रयं मन्त्रश्च वारत्रयमेव पठनीयः । ततस्तान् कुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो रुद्ररूपोऽग्निर्देवता दर्भगुटिकाहोमे विनियोगः । ॐ य पशूनामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु हुतन्तव स्वाहा । अनेनाग्नौ क्षिपेत् । तत अग्ने त्वं मृडनामासीति नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्बूलैरग्निमभ्यर्च्य प्रजापतिर्ऋषिर्विराट्छन्द इन्द्रो देवता यशस्कामस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः । ॐ पूर्णहोमं यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति वरं वृणे यशसा भामि लोके स्वाहा । अनेन पूर्णाहुतिं दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्य्यात् । ततः प्रदक्षिणेन दक्षिणं देशं गत्वा अश्मपङ्क्तिं मुक्त्वा प्रत्यक्स्थासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे हस्तं निधाय महावामदेव्यऋषिर्विराडगायत्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनियोगः । ॐ कया न चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा कया सचिष्ठया वृता । ॐ कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदारुजे वसु । ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणां शतम्भवास्यूतये । ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । "एता ऋचो गीत्वा शान्तिं कुर्य्यात् । गानाशक्तौ एता एव ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति । ततो दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात् । इति सर्व्वकर्म्मसाधारणमुदीच्य कर्म्म समाप्तम् ।

कुशप, पुं, (कुश श संश्लेषे + बाहुलकात् कपन् ।) पानपात्रम् । इत्युणादिकोषः ।

कुशपुष्प, क्ली, (कुशाकारं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला । गोँठियाला इति भाषा ।

कुशल, क्ली, (कुश + वृषादित्वात् कलन् । यद्वा कुं पापं तस्मात् शलति गच्छति पृथक् प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + शल् + अच्) कल्याणम् । (यथा, रघुः १ । ५८ ।
"प्रपच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः" ॥ समागमे विहिते अभिवादकमरयस्य स मानयस्तमभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत् । यदुक्तं मनौ २ । १२७ ।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च" ।)
पर्य्याप्ति । पुण्यम् । (तद्वति, त्रि ।
यथा, गीतायाम् १८ । १० ।
"नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते" ।
कौ पृथिव्यां शलति श्लाघां प्राप्नोतीति । शल + अच ।) शिक्षिते, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । २० । (यथा, मनुः ८ । १५० ।
"अमुद्यानकुशला दण्डकामार्थदर्शिनः ।
स्थापयन्ति तु या वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति" ।
कुशं लाति गृह्णाति । कुश + ला + क । कुशग्राहकः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ।)

कुशलवौ, पु, (पुष्पवतोरिव एकशक्त्या तयोरेव बोधकत्वम् द्वन्द्वसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ मित्रावरुणावित्यादिवज्ज्ञेयम् ।) एकयोक्त्या रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥ तयोर्नामकारणं यथा,—
"यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः ।
निर्म्मार्ज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥
यश्चावरजः एवासील्लवणेन समाहितः ।
निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥
एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्बभूवतुः ।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावद्ध्यौ च तौ' ॥
इति रामायणम् ।

कुशलप्रश्न, पुं (कुशलं शुभं प्रश्नः ।) कुशलजिज्ञासा । तत्पर्य्यायः । कौशली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते । ली + ड गौरादित्वात् ङीष ।) अश्मन्तकवृक्षः । क्षुद्राम्लिका । इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न्] त्रि, (कुशलं अस्त्यस्य । कुशल + इनि ।) मङ्गलान्वितः । (यथा, रघौ ५ । ४ ।
"अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे ! कुशली गुरुस्ते" ।)

कुशस्थल, क्ली, (कुशप्रधानं स्थलम् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेणीसंहारे ।
"कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम् ।
देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" ॥)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रियां ङीष् ।) द्वारिका । इति जटाधरः ॥ (यथा,—महाभारते २ । सभापर्व्वणि १४ । ४९ ।
"इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ' ॥
पृथ्वीषा तु पुरा रैवतनाम्ना केनचित् नरपतिना निर्म्मिता कालवशात् राक्षसैरुत्सादिता श्वापदाश्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः संस्कृता सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ।)

कुशा, स्त्री, (कुश श संश्लेषे + क टाप् च ।) रज्जुः । इति मेदिनी । मधुकर्कटिका । इति शब्दचन्द्रिका । वल्गा । इति हेमचन्द्रः । (छन्दोगास्तोत्रीयागायणार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति । इति चिन्तामणिः ।)

कुशाण्डः, पुं, (कुशैराकीर्य्यते समन्तात् अधोमूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र । आ + कॄ + अधिकरणे अप् । कुशविस्तारसमये कुशैर्वेष्टनात् तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ (कुशां रज्जुं करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः ।)

कुशाक्ष, पुं, (कुश इव सूक्ष्म आक्षिणी अक्षिणी यस्य । समासे अच् ।) वानरः । इति शब्दमाला ।

कुशाग्रीयमति, त्रि, (कुशाग्रीया कुशाग्रमिव सूक्ष्मा मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धिः । (यदुक्तं शिशुः ।
"अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा" ॥

"अथवा भाष्यकारस्य कुशाग्रीयधियावभौ ।
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥)
तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मदर्शी २ तत्त्वावधी ३ प्रत्युत्पन्नमतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ कर्म्मधारयस्तत्र स्त्री ॥

कुशारणि, पु, (कुशः शापप्रदानार्थं जलं धारणिरिव यस्य ।) दुर्व्वासाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशाल्मलि, पु, (कुत्सितः शाल्मलिः ।) रोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिंशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिंशपा ।) कपिलशिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिक, पु, (कुशः कुशसञ्ज्ञको महीपालो जनकत्वेनास्त्यस्य । कुश + ठन् ।) स्वनामख्यातनृपविशेषः । (स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता । एतद्विवरणन्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।) फालः । सर्ज्जवृक्षः । विभीतकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलशेषः । इति त्रिका ॥ केकरे त्रि । इति शब्दमाला ॥

कुशिल, त्रि, (कुश + इलच् । यद्वा कुश संश्लेषे + क इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युणादिकोषः ।

कुशी, स्त्री, (कुश + अयोविकारार्थे "जानपदेति" ४ । १ । ४२ । इति ङीष ।) फालः । इति मेदिनी ॥

कुशी, [न्] पु, (कुशाः सन्त्यस्य । समाधियोगकाले अङ्गेषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वाल्मीकिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुशविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते १३ । मेघवाहनोपाख्याने १४ । ३७४ ।
"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृत" ।)

कुशीद, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् सस्य शत्वम् ।) वृद्धिजीविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रक्तचन्दनम् । इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥

कुशीलव, पुं, (कुत्सितं शीलं यस्य इति कुशीलः । कुगतीतिसमासः अन्यत्रापि दृश्यते इति वः । यद्वा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत् । वा + क ।) चारणः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥ नटविशेषः । कथकादि । इत्यन्ये । देशान्तरे कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ (एते हि अपाङ्क्तेय हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः । यथा, मनुः ३ । १५५ ।
"कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च" ॥
कुशीलववत्त्वात् नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मीकिमुनिः ।)

कुशीलवौ, पु, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।) एकयोक्त्या रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रामायणे ७ । १०७ सर्ग ।
"अभिषिच्य महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ" ।)

कुशीवश, पु, (कुशीव कुशवान् सन् शेते समाधौ अवतिष्ठते इति । शी + ड ।) वाल्मीकिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुशूल, पु, (कुसूल + पृषोदरात् शत्वम् ।) तुषानलः । इति जटाधरः ॥ धान्यागारम् । तत्पर्य्यायः । अन्नकोष्ठकः २ । इति हेमचन्द्रः । मोहागारम् ॥ ।

कृपालुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते । ला + डुः । यद्वा कृपाविद्यतेऽस्यासिन् वा । कृपा + आलुच् ।) दयालु । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ।
(यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ ।
कृपालोर्दीननाथस्य देवाकस्यानस्कृते' ।)

कृपी, स्त्री, (कृप + ङीष् ।) द्रोणाचार्य्यपत्नी । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।
"शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत" ।
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
पुरा किल महर्षेर्गौतमस्य पुत्त्रः शरद्वान् नाम ऋषिः धनुर्व्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास । इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षु जानपदीं नाम स्वर्व्वेश्यां प्राहिणोत् । अथ रूप यौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्च स्कन्नं तत्तु शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत् । ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत । तदैव राजा शान्तनुर्म्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास । कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे । सेयं कृपाचार्य्यस्य भगिनी । एवैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगन्तव्या ।)

कृपीटं, क्ली, (कृप + "कृतॄकृपिभ्यः कीटन्" । उणा ४ । १८४ । इति कीटन् । बाहुलकात् सत्वाभावः ।) उदरम् । जलम् । इति मेदिनी । विपिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ।

कृपीटपालः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति । पालि + अण् ।) कर्णिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी । पवनः । इति शब्दरत्नावली ।

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनि कारणं "वायोरग्निरग्नेरापः" इति श्रुतेस्तथात्वम् । यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ।

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्त्ता ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दमाला ।

कृपीपुत्त्रः, पुं, (कृप्याः पुत्त्रः ।) अश्वत्थामा । इति भूरिप्रयोगः ।

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः ।) अश्वत्थामा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कृमि पुं, (क्रामतीति । क्रमु पादविक्षेपे + "क्रमित मिग्रतिस्तम्भामत इश्च" । उणां । ४ । १२१ । इति इन् "भ्रमे सम्प्रसारणञ्च" इति अनुवृत्तः सम्प्रसारणञ्च ।) कीटः । पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलाङ्गुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १३ । निलाङ्गुः ३ क्रिमि ४ । इति तट्टीका । पुंक्लू ५ । इति जटाधरः । लाक्षा । कृमिलः । खरः । इति विश्वमेदिन्यौ । उदरजातकीटरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"वदरीकारवीमूलं गुडाढ्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं भक्ष्या कृमीन्सर्व्वान् हरेत्क्षितौ" ।
इति गारुडे १९४ अध्यायः ।
("कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः । बाह्याः यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चल्लूकास्तथान्तराः । अन्यथा हि भवेद्बाह्याः षड्धाधान्तः समुद्भवाः । तेषां वक्ष्यामि सम्भूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे लक्षणम् । स्नानादिविकलात् भेदात् चिन्तया शोषणादपि । कफधातुसमुद्भूतास्तीदृशा यूका भवन्ति हि । यूकाः कृष्णाः परा श्वेताः कृतीयाश्चर्म्मणि स्थिताः । सूक्ष्मातिविकटाः कृष्णाश्चर्म्मानाभ्यन्तर्यूकिका । चतुर्थी लिन्दुकी नाम चतुर्था मूत्रसम्भवा । मत्कुणाश्चाथ मशकाः बाह्योपद्रवकारिणः । यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी । चर्म्मयूका तेषु चर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि पक्षिका । उष्णस्थानिषेवाच्च अजीर्णे मधुरद्रवात् ।
कृशान्नगोधूमयवान्नपिष्ट
गुडेन वा क्षीरविपर्य्ययेण ।
दिवाशयाने च कपित्थकेन
चर्म्मेषु पापोदकसेचनेन ।
सञ्जायते तेन महाशयेषु
कृमिजं कोष्ठविकारकारि ।
मलविधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । कफकोष्ठ मलाधार कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत् । पृथुमध्या भवन्त्येके केचित् किंशुकसन्निभा । धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथापरे । सूचीमुखाः परिस्रावान्ताणि सादयन्ति ते । वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे । ज्वरोऽरोचकशूलं वा वमिहृत् क्लेदनं भ्रमः । अथ चिन्त्यश्चैवमर्मसीसार कफोद्भवम् । गर्ज्जन जठरे चैव मन्दाग्नित्वञ्च जायते । पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुशैः पीडितस्य च ।
इति गण्डूपदलक्षणम् । * ।
सूचीवत्तुदते ऽत्यर्थं राशैर्वातिसार्य्यते । यक्षा भक्षयन्त्यन्ते रात्रौ वा वमते भृशम् । खेदो मुखेऽरुचिर्जाड्य मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः । तृष्णा च ज्वरो ज्ञेया सूचीमुखकृमीरुजाम् ।
इति सूचीमुखलक्षणम् । * ।
ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् । मलाशयस्था कृमयो मलं भञ्जन्ति ते भृशम् । तेष्वपि सर्पीय्यन्ते देहे विट्भेद पक्वतः । कृशस्थापि ह्रतलोद कृमयो जनयन्ति ते । हारीत समाशयेन पादौ सराज्ञ पृच्छति । कथं दृष्टे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाशये । सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः । कथं वा शीर्य्यमाणे नानाकारावभक्षणे । जायन्ते कथं कृमयः कृष्णाधोगामिनोऽप्यथ । नानाऽऽमपक्वभक्षाभ्यां दह्यते वा जठराग्निना । कथन्ते कृमयस्तान्ते न दह्यन्तेऽन्तराग्निना । एवं पृष्टो महाचार्य्यं प्रोवाच मुनिपुङ्गव ।
आत्रेय उवाच ।
वत्स पुत्र । महाबाहो । कृमिसम्भवकारणम् । विरुद्धाशनसे पुत्र । रक्तश्चैवास्य कुप्यति । कफमेकदिनं याति शुक्रेणाकारणं व्रजेत् । पञ्चभूतात्मकं वायौ तं तु जाता सचेतना । कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न जीर्य्यन्ते रसाग्निना । विषे जातो यथा कीटो न विषेण म्रियते क्वचित् । तथा जठराग्नेर्जन्तुर न जठराग्निना जीर्य्यति । भेषजं सम्प्रवक्ष्यामि येन तेऽपि सरन्ति वै । पतन्ति वा प्रशमयन्ति भेषजानि शृणुष्व मे ।
यथाऽश्मभेदः कृमिनिम्बनाशः
बीजं शठी रामठकं त्रिवृच्च ।
उष्णाम्बुना सम्परिपिष्य पेयं
पतन्ति शीघ्रं गतधातुकीटाः ।
शठी पलाशी पिचुमर्दपत्रात्
विडङ्गपथ्यातिविषा रसोनम् ।
सम्पिष्य मूत्रेण पिबन्नयुक्ताम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरणानाम् ।
मरिचं पिप्पलीमूलं विडङ्गं शिग्रुपत्रानिकाचिकम् । गोमूत्रेण तु पेयं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति ।
मुस्ता विशाला त्रिफला सुपर्णा
शिग्रुः सदारु सलिलेन पक्वा ।
पानं सकृष्णा कृमिघ्नपूर्व्वं
विनाशनं सर्व्वकृमीरणाश्च" ।
"मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिनिम्बकम् । दशमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेययेत् । पानमेतत् प्रशमन्ति कृमिदोषनिवारणम् । ज्वरघ्नोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ।
इति कृमिचिकित्सा" । * ।
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमिचिकित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः । * ।
अस्य निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिचिकित्सितं यथा ।
'अजीर्णाध्यशनासात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः ।
माषपिष्टान्नविदलविसशालूकपेरुकैः ।
पर्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः ।
पलालानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ।
स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।
कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ।
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।
विद्यते कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
अथवा विवृता क्षिप्रास्त्रिप्रा गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सर्व्व एते पुरीषजाः ।
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छे पृथवश्च भवन्ति हि ।
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजे ।
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते ।
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ।
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
रूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ।
मज्जादा नेत्रलेढारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
शिरोहृद्वमथुप्रतिश्यायकराश्च ते ।
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाः सपरीसर्पा ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ।
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।

रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ।
माषपिष्टान्नलवणगुड़शाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुड़क्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धा जीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।
ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ।
दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेत्ततम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विड़ङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
युञ्ज्यात् कृमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
ततः शिरीषकिणिही-रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केबूकस्वरसं वापि पूर्ब्बवत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशवीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
लिह्यादश्वशकृच्चूर्णं विड़ङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत् पूपलिकान् पक्वान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विड़ङ्गचूर्णपिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ।
स्वाविधः शललक्षूर्णं सप्तकृत्वः सुभावितम् ॥
विड़ङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ।
क्षौद्रेण लिह्यादनु पिबेदसमामलकोद्भवम् ।
अक्षाभया रसञ्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
पूतीकस्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
सप्तरात्रं पिबेद्वापि तक्रेणाथवा दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं कृमीन् भिषक् ॥
शिरोहृद्घ्राणवक्त्राक्षि संश्रितांश्च पृथग्विधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीड़ैश्च साधयेत् ॥
शक्रद्रसन्तुरङ्गस्य संशुष्कं भावयेदति ।
निःक्वाथेन विड़ङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
सकांस्यनीलं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥
इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रयुक्ततिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥ * ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत्तु” ॥
इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

कृमिकण्टकं, क्ली, (कृमेः कृमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विड़ङ्गम् । चित्राङ्गः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

कृमिकोषोत्थं, त्रि, (कृमेः कृमिभिर्निर्म्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते । उत् + स्था + कः ।) कौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापड़ इति भाषा ।

कृमिघ्नः, पुं, (कृमिं हन्ति इति । हन् + टक् । “हन्तेरत् पूर्ब्बस्य” । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विड़ङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ पलाण्डुः । कोलकन्दः । पारिभद्रः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड़ङ्गहरिद्रा च, इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

कृमिघ्ना, स्त्री, (कृमिघ्न + अजादित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

कृमिघ्नी, स्त्री, (कृमिघ्न + टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा । विड़ङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिजं, क्ली, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येष्वपीति डः ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (कृमिजातमात्रे, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०३ ।
“कौषेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्व्वापि गोरोमतः ।
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्” ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
“अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजग्धमनार्य्यकम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ।)

कृमिजग्धं, क्ली, (कृमिभिर्जग्धं भुक्तम् । उपचारात् तज्जनितत्वात् तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“कृमिजग्धमनार्य्यकम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन + डः टाप् च ।) लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
“कीटजा कृमिजा लाक्षा जतुका च यवायिका” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विड़ङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(विड़ङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृमिला, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् लाति आदत्ते । ला + कः टाप् च ।) बहुप्रजा । बहुसन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः ॥ कृमियुक्ते त्रि ॥

कृमिवृक्षः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।) कोषाम्रः । इति भावप्रकाशः ॥
(कोषाम्रशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कृमिशङ्खः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शङ्खः ।) जीवशङ्खः । तत्पर्य्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिरुहः ३ जन्तुकम्बुः ४ । अस्य गुणाः । रसवीर्य्यादौ शङ्खसदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशैलकः, पुं, (कृमिनिर्म्मितः शैल इव । ततः स्वार्थे कन् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृमीलकः, पुं, (कृमीन् ईरयति जनयतीति । ईर + ण्वुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृव, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) कृन्वी । न, कृणोति । इ, कर्म्मणि कृण्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृविः, पुं, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । डु कृञ् करणे “कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि” । उणां ४ । ५६ । इति क्विन् निपातनात् ।) वापयन्त्रम् । इति उणादिवृत्तिः । ताँत इति भाषा ॥

कृश, ई र य कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । इरित् ।) कार्श्यं कृशीकरणम् । इर्, अकृशत् अकर्शीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्ये ङ इत्यन्ये । य, कृश्यति चन्द्रं राहुपक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कृशः, त्रि, (कृशधातोः क्तप्रत्यये “अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबेति” ।८।२।५५। निपातनात् साधुः ।) अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
“आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः” ॥)
सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशती । ४६५ ।
“राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलशी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण” ॥
“व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीगताः” ॥
“सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततञ्चोपचर्य्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि” ॥
“स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हितौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीड़येत्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
“कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा” ॥
तत्र हेतुमाह ;
“आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात् स कृशोऽपि महाबलः” ॥
यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
मेदसोऽल्पता तस्य कृशस्यापि बहु बलमित्यर्थः ॥
अथ कार्श्यस्य चिकित्सा ।
“रूक्षान्नादि निमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।
बृंहणं यच्च सद्यस्कं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥
पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टी ॥
अश्वगन्धस्य कल्केन क्वाथे तस्मिन् पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्” ॥
इति अश्वगन्धातैलम् ॥ * ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्श्याधिकारे ॥) (अल्पमः । यथा, मनौ । ४ । १३५ ।

"क्षत्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
पुं, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः, यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १०३ ।
"अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
स्वनामख्यातो मुनिपुत्त्रः । स तु मरीचिच्छायप्रदातुः शृङ्गिणः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४१ । २ ।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत् क्व च तातस्ते स नेऽद्य मृतधारकः" ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । आस्तीकपर्व्वणि । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कृशरः, पुं, (कृश अल्पमात्रा रातीति । रा+क । कृशयोऽपि बलं राति वा ।) तुल्यतिलान्नम् । तत्पर्य्यायः । त्रिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
"गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
कृशरं कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे ।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्चयेत्" ॥)

कृशरा, स्त्री, (कृशर+टाप् ।) तिलौदनम् । इति हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम् । खिचडी इति भाषा । यथा,—
"तण्डुला दालिसम्मिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिले सिद्धाः कृशरा कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः । शुक्रबलकारित्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमलमूत्रकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
("मांसेक्षुपिष्टकृशरा तिलशष्कुलीभिः" ।
इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्य कफशूलस्थाने विजयेनोक्तं यथा,—
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)

कृशला, स्त्री, (कृश कार्श्यं लातीति । ला+क । टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, पुं, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तन्वङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा,— आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलशी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥)

कृशानुः, पुं, (कृशयति तनूकरोति हव्यकाष्ठादिवस्तुजातमिति । "कृशन्वनोति" । उणां । ४ । २ । इति आनुक् ।) वह्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ॥
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकासे" ॥)
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानौ अग्नौ रेतः निषिक्तं तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे ४७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कृशाश्वी, [न्] पुं, (कृशाश्वेन मुनिना आचार्य्येण प्रोक्तं नाट्यसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा । "कर्मन्दकृशाश्वादिनिः" । ४ । ३ । १११ । इति इनिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥

कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कै+क । टाप् इत्वञ्च ।) आखुकर्णीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकर्षे । विलेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-अनिट् ।) औ, अक्राक्षीत् अकार्क्षीत् अकृक्षत् । आकर्षि आकर्षणे । कर्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
"मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥
आखुकर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृष, औ श प आकर्षणे । विलेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-उभ-सक-अनिट् ।) श प, कृषति कृषते भूमिं कृषकः । औ, अक्राक्षीत् अकार्क्षीत् अकृक्षत् । इति दुर्गादासः ।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । "कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्" । उणां । २ । ३८ । इति क्वुन् ।) कर्षकः । इति मेदिनी ॥

कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे क्वुन् ।) फालः । इति मेदिनी ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृषाणुः, पुं, (कृश्+आनुक् । पृषोदरात् षत्वम् ।) कृशानुः । इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् । "इगुपधात् कित्" । उणां । ४ । ११९ । इति कित् ।) वैश्यवृत्तिविशेषः । कर्षणम् । चाष इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अनृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । २ । प्रमृतम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)

कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन "इषिकृष्योः किकन्" । उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) फालः । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥ कर्षकः । इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्तीति "रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ५ । २ । ११२ । इति वलच् । "वले" ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।) कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
"कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित् तुष्टाः कृषीवलाः" ॥)
काकमुद्गावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, पुं, (कृष करोति षडिन्द्रियादिकं प्रतियोगात् सम्पादयतीति । कृष+कृ+टच् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष+कर्म्मणि क्तः ।) कृष्टक्षेत्रम् । चसा क्षेत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सीत्यम् २ हल्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥
(यथा, मनौ । ११ । १४५ ।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने" ॥
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)

कृष्टपच्यं, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्ट+पच+"राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः" । ३ । १ । ११४ । इति क्यबन्तो निपातितः ।) व्रीहिः । धान्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८ ।
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" ॥)

कृष्टपाक्यं, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति । कृष्ट+पच+कर्म्मणि ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" । ७ । ३ । ५२ । इति चस्य कुत्वम् ।) कृष्टपच्यम् । इति व्याकरणम् ॥

कृष्टिः, पुं, (कृषन्त्यन्तर्भूतं विद्यालोचनाभ्यासादिभिरसौ । कृष्+कर्त्तरि क्तिच् बाहुलकात् तिवा ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । "दृढदेणस्वारणो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष+भावे क्तिन् । आकर्षणम् । जनसाधम् । इति निरुक्तम् ।
यथा ऋग्वेदे । ८ । ६ । ४ । "विश्वा नमन्त कृष्टयः" ।
"कृष्टयः प्रजाः" । इति भाष्यम् ॥)

कृष्णा, स्त्री, ("कृषेर्वर्णे" । उणां ३ । ४ । इति नक् ततो णत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३६ ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लोहम् । इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालागुरु । इति रत्नमाला ॥

कृष्णः, पुं, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा, कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिणमयतीति मनो भक्तानां इति यावत् "कृषेर्वर्णे" । उणां । ३ । ४ । इति बाहुलकात् वर्णं विनापि । नक् णत्वञ्च । यद्वा, कर्षति सर्व्वान् स्वकुक्षौ प्रलयकाले । "कर्षणात् कृष्णो रमणात् रामो व्यापनात् विष्णुः" । इति श्रुतेस्तथात्वम् ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा —
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा च, महाभारते । ५ । यानसन्धिपर्व्वणि ७० । ५ ।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः" ॥)
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं द्वापरयुगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो यथा,
"उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषो लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषो

शनोराह्वः। नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्”॥ इति खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थः॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णावतारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो लक्ष्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरिसम्मतमिति बोध्यम्। तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः”॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जिज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णीयते। तथा च उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनय इति। खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात्। किञ्च राजतरङ्गिण्याम्। १। ५१।

“शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः”॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम्। अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते। यथा, भागवते। १०। ८। ९।

“आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः”॥

इदानीं कलावित्यर्थः। तथा, पुराणान्तरे,—

“कृते शुक्लं हरिं विद्यात् त्रेतायां रक्तवर्णकम्।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः”॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने।

“कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम्॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः”॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः न तु केवलं तेषां बाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्म्मत्वमेव निर्णीयते। यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

“तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ!”॥

त्रेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्देशः कृतः यथा,—

“रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय! कर्म्मसङ्गेन देहिनम्”॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो निर्देशः। यथा,—

“यावद्ध रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौढ्यादिबहवो दोषा प्रकाशन्ते”॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्यत्वप्राप्तिहेतुमाह।

“गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः”॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमःप्राधान्यनिर्द्देशः यथा,—

“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता”॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितुमारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधिष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विसहस्राण्येवातीतानि। महाभारतभागवतादिशास्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्ज्जुनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसारेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः। तद्गणनया हि कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते। किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिशुख्रीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रवर्त्तितुमारब्धाः। अतः षड्विंशाधिकचतुर्व्विंशतिशतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिशुख्रीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्वमेव युधिष्ठिराविर्भावकालः। ततो नितरामेव यिशुख्रीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशतवर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

“स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम्।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिमधुव्रताः।
पीड़िताः कामवाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः।
स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषणाः॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः।
विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं वर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम्।
गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे”॥

इति तन्त्रसारः॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

“चन्द्रार्द्धं कलसं त्रिकोणधनुषी खं गोष्पदं प्रोष्ठिकां शङ्खं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे कोणाष्टकं स्वस्तिकम्।
चक्रं छत्रयवाङ्कुशं ध्वजपवी जम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं बिभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्माचिंताङ्घ्रिं भजे”॥

इति रूपचिन्तामणिः॥ * ॥ अस्यावतारा ह्यसंख्येयाः। तत्र युगावतारास्चत्वारः। यथा,—

“कृते शुक्लश्चतुर्ब्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम्॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्ब्बाहुस्त्रिमेखलः।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्॥
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः”॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा। मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १०। इति श्रीभागवतम्॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा।

“अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २। रुचिर-३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसान्वितः ६॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियम्वदः ९। वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३॥ विदग्ध-१४ श्चतुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढ़व्रतः १८। देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचि-२१ र्व्वशी २२॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५ गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८। वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७। सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्व्वशुभङ्करः ४१॥ प्रतापी ४२ कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५। नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धिमान् ४८॥ वरीया-४९ नीश्वर-५० श्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः। सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१ सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५। अविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७॥ अवतारावलीबीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९। आत्मारामगणाकर्षी-६० त्यमी कृष्णे किलाद्भुताः॥ सर्व्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१। अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२॥ त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३। असमानोर्द्धरूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४॥
लीलाप्रेम्णाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम्।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः’। * ॥

अस्य गदा कौमोदकी। खड्गः नन्दकः। धनुः शार्ङ्गम्। शङ्खः पाञ्चजन्यः। चक्रं सुदर्शनः। मणिः कौस्तुभः। वाहनं गरुड़ः। रथः गरुड़ध्वजः। रथस्याश्वाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः। इति श्रीभागवतम्॥ * ॥ अस्य पत्न्यः गोलोके वृन्दावने च श्रीराधा। वैकुण्ठे लक्ष्मीः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम्॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ जाम्बवती २

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाग्नजिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः । अन्या अपि शताधिकषोडशसहस्राणि स्थिताः । इति श्रीभागवतम् ॥ *॥ व्रजस्थितस्यास्य सखायश्चतुर्व्विधाः । तत्र किञ्चिद्वयसाधिकाः सुहृदो यथा । सुभद्र १ मण्डलीभद्र २ भद्रवर्द्धन ३ गोभट ४ यक्षेन्द्रभट ५ भद्राङ्ग ६ वीरभद्र ७ महागुण ८ विजय ९ बलभद्र १० इत्याद्याः ॥ वयसा न्यूनाः सखायो यथा । विशाल १ वृषभ २ ओजस्वी ३ देवप्रस्थ ४ वरूथप ५ मणिबन्ध ६ करन्धम ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रियसखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामक ३ किङ्किणी ४ स्तोककृष्ण ५ अंशु ६ भद्रसेन ७ विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्काक्ष ९ कलविङ्क १० इत्याद्याः ॥ पूर्व्वतः श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ता भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्म्मसखायो यथा । सुबल १ अर्ज्जुन २ गन्धर्व्व ३ वसन्त ४ उज्ज्वल ५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ *॥ वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः । तत्र वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गनारूपेण जाताः । तत्र अस्य नित्यप्रिया यथा । राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४ श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९ विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका १३ खञ्जनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६ विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २० विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३ शङ्करी २४ कुङ्कुमादय २५ । एतासां मध्ये विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एतास्तस्य सख्यः । अन्या यूथाधिपाः । तासु मध्ये राधादयोऽष्टौ सुभगाः । आसु राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे । अनयोरपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ *॥ अपि च । चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः सहचर्य्यं एकादशसहस्राणि । कदम्बमाला ६ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७ अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । जाह्नवी ९ अस्याः सहचर्य्यं नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः सहचर्य्यं नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः सहचर्य्यं पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । शुभा १३ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । पद्मा १४ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । गौरी १५ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । सर्व्वमङ्गला १६ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । सरस्वती १७ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । भारती १८ अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । अपर्णा १९ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । रति २० अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । गङ्गा २१ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । अम्बिका २२ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । सती २३ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । चम्पा २८ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ *॥ (महादेवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४१ ।

"दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च" ॥)

व्यासः । (अयन्तु द्वैपायनः व्यासः अस्य तथा सत्यवत्या महर्षेः पराशराज्जातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद् वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।

यथा महाभारते १ । १०५ । १४ ।

"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।

लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" ॥)

अर्ज्जुनः । (अयन्तु तृतीयपाण्डवः । अस्य दशनामसु अन्यतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।

"कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।

कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद् बालकस्य वै" ॥

कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ॥ काकः । इति मेदिनी ॥ करमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्य्यायः । नीलः १ असितः २ श्यामः ३ कालः ४ श्यामलः ५ मेचकः ६ बहुलः ७ रामः ८ शितिः ९ । इति जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्षति पापानि शरणागतानां बाहुलकात् कृषेर्नक् वर्णं विनापि णत्वञ्च । परब्रह्म । यथा, मोगाणिकी-गाथायाम् ।

"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।

भस्मीभवन्ति राजेन्द्र । महापातककोटयः" ॥

चन्द्रकलाक्षयकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपप्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः कालभेदोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे ३६ ।

"चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ॥

कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।

"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" ॥

कृष्णसारमृगः । यथा, महाभारते १ । १३० । १५ ।

"धनुश्च मधुरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च" ॥

असुरकर्म्म । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इन्द्रेण सगणो निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्य अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशममण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रणिनाय । अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुडानामथर्व्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्याकानाम् उपनिषदां भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः" ॥)

कृष्णकन्द, क्ली, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य ।) रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृष्णम् अशुभं कर्म्म यस्य ।) पापाचारयुक्तः । तत्पर्य्यायः । शिश्विदानः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (श्वेतितुमिच्छति श्विताम्वर्णमित्यस्य श्वितेर्यङ्लुगन्तात् चानश् दत्वं सनो लुक् च इति शिश्विदानः । केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठन्ति । अकृष्णः निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः । इति व्याचष्टे । इति भरतः ॥

'शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कश्चित्' ॥ इति जटाधरः ॥ क्ली, व्रणानां कृष्णत्वसम्पादकक्रियाविशेषः । यथा, सुश्रुतोक्तौ "अथ व्रणस्योपक्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारुणकर्म्मचारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्मपाण्डुकर्म्म" । इति ॥)

कृष्णकलि, स्त्री, (कृष्णस्य चूडा इव कलिः कलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य शाखा रक्ततण्डुलीयनालवद्ग्रन्थियुक्ताः पत्रं दुग्धतम्बूपदलवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्णमिलितपञ्चदलं षट्केशरमध्यं स्वल्पसद्गन्धयुक्तमपराह्णे प्रस्फुटति । तस्य वीजं कृष्णमरिचतुल्यम् पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजतश्च । इति लोकप्रसिद्धम् । अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना व्रणस्फोटनं भवति इति वैद्यकम् ॥

कृष्णकाष्ठ, क्ली, (कृष्णं काष्ठं यस्य ।) कालागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

कृष्णकेलि, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीडा यस्य चूडा इव पुष्पकलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । (अस्याः पर्य्यायविवरणं कृष्णकलिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णकोहल, पुं, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्म्मण ऊहं वितर्कं लाति गृह्णातीति । ला + क ।) द्यूतकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्याः ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

("इमास्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां त्वचो हिताः ।

पूतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ।

विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतीकस्तिल्वकस्तथा ।

कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥

कृष्णगर्भ, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदेशो यस्य ।) कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णचञ्चुक, पुं, (कृष्णा चञ्चुरस्य । ततः कप् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(चणकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

कृष्णचतुर्द्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी चतुर्द्दशी ।) कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशी । तत्पर्य्यायः । भूतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचर, त्रि (कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गौः चरट् ।) कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णचूडा, स्त्री, (कृष्णस्य चूडेव पुष्पचूडा यस्याः ।) स्वनामख्यातसकण्टकपुष्पवृक्षः । तस्य पत्रं बब्

वृक्षदलवद्भवति। तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्य्यधः स्थूलसूक्ष्मदशदलं दीर्घवृन्तं दशदीर्घकेशरमध्यं ईषत्सुगन्धयुक्तञ्च जायते। तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति। तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम् ॥

कृष्णचूड़िका, स्त्री, (कृष्णा चूड़ा अग्रं यस्याः। ततः काप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुँच्फल इति भाषा।)

कृष्णचूर्णं, क्ली, (कृष्णस्य लोहस्य चूर्णम्। दग्धाल्लोहाग्निःसृतकीट्टमित्यर्थः।) लौहमलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः।) जटामांसी। इति रत्नमाला ॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः।) कृष्णवर्णस्थूलजीरकः। कैलेजीरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुषवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः ५ काला ६ उपकुञ्चिका ७। इत्यमरः॥ सुषवी ८ कुञ्चिका ९। इति तट्टीकायां नयनानन्दः॥ उपकुञ्चिः १०। इति रत्नमाला॥ कृष्णा ११ जरणा १२ शाली १३ बहुगन्धा १४। पृथुका १५ पृथिवी १६ भेषजम् १७। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

"कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः।
कणाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि॥
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु।
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्॥
ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम्।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफशोथजीर्णज्वरनाशित्वम्। रुचिप्रवृत्तिकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णः तण्डुलो वीजं यस्याः।) कार्ष्णगोधूमिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णताम्रं, क्ली, (कृष्णं ताम्रम्। "वर्णो वर्णेन"। २। १। ६९। इति कर्म्मधारयः।) गोशीर्षचन्दनम्। इति शब्दमाला॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य।) हरिणः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णत्रिवृता, स्त्री, (कृष्णा त्रिवृता।) कृष्णवर्णा त्रिवृत्। काल तेउड़ी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। श्यामा २ पालिन्दी ३ कालमेषिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८। इति जटाधरः॥ (अस्या गुणा यथा,

कषायत्वम्। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। विपाकेकटुकत्वम्। कफपित्तप्रशमकारित्वम्। रूक्षत्वात् वातकोपनत्वञ्च॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णो दन्तः शिखरदेशो यस्याः।) काश्मरीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि। दन्तस्तु मद्यपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य।) भ्रमरः। इति सारस्वतः॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण्। यद्वा द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य। प्रज्ञाद्यण्। कृष्णश्चासौ द्वैपायनश्चेति।) वेदव्यासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते १। १०५। १३।

"ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन!।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्"॥

अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १। १०५। ७—१४।

"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने॥
अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम्॥
स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा।
सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः॥
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत!।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे॥
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत्।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत!॥
मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः॥
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम्।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि॥
पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः।
कन्यापुत्त्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः"॥

अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः।) कृष्णवर्णधुस्तूरः। कालधुतुरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्णपुष्पः ६ विषारातिः ७ क्रूरधूर्त्तः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कान्तिकारित्वम्। व्रणार्त्तित्वग्दोषखर्ज्जुकण्डूतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च॥ "सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः। सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्"॥ इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः।) कालतुलसी। इति रत्नमाला॥

कृष्णपक्षः, पुं, (कृष्णस्तमसावृतश्चन्द्रक्षयात्मकः पक्षः।) असितपक्षः। स तु प्रतिपदाद्यमावास्यान्तानि पञ्चदश दिनानि। यथा, तिथ्यादितत्त्वम्॥

"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ प्रमेयौ हि।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः॥
पक्षत्वाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके"॥

कृष्णपाकः, पुं, (पच्यतेऽसौ। पच + घञ्। पाकः फलम्। कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य।) करमर्द्दः। इति शब्दरत्नावली॥

कृष्णपाकफलः, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य।) करमर्द्दकः। इत्यमरः। २। ४। ६७॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, ("वर्णो वर्णेन"। २। १। ६९। इति कर्म्मधारयः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि।

ॐ "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।
ऊर्द्धलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः"॥)

कृष्णपिण्डीतकः, पुं, (कृष्णः पिण्डीतकः। नित्यकर्म्मधारयः।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। वराहः २ कृष्णपिण्डीरः ३। इति रत्नमाला॥

कृष्णपिण्डीरः, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः।) कृष्णपिण्डीतकवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली।) कृष्णवर्णपिपीलिका। कालपिपीड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूला २ वृक्षरुहा ३। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य।) कृष्णधत्तूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कृष्णधत्तूरशब्दे ऽस्य पर्य्याया ज्ञेयाः॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उग्रं कुत्सितं वा फलं यस्य।) करमर्द्दकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण पाको यस्य।) करमर्दकः। इति द्विरूपकोषः॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः।) सोमराजी। इत्यमरः। २। ४। ९६॥ (कोलशिम्बी। बाल्कुशी इति भाषा। छोट जाम इति भाषा। अस्याः पर्य्याया यथा॥

"सूक्ष्मकृष्णफला जम्बूर्दीर्घपत्रा च मध्यमा"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ कोलशिम्बिः॥ सुवरा शेमि इति भाषा॥ अस्याः पर्य्याया। यथा,—

"कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपट्टिका"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे। समासे अच्।) कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति। जन + डः। ततष्टाप्।) गोमूत्रिकातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा॥

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) कटुकी। इत्यमरः। २। ४। ८६॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोद्धव्याः।)

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निकृष्टो वा मुद्गः वनजातत्वात्।) मुद्गविशेषः। कालमुग् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वासन्तः २ माधवः ३ सराष्ट्रजः ४ अस्य गुणाः। त्रिदोषदाहनाशित्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। वल-

वीर्य्यां पुष्टिदा बलश्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथाह भावप्रकाशः।
"मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः।
स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा॥
मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा।
श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वं पूर्व्वो लघुः स्मृतः॥
सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः।
चरकादिभिरुद्दिष्टः स एव गुणाधिकः"॥)

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः। स्त्रियां ङीप्।) सारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णमृत, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका।) कालमृत्तिका। तत्पर्य्यायः। श्यामभूमिः २। अस्या गुणाः। क्षत-दाहास्रप्रदरश्लेष्मपित्तहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णमृत्तिक, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र।) कृष्णभूमः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णरुहा, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति। रुह + क।) जतुका लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णरूप्य, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वा गौः भूतपूर्व्वो कृष्णः। कृष्णचरः। कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

कृष्णलक, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याईकदेशे सिध्मादित्वात् लच्। ततः स्वार्थे कन्।) गुञ्जा। परिमाणविशेषः। यथा, मनुः। ८। १०।
"पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श"॥

कृष्णलवण, क्ली, (कृष्णं लवणम्।) सौवर्च्चललवणम्। कालालवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, गारुड़े १८४ अध्याये।
"सन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्"॥
अस्य पर्य्याया यथा। वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रुचकं कृष्णलवणमद्यः सौवर्च्चलञ्च तत्"॥)

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल + टाप्।) गुञ्जा। इत्यमरः। २। ४। ९८॥ (क्ली, परिमाणविशेषः।
यथा, मनुः। ८। १३४।
"सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम्।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श"॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यद्व्याख्यातं तद्यथा।
"गौरसर्षपाः षट् मध्यो यवः स्यात्, ते त्रयो यवाः कृष्णलं भवति। त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोड़शमाषाः सुवर्णं स्यात्"॥
अस्याः पर्य्याया यथा।
"काकुष्ठा कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकनन्तिका।
काकाण्डी काकचिञ्ची काकजङ्घा शिखण्डिनी"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कृष्णलोह, क्ली, (कृष्णं लोहम्।) अयस्कान्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
("चपलोऽलतामरसतप्तकृष्णलोहसवर्णानि बोधमवधेयेति"। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये॥)

कृष्णलोहित, पुं, (कृष्णश्च लोहितश्च। "वर्णो वर्णेन"। २। १। ६९। इति समासः।) कृष्णरक्तमिश्रवर्णः। धूम्रवर्णः। तद्वति त्रि। इत्यमरः। ३। ४। २९॥

कृष्णवक्त्र, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य।) वानरः। इति हलायुधः॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य। वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति भावः।) अग्निः। (यथा, महाभारते १। ८५। १२।
"हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते"॥) चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥ (कृष्णं पापविशिष्टं कर्म्म आचरणं यस्य।) दुराचारः। राहुः। इति मेदिनी॥ (कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य। ब्रह्मनिष्ठपुरुषः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली।) कृष्णार्ज्जकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।
"कृष्णार्ज्जके कृष्णवल्ली कालमालः करालकः"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका।) जतुका लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णवर्व्वरक, पुं, (कृष्णः वर्व्वरकः।) वर्व्वरवृक्षः इति राजनिर्घण्टः॥
(वर्व्वरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया॥)

कृष्णवानर, पुं, (कृष्णः वानरः।) कालवानरः। तत्पर्य्यायः। गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४ कृष्णमुखः ५। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णवीज, क्ली, (कृष्णं वीजं यस्य।) कालिङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालिन्द तरमूज इति लोके। अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा।
"कालिन्दं कृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्त्तुलम्।
कालिन्दं ग्राहि दृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु।
पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णवीज, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य।) रक्तशिग्रुवृक्षः। इति जटाधरः॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं यस्याः।) पाटलावृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा।
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता"॥
इति च तस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
माषपर्णी। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।
"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णी महासहा।
कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिका"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥) ॥ गम्भारीवृक्षः।
अस्य पर्य्याया यथा।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
गुणाश्चास्याः पाटलामाषपर्णीगम्भारीशब्देषु ज्ञातव्याः॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं यस्याः। तत स्वार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। पेटिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

कृष्णशार, पुं, (कृष्णः शारः शवलश्च।) कृष्णसारमृगः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

कृष्णशालि, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः।) कालधान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कालशालिः २ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४। अस्य गुणाः। त्रिदोषदाहनाशित्वम्। मधुरत्वम्। पुष्टिवीर्य्यवर्द्धनत्वम्। वर्णकान्तिबलकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णशिग्रु, पुं, (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिग्रुः।) शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णशिम्बिका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्बिका कुत्सिता शिम्बिका वा।) कृष्णवर्णशिम्बी। कालशिम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काकाण्डी २। इति रत्नमाला।
(अस्या गुणा गाम्भारीशब्दे ज्ञातव्या॥
"सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः।
यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना
ज्ञेयाः कटूष्णा रसपाकयोश्च"॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कृष्णशृङ्ग, पुं, (कृष्णं शृङ्गं विषाणो यस्य।) महिषः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णसख, पुं, कृष्णस्य सखा। ("राजाहःसखिभ्यष्टच्"। ५। ४। ९१। इति टच्।) अर्ज्जुनः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (अर्ज्जुनशब्दः॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी।) द्रौपदी। सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता। कृष्णस्य सखी सहचरी इव कृष्णवर्णत्वात्।) जीरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कृष्णसर्षप, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः।) राजसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।
"क्षवः क्षताभिजनकः कृमिघ्नः कृष्णसर्षपः"॥
अस्य गुणाश्च।
"अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णसार, पुं, (कृष्णश्चासौ सारः शवलश्चेति।) हरिणभेदः। इत्यमरः। २। ५। १०॥ कालसार इति भाषा॥ (यथा, मनौ २। २३।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः"॥)
अस्य मांसगुणाः। ग्राहित्वम्। रुचिवह्निकारित्वम्। ज्वरनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ स्नुहीवृक्षः। शिंशपावृक्षः। इति मेदिनी॥ खदिरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कृष्णसारङ्ग, पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः। कृष्णसारः। (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। ७। ८। २९।
"कृष्णसारङ्गमेषमभावे लोहितसारङ्गम्"॥
तथा, शतपथब्राह्मणे। ३। २। ४। १९। "कृष्णसारङ्गः स्यादिस्याह यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत् अपि लोहितसारङ्गम्"। "कृष्णसारङ्गः श्यामकर्णः"। इति भाष्यम्। भद्रे पाकविशेषे यथा, "कृष्णं विलविलीयमानः तरङ्ग सामकण

यदि चेत् न विन्देत लभेत अथो अपि तर्हि लोहितसारकं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ।)

कृष्णसारथिः, पुं, अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णः सारथिः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे ।) पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्याङ्गीकारः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५ ३८ ।

अर्ज्जुन उवाच ।

"भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ॥
भवांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥
सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यं इति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ! यत् स्पर्द्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव" ॥)

कृष्णसारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,

"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः ।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णस्कन्धः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य ।) कालस्कन्धः । तमालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णा, स्त्री, (कृषेर्नक् णत्वं ततः टाप् ।) द्रौपदी । (सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव अस्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ । १६८ । ४४ ।

"कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे" ॥)

नीलीवृक्षः । पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा ।

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥ नीलपुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका । सारिवाविशेषः । राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोमराजी । इति जटाधरः ॥ (द्वादशप्रकाराणां जलौकसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

"तासाञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)

कृष्णागुरु, क्ली, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु ।) कृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठविशेषः । तत्पर्य्यायः । अगुरु २ मृष्टक्षारम् ३ विश्वरूपकम् ४ शीर्षम् ५ कालागुरु ६ केश्यम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्हम् १० वल्लरम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ । (यथा, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।

"विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्" ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । लेपे शीतलत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित् मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्पर्य्यायगुणाः । अथ अगुरु कृष्णागुरु ।

"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योङ्गजं तथा ।
वंशिकं क्रिमिजं चापि क्रिमिजग्धमनार्य्यकम् ।
अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् ॥
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्व्वतः । तद्वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ (अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम । इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया इति । अन्ज् + करणे ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः । तत्पर्य्यायः । कृष्णसमुद्भवा २ कृष्णवेण्या ३ कृष्णगङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ९ । ३३ ।

"सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्" ॥)

अस्य जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा + कः । ततष्टाप् ।) कालाञ्जनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णामिषं, क्ली, (कृष्णं कार्ष्ण्येन इत्यर्थः आमिषति स्पर्द्धते वर्णेन । आ + मिष् + कः ।) कृष्णायसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, क्ली, (कृष्णं कालं अयसम् । स्वार्थे अच् ।) कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाला ॥

कृष्णार्च्चिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्चिर्यस्य कृष्णवर्णधूमेन अस्य अर्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्ज्जकः, पुं, (कृष्णः अर्ज्जकः वनवर्व्वरः ।) कालतुलसी । तत्पर्य्यायः । कालमालः २ मालूकः ३ कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरघ्नः ६ वनवर्व्वरः ७ वर्व्वरी ८ जातिः ९ ।
(अन्ये पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः ।) नीलालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् + अधिकरणे अञ् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्व्वतः ॥ इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाश्रितः, त्रि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्ताश्रयः ।) यस्य आश्रयः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णेव इति । कृष्णा + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । यद्वा, कृष्णवर्णो भूम्नाऽस्त्यस्य इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ राइ सर्षा इति भाषा ॥
(" कृष्णिका राजिकासुरी क्षुतकी राजसर्षपः" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,

"श्यामा वराही शकुनी कुमारी
दुर्गा च देवी घटिका तथोमा ।
त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव
त्वं कृष्णिका त्वं सितपक्षिणी च ॥
त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनैकदेवी
धनुर्द्धरी पाण्डवसम्प्रजाता ।
प्रत्यक्षरूपा भगवत्यथोमा
नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्" ॥

इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णेक्षुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः इक्षुः ।) इक्षुभेदः । काजली आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामेक्षुः २ कोकिलेक्षुकः ३ कोकिलाक्षः ४ कान्तारकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुहृद्यत्वम् । कटुत्वम् । रसायनत्वम् । त्रिदोषापहारित्वम् । समवीर्य्य वङ्गवीर्य्यसुवर्णदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे मन्तव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका । यद्वा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (डु कृ ञ् करणे + "कृधूमादिभ्यः कित्" । उणां ३ । ७३ । इति सरन् किच्च । बाहुलकात् न षत्वम् ।) कृशरः । इति जटाधरः ॥
(यथा, छन्दोगपरिशिष्टे—

"तिलतण्डुलसम्पक्कः कृसरः सोऽभिधीयते" ॥

खिचुड़ी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।

"वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥)

कॄ, श विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं इति । ऋल्वादेरिदित्यत्र मूर्च्छेवर्णसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तान्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् ऋदिरणाविति हरि उरि च कृते रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गॄ श निगरणे इत्यादेरपि गीर्णं इत्यादि बोध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, ञ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां—उभं—सकं—सेट् ।) ञ गि, कृणाति कृणीते । कीर्णः किर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, क ङ विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां—आत्मं—सकं—सेट् ।) क ङ, कारयते । इति दुर्गादासः ॥

कॄत्, क संशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां—परं—सकं—सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयन्ति च

गौडीय यद्गुडाम्भसोर्ग्या । कीर्त्तादिगणस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठ कीर्त्तादिगणस्य व्यभिचारस्तथात्वं तेन अचीकृतदिति सिद्धम् । इति दुर्गादास ॥

कॢप्त, त्रि, कल्पनार्थकृपधातोः कर्म्मणि क्ते कृपादेश । विहित । कृतकल्पन । कल्पन सामर्थ्ये तद्विशिष्ट । यथा,' अवायक्लृप्ताभि दर्व्वितल्पसरस्यादितत्तद्रूपाधिकारयताद्यक्तिभिरेवोपपत्तौ '। इति जगदीश ॥ (यथा, मनौ । ११ । २७ ।
"इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्व्वपेदब्दपर्य्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे" ॥)

कॢप्तकीला, स्त्री, (कॢप्तं कीलयति । कील् + 'कर्म्मण्यण्' । ३ । २ । १ । इति अण् ।) व्यवस्थापत्रम् । तत्पर्य्याय । पट्टोलिका २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कॢप्तधूप, पुं, (कॢप्त कृत धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण ।) सिह्लक । इति जटाधर ॥ (कॢप्तश्चासौ धूपश्चेति विग्रहे कृत्रिमो धूप ॥)

कॢप्तिक, त्रि, (कॢप्त मूल्यदानेन स्वत्वे देयत्वेनास्त्यस्य । कॢप्त + ठन् ।) क्रीत । इति हलायुध ॥

केकय, पुं, (केकय इति ख्यातया प्रसिद्ध प्रदेशो राज्यं यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेष । इति श्रीभागवतम् । (स तु अश्वपतिनामाधीश्वर दशरथस्य श्वशुरश्च । यथा रामायणे १ । १३ । २१ ।
"तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम् ।
श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्त्रं त्वमिहानय" ॥
जनपदवाच्यपि तु बहुवचनान्त । यथा, महाभारते । ६ । जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि ९ । ४८ ।
"उपावृत्तास्तुपावृत्ता सुराष्ट्रा केकयास्तथा" ॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री । सङ्ख्ये माता मातात् केकयाक्न्यञ्चकमातोऽपि पुंयोग इति पुंयोगादाख्यायां ङीष् ।) दशरथराजपत्नी । सा तु केकयराजपुत्री भरतमाता च । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
"भरतश्च केकयीपुत्त्र केकयी भरतमातृका" ॥)

केकर, त्रि, (के शिरसि मूर्द्धि इत्यर्थ कर्त्तुं शेते । "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति क । "इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु" । ६ । ३ । ६५ । इत्यलुक् ।) वलिर । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ । ठेरा इति भाषा । (यथा मनौ ।
"दिवा तिरस्कारमथ केकरो दृष्टिमन्दता" ।
चक्षुर्वर्णं काचरम् । यथा, विक्रम रत्ने । "चक्षु केकर" ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्धि कायति । कै + क टाप् । अलुक् समास । यद्वा, कं केवीति अकेकोऽप्यमौति सकेषिका । "इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु" । ६ । ३ । ६५ । इत्यलुक् ।) मयूरवाणी । इत्यमर । १ । ५ । ३१ । (यथा, रघौ १ । ३९ ।
"षड्जसंवादिनी केकाद्विधा भिन्ना शिखण्डिभि" ॥)

केकावल, पुं, (केका अतिशयेन अस्त्यस्येति । केका + वल + अच् । यद्वा, केका + "कृष्यादिभ्यो वलच्" इति वलच् ।) मयूर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केकी, [न्] पुं, (केका ध्वनिभेद अस्त्यस्येति । व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनि ।) मयूर । इत्यमर २ । ५ । ३० ॥ (यथा, काशीखण्डे । ३ । ७१ ।
' केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति सद्रुयात् ।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्तन्तमिवाश्रित " ॥)

केकेयी, स्त्री, (कैकेयी पृषोदरात् एकारत्वम् ।) केकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, अव्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते "किम मस्ताश्चिचनौ" । इति चनप्रत्यय ।) केचित् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५९ ।
"पूर्व्वापरपरामर्शविकल्पास्तत्र केचन" ॥)

केचित्, अव्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किम मस्ताश्चिचनौ" । इति चित् प्रत्यय ।) केचन । इति व्याकरणम् । कोन व्यक्तिरा इति भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १४ । "केचिद् वदन्तीति वितर्कवादिन" । केचित्साधकोविदा । इति रामतर्कवागीश ॥)

केचुक, स्त्री, (कचु + स्वार्थे कन् । पृषोदरात् एत्वे साधु ।) कचु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

केणिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणक तत टाप् अत इत्वम् । कीत्व लौकिकम् ।) पटकुटी । इति हेमचन्द्र ॥ कानात् इति भाषा ॥

केत, ल क मन्त्रणे । नि आवसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त-चुरा०-पर० सक० सेट् ।) मन्त्रणे निमन्त्रणे । अचिकेतत् । निमन्त्रण समयोद्वा वचम् । इति दुर्गादास ॥

केतक, पुं, (कितनिवासे + ण्वुल् ।) केतकीवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रघु ९ । १७ ।
"विलासिनीविभ्रमदन्तपत्र
मापाण्डुर केतकवर्हमन्य" ॥
अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"केतक सूचिकापुष्पो जम्बुक क्रकचच्छद" ॥
"केतक कटुक स्वादुर्लघुस्तिक्त कफापह" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक + गौरादित्वात् ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेष । केया इति भाषा ।
(यथा, भ्रमराष्टके । १ ।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुप पुष्पमध्ये पपात" ॥)
तत्पर्य्याय । स्वर्णपुष्पा २ क्षुद्रीत ३ जम्बुक ४ । इति रत्नमाला । केतक ५ सूचिकापुष्प ६ जम्बुक ७ क्रकचच्छद ८ । इति भावप्रकाश । तीक्ष्णपुष्पा ९ विफला १० धूलिपुष्पिका ११ मेध्या १२ कण्टदला १३ शिवद्विष्टा १४ नृपप्रिया १५ नखपा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८ गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१ पांशुला २२ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । तत्पुष्पगुणा । वर्ण्यत्वम् । केशदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च । हेमाभाया अल्पा गुणा । चक्षुष्यत्वम् । सौरभ्यत्वम् । सकल अस्मात् । अति-शिशिरत्वम् । कटुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् रसायनत्वम् । वर्णदेहदार्ढ्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

केतन, क्ली, (कित् निवासादौ + कर्म्मभावकरणाधिकरणादिषु यथायथ ल्युट् ।) ध्वज । (यथा, रघुवंशे ९ । ३९ ।
"अपतुषारतया विशदप्रभै
सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभि ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभि
र्हिमकरो मकरोर्ज्जितकेतनम्" ॥)
कार्य्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमर । ३ । ३ । ११२ ।
(यथा, मनु । ४ । ११० ।
"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" ॥)
चिह्नम् । गृहम् । इति हेमचन्द्र ।
(यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।
"स त्वं धर्म्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतन" ॥)
स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ८ ।
"एतद्राजासन सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम्" ॥)

केतु, पुं, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेष । स तु राहो शरीरम् । तत्पर्य्याय । शिखी २ । इति दीपिका ॥ अथ पापग्रह । यथा,—
"अर्क्को नेन्द्वर्कसौराश्च पापा सौम्याश्चपरे ।
पापयुक्तो बुध पापो राहुकेतू च पापदौ" ॥ इति ॥
अयन्तु जन्मराश्यपेक्षया षष्ठस्थितिमेकादशस्थानस्थितश्चेत् शुभ । यथा,—
"केतुपञ्चरभौममन्दगतय षष्ठस्थिता शुभा
चन्द्रार्कावपि तेषु तौ च दशमौ चन्द्र पुन सप्तम ।
जीव सप्तमद्वितीयपञ्चमगतो द्व्यादिषु सौम्यास्तथा
शुक्र षड्दशसप्तवर्ज्जितगृहे सर्व्वेऽप्युपान्त्ये शुभा" ॥
इति ॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चस्थानस्वगृहमित्र समभा यथा,—
"सिंहश्चिकीर्णं धनुषश्च
मीनो यस्य गृहाणी विधौ ।
सूर्य्यश्चन्द्रा सुहृद समानौ
जीवेन्दुजौ षट् त्रिकोण परासौ" ॥ इति ॥
"सोमाय समम मीन पाश्बावेविदिंशिन्" ॥
इति ॥ * ॥ अस्य स्थितिर्यथा,—
"केतुर्य्यदा मृगेऽभ्युदितस्तथा प्रसूयते जन्तु ।
रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणी संक्षयत याति" ॥
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशादिक केरलोक्तशास्त्रे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पश्चात् केतुना राहोर्भागो व्याख्यायते । तत्रादौ केतोर्ग्रहत्वमात्र ।
"शार्ङ्गि शिरश्चिच्छेद दानवमपि चादेवसद्मनि ।
अस्ति च बहुकृता छिन्तेऽप्यमर कुलकारा" ॥
शार्ङ्गिण शीर्णमौलि केतुर्वा चारु तत् पापानि च सर्व्वं कल्पितमायासु च तत्र देवर्षिरपि तस्मात् केतुनाम् कल्पेन तदादावपि कारणवशि पुण्यादरताधिविनाशम् अपि द्वय अर्द्ध

अनाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणं आह ।

"दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्" ॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणितविधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्रस्थानं विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति केतोर्बहुत्पातरूपत्वात् एषामुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥ * ॥

अथ केतूनां दिव्यवर्ज्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह ।

"अहुताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य" ॥

अहुताशे अनलवर्ज्जिते यस्मिन् देशे अनलरूपमग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकस्तमिविशेषः । पिशाचालयं यक्षस्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठप्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमहुताशे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ * ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह ।

"ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः" ॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तरुर्वृक्षः । तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रहणादन्येषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ * ॥

अथ केतूनां संस्थानं मतान्तरेणाह ।

"शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्" ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथयन्ति । तथा च पराशरः । "शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरौद्दालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपजलजाटजाः । पञ्च च प्रजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवस्त्वेकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः" इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"अनित्योदयचाराणामस्वभावाच्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे" ॥

बहुरूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य बहूनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

"दिव्यान्तरीक्षभौमस्थ एकः केतुः प्रकीर्त्तितः । शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदयैः" इति ॥ * ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह ।

"यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वथा वाच्यम् । उदयास्तमनैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्वर्णैः"

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्व्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्युदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं केतुना ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूपनं कोऽपि शिखयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकृष्णादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाकनियमार्थमाह ।

"यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः" ॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फलपाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फलपाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्यकानि दिनानि दृष्टो भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । माससङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्व्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्माद्दर्शनादूर्द्ध्वं प्रथमं पक्षत्रयं पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्द्ध्वं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासार्थं गर्गोक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गर्गः ।

"यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्दिष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः" ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

"यावतो दिवसांस्तिष्ठेत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपक्षात् परतस्तापि कर्म्म केतोः प्रपद्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्दिष्टमुदये केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः" ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथमव्याख्यानमेव न्याय्य इति । यथा प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः दर्शनादूर्द्ध्वं पक्षत्रयं यावन्निष्फलं पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रव[...] तस्मादुक्तं यद्दिष्टमुदये केतोः फलं नेहादिशे[...] इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेन प्रतिमासमेकद्वित्रिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या ल[...] एवेत्यर्थः । सर्व्वथा किमनेनास्माकमसद्विकल्पे[...] दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । म[...] स्तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । [...] सात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्यनुपातवशात् वाच्य[...] यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्या [...] केन मासेनमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

"केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके[...] नारदमतमेकोऽयं त्रिस्थानसमुद्भवो विविधरू[...] दिव्या ग्रहर्क्षजातास्तीव्रफलकरा भौमाः । प्राणिध्वजादितुङ्गेषु चान्तरीक्षा न चात्यशुभा[...] उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिक्[...]तैः । फलानि दिवसैर्मासान् मासैस्तु वर्षाणि स[...] शेत् केतोः" ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"ह्रस्वतनुः प्रसन्नः स्निग्ध ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्[...] उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः[...] ऋजुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमे[...] दर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभि[...] अथवोदित एवाभिदृष्टस्तस्मिंस्तु उदितमात्रे [...] दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्न[...] इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा" ॥

ह्रस्वतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरू[...] केतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः [...] करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर ए[...] तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलद[...] तथा च समाससंहितायाम् ।

"अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्तनुः सितः स्निग्धमूर्[...] रुदगुदितः । ह्रस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवा[...] न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसंकाशः [...] द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः" ॥

अधुना केतुसहस्रलक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रविः[...] पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह[...]

"हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंश[...] सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरो[...] वहा रविजाः" ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्च[...] कान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा[...] केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिख[...] सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्यसुत[...] प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्व्वस्या[...] परस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्य[...] देक एव दृश्यते न सर्व्वे युगपदिति । सर्व्वत्रे[...] परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः [...] निष्ठा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"शुद्धस्फटिकसंकाशा मृणालरजतप्रभाः ।

केतुः
केतुः

मुक्ताहाररुवर्णाभा सशिखा पञ्चविंशति ।
किरणाख्या रवे पुत्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिता ।
तथा च परभागस्था न्टपतेर्भयदाश्च ते ॥ * ॥
अथाग्निपुत्रास्तावन्त आह ।
"शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुता ।
आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदा" ॥
शुकपक्षा नीलपीतवर्णं । दहनोऽग्नि । बन्धुजीवक पुष्पविशेषोऽतिलोहित । लाक्षा वृक्ष निर्यास । क्षतज रक्तम् । तदुपमास्तत्तुल्यवर्णा । ते च तावन्त पञ्चविंशति आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते। त च हुताशसुता अग्निपुत्रा अग्निभयदा ।
तथा च गर्गं ।
'नानावर्णाग्निसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि सूलिन ।
दृश्यन्त्यग्निमिवाकाशात सर्व्वज्योतिषनाशना ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिन ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशा प्रकीर्त्तिता ' ॥
अथ मृत्युसुतास्तावन्त एवाह ।
"वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षा कृष्णाश्च तेऽपि तावन्त ।
दृश्यन्ते याम्याशा जनमरकावेदिनस्ते च" ॥
वक्रशिखा असरलचूडा । तथ रूक्षा अस्निग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मृत्यो पुत्रा दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनाना मरक आवेदयन्ति ।
तथा च गर्गं ।
"कृष्णा रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिता।
पञ्चविंशा मृत्युसुता प्रजाक्षयकरा स्मृता" ॥
अथ भूपुत्रा द्वाविंशतिरेवाह
'दर्पणवृत्ताकारा विशिखा किरणान्विता धरतनया । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभा' ॥ दर्पणवत वृत्त वर्त्तुल आकारो येषा ते विशिखा विचूला रश्मिसंयुक्ता भूमे पुत्रा । ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते। जलस्य तैलस्य च सदृशकान्तय । एत दृष्टा दुर्भिक्ष ददति ॥
तथा च गर्गं
'सम तवृत्ता विशिखा रश्मिभि परिवारिता ।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंशा भूसुता स्मृता ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते" ॥ * ॥
अथ चन्द्रसुतास्त्रय आह । 'शशिकिरणहिमरजतकुमुदकुन्दकुसुमोपमा सुता शशिन । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रय सुभिक्षावहा शिखिन" ॥ एते सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुभिक्ष कुर्व्वन्ति ।
तथा च गर्गं ।
"चन्द्ररश्मिसुवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसप्रभा ।
त्रयस्ते शशिन पुत्रा सौम्याशास्था शुभावहा" ॥
अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह।
"ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकर ।
अनियतदिक्सप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्य" ॥
ब्रह्मपुत्र एक एव । स च त्रिचूड । वर्णै स्त्रिभि श्वोपलक्षित । स तु ब्रह्मदण्ड ज्ञेय । अनियतायां अनिश्चितायां दिशि सप्रभव उत्पद्यते सर्व्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थ । स तु युगस्यान्त करोति सर्व्वक्षयकर इत्यर्थ ।

तथा च गर्गं ।
"एको ब्रह्मसुत क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वित ।
सर्व्वासामाशानां दृश्य स्यात् ब्रह्मदण्ड क्षयावह" ।
एकाधिक शत कथित अन्यानि नवशतान्येकोनानि कथनीयानि इत्यत आह ।
"शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाच्छतात्परत ।
एकोनानि नवशतानि केतूना सर्व्वलक्षणै कथयिष्ये' ।
शतमभिहितमेकसमेत एकेनाधिक केतूना शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाच्छतात् परत एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि केतूना सार्थैर्लक्षणैश्चिह्नै कथयिष्ये ॥
अथ शुक्रपुत्राश्चतुरशीतिसङ्ख्यानाह ।
"शुक्रसुता विसर्पका सौम्यैशान्योदय यान्ति चतुरशीत्याख्या । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफला" ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशानदिक् । तयोरुदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुला विस्तीर्णा सिता शुभ्रा तारका येषाम् । स्निग्धा निर्मलदेहा ते च तीव्रफला अनिष्टफला इति ।
तथा च गर्गं ।
'श्वेतकतारका श्वेता स्नेहवन्तश्च सुप्रभा ।
अशीतिसंख्या प्रसन्नाश्च तीव्रेण च सुखान्विता ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्रा पुरोदया ।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकरा स्मृता" ॥ * ॥
अथ षष्टिशनैश्चरपुत्रानाह ।
"स्निग्धा प्रभासमेता द्विशिखा षष्टि शनैश्चरा कनका । अतिकष्टफला दृष्टा सर्व्वत्रैते कनकसंज्ञा" ॥ ईदृशा षष्टि शनैश्चरपुत्रा कनकसंज्ञ सर्व्वत्र सर्व्वासु दिक्षु दृष्टा अत्यशुभफलाश्च ते ।
तथा च गर्गं ।
"सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखा सिततारका ।
षष्टिस्ते कनका घोरा शनैश्चरसुता ग्रहा" ॥ * ॥
अथ गुरुसुता पञ्चषष्टिराह ।
"विकचा नाम गुरुसुता सितैकतारा शिखाविरहिता । षष्टिपञ्चभिरधिका स्निग्धा याम्याश्रिता पापा" ॥
पञ्चषष्टि केतवो विकचा नाम वृहस्पतिपुत्रा । ते च सित श्वेत एकस्तारको येषा चूडारहिता । ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा इत्यर्थ ।
तथा च गर्गं ।
'स्निग्धा शुक्ला प्रसन्नाश्च महारूपा प्रभान्विता ।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्वृता ॥
एते वृहस्पते पुत्रा प्रायशो दक्षिणाश्रया ।
नामतो विकचा घोरा पञ्चषष्टिर्भयावहा" ॥
अथैकपञ्चाशद्बुधपुत्रानाह ।
"नातिव्यक्ता सूक्ष्मा दीर्घा शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवा ।
बुधजास्तस्करसंज्ञा पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्" ॥
तस्करनामान एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य पुत्रा । नातिस्फुटा अल्पदेहा यथेष्टायां दिशि प्रभव उत्पत्तिर्येषा सर्व्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थ । ते चानिष्टफला ।
तथा च गर्गं ।

"अहन्यतिसमा व्यक्ता केचिदव्यक्ततारका ।
पाण्डुवर्णा सुदीर्घाश्च सूक्ष्मा रश्मिभिरावृता ॥
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहा ।
एकाधिकास्ते पञ्चाशद्योऽव्यर्थफला ग्रहा" ॥ * ॥
अथ षष्टिभौमपुत्रानाह ।
"क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलतारा कुजात्मजा षष्टि । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिता पापा" ॥ कौङ्कुमनामान षष्टिकेतवो मङ्गलपुत्रा रक्तवह्निसदृशा लोहिता इत्यर्थं । त्रिचूला त्रिशिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते पापफलाश्च ।
तथा च गर्गं ।
"त्रिशिखाश्च चिताराश्च रक्तलोहितरश्मय ।
प्रायशश्चोत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहा षष्टि समासत ।
नामत कौङ्कुमा ज्ञेया रौद्रा संग्रामकारका" ॥ * ॥
अथ त्रयस्त्रिंशद्राहुपुत्रानाह ।
"त्रिंशत् त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याता । रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम्" ॥
त्रयस्त्रिंशत् स्वर्भानुपुत्रास्ते च नामत तामस कीलका इति प्रसिद्धा । ते च अर्कचन्द्रमण्डलस्था दृश्यन्ते तेषाञ्च फल सूर्य्यचारे कथित तामस कीलकसंज्ञा राहुसुता इति
तथा च गर्गं ।
"श्यामाभा श्यामपर्य्यन्ता सकुला श्यामरश्मय ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारुणा ॥
रविमण्डलगाश्चैते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा" ॥
तथा च पराशर ।
"अपर्व्वण्येव दृश्यन्ते छाङ्गिरा काककीलका ।
रवेरिवाङ्गिरामध्ये त्वभयो काककीलकौ ॥
अङ्गिरा सरथो वापि दृश्यते पुरुषाकृति ।
काक काकाकृतिर्धीरस्त्रिकोणो वाथ लक्ष्यते ॥
मण्डल कीलको मध्ये मण्डलस्यासितो ग्रह ।
मध्यान्तपरिरोधाय धर्म्मार्थं तस्य मत्थव" इति ॥ * ॥
अथ विंशत्यधिक शतमग्निपुत्रानाह ।
"विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्" ॥
अन्यत् अपर शत विंशत्यधिक केतूनामग्नेसुताना विश्वरूपसंज्ञा कीदृशाना ज्वालामालाभिराकुला व्याप्तास्तनवो मूर्त्तयो येषाम् । तथा तीव्र घोरमग्निभय ददति ।
तथा च गर्गं ।
'नानावर्णा हुताशाभा दीप्तिमन्तो विभूलिन ।
दहन्त्यग्निमिवाकाशे सर्व्वज्योतिर्व्विनाशना ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिन ।
विंश ग्रहशत घोर विश्वरूपेति विश्रुतम" ॥ * ॥
अथ सप्तसप्ततिवायुपुत्रानाह ।
"श्यावारुणा वितारा श्वामररूपा विकीर्णदीधितय ।
अरुणाख्या वायो सप्तसप्ति पापदा परुषा" ॥
अरुणसंज्ञा वायो पुत्रा श्यावलोहितवर्णा तारकवर्जिताश्चामररूपा वालव्यजनाकृतय

ष्यच्चिरश्मयः रूक्षाः दुष्टफलप्रदाः। अत्र येषां दिङ्नियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्व्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते।

तथा च गर्गः।

"अतारूपप्रतिमाः श्यावरक्तासुवर्णिनः।
वालरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्तीर्णरश्मयः॥
सप्तसप्तति चैवान्ये वायोः पुत्राः प्रचक्षते।
लोकविध्वंसना रूक्षा नामतस्त्वरुणा ग्रहाः"॥*॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च शते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्रास्तानाह।

"तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ।
द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्राः"।

ते च ताराणां नक्षत्राणां पुञ्जः समूहस्तदाकाराः। ते च अशुभदायिनः। तथा च। द्वे शते चतुरधिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुराकृतयस्ते च ब्रह्मणः पुत्राः पापफला एव ज्ञेयाः ते चाग्नेयदिग्भवाः। तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जप्रतीकाशा व्योममण्डलसंस्थिताः।
प्राजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवेदिनः॥
यत्नाश्च चतुरस्रा वा सशिखाः श्वेतरश्मयः।
द्वे शते चतुरश्चैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते"॥*॥

अथ द्वात्रिंशद्वरुणपुत्रानाह।

"कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशत् गुल्मसंस्थानाः।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः"॥

ते वरुणपुत्राः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृतिर्येषां। गुल्म एकमूलजो लतासमूहः। शशिवत् चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफलाः कष्टफलाः प्रोक्ताः कथितास्ते चानियतदिक्प्रभवाः। तथा च गर्गः।

"वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः।
काकतुण्डनिभैश्चापि रश्मिभिः केचिदावृताः॥
मयूखानुन्मृजन्तीव स्निग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः।
एते कष्टफलाः कङ्का द्वात्रिंशद्वारुणा ग्रहाः"॥*॥

अथ षण्णवतिकालपुत्रानाह।

"षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः।
पुण्ड्राऽभयप्रदाः स्युर्व्विरूपतारास्ते शिखिनः"॥

कालपुत्राः काबन्धसंस्थानाः षण्णवतिः। कबन्धश्छिन्नशिरःपुरुषस्तद्वत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते च विरूपा अस्फुटास्तारका येषां ते शिखिनः केतवः पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषां श्रेयस्कराः स्युः। अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्संप्रभवाः।

तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जविरूपाश्च कबन्धाकृतिसंस्थिताः।
पीतारुणाः सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः॥
कालपुत्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्त्तिताः।
लोकरोगकरा घोराः पुण्ड्राणामभयप्रदाः"॥*॥

अथ नवविदिक्पुत्राः सर्व्वेषाञ्च संख्यामन्येषाञ्च वक्ष्यामीत्येतदाह।

"शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः।
एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये"॥

विदिशां दिगन्तराणाञ्च नव केतवः समुत्पन्नाः विदिक्पुत्रा इत्यर्थः। किम्भूताः शुक्लाः श्वेतवर्णाः। विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफलाः।

तथा च गर्गः।

"शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्रा नवग्रहाः।
विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः"॥

एवं केतुसहस्रमिति। एवं केतूनां सहस्रं उक्तं एषामेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये। एषां मध्यात् केचिद् दृश्यन्ते न सर्व्व एव। तत्र ये दृश्यन्ते तेषां लक्षणं वक्तुकामस्तत्रादावेव केतोर्लक्षणमाह॥*॥

"उदगायतो महान् स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसा केतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते"॥ उदगायत उत्तरस्यां दिश्यायतो दीर्घः महानतिस्थूलः निर्म्मलतनुः अपरोदयी पश्चिमायां दिश्युदयं याति। स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्नहनि मरकं करोति। उत्तममपि प्रधानं सुभिक्षञ्च कुरुते॥*॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह।

"तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय"॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः। अस्थिकेतुश्च तल्लक्षणैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः। उदगायत इत्यादि किन्त्वयं विशेषः स तु रूक्षः स्नेहरहितः दृष्टश्च क्षुद्भयावहः कथितः। स्निग्धस्तादृगिति तादृग्वसाकेतुसदृशोऽन्यः स्निग्धो निर्म्मलदेहः प्राच्यां दृश्यते। स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्रकलहं मरकञ्च करोति। तथा च पराशरः।

"एभिः षड्विंशतिवर्षैः फलमावेदयन्ति।
तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः"॥

तत्र सार्त्तिवास्त्रय उदयं यान्ति। एकैकशो वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्वा। तत्र वसाकेतुः स्निग्धो महानुदगायतशिखस्त्रिंशद्वर्षशतं प्रोष्य संज्ञवे युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिक्षकरः रूक्षोऽस्थिकेतुः सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफलः पूर्व्वेण स्निग्ध एव शस्त्रकेतू राजविरोधमरकफलः समोदयः॥*॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह।

"दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः।
प्राङ्नभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः"॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्यायां दृश्यते पूर्व्वदिशि उदयं याति। कीदृशः सधूम्रा रश्मिशिखा यस्य किरणकान्तिर्धूम्रवर्णेत्यर्थः। नभस आकाशस्य अर्द्धं यावद्विचरति। स च दुर्भिक्षमरकावर्षणरोगप्रदः।

तथा च पराशरः।

"अथादित्यजानां कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूम्रार्च्चिशिखो नभसो विषयार्द्धचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य त्रींश्च पक्षान् रूतिर्यस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्ट एव। दुर्भिक्षानावृष्टिव्याधिभयं प्रत्युपद्रवान् सृजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पक्षप्रस्थं वर्षाधान्यस्यार्घं कृत्वा प्रजानामनेकमुपयुङ्क्ते"॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह।

"प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः"॥

रौद्रनामा केतुः पूर्व्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे दहनवीथ्यां दृश्यते। पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़योः समीप इत्यर्थः। कीदृशः शूलाग्रः शूलाकृतिरग्रं यस्य केतोः स शूलाग्रः त्रिशिख इत्यर्थः। तस्यैव विशेषणं श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः श्यावरूक्षं ताम्रं चार्च्चिस्तेजो यस्य स श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः। नभस आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः। स च कपालकेतोः समफलः। एतदुक्तं भवति क्षुन्मरकावृष्टिरोगकृत्। आचार्य्येण शुक्राचारे वैश्वानरमार्गः प्रदर्शित एव आषाढ़ाद्वयं दहन इति।

तथा च पराशरः।

"अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यमृतमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षताम्रारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षावृष्टिमरकैर्यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा"॥ शारदधान्यस्याढ़कमर्घं कृत्वा चास्तं व्रजति।

तथा च वृद्धगर्गः।

"ज्येष्ठमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता।
ताञ्च वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीड़ते भृशम्॥
दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्
शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्रारुणप्रभाम्॥
पूर्व्वेण उदितश्चैव नक्षत्राण्युपधूपयेत्।
घोरं प्रजासूत्सृजति फलं मासे त्रयोदशे॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्।
यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्॥
शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः।
घूर्णमानाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"॥*॥

अथ चलकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति॥ सप्तमुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनिवृत्तः स्यात्। नभसोऽर्द्धमागमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति॥ हन्यात् प्रयागकूलात् यावदवन्तीञ्च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः"॥

अपरस्यामिति पश्चिमायां दिशि चलकेतुनामा केतुर्दृश्यते। स च कीदृशः याम्यायां दिशि अग्रं यस्याः तया अङ्गुलप्रमाणोच्छ्रितया यथा येन प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति। सप्तमुनीन् वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा ध्रुवं ध्रुवतारकं अभिजितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिवृत्तः प्रत्या-

गत नभस आकाशस्य अर्द्धभागमित्वा गत्वा प्राप्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति। स एव चलकेतु प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थान तावत् नाशयेत्। उदगपि चोत्तरस्या दिश्यपि च यावत् देविका नदीं ताव-द्धन्यात। मध्यदेशाख्य मध्यदेश भूयिष्ठमतिशयेन हन्यात। अन्यानपि च स देशानिति। स चल केतु अन्यान् अपरान देशानपि रोगदुर्भिक्षै क्वचित् क्वचित नाशयति न सर्व्वत्र। अस्य केतो र्दशमासान् यावत फलपाक। अदर्शनात् प्रभृ त्यात परतो यावद्दश मासास्तावदशुभ फल ददादि। कैश्चिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाक प्रोक्त। तथा च पराशर।

"अथ पैतामहश्चलकेतु पञ्चदशवर्षशत प्रोष्य उदित पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रा शिखा दक्षिणा भिनतां कृत्वा चलकेतुश्चारान्ते नभसस्त्रिभाग-मनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूला ग्राकारां शिखां दर्शयन ब्राह्म नक्षत्रमुपसृत्य मनाक् ध्रुव व्रजराशि सप्तर्षीन सस्पृश्य नभसो ऽर्द्धमात्र दक्षिणमनुपरिक्रम्य अस्त व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वक्रात्तमभि निहन्ति शोकमपि च। भूमि कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठ जनपदमवशेष कुरुते। तेष्वपि च क्वचित क्वचित शस्त्रदुर्भिक्षमरक व्याधिभयै क्लिश्नात्यष्टादशमासानिति॥

तथा च गर्ग।

"क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयै सपीडयेत् प्रजा।
मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतु सुदारुण"॥*॥

तत श्वेतकेतोर्लक्षणमाह।

"प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्याग्र श्वेतकेतुरन्यश्च।
क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यो॥
स्निग्धौ सुभिक्षशिवदौ अथाधिक दृश्यत कनामा च। दशवर्षाण्युपताप जनयति शस्त्रप्रकोपकृत॥"
प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति। श्वेतकेतुनामा केतु प्राक् पूर्व्वस्या दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्याग्रो दक्षिणशिख अन्यश्च द्वितीय क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते। युगाकृति युगसस्थानाकार तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकाल सप्त दिवसान् दृश्येते। तौ च द्वावपि स्निग्धावति निर्म्मलौ दृश्यौ च सुभिक्षशिवदौ। अथ च कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिक दृश्यते तदा शस्त्र प्रकोपज सग्राममनुपताप जनयति।

तथा च पराशर।

"अथौद्दालक श्वेतकेतुर्दशोत्तर वर्षशत प्रोष्य भटकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्या दक्षिणाभिनतशिखो ऽर्द्धरात्रकाले दृश्यस्तत्रैव सद्य द्वितीय क प्रजा पतिपुत्त। पश्चिमकेन स्हकेतुर्यूपसस्थायी दृश्यदृश्येत। ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दश वर्षाणि प्रजा पीडयते। क प्रजापतिपुत्रा यद्य धिक दृश्यते तदा दारुणत्व प्रजाना शस्त्रकोप कुर्य्यात। तथैव श्वेतवर्णभृतो क्षेमारोग्यमभिवदौ भवत"।

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह।

"श्वेत इति जटाकारो रूक्ष श्यावो वियत्त्रिभाग-गति। विनिवर्त्ततेऽपसव्य त्रिभागशेषा प्रजा कुरुते"॥

श्वेतनामा केतु जटाकारो जटासदृश श्याव कृष्णवर्ण वियत्याकाशे त्रिभाग यावद्गच्छति ततो ऽपसव्य प्रदक्षिण वामभागे निवर्त्तते तृतीयाशा वशेषा प्रजा कुरुते।

तथा च पराशर।

"अथ काश्यप श्वेतकेतु पञ्चदशवर्षशत प्रो ष्योग्र सोमसहजस्य वप्रकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्य निवृत्योर्द्ध प्रदक्षिण जटाकारशिख स यावन्मासान दृश्यते तावद्-वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणा नामदो नामोदीच्यैर्भूमिष्ठस्त्रिभागशेषा प्रजाम वशेषयति"॥*॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह।

"आधूम्रयातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिका सस्थ। ज्ञेय स रश्मिकेतु श्वेतसमान फल धत्ते"॥
य केतुराधूम्रवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्ति कासस्थ कत्तिकाना समीपे दर्शन गच्छति स रश्मिकेतु श्वेतकेतो सदृश फल धत्ते।

तथा च पराशर।

"अथ रश्मिकेतुर्व्विभावसुज प्रोष्यत्रर्षशत मावर्त्तकेतो। उदितश्चारान्ते कृत्तिकासु धूम्र केतु"॥*॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह।

"ध्रुवकेतुरनियतगति प्रमाणाकृतिर्भवति। वि ष्वक् दिव्यान्तरीक्षभौमो भवत्यय स्निग्ध इष्टफल॥
सेनाङ्गेषु नृपाणा गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्। गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिना दर्शन याति"॥
ध्रुवेति। अनियता अनिश्चिता गतिर्गमन प्रमाण स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृति आकारो यस्य स तथा भूत। स च विष्वक् समन्ततो भवति सर्व्वासु दिक्ष्वित्यर्थ। स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति। क्वचिद्द्विविधो नानाकारो भवति। स च स्निग्धो निर्म्मलशरीर इष्टफल। एष च एव विधाना विनाशिना मुमूर्षूणा दर्शनमुदय याति। नृपाणा विनाशिना सेनाङ्गेषु सोपकरणेषु स्वली नतोरणादिषु दर्शन याति। देशाना विनाशिना गृहवृक्षपर्व्वतेषु च दृश्यते। तथा गृहिणामुप स्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्व्विशूर्पमार्ज्जन्यादिषु गृहतरुशैलेषु विनाशिनामेव दर्शन याति।

तथा च पराशर।

'अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसस्थानो धूमकेतु यदा भविष्यता देशाना राज्ञा जन पदानाश्च वृक्षपुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्र स्त्रीायधान्यरथचनाग्निपुरुषशयनासनभक्षेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो विमल प्रदक्षिण शिखो गगनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन सुभिक्ष क्षेमारोग्य चावहति। दशैकविंशतिदिमष्टिश तथा वा दर्शनमिच्छन्ति गुरवो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयान्निमित्तान्यर्वाचीनचलनमघे प्रभा मत्स्यप्रधूपन दिशा शीतोष्णविपर्य्यय इतिर्थचि बाङ्सम्भवश्च'॥*॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह।

"कुमुद इति कुमुदकान्तिर्व्वारुण्या प्राक्शिखो निशामेकाम्। दृष्ट सुभिक्षमतुल दश किल वर्षाणि स करोति"॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थ। पश्चिमाया प्राकशिख पूर्व्वाग्रो निशामेका दृश्यते। किलेत्यागमसूचने। स च दृष्टो दश वर्षाण्यतुलमसम सुभिक्ष करोति। तथा च परा शर। "अथामृतज कुमुदो मणिर्नभो भव पद्म आवर्त्त सम्वर्त्त शङ्खो हिमो रक्त कुक्षि पत्रो विसर्पण शीतस्येति। तत्र कुमुदकतुर्व्वसाकेतो श्चार्द्धसमाप्तौ वारुण्या दर्शनमुपैति। गोक्षीर विमलस्निग्धप्रभा पूर्व्वेणाभिगता शिखा एकैक रात्रिचर स दृष्ट एव सुभिक्षमुत्पादयति दश वर्षाणि प्रजानामविरोधश्च। प्रतीच्यानाश्च मुख रोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरै प्रजाना बाधत इति"॥*॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह।

"सकृदेकयामदृश्यो ससूक्ष्मतार पश्चिमेन मणिकेतु। ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला स्तनोद्भवा क्षीरधारेव॥ उदयन्नेव सुभिक्ष चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्द्धान्। प्रादुर्भाव प्राय करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्"॥ सकृदिति। मणिकेतु स च पश्चिमाया दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारक सकृदेक वारमेकयामदृश्य। यामशब्देन रात्रिचतुर्भाग। अस्य केतोरृज्वी स्पष्टा शिखा चूडा श्वेतवर्णा दृश्यते। कीदृशी स्तनोत्था क्षीरधारेव स्तनाद् निसृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तद्वत्तच्छिखा। उदयन्नेवति। असौ केतुरुदयन्नेवोदितमात्र एव चतुर सार्द्धानर्द्धानपञ्चमासान् सुभिक्ष क्षेममुत्पा दयति। प्रायो बाहुल्येन क्षुद्रजन्तूना नकुलादीना प्रादुर्भावमुत्पत्ति करोति।

तथा च पराशर।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच्यामुदय याति। स तु सूक्ष्मतारक श्वेतवर्णया क्षीरप्रसं-काशा पूर्व्वाभिनतया शिखया शर्व्वर्य्यामेकयाम दृश्य। स उदयात प्रभृति पञ्च मासान् क्षेम सुभिक्षमुत्पादयति। क्षुद्रजन्तूना प्रादुर्भाव करो त्यतिमात्रकालदृष्ट"॥*॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह।

"जलकेतुरपि च पश्चात स्निग्ध शिखयाऽपरेण चोन्नतया। नव मासान सुभिक्ष करोति शान्तिश्च लोकस्य"॥ पश्चाद् पश्चिमायां दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उन्नया शिखया युक्त। स च दृष्ट नवमासपर्य्यन्त सुभिक्ष करोति लोकमङ्गलकरश्च। तथा च पराशर। 'अथ जलकेतु पैतामह यस्य चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदित स्निग्ध सुजातोऽनुपश्चिमाभिनत। स च शिरो नव मासान्तात् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते।

अन्यग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति" ॥ * ॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

"भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सुसूक्ष्मतारकः स्निग्धः । हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया ॥ यावदेव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्दिशेन्मासान् । तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्" ॥ भवकेतुः पूर्व्वस्यां दिशि एकां निशां दृश्यः सुसूक्ष्मोऽल्पः तारको यस्य स्निग्धो निर्म्मलदेहः शिखयोपलक्षितः । कीदृश्या हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया स च यावत्संख्यान् क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् समं सुभिक्षं निर्द्दिशेत् यदि स्निग्धः । रूक्षे तु पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च पराशरः । "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्ताः धूम्रादयः शीतात्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र त्रयोदशचतुर्द्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते । सुभिक्षा क्षेम्या विपर्य्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया स्निग्धपाण्ड्वाभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय ॥ रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" ॥ * ॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

"अपरेण पद्मकेतुर्म्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम् ।
सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि" ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः मृणालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति । तथा च पराशरः ।

"सप्तवर्षाण्यत्युच्छ्रितं हर्षमावहति जगतः" ॥ * ॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

"आवर्त्त इति निशार्द्धेऽसव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः । यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः" ॥ निशार्द्धे पश्चिमायां दिशि दक्षिणदिगाश्रितशिखः स्निग्धो निर्म्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स तु यावत्संख्यान् मुहूर्त्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिक्षं करोति ।

तथा च पराशरः ।

"अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्ययज्ञोत्सवं जगत्" ॥ * ॥

अथ सम्वर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

"पश्चात् सन्ध्याकाले सम्वर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः ।
नभस्त्रिभागमाक्रम्य समूलाग्रस्थितो रौद्रः" ॥

यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीड़यति" ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि यावतो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानि वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् संग्रामे हन्ति । तथोदयर्क्षं यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीड़यति । तथा च पराशरः । अथ सम्वर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूक्षां शूलाभां धूमं विसृजन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तं निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र वोदेति तानि दारुणतरं पीड़यति तदाश्रितांश्च देशानिति" ।

तथा च गर्गः ।

"येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वालधोहितः ।
दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् ॥
अवर्षशस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च ।
कुर्य्यान्नृपतिपीड़ाञ्च सचक्रापरचक्रतः ॥
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तथाश्रयान् ॥
यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा ।
देशर्क्षं पीड़येद्वापि न शान्तिपरमो भवेत् ॥
स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" ॥

अथ शुभान् केतून् वर्ज्जयित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनाद्दुष्टफलं वक्ष्यामीत्याह ।

"ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे ।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्" ॥

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्त्वान्यैः केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये तांश्चाधुनाह । "अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् । बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनापतिम्" ॥ अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना अश्मकानां जनानामधिपतिं नाशयेत् एवं सर्व्वत्र । अन्येष्वाह । "उशीनरमपि भाग्ये उज्जयनीपमार्य्यम्णे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं मौलके अश्विकेशम् । मघायां अङ्गाधिपं पूर्व्वफल्गुन्यां पाण्ड्यनाथम्" ॥ भाग्ये पूर्व्वफल्गुन्यां उशीनरम् । आर्य्यम्णे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनीपतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम् । मौलके अश्लेषायां अश्विका जनास्तेषामीशम् ।

अन्येष्वाह ।

"चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाचा काश्मीरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः" ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातज्ञः समादिशेत् । प्राभञ्जने स्वात्यां काश्मीरकाम्बोजाधिपौ न स्तः न भवतः । अन्येष्वाह । "इक्ष्वाकुरलकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे पुण्ड्राधिपतिं ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमकान्यकुब्जाधिपवधः" ॥ विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इक्ष्वाकुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते । इक्ष्वाकवो जनाः । अलका नगरी । अनुराधायां पुण्ड्राधिपतिं हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमस्य राज्ञो वधः कान्यकुब्जाधिपस्य च वधः । अन्येष्वाह । "मूले नृमद्रकपती जलदेवे काशिपो मरणमेति । यौधेयकार्ज्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे च" ॥ मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मद्रकपतिं च हन्ति । जलदेवे पूर्व्वाषाढ़ायां काशिपतिर्मरणमेति । वैश्वदेवे उत्तराषाढ़ायां यौधेयकः आर्ज्जुनायनः शिविः चैद्यः एतान्नृपतीन् हन्ति । यथान्येष्वप्याह । "हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वङ्गपम् । नैमिषनृपं किरातपं श्रवणादिषु षट्सु षड़िमान् क्रमशः" ॥ षट्सु श्रवणादिषु हतेषु षड़िमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात् ॥ तद्यथा ।

श्रवणे हते कैकयनाथम् । धनिष्ठायां पञ्चनदाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहलाधिपतिम् । प्राग्भाद्रपदायां वङ्गाधिपतिम् । उत्तरासु नैमिषनृपम् । रेवत्यां किराताधिपं हन्यात् ॥ * ॥

अथ केतोर्व्विशेषमाह ।

"उल्काभिताड़ितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽभिदृष्टः । अशुभः स एव चोलवङ्गसितहूणचीनानाम्" ॥ यः शिखी केतुः उल्कयाभिमुखेन ताड़िता हता शिखा चूड़ा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिदृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतुरेवं विधश्चोलानां वङ्गानां सितानां हूणानां चाशुभः । चोलाद्याः सर्व्व एव जनाः ॥ * ॥

अन्यद्विशेषमाह ।

"नम्रा यतः शिखिशिखाभिहता यतो वा-
प्यर्क्षं च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् ।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्" ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नम्रा वक्रा तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता अथ यदि नक्षत्रं नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र च ये देशा वक्ष्यमाणास्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति । कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्ज्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा ग्रामास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुड़ः दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्यङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

"यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः ॥
प्रतिलोमो यतः केतुर्यया ध्यायति पार्थिवः ।
सामान्यवाहनबलस्तन्नाशमधिगच्छति" ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहितावृत्तौ केतुचाराध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"अनलावग्निरूपं वा ध्वजशस्त्रगृहोपमम् ।
तुरङ्गगजवृक्षादिनानारूपाणि केतवः ॥
शतमेकोत्तरं व्योम्नि सहस्रमपरे विदुः ।

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारद ।
दिव्या न्तरिक्षगा भौमा केतवस्त्रिविधा मता ।
शुक्लो ह्रस्वतनु स्निग्ध ऋजुश्चाचिरसंस्थित ।
उदितोऽप्यतिदृष्टि स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभन ।
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडक ।
स्नेन ध्वजाकृत कुर्य्याल्लोहितस्त्वपि भयम् ।
चतुष्क पीतक कुर्य्यात् कृष्णो रोगभयोल्बणम् ।
ध्वजाकारो विनाशाय सुखाय मुषलाकृति ।
दीर्घः सूक्ष्म सुखायैव ह्रस्व स्थूलो विनाशकृत ।
मणिवर्णेन्दुवर्णाभा किरणाभ्यां शिखान्विता ।
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृष्टा नृपदुःखाय तेऽर्कजा
वह्निजा शुकवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभा ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदा ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजा पञ्चविंशति ।
याम्यायां ते च दृश्यन्ते मर्त्या मरकसूचका ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखा क्षितिसम्भवा ।
सावर्णतैलतोयाभा ऐशान्यां दुःखप्रदा ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभास्त्रयस्तथा ।
जलाभाश्चोत्तरे दृष्टा केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिरश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ।
स चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्ड स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यका (२५) ।
क्षितिजा शशिसङ्ख्याश्च(२२) अपोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययम् ।
एकोत्तरशतं ह्येते मरुमन्त्वथ वच्म्यहै ।
शुक्रादगुरजीत्याख्या विपुला सिततारका ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेया सप्रभा द्विशिखा परे ।
षष्टि शनितनूद्भूतास्तेऽतिकष्टफलप्रदा ।
सर्व्वत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजा ।
शितिकतारा विशिखा याम्या याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिव्यक्ता स्वल्पदीर्घा शुक्ला बुधसमुद्भवा ।
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विता ।
त्रिचूडनागा वातजा नामाख्या कुजात्मजा ।
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्यदिक्स्था पापफलप्र
निःशिखाश्च त्रितारश्च रक्तालोहितरश्मय ।
आहिताङ्गात्मजा षष्टि भयानकभयकारका ।
तामसा कीलकाख्याश्च राहुजा सूर्य्यविम्बगा ।
दृष्टा शुभफलास्ते च चन्द्रस्था पापदायिन ।
कबन्धध्वान्तरश्म्याभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदा ।
कृष्णाभा कृष्णपर्य्यन्ता सकुला कृष्णरश्मय ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चातिदारुणा ।
यत्रार्कविम्बे दृश्यन्ते व्यसनं तन्महीपते ।
स्वचक्र परचक्रेण पीड्यते चक्षुषान्वितम् ।
घनौघान् लचरूपा नृपवित्तचयावहा ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशङ्ख्वां कबन्धो वार्कमण्डले ।
दृश्यते यत्र तत्रास्तु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठाश्च दृश्यते सूर्य्यमण्डले ।
दुर्भिक्षनिभयव्याधिवह्निचौरादिपीडनम् ।
भृगाण्यान गर्भानस्थान शास्त्रान्यान म्रगयस्मिन ।
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा दण्डभङ्ग विनिर्द्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थस्य क्रयादैर्गर्पक्षिभि ॥
पञ्चकागमो वाथ प्रजानाशस्तथैव च ।

यथार्कबिम्बस्तु स्यादाशाऽन्यत्र प्रशान्तये ।
मध्ये दुर्भिक्षदात्याग्रपतनभयप्रद ।
सितरक्तहरित्कृष्णैर्ल्लिङ्गो द्विजपादिशा ।
वह्निजा विम्बरूपाश्च ज्वालामालाकुला सतम् ।
श्यामारुणा वितारास्ते त्रिकोणांशरसन्निभा ।
तारागुच्छनिभा रूक्षा वायुजा सप्तसप्तति ।
प्रजापत्युरसाक्ते पदाधिकमलद्वयम् ।
हाक्षिमदमशुल्माभा कङ्काख्या वरुणोद्भवा ।
प्रभाद्या ब्रह्मवत्से च श्रेयाश्चौग्रफलप्रदा ।
विरूपतारायिचा वा छिलिमन्तोऽशुभप्रदा ।
सर्व्वदिक्प्रभवा शुक्ला केतवो भयदायिन ।
एवं केतुसहस्रञ्च तद्विशेषश्च वक्ष्यते" । * ।
"उत्तरायतसुस्निग्धो महान् पश्चात्परोदयी ।
करोति मरकं सद्य सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ।
रूक्षोऽग्निकेतु शुक्लोऽथ प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपग्रह ।
कपालकेतुर्व्व्यां दृष्टो सधूम्रांशुशिखो भवेत् ।
प्रागर्द्धचारी नभस क्षुन्मारावृष्टिकारक ।
प्रायशिमार्गोऽक्षुणाद्यो रूक्ष श्यामस्ताम्रक ।
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्य पूर्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतु शिखया दक्षिणाग्रया ।
अङ्गुलोच्छ्रायया गच्छेदुत्तरान्तो यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य तान् च ।
ध्रुव प्रतिनिवृत्तोऽभिजितश्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ।
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावद्गन्धानतापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ।
श्वेतारव्यस्तु जटाकारो ह्रस्वो व्योमत्रिभागग ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजा ।
आधूम्रशिखया दृश्य कृत्तिकामाश्रितोऽपर ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजा ।
पश्चात् सन्ध्यासु सम्वर्त्तो धूम्रताम्रशिखो वियत् ।
व्याक्रम्य शूलग्रावस्थितो रौद्रदर्शन ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति स ।
भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयर्क्षं निपीडयेत्" । * ।
'चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छ्रितैर्य्यूपवेदीनिर्व्वृक्षैर्ध्वजतोरणै ।
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत् ।
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्ध महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्व्वन्ति वसुन्धराम् ।
धान्यं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ।
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशु सर्व्वाङ्गानि दिवाकर ।
म्रियन्ते च तदा गाव श्वापदाश्च विशेषत ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
कर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना । * ।
कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् ।

निर्व्वोदिता प्रजा सर्व्वा भवन्ति हि न संशय ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्य पृथिव्या पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्त्वेकविंशति ।
यदा रौद्रा प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा ।
धूमैश्च प्रजा सर्व्वा रक्तदन्रोगपीडिता ।
अश्लेषादित्यभाग्यानि विशाखाद्विशपूर्व्वत ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते औद्दालकिसुता दश ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टि शस्यसम्पद ।
आर्य्यमादीनि च त्रीणि विशाखाद्यिभागत ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते काश्यपाश्चतुर्दश ।
अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रञ्च भागो दक्षिणपश्चिमे ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवा ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुण ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भाग उत्तरपश्चिमे ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवा ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते माहेन्द्रा पञ्चविंशति ।
माहेन्द्रेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिवति शोणितम् ।
वारुणञ्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते" । * ।
'उर्म्मिकेतु श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयक ।
उर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकजं भयम् ।
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषा ।
चतुर्यामं जगत् सर्व्वं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृश्येऽस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राजान मन्त्रिण जनान् ।
रेवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधानां भूतानां संक्षयो जायते महान्" । * ।
"अपरे त्रिविधा सन्ति ग्रहस्याधिकेतव ।
नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायका ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ।
एकां दृष्ट सुभिक्षाय दशवर्षाणि सोऽत्थर ।
पश्चिमाभ्युदितश्चान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ।
पाकरोग प्रतिश्याय सुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा स्निग्धो सूक्ष्मतरा शिखा ।
यत्रदृश्यामिकदृष्टास्ते चतुर्म्मास सुभिक्षदा ।
जलकेतुस्तु य पश्चात् शिखया नतया परे ।
सुभिक्षं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासक ।
भवकेतुश्चैकरात्रं दृश्य प्राक् सूक्ष्मतारक ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिपिङ्गलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षद
स एव रूक्षो दृश्यस्तेरोगप्राणान्तकारकम् ।
महाकेतुर्म्मृणालाभो निशामेका प्रदृश्यते ।
सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्षप्रदायक ।
आवर्त्तं सव्यशिखया सन्ध्याभश्च निशार्द्धग ।

क्षेमो यावत्त्वहान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्रुवकेतुस्त्वनियतगतिवर्णाकृतिर्भवेत् ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत् ।
इन्द्रादुल्का यदागस्त्यं केतुर्व्वाप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकश्चैव तदा जगति जायते ।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्नोद्युक्ता नराधिपाः ।
यात्रागताश्च ये सार्था असमन्तश्च ये जनाः ॥
तथा चारगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम् ।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति ।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति ।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः" ॥*॥
"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् ।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् ॥
स्याद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति ।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् ।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
गुडूच्यादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये ।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्" ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः॥ केतुग्रहः कुशद्वीपजातः जैमिनिमुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वृद्धः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत् । स च शिखावान् अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥
रोगः । पताका । (यथा, रघौ ७ । ६५ ।
"सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्" ॥)
उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ॥)
चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।
"तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः" ॥)
दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्य्यः । यथा, ऋग्वेदे १० । ८ । १ । "प्रकेतुना बृहता यात्यग्निः" । तत्रैव । ३ । ३४ । ४ "प्ररोचयन् मनवे केतुमह्नाम्" । रश्मिः ॥ यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्" ॥)
केतुभः, पुं, (केतुरिव भातीति । भा + कः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥
केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्ड-विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३२ ।
"मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप" ॥
आग्नीध्रराजपुत्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्रश्च ।
यथा, भागवते ५ । २ । २० ।
"तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत्" ॥
स्त्री, नदी । यथा, महाभारते । ३ । ८९ । १४ ।
"ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !" ॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति । दृ + अच् । केन दीर्य्यते वा । दॄ + अप् कर्म्मणि ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । टेरके चि । इति शब्दरत्नावली ॥
केदारः, पुं, (के जले दारः आदरो यस्य । यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति । निपातनात् सत्वम् ।) क्षेत्रम् । क्षेत् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥ (यथा, मनौ ९ । ३८ ।
"भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः" ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः । यथा, रामायणे ३ । २२ । १८ ।
"वृषः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः" ॥)
केदारजलगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दोषदत्वम् । "तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्" । इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं अस्य ।) पर्व्वतविशेषः । (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् सत्वम् ।) शिवः । भूमिभेदः । आलवालम् । इति मेदिनी ॥ (भ्रूमध्यस्थानविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः" ॥
"केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्वान्तं प्रापयेत्" । इति तट्टीका ॥ तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ६६ ।
"केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" ॥ * ॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्त्त्या काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे ! ।
वद केदारमाहात्म्यं मह्यमनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा ।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः ॥
श्रीदेवदेव उवाच ।
शृण्वपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापी अपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः ।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् ।
देहगेहादिनिःसृत्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुच्चरन् ।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च ।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैर्नोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सहायगम्य केदारं हरपापकृतोदकः ।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु ।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः ।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्थलीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः ।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः ।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् ।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः ।
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन् ।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह ।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित् ।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ।
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा ।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा ।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बह्वमंस्त सुनिश्चितम् ।
अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः ।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा ॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा ।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारदः ।
दिव्या नाभसगा भौमा केतवस्त्रिविधा मताः ।
शुक्लो रूक्षतनु स्निग्ध ऋजुश्चाचिरसंस्थित ।
उदितोऽप्यतिवृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ।
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडकः ।
श्वेतः श्यामाकृत कुर्य्याल्लोहितस्तत्रिश भयम् ।
धूम्रश्च पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमयोत्थयम् ।
शस्याकारो विनाशाय सुखाय मुषलाकृतिः ।
दीर्घः सूक्ष्म सुखायैव ह्रस्व स्थूलो विनाशकृत् ।
मणिवर्णसुवर्णाभा किरणाभ्यो शिखान्विता ।
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपदुःखाय तेऽर्कजा
वह्निजा शुक्लवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभा ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदाः ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजा पञ्चविंशतिः ।
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखा क्षितिसम्भवाः ।
साम्बुवत्तैलतोयाभा ऐशान्या क्षुद्भयप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च सैन्धवत् ।
जलाभासोत्तरे दृश्या केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ।
न चानियतदिक्मध्यो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्याया (२५) ।
क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च(२२) चन्द्रजोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययम् ।
एकोत्तरशत ह्येते सहस्रन्त्वथ कथ्यते ।
शुक्राश्चतुरशीत्याख्या विपुला सिततारकाः ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेया सप्रभा द्विशिखा परे ।
षष्टिः शनितनूद्भूतास्तेऽतिकष्टफलप्रदाः ।
सर्व्वत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजाः ।
शिलैकतारा त्रिशिखा याम्या याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिव्यक्ता सप्तदीर्घा शुक्ला बुधसमुद्भवा ।
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विता ।
त्रिचूडतारा: षष्टिजा नानारूपाः कुजात्मजा ।
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्था पापफलप्र ।
त्रिशिखाश्च त्रितारश्च रक्तलोहितरश्मय ।
लोहिताङ्गात्मजा षष्टि महाभयकारकाः ।
तामसा कीलकाख्याश्च राहुजा सूर्य्यबिम्बगाः ।
दृष्टा शुभफलास्ते च चन्द्रस्था पापदायिन ।
कबन्धध्वान्तशस्त्राभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदाः ।
कृष्णाभा कृष्णपर्य्यन्ता सकुला कृष्णरश्मय ।
गाङ्गपद्माकृयशस्विशतं केतवश्चातिदारुणाः ।
यत्रार्कबिम्बे दृश्यन्ते व्यसनन्तत्र दीयते ।
सचक्र परचक्रेण पीड्यते तस्करान्वितम् ।
अनौषधं तत्र भूपा नृपविग्रहसम्भवाः ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशङ्खो वा कबन्धो वार्कमण्डले ।
दृश्यते यत्र तत्राशु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठाश्च दृश्यते सूर्य्यमण्डले ।
दुर्भिक्षमतिमृत्युव्याधिवह्निचौरादिपीडनम् ।
प्रयाणान् सम्भावयेत् योधान्यान् नृपपश्चिमा ।
आदित्यमण्डले दृष्टा नृपभङ्गं विनिर्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थश्च कृष्यादेर्मरणं भवेत्।
पञ्चकागमो वाथ पञ्चाशत्तथैव च ।
यथार्कबिम्बस्तत्र स्यात्तथान्यत्र प्रकाशय ।
एको दुर्भिक्षकृत्तद्वाद्यात्मभयप्रद ।
सितरक्तपरित्याज्यं भिन्नो द्विभागपादिशः ।
वह्निजा विश्वरूपाख्या ज्वालामालाकुला मतम् ।
श्यामारुणा विताराश्च विकोणा सरसन्निभा ।
ताराफणिनिभा रूक्षा वायुजा सप्तसप्ततिः ।
प्रजापत्यष्टकस्ताद्वेदाधिकशतद्वयम् ।
द्वात्रिंशद्गुल्मभामा कङ्कारव्या वरुणोद्भवा ।
प्रभाख्या शशिवर्त्ते च श्वेता स्त्रीत्वफलप्रदा ।
विरूपतारान्विता वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदाः ।
सर्व्वदिक्प्रभवा शुभा केतवो भयदायिनः ।
एवं केतुगणस्यास्य तद्विशेषश्च वक्ष्यते" ॥ * ॥
"उत्तरायणशुक्लस्निग्धो महान यद्यपरोदयी ।
करोति सरक सद्यः सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ।
रूक्षोऽग्निकेतुः शुद्धोऽपि प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपप्लवम् ।
कपालकेतुर्य्यो दर्शे सधूम्रांशुशिखो भवेत् ।
प्रागर्द्धचारी नभस क्षुन्मारावृष्टिकारकः ।
प्रागभिमार्गाच्छूलाग्रो रूक्ष श्यामलताम्रकः ।
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्य पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणाग्रया ।
अङ्गुलोच्छ्रायया गच्छेदुत्तरां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य सप्त च ।
ध्रुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिजितञ्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ।
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावदुत्यात्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ।
श्वेतास्यस्तु जटाकारो रूक्षो व्योमत्रिभागगः ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजा ।
आयम्यशिखया दृश्य कृत्तिकासंस्थितोऽपरः ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
पश्चात् सन्ध्यासु सम्वर्त्तो धूमताम्रशिखो वियत् ।
व्याप्य माकम्प्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शनः ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
भूपशस्त्रनिपातादैवदयश्च निपीडयेत्" ॥ * ॥
"चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छिन्नैर्धृपवेदोभिरक्षितैर्ध्वंसलोकैः ।
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत् ।
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्व्वसुन्धराम् ।
धान्यं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ।
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वाण्यपि दिवाकरः ।
म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्य पृथिव्या मध्यमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् ।
निर्य्योदिता प्रजा सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्य पृथिव्या पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
यदा रौद्रा प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा ।
घूर्णन्ते च प्रजा सर्व्वा मृत्युक्षुद्रोगपीडिता ।
अश्लेषादित्रभाग्याणि विशाखादिगपूर्व्वतः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चैद्याः कीर्त्तिता दश
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिः शस्यसम्पदः ।
आर्द्रादीनि च चौर्य्यं त्रिशाख्दक्षिणभागतः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्द्दश ।
अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रञ्च भागो दक्षिणपश्चिमः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भाग उत्तरपश्चिमः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चयन्ते सोमसम्भवाः ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिञ्च मही यज्ञोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते माहेया पञ्चविंशतिः ।
माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां सङ्क्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
वारुणञ्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते" ॥ * ॥
'उर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
उर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकजं भयम् ।
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ।
क्षुद्भयार्त्तं जगत् सर्व्वं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् ।
रेवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां सङ्क्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधानां भूतानां संशयो जायते महान्" ॥ * ॥
'अपरे त्रिविधाः सन्ति सहस्रशतादिकेतवः ।
नृपनाशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ।
एकां दृष्टः सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
पश्चिमाभ्युदिताश्चान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ।
पाण्डुरोगं प्रतिश्यायं शूलरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा स्रग्वी सूक्ष्मतरा शिखा ।
सकृद्दृश्यैकदृश्यास्ते चतुर्म्मासं सुभिक्षदा ।
जलकेतुस्तु च पश्चात् शिखया नतया परे ।
सुभिक्षं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
भवकेतुस्त्वेकरात्रं दृश्य प्राक् सूक्ष्मतारकः ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षद
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारकम् ।
पद्मकेतुर्मृणालाभो निशामेकां प्रदृश्यते ।
सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्षणदायकः ।
आवर्त्तं सव्यशिखयारुणाभश्च निशार्द्धग ॥

स्निग्धो यावत्स्वयाणान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्रुवकेतुस्त्वनियतगतिवर्णाकृतिर्व्वङः ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत्।
इन्द्रादुल्का यदागस्त्यं केतुर्व्वाप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकश्चैव तदा जगति जायते।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्रोद्युक्ता नराधिपाः।
यात्रागताश्च ये सार्था यमुमन्तश्च ये जनाः ॥
तथा चारणगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम्।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः" ॥ * ॥
"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये रुमुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम्।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्म्मुच्येत वन्धनात् ॥
रथाद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत्।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्" ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः ॥ केतुगणाः कुशद्वीपजातः जैमिनिमुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वृद्धः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च। तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा। इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत्। स च शिखावान् अनेकरूपः। इति जातकम् ॥ * ॥ रोगः। पताका। (यथा, रघौ ७। ६५।
"सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्" ॥)
उत्पातः। (यथा, मनुः १। ३८।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ॥)
चिह्नम्। इति मेदिनी। (यथा, रघुः २। ३३।
"तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः" ॥)
दीप्तिः। इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्य्यः। यथा, ऋग्वेदे १०। ८। १। "प्रकेतुना वृहता यात्यग्निः"। तत्रैव। ३। ३४। ४ "प्रारोचयन् मनवे केतुमह्नाम्"। रश्मिः। यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्" ॥)
केतुमः, पुं, (केतुरिव भातीति। भा + कः।) मेघः। इति शब्दमाला ॥
केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते ६। ६। ३२।
"मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते !।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप" ॥
आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च।
यथा, भागवते ५। २। २०।
"तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत्" ॥
स्त्री, नदी। यथा, महाभारते। ३। ८९। १४।
"ततः पुण्यतमा राजन्! सततं तापसैर्युता।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप!" ॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति। दृ + अच्। केन दीर्य्यते वा। दृ + अप् कर्म्मणि।) वृक्षविशेषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। टेरके चि। इति शब्दरत्नावली"
केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य। यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति। निपातनात् साधुः।) क्षेत्रम्। क्षेत् इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ११ ॥ (यथा, मनौ ९। ३८।
"भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः।
नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः" ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः। यथा, रामायणे ३। २२। १८।
"क्रमः पिवति केदारे निश्वासाकुलितं पयः" ॥)
केदारजलगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके गुरुत्वम्। दोषलत्वम्। "तदेव बद्धमुक्तान्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्"। इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं अस्य।) पर्व्वतविशेषः। (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् साधुः।) शिवः। भूमिभेदः। आलवालम्। इति मेदिनी ॥ (भूमध्यस्थानविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। २४।
"कालपाशमहावन्धविमोचनविचक्षणः।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः" ॥
"केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्वान्तं प्रापयेत्"। इति तट्टीका ॥ तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८३। ६६।
"केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः।
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" ॥ * ॥)
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः। स तु लिङ्गमूर्त्त्या काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना ख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे। ७७ अध्याये।
श्रीपार्व्वत्युवाच।
"नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे !।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः ॥
श्रीदेवदेव उवाच।
शृणुष्वापर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम्।
समाकर्णापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहादिनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते।
जन्मत्रयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम्।
देहगेहादिनिःसृत्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुच्चरन्।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यद्भूदत्र तत् शृणु।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्वर्णीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम्।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः।
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन्।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित्।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः।
अधिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः।
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत्।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बहुमेने सुनिश्चितम्।
अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम्।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा ॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

परमोत्साहसन्तुष्टः पलिताकलितोऽप्यलम् ।
तपोधनैस्तन्निधनं शङ्कमानैर्निवारितः ॥
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सद्भिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः ॥
मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
अभूदाम्रपरीपुष्टे तुष्टोऽहं चण्डिकेऽभवम् ।
स्वप्ने मया स सम्प्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः ।
दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीष्टं वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्यासुचिन्तनात्।
भवादृशाममिथ्यैव स्वाध्यायव्रतवर्त्तिनाम् ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ।
तव सत्त्वव्रत किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्ते मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तम ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्व्वे सुलिङ्गनुग्राह्या एष एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोद्विगुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिहस्थितिम् ॥
ततस्तत्तपसा तुष्टः कृपामानेश तत्र हि ।
हिमशैले स्थितस्त्वाच सर्व्वभावेन संस्थितः ॥
तत प्रभाते सञ्जाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरपापह्रदोदकात् ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥
तुषाराद्रिं समासाद्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शनात् ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् ।
यथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहृत्" ॥
केदाराख्यः पर्व्वतश्च तीर्थयात्रिभिः प्रायेण वदर्य्याश्रमात् सप्तदिने समागमनीयः । *।)

केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षेत्रस्य कटुका इव ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटकी इति भाषा ॥ (कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

केदारज, क्ली, (केदारात् जायते इति । जन् + ड ।) पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदारेश, पुं, (केदारः तन्नामा पर्व्वतः तत्र य ईशः लिङ्गरूपी महादेवः । यद्वा, केदाराख्यः ईशः ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैर्नोभिर्मुच्यते श्रद्धयान्वितः" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केदारेश्वर, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्व्वतस्य ईश्वरो वा ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"स्कन्द उवाचः । शृणु वर्णोऽभिधास्यामि केदारेश्वरसत्कथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केनार, पुं, (के मूर्द्ध्नि नारः । अलुक्समासः ।) कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः । सन्धिः । इति मेदिनी ॥

केनिपात, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि + पत + णिच् + अच् ।) अरित्रम् । इति शब्दरत्नावली । हालि इति भाषा ॥

केनिपातक, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन् ।) केनिपातः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥

केन्दु, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः ।) तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

केन्दुक, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन् ।) गालववृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । गाव इति भाषा ॥ तालविशेषः । यथा । "लघुद्वयं विरामान्ततालं केन्दुकसंज्ञके" । लघुद्वयस्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः । अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

केन्द्र, क्ली, लग्नम् । अस्मात् चतुर्थसप्तमदशमस्थानानि । तत्पर्य्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
"लग्नाम्बद्यूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् ।
चतुष्टयञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः" ॥
इति नीलकण्ठकृतवर्षतन्त्राख्यजातकम् ॥ स्पष्टग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसंज्ञकाङ्कद्वयम् । यथा,—
"मृदूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
चलोच्च ग्रहाख्या भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्" ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥ ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशोध्य च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ गोलस्य मध्यस्थानम् । यथा,—
'वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽत्र ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशः
शीघ्रोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (यात्रायोगविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने ।
"व्यापोक्तिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः" ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
'पृथिव्या उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ द्वावेव योगिनौ ।
एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा अन्योन्यमालपतः' ॥)

केप, ऋ ङ गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ऋदित् ।) ङ, केपते । ऋ, अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥

केमद्रुम, पुं, जन्मकालीनग्रहयोगविशेषः । यथा ।
"रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा ।
उभयस्थितैर्दुरुधरा केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यः" ॥
अनफादियोगः । सञ्जीव विषयसुखान्वित प्रभुख्यातियुक्तमनस्कानाम् । सुनफायां धीधनकीर्त्तिस्वाकमार्ज्जितैश्वर्य्यं च ॥ बहुभृत्यकुटुम्बारम्भमुद्विग्नचित्तमपि दौरुधुरे । प्रतकं तु खिन्नमधन जाने केमद्रुमे विद्यात् ॥ अनफादिफलम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा, जातकपद्धतौ ।
"नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासो भवेत्खलः" ॥
तद्भङ्गस्तु तत्रैव । "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्व्वैश्च दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंस्थितैर्ग्रहयुतैः केमद्रुमो नेष्यते । लग्नाद्वा विधौ वा स्थिते शुभैः सर्व्वं शुभं फलम् । द्वाभ्यां मध्ये तयोरेकेनाप्यचेष्टास्ति दरिद्रता' ॥)

केमुक, पुं, (के शिरोवच्छेदे अमयतीति । अम् रोगे + उक प्रत्ययः ।) कन्दविशेषः । केँउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पेचुकः २ पेचुनी ३ पेचु ४ पेचिका ५ दलसारिणी ६ केमुकः ७ । इति रत्नमाला ॥ तस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । रोचनत्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । हिमत्वम् । लघुत्वम् । पाचनत्वम् । रुच्यत्वम् । श्वासकुष्ठकासप्रमेहास्रनाशित्वम् । वातलत्वम् । मदुलत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं द्विविधं वर्ण्णनीयम् । स्त्री, कन्दशाकविशेषः ॥)

केयूर, क्ली, (के बाहुशिरसि भूषणतां याति । या गत्यां + ऊरः । अलुक् समासः ।) अलङ्कारविशेषः । ताड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अङ्गदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २१ ।
'पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः ।
राशयश्चात्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे" ॥)

केयूर, पुं, रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"स्त्रीकण्ठे चैव संयोज्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कारयेत् शयनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः" ।
इति स्मरदीपिका ॥ अपि च ।
"स्त्रीयां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

केरल, पुं, देशभेदः । मालेबोयार इति भाषा । यथा । उमा केरलपर्य्याया । इति हेमचन्द्रः ॥ वेदयागानधिकारिम्लेच्छविशेषः । पुरैते क्षत्रिया आसन् सगरेणैषां धर्म्मा नाशिता वेशान्यत्वञ्च कृतम् । यथा,—
"निःस्वाध्यायवषट्कारा कृतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाम्बोजा पारदा पह्लवास्तथा ॥
कोलिसर्पा माहिषका दर्व्वाश्चोला सकेरलाः ।
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात । धर्म्मस्तेषां निराकृतः" ॥
इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ४ । ५४ ।
"भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ' ॥)

केरली, स्त्री, (केरल + गौरादित्वात् ङीष् ।)

ज्योतिर्ग्रन्थविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली॥ (केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते गर्गसंहितायां यथा,—
"वर्गवर्णप्रमाणाश्च सस्वरं ताडितं मिथः।
पिण्डसंज्ञा भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना"॥
अस्यार्थः अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गा एतैरेव प्रश्नादयो यथायथं साङ्केतिकक्रममालया निरूप्यन्ते॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री। यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६।
"चौडी चूडामरणहरणः कौर्णकर्णावतंसः कर्णाटीनां मुषितसुरली केरलीहारलीलः"॥)

केल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गत्यर्थे सकं-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचिकेलत्। चालः कम्पः। चालः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

केलकः, पुं, (केल+कर्त्तरि ण्वुल्।) खड्गधारादिनर्त्तकः। तत्पर्य्यायः। प्लवकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिः, पुं स्त्री, (केल्+इन्।) परीहासः। तत्पर्य्यायः। द्रवः २ क्रीडा ३ लीला ४ नर्म्म ५। इत्यमरः। १।७।३२॥ (नायिकालङ्कारविशेषः। यथा, एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे। ३।१२२।
"विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते"॥
यथा, भ्रमराष्टके। ४।
"मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता हेलया"॥)

केलिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। "सर्व्वधातुभ्य इन्"। इति इन्।) पृथिवी। इति शब्दमाला॥

केलिकः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा। इति शब्दरत्नावली॥ (केलिः क्रीडा तस्याः कला अंशविशेषः। यथा, भ्रमराष्टके। ७।
"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः"॥)

केलिकिलः, पुं, (केलिना लीलया किलतीति। किल क्रीडायां+कः।) कुशाण्डकः। स तु शिवस्यानुचरः। नाट्ये नायकवयस्यः। तत्पर्य्यायः। विदूषकः २ वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६। इति हेमचन्द्रः॥ (केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।
"न तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः"॥)

केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति किल्+कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु कामदेवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्णः।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥

केलिकुञ्चिका, स्त्री, (केलीनां कुञ्चिका इव। श्यालिका। इति त्रिकाण्डशेषः। शाली इति भाषा॥

केलिकोषः, पुं, (केलीनां रङ्गानां क्रीडापरीहासादीनां वा कोष आधार इव।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥

केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।) सम्भोगवान्। इति जटाधरः॥

केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमत्र।) परीहासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः।) कदम्बविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ केलिकदम्ब इति ख्यातः॥

केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीडाविषये सचिवः सहायः।) नर्म्मदः। क्रीडाविषयकमन्त्री। इति शब्दमाला॥

केव, ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित्।) ङ, केवते। ऋ, अचिकेवत्। इति दुर्गादासः॥

कैवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत्+अच्। अलुक् समासः।) कैवर्त्तजातिः। इति द्विरूपकोषः॥ (एषोऽन्त्यजशूद्रः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।
"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च।
कैवर्त्तो मेदभिल्लश्च षडेते अन्त्यजाः स्मृताः"॥)

केवलं, क्ली, (केव ङ सेवने+वृषादित्वात् कलच्। यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति। वल्+अच्। अलुक् समासः।) निर्णीतम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥ (साङ्ख्यकारिकायां यथा,—"अविपर्य्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्"॥)
शुद्धम्। (यथा, रघौ २।६३।
"न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्"॥)
कृत्स्नम्। (यथा, रघुवंशे १०।२९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)
असहायः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अद्वितीयः। यथा, कुमारे ५।८३।
"न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्"॥)

केवलः, पुं, कुहनः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। २।७१।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः"॥)

केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे। ११।१९।
"वाद्यमिष्टहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननभुवं न केवलाम्।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां
रावणश्रियमपि व्यकम्पयत्"॥)
कृत्स्नः। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा, रघुः १०।२९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)

केवलज्ञानी, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति। इनिः।) भूतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवलद्रव्यं, क्ली, (केवलं द्रव्यम्।) मरिचम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

केवली, स्त्री, (केवल+ङीप्।) ज्ञानभेदः। इति मेदिनी। ग्रन्थविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवली, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति इनिः।) जैनविशेषः। इति हलायुधः॥

केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः+ण्वुल्+टाप्। अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेर इति भाषा। कोङ्कणे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। कविका २ केवी ३ भृङ्गारिः ४ नृपवल्लभा ५ भृङ्गमारी ६ महागन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तश्रमवातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

केशः, पुं, (के मस्तके शेते। शी+अच्। अलुक् समासः।) सप्तजातीयधातुविशेषः। चुल इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठमासि जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पितृतो जायन्ते। यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये। "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि"॥ भावप्रकाशे च।
"केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा
धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि"॥)
तत्पर्य्यायः। चिकुरः २ कुन्तलः ३ वालः ४ कचः ५ शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २।६।९५॥ शिरसिजः ७ मूर्द्धजः ८ अस्रः ९ वृजिनः १०। इति जटाधरः॥ (रोगविशेषेणास्योत्पाटनानन्तरमुद्भवोपायाश्च। यथा,—
"वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।
गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम्"॥
इति आदित्यपाकगुडूचीतैलम्॥ *॥
"मधुकेन्दीवरमूर्व्वा तिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतान्तजवाः"॥
"चन्दनं मधुकं मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
कान्तावटप्ररोहश्च गुडूचीविषमेव च॥
लौहचूर्णं तथाकेशी शारिवे द्वे तथैव च।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृदग्निना पचेत्॥
शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः।
दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः॥
नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्"॥
इति चन्दनाद्यं तैलम्॥ *॥
"तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ"॥
पक्वावस्थापन्नस्यास्य कृष्णीकरणोपाया यथा,—
"त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।
ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते॥
मासमेकन्तु निःक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत्।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः॥
सम्वेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत्सप्तमे दिने।
क्षालयेत्त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसवसाशिनः॥
कपालरञ्जनञ्चैव कृष्णीकरणमुत्तमम्"॥
"उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत्।
केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते"॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ।) तत्समूहार्थवाचका शब्दा यथा,—
"वाला स्युस्तथा पाशो रचनाभार उच्चय ।
हस्त पक्ष कलापश्च केशभूयस्त्ववाचका" ॥
इति हेमचन्द्र ।*। (कस्य जलस्य ईश ।) वरुण । ह्रीवेरम् । इति मेदिनी । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वाल ह्रीवेरवर्हिष्ठोदीच्य केशोऽम्बुनाम च" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) दैत्यविशेष । इति हेमचन्द्र ।(कस्य ब्रह्मणोऽपि ईश । के जले शेते वा ।) विष्णु । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रकाशते लोके लोक काशयति वा । काश+अच पृषोदरात् शत्वे साधु । सूर्य्यादिप्रभृतिरश्मि ।
"ब्रह्म विष्णु रुद्र सञ्ज्ञा शक्तय केशसञ्ज्ञिता" ।
इति भागवतोक्ते परब्रह्मशक्ति । ब्रह्मा ।
"केशो योनौ तथा भाव छावभावयोरपि ।
लम्पटे पुरुषे चैव प्रमदाया विशेषत" ।
"प्रजापतौ कचे चैव केशशब्द प्रकीर्त्त्यते" ।
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठ ।)

केशकलाप, पु (केशाना कलाप समूह ।) कचपाश । केशसमूह । इति हेमचन्द्र ।

केशकार, पु (केश कशवत केशाकृति वा करोति आत्मान केशाकारेण वर्द्धयति इति भाव । केश+कृ+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण ।) इक्षुभेद । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणा । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाश ।

केशगर्भक, पु (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप ।) कवरी । इति त्रिकाण्डशेष ।

केशघ्न, स्त्री, (केश हन्ति नाशयतीति । हन+टक ।) इन्द्रलुप्तकम । इति हेमचन्द्र ।

केशच्छिद, [द्] पु केश छिनत्ति । छिद्+क्विप ।) नापित । इति शब्दमाला ।

केशट, पु, (को ब्रह्मा ईश महादेव तौ अटत गच्छत प्रलये य । महाप्रलये मूर्त्तिविशेषात् तथात्वम् । यद्वा ब्रह्मशिवाभ्या अटति गच्छति य स । त्रयाणामेकात्मत्वात् ।) विष्णु । (केशेषु काशादिहृणजातेषु अटति चरतीति । अट+अच । शकन्ध्वादित्वात साधु ।) छाग । (केशेषु मूर्द्धजेषु अटतीति । अट+अच शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधु ।) श्रोकण । इति मेदिनी । भ्राता । इति शब्दरत्नावली । (केशेषु कामार्त्तपुरुषनारीषु अटति । अट्+अच ।) कामदेवस्य शोषणवाण । इति विश्व । (केश इव प्रतिमासु भटमध्यादिषु अटति स्वगात्रेणेति यावत ।) शोणकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ।

केशधृत पु, (केशमिव धरति । धृ+क्विप् ।) भूतकेशनामकतृणभेद । इति शब्दचन्द्रिका ।

केशनाम, [न्] स्त्री, (केशनामैव नाम यस्य ।) वालम् । इत्यमर । वाला इति भाषा ।

केशपक्ष, पु, (केशाना पक्ष समूह । बाहुलकात् पक्षादेशो वा ।) केशपाश इत्यमर । २ । ६ । ९८ । (यथा, महाभारते । ४ । ३६ । ४१ ।
"उत्तरन्तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जय ।
गत्वा शतपद तूर्णं केशपक्षे परामृशत्" ।)

केशपर्णी, स्त्री, (केश इव पर्णान्यस्य । जातित्वात् ङीष् ।) अपामार्ग । इति शब्दरत्नावली ।

केशपाश, पु, (केशानां पाश समूह ।) केशसमूह । यथा —
"पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" ।
इत्यमर । २ । ६ । ९८ । (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"त केशपाश प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु
र्वालप्रियत्व शिथिल चमर्य्य" ।)

केशपाशी, स्त्री, (केशपाश+स्वाङ्गात् ङीप् ।) शिरोमध्यस्थशिखा । चूडा । इत्यमर । २ । ६ । ९७ ।

केशभू, पु, (केशाना भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिर । इति राजनिर्घण्ट ।

केशमथनी, स्त्री, (केशा मथ्यन्तेऽनया । मन्थ विलोडने+करणे ल्युट् ततो ङीप । अस्या कण्टके समीप गन्तु केशोत्पाटनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

केशमार्जक, स्त्री, (केश मार्ष्टि । मृज शोधने+कर्त्तरि ण्वुल ।) कङ्कतिका । इति जटाधर । चिरुणी इति भाषा ।

केशमार्जन, स्त्री, (केशो मृज्यतेऽनेन । मृज्+करणे ल्युट वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्र । केशशुद्धिश्च । (भावे ल्युट । केशशोधनक्रियामात्रम् ।)

केशमुष्टि, पु, (केशाना मुष्टिरिव ।) विषमुष्टिवृक्ष । महानिम्ब । इति राजनिर्घण्ट ।

केशर, पु स्त्री, (के जले मस्तशिरसि वा । शरतीति । शॄ+अच । पृषोदरात् शत्वम् । यद्वा केश इव केशाकार अस्यास्तीति । केश+र ।) किञ्जल्क । इत्यमर । १ । १० । ४२ ।

केशर, पु, (केश इव केशाकृतिपदार्थ अस्यास्तीति मत्वर्थीयो र ।) नागकेशरवृक्ष ।
(यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३१ । "मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे" । वकुलवृक्ष । (यथा, कुमारे । ३ । ५५ ।
"स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
पुन पुन केशरदामकाञ्चीम्" ।)
पुन्नागवृक्ष । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
"पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकै पारिभद्रकै ।
कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकै"—।)
सिंहजटा । इति मेदिनी । (यथा, कादम्बर्य्याम्
"मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरभार" ।)
हिङ्गुवृक्ष । इत्यमरटीकायां भरत । नीप । केलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।
"नीप दृष्ट्वा हरितकपिश केशरैरर्द्धरूढै" ।)

केशरञ्जन, पु, (केशान रञ्जयति । रञ्ज+णिच+ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । भीमराज इति भाषा ।

केशराज, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज+करणे घञ् ।) शाकभेद । केसरे इति भाषा । तत्पर्य्याय । भृङ्गराज २ भृङ्ग ३ पतङ्ग ४ मार्कर ५ । इति रत्नमाला । मार्कव ६ । इत्यमर । नागमार ७ पवन ८ भृङ्गसोदर ९ । इति त्रिकाण्डशेष । केशरञ्जन १० केश्य ११ कुन्तलवर्द्धन १२ । इति वैद्यकम् । अङ्गारक १३ एकरज १४ करञ्जक १५ भृङ्गरज १६ भृङ्गार १७ । इति जटाधर । अगाराः १८ भृङ्गरजा १९ मकर २० । इति शब्दरत्नावली । अपि च ।
"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारक केशराजो भृङ्गार केशरञ्जन ।
भृङ्गराज कटुस्तिक्तो रूक्षोष्ण कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्य कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् ।
दन्त्यो रसायनो बल्य कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्" ।
इति भावप्रकाश । अस्य गुणा । अभिचारित्वम् । केशचक्षुर्हितत्वम् । पाण्डुकफापहत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजवल्लभ ।

केशराम्ल, पु, (केशरे तदवच्छेदे अम्लरसो यस्य ।) मातुलुङ्गवृक्ष । इति जटाधर ।

केशरी, [न्] पु, (केशरा सन्त्यस्य इति इनि ।) सिंह । इत्यमर । १ । ५ । १ । (यथा, रघुवंशे २ । २९ ।
"स पाटलायां गवि तस्थिवांस
धनुर्द्धर केशरिण ददर्श" ।)
घोटक । पुन्नागवृक्ष । नागकेशरवृक्ष । इति मेदिनी । बीजपूरकवृक्ष । इति जटाधर ।

केशरुहा, स्त्री, (केश इव रोहति अच । केशरुह+"इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति क ।) भद्रदन्तिकावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

केशरूपा, स्त्री, (केशवद्रूपमस्या ।) वन्दाकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । (परगाछा इति भाषा ।)

केशव, पु, (को ब्रह्मा ईश रुद्र तौ आत्मनि स्वरूपे वयति प्रलये उपाधिरूपमूर्त्तिनय मुक्त्वा एकमात्र परमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागवते २ अध्याये चतुःश्लोक्याम् ।
"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम् ।
पश्चादह यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।
ऋतेऽर्थं यत प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथातम ।
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ।
एतावदेव जिज्ञास्य तत्त्वजिज्ञासुनात्मन ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्या यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
एतन्मत समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्" ।
तथा, केश केशिन वाति हन्ति । केश+वा+क ।
यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ ।
"यस्मात्त्वया हत केशी तस्मान्मच्छासन शृणु ।
केशवो नाम नाम्ना त्व ख्यातो लोके भविष्यसि" ।
यद्वा, के जले शववत् भातीति । प्रलयकाले क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च अश्च ईशश्च ते केशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य । यद्वा, कश्च ईशश्च तौ केशौ प्रशस्तौ सत्वेन भवतोऽस्य । "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" । ५ । २ । १०९ ।

इति वप्रत्ययः। अथवा वाति गच्छति तद्रूपतया। वा+कः। स्वरूपतस्तेषां भेदाभावादपि वासुदेवे सर्व्वात्मनि परमेश्वरेऽस्य वृत्तिः। यतो विष्णुसंहितायाम्।

"नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" ॥

किञ्च।

"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः"॥ पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमवलम्ब्य नामद्वयं समर्थितं तयोरर्थे। अभिरूपाः केशा यस्य स केशवः। कस्य अस्य ईशस्य केशाखिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य सः। केशिदानवहननगाद्वा केशवः।

"यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन!

तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसीति"॥ भागवतादिषु। द्वितीये। केशसंज्ञिताः सूर्य्यादिसंक्रान्ता अंशवः तदत्त्वेन केशवो वा।

"अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः।

सर्व्वज्ञाः केशवं तस्मात् प्राहुर्म्मां द्विजसत्तमाः" ॥ इति महाभारतम्। "त्रयः केशिनः"। इति श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः। "मत्केशा वसुधातले" इति भागवते च। यथा, हरिवंशोक्तौ,—

"को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम्।

आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्" ॥ तेनास्य बहुधा निरुक्तिः।) विष्णुः। इत्यमरः। १।१।१८॥ पुन्नागवृक्षः। (केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य। "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्"। ५।२।१०९। इति वः।) केशवति त्रि। इति मेदिनी॥ (जलस्थशवदेहः। यथा, विदग्धमुखमण्डनम्।

"केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः।

रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हा! हा! केशव! केशव!"॥

के जले शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः काकः हर्षं प्राप्तवान् पाण्डवाः शृगालाः रुदन्ति चीत्कारं कुर्व्वन्तीत्यर्थः॥)

केशवर्द्धिनी, स्त्री, (केशाः वर्द्धन्तेऽनया। केश+वृध+करणे ल्युट् टित्वात् ङीप्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशवायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं मुकुलादस्य।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला। (केशवस्य विष्णोः आयुधं चक्रम्। इति विग्रहे पुं, विष्णोरस्त्रे, स्त्री॥)

केशवालयः, पुं, (केशवस्य आलयः वासस्थानम्।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केशवावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ+वस्+अधिकरणे घञ्।) केशवस्य आवासः अश्वत्थवृक्षः। इति जटाधरः॥

केशवेशः, पुं, (केशस्य कुन्तलस्य वेशः बन्धनरूपवेशादिभिर्विन्यास इति यावत्।) कवरी। इत्यमरः॥ चुलेरखोँपा इति भाषा। (यथा, आश्वलायनगृह्ये। १। १७। १७। "कुलधर्म्मं केशवेशान् कारयेत्"। "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायनः। "पूर्व्वशिखः परशिखः" इति कुलधर्म्माः। "तेषु यो यस्य कुलधर्म्मस्तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" इति नारायणीयवृत्तिः।)

केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनी। यद्वा केशान् हन्ति या। केश+हन्+तृच् ततो ङीप्।) शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

केशहस्तः, पुं, (केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः। हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे।) केशसमूहः। इत्यमरः॥

केशाकेशि, स्त्री, केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम्। ("तत्र तेनेदमिति सरूपे"। २। २। २७। इति कर्म्मव्यतिहारे इच् समासे पूर्व्वदीर्घः।) अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धम्। इति व्याकरणम्॥ चुलाचुलि इति भाषा।

(यथा, महाभारते। ३। २८३। २७।

"केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह"॥)

केशारुहा, स्त्री, (केशा आरोहन्त्यनया। आ+रुह+करणे घञर्थे कः।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशार्हा, स्त्री, (केशं केशवर्णम् अर्हति इति। केश+अर्ह+"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिकः, त्रि, (प्रशस्ताः केशाः अस्यास्तीति ठन्।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ४५॥

केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते। केशिन्+कै+कः।) शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिनिसूदनः, पुं, (केशीत्याख्यः दानवः कंसासुरचरस्तं निसूदयति हन्ति। नि+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। (यथा, गीतायां १८। १।

"सन्न्यासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।

त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदन!"॥ केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम्।)

केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ चोरपुष्पी। प्रशस्तकेशविशिष्टा। इत्यमरः। २। ६। ४५॥

केशिसूदनः, पुं, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यं सूदयतीति। केशिन्+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (केशिदानव वधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

केशिहा, [न्] पुं, (केशिनं हतवान्। हन्+क्विप्) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः॥

केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ४५॥

केशी, [न्] पुं, (केशः सर्व्वज्ञा शक्तिरस्यास्तीति।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यभेदः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०। ६५।

"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मच्छासनं शृणु।

केशवो नाम नाम्ना वै ख्यातो लोके भविष्यसि"॥ केशाः केसरा सन्त्यस्य।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥

केशी, स्त्री, (केश+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) नीली। इति राजनिर्घण्टः॥ भूतकेशीवृक्षः॥ अजलोमावृक्षः। इति रत्नमाला॥

केशोच्चयः, पुं, (केशानां उच्चयः समूहः।) केशसमूहः। इति हेमचन्द्रः॥

केश्यं, क्ली, (केशाय हितं इति यत्।) कृष्णागुरु। भृङ्गराजे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥ (केशहितकारके, त्रि॥)

केसरं, क्ली, (के जले सरतीति। सृ+अच्।) हिङ्गुः इति हेमचन्द्रः॥ नागकेसरपुष्पम्। कासीसम्। स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरः, पुं, (कि हयशिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे इत्यर्थः सरति। सृ+अच्।) नागकेशरवृक्षः। तुरङ्गस्कन्धकेशः। (यथा, रघुवंशे। ४। ६७।

"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः।

दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान्" ॥) सिंहस्कन्धकेशः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २०४।

"व्याकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा

नागाश्च भूरि मदराजि विराजमानाः" ॥) वकुलवृक्षः। (यथा, रघुवंशे। ९। ३६।

"ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं

सुरभिगन्धपराजितकेसरम्" ॥) पुन्नागवृक्षः। किञ्जल्कः। इति हेमचन्द्रः॥

केसरः, पुं क्ली, (के जले सरतीति। सृ+पचाद्यच्। हलदन्तादिति अलुक्समासः।) किञ्जल्कः। हिङ्गुनि, पुं स्त्री। इति रभसः॥

केसरवरं, क्ली, (केसरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिक्यात्। यद्वा, केसरेण किञ्जल्केन वृणातीति। वृ+अच्।) कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसराम्लः, पुं, (के जलनिमित्तकः सरः अम्लः तन्त्रसो यस्य।) वीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिका, स्त्री, (के जले सरति स्वादुतया साधुकारितया वा। वुन् अलुक्समासः। ततष्टाप् अत इत्वम्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिसुतः, पुं, (केसरी स्वनामख्यातो वानरभेदः तस्य सुतः पुत्त्रः।) हनूमान्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते ३। १४७। २७।

"अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना।

जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान् नाम वानरः" ॥)

केसरी, [न्] पुं, (केसराः जटाः सन्त्यस्य। केसर+इनिः।) सिंहः। घोटकः। पुन्नागः। नागकेशरः। इति मेदिनी॥ रक्तशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ वानरविशेषः। स तु हनूमत्पिता।

(यथा, रामायणे। ७। ४०। १९।

"सूर्य्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्व्वतः।

यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता" ॥)

कै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) कायति। एषामादन्तत्वेन दिवादौ पाठेऽपीष्टसिद्धौ आदवैकारान्तत्वेन पाठो गणकृतमनित्यमिति ज्ञापयति। तेन अयधातोरात्मनेपदानित्यत्व प्रापे लुकि च व्योर्लोप इति यलोपे अयधातौ परे उपसर्गरेफो ला इति वक्तव्यात् पराशब्दस्य रेफस्य लकारे "एष कालः समुत्पन्नो यः पलाति स जीवति" इति सिद्धम्। वेदेषूच्चारण-

भेदार्थो भ्वादौ पाठ इति केचित्। इति दुर्गादासः॥

कैकयी, स्त्री, (जनपदात् क्षत्त्रियात् अञ्। यद्वा, केकय+स्वार्थे अण्। केकय+बाहुलकात् न यादेशः। तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) कैकयी। इति शब्दरत्नावली॥

कैकेयी, स्त्री, (केकेय केकयराजः तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) केकयी। सा तु केकयराजकन्या दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघौ १२। २।
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा"॥)

कैङ्कर्य्यं क्ली, (किङ्करस्य भावः किङ्करस्येदं किङ्करस्य कर्म्म वा। किङ्कर+ष्यञ्।) किङ्करत्वम्। दासत्वम्॥ (यथा, भागवते। ३। २। २२।
"तत् तस्य कैङ्कर्य्यमलं भृतान् नो
विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम्"॥)

कैटज, पु, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धिः। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) कुटजवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

कैटभ, पु, स्वनामख्यातो दैत्यविशेषः॥ (अयन्तु विष्णोः कर्णमलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतरः। पाद्मकल्पे जातः सन् एकार्णवे योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो नाभिपद्मादाविर्भूतं पद्मयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तुमुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता जघनोपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्द्दान्तोऽसुरः।) यथा,— मार्कण्डेयपुराणम्।
"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः।
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ"॥
(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

कैटभजित्, पु, (कैटभं स्वनामख्यातमसुरं जितवान्। जि+भूते क्विप्। तुगागमश्च।) विष्णुः। इत्यमरः॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

कैटभहा, [न्] पु, (कैटभं स्वनामख्यातं महासुरं हन्ति हतवान् वा। हन्+क्विप् भूते।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (स च सर्व्वशक्तिर्भगवान् स्वरूपतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्य्यसम्पादनार्थं गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तत्र तु यदा जीवादृष्टवशात् यद्यद्गुणोद्रेकात्मिका क्रियाशक्तिरुपतिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृतया भगवानपि तदा तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति। परं देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्रकृतवृद्धिक्षयौ भवतो न सम्भवतः हृषीकेशत्वात् गुणनियन्तृत्वान्निर्व्विकारत्वाच्च देहाभिमानराहित्याच्च अत एव स कैटभजिन्मधुजिदित्याद्युपाधिकतयोच्यते वस्तुतस्तु जीववत् किञ्चित् क्रियते तेन सर्व्वमत्र मायामयमित्येव। ईश्वरस्य तु भृत्या इव गुणा एवाधीनाः सन्तः तदाज्ञयैव क्रियां उत्पादयन्ति सम्पादयन्ति च॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणास्तत्साध्यं सृष्ट्यादिकं कैटं। कूट+अण् वृद्धिः पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं। तेन तैर्वा भाति प्रकाशते वा। भा+क्विप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कैटभारि, पु, (कैटभस्य स्वनामख्यातस्यासुरभेदस्य अरिः शत्रुः। पक्षे कैटभस्य तमस अरिर्दमयिता। अगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति हलायुधः॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभं तदाख्यया प्रसिद्धम् असुरं प्रति ई हननक्रियारूपतेजः प्रकाशोऽस्याः।) यद्वा, कूटं तमः प्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृतिरिति विश्रुता देवकार्य्यसाधनानुरोधात् तद्रूपतया भातीति। कूट+अणि वृद्धौ कौटं पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वे कैटं भा+क। ततो ङीप् कैटभी तामसीत्यर्थः॥) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः। (मधुकैटभभीतब्रह्मणा स्तुत्या प्रसादिततया तामस्या विमोहितौ तौ दुर्द्दान्तावसुरौ विष्णुना निहतौ। यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८१ अध्याये।
'एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः"॥
इत्युपक्रम्य।
"समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणो विभुः॥
तावप्यतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्"॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुर्य्यां ईश्वरी कर्त्री। पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री।) दुर्गा। यथा।
"कैटभन्तु वशं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यया।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी"॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

कैटर्य्यं, पु, (किट त्रासे+भावे घञ्। कैटं त्रासं राति ददाति तिक्तादीनामातिशय्यात्। रा दाने+क। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) कटफलः। इत्यमरः। २। ४। ४०॥ निम्बः। महानिम्बः। इति रत्नमाला॥ मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कैडर्य्यं, पु, (कैटर्य्यं+पृषोदरात् डत्वे साधुः।) कटफलः। पूतिकरञ्जः। कटभीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कैतक, क्ली, (केतक्या इदं 'तस्येदम्'। ४। ३। १२०। इत्यण्) केतकीपुष्पम्। यथा। कैतकं तिक्तकटुकमिति राजवल्लभः॥

कैतव, क्ली, (कितव+स्वार्थे अण्।) कपटः। (कितवस्य भावः कर्म्म वा। "युवादिभ्योऽण्"।) द्यूतः। इत्यमरः। २। १०। ४५॥ वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कितवस्य भावः। कपटता। यथा, भागवते १। १। २। 'धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्'॥)

कैदार, क्ली, (केदाराणां क्षेत्राणां समूहः। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (केदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनानीतं यज्जलं तत्कैदारम्। तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—
'केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषकृत्"॥)

कैदार, पु, (केदारे क्षेत्रे भवः इत्यण्।) शालिधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (केदारसम्बन्धिनो ये ते कैदारा इत्यर्थः। यथा, भावप्रकाशे।
'कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः।
कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बलावहाः"॥)

कैदारक, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारस्य इदं वा। केदार+वुञ्।) केदारसमूहः। क्षेत्रगणः। इत्यमरः। २। ९। ११॥

कैदारिक, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारे भवं तस्येदं वा। केदार+ठञ्।) कैदारकम्। इत्यमरः। २। ९। ११॥

कैदार्य्यं, क्ली, (केदाराणां समूहः। केदार+ष्यञ्।) क्षैत्रम्। क्षेत्रसमूहः। इत्यमरः। २। ९। ११॥

कैमुतिक, पु, (किमुत इत्यव्ययं तस्मात् आगतः। ठक्।) न्यायविशेषः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
'वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः।
पिपासूननुगच्छन्ति संहृष्टाः स्वशरीरिणः॥
समवायस्तु यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मलाः।
नूनं सर्व्वं क्षयं यान्ति किमुतैकं शरीरजं"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

कैरव क्ली, (के जले रौति कलनादं करोतीति। रु+अच् केरवः हंसः तत्प्रिये क्षतोत्यलुक्। तस्य प्रियमित्यण्।) कुमुदम्। श्वेतोत्पलम्। इत्यमरः। १। १०। ३७। (यथा, महाभारते १। १। ८६।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः।
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्"॥)

कैरव, पु, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण्। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) शत्रुः। कितवः। इति मेदिनी॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः। ततो ङीप्।) कुमुदिनी। इति शब्दरत्नावली॥ (कैरवाणि सन्त्यस्याः इति इनि ङीप् च। कुमुदयुक्ता पुष्करिणी॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च।) चन्द्रिका। इति मेदिनी॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कैरवी, [न्] पु, (कैरवं प्रियत्वेन प्रकाशत्वेन वा अस्त्यस्य इति इनि।) चन्द्रः। इति शब्दमाला॥

कैराटक पु, (किरः पर्य्यन्तभूमिः अरमाटस्यां अयुद्धामित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात्। किर+अट्+अच्। ततः स्वार्थे कन् अण् च।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

कैरातं, क्ली, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवं इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरातः, पुं, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवः । इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव शूरः इत्यर्थे अण् ।) बलवान् पुरुषः । तत्पर्य्यायः । दीर्घदेहः २ स्थामः ३ । इति हारावली ॥ (किरातस्य वेश इव वेशो यस्य । अर्श आद्यच् ततः स्वार्थे अण् । किरातवेशधारिणि, त्रि ।

यथा, महाभारते १ । २ । ५० ।

"ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं पर्व्व कैरातसंज्ञितम्" ॥

तथा, मन्त्रसाधाने । "कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे" ॥)

कैराल्, क्ली, (किरं पर्य्यन्तभूमिं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल्+"कर्म्मण्यण्" इत्यण् । ततः स्वार्थे अण् ।) विडङ्गम् इति वैद्यकम् ॥

करालो, स्त्री, (कैराल+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैलासः, पुं, (के जले लासो लसन दीप्तिरस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः" । ६ । ३ । ९ । इति अलुक् केलसः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभ्रः इत्यण् । यद्वा, केलीनां समूहः । कैलं । "तस्य समूहः" । ४ । २ । ३७ । इत्यण् वृद्धिश्च । कैलेनास्यते ऽत्र । आस्+अधिकरणे घञ् ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । इत्यमरः । १ । २ । ७४ ॥ स च शिवकुवेरयोः स्थानम् । तस्य परिमाणं यथा । "जठरदेवकूटौ मेरोः पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि दक्षसंहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः ॥)

कैलासनिकेतनः,पुं,(कैलासः निकेतनं यस्य ।) शिवः । इति कविकल्पलता ॥

कैलासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः ओकः स्थानं आलयोऽस्य ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैवर्त्तः,पुं,(के जले वर्त्तते । वृत्+अच् अलुक् समासः । ततः स्वार्थे अण् ।) स्वनामख्यातवर्णसङ्करजातिः । स तु वैश्यागर्भे क्षत्रियवीर्य्यजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । दासः २ धीवरः ३ । इत्यमरः । २।१०।१५॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३४ ।

"निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" ॥

अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तद्यथा ।

"ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रख्यातायामायोगव्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । यमार्य्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति" ॥)

कैवर्त्तमुस्तं, क्ली, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते इति केवर्त्तं ततः स्वार्थे अण् । कैवर्त्तं च तत् मुस्तञ्चेति कर्म्मधारयः ।) कैवर्त्तमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कैवर्त्तमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्तमुस्त+स्वार्थे कन् । यद्वा कैवर्त्तस्य प्रियं मुस्तकम् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्था इव । इवार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । सरक्ता २ लता ३ वाग्गी ४ दृढ़ानघ्रा ५ रक्तिणी ६ वस्तरक्ता ७ सुभगा ८ । अस्या गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफकासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैवर्त्तिमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्ताः कैवर्त्तजनाः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्यापोः" । ६ । ३ । ६३ । इति वा ह्रस्वः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीका ॥

कैवर्त्ती,स्त्री,(के जले वर्त्तते इति । वृत्+अच् । केवर्त्ता जलस्था सा एव इति स्वार्थे अण् ततो ङीप् ।) परिपेलम् । इति वैद्यकम् ॥ कैवर्त्तपत्नी च ॥

कैवर्त्तीमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्ता कैवर्त्तजनाः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्यापोः" । ६।३।६३ । इति विकल्पे ह्रस्वविधेरत्र ह्रस्वाभावः ।) मुस्ताप्रभेदः । इति भरतः ॥ केवोटमुथा इति भाषा । केशुर इति नीचोक्तिः । केशुरिया मुथा । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कुटन्नटम् २ दासपुरम् ३ वानेयम् ४ परिपेलवम् ५ प्लवम् ६ गोपुरम् ७ गोनर्द्दम् ८ इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ दाशपुरम् ९ दाशपूरम् १० दशपुरम् ११ दशपूरम् १२ परिपेलम् १३ पारिपेलम् १४ कैवर्त्तमुस्तकम् १५ कैवर्त्तिमुस्तकम् १६ । इति तट्टीका ॥ वनसम्भवम् १७ । इति रत्नकोषः ॥ धान्यम् १८ शीतपुष्पम् १९ जीर्णबुध्नकम् २० वन्यम् २१ सितपुष्पम् २२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवायुव्रणदाहश्रमशूलरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कान्तिदत्वम् । पित्तविसर्पकुष्ठकण्डुविषनाशित्वञ्च । इदन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्तासदृशी ॥ इति भावप्रकाशः ॥

कैवलं, क्ली, (के शिरो ऽवच्छेदे वलते संवृणोति केशादेरतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिक्यात् वर्द्धते वा । वल+अच् ततः स्वार्थे अण् ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥ (केवलस्य भावः इति केवलशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥)

कैवल्यं, क्ली, (केवलस्य सर्व्वोपाधिवर्ज्जितस्य भावः इति । केवल+ष्यञ् ।) मुक्तिः । इत्यमरः । १।५।६॥ (तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा,

"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" ॥

निमित्तं धर्म्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजकं न हि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्त्यते । वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् तत्तस्मादनुष्ठीयमानाद् धर्म्मात् वरणमावरणकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्य्याय प्रभवन्ति । क्षेत्रिकवत् । यथा, क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकावरणभेदमात्रं करोति । तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरद्रूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः । फलतः यावत् योगादिप्रभावेण अधर्म्मावरणभेदो न भवेत् तावत् कुतस्तत्त्वज्ञानं क्षिप्रं यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न क्षयं यान्ति तावत् त्वयैव कैवल्यापीति ध्येयम् । तथा च तत्रैव । ११ ।

"हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः" ॥

वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्यानुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्य्येण च हेतुः । फलं शरीरादि स्मृत्यादि च । आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धवीजकल्पत्वे विहिते निर्म्मूलत्वान्न वासनाः प्ररोहं न यान्ति न वा कार्य्यमारभन्त इति तासामभावः ॥ अत्र भगवद्गीतायाम् । ४ । ३७ ।

"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन ! । ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" ॥

अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगापवर्गादिलक्षणेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव सारसिद्धान्तवाक्यम् । यथा, पातञ्जले । ३३ ।

"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" ।

समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भव अथवा यदि वा चिच्छक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते । इत्थं सर्व्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनोरूपमुपपद्यते । अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जड़ात् वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति । एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यसमाभिमतं तदिहाय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम् । यथा,

"पुरुषस्य आत्मत्वमुक्ता चित्तदारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोर्थानभिधाय शास्त्रान्तेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतम्" । परं अन्नौषधिमन्त्रसमाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीष्वपि ज्ञानभक्त्यादि योगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पालाभ एव कैवल्योपायः । पातञ्जलदर्शनटीकाकृत् भट्टराजभोजाधीश्वरोऽप्येतदर्थमेव कैवल्यपादस्य टीकायां मङ्गलाचरणं कृतवान् । यथा,—

"यदाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते । तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः" ॥

छाग्यजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेष ।
यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "कठवल्लीतैत्तिरीयक ब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य छाग्यजुर्व्वेदगताना दात्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां सहनाववत्विति शान्ति" ॥)

कैशिक, क्ली, (केशानां समूहः । "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" । ४ । २ । ४८ । इति पक्षे ठक् ।) केशसमूह । इत्यमरः । २ । ६ । ९९ ॥

कैशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधु । केश+ठक् ।) शृङ्गाररस । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक+स्त्रियां ङीष् ।) नाटकवृत्तिविशेष । यथा । "भारती सात्वती कैशिक्या रभटी च वृत्तय" । इति हेमचन्द्र ।

कैशोरं, क्ली, (किशोरस्य भावः । किशोर+अण् ।) किशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु दशमवर्षात्परपञ्चदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥

कैश्य, क्ली, (केशाना समूहः । इति ष्यञ् ।) केशसमूह । इत्यमर । २ । ६ । ९९ ॥

कोक, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक आदाने+पचाद्यच् ।) चक्रवाक ।
(यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।
"कोकाना करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना" ॥)
वृक । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ९ ।
"वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्द्दिता" ॥)
ज्येष्ठी । खर्ज्जूरीवृक्ष । भेक । इति मेदिनी ॥
विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कोकड, पु (कोकं कोकरवं वृकध्वनिवत् ध्वनिमित्यर्थं लाति गृह्णातीति । ला+क । लस्य डत्वम् ।) विलेशयमृगविशेष । तत्पर्य्याय । जविनः २ कोकवाच ३ विलेशय ४ चमरपुच्छ ५ लोमश ६ धूम्रवर्णक ७ । तन्मांसगुणा । श्वासानिलकासहरत्वम । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

कोकदेव, पु (कोकश्चक्रवाक स इव दीव्यति क्रीडतीति । दिव+अच ।) कपोत । इति राजनिर्घण्ट ॥

कोकनदं, क्ली, (कोकान चक्रवाकान नदति नादयति वासविकाशेन । कोक+नद+अन्तर्भावितण्यर्थात् ततोऽच मूलविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्तपद्मम । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ५ ।
'नीलनलिनाभमपि तन्वि । तव लोचन धारयति कोकनदरूपम' । अस्य पर्य्याया यथा,—
'रक्त कोकनद पद्ममल्पमन्यद्लोहितम" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)

कोकनदच्छवि पु (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य छविरिव छविर्दीप्तिर्यस्य ।) रक्तवर्ण । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

कोकबन्धु, पु, (कोकयो चक्रवाकयुगलयोर्दिवसप्रभया संयोगकारितया बन्धुरिव ।) सूर्य्य । इति शब्दचन्द्रिका ।

कोकाय, पुं, (कोक खर्ज्जूरीवृक्षकदस्यमासोऽस्य ।) समष्ठिलवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कोकाह, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति । आ+हन्+ड ।) श्वेतघोटक । तत्पर्य्याय । कर्क २ । इति हेमचन्द्र । क्वचित् पुस्तके काकाह इति पाठ ॥

कोकिल, पुं (कुक आदाने+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्" । उणां १ । ५५ । इति इलच् ।) स्वनामख्यातकृष्णवर्णमधुरस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ ।
"भास्करोदयकालोऽय गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्तात ! कूजति" ॥)
तत्पर्य्यायः । वनप्रिय २ परभृत ३ पिक ४ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ परपुष्ट ५ वाल ६ वसन्तदूत ७ ताम्राक्ष ८ गन्धर्व्व ९ मधुगायन १० वासन्त ११ कलकण्ठ १२ कामान्ध १३ काकलीरव १४ कुहूरव १५ अन्यपुष्ट १६ मत्त १७ मदनपाठक १८ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये ।
"कोकिल श्लेष्मलो ज्ञेय पित्तशमनकस्तथा" ॥
मूषिककल्पान्तर्गतमूषिकविष जातीयविशेष ।
तद्दंशजनितलक्षणानि यथा,—
"मस्य कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुण" ॥
इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याय उक्तम् ॥)
अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेष । (छन्दोविशेष । इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयन, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृक्ष । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कोकिलाक्ष, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्त पुष्पमस्य । "अक्ष्णोऽदर्शनात्" । ५ । ४ । ७६ । इति अच ।) वृक्षविशेष । कुलियाखाडा इति भाषा । तालमखाना इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ काण्डेक्षुः ३ इक्षुर ४ क्षुर ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ शृगाली ६ शृङ्खली ७ क्षुरक ८ शृगालघण्टी ९ वज्रास्थि १० शृङ्खला ११ वज्रकण्टक १२ इक्षु १३ इक्षुरक १४ वज्र १५ शृङ्खलिका १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिला १८ । इति राजनिर्घण्ट ॥ श्वेतस्य तस्य पर्य्यायः । वीरतरुः २ त्रिक्षुरः ३ क्षुरक ४ शुक्लपुष्प ५ । रक्तस्य तस्य पर्य्याय ॥ क्षुरक २ अतिच्छत्र ३ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणा । आमवातवातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् । शुक्रकफवलरुचिकारित्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूल कामीदुग्धेन पिष्ट सत् भक्षित क्षयरोग नाशयेत । यदुक्त गारुडे १९३ अध्याये ।
"श्वेतकोकिलाक्षमूल कामीक्षीरेण सयुतम ।
त्रिसप्ताहेन वै पीत क्षयरोग क्षय नयेत" ॥)

कोकिलाक्षक, पु, (कोकिलाक्ष+स्वार्थ कन ।) कोकिलाक्षवृक्ष । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
(यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"कोकिलाक्षकनिर्य्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ।
कृपाश्रय इव क्रोध वातरक्त नियच्छति" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ॥)

कोकिलावास, पुं, (आवसत्यस्मिन इति । आ+वस+अधिकरणे घञ् । कोकिलानां आवासः ।) आम्रवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कोकिलेक्षु, पु, (कोकिल इव कृष्णवर्ण इक्षु ।) कृष्णेक्षु । इति राजनिर्घण्ट ॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महाजम्बू । इति राजनिर्घण्ट ॥

कोकिलोत्सव, पु, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र ।) आम्रवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कोङ्कणा, स्त्री, (कोङ्कणे भव कोङ्कणदेशस्थे वम्मारे निर्म्मितमिति भाव । "तत्र भव" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण तस्य लुक् ।) शस्त्रभेद । इति हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कण, पुं, देशविशेष । इति विश्व । कोकण इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।
"अथाभ्यङ्ग समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कण परिकीर्त्तितः" ॥
देशोऽय कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ।
यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५९ ।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" ।।
"कौकुट्टकास्तथा चोला कोङ्कणा मलवा नरा" ॥
क्वचिदेकवचनत्वमपि दृश्यते ।
यथा, स्मृतिसंग्रहे ।
'मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
व्रत चूडां विवाहञ्च वर्ज्जयेत् मकरे गुरौ' ॥)

कोङ्कणासुत, पु, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा । अण तस्य लुक् च । कोङ्कणा रेणुका तस्या सुत पुत्र ।) परशुराम । इति शब्दमाला ॥

कोच, पुं, (कुच्+ज्वलादित्वात् कर्त्तरि ण ।) जातिविशेषः । स तु मांसच्छेदिगर्भे तीवरस्यौरसजात । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कोजागर, पुं, (को जागर्त्ति अस्यां पौर्णमासीनिशायां इति लक्ष्मा देव्या उक्तियत्र समये । पृषोदरादित्वात् साधु ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्य्याय । शारदी २ द्यूतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व्व ४ कौमुदी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरकृत्यानि ।
तत्र ब्रह्मपुराणम् ।
'आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवात् ।
आयाति सेनया सार्द्ध हत्वा युद्ध सुदारुणम् ॥
तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः ।
शोधितव्या प्रयत्नेन भूषितव्याश्च सद्रसैः ॥
पुष्पार्घ्यफलमूलौघसर्षपप्रकरैस्तथा ।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥
सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्य सबान्धवै ।
दिवा तत्र न भोक्तव्य मनुष्यैश्च विचक्षणैः ॥
स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्य पूजितै सुरैः ।
पूज्याश्च सकलैः पश्चात्तथा द्वारोर्द्ध्वभित्तयः ॥
द्वारोपान्ते सदीपस्तु सम्पूज्यो हव्यवाहन ।
यवाज्यतप्ततोपत्तिस्तण्डुलैश्च सतर्पित ॥

संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
रुद्रः सभार्य्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ।
उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ॥
पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समाषैस्तिलतण्डुलैः ॥
सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः लड्डुकाद्यैश्च भूरिभिः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
वह्निपार्श्वगतैर्नेया दृष्ट्वा क्रीड़ाः पृथग्विधाः" ॥ * ॥
लिङ्गपुराणे यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतं स्थिरम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशस्त्वक्षैर्जागरणञ्चरेत् ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीड़ां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् ॥
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अत्र निशायां बन्धुभिरक्षैः क्रीड़यित्वा लक्ष्मीप्रसादात् धनभाग्भवेत् । अक्षक्रीड़ानियमश्च चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

कोटः, पुं, (कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा । दुर्गमाश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी ॥ गड़ कोठा इति च भाषा ॥ (कुट् + भावे घञ् । कौटिल्यम् प्रतापनम् ॥)

कोटकः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि ण्वुल् ।) गृहकारकः । घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्य्यां गर्भे अट्टालिकाकारस्तौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ॥

कोटरं, क्ली पुं, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गर्त्तमिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) वृक्षस्थितगह्वरम् । गाछेर खोंड़ोल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निष्कुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ निर्गुढ़ः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रान्तरम् ५ । तरुविवरम् ६ । इति जटाधरः ॥ (कोटशब्दात् चतुरर्थ्यां अश्मरादित्वात् रः । पां, ४ । २ । ८० ॥ दुर्गवन्निश्छितदेशादौ, त्रि ॥)

कोटरावणं, क्ली, (कोटरान्वितानां तरूणां वनम् । पूर्व्वदीर्घत्वं णत्वञ्च ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

कोटरी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीयति गच्छतीति । रीङ्गतौ + क्विप् ।) नग्ना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (कोटं कुटिलस्वभावं राक्षसासुरादिकं रीयति हन्ति । री + क्विप् ।) चण्डिका ॥ इत्यमरटीका ॥

कोटवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्लज्जतां वाति गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) विवस्त्रा स्त्री । इत्यमरटीका ॥ (कोटं दुर्गं दुर्गनामानमसुरं वाति नाशयतीति ।) दुर्गा । इति धरणी ॥

कोटिः, स्त्री, (कोट्यते छिद्यतेऽनया । कुट छेदे । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां । ४ । ११७ । इति इन् । बाहुलकात् गुणः ।) अस्त्रादेः कोणः । (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
"हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि
व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः" ॥)
उत्कर्षः । शतलक्षसंख्या । क्रोर इति भाषा ॥ (यदुक्तं अङ्कशास्त्रे ।
"एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्व्बुदमेव च" ॥)
धनुरग्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
"तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासृजत् ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत" ॥)
(रेखा । यथा, कुमारे । २ । २६ ।
"आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः" ॥
वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्व्वपक्षः । यथा, गादाधरीसंशयहेतूक्तिः ।
"विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः" ।
लीलावत्युक्तत्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
"इष्टाद्बाहोर्यःस्यात् तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" ॥
सिद्धान्तशिरोमणयुक्ताराशिचक्रस्य तृतीयांशः । यथा,
"त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्मयुग्मसंज्ञा च तेषां । अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु युग्मे भुजस्तद्विहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" ॥ छायानिरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्को-
श्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् ।
दोर्दोः प्रभा वर्गवियोगमूलं
कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्" ॥ * ॥
"दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दोश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वपरा कोटिः" । इति ॥ चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः । यथा, तत्रैव "योऽधो नरो दिनकृतः स विधोयदग्रशङ्क्वन्वितो मम मता खलु सैव कोटिः" ॥ अपि च अर्कस्य योऽसौ अधः शङ्कुः यस्य ऊर्द्धशङ्कुना युक्तोसैव तत्रैव कोटिर्मतेति । यथा, तत्रैव ।
"यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरूर्द्ध्वशङ्कुना युतः । सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इहार्केन्दोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्द्धाधोभावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदारविशङ्कोरभावात् शशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोर्यष्ट्यग्रयोः ऊर्द्धाधरमन्तरं सैव कोटिरुचिता । यतो द्रष्टा पृथ्वेयात्मनोऽवस्थानवशेन शशिनः शृङ्गमुन्नतमवलोकयम् । अतः स्वावस्थानसमसूत्राद् ऊर्द्धरूपिण्या कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णोत्पन्नं त्र्यस्रं दृष्टेरग्रत आदर्शवत् सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् ॥ किञ्च, उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
"सूत्राद्दिवा शङ्कुतलं यमाशं
याम्यां गतं हि द्युनिशं कुगोर्द्धे ।
अधश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात्
सद्युक्तियुक्तं न्वतलं निरुक्तम् ॥
सौम्याग्रकाग्रान्नतलं हि याम्यं
याम्याग्रकाग्रात् पुनरेव याम्यम् ।
तदन्तरैवं समवृत्तखेट-
नतांशजीवां भुवि बाहुमाहुः ।
दृग्ज्यां श्रुतिं चाथ तयोस्तु कोटिं
पूर्व्वापरां वर्गवियोगमूलम्" ॥
"क्षितिजस्थाहोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्धं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । यद्दस्थानात् लम्बः शङ्कुः तस्य तलं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतम् । अधस्तु उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं न्वतलम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरं न्वतलं याम्यम् । अतस्तेनोनाया बाहुर्भवति । बाहुर्नामशङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम् । यदाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात् । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् रविसममण्डलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" ॥)
एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटिकः, पुं, (कोट्या बहुसंख्यया कायति प्रकाशते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकीटः । इति जटाधरः ॥

कोटिजित्, पुं, (कोटिं भणितानां समूहं विचारपर्य्यां कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि + जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधारुद्रः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

कोटिपात्रः, पुं, (कोटिरग्रभागः पात्रं पत्राकारमस्य । यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलांशोऽस्य जलक्षेपणादिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥ केरोयाल इति भाषा ॥

कोटिरः, पुं, (कोटिं असंख्यं राति ददातीति । रा + कः ।) इन्द्रः । नकुलः । शक्रगोपककीटः । इति मेदिनी ॥

कोटिवर्षं, क्ली, (कोटिसङ्ख्यकानि अस्त्राणि उपस्थितान् शत्रून् प्रति वर्षयत्र । कोटि + वृष + अप् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरग्रभागैर्वर्षति मधु । कोटि + वृष + अच् । स्त्रियां टाप् ।) एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

(अस्याः पर्य्याया यथा ।
"स्पृक्कासृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कोटिश, पुं, (कोट्या अग्रेण श्यति नाशयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि + शो + कः ।) लोष्टभङ्गसाधनमुद्गरः ॥ इति भरतः ॥ मइ इति ख्यातः इति केचित् । तत्पर्य्यायः । लेष्टुभेदनः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १२ ॥ लेष्टुघ्नः ३ कोटीशः ४ । इति रत्नकोषः ॥ लेष्टुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभञ्जनमुद्गरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ लोष्टघ्नः ८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमादित्वात् शः । कोटियुक्ते, त्रि ॥ वासुकिवंशीयनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः" ॥)

कोटिश, [स्] व्य, (कोटि + वारार्थे शस् ।) कोटि कोटि । इति व्याकरणम् ।
(यथा, रघौ । २ । ४९ ।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः" ॥)

कोटी, स्त्री, (कुट + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणा ४ । ११७ । इतीन् ततो वा ङीष् ।) खड्गादेरग्रभागः । इत्यमरटीका ॥ एकाग्राकम् । इति शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । जयद्रथवधपर्व्वणि । ८७ । ३० ।
"शतोदैश्चाश्मकोटीभिर्झर्झरैः साधु वाहितैः ।
कचग्रहविषाणैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च" ॥)

कोटीर, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति । कोटी + ईर + णिच् + अच् ।) जटा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ३० ।
"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्" ॥)
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कोटीवर्ष, स्त्री, (कोटीसङ्ख्याकानि बाणाद्यस्त्राणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अच् । कोटी + वृष् + अच् ।) बाणपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इदानीं देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते ॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीशः वर्षति माधुर्य्यादिस्वादम् । वृष + अच् + टाप् ।) कोटिवर्षा । इति शब्दरत्नावली । पिड्ङ्गशाक इति भाषा ॥

कोटीश, पुं, (कोटीं लोष्टादीनां कोटीसङ्ख्यां श्यति चूर्णयतीति । कोटी + शो + कः ।) कोटिशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कोट्ट, स्त्री, (कुट्टात विपक्षोऽस्मिन् अच् वा । कुट्ट + अधिकरणे घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । कला गड़ इत्यादि भाषा ॥

कोट्ट, पुं, (कुट्टान्ते शत्रवोऽत्र । कुट्ट छेदे + घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नग्ना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ नग्नमुक्तकेशी नारी ।
"या त्ववासा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा" ॥
इति जटाधरः ॥ (कोट्टं कुट्टनं छेदनं स्वपुत्रस्येति यावत् वाति छिनत्ति निवारयतीत्यर्थः । यद्वा, कोट्टे कुट्टने संग्रामे स्वसुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति । कोट्ट + वा गमनहिंसयोः + कः गौरादित्वात् ङीष् ॥) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा ।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया" ॥
इति भागवते । १० । ६३ । २० ॥
(नहीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्याः लम्बाख्योऽष्टमो भागः । यथा, हरिवंशे बाणकृष्णयुद्धे १८२ अध्याये २२ २३ ।
"व्याविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा ॥
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी ॥
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे" ॥)

कोट्टवीपुर, स्त्री, (कोट्टव्याः पुरम् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोट्टार, पुं, (कुट्ट + आरक् प्रत्ययः । पृषोदरात् साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति । कोट्ट + ऋ + "कर्म्मण्यण्" । इति अण् ।) नागरः । कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी ॥ दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

कोठ, पुं, (कुठि + अच् निपातनात् नलोपे साधुः ।) चक्राकारकुष्ठरोगः । तत्पर्य्यायः । मण्डलकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ दुःस्पर्शः ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते" ।
अन्यच्च । "वरटीदष्टसंस्थानः कण्डूमान् लोहितो ऽसकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः" ॥ इति रक्षितः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे ।
"अभिमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥
उदर्द्दोक्तां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समाचरेत् ।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्" ॥)

कोठर, पुं, (कुष्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ + अरन् प्रत्ययः ।) अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आँकोड इति भाषा ॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । कोठरपुष्प + ङीष् ।) वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्याः गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कोण, पुं, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा । कुण शब्दे + करणे घञ् । कर्त्तरि + अच् वा ।) वीणादिवादनम् । भेरीप्रभृति यन्त्र वाजाइवार काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे २ । ७१ । २९ ।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितः पुनः" ॥)
अस्त्रादेरग्रभागः । तत्पर्य्यायः । पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । "कनककोणैरभिहन्यमान" ॥) वाद्यप्रभेदः । गृहादेरेकदेशः । (यथा, कथासरित्सागरे । १९ । ३३ ।
"सम्प्रहस्याङ्गने तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः ।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि" ॥)
लगुडः । इति मेदिनी । मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ शनिः । इति विश्वः ॥ द्वयोर्दिशोर्मध्यभागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कोणमात्रम् । यथा, तन्त्रसारे ।
"बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" ॥)

कोणकुण, पुं, (कोणे मस्तकैकदेशभागे कुणति विचरतीति । कुण + अच् ।) उत्कुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ उकुण इति भाषा । (मत्कुणम् । छारपोका इति भाषा । खट्मल इति हिन्दी भाषा ॥)

कोणि, त्रि, (कुण + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणा ४ । ११७ । इति इन् बाहुलकात् गुणः ।) कुणिः । इत्यमरटीका ॥ कोणा इति भाषा ॥

कोथ, पुं, (कुथ्यते पूतिस्थ गम्यते अनेन । कुथ पूतिभावे + करणे घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कथो इति भाषा । (कुथ्यति गुदं छिनत्तीति । कुथ् कर्त्तरि अच् । गुह्यक्षयकारकभगन्दररोगविशेषः । यथा, सुश्रुते ।
"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधःप्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते" । भावे घञ् । मथनम् । यथा, तत्रैव ।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां कृमयो जायन्ते" ॥)
शटिते मथिते च त्रि । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कोदण्ड, क्ली, (कु शब्दे + विच् । कौ शब्दायमानो दण्डोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥
(यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।
"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान्" ॥)

कोदण्ड, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यते अस्य । अर्श आदित्वादच् ।) भ्रूः । जनपदविशेषः । इति मेदिनी ॥

कोद्रव, पुं, (कु + विच् । कौ क्षेत्रे द्रवतीति । द्रु + अच् । द्रवः । कौ द्रवः इति कर्म्मधारयः । केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्ब्बस्य ओकारादेशे साधुः ।) धान्यविशेषः । कोदो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कोरदूषः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १२ ॥ कुद्रवः ३ । इति तट्टीका ॥ कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोद्रवः ६ कोरदूषकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा श्रुतौ। "अयज्ञिया वै कोद्रवाः"॥) अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ परमग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः। १। ७। २६॥
(यथा, विष्णुपुराणे १। ११। १३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं स्थादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं स्थितिः।) ब्रह्मणः स्थितिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। २९। १६।
"आसीद् विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"॥
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
यथा, हरिवंशे। ४१। ८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥
क्ली, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्। १४। १७। १३।
"स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति"॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः। २। ६। ४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ३। ८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्"॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी, [न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः। ३। १। ३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८। २९।
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्"॥)
जलपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

कोमलं, क्ली, (कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कम् कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च।) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघुः। ९। ३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः"॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्।)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ। ५। १३।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। ३५॥

कोरकः, पुं, (कुर संस्याने+कर्त्तरि ण्वुल्। लस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुल्+ण्वुल्। लस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे। ७। २६।
"मधुवनिरुद्धं रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि"॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः। २। ४। १२५॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ीत्रुटिः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्त्यानं दूषयति। दूष+णिच् "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः। २। ९। १६॥ (यथा, महाभारते। ३। १९०। १८—१९।
"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये"॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः"॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली, (कुल् अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"। १। २। ४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः। १। ४। ३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोलिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अजाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो भयकण्टकः"॥
अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीरात्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं दाहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ वदरादिदयं शृगालकोली। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते"॥
इति सुभूतिः॥
"हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलावित्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था घोण्टा तूभयमपीति व्याचष्टे। "सौवीरं वदरं कोलं वदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम् स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"प्रायो द्वौ मेक्षणं विद्यात् कोलं वदरमेव च"॥)
मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि वाधां न मत्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल+अच्।) शूकरः। (कोलति स्त्यवते

(अस्या पर्य्याया यथा ।
'स्पृक्काऽसृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः ।)

कोटिशः, पुं, (कोट्या अग्रेण श्यति भाण्यति चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि+शो+क ।) लोष्ट्रभङ्गसाधनमुद्गरः । इति भरतः । मइ इति ख्यात इति केचित् । तत्पर्य्यायः । लोष्टभेदनः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १२ । लोष्टघ्नः ३ कोटीशः ४ । इति रत्नकोषः । लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभङ्गार्थमुद्गरः ७ । इति शब्दरत्नावली । लोष्टा ८ । इति जटाधरः । (कोटिरस्त्यस्येति लोमादित्वात् शः । कोटियुक्ते, त्रि । वासुकिवंशीय नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः" ।)

कोटिशः, [स्] अव्य, (कोटि+वारार्थे शसच् ।) कोटिः कोटिः । इति व्याकरणम् ।
(यथा, रघौ । २ । ४९ ।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः" ।)

कोटी, स्त्री, (कुट+'सर्व्वधातुभ्य इन्' । उणां ४ । ११७ । इतीन् ततो वा ङीष् ।) खड्गादेरग्रभागः । इत्यमरटीका । एकाग्रावम् । इति शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः । (यथा, महाभारते । ७ । जयद्रथवधपर्व्वणि । ८७ । ३० ।
"प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधुवाहितैः ।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च" ।)

कोटीरः, पुं (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति । कोटी+ईर+णिच् अच् ।) जटा । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा आनन्दलहर्य्याम् । ३० ।
"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्" ।)
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ।

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीसङ्ख्यकानि वाद्यादस्ताणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति यत्र । कोटी+वृष+अच् ।) वाद्यपरम् । इति त्रिकाण्ड शेषः । (इदानीं देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते ।)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीशः वर्षति माधुर्य्यादि स्वादम् । वृष+अच्+टाप् ।) कोटिवर्षा । इति शब्दरत्नावली । पिडिङ्ग शाक इति भाषा ।

कोटीशः, पुं, (कोटीं लोष्टादीनां कोटीमग्र्यां श्यति चूर्णयतीति । कोटी+शो+क ।) कोटिशः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कोट्टः, स्त्री, (कुट्टन्ति विपक्षोऽस्मिन् अत्र वा । कुट्ट+अधिकरणे घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । कल्ला गड इत्यादि भाषा ।

कोट्टः, पुं (कुट्टन्ते शत्रवोऽत्र । कुट्ट छेदे+घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ।

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः । नग्ना स्त्री । इति शब्दरत्नावली । नग्नमुक्तकेशी नारी ।
"या स्वसा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा" ।
इति जटाधरः । (कोट्टं कुट्टनं छेदनं मनुष्यमेति यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः । यद्वा, कोट्टे कुट्टने संग्रामे मनुष्यस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति । कोट्ट+वा गमनहिंसयोः+क गौरादित्वात् ङीष् ।) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा ।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया" ।
इति भागवते । १० । ६३ । २० ।
(महीयं सप्तमांशस्वरूपिणी दुर्गा विष्णस्या लम्बायोऽष्टमो भागः । यथा, हरिवंशे वाण युद्धे १८२ अध्याये २२ २३ ।
"आविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्त कोट्टवी ।
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्याष्टमोऽष्टमः ।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्त्रियान्तरे" ।)

कोट्टवीपुरं, स्त्री, (कोट्टव्याः पुरम् ।) वाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ।

कोट्टारः, पुं, (कुट्ट+आरकप्रत्ययः । पृषोदरात् साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति । कोट्ट+ऋ+'कर्म्मण्यण्' । इति अण् ।) नागरः । कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी । दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ।

कोठः, पुं (कुठि+अच् निपातनात् नलोपे साधुः ।) मण्डलाकारकुष्ठरोगः । तत्पर्य्यायः । मण्डलकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ । दुश्चर्म्मा ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५ । इति राजनिर्घण्टः । तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"असम्यग्वमनो दीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते" ।
अन्यच्च । "वरटीदष्टसंस्थानः कण्डूमान् लोहितोऽस्रकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः" । इति रक्षितः ।
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे ।
"अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ।
उदर्द्दोक्ता क्रियाश्चापि कोठरोगे समाचरेत् ।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्" ।)

कोठरः, पुं, (कुष्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ+अरन् अत्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । आँकोड इति भाषा ।

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । कोठरपुष्प+ङीप् ।) वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः । (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

कोणः, पुं, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा । कुण शब्दे+करणे घञ् । कर्त्तरि+अच् वा ।) वीणादिवादनम् । भेरीप्रभृति यन्त्रवादनं वाद काठी इति भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ७१ । २९ ।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितः पुनः" ।)
अस्त्रादेरग्रभागः । तत्पर्य्यायः । पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४ । इत्यमरः । ३ । ३ । ९३ । (यथा, कादम्बर्य्याम् । "कनककोणैरभिहन्यमान" ।)
वाद्यप्रभेदः । गृहादेरेकदेशः । (यथा, कथासरित्सागरे । १९ । ३३ ।
"समुद्रस्याङ्गने तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः ।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि" ।)
लगुडः । इति मेदिनी । मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः । शनिः । इति विश्वः । द्वयोर्दिशोर्मध्यभागः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम् । (कोणमात्रम् । यथा, तन्त्रसारे ।
"बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" ।)

कोणकुणः, पुं, (कोणे मत्कुणैकदेशभागे कुणति विचरतीति । कुण+अच् ।) उत्कुणः । इति हेमचन्द्रः । उकुण इति भाषा । (मत्कुणम् । छारपोका इति भाषा । खटमल इति हिन्दी भाषा ।)

कोथि, त्रि, (कुथ+"सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् बाहुलकात् गुणः ।) कुथितः । इत्यमरटीका । कोपा इति भाषा ।

कोथः, पुं, (कुथ्यते पूतित्वं गम्यते अनेन । कुथ पूतिभावे+करणे घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कचो इति भाषा । (कुथ्यति गुदं क्षिणोति । कुथ कर्त्तरि अच् । गुह्यक्षयकारकभगन्दर रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते ।
"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदा वगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते" । भावे घञ् । गलनम् । यथा, तत्रैव ।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां क्रिमयो जायन्ते" ।)
मथिते मथिते च त्रि । इति मेदिनीकर हेमचन्द्रौ ।

कोदण्डः, क्ली, (कु शब्दे+क्विप् । कौ शब्दायमानो दण्डोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ।
(यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।
"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान्" ।)

कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यते अस्य । अर्शआदित्वादच् ।) भ्रूः । जनपदविशेषः । इति मेदिनी ।

कोद्रवः, पुं, (कु+क्विप् । कौ सन् द्रवतीति । द्रु+अच् । द्रवः । कौ द्रवः इति कर्म्मधारयः । केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओकारादेशः साधुः ।) धान्यविशेषः । कोदो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कोरदूषः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १६ । कुद्रवः ३ । इति तट्टीका । कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोद्रवः ६ कोरदूषकः ७ । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा श्रुतौ।"अयज्ञिया वै कोद्रवाः"॥) अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मलसंग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः।१।७।२६॥
(यथा, विष्णुपुराणे १।११।१३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं स्पृष्ट्यादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १।२८।१६।
"आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"।)
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
यथा, हरिवंशे। ४१।८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥
क्लीं, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्।१४।१७।१३।
"सदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति"॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः।२।६।४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे।३।८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्"॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी,[न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः।३।१।३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८।२६।
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्"॥)
जलपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

कोमलं, क्ली,(कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कमु कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च।) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः।३।१।७८॥ पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघुः।६।३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः"॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्।)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (रचनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीस्तम्बः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ।५।१३।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"।)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः।२।५।३५॥

कोरकः, पुं, (कुर संस्थाने+कर्त्तरि ण्वुल्। लस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः।२।४।१६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्।)

कोरकः, पुं क्ली, (कुल्+ण्वुल्। लस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे।७।२६।
"मधुवनिरुद्धां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि"॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः।२।४।१२५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ीत्रुटिः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्थानं दूषयति। दूष्+णिच् "कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः।२।६।१६॥ (यथा, महाभारते।३।१६०।१८—१६।
"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये"॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः"॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली,(कुल्+घञ् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"।१।२।४९। इति ङीषो लुक्।) बदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ बदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः।१।४।३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ बदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोकिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्बदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं बदरञ्च तत्॥
अपाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो भयकण्टकः"॥
अथ बदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत्।
सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीरात्तल्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ बदरादिदयं शृगालकोली। बदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते"॥
इति सुभूतिः॥
"कर्क्कन्धुः कोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च बदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं बदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलावित्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्बदरी कोलिघोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं बदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्थाः घोण्टा तूभयस्मिन्निति व्याचष्टे। "सौवीरं बदरं कोलं बदरीणां फलं मतम्"। इति कोशान्तरञ्च। इति भरतः॥ *॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः कफवायुनाशित्वम्। पित्ताविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम् स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ *॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणं विद्यात् कोलं बदरमेव च"॥)
मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति काममपि बाधां न मत्त्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल+अच्।) शूकरः। (कोलति स्रवते

जले इति।) प्लव। इत्यमरः।१।१०।११॥ भेला माड इत्यादि भाषा। अङ्कपालि।प्रान्ति। चित्रम्। चिता इति भाषा।(कोलन्ति आलिङ्गन्त्यङ्गान्यत्र। कुल+अधिकरणे हलश्चेति घञ्।) क्रोडम्। इति मेदिनी। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ अस्त्रभेदः। इति धरणी॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। (यथा, हरिवंशे। ३२।१२३।
"पाण्ड्यस्य केरलस्यैव कोलस्य चोलस्य पार्थिव।।
तेषां जनपदा स्फीताः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः"॥)
स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ म्लेच्छधारिम्लेच्छजातिविशेषः। स च पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य वेदपाठादावनधिकारी कृतः। एतद्विवरणं हरिवंशे १४ अध्याये द्रष्टव्यम्॥
(अयन्तु कोल यजातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य पौत्रस्यान्वतम॥ इदानीं पार्व्वत्य असभ्यजातिविशेषः। उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः। इयन्तु कोलजातिः सत्यप्रिया सरलप्रकृतिः आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते॥)

कोलक, क्ली, (कोल+संज्ञायां कन्।कुल्+क्वुनादित्वात् वुन वा।) गन्धद्रव्यविशेषः। काँकला इति भाषा। मरिचम्। इत्यमरः।२।९।३६॥

कोलक, पु, (कुल+कर्त्तरि ण्वुल् हन्नादित्वात् वुन् वा।) अङ्कोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ बकुलवृक्षः। इति जटाधरः॥

कोलकन्द, पु, (कोल इव कन्दोऽस्य।) महाकन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। हस्तिन्न २ पद्मन ३ वस्त्र पद्मन ४ पुटालु ५ सपुट ६ पुटकन्द ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिदोषनाशित्वम्। वान्तिविच्छर्द्दिशमनत्वम्। विषदोषनिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका।) मधुखर्ज्जूरिका इति राजनिर्घण्टः॥

कोलदल, क्ली, (कोलं वदरीफलं तद्वद्दलमस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।१३०॥ (नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोलनासिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नासिका नासिनी। नस+ण्वुल टाप् अत इत्वम्।) वह्निशीर्षः। इति हारावली॥

कोलपुच्छ, पु, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छोऽस्य।) कङ्कपक्षी। इति हारावली॥

कोलमूल, क्ली, (कोलस्य वदरीफलस्य मूलवत् मूलमस्य। यद्वा, कोलं वदरीफलमिव मूलमस्य।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलम्बक, पुं, (कुल्+बाहुलकात् अम्बच्। ततः संज्ञायां कन्।) वीणादेः कायः। इत्यमरः।१।७।७॥ स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदायः शरीरम्। अलाबुदण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीहीनः इत्यन्ये। इति भरतः॥

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तत्प्रियत्वात् वल्ली। वराहलोमतुल्यसूक्ष्मत्वात् तथात्वम्।) गज-पिप्पली। इत्यमरः।२।४।९७॥ चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरस्तु सा"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा शिम्बिरस्याः। ततो वा ङीष्।) लताविशेषः। आलकुशी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतफला २ खड्गा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधि-पुष्पा ६ काकाण्डा ७ पर्य्यङ्कपादिका ८। अस्या गुणाः। वातनाशित्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(तत्पर्य्यायगुणा। यथा, भावप्रकाशे।
"कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपाशिका।
कोलशिम्बी समीरघ्नी गुर्व्वी कफवातहृत्।
शुक्राग्निसादकृद्रूक्षा रुचिकृत् बद्धविड्गुरुः"॥)

कोला, स्त्री, (कुल+ज्वलादित्वात् ण ततष्टाप्।) कोलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ पिप्पली। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला"॥)
चव्यम्। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चव्य तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कोलाञ्च, पु, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र पुरं कान्यकुब्जम्॥

कोलाहल, पु, (कोल एकीभूताव्यक्तशब्दविशेषः तं आहलति आलिखतीति। हल विलेखने+अण्।) बहुविधदूरगाव्यक्तध्वनिः। तत्पर्य्यायः। कलकल २। इत्यमरः।१।६।२५॥ कालकील ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे।२।३१।४१।
"ततो हलहलाशब्द पुनः कोलाहलो महान्।
महान् राक्षसनादस्तु पुनस्तूर्य्यरवो महान्"॥)

कोलि पु स्त्री, (कुल्+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इतीन्।) वृक्षविशेषः। कुलगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कन्धु २ वदरी ३। इत्यमरः।२।४।३६॥ कर्कन्धू ४ वदर ५ कोली ६ कोला ७ कुवली ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कोल ९। इति तट्टीका सारसुन्दरी॥ (यथा, गारुडे १९४ अध्याये।
"जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मत ग्रिया।
यभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वरारोहे महेश्वर।।
धूमपाने कासहरं मात्र काथा विचारणा"॥)

कोली, स्त्री, (कोलति योगत्वेन जायते वर्द्धते वा। कुल्+अच्+गौरादित्वात् ङीष्। यद्वा, कोलि+वा ङीष्।) कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पुंसि स्त्रियान्तु कर्कन्धुर्वदरी कोलमित्यपि
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरं महत्।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
न्यग्रोधादिगणे अवस्थारोऽस्य यथा —
"कोली कदम्बविरला मधुकं मधूकम्"॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्॥)

कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत्।) पिप्पली। इति रत्नमाला॥

कोविद, त्रि, (कुङ् शब्दे विच् कौ वेदः तं वेत्ति जानातीति। विद्+"इगुपधेति"। ३।१।१३५। इति क।) पण्डितः। इत्यमरः।२।७।५॥ (यथा, भागवते।१।१२।२९।
"इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः।
लब्धोपचितयः सर्व्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्"॥)

कोविदार, पु, (कु भुवं विदृणाति विदारयति भूमिं विदार्य्योद्भवतीत्यर्थः। दृ+"कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इति अण्। तत पृषोदरात् साधुः।) रक्तकाञ्चनवृक्षः। तत्पर्य्यायः। चमरिक २ कुद्दाल ३ युगपत्रक ४। इत्यमरः।२।४।२२॥ काञ्चनार ५ काञ्चनारक ६ कान्तपुष्प ७ करक ८ कान्तार ९ यमलच्छद १० काञ्चनाल ११ ताम्रपुष्प १२ कुदार १३ रक्तकाञ्चन १४। इति जटाधरः॥ विदल १५। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"काञ्चनाल काञ्चनको गण्डारि शोणपुष्पकः"॥
अथ कञ्चनारभेदः।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकेशरी॥
काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्।
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः॥
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्।
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्"॥
इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। संग्राहित्वम्। व्रणरोपणत्वम्। दीपनत्वम्। कफवातमूत्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणाः। धारकत्वम्। रुचिकारित्वम्। रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च इति राजवल्लभः॥
(यथा, पाकशास्त्रे।

> "कोविदारकलिकातिकोमला
> तक्रसिद्धविकृतैलपाचिता।
> हिङ्गुवासकसुवासवासिता
> वेसवारलुलितातिमोदा"॥

पारिजातः। हरिवंशे कोविदारस्य उत्पत्ति कथने एतद्विवृतिर्यथा।१२४।७०-७१।
"कोऽप्ययं दारविष्याकरानन्तो यतो जनाः।
कोविदार इति ख्यातस्तत स शुभदावहः॥
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातस्य नामभिः।
स वृक्षो गायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्"॥)

कोश, पुं, (कुश्यते संश्लिष्यते। कुश संश्लेषणे+घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणादौ घञ्।) अण्डम्। इति शब्दरत्नावली॥ कुष्यते आकृष्यते अस्मात् स्थानेभ्यः कोषः। कुष निष्कर्षे घञ् कोषो मूर्द्धन्यान्तः तालव्यान्तः इत्यन्ये। इति भरतः॥ कृताकृतं हेमरूप्यम्। तत्पर्य्यायः। हिरण्यम् २। इत्यमरः।२।९।९१॥ कृताकृतं हेम

रूप्यञ्च मिलितं प्रत्येकञ्च कोशादिद्वयवाच्यम्। कृतमावर्त्तितं अकृतमाकरोत्यं चूर्णं घटिताघटितमिति स्वामी॥ कृतमाभरणीकृतं अकृतं चूर्णादिरूपमाकरोत्यमिति केचित्। (आवरणविशेषः। यथा, भागवते। २। १। ३४।

"अव्यक्तमाङुर्हृदयं मनश्च
स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोशः"॥

मुकुलम्। यथा, रघौ। ३। ८।

"तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्"॥)

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति त्वक्पत्रादिभिरात्मानमाच्छादयति। कोश+कृ+अण्।) इक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥ (कोशं करोति स्वमुखलालारूपतन्तुभिरात्मानमावृणोतीति। कीटविशेषः। गुटिपोका इति भाषा। यथा, भागवते। ६। १। ५२।

"कोशकार इवात्मानं कर्म्मणाच्छाद्य मुह्यति"॥)

कोशफलं,क्ली, (कोशे फलं वीजं अस्य।) कक्कोलकम्। इत्यमरः। २। ६। १३०। (कक्कोलकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोशफला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः।) महाकोशातकी। त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥

कोशलः, पुं स्त्री, (कुश्+"वृषादित्वात्" उणां। १। १०८। कलः बाहुलकात् गुणः।) अयोध्यानगरी। इति शब्दमाला उणादिकोषश्च। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। (यथा, रामायणे। १। ५। ५।

"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्"॥)

कोशलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलनृपतेरात्मजा दुहिता।) कौशल्या। सा तु श्रीराममाता दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥

कोशलिकं, क्ली, (कुशलाय कर्म्मणो हितजनककार्य्यसिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत्। कुशल+ठक् निपातनात् पूर्व्वस्य ओकारत्वम्।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः। घुष इति भाषा। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

कोशाङ्कं, क्ली, (कोश इव अङ्कमस्य।) इत्कटः। इति हारावली॥ ओकड़ा इति भाषा॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति सातत्येन प्राप्नोतीति। अत+क्वुन्।) कचः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (कोशं वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नोतीति वाच्ये। यजुर्वेदीयशाखाविशेषः। काठवल्ली उपनिषद्॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति। अत+क्वुन्। ततः कोशातक+गौरादित्वात् ङीष्।) पटोली। घोषकः। इति मेदिनी॥ फलशाकविशेषः। झिङ्गा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतच्छिद्रा २ जालिनी ३ कृतवेधना ४ क्ष्वेड़ा ५ सुतिक्ता ६ घण्टाली ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्कशच्छदा ९। अस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। कटुत्वम्॥ कषायत्वम्। पित्तवातकफनाशित्वम्। मलाध्मानविशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। महाकोशातकी। राजकोशातकी। यथा।

अथ नेनुआ।

"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः॥
महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा"॥

अथ तोरइ।

"धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला॥
राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्"॥

इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा यथा,—

"कोशातकी फलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत्।
विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शस्तं प्रदिश्यते"॥

इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये॥)

कोशातकी,[न्] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति। इनिः।) वाणिज्यम्। वणिक्। वाड़वाग्निः। इति विश्वः॥

कोशाम्रः, पुं, (कोशे+आम्र इव फलमस्य।) फलवृक्षविशेषः। कोशाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृमिवृक्षः २ सुकोशकः ३। इति भावप्रकाशः॥ घनस्कन्धः ४ वनाम्रः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्राम्रः ७ रक्ताम्रः ८ लाक्षावृक्षः ९ सुरक्तकः १०। अस्य गुणाः। कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहत्वम्। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। वातघ्नत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफार्त्तिप्रदत्वम्। विदाहित्वम् विशोफकारित्वञ्च॥ पक्वस्य तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वञ्च॥ पद्यादियुक्तस्य तस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिपुष्टिबलकारित्वञ्च। तत्तैलस्य गुणाः। सारकत्वम्। कृमिकुष्ठव्रणापहत्वम्। अम्लमधुरत्वम्। बल्यत्वम्। पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये॥

"कारञ्जं वा सार्षपं वा क्षतेषु
क्षेप्यं तैलं शिग्रुकोशाम्रयोर्वा"॥)

कोशिला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः अस्तीति। कोश+पिच्छादित्वात् इलच्।) मुद्गपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

कोशी, स्त्री, (कुश् संश्लेषे+अच् गौरादित्वात् ङीष्।) उपानत्। जुता मोजा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पन्नद्धी २ पादविरजाः ३ पादरथी ४। इति हारावली॥ शुङ्का। इति हेमचन्द्रः। धान्यादिर शुँया इति भाषा॥

कोषः, पुं क्ली, (कुष्यन्ते आकृष्यन्ते फलपुष्पोत्पादकमधुमयपरागादयो यस्मिन्। कुष् ग निष्कर्षे+घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणे घञ्।) कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। (यथा, महाभारते। ४। ४०। १३-१५।

"कस्यायं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषधो भारसाधनः॥
कस्य पाञ्चनखे कोषे शायको हेमविग्रहः।
प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः॥
कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैक्यः परमनिर्व्रणः"॥)

अर्थसमूहः। (यथा, रघौ। ५। १।

"तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम्"॥)

दिव्यम्। (यथा, राजतरङ्गिण्यां। ५। ३२५।

"ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्ते मेषचर्मणि।
कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सखड्गौ नृपडामरौ"॥)

अण्डम्। कृताकृतं हेमरूप्यम्। इत्यमरः। २। ९। ९१। अस्य विवरणं ताणव्यान्ते द्रष्टव्यम्। पात्रम्। जातीकोषः। जायफल इति भाषा। (जातीपत्री। जयित्री-अर्थे व्यवहारो। यथा, गर्भचिन्तामणिरसे।

"रसं ताम्रं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम्।
कर्षद्वयन्तथाचाभ्रं कर्पूरं वङ्गताम्रकम्॥
जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरञ्च शतावरीम्।
बलातिबलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम्॥
वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जा फलमानतः।
सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः॥
गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रदरं सूतिकामयम्"॥

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे स्त्रीरोगाधिकारे॥) शब्दादिसंग्रहः। इति मेदिनी। (यथा, अमरकोषः॥) भाण्डागारम्। पानपात्रचषकः। योनिः। शिम्बा। इति हेमचन्द्रः॥ पनसादिफलस्यान्तः। इति धरणी॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलकवाचकः। यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ धनसंहतिः। इति जटाधरः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।

"कोषो बलञ्चापहृतं तत्रापि स्वपुरे ततः"॥)

तत्सञ्चयगुणाः।

"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन।
द्रव्यं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः॥
धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च।
आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा॥
धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते।
नाधनस्य भवेद्धर्म्मः कामश्चैव कथञ्चन॥
अधर्म्मेण धनं कुर्य्यात्तद्धनं गृह्यते परैः।
स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंहो हस्तिवधादिव॥
तादात्मिको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्जकः।
उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया॥
स तादात्मिक आख्यातः कल्याणी तस्य नायतिः।
यः पित्राद्यर्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत्॥
स मूलहर आख्यातस्तदुदर्कोऽपि चाशुभः।
स कदर्य्यस्तु भृत्यात्मपीड़नैरर्थसञ्चयी॥
तद्धनं राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत्।
भिक्षा च राजकोषश्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते॥
अञ्जनञ्च धनञ्चैव स्तोकस्तोकेन हीयते।
कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम्॥
भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्न्टपरक्षता।
राज्ञोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवलाः॥
तेभ्यः कृषिस्ततस्तार्या अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः।
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा॥
तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणाद् भूगुणक्षयः।

एकस्या गुणहीनायाः कृषिमन्यत्र कारयेत्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥*॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तस्थूल सूक्ष्मादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्न अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमयश्च इत्येते पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मनः कोषतयोच्यन्ते । यथा, पञ्चदश्याम् ३ । १ ११ ।
“गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते ॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।
ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक्चोर्द्ध्वं तदभावतः ॥
पूर्ब्बजन्मन्यसत्त्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम् ॥
पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात् ॥
अहन्तां ममतां देहे गेहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्ब्बहिष्ठे ते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
बिम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदास्थितेः ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
मा भूदात्मत्वमन्यस्तु न कश्चिदनुभूयते” ॥)

कोषकः, पुं, (कोष एव । कोष + स्वार्थे कन् ।) अण्डम् । अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कोषकारः, पुं, (कोषं करोति स्वमुखलालादिभिरात्मानं छादयति । कोष + कृ + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुविशेषः । कुषारि इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतलम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (कोषं स्ववेष्टनं स्वमुखनिःसृतलालारूपतन्तुभिः करोतीति । कृ + अण् ।) कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तन्तुकीटः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । २९ ।
“सन् परिग्रहेणेह दोषवान् हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्” ॥
कोषं अर्थात् सह शब्दसंयोजनरूपग्रन्थविशेषं करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तालव्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोषचञ्चुः, पुं, (कोषः खड्गकोष इव चञ्चुर्यस्य ।) सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कोषपानं, क्ली, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्रतिमाप्रक्षालितजलस्य पानम् ।) तत्कर्त्तृकदिव्यताकप्रतिमाजलपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—
अथ कोषविधिः । नारदः ।
“पश्चात् सोपवासस्य आतस्यार्द्रपटस्य च ।
सशूकस्याव्यसनिनः कोषपानं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ॥
कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ।
महापराधे निर्द्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ॥
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपानं विवर्ज्जयेत् ।
समाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।
ऊर्द्ध्वं यस्य द्वि सप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् ॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥
सशूकः आस्तिकः इति मिताक्षरा ॥ महापराधी महापातकी । निर्द्धर्म्मो वर्णाश्रमरहितः । कुत्सितः प्रतिलोमजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डलाभ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि । महच्चाल्पम् । तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात् ।
तदाह कात्यायनः ।
“अथ दैवविसम्वादे त्रिसप्ताहन्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
नस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीड़नम् ।
नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्” ॥
गलरोगः इत्यत्र शूलरोगः इति क्वचित् पाठः । त्रिसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभियोगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्द्दशकादङ्क इति याज्ञवल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यत्तु
“त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्तकात् ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृतः” ॥
इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् क्षुद्रक अर्व्वाचीन द्रव्य त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि पक्षत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा । तथा ।
“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाय्यो विकारे चाशुद्धो नियम्य शुचिरन्यथा” ॥
इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानोदकमिति विषयभेदः । रत्नाकरोऽप्येवम् । मण्डलयोमेति व्यवहारदीपिका । तस्य विधिः । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रसृतित्रयं पिबेत् । इदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवतामुखः इति । एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः । प्राड्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मावाहनादिसर्व्वदेवतापूजा हवनान्तां निर्व्वर्त्य दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिष्ठाप्य शोध्य शिरसि निधाय यथाविहितं देवं सम्पूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।
“ॐ तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥
इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं सोपवासं स्नातार्द्रवाससमादित्याभिमुखं ॐ सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्यं पठितेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं जलं पाययेत् । ततो यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीड़ा न भवति तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफलं, क्ली, (कोषे फलमस्य ।) कक्कोलम् । तच्च कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः सारसुन्दरी च ॥

कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य ।) घोषकलता । इति जटाधरः ॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।) पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालव्यमध्यापीयम् । (घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोषला, स्त्री, (कुष् + वृषादित्वात् कलप्रत्ययः बाहुलकात् गुणः पृषोदरात् षकारादेशः ।) अयोध्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २१९ ।
“मच्छोकमग्नमनसः कोषलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम्” ॥
परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन । तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा, रघुवंशे । ९ । १ ।
“पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवतां च धुरि स्थितः” ॥
प्राच्यकोषलन्तु राममातामहस्य । तस्य राजा अभिजनो वा अञ् वञ् तस्य लुक् । तद्देशवासिनि । यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।
“स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
कोषलाधिपतिञ्चैव तथा वेण्वातटाधिपम् ।
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्” ॥)

कोषवृद्धिः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वृद्धिः ।) कुरण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य वृद्धिरिति विग्रहे अर्थसञ्चयवृद्धिः ॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठतीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) क्षुरिका । इति जटाधरः ॥

कोषातकः, पुं, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति । कोष + अत + क्वुन् ।) केशः । इति जटाधरः ॥ (कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरत्वात् । वेदपाठशाखाविशेषः ॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषालता । अस्याः फलगुणः । कफार्शोनाशित्वम् । पक्वफलगुणः । आमाशयशुद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव क्वचित् राजपूर्व्वा कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ।

राजकोषातकी प्रोता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्” ॥
अस्या व्यवहारो यथ तद्यथा,—
“कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं
तुम्बगालु वा पिप्पलिसंयुतेन ।
तैलेन वारिस्थभवेन कुर्या-
द्वचोपकुल्ये सह माच्चिकेण” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गलगण्डाद्यधिकारे ॥)
ज्योत्स्निका । भिङ्गा इति भाषा । ज्योत्स्नावती रात्रिः । इत्यमरभरतौ ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥

कोषाम्रं, क्ली, (कोषे आम्रफलमिव ।) फलविशेषः । केचोड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुना-शित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । मलवद्धताकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशे ।
“कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः ।
तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम् ।
पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्” ॥)
तालव्यमध्यमपीदम् ॥

कोषी, स्त्री, (कुष् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पादुका । इति शब्दरत्नावली ॥ शुङ्गा । इति तालव्यान्ते हेमचन्द्रः ॥ शस्येर सुँया इति भाषा ॥

कोषी, [न्] पुं,(कोषोऽस्त्यस्य इति इनिः ।) आम्र-वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कोष्ठः,पुं, (कुष् + निष्कर्षे + “उषिकुषिगतिभ्यस्थन्” । उणां । २ । ४ । इति थन् ।) कुशूलः । (यथा, महाभारते । २ । ५ । ६८ ।
“कच्चित् कोषश्च कोष्ठञ्च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः” ॥)
गृहमध्यम् । (यथा, भागवते । ६ । १० । १७ ।
“सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ॥)
कुक्षिमध्यम् । यथा, वैद्यके ।
“स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृद्दूण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ॥
“कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महा-निम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दैस्तन्त्रे सरोग-मार्ग आभ्यन्तरः” ॥ “वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शो विद्र-ध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः” ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये ॥ कोष्ठाङ्गानि यथा,—
“सप्ताधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे ।
कफाममपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम्” ॥
इति च वाभटे शारीरस्थाने ३ अः ॥ पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, “नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधार-श्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति” । इति च चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥
उदरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।
“पतिं भार्य्यामतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्” ॥
नाभेरुपरिस्थितमग्निपूरपद्मम् । यथा, तत्रैव । ४ । २३ । १४ ।
“संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि” ॥
प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।
“पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम्” ॥
अत्र टीका चूर्णी त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ॥ तन्त्रोक्तमन्त्रदीक्षाप्रकरणे अकथहादिचक्रचतुः-पार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ॥) आत्मीये त्रि । इति मेदिनी ॥

कोष्णं, क्ली, (कु ईषत् उष्णम् । कोः कादेशः ।) ईषदुष्णम् । तत्पर्य्यायः । कवोष्णम् २ मन्दोष्णम् ३ कदुष्णम् ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ (यथा, रघौ । १ । ८४ ।
“भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना” ॥)

कोहलः, पुं, (कोहयति विस्मापयतीति । कुहल विस्मापने + वाऽलकात् कलच् । पृषोदरात् गुणः ।) मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
“त्रिदोषो भेदनश्चैव कोहलो वदनप्रियः” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥ कौ पृथिव्यां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पर्द्धते पृषोदरात् चोक्तं ।) वाद्यभेदः । नाट्यशास्त्रप्रवक्ता मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयमेव सर्पसत्रे सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
“कोहलो देवशर्म्माच मौद्गल्यः समसौरभः” ॥)

कौकल्यं, क्ली, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कल्यं कार्य्यम् । तस्मात् भवमित्यण् ।) अनुतापः ॥ (स्वार्थे अण् ।) अयुक्तकरणम् । इति मेदिनी ॥

कौक्कुटिकः, पुं, (कुक्कुटवद्दम्भेन विहरति । यद्वा, कुक्कुटीं मायां कामचर्यादिकं वा पादविक्षेपस्थानञ्च पश्यति इति । “संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति” । ४ । ४ । ४६ । इति ठक् ।) दाम्भिकः । अदूरे-रितेक्षणः । कीटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पाद-निक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः । इत्यमरभरतौ ॥ अदूर-दर्शनशीलः । इति सारसुन्दरी ॥

कौक्कुटिकन्दलः, पुं, (कुक्कुटस्य वह्निस्फुलिङ्गस्यायं इति इञ् कौक्कुटिः । कौक्कुटिरिव कन्दलः कपालो यस्य । अस्यामिस्फुलिङ्गवत् चक्षुग्राह्यत्वात् भोगादौ च स्फुलिङ्गवत् चाकचिक्यत्वात्तथात्वम् ।) सर्प-विशेषः । बोड़ासाप इति भाषा । तत्पर्य्यायः । माण्डपुष्पः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौक्षेयकः, पुं, (कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति ढकञ् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥

कौङ्कः, पुं, (कोङ्क + स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कोकण इति ख्यातः ॥

कौङ्किणः, पुं, (कोङ्कण + स्वार्थे अण् । ततः पृषोदरा-दित्वात् इकारः ।) कोङ्कणदेशः ॥ इति शब्द-रत्नावली ॥

कौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च एव स्वार्थे अण् । पृषोदरात् रलोपः ।) क्रौञ्चपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुमपत्यम् । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ । ९८ । इति फञ् ।) कुञ्जस्य पुत्रादिः । इति । व्याकरणम् ॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री । “गोत्रे कुञ्जा-दिभ्यश्च फञ्” । ४।१।९८। इति फञ् । ततः स्त्रियां ङीष् ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥ कुञ्जस्य स्त्र्यप-त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौञ्जायन्यः, पुं, (“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ । ९८ । इति फञ् । ततः स्वार्थे ञ्य प्रत्ययः ।) कुञ्जस्य पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । “तत्र भवः” । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) कुटजवृक्षः । इति भाव-प्रकाशः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ॥ कूटे मायायां भवः अण् । कपटसाक्षी ॥ कूट्यां वशीकृतमायायां भव इत्यण् । स्वाधीनतन्त्रः ॥ इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कौटकिकः, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कन् । कूटकं मांसं पण्यमस्य इति ठञ् ।) मांसिकः । मांस-विक्रेता । इति शब्दरत्नावली ॥

कौटजः, पुं, (कुटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तत्र जायते इति । “अन्येभ्योऽपीति” । जनेर्डः ।) कुटजवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कौटतक्षः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तक्षाचेति कर्म्मधारयः । “ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः” । ५ । ४ । ९५ । इति टच् ।) स्वकर्म्मजीवी स्वगृहस्थितो-ऽनधीनस्तक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥ स्वाधीन कुतर इति भाषा ॥

कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुल-धान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गर्गादिर्यञ् ।) वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौटसाक्षी, [न्] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तादृशः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा ॥

कौटिकः, त्रि, (कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति । “चरति” । ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) मांस-विक्रेता । कषाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वैतं-सिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्म्मारनिर्म्मितलोहास्त्रविशेषश्च । तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा । “अण् कुटिलिकायाः” । ४ । ४ । १८ । इत्यण् ।) व्याधः । लौहकारः । इति केचित् ॥

कौटिल्यं, क्ली, (कुटिलस्य भावः इति ष्यञ् । चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलता । यथा । “कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरतलेषु रागस्ते । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयो-र्वसति” ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥

कौटुम्बिकः, पुं, (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रसृतः व्यापृत आसक्तो वा । कुटुम्ब + ठक् ।) कुटुम्बी । कुटुम्ब-विशिष्टः । कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययः । इति

बयोधमतम्। (यथा, श्रीमद्भागवते।५।१३।८।
"पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्दित
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय"।)

... क, त्रि, (कुद्दवस्य वापः। "तस्य वापः"।५।१।४५। इति ठञ्।) कुद्दवपरिमितबीजवपनयोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

...र, पु, (कुणपभक्षिधातुकं शरीरं यस्य वा तद्वयितुं शीलमस्य। इत्यमरः।) राक्षसः। इत्य...८।१।१।६२। (यथा, महाभारते।१।३१।१४।
"कौणपाः शृङ्गिणो वा न च देवाश्च सक्त"।)
... सविषयोद्भवः सर्पविशेषः। यथा, महाभारते।१।५७।५।
"पिच्छलः कौणपश्चक्रः कालवेगः प्रकालनः।
हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः।
ते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहने"।)

...पदन्तः, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता यस्य।) भीष्मः। इति त्रिकाण्डशेषः।

...ण्ड्य, पु, (कुण्डिनस्य स्ववामख्यातमुनिविशेषस्य गोत्रापत्य इति। गर्गादित्वात् यञ्।) कुण्डिनमुनिपुत्रः। तत्पर्यायः। विष्णुगुप्तः२। इति त्रिकाण्डशेषः।

...क, क्ली, (कुतुक + प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्। कुतुकस्य भाव इति युवादित्वात् अण् वा।) कुतूहलम्। इत्यमरः।१।७।३१। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।५।१६४।
'चकार कौतुकोद्गीवां सभां चित्रार्पितामिव।)
अभिलाषः। (यथा, कथासरित्सागरे।
'प्राहस्याक्त नृप तस्या लज्जाकौतुकयोर्द्वयोः।
अभूदन्योन्यसम्मर्द्दे रचयन्त्यां गतागतम्"।)
उत्सवः। (यथा, भागवते।४।३।११।
"कथ सुताया पितृगेहकौतुक
निशम्य देहः सुरवर्य्य नेङ्गते"।)
नर्म्म। हर्षः। (यथा, भागवते।१।१०।२१।
"इदम्भूमेर्गतास्ता न्यासितोधमतः सती।
कौमद्भिलतदमाखे सर्व्वेत सतकौतुका"।)
परम्परायातमङ्गलम्। विवाहसूत्रम्। (यथा, कुमारे।७।२।
"वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम्"।)
गीतादिभोगः। इति मेदिनी। गीतादि। भोगकालः। इति हेमचन्द्रः।

...तूहल, क्ली, (कुतूहलस्य भावः कर्म्म वा युवादित्वात् अण्। यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण्।) कुतूहलम्। अपूर्व्ववस्तुदर्शनादौ विशिष्टा इत्यमरः।१।८।३१। (यथा, मार्कण्डेये।८।१।
"भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात्।
महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति"।)

...दालकः, पुं, (कु भूमिं दारयतीति। कुद्दालः। तेन खनतीति ठञ् ... दैत्यात् ...) ... भूखनित्र ... (कुद्दाल + स्वार्थे अण्।) भवं ... गौरव। न तु ... नीवराग्यातः।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्।

कौद्रविक, क्ली, (कोद्रवं तत् निमित्तमस्य इति ठञ्।) सौवर्च्चललवणम्। इति राजनिर्घण्टः।

कौद्रवीण, त्रि, (कुत्सितं यथा तथा द्रवति इति। पृषोदरादित्वात् सिद्धं कोद्रवः कुत्सितधान्यभेदः तस्य भवनं उत्पत्तिस्थानं। "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्"।५।२।१। इति खञ्।) कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरः।२।९।८। कोदोर क्षेत इति भाषा।

कौन्तिक, पुं, (कुन्तोऽस्त्रं प्रासेन युध्यते। कुन्तः प्रासः प्रहरणमस्येति वा। ठञ्।) प्रासिकः। प्रासास्त्रधारी योद्धा। इत्यमरः।२।८।७०।

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा। "तत्र भवः"।४।३।५३। इति अण्। ततो ङीप्।) रेणुका नामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।१२०। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।
पर्य्यायान्तरञ्च यथा,—
"हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी"।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्। गुणाश्चास्या रेणुकाशब्दे बोद्धव्याः।)

कौन्तेय, पु, (कुन्त्या अपत्यं इति ढक्।) कुन्तीपुत्रः। स तु युधिष्ठिरादि। इति महाभारतम्। (यथा, भगवद्गीतायाम्।२।३।
"मा क्लैव्यं गच्छ कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते"।)
अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

कौप, क्ली, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यण्।) कूपोदकम्। अस्य गुणाः यथा,—
"कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु।
तत्तु क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तलं परम्"।
इति भावप्रकाशः। (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—
"सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु"।
कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः। यथा, तत्रैव।
"वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा पीयमिष्यते"।)

कौपीन, क्ली, (कूपपतनमर्हतीति। "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य्ययोः"।५।२।२०। इति साधु।) पापम्। तत्साधनत्वात् तदङ्गोपाङ्गत्वात् गुह्यवर्त्ति चर्म्मापि। तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि। इति सिद्धान्तकौमुदी। अकार्य्यम्। गुह्यदेशः। इत्यमरः। चीरम्। इति मेदिनी। तत्तु मेखलाबद्धपरिधेयवस्त्रखण्डम्। कपिनी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कच्छा २ कच्छटिका ३ कक्षा ४ घटी ५। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भागवते।७।१३।२।
"विभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्"।)

कौमोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति पृषोदरादित्वात् साधु।) कौमोदकी। इति भरतो द्विरूपकोषः।

कौमार, क्ली, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा। वयोवचनादण्।) कुमारावस्था।
("कातः कुं पृथिवीं यद्वा मारयेत् तत्कुमारकः।
इति प्रमाहतो विद्धि कौमारं नामवान्वदन्"।

इत्युक्तावधिके "कौमारं पञ्चमावधि"। इत्यन्ते वयोऽवस्थाभेदे। सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्य्यन्ता। इत्यर्थः।) तन्मते षोडशवर्षपर्य्यन्ता। (यथा, भगवद्गीतायाम्।२।१३।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति"।)
पु, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अण् सृष्टिभेदः। यथा, "कौमारं आर्ष प्राजापत्यो मानव इत्यादि सर्गनामानि"। इति श्रीधरः। तथा च भागवते।१।३।६।
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्"।)
तद्वति पु, स्त्री। इति शब्दमाला। अपूर्व्वपति कुमारीं पतिरुपपन्नः "कौमारापूर्व्ववचने"।४।२।१३। इति द्वितीयान्तादुपयमनकर्त्तर्य्यण्प्रत्ययेन साधुः। अपूर्व्वपतिकुमारीपतिः। इति सिद्धान्तकौमुदी।)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः। सा तु कार्त्तिकेयशक्तिः। इति शब्दमाला। यथा,—
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी"।
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।८८।१६।
(अपूर्व्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना। "कौमारापूर्व्ववचने"।४।२।१३। इति स्वार्थे अण् प्रत्ययेन साधु ततो ङीप्। अपूर्व्वभार्य्याकुमारपत्नी। यथा, भट्टौ।७।९०।
"उपक्रमामासमथान्त कौमारीं मतताम्बरः"।)
प्रथमवर्षीया बालिका। कौमारी अवस्था। यथा, भागवते।३।२।२८।
"कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम्"।)
वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः।

कौमुद, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन्। मुद+कः। सप्तम्या अलुक्।) कार्त्तिकमासः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, महाभारते।
"एतेरन्यैश्च राजेन्द्रो पुरा मांसं न भक्षितम्।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः।
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिपः।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते"।)

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वः टाप् च।) उमासखीविशेषः। इति शब्दमाला। (स्वार्थे कन् ह्रस्वः टाप् च। ज्योत्स्ना। त्रि, चतुरर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठञ्। कौमुदिकः। कुमुदाख्यपर्व्वतसन्निकृष्टदेशविशेषः।)

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इव प्रकाशकत्वात् "तस्येदम्"।४।३।१२०। इत्यण् ततो ङीप्।) ज्योत्स्ना। इत्यमरः।१।३।१६। (यथा, कुमारे।४।३३।
"शशिना सह याति कौमुदी।
सह मेघेन तडित् प्रलीयते।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि"।)
उत्सवः। इति धरणी। (यथा, महाभारते।१३।... अर्चेति।

"चकासकौमुदीवैव चक्रतुः सार्व्वकामिकीम्" ॥ कौमुदस्य कार्त्तिकमासस्य इयं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इति अण् । ततो ङीप् । यदुक्तम् ।
"कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम् ।
धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" ॥)
कार्त्तिकोत्सवः । स तु कार्त्तिकीपूर्णिमायां कार्य्यः॥ इति त्रिकाण्डशेषः । कार्त्तिकीपूर्णिमा ॥
आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ॥
दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुप्रभृतिटीकासु मल्लिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम् ।
"कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता"॥
कुमुदान्येव कौमुदी । मुदी वा चान्दुया इति भाषा ।)
कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः प्रचारस्तमत्र समये ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
कौमुदीवृक्षः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः ।) दीपवृक्षः । इति हारावली ॥ दीयगाछा पिलसुज इत्यादि भाषा ॥
कौमोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः । कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । १९ ।
"श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम"॥)
कौमोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति । कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥
कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं इति कच्छादित्वादण् वा । कुरुराजसन्ततिः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । द्रुपदग्रासने १३९ । १९ ।
"तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवाः"॥
कुरुसम्बन्धिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
"क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" ॥
स्त्रियां ङीप् कौरवी कुरुसम्बन्धिनीत्यर्थः । यथा, महाभारते । १ । १३०१ । २५ ।
"द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" ॥)
कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।) कौरवः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
"अनिशायां निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे" ॥
कौरव्याः ब्राह्मणाः कुरुसम्बन्धिनो ब्राह्मणा इत्यर्थः । क्षत्रिये तु । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १७२ । इति ण्ये कृते तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहुत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १३-१४ ।
"कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान् ।
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्" ॥)
कौर्प्यः, पुं, वृश्चिकराशिः । यथा, दीपिकायाम् ।
"क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेयपाथेयजूककौर्प्याख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" ॥)
कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः । तत्पर्य्यायः । आभिजनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा इत्यण् ।) दिव्यवीरपशुभावत्रयान्तर्गतदिव्यभावरतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्यथा,—
"दिव्यभावरतः कौलः सर्व्वत्र समदर्शनः" ॥
इति कुलार्णववचनम् ॥
"पशोर्वै ब्रह्मज्ञानस्यमनाः पशुरेव न संशयः ।
वीराद्वल्लभमुर्व्वीरः कौलाच्च ब्रह्मविद्भवेत्"॥ इति महाभीमवचनम् ॥ (कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)
कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ढक् कुक् च ।) सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ढक् । पृषोदरात् ततः लत्वम् ।) असतीपुत्रे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । "कुलटाया वा" । ४ । १ । १२७ । इति इनङ् । स्त्रीभ्यो ढक् ।) असतीसुतः । तत्पर्य्यायः । कौलटेयः २ । इत्यमरः ॥ कौलटेरः ३ । इति तट्टीकासारसुन्दरी । २ । ६ । २७ ॥ सती या भिक्षार्थं कुलानि गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा तत्पुत्रोऽपि ॥
कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति ढक् ।) कौलटिनेयः । असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति कश्चित् ॥ स्त्रियां ङीप् कौलटेयी ॥)
कौलटेरः, पुं स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् । "क्षुद्राभ्यो वा" । ४ । १ । १३१ । इति ढ्रक् ।) असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ कौलटिनेयः । इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थमटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि । इति कश्चित् । स्त्रियां ङीप् कौलटेरी ॥)
कौलत्थीनं त्रि, (कुलत्थस्य कुलत्थाख्यकलायविशेषस्य भवनं क्षेत्रं वा इति । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५ । २ । १ । इति । खञ् ।) कुलत्थकलायोद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकरणम् । तत्र जातस्य फलं यथा,—
"वाग्मी विनीतो नितरां स्वतन्त्रः
प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजाः ।
सुसम्मतः स्यादिदुषां हातप्र-
स्वेत् कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्रत्वेनावरणादिकं आपादयतीति । ठक् ।) तन्तुवायः । इति शब्दमाला ॥ (कु कुत्सितं अवन्याचारं लातीति । कुलः दुःशीलः ततः स्वार्थे ठक् ।) पाषण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । (कुलादागतमिति ठक् ।) कुलपरम्परागते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
"वर्जयेत् कौलिकाचारं मित्रं प्राकृतको नरः" ॥
कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत् सिद्धः इति ठक् । कुलतन्त्रज्ञः ॥ कौलं कुलधर्मं प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तारयति इति ठक् । कुलधर्म्मप्रवर्त्तकः शिवः ॥ कुलं कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ठक् । महतत्त्वज्ञः । यथा, श्रुतौ । "श्रुतः कौलिकः" ॥)
कौलीनं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लीनम् । भूलीनपदार्थानामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम् ।) गुह्यम् । अन्यम् । कुकर्म्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वादण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे ।
"सदश्व इव मर्य्यादां कौलीनां नाभ्यवर्त्तत" ॥)
पश्वहिपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी ॥ कौलेयकः । इति विश्वः । (गो भावे क्तः तस्य लत्वम् । लीनं भयः । कौ पृथिव्यां लीनं भयो यस्मात् । कुलीन भूमिशयमर्हतीति अण् वा ।) लोकवादः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११९ ।
(यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
"कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः" ॥
निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ ।
"कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्" ॥)
कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्या इत्यण् । ततष्टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात् ढक् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
कौलेयकः, पुं, (कुले भवः । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ । इति ढकञ् ।) कुक्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ" । ४ । १ । १४० । इति ढकञ् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥
कौल्मासीनं, त्रि, (कुल्मासायां धान्यकुलत्थादीनां भवनं क्षेत्रं इति खञ् ।) कुल्मासधान्योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् यत् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
कौवलं, क्ली, (कुवलमेव इति । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ।) कुवलम् । कोलिफलम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
कौवेरं, क्ली, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण् ।) कुष्ठम् । कुड् इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्रार्थे च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ५९ । २ ।

"कौबेरमथ याम्यञ्च पश्चिमं वरुणस्य च" ॥

कौबेरी, स्त्री, (कुवेरः अधिष्ठात्री देवता अस्या इत्यण् । ततो ङीप् ।) उत्तरा दिक् । यथा,—

"दिग्विभागे तु कौबेरी दिक् श्रिया प्रतिदायिनी" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरस्याशा ॥

कौश,क्ली, (कुशाः प्राचुर्य्येण सन्त्यत्र इत्यण् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुश + स्वार्थे अण् । कुशद्वीपः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।

"शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्" ॥

कोशे भवम् । कृमिकोशोद्भवपट्टवस्त्रम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । ७ ।

"दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च" ॥

एतदुपलक्षितं कृष्णं ददर्शेत्यन्वयः ॥

कुशस्येदं तद्विकारो वा अण् । कुशमयम् । कुश सम्बन्धि वा । यथा, महाभारते । १३ । १९ । २९ ।

"तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह" ॥

स्त्रियां ङीप् । कौशी । तत्रैव । १३ । ५४ । २१ ।

"कौशीं शय्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्" ॥)

कौशल, क्ली, (कुशलस्य भावः कर्म्म वा इति । युवादित्वात् अण् ।) कुशलता । यथा,—

"न चातिकर्कशः शान्तो न चातिललितः शुचिः ।
एकत्र काव्ये व्याख्यातुस्तावहो कौशलं कवेः" ॥

इति अमरशतकटीका ॥ (नपुंसकम् । यथा, भागवते । १ । १६ । ७७ ।

"सातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मार्द्दवमेव च" ॥

कुशलमेव इति । स्वार्थे अण् । मङ्गलम् । यथा, तत्रैव । ३ । १ । १२ ।

"स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते
गृहान् प्रविष्टो यमपत्यमत्या ।
पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्री-
स्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय" ॥

चातुर्य्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५० ।

"तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम्" ॥)

कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता । इति ठक् टाप् च ।) प्राभृतकम् । इति हारावली । नजर इति भाषा ॥ (कुशलस्य प्रश्नः इति ठक् टाप् च । कुशलप्रश्नः ॥)

कौशली,स्त्री, (कुशलस्य प्रश्नः कुशलाय दीयते वा । अण् ततो ङीप् ।) कुशलप्रश्नः । प्राभृतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौशल्येय, पुं, (कौशल्याया अपत्यं पुमान् इति ढक् । एयादेशः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।

उज्जहार पिता देवो यथा तु निक्षेपमात्मनः ।
कौशलान् दाशरथिर्यः कौशल्येयः प्रतापवान्" ॥)

कौशल्या, स्त्री, (कोशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री । कोशल + ञ्यङ् । यद्वा, कुशलैव स्वार्थे ष्यञ् ।) श्रीराममाता । सा तु कोशलराजस्य दुहिता दशरथपत्नी च । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे २ । २६ । ४६ ।

"विज्ञुलापुरं प्रविशेः कौशल्यामन्तःपुरमुपागतः" ॥

कोशले भवा । तद्देशवासिन्यां स्त्री । कोशलदेशीया । अथ यज्ञवचनम् ।

यथा, महाभारते । ६ । ८ । ४० ।

"मत्स्याः कुशट्टाः कौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः" ॥

कुशलस्य भावः कर्म्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कुशलत्वे, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ । ४४ । ३० ।

"दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे" ॥)

कौशल्यानन्दन, पुं, (कौशल्याया दशरथपत्न्या नन्दनः पुत्रः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशल्यायनि, पुं, (कौशल्याया अपत्यम् । "कौशल्यकार्म्मार्य्याभ्याञ्च" । ४ । १ । १५५ । इति फिञ् । फस्यायनादेशः ।) श्रीरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भट्टौ । ७ । ९० ।

"मियामहे न गच्छाम कौशल्यायनिवल्लभाम् ।
उपलम्भामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर !" ॥)

कौशाम्बी, स्त्री, (राज्ञः कुशस्य पुत्त्रेण स्वनामप्रसिद्धेन कुशाम्बेन निर्वृत्ता या । "तेन निर्वृत्तम्" । ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो ङीप् ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।

("कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम्" ॥ सा तु गौड़देशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी तत्र चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरी व्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्रनगरी पाटना इति भाषायां प्रसिद्धा जाता । यथा, कथासरित्सागरे । "अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः । इत्युपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" इत्युक्तम् ॥)

कौशिक, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण् । कुशिके तद्वंशे भवो वा इत्यण् ।) इन्द्रः । (अथ हि सः स्वयं कुशिकराजस्य प्रभावं विचार्य्य साक्षात् तत्पुत्रतामङ्गीचकार ।

यथा, हरिवंशे । २७ । १३ १६ ।

"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्त्रमिन्द्रसमं विभुः ।
लभेयमिति स शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अथोग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
समर्थः पुत्त्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्त्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" ॥

पक्षे तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशाश्रितत्वात् कौशिकत्वमिति । कुशेन कृत इति ठञ् ।

यथा, हरिवंशे । २१८ । २—३ ।

"स वज्री कवची निष्कुण्डलाभिरभिरक्षितवान् ।
शुशुभे महाबाहो द्युतिमान् यथा कौशिकः स्वयम् ।
जातमात्रस्तु भगवान् अदित्या स कुशैर्वृतः ।
तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः" ॥)

गुग्गुलुः । उलूकः । व्यालग्राही । इत्यमरः । ३ । ३ । ३१ ॥ नकुलः । कोषज्ञः । (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनाम्नः नरपतिरपि कौशिकनाम्ना विख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । २ । जरासन्धवधपर्व्वणि । २२ । ३१ ।

"स तु सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ ।
कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
ययोस्ते नामनी राजन् ! हंसेति डिम्भकेति च ।
पूर्व्वं सङ्कथिते पुम्भिर्न्नृलोके लोकसत्कृते" ॥

कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विग्रहः । कुशिकस्य पुत्रो गाधिस्तत्पुत्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंशजातत्वात् कौशिकः ।) विश्वामित्रमुनिः । इति मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।

"तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम् ।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्" ॥

पुरुवंशीयनृपविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

"प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्त्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः" ॥

कोशं करोतीति । कोश + ठक् ठञ् वा आकर्षादित्वात् ।) कोषकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ शृङ्गाररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मज्जा । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कोशात् कृमिकोशाज्जातम् । कृमिकोशोद्भवे, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ५० । १४ ।

"या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादिता पुरा ।
दृष्टवत्यसि राजेन्द्र ! तां त्वां पश्यामि चीरिणम्" ॥)

कौशिकप्रिय, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्रस्य राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिकफल, पुं, (कौशिकं कोषगतं फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः टाप् अत इत्वञ्च ।) चषकम् । पानभाजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कौशिकात्मज, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः ।) जयन्तः ॥ पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यामिन्द्रौरसजातत्वात् अर्ज्जुनस्यापि तथात्वम् ।) अर्ज्जुनः । इति शब्दमाला ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।

"एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्" ॥

कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः । इति विग्रहे विश्वामित्रपुत्रः शुनःशेफादिः ॥)

कौशिकायुध, क्ली, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) इन्द्रधनुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिकाराति, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौशिकारि, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कुशिक + अञ् + ङीप् । सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिकनृपतेर्भार्य्यायां पुत्त्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौशिकाभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणाराध्या योगमायाया भगिनीत्वप्राप्तिवत्त्वात् तथात्वम् ।) अम्बिका । (यथा, हरिवंशे । ५७ । ४८ ।

"तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः ।
कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि" ॥

तत्रैवाध्याये । ५८ । ३ ।

"आर्य्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी ।

जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महातपाः" ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विग्रहः। कुशिकाख्यनरपतेः पौत्री गाधिराजस्य कन्या विश्वामित्रस्य भगिनी ऋचीकमुनिपत्नी। कुशिकवंशजातत्वात् तस्यास्तथात्वम्॥) नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, रामायणे। १।३४।६—११।
"स पिता मम काकुत्स्थ! गाधिः परमधार्म्मिकः।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन!॥
पूर्व्वजा भगिनी चापि मम राघव! सुव्रता।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता॥
सशरीरागता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी।
कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी॥
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता।
लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम॥
ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्।
भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन!॥
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा"॥
"कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव"॥२१
असावेवेदानीं कुशी नदीति ख्याता। इयन्तु नेपालराज्यान्तर्गताया हिमवच्छाखाया निःसृता सती १६६ क्रोशान्तं गता गङ्गया सङ्गता॥)

कौशिक्योजः, पुं, (कौशिक्या इव तीव्रं प्योजो यस्य। पृषोदरात् सलोपः।) शाखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। श्याओड़ा इति भाषा॥

कौशीतकी, स्त्री, (कुशीतकस्यापत्यम्। ऋष्यण् ततो ङीप्।) अगस्त्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुशीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशीतकी। स्वनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः॥ ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि।
'मैत्रायणी कौशी(षी)तकी वृहज्जावालतापनी'॥)

कौशेयं, त्रि, (कोशे भवम्। इति ढक्।) कृमिकोशोत्थवस्त्रादि। इत्यमरः। २।६।१११॥ मूर्द्धन्यमध्यश्च॥ (यथा, माघे। ८।६।
"कौशेयं व्रजदपि गाढ़तामजस्रम्।
सस्रंसे विगलितनीविनीरजाक्ष्याः"॥)

कौषिकः, पुं, (कौशिक+पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकः। इति मेदिनी॥

कौषिकी, स्त्री, (कौशिकी+पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकी। इति मेदिनी॥ कालिकाकायकोषनिःसृतदेवीविशेषः। यथा,—
"कायकोषान्निःसृता या कालिकायास्तु भैरव!।
सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा॥
निःसृता हृदयाद्देव्या रसनाग्रेण चण्डिका।
नैतस्याः सदृशी मूर्त्या चारुरूपेण विद्यते॥
त्रिषु लोकेषु कान्त्या वा नास्यास्तुल्या भविष्यति।
योगनिद्रा महामाया या मूलप्रकृतिः स्मृता॥
तस्याः प्राणस्वरूपेयं देवी सा कौषिकी स्मृता।
नेत्रवीजं तथैतस्या वीजन्तु परिकीर्त्तितम्॥
तन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रदं न्टणाम्।
समाप्ति नान्त्यदन्त्यस्तु षष्ठवर्गादिविन्दुना॥
षष्ठस्वरेण संयुक्तो विन्दुना समलङ्कृतः।
कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽयं धर्म्मकामार्थदायकः॥
एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपञ्च भैरव!।
एकाग्रेणैकमना भूत्वा श्रद्धाक्रोदकारणम्॥
धम्मिल्लसंयतकचा विधोत्याधोमुखीं कलाम्।
केशान्ते तिलकाख्योर्द्ध्वं दधती शुभशोभना॥
मणिकुण्डलसंघृष्टगण्डा मुकुटमण्डिता।
सज्योतिःकर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य सङ्गता।
सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता।
सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरम्लानैरतिसुन्दरी॥
मालां विभर्त्ति ग्रीवायां रत्नकेयूरधारिणी।
मृणालायतवृत्तैस्तु बाहुभिः कोमलैः शुभैः॥
राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा।
क्षीणमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता॥
शूलं वज्रञ्च बाणञ्च खड्गं शक्तिं तथैव च।
दक्षिणैः पाणिभिर्देवी स्फीलातिविराजिता॥
गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्म्म शङ्खं तथैव च।
ऊर्द्ध्वादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभिः॥
सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्म्मणि कौषिकी।
बिभ्रती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम्॥
एतस्याः परन्तु वत्स त्वं याः पूज्याः षड्योगिनीः।
ताः पूजितास्तु कुर्व्वन्ति चतुर्व्वर्गं न्टणां सदा॥
ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही षष्ठमी तथा॥
नारसिंही तथैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः"॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः॥*॥
अन्यच्च।
"शरीरकोषतस्यास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा।
स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः॥
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः।
शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्व्वत्या निःसृताम्बिका॥
कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते"॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"अल्पेनैवोपकारेण यस्माल्लोके सुखप्रदा।
कौषेयधारणादापि सप्रसादाच कौषिकी"॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५॥

कौषेयं, त्रि, (कौशेय+पृषोदरात् षकारादेशः।) कृमिकोषोत्थवस्त्रादि। रेसमी कापड़ इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५।२६।
"कोषकारस्य कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते"॥)

कौसीद्यं, क्ली, (कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति। सीद+शः। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) आलस्यम्। तन्द्रा। इति हेमचन्द्रः। (कुसीदस्य कर्म्म भावो वा। इति ष्यञ्।) कुसीदत्वम्॥

कौसुमं, क्ली, (कुसुमेन निर्वृत्तम्। इत्यण्।) कुसुमाञ्जनम्। पुष्पाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुसुमस्येदम्। तस्येदमित्यण्। कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम्। कुसुमेषु भवम्। यथा, माघे। ७।५७।
"विनयति सुदृशो दृशः परागं
प्रणयिनि! कौसुममाननानिलेन"॥)

कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ+स्वार्थे अण्।) अरण्यकुसुम्भः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शाकविशेषः। यथा,—
"कौसुम्भं कौसुमं शाकं कासमर्दविमर्द्दितम्।
पाचितं तत्तु सुहृते माक्षिकस्य विमिश्रितम्"॥
इति भुवाप्यर्थचिन्तामणिः॥ कुसुम्भेन रक्तम्। "तेन रक्तं रागात्"। ४।२।१। इत्यण्।) कुसुम्भपुष्परागयुक्ते त्रि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। (यथा, माघे।
"कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः"॥
कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यण्। कुसुम्भसम्बन्धिवस्तुमात्रम्। यथा, माघे। ११। ५२।
"द्विगुणितकमलकौसुम्भकान्ति"॥)

कौस्रुतिकः, त्रि, (कुस्रुत्या कुत्सितगत्या चरति इति। ठक्।) मायाधारः। इति जटाधरः॥

कौस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति। कुस्तुभः सागरः तत्र भव इत्यण्। यद्वा, कुं भूमिं जगदित्यर्थः स्तुभते व्याप्नोति सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठतीति भावः। कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यण्।) समुद्रजातो विष्णुवक्षःस्थो मणिः। इत्यमरः। १।१।३०॥ (यथा, भागवते। ८।८।५।
"कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः।
तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ"॥
"कौस्तुभस्य महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः।
इदं विभूत वाक्यं प्रदीपादीप्तिमानिति"॥
इति भागवतान्तरम्॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"वामानामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः।
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका"॥
इति तन्त्रसारः॥

कौस्तुभवक्षाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले यस्य।) विष्णुः। इति हारावली॥

क्नथ, कि म बधे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि म, क्नथयति। इति दुर्गादासः॥

क्नस, उ म य कृतौ। भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) अयं दन्त्यसकारवान्। उ, क्नसित्वा क्नस्त्वा। म, क्नसयति कान्त्या जगत्यान्यः। य, क्नस्यति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। कृतिरिह कौटिल्यम्। इति दुर्गादासः॥

क्नस, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा। पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, क्नंस्यते। कि, क्नंसयति क्नंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः॥

क्नूय, ई ङ दुर्गन्धे। आर्द्रत्वे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घो। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ईनिष्ठायामनिट्।) तथा च। क्नूयी क्नायति ते विदेव य इमे सेविष्ठ मेविक्तता। इति शार्दूलविक्रीडिते कान्दिकः॥ ई, क्नूतः। ङ,

क्रूयते मत्स्य दुर्गन्ध स्यादित्यर्थः । क्रूयते वस्त्र मन्मसा । इति दुर्गादासः ॥

क्वर, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-अक-सेट ।) ओष्ठवर्गाद्यपयुक्तः । क्वरति खल कुटिल स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रकच, पु क्ली, ग्रन्थिलवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,— "षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद् विलोमक्रकच स्मृत"॥ अस्य विवृतिर्यथा । "शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगा क्रकचाख्या विज्ञेया" । यथा, नारदोक्तिः । "चयोदश्यस्मिलने सख्ययोक्तिथिवारयो । क्रकचो नाम योगोऽय मङ्गलेष्वतिगर्हित "॥*॥ क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते । कच शब्दे+ पचाद्यच ।) करपत्रम् । काष्ठविदारणास्त्रविशेष । करात इति भाषा । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा महाभारते ३ । २२ । ३४ । "मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम्" ॥) "अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्र वृत्तम् । पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसङ्गुणितमङ्गुलात्मकम् । दारुदारणपथै समाहत षट्स्वरेषु विहृत करात्मकम् ॥ उदाहरणम् । मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे पिण्ड शताङ्गुलमित किल यस्य दैर्घ्यम् । तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु कि स्या द्धस्तात्मक वद सखे गणित द्रुत मे ॥

न्यास

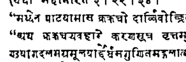

पिण्डयोगदलम् । १८ । दैर्घ्येण । १०० । सङ्गुणितम् । १८०० । दारुदारणपथै । ४ । गुणितम् । ७२०० । षट्स्वरेषु । ५७६ । विहृत जात करात्मक गणितम् । १२½ । क्रकचव्यवहारे करणसूत्र साईवृत्तम् । छिद्यते तु यदि तिर्य्यगुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहते तत्र तदा । इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकच व्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्मकारजनसंप्रदायत मृदुत्वकठिनत्ववशेन ॥ उदाहरणम् । यद्विस्तृतिर्दन्तमिताङ्गुलानि पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे । छेदेषु तिर्य्यक्‌षु चतुर्षु तस्य कि स्यात् फल तत् करात्मक मे ॥

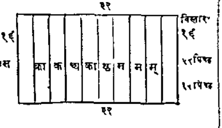

विस्तृतिहतिः । ५१२ । दारुदारणमार्गै । ८ । घ्ना । ४०९६ । षट्स्वरेषु । ५७६ । विहृत जात फल हस्ता । ७ । इति लीलावत्यां क्राकचव्यवहार ॥ * ॥

क्रकचच्छद पु (क्रकच करपत्रमिव छदा पत्राणि यस्य ।) केतकीवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपत्र, पु, (क्रकचवत् पत्र यस्य ।) शाकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (केतकीवृक्ष ॥)

क्रकचपात [द्] पु, (क्रकच इव पादो यस्य । अन्त्यलोप ।) कृकलास । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपाद पु, (क्रकचमिव पादो यस्य ।) कृकलास । इति हारावली ॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठ पृष्ठदेशो यस्याः । इति ङीष् ।) कवयी मत्स्य । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रकचा स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्या । अर्श आदित्वात् अच ततष्टाप् ।) केतकी इति रत्नमाला ॥

क्रकण पु, (क्र इति कणति शब्दायते । कण शब्दे+ अच । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ॥ कयार इति भाषा ॥

क्रकर, पु (क्र इति शब्द कर्तुं शीलमस्य इति । कृ+ ताच्छील्ये ट ।) करीरवृक्ष । उटकाटार इति भाषा । क्रकणपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ कयार इति करकरा इति च भाषा ॥ (यथा,— महाभारते १३ । १११ । १०२ । "मयूरौ चोरयित्वा तु क्रकरत्व नियच्छति" ॥) अस्य मांसस्य गुणा । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते । "चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर इत्यादुपक्रम्य लघव क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रका" ॥ इत्यन्तेनोपसङ्गृता ॥) दीन । क्रकच । इति मेदिनी ॥

क्रतु, पु, (क्रियतेऽसौ इति । कृ+"कृञ कतु" । उणा १ । ७८ । इति कर्म्मणि कतु प्रत्यय ।) यज्ञ । इत्यमरः ॥ सप्तर्षयन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्रमुनिविशेष । इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मण कराज्जात । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० । "ब्रह्मणो मानसा पुत्रा विदिता षण्महर्षय । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु" ॥) अस्य भार्य्या प्रजापते कर्दमस्य कन्या क्रिया । पुत्रा वालिखिल्यनामानो षष्टिसहस्रमिता ऋषयः । (यथा,—भारते । ४ । १ । ३९ । "क्रतोरपि क्रिया भार्य्या वालखिल्यानसूयत । ऋषीन षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा" ॥ विश्वेदेवविशेष । यथा, हरिवंशे । "व्याख्यास्ये चाक्रजस्तुभ्य लोककर्तृन पितामहः ॥ विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृता " ॥ तत उक्त "दक्ष मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्य पुलह क्रतुं । वशिष्ठ गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरस मनुम्" । इत्याद्युपक्रम्य । "अथर्व्वभूता ह्येते ख्याताश्चैव महर्षय । चयोदशसुता येषां वशा वै सुप्रतिष्ठिता" ॥ जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दशसुता" । इत्युक्त तत्कल्पभेदादविरुद्धम् ॥ यथा, शतपथब्राह्मणे १० । ६ । ३ । १ । "यावत् क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैत्यैव क्रतुरमु लोक प्रेत्य सम्भवति" ॥ यूपसहित सोमसाध्यो यज्ञ । विष्णु । यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे । "यत्र इन्द्रो महेज्यश्च क्रतु सत्र सता गति " ॥ अस्य भाष्य यथा,— "अस्य सर्व्वयज्ञरूपत्वात् यज्ञ यूपसहितो यज्ञ क्रतुरिति" । अतएव विष्णौ सर्व्वयज्ञमयत्वात् यज्ञत्व क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञबोधकत्व प्रसिद्धम् ॥ तद्यागे शतपथब्राह्मणादावुल्लिखिता यूपविशेषा । यथा, तत्र सोमसाध्ययागाश्च चय क्रतव । तथाहि श्रुतौ "त्रीन् क्रतूनाह्वानाग्नेयमुपस्थमाश्विनम्" । सङ्कल्प । स इच्छन्तु कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेष । उक्तञ्च 'काम क्रतु कर्म्म जन्मैवैषैषा क्रमो भवेत्' । पुसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते । स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्व प्रतिपद्यते" ॥ रुचेरातिशय्यम् । यथा,— 'रुचेरतिशय काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते' । ऋत्वादिकर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । १० । "पुरुष्टुत । क्रत्वा न सन्ति" । "क्रत्वा कर्म्मणा ज्ञात्यादिहेतुना" । इति भाष्यम् ॥ प्रज्ञा । यथा, छान्दोग्योपनिषदि । "अथ खलु क्रतुमय पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति । तथेत प्रेत्य भवति स क्रतु कुर्व्वीत" ॥ अस्य भाष्य यथा,— "कथमुपासीत । स क्रतु कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसाय एवमेव नान्यथेति अविचल प्रत्ययस्त क्रतु कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्ध । किं पुन क्रतुकरणेन कर्त्तव्य प्रयोजनम् ? कथ वा क्रतु कर्त्तव्य ? क्रतुकरण चाभिप्रेतार्थसाधन कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादि ग्रन्थ । अथ खल्विति हेत्वर्थ । यस्मात् क्रतुमय क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मक पुरुषो जीव । यथा क्रतुर्यादृक् क्रतुरस्य सोऽय यथा क्रतुर्यथाऽध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति । शास्त्रतश्चैतदवगतम् । य य वापि स्मरन् भाव त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि' । एव एव ह्यस्य प्राप्य

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्व्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम्। यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः"। आषाढ़मासः। अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् तस्य तथात्वम्। यथा, यजुर्व्वेदे। १८। २८।
"वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा"। इति। "क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्याद् क्रतुराषाढ़ः"॥ इति वेददीधितिः॥ अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ। ७। ७९।
"यजेत राजा क्रतुभिर्व्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च" ॥)

क्रतुद्विट्, [ष्] पुं, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति। द्विष्+"सत्सूद्विषेति"। ३। २। ६१। क्विप्।) असुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रतुध्रुक्, [ह्] पुं, (क्रतवे यज्ञाय द्रुह्यति द्रोहमाचरतीति। द्रुह्+क्विप्।) असुरः। इति जटाधरः॥ अस्य रूपान्तराणि। क्रतुध्रुग्। क्रतुध्रुट्। क्रतुध्रुड्॥

क्रतुध्वंसी, [न्] पुं, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति। ध्वन्स्+णिनिः। स्वजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतुध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम्।) शिवः। इत्यमरः॥ (यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः कृतस्तथा तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरनिर्यातनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्व्वान् देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान्। अथ पत्युर्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षायणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्षगृहं समाययौ। दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरश्चकार। सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परितत्याज। एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देवदेवः स्वजटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षयमनैषीत्। एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८९ अध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

क्रतुपशुः, पुं, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः पशुः।) अश्वः। इति हारावली॥

क्रतुपुरुषः, पुं, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुषः। यदुक्तं भागवते। ३। १३। २१—२४।
"किमेतच्छौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम्।
अहोवताश्चर्य्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम्॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद् गण्डशिलासमः।
अपिस्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन् मनः॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः।
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्ज्जागेन्द्रसन्निभः॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान्।
स्वगर्ज्जितेन ककुभः प्रतिस्वनतया विभुः"॥
अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्रैव। ३५—३८।
"रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव! यदध्वरात्मकम्।
छन्दांसि यस्य त्वचि वर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम्॥
स्रुक् तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयो-
रिड़ोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यच्चर्व्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम्॥
दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः।
सत्राणि सर्व्वाणि शरीरसन्धय-
स्त्वं सर्व्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः" ॥
अत्र श्रीधरस्वामिना यद्व्याख्यातं तद्यथा,
"यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते वर्हिः शब्दे दीर्घाभावः आर्षः। दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म्म। स्रुक् जुहूः। तुण्डे मुखाग्रे। स्रुवो नासिकयोः। इड़ा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम्। ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्तिच्छिद्रं चर्व्वणं भक्षणम्। दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारं अभिव्याप्तिः। उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा। प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः। उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य। प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्व्वं क्रियते। सभ्यो होमरहितोऽग्निः। आवसथ्य औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वैक्यं क्रतुजपस्य शीर्षकं शिरः। चितयः इष्टकाचयनानि पञ्च असवः प्राणाः। प्रातः सवनादीनि अवस्थितिरासनं वाल्याद्यवस्था वा। अग्निष्टोमो ह्यत्यग्निष्टोमः उक्थः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः सप्तलङ्मांसादिधातवः। सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टिर्यजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य सः" ॥)

क्रतुभुक्, [ज्] पुं, (क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं भुङ्क्ते। क्रतु+भुज्+क्विप्।) देवता। इत्यमरः। १।१।८॥

क्रतुराजः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति। राज्+अच्। यद्वा, क्रतूनां राजा। राजन्+टच्।) राजसूययज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रतुराट्। अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ ११। २६०।
"यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्" ॥)

क्रतूत्तमः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः।) राजसूययज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रथ, म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। घटां। क्रथति। म, क्रथयति।)

क्रथ, क प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। प्रतिहर्षः पुनः पुनर्हर्षीकरणम्। क, क्राथयति शिशुं लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। कि, क्राथयति क्रथति। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। पुनः पाठात् पूर्व्वो न मित्। कि म, क्रथयति। इति दुर्गादासः॥

क्रथनं, क्ली, (क्रथ्यते इति। क्रथ् वधे+भावे ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११५॥ (शुक्लागुरु। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ पुं, देवयोनिविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३२। १८।
"अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट्।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः॥
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च" ॥
दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६७। ५८।
"क्रथनस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन् महासुरः"॥)

क्रथनकः, क्ली, (क्रथन+स्वार्थे कन्।) सितागुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पुं, क्रथने दन्तकरणककण्टकच्छेदने प्रसृतः कन्। उष्ट्रः। इति पञ्चतन्त्रम्॥)

क्रद, इ रोदने। आह्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-आह्वाने सकं-सेट्। इदित्।) इ, क्रन्द्यते। ततोऽक्रन्दीद्दशग्रीव इति। क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम्। दुर्गादासमते तु यमङानुबन्धी। यथा, य, क्रन्दा। म, क्रन्दयति। ङ, क्रन्दते। इति॥

क्रद, य म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-घटां।) य, क्रदा। म, क्रदयति। ङ, क्रदते। इति दुर्गादासः॥

क्रन्द, क शब्दसातत्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफयुक्तः। आ उपसर्गपूर्व्वकः। क, आक्रन्दयति। शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया। इति दुर्गादासः॥

क्रन्दनं, क्ली, (क्रदि+भावे ल्युट्।) शोकादिनाऽश्रुपतनम्। काँदन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रन्दितम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४। ३१।
"तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरराम" ॥)
योधसंरावः। आह्वानम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥

क्रन्दनः, पुं, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्यास्तीति अच्।) विड़ालः। इति शब्दमाला॥

क्रन्दितं, क्ली, (क्रदि+भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ आह्वानम्। इति मेदिनी॥ योधचीत्कारणम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्रप, य म ङ कृपायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) कृपा दया। य, कृपा।

नात् रेफस्य षत्वम् । म, क्रमयति । ङ क्रमते दयालुर्दीनम् । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा । क्रामति । वारिपूर्णां मही सत्वा पश्चात् सञ्चक्रमत गुरु रिति सम्बन्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वार्गविश्वा त्मनेपदम् । वृत्त्युत्साहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्वा दप्यात्मनेपदमिति भरतादेव । सङ्क्रामयतीत्यादि तु सङ्क्रामन्तं करोतीति अधन्तात् णौ साध्यम् । अन्यथा ध्मस्त्वनाद्ध्रस्वः स्यात् । हरेर्पदकामि मदेकेन खमिति तु धातुपारायणमते चुरादि विवक्षया सिद्धम् । तन्मतञ्च परिभाषायां लिखि तम् । अथवा ध्याल्मेति कर्मणोऽध्याहारे प्रेरणे णौ साध्यम् । हरे पदं ध्यानात् यत् स क्रामया मास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् ।) य, क्रम्यति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याहतुः । तथा च । "दृश्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिणात्यार्यवेदिभिः । तेन क्राम्यति कौमारे श्यनीत्यस्योपलक्षणात्" ॥ इति दुर्गादासः ॥

क्रम, पु, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन । क्रम + घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्य्यायः । कल्पः २ विधिः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥ (क्रम + भावे घञ् ।) अनुक्रमः । (यथा, रघुः । ११ । २४ ।

"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव" ।)

शक्तिः । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (आ क्रमणेन अध्र न वृद्धिः) चरणः । इति हेमचन्द्रः । (मनामसात्ता वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।

"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे । प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः" ॥

सर्व्वाक्रमणात् रुद्रः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२९ ।

"क्रमः सुक्रमो विख्याता लोके सर्व्वाश्रयः क्रमः" ॥

त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात् विष्णुः ।

यथा, तत्रैव १३ । १४९ । २२ ।

"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः" ।)

क्रमक, पु (क्रमं वदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा । "क्रमादिभ्यो वुन्" । ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।) क्रमदः । इति मुग्धबोधम् ॥

क्रमण, पुं, (क्रामयनेन करणे ल्युट् ।) चरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (ददुर्वर्णीयजपविशेषः । यथा हरिवंशे ।

"क्रमिष्व क्रमणेन एष गरुः पुरन्दर" ॥

क्ली । भावे ल्युट् । पादविक्षेपः । यथा, भागवते ८ । १० । २१ ।

"एते लथर्मे क्रमणेषु धर्मम्" ।)

क्रमपूरक, पुं, (क्रमेण पूरयति वा शम् । पूर + णिच्

ण्वुल् । पुष्पवन्ते क्रमेणास्य बीजपूरकत्वात् तथा त्वम् ।) वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रमश, [स्] व्य, (कारकार्थवृत्ते क्रमात् + वीप्सायां शस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा । यथा । "भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः" । इति प्राचीनाः ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।

'सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः" ॥)

क्रमागत, त्रि, (क्रमेणागतः आयातम् ।) क्रमायातम् । पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—

"अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः । स्वतन्त्रस्तत्र गृही यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्" ॥ इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥ (तथा च मनुः । २ । १८ ।

"तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" ॥)

क्रमायात, त्रि, (क्रमेणायात आयात ।) क्रमागतः । इति मिताक्षरा ॥

क्रमि, पु (क्रम् + इन ।) कृमिः । इति भरतो द्विरूपकोषः ॥ रोगविशेषः । तच्चिकित्सा यथा,

"विडङ्गत्थोषसयुक्तमश्वमूत्रं पिबेन्नरः ।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये ॥
प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।
क्रिमीणां नाशनं श्रेष्ठमग्निसन्दीपनं परम् ॥
विडङ्गघृतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम् ।
पीतं क्रिमिघ्नं दृष्टं क्रिमिनाशं सदा जयेत् ॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।
पलाशबीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम् ।
पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम् ।
पातयेत् क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान् संशयः ।
विडङ्गं कीटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम् ॥
सचूर्णं खादितं खाढ़ेन क्रिमीन्नाशयितुं नरः ।
निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
धुस्तूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः ॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः ।
धुस्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात् ।
क्रिमीणां विटकमोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ।
रक्तजानान्तु संहारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सया ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि वापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोऽम्लं मधुरं रसञ्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि" ॥

इति क्रिम्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्रमिकण्टक, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव । तस्य नाशकत्वात्तथात्वम् ।) चित्राङ्गः । विडङ्गम् । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्न, क्ली, (क्रमिं हन्ति । हन् + ट ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

क्रमिज, क्ली, (क्रमे क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन् + ड ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥

क्रमिशत्रु, पु, (क्रमे क्रमीणां वा शत्रुरिव नाश कत्वात् ।) विडङ्गः । इति रत्नमाला ॥

क्रमु, पु, (क्रमु + बाहुलकादु ।) गुवाकः । इति भरतो द्विरूपकोषः ॥

क्रमुक, पु, (क्रमु + संज्ञायां कन् ।) पट्टिकालोध्रः । *गुवाकवृक्षः । ब्रह्मदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥* भद्रमुस्तकम् । कार्पासिकाफलम् । इति मेदिनी ।

क्रमुकफल, क्ली, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा ।) गुवाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे ।

"व्याप्तादिताः क्रमुका समुद्रात्" ॥

क्रमुका क्रमुकफलानीत्यर्थः ।) अस्य गुवाकपर्य्यायो गुवाकशब्दे द्रष्टव्यो ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेल, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति । एल + अच् ।) उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्रमेलक, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति । एल गतौ + ण्वुल् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इत्यमरः २ । ९ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४१४ ।

"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदय भक्षयित्वा सम्प्रति मम मुखमवलोकयसि" ॥)

क्रमोद्वेग, प, (क्रमेण उद्गतः उत्कृष्टो वा वेगो यस्य ।) वृषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्रय, प, (क्री + भावे अच् ।) पण्यपूरणादिमूल्य दानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारविशेषः । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । केना इति भाषा । यथा —

"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्" ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयलेख्य, क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम् ।) भूम्यादिक्रयलिपिः । कवाला इति पारस्य भाषा । यथा,

"गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयविक्रय, पु, (क्रयश्च सह विक्रयः ।) वाणिज्यम् । केना बेचा इति भाषा । यथा,—

"आक्रदानं तथारामं कम्मणं क्रयविक्रयम् । न कुर्यात् गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कदाचन" ॥ इति तन्त्रसारः ॥

(कवित् एतौ द्विवचनान्तावपि दृश्यन्ते । तत्र द्वन्द्वः यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ । यदुक्तं मनुसंहितायाम् ।

"आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ । विचार्य्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ पक्षरात्रे पक्षरात्रे पक्षे पक्षे अथवा गते ।

नात् देयस्य ककार। म, क्रमयति। इ क्रमते दयालुर्दनिम्। इति दुर्गादासः।

क्रम, उ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-सक-सेट।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा। क्रामति। वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् सङ्क्रमत गुरु रिति मद्यन्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरित्या त्मनेपदम्। इत्युत्साहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्वो दयात्मनेपदमिति शरणदेव। सङ्क्रामयतीत्यादि तु सङ्क्रमन्तं करोतीति ण्यन्तात् ण्यौ साध्यम्। अन्यथा अमन्तत्वाद्ध्रस्वः स्यात्। हरेर्यदक्रामि पदैकेन खमिति तु धातुपारायणमते चुरादि विवक्षया सिद्धम्। तन्मतन्तु परिभाषाया लिखि तम्। अथवा आक्रेति कर्मणोऽध्याहारे प्रेरणे ण्यौ साध्यम्। हरे पदं आत्मानं खं खं क्रामयामास। इत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

क्रम, य गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा-पर-सक-सेट।) य, क्राम्यति। गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय। क्राम्यतीत्याहतुः। तथा च।
‘इष्यते शमि दीर्घत्वं दाक्षिणात्यैर्वदेहिभिः।
तेन क्राम्यति कौमारे श्लोकेऽस्योपलक्षणात्’॥
इति दुर्गादासः।

क्रम, पुं, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन। क्रम+घञ्। “नोदात्तोपदेशस्येति”। ७। ३। ३४। इति न वृद्धिः।) वैदिकविधानम्। तत्पर्यायः। कल्पः २ विधिः ३। इत्यमरः। २। ७।४०॥ (क्रम+भावे घञ्।) अनुक्रमः। (यथा, रघुः। ११। २४।
“लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव”॥)
शक्तिः। आक्रमणम्। इति मेदिनी॥ (क्रामत्यनेन घञ् न वृद्धिः।) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (सनामस्यातः वल्लभीपुत्रः। यथा, मार्कण्डेये ११९। १।
“तस्य तस्या सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः”॥
सर्व्वाक्रमणात् हरः।
यथा महाभारते। १३। १७। १२८।
“क्रमः सुक्रमो विस्तारो लोके सर्व्वाश्रयः क्रमः”।
त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात् विष्णुः।
यथा, तत्रैव १३। १४९। २२।
“ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः”॥)

क्रमक, पुं (क्रमं वदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा। “क्रमादिभ्यो वुन्”। ४। २। ६१। इति वुन्।) क्रमज्ञः। इति मुग्धबोधम्॥

क्रमठ, पुं, (क्रामन्नेव करणे ठट्।) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (दद्रुरोगप्रतिविधानं। यथा सुश्रुतः।
“क्रमितु कमठेनेव धृष्टं शरत्सु पुरः”।
स्त्री। भावे क्तट्। पादविक्षेपः। यथा, भागवते। १०। ११।
“पदे भद्रमे क्रमठेषु दस्तम्”॥)

क्रमपूरक, पुं, (क्रमेण पूरयति वाक्यम्। पूर+णिच्

ण्वुल्।) पश्चात्तन्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथा त्वम्।) वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रमशस्, [स] अ, (कारकार्थवृत्ते क्रमात्+वीप्सायां शस्।) क्रमेण क्रमेण। क्रमेक्रमे इति भाषा। यथा। “भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः”। इति प्राचीनाः॥ (तथा च मनौ। ३। १२।
‘सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः”॥)

क्रमागत, त्रि, (क्रमेणागतं आगतम्।) क्रमायातम्। पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम्। यथा,—
“अक्षतक्ता स्त्रियः सर्व्वा पुत्तदासपरिग्रहाः।
अस्वतन्त्रस्तत्र गृही यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्”॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः॥ (तथा च मनुः। २। १८।
‘तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते”॥)

क्रमायात, त्रि, (क्रमेणायातः आगतः।) क्रमागतः। इति मिताक्षरा॥

क्रमि, पुं (क्रम्+इन्।) कृमिः। इति भरतो द्विरूपकोषः॥ रोगविशेषः। तच्चिकित्सा यथा,
“विडङ्गयोषसंयुक्तमनमदं पिबेन्नरः।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये॥
प्रत्यङ्कं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम्।
क्रिमीणां नाशनं श्रेष्ठमग्निसन्दीपनं परम्॥
विडङ्गफलपानीयं विडङ्गेनावधूलितम्।
पीतं क्रिमिघ्नं दृष्टं क्रिमिजांश्च गदान् जयेत्॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम्।
पलाशवीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम्।
पिबेत्तद्वीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम्।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम्॥
पातयेत् क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान्न संशयः।
विडङ्गं कीटभं वीजं तथा वीजं पलाशजम्।
सचूर्णं खादेत् खलेन क्रिमीणामपनुत्तये नरः।
निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत्॥
धुस्तूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम्।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः।
धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव साधितम्॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकानाशयति ध्रुवम्।
क्रिमीणां विटकपौत्यानामेतद्धि चिकित्सितम्॥
रक्तजानान्तु सर्व्वार्थं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सया॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति।
समासतो वै मधुरान् रसांश्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि”॥
इति क्रिम्यधिकारे। इति भावप्रकाशः॥

क्रमिकण्टक, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव। तस्य नाशकत्वात्तथात्वम्।) चित्राङ्गः। विडङ्गम्। उडुम्बरः। इति मेदिनी॥

क्रमिघ्नी, स्त्री, (क्रमिं हन्ति। हन्+टक्।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

क्रमिज, क्ली, (क्रमौ क्रमिभ्यो वा जायते इति। जन्+ड।) अगुरु। इत्यमरः॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज+टाप्।) लाक्षा। इति इति रत्नमाला॥

क्रमिशत्रुः, पुं, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुरिव नाशकत्वात्।) विडङ्गः। इति रत्नमाला॥

क्रमु, पुं, (क्रमु+बाहुलकात् उ।) गुवाकः। इति भरतो द्विरूपकोषः॥

क्रमुक, पुं, (क्रमु+संज्ञायां कन्।) पट्टिकालोध्रः। गुवाकवृक्षः। ब्रह्मदारुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४१॥ भद्रमुस्तकम्। कार्पासिकाफलम्। इति मेदिनी।

क्रमुकफल, क्ली, (क्रमुक एव फलम्। क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा।) गुवाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, माघे।
“आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्”॥
क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः॥) अस्य गुणपर्य्यायौ गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रमेल, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति। एल्+अच्।) उष्ट्रः। इत्युणादिकोषः॥

क्रमेलक, पु (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति। एल गतौ+ण्वुल्। यद्वा, क्रमेल+स्वार्थे कन्।) उष्ट्रः। इत्यमरः २।९।७५॥ (यथा प्रबन्धे। १।१४।
“भो ममाग्रेऽपि क्रमेलककुटुम्ब भवद्विधा बधुरा मम मुखमवलोकयसि”॥)

क्रमोद्वेग, पु, (क्रमेण उद्गत उत्कृष्टो वा वेगो यस्य।) वृषः। इति भूरिप्रयोगः॥

क्रय, पु, (क्री+भावे अच्।) पण्यपूरणार्थमूल्यदानम्। विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनया पारविशेषः। मूल्येन द्रव्यग्रहणम्। केना इति भाषा। यथा —
“प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्”॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः॥

क्रयलेख्य, क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम्।) भूम्यादिक्रयलिपिः। कबाला इति पारस्य भाषा। यथा,
‘गृह क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते’॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः॥

क्रयविक्रय, पुं, (क्रयेण सह विक्रयः।) वाणिज्यम्। केना वेचा इति भाषा। यथा —
क्रयविक्रय तथादान मनुर्यो यविक्रयम्।
न कुर्य्यात् गुरवा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कदाचन”॥
इति तन्त्रसारः॥
(क्वचित् पुंसो द्विवचनान्तोऽपि दृश्यते। तत्र उद्धृतं यथा, दक्ष विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ।
यदुक्तं मनुसंहितायाम्।
‘आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ।
विचार्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे अथवा गते॥

कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः" ॥

क्रयविक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रययोर्वा अनुशयः पश्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । यथा ।
"वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः" ॥
अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।
"क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" ॥

क्रयविक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति । "वस्नक्रयविक्रयात् ठन्" ।४।४।१३। इति ठन् ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥

क्रयशीर्षं, क्ली, (कपिशीर्ष + पृषोदरात् साधुः ।) कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयारोहः, पुं, (आ + रुह + अधिकरणे घञ् । क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽत्र ।) हट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्यस्य इति ठन् ।) क्रेता । तत्पर्य्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
"धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः" ॥
क्रयेण जीवतीति । "वस्नक्रयविक्रयात् ठन्" । ४ । ४ । १३ । इति वस्नादपि ठन्) क्रयजीवी । वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे ।
"पर्य्यापतत् क्रयिकलोकमगण्यपण्या" ।)

क्रयी, [न्] त्रि, (क्रयोऽस्त्यस्य इति । क्रय + इनिः ।) क्रयकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रय्यं, त्रि, (डुक्रीञ् द्रव्यपर्य्यये + "अचो यत्" । ३ । १ । ९७ । "क्रय्यस्तदर्थे" ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।) क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत् द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ३ । १ । "क्रय्यन्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह सोमविक्रयी" ।)

क्रव्यं, क्ली, (क्लव + यत् । लस्य रत्वम् ।) मांसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
"क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाऽचरमेव च" ।)

क्रव्यघातनः, पुं, (क्रव्यस्य क्रव्यार्थं वा घात्यतेऽसौ । हन् + स्वार्थे णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) मृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रव्यात्, [द्] पुं, (क्रव्यं मांसं अत्तीति । "क्रव्ये च विट्" । ३।२।६९। इति ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसाशिनि त्रि । इति मेदिनी । (गृध्रादिमांसभुक्पक्षिविशेषस्यापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
"धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः" ॥
"क्षयानुपक्षे क्रव्यादो गृध्रादयः" । इति मल्लिनाथः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
यथा, मनुः ५ । १३१ ।
"श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः" ॥
"क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिरेवेति" । कुल्लूकभट्टः ।
ग्राम्यक्रव्यादो मार्ज्जारादयः ।
यथा, मनौ । ११ । १९९ ।
"श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च" ।
"ग्राम्यैः क्रव्याद्भिराममांसाशैर्मार्ज्जारादिभिः" ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां नरकभोगावसाने क्रव्यादां आममांसाशिनां योनिप्राप्तिर्भवति ।
यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
"तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः" ॥
शवदाहकाग्निभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । २ । १ । ४ ।
"अपाग्ने! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्यर्थं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्वाऽश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात् एतावेवैतद् द्रुभावतोऽपहन्ति" । "हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा,—
"क्रव्यादमग्निं निःशेधनिःशेषं दूरे गमय" ।
इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।
"योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्" ।)

क्रव्यादः, पुं, (क्रव्यं मांसमत्ति । अद उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृत्तं पक्वञ्च भुङ्क्ते इति कृत्तविकृत्तपक्वशब्दस्य पृषोदरात् क्रव्यादेशः । इति काशिका ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ सिंहः । श्येनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शवभक्षकाग्निः । यथा, "क्रव्यादो मृतभक्षणे" । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ मांसाशिनि त्रि । इति धरणी ॥ (पुरा किल केनचिद्राक्षसाभिमुख्यादिनेव सा भृगुभार्य्या पुलोमेति विदितेनैवापहृतायान्तस्यां पुलोमायां महर्षिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमापन्नः त्वं सर्व्वभक्षो भविष्यसीति तस्मै वह्नये शापं प्रददौ तेन हि तस्य क्रव्यादत्व प्रसिद्धम् । ततः शापेनापि तेनाग्निदेवेनात्मनः सर्व्वभक्षकत्वरूपशापं परिहर्त्तुकामेन सर्व्वभक्षः सन्कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आत्मनः संहारस्थापने । पितामहस्तु देवादिभिरनुरुद्धो वह्नेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन कृतभागग्रहणाङ्गीकारमकारयत् । एतद्विवरणन्तु महाभारते । १ । ६–७ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा,
भृगुरुवाच ।
"केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥
तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥
पुलोमोवाच ।
अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥
साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥
सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि" ॥
"शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति" ॥
"अमावास्यासु पितरः पौर्णमास्यासु देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥
सर्व्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्" ॥
"चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
निरोङ्कारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्ज्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्व्वास्तत आसन् सुदुःखिताः ॥
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।
अग्निनाशात् क्रियाभ्रंशात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ॥
विदध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
अग्नेरावेदयञ्छापं क्रियासंहारमेव च ।
भृगुणा वै महाभाग ! शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ॥
कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा ।
हुतभुक् सर्व्वभूतेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति ॥
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥
लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा ।
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! ॥
त्वं पवित्रः सदा लोके सर्व्वलोकगतिश्च ह ।
न त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि ॥
अपाने ह्यर्च्चिषो यास्ते सर्व्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥
क्रव्यादा च तनुर्या ते सा सर्व्वं भक्षयिष्यति ॥
यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्व्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्च्चिर्निर्द्दग्धं सर्व्वं शुचि भविष्यति ॥
त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ! ॥
देवानाञ्चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्" ।
"एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ॥
जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः" ॥ * ॥
अतएव ऋङ्मन्त्रेण क्रव्यादाख्याग्नेः शान्तिकर्म्मादिष्वपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ९ ।
"क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा
देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्" ॥
"क्रव्यं पाशितं अत्ति क्रव्यादः तं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं तस्य वाहः वोढ़ा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे "कर्म्मण्यण्" इति वह + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वहतु" ॥ इति भाष्यम् ॥
क्रव्यं मांसं अत्ति । अद + उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् । पक्वनामाममांसाशिमृगभेदः ।
यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

"एवमेव महारौरवो यत्र निपतित पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः"।)

क्रान्त, पुं, (क्रम्यते आक्रम्यते इति। क्रम + क्त।) घोटकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पादेन्द्रियम्। यथा, मनौ। १२। १२१।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्"॥
"क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति"। कुल्लूकभट्टः॥ भावे + क्त। क्ली, धाक्रमणम्। क्रमणम्। यथा माघे।
"क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा"॥
यथा च शतपथब्राह्मणे ५। ४। २। ६।
"विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्"॥)
आक्रान्ते त्रि॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त। स्त्रियां जाति त्वेपि संयोगोपधत्वात् टाप्।) बृहती। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रान्ति, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन्।) खगोलमध्यवर्त्तिसूर्य्यगमनार्थतिर्य्यग्गोलरेखा। यथा,—
"अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्य्यक् तथापरा।
क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्"॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः॥ "नाडीमण्डलात् दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्"। इति तट्टीकायां रङ्गनाथः। तत्पर्य्यायः। अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अपक्रान्तिः ५। इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥ अपमः ६। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥ इष्टक्रान्त्यानयनक्रमो यथा,—
'परमापक्रमज्या च सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः।
तद्गुणाज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापं क्रान्तिरुच्यते"॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥ *॥ आक्रमः। इति हेमचन्द्रः॥ गतिः। गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययात् तथात्वम्॥

क्रान्तिवलय, पुं, (सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव वलयं वृत्तम्।) क्रान्तिमण्डलम्। विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत्। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

क्रान्तु, पुं, (क्रामतीति। "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्चेति'। उणा ५। ४३। इति तुन् वृद्धिश्च।) पक्षी। इत्युणादिकोषः॥

क्रायक, पुं, (क्रीणाति इति। कर्त्तरि ण्वुल्।) क्रेता। इत्यमरः॥ क्रयजीवी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

क्रिमि, पुं, (क्रमु पादविक्षेपे। "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च"। उणा ४। १२१। इति इन् कित् अत इच्च।) कीटः। कृम्यामयः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ रोगविशेषः। तस्य प्रकारो यथा,—
"क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः।
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः।
द्विधा ते कोठपिडकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते॥*॥
निदानम् यथा।
"अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो
द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता।
व्यायामवर्जी च दिवाशयानो
विरुद्धभुक् संलभते क्रमींश्च"॥
पुरीषजनिदानं यथा,—
"माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः"॥*॥
कफजनिदानं यथा,—
"मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः"॥
रक्तजनिदानं यथा,—
"विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि"॥
अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—
'ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्द्दनं भ्रमः।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम्"॥
कफजरूपं यथा,—
"कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः।
पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः।
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः॥
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः॥
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम्॥
मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्"॥*॥
रक्तजरूपं यथा,—
"रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः।
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः॥
षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः"॥
विड्जरूपं यथा,—
"पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः।
तदास्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः॥
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः।
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः॥
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि'॥
त्रिमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—
'विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः'॥
इति माधवकरः॥
(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—
'इह खल्वग्निवेश विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः। ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्विधाः तद्यथा। पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति। तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च। तत्र बाह्ये मले जातान् मलजान् संचक्ष्महे, तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं, स्थानं केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि संस्थानमणवस्तिलाकृतयो बहुपादाः वर्णः कृष्णः शुक्लश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुपसेवनमिति। शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातर इति। प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यतिवृद्धानाञ्च त्वक्शिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते।

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसङ्कीर्णविरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः। तेषामामाशयः स्थानं प्रवर्द्धमानास्तूर्द्ध्वमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा। संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयश्च श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः। तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादाः, उदरादाः, हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्चेति। प्रभावो हृल्लासास्यसंस्रवणमरोचकाविपाको ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्गमर्द्दश्छर्द्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं पक्वाशयः। प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति। यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गारनिश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः। संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णांशुकसङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः। तेषां नामानि ककेरुकमकेरुका लेलिहाः शशूलकाः सौसुरादाश्चेति। प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च। त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते। त एव जातहर्षा गुदान्निष्क्रमणमतिवेलं कुर्व्वन्ति।

इत्येष श्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः। चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते। तत्र सर्व्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्य्यम्। ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्य विमृश्यापनयनमुपकरणवतानुपकरणेन वा। स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति। तद्यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति प्रकृतिविघातः।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनम्। यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथाविध

प्रायाणां चापरेषां मध्यानामिति तच्चयतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययिताऽस्मीति, क्षीरदधिगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसम्पृक्तैर्भोज्यैः सायम्प्रातरुपपादयेत् समुदीरणार्थञ्चैव क्रिमीणां कोष्ठाभिसरणार्थञ्च। भिषगथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तञ्चाज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तद्दहरेवोपपादयेत्। उपपादनीयश्चेत्स्यात् सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक्। अथाहरेति ब्रूयात्। मूलक-सर्षपलशुनकरञ्ज-शिग्रु-खरपुष्पभूस्तृण-सुमुख-सुरस-कुठेरक-गण्डीर-कालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकानि सर्व्वाण्यथवा यथालाभम्। तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत्। सततमवघट्टयन् दर्व्व्या तमुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि। गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणमभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्"।

"मदनफलपिप्पलीकषायेणाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत्। तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्व्वविशेषानवेक्षमाणः।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्। तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत्। तदभावे वा कटुकतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तञ्च एवं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपक्रमयेत्। विलेप्याक्रमागतञ्चैनमनुवासयेत् विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्वा। यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्। ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन।

यस्त्वभ्याहार्य्यविधिः प्रकृतिविघातोऽयं क्रिमीणां सोऽनुव्याख्यास्यते। मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीड़यित्वा च रसं गृह्णीयात्। तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुट्य विडङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुपयच्छेत्। तदनन्तरमम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादि पञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत्"।

"अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रतीर्य्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा अष्टकृत्वो दशकृत्वो वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत्। तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं पूर्णं यावद्वा साधु मन्येत क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठाय लेढुम्प्रयच्छेत्॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहार्य्य कलसप्रमाणेन सम्पोथ्य स्नेहभाविते दृढ़े कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने स्नेहावलिप्ते समवाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढ़स्योपरि कुम्भस्यारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्य दाहयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत्। अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता"॥

"अथाहरेति ब्रूयात् शारदान्नवांस्तिलान् सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य सुनिर्व्वापितान् निर्व्वापयेत् आदोषगमनात्। गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान् भावयित्वातपे शोषयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विडङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्द्दं मर्द्दयेत्। तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदियात् तत्पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्यानुगुप्तं निधापयेत्। अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकषायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतो अर्द्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरित्येतत् सम्भारं विडङ्ग-कषायस्यार्द्धाढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य तत्तैलप्रस्थमावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्यङ्के समासिच्याग्नावधिश्रित्य मध्यमासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्व्या सततमवघट्टयन्। स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते, भैषज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृदु अनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति। सकालस्तस्यावतारणाय। ततस्तमवतीर्य्य शृतं शीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुगुप्तं निधापयेत्। ततोऽस्मै मात्राम्प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते। सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानुपूर्व्वी यथोक्ता। ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले"॥

"इत्येवं द्वयानां श्लेष्म-पुरीष-सम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्ण-नाम-प्रभाव-चिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः। विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणं भूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यम्। इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति"॥ इति चरके विमानस्थाने सप्तमोऽध्यायः॥ *॥

"सूतं गन्धं मृतं लौहं मरिचं विषमेव च।
मुस्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाञ्जनम्॥
व्यूषणं मुस्तकं पाठा वालकं बिल्वमेव च।
एतानि समभागानि स्वरसैर्भृङ्गजैस्तथा॥
वराटिका प्रमाणेन भक्षणाय विशेषतः।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः"॥

इति क्रिमिरोगारिरसः॥ *॥

"क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाज-
मोदा विडङ्गं विषमुष्टिका च।
पलाशबीजञ्च विचूर्णमस्य
निष्कप्रमाणं मधुनावलीढ़म्॥
पिबेत् कषायं घनजं तदूर्द्ध्वं
रसोऽयमुक्तः क्रिमिमुद्गराख्यः।
क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्
सन्दीपयत्यग्निमयं त्रिरात्रात्"॥

इति क्रिमिमुद्गरो रसः॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे॥*॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः। पथ्यानि यथा,—

"आस्थापनं कायशिरोविरेचनं
धूमः कफघ्नानि शरीरमार्ज्जना।
चिरन्तना वैणवरक्तशालयः
पटोलवेत्राग्ररसोनवास्तुकम्॥
कुलत्थमन्दारदलानि सर्षपा
नवीनमोचं वृहतीफलान्यपि।
तिक्तानि नाड़ी च दलानि मौषिकं
मांसं विडङ्गं पिचुमर्द्दपल्लवम्॥
पथ्या च तैलन्तिलसर्षपोद्भवं
सौवीरशुक्तञ्च तुषोदकं मधु।
पचेलिमं तालमरुष्करं गवां
मूत्रञ्च ताम्बूलसुराम्लगारुडम्॥
क्षौद्राणि मूत्राण्यपयांसि रामठं
क्षाराजमोदा खदिरश्च वत्सकम्।
जम्बीरनीरं सुषवी यमानिका
क्षाराः सुराह्वा गुरुशिंशपोद्भवाः॥
तिक्ताः कषायाः कटुको रसोऽप्ययं
वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः"॥*॥

अपथ्यानि यथा,—

"छर्द्दिञ्च तद्वेगविधारणञ्च
विरुद्धपानाशनवह्निनिद्राम्।
द्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च
घृतानि माषान् दधिपत्रशाकम्॥
मांसं पयोऽम्लं मधुरं रसञ्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेच्च"॥

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ।)

क्रिमिकण्टकं, क्ली, (क्रिमेः कण्टकमिव ।) कृमिकण्टकम् । इति मेदिनी ।

क्रिमिघ्न, पुं, (क्रिमि हन्ति नाशयतीति । "अमनुष्यकर्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् । सुखविभ्राजादित्वात् सिद्धः । अत्र पूर्व्वस्येति व्याप्तिमतम् ।) कृमिघ्न । विड़ङ्ग । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेषः ।

"क्रिमिघ्न किंशुकारिष्टबीजं शक्रयवं समम् ।
कल्कद्रवमालुमध्वर्के क्रिमिविनाशनम्" ॥

इति क्रिमिघ्नो रसः ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥)

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न+टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्रिमिज, क्ली, (क्रिमिभ्यः जायते इति । "पञ्चम्यामजातौ" ।३।२।९८। इति डः ।) अगुरु । इत्यमरः ।

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज+स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ।

क्रिमिपर्व्वत्,पुं,(क्रिमेः पर्व्वतस्य नामकत्वात् ।) स्थलपुष्पवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । पाल्तितामादार इति भाषा ।

क्रिमिशात्रव, पुं, (शत्रु+स्वार्थे अण शात्रव । क्रिमेः शात्रव इव तन्नाशकत्वात् ।) विटखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्रिमिशैल, पुं, (क्रिमिभिर्निर्म्मितः शैल इव ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

क्रिय, पुं, (क्रिया यज्ञादिकर्म्मानुष्ठानं क्रियते अत्र कार्य्यादिकम् ।) मेषराशिः । इति दीपिका ।

क्रिया, स्त्री, (क्रियते यया अनया वा क्रिया इति वा । डु कृ ञ करणे करणकर्म्माधिकरणादौ च भावादौ श प्रत्ययः । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' । ७ । ४ । २८ । इति रिङादेशः । "क्रियापद्धति भूतानां योनिस्तत्वानि" । १ । ३ । ७३ । इति वृत्तेः ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूजनम् । सम्प्रधारणा । उपायः । कर्म्म । तत्र विधम् । यथा —

"आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजन सम्प्रधारणम् ।
उपायः कर्म्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रिया" ॥

इति भावप्रकाशः । चेष्टा । चिकित्सा । इत्यमरः । १ । ३ । १४८ । कारणम् । इति हेमचन्द्रः । आह्वः । इत्यमरटीकायां भरतः । शौचम् । इति शब्दरत्नावली । श्राद्धं करोति वा । इति वैद्यकम् । क्रिया व्यापारकृता वा कालधर्म्म दाद दश क्वचित् व्यवधानकालाद ... बाह्याभ्यन्तरव्यापारभेदादुभयविधा । [illegible] तत्र विशेष । ... [illegible] व्यापारैरेव भवति । ...

"[illegible] क्रिया शेषा प्रमुखा क्रिया [illegible]

साम्यनैरन्तर्यसम्पादका मानुषी त्रिविधा स्मृता ।
घटादाया धर्म्मशास्त्राश्च दैविकी नवधा स्मृता" ॥

इति व्यवहारतत्त्वे वृहस्पतिः । (चिकित्साकार्य्ये यथा,—चरके सूत्रस्थाने १० अध्याये ।

"याभि क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम्" ॥

कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।

समानाञ्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया" ।

"याचोदीर्णं प्रशमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्" ।

कीते शीतप्रतीकार उष्णेचोष्णनिवारणम्
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियाप्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्" ॥

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।)

क्रियाकार,पुं,(क्रियां शिक्षारम्भं करोतीति । कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नवच्छात्र । नूतन पड़ुया इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ।कर्म्मकर्त्तरि त्रि ।

क्रियाद्वेषी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्यादिकं द्वेष्टि । द्विष+णिनि ।) साक्ष्यलिखितभुक्तिद्विट्पचदेशः । स च पञ्च हारविषये पञ्चधा । हीनावादिभेदोहीनविशेषः । यथाह,—व्यवहारतत्त्वे नारदः ।

"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ॥

(तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रोदयकात्यायनवचने ।

"लेख्यं साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" ॥)

कर्म्मद्वेष्टरि त्रि ।

क्रियापाद, पुं, (क्रिया विचारसाधनं पाद इव ।) अनुमान्तव्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा,—

"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः" ॥

इति वृहस्पतिः । स च साक्ष्यलिखितभुक्तिद्युक्ति प्रपञ्चकम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियाभ्युपगम, पुं, (क्रियायाः कर्म्मादिक्रियायां अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः । उभयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीकारः । यथा,—

"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" ॥

इति मनुः । अस्यार्थः । "इदमावयोः साधारणं अपत्यं भविष्यतीति यदेवं नियमं कृत्वा क्षेत्रस्वामिना बीजवपनार्थं बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ स्वामिनौ दृष्टौ" । इति कुल्लूकभट्टः । [illegible]

क्रियायोग, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवतायाराधनादिरूपकर्म्मयोगविशेषः । यथा,—

नारद उवाच ।

"क्रियायोगं वद ब्रह्मन्मे सनातन ॥
तन्नइ योगविधि त्वं कर्त्तुं मया शक्यमव्ययम्" ।

ब्रह्मोवाच ।

[illegible]

यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ॥
प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ।
क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ॥
यदेतत्तत्त्वता एव तदेकैकमना शृणु ।
शैलं दारुमयं विष्णोः शुभं दारुमयं तथा ॥
कारयेन्मृन्मयं वापि यस्तु तस्य फलं मुने ! ।
अहन्यहनि योगेन यजतो यत्फलं मुनम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्यो कारयति मन्दिरम् ।
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।
समजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ।
समुद्धृत्य हरेर्द्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
"प्रतिमां लक्षणवतीं च कुर्व्वीयाद्यं मानवः ।
केशवस्य स याति लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ।
अनुयातो यथा राज्ये दत्तो दानाय किङ्कराः ।
केवलं ये ऊर्द्धवामनमर्थं समुपाश्रिताः ।
अहङ्गाः परिहार्य्यन्ते तेषां मार्त्यष्व सन्निधिः ।
यत्र प्राणाध्यवसानस्य वासुदेवेयुदीरितम् ।
यैर्मार्भावितैर्दूर्ताश्च त्याज्याः सुदूरतः ।
दाम दद्धिर्देवमनसा प्रीयतामिति ।
अज्ञानात्तु ये नित्यं ते च त्याज्याः सुदूरतः" ॥

इत्यादि वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगो नामानुशासननामाध्याय । तथा च पातञ्जले ।

"तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" ॥)

क्रियावसन्न, त्रि, (क्रियया अवसन्नः ।) साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः । यथा,—

"सदसम्भुपगमो हि सत्यधर्म्मसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नो वादे तु पर सम्प्रावहारकम्" ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियावान्, [त्] त्रि, (क्रिया अस्यास्तीति मतुप् । मस्य वः ।) कर्म्मोद्यतः । क्रियाशुः विदुरः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ । (यथा, भट्टिः । १ । १० ।

"कुशीलवास्तेन वराङ्गनाभि
रामाय विद्यां भुवनं क्रियावान्" ॥)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां विवादाख्यं वदति । वद+णिनि ।) प्रमाणवादी । कार्य्यवादी । इति मिताक्षरा । फरियादी इति यावनभाषा ।

क्रियेन्द्रियं, क्ली, (क्रियायाः कर्म्मणः साधनं इन्द्रियम् ।) कर्म्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तानि च वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मकानि वागादीनि च ... [illegible] । यथा मनौ ।

"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" ॥)

क्री, ङ् ञ श द्रव्यविनिमये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यादिं-उभं-सकं-अनिट् ।) ङ्, क्रीणीते । ञ, क्रीणाति । श, क्रीणाति क्रीणीते वासं वस्त्र मौल्य । इति दुर्गादासः ॥

क्रीड़, ऋ ङ्क्रीड़े । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-पर-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्रीड़त् क्रीड़ति

बालः शिशुभिः । इति दुर्गादासः ॥

क्रीड़ः, पुं, (क्रीड़ + भावे घञ् ।) परीहासः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रीड़नं, क्ली, (क्रीड़ + भावे ल्युट् ।) खेला । यथा ।
"बालक्रीड़नमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि यत्कृता
ताते काननसेवनावधि तथा सुग्रीवसख्यावधि" ।
इति महानाटकम् ॥

क्रीड़ा, स्त्री, (क्रीड़ + भावे घञ् ततष्टाप् ।) परीहासः । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥
(यथा, भागवते । २ । ३ । १५ ।
"स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालक्रीड़नकैः क्रीड़न् कृष्णक्रीड़ां य आददे" ॥)
अवज्ञानम् । इति मेदिनी ॥

क्रीड़ातालः, पुं, (क्रीड़ानामकस्तालः ।) तालप्रभेदः । यथा,—
"एका एव द्रुतो यत्र क्रीड़ातालः स कथ्यते ।
अपरं नियमं विना" । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

क्रीड़ारत्नं, क्ली, (क्रीड़ायां क्रीड़ायाः वा रत्नमिव ।) रतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [हलायुधः ॥

क्रीड़ारथः,पुं, (क्रीड़ायै रथः ।) क्रीड़ार्थरथः । इति

क्रीतः, पुं, (क्री + कर्म्मणि क्तः ।) क्रीतकपुत्त्रः । स तु द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथाह- याज्ञवल्क्यः ।
"दद्यात् माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत् ।
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" ॥)
कृतक्रये त्रि । केना इति भाषा । यथा,—
"दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥

क्रीतकः, पुं, (क्रीत + स्वार्थे कन् ।) क्रीतपुत्त्रः । यथा, मनुः । ९ । १७४ ।
"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा" ॥

क्रीतानुशयः, पुं, (क्रीते क्रये अनुशयः पश्चात्तापः ।) द्रव्यं क्रीत्वा पश्चादनुतापः । यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येतत् विवादपदमुच्यते" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥

क्रुञ्च, [च्] पुं स्त्री, (क्रुञ्चति वक्रं यथा स्यात् तथा गच्छति । "ऋत्विग् दधृक् स्रगिति" । ३ । २ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) क्रौञ्चः । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ कोँच् बक इति भाषा । (यथा, यजुर्वेदे १९ । ७३ ।
"अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्" ।
"आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धं व्यपिबत् पिबति संहताभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः" । इति भाष्यम् ॥)

क्रुञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + अच् ।) क्रौञ्चपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (बकविशेषः । यथा,यजुर्वेदे २४ । २२ ।
"वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" ॥)

क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च + स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।) अजादित्वात् टाबित्येके । वीणाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रुत्, [ध्] स्त्री, (क्रुध + सम्पदादित्वात् क्विप् भावे ।) क्रोधः । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ अस्या रूपान्तर [illegible] । क्रुद् । क्रुत् क्रुद् । इति संक्षिप्तसार [illegible] [illegible]रणम् ॥

क्रुद्धः, त्रि, (क्रुध + कर्त्तरि क्तः [illegible]) [illegible]युक्तः । यथा ।
"योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो [illegible] महासुरः" ॥
इति देवीमाहात्म्यम् ॥ [illegible] क्तः ।) क्रोधे क्ली ॥

क्रुध, ऌ य औ कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) ऌ, अक्रुधत् । य, क्रुध्यति लोकः शिशवे । औ, क्रोद्धा । इति दुर्गादासः ॥ * ॥ रेलते १ हेलते २ भामते ३ अभ्यीयते ४ भीणाति ५ क्रीयति ६ दोधति ७ वनष्यति ८ कम्पते ९ भोजते १० । इति दश क्रुध्यतिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

क्रुधा,स्त्री,(क्रुध + क्विप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप् ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रुन्च, गत्याम् । वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।)रेफयुक्तादिः पञ्चमस्वरी । क्रुञ्चति । इति दुर्गादासः ॥

क्रुन्थ, श क्लिषि । क्लिशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी रेफयुक्तः । श, क्रुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः । इति हलायुधः । चुक्रुन्थ । इति दुर्गादासः ॥

क्रुश, श औ रोदे । ह्वाने इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-रोदने अकं-आह्वाने सकं-अनिट् ।) श, क्रोशः क्रुशः । औ, अक्रुक्षत् । रोदोऽश्रुविमोचनम् । ह्वतिराह्वानम् । इति दुर्गादासः ॥

क्रुश्वा, [न्] पुं स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश + "लोड् क्रुशिरुडीति" । उणां ४ । ११३ । इति क्वनिप् ।) शृगालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्रुष्टं, क्ली, (क्रुश + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३५ ॥ रावः । इति मेदिनी ॥

क्रूरः, त्रि, (कृत् छेदने + "कृतेश्छक्रूच" । उणां २ । २१ । इति रक्प्रत्ययः धातोः क्रूादेशश्च ।) परद्रोहकारी । (यथा, मेघदूते । १०७ ।
"क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः" ॥)
निर्दयः । तत्पर्य्यायः । नृशंसः २ घातुकः ३ पापः ४ । (यथा, भागवते । ९ । १४ । ३७ ।
"स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः" ॥
यथा, च कुमारे । २ । ४९
"तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः" ।
"क्रूरे घातुके" इति मल्लिनाथः ॥)
कठिनः । इत्यमरः । ३ । ३ । १९० ॥
(यथा, रघुवंशे । १२ । ४ ।
"तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया" ॥)
घोरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । २५ ।
"क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः" ॥)
उष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः । यथा,—
"ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" ॥
इति दीपिका ॥

क्रूरः,पुं, (कृन्ततीति । "कृतेश्छक्रूच" । उणां २ । २१ । इति रक् धातोः क्रूादेशश्च ।) भूताङ्कुशवृक्षः । रक्तकरवीरवृक्षः । श्येनपक्षी । कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरकर्म्मा, [न्] पुं, (क्रूरं कर्म्म यस्य ।) भयानककर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ७० ।
"जिह्मिका क्रूरकर्म्माणो निकृष्टच्छिद्रानुसारिणः ।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव" ॥)
कटुतुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अर्कपुष्पी । अस्याः पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका" ॥)

क्रूरगन्धः,पुं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरगन्धा,स्त्री,(क्रूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः । स्त्रियां टाप् ।) कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरदृक्, [श्] त्रि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य । क्रूरं यथा स्यात् तथा पश्यति वा । दृश् + क्विन् ।) पिशुनः । शनैश्चरे पुं । इति मेदिनी ॥ (यथा,—ज्योतिषतत्त्वे । "आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः" ॥)

क्रूरधूर्त्तः पुं, (क्रूरः कृष्णवर्णतया धूर्त्त इव ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)

क्रूररावी, [न्] पुं, (क्रूरं कर्कशं उग्रं वा रौतीति । रु + णिनिः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरलोचनः, पुं, (क्रूरे लोचने क्रूरं लोचनं वा यस्य ।) शनिः । इति हारावली ॥

क्रूरस्वरः, त्रि, (क्रूरः कर्कशः स्वरोऽस्य ।) कर्कशध्वनियुक्तः । यथा,—
"क्रूरस्वरा काकोलूकखरष्ट्रोष्ट्राश्वगर्द्दभाः" ॥
इति कविकल्पलतायां द्वितीयश्लेषस्तवके तृतीयकुसुमम् ॥

क्रूरा, स्त्री, (क्रूर + स्त्रियां जातिलेऽपि न ङीष् यतः टाप् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूराकृतिः, पुं, (क्रूरा आकृतिर्यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥ (कठोरमूर्त्तौ, त्रि ॥)

क्रयिः, पुं, (क्री + गिः ।) क्रयणम् । इत्युणादिकोषः ।

क्रेतव्यं, त्रि, (क्री + कर्म्मणि तव्यत् ।) क्रेयवस्तु । यथा,
"क्रेयं क्रेतव्यमात्रके" । इत्यमरः । २ । ९ । ८१ ॥

क्रेता, [तृ] त्रि, (क्री + तृच् ।) क्रयकर्त्ता । यथा ।
"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ॥
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ॥

क्रेयं, त्रि, (क्री + कर्म्मणि यत् ।) क्रेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८१ ॥ किनिवार उपयुक्त द्रव्य इति भाषा ॥

क्रोधदारण, पु, (क्रुध+अच बाहुलकाद्गुण। क्रोध पर्व्वतविशेष। तस्य दारण दारक इत्यर्थः। क्रोध दारयति वा। दृ+णिच+ल्यु।) कार्त्तिकेय। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

क्रोड, क्ली, स्त्री, (क्रुड+घञ।) बाह्वोर्मध्यम्। कोल इति भाषा। तत्पर्य्याय। भुजान्तरम् २ उरः ३ वक्षम् ४ वक्ष ५। इत्यमरः।२।६।७७॥ उत्सङ्ग ६ भोग ७ वपुष्प्राक ८। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा, यजुर्व्वेदे।२५।८। "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्"। कात्यायनश्रौतसूत्रे च।६।८।१३। "श्येनीडा पार्श्वामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च पास्यसि"॥ हितोपदेशे च। "तत्र तरोर्निर्म्मितनीडक्रोडे पक्षिण सुख वर्षासु निवसन्ति"॥)

क्रोड, पु, (क्रुड+घञ। क्रोडोऽस्यास्तीति अर्श आदित्वात् अच वा।) सूकर। इत्यमरः।२।५।२॥ शनि। इति मेदिनी। वाराहीकन्द। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा, महाभारते।१३।५०।२०। "नदी शैवालदिग्धाङ्ग हरिश्मश्रुजटाधरम्। मग्नं शङ्खनखैर्व्याप्तं क्रोडैश्चित्रैर्विदारितम्"॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य सूकरस्य कन्या इव।) वाराहीकन्द। इति राजनिर्घण्ट॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्याः।) महाश्रावणिकावृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥ बड गुलकुडि इति भाषा।

क्रोडपर्णी, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः।) कण्टकारिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कण्टकारीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥)

क्रोडपाद, पु, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य।) कच्छप। इति हेमचन्द्र॥

क्रोडाङ्ग, पु, (क्रोडे अङ्गानि यस्य।) कच्छप। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोडाङ्घ्रि, पु, (क्रोडे अङ्घ्रिरस्य।) कच्छप। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रोडी, स्त्री, (क्रोड+जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् ङीष्।) वाराहीकन्द। इति राजनिर्घण्ट॥

क्रोडीकरण, क्ली, (क्रोड+कृ+भावे ल्युट। अभूततद्भावे च्वि।) आलिङ्गनम्। इति हलायुध॥

क्रोडीकृति, स्त्री, (क्रोड+कृ+भाव+क्तिन्। अभूततद्भावे च्वि।) आलिङ्गनम्। इति हेमचन्द्र॥

क्रोडीमुख, पु, (क्रोड्या शूकर्या मुखमिव मुखमस्य।) गण्डक। गण्डार। इति राजनिर्घण्ट॥ गण्डार इति भाषा।

क्रोडेष्टा, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य इष्टा प्रिया।) मुस्ता इति राजनिर्घण्ट॥

क्रोथ, पु, (क्रुथ हिंसने+भावे घञ्।) हननम्। इति हेमचन्द्र॥

क्रोध, पुं, (क्रुध+भावे घञ।) प्रतिकूले सति तैक्ष्ण्यस्य प्रबोध। (यथा, भगवद्गीतायाम्।३।३७। "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्"॥) तत्पर्य्याय। कोप २ अमर्ष ३ रोष ४ प्रतिघ ५ रुट् ६ क्रुत् ७ क्रुद् ८। इत्यमरः।१।७।२६॥ अमर्षं ९ इति सटीकासारसुन्दरी। भीम १० क्रुधा ११ ग्रथ १२। इति शब्दार्णव॥ स तु ब्रह्मणो भ्रुवो जात शरीरस्थषड्रिपोरन्तर्गतश्च। इति पुराणम्॥ हेल १ हर २ हृणि ३ त्यज ४ भाम ५ एह ६ ह्वर ७ तपुषी ८ जूर्णि ९ मन्यु १० व्यथि ११। इत्येकादश क्रोधनामानि। इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय॥ (तत्प्रभेद। यथा, 'विषमस्य जगत् सर्व्वं व्याकुलं समुदाहृतम्। जनाना जायते भद्रे। क्रोधे क्रोध परस्परम्"॥ इति शब्दार्थचिन्तामणि। स्त्रियां टाप्। दक्षकन्याविशेषः। यथा, महाभारते।१।६५।१२। "क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनि"॥)

क्रोधज, पु, (क्रोधात् जायते। जन्+ड।) मोह। यथा, भगवद्गीतायाम्।२।६२। "सङ्गात् सञ्जायते काम कामात् क्रोधोऽभिजायते। क्रोधाद्भवति सम्मोह सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम"॥ द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगण। यथा, मनु। "पैशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक"॥

क्रोधन, त्रि, (क्रुध+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च"।३।२।१५१। इति युच।) क्रोधविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। अमर्षण २ कोपी ३। इत्यमरः।३।१।३१॥ क्रोधी ४ रोषण ५। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, वेणीसंहारे तृतीयाङ्के। "यद्रामेण कृत तदेव कुरुते द्रौणायणि क्रोधन"॥ कुरुवंशीयनृपविशेष। यथा, भागवते।९।२२।११। "ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च"॥ षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेद। यथा तन्त्रे। "रोगो मरणदुर्भिक्ष विरोधोत्तरवङ्गजम्। क्रोधने विषम सर्व्व समाख्यात वरप्रिये।"॥ भैरवभेद। यदुक्त तन्त्रे। "असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्त क्रोधनस्तथा"॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध+युच+स्त्रियां टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्याय। भामिनी २ चण्डी ३। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, रामायणे।२।७०।१०। "आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी"॥)

क्रोधमूर्च्छित, पु, (क्रोध क्रोधमय इव मूर्च्छित।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रोधेन मूर्च्छित।) अतिकोपने त्रि॥ (यथा, रामायणे।१।१।४९। "रक्षसा निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्द्दश। ततो ज्ञातिवध श्रुत्वा रावण क्रोधमूर्च्छित"॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनि। यद्वा, क्रुध्यति इति। क्रुध+णिनि।) क्रोधयुक्त इति हेमचन्द्र॥ महिष। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा सुश्रुते। "तत्र जागरूक शीतद्वेषी दुर्भगस्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्त स्फुटितकरचरणोऽति रूक्षश्मश्रुनखकेश क्रोधी दन्तनखखादी च"॥)

क्रोश, पुं (क्रोशति यत्र। क्रुश+अपादाने घञ्।) सहस्रधनु। धनुःसहस्रद्वयपरिमाणम्। कोश इति भाषा। तत्पर्य्याय। गव्यूतम् २। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, रघुवंशे।१३।७९। "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुर सरेण गत्वा काकुत्स्थ स्तिमितजवेन पुष्पकेण"॥) द्विसहस्रदण्ड। अष्टसहस्रहस्तपरिमाणम्। इति लीलावती॥ मुहूर्त्त। यथा,— "दण्डदण्डे तु या पूजा तत्सर्व्वमव्यय भवेत्। षष्ठक्रोशे महेशानि तत्। सर्व्वमन्तोपमम्॥ सप्तमक्रोशके देवि। सर्व्व क्षीरोपम भवेत्। अष्टमक्रोशके देवि। मध्वतुल्य न संशय॥ अत पर महेशानि। विषतुल्य न संशय"। इति गुप्तसाधनतन्त्रे षष्ठ पटल॥ क्रुश्+भावे घञ्। रोदनम्। आह्वानम्॥)

क्रोशताल, पु, (क्रोश व्याप्य ताल शब्दभेद यस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशध्वनि, पु, (क्रोश व्याप्य ध्वनिरस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशयुग, क्ली, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनो युग युग्मम्।) क्रोशद्वयम्। तत्पर्य्याय। गव्यूति २। इत्यमरः॥ गोरुतम् ३ गव्या ४ गव्युतम् ५। इति हेमचन्द्र॥

क्रोष्टा, [ष्टु] पु स्त्री, (क्रोशति रौतीति। क्रुश+"सितनिगमिमसीति"। उणा।१।७०। इति तुन्। "तृज्वत् क्रोष्टु"।७।१।९५। इति तृज्वत्।) शृगाल इत्यमरः।२।५।५॥ (यथा, महाभारते।१।२१४।८। "ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धात्रे प्रलुप्यते। शार्द्दूलस्य गुहा शून्या नीच क्रोष्टाभिमर्द्दति"॥ यदुवंशीयो राजविशेष। यथा, हरिवंशे ३३।६१ "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र। वंशमुत्तमपौरुषम्। यदोर्व्वंशधरस्याथ यज्वन पुण्यकर्म्मण॥ क्रोष्टोर्हि वंश श्रुत्वैव सर्व्वपापै प्रमुच्यते"॥)

क्रोष्टुकपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्याः। ठन टाप।) पृश्निपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। रामवासक इति ख्याता। इति केचित्। इत्यमरटीकायां स्वामी। गोलोमिका। इति राजनिर्घण्ट॥

क्रोष्टुकमेखला स्त्री, (क्रोष्टुकस्येव मेखला अस्याः पश्चाद्भागो वा अस्त्यस्याः 'अर्श आदिभ्य'।५।२।१२७। इति अच् टाप्।) पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टो शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्या। ठन् टाप् अत इत्त्व च।) पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टो पुच्छमिव अस्त्यस्या इति 'अर्श आदिभ्य'।५।२।१२७। इति अच ङीष्।) पृश्निपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोष्टुफल, पुं, (क्रोष्टो प्रिय फल यस्य यस्मिन् वा।) इङ्गुदीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

क्रोष्टुविन्ना, स्त्री, (क्रोष्टुभि विन्ना ज्ञाता वा लब्धा इव।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।२।४।९१॥ शि रालडाकि इति ख्याता इति केचित्। इति भरत॥ (अस्या पर्य्यायाः। यथा,—

"पृष्टिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्रोष्टेक्षुः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियः इक्षुः । पृषोदरात् उकारस्य षत्वे सन्धिः ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्ट्री, स्त्री, (क्रोष्टु + "तृज्वत् क्रोष्टुः" । इति ऋदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) शुक्लभूमिकुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
('विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता'॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) शृगालिका । शम्बविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥

क्रौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे ।) पक्षिभेदः । कोँच बक इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रुङ् २ क्रुञ्चः ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ । इत्यमरभरतौ ॥ कालिकः ६ कालीकः ७ कलिकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"क्रौञ्चो वृष्योऽतिपित्तघ्नः समीरौ हन्ति नित्यशः ।
शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः पौत्रः मैनाकस्य पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
"एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
पर्व्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः" ॥)
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वीपभेदः । स च दधिमण्डोदसमुद्रेणावृतः षोडशलक्षयोजनपरिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
"क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
आवृतः सर्व्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने !" ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्त्रो घृतपृष्ठः । यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
"तथा च बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो वृतो यथा, कुशद्वीपो घृतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्व्वतराजो द्वीपनामनिर्व्वर्त्तक आस्ते ॥ योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्त्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम" । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ४६ । २१—२४ ।
"तान्पाशहस्तग्रथितांश्छादितान् शीतरश्मिना ।
मयो ददर्श मायां वै दानवानां महात्मनाम् ॥
स शिलाजालविततां खड्गशैलाट्टहासिनीम् ।
पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहव्याघ्रगणाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ।
ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥
निर्म्मितां स्वेन पुत्त्रेण क्रौञ्चेन दिविगामिनाम् ।
प्रहृतां पार्व्वतीं मायां सहस्रे दानवोत्तमः" ॥
अयमेवासुरः क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्व्वते हैमकन्दरे भगवता स्कन्देन निहतः । यथा,—मृगेन्द्रसंहितायाम् ।
"क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हैमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा ।
केतुतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" ॥)
अर्हतां ध्वजः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रौञ्चदारणः, पुं, (क्रौञ्चं स्वनामख्यातपर्व्वतविशेषं दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । क्रौञ्चस्य दारण इति केचित् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ । अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्व्वणि २२४ । ३१-३६ ।
"स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान् जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ ॥
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्व्वतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ॥
स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्वरः ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥
स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः" ॥
क्रौञ्चं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च । क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्य्या । कोँचबकी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित्तु टावन्तं न मन्यन्ते ङीवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे १ । २ । १४ ।
"निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" ॥)

क्रौञ्चादनं, क्ली, (अद्यते इति । अद + कर्म्मणि ल्युट् । क्रौञ्चस्य अदनं भक्ष्यम् ।) मृणालम् । घेञ्चुली । घेँचु इति भाषा । चिञ्चोटकः । इति मेदिनी ॥ चेँचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("क्रौञ्चादनं घेञ्चुलिका" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रौञ्चारातिः, पुं, (क्रौञ्चस्य स्वनामख्यातस्य पर्व्वतस्य दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

क्रौञ्चारिः, पुं, (क्रौञ्चस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

क्रौशशतिकः, पुं, (क्रोशशतं गच्छति । "क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्" । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।) शतक्रोशगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति । "ततोऽभिगमनमर्हति" । इति ठञ् क्रोशशतादागन्ता भिक्षुः ॥)

क्लथ, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । कि, क्लाथयति क्लथति । म, क्लथयति । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ ञ उ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थ तृतीययुक्तः । इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ञ, क्लन्दति क्लन्दते । उ, क्लन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ घ म ङ रोदने । आह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-आह्वाने सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । घ, क्लन्दा । म, क्लन्दयति । ङ, क्लन्दते । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, घ म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैक्लव्यं विह्वलीभावः । घ, क्लदा । म, क्लदयति । ङ, क्लदते शोकार्त्तः । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, उ म इर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । उ, क्लमित्वा क्लान्त्वा । म, क्लाम्यति । भ्वादिपक्षेऽपि शमादित्वं "ष्ठिवुक्लमाचम" इति दीर्घज्ञापनार्थम् । इर्, अक्लमत् अक्लमीत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, ञि य म ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ञि, क्लान्तोऽस्ति । य म, क्लाम्यति । इति दुर्गादासः ॥

क्लमः, पुं, (क्लम + भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्ज्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः" ॥
इति सुश्रुतेन शारीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम् ॥)

क्लमथः, पुं, (क्लम् + "शमादिभ्योऽथच् इति" अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

क्लव, घ म ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) घ, क्लवा । म, क्लवयति । ङ, क्लवते । विक्लवन्ति दिवि ग्रहाः । इति यथादित्वादनि विक्लवा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

क्लान्तः, त्रि, (क्लम + कर्त्तरि क्तः ।) क्लान्तियुक्तः श्रान्तः । यथाह, जयदेवः ।
"मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते" ॥
(महाभारते च । ३ । ७३ । २७ ।
"विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः" ॥)

क्लिद, इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः ।

इ, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ञ, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादास ॥

क्लिद, य उ इर क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा पर अक वट् ।) अन्त स्थतीययुक्त । क्लेद आर्द्रीभाव । य, क्लिद्यति वस्त्र पयसा । उ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादास ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।
"सवेश पुरुष दृष्ट्वा भ्रातर यदि वा सुतम् ।
योनि क्लिद्यति नारीणा सत्य सत्य हि नारद ।' ॥)

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्त ।) आर्द्रम् । इत्यमर । ३।१।१०५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १६ ।
"गङ्गाया सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषा महात्मनाम् ।
स्वर्ग गच्छेयुरत्यन्त सर्व्वे च प्रपितामहा " ॥)

क्लिन्नाक्ष त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षु । कफादिजनितक्लेदयुक्त चक्षुर्यस्य स । तत्पर्य्याय । चुल्ल २ चिल्ल ३ पिल्ल ४ । कर्म्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्लो । इत्यमर । २ । ६ । ६० ।

क्लिश, य उ ञ उपतापे । इति कविकल्पद्रुम । (दिवा–उभ–अक–सक च–सेट । उदित्वात् क्त्वा वेट ।) य ञ क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उभतप्तीभाव । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुध । क्लिश्यते श्रपथ स्वर्गमपीति चतुर्भुज । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदमनन्यमाना क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिश करोतीति कण्ड्वादित्वात् कथ शत्रन्तमाहु । न्यपातयत्तौ चिक्लिशतु सचीरविति भट्टिप्रयोगश्च क्रैयादिकात् समादधते वृद्धश्रम् । क्रैयादिकस्य अकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादास ॥

क्लिश ऊ ग विहतौ । इति कविकल्पद्रुम । (क्र्यां–पर–सक–वेट ।) ऊ अक्लेशीत अक्लिक्षत । ग, "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादास ॥

क्लिशित, त्रि, (क्लिश् + कर्त्तरि क्त इट वा ।) क्लिष्ट । इत्यमर । ३ । १ । ९८ ॥

क्लिष्ट, त्रि, (क्लिश + क्त पक्षे नेट ।) क्लेशयुक्त । (यथा, मेघदूते ८४ ।
"इन्दोर्दैन्य त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति " ॥)
तत्पर्य्याय । क्लिशित २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्याय । सङ्कुलम २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमर । ३ । १ । ९८ । (यथा, भागवते । १ । ६ । १२ ।
"जीवितु नार्हथ क्लिष्ट विप्रधर्म्माच्युताश्रया " ॥)

क्लिष्टि, स्त्री, (क्लिश + भावे क्तिन ।) क्लेश । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतक, क्ली, (क्लीद + क्त । निपातनात् दलोप । क्लीतमधाष्ट्यं कायतीति । कस क्षेपे + अन्येभ्योऽपीति ड ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः ।२।४।२०९॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"यष्ट्याह्व मधुक यष्टि क्लीतक मधुयष्टिका" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥
'आनूप स्थलजश्चैव क्लीतक द्विविध स्मृतम' ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
'श्यामा गिरिह्वाञ्जनकी रसेषु
द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।
घृत पिवत् क्लीतकसप्रसिद्धम्
पित्तार्व्वुदी नव्जठरी च जन्तु "॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री, (क्लीतक कर्य्योऽस्त्यस्या । "अत इनि ठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ॥) नीलीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक + स्वार्थे कन टाप अत इत्व च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) अन्त स्थतीययुक्त । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभाव । ङ, शाकेन क्लीवते सर्व्व । इति हलायुध । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गादास ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वा–आत्म अक–सेट ।) ऋ, अचिक्लीवत् । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीवङ अधार्ष्ट्ये इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

क्लीव, पु क्ली, (क्लीवङ अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति क ।) स्त्रीपुरुषभिन्न । तत्पर्य्याय । षण्ड २ नपुसकम् ३ तृतीयाप्रकृति ४ शण्ड ५ । इत्यमर ।२।६।३९॥ तृतीयप्रकृति ६ षण्ढ ७ सण्ढ ८ शण्ढ ९ । इति तट्टीका ॥ पुस्त्वहीन । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"न मूत्र फेनिल यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्या हीन क्लीव स उच्यते ' ॥
(यथा, पराशरसंहितायाम् ।
"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणा पतिरन्यो विधीयते" ॥
क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकार । यथाह नारद ।
"चतुर्द्दशविध शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभि ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधि क्रमात् ॥
निसर्गषण्ढोऽवद्धश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्ढस्तथाऽसेक्यो वातरेता मुखेभग ।
आक्षिप्तो मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्ये मासमाचरेत्
अनुक्रमात् त्रयस्यास्य काल सवत्सर स्मृत ॥
ईर्ष्याषण्ढादयो येऽन्ये चत्वार समुदाहृता ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥
आक्षिप्तमोघवीजाभ्या कृतेऽपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्य स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्ध प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि धृष्टस्त्री सयोगाद्भ्रश्यते ध्वज ।
त हीनवेगमन्यस्त्रीवालाद्याभिरुपाचरेत् ॥
अन्यस्या यो मनुष्य स्यादमनुष्य स्वयोषिति ।
लभेत साम्य भर्त्ता नो एतत्कार्य्य प्रजापते ॥
अपत्यार्थ स्त्रिय सृष्टा स्त्री क्षेत्र वीजिनो नरा ।
क्षेत्र वीजवते देय नावीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीव, त्रि, विक्रमहीन । इत्यमर । ३ । ३ । २१२ । (यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने ।३३।१३ ।
'कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्न क्लीवजीविकाम' ॥
धर्म्मकार्य्यादो निरुत्साह । यथा, मनौ २ । १६८ ।
"आचारहीन क्लीवश्च नित्य याचनकस्तथा " ॥)

क्लेद, पु, (क्लिद + भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—
"परस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
परच्युतस्य तावेव क्लेदशोषकरावुभौ ' ॥
इत्युद्भट ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
"रसात्तु रसन शैत्य स्नेह क्लेद समार्द्दवम् ' ॥
अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात रसनेन्द्रिय शैत्यमङ्गाना स्नेह स्निग्धता मृदुतासहित क्लेद मार्द्दताम्" ॥)

क्लेदन, पु, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद + णिच + कर्त्तरि ल्यु ।) कफ । इति शब्दचन्द्रिका । पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेष । इति सुश्रुतबोध । (भावे + ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।
"क्लेदन पिण्डन तृप्ति प्राणनाप्यायनोदनम् ' ॥)

क्लेदा [न] पु, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्जगत् । क्लिद + णिच् + "श्वन उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति । उणा १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्व दीर्घ ।) चन्द्र । इत्युणादिकोष ॥

क्लेदु, पु (क्लेदयति इति । क्लिद + "भृ मृ शि" इति" । उणा १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सन्निपात । इति सक्षिप्तसार उणादिवृत्ति ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा आत्म सक उपतापार्थे अक सेट् ।) ङ क्लेशते विक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेश व्यक्ताया वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न स्पष्टवाच्यमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादास ॥

क्लेश, पु, (क्लिश् + भावे घञ ।) दु खम् । तत्पर्य्याय । आदीनव २ आस्रव ३ । इत्यमर । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।
"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)
स तु पञ्चविध । अविद्या १ विद्याविरोधिनी अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कार । राग ३ इच्छाविशेष । द्वेष ४ वैरिता । अभिनिवेश ५ मरणभयम् । इति कुसुमाञ्जलि ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।
"समाधिभावनार्थ क्लेशतनूकरणार्थश्च । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा "॥
"क्लेशतनूकरणार्थ इत्युक्त तत्र के क्लेशा इत्याह अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणा पञ्च ते बाधना लक्षण परितापमुपजनयन्त क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमाना सस्कार लक्षण गुणपरिणाम द्रढयन्ति' । इति तट्टीका द्रष्टव्या ॥) कोप । व्यवसाय । इति मेदिनी ॥

क्लेशित, त्रि, (क्लेशोऽस्य जात । क्लेश + इतच ।) क्लेशयुक्त । यथा —शृङ्गारतिलके ।
"निद्रा याता मम परिवशौ क्लेशित कर्मदु खी '॥

क्लैतकिकं, क्ली, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्वृत्तं इति ठन्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्लोम, [न्] क्ली, (क्लुङ् गतौ + मनिन्।) फुप्फुसम्। फोंफड़ा इति मुलधरा इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः॥ २। ६। ६५॥ क्लोमम् ३ क्लोमम् ४। इति तट्टीका॥

"वाकोर्दर्योर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥

("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च"॥

इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"। ५। ३। १२। इति अत् ततः "क्वाति"। ७। २। १०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां पण्डितैः क्वद्वयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः। १। २।

"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

क्वङ्गुः, पुं, (कु + अगि + उन्।) कङ्गुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः त्रयन्ताच्चिचनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्वचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः त्रयन्ताच्चिचनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥

(यथा, विष्णुपुराणे १। २२। ३८।

"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

क्वण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्वणः, पुं, (क्वण + भावे अप्।) कणकणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनं, क्ली, (क्वण + भावे ल्युट्।) क्वणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनः, पुं, (क्वणति इति। क्वण + ल्युः।) घण्टिकासुतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छोटघाँड़ी इति भाषा॥

क्वथ, ए ज निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्। ज, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्वथितः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ + कर्म्मणि क्तः।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः। ३। १। ९५॥ कषायः ३ निर्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्वाणः, पुं, (क्वण + भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं घञ्।) क्वणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥

"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाणां कृपाणाङ्कणां पश्चात्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्त्तिं वाग्देवता"॥)

क्वाथः, पुं, (क्वथ + भावे घञ्।) दुःखम्। व्यसनम्। द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षासु अष्टमभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्पाने बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः॥ अथास्य करणप्रणाली॥

"पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।

मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥

तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।

शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"॥

इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्।)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथाद् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः। २। ९। १०२॥

क्ष्वेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ, अचिक्ष्वेलत्। चालः कम्पः। चालः क्रीड़ेति केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।

अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥

क्षार्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।

अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥

इति गौतमीयतन्त्रम्॥ *॥

कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—

श्रीशिव उवाच।

"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्यार्य्याः कण्ठतः स्वराः।

हृदयं जिह्वया मूर्द्धा हृदयं जिह्वदन्तकम्।

सुखस्थानाद्भवो वाच्याः क्षकारः कण्ठघातजः"॥

इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।

चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥

त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्माद्यतत्त्वसंयुतम्।

शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥

अस्याभिधानानि यथा,—

"क्षः क्रोधस्तुम्बुकः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः।

नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥

परात्मा क्रोधसंहारी बलान्तो मेरुवाचकः।

सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगाख्यस्त्रिकूटकः॥

क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः।

मुखं काव्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।

छायापुत्त्रश्च संघातो मलयश्रीर्ललाटकः"॥

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ *॥ अपि च।

"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।

तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।

पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥

इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥ *॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"चतुर्भुजां रक्तवर्णां नुक्ताम्बरविभूषिताम्।

रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥

ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्।

शंदायिनीं चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥

गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।

एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।

"मान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।

पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥

इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।

"अकारादिक्षकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः;

संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः"॥

इति कृष्णानन्दकृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति नाशयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये + ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिपाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्रमशः इति। क्षि + डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये + भावे डः।) नाशः। इति मुद्राङ्कितमेदिनी॥

क्षज, इ का तङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। इ का, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ ष म ङ } दानगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥

क्षज, ष म ङ } (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षञ्जते। ष, क्षञ्जा। सेमत्वात् सरोरित्यनेनैवेट्सिद्धौ अस्य षानुबन्धस्वरपर्य्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ङ, क्षञ्जते। ष, क्षजा। म, क्षजयति। ङ, क्षजयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ज उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ज, क्षणोति क्षणुते। उ,

इ, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ण, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्द्यते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य उ इर क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-पर-अक-वेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लेद आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । ऊ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।
"सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद ।" ॥)

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्त ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५ ॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४३ । १८ ।
"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामह ।" ॥)

क्लिन्नाक्ष, त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्षरयुक्तचक्षुर्विशिष्टः । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ पिल्लः ४ । कर्म्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ ङ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-उभ-अक-सकञ्च-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य ङ, क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिश्यते कृपणः स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदमन्यमानाः क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रथासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ड्वादित्वात् क्ये प्रयन्तमाहुः । [illegible] चिक्लिशतु अधीरं इति भट्टिप्रयोगश्च पैयादिकात् समादधते वङ्कशम् । क्लेशादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश, उ श विहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-सक-वेट् ।) उ, अक्लेशीत् अक्लिक्षत् । श, "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादासः ॥

क्लिशित, त्रि, (क्लिश्+कर्त्तरि क्त इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥

क्लिष्ट, त्रि, (क्लिश+क्त पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।
"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । मकुकम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । (यथा, भागवते १ । ८ । १२ ।
"नोऽर्हसि नार्हन्त क्लिष्टं विषयर्म्मान्यथा" ॥)

क्लिष्टि, स्त्री, (क्लिश्+भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतक, क्ली, (क्लीव+क्त । निपातनात् वलोपः । क्लीतमसाध्यं करोतीति । कम् शिरे+अन्येभ्योऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः ।२।४।१०९ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा ।
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्" ।
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"श्यामा गिरिह्वाञ्जनकौ रमेषु
द्राक्षारसे समलिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसम्प्रसिद्धम्
पित्तार्ब्बुदी तज्जठरी च जन्तुः" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री, (क्लीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ।) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ङ, क्लीवेन क्लीवते सर्व्वम् । इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीवृङ् अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, पुं क्ली, (क्लीवृङ् अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्त्रीपुंसभिन्नः । तत्पर्य्यायः । षण्ढः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शण्ढः ५ । इत्यमरः ।२।६।३९ ॥ तृतीयप्रकृतिः ६ षण्डः ७ सण्ढः ८ शण्ठः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुषत्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" ॥
(यथा, पराशरसंहितायाम् ।
"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥
क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।
"चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ।
निसर्गषण्ढो वध्रश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात्तथैव च ।
ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ।
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात् त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ।
ईर्ष्याषण्ढादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ।
आक्षिप्तमोघवीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु ।
शालीनस्यापि दृष्टस्त्रीसंयोगाद्ध्वजभञ्जनः ।
स हीनवेगमन्यस्त्रीभाजं चाभिरूपावरेत् ।
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत साम्यं भार्य्या यो तत्कार्य्यं प्रभाषते ।
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं वीजिनो नराः ।
क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीव, त्रि, निरुत्साहः । इत्यमरः । ३ । ३ । १९२ । (यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने । ३३ । ११ ।
"कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम्" ॥
धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ ३ । १६५ ।
"आगारदाही क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा" ॥)

क्लेद, पुं, (क्लिद्+भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—
"पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषकरावुभौ" ।
इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
"रसात्तु रसनं श्वैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ।
अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं श्वैत्यमङ्गानां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं क्लेदं मार्द्दवताम्" ॥)

क्लेदन, पुं, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद्+णिच्+कर्त्तरि ल्यु ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुश्रुतः । (भावे+ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।
"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्" ॥)

क्लेदा [न्] पुं, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्भुवम् । क्लिद्+णिच्+"श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्निति" । उणा० १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्वं दीर्घः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदु, पुं, (क्लेदयति इति । क्लिद्+"भृमृशीति" । उणा० १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ङ बधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-उपतापार्थे अक-सेट् ।) ङ, क्लेशते चिक्लिशे । धातुप्रदीपे तु क्लेश व्यक्तायां वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न व्यावाचमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेश, पुं, (क्लिश्+भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्पर्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।
"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)
स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विपरीतोविधो अस्मिता २ अस्मदस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छाविशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरणभयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।
"समाधिभावनार्थं क्लेशतनूकरणार्थंश्च । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥
"क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्याह अविद्यादयो पञ्च क्लेशाः । एते बाधनालक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशसंज्ञाश्च भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमाना संस्कारलक्षणं गुणपरिणामं द्रढयन्ति" । इति तट्टीका [illegible] ॥) कोपः । व्यवसायः । इति मेदिनी ॥

क्लेशित, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश+इतच् ।) क्लेशयुक्तः । यथा,—[illegible] ।
"[illegible]" ॥

क्लीतकिकं, क्ली, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्वृत्तं इति ठञ्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्लोम, [न्] क्ली, (क्लुङ् गतौ + मनिन्।) फुप्फुसम्। फोंफड़ा इति फुलघरा इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः॥ २। ६। ६५॥ क्लोमम् ३ कोमम् ४। इति तट्टीका॥
"वाक्षोर्द्वयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥
("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च"॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"। ५। ३। १२। इति अत् ततः "क्वाति"। ७। २। १०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां पण्डितैः क्वद्वयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः। १। २।
"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

क्वङ्गुः, पुं, (क्वु + अगि + उन्।) कङ्गुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः ण्यन्ताच्चिचनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्वचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः ण्यन्ताच्चिचनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥
(यथा, विष्णुपुराणे १। २२। ३८।
"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

क्वण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्वणः, पुं, (क्वण + भावे अप्।) कणकणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनं, क्ली, (क्वण + भावे ल्युट्।) क्वणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनः, पुं, (क्वणति इति। क्वण + ल्युः।) घण्टिकासुतः। इति शिक्षाखण्डशेषः॥ छोटहाँड़ी इति भाषा॥

क्वथ, ए ज निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्। ज, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्वथितः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ + कर्म्मणि क्तः।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः। ३। १। ९५॥ कषायः ३ निर्य्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्वाणः, पुं, (क्वण + भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं घञ्।) क्वणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥
"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाणं क्वणत्कङ्कणां
चञ्चत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्नर्त्ति वाग्देवता"॥)

क्वाथः, पुं, (क्वथ् + भावे घञ्।) दुःखम् १ व्यसनम्। द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्काले बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः॥ अथास्य करणप्रणाली॥
"पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते"॥
इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्॥)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथात् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः। २। ९। १०२॥

क्ष्वेल, ऋट चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋट, अचिक्ष्वेलत्। चालः कम्पः। चालः केश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
क्षार्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥
इति गौतमीयतन्त्रम्॥ *॥
कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—
श्रीशिव उवाच।
"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्याः कण्ठतः स्वराः।
पटद्वयं जिह्वया मूर्द्ध्नि हृदयं जिह्वदन्तजम्।
मुखस्थानाद्भवो वाच्याः क्षकारः कण्ठघातजः"॥
इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ *॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥
अस्याभिधानानि यथा,—
"क्षः क्रोधसम्भवः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः।
नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥
परात्मा क्रोधसंहारी बलान्तो मेरुवाचकः।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगाख्यस्त्रिपूरकः॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः।
मुखं साध्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।
क्षयापुत्रश्च संघातो मलयश्रीर्ललाटकः"॥
इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ *॥ अपि च।
"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।
तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।
पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥ *॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम्।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्।
शंदात्रीच चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।
"षान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।
पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥
इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।
"अकारादिलकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः;
संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः"॥
इति ब्रह्मानन्दकृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये + ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिपाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्षामशः इति। क्षि + डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये + भावे डः।) नाशः। इति सुप्रांशितमेदिनी॥

क्षज, इ क तङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ घ म ङ } दानगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, घ म ङ } (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षञ्जते। म, क्षञ्जा। सेमत्वात् सरोरित्यनेनेवेट्सिद्धौ अस्य मानुबन्धस्वरपर्य्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ङ, क्षञ्जते। घ, क्षजा। म, क्षजयति। ङ, क्षजयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ज उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ज, क्षणोति क्षणुते। उ,

क्षणिता क्षता । इति दुर्गादासः ।

क्षण, पुं, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्व्वं यथा काले व्यापारवसाने वा । काल एव युगान्ते सर्व्वं नाशसात् करोतीत्यर्थः । स एवांशभेदेन नानारूपो भवतीत्यर्थः ।) त्रिंशत्कलापरिमितकालः । स च दण्डपलपरिमितः । (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः । यथा,—
"आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः ।
स चेत्तु विफलो याति का नो हानिस्ततोऽधिका" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः । अपि च ।
"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः" ॥
इति हितोपदेशः ॥ क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले । क्षण वधे + अच् ।) उत्सवः । (यथा, माघे १ । ४ ।
"नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना" ॥)
निर्व्यापारस्थितिः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४७ ॥ पर्व्व । अवसरः । परतन्त्रत्वम् । मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रशस्तमुहूर्त्तः । यथा, नलोपाख्याने । ५ । २ ।
"अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा" ॥)

क्षणनुः, पुं, (क्षण भावे + बाहुलकात् नुप्रत्ययः ।) व्रणः । इति हेमचन्द्रः । क्षणुरिति च पाठः ॥

क्षणदं, क्ली, (क्षणं उत्सवं ददातीति । दा + कः ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

क्षणदः, पुं, (क्षणं यात्रादिशुभमुहूर्त्तं ददातीति । दा + कः ।) गणकः । इति मेदिनी ॥

क्षणदा, स्त्री, (क्षणद + स्त्रियां टाप् ।) रात्रिः । (यथा, भागवते । ३ । ३ । २१ ।
"इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून् ।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः" ॥)
हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥
(हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

क्षणनं, क्ली, (क्षण + भावे ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः ॥

क्षणनिश्वासः, पुं, (क्षणात् क्षणकालात् परः निश्वासोऽस्य ।) शिशुमारः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं व्याप्य प्रभाऽस्याः ।) विद्युत् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥

क्षणभङ्गुरं, त्रि, (क्षणात् भङ्गुरम् ।) क्षणैकनाश्यः । यथा । "यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरमलीकं चेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि कामयेरन् न चाकाङ्क्षमाणाः केचिदपि प्रवर्त्तन्ते" । इति बौद्धाधिकारशिरोमणिः ॥

क्षणरामी, [न्] पुं, (क्षणात् परं क्षणे क्षणे वा रमते इति । रम + णिनिः ।) पारावतः । इति शब्दमाला ॥ (चटकः । इति केचित् ॥)

क्षणिकः, त्रि, (क्षणः क्षणस्थायित्वमस्त्यस्य । ठन् ।) क्षणमात्रस्थायी । यथा । "क्षणभङ्गे विप्र...

...साधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकाले सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा । उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावच्छिन्नप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धः । क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावाधारः समयः । प्रतिक्षिप्तं विशेषैर्वैभाषिकाणां प्रागभावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामलीके । स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तु न्यायः" । इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः ॥ अन्यच्च ।
"द्व्यारम्भश्चतुर्थे स्यादप्याकाशशरीरिणाम् ।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते" ॥
इति भाषापरिच्छेदे २७ ॥ "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्" । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक + स्त्रियां टाप् ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥ (क्षणकालमात्रस्थायिनी । यथा, हितोपदेशे । १ । १५७ ।
"योऽत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते" ॥)

क्षणिनी, स्त्री, (क्षण उत्सवोऽस्त्यस्याम् । क्षण + इनि । ङीप् ।) रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उत्सववति, त्रि । यथा, महाभारते । २ । मन्त्रणापर्व्वणि १२ । ४४ ।
"स विश्रान्तः शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम् ।
धर्म्मराजः समागम्याज्ञापयत् स प्रयोजनम्" ॥)

क्षत, क्ली, (क्षण्यते बध्यतेऽनेन । क्षण + करणे क्तः ।) खड्गक्षतपूयादि । घा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्रणः २ अरुः ३ ईर्म्मम् ४ क्षणनुः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ तद्वति त्रि ॥ * ॥
क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्याघ्रः ।
'क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्दिवा ।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यादूर्द्ध्वमतः परम् ॥
शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते ।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः ॥
अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं यादि भाषिकशस्त्राघातपरमपि । अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां दिनत्रयेऽनध्यवसायः स्यात्' । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ चन्द्रग्रहणादौ क्षतदोषाभावो यथा,—पुलस्त्यः ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पितृकर्म्मसु ।
महातीर्थे च सम्प्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते"
अन्यत्र तु देवलः ।
"सव्रणः सूतकी शूली मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।
मृतबन्धुरबन्धुश्च वर्ज्यान्यष्टौ स्वकालतः" ॥
इत्यनेन वर्ज्यतामाह । अत्रचित्रमप्याह ।
"दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः ॥
भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधात् व्रणे क्षते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ (विदारणम् । यथा, कुमारे । ३ । २९ ।
"नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्" ॥

"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" ॥
त्रि, ताडितः । विद्धः । यथा, रघुः । ३ । ५२ ।
"रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः" ॥
क्षतियुक्तः । यथा, कुमारे । २ । २९ ।
"वज्रांशानपि मूर्द्धनि क्षतहुङ्कारशंसिनः" ॥
(रोगविशेषः । तस्य प्रकारश्चास्याध्यानिदानादि चिकित्सितञ्च यथा,—
"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
पततो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य चाश्विकैः ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ।
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ।
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः ।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते ।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विरुज्यते ।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि ।
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः सम्प्रवर्त्तते ।
स क्षती क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्" ॥
पूर्व्वरूपं यथा,—
"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ।
उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासो वैशेषिकः क्षते" ॥
अस्यासाध्यलक्षणादिकं यथा,—
"अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
गते संवत्सरे याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत्" ॥
चिकित्सास्य यथा ।
"उरोमत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्कराम् ॥
पार्श्ववस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम् ।
त्वक्क्षीरीं समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्ष्वालिकाबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ।
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम् ।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत् ॥
कासी पर्व्वास्थिशूली च लिह्यात् सघृतमाक्षिकाः ।
मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः" ॥
"रक्तेऽतिवृत्ते दद्यात्तु यूषेणैतेन वा पिबेत् ।
चटकादुरसं वापि रक्तं वा छागलाङ्गलम् ॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलचूर्णकम् ।
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ।
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ॥
यक्ष्माकासामयघ्नयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् ।
पक्त्वा [illegible] सिद्धं पचेत् शुभम् ॥

कोललाद्यारसे तद्वत् क्षीराद्गुणसाधितम् ।
कल्कैः काद्रस्तदार्व्वीत्वग्वत्सकत्वक्‌फलैर्घृतम् ॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शठीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
पनर्नवे द्वे मधुकं चात्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीन्तथा ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
बदराक्षोटखर्ज्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥
फलानि चैवमाद्यानि कल्कान् कूर्व्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षु छागमांसरसं पयः ॥
कुर्य्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराद्धतुलान्तथा ॥
द्विकार्षिकाणि पचैला हेमत्वङ्मरिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्ब्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्त्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम्" ॥
इत्यमृतप्राशघृतम् ॥
"मधुकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थक्वाथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्तुक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्" ॥
इति शक्तुप्रयोगः ॥
"शक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यावान्सात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः" ॥
"एका षोड़शिका धान्याद्द्वि द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाड़िमवृक्षाम्लद्विर्द्विः सौवर्च्चलात्पलम् ॥
सुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मेध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोड़शपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥
षाड़वोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत्" ॥
इति षाड़वः ॥
"यचोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्य्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलांस्तथा" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥)

क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोगविशेषः । यथा,—
"पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥
एषां पूर्व्वरूपमाह ।
"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठेकण्डुश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा ॥
अस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्" ॥
अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम् । लक्षणमाह ।
"संपूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासः तृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो भवात्" ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
"इक्षिक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं बिसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कार्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा । इति भावप्रकाशः ॥
("युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च क्षीयते" ॥
अस्य चिकित्सा यथा—
"उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्ववस्ति सरुक्‌चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्‌कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्‌क्षीरी समितं क्षीरे पक्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्ष्वाविकाबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः" ।
इति वाभटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थाध्याये ॥)

क्षतघ्नः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोंखा इति भाषा ॥

क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां ङीप् ।) लाक्षा । यथा,—
"लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ।
जतु क्षतघ्नी क्रिमिणा यावालक्तौ तु तद्रसः" ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतघ्नापि पाठः ॥

क्षतजं, क्ली, (क्षतात् व्रणात् जायते उत्पद्यते इति । जन् डः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २।६।६४ ॥ (यथा, रघौ । ७ । ४३ ।
"स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः" ।) पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतजतृष्णा, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता या तृष्णा पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा । तस्या निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट्‌सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु" ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं कट्वम्लोष्णपित्तविवर्द्धनैः । कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तद्द्वयं ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृतीया भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह स्रोतःस्वित्यादि नन्वत्र बहुवचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतः तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिलाविति ॥ संख्यामाह तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह ।
"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत्" ॥
क्षतजामाह ।
"क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ॥
"वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ॥
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ।
मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राह्वोशीरचन्दनैः ॥
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्‌दाहज्वरशान्तये" ॥
कृत्वा धान्याकम् । क्वचित् धात्रीञ्च दद्यात् चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातितृष्णापहरत्वात् । शृतं अर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । षड़ङ्गपानम् ।
"लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥
आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोग्रोऽपि देहिनां नियतम् ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥
वैशद्यञ्च गयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥
दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥
प्रातः सशर्करं पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥
आम्रं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् ।
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पाते ।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यात्
मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
आमोद्भवां बिल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्भयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्" ॥
उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः । स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्ताञ्च गुडाम्बुना शमयेत् । अतिगौरगुर्व्वन्नाना तृष्णां शमयेन्नृणामिक्षाम्रपयः ॥ पयोऽत्र दुग्धम् ।
"मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिता ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
साध्यासाध्यानभिषज्यन्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते' ॥
इति तृष्णाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं सर्व्वरक्तपूयादिकं विध्वंसयतीति । वि + ध्वंस + णिच् + णिनि ।) रुद्रदारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रण, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।) षट्प्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रत, त्रि, (क्षतं भग्नं व्रतमस्य ।) भ्रष्टनियमः । तत्पर्य्यायः । अवकीर्णी २ । इत्यमरः ।२।७।५४॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ।
'अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैरृतं स विशुद्ध्यति' ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षतहरा, स्त्री, (क्षतं हरतीति । हृ + ट ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षति, स्त्री, (क्षण + क्तिन् ।) अपचयः । क्षयः । (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १८ ।
'दयानां न क्षतिं काञ्चित् न दध्युर्न मानवाः' ॥)
'न ममापि निवसविमुदा

का क्षतिरम्भःखिलाम्बुपातॄणाम् ।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी कमाश्रयति" ॥
इत्युद्भटश्च ॥

क्षतोदर, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे । अथवा क्षतात् क्षुतात् जातं उदरं उदररोगविशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामान्यरूपमाह ।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि' ॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
"पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु" ॥
क्षतोदरमाह ।
"शल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् सुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध' ॥
शल्यं कण्टककर्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति एतद्युपलक्षणम् । जृम्भणमत्यशनञ्च यत्र भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।
"शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन च' ॥ इति तस्मात् भिन्नादन्त्रात् । गुदतस्तु भूयः अन्त्रात् स्रुत्य पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः । दाल्यति विदीर्य्यते इव । पदसिद्धिरार्षत्वात् । एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥
तस्य चिकित्सा ।
'शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमोदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानपानानि वर्ज्जयेत् ॥
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वात् भृशं शोधनं हितम् ।
क्षीरमात्रगतजं तत् पिबेन्मूत्रेण वा सह' ॥
इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद् संवृतौ । सौत्रधातुरयम् । 'तृणक्षौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' । उणा ।२।९४। इति संज्ञायां तृच् स चानिट् ।) सारथिः । द्वाःस्थः । इत्यमरः ।२।८।६२॥ दासीपुत्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुरागमनपर्व्वणि । २०१ । १७
तत धौतमना क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः" ॥)
नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्षत्त्रियायां शूद्राज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥)
मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

क्षत्र, क्ली, (क्षतात् त्रायते इति । क्षत् + त्रै + क ।) शरीरम् इत्युणादिकोषः । तगरम् । इति राजनिर्घण्टः । (क्षत्त्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६२ । ६ ।
"अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
य त्रासाथे वरुणेलास्वन्तः
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ" ॥)

क्षत्र, पुं, (क्षद् + "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः" । उणा ४ । १६६ । इति त्र ।) क्षत्त्रियः । इत्युणादिकोषः ॥ (यद्वा, क्षतं क्षतात् त्रायते इति । त्रै + क । यथा, रघुः । २ । ५३ ।
'क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" ।
"नाम्बष्ठादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढः" इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्रबन्धु, पुं (क्षत्त्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्त्रियः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७४ ।
"क्षत्रबन्धो ! ममैतां त्वं सदृशीं यच्चदक्षिणाम् ।
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम्" ॥
क्षत्रं राज्यं देशो वा बन्धुरिवास्य ।) क्षत्त्रमात्रम् । (यथा, मनुः । २ । ३८ ।
"आषोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्रवृक्ष, पुं (क्षत्रसंज्ञकः वृक्षः ।) मुचुकुन्दः । इति राजनिर्घण्टः । (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा अस्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्त्रिय, पुं (क्षत्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्रस्यापत्यं वा । 'क्षत्राद् घः" । ४ । १ । १३८ । इति जातौ घः ।) क्षदति रक्षति जनान् क्षत्रः । क्षद संवृतौ सौत्रः ततस्त्रास्विति त्रः । क्षतात् त्रायते इति डे मनीषादित्वात् क्षतान्त्याकारलोपे वा क्षत्रः । क्षत्रो हितकारः । पुंनपुंसकयोः क्षत्रः । प्रतिक्षणं क्षत्रमशेषभूरुह प्रभाभिरामो भर तस्य जिष्णुरिति राघवपाण्डवीयः । क्षत्र एव क्षत्त्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इय इत्यन्ये । इति भरतः ॥ * ॥
ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः । क्षत्री इति भाषा । (यथा, मनुः । १ । ३१ ।
"लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्त्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्' ॥)
तत्पर्य्यायः । मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहुजः ४ विराट् ५ । इत्यमरः ।२।८।१॥ क्षत्रः ६ द्विजलिङ्गी ७ राजा ८ नाभिः ९ । इति जटाधरः ॥ अप १०

मूर्द्धवः ११। इति शब्दरत्नावली॥ पार्थिवः १२ सार्व्वभौमः १३। इति राजनिर्घण्टः। ते च सूर्य्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं आसन् ततः महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्त्रांश्च हत्वा मुरवंशजं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् कलौ नन्दान्तक्षत्त्रियवंशः। इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संगृहीतम्॥ * ॥ प्लक्षद्वीपे क्षत्त्रियस्य नाम पतङ्गः। शाल्मलद्वीपे वीर्य्यधरः। कुशद्वीपे कोविदः। क्रौञ्चद्वीपे ऋषभः। शाकद्वीपे सत्यव्रतः पुष्करद्वीपे सर्व्वे एकवर्णाः॥ अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्त्रयः। अध्ययनं यजनं दानञ्च। प्रजारक्षणं जीविका। अस्याश्रमास्त्रयः। गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यं वानप्रस्थञ्च। इति तत्रैव २० अध्यायादितः संगृहीतम्॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा,—

"क्षतजं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः।
दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्त्रिय उच्यते"॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

नारद उवाच।

"क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव!।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत्॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम्॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः॥
अविक्षतशरीरो हि संगरात् यो निवर्त्तते।
क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयन्त यशःप्रदम्॥
क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्राज्ञो दस्युविनिग्रहात्॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते।
तस्माद्राजा महाराज! योद्धव्यं धर्म्मशीलिना॥
प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपतिः।
धर्म्माण्येव हि कर्म्माणि कारयेत् सततं प्रजाः॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात्।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते"॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः॥ * ॥ अपि च।

"राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम्।
भृत्यानाञ्च परीहासो निषिद्धः क्षत्त्रजन्मनाम्"॥
"राजन्यस्तु महाराज! यथाश्रममवाप्नुयात्।
तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसंग्रहतत्परः॥
वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ!।
सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयताम्वर!।
राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च॥
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु॥
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्त्रं राज्ये च पार्थिव!।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्त्रियं क्षत्त्रियर्षभ!॥
अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथाविधि।
देवान् यज्ञैरृषीन् वेदैरर्च्चयित्वा प्रयत्नतः॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम्।
सोऽनुपूर्व्व्याश्रमान्राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात्॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र! भैक्षचर्य्याध्वसेवया।
अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया॥
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम्।
चतुर्णां राजशार्दूल! प्राहुराश्रमवासिनाम्॥
बाह्वायत्तं क्षत्त्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः।
सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् शृणोमि॥
एवं धर्म्मान् राजधर्म्मेषु सर्व्वान्
सर्व्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध।
अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मानन्यान् वेदविदो मनुष्याः॥
महाश्रमं बहुकल्याणरूपं
क्षात्त्रं धर्म्मं नेतरं प्राहुरार्य्याः।
सर्व्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः
सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानाश्चरन्ति॥
सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राजं-
स्त्यागं धर्म्मञ्चाहुरग्र्यं पुराणम्।
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्विरुद्धाः॥
सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षात्त्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे।
सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु चोक्ताः
सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः॥
सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टाः
यथा जीवाः प्राकृतैर्बध्यमानाः।
धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्विमुक्ताः॥
सञ्चिन्वन्ते नाभिवन्ते स्वधर्म्मम्॥
चातुराश्रम्यधर्म्मांश्च यतिधर्म्मांश्च पार्थिव!।
लोकवेदोत्तरांश्चैव क्षात्त्रे धर्म्मे समाहिताः॥
सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्त्रे राजन्यसत्तम!।
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम्।
क्षात्त्रेणैव हि धर्म्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप!"॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः॥ * ॥ अपि च।

"द्विजार्च्चनं क्षत्त्रियाणां तथा नारायणार्च्चनम्।
राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम्।
पुत्त्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम्॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे सौन्दर्य्यमेव च।
तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नतः कुरुते मुदा॥
पण्डितं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यञ्च परिपालयेत्।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सद्भिश्च संयुतः॥
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम्।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान्॥
रणे निमन्त्रितश्चैव दाने न विमुखो भवेत्।
रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः"॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः॥ * ॥

अथ सूर्य्यवंशीय क्षत्त्रियविवरणम्।

परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्त्रो मरीचिस्तस्य कश्यपस्तस्य सूर्य्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः। सत्ययुगे मनुरेव राजासीत्। त्रेतायुगे तस्य पुत्त्र इक्ष्वाकुः अयोध्यायां राजा आसीत्। त्रेतायुगे अतिदीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः। द्वापरे ततः किञ्चिद्-न्यूनायुषः। युगस्य प्रथमापेक्षया उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः। कलियुगे अल्पमेवायुः शेषे अत्यल्पं भविष्यति। तस्य पुत्त्रो विकुक्षिस्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य श्रावः तस्य बृहदश्वः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य हर्य्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य कृशाश्वः तस्य सेनजित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्त्यभूत्। तस्य पुरुकुत्सः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः तस्य हर्य्यश्वः तस्य प्रारुणः तस्य त्रिबन्धनः तस्य सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः राजसूयं कृतवान्। तस्य रोहितः तस्य हरितः तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भरुकः तस्य वृकः तस्य बाहुकः तस्य सगरश्चक्रवर्त्ती। तस्य असमञ्जाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः। यस्तपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान्। तस्य श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः तस्य ऋतुपर्णः तस्य सौदासः तस्य अश्मकः तस्य मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐडविडिः तस्य विश्वसहः तस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्ती। तस्य दीर्घबाहुः तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः। विष्णुः श्रीरामरूपेण तस्य पुत्त्रत्वं प्राप्तवान्। तस्यानुजा भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः। श्रीरामचरितं बहुविस्तीर्णं वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्वर्णितम्। असौ त्रेताद्वापरयोः सन्धौ अवतीर्णः। एते खट्वाङ्गमारभ्य श्रीरामपर्य्यन्ताश्चक्रवर्त्तिनः। द्वापरस्य प्रथमे तस्य पुत्त्रः कुशो जातः। तस्य अतिथिः तस्य निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगणः तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्यः तस्य ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरुनिकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते नष्टं सूर्य्यवंशं पुनर्भावयिष्यति। मरोः पुत्त्रः प्रसुश्रुतः तस्य सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्वबाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य बृहद्बलः। असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे अभिमन्युना हतः। तस्य बृहद्रणः तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः तस्य प्रतिव्योमः तस्य भानुः तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य बृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमित्रजित्

तस्य रणञ्जय तस्य वृहत् तस्य कृतञ्जय तस्य रणञ्जय तस्य सञ्जय तस्य शाक्य तस्य शुद्धोद तस्य लाङ्गल तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रक तस्य सुमित्र । एते राजानः कलौ सहस्रवत्सरपर्यन्तं राज्यं करिष्यन्ति । एतत्पर्यन्तं सूर्य्यवंशविश्रान्तिः पुनः सत्ययुगे सूर्य्यवंशोत्पत्तिर्भविष्यति । इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमतम् ॥ चन्द्रवंशविवरणं चन्द्रवंशशब्दे द्रष्टव्यम्* ॥

* क्षत्रियाणामन्यतराख्या कायस्थाः ।
यथा प्रथमतः—“रामाम् आपस्तम्बशाखायाम् ।
काक [illegible] क्षत्रिया आता [illegible] जगतीतले ।
चित्रगुप्त स्थित स्वर्गे विचित्रः भूमिमण्डले ॥
चैत्ररथः सुतस्तस्य यशस्वी कुलदीपक ।
ऋषिवंशे समुद्भूतो गौतमो नाम सत्तम ।
तस्य शिष्यो महाप्राज्ञश्चित्रकूटाचलाधिप ॥

द्वितीयतः,—
[illegible] चित्रगुप्तस्य पुत्रचैत्ररथस्य क्षत्रिय [illegible] क्षत्रियत्व प्राप्त यथा,—वेदान्त प्रथमाध्याये तृतीयपादे २५ । ३७ सूत्र क्षत्रियत्वगते चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् [illegible] निर्द्धारणे च प्रश्न ॥

तृतीयतः,—
“[illegible] चित्रगुप्त [illegible] मम कायादभूर्यतः ।
तस्मात् कायस्थविख्यातिश्चात्र तव भविष्यति ॥
कायस्थः क्षत्रियो यथा न तु शूद्रः कदाचन ।
[illegible] भवेत् संस्कारा गर्भाधानादिका दश ॥
गर्भाधानं ततो कार्य्यं तृतीये मासि पुंस्क्रिया ।
मासाष्टमे स्यात् सीमन्त उत्पन्ने जातकर्म च ॥
[illegible] नामकरणं षष्ठमे मासि निष्क्रमः ।
[illegible] मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम् ॥
[illegible] भिक्षाचर्य्यव्रतादिकम् ।
[illegible] स्यात् [illegible] तथा ॥
[illegible] विधाय च ।
[illegible] समाहित ॥
कुर्य्या [illegible] द्विजभ्यो [illegible] ।
[illegible] कार्य्याः [illegible] ” ॥
इत्यादि [illegible] ॥

चतुर्थत —
[illegible] विप्रक्षत्रियविप्रवि [illegible] यथा —
“[illegible] इति [illegible] ।
[illegible] तु कार्य्योक्तं प्रयत्नतः ॥
[illegible] तु [illegible]
[illegible] तु [illegible] ” ॥
इति [illegible] १८८ पृष्ठ ।

पञ्चमतः,—
“[illegible] सर्व्वत्र [illegible] क्षत्रियत्व न [illegible] ” ॥
इति [illegible] ॥

षष्ठत,—
[illegible] ।
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ” ।

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियस्य स्त्रीजातिः । “अ-
क्षत्रियाणी, } र्य्यक्षत्रियाभ्यां वा” । वार्त्तिं इति स्वार्थे आनुगभावे टाप् योपधत्वात् न ङीष् । पक्षे आनुगागम ङीष् च ।) क्षत्रियस्त्रीजाति । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । ३ । ४४ ।
“शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया” ॥
दुर्गा । यथा, हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि । ५८ । ४१ ।
“निद्रा च सर्व्वभूतानां मोहिनी क्षत्रिया तथा” ॥)

क्षत्रियी, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति । “पुंयोगादाख्यायाम्” । ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) क्षत्रियपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥

क्षद, संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौत्र-आत्म-सक-सेट् ।) क्षत्ता । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । १ । १५ । “तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्” ॥)

क्षन्ता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि तृच् ।) क्षमाशील । इत्यमरः ।३।१।३१। अस्य पर्य्यायः सहिष्णुशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१०२।३१।
“ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
शक्तीभूताः सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र” ॥)

क्षप, इ क शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट्-इदित् ।) शक्तिरिह क्षमा । इ क, क्षम्पयति दुःखं मुनिः । सहत इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्षप, त् क म क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा-पर-सक-सेट् ।) म, क्षपयति अचक्षपत् क्षप क्षप क्षाप क्षापम् । मानुबन्धसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वाभावे दीर्घः । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधा नापेक्षते । इति दुर्गादासः ॥

क्षपण, त्रि, (क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जां इति । क्षप क्षेपे + कर्त्तरि ल्यु ।) निर्लज्ज । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षपयति विषयरागं इति । बौद्धसन्न्यासी ॥ (भावे ल्युट् क्षपणम् । यथा मनु । ४ । २२२ ।
“भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्” ॥)

क्षपणक, पुं, (क्षप् + ल्यु । स्वार्थे कन् ।) बुद्धभेदः ।

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ” ॥
इति [illegible] ।

इति जटाधरः ॥ सन्न्यासी । यथा । “एकः क्षपणकः शाकाहर्त्ता तत्र क्षपणकः द्रव्यशाकाशा । यत्र क्षपणकः द्रव्यशाकाशा तत्र क्षपणकः का शाकाशा” । इत्युद्भट ॥ (यथा च महाभारते । १ । ३ । १२४ ।
‘सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तम्’ ॥
विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नानामेकः । यथा,—
“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः” ॥)

क्षपण्युः, पुं, (क्षप + बाहुलकात् अन्युः ततो यत्वम् ।) अपराधः । इति शब्दमाला ॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति वारयति चेष्टामिन्द्रियाणाम् । क्षप + अच् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । अरण्ययात्रापर्व्वणि । १ । ४१ ।
“राजानन्तु कुरुश्रेष्ठ ते ब्राह्मणस्तपसा ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्व्वां व्यनोदयन्” ॥)
हरिद्रा । इत्यमरः ॥

क्षपाकर, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति । कृ + ट ।) चन्द्रः । कर्पूर । इत्यमरः । ४ । ५३ । ७ ॥

क्षपाचर, पुं, (क्षपायां रजन्यां चरतीति । चर + ट ।) राक्षसः । (यथा, महाभारते । ३ । द्रौपदीहरणपर्व्वणि । २८८ । ३६ ।
‘निर्य्यात्य स मतिं कृत्वा निधायामि क्षपाचरं ।
आख्यापयामास तदा रथो मे कल्पतामिति” ॥)

क्षपाट, पुं (क्षपायां अटतीति । अट गतौ + अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भट्टि ९ । १० ।
“तत क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
ख प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः” ॥)

क्षपापति, पुं, (क्षपायाः रजन्याः पतिः ।) चन्द्रः । कर्पूर । इति निशापतिशब्ददर्शनात् ॥

क्षम, उ इर् भ य मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) मर्षं सहनम् । उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा । बहुसरानुबन्ध इत्येके । इर्, अक्षमत् अक्षमीत् । अस्मात् पुषादित्वादिव ङ इत्यन्ये । भ य क्षाम्यति दोषं साधुः । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, उ ङ षि म मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) उ, अक्षमिष्ट अक्षंस्त । ङ, क्षमते । षि, क्षान्तोऽस्ति । म, क्षमा । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, स्त्री, (क्षम् + सम्पदादित्वात् क्विप् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ । (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
“यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम्” ॥)

क्षम, त्रि, (क्षमते इति । क्षम् + अच् ।) शक्तः । हितः । इत्यमरः ।३।३।१४८ । आयत्त इत्यादि । तत्र २ प्रभृति ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति” ।

रघौ च । ११ । ६ ।

"श्रायिर्य प्रयुयुजे न वाहिभिर्‍ो
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा" ॥)

क्षमता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।) योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—

"श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" ॥

इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र दामीति पदस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य आस्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तृतदर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म्मदीपिका ॥

क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या । क्षम् अच् षिदादङ् वा ततष्टाप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।

"विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव" ॥)

क्षान्तिः । इत्यमरः ।३।३।१२२॥ क्षमालक्षणम् । यथाह, वृहस्पतिः ।

"वाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।

"आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुस्य क्षमा स्मृता" ॥

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

"विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनिरतज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्ज्जनं क्षमा" ॥

इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महाभारते ।३। द्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे ।२९। ३५—।

"अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे ! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेवं जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे ! कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता" ॥)

खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ दुर्गा । इत्यमरटीकायाम् मथुरानाथः ॥ तथा हि ।

"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" ॥

इति दुर्गार्च्चातत्त्वम् ॥ अपि च ।

"क्षमा तु श्रीमुखे कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥
शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा" ॥

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपीविशेषः । यथा । राधिकोवाच ।

"मया पूर्व्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।
सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥
रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तया ।
सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥
श्लिष्टो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।
मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥
गृहीतं पीतवस्त्रन्ते मुरली च मनोहरा ।
वनमाला कौस्तुभश्चाप्यमूल्यं रत्नकुण्डलम् ॥
पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनाद्धरे ।
लज्जया कृष्णवर्णञ्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥
क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रफुल्लता पुरा ।
किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ॥
धर्म्मिष्ठेभ्यश्च धर्म्माय दुर्ब्बलेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श + अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] त्रि, (क्षमा विद्यते यस्य यस्मिन् वा इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,

"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" ॥

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

क्षमिता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥

क्षमी, [न्] त्रि, (क्षम् + "शमीत्यष्टाभ्यो घिनुण्" । ३।२।१४१। इति घिनुण् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । सहिष्णुः २ सहनः ३ क्षन्ता ४ तितिक्षुः ५ क्षमिता ६ । इत्यमरः ।३।१।३१॥ क्षमः ७ शक्तः ८ सहः ९ प्रभूष्णुः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ९ । १५ । ४० ।

"क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः" ॥)

क्षयः, पुं, (क्षि क्षये । "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः" ।३।१।१३४। इति अच् ।) नीतिविदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथमवर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—

"क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" ॥

इत्यमरः ३।१।१३४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्म्मकामाद्यः पूर्व्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—

"कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां" । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लयः । तत्पर्य्यायः । सम्वर्त्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४ कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्य्यायः । क्षिया २ ॥ निलयः । तत्पर्य्यायः गृहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ कासरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । यक्ष्मा २ शोषः ३ । इत्यमरः ॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराजः ५ गदाग्रणीः ६ उग्रा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ नृपामयः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—

"शृणुत गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां
भवति रहितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै ।
चिरनिरयकरोऽयं प्राकृतैः कर्म्मपाकै-
रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥
देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूयस्य समातनं
गोपृथ्वीधरविप्रबालहननञ्चावासविध्वंसनम् ।
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैतैर्गुरुकर्म्मभिः क्षयगदो देहार्धहारी महान् ॥
देवानां दमतो धनञ्च हरतो भ्रूणप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं भिन्नतः ।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रुजा
धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा ।
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः ॥
श्रान्त्या भारादिषमशयनैर्दीर्घमार्गाक्रमैर्व्वा
भुक्तैर्दोषादतिशयरतैः सेवनाद्वै नरस्य ।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमशयनात् कूटनयरैः
जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीणतां संनयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्या ।
श्लेष्मा पित्तं मरुदयशयनैर्याति देहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदस्थिमज्जानि शुक्रतः ॥
एवं दशविधा ज्ञेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
पुनश्च लक्षणान्येषां वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
अतिखेदातिधर्म्मेण चिन्ताशोकभयादिना ॥
वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मारुतक्षयः ।
तेन तन्द्राङ्गदाहश्च पिपासारुचिविभ्रमः ॥
तमः क्लामो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि मधुराणि च ।
रसोनादिककल्कञ्च सेवयेद्वातवर्द्धनम् ।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽरुचिशाब्यता ॥
कासश्वासशोफश्च जायते मन्दचेष्टता ।
स्वेदाभ्यङ्गानि पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥
जाङ्गलानि रसान्नानि सेवयेत् पित्तशान्तये ।
व्यायामे च व्यवाये च रूक्षान्नाहारसेवनैः ॥

सन्तापकोधनैश्चापि जायते कफसञ्चय ।
तेनदाहोऽधरा भास्तु शोषो निःश्वसन भ्रम ॥
विनिद्रता चान् तृष्णा च क्षीणङ्गे नाभिनन्दति ।
तस्य शीतान्नपानानि कल्पयाक्षादिकैरसै ॥
भानुपूर्वैर्धिदुर्भेर्वा सेवन न समीहितम् ।
विमिश्रिये चय प्राप्तस्तदा हि मरण ध्रुवम् ॥
तस्य क्रिया पयोक्रिया साधारण्या महामते ॥
अथ धातु क्षय वक्ष्ये हारीत ! शृणु साम्प्रतम् ।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येक क्षयलक्षणम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाग्निलश्च वेपथु ।
शिरोरुक मन्दचेष्टत्व जायते च श्रमो भ्रम ॥
रक्तक्षये क्षय पाण्डुर्मन्दचेष्टो भवेन्नर ।
श्वासनिष्ठीवन शोषो मन्दाग्निलश्च जायत ॥
मांसक्षयेऽतिरूक्षता चेष्टनशाङ्गभङ्गता ।
निद्रानाशोऽग्निनिद्राश्च विसन्धौ लघुविक्रम ॥
मेद क्षये मन्दबलो विरूक्षता
पादस्य भङ्गो वमन परूषता ।
श्वासाभिकासोऽरुचिनाग्निमन्दता
विशेषकम्पो वपुषश्च शुष्कता ॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दञ्च वीर्य खलु मेदस क्षये ।
विरूक्षता स्यात् कृशता च कम्पन
पादस्य भङ्गो वमन परूषता ॥
शोषश्च देहे सदनञ्च शोषिना
विकम्पन शोषकला च जायते ।
शिरोऽवसाद च स्वेदमस्तथा
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रम श्रम स्यादतिमन्दचेष्ट
शोषो निशाजागरणञ्च तन्द्रा ।
मन्दज्वर शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चास्य विचेष्टितानि ।
रूक्ष भ्रम वक्त्रशोषरोध
स्त्रीदेषितादीनि विरूपता च ॥
इदानीं सम्प्रवक्ष्ये भिषजानि यथाक्रमम् ।
येषुन रूक्षदेह तथा विस्रावन हितम् ।
शाकुलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत् ॥
शुण्ठी शृङ्गवेरञ्च यवानी क्वथित जलम् ।
मरिचै क्वथित दुग्ध पाने रात्रौ प्रशस्यते ॥
रसानां तन वृद्धि स्यात शोष तस्माद्विमुच्यते ।
रसानां वृद्धिकरण गोधूमयवशालिभिः ।
क्वथितानि भिषक् श्रेष्ठ शाकुलानि विशेषत ॥
घृतदुग्धानितालीशाति चानि च पिप्पली ।
पान शस्त मनुष्याणां रसवृद्धिकर मतम्" ॥
इति रसक्षयवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"धानुपानि च धान्यानि लघुमांसानि कल्पयेत् ।
मन्दाश्च एवद्रव्यादीन् वेदिमधुराणि च ॥
रसाश्च शाकुलानि स्यु पयांसि भिषग्वर ।
सितोद्भवानि च पुष्पाणि सर्वाण्यम् ।
हित पान क्षये चैव रक्तसम्प्रवर्धन" ।
इति मांसमेदोवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"फलानि च मृद्वानि दाडिमादि विविधानि च ।
मद्यानि च मांसानि पुष्टानि च भिषग्वर ॥
शाकुलानि च सर्वाणि सेवनीयानि पुत्रक ।
अम्लानि मधुराणीह सर्वाणि च प्रयोजयेत्" ॥
इत्यस्थिवृद्धिकरम् ॥ * ॥
'शुक्रक्षये प्रमाणानि रसानि च विशेषतः ।
नवनीत तथा क्षीर मधुराणि च सेवयेत् ॥
कर्कटी मूलपयसा विदारी कन्दशाल्मली ।
सिताढ्यञ्च हित पान शस्यन्ते मधुराणि च" ॥
इति शुक्रक्षयवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक च तत प्रयोज्या ।
पुनर्नवा मेघलुगारजस्य
सञ्जीवनीयैर्मधुकै समांशै ॥
अक्षप्रमाणानि समानि तानि
सर्वाणि चैतान्यपि चूर्णयित्वा ।
विमिश्रयेत् तत्र कणाशतानि
यवान्नगोधूमयवाश्च पिष्टा ॥
तुगासमाशा सितलतलाना
पेय तु शृङ्गाटकमिश्रितञ्च ।
प्रकीर्णकार्द्धेन वियोजनीय
सर्वांशकेनापि सिता प्रयोज्या ।
विभावयेच्चामलकीरसेन
वारत्रयं गोपयसा विभाव्य ।
ततोऽस्य सर्व सह शर्कराभि
र्घृतेन चैव पुनरेव भाव्यम् ।
त भक्षयेत क्षौद्रयुत पलार्द्ध
जीर्णे च भोज्य कटुकाम्लवर्ज्यम् ॥
क्षीर घृत वा सितशर्करा वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्तान ।
आत्माग्निपाक जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञै क्षयरोगशान्त्यै ।
मद्यक्षये श्रान्तचिराभिताप
सपीडितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ ।
"पित्तातुराणां रुधिरक्षयाणा
श्वसाधसपीडितकामलानाम् ।
श्वासातुराणां मधुमेहिनाञ्च
क्षीणेन्द्रियाणां बलकारिणस्तम्" ॥
इति बालादिचूर्णम् ॥ * ॥
"पिप्पली वर्द्धमानन्तु क्षये जीर्णे प्रशस्यते ।
मन्दाग्नौ मीतसेवाञ्च गदजे वा तथा पुन" ॥
इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥
"द्वे पले माक्षिक धातु साक्षिकञ्च पुनर्नवा ।
तुगा एला शालिपर्णी वासकञ्च दुरालभा ॥
चूर्णार्द्धेन सम योज्य त्रिगन्ध मरिचानि च ।
तालीशं मगधा चैव तदर्द्धेन त्रिलोहकम् ॥
शिलाभिरन्तरर्द्धेन सर्वमेकत्र मिश्रयेत् ।
समेन त्रिफलचूर्णन्तु शर्कराभि समापयत् ॥
तेन क्षयी राजयक्ष्मा कामला च विनश्यति ।
अपस्मार ज्वरस्तु बलवीर्याधिको भवेत् ॥
शाम्यन्ति च महारोगा सुखायी जायते नर" ॥
इति शिला अमृतम् ॥ * ॥
"बलाबृहती बृहतीद्वय
वर्द्धय गोक्षुरक सिरा च ।
पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तम्
सनायमाया सदुरालभा च ॥
कृत्वा कषायञ्च पचावशेष
घृते ततश्चूर्णमिद प्रदद्यात् ।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्ध सम तामलकीकषायम् ॥
सर्पि प्रयक्त नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्द्धेन वियोजनीदम् ।
सिद्ध घृत पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च ॥
स पाण्डुकासक्षयकामलानाम
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम् ।
क्षतेषु शोषेषु क्षयेषु शस्त
शिरोऽर्त्तियाश्चार्शोगुदामयघ्नम्" ॥
इति बलाद्य घृतम् ॥ * ॥
"चन्दन सरल दारु पद्मेला बालक शठी ।
नलशैलेयक एला पद्मक नागकेशरम् ॥
कक्कोलक सुराभासी शैलेय द्वे हरीतकी ।
रेणुकालक कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे निशागुरु ॥
बला द्राक्षा च नलिका कषाय सुपरिस्रुतम् ।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाग्निना पचेत्तैल सिद्ध पाने च वस्तिषु ।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्भिषग्वरः ॥
हन्ति पाण्डु क्षय कास यक्ष्म बलवर्द्धनुत् ।
मन्दज्वरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुन ।
करोति बलपुष्टीच प्रज्ञायुर्बलवर्द्धनम् ।
रूपसौभाग्यद पुण्य सर्वभूतवशङ्करम्" ॥
इति चन्दनाद्य तैलम् ॥
इति क्षयरोगचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने दशमऽध्याये ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मित तुल्य लौह पारदसिन्दुरम् ।
मधुना क्षयरोगाणां हन्ताय क्षयकेशरी" ॥
इति क्षयकेशरी रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥ * ॥
अस्य अन्यत् निदानादि यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ।
तस्यौषधान्तरं यथा,—
"श्वेतकोकिलाक्षमूल कागीक्षीरेण सघृतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीत क्षयरोग क्षय नयेत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्याय ॥ (क्षयव्यवहारेण वा क्षि + क्षये + अप् । क्षयति विनाशयति इति । अन्तर्भूतणिच् ततोऽच् ।) रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्षयतरु, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थं वा तरु ।) खापी वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । (यथास्य पर्यायः ।
"नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेद प्ररोही गजपादपः ।
स्थाली वृक्ष क्षयतरु क्षीरी च स्यादवगति" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षयथु, पुं, (क्षि + अथुच् ।) कास । इति हेमचन्द्र ॥

क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षय क्षयाख्यरोग नाशयतीति । क्षय + नश + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जीवन्ती वृक्ष । इति शब्दमाला ॥

(गणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेया ॥)

क्षय्यं, त्रि, (क्षेतुं शक्यम्। क्षि + "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"।६।१।८१। इति यत्।) क्षयणीयम्। क्षयितव्यम्। क्षययोग्यम्। इति व्याकरणम्॥ "क्षेतुं नेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः"। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारते।
"अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्म्मणि भारत!।
अक्षय्यमभिधातव्यम्" इति॥)

क्षर, ज सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्। क्वचित् सकर्म्म।) ज, क्षारः क्षरः। सञ्चलनमिह मोचनं स्रवणञ्च। आद्ये सकर्म्मकः। "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः"। इति किराते।७।८॥ स्रवणे तु। क्षरत् क्षतजवृक्षयः। इति दुर्गादासः॥

क्षरं, क्ली, (क्षरति स्रवति वर्षति च। क्षर + अच्।) जलम्। तथा च सत्यसावित्र्योपनिषदि।१।८।१०। "क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या" ॥) मेघे पुं। इति मेदिनी॥

क्षरः, पुं, (क्षर् + अच्।) नश्वरवस्तु। यथा,—
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते"॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्।१५।१६।
"क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ लोके प्रसिद्धौ। तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः। कूटो राशिः शिला राशिः। पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स त्वक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (तथा, महाभारते।१४। अनुगीतापर्व्वाध्याये।१७।१७।
"ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्"॥)

क्षरणं, क्ली, (क्षर् + भावे ल्युट्।) मोचनम्। स्रवणम्। (यथा, रघुः।१६।१६।
"लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहात्
नर्त्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः।
वर्त्तते स्म स कथञ्चिदालिख-
न्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्त्तिका"॥)

क्षरि, [न्] (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्त्यस्मिन् काले क्षरोऽस्त्यस्य वा। क्षर् + इनिः।) वर्षाकालः। इति हेमचन्द्रः। क्षरणविशिष्टे त्रि॥

क्षल, क शौचे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) शौचमिह शुद्धीकरणम्। क, क्षालयति पात्रं पयसा लोकः। इति दुर्गादासः॥

क्षल, ज चाले। चये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ज, क्षालः क्षलः। चालः कम्पः। चयश्चयनम्। इति दुर्गादासः॥

क्षवः, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अप्।) क्षुतम्। राजिका। इत्यमरः॥ कासः॥ इति शब्दरत्नावली। राजिकाभेदः। तत्पर्य्यायः। क्षुधाभिजननः २ चपलः ३ तीक्ष्णगन्धिकः ४ सुकुमारः ५ कृष्णबीजः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कफपित्तश्रमहरत्वम्। रुच्यत्वम्। रुच्यत्वम्। पवनाध्मानपुष्टिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षवकः, पुं, (क्षु + अप् + स्वार्थे कन्।) अपामार्गः। राजिका। भूताङ्कुशः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अवपादोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे।
"क्षवकखरसिभार्गी कार्मुका काकमाची
कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी"॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये॥)

क्षवकृत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति। कृ + क्विप्।) छिक्कनी। इति भावप्रकाशः॥

क्षवथुः, पुं, (क्षु + अथुच्।) क्षुतम्। कासः। इति मेदिनी। कण्ठकण्डूयनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणानि यथा,—
"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत्।
निवृत्तः कुरुतेऽथर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः"॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने १९ अध्याये॥
"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे
यस्यानिलो नासिकया निरेति।
कफानुयातो बहुशः सशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः॥
तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्म-
ण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति"॥
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥
चिकित्सा यथा।
"क्षेप्यं नस्यं मूर्द्धवैरेचनीयै-
र्नाड्याचूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च"॥
इति तत्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम्॥ अन्य विधारणाज्जातो यः स यथा,—
"भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः"॥
इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च तेनोक्तम्॥)

क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः। एतत् पत्राघ्राणेन हि क्षुतं जायते। अतस्तथात्वम्।) द्रोणपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य इति ठन् + टाप् च।) बृहतीभेदः। तत्पर्य्यायः। सर्पतनुः २ मीनतण्डुला ३ पुत्रप्रदा ४ बहुफला ५ गोधिनी ६। अस्या गुणाः। "क्षविका बृहती तिक्ता कटूष्णा च तत्समा"। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षान्तः, त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः।) सहनशीलः। तत्पर्य्यायः। सोढ़ः २। इत्यमरः॥ क्षमान्वितः ३। इति शब्दरत्नावली॥ तितिक्षितः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, हरिवंशे।२६।२१।
"निर्व्वैरो निर्व्वृतः क्षान्तो निर्म्मन्युः क्षितिरेव च"॥)

क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन्।) सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा। इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः॥ तत्पर्य्यायः। तितिक्षा २। इत्यमरः॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४। इति जटाधरः॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८।४२।
"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च"॥)

क्षान्तुः, त्रि, (क्षम् + "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च"। उणां।१।७३। इति तुन् वृद्धिश्च।) क्षमाशीलः। तत्पर्य्यायः। मर्षकः २। इत्युणादिकोषः॥

क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् वृद्धिश्च।) पिता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

क्षामः, त्रि, (क्षै + कर्त्तरि क्तः। "क्षायो मः"।८।२।५३। इति निष्ठा तस्य मत्वम्।) क्षीणः। अबलः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते ३।२१।४६।
"विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम्।
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्"॥
स्त्रियां टाप्। यथा, मेघदूते।८६।
"आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्"॥
सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते।१३ विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने।१४६।१०४।
"आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः"॥)

क्षामवती, क्षामवतीष्टिः, स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतयास्त्यस्या मतुप् मस्य वत्वम्। स्त्रियां ङीप्। पक्षे कर्म्मधारयः।) यागविशेषः। यथा, भविष्ये।
"क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्म्मणा पृतनापते!।
दैवदोषादकारणे जाते दोषकदम्बके।
होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत्॥
एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः"। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

क्षामास्यं, क्ली, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम्।) कुपथ्यम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"अपथ्यमहितं रोगे क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्"॥ पुस्तकान्तरे क्षामस्थमिति च पाठः॥

क्षारं, क्ली, (क्षरतीति। क्षर् सञ्चलने + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः"।३।१।१४०। इति ज्वलादित्वात् णः।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ यवक्षारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादित्वात् णः॥) रसविशेषः। (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।३१५।
"तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति"॥
अस्य गुणा यथा।
"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरुष्णो विदाही
शूलश्लेष्मा रुचिभृद्गुल्ममूत्रक्षयशोषणश्च।
ध्यानाढ्यं सञ्जनयति पुनर्वह्निसन्धुक्षणः स्या-
देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्"॥

स्थिताः। घम्माकान्तु मनोरथोपरचितप्रासाद-वापीतटक्रीड़ाकाननकेलिमण्डपयुगामायुः परं क्षीयते"। इति कर्म्मकर्त्तरि साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

क्षि, ष वासगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सकंच-अनिट्।) ष, क्षियति। इति दुर्गादासः॥

क्षि, त्रि, (क्षि + बाहुलकात् डिः।) निवासः। गतिः। क्षयः। इति मेदिनी॥

क्षिण, दु ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्-उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) द ञ, क्षिणोति क्षिणुते। उ, क्षिणित्वा क्षित्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षितः, त्रि, (क्षि + कर्म्मणि क्तः।) हिंसितः। क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

क्षितिः, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम्। क्षि + अधिकरणे क्तिन्।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मदालये त्वयं यासि क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता।
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः॥
पृथिवी। (यथा, मनौ ४। २४१।
"मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति"॥)
वासः। क्षयः। इत्यमरः। ३। ३। ७०॥ कालभेदः। स तु प्रलयः। इति मेदिनी॥ रोचनानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ *॥

क्षितिकणः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणः।) धूलिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षितिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमाकारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा।) खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिजं, क्ली, (क्षिति + जन् + डः।) खगोले आकाशमध्यान्नवत्यंशान्तरे तिर्य्यग्वृत्तम्। यथा,—
"पर्व्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्व्वलयद्वयञ्च।
ऊर्द्धाध एवमिह वृत्तचतुष्कमेत-
दाविध्य तिर्य्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे"॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः॥

क्षितिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति। जन् + डः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः। मङ्गलग्रहः। यथा,—
"परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम्।
करोति सोमपुत्रस्तु क्षितिजान्तर्दशाङ्गतः"॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ भूजाते त्रि॥

क्षितिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुरिव।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा। धृ धारि + वा अच् णिच्पक्षे पूर्व्वकृत्।) पर्व्वतः। इति हलायुधः॥ (यथा, कुमारे। ७। ६४।
"अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण"॥)

कूर्म्मवासुकिदिग्गजाश्च॥

क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः। मध्यपदलोपी समासः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः स्वामी शास्ता इत्यर्थः।) राजा। (क्षितिपतिदर्शनात्॥)

क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति। पा + डः।) राजा। यथा,—"अथ रघुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण"॥
इति भट्टौ। १। २०॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे। २। २४।
"यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम्।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्"॥)

क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः।) राजा। यथा,—
"मूर्खोऽप्रान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरी धर्म्मशीलो दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविद्धर्म्महीनः"। इति नवरत्ने। ६। (तथा च रघुः। ६। ८६।
"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्"॥)

क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति। पालि + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्।) राजा। यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के।
"नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रत्नावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्यैः।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्"॥
(तथा, रघुः। २। ५१।
"एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव"॥)

क्षितिपालभाक्, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति। भज् + क्विप्।) राजा। यथा, भट्टौ ३। २१।
"अ[illegible] नैवाच शुचा यरंसीत्
क्षताकृतिभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद्दुरनिवासभूयम्"॥

क्षितिपुत्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्रः।) नरकराजः। (पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातलगतां भगवतीं क्षितिमुद्धर्त्तुं भगवान् विष्णुः वराहरूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्दान्तं दितिनन्दनं हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्धृत्य तस्यामेव धरायां नरकनामानं पुत्रमुत्पादयामास।) यथा,—
"स तीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः।
ब्रह्माणं समाराध्य तपस्तमुमुपस्थितः॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्रः शतं समाः।
जलाहारव्रतेनैव समानर्च पितामहम्॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्याग्रतः समुपस्थितः"॥
इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः॥ अन्यत् नरकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (मङ्गलग्रहः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥)

क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता संज्ञा वा बदरी।) भूबदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिरुहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति। रुह + कः।) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। ६।
"सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्"॥)

क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति। वृध् + णिच् ल्युः।) शवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भूमिवर्द्धके त्रि॥

क्षितिव्युदासः, पुं, (क्षितिं व्युदस्यति। वि + उत् + अस् + अण्।) गर्त्तः। भाँड़सी इति तद्खाना इति च भाषा। इति केचित्॥

क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः। देवमातुरदित्याः पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम्।) देवकी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतद्विवरणं यथा,—हरिवंशे ५५ अध्याये।
वैशम्पायन उवाच।
"नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद!।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः।
याश्च यस्तनुमास्थाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम्॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं भुवि।
केशिनञ्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम्॥
नागं कुवलयापीड़ं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ।
अरिष्टञ्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम्॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः।
सा च मे विदिता विप्र! पूतना दुहिता बलेः॥
कालियञ्चैव जानामि यमुनाह्रदगोचरम्।
वैनतेयभयाद् यस्तु यमुनाह्रदमाविशत्॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्द्ध्नि महीक्षिताम्।
प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम्।
बाणञ्च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम्॥
दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्ज्जयम्।
मय्यासक्ताञ्च जानामि भारतीं महतीं धुरम्॥
तच्च सर्व्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम्।
समावेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः।
कंसादींस्तांश्च सर्व्वांश्च वधिष्यामि महासुरान्॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि।
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः॥
सुरदेवर्षिगन्धर्व्वैरितश्चानुमते मम।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेषेण वा वसन्॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह!॥
ब्रह्मोवाच।
नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो!।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति॥

वर्ज्जयित्वा स्त्रिया स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिशृतं सर्व्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥
स्त्री । दुर्गन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
इति क्षीरवर्गः ॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमे ऽध्याये सुश्रुते
नोक्तम् । * ।)
दुग्धधारास्नानफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
"धेनुस्तनादिनिष्क्रान्ता धारा क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रति गृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—
"येषु क्षीरवहा नद्यो ह्रदाः पायसकर्द्दमाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नापनका हरेः ॥
आह्लादं निर्वृतिं स्वाम्यमारोग्यमानुरूपताम् ।
सप्तजन्मस्ववाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा ।
तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् ।
तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
गृहानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥
सर्व्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।
घृतक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने" ॥
इत्यादि वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥
क्षीरपाकविधिर्यथा,—
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ क्षरसम्भव । इति शब्द
रत्नावली । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६९ ।
"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्" ॥)
क्षीरक, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै +
क ।) क्षीरमोरटलता । इति रत्नमाला ॥
क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकं
आवरणं तदिव अस्याः ।) क्षीरीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥
क्षीरकण्ठ, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,
"बालः पाकः शिशुर्डिम्भः पोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकोऽर्भोत्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीरकण्ठक, पुं, (क्षीरकण्ठ + स्वार्थे कन् ।) शिशुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
क्षीरकन्द, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरं क्षीरप्रधानं
कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राज
निर्घण्टः ॥
क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली ।
कान भूमि कुष्माण्ड इति ख्यात । यथा,—
"क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका" ॥
इति जटाधरः ॥
क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा काकोली ।
ततः स्वार्थे संज्ञायां स्वार्थे वा कन् टाप् पूर्व्व-
ह्रस्वश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रा काकोली ।)
अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । महा
वीरा २ सुकोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्न
माला ॥ क्षीरशुक्ला ५ पयस्या ६ क्षीरविषा-
णिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ला ९ । यथा, राज-
निर्घण्टे ।
"रसवीर्य्यविपाकेषु काकोल्या सदृशी च सा" ॥
अथ काकोल्योरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
"जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पीवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥
यथा स्यात् क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चित् भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लक्षीरा पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ।
वृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्" ॥
काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषध
विशेषः । यथा । "जीवकर्षभककाकोली क्षीर
काकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृद्धरुहा
जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि
भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)
क्षीरकाण्डक, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । तत
कप् ।) स्नुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं
यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकीट, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो
वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्य्यायः । कालिका २ ।
इति हारावली ॥
क्षीरज, क्ली, (क्षीराज्जायते । जन् + ड ।) दधि ।
इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च । क्षीरजातद्रव्ये
त्रि । (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
क्षीरदल, पुं (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य
वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरद्रुम, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरधेनु, स्त्री, (क्षीरेण निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थं
क्षीरनिर्म्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तस्योपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तस्योपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुडमयं तस्याः जिह्वां शर्कराया तथा ।
फलप्रशस्तदशना मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ॥
पुच्छञ्च कृष्णपद्मानां नवनीतमयस्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।
सच्छत्रोपानहौ छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
दत्ता हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।
शताद्धेमथवाप्यर्द्धं तथार्द्धेन यथेच्छया ॥
दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।
दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमण्डिते ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेविते ।
तत्रोष्य विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
य इदं श्रावयेद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ॥
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्य
नामाध्यायः ॥
क्षीरनाश, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश् + णिच्
"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) आखोटवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्ध
क्षयश्च ॥)
क्षीरनीर, क्ली, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूतमत्र
यस्मात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्द
माला । (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहारः ।)
दुग्धजलञ्च ॥
(यथा, वैतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
"क्षीरनीरसमं मिश्रं प्रशंसन्ति विपश्चितः ।
नीरं क्षीरयते तत्र यतो तत्पति तत्पयः" ॥)
क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति ।
इनि ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ।)
क्षीरपाण, } क्ली, (पीयते इति । पा + भावे ल्युट्
क्षीरपान, } क्षीरस्य पानम् । "वा भावकरणयोः" ।
८ । ४ । १० । पाक्षिको णत्वम् ।) दुग्धपानम् ।
दुग्धपानकर्तृदेशे तत्कर्त्तरि च त्रि । यथा ।
देशे पानस्य । पूर्व्वपदस्थितषकारादेकारस्वरोऽभ्य
परस्य पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये ।
पीयते यत्तत् पानं कर्म्मण्यणट् । क्षीरं पानं
येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपाणाः
बाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । उशीनरादि-

शब्दानां देशवाचित्वेऽपि अग्निवाससमन्वयेन मनुष्येषु प्रवृत्तिः। अथवा क्षीरं पानं यत्र इति यत्तच्चा देशो वाच्यः। भावकरणयोरनटो वा। क्षीरपाणं क्षीरपानम्। क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपानी पात्री। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

क्षीरपायी, [न्] त्रि, (क्षीरं पिबति इति। "बहुलमाभीक्ष्ण्ये"। ३।२।८१। सुप्युपदे णिनिः।) दुग्धपानकर्त्ता। यथा। "क्षीरपायीत्यादिकन्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकृदन्तार्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात्"। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वादुः स्वादुर्वा मोरटः।) लताभेदः। तत्पर्य्यायः। सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षीरकः ४। इति रत्नमाला। अन्यत् मोरटशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली।) क्षीरविदारी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्यायः।
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सिता स्मृता॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

क्षीरविकृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विकृतिर्निर्य्यासोऽस्याः वा।) कूर्च्चिका। इत्यमरः।२।९।४४॥ क्षीरसा इति भाषा॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभ्रा वा विदारिका।) क्षीरविदारी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरविदारी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा वा विदारी।) कृष्णभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। महाश्वेता २ ऋक्षगन्धिका ३। इत्यमरः। इक्षुवल्लरी ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरलता ११ पयःकन्दा १२ पयोलता १३ पयोविदारिका १४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। कषायत्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तशूल मूत्रमेहामयनाशित्वञ्च (विदारीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः॥)
"क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः।
विनालो रोगहर्त्ता स्याद्वयःस्तम्भी सनालकः"॥
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्याः ततः कन्। टाप् च।) वृश्चिकाली। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरवृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः।) उडुम्बरवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्षीरिका। इति भरतः॥ राजादनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने।
"क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरैर्वा च विमिश्रितैः"॥
राजादन्यर्थे पर्य्याया यथा,—
"राजादनः क्षीरवृक्षः पालाशी वानरप्रियः"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्य्यतेऽस्मात् यत्र वा। शॄ + अपादानेऽधिकरणे वा अप्। क्षीरं शृणाति विरलीकरोतीति। शॄ + कर्त्तरि अच्।) दधियोगात् पक्कोष्णदुग्धजातः। छाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आमिक्षा २ पयस्या ३। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य।) श्रीवासः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा शुक्ला।) क्षीरविदारी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षीरविदारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

क्षीरशुक्लः, पुं, (क्षीरवत् शुक्लः।) फलकण्टकः। पानिफल इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ राजादनी। क्षीरणी इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला।) शुक्लभूमिकुष्माण्डः। इत्यमरः।२।४।११०॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"क्षीरशुक्ला विदारीक्षुविदारी च पलाशिका।
प्रसिद्धो भूमिकुष्माण्डो विदारीकन्द इत्यपि"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सिता स्मृता।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणी कर्कटाह्वयम्।
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ च मधुरीं श्रावणीन्तथा"॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीं चुमां छिन्नरुहान्तथा।
क्षीरशुक्लामयस्त्राश्च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत्।
वातपित्तहितान्येतान्यादीनि तु कफानिले"॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति। सो + कः।) क्षीरसारः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव।) दुग्धविकारविशेषः। छाना इति नष्टक्षीर इति च भाषा। अस्या गुणाः। "क्षीरसन्तानिका वृष्या स्निग्धा पित्तानिलापहा"। इति राजवल्लभः॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः।) दुग्धसागरः। स तु श्वेतद्वीपे वर्त्तते। यथा। क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्त्रसारः॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमुद्रस्य सुता।) लक्ष्मीः। इति कविकल्पलता॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः। यद्वा क्षीरं सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति। क्षीर + सृ + "कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इति अण्।) क्षीरविशेषः। पालजिनु इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरसः २। यथा,—
"हृष्यश्लेष्मकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुरु।
पुष्टिं चैवाभिधा तस्य क्षीरसारस्य क्षीरसः"।
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभ्रः स्फटिकः।) क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः। यथा,—
"सूर्य्यकान्तः सूर्य्यमणिः सूर्य्याश्मा दहनोपलः।
चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः॥
क्षीरतैजस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ"॥
इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरस्रवः पुं, (क्षीरस्य स्रवः कासोत्यस्येया इव। घनीभूतत्वात्तथात्वम्।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णोऽस्त्यस्याः इति "अर्श आदिभ्योऽच्"। ५।२।१२७। इत्यच्। ततष्टाप्।) काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा।) क्षीरसमुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीराब्धिजं, क्ली, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जायते इति। जन् + डः।) सामुद्रलवणम्। मौक्तिकम्। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति। जन् + डः।) चन्द्रः। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज + टाप्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते ८।८।८।
"ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा"॥)

क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या।) लक्ष्मीः। इत्यमरः।१।१।२९॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति। "कर्म्मण्यण्"। ततो ङीप् ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः।) क्षीरावी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति "कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इत्यण्। ङीप् च।) दुग्धिका। इत्यमरः।२।४।१००॥ तत्पर्य्यायः। ग्राहिणी २ कच्छुरा ३ ताम्रमूला ४ मरुद्भवा ५। इति रत्नमाला॥ हे क्षीरावि इति ख्यातायाम्। इयञ्च वकुलपत्रतुल्यपत्रा लताछेदे क्षीरं स्रवतीति सुभूतिः। तन्मते दुदिया कौंगा इति ख्यातायामित्यनुमीयते। हे क्षीरकाकोल्यामिति स्वामी। क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अव रक्षे अण् ङीप्। दुग्धमस्त्यस्याः दुग्धिका विकारसंघेति ष्ठिकः। इति भरतः॥ अन्यद्दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीराङ्कः, पुं, (क्षीरं आह्वयते स्पर्द्धते इति। ह्वे + कः।) सरलवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्त्यस्य इति ठन्।) क्षीरीवृक्षः। क्षीरखर्ज्जूर इति पिण्डखर्ज्जूर इति च केचित्। तत्पर्य्यायः। राजादनः २ फलाध्यक्षः ३। इत्यमरः।२।४।३५॥ राजातनः ४ राजादनफलम् ५ अध्यक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८ पलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुरुस्कन्धः ११ शैवला १२ आतपली १३ दया १४ मौक्तिकाशाखी १५। इति भरतधृतवाचस्पतिः॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानरप्रियः १७। इति रत्नमाला॥ राजन्यः १८ प्रियदर्शनः १९ दृढ़स्कन्धः २० कापीठः २१। इति जटा॰

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांश्चासुरान् समुत्पाट्य वंशं कृत्वात्मनो महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्य्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो ! वरुणस्य महात्मनः ।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्तु महामखे ॥
अदितिः सुरभिश्चैव द्वे भार्य्ये कश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा नतः ।
उवाच भगवन् ! गावो गुरुणा मे हृता इति ॥
कृतकार्य्यो हि गास्तात ! नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्त्तत भार्य्ये द्वे अदितिं सुरभिं तथा ॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो ! ।
चरन्ति सागरान् सर्व्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते ।
अक्षयं याः क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवामृतोपमम् ॥
प्रभुर्व्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्व्वा यदि वेतरः ।
त्वया नियम्याः सर्व्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्य्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो ! न स्युर्वै लोकसेतवः ॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्ये भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
या आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम् ।
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या द्विजान् ।
गोब्राह्मणपरित्राणात् परित्रातं जगत् भवेत् ॥
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! ।
गवां कारणतत्त्वज्ञ कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना ।
स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते प्युभे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह यास्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपम ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ।
तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! ।
जयाशीर्व्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले ।
देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय" ॥)

क्षिप्नुः, [न्] पु, (क्षि निवासगत्योः + "श्वोक्षिमर्व्वाभिलिघुसर्प्प" क्विनिप् । उणां ४ । ११३ । इति क्विनिप् नुट् च ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।

क्षिप्नः, पुं (क्षिप्+रक् ।) योगः । सूर्य्यः । विद्यालयम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षिप, य षौ तुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा पर-सक अनिट ।) य, क्षिप्यति । षौ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ।

क्षिप, श ञ षौ तुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा उभ सक अनिट ।) तुदि प्रेरणे । श ञ, क्षिपति क्षिपते शरं योधः । षौ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिप, पु, (क्षिप+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपकः, पु, (क्षिप्+क्र तत संज्ञायां कन् ।) योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपका, स्त्री, (क्षिप्+कन्+टाप् अतो नेत्वम् । "न यासयोः" । ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिके 'क्षिपकादीनाञ्च न" । इति कथनात् ।) क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपणा, स्त्री, (क्षिप+क्युन् भावे किच्च ।) क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ।

क्षिपणिः, पु, (क्षिप्यते इति । क्षिप्+कर्म्मणि अनि ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा । क्षिप + कर्म्मणि करणे वा अनि ।) क्षेपणी । नौकादण्डः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जालविशेषः । मन्त्रः । अध्वर्युः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४० । ४ ।
"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि" ।)

क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप+अनि ङीष् ।) क्षिपणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षिपण्युः, पु, (क्षिपति इति । क्षिप्+'अनुङ् नदे च" । उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४।५८।६।
"सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः" ।)

क्षिपण्युः, पुं, (क्षिप+'कन्युच् क्षिपेश्च" । उणां ३ । ५१ । इति कन्युच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः । इत्युणादिकोषः । देहः । सुरभौ त्रि । इति मेदिनी ॥

क्षिपा, स्त्री, (क्षिप+'षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । ततष्टाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ । रात्रिः । इति तट्टीकायां भरतः ।

क्षिप्त, त्रि, (क्षिप+कर्म्मणि क्तः ।) निक्षेपकृतवस्तु । त्यक्तः । तत्पर्य्यायः । नुत्तः २ नुन्नः ३ अस्तः ४ निष्ठ्यूतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ।
(उद्गीर्णः । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
'क्षिप्ता इवेन्दोः स्म रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकरवाञ्छकार" ।
कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७७ ।
'क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्वीं
काञ्चिदामजघनस्य महत्त्वम्" ।
"रशनोर्व्वां क्षिप्तं पतितम्" । इति मल्लिनाथः ।
हतः । यथा, माघे २ । ५३ ।
"केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः" ।
अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।
'तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि" ।
विक्षिप्तः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १९ ।
"नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः" ।)
वायुग्रस्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोकप्रसिद्धः ॥

क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त+टाप् ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥

क्षिप्नुः, त्रि, (क्षिप्+"त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" । ३ । २ । १४० । इति क्नुप्रत्ययः ।) निराकरिष्णुः । निराकरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ।

क्षिप्र, क्ली, (क्षिप्+"स्फायितञ्चिवञ्चीति" । उणां २ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥ (यथा मनुः । ३ । १७९ । "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि" ॥ मर्म्मविशेषः । यथा,—"तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

क्षिप्रपाकी, [न्] पु, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन । क्षिप्रं पचति पाचयति वा । पच्+णाङ्कशकात् घिनुण् ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्तथा गर्द्दभाण्डशब्देऽस्य गुणपर्य्यायाः ।) शीघ्रपाकविशिष्टे त्रि ॥

क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये+'षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् च ।) अपचयः । इत्यमरः । ३ । २ । ७ ।

क्षिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर सक सेट उदित्वात् क्त्वावेट् ।) ऊ क्षी । निरास इह फत्कार इति भट्टमल्लः । मुखेन श्लेष्मादेर्न्निगमनमिति केचित् । पृथक् पाठात् पूर्व्वो भ्वादिः । क्षेवति । उ, क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षिव, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां पर सक सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट्) ऊ क्षी । य, क्षीव्यति । उ, क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षी, ञ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभ सक-अनिट् ।) ञ, क्षयति क्षयते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीज, हिक्काने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर अक सेट् ।) दीर्घी । हिक्कानमव्यक्तशब्दः । खेदस्यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजे प्रयोगः । इति रक्षितः । क्षीजति खेदो जनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीजन, क्ली, (क्षीज्+भावे ल्युट् ।) कीचकानां नादः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीण, त्रि, (क्षि+क्त । "निष्ठायामण्यदर्थे" । ६ । ४ । ६० । इति दीर्घः । "क्षियो दीर्घात्" । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) सूक्ष्मः । दुर्बलः । तत्पर्य्यायः । दुर्ब्बलः २ कृशः ३ क्षामः ४ तनुः ५ छातः ६ तलिनः ७ अमांसः ८ पेलवः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् ९ । २१ ।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" ॥
राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषे, पुं ।
"क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनले ।
शृतक्षीरसेनाद्यात् सक्षौद्रशतशर्करम् ॥
शर्कराद्य यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ॥
क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः" ॥
"क्षामक्षीणकृशाङ्गानां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् शंध्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥
रेतो वीर्य्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्" ॥
"फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु शाकुलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थे सशर्करम्" ॥
"दध्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः" ॥
इति चिकित्सास्थाने षोड़शेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीणवान्, [त्] त्रि, (क्षि + क्तवतु "क्षियोदीर्घात् । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

क्षीणाष्टकर्म्मा, [न्] पुं, (क्षीणानि अष्टकर्म्माणि यस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीव, (ब) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, त्रि, (क्षिव + "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः" । ८ । २ । ५५ । इति तलोपे साधुः ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० । १९ ।
"अपारोहन्तमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीवं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः" ॥)

क्षीरं, क्ली, (घस्यते अद्यते इति । "घसेः किच्च" । उणां ४ । ३४ । इति ईरन् उपधालोपे षत्वं सत्वञ्च ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
"अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः" । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ८ ।
"स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्जानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" ॥)
"आचतुर्थं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।
परतो मोरटं विद्याद्दशाहं कथयाम्यहम्" ॥
इति रत्नमाला ॥
(क्षीरस्य रूपाणि गुणाश्च यथा,—
"अथातः संप्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गन्तु पुत्रक ! ।
[illegible] ॥
[illegible] क्षीरमिष्यते [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलकृन्मतम् ॥
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्चीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदं पुत्र ! पृष्टमिदं भिषग्वर ! ॥
सिताक्तिग्धं तथारक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
वन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात्तासां चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमस्य प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ।
श्लेष्मव्याधिकृतं नार्य्या बलकृद्दोषनाशनम् ॥
पयस्त्रिदोषशमनं रुच्यमग्निप्रवर्द्धनम्" ॥
अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
"निशा शीतांशुसंशीतं निद्रालस्यश्रमावहम् ।
कफकृत्सघनं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्" ॥
अथ दिनक्षीरगुणाः ।
"वासरे सूर्य्यसन्तापात् सदोष्णं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि" ॥
अथ क्षीरपानविधिः ।
"क्षीणानां दुर्ब्बलानाञ्च तथाजीर्णज्वरार्द्दिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरमाम्लेन वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्" ॥
इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमे ऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वड़वायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनन्तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
"स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
तदेव गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
बल्यं स्थैर्य्यकरं सर्व्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्त्वौष्ण्यं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्य्यकरं परम् ॥
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम्" ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"सर्व्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते" ॥
तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मोन्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृद्वस्ति-पाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोग-गर्भास्राव-रक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहम् बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम् ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदीषत् स्वादुरसं लघु ॥
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णमैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्णिकम् ।
पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।

धा ॥ वरादनम् २२ क्षीरी २३ क्षीरी [न्] २४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
"क्षीरिकायाः फलं पक्कं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं सान्द्रं नातिवातप्रकोपणम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("क्षीरिका मधुरा चैव फलवर्गे प्रकीर्त्तिता" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
परमान्नार्थे पर्य्याया पाकप्रकारश्चास्या यथा,—
"पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपक्के दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत् ॥
ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता सिताज्यसंयुतोत्तमा" ॥
गुणाश्च यथा,—
"क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता वृष्या बलवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्यासो ऽस्त्यस्य इति इनि । ततः ङीप् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुकर्णिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७ हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पीतदुग्धा १० यवचिञ्चा ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा । १४ । अस्या गुणाः ।
"क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
क्रिमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराङ्गकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मरी । दुग्धिका । इति च राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
"तथा दन्तीद्रवन्त्योः स्यादजशृङ्ग्यजगन्धयोः ।
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
मयूरविदकायाश्च प्रत्यक्श्रेण्यास्तथैव च ।
विडङ्गार्द्धभागकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।
अश्विनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद् घृतम्" ॥
इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीरिवृक्ष, पु (क्षीरी क्षीरयुक्तः वृक्षः ।) क्षीरयुक्तपञ्चप्रकारवृक्षः । यथा —
'न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चवल्कलम्' ॥
कश्चित् पारिशस्थाने शिरीषं वेतसं परे" ।
वदन्तीति शेषः । अस्य गुणाः ।
'क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः ।
रूक्षाः कषायाः मेदोघ्ना विसर्पशोथनाशनाः ।
शोथपित्तकफास्रघ्नाः भग्नास्थियोजकाः' ॥
एषां त्वग्गुणाः ।
"त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्" ॥
तेषां पल्लवगुणाः ।
"तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुद्दघु ।
विष्टम्भाध्मानशमनं कषायं लघु शोभनम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, [न्] पु, (क्षीरं क्षीरवन्निर्यासोऽस्त्यस्य, इनि ।) क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
"कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
जातिप्रवालानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोता ।
गुञ्जैरण्डहस्तीमूलकसुरसार्ज्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वा वचा सषड्ग्रन्था ।
एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गः ।
सौराष्ट्रिकासमेत दार्व्वीत्वक्स्वर्ज्जिकालवणम् ॥
कल्कैरेभिस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
स्थाप्य कटुकालाबूनि सन्निधं तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिन्द्याद्विषगभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डू विनिहन्यात्" ॥
इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
"सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" ॥)
दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्नुही । अर्कवृक्षः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । वृक्षः ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सोमलता । स्वालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, स्त्री, (क्षीर + अस्त्यर्थे अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पक्कान्नविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
"नारिकेलस्य सूक्ष्माणि खण्डानि पयसि गो क्षिपेत् ।
सिता गव्याज्यसंयुक्तां तत्पचेन्मृदुनाग्निना" ॥
अस्या गुणाश्च ।
"नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकञ्चुकी । तत्पर्य्यायः । वरपर्णः २ खञ्जकः ३ कुष्ठनाशनः ४ बल्यः ५ मूलकमूलः ६ खसकन्दः ७ कञ्चुकी ८ । इति रत्नमाला ॥

क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर + वाहुलकात् ढञ् ततो ङीप् । यद्वा, क्षीरेण ई शोभा यातीति । या + क गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
'क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नश्च सूरिभि" ॥
इति हलायुधः ॥

क्षीरोद, पुं, (क्षीर + 'उदकस्योद संज्ञायाम्', ६ । ३ । ५७ । "उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्" । इति वार्त्तिकम् ।) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४ । २१२ ।
"अमृतं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम्" ॥)
तस्य मन्थनं यथा,—

"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् ॥
अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः ॥
भविष्यन्ति द्रुतादेव अमृतस्य प्रभावतः ।
यूयं सर्व्वे महावीर्य्या बलिष्ठा रणविक्रमाः ।
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहा श्रूयतां महतां हितम् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ।
इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्व्वे जगत्पतिम् ।
प्रणम्यागत्य नियतं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥
क्षीराब्धिमथने सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ।
बलिना चोद्धृतो राजन् मन्दराख्यो महागिरिः ।
क्षीराब्धौ क्षिपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ॥
सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यैः पयोदधौ ।
वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् ! नारायणाज्ञया ।
सर्व्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् ।
विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
देवास्तु पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः ।
एवन्तु मथ्यमानस्तु मन्दरोऽथ प्रविश्य वै ।
आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ।
सर्व्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् ।
आत्मानं सम्प्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः ।
प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
चकर्ष नागराजानं देवैः सार्द्धं जनार्द्दनः ।
असुरैरश्वरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः ।
ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम् ।
यावच्छक्त्या प्रयत्नेन बलवन्तः सुरासुराः ।
मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदुःसहम् ।
तन्नागा जगृहुः सर्व्वे तच्छेषं शङ्करोऽग्रहीत् ।
नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ।
ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवाः पुनः ।
द्वितीयावर्त्तनाद्राजन्नुत्पन्नाविति नः श्रुतम् ।
तृतीयावर्त्तनादप्सरोगणो जातः सुशोभनः ।
चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः ।
पञ्चमात् हिमशुक्लस्मात् उत्थितः क्षीरसागरात् ।
स भवः शिरसा धत्ते नारी च लक्षितो नृप ॥
नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
क्षीरोदधेस्तूत्थितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रशः ।
एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् विस्मयहर्षसमन्विताः ।
अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
देवपक्षे ततो मेघाः सत्यं वर्षन्ति संस्थिताः ।
तदाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ॥
विषनिश्वासवातेन वासुकेर्यातनाकुलाः ।
निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्व्वीर्य्याश्च महामते ॥
ततः श्रीरुत्थिता तत्र क्षीरोदाद्भुतदर्शना ।
विभ्राजमाना राजेन्द्र ! दिशः सर्व्वाः स्वतेजसा ॥

ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
देवपक्षं समासाद्य स्थिता क्षणमरिन्दम ! ।
हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया ॥
ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
दैत्याः श्रिया परित्यक्ता दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
आदायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
ततः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुर्देवहिताय वै ।
आत्मानं नृपशार्दूल ! नार्या लक्षणसंयुतम् ॥
ततो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विषः ॥
अमृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
कामेन पीडिता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
मोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीपते ।।
अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः पददौ हरिः ॥
तत् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
बलवन्तो महावीर्य्या रणे जघ्नुर्महासुरान्" ॥
इति नृसिंहपुराणे ३६ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्षीरोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयाया लक्ष्म्याः पतिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य नन्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीव, ऋ ङ दर्पे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) निरास इह फुत्कारः । इति भट्टमल्लः ॥ मुखेन श्लेष्मादेर्व्वमनमिति केचित् । क्षीवत्यन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, त्रि, (क्षीव ऋ मदे + क्तः । "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति" । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपातनात् ।) सुरामत्तः । यथा । "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः" । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्त्योष्ठवकारान्तोऽयम् ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
"उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः ।
क्षीवाः कुर्व्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथाऽपरे" ॥)

क्षु, टु क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) क्षुतं हाँची इति ख्यातम् । टु, क्षवथुः । क, क्षौति कपी । क्षतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥

क्षुः, पुं, (क्षणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण् हिंसायां + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

क्षुणः, पुं, (क्षु + नक् ।) अरिष्टवृक्षः । यथा,—
"अरिष्टो वस्तिकर्म्माख्यो वेणीवः फेनिलः क्षुणः" ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुण्णं, त्रि, (क्षुद संपेषणे + कर्म्मणि क्तः ।) प्रहतम् । (अभ्यस्तम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्" ॥
माघे च । १ । ३२ ।
"उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया" ॥)
चूर्णीकृतम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
"सोऽपि कोपान्महावीर्य्यः क्षुरक्षुण्णमहीतलः ।
शृङ्गाभ्यां पर्व्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्य्यत" ॥)

क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः । २।६।५२ ॥ (धान्यविशेषः । देधान इति लोके । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्षुत्क्षुन्वपी गोजिह्वा च गुन्द्रागुण्ठा गवेधुका" ॥)

क्षुत्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
"तात ! तात ! ददस्वान्नमम्बाम्ब ! भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा" ॥)

क्षुतं, क्ली, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) नासिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । हाँची इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ छिक्का ५ क्षवथुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ हच्छिः ८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शकुनानि यथा,—
"अथ क्षुताख्यं शकुनं जनेषु
महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाथादिव वन्यसत्त्वाः ॥
सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं
क्षुतं न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम् ।
यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कुर्य्यात् क्षुतं प्राणहरस्य गन्तुः ॥
निषेधमग्रेऽक्षिणि दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धि
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
सर्व्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैव ॥
क्रमान्निषेधं गमनस्य विघ्नं
कलिं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
करोति रोगक्षयमर्थलाभं
दीप्तादिनाशश्च क्षुतं करोति ॥
प्राणस्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
पुनः पुनर्व्वा तत एव जातः ।
वृद्धाच्छिशोर्व्वा कफतो हठाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ॥
आद्यन्तयोर्न स्वजने प्रशस्तं
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते
भवेत्तदाग्रे न हि भोज्यलाभः ॥
आदौ क्षुतञ्चेत् शकुनैस्ततः किं
जातानजातान् शकुनान्निहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षणात्तद्विनिहन्त्यवश्यं
कार्य्यात्मकेनापि मनागपीदम् ॥
तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन
क्षुतं यतस्तस्य फलं विधत्ते" ॥
इति वसन्तराजशाकुने क्षुतप्रकरणं तृतीयम् ॥

अपि च ।
"छिक्काया गमनं वह्ने लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्" ॥
इति गारुडे ज्योतिषके ६० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । वर्षकृत्ये ।
"वित्तं प्राच्यां कार्य्यसिद्धिस्तु या शक्रे हुताशे भयं
याम्यामभिभयं सुरद्विषि कलिर्गमः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीकृते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा, मदनपारिजातधृतम् ।
"जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तस्त्वया सह" ॥
इति ॥ * ॥
"क्षुतोत्पतनजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ।
शम्भोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्" ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजनकत्वम् । यथा, दाक्षिणात्यास्तु ।
"आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" ॥
अन्यत्र विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्व्वानर्थैर्न संशयः" ॥
इति ॥ * ॥ असंवृतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,— विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्" ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" ॥
इति ॥ * ॥ अशक्तौ स्मृतिः ।
"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" ॥
इति च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥ बलिनां सकृत् क्षुतं भवति यथा,—
"शूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्बलिनाञ्च क्षुतं सकृत्" ।

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥
अयमर्थः । निम्बस्य फल पुष्प त्वक् पत्र मूलानि सर्व्वाणि समुन्मितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुन्मितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविडक्वाथेन भावयेत् । तत सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥
"शशिलेखापलपञ्च तावद्विडङ्गस्य गुग्गुलोर्द्वे च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लौहस्यावगौकाया ॥
त्रिफलाकरञ्जपञ्चकखदिरगुडूचीचित्रकस्य ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवह्निसम्पाकाः ॥
एतै रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यसृग्वातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुग्रप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवगिका सुवड़ी इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥
"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ।
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्कुट्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्" ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्" ॥
कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥
"भल्लातकं प्रस्थमितं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च पञ्चमानानि निक्षिपेत् ॥
तत्र गौडिकान् प्रस्थांश्चतुरः क्षिपेत् ।
तिलान् वस्त्रमितान् दद्यात् पथ्यार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ।
सर्व्वमेकत्र सम्पाचयेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्ता ....
.... हरीतकी ।
भार्गी रास्ना च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं वचा ।
दन्ती निम्बं मुस्ता .... नागकेशरम् ।
.... चन्दनं तथा ।
.... रक्तचन्दनम् ।
.... क्षिपेत् ।
.... ॥

वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ।
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥
इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥
"निम्बं गोपाख्या कट्वी वारुणी त्रिफला घनम् ।
पर्पटाब्दगुडूचीत्वग्वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रयवाञ्जनम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्वेधा पटोलं रजनीद्वयम् ।
कटुरोहिण्यतिविषा हरिद्रा धातकीफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना गन्धमालं पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजं कुरण्टकम् ।
अङ्कोठकञ्च स्फोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ।
भल्लातकसहस्राणि छित्त्वा द्रोणेऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि निक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक् ।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय ज्येष्ठोऽयं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं चार्शांसि पाण्डुरोगं तथा क्रिमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्व्वाणन्तु कथितो विहाराहारमैथुने ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं हिमतोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमन्नं विशेषतः" ॥
गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निर्घण्टः । "शारिवा शारदा स्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति । नद्यावर्त्तो गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः । गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपालः । कट्वी अपीत । अरग्वधः सोनराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्गी वनाभे करञ्जकारी मूलं गजीदाम् । श्यामा लघु साउ । हस्तिकर्णं पलाशकम् । द्वेधा वकाद्रनि । लताङ्ग कतितम । इन्द्रवारुणी । उत्पलशारिवा । कृष्णधत्तूरक पीतमुत्कटनरीदा । दीप्यक यवानी । महाभल्लातकः ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशाऽमृता ।
निम्बश्चैषां कृतः क्वाथो रक्तकुष्ठानि नाशयेत्" ।
इति लघुमञ्जिष्ठादिः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ।
बला नागबला यष्टीमधुकं गोक्षुरकोऽपि च ।
पटोलस्य शतौशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डलदद्रुनः" ।
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वय-
क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गामिषम् ।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठाऽहरी,
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बाशमारग्वधम् ।
श्यामावल्गुजचन्दनं वरणकं दन्ती च शाखोटकं
वासा पर्पटशारिवा प्रतिविषाग्न्या विशाला जलम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः सम्पिबते तस्य तु
नश्येदाशु चिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामया
वीसर्पत्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च" ।
अरिष्टं निम्बः । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गं भङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । अशनं विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् । सारिवा साउ । यवन्ना दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी । जलं नेत्रबाला ।
इति बृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
"मरिचं त्रिवृता मुस्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत् प्रयास् भवेत् ।
तैलमेतत् जयेत् कण्डूं पामां सिध्म विचर्च्चिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नियमेविनाम् ।
इति स्वल्पमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥
"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विडङ्गं चक्रमर्द्दकः ।
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो बाकुची वचा ।
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महद्भिः परिकीर्त्तितम् ।
भिषग्भिस्तेन तैलेन मर्द्दयेत् कौष्ठिकान् सदा ।
पामाविचर्च्चिदद्रूणि विस्फोटकानि च ।
वली च पलितं छाया नीली व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्तनौ पतितौ स्तनौ ।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः ।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरेषां भवेन्मारुतवर्ज्जितः" ॥

ज्योतिष्मती मालकाङ्गुनी इति लोके ।

इति मह्वामरिचादितैलम् ॥ * ॥

"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवाससत्काङ्गक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढयेत् पीडनेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम्॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निमसमन्दं ज्वालयेत् भिषक्॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं मुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
रसक्षेमसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥

इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्हं पुटितं योढ़ा भूधरे सकलं लिदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं चिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्मध्विपीप्पलसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम्। द्वितीयतालकेश्वरो रसः॥ * ॥

"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्वादिषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भवेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निवद्धमूले" ॥

ताम्रमयञ्च मारितम्। पुरो गुग्गुलुः। अग्नि-
श्चित्रकम्। विषतिन्दुकः कुचिला। वरा त्रिफला।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम्। गगनमभ्रकम्।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं स्यात्। तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम्।

इति गलत्कुष्ठारिरसः॥ * ॥

"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो

यश्चिकित्सकजनैः समादृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुधृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां वह्न्यर्कं तस्मिन्दुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्लगामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिदोषजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ठ्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ठ्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्नाच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेत्तुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमिन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
सुह्यीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुट्टितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्लान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
मेघजं च भवेद्यत्तं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भस्मायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तमालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्ताम्ब्रमरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।

वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथाक्रमम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणान्नोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा। तत्र सिध्मस्य चिकित्सा।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरयष्टं निहन्ति च वज्रवर्णिकं सिध्मम्॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत् प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥

अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।

"सलिले चाम्लपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥

अथ पामाचिकित्सा ।

"क्षीरकस्य पत्रं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम्। क्षीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥

इति आदित्यपाकतैलम् ॥

"सैन्धवं चक्रमर्द्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ कच्छूचिकित्सा ।

"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥

अर्कतैलम् ।

"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी सुराह्वं कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरस्य दद्रुघ्नः कृमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलच्छेभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसीऊण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूलग्याधिस्त्वधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥

इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥

अथ दद्रुचिकित्सा ।

"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो शिग्रुसैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

दलितचक्रेति भाषाविशेषरूपम् । इति च गारुडे ६६ अध्यायः ।

क्षुत, पुं, (क्षु + क्त । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुतक, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री (क्षुत + टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुताभिजनन, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि + जन् + णिच् + ल्यु ।) कृष्णसर्षपः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । कृ + ट + ङीप् च ।) कच्छ्वालिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"भुजङ्गघातिनी शुक्तिः सर्पाक्षी क्षुत्करी स्पृहा" ॥

क्षुद, क ध यो इर् चूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) क ध, क्षुणत्ति क्षुन्ते । यो, क्षोत्ता । इर अक्षुदत् अक्षौत्सीत् । क्षुदि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १७ । ९२ ।
"भित्त्वास्य प्रक्षुद्य गदयाङ्गं विभीषणः ।
सुग्रीवः प्रथमं भग्ने बद्ध्वामन्तरं च" ॥)

क्षुध्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥ (विष्णुपुराणे १ । ५ । ३८ ।
"रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः" ॥)

क्षुर, पुं, (क्षुर + 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) [illegible]पूर्वम् । क्षुर इति भाषा ॥

क्षुद्र, पुं, (क्षुदि + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदीति" । उणा । २ । १३ । इति रक् ।) [illegible] । इति [illegible] ॥ रङ्कः । इति शब्दरत्नावली । (मक्षिकाविशेषः । क्षुद्रकम् ।
"मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्" ॥)

क्षुद्र, त्रि, (क्षुद् + "स्फायितञ्चीति" उणा । २ । १३ । इति रक् ।) कृपणः । अधमः । (यथा, कुमारे । १ । १२ ।
"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव" ॥
नृशंसः । यथा, रघौ । २ । ६ ।
"क्षुद्र [illegible]" ॥)
क्रूरः । अल्पः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । आस्तीकपर्व्वणि । १० । ४४ ।
"स भीम [illegible] ।
[illegible] क्षुद्रमति [illegible]" ॥)
दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रचञ्चारी, स्त्री, (क्षुद्रा चञ्चारी ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघण्टी, स्त्री, (क्षुद्रा घण्टा । [illegible] ।) किङ्किणी । इति भारतः । [illegible] ।

क्षुद्रकम्बु, पुं, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति ।) क्षुद्रशङ्खः । तत्पर्य्यायः । शङ्खनकः २ क्षुल्लकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्लविशेषः । छोट करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुडङ्गी २ चीर्णिका ३ प्रतिपन्नपर्णा ४ सुषवी ५ कारवी ६ बहुपर्णा ७ क्षुद्रकारलिका ८ कन्दपर्णा ९ । कन्दपर्णास्थाने कन्दलता इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तानिलदोषकारित्वम् । पथ्यत्वञ्च । तत्फलस्याप्येते गुणाः । तत्कन्दगुणाः । अर्शोनाशित्वम् । मलरोधविशोधनत्वम् । योनिनिर्गतदोषगर्भपातविधायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिश, पुं, (क्षुद्रं कुलिशं वज्रमणिविशेषः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुष्ठ, क्ली, (क्षुद्रं अल्पं कुष्ठम् ।) अल्पकुष्ठरोगः । तत्तु एकादशविधम् । यथा । क्षुद्रकुष्ठान्याह ।
"एककुष्ठं १ स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म २ ततः परम् ।
ततश्चर्म्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ४ ॥
विपादिकाभिधा ५ स्यैव पामाकच्छू-६ ततः परा ।
ततो दद्रु ७ विस्फोट ८ किटिभ ९ ततः परम् ।
ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शतारु ११ ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः" ॥
ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । असिता च गाढमूला दद्रुः सुश्रुते महाकुष्ठेषूक्ता असितेतरा न गाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं द्विधाया दद्रोश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् ॥ * ॥
कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽप्येकैकस्य दोषस्याधिक्यतया सप्तधात्वमाह ।
"सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः" ॥
सर्व्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशोऽधिकत्वतः व्यपदेशः कापालादिसप्तानां [illegible] दोषाधिक्येन तथा कुष्ठानि सप्तधा । के दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः । समागतैः संहतैर्मिलितैरिति यावत् । [illegible] ।
किमपि कुष्ठं वातोत्थम् किमपि पित्तोत्थं किमपि कफोत्थं किमपि वातपित्तोत्थं किमपि वातश्लेष्मोत्थं किमपि पित्तश्लेष्मोत्थं किमपि त्रिदोषोत्थमिति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
"अतिश्लक्ष्णं खरस्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ।
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥
अतिश्लक्ष्णं अतिमसृणम् । अथवा [illegible] खरस्पर्शो वा । [illegible]

भावेऽपि स्वेदः । अथवा घर्म्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । कोठोन्नतिः कोठानां उत्पत्तिर्मण्डलानामित्यन्ये ॥ * ॥ सम्प्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यलक्षणमाह ।
"शिराः प्रपद्य तिर्य्यक् च त्वग्लसीकासृगामिषम् ।
दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो बहिस्ततः ।
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तत्" ॥
तिर्य्यक् तिर्य्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ॥ * ॥
येनोल्बणेन दोषेण यत् कुष्ठं समुत्पद्यते तदाह ।
"वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋष्याख्यं वातपित्तजम् ।
चर्म्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्तात् दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा ।
सर्व्वैर्दोषैर्मतैर्यैस्तु काकणकं बुधाः" ॥
विचर्च्ची च कफादित्यन्वयः ।
"पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा" ।
पित्तकफादित्यन्वयः ॥ * ॥ अथ क्षुद्रकुष्ठमध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत्" ॥
महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमं मत्स्यशकलशब्देन मत्स्यत्वगुच्यते । तेन यथा कारकश्चकपक्षसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् ॥ * ॥ गजचर्म्माह ।
"चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् [illegible]"
गजचर्म्माख्यं बहलं स्थूलं हस्तिचर्म्मवत् इत्यन्वयः । २ । चर्म्मदलमाह ।
"रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते" ॥
दलत्यपि विदारयत्यपि चर्म्मेति शेषः ॥ * ॥

विचर्च्चिकामाह ।

"सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" ।
पिडका क्षुद्रपिडका ॥ * ॥ ननु क्षुद्रकुष्ठानां एकादशत्वम् । विपादिकया द्वादशत्वप्रसङ्गात् । उच्यते । विचर्च्चिकैव पाददोषैर्यदि विदारयति तदा विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः । अत एव भोजः ।
"हस्तयोः [illegible] विचर्च्चिका ।
पादे विपादिका ज्ञेया [illegible] विचर्च्चिका" ।
दाल्यते विदार्य्यते । वैविध्याद्विचर्च्चिकातो विपादिका भिन्नोक्ता ।
"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" ।
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं तेन तत् ॥ * ॥ पामामाह ।
"सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः
पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डूमत्यः" ।
[illegible] ॥ * ॥
कच्छूमाह ।
"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च" ।

सैव पामा। स्फोटैर्म्महद्भिः। स्फिचौ प्रोथौ ॥६॥

दद्रूमाह।

"सकण्डूरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्" ॥

दद्रूमण्डलं मण्डलरूपेणोत्पद्यते। उद्गतमुच्छूनम् ॥७॥ विस्फोटमाह। "स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥८॥ किटिभमाह। "श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्"। किणखरस्पर्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम् ॥ परुषं रूक्षम् ॥९॥ अलसकमाह।

"कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकश्चितम्"।

गण्डैरुच्चपिड़काभिः। चितं विचेष्टितम् ॥१०॥

शतारुषमाह।

"रक्तं श्यावं सदाहार्त्तिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम्" ॥११॥

अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह। तत्र रसगतस्य लक्षणमाह।

"त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते।
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्" ॥

त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते। धातुप्रस्तावात् त्वक्स्थाच। त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्यादिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते ॥१ ॥

रुधिरगतमाह।

"कण्डूर्व्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे" ॥

विपूयः विशेषेण पूयः ॥२॥ मांसगतमाह।

"बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिड़कोद्गमः।
तोदः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते" ॥

बाहुल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः। पिड़कोद्गमः क्षुद्रपिड़कोद्गमः। स्फोटाः वृहत्पिड़काः। स्थिरत्वं अंशुचारित्वम् ॥३॥ मेदोगतमाह।

"कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च" ॥

कौण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः। क्षतसर्पणं क्षत सरणम्। प्रागुक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि ॥४॥ अस्थिमज्जागतमाह।

"नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः।
स्वरोपघातः पिड़का भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे" ॥५॥६॥

शुक्रगतमाह।

"दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः।
यदपत्यं तयोर्ज्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" ॥

दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यं तयोर्ज्जातमिति ॥ ८ ॥ * ॥ ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः कथमपत्योत्पत्तिः। यत आह सुश्रुतः।

"कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते" ॥

इति। अन्यच्च। वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः। इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः॥ अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति पङ्गुजन्मान्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमत्रार्त्तवम्। कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादित्वादितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते इति तात्पर्य्यम् ॥ * ॥ कुष्ठेषूल्वणवातादि दोषलक्षणमाह।

"खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्।
पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ॥
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम्।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्" ॥

खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च। प्रकुपितं क्लेदपूतिबहुलम्। क्लेदि आर्द्रतायुक्तम्। घनं पुष्टम् ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह।

"साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्।
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥
कृमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम्"।

वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मैककुष्ठगजचर्म्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जाप्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम्। कृमितृडाद्यपि वर्ज्यमित्यन्वयः ॥ * ॥ अरिष्टमाह।

"प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्" ॥

प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतं असंजाताचमनादिपञ्चकर्म्मगुणम् ॥ अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाभावेनैव श्वित्रमाह।

"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासञ्चारुणं भवेत्।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्" ॥

कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो निदानं यस्य तत् ॥*॥ श्वित्रस्य भेदानाह। किलासञ्चारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह। निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति। श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत्। अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठं सान्निपातिकं सर्व्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः ॥ * ॥

दोषभेदेन लक्षणभेदानाह।

"वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्ड्वं क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्" ॥

अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः।

"अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते मलं गते।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्" ॥

उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च। दोषभेदात् द्विविधं दोषजं व्रणजञ्च। तथा च भोजः॥ "श्वित्रन्तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" । इति ॥ * ॥

श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह।

"अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" ॥

अबहुलं तनु। अन्यच्च।

"गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता" ॥

गुह्यं मेहनं भगञ्च। तलमत्र पादतलम्। सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्। अचिरन्तनं नवमपि ॥ * ॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह।

"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्" ॥

प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात्। गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम्। वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव। शोषो यक्ष्मा। औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः ॥ * ॥ सकुष्ठस्य मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह।

"म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत्।
नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्" ॥

एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्व्वथा प्रतिकरणीयं न तदुपेक्षणीयम् ॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा।

"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चेष्टम्" ॥

"पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः।
विड़ङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्" ॥

अवल्गुजः वकुचीति लोके। पथ्यादिर्लेपः ॥ * ॥

"सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम्।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागक्षतास्पदम्" ॥

सोमराजी वकुचीति लोके। सोमराज्युद्वर्त्तनम् ॥

"रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यद् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ * ॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संगृह्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
चिरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्करामयः ॥
विड़ङ्गसारवाराहीलोहचूर्णास्तताः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने ॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत् ॥
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयाद् स्निग्धं लघुहितञ्च यत् ॥

विचर्च्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिभालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त-
जड़ान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुश्लिष्टसन्धिर्म्मधुनोपयोगात्।
सदोषरोगादपि येदशन्ति

मर्दादयो यान्ति विनाशमाशु ।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥
अयमर्थः । निम्बस्य फल पुष्प त्वक् पत्र मूलानि सर्व्वाणि समुन्मितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत। त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुन्मितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविडक्वाथेन भावयेत। तत सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात। पञ्चनिम्बावलेह ॥ * ॥
"शशिलेखापञ्चपल तावद्गिरिजस्य गुग्गुलोर्द्दश च।
ताप्यस्य पलत्रितय द्वे लौहस्याथ शोधिताया ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लववह्निगुडूचीचित्रदन्त्य ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वकनिम्बवल्क्रिमन्याका ॥
एते रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा गिलेत प्रात ।
गोमूत्रेण च कुष्ठ नुदन्त्यभ्यासादचिरेण ॥
श्विचाणि पाण्डुरोग विषमानुष्णप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलित योग स्वायम्भुवो नाम्ना ॥
शशिलेखा सोमराजी। गिरिजस्य शिलाजतुन
ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य। श्रावणिका मुण्डी इति लोके। स्वायम्भुवो गुग्गुलु ॥ * ॥
"चित्रक त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा।
सैन्धवातिविषे कुष्ठ चव्यैलायवशूकजम ।
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम ॥
सङ्क्षुद्य सर्पिषा सार्द्ध गुटिका कारयेद्भिषक ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबल यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन दुष्टव्रणानि च।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्' ॥
एकविंशतिको गुग्गुलु ॥ * ॥
"वातरक्ताधिकारोक्त पुर कैशोरकाविध ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम् ॥
कैशोरको गुग्गुलु ॥ * ॥
"भल्लातक प्रस्थ छित्त्वा दोषजले क्षिपेत
प्रक्षाल्य गड्वाय वास तथाम्भसि [illegible] ॥
चतुर्थीयावशेषन्तु कषायमवतारयेत
वस्त्रपूते कषाये च वल्यमत्यानि निक्षिपेत् ॥
सदाशमात्र मासर्धिर्गोदुग्धस्याढक तथा।
सिता प्रस्थमिता दद्यात प्रस्थार्द्ध माक्षिक क्षिपेत।
सर्व्वाण्येतानि भाण्डे तु पचेन्मृदग्निना शनै ।
सर्व्वदव्यं घनीभूत पात्रादवतारयेत् ॥
तत क्षेप्याणि चूर्णानि समो त्रिफलामृता।
वाकुची चाथ दन्ती च पिचुमर्द्दा हरीतकी ॥
धात्री रास्ना च मञ्जिष्ठा मरिच नागर कणा।
यवानी सैन्धव मुस्त यष्टीमा नागकेशरम् ॥
पर्पट पद्मक वालमुशीर चन्दन तथा।
लौहभस्म च बीजानि कर्षांशं रक्तचन्दनम् ॥
एतच्च पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत् ।
प्रस्थमात्रमिद ज्ञात समर्थी[illegible] ॥
नाशयेदवश्योऽपि कुष्ठ

वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवित ॥
व्यायाममातप वह्निमम्ल मास दधि स्निग्ध।
तैलाभ्यङ्ग तथाध्वान नर भल्लातकी त्यजेत" ॥
इति अमृतभल्लातकावलेह ॥ * ॥
"निम्ब गोपाङ्गना कट्वी च दन्ती त्रिफला घनम ।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम्।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रयवाननम ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्रेका पटोल रजनीद्वयम ।
कलारग्वधसाह्विं चाय च्छोषटाफलम ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमाल पुनर्नवा।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराज कुरण्टकम ॥
अङ्कोठक च शाखोट द्विपलांश पृथक पृथक ।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनै ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत ।
विधाय वाससा पूत स्थापयेद्भाजने दृढे ॥
भल्लातकसहस्राणि छित्त्वा चोष्णाम्भसोऽम्भसि।
पचेन्नष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत ॥
तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत साधु साधयेत ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत्।
त्रिकटु त्रिफला मुस्त विडङ्ग चित्रक तथा।
सैन्धव चन्दन कुष्ठ दीप्यकश्च पल पृथक।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जात पल पलम ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषित ।
प्राणिनां हितकामाय ज्ञेयश्चैव प्रयोगत ॥
श्वित्रमौडुम्बर दद्रूमृष्यजिह्व सकाकणम्।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्य विस्फोट रक्तमण्डलम् ॥
कण्डु कापालक कुष्ठ पामानञ्च विपादिकाम्।
वातरक्त षडर्शांसि पाण्डुरोग तथा क्रिमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्त कास श्वास भगन्दरम्।
सदाभ्यासेन पलितमामवात सदुस्तरम ॥
नियमस्तत्र कथितो विहाराहारमैथुने ।
कुरुते परमां कान्ति प्रदीप्त जठरानलम् ॥
अनुपान प्रयोक्तव्य छिन्नातोयं पयोऽथवा।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमन्न विशेषत ॥
गोपा गा पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके। यत आह निर्घण्ट "शारिवाशार दास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति। मदनको गोपीशब्दश्च। यत आह। गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवासमर। गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपाल। वत्सको चतीस। अवल्गुज सोमराजी। अनन्ता दुरालभा। चन्दन श्वेतम। भार्ग्या अभावे कण्टकारी मूल गृह्णीयात्। श्यामा श्यामा लाउ। हस्तिकर्णं हस्तिकर्ण। द्रेका वकायनि। साह्वं कतिवन। एरण्डश्च अलवेतस। उदटोपन आरग्वधफलम्। कुरण्टक पीतपुष्पकटसरैया। दीप्यक यवानी। महाभल्लातक ॥ * ॥
त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशामृता।
[illegible] क्वाथ सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्' ॥
॥ * ॥

'माञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दक ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी।
बला नागबला यष्टीमधुक दुरालभोऽपि च।
पटोलस्य शतोशीर गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरय क्वाथ कुष्ठानां नाशन पर ।
वातरक्तस्य सहर्त्ता कण्डू मण्डलखण्डन" ॥
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथ ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वय धुन्धारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीति ङ्गाविशम्।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी।
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम्।
श्यामावल्गुजचन्दन वरुणक दन्ती च शाखोटक वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषाऽनन्ता विशाला जनम।
मञ्जिष्ठादिरय कषायमिति य संसेवते तस्य तु त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलय कुष्ठानि चाष्टादश।
नाश गच्छति वातरक्तमखिल नश्यन्ति रक्तामया वीसर्पस्त्वचि शून्यता नश्यन्ति रोगा प्रशाम्यन्ति च ॥
अरिष्ट निम्ब। कलिङ्गमिन्द्रयवम्। भृङ्ग भङ्गरा। वरी शतावरी। गायत्री खदिर। असन विजयसार। श्यामा प्रियङ्गु। चन्दनञ्च रक्तचन्दनम। सारिवा साउ। अनन्ता दुरालभा। विशाला इन्द्रवारुणी। जन नेत्रवाला।
इति वृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथ ॥ * ॥
'मरिच त्रिवृता मुस्ता हरिताल मन शिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठ सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च क्षीरमर्कसमुद्भवम्।
गोमयस्य रस कुर्य्यात प्रत्येक कर्षसमितम् ॥
विषस्यार्द्धपल देय तैल प्रस्थमित कटु।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिद तैलमभ्यङ्गात कुष्ठनाशनम्।
एतस्याभ्यङ्गत श्वित्र विवर्ण सत्वरात भवेत ॥
तैलमेतत जयेत् कण्डू पामां सिध्म विचर्चिकाम।
पुण्डरीक तथा दद्रुं शून्यता नित्यसेविनाम् ॥
इति लघुमरिचाद्य तैलम् ॥ * ॥
"मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कशकृद्रस ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठ सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च हरिताल मन शिला।
चित्रक लाङ्गली मुस्ता विडङ्ग चक्रमर्द्दक ॥
शिरीष कुटजो निम्ब सप्तपर्णोऽमृता स्नुही।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विष द्विपलिक भवेत्।
आढक कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
मरिचाद्यमिद तैल मद्भागिभिरीरितम् ॥
भिषक्तेन तैलेन मर्द्दयेत कौष्ठिकान् व्रणान्।
पामाविचर्चिकादद्रूकण्डूविस्फोटकानि च ॥
वली च पलित छाया नील व्यङ्ग तथैव च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायत ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्य प्रदीयते।
तासामपि जरां प्राप्य न स्तनौ पतितौ स्तनौ।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडित।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रम' ॥

ज्योतिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके ।
इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥

"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमुत्थक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढ़येत् पीडनेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम्॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक्॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ *

"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्हं पुटितं षोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम्। द्वितीयतालकेश्वरो रसः॥*॥

"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निवद्धमूले" ॥

ताम्रमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥

"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यश्चिकित्सकजनैः समादृतः ।
यत्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुधृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ट्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ट्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं क्षुसं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं क्षुणं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संछिद्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छ्रेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भृष्टायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भृष्टस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तज्ज्वालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।

"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च नऊवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥

अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।

"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
चाम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥

अथ पामाचिकित्सा ।

"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ कच्छूचिकित्सा ।

"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरञ्च दद्रुघ्नः कृमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलञ्चैभिः पृथक्कार्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसीहुण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डू त्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥

अथ दद्रुचिकित्सा ।

"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

ज्योतिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके ।
इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढ़येत् पीड़नेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम्॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निमसमन्दं ज्वालयेत् भिषक्॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्हं पुटितं शोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्मह्रिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम्। द्वितीयतालकेश्वरो रसः॥ * ॥
"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥
ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥
"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो

यश्चिकित्सककजनैः समादृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुघृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णघृतैः पक्वैरागसं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्लग्रामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
चिदोषजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णघृतैः पक्वैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ट्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ट्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगाक्षोद्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुट्टितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्लग्रान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथोदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावमितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छ्वेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भस्मायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तु चालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्ताम्रमरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।

वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
चाम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीराचिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः कृमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलश्चैभिः पृथक्कार्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसेहुण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा ।
"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

चिभिः प्रलेपैरपि वद्धमूलं
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ।
कुठेरकः ममरी इति लोके।
लोके गन्धिकारच्या सिद्धार्थश्च सुहीक्षीरम् ।
त्र्यमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः ।
अथ गोमूत्रे तानि प्रस्तुतानि सन्दध्यात् ।
दिवसत्रितयादूर्द्ध्वं भाण्डनिर्ष्पेषयेत्तानि ।
वस्त्रोपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ।
समाहाल्लेपोऽयं दद्रुमवश्यं विनाशयति” । * ।
अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।
“विभीतकत्वङ्मलपूजटानां
क्वाथेन छत्वा गुडसंयुतेन ।
अवल्गुजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम्” ।
मलपू काकोदुम्बरिका । अवल्गुजं सोमराजी ।
“कुडवावल्गुजबीजं हरितालं तच्चतुर्थांशम् ।
मनःशिला तालकार्द्धं गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ।
मूत्रेण गवां पिष्टं सवर्णताकारकं श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठं प्रशम्यत्ययं यन्त्राद्र्धेनाधिकेन वा ।
गिरिकर्णी सितायाश्च मूलेन परिलेपितम्” ।
गिरिकर्णी नीलापराजिता ।
“क्वाथः सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ।
मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोडुम्बर्य्यवल्गुजम् ।
तैलाक्तो घर्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रहृद्‌ भवेत्” ।
मथितं निर्ज्जलं विलोडितं दधि ।
तक्रं चतुर्थांशजलयुतं वस्त्रपूतं दधि ।
“खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।
त्रिफला पिचुमर्दश्च दारु दार्व्वी च पर्पटी ।
पृथक् पलांशमुद्धृत्य सिंहिकायाः पलद्वयम् ।
जलाढकद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ।
क्वाथ्यमानश्च मृद्वग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ।
पटोलमूलं त्रिफला त्रायमाणा दुरालभाम् ।
कर्षार्द्धं कटुकाञ्चापि कार्षिकं सम्प्रपेषितम् ।
पलद्वयं कोषिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादम्भ इवानलम् ।
अष्टादशानां कुष्ठानां परमश्चैतदौषधम् ।
सोमराजीघृतं नाम निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्” ।
इति सोमराजीघृतम् ।
“महौषधं महामदा निम्बपत्राणि सर्षपाः ।
मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवल्गुजम् ।
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकम् ।
सर्व्वाणि समभागानि विषार्द्धांशानि योजयेत् ।
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ दद्यादारसं शुभम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य घर्मस्ंदहिना पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ।
यथौ निहन्ति शब्दं पन्नगान् विषदाया ।
अभ्यङ्गादनधार्यमारिष्ट सर्व्वान् गदान् जयेत् ।
अष्टादशानां कुष्ठानां दद्रूणां श्वित्रिणां तथा ।
दुष्टनाडीषु सर्व्वासां स्राविणां कीटिनां तथा ।
अहङ्कारपरीता ये ये च त्यक्ता भिषक्क्रिया ।
सर्व्वग्रहवियुक्तानां शीर्णाङ्गानां विशेषतः ।
सर्व्वधातुगते कुष्ठे पतितं भूमिरोगहम् ।
घर्घराव्यक्तघोषाणां तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ।
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मण्यपि नित्यशः ।
समराजप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ।
हिमसाह्वप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
जातकेशनखश्मश्रुर्भाति षोडशवर्षवत् ।
अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्व्वामयविनाशनः ।
एतद्‌ घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ।
मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
महामार्त्तण्डकमिदं घृतं सर्व्वामरार्च्चितम्” ।
इति महामार्त्तण्डघृतम् । * । इति कुष्ठाधिकारः । इति भावप्रकाशः ।

क्षुद्रगोक्षुरक, पुं, (क्षुद्रः गोक्षुरः । ततः स्वल्पार्थे कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुरक्षभेदः । छोटा गोक्षुर इति हरचिकार इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । चिक्कटकः २ कण्टी ३ षडङ्गः ४ वङ्ककण्टकः ५ क्षुरः ६ गोकण्टकः ७ कण्टफलः ८ पलङ्कषा ९ क्षुद्रक्षुरः १० भक्षटकः ११ स्थलशृङ्गाटकः १२ वनशृङ्गाटकः १३ इक्षुगन्धः १४ स्वादुकण्टः १५ । अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र वृहतो गुणोत्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा स्वल्पार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ततः क्षुद्रा घण्टिका इति कर्म्मधारयः ।) कण्ठालङ्कारविशेषः । घाघर इति घुङ्गुर इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । किङ्किणी २ । इत्यमरः ।२।६।११०। क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४ किङ्किणीका ५ कङ्कणी ६ कङ्कणिका ७ क्षुद्रिका ८ । इति शब्दरत्नावली । घर्घरी ९ । इति जटाधरः । [इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रघोली, स्त्री, (क्षुद्रा घोली ।) चिविल्लिकाक्षुपः ।

क्षुद्रचञ्चु, स्त्री, (क्षुद्रा चञ्चुः सा इवाकृतिरस्याः ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । चञ्चुः २ चञ्चूः ३ शुकचञ्चुका ४ त्वक्सारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७ कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । शूलगुल्मार्शोविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । स्वल्पोऽयञ्च ।

क्षुद्रचन्दन, क्ली, (क्षुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथास्य पर्य्यायाः ।
“रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।)

क्षुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिटा ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः । (क्षुद्रचिर्भिटीति च क्वचित् दृश्यते ।)

क्षुद्रचूड, पुं, (क्षुद्रा चूडा यस्य ।) पक्षिविशेषः । गोशालिक इति भाषा । यथा,—
“शवमल्ल क्षुद्रचूडो गृध्रलक्ष्म शालिकः” ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

क्षुद्रजन्तु, पुं, (क्षुद्रः जन्तुर्जीवभेदः ।) शतपदी । इति शब्दमाला । स्वल्पप्राणिमात्रञ्च । (आमलकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

क्षुद्रजातीफल, क्ली, (क्षुद्रं जातीफलम् ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रजीर, पुं, (क्षुद्रः जीरः ।) स्वल्पजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका । क्षुदिया जीरा इति भाषा ।

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्म्मधारयः ।) जीवन्ती इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + तल् टाप् च ।) क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ।

क्षुद्रत्व, क्ली, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + त्वप्रत्ययः ।) अल्पता क्रूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ।

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्म्मधारयः ।) अर्जकः । स तु वर्व्वरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) स्वल्पदंशकः छोट डाँश इति भाषा । यथा,—
“पतङ्गिका पुत्तिका स्यात् दंशस्तु वनमक्षिका ।
दंशिका चाल्पतज्जातिर्दंशी स्यात् क्षुद्रदंशिका” ।
इति जटाधरः ।

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + ङीष् । क्षुद्रा दंशी ।) क्षुद्रदंशिका । इति जटाधरदर्शनात् ।

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा लताविशेषः ।) स्वल्पदुरालभाख्या । तत्पर्य्यायः । मरुस्था २ मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्षा ५ अनन्ता ६ उष्ट्रभक्षिका ७ कषाया ८ पत्रिहृत् ९ ग्राहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका १२ । अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । अम्लत्वम् । ज्वरकुष्ठश्वासकासभ्रमनाशित्वम् । पारदशुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रदुःस्पर्शा, स्त्री, (दुःखदः स्पर्शो यस्याः दुःस्पर्शा । क्षुद्रा दुःस्पर्शा इति कर्म्मधारयः ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः । (अस्या अग्निदमनीशब्दे विवृतिः ।)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रनासिक, त्री, (क्षुद्रा नासिका नासा अस्य ।) स्वल्पनासायुक्तः । तत्पर्य्यायः । नःक्षुद्रः २ । इति हेमचन्द्रः ।

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं पर्णं यस्याः । ततष्टाप् ।) चाङ्गेरी । इति रत्नावली ।

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं यस्याः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) वचा । इति राजनिर्घण्टः । (यथास्याः पर्य्यायाः ।
“वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

क्षुद्रपनस, पुं, (क्षुद्रश्चासौ पनसश्चेति कर्म्मधारयः ।)

लकुचः। इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रकण्टाफलश्च ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"लकुचः क्षुद्रपनसो लकुचो डहु इत्यपि" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपर्णः पुं, (क्षुद्रं पर्णं पत्रं यस्य।) अर्जकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ सूक्ष्मपत्रे त्रि ॥ (विवरणमस्यार्ज्जकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्यकर्म्मधारयः।) क्षुपविशेषः। क्षुद्रपाषाणभेदो इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चतुःपत्री २ पार्व्वती ३ नगभूः ४ अश्मकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १०। अस्या गुणाः। व्रणकृच्छ्राश्मरीहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली।) वनपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका। नित्यकर्म्मधारयः।) मूलपोती। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप्।) जीवनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्या इति टाप्।) भूमिजम्बुः। इति शब्दमाला। इन्द्रवारुणी। गोपालकर्कटी। कण्टकारी। अग्निदमनी। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अल्पा अधमा क्रूरा वा बुद्धिर्मतिर्यस्य।) अल्पमतिः। क्रूरधीः। अधमचेतनः ॥

क्षुद्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्म्मधारयः।) कसेरुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कसेरुशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः।) स्वल्पव्याधिः। तस्य गणना यथा। पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दारुणकः ३ अरुंषिका ४ इरिवेल्लिका ५ पनसिका ६ पाषाणगर्द्दभः ७ मुखदूषिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका १० वल्मीकः ११ कक्षा १२ गन्धिनाम १३ अग्निरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्पः १६ परिवर्त्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्धप्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वृषणकच्छुः २१ अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४ अनुशयी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८ तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः ३२ पद्मिनीकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यवप्रख्या ३५ अन्त्रालजी ३६ विवृता ३७ इन्द्रवृद्धा ३८ गर्द्दभिका ३९ जालगर्द्दभः ४० कच्छपी ४१ शर्कराव्र्वुदः ४२। एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा पूर्व्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते ॥ * ॥

अथ अरुंषिकालक्षणमाह।

"अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि।
कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरुंषिकाम्" ॥

अरूंषि व्रणानि। अथारुंषिकायाश्चिकित्सा।

"नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः ॥
यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरुंषिकाम्।
त्रिफलाया रजो यष्टी मार्कवोत्पलसारिवा।
सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम्" ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ॥ * ॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह।

"कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्" ॥

सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिकापेक्षया बोद्धव्यम्। घ्नन्तीत्यनुपक्रान्ताः। उपक्रान्तास्तु साध्या एव। चरकेणाग्निरोहिण्याश्चिकित्साया उक्तत्वात्।

तस्याश्चिकित्सा।

"पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम्।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्य्याद्रक्तमोक्षणरूक्षताम् ॥
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु वृद्धां परित्यजेत्" ॥ * ॥

अथ विदारिकालक्षणमाह।

"विदारिकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्" ॥

अत्र पिड़कामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम् ॥

अथ तच्चिकित्सा।

"विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम्।
पाटनञ्च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः" ॥ * ॥

अथावपाटिकालक्षणमाह।

"अल्पीयसीं यदा हर्षात् बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात् ॥
मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि शुक्रवेगविघाततः।
यस्यावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा कृष्णा रुगन्विता।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहतृष्णासमन्विता ॥
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना" ।

अल्पीयः अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम्। अवपाट्यते विदार्य्यते।

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"स्वेदस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्" ॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह।

"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मं द्वारं करोति हि ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्" ॥

अथ तस्य चिकित्सा।

"सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता" ॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह।

"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता निरुजा मुद्गसन्निभा।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका" ॥

ग्रथिता गुम्फितेव। मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत्।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥
कठिना क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम्।
श्यामापाठाकुलिकामूर्व्वाकल्कैरपि विलेपयेत् ॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्" ॥

अथान्त्रालजीलक्षणमाह।

"घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम्।
अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्" ॥

घनां कठिनाम्। परिमण्डलां वर्त्तुलाम्। अल्पपूयां मल्पस्रावाम् ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"अन्त्रालजीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत्।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्" ॥

इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,—

"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसम्मिता।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥
यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना।
अवक्त्राश्चालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥
ग्रन्थयः पञ्च वा षड् वा कच्छपी कच्छपोन्नता।
कर्णस्योर्द्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥
शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्द्दभः ॥
शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्याञ्च मुखदूषिकाः ॥
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः।
चीयते नीरुजैश्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥
पित्तेन पिटिकावृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥
गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥
ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः।
या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥
कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिलात्।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः।
तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्त्तिता।
घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः।
दोषैः पित्तोल्वणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्द्दभः।
मलैः पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः।
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साग्निरोहिणी।
पञ्चाहात् सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ॥
त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका।
विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे ॥
मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांसशिराश्रयैः।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्वणोऽनिलः ॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ॥
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥
तां स्रावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्कराव्र्वुदम्।
पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्द्ध्वं वोपचीयते ॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्वह्वणुभिर्मुखैः।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥
शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः।

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ।
वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ।
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं बद्धगुदस्ततः ।
कुर्य्यात् पित्तानिलौ पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ।
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।
कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ।
दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्विताम्तराः ।
अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ।
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् मांसलानेव चोन्नतान् ।
मापेभ्यस्तूनततरान्मर्मकीलान् सितासितान् ।
तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ।
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ।
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ।
रक्तादक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ।
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ।
असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
प्रोक्ता षष्टिः निश्चदिश्येत क्षुद्ररोगा विभागशः" ।
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—

"विद्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत् ।
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्द्दभात् ।
विधिस्ताश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्ताजगल्लिकान् ।
याभ्रकुत्सत्वचाप्रलेपो मुखदूषिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलात्ययुक्तय ।
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च सिराव्यधः ।
निम्बाम्बु वान्तो निम्बाम्बु साधितं पद्मकण्टके ।
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
विवृतादींस्तु भागान्तश्चिकित्सेन्निरिवल्लिकान् ।
पित्तवीसर्पवत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ।

विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य ।

विदारिकां हृतं रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
मेदोऽर्बुदक्रियां कुर्यात् सुतरां शर्कराबुदे ।
प्रवृद्धं सर्वमुच्छिद्य शर्कराममर्मसन्धि स्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्यं नेतरत् पुनः ।
शुद्धस्याभे हृते विध्येत सप्ताहं ततस्ततः ।
तत्साकुलत्थकामूलकक्षोपललाक्षादिभिः ।
पदे तु दृष्टभागानि अग्नौ ... कार्षयेत् ।
... मधुकेन च ... स्वनेन वा ।
... नि पाच येन कदर ... ।
... वहपायोविकित्सितम् ।

चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माय साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा ।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ।
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दृष्टेषु तिलकालकान् ।
माषांस्तु सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ।
तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतुमणी ।
लाञ्छनादित्रये कुर्य्याद् यथासन्नं सिराव्यधम् ।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ।
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ।
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ।
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
मसूरा क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ।
सगुडः कोलमज्जा वा शशाङ्कः क्षौद्रकल्कितः ।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ।
पिष्टा वाच्छागपयसा सक्षौद्रा मौशलीजटा ।
गौरसर्षपमुशलीमूलं युक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ।
जम्ब्वाम्रपल्लवामस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ।
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकं बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ।
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्वाथसंयुतान् ।
यवान् सर्ज्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात् ।
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ।
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादास्तरुणान् पद्मकं पद्मकेशरम् ।
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सलिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ।
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ।
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यक्तं मुखोपचयवर्णकृत् ।
मञ्जिष्ठा शबरोद्भूतं खदिकाभासा हरिद्राद्वयं
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केशरम् ।

सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यौ वसाज्य-
मज्जाक्षौद्रं क्षीरिवृक्षाम्बु चापि ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशं
वक्त्रे छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ।

मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि भावनम् ।
पद्मभो वातकुष्ठोक्तं कुर्य्याद्दाहं च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठं सर्व्वं च कौष्ठिकम्" ।
इति वाभटे उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ।
"चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता
कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाण-
गर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्नि-
रोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करा-
र्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरं
अलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसू-
रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणि-
र्मषकश्चर्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परि-
वर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदो
ऽहिपूतनं वृषणकच्छुर्गुदभ्रंशश्चेति" । इति सुश्रुते
निदानस्थाने त्रयोदशेऽध्याये । अस्योक्तचिकित्सा-
दिकं यथारोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—

"क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दूष्यानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्" ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ।)

क्षुद्रवधा, स्त्री, (क्षुद्रा वधा ।) वराहक्रान्ता । इति केचित् ।

क्षुद्रवर्व्वणा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्व्वणा ।) वरटा । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) बृहती । इत्यमरः ।

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशङ्ख, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः कर्म्मधारयः ।) घोङ्‌गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ । इत्यमरः । १ । १० । २३ । शङ्खनका ३ इति तट्टीका । क्षुल्लक ४ शम्बूक ५ भवशङ्खका ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा निमकर्म्मधारयः ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशार्द्दूल, पुं (क्षुद्रः शार्द्दूलः । कर्म्मधारयः ।) चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशीर्ष, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्षुद्रशुक्ति, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । कर्म्मधारयः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति राजनिर्घण्टः । (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

क्षुद्रश्लेष्मान्तक, पुं, (श्लेष्मान्तकः श्लेष्मान्तकः । क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः ।) भूकर्बुदारकः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रश्वास, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः ।) श्वासरोगः । यथा,—
"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ।
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
भोजने पाने वा चेष्टितः प्रशाम्यति ॥"

क्षुद्राम्लिका, स्त्री, (क्षुद्रा अम्लिका ।) वृक्षविशेष । आमरुलि इति भाषा । इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । चाङ्गेरी २ चुक्राम्ला ३ चुक्रिका ४ लोणाम्ला ५ अम्लपत्री ६ लोणा ७ चौढा ८ अम्लपत्रिका ९ अम्लष्ठा १० अम्लवती ११ अम्ला १२ दन्तशठा १३ ग्रामाम्ला १४ अम्लपत्नी १५ । अस्या गुणाः । अम्लरसत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निवर्द्धनत्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोषदुर्नामकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + स्वार्थे कन् तत टाप् पूर्व्वात इत्वञ्च ।) दंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिक्का रोगप्रकारभेदः । यथा,—
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता" ॥
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

क्षुद्रेङ्गुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इङ्गुदी कर्म्मधारय ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुद्रैलाव, पुं, (क्षुद्रा इलाव कर्म्मधारय ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकनाम्नी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाम्नी ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) अल्पमूलिका शाकः । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मपत्रा २ मधुपर्णी ३ । अस्या गुणाः । "रसवीर्य्यविपाकेषु मधुरी पूर्व्वया समम्" । पूर्व्वा उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोलूक, पुं, (क्षुद्र उलूक नित्यकर्म्मधारय ।) कुकुल । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुध, ऋ य औ बुभुक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-अक-अनिट ।) भोक्तुमिच्छा । ऋ, अचुक्षुधत् । य, क्षुध्यति बुभुक्षति । औ, क्षोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध बुभुक्षायां सम्पदादित्वात् क्विप् हलन्तात् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति दुर्गादासः । अभ्यवहाराभिलाषा इति । "या देवी सर्व्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता" । इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः । अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्दरत्नावली च । जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ॥ तस्याः कालो यथा —
"काकलो विविधा सर्व्वे क्षुधया क्षुधयान्वितम् ।
कुक्कुटी कुर्क्कुरी काकी तथैवाम्बुक्तो नरः ।
क्षुधार्त्तो न विजानाति देशकालक्रमाद्यत् ।
श्लोकविधानाम् लोभात् धर्म्माधर्म्मादीनि च ।
न चैव मनः किञ्चित् क्षुधया अप्यशेषत ।
यथा पुत्रस्य लोकः विनिमित्तेन मुह्यति ।
इत्येवमर्थं धनं क्षुधान् स्वप्नराधिनः ।
न प्रवर्त्तेत न जानाति न च वर्त्तते ।
कृष्यते वेदने मूढ मूर्च्छते च क्षुधार्द्दितः ।
मूकवत् बधिरवत् कल्पते स्वबुद्धताम् ।
रोदं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्व्वं प्रवर्त्तते ।
भगिनीं जननीं पुत्रं भार्य्यां दुहितरं तथा ।
भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति" ॥
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

क्षुधाकुशल, पुं, (क्षुधायाः क्षुधोद्रेकविषये कुशलः निपुणः विशेषेण क्षुधोत्पादकः ।) विम्बान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधातुर, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधापीडितः । यथा,—
"अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धु
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेजः" ॥
इति गारुडे ११६ अध्यायः ॥

क्षुधार्त्त, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः ऋतो वा तृतीयातत्पुरुषे ऋतस्य वृद्धिः ।) क्षुत्पीडितः । यथा,—
"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जलागारं तदा रात्रौ गतो नीहारवारितः" ॥
इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा ॥ (यथा, च मनुः । १० । १०७ ।
'भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः" ॥)

क्षुधाभिजनन, पुं, (क्षुधा अभिजनयतीति । अभि + जन् + ल्यु ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १९ । क्षुधाजनकमात्रे त्रि ॥

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादिरोगनाशकगुटिका । यथा,—
"रसोनो गन्धकाभ्यासि शुण्ठी पिप्पली वचा ।
यमानी कृतपुष्पा च वर्त्तिका जीरकद्वयम् ।
प्रत्येकं पलमेषान्तु पञ्चकोलुधृतैः ।
मार्कवं सिन्धुवारेन्द्रकेशराजशुद्धतः ।
दग्धोत्पलं त्रिवृद्दन्ती आमलकीहरीतकी ।
भद्राद्यामार्कण्डक्षा मण्डूकपर्णीकम् ।
आर्द्रकस्वरसेनाथ गुटिका सम्प्रकल्पयेत् ।
बदरास्थिप्रमाणैस्तां भक्षयित्वा पिबेदनु ।
वारिणा जलदेन मातुलुङ्गस्य माधव ।
वटी क्षुधावती नाम सर्व्वाजीर्णविनाशिनी ।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं महाव्याधिं निहन्ति ।
अम्लपित्तञ्च गुल्मञ्च परिणामभवञ्च यत् ।
तत्सर्व्वं प्रशमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
मधुरं वर्ज्जयेत्तत्र विदध्यात् क्षीरमण्डकं" ॥
इति भैषज्यरत्नावल्यामम्लपित्तचिकित्सा ॥ तस्या लक्षणविकारे तत्र द्रष्टव्यम् ॥ क्षुधायुक्ते त्रि ॥ (क्षुधाजनकौषधम् । यथा —
"शतं पथ्याकुम्भीरस्य तुलाचूर्णकल्पे ।
षट्पलं पञ्चपलकं द्वौ द्वौ मरिचपिप्पलोः ।
गुडेन चूर्णयेद्दृढं दृषदोपलेन भावयेत् ।
वटीः कोलप्रमाणेन कारयेद्भिषजां वरः ।
आमशूलमपाकृत्य विसूचिकां विनिहन्ति ।
दुर्नामकृमिपाण्डुत्वमजीर्णञ्च विनाशयेत् ।
अस्या क्षुधावती ख्याता वह्निरोगविनाशिनी ।
अस्याः प्रसादान्मन्दाग्निर्भवेद्बडवानलो नरः" ॥
इति चिकित्साक्रमनिधौ मन्दाग्न्यधिकारे ॥)

क्षुधासागररस, पुं, (क्षुधायाः क्षुधाया वा सागर इव क्षुधाधिकात् तथात्वम् ।) औषधविशेषः । यथा,—
"त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् ।
क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पूर्व्ववद्विषम् ।
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्याल्लवङ्गं पञ्चभिः सह ।
क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः" ॥
पूर्व्ववद्विषमित्यस्मात्तच्चूर्णभागवत् । तेनात्र विषभागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुधित, त्रि, (क्षुध + कर्त्तरि क्त । यद्वा क्षुधा जाता अस्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः ।) क्षुधान्वितः । तत्पर्य्यायः । बुभुक्षितः २ जिघत्सुः ३ अशनायितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

क्षुधुन, पुं, (क्षुध बुभुक्षायां + "क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्" । उणा । ३ । ४४ । इति उनन् स च कित् ।) म्लेच्छभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-अक-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । क्षोपति । इति दुर्गादासः ॥

क्षुप, पुं, (क्षुप् + "इगुपधेति क" । ३ । १ । १३५ ।) ह्रस्वशाखाशिफः । क्षुद्रवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०२ । २८ ।
"तस्याः क्षुपेण स गिरिर्मणिना च विशेषतः ।
स सहस्रक्षुपस्तत्र हिरण्मय इवाभवत्" ॥)
श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्रविशेषः । यथा,
"जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः ।
रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः ।
भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा ।
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात्" ॥
इति महाभारते हरिवंशे १६२ अध्यायः ॥ *। इक्ष्वाकुराजपिता । यथा,—
"आसीत् कृतयुगे तात । मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः ।
प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः ।
क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत् प्रभुः" ॥
इति महाभारते । १२ । ४ । २० । दाक्षायणविशेषः । यथा,—
"दक्षिणस्यां स्थितो यः पदार्थैर्विराजते ।
रुद्रबिन्दुपतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः" ॥
इति महाभारते हरिवंशे दाक्षायणीविशेषनिर्म्माणे १५० अध्यायः ॥

क्षुपक, पुं, (क्षुप + स्वार्थे कन् ।) क्षुपः । क्षुद्रवृक्षः ।
यथा —
"अन्यो वो विपरीतः स्यात् क्षुपकाख्यः स उच्यते ।
कण्टमूलं क्षुपको दरद्रुमस्योटने हितः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्यायः ॥

क्षुपाम्ल, पुं, (क्षुप + अम्लमुख्य ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुपडोडुम्बर, पुं, (क्षुप उत्पन्ने + अच् तदा दृष्टा बदरस्य चूर्णम् । अन्यानि च वृक्षोदराणि

साधुः । तादृक् मुष्टिर्यस्य ।) विषमुष्टिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

क्षुब्धः, पुं, (क्षुभ् + "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नेति" । ७ । २ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ षोड़शरतिबन्धान्तर्गतैकादशबन्धः । यथा,—

"पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताड़येत् ।
बाहुभ्यां धारयेत् गाढ़ं बन्धो वै क्षुब्धसंज्ञकः" ॥

इति रतिमञ्जरी । क्षोभविशिष्टे त्रि ॥

क्षुभ, ल ङ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् । लृदित् ।) लृ, अक्षुभत् । ङ, क्षोभते नानुशीविषु । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभ, य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-अकं-सेट् ।) य, क्षुभ्यति रिपुश्चैवेति हलायुधः । ग, क्षुभ्नाति चुक्षोभ । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभः, पुं, (क्षुभ् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्रवर्त्तकः । यथा,—

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
मांठराद्यदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्निक्षुभान्" ॥

इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ ॥ "अग्निक्षुभान् विद्युदग्न्यादिप्रवर्त्तकान्" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुभ + स्त्रियां टाप् ।) निग्रहानुग्रहकर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६९ ।

"क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
ताश्च सर्व्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्" ॥

"क्षुभा मैत्र्यौ निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते । भूतमातरः गौरीपद्माद्यः । ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयश्च" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभितः, त्रि, (क्षुभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति हलायुधः ॥ सञ्चलितः । इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात् ॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु + मक् टाप् ।) अतसी । इत्यमरः । २ । ९ । २० ॥ शणः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ नीलिका । इति मेदिनी ॥ लताभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुर, श विलेखने । खनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, क्षुरति भूमिं लोकः । क्षोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुरः, पुं, (क्षुर + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः । यद्वा, "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरेति" । उणां । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।) कोकिलाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शफम् । इति तट्टीका । छेदनद्रव्यम् । तत्तु नापितस्य लोमच्छेदकास्त्रम् । (यथा, मनुः । ९ । २९२ ।

"सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः" ॥)

गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।
त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः" ॥)

महापिण्डीतकः । शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ९० ।

"ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः" ॥)

खट्वादिपादुका । इति धरणिः । क्षुरा इति भाषा ॥

क्षुरकः, पुं, (क्षुर + स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ कोकिलाक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य व्यवहारो यथा,—

"यवानी जीरके द्वे च नागरीगजपिप्पली ।
जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागुरुचन्दनम् ॥
तालीशं तिलमाषञ्च क्षुरकं गोक्षुरस्तथा ।
शतावरी शताङ्गा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा ॥
निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागबला तथा ।
वासामांसी मुरामुस्तं पिप्पलीमूलमेव च ॥
मूषली वानरी भल्ली शाल्मली मूलमेव च ।
मेथिकागजकर्णौ च शर्करा चाश्विशोषणम् ।
मातुलुङ्गश्चाश्वगन्धा द्राक्षा च चोषकं समम्" ॥

इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति वैद्यककषायसंग्रहे वृहत्कामेश्वरमोदकान्तर्गते ॥) गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ भूताङ्कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरकर्म्म, [न्] क्ली, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा कर्म्म ।) क्षौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम् ॥ यथा,—

"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ क्षौरानन्तरं स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा,—

"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि ।
चितिं यूपश्मशानास्थ्नां स्पर्शने स्नानमाचरेत्" ॥

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशरवचनम् ॥ अन्यत् क्षौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा यस्य ।) अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।

"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" ॥
"विपाटान् वाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च" ।

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुरस्य शाणितमुखम् । तद्युक्ते त्रि । (यथा, महाभारते । ४ । ६२ । २७ ।

"अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्" ॥)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा,

"अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः" ॥

इति महाभारते । १२ । पञ्चचूड़ानारदसंवादे ३८ । २९ ॥ "अन्तकादिवत् सद्यो नाशका इत्यर्थः" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत् पत्रमस्य वा ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दर्भविशेषः । यथा,—

"ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) क्षुरतुल्यपत्रयुक्ते त्रि ॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्याः स्वार्थे कन् स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव प्राति छिनत्ति । छेदनक्रियां पूरयति वा प्र + कः । क्वितान्न गणः ।) वाणविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५३ । ४६ ।

"स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्" ॥)

क्षुरपानामकघासच्छेदनास्त्रञ्च ॥

क्षुरप्रगं, क्ली, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम + डः ।) क्षुरप्रास्त्रम् । इति केचित् ॥ (क्षुरप्र इव गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः ॥)

क्षुरभाण्डं, क्ली, (क्षुरस्य भाण्डं आधारः ।) क्षुराधारः । भाँड़ि इति भाषा । यथा,—"भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्म्मकरणाय गच्छामि । सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणापेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभिमुखं प्रेषयामास" । इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्चतन्त्रे १ तन्त्रम् ॥

क्षुरमर्द्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मृद्गातीति । क्षुर + मृद + णिनिः ।) नापितः । यथा,—

"मुक्तं लेप्यादिकर्म्म स्यात् नापितश्चण्डिलः क्षुरी ।
क्षुरमर्द्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि" ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पालङ्क्यशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) मृत्पात्रविशेषः । क्षुरी इति भाषा । (कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि । "अमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्वसारेत्युपक्रम्य सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्व्वेद-

नवानां दाक्षिणात्य महाकाना उपनिषन्नं सह नाद वक्ष्यति प्रान्तरिति"॥)

क्षुरिकापत्र, पु, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्रमस्य ।) शर । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुर अस्या अस्तीति । इनि ङीप् च ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित भार्य्या च ॥

क्षुरी, [न्] पु, (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर + इनि ।) नापित । इत्यमरः । २ । १० । १० ।

क्षुरी, स्त्री, (क्षुद् क्षुर क्षुर इव वा । क्षुर + अल्पार्थे ङीप् ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः । छुरीति च पाठः ।

क्षुल्ल, त्रि, (क्षुद् सम्पेषणे + सम्पदादित्वात् क्विप् । क्षुदं लाति गृह्णातीति । क्षुद् + ला + क ।) लघु । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।
"सक्तुम ...
तेषामृते ... ऽमोघात्" ।)

क्षुल्लक, त्रि, (क्षुल्ल + स्वार्थे कन् ।) क्षुद्र । इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ स्वल्प । नीचक । कनिष्ठ । दरिद्र । इति भरतः ॥ पामर । दुःखित । (यथा, भागवते । ४ । १० । २८ ।
"येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिष" ।)
खल । इति हेमचन्द्रः । शब्दरत्नावल्यां क्षुल्लक इति च पाठः ।

क्षुल्लक पुं (क्षुल्ल + संज्ञायां अल्पार्थे वा कन् ।) क्षुद्रशङ्ख । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च । (शोधनादिप्रकरणेऽस्य विषयो यथा,—
"कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं काशीसं टङ्कणं तथा ।
नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटिकाः ।
जम्बीरस्वरसेनैव स्वेदिता क्षोधवारिणा
शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

क्षुल्लताल, पुं, (क्षुल्ल ... कनिष्ठ ... ... तालयतीति निरुक्तप्रकारत ।) पिटकविशेष । इति शब्दमालाकरसंग्रहात् । शब्दरत्नावल्यां क्षुल्लताल इति पाठः ।

क्षुल्लतालक, पु, (क्षुल्लताल + स्वार्थे कन् ।) पिटक । इति शब्दार्थ । ... इति भाषा ।

क्षेत्र, क्ली, (क्षि + ष्ट्रन् ।) भूमि । क्षेत इति भाषा । तत्पर्य्याय । वप्रम् । २ केदारः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥ क्षेत्रम् ४ । निम्नकम् ५ । ग्रामिका ६ । वाटी । ७ । इति जटाधरः ॥ तस्य मुख्यत्वादि यथा,—
"केदारस्थम् केदारं तत्र केदारं तथा ।
वारटविने ... निगद्यते" ।
इति ... ॥ तद्दोषा यथा—
"... क्षेत्र वैदेव तत् समीरितम् ।
... ...
... क्षेत्र ... ।
... ... ।
... ... ।

एव माध्यन्तु माषीणं कौद्रव्यं कोद्रवीणवत् ।
तथा मङ्गञ्च माङ्गीनमुन्दमीनं नमित्यपि ।
अथ मौद्गञ्च मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् ।
माषकोद्रवमङ्गोमामुद्गाणुप्रभवोचितम् ।
शैशाकुलमुत्तद्घ्नमुत कोर्त्तितमाह्वये ।
सीत्यं हलञ्च हल्यञ्च तृतीयाकृतमित्यपि ।
त्रिगुणाकृतमित्येव त्रिवारकृष्टभूमिषु ।
शम्बाकृत द्विहल्यञ्च द्वितीयं द्विगुणाकृतम् ।
द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु ।
तोयाढ्कवाप्यादेर्व्वाचादौ ... तथा ।
स्यादाढ्कि ... ... ।
चादिभ्यो प्रास्थिकादिस्य ... ... ।
इति च शब्दरत्नावली ।
परक्षेत्रे गोचारणकथननिषेधो यथा,—
'न कुर्य्यात् सस्यवैराणि विवादं न च पैशुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्" ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्याय ॥ * ॥
अपि च । मनुः ।
'आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम्" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तदन्नस्य गुणा ।
"कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषकम्" ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा,—
"आसन्न युवयो क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्त्तते नरसत्तमौ" ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्रं यथा,—
"नाधिरात् कामदं पुण्यक्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात् कामदो देवो न चिराद्यत्र मानदः ।
तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्व्वसूरिभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्" ।
इति च कालिकापुराणे ५० अध्याय ॥ * ॥
गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।
"तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते" ।
नारायणक्षेत्रं यथा,—
"प्रवाहमवधि कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ।
तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
न च तार्दंपतियाती कुम्भीपाकं प्रयाति च" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय ॥ * ॥
भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।
"गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्म्मृते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" ।
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
महाक्षेत्रं यथा,—
"दशकोशं महाक्षेत्रं कोटिमेवं मरुन्मिता" ।
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—
मुनय ऊचुः ।
"पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्" ।
इत्यादि ।

जैमिनिरुवाच ।
"एतत् क्षेत्रवरश्चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्" ।
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
'मत्स्याववहितो ब्रह्मन् । गुह्यनामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ।
माल्योदपाने वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मजम् ।
ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ।
पाण्डुसह्ये तु देवेशं वसुरूढे जगत्पतिम् ।
वन्दीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ।
नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ।
कुब्जाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।
गरुडध्वजं तोषके च गोविन्दं नागसाह्वये ।
वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ।
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु दृषद्वत्यां जयध्वजम् ।
तृणविन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ।
कसेरुटे महाबाहुममृतं तैजसे वने ।
विशाखयूपे विश्वेशं नारसिंहं वने वने ।
लोहाकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः ।
विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ।
देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम् ।
प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीर्षकम् ।
उज्जयन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं कुब्जभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ।
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकनाथमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ।
भद्रीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ।
कुबेरं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ।
विरजं पुष्पभद्रायां बालं शालङ्करे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ।
क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् ।
सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।
अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ।
एतानि यथाक्रमं क्षेत्राण्येतानि मानवे ।
तेष्वेव तु विद्येवं तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्" ॥
इति नारसिंहे ६५ अध्यायः ॥ * ॥ सेवादि ...
... । यथा,—
"... नामानि च क्षेत्रं ... ... च ।
... ... विशिष्टेन" ॥ * ॥
प्रयागाक्षेत्राणि यथा,—
कुरुक्षेत्रं ... ... ।

जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
“मेषमङ्गारकक्षेत्रं वृषं शुक्रस्य कीर्त्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्क्कटकस्य तु ॥
सूर्य्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनेर्मकरकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्” ॥
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
“इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते” ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् । यथा,—“इदमिति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्म्मफलनिर्वृत्तेः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते” ॥ इच्छा । द्वेषः । सुखम् । दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्” ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—“अथेदानीं आत्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदादभिन्नं धृत्यन्तम्” ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि यदुक्तं तदुच्यते । “एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्म्मा अपि तु मनोधर्म्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एवोपलक्षणञ्चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति” ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भागवते ९ । ६ । ३७ ।
“यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते” ॥)
सिद्धस्थानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
“पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्योः” ।) कलत्रम् ।

इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ९ । ३३ ।
“क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम्” ॥)
गृहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥

अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयोर्ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्व्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ॥

न्यासः
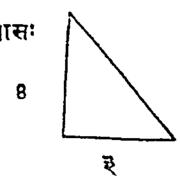

कोटिः ४ । भुजः ३ । भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः १६ । एतयोर्योगात् २५ । मूलं ५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः
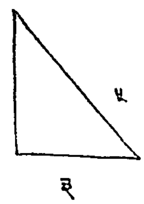

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्वर्गान्तरम् १६ । एतन्मूलं कोटिः ४ ॥

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः
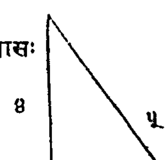

कोटिः ४ । कर्णः ५ । अनयोर्वर्गान्तरम् ९ । एतन्मूलं भुजः ३ ॥

प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।

न्यासः
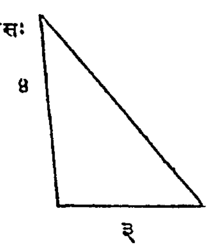

कोटिः ४ । भुजः ३ अनयोर्घातः १२ । द्विघ्नः २४ । अन्तरवर्गेण १ । युते वर्गयोगः २५ । अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः
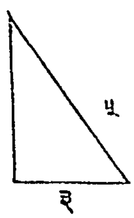

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्योगः ८ । पुनरेतयोरन्तरेण-(२) हतो वा १६ । वर्गान्तरमस्य मूलं कोटिः ४ ॥

अथ भुजज्ञानम् ।

न्यासः
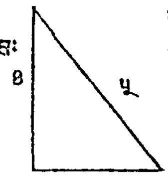

कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं जातो भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

सार्द्धत्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः
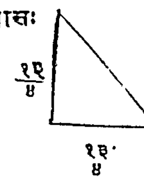

भुजः $\frac{१३}{४}$ । कोटिः $\frac{१३}{४}$ । अनयोर्वर्गयोर्योगः $\frac{१६९}{८}$ । अस्य मूलाभावात् करणीगत एवायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः ।

वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णच्छिद्भक्तं निकटं भवेत् ॥
इयं कर्णकरणी $\frac{१६९}{८}$ । अस्याः छेदांशघातः १३५२ । अयुतघ्नः १३,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३६७७ । इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः $\frac{४७७}{८००}$ । अयं कर्णः । एवं सर्व्वत्र ॥

त्र्यस्रजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्ना-
दिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् ।
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना
कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता
द्विःस्थापितेष्टोनयुतार्द्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा
बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

न्यासः
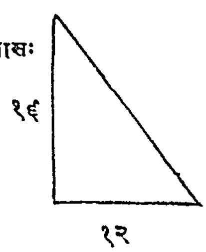

इष्टो भुजः १२ । इष्टं २ । अनेन द्विगुणेन ४ । गुणितो भुजः ४८ । इष्टः २ । कृत्या ४ । एकोनया ३ । भक्तो लब्धा कोटिः १६ । इयमिष्टगुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥

त्रिकोणेष्टेन वा ।

क्षेत्रं

न्यास

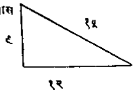

कोटि ९ । कर्ण १५ ।

पञ्चकेन वा ।

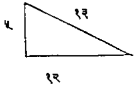

कोटि ५ । कर्ण १३ । इत्यादि ॥

अथ द्वितीयप्रकारेण ।

न्यास

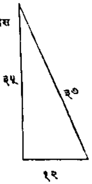

इष्टो भुजः १२ । अस्य कृति १४४ । इष्टेन २ । भक्तालब्ध ७२ । इष्टेन २ । ऊन ७० । युता ७४ । वर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५ । ३७ ।

चतुष्टयेन वा ।

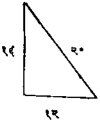

कोटि १६ । कर्ण २० ।

षट्केन वा ।

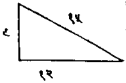

कोटि ९ । कर्ण १५ ।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टेन निघ्नात् द्विगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम् ।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी
तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावत्यौ गतौ ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद सत्वरम् ॥

क्षेत्रं

न्यास

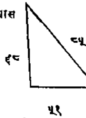

कर्णः ८५ । अयं द्विगुण १७० । द्विकेनेष्टेन हत ३४० । इष्ट २ । कृत्या ४ । सैकया ५ । भक्ते जाता कोटि ६८ । इयमिष्टगुणा १३६ । कर्णो ८५ । निता जातो भुजः ५१ ।

चतुष्केणेष्टेन वा ।

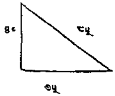

कोटि ४० । भुज ७५ ।

पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः ।
फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥

पूर्वोदाहरणे ।

न्यासः

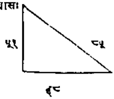

कर्णः ८५ । अत्र द्विकेन इष्टेन जातौ कोटिभुजौ ५१ । ६८ ।

चतुष्केण वा ।

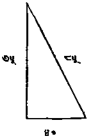

कोटि ७५ । भुज ४० । अत्र दोःकोट्योर्नाम भेद एव केवलं न स्वरूपभेदः ।

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।
कृतियोगस्तयोरेव कर्णश्चाकरणीगतः ॥

उदाहरणम् ।

यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेत् जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे ।
त्रीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ॥

न्यासः

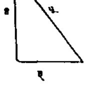

अत्रेष्टे २ । १ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४ । ३ । ५ ।

क्षेत्रं

अथवेष्टे ३ । २ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १२ । ५ । १३ ।

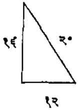

अथवा २ । ४ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १६ । १२ । २० । एवमन्यथानेकधा ।

कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् ।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतोनौ ।
वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे ॥

उदाहरणम् ।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक पवनवेगादेकदेशे स भग्नः ।
भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्ग लग्नं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु ॥

न्यास

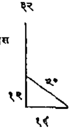

वंशाग्रमूलान्तरभूमि १६ । वंश ३२ । कोटिकर्णयुति ३२ । भुज १६ । जाते ऊर्द्धाधःखण्डे २० । १२ ।

बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्यां च ज्ञातायां पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् ।

स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात् ।
शोध्यं तदर्द्धप्रमिते करे स्यात्
बिलाग्रतो व्यालकलापिनोर्गः ॥

उदाहरणम् ।

अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखण्डी स्थितः
स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे ।
दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजन्तमपतत् तिर्यक् स तस्योपरि
क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात् कतिमितैः साम्येन गत्योर्युतिः ॥

न्यासः

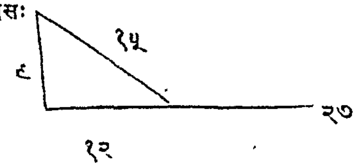

स्तम्भः ९ अहिबिलान्तरम् २७। जाता बिलचुल्योर्मध्यहस्ताः १२ ॥

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तराप्तं
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम्।
तदर्द्धे क्रमात् कोटिकर्णौ भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्व्वत्र योज्यम् ॥
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम्।
नलः कोटिरेतन्मितं स्याद्यदम्भो
वदैवं समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम्।

चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्द्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम्।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्मग्नं गणक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥

न्यासः

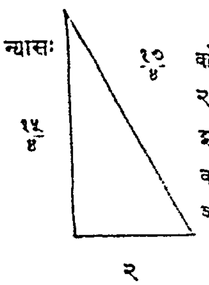

कोटिकर्णान्तरं १/२। भुजः २। लब्धं जलगाम्भीर्य्यं १५/४। इयं कोटिः १५/४। इयमेव कोटिः कलिकामानयुता जातः कर्णः १७/४ ॥

कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्ना
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम्।

वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वाप्यां कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्य्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात्।
जातैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीयमानं कियद्-
विद्वन्! चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे।

न्यासः

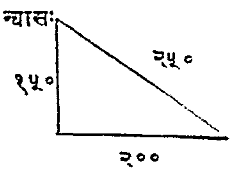

वृक्षवाप्यन्तरं २००। वृक्षोच्छ्रायः १०० लब्धमुड्डीयमानं ५०। कोटिः १५०। कर्णः २५०। भुजः २०० ॥

भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्यो
दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम्।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम्।

दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे!।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

न्यासः

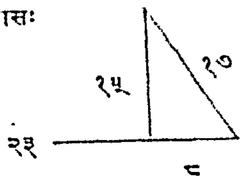

कर्णः १७। दोःकोटियोगः २३। जाते भुजकोटी ८। १५।

उदाहरणम्।

दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम! ॥

न्यासः

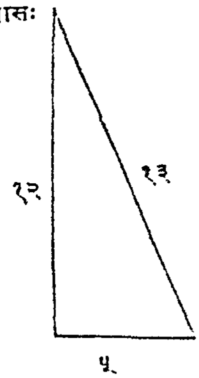

कर्णः १३। भुजकोट्यन्तरम् ७। लब्धे भुजकोटी ५। १२।

लम्बावबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात्
वेण्वोर्वधे योगहृते च लम्बः।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम्।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः।
इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥

न्यासः

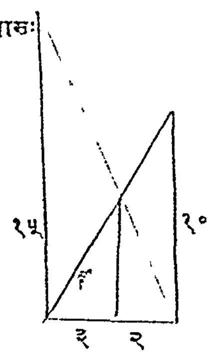

वंशौ १५। १०। जातो लम्बः ६। वंशान्तरभूः ५। अत्र जाते भूखण्डे ३। २। अथवा भूः १०। खण्डे ६। ४। वा भूः १५। खण्डे ९। ६। वा भूः २०। खण्डे १२। ८। एवं सर्व्वत्र लम्बः। स एव यदत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्व्वत्र प्रतीतिः

अथ क्षेत्रलक्षणे सूत्रम्।

धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम्।

चतुरस्रे त्रिषड्द्वार्का भुजास्त्र्यस्रे त्रिषण्नवाः।
उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे।

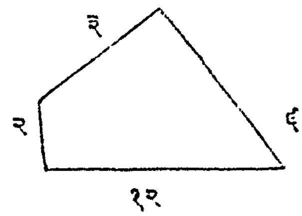

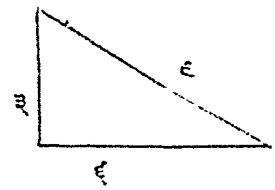

भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्यस्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्य्याद्वयम्।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या।
द्विस्था भूरूनयुता दलिताबाधे तयोः स्याताम् ॥
स्वाबाधा भुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः।
लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम्।

क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य।
तत्रावलम्बकमथो कथयावबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥

न्यासः

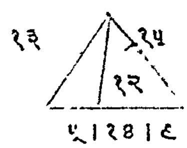

भूः १४। भुजौ १३। १५। लब्धे आबाधे ५। ९। लम्बश्च १२। क्षेत्रफलञ्च ८४ ॥

ऋणाबाधोदाहरणम्।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

न्यासः

भुजौ १०। १७। भूमिः ९। अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्या-

क्षेत्र

दिना लम्बम् २१। अनेन भूरूना न स्यात्। अस्मादेव भूरूपनीता। शेषार्द्धस्यागता बाधा दिग्वै परीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते आबाधे ६। १५। अत उभयथापि जातो लम्ब ८। फलम् ३६॥

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विरहितञ्च तद्वधात्।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेव मुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसङ्ख्यं
बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसङ्ख्यक एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

न्यास

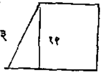

भूमि १४। मुखम् ९। बाहू १३। १२। लम्ब १२। उक्तवत् करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी २९८०।

अस्या पदं किञ्चिदूनमेकपञ्चाशच्छतम् १५१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं १३८।

अथ त्रिभुजस्य पूर्वोदाहृतस्य।

न्यास

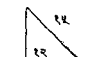

भूमि १४। भुजौ १३। १५। अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं फलं ८४। अथ चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम्॥

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाकम्यान्तः प्रवेश्यमानौ तत्संलग्नं स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ तु बहिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्द्धयत अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।
लम्बयोः कर्णयोर्वैकमनिर्दिश्यापरः कथम्।
पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतञ्चापि तत्फलम्॥
स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

क्षेत्रं

समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयम्।

इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्प्या च तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

अथोद्देशक।

क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणक! प्रचक्ष्व।
तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितश्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणे।

न्यास

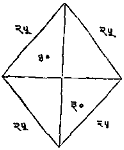

भुजा २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिंशन्मितामेका ३० श्रुतिं प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन जातान्या श्रुतिः ४०। फलञ्च ६००॥

अथवा।

न्यास

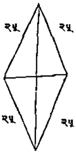

चतुर्दशमितामेका १४। श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत् करणेन जाता अन्या श्रुतिः ४८। फलञ्च ३३६॥

द्वितीयोदाहरणे।

न्यासः

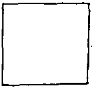

क्षेत्रं

तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इति जाता कर्णौ श्रुतिसमयत्र तुल्यैव १,२५०। गणितञ्च ६२५।

अथायतस्य।

न्यास

विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्ब
सूर्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥

न्यास

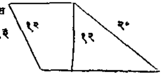

वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहू १३। २०। लम्ब १२।

अत्र सर्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूलफलं २५०। वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जातं फलम् १९८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डत्रयदर्शनम्।

न्यास

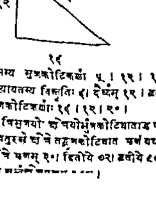

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२। १३। द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलं आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फलं यथा। प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये ९६। एषामैक्यं ... ।

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या ।
सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसन्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥

न्यासः

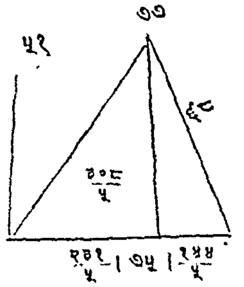

वदनम् ५१ ।
भूमिः ७५ ।
भुजौ ६८ ।
४० ।

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र ।

कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः
प्राग्वत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण एको भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सव्यभुजः ६८ । भूः सैव ७५ । अत्र प्राग्वल्लब्धो लम्बः $\frac{३०८}{५}$ ।

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथिताबधा सा ।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः $\frac{३०८}{५}$ । अतो जाताबाधा $\frac{१४४}{५}$ । तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य
स्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।
कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बावबधे च साध्ये ॥
आबाधयोरेककुप्स्थयोर्यत्
स्यादन्तरं तत् कृतिसंयुतस्य ।
लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्णो भवेत् सर्व्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यासः

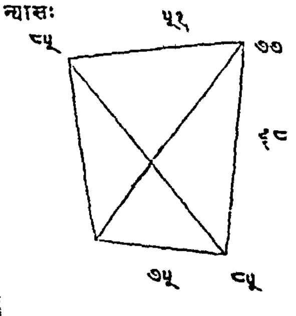

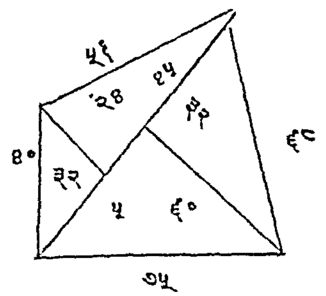

तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूलगामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमी तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता तद्यथा लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आबाधयो ४५ । ३२ । एककुप्स्थयोरन्तरम् १३ । कृते १६९ लम्बैक्य ८४ । कृतेश्च ७०५६ । योगः ७२२५ । तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अनेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैक्यमुर्व्वीं
प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः
स्वोर्व्याः कथञ्चित्क्रियणो न दीर्घः ।
तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेवमुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं
वृत्तार्द्धम् ।

त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले । ९२४ ।२३१० ।
अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्याबधादिज्ञानाय करणसूत्रं
वृत्तद्वयम् ।

समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये
तस्याबधे लम्बमितिस्ततश्च ॥
अबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोःकुयोगा-
न्मुखान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

द्विपञ्चाशन्मितत्र्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्व्वैरुदाहृतम् ।

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥
कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलम्बश्च तत्कृती ॥

न्यासः

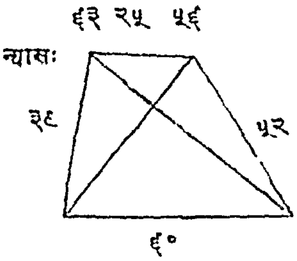

अत्र दृष्टवत् कर्णं त्रिषष्टिमितं प्रकल्प्याप्त ज्ञातः प्राग्वदन्यः कर्णः ५६ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं ३२ प्रकल्प्य प्राग्वत् साध्यमाने कर्णे ।

न्यासः

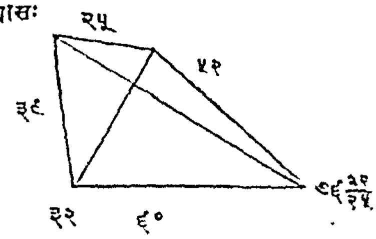

जातं करणीखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयोर्मूलयोः २४$\frac{२३}{३५}$ । ५१$\frac{२५}{३५}$ । ऐक्यं द्वितीयः कर्णः ७६$\frac{२९}{३५}$ ।

अथ तदेव क्षेत्रञ्चेत् समलम्बम् ।

न्यासः

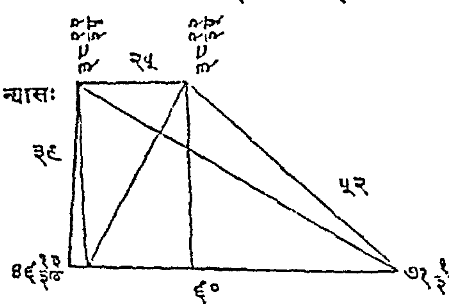

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमितिज्ञानार्थं त्र्यस्रङ्कल्पितम् । अत्र द्वे लम्बांशहारयोः षट्शते पतिते ।

न्यासः

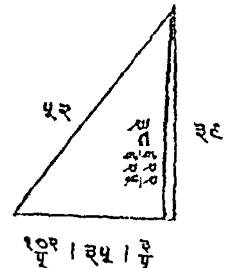

अत्राबाधे जाते $\frac{७३}{५}$ $\frac{१०२}{५}$ लम्बस्य करणीगतो जातः $\frac{१८०१६}{२५}$ आसन्नमूलकरणेन जातः ३८$\frac{६२२}{६२५}$ । अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लम्बाबाधोनितभूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४९ । अयं कर्णवर्गः । एवं दृष्टदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः २१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१$\frac{१}{२०}$ ४६$\frac{१३}{२०}$ एवं चतुरस्रे तथैव बाह्वन्यौ कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुणयेत् । योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमे ॥

न्यास

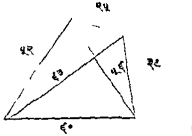

कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयो २५। ३९। घात ९७५। तथा ५२। ६०। अनयोर्घात ३१२०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ४०९५। तथा द्वितीय वारम् २५। ५२। अनयोर्घाते जातम् १३००। तथा द्वितीयवारम् ३९। ६० अनयोर्घाते २३४०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ३६४०। एतदैक्य भुजप्रतिभुज यो ५२। ३९। घात २०२८। पश्चात् २५। ६०। अनयोर्वधः १५००। तयोरैक्यम् ३५२८। अनेनै क्येन ३६४० गुणित जात पूर्व्वैक्य १२,८४१,९२०। प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५। भक्त लब्ध ३१३६। अस्य मूल ५६। एककर्णस्तथा द्वितीयकर्णार्थ प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यम् ४० ९५। भुजप्रतिभुज ३५२८। वधयोगगुणित जात १४,४४७,१६०। अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४० भक्त लब्ध ३९६९। अस्य मूलम् ६३। द्वितीय कर्णः। अस्मिन् विषमे क्षेत्रे कर्णौ साधन अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम्॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह।

आभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटय
परस्पर कर्णहता भुजा इति॥
चतुर्भुज यद्विषम प्रकल्पित
श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः॥
बाह्वोर्वध कोटिवधेन युक् स्या
देका श्रुति कोटिभुजा वधैक्यम्।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्
पूर्व्वं कृतं यद्गुरु तन्न विद्म॥

जात्यक्षेत्रद्वयम्।

न्यास

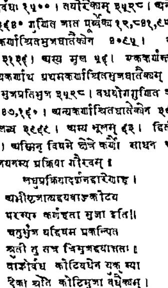

एतयोः इतरेतरकर्णहता भुजा कोटय इतरेतरकर्णहता कोटया भुजा इति कृत जा तम् २५। ६०। ५२। ३९। तथा अत्रती पूर्व्वव जातमितरौ बाहू इति प्रकल्प्य क्षेत्रस्यास्य इमौ कर्णौ अनयायासेनानीतौ ६३। ५६। अत्रैव जात्यद्वयस्येतरेतरभुजकोट्योर्घातौ जातौ ३६। २०। अनयोरैक्यमेकः कर्ण ५६। बाहू ३। ४। कोट्यौ ४। १२। घातौ १५। ४८। अनयो

रैक्यमन्य कर्णः ६३। एव श्रुती स्यातां एव सुखेन जाते॥

अथ यदि पार्श्वभुजयोर्व्यत्यय कृत्वा न्यस्त क्षेत्रम्।

न्यास

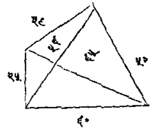

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वध ६५। द्वितीयकर्णः।

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम्।

क्षेत्रे यत्र शतत्रय ३०० क्षितिमितिस्तत्रेन्दु १२५ तुल्य मुख बाहू खोत्कृतिभि २६० शराति धृतिभि १९५ तुल्यौ च तत्र श्रुती। एका खाष्टयमै २८० समा तिथिगुणै ३१५ अन्याथ तल्लम्बकौ तुल्यौ गोधृतिभि १८९ तथा जिनयमै २२४ योगाच्छ्रुतो लम्बयो॥

तत् खण्डे कथयाधरे अवयवयोर्योगाच्च लम्बाधे तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्तत। साबाध वद लम्बकच भुजयो सूच्या प्रमाणे चके सर्व्वं गणितिक। प्रपञ्च नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षो ऽसि चेत्॥

न्यास।

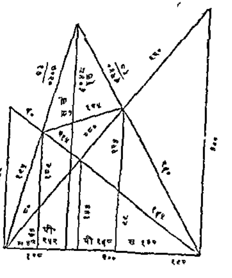

सूच्याबाधा $\frac{११२५}{१७}$ सूच्याबाधा $\frac{११६४}{१०}$।

भूमानम् ३००। मुखम् १२५। बाहू २६०। १९५। कर्णौ २८०। ३१५। लम्बौ १८९। २२४।

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्र वृत्तद्वयम्।

लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मध्य सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य।
सन्धोना भू पीठ साध्य मन्याधर खण्डम्॥
सन्धिर्दिष्ट परलम्बग्रवमहत परस्य पीठेन।
भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात् स्यातामध खण्डे॥

लम्ब १८९। तदाश्रितभुज १९५। अनयो र्मध्ये यत्क्षेत्रलम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिना गता बाधा सन्धिसंज्ञा ४८। तदूनितभूरिति द्वितीया बाधा सा पीठसंज्ञा २५२।

एव द्वितीयलम्ब २२४। तदाश्रितभुजः २६०। पूर्व्ववत् सन्धि १३२। पीठम् १६८।

अथाद्यलम्बस्याध १८९। खण्ड साध्यम्।

अस्य सन्धिः ४८। द्विघ्ना ४८। परलम्बेन २२४। अवयेन च २८०। एषमुणित १००५२। १३४४०। परस्य पीठेन १६८। भक्तो लब्ध लम्बाध खण्डम् ६४। अवबाध खण्डञ्च ८०।

एव द्वितीयलम्बस्य २२४। सन्धिः १३२ पर-लम्बेन १८९। कर्णेन च ३१५। एषमुणित

परस्य पीठेन २५२। भक्तो लब्ध लम्बाध खण्डम्। ९९। अवबाधखण्डञ्च १६५।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बमानार्थं सूत्र वृत्तम्।

लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वधौ च।
ताभ्या प्राग्वत् श्रुत्योर्योगालम्ब कुखण्डे च॥

लम्बौ १८९। २२४। भू ३००। घ्नौ जातौ ५६७००। ६७२००। स्वपीठाभ्यां २५२। १६८। भक्तो एवमत्र लम्बौ वधौ २२५। ४००। आभ्या मन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन लब्ध कर्णयोगादधोलम्ब। १४४। भूखण्डे च १०८। १९२॥

अथ सूच्याबाधालम्बभुजमानार्थं सूत्र वृत्तत्रयम्।

लम्बयुतौ निजसन्धिपरलम्बगुण समाह्वयौ ज्ञेयौ।
समपरसन्ध्योरैक्य हारस्तेनोद्धृतौ तौ च॥
समपरसन्धी भूघ्नौ सूच्याबाधे पृथक् स्याताम्।
हारहृताः परलम्ब सूचीलम्बो भवेद्गुणः॥
सूचीलम्बगुणौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच्या।
पर क्षेत्रदोः पार्श्वेतराश्रिताद् ज्ञेया॥

अत्र किलायं लम्बः २२४। अस्य सन्धिः १३२। अयं परलम्बेन १८९। गुणितो २२४। अनेन भक्तो जातः समाङ्कः $\frac{८६१}{८}$। अस्य परसन्धेश्च ४८। योगो हारः $\frac{१२७५}{८}$। अनेन भूघ्नः ३००। समः $\frac{२६७३००}{८}$। परसन्धिश्च। $\frac{१४४००}{१}$ भक्तो जाते सूच्याबाधे $\frac{३५६४}{१७}$। $\frac{१५३६}{१७}$। एवं द्वितीयः समाङ्कः $\frac{५१२}{९}$।

द्वितीयो हारः $\frac{१७००}{९}$। अनेन भूघ्नः स्वीयः समः $\frac{१५३६००}{९}$। परसन्धिश्च $\frac{३९६००}{१}$। भक्तो जाते सूच्याबाधे $\frac{१५३६}{१७}$ $\frac{३५६४}{१७}$। परलम्बः २२४। भूमि ३००। गुणो हारेण $\frac{१७००}{९}$। भक्तो जातः सूचीलम्बः $\frac{६०४८}{१७}$। सूचीलम्बेन भुजौ १९५। २६०। गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्याम् १८९।२२४। यथाक्रमं भक्तौ जातौ स्वमार्गस्थौ सूचीभुजौ $\frac{६२४०}{१७}$ $\frac{७०२०}{१७}$।

एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुणगुण्यौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया त्रैराशिकमूह्यम्॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम्।

व्यासे भनन्दाग्नि ३९२७ हते विभक्ते
खबाणसूर्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः॥

उदाहरणम्।

विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व।
द्वाविंशतिर्यत्र परिधिप्रमाणं
तद्व्याससंख्यां च सखे विचिन्त्य॥

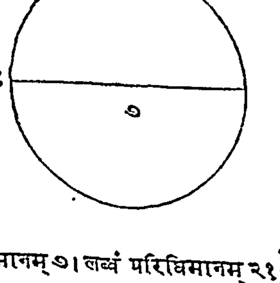

व्यासमानम् ७। लब्धं परिधिमानम् २१ $\frac{१२३९}{१२५०}$।

स्थूलो वा परिधिर्लब्धः २२।

अथवा परिधितो व्यासानयनाय।

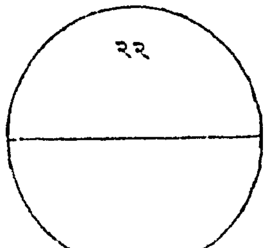

गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मम् ७ $\frac{११}{३९२७}$।

स्थूलं वा ७।

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत्
क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्।
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं
षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम्॥

उदाहरणम्।

यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं
व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम्।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम्॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय।

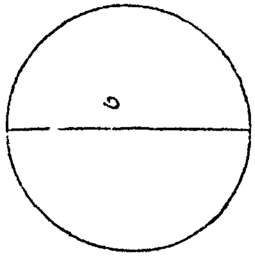

व्यासः ७। परिधिः २१ $\frac{१२३९}{१२५०}$। क्षेत्रफलम् ३८ $\frac{२४२३}{५०००}$।

गोलपृष्ठफलदर्शनाय।

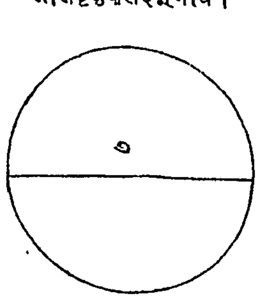

व्यासः ७। गोलपृष्ठफलम् १५३ $\frac{११७३}{१२५०}$।

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय।

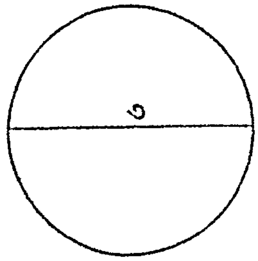

व्यासः ७। गोलस्यान्तर्गतं घनफलम् १७९ $\frac{२४८७}{२५००}$।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने
करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने
सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम्॥
घनीकृतव्यासदलं निजैक-
विंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात्॥

व्यासः ७। अस्य वर्गः ४९। भनवाग्निनिघ्नः पञ्चसहस्रभक्तः तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८ $\frac{२२३४}{५०००}$। अथवा व्यासस्य वर्गः ४९। रुद्राहतः ५३९। शक्रहृते लब्धं स्थूलं फलम् ३८ $\frac{१}{२}$। घनीकृतव्यासदलम् $\frac{३४३}{२}$। निजैकविंशांशयुग्गोलस्य घनफलं स्थूलम् १७९ $\frac{२}{३}$।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं
सार्धवृत्तम्।

ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं
व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्यात्॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च
मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा।
जीवार्धवर्गे शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते॥

उदाहरणम्।

दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे।
तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्यां च विस्तृतिम्॥

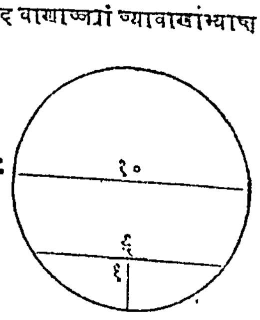

व्यासः १०। ज्या ६। योगः १६। अन्तरम् ४। घातः ६४। मूलम् ८। एतदूनो व्यासः २।

क्षेत्रं

दर्शितं १। व्यास घ्न १। व्यासेन १०। शरोनेन ६। घ्न १। अभ्युणेन ६। मूलम् ३। द्विनिघ्न जाता जीवा ६। अथ शराभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा ६। दलं ३। वर्ग ९। शर १। भक्ते ९। शर १। युक्ते जातो व्यास १०।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तानां भुजमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम्।

त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १०३९२३
त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि ८४८५३।
वेदाग्निबाणखाश्वैश्च ७०५३४
खखाभ्राभ्ररसै ६०००० क्रमात्॥
बाणेषुनखबाणैश्च ५२०५५
द्विद्विनन्देषुसागरै ४५९२२।
कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ वृत्तव्यासे समाहते।
खखखाभ्रार्कसंभक्ते १२०००० लभ्यन्ते क्रमशो भुजा।
वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां
नवास्रान्तं पृथक् पृथक्॥

उदाहरणम्।

सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः।
समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक्॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय।

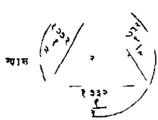

व्यास २०००। त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १०३९२३। गुणित २०७८४६०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमानं १७३२ $\frac{१}{२०}$।

वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय।

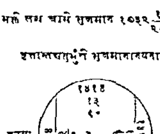

व्यास २०००। त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि ८४८५३। गुणित १६९७०६०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानं १४१४ $\frac{१३}{६०}$।

वृत्तान्तः पञ्चभुजे भुजमानानयनाय।

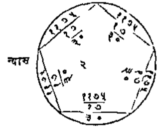

व्यास २०००। वेदाग्निबाणखाश्वै ७०५३४। गुणित १४१०६८०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमानं ११७५ $\frac{१७}{३०}$।

वृत्तान्तः षड्भुजे भुजमानानयनाय।

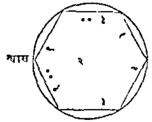

व्यास २००० खखाभ्राभ्ररसै ६००००। गुणित १२० ००० ०००। खखख भ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं षडस्रे भुजमानं १०००।

वृत्तान्तः सप्तभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २००० बाणेषुनखबाणै ५२०५५। गुणित १०४,११० ०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं सप्तास्रे भुजमानं ८६७ $\frac{७}{१२}$।

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय।

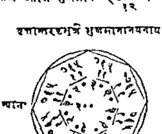

व्यास २०००। द्विद्विनन्देषुसागरै ४५९२२। गुणित ९१,८४४,०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धमष्टास्रे भुजमानं ७६५ $\frac{११}{३०}$।

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय।

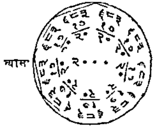

व्यास २०००। कुरामदशवेदै ४१०३१ गुणित ८२ ०६२ ०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं नवास्रे भुजमानं ६८३ $\frac{१७}{२०}$।

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यापि जीवा सिध्यन्तीति तासु शेषं ज्योतपत्तौ वक्ष्ये।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्।

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्
पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः।
आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्न-
व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्॥

उदाहरणम्।

अष्टादशांशेन वृतेः समान-
मेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवां
खार्कैर्मितं व्यासदलं च यत्र॥

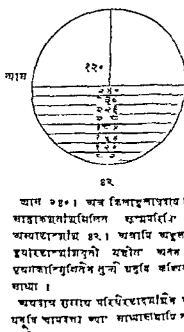

व्यास २४०। अत्र त्रिज्याङ्कगणाय त्रिघ्नो भाङ्कव्यासोऽयमिति सूक्ष्मपरिधिः ७५४। अस्याष्टादशांश ४२। अत्रापि बहुलाघवाय द्व्यादयोऽष्टादशगुणो यदीय अनन पृथक् पृथगष्टादशगुणितेन धनुः परिधिः कल्पितो ज्या साध्या।

अथवात्र लाघवाय परिधिरष्टादशमितः परिधिधनूंषि चापस्वरूपाण्येकाद्यङ्कमितानि च प्रकल्प्य ज्याः साध्याः।

कल्पितो व्यास। परिधि १८। चापानि १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। यथोक्तकरणेन लब्धा जीवा ४२। ८२। १२०। १५४। १८४। २०८। २२६। २३६। २४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दाप्ते पदे वृतिदलात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।
विहिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

न्यासः ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्त्तित-परिधिः १८ । जीवाङ्घ्रिणा । २१/२ पञ्चभिश्च ५ । परिधेः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १७०१० । व्यासा- २४० । ब्धि ४ । घात ९६० । युतमौर्व्विकयानया १००२ भक्तो लब्धः १७ । अत्राङ्कलाघवाय चतु- र्विंशतेर्द्व्यधिकसहस्रांशयुतो गृहीतोऽनेनोनितात् परिधिः १८ । वर्ग ३२४ । चतुर्थभागात् ६४ । पदे प्राप्ते ८ । वृति १८ । दलात् ९ । पतिते १ । जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिष्वष्टा- दशांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा- चार्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः ॥

क्षेत्रकर्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी । मध्य- पदलोपिकर्म्मधारयः ।) वालुकी । इति राज- निर्घण्टः ॥

क्षेत्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटा । शाक- पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिर्भिटा- कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रजः, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञात- देवरादिशुक्रात् जायते इति । क्षेत्र + जन् + डः ।) स्वस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्त्रः । द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः । (यथाह मनुः । ९ । १६७ ।
"यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्त्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥"
द्वादशविधपुत्त्रा यथा तत्रैव । ९ । १५८—१६० ।
"पुत्त्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥")
स च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्त- विधानोत्पन्नः । यथा,—
"अपुत्त्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्त्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
आगर्भसम्भवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः ॥"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । देवरादिजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ॥ तस्य पितृरिक्थभागित्वं यथा, मनुः । ९ । १६५ ।
"औरसक्षेत्रजौ पुत्त्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥"
अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभाग- माह मनुः । ९ । १६२ ।
"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैत्रिकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
(अत्र कुल्लूकभट्टः । "यदीति । अपुत्त्रेण पर- क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञ- वल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजा- नन्तरमौरसः पुत्त्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृका- द्धनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्त्रवत् वीजिविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि- रिक्थहरत्वमुक्तं तत् क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्त्रा- भावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्त्रस्य विषयीकृत्य इमं श्लोकं व्याचक्षाते । तन्न । अनियुक्तापुत्त्रस्याक्षेत्रजत्वात् अनियुक्तासुतश्चेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषे- धात् यद्येकरिक्थिनौ इत्यनन्वयाच्च ॥") एक- रिक्थिनौ एकस्यां जातौ रिक्थिनौ यस्य वीजाद्यो जातः स तस्य रिक्थं गृह्णीयात् । इतरोऽन्यवीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्रीधने यत् पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियै तद्वीजजस्तद्धनं गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः ।
"द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥ ॥
कलौ क्षेत्रजपुत्त्रकारणनिषेधो यथा, आदित्य- पुराणे ।
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"
इत्यादि ।
"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्त्रत्वेन परिग्रहः ।"
इत्यादि ।
"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ॥"
इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज + स्त्रियां टाप् ।) श्वेतकण्ट- कारी । शशाण्डुली । गोमूत्रिका । शिल्पिका । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वस्त्रियामन्य- द्वारा जाता कन्या च ॥

क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति कृत्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद- नेन विषयीकरोति वा हालीवलवत् तत्फल- भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) शरीराधिदैवतम् । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः । १ । ४ । २९ ॥ त्रीणि शरीराधिदैवतेऽन्तर्भोक्तरि । (क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु सर्व्वान्तर्य्यामितया विराज- मानः सन् "सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिमान् सर्व्वक्षेत्र- पालयिता" इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्व्वान्तरात्मा असंसारी परमेश्वरः ।) क्षेत्रं शरीरं जाना- तीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव- तीति वा क्षेत्रज्ञः । इगुपधादिति डः । इति भरतः ॥ तस्य पर्य्यायान्तरम् । सुवीजः ४ पुरुषः ५ अन्तर्यामी ६ ईश्वरः ७ पुद्गलः ८ परसंज्ञकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम् १० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयतः प्रमाणं यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥"
ईश्वरपक्षे भाष्यकृदर्थो यथा,—"क्षेत्रक्षेत्रज्ञा- युक्तौ किमेतावज्ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षण- ञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्ब- पर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व्वो- पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी- त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे- श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद- वशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज् ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत- मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥" अपि च तत्रैव । १३ । २२ ।
"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र- नामकीर्त्तने । १४९ । १५ ।
"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥")
वटुकभैरवः । यथा,—"क्षेत्रज्ञः क्षत्त्रियो विराट् ।" इति तस्य स्तोत्रम् ॥ छेकः । इति मेदिनी ॥ विदग्धः । सायकः । इति शब्दरत्ना- वली ॥ शिष्टवाच्ये त्रि ॥

क्षेत्रदः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः । क्षेत्र + दा + कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—
"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्त्रियो विराट् ।
श्मशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृत् ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुक- भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्यादुत्पादनक्षमां भूमिं ददातीति ।) क्षेत्रदातरि त्रि ॥

क्षेत्रदूती स्त्री (क्षेत्रस्य क्षेत्रे वा दूतीव। यद्वा क्षेत्रे शरीरे दूतीव। औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य आरोग्यसम्पादकतया तथात्वम।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रदेवता स्त्री (क्षेत्राधिष्ठात्री देवता।) क्षेत्राधिष्ठात्री। सा च सर्पाकृतिः। यथा "हंसाश्च कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः। तस्य च कृषिकुर्वतस्तथैव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते। अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उष्णकालावसाने घर्म्मार्त्तः क्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः। अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितवृहत्फणाटोपं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास। ननमेषा क्षेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता। तेनेदं मे कृषिकर्म्म विफलीभवति। इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयं नाम ३ तन्त्रम्॥

क्षेत्रप पुं (क्षेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्रकारिणां भक्तानिति यावत्। क्षेत्र + पा रक्षणे आतोऽनुपसर्गे कः। ३। २। ३। इति कः।) दण्डकभैरवः। यथा —

अस्त्रादिभूतस्य समस्तमन्त्रे लीलान्वयेन।
भ्रमयन् कलयामास क्षेत्रपाल प्रणिधाय॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुकभैरवस्तवः॥७॥ (क्षेत्रं शस्योत्पादनभूमिं पातीति। क्षेत्र + पा + कः।) क्षेत्ररक्षकः त्रि॥ (क्षेत्रं शरीरं विश्वं जगद् वा पाति अपरिमेयमहैश्वर्य्यप्रभावेन दैवात्मना वा इति व्युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः॥)

क्षेत्रपति पुं (क्षेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः।) कृषीवलः। क्षेत्रस्वामी। यथा —"अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तः प्रदेशमागच्छन् काकं ददर्श। इति हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणम्॥ (क्षेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः। जीवः। आत्मा। परमात्मा। यथा महाभारते।

आहुः क्षेत्रपतिं प्राज्ञाः क्षेत्रिणं निश्चयात्मके।
भस्मीकृत्य मनः क्षेत्रं प्राज्ञाः परिनिर्वृताः॥")

क्षेत्रपर्पटी स्त्री (शाकपर्पटीव। यद्वा क्षेत्रे जाता पर्पटी।) क्षुद्रपर्पटः। इति वैद्यकम्। क्षेत पापड़ा इति भाषा॥

क्षेत्रपाल पुं (क्षेत्रं पालयतीति। क्षेत्र + पाल + णिच् + अण् अच् वा।) देवताविशेषः। तद्विवरणं यथा —
"अथ रुद्रोत्पन्नानां क्षेत्रपालानां कीर्त्तनम्।
मातृकाक्षरसम्भवः क्षेत्रपालः पञ्चाशदुदीरितः।
अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रमूर्त्तिश्च वै तथा।
रक्ताक्षश्चोल्कामुखश्चैव विरूपाक्षोऽथ धूम्रकः॥
अञ्जनो नर्मदाख्यश्च जम्भकोऽथ कपर्द्दकः।
स्थाणुश्च भूतिवस्त्राख्यः प्रतिमानश्च वै तथा॥
वज्रहस्तः कपालश्च जटालः शवशायकः।
कालदण्डश्च ऊर्ध्वाक्षः पुष्कलो वह्निवक्त्रकः।
करालः शूलपाणिश्च भद्रोर्ध्वकेशकः।
टङ्कपालिकाख्यः कालकान्तश्च दामरः।
उद्धारको गजाख्यश्च तथैव हरिकेशकः।
स्थविरो घण्टाख्यः कल्पकाल प्रचण्डकः।
पटकारो वीरभद्रः कङ्कालो मेघवाहनः।
हुगाल्ली दीर्घदंष्ट्रश्च लम्बोष्ठो यमकस्तथा।
शूकरश्च महाकायः मुण्डमालाधरस्तथा।
एते भैरवाः समाख्याता मातृकाक्षरयोनिकाः॥"
क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा —
'ग्रामपत्तनयोर्नगरे यो वर्णो मातृकाक्षरे।
तस्याग्रे प्रथमं तत्र ज्ञेयो वै क्षेत्रपालकः।
तत्र तत्र विशिष्टात्मा भैरवैस्तैर्व्यवस्थितः।
तत्रो विशिष्टो यत्र च क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः।
क्षेत्रपालमपूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित्।
तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः॥
इति एकोनपञ्चाशत्क्षेत्रपालकथनम्।
इति क्षेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः॥*॥
अथ क्षेत्रपालमन्त्रः। मन्त्रमहोदधौ तु ओं क्षीं क्षेत्रपालाय इति नमोऽन्त इति। अथ प्रकारान्तरमन्त्रः। तथा —
'वह्न्यक्षर्मी विन्दुयुक्तं क्षेत्रपालाय हुङ्कृतः।
तारादौ वस्वर्णोऽयं क्षेत्रपालस्य ईरितः॥"
प्रातःकृत्यादिनस्नानं प्राणायामान्तमस्य पूजां विधाय धर्म्मादिपीठं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः क्षेत्रपालो देवता क्षौं बीजं आयतिः शक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः। ततो ध्यानम्।
भानुवह्निजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं दोर्द्दण्डात्तगदाकपालमरुणस्रग्गन्धवस्त्रोज्ज्वलम्। घण्टामेखलघर्घरध्वनिमिलज्झङ्कारभीमं विभुं वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीक्षेत्रपालं सदा॥ एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा धर्म्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत्। अङ्गैः प्रथममावरणम्। अनन्तादिकुलिकान्तैः (?) नागैर्द्वितीयम्। इन्द्रादिभिस्तृतीयम्। वज्रादिभिश्चतुर्थम्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। तद्दशांशतः हवनं कुर्य्यात्। तथा च निबन्धे।
"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं तद्दशांशेन होमयेत्।
एवं कृते तु मनुना सिद्धिर्भवति नान्यथा॥"
मन्त्रमहोदधौ पञ्चविंशत्यक्षरमन्त्रः। अस्य पुरश्चरणमयुतजपः॥*॥
अथवास्य बलिविधानम्। रात्रौ सन्ध्याकाले वा चतुष्पथे शाला मध्ये वा वेदिकां कृत्वा बलिं दद्यात्। बलिमन्त्रस्तु। एह्येहि विद्युत् शुद्ध शुद्ध सद्य भञ्जय तर्जय तर्जय विघ्नं विघ्नं नाशय भैरव भगवन् बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा। तथा च विश्वे।
पूर्व्वमेहीद्वय पश्चात् विद्युद्धि स्यात् शुभद्वयम्।
शुद्धयद्वितय भूयस्तर्ज्जयद्वितयं पुनः॥
ततो विघ्नद्वयं भगवद्भैरव ततः परम्।
क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण द्वयं पावकसुन्दरी॥"
यद्वा एह्येहि शुद्ध शुद्ध स्फुर स्फुर जम्भ जम्भ हन हन विघ्नं विनाशय विनाशय महाबलि क्षेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा। इति मन्त्रः। एष बलिविधिः सर्व्वविघ्ननिवारको विजयश्रीप्रदश्च भवति। बलिमपि सोपस्कराद्रहन्नपिण्डेन दद्यात्। तन्त्रम्।
'बलिदानेन सन्तुष्टः क्षेत्रपालः प्रयच्छति।
कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशः श्रियः॥"
इति तन्त्रसारः॥
(द्वारपालो भैरवविशेषः। यथा तन्त्रशास्त्रे।
"गणेशं वटुकञ्चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः।
पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्॥"
क्षेत्ररक्षक त्रि। यथा —
"स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च।
क्षेत्रपालः स एवासीद् द्विजातीनाञ्च रक्षिता॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे। १८। ३३॥)

क्षेत्रपालरस पुं (क्षेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते यस्य। स एव रस औषधविशेषः।) यकृत्प्लीहोदरौषधम्। दुग्धवटीति ख्यातम्। यथा —
हिङ्गुलञ्च विषं ताम्रं लौहं तालकगन्धकम्।
जीरकाद्रकवन्य समभागं विमर्द्दयेत्।
यवाद्रा वटिका कार्य्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम्।
अनेन वारिदोषश्च नाशमायाति भैरवी।
गुल्मप्लीहाग्निमान्द्यं यकृद्वीनिर्मूलनम्।
ज्वरञ्च विषमं जीर्णं नाशयत्याशु निश्चयः॥"
इति भैषज्यरत्नावली॥
व्याहृतमिदं व्यहिधिनम्॥

क्षेत्रयमानिका स्त्री (क्षेत्रे जाता यमानिका।) क्षेत्रजातयमानी। यथा —
उपाधिदयगात्रे तु वनादियमानिके॥"
इति भावप्रकाशे निघण्टौ॥

क्षेत्ररुहा स्त्री (क्षेत्रे रोहति उत्पद्यते इति। क्षेत्र + रुह + कः।) वालुकीकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः। क्षेत्रजात त्रि॥

क्षेत्रलिप्ता स्त्री भूमण्डलस्य कला। यथा। अथ यदि इष्टघटिकापलाभिरदोषात्मकतया चक्रलिप्ता लभ्यन्ते तदा नाक्षत्रकलाभिः कियत्य इति क्षेत्रलिप्ता का नक्षत्रेऽनुपातेन साध्याः। गुणहारे हि क्षेत्रलिप्ताः नाक्षत्रकलाः समायाति करणाय क्षेत्रलिप्तोक्ता भूकलाः केऽपि विक्षेपलब्धि इति गुणगुणकम्। इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये गोलोपचाराधिकारः॥*॥ क्षेत्रलिप्ताभिः क्षेत्रलिप्ते। यथा —
"गुर्व्वक्षरैः शिञ्जितनूपुरैर्णि
वर्ण्णैर्भिः पदं सैवरचिता ज्यककुभि॥"
इति तत्रैव कान्यपाठाध्यायः॥

क्षेत्रिन् [न्] पुं (क्षेत्रं शरीरं अर्हतीत्यात्मत्वेन वर्त्तते अस्यात् इन्। क्षेत्रपतिरित्यर्थः

आत्मत्वेन मन्यते इत्यर्थः। क्षेत्र+विद्+क्विप्।) क्षेत्रज्ञः। जीवात्मा। यथा,—
"त्वं नरेन्द्र! जगतामथ तस्थुषाञ्च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम्।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽसि॥"
इति श्रीभागवते। ४। २२। ३५॥
"यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहादिभिः आत्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि। कथं सोऽस्मीति। सोऽस्मीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत् इत्यर्थः। ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह। क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण। यद्वा क्षेत्रवित्ते अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः तेन रूपेण। जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न पाति। ननु कर्म्म जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यक्। तर्हि बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराक् विषयाकारेण। तर्ह्यहङ्कारः न विश्वक् व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः। एवम्भूतो यो भगवान् तमवेहीति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षेत्रसम्भवः, पुं, (क्षेत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति। क्षेत्र+सम्+भू+अच्।) चञ्चुक्षुपः। भिण्डाक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूमिजे त्रि॥

क्षेत्रसम्भूतः, पुं, (क्षेत्रे सम्भूतः जातः।) कुन्दरः। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षेत्रोद्भवे त्रि॥

क्षेत्रसीमा, स्त्री, (क्षेत्रस्य भूमेः सीमा मर्य्यादा।) अङ्गारतुषष्टचादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्य्यादा। यथा "सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा। जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः॥

क्षेत्राजीवः, त्रि, (क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवशस्यादिना आजीवतीति। आ+जीव्+कर्त्तरि अच्।) कर्षकः। इत्यमरः। २। ९। ६॥

क्षेत्राधिदेवता, स्त्री, (क्षेत्रस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता।) तीर्थाधिपदेवता। यथा,—
"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत्॥"
इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः॥

क्षेत्राधिपः, पुं, (क्षेत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता वा।) मेषादिद्वादशराशीनामधिपतिग्रहगणः। यथा,—
"कुजशुक्रबुधेन्दर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्।
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
क्षेत्राधिष्ठात्री देवता च॥

क्षेत्रामलकी, स्त्री, (क्षेत्रे भूमौ जाता आमलकी। शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) भूम्यामलकी॥ इति शब्दमाला॥

क्षेत्रिकः, पुं, (क्षेत्रं अस्यास्तीति। ठन्।) क्षेत्रस्वामी। यथा, मनुः। ९। ५४—५५।
"ओघवाताहृतं वीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति।
क्षेत्रिकस्यैव तद्वीजं न वप्ता फलमर्हति॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति॥"
"तत्र दासीपदं परोढ़ापरं तस्यामन्येन जातो दासीभर्त्तुर्न वीजिभर्त्तुः।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
कलत्रस्वामी। यथा, मनुः। ९। १४५।
"हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्त्रो यथौरसः।
क्षेत्रिकस्य तु तद्वीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः॥"
"हरेदिति। तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्त्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य कारणभूतं वीजं तत् क्षेत्रस्वामिन एव तत्कार्य्यकरत्वात्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥

क्षेत्रियं, क्ली, क्षेत्रजतृणम्। परदेहचिकित्स्या। इति मेदिनी॥

क्षेत्रियः, पुं, (परक्षेत्रे चिकित्स्यः। "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः।" ५। २। ९२। इति परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेशः।) असाध्यरोगः। पारदाररतः। इति मेदिनी॥ (त्रि, परदेहचिकित्स्यो रोगादिः। यथा, भट्टिः। ४। ३२।
"अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया।
इष्टोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साब्रवीत्॥")

क्षेत्री, [न्] त्रि, (क्षेत्रमस्यास्तीति इनिः।) क्षेत्रविशिष्टः। कृषीवलः। यथा, हेमचन्द्रः।
"कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ॥"
(यथा च मानवे। ९। ५१।
"तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम्॥")
परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्राप्तिर्यथा,—
"यावत् शस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत्।
पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति॥
इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिकं अर्हति।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

क्षेत्री, [न्] पुं, (क्षेत्रं स्त्री अस्त्यस्य। क्षेत्र+इनिः।) स्वामी। भर्त्ता। यथा, मनुः। ९। ३२॥
"भर्त्तुः पुत्त्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः॥"
"भर्त्तुरिति। भर्त्तुः पुत्त्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते। भर्त्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते। केचिदुत्पादकमवोढ़ारमपि भर्त्तारं तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः। अन्ये तु वोढ़ारं भर्त्तारमनुत्पादकमपि अन्यजनितेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (परमात्मा। यथा, गीतायाम्। १३। ३३।
"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥")

क्षेत्रेक्षुः, पुं, (क्षेत्रे इक्षुरिव।) यावनालः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रोपेक्षः, पुं. स्वफल्कपुत्त्रः। इति केचित्॥ यथा,—
"युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्त्रोऽपरस्ततः।
स्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गान्दिन्याञ्च स्वफल्कतः॥
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादश विश्रुताः।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः॥
धर्म्मवृद्धिः सुकर्म्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्द्दनः।
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश॥"
इति श्रीभागवते। ९। २४। १४—१६॥
क्षत्त्रोपेक्ष इति साधुपाठः। (तत्र क्षत्त्रेषु क्षत्त्रियकुलेषु उपेक्षा यस्य॥)

क्षेपः, पुं, (क्षिप+घञ्।) निन्दा। (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। २०७।
"क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश॥")
विक्षेपः। (यथा, गोः रामायणे। ४। ६२। १२।
"पञ्चक्षेपपरिक्लिष्टाः सुपार्श्वेऽभ्यपयास्यति॥")
लेपनम्। गर्व्वः। प्रेरणम्। इति मेदिनी॥ विलम्बः। हेला। लङ्घनम्। इति हेमचन्द्रः॥ गुच्छः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मेघदूते। ४९।
"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मविम्बम्॥")

क्षेपकः, त्रि, (क्षिपतीति। क्षिप्+ण्वुल्।) क्षेपकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

क्षेपणं, क्ली, (क्षिप+भावकर्म्मादिषु ल्युट्।) प्रेरणम्। तत्पर्य्यायः। क्षिपा २। इत्यमरः। ३। २। ११॥ यापनम्। यथा,—
"विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा।
आयुषः क्षेपणार्थन्तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा॥"
इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम्॥
प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरज्जुनिर्म्मितशिक्यम्। फिङ्गा इति भाषा। यथा, श्रीभागवते। ३।१९।
"प्रववुर्व्वायवश्चण्डास्तमः पांशवमैरयन्।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव॥"
"पांशुकृततमश्च प्रेरितवन्तः। क्षेपणैर्यन्त्रैः।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (परित्यागः। यथाह मनुः। ४। ११९।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्॥"
"उपाकर्म्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम्।"
इति कुल्लूकभट्टः॥ मल्लयोद्धॄणां सहसा भूपातनरूपनियुद्धकौशलविशेषः। यथा, महाभारते। ४। १२। २८।
"क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रमृष्टाभिस्तथैव च॥"
"क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यवनं हठात्॥"
इति तट्टीकाकृन्नीलकण्ठधृतमल्लशास्त्रम्॥)

क्षेपणिः, क्षेपणी, स्त्री, (क्षिप+बाहुलकात् अनिः ङीप् वा।) नौकादण्डः। इत्यमरः। १।१०।१३॥ डाँड़ इति भाषा। जालभेदः। इति मेदिनी॥ (अस्त्रविशेषः। यथा, रामायणे। ६। ७। २४।
"क्षेपण्यस्तोमरांश्चोग्रांश्चक्राणि मुषलानि च॥")

क्षेपणीयं, क्ली, (क्षिप+अनीयर्।) पाषाणप्रक्षेपणास्त्रम्। यथा, रघुवंशे ४। ७७।

"तत्र घोरं रणोयुद्धं मार्गतीयेर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयास्त्रनिर्घोषोत्पतितानलम् ॥"
'तत्रेति। तत्र हिमाद्रौ गते मह रणोयुद्धं अभूत्। किगते मध्ने उत्पन्ने । किं युद्ध भयङ्करम। पुनः किं नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां पाषाणप्रक्षेपणास्त्राणां च अश्मान् निर्घोषाद् घर्षणेन उत्पतितो अनलो यस्मिन् ।' इति तट्टीका ॥ क्षेपणयोग्ये त्रि ॥

क्षेपदिन, क्ली अहर्गणानयनार्थं स्वीयविश्वांशयुत चयनाडी। यथा। 'इदानीमहर्गणार्थं क्षेप दिनान्याह। स्वीयनखांशयुता चयनाड्यः क्षेप दिनानि दिवागणसिद्धैः। पूर्वमानीता ये चयाहास्तेषामधो यन्नाडिकाद्य तत्र स्वीय विंशांशयुता भद्दिनाद्य कल्प्यम्। या घटिका स्तानि दिनानि। या विघटिकास्ता घटिका स्तासामधो ये षष्ट्यंशास्तानि पानीयपलानि कल्प्यानीति।' इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये प्रत्यब्दशुद्धिः ॥

क्षेपपात पुं ग्रहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योगः। यथा। 'इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह। क्रान्तिवृत्त विधेय यद्वाद्भ भमयच भागुच भार्द्धं कुभा भागुन। क्रान्तिपातं प्रतीपं तथा प्रस्फुटा क्षेपपाताश्च वल्नवीधहत ॥' इति सिद्धान्त शिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

क्षेपिमा, [न्] पुं, (क्षिप्रस्य भावः 'पृथ्वादिभ्य इमनिच् वा।' ५।१।१२२। इति इमनिच्। 'स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः।' ६।४।१५६। इति साधुः।) अति शयक्षेपः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेपिष्ठ त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। क्षिप्र+इष्ठन्। स्थूलदूरेति। ६।४।१५६। इति साधुः।) अति शीघ्रः। क्षिप्रतरः। इत्यमरः। ३। २। १११ ॥

क्षेपीयान् [स्] त्रि (अतिशयेन क्षिप्रः। ईयसुन्। स्थूलदूरेति।' ६।४।१५६। इति साधुः।) अति शयक्षिप्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेप्ता [ऋ] त्रि (क्षिपति इति। क्षिप+तृच्।) क्षेपणकर्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा रामायणे। ४। ६। ८४।
'उपागमय न्त्रीं प्राप क्षेप्तारं वानिन प्रति ॥')

क्षेम क्ली प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः। यथा। 'प्लक्ष जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यानिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रिय व्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि।" इति श्रीभागवते ।५।२०।२ ॥ * ॥ गन्धविशेषः। यथा —
'मृगः यसी च वालेन्दुः मधाविधायकः।
शोकक्षेमसटपारमाद्कुराभिक ॥'
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः।

क्षेम पुं क्ली, (क्षि गतौ+'अर्त्तिस्तुसुहु' जीति।' उणा। १। १३६। इति मन्। (कुशलम्। (यथा मनुः ।२।१२७।
'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥")
तद्वति त्रि। इत्यमरः २।४।२६॥ (यथा गौ रामायणे। ५। ८। १७।
'कृता क्षेमाश्च पन्थानः सुखं गच्छन्ति खेचराः ॥')
लब्धरक्षणम्। इति मेदिनी ॥ मोक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥

क्षेमः पुं (क्षेमं मङ्गलमस्मिन्नस्तीति। अर्श आद्यच्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। चण्डानामौषधम्। इति शब्दरत्नावली मेदिनी च। धर्म्मेण शान्त्यासुत-शान्तिः पुत्रः। यथा, विष्णुपुराणे ।१।७।२८।
'व्यवसाय प्रश्रयो वै क्षेमं शान्तिरसूयत।
सुखमृद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा। यथा,—
'क्षेमोऽग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र। ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥'
इति महाभारते। १। ६७। ६५ ॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्रः। यथा,—
'ततः सुतञ्जयाद्विप्र शुचिस्तस्य भविष्यति।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्रः समस्ततः ॥"
इति श्रीभागवते। ९। २२। ४७ ॥ * ॥
लब्धपरिपालनम्। यथा,—
'उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये।
स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयदर्चयेत्तथा।"
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः ॥
तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थम्। अलब्धलाभो योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः तदर्थमुपेयात्। उपासीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति। सततमयत्नेन आज्ञाकरत्वं सेवा तस्याः श्ववृत्ति-त्वेन निषेधात्।" इति तट्टीका मिताक्षरा। (यथाश्च मनुः। ८। २३०।
'योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्॥")

क्षेमक, पुं (क्षेम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥ * ॥ नागविशेषः। यथा —
'नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः।
क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा॥"
इति महाभारते। १। ३५। ११ ॥
जनमेजयवंशीयनृपराजविशेषः। यथा,—
'प्रजानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं मनीनरः।
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता यतः ॥"
इति श्रीभागवते। ९। २२। ४३ ॥
एतत्पर्य्यन्तं अस्य वंशस्य विश्रान्तिः। परी क्षिन्मात्रं क्षेमकान्ता कले मद्धवंशतः पञ्चमः राजानः आसन्। तत्र सोमवंशस्यास्ता न्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः। इति श्रीभागवतमतम्। राक्षस-विशेषः। यथा,—
'एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप ॥
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः॥"
इति हरिवंशे। २९। ७६।

क्षेमकरः त्रि, (करोतीति। कृ+अच्।) मङ्गल कारकः। इति सिद्धान्तकौमुदी। (यथा महाभारते। १४। ३५। ३७।
"पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः।")

क्षेमकारः त्रि (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+ 'कर्म्मण्यण्।' ३। २। १। इति अण्।) शुभङ्करः। इति भूरिप्रयोगः। क्षेमङ्करः। मङ्गलकर्त्ता। यथा 'क्षेमप्रियमद्रात् कृञः इति सूत्रेण क्षेमशब्दात् परस्य कृधातोः खप्रत्यया भावपक्षे प्राप्ते बसिर्गि अणप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टि ।५।७७।
'पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्।')

क्षेमकृत्, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+ क्विप्।) मङ्गलकारकः। यथा,—
'दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥'
इति चाणक्ये। ५४ ॥

क्षेमगुप्त, पुं (क्षेमेण मङ्गलसमयेन परमेश्वरेण गुप्तः रक्षितः यद्वा क्षेमं लब्धरक्षणं तेन गुप्तः।) काश्मीरस्य राजविशेषः। यथा —
'क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूत्तस्य राजा तदात्मजः।
ग्रामवासेवनोत्सिक्तचित्ततारुण्यसञ्चरः ॥'
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः।
(क्षेमगुप्त त्रि ॥)

क्षेमङ्कर, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+ "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।' ३।२।४४। इति खच्। खात खच मुम् च।) मङ्गलकारकः। तत्पर्य्यायः। अरिष्टतातिः २ शिवतातिः ३ शिवङ्करः ४। इति हेमचन्द्रः। क्षेमकारः ५ मद्रङ्करः ६ शुभ ङ्करः ७। इति भूरिप्रयोगः ॥

क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर+स्त्रियां ङीप्।) देवी विशेषः। यथा,—
'क्षेमान् ददेतु या देवी हत्वा दैत्यपतिं चयम्।
क्षेमङ्करी शिवतोशा पूज्या लोके भविष्यसि ॥
अनेनैव तु रूपेण विद्यादकयमन्विता।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा ॥
प्रासादे पट्टके वा पुस्तके जलवर्ज्जिता।
निक्षिप्ते पूजयेत क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम् ॥
दमनी पदमाला च शीघोगा चक्रशासना।
अस्य प्रत्यङ्गिराद्यास्तु पूजयेत समुद्यता।
एताभिः स्थापनं कार्य्यं शिवासनसमावृतम् ॥"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावः ४०अध्यायः ॥
शङ्खचिल्ली। सा च भगवत्याः मूर्त्तिः। तस्याः नमस्कारमन्त्रः। यथा,—
"कुङ्कुमाक्तसर्वाङ्गि! कुन्देन्दुधवलानने।
मत्स्यमांसप्रिये देवि! क्षेमङ्करि। नमोऽस्तु ते।"
अपि च।
"नमोऽस्तु महाचक्रे! शुक्लकर्णि! बलिप्रिये!।
कुलाचारप्रमत्ताशि नमस्ते शङ्करप्रिय।।"
इति तन्त्रम् ॥

क्षेमजित्, पुं, (क्षेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्व्वदा पुण्यात्मककर्म्मणा। यद्वा क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् दैवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत्।) राजविशेषः। स तु मगधदेशे षट्त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं क्षेमार्च्चिः। इति मत्स्यपुराणमिति केचित् ॥

क्षेमदर्शी, [न्] पुं, (क्षेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा क्षेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति। क्षेम+दृश्+णिनिः।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा, महाभारते। १२।८२।६।
"कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥"

क्षेमधन्वा, [न्] पुं, (क्षेमं लब्धरक्षणपटु धनुर्यस्य यद्वा क्षेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं जगद्धितकरमित्यर्थः धनुर्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स तु पुण्डरीकपुत्त्रः। यथा,—
"नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः।
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान् ॥"
इति हरिवंशे। १५।२७ ॥
सावर्णनामकतृतीयमनुपुत्त्रविशेषः। यथा,—
"सर्व्वगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः।
क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः।
सावर्णस्य तु पुत्त्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः ॥"
इति च तत्रैव। ७।७४ ॥

क्षेमधर्म्मा [न्,] पुं, (क्षेमं मङ्गलरूपं क्षेमे वा धर्म्मो यस्य। यद्वा क्षेमरक्षणे धर्म्मो यस्य।) राजविशेषः। यथा, "ततश्च शिशुनागस्तस्य पुत्त्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्त्रः क्षेमधर्म्मा तस्यापि क्षत्त्रौजाः।" इति विष्णुपुराणे। ४।२४।३॥

क्षेमधूर्त्तिः, पुं, (क्षेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्त्तिर्धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—
"बृहत्क्षत्त्रमथायान्तं कैकयं दृढविक्रमम्।
क्षेमधूर्त्तिर्महाराज! विव्याधोरसि मार्गणैः ॥"
इति महाभारते। ७।१०६।१ ॥

क्षेममूर्त्तिः, पुं. (क्षेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना मूर्त्तिरस्य।) कच्छदेशीयराजविशेषः। इति केचित् ॥ क्षेमधूर्त्तिरिति साधुपाठः। यथा,—
"काम्बोजाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च।
श्रुतायुरुग्रश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः ॥

क्षेमवान् [त्] त्रि, (क्षेमं मङ्गलं अस्यास्तीति। अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेमशूरः, पुं, (क्षेमे मङ्गलस्थाने निर्व्विघ्नस्थाने वा शूरः।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः। यथा,—
"किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः।
रहोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा ॥"
इति श्रीभागवते। १०।४।३६ ॥
"क्षेमे निर्भयदेशे शूरैः। संयुगादन्यत्र विकत्थनं प्रौढ़वादो येषां तैः। ननु हरेर्बिभेमि शम्भोश्चेति चेत्तत्राह रहोजुषेति। सर्व्वस्यान्तःप्रविष्टेन न क्वचिदपि बहिर्दृष्टेन इत्यर्थः। पुरुषप्रवेशरहितमिलावृतवनं ओको यस्य तेन शम्भुना।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षेमा, स्त्री, (क्षेम+टाप्।) कात्यायनी। इति मेदिनी ॥ क्षेमङ्करी। यथा,—
"निस्त्रिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्।"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(अप्सरोभेदः। यथा, महाभारते ।१।१२३।५९।
"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवीरम्भामनोरमा ॥")

क्षेमाधिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी क्षेमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् ह्रस्वः।) मिथिलादेशस्थसूर्य्यवंशीयराजविशेषः। यथा,—
"अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिर्म्मिथिलाधिपः ॥"
इति श्रीभागवते। ९।१३।२३ ॥

क्षेमाफला, स्त्री, (क्षेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः। पृषोदरादाकारत्वे साधुः।) क्षेमफला इति वा पाठः ॥ उडुम्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षेम्यं, त्रि, (क्षेमाय साधुः "प्राग्घितादत्।" ४।४।७५। इति यत्। यद्वा, क्षेममर्हति "दण्डादिभ्यो यत्।"।५।१।६६। इति यत्।) क्षेमीयम्। कुशलयोग्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः। ७।२१२।
"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजेत् नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥")

क्षेम्यः, पुं, (क्षेममर्हत्यसौ। क्षेम+यत्।) राजविशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।
"उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः॥
क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः।
नृपञ्जयाद् बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥"

क्षै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) क्षादिः। क्षायति। इति दुर्गादासः ॥

क्षैण्यं, क्ली, (क्षीणस्य भावः। क्षीण+ष्यञ्।) क्षीणता। यथा, "क्षैण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम् ॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ अपि च।
"अस्मिन् धनजनक्षैण्यनिमित्तं मण्डलोत्तमे।
सर्व्वतो दिक्षु तस्थावथानर्थपरम्परा ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः ॥

क्षैत्रं, क्ली, (क्षेत्राणां समूहः। "भिक्षादिभ्योऽण्।" ४।२।३८। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। तत्पर्य्यायः. कैदारिकम् २ कैदार्य्यम् ३ कैदारकम् ४। इत्यमरः। २।९।११ ॥ वारटम् ५। इति शब्दरत्नावली ॥

क्षैत्रज्ञं, } क्ली, (क्षेत्रज्ञ+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३०। इति अण्।
क्षैत्रज्ञ्यं, }
"कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते।" क्षेत्रज्ञ पक्षे+"गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) क्षेत्रज्ञस्य भावः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षैरेयी, स्त्री, (क्षीरे संस्कृतं यदन्नम्। ततः स्त्रियां ङीप्।) परमान्नम्। इति हेमचन्द्रः ॥ क्षीरसम्बन्धिनि त्रि। क्षीरेयी इति च पाठः ॥

क्षोड़ः, पुं, (क्षोड्यते बध्यते अस्मिन्। क्षोड़+अधिकरणे+अप्। घञ् इति केचित् दृष्टिर्न्न वैदिकधातुश्चायम्।) आलानम्। गजबन्धनी। इति भूरिप्रयोगः ॥

क्षोणिः, } स्त्री, (क्षै+बाहुलकात् डोनिः वा
क्षोणी, } ङीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली ॥ अमरटीका च ॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।
"अक्रन्दयो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीर्भियसा समारत ॥")

क्षोदः, पुं, (क्षुद्यते इति। क्षुद् पेषणे+कर्म्मणि भावे च घञ्।) चूर्णः। इत्यमरः।२।८।९९ ॥ (यथा, काशीखण्डे। ३३।९३।
"सापि प्राग्वासना योगाल्लिङ्गार्च्चनरता सती।
हित्वा मलयजक्षोदं विभूतौ बद्धसंस्त वै ॥")
रजः। पेषणम्। इति मेदिनी ॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।
"कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैर्हेमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्कैः
किरातैः ॥")

क्षोदितं, क्ली, (क्षुद्+भावे क्तः। वाच्यलिङ्गे तु कर्म्मणि+क्तः।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ पेषिते त्रि ॥

क्षोदिमा, [न्] पुं, (क्षुद्+"पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्।) अतिशयक्षुद्रता। इति व्याकरणम् ॥

क्षोदिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षुद्र इति। इष्ठन् प्रत्ययः।) अतिशयक्षुद्रः। इत्यमरः ।३।२।१११॥

क्षोदीयान्,[स्] त्रि, (क्षुद्+ईयसुन्।) अतिक्षुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, माघे ।२।१००।
"बृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥")

क्षोद्यः, त्रि, (क्षोदनयोग्यः क्षोदितुमर्हति वा। क्षुद्+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्।) क्षोदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—
"बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् सञ्चुक्षुदुस्तथा।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा ॥"
इति रामायणे। २।८०।१०॥
"बन्धनीयान् सेतून्। क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्। सञ्चुक्षुदुः चूर्णयामासुः। भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान् ॥"
इति तट्टीका ॥

क्षोभः, पुं, (क्षुभ्+भावे घञ्।) क्षोभणम्। सञ्चलनम्। चित्तचाञ्चल्यम्। यथा,–
"पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते ॥"
इति उत्तरचरिते। ३ अङ्के ॥
परीवाहः सेतुभेदः। शोकक्षोभे शोकाधीनचित्तचाञ्चल्ये। प्रलापैः रोदनादिभिरित्यर्थः ॥

अपि च शाक्तानन्दतरङ्गिण्युक्ततन्त्रे
'शक्तां पीत्वा चरेत् पूजां जपं दद्यात् समाहितः।
साधके क्षोभमापन्ने मम क्षोभः प्रजायते।
तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा च मनुज्ञो यजनं चरेत्॥'

क्षोभकः पुं (क्षोभ + संज्ञायां कन्।) कामाख्यास्थपर्व्वतविशेषः। यथा —
'दुर्ज्जरारण्यस्य पूर्व्वस्यां पुरं नाम वरासनम्।
तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभको नाम नामतः॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वर्त्ते देवी व्यवस्थिता।
पद्मपुष्करिणी नाम्ना पद्मयोनिस्वरूपिणी॥
एकत्र पद्मभिर्द्दुर्गा योनिभिः पद्मवक्त्रकम्।
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा॥'
इति कालिकापुराणे कामाख्याकल्पनिर्णये ८१ अध्यायः॥ *॥ (क्षुभ + कर्त्तरि + ण्वुल्।) क्षोभजनके त्रि॥

क्षोभणं त्रि (क्षुभ + णिच + ल्यु।) क्षोभजनकम्। सञ्चलनकारकम्। यथा —
'आहताङ्गैः ससत्त्वैस्तु दशप्रहरणैस्तदा।
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम्॥'
इति रामायणे। ३। २६। १०॥
क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम्। इति तट्टीका॥
(क्ली भावे ल्युट्। क्षोभः॥)

क्षोभणः पुं (क्षुभ + णिच + ल्यु।) वटुकभैरवः। यथा विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम्।
'कङ्कालधारी मुण्डी च व्यालयज्ञोपवीतवान्।
जृम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः क्षोभणस्तथा॥'

क्षोभितः त्रि (क्षुभ + णिच + कर्म्मणि क्त।) क्षोभयुक्तः। सञ्चालितः। यथा —
'पादाक्रान्त्या नतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बराम्।
क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्याविःस्वनेन ताम्॥'
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये। ८२। ३७॥

क्षोमं क्ली (क्षुम + मन्। पृषोदरात् वृद्धिवा।) दुकूलम्। इत्यमरः २। २। १२॥ क्षौमं इति च पाठः॥

क्षोमः पुं क्ली (क्षम + मन्।) अट्टः। इत्यमरटीकायां भरतः। क्षौमोऽपि पाठः॥

क्षोमकः पुं (क्षोम + संज्ञायां कन्।) गन्धद्रव्यः। इति जटाधरः॥

क्षोणि } **क्षोणी** } स्त्री (क्षै + बाहुलकात् नि अस्य वृद्धि वा ङीप् च।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा —
"इयञ्च धारणाद्धात्री क्षोणी क्षोणालये च या।
महालये च या याति विस्तरेण प्रकीर्त्तिता॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः॥
(यथा भागवते। १। १३। १।
"तस्य क्षोणीभृतः क्षोणी कान्तायेव लीलया॥")

क्षोणीप्राचीरः पुं (क्षोण्याः प्राचीर इव।) समुद्रः। इति जटाधरः॥

क्षोणीभृत् [द्] पुं (क्षोणीं पृथ्वीं बिभर्त्तीति। भृञ + क्विप्।) राजा। यथा —
"हन्त हन्त गभीरशब्दभरितं यत्पश्यतामेकदैवाप्रभा मत्पुरो विस्फुलितैरपहृता क्षोणीभृतामुन्नता।

विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां संस्थितिव्यापन्नमौग्ध्यस्तत्परिचर्यया न गणितो येरेव नारायण॥"
इति शान्तिशतके। १। ११॥

क्षोणीमयः पुं (क्षोणी + मयट्।) स्वल्पः। पृथिव्याश्रयः। यथा —
"मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः।
विस्रंसितादुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान्॥"
इति श्रीभागवते। २। ७। १२॥
मत्स्यावतारमाह। मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः। क्षोणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवी प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः। अत एव निखिलजीवनिकायानामाश्रयः। मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार। ह हर्षे। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ *॥ क्षोणीमयोऽपि पाठः॥

क्षौद्रं क्ली (क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्म्मितम्। क्षुद्र + क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्। ४। ३। ११६। इति अञ्।) मधु। इत्यमरः। २। ९। १०७॥ जलम्। इति मेदिनी॥ पिङ्गलवर्णक्षुद्रमक्षिकाकृतकपिलवर्णमधु। अस्य गुणाः। अतिशीतलत्वम्। लघुत्वम्। क्लेदनाशित्वम्। पूर्व्वोक्तक्षौद्रवद्विषतुल्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च।
"माक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

क्षौद्रः पुं (क्षुद्र + अण्।) चम्पकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वर्णसङ्करविशेषः। स तु सत्यां वैदेहात् मागध्यां जातः। यथा —
"चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम्॥"
इति महाभारते। १३। ४८। २२॥
"एते मागध्यामायोगवाच्चत्वारः क्रमाज्जायन्ते। इत्युपसंहरति चतुर इति। एते चत्वारो वागुराभिः जीवन्तीति मायोपजीविनः। अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विश्रुताः सञ्जाता यानुपश्यन्ति। तेषां नामानि मांसमित्यादि। मांसं मांसविक्रेतारम्। स्वादुकरं मांसस्यैव संस्कारकम्। क्षौद्रं क्षुद्रमिति पाठभेदेऽपि माक्षिकमधुपाककरम्। सौगन्धमुक्तलक्षणं सैरन्ध्रम्। एकस्यैव मागधस्य एतद्वृत्तिचतुष्टयं सूक्तमिति ज्ञेयम्।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥ *॥ क्षुद्रता। इति पाणिनिव्याकरणम्॥

क्षौद्रक्य, त्रि (क्षुद्रकः आयुधजीविसङ्घः। "आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते" इति इत्यादि।" ५। ३। ११४। इति ञ्यट्।) क्षुद्रम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षौद्रजं क्ली (क्षौद्रात् जायते इति। जन + ड।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मधुजाते त्रि॥

क्षौद्रधातुः पुं (क्षौद्रजातो धातुः क्षौद्रं धातुरिव वा।) माक्षिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षौद्रप्रियः पुं (क्षौद्रणां मधूनां प्रियः क्षौद्रवत् मधुवत् प्रियो वा।) जलमधूकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ मधुप्रिये त्रि॥

क्षौद्रमेहः पुं (क्षौद्रसदृशो मेहः।) प्रमेहरोगविशेषः। मधुमेह इति वैद्यकम्।) तल्लक्षणं यथा —
"कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदन्ति हि।
कषायं कषायवर्णम्।" इति भावप्रकाशः॥ अस्य चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या॥

क्षौद्रेयं क्ली (क्षौद्रे भवं इति। ढञ्।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षौद्रसम्बन्धिनि त्रि॥

क्षौमं त्रि (क्षु + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्।" उणां। १। १३९। इति मन्। ततः प्रज्ञादित्वात् अण्। वृद्धि।) क्षुमायाः विकारः। स्त्रियां क्षौमी कन्था इत्यादि। इत्यमरटीकायां भरतः॥

क्षौमं पुं क्ली (क्षु + मन्। ततोऽण् वृद्धिश्च।) अट्टालकः। तत्पर्य्यायः। अट्टः २ इत्यमरः २। २। १२॥ "द्वे हर्म्म्यादिस्थाने। प्राकारस्योपरितनगृहे इति कौटिल्यः। अट्टेति ख्याते गृहविशेषे इति कोट्टकः। प्राकारमध्यपल्लीपरिशालायामिति केचित्। हर्म्म्याग्निचालकुटिकायामिति केचित्। मण्डपोपरि हर्म्म्यपृष्ठे इति केचित्। प्राकारधारणार्थेऽभ्यन्तरे क्षौमाख्योऽट्ट। इति भट्टः। अट्टालेऽसौ अट्टः। अट्ट ह विक्रमे वध अल्। क्षुवति शब्दायतेऽत्र क्षौमं। ट क्षु ल क्षुति नाम्नि इति म गुण स्वार्थे ष्णो क्षौमञ्च। मट्टदुकूलयोः क्षौमं गुणवत्। वस्त्रभेदे क्षौमं दृढं मदिति वहन्। क्षौममट्टे दुकूले स्यादलर्थे वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशः। अतसीवत्मेव यह भाटान्तेऽपि क्षौममन्त्यस्वरवच। तत्र हि परेषां वृद्धिविधानात्। इति सुभूतौ भरतः॥ *॥ अतसीवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः। १। १८७।
"स गौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमयम्। कारुभाण्डं शुचि पथ्यं भैत्रं योषित्सुखाय॥")
'क्षुमायाः विकारः क्षौमं इत्यादि वाक्यविशेषः स्त्रियां क्षौमी कन्थेत्यादि। इति दुर्गे भरतः॥ *॥ पट्टवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। दुकूलम् २। इत्यमरः। २।६।११३॥ "द्वे पट्टवस्त्रे। क्षौमवस्त्रादधिकं क्षौति क्षौमं टु क्षु शब्दे नाम्नीति मः गुणः। यत्तु पुनरतसीविकारस्यापि पट्टवत्तरं तद्वृद्धिमत् दुकूलापाल क्षौमात् सार्थेप्रत्ययान्तारम्भि क्षौमधौतं केचित्। दुकूलमिति उपनाभयति अधिकसौक्ष्म्यमनादिति नाम्नीति कूलति दुकूलम्।" इति च दुर्गे भरतः॥ *॥ शणवस्त्रम्। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।

"क्षौमं दुकूले स्यादट्टे पुंनपुंसकयोरिह ।
क्षौमन्तु शणवेऽपि स्यादतसीजे नपुंसकम् ॥"
(यथा, महाभारते । १।२००।३ ।
"कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जली ॥")

क्षौमकः, पुं, (क्षुमा एव क्षौमः प्रज्ञादित्वात् अण् । ततः संज्ञायां कन् ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति केचित् ॥

क्षौमी, स्त्री, (क्षुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अतसी । इति रत्नमाला ॥ (विकारार्थे अणि) क्षुमानिर्म्मितकन्था । इति क्षौमशब्दटीकायां भरतः ॥

क्षौरं, क्ली, (क्षुरस्य कार्य्यं कर्म्म क्षुरकृतं कर्म्मेति भावः क्षुरस्येदं वा ।) क्षुरकर्म्म । कामान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुण्डनम् २ भद्रकरणम् ३ वपनम् ४ परिवापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्य गुणः ।
"केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम् ।"
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादिसंयमे क्षौरकर्म्माकरणे दोषो यथा,—
"व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे ।
न करोति क्षौरकर्म्म अशुचिः सर्व्वकर्म्मसु ॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ! ।
तदेव दिनमानाब्दं तद्भोजी दण्डताडितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥*॥
नित्यक्षौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राजमार्त्तण्डः ।
"न स्नानमाचरगमनोत्सुकभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।
सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
क्षौरं हितं प्रतिपदह्नि न चापि विष्ट्याम् ॥"*॥
"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा
कुर्य्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थः ॥
उत्तरात्रितययाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाश्विभे ।
श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः ॥"
प्रेतकार्य्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघटदानविषयकम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥
"चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।
अक्षौरिभिरपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्द्दिने ॥
मानं हन्ति गुरुः क्षौरे शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्वं हन्ति शनैश्चरः ॥"*॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
"आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्म्मिमृतसूतकेषु च ।
बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि
क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे स्वैरंश्रपरिचये ।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥"*॥
वृद्धगार्ग्यः ।
"केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्रम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम् ॥ * ॥"
अत्र क्रमो वराहपुराणे ।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । गोभिलः ।"केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम् ।"इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥अन्यच्च ।
"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च ।
मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजैः क्षौरं विवर्ज्जितम् ॥
कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा,—
"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम् ।
मानं हन्ति गुरोर्व्वारे शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत् ॥
शनौ च सर्व्वदोषाः स्युः क्षौरमत्र विवर्ज्जयेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥ * ॥
अथ प्रथमक्षौरस्य चूडाकरणस्य विहितदिनादि । ज्योतिषे ।
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे ।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे ।
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"
दक्षोऽपि सामान्यतो दोषमाह ।
"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥
मेषसिंहतुलाकर्किवृश्चिकेतरलग्नके ।
श्रवणादित्रयस्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रभे ॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौडकम् ॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-
ब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु ।
वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥"
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम् ।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविहन्तृत्वं विवर्ज्जयेत् ॥
"ऊर्द्ध्वे दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्व्वारे निशासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
क्षौरान्नोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"मानं हरेत् क्षौरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्य्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्द्दशैकादश सप्त पञ्च ॥"
जीवादिवारे क्षौरं प्रशस्तम् ॥*॥ भोजराजः ।
"शिखिसन्निधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि ॥"
दिवाकरवारविनिर्मोके तु गर्गः ।
"जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे ।
न कुर्य्यात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥"
ज्येष्ठपुत्त्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूडानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । भोजराजः ।
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥"
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे ।
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि ।
क्षुरेति क्षुरकर्म्म ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

क्षौरपव्यं, क्ली, (क्षुरैः पविभिर्व्वज्रैर्निर्म्मितं निर्व्वृत्तमिव वा गृहम् ।) क्षुरवज्रतुल्यतीक्ष्णदृढगृहम् । यथा, श्रीभागवते । ६ । ५ । ८ ।
"नदीमुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् ।
क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि ॥"
"पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अद्भुतं गृहम् । क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिर्व्वज्रैश्च निर्म्मितमिव तीक्ष्णं दृढञ्चेत्यर्थः । स्वयं स्वतन्त्रम् । भ्रमि भ्रमणस्वभावम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षौरिकः, पुं, (क्षुरकर्म्म क्षुरेण वा कर्म्म करोति । यद्वा क्षुरिकर्म्म कार्य्यत्वेनास्त्यस्य । इति ठञ् । क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य इति तु ठन् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

क्ष्णु, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यणकारोपधः । क्षादिः । क्ष्णौति खड्गं कर्म्मकारः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्णुतः, त्रि, (क्ष्णु + कर्म्मणि क्तः ।) शाणितः । तीक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥

क्ष्मा, स्त्री, (क्षमते सहते भारं अपराधजनितं वात्सल्यानां जीवानां चतुर्व्विधानां इति । क्षम् + अच् उपधायाः लोपश्च ।) पृथ्वी । इत्यमरः ।२।१।३॥ (यथा, भागवते ।७।८।३३।
"द्यौस्तत् सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता ॥")

क्ष्माजः, पुं, (क्ष्मा पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातवान् इति । क्ष्मा + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

क्ष्मातलं, क्ली, (क्ष्मायाः तलम् ।) भूतलम् । (यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
"यद्विद्यस्ति क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
त्वत्सम्बन्धं त्वत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ॥")
पृथिवीमध्यम् । इति केचित् ॥

क्ष्माधृतिः, पुं, (क्ष्मायां पृथ्व्यां धृतिर्धारणं पालनीशक्तिर्यस्य ।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४८२ ।

"क्षमाभिवृत्य निम्न विरेजिव भ्रमरः ।
क्ष्मापति पौरुषमर्दं रस्माविव तोदते ॥"

क्ष्मापः, पुं, (क्ष्मां पाति रक्षतीति । क्ष्मा+पा+कः ।) राजा । यथा —
"क्ष्मामण्डलेऽपुनरागमने दर्पेरेष्यन् ।
नर्मदया शोभितम् क्ष्मापाः प्रत्यनुयायिनः ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३१८ ॥

क्ष्मापालः, पुं, (क्ष्मां पालयति । क्ष्मा+पाल+णिच्+अण् । क्ष्मायाः पालो वा ।) राजा । यथा राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२३ ।
"स कस्मात् मनुष्यात् शिक्षया क्ष्मापालधिया ।
विद्याविशेष इव यस्याः क्ष्मापालः स्नातैरिव ॥"

क्ष्माभुक् [ज्] पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं भुनक्ति उप भुनक्ति इत्यर्थः । क्ष्मा+भुज्+क्विप् । कुत्वम् ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।
"तस्मात् क्ष्माभुजा एतत्कालिकसकारणम् ।
कश्चिद्यत् लिखितमासुमानलक्षणाः ॥")

क्ष्माभृत् पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं बिभर्ति । क्ष्मा+भृ+क्विप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा नैषधे । १ । १६६ ।
"दमयन्त्याः क्ष्माभृत्सुतानां विजयघोषः ।
कलिकायादयागाय गणमामपि पठिता ॥")
पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे । ६० ।
"कान्तारेषु च काननेषु च सरित्तीरेषु च क्ष्माभृतां
गुहागह्वरेषु च पत्तनेषु च सदनेषु अट्टालेषु च ॥")

क्ष्माय ङ द विधूनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ङकारानुबन्धः । क्ष्मायते । विधूननमिति विधूननं गात्रचलनम् । कम्पनम् इति धातु-दीपिका । तथा विधूनं कम्पनम् इत्यपि । विधूननं कम्पनम् । क्ष्मायते कम्पते । क्ष्मायित । (निघण्टौ । २ । १४ । ६ ।
"उक्ता वर्द्धिर्देवा क्ष्मायन्त्वपि क्षितिः ।
क्ष्मायते च भूमिश्च क्ष्मापालश्च ॥")
क्ष्मायते कम्पते प्रकम्पते च ईरते इति कम्पार्थः । अनुक्रमः । क्ष्मायते इत्यत्र क्ष्मायते च कम्पते इति धातवः । प्रयोगाः । क्ष्मायिष्यते इत्यादि । इत्यादि इति दुर्गादासः ।

क्ष्मायितः त्रि, (क्ष्माय+इतच् ।) कम्पितः । इति व्याकरणम् ।

क्ष्मायिष्णु त्रि, (क्ष्माय+इष्णुच् ।) कम्पनशीलः । इति व्याकरणम् ।

क्ष्मील नि म । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर- अक सेट ।) निमेषः पक्ष्माभिस्तु आवरणम् । निमीलति चक्षुः पक्ष्माभिरावृत्य स्वापि स्वपिति । इति दुर्गादासः ।

क्ष्विड ङ क्ष्वा द भि स्नेहे । मोचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अक-मोचने सक-सेट ।) ङकारयुक्तः । ऋ अनुबन्धः । क्ष्वा क्ष्विडित क्ष्विड्डित । द क्ष्वेडते । भि क्ष्विड्डः । स्नेहः स्निग्धीभावः । मोचनं स्नेहनं निर्गमनं सेचनमित्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

क्ष्विण्णः, त्रि, (क्ष्विद्+क्त ।) स्नेहः । स्निग्धः । इति व्याकरणम् ।

क्ष्विद ञि क्ष्वा भि कूजने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर- अक-सेट ।) क्ष्वा क्ष्वेदित्वा क्ष्विदित सेग । भि क्ष्विदोऽस्ति । मदेनप्रवर्तितायामपि क्ष्वेडति । इति दुर्गादासः ।

क्ष्विद, इर य क्ष्वा मोचने । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-पर- अक- मोचने तु सक-सेट ।) इर अनुबन्धः । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदीत् । य क्ष्विद्यति । क्ष्वा क्ष्वेदित क्ष्विदित सेग । इति दुर्गादासः ।

क्ष्विद ञ क्ष्वा द भि मोचने । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अक-स्नेहे तु सक-सेट ।) एतद्धात्वाद्यक्षरयुक्ता पाठा । ञ अनुबन्धः । क्ष्वा क्ष्वेदित क्ष्विदित सेग । द क्ष्वेदते मित्र क्षेमीयम् । भि क्ष्विदोऽस्ति । स्नेह स्निग्धीभाव । इति दुर्गादासः ।

क्ष्वेडः पुं, (क्ष्विड्+घञ् ।) ध्वनिः । कर्णयोर्नादः । इति मेदिनी । डे । ६ ।

क्ष्वेडः पुं, (क्ष्विड्+भावार्थे घञ् । क्ष्वेडते इति अच् वा ।) ध्वनिः । कालकूटः । विषम् । इति मेदिनी । डे । ४ ॥ (यथा आनन्दलहर्याम् । ३८ ।
"कराल यत् क्ष्वेडं कवलितवतः कालकलना
न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताटङ्कमहिमा ॥")
पीतघोषाख्यः । इति रत्नमाला ॥ क्ष्वेड रोगभेदः लिङ्गार्शो करोति महत्त्वम् ।

क्ष्वेडः त्रि, (क्ष्विद्+कर्मणि घञ् ।) दुरासदः । कुटिलः । इति मेदिनी । डे । ६ ।

क्ष्वेडनं, क्ली (क्ष्विड्+भावे ल्युट् ।) स्नेहनम् । ध्वनिः । यथा महाभारते । १ । १५८ । ४६ ।
"वालस्य नर्दतः पार्थो कालात्मकसमीरणम् ।
विश्रावयन् इव अन्तर्भेदयामास सिंहनाद ॥"

क्ष्वेडा स्त्री (क्ष्विड्+घञ्+टाप् च ।) वंशशलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । डे । ११ ॥ (अनु भावकाः मर्माहतेषु । वञ्चत्यन्ते मर्यादितकायाम् । १६ ।
हस्तावलम्बनमुद्गतपितृवाक्यहस्ते वक्षसि च क्ष्वेडया

सुखिनां रक्षणे भवोपि ममकिंस्वित्क्ष्वेडाभिः ।
क्ष्वेडारवैः प्रतिध्वनितगम्भीरे सह क्ष्वेडन्तो
द्रुमाणां लसद्वृन्तानि निरुद्धा मोघा हतो
रेणुः ॥"
नागरङ्गमिति । नागरेय बहुदेवा बहुधा ।
अथान्यगमे । उत्तरे तु मेति सर्वकामन्यन ।
गरा विषम । तन्मध्ये मधु तुंगि । क्ष्वेडन विशेष
क्ष्वेडया प्रत्यविवर्धितेन च मधुरंहस । क्ष्वेड विषम ।
क्ष्वेडा अनन्त प्रत्यभिवेष ।" इति तट्टीका ।)
कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ।

क्ष्वेडितं क्ली, (क्ष्विड्+भावे क्त ।) सिंहनादः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३४ ॥ (यथा महाभारते । १ । १८ । ६ ।
'नानायुधधरैश्चापि नानाभरणधारिभिः ।
क्ष्वेडितस्फोटनिर्घोषैः कृतास्फोटितगर्जितैः ।
व्याघोषितं क्ष्वेडितमिश्रं गर्जितं शक्ति
पादपैः ॥")

क्ष्वेल ऋ क्ष्वा खेलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा पर अक गतौ तु सक सेट ।) ऋकार युक्तः । क्ष्वा । ऋ अचिक्ष्वेलत् । क्ष्वा क्ष्वेलित । कम्पने । चलनं कौचिन्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥ (क्रीडायामिति केचित् । यथा रामायणे । ५ । १० । २१ ।
"आस्फोटयन्ति नाम्नेऽपि नानारूपा क्ष्वेलन्ति तथा ॥")

क्ष्वेलिका, स्त्री (क्ष्वेला+स्वार्थे कन् टाप् इत्वं च ।) क्रीडा । यथा श्रीभागवते । ५ । ८ । १९ ।
क्ष्वेलिकायां मां मृषा समाधिना आमीलितदृग् प्रेमसंरम्भेण चकितचकितमागत्य पदस्पर्शेनावलुठति ।" "अभ्यर्च्य चैव निमीलय । क्ष्वेलिकायां क्रीडायां मृषा च समाधिनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रेम संरम्भेण प्रणयकोपेन पुनरपि चकितचकितं शैव विलोमतया लुठति समाययौ ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्ष्वेली, स्त्री (क्ष्वेल+गौरादित्वात् ङीष् ।) क्रीडा । यथा श्रीभागवते । १० । १५ । १६ ।
"क्वचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्शितः ।
वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्सङ्गोपबर्हणः ॥
क्ष्वेल्यानभास्वदभिनन्दितवेणुरोमा
गुणगणविभूषितनिर्वारिदवाह्यकारः ।"
बाहुप्रसारणैर्दत्तक्ष्वेलाक्रीडनं सह क्ष्वेलिक्रीडां च क्ष्वेलिर्नर्मपरिहासः । क्ष्वेलिः क्रीडा च ब्रह्मलीला इति । "क्ष्वेलिः क्रीडा परिहासः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ॥ अथ क्ष्वेलीति दुर्गादास केचित् मन्यन्ते ॥

ख

ख, खकारः । स तु व्यञ्जनद्वितीयवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः ।" इति । शिक्षायान्तु अस्य जिह्वामूलीयत्वमुक्तम् । यथा,—"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः ।" इति । परं जिह्वामूलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपरत्वात् न दोषाय एव ॥) यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"खकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम् ।
कोणत्रययुतं शून्यं विन्दुत्रयसमन्वितम् ॥
गुणत्रययुतं देवि ! पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे ।
"स सर्गः प्रेरितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं खरस्पर्शनात्तु खम् ॥"
(बङ्गाक्षरैः) तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः ।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ॥
वामादामगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता ।
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारः पञ्चदैवतः ॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् ॥
वराभयकरां नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु,—
"खः प्रचण्डः कामरूपी रुद्रिवह्निः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कफोणिर्गरुतो वदि ।
शून्यं कपाली कल्याणी सूर्पकर्णोऽजरामरः ।
शुभाशेया चण्डलिङ्गो जना वज्रारखड्गकौ ॥"

खं, क्ली, (खर्व्वति मनोऽस्मिन् खन्यते क्षुभ्यते मनोऽनेन वा । खर्व्व गतौ, खन दारणे वा अन्येभ्योपीति डः ।) इन्द्रियम् । (यथा, मनौ । २ । ६० ।
"निराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥")
पुरम् । क्षेत्रम् । शून्यम् । (यथा, महाभारते । १ । ८८ । ७ ।
"पतस्तुरीयादुपरात्मकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥")
बिन्दुः । (यथा, लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे ।
"वेदाग्निबाणखाश्वैश्च खखाभ्राभ्ररसैः क्रमात् ॥")
आकाशम् । (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
"खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥"
"खं बाह्याकाशं खेषु उदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) संवेदनम् । देवलोकः । शर्म्म । इति मेदिनी । खे । १ ॥ लग्नात् दशमराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, जातकाभरणे । "तनुर्दिषनखमेषगः केन्द्रकोणे विलाभे ॥") अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शब्दतन्मात्रम् । यथा, मण्डूकोपनिषदि ।
"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्व्वस्य धारिणी ॥"
चिदानन्दमयब्रह्माकाशम् । यथा, छान्दोग्योपनिषदि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं गङ्गाकारी वै पुरुषो वकारी घोषयंस्तथा ॥"
छिद्रम् । यथा, भागवते । ७ । १२ । २५ ।
"खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान् ॥")

खः, पुं, (खर्व्वयति स्वरश्मिभिरिति । खर्व्व + अन्तर्भूतणिच् + डः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तलस्थानीयं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः । "आकाशं वै विष्णुर्व्योमकेशः शिवो महर्षिः ।" इति श्रुतिः ॥)

खक्ख, हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । खादिः । खक्खति । इति दुर्गादासः ॥

खक्खटः, पुं, (खक्ख + अटन् ।) कक्खटः । कठिनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

खखोल्कः, पुं, (खे आकाशे सूर्य्यरूपेण खेषु इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव । अन्तर्ब्बहिःप्रकाशकत्वात् तथात्वम् ।) सूर्य्यः । यथा,—
हरिरुवाच ।
"पुनः सूर्य्यार्च्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भृगवे पुरा ।
ओम् खखोल्काय ओम् नमः ॥"
इति गारुडे १६ अध्यायः ॥
खयोल्कायेति च पाठः ॥ (अयं हि काशीस्थितादित्यः । इति काशीखण्डम् ॥ यदुक्तं तत्रैव ५० अध्याये ।
"खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः ॥"
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति । खं + गम् + डः ।) सूर्य्यः । ग्रहः । (यथा, ज्योतिषे ।
"आमोक्षिमे यदि खगाः च कलिन्दुवारः ॥")
देवः । वायुः । पक्षी । इति मेदिनी । गे । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३३ । १६ ।
"तं व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत् ॥")
वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि ।
"तस्मांश्चैव यथा सूर्य्यो दृष्टवान् निर्घृणान् खगः ॥")
शलभः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ६३ ।
"मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।
"आकाशनिर्व्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ॥")

खगखागं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि घञ् । खगानां पक्षिणां खानं वासार्थं कोटरम् ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगपतिः, पुं. (खगान् पातीति । खग + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥

खगवक्त्रः, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अग्रभागः आकृतिर्वा यस्य ।) बङ्गबदरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगवती, स्त्री, (पृथिव्याः खकक्षायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतिलेन साहश्यमस्त्यस्या इति आर्य्यभट्टः । सूर्य्यसिद्धान्तमते तु खगसादृश्यं आकाशस्थितिलेनास्त्यस्याः । मतुप् । मस्य वः ।) पृथ्वी । इति जटाधरः ॥

खगशत्रुः, पुं, (खगानां शत्रुरिव ।) पृश्निपर्णी चाकुलिया इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव । यद्वा, अन्तयति अन्तं करोति इति । अन्तर्णिच् ततो ण्वुल् ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्य्यस्य आसनमिव उदयस्थानं यत्र । आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम् ।) उदयपर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥ (खगो गरुड आसनं यस्येति विग्रहे ।) विष्णुः । (एतद्विवरणं यथा, महाभारते ।१। सौपर्णे । ३३ । १२—१८ ।
"तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥
भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि ।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।
वव्राज तरसा वेगाद्वायुं स्पर्द्धन् महाजवः ॥")

खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । सौपर्णे । ३१ । ३५ ।
"पतत्त्रीयाश्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव । १६—२० ।
"तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
एवमस्त्विति तच्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ! ॥
भवतां हि न मिथ्यायं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥")

खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुडो ध्वजः केतुर्वाहनं च यस्य ।) विष्णुः । (यथा, भागवते ।१।१८।१६ ।
"ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥")

खगेश्वरः, पुं, (खगानां ईश्वरः ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्य	मृगव्याध । कालपुरुष	हुतभुक्	ब्रह्महृदय	सप्तर्षितारा
राशि	३	२	१	१	१
भाग	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम	६०	६४०	३८	३३०	५
भाग	द	द	द	द	उ
	पुनर्व्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

स्वाभिकृत काष्ठनिर्मितं भूगोलं तन्मध्यग सुमेरोरुभयत्र निर्गत दण्डञ्च कृत्वा षट्वृत्तर वृत्तत्रय परिमितं समविभक्त आधारकक्षाद्वय विषवकक्षैका च कार्य्या ॥

अथ मेषादिराशिस्थिति ।

स्वाहोरात्रार्द्धकर्णै नतृभागानुमानेन च क्रान्तिस्थानात दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्र कक्षा कुर्य्यात । ता एव कक्षा कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात । तद्वन्नसितस्तुलादीनां तथा विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात ॥

अहोरात्राद्धकर्णमान यथा ।

सक्रान्तितत्क्रमक्रमज्ये द्वे कुर्य्यात । तत्र उत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तर दिन व्यासदल स्यात् ॥

विक्षेपमानं यथा ।

चन्द्र स्वक्रान्त्यशान् निजपातग राशिचक्र कलाशीतिभागै परम दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पति मङ्गल स्त्रिगुणित अन्ये चतुर्गुण विक्षिप्यन्ते । तत्र क्रम चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकला २७०मङ्गलस्य९० बुधस्य १२० बृहस्पते ६० शुक्रस्य १२० शने १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्राग्निकक्षास्थानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरियाम्योदग्गोलसंस्थितानां नक्षत्राणांकक्षा कुर्य्यात । सर्व्वासां कक्षाणां मध्यस्थाने विषुवत्कक्षा स्थिता । तदाधार कक्षयोर्युतिरूढ द्वे अयने विषुवद्वयञ्च कुर्य्यात् । विषुवस्थानात भागसञ्चारपर्य्यन्तं स्फुटभागै मेषादीनां चिह्नानयेव कुर्य्यात् अर्थात मेषादि राशीन तिर्य्यक्कक्षाभी रचयेत् । तथा अयन स्थानात अप्यायनपर्य्यन्तं तिर्य्यक अपरा कक्षा क्रान्तिसञ्ज्ञा कार्य्या । तया कक्षया सर्व्व प्रकाशयन् रवि भ्रमति । चन्द्राद्या ग्रहा अपमण्डलमाश्रिते स्वस्वपातोपरि अपक्रमात विच मार्गेषु अपक्रमैयान्तरा सन्तो चार्कैर्यान्ते ।

क्षितिज उदयन् राशि लग्न स्यात तद्वशात अस्त गच्छञ्च अस्तास्य स्यात् । लङ्कोदयैर्यथा सिद्ध दशमचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात । मध्यक्षितिज अधोमध्ये या ज्या सा अत्या कथ्यते । विषुवतक्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि स्वक स्थान मध्ये क्षितिजमण्डल कृत्वा बन्ध वेष्टित लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलपतनयोगेन पारदसावयोगेन वा कालभ्रमण साधयेत । इति सूर्य्यसिद्धान्तसमाप्तम् ॥

खगण्ड , पुं (खे आकाशे गलतीति । गल+अच पृषोदरादि साधु ।) वृक्षविशेष । खागड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय पोटगल २ बृहत् काश ३ काकेक्षु ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्कर पु (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे + क्विप । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कॄ विक्षेपे + अप । तत कर्म्मधारय ।) चूर्णकुन्तल । इति हेमचन्द्र ॥

खच ग भूतिप्रादुर्भावोत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या पर अक सेट ।) भूति सम्पत्ति पूति पवित्रता तयोरुत्पत्ति प्रादुर्भाव । भूत्युत्पत्तौ पूतुत्पत्तौ चेत्यर्थ । ग, खच्नाति राजा सम्पद स्यादित्यर्थ । शेषार्थे कातन्त्रादयस्सम्मत । इति दुर्गादास ॥

खच न क बन्धने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) खचयति । इति दुर्गादास ॥

खचमस पु (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृलोकस्थै पुण्यात्मभिरित्यर्थ । चमु भक्षणे + असच । खे चमस यज्ञीयपात्रमिव अमृतमय लालत्वात्वम् ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खचर पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + 'चरेट । ३।२।१६। इति ट ।) मेघ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायु । राक्षस । सूर्य्य । एतेषां प्रमाण यथा । महाभारते द्रोणपर्व्वणि ।

"खचरस्य सुतस्य सुत खचर
खचरस्य पिता न पुन खचर ।
खचरस्य सुतेन हत खचर
खचरी परिरोदिति हा खचर ।"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्मृति ।
"पवनो निकषतिर्भूमि राकाश खचरामरा ।
रूपकभेद । यथा । मञ्जरीलामीन्द्र ।
"खचरो रङ्गतालि स्यात गुरुरादौ लघुस्तथा ।
शान्तेऽथवा हास्यरसे भवदेव रसाधर ।'

खचित, त्रि, (खच + क्त ।) मयुक्तम् । तत्पर्य्याय करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुरुगुम्फितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ करम्बम् ५ कबरम् ६ मिश्रम् ७ सम्पृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्र ॥ व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुम्फितम् १० छुरितम् ११ । इति जटाधर ॥

खज मन्थे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) मन्थो विलोडनम् । खजति जल मत्स्य । इति दुर्गादास ॥

खञ्ज, र पाङ्गुल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट । इन्दित् ।) र खञ्ज्यते । पङ्गु खोड भावप्रधाननिर्देशात पङ्गुत्वमिति यावत । खो ऽस्यास्तीति चूडादित्वात । पङ्गुलत्वस्य भाव पाङ्गुल्य खोञ्जनमित्यर्थ । खञ्जति खोड । भावप्रधाननिर्देशो यथा । बुद्धस्वञ्च इति का तत्प्रपञ्चम् । अत्र असवर्णे परे उपर्य्यो यकारस्य प्राप्नोतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

खञ्ज, पुं, (खञ्ज्यते निर्मीयतेऽनेन । खज + करणे घञ । यद्वा, खञ्जति मथ्नातीति । खज + अच ।) दर्व्वि । इत्यमरटीकायां भरत ॥ हाता इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १२।३१४।२१ ।
'प्रयस्यमाद्धितं मधिमेहद्दि किम च सं ।
शुक निर्मथने तद्देवसहृकानं ध्नने ।"
"खजिकामथ च स्थाप्य शतिहस्तुपयोजितम ।"
इति चार्भट चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

खजक, पुं (खजति मथ्नातीति । खज+ ण्वुल ।) मन्थानदण्ड । इति हेमचन्द्र ॥

खजल, क्ली (खात् जलं खजलम् इति । उदकं द्रावकादिक उत्पन्न ।" उणा ३ । ११० । इति क्वन ।) घृतम् । इत्युणादिकोषः ।

खजलं, क्ली, (खे आकाशे जलं चलकम् ।)

नीहारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आकाशवारि। यथाह राजवल्लभः। [लुताख।

"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीट-तद्विषनुदसमर्थं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥"

खजा, स्त्री, (खज्+भावे अप् टाप् च।) मन्थः। मथीया इति भाषा॥ प्रहस्तः। इति मेदिनी॥ (खज्+करणे अप् स्त्रियां टाप्।) दर्व्वी। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने मढ़्-विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।

"शुण्ठफलं गोक्षुरकाच्च वीजं
तयोश्चटां गोपयसा विपाच्य।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम्॥"

पाकसाधनद्रव्यविशेषः। यथा, महाभारते। ४।७।११।

"खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नसिश्च कालाङ्गमकोषमव्रणम्॥")

मारणम्। इति शब्दरत्नावली॥

खजाकः, पुं, (खज् मन्थे+"खजेराकः।" उणां ४।१३। इति आकः।) पक्षी। इत्युणादिवृत्तिः॥

खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम्। खज् मन्थे+"खजेराकः।" उणां ४।१३। इति आकः ततष्टाप्।) दर्व्वी। इत्यमरः। २।९।३४। हाता चमस इत्यादि भाषा॥ ("खजाकः पक्षिविशेषः खजाका दर्व्विरुच्यते॥" इत्युणादिवृत्तिटीका।)

खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति भावः जयति संसारभावं यः। जि+क्विप्। शून्य-वादिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकार-भावनया संसारभावजयनात् तथात्वम्।) बुद्ध-विशेषः। इति हेमचन्द्रः। २। १४६॥

खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः॥

खञ्जः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच्।) विकल-गतिः। खोँड़ा इति भाषा॥ यथा, मनुः।३।२४२।

"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्॥")

तत्पर्य्यायः। खोड़ः २। इत्यमरः।२।६।४९। खोणः ३। इति शब्दरत्नावली॥ खोरः ४ खञ्जकः ५। इति हेमचन्द्रः॥ खोटः ६। इति खोड़धातुपदर्शनात्॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकारः।

"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥"

खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति। खजि+कर्त्तरि ण्वुल्। स्वार्थे कन् वा।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः।३।११६॥

खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः।) सुखा। इति राजनिर्घण्टः॥ खेँसारि इति भाषा॥

खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव भूमौ चरतीत्यर्थः। खिट्+अच्।) खञ्जन-पक्षी। इति शब्दमाला॥

खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तद्वत्चलनादि-त्यर्थः। खेल्+अच्।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट्।) गमनम्। इति मेदिनी। ने। ५५॥

खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्युः।) खनामख्यात-पक्षी। तत्पर्य्यायः। खञ्जरीटः २। इत्यमरः। २।५।१५॥ कणाटीनः ३ काकच्छर्दिः ४ खञ्जखेलः ५ तातनः ६ मुनिपुत्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्न-निधिः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जखेटः १० गूढ़नीड़ः ११ तण्डकः १२ चारः १३। इति शब्दमाला॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५ कणाटीरः १६ कणाटारकः १७। इति शब्द-रत्नावली॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं भवति तदुक्तं वृहत्संहितायां ४५ अध्याये। तद्यथा,—

"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे।
प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि॥"

तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति। तेषां नामान्याह।

"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः।
आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम्॥
कृष्णो गलेऽस्य विन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-कृद्रिक्तः।
पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः॥"

अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति इत्याह।

"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु।
करितुरगभुजगमूर्द्धिं प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते।
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु॥
महिषोष्ट्रगर्द्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-द्रिस्थः।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम्।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम्॥
स्तवकविकलविभिन्नरोगितः
खतनुसमानफलप्रदः खगः।
धनकदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात्।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम्॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक्॥"

ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह। [दिनशेषे।

"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम्।

शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—

"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं याम्यायामपि अभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-ऽैशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥")

खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं अव्यक्तं रतं रतिः।) यतिनां गोप्यं रतम्। यतिनां गोपनीयमैथुनम्। इति हारावली॥

खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति। खञ्जन+आच्+क्विप् टाप् च। यद्वा, खजि+युच्+टाप्।) सर्षपी। क्षुद्रखञ्जनजातिः। इति मेदिनी॥

खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य।) खञ्जनविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तत्-पर्य्यायः। छायुत्रिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४। इति शब्दरत्नावली॥

खञ्जनिका, स्त्री, (खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति। खञ्जन+ठन् टाप् च।) खञ्जनाकारपक्षि-विशेषः। तत्पर्य्यायः। छायुत्रिका २ तुलिका ३ स्फोटिका ४ सर्षपी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जनाकृतिः ६। इति शब्दचन्द्रिका॥

खञ्जरीटः, पुं, (खञ्ज इव ऋच्छतीति। ऋ गतौ+बाहुलकात् कीटन्।) खञ्जनपक्षी। इत्यमरः। २।५।१५॥ (यथा, अमरुशतके। ६६।

"तन्वी शरत्त्रिपथगापुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ॥")

खट, काङ्क्षि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खटति। काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम्। इति दुर्गादासः॥

खटः, पुं, (खट्+अच्।) अन्धकूपः। कफः। प्रहारान्तरम्। टङ्कः। इति मेदिनी॥ तृणम्। इति हेमचन्द्रः॥ लाङ्गलम्। कतृणम्। इत्य-जयपालः॥

खटकः, पुं, (खट्+बाहुलकात् वुन्।) घटकः। तत्पर्य्यायः। नागवीटः २ टाङ्करः ३ चारचरः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुञ्चितपाणिः। इति शब्द-माला॥

खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन्।) कुञ्चित-पाणिः। इति हेमचन्द्रः॥

खटिका, स्त्री, (खट्+अच्। ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लेखनद्रव्यम्। खड़ी इति भाषा। (यथा, कलाविलासे। २। २३।

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	शनेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे—— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३६	१।१०।४०।५८।४२
युगे—— भगणाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८१०३
कल्पे—— भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८१०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	अश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२९	३	१	२०	१६	२९
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	९ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः
	मघा	**पूर्वफल्गुनी**	**उत्तरफल्गुनी**	**हस्ता**	**चित्रा**	**स्वाती**	**विशाखा**	**अनुराधा**	**ज्येष्ठा**
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१६	२६	२४	२९
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्वाषाढ़ा	उत्तराषाढ़ा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२९
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागाः	९ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

खगोलः, पुं आकाशमण्डलम्। तस्य विवरणं यथा। एतद्ब्रह्माण्डं सच्छिद्रं कटाहद्वयस्य गोलाकारसम्पुटतुल्यम्। यत्र भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्याख्यानि सप्तभुवनानि सन्ति। ब्रह्माण्डमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्षा। तन्मध्ये परावह परिवह सुवह संवहोद्वहाख्यानां पञ्चानां वायूनां स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति। तदन्तर्गताधोऽधःस्थितपूर्वाभिमुखशनिबृहस्पतिराहुकेतुमङ्गलसूर्यशुक्रबुधचन्द्रग्रहयुक्तं दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवाख्यताराद्वयेन बद्धं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति। ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युदादियुक्तः सदोत्तरगामी आवहवायुर्भ्रमति एतद्ब्रह्माण्डस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिकां शक्तिं बिभ्राणो भूगोलः शून्ये तिष्ठति। एतदन्तर्गता नागासुरसमाश्रया दिव्यौषधिरत्नोपेता रम्याः पातालरसातलमहातलतलातलसुतलवितलातल-संज्ञका ऊर्द्ध्वक्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति। सुमेरुपर्व्वतोपरि शून्ये एका ध्रुवतारा भ्रमति। एवं वडवानलोपरि शून्ये अन्या ध्रुवतारा भ्रमति।

अथ कक्षायोजनानि		व्यासयोजनानि	पृथिव्युच्चयोजनानि
आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा	१८७१२०८०८६४००००००	५६५३८४३६११२०७२०२७	२६७६६२१६५५६३६६६६
नक्षत्रस्य	२५९८९००००	८२६६२२७३	४१३४५३३६
शनेः	१२७६६८२५५	४०६२०२१७	२१३१००५८
राहुकक्षा	८०५७२८६३२	२५६३३६८२०१	१२८१८८३३००
गुरोः	५११७५७६४	१६३४६८४	८१७२६१७
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८४	१२७४२८२८	६३७०६१४
मङ्गलस्य	८१४६९०९	२५९२१९८	१२९५२९९
सूर्यस्य	४३३१५००	१३७८२०४	६८८३०२
शुक्रशीघ्रस्य	२६६४१६७	८४०८३९	४२३११९
बुधशीघ्रस्य	१०४३२०९	३३११६०	१६५१६५
बुधशुक्रयोः	४३६१५०	१३८७०५	६९५८८
चन्द्रस्य	३२४०००	१०३०९१	५०४५
आवहवायोः	५१०४	१६२४	१२
भूगोलस्य	४९६७	१५८१	०

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः।

	रवेः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
नित्य— कलाद्या	५९।८।१०।०	७९०।३४।५२	३१।२६।२८
वर्ष— राश्याद्या	१२।०।०।०	४।१२।४६।४०।४८	६।११।२४।९।३६
युग— भगणाद्या	४३२००००	५७७५३३३६	२२९६८३२
कल्प— भगणाद्या	४३२००००००००	५७७५३३३६०००	२२९६८३२०००

	बुधशीघ्रस्य	बृहस्पतेः	शुक्रशीघ्रस्य
नित्य— कलाद्या	२४५।३२।२०	४।५९।९	९६।७।४३
वर्ष— राश्याद्या	१।२४।४।४५।२२।४८	१।०।२१।३।३६	७।१५।११।४९।१२
युग— भगणाद्या	१७९३७०६०	३६४२२०	७०२२३७६
कल्प— भगणाद्या	१७९३७०६००००	३६४२२००००	७०२२३७६०००

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	शनेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३९	१।१०।४०।५८।४
युगे— भगणाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८२०३
कल्पे— भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८२०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	आश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२८	३	१	२०	१६	२८
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रमभागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	९ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१९	२६	२४	२८
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रमभागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	३७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२९
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रमभागाः	९ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	मृगव्याधः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदयं	सप्तर्षितारा
राशि	३	२	१	१	१
भागाः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम- भागाः	६० द	६४० द	३८ ५	३३० द	५ उ
	पुनर्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

सवाह्निकं काष्ठनिर्मितं भूगोलं तन्मध्यगा सुमेरोरुभयत्र निर्गत दण्डञ्च कृत्वा मद्गुरूपं प्रतत्रय परिमितं सर्वविभक्तं आधारकक्षाद्वय विषुवत्कक्षिका च कार्य्या ।

अथ मेषादिराशिस्थितिः ।

आहोरात्रार्द्धकर्णे ततश्चापानुमानेन च क्रान्तिज्यातरत् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै-र्निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्रः कक्षाः कुर्य्यात् । ता एव कक्षाः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात् । तद्वत्तुलादीनां तथा विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात् ॥

अहोरात्रार्द्धकर्णाग्रं यथा ।

मकरादितुलाक्रममध्ये द्वे कुर्य्यात् । तत्र उत्तरमध्यया कीनां चिन्त्या दक्षिणोत्तरं दिन-मानदलं स्यात् ॥

विक्षेपस्थानं यथा ।

चक्रं सक्रान्त्यपातं निजपातेन राशिचक्र कलाशीतिभागे परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गलं त्रिगुणितं अपि चतुर्गुणं विक्षिप्यते । तत्र क्रमः चन्द्रस्य सर्व्वविक्षेपकला २७०मङ्गलस्य ९० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनेः १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्रादिकक्षाख्यानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरि याम्योत्तरे सौम्ययाम्ये नक्षत्राणां कक्षा कुर्य्यात् । सर्व्वासां कक्षाणां मध्यगा विषुवत्कक्षा स्थिता । तदाधार कक्षयोर्मध्ये द्वे अपरे विषुवद्वत् कुर्य्यात् । विषुवत्स्थानात् भानुचारपर्य्यन्तं स्फुटभागै-र्ग्रहाणां चैकाध्वेन कुर्य्यात् अर्थात् मेषादि राशीन् निवेशयाभ्यां दद्यात् । तदा अयन सम्पात अन्यापक्रमध्येन निजकक्षया कक्ष्या क्रान्तिवृत्ता कार्य्या । तथा कक्ष्या सर्व्वे ग्रहादयः तत्र भ्रमन्ति । चन्द्रादा ग्रहा अपक्रमवृत्ते भ्रमणमध्ये क्रमणमण्डलं लिप्ता-द्वारेण चक्रमेणादन्तरा कक्ष्या च वेद्यत्वाते ।

क्षितिजे उदयन् राशिः तत्र स्यात तद्वशात् अस्तं गच्छंश्च अस्तात् स्यात । लङ्कोदयैर्यथा सिद्ध दशमचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात । मध्यक्षिति खपोर्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । किन्तु वत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि स्वकस्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा वस्त्र वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलपातयोगेन पारदसात्रयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसम्मतम् ॥

खगड पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच् पृषोदरात् साधुः ।) खड्गविशेषः । खागड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः गीतगलः २ बृहत्-काष्ठः ३ काकेन्दुः ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्कर, पुं (खन्यते कण्डूतिकया इति । खन् दारणे + क्विप् । कीर्य्यते विक्षिप्यते इति । कॄ विक्षेपे + अप् । ततः कर्म्मधारयः ।) चूर्णकुन्तलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खच, श भूतिप्रादुर्भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां परं सकं सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूतुत्पत्तौ पूतुत्पत्तौ चेत्यर्थः । श, खचनाति राजा धनं स्यादित्यर्थः । ग्रैवार्थे कातन्त्राद्यसम्मतः । इति दुर्गादासः ॥

खच तु क बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां परं सकं सेट् ।) खचयति । इति दुर्गादासः ॥

खचमस, पुं (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृभिरिति सुधाकर इत्यर्थः । चमु भक्षणे + असच् । खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अमृतमय पात्रमस्य ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खचर, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + "चरेट ।" ३।२।१६ । इति ट ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका । वायुः । राक्षसः । सूर्य्यः । इत्यादि प्रमाणं यथा । महाभारते ३।३१३।४८ ।

"खचरात् राजहंस शरत् खचरः

खचरस्य पिता न पुत्र खचरः ।

खचरेण युक्तं द्वापि खचरः

खचरो भवतिरिति हि खचरः ।"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्मृतिः ।

"पवनो दिक्पतिर्भूमि राकाशं खचरामराः ।"

रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरः ।

"खचरो रङ्गताले स्यात गुरुरादौ लघुस्तथा । शान्तिःपवा चास्वरणे भवेदव दयादरः ॥

खचित, त्रि, (खच + क्त ।) संयुक्तम् । तत्पर्य्याय करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुम्फगुम्फितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करम्बम् ५ कबरम् ६ मिश्रम् ७ घटितम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुम्फितम् १० कुरितम् ११ । इति जटाधरः ॥

खज मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) मन्थो विलोडनम् । खजति अम् महः । इति दुर्गादासः ॥

खञ्ज, इ खाञ्जल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट् । इदित् ।) इ खञ्जते । पङ्गु रोगः भावप्रधाननिर्देशात् पङ्गुत्वमिति याचम् । सौ-रखञ्जतीति पङ्गारित्यात् । पङ्गुत्वस्य भाव पाङ्गुल्य तन्मयमित्यर्थः । खञ्जति रोगः भावप्रधाननिर्देशो यथा । कुदमकर्णं इति वा तन्त्रखञ्जम् । अत्र आसरनं परे उपमौ मकारेत प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

खञ्ज, पुं, (खञ्ज्यते निर्म्मथ्यतेऽनेन । खज + करणे घञ् । यद्वा, खजति मथ्नातीति । खज + अच् ।) दर्व्विः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हाता इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५४ । ३४ ।

"यथा खल्वपि ते सौंदर्य निर्म्मथ्यतेऽतये ।

शूर्षं निर्म्मथ्यते तद्वद्देहमुत्तमे नागे ।"

"खजेनामथ च मथ्याद् गतिवत्ताक्षपावितम् ।"

इति वाभटे चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ।)

खजक, पुं (खजति मथ्नातीति । खज + ण्वुल् ।) मन्थानदण्डः । इति वैद्यकम् ॥

खजर्ज्जू, स्त्री (खञ्जति मन्थते इति । "खर्जिपि-ञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणा ४ । ९० । इति ऊरच् ।) कुरः । खर्जुरवृक्षः ॥

खजलं, क्ली, (खे आकाशे जलमिव ।)

नीहारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आकाशवारि ।
यथाह राजवल्लभः । [लुताख्य ।
"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीट-
तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम् ॥"
खजा, स्त्री, (खज्+भावे अप् टाप् च ।) मन्थः ।
मन्थोया इति भाषा ॥ प्रहस्तः । इति मेदिनी ॥
(खज्+करणे अप् स्त्रियां टाप् ।) दर्व्वी ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने षड्-
विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"गुप्ताफलं गोक्षुरकाच्च वीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम् ॥"
शाकसाधनद्रव्यविशेषः । यथा, महाभारते ।
४।७।११ ।
"खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नविष्ट कालाङ्गमकोषमव्रणम् ।")
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
खजाकः, पुं, (खज् मन्थे+"खजेराकः ।" उणां
४।१३। इति आकः ।) पक्षी । इत्युणादिवृत्तिः ॥
खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति शाकम् ।
खज् मन्थे+"खजेराकः ।" उणां ४।१३ । इति
आकः ततष्टाप् ।) दर्व्वी । इत्यमरः । २।९।३४ ।
हाता चमस इत्यादि भाषा ॥
("खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्व्विरुच्यते ॥"
इत्युणादिवृत्तिटीका ।)
खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति
भावः जयति संसारभावं यः । जि+क्विप् । शून्य-
वादिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकार-
भावनया संसारभावजयनात् तथात्वम् ।) बुद्ध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥
खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य ।)
खद्योतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खञ्जः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच् ।) विकल-
गतिः । खोँड़ा इति भाषा ॥ यथा, मनुः ।३।२४२।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा
भवेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । खोड़ः २ । इत्यमरः ।२।६।४६।
खोतः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोरः ४
खञ्जकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खोटः ६ । इति
खोड़धात्वर्थदर्शनात् ॥ तस्य लक्षणं यथाह
माधवकरः ।
"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥"
खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति । खजि+कर्त्तरि ण्वुल् ।
स्वार्थे कन् वा ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः ।३।११६॥
खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः ।) सुखा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ खेँसारि इति भाषा ॥
खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव
भूमौ चरतीत्यर्थः । खिट्+अच् ।) खञ्जन-
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तद्वचलनादि-
त्यर्थः । खेल्+अच् ।) खञ्जनपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट् ।)
गमनम् । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥
खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्युः ।) खनामख्यात-
पक्षी । तत्पर्य्यायः । खञ्जरीटः २ । इत्यमरः ।
२।५।१५॥ कणाटीनः३ काकच्छर्दिः४ खञ्जखेलः५
तातनः ६ मुनिपुत्त्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्न-
निधिः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खञ्जखेटः १०
गूढ़नीड़ः ११ तक्षकः १२ चरः १३ । इति
शब्दमाला ॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५
कणाटीरः १६ कणाटारकः १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं
भवति तदुक्तं वृहत्संहितायां ४५ अध्याये ।
तद्यथा,—
"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे ।
प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि
प्रवक्ष्यामि ॥"
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति । तेषां नामान्याह ।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः ।
आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् ॥
कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-
कृद्रिक्तः ।
पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः ॥"
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति
इत्याह ।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु
पुण्येषु ।
करितुरगभुजगमूर्द्ध्नि प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु ॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे ।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु ॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु ।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते ॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते ।
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः ॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः ।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ॥
महिषोष्ट्रगर्द्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-
द्रिस्थः ।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः ।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये ॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् ।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति ॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम् ॥
मृतविकलविभिन्नरोगितः
स्वतनुसमानफलप्रदः खगः ।
धनकृदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः ॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् ॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः ।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक् ॥"
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह । [दिनशेषे ।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु
दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम् ।
शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-
ऽऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥")
खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं
अव्यक्तं रतं रतिः ।) यमिनां गोप्यं रतम् ।
यतिनां गोपनीयमैथुनम् । इति हारावली ॥
खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति । खञ्जन+ङाच्
+क्विप् टाप् च । यद्वा, खजि+युच्+टाप् ।)
सर्षपी । क्षुद्रखञ्जनजातिः । इति मेदिनी ॥
खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।)
खञ्जनविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्-
पर्य्यायः । हापुत्त्रिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
खञ्जनिका, स्त्री,(खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति ।
खञ्जन+ठन् टाप् च ।) खञ्जनाकारपक्षि-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । हापुत्त्रिका २ तुलिका३
स्फोटिका ४ सर्षपी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खञ्जनाकृतिः ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खञ्जरीटः, पुं (खञ्ज इव ऋच्छतीति । ऋ गतौ+
बाहुलकात् कीटन् ।) खञ्जनपक्षी । इत्यमरः ।
२ । ५ । १५ ॥ (यथा, अमरुशतके । ९६ ।
"तन्वी शरत्त्रिपथगापुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ॥")
खट, काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) खटति । काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम् ।
इति दुर्गादासः ॥
खटः, पुं, (खट्+अच् ।) अन्धकूपः । कफः ।
प्रहारान्तरम् । टङ्कः । इति मेदिनी ॥ तृणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लाङ्गलम् । कन्तृणम् । इत्य-
जयपालः ॥
खटकः, पुं, (खट्+बाहुलकाद् वुन् ।) घटकः ।
तत्पर्य्यायः । नागवीटः२ टाङ्करः ३ चाचरः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुञ्चितपाणिः । इति शब्द-
माला ॥
खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन् ।) कुञ्चित-
पाणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
खटिका, स्त्री, (खट्+अच् । ततः संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्वञ्च ।) लेखनद्रव्यम् । खड़ी इति
भाषा । (यथा, कलाविलासे । २ । २३ ।

"विविधवर्णाशुकश्याममन्दरकपूरमर्दिष पूगफले ।
खटिकाष्टसं स सन्मनयति कोटीमुं क्षणेन ॥")
कक्षरत्वम् । चौरत्वम् । इति विश्व ॥

खटिनी स्त्री (खट + बाहुलकात् इनि । ङीप् च ।) खटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा क्षितीपदर्शे । 'न पतति खटिनी सहस्रमा यस्य मञ्चरण नायाम् ॥")

खटी स्त्री (खट + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लेखनद्रव्यम् । खडी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खटिनी२ खटिका३ धवलमृत्तिका४ सितधातु५ पाण्डुरत६ पाण्डुमृत्तिका७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाह प्रदोषकफासनेत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राज निर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्यायान्तराणि कठिनीशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (पर्य्यायास्य पथ्याया गुणाश्च भाव प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खटिका शार्द्दलिकीला मधुरा विषशोथनित् ॥
लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिका समा ।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥)

खट्ट क हती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक॰ सेट् ।) न्द्यान्तः । क खट्टयति । इति मवरत्नम् । इति दुर्गादासः ॥

खट्टन त्रि (खन्यते ब्रियते ग्रामान्तैः अपि इति खट्ट वृत्तौ कर्म्मणि ल्युट् ।) खर्व्व । इति हेम चन्द्रः । छोट इति भाषा ॥ खट्टन इति पाठो ऽपि दृष्टः ॥

खट्टा स्त्री (खट्ट + टाप् । खट्टा इति शब्द चन्द्रिका ॥

खट्टाश पुं स्त्री (खट्टे आशा यस्य सन् इत्यादि इति भाषा ख्यः आशे आप्नोति गाढं गन्धं वा आप्नोति स्थानं अच ।) वनवल् विशेषः । खट्टास इति गन्धगोकुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धौतुः २ वनवासः ३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खट्टाशीं४ पूतनाद् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ खट्टाशः ६ गन्धमार्जारः ७ वनमार्जारः ८ प्राग्विः ९ इति जटाधरः ॥ पूय गन्धः १० इति रत्नमालाशब्दचन्द्रम ॥

खट्टाशी स्त्री खट्टाश + जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ङीष् यद्वा खट्टाशन्ति गन्धं इति खादन्ते ।) वन गौरी + ङीष् ।) खट्टाशी । इति जटाधरः ॥ (अस्याः गन्धः यथा । मेवकदम्भसात् वातवाध विनाशे ।
'खट्टाशीमदः पत्रे हितो वायोर्मासगन्ध्य च ।
ममतो मधादङ्गीयां सध्यमा मधुवाश्यमा ॥)

खट्टि पुं (खट्ट + इन् ।) उष्णताप्रसः । तत्पर्य्यायः । शवतल्पः २ अरथी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खट्टिक त्रि (खट्टे आरम्भे खट्ट ड हिनस्तिरेया तावत्तीति । ठन् ।) वाङ्गीलः । इति शब्द माला । पाशिगरार इति भाषा ॥

खट्टिका स्त्री (खट्ट + भाव प्रस्तार्दे वा खट्+ टाप् सान् इत्यत् ।) सुन्दरखट्टा । तत्पर्य्यायः । निषद्या २ मञ्ची ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आसन्दी ४ । इति जटाधरः । ग्रयनासनम् । इति शब्दमाला ॥

खट्टेरक, त्रि (खट्ट + बाहुलकात् कर्म्मणि एरक ।) खर्व्वः । इति शब्दमाला ॥

खट्टा स्त्री (खट्टते काङ्क्ष्यते शयनार्थिभिरिति । खट काङ्क्षायां + 'अशूप्रुषिलटीति ।" उणां १ । १५१ । इति क्वन् ।) काष्ठादिरचितशय्या धारः । खाट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शयनम् २ मञ्चः ३ पर्य्यङ्कः ४ पल्यङ्कः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ तल्पम् ६ शय ७ । इति शब्द रत्नावली ॥ ॥ तद्युक्तिर्यथा —
'अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्टेति प्रतिपद्यते ।'
अथैषां नामानि ।
'तिष्ठेत् यन्नालसा खट्टा तत्रैव चरणाङ्कयम् ।
स्थिर सा सुप्रधाना स्यात् चाथ सा स्यात् विकल्पकम् ॥
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राहुः भोजनदीपितिः ।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते सुप्रधाननिरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
अयमष्टोदशाङ्गिका खट्टा सर्व्वचाभयनायिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धहस्ते सुप्रधाननिरूपके ।
सार्द्धद्वय च चरणा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सप्ताष्टाङ्गिका खट्टा सप्तकामफलप्रदा ।
आलिङ्गने षड्हस्ते सुप्रधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
अष्टविंशतिका खट्टा धनधान्यजयप्रदा ॥
आलिङ्गने षड्हस्ते सुप्रधाने निरूपके ।
विहस्तसम्मिते पाणा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सर्व्वविंशतिका खट्टा रामणप्रजायते
आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे सुप्रधाने निरूपके ।
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सप्तद्वाविंशिका खट्टा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥
आलिङ्गने च पञ्चहस्ते सुप्रधाने निरूपके ।
विहस्तसम्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥
चतुर्विंशतिका खट्टा सर्व्वरोगक्षयङ्करी ।
आलिङ्गने सप्तहस्ते सुप्रधाने निरूपके ।
विहस्ते सा धृताय चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषड्विंशिका खट्टा सर्व्वसौभाग्यकारिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धसप्त सुप्रधाने निरूपके ।
सार्द्धविहस्ते माणाय चत्वारश्चरणा इति ॥
सप्तद्वादिशिका खट्टा सर्व्वसौख्यप्रदायिका ।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते सुप्रधाने निरूपके ।
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्तश्चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वविंशतिका खट्टा सर्व्वकामार्थदायिनी ।
द्वासप्तत्या खट्टा समासेनोपवर्णिता ।
आदित्यादिग्रहाणां तु क्रमं सम्पत्तिदायिका ॥
काष्ठा शिल्पिभिरेतास्तु विविधाभिनिरूपिता ।
गर्भं षोडशिका खट्टा सर्व्वेषामेव युज्यते ॥
अष्टौ गजानि यस्याः स्युश्चतुर्द्दशयुगानि च ।
षोडशमङ्गला नाम खट्टेषा परिकीर्त्तिता ॥
एवं यस्य मञ्चस्या तस्य सर्व्वजयाभिधा ।
मात्रार्द्धवृद्धिः सर्व्ववृद्धिरजया भारमङ्गला ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु भवेच्छयनम् परम् ।
जयोऽथ मङ्गल प्रियान् विचकान्त महोमहान् ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु मञ्चानामिति लक्षणम् ।
सा तुङ्गा क्षतितुङ्गा च प्रियरी विशेषतः ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु टङ्क इत्यभिधीयते ।
याचाविद्धि समारभ्य शेषमी षोडश कीर्त्तिता ॥
आदित्यादिग्रहाणामाद्यन्तैकद्वय क्रमात् ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लक्ष्योऽथ दुरासदः ॥
यथोत्तरं दशगुणाः पार्थेक्यपरिवाहिताः ।
प्रासादस्य प्रकाराः काम्या राज्ञा सुखमभीप्सता ॥
चत्वारः स्युः सर्व्वे वा भूपतीनां सुखावहाः ॥ ॥
भोजनस्य च ।
'सर्व्वविंशतिको यावत् आरभ्याभयषोडशीम् ।
खट्टानामिति नामानि अष्टौ हस्तद्वयाधिकाम् ॥
तद्यथा —
'मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखावहम् ।
प्रथका सर्व्वतोभद्रा खट्टानामाष्टक विदुः ॥
आसां विभागाः पूर्व्ववत् ॥ ॥
पराशरस्य हितायान्तु ।
'अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽन्तःपिण्डो विधायते ।
स चैव सम्मो भवेत् खट्टा प्रयत्ना स्यादतोऽन्यथा ॥
मध्ये सर्व्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमास्पदम् ।
तस्मात् खट्टाङ्गपिण्डो य सम काम्य सदारिभिः ॥"
इत्येतु सामान्य सर्व्वसम्मतश्च । काष्ठनियमस्तु पूर्व्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खट्टीशे ॥ ॥
तस्या दोषगुणा यथा —
'खट्टायां यो गुणो न्यायो मानव परिकीर्त्तितम् ।
तेनैव खट्टा काष्ठोऽया तथैव गुणमावहेत् ॥
अन्येनैव विधानेन कार्य्य बहुविधासनम् ।
विना नौकां सम काम्य समस्तैषामेव गुरु ॥
इति तत्रैव युक्तिकल्पतरुः ॥
अस्याः गुणः । वातलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
प्रेङ्खा । इत्यमरटीका । कालशमी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खट्टाङ्ग क्ली (खट्टाया अङ्गम् । तद्वाकारोऽस्त्यस्य इति ।) शिवस्यास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुखसुप्त २ । इति हेमचन्द्रः । (यथा मार्कण्डेये । ८० । ६ ।
'विचित्रखट्टाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥)

खट्टाङ्ग पुं (खट्टाङ्ग इत्याख्याऽस्य । शिवस्य खट्टाङ्गात्पत्तम् सर्व्वत्र दुर्लभ्यप्राप्तासनकाल अमोघ वीर्य्यत्वात् यथाख्यम् ।) सूर्य्यवंशीयराज विशेषः । स तु दिलीपस्य राजपुत्रः । यथा — भीष्मद्रागवते । ९ । ९ । ४१ ।
'ततो रघुरघोपारात् पुत्र उदवित्तः ॥
राजा विश्वमहान् यस्य खट्टाङ्गश्चक्रवर्त्तिन् ॥"

खट्टाङ्गभृत् पुं (खट्टाङ्ग बिभर्त्ति इति । भृ + क्विप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खट्टाङ्गी, [न्] पुं (खट्टाङ्ग अस्त्रविशेषः शिरोऽपि अस्त्यस्येति इनि ।) शिवः । इति शब्दावली ॥ (प्रायश्चित्तार्थं धारणीय खट्टाङ्गधारिविशेष संन्यासिविशेषः । यथा, मनुः । ११ । १०५ ।

"खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥")

खट्वारूढः, त्रि, (खट्वामारूढः । "खट्वा क्षेपे ।" २।१।२६ । इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः ।) अविनीतः । प्रमादवान् । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा, भट्टौ ।५।१०।
"वृतस्त्वं पात्रसमितैः खट्वारूढः प्रमादवान् ।
पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥"
"खट्वारूढः उत्पथस्थितः । खट्वा क्षेपे इति द्वितीया ।" इति जयमङ्गलटीका ॥) खट्वारूढो नरो जाल्मः । इति कलापव्याकरणम् ॥ (वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वा रोढ़व्या ब्रह्मचर्य्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । रूढ़श्चायं तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धाचरणपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ उच्यते। इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) खट्वोपरिस्थितश्च ॥

खट्विका, स्त्री, (अल्पा खट्वा । अल्पार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रखट्वा । इति जटाधरः ॥ खट्वाविशेषः । तद्युक्तिर्यथा,—
"ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां चतुःषड़ष्टकोणिकाः ।
खट्विकाः सुखसम्भूताः शुक्लरक्तासिताम्बराः ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्विकोद्देशः ॥

खड, इ ड मथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) मथि मन्थने मन्थश्चेह भञ्जनम् । इ, खण्ड्यते । ड, खण्डते दण्डेन भाण्डं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

खड, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, खाड़यति । इति दुर्गादासः ॥

खड़ं, क्ली, पुं, (खड्यते छिद्यते धान्ये पक्वे सति इति । खड़+कर्म्मणि घञ् ।) लवुव्यम् । इति शब्दरत्नावली । खड़ इति भाषा ॥

खड़ः, पुं, (खड़+भावकर्म्मादौ यथायथं अप् ।) पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । ड़े । ८ ॥ खड़यूषो यथा, चक्रदत्ते ।
"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः ।
सुपक्वं खड़यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥"

खड़क्किका, स्त्री, (खड़क् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ+बाहुलकात् ड: ततो गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पक्षद्वारम् । इति हारावली ॥ खड़किद्वार इति भाषा ॥

खड़तूः, पुं, (खड़+अतूप्रत्ययः ।) बाहुजङ्घा-भरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खड़िका, स्त्री, (खड़+अप्+गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) कठिनी । इति जटाधरः ॥

खड़ी, स्त्री, (खड़+अप्+ततो ङीष् ।) कठिनी । स्वनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ ॥

खड़ूः, स्त्री, (खड़+"खडेर्डुवा ।" उणां ।१।८४। इति ऊः ।) मृतशय्या । (बाहुजङ्घाभरणम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

खड्गं, क्ली, (खड़ भेदे+"छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां ।१।१२३ । इति गन् प्रत्ययः ।) लौहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खड्गः, पुं, (खड़ति भिनत्तीति । खड़+"छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां ।१।१२३ । इति गन् ।) गण्डकः । गण्डार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७२ ।
"कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥"
"खड्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्छाग एव ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) गण्डकशृङ्गम् । खाग इति भाषा । बुद्धभेदः । इति मेदिनी ॥ चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रविशेषः । खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २५ ।
"वत्सदन्तं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः ।
सहदेवस्य विक्रान्तं सर्व्वभारसहं दृढम् ॥")
तत्पर्य्यायः । निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ असिः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करवालः ८ कृपाणः ९ । इत्यमरः ।२।८।८९ ॥ ऋष्टिः १० करपालः ११ । इति तट्टीका ॥ विशसनः १२ तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६ धर्म्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९ तरवाजः २० कृपाणकः २१ कृपाणी २२ शस्त्रः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्लक्षणो यज्ञाग्नौ यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ॥
प्रांशुं सुदुर्द्धर्षतरं तथैव ह्यमितौजसम् ।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोकपालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिशयाय स भरताय स ऐड़विड़ाय स धुन्धुमाराय स काम्बोजाय स मुचुकुन्दाय स मरुत्ताय स रैवताय स यौवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवये स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स कृशदश्वाय स भरद्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान् ॥ * ॥ अथ खड्गविषयकत्रयोदशविधस्फुरणं यथा, महाभारते ।
"मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ।
तदेव बाहुसदम्य क्षतमुद्भ्रान्तमीरितम् ॥
भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविद्धमुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनम्लाप्लुतं मतम् ।
खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम् ॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं स्मृतम् ।
परिवृत्तं भवेत् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः ॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्तं संप्रचक्षते ।
अन्योऽन्यताड़नं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि ॥
व्याधिवधमात्मनो यत् तत् समुदीर्णमुदीरितम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम् ॥
विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ।
निलीय चर्म्मणि क्षेपो यदसेः सात्वतं हि तत् ॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या ॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ५० अध्याये ।
"अङ्गलशतार्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड्गः ।
अङ्गलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥
श्रीवृक्षवर्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् ।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानाञ्च ॥
कृकलासकाककङ्ककव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः ।
खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः ।
अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्यस्त इष्टफलः ॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात् ।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे ॥
नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम् ।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम् ॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च ।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः ॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः ।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने ॥
यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य ।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य्य ।
कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रं विदित्वेदम् ॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥
नासौष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः ।
उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः ।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
ऊर्वोर्द्वाविंशे स्याद् ऊर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे ।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्णौ पादे तदङ्गलीष्वपि च ।
षड्विंशतिकाद्यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य ॥
पुत्त्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च ।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत् क्रमशः ॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्त्रमरणधनलाभौ ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति ॥
लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः ।
ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात ॥

विलाभिरनिर्वाणं धनागमो वृद्धिसम्पदोऽभ्यलम्।
ऐश्वर्य्यस्तुराण्यानि च क्रमाशिंशदिति यावत्॥
परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पाप-
शुभफलदाः।

केचिदफलाः प्रदिष्टाश्चिंशत्परतोऽग्रमितियावत्॥
करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः॥
कूर्म्मवसास्रक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः।
वैदूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः॥

इदमौशनसं च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम्।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम्॥
वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्।
झषपित्तमृगाश्ववस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत्।
सम्यक् छितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम्॥")

खड्गकोषः, पु, खड्गलता। तत्पर्य्यायः। खड्गपत्रः २ खड्गमारः ३ अश्वपुच्छकः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ (खड्गस्य कोषः।) खड्गाधारः। खाप इति भाषा। अयं षष्ठीतत्पुरुषोऽर्थः॥

खड्गटः, पु, (खड्ग इव चटतीति। चट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) बृहत्कासः। इति हारावली॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्त्रिका। छुरि इति भाषा। (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी।) गण्डकस्त्री। इति मेदिनी॥ मादी गण्डार इति भाषा॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि अस्य।) खड्गलता। इति शब्दचन्द्रिका॥

खड्गपिधानं, क्ली, (खड्गस्य पिधानमाच्छादनम्।) खड्गकोषः। खाप इति भाषा। इति हलायुधः॥

खड्गपिधानकं, क्ली, (खड्गस्य पिधानकम्।) खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शय्याकारः २ परीवारः ३ कोषः ४। इति हेमचन्द्रः॥

खड्गारीटः, त्रि, (खड्गं चरतीति। चर+कीटन्। निपातनात् पूर्व्ववृद्धिः। यद्वा खड्गारिरिवाचरति इति। क्विः ततः कीटन्।) चलकः। असिधाराव्रतधारी। इति मेदिनी॥

खड्गिकः, पु, महिषीक्षीरफेनः। शौनिकः। इति मेदिनी॥

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति। मृ+णिच् "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। अस्त्रविशेषः।) खड्गकोषलता। इति शब्दचन्द्रिका॥

खड्गी, [न्] पुं, (खड्गस्तदाकारं शृङ्गमस्यास्तीति। इनिः।) वनजन्तुविशेषः। गण्डार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डकः २ खड्गः ३। इत्यमरः।२।५।४॥ खड्गशृङ्गः ४ क्रोडीमुखः ५ गृष्टतनुः ६ वली ७ वज्रचर्म्मा ८ वार्ध्रीणसः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ एकचरः १० गण्डाङ्गः ११। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गण्डः १२ खड्गीतृणाहः १३। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य मांसगुणाः। बलकारित्वम्। बृंहणत्वम्। गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कफवायुनाशित्वम्। कषायत्वम्। पित्तलोकत्वप्रिकारित्वम्। पवित्रत्वम्। आयुर्हितत्वम्। मूत्रबन्धकारित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥
महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।४२।
"शृङ्गी शृङ्गी खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान्॥"
खड्गो विद्यतेऽस्य इति मत्वर्था तु वाच्यलिङ्गः यथा, भागवते। ८।१५।८।
"शृङ्गवरोऽथ सन्नद्धो धन्वी खड्गी धृतेषुधिः॥")

खड्गीकं, क्ली, (खड्गस्तत् कर्म्मणि कुशलम्। बाहुलकात् ईकः।) दात्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

खण्डं, क्ली, (खडि+घञ्। इदित्वात् नुम्।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ इक्षुविकारः। अस्य गुणाः। वृष्यतमत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
(अस्य गुणाः यथा,—
"खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम्।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम्॥"
मधुखण्डगुणाः यथा,—
"मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत्तुवरा हिमा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

खण्डः, पुं,क्ली, (खडि+घञ् इदित्वात् नुम्।) एकदेशः। तत्पर्य्यायः। भित्तम् २ शकलम् ३। इत्यमरः।१।३।१६॥ (यथा, मार्कण्डेये।८३।२६।
"धुतमङ्गविभिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्नगाः॥"
चक्रादिसमूहः। इत्यमरः।१।१०।४२॥)

खण्डः, पुं, (खडि+घञ्।) इक्षुविकारः। खाँड इति भाषा। मणिदोषः। इति मेदिनी॥ (योगिविशेषः। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।१।८।
"भाण्डकीगारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा॥")

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः।) निर्म्मलः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सितासण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥ (खण्डयतीति। खडि+ण्वुल्। छेदकारी।)

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा।) वाङ्मयभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य।) आलुविशेषः। शकरकन्द आलु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मत्स्यकन्दः २। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः। कफपित्तनाशित्वम्। कटुपाकित्वम्। इति राजवल्लभः॥

खण्डकालु, क्ली, (खण्ड इव कायतीति। कै+कः। ततः खण्डकं आलु इति कर्म्मधारयः।) आलुविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण जायते वा। जन्+डः।) गुडः। यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डजोद्भवः, पुं, (खण्डज उद्भवोऽस्य इति खण्डजोद्भवः तस्माज्जायते इति। जन्+डः।) तवराजोद्भवखण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्यांशभेदेन निर्वृत्तस्तालः।) तालविशेषः। यथा,—
"द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते।
अपरं नियमं विना।"
इति सङ्गीतदामोदरः॥

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारो यस्याः।) कर्त्तरी। इति शब्दमाला॥ काँचि इति भाषा॥

खण्डनं, क्ली, (खडि भावे+ल्युट्।) भञ्जनम्। भेदनम्। निराकरणम्। छेदनम्। यथा,—
"घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पदपल्लवमुदारम्॥" इति जयदेवः॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शत्रून् इति खण्डः ताद्दशः परशुरस्य।) शिवः। इत्यमरः।१।१।३१॥
(यथा, महाभारते ७। कर्णपर्व्वणि।२००।३१।
"पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम्॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।७४।
"सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः॥")

खण्डपर्शुः, पुं, (शत्रून् खण्डयति विदारयति इति खण्डस्तथाविधः पर्शुरस्य।) परशुरामः। शिवः। चूर्णलेपी। शुण्डामलकमेषण्यम्। राहुः। इति मेदिनी॥ भग्नदन्तहस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति। पालि+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) मोदकः। मयरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खाण्डिकः २। इति हारावली॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितशर्कराभिः वा मोदयतीति। खण्ड+मुद्+णिच्+ण्वुल्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डलवणं, क्ली, (खण्ड्यते इति खण्डम्। खडि+कर्म्मणि घञ्। तच्च तत् लवणञ्चेति।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (विड्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा यस्याः।) सविषवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति। सृ+अच्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

खड्डाभ्रं, क्ली, (खण्डं अभ्रं मेघः ।) अभ्रलेशः । छेँड़ा मेघ इति भाषा । दन्तक्षतविशेषः । इति मेदिनी ॥

खण्डिकः, पुं, (खण्डोऽस्यास्तीति । ठन् ।) कलायः । कड़ाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— [अथ ॥"

"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुणाश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्याः ॥) काचः । इति हेमचन्द्रः ॥ वगल इति भाषा ॥

खण्डितं, त्रि, (खण्डि + क्तः ।) खण्डीकृतम् । तत्पर्य्यायः । छिन्नम् २ लूनम् ३ छितम् ४ दितम् ५ छेदितम् ६ वृक्णम् ७ कृत्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
सुखेऽप्रवाहः सधनेषु सर्व्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥"

खण्डिताङ्गः । खण्डिताङ्गत्वं दुष्टवचनकर्म्मविपाकः । यथाह शातातपः । ३ अध्याये ।

"दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥")

खण्डिता, स्त्री, (खण्डित + टाप् ।) स्त्रीयादिनायिकाया भेदः । अस्या लक्षणम् । अन्योपभोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा । अस्याश्चेष्टा । "अस्फुटालापाचिन्तासन्तापनिश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः ।" इति रसमञ्जरी ॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ८३ ।

"पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः । सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥

उदाहरणं यथा, तत्रैव ।

"तदवितथमवादीर्य्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥")

खण्डिनी, स्त्री, (खण्डोऽस्यास्तीति । खण्ड + इनिः । स्त्रियां ङीप् । यद्वा, खण्डयति आत्मानं द्वीपपर्व्वतसमुद्रादिव्यवच्छेदेनेति शेषः । खण्डि + णिनिः ।) पृथ्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डी, [न्] पुं, (खण्डयति आत्मानं शिदलरूपेण इति । खण्डि + णिनिः ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

खण्डीरः, पुं, (खण्डी + सुखादित्वात् रः ।) पीतमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

खतमालः, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल इव । तद्वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) धूमः । मेघः । इति मेदिनी ॥

खद, स्थैर्य्ये । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-वधे तु सकं-सेट् ।) खदति । इति दुर्गादासः ॥

खदिका, स्त्री, (खे भर्ज्जनपात्रादूर्द्ध्वाकाशे दीयते खण्ड्यते इति । ख + दा अवखण्डने + घञर्थे कः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लाजाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खइ इति भाषा ॥

खदिरः, पुं, (खद स्थैर्य्यहिंसयोः + "अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणां । १ । ५४ । इति किरच् ।) वृक्षविशेषः । खयेरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गायत्री २ बालतनयः ३ दन्तधावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ तिक्तसारः ५ कण्टकीद्रुमः ६ । इति रत्नमाला ॥ बालपत्रः ७ खदापत्री ८ क्षितिक्षमः ९ सुशल्यः १० वक्रकण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिह्मशल्यः १३ कण्टी १४ सारद्रुमः १५ कुष्ठारिः १६ बहुसारः १७ मेध्यः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी २१ जिह्मशल्यः २२ । इति जटाधरः ॥ कुष्ठहृत् २३ बालपत्रकम् २४ यूपद्रुमः २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।

"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च याज्ञिकः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥"

अस्य गुणाः । तिक्तरसत्वम् । शीतलम् । पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डूव्रणनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विसर्पवेदनामेहमेदोनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥*॥ (अथ श्वेतखदिरः । पपरी खयेर इति भाषा ॥

"खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः । कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥ खदति हन्ति शत्रून् इति । खद् + किरच् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खे आकाशे दीर्य्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्त्तादिकर्म्मिभिः । दृ + बाहुलकात् अपादाने किरच् । इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां हि आरब्धाम्मयदेहविदारेण चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (तथा च शारीरकदर्शनभाष्ये ।

"येन कर्म्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढ़ाः फलोपभोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रलीयते सवितृसम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभुगर्च्चिःसम्पर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्य इष्टादेः कर्म्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति ॥")

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः । कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखदिरः । लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।) लज्जालुलता । इति वैद्यकम् ॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरस्तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः । अच् टाप् च ।) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन रक्ता रसोऽस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे + ठन् ततः टाप् ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरी, स्त्री, (खद् + किरच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरीशाकम् । लाजालु इति ख्याता । इति केचित् । किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥ (क्वचित् खदिरेति पाठो दृश्यते ॥) गण्डकारी ५ । इति भरतः ॥ शमीपत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ रास्ना ९ । इति जटाधरः ॥

("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ।" इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खदिरोपमं, क्ली, (खदिरेण उपमीयते इति । खदिर उपमा अस्य वा ।) कदरः । इति रत्नमाला । काँटा बावला इति भाषा ॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे शून्ये दूरे च वसतीति । वस् + णिनिः । ततो ङीप् ।) बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खद्योतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत दीप्तौ + णिच् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २९ । १० ।

"खद्योताविर्म्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्म्मिते । रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥"

नेत्रस्य हि सूर्य्याधिष्ठातृतया रूपादिदर्शनशक्तिरिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते इति । द्युत् + अच् ।) कीटविशेषः । जोनाक पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ज्योतिरिङ्गणः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ खज्योतिः ३ प्रभाकीटः ४ उपसूर्य्यकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्वान्तोन्मेषः ६ तमोमणिः ७ दृष्टिबन्धुः ८ तमोज्योतिः ९ ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १६ । ४६ ।

"विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरोः
कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥")

खद्योतनः, पुं, (द्योतयतीति । द्युत् + णिच् + कर्त्तरि ल्युः । ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रकाशकः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

खधूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूपः ज्वलच्छिरसवह्निरिव वा । धूप + "कर्म्मण्यण् ।" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निक्रीड़ाविशेषः । हाउइ इति भाषा । यथा, भट्टौ । ३ । ५ ।

"उल्कामुचश्चक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् ववन्धुर्मुमुचुः खधूपान् ॥"

खन, उ ञ विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं सकं-सेट् ।) —

रुधिनो जाह्नवीतीरे कूप खनति दुर्म्मति ।
खनते । इति दुर्गादास ॥

खनक पुं (खन + शिल्पिनि ष्वुन । ' ३।१।१४५। इति वुन स च चित ।) उन्दुर । सन्धितस्कर । सिंदेल चोर इति भाषा । भूमिवित्तज्ञ । खण्याद्युत्पत्तिस्थानज्ञ । इति हेमचन्द्र ॥ (स्वनामप्रसिद्धो विदुरस्य बन्धुविशेष । यथा महाभारते जतुगृहे । १ । १४८ । १ ।
विदुरस्य सुहृत कश्चित् खनक कुशलो नर ॥)

खनक त्रि (खन + वुन ।) अवदारक । खनन कर्त्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा, गो रामायणे । १ । १२ । ६ ।
स्थापत्ये चैव स्थापत्या वृद्धा परमधार्म्मिका ।
कर्म्मान्तिका लिपिकरा वधका खनका अपि ॥)

खनन क्ली (खन + भावे ल्युट ।) विदारणम् । खो ड़न खोदन इति च भाषा । यथाह कश्चित ।
' यथा स खनन गत्वेन तद्भूदालोक्य मूक ग्रत ॥

खनयित्री, स्त्री (खन् + णिच न वृद्धिर्निपातनात् । ततस्तृच ङीप च ।) अवभेदि । खन्तीति भाषा । यथा नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहिता ।
खनयित्री शुभा यान्त्रा जयार्थं जयकाङ्क्षि णाम् ।
पञ्चवर्णाङ्कयुता चालनीया पुर सताम् ॥

खनि स्त्री (खन विदारे + खनिकष्यज्यसीति । उणा ।४।१३९। इति इन् ।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । खानि इति भाषा । (यथा रघु । १८।२२ ।
उतखातशत्रुं वसुधोपतस्थ
रत्नोपहारैरुदितै खनिभ्य ॥)
तत्पर्य्याय । आकर २ । इत्यमर । २।३।७ ॥ खानी ३ खनी ४ खानि ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ गञ्जा ६ । इति हेमचन्द्र ॥

खनित्र क्ली (खन् + अर्त्तिलूधूसूखनेति । ।३।२।१८४। इत्र ।) अस्त्रविशेष । खन्ता इति भाषा । तत्पर्य्याय । अवदारणम् । इत्यमर । २।९।१२ ॥ (तथाहि भागवते । ७ ।२ । १५ ।
केचित् खनित्रैर्बिभिदु सेतुप्राकारगोपुरान् ॥)

खनी स्त्री (खनि + वा ङीष ।) रत्नाद्युत्पत्ति स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खपुर क्ली (ख आकाशं पिपर्त्ति । पृ + क ।) घट । इति हेमचन्द्र ॥ (खे आकाशे चर पुरम ।) जङ्गम पुरम् । (स तु दैत्यपुरविशेष । तदुत्पत्तिस्तथा यथा महाभारते । ३ । १७३ । निवातकवचवधे । ७ ११ ।
' पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यवर्षसहस्रं ते चेरतु परम तप ॥
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम् ॥
अगृह्णीतां वर ते तु सुतानामल्पदु खिताम ।
अवध्यताञ्च राजेन्द्र । सुरराक्षसपन्नगै ॥
पुर सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम् ।
सर्व्वरत्नै समुदित दुर्द्धर्षममरैरपि ॥
महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसै ।
सर्व्वकामगुणोपेत वीतशोकमनामयम् ॥
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ । कालकेयकृते कृतम् ।
तदेतत् खपुर दिव्य चरत्यमरवर्जितम ॥ '
खे आकाशे उत्थित पुरम । शुभाशुभार्थ सूचनार्थं प्रकाशित गन्धर्व्वनगरम । अस्यो त्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा वृहत संहितायाम ३६ अध्याये ।
उन्मादिपुरोहितशबलपतियुवराजदोषद खपुरम ।
सितरक्तपीतकृष्ण विप्रादीनामभावाय ॥
नागरनृपतिजयावहमुदग्विदिकस्थ विवर्ण नाशाय ।
शान्तायावां दृष्ट सतोरण विजयाय ॥
सर्व्वन्दिगुत्थं सततोत्थितञ्च भयद नरेन्द्रराष्ट्रा णाम ।
चौराटविकान् हन्याद्धूमानलशक्रचापाभम ॥
गन्धर्व्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिनिपातवात करम ।
दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभय जय सव्ये ॥
अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते
पुर पताकाध्वजतोरणान्वितम ।
यदा तदा नागमनुष्यवाजिना
पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा ॥")
हरिश्चन्द्रपुरम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खपुर पु (ख पिपर्त्ति उच्चत्वेन । पृ + क ।) गुवाक । (अस्य पर्य्याया यथा ।
' खपुरो हृस्वक पूग । इति वैद्यकरत्नमाला याम ॥ खेन आकाशागतेन हिमकरादिना पूर्य्यते इति । पृ + कर्म्मणि घञर्थे क ।) भद्रमुस्त कम । (खमिन्द्रिय पिपर्त्ति । पृ + क ।) अलसके त्रि । इति मेदिनी ॥ आलस्य । इति राजनिर्घण्ट ॥

खभ्रान्ति पुं (खे आकाशे भ्रान्तिर्भ्रमिर्भ्रमण आमिषाय यस्य ।) चिल्ल । इति शब्दरत्ना वली ॥ चिल इति भाषा ॥

खेमणि, पु (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मय त्वात प्रकाशकत्वाद्वा ।)सूर्य्य । इति त्रिकाण्ड शेष ॥

खमीलन क्ली (खानां इन्द्रियाणां मीलनम ।) तन्द्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

खमूलि स्त्री (ख शून्यभूत मूलमस्या पृषो दरात साधु । मूलराहित्यादस्यास्तथात्वम ।) कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥ पाना इति भाषा ॥

खमूलिका स्त्री (खमूलि + स्वार्थे कन ततष्टाप ।) खमूली । कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥

खम्ब गतौ इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) ओष्ठवगशेषोपध । खम्बति । इति दुर्गादास ॥

खर क्ली (खाय अन्तरिन्द्रियाय खस्य वा तीव्रता रूपगुण रातीति । ख + रा + क ।) तीव्रम । तत्पर्य्याय । तिग्मम २ तीक्ष्णम ३ । इत्य मर ।१।३।३५॥ (यथा, भागवते ।७।८।२८ ।
सत्वाऽट्टहासं खरमुत्स्वनोल्वण
निमीलिताक्षान जगृहे महाजव ॥ '
तद्वति त्रि । यथा, रघुवंशे । ८ । ९ ।
' न खरो न च भूयसा मृदु
पवमान पृथिवीरुहानिव ॥)

खर पुं (खं मुखकुहरं छिद्रमतिशयेनास्या स्तीति । र ।) गर्द्दभ । इत्यमर ।२।९।७७ (यथा मनु । २ । २०१ ।
' परीवादात खरो भवति श्वा वै भवति निन्दक ॥"
अश्वतर । यथा तत्रैव ।११। २०१ ।
"उष्ट्रयान समारुह्य खरयानन्तु कामत ॥)
घर्म्म । इति मेदिनी ॥ निष्ठुर । राक्षसविशेष । स तु रावणभ्राता । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रामायणे । १ । ३ । २० ।
'वधं खरत्रिशिरसोरुत्थान रावणस्य च ॥")
दैत्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा भाग वते । ९ । ७ । ३४ ।
"ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट
मल्लेभकंसयवना कुजपौण्ड्रकाद्या ॥")
कण्टकिवृक्षविशेष । इत्यजय ॥ कङ्क । काक । कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (वत्सर विशेष । यथा ज्योतिषतत्त्वे ।
' उपद्रुत जगत सर्व्वं तस्करैर्भूमिके सगौ ।
पीडिताश्च प्रजा सर्व्वा देशभङ्ग खरे प्रिये ॥"
कठिनम । रविपार्श्वग । पश्चिमद्वारगृहम । इति शब्दार्थचिन्तामणि ॥)

खरकाष्ठिका, स्त्री, (खर उग्र काष्ठ यस्या । तत कप टाप च । कापि अत इत्वम् ।) बला । इति राजनिर्घण्ट ॥

खरकुटी स्त्री (खरा क्षुरवत्त्वया तीक्ष्णा कुटी ।) नापितशालिका । नापितस्य गृहम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खरकोण पुं (खरवत कोणयति शब्दायते । अत्र सङ्कोचार्थकुणधातो शब्दार्थ इति बोध धातूनामनेकार्थत्वात । यद्वा कोणयति आत्मान सङ्कोचयति वा । कुण + अच । कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इति अण वा ।) तित्तिरिपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

खरगन्धनिभा स्त्री (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन नितरां अतिशयेन भातीति । नि + भा + क)
नागबला । इति जटाधर ॥

खरगन्धा स्त्री (खरो गन्धो यस्या ।) नाग बला । इति राजनिर्घण्ट ॥

खरगृह क्ली (खरस्य गर्द्दभस्य गृहम ।) गर्द्दभ शाला । गादार घर इति भाषा । तत्पर्य्याय । खरगेह २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खरगेह क्ली (खरस्य गेहम् ।) खरगृहम । इति शब्दरत्नावली ॥

खरग्रह पु (खरस्य ग्रह ग्रहम् ।) खरगृहम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (खरो गृह्यते निपीड्यते ऽस्मात । ग्रह + अप । गर्द्दभग्रहभेद ॥)

खरघातनः, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं घातयतीति । हन्+स्वार्थे णिच्+कर्त्तरि ल्युः ।) नागकेशरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खरं खरनाम्ना प्रसिद्धं राक्षसं घातयतीति । श्रीरामचन्द्रः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

खरच्छदः, पुं, (खरस्तीव्रश्छदः पत्रमस्य ।) उलूकाम् । उलुखड़ इति भाषा ॥ इतुकटः । ग्योकड़ा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्ररत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरणसः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । "खुरखराभ्यां वा नस् ।" इति वार्त्तिं पक्षे "अच् नासिकायाः ।" ५ । ४ । ११८ । इत्यच् नसादेशश्च । ततः "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । तत्पर्य्यायः । खरणाः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरणाः, [स्] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । "खुरखराभ्यां वा नस् ।" वार्त्तिं इति नसादेशः । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरत्वक्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्याः ।) अलम्बुषा । लज्जालुप्रभेदः । इति भावप्रकाशः ॥

खरदण्डं, क्ली, (खरः कर्कशः दण्डो मृणालं यस्य कण्टकाक्ततयेति भावः ।) पद्मम् । इति धरणी ॥

खरदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्याः ।) घेमाफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ डुमुर इति भाषा ॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनकदोषो यत्र ।) धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च ॥ (त्रि, बहुदोषः ॥)

खरध्वंसी [न,] पुं, (खरं खरनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति । ध्वन्स्+णिच्+णिनिः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति । कृष्णः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति । नद्+णिनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य ।) क्षुद्रपत्रतुलसी । शाकाख्यवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ यावनालशरः । हरिदर्भः । मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपत्रकः, पुं, (खरपत्र+कप् संज्ञायां कन् वा ।) तिलकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्री, स्त्री, (खरपत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) गोजिह्वावृक्षः । काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपात्रं, क्ली, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम् ।) लौहपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरपादाढ्यः, पुं, (खरैः दृढ़ैः पादैर्मूलैराढ्यः ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य ।) मरुवकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा यस्याः ।) वर्व्वरा । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥ वाबुइ तुलसी इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः । "वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ व्यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये कटुकस्कन्धे । "एला-कुष्ठ-भल्लातकास्थि-हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रुक-मधुरशिग्रुक-खरपुष्पा" इत्यादिषु ॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिशस्यमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य । लस्य रत्वम् ।) पारावतः । इति शब्दमाला ॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ (स्वर्ज्जिकाद्यतैलेऽस्या व्यवहारो यथा,—
"स्वर्ज्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूप्यिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारे ॥)

खररोमा [न्,] पुं, (खरं रोम यस्य ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे कन् टाप् च ईकारस्य ह्रस्वत्वं रस्य लत्वञ्च ।) नागवला । इति रत्नमाला ॥ गोरचचाउलिया इति भाषा ॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य ।) कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य ।) भार्गी । इति भावप्रकाशः ॥ वामणहाटी इति भाषा ॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः ।) खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्वरा, स्त्री, (खरं रौद्रं स्वृणाति नाशयतीति । स्वृ+अच् ।) वनमल्लिका । इति रत्नमाला ॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं लाति गृह्णातीति । ला+कः । लस्य रत्वम् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९९ ॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रश्मयो यस्य ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति । आ+गॄ+अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वेणी जीमूतकश्चाखुविषाजिलोमशच्छदः ।
खरागरी कदम्बश्च खुङ्गाको देवताड़कः ॥")

खराब्दाङ्कुरकं, क्ली, (खराब्दात् तीव्रगर्ज्जनमेघात् अङ्कुरयतीति । अङ्कुरि+ण्वुल् । अस्य हि नूतनजलदध्वनेरङ्कुरोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खराश्वा, स्त्री, (खरैरश्यते भुज्यतेऽसौ । अश् भोजने+"उल्कादयश्च ।" उणां । ४ । ६५ । इति वः ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति ख्याता । चैत्रवमानिका इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथास्या गुणाः ।
"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

खराह्वा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आह्वयतीति । ह्वे+कः । स्त्रियां टाप् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"अजगन्धाजमोदाख्या खराह्वा कारवी च सा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खरिका, स्त्री, (खात् शून्यात् गन्धविशेषं रातीति । रा+कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरीभेदः । सा तु चूर्णाकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरुः, पुं, (खन्+'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां १ । ३७ । इति कुः रस्वान्तादेशः ।) शिवः । हयः । दर्पः । दन्तः । इति मेदिनी । रे । २१ ॥ कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ शुक्लवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

खरुः, त्रि, (खन्+"खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां १ । ३७ । इति कुः रस्वान्तादेशः ।) श्वेतः । इति मेदिनी । रे ।२२। निषिद्धेकरुचिः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्व्वोधः । क्रूरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ तीक्ष्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खर्ज्ज, यथाम्बनोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) खर्ज्जति । मृष्ट् मार्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

खर्ज्जिका, स्त्री, (खर्ज्ज+ण्वुल्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) अवदंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खर्ज्जुः, पुं, (खर्ज्ज+उन् ।) खर्ज्जूरी । कण्डुः । कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्ज्जुरं, क्ली, (खर्ज्ज+उरच् ।) रौप्यम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

खर्ज्जूः, स्त्री, (खर्ज्ज व्यथने+"कृषिचमितनीति ।" उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) कण्डुः । कीटः । इत्युणादिकोषः ॥

खर्ज्जूघ्नः, पुं, (खर्ज्जूं कण्डूयनं हन्तीति । हन्+टक् ।) चक्रमर्द्दः । धत्तूरः । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्ज्जूरं, क्ली, (खर्ज्जूरस्य फलम् । फले विहितस्याणो लुप् ।) खर्ज्जूरफलम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । क्षयाभिघातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम् । हृद्यत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("अपक्वखर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम् ।
पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥"
इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
"मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम् ।

घायेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ।) रौप्यम् । हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । खल । इति मेदिनी ।

खर्ज्जूरः पुं स्त्री (खर्ज्ज मार्ज्जने + खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।' उणां ४ । ९० । इति ऊरः ।) खर्ज्जूरीवृक्षः । खेजुर गाछ इति भाषा । अस्य मस्तिष्कगुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्राघातरोगनाशित्वम् । बलप्रायशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।

(खर्ज्जूरस्य विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः ।' इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ।) वृश्चिकः । इति मेदिनी ।

खर्ज्जूरिका स्त्री (खर्ज्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः स्वार्थे कन् टाप् च ततो ह्रस्वः ।) मिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । मिठा गजा इति भाषा ।

खर्ज्जूरी स्त्री (खर्ज्जूर + गौरादित्वात् ङीष् ।) वनखर्ज्जूरः । इत्यमरः । २ । ४ । १७० । खर्ज्जूरवृक्षः । खेजुरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खरस्कन्धा २ दुरारुहा ३ दुराधर्षा ४ निश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । पक्वे शीतत्वम् । कषायित्वम् । पित्तश्रमनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्य्यायगुणाः ।

'भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दरारोहा मृदुच्छदा । तथा स्वल्पफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ * ॥ पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता ॥ जायते पश्चिमे देशे सा च्छोहारेति कीर्त्यते । खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु । तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ॥ कोष्ठमारुतहृद्वल्यं वान्तिवातकफापहम् । ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम् ॥ मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् । महतीभ्यो गुणैरल्पा स्वल्पा खर्ज्जूरिका स्मृता ॥ * ॥ खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् । वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ * ॥ सुलेमानी तु मृदुला बलिहीनफला च सा । सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छासपित्तहृत् ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

खर्द्द दंशने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) दंशन दन्तकरणकक्रिया । खर्द्दति मत्कुणः लोकः । केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकः दन्दशूककर्तृकक्रियेत्याहुः । इति दुर्गादासः ।

खर्परः पुं (कर्परः । पृषोदरात् खत्वम् ।) तस्करः । धूर्त्तः । भिक्षापात्रम् । कपालम् । इति मेदिनी । छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

खर्परी स्त्री स्त्री (खर्पर उपधातुभेदकारकत्वेनास्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्परीतुत्थम् । इत्यमरटीका ।

खर्परीतुत्थ क्ली (खर्परीव तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा ।) तुत्थविशेषः । तत्पर्य्यायः । खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रसायनत्वम् । त्वग्दोषघ्नत्वम् । दीप्तत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

खर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) खर्ब्बति इति दुर्गादासः ।

खर्ब्बं क्ली (खर्ब्ब + अच् ।) सङ्ख्याविशेषः । इति मेदिनी । तत्तु दशार्बुदसङ्ख्या । इति लीलावती । दशवृन्दसङ्ख्या । १०,०००,०००,००० । इति स्मृतिः । (सहस्रमहापद्मसङ्ख्या । इति गोरामायणम् । यथा, तत्रैव । ६ । ४ । ५६ । ५९ ।

'शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते ॥ शतं शङ्कुसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः । शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥ महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिश्रुतम् । शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते ॥ महापद्मसहस्राणां तथा खर्व्वमिहोच्यते ।')

खर्ब्बः पुं (खर्ब्ब + अच् ।) कुबेरस्य निधिविशेषः । इति शब्दरत्नावली । दशवृन्दसङ्ख्या । इति स्मृतिः । कुब्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वामनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ । स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ३८ ।

'खड्गखेटकरा खर्ब्बा खेचरी खगवाहना ।')

ख(र्व)र्ब्ब त्रि (खर्ब्ब + अच् ।) क्षुद्रः । खाटो छोट इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । न्यक् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७० । मितखर्ब्बः ६ खट्टः ७ खर्व्वशाखः ८ । इति हेमचन्द्रः । धनुषः ९ अनायतः १० । इति जटाधरः ।

खर्ब्बशाख त्रि (खर्व्वा शाखा हस्तपदाद्यवयवा यस्य ।) वामनः । खर्ब्बः । इति हेमचन्द्रः ।

खर्म्मं पुं (खर + बाहुलकात् मक् पृषोदरात् उकारस्य लोपः ।) पौरुषम् । कौषेयांशुकम् । पट्टवस्त्रम् । इति मेदिनी ॥

खर्व्व गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) अन्त्यस्थवकारान्तोऽयम् । खर्व्वति । इति दुर्गादासः ।

खर्व्वः त्रि (खर्व्व + अच् ।) ह्रस्वः । पर्य्यायका खर्ब्बशब्दार्थोऽप्यत्र ।

खर्व्वटः पुं क्ली (खर्व्व + अटन्) चतुःशतग्राममध्यस्थलम् । इति भूरिप्रयोगः । पर्वतप्रान्तग्रामः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ।

खर्व्वुरा स्त्री (खर्व्व + उरच् टाप् च ।) सरदोषः । इति राजनिर्घण्टः ।

खर्ल्वुजं क्ली (खर्ब्ब + जन + ड ।) खरबुजा । इति भावप्रकाशः । खरवुजा इति भाषा । (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा —

"दशाङ्गुलन्तु खर्ब्बुजं कथ्यते तद्गुणा अथ । खर्ब्बुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु । स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यम्पित्तानिलापहम् । तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत् । रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ।'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

खल चालने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) चलनार्थश्चालनार्थौ । चालनेह स्खलनम् । खलति खलो धर्म्मात् । इति दुर्गादासः ।

खलं क्ली (खल + अच् ।) भूः । स्थानम् । कल्कः । इति मेदिनी । खलाधानम् । इति हेमचन्द्रः । धान्यमाडिवार खामार इति भाषा । (यथा मनुः । ११ । १७ ।

'खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।')

खलः पुं (खल + अच्) सूर्य्यः । इति भूरिप्रयोगः । तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (प्रवाहिकारोगे भेषजादिविहितपथ्यविशेषः । यथा चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

'कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः । दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ।')

खल त्रि नीचः । अधमः । इति मेदिनी । क्रूरः । (यथा मृच्छकटिकायां १ मे अङ्के ।

'खलस्वभावं भवितव्यता तथा चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ।')

तत्पर्य्यायः । दुर्जनः २ पिशुनः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ । दुर्लिङ्गः ४ विश्वकद्रुः ५ द्वयहः ६ घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९ । इति जटाधरः ।

खलतिः पुं (स्खलन्ति केशा अस्मात् । स्खल सञ्चलने + 'खलतिः ।' उणां ३ । ११२ । इति निपातनात् साधुः ।) इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः । टाकपड़ा माथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ बभ्रुः ५ । इति हेमचन्द्रः । खल्लीटः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । खल्लिटः ७ । इति शब्दरत्नावली । (रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः । रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याख्यं प्राहुश्चाचेति चापरे । खलतिरपि जन्मैव मरणं तत्र तु क्रमात् ।'

इति वाभट्टे उत्तरस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ।)

खलपूः त्रि (खलं भूमिं पुनाति परिष्कृतं करोतीति । खल + पू + क्विप् ।) मार्ज्जनकारी । झाड़ुदार फरास इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुकरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १० ।

खलमूर्त्तिः पुं (खल इव अनिष्टकारकत्वात् उग्रा मूर्त्तिरस्य ।) पारदः । इति शब्दचन्द्रिका । पारा इति भाषा ।

खलाधारा, स्त्री, (खल आधारो यस्याः ।) तैल-पायिका । इति जटाधरः ॥ आरसुला इति भाषा ॥

खलिः, पुं, (खल+इन् ।) तैलकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भारतरत्नाकरे । २।८९ ।
"साल्यां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिलखलिं चन्दने-रिन्धनौघैः ॥")

खलिनः, पुं क्ली, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः पृषो-दरादित्वात् वा ह्रस्वः ।) खलीनः । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
"उभयतः खलिनकनककटकामलप्रभाभ्यां पदे पदे छताकुङ्कुमप्रयकाभ्यां पुराणाभ्यामवरुध्यमानम् ।" इत्यादि ॥)

खलिनी, स्त्री, (खलानां समूहः ।"इनि त्रकटादिभ्य ।" ४।२।५१ । इति इनिः । ततो ङीप् ।) खलसमूहः । धानेर अनेक खामार इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खल्या २ । इत्यमरः । ३।२।४२ ॥ तालखली । इति रत्नमाला ॥

खलिशः, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे लिशति ईषदुद्-गच्छतीति । यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिद्रादौ लिशति खर्व्वीभावेन तिष्ठतीति । लिश्+कः ।) खगामखातमत्स्यः । खलिशामाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कङ्कतोटः २ खलेशयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । बाहित्वम् । कषायत्वम् । वायुकोपनत्वम् । स्वादुत्वम् । लघु-त्वम् । शूलहरत्वम् । किञ्चिदामविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ खलिशोऽपि पाठः ॥

खलीकारः, पुं, (खल+च्वि+कृ+घञ् । अभूततद्भावे च्विः ।) अपकारः । इति जटाधरः ॥ (निर्भत्स-नम् । इति चिन्तामणिः ॥)

खलीनः, पुंक्ली, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः ।) कविका । इत्यमरः । २।८।४९ ॥ कड़ियालि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १।१६६ । १५ ।
"शतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥")

खलु, व्य, (खल्+बाहुलकात् उन् ।) निषेधः । वाक्यालङ्कारः । (यथा, माघे । २।७० ।
"अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥"
"अत्रादय्खलुशब्दः प्रतिषेधार्थे द्वितीयः वाक्या-लङ्कारे ॥"इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) जिज्ञासा । (यथा, शाकुन्तले । "स खल्वधीते वेदम् ?") अनु-नयः । इत्यमरः । ३।४।१८ ॥ (यथा, शाकुन्तले ।
"न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमेतत्" ॥) निश्चतम् । (यथा, कुमारे । ४।२८ ।
"दयिताखनवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥")
पदवाक्यादिपूरणम् । (यथा, रामायणे । ३। ४१।६ ।
"वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण ! ।
ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्व्वशः ॥")
वीप्सा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,— शाकुन्तले १ मे अङ्के ।
"न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः ॥")

खलुक्, [च्] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुञ्च-यति हन्तीति । ख+लुञ्च+क्विप् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खलुरेषः, पुं, (खलुरिष्यते वध्यतेऽस्मिन् । खलु+रिष् +कर्म्मणि घञ् ।) स्थानभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खलूरिका, स्त्री, (खलु+रिष्+निपातनात् साधुः ।) शस्त्राभ्यासभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते पशवो यस्मिन् । धा+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) मेधिः । खलेमध्यस्थगोबन्धनदारु । इति जटाधरः ॥

खलेवाली, स्त्री, (खले बाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र पशवो इति । बल्+अधिकरणे घञ्, गौरा-दित्वात् ङीप् ।) खले गोबन्धनदारु । इति हेमचन्द्रः ॥ मेढ़ काठ इति भाषा ॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२।६।१८ ।
"खलेवालीयूपो खलेवालीपाः ॥")

खलेशयः, पुं, (खले जलादूर्द्ध्वाकाशसंसर्गे वातीति । वा+कः ।) खलिशमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्या, स्त्री, (खलानां समूहः । यत् ।) खलिनी । इत्यमरः । ३।२।४२ ॥ धानमाड़ार अनेक खामार इति भाषा ॥

खल्लः, पुं, (खलतीति क्विप् खल् तं लातीति । ला आदाने+कः ।) वस्त्रप्रभेदः । गर्त्तः । चर्म्म । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥ दृतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मशक इति भाषा । औषध-मर्द्दनपात्रम् । खल इति भाषा । इति वैद्यकम् ॥ ("अजाशकृत्तुषाग्निञ्च भूगर्भे ह्रितयं क्षिपेत् । तस्योपरिस्थितं खल्लं तप्तखल्लमिति स्मृतम् ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-कारे ॥)

खल्लिका, स्त्री, (खल्ल+संज्ञायां कन् ततष्टाप्, कापि अत इत्वम् ।) भर्ज्जनपात्रम् । पिष्टकादि-भर्ज्जनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खल्लिटः, त्रि, (खल्ल+इन् । खल्लि इव टलतीति । टल्+डः ।) खलतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्ली, स्त्री, (खल्ल+गौरादित्वात् ङीष् ।) हस्त-पादावमर्द्दनाख्यरोगः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा, माधवकरः ।
"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥"
तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे ।
"कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः ।
सुखोष्णो मर्द्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥"
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम् ।
"खल्लां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेदोष्मादीपनाहनम् ॥"

खल्लीटः, त्रि, (खल्लीव टलतीति । टल्+बाहु-लकात् डः ।) खलतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तच्चिकित्सा यथा, गारुडे । १९०।१ ।
"भल्लातकप्रयोगेण खल्लीटस्य कथा शुभाः ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् नानाकौषधिमालिनात् ॥")

खव, ग भूतिवृद्धौ तत्प्रभौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोस्तत्प्रभुः प्रादुर्भावः ॥

खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च । अथ आकाशवल्ली । अमर-वेलि इति च भाषा ।
"आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्लरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला चक्षुषामयापहा ।
तुवरा अग्निकारी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

खवारि, क्ली, (खे आकाशे स्थितं वारि उद-कम् । खादागतं वारि वा ।) दिव्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खवाष्पः, पुं, (खे आकाशे न्यूने स्थितो वाष्पः ।) हिमम् । इति हारावली ॥

खशः, पुं, देशविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु अणो लुक् ।) तथा हि मनुः । १०।४४ ।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥")

खशा, स्त्री, सुरागामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (कश्यपमुनेः पत्नी तत् सः प्रजा-पतिर्दक्षः आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकवीजाभावेन शेते इति । ख+शी+डः ततष्टाप् ।) दक्ष-कन्या । सा च कश्यपपत्नी । यथा,—
"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव कालाऽनायुः सिंहिका मुनिः ॥
कद्रूः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा ॥"
"इरा वृक्षलतावल्लीः तृणजातीश्च सर्व्वशः ।
खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

खशीटः, पुं, (खं शीटति इति । शिट् अनादरे अच् । अस्य गमनसमये आकाशानादरत्वेन गति-योग्यत्वाभावेऽपि तदनादरेण गमनात्तथा-त्वम् ।) खलिशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खश्वासः, पुं, (खस्य आकाशस्य श्वास इव ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) खषति । इति दुर्गादासः ॥

खष्यं, क्ली, (खन्+"खष्यमित्यपवाप्येति ।" उणा ३।२८ । इति यप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम् ।) क्रोधः । बलात्कारः । इत्युणादिकोषः ॥

खसः, पुं, (खं इन्द्रियादीन्द्रियं स्यति निष्फलीकरो-तीति । सो+कः ।) पामा । खोस इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पाम २ कच्छूः ३ विचर्च्चिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पामन्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खसकन्दः पुं (खस इव कन्दोऽस्य।) चीर कञ्चुकीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ खसगन्धोऽपि क्वचित् पाठः॥

खसतिलः पुं (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति। तिल स्नेहे+कः। अस्य शुक्लस्नेहनिःसरणात् तथात्वम्।) खस्खसः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य यथा —

'तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृच्च कफासहृत्।
धातूनां शोषणं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम्॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खसमः पुं (खेनाकाशेन समः।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसम्भवा स्त्री (खे सम्भवतीति। सम्+भू+अच्।) आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

खसर्पणः पुं (खे शून्ये सर्पणमस्य योगप्रभावात्।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसात्मजः पुं (खसायाः कश्यपपत्न्या आत्मजः।) राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसृमः पुं विप्रचित्तिदैत्यपुत्त्रः। यथा —

'सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा।
व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः॥
वातापिनमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा।
अन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन्॥

इति गारुडे ६ अध्यायः॥

खस्खसः पुं (खस+पृषोदरात् द्वित्वम्।) तृणविशेषः। पोस्ता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। क्षुद्रबीजः २ सूक्ष्मतण्डुलः ३ सुबीजः ४। अस्य गुणः। पाके मधुरत्वम्। कान्तिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (खसतिलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

खस्खसरसः पुं (खस्खसस्य क्षुद्रबीजतृणविशेषस्य रसः।) अहिफेनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ आफिं इति भाषा॥

खस्तनी स्त्री (खं आकाशं स्तनः यस्याः मेघवारिपतनेन शस्यादुत्पत्त्या प्रसवाभीयानां पृथिव्यम्बुजीवानां जीवनधारणात् तथात्वम्।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खस्फटिकः पुं (खस्य निर्म्मलः स्फटिकः। यद्वा खस्फटिकः सूर्य्यः स अधिष्ठानमस्य।) सूर्य्यकान्तमणिः। चन्द्रकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः॥

खाखसः पुं (खस प्रकारे द्वित्वं तस्य पृषोदरात् साधुः।) क्षुपविशेषः। पोस्तदाना इति भाषा। तत्पय्यायगुणाः।

'तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु।
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफकासहृत्।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम्।
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्।

अथ अहिफेनम्।

उक्तं खसफलक्षीरमाफुकमहिफेनकम्।
आफुकं शोधनं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम्॥
तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि।

अथ खसबीजम्।

उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि॥
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च।
जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम्॥

इति भावप्रकाशः॥

खाजिकः पुं (खे रूक्षदेशे आजः क्षेपः तत्र साधुः ठन्।) लाजा। इति हारावली॥ खै इति भाषा॥

खाटः पुं स्त्री (खे ऊर्द्ध्वमार्गे अटत्यनेन। अट+करणे घञ्।) शवरथः। इति शब्दरत्नावली॥ मरार खाट इति भाषा॥

खाटिः स्त्री (खट काङ्क्षायां बाहुलकात् इण्।) असद्वृत्तः। किणः। शवरथः। इति मेदिनी॥

खाटिका स्त्री (खाटि+स्वार्थे अल्पार्थे वा कन् ततष्टाप्।) खाटः। शवरथः। इति शब्दरत्नावली॥

खाण्डवं क्ली (खाण्डवाख्यशाख्यया प्रसिद्धाया नगर्य्या जातम्। खाण्डवी+अण्। यदुक्तं कालिकापुराणे ९० अध्याये।

पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम्।
भङ्क्त्वा वनं तत्रचक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम्॥)

वनविशेषः। तद्विवरणं यथा —

विरूपस्याभवद्राजाधिराजो धर्म्मिष्ठोऽभवत् सुतः।
तेषां कल्पोऽभवद्राजा कल्पात्तु विजयोऽभवत्।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसा।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम्॥
यत्र सव्यसाची ह्यदहत् पाण्डुपुत्त्रः प्रतापवान्।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः॥

ऋषय ऊचुः।

कथं स खाण्डवं चक्रे विजयः शतयोजनम्।
सर्व्वं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन!॥

मार्कण्डेय उवाच।

सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः।
धीरः सुन्दरनामा चारुरूपः प्रतापवान्।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम्।
सिद्धानां आश्रमं सम्यक् ऋषीणामपि तपोधनान्।
खाण्डवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम्॥
विस्तृत्यायतविस्तीर्णामायतां शतयोजनम्।
उच्चप्राकारसंयुक्तां सालतालमनोरमाम्।
निखाभिर्व्वलभीभिश्च परिखाभिः समावृताम्।
राजितैर्वाभिश्चोपवनैर्मधुभिश्चापरोऽभवत्।
आक्रीडाञ्च तथाचक्रे मनोरमान् मानवे।
वीक्षया नता यत्र कला ध्यजान् निवेशितान्।
यद्वत् सा सुन्दरी पुरी शाखाप्रभागसमन्विता।
स वै सुन्दरनामा राजा राज्यं भूमिं विरराजे च।
गङ्गां कनखलो दृष्ट्वा वाहयामास खाण्डवीम्।
आश्रित्य खाण्डवीमध्ये तेन ख्यातेन वक्रभिः।
वक्रास्तु वक्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति।
स जित्वा सकलान् भूपान् विस्तार्य्याहृत्य भूरिशः।
राशीश्चकार खाण्डव्यां मध्ये रत्नैरनेकशः।
अन्येभ्यो नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः।
खाण्डव्यां वासयामास हठादपि सुदर्शनः।
देवदानवगन्धर्व्वान् जित्वा जित्वा युधा क्षतौ।
देवस्व देवरत्नं दैवीश्चापि तथैव धीम्।
खाण्डव्यां रोपयामास महामात्यः सुदर्शनः।
अथ दिग्विजयी जिष्णुर्भूपतिर्न्तं सुदर्शनम्।
कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा द्विजाम्॥
वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम्।
सन्धाय कृत्वा साचिव्यं तत्रैवासौ न्ययोजयत्॥
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः।
सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथाकरोत्॥
नासहत सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः।
चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत्॥
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम्।
सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा॥
ततो महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना।
सुदर्शनस्य नृपतेर्वृत्रवासवयोरिव॥
ततः सुदर्शनो राजा दारितो गत्यागमत्।
सन्निपतितो वीरे सेनाभिजस्य सैनिकाः॥
भयात् समाद्रवन्नस्माद्दिशः प्रदिशः एव च।
नष्टेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाण्डवीं पुरीम्॥
प्रविश्य ददृशे तत्र राशीभूतान् गिरीनिव।
सुवर्णानाञ्च रत्नानां सञ्चयान् बहुशः पुरः॥
दृष्ट्वा सरांसि तत्राथ प्रफुल्लकमलानि तु।
हंसकारण्डवानादैर्नादितानि समन्ततः॥
राशीन् सुवर्णरत्नानां पर्व्वतानिव विस्तृतान्।
पुष्पितान् देववृक्षांश्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान्।
प्रासादान् विपुलान् शुभ्रान् कैलासशिखरोपमान्।
विस्फुटांश्च सुगन्धाढ्यान् प्रतोली चावस्थितान्।
उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा।
मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं चिन्तितामिव॥
तं वीक्ष्य नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः।
समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा॥

इन्द्र उवाच।

राजन्नद्भुतमिन्द्रमासीद्देवगणारतम्।
नरगन्धर्व्वयक्षाणां सुनीनाञ्च मनोहरम्।
सम्यक् त्यक्त्वा देवादीनाम चाद्यप्रिये रत।
भङ्क्त्वा वनमिदं शुद्धं सह्यगृहाद्य तपोधनम्।
खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठात्मा सुदर्शनः।
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम!॥
तत्राहं विहरिष्यामि तत्कृते मम रत।
सुनीनाञ्च तपः स्थानं भवत्वं ते प्रसादतः।
भविष्यति च यत्नात्त्वं किन्नराणाञ्च पार्थिव!॥

मार्कण्डेय उवाच।

एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा।
वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात्॥
तत्कृत्स्नं भो यथाख्यातं प्रजाः सर्व्वा यदृच्छया।

येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राण्यगमने पुनः ॥
वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् ॥
जग्मुर्व्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ।
ततो धनानां तान्राशीन्रत्नानाञ्च पृथक् पृथक् ॥
अश्मनां कनकानाञ्च रूप्यानां विजयस्तदा ।
धीवरैर्व्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
गन्धर्व्वाणाञ्च देवानां यदानीतं हठात् पुरा ।
रत्नदार्व्वादिकं यत्तु विजयं तत् प्रवाह्य च ॥
तैस्तैर्नीतन्तु खाण्डव्याः स्वस्थानं प्रति हर्षितैः ।
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णां शतयोजनमायताम् ।
तां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
तस्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तक्षकः संस्थितो गणैः ॥
उवास सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्ज्जनं वनम् ।
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः क्रीडन्त्यप्सरसां गणाः ॥
आशंसयंश्च विजयं रणेषु विजयावहम् ॥”*॥
“अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः ॥
वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ।
दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
वह्निः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
अहमग्निः पाण्डुपुत्त्र ! यज्ञभागातिभोजनात् ॥
व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिस्थगराचलम् ॥
यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ।
तदा ममात्यसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
विरोधात्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
तस्मां त्राहि महाभाग ! वने तस्मिन्नियोजय ।
यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः ।
दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् ।
देवकीतनयेनायौ वासुदेवेन पालितः ।
खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥”
“सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्ज्जुनाय महात्मने ।
वह्निर्धनुश्च गाण्डीवं वारुणं देवनिर्म्मितम् ॥
अक्षयाविषुधी द्वौ च रथ्याभांश्चतुरो हयान् ।
हनूमताधिष्ठितन्तु महान्तं वानरध्वजम् ॥
खड्गञ्च त्रिशिखं तीक्ष्णं ददौ सव्यसाचिने ।
नीरोगश्चाभवद्वह्निस्तदा जिष्णुप्रसादतः ॥
तैर्व्वाणैस्तेन धनुषा तेन खड्गेन केतुना ।
तदश्वस्यन्दनेनापि विजिग्ये फाल्गुनो रणे ॥
एवं भैरववर्गेषु संजातो विजयो नृपः ।
खाण्डवं नाम विपिनं चकार सुमहाद्युती ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ९० अध्यायः ॥
(खण्डस्य इक्षुरसादेर्विकार इत्यण् । गुडादि-
विकारमिष्टान्नद्रव्यम् । यथा, महाभारते । १३ ।
५३ । १८ ।
“रसानापूपकांश्चैवान् मोदकानथ खाण्ड- [वान् ॥”)
खाण्डवी, स्त्री, (हिमवतः सन्निहितं इन्द्रहनं
खण्डयित्वा चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन
निर्म्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयसुद-
र्शनराजकृतहिमवत्पर्व्वतनिकटस्थपुरीविशेषः ।
तद्विवरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

खाण्डिकः, पुं, (खण्डं मोदकादिकं शिल्पमस्य ।
इति ठञ् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति
हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्लीवे तु
खण्डिकानां समूहः “खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । ४५ । इत्यञ् । खण्डिकसमूहः ॥)

खातं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि क्तः ।)
पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ तस्य
परिमाणं यथा,—शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी
त्रिभिः शतैर्दीर्घिकाचतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभि-
स्तडागः द्रोणदशगुणा वापीति ॥
“चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तरः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥”
इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥

खातकं, क्ली, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ खागा मगार इत्यादि भाषा ॥

खातकः, पुं, अधमर्णः । धारी । ऋणी । यथा,—
“उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः ॥”
इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥
(परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२ ।
११८ । ११ ।
“खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं वगतपेतकोविदम् ॥”
“खातकः परसैन्यविदारकः ।” इति तट्टीकाकृ-
न्नीलकण्ठः ॥)

खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) प्रतिकूपः ।
परिखा । इति हारावली ॥

खातव्यवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहारः
परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुकुरे
कालीति भाषा ॥
“अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्या ।
गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।
स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च ।
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥
उदाहरणम् ।
भुजवक्रतया दैर्घ्ये दशेशार्क्करैर्म्मितम् .
त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ! ।
तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥”

१२

न्यासः ७ 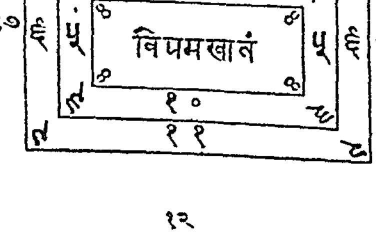

७

१२

अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । ६ ।
दैर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्क्षेत्रदर्शनं यथा,—

११

न्यासः ६ 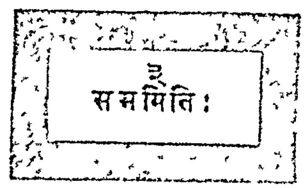

११

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या ॥ १९८ ॥
खातान्तरे करणसूत्रं मार्द्धवृत्तम् ।
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ।
क्षेत्रफलं सममेतत् वेधहतं फलं घनफलं स्पष्टम् ।
समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति ॥

उदाहरणम् ।
मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् ।
यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

१२

न्यासः १० 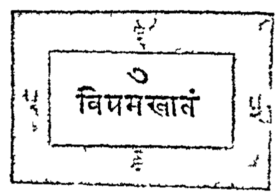

१०

१२

मुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० ।
तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० ।
षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध-
७ हतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९० ।

द्वितीयोदाहरणम् ।
खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च
किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।
वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

१२

न्यासः १२ 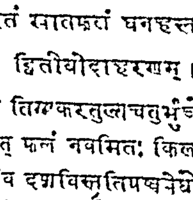

१२

१२

भुजः । १२ । वेधः । ९ । जातं यथोक्तकरणेन
खातफलं घनहस्ताः । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय।

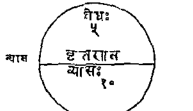

व्यास

व्यास। १०। वेध। ५। अत्र सूक्ष्मपरिधि $\frac{३९२७}{१२५}$। सूक्ष्मक्षेत्रफलम् $\frac{३९२७}{५०}$। वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३९२७}{१०}$। सूक्ष्मसूची फलम् $\frac{१३०९}{१०}$। यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$। सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः॥

खात क्ली (खनु विदारे+ 'अविभवनिर्भ्यो कित्। उणा। ४। १६१। इति वृन् किच्च।) खातम्। खनित्रम्। इत्युणादिकोषः॥ दारणम्। वनम्। सूचम्। इति सिद्धान्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (जलाधारविशेषश्च। इति उज्ज्वलदत्तः॥)

खाद ऋ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट्। कादित्।) ऋ अचखादत्। इति दुर्गादासः॥

खादक, त्रि (खाद भक्षणे+ण्वुल्।) ऋणग्रहीता। खातक इति ख्यातः। इति मिताक्षरा॥ भक्षकः। यथा —

'विक्रयेर्गोर्विनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादक।
तत्र कान्त्रायणं कुर्य्यादवधे माघादृषी भवेत्॥'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः॥

खादन क्ली (खाद+भावे ल्युट्।) भक्षणम्। आहारः। (खादति चर्व्वयत्यनेन इति।) दन्ते पु। इति हेमचन्द्रः॥

खादित त्रि (खाद+क्त।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३। १। ११०॥ खाओया इति भाषा॥ ('अग्नेन खादितं मीन लीढं कोष्ठगतं तृणाम्। मन्थाम्यति यथाकालं प्रोशितं पित्तलेन॥' इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

खादिरसार पुं, (खदिर+अण् तस्य सार षष्ठीतत्पुरुषः।) खदिरवृक्षनिर्यासः। खयेर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सारिर २ बहुसारः ३ भनुसारः ४ रङ्गद ५ रद ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातव्रण कण्ठामयारोचकत्वम्। सर्व्वकारित्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ खदिरसाराय माठः॥ (यथा —

'विना खदिरसारेण शारम हरिणेक्षणाम्।
माधवे जायते राज्ञो मानुरागः पयोधरे॥'
इति उद्भटः॥)

खादुक त्रि (खादति हिनस्ति इति। खाद्+उक सञ्ज्ञायां कः।) हिंसालुकः। इति हारावली॥

खाद्य त्रि (खाद्यते इति। खाद्+कर्म्मणि ण्यत्।) भक्षणीयद्रव्यम्। यथा —
'कच्छ भक्षखलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने खीयते शार्दूलादिभिरेव हिंसपशुभिः खाद्योऽहमित्याशया।' इत्युद्भटः॥

खानपान क्ली, (धातूनामनेकार्थत्वात् खे भक्षणे+भावे ल्युट् खानम्। पा पाने+भावे ल्युट् पानम्। खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः।) कलिनदवदशयोर्मेलाधकरणम्। खाना पिना इति हिन्दी भाषा॥ यथा गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः।
'सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः॥'

खानि स्त्री (खन+इन्। पृषोदरात् वृद्धिः।) खनि। इति हेमचन्द्रः॥

खानिक क्ली (खानेन खननेन निर्वृत्त इति ठञ्।) कुड्यच्छेदनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ देयालेर गर्त्त इति भाषा॥

खानिल त्रि, (खान खनन शिल्पत्वेनास्यस्य। इति बाहुलकात् इलच्।) भित्तिचौरः। इति शब्दरत्नावली॥ सिंदेल चोर इति भाषा॥

खानी स्त्री (खानि+वा ङीष्।) खनि। इति शब्दरत्नावली॥

खानोदक पु (खानाय पानार्थं उदकमस्य।) नारिकेल। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खापगा स्त्री (खे आकाशे स्थिता आपगा आपगा वा आपगा नदी।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः॥

खार पुं (ख अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) खारीपरिमाणम्। इति हेमचन्द्रः॥

खारि स्त्री, (ख मध्यावकाश आरातीति। आ रा+इन्।) खारीपरिमाणम्। इति भरत धृतहेमचन्द्रः॥

खारिक स्त्री (खारि+सञ्ज्ञायां कन्।) महापारेवतम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खारिम्पच त्रि (खारि खारीपरिमितधान्यमित्यर्थः पचतीति। पच+'परिमाणे पचः।' ३। २। ३३। इति खश्+ततो मुम्।) खारिपरिमितान्नादिपाककर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

खारी, स्त्री (ख मध्यावकाशं आरातीति। आ+रा+डः। 'इदिकारान्तादक्तिनः।' ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे ङीष्।) परिमाणविशेषः। इत्यमरः। २। ९। ८८॥ तदाह तट्टीकायां भरतः।
'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम्।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम्॥
अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता॥
तामेव भार्य्यं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम्॥'
"षोडशद्रोणपरिमाणम्।" इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च। माणीचतुष्टयम्। तत्

चतुर्दशधिकशतं सप्तसप्तकलानि। माणचतुष्टयं चार इति भाषा। इति वैद्यकपरिभाषा। द्रोणचतुष्टयम्। यथा,—
'चतुराढको भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम्॥'
इति स्मृतिः॥

खारीक, त्रि (खारीं खारीवापमर्हतीति। खार्य्या ईकन्। ५। १। ३३। 'केवलायाश्चेति वक्तव्यम्।' इति वार्त्तिं इति ईकन्।) खारीक्षेत्रम्। खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। खारीवाप २। इत्यमर। २।९।१०॥

खारीवाप त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं उप्यते ऽत्र। वप+अधिकरणे घञ्।) खारीकः। इत्यमरः। २। ९। १०॥ (खारीं वपतीति। वप+कर्त्तरि अण्। धान्यादिवपनकारी॥)

खिखि स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भीषयति भयमुत्पादयतीति। खि+खिट्+ड। पृषोदरात् साधुः।) किखि। इति क्वचित् त्रिकाण्डशेषे पाठः॥ खेंकशियाली इति भाषा॥

खिङ्किर पु (खिं अव्यक्तध्वनिविशेषं किरति विकृतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः। कॄ+क। पृषोदरात् खत्वेन साधुः।) शिवाभेदः। खेंकशियाली इति भाषा। खट्वाङ्गम्। तत्तु शिवस्याङ्गम्। वारिवासकम्। तत्तु गन्धद्रव्यम्। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥

खिट भयभीषयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर भये अक भयोत्पादने सक सेट्।) भीषा स्वतो भयोत्पादना। खेटति जनो आशङ्किभीत्यर्थः। खेटति व्याघ्रो जनं भीषयते इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

खिद श प च्यौ परिघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर सक अनिट्।) श प खिन्दति दुष्टं राजा। च्यौ खिन्ना। इति दुर्गादासः॥

खिद इ ध य च्यौ दैन्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां रुधां च आत्म अक अनिट्।) दैन्यं सुपतत्वभावः। इ ध, खिन्ते खिद्ये वा इदयं दीयमानं न यच्छते। इति हलायुधः॥ इ य खलखलविरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोरिति प्राकृतलः। च्यौ, खिन्ना। इति दुर्गादासः॥

खिदिर, पुं, (खिद्यते तप्यपसेन दुःखेन तपसा वा। यथायथं गुणपतिप्रातया। खिद+'इषिमदि मुदि खिदि' इति।' उणा। १। ५१। इति किरच।) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥ दीनः। तापसः। इति सिद्धान्तसारे उणादिवृत्तिः॥

खिद्यमान, त्रि (खिद्+ताच्छील्ये चानश्।) खेदयुक्तः। दैन्ययुक्तः। उपतप्तः। यथा —
"खिद्यमानस्तु तं दृष्ट्वा स्वर्गं लज्जाकुल नदा।"
इति ब्रह्मपुराणे सत्यकः॥

खिद्र, पुं (खिद् दैन्ये+"स्फायि तञ्चि वञ्चीति।" उणा। २। १३। इति रक्।) रोगः। दरिद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

खिन्न त्रि, (खिद+क्त।) दैन्ययुक्तः। खेदयुक्तः। यथा, श्रीभागवते।

"गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः ॥"

खिरहिट्टी, स्त्री, महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥

खिलं, त्रि, (खिल् + कः।) हलादिना अकृष्टभूमिः। खिल भूँइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। अप्रहतम् २। इत्यमरः। २। १। ५ ॥ सारसंग्रहे वेधसि च पुं। इति मेदिनी ॥

"खिलो नारायणः प्रोक्तः प्रयत्नरुद्गणाः स्मृताः।"

इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका ॥

खु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट्।) ङ, खवते। इति दुर्गादासः ॥

खुङ्गाहः, पुं (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते रणस्थलं विलोडयतीति। गाह् + अच्।) कृष्णवर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः ॥

खुज, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः ॥

खुज्जाकः, पुं, (खुज् + आकः निपातनात् जस्य द्वित्वम्।) देवताडवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ खुञ्जाक इति क्वचित् पाठः ॥

खुड, इ ङ खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। खञ्जः खोटनम्। इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते। ङ, खुण्डते खोड़ः। इति दुर्गादासः ॥

खुड, क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
खुड, इ क } (चुरां-परं-सकं-सेट्। प्राचिक्र इदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोडयति। द्वितीय आद्यस्वरीति कातन्त्रादाः। समते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोऽपीदनुबन्धः स्यात्। पञ्चमस्वरित्वे तु स्वजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः। खुण्डयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु खडि इ मथोऽस्मात् घञि खण्डं करोतीति णौ साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात्। इति दुर्गादासः ॥

खुर, श विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, खुरति भूमिं ब्रणं वा लोकः। खोरिता। खुरः शफम्। इति दुर्गादासः ॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने + कः। यद्वा "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति।" उणां। २। २८। इति रन् गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च।) शफम्। गवादीनां पादाग्रम्। (यथा, मनुः। ४। ६७।

"न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥")

कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी ॥ छेदनवस्तु। नापितस्य खुरः। इति शब्दरत्नावली ॥ खट्टादीनां पादुकम्। इति धरणी ॥ खुरा इति भाषा ॥

खुरकः, पुं, (खुर + संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्यविशेषः स इव कायति वा। कै + कः।) तिलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "अञ्नासिकाया इति।" ५। ४। ११८। इति अच् नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८। ४। ३। इति णत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः। २। ६। ४७ ॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा ॥

खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "खुर खराभ्यां वा नस्।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदादिति।" ८। ४। ३। इति णत्वञ्च।) खुरणसः। इत्यमरः। २। ६। ४७ ॥ चिपटानासिकायुक्त इति भाषा ॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति पूरणात्मकम् कार्य्यं पूरयतीत्यर्थः। खुर + प्रा + कः।) बाणविशेषः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ खुरपा इति भाषा ॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विधिपूर्व्वकं शस्त्राणि लाति प्रौढःपुरुषैः शिक्षार्थमत्र। ला बाहुल्ये + इन् + वा ङीप्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः ॥

खुराकः, पुं, (खुर + आकन्।) पशुः। इत्युणादिकोषः ॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति। अल + खुन्।) लौहमयबाणः। इति शब्दमाला ॥

खुराणिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति प्रकाशते। कै + कः।) बाममर्णभित्तिः। नारिकेलर भाँड़ि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्। इति मेदिनी ॥ खराणिकोऽपि पाठः ॥

खुर्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घिणः पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः। ङ, खुर्द्दते। इति दुर्गादासः ॥

खल्लं, स्त्री, (क्षुद् + बाहुलकात् डिम्। क्षुद्रं लातीति। ला + कः। पृषोदरात् साधुः।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि ॥

खुल्लकः, त्रि, (खुल + स्वार्थे कन्।) अल्पः। नीचः ॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः राजः। इत्यमरटीका ॥

खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्दरत्नावली ॥ खुड़ा इति भाषा ॥

खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति। मा + बाहुल्ये कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खूर्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, खूर्द्दते। इति दुर्गादासः ॥

खेगमीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लक्ष्यत्वम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली ॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं यस्य।) कालकण्ठपक्षी। इति शब्दमाला ॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर + "चरेष्टः।" ३। २। १६। इति टः। अलुक् समासः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली ॥ विद्याधरः। इति जटाधरः ॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः ॥ आकाशचारिणि त्रि ॥ ("इतो हन्ति जराव्याधिं करोति व्याधिघातकः। पारः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः।" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारदमारणाधिकारे ॥ मेषादिराशिः। यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचरास्त ...॥")

खेचरान्नं, क्ली, (खेचरं खिचुड़ीत्याख्यं अन्नम्।) तण्डुलादिमिश्रितान्नम्। खिचुड़ीति भाषा ॥ इति माधवाचार्य्यः ॥

खेट, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेटत्। इति दुर्गादासः ॥

खेटं, क्ली, (खे + अट् + अच्।) तृणम्। इति शब्दरत्नावली ॥ खेड्मपि पाठः ॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट् + अच्।) ग्रहः। यथा, भास्वतीते।

"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ॥"

खेटः, त्रि, (खिट् + अच्। खेट् + कः वा।) अधमः। इत्यमरः। ३। १। ५४ ॥ घोटकः। इति शब्दरत्नावली ॥ मृगव्या। खेटः। तृणम् ॥ सुनन्दक इति पाठे बलरामस्य गदा नाम कश्चित् ॥

खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यन्ते भयसम्पद्यते अस्मादनेन वा। खिट् + अपादाने करणे वा घञ्।) मृगया। इत्यजयपालः ॥ कफः। (खिद्यन्ते भयोपद्रवाभ्यां जनाः अस्मात्।) ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भागवते। १। ६। ११।

"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥"

"खेटाः कर्षकग्रामाः।" इति श्रीधरस्वामी ॥) चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

खेटकः, पुं, (खेट + स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः। चाचार गाँ इति भाषा ॥ इति जटाधरः ॥ फलकम्। इति हेमचन्द्रः ॥ "खेटकं वसुनन्दके।" इति हारावली ॥ वसुनन्दको धनदरिक्षकः। इति तट्टीका ॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः } पुं, (खेटति भयसम्पादयत्यनेन। खिट् + करणे घञ्। खेट + स्वार्थे कः।)
खेटकः } चर्म्मः। यथा,—

"यष्टिरूपेण खेट! त्वमरिसंघारकारकः।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च ॥"

इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ
अस्त्रपूजाप्रकरणम् ॥

"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥"

इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम् ॥

खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन्। खिट् + इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति शब्दमाला ॥

खेटी, [न्] पुं, (खेट + इनिः।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला ॥

खेड, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेड़त्। इति दुर्गादासः ॥

वृत्तखातन्यासः ।

व्यासः । १० । वेधः । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः $\frac{३९२७}{१२५}$ । सूक्ष्मक्षेत्रफलम् $\frac{३९२७}{४०}$ । वेधगुणं खात सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३९२७}{१०}$ । सूक्ष्मसूची फलम् $\frac{१३०९}{१०}$ । यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२०५०}{७}$ । सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२०५०}{२१}$ ।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खाद क्री (खद स्थैर्ये + "उषिखनिभ्यां कित्।" उणा । ४ । १६१ । इति इन् किच्च ।) खादनम् । खनित्रम् । इत्युणादिकोषः । दारणम् । वनम् । खवनम् । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः । (कला धारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्तः ।)

खाद ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर सक सेट् । ऋदित् ।) ऋ अचखादत् । इति दुर्गादासः ॥

खादक त्रि (खादति भक्षयति + ण्वुल् ।) ऋण ग्रहीता । अधमर्णः । इति खात । इति मिता क्षरा । भक्षकः । यथा —

'विक्रयी चैव विनिमयेन्स्था गोमांसखादकः ।
वृषवान्नायथ कुयाश्चधि भाक्षाद्ध्वी भवेत् ॥'

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ।

खादन क्ली (खाद + भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । चाहारः । (खादन्ति चर्वयन्तनेन इति ।) दन्ते पु । इति हेमचन्द्रः ॥

खादित त्रि (खाद + क्त ।) भक्षितम् । इत्य मरः । ३ । १ । ११० ॥ खाखोया इति भाषा ॥ (यच्चित्रं खादितं पीतं सीधु कांडगत कृताम् । तत्सर्वमपि यथाकालं प्रीणितं पितरं चिता ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे चतुर्दशाध्याये वसुषेणोक्तम् ॥)

खादिरसार पुं, (खदिर + सार अत एव वृद्धी तत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्यासः । खयर इति भाषा । तत्पर्यायः । खादिर २ खदिरसार ३ । सहसार ४ रजः ५ रस ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातघ्न कण्ठामयान्तःस्थिस् गन्धिकारिसम् । कामनलत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ खदिरसारोऽपि पाठः ॥ (यथा —

'विना खदिरसारेण दाशस्य दशनचिह्नयाम् ।
साधुरे आयन रागो नानुरागः पयोधरे ॥'

इति उद्भटः ।)

खादुक त्रि (खादति हिनस्ति इति । खाद + उक सम्प्रायां कः ।) हिंसालुकः । इति शब्दावली ॥

खाद्य त्रि (खाद्यते इति । खाद + कर्मणि ण्यत् ।) भक्षणीयद्रव्यम् । यथा —

'कस्य भद्रखलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्याशया ।'

इत्युद्भटः ॥

खानपान क्ली (धातूनामनेकार्थत्वात् खे भक्षणे + भावे ल्युट् खानम् । पा पाने + भावे ल्युट् पानम् । खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः ।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्भक्षणं करणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥ यथा गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः ।

'सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥'

खानि स्त्री, (खन + इन् । पृषोदरात् वृद्धि ।) खनि । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिक क्ली (खानेन खननेन निर्वृत्तं इति ठञ् ।) कुड्यच्छेदनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दयालेर गर्त इति भाषा ॥

खानिल त्रि, (खान खनन शिल्पमस्यास्य । इति बाहुलकात् इलच् ।) भित्तिचौरः । इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदल चोर इति भाषा ॥

खानी स्त्री (खानि + वा ङीष् ।) खनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खानोदक पु (खानाय भक्षणार्थं उदकमत्र ।) नारिकेलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा स्त्री (खे आकाशे स्थिता खात आगता वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खार पु (ख अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) खारीपरिमाणम् । इति हड्डचन्द्रः ॥

खारि स्त्री, (ख मध्यावकाशं आरातीति । आ + रा + इन् ।) खारीपरिमाणम् । इति भरत धृतहड्डचन्द्रः ॥

खारिक क्ली (खारि + सञ्ज्ञायां कन् ।) मधुखारिदलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्पच त्रि (खारिं खारीपरिमितधान्य मित्यर्थः पचतीति । पच + 'परिमाणे पचः ।' ३ । २ । ३३ । इति खश् + ततो मुम् ।) खारि परिमितान्नादिपाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

खारी, स्त्री (ख मध्यावकाशं आरातीति । आ + रा + इन् । "कृदिकारादक्तिनः" ।४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे ङीष् ।) परिमाण विशेषः । इत्यमरः । २ । ९ । ८८ ॥ यदाह तट्टी कायां भरतः ।

"पल प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् ।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ॥
अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते ।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्यौ गोण्युष्ट्रवा ॥
मानव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥"

"षोडशद्रोणपरिमाणम् ।" इत्यमरटीकायां खामी लीलावती च । माणीचतुष्टयं तत्र धष्टत्वमधिकञ्चतु सङ्ख्यपलानि । माणघत चार सेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा । द्रोण चतुष्टयम् । यथा —

'चतुराढको भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम् ।'

इति स्मृतिः ॥

खारीक, त्रि (खारीं खारीवापमर्हतीति । खार्या ईकन् । ५ । १ । ३३ । 'कवलायाश्चेति वक्त व्यम् ।' इति वार्त्ति इति ईकन् ।) खारी क्षेत्रम् । खारीपरिमितवीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम् । तत्पर्यायः । खारीवापः २ । इत्यमरः ।२।९।१०॥

खारीवाप त्रि, (खारी तत्परिमितधान्य उप्यते ऽत्र । वप + अधिकरणे घञ् ।) खारीकः । इत्य मरः । २ । ९ । १० ॥ (खारीं वपतीति । वप + कर्मणि अण् । धान्यादिवपनकारी ।)

खिखि स्त्री, (खिरितिध्वनयत्शब्देन खेटति भीरुत्वां भयहेतुत्वादयतीति । खि + खिट + डः । पृषो दरात् साधु ।) किखि । इति कश्चित् शिकाख शेष्टे पाठः ॥ खाकशियाली इति भाषा ॥

खिङ्किर पु (खि अव्यक्तध्वनिविशेषं किरति विक्षिप्तिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः । कृ + कः । पृषोदरात् खत्वेन साधु ।) शिवाभेदः । खाक शियाली इति भाषा । खट्वाङ्गम् । तत्तु शिव खाङ्गम् । वारिवालकम् । तत्तु गन्धद्रव्यम् । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर भये अक भयोत्पादने सक सेट् ।) भीषा सतो भयोत्पादना । खेटति जनो यात्रादिर्भि तीत्यर्थः । खेटति व्याघ्रो जनं भीषयते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

खिद, श प औ परिघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर सक अनिट् ।) श प खिन्दति दुष्टं राजा । औ खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिद, इ य औ दैन्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां रुधां च आत्मं अक अनिट् ।) दैन्यं सन्तप्तीभावः । इ य, खिन्ने ते खिन्ने ये इयम् दीयमानं न गृह्णते । इति हलायुधः ॥ इ य सत्सुखनिरभिलाष खिद्यते लोकहेतोरिति शाकुन्तले । औ खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिदिर, पुं (खिद्यते ह्यानपचेयं दुःखेन तपसा वा । यथायथं स्रुतप्रवृत्तिदातया । खिद् + इषि मदि मुदि खिदीति ।" उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ दीनः । तापसः । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खिद्यमान त्रि (खिद् + ताच्छील्ये चानश् ।) खेदयुक्तः । दैन्ययुक्तः । उपतप्तः । यथा —

"खिद्यमानन्तु तं दृष्ट्वा खगं हस्तगतं तदा ।"

इति ब्राह्मपुराणे स्यमन्तकः ॥

खिद्र पु (खिद् दैन्ये + 'स्फायि तञ्चिवञ्चीति ।' उणां । २ । १३ । इति रक् ।) रोगः । दरिद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

खिन्न त्रि (खिद + क्त ।) दैन्ययुक्तः । खेद युक्तः । यथा श्रीभागवते ।

"गौर्भूलासुसुखी खिन्ना वदन्ती करुणं विभोः ॥"

खिरहिट्टी, स्त्री, महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

खिलं, त्रि, (खिल् + कः ।) हलादिना अकृष्टभूमिः । खिल भूँइ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अप्रहतम् २ । इत्यमरः । २ । १ । ५ ॥ सारसंग्रहे वेधसि च पुं । इति मेदिनी ॥
"खिलो नारायणः प्रोक्तः स्वयं ब्रह्मवृषा स्मृतः ।"
इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका ॥

खु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, खवते । इति दुर्गादासः ॥

खुङ्गाहः, पुं (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते रणस्थलं विलोडयतीति । गाह् + अच् ।) कृष्णवर्णघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

खुज, उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा । स्तेयं चौर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥

खुज्जाकः, पुं, (खुज् + आकः निपातनात् जस्य द्वित्वम् ।) देवताडवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ खुञ्जाक इति क्वचित् पाठः ॥

खुड, इ ठ खण्डे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । खण्डः खोटनम् । इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते । ङ, खुण्डते खोडः । इति दुर्गादासः ॥

खुड, क } भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
खुड, इ क } (चुरां-परं-सकं-सेट् । माधिक इदित् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । क, खोडयति । द्वितीय आद्यस्वरीति कातन्त्राद्याः । स्वमते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोऽपीदनुबन्धः स्यात् । पञ्चमस्वरित्वे तु सजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः । खुण्डयति । खण्डयतीति प्रयोगस्तु खडि ङ् मथोत्स्यात् घञि खण्डं करोतीति णौ साध्यम् । तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

खुर, श विलेखने । छेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, खुरति भूमिं लवं वा लोकः । खोरिता । खुरः शफम् । इति दुर्गादासः ॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने + कः । यद्वा "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन् गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च ।) शफम् । गवादीनां पादाग्रम् । (यथा, मनुः । ४ । ६७ ।
"न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥")
कोलदलम् । नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥ छेदनवस्तु । नापितस्य क्षुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ खट्वादीनां पादकम् । इति धरणी ॥ खुरा इति भाषा ॥

खुरकः, पुं, (खुर + संज्ञायां कन् । खुरो गन्धद्रव्यविशेषः स इव कायति वा । कै + कः ।) तिलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका यस्य "अग्नासिकाया इति ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३। इति णत्वम् ।) चिपिटनासिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा ॥

खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका यस्य "खुर खराभ्यां वा नस् ।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदादिति ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वं च ।) खुरणसः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ चिपटनासिकायुक्त इति भाषा ॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुरास्त्रवत् कार्य्यं पूरयतीत्यर्थः । खुर + प्रा + कः ।) बाणविशेषः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ खुरपा इति भाषा ॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि लाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र । ला आदाने + इन् + वा ङीष् ।) श्रमाभ्यासः । इति हेमचन्द्रः ॥

खुराकः, पुं, (खुर + आकन् ।) मद्गुः । इत्युणादिकोषः ॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + ण्वुल् ।) लौहमयवाणः । इति शब्दमाला ॥

खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति प्रकाशते । कै + कः ।) वाणकोषभित् । नापितेर भाँड़ इति भाषा । नाराचः । उपधानम् । इति मेदिनी ॥ खराणिकोऽपि पाठः ॥

खुर्द्द, ङ क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दीर्घिणः पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः । ङ, खुर्द्दते । इति दुर्गादासः ॥

खुल्लं, स्त्री, (क्षुद् + सम्पदादित्वात् क्विप् । क्षुदं लातीति । ला + कः । पृषोदरात् साधुः ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि ॥

खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल + स्वार्थे कन् ।) स्वल्पः । नीचः ॥ कनिष्ठः । दरिद्रः । निष्ठुरः खलः । इत्यमरटीका ॥

खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः ।) पितृकनिष्ठभ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥ खुड़ा इति भाषा ॥

खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति । मा + घञर्थे कः ।) पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खूर्द्द, ङ क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) पञ्चस्वरी । ङ, खूर्द्दते । इति दुर्गादासः ॥

खेकीरकः, पुं, (खे आकाशे कीलक इव लसत्त्वम् ।) शब्दवती गतिः । इति हारावली ॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं यस्य ।) कालकण्ठपक्षी । इति शब्दमाला ॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति । चर + "चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः । अलुक् समासः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ विद्याधरः । इति जटाधरः ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आकाशचारिणि त्रि ॥
("हतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः ।
बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारमारणाधिकारः ॥
मेषादिराशिः । यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचराश्च सर्व्वे ॥")

खेचराद्यं, क्ली, (खेचरं छिद्रादिमिश्रितं अन्नम् ।) छिद्रादिसहितपक्वतण्डुलम् । खिचड़ीति भाषा ॥ इति पाकराजेश्वरः ॥

खेट, त् क भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचिखेटत् । इति दुर्गादासः ॥

खेटं, क्ली, (खे + अट् + अच् ।) लग्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ खेड्मपि पाठः ॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति । अट् + अच् ।) ग्रहः । यथा, भावविवेके ।
"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ॥"

खेटः, त्रि, (खिट् + घञ् । खेट् + कः वा ।) अधमः । इत्यमरः । ३।१।५४ ॥ घोटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुनिन्दकः । इति विश्वः ॥ सुनन्दक इति पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यते भयतुन्पद्यते अस्मादनेन वा । खिट् + अपादाने करणे वा घञ् ।) मृगया । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ कफः । (खेलने भक्षोपयोगिशस्त्रादिना उपजीव्यते यस्मात् ।) ग्रामभेदः । स तु कर्षकग्रामः । (तथा च भागवते । १ । ६ । ११ ।
"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥"
"खेटाः कर्षकग्रामाः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥)
चर्म्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

खेटकः, पुं, (खेट + स्वार्थे कः ।) ग्रामभेदः । चासार गाँ इति भाषा ॥ इति जटाधरः ॥ फलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ "खेटकं वसुनन्दकं ।" इति हारावली ॥ वसुनन्दको धनहहिणीवकः । इति तत्सूची ॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः } पुं, (खेटति भयसतुत्पादयत्यनेन । खिट् + करणे घञ् । खेट + स्वार्थे कः ।)
खेटकः } गदिः । यथा,—
"यष्टिरूपेण खेट ! त्वमरिसंहारकारकः ।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च ॥"
इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ अस्त्रपूजाप्रकरणम् ॥
"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥"
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम् ॥

खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन् । खिट् + इन् वा । खेटिः तालोऽस्य ।) वैतालिकः । इति शब्दमाला ॥

खेटी, [न्] पुं, (खेट् + णिनिः ।) नागरः । कामी । इति शब्दमाला ॥

खेड, त् क भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचिखेडत् । इति दुर्गादासः ॥

खेदः, पुं, (खिद्+भावे घञ्।) शोकः। इति हेमचन्द्रः॥ अवसन्नता। इति जटाधरः॥ (यथा, वै. रामायणे। ४। ४८। ७।
"यदापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम्॥")

खेदिनी, स्त्री, (खिद्+णिच्+णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) अश्मन्तपर्णीवृक्षः। लता। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दैन्यकारिणी। शोककारिणी। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

खेयम्, क्ली (खन्यते इति। खनु विदारे+"ई च खनः।" ३। १। १११ इति कर्म्मणि क्यप् ईकारश्चान्तादेशः।) परिखा। गड्खाइ इति भाषा। इत्यमरः॥ खननीयम्। इति व्याकरणम्॥ (सेतुभेदः। यथा मिताक्षराधृतनारदवचनम्।
"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयः।" इति॥)

खेल, ऋ चाले। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-चलने अकं गत्यां सकं सेट्।) कवर्गद्वितीयादिः। अचिखेलत्। चाल, कम्पः। चानं, केचिन्न मन्यन्ते। इति दुर्गादासः॥

खेलनं, क्ली, (खेल+भावे ल्युट्।) क्रीडनम्। इति हलायुधः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४१।
"कापि विलासविलोलविलोचन-
खेलनजनितमनोजम्॥")

खेलनी, स्त्री (खेलन्ति अस्मिन् इति। खेल+अधिकरणे ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) शारिफलम्। इति हेमचन्द्रः॥

खेला, स्त्री, (खेल+भावे+अप् टाप्।) खेलनम्। तत्पर्य्यायः। क्रीडा २ कूर्द्दनम् ३। इत्यमरः। १। ७०। ३३॥

खेलिः, स्त्री (खे आकाशे अलति पर्य्याप्नोति। अल+इन्।) गीतम्। वाणः। सूर्य्यः। पशुः। जन्तुः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥

खेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं सकं सेट् क्वचित्।) ऋ, अचिखेवत्। ङ खेवते। इति दुर्गादासः॥

खेसरः, पुं (खे आकाशे इव द्रुतगामित्वात् सरतीति। सृ+टः।) अश्वतरविशेषः। खच्चर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अश्वतरः २ महागर्भः ३ वामी ४ क्रमुः ५ कमुट् ६ मिश्रज ७ मिश्रशब्दः ८ अतिभारगः ९। इति राजनिर्घण्टः॥

खै, ख्यै। खदने। हिंसायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर स्थैर्य्ये अकं खदनादौ सकं अनिट्।) खायति। इति दुर्गादासः॥

खोङ्गाहः, पुं, (खे आकाशे [illegible] इत्ययमभीष्ट कुर्व्वन् गाहते इव प्रधावनात्। गाह+अच्।) श्वेतपिङ्गलाश्वः। इति हेमचन्द्रः। खोङ्गाहोऽपि पाठः॥

खोट, क गत्याघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) ऋ, अचुखोटत्। ...

खोट, त् क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां परं-सकं सेट्।) अचुखोटत्। इति दुर्गादासः॥

खोटिः, स्त्री, (खोट+इन्।) चतुरा स्त्री। इति शब्दमाला॥ खोरिरित्यपि पाठः॥

खोटी, स्त्री, (खोटि+वा ङीष्।) मालङ्गीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चतुरापि॥

खोड, ऋ खोटने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोडत्। खोडति खञ्जः। रमानाथस्तु खोडति बाला क्रिमिभिक्षुराद्भृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोड, त क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं सकं सेट्।) अचुखोडत्। इति दुर्गादासः॥

खोडः, त्रि (खोडति इति। खोड्+अच्।) खञ्जः। खोंडा इति भाषा॥ इत्यमरः। २। ६। ४८॥

खोडकशीर्षकं, क्ली, (खोड क्षेपे+ण्वुल्। खोडकं शीर्षं यस्य इति कप्।) कपिशीर्षम्। क्रयशीर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खोर, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) ऋ, अचुखोरत्। खोरति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोरः, त्रि, (खोरति इति। खोर+अच्।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः॥

खोल, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोलत्। खोलति खञ्जः। रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिभिक्षुराद्भृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोलः, त्रि, (खोलति इति। खोल+अच्।) खञ्जः। इति शब्दमाला॥

खोलकः, पुं, (खोल+संज्ञायां कन्।) पाकः। खोला इति भाषा॥ शिरस्त्रः। खोपडा इति भाषा॥ वल्मीकः। उइर ढिपि इति भाषा॥ पूगकोषः। इति मेदिनी॥ गुयार छोवडा इति भाषा॥

खोलिः, स्त्री, (खोल+इन्।) तूणः। इति शब्दमाला॥

खोल्मुकः पुं, (खे आकाशे उल्मुक इव लोहितवर्णत्वेति बोध्यम्।) मङ्गलग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ख्या, ल ख्यातौ। कथने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां परं अकं कथनादौ तु सकं-अनिट्।) ख्यातिः प्रसिद्धिः। ल, ख्याति गुणैः प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः। ख्याति साधुः कथां हरेः। तथा च। ख्या प्रकथने। प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः। ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजभूमरौ। इति दुर्गादासः॥

ख्यातः, त्रि (ख्या+क्त।) ख्यातियुक्तः। तत्पर्य्यायः। प्रतीतः २ प्रथितः ३ वित्तः ४ [illegible]

"अमितस्य प्रमीशानं सर्व्वभोगीणमुत्तमम्।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं युधि॥")

ख्यातगर्हणः, त्रि (ख्याता विश्रुता गर्हणा निन्दा यस्य।) प्रसिद्धकुत्सनः। तत्पर्य्यायः। अवगीतः २। इत्यमरः। ३। १। ८३॥

ख्यातगर्हितः, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य।) ख्यातगर्हणः। इति जटाधरः॥

ख्यातिः, स्त्री, (ख्या+क्तिन्।) प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः। प्रथा २। इत्यमरः। ३। २। ९॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ४०२।
"लोके ख्यातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिरेषा यतः॥"
मनुः। १२। ३६।
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्॥")
प्रकाशः। ज्ञानम्। यथा, माघे। ४। ५५।
"मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्॥"
"मैत्रीति। इहाद्रौ समाधिभृतो योगिनः। मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः। तत्र पुण्यवत्सु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा। मैत्री आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि प्रसाधकानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तद्राजन्तैः शीलयन्तः अभ्यासेन इत्यर्थः। अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। तत्र नित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमोऽविद्या। अस्मिता अहङ्कारः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः। द्वेषोऽनभिमतविषयेषु रोषः। अभिनिवेशः। कार्य्याकार्य्याग्रहः। ते हि पुरुषं क्लिश्यन्ति इति क्लेशाः क्लेशहेतवः तेषां प्रहाणं त्यागः, तद्विधाय क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः। अतो लब्धसबीजा यावल्लब्धयोगो येस्ते लब्धसबीजयोगाः सम्प्रज्ञातसमाधिमन्त इत्यर्थः। सत्त्वपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं अधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः। विवेकग्रहणात् मुक्तिरिति साङ्ख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इच्छन्ति तां निवर्त्त्य स्वयम्प्रकाशतयैवावस्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः। प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यसिद्धान्तः॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

ग

ग, गकार:। स तु व्यञ्जनतृतीयवर्ण:। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठ:। (यथा, "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठ:।") इति व्याकरणम् ॥ * ॥

"गकारं परमेशानि ! पञ्चदेवात्मकं सदा।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्म्मलं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्व्वशक्त्यात्मकं प्रिये !।
अरुणादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

"ससर्गः श्लेषित: कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात्तु खम्।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शाद्गवौ ङश्च वहिर्गतम् ॥"
इति प्रपञ्चसार: ॥ * ॥

(वङ्गाक्षरैस्तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"अध:कुञ्चितरेखा या गणेशी सा प्रकीर्त्तिता।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता।
अधोगता ततो या तु तस्यामीश: सदा वसेत् ॥"
अधोमुखेन गता पुनरूर्द्ध्वमुखेनागतेत्यर्थ: ॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्यानमस्या: प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि !।
दाड़िमीपुष्पसङ्काशां चतुर्ब्बाहुसमन्विताम् ॥
रक्ताम्बरधरां नित्यां रत्नालङ्कारभूषिताम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा,—
"गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वर:।
शाङ्गीं पञ्चात्मको गाथा गन्धर्व्व: सर्व्वग: स्मृति: ॥
सर्व्वसिद्धि: प्रभा धूम्रा द्विजाख्य: शिवदर्शन:।
विश्वात्मा गौ: पृथग्रूपा वालवद्धिलोचन: ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी लव: ॥"
इति नानातन्त्राहृतनामानि ॥

गं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे वाहुलकात् ड:।) गीतम्। इत्येकाक्षरकोष: ॥

ग:, पुं, (गच्छति सर्व्वं जानाति इच्छामात्रेण अभिलषितं सर्व्वं प्राप्नोति वा सर्व्वज्ञत्वात् प्राप्तसर्व्वैश्वर्य्यत्वाच्च। गम्+ड:।) गणेश:। (गायति इति। गै+ड:।) गन्धर्व्व:। इत्येकाक्षरकोष: ॥ (गुरुसंज्ञकवर्ण: स तु छन्दसो गणविशेष:। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ मे स्तवके।
"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरभिर्दशभिरक्षरै:।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥"
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक: ॥"
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहित: कर्म्मोपपदश्च स्यात्। तत्र "गापोष्टक्।" ३। २। ८। इति टक्। यथा, साम गायतीति सामग:। तथा च मनु:। २। ६२।
"हृद्गाभि: पूयते विप्र: कण्ठगाभिस्तु भूमिप:।
वैश्योऽद्भि: प्राशिताभिस्तु शूद्र: स्पृष्टाभिरन्तत: ॥")

गगनं, क्ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति। यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति। "गमेर्गश्च।" उणां। २। ७७। इति युच् गश्चान्तादेश:।) आकाशम्। इत्यमर: ।१।२।१॥ (यथा मेघदूते। ४८।
"प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुव: स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥")
तत्पर्य्याय:। अमरोक्तपर्य्याया: आकाशशब्दे द्रष्टव्या: ॥ (तेभ्य: परम्।) वर्हि: १९ धन्व २० आप: २१ पृथिवी २२ भू: २३ स्वयम्भू: २४ अध्वा २५ सगर: २६ समुद्र: २७ अध्वर: २८। इति वेदनिघण्टौ १ अध्याय: ॥ * ॥
"आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
तस्य गुणा:। शब्द: १ व्यापित्वम् २ छिद्रता ३ अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तरशून्यम्। अव्यक्तम् ६ रूपस्पर्शशून्यत्वात्। अविकारिता ७ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम्। अप्रतीघातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्। विकृतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि। तद्यथा,—
"आकाशस्य गुण: शब्दो व्यापित्वं छिद्रमेव च।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च।
गुणा: पञ्चाशत: प्रोक्ता: पञ्चभूतात्मभूतता ॥"
पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्ति: स्वकं स्वरूपं तत्र लक्षिता। इति मोक्षधर्म्म: ॥ (गगनात् पतिताम्बुगुणविशेषो यथा,—
"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने।
वल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि तत: परम् ॥
रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याय: ॥)

गगनध्वज:, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव।) मेघ:। इति हारावली ॥ सूर्य्य:। इति हेमचन्द्र: ॥

गगनाध्वग:, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं व्याप्य गच्छति। अनन्तगगनरूपमध्वानं व्याप्य सर्व्वत: स्थित इत्येव व्रजतीत्यर्थ:। गम+ड:।) सूर्य्य:। इति हेमचन्द्र: ॥

गगनेचर:, पुं, (गगने चरतीति। "चरेष्ट:।" ३। २। १६। इति ट:। अलुक् समास:।) ग्रह:। नक्षत्रम्। इति सिद्धान्तशिरोमणि: ॥ (गगनचारिणि त्रि। यथा, महाभारते। १। २७। १५।
"तस्मिंस्तु कथिते माता कारणे गगनेचर: ॥")

गगनोल्मुक:, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्मुक इव। मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) मङ्गलग्रह:। इति हारावली ॥

गगध, हसने। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपध:। गगधति। इति दुर्गादास: ॥

गङ्गका, स्त्री, (गङ्गा+अज्ञातादर्थे क:। ततो ह्रस्व:। "अभाषितपुंस्काच्च।" ७। ३। ४८ इति पक्षे इत्वाभाव:।) गङ्गा। इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या शक्ति: यद्वा गम्यते प्राप्यते ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या। गम गतौ+"गन् गम्यद्यो:।" उणां। १। १२२। इति गन् ततष्टाप्।) स्वनामख्यातनदी। तदधिष्ठात्री देवता च। तत्पर्य्याय:। विष्णुपदी २ जह्नुतनया ३ सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६ त्रिस्रोता: ७ भीष्मसू: ८। इत्यमर:। १।१०।३१ ॥ अर्घ्यतीर्थम् ९ तीर्थराज: १०। इति पद्मपुराणम् ॥ त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसू: १२ सरिद्वरा १३ सिद्धापगा १४ स्वरापगा १५ स्वर्गापगा १६ खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९ सर्व्वापी २० हरशेखरा २१। इति हेमचन्द्र: ॥ सुरापगा २२ धर्म्मद्रवी २३ सुधा २४ जह्नुकन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७ नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धु: ३०। इति जटाधर: ॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२ सिद्धसिन्धु: ३३ इति त्रिकाण्डशेष: ॥ स्वर्गसरिद्वरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाह्नवी ३६ पुण्या ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्नदी ३९ सुरदीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ ज्येष्ठा ४३ जह्नुसुता ४४ भीष्मजननी ४५ शुभ्रा ४६ शैलेन्द्रजा ४७ भवायना ४८। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या जलस्य गुणा:। शीतत्वम्। स्वादुत्वम्। स्वच्छत्वम्। अत्यन्तरुच्यत्वम्। पथ्यत्वम्। पावनत्वम्। पापहारित्वम्। तृष्णामोहध्वंसनत्वम्। दीपनत्वम्। प्रज्ञाधारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ * ॥
("गङ्गा सरस्वती कोनं यमुना सरयू: सती।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा श्वेता हिमसम्भवशीतला:।
समा: सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्व्वसमुद्रगा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरुदुहितरि मनोरमायाम्। हिमालय: प्रार्थित: सन् देवेभ्य इमां दत्तवान्। तां नीत्वा देवा: स्वर्गं गतवन्त: ॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अवतरणकारणम्। सगरराजस्य सुतान् कपिलशापेन भस्मीभूतानुद्धर्त्तुं भगीरथराज: पृथिव्यां गङ्गानयनाय तपस्तेपे। ततो ब्रह्मा तुष्टस्तस्मै तं वरं दत्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्त्तुमुक्तवान्। स शिवं पर्य्यतोषयत्। शिवोऽपि हिमालयपर्व्वतं गत्वा जटा विकीर्य्य पतेति गङ्गामब्रवीत्। सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सरपर्य्यन्तं बभ्राम। तत: शिवो भगीरथप्रार्थनया जटामेकामुत्क्षिप्य तामुत्ससर्ज्ज। साऽतिवेगेन पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चादाजगाम। स सगरपुत्त्रकृतखातेन तां रसातल-

मानीय स्वजलेन सगरसुतान् तांस्तर्पयामास । ते पूता स्वर्गं गतवन्तः । इति वाल्मीकिरामायणमतम् ॥ * ॥ प्रकारान्तरम् । वामनदत्तस्य बलेः सकाशात्त्रिलोकीहरणकाले ब्रह्माण्डोपरि गतवामपादाङ्गुष्ठनखजनितविवरेण ब्रह्माण्डोर्द्ध स्थिता या जलधारा तच्चरणस्पर्शेन समधिक पूता सती ध्रुवलोके पपात । ततो देवमार्गेण सुमेरुपर्व्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालकनन्दा चक्षुर्भद्रेति चतुर्द्धा भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य लवणसमुद्रं प्रविष्टा । तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलशृङ्गेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती गन्धमादनशृङ्गेषु पतित्वा भद्राश्ववर्षमध्येन प्राच्यां दिशि एव चक्षुर्माल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्षमध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिशृङ्गाण्यतिक्रम्य शृङ्गवत शिखरान्निपत्य उत्तरकुरुवर्षमध्येनोदीच्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्व्वतशृङ्गाण्यतिक्रम्य हिमकूटान्निपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां दिशिवक्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वा प्रविष्टा । इति भागवतमतम् ॥ * ॥ अस्याः पृथिव्यामवतरणकालस्तु आदित्यपुराणे ।

'वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत् ॥'*॥

अस्या हिमालयान्निर्गताया दशहरा सञ्ज्ञा । तथा च स्मृतिः ।

'ज्येष्ठे मासि सितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशैत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥' *॥

अथ गङ्गाध्यानम् । भविष्ये ।

'चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च सर्व्वावयवभूषिताम् ।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम् ।
ततो ध्यायेत् सुरूपाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् ।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम् ।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
दिव्यरत्नपरीभूषाञ्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ॥'

अपि च ।

सितमकरनिषण्णां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्यत्सूत्पलाऽभीत्यभीष्टाम् ।
विधिहरहरिरूपां सेन्दुकोटीरचूड़ां
कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि ॥ * ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम् । यथा भविष्ये ।

माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च ।
तेऽप्यशेषैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥

अस्याः स्मरणफलम् । [वदन् ।

गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रदश्नन् श्वसन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात् ।
भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम् ॥

अस्या दर्शनादिफलम् । ब्रह्माण्डाग्नेययोः ।

दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता ॥

तथा भविष्ये ।

'यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः ।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः ॥'

अस्याः स्नानफलम् । ब्रह्माण्डपुराणे ।

'ये पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्भक्त्याऽवगाहिता ।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा ॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम् ॥'

दानधर्म्मे । [ऽन्यथा ।

'यथा क्लीबा जडा अङ्गा मतिता रोगिणो
गङ्गां स्नेव पुरुषा देवैर्ऋषिभिः तुष्यताम् ॥
स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुकामस्य गच्छतः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्त्यस्य जायते ॥'

तथा ब्रह्माण्डे ।

'ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये ।
इह ते सर्व्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम् ॥'

अस्याः पूजायाः फलम् । आग्नेये ।

'गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्व्वदेवताः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम् ॥' *॥

तस्यां यज्ञादिकरणफलम् । स्कान्दे ।

'यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।
गङ्गायां यत् कृतं सर्व्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥'

तथा भविष्ये ।

'सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् ।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम् ॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्सृष्टस्तु वृषस्तथा ।
येन तद्वीचिसंसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च ॥' *॥

तज्जलपानफलम् । भविष्ये ।

'गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् ।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तच्च यामुनम् ।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण शोधयति ॥
नाभ्यन्तगततोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम् ।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्य्या विचारणा ॥'

यमोक्तौ ।

चेतस्युष्णमुद्धृत वापि शीतमुष्णमथापि वा ।
गाङ्गेयं हरते पापमामरणान्तिकम् ॥ *॥

अस्यां मरणफलम् । कूर्म्मपुराणे ।

'गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः ।
अज्ञानाद्ब्रह्मलोकञ्च याति नास्त्यत्र संशयः ॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे ॥'

तथा च स्मृतौ ।

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।
धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्थे जनार्द्दने ॥ *॥

तत्रास्थिनिक्षेपफलम् ।

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।
गङ्गायां मरणं याद‍ृक्‌ तस्य ताद‍ृक्‌ फलमाप्नुयात् ।"*

तत्र चतुर्दशक्रियावर्ज्जनं यथा ब्रह्माण्डे ।

'गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विवर्ज्जयेत् ।
शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम् ॥
गात्रसम्वाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम् ।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् ॥
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः ॥"*॥

अथ नारायणक्षेत्रलक्षणम् । ब्रह्मपुराणे ।

'प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥"

अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम् ।

'भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ।
सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ॥' *॥

तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा —

'तीरे प्रतिग्रहश्चाप्यश्चाप्यो धर्म्मस्य विक्रयः ॥"

अथ गङ्गाक्षेत्रफलम् । स्कान्दे ।

'तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।
अत्र यन्यत् कृतं कर्म्म गङ्गायां नात्र संशयः ।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

(अस्या माहात्म्यं यथा महाभारते ।३।८५।९३।

'न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥'

अस्याश्च माहात्म्यवर्णने सहस्रनामकथनं यथा काशीखण्डे २९ अध्याये ।

अगस्त्य उवाच ।

विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम् ।
उपायान्तरमस्त्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत् ॥
अशक्तानाञ्च पङ्गूनामालस्योपहतात्मनाम् ।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत् ॥
दानं वाथ व्रतं वाथ मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा ।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनन्तु वा ॥
यद्यस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र ! गङ्गास्नानफलप्रदम् ।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे ॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्भव ! ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते ! ॥

स्कन्द उवाच ।

सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने ! ।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माध्युषितानि च ॥
दृष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाञ्ज्यपि ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोट्यंशोऽपि न तत्र वै ॥
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव ! ।
दध्रे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना ॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः ।
विना विष्णुपदीं क्वान्यत् समर्थमघशोधने ॥
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन् ! गङ्गायामेव लभ्यते ।
यथा द्राक्षाफलस्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः ॥१०॥
अस्त्युपाय इह त्वेकः स्यादयेनाविकलं फलम् ।
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने ! ॥
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च ।
श्रद्धालवे त्वास्तिकाय गर्भवासमुमुक्षवे ॥

कथनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् क्वचित् ।
इदं रहस्यं परमं महापातकनाशनम् ॥
महाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम् ।
द्युनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषसन्तति ॥
नाम्नां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम् ।
जप्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समम् ॥
जपनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना ।
शुचिस्थानेषु शुचिना सुस्पष्टाक्षरमेव च ॥
स्कन्द उवाच । ओँ नमो गङ्गादेव्यै ॥
ओँकाररूपिण्यजरातुलानन्ताऽमृतस्रवा ।
अत्युदाराऽभयाऽशोकाऽलकनन्दाऽमृताऽमला ॥
अनाथवत्सलाऽमोघाऽपांयोनिरमृतप्रदा ।
अव्यक्तलक्षणाऽक्षोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदाऽनङ्गवर्द्धिनी ।
अणिमादिगुणाधाराऽग्रगण्याऽलीकहारिणी ॥
अचिन्त्यशक्तिरनघाऽद्भुतरूपाऽघहारिणी ।
अद्रिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता ॥२०॥
अक्षुण्णशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽमृतोदका ।
अनन्तमहिमाऽपाराऽनन्तसौख्यप्रदाऽन्नदा ॥
अशेषदेवतामूर्तिरघोराऽमृतरूपिणी ।
अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा ॥
अभिरामाऽनवद्याङ्ग्यनन्तसाराऽकलङ्किनी ।
आरोग्यदाऽऽनन्दवल्ली त्वापन्नार्तिविनाशिनी ॥
आश्चर्यमूर्तिरायुष्या ह्याढ्याऽऽद्याऽऽप्राऽऽर्यसेविता ।
आप्यायिन्याप्तविद्याख्या त्वानन्दाऽऽश्वासदायिनी ॥
आलस्यघ्न्यापदां हन्त्री ह्यानन्दामृतवर्षिणी ।
इरावतीष्टदात्रीष्टा त्विष्टापूर्तफलप्रदा ॥
इतिहासश्रुतीड्यार्था त्विहामुत्र शुभप्रदा ।
इज्याशीलसमिज्येष्ठा त्विन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इलालङ्कारमालेद्धा त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा ।
इदिन्दिरादिसंसेव्या त्वीश्वरीश्वरवल्लभा ॥
ईतिभीतिहरेड्या च त्वीडनीयचरित्रभृत् ।
उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोडुपमण्डलचारिणी ॥
उदिताम्बरमार्गोस्रोरगलोकविहारिणी ।
उक्षोर्वरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणद्रवा ॥३०॥
उदन्वत्पूर्तिहेतुश्चोदारोत्साहप्रवर्द्धिनी ।
उद्वेगघ्न्युष्णशमनी उष्णरश्मिसुता प्रिया ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी ।
ऊर्जं वहन्त्यूर्जधरोर्जावती चोर्मिमालिनी ॥
ऊर्ध्वरेतःप्रियोर्ध्वाध्वा ह्यूर्मिलोर्ध्वगतिप्रदा ।
ऋषिवृन्दस्तुतर्द्धिश्च ऋणत्रयविनाशिनी ॥
ऋतम्भरर्द्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया ।
ऋक्षमार्गवहर्क्षार्चिरृजुमार्गप्रदर्शिनी ॥
एधिताखिलधर्मार्था त्वेकैकामृतदायिनी ।
एधनीयस्वभावैज्या त्वेजिताशेषपातका ॥
ऐश्वर्यदैश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैन्दवीद्युतिः ।
ओजस्विन्योषधीक्षेत्रमोजोदौदनदायिनी ॥
ओष्ठामृतौन्नत्यदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम् ।
औदार्यचञ्चुरौपेन्द्री त्वौग्री ह्यौमेयरूपिणी ॥
अम्बराध्ववहाऽम्बष्ठाऽम्बरमालाम्बुजेक्षणा ।

अम्बिकाऽम्बुमहायोनिरन्धोदाऽन्धकहारिणी ॥
अंशुमाला ह्यंशुमती त्वङ्गीकृतषडानना ।
अन्धतामिस्रहन्त्र्यन्धुरञ्जना ह्यञ्जनावती ॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी ।
कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ॥
काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्तिकृत् क्लेशनाशिनी ।
क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
कमलाक्षी क्लमहरा कृशानुतपनद्युतिः ।
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाना कलावती ॥
कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
कमनीयजला कम्रा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
कालिन्दी केलिललिता कलकल्लोलमालिका ॥
क्रान्तलोकत्रया कण्डूः कण्डूतनयवत्सला ।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खण्डेन्दुधारिणी ॥
खे खेलगामिनी खस्था खण्डेन्दुतिलकप्रिया ।
खेचरी खेचरीवन्द्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी ।
खातैनःकन्दसन्दोहा खड्गखट्वाङ्गखेटिनी ॥
खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम् ।
गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥
गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया ।
गणनाथाम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्टुता ॥५०॥
गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥
गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः ।
गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥
गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ।
गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धिनी ॥
ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ।
घर्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी ॥
घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ।
घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ।
घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ॥
घृणावती घृणिनिधिर्घस्मरा घूकनादिनी ।
घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥
चन्द्रिका चन्द्रकान्ताम्बुश्चञ्चदापा चलद्युतिः ।
चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशतानना ॥
चाम्पेयलोचना चारुश्चार्वङ्गी चारुगामिनी ।
चार्या चारित्रनिलया चित्रकृच्चित्ररूपिणी ॥
चम्पूश्चन्दनशुच्यम्बुश्चर्चनीया चिरस्थिरा ।
चारुचम्पकमालाढ्या चमिताशेषदुष्कृता ॥६०॥
चिदाकाशवहा चिन्त्या चञ्चच्चामरवीजिता ।
चोरिताशेषवृजिना चरिताशेषमण्डला ॥
छेदिताखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी ।
छन्नत्रिविष्टपतला छोटिताशेषबन्धना ॥
छुरितामृतधारौघा छिन्नैना छन्दगामिनी ।
छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजामृता ॥
जाह्नवी ज्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका ।

जया जनार्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता ॥
जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिबर्हिणी ॥
जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला ।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा ॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
जयन्ती जञ्जपूकघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ।
झिण्टीशवन्द्या झङ्कारकारिणी झर्झरावती ॥
टीकिताशेषपाताला टङ्किकैनोऽद्रिपाटने ।
टङ्कारनृत्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा ॥
डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला ।
डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका ॥७०॥
ढौकिताशेषनिर्वाणा ढक्कानादचलज्जला ।
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढणड्ढुणितपातका ॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्द्धिनी ।
त्रिलक्ष्या तारणी तारा तारापतिकरार्चिता ॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ।
तृष्णाच्छेत्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
तपोमयी तपोरूपा तपःस्तोमफलप्रदा ।
त्रैलोक्यव्यापिनी तृप्तिस्तृप्तिकृत्तत्त्वरूपिणी ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्या तुर्यातीतफलप्रदा ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥
तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोगृहा ।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत् ॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताशेषपूर्वजा ।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात् ॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुष्प्रेक्षा दिव्यमण्डना ।
दीक्षावती दुरावाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत् ॥
दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥८०॥
दन्दशूकविषघ्नी च दारिताघौघसन्ततिः ।
द्रुता देवद्रुमच्छन्ना दुर्वाराघविघातिनी ॥
दमग्राह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी ।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी ॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्जिता ।
दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा ॥
द्युनदी दीनशरणं देहिदेहनिवारिणी ।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ।
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा ।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता ।
दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्देवतावृन्दवन्दिता ॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ।
दण्डयित्री दण्डनीतिर्दुष्टदण्डधरार्चिता ॥
दुरोदरघ्नी दावार्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया ।

दारिद्र्यादिनिहन्त्री दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥९०॥
धर्मद्रवा धर्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदानफलस्पर्शा धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
धर्मोर्मिवाहिनी धुर्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
धर्मिणी धर्मशीला च धन्विकोटिकृतावना ॥
ध्यातृपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
धर्मधारा धर्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
धर्माधर्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
धर्मेशी धर्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसमृद्धिकृत ॥
धर्मलभ्या धर्मजला धर्मप्रसवधर्मिणी ।
ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातृपूजिता ॥
धूर्धूर्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
नन्दा निर्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
निषिद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
नभोऽङ्गणचरी नूतिर्नम्या नारायणी नुता ॥
निर्मला निर्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
नियता नित्यसुखदा नानाश्चर्यमहानिधिः ॥
नदीनदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
नष्टोद्धरणधीरा च नन्दना नन्ददायिनी ॥
निर्णिक्ताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
निरालम्बा निष्प्रपञ्चा निर्णाशितमहामला ॥१००॥
निर्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहृत ।
नित्योत्सवा नित्यतृप्ता नमस्कार्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चलात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्यापुण्यतरङ्गिणी ।
पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्तिप्रभञ्जिनी ॥
प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
परापरफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालिनी परा ॥
पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
पार्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
परमानन्दनिष्पन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
पानीयरूपनिर्वाणा परित्राणपरायणा ।
पापेन्धनदवज्वाला पापारिः पापनामनुत् ॥
परमैश्वर्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमामृतस्रवा ॥११०॥
प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमण्डलुः ॥
पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसूता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्तिः प्रभावती ॥
पुनाना पीतगर्भघ्नी पापपर्वतनाशिनी ।
फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
फालितैनोमहाक्षेत्रा फणिलोकविभूषणम् ।
फेनच्छलप्रणुन्नैना फुल्लकैरवगन्धिनी ॥
फेनिलाच्छाम्बुधाराभा फडुच्चाटितपातका ।
फाणितस्वादुसलिला फाण्टपथ्यजलाविला ॥
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।

ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद् ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ॥
विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
विश्वमित्रं विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
विपाशा वैबुधी वेद्या वेदाक्षररसस्रवा ॥
विद्या वेगवती वन्द्या बृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधनी ॥
विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ।
बहूदका बलवती व्योमस्था विबुधप्रिया ॥१२०॥
वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
ब्रह्माण्डकोटिव्याप्ताम्बुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
विलासिसुखदा वैश्या व्यापिनी च वृषारणिः ॥
वृषाङ्कमौलिनिलया विपन्नार्तिप्रभञ्जिनी ।
विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता ॥
विपञ्ची वाद्यकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा ।
वर्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
विपाप्मा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्जिता ।
वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना ॥
व्रतरूपा वित्तरूपा बहुविघ्नविनाशकृत ।
वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
विजया विश्वबीजं च वामदेवी वरप्रदा ।
वृषाश्रिता विषघ्नी च विज्ञानोर्म्यंशुमालिनी ॥
भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
भवप्रिया भवद्वेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१३०॥
भ्रान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माण्डमण्डपा ।
भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ॥
भञ्जितोपप्लवकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।
भिक्षणीया भिक्षुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥
मुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
मोक्षदा मतिदा मुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
महावेगवती मेध्या महामहिमभूषणा ॥
महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
महाकारुण्यसम्पूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
मूर्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
महोर्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोन्मनी ॥
महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचन्द्रिका ।
महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
मार्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्मदोज्झिता ।
यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूरिता ।

यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ।
यमिसेव्या योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगयुक् ॥
यन्त्रिताघौघसञ्चारा यमलोकनिवारिणी ।
यातायातप्रशमनी यातनानामकृन्तनी ॥
यामिनीशहिमाच्छोदा युगधर्मविवर्जिता ।
रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ॥
रत्नार्ची रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी
रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवातुरूपिणी ।
रुचिकृद्रोचनी रम्या रुचिरा रोगहारिणी ।
राजहंसा रत्नवती राजत्कल्लोलराजिका ॥
रामणीयकरेखा च रुजारी रोगशोषिणी ।
राका रङ्कार्तिशमनी रम्या रोलम्बराविणी ॥
रागिणी रञ्जितशिवा रूपलावण्यशेवधिः ।
लोकप्रसूर्लोकवन्द्या लोलत्कल्लोलमालिनी ।
लीलावती लोकभूमिर्लोकलोचनचन्द्रिका ।
लेखस्रवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१५०॥
लास्यत्तरङ्गहस्ता च ललिता लयभङ्गिगा ।
लोकबन्धुर्लोकधात्री लोकोत्तरगुणार्जिता ।
लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्लक्षणलक्षिता ।
लीलालक्षितनिर्वाणा लावण्यामृतवर्षिणी ॥
वैश्वानरी वासवेड्या वन्ध्यत्वपरिहारिणी ।
वासुदेवाङ्घ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी ॥
शुभावती शुभफला शान्तिः शन्तनुवल्लभा ।
शूलिनी शैशववयाः शीतलामृतवाहिनी ॥
शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्बिषा ।
शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रसूः शिवा ।
शक्तिः शशाङ्कविमला शमनस्वसृसम्मता ।
शमा शमनमार्गघ्नी शितिकण्ठमहाप्रिया ।
शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदोद्भवा ।
श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ।
शुद्धविद्या शुभावर्ता श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
शिवेतरघ्नी शबरी शाम्बरीरूपधारिणी ॥
श्मशानशोधनी शान्ता शश्वच्छतधृतिस्तुता ।
शालिनी शालिशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभृत् ।
शंसनीयचरित्रा च शातिताशेषपातका ।
षड्गुणैश्वर्यसम्पन्ना षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६०॥
षण्ढताहारिसलिला स्त्यायन्नदनदीशता ।
सरिद्वरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ।
स्वःसिन्धुः सर्वदुःखघ्नी सर्वव्याधिमहौषधम् ।
सेव्या सिद्धिः सती सूक्तिः स्कन्दसूश्च सरस्वती ॥
सम्पत्तरङ्गिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतालया ।
स्थैर्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी ॥
स्वर्गनिःश्रेणिका सूमा स्वधा स्वाहा सुधाजला ।
समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्वपातकवैरिणी ॥
स्मृताघहारिणी सीता संसाराब्धितरण्डिका ।
सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्वसारसमन्विता ॥
हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी ।
हृताघसङ्घा हितकृद्धेला हेलाघगर्वहृत् ॥
क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा ।

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भव ! ।
कीर्त्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्व्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्व्वपावनपावनम् ॥
श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्व्वर्गसमृद्धिकृत् ।
सकृज्जपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं मुने ! ॥१७०॥
सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
सर्व्वव्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् तीर्थेषु वाडव ! ।
तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा मुने ! ॥
श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
वर्षं त्रिकालपठनात् श्रद्धया शुचिमानसः ।
ऋतुकालाभिगमनादपुत्त्रः पुत्त्रवान् भवेत् ॥
नाकालमरणं तस्य नाग्निचौराहिसाध्वसम् ।
नाम्नां सहस्रं गङ्गाया यो जपेच्छ्रद्धया मुने ! ॥
गङ्गानामसहस्रन्तु जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
कार्य्यसिद्धिमवाप्नोति निर्व्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
तिथिवारर्क्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
आयुरारोग्यजननं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१७९॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सम्यगर्ज्जितम् ।
गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् क्षयं व्रजेत् ॥
ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ।
तत्संयोगी भ्रूणहन्ता मातृहा पितृहा मुने ! ॥
विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
अग्निदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
आधिव्याधिपरिक्षिप्तो घोरतापपरिप्लुतः ।
मुच्यते सर्व्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥
संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
अभीप्सितां लभेत् सिद्धिं सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
संशयाविष्टचित्तस्य धर्म्मविद्वेषिणोऽपि च ।
दाम्भिकस्यापि हिंस्रस्य चेतो धर्म्मपरं भवेत् ॥
वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्ज्जितः ।
यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात् ॥
गायत्त्र्ययुतजप्येन यत् फलं समुपार्ज्जितम् ।
सकृत् पठनतः सम्यक् तदशेषमवाप्नुयात् ॥१८८॥
गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभते कृती ।
तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्तवराजसकृज्जपात् ॥
गुरुशुश्रूषणं कुर्व्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
यत् पुण्यमर्ज्जयेत् तद्भाग् वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
वेदपारायणात् पुण्यं यदत्र परिपठ्यते ।
तत् षण्मासेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्त्तनात् ॥
गङ्गायाः स्तवराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
यः कीर्त्तयेदनुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
तत्समीपे सहचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥
सर्व्वत्र पूज्यो भवति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
सर्व्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
कृतसर्व्वसुरार्च्चः स कीर्त्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
तस्मिंस्तृप्ते भवेत् तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्च्चयेत् ॥
स्तवराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यश्च वै पठेत् ।
श्रावयेदथ तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्ज्जितः ॥
मुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसम्भवैः ।
क्षणान्निष्पापतामेति पितॄणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
सर्व्वदेवप्रियश्चापि सर्व्वर्षिगणसम्मतः ।
अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः ।
दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
नन्दनादिवने स्वैरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकम् ॥
यावन्ति तत्र सिक्थानि यावन्तोऽम्बुकणाः स्थिताः ।
तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्वः पितामहाः ॥
यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात् ॥
एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
अगस्ते ! किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
संशयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देग्धरि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
तावन्ति स्तवराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
स कीकटेष्वपि मृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रमुत्तमम् ।
अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे मृतो भवेत् ॥
एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरास्पदम् ॥
गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
सिस्नासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्र-
नामकथनं नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥०॥४॥
इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्त्तिः । यथा,
काशीखण्डे । २७ । २--७ ।

ईश्वर उवाच ।

"निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर !।
प्राप्तं वाराणसीत्याख्यामविमुक्तं यथा तथा ॥
निर्द्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना ।
अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्व्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
सूर्य्यवंशे महातेजा राजा परमधार्म्मिकः ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
हिमवन्तं नगश्रेष्ठमसाद्यन्यस्तराज्यधूः ।
जगाम यशसां राशिर्वृद्धिधीर्गुः पितामहान् ॥
ब्रह्मशापाग्निनिर्द्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को जन्तूंस्त्रिदिवं नयेत् ॥
ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
ब्रह्माण्डानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥
शरीरस्था इड़ा नाड़ी । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ११० ।
"इड़ा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
इड़ापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा च कुण्डली ॥")
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता ।
सङ्गमाङ्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥"

गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः "अभाषितपुंस्काच्च ।" ७।३।४८ । इति पाणिनिमतेन गङ्गका, गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं परं मुग्धबोधमतेन "बाबापोऽनुक्तपुंस्कस्य ।" इति सूत्रेण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका इति पदत्रयं सिद्धम् । "बाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम् ।" इति मुग्धबोधटीकाकृद् दुर्गादासः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गाचिल्ली, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिल्ली ।) पक्षिविशेषः । गाङ्गचिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । देवटी २ विश्वका ३ जलकुक्कुटी ४ । इति हारावली ॥

गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति । जन् + डः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥

गङ्गाटेयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः अटतीति । अट् + अच् । ततो ढक् । यद्वा गङ्गातटे यातीति । या + कः । पृषोदरात् तकारलोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गड्गानिलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गाया धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (तस्य गङ्गाधारणविवरणं यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
"देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीड़िताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्व्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥
आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा ॥
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि ॥
हिमवत्प्रतिमे राम । जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चित् महीं गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमास्थिता ॥
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः ।
तत्रैवाबम्भमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ! ॥

विषयकं ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ॥
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (औषधि-सारदीमनाशकचूर्णौषधविशेषः । यथा —
'धातक्यामलकीपयोधरहरीकट्फलशक्रमधु
गीलमात्रफलासिजगरविष्वाहीविरसौप्रैरपि ।
तुल्यांशं विहितं सुपाच्छलजलं गङ्गाधराख्यं महत्
चूर्णं तूर्णमपाकरोति सकलं जीवातिसारं परम् ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्री स्त्री (गङ्गावत् पवित्रं शुभ्रं वा पत्रमस्याः इति ङीष् ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्रीशः सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । व्रण-रोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्त्र पुं (गङ्गायाः पुत्त्रः ।) भीष्मः । इति पुराणम् । वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदा पराश इति भाषा । स तु लेटात् तीवर-कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ (कार्त्तिकश्च ॥)

गङ्गासुत पुं (गङ्गायाः सुतः पुत्त्रः ।) कार्त्ति-केयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते ३ । २३१ । १५ ।
'सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः
सहस्रपात् त्वं गुहशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव ।
स्वाहामहीकृत्तिकानां सदैव ॥'
भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका स्त्री (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः 'अभाषितपुंस्काच्च' ७।३।४८ इति पक्षे इत्वम् ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गच्छ पुं (गम् + सम्पदादित्वात् क्विप् तुक् च गतं गमनं छ्यति नाशयतीति । गत + छो + क ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । गाछ इति भाषा ॥ *निर्विमर्शं गमनक्रियानुमतिः ।* (यदा गमधातोः लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति व्याकरणम् ॥ यायो इति भाषा ॥

गज स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज इ मदे स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् इदित् ।) इ कर्म्मणि गञ्ज्यते । इति दुर्गादासः ॥

गज क स्वने । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क गाजयति । इति दुर्गादासः ॥

गज पुं (गजति मत्तो भवतीति । गज + अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३ । ८ । ३४ ॥ (स तु त्रिविधः । यथाह पालकाप्ये चिकित्सायाम् । 'भद्रो मन्दो मृगश्चैव त्रिविधाः करिणो मताः ॥' अस्य लक्षणानि यथा हस्त्यायुर्वेदनायां १० अध्याये ।
"मध्वाभदन्ता सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धाश्च कृशाश्च सम्यक् ।
गात्रे समैश्चापसमानवंशा
वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥

वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च
लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन
सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥
मृगास्तु हस्वाधरवालमेढ्रा
स्तन्वङ्घिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्ररदनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढ़निमग्नवंशा
स्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्म्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवालाः
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः
सजलाम्बोदनिनादबृंहिताः ।
बृहदायतवृत्तकन्धराः
धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशवलासिततालून् ॥
स्वल्पवक्त्रकहमत्कुणषण्ढान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेश
प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ * ॥
यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।
'हया जिहेषिरे हृष्टा गम्भीरं जगजुर्गजाः ॥')
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्त-द्वयञ्च । (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।
'अरत्नौ प्रमाणं स्यादेकं यद्वाधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं सुनिभिन्नत्ववादिभिः ॥')
वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥
प्रस्तारे देवमानम् स्वरूपेण तदा नरे ।
हस्तो विप्र गजेन्द्रस्ता वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ।
गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥
ध्वजे विभूतिमरणञ्च धूमे
सिंहे जयं श्वा च कलिव्रजम् ।
वृषे च भोगो गमनं खरे च
पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः ॥"
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

औषधपाकार्थगर्त्तविशेषः । यथा —
हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः ।
इत्थं चारतिकं कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्त्रः । यथा काशीखण्डे । ६८ । ३ ।
'महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ॥')

गजकन्द पुं (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गजकूर्म्माशी [न्] पुं (गजश्च कूर्म्मश्च तौ गज-कूर्म्मौ । तौ अश्नातीति । अश भोजने + णिनि ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुरा हि कश्चित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पितृधनार्थमन्योन्य-मभिशप्तौ गजत्वं कूर्म्मत्वं च गतावपि पूर्व्ववैर-मनुस्मरन्तौ सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकश्यप-निदेशेन पतगेश्वरेण गरुडेन भक्षितौ । एतद्वि-वरणन्तु महाभारतीयादिपर्व्वणि सौपर्णे २९ अध्याये सविस्तरं द्रष्टव्यम् ॥)

गजचिर्भटा स्त्री (गजस्य प्रिया चिर्भटा ।) इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षलाउ रातालबुसा इति च भाषा ॥

गजचिभिट पुं (गजप्रियचिर्भिट ।) गोडुम्बा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्भिटा स्त्री (गजभक्ष्या चिर्भिटा ।) महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया स्त्री (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रति-बिम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा —
'यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकी-र्त्तिता ॥'
इति मिताक्षरापरिभाषा ॥
अपि च । कालचिन्तामणौ ।
हस्तर्क्षगे चन्द्रमसि मघासु भानौ करे रवि
त्रयोदशी तिथिः ।
यत्र सदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ।"
अन्यच्च ।
'योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।
मघायुतायां सति च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥'
सूर्य्यग्रहणकालः । यथा वराहे ।
'सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥'
अमावास्याश्राद्धकालः । यथा —
'अमावास्यां यदि भवेत् छाया या प्रागुदग्भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥'
इति च मलमासतत्त्वम् ॥

गजटक्का स्त्री (गजस्य उपरिभागे स्थिता या ढक्का ढक्का ।) गजोपरिस्थढक्का । तत्-पर्य्यायः । मन्द्रमाणः २ । इति हारावली ॥

गजता स्त्री (गजानां समूहः । "ग्रामजनबन्धु-सहायेभ्यः ।" ४ । २ । ४३ । इतस्य समूहे

"गजसहायाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ।" वार्त्ति इति तल् ।) गजसमूहः । तत्पर्य्यायः । हास्तिकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥

गजदघ्नः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे दघ्नच् ।) गजपरिमाणम् । इति मुग्धबोधम् ॥

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तौऽस्य ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गजस्य दन्तः ।) गजसम्बन्धिदन्तः । नागदन्तः । हातिर दाँत इति भाषा । स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थदारुद्वयम् । दाण्डा इति भाषा ॥

गजदन्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव शुभ्रं वा फलमस्याः ।) कर्कटीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजदानं, क्ली, (गजस्य दानं मदः गजकटादिभ्यः क्षरितो मद इत्यर्थः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तस्य प्रस्रवणस्थानानि । यथा,—

"करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युतिः ।"

इति पालकाप्यम् ॥

तथा च रघुः । ४ । ४५ ।

"स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥"

गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम् । गजसम्प्रदानम् । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

गजद्वयसः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति । गज + "दघ्नमात्रद्वयसट् माने ।" इति परिमाणार्थे द्वयसट् ।) परिमितः । इति मुग्धबोधम् ॥

गजपादपः, पुं, (गजस्य नाम्ना ख्यातः पादपः गजप्रियः पादपो वा ।) स्थालीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

गजपिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली । गजनाम्ना ख्याता पिप्पली वा ।) पिप्पलीभेदः । गजपिंपुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । करिपिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५ श्रेयसी ६ वशिरः ७ गजाह्वा ८ । इति रत्नमाला ॥ कोलवल्ली ९ । इत्यमरः ॥ वसिरः १० । इति तट्टीका ॥ गजोषणा ११ चव्यफलम् १२ चव्यजा १३ छिद्रवैदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५ तैजसी १६ वर्त्तली १७ स्थूलवैदेही १८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रक्षामलविशोषणत्वम् । बलासवातहरत्वम् । स्तन्यकण्ठविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदाग्निकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । यथा, भावप्रकाशः ।

"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली ।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा ॥
गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मघ्नी वह्निवर्द्धिनी ।
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन् ॥"

गजपुटः, पुं, (गजाह्वयः पुटः हस्तप्रमाणो गर्त्तः ।) औषधपाकार्थं हस्तपरिमितगर्त्तः । इति वैद्यकम् ॥ अस्य प्रमाणं गजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (लौहमारणादावस्य प्रयोजनं यथा,—

"दशादिशतपर्य्यन्तो गजपुटाद्विधिर्म्मतः ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे जारणविध्यधिकारे ॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।

"सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते ।
वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् ॥
पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे ।
अर्द्धानि करण्डानि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत् ॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम् ॥
हस्तश्चतुर्व्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः सपादस्तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः । अतएवोक्तम् ।
साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः ॥"

इति गजपुटम् ।)

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया ।) शल्लकीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

गजबन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौहशृङ्खलादिभिः बध्यतेऽस्याम् । बन्ध + ल्युट् ङीप् च ।) गजबन्धनस्थानम् । हातिशाला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारी २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ वारिः ३ । इति भरतः ॥ वारणिः ४ । इति जटाधरशब्दरत्नावली ॥

गजभक्षकः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति । भक्ष + कर्म्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा । यद्वा गजः हस्ती भक्षकोऽस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष + अप् + टाप् ।) शल्लकीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया ।) शल्लकीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥

गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच् + भावे घञ् माचः । गजस्य हस्तिनः माचं दम्भं लाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात् डः ।) सिंहः । इति हारावली ॥

गजमात्रः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति । "दघ्नमात्रद्वयसट् माने ।" इति परिमाणार्थे मात्र ।) गजपरिमितः । इति मुग्धबोधम् ॥

गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति मर्द्दयतीति । मुट् मर्द्दने + कर्त्तरि ल्युः ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥

गजवल्लभा, स्त्री, (गजस्य वल्लभा प्रिया ।) गिरिकदली । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजसाह्वयं, क्ली, (गजनाम्ना नरपतिना सह आह्वयो नाम यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १ । ८ ।

"ततो द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥")

गजाख्यः, पुं, (गजाख्यया आख्यातः गजेन सह आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्राकारत्वात्तथात्वमिति केचित् ।) चक्रमर्द्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः । गजानां अग्रणीः श्रेष्ठः ।) ऐरावतहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाजीवः, पुं, (आजीव्यतेऽनेन वा आजीवः आ + जीव् + कर्म्मणि अप् । गजः आजीवः जीवनोपायोऽस्य । गजपरिचालनपालनादिकार्य्यमालम्ब्य आजीवतीति । जीव् + कर्त्तरि अच् वा ।) हस्तिपालकः । तत्पर्य्यायः । आधोरणः २ हस्तिपकः ३ इभपालकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

गजाण्डं, क्ली, (गजस्याण्डवत् मूलमस्य ।) पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिन आननं मुखमेव आननं यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४१ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये ।

"शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः ।
गजाननः शिशुत्वेन नियतिः केन बाध्यते ॥"

पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गणेशखण्डे ११ अध्याये ।

गुरुरुवाच ।

"अवतारो यदि धृतः साधुत्राणाय भो विभो ।
प्रकाशयान्य वदनं सर्व्वेषां शोकनाशनम् ॥
नयस्व सर्व्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो ! ।

शिव उवाच ।

प्रत्युवाच गुरुं पुत्रः पार्व्वत्या हीनमस्तकः ॥

शिशुरुवाच ।

महेशाख्येन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा ।
तदाशीर्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा ॥
गजयोगी जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता ।
तत् सर्व्वमभवत् तस्य विद्यते चारुमस्तकः ॥
पूज्यमानः शिवेनास्ते शुण्डादण्डः सुशोभनः ।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता सुखम् ॥

शिव उवाच ।

आश्चर्य्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम् ॥

गुरुरुवाच ।

भगवन् ! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः ।
मया यदुदितं तन्मे त्वया ज्ञातं यतः प्रभो ! ॥
अहमीशस्वरूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः ।
श्रुत्वैव ब्रह्मणः पुत्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत् ॥

नारद उवाच ।

एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो ! ।
अथवा बालरूपस्य छिन्नं ते केन तच्छिरः ॥
एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर ! ।

शिव उवाच ।

निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरुच्चकैः ॥

शिशुरुवाच ।

सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत् ।
अष्टमे मासि सम्पूर्णे प्रविश्योमोदरं शिरः ॥
तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं द्विज ! ।

शिव उवाच ।

श्रुत्वैव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम् ॥

नारद उवाच ।

अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव ! यौवनेऽस्य मुखस्य ते ।
त्वमेव च स्वभावेन मस्तमेनद्वियोजय ॥

संख्या। चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी ॥ *॥ गणेशः। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।
"गणपस्तु महेशानि! गणदीक्षाप्रवर्त्तकः॥"
अश्विन्यादिजन्मनक्षत्रानुसारेण देवमानुषराक्षसगण इति तु पारिभाषिकम्। यथा,—
"दे म रा म दे मा दे दे रा रा म म द रा द रा॥
दे रा रा म म दे रा रा म म इति गणत्रयम्॥"
इति ज्योतिषरत्नमाला॥
"पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणं देवतारकाः॥"
इति निबन्धः॥
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे।
"स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे॥")
धातुसमूहः। यथा, मनोरमा।
"भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च।
तुदादिधातुरुधादिचुरादिश्च गणा दश॥"
(छन्दःशास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः। स तु म-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-लसंज्ञः। इति छन्दोमञ्जरी॥ * ॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ४०।
"विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः॥"
दैत्यविशेषः। स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य दैत्यस्य गुणवती भार्य्यायां गुणवत्यां सम्भूतः। यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये।
"अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ।
पर्व्वणि श्रद्धया युक्तस्तत्र स्नानं तया सह॥
दर्पिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम्।
यद्वीर्य्यं ब्रह्मणा त्यक्तं दैवाद्दूरे गतम्॥"
"भार्य्या गुणवती तस्य नवमासादनन्तरम्।
पुत्त्रं प्रसूताहि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम्॥
ज्योतिर्व्विद्भिरसुञ्जातो गण इत्यभिधां पिता।
कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे यातीते दशमेऽहनि॥"
स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं निर्ज्जित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान्। कपिलमुनिस्तु व्यसादमराधात् जातमन्युर्गणेशमाराधयामास। अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्गृहे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं विनाशितवान् इत्येषा कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या॥)
गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभग्रहभोगजनितफलं निरूपयतीति। गण त् क सङ्ख्याने+कर्त्तरि ण्वुल्।) दैवज्ञः। ज्योतिर्व्वित्। तत्पर्य्यायः। साम्वत्सरः २ ज्योतिषिकः ३ दैवज्ञः ४ मौहूर्त्तिकः ५ मौहूर्त्तः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तान्तिकः ८ इत्यमरः। २।८।१४॥ ज्योतिषिकः ९। इति तट्टीका॥ स तु वर्णसङ्करजातिविशेषः। देवलाद्वैश्यागर्भजातः। तस्य कर्म्म तिथिवारादिज्ञापनम्। इति पराशरपद्धतिः॥ स तु अस्पृश्यः। यथा,—
"कलिकाले महाशानि! प्रायशो वर्णयो घनाः।
सङ्कीर्णाम्महेशानि! तत् चाग्रादानितां व्रजेत्॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि! संसर्गं वर्ज्जयेत् सुधीः।
वरं चाण्डालसंसर्गं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः॥
तथाप्यसृक्खगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत्॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोल्लासे महिषमर्द्दिनीतन्त्रवचनम्॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः।
कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥
(यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति बोध्यम्। प्रकृतज्योतिःशास्त्रन्तु द्विजातिभिरेवावश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात्। यथा,—
"संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः।
तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम्॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥ *॥
प्रजापतिपुत्त्रास्ताराविशेषनिर्ज्जितः। यथा,—
"ताराः पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ
पुत्त्राः॥"
इति वृहत्संहिता। ११। २५॥
संकीर्णजातिविशेषः। यथोक्तम्।
"चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्त्रौ गणको वाद्यपूरकः॥")
गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत् पत्त्रमस्याः।) इन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता सेनापरिचालनदक्षः।) भीमसेनः। इति शब्दरत्नावली॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं करोतीति। कृ+अण्।) धातुसंग्रहकर्त्ता। यथा, "गणकारवचनप्रामाण्यार्थमिदम्।" इति कातन्त्रवृत्तिः॥
गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति। तत्पत्न्यामिति ङीष्।) गणकपत्नी। इति जटाधरः॥
गणचक्रकं, क्ली, (गणः धार्म्मिकगणास्तेषां चक्रं सम्भूय भोजनमत्र इति कप्।) धार्म्मिकाणां सम्भूय भोजनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्म्मः भावो वा इति तल्।) गणस्य भावः। समूहत्वम्। पक्षपातित्वम्। इति लोकप्रसिद्धिः॥
गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुशिष्यान् दीक्षयति दीक्षां कारयतीति।) बहुयाजकः। इति मिताक्षरा॥ (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते यस्मिन् अस्य वा। दीक्षा+इनिः। शिवदीक्षितः। गणेशदीक्षिते त्रि। गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा। इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्रूपा देवता सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः।) संहतदेवताविशेषः। यथा,—
"आदित्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः॥
आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः।
महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः।
एते च संहता देवास्त्वादित्याः स्वनामतः॥"
इति जटाधरः॥
गणद्रव्यं, क्ली, (गणानां साधारणानां द्रव्यम्। यद्वा द्रव्याणां गण इति परनिपातः।) साधारणद्रव्यम्। मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम्। द्रव्यसमूहः। तत्र द्रव्याणां गण इति व्युत्पत्तिः॥
गणनं, क्ली, (गण्यते इति। गण+भावे ल्युट्।) संख्यानम्। गणा ठिक् देया इति च भाषा॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे।
"येनैव लिखनं कुर्य्यात्तेनैव गणनं स्मृतम्॥"
गणना, स्त्री, (गण+युच् टाप् च।) गणनम्। संख्या। (यथा, नैषधे। ३। ४०।
"यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्
तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्॥")
गणनाथः, पुं, (गणानां विघ्नकर्त्तृदेवविशेषाणां नाथः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति व्युत्पत्त्या शिवः॥)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। १। ७७।
"लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक!॥"
गणानां देवसङ्घानां नायकः। यथा, भागवते। ५।१७।१३। "यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः॥" इति॥*॥ गणानां प्रमथानां नायकः। शिवः॥)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गणनीयं, त्रि, (गण+अनीयर्।) गणनार्हम्। संख्येयम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २। इत्यमरः। ३। १। ६४॥ गणितव्यम् ३ गण्यम् ४। इति व्याकरणम्॥ संख्येयम् ५। इति जटाधरः॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां पतिः अधीश्वरः स्वामी वा।) गणेशः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १७०।
"भर्त्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम्॥"
अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः। यथा, यजुःर्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम्। १६। २५। "नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति॥"

इत्यर्थे । यथा ऋग्वेदे । २ । २३ । १ ।

'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।'

शिव । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासा काम एव च ।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः ।"

कार्त्तिकेयादिगणप्रभृतय । यथा माघिकेऽपि
[illegible]

"त्रिपुरान्तकदेवीभावानामभ्यावाहनगणपति
महाशास्त्रानामन्तकस्थकमयोऽर्तिः ।)

गणपर्व्वत पुं (गणानां प्रमथगणानां गणपर्व्वत
स्थानं वा आवासरूप पर्व्वतः । गणभयिष्ठ
पर्व्वतो वा ।) कैलासपर्व्वत । इति त्रिकाण्ड
शेष ।

गणपीठक स्त्री (गणस्य शिवस्य परमेश्वर
स्यापि धाम पीठ आसनमिव कायति प्रका
शते इति । कै + क ।) वक्ष । इति शब्द-
मञ्जरी ।

गणरात्र पु (रात्रीणां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः
गणरात्र्यस्य महासन्थार तद्विशार्थेति द्विगु
समास । [illegible]
राज । ५ । ४ । ७८ । इत्यच् । महापूर्व्व रात्र
[illegible]
"रात्राह्नाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ । इति
[illegible] । इत्यमरः । १।४।६ ।

गणहास पु (गणान् बहुप्रकारान् हासयति
[illegible] ।) चण्डक । इत्यमर । ३।४।८० ।

गणहासक पुं (गणहास + स्वार्थे कन् । गण
[illegible] इव कायति प्रकाशते इति वा । कै + क ।)
राक्षस । इति राजनिर्घण्ट ।

गणहासी, [न्] पुं (गणान् बहुविधानि स्थानि
[illegible] इति ।)
[illegible] । इति रत्नमाला ।

गणकोश पुं (गणस्य कोश ।) [illegible] ।
यथा त्रिकाण्डशेषे
[illegible] ।
[illegible] ।"

गणदूषण पुं [illegible]
[illegible] ।) [illegible]
[illegible] । इति राजनिर्घण्ट ।

गणकाक पुं (गणकाक + स्वार्थे क ।) चोरक
[illegible] । इत्यमर । २ । ४ । १२८ ।

[illegible] पुं ([illegible]
[illegible] ।)
[illegible] । इति त्रिकाण्डशेष ।

[illegible] पुं [illegible]
[illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] पुं ([illegible] ।)
[illegible] । इत्यमर । २ । १ । ४० । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] स्त्री (गण + [illegible] ।" [illegible]
[illegible]

गणिका स्त्री (गण समूहोऽस्त्यस्या उपपतित्वेन
अस्या इति ठन् ।) वेश्या । (यथा, हरिवंशे ।
८९ । ९ ।
'गणिकानां पृथग्भाषा शुभैराभरणाम्बरैः ।')
यूथिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७१ । गणि
कारिकाश्च । इति शब्दरत्नावली । हस्तिनी ।
इति जटाधर ।

गणिकारिका स्त्री (गणिं गणनं करोतीति । कृ +
ण्वुल् + टाप् + अत इत्वञ्च । यद्वा गणिकयाप्यो
काम्यतीति । क + [illegible] । इत्यमरः ।
स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेष । वड़
गणियारी इति भाषा । तत्पर्य्याय । श्रीपर्णम् २
अग्निमन्थ ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः । २ ।
४ । ६६ । तेजोमन्थ ६ हविर्मन्थ ७ ज्योतिष्क ८
पावक ९ अरणि १० वह्निमन्थ ११ मथन १२ ।
इति रत्नमाला । अग्निमथन १३ तर्कारी १४
वैजयन्तिका १५ अरणीकेतु १६ श्रीपर्णी १७
कर्णिका १८ नादेयी १९ विजया २० अजन्ता २१
गणीभा २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण
त्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकफशोथश्लेष्मा-
मान्द्याग्निमान्द्यमन्दाग्निवित्वञ्च । इति राज
निर्घण्ट । क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्य्यायौ क्षुद्राग्नि
मन्थशब्दे द्रष्टव्यौ ।

गणिकारी स्त्री (गणिकां करोति पुष्पाणि
आकरे गणनं कारयतीत्यर्थः । कृ + कर्म्मण्यण्
ततो ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेष । गणियारी इति
भाषा । तत्पर्य्याय । कर्णिका २ कानन
पुष्पी ३ वनमल्ली ४ गन्धकुसुमा ५ अतिमोदा
६ वनमाली ७ मदनमालिनी ८ । अस्या गुणाः ।
सुरभित्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् । दाहमोह
कामक्रोधश्रमनाशकत्वम् । [illegible]
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । (विशेषव्याख्या
गणिकारिकाग्निमन्थशब्दयोर्बोद्धव्या ।)

गणित त्रि (गण + कर्म्मणि क्त ।) सङ्ख्यात-
म् । तत्पर्य्याय । गणितम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ । (चिन्तितम् । यथा त्रिपुराति
[illegible] । १२ । २७ ।
"इत्थं च विविधं तत्र गणितं न तदा तदा ।")

गणित, क्ली (गणनं इति । गण + क्त ।) अङ्क
शास्त्रम् । तत् द्विविधं व्यक्तं पाटीगणितम् ।
अव्यक्तं बीजगणितम् । इति लीलावती । गण
नम् । यथा, मैघदूते । ९ । ३० ।
"प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ।"

गणिदिक्षा स्त्री द्वारदाहः । भा मु [illegible]
[illegible] । इति हेमचन्द्र । २ । १३६ ।

गणेय, त्रि (गण + यत् ।) सङ्ख्येयः । गणनीय ।
इत्यमर । ३ । १ । ६४ । (यथा मैघदूते । १ । १० ।
"[illegible] ।")

गणेरु पुं (गण + बाहुलकात् एरु ।) कर्णि
कारवृक्ष । इति मेदिनी । रे । ११७ ।

गणेरु, स्त्री (गण + बाहुलकात् एरु ।) वेश्या ।
कुट्टनी । इति मेदिनी । रे । ११७ ।

गणेरुका, स्त्री (गणान् गणिकानां गणिकान्
वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै + क ।)
कुट्टनी । इति त्रिकाण्डशेष ।

गणेश पुं (गणानां प्रमथगणानां वा
गणानां जीवजातानां ईश ईश्वरः ।) शिव ।
इति हारावली । ८ । (यथा महाभारते । ३ ।
कैराते । ३९ । ७८ ।
'प्रसादये त्वां भगवन् । सर्व्वभूतमहेश्वर ।।
गणेश जगतः शम्भु लोककारणकारणम् ।'
गणानां गणाध्यक्षं विघ्नादिकानां विघ्नादयो
वा इति नियन्ता ।) शिवपुत्र । (यथा महा
भारते । १ । १ । ७२ ।
'काव्यस्य लेखनार्थाय गणेश स्मर्य्यतां मुने ।')
तत्पर्य्याय । विनायक २ विघ्नराज ३ द्वैमा
तुर ४ गणाधिप ५ एकदन्त ६ हेरम्ब ७
लम्बोदर ८ गजानन ९ । इत्यमरः । १ । १ । ३८ ।
विघ्नेश १० पर्शुपाणि ११ गजास्य १२
आखुग १३ । इति हेमचन्द्र । २ । १२१ ।
शूर्पकर्ण १४ । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् । ४ ।
तस्योत्पत्ति । तत्र पार्व्वतीं प्रति शङ्करकृत
रूपनिर्देशवाक्यम् । यथा —
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] —
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरिः ।
जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् ।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम् ॥
आगत्य पार्व्वतीस्थानं बालं कृत्वा स्ववक्षसि ।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवनं जीवयामास हुंकारोच्चारणेन च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
अस्य ध्यानम् ।
“खर्व्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम् ।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥”
इति पुराणम् ॥ * ॥
ध्यानान्तरं यथा,—
“सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्वीजपूराभि-
रामम् ।
बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्राबद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्ग-
रागम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—
“देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः ।
विघ्नं हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणवः ॥”
इति पूजापद्धतिः ॥)
एकपञ्चाशद्गणेशाः । यथा,—
“विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ ।
विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकद्विरदन्तकाः ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः ।
शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥
गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च स्वात्त्रिलोचनसंज्ञकः ।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ ॥
आमोददुर्म्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः षण्मुखः ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः ।
सेनानीर्ग्रामणीर्म्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः ।
भक्षप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे ।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः ॥”* ॥
तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—
“ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती ।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैनटी ॥
पार्व्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी ।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्वाद्भौतिका सिता ।
रमा च महिषी प्रोक्ता भ्रङ्गिणी च विकर्णपा ॥

भ्रुकुटिः स्याल्लया लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा ।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणाः ॥”
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥
गणेशकुसुमं, क्ली, (गणेश इव कुसुमम् । रक्त-
वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) रक्तकरवीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गणेशभूषणं, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दू-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणाये-
त्यर्थः उत्साहोऽस्य । यद्वा गणान् वृषान् उत्-
साहयतीति । उत् + साहि + अण् ।) गण्डकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥
गण्डः, पुं, (गडि व्यासैकदेशे + अच् । यद्वा गम
गतौ + “अमन्ताड्डः ।” उणां । १।११३ । इति
डः ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३५६।
“प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः ।
पदं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥”)
तत्पर्य्यायः । कटः २ । इत्यमरः ।२।८।३७ ॥
करटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्ति-
गण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥ गाल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । ७ । ८२ ।
“तदीयमार्द्रारुणगण्डलेखं
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ॥”)
खड्गी । वीथ्यङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् ।
वीरः । हयभूषणम् । बुद्बुदः । इति मेदिनी ॥
स्फोटकः । ग्रन्थिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः ।
(यथा, ज्योतिषवचने ।
“गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥”)
तत्र जातफलम् ।
“स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः ।
अत्यन्तधूर्त्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृज्जनानामतितापदाता ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः ।
यथा,—
“अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।
अन्त्याः पौष्णेन्द्रसार्पाणां पञ्चैव जवना नगुः ॥
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः ।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः ॥” * ॥
तत्र जातस्य दोषो यथा,—
“सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”
तस्य शान्तिर्यथा,—
“सर्व्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।

तातेनादर्शनं वापि यावत् षाण्मासिको भवेत् ॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गोरोचनमथापि वा ।
घृतेनैवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः ।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् ॥
स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥
दद्याद्धेनुं हिरण्यञ्च यथाशक्ति प्रपूजयेत् ।
रेवत्याः प्रथमे पादे पितुर्व्वृद्धिर्न्निगद्यते ॥
द्वितीये नियतं पीड़ां मातुः कुर्य्यात् पितुस्तथा ।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पदः ॥
यत्नेन फलं ज्ञेयमश्विन्यामपि पूर्व्ववत् ।
वल्मीकमृत्तिकां नद्यास्तूभयतटमृत्तिकाम् ॥
गोविषाणमृदञ्चापि दन्तिमृदञ्च निःक्षिपेत् ।
तीर्थाम्भःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्व्वतम् ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन् ।) खड्गी । इत्य-
मरः । १ । १० । १७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥
खड्गः । संख्याप्रभेदः । गण्डा इति भाषा ।
विद्याविशेषः । अवच्छेदः । अन्तरायः । इति
मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महा-
भारते । २ । २९ । ४ ।
“ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥”
भूषणम् । यथा, कादम्बर्य्याम् । “व्याघ्रनखपङ्क्ति-
मण्डिता गण्डकाभरणा च ॥” ग्रन्थिः । यथा,
तत्रैव । “गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्र-
गण्डकान् ॥” स्फोटकरोगविशेषः । यथा, तत्रैव ।
“अनेकवेत्राघातनिर्म्मितवहुगात्रगण्डकाम् ॥”)
गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भगास्थिग्रन्थिमित्यर्थः
करोति संयोजयतीति ।) खदिरीवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥
गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + कृ + “कर्म्मण्यण् ।”
३ । २ । १ । इत्यण् ततो ङीप् । रस्य लत्वं यद्वा
गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्याः ।) खदिरीवृक्षः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥
(“गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + स्त्रियां जातौ ङीष् ।) स्वनाम-
ख्याता नदी । इति मेदिनी । ८२ ॥ यथा, स्मृतिः ।
“गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् ।
पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥”
तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—
“गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधौ ।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे ! ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ! ।
किं देयं तवदस्माशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ! ॥

गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव मया दृष्टो दुर्दर्शो योगिनामपि ।
त्वया सर्व्वमिदं सृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन चोच्यते ।
त्वल्लीलोन्मीलिते विश्वे कः स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान् ॥
अनाद्यन्तमपर्य्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्त्वां वेद स वेदवित् ॥
तववाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुणः पुरुषोऽव्यक्तश्चित्स्वरूपी निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा ह्यकर्त्ता निर्व्विकारकः ॥
त्वं योगमायामाविश्य कर्त्तृत्वं प्राप्तवानसि ।
प्रकृत्या सृज्यमानेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् सृज्यमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव त्वयि स्फुरति कार्य्यता ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूपं नतास्मि ते ॥
ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
ततः कथं वदाम्यहं मूढा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मूढस्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया सृष्टा कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादेन चच्छती ।
यन्याचे नत्तमोऽपार तच्च दातुं त्वमर्हसि ॥
दयालुरसि दीनेषु नतिं मां न वद प्रभो ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि यदयत्त्वमिच्छसि ॥
तदयाचय वरारोहे अदेयमपि सर्व्वथा ।
यद्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
मद्दर्शनमसुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
गता हिमाद्रौ । सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि त्वं प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो मत्पुत्रतां व्रज ।
तत्र प्रसन्नो भगवान् [illegible] ॥
किं याचितं त्वया मत्तः मम सङ्गं [illegible]
दास्यामि याचितं यत्ते लोकानां भवमोचनम् ॥
त्वयैव कृपया देवी निश्चित्य मनसा [illegible]
गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु देवि वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा
तिष्ठामि तव पुत्रत्वं भक्तानुग्रहकारणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात् ॥
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
तर्पयेत्तेन स्वपितॄन् सर्व्वान् तारयित्वा दिवं व्रजेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
यदि त्यक्ष्यति ख्यातः प्राणान् मम कर्म्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं श्रुत्वा वरान् देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
तत्र प्रभृति तिष्ठामि चक्रेऽस्मिन् शङ्खलाञ्छनः ॥
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमाहात्म्ये
इविमुक्तत्रिवेण्यादिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

गण्डकुसुमं, क्ली, (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कपोलयोरेव मदवारि क्षरति ।) हस्तिमदः । तत्पर्य्यायः । उत्कटः २ । इति हारावली । १६१ ॥

गण्डकूपः, पुं, (गण्डे गिरेरूर्द्ध्वदेशे कूप इव ।) पर्व्वतस्योर्द्ध्वस्थानम् । (यथा —
"उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्व्वतस्याभिधीयते ॥"
इति हारावली । ५१ ॥)

गण्डगात्रं, क्ली, (गण्डः स्फोटक इव बन्धुरत्वं उच्चगात्रत्वं गात्रेऽस्य ।) फलविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥

गण्डदूर्व्वा, स्त्री, (गण्डा ग्रन्थिला दूर्व्वेति कर्म्मधारयः ।) दूर्व्वाविशेषः । गांटिया दूर्व्वा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३ मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ सूचीनेत्रा ७ श्यामग्रन्थिः ८ ग्रन्थिला ९ पर्णी १० सूचीपत्रा ११ श्यामकाण्डा १२ जलस्था १३ शकुलाक्षी १४ कलाया १५ चित्रा १६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रमतृष्णाश्रमद्वन्द्वदोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा भावप्रकाशे ।
"गण्डदूर्व्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः ।
गण्डदूर्व्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥"

गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोटविशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । गलगण्डः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्यौषधं यथा —
"अजमोदः ससिन्दूरो हरितालनिशाद्वयम् ।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदली कन्दसैन्धवे ।
एभिः सर्षपजं तैलं गजामूत्रेण योजितम् ॥
[illegible] ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥
स्निग्धस्तु पचतं पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥"
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १ अध्याये ।
"द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरत्याशु कुष्ठगलगण्डकम् ॥"
अपि च । तत्रैव १८८ अध्याये ।
"अपराजितायाः मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥"
अपि च ।
"बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले ।
तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत् शृणु ।
शतपुष्पा देवदारु शैलपर्णी वचागुरु ॥
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हन्त्यलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्माञ्च पुमान् भवेत् ॥
गर्भमश्वतरी विन्देत् किं पुनर्मानुषी शिव ! ।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
अथ गण्डमालाया लक्षणमाह ।
"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥"
कर्कन्धुः क्षुद्रबदरी । कोलं वृहद्बदरम् । चिरमन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको येषां तैः ॥ * ॥
अथ गण्डमालायाः एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।
"ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥"
ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एवं गण्डाः केचिदवाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति केचिन्नश्यन्ति अन्ये भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति ॥ * ॥
"अपथ्याः साध्यत्वादिकमाह
साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुता त्वसाध्या ॥" * ॥
अथ ग्रन्थिः । ग्रन्थिलक्षणमाह ।
"वातादयो मांसमसृक् च दुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
विग्रथितं ग्रथितरूपम् । अतो ग्रन्थिः ॥ * ॥
अस्य निदानादिपूर्व्वलिखितम् । अथ गण्डमालायाश्चिकित्सा ।
"काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन संयुतः ।
माक्षिकाढ्यः सङ्कल्पितः क्वाथो वरुणमूलजः ।
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ।
काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मितम् ।
नागरस्य कषायाश्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ।
वरुणस्यापि मेकञ्च पत्रकैलात्वचः पुनः ।
टङ्कटङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।

यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥
चक्कुट्य सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ।
गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्व्वुदानि च ।
ग्रन्थ्यर्व्वुदानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ।
क्वाथः खदिरसारस्य क्वाथः कोष्णोऽभयाभवः ॥"
इति काञ्चनारगुग्गुलुः ॥ * ॥
"चक्रमर्द्दकमूलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना ॥
पादशेषे विनिःक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति चक्रमर्द्दतैलम् ॥ * ॥
"गुञ्जामूलफलैस्तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यङ्गनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति गुञ्जतैलम् ॥*॥ अथापच्याश्चिकित्सा ।
"चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं हरेत् ॥"
इति चन्दनादितैलम् ॥ * ॥
"योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात् सकृच्छ्रामपचीं हरेत् ॥"
योषादितैलम् ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।
"सर्ज्जिकामूलकक्षारशङ्खचूर्णसमन्वितम् ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्व्वुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥
ग्रन्थिस्तु हत्वा पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(यथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
"दुष्टाम्बुपानसकदन्ननिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मारुतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणाच्च गण्डात् ॥
वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि
पित्तेन दाहसरुजव्रणशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
स्यात् सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
तस्य चेमं प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु पुत्त्रक ! ।
रोहिणी विशदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
कान्तारी वज्रपुष्पा च तथा चेन्द्रायुधा परा ।
इति सप्तविधा लूताः शृणु पश्चात् पृथक् पृथक् ॥
रक्तमुण्डा भवेद्रक्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥
विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
भेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥
कान्तारी च वस्तिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तमुण्डिका ।
वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वेताङ्गा शिरा मता ॥
वज्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा छाया शिरा मता ।
रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण सूक्ष्मेण विशदा समा ॥

विजया च यवाकारा वर्त्तुला विजया तथा ।
अन्या नयाश्च विज्ञेया तण्डुली कण्टकानिभा ॥
रोहिणी विजया विंशा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपाङ्गे कान्तारी विद्धि पुत्त्रक ! ।
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्तार्त्तिप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्त्र ! प्रयत्नतः ।
सान्द्रपूयविस्रावञ्च गण्डीरञ्च व्रणं विदुः ॥
अन्यच्च सरुजञ्चैव पक्वजम्बूसमप्रभम् ।
लूताव्रणानाशैतानि अपक्वं यदि दृश्यते ॥
त्यक्त्वा सन्धिस्थमर्म्मस्थां लूताश्चैव हि तद्व्रणम् ।
तदा तप्तेन तैलेन दाहश्चाशु विधीयते ॥
अङ्कोलञ्चैवमद्यानि पारिभद्रदलानि च ।
गृहधूमं क्षणक्षीरं गोमूत्रेण तु पेषितम् ॥
लेपनञ्च प्रशस्तञ्च लूतानां मारणे परम् ।
पिण्डीतकं विडङ्गानि तथा चेङ्गुदिमूलकम् ॥
वीजपूरकमूलानि पेषितानि विलेपयेत् ।
गण्डमालां तथा घोरां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।
स्नुहीक्षीरञ्चार्कक्षीरं लूतारन्ध्रे नियोजयेत् ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र संशयः ।
व्याघ्रतो गिरिकर्ण्यांश्च चन्दनञ्च समांशकम् ॥
पिष्ट्वा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।
करवीरञ्चार्कदुग्धं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥
निशाद्वयं लाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।
लूतामभ्यञ्जने हन्ति गण्डमालाञ्च दारुणाम् ॥
घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।
अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥"
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥
"गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुतास्त्वसाध्याः ॥
तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्ति अस्यां वा इति कप् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) लज्जालुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्खलितस्थूलोपलः । शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्त्तते । "विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।" २ । १ । ५७ । इति समासः । यद्वा शैलस्य पर्व्वतस्य गण्ड इव । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) गिरेश्च्युतः स्थूलोपलः । भूकम्पादिना पर्व्वतात् गलितो महान् प्रस्तरः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७८ ।
"किं पुत्त्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः ॥")
ललाटम । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उच्चमङ्गमस्य ।) खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारिः, पुं. (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारवृक्षः । (यथा,—
"काञ्चनाल! काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥"
इति भावपकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं अलतीति । अल्+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन ग्रन्थिना आल्यते भूष्यते वा । अल्+घञ् स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गडि+इन् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥ गुँड़ि इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड+ईरन् ।) समष्ठिला । शुसा इति ख्यातः । समठ इति ख्यातः । अनूपदेशजं शाकम् । इति केचित् । गुण्ठिया इति ख्यातशाकम् । इति सर्व्वानन्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥")
वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर+गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति खनिर्य्यासादिभिरिति शेषः ।) सेहुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं स्त्री, (गण्ड्यते शिरोभागः स्थाप्यतेऽत्र । गडि+अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डवः ग्रन्थयः ताभिरन्वितानि पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥
("गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥"
इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधिकारे ॥)

गण्डूपदभवं, क्ली, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति । भू+अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद+स्त्रियां अल्पार्थे ङीष् ।) किञ्चुलुकपत्नी । तत्पर्य्यायः । शिली २ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चुलुकजातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ क्षोटजाति केँचुया इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गडि+"गण्डेश्च ।" उणां ।४।७८। इति ऊषन् ।) मुखपूरणम् । (यथा, भागवते । ९ । १५ । ३ ।
"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ।
तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिवत् ॥")
हस्तिशुण्डाग्रभागः । प्रसृतिपरिमितम् । इति मेदिनी । षे ३५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

"गतागतज्ञसञ्चारी विकारी न च दाहितः।
गण्डूषकमलाक्षिन ग्रपरो पर्यरायते ।")

गण्डूषा पुं (गण्डूष+टाप्।) गण्डूषः। इति शब्दरत्नावल्याममरः। "सुगण्डूषतोयमिति भरतः। रायमुकुटस्तु गण्डूषशब्दो सुगण्डूषे क्लीबलिङ्गः। पुंलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दः सुखुकपरि माण इति। यथा —
"गर्भो [illegible]गण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते।"
इति सट्टीकामारसुन्दरी ॥

गण्डोल पुं (गडि+"कडिगडिभ्यां कटोलिः।" उणा १।६७। इति कोलच्।) गुडः। ग्रासः। इति हेमचन्द्रः।३।६०॥

गण्य त्रि (गण संख्याने इति। "अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्। यद्वा गण्यते इति। कर्म्मणि यत्। इति भरतः। "गणान्त्यो यत्।" ३।३।५४। इति पाणिनिः।) गणनीयम्। गणितम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २ गणनीयम् ३। इति हेमचन्द्रः।३।३१॥ (यथा ऋग्वेदे ।३।७५।
'स्त्री स्वच्छ सुगन्धो दोषमानाः इला यथा गण्या मादिका गौः।')

गत त्रि (गच्छति जानाति प्राप्नोति वा। "गत्यर्थाकर्म्मकेति।" ३।४।७२। इति कर्त्तरि क्तः।) विज्ञातम्। प्राप्तम्। इति मेदिनी। ते ६५॥ (यथा किरातार्ज्जुनीये। ४।५।
"नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति।"
गच्छति स्म। भावे क्तः नपुं गमने क्ली। यथा माघे। १।७।
"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्द्धज्वलनं हविर्भुजः।")

गतनासिक त्रि (गता निर्गता नासिका यस्य।) नासिकारहितः। तत्पर्य्यायः। विग्रः २। इत्यमरः।२।६।४६॥ विकृः ३। विग्रनासिकः ४। इति शब्दरत्नावल्यौ। विनाः ५। विनसः ६। इति भरतः ७॥

गतभर्त्तृका स्त्री (गतो मृतः प्रोषितो वा भर्त्ता पतिर्यस्याः सा। इति बहु।) प्रोषितभर्त्तृका। इति शब्दचन्द्रिका॥

गतागत क्ली (गतं च आगतं च तयोः समाहारः।) गमनागमनम्। यथा रघुवंशे।
"गतागतश्च पूर्णं सामुद्रकेषु [illegible]।"
(यथा च भर्त्तृहरिशतके [illegible]।
"न न मृता सहमानेन [illegible] न
नीति दुःखं सहमानेन [illegible]।
एवं च [illegible]
न [illegible]।"
[illegible] बहुत्वं [illegible] पुं [illegible] इति [illegible]। यथा महाभारते। १।१७०।६८।

नीतिसंनीतिः सुप्राका स्त्री माध्वी गतागतः।')

गताध्वा स्त्री (गत निवृत्त आर्त्तवं यस्याः।) वृद्धा। (गत दृष्टं आर्त्तवमस्या इति।) वन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः॥

गति स्त्री, (गम्+भावे क्तिन्।) गमनकर्म्म। (यथा रघुवंशे।१।४।
'अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्व्वसूरिभिः।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः॥")
तत्पर्य्यायः। वगते १ अयते २ लोटते ३ लठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ सवति ९ सम्रते १० अवति ११ चोतति १२ ध्वसति १३ वेनति १४ माटि १५ गुरण्यति १६ ध्रुवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्ठति २० पिस्यति २१ विस्यति २२ मिस्यति २३ पवते २४ प्रवते २५ च्यवते २६ कषते २७ ग्रवते २८ नवते २९ चोन्दति ३० नक्षति ३१ सचति ३२ म्यक्षति ३३ सचति ३४ धावति ३५ गुरीयति ३६ चसति ३७ असति ३८ गाति ३९ इयक्षति ४० सश्चति ४१ सरति ४२ रंहति ४३ यसते ४४ ध्रमति ४५ धजति ४६ रजति ४७ लजति ४८ वियति ४९ धमति ५० मिमाति ५१ ऋच्छति ५२ ऋणोति ५३ स्वरति ५४ सिसर्त्ति ५५ वेविष्टि ५६ योयुषि ५७ जिगाति ५८ अयते ५९ सेजति ६० दध्यति ६१ दभोति ६२ युध्यति ६३ धन्वति ६४ अलर्षति ६५ आयति ६६ जीयते ६७ तक्षति ६८ दौयते ६९ इयति ७० धनति ७१ इनति ७२ आर्हति ७३ अर्हति ७४ सपते ७५ वसते ७६ हर्यति ७७ इयक्षि ७८ ईर्त्ते ७९ ईङ्खते ८० अयति ८१ माशति ८२ गाति ८३ आगनीगन्ति ८४ अर्गति ८५ जिन्वति ८६ अर्षति ८७ गमति ८८ धति ८९ धाति ९० धर्षति ९१ वदते ९२ इयर्ति ९३ वेवते ९४ गच्छति ९५ रुच्यति ९६ याति ९७ वाति ९८ चाति ९९ द्रवति १०० दाति १०१ द्रवति १०२ इर्णति १०३ जमति १०४ जर्वति १०५ वस्यति १०६ अविति १०७ यामि १०८ दभ्रति १०९ दीयति ११० अगात् १११ अयात् ११२ जिगाति ११३ सर्त्ति ११४ इयर्त्ति ११५ दर्ति ११६ सर्त्ति ११७ ईर्त्ति ११८ इयत्ति ११९ यति १२० जगायात् १२१ अद्रुत् १२२। इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म्माणः। इति वैदिकनिघण्टौ २ अध्यायः॥ (गम्यतेऽनया इति। गम+करणे क्तिन्।) मार्गः। (यथा भागवते।२।८।२६।
"नूनं स्वयं स्वर्गे [illegible]।
[illegible]।")
दशा। (यथा तत्रैव।६।१।४०।
"[illegible]।
[illegible]।")
[illegible] इत्यर्थः। कर्म्मणि क्तिन्।) ज्ञानम्। (यथा पञ्चतन्त्रे।१।३१।
"न हि [illegible] न हि [illegible]
[illegible]।

अन्या यथान्येन दृक्कीयमाना
तोऽपीह गन्ता सुरसा न महा।
"न्यस्मिन्नेव ज्ञानमार्गेऽस्य प्रयोजन येषा न साधकस्यविस्तीर्णा गतिः प्रत्याहृत्य विन्दु ते दुराश्रया चहिर्यमानिनो न विदुः आत्मनः।"
इति सट्टीकायां स्वामी।) यात्रा। (गम्यते प्राप्यते अनया इति। गम+करणे क्तिन्।) अभ्युपायः। (यथा महाभारते।१३।१४६।६१।
'यस्त्वन्यो मनुष्याणां कृतु धर्म्मे गतौ गतिः।")
नाडीव्रणम्। स्मृतिः। इति मेदिनी। १५॥
(गम्+भावे क्तिन्।) परिणतिः। यथा किरातार्ज्जुनीये।१०।४०।
'सम्भवभुवनेषु स्व एव ताभ्यो
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्।"
'गतिः परिणतिः।' इति सट्टीकायां मल्लिनाथः। प्रमाणम्। यथा तत्रैव।१३।१५।
'कर्षति यदस्तु [illegible]
इतरन्न पूर्वं न सरोत्तु का गतिः।'
'यथा [illegible] का गतिः किं प्रमाणम्।" इति सट्टीकायां मल्लिनाथः। गम्यते इति। गम्+कर्म्मणि क्तिन्। स्वरूपम्। यथा तत्रैव।६।१६।
"परतसपतल [illegible] वनेषु यथा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्।"
'तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिः स्वरूपं निरूपयितुम्।" इति मल्लिनाथः। विषयः। यथा कुमारे।५।६४।
तप किमेव तदवाभिधाय च
मनोरथानामगतिर्न विद्यते।"
"मनोरथानां कामानां अगतिः अविषयः।" इति मल्लिनाथः। कर्म्मफलम्। यथा भगवद्गीतायाम्।६।१८।
"गतिभर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।"
"गतिः कर्म्मफलम्।" इति शाङ्करभाष्यम्॥
[illegible] गतिभेदा यथा —
"[illegible]
[illegible]।"
इति [illegible]॥
तत्र तु [illegible] यथा
[illegible] ७ अध्याये।
"[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पश्यभियनौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः ॥
पूर्वादृचत्रितयार्द्धकमपीन्दोः सुतोऽभिन्दन्नी-
यात् ॥
त्रुच्छत्तस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः ॥
प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोर-
पापाख्याः ।
सप्तपराशरतन्त्रे नचत्रैः कीर्त्तिता गतयः ॥
प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाच ।
मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपितृभुजगदैवानि॥
सङ्क्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति ।
तीक्ष्णायां भद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् ॥
योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढ़े गतिः सुतस्येन्दोः ।
घोराश्रवणत्वाष्ट्रं वसुदैवं वारुणं चैव ॥
पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥
चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशतिर्द्दिनवकाश्च ।
नव मासार्द्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् ॥
प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः चेमम् ।
सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् ॥
अन्व्यातिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवल-
स्यैताः ।
पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षड्भ्यस्ताः ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्वि-
नाशयति ।
शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी॥
पौषाषाढ़श्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु ।
दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु ॥
कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोय-
क्षुद्भयानि च तदा विदधाति ॥
रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि
यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् ।
अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति
लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः ॥
हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः ॥”
अन्येषामपि ग्रहाणां गतिस्तत्रैव क्रमशो विशे-
षतो द्रष्टव्या ॥)

गतिला, स्त्री, (गम् + “मिथिलादयश्च ।” उणां ।
१ । ५८ । इति इलच् मलोपे तुक् च ।) नदी-
विशेषः । परम्पराभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (वेत्र-
लता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गत्वरः, त्रि, (गच्छतीति । गम् + “इण्नशजि-
सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।” ३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।)
गमनशीलः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शान्ति-
शतके । १ । २० ।
“वीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो
गत्वरं
सर्व्वे बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगे वियोगावहः ॥”)

गद, त् क अभ्रध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) अभ्रध्वनौ मेघकर्त्तृक-
शब्दे । गदयति मेघः । इति दुर्गादासः ॥

गद, भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) गदति । सारङ्ग कतिचिच्च संजगद्दिरे
इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

गदं, क्ली, (गद्यते पीड्यतेऽस्मादनेन वा । गद +
अपादाने करणे वा अप् ।) विषम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गदः, पुं, (गद्यते रुज्यतेऽनेन गदयति वा । गद +
करणे अप् । कर्त्तरि णिच् अप् वा ।) रोगः ।
(यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
“शत्रुः स्थानबलं प्राप्य विक्रमं कुरुते बली ।
तथा धान्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ॥
“यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः ।
तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्बलीयसः ॥”)
श्रीकृष्णभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।
“हृदीकःससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥”)
भाषणञ्च । (औषधम् । यथा, महाभारते । १ ।
४३ । २१ ।
“अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् ।
मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥”
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये
“गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्रादवज्रतरो दृढ़ः ॥”)

गदयित्नुः, पुं, (गदयति कामयुक्तं करोतीति ।
“स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ।” उणां ।
३ । २९ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) कन्दर्पः ।
इति मेदिनी । १८२ ॥

गदयित्नुः, त्रि, (गदयति वाचालं वावदूकं काम-
युक्तं वा करोतीति । “स्तनिहृषीति ।” उणां ।
३ । २९० । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।)
जल्पाकः । कामुकः । इति मेदिनी । १८२ ॥

गदा, स्त्री, (गदयति पीड़यत्यनया विपक्षमितिशेषः ।
गद् + णिच् + करणे अप् + टाप् च । गदयतीति
णिच् अच् वा ।) सङ्ग्रामख्यातलौहमयास्त्रम् ।
इति मेदिनी । दे । ४ ॥ (यथा महाभारते । ९ ।
५६ । ४५ ।
“तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥”
गदायुद्धस्य गतिप्रहारादिभेदो यथा तत्रैव ।
९ । ५७ । १७—२० ।
“अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिवारणम् ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥”
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदसंज्ञकस्यासुरविशेष-
स्यास्थ्ना देवशिल्पिना विश्वकर्म्मणा निर्म्मिता ।
अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अपरा गदा
तु एतदुपलक्षणेनैव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायु
पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।
“गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ।
प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् ।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ॥”
योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे । १०।३।
“अनन्तरयोः केन्द्रयोर्यदा सर्व्वे ग्रहा भवन्ति
तदा गदानाम योगो भवति ॥”)
पाटलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गदाख्यं, क्ली, (गदत्वेन रोगनाशकतया आख्या-
यते विख्यायते इति गद इत्याख्याऽस्येति वा ।)
कुष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ कुड़् इति भाषा ॥

गदागदौ, पुं, (गदं रोगं आगदयतः नाशयतः
इति । आ + गद + णिच् + अच् । यद्वा गदं रोगं
आगच्छति प्राप्नोतीति गदागं रुग्णं दायतः
विशोधयतः इति । दैप् शोधने + कः ।) अश्विनी-
कुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं
शब्दः ॥

गदाग्रजः, पुं, (गदस्य वसुदेवपुत्त्रभेदस्य अग्रजः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २३ । १२ ।
“तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥”)

गदाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते । अग्र + नी + क्विप्
गदानां रोगाणां गदेषु वा अग्रणीः ज्यायान् ।
अचिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षय-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाधरः, पुं, (गदां धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
यद्वा धरति इति धरः गदायाः धरः । धृ +
अन्तर्णिजन्तात् अणिच्के ।) विष्णुः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३९ ।
“नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ! ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥”
अस्य गदाधारणकथा यथा, वायुपुराणे गया-
माहात्म्ये ५ अध्याये ।
“अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्त्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् ।
उन्मुखश्चोर्द्ध्वबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥
एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णानिलाशनः ।
ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥
देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः ।
कृष्णेशानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेत्युक्तास्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाऽजयत् ।
इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महरादयः ॥
हरिन्ते शरणं जग्मुस्तुर्हेतिं जहीति तान् ।
ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्मि हि येन तम् ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदास्त्रां हरये ददुः ॥
दधार तां गदामाद्यां देवैरुक्तो गदाधरः ।
गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ ॥”

बुद्धितत्त्वात्मिकैव भगवतो विष्णोः कौमोदकीनाम गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते । तथाच विष्णुसहस्रनामभाष्ये ।
‘मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् ।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः ॥”
महादेवः । स तु गयायां वर्त्तते । यथा महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
‘भोजपुरे भोजनाथो गयायाञ्च गदाधरः ॥
गदाधारिणि त्रि ।)

गदाभृत् पुं (गदां बिभर्त्तीति । गदा+भृ+क्विप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥ (यथा भागवते । १ । १३ । १० ।
‘भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं विभो ।
तीर्थीकुर्व्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता ॥)

गदाम्बर पुं (गदं सशब्दं अम्बरं यस्मात् ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गदाराति पुं (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः तन्नाशकत्वात्) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाह्व क्ली (गद एव आह्वा आख्या यस्य ।) कुष्ठम् इति रत्नमाला । कुड इति भाषा ॥

गदी [न्] पुं (गदा विद्यते अस्ति यस्य । गदा+इनिः ।) विष्णुः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा भगवद्गीतायाम् । ११ । १७ ।
किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम् ॥)
गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च त्रि ॥

गद्गद पुं लुप्तपदव्यञ्जनाभिधायी । अव्यक्तवक्ता । तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणं यथा —
आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्पष्टोक्ते त्रि । यथा अमरुशतके । ५३ ।
‘रोषोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते ॥)

गद्गदध्वनि पुं (गद्गदेन वायुपरिचालितश्लेष्मान्विता योऽस्पष्टीकृतो ध्वनिः । गद्गदरूपो ध्वनिर्वा ।) हर्षशोकादिना अस्पष्टध्वनिः । तत्पर्य्यायः । मन्मनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गद्य क्ली (गद्यते छन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धैरेव विरच्यत इति गद्+ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० इति यत् ।) पद्यभिन्नम् । कविकृतम् अपादः पदसन्तानः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥ कविकृतभिन्ने त्रि । यथा गद्यो व्यवहारः गद्या वाक् गद्यं वचः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा महाभारते ३।२६३ ।
[illegible] गद्यानाञ्चैव सर्व्वशः ।
आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः ॥)
अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा ।
इति दण्डी ॥
आख्यायिका तु आचष्टे प्रतिपादयति अर्थम् आख्यायिका यत्र नायकः स्वयमुपलब्धोऽर्थ आख्यायते इत्येके । ख्यातार्था सत्यार्था कथा या आख्यायिका । सा च माधविका वासवदत्ता हर्षचरितादि । कथा तु । प्रबन्धस्य कल्पना रचना बहुसत्या स्तोकसत्या कथा ।
प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परम्पराश्रया या स्यात् सा स्यादाख्यायिका क्वचित् ॥
इति कोलाहलाचार्य्यः ।
कथा कादम्बर्य्यादि । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(गद्यन्तु त्रिधा विभक्तं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
अपादः पदसन्तानो गद्यं तच्च त्रिधा मतम् ।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायचूर्णकप्रभेदतः ॥
एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव ।
‘अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं मतम् ।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् ।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥
मतभेदेनैतत् कथितं चतुर्द्धापि दृश्यते । यथा साहित्यदर्पणे । ६ । ३३५ ।
‘वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम् ॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम् ॥)

गद्याणक क्ली (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन आनीयते इति । आ+नी+डः । ततः स्वार्थे कन् ।) अष्टचत्वारिंशद्रक्तिकापरिमाणम् ।
(तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा
वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च तेऽष्टौ ।
गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥
इति लीलावती ॥)
चतुःषष्टिगुञ्जापरिमाणम् । इति वैद्यकम् ॥ गद्यालकमिति क्वचित् पाठः ॥

गन्तृ [त्] त्रि (गच्छतीति । गम+कर्त्तरि तृच् ।) गमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् । (यथा नलोपाख्याने । ४ । २३ ।
न हि काङ्क्षा मम गन्ता त्वामृतेऽन्यं पुमानिह ।
गच्छति प्राप्नोतीति शीलार्थे भाविकाले तृन् । यथा भगवद्गीतायाम् । २ । ५२ ।
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥
अत्र शीलार्थे तृन्नन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठीति बोध्यम् ॥)

गन्तु पुं (गच्छतीति । गम+ सितनिगमीति । उणां १ । ७ । इति तुन् ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ३ । ५४ । १८ ।
‘युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान् पशुमां अस्तु गातुः ॥)

गन्त्री स्त्री (गम्यतेऽनया इति । गम्+ सर्व्वधातुभ्य ष्ट्रन् । उणां ४ । १५८ । इति करणे ष्ट्रन् । ततो ङीष् ।) वृषवहनीयशकटम् । गरुर गाडि इति भाषा । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥ (गच्छतीति । गम्+कर्त्तरि तृन्+स्त्रियां ङीप् । गमनशीला गमनकारिणी वा । यथा याज्ञवल्क्ये । ३ । १० ।
“गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्त्यलोको न यास्यति ॥”)

गन्त्रीरथ पुं (गन्त्र्यां गच्छन्त्यां रथ्यां नाम यो रथः ।) शकटम् । तत्पर्य्यायः । मठः ।
इति हारावली । १४८ ॥

गन्ध क इ अर्द्दि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां आत्मं सकं सेट् ।) क इ गन्धयते । इति हिंसायाम् । गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

गन्धा स्त्री (गन्धो विद्यतेऽस्य । अर्श आदित्वादच् ।) लघ्वगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्ध पुं (गन्ध+पचाद्यच् ।) आमोदः । इति विश्वः । स तु घ्राणग्राह्यपृथिवीगुणः । यथा —
‘घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ।
सौरभञ्चासौरभञ्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । १०३ ॥
(अस्य लक्षणान्तरं यथा घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति ।) स तु दशविधः । (यथा महाभारते । १४ । ५० । ४४ ।
“शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् ॥
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥”
एतेषामपि केषु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह ।)
इष्टः १ कस्तूरिकादौ । अनिष्टः २ शवादौ । मधुरः ३ मधुपुष्पादौ । अम्लः ४ आम्रातकादौ । कटुः ५ मरिचादौ । निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ । संहतः ७ चित्रगन्धः अनेककल्कगतः । स्निग्धः ८ सद्यःकृतघृतादौ । रूक्षः ९ सार्षपतैलादौ । विशदः १० शाल्यन्नादौ ॥ * ॥
सौरभम् । तत्तु पञ्चविधम् । यथा —
‘गन्धश्च सम्यक् प्रगुणं पुत्त्र वेतालभैरव ।
चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा ।
रसः सम्मर्द्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा ।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः ॥
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा ।
प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च ॥
तानि गन्धाह्वयानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः ॥ १ ॥
घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च शमेरणा ।
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ।
घृष्ट्वा स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः ॥ २ ॥
देवदार्व्वगुरुप्रख्यशालसारान्तचन्दनाः ।
प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः ।
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः ॥ ३ ॥
सगन्धकरवीरविल्वगन्धिनीतिलकं तथा ।

प्रभृतीनां रसो योऽसौ निर्य्यास परिगृह्यते ।
स संमर्द्दोद्गतो गन्धः संमर्द्द इतीर्य्यते ॥ ४ ॥
मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासि-
नाम् ॥ ५ ॥
कर्पूरगन्धसाराद्याः क्षोदे घृष्टे च संस्थिताः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः ॥
गन्धसारस्तु सर्व्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
मृगनाभिर्भवेद्घृष्टचूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः ॥
एवं सर्व्वस्तु सर्व्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
घृष्टादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्व्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति ध्रुवात् ॥"*॥
"गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मतः ।
तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः ॥
सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः ।
वैष्णवीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव ! ॥
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः ।
त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना ॥
दैवतोद्देशपूर्व्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
देवायेऽर्प्याय वितरेत् सर्व्वसाध्येषु पूजकः ॥
गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा ।
अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
अयं वां कथितो गन्धः पुत्रौ वेतालभैरवौ ! ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
प्रतिवेशी । लेशः । सम्बन्धः । गन्धकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रयोगामृते ।
"शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराम्टत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्यिवृत् ॥")
गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥ घृष्टचन्दनम् । यथा, "घृष्टो मलयजो गन्धः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

गन्धकः, पुं, (उग्रो गन्धोऽस्यास्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७। इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धाश्मा २ सौगन्धिकः ३ । इत्यमरः । २।६।१०२ ॥ -गन्धिकः ४ सुगन्धिकः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६ पामाघ्नः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८ पूतिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२ दिव्यगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५ कुष्ठारिः १६ क्रूरगन्धः १७ कीटघ्नः १८ शरभूमिजः १९ गन्धी २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तीव्रगन्धत्वम् । अतिवह्निकारित्वम् । विषकुष्ठकण्डूतिखजुत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृमिप्लीहनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तस्य भेदाः ।
"श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्व्विधः ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणाश्रयः ॥
श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत् ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
"श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीड़न्त्या रजसाप्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो वलिर्वलवसापि च ॥
चतुर्द्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥"
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्व्वत्र प्रशस्ततरः ॥ * ॥
"गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ।
अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥"*॥
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"लोहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ॥
विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तद्दुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् ।
यथा वस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धः सर्व्वकर्म्मोचितो भवेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराम्टत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्यिवृत् ॥"
इति प्रयोगामृतम् ॥

गन्धकन्दकः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दोऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कशेरु । इति वैद्यकम् ॥

गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मण्डनं करोतीति । गन्ध + कृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) सैरिन्ध्री । सा तु परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका । इति हलायुधः ॥

गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशरमुनेर्व्वरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयति धारयतीति । कल + णिच् + अच् ङीप् च । ततः स्वार्थे कन् टाप् च पूर्व्वह्रस्वः ।) व्यासमाता । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धकाली, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्रसौरभं कलयतीति । कल् + णिच् अच् ङीप् च । यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपिसमासः ।) व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयं हि दाशराजकन्या पुरा बाल्यसमये मत्स्यगन्धा कालीत्येतन्नाम्ना ख्यातासीत् । ततः कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुणा मुनिप्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यैव ऋषेर्वरप्रभावेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना च विश्रुताऽभवत् । परं तस्यामेव कन्यायां तदा पराशरौरसात् कानीनपुत्त्रो महर्षिर्व्यासः सञ्जातः । ततो गच्छति काले महात्मना भीष्मेण राज्यं दारपरिग्रहञ्च न करिष्यामीति निदारुणं प्रतिश्रुत्य दाशराजसकाशात् समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाढ्या गन्धकाली तत्कामुकाय पित्रे शान्तवे समर्पिता । एतद्विवरणं महाभारते १ । सम्भवे । ९९-१०० । अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम् ॥ अस्या हेतोरेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मेण निहतः । यथा, हरिवंशे ।२०।४७-५० ।
"स चापुग्रायुधस्तात ! दुर्बुद्धिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो बलवान् नीपान्तकरणोऽभवत् ॥
स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ।
पितर्य्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम् ॥
माममात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥
अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्य्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन ! ॥"
ईदृशं जुगुप्सितवाक्यं दूतमुखादाकर्ण्यामितप्रतापो महात्मा भीष्मः अशौचान्ते तं दुरात्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ञे काम्पिल्याय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मिन्नेवाध्याये एतत् सर्व्वं वृत्तं सविशेषं द्रष्टव्यम् ॥)

गन्धकाष्ठं, क्ली, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं काष्ठमस्य । कर्म्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय इव गन्धबाहुल्यात् तथात्वम् ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२३ ॥

गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभियुक्तं कुसुमं यस्याः ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति प्रापयति सन्निकर्षस्थानिति । गन्ध + केल + णिच् + अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च । गन्धं केलतीति ण्वुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।

गन्धखेड़ं, क्ली, (गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र । डलयोरैक्यात्तथात्वम् ।) गन्धवीरणम् । गन्धवेणा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भूतृणम् २ रौहिषम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धखेड़कं, क्ली, (गन्धेन खेड़ति खेलतीति । खेल् + ण्वुल् । गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र इति कप् वा ।) गन्धतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धचेलिका, स्त्री, (गन्धं चेलति गच्छतीति । चेल् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या विवृतिर्वेदिता ॥)

गन्धजात, क्ली (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तेजपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
गन्धज्ञा, स्त्री (गन्धः इष्टानिष्टगन्धः ज्ञायते ऽनया इति । ज्ञा + करणे क ततष्टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४४॥
गन्धतूर्य्य, क्ली (गन्धे जिनरथोद्धारणे शोणितक्षरणादि गन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणक्षेत्रे इत्यर्थः । वाद्यमानं स्थितं वा यत् तूर्य्यम् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । रणतूर्य्यम् २ महाखनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
गन्धतृण, क्ली (गन्धः सुगन्धान्वितं तृणम् ।) सुगन्धतृणम् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धभूस्तृणम् २ सुरसं ३ सुरभि ४ सुगन्धि ५ सुखवासं ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईषत्तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धत्वक्, क्ली (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धदला, स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धधूमज, पुं (गन्धाढ्यात् धूमात् जायते उत्पद्यते इति । जन् + ड ।) स्वादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धधूलि, स्त्री (गन्धप्रकाशिका धूलिः अणुः चूर्णं वा यस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ।
गन्धन, क्ली (गन्ध अर्द्दने हिंसायाञ्च + भावे ल्युट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥
गन्धनकुल, पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) छुछुन्दरी । इति हारावली । ८३ । छुछा इति भाषा ॥
गन्धनाकुली, स्त्री (गन्धयुक्ता नाकुली रास्ना ।) रास्ना । इत्यमरः ।२।४।११४। कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिवल्ली ५ नकुलाढ्या ६ अहिभुक् ७ विषमर्द्दनिका ८ अहिमर्द्दनी ९ विषमर्द्दिनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित श्रेष्ठत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
'नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलूताहिवृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
('रास्ना युक्तरसा युक्ता श्रेयसी सुवहा रसा ।
सुगन्धा सर्पगन्धाख्या नाकुली गन्धनाकुली ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
गन्धनामा, [न्] पुं, (गन्धेन सम्पूर्णं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥
गन्धनाम्नी, स्त्री (गन्धनामन् + संज्ञायां ङीप् नाम्नो नामन्नाद् ङीप् वा ।) पुष्पविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा —
'बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥
एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥
तादृशीं चाक्षास्तु तथा सवदनाम ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा —
'कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेच्च चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वसूक्तया ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धघ्राणार्थं नाली प्रणालीव । गन्धग्रहणाय नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गन्धनिलया, स्त्री (गन्धस्य इष्टानिष्टघ्राणस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गन्धनिशा, स्त्री (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धपत्र, पुं (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुवः । वर्व्वरः । नारङ्गः । बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धपत्रा, स्त्री (गन्धाढ्यं पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाशी इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वधूः ६ तवक्षीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशाख्या १० गन्धाढ्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदमुख्या १५ सुपाकिनी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातकासकण्ठहृज्ज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धपत्रिका, स्त्री (गन्धपत्रा + संज्ञायां कन् अत इत्वञ्च ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
गन्धपर्णी, स्त्री (गन्धपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा । अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धपलाशिका, स्त्री (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च । कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्येके ।) हरिद्रा । इति हारावली । ९३ ॥
गन्धपलाशी, स्त्री (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
'भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णास्यमलनाशिनी ।
शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥")
गन्धपाषाण, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाणवत् काठिन्यात् तथात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
'गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्वसापि च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यत्रास्य व्यवहारस्तु यथा,—
'गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन तु ॥'
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे ।)
गन्धपिशाचिका, स्त्री (गन्धेन पिशाचिका इव । पिशाचिका नामसप्रकृतिरूपदेवभेदः तस्या इव गन्धत्वात् तथात्वम् । नैवास्याः सर्व्वाङ्गीणत्वोपमानम् । किन्तु गन्धमात्रग्रहणादेकदेशेनैव सादृश्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१२ ॥
गन्धपीता, स्त्री (गन्धाढ्यं पीतं पीतवर्णं पत्रमस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धपुष्प, पुं (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्कोठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ बहुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धफणिज्जक, पुं (गन्धसारः गन्धप्रधानो वा फणिज्जकः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥
गन्धफल, पुं (गन्धाढ्यं फलमस्य ।) कपित्थः । बिल्वः । तेजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धफला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेथिका । विदारी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धफली, स्त्री (गन्धेन फलति विशीर्य्यते व्याप्नोतीति वा । गन्ध + फल विशरणे + कर्म्मण्यच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) चम्पककलिका । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥')
प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥
गन्धबधू, स्त्री (गन्धेन बध्नाति सम्बद्धं जनानामासक्तिमिति । बन्ध + ऊ न लोपः वा रूप् । गन्धस्य वधूरिव वा ।) शटी । चोरकनामगन्धद्रव्यम् इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धबन्धु, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्धं बध्नाति इति वा । बन्ध + उन् । यद्वा गन्धस्य बन्धुरिव बन्धोरिव चिरस्थायित्वात्तस्य तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
गन्धबहुल, पुं (गन्धः बहुलः प्रचुरोऽस्य ।) सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल + टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)
गन्धभद्रा, स्त्री (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा वा । एतस्याः तृणस्य बाह्यनयूहस्य गन्धमात्रत्वादेव

नैव रुमस्य मङ्गलं भवतीति भावः।) लता-
विशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा॥ इति
शब्दचन्द्रिका॥ (गुण-पर्य्यायवस्था: प्रसारणी-
शब्दे ज्ञातव्यौ॥)
गन्धभाण्डः, पुं, (गन्धस्य भाण्डमिव।) गर्द्दभाण्ड-
वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"नन्दिवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतकः।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः चिप्रपाकवर्त्ती॥"
इति वैद्यकरत्नमाला॥)
गन्धमांसी, स्त्री (गन्धयुक्ता मांसी।) जटामांसी-
भेदः। तत्पर्य्यायः। केशी २ भूतजटा ३
पिशाची ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७
जटाला ८ लघुमांसी ९। अस्या गुणाः। तिक्त-
त्वम्। शीतत्वम्। कफकण्ठामयरक्तपित्तविष-
भूतज्वरनाशित्वम्। वर्ण्यत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृति-
र्बोद्धव्या॥)
गन्धमाता, स्त्री, (गन्धस्य मातेव। गन्धगुणप्राधान्यात्
तथात्वम्। यथा, मनौ। १। ७८।
"ज्योतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः॥")
पृथिवी। इति हेमचन्द्रः। ४। २॥
गन्धमादनं, क्ली पुं, (गन्धैः व्याप्तोपरिसञ्जातौषधी-
विशेषसौरभैः मादयति सन्निहितस्थानिति।
मद्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। मादतेऽनेन इति
णिच् ल्युट् वा।) पर्व्वतविशेषः। इत्यमरः।
२। ३। ३॥ अयं इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सीमा-
पर्व्वतः। अस्य विस्तारः नीलनिषधपर्व्वत-
पर्य्यन्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (तथा च महा-
भारते। २। १०। ३०।
"मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ॥"
अस्य गिरेरधिष्ठातृदेवोऽपि एतन्नाम्ना विश्रुतः।
यथा, तत्रैवाध्याये। २८ श्लोके।
"इमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्।
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥"
अयमेव पर्व्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः।
यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५६।
"प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने॥")
गन्धमादनः, पुं, (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्या-
त्मानमिति। गन्ध+मद्+णिच्+ल्युः। यद्वा
गन्धेन माद्यति इति। मद्+स्वार्थे णिच्+ल्युः।)
भ्रमरः। वानरविशेषः। (यथा, रामायणे ४।
२५। ३३।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा॥")
गन्धकः। इति मेदिनी॥ ने। २३४॥
गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन मादयत्यनया। मद्+
णिच्+करणे ल्युट् ततो ङीप्।) मदिरा। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ वन्दाकः। चोड़ानामगन्धद्रव्यम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमादनी स्त्री, (गन्धेन मादयतीति। मद्+
णिच्+णिनिः।) लाक्षा। मुरानामगन्धद्रव्यम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमार्ज्जारः, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्ध-
प्रधानो वा मार्ज्जारः।) खट्टासः। इति जटा-
धरः॥
गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः। सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या।
(यथा, भावप्रकाशे।
"गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती॥")
गन्धमालिनी, स्त्री, (गन्धानां गन्धस्य वा माला समूहः
अस्त्यस्यामस्या वा इति। अस्त्यर्थे इनिः ततो
ङीप्।) मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥
गन्धमुण्डः, पुं, (गन्धं अपरगन्धं मुण्डयति मर्द्दयति
स्वगन्धेनेति शेषः। मुड़ि मर्द्दने+णिच्+अण्।
यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अन्यं दुष्टगन्धं मार्ष्टि
शोधयतीति। मुड़ि शोधने+णिच्+अच्।)
लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। नन्दीवृक्षः १ ताम्रपाकी ३ फल-
पाकी ४ पीतकः ५ गर्द्दभाण्डः ६ चिप्रपाकी ७।
इति वैद्यकम्॥
गन्धमूलः, पुं, (गन्धसारं मूलमस्य।) कुलञ्जन-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमूलकः, पुं, (गन्धमूल+संज्ञायां कन्।) शटी।
इति शब्दरत्नावली॥
गन्धमूला, स्त्री, (गन्धसारं गन्धप्रधानं वा मूल-
मस्याः।) शल्लकी। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमूलिका, स्त्री, (गन्धमूली+संज्ञायां कन्।
पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप्
ततष्टाप् कापि अत इत्वम्।) माकन्दी। शटी।
इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल+स्त्रियां ङीष्।) शटी।
इत्यमरः। २। ४। १४५॥
गन्धमूषिकः, पुंस्त्री, (गन्धप्रधानो मूषिकः।)
छुछुन्दरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गन्धमूषी, स्त्री, (गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी।)
छुछुन्दरी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६८॥
गन्धमृगः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धेन युक्तो वा मृगः।)
खट्टासः। इति शब्दमाला॥ (खट्टाशशब्देऽस्य
गुणादयो व्याख्याताः॥)
गन्धमैथुनः, पुं, (गन्धेन वासितायाः ऋतुमत्या
गोर्योनिघ्राणेन मैथुनोद्योगः स्पृहा वा यस्य।)
वृषः। इति जटाधरः॥
गन्धमोदनः, पुं, (गन्धेन व्यालोढ़वगन्धेन मोद-
यतीति। मुद्+णिच्+ल्युः।) गन्धकः। इति
राजनिर्घण्टः॥
गन्धमोहिनी, स्त्री, (गन्धेन स्वावयवस्थगन्धेनेत्यर्थः
मोहयति सन्निकर्षस्थानिति। मुह्+णिच्+
णिनिः ङीप् च।) चम्पककलिका। इति राज-
निर्घण्टः॥
गन्धरसः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धान्वितो वा रसोऽस्य।)
उपधातुविशेषः। कुलसत्व इति ख्यातः। तत्-
पर्य्यायः। वोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५
रसः ६। इत्यमरः। २। ६। १०४॥ रस-
गन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगोसः ९ शुभः १० गोस-
शुभः ११। इति तट्टीका॥ गान्धारम् १२ ससि-
वर्द्धनम् १३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोपरसः १४
वोलकः १५ गोपकः १६। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, महाभारते। ५। २७। ११।
"न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम्॥")
गन्धरसाङ्गकः, पुं (गन्धरसौ अङ्गे यस्य इति कप्।)
श्रीवेष्टनामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धराजं, क्ली, (गन्धेन राजते इति। राज्+
अच्।) चन्दनम्। जवादिनामगन्धद्रव्यम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ स्वनामख्यातशुक्लवर्णपुष्पञ्च॥
गन्धराजः, पुं, (गन्धानां गन्धसाराणां राजा।
"राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति
टच्।) मुद्गरवृक्षः। कणगुग्गुलुः। इति राज-
निर्घण्टः॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं
पनसवृक्षस्य पत्रदलवत्। पुष्पञ्च सुगन्धिश्वेतवर्णं
उपर्य्यधोभावाद्दलं षट्केशरयुक्तं भवति वसन्त-
वर्षाकाले प्रस्फुटति च। तस्य शाखारोपणे वृक्षो
जायते। इति लोकप्रसिद्धम्॥ गन्धशेफश्च॥
गन्धराजी, स्त्री, (गन्धराज+स्त्रियां ङीप्।) नखी-
नामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
गन्धर्व्वः, पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदं
अर्व्वति प्राप्नोतीति। अर्व्व गतौ+अण्।
शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः।) स्वर्गगायकः।
स तु देवयोनिः। तत्पर्य्यायः। गातुः २ हय-
गायनः ३। तद्भेदा यथा,—
"हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा।
गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः॥"
इति जटाधरः॥ * ॥
तस्य एकादश गणा यथा,—
"अभ्राजोऽङ्गारिवभ्रारी सूर्य्यवर्च्चास्तथा क्रुधः।
हस्तः सुहस्तः स्वामी च मूर्द्धन्वांश्च महामनाः।
विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्व्वैकादश गणाः॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥
(असौ देवमर्त्त्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्व्वोऽपि
द्विविधः। यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः।
"अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः।
गन्धर्व्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व्व उच्यते॥
पूर्व्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद्भवेत्।
गन्धर्व्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व्व उच्यते॥"
तत्र दिव्यगन्धर्व्वो यथा, ऋग्वेदे। १०। १३९। ५।
"विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु
दिव्यो गन्धर्व्वो रजसो विमानः॥"
तथाच महाभारते। ३। १६१। २६।
"स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम्।
प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः॥"
मर्त्यगन्धर्व्वः। यथा, रामायणे। १। ४। ११।
"भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्व्वाविव रूपिणौ॥")
गुह्यकलोकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व्व-
लोकः। यथा,—

"ततो विलोकयामास लोकं लोचनमुत्सवम् ।
विस्मितस्तत्र प्राह तुष्टौ विष्णुपार्षदौ ॥
कस्मौ भवत्सवौ लोकः किन्नाम वन्ताम्नयौ ॥
गणावूचतुः ।
गान्धर्व्वश्चैव लोकोऽयं गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ।
देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा धर्म्मगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञो प्रधान्लब्धानि सुवर्णानि धनानि च ।
इत्यादीनि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम् ।
स्तुवन्ति सततं तेषां गान्धर्व्वाश्रमतत्परा ॥
तत्र पुण्येन गान्धर्व्वो लोकस्तेषां विधीयते ।
ब्राह्मणाश्चोचिता यद्वै गीतविद्यार्जितैर्धनैः ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवर्षिर्नारदो महान् ।
मान्यो वै ब्रह्मलोके वै श्रीशम्भोश्चातिवल्लभः ॥
तुम्बुरुर्नारदश्चोभौ देवानामपि दुर्लभौ ।
गायन्तौ शिवं साक्षात् गान्तस्वविन्नौ हि तौ ॥
यदि गीतं कश्चिद्गीतं शम्भुहरिहराकम् ।
सालोक्यं ततपश्च प्राप्नु साविध्यमथवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तत्रैव सह मोदते ॥
कश्चिन्नाक तत्र कालं स्वल्पिरेषा प्रतीयते ।
महातमाश्रया पुण्यो देवौ हरिहरौ तत्र ॥
इति श्रुत्वा तत्र प्राप पुरन्ध्र मनोहरम् ।
विस्मयन्नाय पप्रच्छ किमिदं त्वमरक्षितम् ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ ९ ॥
घोटक । (यथा महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
'रथं मयाश्वयामासुर्गन्धर्व्वैर्हेममालिभिः ॥")
पशुमार्गविशेषः । स तु कस्तूरीमृगः । अन्तरा
भवसत्त्वः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३२ । "अन्तरा
भवमन्तस्तु मरणजन्मनोर्मध्ये भव प्राणी यो मृतो
नैव कायान्तरं प्राप्तः स पि च स भरत
अन्तरान्तरा भवसत्त्वान्तराभवसत्त्व स च
यामनाशरीर इत्यर्थः इति मुकुटः । शुभ
प्राप्नोति कश्चन गन्धर्व्वा पतङ्गा मम इति
विराट् इति समाधाय ।" इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथा महाभारते । ४ । ८ । ३४ ।
"न चाप्यहं चार्य्यपुरं प्राप्स्यामि कथञ्चिद्धून ।
गन्धर्व्वा हि गन्धर्व्वाः पञ्च मे पतयः प्रियाः ।
पुत्राः गन्धर्व्वराजस्य रक्षन्ति ते मां नित्यं सुचिन्तित ॥")
पुंस्कोकिलः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । बे ।
११ । (द्विः । यथा महाभारते ।१४।१०।८०।
गन्धर्व्वौ वाजिनिश्चास्य सुविभेदं समारये ।"
गन्धर्व्वदेवः । यथा रघुः ।
इत्याख्याय यदुसुतानां तेषां
गन्धर्व्वा विनतौ शुचिश्च ।
इत्यादि या चापि विद्यावताति
देवो धवा स्वका यशस्यः ।"
पतौन्त्यगुणस्य मनुष्यस्य सदृश यथा तत्रैव ।
इद न्ना इ भवदाशात्मीयौ
आत्मा विद्यविद्यारिभ्यामसत् ।
कृष्णन् वा पश्यति चारुवाक्यमन्द
गन्धर्व्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥"
अस्योदाहरणं श्रुतावपि यथा वृहदारण्यके
७म ब्राह्मणे जनकयाज्ञवल्क्यप्रकरणे ।
"मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य
गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ।"
'मद्रेषु मद्रानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्यय
नार्थं व्रतचरणात् चरकाः अध्वर्य्यवो वा पर्य्य
व्रजाम पर्य्यटितवन्तः । ते वयं पर्य्यटन्तः पत
ञ्चलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम
गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ।
गन्धर्व्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा ।"॥
गा राशीन् इयशोमयीर्गीति वाणीर्वा धार
यति इति । गो+धृ+व गोर्गमादेश भाष्य
छान्दसत्वाद्भवाध्यादेरिव सूत्रमस्तित्वे
सोमः । रश्मिमात्रधारकः । उदकधारकश्चन्द्र्या
आदित्यविशेषः सूर्य्यश्च एते सर्व्वे एव बोधिता
इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"गन्धर्व्वो अस्य रशना मगृभ्णात् सूरादश्वं
वसवो निरतष्ट ।' 'गन्धर्व्वः सोमः ।" इति
भाष्यम् । तत्रैव । ९ । ५८६ । १२ । "ऊर्द्ध्वो
गन्धर्व्वो अधिनाके अस्थात् विश्वारूपा प्रति
चक्षाणो अस्य ।" "गन्धर्व्वो रश्मीनां धारकः ।"
इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ९ । ८३ । ४ । "गन्धर्व्व
इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनि
मान्यद्भुतः ।" "गन्धर्व्वः उदकानां स्तुतीनां वा
धारकः आदित्यः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव ।
८।१।११। "वह्नन् कुत्समार्ज्जुनेयं शतक्रतुः त्वं
रद्गन्धर्व्वमस्तृतम् ।" "गन्धर्व्वं गवां रश्मीनां
धर्त्तारं सूर्य्यम् । इति भाष्यम् ।" अश्वः दिवस
मण्डपः इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २९ । २१ ।
'तस्याहानीह गन्धर्व्वा गन्धर्व्व्यो रात्रयः स्मृताः ।"
राज्ञां स्तुतिपाठकः । यथा भागवते ।१।११।२० ।
'नटनर्त्तकगन्धर्व्वाः सूतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥"
अनूढानां बालाल्कीनां भर्त्तृभोगात् प्रागेव
प्रथमयद्युर्यौवनोपभोक्तृन्यपशरीराधिष्ठातृदेव
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४० ।
"सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्व्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ।"
तथाच मनुस्मृतौ । ५ । ९० २११ ।
"स्त्रियः पूर्व्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥
आसनात्मा दत्तौ सोमो गन्धर्व्वा शिक्षितां गिरम् ।
पावकः सर्व्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥
असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥
व्यञ्जनेषु समुत्पन्ने सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्व्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥")
गन्धर्व्वेण वा गन्धर्व्वनामक तैलम् । प्रकृत्यादिवत्
वत् साध्यपदमादिकान्तधारये ।) एरण्डतैलम् ।
"गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोमूत्रेण पिबेत् ।
श्लीपदविबन्धयुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोमूत्रेण गोमूत्रेण ।"
इति भावप्रकाशः ।
गन्धर्व्ववेद पुं (वेदगतसादनेन वा । विद्+
अपादाने करणे वा घञ् वेदः । गन्धर्व्वाणां
सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्योप
वेदविशेषः । यद्वा गन्धर्व्वः गन्धर्व्वसम्बन्धी
गन्धर्व्वकर्त्तृकत्वेऽर्थः सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेना
स्माद्वा । विद ज्ञाने+करणे अपादाने वा घञ् ।)
सङ्गीतविद्या । यथा, 'ऋग्वेदस्यायुर्व्वेदोपवेदो
यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेदोपवेदः । सामवेदस्य गन्धर्व्व
वेदोपवेदोऽथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ।" इति
शौनकोक्तचरणव्यूहः ॥
गन्धर्व्वहस्त, पुं (गन्धर्व्वस्य जातिविशेषस्य हस्त
इवपाद इव प्रासादलक्षास्य ।) एरण्डवृक्षः ।
इति हारावली । १०८ । एतस्य पत्रावरणोन
प्रतिमाश्रित्य क्वथ प्रत्ययेन सह यथाह सुश्रुतः ।
"गन्धर्व्वहस्तकस्कन्धकमकमालाटरुककपूतिका
दशकबिल्वपटोलपत्राण्याग्राणि लवणं सहो
दूखलेऽभुदन्न स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोमयेन
दीपयेत् एतत् पत्रलवणमुपदिशन्ति वात
रोगेषु ॥)
गन्धर्व्वहस्तक, पुं (गन्धर्व्वहस्त+स्वार्थे कन् ।)
एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥ (यथास्य
पर्य्यायः । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"आमण्डो वर्द्धमानः स्यादेरण्डो रुबुको रुकः ।
गन्धर्व्वहस्तकश्चित्रो वातारिस्तरुणो रुबुः ॥")
गन्धलोलुपा, स्त्री, (गन्धे गन्धात्मकद्रव्ये लोलुपा
लोभगमस्या ।) मक्षिका । इति शब्दरत्ना
वली ॥
गन्ध(व)वणिक, [ज्] पुं, (गन्धस्य कस्तूर्य्यादि
गन्धद्रव्यजातस्य वणिक् आजीव । यद्वा गन्ध
गन्धद्रव्यजातं पण्यायते व्यवहरति गन्धद्रव्य
क्रयविक्रयाभ्यां आजीवति इत्यर्थः । पण+
इनि शते पस्य (व)त्वं च पृषोदरात् साधु ।)
गान्धिकः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्ध
वेणिया इति भाषा । स तु अम्बष्ठात् राज
पुत्र्यां जातः । तस्य कर्म्म लिखन गन्धानयन ।
इति पराशरभाष्यम् ॥
गन्धवती स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्याः । गन्ध+
मतुप् । मस्य वत्वे स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी ।
('गन्धवती पृथ्वीरूपा ।" इति काशीखण्डे
२९ । ३९ श्लोकस्य टीकायाम् ।) वायुपुरी ।
(यथा काशीखण्डे । ११ । १ ।
"इमां गन्धवतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे द्विज ॥")
व्यासमाता । (इयं हि पूर्व्वं मत्स्यगन्धा आसीत्
पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् लब्धवरा सुगन्ध
विशिष्टा गन्धवतीति प्रसिद्धा आसीत् । यथा
महाभारते । १ । ६३ । ७९—८० ।
"एवंलब्धा वरं वरं गन्धर्व्वाणांसुगन्धितम् ।

स चास्मै भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः।
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्म्मणा ।
तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं भुवि ॥”)
सुरा । इति मेदिनी । ते । १६४ ॥ वनमल्लिका। इति रत्नमाला ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२६।४६।
“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥”)

गन्धवल्कलं, क्ली, (गन्धाढ्यं वल्कलं यस्य ।) त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति भाषा ॥

गन्धवल्लरी, स्त्री, (गन्धाढ्या वल्लरी लताविशेषः ।) सहदेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता ।) पीतपुष्पदण्डोत्पलः । डानिपोला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धवहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + अच्। गन्धस्य वहो वा ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १० । ७ ।
“मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोड़यन् ।
सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन् ॥”)
गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टघ्राणं वहतीति । गन्ध + वह् + अच् + टाप् । यद्वा, गन्धस्य वहा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥

गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति । वह् + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) वायुः । इत्यमरः ।१।१।६५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।१।३६।
“इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः
प्रसरदसमवाणप्राणवद् गन्धवाहः ॥”)
मृगविशेषः। स तु कस्तूरीमृगः। इति हेमचन्द्रः॥

गन्धवाहा, स्त्री, (गन्ध + वह् + घञ् + टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धविह्वलः, पुं, (गन्धेन आत्मोत्थसुरभिणा विह्वलयतीति। वि + ह्वल् + णिच् + अच् ।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धवृक्षकः, पुं, (गन्धः स्वनिर्यासजन्यसुरभियुक्तः गन्धप्रधानो वा वृक्षः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धव्याकुलं, क्ली, (गन्धेन व्याकुलयतीति । वि + आ + कुल + णिच् + अच् ।) कक्कोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धशटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धशाकं, क्ली, (गन्धाढ्यं शाकम् ।) गौरसुवर्णशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धशालिः, पुं, (गन्धाढ्यः शालिः ।) शालिधान्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। कलमाख्यः २ गन्धालुः ३ कलमोत्तमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धबहुलः ६ सुरभिः ७ गन्धतण्डुलः ८ सुगन्धिशालिः ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । अतिहृद्यत्वम् । पित्तश्रमवायुविदाहशान्तिकारित्वम् । स्तन्यगर्भस्थिरतात्वल्पवायुपुष्टत्वकफवलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धशुण्डिनी, स्त्री, (गन्धाढ्यः शुण्डः सुखमस्त्यस्याः । इति इनिः ।) छुच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्वचित् पुस्तके गन्धा शुण्डिनी इति नामद्वयम् ॥

गन्धशेखरः, पुं, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽस्य ।) कस्तूरी । इति हारावली । १०३ ॥

गन्धसारः, पुं, (गन्धाढ्यः सारः स्थिरांशो यस्य ।) चन्दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥
(अस्य पर्य्यायाः यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मुद्गरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धसारणः, पुं, (गन्धं सारयतीति । सृ + णिच् + ल्युः ।) हृद्वमखी । इति रत्नमाला ॥

गन्धसोमं, क्ली, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थः सोमश्चन्द्रो यस्य ।) कुमुदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति । हृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) परगृहं गत्वा कर्म्मकारिणी शिल्पिनी । इति शब्दमाला ॥ गन्धहरणकर्त्री च ॥

गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति । गन्ध + णिच् + अच् + टाप् च ।) चम्पककलिका । इति शब्दरत्नावली ॥ शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शालपर्णी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गन्धाखुः, पुं (गन्धप्रधानः गन्धाढ्यो वा आखुः ।) छुच्छुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥

गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्येण आजीवतीति । गन्ध + आ + जीव् + अच् ।) गन्धवणिक् । इति जटाधरः ॥

गन्धाढ्यं, क्ली, (गन्धेन आढ्यम् ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धाढ्यः, पुं, (गन्धेनाढ्यः ।) नारङ्गवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाढ्या, स्त्री, (गन्धेनाढ्या ।) गन्धपत्रा । स्वर्णयूथी । तरणी । आरामशीतला । इति राजनिर्घण्टः ॥ गान्धाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गन्धान्वितद्रव्ये त्रि । यथा, भ्रमराष्टके । १ ।
“गन्धाढ्याऽसौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा ॥”

गन्धाधिकं, क्ली, (गन्धः अधिकः अस्मिन् । गन्धस्य अधिकोऽत्रेति वा ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाम्ला, स्त्री, (गन्धयुक्तो अम्लः अम्लरसोऽत्रास्या वा ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + अच् टाप् च ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जियतीति ख्याता ॥

गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी अस्याम् । यद्वा गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल् + अच् जातौ ङीष् ।) लताविशेषः। गाँधाली गन्धभादाली इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रसारणी २ भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४ । इति रत्नमाला। गन्धाढ्या ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरणा ६ राजबला ७ भद्रबला ८ । इत्यमरः ।२।४।२७ गन्धोली ९ सारणी १० । इति जटाधरः ॥
अपि च ।
“प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी
सरणिः सारणी-भद्रबला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा ।
वीर्य्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गन्धालीगर्भः, पुं, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भ यस्य ।) सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाश्मा [न्] पुं, (गन्धयुक्तः अश्मा प्रस्तर इव) गन्धकः । इत्यमरः ।२।९।१०२ ॥

गन्धाष्टकं, क्ली, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दनादीनां अष्टकम् ।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्धद्रव्यम् । यथा,—
“चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः ।
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥*
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः ।
जटामांसी मुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥*
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् ।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं स्मृतम् ॥*
सरूपं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च ।
मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् ।
गन्धाष्टकं विनिर्दिष्टं गणेशस्य महेशितुः ॥”
इति शारदातिलकम् ॥ *
अपि च ।
“चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् ।
रक्तचन्दनह्रीवेरं गाणपत्यमुदाहृतम् ॥ *
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः ।
उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः ॥”
इति मेरुतन्त्रम्

गन्धि, क्ली, (गन्ध + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” ४।११ इति इन् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घ

गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन् । गन्ध + “अत इनिठनौ ।” ५।२।११५ । इति ठन् ।) गन्धकः इति हेमचन्द्रः ।३।१२३ ॥

गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्त्यस्याः इति । “अत इनिठनौ” ५।२।११५ । इति इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) मु इत्यमरः ।२।४।१२३ ॥

गन्धिपर्णः, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्त्रम सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धोतुः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः ओतुः ।“ओत्वो समासे वा ।” इति वार्त्तिं इति अकारलो खट्टाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धौतुश्च

गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उ उग्रा वा ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घ

गन्धोत्तमा, स्त्री, (गन्धेन उत्तमा गन्धप्रधानेत्यर्थः।) मदिरा। इत्यमरः।२।१०।४०॥

गन्धोलिः, स्त्री, (गन्धयति गन्धयुक्तं करोति संमिलितद्रव्याण्तराणीत्यर्थः। गन्ध+ओलच् ततो जातौ ङीष् निपातनात् ह्रस्वः।) शटी। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धोली, स्त्री, (गन्धयति अर्द्दयतीति। गन्ध अर्द्दने+बाहुलकात् ओलच् ततो जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) वरटा। इत्यमरः।२।५।२७॥ भद्रा। शटी। इति मेदिनी॥ ले।८५॥

गभस्तिः, पुं, (गम्यते ज्ञायते इति गः विषयः। गम्+डः। तं बभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति। भस्+"क्तिच्क्तौचेति।" ३।३।१७४। इति क्तिच्।) किरणः। (यथा, भागवते।५।८।२२।
"आसुपक्वतन्द्रगतनयं शिशिरद्युतमालाङ्गुरागगुणितविजनदनलशिमाम्भलमयगभस्तिभिः खधयतीति च॥" गम्यते ज्ञायते इति। गम्+डः। गं इदं सर्व्वं जगत् बभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति शिवः। भस+क्तिच्।) सूर्य्यः। इति मेदिनी॥ ते।१०७॥ (यथा सूर्य्यस्तोत्रे।
"गभस्तिमान् गभस्तिश्च विश्वात्मा भासकस्तथा।
त्वं योनिर्व्वेदविदुषां वेदवेद्यस्त्वमेव च॥"
शिवः। यथा, महाभारते।१३।१७।१२२।
"गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणो गतिः॥")

गभस्तिः, स्त्री, (गच्छति प्राप्नोति हव्यादिकमिति गः अग्निस्तं बभस्तानया इति। भस्+करणे क्तिच्।) स्वाहा। इति मेदिनी॥ ते।१०७॥

गभस्तिमत्, स्त्री, (गभस्तयो रश्मयः नित्यं वर्त्तन्तेऽस्मिन् लोके मणयादिभ्योतिःप्रभावात्। इति नित्ययोगे मतुप्।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः। तत्तु तलातलम्। इति शब्दरत्नावली॥

गभस्तिमान्, [त्] पुं, (गभस्तयः रश्मयः सन्त्यस्य भूम्न्यस्मिन्। इति भूमार्थे मतुप्।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।३।३।१६।
"धौम्यः सूर्य्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः॥")

गभस्तिहस्तः, पुं, (गभस्तयो रश्मयो हस्ता इव पदार्थाकर्षणविकर्षणाय यस्य।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र। गम्+"गभीर गम्भीरौ"। उणा।४।३५। इति ईरन् भश्चान्तादेशः।) नीचस्थानम्। तत्पर्य्यायः। निम्नम् २ गम्भीरम् ३। इत्यमरः।१।१०।१५॥ गभीरकम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ अगाधम्। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये।४।१५।
"निष्कम्पनिर्म्मलपयोधिगभीरधीरा
धीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते॥")
गहनम्। इत्युणादिकोषः॥ (प्रच्छन्नम्। यथा, भागवते।१।५।१८।
"कालेन सर्व्वत्र गभीररंहसा॥")

गभीरिका, स्त्री, (गभीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः। "अत इनिठनौ।" इति ठन्। स्त्रियां टाप्।) हड्डक्का। इति शब्दरत्नावली॥

गभोलिकः, पुं, मसूरः। इति हारावली॥१३४॥

गम, ऌ ग गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-सकं-अनिट्।) ऌ, अगमत्। गतिरत्र देशसंयोगफलकव्यापारः। इति दुर्गादासः।

गमः, पुं, (गम्यते इति यथायथं भावकर्म्मादौ अप्।) विजिगीषोर्गमनम्। इत्यमरः।२।८।९५॥ अचरितत्वम्। स तु द्यूतप्रभेदः। अपर्य्यालोचितम्। अध्वा। इति मेदिनी। मे १०॥ सहक्षपाटः। इति हेमचन्द्रः॥ गमनञ्च॥ (उपभोगः। मैथुनम्। यथा, मनौ।११।५४।
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः॥")

गमकः, पुं (गमयति प्रापयति बोधयति वा स्वस्वर्णादि लक्षणैर्यं व्याख्यानमिति। गम्+णिच्+ण्वुल्।) स्वरविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"गमकः स्वरसंस्थानभिक्षायां श्रुतिरम्यकाम्।
स्वरो यो गच्छन्नामेति गमकः स इहोच्यते॥
कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च।
आहतान्दोलितो चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः॥
आपयोनिश्रयान्तु षोडश प्रमाणके।
साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत्॥
दाक्षिणात्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान्॥"
(गमयति बोधयतीति। गम्+णिच्+ण्वुल्। बोधकमात्रे त्रि। यथा, मालतीमाधवे।१।
"यत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥")

गमकारित्वं, क्ली, (गम्यते इति। गम्+भावे अप्। गमं करोतीति। कृ+णिनि। तस्य भावः इति।) दम्भः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गमथः, पुं, (गच्छन्त्यस्मिन् इति। गम्+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः।" उणा ३।११३। इति अधिकरणे अथः।) पन्थाः। (गम्+कर्त्तरि अथः।) पथिके त्रि। इत्युणादिकोषः॥

गमनं, क्ली, (गम्यते जिगीषुणा इति। गम्+भावे ल्युट्।) जिगीषोः प्रयाणम्। कुच् इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्यायः। यात्रा २ व्रज्या ३ अभिनिर्य्याणम् ४ प्रस्थानम् ५। गमः ६। इत्यमरः।२।८।९५॥ प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८ यानम् ९ प्रायणम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ पादविहरणम्। (यथा, रामायणे।२।१२।११।
"न च मे रोचते वीर! गमनं दण्डकं प्रति॥")
तत्तु पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। (यथा, भाषापरिच्छेदे।६।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥")
तस्य भेदाः। यथा, भ्रमणम् १ रेचनम् २ स्पन्दनम् ३ ऊर्द्ध्वज्वलनम् ४ तिर्य्यग्गमनम् ५। इति च भाषापरिच्छेदे ७। (उपभोगः। यदुक्तं तिथितत्त्वे।
"अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चकस्य प्राशनात्॥")

गमी, [न्] त्रि, (गमिष्यतीति। गम्+"भविष्यति गम्यादयः।" ३।३।३। "गमेरिनिः।" उणा।४।६। इति भविष्यति इनिः।) गमनकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गम्भ, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-अकं सेट्।) गम्भति। इति दुर्गादासः॥

गम्भारिका, स्त्री, (गच्छति दार्ढ्यं सौन्दर्य्यं भारञ्च इति। निम्नगतिमित्यर्थे। गम्+विच्। गमं बिभर्त्ति इति। भृ+ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। इति राजवल्लभः॥

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति इति। भृ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण् पृषोदरात् कस्य गत्वं साधुः। यद्वा गच्छति प्राप्नोति सौन्दर्य्यमिति। गम्+विच्। गमं बिभर्त्तीति।) वृक्षविशेषः। गाम्भारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सर्व्वतोभद्रा २ काश्मरी ३ मधुपर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काश्मर्य्यः ७। इत्यमरः।२।४।३५॥ काश्मरी ८। इति तट्टीका॥ भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुमुदा ११ महाभद्रा १२ कट्फला १३ हस्तिशुण्डिका १४। इति रत्नमाला॥ हीरतन्तुका १५ क्षीरा १६ सर्व्वतोभद्रिका १७ सितपर्णी १८ सुभद्रा १९ कम्भारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी २२ मोदिनी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी २५ स्वभद्रा २६ हीरा २७ पीतरोहिणी २८ रोहिणी २९ यष्टिः ३० स्थूलत्वचा ३१ मधुमती ३२ सुफला ३३ मेदिनी ३४ महाकुमुदा ३५ सुदृढत्वचा ३६। अस्या गुणाः कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम् भ्रमशोषत्रिदोषविषदाहार्त्तिज्वरतृष्णास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्फलगुणाः। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। पाचित्वम्। मधुरत्वम्। केश्यहितत्वम्। रसायनत्वम्। मेध्यत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तानिलास्रत्वकृच्छ्रघ्नत्वम्। स्तन्यत्वम्। मानसवार्त्तहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी॥
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुदिकापि च।
काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः।
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित्।
दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा॥
तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम्।
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत्।
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विशुद्धिकृत्।
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षयान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । "गभीर-गम्भीरौ ।" उणा । ४ । ३५ । इति गच्छते-रीरन् भश्चान्तादेशः नुमागमश्च ।) गभीरम् । इत्यमरः । १।१०।२५ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ५ । १ । ५० ।
"ततः सागरगम्भीरो वानरः पवनो जवे ॥")

गम्भीरः, पुं (गम् + "गभीरगम्भीरौ" उणा । ४ । ३५ । इति ईरन् भश्चान्तादेशः नुमागमश्च ।) जम्बीरः । पद्मकन्दम् । मन्त्रभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५२ ।
"गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥"
स्त्रियां, हिक्कारोगभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५० अध्याये ।
"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
मुच्छोरुकण्ठजिह्वाक्षश्वासपार्श्वरुजाकरी ।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥")

गम्भीरवेदी, [न्] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात् तथा चिरकालात् इत्यर्थः यद्वा गम्भीरं अङ्कुशवेधनं निषादिदत्तशिक्षामादेशं वा वेत्तीति विद् + णिनि ।) दुर्द्धरहस्ती । तत्पर्य्यायः । अङ्कुशदुर्द्धरः २ चालकः ३ व्यालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवमताङ्कुशः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ४ । ३६ ।
"स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयन् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥"
अस्य लक्षणम् ।
"चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्त्रीयवचनम् ॥
मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते ।
"त्वग्भेदाच्छोणितस्रावात् मांसस्य क्नथनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति स स्यात् गम्भीरवेदिता ॥"
इति रघुटीकायां मल्लिनाथः ॥)

गम्यं, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्म्मादौ यत् ।) प्राप्यम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १७ ।
"ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम् ॥")
गमनयोग्यश्च ॥ (यथा, महाभारते ।३।८५।१०२।
"गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च ॥"
स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री । यथा, महाभारते । १ । ८३ । ३५ ।
"अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ॥")

गम्यमानः, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्तमानगमनाश्रयग्रामादिः ॥

गयः, पुं, (गीयते वीर्य्यादिप्रभावेणासौ । गै + घञ् । पृषोदरात् इत्वे साधुः ।) वानरभेदः । (यथा, गोः रामायणे ।४।२५।३३।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥")
स तु वैवस्वतपुत्त्रः । इति रामायणम् ॥ राजर्षिभेदः । स च अमूर्त्तरयःपुत्त्रः । (यथा, श्रीभागवते । ५ । १५ । ७ ।
"गयं नृपः कः प्रति याति कर्म्मभिः ॥")
असुरभेदः । इति वायुपुराणम् ॥ गयाप्रदेशः । यथा, गोः रामायणे । २ । १०७ । ११ ।
"गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ।"
"गयेषु गयाप्रदेशेषु ।" इति तट्टीकायाम् ॥)

गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धेन असुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा वा निर्म्मिता ।) गयराजर्षिपुरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६ ॥ सा तु तीर्थभेदः । तस्य नामकरणं यथा,—
"यज्ञं चक्रे गयो राजा बह्वन्नं बहुदक्षिणम् ।
यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्त्तुं न शक्यते ॥
गयं विष्ण्वादयस्तुष्टा वरं वृणीति चाब्रुवन् ।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशप्तास्तु ये पुरा ॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः ।
गयापुरी तु मन्नाम्ना ख्यातु ब्रह्मपुरी तथा ॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा तत्रैवान्तर्दधुः सुराः ॥"
तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।
योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्चयः स्मृतः ॥
स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासः स्थिरोऽभवत् ।
तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहम् ।
गयासुरात्त्राहि देव ! ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत् ॥
व्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवम् ।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महासुरात् ॥
ब्रह्माद्यांस्तानब्रवीच्छम्भुर्व्रजामः शरणं हरिम् ।
क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः ।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥
गयासुरभयाद्देव ! रक्षास्मानब्रवीद्धरिः ।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यमागमिष्याम्यहं ततः ॥"
"इत्युक्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया ।
सन्तुष्टाश्चागताः सर्व्वे वरं ब्रूहि गयासुर ! ॥"
"यदि तुष्टाः स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् ॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वशः ।
ऋषिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः ॥
पवित्रो भव तं देवा दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवम् ।
दृष्ट्वा दैत्यं ततः स्पृष्ट्वा सर्व्वे हरिपुरं ययुः ॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत् ।
यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥
ब्रह्माणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः ।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं गृहाण पितामह ! ॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा व्रजामो विष्णुमव्ययम् ।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे ॥
तद्दर्शनाद्दिवं ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् ।
देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥
गत्वासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया ।
यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥
अतः पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ॥
गयासुर उवाच ।
धन्योऽहं देवदेवेश ! यद्देहः प्रार्थ्यते त्वया ।
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः ।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति ॥
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः ।
नैरृतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ॥
चलितस्त्वकिते ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत ।
यास्ते गृहे तव शिला तामानीयात्र धारय ॥
दैत्यस्य शीर्षं शिरसि तां धारय ममाज्ञया ।
निश्चलार्थं यमः श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम् ॥
शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत् ।
देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल ॥
तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ।
देवाः पादैर्लङ्घयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ॥
ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम् ।
अगमद्भूते हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥
ब्रह्मोवाच ।
देवदेव ! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः ।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः ।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत् ।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिहाह्वयत् ॥
आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् ।
आद्यया गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः ॥
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥"
"ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहम् ।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।
पीयाद्य यदहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्व्वदा ॥"
"वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवैरुक्ते गयासुरः ॥"
"यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्व्वाघनाशनः ।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥"
"किं बहूक्त्वा सुरेशानां युष्माकमपि देवता ।
येन, तिष्ठाम्यहं नापि समयः प्रतिपाल्यताम् ॥"
"त्वया यत् प्रार्थितं वीर ! तद्भविष्यत्यसंशयम् ।
अस्मत्पादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् ।
देवैरुक्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥"
अथ गयाशिरआदिपरिमाणम् ।
"नागाज्जनार्द्दनाद्भूप्रयूणाश्चोत्तरमानसात् ।
एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम् ।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥
क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् माधवयशिरः ।

("गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी बलवीर्य्यकृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥

गरं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति । हन् + टक् ङीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९।५४।
"ग्रहपीड़ाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ॥")

गरणं, क्ली, (गृ सेचने गॄ निगरणे + भावे ल्युट् ।) सेचनम् । निगरणम् । इति व्याकरणम् ॥

गरदं, क्ली, (गॄ + भावे अप् । गरो भक्षणम् । गरेण भक्षणेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽस्मादनेन वा । दो + अपादाने करणे वा घञर्थे कः ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति । दा + कः ।) विषदानकर्त्ता । (अयं हि आततायिनामन्यतमः । अस्य हनने दण्डादिकं नास्ति ।) यथा, स्मृतिः ।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।"
(अयं हि श्राद्धभोजने परिहर्त्तव्यः । तथा च मनौ । ३ । १५८ ।
"आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")

गरव्रतः, पुं, (गरो गरणं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं नैसर्गिको नियमो यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

गरभः, पुं, (गॄ + बाहुलकात् अभच् ।) गर्भः । इति हेमचन्द्रः । ३।२०४ ॥

गरलं, क्ली, (गिरति ग्रसति नाशयतीत्यर्थः । गॄ + अलच् । गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते जीवनं वा । ला + कः ।) विषम् । इत्यमरः । १।८।९ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।
"आलनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥")
पन्नगविषम् । परिमाणम् । तृणपूलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ घासेर गड्डा पुला आटि इत्यादि भाषा ॥

गरलारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरा, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगिभिरिति शेषः । गॄ + कर्म्मण्यप् । ततोऽजादित्वात् टाप् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ निगरणम् । इति धरणी ॥

गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाशयतीति । गरं कृत्रिमविषमित्येके । आ + गॄ + अच् । संज्ञायां जातौ वा ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताड़कः ।"
इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ गुणाद्यास्या जीमूतकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गरात्मकं, क्ली, (गरः विषं आत्मा वीजभूतं यस्य इति कप् ।) शोभाञ्जनवीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिषु अधिका प्रधाना ।) लाक्षा । इति रत्नमाला । गराधिको गवाधिकापि पाठः ॥ (गरादधिका । विषप्रधाना ॥)

गरिमा, [न्] त्रि, ("प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति गरादेशः । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) गुरुता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । २२ ।
"गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन् ॥
निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ ")

गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः । "प्रियस्थिरेति ।" ६।४।१५७ । इति इष्ठन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं, दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥"
नृपविशेषः । यथा, तत्रैव । २।८।१२ ।
"हविर्घ्नश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥")

गरी, स्त्री, (गर + जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ खरा । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (देवताड़शब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः । गुरु + ईयसुन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति व्याकरणम् ॥

गरुड़ः, पुं, (गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डयते । इति गरुत् + डी + डः । पृषोदरात् तलोपे साधुः । यद्वा, "गिर उड़च् ।" उणां ४ । १५५ । इति उड़च् ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत्पर्य्यायः । गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनतेयः ४ खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८ पन्नगाशनः ९ । इत्यमरः । २ । २ । ३२ ॥ महावीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२ । इति जटाधरः ॥ शाल्मली १३ हरिवाहनः १४ अमृताहरणः १५ नागाशनः १६ । इति हारावली ॥ शाल्मलिस्थः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगान्तकः १९ तरस्वी २० तार्क्ष्यनायकः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"यजतः पुत्त्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्व्वाश्च ददुः किल ॥
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥
शक्रस्तु वीर्य्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुत्क्षिप्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥
अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः ।
अवहस्याभ्ययाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत् कर्म्म तदा शक्रभयङ्करम् ॥
कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यो सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥
तद्बुद्ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं शंसितव्रतम् ॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
अथ ते तं महात्मानं प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥"
तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—
"अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥
वालिखिल्या ऊचुः ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ।
तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥
विनता चापि सिद्धार्था वभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्त्रीणान्तु गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"*॥
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुड़ः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्य्याण्डमजायत ॥
महासत्त्वबलोपेतः सर्व्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपी कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः ॥
अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभो गतः ।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व्व इवापरः ॥"*॥
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
"अपीत्वा चामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः ॥
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्चास्याममृतेन विनाप्यहम् ।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुड़ो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि ॥
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥"
इति महाभारते । १ । ३१-३३ । अध्यायेषु ॥

।पक्षिविशेषः। यथा मनुः। ७। १८७।
"वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा।"
सूच्यमुखमधस्थाद्धीन पश्चुमध्यो वराहव्यूहः। एवं पृथुलतरमध्यो गरुडव्यूहः। इति कुल्लूकभट्टः।)

गरुडध्वज पुं (गरुडः ध्वजश्चिह्नं यस्य। यद्वा गरुडो ध्वजे रथध्वजे यस्य।) विष्णुः। इत्यमरः।१।१।१८॥ (यथा विष्णुपुराणे।५।१।३७।
"इत्युक्त्वा प्ययौ विप्र! सह देवैः पितामहः।
समाहितमतिश्चैव तुष्टाव गरुडध्वजम्॥"
अस्य एतन्नामकारणकथा यथा महाभारते। १।३३।१२-१७।
"विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम्॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्॥
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥)

गरुडाग्रज पुं (गरुडस्य अग्रजो ज्येष्ठः।) अरुणः। इत्यमरः।१।३।३२॥ (अस्य गरुडाग्रजत्वकथा यथा महाभारते। १।१६।१८-३४।
"विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी।
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः॥
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः।
आरम्भः सफलो देवि! भवितायं तवेप्सितः॥
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ।
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा॥
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ।
उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह॥
धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः।
एतौ सर्व्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः॥"
"विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा।
जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः।
पतत्रीणाञ्च गरुडः इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥")

गरुडाङ्कित, क्ली, (गरुड इव अङ्कितम्। गरुडमाहात्म्यात्स्य तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति शब्दरत्नावली॥

गरुडाश्मा [न्] पुं (गरुडवर्णेन अश्मा प्रस्तरः। गरुडवर्णसादृश्यात् तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति जटाधरः॥

गरुडोत्तीर्ण क्ली, (गरुडादुत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः। यद्वा गरुडः उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन।) मरकतमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

गरुत पुं (गरति शब्दायते वायुवगवशान्निति। गॄ शि शब्दे+"मृग्रोरुतिः"। उणा।१।९४। इति उति।) पक्षः। इत्यमरः।२।५।३६॥ पाखा इति भाषा॥ (गिरतीति। गॄ निगरणे+उति। निगरणम्। भक्षणम्। यथा यजुर्वेदे।१२।४। "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् इति।" "यदि त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णस्याकारो गरुडोऽसि गरुत्मान् गरुत गरणं गिलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् भक्षणायत्यजितमिति।" इति वेददीपिका॥)

गरुत्मान् [त्] पुं (गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य। गरुत्+मतुप्।) गरुडः। इत्यमरः।१।१।३१। (यथा भागवते।३।१९।११।
"जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम्॥") पक्षिमात्रम्। इति मेदिनी। ते। १६६॥

गरुत्योधी [न्] पुं (गरुता पक्षेण युध्यतीति। युध+णिनि।) भारतीपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भारद्व इति भाषा॥

गर्ग पुं (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति इत्यर्थः। गॄ शि शब्दे+"सृदिभ्यो गः"। उणा। १।१२०। इति गः।) मुनिविशेषः। स तु गया तीर्थे यज्ञार्थं दृष्टो ब्रह्मणः पुत्रः। इति वायुपुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः॥ (बृहस्पति वंशसम्भवोऽयं मुनिभेदः। स तु वितथस्य पुत्रः। यथा हरिवंशे।३२।१५-२०।
"बृहस्पतेराङ्गिरसः पुत्त्रो राजन्महामुनिः।
सङ्क्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः।
धर्म्मसङ्क्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै॥
अयाजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्हितम्।
पूर्व्वन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि॥
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत्।
ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ॥
वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ।
स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै॥
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च॥"
अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषादि ज्ञानमलभत। यथा महाभारते।१३।१८।३८।
गर्ग उवाच।
"चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम्।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो(शिव)मनोयज्ञेन पाण्डव॥
तथा बृहत्संहितायाम्।२१।५।
"न तु तस्मात् बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये॥ ५॥") तालविशेषः। यथा सङ्गीतदामोदरे।
"चतुर्द्रुतैर्विरामान्तस्तालोऽयं गर्गसञ्ज्ञितः॥"

गर्गर पुं (ग इति शब्दं+भावे गः। गग शब्दं राति इति। रा+"आतोऽनुपसर्गे कः।"३।२।३। इति कः।) मत्स्यभेदः। इति जटाधरः॥ गागरा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अस्याकारगुणौ यथा राजनिर्घण्टे।
"यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः
पृष्ठेषु रेखाबहुलः सदंष्ट्रः।
स गर्गरो वर्ममनोरवक्त्रो
बलस्य प्रीतः कफवातकारी॥"
"गर्गरः पिच्छिलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः।" इति भावप्रकाशः॥

गर्गरी स्त्री (गर्ग शब्दं राति इति। रा+क। गौरादित्वात् ङीष्।) मन्थनी। दधिमन्थनपात्रम्। इत्यमरः।२।९।७४॥ कलसा। गागरी इति भाषा॥ यथा निषादिनर्त्ते।
"मेवादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी॥"

गर्गाट पुं (गर्गेति शब्दं कृत्वा अटतीति। गर्ग+अट+पचाद्यच्। शकन्ध्वादित्वात्लोपः।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। वागनालिक २। इति हारावली।१९६॥

गर्ज्ज ऊर्ज्जाशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अक-सेट्।) ऊर्ज्जा बलम्। समर्थात् सरोति या सनकरणकशब्दः। गर्ज्जति सिंहः। इति दुर्गादासः॥

गर्ज्ज क शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पर-अक-सेट्।) क, गर्ज्जयति। इति दुर्गादासः॥

गर्ज्ज स्त्री, (गर्ज्जनमिति। गर्ज्ज+भावे घञ्।) हस्तिशब्दः। इति हेमचन्द्रः।६।४१॥ मेघाग्निमन्त्रैश्च॥

गर्ज्जक पुं (गर्ज्जतीति। गर्ज्ज+ण्वुल्।) मत्स्यविशेषः। गजाड इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शालः। शालच ३। इति शब्दरत्नावली॥ (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

गर्ज्जन क्ली (गर्ज्ज+भावे ल्युट्।) शब्दः। (गर्ज्जन्ति अनेनेति। गर्ज्ज+करणे ल्युट्।) कोपः। इति मेदिनी। ने।५६॥

गर्ज्जर, क्ली मूलविशेषः। गाजर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पिण्डमूलम् २ पीतकन्दम् ३ सुमूलकम् ४ स्वादुमूलम् ५ सुपीतम् ६ नारङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। किञ्चित् कटुत्वम्। कफाध्मानक्रिमिशूलदाहपित्तहृष्णानाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"गाजरं ग्रञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम्।
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु।
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित्॥"
इति भावप्रकाशः॥

गर्ज्जाफल पुं (गर्ज्जा मर्म्मरध्वनिः फले यस्य। शुष्कपक्वफले शब्दाकुलत्वादस्य तथात्वम्।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गर्ज्जा गर्ज्जनमेव फलं यस्य।) मुद्गः? हृष्टः? इति हेमचन्द्रः। मत्तगजः? उन्मत्तगजः। इति शब्दरत्नावली॥

गर्ज्जि, पुं (गर्ज्ज शब्दशब्दे+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा।४।११८। इति इन्।) मेघशब्दः। इति हेमचन्द्रः।६।४२॥

गर्ज्जित क्ली (गर्ज्ज+भावे क्त।) मेघशब्दः। इत्यमरः।१।३।८॥ (इयमो वास्यात्मकम्। यथा हरिवंशे।१८२।३४।
"बाल! किं गर्ज्जसे भावात् शुराणां नानि गर्ज्जितम्।
श्लाघि युध्यस्व यदि किं वृथा गर्ज्जितेन ते॥")
मत्तगजे त्रि॥ (मद्रूर्ते स्त्रूर्तौ।
"मध्याह्ने गर्ज्जिते मेघे शाखाद्विहरै कालिकम्।
धारादि तस्य मत्तानि आयुर्वेदिदा यशो बलम्॥")

(जित:, पुं, (गर्त्तो गर्त्तेन जातोऽस्य । जातार्थे इतच् ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥

र्त्तः, पुं, (गिरति ग्रसति स्वस्मिन् पतितं जीवजातादिकमित्यर्थः । गॄ निगरणे + "हसिमृग्रिण्वामिदमीति ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) भुवि श्वभ्रम् । गाड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटः २ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभ्रम् ५ । इति जटाधरः ॥ गार्वटिः ६ आवट्टः ७ पृथिवीरन्ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ६ ।

"घरण्यां विवृते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः ॥")

त्रिगर्त्तदेशः । छुछुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥ रोगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मातृगर्भरूपगह्वरम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।

"शेते विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥"

कूपः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।

"यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरा-
स्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥"

नरकविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।

"निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते ॥"

अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिर्देवखातभेदः । एतल्लक्षणं यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।

"धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"

अस्योदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।

"नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥"

गीर्य्यते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्व्वता यजमानेनेति । गॄ + तन् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । ५।६२।८

"आरोहथो वरुण ! मित्र ! गर्त्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥" "गर्त्तं रथम् ॥" इति भाष्यम् ॥)

गर्त्तिका, स्त्री, (गर्त्तोऽस्त्यस्याः इति ठन् ।) तन्तुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ तांत्घर इति भाषा ॥

गर्द्द, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्द्दयति गर्द्दति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्दभं, क्ली, (गर्द्द्यते शब्द्यते विश्रयते गन्धादिभिरिति यावत् । गर्द्द रवे । "कृशृशलिकलिगर्द्दिभ्योऽभच् ।" उणां ।३।१२२। इति अभच् ।) श्वेतकुमुदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्द्दभं कुमुदं कुमुत् ॥")

विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

गर्द्दभः, पुं, (गर्द्दति गर्द्दयति वा कर्कशशब्दं करोतीत्यर्थः । गर्द्द कि रवे + "कृशृशलिकलीति ।" उणां । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः । गाधा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २६८ ।

"गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्च माषिकः ॥")

तत्पर्य्यायः । चक्रीवान् २ वालेयः ३ रासभः ४ खरः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ रासभः ६ । इति तट्टीका ॥ शङ्कुकर्णः ७ भारगः ८ भूरिगमः ६ धूसराह्वयः १० वेशवः ११ धूसरः १२ । इति जटाधरः ॥ स्मरस्मर्य्यः १३ चिरमेही १४ पशुचरिः १५ चारपुटः १६ चारटः १७ ग्राम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य मांसस्य गुणः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च । मूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । क्षारत्वम् । कफमहावातभूतकम्पोन्मादहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।

"गार्द्दभं वा वनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत् । सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

"गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । दीपनं गार्द्दभं मूत्रं क्रिमिवातकफापहम् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्याये ॥)

तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—

"अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति । ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात् ॥"

इति चाणक्यम् । ७० ॥

गर्द्दभगदः,पुं,(गद्यते पीड्यतेऽनेन। गद + करणे अच् । गदो रोगः । गर्द्दभनामको गदः शाकपार्थिववत् समासः ।) ज्वालागर्द्दभकरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गर्द्दभशाकः, पुं, (गर्द्दभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्द्दभप्रियः शाको यस्य ।) ब्रह्मयष्टिवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गर्द्दभशाका, स्त्री, (गर्द्दभशाक + टाप् ।) ब्रह्मयष्टिः । वामनहाटी इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥

गर्द्दभशाखी, स्त्री, (गर्द्दभाख्या शाखा यस्याः । यद्वा गर्द्दभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्द्दभाण्डः, पुं, (गर्द्दभं गन्धविशेषं अमति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १ । ११३ । इति डप्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । गाब्भिभाटे इति ख्यातः । अयं पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थाकारः । गन्धपिप्पलः । इति केचित् । इति भरतः ॥ गर्द्दपिप्पली । इति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कन्दरालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ प्लक्षः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ शृङ्गी ६ प्लवः ७ कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्द्दभाण्डः ६ प्लक्षेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥(कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

गर्द्दभाह्वयः, पुं, (गर्द्दभेन गन्धेन आह्वयति स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + अच् । यद्वा गर्द्दभः आह्वयः आख्या अस्य ।) कुमुदम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६० ॥

गर्द्दभिका, स्त्री, (गर्द्दभः दुर्गन्धमयपिड़काभेदो विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

"मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिड़काचितम् । रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥"

तच्चिकित्सा यथा,—

"विवृत्तामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥ पाके तु शोधयेदाद्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गर्द्दभी, स्त्री, (गर्द्दभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ गौरादित्वाद्वा ङीष् ।) गर्द्दभपत्नी । ("सहैव दशभिः पुत्त्रैर्भारं वहति गर्द्दभी ॥") तस्याः क्षीरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वातश्वासहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दधिगुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रुच्यत्वम् । वातदोषनाशित्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । मांसे लघुत्वम् । उष्णत्वम् । मूत्रदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । गर्द्दभिकारोगः । इति मेदिनी । भे । १६ ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—

"सा विद्या वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी । मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥"

इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)

अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः ।

"मशकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥")

गर्द्ध, क लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, गर्द्धयति । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्धः,पुं,(गर्द्ध्यते इति । गर्द्ध + भावे घञ् ।) स्पृहा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गर्द्धनः, त्रि, (गृध्यति स्पृहयतीति । गृध् + "जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति ।" ३ । २ । १५० । इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । ६ । २२ ।

ग(र्व्व)र्ब्ब, तु क ड दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः । ड, गर्ब्बयते गर्व्वापयते धनेनीचः । इति दुर्गादासः ॥

ग(र्व्व)र्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) गर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

ग(र्व्व)र्ब्बः, पुं, (गर्व्व + भावे अच् । यद्वा, गिरति मदमिति । गॄ निगरणे + "कॄगृशॄदृभ्यो वः ।" उणां । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः दर्पार्थादन्तगर्व्वधातोर्भावेऽल्प्रत्ययः ॥ इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।

"यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्व्वे(र्ब्बे)ण च विशेषतः ॥")

गर्भः पुं (गीर्य्यते जीवसञ्चितकर्म्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिवलात् जठरगह्वरे स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेणासौ। गॄ + “अर्त्तिगॄभ्यां भन्।” उणां। ३। १५२। इति कर्म्मणि भन्।) भ्रूणः। तद्विवरणं यथा —

‘स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि।
नाभिभूतश्च तत्रैव याति बीजद्वयं हि सत्॥
कललं बुद्बुदत्वञ्च ततः पेशीत्वमेव च।
पेश्यापलघनोऽण्डः स्यादङ्कुरस्तत उच्यते॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामनुलोमकात्।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च॥
प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकम्।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम्॥
नरश्चाधोमुखः स्थित्वा दशमे च स जायते।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी॥
बालत्वन्तु कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि।
ततश्च मरणं तत्तद्धर्म्ममाप्नोति मानवः॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत्।

इति गारुडे २२८ अध्यायः॥

तस्य लक्षणं यथा —

‘गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम्।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम्॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते॥ *॥

तदन्यप्रकृतिर्यथा —

‘यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत्।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि॥
मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः।
कललं जायते तस्या वर्ज्जितं पैतृकैर्गुणैः॥’

इति भावप्रकाशः॥ *॥

अस्य द्वादशधा गतिर्यथा —

प्रस्तोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जदेहः॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः।
पार्श्वापवृत्तगतिरस्ति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्द्धा॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्द्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनिम्।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी॥
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः॥’ *॥

गर्भनाशलक्षणानि।

‘अथ वृद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा।
नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः॥ *॥

अथ मृतगर्भलक्षणं यथा —

‘गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शोथश्चान्तर्मृते शिशौ॥

इति माधवकरः॥ *॥

(‘कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः सञ्जातो बाल उच्यते॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्त्रः शुक्राधिके भवेत्।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी॥’

इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥

‘शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्त्वः स्वकर्म्मक्लेशचोदितः।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ॥
बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते॥
तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम्।
नेन्धनं दृश्यते गच्छन् सत्त्वो गर्भाशयं तथा॥
कारणानुविधायित्वात् कार्य्याणां तत्स्वभावता।
नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत्॥
अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान्।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्त्तवे पुनः॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः॥’
‘पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा॥’
‘शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः।
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम्॥
नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः।
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत्॥’
‘मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः।
ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत्॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम्।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम्।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्त्रं पश्येत् पुरः पतिम्॥
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्वास्तिस्रश्च निन्दिताः।
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्त्रोऽन्यासु कन्यका॥
उपाध्यायोऽथ पुत्त्रीयं कुर्व्वीत विधिवद्विधिम्।
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्ज्जितम्॥
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः।
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतिं रहः॥
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि।
इच्छेतां यादृशं पुत्त्रं तद्रूपचरितांश्च तौ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ॥
कर्म्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत्॥
आहिरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम्।
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्च्चसा भवति।
ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतम्॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योऽन्यं संविशेतां शुभ-स्मितौ।
उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः।
तथा हि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः॥
लिङ्गन्तु सद्यो गर्भाया योन्या बीजस्य संग्रहः।
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रासृगनुबन्धनम्।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम्॥
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललीभवेत्।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्व्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत्॥
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम्॥
कृत्वाग्निवर्णं निर्व्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत्।
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्य्यकान्॥
पिबेत् पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तशः।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम्॥
पुत्त्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाञ्छया।
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्त्रोत्पादस्थितिप्रदम्॥
नासयास्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकं तथा।
ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत्॥
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक्।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत्॥
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम्॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम्।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम्॥
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम्।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत् त्यजेत्॥
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात्।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येत् म्रियेत वा॥
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफा-
त्मभिः॥
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत्।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवार्बुदम्॥
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम्।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम्॥
मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्व्वसूक्ष्माङ्गजन्म च।
सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया॥
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे।
षष्ठे स्नायुशिरारोमबलवर्णनखत्वचाम्॥
सर्व्वैः सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे।
गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः॥
कण्डूं विदाहं कुर्व्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च।
नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः॥
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम्।
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम्॥
ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्त्रौ मुहुः क्रमात्।
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति।
शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारी संशयिता भवेत्॥

क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं घृतम् ।
मधुरैः साधितं शुद्धैः पुराणशकृतस्तथा ॥
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वकल्कितो वस्तिः स तैलघृतसैन्धवः ॥
तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥
शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्व्वोक्तश्चानुवासनम् ॥
तत एव पिचुश्चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्व्वं तत् पार्श्वचेष्टिनी ॥
पुन्नामदोहदप्रश्नरता पुंस्वप्रदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्व्व-गन्धमाल्यप्रिया च या ॥
क्लीवं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
प्राक् चैव नवमान्मासात् सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे म्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथताक्लमः ॥
अधो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्वस्तिवङ्क्षणे ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥
पाययेत् सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृम्भचंक्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवन्तल्लिङ्गं हृद्विमोचतः ॥
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आव्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥
अथ सम्पीड़िते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
मृदुपूर्व्वं प्रवाहेत वाढ़माप्रसवाच्च सा ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथाप्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
सुवर्च्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ।
कार्य्यमेतत् तथोत्क्षिप्य वाह्नोरेनां विकम्पयेत् ॥
कटीमाक्षोटयेत् पार्ष्ण्या स्फिचौ गाढ़ं निपी-
ड़येत् ।
तालुकण्ठं सुपोद्वेण्या मूर्द्ध्नि दद्यात् स्नुहीपयः ॥
भूर्ज्जलाङ्गलिकीतुम्बी सर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥
कुष्ठतालीशकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां विल्वलेनासवेन वा ॥
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।

शतपुष्पा वचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ।
कुशला पाणिनाक्तेन हरेत्कृत्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भां परां योनिं तैलेनाङ्गञ्च मर्द्दयेत् ॥
मकल्लाख्ये शिरोवस्ति कोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
धान्याम्बु वा गुड़व्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ॥"
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥
अथ गर्भोपचारः ।
आत्रेय उवाच ।
"प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ॥
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये क्षशरं श्रेष्ठं चतुर्थे च क्षतौदनम् ॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदन्तथा ।
मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्भिषग्वरः ।
वर्ज्जयेद्द्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च ॥
अम्लानि सोष्णक्षीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत् ।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यक्तौ गुर्व्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक् ।
व्यायामं मैथुनं रोषं शौर्य्यञ्चक्रमणन्तथा ॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्च-
मासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभि-
र्गोत्रभोजनमपि कर्त्तव्यम् । दोहदादिषु परि-
पूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्रो
जायते ॥" इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे
तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ * ॥
अथ चलितगर्भचिकित्सा ।
आत्रेय उवाच ।
"प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकन्द्राक्षा चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पयसा लोड़ितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते मृणाले नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मधुककीट्टञ्च शर्करां पयसा पिबेत् ॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा शूलमेव च ॥
ज्वरश्च स्त्रीणां यदि गर्भश्चलते तदोशीरचन्दन-
नागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधुदधि पाय-
येत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाड़िमी-
पत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे-
मासि गैरिकं कृष्णमृत्तिकां गोमयभस्म उदकं
परिस्रुतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् ।
सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापद्मकचन्दनसक्षीरं मधुरं
पाययेत् । अष्टमे मासि रोध्रं मधुमागधिकाश्च

सह दुग्धेन पीतवतीनाञ्चलिते गर्भे स्त्रीणां
सुखं सम्पद्यते ।" इति महर्ष्यात्रेयभाषिते
हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा
नामोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥
"नरो धातुवलेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सम्यग् जायते गर्भसम्भवः ॥
हारीत उवाच ।
संयोगेन विना प्राज्ञ ! कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्पं फलं वा न कथं भवेत् ॥
वृक्षवन्न कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥
आत्रेय उवाच ।
विरुद्धानाञ्च वल्लीनां स्थावराणाञ्च पुत्रक ! ।
तत्र धातुसमं वीजं सह योगेन वर्त्तते ॥
न भिन्नदृष्टिस्तस्यैव दृश्यते शृणु पुत्रक ! ।
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वाग्निशक्तिर्महामते ! ।
तत्र स्त्रीपुरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः ॥
आम्रपुष्पं फलं तद्वत् वीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो वीजाढ्यमिन्द्रियं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतस्य संयोगात् कललञ्च यत् ॥
जायते वुद्वुदाकारं शोणितस्य दशाहनि ।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम् ॥
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाशद्दिवसे प्राप्ते अङ्कुराणाञ्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तितौ ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत् ॥
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अग्नियोगः प्रवर्त्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषवलेनापि गर्भो वापि प्रसूयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
प्रसूतये वाप्यथ तद्गर्भे वालः प्रदृश्यते ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥)
शिशुः । (गीर्य्यते निगीर्य्यते निःक्षिप्यते वीर्य्यं योनि-
रन्ध्रे यस्मिन् । गिरति सिञ्चति निषेकं करोति
रेतोऽत्र वा । गॄ ग्र वा + भन् ।) कुक्षिः । (यथा,
महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
"यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो विम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥")
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ भे । ३ ॥
मध्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ॥")
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहित-
देशः । यथा,—
"भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

यथा वृन्तस्थं पक्वं फलं अभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकालेऽपि पतति ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।

गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धमुत्पलादि शृतं पिबेत् ॥

उत्पलादिगणमाह ।

उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥
संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्द्दिमरोचकम् ॥ * ॥

अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।

प्रस्रंसमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रबन्धश्च जायते ॥
प्रस्रंसमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह ।
स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥

तच्चिकित्सामाह · [चरेत् ।

स्निग्धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समा-
क्षुद्रकाशोरुवूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
स्वदंष्ट्रामधुकच्छुद्राम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम् ।
अम्लानः पुष्पजातिः । अयं वाणपुष्पं इति गौड़ादौ प्रसिद्धः ।” इति भावप्रकाशः ॥

गर्भस्रावी, [न्] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं स्रावयति विश्लेषयति सेवनेनेति । गर्भ + स्रु + णिच् + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्यन्तरवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः । शयनगृहम् । गृहान्तरं च इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ । २ । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७।७१ ।
“साप्यष्टमीं समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।
एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादथाविशत् ॥” * ॥
गर्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रयभूतत्वात्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थशिशोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, क्ली, (गर्भं आधीयतेऽनेनेति । आ + धा + करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथमसंस्कारः । यथा,—
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
ऋतौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
षोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः । “ऋतुस्नानादूर्द्ध्वं निषेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः सुगन्धिः सुवेशः संस्नेह सूर्य्यायार्घ्यं दत्त्वा पूर्व्वाभिमुखोपविष्टायाश्च वध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।” इति भवदेवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनक्षत्रादि यथा,—
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेद्दतौ ॥”

पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।

“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”

शौनकः ।

“पुंनक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपदौ चानुराधापाढ़काश्वयुक् ॥”

अन्यच्च । [पुष्यश्च ।

“हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्व्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्त्यादित्यादितिनिशाकराहतवर्ज्जिते ।
मे पुंग्रहाहे स्त्रीनुजा फणन्धनमिष्यते ॥
गुर्व्वार्कचन्द्रसितसूनुयुक्स्तुः सा-
द्राषाढ़युग्मदिनभानुपदद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च तेषु ॥
नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके तान् समारात् परिवर्ज्जयेत् ॥
स्त्रीणामृतुर्भवति षोड़शवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाचतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्य्यः
कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्व्ववर्ज्जम् ॥
भस्यर्च्चं स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंग्रहत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्यः शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।
“प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥”
एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा,—
“भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्ज्जयेत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥”
क्षामां आहारलाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।
“युग्मासु पुत्त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥”
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)
एतच्च ।
“युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥
कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥
पीड़ा राशौ भौमदृष्टे शशाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।
चेद्रागे शान्तं यच्च रक्तं यवाभं
तद्गर्भार्थं चेद्गमागन्धहीनम् ॥”
गर्भयोग्यर्त्तुनिरूपणम् ॥
“पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्लग्नचापान्त्यामिषु
तेष्वन्येषु शुभान्वितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुच्छायात्रिषष्ठान्विते
पापे युग्मनिशास्वगण्डसमये पुंद्वित्तः सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठाश्लेषरेवतीनामन्त्यम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत ॥”
अशक्तौ तु भुजबलभीमे ।
“अन्त्यं पौष्णक्षपौष्णामाद्यं पित्र्याश्विमूलगम् ।
गण्ड रत्नत्रयं ख्यातं नक्षत्रेष्वेषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षेण पूर्णषोड़शवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
अपत्यं जायते भद्रं तथायुर्नोऽधमं स्मृतम् ।
सामिशीत्तिकृन्गमृग[illegible]विशनिर्मोक्षलग्नपणशौनैः ।
कलुषैः पीड़ा गर्भस्य पीड़ितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं सासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहस्थितिनीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । मासेशजन्मनक्षत्रे पापग्रहयोगः पीड़ा येषां जन्मर्क्षाणि । १६ । ३ । २० । २७ । ११ । ८ । २७ । २ । ९ ।
मासेशशान्त्यादौ कृते न गर्भपीड़ा ॥
बाधप्रजात् पुत्त्रादिज्ञानम् ।
“विवाहलग्नं विषमर्क्षसंस्थः
सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
ज्ञ्यादिग्रहाणामबलोऽपि वीर्य्यं
बाधः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः ।
“यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः । तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥
“ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
आप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥”
ज्योतिषे ।
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ।
याज्ञवल्क्यः ।
“षोड़शर्त्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोड़शाहो रात्र्यात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम् ॥
एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

चतुर्थे स्पन्दते सत इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वं तृतीयमासः पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम् । तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तरन्दिनपरमेकादशपदम् ।

'सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥'

इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् । अतोऽन्यमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पितामहः ।

'विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ।
अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः ।
'गर्भाधाने सदा शस्ता वारा भौमरवीज्यकाः ।

गोभिलः । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतया ऋचा । गर्भं धेहि सिनीवालि समाप्य ऋचौ सम्भवतः । कृतश्चितदशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्धारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठान्तरं स्पर्शः । न तु भवदेवभट्टोक्तः स्पर्शनं जपतीति । ऋचौ समाप्यैव तयोर्गं कुरुत न मध्ये वामदेव्यजपः । देवलः ।

सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता ।
तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

विवाहादि कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात्
श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् ॥'

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्म्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थे दशान्तः पट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन श्रवणं कार्य्यान्वितत्वात् । यत्तु ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च ।

इत्यनेन भविष्यपुराणेन श्राद्धं कर्म्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरं अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः । उक्तभविष्यपुराणात् । नित्ये नान्दीमुखश्राद्धे हतं दाराग्रवर्ज्जनम् । इति वचनान्तराच्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ ॥ (निषेकादनन्तरं यन्यमासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यद्रूपं भवति तदुक्तं यथा हरहरातके निषेकाध्याये ।

"कललं कठिनं हस्ताद्यस्थित्वग्रोमचेतना ।
चाशनोद्वेगसूतिश्च मासेष्वीशाः क्रमादमी ॥
भृगारेज्यार्कचन्द्रार्किचान्द्रिशीतदिवाकराः ।
मासेशे पीडिते गर्भरोगः पुष्टिश्च सद्बले ॥'

अस्यार्थः । प्रथमे मासि कललं शुक्रशोणितमिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः । द्वितीये कठिनं मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः कुजः । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः । चतुर्थे अस्थ्युत्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्य्यः । पञ्चमे त्वच उत्पत्तिस्तत्रेशश्चन्द्रः । षष्ठे रोमोत्पत्तिस्तत्राधिपः शनिः । सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो बुधः । अष्टमे भोजनशक्तिरत्र गर्भाधानलग्नपतिः स्वामी । नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्रः । दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः । आधानकाले उक्तग्रहे पीडिते तत्तुल्यमासे गर्भपातादि । बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः ॥

'ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः ।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्व्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

गर्भाशयः पुं (आशेतेऽस्मिन्निति । आ + शी + अधिकरणे अच् । गर्भस्य भ्रूणस्य आशयः शय्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायुः । येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ गर्भशय्या । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा महाभारते । १४ । १८ । ५ ।

'शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्म्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥
'पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥'
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

गर्भाष्टमः पुं (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः ।) गर्भजननमासादष्टममासः । तत्पर्य्यायः । दैवमासः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मनुः । २ । ३६ ।

'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥)

गर्भिणी स्त्री (गर्भोऽस्त्यस्याम् । गर्भ + "अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ । इति इनि ततो ङीप ।) गर्भवती । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ पोयाति इति भाषा ॥ (यथा मनुः । ३ । ११४ ।

"सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

अस्याः कर्त्तव्यतामाह काश्यपः । यथा —

"गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।
व्यवायञ्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥

तथा मदनरत्ने स्कान्दे ।

'हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम् ।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्ज्जयेद्गर्भिणी न हि ॥"

बृहस्पतिरप्याह ।

'चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।
यात्रा तदा विवर्ज्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषतः ॥"

गर्भिणीपतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्यः ।

'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः ॥"

आश्वलायनः ।

"वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्धं चान्यत्र वेदवित् ॥"

कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाम् ।

'क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाहं
आयुः क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम् ॥"

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि ।

'दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम् ।
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥"

गर्भिण्या यद्यत् लक्षणं जायते तदाह —

'क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा च्छर्द्दिररोचकः ।
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ।
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ॥
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारणम् ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

"समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण केषु चिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ।

तस्या गर्भापत्तेर्व्यापत्तेश्च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचाराः साधनं ह्यस्य ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशस्तद्यथा निवादर्शनमास्यसंस्रवणमनभिलाषः छर्द्दिररोचकोऽम्लकामता विशेषेण । श्रद्धाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं श्वयथुः पादयोरीषल्लोमराज्या योन्याश्च कालत्वमिति गर्भे पर्य्यागते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यदिच्छेत्तत्तद्दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः । गर्भोपघातकरास्त्विमे भावास्तद्यथा — सर्व्वमति गुरूष्णतीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः । देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि बिभृयान्न मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीयात् सर्व्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्ज्जयेत् ।"

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण। पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण।

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण।

सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्याय्यते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति।

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तस्मैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगर्भिण्यमित्याचक्षते कुशलाः।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥

"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजते शुभात्।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥"
"इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम्।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते॥
दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात्।
अलङ्कारैषिणं पुत्त्रं ललितं सा प्रसूयते॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते॥
देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम्।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते॥
गोधामांसाशने पुत्त्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्।
गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।
वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।
सृमराद्व्यग्रमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात्॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम्।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति॥

कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।
यथा यथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥) क्षीरावीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षीराइ इति भाषा॥

गर्भिण्यवेक्षणं, क्ली, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवेक्षणं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति। उप + हन् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३।२।७८। इति णिनिः। गर्भं उपघातयतीति। हन् + णिच् णिनिः। इति केचित्।) अऋतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा गौः। गावड़ाफेला गाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेहत् २। इत्यमरः। २। ९। ६९॥

गर्म्मुत्, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते प्राणिभिरिति। गॄ निगरणे + "ग्रो मुट् च।" उणां। १। ९७। इति उति मुडागमश्च।) तृणधान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च॥ मयना इति ख्यातः। गड़गड़ इति केचित्॥ (गीर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्य्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेऽनेनेति। गॄ + उति मुट् च।) स्वर्णम्। नड़ः। इति मेदिनी। ते। १०७॥

गर्म्मूटिका, स्त्री, (गर्म्मुत इव उटं पत्त्रमस्याः। कप् + टाप् + अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माड़ुया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्मुच्छद्रः २। इति रत्नमाला॥

गर्म्मोटिका, स्त्री, (गर्म्मूटिका + निपातनात् ऊकारस्यौकारः।) जरड़ीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः॥

गर्व्वः, पुं, (गर्व्व मदे + भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्तत्वात्मानमुद्गिरतीव इति। गॄ निगरणे + "कॄगॄशॄदृभ्यो वः।" उणां। १। १५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः। १। ७। २२॥ (यथा, रामायणे। २। ३१। २०।
"यदि दुःखो न रचेत भरतो राज्यसत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः॥")
अहङ्कारस्तथाप्यात्मा सर्व्वसंसारकारणम्।
अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥

(अयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५०।
"गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञाविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्॥")

गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट् + अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) द्वाःस्थितः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्व्वितः, त्रि, (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ३६। इति इतच्। यद्वा, गर्व्व + कर्त्तरि क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ९। ५५।
"आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारम्॥")

गर्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः॥ (यथा, रामायणे। २। ८२। १०।
"स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्॥")

गर्ह, कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, गर्हयति गर्हति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भागवते। ६। ७। १०।
"गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥"
तथा, तत्रैव। ४। ४। १०।
"जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्॥")

गर्हणं, क्ली, (गर्ह कुत्सने + भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥

गर्हा, स्त्री, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने + "गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १८७।
"कुलपतनं जनगर्हां
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परपुरुषसंसक्ता॥")

गर्हितं, त्रि, (गर्ह्यते स्म इति। गर्ह + क्तः। यद्वा, गर्हा सञ्जाताऽस्य। गर्हा + इतच्।) निन्दितम्। यथा, चाणक्ये। ५०।
"अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।
अतिदाने बलिर्बद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्॥"

गर्ह्यः, त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम् + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३। १। ५४॥ (यथा, मनुः। ५। १४९।
"पित्रा भर्त्त्रा सुतैर्व्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले॥")

गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य + वद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३। २। ७८। इति णिनिः।) वाङ्वदः। इत्यमरः। ३। १। ३७॥

गल, भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-स्रावे अकं-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे। ११। ५७।
"इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।
सन्मार्गस्थिताः प्राणा इव वाष्पाम्बुबिन्दवः॥")

गल, क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) स्रावः। क्षरणम्। क ङ, गालयते रक्तं क्षतस्य। इति दुर्गादासः॥

गलः पुं (गलति भक्ष्यद्रव्यमनेन । गल+करणे अच् । यद्वा गीर्य्यतेऽनेन । गॄ+करणे अच् ।) कण्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ गला इति भाषा । (यथा मनुः । ९ । २७४ ।
"तथा न रक्षयेन्यस्तु राजा ग्रामनिघातिनः । अशासनात् तस्य राज्ञः निरर्थकम् ।" ॥) गलति क्षरति जलमिव सारमादायेति । गल+अच्
ततः ।) सर्ज्जरसः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११ ॥ धूना इति भाषा । बाद्यभेदः । (गलति निःसरति शब्दादिरिति ।) शल्कमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गलकः पुं (गलति निःसरति जलादिस्थ इति । गल स्रवे+क्वुन ।) शकुलमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गलकम्बलः पुं (गले कम्बल इव ।) गवां गलस्थित कम्बलाकारचर्म्म । सास्ना । अमरः । २ । ९ । ६३ ॥ ("गावो गलकम्बलाः ।" इत्यमरटीकायाम् ।)

गलगण्डः पुं (गले गण्डः स्फोटक इव ।) गल रोगविशेषः । गलगण्ड इति भाषा । अथ गल गण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्य निदानमाह ।
"निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥"
निबद्ध इति अचलो वा । मुष्कवत् अण्डवत् । गल इति ग्रहणमन्योन्यसमागमम् । यथा च भोजः ।
"महान्तं सम्पृक्तं वा हनुमन्या गलाश्रयम् । मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्द्दिशेत् ।" ॥

वातजमाह ।
"तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः
श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।
रूक्षोऽतिशुष्को बलवान् सदैव
न पच्यते यो नरकण्ठमध्ये ।"
इत्यादि ॥ ७ ॥

कफजमाह ।
"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डुः
शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ।
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ।"
निरवरुद्धश्चेति स्निग्धादित्वात् स्थिरादि ।

मेदोजमाह ।
"स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोभवः कण्डुयुतोऽरुजश्च ।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ।
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोः
गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम् ।"
देहक्षये कार्श्ये च देहवृद्धौ वृद्धि यातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

असाध्यमाह ।
"कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरं चैव नरं विवर्ज्जयेत् ।" ॥

अथ गलगण्डचिकित्सा ।
"सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ।
गलगण्डा गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥ १ ॥
इन्द्रवारुणिकामूलं जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य निरोधस्यापि नाशनम् ॥
इत्यौषधयोगः ॥ २ ॥
श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥
निस्तुषमाषचूर्णे यत्रे नवाङ्कुरादिभिः जलम् ।
नष्टं स्यान्मूत्रेण पाचनं गम्यकृमिविनाशम् ॥ ४ ॥
तैलं पिबेद्यानगर्भजीवा
द्विमासकपायसदधिमूलाभिः ।
सिद्धं यथाप्यं मधु देवदारु
हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ।
इत्यनेन गुणि । उदक्य विपर्य्यौ प्रतनलिका ।
गुञ्जिकाफलकोलकानुस्वरिततोय पूर्व्वक ।
कण्ठाभ्यां कण्ठनिवर्त्तनाम् । कफादिकम् ॥ ५ ॥
यवमुद्गपटोलानि कटुरूक्षाणि भोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
दाहयन्त्रगण्डे तु गुग्गुलानि बहूनि च ।
गण्डमालादिकं पिष्ट्वा तत्र कर्म्म प्रकल्पयेत् ।
अपक्वं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो न संशयः ।
पक्वेष्वालम्ब्याऽर्द्धं बहुधा बहुभिन्नके ।
पञ्चमानि बहुधा इति नाडी । गलगण्डानिकाः गलगुटा इति लोके प्रसिद्धा आयुर्वेदे टीकायां
हिताय ज्ञेयम् ॥ ७ ॥
नस्यं चान्नकुलात्थ कफार्द्धेन संयुतम् ।
ग्रन्थिं विश्लेषयेत्याशु गलगण्डाद्विनाशयेत् ।" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गलग्रहः पुं (गल कण्ठं ग्रह्णाति मत्स्यकण्टकता इति । ग्रह+अण् । यद्वा गलः गलनं ग्रहोऽत्र । ग्रह+अधिकरणे अप् ।) मत्स्यविशेषः । मत्स्यकाः । इत्युत्तरे तन्त्रम् ॥ इति शब्दार्णवः । तिथिविशेषः । यथा —
"कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः ।"
इति ज्योतिष सारः ।
अपि च ।
"आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते ।
गलग्रहस्तु सर्व्वे तमेवाहुर्मनीषिणः ।"
इति राजमार्त्तण्डः ।
(रोगविशेषः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ११ अध्याये ।
"मांसशूके प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।"
"यस्य ग्रीवा मन्याभिर्निस्तब्धा न च गच्छति ।
मन्ये तस्य गलग्रहं विद्यात् स गलरोगः ।"
इति चरके सूत्रस्थानेऽध्याये ।
गलग्रहरोगस्य पर्य्यायवचनमात्रकथने पीडा दायकत्वाच्च गलग्रहाख्यः व्याधिरत्र बोधितः । यथा स एव मे अनर्थः । इति लोकेऽपि प्रसिद्धिः ।)

गलन्तिका स्त्री, (गलतीति । गल+शतृ । ततः स्वार्थे कन् । "प्रत्ययस्थात् ।" ७ । ३ । ४४ । इति अत इत्त्वम् ।) कर्करी । अल्पकालिन्धर्म्मिका । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
"यथा कान्ता च वैराग्ये दर्व्वे यथा गलन्तिका ।")

गलमेखला स्त्री (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव ।) गलभूषणम् । कण्ठाभरणविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुमाली २ । इति त्रिकाण्डशेषः । १० ॥

गलव्रतः पुं (गले गिलनमेव व्रतं नियमो यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलशुण्डिका स्त्री (गलस्य शुण्डा शुण्डिका । गलस्य शुण्डिकेव ।) तालुमूलस्थजिह्वा । आल जिभ इति भाषा । (यथा माघः । १२ । ५९ ।
"तालुन्यवलम्बितप्रतीके विप्रकीर्णे गलशुण्डिके ।")
तत्पर्य्यायः । शुण्डिका २ घण्टिका ३ कण्ठिका ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४८ । लम्बिका ५ प्रतिजिह्विका ६ शालूकी ७ चटिकलिका ८ । इति शब्दरत्नावली । (तालुमूलोत्पन्नरोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये ।
"छेद्या वर्त्मार्व्वुदादीनि गलशुण्डिका ।"
"श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूले प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातवस्तिप्रकाशः ।
वातादुर्व्वस्य बलाद्यपि करोति गलशुण्डिकाम् ।"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ।
तच्चिकित्सादिर्यथा —
"श्लेष्म च वह्निकर्म्माणि रक्तपित्तविकारजे ।
बलिका बद्ध्वा मूले छित्वा गलशुण्डिकाम् ।
वर्त्तितु जानाति मातस्य निष्पाद्य प्रयच्छति ।
छित्वाऽपि चामधातव्या सर्व्वान्यामन्तरम् ।
मध्वासीद् महायशाः क्षौद्रे कुष्ठं तत इति
विवृत्तम् ।
छिन्नेन गुञ्जिका हित्वा कुर्व्वीत सम्यक् विधिम् ।
उष्णेन दक्षिण तथा यथा मधुत्रिकटुकेन ।
कवडं धारयेत् स्वच्छमपरगण्डकेन सम्यक् ।
हितार्थे यवान्नं च मुद्गे मधु भक्षणं हितम् ।
सर्व्वं वचादिकं तु तिल कल्कयेत् तथा ।
निर्गुण्ड्यां यथा यूष इत्यादि तत्पत्रकल्कम् ।
दन्त्यामलकं यथा यश्च वा देवं हितम् ।

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते ।।
न गौल्यं पिच्छिलं सेव्यं तैलं नैव गलामये ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-ऽध्याये ॥)

गलस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

गला, स्त्री, (गलतीति । गल् + अच् । स्त्रियां टाप् ।) अलम्बुषा । इति भावप्रकाशः ॥

गलाङ्कुरः, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । रोहिणी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकलक्षणमाह माधवकरः ।

"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयञ्च रोहिणी ॥"

गलानिलः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायुर्यस्य ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । गड्डाटैयः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गलानिकः गलाविल इति च क्वचित् पाठः ॥

गलिः, पुं, (गिरति अश्रमेण विना केवलं भक्षयतीति । गॄ + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् । गुणः रस्य लत्वञ्च ।) शक्तोऽप्यधूर्व्वहो वृषः । गड़िया गरु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दुष्टवृषः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२६ ॥

गलितः, त्रि, (गल् + क्त ।) पतितः । तत्पर्य्यायः । स्रस्तः २ ध्वस्तः ३ भ्रष्टः ४ स्कन्नः ५ पन्नः ६ च्युतः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥")

गलुः, पुं, (गलतीति । गल् + उन् ।) मणिविशेषः । इति महाभारतम् ॥

गलेगण्डः, पुं, (गले गण्ड इव यस्य । अलुक् समासः ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । मर्कटः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हाड़गिला इति भाषा ॥)

गलेस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः । अलुक् समासः ।) छागी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गल्भ, ङ दृप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । ङ, गल्भते लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गल्या, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) गलसमूहः । कण्ठानां समूहः । इत्यमरः ।३।२।४३॥

गल्लः, पुं, गण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाल इति भाषा ॥

गल्लचातुरी, स्त्री, (गल्ले गण्डे गल्लमधिकृत्य चातुरी यस्याः यस्यां वा । संज्ञायां कप् ।) उपधानविशेषः । इति जटाधरः ॥ गालबालिश इति भाषा ॥

गल्वर्कः, पुं, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्तिर्यस्य ।) चषकः । मद्यपानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७० ॥ मसारवज्रमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।७।२५।५३।

"मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्य-
वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ॥")

गल्ह, ङ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । ङ, गल्हते । इति दुर्गादासः ॥

गवयः, पुं, (गु ङ शब्दे + भावे अप् । गवं शब्दं याति प्राप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा । गव + या + कः ।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशुः । (यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ।

"व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥")

तत्पर्य्यायः । गवालूकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वनगौः ३ वकभद्रः ४ महागव्यः ५ । तन्मांसगुणौ । मधुरत्वम् । बृंहणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः । स तु वैवस्वतपुत्त्रः । यथा,—

"पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥"

इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय + जातौ गौरादित्वात् वा ङीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्य्यायः । वनधेनुः २ भिल्लगवी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज् + अच् ।) वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, क्ली, महिषशृङ्गम् । इत्यमरः । २ ।९।१००॥

गवलः, पुं, (गवं शब्दं लातीति । ला + कः ।) वनमहिषः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४९॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ३२ । १७ ।

"गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयोवाहाः ॥")

गवाक्षः, पुं, (गवामक्षीव । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७६ । इत्यच् । यद्वा, गावः रश्मयः अश्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति अनेन इति । अशू व्याप्तौ + अकर्त्तर्य्यर्थे घञ् ।) गवामक्षीव यः । जानालार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।७।७।

"उत्तृष्पलीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥")

तत्पर्य्यायः । वातायनम् २ । इत्यमरः ।२।२।९॥ वधूदृग्गयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५ । इति कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ वानरविशेषः । इति मेदिनी । क्षे । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्त्रः । यथा, रामायणे ।

"पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥"

गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमश्नोति व्याप्नोतीति । अशू व्याप्तौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गोडुम्बा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ गोमुक् इति भाषा ॥ इन्द्रवारुणी । राखाल शसा इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी गर्व्वचिर्भटा ।
मृगेर्व्वारुः पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

व्यवहारोऽस्य यथा,—

"चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्ष्यपि ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥ मासालाङ् इति क्वचित् भाषा ॥) शाखोटः । शेओड़ा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"गवाक्ष्यश्वखुरीश्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥")

गवाक्षी, स्त्री. (गवि भूमौ अञ्चति गच्छतीति । अञ्च + क्विप् । ङीप् । "अवङ् स्फोटायनस्य ।" ६ । १ । १२३ । इत्यवङ् ।) मत्स्यविशेषः । मौकाल माछ इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । अजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रकोपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गवादनं, क्ली, (अद्यते भक्ष्यते इति । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) घासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन + गौरादित्वात् ङीष् ।) इन्द्रवारुणी । (अद्यतेऽस्यामिति । अद् + अधिकरणे ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषस्ततः स्त्रियां ङीप् ।) गवां घासभक्षणाधारः । इति मेदिनी । ने । १७९ ॥ गरुर घास खाइवार गड़ा इति भाषा ॥ नीलापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः,—

"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + बाहुलकात् ऊकण् ।) गवयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवाशनः, पुं, (गामश्नातीति । अश ग भोजने + ल्युः ।) गोभक्षकः । मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित् ।

"माताप्येका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः ।
अहं मुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः ॥"

गवाशिका, स्त्री, लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ गराधिकापि पाठः ॥(गवाशिका इति क्वचित् पाठः ॥)

गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः । पक्षे अवङादेशाभावः ।) गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गोमान् २ गोमी ३ । इत्यमरः ।२।९। ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेडुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा + मृगय्वादित्वात् कुः । पृषोदरात् दकारस्य डत्वम् । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) धान्यविशेषः । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति । धा + कुः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । यद्वा, गवि भूमौ एधते इति । गो + एध वृद्धौ + कुः ।) गवेडुः । इति भरतः ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

'गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधु कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधु कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी ।"
इति भावप्रकाशः ।)

गवेधुक क्ली (गवेधुरिव कायतीति । कै+क ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः । (तृणधान्यविशेषः । गडगडि इति भाषा । यथा —
'चिल्लीलट्वाकलोणीका कुरुण्टकगवेधुकम् ।
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
सर्पविशेषे पुं । यथा सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
"महासर्पो ब्रह्मपाली लोहिताख्यो गवेधुकः परिसर्पः" इत्यादयः ।)

गवेधुका स्त्री (गवेधु+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तृणधान्यविशेषः । गडगड इधान इति च भाषा । (यथा विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
'श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिला सगवेधुकाः ।)
तत्पर्य्यायः । गवेडुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ ।
गवेधुः ३ गवेडुका ४ । इति तट्टीका । गुन्द्रा ५ गोजिह्वा ६ गुन्द्रा ७ गुत्थ ८ । इति रत्नमाला ।
नागबला । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः पर्य्याया यथा —
"गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरयष्टिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ॥
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

गवेरुक क्ली (गां भूमिमीर्त्ते उत्पत्तिकारकत्वेन प्राप्नोतीति । गो+ईर+बाहुलकादुक तत ऽवडादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवेष्यका स्त्री (ईष्टे इति । ईष्+ण्वुल् । ततो गवामीष्टः । स इव कायतीति । कै+क ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । गोरक्ष चाउलिया । इति भाषा । (गुणान्योऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्या ।)

गवेष त क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः । (अन्त्यपुरी पर सकं सेट ।) मार्गणम् अन्वेषणम् । अजगवेषत् गुण गुणी । इति दुर्गादासः ॥

गवेषणा स्त्री क्ली (गवेष+भावे युच ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । ३ । ७ । ३२ ॥

गवेषितं त्रि (गवेष्यते स्म इति । गवेष+क्त ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

गवोन्नः पुं उत्तमगवः । गोवृन्द प्रधानः । इति सुपतिः ॥

गव्य त्रि (गोरिदं गोविकारो वा । "गोपयसो र्यत् ।" ४ । ३ । १६० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६।१।७९ । इति अव ।) गवां सर्व्वम् । गोसम्बन्धि । तच्च दुग्धगोमयादि । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥ (यथा मनुः । ३ । २१ ।
"संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।")
मोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्य क्ली (गवि भवं साधु । गो+यत् । ततोऽव ।) ज्या । (ग र मिवे साधु इति ।) रामरथम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्या स्त्री (गवां समूहः । "खलगोरथात् ।" ४ । २ । ५० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६ । १ । ७९ । इति अव ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥
गव्यूतिः । (गवि इर्षो साधुः । गो+यत् । ततष्टाप ।) ज्या । इति हेमचन्द्रः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

गव्यूतं क्ली (गोयूतिः । "गोर्युतौ छन्दस्युपसंख्यानम् । 'अध्वपरिमाणे च' । ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्ति इति अव । पृषोदरादित्वात् इकारलोपे साधु ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

गव्यूतिः स्त्री पु (गोयूतिः । "गोयूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् । 'अध्वपरिमाणे च' । ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्ति इति अव ।) द्विसहस्रधनुः । इति शब्दार्णवः । क्रोशद्वयम् । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०९ ।
गव्यूतिमात्रमासन्ने इवौधामनि धैर्य्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥ गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोतमम् ५ । इति भरतधृतवाचस्पतिः । गव्या ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५२ ॥

गह त क गहने । इति कविकल्पद्रुमः । (अन्त्यपुरी पर सकं सेट ।) गहनं दुर्ब्बोधः । गहयति शास्त्रं जडधीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गहन क्ली (गाहते दुःखप्रवेशात्मकमिति । गाह्+बहुलमन्यत्रापि इति युच् लघ्वाद्गाहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा गह त क गहने+ल्युट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा गो° रामायणे । ६ । ६ । ६ ।
सखीवर्गेण तद्गीतं मया सर्व्वं प्रतिश्रुतम्
निलीय गहने भूत्वा भयत्रस्तश्च राघवात् ॥)
गह्वरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥
(पुं विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।"
"सर्व्वरूपं सामर्थ्यं चेदितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः ।" इति भाष्यम् ॥)

गहन त्रि (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति । गाह+युच् । लघ्वाद्गहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः ।) दुर्गमः । दुष्प्रवेशः । तत्पर्य्यायः । कलिलः २ । इत्यमरः । ३ । ४ । १ ॥ (यथा रामायणे । ३ । १ । ७३ ।
"गहनेष्वाश्रमाग्नेषु नीलाविहगाम्यौमः ।
रमन्ते तापसास्तत्र चापयन्त सुदारुणाः ।")

गहना स्त्री अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥

गह्वरं क्ली (गाहते इति । गाह+"छित्वरच्छत्वरेति ।" उणा । ३ । १ । इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा रघुः । २ । २६ ।
"स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥"
"गुहाप्रपातानविकम्पमध्यं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ।" ३ ।
गाहते विप्लवते व्याकुलेन इति ।) दम्भः ।
इत्यमरः । ३ । ३ । १८४ ॥ वनम् । इति मेदिनी । रे । १४९ ॥ रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३८ ॥ (गहने त्रि । यथा भागवते । १ । ६ । १३ ।
नष्टवेणुरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ॥")

गह्वरः पुं (गाहते विप्लवते इति । गाह विलोडने+ छित्वरच्छत्वरेति । उणा । ३ । १ इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४९ ॥

गह्वरी स्त्री (गह्वर+स्त्रियां ङीप् ।) गुहा इति शब्दरत्नावली ॥

गा ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा° आत्म° सकं सेट ।) ङ गाते । इति दुर्गादासः ॥

गा र लि स्तुतौ । जक्षणि । इति कविकल्पद्रुमः । (ह्वां पर सक सट ।) र वैदिकः । लि जगाति । इति दुर्गादासः ॥

गा स्त्री (जगाति स्तौति अनया । गा स्तुतौ+क्विप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ॥

गाङ्ग त्रि (गङ्गाया इदमिति अण् ।) गङ्गासम्भवम् । इति मेदिनी । गे । ५ ॥ (यथा कुमारे । ५ । ३७ ।
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।"
मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे क्ली । तल्लक्षणादिकं यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
तत्रान्तरीक्षं चतुर्व्विधम् । तद्यथा धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षां कुर्व्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिष्कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थप्रक्लेदे च सामुद्रमिति विज्ञायते तन्नोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्भवतीति ।
अस्य परीक्षा यथा —
"गाङ्गं सामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम् ।
धारितं येन मासेन लक्ष्यते येन सर्व्वथा ।
शीतं शुद्धं शिवं मृष्टं चतुर्द्देशाश्रमाकरम् ।
दशोत्तिरहसाय वतुर्चतुर्ष्वपि वर्षणे ।
तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धं रौप्यमयोपरि ।
शाल्यपात्रं समादाय परीक्षेत विचक्षणः ।
शुद्धवर्णा न तत्रस्था चेतसा गोरसस्य वा ।
पिच्छिला तत्र संक्लिष्टा साम्यदा भाति वा तत्र ।
चैत्रा च निम्नया लिङ्गो शुद्धञ्च विमर्दये ।
तस्माद् गाङ्गेयम् ग्रहोत्ता हि प्रभावते ।
तदाहरेन्मतिमान् बहु मेघप्रभावनम् ।
आश्वयुजमधिगाणाम् वङ्गेरोबविचारकम् ।
लघु गव्याक्षरा चापि गङ्गासाम्यं विनाकरः ।
गाङ्गेतरस्य हरित् स्यादित्यं वा परीक्षणम् ।"
इति चारोगे प्रथमे स्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥)

गङ्गागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महाभारतम् ॥)

गाङ्गः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । "शिवादिभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् ।) भीष्मः । (यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।
"गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्त्रं सोऽजनयत् प्रभुः ।
स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥"
अस्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥

गाङ्गटः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रमतीति । अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) मत्स्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिड़ि माछ इति भाषा ॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

गाङ्गटकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति । अट् + ण्वुल् ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गटेयः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ + बाहुलकात् एयः ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गायनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "तिकादिभ्यः फिञ् ।" । ४ । १ । १५४ । इति फिञ् ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

गाङ्गेयं, क्ली, (गङ्गाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् । गङ्गाजातत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं महाभारते वनपर्व्वणि ।
"यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् ।
तदुल्वं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥")
धुस्तूरः । कशेरु । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ मुस्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥"
गङ्गाजातजलादौ त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ३४ ।
"योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥")

गाङ्गेयः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) भीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।
"वसुदेवं विदित्वैनं सुखं सद्म सुतोद्भवम् ।
गाङ्गेयोऽयं महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥"
अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।३।२२८।१३।
"आग्नेयः कृत्तिकापुत्त्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते, भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो गुहः ॥")
इल्लीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्रमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाङ्गेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति । ईर गतौ क्षेपणे च + "मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कु । ततः स्वार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष् ।) गोरक्षतण्डुला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । "क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकबकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ॥"
यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्लरिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्या गुणाः ।
"गाङ्गेरुकी करीरश्च बिम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

गाङ्गेष्ठी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति । स्था + कः अलुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कटशर्करालता । इति हारावली । २१० ॥ नटा इति भाषा ॥

गाञ्जिकायः, पुं, वर्त्तिकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाढ़ं, क्ली, (गाह्यते स्म इति । गाह विलोड़ने + क्तः ।) अतिशयः । दृढ़म् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१० ।
"आलिङ्गति सा गाढ़ं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥")
तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा, रघुः । ९ । ७२ ।
"श्रमफेनमुचा तपस्विगाढ़ां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥")

गाढ़मुष्टिः, पुं (गाढ़ा दृढ़ा मुष्टिर्यस्य । दृढ़मुष्ट्या धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । कृपणे त्रि । इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दातृत्वाभावादेवास्य तथात्वम् ॥)

गाढ़ावटी, स्त्री, (गाढ़ा दृढ़ा वटी वटिका यत्र । निपातनात् पुंवद्भावाभावः ।) चतुरङ्गक्रीड़ामध्ये क्रीड़ाविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥"

गाणपत्यः, त्रि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो यस्य । गणपति + ण्यः । केचित्तु अश्वपत्यादिभ्यश्चेति ण्यापवादोऽण् । तत्र गाणपत इति साधुः ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गणपतेर्भावः कर्म्म वा "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे क्ली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ६७ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥")

गाणिक्यं, क्ली, (गणिकानां वेश्यानां समूहः । "गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् ।" ४ । २ । ४० । इत्यस्य वार्त्तिं इति यञ् ।) गणिकासमूहः । बहुवेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥

गाण्डिवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिरस्त्यस्येति । गाण्डि + "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० । इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । (यथा, महाभारते । ३ । २३५ । ३० ।
"धनुर्ग्राहश्चार्ज्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् ॥")
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी ॥ वे । ३६ ॥

गाण्डीवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिः । "कृदिकारान्तादिति ।" ङीषि कृते गाण्डी । सा विद्यते अस्य । "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० । इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १ ।
"यन्मां पूर्व्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥"
एतद्धनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः । यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५—८ ।
"एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिञ्च पञ्च वै ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
महावीर्य्यं महद्दिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥"
खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणसकाशादानीयधनुरेतदर्ज्जुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा, महाभारते । १ । २२६ । १—६ ।
"एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम् ॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्व्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्ये च महेषुधी ॥"
"तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्ज्जुनः ॥")
कार्म्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥

गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्त्यस्य । गाण्डीव + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति । गै गाने + तृच् ।) गायकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५४ । ११ ।
"गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ॥"

गातुः पुं (गायतीति । गै गाने + 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।' उणां । १ । ७३ । इति तुः ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्व्वः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीतिसूत्रे गानिर्द्देशात् तुः । पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे तुः । गानम् । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ ।
'गातुं कृण्वन्नुषसो जनाय ।' "गातुं गानम् ।" इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छत्यत्र इति । गा ङ गतौ + अधिकरणे तुः । गमनीयः पन्थाः । यथा ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । 'उरुं नो गातुं कृणु सोम मीढ्वः ।" "गातुं गन्तव्यमार्गम् ।" इति भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा तत्रैव । ३ । ३१ । १५ ।
इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्य्यमुषसं गातुमग्निम् । "गातुं पृथिवीम् । इति भाष्यम् ॥ गा इ लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः । यथा तत्रैव । ४ । ४ । ६ । 'स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।" गातुं स्तवम् । इति भाष्यम् ॥ उपायः । यथा तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । 'मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।' 'गातुमुपायम् । इति भाष्यम् ॥)

गातुः त्रि (गाते कोपं गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीति ।' उणां । १ । ७३ । इति गानिर्द्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तुः ।) गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गात्र त क ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां आत्म अक सेट ।) दन्त्यवर्गमध्यः । ङ गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥

गात्रं क्ली (गच्छत्यनेन । गम + गमेरा च उणां । ४ । १६८ । इति त्रन् आकारादेशश्च) हस्तिपूर्व्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुख भागः । (यथा माघे । १८ । ४६ ।
व्यापस्काराङ्कनगात्रस्य भूमि-
नि साधारं स्कन्नोऽवाङ्मुखस्य ॥
"लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य ।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ * ॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारणं भूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्यते अवस्थान्तरं वाऽनेन इति ।) अङ्गम् । इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमुदयः । गा इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १ । १५४ । ३० ।
'अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा । कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥")
तत्पर्य्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ क्षेत्रम् १५ भूघनः १६ मतकरणम् १७ वेरम् १८ सञ्चरः १९ घनः २० बन्धः २१ पुरम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्धः २७ पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३० । इति जटाधरः ॥
(गात्रवादनादि निषेधो यथा —
'गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गा स्त्री (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री (गात्रं मृज्यतेऽनयेति । मृज + ल्युट + स्त्रियां ङीप ।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ गामोछा इति भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पुं (गात्रं सङ्कोचयतीति । सम् + कुच + णिच + णिनिः । यद्वा गात्रस्य सङ्कोचो ।) जाहकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गात्रसम्प्लवः पुं (गात्रेण सम्प्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः । सम + प्लु + अच ।) प्लवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मितः पुं (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा —
'मासे उत्पन्नमात्रे तु द्वौ मासौ गात्रसम्मिते ।
मासोन व्रतमाचरेद्धत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तविशुद्धये ॥
मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् । यदा लगुडाद्यभिघातेन गौर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयम् । सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपादत्रयम् । अर्थाच्चेतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमूहनीयम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी स्त्री (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति । अनु + लिप + ल्युट + स्त्रियां ङीप ।) गात्रानुलेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । वर्त्तिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । १३६ ॥

गाथकः त्रि (गायतीति । गै गाने + गस्थकन् । ३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गाथा स्त्री (गीयते इति । गै गाने + 'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ।' उणां । २ । ४ । इति थन् स्त्रियां टाप ।) श्लोकः । (यथा महाभारते । ३ । ८५ । ३० ।
'गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप ॥)
संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् । तच्च गीतम् । (यथा मनुः । ९ । ४२ ।
'अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥')
वृत्तम् । तत्तु आर्य्यासंख्यातं पद्यम् । इति मेदिनी । थे । ६ ॥

गाध ऋ ङ प्रतिष्ठायाम् । ग्रन्थे । लिप्सायाम् इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्म प्रतिष्ठायां सक अन्यत्र अक सेट ।) ऋ अजगाधत् । ङ गाधितासे नभो भूय इति भट्टिः । गाधते मालिकः स्रजः । इति दुर्गादासः ॥

गाधं पुं (गाध प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च + भावे घञ ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १३ ।
'अनाधारितगाधञ्च पातालतलमव्ययम् ॥)
लिप्सा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूलम् । परपारम् । यथा महाभारते । ७ । ११३ । २ ।
"द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छताम् ।
सुखोत्तरणीये त्रि । यथा रघुः । ४ । ४ ।
'सरित् कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान् । यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥
स्त्रियां टाप । गायत्रीरूपिणी महादेवी यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
'गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेविता ॥
'गाधा प्रतिष्ठारूपिणी । इति तट्टीका ॥)

गाधिः पुं (गाधते उच्चपदं लिप्सतीति । गाध ङ लिप्सायाम् + 'सर्व्वधातुभ्य इन् ।' उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिकराजपुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्यकुब्जदेशस्य राजा च । (यथा महाभारते । ३ । ११५ । १९ ।
कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥"
अस्य उत्पत्तिकथा यथा हरिवंशे । २७ । १३—१६ ।
कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् ।
पौरुकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत ॥
अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय ऋचीकपत्नी । सा च जमदग्निं प्रसूतवती । यथा हरिवंशे । २७ । १८ ।
'गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ।
तां गाधिः काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥"
ऋग्वेदमते तु अयमेव गाथीत्याख्यया प्रसिद्ध इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः ॥ एतदनुसारेणैव रामायणे गाधिन् इति नामप्रयोगो भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा तत्रैव । १ । १८ । ४० ।
"शैशमाख्यातं मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम् ।")

गाधिजः, पुं (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते इति । जन् + ड ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।
'पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।

कुवेरस्य धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिजः ॥"
एतद्‌जन्मकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥).

गाधिपुरं, क्ली, (गाधेः कौशिकस्य राज्ञः पुरम् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
"कल्याणं यत्र कुशलं अधात् गाधिपुरे महत् ।
तत्रैवं शंसनीयः स पुमांश्चक्रे भयस्पृशाम् ॥")

गाधिभूः, पुं, (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भूरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्पद्यते स । भू + भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाधेयः, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि + "इतश्चानिञः ।" ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥ (यथा, हरिवंशे । २७ । १७ ।
"विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥")

गानं, क्ली, (गीयते इति । गै + भावे ल्युट् ।) गीतम् । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
"जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः ।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्धर्व्वम् ४ । इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥ (गानं हि वैदिकलौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानन्तु मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जकम् । वैदिकलौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते । गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीतदर्पणटीकायाम् ।
"ऋग्भिः पाठ्यमभूद्‌गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥"
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे ।३-६।
"मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जनम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्तिः साधारणो गुणः ।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥"
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते तदा स्वर इति प्रसिद्धः स्यात् । स्वरस्तु षड्‌ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादभेदात् सप्तविधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूत-द्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
"तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्‌जगाः ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥"
अन्यत् विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्याः अतस्तेषां नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वराध्याये । १२—१६ ।
पार्व्वत्युवाच ।
"के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला ऋतवश्च के ।
किं रूपं कथमुच्चारी वद देव ! प्रसादतः ॥"
ईश्वर उवाच ।
"श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो बृहन्नाटः षडेते पुरुषाह्वयाः ॥"
इति षट् रागाः ॥
अथ रागिण्यः ।
"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोड़िका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वड़हंसिका ।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैताः पञ्चमाङ्गनाः ॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषितः ॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा ।
सारङ्गी नट्टहम्बीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥"
इति षट्‌त्रिंशत् रागिण्यः ॥
रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥)
ध्वनिः । इति धरणी ॥

गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्तगीतिर्विद्यतेऽस्याः । गान + इनिः ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या गतिः स्तुतिश्चास्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ।)

गान्तुः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + "कमिगमिक्षमीति ।" उणां । ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोषः ॥ गायकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गान्त्री, स्त्री, (गन्त्री एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) गन्त्री । वृषवाह्यशकटः । गयर गाड़ि इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गेऽप्यमपि दृश्यते ॥)

गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः दायति शोधयतीति । दै प शोधने + णिनि + ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति प्रतिदिनमित्यर्थः । दा दाने + णिनि + ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । ३४ । ७—११ ।
"श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् ॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थञ्चेह तिष्ठसि ।
प्रोवाचैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने ॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह ।
तथेत्युक्त्वा च तां चास्याः पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
अक्रूरः सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥" * ॥
गान्धिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्त्तिकेयः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ गान्दिन्याख्यया प्रसिद्धाया श्वफल्कभार्य्यायाः सुतः ।) अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे ।१७।१२ ।
"विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुष्टया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥")

गान्धर्व्वं, क्ली, (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वैश्च गीतं वा । गन्धर्व्व + अण् । यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह दन्तिलः ।
"पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते ॥"
यथा च महाभारते । १३ । १८ । ३६ ।
"अवादयंश्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
अथ प्रदक्षे गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ॥"
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् । गन्धर्व्वदेवताकमस्त्रम् । यथा, रघुः । ५ । ५७ ।
"गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तु-
र्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥")

गान्धर्व्वः, पुं, (गन्धर्व्व एव । "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥ (भारतवर्षीयोपद्वीपविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
"भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥")
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः सः । (तल्लक्षणं यथा, मनौ । ३ । ३२ ।
"इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥"
स च क्षत्रियाणामेव धर्म्म्यः । यथा, तत्रैव।३।२६।
"गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥")
तत्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
"गान्धर्व्वलग्न लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ॥"
गन्धर्व्वदेशोद्भवे च । यथा,महाभारते।२२६।१०।
"उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभिः ।
पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्हयैः ॥")

गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं ऋच्छतीति । ऋ गतौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । यद्वा, गान्धारराजदेशवासिनां प्रियम् । अण् ।) गन्धरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गान्धार पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्त ऋच्छति उतपत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बुद्वीपस्योत्तरदेश । कान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥ (देशोऽयं बृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्त । यथा, तत्रैव । १४ । २८ ।
"उत्तरत कैलास ।" इत्युपक्रम्य —
"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ।"
इत्युक्तवा । दुर्य्योधनमातुल शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत । यथा महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराज शकुनि प्रत्युवाच हसन्निव ।" ॥ गन्ध एव गान्ध । स्वार्थे अण् । त ऋच्छतीति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वर । स तु छागस्वरतुल्य । (यदुक्त सङ्गीतशास्त्रे
"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्द्दन्ति चर्षभम् ।
गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्च क्वणति मध्यमम् ॥")
तस्योत्पत्त्यादि ।
"वायु समुद्गतो नाभे कण्ठशीर्षसमाहत ।
नानागन्धवह पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥'
इति भरत ॥
अपि च ।
"नाभे समुद्गतो वायुर्गन्ध घोर्त्रे च चालयन् ।
स शब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
चतस्र पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मता ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ।"
(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजाति स्वर्णवद्धूलपीतवर्ण । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषि चन्द्र सरस्वती देवता त्रिष्टुप छन्द । करुणरसे एवास्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—६१ ॥ * ॥ स्वरग्रामविशेष । सप्तग्रामम् । यथा तत्रैव ७६—८० ।
"रि मयो श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत समाश्रयेत ।
प श्रुति धो निषादस्तु ध श्रुति स श्रुति श्रित ॥
गान्धारग्राममाचष्ट तदा त नारदो मुनि ।
प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥ * ॥)
रागविशेष । तस्य रूपं यथा सङ्गीतदामोदरे ।
'जटां दधान सितभूतिभूषण
काषायवासा ललितदेहयष्टि ।
घयोगपट्ट सलनेन्नमुदो
गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥"
स तु भैरवरागपुत्त । प्रभाते तस्य गानसमय ।

गान्धारराज पुं (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) शकुनि । (यथा महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराज शकुनि प्रत्युवाच हसन्निव ।
इत्य पिधाद्यपि । यथा, तत्रैव । १।११०।१४।
"ततो गान्धारराजस्य पुत्त्र शकुनिरभ्ययात् ॥)

गान्धारी स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्य स्त्री । इञ् ततो ङीष् ।) धृतराष्ट्रराजपत्नी । सा तु दुर्य्योधनमाता । इति महाभारतम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्त्रवर लब्धवती । यथा महाभारते । १ । ११० । ६ ।
"अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरद देवं भगनेत्रहर हरम् ॥
गान्धारी किल पुत्त्राणां शत लेभे वर शुभा ॥"
पार्व्वतीसहचरीभेद । यथा तत्रैव ।३।२३०।४८।
"गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ॥"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गायत्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा ।"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५६ ।
'गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥"
"गां धारयतीति गान्धारी ।" इति तट्टीका ॥
नाडीविशेष । यथा सङ्गीतदर्पणे । २६ ।
"सुषुम्णेडा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी ॥")
जिनानां शासनदेवताविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ यवास । इति राजनिर्घण्ट ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाश ॥ मादकद्रव्यविशेष । गाँजा इति भाषा ॥ इति विष्णुसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थ ॥

गान्धारेय, पुं, (गान्धार्य्या अपत्य पुमान् । "स्त्रीभ्यो ढक ।" ४।१।१२० । इति ढक ।) दुर्य्योधनराज । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (दु शासनादयोऽपि ॥)

गान्धिक, पुं (गन्धयति परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ड गतौ + णिनि । तत स्वार्थे कन् । यद्वा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) लेखक । सुगन्धिद्रव्यव्यवहारी । गन्धवणिक इति ख्यात । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अम्बष्ठात राजपुत्त्र्यां जात । इति पराशरपद्धति ॥ (अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतम । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्या स्यु ।
भक्ता नर्म्मसु निपुणा कुपितवधूमानभञ्जना शुद्धा ॥
आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादय ॥') कीटविशेष । इति शब्दरत्नावली । गँधिपोका इति भाषा । (गन्ध गन्ध प्रधान द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [टिभि ।
"पण्यानां गान्धिक पण्य किमन्यै काञ्चनादिभि ।
यत्रैकेन च यत क्रीत तच्छतेन प्रदीयते ॥")

गामुक त्रि (गच्छतीति । गम गतौ + "लषपतपदेति ।' ३ । ३ । १५४ । इति उकञ् ।) गन्ता । इति व्याकरणम् ॥

गाम्भीर्य्य क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं वा । "गम्भीराञ्ञ्य ।" ४ । ३ । ५८ । इति ञ्य ।) गम्भीरता । यथा,—
'मधनिर्घोषगाम्भीर्य्य प्रतिनादविधायिता ।"
इति जिनवाग्गुणे हेमचन्द्र ॥
(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेष । साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्य गाम्भीर्य्य धैर्य्यतेज ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजा पौरुषा गुणा ॥"
तस्य लक्षणम् । यथा तत्रैव । ३ । ६२ ।
"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्य निर्विकार उदाहरणम् । यथा,—
"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रम ॥")

गायक त्रि, (गायतीति । गै गाने + ण्वुल् ।) गानकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (माघे । ११ । १० ।
"कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतो ।")
तत्पर्य्याय । गायन २ गाथक ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा
"सन्दष्ट भीतमुत्कृष्ट अव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वर शिर कम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम्
विस्वर विरसञ्चैव विश्लिष्ट विषमाहतम् ।
व्याकुल तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्द्दश ।"
इति सङ्गीतदामोदर

गायत्त्री, [न्] पुं, (गायन्त त्रायते इति । गा + त्रै + णिनि । आलोपात साधु ।) खदिर वृक्ष । इति भरत ॥ (खदिरशब्दे गुणा ज्ञेयम् ॥ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्री । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि ।) उद्गातरि सामगायके त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । १० । १ ।
"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्च्चन्त्यर्कमर्किण ।"

गायत्त्री, स्त्री, (गायन्त त्रायते इति । त्रै ङ पा + "आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ इति क । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, वैद्यके हृष्ट्वादिकार्थे ।
"स्वर्ण्णादारुकलिङ्गभृङ्गमगधा चायन्ति पाठा गायत्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम् ।"
षडक्षरच्छन्दोविशेष । तस्याश्चतस्र भेदा यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी ३ । आद्याया आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयम् द्वितीयाया आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुरुद्वयम् ॥ तृतीयाया आदिमध्ययोर्लघुगुरु गुरुलघू अन्ते गुरुद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा
त्यक्तो मम चित्ते नित्य तनुमध्या । १ । शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् । २ । हरे सोमराजी समा ते यश श्री ॥ ३ ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥ दुर्गा । यथा —
"गायकान्त्रायते यस्माद्गायत्री तेन सा स्मृता ।
साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका साधकेश्वरी ।"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याय ॥
(सा च गायत्रीरूपेण भक्तमोक्षे वर्तते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।
"गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ।"

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ५३।
"गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया॥")
त्रिपदा देवी। इति मेदिनी। रे। १५०॥ सा तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेदमाता द्विजैरुपास्या। (यथाह मनुः। २। ७७—७८।
"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥
एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥"
इयमेव सव्याहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तिद्वाररूपं तस्मात् प्रत्यहं ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्व्विकेयं अध्ययनीया। यदुक्तं तत्रैव। २। ८१—८३।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते॥")
तस्या नामव्युत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ।
"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता॥"
सापि ब्रह्मणः पत्नी। यथा,—
"अध्वर्य्युणा समाहूता एहि देवि! त्वरान्विता।
उद्धृताश्चाग्नयः सर्व्वे दीक्षाकालमुपागताः॥
सावित्र्युवाच।
लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते।
इह दाग्रायणी हूता शक्राणी गच्छती त्विह।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह मुहूर्त्तकम्॥
वदमानां तथाध्वर्य्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत्।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्म्मणि॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव! कालश्चाप्यतिवर्त्तते॥
यच्च योग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह!।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः॥
पत्नीञ्चान्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वञ्च समानय।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय।
एवमुक्तस्तया शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम्॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परिग्रहाः।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना॥
ददर्श तां सुचार्व्वङ्गीं कमलायतलोचनाम्।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभ्रु! कथ्यताम्॥
एकाकिनी किमर्थञ्च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती॥
गोपकन्या अहं वीर! विक्रेतुमिह गोरसम्।
समागता घृतादीनां प्रगृह्णीष्व यथेप्सितम्॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम्।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः॥
कमलाक्षीं स्फुरद्दाक्षीं पुण्डरीकनिभेक्षणाम्।
गान्धर्व्वेण तदा ब्रह्मा गृहीतुं मन आदधे॥
प्रभुत्वमात्मनो दाने गोपकन्याप्यमन्यत।
यद्देवं मां सुरूपत्वादिच्छत्यादातुमाग्रहात्॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्यतरा यतः।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका।
भवत्येवा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो!॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम्।
अनुग्रहेण देवेश! अस्याः पाणिग्रहं कुरु॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः॥"* ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमलौ॥
एणशृङ्गं करे गृह्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम्।
वसाना वसने क्षौमे रक्ते चाद्भुतदर्शने॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता॥
चन्द्रमोगणयुक्तेन मुकुटेन विराजसे।
मुकुटेन त्रिग्रन्थेन केशबन्धेन शोभिना॥
भुजगाभोगसदृशौ भुजौ भ्राजयतो दिशः।
स्तनौ ते कठिनौ देवि! वर्त्तुलौ समचूचुकौ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता।
विस्तीर्णस्पृष्टजघना सुश्रोणी च वरानना॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वादत्र न लिखितम्॥ * ॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान् प्रति गायत्रीवाक्यम्।
"विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम्।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान्न प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः!॥
मदीयैः किलजप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः शतैः।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम्।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वैरलङ्कृता॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः!।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वेषां वो भविष्यति॥"*॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः॥
गायत्रीमन्त्रतोयाढ्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम्।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम्॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप!।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव!॥"
इति पद्मपुराणम्॥ * ॥

अथ गायत्रीकल्पः।
"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्।
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्विषः॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम्।
द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः॥
यत्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोड़शीम्।
एवं किल्विषयुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम्॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः।
छन्दस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता।
मरीचे! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ! नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित्।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्यह्नोर्यत् कृतं लघु॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी।
लक्षजाप्येन साप्येवं सप्त जन्मानि पातकम्॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे! यदिच्छति तदाप्नुयात्।
यक्षविद्याधरत्वे वा गान्धर्व्वे देवतेऽपि वा॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम्।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम्।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु शिष्टिता॥"*॥
मरीचिरुवाच।
"विधिना केन कर्त्तव्या गायत्री पापनाशिनी।
पवित्रा परमा शिवा सर्व्वकल्याणसाधिनी॥
वह्निरुवाच।
सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोड़श।
अपि भ्रूणहनः पापात् मुच्यन्तेऽहरहःकृतात्॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य गायत्रीं प्रयतस्तथा।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत्॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति कृष्णात् समा गतिः।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम्॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामो घृतेन तु।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत्।
पुत्त्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु ग्रहपीड़ोपशान्तये।
धनकामस्तथा विल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा॥
आरोग्यकामः क्षीराक्तैः कुर्य्यात् दूर्व्वाङ्कुरैस्तथा।

दशायमर्थो सप्राप्ते तदेव च विधीयते ।
गुग्गुलैर्गुटिकाभिस्तु हुत्वा होममतन्द्रितः ।
आभाष्य मरुदाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ।"*॥
'येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ।
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिमुत्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पश्चाद्धि जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्ष्यया च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरयावकभक्षी वा भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ।
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति निश्चयः ।
लक्षहोमावसाने तु भोजयेद्ब्राह्मणान् दश ।
दद्याद्भक्त्या तु गां वै वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्वोत्पातप्रशमनं सर्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्वापि लक्षहोमं समाचरेत् ।
असद्ग्रहे तथा दोषे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यनेनोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्माद्धितमिष्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रपूजयेत् ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
आहुतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गणानां त्वेति वा हव्यं एवं ददाति चैन्दवे ॥
अग्निर्मूर्द्धेति वा दुग्धं च ब्रह्मेति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिस्रुतेनैव सम्यग् देवीं स्तुत्वा पुनः ॥
कया न इति राहोर्वै केतुं कृण्वन्निति कल्पयेत् ।
त्र्यम्बकं तु रौद्रं तु होमयेत्प्रातरग्निषु ॥
सर्वं गायत्रीहोमं तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
मरुत्वन्तं च हूत इति यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
वरुण वो रिशादस इत्यनेन वरुणस्य तु ॥
होमं राजानमव इति नभस्वन्तं तु वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
इत्यादिभिर्देवमन्त्रैर्होतव्यं विधिपूर्वकम् ।
इमानाभिः समिद्भिश्च तिलैर्होमं ततः परम् ॥
एकैकं प्रति वा कुर्यादष्टाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यादत्र ऋषिसत्तमाः ॥
अष्टद्वाविंशतिर्वापि दूर्वाङ्कुरैस्तथा ।
हुत्वा लक्षहोमे तु गायत्र्या कामिकं परम् ॥
ऐन्द्रं कृष्णमानं च पौष्टं प्राजापत्यं तथा ।
रौद्रमैन्द्रं च राजस्यं श्वेतसाम इदं मतम् ॥
महावास्तुहोमान्ते कुर्यात् वै सर्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् मन्त्रैरभिमन्त्रितम् ।
समा वसन्तीति चाथ वा सविता च तथा परम् ।
एवं चाग्नेः शुभैर्मन्त्रैर्वा चैव तु संयुतम् ।
तथैवाभिषिञ्चेत् दक्षस्य सुनिं वै ततः ।
पञ्चमहाभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं प्रयत्नतः ।
न तस्य प्रजाः सन्त्रे यत्रे निवसन्ति प्रविधिन् ।
न चैव मरको रुद्धिः कादिर्मा जायते सदा ।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्वास्तत्र तथेतयः ।
इष्टवन्ति च सौम्यानि मृत्युश्च निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या चेष्टा धर्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्वकम् ।
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशति नृप ।
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेच्छ्रुतिमात्मनः ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यं यमिच्छति कामानां तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
सशरीरोऽपि स्वर्गं तु निर्विमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ।
सर्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्ते वै ऋषे ॥
मतिस्थेनैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ।
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वादाय वैरिणम् ।
निर्दहन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिता ॥
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च शिवं देवं होमकाले प्रयत्नतः ।
क्रोधेन महताविष्टः परान्नाशयतेऽपि च ।
न शक्नोति यः क्रोधेन पुत्रं नाशयेत् स एव तु ।
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ॥
महापराधं खनितं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
आभिचारेण यो हन्यात् स दोषैर्न लिप्यते ॥
धर्म्मप्रणेतृ तु तस्मात् स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्वीत बहुपाप विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्मतिम् ।
हत्वा च प्राणिनान्धान्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे दम्पत्यौ द्विज ये जने ।
न तानभिचरेज्जातु तत्र नैवपरं भवेत् ॥
न हि कृष्णभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपश्येत तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन सप्तेन तथा चाभिमर्षेण च ॥
सव्याहृतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तदा न्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
दैवतं सवितास्यास्तु गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च द्विजोत्तम ॥
चतुर्विंशत्यथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ।
प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्वगं पञ्चविंशकम् ।

सप्तलोकाश्च ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ।
शिरश्च तत्तथा वाच्यं पुरुषः परमेश्वरः ।
एवंविधा च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ।
होतव्या च यथाशक्त्या सर्वकामसमर्द्धिदा ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ।
यद्यपि प्रतिग्राही यापि स गच्छेत परमां
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिं
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
इत्याद्ये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ।"

गायन त्रि (गायति सङ्गीतविद्यया नौति । गै + 'ण्युट् च ।' ३ । ३ । १२७ । ण्युट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
"देवानां गायना यत्र चारणाः स्तुतिपाठकाः
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विशुद्धान्नादानेऽभिप्रायः पतितत्वं यथाह मनुः । ४ । २१० ।
'स्वर्णगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्द्धुषिकस्य च ।
जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः यथा महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
"सत्यं किलैतत् सा प्राह दैत्यानामधिगायनः ।

गात्र क्ली (गीयते भक्ष्यत इति । गै + "भूवाग्निभ्यो त्रित्रन् ।" उणां ४ । १७० । इति कर्म्मणि त्रित्रन् ।) योन्यम् । इत्युणादिकोषः ।

गारुड क्ली (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् इति च । यद्वा गरुडं श्रोतारमालभ्य भगवद्दुपदिष्टम् । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । तदुत्पत्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा —
'गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम् ।
गरुडपुराणम् । इति पुराणम् । यथा —
गरुड उवाच ।
'मम माता च विनता गार्द्दाशीकृता हरे ।
यथाहं देवान् जित्वा चामृतं ह्यानयामि तत् ।
दास्याद्धि मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्यः सर्वज्ञो भागदायकः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥
विष्णुरुवाच ।
यथा त्वयोक्तं गरुड । तथा सर्वं भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि ।
दास्यान्मातरं त्वं विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनञ्च भविष्यसि विभाईन ।
पुराण मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ।
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ।
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गरुडैष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽस्य तथा त्वं गरुडात्मना ।
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येन पुराणं गद गारुडम् ।
इत्युक्तो गरुडो रुद्र । कश्यपायाह पृच्छते ।

कश्यपो गरुडं स्तुत्वा तत्त्वं दग्धमजीवयत् ।
स्वयञ्चाप्यमृतो भूत्वा विद्ययान्यानजीवयत् ॥
पञ्चो ओम् तं स्वाहा जापी विद्येयं गारुडी परा ।
गारुडोऽयं गारुडं हि प्रश्नं रुद्र ! महात्मकम् ॥"
इत्याग्नेये महापुराणे गारुडे प्रश्नाध्यायो नाम द्वितीयः ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-सहस्रसंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ११ ।
"एकोनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥)
गारुडी विद्या गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥ स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्त्रः । इति जटाधरः ॥ (गरुडः गरुडवर्णस्तस्येदम् । गरुड + अण् । गरुडवर्णं इव वर्णोऽस्येति भावः ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघौ । १३ । ५३ ।
"त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥"
गरुडाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महाव्यूहभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
"गारुडञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥"
एतस्य रचनायां गरुडाकृतित्वविवृतिर्यथा, तत्रैवाध्याये । ३—८ ।
"गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥
अश्वत्थामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतैः ॥
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ! ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन् महाराज ! शूरसेनाश्च मारिष ! ॥
दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
कारूषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कुण्डीवृषास्तथा ॥
हृद्दक्षेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥"
कदा वास्य व्यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः ।
७ । १८६—१८७ ।
"शनुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥"
"सूक्ष्ममुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः ।
एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ॥" इति तट्टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥)

गारुडिकः, पुं, (गरुडः अधिष्ठाताऽस्य इति गारुडः विषनिवारणमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्सति स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गारुडी, स्त्री, (गरुडनाम्नाख्यायते इति । अण् ङीप् च ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गरुडः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति अण् ङीप् च । गरुडविद्या । सा च गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)

गारुत्मतं, क्ली, (गरुत्मान् गरुडस्तस्य वर्णो इवास्य गरुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।) मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ९ । ९२ ॥ (यथा, माघे । ३ । ५ ।
"तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।"
यथा इति लोके । तस्य नामानि ।
"गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गारुत्मतपत्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणिस्तद्वर्णसदृशं पत्रमस्याः इति कप् कापि अत इत्वञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः ततः कन् । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।" ६ । ४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् । "यञश्च ।" ४ । १ । १६ । इति ङीप् "ततो हलस्तद्धितस्य ।" ६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्र्यपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, बृहदारण्यके षष्ठप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
"अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥" दुर्गा । यथा, हरिवंशे । १७६ । १४ ।
"ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धारीं योगिनीं योगदां सदा ॥")

गार्गीपुत्त्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्त्रस्तस्मादागतो वंशः इति । "पुत्त्रान्तादन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १५६ । इति वा फिञ् वा कुक् च ।) गार्गीपुत्त्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्त्रायणिः । गार्गीपुत्त्रिः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, बृहदारण्यके । ४ । १ । "दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति ॥")

गार्द्धपक्षः, पुं, (गृध्रस्य गृध्रस्य वायमिति अण् गार्द्धो गार्द्धौ वा पक्षः पत्रं यत्र यस्य वा ।) गार्द्ध-पक्षवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्द्ध-पक्षोऽपि ॥

गार्द्ध्यं, क्ली, (गर्द्धं एव इति । चतुर्व्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) लिप्सा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्यात् ॥"

गार्द्धपत्त्रः, पुं, (गार्द्धं गृध्रसम्बन्धिनं पत्त्रं पक्षः यस्य यत्र वा ।) गृध्रपक्षयुक्तवाणः । (यथा, महाभारते । ४ । ४८ । २५ ।
"न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्द्धपत्त्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥")

गार्भिणं, क्ली, (गर्भिणीनां समूहः इति । "भिक्षादिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इति अण् ।) गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥

गार्हपत्यः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति । "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।" ४ । ४ । ९० । इति ञ्यः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्धः । इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयाग्निविशेषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।
"इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥"
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्याग्नित्वेन पुत्त्रादिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः । यथा । २ । २३१ ।
"पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः. स्मृतः ॥")

गालनं, क्ली, (गाल्यते इति । गल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) स्रावणम् । छाँकन गड़ान इत्यादि भाषा ॥ यथा । "तथा पचेत् यथा दाहकालिन्यातिशेषिल्यमखण्डगालनरहितोऽन्तरगपक्करसो भवति ।" इति भवदेवभट्टः ॥

गालवः, पुं, (गाल्यते नाश्यतेऽज्ञानमनेन इति । गल् + णिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रतिपादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा । वा + कः ।) मुनिविशेषः । (यथा, भागवते । ८ । १३ । १५ ।
"गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्त्रः कृपस्तथा ॥")
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३० ॥ श्वेतलोध्रः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ केन्दुकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते अवणमात्रेण मनो यस्मात् येन वा । गल् + इञ् ।) शापः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥")

गालितः, त्रि, (गल् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) द्रवीकृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
"गालितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम् ॥
इति रत्नावली ॥
स्रुतगालनः । यथा । "तथा पचेत् यथा अगालितमखण्डरसो भवति ।" इति कालेशिः ॥

गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति । गल + णिच् + णिनि + ङीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,—
"कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ॥
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

दृष्टापमर्गे सम्प्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलोर्गुटिकाभिस्तु हुत्वा होममतन्द्रित ।
सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥ *॥
येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिमुत्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पूर्वाह्णे जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरभुक् शुद्धताहारो भवेत्तत्र विचक्षण ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति निश्चय ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्व्वापि लक्षहोमं समाचरेत् ।
अवग्रहे तथा रोगे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
गन्धमाल्यैः पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रयुज्य तान् ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
व्याहृतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ॥
सत्यानास्त्वेति वा कृष्ण इमं देवेति चैन्दवे ॥
अग्निर्मूर्द्धेत्युदुध्यस्व इहस्वेतेति प्रयोजयेत् ।
अप्रात परिस्रुतेनैव सप्तो दधीस्ततः पुनः ॥
कया न इति राहोर्व्वै केतुं कृण्वन्निति कर्त्तवे ।
त्र्यम्बकं तु रौद्रन्तु होमयेच्चातवद्दसि ॥
सर्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्य भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
भवत्यर्मापि दूसं वै यस्मिन् इष्टे नमामि तम् ।
वरुण वो रिशा दश्च वयस्त्वा पयस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे नक्षत्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोघ्नैरेव मन्त्रैश्च होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
घृताक्ताभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
ग्रहैकं प्रति वा कुर्य्यादष्टाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदश्व ऋषिसत्तमा ॥
प्रक्षश्चोद्भवाश्चैवास्तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवा ।
हुतया लक्षहोमे तु गायत्र्या कामिकं परम् ॥
श्रीसूक्तं पावमानञ्च पौरुषं शाम्भवं तथा ।
रौद्रमैन्द्रञ्च रामञ्च ज्येष्ठसाम इहस्वयम् ॥
महाजपन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् जप्ते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य धनिनश्च नवं घटम् ।
रत्नैर्बीजैः शुभैर्व्वस्त्रैर्वा चैव तु संयुतम् ॥
तज्जलेनाभिषिञ्चेत देवस्य त्वेति वै सदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेतत क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतव्रतः ।
न तस्य शत्रवः सन्ति अग्रे तिष्ठन्ति यत्किञ्चित् ॥
न चैव मरको दृष्टो व्याधिर्व्वा जायते तथा ।
अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
इत्यन्ति च नीयाग्नि प्रस्थश्च निरुपद्रवम् ।
जायते यस्य या चेष्टा धर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥ ॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ॥
न तस्य मानसी दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेन ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेद्विपुलामतम्
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यं यमिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि स्वर्गन्तु त्रिदिवं स्वेच्छयाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ॥
सर्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ॥
आग्नेः शिरः प्रयोक्तव्य प्रणवोऽन्ते वै कवे ।
मन्त्रस्यैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ॥
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
भिद्यन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ॥
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिता ॥
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च शिव इव होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः परानभिचरेद्बुधः ।
न जह्यात् यदि क्रोधेन धुवं नश्यति स एव तु ॥
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ॥
महापराधे बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्म्मप्रान्ते तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्मतिम् ।
हन्यात् प्राणापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वैष्णवे द्विजसत्तमे ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्यन्ते तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सैषा धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्जलेन च ॥
सव्याहृतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
दैवतं सविताप्यस्या गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोक्ता ते ऋषिसत्तम ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्था सुमहद्भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्चर्षिसत्तम ।
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ॥
प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्व्वगं पञ्चविंशकम् ।
सप्तलोकाश्च ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ॥
शिरश्च तत्तथा चाथ पुरुषं परमेश्वरम् ।
एवंविधा च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ॥
होतव्या च यथाशक्त्या सर्वकाममभीप्सुना ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ॥
असौ प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः ॥
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ॥
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥'
इत्यादि वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ।

गायन, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया उपजीवतीति । गै + 'ण्युट् च ।' ३ । १ । १४७ । इति ण्युट् ।) गायकः । (यथा काशीखण्डे ।
देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥)
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतस्य मम विशुद्धब्राह्मणानभिरन्नाद्य पतितत्वात् ।
यथाह मनुः । ४ । २१० ।
'स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्द्धुषिकस्य च ॥')
जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः ।
यथा महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
तत्र किलैतत् सा प्राह नैषाम भिज्ञायतः ॥)

गारित्र, क्ली, (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगरणे + 'भूवादिगृभ्यो णित्रन् ।' उणा० ४ । १७० । इति कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गारुड, क्ली, (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् इत्यण् । यद्वा गरुडं श्रोतारमालम्ब्य भगवता यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । तन्नि-रुक्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा —
'गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद्‌ गारुडसंज्ञकम् ।')
गरुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा —

गरुड उवाच ।
'मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ।
यथाहं देववान् जित्वा चाम्हतं ह्यानयामि तत् ।
दास्याद्धि मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्यः सर्वज्ञो नागदारणः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥

विष्णुरुवाच ।
यथा त्वयोक्तं गरुड ! तथा सर्व्वं भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि ॥
नागदास्यान्मातरं त्वं विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनञ्च भविष्यसि विषार्द्दनः ॥
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ॥
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ॥
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गरुडैष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गरुडात्मना ॥
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येदं पुराणं गद गारुडम् ।
इत्युक्तो गरुडो रुद्र ! काश्यपायाह पृच्छते ॥

गालोडन, क्ली (गाः इन्द्रियाणि आलोड्यन्ते प्रमा द्यन्तेऽनेन । गो+आ+लोडि+करणे ल्युट् । निपातनात् साधुः ।) उन्माद । रोग । मूर्खत्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोडित, त्रि (गालोड उन्मादरोग सञ्जातो ऽस्य । इतच् ।) उन्मत्त । क्षय । म्लान । यथा, 'उन्मादशीले रोगार्त्ते मूर्खे गालोडितः स्मृतः ॥' इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिटीकायां त्रिलोचनदासः ॥ गोलोडितोऽपि पाठः ॥

गालोड्य, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोड्यते भक्षणाय इति । गो+आ+लोडि+कर्म्मणि यत् प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गावौ, पु (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पन्नमिति बोध्यम् ।) ग्राम । यथा —
"एकेकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।
धाकाङ्क्षप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥
एकवचनसाकाङ्क्षसंज्ञ एकविंशत्यां चिश्रब्दे ।
उभपद द्विपद पुष्पवन्तपद सर्व्वैरे चाश्विनौ चपद भूस्वर्गौ रोदस्यादिपद ग्रामे गोपञ्च द्विवचनभावेनाकाङ्क्षम् । इति । तदा गावौ ग्राम इत्यादावित साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति ।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह ऊ ङ विलोडने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सक सेट ।) ङ गाहन्तां महिषा निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ऊ अगाहिष्ट अगाढ़ । इति दुर्गादासः ॥

गिरा स्त्री (गॄ+भावे क्विप् स्त्रियां टाप् ।) वचनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ('तां गिरां करुणां श्रुत्वा ।' इति दशरथविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं गीर्य्यते स्तूयते गुरुत्वाद्वा । "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १४२ । इति इः किच्च ।) पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (पर्व्वतानां अष्टावेव पूजनीया कुलाचलत्वात् । यदुक्तम् —
'मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादन ।
महेन्द्र श्रीपर्व्वतश्च हेमकूटश्चैव च ।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्व्वदिक्क्रमात् ॥'
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
गेण्डुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥ चक्षूरोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २१ ॥ पारदस्य दोषविशेषः । यथा, रसावत्याम् ।
"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः ।
असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥"
सन्न्यासिनां पद्धतिविशेषश्च ॥ (तत्र प्रथमतः सात्विकगिरिसन्न्यासिलक्षणं यथा,—
'सन्दोहे शाकुर्यां चीरी सुकर्म्मी निम्भरः ।
सर्व्वत्र समभावेन भावयन्तो नरोत्तम ।
इत्थं दर्शंयिता नारी न गिरिः परिकीर्त्तितः ॥"
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
मठराचार्य्यक्रतसन्न्यासमठमध्यारिमठिकाव नामानस्तन्त्र । तेषां दशनामानि यथा,—
"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः ।
पुरि सरस्वती चैव भारती च तथा दश ॥'
तत्र गिरेर्लक्षणम् । यथा, प्राणतोषिण्यां अत्र धृतप्रकरणे ।
'वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥"
यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः । यथा भागवते । ९ । २४ । १५—१६ ।
'अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादशविश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥")

गिरि स्त्री (गॄ +भावे इः किच्च ।) निगरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा ॥ बालकृषिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ पुंसि च । इति मेदिनी । रे । २४ ॥

गिरिकण्टक पु (गिरेः पर्व्वतस्य कण्टक इव तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) वज्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गिरिकदम्ब, पु (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः ।) नीपः । धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली ।) पर्व्वतीयकदली । तत्पर्य्यायः । गिरिरम्भा २ पर्व्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वम् । स्वच्छत्वम् । तृष्णापित्तदाहशोषप्रशमनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका स्त्री (गिरौ गिरिमधिगम्य कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा गिरिः सुमेरुपर्व्वतः कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत इत्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतकिणिहीवृक्षः । अपराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः व्यवहारो यथा —
'गुडपुष्पसारशिखरिसङ्कुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः ।
अञ्जनगुडिका शमयति विषूचिकां त्रिकटु
समायाः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे ॥)

गिरिकर्णी स्त्री, (गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव पत्रमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
'गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा चासिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पार्व्वतीयापराजितार्थे पर्य्याया यथा तत्रैव,—
'गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित् ॥")
यवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरिव स्वार्थे कन् टाप् च ।) बालमूषिका । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरेः कोलाहलाख्यपर्व्वतात् शुक्तिमत्यां नद्यां जातत्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता । यथा, महाभारते । १ । ६३ । ३३—३८ ।
राजोपरिचरस्यैव नाम तस्याथ विश्रुतम् ।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ॥
अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः
किल ।
गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताडयत् ॥
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा ।
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्व्वतः स्वयम् ॥
तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ।
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ॥
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः ।
चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः ॥
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ॥")

गिरिकाण, पुं (गिरिणा अक्षिरोगविशेषेण काण एकचक्षुर्हीनः ।) गिरिरोगैकचक्षुर्हीनः । इति सिद्धान्तकौमुदाम् उणादिवृत्तिः ॥

गिरिगुड, पु, (गिरौ गिरौ वा जातः गुडः गुडितः वर्त्तुल इव ।) गेण्डुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गिरिज क्ली, (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) अभ्रकम् । शिलाजतु । शैलजम् । लोहम् । इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिज पुं (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) मधूकवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । मौरशाक १ मधूल २ स्वल्पपत्रक ४ । इति रत्नमाला ॥

गिरिजा स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वतात् हिमगिरेरधिष्ठातृदेवात् इति तातुपत्यार्थे जायते । जन्+ड स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधिष्ठातृत्वे प्रमाणं यथा, कुमारे । १ । १ ।
'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।'
"देवता आत्मा यस्य सः । एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः ।' इति टीकायां मल्लिनाथः ।)
पार्व्वती । (यथा अनर्घराघवे । ४ र्थे अङ्के ११ ।
'क्षौणी प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्यै ॥"
गायत्रीरूपा देवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४१ ।
"गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुडध्वजवल्लभा ॥"
गङ्गा । इति शुतपतिलब्धोऽर्थः ॥ गिरौ पर्व्वते जायते इति । जन्+ड ।) मातुलुङ्गी । इति मेदिनी । ज । २४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
'मातुलुङ्गी सुगन्धाख्या गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अवल्का दन्तदूती च सा कथिता मधुकर्कटी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्वेतबुह्वा । इति रत्नमाला । सुद्रभावान्नभेदा । चायमाणा मता । कारीश्च । मल्लिका । गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामल, क्ली (गिरौ पर्व्वते अभ्रे अभ्रकधातुरूपं जायते इति । जन्+ड । गिरिजम् । तद् मलं गच्छति । अम+कमच । यद्वा गिरिजेव

नं।)अभ्रकम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
ग्वजातत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे।
रा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
त एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
चं वज्रजातत्वादभ्रमभ्रवोद्भवान्॥"
भ्रकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
ज्वरः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तद्भेदक-
त्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर+णिच्+
च्।) वज्रः। इति शब्दरत्नावली॥
तः त्रि, (गिल+कर्म्मणि क्तः लस्य रत्वञ्च।)
गलितः। भक्षितः। इत्यमरटीकायां राय-
कुटः॥
धातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः। शाकपार्थिव-
न्मध्यपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति
राजनिर्घण्टः॥
रनिम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतोनिम्ब इव।) महा-
रिष्टवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
रपीलुः पुं, (गिरिसम्भूतः पिलुवृक्षविशेषः।)
परूषकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
रिपुष्पकं, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैले-
यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
रिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः
अथाहतविचरणायेति भावः।) चमरीगवी।
इति राजनिर्घण्टः॥
गिरिभित् [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्-
पद्यते इति। भिद्+क्विप्।) पाषाणभेदक-
वृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
गिरिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू+
क्विप्।) क्षुद्रपाषाणभेदाः। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरेर्भूः। पर्व्वतभूमिः। (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम्। ६१५।

"सकलकटकैकमण्डिनि।
कठिनीभूताशये शिखरदन्ति।
गिरिभुव इव तव मन्ये
मनः शिला समभवच्चण्डि!॥" * ॥

गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः
भवतीति। भू+क्विप्।) पार्व्वती॥
गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्य-
पदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः।
२।४।६६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"वृक्षकः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका।
कुटजस्तत्फलं चेन्द्रयवश्चापि कलिङ्गकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
गिरिमाणः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य
उच्चत्वेनेति शेषः।) हस्ती। इति शब्द-
रत्नावली॥
गिरिमृत्, [द्] स्त्री, (गिरेः पर्व्वतस्य मृत् मृत्तिका।)
गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यवहारोऽस्याः
यथा,—
"गिरिमृच्चन्दननागरखटिकांशयोजितो वहिर्लेपः।
कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)
गिरिमृद्भवं, क्ली (गिरेर्मृदो मृत्तिकाया भवतीति।
भू+अच्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्मेद इव।) विटखदिरः।
इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठः॥
गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिर्म्माणतां
याति प्राप्नोतीति। या+कः ततः संज्ञायां
कन्।) गेण्डुकः। इति हेमचन्द्रः। ३।३५३॥
गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिष्ठात्यात्मसत्तां
यातीति। या+क्विप्। ततः संज्ञायां कन्।)
गेण्डुकः। इति शब्दरत्नावली॥
गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वस-
तीति। वस्+णिनिः। गिरिं वासयति सुरभी-
करोतीत्यर्के। वस्+करोतेरर्थे णिच् णिनिः।)
हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य
इति। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शने-
लचः।" ५।२।१००। इति शः। यद्वा, गिरौ
कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु नित्यशुद्ध-
मनसीत्यर्थः शेते विराजते इति। यद्वा, गिरिं
त्रिगुणवृत्त्यात्मकं मनः श्यति तनूकरोति विशुद्धं
करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शीङ्
शयने शो तनूकरणे वा गिरौ छन्दसि डः। लोके
तु छान्दसानां क्वचिद्भाषायामपि प्रयोग इति
आशुशुक्षणिवदित्याह स्वामी।) शिवः। इत्य-
मरः।१।१।३३। (यथा, रघुः।२।४१।

"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥"

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतस्थसर्व्वं शाल-
यते शोभयते इति। शल्+णिच+णिनिः नान्त-
त्वात् ङीप् च। गिरिं वालमूषिकाकर्णं शलते
श्लाघते निजपत्त्रावयवेनेत्येके। शल् श्लाघायां+
णिनिः ङीप् च।) अपराजिता। यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।"
इति वामनपुराणम्॥
गिरिशृङ्गः पुं, (गिरेः शृङ्गमिवाकृत्यास्त्यस्येति
अच्। मुण्डादण्डोत्तलनसमये शृङ्गसादृश्या-
दस्य तथात्वम्।) गणेशः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली। पर्व्वत-
शेखरम्। यथा महाभारते। ६।५६।१५।
"गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः॥")
गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव।) लौहम्।
(यथा, गोः रामायणे। ६।७८।१८।
"तत्तैलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत्।
शस्त्रं परमसंक्रुद्धो वालिपुत्त्रे न्यपातयत्॥")
वङ्गम्। मलयपर्व्वतः। मेदिनी। रे।२६१॥
गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातुः
सुता पुत्त्री।) पार्व्वती। यथा,—
"अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा
वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
(तथाच पञ्चतन्त्रे।१।१७५।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः
फणी
तञ्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
नागाशनम्॥"
गङ्गा। यथा काशीखण्डे।२८।५२।
"गुह्याम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥")
गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः।) शिवः।
(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्।३३।
"चिन्तामेऽत्र न वेश्मनि प्रियतमे किं चिन्तय
स्यान्नव
ग्रावग्रीत्यद्रिसुतां जयन्नवतु वः स्मेरो गिरीशो-
ऽनिशम्॥"
गिरीणां पर्व्वतानामीशः श्रेष्ठः।) हिमालय-
पर्व्वतः। (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः।)
बृहस्पतिः। इति मेदिनी। शे। १८॥
गिलः, पुं. (गिल्+"इगुपधेति।" ३।१।१३५।
इति कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥
गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात्
तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति
इति तात्पर्य्यार्थः। ग्रह्+अण्।) नक्रः। इति
राजनिर्घण्टः॥
गिलनं, क्ली, (गिल्+भावे ल्युट्।) गिरणम्।
भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, हारीते प्रथमे
स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकं सुधीः॥")
गिलिः, स्त्री, (गिल्+भावे इन्।) गिलनम्।
इत्यमरटीका॥
गिलितं, त्रि, (गिल्+कर्म्मणि क्तः। गिलिर्जाता-
ऽस्येति तारकादित्वादितजित्येके।) भक्षितम्।
इत्यमरः।३।२।११०॥
गिष्णः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा।
गै गाने+"इष्णो गादाभ्यां किच्च।" इति
उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इष्णः। किद्भाव-
पक्षे तु "गादाभ्यां इष्णुच्।" उणां।३।१६।
इति इष्णुच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गेष्णुरित्येवपदं
स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायकः। इत्युणादिकोषः॥
गीः, [र्] स्त्री, (गॄ+सम्पदादित्वात् क्विप्।)
वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमरः।१।६।१॥
गीतं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे क्तः।)
गानम्। इत्यमरः।१।६।२५॥ तस्य लक्षणं
यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः।
तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चयः॥" * ॥
तद्द्विविधं यथा,—
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः।
यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्॥"
अपि च।
"निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ।
यद्वा प्रसक्तधातुस्वैरनिबद्धं विना स्मृतम् ।
निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमानरसाश्रितम् ॥
छन्दोगमकधातुस्वैर्वर्णादिनियतैः स्मृतम् ॥
ऋग्भ्यः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥

अथ सङ्गीतलक्षणम् ।

"तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥" *॥

अथ गीतप्रशंसा ।

सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न जायते ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
स सारङ्गस्वयम्भूनामुत्तमानामनुग्रहात्
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम् ।
नृत्यशब्दो न्वन्ते स्यात् सरलेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रुद्रा प्राणवन्त्यपि पत्निणः
वनान्यायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥

इति चमत्कृततया किमतः परं
फणिवरोऽस्यारो वश पञ्चमः ।
अपि स्तनन्धयाप मन्मथो
मधुरगानवशीकृतशङ्करः ॥

परमानन्दनिवहनमभिमतफलवशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विरक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समन्ता नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी
चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः
सेवकाः

शुद्धं गीतञ्च कथितमुत्तमं संसारसारा मता ॥
शुद्धसालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥
शुद्धञ्च देशीनिर्थया —

एला माद्यभवा सपाटकरणं ततश्चतालेश्वर
कैवारश्चरचक्रपालविजया ग्रन्थ त्रिभङ्गिस्तथा ।
ढङ्कीवर्णसरः पुटी द्विपदिका सुतावली मातृका
सप्त स्वडरकशलोनि कथिताः शुद्धास्तु स
विंशतिः ॥

एलादीनामथैषां विंशतिसङ्ख्यकानां प्रबन्धानां ना
मानि गानि यत्र भवन्ति । तथा च

यत्र गाता विश्वन्ध नाम पाठ्ं स्वरकाधा
एतादीनां सङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना ।
येनेनकं मन्त्रीय गानं नापाऽभिजायते ।
श्रोत्रियात् वल नौ तथा चैव प्रमादतः ।
निद्रालस विलम्बी च मधुराभरमोन्दः ।
न रम्भालोलाय वृन्दगायनिक्रमः । *॥

अथ ग्रामलक्षणम् ।

षड्जो मध्यमश्चैव प्रसिद्धा विमावन्तः ।
ग्रामः प्रतिमाभव नयाख्या चैकश मतः ॥
यत्र भूम्यरिचति ग्रामम् सम्भवतिरितम् । *॥

अथ मूर्च्छनालक्षणम् ।

"चैषा सप्तस्वरकमतया मूर्च्छिका धर्मानिनादाभ्रा

दोषा स्यादतुलस्त्रया गुरवलो गीता च
गोविन्दया ।
श्लोकोऽष्टय कारिका त्रिपदिकेत्येतानि काम
द्विधा
सन्दीवेन चतुर्द्दश प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(सङ्गीतस्थान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्म्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी [न्] पुं (गीतेन सङ्गीतेन मोदते
इति । मुद् + नन्दिग्रहीति । ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सङ्गीतानुरागिणि त्रि ॥)

गीता स्त्री (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका
मच्चतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्त ।)
ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु
अर्ज्जुनस्य मोहनिवृत्त्यर्थं महाभारतीयभीष्म
पर्व्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका
अष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा —

भारते सर्व्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्व्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥
इति नीलकण्ठः ॥

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥
इति स्वामी ॥

(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमन्मधुसूदनसरस्वती
पादैर्व्विस्तरशो गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।
तद्यथा —

सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्यायी गीता काण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता ॥
उभयानुगता सा हि सर्व्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वम्पदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्व्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठानं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥

क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या संन्यासो निष्ठितो भवेत् ॥
एवं सर्व्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्व्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्व्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्व्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्व्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥
विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ॥
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्व्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ।
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्व्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्व्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥
यदि प्रागभवः कश्चित् तस्याचिन्त्यत्वात्तु कथन ।
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ॥
न सं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धमिष्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासदुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
एतत् सर्व्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
यतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं त्यक्तं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यतः स्वधर्म्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ।
पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
अनादिभवसन्तानन(ग)रूढं दुःखकारणम् ।
दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥
एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥”)
एतदन्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामायणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्व्वोक्तब्राह्मणगीतानुगीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता इत्याद्याः सन्ति ॥

गीतासारः पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादिशास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा। सुखार्थं संक्षेपेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां सारार्थो गीतो यत्र इति तात्पर्य्यार्थः।) अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णोक्तसुखार्थाष्टाङ्गादियोगः। यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।
“गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्ज्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगः सुखार्थं सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्ज्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादि लोचनम् ॥
करणत्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिसंसाराभिनिसन्वयात् ।
विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो ज्ञेयात्मनात्मनि ।
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च क्षेत्रज्ञाणि पश्यति ।
स्थानान्तु मनसा रश्मीन् यदा सम्यङ्नियच्छति ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
प्रसंख्याय परावाप्तौ विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनसाभिनिवेश्य च ।
मनश्चैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव! ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
द्विद्वादशेभ्यः ख्यातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
नवद्वारमिदं गेहं त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

इति गारुडे २३३ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“यमाश्च नियमाः पार्थ! आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्ज्जुन! सप्तमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्म्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसायां धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात् एष धर्म्मः सनातनः ।
यच्च द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्ज्जयेत् ।
द्विधा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशराले सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनो यतः ।
प्राङ्भ्यां हृदये चाद्या द्वितीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा दश कीर्त्तिताः ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्देशकालाद्यवर्ज्जितः ॥”

इति गारुडे २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवेन्नृणाम् ॥
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ।
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ॥
वाच्यौ दशबलौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणादि लोकार्थैव चेतनं प्रेरकञ्च यत् ॥
तथा वै देवपर्य्यन्तमहं शब्देन गीयते ।
प्रत्यग्रूपमद्वितीयमहं शब्देन भण्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकोपाधेर्द्वितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणा ॥
विज्ञापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयानन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेद्देहात्मानुरतो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानतत्कार्य्यनिवृत्तिर्मुक्त एकतः ॥”

इति गारुडे २३५ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“सत्त्वायितमतः खं स्यात् खाद्वायुस्ततोऽनलः
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्मनः संशयात्मकम् ।
बुद्धिर्निश्चयरूपा तु एतत् सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततत्कार्य्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाख्यं शरीरञ्चरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यञ्चाहमेव च ।
सर्व्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
वीराडुपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
सच्चिद्वाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलार्कवद्घटखवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यैर्व्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सञ्जायत् स्वप्नादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागैश्च अन्तःकरणसंस्थितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोऽविकृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्ज्ञायदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जाग्रत्स्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरणोपसंहारोऽपि स्थितः ॥

ब्रह्मकारणरूपस्य वस्य कणिकात्मना ।
क्रमतं क्रमतो जीवो जायन्तानैन स पश्यति ॥
समाधारम्भकाले तु पूर्व्वमेवावधारयेत ।
मुमुक्षु पश्चात् सजाति यत्न करणनिश्चल ॥
विमायेन चैतन्यात् चेतर्न्न परिशयन ।
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्य व्यज्ञानतिरिक्तकम ॥
यथा घटो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्य्यनलया ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूतम ॥
समष्टियतिरेकेण स्थिष्ट स्थूलशरीरकम ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्ग यतिरिक्तकम ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायु खेन विना न हि ॥
सन्ब्रह्मणा च स नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत ।
शुद्धभावात्तथा जायतस्वप्नादीनामसम्भव ॥
जीवचचिन्त्त प्रत्यगात्मा वै तनुरूपक ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्त सत्य ब्रह्माद्वितीयकम ॥
तत्त्वपदार्थौ स्थितौ तन्नाकारो ब्रह्मकारक ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽह च्य त्रय ॥
ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमदनम ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम ॥
स्वप्रकाशमनन्त स तत्त्वमसि श्रुतोरितम ।
वाह ब्रह्मास्मि ब्रह्माह सत्यप्राप्तिर् सर्व्वगम ॥
योऽसावादित्यपुरुष सोऽसावहमनादिमन ।
गीतासारोऽन्नुनायोक्तो यत्न ब्रह्मणि वै लय ॥
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासार २३६
अध्याय ॥

गीत क्ली (गै गाने + क्तिन ।) गानम । (यथा कुमारे । ३ । ४० ।
 गुताप्सरोगीतिरपि च्चणऽस्मिन
 हर प्रसंख्यानपरो बभूव ॥
आर्य्याच्छन्दोविशेष । इति मेदिनी । त १६ ॥
(अस्या लक्षण यथा छन्दोमञ्जर्य्या माया इते । ७ ।   [गीति ॥)
"आर्य्याप्रथमार्द्धसम यस्या परार्द्धमोरिता

गीरथ पु (गीर्व्वाणी वाङ्मय शास्त्रमित्यर्थ रथ इव यस्य ।) वृहस्पति । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गीर्ण त्रि (गीर्य्यते स्म इति । गॄ गि स्तुतौ + क्त ।) स्तुत । इत्यमरटीकायां भरत

गीर्णि स्त्री (गॄ + क्तिन् । ऋल्वादिभ्य क्तिन्निष्ठा वत् तेन नत्वम् ततो रेफात णत्वञ्च ।) गिलनम । इत्यमर । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्शब्द दर्शनात ॥

गीर्द्देवी स्त्री (गीर्व्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठातृत्वात्तस्यास्तथात्वम ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

गीर्लता स्त्री (गीरिव समीचीनमिव विस्तारा च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्ट ॥

गी(र्वा)र्वाण पुं (गीर्व्वाणीव वाणोऽस्त्र यस्य । अव्ययार्थकत्वात्तस्य तथात्वम् । अथवा स्वयंकार मध्यपाठे तु गिर वनुते याचते काङ्गतीत्यर्थ स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याचनायाम + "कर्म ण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण । "पूर्व्वपदात

सञ्ज्ञायामग । ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) देवता । इत्यमर । १ । १ । ९ ॥ (यथा भागवते । ८ । १५ । ३२ ।
 अथ सुमनसितायान्ते गुरुणाथानुदर्शिना ।
 हित्वा त्रिविष्टप जग्मुर्गी(र्वा)र्वाणा कामरूपिण ॥)

गी(र्वा)र्वाणकुसुम क्ली (गी(र्वा)र्वाणप्रिय कुसुम पुष्प यस्य ।) लवङ्गम । इति राजनिर्घण्ट ॥

गीर्व्यति पु (गिरा पति । अहरादीनामिति रफाभावपक्षे इड्डुपधस्येति । ८।३।४१ । इति स । सुखबोधमते खपि वा । इति सत्वस्य मात्रिको विधि ।) वृहस्पति । इत्यमर । १ । १ २४ ॥ पण्डित । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीर्पति गीष्पति । इति मुग्धबोधम ॥

गु ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक अनिट ।) ङ गवते । इति दुर्गादास ॥

गु शि ची विष्ठोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा (कुटा)-पर अक अनिट ।) शि गुवति अगुवीत । चो गुण । इति दुर्गादास ॥

गुग्गुल पु (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज + क्रिप गुक रोगस्तस्मात गुडति रक्षतीति । गुड + इगुपधज्ञेति । ३ । १ । १३५ । इति क । डलयोरैक्यात डस्य लत्वम ।) गुग्गुलु । इत्यमरटीकायां भरत ॥

गुग्गुलु पुं (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्रिप । गुक रोगस्तस्मात गुडतीति । गुड रक्षण + बाहुलकात् कु । डलयोरैक्यात डस्य लत्वम ।) रक्षोघ्नोभाक्षनश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातवृक्ष । स तु गोमूत्रोद्भव । यथा —
 गोरोचनाया मङ्गल्या सञ्जाता सर्व्वकामिका ।
 गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदायक ॥
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुद्धिव्रतनामाध्याय ॥
तस्य निर्य्यासः सुगन्धिद्रव्यम । तत्पर्य्याय । कुम्भ २ उलूखलकम ३ कौशिक ४ पुर ५ । इत्यमर । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलू ६ खलकम ७ कुम्भोलूखलकम ८ गुग्गुल ९ । इति भरत ॥ जटायु १० कालनिर्य्यास ११ देवधूप १२ सर्व्वसह १३ महिषाक्ष १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्ट १६ भवाभीष्ट १७ शिवाटक १८ जटाल १९ पुट २० भूतहर २१ शिव २२ शाम्भव २३ दुर्ग २४ यातुघ्न २५ महिषाक्षक २६ दवेष्ट २७ मरुन्नि २८ रक्षोहा २९ रूक्षगन्धक ३० दिव्य ३१ । अस्य गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । उष्णत्वम । कफमारुतकासकृमिवातोदरश्लेष्मशोफार्शोनाशित्वम । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ दीपनत्वम । सौगन्ध्यत्वम । कषायत्वम । मेदःकुष्ठनाशित्वम । पित्तदाहित्वम । मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ विशदत्वम । सारकत्वम । रूक्षत्वम । पाके कटुत्वम । भग्नसन्धानकारित्वम । स्वर्य्यत्वम । सूक्ष्मत्वम । स्वर्य्यत्वम । पिच्छिलत्वम ।

बलकारित्वम । व्रणमेहाश्मवातामवातपिडकागण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥
'माधुर्य्याच्छमयेद्वात कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात कफजित्तेन गुग्गुलु सर्व्वदोषहा ॥
स तु पञ्चधा यथा —
 महिषाक्षो महानील कुमुद पद्म इत्यपि ।
 हिरण्य पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलो पञ्चजातय ॥
तेषां रूपाणि यथा —
'भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृत ।
महानीलस्तु विज्ञेय स्वनामसमलक्षण ॥
कुमुद कुमुदाभ स्यात पद्मो माणिक्यसन्निभ ।
हिरण्याख्यस्तु हेमाभ पञ्चानां लिङ्गमीरितम ॥
एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा —
 महिषाक्षमहानीला गजेन्द्राणां हिताबुभौ
 हयानां कुमुद पद्म स्वस्त्यारोग्यकरौ परौ ॥
 विशेषेण मनुष्याणां कनक परिकीर्त्तित ।
 कदाचिन्महिषाक्षस्तु मत कैश्चिन्नृणामपि ॥
नतनगुग्गुलो रूप यथा —
 स्निग्धकाञ्चनसङ्काश पक्वजम्बूफलोपम ।
नूतनो गुग्गुलु प्रोक्त सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिल ॥
 पुरातनस्य रूप यथा ।
' शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णक ।
पुराण स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्व्वीर्य्यवर्ज्जित ॥
 इति भावप्रकाश ॥ * ॥
अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा —
' जायन्ते पुरयान्त्या मरुभुवि शीर्षे कर्म्मसम्पिता घ्रीष्मे शिशिरेऽपि गुग्गुलुरस सुषवन्ति ते पञ्चधा ।
हेमाभ महिषाक्षनामपरं सत्पद्मरागोपम भृङ्गाभ कुमुदद्युतिश्च विधिना याह्या परीक्षा सत ॥
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलय प्रयान्ति
क्षियन्ति कोष्णसलिले पयसा समाना ।
याह्या शुभा परिहरेच्चिरकालजातान
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥
 इति प्रयोगामृतम ।
पक्वस्यास्य पूर्व्ववीर्य्यत्व मासत्रयपर्य्यन्त तिष्ठति । इति परिभाषा ॥

गुच्छ पु, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुध + 'शसादिभ्यश्च । इति छ इति भोजराज । यद्वा गुत शब्दे + क्रिप । गुत शब्द छ्यति नाशयतीति । गुत + छो + आतोऽनुपसर्गे क । ३ । २ । ३ । इति क ।) स्तवक । पुष्पादि वस्तुवा इति भाषा । (यथा गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।   [वलीम ।)
'चलनोत्तिचिपमञ्जरं अवशयोसाषिच्छगुच्छा वलम' । इत्यादिर ख्याता इति भाषा ॥ (उद्भिद विशेष । स तु मल्लिकादि । यथा मनु । १।४८।
"गुच्छगुल्मन्तु विविध तथैव तृणजातय ।
"मूलत एव यत्र लतासमूहा भवति न च प्रकाण्डास्ते गुच्छा मल्लिकादय । इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्ट ।) हारविशेषदयादिकहार । अर्थात्

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी । है । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । मुक्ताहारः । इति रन्तिदेवः ॥

गुच्छकं, क्ली (गुच्छ + संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुच्छकः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्यायः । गुलुचः २ स्तबः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

गुच्छकणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्यो यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जस्येव यस्य ।) करञ्जविशेषः । तत्पर्यायः । स्निग्धदलः २ गुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६ स्तवकघनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्त्तिकण्डूविचर्चिकाकुष्ठगात्रत्वग्दोषनाशित्वञ्च ॥" इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकवृक्षः । अस्य पर्याया यथा,—
"हेमपुष्पस्त्वशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गुच्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायां कन् ।) रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ ङीष् ।) धातकी । श्लिष्टङ्गोवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।) रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुच्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) अग्निदमनी । काकमाची । निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छबध्रा, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध + बाहुलकात् रक् । नलोपः ।) गुण्डालातृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छमूलिका, स्त्री, (गुच्छाकृति मूलमस्याः । कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुण्डासिनीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छार्द्धः, पुं, (गुच्छस्य द्वात्रिंशद्यष्टिकहारस्य अर्द्धः । ग्रामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्विंशतियष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (पुंलिङ्गनिर्द्देशादेवास्य तथात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु "पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ।" इत्यमरोक्तेः षोडशयष्टिकहारो बोध्य इति तु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)

गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन स्खलति पर्य्याप्नोतीति । स्खल पर्य्याप्तौ + अच् ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छाह्वकन्दः, पुं, (गुच्छाह्वो गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।) गुलञ्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कूजनं भ्रमरशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्म्मणि गुञ्ज्यते । कूजनमत्र भ्रमरशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति दुर्गादासः ॥

गुज, शि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटां)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुजति अगुजीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया । गुर्ज्जर + अण् + स्त्रियां ङीप् । पृषोदरात् रलोपे ह्रस्वाभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः । अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

"श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगुर्ज्जरीयम् ॥"

अस्याः कालनियमो यथा,—
"नाटी गौडी वराटी च गुर्ज्जरी देशिरेव च । पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरवरागस्य वराङ्गना । हनुमन्मते तु मेघरागस्य । अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
"ऋषांशन्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता । पौरवी मूर्च्छना यस्यां वल्लाख्या मद्र मिश्रिता ॥"
"पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।" इत्यत्र "सप्तमी मूर्च्छनैतस्याम् ।" इति क्वचित् पाठः । सोमेश्वरमते इयं पञ्चमहीना षाड़वा । इयञ्च केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पापप्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—
"लोभान्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः । सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥")

गुञ्जः, पुं, गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र । गुञ्ज + अधिकरणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुञ्जकृत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । कृ + क्विप् तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, क्ली, (गुजि कूजने + भावे ल्युट् ।) गुनगुनध्वनिः । भ्रमरादिशब्दः । (किमिदं गुञ्जनं मत्तः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि + अच् । अस्याः पक्वफलगुच्छे शब्दबाहुल्यात्तथात्वम् ।) लताविशेषः ॥ कुँच इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । काकचिञ्चा २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २।४।९८ ॥ मानुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकणन्तिका ६ काकादनी ७ काकतिक्ता ८ काकवल्ली ९ शिखण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूड़ामणिः ११ सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५ शीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूड़िका १८ रक्ता १९ काम्भोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२ श्यामलचूड़ा २३ काकचिञ्चिका २४ । अस्या बीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणः । वान्तिकारित्वम् । शूलविषनाशित्वञ्च । वशकर्म्मणि श्वेता प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ (इयन्तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।

"श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ॥
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥"

श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा, तन्त्रसारे अभिचारे ।
"स्थापित्वा सितगुञ्जानां कुड्यं कुलिकोदये ॥"
इत्यादि ॥

गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थैर्न भोक्तव्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५८ ।
"अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः । गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥")
चतुर्यवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा,—
"यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)
चतुर्धान्यपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूमद्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति शब्दायते इति । बाहुलकात् अच् ।) पटहः । (गुञ्जनमिति । गुजि + भावे अप् ।) कलध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जते भ्रमरादिभिर्मद्यपायिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अप् घञ् वा ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जितं, क्ली, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,
"न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥"
इति भट्टिः । २ । १९ ॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।) वटिका । गुलि इति वड़ि इति च भाषा ॥ यथा, "गुटिकापातादिना यज्ञनम् ।" इति दायभागः ॥

गुठ इ क वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक सेट ।) इस्वी । इ क गुण्ठयति अंशु गुठ्न । इति दुर्गादासः ॥

गुड इ क वेष्टे। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक सेट ।) पञ्चमस्वरी । इ क गुण्डयति । अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि । गुण्डयति हिङ्गुलं लोकः । इति रमानाथः ॥

गुड, श्नि रक्षे। आघाते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां (कुटां) पर सकं सेट ।) श्नि गुडति अगुडीत् । इति दुर्गादासः ॥

गुड, पुं (गरत अव्यक्तशब्दं करोतीति। गु इ शब्दे + 'कान्नित्य कित्।' उणां । १ । ११४। इति ड स च कित्।) गोल । इक्षिमसार्थे । इति मेदिनी। डे । १०॥ ग्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥ कार्पासी। इति राजनिघण्टः ॥ इक्षुपाकः । इत्यमरः ।३।३।४१। तस्य पर्यायः । इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ सगन्धः ५ इक्षुजः ६ सितः ७ मोदकः ८ अम्लसारजः ९ शिशुप्रियः १० सितापि ११ अरुणः १२ रसजः १३। इति राजनिघण्टः ॥ इक्षुरसक्वाथः १४ मत्स्याण्डः १५ मधुबीजकः १६। इति वैद्यकम् ॥ मत्स्योलम १७ गुल १८ सोद्भवक १९। इति शब्दरत्नावली ॥ स्वादु २०। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः । उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। वातनाशित्वम्। मूत्रशोधनत्वम्। नातिपित्तहरत्वम्। मेदःकफकृमिबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कफनाशित्वम्। पित्तरक्तशोधनत्वम्। आगन्तुजरसायनं ॥ पुराणस्य तस्य गुणाः । पित्तपवननाशित्वं पथ्यत्वं प्रमेहश्वासनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। अग्नि...चीन पित्तघ्नता ज्वरनाशित्वम्। दाहकारित्वम्। हृद्यत्वम्। श्लेष्मपित्ताग्निप्रदत्वम्। निम्नताम्रशोधनत्वम्। अग्निजननत्वम्। स्निग्धत्वम्। स्वादुत्वम्। लघुत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥ अधिकगुणत्वम्। रक्तप्रसादनत्वम् कान्तित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ आयतनालरसपाकभवगुडगुणाः । क्षारत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रशमत्वम्। सततनिषेवणेन कण्डूनिकृष्टजननत्वम्। नगर इत्यत्र शमन इति क्वचित् पाठः । अथ विशदरायित्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥*॥

'इक्षो रसो यः सपक्वो जायते लोष्टवद्दृढः ।
स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्डीव गुडो मतः ॥
क्षयकाममाशु निहन्ति महाहरक
पित्तं निहन्ति च सदैव हरीतकीभिः ।
शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥

इति भावप्रकाशः ॥

("वस्ती दृष्ट्वा गुडः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफकृमिकरो गुडः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
स पुराणोऽधिकगुणो गुडापश्योऽपि पथ्यकृत्कापथः ।

पथ्ये कामं स्तनक्षीणा पाण्डुरोगप्रमेहिनः पायः ।
हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥
गुल्मामये कामलशोषमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च ।
वाते सपित्ताढ्ये राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥
कामं शोषे गुडो नष्टः स्वस्थस्यापि हितो मतः ।
योगयुक्तोऽपि सर्वत्र हितो गुणगणो गयः ॥
कामशोषे पवनकुपिते श्वासकच्छ्रातुराणां
अध्वश्रान्तश्रमहरेऽपि स्तनकफक्षामराणाम् ।
लोगे चामज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे
वृष्णानाशक्षयरुधिरगे सर्वरोगापहन्ति ॥'

इति गुडगुणाः ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*॥

गुडक पुं (गुडेन पक्व । गुड + बाहुलकात् क । यद्वा गुडेन कायतीति। कै + क ।) गुडद्वारा पक्वौषधविशेषः । अस्य पूर्णत्वं पाकादा पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ (गुड एव । स्वार्थे कन् । गोलाकृति । यथा महाभारते । ३ । १५ । ८ ।

'सभुशुण्ड्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा ॥'

अश्मगुडका वर्तुलाश्मा पाषाणा । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

गुडकरी स्त्री (गुड गुडवद्गुणमिष्ट श्रुतिसुखकर मिष्टं करोतीति। गुड + कृ + 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।' ३ । २ । २०। इति ट स्त्रियां ङीप ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

गुडची स्त्री (चि + डिप निपातनाद्दीर्घत्वे साधुः । गुडं रक्षति पवनं परितो रक्षति यस्या इत्यर्थः । अमृतोद्भवत्वाद्वास्यास्तथात्वम् ।) गुडूची । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा चर्यादिविवरणञ्च गुडूचीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गुडतृण स्त्री (गुडप्रधानं गुडकारणं वा तृणम् ।) इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडतृण स्त्री (गुडप्रधानं तृणम् । निपातनात् साधु ।) गुडतृणम्। इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुडत्वक [च] स्त्री (गुडवत् मधुरा त्वगस्य ।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । मुकुटम् २ अङ्गम् ३ त्वक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोचम् ७ लवङ्गपत्रम् ८ भृङ्गम् ९ सुरभिगन्धकम् १०। इति शब्दरत्नावली ॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२। इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ त्वक् १३ पचम् १४ इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । कफशुक्रामवातनाशित्वम्। मधुरत्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तवृद्धिकारित्वम्। आस्यविकण्ठकण्डूबस्तिपायुशुक्रमेहपीनसरोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

गुडत्वच, स्त्री (गुडवत् मधुरं त्वचम् ।) गुडत्वक । रामभाष्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जयित्री इति भाषा ॥

गुडदारु स्त्री, (गुडप्रधानं गुडकारणं वा दारु कण्टश्च ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुडधेनु, स्त्री, (गुडनिर्मिता गुडभारादिभिः कृता धेनुः ।) गुडादिनिर्मिता धेनुः । यथा —
"गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम् ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ॥
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि ।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानास्तीर्य सर्वतः ॥
लघ्वेणकाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत् ।
उन्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदीच्यां सवत्सकाम् ॥
उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः ।
वत्सं भारेण वा कार्या भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ॥
धेनुवत्सौ घृतास्यौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ ।
ताम्रगडुकपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ ।
विद्रुमभ्रूयुगलौ नवनीतस्तनान्वितौ ॥
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्चयेत् ॥
सर्वासां धेनूनामेवं विधानं ज्ञेयम् । इति मात्स्ये दानसागरे ॥

गुडपुष्प पुं (गुड इव मधुरं पुष्पमस्य ।) मधूकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥

गुडफल पुं (गुड इव मधुरं फलमस्य ।) पीलुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

गुडबीज पुं (गुडवत् मधुरं यद्वा गुडं वर्तुलाकृति बीजं यस्य ।) मसूरः । इति राजनिघण्टः ॥

गुडभा, स्त्री (गुडवत् भाति शोभते इति। भा + क । स्त्रियां टाप ।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडमूल पुं (गुडवत् सुमिष्टं मूलं यस्य ।) अल्पमारिषशाकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडल, स्त्री, (गुडः उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति। ला + क ।) गौडी मदिरा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडशर्करा, स्त्री (गुडजाता शर्करा ।) शर्करा। तत्पर्यायः । पिष्टटा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये।
"त्रिवृता त्रिफला भार्ग्या द्रव्याटो गुडशर्करा ॥")

गुडशिग्रु पुं (गुड इव रक्तवर्णः शिग्रुवृक्षविशेषः ।) रक्तशोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडा स्त्री (गुड + स्त्रियां टाप ।) स्नुहीवृक्षः । गुडिका । इति मेदिनी ॥ उशीरी । इति राजनिघण्टः ॥

गुडाका स्त्री (गुडयति सङ्कोचयति अङ्गीकरोति इन्द्रियाणीति यावत्प्राणिशरीरं स गुडः स आकायति प्रकाशयतीति। गुडां आलस्यं तां कायति वा । गुड + आ + कै + क स्त्रियां टाप ।) निद्रा। इति गुडाकेशशब्दटीकायां श्रीधर

स्वामी ॥ (आलस्यम्। इति मधुसूदनसरस्वती: ॥)

गुडाकेश:, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या ईश:।) शिव:। (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रियाणि वा तस्या ईश: शास्ता जितनिद्रो जितेन्द्रियो वा।) अर्ज्जुन:। इति जटाधर: ॥ (यथा, गीतायाम्। १।२४।
"एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत !॥")

गुडाश्रय:, पुं, (आश्रीयतेऽस्मिन्निति। आश्रयो वासस्थानम्। ततो गुडस्येव मधुररसस्य आश्रय:।) आखोटवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥

गुडिका, स्त्री, (गुडा वर्त्तुलाकृति:। स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम्।) गुटिका। वृहद्वटिका। यथा, वैद्यकपरिभाषा ॥
"वटिका गुटिका चेति संज्ञावान्तरभेदत:।"
("चूर्णावलेहगुडिका कल्कानामनुपानकम्।
वातपित्तकफार्त्तेकि त्रिदोषेकपलमाचरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)

गुडुची, स्त्री, (गुडूची+निपातनाद्ध्रस्वागम:।) गुडूची। इति द्विरूपकोष: ॥

गुडूची, स्त्री, लताविशेष:। गुलञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्याय:। वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३ तन्त्रिका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोमवल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९। इत्यमर: ॥ गुडूची १०। इति भरत: ॥ कुण्डली ११ चक्रलक्षणा १२। इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३ ज्वरारि: १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७ मधुपर्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २० रसायनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३ भिषक्प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वय:स्था २६ नागकुमारिका २७ छद्मिका २८ चन्द्रहासा २९। इति राजनिर्घण्ट: ॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा ३१ जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४ वयस्था ३५ मण्डली ३६ देवनिर्मिता ३७। अस्या गुणा:। कटुत्वम्। स्वादुपाकित्वम्। रसायनत्वम्। संग्राहित्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्। बल्यत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमिनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश: ॥ गुरुत्वम्। वीर्य्यदातृत्वम्। भ्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ रक्तपित्तनाशित्वम्। इति राजवल्लभ: ॥ अस्या: पत्रस्य गुणा:। आमेयत्वम्। सर्व्वज्वरहरत्वम्। लघुत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। स्वादुपाकित्वम्। रसायनत्वम्। बलकारित्वम्। उष्णत्वम्। संग्राहित्वम्। त्रिदोषतृष्णादाहप्रमेहवातासृक्कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश: ॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम्। गुडयुक्ताया: पित्तनाशित्वम्। मधुयुक्ताया: कफनाशित्वम्। एरण्डतैलयुक्ताया उग्रवातासनाशित्वम्। शुण्ठीयुक्ताया आमवातनाशित्वम्। इति राजवल्लभ: ॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिप:।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुर: ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम्।
युद्धे वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥
हते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलगर्व्विते।
देवराज: सहस्राक्ष: परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानरा: केचिद्राक्षसैर्निहता रणे।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभि: ॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युता:।
पीयूषबिन्दव: पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

(गुडूचीघृतम्। यथा,—
"गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम्।
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)

गुडेर:, पुं, (गुडति रक्षतीति गुड रक्षायाम् + "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्।" उणा। १।५८। इति एरक्। रक्षक:। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ:।) ग्रास:। इत्युणादिकोष: ॥ गुडक:। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

गुडेरक:, पुं, (गुडेर+स्वार्थे कन्।) ग्रास:। इति हेमचन्द्र:। ३।८९ ॥

गुडोद्भवा, स्त्री, (गुडादुद्भवो यस्या:। यद्वा, उद्भवत्यस्मादिति उद्भव:। गुड उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो यस्या:।) शर्करा। इति राजनिर्घण्ट: ॥

गुण, तु क मन्त्रणे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वी। मूर्द्धन्योपध:। गुणयति। इति दुर्गादास: ॥

गुण:, पुं, (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते राजभिरितिशेष:। गुण मन्त्रणे+घञ्।) षट्प्रकारराजनीतिविशेष:। तद्यथा। सन्धि: १ विग्रह: २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५ आश्रय: ६ ॥ (यथा, मनु:। ७।१६०।
"सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनोपायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव। ७।१६१। श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुराकर्षणरज्जु:। छिला इति भाषा। (यथा, रघुवंशे। ९।५४।
"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम्।
धनुरधिज्यमनाधिरुपादधे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥")
तत्पर्याय:। मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४ शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ जीवा ८। इति जटाधर: ॥ रज्जु:। (यथाह कश्चित्।
"गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥"
सूत्रम्। यथा, गार्य्यासप्तशत्याम्। ३६९।
"काञ्चीगुण इव पतित: स्थितेकारत: फणी स्फुरति ॥")
सत्त्वरजस्तमांसि। (यथा, भागवते। १।२।२३।
"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्त: पर: पुरुष एक इहास्य धत्ते।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा:
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्यु: ॥")
शुक्लकृष्णरक्तपीतादि:। द्रव्याश्रित:। स तु शौर्य्यादि: रसगन्धादिश्च। इत्यमर:। ३।३।४६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण: ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादास:।
"य: सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थ:। अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थ: ॥ यथा श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपैति। पृथक् जातिषु दृश्यते भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते। यथा आम्रादिफले वा श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुण: स्यादित्यर्थ:। ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्माणीति उक्तकर्म्मस्वपि गुणत्वापत्ति: यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अत: कर्म्मणो गुणत्वसमाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति। आधेय उत्पाद्य, यथा पक्वाम्रस्य पार्थिवेषु रक्ततागुण: स हि वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते। अक्रियाज इति। क्रियाया जायते। इति क्रियाज:। न क्रियाजोऽक्रियाज: नित्य इत्यर्थ:। आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुण:। ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम् कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति। एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि एते धर्म्मा वर्त्तन्ते। यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति। पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति। अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति। सत्त्वं द्रव्यं प्रकृति:स्वभाव:। सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृति:। न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृति: ॥")
विशेषाधानहेतु: सिद्धो वस्तुधर्म्म:। शुक्लादयो हि गवादिकं स्वजातीयेभ्य: कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च।
द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताव्यजातिमत्त्वं तदर्थ: तद्यथा। रूपम् १ रस: २ गन्ध: ३ स्पर्श: ४

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोग ८ विभाग ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धि १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेष १६ यत्न १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेह २० संस्कार २१ धर्म्म २२ अधर्म्म २३ शब्द २४। इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभाविलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥
एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
अप्रधानम् । रज्जुः । इन्द्रियम् । त्यागः । मौर्व्वी । इति मेदिनी ॥ णे । १० ॥ भीमसेनः । तन्तुः । दोषान्यविशेषणम् । इति हेमचन्द्रः । निघण्टिः । इति विश्वः ॥ (अङ्गनम् । यथा मनुः । ३।१०६।
'गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु ।
विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥'
'गुणान् व्यञ्जनानि अप्रधानत्वात्
गुणयुक्तान् वा ।' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
आवृत्तिः । यथा महाभारते ।
आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥)
व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः । यथा । इकोऽरत्ते ॥ । अस्यार्थः । इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने अ ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति मुग्धबोधम् । काव्यगुणस्य लक्षणं यथा —
ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥
तस्य भेदाः ।
श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥
इति दण्डी ॥
माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ॥
तस्य स्फुटसंख्याभावस्तु यथा —
कश्चित्कश्चिदपि गुणः दोषत्यागात् परे श्रिताः ।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥
इति भरतसूत्रिः । एतदन्यगुणविशेषा उपधाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः पुं (गुणयति आवर्त्तयतीति । गुण + ण्वुल् ।) पाटीगणितविशेषः यथा गुण्यगुणकघातः गुणकेन
हन्यात् । इति लीलावती ॥

गुणकारः पुं, (गुणं व्यञ्जनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । कृ + अण् । विराटनगरे अज्ञातवासे सूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रकर्त्तृत्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्वस्वीकारकथा यथा महाभारते । ४।२।१—३।
भीम उवाच ।
पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ।
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च ॥
तत् प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति ।
अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत ॥
राजलस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् ।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥)
पाचकः गुणकारके च त्रि ।

गुणज्ञः, त्रि (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + क ।) गुणवेत्ता । यथा —
गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः ।
अलिरेति वनात् कमलं
न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥
इत्युद्भटः ॥

गुणनिका स्त्री (गण्यते पुनः पुनरभ्यस्यते इति । गुणन् क आम्रेडने + 'ण्यासश्रन्थो युच् । ३।३।१०७। इति युच् टाप्यां कन् कापि अत इत्वञ्च ।) नृत्यम् । शून्याङ्कम् । पाठनिश्चयः । इति मेदिनी ॥ के १५५ । (शास्त्रादीनां पुनःपुनरनुशीलनम् । यथा माघे । २ । ७५ ।
'अनुपरिचयनेऽर्थे यत्नतो गणितेव सा ॥'
माला । रत्नाभरणहारोऽयं हारः । यथा आनन्दलहर्य्याम् । ३ ।
'दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती ॥")

गुणनी स्त्री (गण्यते पुनःपुनरभ्यस्यतेऽनया । गुण + ल्युट् + ङीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्पर्य्यायः । भणितिः २ शीलनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुणनीयः पुं (गुण्यते पुनःपुनरभ्यस्यतेऽनेन इति । गुण आम्रेडने + करणे अनीयर् ।) शास्त्राद्यभ्यासः । इति हारावली । १५० । (कर्म्मणि अनीयर् । गुणितव्ये त्रि ॥)

गुणप्रश्नः पुं (गुणस्य प्रश्नो विनाशः ।) गुणनाशः । तत्पर्य्यायः पञ्चत्विका २ । इति हारावली ॥ २१० ॥

गुणलयनिका स्त्री, 'गुणा गुणनिर्म्मिता पटा लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः केणिका २ पटकुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी स्त्री (गुणा गुणमयपटा लीयन्ते यत्र । ली + ल्युट् + ङीप् ।) गुणलयनिका । इति हलायुधः ॥

गुणवान् [त्] पुं त्रि, (गुणोऽस्त्यस्य । गुण + मतुप् मस्य वत्वम् ।) सज्जनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुणविशिष्टः । यथा, 'दाता दयालुर्गुणवानरः स्यात् नरे परेषामुपकारकर्त्ता । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (पु यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्रः । यथा हरिवंशे । १५५ ।
'गुणवत्यपि पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत् ॥"
स्त्रियां ङीप् । सा च सुनाभस्य दुहिता । यथा तत्रैव । १५३ ।
'वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः ।
दुहितृद्वयञ्च नृपतेः । तस्य रूपगुणान्वितम् ।
एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यपरा ।"
नायिकाविशेषः महादेवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । १२ ।
' गुहागमा गुणवती गुह्यगोपनकारिणी ।"
गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५३ ।
' गूढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ।"
अप्सरोविशेषः । यथा, तत्रैव ९ अध्याये ।
"अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ।')

गुणवृक्षकः, पुं (गुणानां रज्जूनां वृक्ष इव । ततः स्वार्थे कन् ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः । मास्तुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूपकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः पुं (गुणानां सागर इव आधार स्थानम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलगुणाधारश्च ॥

गुणा, स्त्री (गुणः अस्त्यस्या इति अर्श आद्यच् । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । स्त्रियां टाप् ।) दूर्व्वा । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं (गुणानामाकर इव । गुणबाहुल्यात् तथात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ (महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४७ ।
"गणपो देवदाता कालो लोकधाता गुणाकरः ॥")
गुणयुक्ते त्रि । यथा,—
"तपस्विभिरतस्याय तस्य पुत्रो गुणाकरः ।
सत्यवान् नाम देवर्षे । मन्त्रिणा सह तौ मया ॥"
इति वनपर्व्वणि सावित्र्युपाख्यानकथा ॥

गुणितः, त्रि, (गुण्यते स्म । गुण आम्रेडने + क्त ।) पूरितः । तत्पर्य्यायः । आहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । यथा । पञ्चधा गुणिता ह्यन्य संख्या यदि भवतीत्यादि इति भरतः ॥ (गुणोऽस्य जातः । तारकादिभ्य इतच् ।) पिण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी [न्] पुं (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य । गुण + इनि ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणाः सन्ति दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्यति ।) गुणविशिष्टे त्रि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसम्भ्रमाद्यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी नाम ॥ इति हितोपदेशः ॥

गुणीभूतः त्रि (अगुणो गुणोभूतः । गुण + भू + क्त । अभूततद्भावे च्चि ।) अप्रधानीभूतः । यथा । अनतपूर्व्वौकटभिद्यत्र समासनिविष्टत्वाद् गुणीभूतविशेषणोधिका द्वितीया नोक्ता । इति सुषेनकविराजः ॥ (यथाच महाभारते । २ । २५ । ११ ।
"सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्व्वीर्य्यः किं करिष्यति ।
गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यः, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं व्यञ्जना शक्तिर्यत्र ।) काव्यविशेषः । यथा,—

"अनादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥ ४

तस्याष्टौ भेदाः यथा ।

"अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मताः ॥*॥

अगूढं यथा ।

स्फुटतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम् । यथा अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ॥ * ॥

वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा ।

आपाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीयमानानुपपत्तिनिरासकं व्यङ्ग्यम् ॥ * ॥

अस्फुटं यथा ।

विदग्धैरपि क्लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा प्राधान्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रतीतस्य रसादेर्व्यञ्जकं किं वाच्यं किंवा व्यङ्ग्यमितीतरकालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥

तुल्यप्राधान्यं यथा ।

अत्रापि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्यः ॥*

काक्वाक्षिप्तं यथा ।

आक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*

असुन्दरं यथा ।

"रसादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरीक्षकं व्यङ्ग्यम् ।"

इति काव्यप्रकाशः ॥

(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य यदुक्तं तद्यथा । ४ । १ ।

"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यश्चेति द्विधा मतम् ।
वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ॥"

तत्रैव च । ४ । १६ ।

"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।
"अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ॥" तत्रस्त्र स्वादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तमित्याद्यष्टौ भेदानुक्त्वा इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथेत्यभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरुदाहरणानि प्रदर्शितानि । यथा,—

"अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

"मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥

अत्रौत्सुक्यत्रासनसन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यत्रवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु साद्दृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्व्वता तद्गोपनमपाकृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा,—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम् ।

दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥

अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । 'हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्य इत्यादौ' विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते ॥

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
अल्लापदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥

अत्र अल्लापदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटिति स्फुटम् ।

अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम् ॥

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक् योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् ।

वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणकोलाहलं सुणन्तीए ।
घरकम्मवावडाए बहूए सीअन्ति अङ्गाइं ॥"

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः । यथा,—

दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ?
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गति-
र्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥"

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव ।

, किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।

प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति ॥

यत्र च ।

यत्रोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवता मकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त ॥

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रेऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः । काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति ॥")

गुणेश्वरः, पुं (गुणैर्हेतुभिरीश्वरःश्रेष्ठः पूज्य इत्यर्थः । विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथात्वम् ।) चित्रकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ गुणपतौ त्रि ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगिगुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदान्तादिगुणशाली पुरुष इत्यर्थः । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः नियन्ता । परमेश्वरः ॥)

गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षेण प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गोः रामायणे । १ । २५ । १६ ।

"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामजैर्वै कुलैर्वृतः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्यां करिष्यतः ॥")

अतिशयः । तत्पर्य्यायः । परभागः २ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ११ ॥

गुणोत्कीर्त्तनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्त्तनं कथनम् ।) यद्वा गुणैर्गायस्तुचकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम् । गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाप्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्तापदमत्रोपलक्षणम् ॥

गुण्ठितः, त्रि, (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः ।) गुण्ठितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आवृतः । रूषितः । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः । यथा, गोः रामायणे । ६ । ८२ । ८ ।

"तत्र दुःखेन मे कार्य्यं न प्राणैर्नापि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम् ॥")

गुण्डः, पुं, (गुडि वेष्टने + अच् ।) तृणभेदः । यस्य कान्दः कशेरु । तत्पर्य्यायः । काण्डगुण्डः २ दीर्घकाण्डः ३ त्रिकोणकः ४ छत्रगुच्छः ५ असिपत्रः ६ नीलपत्रः ७ निधारकः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थूलतरोऽधिकगुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डकः पुं (गुण्ड+सञ्ज्ञायां कन्। गुडि+ण्वुल वा।) मलिनः। धली। कलोक्तिः। घोषयाभम्। इति मेदिनी। क। ८३॥

गुण्डकन्द पुं (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्ध कन्द। गुण्डाभो कन्द इति केचित्।) कसेरु। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डागोपनिका स्त्री (गुण्डाऽपि गोपना यस्मिन् इव। तत इवार्थे कन् टाप कापि अत इत्वञ्च।) वृक्षविशेषः। कमलागुड़ि इति भाषा। तत्पर्यायः। काम्पिल्लक २ रक्ताङ्ग ३। इति रत्नमाला॥

गुण्डाला, स्त्री (गुण्डाल+टाप्। यद्वा गुण्डां चूर्णं आलाति आदत्ते इति। आ+ला+क। स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्यायः। जलोद्भवा २ गुच्छमूला ३ जलाश्रया ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। शोधनाग्निकरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डासिनी, स्त्री (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते यमते इति। आस+णिनि। गुण्डा सती आस्ते इत्यर्थे।) तृणभेदः। तत्पर्यायः। गुण्डाला २ गुड़ाला ३ गुच्छमूलिका ४ पिपिट ५ तृणपत्री ६ यवासा ७ पृथुला ८ विटरा ९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। पित्तदाहश्रमव्ययशुभ्रणदोषनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डिक पुं स्त्री (गुण्डास्यास्तीति। 'अत इनिठनौ' ५।२।११५। इति ठन्।) गुण्डक। तण्डुलादिचूर्णम्। गुड़ा इति भाषा। यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम्।

गुण्डिकं 'मतयीतेन सधयन्ती मदाङ्गनम्।

गुण्डिचा स्त्री (गुण्डिभिर्गुण्डिकै तिलपौलादिरङ्गे प्रसादपकादिभिरणवा चीयते उपचीयते इति। चि+घञर्थे क ततष्टाप्। गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा। यद्वा गुण्डां खण्डगुडान्तं ब्रजनवासिभिरस्या इयं इति शप। गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधु। इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणग्रन्थेरेव बोध्या।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थं मण्डपविशेषः। यथा —

मण्डपं वासयद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे।
चारुचन्द्रातपं चारुमालाचामरभूषितं॥
रत्नस्तम्भमयं स्वर्णवेदिकोपलसान्तर।
प्राचीरवलयावीतं सुधालेपसमुज्ज्वलं॥
मा तुषापानघटितं चतुर्द्वारोपशोभितं।
त्रैलोक्याद्भुतरचनं महासद्म महाकृतं॥
प्रादुर्भावो महेशस्य यात्राभूद्द्वादशीं यतः॥ ॥
तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—
विन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सभाद्वारि जनार्दन।
तिष्ठेत पुरा स्वयं राज्ञे चामरैः समाश्रितः॥
सप्तीर्थवरे राजेन्द्र। स्थास्यामि प्रतिवासरम्।
सर्वतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति।
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने।
समाप्ते ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम्।
मां रामं शुभदां च मम सायुज्यमाप्नुयुः॥' ॥
तस्या नामकरणं यथा उत्कलखण्डम्।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि महादेव्या महोत्सवम्।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं व्रजेत्॥
यज्ञपापहरं प्राप्य पुण्यस्थानं मरुद्दैवते।
गुण्डिचाख्याऽपि सा यात्रा ख्यातेणोऽपि गुण्ड
माग।'

गुण्डित, त्रि (गुडि वेष्टने+कर्मणि क्त।) धूलिगुण्डकेनैव व्याप्तितः। तत्पर्यायः। रूषित २। इत्यमरः। ३।१।९९॥ चूर्णितश्च॥

गुण्ड, पुं (गुरुस+पृषोदरादित्वात् साधुः।) गन्धभूका। इति रत्नमाला॥

गुत्सक, स्त्री, (गुत्स+सञ्ज्ञायां कन्। यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति। कै+क। पृषोदरात् साधुः।) ग्रन्थिपर्णम्। इति रत्नमाला॥

गुत्स, पुं (गुध्यते तृणपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्टितोऽसौ इति। गुध परिवेष्टने+'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च।' उणां। ३।६८। इति कर्मणि स किच।) स्तवक। स्तम्ब। (दारादौ तु गुध्यते परिवेष्ट्यते कण्ठादिस्थानादिकमनेन।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहार। ग्रन्थिपर्णस्त्व। इति मेदिनी। स। ९॥

गुत्सक पुं, (गुत्स+स्वार्थे कन्।) स्तवक। इति शब्दरत्नावली॥ ग्रन्थपरिच्छेद। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गुत्सकपुष्प, पु (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा।) सप्तच्छदवृक्ष। इति जटाधरः॥

गुत्सार्द्धं, पुं (गुत्स गुच्छ प्राप्य व्याप्य वा ऋध्नोतीति। ऋध+अण्। गुत्स आर्द्धयति वर्द्धयति इति। ऋध+णिच् अण् वा। यद्वा गुत्सस्य अर्द्धं अस्त्यस्य।) गुच्छार्द्ध। चतुर्विंशतियष्टिकहार। इत्यमरटीकायां भरत॥

गुद, इ खेलने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वां आत्मक सेट।) इ गोदते। इति दुर्गादास॥

गुद, क्ली, (गोभ्य खेलति चलतीत्यर्थं अपानसञ्चकवायु अनेन। गुद+'इगुपधेति।' ३।१।१३५। इति क।) मलत्यागद्वारम्। तत्पर्याय। अपानम् २ पायु ३। इत्यमरः। २।६।७३॥ गुह्यम् ४ गुम्वर्त्म ५। इति जटाधर॥ (यथा मनौ। ८।२८२।
'अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृप।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम्॥')

गुदकील पुं (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थं यद्वा गुदे कील इव।) अर्शोरोग। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
'आनाहमेदो गुदकीलहन्ता
श्वासापह शोणितपित्तकश्च॥')

गुदकीलक पुं (गुदकील+स्वार्थे कन्।) गुदकील। इति हलायुध॥

गुदग्रह, पुं (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रह यत्र प्रकाश इत्यर्थ। यद्वा गुदं मलद्वारमधिकृत्य आभ्यन्तरिकव्याणं ग्रहाति धारयतीति ग्रह+अच्।) उदावर्तरोग। इति हेमचन्द्र। ३।१३६॥

गुदभ्रंश, पु (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात्। गुदं भ्रंशयत्यस्मादिति वा।) मलद्वारनिर्गमरोग। तस्य लक्षणम्।
"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहि।
रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंश समादिशेत्॥"
इति माधवकर॥

तच्चिकित्सा यथा —
'गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहनात् प्रवेशयेत्।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गव्यमश्विदन्तेन वा।
पद्मिन्या कोमलं पत्रं य खादेच्छर्करान्वितम्।
एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्ट न तस्य गुदनिर्गम॥
मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशं प्रलेपयेत्।
सुस्निग्धमुष्यकाश्लेषमाथवा स्वेदयेद्गुदम्॥
पृथक्पुनर्नवाप्यौशीरसिक्थपाठायवाग्रजम्।
तत्रैव प्रीणयेत् पार्श्वं भ्रष्टास्तिनिष्टौपिन्म्॥
मूषकान् दशमूलानि पयोयाद्भय सभम्।
तयो काथेन कल्केन पचेत्तैलं यथाविधि॥
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति।
विनश्यति तथा तत्र गुदमल भगन्दर॥
इति मूषकतैलम्। इति भावप्रकाश॥
(यदा गुद निरस्येत तदा कुर्यात् क्रियामिमाम्।
स्वेदपूर्वकलालावे रसो पाद्यो घृत पेय॥
पक्वा घृतेन यव स्यात् तद्वत् पद्मप्रस्थेन।
अरथापक्षयकाधो वार्य्य लाद्य सपन्दनम्॥
प्रोतप्य वह्निसदृशं सहसा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्चिकमयो विदधीत तद्वत्।
सौवर्च साम्यगुदचलनक प्रयुक्त
स्वयमयमध्यगुदतो दृढबन्धनं स्यात्॥"
इति गुदभ्रंशे॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याय॥॥
अथास्य चिकित्सा।
"गुदनि सरणे भूत पानमम्लस्य सर्पिष।
प्रध्वस्त निरामाला मथवाद्ध्रुवाघनम्॥
चाङ्गेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसयुतम्।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम्॥"
इति चाङ्गेरीघृतम्॥ ०॥
'सत्र्यपिप्पलीमूलं सयोषविडदाडिमम्।
पयमन्वं घृतं युक्ता यवान्यजाजिचित्रकम्॥
दशमूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम्॥
प्रलाक्ता श्रटी विल्वैको वचया चित्रकेण वा।
साध्यभष्टगुदं पूर्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत्॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये।)

गुदाङ्कुर पुं (गुदे अङ्कुर प्ररोह इव गुदमधिकृत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थं।) अर्शोरोग। इति हेमचन्द्र॥ ३।१३२।
('गुदाङ्कुरा बहुनिला।' इति वाभटे निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये।)

गुद, द क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। दन्त्यवर्गतृतीयोपधः। गुन्द्री मिथ्योक्तिः। द क, गुन्द्रयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः। गुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो येष्टापुरस्कारणभेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

गुध ग रुषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट्।) ग, गुध्नाति। जुगोध। इति दुर्गादासः॥

गुध, ङ क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गोधते। इति दुर्गादासः॥

गुध, य वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य, गुध्यति। जुगोध। इति दुर्गादासः॥

गुधेर:, त्रि, (गुध्यति गर्व्वेणो वेष्टयति वेष्टनेन रक्षतीत्यर्थः इति। गुधय वेष्टने "मधीरादयः।" उणां। १। ६१। इति एरक्।) रक्षकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गुन्दल:, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् दलति मर्द्दयतीवासौ। दल+णिच्+कर्त्तरि अच्।) मर्द्दलशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४४॥

गुन्द्र:, पुं, (गुद्रि+अच्।) शरतृणम्। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ तृणविशेषः। गोदपटेर इति देशान्तरीयभाषा। तत्पर्य्यायः। पटरकः २ अच्छः ३ मृङ्गवेराख्यमूलकः ४। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। पित्तरक्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनत्वम्। इति भावप्रकाशः॥

("गुन्द्राग् दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला। उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम्॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये॥)

गुन्द्रमूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य।) एरकातृणम्। इति भावप्रकाशः॥

गुन्द्रा, स्त्री, (गुन्द्र+टाप्।) भद्रमुस्तकः। प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १६०॥ गवेधुका। इति रत्नमाला॥ एरका। इति भावप्रकाशः॥

("वेल्लन्तरारणिकयूकदयाश्मभेद-गोकण्टकेतुकटसह्वापरवाणकाशाः। वृश्चादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः॥"

इति वाग्भटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये॥

पित्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः। यथा। "चन्दनकुचन्दनहीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिन्यग्रोधादिसूत्पषमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये।)

(गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ५४।

"गरुत्मीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला")

गुन्द्राल:, पुं, (गुन्द्रं नीडनिर्म्माणार्थं तृणादिकं आलाति आदत्ते इति। आ+ला+कः।) जीवञ्जीवपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०६॥ गुन्द्रालोऽपि पाठः॥

गुन्फ, श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। श, गुम्फति मालां मालिकः। जुगुम्फ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ऊ रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-वेट्।) आयस्त्वाद्वाभयपदमिति वोपदेवः। गोपायति गोपायते। अन्ये तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव। अगोपीत्। जुगोप गोप्तुमधरामिवोर्व्वीमिति रघुः॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्स्यति। इति दुर्गादासः॥

गुप, क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गोपयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ङ गोपनकुत्सयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) गोपनमपद्रवः। ङ, कद्धगभक्षनस्कारस्य किं गोपसे। अत्र त्वादयो न स्युरिति रमानाथः। कुत्सा। निन्दा। सा जुगुप्सां प्रपक्रीरुम्। इति भट्टिः। इति दुर्गादासः॥

गुप, य इर् व्याकुलत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं सकञ्च-सेट्।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च। य, धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते। इति हलायुधः। गुप्यति मां दृष्टिः। व्याकुलीकरोतीत्यर्थः। इति चतुर्भुजः। इर्, अगुपत् अगोपीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

गुपिल:, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति। गुप् रक्षणे+"गुपादिभ्यः कित्।" उणां। १। ५६। इति इलच् किच्च।) राजा। इत्युणादिकोषः॥

गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म। गुप्+कर्म्मणि क्तः।) अन्तरञ्चणम्। तत्पर्य्यायः। त्रातम् २ त्राणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६। (यथा, महाभारते। १। १। १८८।

"यदाश्रौषं सूक्ष्मभेदामन्ये-भरिक्षाचेनात्तप्रश्नेण गुप्तम्॥")

सतगोपनम्। तत्पर्य्यायः। गूढम् २। इत्यमरः। ३। १। १०६। (यथाह वशिष्ठः।

"व्याहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः। वाग्गुप्तिकार्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये॥"

"हिङ्गुलभवकामभवं द्विगुणितं लौहश्चायः पारदाश्चत्वारो नियतन्तु वज्रयुगलश्चैकीकृतं मर्द्दयेत्। सूक्ता विदमयो रसेन समता गोक्षुरवासेच्छुणा सर्व्वं वन्यकरीषकैः सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्तधा॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे॥)

सङ्गतम्। इति शब्दरत्नावली॥ वैश्यशूद्राणां पद्धतिविशेषे पुं। यथा, दयुद्वाहतत्त्वम्॥

"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः।"

गुप्तगति:, पुं, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गतिः गमनं चेष्टादिर्वा यस्य।) चरः। इति शब्दरत्नावली॥

गुप्तचर:, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंवृतः सन् सर्व्वं विष्णुरपि गर्भेश्वर्य्यमाच्छाद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः।) बलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कर्म्मधारयसमासे तु राज्ञां गूढचरः। गुप्तचरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति॥)

गुप्तस्नेह:, पुं, (गुप्तः गूढभावेन स्थितः स्नेहः तैलादिरसो यत्र।) अङ्कोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त+टाप्।) कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः। तस्या लक्षणम्। मैथुनगोपनम्। सा च त्रिधा। वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना ३। इति रसमञ्जरी॥

गुप्ति:, स्त्री, (गुप्+अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन्।) अवकरस्थानम्। कारागारम्। (यथा, माघे। ११। ६०।

"कृतमतिरसतीत्वात्कृतप्रयत्नं लम्भितानां पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव। दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति॥")

रक्षणम्। इति मेदिनी। ते। १६॥ (यथा, मनुः। १। ६४।

"तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत्। हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये॥")

भूगर्त्तः। यमः। इति हेमचन्द्रः॥ गर्त्तार्थे चितेरनुप्रवनम्। नौकाच्छिद्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः। गोपनम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५५।

"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था॥")

सन्दर्शनम्। यथा, कुमारे। ६। ३८।

"इयमेव शिलासालं गुप्तावपि मनोहरम्॥"

ग्रहणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृततगौतमीये।

"जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा। तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः॥")

गुफ, प श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। प श, गुम्फति मालां मालिकः। जुगोफ। इति दुर्गादासः॥

गुफित:, त्रि, (गुफ्+कर्म्मणि क्तः।) गुम्फितः। ग्रथितः। इत्यमरटीका॥

गुम्फ:, पुं, (गुम्फ+घञ्।) ग्रन्थनम्। (यथा, गावर्गातशिवताण्डवे। १३।

"निगुम्फनिर्भरक्षरन्मधूष्णिकामनोहरम्॥"

तथाच आर्य्यासप्तशत्याम्। ६०६।

"सततमरवितसुखे सखि! निगिरन्ती गिरां गुम्फम्॥")

बाहोरलङ्कारः। इति मेदिनी। फे। २॥ श्मश्रु। इति शब्दरत्नावली॥ गोँफ इति भाषा॥

गुम्फित:, त्रि, (गुम्फ+कर्म्मणि क्तः।) ग्रन्थितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यदुक्तम्।

"प्रयत्नगुम्फिता माला यतस्तेन निराकृता॥")

गुर, इ य ङ वधे । उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।)

गुर ई श क्षि नुदने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ईन्नौ । ङ क्षि, गुरते उद्गूर्त्तः । इ मूर्त्ते । इति दुर्गादासः ।

गुरण क्ली (गुर + भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ अस्य रूपान्तरं गूरणं गोरणं इति भरतः ॥

गुरु, पुं (गृणाति उपदिशति वेदान्मन्त्रादीन् [illegible] इति । यद्वा गीर्यते स्तूयते देव [illegible] । गृ + "कृग्रोरुच्च ।" उणा० १ । २४ । इति उः ।) बृहस्पतिः । (यथा महाभारते । १ । ६६ । ३४ ।

"[illegible] गुरुः [illegible] ।")

निषेकादिकृत् । इत्यमरः । २ । ६ । २६१ । (यथा मनुः । २ । १४२ ।

"निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि । सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ।")

पित्रादि गर्भाधान [illegible] संस्कारप्रवर्त्तक [illegible] । इति भरतः । मन्त्रदाता । तस्य लक्षणं यथा कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।

"[illegible] विगतस्पृहः ।

[illegible] गुरुरित्युच्यते ।

[illegible] ।

गुरुः [illegible] शुभम् ।"

अपि च । [illegible] ।

"[illegible] शिवरोगी च वामनः ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] न गुरुः शिष्यसम्मतः ।'

इति मन्त्रसारः ॥ * ॥

गुरवो यथा —

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥

बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ।

मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा ॥

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः ।

इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ।

अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।

गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

नैतैरुपविशेत् सार्द्धं [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

पिता माता च सम्प्रीतौ स्यातां गुणगुणैर्यदि ।

स पुत्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ।

नास्ति पितृसमो देवो नास्ति मातृसमो गुरुः ।

तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा ।

न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाचरेत् ।

वर्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ।

धर्म्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्त्यफलप्रदः ।

सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया ।

शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चाप्नोति [illegible] ।

यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते ।

तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति ।

पुंसां वर्त्मनि तिष्ठेत पूज्यो भर्त्ता तु सर्व्वदा ।

अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ।

ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् सन्त्यजन्ति हि ।

तेषामथाक्षयाल्लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ।

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ।"

इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य परीक्षा यथा ।

'सदाचारः कुशलधीः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।

नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्य्याणां कारकः शुचिः ।

अपर्व्वमैथुनपरः पितृदेवार्च्चने रतः ।

गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ।

दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ।

परदारेषु विमुखो दृढसङ्कल्पको द्विजः ।

अन्यैश्च वैदिकगुणैर्युक्तः कार्य्यो गुरुर्नृपैः ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः पुरोधाः स्यान्महीभुजाम् ।"

इति मुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

शिष्यत्यागाय गुरुः स्मृतिः यथा ।

"अभिवादस्य दानार्थं यतिं व्यापारतं तथा ।

तथा शिष्यहतं पापं प्राप्नोति गुरुरपि ध्रुवम् ।

प्राप इति गुरुणा शिष्यः [illegible]

[illegible] तदा तत् पापं

गुरौ न सङ्क्रमेदिति ।

[illegible] ।

गुरुशिष्यादयस्ताः [illegible] ।

न दहन्ति हि शिष्यचेतसा पापं गुरोर्हि ।

इति कुलार्णवतन्त्रम् । इति शिष्यार्थवर्ज्जनम् ॥

सत्गुरोर्लक्षणं यथा ।

"अवाप्तविद्यः शान्तो वै पापस्य वारकः ।

उदारो [illegible] गुरुः स्मृतः ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] गुरवश्च ॥ * ॥

वैष्णवस्य तस्य विशेषो यथा ।

"[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

कोमलाय दयालवे गुरवे कप्रः [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

वैष्णवः [illegible] ।

[illegible] ।"

इति मन्त्रसारः ॥ * ॥

'गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वस्याभ्यागतो गुरुः ।"

इति चाणक्यम् ।

कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः । हिमांशुः । दीर्घः । इति शब्दरत्नावली । (गृणाति उपदिशति वेदान् । गृ + "कृग्रोरुच्च ।" उणा० । १ । २४ । इति उः ।) वेदाध्यापनाचार्य्यः । यथा मनुः । २ । १ ।

'वदत्यक्षरसम्बन्धं [illegible] गुरौ वैदिकं ज्ञानम् ।

[illegible] वा ।"

गृणाति उपदिशति शिक्षयति च । उपाध्याय इत्यर्थः । यथा मनुः । २ । १४९ ।

'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ।"

गीर्यते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतोऽहत्वात् । ज्ञान प्रभावाधिकत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पूज्यतमोऽसौ । यथा मनुः । २ । ११० ।

"मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून् ।"

"भूपितः खलु गुरवः [illegible] शास्त्रतो
[illegible] गुरुवर्णेर्नयात् [illegible]
[illegible] गुरुत्वम् ।"

इति टीकायां कुल्लूकभट्टः । गृणाति अधीते
[illegible] ।
उपनेता [illegible] च । यथा
मनुः । २ । ६९ ।

"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ।"

पिता । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १ ।

"[illegible] गुरुः ।"

राजचक्रवर्त्ती सम्राट् । यथा रघुः ४ । ६९ ।

"गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेदे ।"

[illegible] ।

[illegible] । यथा महाभारते ।
१० । १३८ । ६२ ।

"[illegible] ।"

[illegible] । १७ । ११० ।

"[illegible] ।"

[illegible] यथा, शाकुन्तले । ११ । ७१ ।

'[illegible] ।

[illegible] ।"

[illegible] इति
[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

मया गोप्यमानम्। अथ गुरवे ज्ञातोत्तराय अज्ञाया-याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-शक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च पद-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-मेकैकशो घटयेदात्मनाचानुघटेत्।" तत्रैव चतुर्थे "शास्त्रं गरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चाप्रकृत्। यः कर्म्म कुरुते वेदः स वेद्योऽन्ये तु तस्कराः॥")

गुरु, त्रि, (गीर्य्यते सूयते महत्त्वात्। गृ + "कृग्रो-रुच" उणां ।१।२४। इति उत्) महान्। (यथा, ऋग्वेदे।४।५।६। "इदं मे अग्ने! कियते पावका-मिनते गुरुं भारं न मन्म।") दुर्ज्जरः। अलघुः। इति मेदिनी॥ रे।७५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१६८ "प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुरुगल्लाघवत् त्वया मे कृतः।" पराक्रान्तः। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२८। "सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्यात्पहन्तुं लघुर्गुरुम्।" भारायमाणः। यथा, रघुः। १२। १०२। "अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्।" अथ मदेन गलगण्डस्थलसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः भारायमाणपक्षैः व्यलिद्वन्द्वैः।" इति टीका-सम्बल्लिनाथः। अतिशयः। यथा, मेघदूते ।१।१। "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः शापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः॥")

गुरुक्रमः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र।) इतिह। पारम्पर्य्योपदेशः। इति हलायुधः॥

गुरुघ्नः, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यज्ञघ्नान् राघवादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः। हन् + टक्।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः। गुरुहन्तरि त्रि॥

गुरुण्टकः, पुं, (गुरुं दुर्ज्जरवस्त्रादिकं रुण्टति चोरयति हरतीति यावत्। गुरुं गुरुतां दुर्ज्जरतां रुण्टतीत्येके रुटइस्तेये + ण्वुल् ततः पृषोदरात् रुलोपे साधुः।) तिलमयूरः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

गुरुतल्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्याया-देर्वा तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत् गच्छति इति गम् + डः।) विमातृगन्ता। यथा,— "गुरुतल्पगः सुरापश्च रुक्मस्तेयश्च विप्रहा। महापातकिनस्त्वेते संसर्गी चैव पञ्चमः॥ इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ (यथा, मनुः। ६। २३५। "ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः। एते सर्व्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥" एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य फलं यथा, तत्रैव। ११। ४६। "ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्मं गुरुतल्पगः।")

गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी-तालः।) तालविशेषः। यथा,— "एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते। अपरं नियमं विना॥" इति सङ्गीतदामोदरः।

गुरुत्वं, क्ली, (गुरोर्भावः। "त्वतलौ" इति त्वप्रत्ययस्ततः त्वान्तं क्लीवमिति क्लीवत्वम्।) महत्त्वम्। गुरुता। (यथा, भाषापरिच्छेदे।३१) "अप्राद्योयोऽध्यौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम्।") अलघुता। यथा,— "अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत्। अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम्॥ तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि।" इति भाषापरिच्छेदः॥ (आधिक्यम्। यथा, रघुः। २। १८। "शरीरगुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।" वपुषो गुरुत्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथकृतटीकायाम्। पूज्यत्वम्। यथा, तत्रैव। १०। ६४। "मेने परार्द्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः।")

गुरुदैवतः, पुं, (गुरुर्बृहस्पतिर्देवतमस्येति।) पुष्य-नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। २। २५॥

गुरुपत्रं, क्ली, (गुरुपाके दुर्ज्जरं पत्रं पत्राकार-फलकमस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ ४। १०८॥

गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्ण-मस्याः।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्ना-वली॥

गुरुमर्द्दलः, पुं, (गुरुः मर्द्दल इति नित्यकर्म्म-धारयः।) डिण्डिमवाद्यम्। इति शब्दरत्ना-वली॥

गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं मूल्यवदित्यर्थः गुरुत्वाद् गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके।) पुष्परागमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्मिन्नत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ सत्त्वेऽप्युक्ता) यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे। "नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नवरत्नानि। वदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च स्वगलाञ्छने॥ आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे। गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥" इति॥ मणेरस्य प्रयोगोऽप्येव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,— "वज्रमुक्ताप्रवालमणयः सपद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः। अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च॥")

गुरुवर्च्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्च्चः वातपित्तादिप्रकोप-जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति हन् + टक्।) लिम्पाकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पातिलेबु। इति भाषा॥

गुरुहा, [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति। हन् + क्विप्।) गुरुघ्नः। तत्पर्य्यायः। नरकीलकः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ५२२॥ गुरुहन्तरि त्रि।

गुर्ज्जरः पुं. (गुरु प्रभुत्वतताडन वधोद्यमादिकं वा उज्जरयति यो देशः। कलिङ्गाः साह-सिका इतिवद्देशस्थजने लक्षणेति ज्ञेयम्।) गुज्जराटदेशः। इति शब्दरत्नावली॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (जॄ + णिच् + अच्। गुरिति प्रभु-त्वतताड़नादिकं तज्जीर्य्यत्यत्र इति अधिकरणे अच्। गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीप्। यद्वा गुर्ज्जरदेशःप्रियोऽस्या इति अच् ङीप् च। गुर्ज्जरदेशवासिनी अतो गुर्ज्जरीति केचित्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ इयन्तु भैरव-रागस्य रागिणीति बोध्यम्। यथा, सङ्गीतदर्पणे रागविवेकाध्याये। १६। "भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा। वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥" अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव। २०। "वेलावली च मालारी वमारी सोमगुर्ज्जरी।" इयं हि ग्रीष्मऋतौ समामिना भैरवरागेण सह गीयते। यथा, तत्रैव। २७। "भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते।" इति सोमेश्वरमतम्। हनूमन्मते तु। इयमेव मेघरागस्य स्त्री। यथा, तत्रैव। ३०। "मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा। टङ्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः॥" इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-त्यवधेयम्। यथा, तत्रैव। ४०। "ललिता गुर्ज्जरी देशी वराड़ी रामक्रिया। मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः॥")

गुर्द्द क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-दस्य न दीर्घः। क गुर्द्दयति। निकेतनं निवासः। इति दुर्गादासः॥

गुर्द्द ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न दीर्घः। ङ गुर्द्दते। कूर्द्दः क्रीड़ा। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्व ई उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ईरित्। अकमित्येके। खड्गादेरुत्तो-लनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम् वेनेत् प्रज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम्।) ह्रस्वी। गूः गुरौ गुरः। ई गूर्णः। गुर्व्वति पत्तिः खड्गम्। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्विणी, स्त्री, (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः प्राप्नोति धारयतीति यावत्। गर्व्वगतौ. "गर्व्वे-रत उच।" उणां। २। ५४। इति उत् इनन् च गौरादित्वात् ङीष्। गर्व्वयति सुव्यतीत्येके। यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः अपत्य-धारणात्तथात्वम्। गुरु + "ब्रीह्यादिभ्यश्च।" ५। २। ११६। इति इनिः।) गर्भिणी। इत्यमरः। २। ६। २२॥ (यथा, मार्कण्डेये। २७। २०। "वल्मकीपद्मशरभमूलिकागुर्व्विणीस्तनात्। प्रज्ञा गृपेया घातेया तथा गोपालयोषितः॥" यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः। यद्यत् कामयते सा च तत्तद्द्याद्भिषग्वरः। वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥ अन्नानि सोष्णक्षीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत्। स्वाधिका भक्षणीया न न च सूरणकन्दकाः॥ रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सत्यज्यो गुर्व्विणीस्त्रिया। सूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च॥ पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक्। आयामं मैथुनं रोषं शैत्यं संक्रमणन्तथा॥ वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः॥" इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशेऽध्याये॥)

गुर्व्वी स्त्री (गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्याः । गुरु+ ङीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥ (“नहि वन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम् ॥” इति हितोपदेशे ॥) गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु+ङीष् ।) गौरवयुक्ता । (गुरु+वोतोगुणवचनात् । ४ । १ । ४४ । इति विभाषायां ङीष् ।) यथा, अनन्यगुर्व्व्यास्तव केन केवलः पुराणमूर्त्तेर्महिमावगम्यते । इति माघः ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । ७२ । १७ ।
“ततः प्रगृह्य गदां गुर्व्वीमाविध्यन्तु महाहवे ।
द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥”
गायत्री । यथा —
देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।
‘गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।
गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी ॥’)

गुल, पुं, (गुड+डलयोरैक्याड्डकारस्य लत्वम् ।) ऐक्षव । गुड । इति मेदिनी । ले । १२ ॥

गुलञ्चकन्द, पुं (गुलञ्चस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुलं गुडं दधं चञ्चति अच+ अण् । तत शकन्ध्वादित्वादलोपे गुलञ्च तादृशः कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुल्नी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुच्छाकन्दः २ बलाककन्दः ३ निर्व्विषिका ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । दृष्यप्रदत्वम् । सर्पत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुला स्त्री (गुलं गुडस्य रसोऽस्त्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततष्टाप् ।) सुहीवृक्ष । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुली, स्त्री, (गुडः क्षुद्रवर्त्तुलाकृतिर्विषमयस्फोटाकृतिरित्यर्थ विद्यतेऽस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततो ङीष् ।) गुटिका । रोगभेद । वसन्त इति ख्यात । इति मेदिनी । ले । १४ ॥

गुलुच्छ पुं, (गुच्छ+पृषोदरात् साधु ।) गुच्छ । स्तवक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गुलुञ्छ, पुं (गुडति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुड+क्विप् गुड् तं तदाकार उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उछि ‘कर्म्मण्यण् । ’३ । २ । १ । इति अण् । ततो डस्य लत्वं साधु ।) गुच्छ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९२ ॥

गुलुञ्छक, पु (गुलुञ्छ+स्वार्थे कन् ।) गुच्छ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्फ पु (गल+ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च ।” उणां । ५ । २६ । इति फक् अकारस्योत्व च ।) पादग्रन्थि । तत्पर्य्यायः । घुटिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थि ३ घुटिक ४ घुटक ५ घुट ६ । इति हेमचन्द्रः ३ । २७९ ॥ (यथा गो॰ रामायणे । ६ । २३ । १२ ।
समावेतौ करौ पादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥’)

गुल्म पुं, (गुडति वेष्टयति गुप्यते वेष्ट्यते वा गुड+ [illegible]

“दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।
कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥*
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिबस्तयः ।
हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥
वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः ।
स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥*
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
‘उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध
तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥” * ॥
तस्य सामान्यरूपम् ।
‘अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् ।
आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥*॥
वातिकस्य निदानं यथा,—
‘रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥’ * ।
वातिकस्य रूपम् । यथा —
‘यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च
हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥” * ॥
पैत्तिकस्य निदानं यथा —
‘कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥” * ॥
पैत्तिकस्य रूपं यथा —
‘ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥” * ॥
श्लैष्मिकस्य निदानम् ।
‘शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च
सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥’ * ॥
श्लैष्मिकस्य रूपम् ।
‘स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥” * ॥
द्वन्द्वजस्य रूपं यथा —
[illegible]

यथानिमित्तलिङ्गानामेव गुल्मान्
त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ * ॥
त्रिदोषजस्य रूपं यथा —
‘महारुजं दाहपरीतमश्मवद्
घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ * ॥
अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा —
‘नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥’ * ॥
स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—
‘पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग
विशेषमप्यपरं निबोध ।
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।
स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ॥
असाध्यलक्षणं यथा —
सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः ॥
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥
गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥
श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥
इति माधवकरः ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा —
“धातारितैलेन पयोयुतेन
पथ्याप्रभेदेन विरेचनं हि ।
सस्नेहनं स्निग्धमतिप्रशस्तं
प्रभञ्जनक्रोधकृते तु गुल्मे ॥
स्वर्ज्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः ।
पीतस्तैलेन शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥
तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्त्तकान् ।
सर्पिः शालिं प्रसन्नाञ्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥*॥
पित्तगुल्मे निरूहञ्च पातव्यं त्रिफलाम्बुना ।
विरेकाय सिताचुक्तं काम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ॥”
त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्वाथेन । काम्पिल्लं कमिला इति लोके ।
‘अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुडेन वा ॥*
योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥
अपरैश्च बलाद्यैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ॥ * ॥
हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशटी-
वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ।
पथ्यापौष्करवेतसाम्लहपुषाजाज्यस्तदभिः कृतं
चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ॥
[illegible]कोदावर्त्तसशीग–

प्लाशानगरोदराक्षरियुतांस्तु नीहृत्यारोच-
कान् ।
ऊरुस्तम्भमतिभ्रमञ्च सततं बाधिर्य्यमष्ठीलिकां
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पूर्य्यातसुधा-
स्नुगा ॥

हृत्कुक्षिवंक्षणकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनांशफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातबलासजानि
हिङ्ग्वादिमाद्यमिदमग्निकरं हितोक्तम् ॥”

हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ ४ ॥

“धीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकञ्च त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
शरपुङ्खस्य लवणं पञ्चाङ्गं समं द्वयम् ।
शाणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
स्वर्ज्जिका शाल्यमाना स्याद्यावदेव गुरु भवेत् ।
उभयोर्लेहिका स्याद्द्गुल्मामयविनाशिनी ॥
पलाशवज्रीशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः स्वर्ज्जिका चेति क्षारा अष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
गुल्मशूलहराः क्षारा अजीर्णस्य च पाचनाः ।”

क्षाराष्टकम् ॥ ५ ॥

“नागरं सैन्धवं क्षारं यवक्षारः सुवर्च्चलम् ।
टङ्कणं स्वर्ज्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वज्रीक्षीरैरर्कक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् ।
पेष्येदर्कपत्रेण रुद्धा भाण्डपुटे पचेत् ॥
तत्क्षारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यूषणं त्रिफला
तथा ।
यवानी जीरकौ वह्निश्चूर्णमेषाञ्च कारयेत् ॥
सर्व्वचूर्णसमं क्षारं सर्व्वमेकत्र धारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्व्वोदरेषु च ।
मन्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलैः कोष्णैः पित्तेऽधिके घृतैः ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
वज्रक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्व्वं स्वयम्भुवा ।
सेवितो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥”

वज्रक्षारः ॥ ६ ॥

“स्वर्ज्जिका टङ्कणेनापि शाल्यमानार्द्धिकापि च ।
उभे भुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥”
स्वर्ज्जिका सोरा इति लोके ।
“शुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुपेषयेत् ।
गुडेन शाल्यमानेन तां लिहेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम् ।
पिबेत् व्योषाभयासिन्धुरुक्मचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका घिउकुँयारी इति लोके ॥ ७ ॥
“वल्लूरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वैदलानां निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्मात्रनिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।
“व्ययमूत्योपचारैश्च दोषैः संकुप्यतेऽनिलः ।
मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मकः नृणाम् ॥
उदरं गर्ज्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।
तोदो वपुषि शूलञ्च वातगुल्मं विनिर्द्दिशेत् ॥
शोषोऽरतिः सर्पीतत्वं मन्दज्वरनिपीडितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोफो गात्रस्य हृल्लासं तन्द्रालस्यं सशीतकम् ।
मन्दाग्निर्विड्विबन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जाड्यमरतिश्च तृट्पिपासकम् ।
न्यासरं निद्रया चैव गुल्मं तत् कफपैत्तिकम् ॥
निद्रालस्यश्च दाहश्च शोषात् शूलञ्च सज्वरम् ।
वैवर्ण्यमरतिर्गात्रं छिद्यन्ते विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमूर्च्छा च श्वासहृल्लासवेपथुः ।
श्वासोऽरुचिरजीर्णत्वं गुल्मं तत् सान्निपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्थं द्वन्द्वं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्याम्यनु प्रतिक्रियाम् ॥
यत्नाच्चिकित्सितमिदं च कथितञ्चोपचारकम् ।
तदनुप्रोक्ता नसाध्यानो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते ह्यद्य साम्प्रतम् ।
स्नेहनं लङ्घनञ्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संशमनं विरेकश्च वस्ति-स्वेद-निरूहणम् ।
क्षारे पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचारणक्रिया ॥
शुण्ठीकल्कं पञ्चमूलं मधुरागणा च साद्य च ।
क्वाथोऽस्य पानीयः स्यात् तत्तुल्यं क्षीरमेव च ॥
दधितक्रसमेतन्तु पाचयेत्तत्समाग्निना ।
घृतं यावत् प्रपच्येत सिद्धमुत्तार्य्यते ततः ॥
तत्कृतं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
सेव्यं सप्तदिनं यावत् सर्व्वगुल्महरं हितम् ॥
हितञ्चापि कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद ! ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं जीरं हि वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काञ्जिकं पानमेतेषां स्मृतं गुल्मशान्तये ।
गुल्मचिकित्सितेऽस्मिन् क्षारपाकोऽपि प्रतिवुध्यते ॥

क्षारं यवाग्रान्निशूरणस्य
क्षारं तथा वै सपयावशूकम् ।
सौवर्च्चलं सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सामुद्रकं चापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्याग्निशुण्ठी रजनीसुराह्वं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके द्वे
सग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम् ।
क्षारोदकैः पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विसूचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
श्लीपोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशनो रोगचयं नराणाम् ॥”

इति विरङ्कयाम् ॥ ४ ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ ४ ॥

“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।
त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुण्ठ्याश्चत्वार एव च ॥
प्रक्षिप्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुडेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकाय वातगुल्मोपशान्तये ।”

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ ३ ॥

“पिबेदेरण्डतैलञ्च शर्कराक्षीरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरग्वधं प्रवालानि तथैवारग्वधानि च ।
विभाव्यैरण्डतैलेन तन्मध्ये चैव वेष्टयेत् ॥
कर्द्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुस्विन्नभर्ज्जितां ताञ्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पैत्तिके गुल्मे हितं सुखविरेचनम् ।”

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ ४ ॥

“त्रिफला सुरसा शुण्ठी चूर्णं कृत्वा विभावयेत् ।
स्नुहीक्षीरेण वटिकां गुडेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम् ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं पथ्या विडङ्गञ्च पुनर्णवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां स्नुहीक्षीरेण भावितः ।
गुडेन संयुतं खादेत् पश्चात् कोष्णं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥

इति विरेचनम् । [कोकिला-
क्षक्षारतिलाविशालकदली स्यात् शूरणं
पालाशं दहनार्ज्जुनं शटिभयाऽपामार्गकुष्मा-
ण्डकम् ।
दग्ध्वाक्षारविभावितं परिस्रुतं हिङ्गुत्रिकट्वन्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्व्वोदराणां हितम् ॥

इति क्षारपानम् ॥ ५ ॥

“अजमोदा शटी दन्ती विडङ्गं तुम्बुरुस्तथा ।
त्रिफला चित्रकश्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥
त्रिवृता च नराणां च पुष्करं वृद्धदारकम् ।
तथाश्मन्तगन्धेन निशाह्वीकञ्च चिञ्चिलिः ॥
समस्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यमेकतः कृतम् ।
त्रिभाविहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति पानतश्चैव सशूलमुदरन्तथा ।”

अजमोदादि ॥ ६ ॥

हिङ्गुफलत्रिकजीरकयुग्मं
चित्रकभार्गिककुष्ठविडङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराह्वं
क्षारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजश्च नरस्य निहन्ति ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ ७ ॥

“निशारी क्षीरमुक्ता च पथ्या विश्वौषधं मधु ।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
वटिकां निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता ।
चूर्णं मध्वावलीढञ्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥”

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ ८ ॥

“त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटफट्फलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलक्वाथेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितञ्चैतत् सुखावहम् ।
लोध्रञ्च पाटफलं बिम्बा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं क्षारचूर्णसमन्वितम् ।
पिबेन्मूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”
इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
“शुण्ठी सौवर्चलं भार्गी वनकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे क्षारद्वयञ्च यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सप्ततमेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशु प्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारु पुनर्नवा ॥
त्रिवृत्सौवर्चलोपेतं क्षारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”
इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
‘रूक्षकृष्णारुणसिरा तनुस्तालगवान्वित ।
गुल्मोऽष्टधा पृथक् दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतः ॥
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।
ज्वरच्छर्द्यतिसारादैर्वमनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥
कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बुबुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनुपानानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवते देहसंक्षोभि च्छर्द्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विसृजति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाश्नु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्बणास्ततस्ते मलाः पृथक् क्रुद्धा द्विशोऽथवा ।
सर्व्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
ऊर्द्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्व्वते शूलपूर्व्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्षणात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥
वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यथा सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्च्छा विड्भेदस्वेदतृड्
ज्वराः ।
हारिद्रत्वङ्नखाद्यत्वं गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिता ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प
रुक् ॥
स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्व्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भं लिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लासदौहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातिसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
अन्याश्च सावदोगन्धतोदस्पन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
प्रोद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिबर्हणान् ॥
रूक्षशीतोद्भवं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविण्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे ।
त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।
त्र्यूषणं त्रिफलाधान्यचविकाचित्रकसैन्धवम् ।
सावकौपिप्पलीमूलैर्द्दन्त्यश्वविपचेद्घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीरकोलमूलकदाडिमैः ।
रसैर्वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोचनम् ॥
योन्यर्शःपिहयोर्द्दोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥”
इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ॥ * ॥
‘तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥”
इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
“यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमाश्रिताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
मध्ये गुल्माश्रयाः नृणां पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।
कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्युपचिनोति च ॥
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वञ्च पूर्व्वरूपेषु गुल्मिनाम् ॥
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
स्वेदज्वराहारविदाहदाहाः
तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसाद-
श्छर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः सतनञ्च वक्ष्ये ।
‘न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
मस्रग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥”
चिकित्सा यथा ॥
“वातगुल्मार्द्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ॥
पित्तगुल्मार्द्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्द्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाशभस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरोदितः ॥
आनूपौदकमांसानां वसां तैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
जाङ्गलैकशफानान्तु वसां सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमांसानां एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥
चित्रकव्योषसिन्धूत्थपृथ्वीकाचव्यदाडिमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजीहवुषाधान्यकैः समैः ॥
दध्यारनालबदरमूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्मार्त्तो श्वासाटोपशूलनुत् ॥
बिडदाडिमसिन्धूत्थहुतभुग्व्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्चलक्षारवृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नं प्लीहशूलजित् ॥

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
योष-दाड़िमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
तृणमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
यथा दोषोच्छ्रयश्चापि चिकित्सेत् सान्निपातिकम् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्त्रैवृतमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजञ्चापि गोजाविखरहस्तिजाम् ।
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
साजमोदैश्च दशभिः सासुद्राच पलैर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्वा लेह्यमथोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्दध्ना सुरया सर्पिषापि वा ॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥"
"पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
हवीकासुरवृक्षञ्च वर्षाभूर्हस्तीद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्वा पादावशेषितम् ॥
मागधी चित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
सशूले सोन्नतस्पन्दे दाहपाकरुजान्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खला: सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बद्धवर्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्व्व एवोक्ता दुर्व्विरेच्यतमा भृशम् ।
अतस्तेतांस्तु सुस्विन्नान् संसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ।
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ॥
लवणानि च योन्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्च्चोनिरोधे तु सासुद्रार्द्रकसर्षपैः ॥
कृत्वा पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वांश्च हृत्स्थाने यथेरितान् ।
खादेच्चाप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतिकावृषपटचजान् ॥
ऊर्द्धवातमनुष्यश्च गुल्मिनं न निरूहयेत् ।
पिबेत्त्रिवृन्नागरं वा सगुड़ां वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वाञ्च बलाबलम् ॥
एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
बद्धविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते । १।२।१६-२० ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥")
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥
प्लीहा । अप्रकाण्डवृक्षः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ "अविद्यमानप्रकाण्डस्तनुप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मल्लीझिण्टीनलकमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्व्वभागः प्रकाण्डः ।" इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८।
"गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।"
"यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घातजाताः ।" इति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) वट्टभेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥ (रक्षिपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
"द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।"
गुल्मं रक्षिपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० ।
"गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।"
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्माः केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लिङ्गं ज्ञापनमित्यर्थः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्ममूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्ममूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्ममूलकं वा मूलमत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
"नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्ममूलनुत् ॥"
इति गारुड़े १९३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ वीरुधा ४ अवरुत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीप् ।) आमलकी । एला । वनी । वस्त्रवेश्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च ॥ शर्करानखीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड़काओली इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्त्यस्य इति । गुल्म+इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ॥ (यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भावप्रकाशः ।
"विशेषात् पनसं वर्ज्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥)

गुल्यः, पुं, (गुड़मिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड़+यत् । ततो ड़स्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् कायमुत्सृजतीति । गु+"पिणाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति आकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घोऽपि दृश्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३ क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।५।१३९ ॥ गूवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७ दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढ़वल्क १० चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४ राजताल: १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १ पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥*॥ अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अस्य निर्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । साम्लत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥*॥ अस्य फलगुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । वक्त्रक्लेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदृष्टिहरत्वञ्च ॥ * ॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ़मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥*॥ आमपूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । मुखमलरक्तामश्लेष्मपित्तोदराध्माननाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । सारकत्वञ्च ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठामयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचनत्वञ्च ॥*॥ तत् ताम्बूलेनोनमयुतञ्च चेत् झटिति पाण्डुवातशोथकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तत्पीतगुणाः । तस्यादिपीतं विषतुल्यम् । द्वितीयपीतं भेदकं दुर्जरञ्च । तृतीयपीतं पानोपयुक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणाचारा-

[illegible] स्थानान्तरं [illegible] विलम्बनम् । यथा —
"ताम्बूल [illegible] गुहाक [illegible] ।
[illegible] ॥")

गुह, ऋ ञ संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-उभं-सकं-सेट् ।) [illegible] । ऋ [illegible] । गुहा [illegible] दीर्घे । इति दुर्गादासः ॥

गुहः, पुं (गूहति रक्षति [illegible] । गुह + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः ।) [illegible] गुहा [illegible] । यथा महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।
"इदयद् [illegible] गुहसमागमम् ।"
रघुवंशम् ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] । यथा महाभारते । १३ । ८५ । ८० ॥
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] भवतु ।")
[illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] । स तु [illegible] । (यथा रामायणे । २ । ५० । ३३ ।
"तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥"
[illegible] इति गुह + क ।) विष्णुः । (यथा महाभारते । १३ । १४९ । ६४ ।
"[illegible] गुहः ।"
महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ६० ।
"[illegible] ॥")
[illegible] । (यथा [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥")

गुहरुः, स्त्री (गुहस्य [illegible] ।) [illegible] । यथा [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

गुहा, स्त्री (गुह + क टाप् च । [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] ।
"[illegible] ॥"
[illegible]

मानम् ३ महाम् ५ । [illegible] ६ । इति राजनिर्घण्टः । (क्लीबम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ६ । ५ ।
"सत्यानि [illegible] ।" गुहा [illegible] इति वा । गुह + भिदादित्वात् अङ् टाप् च । बुद्धिः । यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अणोरणीयान् महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥")

गुहाशयः, पुं (गुहायां गिरिकन्दरादिषु शेते [illegible] इति । शीङ् स्वप्ने + "अधिकरणे शेतेः ।" ३ । २ । १५ । इति अच् ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः । (गुहाशायित्वादस्य तथात्वम् । यथा भागवते ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
गुहायां हृदये बुद्धौ वा शेते विरामते इत्यर्थः ।) विष्णुः । (यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि । 'सर्वभूतगुहाशयः ।' यथा च । [ग्रथ ।
"[illegible] गुहा [illegible] ॥"
इति श्रीभागवतम् ।
(आत्मा । यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ७ ।
"[illegible] आत्मा
गुहाशया निहिता [illegible] ।"
गुहाशायिनि त्रि ।)

गुहिनं, क्ली (गुह्यते [illegible] । गुह + बाहुलकात् इनन् ।) वनम् । इति शब्दरत्नावली ।

गुहेरं, क्ली (गूहति [illegible] । गुह + "गुधेरञ्च [illegible] ।" उणा । १ । ५६ । इति एरक् ।) [illegible] वनम् । शब्दचन्द्रिका ।

गुहेरः, पुं (गूहते [illegible] । गुह + "[illegible] ।" उणा । १ । ६१ । इति [illegible] ।) [illegible] । शब्दचन्द्रिका । (रक्षते [illegible] ।) रक्षकः । इति [illegible] ॥

गुह्यं, क्ली (गुहो [illegible] । गुहा + "[illegible] ।" ४ । १ । ६५ । इति यत् । गुह + यत् [illegible] ।) [illegible] । स तु अष्ट विधः । ([illegible] ।
"[illegible] ॥")
[illegible] । इति [illegible] । (यथा [illegible] ।
"[illegible] ॥"

यथा च, देवीभागवते । १ । ३ । १० ।
"पुराणगुह्यं सकलं कथेन
गुरोः प्रसादात् [illegible] ।")

गुह्यः, पुं, (गुहायां [illegible] । गुहा + "[illegible] ।" ४ । १ । ६५ । इति यत् ।) कमठः । दम्भः । इति मेदिनी । य । ६८ । (गूहितुमर्हति [illegible] उपनिषद्[illegible] यद्वा गुहायां बुद्धौ [illegible] । विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितम् । (यथा महाभारते । १३ । १४९ । ७१ ।
"गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ।"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६१ ।
"[illegible] गुह्यः प्रकाशो [illegible] ॥"
गुह्यानि गूहति गुप्तान् प्रकटीकरोतीति । [illegible] । यथा ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ८ ।
"[illegible]
[illegible] गुह्या न केचित् ॥"
उपदेष्टारि त्रि । यथा, महाभारते । १ । ३ । ३६ ।
"गुह्या [illegible] ॥"
स्त्रियां टाप् । [illegible] । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४३ ।
"गुह्या गुह्यतमा गुह्या गोप्तव्या गुहवासिनी ॥"
गोपनीये त्रि । यथा, मनुः । ११ । २४९ ।
"[illegible] ॥"
"[illegible] गुह्यो [illegible] ।" इति [illegible] ।)

गुह्यकः, पुं (गूहति निधिं यत्नेनेव रक्षतीति । गुह + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) देवयोनिविशेषः । स तु कुबेरानुचर [illegible] । इत्यमरः । (अस्य [illegible] ।
"[illegible] ॥"
[illegible] । गुह्यकः [illegible] । यथा [illegible] । १ । ६० ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
यथा महाभारते । १ । २ । १० ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥")
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ॥

लोकैरध्युषितं लोकं श्यामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
गतौ कथयतं केऽमी को लोकः पुरगतः कृतः ॥
गणावूचतुः ।
गुह्यकानामयं लोकस्तेते वै गुह्यकाः स्मृताः ।
न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
स्वमार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः ।
संविभज्य च भोक्तारः क्रोधासूयाविवर्ज्जिताः ॥
न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व्व च ।
नाधर्म्मञ्च न धर्म्मञ्च विदन्त्येते सदानुगाः ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् ॥
सन्त्यहिभाजो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देववत्सकुतोभयाः ॥"
इति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकागमने विष्णुगणसंवादः ॥ (पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाकशास्त्रे ।
"समितां सर्पिषा भृष्टां सितादुग्धादिसम्भृताम् ।
एला लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
निम्नान्यमसितालम्पटे वेष्टा एते पचेत् ।
ततः खण्डे न्यसेन् पक्के गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥"
अस्य गुणाश्चैव । यथा,—
"गुह्यको वृंहणो हृद्यो रुच्यः पित्तानिलापहः ।
मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत् मरः ॥")
गुह्यकेश्वरः, पुं, (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपतिरित्यर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
"यः पुमान् स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥")
गुह्यगुरुः, पुं, (गुह्यः गोप्यः हृदयाभ्यन्तर्वर्त्ती अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गुह्यदीपकः, पुं, (गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीपयति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपयतीत्येके । दीप् + णवुल् ।) खद्योतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुह्यनिष्यन्दः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थछिद्रादित्यर्थः निष्यन्दते निर्गम्यते इति ।) मूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यपुष्पः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि यस्य इति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यबीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यभाषितं, क्ली, (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।) मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यञ्च ॥
गू, ओ शि विट्त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदांपरं-सकं-अनिट् ।) ओ, गूनः । शि, गुवति अगुवीत् । विट्त्यागो विसर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
गूः, पुं, गुः । विष्ठा । गृधातोः कर्म्मणि क्किप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम् + क्कुः । मलोप इत्येके ॥)
गूढं, क्ली, (गुह् + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् । इति मेदिनी । ढे । १ ॥

गूढः, त्रि, (गुह् + कर्म्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, सप्तशत्याम् । ३ । ३८ ।
"शक्तिरस्येश्वरी काचित् सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढ़ा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥")
गूढ़जः, पुं, (गूढ़ात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढ़े गुप्तस्थाने वा जायते इति । गूढ़ः सन् जायते इत्येके । गूढ़ + जन् + डः ।) गूढ़ोत्पन्नपुत्त्रः । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १३२ ।
"गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढ़जस्तु सुतो मतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥")
गूढ़नीड़ः, पुं, (गूढ़ः गोपनम्यलक्ष्यः गूढ़े गुप्तस्थाने वा नीड़ः कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
गूढ़पत्रः, पुं, (गूढ़ः समाच्छन्नः पत्त्रेण योऽसौ । गूढ़ं पत्त्रमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः । अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़पथः, पुं, (गूढ़ः पन्था गतिर्यस्य समासान्तविधेरनित्यत्वादच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५ ॥ गुप्तपथश्च ॥
गूढ़पात्, [द्] पुं, (गूढ़ं पादयति । पद गतौ + णिजन्तात् क्विप् । यद्वा गूढ़ाः पादा अस्य एषोदरादित्वादलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥
गूढ़पादः, पुं, (गूढ़ाः संवृताः पादा अस्य ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
("पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती ।"
इत्यागमः ।
व्याघ्रादित्पादे च । यथा, महाभारते ।
"सन्तोषागस्तलप्रस्य विस्मयैश्वर्यं वारयितम् ।
उपानद्गूढ़पादस्य सर्व्वा चर्म्मावृतेव भूः ॥")
गूढ़पुरुषः, पुं (गूढ़ः गुप्तः पुरुषः छद्मवेशी राजप्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥
गूढ़पुष्पकः, पुं, (गूढ़ः समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ इवार्थे कन् । गूढ़ानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य इत्येके ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़फलः, पुं, (गूढ़ः संवृतप्रायः फलेनासौ । गूढ़ं यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़मार्गः, पुं, (गूढ़ः प्रच्छन्नः मार्गः ।) भुवोऽन्तरमार्गः । सुड़ङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५१ ॥
गूढ़मैथुनः, पुं, (गूढ़ं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढ़वर्च्चाः, [स्] पुं, (गूढ़ं वर्च्चोऽस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढ़वल्लिका, स्त्री, (गूढ़ा वल्लिका वल्ली यस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़साक्षी, [न्] त्रि, (गूढ़ः प्रच्छन्नः सन् यः अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं श्रावितः तादृशः साक्षी ।) योऽर्थिना गूढ़तया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः सः । फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा याहाके शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥

तथा च नारदः ।
"अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्राव्यते तदा गूढ़ो गूढ़साक्षी स उच्यते ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
गूढ़ाङ्गः, पुं, (गूढ़ानि अङ्गानि यस्य इच्छामात्रेणैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तात्पर्य्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़ाङ्घ्रिः, पुं, (गूढ़ः संवृतः शल्केनावृतोऽङ्घ्रिश्चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़ोत्पन्नः, पुं, (गूढ़ं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात् तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्त्रमध्ये पुत्त्रविशेषः । यथा, मनुः । ९ । १७० ।
"उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ़ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥"
अस्यार्थः । "यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्य्यायां पुत्त्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽयमिति न ज्ञायते स गृहे प्रच्छन्नप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्त्रः स्यात् यदीयायां भार्य्यायां जातः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥
(अयं हि बन्धुदायहारी । यथाह मनुः । ९ । १५९ ।
"औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढ़ोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥")
गूथं, क्ली पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत्सृजतीति वा । गुड शब्दे गुशि विष्ठोत्सर्गे वा + "तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ।" उणां । २ । १२ । इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि कर्णगूथादिशब्ददर्शनात् ॥)
गूथलक्तः, पुं, (गूथे विष्ठायां रक्तः अनुरक्त आसक्त इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः । गुये शालिक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शरमल्लः २ खुदखूड़ः ३ साहिकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गूनः, त्रि, (गूयते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति । गु शि विष्ठोत्सर्गे + क्तः । "दुग्वोदीर्घश्चेति ।" नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । हनः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
गूर, ङ क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरांआत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । ङ क, भक्तेषु नो गूरयते सदोरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा च कविरहस्ये । ५१ ।
"भक्तेषु नोद्गूरयतेऽवसादवे-
ऽप्युत्कोऽपि यो नोद्गुरते स्वधर्म्मवित् ॥")
गूर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । तथा च ।
"दीपिपूरिवनिगरिधूरयः
काशिवाशिपदिसूरितूरयः ।
घूरिजूरिखिदिविद्यतिः क्लिशिधूरिरुध्यतिमनी दिवादिषु ॥
इति रमानाथचक्रवर्त्तिविरचितायां धातुरत्नावल्यां पद्येश्वरः ।" इति दुर्गादासः ॥
गूरणं, क्ली, गूर क ङ उद्यमे + भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । ३ । २ । ११ ॥

गृद, क निर्गमने। कूर्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गृदयति। इति दुर्गादासः।

गृर्द, ङ क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गृर्दते। इति दुर्गादासः।

गृञ्जनः, पुं, (गृञ्जति पुरीषमनुत्सृज्यैव शब्दं करोति अनुष्णभक्षणेन पुरीषनिरोधात् पुरीषबद्ध-त्वमस्तीति। गृजि शब्दे + "किवाकार-च्च।" उणां। ४। १५। इति च्युः। कुका-दित्वाद्गृञ्जनः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) गृञ्जनः। इति शब्दरत्नावली।

गृञ्जना, स्त्री, (गृञ्जनमेति। निपातनात् भकारस्य लोपः।) मधूरसकलः। मधूरशिरस्कम्। इति शब्दचन्द्रिका।

गृड, ईर्ष्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गृडति नरं मेघः। इति दुर्गादासः।

गृध, भजे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) गृध्यमाणो गर्धति। इति दुर्गादासः। (यथा, कुमारसम्भवे। ३।
"गर्धति देव। न दशति तीर्थं
जानन्तनो नाभिरनोऽहम्।
दैवादिव यदि दधिसत:
न तं मार्गं न च भवनाः।")

गृध, ङ भजे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) गृध्यते। ङ, गृध्यते। इति दुर्गादासः। (भविष्ये अथमपि मत्तो वैदिके अभ्यासोऽपि वर्तते।)

गृधनं क्लीं, (गृध्यति अभ्यस्तेन वध्यते मार-णावधारणम्। इति अजि + करणे ल्युट्।) निष्पन्नवस्तुमिष्टम्। इति मेदिनी। नै। ५८। (गृध्यते लोभयुक्तया भाषया वध्यते इति।) गुल्मविशेषः। लशुनम्। इति ल्यायः। तत्पर्यायः। हिलिमोचिका १ भक्षेदम् २ कन्दर्पम् ३ गजचिह्नम् ४ स्निग्धम् ५ दीर्घपत्रकम् ६ विश्वगन्धेत्युक्तम् ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातार्शःप्रमेहादिनाशित्वम्। रुच-त्वम्। दीपनत्वम्। शुक्रत्वम्। पूर्णत्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

गृधनः, पुं, (गृध्यते अभ्यस्तेन वध्यते इति। गृध + ल्युट्।) गर्धनः। गाजर इति भाषा। इति मेदिनी। नै। ५८। शलगमः। इति राजनिर्घण्टः। (अस्य पर्यायोऽभिधानं यथा, मनौ। ५। १९—२०।
"छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः।
अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः॥")

गृधोत्र, पुं, गर्दभाननः। गृद्ध इति भाषा। गरुडीनः। गीतिकः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ४१७। (गृधीरोऽपि पाठः।)

गृध्नु, पुं, (गृध्यति लिप्सतेऽनेन। गृध अभि-कांक्षायाम् + "दंशस्तोरौत्यौ च।" उणां। १। ३४। इति क्नुः।) गृध्रविशेषः। दक्षिणदेशीय दस्त्राणाम्। १। १६। इति गृ: च च किनु इकारान्तादेशश्च।) कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः। (त्रि, लुब्धः। यथा, ऋग्वेदे। ७। ८७। ६।
"गृध्नो राजा वरुणस्य हतं हिरिभिज्ञम्।"
"गृध्नः लुब्धः।" इति भाष्यम्।)

गृध, इर् य उ लिप्से। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा-परं-सकं सेट् क्तावेट्।) इर्, अगृधत् अगर्धीत्। कामात् पुत्रादिलाभ् लिप्सं न इच्छति। य, गृध्यति धनं लुब्धः। उ, गर्धित्वा गृद्ध्वा। इति दुर्गादासः।

गृधुः, पुं, (गृध्यत्यनेनाभ्यासादुपा इति। गृधुय इर् लिप्सायाम् + "पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः।" उणां। १। २३। इति कुः।) कामदेवः। इत्युणादिकोषः। (गृध्यति अभिलषतीति लिप्सौ वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

गृधूः, पुं, (गृध् + बाहुलकात् कूः।) गुदम्। अपा-नम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादि-वृत्तिः।

गृध्नुः, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शीलः। गृध् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०। इति क्नुः।) लुब्धः। इत्यमरः। ३। १। २१। (यथा, भागवते। ३। १४। २०।
"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि!।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः॥"
गृधिन् इत्यपि पाठः।)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल्।) लुब्धता। तत्पर्य्यायः। रागः २ लोभः ३। इति त्रिकाण्ड-शेषः।

गृध्रः, पुं, (गृध्यति अभिकांक्षति मांसमिति। "सुसूधागृधिभ्यः क्रन्।" उणां। २। २४। इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। शकुनी गृधिनी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। दाक्षाय्यः १ दूर-दृक् २ दूरदर्शनः ३। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, महाभारते। १। १। ११।
"इह संपतति घोरं जनकं भयसत्तमम्।"
इह लोके लोभयुक्तात् यद्य द्वैनकाकसमं चरति न यातनाः परत्र प्रशोभिर्हि नोपजीवति। यथाह मनुः। ११। २६।
"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति।")

गृध्रकूटी, स्त्री, (गृध्रस्य कूट इव आकारोऽस्त्यस्याः इति। "अच् प्रत्ययोऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) कुम्भकारः। इति शब्द-माला। बालीबाकडु इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये।
"अपामार्गविषघ्नश्चैवाभिषदनसाधारणकृद् इति कटुकर्तृकः।") कौम्भकारः। इति त्रिकाण्ड-शेषः।

गृध्रनखी, स्त्री, (गृध्रस्य नखमिव नखाः कण्टकाः अस्यस्याः। गृध्र इव नखो यस्याः इति वा।) कृष्णकाकमाचिः। इति राजनिर्घण्टः।

गृध्रराट्, पुं, (गृध्राणां राजा टचि समासान्तः। जटायुः राजेति वा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) जटायुपक्षी। यथा,—
"भूयः कनकचूडाख्ये दृष्टो नागेन्द्रविक्रमैः।
निर्भिन्नं पुलस्त्यपौत्रैः प्रत्यर्कं ज्ञातिभिः॥"
इति रामायणम्।

गृध्रसी, स्त्री (गृध्यति मांसमभिकांक्षति सततं इति गृध् + क्रन्। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीडयति नाशयति वा। षो + कः ङीष्।) वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"स्फिक्पूर्वा कटीपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः।
वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता।
वातजायां भवेत् तोदो देहस्यापि प्रवक्रता।
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु लिङ्गं वह्निमार्दवम्।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च॥"
गृध्रसीवातात् कटिदेशात् स्फिगादिक्रमेण स्तम्भक तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् इति क्रमात्। तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति। सात्र गृध्रसी निरुक्तकर्मविषयः। तथा मुहुः स्पन्दते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः॥
अथ तस्याश्चिकित्सा।
"गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक् रेचयेद्वमयेत वा।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत्।
नाडीं वस्तिशिरां कुर्यादूर्ध्वं पादे न गुल्फतः।
धेनो निरर्थकः न स्यात्तस्मान्न कृतो यदा॥
तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यामपवातनुत्॥ १॥
तैलं घृतं वार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा।
कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः॥ २॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं विश्वा चोरं विरेचयेत्।
गृध्रस्यामयं कटीशूले दन्ती परमौषधम्॥ ३॥
एरण्डतैलं त्रिवृता हरीतकी कल्कसाधिता।
अपायो गृध्रसीरोगी पीतो दुःखविनाशनम्।
गृध्रसीं हन्ति शूलं चिरकालानुबन्धि च॥"
इत्यादि भावप्रकाशः। ४।
"मोघमेरण्डजं तस्माद्गृध्रस्यां पूर्वं विरेचनः।
रोगे कालान्तरिते पुनः कार्या विरेचनम्॥
पिप्पल्यादिरसैः पाचनकल्को
पिबेत् कषायं मधु-निर्मितम्।
यो गृध्रसीरोगपीडितः
न प्रोक्तः स्यादि किमपि विचारम्॥ ५॥
हरीतकीक्वाथः नरो कालिका प्रतिदिनम्।
न यो वातं निर्वहेत् सिद्धमज्जामादि इत्यर्थः॥ ६॥
दीर्घकालरसे, वातो बद्धमिद्दधीरितः।
कुर्याद्दशमूलोक्तं दीपनादिच दत्वादियुः॥"
इति भावप्रकाशः। ५।
"दण्डवाताद्व पञ्चैव भव्यमिति दृष्टयोः।
क्षौद्रे कटयां कृत्वा मज्जेत् मन्दीकरोति॥"

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥

"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"

इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥

"पथ्याविभीतामलकीफलानां
घृतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तस्य पलद्वयाढ्यां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अश्मनि वह्नेरपतार्य्य दद्यात्
द्रवाणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं गूढमखञ्जताञ्च ।
प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूपवमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
यत्नेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विशाः ।
वातस्य सन्नाशकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"

इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कम्पूरुजानुमध्ये तु जायते वहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी वचे द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णी प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा
स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
पाददाहपादहर्षावबाहुकबाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-
दन्यत्रावबाहुकाद्वातव्याधिचिकित्सितञ्चावे-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह अ उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६९ । ३३ ।
"प्रष्ठौहीनां पीवराणाञ्च तावद्ग्या गृष्टी धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
वदरश्च । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ,
गृहयते । गृहे गृहत्यम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ छदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५
स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अज्म ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।

"वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यद्वयरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याय मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टिव्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्ये-
रुच्छेदपुत्त्राभिधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मुसदीर्घसूत्रम् ।
कन्याझषे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।

"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठास्वथो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भझषालिसिंहमिथुनस्वर्णोदयेऽर्के शुभे-
शुक्रेज्येन्दुणशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥

(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

गृह क निर्भत्सने । चुरौ° । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां परं सकं सेट् ।) क, गृहंयति । इति दुर्गादासः ।

गृहं ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं सेट् ।) ङ, गृहंते । इति दुर्गादासः ।

[illegible] पुं, (गृञ्जति पुरीषमुत्सृजत्यनेन भक्षया गृञ्जति वर्तुलमन्त्रमिव पुर्लिंशदास पुरीषबहुल-सत्वमीति । गृञ्ज शिङ्कोत्सर्गे+"पिनाका-[illegible] ।" उणां । ४ । १५ । इति [illegible] । कृत्य-[illegible] । [illegible] दीर्घत्वम् ।) गुदाख । इति शब्दरत्नावली ।

गृञ्जना स्त्री, (गृञ्जतीति । [illegible] ।) मयूरचन्द्रक । मयूरपिच्छचन्द्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

गृध [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं-सकं-सेट् ।) [illegible] । इति दुर्गादासः ।

गृध अभी । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं-सकं सेट् ।) गध्यन्तरी गर्ध्यति । इति दुर्गादासः । (यथा पूर्वचामतारके । ४ ।

"गर्धति देव । न यच्छति मोषं
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।")

गृध, द अभी । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) [illegible] । द, गृध्राणि । इति दुर्गादासः । (अर्थोऽयं कतमादि [illegible] वर्तन्ते ।)

गृध्र स्त्री (गृध्राति [illegible] प्रा-[illegible] । गृध अभी+कर्मणि क्त ।) [illegible] । इति मेदिनी । मे । १८ । (गृध्राति [illegible] अन्यमेव कर्णे इति ।) [illegible] । [illegible] इति व्याप । [illegible] । [illegible] ५ । [illegible] । [illegible] ६ । [illegible] ७ । [illegible] ८ । यथा गृध्रा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

गृध्र पुं (गृध्राति [illegible] इति । [illegible] ।) [illegible] । [illegible] इति भाषा । इति मेदिनी । मे । १८ । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । ([illegible] यथा [illegible] । ६ । १६—२० ।

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।")

गृध्रा पुं [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११० । ([illegible] ।)

गृध्र पुं (गृध्यति [illegible] । गृधु अभि-[illegible] । "[illegible] ।" उणां । गृध्रा ।

४ । ६८ । इति मः यः चित् इकारादित्वात्।) कन्दर्पः । इत्युणादिकोषः । (त्रि, लुब्धः । यथा, भट्टिः । ७ । ८३ । ५ ।

"गृध्नवो राक्षसा वक्रगत्याः रामं रिरिक्षिषुम् ।"

"गृध्नवः लुब्धाः ।" इति भाष्यम् ।)

गृध, इर थ उ लिप्सै । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां परं सकं सेट् क्त्वावेट् ।) इर, अगृधत् अगर्धीत् । अकार पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य, गृध्यति धनं लुब्धः । उ, गर्धित्वा गृद्ध्वा । इति दुर्गादासः ।

गृधु, पुं (गृध्यत्यनेनाकाङ्क्षत्येषा इति । गृधय इर अभिकांक्षायाम्+"पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः ।" उणां । १ । २४ । इति कुः ।) कामदेवः । इत्युणादिकोषः । (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गमात्र ।) अभिलाषुकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

गृधू, पुं, (गृध+बाहुलकात् कूः ।) गुदिः । अपान-मम् । कुत्सितम् । इति संक्षिप्तसारे उणादि-वृत्तिः ।

गृध्नु, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः । गृध्+त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।" ३ । २ । १४० । इति क्नुः ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २१ । (यथा, भागवते । ३ । १४ । २० ।

"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ।
अप्यायुषा वा कात्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः ।"

क्वचित् गृध्नोऽपि पाठः ।)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल् ।) तृष्णा । तत्पर्यायः । रागः २ गर्द्धः ३ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ।

गृध्र, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसादीति । "सुसूधागृधिभ्यः क्रन् ।" उणां । २ । २४ । इति क्रन् ।) पक्षिविशेषः । गृधिनी शकुनी इति च भाषा । तत्पर्यायः । दाक्षाय्यः २ खगः [illegible] ३ दूरदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ११ ।

"गृध्रः संपतते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमम् ।"

[illegible] । ११ । २६ ।

"[illegible] ।
न [illegible] ।")

गृध्रवाटी, स्त्री (गृध्रस्य वाटः इव आकारोऽस्त्यस्याः इति । "[illegible] ।" ४ । ४ । १२० । [illegible] । ततो ङीष् ।) वृश्चिकवृक्षः । इति रत्न-माला । [illegible] इति भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ।

"[illegible] ।") [illegible] । इति त्रिकाण्ड-शेषः ।

गृध्रसी, स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

गृध्राज, पुं (गृध्र राजा [illegible] ।

यथायां रात्रेति वा । "राजाह सखिभ्यष्टच ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच ।) जटायुपक्षी । यथा —

"अयः कनकपुङ्खाग्रै रक्षो बाणैरजिह्मगैः ।
निर्बिभेद सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रराजं द्विजाधिपैः ।"

इति रामायणम् ।

गृध्रसी, स्त्री (गृध्यति मांसमभिकाङ्क्षति यस्यां इति गृध्+असन् । गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीडयति नाशयति वा । सो+कः ङीष् ।) वातरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

"स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ।
वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता ।
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम् ।
वातश्लेष्मभवायां तु गौरवं वह्निमार्दवम् ।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ।"

गृध्रसीवातात् [illegible] स्फिगादिपदैर्नं स्तम्भक तोदैर्गृह्णाति । क्रमात् इति क्रमात् । तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्नाक्रामति नाम गृध्रसी निर्दिष्टक्रमनियमः । तथा तद्-स्पन्दते स्फिगादिषु निराकम्पं करोतीत्यर्थः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

"गृध्रसीन्तु नरं सम्यक् रेचयेद्वमनेन वा ।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत् ॥
नाडी वस्तिविधिं कुर्यादुपानहं न मुञ्चति ।
[illegible] निरपेक्षः स स्यादुन्मत्तेव कृतो यथा ॥
[illegible] पायसेनैव [illegible] ।
[illegible] ॥ १ ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ २ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

[illegible] ॥ ४ ॥

"[illegible] ।
[illegible] ॥ ५ ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ ६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ।"

[illegible] । च ।

"[illegible] ।
[illegible] ।"

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥
"रास्नाऽमृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति रास्नापञ्चकक्वाथः ॥ १० ॥
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तश्च पलङ्कषायाः
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अन्तर्निपक्वे रवताम्रं दद्यात्
दद्यादि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं गृध्रसञ्ज्ञताश्च ।
श्रीपादसंज्ञं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूषमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विशेषः ।
घातस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् मत्तो महामते ! ।
कम्बूरजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तश्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयश्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णीं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा
स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
पाददाहपादहर्षावबाहुकबाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-
दन्यत्रावबाहुकाद्वातव्याधिचिकित्सितञ्चावे-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्रावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ञ उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६९ । ३१ ।
"गृष्टीर्हीना पीवराश्च तावदग्रा गृष्टो धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"गृष्ट्य एव खिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्धिमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
बदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ,
गृहयते । ग्रहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत-
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ छदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५
स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अज्म ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढ़मार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्ज्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्ज्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यहस्तरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याश्च मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टिव्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्यै-
रुक्तेयपुत्रार्थिधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मसुदीर्घसूत्रम् ।
कन्याम्बरे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितश्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठासथो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्थर्क्षोदयेऽर्क्के शुभे-
ष्वङ्गेष्विन्दुजशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
सत्त्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥
(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्ग्यमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्याल्लक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने ॥”
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
“गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीनहरिकुकन्यामासा दोषदाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमास तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषे ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टकादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
दशा चान्तर्दशादीनां विचार्य्यात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौर-वर्णाशुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥”
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥”
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
“सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
तद्वये अल्पफला ज्ञानः कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणां सुतार्थधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
नैःस्वा खरानुकारा च श्वसृगालकरान्विता ॥
चिपिटा पौरुषैर्हीना सुरक्ताभा तथैव च ।
काकोलूकनिभा तद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
सर्पाभा पुत्त्रपौत्त्रघ्नी वंशाभा वंशनाशिनी ।
शूकरोष्ट्रगजसदृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
कल्पितान् संगतान् गर्भान् अक्षमान् जनयेत् सुतान् ।
शकलाशवाकारा स्वल्पपुत्त्रधनार्त्तिदा ।
दुर्गन्धा पापिनी दुष्टस्था भूमिं परित्यजेत् ॥
मनोरमा सुखप्रदा दृढा धनप्रदा मता ।
सुनार्थदा तथाप्युदक् सुरेशादिक्प्लवा मही ॥”
अन्यद्विस्तरस्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“चौरिष्टकोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
श्मशानाधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वल्लभं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डी कोविदारांस्तथैव च ।
प्लक्षं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥”*॥
गृह्णाति निर्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्णाति स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥”

गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणिः २ पेषणीपट्टः ३ दृषाश्मा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालितया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रासादकुक्कुटः २ भित्तीकपटः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

गृहकर्त्ता, पुं, (गृहं वासार्थं तृणादिरचितगेहं करोतीति । गृह + कृ + तृच् ।) धूसरोऽतिसूक्ष्मचटकः । तत्पर्य्यायः । भाण्डभञ्जनः २ चटः ३ भीरुः ४ लघुविहगः ५ कर्णप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)

गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ + ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा । यथा, पराशरपद्धतौ ।
“प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
कुम्भकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥”

गृहकारी, [न्] (गृहं करोतीति । गृह + कृ + णिनिः ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा । इति केचित् ॥ (यथा, मनुः । १२ । ६६ ।
“बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥”)

गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । सिठी टिकटिकी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुषली ३ विषम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

गृहगोधिका, स्त्री, (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कात्यत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिकेव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८६ । १० ।
“शि । श्यामा रक्ता कृष्णः पिङ्गला गृहगोधिका ।
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥”
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाककृकलासगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥”)

गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः ४ । ३६३ ॥

गृहणी, स्त्री, (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + क्विप्, संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)

गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य तटे वा गृहमार्गमध्यस्थिता तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥ पिंडा दालीया इति च भाषा ॥

गृहद्रुमः, पुं, (गृहमिव द्रुमः ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति । नश् + णिच् + ल्युः ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)

गृहनीडः, पुं, (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८६ ॥

गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा, अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भगेन हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥”)
सत्री । इति मेदिनी । ते । २८५ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।
“अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥”)
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्व्वस्य ।” ४ । १ । ३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)

गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति कप् ।) वास्तुः । बाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रिय इत्येके ।) बकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)

गृहबलिभुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं धान्यादिभक्तादयं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥ बकः । काकः । इति केचित् ॥

गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तुः । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच + "ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेधृ सङ्गमे + "सुप्यजातौ णिनि ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।

"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ")

गृहमेधिनी,स्त्री (गृहं मेधते पुष्णाति शास्त्रोक्तदान-दयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयाय्यः, पुं, (गृह ग्रहणे । गृह्यते इति । गृह + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादि-कोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृह्यते गृह्णातीति । गृह + "स्पृहि-गृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृह-मुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभि-रमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहा-धिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायणिकः ११ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
तस्मात् गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः ।
जातौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"

इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥

"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अध्ययोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद्यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"

इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥

बाहुल्यन्तु तत्रैव।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥*॥

गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—

"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्याञ्जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"

इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्य-मरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।

"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"
गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह + कः ।)
दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ नित्यबहुवच-नान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतीकृत-मम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायणिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्-पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रका-शते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव + ग्रह + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आश्रीते इति । आ + श्री + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरक्षितोऽश्मा अश्म-निर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इनि इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"

गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शकु-न्तलायां चतुर्थाङ्के ।

"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्या-धयः ॥)

गृही,[न्] पुं,(गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९ ।
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

माघ चाग्निभयं विद्यात्पशुवृद्धिश्च फाल्गुने ।”
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव द्वितीयाध्याये ।
‘गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने स्वप्नभयावहम् ॥
चापमीनवृषकन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमानं तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्रिषु ।
कर्त्ते च गृहनिर्माणं पुत्त्रपौत्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगृहाणि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेध विचिन्तयेत् ।
तथा चन्द्रताराद्रीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौरं यथानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥’
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, ३ये अध्याये ।
‘अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥’
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
‘सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
शल्यये अव्ययफला ज्ञात्वा कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता भद्रकरा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणां सुतपत्तिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पञ्चरिते प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मृदङ्गा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
मेषा खराकारा च मुद्गराजगराप्रिता ॥
चिपिटा पौरुषैर्हीना सूरजाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभा क्लेशदुःखशोकभयप्रदा ॥
मत्स्याभा पुत्त्रपौत्राणी धनाभा बहुदायिनी ।
शूकरोष्ट्रसमा हानी धनुःपरसुदायिनी ।
क्लिश्यान् सर्व्वान् ग्रामान् सर्व्वान् जनयेत् सुमान् ॥
शवकाशदर्भाकारा स्यात्पुत्त्रधनाविदाम् ।
दुर्गन्धा पापिनी दुःखदा भूमिं न देयभृत् ॥
सवन्दमा सुगन्धा दृढा धनप्रदा मता ।

सुताथदा तथा पुष्कल सुरेशादिकभवा मही ॥”
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा ज्योतिषतत्त्वे ।
“चैत्यद्रुमोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
कृताभिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुनीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डी कोविदारौ तथैव च ।
प्लक्षकं शाल्मलीश्चैव पलाशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥”*॥
गृह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥”

गृहकच्छपः, पुं (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणि २ पेषणीपट्टः ३ गृहाश्मा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालिततया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
‘कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गृहकपोतकः, पुं (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रासादकुक्कुटः २ भित्तीकण्ठः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

गृहकूलः, पुं (गृहं वासार्थं तृणादिरचितवेश्म करोतीति । गृह+कृ+ल्युट ।) धूसरोऽतिक्षुद्रचटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षः २ धमः ३ भीरुः ४ सविहङ्गः ५ कणप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके त्रि ॥)

गृहकारकः, पुं (गृहं करोतीति । गृह+कृ+ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
‘प्रतिमाघटकाद्वै कन्यायां नापितस्य च ।
छत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥”

गृहकारी [न्] (गृहं करोतीति । गृह+कृ+णिनि ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति कश्चित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
“बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥”)

गृहगोधा, स्त्री (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । खठी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुषली ३ विषम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

गृहगोधिका, स्त्री (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कापि अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरेव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा बृहत्संहितायाम् । ८६ । ३७ ।
“छिक्करा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥’
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥”)

गृहगोलिका, स्त्री (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

गृहणी, स्त्री (गृहे नीयते क्रियते इति । नी+क्विप्, संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)

गृहतटी, स्त्री (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येयं तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥ पिण्डा दाओया इति च भाषा ॥

गृहद्रुमः, पुं (गृहमिव द्रुमः ।) मेढ़शृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गृहनाशनः, पुं (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति । नश+णिच्+ल्यु ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)

गृहनीडः, पुं (गृहे नीडः कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८६ ॥

गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥’)
सत्त्री । इति मेदिनी । ती । १८५ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।
‘अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥”)
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्व्वस्य ।” ४ । १ । ३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)

गृहपोतकः, पुं (गृहं पोत शिशुरिव यस्य इति कप् ।) वास्तु । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहबलिप्रियः, पुं (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रियः इत्येके ।) बकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)

गृहबलिभुक् [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादि भक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप् ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८३ ॥ बकः । काकः । इति कश्चित् ॥

गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तु । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्या लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच्+"ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह+मेधृ सङ्गमे+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।

"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥")

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदान-दयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह+मेध+णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन्+स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयाय्यः, पुं, (ग्रह ग्रहणे । गृह्यते इति । ग्रह+"श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादि-कोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृहयते गृह्णातीति । ग्रह+"स्पृहि-गृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १९८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृह-मुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभि-रमते इति । गृह+स्था+"सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहा-धिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
तस्यान्त गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः ।
स्नातो गुरुविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"

इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥

"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"

इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥

बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—

"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्याञ्जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"

इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्थां स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्य-मरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह्+"गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ३ । २५० ।

"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"

गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह+कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ नित्यबहुवच-नान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ+गम्+कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतोऽत-मम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्-पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रका-शते इति । गृहालि+कै+कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव+ग्रह्+करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाशया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आशेते इति । आ+शी+अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरक्षितोऽश्मा अश्म-निर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"

गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शकु-न्तलायां चतुर्थाङ्के ।

"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्या-धयः ॥)

गृही, [न्] पुं,(गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९ ।
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

गृहीतं, त्रि, (ग्रह+कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् । प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे । १ । ३ ।
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत् ॥"

गृहीतदिक्, [श्] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक् शत्रुः प्रहर्त्तुर्वा भयाद्येन ।) पलायितः । तिरोहितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६९ ॥

गृहोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति । ग्रह+वल+क्वुन् । बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य उत्वम् ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

गृह्यं, क्ली, (गृह्यते आक्रम्यते अर्श-आदिभी रोगैरिति । ग्रह+"पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ।" ३ । १ । ११९ । इति क्यप् ।) गुदम् । (गृह्यन्ते संगृह्यन्ते सामवेदाद्युक्तानि कर्म्मविधानान्यत्र इति । ग्रह+क्यप् ।) कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ये । १९ ॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवेनेति । ग्रह+"पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" । ३ । १ । ११९ । इति क्यप् । पञ्जरादिबन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।) गृहासक्तमृगादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥ (अग्निः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥")

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । ग्रह+क्यप् ।) अस्वैरी । आयत्तकः । पक्षः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा, भारविः । २ । ५ ।
"ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥"
गृहे भव इति यत् । गृहोत्पन्नवस्तु ॥)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य+स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६ ॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य+स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) गृहाश्रितपक्षिमृगादिः । तत्पर्य्यायः । छेकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते शूर्पेति । ग्रह्+क्यप्+टाप् ।) ग्रामपुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥

गॄ, क इ विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्मं-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् । क इ, गारयते शब्दमर्थं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, शि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-परं-सकं-सेट् ।) शब्द इह वक्तावाक्यम् । शि, गृणाति शास्त्रं लोकः । गीर्णः गिरितः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, श निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । श, गिरत्यन्नं लोकः । देवान्तो विशन्तो गिरन्तो वर्ज्जन इति नु अचात् ऋहोः कभावे इति भावे कप्रत्यये चादिरचाविति इति वचनाद्रेफस्य एकारे गिल इति स्थिते चेः लत्वाभावे इति भो कर्म्मणि क्ते गिहम् । इति दुर्गादासः ॥

गेण्डुः, पुं, (गच्छतीति । गम्+डुः । गो गन्ता । ग इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् इस्य डत्वे साधुः ।) गेण्डुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)

गेण्डुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेव्यतः इवे प्रतिकृताविति कन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेँडु इति गेँद । इति च भाषा ॥

गेण्डूकः, पुं, (गेण्डुकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः । अत्र गेन्दूकोऽपि पाठः ।) गेण्डुकः । इति जटाधरः ॥

गेद, ऋ ङ उ गतौ । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ॥)

गेप, ङ ऋ गतिचालयोः । (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥

गेयं, क्ली, (गै+"अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्वम् । ततो गुणश्च ।) गीतम् । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥")

गेयः, त्रि, (गै+यत् । तत आत ईत्वम् ।) गातव्यः । गायनः । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि । ५० । ४१ ।
"इमे त्वां सुनयः सप्त सहिता मुनिसत्तमैः ।
स्तुवन्ति देवदिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥")

गेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ङ, गेवते । इति दुर्गादासः ॥

गेष, ऋ ङ अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं सेट् ।) ऋ, अजिगेषत् । ङ, गेषते । खिगेषि । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्णः, पुं, (गायतीति । गै+"इष्णो गादाभ्यो किन्न ।" इत्युणादिकोषटीकाकारधृतात् इष्णः ।) रङ्गोपजीवी । सामगानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्णुः, पुं, (गायतीति । गै गाने+"भादाभ्यामिष्णुच् ।" उणा । ३ । १६ । इति इष्णुच् ।) गायनः । नटः । इति मेदिनी । णे । ११ ॥ सामगानकर्त्ता च ॥

गेहं, क्ली, (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च । तेन गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति । ग+ईह+कर्म्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मात् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥")

गेही, [न्] त्रि, (गेहमस्यास्तीति । गेह+इनिः ।) गृही । (स्त्रियां ङीप् । गेहिनी । यथा, आर्य्यासप्तशती । १९९ ।
"गेहिन्याः प्रणमन्ती गोत्रपरिलितापराधतो [मानम् ॥")

गेहेनर्द्दी, [न्] पुं, (गेहे नर्द्दति गर्ज्जतीति । गेह+नर्द्द+णिनिः अलुक् समासः । अस्य गृह एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुरुषः । तत्पर्य्यायः । गेहेशूरः २ पिण्डीशूरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेहेशूरः, पुं, (गेहे एव शूरः । अलुक् समासः । अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेहेनर्द्दी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गै, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गादासः ॥

गैरिकं, क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात् ठञ् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरिमाटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तधातुः २ गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्गधातुः ६ गिरिसिन्दूरम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनारक्तम् ८ गवेरुकम् ९ प्रत्यक्षा १० गिरिमृत् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहितमृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकस्य पर्य्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्णगैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ रक्तकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ बभ्रुधातुः ७ शिलाधातुः ८ । अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणरोपणत्वम् । विस्फोटाशोऽग्निदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्म्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुर्हितकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमक्षि पुष्परूपनयनं यस्य ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि+अण् । गौरादित्वाद् ङीष् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥) विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेयं, क्ली, (गिरौ भवमिति । गिरि+ढक् ।) शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ९ । १०४ ॥ (पर्य्यायाः ।
"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिजाते त्रि ॥

गोकण्टकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव ।) गोक्षुरकवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सम्पुटः। गवां खुरम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥ गोखुरैः सम्पुटीकृतः। इति हेमचन्द्रः॥ विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोकर्णः, पुं, (गोः कर्ण इव। तत्तुल्यपरिमाणवत्त्वादस्य तथात्वम्।) परिमाणविशेषः। स तु अनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम्। (गोः कर्णाविव कर्णौ यस्य।) मृगभेदः। इत्यमरः। २।५।१०॥ (यथा च अनर्घराघवे। २। २३।
"मुनिविनियोगविलूनप्ररूढ़मृदुशादलानि
वर्त्मानि।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्पकण्टकच्छदेषु॥"
अस्य मांसगुणा यथा,—
"गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम्।
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥) अश्वतरः। (गौश्चक्षुरेव कर्णौ यस्य।) सर्पभेदः। (गोरिव कर्णौ यस्य।) गणदेवताविशेषः। इति मेदिनी। णे। ४६॥ तीर्थविशेषः। यथा, भागवते।
"ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान्।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः॥"
(पीठस्थानम्। यथा, देवीभागवते।७।३०।६०।
"केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥")

गोकर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः। "पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।" ४।१।६४। इति ङीष्।) मूर्व्वालता। इत्यमरः। २।४।८४॥ (विवृतिरस्या मूर्व्वाशब्दे ज्ञातव्या॥)

गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः। कॄ+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः। ततष्टाप् गोकिरा। तथा सती अटतीति। अट्+ण्वुल्। ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) सारिकापक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती अटतीति। अट गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। गौरादित्वात् ङीष्।) सारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोकिलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव। निपातनात् ह्रस्वः।) मुषलम्। हलम्। इति हेमचन्द्रः॥

गोकीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव।) मुषलम्। हलम्। इति हारावली॥ २५५॥

गोकुलं, क्ली, (गोः कुलम्।) गोसमूहः। तत्पर्य्यायः। गोधनम् २ गवांव्रजः ३। इत्यमरः। २।९।५८॥ (यथा, रामायणे। २।६।१७।
"गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह॥")
गोस्थानम्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च॥"
मथुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम्। यथा,—
"कालेन व्रजता तात! गोकुले रामकेशवौ।
जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः॥"
इति श्रीभागवतम्॥
(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया प्रसिद्धो विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे,—
"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः॥"
पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः। अयन्तु सप्तदशशतपरिमितशकाब्दसम्वत्सरप्रारम्भे एव मिथिलादेशान्तर्वर्त्तिनि 'मगरौणी' संज्ञकग्रामे विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः इति मैथिलाः। अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्त्वेते। १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणिटीका।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्। ३ पदवाक्यरत्नाकरः। ४ मानमीमांसा। ५ मिथ्यात्वनिरुक्तिः। ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका। ७ रसमहार्णवः। ८ लाघवगौरवरहस्यम्। ९ शिवशतकम्॥)

गोकुलिकः, त्रि, (गोर्भग्नस्य कुलं चङ्क्रमणभावः प्रत्यवरोधिचातुर्य्यमित्यर्थः। तदस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११६। इति ठन्।) केकरः। (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षकत्वात् जड इव।) पङ्कस्थगवानुपेक्षकः। इति मेदिनी। के। १८६॥

गोकृतं, क्ली, (गोभिः कृतम् उत्सृष्टम्। कृ+भावे क्तः। कृञ्चितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः।) गोमयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विलिखतीति। क्षुर विलेखने+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष इव। बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। स तु क्षुद्रबृहद्भेदेन द्विविधः। गोखरि इति गोखुरु इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। त्रिकण्टः २ स्वादुकण्टः ३ गोकण्टः ४ त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ क्षुरः ८। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्कषा १० इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ स्वादुकण्टकः १३ गोकण्टकः १४ वनशृङ्गाटः १५। इत्यमरः। २।४।९८—९९॥ क्षुरकः १६ भक्ष्यकण्टः १७ इक्षुगन्धिका १८। इति भावप्रकाशः॥ क्षुरङ्गः १९ श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ व्यालदंष्ट्रः २३ षडङ्गः २४ गोखुरः २५ त्रिकटः २६ त्रिकः २७ इक्षुरः २८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। सुशीतलत्वम्। बलप्रदत्वम्। मधुरत्वम्। बृंहणत्वम्। कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम्। रसायनत्वम्। तत्र बृहतो गुणोत्तरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पुष्टिदत्वम्। श्वासकासार्शोव्रणनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ वायुनाशित्वम्। वृष्यत्वञ्च॥ तच्छाकगुणाः। तिक्तत्वम्। वृष्यत्वम्। स्रोतोविशोधनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर+स्वार्थे कन्।) गोक्षुरः। इत्यमरः। २।४।९८॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशेऽध्याये॥
"गुप्ताफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य।
सुखाप्लुतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम्॥")

गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति। खुरः अस्त्रविशेषः। गोः पृथिव्याः खुर इव।) गोक्षुरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (गवां खुरम्।) गवां शफे क्ली॥

गोखरिः, पुं, (गवां खुरिरिव।) गोक्षुरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोगृष्टिः, स्त्री, (गौर्गृष्टिः गौरेव गृष्टिरित्यर्थः। जात्या समासे परनिपातः।) सकृत्प्रसूता गौः। इति केचित्॥

गोगोयुगं, क्ली, (गोर्द्वित्वम्। गो+द्वित्वे गोयुगच्।) गोद्वयम्। ("पशुभ्यः स्थानद्वित्वषट्के गोष्ठगोयुगषड्गवम्।" इति मुग्धबोधसूत्रम्॥)

गोगोष्ठं, क्ली, (गोः स्थानम्। गो+स्थाने गोष्ठच्।) गोस्थानम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

गोग्रन्थिः, पुं, (गोभिःकृतो ग्रन्थिरिव।) करीषः। (गोर्ग्रन्थिर्बाहुल्यात् एकत्र ग्रथनं यत्र।) गोष्ठम्। (गोर्ग्रन्थिरिव।) गोजिह्विकौषधिः। इति मेदिनी। थे। १९॥

गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्यतेऽस्मै। गो+हन्+सम्प्रदाने मूलविभुजादित्वात् कः।) अतिथिः। इति पाणिनिः॥ (गां हन्ति। हन्+कः।) गोघातके त्रि। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"गोघ्नवद्विहितः कार्य्यश्चान्द्रायणमथापि वा॥"

गोघृतं, क्ली, (गोः पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषकत्वात्।) वृष्टिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गोजातं घृतम्।) गव्यघृतञ्च॥

गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्। गो+चर+"गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च।" ३।३।११९। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रियार्थः। स तु रूपशब्दगन्धरसस्पर्शस्वरूपः। इत्यमरः। १।५।८॥ (यथा भाषापरिच्छेदे "घ्राणस्य गोचरो गन्धः॥"*॥ गावश्चरन्त्यस्मिन्निति। गोचरणस्थानम्। इति सिद्धान्तकौमुदी। यथा च भारविः। ४। १०।
"उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम्॥"
गोषु इन्द्रियेषु चरतीति। गो+चर्+पचाद्यच्। इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः। यथा, वेदान्तसारे।
"अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्॥"

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा। तासु वरी श्रेष्ठा। वर+ङीष् संज्ञायाम्। यद्वा गां स्वर्गं ददाति। गो+दा+वनिप्+ङीप् रान्तादेशश्च।) नदीविशेषः। (अस्या उत्पत्तिकथा यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १०। १२६—१३०।

"गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने ॥
तया निवारितो यत्नात् कामेन बलवान् सुरः।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः ॥
द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता सती।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम् ॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम्।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥")

तत्पर्य्यायः। गोदा २। इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्राह्मादिजाता ४ गौतमी ५। (यथा, हितोपदेशे।

"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः ॥")

इयमेव पीठस्थानविशेषः। अत्र देवी त्रिसन्ध्यानाम्नाविराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।६८।

"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥")

अस्या जलस्य गुणाः। पित्तास्रिरक्तार्त्तिवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयदोषतृष्णानाशित्वम्। परमपथ्यत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति। गो+दा+क। तद्भक्षणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम्।) चण्डिकाक्षुपम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति। गो+दुह+अधिकरणे ल्युट्।) गोदोहनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। पारी २। इति जटाधरः ॥

गोद्रव, पुं, (द्रवति स्रवतीति। द्रु+अच् द्रवः। गवां द्रवः।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः।) गोसमूहः। इत्यमरः। २।९।५८॥ (यथा, गोः रामायणे। ७।३२।३२।

"स आत्मनो हर्षी कथां वदा सम्भ्रान्तमानसः।
दकसुत्वम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ॥")

गोधनः पुं (धन शब्दे भावे अप धनं शब्दः। गोरिवास्येव धनं शब्दो यस्य।) स्थूलाग्रवाणः। इति हारावली ॥ मुठा इति भाषा ॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया। गुध+"हलश्चेति।" करणे घञ्।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्म्मितपट्टिका। तत्पर्य्यायः। तला २ ज्याघातवारणा ३। इत्यमरः। २।८।८४॥ तलम् ४। इति तट्टीका। (यथा महाभारते। ३।१०।३।

"शिखिपक्षारघाणि धनुं सेहं सहावनैः।
गृहीत्वाध्यरः शरी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")

—विशेषः। गोसाप इति भाषा। सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा। तत्पर्य्यायः। निहाका २ गोधिका ३। इत्यमरः। १।१०।२२॥ दारुमुख्याह्वा ४। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५४। १३।

"श्वेता गोधाङ्गनरे पुरुषे स्त्रहस्तराः ततः शाणा।
पीता सिता सिकता ततो जलं विनिर्दिशेद् मितम् ॥"

पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन ग्राह्यमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः। यथा, मनुः। ५। १८।

"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्राश्चैकतोदतः ॥")

अस्या मांसगुणाः। वातश्वासकासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ पाके मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कटुरसत्वम्। पित्तनाशित्वम्। रक्तशुक्रबलकारित्वम्। इति राजवल्लभः ॥

("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलमस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। ततः, "कुम्भपदीषु च।" ५। ४। १३९। इति पद्भावः। गोधापदी। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) गोधापदीलता। इति शब्दरत्नावली ॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। "कुम्भपदीषु च" ५। ४। १३९। इति पद्भावः।) लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। सुवहा २। इत्यमरः। २। ४। ११९॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५। इति भरतः ॥ त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८। इति रत्नमाला ॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमण्डलिका १३ विश्वग्रन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० नक्षादनी २१ पराङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रस्रादी २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्रपदी २९ गोधापदिका ३०। इति शब्दरत्नावली ॥ द्विदला ३१ हंसवती ३२। इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषभूतश्वासापस्मारदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। सुवली। तालमूली इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधास्कन्धः, पुं (गोधेव स्कन्धोऽस्य।) विट्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधि, पुं, (गावो नेत्रे धीयेते अस्मिन्। "कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३। ३। ९३। इति किः।) ललाटम्। इत्यमरः। २। ६। ९२॥ (गुध्नाति कुप्यतीति। गुध्+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११८। इति इन्।) गोधिका। इति शब्दरत्नावली ॥

गोधिका, स्त्री, (गुध्नातीति। गुध्+ण्वुल्। टाप्, अत इत्वञ्च।) गोधा। इत्यमरः। १।१०।२२॥ गोसाप इति भाषा ॥

गोधिकात्मज, पु, (गोधिकाया आत्मजः।) स्थलगोधिका। गोधाशिशुतुल्याकारकोटरस्थजन्तुविशेषः लोके इति ख्यात इति भरतः। इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः। गौधेरः २। गौधारः ३ गौधेयः ४। इत्यमरः। २। ५। ६ ॥ (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्त्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च।) चविका। सा तु वृहतीभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधुक्, [ह्]त्रि,(गां दोग्धीति। गो+दुह+"सत्सुद्विषद्रुहदुहयुजेत्यादि।" ३। २। ६१। इति क्विप्।) गोदोग्धा। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १६४। २६।

"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ॥")

गोधुमः, पु, (गुध+"गुधेरूमः।" उणां। ५। २। इति ऊमः। निपातनात् ह्रस्वः।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः। गुध+"गुधेरूमः।" उणां। ५। २। इति ऊमः।) नागरङ्गः। ओषधीविशेषः। व्रीहिभेदः। इति मेदिनी ॥ मे। ४३। गम गोम् इति च भाषा ॥ शेषस्य पर्य्यायः। बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८। (यथा, मनुः। ५। २५।

"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥")

अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तदाहनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मप्रदबलरुचिवीर्य्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ बृंहणत्वम्। जीवनहितत्वम्। शीतत्वम्। भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च।

"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ॥
महागोधूमः बड़ गोधूमा इति लोके।
मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः ॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः।
पुराणयवगोधूमः क्षौद्रजाङ्गलशूलभागिति।
वाग्भटेन वचनं गृहीतत्वात्।
मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

[गो]धूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृतगोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च रोटिकाम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

[गो]धूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

[गो]धूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । माला इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । "निस्तुषगोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिकादिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाकराजेश्वरः ॥

[गो]धूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशिरयोर्म्मृदुतापप्राप्तपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्कालयोः ॥"
इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध् + बाहुलकादेरक् ।) गोधा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्द्दते स्वनाम्ना आख्यायते इत्यर्थः । नर्द्द + अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो + नर्द्द + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।"३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारसपक्षी । इति मेदिनी । दे । २८॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि-
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"
गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो वेलागङ्गादकूलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द + "एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य । "अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । वोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४॥ गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डलीवोड्रः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ वोड्रः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥") वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि + स्यन्द् + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः ।"कृद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) वोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ६ ।५७॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥"
गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । २।६१।१६ ।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभवा सूर्य्यवर्च्चसः ।
इति गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ रक्षणे गुप + आय + "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उपकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) वोलः । बहुग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वेदस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्म्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा वदरीविशेषः । हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
("वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो + पा + डतिः ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥"
गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौरभेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।
"शार्द्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")
ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देश । यथा रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
'अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ।'
'गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।" इति तट्टीकाकृद्रामानुजः ॥) जन्मराश्यवधिग्रहाक्रान्तराशीनां संज्ञा । यथा —
'गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥'
अपि च ।
'अष्टवर्गशुभे श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यात्तु गोचरे ।
गोचरस्थैस्तथा प्राप्तौ सद्भावो तु वेधगे ॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
कतुपञ्चभौममन्दगतयः षडभिसङ्ख्या शुभा
चन्द्रार्कावपि ते च सौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो शुभेषु सोमात्मजः
शुक्रः षडदशसप्तवर्ज्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥"
इति दीपिका ॥
(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा, —
सूर्य्यस्य गोचरफलम् ।
स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्य्याद्द्वितीये भयम् ।
दुःखिक्ये श्रियमातनोति हिबुके मानञ्च यच्छति ।
दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽथ हा सप्तमे ।
पीड़ामष्टमगः करोति नितरां कान्तिञ्च धर्म्मगः ॥
कर्म्मसिद्धिजनकस्तु कर्म्मगो
वित्तवृद्धिकरदश्चायसंस्थितः ।
व्ययनाशजनितो महापदं
यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥'
चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
'जन्मन्यर्थं दिशति हिमगुर्व्वित्तनाशं द्वितीये
दद्यादृद्धिं सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्य्यभ्रंशं तनयसदने वित्तलाभञ्च षष्ठे
द्यूने दद्याद् युवतिसहितं व्ययभस्थाष्टमे त्वसुखम् ॥
नृपभयं कुरुते नवमः शशी
दशमधामगतस्तु मतनु सुखम्
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु रुजं सधनव्ययम् ॥"
मङ्गलस्य गोचरफलम्
"प्रथमसद्मगः सौम्यसुतः करोत्यरिजं भयं
क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः ।
अरिभयकरः पातालेऽसून् क्षिणोति च पञ्चमः
रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥
जनयति मरणस्थः शत्रुबाधां धराजो
दिशति च नवमस्थो कार्य्यपीड़ामतीव ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ व्याधिनाशं धनानाम् ॥'
बुधस्य गोचरफलम् ।
"बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धनं धनं
दधद्रिपुभयान्वितः सहजगश्चतुर्थेऽर्थदः ।
अनिष्टतिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥

अष्टमे प्रसूते धनलब्धिं
धर्म्मगोऽतिमहतीं तनुपीड़ाम् ।
कर्म्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥"
गुरोर्गोचरफलम् ।
"भयं जन्मन्यार्य्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
शुभं पुत्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्याद्रिपुगृहे
गुरुर्द्यूने पूजां धननिचयनाशञ्च निधने ॥
धर्म्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्त्वथ मानसपीड़ाम् ॥"
शुक्रस्य गोचरफलम् ।
'जन्मन्यतिभयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
दुश्चिक्यगः शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्यात् पुत्रदस्तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥'
शनेर्गोचरफलम् ।
"वित्तभ्रंशं सदार्त्तं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्नः
वित्तक्लेशं द्वितीये रिपुजनजनितं वित्तलाभं तृतीये ।
पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्रभृत्यादिनाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसङ्घान् समार्किः ॥
शरीरपीड़ां निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम् ।
उपान्त्यगो वित्तमनन्तमन्ते
शनिर्ददातीत्यवदन् मुनीन्द्राः ॥"
राहोर्गोचरफलम् ।
"जन्मास्तपञ्चमसुरत्ननवद्विसंज्ञ
राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्य्यहानिं
रोगप्रवासमरणाग्निभयं करोति ॥"
केतोर्गोचरफलम् ।
'एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकरांश्च पुरुषान् प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयञ्च केतुः ॥"
अन्यत्सर्व्वं ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गोचर्म्म [न्] क्ली (गोश्चर्म्म ।) गवां त्वक् ।
कर्म्मविशेषे तद्ग्रहणविधिर्यथा —
मेषाजिनन्तु यज्ञार्थमासन्दी चापचर्म्म च ।
व्याघ्रं मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म्म च ॥
गोचर्म्मकल्पने दवि सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥'
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
परिमाणविशेषः । यथा —
"यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥"
गोचर्म्मलक्षणञ्च वृहस्पतिना दर्शितम् । यथा —
'दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥
गोच्छाल, पुं (गां भूमिं छादयतीति । छद + णिच् + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहलवृक्षः । इति रत्नमाला । कोकशिमा इति भाषा ॥
गोजल, क्ली (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८० अध्याये ।
"गोजलेनैव पूरेण कर्णस्रावो विनश्यति ॥')
गोजा स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो + जन् + "जनसनखनक्रमगमो विट् ।" ३ । २ । ६७ । इति विट् । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् ।" ६ । ४ । ४१ । इति आत्वञ्च ।) गोलोमिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोजागरिक, क्ली (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रमादोऽस्यास्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी । के । २२० ॥
गोजागरिक, पुं (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रवृद्धः । अस्त्रवत्कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२० ॥
गोजापर्णी स्त्री, (गोजा दुग्धं तद्वत् आमर्द्दनेन शुक्लपर्णी भवतीति । आ + पर्ण + घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दुग्धपेनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोजिका, स्त्री (गोजिह्वेव ।) क्षुपविशेषः । गोजियालता इति दारियाघास इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दार्व्विका २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ दर्व्विका ३ । इति भरतः ॥ दार्व्विपत्त्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्त्री ५ पातालगा ६ अधोमुखा ७ धनवुल्लिका ८ अथ पुष्पी ९ दर्व्वी १० गोजिह्विका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
'गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ॥
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तसन्तापविषाग्निनाशित्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा —
'सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे ॥)
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गडगड इति भाषा ॥
गोजिह्विका स्त्री (गोजिह्वेव प्रतिकृतिः स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोड़ः, पुं, (गोरण्ड इव। पृषोदरादित्वात् साधुः।) गोण्डः। स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुड़कः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

गोडुम्बः, पुं, (गां भुवं तुम्बति अर्द्दतीति। गो+तुम्ब+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) शीर्णवृन्तः। इति मेदिनी। बे। १२॥ तरमूज् इति ख्यातः॥

गोडुम्बा, स्त्री, (गोडुम्ब+स्त्रियां टाप्।) गवादनी। इति मेदिनी। बे। १२॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक् इति च ख्याता इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। चित्रा २ गवाची ३। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ गोडुम्बिका ४। इति रत्नमाला॥

गोडुम्बिका, स्त्री, (गोडुम्ब+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) गोडुम्बा। इति रत्नमाला॥

गोणी, स्त्री, (शणादिगुणात् जातः गोणः निपातनाद्गुकारस्य गुणः। गोणशब्दात् आवपनेऽर्थे "जानपदकुण्डगोणेति।" ४। १। ४२। इति ङीष्।) धान्यादिवहनार्थाधारविशेषः। इति मुग्धबोधम्। गुण् इति भाषा॥ द्रोणीपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये।
"विड़ालनकुलोष्ट्राणां चर्म्मगोण्यां स्थगस्य वा।
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं श्वाल्वणेनोपनाहितम्॥"
"शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा
स्मृता।
खारिटङ्काघविल्वानि कुड़वः प्रस्थमाढ़कम्।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः॥"
इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याय उक्तम्॥
"गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारान्तथैव च।
द्वात्रिंशतं विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान्॥"
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)
छिन्नवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। शाणी २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४३॥

गोण्डः, पुं, (गोः अण्ड इव।) नाभौ वृद्धमांसगुड़कः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। ३। ५। १८॥ गेंड़् इति भाषा। पामरजातिः। वृद्धनाभियुक्ते त्रि। इति मेदिनी। डे। ११॥ अस्य रूपान्तरं गोड़ः गौड़ः। इत्यमरटीका॥

गोतमः, पुं, (गोभिर्ध्वस्तं तमो यस्य। पृषोदरादित्वात् साधुः। एतन्निरुक्तिर्यथा महाभारते। १३। ६३। ६५।
"गोदमोऽदमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात्।
गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः।
विद्धि मां गोतमं कृत्ये यातुधानि! निबोध माम्॥")
गौतममुनिः। स तु ब्रह्मपुत्त्रः। इति गयामाहात्म्ये वायुपुराणम्॥

गोतमान्वयः, पुं, (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य।) शाक्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

गोतल्लजः, पुं, (प्रशस्तो गौः "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति कर्म्मधारयः।) उत्तमगौः। गोषु मध्ये तल्लजः प्रशस्तः इति ...

गोत्रं, क्ली, गवते शब्दयति पूर्व्वपुरुषान् यत्। इति भरतः॥ (गु+"गुधृवीपतीति।" उणा। ४। १६६। इति त्रः।) तत्पर्य्यायः। सन्ततिः २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६ वंशः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९। इत्यमरः। २। ७। १॥ आख्या। (यथा, कुमारे। ४। ८।
"स्मरसि स्मरमेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्॥")
सम्भावनीयबोधः। काननम्। क्षेत्रम्। वर्त्म। इति मेदिनी। रे। २६॥ छत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ संघः। वृद्धिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वित्तम्। इति विश्वः॥ *॥ "वंशपरम्पराप्रसिद्धं आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम्।
क्षत्त्रियवैश्ययोरुपदिष्टातिदिष्टगोत्रं शूद्रस्यातिदिष्टातिदिष्टगोत्रम्।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतएवैतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः। तथा चाग्निपुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने।
"क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम्।
तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजकाः॥"
गोत्राणि तु चतुर्व्विंशतिः तथा च मनुः।
"शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः॥
कल्किपश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्यानः पराशरः।
सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः।
चतुर्व्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्व्वपण्डितैः॥"
तथा च मनुः।
"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः।
वशिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥"
एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात्। तथा च।
"सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरवृहस्पती।
काण्वगो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-
काण्वकाः॥
कृष्णात्रेयः साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञकः।
आङ्गिरस इति ख्यातः अगस्त्यकाख्यसंज्ञितः॥
अथजैमिनिर्वृद्धाख्याः शाण्डिल्यो वात्स्य
एव च।
सावर्ण्यालम्यानवैयाघ्रपद्याश्च घृतकौशिकः॥
शक्तिः काण्वायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा।
शुनकः सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिणः॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥"
सर्व्वे चत्वारिंशद्गोत्राः। इति कुलदीपिकाघृतधनञ्जयकृतधर्म्मप्रदीपः॥ (मेघः। इति निघण्टुः। १। १०। यथा, ऋग्वेदे। १। ५१। ३।
"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शत-
दुरेषु गातुवित्॥")

गोत्रः, पुं, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति। गो+त्रै ... पर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। १३॥ (यथा, भागवते। २। ६। ९।
"नाड्यो नदनदीनाञ्च गोत्राणामस्थिसंहतिः॥")

गोत्रजः, त्रि, (गोत्रे जायते इति। गोत्र+जन्+डः।) गोत्रोत्पन्नः। स तु जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तसमानोदकभावात् पश्चाद्भवति। इति शुद्धितत्त्वम्॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १३८।
"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः॥")

गोत्रभित्, [द्] पुं, (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति। "सत्सुद्विषेत्यादि।" ३। २। ६१। इति क्विप्। ततस्तुगागमः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। १७। २।
"यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः
स इन्द्र चित्राँ अभितृन्धि वाजान्॥"
यथा च भट्टौ। १। ३।
"सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत्॥")

गोत्रवृक्षः, पुं, (गोत्रजातः पर्व्वतजातो वृक्षः।) धन्वनवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
"धन्वनस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

गोत्रा, स्त्री, (गाः पशून् सर्व्वान् जीवानित्यर्थः त्रायते इति। त्रै+कः। स्त्रियां टाप् च।) पृथिवी। (गवां समूहः। "इनित्रकट्यचश्च। ४। २। ५१। इति त्रः। टाप् च।) गोसमूहः। इति मेदिनी। रे। २६॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४१।
"गन्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी॥")

गोदः, पुं, (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति। गो+दै+कः।) मस्तकस्नेहः। मस्तिष्कम्। इति हेमचन्द्रः॥ (गाः ददातीति। +दा+कः।) गोदातरि त्रि। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, मनुः। ४। २३१।
"वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम्॥")

गोदन्तं, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (हरितालशब्देऽस्य गुणादयो बोध्याः॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति। गो+दा+कः। स्त्रियां टाप्।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १५०॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४३।
"गर्व्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा॥"
गाः ददातीति। दा+क्विप्। गोदातरि त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। ४। २।
"गोदा इद्रेवतो मदः।"
"गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रदः।" इति दयानन्दभाष्यम्॥)

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति। गो+दृ+णिच्+करणे ल्युट्।) लाङ्गलम्। इत्यमरः। ४। ५५६॥

गोदावरी स्त्री (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा। तासु वरी श्रेष्ठा। वर+ङीष् सञ्ज्ञायाम्। यद्वा गां स्वर्गं ददाति। गो+दा+क्विप्+ङीष् रान्तादयश्च।) नदीविशेषः। (अस्या उत्पत्तिकथा यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १०। १२६—१३०।

"गङ्कर्णो तीर्थयात्रायां ब्राह्मणो रविनन्दन।
दृष्ट्वा कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने॥
तथा निवारितो यत्नात् कादेन बलवान् सुर।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार स॥
इत तस्मात् गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे।
सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः॥
सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम्॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम्।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता॥")

तत्पर्य्यायः। गोदा २। इति हेमचन्द्रः॥ गौतमसम्भवा ३ शाम्भवात्मजाता ४ गौतमी ५। यथा हितोपदेशे।

"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः।")

व्यासेन पीठस्थानविशेषः। अत्र देवी त्रिसन्ध्या सत्याविराजते। यथा देवीभागवते। ७। ३०। ६९।

"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥")

अस्या जलस्य गुणाः। पित्तादिरक्तादिवायु पापकुष्ठादिदुरामयशोषश्वासनाशित्वम्। परम पथ्यत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदाधन स्त्री (गवा दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति। गो+दा+क। तद्भक्षणेन गवां दुग्धवृद्धिर्जायते इत्यस्यास्तथात्वम्।) चण्डिकाछत्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदोहनी स्त्री (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति। गो+दुह+अधिकरणे ल्युट्।) गोदोहनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। भारी २। इति जटाधरः॥

गोद्रव पुं (द्रवति स्रवतीति। द्रु+अच् द्रवः। गवां द्रवः।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधन क्ली (गवां धनं समूहः।) गोसमूहः। इत्यमरः। २। ९। ५८॥ (यथा गोरामायणे। २। ३२। ४२।

"स व्यायतो द्रुतं कर्षो वद्वा सम्भ्रान्तमानसः।
रत्नमुदग्र सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति॥")

गोधन पुं (धन शब्दे भावे अप् धनं शब्दः। गोरवस्येव धनः शब्दो यस्य।) स्थूलाग्रवाणः। इति हरिवंशः। तुक्का इति भाषा॥

गोधा स्त्री (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुरनया। गुध+"हलश्चेति।" करणे घञ्।) धनुर्गुणाघात वारणाय प्रकोष्ठवद्धा चर्म्मनिर्म्मितपट्टिका। तत्पर्य्यायः। तला २ ज्याघातवारणा ३। इत्यमरः। २। ८। ८४। तलम् ४। इति तट्टीका। (यथा महाभारते। ३। १७। ३।

"विचित्रमाल्याभरणो धनुः श्रेष्ठं महाबलः।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥")

जन्तुविशेषः। गोसाप् इति भाषा। सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा। तत्पर्य्यायः। निहाका २ गोधिका ३। इत्यमरः। १। १०। २२॥ पावसुखाङ्का ४। (यथा हरिवंशसंहितायाम्। ५४। १३।

"धना गोधाङ्कवरे पुरुषे जायते सतः सूता।
पीता सिता सधिकता ततो जल विनिर्दिशेत्॥"
सितम्॥)

पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्षणेन शास्त्र मितमिश्रित मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः। यथा मनुः। ५। १८।

"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥")

अस्या मांसगुणाः। वातश्वासकासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः। पाके मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कटुरसत्वम्। पित्तनाशित्वम्। दृक्शुक्र बलकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोधापदिका स्त्री (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। ततः कुम्भपदीषु च। ५। ४। १३९। इति पद्भावः। गोधापदी। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) गोधापदीलता। इति शब्दरत्नावली॥

गोधापदी स्त्री (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। 'कुम्भपदीषु च' ५। ४। १३९। इति पद्भावः।) लताविशेषः। गोया लिया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुवहा २। इत्यमरः। २। ४। ११९॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५। इति भरतः। त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८। इति रत्नमाला। हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रि १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमण्डलिका १३ विश्वग्रन्थि १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कलाटी १८ साम्यपादी १९ विक्रान्ता २० ब्रह्मादनी २१ मल्लाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ पञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रह्लादनी २७ कीटपादिका २८ धाराराह्वपदी २९ गोधापदिका ३०। इति शब्दरत्नावली॥ हिंस्रा ३१ हंसवती ३२। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषभूतग्रहापस्मारशोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। सुवली। तालमूली इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधास्कन्ध पुं (गोधेव स्कन्धोऽस्य।) विट खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधि पुं (गावो नेत्रे धीयेते अस्मिन्। "कर्म्मण्यधिकरणे च। ३। ३। ९३। इति कि।) ललाटम्। इत्यमरः। २। ६। ९२॥ (गुध्यति कुप्यतीति। गुध+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११८। इति इन्।) गोधिका। इति शब्दरत्नावली।

गोधिका स्त्री (गुध्यतीति। गुध+ण्वुल्। टाप् अत इत्वञ्च।) गोधा। इत्यमरः। १। १०। २२॥ गोसाप इति भाषा॥

गोधिकात्मज पुं (गोधिकाया आत्मजः।) स्थूल गोधिका। गोधाग्निशुत्याकारकोटरस्यजन्तु विशेषः गोक्षे इति ख्यातः इति भागी। इति शारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। गोधेर २। गौधार ३ गौधेय ४। इत्यमरः। २। ५। ६॥ (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

गोधिनी स्त्री (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्याः इति इनि ङीप् च।) चर्विका। सा तु इक्षुभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधुक् [ह्] त्रि (गां दोग्धीति। गो+दुह+"सत्सु द्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्।" ३। २। ६१। इति क्विप्।) गोदोग्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा ऋग्वेदे। १। १६४। २६।

"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्॥")

गोधूम पुं (गुध+"गुधेरूमः।" उणा। ५। २। इति ऊमः। निपातनात् ह्रस्वः।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोधूम पुं (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः। गुध+"गुधेरूमः।" उणा। ५। २। इति ऊमः।) नागरङ्गः। ओषधीविशेषः। व्रीहिभेदः। इति मेदिनी। मे। ४३। गम गोम् इति च भाषा। शैवस्य पर्य्यायः। बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८। (यथा मनुः। ५। २५।

"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रिया॥")

अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तदाहनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मदत्वम्। रुचिवीर्य्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ हृद्यत्वम्। जीवनहितत्वम्। शीतलत्वम्। भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च।

"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः॥
महागोधूमः बड गोधूमा इति लोके।
मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः।
पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूलभागिति।
वाग्भटेन वसन्ते ग्रहीतत्वात्।
मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम्।) चूर्णीकृतगोधूमः। मयदा इति भाषा॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुटाश्च रोटिकाम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम्। गोधूमः सम्भवोऽस्य।) सौवीरम्। काञ्जिकभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः। पालो इति भाषा॥ तत्करणविधिर्यथा। 'निस्तुषगोधूमं उदूखले कण्डयित्वा तन्मात्राले स्थालिका दिपात्रे जले मर्दं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत्।" इति पाकराजेश्वरः॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति। धूमि+अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) गोलोमिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम्॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र काले।) कालविशेषः। गोधूलिकालस्तु त्रिविधः। यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः। हेमन्तशिशिरयोर्मृदुभावापन्नपिण्डीकृतरविकालः। वर्षाशरद्वसन्तेषु स्वस्तगतरविकालः। यथा,—
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्कालयोः॥"
इति दीपिका॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः।) दुग्धवती गवी। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति। गुध+बाहुलकादेरक्।) गोधा। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति। नन्द+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) सारसपक्षिणी। इति हारावली॥

गोनर्द्दं, क्ली, (गवि पृथिव्यां नर्द्दति स्वनाम्ना ख्यायते इत्यर्थः। नर्द्द+अच्।) मुस्तकम्। इति मेदिनी। दे। २८॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति। गो+नर्द्द+"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः।" ३। १। १३४। इति पचादित्वादच्।) सारसपक्षी। इति मेदिनी। दे। २८॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति। अच्।) देशविशेषः। यथा, वृहत्संहितायाम्। १४। १२।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि-
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः॥"

गोनर्द्दस्य देशस्य राजा। "तद्राजेऽपि।" २। ४। ६२। इत्यण्। गोनर्द्दराजः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ५७।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो वैलक्ष्याद्रुद्धलया।
दिशा कैलासधामिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः। गोनर्द्द+"एङ् प्राचां देशे।" १। १। ७५। इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः।) पतञ्जलिमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१५॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम्। तद्देशभवे, त्रि॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य। "अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्।" ५। ४। ११८। इति अच् नसादेशश्च।) सर्पविशेषः। वोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलित्सः २। इत्यमरः। १। ८। ४॥ गोनासः ३ घोनसः ४। इति हेमचन्द्रः॥ मण्डलीवोड़ः ५। इति विक्रमादित्यः॥ वोड़ः ६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसो॥")
वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः।) अनड्वान्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य। गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम्।) वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य।) गोनससर्पः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३७२॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति। नि+स्यन्द+पचाद्यच्। यद्वा गवां निष्यन्दः। "सद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते।" इति न्यायात्।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति। गो+पा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) वोलः। (गां गोजातिं पाति रक्षतीति। गो+पा+कः।) जातिविशेषः। गोयाला इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६। इत्यमरः। २। ९। ५७॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः।"
इति पराशरपद्धतिः॥
(यथा, मनुः। ८। २६०।
"व्याधांश्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान्।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः॥")
गोष्ठाध्यक्षः। (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति। पा+कः।) पृथ्वीपतिः। बहुग्रामस्याधिकृतः। इति मेदिनी। पे। ५॥ (गाः पाति रक्षतीति पा+कः।) गोरक्षकः। यथा, मनुः। ८। २३१।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः॥"

गन्धर्व्वविशेषः। यथा, रामायणे। २।९१।२६।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति। गुपू ञ रक्षणे गुप+आय+"आयादय आर्द्धधातुके वा।" ३। १। ३१। इति अच्।) रक्षकः। उपकारकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। ६१। १०। "द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन्॥")

गोपकः, पुं, (गोप+स्वार्थे कन्।) वोलः। बहुग्रामाधिपतिः। इति शब्दरत्नावली॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात्।) शारिवौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोपस्य कन्या।) आभीरसुता॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित्।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह॥"
इति हरिवंशे। ७६। १८॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा वदरीविशेषः।) हस्तिकोलिः। इति रत्नमाला॥ वदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः। शेयाकुल इति भाषा॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
("वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते॥")
विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः। यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः।) शिवः। (यथा, महाभारते। १३। १७। १३।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति। गो+पा+डतिः।) विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ६६।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः॥"
गोविन्द्रनन्दनश्च। यथा, हरिवंशे। ७६। ४।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते!॥"
असुरभेदः। यथा, महाभारते। ३। १२। ३५।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ॥"
गवां रश्मीनां पतिः।) सूर्य्यः। (यथा, भागवते। १। १२। १०।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः॥"
गोः पृथिव्याः पतिः।) राजा। (गवां सौरभेयाणां पतिः।) वृषः। इति मेदिनी॥ ते। १०७॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ६८। ११५।
"शार्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः।
येषाञ्च शब्दसदृशं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः॥")
ऋषभनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति। गोपद+ला+कः।) गुवाकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गोपनं क्ली (गुप + भावे ल्युट् ।) गोपनम् । (यथा महानिर्वाणतन्त्रे । ३ । ७८
'गोपनाद्धीयते तत्त्वं न गुप्तिरक्षणं विना ।
तस्मात् प्रकाशनं कुर्यात् को न्वात्र जनस्य च
मम ॥)

कुत्सनम् । रक्षा । (यथा रामचन्द्रकल्पपूरे । ३ । ३ ।
"अधिक समाधिसमरं प्रथितो भुवनेषु गोपन
रत्नाकर ॥)

व्याकुलत्वम् । दीप्तिः । इति कविकल्पद्रुमे गुप
धात्वर्थदर्शनात् । तमालपत्रम् । इति राज
निर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

गोपनीय क्ली (गुप + अनीयर् ।) गोप्यम् ।
गोपितव्यम् । यथा —
सर्वेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ।
इति माठरप्रकाश ॥

गोपवधूः स्त्री (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात् ।
गोपात् बध्नाति अनुराग इति वा । बन्ध + बाहु
लकात् ऊङ् ।) शारिवा । इति भावप्रकाश ॥
गोपस्य पत्नी च । (यथा गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चम
रागम् ॥")

गोपभद्रं क्ली (गोपे भद्रमिव ।) शालूकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गोपभद्रा स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः
यस्यां वा गोपालदारुणस्वस्य अतिशय पुष्पला
[illegible] ।) काश्मरीवृक्षः । इति राज
निर्घण्टः ॥

गोपभद्रिका स्त्री (गोपभद्रा संज्ञायां कन् । टापि
अत इत्वं ।) गम्भारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गोपरसः पुं (गोप गन्धद्रव्यविशेष । गोपः रसो
ऽस्य । गोपः अन्तर्गुप्तो रसो यस्मात् वा ।)
बोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपवल्ली स्त्री (गां वाचं रक्षतीति । गो + पा + क ।
टाप् । गोपा चासौ वल्ली चेति कर्मधारयः ।)
मूर्वा । शारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा —
"गोपवल्ली अनन्ता च सुगन्धा भद्रवल्लिका ।
[illegible] तथानन्ता शारिवा[illegible] ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
"[illegible] लिह्यात् [illegible] ॥")
श्यामालता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपा स्त्री (गां वाचं रक्षतीति । गा + "आतो
ऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । स्त्रियां टाप् ।)
श्यामालता । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ।
(गां पृथ्वीं रक्षतीति । गो पा + क्विप्
[illegible] "[illegible]"
[illegible] । इति वैद्य [illegible]
[illegible] गोपा गोपत्नी
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ।)

गोपानसी स्त्री (गोपायति रक्षति गृहमिति । गुपू
ण रक्षणे + बाहुलकात् असच् पृषोदरात् दीर्घ
श्च ।) वलभी । गृहाच्छादनपभागे दत्तवक्रकाष्ठम् ।
मुन्दी इति भाषा । इत्यमरटीकायां सुन्दरी ।
गृहच्छादनं वलभी तदाच्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत्
काष्ठं दीयते सा वलभी चतुष्किकाच्छादना
तदाच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा ।
इति मधु । पटलाधोवृषपञ्जरम् । इति भट्ट ।
कर्णिकाविच्छित्तिमात्र इत्यन्ये । वक्रीभूत पटल
काष्ठम् । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरत ।
(यथा माघे । ३ । ४९ ।
गोपानसीषु क्षणमास्थितानां
आलम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै
र्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः ॥")

गोपायित त्रि (गुपू ण रक्षणे । गोपाय्यते स्म
इति । गोपाय + कर्मणि क्त । "आयादय आर्द्ध
धातुके वा । ३ । १ । ३१ । इति आयाभावः ।)
रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (भावे क्त
रक्षणम् ॥)

गोपालः पुं (गाः पालयतीति । गो + पाल +
कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) गवां
पालकः । वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा
"गोपाला मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः ।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे पार्वतीं प्रति श्रीशिव
वाक्यम् ॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति । गो
+ पाल + अण् ।) राजा । (गां पृथिवीं धेनु
वा पालयतीति ।) श्रीकृष्णः । इति
मेदिनी । ले । ८६ ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा
'अव्याद्व्याकोशनीलाम्बुजरुचिररुणाम्भोज
नेत्रोऽम्बुजस्थो
बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको
मुकुन्दः ।
[illegible] दिव्यालङ्कारयुक्तो रदविलसित वायसं [illegible]
पन्था
गोपालीनां परीतो नवनवविलसत्कुन्तलालङ्कृत
[illegible] ॥"
इति तन्त्रसार ॥ * ॥

तस्य स्वरूपं यथा —
ईश्वर उवाच ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
श्रीभगवानुवाच ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

अपरं यदहं त्वं हि नित्यमेकं सनातनम् ।
सद्भावं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
सत्यायामोहितधियं सर्वकालेषु संवृता ।
कोऽपि वेद पुमान् लोके मत्स्वरूपं भावकम् ।
पश्चाद्दर्शयिष्यामि स्व रूपं वेदगोपितम् ॥
ततोऽपश्यमहं भूप । बालं कालाम्बुदप्रभम् ।
गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः ।
कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम् ।
वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम् ।
कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम् ।
नन्दीमथ कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम् ।
गोवर्द्धनं तथापश्यं रामकृष्णकरोद्धृतम् ।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् ।
दृष्ट्वा विष्णुर्वे हृष्यन् सर्वभूषणभूषितम् ।
गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुवादिनम् ।
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचरः स्वयम् ।
यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम् ।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम ।
इदमेव वदन्त्यते वेदाः कारणकारणम् ।
सत्यं व्यापि परानन्दं चिद्घनं शाश्वतं शिवम् ।
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान् ।
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः ।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्वज्ञोऽहं परात्परः ।
मयि सर्वेऽपि नित्यं भाति मायाविवर्जितम् ।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥ * ॥
कृष्णगोपालाख्येतन्त्रमन्त्रे द्रष्टव्याः ।

गोपालकः पुं (गां पशु पृथ्वीं वा पालयतीति । गो + पालि + ण्वुल् ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णः । यथा —
'नाना वर्णानामभिवर्ण्णितानां
प्रादीत् गोपालकवत् [illegible] ।

[illegible]

गोपालगृहात् [illegible] गोरक्षकः । (यथा
[illegible] पालकः इत्यत्र । पालि + ण्वुल् [illegible]
महाभारते । ४ । १३८ । ६ ।
"[illegible]
[illegible] गोपालके धीरो [illegible] ।"
[illegible] । [illegible]
[illegible] । ११ । ७३ ।
"[illegible] भुवि ।
[illegible] ॥")

गोपालकर्कटी स्त्री (गोपालप्रिया कर्कटी कर्म
[illegible] ।) [illegible] । गोपालकर्कटी इति
इति च हिन्दी भाषा । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

गोपालिका स्त्री (क [illegible]
"[illegible]" ४ । १ । ४८ । इत्यत्र

गर्गाः इति न ङीष् अतस्तापि अत इत्वम् ।) गोपालपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । महाभीरुः २ । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल + अणौ ङीष् ।) गोपालकर्कटी । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल + स्त्रियां ङीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमातृ-विशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । ७ ।
"वसुदामा च गोपाली इष्टदम्रालिका तथा ॥")

गोपाष्टमी, स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी । शाक-पार्थिवादिवत् समासः ।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा,—
"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोप्येव स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) गोपी । यथा,—
"न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।"
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥
(गोपायति रक्षति या । गुपू च रक्षणे + ण्वुल् । स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् + णिनिः ङीप् च ।) श्यामालता । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (वीराचारि-पश्वाचारियोः पूज-नीयनायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे १ म पटले ।
"नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥"
अस्याः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
"आत्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे ।
सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥")

गोपिलः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू रक्षणे + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति इलच् निपातनात् किद्भावः ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । "पुंयोगादाख्या-याम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष्) गोपपत्नी । वृन्दावनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा,—
"गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया ऋषिजा गोपकन्यकाः ।
देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥"॥
तत्र व्रजबाला यथा,—
पूर्णरसा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी रसवापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमानिनी मद-यन्ती रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्ग-कुसुमा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कल-कण्ठी अचलाख्या रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रति-चिन्तामणिः इत्याद्याः ॥ * ॥

श्रुतिगणा यथा,—
उद्गीता रसगीता कलगीता कलस्वरा कल-कण्ठिका विपञ्ची कलपदा बहुमता बहुकर्म्म-सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्र-योगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-वती क्रियावती इत्याद्याः ॥ * ॥

मुनिगणा यथा,—
उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा सुपर्व्वा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौका-सिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ * ॥

गोपबाला यथा —
चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममाला-वती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवर्णी चन्द्रमाला-चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुमुद्वती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा स्वर्ण-रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा, रघुः । ४ । २० ।
"इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥")
प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीथं, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धना-दिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप् अथवा गो + पा + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणां । २ । ९ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्मिन्निति व्युत्-पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीथः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप् + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणां । २ । ९ । इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १९ । १ ।
"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"
"गोपीथाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥"
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति व्युत्पत्त्या । गो + पा + थक् । निपा-तनात् ईत्वम् । मण्डितः । राजा । इति कश्चित् ॥)

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः । इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गूलवानरः । यथा,—
"शार्दूलव्याघ्रसंघुष्टं सिंहैर्भीमैरवलैर्वृतम् ।
महावानरगोपुच्छैः साम्बरैश्च निषेवितम् ॥"
इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥
गवां लाङ्गूलञ्च ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ९५ । ३५ ।
"गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥")

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वचं तद्वदतिकाठिन्यमिति भावः पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिका, स्त्री, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छा-दनयुक्तं गृहम् ।) शिववृषस्य मण्डपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप + बाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपर्त्तीति पृ पालनपूरणयोः + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-नम् ।" इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्य-मरः । २ । २ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥ द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-भारते । १ । २०८ । ३१ ।
"द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥" * ॥
गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपर्त्ति पूरयति आत्मानमिति । पृ + कः ।) कैवर्त्ती-मुस्तकम् । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ (वैद्यक-शास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषि-गणपरिवृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावत कर-वीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥)

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपर्त्तीति । प पूर्त्तौ + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ॥ ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरुकः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गोपुरीषं, क्ली, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तञ्च इन्दति सर्व्वै-श्वर्य्यवत्तया विराजते । इदि परमैश्वर्य्ये + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्य-येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः इति हेम-चन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् । गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २५ ।
"गोपेन्द्रस्यात्मजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥")

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा राजानस्तेषामीशः सर्व्वहिंसानिवारणादिति भावः । प्रायराज्योऽध्यर्थं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सन्न्यासेन निर्व्वाणमलभतातोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-त्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोपालानामीश ।) नन्दघोष । यथा —
रामकृष्णाद्युभयतो गोपेश परितः परे ।"
इति मुग्धबोधम् ॥

गोमत्यश्च ॥

गोमा [न्] त्रि (गोपायति रक्षतीति । गुपू न रक्षणे+"कृष्णादयो ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच ।) रक्षक । यथा —
विप्राणामभयार्थमम्बरविगोमा गुरो-
राज्ञया ।"
इति राघवपाण्डवीये कविराज ॥
(तथा च मनु । ११ । ७८ ।
'ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्य प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोमा गोमाह्मणस्य च ॥"
गोपायति सर्व्वाणि यद्वा आत्मान गोपायति रमायाय रक्षतीति व्युत्पत्त्या विष्णौ पु ।
यथा महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
गोहितो गोपतिर्गोमा वृषभाक्षो वृषप्रिय ॥"
स्त्री, गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २८ । ५१ ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोमी गगनगामिनी ॥')

गोप्य पु (गोप्यते रक्षतेऽसौ इति । गुपू रक्षणे+ 'ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत ।) दास । इत्यमरटीकाया भरत । दासीपुत्र । रक्षणीये त्रि । इति मेदिनी । ये । २० (यथा, महाभारते । १२ । ४१ । १५ ।
'सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समाश्रित ।
तेन गोप्यो हि नृपति सर्व्वावस्थो विशाम्पते ॥
गोप्यतेऽवाविति । गुपू च गोपने + कर्म्मणि यत ।) गोपनीय । यथा —
'आयुर्वित्त गृहच्छिद्र मन्त्रमैथुनभेषजम् ।
अपमानन्तपो दान नव गोप्यानि यत्नत ॥'
इति पुराणम् ॥

गोपीसम्बन्ध ॥ (नव गायीमन्त्रान प्रथमावि भक्त्यैकवचनप्रयोग ॥)

गोप्यक पु, (गोप्य एव स्वार्थे कन् ।) दास । इत्यमर । २ । १० । १७ ॥

गोप्याधि पु (गोप्या रक्षणीय आधिर्बन्धक ।) बन्धकविशेष । (यथा याज्ञवल्क्ये । २ । ६० ।
"गोप्याधिभोगे नो वृद्धि सोपकारेऽथ हापिते ॥)
'तथा च नारद ।
आधिक्रियत इत्याधि स विज्ञेयो द्विलक्षण ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविध प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
गोप्यो रक्षणीय । इति मिताक्षरा ॥

गोप्रकाण्ड क्ली (प्रशस्ता गावो यानि । 'प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति परनिपात । प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम् ।) श्रेष्ठा गौ । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गोमठ्ठीर पु (गवि जले मठ्ठीर अचिरात ।) जलकुक्कुभपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गोम, द क क्षेपने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा पर-सक सेट ।) अजुगोम, ओमयेन त्याज्य फेंटो । इति दुर्गादास ॥

गोमक्षिका स्त्री (गवामक्षिकटम्या गोप्रिया वा मक्षिका ।) दश । इति शब्दरत्नावली । डाँश इति भाषा ॥

गोमतल्लिका स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोमतल्लिका । "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति नित्य समासेन परनिपात ।) सुशीला गौ । इति हलायुध ॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्या मिति । भूम्नि "तदस्यास्तीति ।"५ । २ । ९४ । मतुप । "उगितश्च ।"४ । १ । ६ । इति ङीप ।) स्वनामख्याता नदी । तत्पर्याय । वाशिष्ठी २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ९ । १७ ।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम् ।"
अस्यास्तीरे महादेवस्त्र्यम्बकमूर्त्या विराजते । यदुक्त महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
'त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचन ।'
गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोमी गगनगामिनी ।'
पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्व्वते वर्त्तते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
'गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ।"
वैदिकमन्त्रभेद । यथा —
'मधवार्थेन गोघाती मासैकेन विशुध्यति ।
गोमतीश्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसन ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातप ॥
(गतिविशेषक्रियाम ॥)

गोमन्त पु पर्व्वतविशेष । इति जटाधर ॥ (अय हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरि यदुक्त हरिवंशे । ९५ । ६३ ।
"ततश्चाता गमिष्याम सह्यस्य विवरे गिरिम् ।
गोमन्त इति विख्यात नैकशृङ्गविभूषितम् ॥"
अत्र पर्व्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते । यदुक्त देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
'गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ।"
अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वत । अस्य वर्णन यथा हरिवंशे । ९६ । ४—१७ ।
'त चाध्वविधिना सर्व्वे तदा वै दिवसक्रमात ।
गोमन्तमचल प्राप्ता मन्दर किन्नरा इव ॥
लताजालैर्विचित्रैश्च नानाद्रुमविभूषितम् ।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्ग चित्र चित्रैर्मनोरमै ॥
द्विरेफगणसङ्घैश्च शिलासङ्कटपादपम् ।
मत्तबर्हिणनिर्घोषैर्नादित मेघनादिभि ॥
गगनालयशिखर जलदाभसमप्रभम् ।
मत्त दुर्पयिवासालयपरिच्छेदोपलाङ्कितम् ॥
कूर्जद्भिश्चापरैर्जन्तुभि समन्तात प्रतिनादितम् ।
दरीप्रपातास्वरवैश्च शाद्वलपल्लवे ॥
भालाशमयशृङ्गैर्विद्धघनं यथा धाम ।
भानुविभावरिश्चाङ्क सानुप्रमयभूषितम् ॥
कौन्तसुराणां कान्तमिनाकमिव कामगम ।
उच्छ्रित शुविशालाग्र समन्तात्सुपरिसरम् ॥
सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम् ।
पनसाम्रातकाम्रैश्चैर्वनखण्डचन्दनै ॥
तमालैलावनयुत मरिचक्षुपसङ्कुलम् ।
पिप्पलीवल्लिकलिल चित्रभिङ्गुदपादपै ॥
हैमै सर्ज्जरसानाञ्च सन्तत प्रतिशोभितम् ।
प्रांशुसालवनैर्मूर्द्ध्नि वर्द्धुचित्रवनैर्युतम् ॥
सर्ज्जनिम्बार्ज्जुनवन पाटलीकुलसङ्कुलम् ।
हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम्
कलेषु जलमेघेषु कोलेषु सामलैरपि ।
मधुरैर्मधुरैश्च सर्व्वत प्रतिभूषितम् ॥
सम्बूतमूलशृङ्गाट्य कन्दकन्दलभूषितम् ।
चम्पकाशोकबकुल बिल्वतिन्दुकशोभितम् ।
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।
नागयूथसमाकीर्ण व्याघ्रसङ्घातशोभितम् ॥
सिद्धचारणरचोभि सवितप्रसरान्तरम् ।
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ।
सिद्धशार्द्दूलसंघाद्यै सतत प्रतिनादितम् ।
सवित वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ।
स्तुत विद्याधराभिश्च सुरोभिरलङ्कृतम् ।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैश्चावधर्षितम् ॥
शक्रवज्रप्रहाराणामनभिज्ञ कदाचन ।
दावाग्निभयनिर्म्मुक्त महाबानभयोज्झितम् ।
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम् ।
जलशैवलसञ्छन्नैर्हसितन्तमिव श्रिया ॥
स्थलीभिर्न्नगकुञ्जाभि कान्ताभिरुपशोभितम् ।
मार्त्तण्डपलकण्ठाभैर्मेघैरिव विभूषितम् ॥
पादपोत्क्षिप्तशीताभि सपुष्पाभि समन्तत ।
मण्डित वनराजीभि प्रमदाभि पति यथा ॥
सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।
तैस्तैश्चैवकाशैश्च सदारमिव शोभितम् ॥
आसधौतशिखर वानप्रस्थनिषेवितम् ।
जातरूपैर्मनोहरै कविभिरिव भूषितम् ॥
महेन सुविशालेन शिरसालिङ्कितेन च ।
एषितमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम् ॥
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात् अत्र पर्व्वते पलायमान स्थित । ततो मन्मथैर्बहु सखाकरान्तैरभिनिर्गतो जरासन्ध कृष्णा साह युयुत्सयागतोऽभूत् गोमन्तपर्व्वत दग्ध प्रवृत्त एतत्कथा हरिवंशे ९८ अध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥ *॥) गवां स्वामिसम्बन्ध ॥ (तत गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्त्यैकवचनप्रयोग ॥)

गोमय, क्ली पु (गो पुरीषम् । "गोश्च पुरीषे ।" ४ । ३ । १४५ । इति मयट ।) गवां गूथम् । गोबर इति भाषा ॥ तत्पर्याय । गोविट २ इत्यमर । २ । ९ । ५० ॥ जगलम् ३ गोहृतम् ४ गोमलम ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् ६ गोविष्ठा ७ गोमलम ८ । इति राजनिर्घण्ट ।
तस्य माहात्म्य यथा —
"पुरा वर्षसहस्राणां तपस्तप्त सुदुष्करम् ।
गोभि पूर्व्वावयवाभासंहेम श्रेष्ठतामिति ।
अस्मत्पुरीषस्नानेन जन पूयेत सर्व्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषा ॥
ताभ्यो वर ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वय प्रभु ।
एव भवत्विति विभुर्लोकान्सारयतेति च ।'॥

तत्र लक्ष्म्या वासो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम् ।
"अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि ! ।
शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ! ॥"
श्रीरुवाच ।
"दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
(कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥"
"अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥"
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम्,—
"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतःपरम् ॥" ॥)
गवात्मके क्ली ॥

गोमयच्छत्रं, क्ली, (गोमयात् जातं छत्रं छत्राकारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) करकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥

गोमयच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने जाता छत्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) गोमयच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्ध्रकम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४ । यथा, "उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः ॥" इति श्रीभागवतम् ॥

गोमयप्रियं, क्ली, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारणत्वेन यस्य ।) भूतृणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्धखड़ इति भाषा ॥

गोमयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । १ । १३६ । इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजातकीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्द्दभी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोनालु इति भाषा ॥

गोमांसं, क्ली, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् । तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा । "सुमन्तुः । गोमांसभक्षणे प्राजापत्यञ्चरेत् । इदमज्ञानतः सकृद्भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।
अमत्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्धो चान्द्रायणं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शङ्खः ।
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरकृच्छ्रव्रते पञ्चदशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा, विष्णुः । विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात् ।" इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
अन्यत् गोशब्दे 'गौः स्वर्ग' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।
"गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् ।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥
गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् ॥")

गोमान्, [त्] त्रि, (बह्व्यो गावोऽस्यास्मिन् वा सन्तीति । "तदस्यास्तीति ।" ५ । २ । ९४ । मतुप् ।) बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गवीश्वरः २ गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।
"येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपते दमस्य
गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥")

गोमायुः, पुं, (गां विकृतां वाचं मिनोतीति । डुमिञ् प्र + इत्यादिना उण् ।) शृगालः । इत्यमरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६७ । २३ ।
"ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥"
अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति जटाधरः ॥ गोपित्ते सान्तक्लीवोऽयम् ॥

गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्त्यस्य । "ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २।९।५८ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ५० ।
"यद्वन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥"
गौर्वीजमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥

गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्त्यस्येति । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) शृगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥ बुद्धभिक्षुशिष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्यविशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।
"शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे ।
न दद्यात् तिक्तकमठं मद्गुरुं शृङ्गिणमेव च ॥
गोमीनं चक्रशकुलं वड़ालं राघवन्तथा ॥"

गोमुखं, क्ली, (गोर्मुखमिव सुखप्रवेशद्वारमस्य ।) कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।) वाद्यभाण्डम् । (एतदर्थे पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, गीतायाम् । १ ।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥"
तथा च महाभारते । ६ । ४६ । ५७ ।
"आडम्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥")
लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा, माघे । ३ । ४८ ।
"शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥")
चौरकृतमाणसुरङ्गाभेदः । सिंधविशेष इति भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।१।२० ।
"सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति ॥")
जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—
"चतुर्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।
निर्म्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत्र षड़ङ्गुलाङ्गुलम् ॥
ज्ञेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः ॥
प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
अपि च मायातन्त्रे ।
"गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत् ॥"

गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः । यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥ (मातलिपुत्रः । यथा, महाभारते ।५।१००।८ ।
"बहुशो मातले ! त्वञ्च तव पुत्त्रश्च गोमुखः ॥"
वत्सराजमन्त्रिपुत्त्रविशेषः । स पुनः वत्सराजसुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ५७ ।
"ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्त्रोऽजायत गोमुखः ॥")

गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव व्याकृतिरस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयात् गङ्गापतने गोमुखाकारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राढ़देशस्थनदीविशेषः । गोमुड़ इति ख्याता ॥

गोमूत्रं, क्ली, (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रस्रावः । चोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोजलम् २ गोऽम्भः ३ गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५ । (कृच्छ्रसान्तपने गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥")
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

गोलिह पुं (गां लेढीव इति। लिह + क। गोभि
लिह्यते इति घञर्थे क इति कश्चित्।) घण्टा
पाटलिः। इति जटाधरः॥

गोलीढः पुं (गोभिर्लिह्यते स्म इति क्तः।)
घण्टापाटलिः। इत्यमरः। २। ४। ३९॥

गोलोकः क्ली (गौर्ज्योतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुषः
इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम्। अभिधानात् क्लीव
त्वम्। यद्वा गोभिः किरणैः ब्रह्मज्ञान
तेजोभिरित्यर्थः लोक्यते इति। लुक + घञ।)
श्रीकृष्णस्य स्थानम्। यथा तन्त्रे।

वैकुण्ठस्य स्वभागे गोलोकः सर्व्वमोहनम्।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः॥
यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके।
ज्ञानेन चक्षुषो किं वा ध्यानयोगे न विद्यते॥
शुद्धतत्त्वमयं इति नानादेवैश्च शोभितम्।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लाभमन्दिरम्॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत्र स्थानं चित्तमोहनम्।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना॥
तत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः।
तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं याति निश्चितम्॥
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि।
इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयान्वितम्॥
विस्तारेण न शक्नोमि अस्मान्नरशतेन च।
गोलकोपस्य बाह्ये तु वर्त्तते तोयमण्डलम्॥
प्रभाते सुन्दरं ताय यथा क्षीरोदसागरम्।
धूम्रस्य ज्योतिराकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम्॥
वलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमण्डलम्।
गङ्गादिसरितः सर्व्वास्तत्रैव भान्ति सुन्दरि॥
इन्द्रादिदेवताः सर्व्वा ध्यायमाना निरन्तरम्।
गन्धर्व्वयक्षनागादिकुष्माण्डा भैरवास्तथा॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः।
विष्णुगानं प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः॥
देवा गानं प्रकुर्व्वन्ति चतुर्व्वक्त्रेण वेधसा।
मालवाद्याश्च षड्रागा षट्त्रिंशद्रागिणी तथा॥
वेणुगानेन भासन्तो मूर्त्तिमन्तः सन्ति हि।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये॥
मल्लारेण श्रायर्च्चं वसन्तेन तथा पुनः॥
हिन्दोलेन यजुः पाठं सदा कुर्व्वन्ति वेधसा॥
कर्णाटेनैव चाथर्व्व गौररागेण तथा शिव।
निर्द्दिष्टपाठमेतत्तु सर्व्वनिर्द्दिष्टमेव परम्॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सहस्राणि च षोडश।
गुरारेर्मुररीगानात् सर्व्वकाल प्रजायते॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्व्वन्ति मुनयो जनाः॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम्।
नानावर्णप्रसूनैश्च भूषितं मुरलीधरम्॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी।
कान्तो मुरलीगानं कुरु कान्त प्रमोदनम्॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते मम।
तदा मम तत्ताल कुरु गानं प्रयत्नतः॥
इत्यमानन्दसंयुक्ता सदा विभ्रमविलासिनी।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला॥"

(एतस्य धाम्नो नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादि
कञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये
विस्तरशो विवृतं यथा —
"नित्यं स्थलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च।
त्रिकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम्॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामाश्रितं सदा।
सुन्दरं वर्त्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम्॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया।
ऊर्द्ध्वञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम्॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम्।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमण्डलमण्डितम्॥
वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने॥
शतशृङ्गं शतशृङ्गैः सुदीप्तं दीप्तमीप्सितम्॥
लक्षकोटिपरिमितैराश्रमैः सुमनोहरैः।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम्॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम्।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वलैः॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानैश्च सुसुन्दरैः।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसङ्कुलम्।
षोडशद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते।
नानाचित्रविचित्राढ्यैर्वसन्तमीश्वरं वरम्॥")

गोलोकः, पुं (लोक्यतेऽसौ इति लोकः गोभि
स्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः। ब्रह्मस्वरूपज्योति
र्म्मयलोक इत्यर्थः।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम।
यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे॥
'निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः।
ततः परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात्॥
ऊर्द्ध्वं निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखाश्रमसंयुतः॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा॥
योजनायुतमानश्च यस्यैकः शृङ्गमुज्ज्वलम्।
शतकोटियोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम्।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत्।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा॥
त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः॥
नानाभोगसमायुक्ता मधुवापीशतैर्वृतः।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः॥
गोलोकवर्णनस्थानं वर्णनं वा विशारद।
न कोऽपि वद विद्वान् वा वेद विद्वान् वदेश्वरः॥"

गोलोमिका स्त्री (गवां लोमेव लोमानि सन्त्यस्या
इति ठन् टाप् च। यद्वा गोलोमी स्वार्थे कः
पूर्व्वह्रस्वः। इति केचित्।) सुदर्शनाविशेषः। गोभूमा
इति भाषायां इति च भाषा। तत्पर्य्यायः।
गोधूमीरगोनाम्नी कोदुकपुष्पिका गोलोमाप्र।

प्रत्तरिणी ६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्त
त्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। हिमत्वम्। शूल
रोगास्रदोषनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। दीपनत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥

गोलोमी स्त्री (गोर्लोमेव लोमाकारं पत्र
मस्याः।) श्वेतदूर्व्वा। (पर्य्यायो यथा —
'पुरागसर्पिर्लशुनं हिङ्गु सिद्धार्थकं वचा।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा॥
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये।)
वचा। भूतकेशः। इति मेदिनी॥ (पर्य्यायोऽस्य
यथा, संज्ञास्थापनगणे।
"हिङ्गुकैटर्य्यारिमेदा वचा चोरकः वयस्था गो
लोमी जटिला पलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दश
मानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति।' इति चरके
सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये।) वेश्या। इति हेम
चन्द्रः॥ गोलोमिका। इति राजनिर्घण्टः॥

गोवत्सादी [न्] पुं (गोवत्सं अत्ति भक्षयति।
अद् + णिनि।) वृकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोवधः पुं, (गोर्वधो हननम्।) गोहत्या। स च
उपपातकविशेषः। यथा, मनुः ११ अः।
"गोवधोऽयाज्यसयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः।"
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥

गोवन्दनी स्त्री (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते
इति कर्म्मणि ल्युट ततो ङीप्।) प्रियङ्गुवृक्षः।
इत्यमरः॥ पीतचन्दनोत्पलः। इति रत्नमाला॥
(प्रियङ्गुपीतचन्दनोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः।)

गोवरं क्ली (गोभ्यो निःसृतत्वात् वरं श्रेष्ठं
माननीयमित्यर्थः। गोषु व्रियते। वृ + बाहु
लकात् अप् इत्येके।) गोधूरशुष्कगोमयशुष्क
गोमयचूर्णम्। यथा,—
"गोष्ठान्तर्गोधूरशुष्कं शुष्कं गोमयचर्णितम्।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने॥
इति भावप्रकाशः॥

गोवर्द्धनः पुं (गाः वर्द्धयति कोमलतृणप्रसवादि
दानेन इति। वृध + णिच + ल्यु। यद्वा गावो
वर्द्धन्तेऽत्र इति। णिच + ल्युट अधिकरणे।
पर्व्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम्। यद्वा गां पृथ्वीं
भूमिं वा वर्द्धयति। वृध + णिच कर्त्तरि ल्युः।)
स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः। इति जटा
धरः॥ तस्य स्वरूपं यथा —
'अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः।"
इति पाद्मे पातालखण्डे नारदं प्रति श्रीकृष्ण
वाक्यम्॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा —
'प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत्।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः।"
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्।
इति क्वचित् पाठः
तस्मात्तिन्न कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्रा
धान्येन च स्यात्समध्येकमेव ज्ञेयम्। तन्निर्ण
निर्णय। तदाह देवलः।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धासु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! ॥"
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्यमिति पूर्व्वाह्णतात्पर्य्यकम् । द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्-यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तदेव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । गड्डलीन्यायेन पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदन्यापि देवलादिवचनप्रामाण्यसत्त्वादिति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"
पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गाश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६ विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्कराचार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्करविजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आचार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मतसमर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम् ।
अकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखबन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतद्-
व्यङ्ग्यार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्तद्यपि सम्यङ् न ज्ञायते परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जयदेवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्गदेशाधिपस्य वल्लालसेनस्तनोर्लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्णं आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धनजयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति केचित् ॥")

गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् । गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")

गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपातनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलापव्याकरणम् ॥

गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोमयम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥

गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति । विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ । इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे— विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३—४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा, विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति । यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रकरणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महाभारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रनष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द + शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः । (गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।) वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्यशिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः । यथा, माधवीये संक्षिप्तशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन वौधायनधर्म्मविवरणं वौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति श्रूयते ततो वौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थोऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे ५म पटले ।
"वौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्जावस्थशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरुगोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनःप्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।) परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

लघुत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मेध्यत्वम्। मनिघ्नत्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम्। क्षारत्वम्। कषायत्वम्। शूलगुल्मोदरानाहकण्डुक्षिमुखरोगकिलासगात्रामवातकुष्ठकामश्वासशोथकामलापाण्डुत्वमारकत्वदोषकमिप्रीतप्लीहवर्त्तमस्तनाशित्वम्। पुरणात् कर्णशूलनाशित्वम्। सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

(तीक्ष्णमुष्णं क्षारमेव कषाय)
मेध्यं तथाग्निप्रदाग्यमिश्रञ्च।
तस्माद्गव्यं रक्तपित्तप्रभेदि
भग्नकष्ठाद्युदरोगघ्नञ्च ॥
कण्डुविलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसारमरुदामयमूत्ररोधान्।
कासं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजाल
गोमूत्रमेवमपि पीतमहो निहन्ति ॥'

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
'गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा तत्तस्या मूत्रं गङ्गादानशीलेन परिकल्पयन्ति तद्वा। यदुक्तम्।
'गोमये यमुना साक्षात् गोमूत्रे नर्म्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥")

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्या अस्तीति। गोमूत्र+'अत इनिठनौ।' ५।२।११५। इति ठन् टाप् च।) तृणविशेषः। लाल्ह इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रक्ततृणा२ चेत्रका३ कृष्णभूमिजा४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। गोदुग्ध दायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्।) चित्रकाव्यविशेषः। यथा
गतिरश्वावधा यत्र मार्गे मत्तस्य मारिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करञ्चित्रवर्त्मनि ॥'
तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्ज्जुनीये। १५। १२।
नासुरोऽयं नवानागो धरसंस्थो हि राक्षसः।
नासुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥
वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥
इति लक्षणात्।
पाद्यमर्द्धद्वये यद्यद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयं वाचने गोमूत्रिकेत्याख्यायिकारा।'
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

गोमेद,पुं (गोर्मेदनमिव मेद्यति स्निह्यतीति गोमेद+ पचाद्यच्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिघण्टः ॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा —
'रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कक्कोलः। इति हारावली। २६१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा —
गोमेदं गोपनीनां च राजाभ्रष्टोसवोदतः।
यस्योऽभूद्धरिकन्यानामीश्यानां मसा कुले ॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रस्थेषु भगवान् गुरून्।
वव्रे स गौतमः कोपादयत गोगमन् चयम् ॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धा कोपाग्निना मुने।
तन्मेदसा मही छन्ना गोमेदः स ततोऽभवत् ॥"
इति चिन्तामणिधृतवचनानि ॥
भ्रष्टद्वीपस्यवर्षान्तर्गतभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। २। ४। ६—७।
'मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥')

गोमेदक, स्त्री, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम्। इति मेदिनी। के। १९६॥

गोमेदक, पुं (गोमेद+स्वार्थे कन्।) स्वनामख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः२ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा,—
'हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि॥
कलङ्कः पिङ्गलो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते ॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्त्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रस्तु नील उच्यते ॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥
गुरुप्रभाढ्यं सितवर्णरूपं
स्निग्धं मृदुत्वातिमहापुराणं।
स्वच्छन्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् ॥
लघुविच्छायोऽतिरूक्षोऽल्पमानं
च्छेदोपलिप्तं मलिनं खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभागावलवीर्य्यराशौ ॥
ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि।
परीक्षा वह्निना कार्य्या शाने वा स्वकीर्विदैः ॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम् ॥
शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्विगुणमाहुरर्कः।
यन्त्र तथा विन्दमुदन्तमन्यं
तथापरे चामरत्नमाहुः।
चतुर्विधानामेवान्तु धारणं परिसम्मतम् ॥
इति श्रीयुक्तकल्पतरुः॥
(कनकगोमेदक विषपर्य्यं शैवालमलवज्राणि मुक्तामणिश्चेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

गोमेदसन्निभ, पुं (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोमेध, पुं (मेधो हिंसायम्+भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र कौशेयसूत्रेष्ठलिङ्गपाठात्। तस्य लक्षणं तत्र भूपवसनगवास्त्रवन्धनसमक्षकाललक्षितकर्णवास्त्रदोषरहितत्वम्। तस्य प्रयोगः सौत्रामणिवत् गवा पशुवत्। यजमानस्य स्वर्गः फलं गोषु गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा —
'अश्वालम्भं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
इत्याग्रस्वतादिकव्यस्त्रपुराणम् ॥

गोरक्ष, पुं, (गा रक्षतीति। रक्ष+'कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) पशुपालकः। गौधम्। इति हेमचन्द्रः ॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६॥ (यथा, मनुः। ८। १०२।
(गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्।" स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यायाः प्राप्तिस्थः सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ५।
"श्री आदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षविलेशयाः ॥'
एतत्पदानिर्देश्ययोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येतेति। शिवोपासकानां कश्च पटु इत्यादियोगिनां गुरुगोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अतएव योगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति। गोरक्षनाथो आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसी दिति तद्देशीयैर्न्नाथायां भण्यते ॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री (गोरक्षा गोरक्षाकर्म्मा कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः ॥

गोरक्षजम्बु, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः ॥ घोण्टाफलः। इति जटाधरः ॥

गोरक्षतण्डुला, स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुपलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागवला ३ झषा४ ह्रस्वगवधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला ॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री (गां जलं रक्षतीति गोरक्षा कृत्या। सा चासौ तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षा गोपालकः दुग्धं यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

गोरची २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ मधुपत्री ५ अमृता ६ जीवा ७ अमृतसञ्जीवनी ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। संग्राहित्वम्। हिमत्वम्। सर्व्ववश्यकारित्वम्। रससिद्धिगुणप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरची, स्त्री, (गां रचति मालयति इति। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्। ततो ङीप्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। सा तु मालवे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। सर्पदण्डी २ दीर्घदण्डी ३ सुदण्टिका ४ चित्रला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्चपर्णिका ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तविस्फोटवान्ततीसारज्वरदोषनाशित्वञ्च। गोरचदुग्धा। क्षुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरङ्कुः, पुं, (गवा वाचा रङ्कुर्मृगविशेष इव।) पक्षिभेदः। नग्नकः। वन्दी। इति मेदिनी। के। ८५॥ क्वचित् पुस्तके नग्नकस्थाने नग्नकोऽपि पाठः॥

गोरटः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति। रट्+अच्।) दुष्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरणं, क्ली, (गुर्+भावे ल्युट्।) गुरणम्। (गुर्य्यते गम्यते फलमनेनेति। गुर्+करणे ल्युट्।) उद्यमः। इत्यमरटीका॥

गोरसः, पुं, (गवां रसः।) दुग्धम्। दधि। तक्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ७२॥ (यथा, गोः रामायणे। ३। २२। ७।

"प्राज्यकामा जनपदाः सम्पन्नयवगोरसाः।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः॥"
"विपदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तत्क्रमिप्रदाः।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्त्तितः॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोरसजं, क्ली, (गोरसात् जायते इति। गोरस+जन्+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) तक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोराटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति। रट्+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ततो ङीप्।) शारिकापक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०२॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी+स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च। ततो निपातनात् साधुः। गोराटिका इत्यपि दृश्यते।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका+पृषोदरात् साधुः।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरुतं, क्ली, (गो रुतं रव श्रूयते यावता पथेति शेषः। गोशब्दः अतिगोचरत्वेन अत्ययस्य द्रुतच इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः।) क्रोशद्वयम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५५१॥ (गवां रुतं रवः इति तत्पुरुषसमासे तु गवां शब्दमात्रे। तत्तु कालादिभेदेन स्वामिगरपतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात्। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६२। १—३।

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्कराणामरन्त्यः॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा॥
आगच्छन्त्यो वेश्म पम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्य प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम्॥")

गोरोचं, क्ली, (गोभिः तेजोभिरुच्यते दीप्यते इति। रुच्+अप्। गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोमलाचितानि शरीराणीति रोचयति दीपयति औषधादियोगेनेत्यर्थः। रुच्+णिच्+अच्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव।) स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम्। तत्तु गोमस्तकस्थशुष्कपित्तम्। यथा, माधवकरे।

विशोषयेत्तच्छिगतं गवान्तं
स्त्रवं सपित्तं पवनः कफं वा।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते च
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥"

तत्पर्य्यायः। रुचिः २ शोभा ३ रुचिरा ४ शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९ मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ मेना १३ गौतमी १४ गया १५ वन्दनीया १६ काञ्चनी १७ मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१। इति राजनिर्घण्टः॥ वन्द्या २२ रोचना २३। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। वश्यमङ्गलकान्तिकारित्वम्। विषालक्ष्मीग्रहोन्माद-गर्भस्रावक्षतामयनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ शीतत्वम्। पवित्रताङ्गारघितकारित्वम्। कृमिकुष्ठनाशित्वम्। भूतोपशमनत्वम्। जगन्मोहनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ७। १५।

"विन्यस्तशुक्लागुरुचक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्त्रविभक्तमस्याः।"
"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः।"

इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्याश्मर्य्यधिकारे॥)

गोर्दं, क्ली, (गुर्+"अब्दादयश्च।" उणा। ४।९८। इति ददन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) मस्तिष्कम्। मस्तकस्नेहम्। इत्यमरः। २।६।६५॥ (मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्।)

गोलं, क्ली, (गुड़+भावे घञ् डस्य लत्वं च।) मण्डलम्। इति मेदिनी। ले। २५॥ (यथा, भागवते। ३। २३। ४३। [स्वधा॥"]

"प्रक्षिप्यित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसं-

गोलः, पुं, (गुड़+भावे घञ् आविवेके। डस्य लत्वम्।) सर्व्ववर्त्तुलः। इति हेमचन्द्रः॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ जारात् विधवायाः सुतः। इति धरणी॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। १। २२२।

"अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः॥")

गोलः। इति जटाधरः॥ भूगोलः खगोलश्च। (यथा, भागवते। ५। २०। ४३।

"सूर्य्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्च विंशतिः॥")

यथा, शिष्टान्तशिरोमणौ। [त्वम्॥"

"गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं श्रृणु एकराशौ षड्ग्रहयोगः। यथा, ज्योतिःकौमुद्याम्।

"षड्ग्रहाणामेकस्मिन् यदि भवति यदा निवसति-सदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते। भवेल्लोके रुद्रः परिहरति पुत्रश्च जननी कुमार्य्यां नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी॥"

एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च। यथा, मयूरचित्रके।

"सप्तग्रहा यदैकस्था गोलयोगस्तदा भवेत्।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले नृपक्षयः॥"

अपि च। [संख्याख्याः।

"एकादिमङ्गौर्णैर्गस्थान् योगान् विहाय
गोलयुक्शूलकेदारपाशदामाख्यवीणाः स्युः॥
दुःखितदरिद्रघातुकाः क्षयिकारदुःशीलपशुपगिपुणानाम्॥
जन्मक्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्व्व एवैते॥"

इति दीपिका॥

गोलकं, क्ली, (गुड़+घञ्। स्वार्थे कन् च। खुल् श्लेषे।) गोलोकम्। यथा, तन्त्रे।

"यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मागधे॥"

गोलकः, पुं, (गुड़+घञ्। ततः स्वार्थे कन्। डस्य लत्वं च। खुल् श्लेषे।) मृते भर्त्तरि जारजः। इत्यमरः॥ राँड़ेर छेले इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। १५६।

"भूशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ॥")

अलिञ्जरः। गुड़ः। पिण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ गन्धरसः। इति रत्नमाला॥ कालायः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मटर इति ख्यातः॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्व्वं जगदित्यर्थः स्वशक्तिव्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति गृह्णाति इति वा।) दुर्गा। (गां वहुयोजनमध्वं जलरूपशरीरव्यापकतया लाति।) गोदावरी। (गां वाचं लाति। ला+क्विप्।) सखी। कुनटी। पत्राञ्जनम्। मण्डलम्। अलिञ्जरः। बालक्रीड़नकाष्ठम्। इति मेदिनी। ले। २५॥

गोलाङ्गूलः, पुं, (गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य।) वानरः। (यथा, रामायणे। ६। १०५। ८।

"निरतो निर्ऋतश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान्।
गोलाङ्गूलान् वृतेनैव हन्तुमिच्छामि मानद॥")

तत्पर्य्यायः। कपिप्यास्यः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोलासः, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थः लासयति उल्लासयति विभूषयति इति यावत्।) गोमयच्छत्रिका। शिलीन्ध्रम्। इति हा[illegible] ।२५॥

लघुत्वम् । कफवातत्वगदोषनाशित्वम् । पित्तकारित्वम् । दीपनत्वम् । मध्यत्वम् । कृमिघ्नत्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । शूलगुल्मोदराध्मानकण्डूमुखाक्षिमुत्ररोगकिलासगदवातामवस्तिरुक्कुष्ठकामशोथकामलापाण्डुरोगनाशित्वम् । प्लीहवधगदनाशित्वम् । पूरणात् कर्णशूलनाशित्वम् । सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

(गोमूत्रयोग्यतारमेतं कषाय)
मेघ्न रुग्णाश्मसद्यास्थिभग्न ।
सम्मार्जन्य रक्तपित्तप्रभन्
भग्नहन्यस्थाद्यनुरोगहञ्च ॥
कण्डुविलासमदशूलगुदाधिरोगान्
गुल्मानिमार्द मदन्मामय मूत्ररोधान् ।
कार्श्य सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजाल
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति ॥

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

गोमूत्र कटतीक्ष्णोष्ण सक्षारत्वान्नवातलम् ।
लघ्वग्निदीपन मेध्य पित्तल कफवातजित ॥
शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्थापनादिषु
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्य मूत्र प्रयोजयेत ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥

गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा एतस्या मूत्र नर्म्मदादिनदीत्वेन परिकल्पयन्ति हृष्टा । यदुक्तम् ।

गोमय यमुना साक्षात् गोमूत्र नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमत परम् ॥)

गोमूत्रिका स्त्री (गोमूत्रवत् वक्ररेखाकृतिरस्या अस्तीति । गोमूत्र+ अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ । इति ठन् टाप् च) तृणविशेषः । तामडु इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्ततृणा २ घेनुला ३ कृष्णभूमिजा ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । गोदुग्धदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्) चित्रकाव्यविशेषः । यथा

गतिरेषा विचित्रा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः ॥

तस्या भेदाः पादगोमूत्रिका । अर्द्धगोमूत्रिका । श्लोकगोमूत्रिका । विपरीतगोमूत्रिका । इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥ (उदाहरण यथा किरातार्ज्जुनीये १५ । १२ ।

नासुरोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः ।
ना सुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥
अर्द्धाक्षरनामकल्पस्य यद्वैकान्तरमक्षयो ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥

इति लक्षणात्

पाठद्वयश्लोकद्वये अक्षरद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयपाठेन श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

गोमेद पुं (गौर्जलमिव मेदयति स्नेहयतीति गो+मिद्+णिच्+अच् ।) गोमेदकमणि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः । यथा —

रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ककोलः । इति धारावली । ७६ । १ ॥ द्वीपविशेषः । तन्नामनिरुक्तिर्यथा —

गोमेद गार्गतिनाम राजाभद्रोमिवान्तः ।
यान्यैर्भृङ्गद्रिकान्ताना मोक्षानां सभा कृत ॥
स तेषु वरियधाय प्रत्यु भ्रातन् गुरुन् ।
वने स गौतम कोपाच्छशाप सोऽभवत् मृगम् ।
यक्षवाटेषु सा गावो ऽन्यथा कोपादिना मुने ।
तत्स्वैरतामगदी हत्वा गोमेदः स तमोऽभवत् ॥

इति चिन्तामणिधृतवचनानि ॥

प्लक्षद्वीपस्यवर्षाचलभेदः । यथा विष्णुपुराणे । २ । ४ । ६—७ ।
"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः ।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥")

गोमेदक क्ली (गोमेद+स्वार्थे कन् ।) पीतमणिः । काकोलम् । पत्रकम् इति मेदिनी । के । १८६ ॥

गोमेदक पुं (गोमेद+स्वार्थे कन् ।) स्वनामख्यातमणिः । तत्पर्य्यायः । गोमेद २ राहुरत्नम् ३ तमोमणि ४ स्वर्भानव ५ पिङ्गस्फटिक ६ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । वातकोपविकारनाशित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । धारणे पापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य परीक्षा यथा —

हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः ।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि ॥
मलश्च पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः ।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते ॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते ।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते ॥
छाया चतुर्व्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा ॥

गुरुप्रभाढ्यः सितवर्णरूपः
स्निग्धो मृदुर्कान्तिमच्छपुराणः ।
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् ॥
लघुर्विरूपोऽतिखरोऽल्पमान
स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि ।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगात्रलवीर्य्यराशेः ॥

ये दोषा हीरके प्रयान्ति गोमेदमणावपि ।
परीक्षा वह्निना कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः ॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्त गोमेदप्रतिरूपिणम् ॥

शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्विगुणमाहुरेके ।
अन्ये तथा विन्मतुल्यमन्य
तथापरे चामरतुल्यमाहुः
चतुर्व्विधानामेषाम् धारणं परिमङ्गलम् ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

(कनक गोमेदक विमलानि वैडूर्य्यसर्व्वाणि मुक्तामणिश्चेति । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

गोमेदसन्निभ पुं (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः ।) दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोमेध पुं (मेधृ हिंसायाम्+भावे घञ् । गवां मेधो हिंसा यत्र ।) यज्ञविशेषः । तत्र स्त्रीगोरूप सर्व्वेषु स्त्रीलिङ्गपादानम् । तस्य फलम् सत्पात्रप्रयुक्तत्वभयरहितकालकृतकर्म्मादि दोषराहित्यम् । तस्य प्रयोगः सत्यादिषु क्वचिद् प्रयुक्तः । यज्ञमानस्य स्वर्गे पश्च गाश्च गोलोकप्राप्तिः । तस्य च कलौ निषेधो यथा —
"अश्वालम्भं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम् ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"

इत्यादयक्रम्यादिकल्पद्रुमपुराणम् ॥

गोरक्ष पुं (गां रक्षतीति । रक्ष+ कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) गोपालः । गवामीश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागरङ्गः । गोरक्षकं क्लि । इति मेदिनी । षे । ३६ ॥ (यथा मनुः । ८ । १०२ ।
गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥' स्वनामख्यातो योगिविशेषः । अयं हठविद्याया प्रवर्त्तकः सिद्धपुरुषः । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ५ ।
श्री आदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः ।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षबिलेशयाः ॥"
अनेनोपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते । तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षड्योगाङ्गानि उक्तानि सन्ति ॥ शिवोपासकानां 'कण फट' इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः । अमी श्रीवयोगिन एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति । गोरक्षश्चासौ आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसी दिति तद्देशीयैर्गाथायां भण्यते ॥)

गोरक्षकर्कटी स्त्री (गोरक्षा गोरक्षाकर्षी कर्कटी ।) चिर्भिटा । इति भावप्रकाशः ॥

गोरक्षजम्बू स्त्री (गोरक्षा जम्बूः ।) गोधूमः । गोरक्षतण्डुला । इति विश्वः ॥ घोण्टाफलः । इति जटाधरः ॥

गोरक्षतण्डुला स्त्री (गोरक्षा तण्डुला ।) क्षुद्रलताविशेषः । गोरक्षचाउलिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ झषा ४ ह्रस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७ । इति रत्नमाला ॥

गोरक्षतुम्बी स्त्री (गां जलं रक्षतीति गोरक्षः कुम्भः । तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी । गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा ।) कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षदुग्धा स्त्री (गोरक्ष गोपालक दुग्धं यस्याः ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः ।

[illegible]

गोलोकः पुं (गोभिः …) [illegible]

[illegible]

… विलासिनी । … पद्मरागादिशोभिता ॥
… मुनिभिः परायणा ॥
… चतुर्भिः पृथ्वीचरैः ।
… महाभाग्यैः सदा ॥
… सम्यक् हि ।
… स्वपि ॥
… पुनः ।।
… सदा कुर्वन्ति चैनसा ॥
… तथा प्रिये ।
… परम् ॥
तत्रैव सन्ति ते रासा … च ….. ।
सुरारेर्भरदौन्दात … प्रजायते ॥
तेन तालेन … सदा गायन्ति … ।
तदागत्य विभाग हि कुर्वन्ति … ॥
… ।
… भूषित … ॥
तत्रैव राधिका देवी नानारासविलासिनी ।
यदन्तौ … ॥
… सततं … ।
तदागत्यैव … प्रयत्नत ॥
… ।
… राधिका भक्तवत्सला ॥

[illegible]

[illegible] वैकुण्ठस्य … ।
… ।
… ॥
… मन्दिरम् ।
… ।
… ॥
… मनोहरम् ।
… ।
… दुर्गमं … सुमनोहरम् ।
… पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन्द्र मणिना निर्माणकलशोज्ज्वले ।
… ।
… ॥
नानाविधविचित्राढ्यं … ।
… रत्नदीपकैः ।
रत्नसिंहासन रम्यै … ।
नानाविचित्रविचित्राढ्यं … वरम् ।")

गोलोकः पुं (लोक्यते इति लोकः गोभिः … लोकः । … इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम । यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

"निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः ।
तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्द्ध्वं निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानश्च यस्यैकः शृङ्गसंज्ञकः ।
शतकोटियोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
अमूल्यरत्ननिर्माणो वर्तुलश्चन्द्रबिम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितैश्च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नभवनैर्गोपीभिश्चैव रक्षितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्युतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामधेनुसमन्वितः ॥
गोलोकवर्णनं ध्यानं यत्र ना विशारदः ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् महेश्वरः ॥"

गोलोमिका स्त्री (गवां लोमेव लोमानि सन्त्यस्याः इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्वार्थे कः पूर्व्वह्रस्वः इत्येके ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । गोधूमा इति पाथरी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गोधूमीः गोलाः कौतुकपुच्छिकाः गोमयभार…

[illegible] । [illegible] ।
[illegible]

… [illegible] ।
… [illegible] यथा ।
… [illegible] ।
… [illegible] ।
[illegible]
"… [illegible]
… [illegible]
… ।" इति [illegible]
… [illegible] ।) यष्टा । इति
… । मार्जिता । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवनवासी [न्] पुं (गोवनम् अस्ति अस्य । अत्र + णिनि ।) हरः । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवधः पुं (गवां वधो हननम् ।) गोहत्या । स च उपपातकविशेषः । यथा मनुः ११ अः ।

"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः ।"

तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवन्दनी स्त्री (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ॥ पीतम्लानफलः । इति रत्नमाला ॥ (प्रियङ्गुपीतम्लानफलयोरन्यो विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

गोवरं क्ली (गोभ्यो निःसृतत्वाद् वरं श्रेष्ठं मानर्नीयमित्यर्थः । गोषु व्रियते । वृ + बाहुलकात् अप् इत्येके ।) गोविट्करीषशुष्कगोमयचूर्णम् । यथा —

"गोष्ठाग्नर्गोविट्करीषं शुष्कगोमयचालितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्द्धनः पुं (गा वर्द्धयति कोमलतृणपत्रादि दानेन इति । वृध + णिच् + ल्यु । यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + ल्युट् अधिकरणे । पर्व्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति । वृध + णिच् कर्त्तरि ल्यु ।) स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा —

"अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।"

इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा —

"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽथापि वैष्णवैः ॥"
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ॥"

इति क्वचित् पाठः ।

तस्मात्तद्दिने कल्ये गोवर्द्धनधारणार्थेन गोप्रधान्येन च ख्यातमप्यकमेव श्रयम् । तत्र … निर्णयः । तद्यथा देवलः ।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! ॥"
वतः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वाह्णानुपर्य्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्-
यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा वलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रति-
पद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये
वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानचतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्त-
रैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराण-
समुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति
तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथो-
त्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । अञ्जलीन्यायेन
पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि-
वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुवाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कार्पापयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"

पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्त्राशास्त्रञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६
विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्करा-
चार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
विजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आ-
चार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मत-
समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय वुद्धिमान्
सततम् ।
अकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखवन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतद्-
व्याख्यार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्त्वद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते
परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्-
प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न
विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-
देशाधिपस्य वल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि
शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धन-
जयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
न्निति केचित् ॥")

गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")

गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलाप-
व्याकरणम् ॥

गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोम-
यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति
वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—
विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३—४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्व-
तम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः
विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा,
विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति ।
यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रक-
रणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति
गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच
ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता
गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महा-
भारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द +
शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः ।
(गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्य-
शिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंस-
परिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा, माधवीये सङ्क्षिप्तशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन वौधायनधर्म्म-
विवरणं वौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति
श्रूयते ततो वौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
५म पटले ।
"वौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्चावस्थाशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः भवतां भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

समर्पयस्व भद्र ते तत कर्म प्रहास्यसि ।
शुभाशुभपरित्यागी कीर्त्ते नि शीघ्रकर्म्मणि ।
लयमाश्नासि गोविन्द तद्ब्रह्म परम महत ॥”
तन्नाममाहात्म्य यथा —
‘ये तिष्ठन्त स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते क्षुते ।
सङ्कीर्त्तयन्ति गोविन्द त वस्याध्या सुदूरत ॥”
इति च वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्याय ॥
(अस्य ध्यान यथा —
“फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतसप्रिय
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधर पीताम्बर सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनु गोगोपसङ्घावृत
गोविन्द कलवेणुवादनपर दिव्याङ्गभूष भजे ॥’)

गोविन्दद्वादशी स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया द्वादशीत्येक ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा —
‘फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्येण सयुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्त प्रपूजयेत ।
लिखित पापनाशिन्यां विधियोऽत्रापि स स्मृत ॥’
तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्धातृ सवादे ।
“फाल्गुनाऽमलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नर सञ्चीणकल्मष ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धि पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्द्दकी द्वादशीति लोक ख्यातश्चैव हि ।
यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषत ॥’
तदुक्त ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्य प्रसङ्गे ।
फाल्गुने तु विशेषेण विशेष कथितो नृप ॥
आमर्द्दक्या व्रत पुण्य विष्णुलोकप्रद नृणाम् ॥’
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेशसवादे ।
‘फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषित ।
स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वन वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्ष समुत्थित ॥
आमर्द्दादिवदैत्यानां तेन सामर्द्दकी स्मृता ।
शिवा लक्ष्मी स्मृतो वृक्ष सथते सुरसत्तमे ॥
देवैर्ब्रह्मादिभि सर्व्वैर्वृक्षोऽसौ वैष्णव स्मृत ।
तत्र गत्वा हरि पूज्यो वृक्षमूलेऽथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्पे शुभे रात्रौ कार्य्य जागरण हरे ।
करक जलपूर्णन्तु कर्त्तव्य पापनाशनम ॥
हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्य दीप कार्य्यो विधानत ।
एव जागरण कार्य्य कथाश्रवणतत्परे ॥
नश्यन्ते दैहिक पापे कर्म्मजे कायसम्भवे ।
एकान्ते च नरा सर्व्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलास ॥

गोविष्ठा स्त्री, (गवां विष्ठा शकृत् ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोवृन्द, क्ली, (गवां वृन्द समूह ।) गोसमूह । इति जटाधर ।

गोवृन्दारक पु (गोविन्दारक इव पूज्य इतिवृषे । ‘वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम् ।” २।१।६२ । इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौ । इति कलापव्याकरणम् ।

गोवृष, पु (गोषु स्त्रीगोष्वित्यर्थ वर्षति सिञ्चति रेत । वृष+‘इगुपधेति ।’ ३ । १ । १३५ । इति क ।) वृष । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनु । ८ । १५० ।
‘कौनाशो गोवृषो यानमश्वाश्चाश्व वयम च ।”
“कीनाश कर्षक गवां सक्ता वृषो यानमश्वादि ।’
इति कुल्लूकभट्ट ॥)

गोशकृत क्ली (गवां शकृत विष्ठा ।) गोमयम् । इति जटाधर ॥ (यथा मनु । ७ । १८२ ।
‘उत्कुम्भ सुमनसो गोशकृत मृत्तिका कुशान् ॥’
पर्य्यायोऽस्य यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
‘गोमय भगाल गोविट् गोहन्न तथ गोशकृत ॥’)

गोशाल क्ली स्त्री, (गवां शाला ‘विभाषा सेनेति ।’ २ । ४ । २५ । इति विभाषया क्लीवत्वम् ।) गोगृहम् । इति लिङ्गादिसग्रहे अमर ॥ गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जात । ‘स्थानान्तगोशालखरशालाच ।” ४ । ३ । ३५ । जातार्थप्रत्ययस्य लुक । ततो विभाषासेनेति नपुसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोशालजाते त्रि ॥)

गोशीर्ष क्ली, (गो शीर्ष शीर्षदेशाकारो विद्यते ऽस्य ऋषभपर्व्वतैकदेशजातानां चन्दनभेदानां शीर्षभागस्य तदाकृतया तथात्वम् ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमर ॥
‘गो शीर्ष गोशीर्ष तदाकारे मलयैकदेशे जात कालताम्रश्यामिश्रवर्णमुत्पलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पै र्वेष्टितम् ।” इति भरत ॥
(यथा गो रामायणे । ४ । ४१ । ५८ ।
‘गोशीर्षचन्दन यत्र पद्मकिञ्जल्कसन्निभम ॥’
अत्रद्दियते यक्षिस्तद्यथा,—
‘सोनसर्गो वदनाद्यस्य स्वेद प्रच्यवते भ्रमम ।
लपज्वरापतप्तस्य दुर्लभ तस्य जीवितम ॥’
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
गवां मस्तकञ्च ॥

गोशीर्षक, पु, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) द्रोणपुष्पीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेष ॥)

गोशृङ्ग, पु, (गो शृङ्गमिव शृङ्ग शीर्षभागो ऽस्य । स्वनामप्रसिद्ध पर्व्वतविशेष । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ५ ।
“निषादभूमि गोशृङ्ग पर्व्वतप्रवरन्तथा ।”
अत्रैव पर्व्वते अरिमाचा मन्देहा नाम राक्षसा निवसन्ति । ते हि इन्द्रराजमहेन्द्रेणाभिशप्ता सन्त सूर्य्योदये जले पतन्ति रजन्यां पुनरुत्पतन्ति । एतद्विवरण यथा रामायणे । ४ । ४० । ४२—४४ ।
“इत्यथाम्बुरुक्षे दिश गोशृङ्ग नाम पर्व्वतम् ।
तस्य शृङ्गमहसि मन्देहा नाम राक्षसा ॥
अरालमात्रा लम्बन्ते नानारूपा भयावहा ।
ते पतन्ति जले घोरा सूर्य्यस्योदयन प्रति ॥
अभिशप्ता महेन्द्रेण निशायामुत्पतन्ति च ॥”)
वर्व्वरक । इति राजनिर्घण्ट ॥ गोविषाणे क्ली ॥

गोषडगव क्ली, (गवां षटकम् । “षष्ठ्य स्थाने द्विषटके गोष्ठगोयुगषड्गवम् ।” इति मुग्धबोध सूत्रात् ।) गोषटकम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

गोष्ट, ङ सघाते । इति कविकल्पद्रुम (भ्वा आत्म सक सेट ।) सङ्घातो राशीकरणम् । ङ, गोष्टते धान्य लोक । इति दुर्गादास ॥

गोष्ठ, क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था+“सुपि स्थ ।” ३ । २ । ४ । इति क । घञर्थे क । इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ॥ इत्यमर ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
‘सिंहेन निहत गोष्ठे गौ सवतस्येव गार्षतिम ।
दृष्ट्वा सग्रामयज्ञेन रामबाणमहाम्भसा ।’)
प्रत्ययविशेष । स तु स्थानार्थे पशुवाचकशब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठ महिषगोष्ठ इत्यादि । इति भरत ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा मनु । ३ । २५४ ।
“पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्य गोष्ठे तु सुश्रुतम ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥’
“गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।” इति कुल्लूकभट्ट ॥)

गोष्ठश्व त्रि (गोष्ठे श्वा । ‘अचतुरविचतुरेति । ५ । ४ । ७७ । समासे अच । षष्ठीतत्पुरुष समासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात ।) स्वगृहाङ्गने स्थितो य परान् हिनस्ति स । इति जटाधर ॥

गोष्ठाष्टमी, स्त्री (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी । गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमन पुर सर वत्सपत्व विहाय गोपत्वस्वीकरणात तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा पाद्मे कूर्म्मपुराणे च ।
“शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधै ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोप पूर्व्वन्तु वत्सप ॥
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रास गो प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमन कुर्य्यात सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलास ॥
“भौमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजा गोग्रास गो प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमन कुर्य्यात सर्व्वपापविमुक्तये ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोष्ठी स्त्री (गाव बहुविधा वाच तिष्ठन्त्यत्र । गो+स्था+क । स्त्रियां ङीष ।) सभा । तस्या लक्षणविशेष ।
“एकाग्र कथिता गोष्ठी वैशिकोऽकलिसयुता ।
सभागारसघट पञ्च सप्त वा योषिदन्विता ॥
प्राकृतैर्वर्भि युक्तै शब्दैर्भिर्याप्तसयुता ।
सर्व्वावमर्षरहिता त्वोका तात्कलपमसता ॥

वाद्याद्यैरन्विता नैव कर्त्तव्येयं विचक्षणैः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था + घञर्थे कः । ततः "अम्बाम्बगोभूमीति ।" ८ । ३ । ६७ । इति षत्वम् ।) संलापः । इति मेदिनी । ठे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० । "एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति ॥") पोष्यवर्गः । यथा, चाणक्ये । "विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥" (यथा च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ । "ज्ञात्वा वेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं दिङ्मातङ्गाः सममथ सरिन्नाथपाथः पिबन्ति ॥") गोष्ठीपतिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठ्याः पोष्यवर्गस्य सभाया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः । सभापतिः ।

अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता "नानाशास्त्रविशारदे रसिकता सतकाव्यसम्मोनिर्द्दोषैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलज्ञैरपि । श्रीमद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता गत्वाभीष्टसुमेति यद्गुणिजनो गोष्ठी हि सा चोच्यते ॥"

एवम्भूता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च । "कुलीनाः श्रोत्रियाः सर्व्वे यस्यान्नं भुञ्जते मुहुः । कुलीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥" तद्यथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजुमदारः १ सुखवंशे मदनभट्टाचार्य्यः २ तद्वंशे गन्धर्व्वरायः ३ वन्द्यवंशे शुभराजखानवंशः ४ चट्टवंशे अनन्तभट्टाचार्य्यः ५ एते प्राचीनाः आधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥

कायस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—

"गीतिज्ञः कुलकर्म्मठः क्षितिमतां मान्योऽपि धर्म्मान्वितः कार्य्याकार्य्यविलोकनैः कुलभृतां सम्मानदानोद्यतः । मोष्टा यः कुलसंविदां कुलसुधीः सन्मौलिकानां तथा यद्वंशप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठीपतिः ॥"

अथ कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।

"आदौ द्वादशपर्य्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः सत्कीर्त्तिश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः कृती । १ । संजातस्तदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्य्यायके खेञ्चातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा दानतः ॥ २ ॥ पर्य्याये च चतुर्द्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः खानः सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्त्तिर्धरामण्डले ॥ ३ ॥ नानावित्तविसर्जनेन जनितप्रीतप्रफुल्लकीर्त्तिः चितःवासीत् पञ्चदशे तदात्मजकृती श्रीकृष्णविश्वासखास् ॥ ४ ॥ ततः षोड़शे पर्य्यये दानशालः कुलीनालिमाली दयारामपालः ॥ ५ ॥ ततस्तत्सुतः पर्य्यये सूर्य्यवाजिस्वपानाधगण्येऽभवत् पुण्यराजिः ॥ ६ ॥ ततः पर्य्ययेऽष्टादशे तत्तनूजः समाहूय भूयोऽर्च्चितार्य्यव्रजो यः । सदा सत्कथालापसंलापतोषः कुलीनौघपूजापरोऽयं सुभायः ॥ ७ ॥ आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकेकाग्रणीः पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचये चैकोनविंशे हि सः । सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहश्लाघ्यात्मनो दानेनापि च मौलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः प्राथमः ॥ ८ ॥ दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्यैश्च यो गोपीसिंहचतुर्धुरीणसुकृती विंशे हि पर्य्यायके । यस्मात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्यागतः सोऽप्यासीद् भुवि मौलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः सस्तुतिः ॥ ६ ॥ पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामण्डले गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः कृती । धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतिरग्रणीर्दानैः कर्ण इवातिधैर्य्यपयसा रत्नाकरश्चापरः ॥ १० ॥ द्वाविंशे किल पर्य्ययेऽतिनियतैस्तस्यात्मजासंग्रहात् स्वस्यैवास्य सुपुण्यदत्तकतनूजस्य च श्रीमतः । गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवरः सन्मौलिकाटिः क्षितौ ॥ ११ ॥ तावन्मुख्यकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां तृतीयोद्भवान् षड्भातॄनपि तावतोऽत्र गणना बह्वक्रमानादरात् । सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीनान् कुलीनान् समाहूयात्र प्रहृतांस्तथात्र सहजान् पूज्यांस्तथा कोमलान् ॥ वित्तैर्वागम्बरैर्नुतिप्रणतिभिश्चान्यैस्त्रयोविंशके पर्य्यायेऽतितरां प्रपूज्य परमाह्लादान्वितः श्रीयुतः । गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः क्ष्मापतिर्जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाञ्चाग्रगाद्युतिः ॥" १२ ॥ इति दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ॥ अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा,—

"विप्रेभ्यः प्रियभोज्यवस्तुवसनं छत्रासनं भूषणं ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः स्वर्णानि रत्नानि च । गावो नाव उदारमन्दिररुचो वाप्यश्च दत्ताः सदा साधुख्यातिकुटुम्बसद्गुणगणाः संप्रीणिता येन च ॥ गौड़क्ष्मापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठोऽभिषिक्तः कृती नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सापटुः । तस्मात् प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रञ्च रत्नं धनं सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बष्ठगोष्ठीपतिः ॥ वैनायकेषु सर्व्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः । गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽग्रतः ॥" इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥

गोष्पदं, क्ली, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पद्यन्ते गच्छन्ति यस्मिन् देशे । "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।" ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ७ । ३७ । "भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्त्वा कर्णपातालसम्भवम् । मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥") तथा विश्वो मेदिनी च । "गोष्पदं गोपदश्वभ्रे गवाञ्च गतिगोचरे ॥" (गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोसः, पुं, (गां जलं स्यति नाशयतीति । सो य नाशने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । उषःकालः । इति मेदिनी । से । ३ ॥

गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सङ्ख्टे इति । चक्षि ङल उक्तौ + "चक्षिङः ख्याञ् ।" २ । ४ । ५४ । इति ख्याञ् ततः "समिख्यः ।" ३ । २ । ७ । इति कः । यद्वा, गवां संख्या बह्वो गाव इत्यर्थः विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले । प्रत्यूषकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छन्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्य्यकिरणं तेन सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यूषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गोसदृक्षः, पुं, (गोः सदृक्षस्तुल्यः । गोसदृशाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेमचन्द्रः ॥

गोसन्दायः पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा + अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपा कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् । गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते त्रि ॥

गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं यद्वा गवां सूर्य्यकिरणानां सर्गो विसृष्टिः यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये । "गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥")

गोसवः, पुं, (गौः सूयते पीड्यते हिंस्यते यत्र । सु ञ् पीड़ायाम् + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ ।) इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

"यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताप्रिष्टुतापि वा ॥")

गोसर्प्प, पुं (गोस एव सर्प्पः सर्प्पतुल्यः इति गोबलीवर्द्दन्यायेन सिद्ध ।) चोल । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते यत्र । अर्श आदित्वादच् गौरादित्वात् ङीष् ।) मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम् । यथा, व्यास ।
'अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
सोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकालमारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रस्नानफलम् । यथा व्यास ।
'सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥'
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोस्तन पु (गो स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हारभेद । इत्यमर । २ । ६ । १०५ । स तु चतुर्यष्टिक । चतुस्त्रिंशद्यष्टिक इति कश्चित् । इति भरत ॥ (गवां स्तन ।) गवां कुचश्च ॥ (यथा सुश्रुत उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये ।
मुक्तं गोस्तनशाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम् ॥')

गोस्तना स्त्री (गो स्तन इव फलमस्या । टाप् भावपक्षे त्राप ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥

गोस्तनी स्त्री (गो स्तन इव फलमस्या । स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ । इति ङीष ।) द्राक्षा । इत्यमर । २ । ४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्ट । (यथास्या पर्य्याया
'द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता ॥
तृष्णा स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत ॥
गोस्तनी मुनक्का इति । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथम भाग ॥ गो स्तना इव स्तना यस्या । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्यतमा । यथा महाभारते । ९ । ४६ । ३ ।
'प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा ।'
गोनसीति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

गोस्थान क्ली (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । ७० ।
मार्त्तण्डाद्गोस्थान मध्ये गोस्थानकदुलम् ॥)

गोस्थानक क्ली (गोस्थान+स्वार्थे कन् ।) गोष्ठम् । इत्यमर । ३ । २ । १३ ॥

गोस्वामी [न्] त्र (गवां स्वामी ।) गोपति । इति हलायुध । (यथा मनु । ८ । २३१ ।
'गोप क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्य सा स्यात् पालेऽभृते भृति ॥')
सर्व्वस्य प्रभो वा प्रभु । (यद्वा, गवां इन्द्रियाणां स्वामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।) यथा । "श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।" इत्यनन्तसंहिता ॥

गोहत्या, स्त्री (गवां हत्या हननम् ।) गोवध । तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पारिभाषिकगोहत्या यथा —
सावित्र्युवाच ।
"विप्रहत्या च गोहत्या किंविधा मातिदक्षिणीम् ।
का वा नृणामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनक ॥
एतेषां लक्षणं सर्व्वं धर्म्म धर्म्मविदां वर ॥
यम उवाच ।
गवामाहारं प्रकुर्व्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्यां च लभेत् स ॥
दण्डैर्गास्ताडयन् मूढो यो विप्रो वृषवाहक ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशय ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् ।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नर ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशय ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रि स्नात्वा गोवधमालभत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादश्च शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।
सूर्य्योदये च द्विभोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मण ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
पितृंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवता ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तडागे च तदूर्द्धे वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य य करोति व्यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभेत् ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवार्च्चामनलं जलम् ।
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारक ।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति ।
न सम्भ्रमान्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विज ।
विद्यार्थिने च विद्यां च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय ॥

गोहम, क्ली (हन् विट्त्यागे+क्त । हन्नम् । गोहन विष्ठा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥

गोहरीतकी, स्त्री (गवां हरीतकीव हितकारित्वात् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

गोहालिया स्त्री, लताविशेष । गोयालिया इति भाषा । यथा गारुडे १९० अध्याये ।
'पाठां गोहालियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम् ।
शिशुभ्यस्त्र कथितं प्रशमयति मध्वर ॥'

गोहित, पु (गोषु हित ।) घोषलता । विल्व । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके त्रि ॥ (गोर्भूमेभारावतरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं कुर्व्वन् गोहित यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्द्धनं धृतवानिति गोहित । विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
'गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रिय ॥')

गोहिर, क्ली (गुह+बाहुलकादिरच् ।) पार्ष्णिम् । इति हेमचन्द्र । ३ । २८० ॥

गोह्य, त्रि (गुहू संवरणे+'ऋहलोर्ण्यत्' इति कात्यायनोक्तेः कर्म्मभावयो गतः ।) गुह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

गौ, [गो] पु स्त्री, (गच्छतीति । गम्+"गमेर्डो । उणा । २ । ६७ । इति डो । यद्वा गच्छत्यनेनेति करणे डो । वृषस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगव्या दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम् । वस्तुतस्तु रूढ एव शब्द । यदुक्तम् ।
'रूढा गवादय प्रोक्ता यौगिका पाचकादय ।
योगरूढाश्च विज्ञेया पङ्कजाद्या मनीषिभि ॥')
स्वनामख्यातपशु । गरु इति भाषा ॥ पुंगो पर्य्याय अनड्वान् इति पदे द्रष्टव्य ॥ स्त्रीगो पर्य्याय । माहेयी २ सौरभेयी ३ उस्रा ४ माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्ज्जुनी ७ अघ्न्या ८ रोहिणी ९ । इत्यमर ॥ माहेन्द्री १० इज्या ११ धेनु १२ अघ्ना १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ भूरिमही १६ अनडुही १७ कल्याणी १८ पावनी १९ गौरी २० सुरभि २१ भद्रा २२ निलिनाशि २३ सुरभी २४ अनडाही २५ द्विजा २६ अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुला २८ मही २९ सरस्वती ३० । इति जटाधर ॥ उस्त्रिया ३१ अही ३२ अदिति ३३ इला ३४ जगती ३५ शर्करी ३६ । इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय ॥ * ॥ (गवां लक्षणादिकं यथा बृहत्संहितायां ६१ अध्याय ।
'पराशर प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समासं शुभलक्षणाख्या
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥
साम्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गाव ।
प्रचलच्चिपिटविषाणा करटा खरसदृशवर्णा ॥
दशसप्तचतुर्दन्त्य प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठा ।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा ।
अतिककुदा कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च ॥
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषण शिरातताक्रोड ।
स्थूलशिराचिताङ्घ्रिस्थान दृष्टो यश्च ॥
मार्जाराक्ष कपिल करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्ट ।

कृष्णोऽताळुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥
स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो बिडा-
लाक्षः ।
विप्रस्यापि न शुभं करोति वृषभः परिग्रहीतः ।
ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योषिताः कृश-
ग्रीवाः ।
कातरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
मृदुसंहतताम्रोष्ठाः स्फिगस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
तनुह्रस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च ॥
आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुद-
युक्ताः ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥
तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महो-
च्छ्वासाः ।
सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥
वैदूर्य्यमल्लिका बुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रवर्त्माणः ।
पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्व्वेऽपि भार-
वहाः ॥
घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्ज्जारमुखः सितश्च दक्षि-
णतः ।
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणाक्रोडः ।
ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महा-
वक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च ।
कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्त-
फलः ।
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥” * ॥
गोरीङ्गितभेदेन शुभाशुभसूक्तं यथा, तत्रैव
९२ अध्याये,—
“गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्करानारुवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्व्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म वम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमृण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥” * ॥
गोर्मङ्गलत्वादि यथा, देवलः ।
“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥”
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्म्मङ्गलं तद्धेतुतया ब्राह्मणा-
दयपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ।
“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भविष्ये ।
“गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावद्गन्धेन युज्यते ॥”
विष्णुः ।
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्मङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥”
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । शुद्धिमत्त्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धन-
त्वम् । बृंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदर-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपूतत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥ * ॥ तद्दुग्धगुणाः ।
पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् ।
कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।
“गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥” * ॥)
तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुर-
त्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
“अम्लस्वादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफकृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥” * ॥
तद्दुग्धफेनगुणाः ।
“गवान्तु क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ।
पक्वाम्रं भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥”)
तन्नवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलशुक्रकफ-
रुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूल-
कासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
तद्घृतगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबल-
मेधापुष्ट्यग्निवृद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् । वात-
श्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् ।
हव्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।
“विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ * ॥)
“गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
सगुणार्कं पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्साबालवत्सानां पयो दोषसमीरितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
दक्षादा मायवर्णादा ऊर्द्धभृङ्गी च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाशृतमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्म्मिभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्म्मजन्यकर्म्मफलैर्यस्मिन् । गम्
+ “गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति अधि-
करणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते
विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्कं विना चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्म्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
“त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥” * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भि-
र्यस्मिन् । अधिकरणे डोः । इष्टापूर्त्तादिसकाम-
कर्म्मभिः पुण्यवताञ्चन्द्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकालेन स्वतेजसेति जानाति
सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम्
+ “गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणे
डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
डोः ।) वाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यया । करणे डोः ।) वाक् । (यथा
रघुः । ५ । १२ ।
“इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥” * ॥
गम्यते प्राप्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥” * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । २ ॥
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति
भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।
“स्वमिव मुखं गवि शेषं
समुपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्म्मिपंक्त्या च सेवितः समकरया ॥”)
माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता
शुकदौहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्या । यथा, भाग-
वते । ९ । २१ । २५ ।
“स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

सयोगी गवि भार्य्यायां विष्वक्सेनमधात् सुतम् ।"
'गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम् ।" इति कश्चित् व्याचष्टे ।)

गौः, [गो] पुं, स्त्री, (गम्यते ज्ञायते सर्व्वमस्य मनेन । गम् + 'गमेर्डोः ।' उणां । २ । ६३ । इति करणे डोः । त्वचि जातत्वादस्य तथात्वम् ।) लोम । (गच्छति निम्नदेशमिति । कर्त्तरि डोः । निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम् ।) जलम् । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥

गौञ्जिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्ग्रहणेषु शीलमस्य । यद्वा गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परिमाणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य । गुञ्जा + ठक् ।) स्वर्णकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गौडः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । (यथा प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ७ ।
'गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी ।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता ।")
तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति जटाधरः । तद्देशसीमा यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमपटले ।
'वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।
गौडदेशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः ।"
(देशोऽयं बृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।
'अथ पूर्व्वस्याम् ।" इत्युक्त्वा
"उदयगिरिभद्रगौडक-
पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः ।"
इत्युक्तवान् ।)
पञ्च गौड़ा यथा, स्कन्दपुराणे ।
'सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलिकोत्कलाः ।
पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ।'
(गुडस्य विकारः । गुड + अण् । गुड़जाते आसवे स्त्री च । अस्य गुणा यथा,—
पटुमन्दमलद्वातो गौड़स्तर्पणदीपनः ।"
इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
श्यामाम्लकीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकः ।
लिप्तेऽविलोऽनिलं कफं शोफमाक्षूदरापहः ।"
इति च चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)

गौडवास्तूकः, पुं (गौडे गौडदेशे जातः गौडदेशवासिप्रियो वा वास्तूकः शाकविशेषः ।) चिल्लीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः । (चिल्लीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ।)

गौडिकं, क्ली (गौडः गुडविकारस्तत् कारणतया अस्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) मद्यविशेषः । यथा "पैष्टिकगौडिकमाध्वीकानां पानं सुरापाने वदनम् ।" इति प्रायश्चित्तविवेके देवलः । गुडनिष्पन्नमद्ये त्रि । (पुं, गुडे साधुः । "गुडादिभ्यष्ठञ् ।" ४ । ४ । १०३ । इति ठञ् । इक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

गौडी, स्त्री (गुडस्य विकारः गुडविकारेण सम्पादिता इत्यर्थे । गुड + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) गुडादिकृता सुरा । गुड़ेर मद इति भाषा । (यथा, मनुः । ११ । ९४ ।
"गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।')
तत्पर्य्यायः । वारुणी २ । इति त्रिकाण्डशेषः । अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तिपुष्टिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ।
'गौडी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी शूलरुजापहन्त्री ।
हृद्या त्रिदोषं श्रमयत्यजीर्णं
पाण्ड्वामयार्शः श्वसनं निहन्ति ।')
रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति सङ्गीतदामोदरः । (गौडानां गौडदेशवासिनां प्रिया ।) काव्यरीतिविशेषः । यथा —
'ओजःप्रसादमाधुर्य्यगुणत्रितयभेदतः ।
गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः ।"
इति काव्यचन्द्रिका ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ९ । ४ ।
"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासबहुला गौड़ी——————।"
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः ।
'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
पुरुषोत्तमस्त्वाह ।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च
गौड़ीया ।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रास्तोकवाक्या च ।")

गौणः, पुं (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः प्रतिबोधितः । गौणी + अण् ।) गौणीवृत्तिबोधितः । यथा "शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गुणः तद्घटिता या लक्षणा सा गौणी तद्योगात् गौणः ।' इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः । (अमुख्ये त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३४१ । ९ ।
"बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः ।
गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानिचित् ।")

गौणकालः, पुं (गौणोऽमुख्यः कालः ।) मुख्यकालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा —
'यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।
गौणकालत्वमिच्छन्ति कश्चित् प्राक्तनकर्म्मणि ।
यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत् आगामिक्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वम् । तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः ।" इति मलमासतत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रः, पुं (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धिमासः ।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः । यथा अन्यारम्भीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।
"गौणचान्द्रेण भाद्रता मुख्यचान्द्रेण श्रावणता ।
अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
"चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः ।
गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः ।"

गौणी, स्त्री (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता गुण + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) अशीतिप्रकारलक्षणान्तर्गतलक्षणाविशेषः । यथा —
"सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौणस्तेन षोडश भेदिताः ।
("ताः पूर्व्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां 'श्वेतो धावति' इत्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि । रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा 'एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि' अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते । प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढ़ावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा, तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा 'राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढ़ौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, 'राजा गौड़ेन्द्रं कण्टकं शोधयति' । प्रयोजने यथा 'गौर्वाहीकः' । रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा राजा कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा, 'गौर्जल्पति' ।

अत्र केचिदाहुः गोशब्दवाचिनो गुणा जाड्य-मान्द्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुम् सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते । पूर्व्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ।"

इति साहित्यदर्पणे । २ । १२ ॥) अन्यत् सर्व्वं लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गौतमः, पुं, (गौतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति । "ऋष्यन्धकेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) मुनिविशेषः । स तु शतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । शाक्यमुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्व्वार्थसिद्धः ४ शौद्धोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खजित् ८ श्वेतकेतुः ९ धर्म्मकेतुः १० महामुनिः ११ पञ्चज्ञानः १२ सर्व्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहुक्षमः १६ त्रिमूर्त्तिः १७ सिद्धार्थः १८ शकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्त्रत्वे प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये । "ते सान्तर्वहिर्मृगयन्ते । सान्तर्वहिर्मृगयमाणा न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महीतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्त्रेण सङ्गिनीं कुरुष्वेति ॥" वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ । "अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् काश्यपश्च महानृषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ तथैव पुत्त्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥" अयमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदव्यासो बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१ "अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥" कुरुकुलजधृतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्य्यः कृपः । गोतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।
"अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ।
कृपया तच्च जग्राह शान्तनुर्मृगयाङ्गतः ॥
कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी तथा ।
एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥"
मुनिभेदः । स तु एकतद्वितादिमुनीनां पिता । यथा, महाभारते । ९ । ३६ । ७—९ ।
"आसन् पूर्व्वयुगे राजन् ! मुनयो भ्रातरस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥
अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा ॥"
स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)

गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः । यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौतमी, स्त्री, (गौतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ । "गौतमीं कंसघातां च यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥") राक्षसीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदावरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । २।२७ ।
"यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्य्येति चार्व्वुदम् ॥"
तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
"पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारहृत् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारनुत् ।
पुण्या पयस्विनी वेषा प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥")
गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोतमस्यापत्यं स्त्री । गौतमवंशीयशरद्वतः कन्यात्वादस्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २३ ।
"अलभत् गौतमी पुत्त्रमश्वत्थामानमेव च ॥"
गायत्त्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेविता ॥")

गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "आरगुदीचाम् ।" ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा इति ख्यातः ॥

गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "गोधाया ढ्रक् ।" ४ । १ । १२९ । इति ढ्रक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौरं, क्ली, (गुरते चित्तं यत्र । गुर श ड उद्यमने + हलश्चेति घञ् । ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, गवते इति । गुङ शब्दे + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्मकेशरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) कुङ्कुमम् । स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरः, पुं, (गवते अव्यक्तं शब्दयतीति । गुङ शब्दे + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्षपः ।
("गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ।
सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठ-कोष्ठकृमिग्रहान् ॥
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
चन्द्रः । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धवरक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा । तद्वर्णकरणौषधं यथा,—
"कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च लम्बचः ।
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ।
अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥"
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥
श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ३९ । १४ ।
"तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥"
यथा च रघुः । २ । ३५ ।
"कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥")
श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (मृगविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।
"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः ! शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥")

गौरः, त्रि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥

गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + रन् ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—
"कृष्णचैतन्यगौराङ्गौ गौरचन्द्रः शचीसुतः ।
प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥"
इत्यनन्तसंहिता ॥

गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।) शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाह्वा ४ कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । कृमिविषाध्माननाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरत्वक्, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरवं, क्ली, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इत्यच् ।) अभ्युत्थानम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१६४॥ (गुरोर्भावः । गुरु + "इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५।१।१३१ । इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६३ ।१८ ।
"शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥"
उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।
"शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिवृत्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥"
आदरः । यथा, कुमारे । ३ । १ ।
"प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥")

गौरवितः, त्रि, (गौरवं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच् ।) आर्य्यः । तत्पर्य्यायः । आर्य्यमिश्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।) मधूकवृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

गौरसर्षपः पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारयः ।) श्वेतसर्षपः । (यथा,—
"रक्षोघ्नः सर्षपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्षपः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तत्पर्य्यायः । अनद्यः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुस्नेह ५ ग्रहम्न ६ कद्रुम्न ७ राजिका फल ८ तीक्ष्णक ९ दुराधर्ष १० रक्षोघ्न ११ कुष्ठनाशन १२ सिद्धप्रयोजन १३ सिद्ध साधन १४ सितवर्षप १५। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वातरक्तग्रह व्रणशोथविषभूतव्रणनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कफरक्तकण्डूकुष्ठकोठक्रिमिनाशित्वम्। रक्त पित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (परि माणविशेषः। यथा मनुः। ८। १३३।
"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः॥")

गौरसुवर्ण, क्ली (गौरं शुभ्रं अनएव सु शोभनो वर्णो यस्य।) पत्रशाकविशेषः। तत्तु चित्र कूटे प्रसिद्धम्। तत्पर्य्यायः। स्वर्णम् २ सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ ह्रस्वम् ६ गन्धशाकम् ७ कटुशृङ्गालम् ८ चूर्णशाकाङ्क ९। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। कफपित्तज्वर दाहहरिभ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरा स्त्री (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौर शब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप्।) गौरी। इति द्विरूपकोषः॥

गौराङ्ग पुं (गौरं तप्तकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं यस्य।) श्रीचैतन्यदेवः। यथा —
'गौराङ्ग गौरदीप्ताङ्ग पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः।
नन्दगोपसुतञ्चैव नमस्यामि गदाग्रजम्॥'
इति ब्रह्मयामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः॥
अपि च कृष्णयामले।
'गौराङ्गो गौरगम्भीरः स्वनामामृतलालसः'॥

गौरार्द्रक पुं (गौरवर्णं आर्द्रक इव।) स्थावर विषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६४॥

गौरास्य पुं (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं मुखं यस्य।) कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरिका स्त्री (गौर्य्येव। गौरी+स्वार्थे कन्। ह्रस्वश्च।) अष्टवर्षीया कन्या। इति शब्दरत्ना वली॥

गौरिल पुं (गौरवर्णोऽस्यास्तीति। गौर+ "सिध्मादिभ्यश्च।") श्वेतसर्षपः। लौहचूर्णम्। इति मेदिनी। ८०॥

गौरी स्त्री, (गौर+ "षिद्गौरादिभ्यश्च।" ४। १। ४१। इति ङीष्।) पार्व्वती। (यथा रघुः। २। २६।
'गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश॥'
पार्व्वती किल गौरी तस्याः पीठस्थाने कान्यकुब्ज विराजते। यथा देवीभागवते। ७। ३०। ५८।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले॥)
अष्टवर्षीया कन्या। (सा तु अष्टवर्षवयस्का कन्यका। यदुक्तं स्मृतौ।
'अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी॥"
तथा च महाभारते। १। १११। ४०।
दौहित्रलब्धे गौरीत्थाम् ...) हरिद्रा। दारुहरिद्रा। गोरोचना। प्रियङ्गु वृक्षः। वसुधा। नदीविशेषः। (यथा, महा भारते। ६। ९। २५।
"वस्तु सुवर्णा गौरी च कम्पुना सहिरण्व तीम्॥"
गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ४९।
"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया॥")
वरुणभार्य्या। इति मेदिनी। रे। २८—२९॥
सूर्य्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्य्या। यथा —
'लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम्।
अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत्॥'
इति हरिवंशः॥
बुद्धशक्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ मञ्जिष्ठा। श्वेतदूर्व्वा। मल्लिका। तुलसी। सुवर्णकदली। आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ रागिणी विशेषः। सा तु मालवरागपत्नी। तस्या रूपं यथा सङ्गीतदामोदरे।
'आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुख लक्ष्मीः।
राडी दाडिमवीजं दधती कौरानने गौरी॥'
(केषाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी। यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये। ३३।
'तोडी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः॥'
केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी। यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये। १४।
'मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी।
ततः पाहाडिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः॥'
अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं चतुर्थयामा वधि॥)

गौरीज क्ली (गौर्य्या जायते इति। जन्+ड।) अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीपुत्त्र पुं (गौर्य्याः पुत्त्रः।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः॥

गौरीपुष्प, पुं (गौरीप्रियं पुष्पमस्य।) प्रियङ्गु वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीललित क्ली (गौरीव हरिद्रेव ललितम्। पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरुतल्पिक पुं (गुरुतल्पं गुरुभार्य्यां गुरुपत्नी मित्यर्थः गच्छतीति। 'गच्छतौ परदारा- दिभ्यः।' ४। ४। १। इत्यस्य वार्त्तिं इति ठक्।) गुरुपत्नीगामी। इति प्रायश्चित्तप्रक रणे धर्म्मशास्त्रम्॥

गौलिक पुं (गुडे साधुः। गुड+ठक्। डस्य लत्वम्।) शुष्ककटञ्चः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौल्य क्ली, (गुडस्य भावः। गुड+ष्यञ्। डस्य लत्वम्।) मधुरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौशतिक त्रि (गोशतमस्यास्तीति। गोशत+ 'एकगोपूर्व्वात् ठञ् नित्यम्।" ५। २। ११८। इति ठञ्।) गोशतस्वामी। इति व्याकरणम्॥ याहार एक शत गरु आछे इति भाषा॥

गौष्ठीन क्ली (पूर्व्वं भूतं गोष्ठम्। गोष्ठ+ 'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे।' ५। २। १८। इति खञ्।) भूतपूर्व्वकगोस्थानम्। इत्यमरः। २। १। १३॥ पूर्व्वेर गोठ इति भाषा॥ (यथा भट्टिः। ४। २१।
'तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणः॥')

ग्रथ इ ङ कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सकं च सेट्।) रेफयुक्तः। कौटि ल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। इ ग्रन्थ्य ग्रन्थ्यते। ङ ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः। ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ग्रथित त्रि (ग्रथ्यते स्म इति। ग्रन्थ ग दर्भे+क्त सतो न लोपः।) कृतग्रन्थनम्। गाथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ग्रन्थितम् २ दृब्धम् ३। इत्यमरः। ३। १। ८६॥ गुम्फितम् ४। (यथा रघुः। ८। ३४।
'कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
स्रजमातोद्य शिरोनिवेशिताम्॥')
आक्रान्तम्। छिसितम्। इति मेदिनी। ते। १०६॥

ग्रन्थ क्रि ग दर्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां क्र्यां च परं सकं सेट्।) रेफयुक्तः। दर्भो ग्रन्थनम्। क्रि ग्रन्थयति ग्रन्थति। ग ग्रथ्नाति मालां मालिकः। ग्रन्थिसुदृश्यथितं हृद येशः। इति माघः शिन्धम। इति दुर्गादासः॥

ग्रन्थ पुं (ग्रन्थ ग दर्भे+भावे घञ्।) गुम्फः। ग्रन्थना। धनम्। (ग्रथ्यते विरच्यते इति। ग्रन्थ+कर्म्मणि घञ्।) शास्त्रम्। (यथा महा भारते। १। १। ८०।
'ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्॥')
द्वात्रिंशदक्षरनिर्म्मितिः। अनुष्टुप्छन्दः श्लोकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रन्थकार [र] त्रि ग्रन्थं करोतीति। कृ+अण् प्रत्ययः। ग्रन्थकारः। पुस्तककारकः। शास्त्रकृत्।

ग्रन्थकुटी स्त्री (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम्।) लेखस्थानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रन्थन, क्ली, (ग्रन्थ+भावे ल्युट्।) गुम्फनम्। ग्रन्थना। तत्पर्य्यायः। सन्दर्भः २ रचना ३ गुम्फः ४ श्रन्थनम् ५। इति हेमचन्द्रः॥ ६। १४०॥

ग्रन्थना, स्त्री (ग्रन्थ+भावे युच्। स्त्रियां टाप्।) ग्रन्थनम्। इति मुग्धबोधम्॥

ग्रन्थि, पुं (ग्रन्थ ग सन्दर्भे+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११८। इति भावकरणादौ यथायथं इः।) वंशादिसन्धिः। गाँटि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पर्व्व २ परुः ३। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ काण्डसन्धिः ४। (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। १८।
'इक्षोरिव सुन्दरि! मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः।")
भद्रमुस्ता। हिलावली। पिप्पलीमूलम्। इति राज निर्घण्टः॥ (वस्त्रोपाधारः। मायामायः। यथा, भागवते। १। २। २१।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ॥")
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
"मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥")
बन्धनम् । रुग्भेदः । इति मेदिनी । थे । ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।
"वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
तस्य वातिकरूपं यथा,—
"आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च
प्रभ्रंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥"
पैत्तिकरूपं यथा,—
"दंदह्यते धूप्यति चुष्यति च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥"
श्लैष्मिकरूपं यथा,—
"शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥"
(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
"कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसास्रगामलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
दोषास्रमांसमेदोऽस्थि शिराव्रणभवा नव ।
ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छस्रवत्यसृक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम् ।
दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥
शिरामांसञ्च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः ।
मांसलैर्दूषितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदान्ते च सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः ।
सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥
वातासृगसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्म्मकण्ठोदरस्थाश्च ——————॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने २९ अध्याये उक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा यथा,—
"स्वर्ज्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्ब्बुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सञ्चिकित्सेत् ॥
ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्य्याः ।" इति भावप्रकाशः ॥
("ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोथवत् क्रिया ।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेत् कुटिकाभिश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा ।
उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्म्मशिराव्यधः ॥
अङ्गैकदेशेऽप्यनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनर्त्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिशोषितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्वीक्ष्य शरीरदेशान् ॥
शोषे कृते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेज्ज्ञः
स्वभैषजैः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥
अपरा चिकित्सा च यथा,—
"ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।
रक्तेऽनिलश्चापि नरस्य नित्यं
तद्रक्षितं व्याधिबलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
दत्त्वा वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ।
अपीह वातादिषु मूलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥
हिंस्राथ रोहिण्यमृताथ भार्गी
श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् ।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य बिल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपथ्याङ्गुनयन्त्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।
शुद्धं व्रणं वाप्युपरोपयेत्तु
तैलेन रास्ना सबलान्वितेन ॥
विडङ्गयष्टीमधुकाग्निनाभिः
सिद्धेन वा क्षीरसमन्वितेन ।
जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्ब्वर्जुनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदेहानवचारयेत ।
सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दै-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दलैर्व्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
दङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकणन्ती
काकादनी तापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य ।
दहेत् स्थिते वासृजि सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्द्यः कठिना बृहत्य-
स्ताश्चेष योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।
शस्त्रेण चापाद्य सुपक्वमाशु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायैः ॥
संशोधनैस्तश्च विशोधयेयुः
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ।

शुद्धे च तैले लवणान्वितेऽथ
विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
मेदः समुत्थे तिलकल्कदिग्ध
द्विगुणोपरिष्टाद्‌द्विगुणं पटान्तम्।
हुताग्रतप्तेन मुहुः प्रमृज्य
लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दार्व्वीमय लाक्षया वा
प्रताप्य स्वेदनमस्य कार्य्यम्।
विपाट्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो
दहेत सूपक्वमथवा विदाह्यम् ॥
प्रधान्य मज्जेत तिले सुपिष्टे
सुवर्च्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः ।
समेत्य वै चौद्रसमप्रगाढे
व्रणोत्तरे रेनमभिप्रयोज्य ।
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ग्रन्थिक क्ली (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्य्याया यथा,
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिर ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलु । इति मेदिनी । के । ६ ॥

ग्रन्थिक पुं (ग्रन्थिभि पर्व्वभि कायतीति । ग्रन्थि+कै+क ।) करीर । (ग्रन्थिना कौटिल्येन कायतीति । कै+क । यद्वा ग्रन्थः पञ्जिकाम्यास्तीति ठन् ।) दैवज्ञ । (यथा महाभारते । १४ । ७० । ७ ।
'तत्र मज्जा नटाश्चैव ग्रन्थिका सौख्यशायिका ।
स्तुतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवन् पाण्डवर्षभम् ॥')
सहदेवाख्यपाण्डव । इति मेदिनी । क । ८२ ॥
(नकुलश्च । इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटपुरे वास कृतस्तदैव जाता । यथा, महाभारते । ४ । ३ । २ ।
नकुल उवाच ।
अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
सर्व्वथा ज्ञानसम्पन्न कुशल परिरक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम ॥')

ग्रथित त्रि (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रथि+क्त ।) रचितम् । इत्यमर । ३ । १ । ८६ ॥

ग्रन्थिदला, स्त्री (ग्रन्थिदलपु पत्रेषु यस्या ।) मालाकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रन्थिदूर्व्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्व्वा । शाकपार्थिवादिवत् समास ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रन्थिपर्ण क्ली, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थिप्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) गन्धद्रव्यविशेष । गाँठियाला इति भाषा । तत्पर्य्याय । शुकम् २ बर्हिपुष्पम् ३ स्थौणेयम् ४ कुक्कुरम् ५ । इत्यमर । २ । ४ । १२२ । बर्हिपुष्पम् ६ बर्हिः ७ पुष्पम् ८ बर्हम् ९ शुकबर्हम् १० । इति तट्टीका । स्थौणेयकम् ११ कुसुमपुष्पम् १२ गुत्सकम् १३ । इति रत्नमाला । शिग्रावाख्यम् १४ स्थाराम गुच्छकम् १५ बर्हि १६ शुकपुच्छम् १७ शुकच्छदम् १८ । इति शब्दरत्नाकरम् । ग्रन्थिकम् १९ काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२ तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणा । तिक्तत्वम् । सौरभ्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ अस्य शेषगुणा । रूक्षतालक्ष्मीराक्षसज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥

ग्रन्थिपर्ण, पु (ग्रन्थि पर्व्व तत्प्रचुराणि पर्णा यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेया ॥)

ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+टाप ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात् ङीष ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रन्थिफल, पु (ग्रन्थियुक्त फलमस्य ।) प्राकृतवृक्ष । कपित्थवृक्ष । मदनवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रन्थिमत्फल पु (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप । ग्रन्थिमत् पर्व्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लकुच । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रन्थिमान् [त्] पुं (ग्रन्थिरस्यास्मिन् वा । ग्रन्थि+मतुप ।) अस्थिसंहारकवृक्ष । हाडभाङ्गा इति हाड़जोड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थिशृङ्खला ४ । अस्य गुणा । वातश्लेष्मकृमिदुर्नामनाशित्वम् । अस्थियोजकत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । चक्षुरोगपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ रसमालोक्तपर्य्याया राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्या ॥ (ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा कुमारे । ३ । ४६ ।
'कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥")

ग्रन्थिमूल क्ली (ग्रन्थिर्मूले यस्य ।) गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रन्थिमूला स्त्री (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्याः । शाकपार्थिवादिवत् समास ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रन्थिल, क्ली (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि+'पिच्छादिभ्यश्च ।'५ । २ । १० । इति लच ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिल पुं (ग्रन्थिरस्यास्तीति । 'पिच्छादिभ्यश्च ।' ५ । २ । १०० । इति लच ।) विकङ्कतवृक्ष । बइँचि इति भाषा । (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"विकङ्कत स्रुवावृक्षो ग्रन्थिल स्वादुकण्टक ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरश्च । इत्यमर । २।४।३०, ७७ । तण्डुलीयशाकम् । इति हारावली । पिण्डालु । चोरकनामगन्धद्रव्यम् । विकङ्कतवृक्षश्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥

(यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
'दीर्घैव मया सखि । वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
इक्षुलतामनीयताय मध्ये स्वेदन वध्य इव ॥')

ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल+टाप ।) भद्रमुस्ता । (भद्रमुस्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ।) मालादूर्व्वा । गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रन्थिवर्हो [न्] पुं (ग्रन्थिभिर्वर्हति वर्द्धते इति । वृह वृद्धौ+णिनि ।) ग्रन्थिपर्णवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिहर, पु, (ग्रन्थि कौटिल्य हरति परहस्तकुटिलतां कार्य्यजटिलतां वा विभेदयतीत्यर्थ । ग्रन्थि+हृ+अच ।) अमात्य । मन्त्री । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ग्रन्थीक, क्ली, (ग्रन्थिभि कायतीति । ग्रन्थि+कै+क । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् । पिप्पलीमूलम् । इति द्विरूपकोष ॥

ग्रस उ ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट ।) रेफयुक्त । उ ग्रसित्वा ग्रस्त्वा । ङ ग्रसते । हिमांशुमाशु ग्रसते । इति माघ । इति दुर्गादास ॥

ग्रस, कि ग्रासे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरां-पक्षे भ्वां परं सकं सेट ।) रेफयुक्त । कि ग्रासयति फल लोक । ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचित । इति दुर्गादास ॥

ग्रस्त, त्रि (ग्रस्यते स्म इति । ग्रस+क्त । "ग्रस विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति इडभाव ।) लुप्तवर्णपदम् । अस्पष्टवाक्यम् । भुक्तम् । (यथा रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
"राशौ नातिबभौ रूप ग्रस्तसौम्यमसो यथा ।")
खादितम् । इत्यमर । ३ । १ । २० । (आक्रान्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
'दीर्घतीव्रामयग्रस्त ब्राह्मणं गामथापि वा ।")

ग्रह, श ज ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्यां उभं सकं सेट ।) श ज, गृह्णाति गृह्णीते । इति दुर्गादास ॥

ग्रह ज कि आदाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट ।) ज, अग्रहीत अग्रहीष्ट । कि, ग्राहयति ग्रहति । ग्रह कार्ष्ण्य इव मन्यते तथाप्यात्मनेपदी इव । इति दुर्गादास ॥

ग्रह पुं (गृह्णाति गतिविशेषानिति । यद्वा गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति । ग्रह+'विभाषा ग्रह ।' ३ । १ । १४३ । इति पक्षे अच ।) सूर्य्यादिनव । यथा । रविसोममङ्गलबुधबृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतव । (यदुक्तम् —
"सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पति ।
शुक्र शनैश्चरो राहु केतुश्चेति नव ग्रहा ।"
"लोकानन्तर्नृ सुरान् धातून् गृह्णन् स्थितान् महानपि ।
तमिस्र यत्र गृह्णाति ग्रहाश्चैवा ग्रहीर्मता ।'

इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराह-मतानुसारेणेत्यवधेयम्। एतेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं सर्व्वै नाद्रियन्ते इति सूचितम्॥) तेषामष्टधा गतिर्यथा। वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३ मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्रतरा ८। इति ज्योतिषम्॥ तेषां ध्यानानि यथा। तत्र सूर्य्यस्य ध्यानम्।

"क्षत्त्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्॥
शिवाधिदैवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

सोमस्य ध्यानम्।

"सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत्तथा॥" * ॥

मङ्गलस्य ध्यानम्।

"आवन्त्यं क्षत्त्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्॥
दक्षिणोर्द्धक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम्।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत्॥
स्कन्दाधिदैवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदैवतम्॥"*॥

बुधस्य ध्यानम्।

"मागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
वामोर्द्धक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम्॥
सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत्।
नारायणाधिदेवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

बृहस्पतेः ध्यानम्।

"द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम्॥
दक्षोर्द्धादक्षवरदकरकादण्डमाह्वयेत्।
ब्रह्माधिदेवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

शुक्रस्य ध्यानम्।

"शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
पद्मस्थमाह्वयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम्॥
सदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम्॥"*॥

शनेर्ध्यानम्।

"सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्॥
तद्वद्बाणवरं शूलं धनुर्हस्तं समाह्वयेत्।
यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

राहोर्ध्यानम्।

"राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत्॥
चतुर्ब्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा।
कालाधिदेवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

केतूनां ध्यानम्।

"कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेद्विकृताननम्॥
सूर्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा।
चित्रगुप्ताधिदेवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम्॥"

इति ग्रहयागतत्त्वम्॥

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिञ्च यथा,

"पूर्व्वे सुमदनायास्तु ब्रह्मक्षेत्रस्य पश्चिमे।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्व्वे सुराः स्थिताः।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः॥
तदा तत्राह्वये शैले श्रीसूर्य्योऽपि व्यवस्थितः।
त्रिस्रोता नाम तस्यास्ति नदी पूर्व्वदिशि स्थिता॥
कापोतं करणं पश्चादूयस्य कुण्डद्वयं स्थितम्।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके॥
तत्राचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम्।
सकृदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति॥
सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत! कापोत! करणान्वित!।
पुण्यतोय! महाघोरं पापं कापोत! मे हर!॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे।
करणं समुपस्पृश्य तत्रशैले रविं यजेत्॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः।
रश्मयेति चतुर्थ्यन्तं देवतायाः शुचिस्ततः॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम्॥"

ध्यानं यथा,—

"पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा॥
वर्त्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम्।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट्॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्त उपान्त्यो वह्निसंयुतः।
सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्व्वफलप्रदः॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्म्मनेत्रास्योदरपृष्ठतः।
वाह्वोः पाण्योर्ज्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत्॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तितः॥
विसर्ज्जनं तथैशान्यां विद्याद्या दलशक्तय।
निर्म्माल्यधृग्दण्डिचण्डौ माठराद्यास्तु पार्षदः॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्व्वतः प्रतिपादितम्।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम्॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः।
सुखी ऽपि ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति॥१॥"

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः॥

"पूर्व्वे वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः।
त्रिकोणस्ताम्रसंकाशस्तद्भूर्द्धे चन्द्रमण्डलम्॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम्।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत्॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशरश्म्यश्वभिर्युतः॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते॥
स्वर्गादवभ्रष्टश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा।
तदा तद्रश्मिसञ्जातनिःसृतास्तोयराशयः॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महोदधे।
सुधासवण साक्षात् त्वं चन्द्र कलुषं हर॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपाथसि।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम्॥"

ध्यानं यथा,—

"श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हेमभूषितः।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च सर्व्वेयो वरदः शशी॥२॥
पूर्व्वस्यां कर्पटाख्यात्तु शैलाच्चित्र इति स्मृतः।
यः पूर्व्वभागप्रान्तोऽभूद्दिश्याग्नेय्यां व्यवस्थितः॥
पीठस्य आग्नेयावस्तु अर्व्वाक् पर्व्वत उच्यते।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन्! यथेच्छया॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापदं क्वचित्।
रूपं मन्त्रश्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम्।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः।
चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मतः॥३॥
पीताम्बरधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः।
खड्गचर्म्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः॥४॥
स्वर्णगौरः पीतवासाः स्वर्णपङ्कजसंस्थितः।
मालां कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम्॥
चतुर्भुजं सुलम्बर्द्धं चिन्तयेद्देवतीर्थकम्।
वन्द्यं देवगणैर्नित्यं नम्यमानं मनोहरम्॥५॥
शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शुक्लनागोपरिस्थितम्।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकञ्च वराभये॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा॥६॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः।
पाशवाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुतः सदा॥७॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्त्तितम्। मं।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम्।
तन्मन्त्रं शशिपुत्त्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम्॥ बु॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्म्मन्त्रं प्रकीर्त्तितम्॥ बृ॥
विन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वयं पुनः।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारस्यादिरन्तरम्॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु विन्दिन्दुभ्यां समन्वितम्।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसन्दायिदम्॥ शु॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम्।
आद्यमन्त्यस्वरोपेतं तदैवेन्द्वादिसंयुतम्।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्व्वदोषविनाशनः॥ श॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा।
तेषां सर्व्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्त्तितः॥
शान्तिके पौष्टिके कार्य्ये एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान्।
पूजयेत् सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मधरस्तथा।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धीरैः प्रचक्ष्यते॥८॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः।
खड्गचर्म्मगदावाणपाणिः केतुः शवासनः॥९॥
उपान्तादिद्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां सहिताकृतौ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विलोमतः।
आद्याक्षरं विन्दुमद्वा मन्त्रसञ्ज्ञं तयोस्तयोः॥रा॥ के
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान्।
अभीष्टान् लभते कामान्नरः शान्तिं तथोत्तमाम्॥"

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥ * ॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
'ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतं संयोगो भवितान्यथा ।
द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्याय्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येवं समागमः ॥
ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्ताः समाहताः ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनक्षयौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकाद्ग्रहणवत्तयोः ॥
विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद्द्वादशोद्धृतात् ।
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्योदयसाधने ।
ग्रहोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्म्मादिवत् स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक्तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्य्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तःस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदं भेदे प्रकीर्त्त्यते ॥
युद्धमंशुविमर्द्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोऽंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ।
अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे यथा —
'मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥'
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
'रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मकरकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलमेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥'
अथ ग्रहाणामन्योन्यमित्रशत्रुत्वमाह तत्रैव ।
'रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥'
अथ ग्रहाणां प्रभावाभिकालज्ञानमाह तत्रैव
'प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्ने रविभूमिजौ ।
अपराह्ने भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥'
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा —
'तिर्य्यग्दृशौ बुधसितौ भौमार्कौ चोर्द्ध्वदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥'
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा —
'भार्गवेन्दू जलचरौ सजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुक्षितिजमन्दार्कान् ब्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥'
अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव
'पित्तं प्रभाकरक्ष्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥"
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
'कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षाराम्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सर्पकमन्दगौ ।'
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
'मन्देन्दुरगभा स्युर्धातु कविभार्गवौ ।
मूलं रविश्च सौम्यश्च जीवं राहुर्महाधिप ॥"
अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
'द्विपदौ भार्गवगुरू भपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधशौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥'
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
'विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्त्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ म्लेच्छौ सैंहिकेयशनैश्चरौ ॥"
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
'स्थूल इन्दुः सितः खर्व्वश्चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
'रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरयोग्यगुः ॥
मन्दारस्यार्कपुत्रस्य समद्युतिरहर्पगुः ।
कविरत्यन्तधवलः पक्वो कृष्णः शनिस्तथा ॥"
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
"शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे त्रपु शनौ लौहं राहावस्मानि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृतः ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतात्रमसिन्दुरौ ।
रवौ चतुष्पदाश्मानमिष्टकानिपथो बुधे ॥
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाल्पभूः ।
अमीभिर्हि वृकस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥'
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
"जीवमङ्गलमार्त्तण्डाननुशन्ति पुरुषान् बुधाः ।
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्राश्च योषितः ॥
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
'युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ ।
मन्दमार्त्तण्डदैत्येज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ॥'
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
"भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदायकाः ।
ज्ञगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥'
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं ज्योतिषे ।
'रविर्मासं निशानाथः सपादद्विदिनद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥'
ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
तेषां दशा तत्तच्छब्दे च दशाशब्दे गरुड़पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच ।

'श्रीकामः शान्तिकामो वा वृद्ध्यायुरभिचारवान् ।
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृताः ॥
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहांस्तथा ॥
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वस्त्रान्निबोधत ॥
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा यथाशि सुरयक्षत ॥
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि क्षौमार्य्यं प्रलिखेत् पटे ।
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् ।
उद्बुध्यस्वेति जुहुयाद्दशभिरेव यथाक्रमम् ॥
बृहस्पतेऽतियदर्य्येति स्वर्णोऽन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नोदेवीस्तथा काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्रमात् ॥
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औडम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ।
गुड़ौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् ॥
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
ग्रहाः पूज्याः सदा यत्नाद्राज्यादिप्राप्तिकाम्यम् ॥"

इति गारुड़े १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते ।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्व्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्व्ववेदिनाम्
सूर्य्यस्य	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा। वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।९१।१६	इमं देवा असपत्नम्। वा: ९।४०	सन्ते पयांसि । वा: १२।११३†	शक्रधूमं नक्षत्राणि ६।१२८।१
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिव: ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिव: । वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिव: १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
बुधस्य	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने। वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यद्राजानो विभजन्त: ३।२९।१
बृहस्पते:	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्य्य: । वा: २६।३	बृहस्पते परि दीया २।९।३।२।१‡	बृहस्पतिर्न: परिपातु ७।५।१।१
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुत: । वा: १९।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णा: शुचय: १।३३।१
शनैश्चरस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।९।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहु: पुरुष: १९।६।१
राहो:	कया नश्चित्र: ४।३१।१	काण्डात् काण्डात्। वा: १३।२०	कया नश्चित्र: १।२।२।३।५	दिव्यं चित्रमृतुथा:
केतो:	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे । वा: २९।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यस्ते पृथु: स्तनयित्नु: ७।११।१
सूर्य्यादिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे। वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मा नो विदन् विव्याधिन:१।१९।१
सोमाधिदेवो-मायाः	गौरीर्म्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्चते लक्ष्मीश्च । वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।९।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
कुजाधिदेव-स्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्द: प्रथमम् । वा: २९।२२	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषित:४।३१।२
बुधाधिदेवहरे:	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि। वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।९	प्र तद्विष्णु: स्तवते ७।२६।२
जीवाधिदेव-ब्रह्मण:	त्वमित् सप्रथा: ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मण:। वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथा: १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वत: १।७।१०	सजोषा इन्द्र: । वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते। वा: ३८।९	आयं गौ: पृश्नि: २।६।१।११।१	य: प्रथमं प्रवतमाससाद६।२८।३
राह्वधिदेव-कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: ।१३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य। वा: ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम्। १।४।१।३।९	रोहित: काल: १३।२।३९
केत्वधिदेव-चित्रगुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा: ३।१८	चित्र इच्छिशो: १।१।२।२।२।	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्य्यप्रत्यधि-देवाग्ने:	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे। वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्त्वाग्ने ऋतव: २।६।१
सोमप्रत्यधि-देवजलस्य	अप्सु मे सोम: १।२३।२०	आपो हि ष्ठा। वा: ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम्। वा:१२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२
कुजप्रत्यधि-देवक्षिते:	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम्। तै: आ:७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
बुधप्रत्यधि-देवविष्णो:	सहस्रशीर्षा पुरुष: १०।९०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे। वा: ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुष:। वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
जीवप्रत्यधि-देवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ९।६४।२२	इन्द्र आसां नेता। वा: १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
शुक्रप्रत्यधि-देवशच्या:	उत्तामर्थे सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्नासि। वा: १।३०	एकाष्टका तपसे। अ: ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।२७।४
शनिप्रत्यधि-देवप्रजापते:	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद्। वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद्। वा: १०।२०	नक्तं जातास्योषधे १।२३।१
राहुप्रत्यधि-देवसर्पाणाम्	आयं गौ: पृश्नि: १०।१८९।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्य: । वा: १३।६	तवेन्द्रिद्रावमम् १।३।२।३।८	शेरभक शेरभ २।२४।१
केतुप्रत्यधि-देवब्रह्मण:	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विज: १।५।२।१।२	ये दिशामन्तर्देशेभ्य: ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते,—

* चक्षुर्द्दांश्यवि १।३।२।४।४ † सोमं राजानम् १।१।२।५।१ ‡ बृहद्वयो हि ।१।१।२।४।८

(गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपपद्यते इति । ग्रह + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) अनुग्रहः । निर्बन्धः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४५ ।
"महति खेदे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्च्चितो बहुधा ।
वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि ! दुष्टग्रहो दयितः ॥"
"दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति विग्रहः ।" इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ३५ ।
"सद्योहरेरनुचराबुरु बिभ्यतस्तत्-
पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥")
रणोद्यमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः । (एतेषां नामानि विवरणञ्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यानि ॥●॥) सैंहिकेयः । (यथा, रघुः । १२ । २८ ।
"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥")
उपरागः । स तु चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम् । इति मेदिनी । हे । ३ । (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥"
ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या उच्यते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३ ।
"चतुर्द्दशसहस्रञ्च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥"
ग्रहादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३० ।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्व्वरः ॥")

ग्रहकल्लोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्य्यादेः कल्लोलः विमर्द्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रहणं, क्ली, (गृह्यते इति । ग्रह + भावे ल्युट् ।) स्वीकारः । (यथा, २ रामायणे । २ । ४४ । १८ ।
"गर्भीभूतेऽपि तस्य पशुवत्कोलनेऽपि वा ॥"
आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः । ३ । २८ ।
"स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥")
बन्दी । उपरागः । इति मेदिनी । णे ४४ ।
(गृह्यन्ते विषया येन । ग्रह + करणे ल्युट् ।) इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति जटाधरः ॥ अथ सूर्य्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥
दर्शान्ते रविसम्पाताच्चतुर्द्दशगतः शशी ।
पूर्णिमायां निमग्नश्री राहुणा ग्रस्यते शशी ॥
अमावस्यां प्रतीपायां मासर्क्षे यदि जायते ।
नक्षत्रोदये सूर्य्यो राहुणा ग्रस्यते रविः ॥"* ॥
ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मेघाच्छादनाच्छादनकारणं यथा,—
"रविभौमशनीनां तु दिवसे यातमार्द्दयेत् ।
बुधशौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥
गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सवलाहकः ।
शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् ।
अन्यत्राशक्तभूतौ तौ दृश्येते हारितामरौ ॥"* ॥
राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (बृहत्संहितायाम् । ५ । ५३-५८ ।)
"श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडाञ्च
निर्द्दिशेद्राहौ ।
अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम् ॥
हरिते रोगोल्बणता शस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं वृष्टयो विहगपीडा ।
धूम्राभे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च ॥
कापोतारुणकपिले श्यामाभे क्षुद्भयं विनिर्द्दिशेत् ।
कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च ॥
विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभि-
क्षाय ।
सार्चिश्चाग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम् ।
अशनिभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥"
तद्दर्शननिषेधो यथा,—
"सप्तदशजन्मर्क्षेषु चतुर्थे दशमे तथा ।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
जन्मभे जन्मराशौ च सप्ताष्टमगते तयोः ।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
यावद्दर्शनमात्रेण चार्थहानिर्म्मनःक्षयम् ।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥
विपत्करप्रत्यरिसंस्थितेषु
वैनाशिकस्थेषु कृतं हि कर्म्म ।
सर्व्वं वृथा निष्फलमेव यस्मात्
कृतेऽपि तन्नास्ति शुभं न किञ्चित् ॥"
तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा,—
"एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा चयं नरः ।
पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानं श्राद्धं विधानतः ॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना ।
जलं व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥
अशक्तेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥
आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
काम्यानि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
सतीर्थेऽर्कविधुग्रासे तत्पुरामरपर्व्वणोः ।
मलदोषा प्रकुर्व्वाणो मासपक्षादीन् न शोधयेत् ॥
चन्द्रग्रहणवारे सर्व्वे सर्व्वग्रहस्तथा ।
चूडामणिरयं योगस्तत्राक्षयफलं स्मृतम् ॥
चामकादृष्टग्रहणात् कोटिगुणञ्च फलं लभेत् ।
अथवाप्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ॥
पर्व्वणोऽस्य चेद्रोमा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ।
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत् ॥
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् ॥
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति ।
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्ज्जितम् ॥"* ॥
नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तच्छान्तिश्च यथा,—
"यस्मिन्निजजन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ ।
तज्जातानां भवेत् पीडा ये नराः शान्ति-
वर्ज्जिताः ॥
ग्रहणग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशम-
नाय ।
सह शतपुष्पैः स्नायात् कलिनीदलचन्दनो-
शीरैः ॥"
नाडीनक्षत्राणि च । आद्यदशषोडशाष्टादश-
त्रयोविंशपञ्चविंशतयः ॥
"ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।
भास्करग्रहणे दद्यान्नाडीदोषोपपीडितः ॥
घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं
दद्यात् ।
नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥"
तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—
"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ! ।
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्व्वं भोजनक्रियाम् ॥
नाचरेत् सप्तहे चैव तथैवास्तमुपागते ।
यावत् स्यादुदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु ॥
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि ॥
सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्व्विना ॥
भक्तं न कीर्त्तयेद्यस्य राशौ रात्रौ च सूतके ॥"
तत्राशौचं यथा,—
"सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत् ॥
पक्वं शाकमारोपं विमुक्तौ मौक्तिकं स्मृतम् ।
तयोः सम्पातिमात्रेण उपक्रम्य क्रियाक्रमः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥●॥
अथ ज्योतिर्मते ग्रहणमतं यथा । राहुः पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासात्मम् । किन्तु रविचन्द्रयोर्न्न गतिरोधकमाक्रणो ग्रासः ॥●॥
अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्यावसानसमये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा षड्भागान्तरितो भवति तदा सूर्य्यग्रहणम् । पूर्णिमावसाने यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा त्रयोदशभागान्तरितो भवति तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥●॥ तस्य प्रकाशप्रकारो यथा । अमावस्या दिवसे पूर्णिमावसाने च सूर्य्यविहगमीक्षणविभागतो ग्रह-

सम्भवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्त्तव्यौ। मध्य राहुराश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्थो रविश्च कार्य्यः। अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्यधिके सति षड्राशीन् त्यक्ता त्रिंशता पूरितः सन् यदि नवतिभागाधिको भवति तदाशीत्युत्तरशतां-शेभ्यो हीनः कार्य्यः। अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य एकस्मात् द्वाभ्यां हताङ्केनापरो युक्तः सन् शरो भवति। राहुरव्योर्योगे कृते मेषादिराशि-षट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के सति याम्यसंज्ञकः स्यात्॥ ॥ चन्द्रराहुमान-ज्ञानम्। पञ्चत्रिंशदधिकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशत-कलामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ७९०। ३५। सा च स्फुटकर्म्मणा किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्याः सकाशात् द्वा-चत्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणाल्लब्धं चन्द्रस्य मानं स्यात्। पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां हरणाल्लब्धं राहुमानं भवति॥ *॥

अथ चन्द्रग्रहणम्।

राहुचन्द्रयोर्म्मानं मिलितं शरेण हीनकरणात् यदवशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति राहुचन्द्रयोर्म्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत्। शरेऽधिके ग्रासो न स्यात्॥ *॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्-गुणितग्रासाङ्कात् चतुर्म्मिश्रितग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिदण्डादेरर्द्धं भवति। तत् पौर्ण-मासीयदण्डादिषु हीनं सत् स्पर्शकालः। युक्तं सत् मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि-कालः स्यात्॥ *॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्।

पूर्व्वोक्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य अग्निकोणे स्पर्शो नैरृतकोणे मुक्तिश्च स्यात्। शरे सौम्ये सति ईशानकोणे स्पर्शः वायुकोणे मोक्षः। इति चन्द्रग्रहणम्॥ *॥

सूर्य्यग्रहणे अत्रो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया द्विः स्थाप्या। एकस्याः षडङ्गुलिनाप्या युक्ता सती भागादिर्याम्याक्षः स्यात्॥ *॥ सूर्य्य-ग्रहणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धामावस्ययो-र्द्दण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं स्यात्॥ *॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा। द्विगुणनतसमसङ्ख्याकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तर-गुणितशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं अंशादिकं भवति॥ *॥ सूर्य्यग्रहणे फलं यथा। दिनपूर्व्वपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन-सहितस्फुटरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्ता त्रिंशता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति तदा अशीत्युत्तरशतात् हीनः कार्य्यः। त्रिगु-णितदशलब्धैः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणित-शेषात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति॥ *॥ - सूर्य्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नतिः स्यात् षड्राश्यधिके ऊने अक्षफलान्तरनतिः सा फले अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या भवति॥ *॥ सूर्य्यग्रहणे शरो यथा। मध्ये-

राहुसहितः स्फुटरविर्द्दिगुणितलम्बनखण्डात् नवहृतांशादिभिर्द्दिनपूर्व्वार्द्धे रहितः दिनपरार्द्धे सहितः कार्य्यः एतादृशसंस्कृतरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्ता इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत् शरः कार्य्यः। अथ स्फुटशरः उभयोः शरनत्योर्दिक्तुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्भि-भेदे रहितः कार्य्यः अन्तरे कार्य्ये सति यदधिकं तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या॥ *॥ सूर्य्य-मानं यथा। दशानुपलाष्टविपलाधिकोनषष्टि कलामितरविमध्यभुक्तिः। ५९। ८। १० सा च स्फुटकर्म्मणि किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वात्रिंशता लब्धं रविमानं स्यात्॥ *॥

अथ सूर्य्यग्रहणम्।

पूर्व्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण हीनं सत् ग्रासो भवेत्॥ *॥ सूर्य्यग्रहणस्या-रम्भादिकालज्ञानम्। चतुर्गुणितग्रासाङ्कात् द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाड़ि-कार्द्धं भवति। तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं स्पर्शकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात्॥ *॥ स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्। शरे याम्ये सति अर्क-मण्डलस्य नैरृतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्षः स्यात्। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्शं ईशानकोणे मुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति-दण्डादि स्यात्॥ *॥ दिवारात्र्योः परार्द्धे यदि ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्यो-र्द्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्य्यः॥ गणितागत-कालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात् तत् औत्पातिकं भवेत्॥ *॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णो यथा। बिम्बस्य वैवर्ण्यं अंशुहानि-रुमोऽहतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामल-पीतचिह्नैः मटाद्यैः रोध इव वेष्टनं वा भवति॥ *॥ अपर्व्वणं ग्रहणं ईतिव्यसनाभिकारि स्यात् तदा दिशश्च विरूपाः स्युः॥ *॥ ग्रासाङ्गुलि-मानज्ञानम्। दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वया-र्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं भवति। सूर्य्यस्य त्र्यङ्गुलमपि ग्रासोऽदृश्यो भवति। चन्द्रस्य सार्द्धाङ्गुलः सुदर्शः यदि षोड़-शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रासः॥ *॥ ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अल्पे ग्रहणे धूम्राभं समग्रे कपिलं अर्द्धे श्यामाभम्। इति सूर्य्य-ग्रहणम्॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम्॥

(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्र-ग्रहणाधिकारो यथा,—

"सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः। विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम्॥ स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ। रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः॥ शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया। विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका॥ स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता। लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम्॥

मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम्। विशोध्य लब्धं सूच्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्व्ववत्॥ भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा। शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके॥ तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ। सूर्य्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ॥ गतस्य पर्व्वनाड़ीनां स्वफलेनोनसंयुतौ। समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा॥ छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ॥ तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः। योगार्द्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते॥ यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा। योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः॥ ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्। विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे॥ षष्ट्या संगुण्य सूर्य्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते। स्यातां स्थितिविमर्द्दार्द्धे नाड़िकादिफले तयोः॥ स्थित्यर्द्धनाड़िकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः। लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः॥ तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्द्दार्द्धं तथासकृत्। संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम्॥ स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्। स्थित्यर्द्धनाड़िकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते॥ तद्वदेव विमर्द्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते। निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे॥ इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयोः। भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः॥ भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः। स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः॥ क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत्। मानयोगार्द्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्॥ मध्यग्रहणतश्चोर्द्ध्वमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत्। स्थित्यर्द्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके॥ ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः। तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्पदम्॥ कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्द्धेनाहता हृताः। मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद्ग्रासनाड़िकाः॥ नतज्याघ्न्येऽक्षभयाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्म्मुकम्। वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः॥ राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः। भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता॥ सोन्नतं दिनमध्यार्द्धं दिनार्द्धाप्तं फलेन तु। छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु॥ इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः। अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि॥ देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः। लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते॥ लग्नं पर्व्वान्तनाड़ीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः। तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा॥

तदा लङ्कोदयैर्लग्नं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
मतक्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥
शेषं नतांशास्तन्मौर्व्वी मध्यज्या साभिधीयते ।
मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥
मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।
रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।
धनमूनेऽसकृत कर्म्म यावत् सर्व्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः ।
तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं स्यादवनतिर्भवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥
मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषिताऽन्यथा ॥
तया स्थितिविमर्द्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग्ग्रहणं यदि ।
मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्द्धे तु विपर्य्ययः ॥
तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।
हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः ॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत् ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः ॥)

ग्रहणिः, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादि रूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह ज उपादाने + "ग्रहेरनिः ।" उणा । ५ । ६७ । इति अनिः णत्वं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) अग्न्यधिष्ठाननाडी । स्वनामख्यातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्ब्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥"* ॥
तस्य पूर्ब्बरूपं यथा,—
"पूर्ब्बरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥"
तत्र वातिकस्य निदानरूपे ।
"कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ।
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः श्वासकासार्द्दितोऽनिलात् ॥"
पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे ।
"कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥"
श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
"गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥
पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥"
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—
"लिङ्गैरसाध्यग्रहणीविकारो
यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥"
इति माधवकरः ॥
तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये ।
"चिकित्साथ ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
चित्रककाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं घृतं हविः ॥" * ॥
हरिरुवाच ।
"मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्ककृतशेखर ! ॥"
इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥
"अङ्कोठमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ! ॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥"
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
"ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्द्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥"
संवर्त्तयति घनीकरोति ॥ * ॥
अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।
"गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥"
अथ महिषीदधिगुणाः ।
"माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषणम् ॥"
अथ छागीदधिगुणाः ।
"छागं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शः-क्षय कार्श्येषु दीपनम् ॥"
उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः ॥
अथ तक्रस्य भेदाः ।
"तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ।
सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ॥
ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ॥
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
उदश्वित कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥"
अथ तक्रस्य गुणाः ।
"तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।
ग्रहण्यादिमतां तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात् ॥
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कं त्वविदाहि च ।
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ॥"
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतघृतस्य तक्रस्य गुणाः
"समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥"
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।
"वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम् ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिमूलविनाशनम् ॥"
अथामपक्वतक्रगुणाः ।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥"* ॥
अथ तक्रस्य निषेधः ।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥"* ॥
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
"न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥" * ॥
"मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् षड्यूषमिति कीर्त्तितम् ॥"
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति षड्यूषम् ॥
"कर्षं गन्धमहेपारदसमं कुर्य्याच्छुभां कज्जलीं
त्र्यंशं त्र्यूषणतश्च पञ्चलवणं सार्द्धञ्च कर्षं पृथक् ।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभङ्गान्वितं

खादेट्टङ्कमितं प्रकृतिगदवांस्तक्रस्य विस्वेन च ॥”
इति लघुलाईचूर्णम् ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफला चैव विड़ङ्गं जीरकद्वयम् ।
भल्लातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
गृहधुमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
क्षारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतञ्चैषां चूर्णं शुद्धं विनिर्मितम् ॥
भृङ्गराजस्य चूर्णन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
मन्दाग्निकासदुर्नामशोथपाण्डरुचिज्वरान् ।
विष्टम्भं संग्रहं शूलं हन्यान्नानातिसारजित् ॥
आमवातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनम् ।
वर्ज्जनीयं माषमत्स्यं स्नानं पिष्टितभोजनम् ॥
पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ।
वृहल्लाईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥”
इति वृहल्लाईचूर्णम् ॥ * ॥
"जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविड़ङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
सर्व्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावितं नरः ।
नाशयेत् ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥”
इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥
"चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदाञ्च सर्व्वं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाड़िमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
क्षारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति
सैन्धवं रुचकं चैव विड़ं सामुद्रिकं गड़मिति ।
व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र
यवानिका । मातुलुङ्गं वीजपूरकम् । इति
चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुड़ः ।
"श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्यात्र
भागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
"चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुड़वश्चार्कमूलात्तद्विल्वे तथानलात् ॥
दग्ध्वा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥”
इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥
"मुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालीढं ग्रहणीं सर्व्वजां जयेत् ॥”
कौटजं इन्द्रयवः । इति मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
"श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुड़ेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”
सर्ज्जः राल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम् ॥*॥
"विल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
मानं पयः पिवति यो दिवसत्रयेण ।

सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”
मोचो मोचरसः । क्षिणोति हन्ति ।
"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ॥
विड़ङ्गसिन्धूत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् चित्रकृभृष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्व्वके ॥”
इति कल्याणगुड़ः ॥ * ॥
"पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विड़म् ॥
क्षारगन्धश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥
हरीतक्याः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औदुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्व्वल्यं वह्निसंचयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ।
पिचुपाठान्ययाद्बन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम् ॥
धातुक्षीणे वयःक्षीणे स्त्रीषु क्षीणे क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड़ः ॥”
इति महाकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
"कुष्माण्डानां सुपक्वानां स्विन्नानां निष्कुल-
त्वचाम् ।
सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड़ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥

औदुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तञ्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुपञ्चग्रहलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ।
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
वृष्यो वल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥”
इति कुष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलं चात्र
हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्
सितञ्चास्य यथा,—
"सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्वद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ॥
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ॥
आनद्धोदरता छर्द्दिः कर्णक्ष्वेड़ोऽन्त्रकूजनम्
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका
रसेषु गृद्धिः सर्व्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः पायुरुक् श्वासकासवान् ।
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम्
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृड़र्द्दितः ॥
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्द्दिररोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्व्वल्यं सर्व्वजे सर्व्वसङ्करः ॥
विभागेऽन्नस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम्
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ।
इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
चिकित्सास्य यथा,—
"ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाले यवागवादिपञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
वितरेत् पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साम्ले सनागराम्।
पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात्।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम्॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम्।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत्॥"
"नीरुजस्याल्पशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम्।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम्॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम्॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि।
योऽल्पाग्नित्वात् कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम्॥
मुञ्चेद्दीपनौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम्।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्म्मणि नियोजितः॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुक्षको हि सः।
पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत्।
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत्॥
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः।
उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहबस्तयः॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत्।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम्॥
अध्वोपवासक्षामत्वे यवाग्वा पाययेद्घृतम्।
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणञ्च तत्॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान्।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम्॥
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम्।
मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम्॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः॥
न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात्।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम्।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः॥"

इति वाभटे चिकित्सितस्थाने दशमेऽध्याये॥
अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
"दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः॥
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत्।
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत्॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा।
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः॥
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति।
तस्योत्पत्तौ विदाहोऽन्ने सदनालस्यतृट्क्लमाः॥
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम्।
अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः।
पर्व्वरुग्लौल्यतृट्छर्द्दिज्वरारोचकदाहवान्।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्लधूमकं सामगन्धिकम्।
प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः।
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः॥
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिस्त्रिलक्षणैः।
दोषवर्णनखैर्विड्भिर्मूत्रनयनाननैः॥
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः।
यथा दोषोच्छ्रयं तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम्॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम्।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणत्रयम्॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहमद्यसुखाम्बुभिः।
तक्रेण वाथ मण्डं वा केवलं हितमुच्यते॥
कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नीः क्रियाश्चाप्यवचारयेत्।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकश्चात्र घृतं वा प्लीहनाशनम्॥
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत्॥
अन्यथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम्।
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्तांश्चिकित्सितैः॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥)

ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक्।) ग्रहणीरोगः। तत्पर्य्यायः। प्रवाहिका २। इत्यमरः।२।६।५५॥ ग्रहिणी ३। इति तट्टीका॥

ग्रहणीहरं, क्ली (ग्रहणीं हरतीति। हृ+अच्।) लवङ्गम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ग्रहणीहारके त्रि।)

ग्रहद्रुमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्रुमः वृक्षविशेषः।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रहनायकः, पुं (नयतीति। नी+ण्वुल्। ततो ग्रहाणां नायकः।) शनिः। इति शब्दरत्नावली॥ सूर्य्यश्च॥

ग्रहनाशः, पुं, (गृह्णाति बध्नाति मलमिति शेषः। कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाशयति। नश+णिच्+अण्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ छातियान इति भाषा॥

ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति। नश+णिच्+ल्युः।) ग्रहनाशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च॥

ग्रहनेमिः पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां मध्येषु वा नेमिरिव। ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमित्वमिति बोध्यम्।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः।) सूर्य्यः। (यथा महाभारते।१२।१६८।२५।
"तस्य विस्तीर्य्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपते[रिव॥")
अर्कवृक्षः। इत्यमरः।१।३।३०॥ (शिवः। यथा, महाभारते।१३।१७।३०।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः॥"
ग्रहस्वामी। यथा, महाभारते।१३।८६।११७।
"मम सत्यमिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्विह।
मौलि पूर्व्वाय यश्चासि मम तासि न संशयः॥'")

ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्व्वान् पुष्णाति स्वतेजोवर्षैः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रहभीतिजित्, [त्] पुं (ग्रहभीतिं जयतीति। जि+क्विप्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रहयागः, पुं (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो यागः।) ग्रहाणां यज्ञः। तस्य शान्तिकत्वे मलमासादावपि कर्त्तव्यत्वं पौष्टिकत्वे तु शुद्धकाले। तस्य प्रयोगो यथा। यजमानः कृतस्नानादिः गोमयोपलिप्ते देशे कुशासने उपविश्य उदङ्मुखो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य संकल्प्य मन्त्रमुच्चार्य्य श्वेतसर्षपैः विघ्नकरानुत्सार्य्य गणाधिपषोडशमातृकापूजावसोर्द्धारावृद्धिश्राद्धानि कृत्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् वृणुयात्। ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे हस्तद्वयविस्तृतायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्रवणायां वेद्यां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यं आग्नेय्यां श्वेतमर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैर्ऋत्यां श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधिनाऽग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा ग्रहमन्त्रैः लिखिततत्तत्स्थानेषु मण्डले ग्रहानावाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत्। गन्धे विशेषः सूर्य्याय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेतचन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं गुरवे समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्चराय कस्तूरीं राहवे पद्मकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठं दद्यात्। धूपे विशेषः। रवये गुग्गुलुं सोमाय सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमिश्रितदेवदारु बृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायागुरुं शनैश्चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात्। ततोऽग्निदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत्। ततो बलिं दद्यात्। सूर्य्याय गुडौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं गुरवे दध्योदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय यवतिलतण्डुलात्मकं कृशरं राहवे छागमांसं केतुभ्यः चणक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रितयवतिलतण्डुलरूपं चित्रौदनम्। ततश्चरुं श्रपयेत्। ततः कुशण्डिकां समाप्य रवादीनां ग्रहहोमं कुर्य्यात्। ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाविंशतिमष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मिश्रिताभिः सूर्य्यादीनां तत्तत्समिद्भिर्होमं कुर्य्यात्। समिधस्तु।
"अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः।
उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्॥"
तत उदीच्यं कर्म्म समाप्य दक्षिणां दद्यात्।
दक्षिणास्तु।
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा।
कृष्णागौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः॥"
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।
"शान्तौ पुष्टौ महोत्पाते। तथा क्रूरेऽपि कर्म्मणि।
ग्रहयागं प्रकुर्व्वाणो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात्॥"

दीपिकायाच । यथा,—
"शुभग्रहार्कवारेषु स्वद्धिप्रभुवेषु च ।
शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
स्वद्धगणः चित्रानुराधास्वगशिरोरेवत्यः । चिप्र-गणो लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः । ध्रुवगणः रोहिण्युत्तरात्रयम् ॥)
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
(मात्स्योक्तम् । यथा,—
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
वृद्ध्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
येन ब्रह्मन् ! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
सर्व्वशास्त्राण्यनुक्रम्य सङ्क्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ।
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥"
ग्रहवेदिनियमः । यथा,—
"गर्त्तस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
वप्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ॥
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम् ।
अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥"
मण्डले स्थानम् । यथा,—
"मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
उत्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥
पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥"
अधिदेवताः । यथा,—
"भास्करस्येश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालन्तथैव च ।
केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ॥"
प्रत्यधिदेवताः । यथा,—
"अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः ।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता ॥"
अथ लोकपालाः । यथा,—
"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥"
ग्रहवर्णः । यथा,—
"संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥"
"ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥"
अन्यद्विवरणन्तु ग्रहयागतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥)

ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । "राजाहः-सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । ३२ ॥ बृहस्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीवदृतत्तमचक्रमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहाशी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्यदोषं अश्नाति दूरीकरोतीति । अश + णिनिः । स्कन्दग्रहदोषमश्नातीत्येके ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाह्वयः आख्या संज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति तज्जनितदोषनाशायेति भावः । आ + ह्वे + शः । इत्येके ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + तृच् ।) ग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । गृहयालुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।"
तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ॥")

ग्रामः, पुं, (ग्रस + "ग्रसेरा च ।" उणां । १ । १४२ । इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संवसथः २ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ हट्टादिशून्यवसतिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥"
(तथा च मनुः । १० । ५४ ।
"अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥")
शब्दादिपूर्व्वकश्चेत् समूहार्थः । इति विश्वः ॥ यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः । इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
"बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥"
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥")
स्वरभेदः । यथा,—
"षड्जमध्यमगान्धाराख्यो ग्रामा मता इह ।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
स्वर्लोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥"
इदानीं षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः क्रियन्ते । मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः । ष ऋ ग म प ध नि श्च । इति षड्जस्य । म-पौ ध-नी ष ऋ च गः । इति मध्यमस्य । ऋ गौ म पौ ध नी षोऽन्ते । इति गान्धारस्य मूर्च्छना । ष ऋ ग म प ध नि श्च । नि-षौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि ष ऋ ग म पोऽन्ते । प-धौ नि-षौ ऋ-गौ च मः । म-पौ ध-नी च ष ऋ ग । ग म प ध नि षश्च ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नी गोऽन्ते । मूर्च्छनाः सप्त षड्जाः ॥
"आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि स्मे मता ।
मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना ॥"
तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।
"षड्जान्निषधान्तं नैर्धान्तं धान् पान्तमिष्यते ।
पान्मान्तं मध्यमान्मान्तं गात्ऋषभान्तमिष्यते ॥
ऋषभात् षान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजास्त्वेवं मूर्च्छनाः परिकीर्त्तिताः ॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणा ॥
षड्जग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मविष्णुशिवैरुक्ताख्यो ग्रामा मनोहराः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव तमःप्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रामजनिष्पावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा जायते इति । जन + डः । ग्रामजा निष्पावीति कर्म्मधारयः ।) नखनिष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नीयते चनन्यदानेन परिचाल्यतेऽनेन । यद्वा ग्रामान् जीवसमूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी + क्विप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३७ ।
"अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥"
यक्षः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
"स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥"
"देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः । ग्रामणीर्यक्षः ।" इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥

ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।
"दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥"
तथा च महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।
"दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत् ।
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः ॥"

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुर्नयति यापयतीति। ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति प्रापयतीति वा।) भौमिक। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामणी स्त्री (ग्रामेण जनसमूहेनैश्वर्यं नीयते प्राप्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्म्मेण केवलं मैथुनाभिलाषिणा नयति कालं यापयतीति। नी+क्विप्।) वेश्या। ग्रामेयी। नीलिका। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामतक्ष पुं (ग्रामस्य ग्रामपरतन्त्रो वा तक्षा। "ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः।" ५।४।९५। इति टच्।) ग्रामाधीनः कारुतक्षः। ग्रामाधीनतक्षा। इत्यमरः। २।१०।९॥ गाँवे बढ़ै इति भाषा॥

ग्रामता स्त्री (ग्रामाणां समूहः। "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।" ४।२।४३। इति तल्।) ग्रामसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४३॥ (ग्रामस्य भावः। "तस्य भावस्त्वतलौ।" ५।१।११९। इति तल्।) ग्रामत्वम्॥

ग्रामभृत पुं (ग्रामे ग्रामस्य वा भृतः भरणीयः ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः।) ग्रामप्रेष्यः। स तु ब्राह्मणेषु पञ्चमोऽब्राह्मणः। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (यथाह शातातपः।

ब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥)

ग्राममद्गुरिका स्त्री (ग्रामस्य मनुष्यस्य मेषु वा मद्गुरिकेव। "क्षुद्रमद्गुर इत्यर्थे।") मद्गी मत्स्यः। ग्राममद्गुरम् इति मेदिनी। क।२३४॥

ग्राममुख पुं (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थितः। यद्वा ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखस्य प्रधानकारणत्वेन यस्य। ग्रामस्थजनसाध्यत्वादस्य तथात्वम्।) हट्ट। इति शब्दरत्नावली॥

ग्राममृग पुं (ग्रामस्य मृग इव। यद्वा ग्रामे स्थितो मृगः पशुः।) कुक्कुरः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामयाजक पुं (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता।) सर्व्ववर्णानां पुरोहितः। स तु चतुर्थो ऽब्राह्मणः। यथाह शातातपः।

ब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥
(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्फलं भवति यथोक्तं महाभारते। ३।१९९। ७।

यथैव पतिते शूद्रे ब्राह्मणे तस्करे तथा।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके॥)

ग्रामस्थ त्रि ग्रामवासी। ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे उपपदः॥

ग्रामहासक पुं (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वशुरालयस्थान् जनान् वा हासयतीति। हस्+णिच्+ण्वुल्।) भगिनीपतिः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामाधान स्त्री (आधीयते उपजीविका यत्र तत्। आ+धा+ल्युट्। ततो ग्रामस्य मृगपशुसमूहस्य आधानं पोषणकम्।) मृगया। इति हलायुधः॥

ग्रामान्त स्त्री (ग्रामस्य अन्तं समीपम्।) ग्रामसमीपम्। तत्पर्य्यायः। उपशल्यम् २। इत्यमरः। २।२।२०॥ ग्रामान्तिकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामिणी स्त्री (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्याः। अत इनिः। स्त्रियां ङीप्।) नीली वृक्षः। इति जटाधरः॥

ग्रामी [न्] त्रि (ग्राम अधिकारित्वेनास्त्यस्य। अत इनिः।) ग्रामनिर्व्वाहकः। गाँद इति भाषा। यथा ब्राह्मणकुलपञ्जिकायाम्।

"रामो गङ्गगड्ग्रामी सिंहः केशरकोणितः।
केशरकोणीति ख्यातो ग्रामी ग्रामसमाश्रयः॥"

(ग्रामो ग्राम्यधर्म्मो मैथुनं अस्त्यस्येति। ग्राम्यधर्म्मविशिष्टः। यथा भागवते। ४।२९।१४।

'आसुरी मेढ्रमर्वागद्वारं व्यवायो ग्रामिणां रतिः।
उपस्थो दुर्म्मदः प्रोक्तो निरृतिर्गुद उच्यते॥')

ग्रामीण पुं (ग्रामे भवः। ग्राम+ ग्रामाद्यखञौ। ४।२।९४। इति खञ्।) ग्राम्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुक्कुरः। काकः। ग्रामोद्भवे त्रि। इति मेदिनी। णे। ४६॥ (यथा भाषापरिच्छेदे। ७९।

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्॥")

ग्रामीणा स्त्री (ग्रामीण+स्त्रियां टाप्।) नीलीवृक्षः। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

'नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता॥'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः॥) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रामेयक त्रि (ग्रामे भवः। ग्राम+ कत्र्यादिभ्यो ढकञ्। ४।२।९५। इति ढकञ्।) ग्राम्यः। इति हेमचन्द्रः। ३।१९५॥

ग्रामेयी स्त्री (ग्रामे भवा। ग्राम+ढक्।) ग्राम्यनारी। इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः॥

ग्रामेश त्रि (ग्रामस्य ईशः।) ग्रामेश्वरः। ग्रामाधिपतिः। यथा शान्तिशतके। ११।

'य कश्चित् पुरुषाधम कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं
सेवाय न्यगदाम हे नरपशुं मूढा वराका वयम्॥'

ग्राम्य त्रि (ग्रामे भवः। ग्राम+"ग्रामात् यखञौ। ४।२।९४। इति यः।) ग्रामोत्पन्नः। तत्पर्य्यायः। ग्रामेयक २ ग्रामीण ३। इति हेमचन्द्रः। ३।१९५॥ (यथा मनुः। ११।१९९।

"ग्राम्यारण्ये पशौ ग्राम्ये कृषेऽद्धिरेव च॥"

तथा माघे। १२।३८।

ग्राम्याणमपश्यत कपिद्युमिभाकम्॥

मूढः। प्राकृतः। यथा तत्रैव। १४।६४।

'ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
योगमार्गपतितेन चेतसा॥')

भण्डालिङ्गनम्। 'हालिकशाकटिकप्रधानत्वात् ग्रामे भवं ग्राम्यम्।' इति भरतः। तत्पर्य्यायः। अश्लीलम् २। इत्यमरः। १।६।१९॥ (काव्यस्य दोषविशेषः। स च शब्दगतः अर्थगतश्च। तत्र शब्दगतो यथा साहित्यदर्पणे। ७।३।

'दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तता।
ग्राम्याऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थता॥"

अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव। कटिस्ते हरते मनः। अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः। अर्थगतो यथा तत्रैव। ७।५।

"अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टता।"

उदाहरणं यथा तत्रैव। 'स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्यद्याधुना प्रिय।' अत्रार्थो ग्राम्यः।")

ग्राम्यकन्द पुं (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः।) ग्राम्यकोल। ग्रामकोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूलकन्दः २। इति रत्नमाला। स तु दीपनः। इति राजवल्लभः॥

ग्राम्यकर्कटी स्त्री (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी।) कुष्माण्डः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यकुङ्कुम क्ली (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम्।) कुसुम्भम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यधर्म्म पुं (ग्राम्यस्य इतरादधर्म्मः।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥ (यथा महाभारते। ३।४८।४।

'प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः।
मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति॥')

ग्राम्यपशु पुं (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः।) ग्रामजातजन्तुः। (यथा भागवते। ६।१५।१६।

'तस्मादिदं ग्राम्यपशूनिमं मदृधियं प्रभूः।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्य्यताम्॥')

स तु सप्तविधो यथा। गौः १ अजः २ मेषः ३ मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्द्दभः ७। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथाह पैठीनसिः।

ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश। गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्याश्चेति ग्राम्याः पशवः। महिषवा" अश्वतरोष्ट्रपस्तपुच्छकाश्चेति अन्ये ग्राम्या इत्याहुः। सुश्रुतमते उष्ट्रादयोऽपि ग्राम्याः। यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः॥")

ग्राम्यमद्गुरिका स्त्री (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मद्गुरिका।) मद्गीमत्स्यः। इति हारावली॥

ग्राम्यमृग पुं (ग्राम्यो ग्रामभवो मृगो हरिणश्च मृगः पशुर्वा इत्येके।) कुक्कुरः। इति जटाधरः॥

ग्राम्यराशि पुं (ग्राम्यो राशिः।) मिथुनम्। कन्या। तुला। वृश्चिकः। धनुः। कुम्भः। राशिः मेषः वृषश्च। इति ज्योतिषम्॥

ग्राम्यवल्लभा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां वल्लभा प्रिया । पल्लीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) पालङ्क्शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ग्राम्यं ग्राम्यं वल्लभं प्रियं यस्याः इति विग्रहे वेश्या । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

ग्राम्यशूकरः, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः ।) ग्रामोत्पन्नवराहः । तत्पर्य्यायः । विड्वराहः २ ग्रामीणः ३ ग्रामक्रोडः ४ ग्रामकोलः ५ विष्कलः ६ दारकः ७ । तस्य मांसस्य गुणाः । वनवराहमांसाद्गुरुत्वम् । मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राम्या, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + "ग्रामात यखञौ ।" ४ । २ । ९४ । इति यः । स्त्रियां टाप् ।) नीली । निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसी । इति चिन्तामणिः ॥)

ग्राम्याश्वः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽश्वः ।) गर्द्दभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रावा, [न्] पुं, (ग्रसते इति ग्रः । ग्रस् + अन्येभ्योऽपीति डः । आवनति शब्दायते इति । आ + वन शब्दे + विच् । ततो ग्रश्चासौ आवा चेति ।) प्रस्तरः । (यथा, भागवते । ४ । ५ । १८ ।

"सर्व्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
तैरर्द्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥")

पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा,—

"पृथ्वी तावत् त्रिकोणा विपिननगनदीग्रावरुद्धं तदद्धम् ॥"

इत्युद्भटः ॥)

मेघः । इति विश्वः ॥ दृढे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रासः, पुं, (ग्रस्यते अद्यते इति । ग्रस् + कर्म्मणि घञ् ।) मुखपूरणान्नादि । यथा,—

"कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ॥"

इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥

(तथा च मनुः । ११ । २१३ ।

"एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ॥")

तत्पर्य्यायः । कवलः २ । इत्यमरः । २।९।५४ ॥ गुडेरकः ३ पिण्डः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६ गुडः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८९ ॥ (दशौषधकालान्तर्गतकालविशेषः । "तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुः ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥" इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ग्राहः, पुं, (गृह्यते इति । ग्रह ञ उपादाने + भावे घञ् ।) ग्रहणम् । (गृह्णातीति । ग्रह + "विभाषा ग्रहः ।" ३ । १ । १४३ । इति व्यवस्थापितविभाषया णः ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा ॥ जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । अवहारः २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २१ । ५ ।

"भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।
उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्म्मग्राहसमाकुलम् ॥")

शिशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आग्रहः । यथा, गीतायाम् । १७ । १९ ।

"मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ॥"

"मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण ।" इति श्रीधरस्वामी ॥)

ग्राहकः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + ण्वुल् ।) सितावरशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिंसपक्षी । व्यालग्राही । ग्रहीतरि त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (ग्रह + णिच् + ण्वुल् । ज्ञापकः । यथा, महाभारते । ३ । २१० । १३ ।

"यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥")

ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति अशेषगुणानिति । ग्रह उपादाने + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रमूलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ खिरइ इति भाषा ॥

ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) मलबन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

"काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥")

ग्रहणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७५ । ४९ ।

"तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः ।
शफरग्राहिभिर्भृत्यैः प्राप्य दैवादगृह्यत ॥"

प्रतिकूलः । यथा, भट्टिः । ५ । ९३ ।

"मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु ! गन्तुमुत्साहिनी भव ॥"

"हे भीरु ! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः ।" इति जयमङ्गलः ॥)

ग्रीवा, स्त्री, (गीर्य्यतेऽनया । गॄ निगरणे + "शीवायज्ञजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।" उणां । १ । १५४ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गलघाटादिसहिता । इति भरतः ॥ (यथा, शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।

"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः ॥")

सा तु गर्भे माससमात्रेण भवति । इति मुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ कन्धिः ४ शिरोधरा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्धराशिरा । इति मेदिनी । वे । ६ ॥

ग्रीवी, [न्] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा + इनिः । दीर्घग्रीवावत्तया एव अस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवायुक्ते त्रि ॥

ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रसान् इति । ग्रसु अदने + "ग्रीष्मः ।" उणां । १ । १४९ । इति मक् ग्रीभावश्च धातोः सुगागमश्च निपात्यते ।) ऋतुविशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।

"ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ॥")

स तु ज्यैष्ठाषाढौ । तत्पर्य्यायः । उष्णकः २ निदाघः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ ऊष्मागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः । १ । ४ । १९ ॥ घर्म्मः ८ तापनः ९ उष्णागमः १० उष्णकालः ११ ।

"ग्रैष्मिकान्त्वनभिष्यन्दि जलसित्येव निश्चयः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

("दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत् ।
दिशि ग्रीष्मे मृगतृष्णाः खिन्नाः सुप्तगवाजिनः ॥
नैर्ऋतो मारुतो रूक्षः शीर्णपर्णा महीरुहाः ।
दग्धं तृष्णाकुलारण्यं दावाग्निश्च दिशो दश ॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पित्तरक्तमुदीर्य्यते ।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् संशमनं भिषक् ॥
जलक्रीडा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।
आरामारामारतं शस्तं कुञ्जकिञ्जल्कशीतलम् ॥
नीलनादद्लोपेतः अमलो व्यजनानिलः ।
केतकी मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः ॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराश्रयः पुनः ।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥"

इति ग्रीष्मोपचारः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

"तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ॥
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्कं करांस्त्यजेत् ।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान् ॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः ॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ।
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृण्मयशुक्तिभिः ।
पाटलावासितञ्चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अभ्रङ्कषमहाशालतालप्रह्वोष्णरश्मिषु ।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललम्बिभिः ॥
कदलीदलकह्लार-मृणालकमलोत्पलैः ।
कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ।
पुस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसनात् स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ।
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः ॥
मनोहरकलालापाः शिशवः शारिकाः शुकाः ।
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ॥
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

ग्रीष्मी पुनर्भूयो ग्रीष्मप्रतत्वात् शरीरमसुमोप मम भवति। उष्णकाले वर्षासमतिशिथिल नन्दाधात् उमीतमोघ भवत पुर मधोधनार्थे सुखसम्भवसुखाबुगम्म...

मयूरैर्जयात मार ग्रीष्मे पिपासते इति।

इति मधुकर मस्या... ।

एवं स्य म ग्राला न भजन् ग्रीष्मे न सौगति।

इति च कपकाले पठ ध्याये च कौलम्।) तत्र कालवन यथा कोशाद्यः

ग्रीष्मोद्भवी श्रीष्मभवापुर
यमा ग्रीष्मी जनकलिप
दिदा ...
धन्वी सुवस परमरदचित।

उक्ता। इति मेदिनी से। १०। गरमि इति भाष इति च भाषा। महति वि।

ग्रीष्मजा स्त्री (ग्रीष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्म काले वा जायते या इति। जन्+ड। तत टाप् च।) नवमी। इति शब्दचन्द्रिका। माधवी इति भाषा। (ग्रीष्मकालमात्रे त्रि।)

ग्रीष्मपुष्पी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः। जातौ अजायां वा ङीप्।) कदलीपुष्पवृक्षः। इति राजनिघण्टः।

ग्रीष्मभवा स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मकाले उत्पद्य भवति उत्पद्यते या। भू+अच्। टाप्।) नवमालिका। इति रत्नमाला।

("कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

ग्रीष्मसुन्दरक पुं (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायति शोभते इति। कै+क। ग्रीष्मसुन्दर+स्वार्थे कन् वा।) शाकविशेषः। गिमा इति भाषा। तस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। मधुरत्वम्। कफपित्त दाहवारित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राज निघण्टः।

ग्रीष्मह्रासी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ह्रासः प्रकाश आप्तिर्यस्याः। ...) नवमल्लिका। इति भाषा।

ग्रीष्मी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये पुष्पति ... ङीप्।) नवमल्लिका। इति राज निघण्टः।

ग्रीष्मोद्भवा स्त्री (उद्भवतीति। उद्+भू+अच्। ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा।) नवमल्लिका। इति राजनिघण्टः।

ग्लुच इर उ चौर्य। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां पर सक सेट उदित्वात् क्त्वा वेट।) रेफ युक्तः। प्रथमस्वरी। इर अग्लुचत् अग्लोचीत्। उ ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः।

ग्रैव क्ली (ग्रीवायां भवम्। ग्रीवाभ्योऽण् च। ४। ३। ५७। इति अण्।) ग्रीवाभूषणम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा रघुः। ४। ४८।

भामिनीवल्लभार्याणां ...)

ग्रैवक क्ली (ग्रीवायां भवम्। चात् ठक्। ग्रीवाभ्योऽण् च। ४। ३। ५७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या चकारात् ठक्।) कण्ठ भूषणम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा महा भारते। ७। ३५। ३३।

पुनरेव ...)

ग्रैवेयक क्ली (ग्रीवायां भवमिति। "कुल कुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु। ४। ३। ९६। इति ढकञ्।) कण्ठभूषा। इत्यमरः। २। ६। १०४। (यथा म... पुराणे। ...)

ग्रैष्मी स्त्री ग्रीष्मे भवति। सन्धिवेलाद्यृतु नक्षत्रेभ्योऽण्। ४। ३। १६। इति अण् ततो ङीप्। पक्षे ... ङीप्। इति ...) नव मल्लिका। इति त्रिकाण्डशेषः। ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि वाच्यम्।

ग्लस उ ङ अदने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्म सक सेट उदित्वात् क्त्वा वेट्।) आत्म तृतीययुक्त। उ ग्लसित्वा ग्लस्त्वा। ङ ग्लसते। इति दुर्गादासः।

ग्लस्त त्रि (ग्लस+कर्मणि क्त।) भक्षितः। इत्यमरः। ३। १। ११०।

ग्लह ऊ कि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां परं सक सेट।) आत्म तृतीय युक्तः। ऊ अजग्लहीत् अजग्लहीत्। कि ग्लाहं यति ग्लहति। यह ग्लहिता मतोऽयं इति दुर्गादासः। (यथा महाभारते। २। ६७। ११।

"इमां चैव पुनः ...
दीर्घाभिवादनाः ...)

ग्लह पुं (ग्लह+"ग्रहवृदृ निश्चि गमः।" ३। ३। ५८। अप्।) अक्षादिद्यूते ... इति सिद्धान्त कौमुदी च ... इत्यमरः। २। १०। ४५। आह ... भाषा। (यथा महा भारते। २। ६०। ६।

"...
..."

ग्लाना [न] त्रि (ग्लायति ग्लानियुक्तो भव तीति। ग्लै+ल्युः।) ग्लानियुक्तः। इति व्याकर णम्।

ग्लान त्रि (ग्लै+कर्त्तरि क्त।) रोगात् क्षीण देह। तत्पर्यायः। ग्लास्नुः २। इत्यमर २। ६। ५८। रोगी। इति राजनिघण्टः।

ग्लानि स्त्री (ग्लायति अनया ग्लानिर्वा। ग्लै+ "ग्लाज्याहाभ्यो निः।" उणा। ४। ५१। इति निः।) अवसन्नता। इति हेम चन्द्रः। ३। ३३। (यथा गीतायाम्। ४। ७।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।)

रोगः। इति राजनिघण्टः। (यथा भाग वते। ५। २४। १३। ...)

ग्लास्नु त्रि (ग्लायतीति। ग्लै+ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः। ३। २। १३९। इति ग्स्नुः।) ग्लानः। इत्यमरः। २। ६। ५८। (यथा भट्टिः। ...)

ग्लुच इर उ चौर्य गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां पर सक सेट। उदित्वात् क्त्वा वेट्।) आत्म तालव्यतीययुक्तः। प्रथमस्वरी। इर अग्लु चत् अग्लोचीत्। उ ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः।

ग्लुञ्च उ इर गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां पर सक सेट।) उदित्वात् क्त्वा वेट्। आत्म तृतीययुक्तादिः। प्रथमस्वरी। उ ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा। इर अग्लुचत् अग्लुञ्चीत्। इति दुर्गादासः।

ग्लेप ऋ ङ दैन्ये। गतौ। चाले। इति कविकल्प द्रुमः। (भ्वां आत्म सक अक च सेट।) आत्म तृ तृतीययुक्तः। ङ ग्लेपते। ऋ अजिग्लेपत्। इति दुर्गादासः।

ग्लेय त्रि (ग्लानिमर्हतीति। ग्लै+यत्।) ग्लानि योग्यः। इति व्याकरणम्।

ग्लेव ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्म सक सेट।) आत्म तृतीययुक्तः। ऋ अजिग्लेवत्। ङ ग्लेवते। इति दुर्गादासः।

ग्लेष ऋ ङ अन्विच्छे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्म सक सेट।) आत्म तृतीययुक्तः। ऋ अजिग्लेषत्। ङ ग्लेषते गिलषे। अन्वेषण मन्वेषणम्। ... इति दुर्गादासः।

ग्लै क्षये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां पर अक अनिट्।) आत्म तृतीययुक्तः। क्षये ह र्षक्षये। ग्लायति लोकः शोकात्। ... इति दुर्गादासः। (यथा मनुः। ...

"...
..."

ग्लौ पुं (ग्लायति ... इति ...। ग्लै+ "ग्लानुदिभ्यां डौः।" उणा।

२ । ६४ । इति डौः ।) चन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदसंहितायाम् । ६ । ८३ । ३ ।
"ग्लौरितः प्र पतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥")
कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥

घ

घ, घकारः । स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (एतत्तु सुग्धबोधमतम् । यथा, "अ आ ए क ख ग घ ङाः कण्ठ्याः ।" पाणिनीये तु अयं कण्ठ्यो जिह्वामूलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः ॥" इत्युक्ता पुनः शिक्षायाम् ।
"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्यौष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ॥")
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"घकारं चञ्चलापाङ्गि! चतुष्कोणात्मकं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अस्योत्पत्तिर्गवर्णे द्रष्टव्या ॥ वङ्गाक्षरैस्तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"दक्षिणस्या वामरेखा किञ्चित्कुञ्चिता ततः ।
कुण्डलीरूपमास्थाय ततोऽधोगत्य दक्षतः ॥
अत ऊर्द्ध्वं गता रेखा शम्भुर्नारायणस्तयोः ।
ब्रह्मस्वरूपिणी देवि! मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ॥
सदा स्मेरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदा शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"घः खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशस्त्रिपुरान्तकः ।
वायुः शिवोत्तमः सत्ता किङ्किणी घोरनायकः ॥
मरीचिर्व्वरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा ज्वालिमुखं नन्दीशो घननं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामयः ॥"
घः, पुं, (घण्टयति शब्देन शोभते घटयति घर्घरादिशब्दं वा । घटि द्युतौ घट चेष्टायां च + बाहुलकात् डः ।) घण्टा । घर्घरशब्दः । इति मेदिनी । घे । १ ॥
घग्घ, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) काश्यपवर्गतृतीयोपधः । घग्घति । इति दुर्गादासः ॥
घट, क हिंसे । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-अकंच-सेट् ।) क, घाटयति कवाटं द्वारि जनः संयोजयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भाषे घण्टाते । कि, घण्टयति घण्टति । द्युतिर्दीप्तिः । द्युत्यर्थत्वेन पाणिनिकपुरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि पाणिनिकपुरादित्वार्थम् । तथाच,—
"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥"
इति वोपदेवः ॥
प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वान्येऽप्यर्था मन्तव्याः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्तीत्यर्थः । तेन हिंसास्तुत्योः पठितस्यापि शंसतेः कथनार्थत्वे न मे प्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितमिति रघौ कथयतीत्यर्थः । एवं दीप्तिपठितस्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयामास तर्क्यं सुधीरित्यादिः । इति दुर्गादासः ॥
घट, घ ङ म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) घ, घटा । ङ, घटते घटितुं शिष्यः । म, घटयति । घटतीति घटी स्त्रियो नाघटन् घटतामित्यादिति तु घटते घटः पचादित्वादन् । ततो घट इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १२ । ८६ ।
"घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चपलापि ॥")
घटः, पुं, (घटते ग्रहादिसङ्घातैः जलादिग्रहणाय इत्यर्थः । घट् + पचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१९ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥")
तस्य परिमाणं कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधिभेदः । (घटस्थवारिवत् निश्चलत्वावस्थात्वम् ।) स तु कुम्भकम् । हस्तिशिरः । (आसतिसादृश्यावस्थालम् ।) कूटकूटः । इति मेदिनी । टे । ७ ॥ कुम्भराशिः । यथा,—
"सिंहे वा यदि गोघटे गतगुरुः सर्व्वार्थसिद्धिं लभेत् ।"
इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोऽर्म्मणः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कंसश्चतुर्गुणो द्रोणः अर्म्मणोनल्वणश्च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घट उन्मान एव च ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
"दशद्रोणो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः ॥
(योगावस्थाभेदः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६९ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२-७३ ।
"द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥")
घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति । घट् + णिच् + ण्वुल् ।) कुलाचार्य्यः । तस्याशुभत्वम् । यथा,—
"वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः ।
तथाप्यसद्घटकस्पर्शं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥
दूषिताः कलिकाले तु भारते विविधाः प्रजाः ।
अतएव महेशानि ! सर्व्वे संसर्गदूषिताः ॥
घटकं नाशकं देवि ! संस्पर्शे यत्नतस्त्यजेत् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोल्लासे महिषमर्द्दिनीतन्त्रवचनम् ॥ योजकः । तत्पर्य्यायः । मध्यगः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"धावको भावकश्चैव योजकश्चांशकस्तथा ।
द्रष्टा श्रावकश्चैव षडेते घटकाः स्मृताः ॥"
अन्यच्च ।
"के वा (हन्ति पुरुषा गुरुघातपूर्व्वा-
मुर्व्वीतले कुलवतां परिचर्य्यदा वा ।
तत्वज्ञानमपि ये कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः ॥"
वनस्पतिः । पुष्पेण विना यः फलति सः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थहितादिकं साधयतीत्यर्थः । योजके, त्रि । यथाह भर्तृहरिः । २ । ६६ ।
"ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये
मध्यमाः परकीयकार्य्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन ये ।
ते वै मानुषराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते
ये च घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥")
घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।) कुट्टनी । तत्पर्य्यायः । कुट्टिनी २ दूत्या ३ रततालो ४ गणेरुका ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घटना, स्त्री, (घट + णिच् + युच् टाप् च ।) संघातीकरणम् । समष्टीकरणम् । यथा, "करिणां घटना घटा ।" इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ योजना । मेलनम् । यथा, "अघटनघटनापटीयसी माया ।" इति मायालक्षणम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
"शक्तिः काप्यपरीक्षितास्ति महतां स्वैरं दविष्ठान्यपि
यस्माद्धाममवशेन यान्ति घटनां कार्य्याणि निर्यत्नताम् ॥")
घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उत्पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति हलायुधः ॥

घटराज पुं (घटेषु राजते इति। यद्वा घटेन मद्यादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः।) कुम्भः। इति हारावली॥

घटा स्त्री (घट+भावे षित्वादङ् ततष्टाप् च।) करिणां घटना। हस्तिनां युद्धाद्यर्थमेकत्र सङ्घातीकरणम्। इत्यमरः।२।८।१०७॥ (यथा कथासरित्सागरे।१९।१०९।

तुरुष्कतुरगत्राता क्षुब्धस्याब्धेरिवोर्मयः।
तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेषु ददृशुर्यशः॥)

घटनम्। गोष्ठी। सभा। इति मेदिनी। टे।१३॥ समूहः। यथाह श्रीहर्षः।

यत्कारघटाट्टकुट्टिमसवदिन्दूपलतुन्दिलापया॥

घटालावु स्त्री (घटाकारा अलावुः।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

घटिक स्त्री (घटेन साङ्कश्यं विद्यतेऽस्य इति ठन्।) नितम्बः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (घटेन तरतीति। नौद्व्यचष्ठन्।४।४।७। इति ठन्। घटेन तरणशीले त्रि। पुंसि तु। घटिं कायति वाद्यर्थं घटीवादनेन समयं ज्ञापयतीति। कै+कः पूर्व्वह्रस्वश्च। घटीवादकः।)

घटिका स्त्री (पादस्याम्भो ग्रन्थिघटः घटना विद्यतेऽस्य इति। घट+ठन्।) पादग्रन्थिः। इति शब्दरत्नावली॥ (घटयति निश्चिनोति निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकस्याचाराद्यर्थम्। घट+णिच्+ण्वुल्+टापि अत इत्वञ्च) मुहूर्त्तः। इति जटाधरः॥ यथा ज्योतिर्विदाभरणे।

गुर्व्वक्षराणामुदितं च षष्ठ्या
पलं पलानां घटिका किलैका॥

यथा तिथितत्त्वे रघुनन्दनः। अत्र घटिका मुहूर्त्त आद्याव्यवहितकालानुरोधात्॥) दण्डः। घडी इति भाषा। यथा —

चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते।
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(घट+स्वल्पार्थ कन् टापि अत इत्वञ्च। क्षुद्रघटः। यथा मञ्चान्तः।१।२०३।

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानघटिका इव वर्ज्जनीयाः॥)

घटी स्त्री (घटत इति घट्। घट+अच्। ततः संज्ञायां जातौ वा ङीष्। यद्वा घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्याः इति अर्श आद्यच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) दण्डः। इति भूरिप्रयोगः॥ घड़ी इति भाषा॥ (यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।

गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः
स्याद् वा घटी षष्टिरहः खरामैः॥

अल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्रघटः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा मार्कण्डेय।१७।२२।
"घटीयन्त्रवद् भवान्या वहतोऽयं यथा घटी॥")

घटीकारः पुं (घटीं करोतीति। कृ+कर्म्मण्यण्।३।२।१। इत्यण्।) यद्वा अघटं घटं करोति यः। कुलालः। इति मुग्धबोधम्॥

घटीयन्त्र क्ली (घट्या यन्त्रम्।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः। जलतोला कल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्घाटनम् २। इत्यमरः।२।१०।२७॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे।१२।२०।

तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः॥

घटी क्षुद्रघटः तदवलम्बनाद्याकारं यन्त्रम्। यद्वा घट्या दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम्। कालपरिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः। घडी इति ख्यातः॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहुविधान्युक्तानि। तत्र शङ्कुयष्ट्यादिकं दिवा कालमानज्ञापकमुक्तवान्। घटीयन्त्रादिकन्तु अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य्य प्रदर्शितम्। यथा —

'अथ घटीयन्त्रादिभिस्त्रमतकारियन्त्रैर्वा सर्व्वोपजीव्यं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति॥

तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः।
ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्॥'

इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

जलयन्त्रञ्च तत्र कपालञ्च कपालाख्यजलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तेषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूराख्यस्वयंवहयन्त्रं नरपत्र नरयन्त्रं शङ्कुकारञ्च छायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिताः रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः पारदसम्पृक्ताः मृद्घटिकाः मयूरोदरस्थाः मुखात् घटिकान्तरेण स्रुत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धास्ताडशैर्यन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशाः गर्भे उदरे यस्य तादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैः मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः। जानीयादित्यर्थः॥ * ॥ ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह।

पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च।
बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः॥'

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्रकर्षश्च यावदभिमतसिद्धेः। एतत् क इत्यत आह। पारदारामुसूत्राणीति पारदयुक्ता आराः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।

लघु काष्ठजमत्र चक्रं समसुषिरारा समान्तरा नेम्याम्।

किञ्चिद्वक्रा योज्या सुषिरस्यार्द्धं पृथक् तासाम्। रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति। अम्बु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि रज्जुसाधनप्रयोगः। शुल्वं शिल्पनैपुण्यम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात्तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ।

उत्कीर्य्य नेमिमथवा परितो मदनेन सलयम्।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत्तावत्॥

यावत्सैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति।
पिहितच्छिद्रं तदेतच्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम्॥
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य।
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः॥
युगपन्मुक्तं चेत् क नलेन कुण्डाद्बहिः पतति।
नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत्तथा धार्य्यम्॥

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये।
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्॥
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया॥

बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः। पांशवो धूलिप्रयोगास्तैर्युक्ता प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभा असाधारणत्वेन मनुष्यैः कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः। इदं स्वयंवहविद्या समुद्रान्तनिवासिजने फिरङ्गाख्ये सम्यगभ्यस्तेति। कुहकविद्यावादत्र विस्ताराद्दुरुद्योग इति सङ्क्षेपः॥ * ॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह।

'ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि।
षष्टिमज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्॥'

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

'यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे इषद्भाण्डे न्यस्तं धारितं सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत् कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डाकारं कपालपदवाच्यत्वात् घटार्द्धस्तनाद्याकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम्। तद्घटनन्तु।

शुल्बस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं
पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्॥
सत्र्यंशमाषत्रयनिर्म्मिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्।
विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं
प्रपूर्य्यते नाडिकयाम्भसस्तत्॥

तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ —

घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले पृथुच्छिद्रा।
द्युनिशमिमज्जनमित्याभक्तं द्युनिशं घटीमानम्॥"

"अत्र एभिः शुल्बस्य पलैरित्यादि यद्घटी

लक्षणं केचित् कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चेत्येतदुपेक्षितम्। द्वादशप्रमाणाकारसुषिरं पात्रं घटीसंज्ञमङ्गीकृतम्। मुनिशङ्कुनिमज्जनसङ्ख्यया यदि षष्टिशिष्टानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदेकेन निमज्जनेन किमिति त्रैराशिकम्।” इति घटीयन्त्रम्॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि॥)

घटोत्कचः, पुं, (घट इव उत्कतःकचोऽस्य।) राक्षसविशेषः। स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे भीमसेनाज्जातः॥ इति महाभारतम्॥ (अस्य नामनिरुक्त्या सह जन्मादिविवरणं यथा, महाभारते। १। १५६। २१—६३।

“तथेति तत् प्रतिश्रुत्य हिडिम्बा राक्षसी तदा।
भीमसेनमुपादाय सोर्द्ध्वमाचक्रमे ततः॥
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा॥
कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम्॥
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च॥
पत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च।
सर्व्वर्त्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च॥
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा॥
प्रजज्ञे राक्षसीपुत्त्रं भीमसेनात् महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्॥
भीमनादं सुताम्रौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्।
महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम्॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान्॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः॥
घटो ह्यस्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह॥”

असौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुषघातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो मृतश्च। यथा, महाभारते। ७। १७७। ४८—६३।

“ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे।
यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन्॥
यासौ राजन्! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य।
यां वै प्रादात् सूतपुत्त्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय॥
तामुत्तमां परकायापहर्त्रीं
दृष्ट्वा सौतेर्ब्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्!
कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम्॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!।
ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्!
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य।
ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती॥
युद्ध्वा चित्रैर्व्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्व्वीरो मानुषै राक्षसैश्च।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या॥
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः॥
ततोऽन्तरीक्षादपतद्गतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः।
अवाक्शिरास्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम्॥
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन्!॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यः शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः।
अन्वारूढ़स्तव पुत्त्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम्॥”)

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः नाशकः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा घटात् उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः। २। ३६॥

घट्ट, क चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। चालश्चलनम्। क, घट्टयति मेघो वायुना। इति दुर्गादासः॥

घट्ट, ङ चले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। ङ, घट्टते। इति दुर्गादासः॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति। घट्ट+“हलश्च।” ३। ३। १२१। इति घञ्।) नद्यादौ स्नानाद्यर्थं प्रवेशस्थानम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः। जगात इति ख्यातो वा। तत्पर्य्यायः। तीर्थः २। अवतारः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। १५३॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते इति। घट्ट+गै+कः टाप् च।) नदीभेदः। यथा,—

“मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः।
मलापहा वट्टपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे स्थैयतरपण्येन शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति। जीव+णिनिः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। पाटुनि इति भाषा। स तु वैश्यायां रजकाज्जातः। इति विवादार्णवसेतुः॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट+“ण्यासश्रन्थोयुच्।” ३। ३। १०७। इत्यस्य सूत्रस्य “घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्।” इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च।) चलना। (आङ् पूर्व्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो यथा, माघे। १। १०।

“रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः॥”)

इति। इति हेमचन्द्रः॥

घण्ट ऋ उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां उभं अकं सेट्। उन्तित्वात् क्तावेट्।) ऋ घण्टयति घण्टते। उ घण्टित्वा घण्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

घण्ट पुं (घण+क्तः।) व्यञ्जनविशेषः। अस्य घण्टगुणाः। बलरुचिकारित्वम्। वातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

घण्टक पुं (घण्ट+संज्ञायां कन्।) क्षुपविशेषः। घेटकोल इति भाषा। अस्य गुणाः। कफ-नाशित्वम्। कटुपाकित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः॥

घण्टा स्त्री (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले वादनशोभनं घण्टयति शब्दायते वा। घटि दीप्तौ+अच् ततष्टाप्।) कांस्यनिर्म्मितवाद्य-विशेषः। यथा स्मृतिः

सर्व्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत्॥
दृष्टा यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता।
पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ॥
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्॥

अथ घण्टामाहात्म्यमुक्तञ्च स्कान्दे श्रीब्रह्म-नारदसंवादे यथा —

स्नानार्च्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः।
पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु॥
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च।
वसते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया।
वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम्॥
वादित्रनिनदैस्तूर्य्यैर्गीतमङ्गलनिस्वनैः।
यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः॥
वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्व्वदा।
घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व्ववाद्यमयी यतः॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत्॥
[illegible] मन्वन्तरशतानि च।
घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः॥ ४॥
तथा विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवदनुद्धारसंवादे।
[illegible] घण्टामाहात्म्यमुत्तमम्।
प्रसादं त्वमतो नास्ति मत्तो भुवनत्रये॥
मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति।
अर्चिता वैष्णवैर्यत्र मां विद्धि दैत्यज॥
वैनतेयाङ्किता घण्टा सुदर्शनयुता यदि।
[illegible] तस्य यमान्यदम्॥
[illegible] विदुषाम्।
[illegible] पूजाकाले विशेषतः॥
[illegible] लभते फलम्।
[illegible]॥
[illegible] पूजा यदा आयाति यत्नात्॥
[illegible] पश्चामि सकं पदम्॥
[illegible] समन्विता।
[illegible] च॥
[illegible]।
[illegible]॥

[illegible] यथा देवा प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम्।
सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमाश्रिते॥
स्वकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः।
मन्त्रैर्याचर्न्नकाले तु फलं कोट्यधिकं कलौ॥
अन्यत्र च।
घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम्॥
सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः।
पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः॥
सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरेः।
देवतानां मुनीन्द्राणां पितृणामुत्सवो भवेत्॥
अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः॥
गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता।
न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम्॥
यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खश्च पुरतो हरेः।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः॥
अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता।
भक्त्याद्या वैष्णवैर्यत्राच्चक्रेणोपरि मण्डिता॥
गीतं नृत्यं पुराणानि पठनञ्च प्रशस्यते॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति। घटि+अच्। स्त्रियां टाप्।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ अतिबला। नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥ (अतिबलानागबलाघण्टापाटलि-शब्देष्वासां विवृतिर्यथायथं ज्ञातव्या॥)

घण्टाक पुं (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति। घटि+अच् टाप्। घण्टा तया घण्टेति आख्ययैव कायतीति। घण्टा+कै+कः।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

घण्टाकर्ण पुं (घण्टावत् कर्णौ यस्य।) शिव-गणविशेषः। घेँटु इति ख्यातः। यथा —
घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः॥”
इति शिवपुराणम्॥

तस्य पूजाविधिर्यथा —
चैत्रे मासि च सम्पूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः।
आरोग्याय च दीर्घायुः संकाश्यां तत्र कारयेत्॥”
पूजामन्त्रो यथा —
घण्टाकर्ण महावीर। सर्व्वव्याधिविनाशन।
विस्फोटकभयं प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल॥
इति तिथ्यादितत्त्वे दक्षिणकालिप्रकरणम्॥
(काश्मीरस्थकुम्भविशेषः। यथा काशीखण्डे। ६३। १०५।
इय हि [illegible] घण्टाकर्णस्य हृन्”॥)

घण्टापथ पुं (घण्टानामुपलक्षितं घण्टादि-वाद्यानां पन्थाः। ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे। ५। ४। ७४। इति अः।) घण्टोपलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः। इति भरतः॥ प्रामाण्य-प्रधानमार्गः। यथा —
“भूपस्मरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः।
इति [illegible]॥

[illegible]

यदि पुरसम्बन्धि स्यात्तदा उपनिष्करमिति स्यातम्। इत्यमरः। २। १। १८॥

घण्टापाटलि पुं (घण्टा चासौ पाटलिश्चेति कर्म्मधारयः।) वृक्षविशेषः। घण्टापारुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोलीढ २ झाटल ३ मोक्ष ४ मुष्कक ५। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ गोलिह ६ घण्टा ७ पाटलि ८। इति तट्टीका॥ क्षारश्रेष्ठ ९ कालमुष्कक १०। इति रत्नमाला॥ माटली ११ घण्टाक १२ झाट १३। इति शब्दरत्नावली॥ तीक्ष्ण १४ घण्टक १५। इति रत्नकोषः॥ मोचक १६ काष्ठपाटली १७ कालास्थाली १८ काचस्थली १९। इति भाव-प्रकाशः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ मुष्कक-शब्दे द्रष्टव्यौ॥

घण्टाबीज क्ली (घण्टेव बीजमस्य।) जय-पालः। इति राजनिर्घण्टः॥

घण्टारवा स्त्री (घण्टारववत् रवः पक्वफलेषु यस्याः। यद्वा पक्वेषु फलेषु घण्टेव रौतीति। रु शब्दे+अच्।) शणविशेषः। झनझनिया इति वनशणा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शणपुष्पिका २। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ शणपुष्पी ३। इति भरतः॥

घण्टाली स्त्री (घण्टां चलति पर्य्याप्नोतीति शब्देनेत्यर्थः। अल पर्य्याप्तौ+ कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण् स्त्रियां ङीप् च। यद्वा घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसादृश्यात् तथात्वम्।) कोशातकी। इति राज-निर्घण्टः॥ झिङ्गा इति भाषा॥ (घण्टानाम् आली श्रेणी।) घण्टाश्रेणी च॥

घण्टाशब्द क्ली (घण्टाया शब्द इव शब्दो यस्य।) कांस्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११५॥

घण्टिका स्त्री (घण्टा+अल्पार्थे कन् ततष्टापि अत इत्वम्। घण्टिका क्षुद्रघण्टा सा इव आकृति-रस्यास्ति। अर्श आदित्वादच्।) लघ्विका। तालुस्थमांसजिह्वा। इति राजनिर्घण्टो हेम-चन्द्रश्च॥ (गलरोगविशेषः। अस्य सलक्षण-चिकित्सितं यथा —
तिलपिच्छलगौल्याम्भसेवनातिदमाद्यपि।
नवाच्छन्न कफतो जायते घण्टिकागदः॥
जिह्वाग्रेऽय कण्ठमध्ये प्रवरक्षतमुद्रवा।
[illegible] मन्दश्च जायते॥
शिरोऽथवा रुचिर्मन्दा तथास्यजडता भवेत्।
[illegible] कण्ठमध्ये तु स पीडा इत्थमूचिका॥
[illegible] रक्तं [illegible] हितम्॥
[illegible] तस्य निधापयेत्॥
[illegible] तैलं [illegible]॥
[illegible] घण्टिकायां [illegible]॥
[illegible] रक्तश्लेष्मविकारजाः॥”
इति च [illegible]॥
इति चारौते चिकित्सितस्थाने [illegible] अध्यायः।)

घण्टिनीबीजं, क्ली, (घण्टिनीव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टुः, पुं, (घण्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ + "तन्वादेश्च ।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण उः ।) गजघण्टा । प्रतापः । इत्युणादिकोषः ॥

घण्टेश्वरः,पुं, (घण्टानां वराटाकर्णादिरोगविशेषाणां ईश्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गलपुत्रः । व्रणदाता च । घेँटु इति भाषा ॥ यथा,
"मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरो महान् ।
व्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

घण्डः, पुं, (घणिति शब्दं कुर्व्वन् डयते उड्डीयते इति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् डः ।) भ्रमरः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घनं, क्ली, (हन्यते ताड्यते यत् इति । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति ख्यातः आदिना काहलादयः । इति सारसुन्दरी ॥ मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ लौहः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनः, पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।) मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।
"ततः स्वेदाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥")
मुस्ता । ओघः । दार्ढ्यं । विस्तारः । (हन्यते वध्यतेऽनेन । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) लौहमुद्गरः । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः । १८ । १ ।
"धनुरपास्य सबाणधिशङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥")
शरीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम् । यथा,
"समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥"
इति लीलावती ॥
(वेदपाठविशेषः । यथा,—
"जटासुक्तां विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥")

घनः, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घनादेशश्च ।) निविडः । तत्पर्य्यायः । निरन्तरः २ सान्द्रः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ९१ ।
"स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥")
दृढः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ११८ ।
"यश्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ॥")
पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।
"किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधारावनैर्घनैः ॥")
सम्पुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १३९ ।
"किं गाण्डीवस्फुरद्गुरुघनास्फालनक्रूरपाणि-
र्नासीङ्लीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची ॥")

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः । स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लिष्टरजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥ मिशान सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति कर्म्मधारयः ।) पुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनतालः, पुं, (घनतायां निविडतायां अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) सारङ्गपक्षी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वमुखं तोलयति ऊर्द्ध्वमुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने + अच् ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनद्रुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविडो द्रुमो वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थानमिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्रः, पुं, (घनानि निविडानि पत्राणि यस्य ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः । पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहुतमत्वात् निविडानि फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कत्रयपूरणस्य मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्कत्रयस्याद्याङ्कः । यथा । नववनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥ करणसूत्रं यथा,—
"आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्यात् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा
त्रिघ्ना तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ॥
पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्त्या भवेदेवमतः पुनश्च ॥"
इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढं मूलमस्य ।) मोरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्य्यासः । (घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । सम्यकसिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्लीवलिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।
"घनरसमन्यं नीरं हृतममृतं जीवनं भुवनम् ॥"

घनवल्लिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।) अमृतस्रवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवातः, पुं, (घनो निविडो वातो वायुर्यत्र ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥

घनवासः, पुं, (घनस्तीक्ष्णः वासो गन्धो यस्य ।) कुष्माण्डः । इति हारावली । ६७ ॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्रवृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्यामवर्णः ।) निविडकृष्णवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः । योगरूढिरयं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्बोधकः । इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटके ।
"अये राम ! घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् ।
यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम् ॥"
"समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये ।
"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
स्ता एवमार्द्रवसनाः सह संविशेयुः ॥"
यथाच महागणपतिस्तोत्रे । ६ ।
"दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासाराः श्रयन्तां मनः ॥"
घनो निविडः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त्तपारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेदः । (घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्धः, पुं, (घनो दृढः स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं, (घनो मुस्ता तद्वत् सुष्ठु अनिति प्राणितीति । अन श्वस प्राणने + अच् ।) तण्डुलीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः, पुं, (हन्तीति । हन वधे + पचाद्यच् । ततः “हन्तेर्घत्वञ्च ।” ७ । १ । १३४ । इत्यस्य वार्त्ति इति द्वित्वं अभ्यासस्य ।) इन्द्रः । घातुकमत्तहस्ती । वर्षुकमेघः । इत्यमरः । ३ । ३ । १०६ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
अभोजानि घनाघनश्ववहितो(ऽ)प्यासाघयत्सगुमान
दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं करोत्यानमम ॥)
अन्योन्यघट्टन इति धरणी ॥

घनाघनः, त्रि, निरन्तरः । (हन्तीति । हन् + अच् । हन्तेर्घत्वञ्च । इति द्वित्वं अभ्यासस्य ।) घातुकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा ऋग्वेदे । १० । १०३ । १ ।
‘आशुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥)

घनाघना, स्त्री, (घनाघन + टाप् ।) काकमाची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनात्ययः, पुं, (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मिन् ।) शरत्कालः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७२ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव ॥
‘हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥
इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामयः, पुं, (घनो दृढ आमयो यस्मात् ।) खर्ज्जूरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामलः, पुं, (घनो निविड अमलश्च ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामाश्रयः ।) आकाशम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ७७ ॥

घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहमुद्गराणामुदधिः समुद्र इव । लौहमुद्गरप्रचुरतया एवास्य तथात्वम् ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनोपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः ।) करकः ॥ इति हेमचन्द्रः । २ । ८० ॥ (करकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

घम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । घम्बति । इति दुर्गादासः ॥

घरट्टः, पुं, (घर घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति । अट + निपातनात् द्वित्वे साधुः ।) पेषणी । इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा ॥ (यथा श्रीकण्ठचरिते । ६ । ६३ ।
एष भ्रमलवणवघटपद्मचक्रचिह्न
वक्रप्राक्कृतकुसुममाविरभूल्लतानाम् ।
मानस्य मन्मथदृशां सहसैव पिष्ट्वा
तनुं घरट्टमथरट्टविलासमासीत् ॥)

घर्घटः, पुं, (घर्घ इत्यव्यक्तशब्देन अटति गच्छतीति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ टाङ्गरा इति भाषा ॥

घर्घरः, पुं, (घर्घरिति अव्यक्त ध्वनिविशेषं रातीति । रा + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) पर्व्वतद्वारम् । द्वारम् । उलूकः । नदविशेषः । स्वरभेदे त्रि । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ ध्वनिः । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ७ । १०३ ।
घण्टेभमरुतीव मेघघर्घरं श्रुतवान् ध्वनिम् ॥)
हास्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २१० ॥ तुषानलः । इति भूरिप्रयोगः ॥

घर्घरकः, पुं, (घर्घर एव । स्वार्थे कन् ।) घर्घरनदः । यथा राजनिर्घण्टे ।
शोणे घर्घरके जलम् रुचिमन्नत्यमशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं तथा च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥

घर्घरा, स्त्री, (घर्घ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा + क स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रघण्टिका । वीणाभेदः । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ (गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५७ ।
‘घुर्घुरा भिक्षुरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥)

घर्घरिका, स्त्री, (घर्घरैव । स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रघण्टिका । भृष्टधान्यम् । नदीविशेषः । वाद्यदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥

घर्घुर्घा, स्त्री, (घुर ध्वनौ + क्विप् घुर्घुरा ध्वनिविशेषेण गायतीति गै + डः । निपातनात् गस्य घत्वम् ।) घमकीटः । इति रत्नमाला ॥ घुरघुरिया इति भाषा ॥

घर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) रेफोपधः । घर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

घर्म्मः, पुं, (घरति क्षरति अङ्गादिति । घृ क्षरणे + “घर्म्मः ।” उणा । १ । १४८ । इति मन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) श्रमवारि । अङ्गजलम् । घाम इति भाषा ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । २१२ ।
दयितस्पर्शोन्मीलित
घर्म्मजलक्षालितकरग्रहणबलाते ॥)
तत्पर्य्यायः । निदाघः २ स्वेदः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥ सिप्रः ४ । इति जटाधरः ॥ स्वेदनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (घरति क्षरति स्वेद शरीरादनेन इति । घृ + करणे मन् ।) आतपः । ग्रीष्मः । उष्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६४ अध्याये ।
‘सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च ।
चन्दनानि पराध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः ॥
तालवृन्तानिलाधारास्तथा शीतगृहाणि च ।
घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥

घर्म्मदोषः, पुं, (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोषः विकृतिः ।) स्वेदस्य विकारः । तस्यौषधं यथा —
“मन्दोष्णलोध्रनीवारचर्णं च कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्घर्म्मप्रसारिकाम् ॥
स्वेददोषश्चैव दचन्द्र । घर्म्मदोषश्च नश्यति ।
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥

घर्म्मविचर्च्चिका, स्त्री, (घर्म्मजनिता स्वेदोत्पन्ना विचर्च्चिका । घर्म्मा ग्रीष्मकालस्तज्जनिता विचर्च्चिका वा ।) घर्म्मविचर्च्ची । घर्म्मचर्च्चिका घामाचि इति भाषा ॥ यथा प्रयोगामृते ।
‘स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैर्यदा ।
तत स्वेदं प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं घर्म्मचर्च्चिका ॥
रात्रिकालातिरक्तोत्था यस्मा घर्म्मविचर्च्चिका ॥
अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्म्मान्तः, पुं, (घर्म्मस्य निदाघकालस्य अन्तो यत्र ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मेघदूते । १०६ ।
‘घर्म्मान्ते मे विगणय कथं वासराणि व्रजेयुः’ ।
वर्षाकालविरयोऽस्य विशेषो बोध्यः ॥)

घर्म्मान्तकामुकी, स्त्री, (घर्म्मान्ते वर्षासु कामुकी कामार्त्ता । वर्षाकाले हि अस्या मैथुनस्पृहा भवतीति प्रसिद्धिः । यद्वा घर्म्मान्ते वर्षाकालं कामयते इति । कम् + उकञ् स्त्रियां ङीप् ।) बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

घर्षणं, क्ली, (घृष + भावे ल्युट् ।) घर्षः । घषा इति भाषा ॥ यथाह माधवकरः ।
घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उषासावान्वितं तद्धि घृष्टमित्यभिधीयते ॥

घर्षणालः, पुं, (घर्षणी घर्षणाय वा अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) शिलापुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोडा इति भाषा ॥

घर्षणी, स्त्री, (घृष्यते इति । घृष + कर्म्मणि ल्युट् । टित्वात् ङीप् च ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या ॥)

घष इ ङ क्षरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट् ।) आदिस्वरी । इ घंषते । ङ घघषे । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस इ ङ क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट् ।) इ घंसते । ङ घसते । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस ऌ औ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं अनिट् ।) ऌ अघसत् । औ घस्ता । इति दुर्गादासः ॥

घसिः, पुं, (घस भक्षणे + भावे इन् ।) आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तथा च वैदिकः ।
‘घसिना मे मास पृकथा सक्थ मे नाभौ कीदृ ॥)

घस्मरः, त्रि, (घस + “सृघस्यदः क्मरच् ।” ३ । २ । १६० । इति क्मरच् ।) अद्मरः । भक्षकः । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा महाभारते ८ । ४० । ३९ ।
गौर्य्यौ बृहत्यो निर्ह्रीका मत्स्यिका कम्बलावृता
घस्मरा नष्टशौचाश्च प्रायः इत्यनुशुश्रुम ॥)

घस्रं, क्ली, (घस + रक् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घस्रः, पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम् । घस्+ रक् ।) दिनम् । हिंस्रे त्रि । इति मेदिनी । रे । ३० ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
"रात्रिघस्रौ सुप्तिबोधावुन्मीलननिमीलने ।
तूष्णीम्भावमनोराज्ये इव स्थितिलयाविमौ ॥")

घ्ना, स्त्री (हन्+कः । हस्य घत्वम् । टाप् च ।) काञ्ची । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥

घाटः, पुं. (घट्टते सञ्चलते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः । घट्+करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्नावली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे, त्रि. । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

घाटा, स्त्री. (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः टाप् ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । घाड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटुः २ कृकाटिका ३ । इत्यमरः ॥ शिरःपश्चात्सन्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ घाटः ५ कृकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां
संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

घाटिका, स्त्री. (घाटा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । "अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना स्वालयं नीतः ॥")

घाण्टिकः, पुं. (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।) यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो देवताग्रे घण्टाघातेन शंसति स श्रावणाख्यः । इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् ।
"राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः ।")
तत्पर्य्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥ चाक्रिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९७ ॥ अन्यच्च ।
"मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुत्रचित् ॥
घण्टावाद्यस्तावका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
धुस्तूरवृक्षः । इति हारावली । १०९ ॥

घातः, पुं, (हन्+करणभावादौ घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।" ७ । ३ । ५४ । इति कुत्वञ्च ।) काण्डः । प्रहारः । इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ६८ । २४ ।
"मुष्टिभिः पार्ष्णिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने ।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च नयनाञ्चनपीड़नैः ॥")
अङ्कपूरणम् । यथा । "समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः ।" इति लीलावती ॥ (वधः । यथा-पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
"इदं शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥"

लुण्ठनम् । यथा, मनुः । ९ । २७४ ।
"ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥"
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ द्रव्याद्युत्खातः हानिर्वा । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
"माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ॥"
भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । सञ्जीवककथायाम् । "प्रोवाच भो शेषभागे अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता यस्माद् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम् ॥")

घातकः, त्रि, (हन्तीति । हन्+ण्वुल् । णितितान्तादेशे कुत्वम् ।) हननकर्त्ता । यथा,—
"गौरीमाधवयोर्भर्त्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्य्यः कमलघातकः ॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
(तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
"संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेतिघातकाः ॥")

घातनं, क्ली, (हन्+णिच्+भावे ल्युट् ।) हननम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
"पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥")

घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति । हन्+कर्त्तरि युः स्वार्थे णिच् ।) वधकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (केचित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम् । "हन्तेर्घुन्नादन्तयोर्घत्वतत्वे ।" ५ । ४२ । इत्युणादिसूत्रेण हन्तेर्घुनिकृते आद्यन्तयोर्घत्वतत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभिश्चिन्त्यम् ।)

घातिः, पुं, (हन्+इण् ।) पक्षिबन्धनम् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म्मधारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

घातुकः, त्रि, (हन्तीति । हन्+"लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) हिंस्रः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
"ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥")

घात्यं, त्रि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो वा इत्यर्थः । हन्+ण्यत् ।) हननयोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । "ततो मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥") [हेमचन्द्रः ॥

घारः, पुं, (घृ सेचने+घञ् ।) सेचनम् । इति

घार्त्तिकः, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः । इति ठञ् ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ "अन्यस्य घार्त्तिकभोजनं दत्तम् ॥")

घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस्+कर्म्मणि घञ् ।) गवाद्यदनीयतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥ यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ यवासम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५३ ।

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति हव्यमिति । घस+"जनिघसिभ्यामिण् ।" उणां ४ । १३० इति इण् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ ।
"यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्व्वा ता ते अपि [देवेष्वस्तु ॥")

घिण, ई ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ई, घिण्णते । ङ, घिण्णते । जेघिण्णते । इति दुर्गादासः ॥

घु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, घवते । इति दुर्गादासः ॥

घुः, पुं, (घुङ् ध्वनौ+भावे बाहुलकात् डुः ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥

घुट, ङ ऌ परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गतवतः प्रत्यागमनं विनिमयो वा । ङ, घोटते नदी । ऌ, अघुटत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
"यस्य व्याघोटते दण्डो नाक्षतार्थः कुतश्चन ॥")

घुट, शि प्रतिहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् शत्रुं शूरः । जुघोट । इति दुर्गादासः ॥

घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ+संज्ञायां अच् ।) चरणग्रन्थिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥

घुटिः, स्त्री, (घुट+इन् ।) गुल्फः । इति द्विरूप-

घुटिकः, पुं, (घुट्+ठन् ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥

घुटिका, स्त्री, (घुटिक+टाप् ।) गुल्फः । इत्य-

घुटी, स्त्री, (घुट्+इन् । "कृदिकारान्तादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) गुल्फः । इति द्विरूपकोषः ॥

घुड, शि व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुड़ति अघुड़ीत् । इति दुर्गादासः ॥

घुण, ङ भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, घोणते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, इ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, घुण्णते । ङ, घुणते जोघुण्णते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श, घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः ॥

घुणः, पुं, (घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति । घुण भ्रमणे+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठकृमिः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ९ अध्याये । "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेष्यस्य ॥") तत्पर्य्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

घुणवल्लभा, स्त्री, (घुणः वल्लभो यस्याः । घुणस्य वल्लभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥ (यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
"कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं माक्षिकं घुणवल्लभाम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन——————"
इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

घुण्ट, पु (घुण्यते परिभ्रम्यतेऽनेन। घुट+घञर्थे क निपातनात् नुम् च।) गुल्फः। इति शब्दमाला॥

घुण्टक पु (घुण्ट+स्वार्थे कन्।) गुल्फः। इति हेमचन्द्रः॥

घुण्टिका स्त्री, (घुण्ट इव कायतीति। कै+क।) वनमधुकरीषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ विलघुँटे इति भाषा॥

घुण्ड पु, (घोणते भ्राम्यतीति।) भ्रमरः। इत्युणादिकोषः॥

घुर श ध्वनौ। भीमार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं अकं सेट्।) भीमा भयानकरसस्तस्य अर्था निमित्तहेतुरिति यावत् भीमार्थः। श, घुरति व्याघ्रो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः। घुर भीमार्थशब्दयोरिति प्राञ्चः। अत्र इति शब्दविशेषणमिति रमानाथः। घुरत्यार्त्तं च कुरुते इति। शब्दानुवृत्तौ भट्टमल्लः। घोरिता। इति दुर्गादासः॥

घुर्घुर पु (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति। घुर+क्विप्। ततः घुरो भयानकात् जन्तोरपि घुर भयानकः। एतद्शब्देन प्रायशो ध्वनिसम्भवादेव तथात्वम्।) कीटविशेषः। घुरघुरिया इति भाषा॥ तत्पर्यायः। यमकीटः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ घर्घुरः ३। इति रत्नमाला॥ (शूकरशब्दः। इति चिन्तामणिः॥)

घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुरः शूकरशब्दवदव्यक्तशब्दः सोऽस्त्या अस्तीति। घुर्घुर+'अर्शआदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) जलजन्तुविशेषः। तत्पर्यायः। स्ततकिरा २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घुलञ्च, पु, गवेधुका। इति रत्नमाला॥ गड गड़ इति भाषा॥

घुलघुलारव पु (घुल घुल इत्यव्यक्तमारौतीति। आ+रु+अच्।) पारावतभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

घुष, इ ङ धूषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) धृष्ट कान्तिकृति। इ घुंष्यते। ङ, घुंषते चन्दनं गात्रम्। इति दुर्गादासः॥

घुष इर् वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) इर्, अघुषत् अघोषीत्। इति दुर्गादासः॥

घुष कि इर् युतौ। स्तुतौ इति यावत्। विशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट्।) विशब्द इह कथनं आविष्करणं नानाशब्दकरणं वा आङ्पूर्व्वकः सततक्रन्दने। इति तट्टीका॥ कि घोषयति घोषति गूढमर्थमभियुक्तः। नानाशब्दं वाद्यं घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रुतः। इति हलायुधः। इर् अघुषत् अघोषीत्। घुष किरनुवर्त्तते। कि आघोषयति आघोषति शोकार्त्तः सततं क्रन्दतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

घुषित, त्रि (घुष्यते स्म इति। घुष विशब्दे+क्त। "घुषिरविशब्दने।" ७।२।२३। इति कथनात् नात्र इट्।) शब्दितम्। इति सुपद्मव्याकरणम्॥

घुष्ट, त्रि (घुष्यते स्म इति। घुष+'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति' मुग्धबोधसूत्रात् निपातनात् साधुः।) शब्दितम्। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, हरिवंशे। २०। ८६।

"हंससारसघुष्टेषु कारण्डवकृतेषु च॥"

शब्दितान्यत्र तु 'घुषिरविशब्दने।" ७।२।२३। इति नेट्। "घुष्टा रज्जुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

घुसृण, क्ली (घुष्यते स्तूयते इति भावः। घुष+बाहुलकात् ऋणक। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा घुष्यते कान्तिविशिष्टं क्रियते शरीरमनेन। घुषि धृषो+ऋणक।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा काशीखण्डे। २८।५०।

'घुसृणापिञ्जरतुङ्गघरा घनस्तना॥'

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"चन्दनं घुसृणोपेतं स्वगनाभिसमायुतम्।
न शीतं न च वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते॥'
इति घुसृणकुङ्कुमम्॥)

घूक पु (घ इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। घू+कै+क।) उलूकः। इति हेमचन्द्रः। ४।३८॥

घूकारि पु (घूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः।) काकः। इति हेमचन्द्रः। ४।३८८॥

घूकावास, पु (घूकानां पेचकानां आवासो वासस्थानम्।) शाखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

घूर, य ङ इ हिंसाध्यायोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां आत्मं सकं अकं च सेट्।) दीर्घी। य ङ घूर्य्यते। इ घूर्णः। व्यानिर्गतवहुवयोभावः। इति दुर्गादासः॥

घूर्ण, भ श भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां उभं अकं सेट्।) भ घूर्णति घूर्णते। श घूर्णती घूर्णन्ती। इति दुर्गादासः॥ (यथा गोरामायणे। ४।१५।२५।

'स तु वाली रणश्रान्तः सालताडनविह्वलः।
गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च॥")

घूर्ण पु (घूर्णति स्वोत्पत्तिभूमौ घूर्ण्याकारेण सम्भवतीति। घूर्ण+अच्। घूर्ण्याकारेण जायमानत्वात् तथात्वम्।) ग्रीष्मसुन्दरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गीमा इति भाषा॥ (घूर्ण+भावे अच्।) भ्रमणम्॥ (विघूर्णिते त्रि। यथा भागवते। ७।८।२।

'आह चेदं रुषा घूर्णः सन्दष्टदशनच्छदः॥')

घूर्णन क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। तत्पर्यायः। चक्रावर्त्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४ भ्रमिः ५ घूर्णिः ६। इति हेमचन्द्रः। ६।१५५॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ८।११।

'अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसनस्तब्धाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम्॥")

घूर्णायमान, त्रि, (घूर्ण इवाचरतीति। घूर्ण+क्यङ्। ततो घूर्णायते इति। घूर्णाय+शानच्।) भ्राम्यमाणः। यथा, कलापधातुव्याख्यासारे।

"इन्द्राद्यैरखिलार्थसाधनपरैः सत्सयमाणं सह पीताम्भःकणमातृकामनया घूर्णायमानेक्षणम्।"

घूर्णि, स्त्री (घूर्ण+'सर्व्वधातुभ्य इन्।' उणा। ४।११७। इति भावे इन्।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः। ६।१५५॥

घूर्णित त्रि, (घूर्णते स्म इति। घूर्ण+क्त।) भ्रमितः। तत्पर्य्यायः। प्रचलायितः २। इत्यमरः। ३।१।३२॥ (यथा कथासरित्सागरे। ७४।१।

मद्घूर्णितक्रोधे भिन्दन्नैश्चलयन् महीम्।
हेरम्बः पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्दहन्निव॥)

घूर्णमान त्रि (घूर्णयते इति। घूर्ण+णिच्+कर्म्मणि शानच्।) भ्राम्यमाणः। यथा महानाटके।

'भो कृष्णा पञ्चाशा वहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमाना॥"

अणिजन्ते तु घूर्णमाना इत्येव स्यात्। यथा हरिवंशे ४८।३६।

'भ्रमन्तः घूर्णमानश्च स्तुतिं इवा प्रचक्रिरे॥")

घृ सके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं अनिट्।) घरति तत् सेचः। इति दुर्गादासः॥

घृ, क सके। क्षान्ते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं सकं अनिट्।) क घारयति। इति दुर्गादासः॥

घृ, इ लि भासि। सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वां परं अकं अनिट्।) इ वैम्नि। लि जघर्त्ति घृतं दीप्यते घरति पीयथं। इति दुर्गादासः॥

घृण इ ङ ग्रहणे। कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) इ, घृण्यते। ङ घृणते जरी घृण्यते। इति दुर्गादासः॥

घृण इ न उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां उभं अकं सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) इ न, घृणोति घर्णोति। घृणुते घर्णुते। उ, घर्णित्वा घृत्वा। इति दुर्गादासः॥

घृणा, स्त्री (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया। घृ सेके+बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप्। दयावशं हि हृदयं सिक्तमिवार्द्रं भवतीति तथात्वम्।) करुणा। (यथा किरातार्ज्जुनीये। १५।१३।

'मन्दमस्यन्निपुलता घृणया मुनिरेष वः।
प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव॥'*॥

घ्रियते आच्छाद्यते गुणान्तिकमनयेति।) जुगुप्सा। तत्पर्यायः। अर्त्तनम् २ ऋतीया ३ हृणीया ४। इत्यमरः। ३।२।३२। रोध्या ५ हृणिया ६ हिणीया ७ ह्रणीया ८। इति तट्टीका॥ (यथा रघुः। ११।१७।

"तां विलोक्य वनितावधे घृणां
पत्रिणा सह मुमोच राघवः॥")

घृणावास पु (घृणाया आवासः।) कुष्माण्डः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ घृणायुक्ते त्रि॥

घृणिः, पुं, (जिघर्त्ति दीप्यते इति। घृ + "घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि।" उणां। ४। ५२। इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) किरणः। इत्यमरः। १। ३। ३३॥ सूर्य्यः। (घरति सिञ्चतीति। घृ सेके + निः गुणाभावश्च।) जलम्। इति मेदिनी॥ (जिघर्त्ति दीप्यते इति व्युत्पत्त्या दीप्तिशालिनि, त्रि। यथा, भागवते। ७। २। ७। "तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः॥")

घृतः, पुं क्ली, (जिघर्त्ति क्षरतीति। घृ + "अञ्जिघृसिभ्यः क्तः।" उणां। ३। ८९। इति क्तः।) पक्वनवनीतम्। घि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आज्यम् २ हविः ३ सर्पिः ४ इत्यमरः। २। ९। ५२॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभिघारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तैजसम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ आजम् १२। यथा,—

"घृतोऽस्त्री चाज्यमाज्यञ्च सर्पिः स्यादमृतं हविः।"

इति जटाधरः॥

तस्य गुणाः। बुद्ध्यग्निशुक्रौजोमेदःस्मृतिकफकारित्वम्। वातपित्तविषोन्मादरोगशोषालक्ष्मीज्वरनाशित्वम्। मांसादष्टगुणगुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रसायनत्वम्। स्वादुत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। पापनाशित्वम्। अल्पाभिष्यन्दित्वम्। कान्तितेजोलावण्यस्वरायुर्हितबलकारित्वम्। पवित्रत्वम्। गुरुत्वम्। उदावर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ *॥ अथ गव्यघृतस्य गुणाः। विशेषेण चक्षुर्हितत्वम्। शीतत्वम्। वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्वम्। शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिवयःस्थितिबलायुर्हितकारित्वम्। गुरुत्वम्। पवित्रत्वम्। सुमङ्गल्यत्वम्। रसायनत्वम्। सुगन्धित्वम्। रोचनत्वम्। चारुत्वम्। सर्व्वाज्येषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ बुद्धिस्मृतिपुष्टिवपुःस्थैर्य्यकारित्वम्। श्रमोपशमनत्वम्। पथ्यतमत्वम्। बहुगुणत्वञ्च॥*॥ माहिषघृतगुणाः। उत्तमत्वम्। धृतिसौख्यकान्तिबलवर्णचक्षुर्हितकारित्वम्। वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणीविकारनाशित्वम्। मन्दानलोद्दीपनत्वम्। नवनयतः परसहृद्यत्वम्। मनोहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। पित्तरक्तनाशित्वम्। शीतत्वम्। श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। स्वादुपाकित्वञ्च॥*॥ छागीघृतगुणाः। अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम्। कासश्वासक्षयेषु हितत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ मेषीघृतगुणाः। पित्तमेदस्कारित्वम्। योनिदोषे शोषे कफे अनिले च प्रशस्तत्वम्। रूक्षत्वम्। दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पाके लघुत्वम्। पित्तकोपकारित्वम्। शोषे कम्पे च हितत्वञ्च॥*॥ मेडकघृतगुणाः। अतिगौरवात् [illegible]त्वम्। बुद्धिपाटवहरत्वम्। बलकारित्वम्। नृणां वपुषो विस्रगन्धकारित्वञ्च॥*॥ हस्तिनीघृतगुणाः। कफपित्तविषक्रिमिनाशित्वम्। कषायत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। तिक्तत्वम्। वह्निकरत्वञ्च॥*॥ अश्वाघृतगुणाः। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। ईषदग्निदीपनत्वम्। बालप्रदत्वम्। मूर्च्छाहारित्वम्। गुरुत्वञ्च॥*॥ गर्द्दभीघृतगुणाः। अग्निबलकारित्वम्। मूत्रदोषकफनाशित्वम्। पाके लघुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णवीर्य्यत्वञ्च॥*॥ उष्ट्रीघृतगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कुष्ठक्रिमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शोषनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ नारीघृतगुणाः। चक्षुर्हितरुचिकारित्वम्। पथ्यत्वम्। मन्दाग्निदीपनत्वम्। पाके लघुत्वम्। सर्व्वामयविषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रमेहनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ दुग्धभवघृतगुणाः। ग्राहित्वम्। शीतलत्वम्। नेत्ररोगकारित्वम्। पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलनाशित्वञ्च॥*॥ अस्तनदधिजघृतं तदेव हैयङ्गवीनम्। तस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिबलकारित्वम्। बृंहणत्वम्। वृष्यत्वम्। विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च॥*॥ वर्षादूर्द्धं पुराणस्य तस्य गुणाः। त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ मदशिरःकर्णादिजरोगभ्रान्तिनाशित्वम्। व्रणस्य शोधनत्वम्। रोपणत्वञ्च। आयुर्वृद्धिशरीरदृढतासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारित्वम्। बाले तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रतिश्यायामकासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम्। श्रेष्ठत्वम्। धातुसाम्यकारित्वञ्च॥*॥ तस्य लक्षणम्।

"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितम् घृतम्।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा॥"

कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम्। इति राजवल्लभः॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥

("शस्तं धीस्मृतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम्।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम्॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम्।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥"

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥

"विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम्।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥"

इति गव्यघृतम्॥

"आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।
कासे श्वासे क्षयेऽर्शःसु लघुपाके कफापहम्॥"

इत्याजघृतम्॥

"वातपित्तसमं सर्व्वं सुशीतं माहिषं घृतम्
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम्॥"

इति माहिषघृतम्॥

"औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविषापहम्।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्॥"

इत्युष्ट्रीघृतम्॥

"पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगविषापहम्।
वृद्धिं करोति चास्थ्नाञ्च चाश्मरीशर्करापहम्॥"

इत्याविकं घृतम्॥

"वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम्।
चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम्।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम्॥"

इत्यश्वीघृतम्॥

"कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेषु तद्धितम्।
सात्म्यं क्षीणाय चक्षुष्यं सर्पिः स्यादमृतोपमम्॥"

इति नारीघृतगुणाः॥

"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहहृत् पयसो घृतम्॥"

इति क्षीरोद्भवघृतम्॥

"दोषापहं वह्निसन्धुक्षणञ्च
मूर्च्छाहिक्कोन्मादकर्णाक्षिशूले।
शोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव नृणां स्यात्॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम्।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा॥"

इति जीर्णघृतगुणाः॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥

"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोफोन्मादगरज्वरान्।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥

"विशेषतः पुराणञ्च घृतं तत् पाययेद्भिषक्।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद्ग्रहमोक्षणम्॥
गुणकर्म्माधिकं स्यात्तदास्वादात् कटुतिक्तकम्।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम्॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम्।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये॥

"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम्।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्य पाके च तल्लघु ॥
मधुर रक्तपित्तघ्न गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमन सुशीत माहिष घृतम् ॥
चौष्ट्र कटुरस पाके शोषक्रिमिविषापहम् ।
दीपन कफवातघ्न कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविक सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥
पाके लघूष्णवीर्यञ्च कषाय कफनाशनम् ।
दीपन बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमग्र्य स्त्रीणान्तु सर्पि स्यादमृतोपमम् ।
वृद्धि करोति देहाग्न्योर्लघुपाक विषापहम् ॥
कषाय बहुविण्मूत्र तिक्तमर्म्मिकर लघु ।
हन्ति कारेणव सर्पि कफकुष्ठविषक्रमीन् ॥"

क्षीरघृत पुन सद्याहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छा प्रशमन नेत्ररोगहितञ्च। सर्पिर्मण्डस्तु मधुर सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसा शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षि प्रपूरणेषूपदिश्यते। सर्पि पुराण सर कटु विपाक त्रिदोषापह मूर्च्छामेदोन्माद उदर ज्वरगरशोषापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिर शूलघ्न दीपन वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। भवन्ति चात्र।

"पुराण तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषित घृतम् ।
रक्षोघ्न कुम्भसर्पि स्यात परतस्तु महाघृतम् ॥
पेय महाघृत भूतै कफघ्न पवनाधिके ।
बल्य पवित्र मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥

क्ली सलिलम । इति मेदिनी । ते । १७ ॥)

घृत त्रि (अर्यते दीप्यते घरति सिच्यतीति वा। घृ+'अञ्जिघृसिभ्य क्त ।' उणा । ३ । ८९ । क्त ।) दीप्त । सचक । इति शब्दरत्नावली ॥

घृतकरञ्ज पु (घृतमिव करञ्ज । घृतवद्रस वान्त्याम्य तथात्वम ।) करञ्जभेद । घिया करमुचा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । प्रकीर्य्य २ घृतपर्णक ३ स्निग्धपत्र ४ तपस्वी ५ विषारि ६ विरोचन ७ । अस्य गुणा । कटुत्वम । उष्णत्वम । वातशमनत्वमन्दाग्निविषव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

घृतकुमारिका स्त्री (घृतेन घृतसदृशरसेन कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा। गृहपाल्य त्वात तथात्वम ।) घृतकुमारी। इति भाव प्रकाश ॥ (यथास्या पर्य्याया ।
'कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥'
गुणाश्च यथा —
'कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी।
मधुरा बृहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथम भाग ॥)

घृतकुमारी, स्त्री (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी सुन्दरी। यद्वा कुमारी कन्येव। गृहे पालित त्वात् तथात्वम ।) स्वनामख्यातगुल्म । घिकु मारी इति भाषा। तत्पर्य्याय । कुमारी २ तरणि ३ सहा ४। इति शब्दरत्नावली ॥ कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ मृदु ८ कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२ कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपु लास्रवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरुणी १८ रामा १९ कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२ स्थूलदला २३ गृहकन्या २४। अस्या गुणा । हिमत्वम । तिक्तत्वम । मदगन्धित्वम । कफपित्त कासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ भेदकत्वम । नेत्रहित त्वम । मधुरत्वम । बृंहणत्वम । शुक्रबलकारि त्वम । वातगुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिज्वरग्रन्थ्यग्निदग्ध विस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च। इति भाव प्रकाश ॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम ॥)

घृततैलादिकल्प, पु (घृततैलादीनां रोगविना शकपक्वघृततैलादीनां कल्पो विधि ।) रोग नाशकनानौषधिपक्वघृततैलादिवर्ग । यथा।

धन्वन्तरिरुवाच ।

"घृततैलादि वक्ष्यामि श्रणु सुश्रुत। रोगनुत्।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ॥
अभया गुडूची चैव अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थ विपाचयेत ॥
कण्टकार्य्या रसप्रस्थक्षीरप्रस्थसमन्वितम ।
एतद्ब्राह्मीघृत नाम स्मृतिमेधाकर परम ॥१॥
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीनिम्बवासका ।
पुनर्नवा गुडूची च बृहती च शतावरी ॥
एतैर्घृत यथालाभ सर्व्वरोगविमर्द्दनम ॥ २ ॥
बलाशतकषाये तु तैलस्याढाढक पचेत ॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकै ।
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकुङ्कुमै ॥
गन्धाश्मजीवनीयैश्च क्षीराढकसमाश्रितम ।
एतत्मृद्वग्निना पक्व स्थापयेद्राजते शुभे ॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सर्व्वधातन्तराश्रयान् ।
तैलमेतत प्रशमयेद्बलाख्य राजवल्लभम ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थ क्षीरप्रस्थ तथैव च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयक बला ॥
चन्दन तगर कुष्ठ माला चांशुमती तथा ।
एतै कर्षसमै कल्कैस्तैलप्रस्थ विपाचयेत ॥
कुब्जवामनपङ्गूना बधिरव्यङ्गकुष्ठिनाम ।
वायुना भग्नगात्राणा ये च सीदन्ति मैथुने ॥
जराज्वरगात्राणामाध्मानसुखशाखिनाम ।
त्वग्गताश्चापि ये वाता शिरास्नायुगताश्च ये ॥
सर्व्वान् नाशयत्याशु तैलेनैव स्याद्गृहाङ्गनकम ।
नारायणमिद तैल विष्णुनोक्त रुगर्द्दनम ॥ ४ ॥
पृथक तैल घृत कुर्य्यात समस्तैरौषधै पृथक।
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रके रोपणाशुत ॥
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्या कण्टकार्य्या रसा दिभि ॥
वच्या वानलया वापि दासकेन फलत्रिकै ।
ब्राह्म्या चैरण्डकेनापि भृङ्गराजेन मुण्डिना ॥
भूधात्र्या दशमूलेन खदिरेण वरादिभि ।
वटिका मोदको वापि चूर्ण स्यात सर्व्वरोगनुत् ॥
घृतेन मधुना वापि युक्त खण्डगुडादिभि ।
लवणै कटुकैर्युक्त यथालाभञ्च रोगनुत ॥ ५ ॥
चित्रकारुचिशुलामलघ्नैवमारकम ।
सुधाञ्च मालागणिकासप्तपर्णसुवर्चिकाम ॥
ज्योतिष्मतीञ्च सम्भृत्य तैल धीरो विपाचयेत ।
एतन्निस्सन्दन तैल भृश दद्याद्भगन्दरे ॥
शोधन रोपणञ्चैव सर्व्ववर्णकर परम् ।
चित्रकाद्य महातैल सर्व्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥
अजमोदा ससिन्दूरा हरिताल निशाद्वयम् ।
क्षारद्वय फेनयुतमार्द्रक सरलोद्भवम्।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदले कन्दले समे ॥
एभि सर्षपज तैलमजमूत्रेण योजितम ।
मृद्वग्निना पचेद्दत्तदर्कक्षीरेण सयुतम् ॥
अजमोदादिक तैल गण्डमाला व्यपोहति ।
विदग्धन्तु पचेत पक्व पक्वञ्चैव विशोधयेत् ॥
रोपयन्मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत्।
अजमोदादिक तैल महावीर्य्यञ्च रोगनुत ॥"७॥

इत्यादिमहापुराणे गारुडे १७८ अध्याये ॥

घृतदीधिति पु (घृतेन प्रदीप्ता दीधिति किरण यस्य। घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादस्य तथात्वम ।) अग्नि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

घृतपर्णक पुं (घृतयुक्तमिव पर्ण पत्र यस्य। कप ।) घृतकरञ्ज । इति राजनिर्घण्ट ॥

घृतपूर पु, (घृतेन पूर्य्यते इति। पूरी ट य पूर्त्तौ+कर्म्मणि अप। प्रचुरघृतपाच्यत्वादस्य तथात्वम् ।) पिष्टकविशेष । यथाह राजवल्लभ ।
'मर्द्दिता समिता क्षीरनारिकेलघृतादिभि ।
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्य कफकृद्रक्तमांसद ।
रक्तपित्तहरो हृद्य स्वादु पित्तहरोऽपिर ॥
तत्पर्य्याय । पिष्टपूर २ घृतवर ३ घार्त्तिक ४।
इति हेमचन्द्र । ३। ६४॥ (अस्य पाक प्रकारादि यदुक्त चिन्तामणौ।
'क्षीरेण मर्द्दित चूर्ण गोधूमाना सुगालितम्।
त्रिसार्द्ध सर्पिषा पाच्य कटाहेऽथ सितान्वितम्।
घृतपूरोऽयमुद्दिष्ट कर्पूरमरिचान्वित ॥'
नारिकेलजो यथा —
'समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितार्द्रकै ।
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपर स्मृत ।'
दुग्धजो यथा —
"पाकपिण्डीकृत क्षीर शर्करापूर्णमिश्रितम् ।
घृतपूरविनिर्म्माण कारयेत् स्वल्पसर्पिषि।
शालिभवो यथा —
'सुशालिपिष्ट दुग्धञ्च कथित वस्त्रगालितम्।
खण्डयुक्त घृते पक्व घृतपूरो भवेदयम् ।"
कशेरुभवो यथा —
'कशेरुचूर्ण निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृत पय ।
निर्म्माय घृतपूराणां शर्करासहित भवेत ॥"

ग्रामजो यथा,—
"पक्वाम्रस्य घृते तप्ते रसखलनलपिण्डितः ।
मुद्गशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥
चीरमादं स्वरूपं हि खण्डं चूर्णं ततः स्मृतम् ।
योजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्याखर्णसंज्ञितः ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥
शृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
विचार्य्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥")

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै+कः ।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः । तदिव निर्य्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति । घृतमण्डल+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) वायसोलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़छाता इति भाषा ॥

घृतवरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

घृता, स्त्री, (घृतवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अञ्चतेन अञ्चति तृप्तिं गच्छतीति । अनृच+क्विप् । नलोपे स्त्रियां ङीप् । सर्व्वथा मनुष्याहारवर्ज्जितानां देवजातीनां ह्यन्नतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम् ।) अप्सरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १०१ ।
"घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
"घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥")

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृताह्वः, पुं, (घृतस्य आह्वा आख्या यस्य । यद्वा, घृतेन आह्वयते स्पर्द्धते स्वगन्धेन इति । आ+ह्वे+कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतेली, स्त्री, (घृते इलति तन्नचयाय तत्र स्वपितीति । इल स्वप्ने+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । पिङ्गकपिशा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥

घृतोदः, पुं, (घृतमिव स्वादु यासत्या जलं वा उदकं यस्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा,
"एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपः ।" इति श्रीभागवते । ५ । २० । १३ ॥

घृष, उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, घर्षित्वा घृष्ट्वा । घर्षति चन्दनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि, (घृष्+कर्म्मणि क्तः ।) घर्षितः । घषा इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्धः । इति मुद्रितत्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे । १९ । ५६ ।
"धातुका घर्षितजला घृष्टपातकसन्ततिः ॥")

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्यतेऽसौ । घृष्+कर्म्मणि क्तिच् ।) वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष्+भावे क्तिन् ।) घर्षणम् । स्पर्द्धा । अपराजिता । (घर्षतीति । घृष्+कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं । इति मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला+कः ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्विः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष संघर्षे+"कृविघृष्विच्छवीति ।" उणां । ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भावे+क्विन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ ।
"प्रवः शर्द्धाय घृष्वये ।" "घृष्वये प्रभुघर्षणयुक्ताय ।" इति भाष्यम् ॥)

घेघुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥ घेँघु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्रौञ्चादनं घेघुलिका ॥")

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति । घुट परिवर्त्तने+पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति । घुट परिवर्त्तने+ण्वुल् ।) पशुविशेषः । घोड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पीतिः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ घोटः १४ पीतिः १५ पीथिः १६ । इति भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्गभोजी २० धाराटः २१ जवनः २२ जितवः २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५ श्रीभ्राता २६ अमृतसोदरः २७ मुद्गभुक् २८ शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्त्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ । इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्त्रः ३३ चामरी ३४ हेषी ३५ शालिहोत्री ३६ मरुद्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एकशफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतग्वः ४८ एतशः ४९ पैद्वः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांश्चत्वः ५६ अव्यथयः ५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ ह्वार्य्याणाम् ६२ हंसासः ६३ । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४ अजाः पूष्णः ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशादिष्टोपयोगनामानि । इति च वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ अस्य मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्तदाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निकफबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

"सपक्षा वाजिनः पूर्व्वं सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमथाच्छिनत् ।
ततः प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिकाः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।
गोगिकाणाश्च कैकाणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः ॥
ताड़जा उत्तमाशाश्च वाजसूलाश्च मध्यमाः ।
गलराः साध्यवासाश्च सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा गगनाः परे ।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्त्रिया वह्निसम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या गगनाः शूद्रजातयः ।
पुण्यगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्त्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
घृतगन्धी भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विवेकी सद्गुणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्त्रियो बली ॥
क्षोणभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहनाः सर्व्वे त्रयो भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥"
इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

"सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्या स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
इति सूक्ष्मं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्व्याधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थानं चतुर्विंशं हृदयं गोड़शात्मकम् ।
वाटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः ॥"
इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥

अथ वयोविभागः ।

"दन्तेषु यञ्जनं यद्वत्तेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥"
तद्यथा,—
"कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ॥
शङ्खो मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा ।
इत्यष्टौ व्यञ्जनान्याहुरश्वेषां लक्षणं शृणु ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
मध्यभित्य षड़ित्येवं जायन्ते तथ कालिकाः ।
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत् हि ।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः ।

नवमे त्वथ ता सर्व्वाः आपीताः सम्भवन्ति च ॥
कृचिद्‌दशमे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्द्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सूक्ष्मा यावत् सप्तदशाब्दकम् ।
ततः सप्तदशादूर्द्ध यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥
मक्षिकाभा वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शङ्खाभासाः सर्व्वदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
त्रयोविंशात् परे वर्षे दशनाः सुचलाः मताः ।
षड्‌विंशात् परतो दन्ताः स्थानाच्चलनमाप्नुयुः ॥
यावद्वर्षत्रयं पश्चान्निपतन्ति समाश्रये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी भूत्वा निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

‘दीर्घा शुभ्रा विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥

व्यास्य भुजौ चापि हृकाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते शङ्खपुटे ललाटे
कण्ठश्च वाजिप्रवरस्य शोध ॥

श्रोत्रे च मणिबन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यत्र स्यात् पिङ्गलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियदर्शनः ।
शुद्धे चन्द्रकसम्भेदे मङ्गलस्फूर्तिलाकृतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैककर्णको भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छो शुभ्रो मुखं तथा ।
मर्द्दंशास्तु सिता यस्य तन्मिश्राष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्त्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्कृष्टतरा वर्णाः द्विहि यान्ति शुभे शुभे ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स वहून् हयान् ॥

अथावर्त्तगुणाः ।

‘रोमणां भ्रमिवन्नाम्ना आवर्त्त इति गद्यते ।
षड्‌विधा दक्षिणो वामो मध्यमस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे भ्रूणे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्ता जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तमः ॥
गण्डावर्त्तौ भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ॥
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसञ्चितः ।
कर्णमूले यदावर्त्तौ स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यावुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यस्यावर्त्तः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यस्यावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्त्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोमणां शुक्तिवत् स्यात् शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्त्तं शुभञ्चात्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥’ *॥

अथ त्याज्याः ।

‘चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सदूरतः ॥
चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्याज्यो मुषली नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुर्लभमवाजिनं जह्याद्यदीच्छेत् शाश्वतीं श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन जायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन छाद्यते च प्रधानतः ॥
विशुद्धिं गच्छतः सोऽपि कुरुते हयसंक्षयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वेऽपि मध्यमः स प्रकीर्त्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ॥
सर्व्वथा स हयस्याप्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्त्तः प्रकरोति धनक्षयम् ॥
कपोले यस्य चावर्त्तः स मृत्युं कुरुते विभोः ।
क्षेमं जानुगतावर्त्तः प्रवासं कुरुतेऽपरः ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्तो वर्ज्जनीयो महीभुजा ।
त्रिवलिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवंशे यदावर्त्त एकः स परिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोर्द्धं च यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव कराली कृष्णतालुकः ।
मुषली च तथा शृङ्गी षडेते घातकाः स्मृताः ॥
तत्राद्यौ विदितार्थौ तु शेषाणां लक्षणं स्फुटम् ।
त्रयः पादाः सिता यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
मुषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
कराली कुरुते नाशं भर्त्तुरत्र न संशयः ॥
कृष्णतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यति ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवल्लक्ष्यते यदि ।
स शृङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाण्डो जातकाण्डश्च हीनाण्डोऽप्यधिकाण्डकः ।
षण्डो च कमली चैव षडेते पापकृत्तमाः ॥”*॥

अथारिष्टम् ।

‘सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्देहमृत्युर्द्विवार्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्वपुः क्षयः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विद्याद्वाजिनो ध्येयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद्यदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णे च षड्‌भिर्वभ्रुसमाकृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चन्द्रकाभे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्मेचकोपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य छाया भवेद्रुग्णा शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्‌कं स जीवति ॥
जिह्वाग्रे पिडका यस्य पादान्ते च तथोदरे ।
मूत्रं करोति रक्ताभं मासषट्‌कं स जीवति ।
वर्णयोः स्तनयोर्यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्तते ।
वाजिनः पिच्छलस्तस्य दशमासान् स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य पादादितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासीयं वहुवर्णे तथा स्मृते ॥
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासजीवकः ॥
एतानि अरिष्टानि रक्तदायकानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छताडनस्य वर्द्धना ।
निर्गच्छन्त प्रभोर्नाशं ते वदन्ति मनीषिणः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिका ।
मधुजालं प्रबध्नन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति हृतुषश्च ॥”

अथ हयक्रियाकालः ।

“स्ववरुणगुरुपाश्वास्तेषु भौमार्कवारे
स्वनिधिकरणतारावन्द्रयोगोत्तमेषु ।
शुभमिह हयकार्यं कार्यमार्य्येण बुद्धा
न शनिरविकुजानां वासरे नोग्रतारे ॥

इति कालः ॥ * ॥

अथ हयारोहणस्थानम् ।

“चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टिः
नैं चलति कटिदेशः श्वासने सुस्थितो यः ।
हयहृदयमतिज्ञः स्थानभ्रान्तभागः
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥

मेरुः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं सदृतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥ * ॥

अथ ताडनविधिः ।

“रक्तकोष्ठे मुखे चौष्ठे गले पुच्छे च ताडयेत् ।
भीते वक्षःस्थले हन्यादश्वं चोर्म्मार्गगामिनम् ॥
कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वस्थानप्रदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदण्डपाताच्च वहुदोषः प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्त्तव्यं हये दण्डनिपातनम् ॥ *॥

अथ धावनविधिः ।

“हस्तैश्चतुर्व्विंशतिभिर्द्दशुद्देशे उदाहृतः ।
अरत्नीर्निमेषाणामष्टौ मात्रा प्रोक्ता विचक्षणैः ॥
मात्राषोडशकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तमुत्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो त्रिंशताऽन्ये चाधमा मताः ।
नभस्ये चाश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेन्नृप ॥
वह्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
कार्त्तिके महता वापि योज्यो मासि तु कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
काल इह यथा रूप दत्तस्नेह वहइत्तिम् ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्व्विणीश्च न वाहयेत् ॥*॥

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

“द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां सम्भवन्ति हि ।
वाजिनामिह सर्व्वेषामासु रक्तं व्यवस्थितम् ।
तासां निर्मोक्षणायाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
यैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कर्णे लोचनयोरसयोश्च मुखे तथा ।

घोटकः

गण्डयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एतद्द्वर्म्म सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
अन्ये सप्तदशान्याहुः सिराद्वाराणि वाजिनः ॥
येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति तनुः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कक्षान्ते चैव मस्तके ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्व्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णमूले मणौ गण्डे रुधिरं स्रावयेद्भिषक् ।
सौम्यनमानपलेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥"
तद्यथा,—
"पलं शतं मुखे त्याज्यं कक्षयोश्चैकमेव च ।
शतार्द्धं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
गण्डयोरण्डयोश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
द्वादशैव गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्वाते विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥"*

अथ ऋतुचर्य्या ।

"न शास्त्री वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेदश्वतन्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं कटुकतैलनिवातगेहं
शस्तं पलार्द्धलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्य्यहानि-
र्मुखेवलैर्व्विरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुडघृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताऽष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलसुकुष्टकाश्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततैलमाषा
निर्व्वातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शनैः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्य्याद्-
यवांश्च पक्वा वितरेद् विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवयवसाश्च तथाम्लतक्रकल्पाः ॥
यस्य एता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अकृत्वापि क्रियाः सर्व्वाः स हयः सुखमृच्छति ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाहय हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरुक्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि-
र्भृशं योग्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति वन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं घतनमोचणघर्म्मशान्ति-
सुच्छायवन्धनविमर्द्दनशीततोयम् ।
दूर्व्वा तृणं लघु च कोमलमन्यदेव
यत्किञ्चिदेवमुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥"* ॥

भोगे तु हयलक्षणमन्यथा,—
स्निग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्यास्थिनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥"*॥

जातयस्तु ।
"ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिचतुर्व्विधा ।"
तद्यथा,—
"ये शुक्लाः सुविमलपुण्यगन्धा ये वा
सुद्याङ्गाः सदृशसदुग्धभोजिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशञ्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽपता वा
संरुष्टाः पहुतरभोजिनो वलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणप्रपाः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरखातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
वद्धा वा बहुतरगाढवीयणा वा
विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सरुधामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताडनैरपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेगहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विहेयाः ॥"
एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
"लक्षणद्वयसमन्वात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥"*॥
अन्यच्च तु ।
"सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते हयाः ॥
ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
कशाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमी वलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अल्पाशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्व्वलाः सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसमन्वात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसमन्वात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥"
पराशरसंहितायान्तु ।
"पृथिव्यव्वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उल्वणैः पञ्चधा भेदाः परस्परमता यथा ॥
ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये ह्यथाङ्गास्तनुवलाः श्रमासह्यकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सस्वप्ना आप्यास्ते तरगाधमाः ॥

ये वातवेगप्रतिमोग्रवेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
रक्ता दिगन्तात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तैजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्षुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
ते नाभसा पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभक्तानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
अश्वभग्ने हि दुष्टाश्वं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सक्षाषनं दद्यात्तवणं वा गुडान्वितम् ।
रैवन्तं पूजयेद्वापि नित्यं निर्मञ्छयेत्तदा ॥
दद्यात्ताम्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥"
एवमन्यच्चापि ।
"काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।"
इति हयपरीक्षा ॥ * ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
("येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु विक्रीडितम्
यः स्नातो हिमपुण्यवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्हेषितैः
पायाद्वः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो मुनिः ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो नृपतिः ।
भीमार्ज्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सम्यङ्नकुलः शास्त्रं कृतस्नं च शालिहोत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं ज्ञात्वा समासेन ॥
अश्वो जातिवर्णभावर्त्तदन्ता
लक्षं वेगा वाहनं धातुरसम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कषायं
शालां चेष्टां वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नानसञ्ज्ञानाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नाश्यसाध्यं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रणे सदा ।
अशक्य धारयन्तेश्च दानवैर्बलवत्तरैः ॥
दृष्टिकोश समुत्पन्य पपच्छेदं यथात्तदा ।
वाजिना शुक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः ॥
छिन्नपक्षास्तु ते सर्व्वे गत्वा तन्त्विमब्रुवन् ।
दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिप्लुताः ॥
भगवन् । किं निमित्तं न पक्षच्छेदं कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां नेच्छन्ति पण्डिताः ॥
तस्मादनुग्रहं प्राज्ञ । कर्त्तुमर्हसि वाजिनाम् ।
यथा स्यात् सर्व्वदा सौख्यं पृथिव्यां मुनिपुङ्गव ॥
अथाश्वान् कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्राज्ञया कृतं सर्व्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
तस्माद्वः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
पृष्ठीरम्या यथा दृष्टे गौरवं च जगत्त्रये ॥
अद्य प्रभृति देवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
तथा भूमिपतीनाञ्च गौरवेण समन्विताः ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं स्वन्नपानादिभिः सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्ज्जयः ॥
न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मीः कदाचिच्चपलक्षणा ।
अपि सर्व्वैर्गुणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम् ॥
तथा चैव विधास्यामि परमश्वचिकित्सितम् ।
पुष्टौ च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
तस्मादश्वकृते भूलोके पातालञ्च तथापरे ।
मया चान्ये मन्त्रदेशाद्येन शान्तिर्भवद्भुवने ॥
एवं विसृज्य तान् सर्व्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
चक्रे द्वादशसाहस्रीं तन्त्रे संहितां सुधीः ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
तच्चिकित्सितं तथा शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

उत्तमा मध्यमा नीचा कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते दृष्टसंश्रयात् ॥
ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः ।
गौजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
गाह्वराश्चोत्तमाश्चैव राजशूलाश्च मध्यमाः ।
गोह्वराः शावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकम्भजास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥
समीरप्रभवा वैश्या उलूकाश्च शूद्रजाः ।
विवेकी सद्गुणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
दुःखभारसहो वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वकातरः ।
ब्राह्मणः सामवाही च भेरवाही च क्षत्रियः ।
उपादानं वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताडितः ।
पद्मगन्धः सन्तविप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ।
घृतगन्धः सन्तवैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विप्रास्तु वाजिनः सर्व्वे क्षत्रियो भूपतेः सदा ।
द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
कश्चिदिच्छन्ति भूपानां सर्व्वेऽप्यथ वाहनोचिताः ।
तच्च भूपते यथा शालिहोत्रेण निर्मिताः ।

ब्राह्मणाः क्षेमकार्य्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ।
क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा ।
शूद्राः कार्य्येषु क्षुद्रेषु शालिने वाजिनः सदा ॥
आरोहेत सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
सन्ति शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सन्त्येव निद्रावश्यगता निद्राभद्रस्य सम्भवः ।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्क्करस्य च भक्षणे ॥
प्रबुद्धः कथयत्यश्वः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निरीक्षितेङ्गितैश्च विचक्षणः ॥
यः सव्यजो हयो रावमर्द्धमर्द्धं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स ग्रसति रणे जयम् ॥
यः करोत्यसकृन्मूत्रं पुरीषञ्चाशुभावहम् ।
स ग्रसति पराभूतिं यस्यैव वर्त्तते हयः ॥
निराभिष निर्द्दोषे यो जागर्त्ति नृपतेर्हयः ।
स ग्रसति हुतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
यस्य व्याधिं विना वाजी ग्रासमत्यजति दुर्म्मनाः ।
अशुभातञ्च कुरुते तस्य भर्त्तुरशोभनम् ॥
पुलकाङ्कितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
निरीक्षन्त प्रभौ नाम ते वदन्ति विनाशभम् ॥
भ्रष्टे राजवेश्मनि प्रविशन्ति हयालये ।
यस्येच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तथाश्वैव तथात्मनः ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निजाः ।
परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदात्मंशुभक्षिका ।
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तत्राश्वान् घ्नन्ति क्षत्रयः ॥
तस्मात् सप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत् ।
उपायैश्च सर्व्वैश्च य इच्छेद्धितमात्मनः ॥
ब्राह्मणान्वाचयत् सन्ति नित्यं वस्त्रविचक्षणान् ।
तिलहोमस्तथा कार्य्यो जपश्च शान्तयेऽपि ॥
मन्दुरायां सदा धार्य्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।
सर्व्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये ॥
मरणं हन्त्येते यत्र प्रविशन्ति हयालये ।
यस्येच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तथाश्वैव तथात्मनः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

‘यथा सप्त भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदजातानेकधा ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नील कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेत श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेत प्रशस्यते ।
तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥
श्वेत प्रालेयसदृशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्बुरः स्मृतः ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वादलसन्निभः ।
कृष्णो भ्रमरकाकारः प्राज्ञैः समुदाहृतः ॥
पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेत्कृष्णैककर्णकः ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः ॥
शुचे चन्द्रकसंवीतो अम्बुपलसमाकृतिः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः ॥

चत्वारोऽप्यसिता पादाः सन्ध्येतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ।
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
भस्माभं वाजिनं त्यजेत् सुदूरेण नराधिपः ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छन् श्रीमनुत्तमम् ॥
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमबिन्दवः ।
पुष्याख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे तथा वक्त्रञ्च सन्धतः ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्व्वकल्याणकृच्च सः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
कृष्णनीलास्ति यत्नमेकं मुक्त्वा सुदूरतः ॥
यस्योतत्कृष्णतरो वर्णो वृद्धिं याति दिने दिने ।
नाशयति तथा सौख्यात् स करोति बहून् हयान् ।
यस्याशुभेन वर्णेन छाद्यते च प्रधानतः ।
विवृद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंक्षयम् ।
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्त्ताः ।

“आवर्त्ता निश्चिताः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्म्मयोच्यते ॥
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
पादे पृष्ठे महीबन्ध नाभिदेशे विशेषतः ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्ते कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथा ।
आद्यास्तयोऽश्ववर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
नासिकायां ललाटाग्रे पृष्ठे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाग्रे मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तौ द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
मस्तके च तृतीयश्च पूर्ण्णकुक्षिः स उत्तमः ॥
पृष्ठवंशे तथावर्त्तो यस्यैकः सप्रजायते ।
स करोत्यश्वसङ्घातान् स्वामिनः स्वयमक्षकः ॥
कक्षायां जानुमेढ्रे च त्रिकलौ पुच्छसन्निधौ ।
पुच्छे गुह्ये बलावर्त्तावावर्त्ता अधमा हये ।
जयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः ।
एवमेव प्रकारेण जयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
जयावर्त्तः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ॥
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ सम्प्रकीर्त्तितौ ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ ॥
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः ।
निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ॥
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ।
वर्द्धमानः स विज्ञेयः स दुष्टेषु स्वामिनामलम् ॥
कपोलाभ्यान्तयावर्त्तो विद्यते वाजिनो यदि ।
तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
गलावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः श्रीवत्सकः ॥
तद्वामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।
इन्द्रकाख्याविभौ प्रोक्तौ नृपराज्यविवृद्धिदौ ।
कर्णमूले यदावर्त्तस्कन्धे च तथापरः ।

विनयाख्यावुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ।
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवर्द्धनः ॥
स्कन्धे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
करोति विविधवत् पद्मं स्वामिनः सततं सुखम् ॥
शुक्राख्यौ तालुवान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिवर्द्धनौ ।
हयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
एकावर्त्तो भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
स रणे मृत्युमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
जानुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
प्रवासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥
वाजी मेढ्रतलावर्त्तो वर्जनीयो महीभुजाम् ।
स करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥
त्रिवलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
वाजिनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अथ ऊर्द्ध्वं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
मुशली च तथा शृङ्गी षडेते स्वामिघातकाः ॥
एकाण्डजातश्चैकाण्डो हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः ।
परित्याज्यः स वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
घण्टी वदनवो वाली शृङ्गी चैव चतुर्थकः ।
वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्व्वे ते पापकृत्तमाः ॥
घण्टी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंचयम् ।
अन्तःपुरं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
षट्पदाभो भवेद्यश्च कृष्णतालुर्न दुष्यति ।
शक्रपादसखो यस्तु आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
न दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोड़शभिः कोणे शस्तैर्द्वादशमासिकः ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्व्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां सर्व्वोपरि यथाक्रमम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताः कालिकाख्ये भवन्ति च ।
तथान्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्रायाः स्युः सार्व्वकालिकाः ।
नवमे त्वथवा रेखा पीतत्वं शंसयन्ति च ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामप्यसंशयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ॥
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।
मक्षिकाभारदास्तेषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ॥
तस्मादुदूखलं प्राप्तास्तावद्वर्षत्रयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समात्रयम् ॥
द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजी निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वक्रेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मक्षिका ॥
शङ्खोदूखलकश्चैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेष वञ्जनसंग्रहः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घह्रस्वविमांसास्था ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोकवालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवंशं स्याद्विपुलं व्रणवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुस्थूला विपुला कटी ।
ग्रथिताः सुदृढ़ा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्मांसला वक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरक्तस्निग्धतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्चसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्याः स्कन्धाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
अतिसूक्ष्मं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शाङ्गुलम् ।
कटिकक्षान्तरञ्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्यञ्च द्व्यधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥

दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्य्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्य्यथ नम्रकाणि ॥

द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याहुर्लक्षणानि मुनीश्वराः ।
तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक् पृथक् ॥'

आस्यं मुखौ केशकृकाटिकाश्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
शफाश्च तज्ज्ञास्तरणौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकञ्च
मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य ।
लघूनि बन्धास्तरणेषु कोष्ठं
श्रोत्राणि सर्व्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
वक्त्रं मुखं कन्धराजानुनी च
पार्श्वञ्च सप्तैः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
वक्षःशफोरूजघनस्थलञ्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्व्वावयवप्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अश्वानां वाहनं पथ्यं सानुरागञ्च मोक्षणम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
रूढ़मश्वविदां श्रेष्ठं रूढ़े सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूढ़ेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्त्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः ।
स्वराद्धन्यतरं सत्त्वं सर्व्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जाड्यता ।
दौर्ब्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥

आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चार्द्धमुद्यन्निव
स्तोकूर्म्मन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समश्नन्निव ।
साङ्गारप्रकरान् स्पृशन्निव महीं छायाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
अलक्षितगतागतैर्मृगदृशां कटाक्षैरिव
क्षणानुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुरत्तमहणोत्तरैर्मृगदृशासुरोजैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भावितः सन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च सूक्ष्मोपमाः ॥
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्याद्वारणप्रेङ्गितं
शङ्खक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनध्वानेभतुल्यस्वनः ॥
वक्त्रे यो हरिणाधिपप्रतिनिभो याघोपमौ बाहुभिः
आवर्त्तैऽप्यशुभैः प्रधानकुलजाः सान्द्रघवर्ण-प्रभाः ।
उष्ट्राघाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासैः सुगन्धैश्च ये

धन्याङ्गो जयराज्यवित्तसुखदः सर्वाश्रयो
भूपतेः ।
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णवर्णनो
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥
अथ अश्वारोहणम् ।
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
यत् विज्ञानमात्रेण रैवन्तनापमीयते ॥
चलकिसलयपादः कर्णमध्येऽङ्घ्रि
न चलति कन्दिग्ध न्यासने सुस्थिरश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानत्याज्यपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
यो नित्यं दृढमुष्टिकशाधृक् क्रोधानलैर्वर्जितः
सर्वैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रस्य तत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातनियमज्ञः साम्नश्चकान्वितः
सोऽयं लक्षणयुतो हयपतो राज्याधिपैः पूज्यते ॥
ऊरू स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोणकं मध्यतमासनञ्च ।
स वाजिराजः कथितः पृथिव्यां
धात्रा नरो भारवहो हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलोन्नतो दृढः सर्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितश्रमोऽनालस्यो जितायासो जितासनः ॥
हयकालबलप्राणगतक्रमाध्वयोगवित् ।
शान्तोपचारयारज्ञो रणक्रीडासु शोभितः ॥
वाजिनां कुत्सयत्स्थाने दण्डनिपातवित् ।
दुष्टाश्वदमने दक्षः सर्वदोषपदे सुधीः ॥
मार्गविधानप्रयाणोऽपि परस्पराश्वलोकने ।
त्रिषु स्थेष्ठ प्रपदे च स्थितो कुशलाऽश्ववित् ॥
रोग विकृतौ यश्च दृष्टा वा गतिविचारवित् ।
यथा कुन्ताग्निक्षिप्त सोऽश्ववाह प्रकीर्तितः ॥
घोरे स्थले मुखं कोष्ठे गात्रे सकशे च ताडयेत् ।
उत्पातां यदि पश्यात्पादे स्खलति दीपतः ॥
कुपिते पुच्छमार्गे शान्तं जाङ्घय तथा ।
ग्रीवां प्राप्तमन्तस्य दण्डमेव निपातयेत् ॥
देशकालमनुद्दिष्टं स्थानेन सर्वनान्तरम् ।
भीतेन सम् श्वान पश्चात्स्वयोग्यमागामिनम् ॥
धावन्तं ताडिता नाशा वहन् भागान् प्रस्थयेत् ।
तावद्वहन्ति ते दाधा यावस्तोडदमनं हय ॥
हस्तिनाभिभवाद्दारा दन्तभिलात् ।
दण्डो हि गाधा भीरु यः दन्तान् प्रजायते ॥
कृपाचतुरः चलगा नाशका नासिकाभिता ।
दाघ दृष्टा तु कशया निर्ममाकुञ्चिता यथा ॥
कषि मनैश्च स्पर्शाद्वलाभया ताडयन् ।
मदः पतानिश गात्र गत्र स्फ प्रलापयेत् ॥
धकामन्त्र्यावाताश कशाशमर्गेश्चिताम् ।
धकाल इत्यावाताय तेन वाजी न धावति ॥
जानवं श्रिवित यत्न ग्रा सश्च न भीषणः ।
न प्रदारमना च वाजी ना न धावति ॥
तावच्छरनमध्य सर्वेभावेश्वर्जितः ।
जलानीभरवेन ऽन्य न धावति ॥
कविश्वा रता भाषा चतुरामा सतीमत्ता ।
देशनियपूर्वी च धारासमन्विता ॥
उत्पातारुदध्य नमस्य विहीनः ।

नित्यसुदतरक्तस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति ।
सर्वकर्माक्षमो वाजी समार्त्ता परिवर्जयेत् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते अश्वारोहणं
नाम अष्टमोऽध्यायः ॥
अथ ऋतुचर्या ।
कर्मचर्याशु नित्यानां शुद्धानां सुनिवर्द्धितम् ।
चतुरस्रादशे योग्य वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
सङ्क्षेपयेच्च तावद् यावत् कार्म्मुकपञ्चकम् ।
सङ्कुद्ध मण्डलैर्धाम्यो गोमन्यासदनन्तरम् ॥
स्वशुद्धतागुडला च गोमत्रा सर्वकर्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विपर्यये ॥
शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्या योग्या वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगित्वान्न तत सङ्गृह्य मया ॥
तीक्ष्णालोकन सुहिता द्वाभ्यां भक्षस्तु धावति ।
त्रिभिर्वेगजदा मन्द क्रमात् सङ्घाभिताडने ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो यत्र उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण सञ्चिन्त्या विजानता ॥
अवाधिता विचरन्ति सत्वसत्त्वाधमा हयाः ।
शश्वा यावद्धरौ तासा मायन्तोऽव्यत्ववाहनात् ॥
बल कालो वयो भूमिः कालं सम्प्रमन्त्र क्रमात् ।
कुर्य्यादकालरे योगव्यतियोगौ हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि वोढव्य यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवेत्तागौ नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥
धारित ये गुरुा सविन्नमध्यास्त्रिबोध तान् ।
शालिहोत्रादिभिः शास्त्रा व्यायामफलमभ्यवान् ॥
स्थिराङ्गो भारवहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताग्निश्च सुप्रीतश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सत्त्वार्थ्यो विनयी प्रीत्या निद्राबलापवर्जितः ।
देहविनिधाय्विरुद्ध उक्ता धावति तिष्ठति ॥
शुभावर्त्तशिक्षायात्रशश्रीमसमन्वितम् ।
स सर्वसम्पूर्णमलङ्कारपुष्पविभूषितम् ॥
एवं विध समारुह्य दवमौघ हय नृपः ।
विजित्य रिपुगणं भुङ्क्ते निःशङ्कोऽथ वसुन्धराम् ॥
तत्र श्रेष्ठतुरङ्गाणां गतसाधमध्यमम् ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥
यवोदरैरङ्गुलैर्बहुल परिकीर्त्तितम् ।
ऋक्षतुल्यं सैव चतुर्विंशैः कार्मुकं सैव तुर्गुणैः ॥
अक्षर्योर्निमेषकैः काष्ठा अष्टादश तथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणेन पूर्व्वप्रोक्ता तपोधने ॥
मात्राषोडशकमात्रो यो धावति धनुः शतम् ।
तमश्वमुत्तमं विद्यात् तुरगं मध्यमन्तरम् ॥
चतुर्विंशतिमात्राभ्यां गतमध्यमा मध्यमः ।
चतुस्त्रिंशत्का यदि मात्राभ्यां अधमः तथा ॥
तमस्यन्तयुत माघि भाराध्वानं जवं बलम् ।
तथाविगतश्च सित प्रमाता कुर्वन्ति वाजिनाम् ॥
कार्येष्वेव सम्भान् किञ्चिद् गुणा कालि वाजिनै ।
हेमन्ते शिशिरे चैव व्यायामं न प्रदेशयेत् ॥
वैशाखाद् वर्षं मार्ग न यो्यं सादयेद्धयम् ।
वाजी वह लघो रोगी दण्डधेदा महाबली ॥
पूर्वशिशिरयोर्वंश दुर्गेषु न च सादयेत् ।
वर्षा च विपुलाधेन किञ्चित् वातुकर्मजनाम् ॥

एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्त्वाश्वैव सुकठिनां पाषाणोत्कर्षशैकाम् ॥
लघुकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ।
विण्मूत्रं कारयेत् तत्र शौचकार्यं द्वयान्तरे ॥
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुरभि चारयेत् ।
अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्यस्यानि तानि च ॥
गुरुविष्टम्भगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।
दुर्मना बद्धविण्मूत्रः सर्वकर्माक्षमो हयः ॥
गूढमन्द्रोपलभ्नीयो रक्तमेही गुरुक्रमः ।
क्षुत्पिपासातृष्णाश्वासतन्द्राया प्राप्य विनिश्यति ॥
ताड्यते दृश्यमानोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।
सुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥
भाराध्वानपरिश्रान्तं श्रमे सक्रामयेत् यदि ।
नावमारितपर्य्याण मार्गेऽध्वागमसमागतम् ॥
सक्तपुच्छाग्रमन्तस्य रश्मीन नावतारयेत् ।
मर्द्दयित्वास्य गात्राणि मांसमध्ये विमर्दयेत् ॥
स्नानपानावगाहश्च प्रतिपानं सभोजनम् ।
सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा रोगसम्भवः ॥
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्याक्षभोन्मादय ।
हृद्रोगा वातशूलानि शीतास्योत्कम्पादयः ॥
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुडोन्नम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थ दातव्यं शर्करोत्कम् ॥
जीवन वातपित्तघ्नं श्रेष्ठं मद्यास्य मतम् ।
सर्वरोगहरो ज्ञेयो गधु वाप्तकौ रसः ॥
स्वच्छाक्षच पूत क्षीरं शारीरकं तुरङ्गमः ।
पीत्वा हि निर्दहेद्दोषान् श्रमभाराध्वजयान् ॥
धर्मार्थकामा विजयो यशःश्री
शोभासम जातिमतैश्च पूज्याः ।
एता निमित्तानि शुभावहानि
नृपस्य चैवं विनिवर्त्तयन्ति ॥
सङ्ग्रामकाले च निःत निःशेष
वर्द्धि द्विषः पूर्व्ववत् कुमारीम् ।
छत्रं ध्वजं चामरदण्डच
वरञ्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥
शुभा तु धात्रानुन्मनाभ्य
पुण्याश्रमाश्चाधिपस्य गौरम् ।
देव निमित्त भवति सततं
भुवं जय तत्र दर्श नराणाम् ॥
उल्काकानिपातिन मही विदारित
ये वर्णिता ये तरामिशक विरोधिनः ।
मन्दिगावर्त्तविरीषपुच्छा
जयावहाश्वो मतर द्रुमाकाम ॥
विवरप्रगोमसरमयना ये
चतुर्भुता शितपुरीषमवा ।
चमत्कारमाला निवहप्रदीप्ता
पराजय ते कथयन्ति युद्धे ॥
अन्यापरं याच वर्णित नीला
सर्वेतर दक्षिणोपपुच्छा ।
दुष्यागमारोऽपि परिवर्त्तयन्ति
पराजयं ते कथयन्ति भर्त्तुः ॥
विना निमित्त दशनाङ्गभोग
चातुर्यता वाजिनस्त्रिकाद्य ।

धावन्ति घातैश्च न चोद्विजन्ते
भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
शोकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
सुकुलं तं विजानीयादलं पर्य्याणवारणे ॥
स्थाणुकण्टकवृक्षैश्च सुधाखदिरकण्टकैः ।
स्वामिघाताय चाद्रौ तेषां रूपमिदं शृणु ॥
वानरोलूकमार्जारतरक्षुगवललोचनाः ।
गतिर्वा वसुरैस्तुल्या स्थूलमेढ्रशिरान्विताः ॥
लम्बौष्ठकर्णनासाश्च क्षतदाहीनाधिकाङ्गिनाः ।
विच्छिन्नग्रीवगण्डा ये भ्रुकुटीचित्रमेहनाः ॥
एते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलाश्वसमुद्भवाः ।
खलानामिह राजेन्द्र ! वक्तुं शक्या न मादृशैः ॥
लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
लक्ष्यलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
अश्वाभिरतिसंक्षेपादतिथाणिश्च विस्तरात् ।
मुनीनामेकवाक्यत्वाद्भूयसः स्थितिदुष्कराः ॥
सत्ववर्णगतिच्छायास्वरस्थानगतिः क्रमम् ।
पुण्यं पुण्ड्रकनामानि दीर्घं वा जवलक्षणम् ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते शूररक्षणे ।
लक्षणेन विहीना ये निर्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥
हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
तेनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितहृदयः ।
अनायासेन गृह्णन्ति परं दृष्ट्वा इमे जनाः ॥
चलासनं कृपा रागाः पार्ष्णिघातप्रतोदनम् ।
मदप्रघातसंज्ञानि दोषो येरुपजायते ॥
कामात् कोपाद्भयाल्लोभाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
मर्य्यादारोहदोषाच्च दुष्यन्त्यश्वा निसर्गतः ॥
श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रथे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्मार्थकामादियशःप्रधान-
मित्थं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहना-
ध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
आषाढ़समये प्राप्ते शिरामोक्षेण तत्क्षणः ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽथ पिच्छादेश्च वशीकृतः ॥
सावर्णं शष्पमासाद्य वत्सवत् सुदृढ़ो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमश्नाति कर्हिचित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्वासपुटः स्नेहाद्यैः शस्यमत्ति चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्ममरिचाद्वयो नाशमवाप्नुयात् ।
हीनरक्तो यदा शस्यं रूक्षोऽश्नाति तुरङ्गमः ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
वक्ष्येदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्व्वेषां ज्ञेयमिदं विचक्षणैः ।
पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हयः ॥
तदा कण्डूनिभामाद्य कषते सततं वपुः ।
छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषतः ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वं पीड़ितं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुड़म् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
पित्तासृग्दूषितो वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥
अधोवक्त्रो भवेन्नित्यं क्लाम्यते च मुहुर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नात्माहं कुरुते क्वचित् ॥
न विन्दति कशाघातं न च पार्ष्णिं न चासनम् ।
नासाग्रेण छिपेत्तोयं वह्निर्धर्मांश्च वाञ्छति ॥
तस्यापि शोधयित्वासृग् दद्यात्शुण्ठीयुतं गुड़म् ।
सर्व्वं रक्तं ततः शुद्धं निःशेषं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते विन्दुकाकारकाष्ठस्तस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥
शुण्ठ्याद्रका गोक्षुरकं घनश्च
श्यामानिशाच्छिन्नयुता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
पिण्डः पनिश्च कफापहश्च ॥
नोचेद्दद्यात् शुण्ठ्याद्यं सैन्धवं नस्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीड़ितस्तु तुरङ्गमः ॥
कुक्षिद्वयं हयस्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रसर्पति ॥
नैकत्र मन्यते स्थातुं रूपते च निरर्गलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञाप्यं रक्तान्देहे हयस्य च ॥
शोधयित्वाश्च सन्दद्यात्क्षाघृतमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥
अश्मकाश्च युतन्दद्यात् माहिषेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति काशते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वक्त्रौ मलनिबन्धनम् ॥
कर्णयोः पातनञ्चैव वक्त्रालालाविमोचनम् ।
तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निःशेषं क्षोभोदकशताशनः ।
कश्चिदुष्णं कश्चिच्छीतं कश्चिद्द्वेषणसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तिनत्वत्रैवारि वार्थ्यं न कुत्रचित् ।
सपथ्या चाम्लता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शाम्यत्येतत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शिरीषं श्रीफलञ्चैव वेतसञ्चैव वृद्धिभाक् ॥
मन्दाग्नित्वं सदोषाणां कुरुते भस्मसाद्द्रुतम् ।
मधुकं मधुशालञ्च माधुर्य्यं क्षुलिकान्वितम् ॥
शिरीषं चतुर्थां राचां छाययित्वा त्रिभागतः ।
यस्यैतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्य्योदये यथा ।
कस्यचिदपि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गन्धश्च सदृशः जीवेन तदा मृत्युर्द्विमासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः क्वचित् ।
स निर्वाणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
विशेषान् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पञ्चमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
कृष्णस्य जीवते मासं स वाजी नात्र संशयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव मृत्युं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्तथा रक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्जलसमाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चन्द्रकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जम्बुकोपमः ।
एकादशभिर्दूर्वाभो वत्सरेण हिमद्युतिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिडिका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताभं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न न जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्द्दितस्य तु ।
तास्त्रयश्च हयेण यः कश्चिः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वातान्यः सुरातुल्यो दश मासान् न जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्द्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासान्तं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
बहुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तभिर्मृत्युः समरान्नादसंशयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते च च विज्ञेयः पित्ताढ्यो मासजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदवर्त्तिनि ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥
भयादपीतपानीयशीनविग्रीयुतस्य च ।
आर्त्तोऽपि ताड़ितोऽत्यर्थं तिर्य्यग्विद्धो यदापि वा ॥
श्रमाद्वराद्व वन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातु-
परीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाड़ीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्वेषां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्मोक्षणार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदान्यहम्
वैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
अण्डयोरथ पादेषु पादयोरुभयोरपि ॥
कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥
अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यद्रक्तं सुस्वस्थमपि वर्जयेत् ॥
एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्दद्यात्तत्र सिध्यति ॥
ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निरुपद्रवम् ।
मासोत्थं यवसन्दानं पानीयञ्च यथेच्छया ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्धितञ्च यत् ।
वाहयेच्च शनैरेनं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥
तत शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
पलाष्टकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम् ॥
यवोत्थं यवसन्दद्यादेकविंशत्यहानि च ।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादार्द्रतरान् सदा ॥
तदभावे मसूरांश्च मुद्गांस्तैलसंयुतान् ।
यवसं चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः ॥
कौमुद्याश्च सर्व्वथा कार्याणां नस्यकर्म्मणाम् ।
शैलानाञ्च स्नानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
तथा सर्व्वोपचाराणां हये श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये ॥
यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सर्व्वे हरन्ति च ॥
उपचारक्रियाः सम्यक् पञ्चसु जनिता हये ।
कृताः सुयवभोज्येन सम्यक्तस्य कृता नरैः ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
साम्प्रतापि कृता सर्व्वा पञ्चसु जनिता हये ॥
तथा सुयवभोज्येन सम्यक्तस्य कृता नरैः ।
नीरोगास्तुरगाः सर्व्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
पञ्चसु जनिता वाथ क्रिया यत्ता तुरङ्गमे ।
यस्तेनास्ति विजानीयाद्यवभोज्यविवर्ज्जिताः ॥
एवं रक्तविशुद्ध्यर्थं कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
दद्यात्ससैन्धवयुक्तां सतैलां च हरीतकीम् ॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्धिरोत्तमात् ॥
ततो नस्याहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
न पादौ वाहयेदश्वं प्रावृट्काले कथञ्चन ।
य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे ।
अभ्यङ्गं कटुतैलेन निर्व्वातस्थानबन्धनम् ॥
एकाहान्तरितं दद्याल्लवणञ्च विचक्षणः ।
पलद्वयप्रमाणेन सुबलापरिशुद्धये ॥
सुखरोगमवाप्नोति चारम्भादिविवर्ज्जितः ।
दशाम्भोभिस्तु विकारैर्बाध्यते हयः ॥
चतुर्होत्कलान् ग्रासान् प्राश्नाति शतशः परान् ।
सर्व्वेदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्काल उपस्थिते ।
अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
ततः शरन्मासाद्य बहुशष्पसमन्वितम् ।
शस्यं चारोग्यं समपञ्चाष्टपरिमाणया ॥
दुग्धं वा केवलं रात्रौ दापितं गमश्नुते ।
तदाप्यदधि यत्किञ्चिन्मधुरं सम्प्रजायते ॥
पानाय चारमं तोयं परमं सुमनोहरम् ।
दोषनस्यमुक्ताश्च एनं प्राप्नोति संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुमन्दमपि वर्ज्जयेत् ॥

परीक्षा मे यथा देव स्वच्छन्दस्य च प्रतिक्रिया ।
हयजीवस्य तद्वच्च परीता यवभक्षणे ॥
यथा सांयात्रिकः पारं गत्वाब्धेः स्वस्थतां व्रजेत् ।
तद्वत् यवाशनोत्तीर्णाः सुहृष्टा हयोत्तमाः ॥
अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्ज्जले ।
स्वल्पेनापि हि व्याधिना यवदोषास्तथैव च ॥
एवं ज्ञात्वा विमर्शेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
प्रायशोरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम् ।
प्राणदास्ते ततो ज्ञेया सर्व्वव्याधिविनाशनाः ॥
यश्चाश्नाति यवानाशु शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवाशभाक् ॥
न च शूलं न च श्वासो न च प्लीहा न च क्लमः ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः ॥
योग्योऽशनाय वाहानां प्रधानो यव इष्यते ।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्ठांस्तैलसंयुतान् ।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम् ॥
सुकुष्ठभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
चणकाश्च गुरुत्वानां सुता दया मनीषिभिः ।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धिनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा हये ।
नाम्यस्तस्मादभावेन सर्व्वेषां तान् विनिर्द्दिशेत् ॥
नान्यद्विस प्रशमन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
भक्षणाय यतस्तस्य दानोलङ्घनमुत्तमम् ॥
अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥
यस्तान्यशस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
किं तस्य शस्यदानेन यथाभृतेन भूपते ॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
स्थानान्निर्गमरण्ये च स्वेच्छया सविमुक्तिकाः ॥
ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन तुरगान् चारयेद्वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थं तत्साहार्थं विशेषतः ।
वित्तव्ययस्य रक्षार्थं न रोगे प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेन् सततं हयम् ।
सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्व्वत्र सर्व्वदं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारणं प्रोक्तं सचारं लवणान्वितम् ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत आलस्यं जायते वपुः ॥
ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्व्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां सर्व्वतापोपशान्तये ॥
घृतपानं विशेषेण शुष्कायाञ्च निबन्धनम् ।
तदभावे च गात्रेषु चार्द्रं वा घृतसंयुतम् ॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
लपकाद्यकसमधाय सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
एवं वत्सरमयं सम्यगुपचारं करोति यः ।
वयसं तु यतो नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥

नीरोगा पुष्टिसंयुक्ता प्रकृष्टोत्साहसंयुताः ।
तर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते ऋतुचर्य्याध्याय एकादशः ॥

अथ नस्यं ।

कासश्वासक्षमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
नस्यं सनाशयेत्तस्मात् नस्यं योजयेद्धये ॥
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम् ।
हस्तिकासारमध्याय वाजिनां श्लेष्मनाशनम् ॥
चूलिकालवणं नस्यं सदा रोगविनाशनम् ।
सिता चन्दनतोयानि बालुकाख्यानि वाजिनाम् ।
नस्यकर्म्माणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये ।
मण्डूकैरादिकं सान्द्रं यवाधारविमिश्रितम् ॥
नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ।
शर्करा माक्षिकं सैरं पटोलं फलसंयुतम् ॥
नस्ये प्रदद्यात् सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
वचा चोशायकं कुष्ठं शुण्ठी च कासमर्द्दिका ॥
युक्तं शीतोदके स्तोके तेषां नस्येऽप्रयोजयेत् ।
गुडूची कौमुदी ताली मिश्रिता कूपवारिणा ॥
नस्ये दत्ता पराश्वानां शिशिरे सुखदा सदा ।
अपामार्गं महानस्यं सर्व्वरोगविनाशनम् ॥
कवलं कटुतैलं वा गोमूत्रं पाचितञ्च यत् ।
मैथुनादिक्षतस्वीनां शीतोबलकरं विदुः ॥
कफरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ।
मधुस्नुपकरं प्रोक्तं सर्व्वदोषनिवारणम् ॥
अपामार्गस्य मूलेन नस्यं मूत्रञ्च छागलम् ।
मुखरोगविनाशाय नस्यं मनस्सरसोद्भवम् ॥
लशुनं पिप्पलीमूलं शल्लकी नागकेशरम् ।
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥
नस्यं पर्य्युषितं तोये प्रातस्तेन तु कवले ।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चायुष्यं बलप्रदम् ॥
पिप्पलीमिश्रतोयेन शसितासलिलेन च ।
नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम् ॥
नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्त्तितम् ॥
देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं तिक्तं कफाधिके ।
मधुरं चैव पित्ताढ्ये तुरङ्गे समयोचितम् ॥
द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं नस्यमुच्यते ।
पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्या तथाधमम् ॥
नस्याभ्ने वाजिनो रक्तं सन्नं पुष्टं प्रजायते ।
नस्यदानात् स्रुतं तस्य विनाशमुपगच्छति ॥
दाडिमं पुष्करं शीकं श्वेतदूर्व्वाङ्कुरास्तथा ।
शीताम्बुना संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ॥
धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुम्भं सिन्धुवारकम् ।
शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ॥
धातकी गन्धकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्य्योदये यथा ॥
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
वातरोगविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ॥
माक्षिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशरादि च ।
नस्येऽथ वारिणा सह पित्तनाशकरं परम् ॥
गुडूची शुण्ठी मुस्ता च तगरं सितसर्षपा ।

सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्षकः ॥
अभया पुत्रिणी धात्री एला लाक्षा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भार्ङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं नप्तिः सुखप्रदम् ॥"
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधि-
काराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

"कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा घनाः ।
पञ्चामृतमयः पिण्डो वाजिनामयमिरकृत ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्ते हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ।
मत्स्यमांसेन संयुक्तं माषचूर्णं घृतप्लुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
यला मद्यं दधि क्षौद्रं भक्षयंस्तुरगो भवेत् ।
अनिरुद्धोऽपि रूक्षोऽपि यथा षट्सप्तवार्षिकः ॥
मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥
वचा विदलिताः स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्व्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अम्लवेतससम्भानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्व्वापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं क्लीहनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं श्रपने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोध्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छ्रमम् ॥
जम्बीरं फलिनीपत्रं त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्यां नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दध्ना निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
मुस्तपूगं वचामिश्रं तथा सर्व्वरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु कृमिसंघं व्रणोद्भवम् ॥
स्नुहीक्षीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्व्वान्
कृमिव्रणान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया पत्रसंयुतम् ।
अग्निदाहार्त्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
शीघ्रासन्नप्रतप्तानामारनालं यदिप्सुतम् ।
सक्तुरिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
वृष्टिवातादिर्तानाञ्च वाजिनां पुष्टिकृन्मतः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन यवेन च ॥
मद्याघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उदुम्बरफलं मांसं शौकरं माहिषं दधि ।
हयस्य चातिवृद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुश्च सर्ज्जिका लवणं तथा ।
कासशोषोपशमनः पिण्डः सर्पिः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्त्तितः ॥
सौवर्च्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीक्षन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसक्तवः क्षौद्रं भल्लातकफलं युगम् ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिके कृतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं स्रुतियुक्तानां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
व्रणैः कृमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरण्डदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्कराक्षोध्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भ्रामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शस्त्रपीड़ाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥"
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डा-
ध्यायस्त्रयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

"शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
लाक्षा पद्मकाष्ठलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्व्वाणि पूर्व्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्व्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं यथानाशं क्लीहशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाड़िमं स्नितलोध्रञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् पानादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्व्वसुष्ठाङ्गो महाप्राणेन संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठ पिङ्गला सिक्थकं घृतम् ॥
एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
क्वाथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्डूतिर्निःक्षयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नवं गुग्गुल एव च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुष्ककं लोध्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥"
एतैः पक्वा घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तिर्विमुच्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृता-
ध्यायश्चतुर्द्दशः ॥

अथ क्वाथः ।

"पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम ज्ञुत्कष्टं सर्व्ववाजिनाम् ।
कायाग्निं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपत्राणि केशरं लवणं रुहा ।
शताह्वा शाल्मली धात्री त्रपुषं फलिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जलं कौपं दत्तैस्तुल्यैर्विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्धयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशद्दिनं यावत्कालिहोत्रमतं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं क्वाथो हन्यात्त्रिरात्रिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भल्लातकविभीतकम् ।
शणपुष्पं रुहा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासार्त्तस्य समुद्दिष्टः क्वाथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन क्वाथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोहयेच्छूलवं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं कासं सौवर्च्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्ज्जितः ॥
सेफालिका रुहानीचे वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः क्वाथः कृतः सम्यक् कृमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽयं सुखिचूर्णेन धावितक्लेशनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्व्वदैव सुखं तथा ॥"
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथा-
ध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

"वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
कृमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्यं रुजाहरः ॥
अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

पृथक् पृथग्विभागेन कथय साम्प्रतं परम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं चैव कृत्रिमञ्च ततः परम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं प्राज्ञैर्विषज्ञानविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यत्र तिष्ठद्ध्यसम्भक्ता मदान्वितुरगोत्तमाः ।
तत्र कार्य्यं विधानञ्च रोगान्तस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णी मदरोधनम् ।
तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागवल्ली जटा तथा ।
त्रिवारं प्राश्य संमिश्रं दुग्धे स्थादायसी वयः ॥
अश्वगन्धा वचा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं नयत्याशु जङ्गमं हयगात्रतः ।
रक्तचन्दनपथ्ये माषचर्णपरिप्लुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च सङ्क्षयम् ॥
तक्रं फेणरसेयुक्तं विषं सद्यो विनाशकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाम्य विषमयति तत्क्षणात् ॥
सौपर्णी विषकङ्कोली पिष्ट्वा मद्येन भाविता ।
जङ्गमं नाशनं ह्यस्य विषं नयति तत्क्षणात् ॥
एला कङ्कोलिकामूलं सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुम्भं कर्पूरं लाक्षा मालिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च सङ्क्षयम् ।
चम्पकं मालतीमूलमुत्पलञ्च तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गममाश्रितम् ॥'

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः षोड़शः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

नृपवेश्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्धयागारम् ।
पुण्याश्रयं प्रयत्नादुर्व्वं अवसं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्व्वोत्तरजलप्लवविधानात् ।
तस्मिन् शालां चिवां दृढ़स्तम्भसमुच्छ्रितां दृढ़ां कुर्य्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं कुर्य्यात् ।
संस्थाप्य हयभार्गावी सम्राज्य वाजिशालायाम् ॥
अतः ऊर्द्धं तु हुताग्निं प्रवर्त्तयेद्वाजिनो यथायोग्यम् ।
कुशकैतककाशैरनुकूले स्थापयेच्च ॥
कृतमङ्गलसंस्कारा बध्यास्तेऽत्र पौर्व्वाभिमुखाः ।
नात्यायता न शिथिला स्थाने वा दक्षिणाभिमुखम् ॥
वैद्यानां तुरगाय समीपं यत्नं कारयेत् पूर्व्वम् ।
कार्पासिकेन सूत्रेण मक्षिकाणां निवारणम् ॥
गन्धैर्माल्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
सविशेषं लवणपीतौ तुल्यापि पूरयेद्विद्वान् ॥
सच्छिद्रं नातियवसं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं चैव पृथक् प्राप्य प्रबद्धं रात्रिगा न वै ।
कोष्ठी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयति चारे ।
तिथिवारे कर्षाच्च खुराच्च प्रशम्य दोषान् ॥
अश्वस्याङ्गं प्रलिपेद्धरिद्रया वरिष्ठया मङ्गलार्थम् ।
सुपविधान् दोषैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशालाविधिरष्टादशोऽध्यायः । सप्तदशाध्यायस्तु नाधिगम्यते ॥

अथ अश्वनामलक्षणानि ।

"हयानां यानि चिह्नानि यत्नेनापि च वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि अश्वनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिद्रंलिस्तथैव च ।
चक्रा च चैव विख्यातः शङ्खाक्षी च परः स्मृतः ॥
शुभ्रस्थितश्च कौशलो वेगास्तथा मन्दुयक्षः ।
ऊर्द्ध्वं च नासखञ्चैव पञ्चविधो वस्त्रयक्षः ॥
हृद्रचितश्च भ्रमश्च तथा सूर्य्यग्रहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता ग्रहा सर्व्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एभिर्दृष्टाः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वथा ।
चिह्नं तेषां प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चात्तन्त्री सकम्पश्च विज्ञेयः हरिपीड़ितः ॥
भवन्ति विस्फुटौ रक्तौ अकस्माद् यस्य चक्षुषी ।
हरिताश्वग्रहोतोऽश्वो ध्यानैर्वो च जायते ॥
प्रसितप्रगुणाश्च लुब्धपद्मस्तक्रियः ।
मीलतामीलमा च्यग्रा स्वभावात्रिशमेव च ॥
विरूपाक्षग्रहीतं तु कम्पं स्वेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मूर्द्धा पतति भूतले ॥
स्तब्धाक्षो मुच्यते कण्ठेस्तथा वाले खुरैरपि ।
बलिग्रहग्रहीतोऽसौ स्तम्भकर्णशिरोधरः ॥
अकस्माद् यस्य लोमानि शीर्यन्ते यश्च लङ्घति ।
मृगपक्षिप्रपादस्य तस्य कायिग्रहं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
प्रोषितः सततञ्चैव शङ्खाक्षिग्रहपीड़ितः ॥
तिक्ताङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौशिरग्रहसन्दुष्टं तं विद्यात् कष्टजीवितम् ॥
हृष्यते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
सुखस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तम्भेन गुरुणा चैव वेपमानेन पक्षिणः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वेगास्तग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्तं मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्व्वकायेन प्रोतोऽश्वासौ विशोषितः ॥
कौञ्चिकेश्वाहतः एवं कथया पाणिनापि वा ।
स वै दीर्घस्वरयुक्तः दृष्ट्वैव परिवर्त्तयेत ॥
क्षामं जिह्वासुखं यस्य नष्टदृष्टिद्युतिर्भवेत् ।
ऊर्द्ध्वग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्द्दिशेत् ॥
तालुजिह्वं च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्यात् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहे ।
कृतं दोषं महाघोरं स्तब्धाङ्गस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
हृष्यते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
स्तब्धाक्षो जृम्भतेऽथ सस्नापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फारितसर्व्वाङ्गः सलिले निश्चलस्थितः ।
हृष्यते विस्वरं वाजी मकरग्रहपीड़ितः ॥
सुहृत्भावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
सुखपाकश्च यस्यास्ते स विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तिताक्षः खिन्नश्च सरहीतहनुश्च यः ।
कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीड़ितः ।
स्तब्धग्रीवो न जानाति कम्पाघातं सुदुर्म्मनाः ।
चन्द्रग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ।
भूताभिकूटी रजाक्षः तस्य स्रवन्ति चाम्बु ।
इन्द्रस्थितग्रहीतोऽसौ नैव जीवति ताड़शः ॥
कम्पते पूर्व्वकायेन स्वल्पपानाशनश्च यः ।
शिरो प्रसार्य्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीड़ितः ॥
रक्ताक्षः शूलकण्ठश्च कम्पमानश्च श्वासयुक् ।
पिङ्गलोमाङ्गश्चिह्नं यत्र कृष्णग्रहेण सः ॥
उदकं सततमीप या प्रायो यद्वाति दारुणः ।
तुरङ्गं मध्यहीनस्तु स बुधो वारुणग्रहः ।
ग्रहभूमिविताचे ग्रहलक्षणमुदाहृते ।
लोहिताद्यान्यो दोषाद् ग्रहा गच्छन्ति वाजिनः ।
एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्द्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिराश्रितः ॥
एकाकारेण रोगश्च म्रियते वा हयो यतः ।
तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु उपसर्गेष्वथैव च ।
अथोक्ताश्च महाशान्तिं मान्धात्रीश्च प्रयोजयेत् ॥
अश्वरक्षाविधानाय यत्नं सम्यक् मादकम् ।
जुहुयादुग्रसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजितः ॥
शान्तिकं कारयन् कर्म्म बलिञ्चापि प्रयोजयेत् ।
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्मादि कारयेत् ॥
दर्भाग्निपत्रजलगुग्गुलहीन् यतीनपि ।
लोहयेद्धोजमेनीभिर्वंशजीकाश्वकाम्भिः ॥
रात्रौ शालाश्मीरे तु बलिं दद्यात् चतुर्दिशम् ।
मनुष्यमांसैश्च पक्वान्नैः क्षरैः पायसान्नैः ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥"

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहदोषचिकित्सिते सप्तदशसमोऽध्यायः ॥)

घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कदाचिदिति । घुट + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) हयभेदः । तत्पर्य्यायः । ककटी २ तुरङ्गी ३ चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातश्वासकफकुष्ठाश्मयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम् । घुण + अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा ।) नासा । (यथा महाभारते । १ । १५६ । ३१ ।

'दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्वृत्तपिङ्गलम् ॥'

"घोणायां द्वे ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्यायः । प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा अश्ववैद्यके । २ । ७ ।

"नासाच्छिद्राभिमध्ये तु घोणाख्यं समुदाहृतम् ।
घोणायाश्चायतौ गण्डौ चोरिके च ततः परम् ॥")

घोणी [न्] पुं (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति । व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा स्त्री (घुण्यते गृह्यते भक्ष्यायेति । घुण + बाहुलकात् टः ।) वृक्षविशेषः । श्रीफलम्

इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वदरः २ गोपघोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ । इति कश्चित् रत्नमाला ॥ एक्तिकोलिः ६ वदरीच्छदा ७ कर्कन्धुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगफलः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने चिंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

"घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं
बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्नुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥")

घोनसः, पुं, (गोनसः + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोनसः । तिलित्सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६२ ॥ (क्वचित् मध्यन्त्यमध्योरपि दृश्यते ॥)

घोरं, क्ली, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति । हन् + "हन्तेरच् घुर् च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरः, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति रुद्ररूपेण इति । हन वधे + "हन्तेरच् घुर् च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [चयात् ।

"बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्-
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥")

घोरदर्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।) उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

"मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥")

घोरपुष्पं, क्ली, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ घोरघुष्यमपि पाठः ॥

घोररासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोरवाशी, [न्] पुं, (घोरं यथा तथा रवति शब्दं करोतीति । रव शब्दे + णिनिः ।) शृगालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

घोरा, स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।५५।

"घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ॥"

रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा, तिथितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

"मन्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ! ॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥")

भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ॥")

घोलं, क्ली, (घुण्यते आलोड्यते यत् । घुट + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥")

तत्पर्य्यायः । दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरिष्टम् ४ गोरसः ५ घनम् ६ मलिनम् ७ पेचलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।

"तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्जलम् ।
ससारं यद्वितक्रं वाद्दरं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषाः तक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घोलिका २ घोलिः ३ कलम्बुः ४ क्षुद्रकालुका ५ । क्षेत्रजाताया अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारित्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वञ्च ॥ आरामघोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । वातुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च । रूक्षाया जीर्णज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं, क्ली, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दने + अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् । घुषिर् विशब्दने + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) आभीरपल्ली । (यथा, रघुः ।१।४५।

"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥"

घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।) गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः । (यथा, मनुः । ७ । २२५ ।

"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥")

घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति मेदिनी । षे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं शिक्षायाम् । २० ।

"संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥")

कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥")

घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।) घोषालता । तत्पर्य्यायः । धामार्गवः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आदानी ४ देवदाली ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति जटाधरः ॥ महाकोषातकी हस्तिघोषातकी ॥ * ॥ पीतघोषायाः पर्य्यायः । धामार्गवः १ पीतघोषा २ राजकोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महाजाली ५ चुञ्चुः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ । इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः । कोषातकी १ मृदङ्गी २ जालिनी ३ कृतवेधकः ४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७ इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः, पुं, (घोषकस्य घोषलताया आकृतिरिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्दने + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैःशब्दः । लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दितम् । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।

"गच्छ भ्रमय सत्स्वत्र पुरे पटहघोषणाम् ॥")

तत्पर्य्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः ।१।६।१२॥ निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषयित्नुः, पुं, (घोषयतीति । घुष + णिच् + बाहुलकात् इत्नुच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्दी । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष + मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।११।३।

"स बभूव शनै राजा सुखैकान्ततत्परः ।
सदा सिषेवे मृगयां वीणां घोषवतीञ्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं गतं दिनमवादयत् ॥"

तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।

"अङ्के घोषवतीं तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा ॥")

शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।

"त्वं वर्षमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥")

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया । घुष + णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । सौंरी इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे १९ अध्याये ।

"घोषाफलं सैन्धवञ्च तक्रिमाशैः पतेत्तथा ॥")

कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।

"घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥"

गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४४ ।

"हरिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥")

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"घोषातकी मृदङ्गी स्याज्जालिनी कृतवेधनः ।
श्वेतपुष्पा कृतच्छत्रा ज्योत्स्नाकोषातकी

क्वचित् ॥")

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घ्राणं, क्ली, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे ल्युट् । यद्वा, घ्रा + क्तः "नुदविदोन्दत्राघ्रेति ।" ८ । २ । ५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ (यथा रघुः । १६ । ११ ।

"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥")

न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा + भावे ल्युट् । आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

"आलिलिङ्ग सुतं मूर्ध्नि घ्राणं तस्य चकार ह ॥")

घ्राते त्रि । इति मेदिनी । णे । ११ ॥

च

च, चकारः । स तु व्यञ्जनषष्ठवर्णः । (द्वितीयवर्गस्याद्यवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचुयशानां तालु ।" इति । तथा च शिक्षायाम् । "कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
चकारस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"चवर्णं शृणु सुश्रोणि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ! ॥"
अपि च ।
"वामाकुवक्त्रलाकार ऊर्द्धाधः क्रमतो गतः ।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूर्य्यास्तिष्ठन्ति नित्यशः ।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
"तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोड़शवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्राष्टतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"चः पुष्करा हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्म्ममुण्डधरो भूत्वा महिषाचारसम्विनी ॥
एकरूपो रुचिः कूर्म्मश्चामुण्डा दीर्घबाहुकः ।
वामबाहुर्म्मूलमाया चतुर्मूर्त्तिस्वरूपिणी ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लज्जोल्लिखितलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा दैवज्ञतनो वृश्चिको बुधः ॥
दंष्ट्री कैटसुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च मूलावती ॥"
(मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्तता ॥)
च, व (चणति चिनोतीति वा । चण शब्दे चिञ् न चित्यां वा + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ड ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोऽन्वाचयः । यथा । भो वटो ! भिक्षामट गाश्चानय । भिक्षाटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति । समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्रिक्तावयवभेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम् । इतरेतरयोगे संहन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहुवचनम् । यथा । "माणिमाट् अश्ववलीवर्द्दं ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः । प्लक्षन्यग्रोधाविति परैरुक्तम् । समुच्चितिः समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रियाविषयेऽनेकस्य चीयमानता । यथा । धवांश्च खदिरांश्च छिन्धि । इति भरतः ॥ समाहारः । अन्योन्यार्थः । समुच्चयः । (यथा, मनुः ।१२।८६।
"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते ॥")
पक्षान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ ।२०।१६ ।
"तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥")
अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चः, पुं. (चणति शब्दायते इति । चण शब्दे + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) चण्डेशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचयतीति । चि + डः ।) कच्छपः । (चीयते उपचीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्येत्यर्थः ।) चन्द्रः । (चिनोति सञ्चिनोति परधनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे । १ ॥ निर्ब्बीजे दुर्ज्जने च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
चक, इ भ्रान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चङ्कुरः रथे । इति दुर्गादासः ॥
चक, अ ङ म प्रतिघाते । तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥) भ्वां-उभं-आत्मसं-सकं-अकञ्च-सेट् ।) अ, चकति चकते खलः साधुम् । ङ, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गादासः ॥
चकास, ऋ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचीचकासत् अचचकासत् । अनेकाच्स्वरात् सन्वद्भावविकल्पः । च, चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ॥
चकितं, त्रि । (चक भ्रान्तौ + क्तः ।) भीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाविलासे ।२।८।
"दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठनं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः ॥
क्ली, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
"कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥")
"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।" इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(स्त्री, छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"भात् सभतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥")
चकोरः, पुं स्त्री, (चकते चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति । चक तृप्तौ + "कटिचकिभ्यामोरन् ।" उणां । १ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥")
तत्पर्य्यायः । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः ३ अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम् ।
तद्वच्चकोरजं मांसं वृष्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥"
("वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः ।
अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलक्षणः ॥
चकोरः शुकशारी च समदोषा गुणागुणैः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य डिम्बगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने२७अः ।
"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥")
चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर + स्वार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः ।२।५।३५॥
चक्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । आद्यस्वरमध्यः । अर्त्तिः पीड़नम् । क, चक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥
चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति । कृ + घञर्थे कः । घ्नादीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रजः । समूहः । सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥")
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् । कुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १४६ ।
"मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥")
अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ॥")
जलावर्त्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शनचक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १९ । ६ ।
"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥")
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभागवते । ३ । १ । २३ ।
"अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥"
"द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे । येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणं भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
अथ चक्रलक्षणम् ।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दविधावर्त्तं शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥

घ्राणतर्पणः, पुं, (घ्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति । तृप + ल्युः ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ॥ (यथा रामायणे । २ । ९४ । १४ ।
"घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥")

घ्राणदुःखदा, स्त्री, (घ्राणस्य दुःखं ददातीति । दा + कः । स्त्रियां टाप् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

घ्रातं, त्रि, (घ्रा + क्तः । 'नुदविदेति ।' ८ । २ । ५६ । इति पाक्षिको नत्वाभावः ।) गृहीतगन्धपुष्पादि । आघ्राण लओया इति शोंका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । घ्राणः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९० ॥ शिङ्घितं ३ । इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा मनुः । ५ । १२५ ।
'पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥')

घ्रातिः, स्त्री, (जिघ्रत्यनया । घ्रा + करणे क्तिन् ।) नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् । आघ्राणम् । यथा मनुः । ११ । ६७ ।
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ॥)

ङ

ङ ङकारः । स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं सनासिककण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (शिक्षामते तु कु प्रोक्तः । इति ।
'अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते ॥'
इति च शिक्षोक्तेस्तथात्वम् ॥)
अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
'ङकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डली ।
सर्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने ! ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अपि च ।
ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः ॥
ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे ।
'धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥'
अस्य नामानि यथा —
'ङः शङ्खी भैरवश्चण्डी बिन्दूत्तंसः शिशुप्रियः ।
एकरुद्रो दक्षनखः खर्परो विषयस्पृहा ।
कान्तिः श्वेतासयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी वियत् ।
मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशी चात्मनायकः ॥
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवघोषा नीलकण्ठः कामेशी च मयासुरौ ।
इति नानातन्त्राणि ॥
(मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुल्यग्रे न्यस्यता ॥)

ङः, पुं, (ङयते शब्द्यते इन्द्रियैरिति । ङु + बाहुलकात् डः ।) विषयः । विषयस्पृहा । इति मेदिनी । ङे । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यथा स्तुतिपञ्चाशत् ।
'ङयन्तिते । ङलिङ्गिते । ङकारवर्णरूपिणि ।")

ङु ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ ङवते । इति दुर्गादासः ॥

तेन अ आ इ ई मेषः। उ ऊ ऋ वृषः। ॠ ऌ ॡ मिथुनम्। ए ऐ कर्कटः। ओ औ सिंहः। अं अः श ष स ह ल क्षाः कन्या। कवर्गस्तुला। चवर्गो वृश्चिकः। टवर्गो धनुः। तवर्गो मकरः। पवर्गः कुम्भः। यवर्गो मीनः। स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत्।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शत्रुं मृतिं व्ययम्।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः ॥
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकानामाद्यक्षरसम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत् ॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम्।

"अ आ अश्विनी देवगणः। इ भरणी मानुषः। ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः। ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मानुषः। ए मृगशिरो देवः। ऐ आर्द्रा मानुषः। ओ औ पुनर्व्वसुर्देवः। क पुष्यो देवः। ख ग अश्लेषा राक्षसः। घ ङ मघा राक्षसः। च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः। छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः। झ ञ हस्ता देवः। ट ठ चित्रा राक्षसः। ड स्वाती देवः। ढ ण विशाखा राक्षसः। त थ द अनुराधा देवः। ध ज्येष्ठा राक्षसः। न प फ मूला राक्षसः। ब पूर्व्वाषाढ़ा मानुषः। भ उत्तराषाढ़ा मानुषः। म श्रवणा देवः। य र धनिष्ठा राक्षसः। ल शतभिषा राक्षसः। व श पूर्व्वभाद्रपदा मानुषः। ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुषः। अं अः ल क्ष रेवती देवः ॥ तथा च।
"अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः।
वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् ॥
उत्तराद्दक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम्।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते ! ॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान्।
भूमीन्द्रनेत्रचन्द्रांश्च अश्लेषान्तं खगौ प्रिये ! ॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राश्विचन्द्रकान्।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान्।
वेदैन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥
पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधामृगशिरःश्रवणा देवतारकाः ॥
स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥
जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि।
स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम्। स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम् ॥ * ॥

अथाकथहचक्रम्।

"चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु ॥
इन्द्वग्निरुद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
ऋत्वष्टषोड़शचतुर्द्दशभौतिकेषु।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान् ॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥
पुनः कोष्ठककोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदितः।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनीषिभिः ॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः।
सुसिद्धो ग्रहमात्रेण रिपुर्मूलं निकृन्तति ॥" * ॥

अथाकड़मचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरेण कुर्य्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
महेशरक्षोऽधिपतिक्रमेण
तिर्य्यक् तथा वायुहुताशनेन ॥
आकारादिहकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखेत्ततः।
तथा ऋ ॠ वर्णद्वयं ऌ ॡ तद्धि क्लीवं प्रचक्षते ॥
एकैकक्रमतो लेख्यान् मेषादिषु हयान्तकान्।
गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान् ॥
मेषादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः।
जपुः स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाक्षरम् ॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः।
नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके ॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः।
एतत्ते कथितं देवि ! अकड़मादिकमुत्तमम् ॥
ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च।
राशिशुद्धिस्त्रिपुरे च गोपालेऽकड़मः स्मृतः ॥"

अथ ऋणिधनिचक्रम्।

"कोष्ठान्येकादशान्येव वेदैन पूरितानि च।
अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित् ॥
प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु।
द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः ॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः ॥
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षड़ेकमेकम्।
कादीन् हशेषान् विलिखेत्ततोऽर्णा-
नेकैकमेकादशसु त्रिकेषु ॥
षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेद-
खाकाशशून्यदहना खलु साध्यवर्णाः ॥
युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्शशाङ्क-
व्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साधकार्णाः ॥
नामाक्षरमलादकठवाद्गजभक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात् ॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके ॥
शून्ये मृत्युं विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्ज्जयेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—
"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमं यत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं शूलमूलेऽपि दद्यात्।
तत् पश्चादारमुखे विविधभयकरं शूलपार्श्वेऽर्थलाभः
सख्यं स्यात् शूलमध्ये भवति च नियतं वित्तवामक्रमेण ॥"

केतुचक्रं यथा,—
"कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
गट्पृष्ठभं क्षयकरं धनदं करे त्रिः।
वामे चतुर्षु च रुजं पदयोस्तथाष्टौ
क्लेशो भवन्ति नितरामिह केतुचक्रम् ॥" * ॥

अहिचक्रं यथा,—
"अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विभ्रान्तद्रव्यशल्ययोः।
ऊर्द्ध्वं रेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् च पञ्चरेखिकाः ॥
स्याच्चदारमुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम्।
तत्र पौष्णाश्वियाम्यर्क्षकृत्तिकामघभाग्यभम् ॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्व्वपङ्क्त्यां भसप्तकम्।
अहिर्बुध्न्योऽजपादर्क्षे शतभं त्वाष्ट्रसर्पभम् ॥
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमास्थितम्।
अभिजिद्विष्णुवस्वृक्षं सौम्यं रौद्रं पुनर्व्वसुम ॥
चित्रभञ्च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम।
विश्वर्क्षं तोयभं मूलं ज्येष्ठामैत्रविशाखभम ॥
स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कर्त्तव्यं पन्नगाकृति।
द्वारशाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका ततः ॥
अश्वीशपूर्व्वाषाढ़ादित्रिकपञ्चचतुष्टयम्।
रेवती पूर्व्वभाद्रेन्द्वोर्भानि शेषाणि भास्वतः ॥
उदयादिगता नाड्यो भक्ताः पञ्चाशशेषके।
दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽन्यो भवेत्तत्कालचन्द्रमाः ॥
चन्द्रवत् साधयेत् सूर्य्यमष्टजस्यैष्टकालिकम्।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्दू तदास्ति निश्चितं निधिः ॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्यं न संशयः।
स्वस्वभे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये ॥
स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते।
पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः ॥
हेमतारञ्च ताम्रारं रत्नं कांस्यं तथा त्रपु।
नागं चन्द्रे विजानीयाद्भास्करादिग्रहे स्थिते ॥
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्ज्जिते ॥
हेमतारञ्च ताम्रारं पाषाणं मृण्मयायसम्।
सूर्य्यादिग्रहगे चन्द्रे द्रव्यभाण्डं प्रजायते ॥
मुक्तराश्यंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत्।
नीचे हिम्नं परे नीचे जलसंस्थो भवेन्निधिः ॥
स्वोच्चस्थे तुङ्गगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च।
परमोच्चे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थन्त्वसंक्रमे।
अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः ॥" * ॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः ॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्यकुला मताः।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः ॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च ॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः।

ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः। तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः। व्यूहविशेषः। (एतस्य लक्षणं यथा —

"अष्टारं वर्त्तुलाकारं शुभचक्रं त्रिनाडिकम्।
दण्डचतुष्टयं वाह्ये कलशञ्च चतुर्दिशम्॥
पूर्व्वाद्यायततो न्यस्य त्रिभागं भमण्डलम्।
प्रथमे त्रितये चैव चीनि चीनि प्रदापयेत्॥
पश्चिमद्वादशे मध्ये तद्वाह्ये भानुधन्वकम्।
तृतीयं राहुभञ्चैव केतुं दण्डचतुष्टये॥
चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्।
राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं स्यात् केतुचतुष्टये॥
कलशस्थे चतुः स्थाने यद्दिने यस्य नामभम्।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा॥"
एतच्चक्रन्तु भगवता गोलाचार्य्येण अभिमन्युवधार्थेनाभिकल्पितम्। तत्र चक्रमध्ये निम्माण प्रणाल्या क कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।
"चक्रव्यूहो महाराज आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्चसः।
सङ्घातो राजपुत्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम्॥
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्च अन्योन्यस्य हिते रताः॥
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथातिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः।
सुतास्तव महाराज त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः॥
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः॥
तत प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥"
इति महाभारते। ७।३४।१३—२४॥)
सैन्यम्। दशसहस्राणां स्वामी। (यथा चाणक्यशतकम्। ५८२। [कारणम्॥
"क्षितिपतिनाम् मेदिनीपतिः किं चक्रेशापि तैन
ज्ञानवतामपि जीवनं विवदध्वा।" यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।
"चक्रं चक्रांशकं परिधौ ततः सुषिरमनाद्याधारम्।
धात्रीव च आधारतुल्यमस्य भागानुगामि ज्ञाय॥
तत्र तदूर्ध्वं निरक्ष क्षितिजमध्य ततः खे।
भूमितलस्थाः सर्व्वेऽपि तत्सदा भूस्थ॥ [त्रम्।
सत्सदृशं च कथा स्तम्भे नराः दृग्
ज्ञानालम्बाङ्क भ्रमति नरः यदा रघुः बोधेत।"

धातुमयं दारुमयं वा सर्व्वं चक्रं कृत्वा तन्नेम्यां अङ्कलाञ्छनाधारं शिथिलं कार्य्यम्। चक्रमध्ये छिद्रं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी तस्य ऊर्द्ध्वरेखा कार्य्या। तत्र गतोन्या तिर्य्यक्रेखा चात्र कार्य्या। तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यग्रेखा तत्परितः सम्पाते धात्री क्षितिः कल्प्या। भार्द्धान्तरे ऊर्द्ध्वरेखानिपातसम्पाते खार्द्धं कल्प्यम्। सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रक्षेप्तव्या। सा चाक्ष संज्ञा। तच्चक्रमर्काभिमुखमभिनतञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। तथा कृतेऽक्षस्य छाया परिधौ यत्र लगति तत्कुजचिह्नयोरन्तरे ये भगणांशास्ते रविनतांशाः। ये छायाखार्द्धयो रन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमत्र नतोन्नतांश ज्ञानमेव भवति। गतोऽष्यष्टिका चाप्या नीता। तद्यथा तस्मिन् दिने शङ्कितेन मध्याह्ने नतोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातः कृतः। यदि मध्याह्नोन्नतांशैर्नाडिकाद्यो लभ्यन्ते तदेभिः किमिति वक्ष्यते घटिका स्युः। अथ विशेष यन्त्राणमाह।
"नेमिन्यपुष्पान्तिमवारणानां
न्यचाहयनेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽप्यस्तु भवेच्चरो वा
तथास्य यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम्॥
नेमिस्थबद्धान्यममप्रयत्नैः
स्टेषु धिष्ण्यस्य च योगताराम्।
नेम्याङ्कयोरन्तगुणोस्तु मध्ये
येऽशा भिता भङ्गुवको धुतज्जे॥
प्रत्यक्स्थिते भेऽथ पुरः स्थिते ते
क्रान्तो ध्रुवः स्यात् खचरस्य स्पष्टम्॥"
तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्द्ध्वनेम्यासक्तचाक्षो मध्ये भक्तियं धुतपत्रिभिगत यथा स्यात् तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकता स्यात्तमङ्कयेत्। ततोऽर्द्धं पृष्ठतो वा दृष्टिं चालयित्वा यद्ध विधेत्। यद्यत्प्रायोऽपगतो दृश्यते। अन्यमतस्य यद्दस्य चाकारं प्रयोगाद्यावधि अवमतं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यते तत् स्थानमध्याह्नम्। अथ भगङ्गाङ्कयोर्मध्ये येऽशास्तैर्भ्रुवो ध्रुवः स्फुटः भवति यदा नक्षत्रं पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यत्र पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तत्र भध्रुवो क्षीणः स्फुटध्रुवो भवति। अथवान्यायन नक्षत्रं रोहिण्यादि ततो दूरे ऽन्तरे यत्र यदृच्छया तावति विदुध्वा प्रोक्तवद् यन्त्रायनम्। इति चक्रयन्त्रम्॥ शरीरस्थ मन्त्रशास्त्रवियथा। मूलाधारं १ स्वाधिष्ठानम् २ मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञाख्यम् ६। तद्यथा —
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलशान्तेन्दुनादकम्।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा॥
तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णं चतुर्द्दलम्।

द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत्॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम्।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम्॥
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः॥
मणिवद्भिन्नं तत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम्।
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम्॥
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम्।
तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम्॥
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम्॥
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्।
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम्॥
स्वरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात्॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्।
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम्॥
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्।
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत॥"॥
मन्त्रोद्धारार्थंषट्चक्राणि यथा। कुलाकुलचक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अकथहचक्रम् ४ अकडमचक्रम् ५ ऋणिधनिचक्रम् ६। तद्यथा —
'कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह।
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्॥
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्द्वन्ता सन्धिसम्भवाः।
कादयः पञ्चशः यरलवहान्ताः प्रकीर्त्तिताः॥
तथा च।
अ आ ए क च ट त प य षा मारुताः।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षा आग्नेयाः।
उ ऊ ओ ग ज ड द ब ला पार्थिवाः।
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व सा वारुणाः।
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हा नाभसाः॥
साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तथाक्षरम्।
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत्॥
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्।
मारुतं पार्थिवाग्नेयं शत्रुराग्नेयमम्भसाम्॥
नाभसं सर्व्वमित्रं स्याद्विरुद्धं नैव योजयेत्॥"

अथ राशिचक्रम्।

'रेखाद्वयं पूर्व्वपरायतं स्यात्
तन्मध्यगो याम्यकुबेरसंस्थम्।
कर्क्केकमीनानिलयान्तरे तु
कृताग्नयाम्योर्व्विलिखितगोऽन्यान्॥
ईशानवह्निर्युगनम्रकान्तर्व्विलेख्य
मथवृषादि ... चतुर्भवादौ।
मेषादिवर्णं प्रविलिखेत् मकरादि ...
कन्यावसानान् प्रविलिखेत् प्रादेशवत्॥

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्त्यस्याः इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग+जातौ ङीष् ।) कटु-रोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥")
हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । वृषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तजालं शाठ्यसमूहं आलम्ब्य अटतीति । अट्+अच् ।) विषवैद्यः । धूर्त्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥

चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति । कृ+कान प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्ते णत्वम् ।) कृतवान् । कर्म्मवाच्ये कृतः । भाववाच्ये क्ली कृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च ॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ+रक् । चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति । अधि+वस्+णिच्+णिनिः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकार आवर्त्तः ।) घूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्राह्वः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाक-पक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ ।
"हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।
"चक्राह्वोऽतिकषायश्चक्रजननो रुच्योऽतिरुच्यो-ष्णदुः ॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति । कृ+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।"३ । २ । १७१ । इति किन् । स च लिड्वत् ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९ । २ ।
"चक्रिं विश्वानि चक्रये ।"
"चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय ॥" इति दया-नन्दकृतभाष्यम् ॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा । चक्र+ठन् टाप् च ।) जानु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३७६ ।
"अथोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम् ॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वा-त्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र+इनिः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३।१४९।११० ।
"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः ॥"
चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारि-तयास्त्यस्य इति इनिः ।) ग्रामजालिकः । (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य ।) चक्र-वाकः । (चक्रं घटादिनिर्म्माणकरणयन्त्रविशेषः । सोऽस्त्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति ।) सर्पः । सूचकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अजः । तैलिकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्द्दः । तिनिशः । व्यालनखः । काकः । खरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्या-द्यर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैल-कारस्य ।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥")
चक्रविशिष्टे त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढ़ः । यथाह मनुः । २ । १३८ ।
"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः [स्त्रियाः ॥"
"चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढ़स्य ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीव-चक्रीवदिति ।" ८।३।१२ । चक्रशब्दस्य चक्री-भावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्द्दभः । इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति । कृ+"कुर्श्च ।" उणां १ । २२ । इति कुः ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्ष, ल ङ वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) वदः कथनम् । (दर्शने च इति केचित् ।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः । इकार उच्चा-रणार्थ इति केचित् । छन्दसि नुमागमार्थं इति केचित् । वेदेषूच्चारणार्थं इति केचित् । अत्र वह्वस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थ-स्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इण्निषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्यात्रकसात्रादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्य-पानेन सह वा । चक्ष+ल्युट् । यद्वा, चष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चष+ल्युट् निपातनात् कान्तागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५।७१ ॥ (चक्ष+भावे ल्युट् ।) कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।५ ।
"स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः ।
यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥")

चक्षाः, [स्] पुं, वृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । उपाध्यायः । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, दर्श-नम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ ।
"इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि ।
वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥")

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति । चक्ष+"चक्षेः शिच ।" उणां । २ । १२० । इति उसिः स च शित् । शित्वात् ख्याञादेशाभावः ।) दर्शनेन्द्रियम् । तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्वद्-द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्ति-क्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसम-वायः १४ । अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः । इति श्रीभाग-वतम् । तत्पर्य्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टिः ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देव-दीपः १७ दृशिः १८ दृशी १९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने ।
"पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना ।
चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥"
मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुर्व्वहनं, क्ली, (चक्षुर्ज्योतिर्वहत्यनेनेति । वह+ल्युट् । चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथा-त्वम् ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, नैषधे । १ । २८ ।
"इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥"
अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"व्याड़श्चाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः ।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः ॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम् । चक्षुस् +"शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) प्रपौण्डरीकम् । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी ॥"
सौवीराञ्जनम् । खर्परीतुत्थम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः । "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकवृक्षः । पुण्डरीकवृक्षः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसा-ञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः । चक्षुष्+यत् ।) प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । ३ । ४९५ ।
"धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम् ।
अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्द्धनः ॥"
चक्षुषः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८।५७ ।
"चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः ॥"
"चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽपि जश्च ।" इति तट्टी-कायां मल्लिनाथः ॥) चक्षुर्हितः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये ।

राजमातृविशेष । यथा राजतरङ्गिण्याम् ।४।२१२।
'ललितादित्यभूभर्त्तुर्वल्लभा चक्रमर्द्दिका ॥)
चक्रयान, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम् ।) रथादि । चक्रयुक्तवाहनम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटादय ॥
चक्ररद पु (चक्रवद्वृत्तौ रदः दन्तोऽस्येति ।) शूकर । इति त्रिकाण्डशेष ॥
चक्रलक्षणा स्त्री (चक्रं चक्राकारे दले मण्डलाकारे कुण्डादौ वा लक्षणम् आरोग्याय चिह्नं आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्या ।) गुडूची । इति रत्नमाला ॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति व्युत्पत्त्या । रथे विष्णौ च पुं ॥)
चक्रलताम्र पु (चक+रक । चक्रं द्रविणचक्रं लताम्रं यत्र यस्य वा ।) वहुरथालङ्कृत । इति राजनिर्घण्ट ॥
चक्रला स्त्री (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारेण वर्द्धते इति यावत् । ला+क ततष्टाप् ।) उच्चटा । इत्यमरः ।२।४।१६०॥
चक्रवर्त्तिनी स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति । वृत+णिनि ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१५३। अलक्तकः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते यस्याः यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अशेषव्यूहरथनयाधिष्ठितं सैनावृन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या इति । सर्व्वभूमेरधीश्वरी ॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या । यूथेश्वरी । यथा कथासरित्सागरे ।७०।११४।
'एव वाल्येऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्त्तिनी॥)
चक्रवर्त्ती [न्] पु, (चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं करे वर्त्तते यस्य । वृत+णिनि । यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति । वृत+णिनि ।) समुद्रपर्य्यन्तायाः सर्व्वभूमेरीश्वरः । तत्पर्य्यायः । सार्व्वभौम २ । इत्यमरः ।२।८।२॥ (यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के ।
'जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्त्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥)
वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेष्ठः । यथा गीतगोविन्दे ।१।९।
'वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती ॥"
'चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठ ।' इति तट्टीकायां चैतन्यदास । यद्वा पद्मावती महालक्ष्मी राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्य्यायां यश्चक्रं मण्डलं तत्र वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायविशेष ॥)
चक्रवाक पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ । वच+कर्म्मणि घञ् । तथा 'न्यङ्कादीनाञ्च । ७।३।५३। इति कुत्वम् ।) पक्षिविशेष । चकाचकि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १।६६।५९।
'भगदारी तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु ॥")

तत्पर्य्याय । कोक २ चक्र ३ रथाङ्गाह्वय नामक ४ । इत्यमर । २।५।२२॥ भूरिप्रेमा ५ द्वन्द्वचारी ६ सहाय ७ कान्त ८ कामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावघोषोपम ११ कामुक १२ । अस्य मांसगुणा । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने २७ अः ।
'चक्रवाकास्तथान्ये च खगा सत्यमुचारिण ।")
चक्रवाट पु (चक्रेण चक्राकारेण वाट वेष्टनं यस्य ।) क्रियारोह । पर्य्यन्त । शिखातरु । इति मेदिनी । टे । ५२ ॥
चक्रवाड, क्ली (चक्रवद्वाडते वेष्टयतीति । वाड+अच ।) चक्रवालम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ पर्व्वतविशेषे पु । इति मेदिनी । डे । ३८॥
चक्रवात, पु, (चक्रवद्वात । वृष्यपार्श्वादीन्यादाय चक्राकारेण भ्रमति यो वायुरिति यावत् ।) भ्रमिवात । घूर्णवातास इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । वात्या २ । यथा भागवते । १०। ७।२०।
'दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्त कंसभृत्य प्रणोदित ।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥'
चक्रवाल, क्ली, (चक्रमिव वाडति वेष्टयतीति । वाड+अच । डस्य लत्वम् ।) मण्डलाकारेण परितः समन्तान्मात्रम् । मण्डलाकारो दिक्समूह इति माधवी । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । मण्डलम् २ । इत्यमर ।१।३।६॥ (यथा, भागवते । ५।१८।१४।
'हित्वा यङ्क सन्नतिचक्रवाल
कृषिह्वपाद भजताकुतोभयम् ॥")
चक्रवाल, पु (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थ । वल+बाहुलकात् ण । अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनदारितया विराजमानत्वात्तथात्वम् ।) लोकालोकपर्व्वत । इत्यमर ।२।३।२ ॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थिति । यथा हरिवंशे ।७६।३५।
'एव स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृत ।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ॥')
चक्रवृद्धि स्त्री (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिरुत्तरोत्तर वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थ ।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्ण सवृद्धिकमिदं दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धि सा । सुदेर सुद इति भाषा । यथाह नारद ।
'वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥'
(तथाच मनु । ८।१५३।
'चक्रवृद्धि कालवृद्धि कारिता कायिका च या ।'
'कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका ।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धि कारिता ऋणिना कृता ॥'
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतवृहस्पतिवचनम् ॥)
चक्रव्यूह, पु (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूह रथनयाधिष्ठापितं सैनासमूह इति यावत् ।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना । (एतस्य रचनाप्रणाल्यादिकं द्रोणपर्व्वणि द्रष्टव्यम् ।

वृहोऽयमभिमन्युवधेप्सुना भगवता द्रोणाचार्य्येणाभिकल्पित । यथा, महाभारते । ७।३३। १२—२३ ।
'चक्रव्यूहो महाराज । आचार्य्येणाभिकल्पित ।
तत्र शक्रोपमा सर्व्वे राजानो विनिवेशिता ॥
अवस्थानेषु विन्यस्ता कुमारा सूर्य्यवर्च्चस ।
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा ॥
कृताभिसमया सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजा ।
रक्ताम्बरधरा सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणा ॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिन ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गा स्रग्विण सूक्ष्मवासस ॥
सहिता पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सव ।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसा ॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रता ।
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र । सैन्यमध्ये व्यवस्थित ॥
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथै ।
देवराजोपम श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृत ॥
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्कर ।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायक ॥
सिन्धुराजस्तथातिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचल ।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमा ॥
सुतास्तव महाराज । त्रिंशत्त्रिदशसन्निभा ।
गान्धारराज कितव शल्यो भूरिश्रवास्तथा ।
पार्श्वत सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथा ॥")
चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शल्यं यस्य ।) काकतुण्डी । श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्ट ॥
चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी यत्र ।) अजशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ।
चक्रसञ्ज्ञ, क्ली, (चक्रेण वेधकयोगचक्रेण सञ्ज्ञायते इति । सं+ज्ञा+क । चक्रस्य सञ्ज्ञा सञ्ज्ञा यस्य इति वा ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्र ॥
चक्रसंवर, पु, (चक्रं अविद्याकामकर्म्मादिजन्यविषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा संवृणोति संयमयतीति । सं+वृ+अच ।) बुद्धभेद । तत्पर्य्याय । हेरम्ब २ हेरुक ३ देव ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शम्बरोद्भव ७ वज्रटीक ८ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
चक्रा, स्त्री, (चक कृप्तौ+रक । ततष्टाप् ।) नागरमुस्ता । कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्ट ।
चक्राङ्गी, स्त्री (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीत्यर्थ । अगि गतौ+अच ततो ङीष ।) हंसी । इति शब्दरत्नावली । चक्राङ्गी च पाठ ॥
चक्राङ्ग, पुं स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीति । अङ्ग+अच) हंस । इत्यमर । २।५।२३॥ (यथा महाभारते । ८।४१।२१।
'इदमत्र च चक्राङ्गा वच काक विहङ्गमा ।
चक्रमङ्गमस्तीति यतस्त्वा उद्योपि ॥ (चक्र) वाक । यथा, मनु । ५।१२।
'कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् ।")

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्या: इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच् ततष्टाप्।) सुदर्शना लता। इति रत्नमाला॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। गे। ३५॥ (अस्या: पर्य्याया: यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥")
हंसी। इति शब्दरत्नावली॥ हिलमोचिका। इति त्रिकाण्डशेष:॥ मञ्जिष्ठा। वृषपर्णी। इति राजनिर्घण्ट:॥ कर्कटशृङ्गी। इति रत्नमाला॥

चक्राट:, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं शाठ्यसमूहं चालना अटतीति। अट् + अच्।) विषवैद्य:। धूर्त्त:। दीनार:। इति मेदिनी। टे। ४२॥

चक्राण:, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति। कृ + कान प्रत्यय:। ततो धातौ अभ्यस्तं णत्वम्।) कृतवान्। कर्म्मवाच्ये कृत:। भाववाच्ये क्ली कृतम्। इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् लृप्तौ + रक्। चक्रं लृप्तिजनकं अधिवासयतीति। अधि + वस् + णिच् + णिनि:।) नागरङ्गवृक्ष:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

चक्रावर्त्त:, पुं, (चक्राकार: आवर्त्त:।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्र:॥

चक्राह्व:, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य।) चक्रमर्द्द:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (चक्रवाकपक्षिविशेष:। यथा, भागवते। ३। १०। २४।
"हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादय: खगा:॥"
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये।
"चक्राह्वोऽतिकषायश्चक्रजननो वृष्योऽतिरूक्षो-ऽल्पदु:॥")

चक्रि:, पुं, (करोतीति। कृ + "आदृगमहनजन: किकिनौ लिट् च।" ३। २। १७१। इति किन्। स च लिड्वत्।) कर्त्ता। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ९। २।
"चक्रिं विश्वानि चक्रये।"
"चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय॥" इति दयानन्दकृतभाष्यम्॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा। चक्र + ठन् टाप् च।) जानु। इति राजनिर्घण्ट:॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ३७६।
"अयोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम्॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति। चक्र + इनि:।) विष्णु:। (यथा, महाभारते। १३। १४९। ११०।
"अरौद्र: कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासन:॥"
चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थ: अधिकारितयास्त्यस्य इति इनि:।) ग्रामजालिक:। (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य।) चक्रवाक:। (चक्रं घटादिनिर्म्माणकरणयन्त्रविशेष: सोऽस्त्यस्य इति।) कुलाल:। (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति।) सर्प:। सूचक:। इति विश्वमेदिन्यौ॥ व्रज:। तैलिकभेद:। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रवर्त्ती। इति हेमचन्द्र:॥ चक्रमर्द्द:। तिनिश:। यालनख:। काक:। खर:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्तिप्रार्दर्षे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२।
"स्नेहमयान् पीड़यत: किं चक्रेणापि तैलकारस्य।
चालयति पार्थिवानपि य: स कुलाल: परं चक्री॥")

चक्रविशिष्टे त्रि॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढ़:। यथाह मनु:। २। १३८। [स्त्रिया:॥"
"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिण:
"चक्रिण: चक्रयुक्तरथादियानारूढ़स्य॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट:॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति।" ८।३।१२। चक्रशब्दस्य चक्रीभाव: ततो निपातनात् साधुरिति।) गर्द्दभ:। इत्यमर:॥ राजविशेष:। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

चक्रु:, पुं, (करोतीति। कृ + "कुर्भश्च।" उणां १। २२। इति कु:।) कर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति:॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राख्यां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री।) जिनानां विद्यादेवीविशेष:। इति हेमचन्द्र:॥

चक्ष, ल ङ वदे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट्।) वद: कथनम्। (दर्शने च इति केचित्।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीर:। तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्च:। इकार उच्चारणार्थ इति केचित्। छन्दसि नुमागमार्थ इति केचित्। वेदेषूच्चारणार्थ इति केचित्। अत्र वस्तुवस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारित: किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिषेधार्थ: तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञ्कशायादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहु:। इति दुर्गादास:॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा। चक्ष + ल्युट्। यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति। चष + ल्युट् निपातनात् कान्तागमश्च।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। इति हेमचन्द्र:। ३।५।७१॥ (चक्ष + भावे ल्युट्।) कथनम्। (दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १।१३।५।
"स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिण:।
यत्रामृतस्य चक्षणम्॥")

चक्षा:, [स्] पुं, बृहस्पति:। इति त्रिकाण्डशेष:। उपाध्याय:। इत्युणादिकोष:॥ (क्ली, दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १। ७। ३।
"इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि।
वि गोभिरद्रिमैरयत्॥")

चक्षु:, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति। चक्ष + "चक्षे: शिच।" उणां। २। १२०। इति उसि: स च शित्। शित्वात् ख्याञादेशाभाव:।) दर्शनेन्द्रियम्। तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्वद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभाग: ५ संयोग: ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेह: ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजाति: १३ योग्यवृत्तिसमवाय: १४। अस्येन्द्रियसहकारिण: आलोक: उद्भूतरूपं महत्त्वम्। इति भाषापरिच्छेद:॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्य:। इति श्रीभागवतम्। तत्पर्य्याय:। लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टि: ८। इत्यमर:। २। ६। ९३॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १०। इति हेमचन्द्र:॥ तपनम् ११। इति राजनिर्घण्ट:॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीप: १६ देवदीप: १७ दृष्टि: १८ दृशी १९। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ यथा, कर्म्मलोचने।
"पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना।
चक्षु: परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना॥"
मेषशृङ्गीवृक्ष:। इति रत्नमाला॥

चक्षुर्व्वर्द्धनं, क्ली, (चक्षुस्तज्ज्योतिर्व्वर्द्धयत्यनेनेति। वृध + ल्युट्। चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम्।) मेषशृङ्गीवृक्ष:। इति रत्नमाला॥

चक्षु:श्रवा:, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रव: श्रवणं यस्य।) सर्प:। इत्यमर:। १। ८। ७॥ (यथा, नैषधे। १। २८।
"इति स्म चक्षु:श्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मन:॥"
अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"आशीविषाशीविष: सर्पो द्विजिह्वोऽहि: सरीसृप:।
चक्षु:श्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगा:॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम्। चक्षुस् + "शरीरावयवात् यत्।" ५। १। ६। इति यत्।) प्रपौण्डरीकम्। अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी॥"
सौवीराञ्जनम्। खर्परीतुत्थम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

चक्षुष्य:, पुं, (चक्षुषे हित:। "शरीरावयवात् यत्।" ५। १। ६। इति यत्।) केतकवृक्ष:। पुण्डरीकवृक्ष:। इति मेदिनी। ये। ८२॥ शोभाञ्जनवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥ रसाञ्जनम्। इति हेमचन्द्र:॥

चक्षुष्य:, त्रि, (चक्षुषे हित:। चक्षुष् + यत्।) प्रियदर्शन:। इति जटाधर:॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ४६५।
"धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम्।
अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्य: स तु दुर्ल्लभवर्द्धन:॥"
चक्षुर्हितं। इति विश्व:। यथा, माघे। ८।५७।
"चक्षुष्य: खलु महतामपरैरलङ्घ्य:॥"
"चक्षुषि भवश्चक्षुष्य: प्रियोऽपि चेत्यर्थ:।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ:॥) चक्षुर्हितः। इति मेदिनी। ये। ८२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये।

५ । २ । ११५ । इति न । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डरुद्री रुद्रशक्तिविशेषः ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) विद्याविशेषः । इति रत्नावली ॥

चण्डवती स्त्री (चण + समन्तात् उणा । १ । ११४ इति ड । चडि + अण वा । चण्ड चण्डता विद्यतेऽस्याम् । यद्वा चण्ड रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्या मतुप् ततो मस्य वत्वम्) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टना यकान्तर्गतनायिकाविशेषः । अस्या ध्यानं यथा । चण्डवतीं उग्ररूपां षोडशभुजामित्यादि ध्याये चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा + ड चडि अच वा । ततष्टाप्) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः (यथा देवीपुराणे ।

चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्युग्रचण्डिका ॥)

अस्या ध्यानं यथा । चण्डां सुवर्णवर्णां षोडशभुजामित्यादि ध्येयं चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रु
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात् ॥)

श्वेतदूर्व्वा । इति मेदिनी । ड । १२ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ एलातगर कुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुका गुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥) लिङ्गिनीलता । कपिकच्छुः । आखुकर्णी । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशु पुं (चण्डाः प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य्यः । यथा महानाटके ।

चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४ २ ।

भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव यदाप्नुतः ।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥)

चण्डात पुं (चण्ड चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति । अत + अण् ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —

द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

चण्डातक क्ली (चण्डीं स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अत + ण्वुल् ।) अर्द्धोरुकम् । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तं वासः । इत्यमरः । २ । ६ । ११८ ॥ पुस्तकान्तरे चोपालितमतेन पुलिङ्गोऽपि ॥

चण्डाल पुं (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे + पतिचण्डिभ्यामालञ् । उणां ।१।११६। इत्यालञ् । यद्वा चण्डः विकटः अलः अलङ्कारो यस्य इत्यच्युलन्तः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चाडाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्य्यायः । प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तेवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १० । इत्यमरः । २ । १० । १९ ॥ तलङ्गम ११ निषाद १२ श्वपाक १३ पुक्कश १४ पुक्कष १५ । इति तट्टीका ॥ निष्क १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्याकृतिर्यथा रामायणे ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।
चण्डालरूपो रामस्य सद्य एव दुराकृतिः ॥
नीलपीताम्बरधरो रक्तमाल्यानुलेपनः ।
सरक्ततामुघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः ॥
कृष्णवर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः ॥

श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा —

चण्डालश्वपचानान्तु वहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥

(एतैर्हतस्य पश्वोर्मांसशुद्धिमाह मनुः ।५।१३१।

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥)

क्रूरकर्म्मा । इति मुग्धबोधसारे उणादिवृत्तिः ॥ (स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः ॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रियः कन्दः ।) कन्दविशेषः । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदाः । एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डालवल्लकी स्त्री (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमरः ।२।१०।३१। अस्याः पर्य्यायः । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

चण्डालिका स्त्री (चण्डाल वादकत्वेनास्त्यस्याः । चण्डाल + ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्ड प्रचण्डभावं अलतीति । अल + ण्वुल् कापि अत इत्वम् ।) औषधीभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डि स्त्री (चडि कोपे + इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चण्डिका स्त्री (चण्डी + स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः । चण्डि + कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमरः । १ । १ । ३९ ॥ (यथा मार्कण्डेये ८७ । ८ ।

इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।”

इयमेव अमरकण्टकपीठशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७५ ।

“ कुरुक्षेत्रे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ।”

गायत्रीरूपा देवी । यथा देवीभागवते । ११ । ९ । ४७ ।

चण्डिका चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू[षिता ।”)

चण्डिल पुं (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति । चडि कोपे + इलच् । चण्ड + अस्त्यर्थे इलच् वा) रुद्रः । नापितः ॥ वास्तुकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चण्डिला स्त्री (चण्डिल + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेदः । इति शब्दमालाकोषः ॥

चण्डी स्त्री (चडि + वर्त्तमाने क्त । ४ । १२१ इति वा ङीप् ।) दुर्गा । (यथा तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे ।

चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान् तत्र षष्ठीपुर[स्क्रिया ।”)

हिंस्रा । कोपना । इति मेदिनी । ते । १२ ।

(यथा रघुवंशे । १२ । ५ ।

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ [वरौ ।)

अस्या रूपान्तराणि । चण्डि चण्डा चण्डिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा —

अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः ।
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा ॥

इति तन्त्रम् ।

अपि च ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥
आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
न कार्य्यमक्रममसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ।
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु ब्राह्मणा लिखितं न यत् ॥
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।
कश्चिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ।
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुनः ॥
ब्राह्मणं वाचकं विद्वांसमात्मवर्णं समादरात् ।
शुक्लाम्बरधरं शान्तं वाचकं प्रवरं भवेत् ।
देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
पश्चिमे शिविरं कुर्य्याद्वाचकः कुशकन्दकः ।
पुनर्म्मौनी तनुं चैव न तुङ्गं धारयेत् क्वचित् ।

पिसाटमहत्तं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थश्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्राजन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ॥"

तस्य फलं यथा,—

"चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहदोषप्रशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुन्नयेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञां भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—

"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरञ्च सुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"

मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गाबीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—

"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तपादा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च मुषलं बाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
सप्तशत्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥"

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—

"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"

इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥

(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] व, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक्-मिलनबाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नामाहात्म्ये ।
"चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
इति श्लाघ्याद्भगवतः कः क्षमी देहवान्नरः ॥")
कलभेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत + "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानः ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ । पेशलः ७ पेयलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।

"तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिकः सहायः ॥"

चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
"कान्ते कनककाश्मीरं करे दत्तमपि कुर्व्वति ।
आगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं बत विग्रहै-
र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) चक्रगण्डुः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ।"
अक्षक्रीडाविशेषः । चौरङ्खेला इति भाषा ॥ यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।

"अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥

व्यास उवाच ।

अष्टौ कोष्ठान् समालख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ।
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो बुद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजोऽचलत ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्कोणे कुञ्जरः ॥
त्रिकेण तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्व्वतो याति भूपतिः ॥

रचितो मारुत येऽत्र चक्षुष्यो बलवड्डन ॥)

चक्षुष्या स्त्री (चक्षुष्य+टाप ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । य । ८२ ॥ वनस्थ्ली अरण्यकुलत्थिका । इति राजनिघण्ट ॥

चघ न घातने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा पर सक सट ।) न चघ्नोति । इति दुर्गादास ॥

चङ्कुर क्ली (चकति तृप्तात्मनेन । चक+उरच । इन्त्वागमम् ।) यानमात्रम । तत्पर्याय । घोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चङ्कुर पु चक्यते तृप्यतेऽनेन । चकि+उरच ।) इन्त्वागमम् ।) रथ । वृक्ष । इति मेदिनी । रे १५३ ॥

चङ्क्रमण क्ली (पुन पुनरतिशयेन वा क्राम्यतीति । चङ्क्रम+भावे ल्युट ।) पुन पुनर्भ्रमणम । (यथा भागवते २ २१ ५ ।

नन चङ्क्रमण इव लतां मरन्दगाय ते ।
वराय चासतां यत्र हर प्रक्रिडि मालिनी ॥)

अ तद्यधभ्रमणम इति व्याकरणम् ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याय

स्थानासन चङ्क्रमण यानयानातिभाषणम् ।)

अनतिदेहपीडाकारकचङ्क्रमणस्य गुणा । आयु बलमेधाग्न्यिन्द्रियशुद्धिकारित्वम् । सम्पादनश्चिन्त पाश्चङ्क्रमणदोषा । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्य न इन्द्रियदृष्टिनाशित्वञ्च इति राजवल्लभ ॥

चङ्ग त्रि शोभन दक्ष इति मेदिनी ग ७॥ पु राजमन्त्रिविशेष । यथा राजतरङ्गिण्याम् ।

अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या येऽभूवंस्तत्र मन्त्रिण ।
त स्मोऽन्मिलत्कर्णौ नस्तैः प्रस्तावितैरपि ॥)

चञ्चटा स्त्री (चि+बाहुलकात ड । च उप चीयमान चञ्चत्त फल यस्या ततो निपातनात साधु ।) फललताविशेष चिचिण्डा इति भाषा तत्पर्याय श्वेतकूल २ श्वस गाध ३ दृढनफल । अस्या गुण । पटोल गुणाट किञ्चिन्न्यनत्वम् विशेषात शोषिणो हितत्वञ्च । इति मदनविनोद ॥

चञ्चत्पुट पु (चञ्चत गच्छद्धनोलयविशेषयोर्या पुट इन्द यत्र तालप्रभेद । यथा —

ताल चञ्चत्पुटं ह्यत्र गुरुद्वन्द्व लघु प्लुतम् ।
इति सङ्गीतदामोदर ॥

चच्चत्पुटो पि क्वचित पाठ ॥

चञ्चरी स्त्री पु (चञ्चूर्यते पुन पुनरतिशयेन चरतीति । चर+यङ लुक ततो टक निपातन ङीप च ।) भ्रमरी यथा —

करी घरी भरोति चञ्चरी मरी मरीति काम ।
गिरा चरी करोति स्म चञ्चरीति चञ्चरी ॥
इत्युद्भट ॥

चञ्चरीक पुं (चरति पुन पुनरिति चञ्च रीकान्यथ । उणा । ४ । २० । इति यङ लुगन्त साधु ।) भ्रमर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चञ्चल त्रि (चञ्च गति लातीति । ला+क ।) अस्थिरम । (यथा हरिवंशे । ६४ । ७ ।

एव वेशवती पालयन्तौ प्राप्तमासौ महावनम् ।

चञ्चयन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥)

तत्पर्याय चलनम् २ कम्पनम ३ कम्प्रम ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम १० । इत्यमर । ३ । १ । ७५ ॥ चपलम ११ अनलम १२ । इति तट्टीका ॥ वायौ पु । इति मेदिनी ले । ९० ॥

चञ्चला स्त्री (चञ्च लाति । ला+क टाप च । यद्वा चञ्चल चाञ्चल्य अस्त्यस्या इति अच ।) लक्ष्मी । विद्युत । इति मेदिनी । ले । ९० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वणवृत्त विशेष यथा शब्दार्थचिन्तामणि ।

नूपुरालपरिराजमेरुहारनायकन ।
चामरध्वजन चापि मण्डिता सुवर्णकेन ॥
वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन
चञ्चला चकारचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥)

चञ्चा स्त्री (चञ्च+अच+टाप ।) नलनिर्मिता । चाच इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्य । इति इवार्थे कन् तत मनुष्य । ५ । ३ । ९८ । इति कनो लुप ।) तृणनिर्मितपूरुष । इति मेदिनी । चे । ५ ॥

चञ्चु पु (चन्च+बाहुलकात उ ।) शोना डीन । स तु नाडीचशाक । एरण्डञ्च । इति मेदिनी । चे । ५ ॥ मृग । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तैरण्ड । क्षुद्रचञ्चु । इति राजनिघण्ट ॥

चञ्चु स्त्री (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया ।) पक्षिणामोष्ठ । पाखिर ठोट इति भाषा । (यथा बालकाण्डे । ६ । [जातीमहे भ्रातश्चातक पातक किमपि ते सम्यङ् न यस्त्वस्मिन् पतन्ति चञ्चुपुटक हित्वा पयो बिन्दव ॥)

तत्पर्याय त्रोटि २ । इत्यमर । २।५ ३६॥ चञ्च ३ त्रोटी ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्नावली । सृपाटिका ६ । इति हेमचन्द्र । सा च शाकविशेष । तत्पर्याय । विजला २ चञ्चू ३ कलभी ४ चीरपत्रिका ५ चचुर ६ चञ्चपत्र ७ सुशाक ८ क्षेत्रसम्भव ९ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम । गुल्मोदरविबन्धार्शोविषदोषनाशित्वञ्च ।

“चञ्चुञ्चञ्चुस्तुकी च दीर्घपत्रा मतित्तिका । चञ्च शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा । धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥
इति भावप्रकाश ॥

तस्या बीजस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदरार्तिविषघ्नतापकण्डूकृच्छ्रनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट । (चञ्चुशाकस्य यथा

ग्रामे परिचिता यस्तु विशमत्यसमाप्यते ।
सगुल्मविषमञ्जाल्य बहुधा सप्रवाहिकम् ॥
स गम्भारी यदि वा चञ्चुशाकमथापि वा ।
उपोदिकाया पालिन्याः यवान्याः वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्चलायाश्चौरीया शाकमामगुडस्य वा ॥
इति चरक चिकित्सास्थाने प्रथमाध्याये ॥)

चञ्चुका स्त्री (चञ्चु+स्वार्थे कन् टाप च ।) चञ्चु । पक्षिणामोष्ठ इति शब्दरत्नावली ।

चञ्चुपत्र पु (चञ्च्वाकार पत्रमस्य) चञ्चुशाक । इति राजनिघण्ट ॥

चञ्चुभृत पु स्त्री (चञ्चु बिभर्तीति । भृ+क्विप ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चञ्चुमान् [त] पु स्त्री (चञ्चुरस्त्यस्येति । नित्य योगे मतुप ।) पक्षी । इति हारावली ॥

चञ्चुर पु (चञ्चति चञ्चुवदाकृति गच्छतीति । चञ्च गतौ+र बाहुलकात उरच ।) चञ्चुशाक इति राजनिघण्ट ॥ (दक्ष । यथा काशी खण्डे । १० । ४६ ।

विज्ञात्त खिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुर ।
कर्मभिश्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ।”)

चञ्चुसूचि पु (चञ्चु सूचिरिव यस्य ।) कारण्डवपक्षी । तत्पर्याय । सूचीमुख २ पीततुण्ड ३ । इति त्रिकाण्डशेष । मदल ४ चञ्चुसूचिक ५ इति हेमचन्द्र । ४ । ४०७ ॥

चञ्चुसूचिक पु स्त्री (चञ्चुसूचि+स्वार्थ कन् यद्वा चञ्चु सूचिरिव यस्य इति कप ।) चञ्चुसूचि पक्षी । इति हेमचन्द्र । ४ । ४०७ ॥

चञ्चू स्त्री (चञ्चु+ ऊङ्न ४ । १ । ६६ । इत्यस्य प्राणिजातेश्चारज्जवादीनामुप सङ्ख्यानम् । इति वार्त्तिकोक्त्या ऊङ ।) चञ्चु । इति हेमचन्द्र ॥

चट भेद इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा पर सक सट ।) चटति । इति दुर्गादास ॥

चट क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा पर सक सट ।) क चाटयति । इति दुर्गादास ॥

चटक पु (चटति भिनत्ति धान्यादिक चञ्चुपुटेनेति । चट भेदे+ नन्दिग्रहीति । ३ । १ । १३४ । इति पचाद्यच्त्वादच तत स्वार्थे कन् ।) पक्षिविशेष । चटा इति भाषा । (यथा देवी भागवते । १ । ४ । ८ ।

वीक्ष्य प्रेमातुर तत्र बाले चटकयोस्तदा ।
व्यासश्चिन्तातुर काम मनसा समचिन्तयत ।”)

तत्पर्याय । कलविङ्क २ । इत्यमर । २।५ १८ । चित्रपृष्ठ ३ गृहनीड ४ कषायक ५ । इति हारावली । कामुक ६ नीलकण्ठक ७ काल कण्ठक ८ कामचारी ९ । इति जटाधर । कलाविकल १० । इति शब्दरत्नावली । तन्मांस गुणा । शीतलत्वम् । लघुत्वम् शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । सन्निपातघ्नचटक तनु कषाय लघु पथ्यदम । इति राजनिघण्ट ॥

(“चटका मधुरा स्निग्धा बलदा शुक्रला परम् ।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठाध्याये ।

“चटका मधुरा स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धना ।
सन्निपातप्रशमना शमना मारुतस्य च ।”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)

चटकका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७। ३। ४६। इति पक्षे इत्वादेशाभावः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

चटका, स्त्री, (चटक+टाप्।) चटकपत्नी। (चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम्। चटका+ऐरक्। स्त्रियामपत्ये लुग् वक्तव्यः। तत्र टाबन्तात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि।"१।२।४६। इति टापो लुकि पुनः अजाद्यतष्टाप्। स च जातिलक्षणङीषो बाधकः।) चटकस्त्र्यपत्यम्। चटी इति भाषा॥ इत्यमरः।२।५।१८॥ पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां नारायणचक्रवर्त्ती॥ श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

चटकाशिरः [स्] क्ली, (चटकायाः शिर इव।) पिप्पलीमूलम्। इति हेमचन्द्रः॥

चटकिका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७।३।४६। इति इत्वादेशः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाशयतीत्यर्थः। चट्+बाहुलकात् इकन्।) पिप्पलीमूलम्। (चटति भिनत्ति धान्यादिकं स्वचञ्चुपुटेनेति।) चटका। इति हलायुधः॥

चटिकाशिरः, [स्] क्ली, (चटिकायाः चटकपत्न्याः मस्तकमिव आकृतिरस्य।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरः।२।६।११०॥

चटिकाशिरः, पुं, ("सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः।" इत्युक्तेः पृषोदरादित्वात् सलोपः।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थिश्चटिकाशिरः॥")

चटुः, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति। चट भेदे+"त्वग्याद्यश्च।" उणां।१।३७। इति कुः।) प्रियवाक्यम्। (यथा, माघे। ४।६।
"छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्॥")
उदरम्। व्रतिनामासनभेदः। इति मेदिनी। टे।१४॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

चटुलः, त्रि, (चटतीति। चट्+बाहुलकादुलच्। यद्वा, चटु+"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।६७। इति मत्वर्थे लच्।) चपलः। इति हेमचन्द्रः। ६।६१॥ (यथा, रघुः।६।५८।
"नासातिमात्रचटुलैः सारत सुनेत्रैः
प्रौढ़प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि॥")
सुन्दरः। इत्युणादिकोषः॥

चटुला, स्त्री, (चटुल+"अजाद्यतष्टाप्।" ४।१।४। इति टाप्।) विद्युत्। इति जटाधरः॥ (गायत्त्रीरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२।६।४७।
"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता॥")

चटुलोलः, त्रि, (चटुलश्चपलः लोलश्च। अतिचपलत्वात्तथात्वम्। निपातनादलोपेऽपि साधुः।) चाटुलोलः। सुचपलः। इति हारावली।२१६॥

चड, इ क रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चड, इ ङ रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, वाल्मीकि चण्डते। ङ, चण्डते। इति दुर्गादासः॥

चण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) चणति। इति दुर्गादासः॥

चण, म दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) म, चणयति। इति दुर्गादासः॥

चण, सि गतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) सि, चणयति चाणयति। इति दुर्गादासः॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दायते इति। चण शब्दे+क्वुन्।) मुनिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (चण्यते दीयते इति। चण दाने+क्वुन्।) शस्यविशेषः। चणा बुट छोला इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। हरिमन्थकः २। इत्यमरः।२।९।१८॥ हरिमन्थजः ३। इति तट्टीका॥ चणः ४ हरिमन्थः ५ सुगन्धः ६ कृष्णचञ्चुकः ७ वालभोज्यः ८ वाजिभक्ष्यः ९ कञ्चुकी १०। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। मेहवान्तसपित्तनाशित्वम्। दीपनत्वम्। वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च॥*॥ आमस्य तस्य गुणाः। शीतलत्वम्। रुच्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। दाहतृष्णाश्मरीशोषनाशित्वम्। गौल्यत्वम्। कषायत्वम्। इषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च॥*॥ भृष्टस्य तस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। वातनाशित्वम्। रक्तदोषकारित्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। लघुत्वम्। स्वेदशैत्यहरत्वञ्च॥*॥ तस्य यूषस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कफवातविकारश्वासोर्द्धकासक्षमपीनसनाशित्वम्। बलदीपनत्वञ्च॥*॥ प्रातस्तज्जलमानगुणाः। चन्द्रमरीचिवत् शीतलत्वम्। पित्तरोगनाशित्वम्। पुष्टिप्रदत्वम्। पाके नैजगुणत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। मञ्जुलत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः। बलकारित्वम्। रोचनत्वञ्च॥*॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः। पित्तकफनाशित्वम्॥*॥ तत्सूपः चौभकरः॥*॥ तस्य शाकस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। कफवातकारित्वम्। अम्लत्वम्। विष्टम्भजनकत्वम्। पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः।) वात्स्यायनमुनिः। इति हेमचन्द्रः।३।५१७॥

चणकाम्लकं, क्ली, (चणकजातमम्लम्। ततः स्वार्थे कन्।) चणकलवणम्। तस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। दीपनत्वम्। दन्तहर्षणत्वम्। लवणानुरसत्वम्। रुच्यत्वम्। शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

चणकाम्लवाः, [र्] क्ली, (चणकाम्लस्य चणकलवणस्य वाः जलम्।) क्षेत्रस्थफलवच्चणकपत्रशिशिरवारि। इति रत्नावली॥

चणद्रुमः, पुं, (चणश्चणक इव द्रुमो वृक्षः।) क्षुद्रगोक्षुरः इति राजनिर्घण्टः॥ चणोद्रुमोऽपि पाठः॥

चणपत्री, स्त्री, (चणश्चणकस्तस्य पत्रमिव पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) रुदन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति। चण दाने+क्वुन्। टाप् अत इत्वञ्च।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। गोदुग्धा २ सुनीला ३ चिक्कणा ४ हिमा ५। अस्या गुणाः। वीर्य्यवृष्यत्वम्। बल्यत्वम्। अतिमधुरत्वञ्च। तृणैः पशुहितत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डं, क्ली, (चण्डते इति। चड़ि+पचाद्यच्।) तीक्ष्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अस्त्ररसं ददातीत्यर्थः। चण+"अमन्ताड्डः।"उणां।१।११४। इति डः।) तिन्तिडीवृक्षः। चण्डते कुप्यतीति। चड़ि+अच्।) यमकिङ्करः। दैत्यविशेषः। इति मेदिनी। डे।११॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः। कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान्। ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतोऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चामुण्डया निहतः। एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम्। कार्त्तिकेयः यथा, महाभारते।३।२३१।४।
"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति। चड़ि+पचाद्यच्।) अत्यन्तकोपनः। इत्यमरः।३।१।३२॥ (यथा, महाभारते।३।२३३।११।
"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः॥")
तीक्ष्णताविशिष्टः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१।३२।२३।
"दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम्॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः। चण्ड+तल्।) उग्रता। इति हेमचन्द्रः।२।२३२॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा, दुर्गाध्याने।
"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम्।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥")
तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ।
"चण्डनायिकां नीलवर्णां षोड़शभुजाम्।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम्।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन बिभ्रतीम्॥
मुद्गरं शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम्।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च बिभ्रतीम्॥"

चण्डरुद्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रुद्रः अधिष्ठातृतयास्त्यस्याः। चण्डरुद्र+"अत इनिठनौ।"

५।२।११५। इति ष्ठन। स्त्रियां टाप। यद्वा प्रचण्डरूपी कन्यशक्तिविशेष। तत स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्व।) विद्याविशेष। इति रत्नावली॥

चण्डवती स्त्री (चण्ड+ अमन्ताड्ड। उणा १।११४ इति ड। चडि+अच वा। चण्ड चण्डता विद्यतेऽस्याम्। यद्वा चण्ड रुद्राख्यो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्याः। मतुप ततो मस्य वत्वम।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेष। अस्या ध्यान यथा। चण्डवतीं अभ्रवर्णा षाडशभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत इति देवीपुराणोक्तदुर्गार्च्चनपद्धति॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा + ड। चडि + अच वा। ततष्टाप) अष्टनायिकान्तर्गतनायिका विशेष। (यथा देवीपुराण।
चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाद्य नचण्डिका॥)
अस्या ध्यान यथा। चण्डां सुवर्णवर्णा षोडश भुजामित्यादि शेष चण्डनायिकाध्यानवत। इति देवीपुराणोक्तदुर्गार्च्चनपद्धति॥ जिनानां शासनदेवताविशेष। इति हेमचन्द्र॥ चोरनामगन्धद्रव्यम् इत्यमर। २।४।१२८॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये।
कुष्ठ हरिद्रे सुरस पटोल
निम्बाश्वगन्ध सुरदारुशिग्रु।
ससर्षप तुम्बुरु धान्यवन्यम्
चण्डाच मूलानि समानि कुर्य्यात्॥)
श्वेतपुष्पी। इति मेदिनी। ड। १२॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याय॥ एलातगर कुष्ठमांसीध्यामककत्वक्पत्र नागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्री वेष्टकचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दरुका गुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशर ञ्चेति।) लिङ्गिनीलता। कपिकच्छू। आखुकर्णी। श्वेतदूर्वा। इति राजनिघण्टः। नदीविशेष। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डांशु पुं (चण्डा प्रखरास्तीक्ष्णा वा अंशवो रश्मयोऽस्य।) सूर्य्य। यथा महानाटके।
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति
(तथाच राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४०१।
आलये नो समायाद राज्य नैव वराजन।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मन्दताम्॥")

चण्डात पुं (चण्ड चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति। अत+अच्।) करवीर। इत्यमर। २।४।७६॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः।)

चण्डातक स्त्री (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीति। अत+ण्वुल।) चण्डी वकम्। स्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्त वास। इत्य-मर। २।६।११८॥ पुस्तकान्तरे चोपानिलिङ्गोऽपि पुलिङ्गोऽपि॥

चण्डाल पुं (चण्डते कुप्यतीति। चडि कोपे+ पतिचण्डिभ्यामालच। उणा। १।११६। इत्यालच्। यद्वा चण्ड विकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्यलम्लस।) वर्णसङ्करजातिविशेष। चाडाल इति भाषा। स तु ब्राह्मणीगर्भ शूद्रौरसाज्जात। इति पराशरपद्धति॥ तत्पर्य्याय। प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १० इत्यमर। २। १०। १९॥ जलङ्गम ११ निषादी १२ श्वपक १३ पुकश १४ पुक्कश १५। इति तट्टीका॥ निष्क १६। इति त्रिकाण्ड शेष॥ तस्याचारोयथा रामायणे।
अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह।
चण्डालरूपो राम मद्यः एव दुरासदः॥
नीलपीताम्बरधरो रक्तमाल्यानुलेपनः।
सरक्तमाल्यघोराक्षः कपालो हरिपिङ्गलः॥
कृष्णचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः॥
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा —
चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम्॥
वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलङ्कार परिव्रज्या च नित्यश॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाह सदृशै सह॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च॥
दिवा चरेयु कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थिति॥
वध्यांश्च हन्यु सतत यथाशास्त्र नृपाज्ञया।
वध्यवासांसि गृह्णीयु शय्याश्चाभरणानि च॥
(एतेषां सस्य पक्षोमांसमुद्दिशाह मनु ।५।१३१।
श्वभिर्हतस्य यन्मांस शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभि॥")
क्रूरकर्म्मा। इति मल्लिनाथसारे उणादिवृत्ति॥ (स्त्रियां ङीष। तन्त्रोक्तशक्तिविशेष॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रिय कन्द।) कन्दविशेष। तस्य गुणा। मधुरत्वम्। कफपित्तास्त्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। तस्य भेदा। एकपत्र द्विपत्र त्रिपत्र चतुष्पत्र पञ्चपत्र। इति राजनिघण्ट॥

चण्डालवल्लकी स्त्री (चण्डालानां वीणा वल्लकी वीणा।) चण्डालवीणा। इत्यमर। १।१।१२१। अस्याः पर्य्याय। कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्य॥

चण्डालिका स्त्री (चण्डालं चाण्डालमाह्वयतीति। चण्डाल+ठन् टाप च।) चण्डालवल्लकी। उमा। (चण्ड प्रचण्डभावं अलतीति। अल+ ण्वुल टापि अत इत्वम्।) औषधीभेद। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

चण्डि स्त्री (चडि कोपे+इन्।) चण्डी। इत्यमरटीकायां भरत॥

चण्डिका स्त्री (चण्डी+स्वार्थे कन् टापि ह्रस्व। चडि+कन् वा।) दुर्गा। इत्यमर। १। १। ३६॥ (यथा मार्कण्डेय। ८२। ८
इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा।")
इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते। ७। ३०। ७३।
कृताहवे "चण्डिका तु चण्डिकाऽमरकण्टके।"
गायत्रीरूपा देवी। यथा देवीभागवते। १२ ६। ४७।
चण्डिका चिचा चित्रमाल्यविभू [षिता।"]

चण्डिल पुं (चण्डते कोपयुक्ता भवतीति। चडि कोप+इलच। चण्ड+अस्त्यर्थे इलच वा।) रुद्रः। नापित। वास्तुकम्। इति हेमचन्द्र॥

चण्डिला स्त्री (चण्डिल+स्त्रियां टाप।) नदी भेद। इत्यभिकोष॥

चण्डी स्त्री (चडि+ बह्वादिभ्यश्च। ४। १ इति वा ङीष।) दुर्गा। (यथा तिथितत्त्व दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे। [क्रिया।")
चण्डीमाहात्म्यमेतद् विधिवत् पाठ षष्ठी युत]
हिंस्रा। कोपना। इति मेदिनी। ते। १२॥ (यथा रघुवंशे। १२। ५। [वरी॥)
सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ अस्या रूपान्तराणि। चडि चण्डा चण्डिका। इत्यमरटीकायां भरत॥) मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम्। तस्य पाठक्रमो यथा —
अर्गल कीलकञ्चादौ पठित्वा कवच पठेत
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा॥
इति तन्त्रम्।
अपि च।
नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥
आद्यन्ते च प्रकर्त्तव्यं जप्यं स्तोत्रं वा संहितां पठेत्
अन्ते च प्रकर्त्तव्यं इत्यादिपुराणात्पुरुषः॥
सर्व्वत्र पाठ विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्।
शुद्धेनाभ्यन्तरेणैव पठितव्य प्रयत्नत॥
न कार्यामन्तमनसा कार्य स्तोत्रस्य वाचनम्।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधी॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफल लभेत्।
स्वयं लिखितं यत्तु लिखितं लिखितं न यत्।
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत्।
सर्व्विकल्पादिकं यस्य पठनं स्तोत्रं विचक्षण॥
स्तोत्रे न ज्ञायते यत्र प्रवक्ता च समाचरेत्।
समाप्ते स्तोत्रपाठे च सत्वा तत्रा पठेत् सुधी॥
अध्याय प्राप्य विरमेत् न मध्ये कदाचन।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत्पुनः॥
आवर्त्तनं वाचकं विद्यादावर्त्तनसमारभेत्।
युक्तायावर्त्तमारभेत्। वाचकान्तरके भवेत्॥
देवार्च्चामगत्य कृत्वा वाचकान्ते विशेषतः।
पठित्वा विधिवत् कुर्य्यात् भुक्तमन्त्र॥
पुनर्म्मन्त्रीत तत् तत्र न कृत्वा धारयेत् क्वचित्॥

विसर्गमद्दत्तं शान्तं सर्वाक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं ज्ञातमग्रो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्राजन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥”
तस्य फलं यथा,—
“चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चरेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्काष्टत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञो भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ प्रथमचरित्रस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
सर्व्वतम्लसदावालर्तीमरुष समुद्भिन्नत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥”
मध्यमचरित्रस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता उष्णिक् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
“श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुरुन्मदा ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमाला च कमलं बाणोऽसिः कुलिशं गदा ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकम् ।
शक्तिर्दण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुः ॥
अलङ्कृतभुजा एभिरायुधैः परमेश्वरी ।
सर्व्वथा स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥”
उत्तरचरित्रस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
“गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥”)

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ य याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचतीत् । य, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] य, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राणि यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःफला, स्त्री, (चत्वारि फलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुष्पः, पुं, (चत्वारि पुष्पाणीव यत्र ।) भिक्षावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चकमिलनवाड़ी इति भाषा । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
“तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥”)

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलासाऽपि उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नामाकौ ।

“चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
कृतं ज्ञानाद्भगवतः कः क्षमो दिष्टवान्नरः ॥”)
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चतति याचते इति । चत + “मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।” उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
“चतुरो नैव मुह्येत स्वर्गः सर्व्वत्र मुह्यति ॥”)
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाद्यङ्गसमागमः ।
तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
“तमोलताले हरिदन्तराले
काले निशायाश्च विनिर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिके ! महायः ॥”
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
“कान्ते कनकलक्ष्मीं करे दधमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥”
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४० ।
“व्रजत मानमलं बत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥”
“चतुरं उपभोगक्षमम् ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) वक्रगण्डः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्ततालरूपकान्तर्गततालरूपकभेदः । यथा—
“द्रुतद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
“चतुरङ्गं हापि बलं जगदन् प्रसह्यमिह ।”
अक्षक्रीडाविशेषः । चौरंखेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
“अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रक्रमेणैव मे नाथ चतुराजी यथा भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ।
कुर्य्यात् कोन्तेय ! तस्मो वृषे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोष्टे नौका द्वितीये च ... तु गजो भवेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चमेन घटी गजा चतुष्कोणे तु कुञ्जरः ॥
तिर्य्यक् तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौका दीर्घतः ।
कोष्ठमेकं निजस्थाय सर्व्वतो याति भूपतिः ।

५ । २ । ११५ । इति त्न । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डकदौ रुद्रशक्तिविशेष । तत स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्व ।) विद्याविशेष । इति रत्ना वली ॥

चण्डवती स्त्री, (चण्ड+"अमन्ताड्ड ।" उणा । १ । ११४ । इति ड । चडि+अच वा । चण्ड चण्डता विद्यतेऽस्याम । यद्वा चण्ड रुद्राणी भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्या । मतुप् ततो मस्य वत्वम ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेष । अस्या ध्यान यथा । चण्डवतीं धम्रवर्णां षोडशभुजामित्यादि ग्रन्थ चण्डनायिकाध्यानवत । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा+ड । चडि अच वा । ततष्टाप् ।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिका विशेष । (यथा देवीपुराणे ।
'चण्डा चण्डवती चण्डनायिका चण्डिका ॥) अस्या ध्यान यथा । चण्डां मुक्तवर्णां षोडश भुजामित्यादि ग्रन्थ चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥ जिनानां शासनदेवताविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ चोर नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर । २।४।१२९ ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
"कुष्ठ हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाच ...नानि समानि कुर्य्यात् ॥)
श्वेतदूर्व्वा । इति मेदिनी । डे । १२ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३ अध्याये ॥ एलातगर कुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरे णुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोच चोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुका गुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशर ञ्चेति ।" लिङ्गिनीलता । कपिकच्छु । आखु कर्णी । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिघण्टु ॥ नदी विशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशु पुं (चण्डा प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य्य । यथा महानाटके ।
'चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलित ।
(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४०१ ।
'भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव व्यराजत ।
हैमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ।")

चण्डात पुं (चण्ड चण्डतां तीव्रतां अतति निरन्तर प्राप्नोतीति । अत+अण ।) करवीर । इत्य मर । २ । ४ । ७६ । (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्या ॥)

चण्डातक स्त्री (चण्डीं स्त्रियं अतति सतत गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थ । अत+ण्वुल ।) अर्द्धो रुकम् । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्त वास । इत्य मर । २ । ६ । ११६ ॥ पुंस्काण्डे चोपालित प्रमात पुलिङ्गोऽपि ॥

चण्डाल, पु (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे+ 'पतिचण्डिभ्यामालञ ।' उणा ।१।११६। इत्या लञ । यद्वा, चण्ड विकट अल अलङ्कारो यस्य इत्यन्नलन्त ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । चाड़ाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रोत्पन्नजात । इति परशुरामपद्धति ॥ तत्पर्य्याय । प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तेवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १० । इत्यमर । २ । १० । १९ ॥ जनङ्गम ११ निषाद १२ श्वपाक १३ पुक्कस १४ पुक्कश १५ । इति तट्टीका ॥ निष्क १६ । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा रामायणे ।
अथ राज्ञां व्यतीतायां शर्व्वर्य्यां राजा बभूव ह ।
चण्डालत्वं गतो राम । सद्य एव दुरासदि ॥
नीलवस्त्रधरो नीलपरुषो ध्वस्तमूर्द्धज ।
चित्यमाल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ।
... चर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषित ॥"
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्माणि यथा —
'चण्डालश्वपचानान्तु वहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कार परिव्रज्या च नित्यश ॥
न तै समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाह सदृशै सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयु कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थिति ॥
वध्यांश्च हन्यु सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयु शय्याश्चाभरणानि च ॥'
(इतीदंतस्य मनौ मांसशुद्धिमाह मनु ।५।१३१।
'श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभि ।")
क्रूरकर्म्मा । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेष ॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रिय कन्द ।) कन्द विशेष । तस्य गुणा । मधुरत्वम् । कफपित्तास्र शैत्यविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदा । एकपत्र द्विपत्र त्रिपत्र चतुष्पत्र पञ्चपत्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमर ।२।१०।३२॥ अस्या पर्य्याय । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्य ॥

चण्डालिका स्त्री, (चण्डाल वादकत्वेनास्त्यस्या । चण्डाल+ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्ड प्रचण्डभाव अलतीति । अल+ ण्वुल कापि अत इत्वञ्च ।) ओषधीभेद । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डि स्त्री, (चडि कोपे+इन ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

चण्डिका, स्त्री (चण्डी+स्वार्थे कन् टापि पूर्व्व ह्रस्व । चण्डि+कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमर । १ । १ । ३८ ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८७ । २६ ।
"इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।
इयमेव अमरकोटकपीठशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।
"कृतान्ते प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ।"
गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १२ ।
६ । ४७ । [चिन्ता ।"]
"चञ्चला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू

चण्डिल, पुं, (चण्डते कोपयुक्ता भवतीति । चडि कोप+इलच । चण्ड+अस्त्यर्थे इलच वा ।) रुद्र । नापित । वास्तूकम् । इति शब्दरत्न ॥

चण्डिला, स्त्री (चण्डिल+स्त्रियां टाप ।) नदी भेद । रुगुणाश्चिशेष ॥

चण्डी, स्त्री, (चण्डि+"षिद्गौरादिभ्यश्च ।" ४।१।४१ इति वा ङीष ।) दुर्गा । (यथा तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे । [स्त्रियां ।"]
"चण्डीमानन्दयेद् विद्वान् नात्र कार्य्या विचा रणा ।" कोपना । इति मेदिनी । ते । १२ ।
(यथा रघुवंशे । १२ । ५ । [पतौ ।"]
'सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ' अस्या रूपान्तराणि । चण्डि चण्डा चण्डिका । इत्यमरटीकायां भरत ॥ * ॥ मार्कण्डेयपुरा णोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा —
' अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदित ॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा ।"
इति तन्त्रम् ॥

अपि च ।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥
आदौ च प्रणवं ध्यात्वा कीलं वा सहितं पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुष ॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नत ॥
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधी ।
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु ब्राह्मणा लिखितं न यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।
अभिच्छन्दादिकं व्यास पठेत् स्तोत्रं विचक्षण ।
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् ।
समाप्तिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधी ।
अध्यायं प्राप्य विरमेत् न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुन ।
ग्राहकं वाचकं विद्यादान्तवर्णसमादरात् ।
श्रुत्वाप्यवर्णमादाय । वाचकाग्रकं भवेत् ।
देवार्च्चासमये लब्ध्वा ग्राहकानां विशेषत ।
ग्रन्थिच शिथिलं कुर्य्याद्वाचक सुसमाहित ।
पुनर्व्बध्नीत तत् सूत्रं न तस्मा धारयेत् क्वचित् ।

पिसुष्टमद्दनं शान्तं सप्ताक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थश्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चयेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्व्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञां भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्सामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्या राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरञ्च भुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"

मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरुजानुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र रक्षन्ति दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च सुपलं बाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
मार्त्तण्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥"

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं सुपलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"नयुगलययुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्याः ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] त्रि, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्त्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्त्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक्मिलनवाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्माहात्म्ये ।
"चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
ऋते कृष्णाद्भगवतः कः क्षमो देहवान्नरः ॥")
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत + "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १९ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शालोदरिकः सहायः ॥"
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
"कान्ते कनकजम्बीरं करे दत्तमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ९ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं बत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) चक्रगण्डुः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ।"
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरंखेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
"अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालख्य प्रदक्षिणक्रमेण स ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पातसत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वाम गणं कुर्य्यात तस्मादश्वं ततः परम्
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीये तु अश्वस्तृतीये तु गजो भवेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्कोणे कुञ्जरः ॥
निकेण न [illegible]
[illegible] ादियेन तु ॥
[illegible] भूपतिः ॥

उष्ट्र एव वली याति बल स्वमय्यकोष्ठगम् ।
यथेष्ट कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते ! ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोष्ठकोष्ठद्वय लङ्घ्य प्रयाति नौका युधिष्ठिर ! ॥
सिंहासन चतूराजी नृपाख्यस्तु षट्पदम् ।
काककाष्ठ वृहन्नौका नौकाष्टप्रकारकम् ॥
घाताघाते वटी नौका बल हन्ति युधिष्ठिर ! ।
राजा गजो हयश्चापि व्यक्ता घात निहन्ति च ॥
आत्मन रक्षण रक्षेत् स्वराज्य बलमुत्तमम् ।
चाण्रक्षाकरस्तथा पार्थ ! हन्तव्य बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि
इत्याधिक्यमन्यस्य ॥
मत्तकुञ्जस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम् ।
महान् सर्व्वबल हत्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासन चतूराजी यद्यस्यागतो भवेत् ।
सर्व्वसैन्यैरन्यैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यदाजपद राजा यदाक्रामेत् युधिष्ठिर ! ।
तत्र सिंहासन तस्य भण्यते नृपसत्तम ! ॥
राजा च नृपति हत्वा कुर्य्यात् सिंहासन यदा ।
द्विगुण वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुण भवेत् ॥
गुण पण्य राजयत्नेन प्रापयेत् ॥
त्वसिंहासन पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
त्र सिंहासन नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
त्र सिंहासन कर्त्तुं राजा यत्नपराश्रित ।
दा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षित ॥
कुमाभे नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम् ।
प्राप्ति च तदा तस्य चतूराजी तत्र भवेत् ॥
पर्णेव नृप हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
गुण वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुण भवेत् ॥
पञ्चा यत्र राजा राजान हन्ति पार्थिव ।
तुरङ्गे तत्र भूप ! वाहयेच चतुर्गुणम् ॥
दा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
तूराजी भवत्येव न तु सिंहासन नृप ! ॥
[illegible] उभयथा तयोरपि पराधिकासनाधि-
[illegible] परराजवधे प्रौढ्याधिक्यनिबन्धनत्व
[illegible] । क्रीडायामपि तथा कल्प्यते ॥ ७ ॥
[illegible] यत्र चर्त्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते ।
[illegible] मनुजस्थैको वकनाप्यपद्मास्यते ॥
[illegible] यत्र वर्त्ते न स्यादन्यवरे परः ।
[illegible] राजा हि राजान घातेऽपि न हनिष्यति ॥
[illegible] यत्र राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
[illegible] राजा तत्र न रक्ष्यते ॥
[illegible] राजपद प्राप्ता वटिकाश्च यत्र भवेत् ।
[illegible] भवत् पर्व्व नाम तदा कोष्ठक च वट ॥
[illegible] भवेत् पार्थ ! चतूराजी च षट्पदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः ॥
[illegible] षट्पद सिद्धे राजा वा हस्तिना तत्र ।
[illegible] न भवेत्तत्र [illegible] पार्थिव ।
[illegible] कोष्ठक वा स्थाङ्घटका एकैव वै ।
[illegible] बन्धन सुपाप दुर्भेद्य वसन ।
[illegible] कौन्तेय ! नृपयत्न करायच ।
[illegible] न भवत्र इति गौतमभाषितम् ॥

नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पद तस्य न दुष्यति ॥
गाढ़ाघाख्यापद राजपद कोष्ठपदञ्च तत ।
हस्ते रङ्गे वल नास्ति काककाष्ठ तदा भवेत् ॥
वदन्ति राजसाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्रार्थिते पञ्चमे राज्ञि स्वतयश्चाथ षट्पदे ॥
अन्योन्य स्यात्तदा राजन् ! चलित्वा चालित
पदम् ।
द्विराहत्य गतौ तस्मादन्यात परबल जयी ॥
सिंहासन भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥
उपविश्य यत् स्थान तस्योपरि चतुष्टये ।
नौकाचतुष्टय यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टय तत्र वृहन्नौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् ! गजस्याभिमुख गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मेश ! घातयन्तौ भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिन हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गौतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् ! हन्तव्यो वामतो गजः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथपदातय सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग+इनि ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
"प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥")

चतुरङ्गुल, पुं (चतस्र अङ्गुलयः परिमाणमस्य । समासे अच् ।) आरग्वधवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
'विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ।')
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
"स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥")

चतुरम्ल स्त्री, (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
"अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकै ।
चतुरम्ल हि पञ्चाम्ल बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥"

चतुरस्र, त्रि, (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । "सुप्रातसुश्व सुदिवेति ।" ५ । ४ । १२० । इति अजन्तत्वेन निपातितः ।) चतुष्कोण । यथा —
"चतुरस्र त्रिकोण वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ।
अपरञ्चतुष्पोष्टमवयवम् । इति दीपिका ॥

चतुरानन पुं (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारण यथा —
"तस्याँ स चाऽभीरवकर्णिकाया
मवस्थितो लोकमपश्यमान ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र
श्चत्वारि लेभेऽनुदिश मुखानि ।"
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा —
"इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिकेषु रसस्य निवेदन
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ।"
उद्भट ॥)

चतुरूषण क्ली (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहित त्रिकटु । यथा भावप्रकाशे ।
"त्र्यूषण सकणामूल कथित चतुरूषणम् ।
व्योषस्येव गुणा प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥"

चतुर्गति, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छप । इति हेमचन्द्र । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां ब्राह्मणादीनां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रय । विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९५ ।
"चतुर्म्मूर्त्तिश्चतुर्ब्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥")

चतुर्थ त्रि, चतुर्णां पूरण । ("तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः "षट्कतिपयचतुरां थुक ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) चतुःसंख्यापूरण । इति मुग्धबोधम् । चौठा इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांश, पुं, (चतुर्थं अंशः ।) चतुर्भागैकभाग । तत्पर्य्याय । तुरीय २ पाद ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (चतुर्थ अंशो यस्य । चतुर्थांशस्वामिनि त्रि । यथा, मनु । ८ । २१० ।
"तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥")

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

चतुर्थी स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः "षट्कतिपयचतुरां थुक ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक् । ततष्टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेष । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृति ॥ (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । "युग्माग्नि कृतभूतानि ।" इति युग्मवचनात् तथा —
"एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ता पराः पूर्व्वेण संयुता ॥"
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ।

भविष्ये,—
"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥
तत्र —
चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ।
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुताविधायकं तद्विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणा तत्तिथ्यादि निषेधकत्वे कश्चिदनुपपत्तिः सर्व्वैव प्रथमी युताया ग्रहणात् । द्वारकनाथादिपरोक्षात् ।
'चतुर्थ्याञ्चतुर्थ्याञ्च नवम्यां द्वादशीतिथौ ।
प्रतिपत्पूर्वां धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
आरम्भो नाशयत्तं सौरव्य वैद्यकस्य च ।
प्रतिपद्भ्योऽन प्रथमदर इति हेमाद्रि

रात्रिपर इति निर्णयामृतलट्ट भोजदेवः ॥
'शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥'
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
'पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥'
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं व्यापारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"सुपुत्त्रमित्त्रप्रमदाप्रमोदी
द्यूताभिलाषी कृपया समेतः ।
विवादशीलो विनयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥"

चतुर्द्दन्तः, पुं, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ८१ ॥ (स्वनामख्यातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्द्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥")

चतुर्द्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद्द इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
"अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्द्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्द्दशस्वयम् ॥"
चतुर्द्दशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५।२। ४८। इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, रामायणे । २।११२।२५।
"चतुर्द्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")
तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४ भुवनम् ५ ध्रुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥

चतुर्द्दशी, स्त्री, (चतुर्द्दश + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्द्दशकलाक्रियारूपा । तत्पर्य्यायः । भूता २ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्णिमायुता ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः ॥'
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्द्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
'चतुर्द्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥'
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तेः शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनमुहूर्त्तचतुर्द्दश्यलाभे तु पद्मपुराणम् ।
'एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥'
एतद्विषय एव ।
'शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी ।
कृच्छ्रयुक्तेव कर्त्तव्या कुशामेव हि पारणम् ॥'
इति वचनम् ।" इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विरुद्धशीलः पुरुषः सरोष-
श्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च ।
परान्नभोक्ता परदारचित्त-
श्चतुर्द्दशी चेत् जननस्य काले ॥"
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां कीर्त्तिकसावित्र्यादिदेवतापूजा स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां अनन्तपूजा चतुर्द्दशग्रन्थिकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥ कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां चतुर्द्दशशाकभक्षणं चतुर्द्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्लचतुर्द्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्षणञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दश्यां कालीपूजारुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिवरात्र्याख्यचतुर्द्दश्यामुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्रशुक्लपक्षे मदनचतुर्द्दश्यां मदनवृक्षपल्लवेन कामदेवपूजा । इति स्मृतिः ॥

चतुर्द्दोलं, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य नीयते उह्यते इति यावत् । दोलि + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं दोलायमानयानविशेषः ।) स्वनामख्यातयानविशेषः । यथा,—
"राज्ञो यद्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्द्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्द्दोलाः प्रकाशिताः ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्द्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धद्विहस्तदन्यथा ।
चतुर्द्दोलः समाख्यातः कल्याणस्त्वायतोन्नतः ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्द्दोल उदाहृतः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
चतुर्द्दोलो ह्ययं सिंहस्तद्वदेवोन्नतः शुभः ॥
सर्व्वोऽपि द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
आद्यः समरवर्षासु परः केलिवनालये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां दृढः स्याद्वस्त्रवारणः ।
चन्दनेनैव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
लोहजं सर्व्ववस्त्रेषु कनकं सर्व्वधातुषु ।
कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥
वैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्द्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणश्चार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः ।
अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशोत्तरान् ॥
मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुणः ।
नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानान्तु संग्रहः ॥
चतुर्द्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥
मुक्तास्तवकैर्दशभिर्युक्तः स्यादाणकेशानाम् ।
चामरदण्डैर्दशभिर्दिग्जयिनां चतुर्द्दोलः ॥
चारुपत्रस्य पुच्छस्येत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत् ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिकश्चतुर्द्दोलः मानं पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चापनिर्ध्वजः ।
ध्वजान् यत्र न्यस्यन्ति गडुर्गविजयैषिणः ॥
तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्मिताः ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥
चतुर्द्दोलध्वजे राज्ञो विज्ञेयो नयदण्डवत् ।
निर्ध्वजे च चतुर्द्दोले मानमन्यतमं स्मृतम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
विजयो नाम विज्ञातश्चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो वितस्त्येकैकवर्द्धितः ।
त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यत्तु अष्टदोलन्तु शन्ति च ।
सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिल्पिनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्व्वाहकैर्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥
षड्भिर्हस्तैर्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥
सप्तहस्तायतः कार्य्यः प्रवरे पञ्चहस्तकः ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि यः ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥
सर्व्वोऽपि द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्द्दोलवदुन्नेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभिः ।
पूर्व्ववन्निश्छदेर्मानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नताः ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपत्राणां निर्णयो निश्चताकवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिबिकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भमुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥ *

अग्र एव घटी याति बलं हन्त्यग्रकोणगम् ।
यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वयं लब्ध्वा अग्रे नौका युधिष्ठिर ॥
सिंहासनं चतूराजी नृपाकृष्टन्तु षट्पदम् ।
काककाष्ठं हतनौका नौकाकृष्टप्रकारकम् ॥
घाताघाते घटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ॥
राजा गजो हयश्चापि त्यक्त्वा घातं निहन्ति च ॥
अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत् स्वराजा बलमुत्तमम् ।
अल्पस्वारथया पार्थ ! हन्तव्यं बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्याधिक्यमश्वस्य ॥
मत्तङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासनं चतूराजी यत्नवान् यत्नतो भवेत् ।
सर्व्वैरेवैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यदायपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ॥
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
द्विगुणं पणं दातव्यतेन प्रापयेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तत्र सिंहासनं नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
यत्र सिंहासनं कर्त्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।
तत्र घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥
विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम् ।
प्राप्नोति च तत्र तस्य चतूराजी यत्र भवेत् ॥
नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
अयत्नाद् यत्र राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तत्र भूप वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ॥
अत्र च बीज उभयथा यथेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्पत्तिकत्वदर्शनात् । क्रीडायामपि तथा कथ्यते ॥ * ॥
राजद्वयं यत्र हस्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते ।
परेण सहनष्टैको बलमप्युपहाप्यते ॥
राजद्वयं यत्र हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
तदा राजा हि राजानं घातेऽपि न हनिष्यति ॥
नृपाकृष्टे यत्र राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ॥
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥
कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकात्र यदा भवेत् ।
तत्रैव नयते यत्र नाम तदा कोष्ठकं च घट ॥
यत्र नस्य भवेत् पार्थ ! चतूराजी च षट्पदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः ॥
पश्चात् षट्पदं विद्धि राज्ञा वा हस्तिना तत्र ।
षट्पदं न भवत्तस्य कथयन्त्यत्र पार्थिव ॥
सप्तमकोष्ठकं वा स्वाष्टाष्टका द्यपकेन वै ।
तदान्योन्यं च बलस्य सुखाय दुर्ब्बलं बलम् ।
त्रिघटाकस्य कौन्तेय ! पुनःपदं कदाचन ।
षट्पदं न भवत्येव इति गोतमभाषितम् ॥
नौकैका घटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
गाढ़ाघातपदं राजपदं कोणपदञ्च तत् ।
हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
पार्थिवे प्रथमे राज्ञि न्यस्तवत्याथ षट्पदे ॥
अश्वौ च स्थानदा राजन् । चलित्वा चालितं पदम् ।
द्विराष्टस्य गतौ सत्याद्यन्यात् परबलं जयी ॥
सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥
उपविश्य यत् स्थानं तस्योपरि चतुष्टये ।
नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टयं तत्र हतनौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् । गजस्याभिमुखं गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! पापभक्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ । हस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् । हन्तव्यो वामतो गजः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीड़नम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथपदातयः सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनि ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
"निर्यियौ तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥")

चतुरङ्गुल, पुं (चतस्रः अङ्गुलयः परिमाणमस्य । समासे अच् ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
'विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥')
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
'स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥")

चतुरम्ल क्ली (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
'अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः ।
चतुरम्लं हि पञ्चाम्लं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥

चतुरस्र त्रि (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । "सुप्रातसुश्व सुदिवेति ।" ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा —
"चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥'
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
समचतुर्थाहमक्षयम् । इति दीपिका ॥

चतुरानन पुं (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारणं यथा —
"तस्याश्च चाग्नीध्रकर्णिकाया
अवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥'
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा —
"इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिकेषु रसस्य निवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥'
इत्युद्भटः ।)

चतुरूषण क्ली (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहितं त्रिकटु । यथा भावप्रकाशे ।
"त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् ।
व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥"

चतुर्गति, पुं (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥ (चतुर्णां आश्रमाणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ९५ ।
'चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥")

चतुर्थ त्रि, चतुर्णां पूरणः । ('तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः 'षट्कतिपयचतुरां थुक् ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) चतुःसंख्यापूरणः । इति मुग्धबोधम् ॥ चौठा इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांश पुं (चतुर्थं अंशः ।) चतुर्भागैकभागः । तत्पर्य्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थांश-स्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
"तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥")

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

चतुर्थी स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः "षट्कतिपयचतुरां थुक् ।' ५ । २ । ५१ । इति थुक् । ततष्टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ॥ (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । "युग्माग्नि कृतभूतानि ।' इति युग्मवचनात् तथा —
'एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ता पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥
इत्यपि पुराणवचनाच्च ॥
भविष्ये,—
'अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥
तत्तु —
चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं तद् विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयायुता निषेधकत्वे क्वचिदित्युपपत्तेः सर्व्वत्रैव पञ्चमीयुताया ग्रहणात् । शारदव्यादिप्रदोषमाह ।
'त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः ।
प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
शारदस्तो गायत्र्यः सौरश्च वैष्णवस्तथा ॥
प्रदोषश्चन्द्रोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रि

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदङ्गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")

चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्ज्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ९० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेव भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपः ।
"पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीप् ।
"पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।)
पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")

चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥

चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)

चतुःसमम्, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुःसमम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि दीपकृत् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्गणयुतं चरकेण चोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"

चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौतिस् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥")

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातकं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीड़ाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्वीक्रियते इति । चत + "कृगॄशॄदृचतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"चतुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
"हत्वा तांश्चण्डकान् पिण्डान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")

चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धेस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ हस्तपादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चल्लिश इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")

चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्वीक्रियते होमायेति । चत + "स्याचतिमृचेरिति ।" वालञ् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८६ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

चद, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचचदत् । ञ, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥

चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन, व असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः क्यन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥

चन्च, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्याततरुः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

एवं द्वादशषोडशविंशतिदोलादिका कार्य्या ।
मान माङ्गल्यगुण षाड्विंशतिगुणित युक्तमेतेषाम् ।
विंशतिदोलात् परतो भोगमति समवेदूयानम् ।
यान वक्तयोग्य बहुगुणमेतस्माद् वै यास ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं दैवत यान तेन मानेन यो नृपः ।
स्वयान कुरुते दिव्य स चिर सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानव ।
परयौगिकयानस्थः क्षेममाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादथवाज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्लक्ष्मी यशो धनम् ॥
प्रधान मानमाश्रित्य नियमोऽय समाश्रित ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तल्लिङ्गम् मनोमता ॥'
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

चतुर्धा अ, (चतु प्रकारमिति । "धाच प्रकारे ।" इति मुग्धबोधसूत्रेण धाच ।) चतुःप्रकारम् । चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
'मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥")

चतुर्बीजं क्ली (चतुर्णां बीजानां समाहारः ।) मेथिका चन्द्रशूर कालाजाजी यवानिका एत चतुष्टय मिलितम् । तच्चूर्णमिदमभ्यवगुणः । पवनामयजीर्णशूलाध्मानपार्श्वरुक्कटिव्यथानाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥

चतुर्भद्र, क्ली (चत्वारि भद्राणि यत्र द्वन्द्वे । यद्वा चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षलक्षणानां भद्राणां श्रेयसां समाहारः ।) सकलधर्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ अत्र नाधिकशक्ति धर्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी । (तच्छब्दमङ्गलमयगुणयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ७ । ६२ । १७ ।
'स चकमार सञ्जय । चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ॥")

चतुर्भुज , पु (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णु । इत्यमर । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ५ ।
'विष्णु प्रबोधयामास प्रीते सुप्त जनार्दनम् ।
चतुर्भुज महावीर्य तु कद्रा स भविष्यति ॥'
वन्हिकौषधविशेष । यथा —
"रसस्य भागौ द्वौ भागैक हेमभस्मकम् ।
मनःशिला कस्तूरिका चैव हरितालश्च तत्समम् ॥
सर्व्व खल्वतले पिष्ट्वा कन्यारसमर्द्दितम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ त्रिरात्रयम् ॥
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्द्दितम् ॥
तद्यथाशक्ति खादेच्च वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिर:कम्पे गात्रकम्पे विशेषत ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजं नाशयेद्ध्रुवम् ॥
सर्व्वविधिप्रयोगैश्च व्याधयो न निवारिता ।
कर्म्मभि पञ्चभिश्चैव योगमन्यदराजत ॥
चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशित ।
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।"
इति चतुर्भुजो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्ति । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ।"
चतुर्भुजविशिष्टे त्रि । यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । ५६ ।
"तदा प्रादुरास भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥ ')

चतुर्मुख, पु, (चत्वारि मुखानि यस्य । यद्वा चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघु । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफल ज्ञान कालावस्थाश्चतुर्युगा ।
चतुर्व्वर्णमयो लोकस्त्वत्त सर्व्वं चतुर्मुखात् ॥"
'सर्वं चतुर्मुखात् चतुर्मुखस्वरूपित्वत्त जातमिति शेष ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥ शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
"चतुर्म्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥")
औषधविशेष । यथा —
"रसगन्धकलौहाभ्र सम स्यात्ताद्दि हेम च ।
सर्व्वं खल्वतले पिष्ट्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवर त्रिफलामधुसयुतम् ।
तद्यथाग्निबल खादेत् वलीपलितनाशनम् ॥
क्षयमेकादशविध कास पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविध पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूल श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निञ्चाम्लपित्तकम् ।
व्रणान् सर्व्वानवातश्च विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्व्वार्शांसि त्वगामयान् ।
क्रमेण सेवित हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बलमायुष्य पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्मुखेन देवेन कृपयैवेव प्रकाशितम् ॥'
इति प्रयोगामृते चतुर्मुखरस ॥
(औषधान्तर यथा —
'मृत सूत मृत स्वर्णं द्वाभ्यां तुल्यां मन शिला ।
विमर्द्दितञ्च तेनैव चातसौभमानेन च ॥
तद्गोल यक्तलौ बद्धा स्वर्णयेज्जेयेन्यवेनस ।
व्रणमात्रफलकल्केन दोलायन्त्रे शाध पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयद्वक्त्रे निःशेषदमरोगहृत् ।"
इति चतुर्मुखो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ।)

चतुर्युग, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहारः । इति व्याकरणममटीका च । (चत्वारि युगानि यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा, रघौ । १० । २४ ।
'चतुर्वर्गफल ज्ञान कालावस्थाश्चतुर्युगा ।"
'चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ता चतुर्युगा कालावस्था कालपरिमाणम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

चतुर्वक्त्र, पु, (चत्वारि वक्त्राणि यस्य यद्वा चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति हलायुध ॥

चतुर्वर्ग, पु (चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्ग समूह ।) धर्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्वर्गफल ज्ञान कालावस्थाश्चतुर्युगा ॥)

चतुर्विद पु (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति । यद्वा । ७ । ३ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त यथा, "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेद स एव चातुर्वेद्य । चतुर्विद्यस्येति मालान्तरम् । चतुर्विद एव चातुर्वैद्य ।') चतुर्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि । चतुर्वेद । चातुर्वैद्य । चातुर्वेद । इति व्याकरणम् ॥

चतुल, त्रि, (चत + उलच ।) स्थापयिता । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

चतुष्क, क्ली (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् । चतुष्क चतुरवयवम् । यथा मनु । ७ । ५० ।
"पानमक्षा स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतम विद्याच्चतुष्क कामजे गणे ।"
गृहविशेष । यथा, कुमारे । ५ । ६८ ।
'चतुष्कपुष्पप्रकराविकीर्णयो
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥')
मण्डितिभेद । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंलिङ्गे हारविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४९ ।
"अथ मौक्तोद्धरियोऽभूच्चतुष्क कौतुकाय ।")

चतुष्की स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीष् ।) मशहरी । मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेद । इति मेदिनी । के । ८७ ॥

चतुष्टय, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयताजकम् ॥ (चत संख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।
"तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्त
युक्त मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।"
चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । ततो रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते 'इसुसुक्तान्तात् कडिति ।" ८ । ३ । ४१ । इति कत्वम् ।) चतुरवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा मनु । ८ । १३० ।
"वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥'
यथाच, कुमारे । २ । १७ ।
"प्रवर्त्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ।")

चतुष्पथ क्ली, (चतुर्णां पथां समाहार । 'तद्धितार्थेति ।" २ । १ । ५१ । इति समास । "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अ । "इदुदुपधस्येति ।" ८ । ३ । ४१ । इति षत्वम् । यद्वा, चत्वार पन्थानो यत्र इति ।) एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति भाषा ॥ तत्पर्याय । शृङ्गाटकम् २ । इत्ष

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदङ्गान् दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")

चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्त्यः सदाचारविवर्ज्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ९० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टस्तु भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्ब्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपे । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीपि । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")

चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥

चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ९ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)

चतुस्समं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुस्समम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि शोधनुत् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण प्रोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"

चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥")

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्वीक्रियते इति । चत + "कृगृशृदृचतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
"हत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")

चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्गः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ वृत्तपादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चल्लिश इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")

चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्वीक्रियते होमायेति । चत + "स्थाचतिमृजेरिति ।" वालञ् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८९ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

चद, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचदीत् । ञ, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥

चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन, अ असाकल्यम् । अकारात् स्वरम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः सप्तम्यन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥

चनुच, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

नम १८ शीतगन्ध १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलपर्णिकं २० चन्द्रद्युति २१ । इति भावप्रकाशः ॥ भद्रश्रियम् २२ हिनम २३ हिमम २४ । इति रत्नमाला ॥ पटीरं २५ वर्णकं २६ भद्राश्रयं २७ सेव्यं २८ रौहिणं २९ । इति शब्दरत्नावली ॥ याम्यं ३० पीतसार ३१ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । स्वादे कियनकषायत्वम् । पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमितृष्णासन्तापशान्तिकारित्वम् । गुरुत्वम् । वक्त्ररोगनाशित्वम् । शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम् । लेपने कामवृद्धिकारित्वम् । अतिसौरभ्यदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आह्लादकत्वम् । लघुत्वम् । श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तदाहनाशित्वञ्च ॥ * ॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा —

“स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् ।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०५ ॥

चन्दनं, क्ली (चन्द्यते आह्लाद्यते अनेनास्मादनेन वा इति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युट्) इति मेदिनी । ने । ६१ ॥

चन्दनगोपी स्त्री (चन्दनमपि गोपायति ...दिना रक्षतीति । गुप + अण् । ततो ङीप् । यद्वा, चन्दनवद् गुप्यति दीप्यते इति । अच् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनधेनु स्त्री (चन्दनेन अङ्किता धेनुः । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) पतिपुत्त्रवन्मृतनार्य्युद्देश्यकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः । तत्प्रमाणप्रयोगौ लिख्येते ।

“नत्वा शिवं चन्दनचर्च्चिताया
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम् ।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरल्पबुद्धिः ॥

अथ चन्दनधेनुदानविधिः । तत्र रत्नाकरे देवलः ।
जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि ।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते याग्रतस्तयोः ।
वृष न चोत्सृजेत् पुत्त्रः पिता यावच्च जीवति ॥
तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्व्वस्वे च छन्दोगपरिशिष्टवचनानि । यथा स्मृतिः ।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत् ॥
तथा जातूकर्ण्यः ।
धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृदैवते ।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
तथा वशिष्ठः ।
न कुर्य्याच्च वृषोत्सर्गं यावत् पितरि जीवति ।
चन्दनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥ * ॥
चतुर्वर्षो भवद्वृषो यद्वप्येकहायनः ।
कर्त्तव्यः शोभनः स्थूलः कर्णयोः धेनुमौलिकः ॥
विप्रास्तु पञ्चगव्येन कलौ यूपं प्रयच्छते ।
अभावे वारुणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः ॥
वृषोत्सर्गे तु वृषमौलिकः ।
तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी ।
न्यायार्ज्जिता यदि जाता तदा सा शोभिता गौः ॥
नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च ।
मौहिके कुशचैत्रे राजद्वारे चतुष्पथे ॥”

एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते । अतोऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते । एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्व्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधीयते ॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने विरक्तसन्न्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव । यद्वा पतिपुत्त्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतः वृषं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मीभूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिलाघवादवगम्यते । पशुयागे सामान्यविध्यवगताप्रत्ययनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गोदोहनेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत् । नाक्षाभिरपि प्रवशिनीम् । उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणमित्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च । अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावना तत्करणनियाभ्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात् । उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यं च स्यात् । ततश्च करणैक्यात् फलैक्यमिति चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकं स्वर्गप्राप्तिः फलम् । एवं कपिलमन्त्रस्यपापक्षयपरसर्व्वगमार्य्यवाक्या अपि तथैव तात्पर्य्यम् । तथा जातूकर्ण्यवचनस्यपापस्वर्गभागयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम् । भूतार्थानां विधिशेषाणामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्यप्रसक्ते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघवात् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति कात्यायनवचनस्यपापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्त्रवतीत्यत्र पतिपुत्त्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्त्रन्वयिमरणान्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव तत्र काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्तामादायापि पतिपुत्त्रवतीतिप्रयोग उपपद्यते । तथापि अग्रतस्तयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्यां मरणकालिकी पतिपुत्त्रवत्तावगम्यते । गवां गोष्ठे इतिवत् । अथवा मरणान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति । नचापुष्पिता स्मृता काचित् तस्या धेनुर्विगर्हिता । इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्य प्रसक्ततया सपत्नीपुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्या पतिपुत्त्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्त्रवतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम् । तदेकवाक्यतया पुत्त्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम् । अपुष्पितेति कपिलाहस्य प्रसक्तिपूर्व्वकतार्थं पतिपुत्त्रवत निष्टत्तरजस्कायाः धेनूत्सर्गनिषेधार्थत्वात् गत्यां सत्यां लक्षणाया बीजाभावात् । प्रतियोगिवत्ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्तार्थापि अपुष्पिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्त्रवत्याः चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा हरेरुत्थाने पौर्णमास्येन किमन्तेन प्रतिपद्यते यो निशीथे प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास्यन्तप्रयत्ने रेवत्यन्त्यपादयोगादिधर्म्मस्तुतिपरा । यथा वा वेदगाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मानमपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा उद्गिरेदिति विधेः स्तुतिपरा । अतएव उक्तं शावरभाष्ये । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तदितरत् स्तोतुमिति । श्रुतौ हि अप्रसिद्धगुणदोषारोपस्तुदोषाय । न चात्र काम्यस्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति वाच्यम् । तत्रात्रपरत्वे मानाभावात् । प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमीतोपस्थितेश्च । ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनुरिति मनुना पुत्त्रवतीत्वाभिधानादेव पतिपुत्त्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्त्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः । पुत्त्रवतीति पदस्यास्वरसतया मतुपा पतिपदस्यान्वये तदस्वरसापत्तेः ॥ * ॥ ननु वृषतुल्यवयोवर्णो वृषः स्याद्दक्षिणा द्विजाः । वृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशिष्यते ॥ इति भविष्यवचनात् धेनुदानमिदं पतिपुत्त्रवत्या वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । न तु प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात् । न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । यस्य यज्ञेमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीतिवदुपपत्तेरिति चेत् न । वृषोत्सर्गदक्षिणात्वे चन्दनाङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रकरणान्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः । वृषोत्सर्गस्थानीयत्वेनानुवर्त्तमानशिष्टाचारात् । धेनुदानयुगनद्धवृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः । कपिलवचनात् चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां वृषरूपदक्षिणादानविधानाच्च ॥ * ॥

यथा कपिल उवाच ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम् ।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः ॥
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
तथा ।
जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि ।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याऽग्रतस्तयोः ।
वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्त्रो यावत् पितरि जीवति ॥

मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्।
तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुष्पिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता।
दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत् ॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः।
त्रयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः ॥
हेमशृङ्गीं खुरे रूप्यैः सुशीलां वत्ससंयुताम्।
कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम् ॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम्।
न चोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतर्य्यन्वितस्य च ॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्व्वकर्म्म च।
मा नस्तोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषाप्यसीति च ॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत्।
वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्रान्यद्वर्ज्जयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षडङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि।
पूर्व्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥” * ॥
शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। ललाटे ओँ वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नमः। चक्षुषोः ओँ शशिभास्कराभ्यां नमः। जिह्वायां ओँ सरस्वत्यै नमः। दन्तेषु ओँ वसुभ्यो नमः। ओष्ठयोः ओँ सन्ध्यायै नमः। ग्रीवायां ओँ नीलकण्ठाय नमः। हृदि ओँ स्कन्दाय नमः। रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः। दक्षिणपार्श्वे ओँ कुवेराय नमः। वामपार्श्वे ओँ वरुणाय नमः। रोमाग्रेषु ओँ रश्मिभ्यो नमः। ऊरुषु ओँ धर्म्माय नमः। जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नमः। श्रोणितटे ओँ पितृभ्यो नमः। खुरमध्ये ओँ गन्धर्व्वेभ्यो नमः। खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नमः। लाङ्गूले ओँ द्वादशादित्येभ्यो नमः। गोमये ओँ महालक्ष्म्यै नमः। गोमूत्रे ओँ गङ्गायै नमः। पयोधरेषु ओँ चतुःसागराय नमः।
एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं व्यपोहतु ॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥
गृहीत्वार्घ्यञ्च पाद्यञ्च उत्सृजेत्तामलङ्कृताम्।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्य्याय महात्मने ॥
एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत्।
पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वृषोत्सर्गविधानतः ॥
ऐशान्याञ्चालयेत् किञ्चिदाचार्य्याय च दक्षिणाम्।
वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः।
कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः ॥
आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः ॥
दीनान्धकृपणार्दीश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥”
इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
“एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद्गां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम्।
अयने विषुवेऽमायां युगाद्यापूर्णिमासु च।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः। न वा सर्व्वे कालाः स्युः। तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात्। नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात्। वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम्। आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नीत्यादैकवाक्यत्वात्। अत्र च आद्यश्राद्धस्य विप्लवतत्त्वेन एकादशादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात्। आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यप्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसकृत्कृतस्य नित्यत्वं कल्पतरुम्। एवं धेनुदानस्यापि। अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतश्चेत् कार्य्यं एव इति नवीना जगुः। एककर्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एकदिनेऽपि। तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्। न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च। अत्रायं विशेषः। काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं नैमित्तिकमात्रं सकृदेव। किञ्च। संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात्। नैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सत्त्वेन चरितार्थ इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्गुत्रार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्रार्षेयाणां अन्धवधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वदत्र स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते। इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निष्वात्ताद्यन्तर्गणमुक्त्वा जीवत्पितृकश्चैतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये वृषोत्सर्गानधिकारः। अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि। अनूचितक्रियांकरणीभूततर्पणेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण। धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्मास्युपनयनाङ्गसशिखवपनवच्च। अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव। न तु यदि पतिपुत्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित्येव मात्रस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येव मात्रस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकमात्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात्। स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात्। तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिध्यति। प्रमाणवद्गौरवस्य सर्व्वाङ्गीकृतत्वात्। दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व्ववत्। अथ-वोक्तदेवलादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्यकापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः। तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च सिध्यति। ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व एव तेन तदन्यमृतपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः। कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि। एवं पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति। प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम् ॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा। मृतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः। तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तन्मरणे वृषोत्सर्गावगमाच्च। न वा तदुभयसत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसत्त्वयोर्निर्बीजहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयोर्व्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने

गौरवात्। यस्तु जीवतपितृकस्योत्सर्गनिषेधे मतिपुत्रत्वात् एषगुपसंहार सोऽपि तस्य पुत्त्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धत्वोत्सर्गाभावमा-भित्यानुवाद। पूर्ववाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत समस्थानीयत्वज्ञापनाय एवेति प्रागपि निरू पितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्यग्गधिकारत्वाय प्राप्त जीवतपितृकस्य वृषोत्सर्गकर्म त्वाभाव मनद्यमपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कित धेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिप्रसवसमतिकावृषोत्सर्गक्षतिमत् कनिष्ठपुत्त्रान्यजीवतपितृकैस्तरत्वविशेषस्य सपति काया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दना ङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतो जीवत पितृकेण काम्यवृषोत्सर्गः पत्नि प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्यं। एवं सपतिकाया अपि पुत्त्रस्य कर्म योग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्गं काय एवेति स्थितम्। इदन्तु रक्षा कारहलायुधाचार्य्यचूडामणिविद्याभूषणशुभङ्कर महादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति। क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्य्यस्यापि सम्मतपद्धतिर्दृश्यते। अतएवात्र विशेषादर्शिनामनाचारो नाचार एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव। स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति जैमिन्युक्तेः। तत्र त्वपूजाहोमादिषु विशेषमन्त्रतन्त्रोक्तेः। कापिलकल्पेन वृषोत्सर्गं धर्मातिरिक्तेन विशेषोक्तनिरासाय॥॥ सम्प्रति निर्वाहितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा। गोशालायां वितानयुक्ते प्रागुदक्प्रवण देशे गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्तः कुश हस्तो द्विवासाः प्राङ्मुख ओँ तद्विष्णो परम पदं इति विष्णुं स्मृत्वा नत्वा च उदङ्मुख ओँ सत् अन्यितुर्द्धं कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्र-मादाय विशेषानुपश्चात सूर्यचन्द्रमासौ लखेत अद्यामुके मासि अमुक पक्ष अमुकतिथौ अमुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया अक्षौ चान्द्राहितीयेऽहि अमुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया प्रेतलोकविमुक्तस्वर्गलोकगमन काम चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्माहं करि ष्यामीति सङ्कल्पयेत। ततकज्जलमैशान्यां क्षिपेत। ततः स्वस्तिवाचनसूक्तं पठेत। ततः प्रथम ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुख ब्राह्मणमुपवेश्य ततसमीपे आयनमादीय प्राङ् मुखो यजमानः प्राञ्जलिः ओँ साधुभवानास्तां इति वदेत। ओँ साध्वहमासे इति प्रतिवचन दत्त्वा ब्रह्मा तन्नासने उपविशति। तत कर्त्ता ओम् अर्चयिष्यामो भवन्त इति वदेत। ओम् अर्चयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पताम्बूल वस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं सपूज्य तद्दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुकमासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया अक्षौ

चान्द्राहितीयेऽहि अमुकगोत्रममुकप्रवर अमुकदेवशर्म्माणं त्वामासिनं चन्दनाङ्कितधेनु दानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धा दिभिरभ्यर्च्याहं वृणे इति ब्रह्माणं वृणुयात्। ओँ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ओँ यथाविहित ब्रह्म कर्म्म कुरु। ओँ यथाज्ञान करवाणीति प्रतिवचनम्। अथ नानाशक्तौ ब्रह्मकर्म्म कर णायैतम् ब्रह्मादि कम्मकरणायेति वदेत। अथ होमासामर्थ्ये होतार वृणुयात्। तत्र होतृकर्म्म करणायेति विशेष। एव तत्तद्धारकाचार्य्य मपि। आचार्य्याभावे ब्रह्मैवाचार्य्यत्वेनापि वरणीय। तत्र ब्रह्माचार्य्यकर्म्मकरणायेति विशेष। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि। इस्ताहुत्यादिमानन्तु याचमानिकमेव सर्वत्र ग्राह्यम्। तत पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचन कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयचरुविरचय त्वकामो भारसनामोधारण कुर्य्यात। ततो यजमानो होता वा गायत्र्या गोमत्र ओँ गन्ध द्वारेत्यादिना गोमय ओम् आप्यायस्वेत्यादिना दुग्ध ओँ दधिक्राव्ण इत्यादिना दधि ओँ तेजो ऽसीत्यादिना घृत ओँ देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकञ्च शोधयित्वा गायत्र्या सर्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गन्धपु ष्पादान् विष्णुं सपूजयेत। ततो हस्तप्रमाण स्थण्डिल धूकराङ्गारास्थिकपालतुषादिरहित पूर्व्वोत्तरप्रवण सम वा गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्नि संस्थाप्य स्वगृह्योक्त वृषोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखो धेनुमग्निसमीपे नीत्वा ओँ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्त सद मित्त्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धेनोर्वामसक्थिनि षडङ्गुल त्रिशूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत। वीरान्मा न इति कामरूपानाम्। यजुषान्तु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठ। तत ओँ इषो ऊर्जे भागुना द्युमन्त त्वा हवामहे पवमान स्वर्दृशम्। इति मन्त्रेण दक्षकर्णे पद्माङ्कुल आरहीन चक्रञ्च तथैवाचार्य्यो लिखेत। अस्मि न्नवसरे अग्नेरुत्तरे सवत्सधेनुर्मौलिक गुण-मारोपयेत। तत स्वस्वगृह्योक्तविधिना तृण वड्ढेनु स्नापयेत। तत सितवाससा अलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनादेये स्वच्छ शृङ्गाभ्यां रूप्यखेन वस्त्रेण कांस्यकोडेन ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्य तथा कर्णयो प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य स्वस्वगृह्योक्तयमन्त्रान् जापयित्वा च प्राङ्मुखीं धेनुं शुक्लवाससा युपे बध्नीयात्। ततो यजमान उत्तरास्य धेनो मस्तकादिक्रमेण तत्तदङ्गे पूजयेद्यथा। शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। एवं ललाटे वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषो

शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु मरुद्भ्यः। ओष्ठयोः सन्ध्यायै। ग्रीवायां नील कण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्य। दक्षपार्श्वे कुबेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमाग्रे रश्मिभ्यः। जठरे धर्म्माय। जङ्घासु अधर्म्माय। अपानदेशे पितृभ्य। खुरमध्ये गन्धर्व्वेभ्य। खुराग्रेषु अप्सरोभ्यः। लाङ्गूले ह्यश्वादिभ्यः। गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु चतुःसागराय। एवं सपूज्य पठेत।

ओम् इन्द्रस्य च लमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।

रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे।

ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेषु संस्थिता।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु।

ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।

धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्ति प्रयच्छतु।

ओँ सर्वदेवमयी दोग्ध्री सर्वलोकमयी तथा।

धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु।

तत ओम् आचार्य्याय नमः इत्यनेनोदङ्मुख सम्प्रदानब्राह्मण पाद्यादिभिः सपूज्य एव ओँ रुद्राय नम इति तद्देवता सपूज्य ओँ चन्दना ङ्कितसवत्सधेनवे नम इत्यनेन पाद्याद्याचम-नीयगन्धपुष्पैर्धेनुं सपूज्य सप्रोक्ष्य च ब्राह्मण-हस्ते जल दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओँ तत् सदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथाव मुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया अक्षौ चान्द्रा द्वितीयेऽहि अमुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया प्रेतलोकविमुक्तस्वर्गलोकगमनकामोऽहं एतां सालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनु रुद्रदैवतां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यं सम्प्रददे इति ब्राह्मणहस्ते जल दद्यात। तत सम्प्रदानब्राह्मण पुच्छं धृत्वा ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च सावित्रीं पठेत। ततो धेनुरियं रुद्रदैवताकेति वदेत। यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत। यथा साम वेदे। ओँ क इदं कस्मा अदात् कामः कामाया-दात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामै तत्ते। यजुर्वेदे तु। ओँ द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात् काम कामायादात कामो दाता कामः प्रति ग्रहीता कामैतत्ते तव काममतान् सुनवामहे। ऋग्वेदे तु। शाखायमन्तान्ते। ओँ इदमिदं द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु। इत्यधिकम्। ततो यजमान आ अन्नादि कृतैतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानस्य साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं इव सङ्कल्प्य तां विष्णुदैवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीति चाप्याय दद्यात्। आचार्य्यस्तु ओमिति स्वीकृ

स्वस्तीति वदेत्। ततो वृषोत्सर्गवनमन्त्रोद्देन स्वस्वगृह्योक्तगाथादिशेषं कर्म्म समापयेत्। ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयेत्। सामगस्त्विदानीं ब्रह्महोत्राचार्य्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। अन्यवेदी तु स्वस्वगृह्योक्तरीत्या यथास्थानं दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। शूद्रस्तु यजुर्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। किन्तु मन्त्रपाठं ब्राह्मणेन कारयेत्। दीनानाथादींश्च वस्त्रान्नाद्यैस्तोषयेदिति॥"*॥ इति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचितः चन्दनाङ्कितधेनुदानसविधिप्रयोगः समाप्तः॥

चन्दनपुष्पं, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनसारः, पुं, (चन्दनस्येव सारो यस्य।) वज्रक्षारम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति स्वगन्धादिनेति। चदि आह्लादे+णिच्+युच्। स्त्रियां टाप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। सा तु मधुखाल्याख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा॥

चन्दनाचलः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः। चन्दनाकरः पर्व्वत इत्यर्थः।) मलयपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

चन्दनाद्रिः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदानेनेत्यर्थः। चन्दन+ङीप्) नदीविशेषः। इति मेदिनी। ने। ६०॥ (यथा, गोः रामायणे। ४। ४०। २०।
"रुचिरां कुटिलाञ्चैव चन्दनीं चापगां तथा॥")

चन्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यतेऽनया। चदि+करणे अनीयर्।) गोरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दिरः, पुं, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन। चदि आह्लादे+"इषिमदीदि।" उणां। १। ५१। इति किरच्।) चन्द्रः। हस्ती। इति मेदिनी। रे। १५२॥

चन्द्रं, क्ली, (चन्दति दीप्यते इति। चदि+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) स्वर्णम्। चुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृत्तविशेषः। यथा, वृत्तग्रन्थे।
"द्विजवरगणयुगसुपधाय परिकलय करनयनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर।
फणिनृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति भ्रमत सकलकविकुलहृदयमोदकरमवगुत॥")

चन्द्रः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा। चन्द+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) देवताविशेषः। चाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३ इन्दुः ४ कुमुदबान्धवः ५ विधुः ६ सुधांशुः ७ शुभ्रांशुः ८ ओषधीशः ९ निशापतिः १० अब्जः ११ जैवातृकः १२ सोमः १३ ग्लौः १४ मृगाङ्कः १५ कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८ नक्षत्रेशः १९ क्षपाकरः २०। इत्यमरः। १। ३। १३—१४॥ दोषाकरः २१ निशीथिनीनाथः २२ शर्व्वरीशः २३ एणाङ्कः २४ शीतरश्मिः २५। इति ग्रन्थान्तरम्॥ समुद्रनवनीतः २६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः २९ उडुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२ अमतिः ३३ चन्दिरः ३४ चित्राटीरः ३५ पक्षधरः ३६ अत्रिजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९ रोहिणीशः ४० अत्रिनेत्रजः ४१ पक्षजः ४२ सिन्धुजन्मा ४३ दशाश्वः ४४ हरचूडामणिः ४५ माः ४६ तारापीडः ४७ निशामणिः ४८। इति जटाधरः॥ मृगलाञ्छनः ४९ दर्शविपत् ५० छायामृगधरः ५१ ग्रहनेमिः ५२ दाक्षायणीपतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५ सुधाधारः ५६ शीतभानुः ५७ तमोहरः ५८ तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१ द्विजपतिः ६२ विश्वप्सा ६३ अमृतदीधितिः ६४ हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः ६७ तमोनुत् ६८ एणतिलकः ६९ कुमुदेशः ७० क्षीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३ यामिनीपतिः ७४ सिप्रः ७५ मृगपिप्लुः ७६ सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजन्मा ७९ अब्दः ८० अब्धिनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२ शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४। इति शब्दरत्नावली॥ त्रिनेत्रचूडामणिः ८५ अत्रिनेत्रभूः ८६ सुधाङ्गः ८७ परिज्ञाः ८८ वलक्षगुः ८९ तुङ्गीपतिः ९० यज्वनाम्पतिः ९१ पर्व्वधिः ९२ क्लेदुः ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः ९७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशवाजी ९८ श्वेतवाजी ९९ अमृतसूः १०० कौमुदीपतिः १०१ कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः १०४ ओषधीपतिः १०५ कलाभृत् १०६ शशभृत् १०७ एणभृत् १०८ छायाभृत् १०९ अत्रिदृग्जः ११० निशारत्नम् १११ निशाकरः ११२ अमृतः ११३ श्वेतद्युतिः ११४। इति हेमचन्द्रः। २। १९॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः।
स्रष्टुकामः प्रजा वत्स! तपस्तेपे सुदुश्चरम्॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम्।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत्॥
नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः॥
संगत्यैव महाराज! नैव ताः समशक्नुवन्।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः॥
ततस्ताभिः सहैवासौ निपपात वसुन्धराम्।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया।
स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्॥
त्रिःसप्तकृत्वो द्रुहिणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम्।
तस्य तत्प्लावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत॥
तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत्।
स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम्॥"
तस्य क्षीणत्वपूर्णत्वयोः कालो यथा,—
"कृष्णाष्टमीदिनादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम्।
तावत् कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तत्रोपरि स्मृतः॥"
इत्यग्निपुराणे ज्योतिःशास्त्रम्॥
तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे।
"अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः।
रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमब्रुवन्।
अस्माकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्।
रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः!॥
तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः।
प्रेम्णा समेन सर्व्वास्त्वं दुहितॄर्मम मानद!॥
जगृहे तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम्।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह॥
शशाप ते न भविता स्वपत्यं मद्वचोऽतिगः।
यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः॥
अथ क्षयमिते तस्मिन् सर्व्वास्ताः सहिताः स्त्रियः।
पितरं शरणं प्राप्ताः जीवतु नः पतिः पितः!।
न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः॥
उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः शापो मे नान्यथा भवेत्।
मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै॥
क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं व्यवस्थया।
एवं शापं वरञ्चैव ददावस्मै व्यवस्थया॥
तथैव राजते व्योम्नि क्षयवृद्धी दधद्विधुः॥"
स च गौरवर्णः वायुकोणस्थो वैश्यजातिसत्त्वगुणकर्कटराशिमृगशिरोनक्षत्रौष्यलवणरसमुक्तागैरिकादिधातुसर्पाणामधिपतिः। आर्द्रभूमिचारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबलः श्लेष्मप्रकृतिः स्थूलो युवा शुभग्रहः शुक्लाभश्च। इति ताजकजातकादयः॥ अर्द्धोनः शशी पापः। इति समयामृतम्॥ * ॥ कर्पूरम्। स्वर्णम्। (यथा, ऋग्वेदे। १। १४१। १२।
"उतनः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः" [वचन्द्ररथः॥")
जलम्। काम्पिल्लः। इति मेदिनी। रे ३१॥ द्वीपविशेषः। इति शब्दमाला॥ विसर्गः। इति तन्त्रम्॥ कमनीयः। मेचकः। स तु बर्हचन्द्रकः। इति हेमचन्द्रः॥ रक्तरजतम्। तत्तु शोणसञ्ज्ञाफलम्। (योगोक्तेडानाडी। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। २। ७।
"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्॥"
"चन्द्रेण चन्द्रनाड्येड़या।" इति तट्टीका॥ भ्रूमध्यभागस्थसोममण्डलम्। यथा, तत्रैव। ३। ४९।
"चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी॥"
"चन्द्रात्भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्।"
तट्टीका॥)
आह्लादजनकद्रव्ये त्रि। इति भरतधृतव्याडिः॥

चन्द्रका, स्त्री, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति। कै+क । वर्णसाम्यात्तथात्वम् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः पु (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति। कै+कः ।) वर्हनेत्रम् । मयूरपुच्छेर चाद इति भाषा। तत्पर्य्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २।५।३१ । (यथा गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

'चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयित

कचम् ॥)

नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मत्स्यविशेषः । चादा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । अग्निप्रदीप्तित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः । चन्द्रपूर्णिमा २ चन्द्रचपला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मण्डलम् । यथा माघे । ५ । ४० ।

"या चन्द्रकैर्मदकलस्य महानदीनां

श्रेवन्निव विक्रमतो विदधुगजेन्द्राः ।'

'चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनाम् ।' इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे क चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला स्त्री (चन्द्र चन्द्राकार सुखभाग कल यतीति । कलि+अच् टाप् च ।) दगड वन्द्रम । वाद्यमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोडशभागेषु भाग । तद्यथा —

'पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः । ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी ॥ अङ्गिरा शशिनी चैव छाया सम्पूर्णमण्डला । तदन्तिश्चैवामृता चेति कलाः सोमस्य षोडश ॥ आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रयत्नान्बिन्दुप्रत्येकस्वरयुक्तनमोऽन्ततत्तत्प्रत्येककलानामस्वरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् । इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा

' अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः । शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ॥

पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः । आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षायां पूजनम् ॥"

इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।

'स च दृष्टमात्रेण नाशितो मधुना मया । सती जाता हिमाद्रेस्त्वमस्थश्चन्द्रकला यथा ।")

चन्द्रकान्ता स्त्री, (चन्द्रवत् कान्ता कान्तिः कमनीयता यस्याः ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः पुं (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य) कैरवम्। (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः आभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः । इति मेदिनी । त । १६५ । अस्य पर्य्यायाः । चन्द्रमणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ । इन्दुकान्तः ५ चन्द्राश्मा ६ सञ्जोपलः ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९ शशिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे

नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।

आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं

त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । अस्रदाहपित्तशमनत्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् । स्वच्छत्वञ्च ॥*॥ तद्द्रवत्वगुणाः । विमलत्वम् । लघुत्वम् । पित्तमूर्च्छापित्तासदाहकासमदात्ययरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।) रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानल, स्त्री चक्रविशेषः । यथा —

'चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः । चतुर्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥ पूर्वत्रिशूलमध्यस्थं दिनं कृत्तादि लिख्यते । त्रिशूले च वह्निमध्ये मध्ये वह्नित्रिशूलके ॥ स्वर्क्षत्रिशूले नामर्क्षं मध्यमं वह्निदृक्के । सोमलाभजयप्रश्नः नामर्क्षे चन्द्रगर्भगे ॥ वर्णनीयं प्रयत्नेन प्रथमाद्यत्रिपञ्चकम् ॥"

इति समयामृतम् ॥

चन्द्रकी पु, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽस्येति अच् । चन्द्रक+ङीप् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्ड पुं (चन्द्रस्य कुण्ड चन्द्ररश्मिनिर्मित कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठातृक कुण्ड इत्यर्थः ।) कामरूपस्थसरोवरविशेषः । (यथा कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याये ।

'चन्द्ररश्मिसमुद्भूतं चन्द्रकुण्डं महोदधे ।।")

चन्द्रकूटः पु (चन्द्राख्यः कूटः पर्व्वतः । यद्वा चन्द्रः कूटे शृङ्गे यस्य । प्रतिदिने चन्द्रप्रदक्षिणकरणाद्देवस्य तथात्वम् ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा —

"पूर्व्वे वायुगिरे शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः । त्रिकोणस्तामवर्द्धशस्तद्दूर्द्धे चन्द्रमण्डलम् । द्वितीयवर्गशेषादस्तु बिन्दुन्दुभ्यामलङ्कृतम् । चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥ अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं स निशापतिः । प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्युतः ॥ तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥ स्वगादवतरचन्द्रः कामाख्यासेवने यदा । तदा तद्रश्मिसङ्घातेन स्वतासोयरापयः ॥ तैस्तोयैर्निर्ममे कुण्डमकरोदिन्दुचन्द्रयोः । मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि । चन्द्ररश्मिसमुद्भूत । चन्द्रकुण्ड । महोदधे । । सुधासवश । साह्लाद । त्व चन्द्र । कलुषं हर । इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा चन्द्रमाप्नुयात् । चन्द्रकूटं समासाद्य पूजयेद्यस्तु स नरः । अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते । परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥ तीरे तु चन्द्रकूटस्य गन्धर्भो नाम वै गिरिः । तस्मिन् वसति भृङ्गस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥ तन्त्रभावे समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः । कश्चित् त्रिदशगामी सततं वर्त्तते नरः ॥ चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दकस्य तथा गिरेः । प्रतिदर्श तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥ चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दकम् । आराध्य भृङ्ग सोऽप्येव महाफलमवाप्नुयात् ।

इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याय ॥

चन्द्रगुप्तः पु (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्रवदाह्लादजनकस्वरूपगुप्तवत्वात्तथात्वं वा।) राजविशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १ । ११—१२ ।

'नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति । तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥')

चित्रगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पु (चन्द्र एव गोल चन्द्रगोलकं स्थान चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये।) दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोल साधनत्वेनास्त्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचञ्चला, स्त्री, (चन्द्र इव चलचञ्चलत्वाच्चन्द्रवत् चञ्चला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पु (चन्द्रस्य दाराः भार्य्याः ।) अश्विन्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा स्त्री (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभ, पुं (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) हस्तादिविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्रप्रभाविशिष्टे त्रि । यथा महाभारते । ३।२०।८७।

'चन्द्रप्रभं श्वेतमयातपत्रं

सौवर्णदण्डधृतमुत्तमाङ्गे ॥')

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुणवत्ताऽस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधविशेषः यथा सुश्रुतोक्ते।

"त्रिमिरिपुदहनयोषचित्रघनामरदारुवचाभ्रविडम् ।

मागधिमूलं मुस्त शठीवचामाक्षिकमेव ॥ लवणयक्षारनिशायुतकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषा ।

कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात् मलाटकं चारुमतीविदध्यात् । निष्कञ्चशुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लौहरजस्तथैव ॥ सिताचतुष्कं पलमत्र वांशी निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् । चन्द्रप्रभेयं गुडिका प्रयोज्या कार्य्यांसि निर्णाशयते षडेव । भगन्दरं पाण्डुरकामलाख्यं निर्गन्दट्टं कुरुते च दीप्तिम् ।

हन्त्यामयान् पित्तकफानिलोत्था-
न्नाड़ीगते मर्म्मगते व्रणे च ॥
गन्थ्यर्व्वुदे विद्रधिराजयक्ष्मणो-
र्म्मेहे भगाख्ये प्रबले च योन्याः ।
शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम् ।
आजो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ।
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
न शीतवातातपमैथुनेषु ।
शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादे-
नाम्ना गुड़ी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥"
("मृतसूताभ्रकं लौहं नागं वङ्गं समं समम् ।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मधूकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा ।
कर्पूरं खादिरं सारं शतावा कण्टकारिका ॥
अम्लवेतसतुल्यांशमम्ललोणीद्रवैर्दिनम् ।
भावयेन्मेषशृङ्ग्या च नागवल्ल्या दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदरास्थ्याभां नाम्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्षयेत्तीव्रमेहार्त्तः सर्व्वमेहकुलान्तकाम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं वाग्टतायुतम् ।
सक्षौद्रं पाययेच्चानु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥"
इति चन्द्रप्रभावटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भज्+भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-विभागो यत्र इति ।) पर्व्वतविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
"चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तस्मोत्पन्ना महागिरौ ।
कीदृक् सरस्तद्गिरीन्द्र ! वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाह्वयोऽभवत् ।
चन्द्रभागाह्वया कस्मान्नदी जाता शुभोदका ॥
एतन्नः श्रोष्यमाणानां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रूयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्द्विजसत्तमाः ।
युष्माभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवद्गिरिसंसक्तशतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥"
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्यो-ऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् । चन्द्र-भागात् पर्व्वतविशेषात् जाता इति वा ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ तत्-पर्य्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी शीताख्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुर्न्नवावाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् वृहल्लोहितसंज्ञके ॥
तद्विवृद्धं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्ददर्श स्वयं ब्रह्मा विवृद्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्य्यार्थे सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निशापतिः ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् साम्प्रतजलं भित्त्वा वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्त-वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री,(चन्द्रभागस्य तदाख्यस्य प्रसिद्धस्य पर्व्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्व्वतसञ्जातत्वात्तथा-त्वम् । चन्द्रभाग+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० ॥ इत्यण् । अत्र न वृद्धिः । ततः "वह्वादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्ला भूतिः सम्पत् कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभ्रदीप्ति-त्वादस्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः । शाकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रविम्बम् । चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गो: रामायणे ।५।३२।४८।
"तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
यथा राहुविनिर्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥")

चन्द्रमाः, [स्] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा चन्द्रं कर्पूरं साहश्येन माति परिमातीति । मा+"चन्द्रे मो डित् ।" उणां । ४।२२८ । इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अमृतञ्च तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दाघी-भारादिसूत्रपादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।१६८।
"एकोपि कोपि सैयो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम् ।
अनुदिनः करोत्येव सूर्य्यश्चन्द्रमसं यथा ॥")

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शेखरे यस्य ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८६ ।
"अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥")

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वाकुची । इति भैषज्यरत्नावली ॥ हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठाधिकारे ।
"गुड़ूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥"
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आह्लादको रेणुर्य्यत्र ।) काव्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ९ । ७ ।
"उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥"
छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"म्रौ सो यौ चेद्वेदैः सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥")

चन्द्रलोहकं, क्ली, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातु-द्रव्यम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्र-सन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः तस्य पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां इलायां भार्य्यायां पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः । तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती । तस्य द्वे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता शर्म्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-यान्यां ययातेर्द्वौ पुत्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । शर्म्मि-ष्ठायां त्रयः पुत्राः द्रुह्युः अनुः पूरुश्च । तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः । ज्येष्ठपुत्रं यदुं शशाप तव वंशे राजचक्रवर्त्ती माभूत् । तुर्व्वसुद्रुह्युनून् शशाप युष्माकं वंश्या वेदवाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति । पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितु-रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान् । यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं दत्तवान् । तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि-मायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्व्वान् पूरो-रधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापर युगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व्व-शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना यदोर्वंश उच्यते । यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान् तस्य स्वाहिः तस्य उशङ्कुः तस्य चित्ररथः तस्य शशविन्दुः तस्यः पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथु-दानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । पृथु-

अवम तस्य उशना तस्य शितायु तस्य रुक्मकवच तस्य ज्यामघ तस्य विदर्भ तस्य क्रथ तस्य कुन्ति तस्य वृष्टि तस्य निर्वृति तस्य दशार्ह तस्य व्योम तस्य जीमूत तस्य विकृति तस्य भीमरथ तस्य मधुरथ तस्य शकुनि तस्य करम्भि तस्य देवरात तस्य देवक्षेत्र तस्य मधु तस्य कुरुवश तस्य अनुरथ तस्य पुरुहोत्र तस्य अंशु तस्य सत्वश्रुत तस्य वृष्णि द्रवाह्य अन्धक महाभोज इति चत्वारः पुत्राः। तेषु वृष्णिज्येष्ठ तस्य सुमित्र तस्य अनमित्र तस्य वृष्णि तस्य चित्रक तस्य विदूरथ तस्य शूर तस्य भजमान तस्य शिनि तस्य भोज तस्य हार्दिक तस्य देवमीढ तस्य शूरसेन तस्य वसुदेव तस्य पुत्रो भगवान् श्रीकृष्ण ॥*॥) ययातिपुत्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंश उच्यते। पूरो पुत्रो जनमेजय तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीर तस्य मनस्यु तस्य चारुपद तस्य सुद्यु तस्य बहुगव तस्य संयाति तस्य अहंयाति तस्य रौद्राश्व तस्य ऋतेयु तस्य रन्तिनार तस्य सुमति (तंसु) तस्य रैभ्य (सुरोध) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्त्ती। तस्य शकुन्तलायां भार्य्यायां भरतश्चक्रवर्त्ती आसीत् यश्चय क्षिप्रच्छतमश्वमेधान् कृतवान् मघाश्वमेधानयान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्रवत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं कृतवान्। तस्य पुत्रो वितथ तस्य मन्यु तस्य वृहत्क्षेत्र तस्य हस्ती येन हस्तिनापुरं निर्मितम्। तस्य अजमीढ तस्य ऋक्ष तस्य संवरण तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरु तस्य जह्नु तस्य सुरथ तस्य विदूरथ तस्य सार्व्वभौम तस्य जयत्सेन तस्य राधिक तस्य अयुतायु तस्य ऋक्ष तस्य दिलीप तस्य प्रतीप तस्य देवापि शान्तनु वाह्लीक इति त्रयः पुत्राः। तत्र देवापिः कलापग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते। स कलौ चन्द्रवंशे लुप्ते कलेरन्ते पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥ २॥ तत्र शान्तनू राजा अभवत् स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्म पुत्रो जातः स परमधर्म्मात्मा महावीरः यत पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तम्। य स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जातः। शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च। सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरात् व्यासो जातः। पुनर्मुनेर्वरात् व्यासजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत्। चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हतः। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यासः धृतराष्ट्रं पाण्डुञ्च जनयामास। धृतराष्ट्रस्यान्धस्य गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनज्येष्ठं पुत्रशतं बभूव। पाण्डोर्द्वे भार्य्ये कुन्ती माद्री च। ब्रह्मशापग्रस्तस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्मात् युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं अजनयत्। माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां

यामास। युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी। अर्ज्जुनस्य सुभद्रायां भार्य्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्तरायां भार्य्यायां परीक्षित। युधिष्ठिरानन्तरं कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्त्ती। तस्य जनमेजय तस्य शतानीक तस्य सहस्रानीक तस्य अश्वमेधज तस्य असीमकृष्ण तस्य नेमिचक्र स हस्तिनानगरे गङ्गाहृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत्। तस्य उक्त तस्य चित्ररथ तस्य शुचिरथ तस्य वृष्टिमान् तस्य सुषेण तस्य सुनीथ तस्य नृचक्षु तस्य सुखीबल तस्य परिप्लव तस्य सुनय तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जय तस्य दूर्व्व तस्य तिमि तस्य वृहद्रथ तस्य सुदास तस्य शतानीक तस्य दुर्द्दमन तस्य महीनर तस्य दण्डपाणि तस्य निमि तस्य क्षेमक। एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य शान्ति एते कलौ सहस्रवर्षपर्य्यन्तं स्थिता ॥ ९॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः। अतस्ते वर्ण्यन्ते। तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुत सहदेवो मगधेषु राजासीत्। तस्य मार्जारि तस्य श्रुतश्रवा तस्य अयुतायु तस्य निरमित्र तस्य सुनक्षत्र तस्य वृहत्सेन तस्य कर्म्मजित तस्य सुतञ्जय तस्य विप्र तस्य शुचि तस्य क्षेम तस्य सुव्रत तस्य धर्म्मसूत्र तस्य शम तस्य द्युमत्सेन तस्य सुमति तस्य सुबल तस्य सुनीथ तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरञ्जय एते राजानः कलौ सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्त ॥ *॥ तत पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनकः पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रद्योतं राजानं कृतवान्। तदारभ्य राजानो वर्णसङ्करदोषदुष्टा जाताः। प्रद्योतपुत्र पालक तस्य विशाखयूप तस्य राजक तस्य नन्दिवर्द्धन। एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा आसन् ॥ *॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्रः शिशुनाग तस्य काकवर्ण्ण तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञ तस्य विधिसार तस्य अजातशत्रु तस्य दर्भक तस्य अजय तस्य नन्दिवर्द्धन तस्य महानन्दि एते दश नृपा षष्ट्युत्तरशतत्रयं वत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥ *॥ महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां सञ्जातः स राजासीत् तस्य सुमाल्याद्या अष्टौ पुत्रा आसन्। ते शतवत्सरान् राज्यं कृतवन्त। चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मणः नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान्। कलौ नन्दान्तः क्षत्रियवंशः। इति श्रीभागवत महाभारतञ्च ॥

चन्द्रवल्लरी स्त्री (चदि आह्लादे + रक। चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी। सुधासुल्यम् पुष्पाविलासतयात्वम्। चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित्।) ... लता इति ख्याता। अस्याः ... भरत ॥ ... वल्ली।)

सोमलता च। (सोमलताशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञेया॥)

चन्द्रवाला स्त्री, (चन्द्र कर्पूरमपि वलते सङ्गृणोति स्वगन्धेन इति। वल सम्बरणे + अण्। ततष्टाप्।) स्थूलैला। इत्यमरः। २। ४। १२५। (पर्य्यायोऽस्या यथा —

स्थूला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटि।
इति भावप्रकाशस्य १ खण्डे प्रथमे भागे॥)

चन्द्रविहङ्गम पुं (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गमः।) बकमणी। इति त्रिकाण्डशेष॥

चन्द्रव्रत क्ली (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम्। यद्वा चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां ह्रास यद्व्रत तत्।) चान्द्रायणम्। इति स्मृतिः॥ (एतद्विवरणं चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चन्द्रशाला स्त्री (चन्द्रेण शालते शोभते इति। शाल + अच्। ततष्टाप्।) ज्योत्स्ना। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (चन्द्र इव शालते श्लाघते इति। उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम्।) प्रासादोपरिगृहम्। तत्पर्य्याय। शिरोगृहम् २। इति हेमचन्द्रः। ४। ६१॥ चन्द्रशालिका ३ वडभी ४ कूटागारम् ५। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा रघु। १६। ४०।

‘तस्यायमन्तर्हितसौधभाज
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोष।
वियद्गत पुष्पकचन्द्रशाला
क्षण प्रतिश्रुन्मुखरा करोति॥’)

चन्द्रशालिका स्त्री (चन्द्र इव शालते इति। शाल + ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। यद्वा चन्द्रशाला + स्वार्थे कन्।) वडभी। इति त्रिकाण्डशेष॥

चन्द्रशूर क्ली फलविशेष। हालिम् इति भाषा। तत्पर्य्याय। चन्द्रिका २ चर्म्महन्त्री ३ पशुमेहनकारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७। अस्य गुणाः। हिक्कातीसारनाशित्वम्। वातश्लेष्मरोगद्वेषित्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाश॥

चन्द्रशेखर पुं (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य। यद्वा चदि आह्लादे + रक। चन्द्र आह्लादः स्वानन्दानुभवरूपपरमात्मज्योति शेखरे ललाटोर्द्धभागे यस्य। स्वप्रकाशात्मनो शरीरत्रयोपाधिवर्ज्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे सच्चिदानन्दात्मकतेजो परमरूपं स्वाभाविकज्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् सर्व्वेष्वपि चन्द्रशेखरत्वमिति चेत्। विश्वगुरोर्महादेवस्यात्र पूर्ण्णसमयोगसिद्धेरप्रसिद्धेः। किञ्च रूढ्या आदिशब्दवत् रूढिशक्तितोऽपि सर्व्वयोगीन्द्रगुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य समन्वयतेति पूर्ण्णचार्य्यपादा॥) शिव। इत्यमरः। १। १। ३२॥ (यथा कुमारे। ५। ५८।

यदा बुधैः सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम्।

इति खहस्तोल्लिखितस्य सुगधया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥”
चन्द्रयुक्तः शेखरः शृङ्गं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
“विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
(तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
“शम्भुनाथश्चन्द्रनाथश्चन्द्रशेखर पर्व्वते ॥”)
चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
“चट्टले दक्षबाहुर्म्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्त्रः । यथा,—
“अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भाविकर्म्म ज्ञात्वैव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाह्वयोऽभवत् ॥
पूष्णः पुत्त्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्त्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
शेषे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ ! प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥
यदिदं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्य उवाच ।
हिरण्यगर्भापुत्त्रोऽहं पुत्त्रार्थो त्वामुपास्महे ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्त्रो मे भविता लक्षणसंयुतः ॥
एतदर्थं सभार्य्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्त्रस्तथा कुरु जगत्पते ! ॥
पुन्नाम्नो नरकात् पुत्त्रस्त्रायते पितरं प्रभुम् ।
अतस्तस्मादहं ब्रह्मन् ! त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्त्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ! ।
अशीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन्! भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
ततस्ते लक्षणोपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
दृषद्वतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चाग्रतः ॥
पुष्पार्घ्यधूपदीपाद्यैर्वृषध्वजमतर्पयत् ।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रससादार्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह नृपतिं महादेवो हसन्निव ॥
उपास्से किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥
पौष्य उवाच ।
अपुत्त्रोऽहं पुत्त्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्त्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संव्यवदद्राजा भार्य्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्व्वेण भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्त्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।
इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा ।
भोजयेथाः स्वजायास्त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः ॥
ततः प्रवृत्ते भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्त्र एको भविष्यति ।
तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ॥
तत्क्षणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं नृपशार्द्दूल! गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्त्रो व्यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्व्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम् ।
लेभे दरिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ववृधे स महाभागः प्रत्यहं चात्मरूपयतः ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्त्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ।
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ॥
नान्योऽभून्नृपशार्द्दूल! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिषिच्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वलक्षणयोर्थितम् ।
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ॥
इष्टोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिसेवितः ॥
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ।
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ *॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि
सिद्धपुरुषः त्रिवेणीसन्निकर्षस्थवन्यापाड़ाख्यग्रामे
१६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत् ।
अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्त्तते । अयं
नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु
लब्धप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संकलिता बहवो
ग्रन्था अस्मद्देशेऽद्यापि प्रचरन्ति ॥ * ॥)
षोड़शध्रुवकान्तर्गतनवमध्रुवकः । तद्विवरणं
ध्रुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
“ऊनविंशतिवर्णाङ्घ्रिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः केन्दुके ताले भवेत् शृङ्गारवीरयोः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(वटिकौषधविशेषः ।
“सूतो गन्धकटङ्कणः सोषणः स्या-
द्देतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो भावयेत्तु त्रिवारं
वल्लो देयः शृङ्गवेरस्य वारा ॥
सम्यक् तापे वारिभक्तं सतक्रं
दन्ताकाढं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये मूर्ध्नि वारिप्रयोगः ॥”
इति उदकमञ्जरीरसः ॥
“अत्रैव शर्करां त्यक्त्वा शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥”
इति चन्द्रशेखरो रसः ॥)
चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।)
कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।)
क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)
चन्द्रहासं, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासः प्रभा
यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्ति-
र्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी ।
से, ५२ ॥
चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास+टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरो हासो
यस्याः इति । गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा,
देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।
“चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ॥”
दृढती । तस्याः पर्य्याया यथा,—
“क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां दृढतीति निगद्यते ।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका ॥

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रा स्त्री (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि + णिच् + रक । स्त्रियां टाप् ।) एला । वितानम् । इति शब्दरत्नावली । गुडूची । इति कश्चित् ॥

चन्द्रातप पुं (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति छायादानेन । आ + तप + अच ।) आच्छादनविशेषः । चाँदोया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । "चन्द्रातपमिव रसातलगतम् ॥")

चन्द्रापीड़ पुं (चन्द्रः आपीडे शेखरे यद्वा आपीड़ः शिरोभूषणं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ ।
'राजचूड़ामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्ततोऽभवत् ।
पीडितेन्दुत्विषा कीर्त्त्या कलौ पीडाञ्चकार यः ॥"
कादम्बरीवर्णितनायकविशेषः । स तु राजतारापीडस्य पुत्रः । यथा कादम्बर्य्याम् । १६७ ।
'अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्त्ते गाः सुवर्णस्य कोटिशो ब्राह्मणसात् कृत्वा मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः इति स्वप्नानुरूपमेव राजा सूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ।"
अथ हि एकदा मृगयां गच्छन् किन्नरमिथुनमनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्छोदसरोवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थाञ्च महाश्वेतां गन्धर्व्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्व्वलोकं गतवान् । तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरीं नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च तां कन्दर्पबाणपीडितो बभूव । ततोऽतिकष्टेन तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं स्कन्धावाररक्षकत्वेन परिकल्प्य पित्राहूतः स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरबन्धोर्वैशम्पायनस्य मृत्युवार्त्तामाकर्ण्य छिन्नतरुरिव भूतले पतित्वा महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णहृदयो गतासुरासीत् । ततो दैवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येषा मौत्सुक्यजनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली स्त्री गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या । यथा उज्ज्वलनीलमणौ ।
'राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे ।
कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः ॥"

चन्द्रिका स्त्री (चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । 'अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा, रघु । १८ । ३८ ।
"चलमधुरक्त तरलत्रमापहां
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥")
स्थूलैला । चन्द्रकान्ततृणम् । चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली । कर्णस्फोटा । मल्लिका । श्वेतकण्टकारी । मेथिका । चन्द्रिला । इति राजनिर्घण्टः । चन्द्रशूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (पीठस्थदेवीविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
"महालक्ष्मीर्महावीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥"
छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्त्तुभिः ॥"
चामपुष्पा । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्राव, पुं (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति । पा + णिनि ।) चकोरपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकाम्बुज, क्ली (चन्द्रिका इव शुभ्रम् अम्बुजम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिल पुं (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र + बाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः । वास्तूकम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥

चन्द्री स्त्री (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि + णिच् + रक । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः । निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रोदय, पुं (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति । तस्य प्रमाणं यथा पुराणसमुच्चये ।
'गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् ।
प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृहच्छातातपेन ।
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ।' इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र ।) चन्द्रातपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।३।३४५॥ स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम् । यथा —
'पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रं
पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ॥
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रसं पल्लवरागरम्यम् ॥
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं शोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥ * ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती ।
मदोन्मदानां प्रमदाशतानां
गर्व्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥
घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समण्डकानि ।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या-
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ * ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः ॥"
इति सारकौमुदी सुखबोधश्च ॥

चन्द्रोदया स्त्री, (चदि आह्लादे + भावे रक । चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः ।) नेत्ररोगस्यौषधविशेषः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।
"हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्व्वुदानि च ॥
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ।
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना सद्यो दृष्टिप्रसादनी ॥")

चन्द्रोपल, पुं (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३१ ॥

चप, सान्त्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) सान्त्वं प्रियवचनं उपशमो वा । चपति पुत्रं माता । इति दुर्गादासः ॥

चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट् ।) कल्कश्चूर्णीकरणम् । क म, चपयति तण्डुलं शिला । इति दुर्गादासः ॥

चपट, पुं (चप + घञर्थे कः । चपं सान्त्वनां चूर्णीकरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट + पचाद्यच् । ततः शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चड़ इति भाषा ॥

चपला स्त्री, (चपं सान्त्वनां लाति प्राप्नोतीति । ला + 'आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ चाञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चपल, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप मन्दायां गतौ + "चुपेरच्चोपधायाः ।" उणां । १ । १११ । इति कलः, धातोरुकारस्य अकारः ।

देशश्च ।) पारदः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्य्यश्च रसः सूतः शिवाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी ।
ले, ८७ ॥ खवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूषिक-
विशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"पूर्व्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः ।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥"
"कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥"
एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपशमनाय
च यदौषधं तद्यथा तत्रैव,—
"चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया ।
सभद्रकाष्ठां सजटां क्षौद्रेण त्रिफलां लिहेत् ॥")
चपलः, त्रि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप
+ कलः । धातोरुकारस्याकारादेशश्च ।) तरलः ।
चञ्चलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
"विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपल-
नयनायाम् ।
दशदिक्षु विसृष्टं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥")
दीर्घमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्य्यायः ।
चिकुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा,
माघे । ६ । १६ ।
"निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तया ।
दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥" इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विद्युत् । (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"किं पुत्रि ! गन्धशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलासितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः ॥")
पुंश्चली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्य्याछन्दोविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
"उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ
यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन ॥")
चपेटः, पुं, (चप + चपर्थे कः । चपः सान्त्वना
चूर्णीकरणं वा तस्मै एटति गच्छतीति । इट
गतौ + अच् ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चड़ इति
चापड़ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतलः २
प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटी, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी । यथा, भाद्रशुक्लषष्ठ्यां
अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्य्यात् ।
सन्तानकामा जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत् । षष्ठ्यै
नमः इति अरण्यषष्ठीपूजावत् । चापड़ाषष्ठी-
यम् । इति कृत्यचन्द्रिकायाख्या ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्यवृद्धये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड़ाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मासि अन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
मन्थानषष्ठी इति केचित् ॥
चम, उ अदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-
सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) चमति । उ,
चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
चम, न र उ अदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) न, चम्नोति ।
र वैदिकः । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥
चमत्कारः, पुं, (चमत् करोतीति । कृ + अण् ।)
अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत् +
कृ + भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्-
पर्य्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥
डमरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्था-
कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य
दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भ-
वितज्ञानेन चैतन्यतरङ्गसन्ताने मनोव्यापार एव
चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २५७ ।
"एवं सकलजगत्त्रयहृदयचमत्कारकारि-
चरितानाम् ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः महताम् ॥")
चमरं, क्ली, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अत्र
न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति । चम + "अर्त्ति-
कमिभ्रमिचमीति ।" उणां । ३ । १३२ । इति
अरच् ।) चमरगौः । तत्पर्य्यायः । व्यजनी २
वन्यः ३ धेनुगः ४ वालप्रियः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २६ । ३ ।
"चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥")
चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)
कोकड़ः । स तु विड़ालभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चामरे क्ली च ॥
चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य । "अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेशरी ॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्री जातिः । चमर +
स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्य्यायः । दीर्घ-
वाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कुमारे । १ । १३ ।
"यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥")
मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमसः, पुं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत्
सोमोऽस्मिन्निति । चमु अदने + "अत्यवि-
चमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)
यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच्
इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—
"चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
त्र्यङ्गुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णा वार्णबिल्वाश्मसमाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दर्शये लक्षणम् ॥
होतुर्मण्डल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः ।
उद्गातश्चाथ चाम्रिः स्याद् याजमानः पृथुः
स्मृतः ॥
प्रशास्तुरुपतष्टः स्याद्धुरोष्ठो ब्रह्मशंसिनः ।
पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्विषप्रीतकः ॥
अच्छावाकस्य रास्नाव आग्नीध्रस्य मयूखकः ।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्म्मणि ।
पलाशाश्वत्थवटाग्न्यन्यैश्चाद्वा चमसाः स्मृताः ॥")
चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + असच् ।)
पर्पटः । पिष्टभेदः । लड्डुकः । इत्यजयपालः ॥
(ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भाग-
वते । ५ । ४ । ११ ।
"कविर्हविरन्तरीक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥
एते भागवतधर्म्मदर्शना महाभागवताः ॥")
चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।)
मुद्गमसूरादिपिष्टम् । काष्ठरचितं यज्ञपात्र-
मित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥
"चूर्णं यच्छष्कमाषाणां चमसी सा विधीयते ।"
इति भावप्रकाशः ॥
चमूः, स्त्री, (चमति भक्षयति शत्रून् नाशयतीत्यर्थः ।
चम + "कृषिचमितनीति ।" उणां । १ । ८० । इति
ऊः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
"पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य ! महतीं चमूम् ॥")
सेनाविशेषः । तत्र ७२९ हस्तिनः ७२९ रथाः
२१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । समुदायेन
७२९० द्विशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमर-
मेदिनीकारौ ॥
चमूरुः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + "खर्ज्जिपिञ्जा-
दिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ९० । इति ऊरः ।
पृषोदरादित्वात् अत उत्वम् ।) हरिणविशेषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ९ ॥ (यथा, माघे । १ । ८ ।
"चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥")
चम्पः, पुं, (चम्पतीति । चम्प + अच् ।) कोवि-
दारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

चम्पक क्ली (चम्पति सद्गन्धं गच्छतीति । चम्प + क्वुन् ।) कदलीफलविशेष: । चापा कला इति भाषा । अस्य गुणा: । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पाके मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ (चम्पकस्येदम् । चम्पक + अण् । तस्यापत्ये लुक् ।) चम्पकपुष्पम् । (साम्यशास्त्रेऽङ्गनिर्दिष्टभेद । यथा —
'शाकेन सह सुरी च्छिन्नमध्यं तावत श्रद्दधती यावद्गुरुछिन्नसवकम्पादिभि: सह न सा वाञ्छति । यत्र सुस्वरा गुरुश्रिया सप्तनक्षत्रपादिर्वा सवार काशी प्राप्ति सुस्वरगतिं या सिद्धिचतुर्थी चम्पकमुच्यते ।)

चम्पक पुं (चम्पति सद्गन्धादिकं गच्छतीति । चम्प + क्वुन् ।) वृक्षविशेष: । चापा इति भाषा । तत्पर्याय: । चाम्पेय: २ हेमपुष्पक: ३ । इत्यमर: । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्प: ४ शीतलच्छद: ५ सुभग: ६ भृङ्गमोही ७ शीतल: ८ भ्रमरातिथि: ९ सुरभि: १० दीपपुष्प: ११ स्थिरगन्ध: १२ अतिगन्धक: १३ स्थिरपुष्प: १४ हेमपुष्प: १५ पीतपुष्प: १६ हेमाह्व: १७ सुकुमार: १८ वनदीप: १९ । अस्य गुणा: । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम् । गुलाची राजचम्पक: । इति राजनिघण्ट: ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । विषकृमिमूत्रकृच्छ्रकफवातास्रपित्तनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ चम्पकपत्रकाथेन दग्धायवश्च ॥

चम्पककलिका स्त्री (चम्पकस्य कलिका कोरक: ।) चम्पककोरक: । तत्पर्याय: । गन्धफली २ बहुगन्धा ३ गन्धमालिनी ४ । इति राजनिघण्ट: ॥

चम्पकचतुर्दशी स्त्री (चम्पकसाध्या चतुर्दशी । अस्यां चम्पकै: शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्तिर्जायतेऽतस्तथात्वम् ।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्दशी । यथा ज्यैष्ठमासमुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ३५ पटले ।
"चतुर्दश्यान्तु शुक्लायां चम्पकै: पूजयेत् शिवम् ।
चतुर्भिर्वा सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि ॥
पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो गत्वा चरेद्व्रती ।
इत्येवं विधिना भूयो जायते भुवि ॥
शिवभक्तैश्चम्पकैश्च गव्यैर्न कुर्याद्विधिम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो याति शिवपुरं व्रती ॥
चम्पकचतुर्दशी ख्याता पूजयन्त्वा सर्वार्थदम् ।
इत्येवमनया सर्वार्थसादर भवति ॥"
अन्यच्च ।
"चतुर्दश्यान्तु शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम् ।
चम्पकै: पूजयेद्भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥"
इति कालिकापुराणे ११ पटल: ॥
अपि च ।
"ज्यैष्ठशुक्लचतुर्दश्यां दृष्ट्वा चम्पकमण्डपे ।
सर्वैश्वर्यं सदा दद्यात् चन्द्रार्कमहेश्वर: ॥"
इति श्रीदुर्गोत्सवनिर्णयशुक्लचतुर्दशीलक्षणम् ॥

चम्पकरम्भा स्त्री (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा चम्पककुसुमगन्धसदृशगन्धादिरम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (चापा कला । इति भाषा । गुणादिकं चम्पकशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

चम्पकालु पुं (चम्पकस्य चम्पकपुष्पवर्णस्येव आलु इव ह्यतिक्षरबीजकोषो यस्य । यद्वा चम्पकचम्पकस्य आलाति प्रतिगृह्णातीति । आ + ला + मितद्र्वादित्वात् डु ।) पनस: । इति भूरिप्रयोग: ॥

चम्पकुन्द पुं (चम्पकवर्णमनु उनत्तीति । उन्दी क्लेदने + अच् । पृषोदरादित्वात् अकारलोप: ।) मत्स्यभेद: । चाङ्कुडा । इति भाषा । अस्य गुणा: । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥

चम्पकोष पुं (चम्प: चम्पक इव कोषो यस्य ।) पनस: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

चम्पा स्त्री (चम्पा नगरी विद्यतेऽस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच्" । ५ । २ । १२७ । इत्यच् । यद्वा चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते । ९ । ८ । १ ।
"हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता ।
चम्पा पुरी ॥")
कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्याय: । मालिनी २ लोमपादपू: ३ कर्णपू: ४ । इति हेमचन्द्र: । ४ । ४२ ॥ चम्पावती ५ चम्पापुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयन्तु अङ्गदेशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ ।
"अङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिता: ॥"
तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ ।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत् सपत्नजित् ॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्ण: परबलार्दन: ।
दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥"
इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशराजधानीविशेष: ॥)

चम्पाधिप पुं (चम्पाया अधिप ईश्वर: ।) कर्णराज: । इति हेमचन्द्र: ॥

चम्पापुरी स्त्री, (चम्पा एव पुरी ।) चम्पा नगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालु पुं (चम्पश्चम्पकस्येव कोषवर्णं आलाति । आ + ला + डु ।) पनस: । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती स्त्री (चम्पा तन्नाम्ना प्रसिद्धा नगरी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मस्य वत्वम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पू स्त्री काव्यविशेष: । इति जटाधर: ॥ तल्लक्षणं यथा —
"गद्यपद्यमयी काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥"
इति साहित्यदर्पणे । ६ । ३१८ ॥

चम्पेश पुं (चम्पाया ईश: ।) कर्णराज: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

चम्पोदकानिल पुं (चम्पया मलया मन्दया वा उपलक्षितोऽनिल: ।) अङ्गदेश: । इति हेमचन्द्र: । ४ । २६ । तद्देशस्थं पुंलिङ्गम् ॥

चम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) चम्बति । इति दुर्गादास: ॥

चय ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट् ।) ङ चयते । इति दुर्गादास: ॥

चय, पुं (चीयते इति । चि + "एरच्" । ३ । ३ । ५६ । इति कर्मणि अच् ।) वप्रम् । इत्यमर: । २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिमूलबन्धम् । यदुपरि प्राकारो निरूप्यते स: । पगार इति ख्यात इति केचित् । इति सद्रीकाबोधरसुन्दरी ॥ दुर्गनगरे उच्चसन्ततिकाकूपवत् यदुपरि प्राकारो निवेश्यते । तथाचार्थशास्त्रम् । खातसहृतमण्ट वर्षं कारयेत तस्योपरि प्राकारमिति । इति भरत: ॥ समूह: । (यथा माघे । १ । ४ ।
'चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ॥")
समाहृति: । इति मेदिनी । ये २१ ॥ प्राकार: । (यथा महाभारते । २ । १६० । ३७ ।
'शैलाद्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ॥")
पीठम् । इति हेमचन्द्र: ॥ (दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमादिषु प्रकारविशेष: । तद्यथा —
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायु: प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरण: ॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृट्कृतौ कफ: ।'
"चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनै: ।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ॥"
इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥ शोथ: । यथा —
'कटुतैलाग्निमेलनात् सर्वनिम्बकांश्च भ ।
चय शाम्यति गण्डस्य प्रकोप: स्फुटति द्रुतम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डरोगाधिकारे ॥)

चर गमने । भक्षणे । आचारे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) चरति । इति दुर्गादास: ॥

चर, क संशीत्यसंशीत्यौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां परं सकं सेट् ।) संशीति: संशय: । असंशीतिर्निश्चय: । क विचारयति यो धर्ममिति हलायुध: । चर संशये । इति शाब्द: । केचित्तु असंशये इति पठित्वा असंशये हि विचार्य स्यादित्याहु: । इति दुर्गादास: ॥

चर पुं (चरति सञ्चरति गूढरूपेण शुभाशुभवार्त्ता आनयतीति । चर + अच् ।) राज्ञ: शुभाशुभज्ञानार्थं राज्ञा नियोजितो विशुद्ध: पुरुष: । परराष्ट्रशासनाय भ्रमणकर्त्ता । तत्पर्याय: । यथार्हवर्ण: २ प्रणिधि: ३ अपसर्प: ४ चार: ५ स्पश: ६ गूढपुरुष: ७ । इत्यमर: । २ । ८ । ११ ॥ चारपथक: ८ प्रणिध: ९ प्रतिष्कश: १० गूढचारिन् ११ प्रणयद् १२ विषयज्ञ: १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदाहरण १४ । इति जटाधर: ॥ तथाहि विकुर्वन्निर्गुणैरेव निश्चार्यन्ति चरै: । यत चरैरुपायधारैर्भूमौ पश्यन्ति इत्यर्थ: । इति भरत: ॥ तत्र लक्षणं यथा —

"विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः ।
राजा चरैर्जगत् सर्व्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥
तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः ।
क्लेशायाससही दक्षः सर्व्वत्र भयवर्ज्जितः ॥
सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
नृपो निजन्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् दृढचेतसः ॥
वक्तॄंश्च तथालुब्धान् हृद्यार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
मार्षज्ञिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वार्त्ताहर्य्यान् वधूंश्चैव चराणां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वदेत् ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तद्युक्तं कार्य्यमारभेत् ॥
तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुसखान् बहून् ।
नीरेतोवाममाः कुलास्त्रिधा ये च कारवः ॥
भिक्षुकचारणा दास्यो मालाकार्य्यः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ ॥
अक्षद्यूतभेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी ।
रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
कपर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेषकर्कटतुला-
मकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ "अस्थिर-
विभूतिमित्रं चलमटनं स्वस्थितनियममपि चरमे ।
इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनञ्च विसर्ज्जनम् ॥"
जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
"तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"
तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ॥")
चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः ।
इत्युणादिकोषः ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चरति गच्छति वेत्ति वेदवेद्यकादीनि सर्व्व-
शास्त्राणीति । चर+अच् ततः कन् च । यद्वा
चर इव महीवृत्तं द्रष्टुमागतः । चर+इवार्थे
कन् ।) मुनिविशेषः । तत्कृततन्नामकग्रन्थः ।
तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान् ।
स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्त्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
चरटः, पुं, (चरति नृत्यतीव विचरतीत्यर्थः । चर+
बाहुलकात् अटन् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्द-
माला ॥
चरणं, क्ली, (चर+भावे ल्युट् ।) गमनम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । ८ । ११४ । ८ ।
"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ॥")
भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १८८ ।
"अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥")
आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
"अप्सरसां गन्धर्व्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ॥")
चरणः, पुंक्ली, बह्वृचादिः । (यथा, मत्स्यतन्त्रे ।४।३।
"न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥"
अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
"सङ्ख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥"
"चरणशब्दो वेदैकदेशवाची काठादिरूपः ।" इति
मुग्धबोधटीकाकृद्दुर्गादासः ॥) मूलम् । गोत्रम् ।
इति मेदिनी । णे, ४७ ॥ (चरतीति । चर+ल्युः ।
चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा ।) अधमाङ्गम् । तत्-
पर्य्यायः । पादः २. पत् ३ अङ्घ्रिः ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ व्याक्रमः ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९
क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३।२८०॥ पदम् ११
पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २८० ।
"अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"
श्लोकचतुर्थभागः । यथा, रत्नाकरे १ अध्याये ।
"शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिता ॥")
चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥
चरणव्यूहं, क्ली, (चरणानां वेदशाखानां व्यूहो-
ऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणशास्त्रम् ।
तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो
यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात् कालज्ञश्चरणायुधः ।
ताम्रचूड़स्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
चरणास्त्रे, त्रि । यथा, रामायणे ।३।५६।३५।
"तुण्डपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुधः ॥")
चरमः, त्रि, (चरतीति । "चरेश्च ।" उणा० ५ ।
६८ । इति अमच् ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।
"उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥")
चरमक्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।
ततः चरमश्चासौ क्ष्माभृच्चेति कर्म्मधारयः ।)
अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥
चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः
पर्व्वतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म्म-
धारयः ।) अस्तपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ता-
चलः । इति हेमचन्द्रः ॥
चराचरं, क्ली, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् ।
इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः ।१।५७।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")
आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् ।
यथा, देवीमाहात्म्ये ।
"तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥"
चराचरः, त्रि, (चरचलं आचरो व्यवहार-
चेष्टादिकं तौ विद्येतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ७४ ॥ ऋज्रः । इति विश्वः ॥
ह्रटः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्द्दके पुं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः
स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः ।
यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।
"पुत्त्रोभान्योऽयमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥")
चरिः, पुं,(चर+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।"उणा० ४।११७।
इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥
चरितं, क्ली, (चर+भावे क्तः ।) चरित्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।१०।१।१।
"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः ।
राज्ञाञ्चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥")
तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरितं द्विधा ।
अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्भास्वराख्याः
वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारुविक्रीड़ा रास-
कन्दुकखेलाद्या चारुक्रीड़ा प्रकीर्त्तिता । ताण्डवं
वेणुवाद्यं गोदोहः पर्व्वतोद्धारो गोहूतिर्गमना-
दिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"
वाच्यलिङ्गे तु । चर+कर्म्मणि क्तः । कृतम् । आच-
रितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
"श्रुत्वा पूर्व्वं काव्यबीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥")
चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं
येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमार-
सम्भवे । २ । ७ ।
"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥

चरित्र क्ली, (चर+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्र ।" ३ । २ । १८४ । इति इत्र ।) स्वभावः । तत्पर्य्यायः । चरितम् २ चारित्रम् ३ चरीत्रम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ८३ ।
"अचिन्त्यं शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम् ॥")

चरित्रा स्त्री (चरित्र+टाप् ।) तिन्तिडीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चरिष्णु त्रि (चरतीति । चर+ "अलङ्कृञिति ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा भागवते । २ । ६ । ४० ।
'द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥")

चरीत्र क्ली (चरित्र+पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चरु पुं (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्य्यते भक्ष्यते अध्वर्य्युभिर्भिर्वेरिति वा चरति धौमान्तिकमस्मान्नित्यैके । चर+"भृमृशीति ।" उणां १ । ७ । इति उः ।) हव्यान्नम् । तत्पाकभाण्डम् । इति मेदिनी । रे ३२ ॥
'तन्त्र संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ॥'
इति शारदातिलकम् ॥

तस्यानुष्ठानं यथा । अग्नेः पश्चिमायान्दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालितपात्रसमूहस्य मुषलं वैणवं शूर्पं वायव्यं चमसस्थजलप्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा शूर्पे निधाय चमसस्थजलेन ओं वायवे अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भूस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुवस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति तूष्णीं द्रव्यशेषान् वारान् प्रोक्षयेत् । ततः कांस्यपात्रेण चतुर्मुष्टिना वा ओं वायोऽग्नये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं भूस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं भुवस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् तूष्णीम् । ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । इत्यनन्तरं पात्रस्थं कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत् । तत्रैव स्थालीममलां तलोपरि पवित्रं निधाय प्रक्षालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निःक्षिप्य आज्यलोकहोमं कृत्वा तत्समीपे स्वादिरपलाशाद्यन्यतमं प्रादेशप्रमाणं काष्ठं शुभं गृहीत्वा पञ्चाङ्गुलं प्रमाणं दर्व्विमार्त्तिकं आनयित्वा तथा पचेत् यत्रान्नं तत्रैव पक्वं भवति यथा न भवति दाहश्च न भवति तत्र सम्यक्पाकं ज्ञात्वा अग्नेः पश्चात् कृत्वा प्राणान्निरुक्तविहितं चरुभवनार्थं अवेक्षणेन कुशोपरि स्थापयेत् पूर्व्वं दत्वा । इति भवदेवभट्टः ।

चरुचेलिन्, पुं (चरौ चेलमिव यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चरुव्रण , पुं (चरोर्व्रण इव ।) चित्रापूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिताइ पिटा इति भाषा ॥

चर्च्च क इडसमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर सक सेट् ।) इडस्म अध्ययनम् । क, चर्च्चयति वेदं विप्रः । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्च श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर सक सेट् ।) रेफोपधः । श्र, चर्च्चती चर्च्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठ फलन्तु शत्रन्तानामादीर्घोऽरिति तुग्धो विभाषा वेदेषूच्चारणभेदश्च । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्चरी स्त्री (चर्च्च+बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) गीतभेदः । चर्च्चरी गीतभेदे च कथितकरशब्दयोरित्यस्य । हर्षक्रीडेति सुभूतिः । कामटिकानां सादरवचनतीर्थत्रिकचर्च्चरणे । वसन्तसमयक्रीडेत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीडावाक । तत्पर्य्यायः । चर्भटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम् । १ अङ्के । "अये ! मधुरमभिहन्यमानमृदुमृदङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणामुच्चरति चर्च्चरीध्वनिः ।" एतदुदाहरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । ४ अङ्के । अनन्तरे चर्च्चरीयुक्ता —
गन्धोन्मादितमधुकरगीतै
र्वाद्यमानैः परभृततूर्य्यैः ।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥"
वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता
पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता ।
शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्च्चरी तरुणीव चेतसि भाकवीति सुसङ्गता ॥")

चर्च्चरीक पुं (चर्च्च+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः ।) महाकालः । केशविन्यासः । शाकः । इति मेदिनी । के १८७ ॥

चर्च्चा स्त्री (चर्च्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादि तत्त्वशास्त्रेरनया इति । चर्च्च+णिच्+अङ् ।) दुर्गा । चिन्ता । चार्च्चिक्यम् । इति मेदिनी । चे ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥ (चर्च्च +भावे अङ् । लेपनम् । यथा, कुमारसम्भवे । १५ । ४ ।
"श्यामदलतचर्च्चा पीतकौशेयवासाः ॥"
शाक्यधोरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
'शाक्यधानुगमो चर्च्चा चर्च्चिता चाक्षताक्षिगी ॥")

चर्च्चिका स्त्री (चर्च्चा+स्वार्थे कन् । कापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । इति शिवाकदीपः ॥ चर्च्चा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रोगविशेषः । तद्यथोदर्क्कं सुश्रुतपाठोर्थं यथा —
'तोदार लघुशीतल मधुर निशाविशोधनि
ग्रहं
रोगाणां प्रथमं शर्करादिभिर्दन्त धर्म्मामयघ्नं परम् ।
कुष्ठश्लीपदचर्च्चिका विषहरं पामाविसर्पापहं
शोथानां चलशोधिनां हितकरं सतस्यते
भानवे ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
(चर्च्चा वेदादिविचारणां वेत्ति इति । ठन् । वेदाद्यध्येतरि, त्रि ॥)

चर्च्चित त्रि (चर्च्च+कर्म्मणि क्तः । चर्च्चा लेपन सञ्जाताऽस्य इति इतच् वा ।) चन्दनादिना कृतलेपनम् । तत्पर्य्यायः । दिग्धम् २ लिप्तम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा गीतगोविन्दे । १ । ४० ।
"चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ॥")

चर्त्त्य, त्रि, (चर्त्यते इति । चृत हिंसायाम् + "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ।" ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) हननीयः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

चर्पट, पुं (चप+अटन् ।) स्फारः । विपुलः । चपेटः । पर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ॥

चर्पटा स्त्री (चर्पट+टाप् ।) भाद्रशुक्लषष्ठी । चापडाषष्ठी इति भाषा । अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री (चर्पट+ङीष् ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट् ।) चर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

चर्भट पुं (चर+क्विप् । भटति भरति स्वशरीर दानेनेति । भट+अच् । ततः कर्म्मधारयः ।) इर्व्वारुः । इति हलायुधः ॥

चर्भटी, स्त्री (चर्भट+ङीष् ।) चर्च्चरी । हर्षक्रीडावाक । इति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्म स्त्री, (चर्म्म साधनतयाऽस्त्यस्य अच् ।) फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १९२ ।
"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥")

चर्म्मन् [न्] क्ली (चर+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः । चाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्वक् २ असृग्धरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म्म ६ रक्ताधार ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ असृग्धरा १० । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । १६ ।
'निर्भिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽनिलो विशत् ॥")
शरीरावरकं चर्म्मम् । ढाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फलकः २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ चरम् ४ चर्म्मम् ५ । इति भरतः ॥ तस्य लक्षणं यथा युक्तिकल्पतरौ ।
"शरीरावरणं यस्य चर्म्म तदभिधीयते ।
तच्च पूर्व्वविधं काष्ठचर्म्मवंशभवमितम् ॥
शरीरावरकस्य लघुना दृढेन तथा ।
दुर्भेद्यान्यपि बाधते चर्म्माणां सुलक्षणम् ।
स्वल्पेन गुरुणा चैव बहुना पातभेदिना ।
विहङ्गमैस्तानि चर्म्माणां दोषदम् ।

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिग्रन्दितः।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः॥
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वदैवोपपद्यते॥"॥
ब्रह्मचारिधार्य्यकृष्णसारचर्म्म। इत्यमरः। २।७। ४७॥ (यथा, मनुः। २। ४१।
"कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः॥")

चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मणः कषा। चर्म्म कषतीति। कष+अच् इत्येके।) पश्चिमदेशजातं गन्धद्रव्यम्। केचित्तु चामारकषा इति ख्याता इत्याहुः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सप्तला २ विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५। इत्यमरः। २। ४। १४३॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७। इति भरतः॥ मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥
("चर्म्मकषायाः कल्कं विल्वसमं मूर्द्ध्नि काकपदमस्य।
दत्त्वा कुर्य्यात् कटभीं कटुकीटफलाप्रधमनञ्च॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने मर्म्मसिंघ्रेऽध्याये॥)

चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा।) चर्म्मकषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चर्म्मकारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितद्रव्यादिकं करोतीति। कृ+"कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चामार इति मुचि इति च भाषा॥ स तु चण्डाल्यां तीवराज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्य्यायः। पादूकृत्२। इत्यमरः।२।१०।७॥ पादुकृत् ३ चर्म्मारः ४। इति तट्टीका॥ चर्म्मकृत् ५ पादुकाकारः ६। इति हलायुधः॥ चर्म्मरुः ७ कुरटः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। १०। ३६।
"कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते॥")

चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्कर्षं करोतीति यावत्। कृ+अण्। चर्म्म किरतीति चर्म्म+कॄ+अणित्येके। ततो ङीप्।) चर्म्मकार्य्यौषधिः। इति मेदिनी। रे, २६१॥

चर्म्मकीलः, पुं, (चर्म्म कीलतीति। कील+अच्। चर्म्मणि गुह्यस्थचर्म्मणि कील इवेति वा।) गुह्यरोगविशेषः। चालीश इति आंचिल् इति च भाषा॥ तस्य निदानं यथा,—
"व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता॥"
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शोरोगाधिकारे उक्तम्। अतोऽस्य चिकित्सा अर्शोरोगचिकित्सावत्। अपि च।
"चर्म्मकीलं चतुर्माषं मसकान् तिलकालकान्।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः॥"
इति भावप्रकाशः॥

चर्म्मकृत्, पुं, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुकादिकम् उत्पादयतीत्यर्थः। चर्म्म+कृ+क्विप्।) चर्म्मकारः। इति हलायुधः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ५५। [मेङ्गिनीम्॥")
"चर्म्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं चेष्टितोऽप्य-

चर्म्मचटका, स्त्री, (चर्म्मणा चटकेव।) निशाचरपक्षिविशेषः। चामचिका इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जतुका २ अजिनपत्रिका ३। इति हेमचन्द्रः॥ जतूका ४ गृहमाचिका ५ जतुनी ६ अजिनपत्रा ७ चर्म्मिः ८ चर्म्मचटी ९। इति शब्दरत्नावली॥ चर्म्मपत्रा १०। इति जटाधरः॥ चर्म्मचटिका ११। इति केचित्॥

चर्म्मचटी, स्त्री, (चर्म्मणा चटीव। यद्वा, चर्म्म चटति भिनत्तीति। चट+अच् ङीष्।) चर्म्मचटका। इति शब्दरत्नावली॥

चर्म्मचित्रकं, क्ली, (चर्म्मणि चित्रकं चित्रितमिवेत्यर्थः। चर्म्म चित्रयतीति वा। चित्र+ण्वुल्।) श्वेतकुष्ठम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मजं, क्ली, (चर्म्मणो चर्म्मणि वा जायते। जन+डः।) रोम। रुधिरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मण्वती, स्त्री, (चर्म्माणि उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्याः। इति मतुप् मस्य वत्वम्।) नदीविशेषः। सा तु बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता॥ कदली। इति मेदिनी। ते, १८६॥ (आसीत् किल पुरा रन्तिदेवनामा (शशविन्दुनामा वा) कश्चित् राजचक्रवर्त्ती। तस्य यज्ञे मारिता ये गावस्तेषां चर्म्मगलितरक्तक्लेदादिभ्यो जातेयं नदीति पौराणिकी गाथा। यथा, देवीभागवते। १। १८। ५४।
"चर्म्मणां पर्व्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः।
मेघाम्बुप्लावनाज्जाता नदी चर्म्मण्वती शुभा॥")

चर्म्मदण्डः, पुं, (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो दण्डः।) कशा। इति हेमचन्द्रः॥ चाबुक् इति भाषा॥
("चर्म्मदण्डाहतो विप्रः शय्यापातितया च तम्॥"
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि॥)

चर्म्मदूषिका, स्त्री, (चर्म्म दूषयति दोषयति वा। दुष्+णिच्+ण्वुल्। तत्टापि अत इत्वम्।) कोठरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मतरङ्गः, पुं, (चर्म्मणां चर्म्मभिर्वा तरङ्ग इव।) वलिः। त्वक्सङ्कोचः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मद्रुमः, पुं, (चर्म्माकृतिवल्कलमयो द्रुमः।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मपत्रा, स्त्री, (चर्म्मसयं पत्रं पक्षद्वयं यस्याः।) चर्म्मचटी। इति जटाधरः॥

चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्मनिर्म्मिता चर्म्ममयी वा पादुका।) उपानत्। चामड़ार जुता इति भाषा॥ यथा। "ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्म्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात्।" इति भवदेवभट्टः॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः॥

चर्म्मपुटः, चर्म्मपुटकः, } पुं, (चर्म्मनिर्म्मितः पुटः पात्रम्। पक्षे स्वार्थे कन्। चर्म्ममयं पुटमत्र इति कप् इत्येके।) चर्म्मनिर्म्मितपात्रविशेषः। कुप्पा इति भाषा॥ यथा। दृतिस्त्रसेपुटकः। दृतिश्चर्म्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी॥ इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। दृतिः खल्लश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्रः॥

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म्म प्रभिनत्तीति। प्र+भिद+ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) चर्म्मप्रभेदनास्त्रम्। इत्यमरः। २। १०। ३५॥ मोड़ इति भाषा॥

चर्म्मप्रसेवकः, पुं, (चर्म्मणा प्रसीव्यते इति। सिव तन्तुसन्ताने+"संज्ञायाम्।" ३। ३। १०९। इति कर्म्मणि ण्वुल् बाहुलकात् वुन् वा।) चर्म्मप्रसेविका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्म्मप्रसेवक+टाप् अत इत्वञ्च।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्मनिर्म्मितयन्त्रम्। भाती इति जाँता इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। भस्त्रा २। इत्यमरः। २।१०।३३॥

चर्म्ममुण्डा, स्त्री, (चर्म्मणः जीवरहितदेहस्येत्यर्थः मुण्डमस्तिष्वस्त्यस्याः इति। छिन्नशिरोधारणादेव तथात्वम्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः। २। १२०॥ (चामुण्डा। इत्यपि क्वचित् पाठः॥)

चर्म्मरङ्गा, स्त्री, (चर्म्मणि रङ्गो यस्याः।) आवर्त्तकीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देशविशेषे, पुं। स च देशः कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि उक्तः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४। २३।
"दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्।" इत्युपक्रम्य,—
"वेणुमती फल्गुलुका
गुरुहा मरुकुचचर्म्मरङ्गाख्याः॥"
इत्युक्तवान्॥)

चर्म्मरुः, पुं, (चर्म्म रचयतीति। रच+बाहुलकात् डुः।) चर्म्मकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चर्म्मसम्भवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः।) एला। इति हारावली। ६७॥

चर्म्मसारः, पुं, (चर्म्मणः सारः। भुक्तद्रव्येभ्यो रसस्य त्वङ्मध्ये न्यायमानत्वात् तथात्वम्।) रसः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्माम्भः, पुं, (चर्म्मणोऽम्भः जलम्। सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च।" इति न्यायादत्र अकारान्तः। क्वचित् क्लीवे सान्तोऽपि दृश्यते।) रसः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मक्रियां ऋच्छतीति। ऋ गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) चर्म्मकारः। इति जटाधरः॥

चर्म्मी, [न्] पुं, (चर्म्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषोऽस्त्यस्य। चर्म्म+इनिः।) चर्म्मधारियोद्धा। ढाली इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। फलकपाणिः २। (यथा, महाभारते। ३।२७।३१।
"श्यामं दृष्ट्वा तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मन्युर्न वर्द्धते॥"
चर्म्म त्वक् अस्त्यस्येति।) भूर्जवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४६॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अः। "चर्म्मिवृक्षगिरिकर्णिकाशीतशिवनिचुलदाडिमाजकर्णहरिद्रुरुराजादनगोमघोराविकङ्कतेषु वा यवान्नविकारांश्च सेवेत॥") भङ्गरिटिः। मोचा। इति शब्दरत्नावली॥

चर्य्या स्त्री, (चर+'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।' ३ । १ । १०० । इति यत् । स्त्रियां टाप् ।) ईर्य्यापथस्थितिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ नियमाभरित्यागः । ईर्य्यते गुरौ प्राप्तौ मासनया ज्ञायते ईर्य्या सा च ध्यानधारणादि तस्याः पन्था उपायः तत्र प्रतिमा या स्थितिः स्वस्थानमपरित्यागः सा । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । ३२६ ।

"चर्य्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ॥)

गमनम् । भ्रमणम् । आचरणम् । इति सुभूतौ धटीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा मनुः । ६ । ३२ ।

'आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ॥"

सेवा । यथा रामायणे । २ । २८ । १५ ।

'वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या हि रोचते ॥

चि अनुष्ठेयः । आचरणीयः । यथा मनुः । ३ । १ ।

'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥)

चर्व्व क्लि भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट् ।) क्लि चर्व्वयति चर्व्वति तण्डुलं बालकः । इति दुर्गादासः ॥

चर्व्वण, क्ली, (चर्व्व+भावे ल्युट् ।) दन्तैश्चूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥ चिवान इति भाषा ॥ (यथा हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमे ऽध्याये ।

'चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासिते श्वासिते तथा ॥)

चर्व्वा [न्] पुं सलप्रहारः । इति हारावली । १६७ ॥

चर्व्वित त्रि, (चर्व्व्यते स्म इति । चर्व्व+कर्म्मणि क्त ।) सतचर्व्वणम् । भक्षितम् । इत्यमरः । ३।१।११० ॥ (यथा भागवते । ७ । ५ । ३० ।

'अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं पुनः पुनश्चर्व्वितचर्व्वणानाम् ॥')

चर्व्वितपात्रक, क्ली (चर्व्वितानां ताम्बूलादीनां त्यागपात्रम् । ततः स्वार्थे कन् ।) चर्व्विततांम्बूलादित्यागपात्रम् । पीकदान इति भाषा ॥ यथा, रासलीलायां पातालखण्डे ।

'ताम्बूल दर्पण पानपात्र चर्व्वितपात्रकम् ॥'

चर्व्व्य, त्रि (चर्व्व्यते दन्तैश्चूर्ण्यते इति । चर्व्व+कर्म्मणि ण्यत् ।) चर्व्वणीयम् । यथा,—

"षटकोटि ब्राह्मणांश्च भोजयामास नित्यशः । चूष्यचर्व्व्यलेह्यपेयैरतितृप्ति दिने दिने ।"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

चर्षणि पुं (कर्षतीति । कृष+"कृषेरादेश्च च ।' पां उणां । २ । १०२ । इति अनिः आदेश्च च ।) जनः । यथा श्रीभागवते ।

"न चर्षणीभ्यस्तु महामहोदयम् (अध्यात्म मुक्त्वा चर्षणीभिः) प्रिय प्रियायाः इव रोधवर्य्यैः ।"

मनुष्यजातिः । यथा —

"चर्षण्यो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणय सुता । यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ।"

इति श्रीभागवते । ६ । ६ । ४१ । "चर्षणय समानतनामानस्तः । पत्नोर्निर्व्वचयति चिकल्पिता । यत्र वै मानुषी जातिराभिषेको मानुषी जातिश्चोपकल्पिता । तथा च श्रुतिः । पुरुभर्त्ते चा वस्तुरामालोति ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (अत्र उणादिवृत्तिकृतोज्ज्वलदत्तेन तु 'कृषेरादेश्च चः' । इति पठित्वा धर्मविशेषकर्त्तीति व्याख्यातम् ॥)

चल, क भृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट् ।) क चालयति । अन्त्यवकारादिरयमिति दुर्गसिंहक्रमदीश्वरनन्दी । भृतिरिह पोषणम् । इति दुर्गादासः ॥

चल ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) ज चाल चल । मित्वे इति वक्ष्यमाणं न पठित्वा इममेव मानुबन्धं भाषान्ते पठन्ति तद्वियम् । तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता । चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये शतुप्राप्त । मित्वे । पूर्व्वेणान्वयः । चलधातुः कम्पने मानुबन्धः स्यादित्यर्थः । स चलयति लतां वायुः । चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकानिति रघुः । चालयन् सकलां पृथ्वीमिति चकल्लात चालं करोतीति ण्यौ प्रत्ययम् । इति दुर्गादासः ॥

चल श विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं अकं सेट् ।) श चलती चलन्ती । विलासः क्रीडनम् । इति दुर्गादासः ॥

चल, त्रि (चलति गच्छतीति । चल+पचाद्यच् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा रघुः । ११ । १५ ।

'ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निबिडा बलाकिनी ॥'

पारदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥ अयं दशाक्षरवृत्तभेदः । यथा वृत्तरत्नाकरे ।

'भौ नृजौ भौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः ॥')

चल पुं, (चल+पचाद्यच् ।) कम्पः । तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १५ ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ११६ ।

'महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुश्चरश्चलः ।"

विष्णुः । यथा तत्रैव । १३ । १४८ । ८२ ।

'वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ।"

'वायुरूपेण चलः ।' इति भाष्यम् ॥)

चलचञ्चु, पुं, (चला चपला चञ्चुरस्य ।) चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥

चलत्पूर्णिमा स्त्री, (चलन्ती पूर्णिमा तदाख्यो भूतचन्द्र इवेति तात्पर्य्यम् ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चलदङ्ग, पुं, (चलत् चपलं अङ्गं यस्य ।) मत्स्यविशेषः । चेङ्गा इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । वाते हितत्वम् । रोचनत्वं च । इति राजवल्लभः ॥

चलदङ्गक पुं (चलदङ्ग एव इति कन् ।) चलदङ्गमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चलदल, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य ।) अश्वत्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च ज्ञातव्याः ।)

चलन क्ली, (चल+भावे ल्युट् ।) भ्रमणम् । (यथा देवीभागवते । १ । १७ । १८ ।

'चलनञ्च विना कार्य्यं न भवदिति मे मतिः ॥)

कम्पनम् । (यथा पञ्चतन्त्रे । २ । १७३ ।

'द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने । हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः ॥')

कम्पे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥

चलन पुं, (चलत्यनेन इति । चल+करणे ल्युट् ।) पादः । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिणः । इति जटाधरः ॥

चलनक, पुं (चलन+संज्ञायां कन् ।) चण्डातकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३८ ॥

चलनी, स्त्री, (चलन+ङीप् ।) शाटीभेदः । अगबन्धनी । वस्त्रघर्घरी । इति हेमचन्द्रः ॥ घाघरा इति भाषा ॥

चलपत्र पुं (चलानि पत्राणि यस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे ।

"अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम् । नचेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भवेन ॥")

चला स्त्री (चलतीति चल+पचाद्यच् टाप् च । नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ले १५ ॥ सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥

चलाचल त्रि, (चलतीति चल+अच् । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमिति द्वित्वे अभ्यासस्य आगागमश्च इति वार्त्तिकस्य बलात् सिद्धिः ।) चञ्चलः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, किरातार्जुनीये । ११ । ३० ।

'अभिद्रोहेऽपि स्थिति विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।')

काके पुं, । इति राजनिर्घण्टः ॥

चलातङ्क, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात् ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चलित, त्रि, (चल+कर्त्तरि क्त ।) कम्पितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८० ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६५ ।

"तयोर्विलासवलितैश्चलितापाङ्गविभ्रमैः ॥")

गतम् । चल ज गताविति धातोः । (यथा, श्रीरामायणे । १ । ५७ । २१ ।

"अधिरुह्य सभारोहे ययावाश्चलितो गज ।")

चलु, पुं, (चल+उन् ।) गण्डूषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६२ ॥

चलुक पुं, (चलुना कायतीति । कै+क ।) प्रसृतिः । भाण्डभेदः । इति मेदिनी । के ८६ ॥

चवि, स्त्री, (चर्व्व्यते इति । चर्व्व+इन् । पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥

चविका, स्त्री, (चवि+संज्ञायां कन् ।) चविका । इति भरतधृतवाक्यम् ॥

चविका स्त्री (चवि+स्वार्थे कन् ।) इति प्रसिद्धं चइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चव्यम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ । चव्या २ चविकम् ॥

चवी ५। इति भरतः॥ चविः ६। इति शब्द-रत्नावली॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९ उषणा १० चपकम् ११ वशिरः १२ गन्ध-नाकुली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६ कुटिलसप्तकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरगा-वल्ली १९ हकरः २०। (यथा, सुश्रुते उत्तर-तन्त्रे ३९ अध्याये।

"चारिवाट्ययष्ट्याह्वविकारकचन्दनैः॥")

अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्। रोचकत्वम्। दीपनत्वम्। कफमन्दैकाकासश्वास-शूलनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ भेद-कत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चवी, स्त्री, (चवि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इति ङीष्।) चविका। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६।१५१।

"सर्व्ववर्म्मा चवीहस्तः प्रतिज्ञां तां सुदुस्तराम्। पश्यन् सानुशयः सर्व्वं स्वभार्य्यायै शशंस तत्॥")

चव्यं, स्त्री, (चर्व्व्यते इति। चर्व्व+ण्यत्। पृषो-दरादित्वात् रलोपे साधुः।) चविका। इत्यमरः। २।४।९८॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये।

"चव्येन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभिः॥")

चव्यकं, स्त्री, (चव्यमेव। स्वार्थे कन्।) चविका। इति राजनिर्घण्टः॥

चव्यजा, स्त्री, (चव्यमिव जायते इति। जन+डः।) गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया॥)

चव्यफलं, स्त्री, (चव्यमिव फलं यस्य।) गज-पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चव्या, स्त्री, (चव्य+टाप्।) चविका। इत्यमर-टीकायां भरतः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये।

"सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-च्चव्याविडङ्गोपचितं यथार्त्तः॥")

वचा। इति मेदिनी॥ कार्पासी। इति राज-निर्घण्टः॥

चष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चषति। इति दुर्गादासः॥

चष, ञ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ञ, चषति चषते। इति दुर्गा-दासः॥

चषकः, पुं, स्त्री, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः। चष+"वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि।" उणां। २।३२। इति वुन्।) मद्यपानपात्रम्। तत्-पर्य्यायः। सरकः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४। इति हेमचन्द्रः।३।१०२४॥ ०॥

अथ चषकोद्देशः।

"यत् पानपात्रं भूपानां तदुद्दिष्टं चषकं बुधैः। काञ्चनं राजतञ्चैव स्फाटिकं काचकेन च॥ इत्थं शरावादिकोर्द्धं वदुक्तं पृथिवीभुजाम्। इन्द्रपद्मास्तं तेषां विहितः पाठसम्भवः॥ मधुरिमाणितं रत्नैश्चतुर्णां स्वर्णमानम्। मार्त्तिकं दारु जातं वा कर्म्मापदमुच्यते॥

काञ्चनं धातुजं शैलं जाङ्गलादि महीभुजाम्। यदन्यत्तोयपानादि पात्रं पृथ्वीभुजां भवेत्॥"

एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः। इति युक्तिकल्पतरुः॥ * ॥ सुरापात्रम्। मधु। मद्य-प्रभेदः। इति मेदिनी। के, ८६॥

चषतिः, पुं, (चष भक्षे वधे वा+भावे अतिः।) भक्षणम्। वधः। इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः॥

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन्। चष+"सानसि-वर्णसीति।" उणां। ४।१०७। इति आल प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) यूपकटकः। इत्य-मरः। २।७।१८॥ यज्ञसमाप्तिश्चषकं यमु-यन्धनादर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्द्दर्भमयकाकतिर्व्वा यः काष्ठविकारः सः। यूपस्थले विहितलौहवलयश्च। इति केचित्। इति भरतः॥ मधुस्थानम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

चह, शाठ्ये। प्रतारण इति यावत्। इति कवि-कल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चहति। इति दुर्गादासः॥

चह, त क शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) चहयति खलः। इति दुर्गादासः॥

चह, क म शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म, चहयति खलः साधुं प्रतारयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चाकचक्यं, स्त्री, उज्ज्वलता। चक्चक् इति भाषा। यथा, न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिक-रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि। काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयो-गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-दन्तःकरणवृत्तिरुदेति। इति वेदान्तपरिभाषा॥

चाकचिचा, स्त्री, श्वेतदूर्वा। इति रत्नमाला॥

चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण समूहेन यन्त्रविशेषेण वा चरतीति। चक्र+"चरति।" ४।४।८। इति ठक्।) बहुभिर्मिलित्वा यः स्तौति सः। तत्पर्य्यायः। घाण्टिकार्थकः २। इत्यमरः। २।८।१०॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १।१६५।

"मिथुनाद्गतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम्। एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा॥")

तैलकारः। इति हेमचन्द्रः॥ शाकटिकः। इति महाभारते राजधर्म्मः॥ गाड़ोयान् इति भाषा॥

चाक्षुषं, स्त्री, (चक्षुषा निर्वृत्तम्। चक्षुस्+"तेन निर्वृत्तम्।" ५।१।७९। इत्यण्।) प्रत्यक्ष-विशेषः। तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम्। द्रव्य-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। द्रव्य-समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्य-समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-समवायः। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ तथा च।

"द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः। द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः॥"

इति भाषापरिच्छेदे॥ ५९—६०॥ (चक्षुषा गृह्यते इति। चक्षुस्+अण्। चक्षु-र्ग्राह्यरूपादि। चक्षुर्ग्राह्ये, त्रि॥)

चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ब्रह्मणो लोचनात् जातः। चक्षुस्+अण्। एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये। ७६।२।

"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः। चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज!॥")

षष्ठमनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे अजितनामको विष्णो-रवतारः। मन्त्रद्रुम इन्द्रः। आप्यादयो देवाः। हविष्मद्वीरकादयः सप्तर्षयः। पुरुपुरुषसुद्युम्ना-दयो मनुपुत्राः। इति श्रीभागवतम्॥ (अस्य अन्यद्विवरणं मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चाङ्गः, पुं, (चीयते इति। चि+ङः। चमङ्ग यस्य।) चाङ्गेरी। इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः॥

चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति। ईर+अण्। ततो ङीष्।) अम्ललोणिका। इत्यमरः।२।४।१४०॥ ("ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता। उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

चाचपुटः, पुं, तालभेदः। यथा,—

"गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे॥"

इति सङ्गीतदामोदरः॥

चाञ्चल्यं, स्त्री, (चञ्चलस्य भावः। चञ्चल+ष्यञ्।) चञ्चलता। चापल्यम्। यथा,—

"चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्रपौत्रावधिस्थिरा॥"

इति नागमङ्गलाख्यकवचम्॥

चाटः, पुं, (चट्यते भिद्यते यस्मात्। चट+घञ्। यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम्। चट+णः।) चौरः। इति मिताक्षरा॥ प्रतारकः। यथा,—

"चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः। पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः॥

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति। प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः। दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक-कितवादयः। सहो बलं तत्सहसा यत्नेन कृतं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन वर्त्तन्त इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः। आदिशब्दान्मौलिककूटकर्त्तृत्वयः। एतैः पीड्य-माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत्। कायस्था गणका लेखकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत्। तेषां राजवल्लभतया अतिमायावितया च दुर्निवारत्वात्।" इति मिताक्षरायां आचारा-ध्यायः॥

चाटकैरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-मिति। "चटकाया ऐरक्।" ४।१।१२८। इत्यैरक्प्रत्ययः। "चटकस्येति वाच्यम्। लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि"। इति वार्त्ति-कम्।) चटकस्य पुमपत्यम्। इत्यमरः॥ चटार् छा इति भाषा॥

चाटु पुं क्ली (चटति भिनत्ति मनस्तोषमोदं वाक्यमेतेति। चट+"वसनीति।" उणां १।३। इति उण्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटु २ प्रियप्रायम् ३। इति हेमचन्द्रः। स्फुटवादी। इति शब्दरत्नावली। मिथ्याप्रियवाक्यम्। इति महाभारतम्। खोशामुदिया कथा इति भाषा। (यथा गीतगोविन्दे। २।१२।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम्।"

चाटुकारी त्रि। यथा राजतरङ्गिण्याम्। १।२१६।

"उपविश्ये च यस्य पुटकैश्चाटुगीतकैः।")

चाटुपटु, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः।) भण्डः। इति हारावली। भाँड इति भाषा।

("चाटुपटुर्मां पतितोऽपि यावचाटुपटुः कविः। इति नैषधम्।")

चाटुलोल त्रि, (चाटुरेव लोलः इति कर्म्मधारयः। चाटुषु लोलः इत्येके।) चटुलोलः। इति हारावली।

चाटुवटु, पुं (चाटुपटु+पृषोदरात् साधुः।) चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः।

चाटूक्ति स्त्री (चाटुरूपा उक्तिः। चाटूनां सूक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली। प्रियकथा च।

चाणकीन त्रि (चणकानां भवनं क्षेत्रम्। 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।' ५।२।१। इति खञ्।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

चाणक्य, पुं (चणकस्य गोत्रापत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।' ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। द्रौमिलः २ अंशुलः ३। इति त्रिकाण्डशेषः। (अयमेव द्विजवरो भिचारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दीरथान् मौर्य्यकारपत्नीगर्भे जातं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषिच्य तस्यामात्यपदवीमङ्गीचकार। एतद्विवरणं मुद्राराक्षसविष्णुपुराणभागवतादिषु विशेषतो द्रष्टव्यम्। दृश्यते क्वचित्तु भेदोऽपि दृश्यते यथाह, कथासरित्सागरे। ५।१२१—२३।

"स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत्।
तद्वशाद्योगनन्दोऽपि दाहज्वरमवाप्य सः॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं सहसागमत्।
हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम्।
पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता।'

चाणक्येन प्रोक्तमित्यण्।) ग्रन्थविशेषे क्ली। यथा तत्रैव।

"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्।
सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम्॥"

चाणक्यमूलक, क्ली, (चाणक्यमेव चाणक्यं तद् मूलकम्। इति कर्म्म सार्थे कन् वा।) मूलकभेदः। चाणक्यमूलीति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। चाणक्यम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ मूलस्थकम् ४ महाकन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। कटुकम् ८ मिश्रम् ९। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। कफवातहृद्गुल्मनाशकत्वम्। ग्राहकत्वम्। गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

चाणूर, पुं कंसराजस्य मल्लविशेषः। यथा—

"ततः क्रोधाभितप्ताङ्गः कंसः परमकोपनः।
चाणूरमादिशद्युद्धे तस्मात् सुमहाबलम्॥"

इति महाभारते हरिवंशम्।

(तथाच, भागवते। १०।४४।

"भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह॥")

चाणूरसूदन पुं (चाणूरं सूदयतीति। सूदि+ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः। (एतत्कथा सुरस्य नामाख्याने हरिवंशे ८६ अध्याये द्रष्टव्या।)

चाण्डाल, पुं (चण्डति कुप्यति सततमिति।"चति चण्डिभ्यामालच्।' उणां १।११७। इति आलच्। यद्वा चण्डाल+'कुलादिभ्योऽञ्' यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः। इत्यमरः।२।१०।१९। (यथा, मनुः।४।७९।

"न सवसेच पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कसैः।"

कर्म्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डालत्वम्। यथा महाभारते।१२।७५।

"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः॥")

चाण्डालिका, स्त्री (चाण्डाली वादकत्वेनास्त्यस्याः। इति ठन्। चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः।२।१०।३२। चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र। (चण्डालेन कृतेति कुलालादिभ्यो वुञ्। चण्डालातवस्तुमात्रे, त्रि।)

चाण्डाली स्त्री, (चाण्डाल+जातित्वात् ङीष्।) लिङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः। चाण्डालपत्नी च।

चातक पुं (चतते याचते जलममुदमिति। चत याचने+ण्वुल्।) स्वनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। स्तोकक २ सारङ्ग ३ मेघजीवन ४। इति राजनिर्घण्टः। तोकक ५। इत्यमरः। ३।५।१७। शारङ्ग ६। इति भरतः। (यथा, मेघदूते।९।

"वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगर्व्वः।)

तन्मांसगुणाः। लघुत्वम्। शीतलम्। कफरक्तपित्तनाशित्वम्। अग्निकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः।

चातकानन्दन, पुं, (चातकं आनन्दयतीति। आ+नन्द+णिच्+ल्युः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः।

चातुर पुं (चतुर्भिरङ्गैः हस्त्यश्वरथपदातिभिरिरियते गम्यते इति। चतुर+अण्। यद्वा चतुर एव। स्वार्थे अण्।) चक्राङ्गः। इति मेदिनी। गोलबालिश इति भाषा।

चातुर, त्रि (चतुर+स्वार्थे अण्।) नेत्रगोचरः। चाटुकारः। विमलः। इति मेदिनी। रे,१५६।

चातुरक त्रि, (चातुर+स्वार्थे कन्।) चातुरः। इति हेमचन्द्रः।

चातुराश्रम्य, क्ली, (चतुर्णां आश्रमाणां कर्म्म इति। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।' ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थभिक्षुरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्म्मः। इति पुराणम्। (यथा, महाभारते।१२।४६।२२।

"चातुर्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च।
राजधर्म्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते॥'

चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ्। चतुराश्रमम्।)

चातुरिक, पुं (चातुरी रथपरिचालनकौशलं वेत्तीति ठक्।) सारथिः। इति जटाधरः।

चातुरी स्त्री, (चतुरस्येदम् "तस्येदम्।"४।३।१२०। इत्यण्। ततो ङीप्। यद्वा चतुरस्य भावः इति ष्यञ् षित्वात् ङीष् ततो यलोपः।) दाक्ष्यम्। चतुरता। इति मेदिनी। [चातुरी।'

"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी।"

इत्युद्भटः।)

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते।१२।६।४०।

'चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चतुरप्रदा।')

चातुर्जातक क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे ष्यञ्।) गुडत्वगेलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम्। इति राजनिर्घण्टः। (अस्य लक्षणं गुणाश्च।

'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते॥
तद्वद्रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत्।
लघुपित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

चातुर्थक पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भव इति। चतुर्थ+वुञ्।) प्रतिचतुर्थदिनभवज्वरः। तस्य मन्त्रौषधं यथा, ओं नमानि स्वामिनि विमोहय सर्व्वव्याधीन्वै वर्त्तय स्वाहा। इति।

पुष्यमध्दृत्य लभ्यः हस्ते दत्त्वा न पीडयेत्।
चातुर्थको ज्वरो वद्धः अन्यो येन ज्वरात्मना।
जम्बुमूलं वहिरा च सर्व्वस्यैव च बद्धकम्।
सर्व्वज्वरासां धूमोऽयं हरः चातुर्थकस्य च।"

इति गारुडे १८० अध्याये।

(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा—

"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मको ज्वरः।
चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः॥
शोषयः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः।
त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः।
कुपितं पित्तमेवञ्च कफश्चैव स्वभावतः।
शीतदाहकरश्चोर्द्ध्वचक्रवाच्चातुर्थते।
स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः।
ऊर्द्धं कायस्य यश्चाति य पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः।
पूर्व्वं प्रहाराद्यः कायं प्रेरपूर्व्वज्वरस्य सः।
अङ्गाभ्यां चेद्धिकारो येन शिरसोऽभितर्पणः।
एवं विचार्य्य सवैद्यः कुर्य्यात्तस्य प्रतिक्रियाम्।
वेलाज्वरो दयमतो रसश्चैकाहिकस्तथा।

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुचयङ्करः॥
भूतघ्ने भूतविद्या स्याद्धाति समताड़नम्।
वासाधात्रीदारुपथ्या नागरत्रिफला भवः॥
मधुना संयुतः क्वाथश्चातुर्थकनिवारणः॥
अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम्।
कासं भ्रमञ्चापि शिरोरुजाञ्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम्॥"
इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)

चातुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण्।) नागरातिविषामुस्ता गुडूचीति चतुष्टयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चातुर्म्मास्यं, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति। "चतुर्म्मासाण्ण्यो यज्ञे।" ५।१।६४। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तेः ण्यः।) यागविशेषः। चातुर्म्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि। वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थचिन्तामणिः॥) आषाढ़शुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मासकर्त्तव्यनियमविशेषः। "यत्तु वाराहे।
'आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत्॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्यं व्रतं नरः।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत्॥'
मात्स्ये।
'चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्ज्जनात्॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन्।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात्॥
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात्॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते।
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत्॥
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते।
नमो नारायणायेति जप्त्वानशनजं फलम्॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम्।
एवमादिव्रतैः पार्थ! तुष्टिमायाति केशवः॥'
सनत्कुमारः।
'इदं व्रतं मया देव! गृहीतं पुरतस्तव।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव!॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन!॥'
समाप्तौ च।
'इदं व्रतं मया देव! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो!।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन!॥'
अत्रैव यतिमाधिकृत्य काठकगृह्यम्।
'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम्।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्॥'
एतदशक्तविषयम्। 'ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति शङ्खोक्तेः।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥ अन्यच्च। तत्रोपक्रमकालः सनत्कुमारेणोक्तः।
"एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्योदितं व्रतम्॥"
तत्र मन्त्रः।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि।
इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत!॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये।
"यो विना नियमं मर्त्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि सः॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमाः। स्कान्दे नागरखण्डे।
"श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत्॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे।
"निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र! श्वपचादधिको हि सः॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन्।
निष्पावान् मुनिशार्द्दूल! यावदाभूतनारकी॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः॥"
किञ्च।
"पथ्यं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्ज्जयेत्।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्त्तनन्तथा।
स्वीकृत्य प्रार्थयेद्देवं गृहीतनियमो बुधः॥
इदं व्रतं मया देव! गृहीतं पुरतस्तव।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव!॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव! पञ्चत्वं यदि मे भवेत्।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जनार्द्दन!॥" * ॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम्। विष्णुरहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे।
"शृणु नारद! कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रियाः।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम्॥
व्रतानि वैष्णवानीह मनस्यपि चिकीर्षतः।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम्॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्नायी दृढ़व्रतः।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोकभाक्॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम्॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः।
चातुर्म्मास्यं नयेद्धीमान् स विष्णुतनुमाविशेत्॥"
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसंवादे।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढ़व्रतः॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्ब्बकम्।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक्॥
मधुरस्वरसम्पन्नो भवेल्लवणवर्ज्जनात्
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्ज्जनात्॥
अभ्यङ्गवर्ज्जनात् पार्थ! सुन्दराङ्गः प्रजायते
पक्वतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात्॥
मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत्।
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत्॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात्।
कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान् रसान्॥
यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित्।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत्॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव!।
दीप्तिमान् दीप्तचरणो यज्वा द्रव्यपतिर्भवेत्॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात्॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्वस्य वर्ज्जनात्।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत्॥
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात्।
निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यविवर्ज्जनात्॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते।
धारणान्नखलोमानां गङ्गास्नानं दिने दिने॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत्।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत्॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा दानशतं फलम्।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम्॥
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः।
विष्णोर्द्देवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः।
प्रदक्षिणत्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत्।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात्॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत्।
स व्यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत्॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत्।
कृत्वा प्रैक्षणिकं दिव्यं स्थानमप्सरसां लभेत्॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मलं देहमाप्नुयात्।
पञ्चगव्याशनात् पार्थ! चान्द्रायणफलं लभेत्॥
एकभक्ताशनान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत्।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत्॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम्।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत्॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति।
भाजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्थानं पौष्करं लभेत्॥
पत्रेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत्।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम्॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगैः परिभूयते।
एवमादिव्रतैः पार्थ! तुष्टिमायाति तोषितः॥"
किञ्च।
"योगनिद्रां समालम्ब्य शेषाहिशयने स्वपन्।
क्षीरोदतोयवीच्यग्रैर्धौतपादः समाहितः॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः श्लक्ष्णैर्मृज्यमानपदद्वयः।
तस्मिन् काले च मद्भक्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत्।
व्रतैरनेकैर्नियमैः पाण्डवश्रेष्ठ! मानवः।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र संशयः॥

चार, क्ली, (चल्यते भक्ष्यते कोषस्थैवाग्निभिरन्यैर्वा इति । चर + कर्म्मणि घञ् ।) कृत्रिमविषम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥

चारः पुं, पियालवृक्षः । गतिः । बन्धः । अपसर्पः । इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ कारागारम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३१८ ॥ (चर एव इति स्वार्थे अण् ।) गूढपुरुषः । चरः । तद्विवरणम् । यदुक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये ।

"इन्धियुगं च भालिन्दं सल्यानां कारणागमम् ।
ज्ञात्वा स्वेच्छाचरद्योऽन्यत्र गजवाजिनौ ।
नान्यत्रासुखानाथं योजनं सततं चरेत् ।
प्रजानां चारकेतूनां बन्धनं चरति चारकम् ।
पञ्चमात्रासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चारवर्गाधिकारिणाम् ।
अष्टौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिव ।
स्वयमेव प्रयुञ्जीत क्रमतः स्वयं तानि मे ।
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा ।
दुर्गं च सप्तमं प्रोक्तं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् ।
दुर्गयुक्तं चारवर्गं चारं मात्मनि योजयेत् ।
तस्मान्निमानि शेषाणि सप्त चारयन्ति तु ।
सुप्राप्तमप्र पुत्रेषु सकलपुत्रौ महामते ।
प्रजा कोशपार्श्वेन रक्षाकरविनिश्चये ।
चारौ रक्षतु चेष्टेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
नयात प्रकाश्य आनीयात तत् चारैर्निरूपयेत् ।
वैरस्य तत्प्रतीकारमवश्यं च्छिद्रतश्चरेत् ।
यदा निवेदितैस्तेषां यो वा यत्रान्यथा चरेत् ।
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैरन्यैर्वा नियोजयेत् ।
चारांस्तु लिङ्गिना सार्द्धं रक्षत्ये सम्मितो नृपः ।
प्रत्यक्षसमये दृष्टैर्नान्तीमेव धारयेत् ।
स्तुतिं चाय युद्धान्ते ये तु चारा महामते ।
नियुक्तान्तान् मध्यरात्रौ दृष्टैर्न यथापि मन्त्रिणि ।
तस्मात् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना ।
चारांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रणिधीत चलम् ।
नैकचारप्रचारेण नैको वानमाद्दवन्नित ।
सत्तुनां न हि समेत सातिनैर्षो न वामनः ।
सतत न निराचारी न रोगी मात्सर्य्यवान् ।
न विनर्धमैर्द्दीनः न आत्यातुरवर्ज्जितः ।
कारुचारी नृपतिना गुह्यकर्म्मविनश्चये ।
चरकार्य्यचक्षुल्म आम्बाद्यैनैर्युतम् ।
बहुभाषाभिज्ञ पराभिप्रायवेदकम् ।
हृद्भवं तु बुद्धौ नित्यं चारं प्रसन्नमानसम् ।
चारैर्निर्मितं सर्व्वं राजा दर्शनसमं तथा ।
कल्पितस्य च प्राणानि तेषु प्रसादयोजनम् ।
चारान्तरं नियुञ्जीत धारान् ह्रस्वान् विधा
चरेत् ।
पञ्चात् प्रकाश्य नदा प्रदान विद्यो या युद्ध
तत्परः ।
महाक्षयो नृणीयात विद्य शुद्धा सभो
विधौ ।"
यथा च मुनिकल्पतौ ।
"चर विनिलाख रक्ष नराट् विचक्षणः ।"
(कर्मेंद्रियचरः । यथा, मनुः । ७।१०४।
"उपदयाकरुणैव चारान् सम्यग्विधाय च ।"
'चारांश्च कापटिकादीन् ।' इति कुल्लूकभट्टः ।
प्रचारः । यथा, रामायणे । २ । ६६ । २६ ।
"निवृत्तचारः सहसा गतो रवि
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ।'
"निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा ।' इति तट्टीकायां रामानुजः । वाणिज्यादिप्रचारः । यथा महाभारते । ५ । ३८ । १२ ।
'भक्तैर्वाणिज्यचारश्च पुत्रैः सेवत च द्विजान् ।'
सञ्चारः । प्रवृत्तिः । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । २२ ।
"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्म्मणा ।"
"चारेण रजःसञ्चारेण ।" इति टीकाकृन्नीलकण्ठः ।)

चारकः, पुं, (चारयति इति । चर + णिच् + ण्वुल् ।) अश्वादेः पालकः । सञ्चारकः । (यथा, रामायणे । ३ । ६६ । १८ ।
"इह स्थिते आमरि मे मयि वनस्थलि मैथिली ।
न चाहमाप्नां कुर्य्यां ते पाप! प्रच्छन्नचारक ॥")
बन्धः । इति मेदिनी । के ८० । पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चर एव स्वार्थे अण् चारः । ततः स्वार्थे कन् । गुप्तचरः । यथा महाभारते । २।५।२८ । [चारके ।"
'त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि
चरकयोगे,त्रि । यथा,कथासरित्सागरे।१४।५।
"गुप्तं विरचितां नाम मेनोऽन्तःपुरचारिकाम् ॥")

चारटिका, स्त्री, (चर + णिच् + 'शकादिभ्योऽटन् ।" ४ । ८१ । उणां । इति अटन् ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्वञ्च ।) नलीनाम गन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारटी, स्त्री, (चर + णिच् + 'शकादिभ्योऽटन् ।" इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पद्मचारिणीक्षुपः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति नृत्यगीतादिविद्यां तत्कीर्त्तिं वा । चर + णिच् + ल्युः ।) नटविशेषः । नृत्यकः । कुशीलवः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ४४ ।
"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥"
"चारणा नटादयः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥")
देवयोनिविशेषः । यथा,—
"गन्धर्व्वाणां ततो लोकः परतः स्यात्पलाशकात् ।
देवानां गायकास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, भागवते । ४ । १ । २६ ।
"गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सरो
गणाः श्रीनीरदरामोदरोधैः ॥"
चारयुक्तः । यथा, भागवते । ३ । १६ । १२ ।
"चन्द्रार्कयोश्च मुन्यश्च यत्नान् कर्म्मान्तचारणे ।
उरगेण स्वच्छन्दो चारणमेव देवताम् ॥")

चारभटः, पुं, (चारेषु चरेषु भटः । यद्वा, चारे बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः ।) वीरः । इति हेमचन्द्रः ।३।२८ ॥ (यथाह भर्तृहरिः ।२।६१।
"कथमपि कुलपुरुषो नेच्छाचरपतत्र मनोहरमपि ।
चारभटचोरचेटकनटविटनिष्ठीवनप्रायम् ॥")

चारवायुः, पुं, (चारेण ग्रीष्मर्त्तोर्गतिभेदेन प्रेरितो यो वायुः ।) निदाघवायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति स्वगुणमिति । चर + णिच् + णिनि ङीप् च ।) करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारित्र, क्ली, (चरित्रमेव इति । स्वार्थे अण् ।) चरित्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा रामायणे । ३ । ५८ । ८ ।
"कुलाक्रोशकर लोके धिक् ! ते चारित्रमीदृशम् ॥"
सदाचारगामन्ततम् । यथा, हरिवंशे ।१६६।५।
'अयोनिजाहुतिश्चैव चारित्रं बहुपक्षगम् ।"
चरतीति । 'चरेर्वृत्ते ।" ४ । १७२ । उणां । इति णित्रम् । वृत्तान्तम् ।)

चारित्रा, स्त्री, (चारित्रं धर्म्मस्वभावो विद्यते ऽस्या इति । अच् टाप् ।) तिन्तिडीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चारी, स्त्री, (चारः पादविक्षेपभेदः गतिभेदो वा अस्त्यस्यामिति । "अर्श्आदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७ इत्यच् । ततो ङीष् ।) नृत्याङ्गविशेषः । यथा —
'न हि चारीं विना नृत्यं नृत्यस्याङ्ग प्रवर्त्तते ।
शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिका ।
माधुर्य्यदीपिका नित्यं चारी चालननिर्म्मिता ॥"
अन्ये तु ।
'एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते ।
पादयोश्चारयो यत्र सा चारीति निगद्यते ।
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः ।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्वा मण्डलं समुदाहृतम् ।
समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी मदनिका च ।
कातरा च कुवीरा च विशिष्टा ह्यपरक्रिका ।
पार्ष्णिरेचितका तलसंघर्षी गजकालिका ।
मदावितनला चारकातिकुलात्मदमदना ।
जम्भकोकृतिका हरिणत्रासिका चोवरेचिता ।
तलादृष्टा सञ्चलिता स्फुरिकापि तदैव च ।
अदितवक्रा मत्तकृता आरय मत्ताना ।
उत्क्षिप्तनातिनिर्म्मुक्तिका चापकुञ्चिता ।
वर्त्तिता पार्श्वोपार्श्वा इत्याख्याता मनीषिभिः ।"
अन्ये तु ।
"समपादस्थिता वक्रा प्रकटास्याद्धंकापि च ।
पिपासा ताडिता वद्धा चक्रा कोकिला तथा ।
अवहुला इन्दिरा श्रविनापवर्जिता तथा ।
उद्घट्टनानन्दा कपोनवातित्सङ्गा ।
उत्सङ्गिता च विद्धाचार्य्य बोद्धा भूमिजाः ॥"
इति भूमिचारी । ७ ।
आकाशचारी यथा —
"चारीचाकाशगा बर्गी निटपा अचरी तथा ।
अद्धंकुञ्चिता अमरी हुरचेला च दण्डिका ।

अपच्छपा जङ्घावर्त्ता विद्धा च हरिणप्लुता ।
ऊरुजङ्घान्दोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा ॥
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोडश ॥"
अन्ये तु ।
"विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
ऊर्द्ध्वजानुर्दोलपादादृप्ता नूपुरपादिका ॥
भुजङ्गभासिका चिप्राविद्धा ताला च सूचिका ।
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
आकाशचारिका एताः षोड़शैव निरूपिताः ॥"
एतास्वेव भूमिचारीष्वन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्-चारी ऊर्द्ध्वचारी अधश्चारीति ता ऊहनीयाः ॥
"तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लब्धाधारो जितश्रमः ।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
रूचाहारं तथाम्लञ्च भुक्ता तां न समाचरेत् ।
नृत्यपादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ॥
शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् ।
माधुर्य्यं भूममा नित्यं छन्दतालसमन्विता ॥
नियतोऽङ्गविशेषायां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥
चारुः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर + "दृसनिजनिचरीति ।" उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) बृहस्पतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे त्रि । इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ६ । [मधिवचनजातम् ॥"
"इति चटुलचाटुपटुचारुसुरवैरिणो राधिका-
श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्रायामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
"चारुश्च बलिनां श्रेष्ठं सुताश्चारुमती तथा ॥")
चारुकः, पुं, (चारु + संज्ञायां कन् ।) शरबीजम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । रक्त-पित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् । अदृष्यत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
चारुकेशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि यस्याः ।) नागरमुस्ता । तरणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तर्वर्त्तिकान्त:-करणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भे उत्-पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्रः । यथा, हरि-वंशे । १६० । ६ ।
"चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥"
चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः ।) श्रीकृष्णपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
"सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥"
चारुदेष्णः, पुं, रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ५ ।
"द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः ॥"
चारुधारा, स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनास्याः स्वधात्वम् । चार्व्वी धारा नीतिर्व्यवहारो यस्याः वा ।) शची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम यस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ।

चारुनालकं, क्ली, (चारु नालं यस्य कप् ।) रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥
चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्रं यस्याः ।) प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं यस्याः ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारुबाहुः, पुं, (चारू बाहू यस्य ।) श्रीकृष्ण-पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
"चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥"
चारुविन्दः, पुं, (चारु चारुतां विन्दतीति । विद् + अच् ।) श्रीकृष्णपुत्रः । यथा, हरि-वंशे । १६० । ६ ।
"सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥"
चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्या अस्तीति । मतुप् ततो ङीप् ।) रुक्मिण्यां श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
"चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥"
चारुलोचनः, पुं, (चारुणी लोचने यस्य ।) हरिणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि ॥)
चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध + णिच् + युच् । कर्त्तरि ल्युर्वा ततष्टाप् ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोप-वासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी शिला इति नित्य-कर्म्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चार्च्चिक्यं, क्ली, (चर्च्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ।) चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । चर्च्चा २ स्थासकः ३ । इत्यमरः ॥ चर्च्चिक्यम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
"स्थासकः स्थायकश्चर्च्चा चर्च्चिक्यञ्च चतुष्टयम् ।
वस्त्रादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
चार्म्मः, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टितः इति । चर्म्म + अण् ।) चर्म्माच्छादितरथः । इति भरतः ॥ चर्म्माच्छन्नद्रव्ये त्रि ॥
चार्म्मणं, क्ली, (चर्म्मणां समूहः इति । भिक्षा-दिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म्म-समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चार्म्मिणं, क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः । इति अण् ।) चर्म्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
चार्व्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-चक्षुराकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तार्किकविशेषः । तत्पर्य्यायः । बार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकाय-तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च आकाश-भिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति चार्व्वाकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च

सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।"अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेय-सप्रदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्व्वाकेण दूरोत्सारित-त्वात् दुरुच्छेदं हि चार्व्वाकस्य चेष्टितम् ॥") दुर्य्योधनसखराक्षसविशेषः । (यथा, महा-भारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
"निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥")
चार्व्वी, स्त्री, (चारु + गुणवचनत्वात् ङीष् ।) कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । शोभना । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्ना-वली ॥
चालः, पुं, (चालयति छादयतीति । चल + णिच् + अच् णो वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यनेनेति । चल + णिच् + करणे घञ् ।) स्वनाम-ख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । पिटम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ छदिः ४ । इत्य-मरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्द-रत्नावली ॥ छादम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्ण-चूड़पक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥
चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयैव । चल + ण्वुल् ।) अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चालनं, क्ली, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् + करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे ।
"क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः ॥"
भावे ल्युट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ । २६ । ३७ ।
"चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥")
चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् + करणे ल्युट् ङीप् च ।) स्वनामख्यातशस्यादि-चालनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । तितउः २ । इत्य-मरः ।२।६।२६ ॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४ । इति भरतः ॥ चाचौरः ५ । इति जटाधरः ॥
चाषः,पुं,(चाषयति भक्षयति कणादिकमिति । चष + स्वार्थे णिच् + अच् । यद्वा चष्यते भक्ष्यतेऽसौ मांसाशिभिरिति । चष् + कर्म्मणि घञ् ।) स्वर्णचातकः । सोणाचड़ा इति ख्यातः । नील-कण्ठ इति कश्चित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । किकीदिविः २ नीलाङ्गः ३ पुण्यदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
चासः, पुं, (चाष + पृषोदरात् सत्वम् ।) चाष-पक्षी । इक्षुः । इति मेदिनी । से, ३ ॥
चि, ञ चिञाम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-द्विकं-अनिट् ।) ञ, चयति चयते धनं लाकः । इति दुर्गादासः ॥
चि, ञ न चिञाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-उभं-द्विकं-अनिट् ।) चितिश्चयनं राशीकरण-मिति यावत् । न ञ, चिनोति चिनुते । इति दुर्गादासः ॥

चि, क भि चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं दिवं सेट ।) क भि चययति चाययति । क्षमते तु चपयति चापयतीत्यपि । इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति । कित+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३।१।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल ।) चिकित्साकर्त्ता । (यथा, मनुः । ९ । २८४ ।
"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ।")
तत्पर्य्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ तस्य लक्षणं यथा चाणक्ये ।
'आयुर्व्वेदकृताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः ।
आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥'

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित व्याधि-प्रतीकारे+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३ । १ । ५ । इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः ।) रोगप्रतीकारः । तत्पर्य्यायः । रुक्प्रतिक्रिया २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ उपचारः ३ उपचर्य्या ४ निग्रहः ५ वेदनानिग्रहः ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १० प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२ । इति रत्नमाला ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा त्रिधा यथा वैद्यके ।
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ।
शस्त्रप्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी ॥
मानुषी बहुधा ज्ञेया चपहोमादिसंस्कृता ।
कलौ चाल्पबले लोके मानुषी तत्र पूजिता ॥"
तस्या लक्षणं यथा,—
"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥
या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥"
चिकित्साविध्युपदेशो यथा,— [गदः ।
'आतमाचष्टे चिकित्सस्य सामोपेक्षोऽल्पतया
वह्निशस्त्रविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम् ।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति राजतः ॥
आदावन्ते तथा स्थाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्य्यात् चिकित्सितम् ॥
शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥
अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।
क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥'
चिकित्साबलं यथा —
"क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः ।
कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥" ॥
चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।
'रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यश्च सेवकः ।
सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः ॥'

चिकित्सितं, क्ली (कित+स्वार्थे सन् ततो भावे क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः । [तम् ॥"
"शौच चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्ति-
पर्य्यायो अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्जितम् ॥"
चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् । अस्य पर्य्यायो यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।
"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।"
यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।
"एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥")
कृतप्रतीकारे त्रि ॥

चिक्किनः, त्रि, (नि नता नासिकास्यस्य । "इनच् पिटच् चिकचि च ।" ५ । २ । ३३ । इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः । इति केचित् ॥

चिक्किलः पुं, (चि+बाहुलकात् इलच् कुक् च ।) पङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति । "धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा ।" ३ । १ । ७ । इति कृधातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष । ततः "अप्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इत्यः ।) कर्त्तुमिच्छा । इति मुग्धबोधम् ॥ करिवार वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते । २ । १० । २४ ।
'हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्म्मचिकीर्षया ॥')

चिकीर्षुः त्रि (चिकीर्षतीति । कृ+सन्+ "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) कर्त्तुमिच्छुः । करणेच्छाविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

चिकुरः पुं (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति । कुर-शब्दे+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) कचः । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ३६७ ।
'चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च या ॥')
सर्पः । (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता । यथा महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।
"एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥")
पर्व्वतः । पक्षिभेदः । वृक्षविशेषः । गृहबभ्रुः । तरलः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुरः त्रि, (चि+कुर+कः ।) चपलः । स तु दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

चिकुरपक्षः पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः ।) कचसमूहः । केशसमुदयः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरपाशः, पुं (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरहस्तः पुं, (चिकुराणां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकूरः पुं, (चिकुर+निपातनात् दीर्घः ।) केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

चिक्क, क व्यथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-सकं सेट ।) कोपधः । तृतीयस्वरमध्यः । व्यथि पीडनम् । क, चिक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चिक्कः, पुं, (चिक इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । चिक+कै+कः ।) छुच्छुन्दरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नि नता नासिकास्य स्येति । "इनच्पिटच्चिति ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्ति "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ।" इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च । नतनासिके त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

चिक्कणं, त्रि (चित्यते ज्ञायते इति । चित+ "चितेः कणः कश्च ।" उणां । ४ । १७६ । इति कर्म्मणि कणः कश्चान्तादेशः । बाहुलकात् गुणः ।) स्निग्धमसृणादि (स्निग्धत्वमसृणत्वादि गुणवद्वस्तु ।) इत्यमरः । २ । ९ । ४६ ॥ चिक्कण इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १८४ । ३४ ।
"कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदु दारुणः ॥")

चिक्कणः, पुं (चिक्कणं स्निग्धगुणं विद्यतेऽस्य । अच् ।) पूगवृक्षः । तत्फले क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,
"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥"
इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

चिक्कणा, स्त्री (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्याः । अर्श आदित्वादच् । ततष्टाप् ।) उत्तमा गौः । तत्पर्य्यायः । नैचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कणी स्त्री (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कसः पुं, (चिक्कयति पीडयति चूर्णकारिणमिति । चिक्क+असच् ।) यवचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

चिक्का स्त्री, (चिक्कयति पीडयति भोक्तारमिति । चिक्क+अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिङ्गटः, पुं (चिङ् इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति । अट गतौ+अच् । शकन्ध्वादिवत् अलोपः ।) मत्स्यविशेषः । गलाचिङ्गड़ी इति चोंयाचिङ्गड़ी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । महाशल्कः २

इति हारावली । १८७ ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेदःपित्तास्रनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । रोचनत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अयमार्नविधौ भक्षणनिषेधोऽस्य यथा,—

"प्रातः मानीयपाने मद्यत्रधिगमितं दृश्यमेतञ्च नाद्यात् ।

मांसं क्षीरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं चिङ्गटञ्च ॥"

इति वैद्यक-ऋतुचर्य्यायाम् ॥)

चिङ्गटी, स्त्री, (चिङ्गट + जातौ ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । कुचाचिङ्गड़ी इति भाषा ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चिङ्गड़ः, पुं, (चिङ्गट + पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वे साधुः ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥ (विवरणमस्य चिङ्गटशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

चिचिण्डः, पुं, फलविशेषः । चिचिण्डा इति चिचिङ्गा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्वेतराजिः २ सुदीर्घः ३ गृहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलरुचिकारित्वम् । शोषिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्गुणहीनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।

"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।

शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥")

चिञ्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति । चि + अन्येभ्योऽपीति डः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—

"चिञ्चादलरसञ्चात्र मथ्यं दध्योदनं हितम् ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे गुल्माधिकारे ॥)

चिञ्ची, स्त्री, (चिञ्च + गौरादित्वात् ङीष् ।) गुञ्जा । इति केचित् ॥

चिञ्चाम्लं, क्ली, (चिञ्चा तिन्तिड़ी तद्वत् अम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चासारः, पुं, (चिञ्चायास्तिन्तिड्याः सार इव सारोऽम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चोटकः, पुं, (चिञ्चेव अटतीति । अट + ण्वुल् । पृषोदरात् साधुः ।) तृणविशेषः । चेँचको इति चेँचड़ा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अद्धलोयः २ । इति रत्नमाला ॥ चिञ्चाटकोऽपि पाठः ॥

चिट, प्रैषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चेटति भृत्यं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥

चिट, क प्रैषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ॥)

चित, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ई, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् । ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेततीति हलायुधः । चिचेत रामस्तत् प्राक्रम् । इति दुर्गादासः ॥

चितँ, इ क स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, चिन्तयति विष्णुं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

चित, क ङ ध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, चेतयते । राघवस्य चेतयन्ति न । इति भट्टौ गणशतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते चेतनं करोतीति णौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री, (चित् संज्ञाने + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।

"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।

लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥")

चित् अ, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित् कश्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालादिनिर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । "किमः स्वन्ताच्चिचनौ ।" इति मुग्धबोधव्याकरणप्रणेता पूज्यपादबोपदेवाचार्य्यः ॥)

चितः, त्रि, (चि + कर्म्मणि क्तः ।) छन्नः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (कृतचयनः । सञ्चितः ।

"इह वै कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमसुत्र पुण्यचितः क्षीयते ।" इति श्रुतिः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानामिस्यां यद्वा चीयते उच्चीयते सौ प्रेतस्य परलोकगमने इति । चि + अधिकरणे वा कर्म्मणि क्तस्ततष्टाप् ।) शवदाहाधारचुल्ली । तत्पर्य्यायः । चित्या २ । इत्यमरः । २।८।११७ ॥ काष्ठमठी ३ चैत्यम् ४ चिताचूड़कम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते । ३ । २१६ । १७ ।

"चितानेरुद्वहन्नाग्यं यथान्यां तत् प्रवर्त्तते ॥")

संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चिताचूड़कं, क्ली, (चितेव चूड़कम् ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामग्निरिति । चि + अधिकरणे क्तिः ।) चिता । (यथा, भागवते ।४।२८।५० ।

"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ॥")

समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,

"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता ।

महान् वाप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृतिर्म्मता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

भित्तिश्चेष्टिकादिसङ्घातज्ञानार्थाङ्कविशेषः । यथा, चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल

क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।

इष्टिकाघनहृते घने चिते-

रिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥

इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः

स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि ॥

उदाहरणम् ।

अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।

उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताश्चितौ किल ॥

यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं

दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।

तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां

सङ्ख्या च का ब्रूहि कतिस्तराश्च ॥

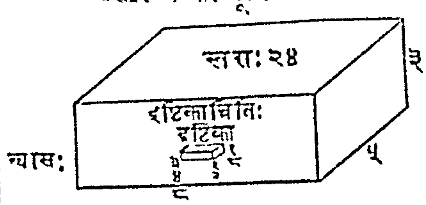

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्रफलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम् १२० । लब्धा इष्टिकासङ्ख्या २५६० । स्तरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि । इति चितिव्यवहारः ॥" इति लीलावती ॥ (दुर्गाङ्गविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २९ । ६ ।

"चितयस्तत्र कर्णेया नान्तरिक्षगता यतः ॥")

चितिका, स्त्री, (चितिः कार्श्वीभेदः सा इव कायतीति । कै + कः ।) कटिशृङ्खला । इति हारावली । २२४ ॥

चित्तं, क्ली, (चेतत्यनेनेति । चित् + करणे क्तः ।) अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥

"यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।

यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥

स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।

प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । "अधिभूतस्वरूपेण तदेव महानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य चेत्रज्ञः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चित्तवृत्तेः प्रथमसम्बन्धः । अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" तथा च मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ६ ।

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो

यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां

यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥")

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।) हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥

चित्तविप्लवः, पुं, (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः ।) उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥

चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।) उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्मादशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समुन्नयनं उत्तोलनमिति यावत् ।) मानः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्ताभोगः, पुं (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्तोन्नतिः, स्त्री (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्यं, क्ली (चीयते इति । चि + "चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधु । यद्वा क्यपप्रत्ययेन पिति तुगागमः ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तज्जाते त्रि । यथा, रामायणे । १ । ५८ । ११ ।
'चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥')

चित्यः, पुं (चीयतेऽसौ इति । चि + "चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः ।) अग्निः । इति मुग्धबोधम् ॥

चित्या, स्त्री (चीयतेऽस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्यप् वा ।) चिता । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

चित्र त क चित्रीकरणे । लेख्योद्धृते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां परं सकं सेट् ।) चित्रीकरणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्रं, क्ली (चित्रयतीति । चित्र + कर्म्मणि अच् । यद्वा, चीयते इति । अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः । उणां ४ । १६४ । इति क्त्रः ।) तिलकम् ॥ आलेख्यम् । (यथा दशरूपम् । ४ । ५ ।
'उत्तमाधममध्येन दर्शन्ते पटचित्रवत् ॥')
अद्भुतम् । (यथा रामायणे । १ । १० ।
"चित्र संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तथा ॥")
कर्व्वुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८
'निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा ॥')
तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा —
'तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ।
सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ * ॥
अस्यैव हकमोडमुखादितित्रिच्छन्दोभेदः । तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"चित्रमभ्रमीरितं समानिकापदद्वयेन ।
उदाहरणं यथा —
"विद्महादयादरोधरोषिभिर्विशुद्धवद्धर
वल्लवीकलाङ्गसङ्गजातसंगकण्टकाङ्ग ॥
त्वां सदैव वासुदेव पुण्यलभ्यपाद देव ।
वन्यपुष्पचित्रकेश । त्वां स्मरामि गोपवेश ॥")
आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १२४ ॥ (आश्चर्य्यान्विते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ३ । १ ।
"चित्रं शोतुं कथामेतत् परिवत्तुमिहासिम ॥")

चित्रः, पुं (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र + णिच् + अच् । यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रतलोका येन । चि + 'अमिचिमिशसिभ्य क्त्रः ।' उणां ४ । १६४ । इति क्त्रः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥"
कर्व्वुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्पविशेषः । यथा महाभारते । २ । ८ । ८ ।
'कल्माषलोहितश्चैव महाश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥"
धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ११७ । ४ ।
'चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ।')
एरण्डवृक्षः । अशोकवृक्षः । चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकं, क्ली (चित्र + स्वार्थे कन् । यद्वा चित्रमिव कायति । कै + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । क ८८ ॥ (वृक्षविशेषः । यथा मार्कण्डे १८७ अध्याये ।
'त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥")

चित्रकः, पुं (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै + कः ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ व्याघ्रभेदः । चितावाघ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ स्वनामा ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७ । वृक्षविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाठीकुटः ५ शिखी ६ कृशानुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वह्निः १४ पावकः १५ भ्रमरः १६ पाचौ १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अग्निसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोषकफानिलवातोदराशोग्रहणीकृमिकण्डूनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकपित्तलत्वम् । कुष्ठनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा भावप्रकाशे चिन्तामणिधृतवचनम् ।
'चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः ।
रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शः कृमिकासनुत् ॥
वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शः श्लेष्मपित्तहृत् ।
त्रिविधं चित्रकं शाकं कायमद्रेर्विमर्द्दितम् ॥
तम्रतैले सवाष्पीक पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥'
औषधविशेषः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।
'पूतिकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥")
एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + कन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुचुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
मुचुकुन्दः चत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥"
अस्य गुणः । शिरःपीडापित्तास्रविषनाशित्वञ्च ।)

चित्रकण्ठः, पुं (चित्रः विचित्रः कण्ठोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चित्रकमलं, पुं (चित्रवर्णं कमलमिव ।) कमलविशेषः । दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा । यथा, उणादिकोषे ।
"कुथः कौतुथश्चित्रकम्बले पुंसि वर्ह्णि ॥"

चित्रकरः, पुं (चित्रं करोतीति । कृ + टः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा ॥ स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्रकारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३३५ ।
'चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥')

चित्रकर्म्मा, [न्] पुं (चित्रं कर्म्मास्य ।) तिनिशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आश्चर्य्यकर्म्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकारः, पुं (चित्रं करोतीति । कृ + 'कर्म्मण्यण् ।' ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा महाभारते । १ । १०८ । ४० ।
"समार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।")
अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा पराशरपद्धतौ ।
'स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारो व्यजायत ।'

चित्रकूटः, पुं (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्व्वतोऽयं प्रयागस्थभरद्वाजाश्रमात् सार्द्धयोजनद्वयेऽवस्थितः पाश्चगतायां मन्दाकिन्याख्यायाः सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामायणे । २ । ५४ । १० — १२ ।
'भरतादर्ढतीयेन योजनेष्वजने वने ।
चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्झरकाननः ॥
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
पुष्पितद्रुमसञ्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्व्वतम् ।
ततो पर्णकुटीं तात । तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥")
अधुना बुन्देलखण्डाख्यप्रदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्च चण्डरूपेण विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।
"चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी ।'
तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
'चित्रकूटे चन्द्रचूडो योगेशो त्रिलोचनः ।")

चित्रकृत्, पुं (चित्रं नानावर्णं करोतीति । कृ + क्विप् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकारः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं (चित्रो विचित्रः कोलः क्रोडदेशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्धं, क्ली (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रगुप्तः, पुं (गुप रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां लोकानां पापपुण्यादिचित्राणां गुप्तं गोपनं

रचयं यस्मात्। यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्म्मस्य रचयं यस्य।) चतुर्द्दशयमान्तर्गतयमः। तस्य लेखकः। इति मेदिनी। ते, १६८॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मपादाम्बुजतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात्॥
कुलप्रदीपः स्त्रीयानां जातीनां पूततास्पृहः।
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् सदा॥
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं गुरो!॥
कृपया कुरु मां नाथ! त्वमेव वगला मम।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवान्॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सदा तत्र सुखिष्यति।
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात्॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसुत्तमः।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कृष्णाख्यविप्रतः॥
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवलमावहन्।
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वर्मर्त्याघोविवेचकः॥
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके।
यद्ददेत् सकलानान्तु तदेवाभोजयेद्यमः॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

अस्योत्पत्त्यन्तरं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः।) वाक्यविशेषः। तल्लक्षणादिर्यथा,—

"प्रेष्ठस्य सुहृदा लोके गूढ़रोषाभिजृम्भितः।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम्।
विजल्पो जल्पसंजल्पावबजल्पोऽभिजल्पितम्॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः।
एष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः॥
असङ्गभाववैचित्री चमत्कृतिसुदुस्तरः।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते॥

तत्र प्रजल्पः।

असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया।
प्रियस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्त्यते॥

यथा,—

मधुप! कितवबन्धो! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विड़म्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक्॥ १॥

अथ परिजल्पितम्।

प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात्।
स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्॥

यथा,—

सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक्।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा
अपि वत हृतचेता ह्युत्तमश्लोकजल्पैः॥ २॥

अथ विजल्पः।

व्यक्तासूयया गूढ़मानमुद्रान्तरालया।
अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः॥

यथा,—

किमिह बहु षड़ङ्घ्रे! गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः॥ ३॥

अथोज्जल्पः।

हरेः कुहकताख्यानं गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया।
साक्षयश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते॥

यथा,—

दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्व्वयं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः॥ ४॥

अथ संजल्पः।

सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया।
तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः॥

यथा,—

विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥ ५॥

अथ अवजल्पः।

हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादासक्त्ययोग्यता।
यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः॥

यथा,—

मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः॥ ६॥

अथाभिजल्पितम्।

भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात्।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम्॥

यथा,—

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति॥ ७॥

अथ आजल्पः।

जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम्।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः॥

यथा,—

वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन्! भण्यतामन्यवार्त्ता॥ ८॥

अथ प्रतिजल्पः।

दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्यनुद्धतम्।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः॥

यथा,—

"प्रियसख! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग!।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततमुरसि सौम्य! श्रीर्वधूः साकमास्ते॥ ९॥

अथ सुजल्पः।

यत्रार्ज्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते॥

यथा,—

अपि वत! मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्त्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्! सौम्यबन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्द्ध्न्यधास्यत् कदा नु॥"१०॥

इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावः॥

चित्रतण्डुलं, क्ली, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य।) विड़ङ्गम्। इति रत्नमाला॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो यस्याः।) विड़ङ्गम्। इत्यमरः। २।४।१०६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"पुंसि क्लीवे विड़ङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चित्रत्वक्, [च्] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक् यस्य।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य। इति कप्।) ओलवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीव्यतीति। दिव्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य।) तित्तिरिपक्षी। इति जटाधरः॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि पर्णानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) कपित्थपर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः।) गोधापदीलता। इति शब्दमाला॥ छन्दोभेदः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि। यथा, महाभारते। ३।३१।१।
"वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि! त्वया वचः।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि पत्राणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चित्रपर्णीभेदः। तत्पर्य्यायः। दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ त्रिपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ पृष्ठिला ८। इति रत्नमाला॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।

२।४।६७। कणस्फोटालता। जलपिप्पली। लोमपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥ मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनवल्ल्यपि। ताम्रवल्ली चित्रपर्णी कालमेषी रक्तयष्टिका॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

चित्रपादा स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः।) सारिका पक्षी। इति हारावली। ९८॥

चित्रपिच्छक, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुच्छकानि यस्य। तत्र कप्।) मयूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपुङ्ख पुं, (चित्रं पुङ्खो यस्य।) शरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रपुष्पाशब्देऽस्या गुणा ज्ञातव्याः॥)

चित्रपृष्ठ पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य।) कलविङ्कपक्षी। इति हारावली। ९८॥

चित्रफल पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृति-विद्यतेऽस्य। अच्।) मत्स्यविशेषः। चितल इति भाषा॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्मत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चित्रफलक पुं, (चित्रफल+स्वार्थे कन्।) चित्रफलमत्स्यः। इति भूरिप्रयोगः॥

चित्रफला स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः।) चिर्भिटा। मृगेर्वारुः। लिङ्गिनी। महेन्द्रवारुणी। वार्त्ताकी। कण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यविशेषः। चलइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। राजग्रीवः २ फलकी ३ मत्स्यो-त्तरः ४। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रभानु पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य।) अग्निः। (यथा, महाभारते।२।३१।४२।

"चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो।")

सूर्य्यः। इति मेदिनी। ने, १८६॥ चित्रकवृक्षः। अर्कवृक्षः। वह्निभास्कर इति अर्काङ्कः इति वामदेवीयात्॥ भैरवः। इति शब्दरत्नावली॥ (वर्षविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्।८।३५।

'षष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्व्वं यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम्॥')

चित्रमेखला स्त्री, (चित्रं मेखलं यस्याः।) काको-दुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रमेखल पुं, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य।) मयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रयोधी [न्] पुं अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति। युध+णिनि।) पार्थः॥ (चित्रयुद्धयोगी, त्रि। यथा महाभारते। १। १। १८६।

"यदा श्रौषं निशितमग्नमाना-निर्दग्धं युद्धे चित्रयोधी॥")

चित्ररथ, पुं, (चित्रो रथो यस्य।) सूर्य्यः। गन्धर्व्वविशेषः। इति मेदिनी। थे ३८॥ तस्य पर्य्यायः। गन्धर्व्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुबेर-सखः ४ दग्धरथः ५। (यथा, महाभारते। १। १७१। ३७—३९।

गन्धर्व्व उवाच।

"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम मुक्त्वाङ्गारपर्णताम्। न च श्लाघे बलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि॥ साध्विमं लब्धवांल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम्। गान्धर्व्या मायया चाहं योद्धुमिच्छामि सोऽर्ज्जुनम्॥ अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः। सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्॥")

स तु मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां कश्यपोरसा जातः। इति महाभारते। १। ६५। ४३॥

चित्रल पुं, (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति। ला+क।) कर्ब्बुरवर्णः। तद्वति त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता।) मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रला स्त्री (चित्रल+"अजाद्यतष्टाप्।" ४। १। ४। इति टाप्।) गोरक्षीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रलेखा स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः। चित्रं लेखयतीति वा। लिख+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। चित्रलेखनक्षमतयास्यास्तथात्वम्।) अप्सरोविशेषः। सा उषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या। यथा, हरिवंशे। १७४। ७४—७५।

'उवाच रहसीदं वै कुम्भाण्डतनयां सखीम्। कुम्भाण्डस्य विशालाक्षि। सत्यं मे सखि विग्रहे ॥ अप्सराश्चित्रलेखा वै प्रिया विद्याधरा सखि॥"

यथा श्रीभागवते। १०। ६२। १४।

'बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता। सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता॥"

(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे। १७४। ८०—८८।

'चित्रलेखाब्रवीद्धाक्यमूषां वर्णयती शुभे॥'

'दृश्यतामवधानेन सर्व्वलोकसमाप्लुतम्। ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च॥ यथा प्रधानं सर्व्वाभिर्लिखिष्याम्यहं सखि॥ मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः॥ सम्प्राप्तेन ते भीरु दर्शयिष्याम्यहं प्रियम्। ततो विहाय पद्मस्य भर्त्तारं प्रतिभावती॥ सा चित्रगतया प्रोक्ता उषा चित्रविकीर्णया। किमनारेणमिथ्याह चित्रगता नारी प्रति॥ तत्र कुम्भाण्डजस्तान यथा तस्य यथागतम्। दृष्ट्वा पप्रच्छ तत्रा कामगतास्तु ताम्॥ चित्रपुस्तगतान् शुश्राव नयामास शोभना॥")

छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रलोचना स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः।) सारिकापक्षी। इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च॥

चित्रवल्लाल पुं, (चित्रवत् वर्णसम्पन्नाल्लान धर्म्मान्प्राप्नोतीति। आ+लल+अण्।) पाठीन मत्स्यः। इति जटाधरः॥

चित्रवल्लिक, पुं, (चित्रा विचित्रा वल्लिर्लता। सा इव कायतीति। कै+क।) महाशफरस्यः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४११॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता यस्याः।) स्वर्णवल्ली। महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रवीर्य्य पुं, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य।) रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रशिखण्डिज, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो मुनेर्ज्जायते इति। जन+ड।) बृहस्पतिः। इत्यमरः। १। ३। २४॥

चित्रशिखण्डिप्रसूत पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सन्तानः।) बृहस्पतिः। इति हलायुधः॥

चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्राः शिखण्डाः शिखा यस्य। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनिः।) सप्तर्षयः। इत्यमरः। १। ३। २७॥ यथाह भरतः।

"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः॥"

(यथाच महाभारते। १२। ३३५। २७—२८।

'ये हि ते कथयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः। तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्॥ धर्म्मचक्षुर्भिः गमितं तत्र मेरौ महागिरौ। आस्ये सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम्॥ मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः॥')

चित्रसर्प पुं, (चित्रः नानावर्णरञ्जितः सर्पः।) मालुधानसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रसेन, पुं, भयानकपादजमषीप्रान्तकायस्थस्य चित्रगुप्तादिवंशजातकायस्थविशेषः। स तु मर्त्त्यलोकविवचकः। यथा—

"चित्रसेने महाविज्ञो बालेति गुरोर्वधम्। जम्मा सन्तोष्य पुत्रादीन् यापितो प्राप्य मर्त्त्यकः॥ राज्यं चकार सद्युक्तः पिबाहन अधो गतः॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

(चित्रा सेना यस्य। गन्धर्व्वविशेषः। यथा महाभारते। २। १०। २५।

"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च। एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते॥'

धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः। यथा महाभारते। १। ९५। ५७। 'तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः। दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति॥' पूरुवंशीयस्य परिक्षितः पुत्रः। जामस्तनः। यथा, महाभारते। १। ९४। ५४।

"परिक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः। कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्॥"

शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। १६१। ४१।

"चित्रसेनातिसेनश्च चित्रसेनमित्रसेनश्च॥"

नरिष्यन्तपुत्रः। यथा भागवते। ९। २। १९।

"चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्तस्य सुतोऽभवत्॥")

त्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्व-गुणैः शोभते इति वा । चित्र + अच् + टाप् ।) श्रीकृष्णसखीविशेषः । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।

"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका ।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका ।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगुणाग्रिमाः ॥"

अस्याः कुञ्जः श्रीकृष्णस्य पूर्व्वस्यां आनन्दसुखदो नाम । वयः चतुर्मासाधिकचतुर्दश-वत्सरम् । वर्णो गौरः । अस्या वस्त्रं जातीपुष्पतुल्यम् । कर्म्म चित्रम् । इति गोस्वामिग्रन्थः ॥ * ॥ मूषिकपर्णी । गोडुम्बा । सुभद्रा । दन्तिका । (पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा तु मूलकः ।
द्राक्षावची विशल्या च तथोदुम्बरपर्ण्यपि ॥")

माया । सर्पभेदः । नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ अप्सरोविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्द्दशनक्षत्रम् । तत्तु मुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम् । अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा । यथा,—

"एकमौक्तिकवदुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने क्षमध्यगे ।"

इति कालिदासः ॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवाचाः ।
प्रकृतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे ॥"

स्वर्णक्षीरी । (यथा, चरके कल्पस्थाने । १२ अः ।

"तिलः प्रियालाभिषुकौ विभीतका-
चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी-
निकोठकाक्षोडकरञ्जशिग्रुजाः ॥
स्नेहाश्रयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥")

गण्डदूर्व्वा । गुडूची । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।

"चित्रासमन्वितस्त्वेव रुजादाहविनाशनम् ॥")

छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते ।१२।६।५२।

"चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी ॥")

चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः । समासे षच् स्त्रियां ङीष् ।) सारिकापक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः ह्रस्वशाखवृक्षः ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राङ्गं, स्त्री, (चित्रं अङ्गं यस्मात् ।) हिङ्गुलम् । हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य ।) चित्रकः । रक्तचित्रकः । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।

"चित्राङ्गो वातशमनो रूक्षो वलकृत्तनः ।
श्लेष्मलः कफिनो वापि दुर्ज्जरो मेदवर्द्धकः ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥ धृतराष्ट्रपुत्त्रागामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ६ ।

"अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ॥")

चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु शान्तनुराजपुत्त्रः । विचित्रवीर्य्यभ्राता । (अयन्तु शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन भूपान् सर्व्वान् तृणवन्मन्यत । अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजश्चित्ररथः युद्धार्थमेनमभ्ययात् । ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति युद्धे समविक्रमायावन्तेनानेन गन्धर्व्वराजेन निहतोऽयं कौरवप्रवीरः । इत्येषा कथा महाभारते । १।१०१। अध्याये द्रष्टव्या ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । २२ ।

"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम् ।
उत्ततारान्तिकं भूमेर्व्विमानवरमास्थितः ॥")

ब्रह्मणः माहात्म्यकीर्त्तकस्य चित्रगुप्तादिचित्रयात्मजस्य विशेषः । स अघोरीशिविदेवकः । तस्याघोरगमनकारणं यथा,—

"अघोरगतस्य कौतुकं वराले ! प्रश्र कामिके ! ।
वराले इति मत्वं प्राप्य विप्रः स्वामिति मान्यया ॥
तयैव कार प्रथार्द्धं नान्यत् किञ्चिद्गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमत्ति दश मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाश्च पार्व्वणि ! ।
अधोऽलिङ्गं हि बरालामन्यविप्रश्च नैचयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे सन्तुचित्राङ्गदं सुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाह्लादाय सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अधन्यं वत्स ! विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानत् मत्स्यो नैवेति न हि बुध्यसे ।
वत्स ! शीघ्रमितो गच्छ चिरं कुरु तपो सदा ॥"

चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमूचुः ।

"हे चित्राङ्गद ! हे तात वत्स ! त्वं नीलवः किल ।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः ॥
जलसम्पोषणेनैव सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
नार्हतीयं विना तात ! ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिज्ञानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमैशेन विना क्वापि न शास्यते ।
नीलवत्समतो गच्छ सुखेन वराली जय ॥
कल्पेऽद्यशतसाधि नागलोकेश्वरो भव ।
ततस्त्रिलोकनाथत्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं सुक्रान्ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
तात गच्छ सुखं सुहृच्च नागलोकेऽपि विलसात् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम् ॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

(स्त्रियां टाप् । मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाहनस्य कन्या । यथा, महाभारते । १।२१६।१५।

"नस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥")

चित्राङ्गसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति । सू ह प्रसवे + क्विप् ।) सत्यवती । सा व्यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । कर्णजलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति । अट गतौ + बाहुलकात् ईरच् ।) चन्द्रः ।(चित्रं तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति वलिच्छागामिबिन्दुभिरित्यर्थः । अट + ईरच् ।) घण्टाकर्णवलिच्छागामिबिन्दुभिरङ्कितभालः । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र अपूपः पिष्टकः ।) पिष्टकभेदः । चितार पिठा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्लवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रायसं, स्त्री, (चित्रमायसं लौहम् ।) तीक्ष्णलौहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः तत्पौर्णमासीमस्त्यस्य । चित्रा + ठन् ।) चैत्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्त्यस्याः । चित्र + इनिः + ङीप् ।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । सा मीनगन्धा । तस्या लक्षणं यथा । रतिमञ्जर्य्याम् । ६ ।

"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी वा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥"

(इयं हि मृगजातीयपुरुषं प्राप्य सन्तुष्टा भवति । यदुक्तं तत्रैव । ८ ।

"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥"

अस्याः रतिकरप्रकारमाह तत्रैव । २६ ।

"शीत्कार चुम्बनं पीडा गले हस्ते च चुम्बनम् ।
चरो चये स्तने हस्तं चित्रिण्या रतिमादिशेत् ॥")

चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्व्वाणी ।) आकाशवाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आश्चर्य्यकथनम् ॥

चित्रौदनं, स्त्री, (चित्रमोदनम् ।) विचित्रान्नम् । इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥

चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः । इति भूरिप्रयोगः । (चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य ।) ज्ञानमयः । यथा । चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम् ॥

चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति । चिति स्मृत्याम् + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च ।" ३ । ३ । १०५ । इति अङ् ।) चिन्तना । चिन्तनम् । तत्पर्य्यायः । स्मृतिः २ आध्यानम् ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २९ । आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ चिन्तिया ७ । इति रभसः ॥ (यथाह कश्चित् ।

"चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितन्तथा॥")
शृङ्गारसम्भोगयोः प्रकारभावना। इति रसमञ्जरी॥ (सा च व्यभिचारिभावविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे। ३। १७०।
'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासताप- [कृत्॥")

चिन्तामणिः पुं (चिन्तायां सर्व्वकामप्रदो मणिरिव। शाकपार्थिवादिवत् समासः। यद्वा, चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहूयते इति। मण+इण्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य। चिन्ताशीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मणिविशेषः। यथा भट्टिः।
'सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्॥"
स्पर्शमणिः। तथा च।
'यथा चिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत्॥"
इति माघोत्तरखण्डम्॥
(अश्वविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४। १६।
'कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः॥")

चिन्तावेश्म [न्] क्ली (चिन्ताया मन्त्रणादेर्वेश्म गृहम्।) मन्त्रणागृहम्। तत्पर्य्यायः। शार्व्वटम् २। इति हारावली। १६८॥

चिन्तिडी स्त्री (तिन्तिडी। पृषोदरादित्वात् तस्य चत्वम्।) तिन्तिडी। इति द्विरूपकोषः॥ इति कश्चित्॥

चिन्तित त्रि, (चिति+कर्म्मणि क्तः।) कृतचिन्तनम्। यथा,—
'यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।"
इत्युद्भटः॥
कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः। भावे क्ते चिन्ता॥

चिन्तितिः स्त्री (चिन्त भावे क्तिच् इट् च।) चिन्ता। इति शब्दरत्नावली॥

चिन्तिया स्त्री चिन्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिन्नः पुं शस्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। चिना इति भाषा॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)

चिपिटः पुं (चयतीति। चि+बाहुलकात् पिटच् स च कित्।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः। चिडा। इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पृथुकः २। इति रत्नमाला। ३। ६५॥ चिपिटकः ३। इत्यमरः॥ चिपुटः ४। इति भरतः॥ धान्यचमसः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिपीटकः ६। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। कफदत्वम्। कफवर्द्धकत्वञ्च। चीरयुक्तस्य तस्य गुणाः। बलकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। मलभेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ दुर्ज्जरत्वम्। तृप्यत्वञ्च। तस्य कल्कं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।
"शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः।
कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि॥"
"शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—
"हिंस्रिमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥
(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य। "इनच्पिटच्-चिकचि च।" ५। २। ३३। इति पिटच् प्रत्ययेऽचिरादेशश्च। नतनासिके त्रि। यथा विश्वकर्म्मकाशी। १३। २।
"द्विगवक्त्रं चिपिटञ्चैव यञ्च सुरणस्तथा॥"
इत्यस्य फलमाह तत्रैव। ५म श्लोके।
'तुङ्गत्वोनञ्च चिपिटं यज्ञस्थानदर्शनम्॥"
चिपिटाकारमुखादौ च। यथा, काशीखण्डे। ३७। १४।
"वक्त्रो ह्रस्वश्चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः॥"
"चिपिटः चिपिटकाकारः।" इति तट्टीका॥)

चिपिटकः, पुं (चिपिट+स्वार्थे कन्।) चिपिटः। इत्यमरः। २। ९। ४७॥ (स्त्रियां टाप्। नतनासिका॥)

चिपिटा स्त्री, गुडादिनीत्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति। चिपिट+टाप्। चिपिटमूर्त्तिः। यथा, काशीखण्डे। ३७। १६। 'चिपिटाभिर्भवेद्दासी॥")

चिपुटः पुं (चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिपिटकः। इति भरतधृतशब्दकोषः॥

चिप्पः, पुं (चिक्कति पीडयति अङ्गुलिमिति। चिक+अच्। निपातनात् कस्थाने पागमे साधुः।) नखरोगविशेषः। आङ्गुलहाडा इति भाषा॥ तल्लक्षणं यथा,—
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥"
अथ कुनखस्य लक्षणमाह।
'अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुशीरं वा विचक्षणः॥"
अथ तयोश्चिकित्सा।
'चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्।
गतोष्मा णमयेनस्तु सेचयेदुष्णवारिणा।
शस्त्रेणापि यथायोग्यमुत्छिद्य स्रावयेत्ततः॥
व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः।
स्वरसेन हरिद्राया पात्रे हस्तायसेऽभयाम्॥
घृष्ट्वा तस्येन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः।
काञ्जिकाः सम्भिः पत्रैः कोमलैः परिवर्द्धितः॥
चक्रुलादिवकः पुनः ध्रुवमाशु प्रशाम्यति।
चैग्रविमर्द्धकल्केन कुनखं समुपाचरेत्॥
नखकोटिप्रविष्टञ्च टङ्कणञ्च प्रशाम्यति।
कुनखश्चेत्तदा शैलः सलिलं सवतोऽपि च॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागे॥
(तन्त्रान्तरमस्य यथा,—
"कुर्य्यात् पित्तानिलः पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम्।
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम्॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम्॥
चिकित्सास्य यथा,—
"चिप्पं शुद्धा जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा॥"
इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशेऽध्याये वाभटेन चोक्तम्॥)

चिमिः, पुं, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजातिवद्वाक्यानीति। चि+बाहुलकात् मिक्।) शुकपक्षी। इति शब्दमाला॥

चिमिकः, पुं, (चिमि+स्वार्थे कन्।) शुकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

चिरं अ, (चि+बाहुलकात् रक्।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४। इत्यमरः॥ चिरेण ५ चिरात् ६ चिरे ७। इति भरतः॥ चिरतः ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः। ४। ६०।
'नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत्॥)

चिरकारी, [न्] त्रि (चिरं व्याप्य करोतीति। कृ+णिनि।) चिरक्रियः। (यथा, महाभारते। १२। २६४। ३।
"चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु॥")
गौतमस्य पुत्रभेदः। अस्य नियमादिकं यदुक्तं महाभारते। १२। २६५। ४५।
"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः।
चिरेण सर्व्वकार्य्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते॥
चिरं सञ्चिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन्।
चिरं कार्य्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते॥")

चिरकालः पुं, (चिरः कालः इति कर्म्मधारयः।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। दीर्घरात्रम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य।) चिरकालेन क्रियाकारकः। तत्पर्य्यायः। दीर्घसूत्रः। इत्यमरः। २। १। १७॥

चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+ण्वुल्।) जीवकवृक्षः। इति जटाधरः॥

चिरजीवी, [न्] पुं (चिरं जीवतीति। जीव+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति मेदिनी॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ मार्कण्डेयः। अश्वत्थामा। बलिः। व्यासः। हनूमान्। विभीषणः। कृपः। परशुरामः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ बहुकालजीविनि त्रि। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। २। १। २६।
"अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः॥")

चिरञ्जीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८८॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरजीविनि त्रि॥

चिरण्टी, स्त्री (चिरात् चिरेण वा अटति पितृगृहादिति। अट+अच्। 'वयसि प्रथमे।" ४। १। २०। इति ङीप्। तत्र पृषोदरात् साधुः।) स्ववासिनी। ऊढा अनूढा वा पितृ-

गेहस्थिता कन्या। द्वितीयवयाः स्त्री। सा च युवती। इति भरतधृतरुद्रः हेमचन्द्रश्च॥

चिरतिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः तिक्तः।) वृक्षविशेषः। चिरता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य्यतिक्तकः ४ किराततिक्तः ५ भूनिम्बः ६ किरातकः ७ सुतिक्तकः ८। इति शब्दरत्नावली॥ (भूनिम्बशब्देऽस्य विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)

चिरत्नः, त्रि, (चिर+"चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः।" ४।३।२३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या त्नप्रत्ययः।) पुरातनः। चिरकालोत्पन्नः। इति जटाधरः॥

चिरन्तनः, त्रि, (चिरं भव इति। "सायंचिरमिति।"४।३।२३। इति ट्युल् तुट् च। निपातनात् साधुः।) पुरातनः। इत्यमरः।३।१।७७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।८०। "अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः॥" पुं, मुनिविशेषः। यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्।४।३।१०५। इत्यस्य वार्त्तिके। "ब्राह्मणेषु पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना॥")

चिरपाकी, [न्] पुं, (चिरेण पाकोऽस्त्यस्य। पाक+इनिः।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिरपुष्पः, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य।) वकुलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिरम्, व्य, (चि+रमक्।) चिरार्थम्। दीर्घकालार्थम्। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६। इति हेमचन्द्रः।३।१६८॥ (यथा, रघौ।३।६२।

"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः॥")

चिरमेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति। मिह+णिनिः।) गर्द्दभः। इति हेमचन्द्रः।४।३२२॥

चिरम्भणः, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति। चिरं+भण+अच्।) चिल्लः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिररात्रं, क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् अच् समासे।) दीर्घकालः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते।१।१६८।३।

"चिररात्रोषिताः सेह ब्राह्मणस्य निवेशने॥")

चिररात्राय, व्य, (चिररात्रं अयते इति। अय+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घकालः। इत्यमरः।३।४।१४॥ (यथा, मनुः।३।२६६।

"हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥")

चिरविल्वः, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्रकण्टकादिभिरिति। विल आच्छादने+वः।) करञ्जवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४७॥ (यथा,—

"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतचणकश्यामा पुरीषाणि च दारुणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्त्रिंशेऽध्याये॥)

चिरसूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा।) चिरप्रसूता गावी। केलेन् गाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वष्कयणी २। इत्यमरः।२।९।७१॥

चिरस्थायी, [न्] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति। स्था+णिनिः।) बहुकालस्थाता॥

चिरस्य, व्य, (चिरमस्यते इति। अस्+यत्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) दीर्घकालः। इत्यमरः।३।४।१॥ (यथा, हरिवंशे।१२६।२३।

"चिरस्य खलु कालेन संस्तुतोऽसि महात्मना॥")

चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति। अट+ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च।) श्वेतपुनर्नवा। इति रत्नमाला॥ साताड़ी इति भाषा॥ यथा, वैद्यके।

"गोमूत्रयुक्तस्य पुरातनस्य
यद्वायसस्तानि चिराटिकायाः॥"

चिरात्, व्य, (चिरं अततीति। अत्+क्विप्) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः।६।१६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।४।७८। "भो भगिनीसुत! किमतिचिराद्दृष्टोऽसि॥")

चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति। अद्+क्विप्।) गरुड़ः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरातिक्तः, पुं, (चिरं आतिक्तः।) चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥

चिराय, व्य, (चिरं अयते। अय+अण्।) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः।६।१६८॥ (यथा, महाभारते।१३।६४।१०।

"पुरा धर्म्मो वर्त्तते नेह यावत्
तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय॥")

चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुर्यस्य।) देवता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिरजीविनि त्रि। यथा,

"भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिरायुः॥"
इत्यागमः॥

(यथा च पञ्चतन्त्रे।५।३४।

"यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम्॥")

चिरि, र न हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। र वैदिकः। न, चिरिणोति। इति दुर्गादासः॥

चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम्। चि+रिक्।) शुकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी+पृषोदरात् साधुः।) ऊढ़ा अनूढ़ा वा पितृगृहस्थिता कन्या। तत्पर्य्यायः। सुवासिनी। इत्यमरः।२।६।९॥ चिरण्टी ३ सुवासिनी ४। इति भरतः॥ द्वितीयवयाः स्त्री। युवती। इति मेदिनी॥

चिरिविल्वः, पुं, (चिरविल्वः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिरविल्वः। करञ्जवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चिरु, स्त्री, (चिञ् चयने+क्विप्। चि चयनं ग्रहणमित्यर्थः रातीति। रा+न्याय्वादयश्चेति कुः। बाहुसन्धिवलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भवात् तथात्वम्।) बाहुसन्धिः। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिरे, व्य, चिरम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चिरेण, व्य, चिरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः।५।६४।

"भावाववोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव॥")

चिर्भटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति। भट+अच्। गौरादित्वात् ङीष्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्कटी। इति हेमचन्द्रः।४।२५५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।१६७। "अहो! अविवेकोऽसद्भूपतेर्यः पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिर्भटीभक्षणं करोति॥")

चिर्भिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः। चिभिड़ा इति वेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुचित्रा २ चित्रफला ३ चैत्र चिर्भिटा ४ पाण्डुफला ५ पथ्या ६ रोचनफला ७ चिर्भिटिका ८ कर्कचिर्भिटा ९। इति राजनिर्घण्टः॥ चिर्भिटम् १० घेणुदुग्धम् ११ गोरक्षकर्कटी १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफापहत्वम्। अनुष्णत्वम्। ग्राहित्वम्। विष्टम्भित्वञ्च॥ पक्वाया अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ गौल्यत्वम्। दीपनत्वञ्च॥ बालाया अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। किञ्चिदम्लत्वञ्च। शुष्कायास्तस्या गुणाः। श्लेष्मवातारुचिजाड्यनाशित्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते॥)

चिल, श वासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) वासः परिधानम्। श, चिलति वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः। चेलिता। इति दुर्गादासः॥

चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति। मील सङ्कोचे+ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्। रस्य लत्वे साधुः।) कण्ठीभेदः। खद्योतः। विद्युत्। इति मेदिनी। के, २२८॥

चिलिचिमः, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति। चिरि+चि+मक्। रस्य लत्वम्।) मत्स्यविशेषः। वालियागड़क इति ख्यातः। इश्वाक इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। नलमीनः २। इत्यमरः।१।१०।१८॥ तलमीनः ३ चिलीचिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचीमः ६ चेलिचीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलिचीमिः ११ कवलः ११ विलोटकः १२। इति भरतधृतकोषान्तरम्॥ चेङ्गो इति ख्यातो मत्स्यः। तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। वायुकारित्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चिल्ल, शैथिल्ये। भावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ह्रस्वी लघ्वन्तः। चिल्लति चेचिल्लते। इति दुर्गादासः॥

चिल्लः, पुं, (चिल्लति भावभावेन उड्डीयते इति। चिल्ल+अच्।) पक्षिविशेषः। चिल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आतायी २। इत्यमरः।२।५।२१॥ शकुनिः ३ आतायी ४। इति हेमचन्द्रः॥ शम्भाकिः ५ कण्ठनीड़कः ६ चिरम्भणः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।

'गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च।
चिल्लश्चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डुर एव च।'
क्लिन्ने चक्षुषी यस्य। 'क्लिन्नस्य चिल्लपिल्ल
लश्चास्य चक्षुषी।" ५।२।३३। इत्यस्य वार्त्ति
इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च।) क्लिन्नचक्षुः।
क्लिन्ननेत्रयुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १६।

चिल्लका स्त्री (चिल्ल इव कायतीति। कै+क।)
झिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिल्लभक्ष्या स्त्री (चिल्लस्य भक्ष्या भक्षणीया।)
चञ्चुविलासिनी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिल्लाभ पुं (प्रसह्य हारकत्वात् चिल्ल इव आभा
तीति। आ+भा+क।) प्रसह्यचौरः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ छातछेँचड इति गाँटिकाटा
इति च भाषा॥

चिल्ली स्त्री (चिल्लति हावं करोति चिल्ल्यतेऽनेन
वा। चिल्ल+इन्। ततो वा ङीष्।) लोध्रः।
पत्रशाकभेदः। तत्पर्य्यायः। चिल्लिका २ कुली ३
अग्रलोहिता ४ मृदुपत्री ५ चारुदला ६ चार
पत्रा ७ वास्तुकी ८ महद्दला ९ गौरवास्तुकः १०।
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
'सतीनो वास्तुकश्चुच्चु चिल्ली मूलकपोतिका।
मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते॥')
अस्य गुणाः। वास्तुकतुल्यत्वम्। क्षारत्वम्।
श्लेष्मपित्तप्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। पथ्यत्वम्।
रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम्।'
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥)
झिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिवि पुं (चीयते आदराय गच्छत इति। चीव
ग्रहणे+'सर्व्वधातुभ्य इन्।' उणां ४।११७।
इति इन्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) चिबुकम्।
इति जटाधरः॥

चिविट पुं (चिपिटः निपातनात् पस्य वः।)
चिपिटः। इत्यमरटीका॥

चिविल्लिका स्त्री क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।
रक्ताङ्का २ क्षुद्रचोली ३ मधुमालपत्रिका ४।
अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। जीर्ण
ज्वरं अतिहितत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः॥

चिबु पुं (चीयत आदरार्थं गच्छति असौ। चीव
+ मृगय्वादयश्च। उणां।१।३८। इति
कुप्रत्ययेन साधु।) चिबुकम्। इति भरतः॥

चिबुक क्ली (चिबु+स्वार्थे कन्। अभिधानात्
क्लीवत्वम्।) अधराधोभागः। इत्यमरः।२।
६।९०॥ थुँति इति दाडि इति च भाषा॥
(यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। १।४१।
'उत्तम्भ्य चिबुकं वदस्यथाद्य पवने पुने॥')

चिबुक पुं (चिबुरिव कायतीति। कै+क।)
मुचुकुन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिह्न लक्षणे। (अदन्तचुरा० पर० सक० सेट्।)
चौरचुराश्चिरिति दृष्टा इत्यमरटीकायां
भरतः॥

चिह्न क्ली (चिह्न्यतेऽनेनेति। चिह्न लक्षणे+करणे
घञ्।) चिह्न्यते येन तत्। चिना इति दाग इति
च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कलङ्कः २ अङ्कः ३
लाञ्छनम् ४ लक्ष्म ५ लक्षणम् ६ लिङ्गम् ७। इत्य
मरः।१।४।१७॥ लक्ष्मण ८। इति भरतः॥
अभिज्ञानम् ९। इति जटाधरः॥ (यथा
भागवते। ४।१५।९।
'वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः।
पादयोररविन्दञ्च तं वै मेने हरेः कलाम्॥')
पताका। इति मेदिनी। ने ४॥

चिह्नकारी [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति। कृ+
णिनि।) घोरदर्शनः। विघाती। इति विश्वः॥

चिह्नधारिणी स्त्री (चिह्नं धरति धारयतीति वा।
धृ+णिनि स्त्रियां ङीप्।) श्यामालता। इति
शब्दचन्द्रिका॥

चिह्नित, त्रि, चिह्न+कर्म्मणि क्त। चिह्नयुक्तः।
अङ्कितः। लक्षितः। (यथा मनुः। १०।५५।
'दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः॥")

चीक कि मर्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पक्षे
भ्वा० पर० सक० सेट्।) कि, चीकयति चीकति।
मर्षणं स्पर्शः। तथा च। चन्द्रावलीतरङ्गा
न्दोधीकयन्ति च यदूनपुरीति हलायुधः। वायव
स्पृशन्तीत्यर्थः। भट्टमल्लस्तु मर्षणं इति मर्षेण्य
यमर्थं पठित्वा क्षमार्थमाह। इति दुर्गादासः॥

चीड़ा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः। चीडागन्ध इति
ख्याता। तत्पर्य्यायः। दारुगन्धा २ गन्ध
वधूः ३ गन्धमादनी ४ लक्ष्मी ५ तारा ६ भूत
मारी ७ मङ्गल्या ८ कपटिनी ९ अशुभौति
जित् १०। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। काश
कफनाशित्वम्। दीपनत्वम्। अत्यन्तसेवनात्
पित्तदोषभ्रमापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीन, क्ली (चिनोति कौशादिकमिति। चि+
बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) पताका। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ सीसकम्। इति रत्नमाला॥

चीन पुं (चीयते सञ्चीयते शबलत्वादिदोषो
यत्र। चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) देश
विशेषः। चीना इति भाषा॥ यथा —
'काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे।
भोटान्तदेशो देवेशि। मानसेशाच्च दक्षिणे।
मानसेशादुत्तरे च चीनदेशः प्रकीर्त्तितः॥'
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम्॥
(तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च बहुवचनान्तः। यथा
महाभारते।२।२६।९। [ऽभवत्॥)
स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषो
अंशुकविशेषः। (यथा शकुन्तलायां १ माङ्के।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य।)
व्रीहिभेदः। तन्तुः। मृगविशेषः। इति
मेदिनी। ने ४॥

चीनक पुं (चीन इव। चीन+स्वार्थे कन्।)
धान्यविशेषः। चीना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः।
काककङ्गु २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा विष्णु
पुराणे। १।६।२१।
"प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः॥")
अस्य गुणाः। शोषणत्वम्। वायुवर्द्धकत्वम्।
पित्तश्लेष्मनाशित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राज
वल्लभः॥ कर्पूरः। चीनकपूर। इति राज
निर्घण्टः॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्तः।
यथा, महाभारते। ८। ८। १९।
"तुषारान्ववनांश्चैव खशांश्चैव निषधान् पुण्ड्रचीनकान्।")

चीनकर्पूर पुं (चीननामकः कर्पूरः।) कर्पूर
विशेषः। चीनकर्पूर इति देशान्तरीयभाषा॥
तत्पर्य्यायः। चीनकः २ कृत्रिमः ३ धवल ४
पटु ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकर्पूरजः ८।
अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।
ईषच्छीतत्वम्। कफकण्ठदोषकृमिनाशित्वम्।
मेध्यत्वम्। पावनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनज, क्ली, (चीने चीनदेशे जायते इति। जन
+ड।) लौहम्। तत्तु तीक्ष्णलौहम्। इति
राजनिर्घण्टः॥

चीनपिष्ट क्ली, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं तत्
पेषणे वस्तु चूर्णमित्यर्थः।) सिन्दूरम्। इति
हेमचन्द्रः॥ सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा कथासरित्सागरे। २३। ८५।
'चीनपिष्टमयो लोकश्चारवेकमयी च भूः॥')

चीनवङ्ग क्ली (चीनभवं वङ्गम्।) सीसकम्।
इति राजनिर्घण्टः॥

चीनाक पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति। अक
+अण्।) कर्पूरविशेषः। तद्गुणाः। यथा
भावप्रकाशे।
'चीनाकश्च कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः॥'

चीनाकर्कटी स्त्री, (चीनमिव स्वादु कर्कटी। तत
पृषोदरात् साधुः।) कर्कटीभेदः। सा तु
चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। राज
कर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ बाला ५
कुलकर्कटी ६। अस्या गुणाः। रुच्यत्वम्।
शिशिरत्वम्। पित्तदाहशोषनाशित्वम्। मधु
रत्वम्। रुचिरत्वम्। हृद्यत्वञ्च। इति राज
निर्घण्टः॥

चीभ ऋ ङ कत्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०
आत्म० सक० सेट्।) कत्थः प्रशंसा। ऋ अचि
चीभत्। ङ चीभते गुणिनं गुणी चोऽत्र
कारान्तियमित्येके। इति दुर्गादासः॥

चीय ऋ ञ सहत्यादानयोः। (भ्वा० उभ० सक०
सेट्।) चतुःस्वरी। ऋ अचिचीयत्। ञ
चीयति चीयते। इति दुर्गादासः॥

चीर क्ली (चिनोति आवृणोति शब्दं कटिदेशा
दिकं वा। चि+'शुसिचिमीनां दीर्घश्च।"
उणां।२।२५। इति क्रन् दीर्घश्च।) वस्त्र
खण्डः। (यथा रामायणे।५।३१।२२।
'प्राप्त तु महाबुद्धिं सौमित्रिभाव्यवनुमं।
पूर्व्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलङ्कृतः॥")
जीर्णवस्त्रखण्डम्। इति सुभूतिः। इति लिङ्गादि
संग्रहटीकायां भरतः॥ (यथा भागवते।२।२।५।

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥")
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ।११।१०१।
"चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्‌ब्रह्महणो व्रतम् ॥")
रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूडा ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
"मुक्तावज्जर्ज्जरीभूता बहुवल्कल पादपाः ।
चीराणीव युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥")
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरकः, पुं, (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रिया-
लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थे-
कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)

चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः
कन् टापि अत इत्वञ्च ।) चञ्चुशाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य शालशब्दे
विज्ञेया ॥)

चीरिः, स्त्री, (चि+बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।)
नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चीरिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते
इति । कै+कः ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जात-
श्छदः पत्रं यस्याः ।) पालङ्कशाकम् । इति
भावप्रकाशः ॥

चीरी, स्त्री, (चीरि+"कृदिकारादिति ।"
वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेम-
चन्द्रः ॥

चीरुकं, क्ली, (ची इति कृत्वा रौति । रु+क्विप् ।
चीरुर्झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।)
फलविशेषः । चैँउर इतिभाषा । अस्य गुणाः ।
रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥

चीर्णं, त्रि, (चर+क्त । पृषोदरात् साधुः ।) शीलि-
तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्ब-
वृक्षः । खर्ज्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

चीलिका, स्त्री, (चीरिका+रस्य लत्वे साधुः ।)
चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चील्लका, स्त्री, (चीलिका+पृषोदरात् साधुः ।
चीदिति शब्देन लभ्यते इति । लभ+घञ् । ततः
पृषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) झिल्ली ।
इति शब्दरत्नावली ॥

चीव, ऋ ञ ग्रहणे । संवृतौ ।। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् ।
ञ, चीवति । चीवते वल्कलं भिक्षुः । गृह्णाति
परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

चीवरं, क्ली, (चीयते तन्तुसन्तानैरिति । चि+
"चिलरच्छलरधीवरेति ।" उणां । ३ । १ ।
इति ष्वरच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।)
भिक्षुवस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६१ । १२ ।
"अगारिरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥")

चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्यस्येति । इनिः ।)
बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्क, क व्यथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः ।
व्यथिः पीडनम् । क, चुक्कयति शत्रुं शूरः ।
इति दुर्गादासः ॥

चुक्कारः, पुं, (चुक्क+भावे अण् । चुक्कं पीडनं
आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन
भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ+रा+
कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्रं, क्ली, (चकते तृप्यत्यनेन इति । चक+"चकि-
रम्योरुच्चोपधायाः ।" उणां । २ । १४ । इति
रक उपधाया उच्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा
इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । तिन्तिडीकम् २
वृक्षाम्लम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ चुक्र-
कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाम्लम् ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भाव-
प्रकाशः । १ । १ ॥) पत्रशाकविशेषः । चुक इति
भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चुक्रवास्तूकम् २ लिकु-
चम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दलाम्लम् ५ अम्ल-
शाकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ ।
अस्य गुणाः । अम्लपत्रत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यशोषतृष्पित्त-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चुक्रिया स्यात्तु पत्राम्ला रोचनी शतवेधिनी ।
चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चुक्रमत्यम्लमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमिदृष्ण्यास्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । सहस्रवेधम् २
रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाम्लभेदनम् ५
चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् ।
कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ सन्धानविशेषः । यथा,
"यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुडमध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विनष्टे संहितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)

चुक्रः, पुं, (चकते तृप्यतेऽनेनेति । चक+रक् उप-
धाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥

चुक्रकं, क्ली, (चुक्र+संज्ञायां कन् ।) शाक-
विशेषः । चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । दुर्ज्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)

चुक्रफलं, क्ली, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति
वा । फल+अच् ।) वृक्षाम्लम् । इति राज-
निघण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच्
टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥
चामरुल इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिडी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्य्याया: भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च
तिन्तिडी ॥")

चुक्राम्लं, क्ली, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदम्लोऽत्र
इति वा ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वृक्षाम्लशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चुक्राम्ला, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यते-
ऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका ।
चिञ्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । ठन्
टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥")
क्षुद्रचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालङ्ग
इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्ला रोचिनी शतवेधिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिडी । तत्पर्य्याया यथा, तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च
तिन्तिडी ॥")

चुचुकं, क्ली, (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति पान-
काले इति । कै+कः ।) कुचाग्रम् । तत्-
पर्य्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति
रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा,
महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")

चुचूः, पुं, सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुचूकं, क्ली, (चुचुक+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सकञ्च-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्योपधः । पञ्च-

समरी। ई, चुल्लः। यङ्लुगन्तात्तु निर्मिते। अभिषवः स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च। इति दुर्गादासः॥

चुचुः, पुं, चुञ्चुन्दरिः। इति शब्दरत्नावली। ८३॥ (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
"मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥"
"चुञ्चुमद्गू च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ व्याकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेषः। चेञ्चुना इति लोके। शाकोपयन। अस्याः पर्य्यायाः गुणाश्च यथा,—
"चिञ्चा चञ्चुश्चुञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका।
चुञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्यापिच्छिलका स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"सुवर्च्चलाया चञ्च्वोर्वा सौनिषण्णाया रसैरपि।"
इति वाभटे चिकित्सितस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिति रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीष्।) तिन्तिडीद्यूतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कोइचीचिर खेला इति भाषा।

चुचुली, स्त्री, (चचुरी। रस्य लत्वम्।) तिन्तिडीकास्थिभिर्द्यूतक्रीडा। इति शब्दरत्नावली। ४२॥

चुट, मुट्ठ्ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छतमल्पीभावः। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छतमल्पीभावः। इ, चुण्टति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, चुण्टयति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट, क शि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-तुदां-परं-सकं सेट्।) क, चोटयति। शि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुड, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं सेट्।) टवर्गान्तः। पञ्चमस्वरी। डकारवान् इति रामः। तुच्छतमल्पीभावः। क, चुड्डयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ सौन्दर्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं सेट्।) इ, चुण्डते। सौन्दर्य्यमल्पीभावः। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं सकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क क्षेपे। (चुरां-परं सकं सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क शोषे। (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, चुण्डते। इ, चुण्डते। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, लसी। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-अकञ्च सेट्।) ङवर्गान्तीयोऽयम्। क्विपि संयोगान्तलोपे चुट्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डति कान्तायथा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुण, शि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुचोण। इति दुर्गादासः॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्ट्यतेऽसाविति। चुण्ट छेदे+घञ्। मृत्तिकाखननेन जायमानत्वात्तथात्वम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूप समीपे स्वल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः॥

चुत, इर् क्षरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा परं सकं सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत् अचोतीत्। क्षर इह आसेचनम्। चोतति घृतं वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुतः, पुं, (चोतति क्षरति मलशोणितादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे कः।) गुह्यद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति क्षरति मलशोणितादिर्यस्याः। चुत+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्।) गुह्यद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुद, क चुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं सेट्।) चुदि प्रेरणे। क चोदयति कार्य्ये भाष्यः। इति दुर्गादासः॥

चुद्द, लसी। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-अक च-सेट्।) तवर्गान्तीयोऽयम्। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुद्दति कान्तायथा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः नायकादीनिति। चुद+कः। निपातनात् नुमागमः। ततः स्त्रियां ङीष्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। ३। १९०॥

चुप, मन्दगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) चोपति शत्रुः। चोपति दुर्गं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुम्ब, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं मुखसंयोगः। इ, चुम्बति। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्तायां कान्तो। शिवाननं विन्दुरवञ्चुचुम्बे। इति कलोद्भवे व्याकरणम्। इति दुर्गादासः॥

चुम्बं, क्ली, (चुम्ब्यतेऽनेन वा। चुबि चुम्बने+"अच्चनेन्द्रयोः।" उणां ४।८५। इति रक्। चवर्गो चकारलोपश्च।) वदनम्। इत्युणादिकोषः।

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमिति। चुम्ब+ण्वुल्।) कान्तलौहभेदः। तत्पर्य्यायः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लौहकर्षकः ४। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतलत्वम्। मेदोविषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (विशेषोऽस्य कान्तलौहशब्दे ज्ञेयः।) घटस्तोकांशलग्नम्। इति मेदिनी। के, ८८॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्। चुम्बनपरः।) धूर्त्तः। बहुग्रन्थैकदेशज्ञः। इति मेदिनी। के, ८८॥

चुम्बनं, क्ली, (चुम्ब इ कि चुम्बने+भावे ल्युट्।) मुखसंयोगः। चुमा इति भाषा। तस्य स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
"मूर्द्धि स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कपोलभगयोस्तथा।
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विधेयं कामकेलिषु॥"

चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

चुरा, स्त्री, (चुर+बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी, स्त्री, (चुर+कः। स्त्रियां ङीष्।) उपकूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५५॥

चुलुकं, क्ली, (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) गाधमज्जनजलम्। यथा। गाधमज्जनजलमाचामं तच्चुलुकमिति मेदिनिदिशत्॥

चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) पङ्कः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी, [न्] पुं, (चुलुक आकृतिरस्त्यस्य। चुलुक+इनिः।) शिशुमाराकृतिजलजन्तुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा वाभटे सूत्रस्थाने। ६।१८८
"चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमिष्टास्तु वारयाः।")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) प्रथमः षष्ठस्वरीयादिः। पवर्गद्वितीयोपधः। चुलुम्पति। अमरी चुलुम्पति इत्यादि। न तु लकारादयमपि पञ्चमस्वरीति नरभोगाद्यनाश्रितत्वं यथाशौ तथैव इति वाच्यम्। तर्हि भीमसेनस्य पठितत्वाश्रितत्वात्। एवं यदि चन्द्रादीनां न प्रसक्तिरपि हलन्तपाठः कथमिति चेत्। ते तु कालापिनाम् इमनित्य यत्नेन धातवः पठिताः। न च तर्हि हरिश्चन्द्रादावपि वाच्यम्। क्विपि संयोगान्तलोपे हरिरुवाच चुलुन् चुलुम् बोधे चुलुम् इति भवति। एवं सर्व्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्पति इति चुलुम्पयतीति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) बालकलालनम्। इति जटाधरः॥

चुलुम्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति । चुलुम्प+अच् । स्त्रियां टाप् ।) छागी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुलुम्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता इत्यर्थः । सोऽस्यास्तीति । इनिः ।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः । उत्पलमत्स्यः । इति कश्चित् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुल्ल, हावकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) प्रथमस्वरी लद्वयान्तः । एकोऽयं । चुल्लन्ति चारुनयनाश्च सह प्रियेणेति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

चुल्लः, पुं, क्लिन्नचक्षुः । (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । "चुल् च ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च ।) तद्युक्तोऽपि । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२५ ॥

चुल्लकी, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीडतीति । चुल्ल+ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शिशुमारः । कुण्डीभेदः । कुलविशेषः । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥

चुल्लिः, स्त्री, (चुल्लते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र । चुल्ल+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् । यद्वा, चुदते प्रेर्य्यते अग्निर्यत्र । चुद+बाहुलकात् लिक् ।) पाकार्थमग्निस्थलम् । चुला इति भाषा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५ । इत्यमरः । २ । ९ । २९ ॥ अश्मन्तम् ६ उधानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्द्रिका १० । इति तट्टीका ॥ उद्धानिः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

चुल्ली, स्त्री, (चुल्लि+"कृदिकारादक्तिनः ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) चिता । उद्धानम् । इति मेदिनी । ले, १० ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥")

चुस्तं, क्ली पुं, कुसुमम् । तत्तु मांसपिण्डकविशेषः ॥ स्थालीस्थमांसम् । पनसादिफलस्यासारभागः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ भोता इति ख्यातः ॥

चूचुकं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति । चूष पाने+बाहुलकात् उकः षस्य चत्वञ्च ।) चुचुकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे । ६ । २३ । १३ ।
"स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ ॥")

चूडकः, पुं, (चुडति अप्रकटीभवतीति । चुड+ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वं साधुः ।) कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चूडा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति । चुल क् उन्नतौ+भिदादित्वादङ् ततो दीर्घत्वलोलस्य डत्वे साधुः ।) मयूरशिखा । शिरोमध्यस्थशिखामात्रम् । तत्पर्य्यायः । शिखा २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३२ ॥

केशपाशी ३ । जूटिका ४ कुटिका ५ । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"शिखा चूड़ा केशपाशी जूटिका कुटिकेत्यपि ।
शिरोमध्यवद्धचूडे भवेदेतत्तु पञ्चकम् ॥"
वड़भी । बाहुभूषणम् । इति मेदिनी । डे, १३ ॥ अग्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, क्षितीशवंशे ।
"अस्ताचलचूड़ालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि ॥")
कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । यथा । चूड़ा कार्य्या यथाकुलमिति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथाच,—
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा सौमग्रनीतरे ।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्दते ॥
रिक्तादर्शाऽष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"
इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम् ॥
अस्य विशेषविवरणं चूड़ाकरणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चूड़ाकरणं, क्ली, (चूड़ायाः करणं कर्म्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो यथा । कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूड़ाकरणं कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता सभ्यनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्तसप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषविह्वच शरावं अग्नेः पूर्व्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रत्रयं स्थापयेत् । माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोड़े निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति । ततः पिता प्रक्रान्तकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात् । प्रजापतिऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भूः स्वाहा । प्रजापतिऋषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भुवः स्वाहा । प्रजापतिऋषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ स्वः स्वाहा । प्रजापतिऋषिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति । प्रजापतिऋषिः सविता देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण । तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति । प्रजापतिऋषिर्वायुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ उष्णेन वाय उदकेनैधि । ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकामनेन मन्त्रेण क्लेदयति । कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणोत्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभिमुखोच्चदेश उच्यते । ततः प्रजापतिऋषिरापो देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओम् आप उन्दन्तु जीवसे । ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति । प्रजापतिऋषिर्विष्णुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि । ततः कुशवद्धसप्तदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्लिन्नदक्षिणकपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण अर्द्धमूला निदध्यात् । प्रजापतिऋषिरोषधिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओम् ओषधे त्रायस्वैनम् । ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहितकपुष्णिकादेशे स्वदक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात् । प्रजापतिऋषिः स्वधितिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ स्वधिते मैनं हिंसीः । ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत् । प्रजापतिऋषिः पूषा देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ येन पूषा वृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्चसे । तूष्णीं वारद्वयम् । ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुष्णिकादेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य वालमित्रविष्टतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात् । ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्व्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे अर्द्धमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुच्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा वृहस्पतेरित्यनेन पूर्व्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य वालमित्रविष्टतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात् । कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोड़ाभिमुखोच्चदेशोऽभिधीयते । तथैव वामकपुष्णिकाप्लावनादिच्छेदनपूर्व्वकं वृषगोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात् । ततः कुमारस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति । प्रजापतिऋषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यादयो देवताश्चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम् । ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्पादलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति । सर्व्वमेव केशं वृषगोमयोपरि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्व्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वृत्य कर्म्मकारयितृब्राह्म-

माय शिखां दद्यात्। तच्चरमाभावविशिष्ट मासेऽन्नप्राशनं वालिनाय दद्यात्। इति चूडा करणं समाप्तम्।" इति संस्कारतत्त्वम्॥

चूडामणि, पुं (चूडा शिखाभूषणं शिरःकिरीटो परिस्थं। तत्र स्थितो मणिः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शिरोरत्नम्। (यथा, महाभारते। १। १७६। १८।

"ततश्चूडामणिं दिव्यमुद्धृत्य कुण्डलानि च।"

चूडाग्रभागे अर्पितं यस्य।) काकचिञ्चा फलम्। इति मेदिनी। णे ८४। योगविशेषः। (न तु चन्द्रग्रहणं एव भवति।) यथा माधवः।

"सूर्यग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र स्नानमनन्तकम्।

वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः।

तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतम्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

शुभाशुभफलकथनशास्त्रविशेषः। तस्य विवरणं गरुड पुराणे ६०५ अध्याये द्रष्टव्यम्॥ * ॥ चन्द्र सूर्यादिग्रहणात् पाप्यः।

चूडार्द्ध क्ली (चूडायाः अग्रभागे अर्द्धो यस्य।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडाल त्रि (चूडा अस्त्यस्य। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५। २। ९६। इति लच्।) मस्तकम्। इति शब्दरत्नावली। चूडायुक्ते। इति हेमचन्द्रः। (यथा महाभारते। १०। ७। ३७।

'चूडाला बहुशाखाश्च [illegible]।)

चूडाला स्त्री (चूडा शिखा अस्त्यस्याः। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५। २। ९६। इति लच्। [illegible] टाप्।) उच्चटाख्यम्। इत्यमरः। २। ४। १६०। श्वेतगुञ्जा। [illegible] गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडावान् [त्] (चूडा अस्त्यस्य। चूडा + मतुप्। [illegible]।) [illegible]। इति चूडाला शब्दाय मेदिनी। ले ९०॥

चूण क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० सक० सेट्।) [illegible]। इति [illegible]॥

चूत पुं (चूष्यते [illegible] इति। चूष + क्त [illegible]।) [illegible]। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ (यथा [illegible]। १। ७८। १०।

"[illegible]॥")

[illegible]

चूर्ण, क पेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० सक० सेट्।) पञ्चस्वरी। पिष्टचूर्णीकरणम्। क, चूर्णयति शिलां। इति दुर्गादासः॥

चूर्ण, क्ली, (चूर्ण्यते पिष्यते यत्। चूर्ण + कर्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। तस्य लक्षणं यथा,—

"अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।

तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता॥

चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।

चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्॥

लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।

पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः।

चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानामनुपानकम्।

पित्तवातकफातङ्के त्रिद्विकपलमाहरेत्॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

चूर्णीकृतस्य पूर्णवीर्यं मासद्वयपर्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥

("कर्षं चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः।

द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवैः॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे ज्वराधिकारे।)

आवीर इति ख्यातम्। (यथा, मेघदूते। ७०।

'अर्धेत्सुहरसमिहसमयान् प्राप्य रत्नप्रदीपान् ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः॥')

पटवासः। इत्यमरः। इति भरतः। गन्धचूर्णः इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी। तत्पर्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २।६।१३४॥ वासयुक्तिः ३। इति मेदिनी। णे,१२॥ गन्धयुक्तिः ४। इति भूरिप्रयोगः॥ पटयुक्तिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (कुङ्कुमादिरजः। यथा, रघु। ४। ५४।

"वालकन्तु कुङ्कुमचूर्णैर्गात्रिविधौतिम्॥")

चूर्ण पुं (चूर्ण्यते अभिषच्यते इति। चूर्ण + कर्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। चूर इति गुँड़ा इति माक्षि इति च भाषा। तत्पर्यायः। क्षोदः २। इत्यमरः। २। ८। ९९॥ चूर्णम् ३। रजः ४। इति भावप्रकाशः। (यथा, महाभारते। १। ११८। १।

"[illegible] लाजैश्चूर्णैश्च सर्वशः।

[illegible] तत्र ततो महद्यशः॥")

क्षारः। [illegible]। इति मेदिनी। णे १२॥ चून इति भाषा॥ (यथा —

"[illegible]।

[illegible]॥")

[illegible]। [illegible]॥ [illegible] चूर्णः। कटुकम्। क्षारकम्। [illegible]। [illegible]। इति राजवल्लभः॥

चूर्णक, क्ली (चूर्णं इव कायति। चूर्ण + कै + क।) [illegible]। यथा —

"[illegible]।

[illegible]।

[illegible]।

[illegible]॥"

भवमुग्धकलिकाप्राय समासाढ्या [illegible]।

[illegible] पुनः स्मृतम्।

चूर्णकं यथा। स हि [illegible] परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दशरथभवनं [illegible] राक्षसनिकरलोक [illegible] भार मवतारयितुं रामलक्ष्मणरूपेणोद्धतो भुवि अवततार।" इति छन्दोमञ्जरी। (क्वचित् [illegible] दृश्यते।)

चूर्णक, पुं, (चूर्णं कायति प्रकाशयति इति। कै + क।) सक्तु। इति त्रिकाण्डशेषः। (वर्त्तिः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। "वर्त्तिः [illegible] पुष्पकमसयवक्षिकचूर्णककुरवककरारकप्रभृतय वर्त्तिका।") सार्द्धं क चूर्णप्रभ्राणं [illegible]।

चूर्णकार, पुं (चूर्णं चारविशेषं करोतीति। चूर्ण + कृ + 'कर्मण्यण्। ३। २। १ इत्यण्।) सङ्कीर्णजातिविशेषः। चूनरी इति भाषा। स नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशर पद्धतिः।

चूर्णकुन्तल, पुं, (चूर्णं वायवो [illegible] कुन्तलः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २। ६। ९६॥

चूर्णखण्ड क्ली (चर्बित यत् खण्डम्।) कङ्करम्। इति शब्दरत्नावली। २०८। काकर इति चूर्ण इति च भाषा।

चूर्णपारद, पुं (चूर्णं पारदस्य। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। पारदजन्यतया तथात्वं तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णमाकाङ्गः पुं (चूर्णं इव शुभ्रः [illegible] [illegible]। [illegible] + अच्।) मोरटवधेयाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णि स्त्री (चूर्णयति तत्त्वमर्थं [illegible] तान्तर्गतानि। चूर्ण + "सर्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, "चूर्णि [illegible]।" उणा। ४। ६२। इति इः।) पाणिनिसूत्रव्याख्यानम्। महाभाष्यम् [illegible]। इति [illegible]टीकायां भरतः। [illegible] कपर्दकशतम्। इति [illegible] [illegible]।

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्ण [illegible]। चूर्ण + "[illegible]।" ४। २। ११४। इति [illegible]।) [illegible]। इति भूरिप्रयोगः।

चूर्णिन् पुं, (चूर्णं महाभाष्यं करोतीति [illegible] + णिच्।) भाष्यकारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

चूर्णी स्त्री, (चूर्ण + "[illegible]।" ४। १। ४१। इति [illegible] वा ङीप्।) कपर्दकः। इति मेदिनी। णि १८। नदी विशेषः। [illegible]।

चूल, पुं (चोलयति [illegible]। चूल [illegible] + "[illegible]।" ४। १। १११। इति [illegible]। [illegible]। चूर + [illegible]।)

केशः । यथा । "सुरकेशारव चूलिनः ।" इति लिङ्गपुराणम् ॥

चूलकः, पुं, (चूल एव । चूल+स्वार्थे कन् ।) केशः । यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले ।
"गृहीतचूलको विप्रो म्लेच्छेन रजकादिना ।
प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् शूद्रः कुर्य्यात्तु भागतः ॥
सशिखं विभ्रयेत् केशं इति चान्त्यावसायिना ।
अन्यथैस्तु शिखावर्ज्जं शूद्रैरङ्गुलिद्वयम् ॥"

चूला, स्त्री, (चूड़ा+डस्य लत्वम् ।) चन्द्रशाला । गृहोपरिगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूड़ा च ॥

चूलिकं, क्ली, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाकारेण उन्नयति उन्मादयतीत्यर्थः । चुल+णिच्+ण्वुल् । पृषोदरात् दीर्घत्वे चात इत्वे च साधुः ।) घृतभृष्टगोधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूची इति भाषा ॥

चूलिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्म्ममांसराशिं उन्नयतीति । चुल+ण्वुल्+कापि अत इत्वञ्च । पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) हस्तिकर्णमूलम् । इत्यमरः । २।८।३८ ॥ नाटकाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । के, ९० ॥

चूष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । चूषत्याम्रं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चूषा, स्त्री, (चूष्यते पीयते एतमांसेनाहश्चर्ता नीयते इति । चूष+घञर्थे कः ।) कक्ष्या । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ काछदड़ी इति भाषा ॥

चृत, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्त्तयति । इति दुर्गादासः ॥

चृत्, श हिंसे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, चृतति चर्त्तिता । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

चेटः, पुं, (चेटतीति । चिट् परप्रैषे+अच् ।) दासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२७ ।
"एतत्तस्य मुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्म्मनाः ॥"
सतु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ॥")

चेटकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट+ण्वुल् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२४ ।
"आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः ॥")
उपपतिनायकभेदः । तस्य लक्षणं सन्धानचतुरः । इति रसमञ्जरी ॥

चेटिका, स्त्री, (चेटी+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वं पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा चिट् ण्वुल् टापि अत इत्वम् ।) दासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ५३ ।
"अङ्गीकृत्य च तत्पूर्व्वचेटिकाभिः प्रवेशितः ॥")

चेटी, स्त्री, (चेट+ङीष् ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ६४ ।
"प्रेष्याश्चेटाश्च भृत्याश्च सहस्राण्यपि सर्व्वशः ॥")

चेड़ः, पुं, (चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति । चिट+अच् । टस्य डत्वम् ।) दासः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

चेड़कः, पुं, (चेटति इति । चिट+ण्वुल् । टस्य डत्वम् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥

चेड़िका, स्त्री, (चेड़क+टाप् । कापि अत इत्वम् ।) दासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चेड़ी, स्त्री, (चेड़+ङीष् ।) दासी । इत्यमरटीका ॥

चेत् य, (चित्+विच् ।) यदि । इत्यमरः । ३ । ४ । १२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४२ ।
"अयत्नवारकं सत्यमिति चेदन्यवारकम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥"
पक्षान्तरम् । असन्देहेऽपि सन्देहवचनम् । यथा,
"सत्यञ्चेद्गुरुवाक्यमेव पितरौ देवाश्च चेद्योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्य मोघाहि चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्वामी जयः सर्व्वदा ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)

चेतः, [स्] क्ली, (चेतत्यनेन इति । चित्+असुन् ।) चित्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ५४ । [यत् ।
"ताभ्यां निर्व्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥")

चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मीलयति घ्राणेन्द्रियबलादीनि । चित+ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) हरीतकी । इत्यमरः । २।४।५९ ॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्व्वरोगनाशिनी गन्धयुक्ताग्न्यकारिणी प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
("चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेताकारादयंतथा ।
षडङ्गुला हिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता ॥
श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचनार्थे निजीगुणा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः ॥
भिन्दन्ति पशुपक्ष्याद्या नराणां कोऽत्र विस्मयः ।
चेतकीं यावद्धृत्वा हस्ते तिष्ठति मानवः ॥
तावद्भिनत्ति रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥"
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ।
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ॥
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ॥
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्याऽन्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ॥
तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ।
न धार्य्या सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥")
वातौषध्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्व्वं इति । चित्+कर्त्तरि ल्युः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ३५ ।
"चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि ।
किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥")
मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥
("रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठिते ।
न दृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्त्तकः ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥)
चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इत्यच् ।) प्राणयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥")

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं वर्द्धयतीत्यर्थः । कृ+डः । ततो ङीष् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति । चित् संज्ञाने "ण्यासश्रन्थेति ।" युच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १।५।१ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । ३४ ।
"प्रधानकालाशयधर्म्मसंग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ॥"
"एष विभुः परमात्मापि शरीरे विपक्वाशं बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।" इति टीकाकृत्स्वामी ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥"
तत्रासभिव्यक्तेन्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽभिरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना इति शाङ्करभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञानाख्यायां भगवतो विभूताविति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

चेतनीया स्त्री (चित+णिच+अनीयर टाप च। यद्वा चेतनायै हिता इति छ।) ऋद्धिनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेदि पुं देशभेदः। तत्पर्य्यायः। चैद्यः २ डाहलः ३ चेद्यः ४। (अयं देशस्तु आग्नेय्यां दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः। यथा बृहत्संहितायाम्। १४। ८।
मौलिकविन्ध्यवनमार्त्तिकचेदिकाश्चोर्द्ध्वकण्ठाश्च।)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥

चेदिपति पुं (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा।) उपरिचरवसुः। यथा —
इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहञ्च सः।
पुत्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥"
इति महाभारतम्॥
(शिशुपालः। यथा महाभारते। २। ४०।२५।
'इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृप।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत॥')

चेदिराज पुं (चेदीनां राजा इति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। इति टच्।) शिशुपालः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४०। १२।
'विश्रुता चास्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिर्बुद्धिमताम्वर।
चेदिराजस्य कौन्तेय! सर्व्वांश्च महीक्षिताम्॥") उपरिचरवसुः। स तु चन्द्रवंशीयकृतिराजपुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो बभूव। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानाः तमपृच्छन् किमोषध्या पशुना वा यज्ञः कर्त्तव्यः। तेनोक्तं पशुना। तत ऋषयस्तं शापुर्भवता यथाशास्त्रमनुक्ता देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो गच्छ इत्यभिशप्तः स तत्क्षणात् भूविवरे गतः। श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं नान्दीश्राद्धादौ यह भित्तौ घृतधारापातनं विहितम्। इति महाभारतम्॥

चेदिराट् [ज] पुं (चेदिषु राजते इति। राज+क्विप्। यद्वा चेदिषु राट्।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा महाभारते। २। ३८। ३१।
"न वै पार्थिवयथा धर्म्मं न तथा चेदिराड्यम्॥"
उपरिचरवसुः। दमघोषश्च। इति पुराणम्॥)

चैवी स्त्री ओषधीविशेषः। इति हलायुधः॥

चेल कु चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं अकञ्च सेट् अनिट्।) कु चेलति चेलन। इति दुर्गादासः॥

चेल क्ली (चेल्यते विस्तार्य्यते तन्तुभिरिति। चेल चाले+कर्म्मणि घञ्। यद्वा चिलाते परिधीयते यत् इति। (चिल+कर्म्मणि घञ्।) वस्त्रम्। (यथा मनुः। ११। १६६।
"चनचर्म्माभिहरणाच्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्॥")
चारमे त्रि। इत्यमरः। ३। १। १०२॥

चेलाच पुं (चेल+चाचम्।) चनगणविशेषः। चेलना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अल्पसमा...

गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मधुरत्वम्। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चेलाल पुं (चेलमिव त्वचं आलाति। आ+ला+कर्म्मण्यण्। ३।२।१। इत्यण्।) फललताविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्रफल १ सुखाश २ राजतेमिष ४ लतापनस ५ नाट्याम्र ६ मधु ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेलिका स्त्री (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल+इन्। स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) वस्त्रविशेषः। चेलिकापड इति भाषा। यथा —
'सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा।
रक्तचेलिकया छन्ना शातकुम्भघनस्तनी॥
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

चेलुक पुं (चेलति बुद्धितत्त्वं गच्छति इति। चेल+उक।) बुद्धभिक्षुशिष्यः। तत्पर्य्यायः। श्रामणेरः २ प्रव्रजितः ३ महायाचकः ४ गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेल्ल कु चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) लङ्घयाना। कु चल्लि चेल्लन। अस्य क्वचिदुवन्धः कुटतः कुटादिपाठबलिष्फलः वेदेषु चारणभेदार्थो वा। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

चेष्ट ङ ईहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) ईहो व्यापारः। ङ चेष्टते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

चेष्टक पुं (चेष्टते इति। चेष्ट+ण्वुल्।) रतिबन्धविशेषः। यथा स्मरदीपिकायाम्।
'पार्श्वेक कृत्वा यस्य इतरेणैव चेष्टयेत्।
कान्त क्रोडे स्थिता नारी बन्धोऽयं चेष्टको मतः॥

चेष्टाकर्त्तृ त्रि।

चेष्टा स्त्री (चेष्ट+भावे अङ् टाप् च।) कायिकव्यापारः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा मनुः। ७। ६७।
"आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्।"
'प्रवृत्तिश्च चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे ऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नसाध्यायाः अनुमीयते। इति सिद्धान्तमुक्तावली। ५५।)

चेष्टानाश पुं (चेष्टायाः इच्छादेर्व्यापारस्य नाशो निवृत्तिश्च।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेष्टित क्ली (चेष्ट+भावे क्तः।) गतिः। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा देवीभागवते। १।१५।१८।
'अबुद्ध मन्ये नारी रुधिरं पिबसीति च।
न्यासस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥)

चैतन्य क्ली (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ्।) प्रकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥ चेतना॥ (यथा
'चैतन्यं परमात्मानं प्रधानस्यापि नैष्यते।
ज्ञानक्रिये आत्मकर्त्तृ इष्येते चेतनाश्रयः॥
नैष्यते चेतनायेव गाढं चैतन्य पाच। इति ग्रन्थादे विमार्शिनि। तथाच भागवते। ३। ८।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽमौ नादोऽयं सिरापम।
[illegible]")

चैतन्य पुं (चेतन एव। स्वार्थे ष्यञ्।) भगवदवतारविशेषः। तस्य प्रमाणं यथा —
'श्रुत्वा तु कलिधर्म्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
सर्व्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम्॥
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्म्मपालनम्।
भक्तिमार्गस्थिति कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो॥
श्रीभगवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते॥
अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं बहिर्मुखे।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम्॥
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति बहिर्मुखाः।
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः॥
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुबलादयः॥
चतुःषष्टिर्महान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम्॥
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः।
कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः॥
शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्रा जायन्तां भक्तरूपिणः॥
धर्म्मसंस्थापने काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये मद्भक्तास्तान् मय क्रमात्॥
श्रीरामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति॥
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः॥
सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः।
कमलाकरपिप्पलाइः पूर्व्वख्यातो महाबलः॥
महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् सारङ्गपण्डितः।
पुरुषोत्तमो वैद्यकुले स्तोककृष्णः प्रियो मम॥
अर्ज्जुनः पूर्व्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः।
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे॥
श्रीधरः श्रीधरश्च पूर्व्वं श्रीमधुमङ्गलः।
सुबलो बलरामश्च कलौ श्रीलहलायुधः।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षकाः॥
चतुःषष्टिमहान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पुरुषाः।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषाः सखि।
धर्त्तिंसात्तु कलौ चाहं तन्वै पुरुषाः स्त्रियः।
नीलाम्बरचक्रवर्त्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा॥
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः।
राधिकायाः प्रियाः सः श्रीगदाधरठक्कुरः॥
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसरकः।
वृन्दा दूती प्राणसखी श्रीमुकुन्दः कलौ युगे॥
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सनातनः।
ललिता या सखी मुख्या जगदानन्दपण्डितः॥
विशाखा या प्रियसखी श्रीरामानन्दनामकः।
वनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम॥
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया।
श्रीमन्नाथभट्टस्तु सुदेवी या मम प्रिया॥
प्रबोधानन्दविन्यासस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
[illegible] तथा प्रिया॥

गोस्वामी श्रीलभूगर्भ इन्दुलेखा तथा प्रिया ।
काशीमिश्रः शशिरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम ॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी ।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
भट्टः श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी ।
दूती कलावती प्रेष्या श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ॥
श्रीशिवानन्दभार्य्या सा मत्प्रियेन्दुमती सखी ।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
आचार्य्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
पण्डितो गरुड़ः श्रीमान् गरुड़ो मम वाहनः ।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
माधवः शान्तशुद्धिर्विश्वकर्म्मा तु भास्करः ॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो वृहस्पतिः ।
प्रिया इन्दुमुखी या मे मकरध्वजविश्रुतः ॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ॥
काशीमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्ज्जुनः सखा ।
प्रतापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपतिः ॥
ठकुरश्च कालिदासः पुलिन्दीवनचारिणी ।
शिखी च राधिका दासी सा इति ख्यातिसंयुता ॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सूर्य्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती ।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुड़स्तथा ॥
आचार्य्यरत्नचन्द्रः स्याद्ग्रावो वृन्दावनः स्मृतः ।
शुकदेवो व्यासपुत्त्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
शिवानन्दोऽनल इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते ॥
आचार्य्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
एता गोप्यो व्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ।
प्रियाश्चतुःषष्टिरेते धर्म्मसंस्थापने कलौ ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
ते प्राप्नुवन्ति मद्भक्तिं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
मद्भक्तदासा ये मर्त्या नास्ति तेषां समः क्वचित् ॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्नवान् ।
स्तौति तं देवदेवेशं नेदुर्दुन्दुभयस्तदा ॥
जगुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुष्टुवुर्मुनयस्तदा ॥"

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"यः सत्ये सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
त्रेतायां मखभुक् मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्णं दधत् ।
यः श्यामं दधदास्तु वर्णकममुं श्यामो युगे द्वापरे
सोऽयं गौरविधुर्व्विभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः ।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥"

इति गौरगणोद्देशः ॥

(अयमेव भगवांश्चैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्रदायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तत्सम्प्रदायैश्चोपास्येष्टदेवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव वृन्दावनरमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परेस्तु प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तन्न मन्यते अत एवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्यां प्रादुर्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैंहिकेयोपरागो जातः । एतदुपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानार्थं बहवो लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः । तदा ग्रस्तेऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुमुदबान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकीर्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्व्वपर्व्वतादुदियाय भवन्ति हि शुभसूचकानि महतामाविर्भूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक् शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमीरणः प्रसन्नानि च साधुजनमनांसि समभवन् । अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी आसीत् । कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीपमागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बरशर्म्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् । ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य दशमपुत्त्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्त्र आसीत् । स तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरिग्रहमनङ्गीकुर्व्वन् पारिव्राज्यधर्म्मं समाश्रयत् ।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कारे यथाकालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर इति नाम्नैनमाजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः पुत्त्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसारस्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया पौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परमसमादरेण गौर इत्याख्यया च आहूतवन्तः । परं धर्म्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्यसिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागरपारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महामहोपाध्यायं गङ्गादासशर्म्माणमुपाध्यायत्वेनाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य तदा सर्व्व एवैनं देवांशसम्भूतममन्यन्त । अथ कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभाचार्य्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभाचार्य्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै सम्प्रददे । विवाहानन्तरमेवासौ छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य तर्कजालैः समाच्छन्ना भग्नदर्पाश्च सन्तः प्रतिनिवृत्ताः । असावपि दिग्विजिगीषया पूर्व्वादिस्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन् सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्व्वगुणविभूषितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या सरस्वतीदेव्या सौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गैर्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापयामास । अथ कदाचित् पितृलोकोद्धारवासनया गयातीर्थं गत्वा भक्तचूड़ामणेः श्रीमदीश्वरपुरिनाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामान्तदीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं प्रत्यावृत्तवान् । एतस्मिन्नवसरे पाषण्डदुराचारौ दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ ब्रह्मबन्धू अन्यांश्च कुष्ठादिव्याधिपीड़ितान् महापातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजिप्रभृतीन् वैष्णवद्वेषिणः स्वमहिम्ना दमयामास । ततः प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्म्मं प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्य्यादिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन् बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ (१४३१) एकत्रिंशदधिकचतुर्द्दशशतशके उत्तरायणसंक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्यग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्न्यासधर्म्मं समाश्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्तशास्त्रपारदर्शिनं सार्व्वभौमं विचारेण पराजित्य वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदावरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सेव्यनिर्णयैर्धर्म्मालापैरात्मानं कृतकृत्यवदमन्यत । ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-त्रिमल्लप्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेमरसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः । तत्रैवासौ 'कृष्णकर्णामृतं' नाम सुप्रसिद्धवैष्णवग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचलमागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य भवने व्यवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्तिलक्षणं दर्शयामास । अथ गच्छति काले वृन्दावनं

निगमितुरन्येनैव यथा व्रजन् स्वभावचारल्येन याग्राान्ते पि हिंसकजन्तून् भक्तिप्रेम्णा मादयित्वा वृन्दावनमुपतस्थे । तत्र स्वभक्तवृन्दान्तः एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य मथुरामुद्दिश्य प्रस्थितः । ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यवनान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः । तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्मं प्रचार्य च पुनर्नीलाचलमाजगाम । अत्रस्थ एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नाना तीर्थस्थानेषु प्रेषयामास । अथ स्वभक्तैर्मिलितो नानाविधमहोत्सवं हरिसङ्कीर्त्तनादिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य विरहोन्मादादिप्रगाढभक्तिलक्षणैरन्वित आसीत् । तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे हरिसङ्कीर्त्तनस्य माहात्म्यातिशयं श्रावयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्दशशतशके मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान् ।)

चैत्यं क्ली पुं । (चित्यस्य इदम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) आयतनम् । इत्यमरः । २ । २ । ७ ॥ यज्ञस्थाने कश्चित्तु सुरवन्दित देवकुलसदृशयज्ञायतनं सचित्यमाचित्यमथो त्याहुः । देवायतनमात्रम् । स्त्री देवकुलम् । इति भरतः । (यथा महाभारते । २ । ३ । १२ ।
"यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ।")
चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चैत्यः पुं (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति । चैत्य+अण् ।) बुद्धः । बिम्बः । उद्देशवृक्षः । इति मेदिनी भरतश्च । शेषस्य पर्य्यायः । देवसदः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा महाभारते । ६ । ३ । ३० ।
"द्रुमाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।"
चैत्यः पुरुषः । यथा, भागवते । ३ । २६ । ६० ।
"अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ।")

चैत्यद्रुः पुं (चैत्य एव द्रुमः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणाद्यो ज्ञातव्याः ।)

चैत्यमुखः पुं (चैत्यं चितासम्बन्धि विज्ञानमिव मुखं यस्य ।) कमण्डलुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चैत्यवृक्षः पुं (चैत्यस्य ग्रामस्य प्रसिद्धो वृक्षः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति रत्नमाला । (यथा मनुः । ९ । २६४ ।
"चतुष्पथांश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ।")

चैत्र क्ली (चीयन्ते जीवा यस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं प्रवर्त्तन्ते । चि+बाहुलकात् करणे त्रन् । ततः स्वार्थे अण् ।) स्थलम् । देवकुलम् । इति मेदिनी । रे १७ । एतस्य इति भाषा । (यद्भ्यासम् । यथा महाभारते । १ । १०९ । १२ ।
"भौद्दिश चैत्रा राज्यम् । मन्येत पर्य्यवस्थितम् । बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ।")

चैत्रः पुं (चित्रे विचित्रे काव्यादौ साधुः । चित्र+अण् ।) बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः । वर्षपर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, २७ । (यथा, हारावल्याम् ।
'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः ।'
चित्रायां भवः । चित्रा+अण् ।) चित्रागर्भजो बुधपुत्रः । स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् । (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र सः । चित्रा+ 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ।' ४ । २ । २३ । इति पक्षे अण् ।) मासभेदः । स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः । तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः मीनस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः । इति मलमासतत्त्वम् । तत्पर्य्यायः । चैत्रिकः २ मधुः ३ । इत्यमरः । १ । ४ । १५ । चैत्री ४ कालादिकः ५ । इति राजनिर्घण्टः । चैत्रकः ६ चित्रिकः ७ । इति शब्दरत्नावली । * । तत्र जातफलम् ।
"सत्कर्म्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्वादुरसप्रभोजी ।
सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवेत् मनुष्यो मधुमासजन्मा ।'
इति कोष्ठीप्रदीपः । * ।
(चैत्रकृत्यानि तु वारुणीशोकाष्टमी श्रीरामनवमी मन्वन्तरयोदशी मदनचतुर्दशीप्रभृतीनि । एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ।)
तत्र शिवव्रतकथनम् । यथा —
'चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्च्चयेत् शङ्करं व्रती ।
करोति नर्त्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम् ॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा ।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन् इति च भाषा ।

चैत्रकः पुं, (चैत्र+स्व । स्वार्थे कन् ।) चैत्रमासः । इति शब्दरत्नावली ।

चैत्ररथं, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम् । 'तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।) कुवेरस्योपवनम् । तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम् । इत्यमरः । १ । १ । ७३ । (यथा रघुः । ५ । ६० ।
'एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥"
इन्दु पीठस्थानानामन्यतमम् । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५८ ।
"गन्धोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।"
पुं कुरुवंशविशेषः । यथा महाभारते । १ । ९४ । ४९ ।
"अवीक्षितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम् ।
जनमेजयञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम ।")

चैत्रावली स्त्री, (चैत्र चैत्रमासे या आवल्यः पङ्क्तयः अवलम्बितानि । आ+वल्+णिच्+अच् । स्त्रियां ङीप् । इत्युक्तवान् ।) चैत्री पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । मधूत्सवः २ सुवसन्तः ३ काममहः ४ वासन्ती ५ कर्द्दमी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चैत्रिकः पुं (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन् । 'विभाषा फाल्गुनीति ।' ४ । २ । २३ । इति पक्षे ठक् ।) चैत्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ।

चैत्री [न्] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन् । व्रीह्यादित्वादिनिः ।) चैत्रमासः । इति राजनिर्घण्टः । (चित्रा+इञ् ।) चैत्रिरिति च पाठः ।

चैद्यः, पुं (चेदीनां जनपदानां राजा । चेदि+ष्यञ् ।) शिशुपालः । स तु दमघोषसुतः । इति जटाधरः । (यथा माघे । २ । ३८ ।
'त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ।"
चेदिराजवंश्यः । इति पुराणम् ।) तद्देशीये पुंभूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चोक्षः त्रि (क्षायते उष्यते शोध्यते इत्यर्थः । चक्ष+कर्म्मणि घञ् । तत पृषोदरात् साधुः ।) गीतः । शुचिः । (यथा, मनुः । ३ । २०७ ।
'अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ।')
दक्षः । (यथा महाभारते । १२ । ७० । ८ ।
'अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।")
तीक्ष्णः । मनोज्ञः । इति मेदिनी । षे १२ ।

चोचं, क्ली, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच् ।' ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) गुडत्वक् । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ । (यथा,
"मृद्वीकाखर्ज्जूरकचोचमोचपनसनारिकेलफलानि ।"
इति वाग्भटे सूत्रस्थाने । १५ । ४५ ।)
तेजपात इति ख्यातम् । इति कश्चित् । (अस्य पर्य्याया यथा —
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
उपभुक्तफलास्थिचर्म्म । चाँचा इति ख्यातम् । तालफलम् । इति भरतः । कदलीफलम् । इति सारसुन्दरी । नारिकेलम् । इति स्वामी । वल्कलम् । चर्म्म । इति धरणी ।

चोचकं क्ली (चोच+स्वार्थे कन् । यद्वा चोचेन त्वचा कायतीति । कै+कः ।) वल्कलम् । इति शब्दरत्नावली ।

चोटी, स्त्री, शाटी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३९ ।

चोडः पुं (चुडति संवृणोति शरीरमिति । चुड संवरणे+अच् ।) प्रावरणम् । देशविशेषः । इति मेदिनी । डे, १३ ।

चोदना, स्त्री (चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति । चुद क प्रेरणे+युच् टाप् च ।) विधिः । (यथा, गीतायाम् । १८ । १८ ।
'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना ।")
प्रेरणा । यथा । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म इति जैमिनिसूत्रम् । एकादश्यादिब्रतादौ स्नानसन्ध्यादि चोदना । इति स्मृतिः ।

चोदयित्रीकः पुं (चोदनया प्रेरणया गुप्तं गूढं चरति इति । गुप्+"इगुपधेति ।" ३ । १

१३५। इति कः। क्रीड़नकाले कन्दुकानां ऊर्द्ध-क्षेपणप्रसिद्धतयास्य तथात्वम्।) कन्दुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोद्यं, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति। चुद्+णिच्+यत्।) अद्भुतम्। प्रश्नः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ४३। ३४।
"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च॥")

चोद्यः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। "अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३। ३। १६९। इति यत्।) चोदनार्हः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।
"नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयतात्मा चाग्निकार्य्येषु चोद्यः।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः॥")

चोपनं, क्ली, (चुप मन्दायां गतौ+भावे ल्युट्।) मन्दगमनम्॥

चोरः, पुंस्त्री, (चोरयतीति। चुर+णिच्+पचाद्यच्।) स्तेयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। चौरः २ दस्युः ३ तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिम्लुचः ६ स्तेनः ७ ऐकागारिकः ८ स्तैन्यः ९ प्रच्छन्नघाणः १० मोषकः ११ पाटच्चरः १२ परास्कन्दी १३ कुम्भिलः १४ खगकः १५ शङ्कितवर्णः १६ खनिकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुरपुरुषः १८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दृप्तः १९ तक्का २० दिवा २१ रिपुः २२ दिवा २३ विशावाः २४ तायुः २५ वनर्गुः २६ हुरश्चित् २७ मुषीवान् २८ मलिम्लुचः २९ अघशंसः ३० वृकः ३१। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥ (यथा, देवीभागवते १। १९। ६।
"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे।
स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहत्वं कथं नृप!॥")
शृगालाटी। इति शब्दचन्द्रिकाधृतचरकचन्द्रः॥ गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः। इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥

चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् कायतीति। कै+कः।) पृक्का। इति रत्नमाला॥ पिडिङ्ग इति भाषा। (चोर+स्वार्थे कन्।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। शङ्कितः २ खगकः ३ दुष्पत्रः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६ चपलः ७ कितवः ८ धूर्त्तः ९ भट्टः १० नीचः ११ निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४ चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८ सुग्रन्थिः १९ पर्णचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१ ग्रन्थिदलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये।
"चोरको वरुणः कुष्ठं सर्व्वगन्धा सप्तप्रला॥")
अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातकफनाशास्यदुर्गन्धाजीर्णकृमिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) चोरपुष्पी। इति शब्दरत्नावली॥ ("शङ्खिनी चोरपुष्पिका।" इति वैद्यकम्॥)

चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुष्पमस्याः। "पाककर्णपर्णेति।" ४। १। ६४। इति ङीष्।) क्षुपविशेषः। बोया इति चोरहुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। शङ्खिनी २ केशिनी ३। इत्यमरः। २। ४। १२६॥ चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)

चोरस्नायुः, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्टदर्शनात्॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्येव गन्धोऽस्त्यस्य। अच् ततष्टाप्।) चोरपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादित्वात् वुञ्।) चौरिका। चौर्य्यम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चोलः, पुं, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षःप्रदेशे इति। चुल उन्नतौ+अच्।) कञ्चुलिका। काँचुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। ६६।   तम्॥")
"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम्।"
तत्पर्य्यायः। कूर्पासकः २। इत्यमरः। २। ६। ११८॥ कञ्चुकः ३। इति जटाधरः॥ कुचुली ४ कुञ्चुलिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल इति रमानाथः॥ पुंयोगेऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ इति सुभूतिः॥ गवादित्वात् चोली च। कूर्परः कफोणिर्नाश्च च तद्गमसते गच्छति इति अमूर्द्धन्या कूर्पासः पृषोदरादित्वाल्लोपः ततः स्वार्थे कः। इति भरतः॥ * देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली। अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः॥ म्लेच्छधारिवेदयागानधिकारिम्लेच्छविशेषः। स तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्म्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥

चोलकं, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल+णिच्+अच्+स्वार्थे कन्। यद्वा चोल इव कायति इति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै+कः।) वारवाणः। कवचम्। इति हारावली। १६७॥ (देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १९। ६५।
"उत्तरङ्गमना कावेरी तेन संमर्द्दकारिणा।
चोलकेश्वरकीर्त्तिश्च कालुष्यं ययतुः समम्॥")

चोलकी, [न्] पुं, (चोलकमिवास्त्यस्य इति इनिः।) करीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्व्व। इति मेदिनी। ने, १८४॥

चोलण्डुकः, पुं, (चोलस्य अण्डकं इव शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोषः, पुं, (चोष्यते इति। चि+डः। ततः उष-दाहे+अच्। चश्चासौ उषश्चेति।) पार्श्वज्वाला॥ यथा—
"हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्ता-
त्तृड्दाहचोषवहुलं सकफप्रसेकम्।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
लिङ्गत्रयमोहजड़ताभिरथापरं च॥
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः।" इति भावप्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषमुत्पादयति सुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")

चोस्कः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति। चदि+डः। ततः स्कन्दति आक्रमते शत्रून् स्कुनाति आप्नवते वा। स्कन्दि स्कु वा+डः। ततः पृषोदरादित्वे साधुः।) सिन्धुवारदेशीयाश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चौक्षं, त्रि, (चोक्ष एव इति। स्वार्थे अण्।) मनोज्ञम्। इति महाभारतम्।

चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण्। यद्वा चुरा शीलमस्य। "इति छत्रादिभ्यो णः।" ४। ४। ६२। इति णः।) चोरः। इत्यमरः। २। १०। २४॥ (यथा, देवीभागवते। १। १९। ५६।
"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥"
असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १९।
"किराती चौरवसना चौरसेनानमस्कृताम्॥"
कविभेदः।
"कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरो मयूरकः॥"
इत्युद्भटः॥)
चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (चोरपुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्य्यं भावो वा। "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च।" ५। १। १३३। इति वुञ्। टापि अत इत्वम्।) चौर्य्यम्। इत्यमरः। २। १०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।
"चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः॥")

चौरी, स्त्री, (चौर+ङीष्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली। (गायत्र्युक्त्या महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४९।
"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च चण्डिका॥")

चौर्य्यं, क्ली, (चोरस्य कर्म्म भावो वा। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५। १। १२४। इति ष्यञ्।) चोरकर्म्म। चोरी इति चुरी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्तैन्यम् २ स्तेयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २। १०। २५॥ चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चोरिका ६। इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ९। २७६।
"सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥")

चौलकर्म्म, [न्] क्ली, (चूड़ाया इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण् उस्य ओत्वञ्च।

ततश्चौलमेव कर्म्म इति कर्म्मधारय ।) चूडा कर्म्म । इति स्मृतिः ॥

चौलुक्यः पुं (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । 'गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) राजविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१२ ॥

च्यु क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं अक सकञ्च सेट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । क च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥

च्यु ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सकं अनिट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । ङ च्यवते । इति दुर्गादासः ॥

च्युत्, इर क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सक सेट् । क्वचित् अकञ्च ।) अन्तःस्थादियुक्तः । इर, अच्युतत् अच्योतीत् । चर इव आसेचनम् । च्योतति घृतं वह्नौ यज्वा । आसिञ्च तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच भट्टिः । ६ । २८ ।

"सीतां जिघांसुं सौमित्रिः । राक्षसानारतां भुवम् । रक्तप्रोक्षितमभ्यार्ण सम्प्रहारे चुलक्यो ॥

'अच्युतत् सलिलमकामकोऽपि । इति तट्टीकायां जयमङ्गलधृता ।)

च्युत, त्रि (च्यवते स्म इति । च्यु + कर्त्तरि क्तः । यद्वा च्युत + घञर्थे क ।) क्षरितम् । यथा —

'विगलन्नवनीतसाम्भोऽप्यच्युत चरितकथामृतम् ॥

इति श्रीभागवतम् ॥

(स्खलितम् । यथा रघुः । ११ । ७५ ।

सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्म्मणाम्

ऋत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥)

च्युति स्त्री (च्यवते प्रोक्षिताद्भिकमस्या इति । च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६०८ । गुह्यद्वारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु + भावे क्तिन् ।) क्षरणम् । यथा —

कृत्या हरस्यापि पिनाकपाणे

र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥'

इति कुमारसम्भवे । ३ । १० ॥

च्युप पुं (च्यवन्ते भावन्तेऽनेन इति । च्यु + च्युप किच्च । उणां । ३ । २४ । इति प स च किच्च च्युधातुरत्र भावनार्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

च्युस क हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं अक सेट् ।) क्वचित् पुस्तके हासे । अन्तःस्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥

च्योत्न क्ली, (च्युत + पृषोदरादित्वात्साधुः ।) च्योत्नम् । घृतादिक्षरणम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौक्न त्रि (च्यवते इति । अनिदाप्युषिनि । उणां । ४ । १०४ । इति ऊक ।) गमनकर्त्ता । अच्छ च्यौक्नपुत्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

छ

छ छकारः । स तु व्यञ्जनवर्णः । चवर्गद्वितीय वर्णश्च । (वङ्गाक्षरे) तस्य लेखनप्रकारो यथा,

'रुद्राद्धोगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली तत । पुनश्चाधोगता तासु शक्ति ब्रह्मेशविष्णवः ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ० ॥

अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ ("इचुयशानां तालु ।" इति छन्दकारेणोक्तम् ।

'कण्ठावन्दावितुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥

इति शिक्षायाञ्च ॥)

अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।

"विसर्गस्तत्पुन श्रोद्धा स चवर्गश्च सन्तया ।"

अन्योन्यस्यापि वर्णस्य द्वितीयान्तिमवर्णोच्चारणे महाप्राणत्वमिति ज्ञौकराभ्यामेवोच्चार्यत्वादिति च यथाम्नातमर्थेतीति तट्टीकाकारो विवरणं ।

अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

'ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजां त्रिलोचनाम् । पीताम्बरधरां नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् । एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।

"छकारं परमाश्चर्यं स्वयं परमकुण्डली । सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥ पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥ पीतविद्युल्लताकारं छकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

तस्य नामानि यथा तन्त्रशास्त्रे ।

"छम्छन्द शुद्धभूता च पशु पशुपतिस्मृतिः । निर्म्मलं तरलं वह्निर्भूतमाता पिनाकिनी ॥ एकनेत्रश्च चपला द्विशिरा वामकूर्परः । ओकथो लाङ्गली धूमकामरूपा मनाश्रितः ॥ माता निशाचरः पाशुविंशत स्थितिशब्दकः ॥

छ त्रि (छायते परिच्छिद्यते यत इति । छो + कर्म्मणि घञर्थे कः ।) निर्म्मलम् । इति मेदिनी । छे १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छः पुं (छो + भावे कः घञर्थे को वा ।) छेदनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छग पुं स्त्री (छः वत्साने छिन्नं गच्छति प्राप्नोतीति । गम + डः ।) छागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७५ ॥

छगण क्लीं पुं (छं + गणः । छं तस्मै अपि स्थादगयेत्यर्थः गण्यते इति । गण + कर्म्मणि घञ ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः । ४।१२०३ ॥

छगल क्ली (छ्यति छिनत्ति छायते वा । छो + छेदने + 'छो गुग्घ्रस्वश्च । उणां । १।११२ । इति कलच प्रत्यय धातोर्गुगागमो ह्रस्वश्च ।) नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले १ ॥

छगलः पुं स्त्री (छायते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो + कलच गुगागमो ह्रस्वश्च ।) छागः । इति मेदिनी । ले, ८१ ॥ (यथा सुश्रुते ।१।४६ 'नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः । छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥')

छगलक पुं स्त्री (छगल + स्वार्थे कन् ।) छागः । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥

छगला स्त्री (छगलस्याकारोऽस्त्यस्य छगलवत् लक विद्यतेऽस्येति वा । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा 'वृद्धपुष्पिकाजननी जीवन्तीविषाणिकाजन्तीमलाततच्छगलाली वृषादनीवल्लीप्राकर्णी ग्रहवल्लीतिप्रवरभक्ष भृङ्गारकोटिनारप्रभृतीनि ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये ।)

छगलाण्डी, स्त्री (छगलस्याण्डमिव मूलमस्याः । ततो ङीष् ।) छगलाङ्गी । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

छगलाद्री, स्त्री (छगलस्येव अन्त्र यस्याः ।) छगलाङ्गी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।

"छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिका मारकुण्टे ।")

छगलान्त्रिका स्त्री (छगलान्त्री + स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्व ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

छगलान्त्री स्त्री (छगलस्यान्त्र यस्याः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३९ अध्याये । "श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनीतिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्री सुधा सुवर्णक्षीरी चेति ॥)

छगली स्त्री (छगल + जातित्वात् ङीष् ।) छागमाता । छागी । इति त्रिषु ॥

छटा स्त्री (छो + अटन् किच्च ।) दीप्तिः । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।

"प्रतापांशुच्छटाकूटे पटवासमघर्म्मभिः । जम्बूद्वीपद्विषेऽप्यस्य येनासन्धत मण्डनम् ॥")

समूहः । यथा माघे । १ । ४७ ।

'सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता

नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।

(सटाच्छटाभिः केशरसमूहैः । इति मल्लिनाथः ॥)

छटाफल पुं (छटा इव परस्परसंहतानि फलानि यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

छटाभा स्त्री (छटाभिर्न्निभिर्भाति इति । भा + क्विप् । यद्वा । भा + क । टाप् च ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

छ(त्र)त्त्र क्ली (छाद्यत्यनेनातपादिकमिति । छद + णिच् + सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् णिलोपः ह्रस्वश्च ।) रौद्रवृष्टिनिवारणाधारवस्त्रविशेषः । छाति इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आतपत्रम् २ । इत्यमरः ।२।८।३२॥ छायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतपवारणम् ५ । राजच्छत्रं यथा —

'आतपत्रञ्च राज्ञस्तु दृषणश्च सितन्तु तत् ।

पुण्डरीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥”

इति जटाधरः ॥

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।

“छत्रं कनकदण्डे तु राजदण्डमुदाहृतम् ।

नृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम् ॥”

तस्य गुणाः । वृष्ट्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम् । वर्णदृष्टिकारित्वम् । गुप्तावरणमङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि बाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी रेणुका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् । सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीड़िता वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय । ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा आह सूर्य्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायितं तत्क्षतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान् सन्धाय सूर्य्याभिमुखोऽतिष्ठत् । सूर्य्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्य्यादन्नादि भवति तेनान्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवं माकार्षीस्तथापि मुनिः शमं न जगाम । अथ सूर्य्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—

“छत्रं हि भरतश्रेष्ठ ! यः प्रदद्यात् द्विजातये ।

शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥

स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।

अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ! ॥”

इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

अथ छत्रयुक्तिः ।

“विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा ।

राज्ञश्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यञ्चान्यदुच्यते ॥

तत्र विशेषच्छत्रोद्देशः ।

सदण्डञ्चाथ निर्द्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।

सदण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥

दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्वस्त्रञ्च कीलकः ।

षड्भिरेतैः सुसन्दिष्टैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥

दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात् ।

षड्वांशवेदनयनवितस्त्या कन्द उच्यते ॥

शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात् ।

शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥

नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः ।

गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥

नवाष्टसप्तषट्संख्यैरश्मिभी रज्जवः क्रमात् ।

वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥

भानुदिग्ग्रहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।

यथा यथानमुदितं तथाज्ञामेव भूतये ॥

पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥

एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः सुवराजस्य तत् त्र्यंशमानमपि तदेव ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ

तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः ।

रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं

छत्रप्रसादं नृपतेर्वदन्ति ॥

प्रसादमिति प्रसादार्हम् ।

नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।

सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥

चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् शुक्ले रज्जुवाससी ।

छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥

मुक्तानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ।

इदं कनकदण्डाख्यं छत्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥

दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्म्मिताः ।

कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥

कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम् ।

कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥

द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।

सर्व्वोपरि व्रजजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥

दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।

स्वामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥

इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्रराजो महीभुजाम् ।

अभिषेके विवाहे च ग्रहाणां प्रीतिवर्द्धनः ॥

पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।

अयं दिग्विजयी नाम छत्रराजो महीभुजाम् ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

छत्त्रः, पुं, (छद + णिच् + ष्ट्रन् ह्रस्वश्च ।) मूलेन पत्रेण च वर्षाकारवृक्षः । छातारियाविष । छातनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिच्छत्रः २ कटुः ३ । इति रत्नमाला ॥ भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्त्रकः, पुं, (छत्त्रमिव कायति इति । कै + कः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्रः । रङ्गा कुलेखाड़ा इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्त्रगुच्छः, पुं, (छत्त्रमिव गुच्छो यस्य ।) गुण्डतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्त्रचक्रं, क्ली, (छत्त्राकृति चक्रम् ।) चक्रविशेषः । यथा, समयाम्रते छत्त्रचक्रम् ।

“अश्विनीमघमूलादौ चक्रं छत्त्रत्रयात्मकम् ।

प्रतीचीमधरेखाया ईशानान्तं हयाधिपः ॥

आग्नेयान्तं नराधीशो नैर्ऋतान्तं गजाधिपः ।

एषां छत्त्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥

अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षं यत्र छत्त्रे ततः फलम् ।

चामरं कलसं वीणा छत्त्रं दण्डः पतद्ग्रहः ॥

आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

यत्र छत्त्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

चामरे चञ्चलता वायोरनावृष्टिः प्रजायते ।

दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीड़ा न संशयः ॥

कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम् ।

वीणास्थेनार्कपुत्त्रेण पट्टराज्ञी विनश्यति ॥

चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ।

यदा कृत्तत्रये सौरिश्छत्त्रे दण्डे पतद्ग्रहे ॥

तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्त्रस्यास्य न संशयः ।

आसनस्य भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे ॥

युवराजक्षयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते ।

सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरुक्तफलो न हि ॥

वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः ।

शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः ॥

उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्त्रभङ्गदाः ।

क्रूरं चतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् ॥

पूर्व्वच्छत्त्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।

शुक्रेन्दुसंयुतं छत्त्रे दक्षिणे शस्यभङ्गदम् ॥

एवमन्येषु राज्येषु नामर्क्षात् फलमादिशेत् ।

यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः ॥

भौमज्ञौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ बले समौ ।

यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥

एतेऽचाष्टौ ग्रहाश्छत्त्रे परचक्रेण भङ्गदाः ।

नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्व्वा यत्र संस्थितः ॥

छत्त्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।

स्नगयासाहसं यात्रां दुष्टहस्त्यश्ववाहनम् ॥

विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्त्रस्थे क्रूरखेचरे ।

ज्ञात्वैवं शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां जायते शुभम् ॥”

छत्त्रधारः, त्रि, (छत्त्रं धरतीति । धृ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) छत्त्रधरः । छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । छायाकरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६७ । “स्वपक्षे च यथा, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्पशाध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्त्रधारः विलासिनी च ॥”)

छत्त्रपत्रं, क्ली, (छत्त्रमिव पत्त्रमस्य ।) स्थलपद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छत्त्रपत्त्रः, पुं, (छत्त्रमिव विस्तृतं पत्त्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥) मानकचुः । इति केचित् ॥ सप्तपर्णवृक्षः । इति च केचित् ॥

छत्त्रभङ्गः, पुं, (छत्त्रस्येव रक्षितुः स्वामिन इत्यर्थः भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । नृपनाशः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

छत्त्रा, स्त्री, (छत्त्रमिव आह्लादनं विद्यतेऽस्याः । अर्श आदित्वादच् ततष्टाप् । यद्वा, छदति आच्छादयति स्वोत्पत्तिस्थानमिति । छद + “सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।” उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । ततः षित्त्वाच्च ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) मिषिः । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु । धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—

“मुस्तपर्पटकोदीच्यछत्त्राख्योशीरचन्दनैः ।

शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥

छत्त्रा धान्याकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ कोंड़कछाता इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निवृत्तसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः । तस्य

सप्तम यथा मात्स्ये [illegible]सितस्माने ३० अः ।
'कृष्णप्रथमरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा ।
एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्रातिच्छत्रके विद्यात् [illegible] कन्दसम्भव ॥)

छत्राक क्ली (छत्रमिव कायतीति । कै+क ।) शिलीन्ध्रम् । छत्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा मनुः । ५ । १९ ।
छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥)

छत्राक पुं (छत्रमिव आकारं आच्छादकत्वं नास्त्यतीति । [illegible]+आक अच ।) जल[illegible]वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्राकी स्त्री (छत्राक + गौरादित्वात् ङीष् ।) [illegible] । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥

छत्रातिच्छत्र पुं (छत्रमतिक्रम्य छत्रमिवाच्छादयतीति । अति+छद्+ष्ट्रन् ।) छत्राकारजलतृणविशेषः । तत्पर्यायः । छत्रातिच्छत्रा २ पालघ्न ३ अतिच्छत्रा ४ सुगन्धा ५ छत्रक ६ तन्त्रक ७ [illegible] ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्राधान्य क्ली (छत्रा धान्यमिव ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रिका स्त्री (छत्रा एव । छत्रा + स्वार्थे कन् । अत इत्वम्) शिलीन्ध्रम् । काङकछाता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । ग्रामच्छत्रिका २ शिलीन्ध्र ३ शिलीन्ध्रक ४ उच्छन्नम् ५ वसारोहम् ६ कालकम् ७ । इति हारावली ॥ छत्राकम् ८ । इति भरतः ॥ भूमिच्छत्रम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥ करीषतुषकालोत्थौ [illegible] छत्रिकाया सामान्यगुणाः । शीतलत्वम् कषायत्वम् । स्वादुत्वम् पिच्छिलत्वम् । [illegible] छर्द्यतीसार[illegible] । [illegible] छत्रिका [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजवल्लभः ॥

छत्री [न्] पुं (छत्रं नापितस्याभिधानं [illegible] [illegible] । छत्र+इनि ।) नापितः । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्रविशिष्टे त्रि । यथा,—
[illegible] छत्री दण्डी [illegible] च ।"
इति स्मृतिः ॥

(यथा महाभारते । [illegible] । ५ ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥")

छद पुं [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।"
[illegible] । १ । [illegible] इति [illegible] [illegible] ।)
[illegible] [illegible] इति [illegible]
[illegible] ।

छद् [illegible] संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० [illegible] [illegible] [illegible] । इति [illegible] [illegible] । [illegible] । ११ ।

'छन्दयति सुरलोके यो गुणैर्यश्च शुद्धे
सुरयुवतिविमुक्ताश्छादयति सजम ॥')

छद् कि न सृत्यौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० उभ० सक० सेट् ।) कि न, छादयति छादयते छदति छन्ते दिवमेघ । आच्छादयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छद् म कि न ऊर्जने । ऊर्जनं बलं जीवनञ्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० उभ० सक० सेट् ।) छन्दयति पुत्रं पिता । जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छद पुं (छदति आच्छादयतीति । छद+अच् ।) पत्रम् । (यथा रामायणे । २।५५।६ ।
ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥)
पक्षः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । तमालवृक्षः । इति मेदिनी । दे ५ ॥

छदन क्ली (छदति आच्छादयतीति । छद+ल्यु ।) पत्रम् । पक्षः । (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ६९ ।
विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजैः ।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥
छद+भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी । ने ६५ ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

छदपत्र पुं (छदानि आच्छादकानि पत्राणि यस्य ।) भूर्जपत्रवृक्षः । इति कश्चित् रत्नमाला ॥

छदि [स्] स्त्री (छादयतीति छाद्यतेऽनेन वा । छद्+णिच् +'अर्चिशुचिहुसृपिछादि छर्दिभ्य इसि ।' उणा० । २ । १०९ । इति इसि । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च ।' ६ । ४ । ९७ । इति ह्रस्वः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ (यथा भागवते । ७ । १४ । १२ ।
'कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं केदं तुच्छं कलेवरम् ।
क तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥)

छद्म [न्] क्ली (छद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति । छद्+"सर्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा, रघुः । १२ । २
स [illegible] [illegible] शीर्षस्नानमिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥)
कपटः । शाठ्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छादनम् । इति मेदिनी । ने ६४ ॥

छद्मतापस पुं (छद्मना कपटेन तापसः । यद्वा तपस्विवेशधारी ।) छल तापसः । तत्पर्यायः । सर्वाभिसारः २ वैडाल व्रतिकः ३ धर्मध्वजी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

छर्दिका स्त्री (छर्द्दि वमनम् । [illegible] [illegible] [illegible] कन् टाप् च ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

छन्द पुं (छन्दन इति । छन्द्+भावे घञ् ।) अभिप्रायः । (यथा रामायणे । २ । १ । ७ ।
"[illegible] [illegible] न कार्यं छन्दानुवर्त्तिनि ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥")
वशः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८८ ॥ अभिलाषः । इति भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वच्छन्दे त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

छन्दस् [स्] क्ली, (छन्दयति आह्लादयति छन्द्यतेऽनेन वा । चदि आह्लादे+'चन्देरादेश्च छः ।' उणा० । ४ । २१८ । इति असुन् धातोश्छश्च ।) वेदः । (यथा रघुः । १ । ११ ।
'आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।")
स्वैराचारः । अभिलाषः । (यथा महाभारते । १२ । २०१ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ॥")
पद्यम् । इति मेदिनी । से २२ ॥ अस्य लक्षणं यथाह गङ्गादासः ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ॥"
एतदर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया परिमाणं वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति । समं समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादस्तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः । विषमं पृथग्लक्षणचतुष्पादम् । (तत्र समवृत्तम् उक्थादिभेदेन षड्विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
'आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पृथक्छन्दो भवेत् पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम् ॥
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुप्रतिष्ठिका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥"
छन्दोऽन्यत्रोपयोगित्वात् [illegible] । यदुक्तं तत्रैव [illegible] [illegible] [illegible] ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ।
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा ॥"
म ऽऽऽ न । । । भ ऽ । । य । ऽ ऽ ज । ऽ ।
र ऽ । ऽ स । । ऽ त ऽ ऽ । ग ऽ ल ।)
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मणिमध्यम	स्यान्मणिमध्यं चेत् भमसाः 211,222,112	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतनखश्री । चित्रपदाभो नन्दसुतश्चारु ननर्त स्फीतमुदा ॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरैर्भुजङ्गसङ्गता 112,121,212	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वनमधारकदम्बमन्तरेण तां हरिः ॥
हलमुखी	रान्नसाविह हलमुखी 212,111,112	
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ 212,111,212	
दशाक्षरा इति । पङ्क्तिः ।		
रुक्मवती रुक्मवती ध्वनित । चम्पकमाला इति क्वापि ।	रुक्मवती सा यत्र भमसगाः 211,222,112,2	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः । राधमदे हर्म्यालिरुदारा रुक्मवती किं तस्य तु लक्ष्मीः ॥
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता 222,211,112,2	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीव्यन्तीर्व्रजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥
त्वरितगति	त्वरितगतिश्च नजनगैः 111,121,111,2	त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता । मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमगात् ॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा 111,212,121,2	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः । मुररिपोर्मनः पुनातु मे सुकृतशालिनी मनोरमा ॥
शुद्धविराट्	मसौ जगौ शुद्धविराडिदं मतम् 222,112,121,2	
पणव	म्नौ यगौ चेति पणवनामेदम् 222,111,122,2	
मयूरसारिणी	रजौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् 212,121,212,2	
उपस्थिता	तौ ज्गौ गुरुणेयमुपस्थिता 221,12 ,121,2	
दीपकमाला	दीपकमाला भमौ मता जगौ 211,222,121,2	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुक्ता 222,211,111,2	
एकादशाक्षरा इति । त्रिष्टुप् ।		
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः 221,221,121,2,2	गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ । यो गोकुलं गोपकुलं च सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रायाः इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः । तास्तु चतुर्दशप्रस्तारभेदादाद्यन्त्यौ त्यक्त्वा चतुर्दशप्रकारा भवन्ति ।	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ 121,221,121,2,2 अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुर्वः । स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम् ॥
सुमुखी	ननजलगैर्गदिता सुमुखी 111,121,121,1,2	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः । तिमिरमनन्तसुखं सुमुखी हरिमवलोक्य मुमोच चिरम् ॥
शालिनी अस्याश्चतुर्थे तत सप्तमे च यतिः ।	मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकैः 222,221,221,2,2	यद्भो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्मं धत्ते काममर्थं च सूते । मुक्तिं दत्ते सर्वदोपास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्तिः ॥
वातोर्मी	वातोर्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः 222,211,221,2,2	ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्मिः पोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति क्वचित् ।	म्भौ न्लौ गो भ्रमरविलसिता 222,2,111 111,2	सुभ्रु । मानं परिहर न चिरात्तारुण्यं ते सफलयतु हरिः । फुल्लावल्लीं भ्रमरविलसिता भावे शोभां कलयति किमु नाम ॥
अनुकूला	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् 211 221,111 2,2	वल्लवरामा मुररिपुमासीत्प्रश्रयवाचोऽतनुरतिपुष्टिः । वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥
रथोद्धता	रान्नराविह रथोद्धता लगौ 212 111 212,1,2	राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदे रथोद्धता । यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ॥
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च 212,1 ,211,2,2	यस्य चेतसि सदा मुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोलः । तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे। कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम्॥
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम्। यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु॥
श्येनी श्येनिका इति क्वचित्।	श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	यस्य कीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येन्यशेषलोकपावनी सदा। जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम्॥
श्रीः	बाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता ।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ ताद् गकारौ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं सससाल्लगौ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ,ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।।।,।ऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुश्चेत् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः। जगती।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,।।ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमनैः। इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी॥
वंशस्थविलम् वंशस्तनितमिति क्वापि।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन्। व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः॥
इन्द्रवंशा वंशस्थनिवेन्द्रवंशाचरणोभयघटिता-श्चतुर्व्वर्णप्रस्तारीयाद्यन्तव्यतिरिक्त-चतुर्द्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः। यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः॥
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ	यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः। विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम्॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं ह्रदं जीवनं लिप्समानः। मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला- लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम्। मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम्॥
स्रग्विणी	कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्म्मिता शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते। नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे- र्मूर्त्तिरास्तां ममैवोरसि स्रग्विणी॥
वैश्वदेवी	बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	अर्च्चामन्येषां त्वं विहायामराणा- मद्वैतेनैकं कृष्णमभ्यर्च्च भक्त्या। तत्राशेषात्मन्यर्च्चिते भाविनी ते भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणानि।	छन्दसामुदाहरणानि।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ ।।ऽ	अम्बुतस्य शीकरमितीरिरती वरमौक्तिकामुलहरीकुरिता। प्रमिताक्षरा सुररिपोर्भणिति- र्मञ्जुभुवामभिजहार मन ॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	मदविजापुलिने नवचम्पकी परिषदा सह कलिकुतूहलात्। द्रुतविलम्बितचारविधारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।।।,।।। ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी। सुरनिहितसितामुजमद्भुभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।।। ।ऽऽ ।।। ।ऽऽ	विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा। मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा ॥
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ।।।,।ऽ। ।ऽ।,।ऽऽ	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम्। तव मुखतामरसं मुरशत्रो। हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥
मालती यमुनेति क्वापि।	भवति ननावथ मालती जरौ ।।। ।ऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ	इह कलयाच्युतकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः। कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥
मणिमाला अस्याः षड्वर्णैर्यतिः।	त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ऽऽ। ।ऽऽ ऽऽ। ।ऽऽ	प्रह्वामरमौली रत्नोपलक्लृप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला। गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणां मन्तां मम चित्ते ध्वान्तं प्रशमयन्ती ॥
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः।	मो भः सौ चेज्जलधरमालाब्ध्यष्टैः ऽऽऽ ऽ।। ।।ऽ ऽऽऽ	या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या। भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः ॥
पुटः	वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ।।। ।।। ऽऽऽ ।ऽऽ	
प्रमुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः। गौरीति कौमुदीकारः।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।।।,।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।।। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ऽऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ	
उज्ज्वला	ननभरसहिता भतीज्ज्वला ।।। ।।। ऽ।। ऽ।ऽ	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।।।,।ऽ।,ऽ।। ।ऽऽ	
ललना	पञ्चमुनि भमौ सौ सयुता ललना ऽ।।,ऽऽऽ ।।ऽ ।।ऽ	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ म्सौ नामतः ।।। ।।। ऽऽऽ ऽ।ऽ	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ।।। ऽ।। ।।। ।ऽऽ	
विद्याधारः	सर्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
सारङ्गम्	सारङ्गमत्र समस्तैस्तकारैः स्त ऽऽ।,ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ	
मौक्तिकदाम	समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।ऽ।,।ऽ। ।ऽ।,।ऽ।,	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणानि।	छन्दसामुदाहरणानि।
मोटकम्	मोटकनाम समस्तभमीरय ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
तरलनयनम्	वरिलघु तरलनयनमिह ।।।।।।।।।।।।	
त्रयोदशाक्षरा वृत्तिः। अतिजगती।		
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः।	त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ऽऽऽ,।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च । आश्चर्य्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह ॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ।ऽ।,ऽ।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे । समीरणोल्लसितलताकरालगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ,।।ऽ,ऽ	लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यद्गोपामोदिपयोदानिलरम्यम् । कामक्रीड़ाहृष्टमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्जनवृन्दावनमाप ॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- कुपितकवलकरकालियमौली । चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति शम्भौ	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	वल्लोन्मिश्रीतककरेण लालवं- ऋतुकान्तिचोरितविलोचनो हरे । नियतं कलानिधिरसौति वल्लवी मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥
चन्द्रिका उत्पलिनीति क्वापि। विद्युदिति क्षमेति च क्वापि। सप्तभिः षड्- भिश्च यतिः।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्तुभिः ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	शरदमलतरचन्द्रिकाधालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥
कलहंसः सिंहनादः क्वापि।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः । जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	शयिता त्वया पटुलमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी । सुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गुरुभुजवीर्य्यभरं हरिं मदान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः । क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य क नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम् ॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्ररेखा	नसरयुगगैश्चन्द्ररेखर्त्तुलोकैः ।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तसौ यदि गुरुः स्यात् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजससैर्गसंयुक्तैः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
कुटजगति	कुटजगतिर्ननजौ सजगुं भजौ गुरु ।।। ।ऽ। ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽ	
प्रभावती ।	यस्यां प्रिये । प्रथमकमक्षरद्वयं तुर्यं तथा गुरु नवमं त्यान्तिमम् । मान्यं भवद्यतिरपि षेद्दुरागहे सा लक्ष्यतामस्तरते । प्रभावती ॥	
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः । शक्वरी । असम्बाधा पञ्चनवभिश्च यति ।	मो तो नो सौ गः असम्बाधा ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।। ऽऽऽ	वीर्याग्नौ येन ज्वलति रणवशात् क्षिप्ते दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा । धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धं साधूनां बाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥
वसन्ततिलकम् अष्टभिः षड्भिश्च यतिः । सिंहो-न्नता क्वापि । सिंहोन्नता इति काश्यपः । उद्धर्षिणी इति सैतवः ॥	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ऽऽ। ऽ।।,।ऽ।,।ऽ। ऽ,ऽ	फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनान्ता लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति । वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः स्मः ॥
अपराजिता सप्तभिर्यतिः ।	ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।।।,।।। ऽ।ऽ,।।ऽ । ऽ	यदनवधिभुजप्रतापफलासदा यदुनिचयचमूः परैरपराजिता । जयजय समरे समस्तरिपुव्रजं स जयति जगतां गतिर्गरुडध्वजः ॥
प्रहरणकलिका सप्तभिः सप्तभिर्यतिः ।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ।।। ।।। ऽ।। ।।। । ऽ	व्यथयति कुसुमप्रहरणकलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि सता । विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम् ॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ऽऽऽ ऽ ऽ	भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतै-र्माकन्दादिर्दुतपवनैर्मन्दान्दोला । लीलालोला पल्लवविलसद्धस्तोल्लासैः कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥
लोला अष्टाभिः षड्भिर्यतिः ।	द्विसप्तच्छिन्ना लोला म्सौ म्गौ गौ चरणे चेत् ऽऽऽ,।।ऽ ऽऽऽ ऽ।। ऽ ऽ	मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः । सद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥
नान्दीमुखी अष्टभिः षड्भिर्यतिः ।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।।।,।।।,ऽऽ। ऽऽ।,ऽ ऽ	सरसजलधुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः । सुरतरलतयार्थात्तमासाद्य किञ्चित् प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥
इन्दुवदना	इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ऽ।। ।ऽ। ।।ऽ ।।।,ऽ ऽ	
नदी सप्तभिर्यतिः ।	ननतजगुरुभिः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।।। ।।। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ	
लक्ष्मी	लक्ष्मीरन्तविरामा मृसौ तभौ गुरुयुग्मम् ऽऽऽ,।।ऽ ऽऽ।,ऽ।। ऽ,ऽ	
सुपवित्रम्	त्रिनगमगाविति वसुयति सुपवित्रम् ।।। ।।। ।।। ।।। ऽ,ऽ	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ऽऽऽ ऽ।। ।।।,।ऽऽ ऽ ऽ	
कुटिलम्	युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।।ऽ,ऽ।। ।।। ।ऽऽ ऽ,	
प्रमदा	नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः।	सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी IIऽ,IऽI,IIऽ,Iऽऽ,I,ऽ	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः।	नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी III,IऽI,ऽII,IऽI,ऽ,ऽ	
सुकेसरम्	नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेसरम् III,ऽIऽ,III,ऽIऽ,I,ऽ	
चन्द्रौरसः	म्भौ न्यौ लगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः ऽऽऽ,ऽII,III,Iऽऽ,I,ऽ	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ऽII,III,III,III,I,ऽ	
वासन्ती	वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत ऽऽऽ,ऽऽI,III,Iऽऽ,ऽ,ऽ	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः। अतिशर्करी।		
शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला IIIIIIIIIIIIII,ऽ	मलयजतिलकसमुदितशशिकला व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता। सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं व्यतनुत विततरभसपरितरलम्॥
स्रक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः।	सागयमपि च रसनव-रचितयतिः IIIIII,III,IIIII,ऽ	अयि सहचरि! रुचिरतरगुणमयी त्वदिमवसतिरनपगतपरिमला। स्रगिव निवस विलसदनुपमरसा सुमुखि! मुदितदनुजदलनहृदये॥
मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः।	वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः IIIIII,I,IIIII,ऽ	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः। अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः॥
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः।	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः III,III,ऽऽऽ,Iऽऽ,Iऽऽ	मृगमदकृतचर्चा पीतकौषेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा। अनृजुनिहितमंसे वंशमुत्क्वाणयन्ती धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा॥
लीलाखेलः	एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेल ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ	पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलच्चौणीचक्रे रासोल्लासक्रीडद्गोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः। मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीडाभिर्लोलो यद्वद्देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेत् III,IIऽ,III,ऽIऽ,ऽIऽ	विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुकृतमदैर्मधुकरै रणद्भिर्वृतम्। मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरिः॥
तूणकम्	तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ऽ,I,ऽIऽ,IऽI,ऽ,I,ऽIऽ,Iऽ	सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम्। राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे!॥
चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः।	म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ऽऽऽ,ऽIऽ,ऽऽऽ,Iऽऽ,Iऽऽ,	विच्छेदे ते मुरारे! पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा। राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किम्वार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम्॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रश्चेत् त्रयो मा यकारौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,Iऽऽ,Iऽऽ	गोपाली लीलालोला यद्वत् कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यस्रक्सम्मूर्द्धचित्रा। कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वत् हृदि क्रीड़तीयं कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वास्माद्भियते तन्न जाने॥

छन्दसां अभिधानानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।।,।ऽ। ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्दशभिश्च यति ।	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।।ऽ,।ऽ।,।।।,।।।,।ऽऽ	
कामक्रीडा	मा पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडागंधा ज्ञेया ऽऽऽ,ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ	
सुरेलकम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुरेलकम् ।।।, ।ऽ। ऽ।। ।ऽ।,ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभि । यति ।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मृसौ यो विरमः स्वराष्टौ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभि सप्तभिश्च यति	ननतभरगनाष्टस्वरैरुपमालिनी ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभ	ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा सयौ चेन् ।।ऽ,।ऽ। ।।ऽ,।।ऽ ।ऽऽ	
मानसहंस	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ। ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः प्रविवक्रमितैर्गदिता नलिनी ।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ,	
निशिपालकम्	भंस निशिपालकमिदं भजसनाश्च रः ऽ।।,।ऽ। ।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
षोडशाक्षरा वृत्तिः । अष्टि । चित्रम्	चित्रसञ्ज्ञमीरितं समानिका पदद्वयम् ऽ,। ऽ।ऽ ।ऽ।,ऽ,। ऽ।ऽ,।ऽ।	विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट- वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातपुलककण्टकाङ्ग त्वां सदैव वासुदेव । पुण्यलभ्यपादयेव बर्हपुष्पचित्रकेश । संस्मरामि गोपवेश
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति अन्यौ । सप्तभिर्नवभिश्च यति ।	भत्रिनगैः स्वराङ्कऋषभगजविलसितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,ऽ	यो हरिरुदखान खरतरनखरखरै- र्दुर्जयदैत्यसिंहहृदविकटहृदयतटम् । किञ्चिदपि चित्रमेव यदखिलभयहृतवान् कंसनिदेशदृप्यदृषभगजविलसितम् ॥
चकिता वस्वर्वाणैर्यति ।	भात् समसनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्ज्ञेयदनुजयोगीदुश्चेष्टाभ्रमचकिता यद्भुजपरिघच्छाया याता साध्वसविगमम् । दीव्यति दिवि यन्माता स्वेच्छं नन्दनविपिने गच्छत शरणं शर्ण्यं तं भीता भवरिपुतः ॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,। ऽ,।ऽ ,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मित लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यति ।	म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षड्ऋतुभिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।। ऽऽऽ,।।।,ऽ	विस्रस्तस्रग्गलितचिकुरा धौताधरपुटा म्लायत्पत्रावलिकुचतटीक्षुद्राशोर्म्मिसरला । राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।।,।ऽ। ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि । नीतिरम्य तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् । भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥
प्रवरललितम्	यमौ न सौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	भुजोत्क्षेपं नृत्यं चलनवलयझङ्कारयुक्तौ सुधा पादन्यासः प्रकटितनुलाकोटिनादः । स्मितं वक्त्रे कस्यादृगपि पटुकटाक्षोर्मिलीला हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदर्लैश्वैर्मभनमयला गश्चेत्तदा हारिणी ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	यस्या नित्यं श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने राग स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिसुश्वति । इत्याश्लक्षन् जयति जलदश्यनाकुलवल्लवी गर्षेऽथ स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥
हरिः	रसयुगहययुङ् नौ म्रौ सो लगौ हि यदा हरिः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ ।,ऽ	
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।ऽऽ,ऽ।। ।।।,ऽ।ऽ ।।ऽ ।,ऽ	
चित्रलेखा ष्टमे सप्तमे च यतिः ।	मसजा भजजा गं दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ। ऽ,ऽ	
अतिशायिनी	सभजैरतिशायिनी मता भजगैर्गुरुभ्याम् ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । धृतिः ।		
कुसुमितलतावेल्लिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्वासिताग्रे वाते खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम् । भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासिलीलास्यलक्ष्मीं नन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ॥
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इदमेव वदरैश्छिन्ना महामालिका चाधिकन्यश्मिलारका दशवसुभिर्लमा इति कुत्रापि ।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	तरणिसुतातरङ्गपवने सलीलमान्दोलित मधुरिपुपादपङ्कजरजः सुपूतपृथ्वीतलम् । सुरहरचित्रवेष्टितकलाकलापसंस्मारकं क्षितितलनन्दनं व्रज सखे । सुखाय वृन्दावनम् ॥
नाराचम्	इह ननरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटकृष्टमेघच्छटा सख । राधा त्वयि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषातिहृष्टेऽदरं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधतस्व हृतम् ॥
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति क्वचित् ।	मन्दाक्रान्ता नयरलघुयुता कीर्तिता चित्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ ऽ	शुद्धेऽश्मशिन् जगति स्वगदृशां सारस्य यदासौ दाक्ष्यैर व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । मैत्राङ्कं चैत्र यदुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाङ्कितायाम् ॥
शार्दूललनितम् द्वादशे चरमान्ते च यतिः ।	मः सौ जः सततः दिनेशऋतुभिः शार्दूललनितम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	सत्वा कंसरङ्गे पराक्रमविधिं शार्दूललनितं यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदरम् । सन्तोषं परमं दर्शयत्वे त्रैलोक्यशरणं श्रेयो व स तनोतु परमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥
हरिणप्लुतम् हरिणप्लुतेति कुत्रापि ।	मात् सो जौ भरसयुतौ करिवाणस्वरैर्हरिणप्लुतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुतान्तगतिर्यदि चान्त्यसरञ्जिता ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,।।ऽ	
सुधा	सुधा मर्कैस्वरैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतगाः ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।। ।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	
भित्रगता	षड्भिर्मनजमतमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भाद्रननना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ऽ॥,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,।।ऽ	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो मश्चेत् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ	
केसरम्	अर्थाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ऽऽऽ,ऽ॥,।।।,।ऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
चलम्	म्भौ नृजौ भ्नौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ऽऽऽ,ऽ॥,।।।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
लसा	सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लाबसा ऽऽ।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
ता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ॥,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविस्फूर्ज्जितम्	तद्भूतर्त्वश्वैर्मौ भ्मौ विरतिश्चेत् सिंहविस्फूर्ज्जितं यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ॥,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
हरनर्त्तनम् विबुधप्रिया इति च कुत्रापि ।	र्सौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् ऽ।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
क्रीड़चक्रम्	इदं क्रीड़चक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ऽ॥,।।ऽ,।।।,।ऽ।,।।।,ऽ।ऽ	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिधृतिः।		
मेघविस्फूर्ज्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	रसर्त्वश्वैर्य्मौ नृसौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्ज्जिता स्यात् । ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः। निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्ज्जिता चेत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत्॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यतिः ।	भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोश्चारुशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः । न यस्याङ्घ्रिच्छायासुपगतवतां संसारतीव्रातप- स्तनोति शोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥
शार्दूलविक्रीड़ितम् द्वादशे ऊनविंशतौ च यतिः ।	सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीड़ितम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषयाहर्निशं पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्यालयं गच्छतम् । एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद् ध्रुवं न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीड़ितम् ॥
सुरसा सप्तमे चतुर्दशे अन्ते च यतिः ।	म्नौ भ्नौ यो नो गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ॥,।।।,।ऽऽ,।।।,ऽ	कामक्रीड़ासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः । गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपानप्रभवकृतसुखं व्यसरदसौ ॥
फुल्लदाम पञ्चमे द्वादशे चान्ते च यतिः । पुष्पदाम इति केचित् ।	मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं हृष्यच्चेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्विसृष्टम् । मुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाहूतभृङ्गं मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥
पञ्चचामरः	नयुगलगलघू रजौर्लगा यदा स पञ्चचामरः ।।।,।।।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
बिम्बम	इत्थं बिम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्म्तौ नृमौ ततौ चेद्गुरुः ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसभजा गुरुर्मकरन्दिका ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
मणिमञ्जरी	रसाश्वैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्तिता मणि- मञ्जरी ।ऽऽ,ऽ।।,।।। ।ऽऽ,।ऽ।,।ऽ। ऽ	
मधुमतता	गजाश्वितुरगैर्जसौ जसतभा गश्चेत् मधुमतता ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । कृतिः ।		
सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ, ऽ।।,।,ऽ	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयादासाद्यनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतरसुखं हर्षोत्थपुलका । आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामारिं त्यक्तकामा ननु नरकरिपो । राधा मम सखी ॥
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासरासमुद्भवा भवतामिदं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारुचामरगीतिका ॥
वृत्तम्	वृत्तमीदृशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	चित्रवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन । यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनाभिः सुखं चकार विष्णुरब्जलाभ चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु ॥
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अन्ते च यतिः ।	रसाश्वाश्वैः शोभा यमुननतरा मेघविस्फू- र्जिता चेत् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	सदीयश्रोणीतटसरसिजयुगला मध्यनम्रा स्तनाभ्यां तयोरन्ते राजत्तरलकिसलयच्छिद्रसुस्निग्धशाखा । लसन्मुक्ताहारस्फुरितपुलकवयवस्कन्दविस्मारिताया महाशोभा गौरी मिलनदलितपटलैः कृष्ण । सा कापि दृष्टा ॥
सुवंशा	ख्याता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभना न्लयं गौ गुरुश्च ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
मत्तेभविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः ।	सभरा नमौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्री- डितम् ।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ ।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः । प्रकृतिः ।		
स्रग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशे च यतिः ।	म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	आकीर्णेन्दीवराभा कनककपिशसत्पीतवासाः सुहासा बर्हश्चन्द्रकान्तैर्ललितचिकुरा चारुकर्णावतंसा । वंशध्यानप्रमुग्धानिसुवितगदहनैर्भिन्नसक्तौ कामिनीभिस्त्रिविष्णोरवतु जगति च स्रग्धरा हारिहारा ॥
सरसी सिद्धकामिति मालिनीविधिरिति च ख्यातिः ।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।।।,।ऽ। ऽ।। ।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	चिकुरकलापशैवलकलापसदास लसद्दशांशुक स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजवालमृणालवल्लिषु । कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगता मुकुलाकृतिर्हरौ अरचयदङ्गना व्रजमृगीनयनासरसीषु विभ्रमम् ॥
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । आकृतिः ।		
हंसी अष्टम द्वाविंशतौ च यतिः ।	मौ मौ नाश्चत्वारो गौ गौ वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।। ।।। ।।।,ऽ,ऽ	सार्द्धं कान्तैर्कान्तैरस्मौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकुलस्फीतप्रमन्दमरभसममवु रम्भौ । कालिन्दीये पद्माकर्षे पवनपतनपरिनरतलराग कलापाते । त्वत्त कीर्त्तं अरभसमतिनिधि चिरमति हंसी ॥
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुः कथितेयमुदारतरा मदिरा ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,ऽ	माधवमासि विकासरसारदपुष्पलसन्मदिरामुदितैर्- भृङ्गकुलैरुपगानवने वनमालिनमालि । वनालिलयम् । कुञ्जगृहोदरमध्यविकल्पितकल्पमनल्पमनोज्ञरसं त्वं भज माधविका स्तनदुर्गकवाटपुनर्नवलोकनया ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रकम्	भौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन् मसः सजनगुभिः ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।।।,ऽ	
महास्रग्धरा	सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यान्महास्रग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः । विकृतिः । अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यत्र ।	नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।,ऽ	खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभमग्नदृप्तदनुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा । भुवनहितावतारचतुरश्चराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिवलयेऽस्ति कंसभयमनस्तवेति तमवोचदद्रितनया ॥
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः । मत्ताक्रीडा इति क्वचित् ॥	मत्ताक्रीडं वस्विष्वाशायति मयुगगयुगमथुलघुगुरुभिः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।।।।।।।।।।,ऽ	मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्स्पन्दत्पदमरुणनयनयुगलसरसिजम् । रासोल्लासक्रीडत्कान्तव्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं सान्द्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनवचरणपरिचयम् ॥
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता वदयतो भसता नजभगाः ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः । संस्कृतिः । तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः ।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः सभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिखिन्ने निःश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तधरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अतिकृतिः । क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्चविंशतौ च यतिः ।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाश्चेदिषुशरवसुमुनियति ननुलघुगैः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।।।।।।।।।।।,ऽ	क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरी । फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिमकिरणजा ॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः । उत्कृतिः । भुजङ्गविजृम्भितम् अष्टमे ऊनविंशतौ षड्विंशतौ च यतिः ।	वस्वीशाश्वैश्छेदोपेतं ममतनननयुग रसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	हेलोद्यन्नृत्यत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक श्चारुप्रेङ्खच्चूडाबर्हः श्रुतितरलनवकिसलयसरञ्जितहारधृत् । त्रस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुतिरच्युतः पायाद्भिन्दन् कालिन्दीह्रदकृतनिजवसतिदृढभुजङ्गविजृम्भितम् ।
अपवाहम्	मो नाः षट् सगाविति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अथ दण्डकाः । सप्तविंशत्यक्षरा इति । चण्डवृष्टिप्रपातः	यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्ड वृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।।। ।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ,	प्रलयघनघनाम्बुधारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं सपदि समवलोक्य सद्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं न्यधाल्लीलया । कमलनयन । रक्ष रक्षेति गच्छत्समस्ताघगोपाङ्गनाभिर्द्र शानन्दितो गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः ॥
प्रचितकः	प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिः ।।। ।।।,।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ,।ऽऽ	सुरहर । यदुकुलाम्भोधिचन्द्र । प्रभो । दवकाननत्र । त्रिलोकैकनाथ प्रचितकपटमुरारिवंशोद्दामसन्तापलम्भोमनिर्दारणे कृष्णकोडन्त । चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मीलनि प्रोषितध्यायिनां निविड़ान्धकार प्रशमजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ । प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥
कुसुमस्तवकम्	सगणाः सकला खलु यत्र भवन्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ	विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुड्मलगो भ्रमरप्रकरेण यथात्र सितेरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः । स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविविभ्रमलीलविलोचनहारिरुचिः कमलावनिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज मध्यगतः ॥
मत्तमातङ्गलीलाकरः	यत्र रेफाः परं स्वेच्छया गुम्फिता न स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ	हेमगौर वसानः शुकं शक्रनीलाश्मिते वक्षसि स्पष्टदिव्या- तुलपाञ्चिते हारतारागणश्चोनिभश्रिः मालाश्रिते भव्यभूषोज्ज्वलाङ्गः सम श्रीरिणा । चञ्चलाभास्वरैलिङ्गकुन्दाभ दन्तैः लालाधरैर्हास हासोर्मिकौतूहले कंसरङ्गाजिरं यातु वक्षकपाटैर्विनिक्रीडया मत्तमातङ्ग लीलाकरः ॥
षड्विंशत्यक्षरा इति । अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।	मूर्द्धि चारुचम्पकस्रजः सलालसेन लसच्चन्द्रकान्त चन्द्रिका कचेषु कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरी प्रतसकां गले च कामकेशरी पकल्पनाम । फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूषितां तनौ विचित्रमिद्धपाल वेश एष केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स नर्मिमानिवागतो मधुर्विहङ्गमः ॥
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुरुर्निरन्तरेच्छया यदा निवेश्यते तदेव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके । विजृम्भ मानगौरदीधितिः रतिस्वहस्तनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग शेखरः किम् । इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदनक्षमां गिरं वदन्निह मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोजकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थताम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णः	प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूत- लीलाकरोद्दामशङ्खादयः प्रतिचरणं चण्डवृष्टिप्रपातस्य द्व्यर्थः । ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासा- च्युतानन्त नारायण त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधा- धोक्षज श्रीनिधे बलिदमन नृसिंह शौरे । भवाम्भोधिघोरार्णवे त्वं निमज्जन्त- मभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥
सिंहविक्रीडः	यकारैः कवीच्छानुरोधाभिबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धो ऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णवः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	अर्णार्णवादीनामप्युदाहरणानि बोद्धव्यानि
अशोकमञ्जरी	स्वेच्छया रजौ क्रमेण यन्निवेशयत्सुदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । व्यालः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । जीमूतः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ	
द्विचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । लीलाकरः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । उद्दामः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविक्रान्तः	नयुगलगुरुयुगेयं यकाराः कवीच्छानुरोधा- द्यदा यत्र बध्यन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितै- रीरितः सिंहविक्रान्तनामा ।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ.।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ, ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । शङ्खः इत्यादयः । इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
अथार्द्धसमवृत्तानि । उपचित्रम् ११ । ११ वृत्तिः ।	विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्- गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	सुरवैरिवपुस्तनुतां मुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् । गगनस्थघनामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
वेगवती १० । ११ वृत्तिः ।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	स्मर वेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा । रभसान्न गुरून् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रविराड् १०।११ इति ।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मसौ जगौ ग भद्रविराड् भवेन्नोजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
केतुमती १०।११ इति ।	असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।। ऽ।ऽ,।।।,ऽ ऽ	
विपरीतपूर्व्वा ११।११ इति ।	जसौ जगौ गो विषमे समे चेत् भौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्व्वा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ। ऽ,ऽ	
आख्यानकी ११।१२ इति ।	आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,ऽऽ। ।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ। ऽऽ। ।ऽ।,ऽ ऽ	
हरिणप्लुता ११।१२ इति ।	अयुजि प्रथमन विवर्जितं द्रुतविलम्बितकं हरिणप्लुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	। ऽ।।,ऽ।। ऽ।ऽ	स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।। ऽ।। ऽ।।,ऽ।ऽ	कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मनः ।
अपरवक्त्रम् ११।१२ इति ।	अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिद नजौ जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे	।।। ।।ऽ।ऽ,।ऽ	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम् ।
द्वितीये चतुर्थे च पादे	।।। ।ऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ	मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमा ॥
द्रुतमध्या ११।१२ इति ।	भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्यजौ द्रुतमध्या	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।। ऽ।। ऽ।।,ऽ ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ। ।ऽ। ।ऽऽ	
मालभारिणी ११।१२ इति ।	विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ ।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ ऽ।। ऽ।ऽ,।ऽऽ	
कौमुदी १२।१२ इति ।	अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं सदा कौमुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।। ।।। ऽ।।,ऽ।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।, ।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पुष्पिताग्रा १२।१३ इति ।	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	,।।। ऽ।ऽ ।ऽऽ	करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	क्षितवचिरविकाशपुष्पिताग्रा मनुयुवतिर्मनसो हरेर्मुदःभूत् ॥
यवमती १२।१३ इति ।	स्याद्युग्मके रजौ रजौ समे चेन्न जरौ जरौ गुरुश्चैवात मता यवमतीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ। ऽ।ऽ,।ऽ। ऽ।ऽ,ऽ	
मञ्जुसौरभम् १२।१३ इति ।	यदि विषमे भसौ नजौ जरौ सजसा, समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।। ।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः ।	अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा	
प्रथमे तृतीये पादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्खेदमयेन चक्षुषा ।
द्वितीये चतुर्थे पादे च	।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	अपि कंसहरस्य दुर्वचं पवनस्तद्विदधीत विस्मयम् ॥
इत्यर्द्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥		
अथ विषमवृत्तानि ।		
उद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	विललास गोपरमणीषु नरपतितनयाप्रभोद्गता ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कृष्णनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्म्मिविभ्रमम् ॥
तृतीये १०	ऽ।।,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
अन्यविधोद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥
तृतीये ११	ऽ।।,।।।,।ऽ।,।,ऽ	इति भारवावुद्गताभेदः । १२ । १ ॥
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
सौरभम्	त्रयमुद्गतासदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	परिभूतफुल्लशतपत्त्रवर्णविहतगर्व्वविभ्रमा ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कस्य कृष्ण हरतीह हरे सखपद्मसौरभकला तवाङ्गता ॥
तृतीये १०	ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
ललितम्	नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके । तदुदितसुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ।	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	व्रजसुन्दरी समुदयेन मुदितमनसा स पीयते ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम् ।
तृतीये १२	।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
वक्त्रम्	वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।	
प्रथमे पादे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।
द्वितीये ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	बल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारोच्चैः ॥
तृतीये ८	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्	युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।	
प्रथमे पादे ८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	रासकालतल्पस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।
द्वितीये ८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	आसीद्गोपाङ्गनाचीर्णा पथ्या वक्त्रमधुव्रतः ॥
तृतीये ८	ऽऽऽ।।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप		प्रथमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।	
		गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥	
		प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् ।	
		लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	
प्रथमे चरणे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	प्रथमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
द्वितीये	८	ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
तृतीये	८	।।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	
इति वृषमवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			
अथ मात्रावृत्तानि ।			
आर्या अथात गाथा		लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।	
		षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥	
		षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयतिपद-नियमः ।	
		चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	श्याम ! त्रिगुं सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न यदि ।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	पायमपि व्रजयशाविति जगाद गोष्ठां यशोदार्या ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।ऽ।।	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
प्रकारान्तरो यथा			
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	वृन्दावने सलीलं वल्गुद्रुमकाण्डनिहितसद्धर्यदि ।
द्वितीये	१८	ऽऽ।।ऽ।।।।।ऽऽ	क्षीरसुधार्पितवेणुः कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः ॥
तृतीये	१२	ऽ।।ऽ।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।।।ऽऽऽ	
नवधा आर्या क्रमेण यथा ।		[पथ्या ।	
पथ्या		प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्त्तिता	
प्रथमे पादे	१२	।।।ऽ।।ऽऽ	जय जय नाथ ! मुरारे ! केशव ! कमलाक्ष काम्बुजानन ! ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	कुरु करुणामिति विरतिं पथ्या भवरोगदुःखानाम् ॥
तृतीये	१२	।।।ऽ।।।ऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
विपुला		संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।	
		यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	
प्रथमे पादे	१८	ऽऽ।।ऽऽऽ।।ऽऽ	पुंसां कलिकालव्यालदृष्टानां भाग्यप्रकृतिरप्यपि ।
द्वितीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	सौख्यविपुला सुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥
तृतीये	१४	ऽ।।।ऽ।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१२	ऽऽऽ।ऽ।।ऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रा सलङ्घ्य यतिः ॥
चपला		उभयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	
प्रथमे पादे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	चपला न चेत् कदाचिन्मुग्धा भवेद्भक्तिभावना कृष्णे ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	धर्म्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
मुखचपला		आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।	
		शेषं पूर्व्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽ।।।ऽ।ऽऽ	नन्दसुत ! चपलकं दृढं न ते प्रेम गच्छ सत्यैव ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ ऽऽऽ	यत्र भवति नो रागः कापि चमादिति मुखचपला ॥
तृतीये	१२	ऽ।।।।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयपदान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।।।।।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
जघनचपला	प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः । लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽऽ।।ऽ	कृष्णः शृङ्गारपटुर्यौवनमदचञ्चलः सुललिताङ्गः ।
द्वितीये १८	ऽ।।।ऽ।ऽ।।।ऽऽ	आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥
तृतीये १२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १५	।ऽ।ऽ।।।।ऽऽ	
गीतिः	आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम् ।	
प्रथमे चरणे १२	ऽ।।ऽऽऽऽ	केशववंशीगीतिर्लोकमनोहरिणहारिणी जयति ।
द्वितीये १८	ऽ।ऽ।।।ऽ।ऽ।।ऽ	गोपीमानग्रन्थिर्विमोचनी दिव्यगायनाश्चर्य्या ॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे १८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	
उपगीतिः	आर्य्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम् ।	
प्रथमे चरणे १२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम् ।
द्वितीये १५	ऽऽऽ।ऽऽऽ	अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतिम् ॥
तृतीये १२	ऽऽ।।।।ऽऽ	
चतुर्थे १५	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
उद्गीतिः	आर्य्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽ।ऽ।ऽ।।	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या ।
द्वितीये १५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अर्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
आर्य्यागीतिः	आर्य्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्य्यागीतिः ।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽ।।।ऽ	हर्षाश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः ।
द्वितीये २०	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आर्य्यागीतिं भक्ता गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	लघुगुरुविपर्य्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्य्या भवन्ति ॥
चतुर्थे २०	ऽऽऽऽ।ऽ।।।ऽऽऽ	
पूर्व्वार्द्धे विंशत्या चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोड़शमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लघ्वक्षरं प्राप्य आर्य्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥		
वैतालीयम् । अपरवक्त्रमित्येके ।	षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥	
प्रथमे चरणे १४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	कुसुमेन मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् ।
द्वितीये १६	।।ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	मुदमातनुतेऽत्र पश्चिमं तद्वैतालीयं फलं हरेः ॥
तृतीये १४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति ॥
चतुर्थे १६	ऽऽऽऽ।।ऽ।ऽ	
औपच्छन्दसकम्	तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम् ।	
प्रथमे चरणे १६	ऽऽऽऽ।।ऽ।ऽऽ	आतन्वानं मुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसकं सदा विनोदम् ।
द्वितीये १८	ऽऽ।।ऽ।।ऽ।ऽऽ	कंसं यो निर्जघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥
तृतीये १६	ऽऽऽऽ।।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽऽ।।ऽ।।ऽ।ऽऽ	
एतद्वैतालीयभेदः ॥		

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
पज्झटिका		प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितमात्रा । पज्झटिकापनरत्र विवेक क्वापि न मध्य गुरुर्गण एक ॥	
प्रथमे चरणे	१६	॥ ।ऽऽऽऽऽऽ	तरलवतंसाश्रितरत्नकलारमणज्झटिकाकटिवत्र ।
द्वितीये	१६	।।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ	मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्द कालियशिरसि नटति मुकुन्द ॥
तृतीये	१६	ऽ।।।।ऽ।।ऽऽ	इय प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा
चतुर्थे	१६	ऽ।।।।ऽ।।ऽऽ	यस्या नवमी मात्रा च कदाचित् लघ्वी भवति ॥
दोधड़िका		मात्रा चयोदशक यदि पूर्व लघुकविरामि । पश्चादेकादशकन्तु दोधड़िका विगुणेन ॥	
प्रथमे चरणे	१३	ऽऽऽ।।।।।।	माई दोधड़िपठव शुणि स्वामिनी काया गोपाल ।
द्वितीये	११	ऽ।ऽऽ।ऽऽ।	वृन्दावनघनकुञ्ज चलिको कमलरसाल ॥
तृतीये	११	ऽऽ।।।ऽ।	अस्यार्थः । हे मातः । दोधड़िकापाठं श्रुत्वा त्वया
चतुर्थे	११	।।ऽ।।।ऽ।	गोपालो दृष्टः कमपि रसाल चलित कुत्र वृन्दावनघन
यस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अप भ्रंशभाषया प्रचार ॥			कुञ्जे वृन्दावनस्य निविड़निकुञ्जे । राई इति क्वचित् पाठः
इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			तस्मिन् राधिकाया दोधड़िकापाठ श्रुत्वा ॥ गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति ॥

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिक द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्चदश समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लिखितानीति ॥ * ॥

छन्दकपालन पुं (छन्दकेन छद्मना पालयति लोकानिति । पल+णिच्+ल्यु ।) छद्म तापस । इति जटाधरः ॥

छन्दोग पुं (छन्दो वेदविशेष सामेत्यर्थं गाय तीति । गै+ गोपोष्टक । ३।२।८ इति टक ।) सामगः । सामवेदी । इति जटाधर ॥ (यथा, मनु । ३ । १४५ ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृच वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्यु छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥)

छन्दोगपरिशिष्ट क्ली (छन्दोगेभ्य सामगेभ्य कात्यायनेन मुनिनेत्यर्थ । प्रणीत यत परिशिष्टम । यद्वा छन्दोगेभ्य कृत परिशिष्टम् ।) कात्यायनमुनिकृत सामवेदिकर्म्मबोधकगोभिलसूत्राणा परिशिष्टग्रन्थम् । इति स्मृति ॥

छन्दोविचिति स्त्री, (छन्दसा विचितिर्यत्र ।) श्रुतिच्छन्दसा प्रज्ञापक शास्त्रम् । इत्यमर टीकायां भरत ॥ (यथा बृहत्संहितायाम् । १ ८ ६४ ।

'विपुलामपि बुद्धा छन्दोविचितिं भवति कार्य मेतावत ।
श्रुतिसुखवृत्तकमत्र्र सममाह वराहमिहिरो ऽत ॥)

छन्न क्ली (छद्+क्त ।) रह । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी । न ५ ॥

छन्न त्रि (छद्+क्त ।) छादित । इति मेदिनी । न ५ ॥ (यथा । यथा महाभारते । ३ । ८० । ८४ ।

'न यथा नन्द्यो वीर न यमा मम दारक ।
अहश्छन्न घरैश्छन्नास्त्रयाज मौक्तिकाश मे ॥)
रह । इत्यमर । २ । ८ । २२ ॥

छम इ क सर्पे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां परं सक सेट ।) इ क छम्पयति । सर्पो गति । इति दुर्गादास ॥

छम, उ अदे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा पर सक सेट । उदित्वात् क्त्वावेट ।) छमति । उ, छमित्वा छान्त्वा । इति दुर्गादास ॥

छमण्ड पुं (छमति भक्षयति अबान्धवानपि पितर नाशयतीत्यर्थः । छम+बाहुलकादण्डन् ।) मातृपितृहीन । इत्युणादिकोष ॥ छेमड़ा इति भाषा ॥ बन्धुहीन । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

छर्द्द क वमने । इति कविकल्पद्रुम । (चुरां परं- सक सेट ।) वमनं वान्ति । क छर्द्दयति अन्न लोक । इति दुर्गादास ॥ (तथाच, महा भारते । ५ । ८६ । ४२ ।

'स्वपन्ति च प्रवन्ति च छर्द्दयन्ति च मानवा ॥)

छर्द्द क्ली (छर्द्द+भावे घञ् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्र । ३ । १३३ ॥

छर्द्दन क्ली (छर्द्द+भावे ल्युट ।) वमनम । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा सुश्रुते । ४ । १० ।

तथाशु मन्दानाभुविम्बीकोशातकीफलै ।
छर्द्दनं मधुरैश्चैवामयवान् तण्डुलाम्बुना ॥)

छर्द्दन पुं, (छर्द्दयति नरमश्नन्तमिति भक्षितात् पुन रुद्गिरतीति । छर्द्+ल्यु ।) अलम्बुषक्षुप । (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरयतीति । छर्द्+ल्युट ।) निम्बवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ मदन वृक्ष । इति भावप्रकाश ॥

छर्द्दापनिका स्त्री (छर्द्द वमन आपयति प्राप यतीत्यर्थ । आप+णिच+ल्यु । तत स्वार्थ क । टापि अत इत्वम्) ककटी । इति राजनिर्घण्ट ॥

छर्द्दि स्त्री, (छर्द्दयत्यनेनेति । छर्द्द वमने+इन् ।) वमिरोग । वान्ति इति भाषा । तत पर्याय । प्रच्छर्द्दिका २ छर्द्दन ३ वमथु ४ वमनम ५ वमि ६ । इति हेमचन्द्र । ३ । १३३ छर्द्दिका ७ छर्द्दीका ८ वान्ति ९ उद्गार १० । इति राजनिर्घण्ट ॥ उत्कासिका ११ छर्द्दनम १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या निदानादि यथा —

'दुष्टैर्दोषै पृथक्सर्व्वैर्बीभत्सालोकनादिभि ।
छर्द्दय पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोजनै ॥
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषत ।
नार्य्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्नत ॥
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनै ॥
निरुच्यत छर्द्दिरिति दोषो वक्त्र प्रधावित ॥"

तस्या पूर्व्वरूप यथा —
'हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनु ।
द्वेषो ऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥

वातजायास्तस्या रूप यथा —
हृत्पार्श्वपीड़ासुखशोषशीर्ष
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदै ।
उद्गारशब्दप्रबल सफेन
विच्छिन्नकृष्णं तनुक कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्प महता च वेगे
नार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ॥

तत्र पित्तजायास्तस्या रूप यथा —
'मूर्च्छा पिपासा मुखशोषमूर्द्ध
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्त ।

पीतं भक्षीरयं हरितं सतिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥"
आः श्लेष्मजाया रूपं यथा,—
"तन्द्राख्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफानुविद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेच्च ॥"
सान्निदोषजाया रूपं यथा,—
"शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥"
दसाध्याया लक्षणं यथा,—
"विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं
तृट्श्वासहिक्कार्त्तियुतं प्रसक्तम् ॥
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयार्द्दितश्चाशु विनाशमेति ॥"
आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—
"बीभत्सजा दौर्हृदजामजा तु
असात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताञ्च विभावयेच्च
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥"
क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—
"शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
क्षीणस्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां
साध्याश्चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥"
तस्या उपद्रवा यथा,—
"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य-
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः ॥"
इति माधवकरः ॥
तस्यौषधं यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।
"आम्रजम्ब्वभया चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं लात्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
शीतं शीवाय पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ।
गुडूचीमञ्जकारिश्च धन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमम्भितत् ॥"
अपिच ।
"विल्वमूलस्य समधु गुडूचीक्वथितं जलम् ।
शीतं हरेच्च त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्व्वा च्छर्द्दिं नश्येत् मिश्रा तण्डुलवारिणा ॥"
इति च गारुडे १६४ अध्यायः ॥
अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
"आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥"
अत्र च्छर्द्दौ प्रयोगः ।
"हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नागरस्य क्षीरस्योदकम् ।
गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेत् मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोभागीकृते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विडङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
प्लवं कैवर्त्तीमुस्तं गुडतची इति लोके ।
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्कराञ्च पलोन्मितान् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुडवं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्द्दिं जयति दुर्ज्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधन्याकजीरकाणां रसो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्द्दिमरुचिञ्च त्रिदोषजाम् ॥
विल्वत्वचो गुडूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्द्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥
आम्रास्थिबिल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्यूहः क्वाथः ।
जम्ब्वाम्रपल्लवक्वाथं लाजचूर्णसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं ज्वरान्वि-
तुग्राम् ॥
बीभत्सजां हृद्यतमैरिष्टैर्दौर्हृदजां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्द्दिं जयेत् सात्म्यैरसात्म्यजाम् ॥
क्रमिहृद्रोगवद्धन्याद्वमिं क्रमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्य्याच्चिकित्सकः ॥
इति छर्द्यधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥
छर्द्दिः, [स्] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्द्यते इति वा ।
छर्द्द वमने + "अर्च्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्द्दिभ्य
इसिः ।" उणां । २ । १०८ । इति इसिः ।)
वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके
चिकित्सितस्थाने २३ अध्याये ।
"तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
छर्द्दींषि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥")
छर्द्दिका, स्त्री, (छर्द्दि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा,
छर्द्दिमतीति । छर्द्दि + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।)
छर्द्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
छर्द्दिकारिपुः, पुं, (छर्द्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।)
क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
छर्द्दिघ्नः, पुं, (छर्द्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
छलं, क्ली, (छो + वृषादित्वात् कलच् । यद्वा, छल +
अच् ।) स्खलितम् । शाठ्यम् । इति मेदिनी ।
ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४६ ।
"धर्म्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥"
व्याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।
"सा वै मदालसा पुत्त्रं बालसुपानयाविनम् ।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविश्वरम् ॥"
तात्पर्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण
कथनम् । यथा, न्यायसूत्रे । ५० ।
"वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥"
"अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः
कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या
युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो
दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थ-
कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्-
पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा,
नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-
संख्यापरत्वकल्पनया सिद्धाभिधानम् । प्रमेयं
धर्म्मित्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्धा-
भिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे
व्यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलं
सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥" "छलं नाम
परिशठमर्थाभासमपार्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव ।
तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्-
छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं
भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रो-
ऽहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव
तन्त्राणि तवेति अपितु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति
भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक-
धाभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् ।
सामान्यच्छलं नाम यथा, व्याधिप्रशमनायौषध-
मित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति भवा-
नाह सन्रोगः सदौषधं यदि च सत्प्रशमनाय
भवति सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासस्ते
क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-
छलम् ॥" इति चरके विमानस्थाने अष्टमे
अध्याये ॥)
छल्लिः, स्त्री, (छद्यं छादनतां लातीति । ला +
बाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
छाल इति भाषा ॥
छल्ली, स्त्री, (छदं छादनतां लातीति । ला + किः ।
ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरुत् ।
सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति
मेदिनी । ले, १८ ॥
छविः, स्त्री, (छ्यति सूक्ष्मं करोति यद्वा
छ्यति छिनत्ति दूरीकरोति मालिन्यादिकमनेन
मिति । छो + "कृष्टृविच्छविस्थविकिकीदिवि ।"

उणा० । ४।५६ । इति क्तिन् प्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) शोभा । दीप्ति: । इत्यमर: । १।३।१०।
(यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तु: कण्ठच्छविरिति गणै: सादरं वीक्ष्यमाण: ॥")

छष, ञ वधे । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा०-उभं०-सकं०-सेट् ।) ञ, छषति छषते । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादास: ।

छा, स्त्री, (छद् + ड: टाप् च ।) आच्छादनम् । इति मेदिनी । छि, १ ॥

छा:, पुं, (छाद्यते मात्रपक्षाभ्यामसौ । छद् + "सर्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ।४।१८८। इति असुन् तत: पृषोदरात् साधु: ।) शावक: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

छाग:, पुं, स्त्री, (छायते छिद्यते देवभक्तये इति । छो + "छापूखडिभ्य: कित् ।" उणा० । १।१२४। इति गन् ।) पशुविशेष: । तत्पर्याय: । वस्त: २ छगलक: ३ अज: ४ स्तुभ: ५ । इत्यमर: । २।९।७६ ॥ छग: ६ छगल: ७ छागल: ८ तभ: ९ स्तभ: १० स्तुभ: ११ । इति तट्टीका ॥ मधुकाम: १२ क्रयमद: १३ बर्कर: १४ पर्णभोजन: १५ लम्बकर्ण: १६ मेनाद: १७ बुक: १८ कम्बाग्र: १९ शिवाप्रिय: २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अबुक: २१ मेध्य: २२ पशु: २३ पयस्वल: २४ । तन्मांसगुणा: । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । नातिशीतलत्वम् । रुचिबलपुष्टिदायित्वम् । निर्दोषित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शुक्रधातुसाम्यकारित्वम् । बृंहणत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । नात्युष्णत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥ छागपीतमांसगुणा: । लघुत्वम् । शीतलत्वम् । प्रमेहनाशित्वञ्च ॥ स्तनपायिच्छागस्य मांसगुणा: । ईषल्लघुत्वम् । बलदायित्वञ्च ॥ तन्मूत्रगुणा: । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । नाडीविषार्शश्लीपदोदरकफश्वासगुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥
"छागलो बर्करश्छागो वस्तोऽजश्छगलक: स्तुभ: ।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूताया: मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्क-े सेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृद्यं ज्वरे ं श्रेष्ठं सुस्वादु बलदं स्मृतम् ॥
मांसं निष्क सितावस्य छागस्य कफरोगनुत् ।
स्रोत:शुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमृतस्य च ।
ऊर्द्ध्वजत्रुविकारघ्नं छागमुष्कं रुचिप्रदम् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
(तन्मांसं पितॄणां तृप्तिकरत्वात् श्राद्धाय देयम् । यथाह याज्ञवल्क्य: । १ । २५८ ।
"मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतै: ॥"
छागमांसेन पितॄणां षण्मासान् यावत्तृप्ति: । यथाह मनु: । ३ । २६९ ।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।"
मांसदानेन तृप्तिकालगणना एतत्परिशिष्टोक्ता । यथा,—
"नक्षत्राणां त्रिभिर्देवं नराणाम् गणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवक्तत्रयं बली ।
ये कृष्णा: शुचयस्ताता: पञ्चवोऽपि तथैव च ।
देवजातिभिरुद्दिष्यान्ते सर्वाघोपनिवृत्तये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातिकदीरिता: ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजाते: शुभप्रदा: ॥
यो मोहाद्यवशाज्ज्ञानाद्बलिमर्थं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥"
एतस्य शरीरलक्षणादिकं विशेषतो बृहत्संहितायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्या: स्थाप्या वेश्मनि
सन्त्याज्या: सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवदवलम्बते य:
कण्ठेऽजानां मणि: स विज्ञेय: ।
एकमणि: शुभफलकृ-
द्धन्यतमा द्वित्रिमणयो ये ॥
मुण्डा: सर्वे शुभदा:
सर्वसिता: सर्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्द्धासिता: सिताद्धा
धन्या: कपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥
विचरति यथाम्बुयाग्रे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभ: सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिक्किका यस्य ॥
सपृषतकण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्त: ।
कृष्णचरण: सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो य: ॥
य: कृष्णाण्ड: श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दञ्च स शोभनश्छाग: ॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरो ऽपरे नील: ।
स भवति शुभकृच्छाग:
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्त: ॥
कुट्टक: कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वार: श्रिय: पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ता: खरतुल्यनादा:
प्रदीप्तपुच्छा: कुनखा विवर्णा: ।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासितताशुनिका: ॥
वर्णै: प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्वन्ति यश: श्रियञ्च ॥")

छागण:, पुं, (छगण एव । स्वार्थे अण् ।) करीषाग्नि: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ घुंटेर आगुन इति भाषा ॥

छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं भुङ्क्ते भक्षयतीति । भुज् + णिनि: ।) वृक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ छागभक्षके, त्रि ॥

छागरथ:, पुं, (छाग: रथो वाहनमस्य ।) वह्नि: । इति हेमचन्द्र: । ४ । १६३ ॥

छागल:, पुं, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञाद्यण् ।) छाग: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११० ।
"बहुबुद्धिसमायुक्ता: सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥"
छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति । छगल + "त्रिकवेणुक्षुच्छगलादृष्टक्रोष्ट्राद्विष्टृ ।"
४ । २ । ११७ । इति अण् । आत्रेय ऋषिभेद: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

छागलक:, पुं, (छागल इव कायतीति । कै + क: ।) मनुष्यविशेष: । यथा,—
"श्वेतं सुपाकं समदीर्घहस्तं
नि:श्मश्रुकं छागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्ठ: किल तस्य दृष्टे
कण्ठ: सुपथ्यो रुचिरो धनप्रद: ॥"
इति राजनिर्घण्ट: ॥
(स्वार्थे कन् ।) छागलश्च ॥

छागलाद्यं, क्ली, (छागल आद्य: प्रधानो यत्र ।) छागलादिघृतम् । तच्च वातरोगस्यौषधम् । यथा
"छागं चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम् ।
पञ्चमूलीद्वयस्यैव कल्कतोये विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयै: सयष्ट्याह्वै: क्षीरस्यैव प्रमावत: ॥
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।
अर्द्दिते कर्णशूले च बाधिर्ये मूकमिन्मिने ॥
जडगद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयो: ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
पक्षघातादितुल्ये पञ्चसङ्ख्याकमासयो: ।
नि:सार्य सन्धिवातेऽपि भार्ये पादादयेऽपि ॥"
इति चक्रपाणिच्छागलाद्यं घृतम् ॥ * ॥

एतत्सर्वं मन्त्र: ।
"ओँ काति पत्रेश्वरि ग्रसकस्य मलाधिष्ठं देहि दन्तपतनेन स्वाहा ।
आपत्यिका छागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके ।
उदङ्मुख: प्राङ्मुखो वा भिषग्गणपतिं लभेत् ॥
छागसारवसन्त: ।
ओँ ह्रीँ क्लीँ गँ गणपतये स्वाहा ।
छागमांसतुला ग्राह्या दशमूल्या: पलं शतम् ।
अश्वगन्धापलशतं वाट्यालकशतं तथा ॥
एतादृशं पचेत्तोये चतुर्भागावशेषिते: ।

रें स्नेहसमं दद्यात् शतावर्य्या रसं तथा ॥
मसाचे हढ़े चैव शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
रस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
मुस्तं सचन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयशारिवे ॥
मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
दार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरांगागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विड़ङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्करां प्रस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे स्वर्णे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य स्मृतं वीर्य्यमतःपरम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिवेत् पाणितलं तस्य व्याधिं वीक्ष्यानु-
पानतः ॥
सर्व्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः ।
उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे बाधिर्य्ये वामनत्वके ।
भूतोन्मादे च ग्रहस्यां मोहारे चाक्षिपातने ॥
पार्श्वशूले च हृच्छूले वाताध्यामादिते तथा ।
पातकण्ठकहृद्रोगमन्यकक्षे मपङ्गुले ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाभाति सिध्मिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते नयोर्गुणे ॥
आगादिदोषविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
ग्रहग्रहे तथा शोषे चीर्णे चैवाववाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शेफःस्तम्भे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणे ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जड़े भ्रमे ।
क्षीणेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा ॥
क्षीणां वातासमाते च पटले चाक्षिस्पन्दने ।
एकाङ्गस्पन्दने चैव सर्व्वाङ्गस्पन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते क्षीणानामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः ॥
मात्रयाथाभिभूतश्च शिशुर्य्यश्च विमुच्यति ।
प्रक्षीणबलमांसश्च न वर्त्मगमनक्षमः ॥
एतेनानेन सिध्यन्ति वज्रमुष्टिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् एतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वह्निबलप्रदञ्च
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्द्रेण समानतेजा
दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ॥
क्षीणां शतं गच्छति वातिरेकं
न याति तृप्तिं सरसः समाङ्गः ।
अपुत्रिणीपुत्रशतं करोति
शताश्वं कामसमं बलिष्ठम् ।
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिसूदनञ्च ।

शिवं शुभं रोगभयापहञ्च
प्रकारं हारीतमुनिर्विशिष्टः ॥
छागालवर्ज्जिताः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी नकुली छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः ॥
भाषितं काशिराजेन छागमेव नपुंसकम् ॥”
घृतम् १६ शेर । क्वाथार्थं छागमांसपलम् १०० ।
पाकार्थं जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । विल्वादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाट्यालकं १०० पलम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलीरसः शं १६ । कल्कार्थं जीवन्त्या-
दीनां जीरकपर्य्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।
वस्त्रपूते शीते शर्करा शं २ । इति वृहच्छागलाद्यं
घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
(“छागमांसं तुलार्द्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्यादंशशेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव क्षीरञ्चैव शतावरी ।
जीवनीयं समधुकं बला रास्ना च शैलजम् ॥
मांसीस्थाद्धिमतालीशनागकावनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षा च प्रत्येकं कुडवान्वितम् ।
आढ़कञ्च जलञ्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने बस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदं हन्ति सन्निपातास्थिजान्तथा ॥”
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकरत्नमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)
छागलान्त्रिका, स्त्री, (छागलान्त्री + संज्ञायां कन् ।
टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
छागलान्त्री, [illegible], (छागलं अन्त्रयतीति बाहु-
लकात् रक् ततो ङीप् ।) वृकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
छागवाहनः, पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति ।
वह + णिच् + ल्युः । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।)
अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
छागिका, स्त्री, (छागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि
पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः ।४।३४१ ॥
छागी, स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति ।
छो + “छापूखड़िभ्यः कित् ।” उणां ।१।१२४ ।
इति गण् छागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।)
छागमाता । बकरी इति पाँटी इति च भाषा ।
तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४
मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
छागिका ७ मज्जा ८ सर्व्वभक्षा ९ गलस्तनी १० ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चुलुम्पा ११ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ मज्जा १२ सुखविलुण्ठिका १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्त-
पित्तविकारक्षयकासनाशित्वञ्च । यथा, राज-
निर्घण्टे ।

“अजानां लघुकायत्वान्नानाद्यनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥”
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशि-
त्वञ्च । यथा, भावप्रकाशे ।
“छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः ॥”
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघु-
त्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासार्शःक्षय-
कार्श्येषु शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्नामश्वासकास-
नाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥
तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । पथ्यत्वम् । सदा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थ-
नवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् ।
बलत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः ।
चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कास-
श्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
छातः, त्रि, (छो + क्तः । “शाच्छोरन्यतरस्याम् ।”
७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।)
छिन्नः । दुर्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥
छात्रं, क्ली, वरटीछत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः ।
श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
(“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥”
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
छा(त्त्र)त्रः, पुं, (छत्रं गुरोर्दोषावरणं तच्छील-
मस्येति । “छत्रादिभ्यो णः ।” ४ । ४ । ६२ ।
इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
“भूमुजा दानशौण्डेन मेत्रिके स्वण्डिले कृतः ।
छात्राणामार्य्यदेश्यानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥”)
छात्रकं, क्ली, (छात्र + स्वार्थे कन् ।) छात्रं मधु ।
यथा, राजनिर्घण्टे ।
“छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहक्रिमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥”
अपिच भावप्रकाशे ।
“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमतृड्मोहविषहृत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥”
छात्रगण्डः, पुं, (छात्रो गण्ड इव ।) पदाद्यवित् ।
विभक्त्यन्तस्य श्लोकचरणस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

(अल्पसूक्तात् ।) इति हारावली । २१६ ॥

छायदर्शन क्ली (छाया वर्त्मीकृत्य भस्मानि मध्यन्ति दृश्यते इति । दृश + कर्म्मणि भावे) हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (छायाया दर्शनम् ।) प्रतिच्छायावलोकनञ्च ॥

छाद क्ली (छाद्यते गृहमनेनेति । छद + णिच + करणे घञ् । छादयतीति । छद् + णिच + अच् वा ।) पटलम् । इति जटाधरः ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥

छादन क्ली (छदि संवरणे + णिच + करणे ल्युट्) छदनम् । अन्तर्द्धानम् । (कर्म्मणि ल्युट् ।) पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः (भावे ल्युट्) आच्छादनम् (यथा, ६ स्कन्धे ६४ । ५
नियोगपाशैरामन्त्रैर्गतः समं महत्
छादनाय प्रकीर्णैश्च कष्टकेशगणमङ्गुटे ॥)

छादन पुं (छादयति आच्छादयति पत्राग्रैरभिरिति । छादि + ल्यु ।) नीलाम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छान्दित त्रि (छाद्यते स्मेति । छद + वा दान्त शान्तेति । ७।२।२७ । इत्यागमात् साधु ।) छन्नः । इति जटाधरः आच्छादितः । यथा
घनतरघनवृन्दैश्छादितौ पुष्पवन्तौ ॥

इत्युद्भटः ॥

छान्दस पुं (छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा । छन्दस + तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ । इत्यण् ।) वेदाध्यायी । इत्यमरः । २।७।५ ॥ (छन्दः पठति सार्थं गाम । ४० ।
मन्त्रस्य त्रिविधवार्ता वाससमन्वत छान्दसान् ।
इति भागवते । १ । ४ । १३ ॥
त्रि छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवः । छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ । इत्यण् । वेदभवः ॥ छन्दसोऽयम् । तस्येदम् । इत्यण् । वेदसम्बन्धी । स्त्रियाम् ङीप । यथा हरिवंशे । २१५ । ७ ।
छान्दसीभिरुदाराभि श्रुतिभि समलङ्कृत ॥)

छान्दोग्य क्ली (छन्दोगानां धर्म्मो आम्नायो वा । छन्दोग + छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः । ४ । ३ । १२९ इति ञ्यः) साम वेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदायः ॥ (यथा मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।
ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकन्तथा ॥)

छाया स्त्री (श्यति छिनत्ति तृष्णादि प्रकाशं नाशयतीत्यर्थः । छो + माछाशसिभ्यो य । उणा । ४ । १०९ । इति यप्रत्ययः च ।) सौन्दर्य्यम् । तत्पर्य्यायः । भावाः शुभा च श्यामा ३ श्रीः ४ शोभा ५ आतपः ६ आभीतिः ७ आतपाभाव ८ भावाली ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ घर्म्मनाशित्वम् । मेघच्छायागुणः । अशुभमालाम्नायः ।
सन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
छायाविशेषे दोषो यथा —
सोमाद्धाततुच्छाया छिन्नकश्मलमादिकम् ।
अजमार्ज्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
(लक्षणभेदगाम्या अरिष्टकारित्व यथा —
आनत्वायामानप मोप गलितान्यशयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य छायाप्रेतस्तथैव स ॥
छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना साप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छाया विच्छिन्ना विकृता च या ॥
एताश्चान्याश्च या काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिता ।
सर्व्वा मुमूर्षतां ज्ञेया नचाकस्मान्निमित्तजा ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव स ॥
खादीनां पञ्चभूतानां छाया विविधलक्षणा ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ताग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदूर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरासिता ॥
तासां या स्याद्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च या ।
ता शुभा रूक्षमलिना संक्षिप्ताश्चाशुभोदया ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भा प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभ कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छाया प्रभाश्रिता ॥
इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
प्रतिबिम्बम् । (यथा याज्ञवल्क्ये । ३ । २०८ ।
मणि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाशुगतां जपेत् ॥)
सूर्य्यपत्नी । सा सञ्ज्ञाप्रतिकृति । (यथा मत्स्यपुराणे । ११ । ५ ।
नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥)
पालनम् । उत्कोचः । कान्तिः । (यथा मेघदूते । ११ ।
वर्णीभूतप्रसुमलिता सामभीतस्य सिन्धपादच्छायातटवरसंरुधशिभि शीर्णपर्णैः ॥)
गन्धशोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये २३ ॥ कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ साहाय्यम् । यथा —
"कश्चिदग्नेश्च जग्धा आश्रय शिश्रक्षत्ति ।
यच्छान्तिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रसाहाय्यम् ।" इति स्मृतचन्द्रिका ॥
(कर्णविंशत्यक्षरवृत्तिविशेष । इति छन्दोमञ्जरी ॥
अस्य लक्षणादिक छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

छायाकर पुं (करोतीति । कृ + अच् । छायाया कर । छायां करोतीति वा ।) छत्रधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ छातावरदार इति भाषा ॥

छायातनय पुं (छायाया सूर्य्यपत्न्यास्तनय पुत्र ।) शनिः । इति हलायुधः ॥

छायातरु पुं (छायाप्रधानः छायाप्रधानो वा तरुः शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः) विस्तृच्छायवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य लक्षणं यथाह कश्चित् ।
पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तले यस्य न मुञ्चति ।
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ॥
यथा मेघदूते । १ ।
कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्त शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥)

छायात्मज पुं (छायाया सूर्य्यपत्न्या आत्मजः तनयः ।) शनिग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायापथ पुं (छाया मेघच्छाया तद्भक्तः पन्थाः । छायायुक्तः पन्थाः इत्येके ।) देवपथः । आकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायापुरुष पुं (छायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषाकृतिविशेषः ।) आकाशे दृष्टः स्वीयच्छायारूपपुरुषः । यथा —
श्रीदेव्युवाच ।
'भगवन् देवदेवेश । सर्व्वागमविशारद ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्म्मोचनं कथम् ॥
कालज्ञानं कथं वा स्यात् धर्म्मोपायेन तद्वद ।
श्रुतानि साधनानीश मयानेकानि भूरिश ॥
तथापि तानि मनुजैरशक्यान्यल्पबुद्धिभिः
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वल्पायुषो ध्रुवम् ॥
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् योगाभ्यासे ह्यशक्तय ॥
शिव उवाच ।
साधु देवि । त्वया पृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्व्वसाधारणं लघु ॥
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सवकाय शुचेतरे ॥
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि
न वदेद्दुर्षिं चामोहान् वदेत् सिद्धिर्न जायते ॥
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्य शिष्याय शान्तिने प्रिये
स्वच्छायापुरुषं पश्येद्गगने शुद्धमानसः ।
तस्यावलोकनात् सद्य पापराशिर्व्विनश्यति ।
महापातकसङ्घैश्च तत्सर्व्वोपपातकैः ।
विमुच्यते क्षणात्तेन तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च वक्ष्यामि तस्मिन् दृष्टे भविष्यति ॥
देव्युवाच ।
आत्मच्छायां कथं पश्येद्गगने भक्तवत्सल ।
यथाप्रकाशमायाति तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ॥
शिव उवाच ।
निरभ्रे गगने देवि । यत्र भवति निर्म्मलम् ।
तत्र छायाङ्गतो भूत्वा निश्चल प्रयतो प्रिये ॥

स्वच्छायावलोकसालोक्य स्वगुरुस्तत्क्रमेण वै ।
सम्मुखं गगनं पश्येन्निर्निमेषस्तथैव धीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
यद्वा दर्शनेनैव साक्षात्कारी भवेद् ध्रुवम् ।
कस्यचिद् भाग्यतः पश्येद् यदि विम्बो शिरोधरः ।
भवत्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे ! ।
गुरुं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ॥
तथा षण्मासपर्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः ॥
यदा पादौ न दृश्येते भार्य्याहानिर्न संशयः ।
न दृश्येते यदा पाणी भ्रातृहानिर्न संशयः ॥
एतज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संयतिः ॥
यथा वा मनुसमीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत् ।
यो न भुक्तो हविष्याशी यतवाग् यतमानसः ॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो ह्यन्यथा मृत्युमृच्छति ।
यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीडा भवेत्तदा ॥
तस्य शान्तिं प्रकुर्व्वीत शिववेवां समाहितः ।
रक्तवर्णं यदा पश्येदैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम् ॥
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
एवं सन्दर्शनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम् ॥
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादान्महायोगी भूत्वा लोकान्तदर्शी ॥
स्वच्छायादर्शनं देवि ! कार्य्यं पुरुषलक्षणम् ।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि सुनिर्म्मलम् ॥”
इति योगप्रदीपिकायां उमामहेश्वरसंवादे छायापुरुषलक्षणं नाम प्रथमः पटलः ॥ १ ॥
“ओँ अस्य श्रीच्छायापुरुषमृत्युञ्जयमन्त्रस्य ब्रह्माग्निरुद्रगायत्री छन्दः छायादेवी देवता हां बीजं स्वाहा शक्तिः प्रणव इति कीलकं सर्व्वसिद्धिसन्दर्शनसिद्धर्थे जपे विनियोगः । ह्रामित्यादि षडङ्गन्यासः ॥ सायका सायका नों नों ह्रीं माया शिवविचारिणी आमयः ओँ ह्रीँ ओं गां सरस्वति ओँ नमो भगवते भूतशरीरमात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय ओं आँ आँ ह्रीँ भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥
मातामावे च पुत्रं वा वाक्भावे च बान्धवम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे सर्व्वाभावे कुलक्षयम् ॥
विशीर्णे विहते घूते कृष्णे धूमे च विज्वरम् ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे ॥
संपूर्णे च मुखे लक्ष्मी क्षेमलाभं सुसिद्धये ।
हीने रक्ते जये प्रीते उष्णे मृत्युर्न संशयः ॥
पतिभीतिं शस्त्रघातागति वेदविदो विदुः ।
मृत्युञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
षण्मासे मरणं तस्य शीर्षाद्यपचये विदुः ॥
अथ मृत्युञ्जययन्त्रम् ।
“प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं यान्तान्तं वसुपत्रके ॥
विलिखेत् षट्कारश्च केशरेषु सुशोभितम् ।
तद्बहिश्चन्द्रवृत्तं स्यात् षोड़शाक्षरकं लिखेत् ॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारश्च वारुणम् ।
पार्थिवश्च चतुष्कोणं चक्रं मृत्युञ्जयं भवेत् ॥
ज्वरादिसर्व्वरोगादिदाहशान्तिकरं परम् ।
मृत्युञ्जयं महाचक्रं सर्व्वरक्षाकरं नृणाम् ॥”
अथ ध्यानम् ।
“चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तःस्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम् ।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हाराद्भिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावयेत् ॥ १ ॥
नत्वा नातपरं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत् सर्व्वदा ।
खे लक्षेत् सततं विलोकनपरं शुक्लं रवौ प्रत्यहम् ॥
खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
ओँ ह्रीँ भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे दर्शय सर्व्वज्ञानं जपय जपय हुँ फट् स्वाहा ।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं गगनसन्निभम् ।
न तेन किञ्चिद्ज्ञातव्यं ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥”
इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो नाम षष्ठः पटलः ॥

छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः । अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
“छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
र्व्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः ।
सैकलब्धेः पदघ्नं तु कर्णान्तरं
भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥
उदाहरणम् ।
नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ
व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि सम्यग्गणितम् ॥
न्यासः

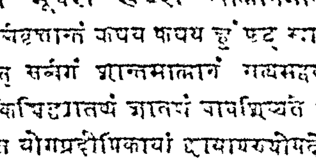

छां $\frac{७}{२}$ छाया $\frac{४५}{२}$

छायान्तरम् । १९ । कर्णान्तरम् । १३ । अनयोर्व्वर्गान्तरेण । १९२ । भक्ता रसाद्रीषवः । ५७६ । लब्धम् । ३ । सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरम् । १३ । गुणितम् । २६ । छिद्यम् । २६ । भान्तरेण । १९ । ऊनयुते : ७ । ४५ । तदर्द्धे लब्धे छाये $\frac{७}{२}$ $\frac{४५}{२}$ तत्कर्णौ-योगपदमित्यादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्च्यभक्तः ।
उदाहरणम् ।
शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तदार्काङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥
न्यासः

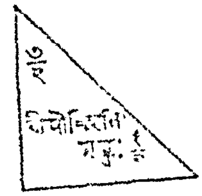

भूः ३ छाया $\frac{१}{२}$ शङ्कुः $\frac{१}{२}$ प्रदीपशङ्कुतलान्तरम् ३

अनयोर्घातः $\frac{३}{२}$ विनरदीपशिखौच्च्येन । ३ । भक्तो

लब्धानि छायाङ्गुलानि । १२ ।
अथ दीपोच्छ्रायानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्च्यम् ।
उदाहरणम् ।
प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोड़शभिः समा चेत् ।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपशङ्क्वन्तरमुच्यतां मे ॥
न्यासः

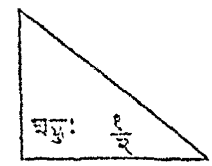

भूः ३ छाया $\frac{२}{३}$

शङ्कुः । १२ । छायाङ्गुलानि । १६ । शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ । लब्धं दीपकौच्च्यं

हस्ताः $\frac{११}{४}$

प्रदीपशङ्क्वन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥

उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः $\frac{११}{४}$

शङ्क्वङ्गुलानि । १२ । छाया । १६ । लब्धाः शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ ।
छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
छायाग्रयोरन्तरसंगुणा भा
छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ।

भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः
प्रजायते दीपशिखौच्च्यमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।
शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टाङ्गुला
छायाग्राभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य दैर्घ्येण च ।
तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तरं
दीपौच्च्यञ्च कियद्वद व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

यथा

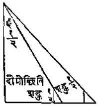

भू $\frac{१२}{३}$ छा $\frac{१}{३}$ भू २ छा $\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरन्तरम् । ४ । इष्टमनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः । एवं द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्च्यं समम् एव हस्ताः $६\frac{१}{२}$ ।

एवमित्थं छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया नयनं क्रियते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीयच्छाया १२ । यावताधिका तावता छायाग्रयोरन्तरं यदि छायाग्रान्तरतुल्यं लभ्यते तदा छायया किमिति एवं पृथक् पृथक् छायाप्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटिस्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपौच्च्यमुभयत्रापि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भगवता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा निखिलजगज्जननैकबीजेन सकलभुवनभावनेन हिरण्यगर्भसुरनरासुरादिभिः स्वभेदैरिदं जगद्व्याप्तं तद्वदखिलं गणितजातं त्रैराशिकेन व्याप्तं यद्येवं तद्बहुभिः किमित्याशङ्क्याह । यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गण्यते
तत् त्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्यं विदाम् ।
एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिबुद्ध्या बुधै-
स्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञैः प्रकीर्णादिकम् ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकारः समाप्तिमगात् ॥

छायाभृत्, पुं, (छायां छायारूपमृगलाञ्छनं यद्वा छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९ ॥

छायामित्रं क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्रमिव छायायाः मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायामृगधरः, पुं (छाया छायारूप एव मृगस्तं धरतीति । धृ + अच् । छायामृगस्य धरो वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायासुतः, पुं (छायायाः सूर्य्यपत्न्याः सुतः पुत्त्रः ।) शनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥

छि, पुं, (छ्यति छिनत्ति कौर्त्त्यादिकं नाशयतीत्यर्थः । छो + बाहुलकात् कि ।) गल्हा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक् इत्यव्यक्तानुकृतशब्दं करोत्यनया । कृ + करणे ल्युट् ततो ङीष् ।) क्षुपविशेषः । छिक्कनी इति नाकछिकनी इति हाँचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । क्षवकः २ तीक्ष्णा ३ छिक्किका ४ घ्राणदुःखदा ५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रूक्षत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वातरक्तकुष्ठकृमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

छिक्का, स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै + कः । ततष्टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ छिँक इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा गारुडे ज्योतिश्चक्रे ६० अध्याये ।
'छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥')

छिक्किका स्त्री (छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्याः । बाहुलकात् ठन् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

[छेदनकर्त्ता ॥

छित् [द्] त्रि (छिनत्तीति । छिद् + क्विप् ।)

छित त्रि (छायते स्मेति । छो + क्त । 'शाच्छोरन्यतरस्याम् ।' ७।४।४१ । इती ।) छिन्नम् । इत्यमरः । । ३ । १ । १०३ ॥

छित्ति पु (छिद् + क्तिन् ।) करणम् च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वर त्रि (छिनत्तीति । छिद् + 'छित्वरच्छत्वरेति । उणा । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) छेदनकर्त्ता । धूर्त्तः । वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

छिद् इर् ध भ आ छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) छेदो द्विधाकरणम् । इर् अच्छिदत् अच्छैत्सीत् । ध भ छिनत्ति छिन्ते शाखां लोकः । वर्णौ छेत्ता । इति दुर्गादासः ।

छिदक क्ली (छिनत्तीति । छिद् + क्वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

छिदा, स्त्री (छिद् + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।' ३ । ४ । १०४ । इत्यङ् ततष्टाप् ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदि स्त्री, (छिद्यतेऽनयेति । छिद् + 'कृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।' उणां । ४ । १४२ । इति इः स च कित् ।) कुठारः । इत्युणादिवृत्तिः ।

छिदिरः, पु (छिनत्त्यनेनेति । छिद् + 'इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदीति ।" उणां । १ । ५१ । इति किरच् ।) करवालः । परश्वधः । पावकः । रज्जुः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुर पु (छिनत्तीति । छिद् + 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।" ३।२।१६२ । इति कुरच् ।) छेदनशीलम् । धूर्त्तः । वैरी । इति मेदिनी । रे १५६ ॥ (स्वयं छिन्ने, त्रि । यथा रघुः । १६।६२ ।
"स लप्स्यते न छिदुरोऽपि हारः ।")

छिद्र, तु क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां पर सक सेट् ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रापयति भाण्डं बालकः । इति दुर्गादासः ॥

छिद्र, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत् । छिदिर् छेदने + 'स्फायितञ्चिवञ्चीति ।' उणां । २।१३ । इति रक् ।) भेदः । छेँदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुहरम् २ शुषिरम् ३ विवरम् ४ बिलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ श्वभ्रम् ९ वपा १० शुषि ११ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ श्वभ्रम् १२ शुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ३।८२।५३ ।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ । हिमवत्सुतमर्ब्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्व्वमासीत् युधिष्ठिर ॥")
दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा महाभारते । २ । १२ । २९ ।
'बहुविघ्नश्च नृपते । क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥'
अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नादष्टमस्थानम् । 'छिद्राख्यमष्टमं स्थानमिति ।' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही स्त्री, (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रात्मा [न्] पु (छिद्रमन्तर्मध्ये यस्य ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्राफल, क्ली (छिद्रं दूषणमाफलतीति । आ + फल + अच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रित त्रि (छिद्र + इतच् ।) सञ्जातच्छिद्रः । तत्पर्य्यायः । वेधितः २ विद्धः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्न त्रि (छिद्यते स्म इति । छिद् + क्त ।) कृतच्छेदनम् । कँटा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ छेद्यम् ९ छादितम् १० । इति जटाधरः ॥ छेदितम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमपाददे ॥"४॥
मन्त्रविशेषः, पुं। तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे।
"मन्त्रोऽयंस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं वीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः ॥
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः ॥")
छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः ॥
छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम्।)
छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा,—
"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो महेश्वरः ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः ॥"
अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्राः। विश्वसारे आमले च।
"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मात्रां द्वादशिकामपि।
वज्रवैरोचनीये द्वे माये फट्स्वाहया युतः ॥
लक्ष्मीवीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोमुखी।
लज्जावीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः ॥
मायावीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां वीजमाद्यं स्याद्भुक्तिदायकम् ॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी वीजं कूर्च्चद्वयं पुनः ॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः ॥"
"अत्र लज्जापदं कामवीजपरम्। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि! कामवीजं वितन्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम् ॥"
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जावीजं तत्सन्निधेः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जावीजमुच्यते। अन्यथा तारिण्यादिविरोधः। तथा च।
"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम् ॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च्चपरम्। तत्रैव।
शान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम्।
लक्ष्मीवीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
—मांश्च वह्निसंयुक्तं विन्दुनादविभूषितम्।
शिववीजं महेशानि! लज्जावीजमुदाहृतम् ॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिवीजं
सविन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम् ॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम्।
वाग्भवं वीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये ॥
इति मन्त्रे चतुर्व्वीजव्याख्यानात् अयन्तु समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव ॥
लक्ष्मीः प्रथमवीजेऽस्ति लज्जावीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी ॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः ॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
एकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी ॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः ॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रकृत्या सह सङ्गता ॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः ॥"
इति आख्यानात् ॥ ० ॥
अस्याः पूजाप्रयोगः।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्। यथा,—
"लक्ष्मीमायाकूर्च्चवीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत् ॥
कूर्च्चेन क्षालयेत् पाणी एभिर्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्च्चवाग्कामत्रिपुटाभगवर्त्तकैः ॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च चक्षुरादिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात् ॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वरारोहे प्रपश्यति ॥"
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा ॥
कालीवध्वङ्कुशैः कामकलाकूर्च्चास्त्रकैः क्रमात्।
षोडशीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाधरैः ॥
एभिर्वीजैर्म्मातृकार्णान् स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि वीजषोढा प्रकीर्त्तिता ॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे यजुर्द्देवा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः ॥"*॥
तत ऋष्यादिन्यासः।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं वीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ हूँ वीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति पवित्राङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः। ओम् अः सुरक्षरक्षासुररक्षायास्त्राय फट्। इति करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरवतन्त्रे।
"उद्धरेत् पूर्व्वमाकारं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि ॥
ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम् ॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं विन्दुलाञ्छितमस्तकम् ॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥
मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च ॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औकारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम् ॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम् ॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फट्कारसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः ॥
हृदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमस्तके।
यावदस्त्रं चतुर्द्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥"
विश्वसिद्धितन्त्रे भैरववाक्यम्।
"उद्धरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं विन्दुसंयुतम्।"
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्वलितो न्यासः। ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत् ॥ * ॥
ततो ध्यानम्।
"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्कं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तबन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम् ॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम् ॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिबन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम्
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव ॥
प्रत्यालीढपदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम् ॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिवलाकिनीम् ॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम् ॥

भूशङ्कुघात: प्रभया विभक्त

प्रजायते दीपशिखौच्चमेवम् ॥

त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्त

व्याप्त स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।

शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टाङ्गुला छायायाभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य दीपे पुन: । तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तर दीपौच्चञ्च कियद्वद व्यवहृति छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

व्यास

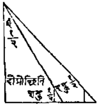

भू $\frac{१॰}{३}$ छा $\frac{१}{२}$ भू २ छा $\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरादा । ८ । इय मनेन । ५२ । गुणिता । ४१६ । छायाप्रमाणा न्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायाग्रदीपतल्योरन्तरमित्यर्थ: । एवं द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूशङ्कुघात: प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्च

समसेव हस्ता ६ $\frac{१}{२}$ ।

एवमित्यत्र छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया गणनं क्रमते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीय च्छाया । १३ । यावन्माधिका तावता छाया ग्रयोरन्तरं यदि छायाग्रान्तरतुल्यो भूर्लभ्यते तदा छायया किमिति एवं पृथक् पृथक् छाया प्रदीपमूलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीय त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कु: कोटि स्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौच्च मुभयथाऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिक मखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भग वता श्रीनारायणेन अननमरणक्लेशापहारिणा निखिलब्रह्माण्डैकबीजेन सकलभुवनभावनेन त्रिविधदिनगुणरत्नाकरेण स्वभेदैरिदं जग द्व्याप्त तथैवाखिलं गणितजातं त्रैराशिकेन व्याप्त यदेवं तद्बहुभि: किमिव्यास्तुताद्य । यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गण्यते

तत् त्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्य विदाम् ।

एतद्यद्बहुधाऽस्माभिस्तदबुधावबोधाय क्वचित् सुगमार्थं विविधरचितं प्राज्ञै प्रकीर्णकम् ।

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकार: समाप्ततामगात् ।

छायाभृत्, पुं (छायां छायारूपमृगलाञ्छनं यद्वा छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) चन्द्र: । इति हेमचन्द्र: । २ । १९ ॥

छायामित्र क्ली (छायया छायाकरणेन मित्र मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायामृगधर, पु (छाया छायारूप एव मृगस्तं धरतीति । धृ+अच । छायामृगस्य धरो वा ।) चन्द्र: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

छायासुत, पुं (छायाया: सूर्य्यपत्न्या: सुत: पुत्र: ।) शनि: । इति हेमचन्द्र: । २ । ३४ ॥

छि, पुं, (छ्यति छिनत्ति कौर्म्मादिकं नाशयतीत्यर्थ: । छो+बाहुलकात् कि: ।) गह्वा । इत्येकाक्षरकोष: ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक इत्यव्यक्तानुकरणशब्द: कनत्य नया । कन्+करणे अप् ततो ङीष् ।) वृक्ष विशेष: । छिकनी इति नाकछिकनी इति हाचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । क्षव कृत् २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदु:खदा ५ । अस्या गुणा: । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्ण त्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वात रक्तकुष्ठकृमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भाव प्रकाश: ॥

छिक्का स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै+क । ततष्टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्ना वली ॥ छिँक इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा मार्कण्डे ज्योतिषस्य ६० अध्याये ।

'छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेन् पूर्ब्बे महाफलम् । आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥ नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे । अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवत् । ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥)

छिक्किका स्त्री (छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्या: । बाहुलकात् ठन् ।) छिक्कनी । इति भाव प्रकाश: ॥ [छिदनकर्त्ता ॥

छित [द्] त्रि (छिनत्तीति । छिद्+क्विप् ।)

छित त्रि, (छायते स्मेति । छो+क्त । शाच्छो रन्यतरस्याम् ।' ७।४।४१ । इत्ती ।) छिन्नम् । इत्यमर: । ३ । १ । १०३ ॥

छित्ति पु (छिद्+क्तिन् ।) करजशब्द । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वर त्रि (छिनत्तीति । छिद्+'छित्वर छत्वरधीवर ।" उणा । ३ । १ । इति ष्वरप् प्रत्य येन निपातनात् साधु: ।) छेदनसमर्थम् । धूर्त्त । वैरी । इत्युणादिकोष: ॥

छिद इर् ध ञ औ छेदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (रुधा-उभ-सक-अनिट् ।) छेदो द्विधाकरणम् । इर् अच्छिदत् अच्छैत्सीत् । ध ञ छिनत्ति छिन्ते धातव: इन मात्र । औ छेत्ता । इति दुर्गादास: ।

छिदक पुं (छिनत्तीति । छिद्+वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोष: ।

छिदा, स्त्री (छिद्+'षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ततष्टाप् ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदि स्त्री (छिद्यतेऽनया इति । छिद्+'कृगॄ ६६६ शॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।" उणा । ४ । १४२ इति इ स च कित् ।) कुठार: । इत्युणादिकोष: ॥

छिदिर पु (छिनत्त्यनेनेति । छिद्+'इषिमदि मुदिखिदिछिदिभिदीति ।" उणा । १ । ५१ । इति किरच् ।) करवाल: । परश्वध । पावक: । रज्जु: । इति मेदिनी । रे १५५ ॥

छिदुर पु (छिनत्तीति । छिद्+'विदिभिदि च्छिदे: कुरच् ।' ३।२।१६२ । इति कुरच् ।) छेदनमयम् । धूर्त्त । वैरी । इति मेदिनी । रे १५६ ॥ (स्वय छिन्ने त्रि । यथा रघु: । १६ ।६२। 'सलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हार: ॥)

छिद्र तुक भेदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अन्न चुरा-पर-सक-सेट् ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रापयति भाण्ड बालक: । इति दुर्गादास: ॥

छिद्र क्ली (छिद्यते भिद्यते यत् । छिन्दी छेदने+'स्फायितञ्चिवञ्चीति । उणा । २।१३। इति रक् ।) भेद: । छेँदा इति भाषा । तत् पर्य्याय: । कुहरम् २ सुषिरम् ३ विवरम् ४ बिलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ श्वभ्रम् ९ वपा १० सुषि ११ । इत्यमर: । १ । ८ । २ ॥ श्वभ्रम् १२ सुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ३।८२।५३ । "ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ । हिमवत्सुतमर्बुदम् । पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्ब्बमासीत् युधिष्ठिर ॥) दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा महाभारते । ७ । १२ । २९ ।

'बहुच्छिद्रस्य नृपते । क्रतुरेष महान् महान् । छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसा: ॥" अवकाश । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नादष्टमस्थानम् । 'छिद्रास्यमष्टमं स्थान मिति ।' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही स्त्री (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट: ॥

छिद्रात्मा [न्] पुं (छिद्रमन्तमध्यं यस्य ।) नल । इति राजनिर्घण्ट: ॥

छिद्रापल, स्त्री (छिद्र दूषणमापलतीति । आ+पल+अच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

छिद्रित त्रि (छिद्र+इत: ।) कृतछिद्र । तत्पर्य्याय । वेधित २ विद्ध ३ । इत्यमर: । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्न त्रि (छिद्यते स्म इति । छिद्+क्त ।) कृतच्छेदनम् । छेँडा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्य मर: । ३।१।१०४॥ शातम् ९ शालितम् १० । इति जटाधर: ॥ छिन्नम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमथाददे ॥"*॥ मन्त्रविशेषे, पुं। तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे।
"मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं वीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः॥
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम्॥)

छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा,—
"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः॥"
अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्राः। विश्वसारे जामले च।
"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मात्रां द्वादशिकामपि।
वज्रवैरोचनीये द्वे माये फट्स्वाहया युतः॥
लक्ष्मीवीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोसुखी।
लज्जावीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः॥
मायावीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां वीजमाद्यं स्यान्मुक्तिदायकम्॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्द्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी वीजं कूर्चद्वयं पुनः॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः॥"
"अत्र लज्जापदं कामवीजपरम्। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि! कामवीजं वितन्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम्॥"
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जावीजं तस्मिन्नित्यर्थः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जावीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः। तथा च।
"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम्॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्चपरम्। तत्रैव।
वान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम्।
लक्ष्मीवीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये॥
-माक्षिवह्निसंयुक्तं विन्दुनादविभूषितम्।
शिववीजं महेशानि! लज्जावीजमुदाहृतम्॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिवीजं
सविन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम्॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम्।
वाग्भवं वीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये॥
इति मन्त्रे चतुर्व्वीणव्याख्यानात् अयन्तु समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव॥
लक्ष्मीः प्रथमवीजेऽस्ति लज्जावीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रहृत्या सह सङ्गता॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः॥"
इति व्याख्यानाच्च॥ * ॥

अस्याः पूजाप्रयोगः।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्। यथा,—
"लक्ष्मीमायाकूर्चवीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत्॥
कूर्चेन क्षालयेत् पाणी एभिर्म्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्चवाक्कामत्रिपुटाभगवर्णकैः॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात्॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वत्सरात्तां प्रपश्यति॥
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीवालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा॥
कालीवध्वङ्कुशैः कामकलाकूर्चास्त्रकैः क्रमात्।
षोड़शीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरी॥
एभिर्वीजैर्म्मातृकार्णान् स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि वीजषोढा प्रकीर्त्तिता॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वज्रदेहा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः॥"*॥
तत ऋष्यादिन्यासः।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं वीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ हूँ वीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति पवित्राङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः। ओम् अः सुरक्षरक्षासुरक्षायास्त्राय फट्। इति करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरवतन्त्रे।
"उच्चरेत् पूर्व्वमाकारं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि॥
ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम्॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम्॥
मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औङ्कारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम्॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम्॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फड़क्षरसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः॥
हृदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्रं चतुर्द्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम्॥"
त्रिशक्तितन्त्रे भैरववाक्यम्।
"उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं विन्दुसंयुतम्।"
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्बलितो न्यासः। ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत्॥ * ॥
ततो ध्यानम्।
"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्द्धं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तवन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम्॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम्॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिवन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम्॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम्॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढ़पदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोड़शवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम्
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव॥
प्रत्यालीढ़पदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम्॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिवलाकिनीम्॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम्।

स्याभ्दो विधेयमानो तो ध्यायेद्धीं विचक्षणः।”
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तन्त्रे ।
“प्रचण्डचण्डिकामेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
सद्रजस्य शिरश्छित्वा देवी पिबति शोणितम् ॥”
छिन्नमीमिति तेन सुरेशेनेति शेषः ।
तथा च ।
‘स्वमस्तकं स्वखर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
मर्म्मच्छिष्टं महाभीमं पूर्णं वामभुजे तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।
तत्रैव ।
“सित कुर्य्यादलं पूर्व्वमाग्नेयं रक्तवर्णकम् ।
याम्य कृष्णमतः पीतं शुक्लं रक्तं सितासितम् ॥
मन पीतौ प्रकुर्व्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्व्वीत मण्डलं चतुरोचितम् ॥
रज सत्त्वतमोरसा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुक्तं ततो ध्यस्य षडक्षरसमन्वितम् ॥
बाह्यं तस्य च चक्रस्य कुर्य्यात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्व्वं रक्तं ततः कृष्णं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं क्षेत्रपालैरधिष्ठितम् ॥”
इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥
यथा वा ।
“त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेद्योनिं द्वारत्रयसमन्वितम् ॥
बहिरष्टदलं पद्मं भूबिम्बत्रितयं पुनः ।
चतुर्थ्यन्तं निजमाद्ये त्रिकोणे पट समन्वितम् ॥”
यद्वा रत्नद्वारोद्ध यन्त्रम् ।
तथाच ।
‘अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानं देवि यथाक्रमम् ।
स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्कमण्डलसन्निभम् ॥
यादिचक्रसमायुक्तं गुणत्रयसमन्वितम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां सदाद्युतिम् ॥
[illegible]
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितगामिनीम् ॥
[illegible] इत्यस्यास्तां विभावय ॥”
यथा —
“प्रत्यक्षं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥”
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं फट् स्वाहेति पीठमन्त्रः । सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व्वसिद्धिवर्णनीये सर्व्वसिद्धिदायिनीये वज्रवैरोचनीये इहावह इहावह पुनस्तत्स्वरूपायै इह तिष्ठ इह तिष्ठ सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों हंसः इत्यनेन प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष इमं बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं फट् स्वाहा इति मन्त्रः । ततो देव्या दक्षिणे ओं वर्णिन्यै नमः । वामे ओं डाकिन्यै नमः । ततो देव्यङ्गे षडङ्गं संपूज्य दक्षिणे ओं शङ्खनिधये नमः । वामे ओं पद्मनिधये नमः । पूर्व्वादिदिक्षु लक्ष्मीं लज्जां मायां वागीशं पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तत अथ पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा आवरणानि पूजयेत् । अथोऽष्टदलबाह्ये मध्ये दिक्षु च ओम आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण आम् ह्रीं काल्यै नमः एवं वर्णिन्यै डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राण्यै पिङ्गाल्यै सदाशिव्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । यथा —
‘एका नामाभिधा काली वर्णिनी डाकिनी तथा ।
भैरवीच महापूर्व्वा भैरवी तदनन्तरम् ॥
इन्द्राणीच पिङ्गाभीं तथः संहारकारिणीम् ।
पूर्व्वादिके दले पूज्या प्रणवश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन मन्त्राणीशं समुच्चरन् ।”
पद्ममध्ये हूं हूं फट नमः स्वाहा नमः । इन्द्र दक्षिणे [illegible] नमः । इन्द्र उत्तरे सर्व्वमन्त्रेभ्यो नमः । पुनर्द्दिक्षु ओं बीजप्रतिभ्यो नमः । पत्राग्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीं इन्द्राणीं चामुण्डां महालक्ष्मीं च प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तद्बहिर्द्दिक्षु द्वारेषु ओम् करालाय नमः । विकरालाय नमः । [illegible] महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
“पूर्व्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमे [illegible] महाकरालमुत्तरे ॥”
ततः [illegible] समाचरेत् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

जप । सिद्धविद्यावात् ॥ * ॥ बलिदाने तु भैरवीये ।
“रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मत्स्यमांससुरादिभिः ।
अथवा मधुपानाद्यैर्मधुरैर्विभवक्रमैः ॥
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वं सर्व्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम् ।
वर्णिनीये ततो वाच्यं सर्व्वसिद्धिप्रदे ततः ॥
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः परम् ।
एह्येहीति ततो वाच्यं इम बलिमनन्तरम् ॥
यक्ष यक्ष ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तरम् ।
देहि देहीति मारय च ततः फटस्वाहया युतः ॥
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ॥
मन्त्रान्तरम् ।
भुवनेशी कामबीजं कूर्च्चबीजञ्च वाग्भवम् ।
भुवनेशी कूर्च्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ॥
वज्रवैरोचनीये च हूं फट स्वाहा ततः परम् ॥
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोडशीवत् कार्य्यम् ॥ * ॥
कूर्च्चेशा मारनं लक्ष्मीर्व्वागभव कूर्च्चमेव च ।
अस्याम्बा छिन्नमस्ताया महाविद्या प्रकीर्त्तिता ।
अस्यापि सदृशी विद्या जगत्स्वपि न विद्यते ।
षडवर्णाऽयं मनुः [illegible] ॥
अस्या ध्यानमथ [illegible] ॥
प्रत्यालीढपदां सदैव दधतीं छिन्नं शिरः कर्त्तृकां
दिग्वस्त्रां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पिबन्तीं मुदा ।
नागाबद्धशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्युत्पलालङ्कृतां रत्यासक्तमनोभवोपरि दृढां ध्यायेज्जवासन्निभाम् ॥
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्री तथा खर्परं हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि सा वर्णिनी ।
देव्याश्छिन्नकबन्धतः पतदसृग्धारां पिबन्ती मुदा नागाबद्धशिरोमणिर्मनुविदा ध्येया सदा सा सुरैः ॥
वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा खर्परं प्रत्यालीढपदा कबन्धविगलद्रक्तं पिबन्ती मुदा ।
सैषा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं क्षमा तामसी शक्तिः सापि परात्परा भगवती नाम्ना परा डाकिनी ॥
इति ध्यानम् ।
अस्याः पूजादिकं सर्व्वं षोडशीवत् कार्य्यम् ॥०॥
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लक्ष्मीद्वयं वज्रवैरोचनीये हूं फट स्वाहा ।
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोडशीवत् ॥०॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ * ॥

मतान्तरं यथा,—
वज्रवैरोचनीये च कूर्चयुग्मं सफट्ठठः ।
तारादैषा महाविद्या सर्व्वतेजोऽपहारिणी ॥
त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् समाचरेत् ॥*॥
इदानीं षोड़शीविद्याप्रशंसामाह ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वोपास्या च षोड़शी ।
लक्ष्मीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी ॥
लज्जाद्या स्वर्गभूनागयोषिदाकर्षिणी परा ।
कूर्चाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।
एवा तु षोड़शीविद्या ज्ञेया सप्तदशाक्षरी ॥
श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
लज्जया पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
कूर्च्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
वाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी ॥
चतुर्व्विधेति विद्येषा प्रिये ! सप्तदशाक्षरी ।
ताराद्या षोड़शी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
एषा विद्या-महाविद्या भुक्तिमुक्तिकरी सदा ।
कमला भुवनेशानी कूर्चबीजं सरस्वती ॥
वज्रवैरोचनीये च पूर्व्वबीजानि चोच्चरेत् ।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
ताराद्येकोनविंशार्णा ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ।
एते विद्योत्तमे देवि ! भुक्तिमुक्तिप्रदे शुभे ॥ * ॥
लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्व्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत् ।
चतुर्द्धा च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ।*।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
हल्लेखाकूर्चवाग्बीजवज्रवैरोचनीये हूं ॥
अस्त्रं स्वाहा महाविद्या चतुर्द्दशाक्षरी मता ।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसंमोहकारिणी ॥*॥
भुवनेशी त्रितत्त्वञ्च वाग्बीजं प्रणवं ततः ।
वज्रवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ॥
चतुर्द्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
एषा विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥*॥
तन्त्रान्तरे ।
रमा कामस्तथा लज्जा वाग्भवं वज्र वै पदम् ।
रोचनीये लज्जाद्वन्द्वमन्ते स्वाहासमन्विताम् ॥
इयं या षोड़शी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
अन्याः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ॥
अस्या ऋषिर्भैरवोऽयं नाम्ना तु क्रोधभूपतिः ।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता ।
षड्दीर्घभाक्स्वरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ! ।
खड़्गाद्येन ठठान्तानि षड़ङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
नारदीयादिकश्चासां ताः सुसिद्धाः सुरासुरैः ।
सकर्णेषु च वर्णेषु सकलेष्वाश्रमेषु च ॥
व्यक्तिमेषु च वर्णेषु भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
प्रसवाद्यास्च या विद्या शूद्रादौ न समीरिताः ॥
अस्याश्चैव विशेषोऽयं योषिच्चेत् समुपासयेत् ।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते ॥
मतिहीना पुत्रहीना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी ।
इति ते कथितं तत्त्वं रहस्यमखिलं प्रिये ! ॥
अतिस्नेहतरङ्गेण भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ! ।
एतासां ध्यानपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥*॥
नाभौ शुद्धारविन्दं तदुपरि कमलं मण्डलं चण्डरश्मेः
संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म्मकामोदयाढ्याम् ।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतनुधरां छिन्नमस्तां प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं योगमुद्राम् ॥”
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसारः ॥

छिन्नरुहः, पुं, (छिन्नोऽपि रोहतीति । रुह + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नरुहा, स्त्री, (छिन्ने सत्यपि रोहतीति । रुह + कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुड़ूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
“वत्सादनी च्छिन्नरुहा मधुपर्ण्यमृतामरा ।
कुण्डल्यमृतवल्ली च गुड़ूची चक्रलक्षणा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णकेतकी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नवेशिका, स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्याः । संज्ञायां कन् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) पाठा । इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥

छिन्ना, स्त्री, (छिद्यतेऽसौ । छिद + क्त । “अजाद्यतष्टाप् ।”४।१।४। इति टाप् ।) गुड़ूची । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“गुड़ूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥”
छिद्यते कुलात् वहिष्क्रियते इति ।) पुंश्चली । इति विश्वः ॥

छिन्नोद्भवा, स्त्री, (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यद्वा, छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुड़ूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

छिलिहिण्डः, पुं, (चिलिना वसनखण्डरूपतया हिण्डते अनाद्रियते इति । हिण्ड अनादरे + अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य छः ।) पातालगरुड़वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छुछुन्दरी, स्त्री, (छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यति निर्गच्छत्यस्याः । दृ + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् । ततः कृदिकारादिति ङीष् ।) जन्तुविशेषः । छुँचा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ चिक्कः ३ वेशनकुलः ४ पुंरुषः ५ गन्धमूषिकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धमूषिका ७ । इति हलायुधः । राजपुत्री ८ प्रतिमूषिका ९ सुगन्धिमूषिका १० गन्धशुण्डिनी ११ शुण्डिमूषिका १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाखुः १३ गन्धनकुलः १४ छुछुः १५ । इति हारावली । (छुछुन्दरिः १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् । १५ । २१ ॥
“अभ्यङ्गान्नाशयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम् ।
छुछुन्द्र्या विपक्वन्तु चाश्वत्तैलवरं ध्रुवम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाधिकारे ॥)

छुट, क श छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-तुदां च-सकं-सेट् ।) क, छोटयति । श, छुटति । अच्छुटीत् । इति दुर्गादासः ॥

छुद्रं, क्ली, (छद + रक् । पृषोदरादित्वात् उत्वम् ।) प्रतीकरणम् । रश्मिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छुप, श औ स्पर्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, छुपति । औ, छोप्ता । इति दुर्गादासः ॥

छुपः, पुं, (छुप + बाहुलकात् कः ।) क्षुपः । स्पर्शनम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ चपलः । युद्धम् । इति विश्वः ॥

छुर, छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । छोरति । अच्छोरीत् ॥)

छुर, श लेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, छुरति, अच्छुरीत् चुच्छोर । लेपश्छेदः । इति दुर्गादासः ॥

छुरा, स्त्री, (छुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्धादिकमिति वा । छुर + कः टाप् च ।) सुधा । चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥

छुरिका, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर + क्वुन् । यद्वा, छुरी + स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अस्त्रविशेषः । छुरी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शस्त्री २ असिपुत्री ३ असिधेनुका ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९२ ॥ छुरी ५ । इति भरतः ॥ क्षुरी ६ छूरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्री ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ छूरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १४९ ।
“तावत् स्त्रियमपश्यत्तां छित्त्वा छुरिकया मुहुः ।
खादन्तीं तस्य मांसानि पुंसः शूलाग्रवर्त्तिनः ॥”)

छुरितं, त्रि, (छुर + क्तः ।) खचितम् । इति जटाधरः ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे । १ । २२ ।
“परस्परेण च्छुरितामलच्छवी
तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥”)
छिन्नञ्च ॥

छुरी, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर छेदे + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । ततो ङीष् ।) छुरिका । इति भरतः ॥

छूरिकापत्री, स्त्री, (छुरिका इव पत्राणि यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छूरी, स्त्री, (छुरी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

छृद, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सन्दीपो दीप्तीकरणम् । कि, छर्द्दयति छर्द्दति दीपं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

छृद, उ प ध इर् देवने । त्विषि । वमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, छर्द्दित्वा छृत्त्वा । प ध, छृणत्ति

छुप्ते। इत्र कटुर्न्न् मन्धार्हान्। इत्यत्र शितीर्थिच्छायनदारस्युनिर्मलकोलाहलय। इति कश्चित्। मस्मते तु कोडम्भेव कथमपि लिपि मद्दशमनदक्ष स्यात्। लिपिश्यौ। इति न्यायः।

छेक त्रि (छ्यति यवत्रामान्मुत्र छिनत्ति वाग्र्यतीति। छो छेदने + बाहुलकात् कन्।) गृहासक्तपक्षिमृगाः। गृह्याः। इत्यमरः। २। ५। ४३। नागरः। इति मेदिनी। के २४। (प्रत्यानुप्रासविशेषे पुं। स तु नानाप्रासभङ्गः। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। १०। ३।
"छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा।"
तदुदाहरणं यथा तत्रैव — [अमरात्।
"आदाय बकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे
भ्रमरान् अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः।
अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्य संयुक्तयोः पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः। छेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादस्य छेकानुप्रासः।")

छेकालि स्त्री (छेकानां विदग्धानां आलिः।) वक्रोक्तिः। इत्यमरटीकायां भरतः। (विवृतिरस्य वक्रोक्ति शब्दे ज्ञेया।)

छेद तक्ष द्वैधे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां परं सकं सेट्।) छेदयति। इति दुर्गादासः।

छेद पुं (छिद् + भावे घञ्।) छेदनम्। इति हेमचन्द्रः। ६। १६। यथा कुमारे १। ४३।
"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव।"
खण्डः। अंशः। यथा कुमारे ९। ५।
"हैमन्तनिर्मोकनिभं लघु भगवतांसदेशे च सु
क्वचिदन्यत्रैव निर्भिद्यतां भयमिव
अपनोदिनो। ५४।
(छिन्नेइति। छिद् + कर्मणि घञ्।) खण्डम्। इति शब्दार्णवः। यथा कुमारे। १। २।
"इन्दोर्नवोत्थितस्येव कला
मवाप्य निर्मलां धातुरङ्गनाम्।")

छेदन क्ली (छिद् + भावे ल्युट्।) कर्त्तन द्विधाकरणम्। तत्पर्यायः। कृन्तनम् २ इत्यमरः। २। १०। ३। भेदनम् ३ कर्त्तनम् ४ इति ३। इति हेमचन्द्रः। (यथा रघौ ११। १४।
"वनवासात् कुमारोऽयं वृक्षरोधकस्य गमनम्।"
साधने। कर्म्मकरणम्। यथा रामायणे ६। ११५। ३१।
"कृष्णैव सु महाबाहो सुमहाबलरतां हतम्।
अस्त्रकुमारं यथाई मन्दस्य हतस्य वै।"
अस्त्रः। इति मेदिनी। नं ६१।
(छेदयति। छिद् + ल्यु। छिदे त्रि। यथा महाभारते। १। १६। ८।
"छेदनो वा मे छेदो भवेन्मोऽपि मोहात्मनः।
कृष्ण कृष्ण छन्दोऽपि न यथा देहस्य धाराम्।"
इत्यादि मन्वैव। १। ११। ११।

'छन्दकोऽथ घोर छेदन मोसहारिणाम्।
धारम्य सर्वर्थं यत्र देवैः सुविनिर्मितम्।)

छेदनीय पुं (छेत्तुं योग्यः। छिद् + "अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३। ३। १६९। इति अनीयर्।) कनककरणः। इति राजनिर्घण्टः। (कनकधान्ये गुणाद्यस्य व्याख्याता।) छेद्ये त्रि। (यथा सुश्रुते। १। २५।
अष्टविधानि शस्त्राणि छेदनीयमुखानि च।)

छेदि त्रि (छिनत्तीति। छिद् + "सर्वधातुभ्य इन्।" उणां ४। ११८। इति इन्।) छेदनकर्त्ता। इत्युणादिकोषः।

छेदित त्रि (छेदः सञ्जातोऽस्य। छिद् + क्त।) छिन्नम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा कामन्दके। ८। ६२।
छेदितानिशरावेषा कृशाङ्गी कृष्णधारिणी।)

छेमण्ड पुं (छ्यति अन्त + बाहुलकात् अण्डन् प्रत्ययः।) पितृहीनः। इत्युणादिकोषः। १। १२८। छमडा इति भाषा।

छेलु पुं मामराजो। इति शब्दचन्द्रिका।

छो य छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां पर-सकं अनिट्।) अतिश्येन। य छ्यति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः।

छोटिका स्त्री (छुटति यत्किञ्चित्कारिणी माया छिनत्तीति। छुट् + ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) तर्जन्यङ्गुष्ठाङ्गुलिध्वनिः। यथा "छोटिकाभिर्दशन्निर्यन्नन् हत्वा भुजङ्गाह्न कुम्भान्।" इति तन्त्रसारः।

छोटी [न्] पुं (छुटति मीनजालमनया स्वभावो भवतीति। छुट + णिनि।) कैवर्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः।

छोरण क्ली (छुर + भावे ल्युट्।) परित्यागः। इति त्रिकाण्डशेषः। छोड़न इति हिन्दी भाषा।

छोलङ्ग पुं छ्यतीति। छुर + बाहुलकात् अङ्गच्। ततो रस्य लत्वम्।) मातुलुङ्गः। इति शब्दरत्नावली। टावालु इति भाषा।

छ्वु ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्म-सकं सेट्।) ङ छ्यवते। इति दुर्गादासः।

ज

ज जकारः। स व्यञ्जनाष्टमवर्णः। चवर्गीयतृतीयः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति व्याकरणम्। (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचु-यशानां तालु।" तथाच शिक्षायाम्।
"कवर्गादपरस्तालव्यो दन्त्यास्त्वपरे स्मृताः।")
अस्य स्वरूपधारणं यथा।
"त्रिकोणरूपं यो ज्ञानी स चापि प्रदन्ताक्षरैः"
(वर्णोद्धारतन्त्रे) अस्य वैशिष्ट्यवाचको यथा वर्णोद्धारतन्त्रे।
"जकारं कुण्डली देवी सदा सर्वार्थदर्शिनी।
रमा देवी कमला विद्या हिमा मन्त्रः ज्यो
तिमा।"
अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे।
"जकारं परमेशानि। या स्वयं मध्यकुण्डली
प्रत्यक्षप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
पञ्चदेवमयं वर्ण पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये।"
अस्य ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने
नानालङ्कारसंयुक्तैर्भुजैर्द्वादशभिर्युताम्।
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीम्
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं परमां भक्तवत्सलाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।"
अस्य पर्यायो यथा —
"जः भोगी वाचकः शूली भोगदा त्रिजयः स्थिरा
स्तम्भना जयो लता धातकी सुमुखी विधुः।
लम्बोदरी स्मृतिः प्रासा सुप्रभा कर्णिकाधरा
नोधवाहुः कर्दमो नन्दी मेधा सुराधिपः।
जयनी देविनी वामो मानवाम् मनाकरः।
भुक्तावधनमहो वर्गी सामोगो मन्दिरजः।"
इति नानातन्त्रम्।
(वृत्तपाठे गणविशेषः। यथा कविकल्पद्रुमे।
"जो ज्याकारो निरधारः माधुर्यं क्लमकृत
पुनः।"
छन्दःशास्त्रे मध्यगुरुगणविशेषः। (।ऽ।)
यदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्।
'जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः।" इति।)

ज पुं (जयति जायते वा। जि जन् वा + "अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) मृत्युञ्जयः। जनिः। मातापिता। जनार्द्दनः। इति मेदिनी। ज १। विषम्। मुक्तिः। तेजः। पिशाचः। इति शब्दरत्नावली। वेगः। इत्येकाक्षरकोषः।

ज त्रि (जयति विजयतीति। जि + डः।) वेगी। वेगितः। इति शब्दरत्नावली।

जकुट स्त्री (ज जातं यत् कुटति वक्रीभवतीति। कुट कौटिल्ये + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) वार्त्ताकुपुष्पम्। इति मेदिनी। टे ३६।

जकुट पुं (जो जातः सन् कुटतीति। कुट + कः।) मलयपर्वतः। कुक्कुरः। इति मेदिनी। टे ३६।

जक्ष इ स ड हासे। भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (अदां परं सकं सेट्।) इ जक्ष्यते। स जक्षिति जक्षितः जक्षति जक्षतु जक्षीतु जक्षतुः जक्षत्यस्माद्युष्मादयो यत्र रोगः। यत्र सप्तसु धातुषु दीर्घविधित्वात् भविष्यति। ड जक्षीत। इति दुर्गादासः।

जक्ष घ ञ म भक्षे। हासे। इति कविकल्पद्रुमः। (अदां परं भक्षे सकं हासे अकं सेट्।) केचित् त्रिवर्गसहितं अन्यत्रोपनिपत्यमाना अन्यत्र अभिधेयम् तत्र तत्र उच्चारणमेव तत्रानुसारादिकमस्य कार्यं प्रयत्नः। तत्र अमरटीकायां रमा-

जकारस्थान:स्यकारश्छान्दसो द्रष्टव्य इत्युक्ता वर्णादिरयं निर्णीत:। च, जक्षति। लु च, जक्षिति। इति दुर्गादास: ॥

जक्षणं, क्ली, (जक्ष+भावे ल्युट्।) भक्षणम्। इति हेमचन्द्र:। ३। ८७ ॥

जक्ष्म:, पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थ:। जक्ष+बाहुलकात् मन्।) जक्ष्मा। इत्यमरटीका ॥ (केचित् तु "अर्त्तिस्तुसुहुसिति।" १। १३६। उणादिसूत्रेण यच पूजायामिति धातोर्मन्प्रत्ययनिर्द्देशात् अन्त:स्थयकारादिरिति मन्यन्ते ॥)

जक्ष्मा, [न्] पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थ:। जक्ष+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां।४। १४४। इति मनिन्।) यक्ष्मरोग:। इत्यमरटीकायां भरत: ॥

जगच्चक्षु:, [स्] पुं, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात्।) सूर्य्य:। इति हेमचन्द्र:। २। १२॥ (यथा, काशीखण्डे। ४६। ४४।
"इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोनुद:।
स्त्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थित: ॥")

जगत्, क्ली, (गच्छतीति। गम+"द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च।" ३। २। १३८। इत्यस्य वार्त्ति इति क्विपि दित्वे च "गम: क्वौ।" ६। ४।४०। इति मलोपे तुक्।) विश्वम्। तत्पर्य्याय:। जगती२ लोक:३ पिष्टपम्४ भुवनम्५। इत्यमर:। २। १। ६॥ विष्टपम्६। इति तट्टीका ॥ (यथा, मनु:। १। ५२।
"यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥"
गच्छति इतस्ततो वातीति।) वायौ, पुं। (गच्छन्त्यस्मिन् जीवा इति। महादेव:। यथा, महाभारते। १३। १७। १५१।
"विसृक्तो सुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत् ॥")
जङ्गमे त्रि। इति मेदिनी। ते, १०८ ॥

जगत्कर्त्ता, [र्तृ] पुं, (करोतीति। कृ+तृच्। ततो जगत: कर्त्ता कारक:।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्र:। २। १२६ ॥

जगत्प्राण:, पुं, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो जीवनम्।) वायु:। इत्यमर:। १। १। ३५ ॥

जगत्साक्षी, [न्] पुं, (जगतां भुवनानां साक्षी कर्म्मद्रष्टा।) सूर्य्य:। इति हेमचन्द्र: ।२।१२ ॥

जगती, स्त्री, (गच्छति कार्य्यत्वात् नष्टा भवतीति। गम+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च।" उणां २। ८४। इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधु:। तत: शतृतुल्यत्वात् "उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) भुवनम्। (यथा, रामायणे। २। ६६। ११।
"स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि।
उपरुद्धाञ्च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥")
पृथ्वी। (यथा, मार्कण्डेये। ६। २२।
"तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम्।
जगत्यां पातयामास भित्वा शूलेन वक्षसि ॥")
जन:। छन्दोविशेष:। इति मेदिनी। ते, १०६ ॥ (सा च द्वादशाक्षरा वृत्ति:। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ स्तवके।
"त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ॥"
अस्या उदाहरणादीनि छन्द:शब्दे द्रष्टव्यानि ॥)
जम्बूवप्रम्। इति हेमचन्द्र: ॥

जगदम्बा, स्त्री, (जगतामम्बा माता।) दुर्गा। यथाह कश्चित्।
"अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सव: ॥"
"जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां क्षयसाधनम् ॥"
इति मूलपाणि: ॥
अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याये।
"विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम्।
प्रकृतिं जगदम्बाञ्च पतिपुत्त्रवतीषु च ॥"

जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी। तत: स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) दुर्गा। यथा,
"सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका।
अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी ॥"
इति भगवतीगीतायां ५ अध्याय: ॥
(यथा च देवीभागवते। १। ७। ४६।
"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मातर्दु:खं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र ॥")

जगदाधार:, पुं, (जगतामाधार: आश्रय:।) वायु:। इति शब्दचन्द्रिका ॥ जगदाश्रय:। यथा,
"कालो हि जगदाधार:।" इति स्मृति:।

जगदीश:, पुं, (जगतामीशो नियन्ता।) विष्णु:। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मे उत्तरखण्डे। १११ अध्याये।
"सर्व्वान्तर्य्यामी जगदीशश्चानूरमर्द्दन: प्रभु: ॥"
विधाता। यथा, कुमारे। २। ६।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तक:।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वर: ॥"
स्वनामख्यातपण्डितविशेष:। स च न्यायशास्त्रटीकाद्यनेकार्थवादिग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं नवद्वीप: ॥)

जगद्गौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी।) मनसा देवी। इति शब्दरत्नावली ॥

जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री।) दुर्गाविशेष:। अस्या: पूजाया: कालो विधिश्च यथा, निगमकल्पसारज्ञानसारस्वते ग्रन्थे दुर्गाकल्पे।
श्रीशिव उवाच।
"प्रसीद जगतां मातर्ज्जगन्निस्तारकारिणि!।
अतएव महेशानि! तवाहं शरणागत: ॥
त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया।
जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
तस्या: पूजाविधिर्दिनं कालं तन्न प्रकाशितम्।
तद्वेद कथयेशानि! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम् ॥
श्रीदेव्युवाच।
कथयामि महेशान! सावधानोऽवधारय।
तस्या: पूजाविधिर्दिनं समयं भावभेदत: ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथि:।
सा प्रशस्ता महादेव! महादुर्गाप्रपूजने ॥
प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता।
सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता ॥
जपयज्ञादिभिर्द्देव! इति त्रैकालिकी मता।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर! ॥
सप्तम्यादिनवम्यान्तं पूजाकालमितीरितम्।
त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याञ्च विसर्ज्जयेत् ॥
पूजापरेऽह्नि देवेश! तत्राप्यत्र विसर्ज्जनम्।
बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता ॥
श्रीशिव उवाच।
त्रिसन्ध्याव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथि:।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देया जगन्मयि! ॥
कथयस्व महेशानि! इति मे संशयो हृदि ॥
श्रीदेव्युवाच।
सा प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथि:।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम् ॥
मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र ग्राह्या महेश्वर!।
एककाले त्रिधा पूजा साधको नैव कारयेत् ॥
इति ते कथितं वत्स! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि।
कथयिष्यामि तद्भक्त्या तव प्रीत्या त्रिलोचन! ॥"
श्रीपार्व्वत्युवाच।
"दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर!।
कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर! ॥
श्रीशिव उवाच।
नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत्।
निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि! ॥
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदित:।
दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति! ॥
ज्ञानाष्टतसारे पूर्व्वं पूजाप्रकार उक्त:।
"मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातश्चेन्नवमी तिथि:।
तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि! ॥
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन ॥"
अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले।
"कुम्भराशिंगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च।
उपस्यर्द्धोदिते भानुर्द्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्त्रारोग्यबलं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च।
तां तिथिं प्राप्य मनुज: शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥"
शक्तिसङ्गमतन्त्रे।
"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम्।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानत:।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत् ॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तम:।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥"
तन्त्रान्तरे।
"कुजवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रसू:।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत् ॥"
तन्त्रान्तरे।
"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मूलेनैकाक्षरेण च।
नानारत्नविधानेन गीतवाद्यपुर:सरम् ॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषत:।
कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम् ॥"

योगिनीतन्त्रे ।
'कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषत: ।
प्रगल्भास्तु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥
आगमतत्त्वसारे ।
कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगाद्यौ दैत्यनाशिनी ॥
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सप्तनप्रशान्तये ॥ *॥
कुलिकातन्त्रे ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥ *॥
दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तौ ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दैत्यसङ्घक्षयाय च ॥
आविरासीज्जगच्छान्त्यै युगाद्यौ परमेश्वरी ॥
व्रतकालविवेकधृतवचनम्
कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयित्वा जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥ *॥
स्मृति: ।
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥'*॥
कृत्यतत्त्वार्णवे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदित: ॥'*॥
भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयो: ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये कालाल्पिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पितृनिर्व्वपणादिके ॥'
स्मृतिसारे
कार्त्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥
"अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्ति: ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"भगवन् ! प्राणनाथेश मन्त्रतत्त्वविशारद ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासतुनपतिखिलाचन ! ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवद्दयत: ।
तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! ॥
यदि न कथ्यते देव ! विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥
श्रीशिव उवाच ।
शृणु पार्व्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दराद्या: स्वेश्वरत्वाभिमानिन: ।
प्राहु: किमीश्वरोऽस्मत्तोऽस्त्यतिरिक्त: सुरानिति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता निद्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूप दधाद्भुतम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं पर्व्वतमिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्ट्वा सुरा: सर्व्वे भयमापुर्महौजस: ।
किमेतदिति निश्चेतुं प्रशक्ता नाभवन् सुरा: ।

वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि महावीर ! मातरिश्वा द्रुतं गत: ॥
ततो वायुर्द्दिवं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं तत: ।
तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी तत: ॥
बलवान् वक्ष्यमाणानोऽपि किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आशु प्रकथ्यते सत्यं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रश्नात्मवान् वायु: सत्यं तत्रैव तिष्ठति ।
आनन्तत्वेन तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायु: सर्व्वप्रयत्नेन नाशातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवा: प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसा: ॥
अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवताइन्द्रैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गत: ॥
अमरो जातवेदा वा तेजो वागिदुवाच तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिक: ॥
दहैतत्तृणमत्यल्पमिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्नि: सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
ततो निवृत्तो वह्निर्भूत्वा सोऽप्यचपालित: ।
एकत्रस्था: सुरा: सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवु: परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्द्देवगणा: सर्व्वे क्षमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
तत् क्षमस्वाधि तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्दृष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्ताना सुरश्रेणीनामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
मृगेन्द्रोपरि सुश्रोणा सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेव रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापु: सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥
इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटल: ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
'अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
धान्तवर्णं समुद्धृत्य वामकर्णविभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साक्षान्महापातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
कूर्चाद्यां वा जपेद्विद्यां तदन्ते वह्निसुन्दरी ।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां षड्वर्णां वा जपेत् सुधी: ॥
वधूबीजयुतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुन: ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुन: ।
कामबीजादिकां वापि षड्वर्णां वा जपेत् पुन: ॥
अष्टधा विविधा विद्या कथिता मनसा पुरा ।
विना गन्धैर्व्विना पुष्पैर्व्विना होमपुरश्चरै: ॥

प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सिद्धिदा ।
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्द्देवि ! नारद: परिकीर्त्तित: ॥
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च देवता ।
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वसम्पत्सु संस्थिता ॥
दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्व्वति ! ।
विन्यसेदात्मनो देहे हृदयादिषु शङ्करि ! ॥
पूर्व्ववन्न्यासवर्गञ्च पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत् ।
कालीवत्तारविद्यां जपविद्यामहर्न्निशम् ॥
लक्षद्वादशकैर्द्देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानत: ॥
प्रणमेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥*॥
ध्यानमस्या: प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दिनि ! ॥
सिंहस्कन्धाधिरूढां नानालङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्व्वाणलोचनत्रितयान्विताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ॥
नारदाद्यैर्म्मुनिगणै: सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालमृणालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ॥
प्रफुल्लकमलारूढां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
यन्त्रमस्या: प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
त्रिकोणमितरथादौ चैवित्वावहिस्तत: ।
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं तत: ।
चतुर्भूपुरसंयुक्तं लिखित्वेह्निधिनामुना ॥
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्या: शक्तय: पूज्या गन्धाद्यैर्न्नवकोणके ॥
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुन: ।
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तय: ॥
ह्रीमाद्या पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्व्वकै: ।
शङ्खपद्मनिधी देव्या वामदक्षिणयोगत: ॥
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वकै: ।
अर्घ्यदानं तत: कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि ! ॥
अङ्गावृतिं पुन: पूज्या पञ्चकाशिषु मातर: ।
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायका: ॥
इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटल: ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
'पूजा निधिविशेषेण चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभानने ! ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नवम्यां वापि यत्नत: ।
य: पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथि: ॥
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या महाफलप्रदा स्मृता ।
उत्तरा श्रवणीयुक्ता धान्याद्यादि च पार्व्वति ! ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिणीसंयुता यदि ॥
गुर्व्वष्टम्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्वरि ! ।
एषु पूजा महादेव्या: कर्त्तव्या धर्म्मसिद्धये ॥
मधुमाधि पिताद्भ्यां वैशाखादिषेऽहनि ।

पौर्णमास्यां तथा ज्यैष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मास्यसिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।
अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
नक्तं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सितेतरे ।
माघे च सितपक्षम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरैः ॥
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्पायुतं दिवि ।
पुत्त्रपौत्त्रधनर्द्धीनामधिपो जायते ऽचिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति भुक्त्वा भोगान् यथेप्सि-
तान् ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव मुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता न्वर्गे तत् सर्व्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

२।मरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीत्रावणं राम इषे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्त्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्च्चयन् ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपस्यद्दौदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुनारोग्यवरं लेभे लोकपालत्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्द्दश्यां निशायान्तु चन्द्रः संपूज्य पार्व्वतीम् ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ राजीशत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्द्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्च्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्व्वदेवानामभवच्चण्डिकार्च्चनात् ॥
भूतं भव्यं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योतपत्तिं सुदुर्लभाम् ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥
(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
“जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”)

जगद्बलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १३ ।
“जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ॥”)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ३२ ।
“ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥”
केचित्तु हरिविशेषणं कल्पयन्ति ।)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ९ ।
“जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥”)
पृथिव्यां स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति । वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्विनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्य्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्यशून्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५४ ।
“यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपत्तु प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”)

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।४।३६।
“देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनार्द्दन ! ॥”)
पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । यथा,

मुनय ऊचुः ।

“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम् ।
यत्रास्ते दारवतनुः श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् क्षेत्रं केन निर्म्मितम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥

जैमिनिरुवाच ।

एतत् क्षेत्रवरञ्चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते मनाग्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चाद्यदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तदा ।
समर्च्चितुमिहायान्ति देवेशं न तथान्यतः ॥
अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं बालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं स्तनमिवावन्याः सुदूरात् परिभावितम् ॥”
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
“सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्व्वतः ।
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाच्छादितं मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् ॥
क्षयालयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरक्षिति कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम् ॥
तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा ॥
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।
अहर्निवासात्लभते च सर्व्वं
निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥

जैमिनिरुवाच ।

उदकान्तः समागत्य कृतसिद्धायनोत्तमः ।
कारणोदकसम्पूर्णे तस्मिन् कुण्डे निमज्जितः ॥
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।
काकदेहं समुत्सृज्य लुठमानं मुहुः क्षितौ ।
शङ्खचक्रगदापाणिकस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥”
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।
“पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।
त्रिकोणं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् ॥
सुवर्णबालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥
संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ठ्यात्मकः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मूर्द्धनि ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्षेत्रं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥
यत्सम्पर्कात् समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः ।
यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम् ।
चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुस्त्यजं गृह्णन् ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिमुक्तवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥
तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ।
जानीहि धर्म्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् त्रयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावदर्द्धाशनी प्रतिष्ठिता ॥
मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्वतान् ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥
अन्तर्व्वेदी त्वियं पुण्या वाञ्छ्यते त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वांश्चक्राब्जधारिणः ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्व्वेद्या रक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकल्पिताः ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वेण भाविता ॥
यदर्थं सा मया सृष्टा गौरी तस्याश्च भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्व्वेदीं रक्ष मम पवित्रं सर्व्वशक्तिभिः ॥

अत्र निर्दिश मत्प्रोक्ता यदा लिङ्गु व्यस्थिता ।
मण्डपस्य पश्चिमे तु दक्षिणे विमला तथा ।
प्रासाद पूर्वभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला ।
अष्टाङ्गी तथा तत्र कुबेरदिशि संस्थिता ।
कन्यार्थं चैव विधाता पूर्वस्मात् सर्वीतिका ।
कामाख्याकाख्या पश्चात् तद्धरया व्यवस्थिता ।
इन्द्राद्याख्या सेव दृष्ट्वा यद्यपि मनुज ।
आदावयमेना भित्वा उपास्ते परमेश्वरम् ।
अष्टानन्दन नाम सेवनार्थं यमेश्वरम् ।
अन्यत्रैव मद्वाद्यं स्पर्श शौनकस्थकम् ।
एतस्य सम्प्राप्य लिङ्गाम्बरं मदीयितु
यदि दृष्ट्वा तदा गत्वा पूजयित्वा विमुच्यते ।”
तत प्रासादस्यारम्भकारम्भम् ।

जैमिनिरुवाच ।

“इन्द्रद्युम्न नृपेः शुभे सिंहपृष्ठासने ।
आप्तसमाभाय पितामहं मदादात ।
ततोऽस्य कमल गम्भासनाय दर्शयोपमे ।
नत्वा ददमोयस्य यथार्थं दिधिनोन्नितम् ।
सूका गजेन्द्रगात्र पूर्णं या रात्रिरभवद्रजा ।
सत्यानुरोधयद्वरे धाप्ना विमलसयम् ।
प्राप्त ततश्च दरदामौ मद्वाभास्वरप्राप्त ।
प्रद्युमिन स्थितो नृपस्य स्फाटिकविभिनम् ।
तस्थ दर्शी देवं दृष्टवकलाध्वरम् ।
सर्वकालगलद्वाम् मनमानाभिवितम् ।
स्पशार्थं नित्यं नाम ययन्त परमाधरम् ।
इन्नाह्नमदाभ्यरदाभूतनुदरम् ।
इन्द्रार्थं नित्यो दीपेन्द्रं तो गुणस्तनाम् ।
वरामयायहस्ता वै कुङ्कुमाभा शुभोभवाम् ।
दरद सद्धरणया कान्त्यामधिवुमिकाम् ।
निम्बवरद दर्शं दृष्टाङ्ग कर्णाञ्जलिम् ।
वामनाभिनं चक्र मर्त्यहामयं विभो ।
तत उवष्टो यथा पूर्वमासिद्धिता ।
इभौ कश्चे द्वारप्रविष्टदलनुसूत्रे ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

हुतवन्तौ ततो यानौ यथासौ भगवान् नृप ।
पुन पुन प्रणम्यैव दयाद्वनयनो नृप ।
हिमेरादारयामास तत्र कल्लोललोहितम् ।
प्रणम्याह्वयेन स्थित महादेवौ विविस्यतु ।
तथा नारदश्चैव पूजयामास पार्थिव ।
पूजावसाने पप्रच्छ नारद संविस्तरम् ।
कीदृशी प्रतिमा विष्णोर्घटयिष्यति क पुन ।
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ ।
अशरीरा तदा वाणी शुश्राव चान्तरीक्षत ।
भगवान् भगवान् सन्निधायपदे स्थित ।
सुप्रभायां महावृष्टा स्वयं सोऽवतरिष्यति ।
अग्र दत्ता स्थानमेव यावत् पञ्चदशानि वै ।
उपस्थितोऽपि यो ह्यत्र प्रत्यपाद्यिस्तु तत्क्षणौ ।
यत्नमप्य प्रवेशोऽस्य द्वारं चाद्य यस्त ।
वहिवादनि कुर्वन्तु यावत् घटना भवन ।
सुतकाष्ठमासन्नो वाधिर्याश्रवदायक ।
नरके वसतिश्चैव कृष्णात् सन्नायमानकम् ।
नान्य प्रवेशनं कुर्यात् यत्नेन कन्याचन ।
नियुक्तान्ध प्रपद्येवदाप्नो राजस्य चैव हि ।
इष्टापि महाभीतिरन्तता च सुगे सुगे ।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्याक्तो यथोक्त विस्मितः स्वयम् ।
विकोऽभित्ति तथा कर्तुं तथायातस्तु बद्धौ ।
प्रोवाच नृपति सोऽपि मन्त्रे दृढाश्च यात्रया ।
ता उपायं घटयामि दारुणा स्थिरयित्वा ।
दहुकाल्पदशी यदा दहवदविकमयक ।
यथासाय मद्वयाक्षी वाक्यात्सारायको विभु ।
तत स दधिवीयाक्षया सत्यानरोचमा ।
पदुवाच गिरा देवी ततन् परिचपार च ।
निर्मर्वाह मर्त्य देव प्रमाद पञ्चदशे दिने ।
अनुमूनि स भगवान् यथा पूर्वं मयोदित ।
स्थितवानगता चन्द्रगुदरांसे ।
प्रकपक्षग्नामद्वलभद्रसुभद्रादक ।
वर्णं तरुणपद्माभ यापयन् पश्चमादिन ।
प्रवोधकमलाभयुक्तोऽनुग्रहकः ।
सुभद्रा चावदना वराभयकरा च ।
चन्द्रो धातुर्भवेद सर्वेणमदर्शितो ।
सुदर्शन चक्र नता स्थितौ च स्थितम् ।
प्रासादप्रामस्थाप्य भद्रयत् त्वीयकम् । ० ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

श्रीभागी कल्पवृक्षस्य वायव्यां प्रतह्वान ।
मदेषे सुमहत्स्थाने प्राप्य सुदद्रायणम् ।
उत्तरे मदविहस्य तत्रसकलविस्तृतम् ।
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तथैव विन्यवेदय ।
पुरा स्थित पर्वतोऽस्मिन् योऽभ्यर्चयति माधवम् ।
मान्या विष्णुप्रसादमिव प्रवरो वैष्णवाम ।
तस्य समानिदेवाय वैष्णवस्य कर्माणि ।
विष्णवतो महाराज । भविष्यत्यानुगे च ।
तत स नृपति श्रीमान् शिल्पिनाप्तविशारदान् ।
संस्कारैरासमाने च योजयामास सादरम् ।
दिने दिने सुघटित प्रासादो यद्य क्रिया ।
परित पूर्णमायस्तु गुणवद्धे यथा प्रभो ।

नारद उवाच ।

सर्वं यदु राजेन्द्र । स्थित्वा चास्मिन् चिरं धृतिः ।
नारायण जगन्नाथप्रसादेनैव शोभते ।
पितामहं दृष्टुकामो गन्तव्य मेदिनीश विभो ।
उपदेक्षति सोऽप्यत्र यावाद्वाद्या मनोज्ञता ।
उभौ तौ रथयानेन जग्मतुर्विभूषितौ ।
प्रदक्षिणीकृत्य दद्वि सोमसकलमध्यम ।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् पदाबिं जगाम नृप ।
अमन्यत हि कर्मश्रष्टा आप्ताद्वाक्य वरम् ।
मर्वे प्रणेयौ भूप प्रणाम कृताञ्जलि ।
तुष्टुवन् पठितवन् भूमौ साश्रुधारालिर्मं स्मृत ।
आकर्ण्य हि तत् कार्यं मानवप्रपर्वतम् ।
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्न पितामह ।
किमर्थमागतोऽस्यत्र तद् ब्रूहि सुदर्शनम् ।

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

आविर्भूतश्च भगवान् सुनयभवत्प्रभु ।
तस्मा देवं जगन्नाथ स्थापयिष्यति च प्रभो ।

ब्रह्मोवाच ।

समयोऽयं तदा यावत् प्रमानमेदम् ।
अतिक्रान्त महाभाग । नारदं प्रमाणम् ।
इन्द्रद्युम्नोऽपि सुदृष्टा दृष्ट्वा भावी निर्ष
द्विजा ।

आकर्णय भुवं विधा विधिना चाद्भुतेन ।
यागश्च न जगन्नाथ विस्तृतकप्रमाणम् ।
दक्षत् प्रभवामासो ववर्मासवत्सव ।
तत प्रमात् समस्त विष्णवाय प्रसादे ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ानुष्टुभं मन्त्रराजं सहस्रं प्रजजाप ह ॥
शाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः ।
ता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥"
महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—
बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् त्रैवर्गिकानुत ।
ैकिकव्यवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं ध्रुवम् ।
ुङ्क्ते नारायणो नित्यं तथा पक्वं शरीरवान् ॥
अन्नं तद्धि नैवेद्यं पायसं स्वर्ह्णि धारणात् ।
न्नवाम्मत्यपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
गाणाणाम्मानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ।
आसादाद्वाकृतं पापं श्रावणश्च यपोहति ॥
स्पर्शनात् त्वकृतं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
मात्रे लेपाद्दहेत् पापं शारीरं वै न संशयः ॥

महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
नियोजयेद्यः पितृदेवकर्म्मसु ।
तृप्यन्ति सर्व्वे पितरः सुराश्च
प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥

गातः परं हि वक्ष्यामि हयकथेषु भो द्विजाः ॥
नराणां रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकसः ॥
विष्णवालयगतं तद्धि निर्म्माल्यं पतितादयः ।
स्पृशन्ति चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
निन्दन्ति ये तदन्नं मूढ़ाः पण्डितमानिनः ।
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥
येषामत्र न दण्डश्चेद्ध्रुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ।
यथा तथोपयुक्तं तत् सर्व्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्नं जगन्नाथस्य गाङ्गं वारि समं द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिर्भक्षणादघनाशनम् ॥"

इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥

स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति। यथा,—

"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(स्वनामख्यातो बहुलग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेषः। अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः। अस्य पिता पेरमभट्ट इति ख्यातः। असौ पण्डितराजजगन्नाथो दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-ज्येष्ठसूनोर्यवनस्य दाराशाहस्य सभायामासीत्। यतोऽनेन जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं कृतम्। अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ "दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः" इत्युक्तम्। दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्चदशशतशकाब्दपर्य्यन्तं जीवित आसीत्। अतः पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवायातम्। अनेन पण्डितराजपदवी शाहजहान्सम्राजो दिल्लीप्रभोः प्राप्तेति तत्कृतासफविलासनामकग्रन्थादेवागम्यते यथा,—

"अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुदयदनवद्यगद्यपद्याद्यनेकविद्याविद्योतितान्तःकरणैः कविभिरुपास्यमानेन कृतयुगीकृतकलिकालेन कुमतिदृणजालसमाच्छादितवेदवनमार्गविलोकनाय समुद्दीपितसुतर्कदहनज्वालाजालेन मूर्त्तिमतेव नव्वावासफखानमनःप्रसादेन माथुरकुलसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्व्वभौमश्रीशाहजहान्प्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत। सेयमनुग्रहेण सहृदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् ॥"

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्थाः सन्ति। तेषु अद्यावधि ज्ञातास्त्वेते, रसगङ्गाधरः १, यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्मथनाटकम् ३, वसुमतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकाव्यम् ५, प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राणनारायणमहीपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तवरूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णुलहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनीविलासः १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३, अश्वधाटीकाव्यम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः। अयं हि विवादभङ्गार्णवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता। पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका। रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्व्वसहधर्म्मिण्यां सन्ततायां मृतायां संसारविरक्तः काशीवाससुखमभिलषन् चिरसुहृदं त्रिवेणीनन्दपुरनिवासिनं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखरवाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलाफलं पृष्टवान्। चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नानुसारतश्चरमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्त्रलाभरूपं शुभफलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवरस्याम्बिकानाम्नीं कन्यामुद्वाहयामास। रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्यादम्बिकां परिणीय सत्पुत्त्रप्राप्तिकामो काशीमभिगम्य विश्वेश्वरमुद्दिश्यैकविंशतिपुरश्चरणं कृतवान्। चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्याः शेषयामे प्राप्तसत्पुत्त्रलाभस्वप्नः प्रहृष्टमनाः पुनः स्वस्थानं त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो बभूव। अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका गर्भमुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे) सौराश्विनस्य देवीपक्षीयपञ्चम्यां पुत्त्ररत्नं जगन्नाथं प्रसूतवती। रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्त्रस्य जातसंस्कारादिकं विधाय राश्यनुसारतो रामराम इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासुदेवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथक्षेत्रात् तीर्थस्थानात् प्रत्यावृत्य दौहित्रमुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याख्ययैनमयोजयत्। ततः प्रभृत्येवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृतिर्दुर्द्दान्तोऽपि स्मृतिशक्तिसत्यवादितादिगुणनिकरेण बहूनां नितरां प्रियपात्रमासीत्। अयं प्रथमतः पितृसन्निधाने व्याकरणमधीत्य ततो ज्येष्ठतातस्य न्यायलङ्कारोपनामकस्य भवदेवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान्। ततो भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तरं कामालपुरनिवासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापयामास। अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य ग्रन्थस्य द्वित्रिपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं अनर्गलं अभ्रान्त इव आवर्त्तयितुं समर्थः। एतादृशीमेधाशक्तिरेवैनं अल्पसमयेन बहुशास्त्रपारयायिनमकरोत्।

पञ्चदशवर्षवयस्क एवायं द्रौपदीनाम्नीं सुलक्षणां कन्यामुपनीतवान्। विवाहात् परमेवास्य ज्येष्ठतातो भवदेवः परलोकं गतः। माता तु पूर्व्वमेव कालधर्म्ममुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवयस्कमेनमवलोक्यैव इह लोकं तत्याज। पितृवियोगानन्तरमेवायं छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत्।

अथ कदाचित् वर्द्धमानाधिपतिर्महाराजत्रिलोकचन्द्रवाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमवगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास। जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलब्धुं राजसभां प्रविश्य तर्कजालेन तत्रस्थान् पण्डितान् जितवान्। महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्तां विज्ञापयितुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमवगम्य त्रिवेणीप्रदेशात् वर्द्धमानपर्य्यन्तं यावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिराणामपि वृत्तान्तं कथयामास। राजा तु स्वकर्म्मचारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेनानन्दितो बभूव।

एकदा मुर्शिदाबादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाब) महीपतिसमीपमेनमानयामास। नृपतिस्तु बहुविधैर्दुरूहप्रश्नैरेनं वञ्चयितुमभिललाष परं जगन्नाथः स्वीयबुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिकृतप्रश्नानां सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुलार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान्।

अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराजानां वैभवरविरस्तं गतः इंराजराजानां सौभाग्यसमयः समुपागतश्च। तदा इंराजनृपतयस्तदानीन्तनप्रजारञ्जनार्थं विचारकार्य्यस्य सौकर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय व्यवहारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः "विवादभङ्गार्णवसेतु" नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्म्मिणी द्रौपदी बहुपुत्त्रपौत्त्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता। अस्य द्वौ पुत्त्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन्। पुत्त्रयोर्धनश्यामसार्व्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

पारदर्शी च। जगन्नाथोऽयमन्तिमावस्थायां वृद्ध-प्रपौत्रादिसुखसमवलोक्य अतिदुर्लभमेनादृशं संसारसुखमनुभूय शकनरपतेः १७२९ वत्सरे (१२१३ वङ्गाब्दे) आश्विनशुक्लपक्षीयषष्ठीयां गङ्गातीरे प्रयातुं तस्थौ। अस्यौः प्राक्काल-पर्य्यन्तमेवास्येन्द्रियवैपरीत्यं न जातम्। गङ्गा-तीरं गतेन मुमूर्षुणामुना अन्तःप्रभाते कृतः श्लोको यथा,—

“केचिद्वदन्ति ब्रह्म निराकारं नराकारञ्च केचन।
वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे।” इति।)

जगन्नुः, पु, (जगता विश्वस्थजीवजातेन नम्यते इति। जगत्+नम्+बाहुलकात् डुः। यद्वा, नु+क्विप् दृशो। नु वेदनं स्तुतिरित्यर्थः जगति विश्वसंसारे नुः स्तुतिर्यस्य। सर्व्वजीवस्तुत्य-त्वादस्य तथात्वम्।) अग्निः। वायुः। इति विश्वः शब्दरत्नावली च॥ जगनुरपि पाठः॥

जगरः, पुं, (जागर्त्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०॥

जगलः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति। गल स्रवणे+यङ्लुगन्तात् अच्। संज्ञापूर्व्वक-त्वात् “दीर्घोऽकितः।” ७।४।८३। इति न दीर्घः। यद्वा, जन्+डः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छ-तीति। गल+अच्।) सुराकल्कम्। मेदा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। मेदकः २। इत्यमरः। २। १०। ४२॥ (यथा, शार्ङ्गधरे मध्य-खण्डे दशमेऽध्याये।

“मदधौ जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाह्वयः।”)

मदनवृक्षः। पिष्टमद्यम्। (तद्गुणा यथा,—

“कृतप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णो दीपनो मलपाचनः॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये।

“ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रूक्षस्तृट्कफशोषकृत्।
भेदः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोथहृत्॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।)

धूर्त्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, ८१॥ कवचः। इत्यजयपालः। गोमये, क्ली। इति रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

“गोमयं जगलं गोविट् गोवरं तच्च गोमलम्।”)

जग्धं, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्तः। “अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।” २। ४। ३६। इति जग्ध्यादेशः। इकार उच्चारणार्थः।) भुक्तम्। इत्यमरः। ३। २। ११०॥ (“खिन्नं चर्म्म कुटजवल्कमनस्तु भावम्।” इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे।)

जग्धिः, स्त्री, (अद भक्षणे+क्तिन्। “अदो जग्धि-र्ल्यप्ति किति।” २। ४। ३६। इति जग्ध्या-देशः।) भोजनम्। इत्यमरः। २। ९। ५५॥ भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, मनौ। ३। ११५।

“अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥”)

जग्मिः, पुं, (गच्छति सततो वातीति। गम+“आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।” ३।२।१७१। इत्यस्य “भाषायां धाञ्कृसृजनिगमिनमिभ्यः।” इति वार्त्तिकोक्त्या किः लिड्वच्च।) वायुः। इति केचित्॥

जघनं, क्ली, (हन्यते इति। हन्+“हन्तेः शरीरा-वयवे द्वे च।” उणां। ५। ३२। इति अच् द्वित्वञ्च। “अभ्यासाच्च।” ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्याः पुरोभागः। (यथा, माघे। ५। २९।

“नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र
स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि॥”)

कटिः। इति मेदिनी। ने, ६७॥ (यथा, देवी-भागवते। १। ९। ८१।

“भगवान् त्रिगुणं चक्रे जघनं विमलौ तदा।
शीर्षे सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते॥”)

जघनकूपकौ, पु, (जघनकूपे इव कायतः इति। कै+कः।) कुकुन्दरौ। इति हलायुधः॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥

जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।) काकोडुम्बरिका। इत्यमरः। २। ४। ६१॥

जघन्यः, त्रि, (कुत्सितं हन्यते निन्द्यते इति। हन+यङन्तात् अचो यत्। अनित्यमागमशासन-मिति नुगमादनुनासिकान्तस्येति न नुक्। यद्वा, जघनमिव। “शाखादिभ्यो यत्।” ५। ३। १०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्र-पाणिसंग्रहे स्वेदाधिकारे।

“उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च॥”)

गर्हितः। (यथा, महाभारते। २। ३५। १२।

“तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्व्वे॥”॥

जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।) मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८३॥ पुं, शूद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। २६६।

“उत्तमो वैश्यमावस्तु जघन्यो वधमर्हति॥”
“हीनजातिस्तूत्तमजातीयां कन्यामिच्छन्ती-मनिच्छन्तीं वा गच्छन् आत्मपेयाऽङ्गच्छेदन-मारणात्मकं वधमर्हति।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ *॥ पृष्ठभागः। यथा, रामा-यणे। २। १०३। २८।

“गतो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः।
अनेन धर्म्मज्ञतमेन धर्म्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥”

“जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन्।” इति तट्टीकायां रामानुजः॥ *॥ राजानुचर-विशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६९। ११, ३१—३४।

“मध्यामरे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी।
पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः प्रथु लक्षणैस्तान्॥”

“मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः।
शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः॥
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्तैर्बलवान् सिरालः
परन्ध्रधाम्नश्च जघन्यनामा॥”)

जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति। जन्+“सप्तम्यां जनेर्डः।” ३। २। ९७। इति डः।) शूद्रः। कनिष्ठे, त्रि। इति मेदिनी। जे, ३९॥ (यथा, महाभारते। १। ६५। ११।

“एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः॥”)

जघ्निः, पुं, (हन्यते इति। हन+“आदृगमहन-जनेति।” ३। २। १७१। इति किन् द्वित्वञ्च।) हननयोग्यास्त्रम्। इति संक्षिप्तसारः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ९। ६१। २०।

“जघ्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवे दिवे।”)

जघ्नुः, त्रि, (हन्तीति। हन हिंसे+“कुर्भ्रश्च।” उणां। १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुः द्वित्वञ्च।) हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

जङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गच्छतीति। गम्+यङ्+अच्।) अस्थावरः। गतिशक्तिविशिष्टः। तत्-पर्य्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ चलः ४ इङ्गः ५ चराचरः ६। इत्यमरः। ३। १। ७३॥ (यथा, रघौ। २। ४४।

“मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः॥”

“ओषधयस्तावद्द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च।”
“जङ्गमास्त्वपि चतुर्व्विधा जरायुजाण्डजस्वेद-जोद्भिज्जाः। तत्र पशु मनुष्य-व्यालादयो जरा-युजाः। खग-सर्प सरीसृप-प्रभृतयोऽण्डजाः। कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। इन्द्र-गोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये।)

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा कुटी गृहमिव।) छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति। गल+यङ्+अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) निर्ज्जलदेशः। इति शब्दरत्नावली॥ निर्ज्जन-स्थानम्। पिशिते, क्ली। इति मेदिनी। ले, ८१॥

जङ्गालः, पु, (जङ्गं कुटिलगतिं जलमपि आलो-तीति। अल+“कर्म्मण्यण्।” ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घसेतुः। जाङ्गाल इति भाषा॥ तत्-पर्य्यायः। आलिः २ संहारः ३ सेतुः ४ संवरः ५। इति जटाधरः॥

जङ्गुल, क्ली, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गम्यतेऽनया। हन गतौ च यङ्लुगन्तात्+“अचोऽन्येष्वपि दृश्यते।”

ड: ।) गुल्फोर्द्ध्वजान्वधोभाग: । जाङ् इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । प्रसृता २ । इत्यमर: ॥ टङ्गा ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १६ ।
"शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ॥")

जङ्घाकरिक:, पुं, (जङ्घा तत्साध्यगतिरेव आकरो निधि: जीविकानिर्व्वाहवस्त्वित्यर्थ: । सोऽस्यास्तीति। जङ्घाकर+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) धावक: । तत्पर्य्याय: । जाङ्घिक:२ । इत्यमर: । २ । ८ । ७३ ॥ जाकपत्नी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

जङ्घात्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति । त्रै + करणे ल्युट् । त्राणं वर्म्म । ततो जङ्घायास्त्राणमिति ।) जङ्घावमाद्द: । तत्पर्य्याय: । मङ्क्षुयम् २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जङ्घाल:, त्रि, (प्रशस्ता वेगवती जङ्घा अस्त्यस्येति । जङ्घा+"सिध्मादिभ्यश्च ।"५।२।९७। इति लच् । जङ्घाबलेनैव वेगस्य जनकत्वात् ।) अतिवेगवान् । तत्पर्य्याय: । अविजव: २ । इत्यमर: । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा, काशीखण्डे गङ्गामाहात्म्ये । २९ । ६४ ।
"जाह्नवीच्छा जगन्माता जप्या जङ्घालदीर्घिका ॥")
हरिण: । रुरु: । कुरङ्ग: । ऋश्य: । पृषत: । न्यङ्कु: । शम्बर: । राजीव: । मुण्डी । (यथा,—
"एणहरिणर्क्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्घाला मृगा: कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय: ॥)
एषां मांसगुणा: ।
"जङ्घाला: प्रायश: सर्व्वे पित्तश्लेष्महरा: स्मृता: ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धना: ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

जङ्घाशूलं, क्ली, (जङ्घाया: शूलं रोगविशेष: ।) जङ्घावेदना । तदौषधं यथा,—
"हरीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
काञ्जिकेनातुरस्येन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
जङ्घाशूलमुग्रं हन्ति सप्तरात्रे तु नाशयेत् ॥"
इति गारुडे १८७ अध्याय: ॥

जज, युधि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जजति । युधि योधने । इति दुर्गादास: ॥

जञ्ज, इ युधि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, जञ्जति । युधि योधने । इति दुर्गादास: ।

जञ्जपूक:, त्रि, (पुन:पुनरतिशयेन वा जपतीति । जप+यङ्+"यजजपदशां यङ: ।"३।२।१६६। इति ऊक: ।) पुन:पुनर्जपकर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥

जट, संहतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जटति केश: परस्परं लग्न: स्यादित्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट्+अच् । यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति । जन्+"जनेष्टन् लोपश्च ।" उणां । ५ । ३० । इति टन् अन्त्यलोपश्च ।) व्रतिनां शिखा । लग्नकच: । तत्पर्य्याय: । सटा २ । इत्यमर: ॥ जटि:३ जटी४ जूट:५ जुटकम्६ शटम्७ कोटीरम् ८ जूटकम् ९ हस्तम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।७।११२।२।
"नीला: प्रसन्नाश्च जटा: सुगन्धा
हिरण्मयरज्ज्वग्रथिता: सुदीर्घा: ॥")
मूलम् । यथा,—
"यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणि: ॥"
इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्याय: ॥
मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ रुद्रजटा । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये ।
"कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम् ॥")
शतावरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ कपिकच्छु: । इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेष: । यथा,—
"जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घन: ।
अष्टौ विकृतय: प्रोक्ता: क्रमपूर्व्वं महर्षिभि: ॥")

जटाजूट:, पुं, (जटानां जूट: समूह: ।) जटासमूह: । यथा, महानाटके ।
"जटाजूटग्रन्थिं दृढयति रघूणां परिवृढ: ॥"
शिवजटा च ॥

जटाज्वाल:, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य ।) प्रदीप: । इति हारावली । २४ ॥

जटाटङ्क:, पुं, (जटा टङ्क इवास्य ।) शिव: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जटाटीर:, पुं, (जटामटतीति । अट्+बाहुलकादीरन् ।) शिव: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जटाधर:, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । जटाया धर: ।) शिव: । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
"त्रिनेत्रश्च विषमाक्षो मणिविद्धो जटाधर: ॥")
बुद्धभेद: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ पर्य्यायनानार्थकोषाख्याभिधानतन्त्रकारश्च ॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेष: । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ५९ ।
"परिश्रुत: कोकनद: शुक्लकेशो जटाधर: ॥"
देशविशेष: । स तु दाक्षिणात्यप्रदेश: । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।
"अथ दक्षिणेन ।" इत्युक्त्वा,—
"क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य्यो रिष्यमूकश्च ॥"
इत्युक्तवान् ॥

जटाधारिन्, त्रि । यथा, रामायणे ।२।८६।२५।
"जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ॥")

जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति । मन+ "मनेर्दीर्घश्च ।" उणां ।३ । ६४। इति सो दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेष: । तत्पर्य्याय: । नलदम् २ वह्निनी ३ पेषी ४ मांसी ५ कृष्णजटा ६ जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा १० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भूतजटा १२ । इति भावप्रकाश: ॥ पेशी १३ क्रव्यादि १४ मिशिका १५ पिशी १६ पेशिनी १७ जटा १८ हिंसा १९ मांसिनी २० जटाला २१ नलदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्रवर्त्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जननी २८ जटावती २९ जटाभद्रा ३० जड़ामांसी ३१ मिंसी ३२ मिसि: ३३ मिसी ३४ मिषिका ३५ मिषि: ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणा: । सुरभित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफभूतदाहपित्तनाशित्वम् । कान्तिमोदकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ तिक्तत्वम् । मेध्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । स्वादुत्वम् । त्रिदोषास्रवीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ अनुलेपनेन ज्वरदाहपतानाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥

जटायु:, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । या+"मृगय्वादयश्च" इति निपातनात् कु: । शान्तमध्ये जटं संहतमायुर्यस्य ।) स्वनामख्यातपक्षी । स तु अरुणपुत्र: सम्पातेरनुज: दशरथराजसख: सीताहरणसमये रावणेन हत: । इति रामायणम् ॥ (यथा, च महाभारते । ३ । २७८ । १—७ ।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मज: ।
गृध्रराजो महावीर: सम्पातिर्यस्य सोदर: ॥
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्च मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ! ॥
नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् ।
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम् ॥"
"स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।
खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिण: ॥
निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षस: ॥")
गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥
("गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायु: कौशिक: पुर: ।
कुम्भोलूखलकं क्लीबे महिषाक्ष: पलङ्कष: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"जटायु: कालनिर्य्यास: कौशिको गुग्गुलु: पुर: ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सम्पातिः ? — [illegible] सान्तोऽप्ययम् । इति द्विरूपकोष: ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम् ॥")

जटाल:, पुं, (जटास्त्यस्येति । जटा+"सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कर्च्चूर: । वट: । मुष्कक: । गुग्गुलु: । इति राजनिर्घण्ट: । जटायुक्ते, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १८० । २२ ।
"चीरिण: शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहा: ॥")

जनङ्गम पुं (जनभ्यो गच्छतीति । गमश्च । ३ । २ । ४३ । खच मुमागमश्च ।) चाण्डाल । इत्यमर । २ । १० । १६ ॥ (यथा माघे । १५ । २५ ।

अवधीज्जनङ्गम इव
यदि हत धौ इव ननु ।
स्पृशमशुचिवपुरहति न
प्रतिमाननात्तु नितरां नृपोचितम् ॥)

जनता स्त्री (जनानां समूह । जन + "ग्राम जनबन्धुभ्यस्तल । ४ । २ । ४३ । इति तल ।) जनसमूह । इत्यमर । ३ । ३ । ४२ ॥ (यथा रघौ ११ । ८२ ।

तावुभावपि परस्परस्मितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥"* ।
जनस्य भाव ।) जनत्वञ्च ॥

जनन क्ली (जायतेऽस्मिन्निति । जन + अधिकरणे ल्युट् ।) वंश । (जन + भावे ल्युट् ।) जन्म । इति मेदिनी । ने ६६ ॥ (यथा महानिर्वाण तन्त्रे । ३ । ५० ।

जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चितस्वरूप
सकलभुवनबीज ब्रह्मचैतन्यमीडे ॥'
उत्पत्ति । यथा कुमारे । १ । ४२ ।

अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभाव ॥

पुं जनयति उत्पादयति जीवानिति । जन + णिच + कर्त्तरि ल्यु । विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४६ । ११२ ।

जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रम ॥

जनयतीति । जनि + ल्यु उत्पादक त्रि यथा महाभारते । ३ । २६ । २५ ।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवत ॥)

जननि स्त्री (जनयति प्राणसुखमिति । जन + णिच + बाहुलकात् अनि ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जननी स्त्री, (जनयतीति । जनि + बाहुलकादनि । कृदिकारादिति वा ङीष । यद्वा कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट टित्वात् ङीप ।) माता । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । २६ ।

निरतिशय गरिमाणं
तेन जनन्या स्मरन्ति विद्वांस ।
यत कमपि वहति गर्भ
महतामपि यो गुरुर्भवति ॥)

दया । इति मेदिनी । ने ६६ ॥ जनीनामगन्धद्रव्यम् (पर्य्याया यथा —
"पर्पटी रञ्जनी कृष्णा जतुका जननी जनी ।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुरसचक्रवर्त्तिनी ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥ यूथिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कटुका । मञ्जिष्ठा । अलक्तक । इति राजनिर्घण्ट ॥

जनपद पुं (जनस्य लोकस्य पद आश्रयस्थान यत्र । जन पद वस्तु यत्रेति वा ।) देश । (यथा चाणक्यशतके । ३१ ।

त्यजेदेक कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत् ।
ग्राम जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि ९ अध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥)
जन । इति मेदिनी । द ४८ ॥

जनप्रवाद पुं (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवाद ।) लोकापवाद । तत्पर्य्याय । कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४ । इति हेमचन्द्र । । २ । १८४ ॥ (यथा महाभारते । २ । ७२ । १६ ।

जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिप ।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् पार्था द्यूतमियात्
पुन ॥)

जनप्रिय पुं (जनानां प्रिय ।) धान्यकम् । शोभाञ्जनवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (लोकप्रिये त्रि ॥)

जनमेजय पुं (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापै कम्पयतीति । एजृ कम्पने + णिच + एजे खश । ३ । २ । २८ । इति खश ततो मुमागम ।) परीक्षितराजपुत्त्र । तत्पर्य्याय । राजर्षि २ पारीक्षित ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ यथा देवीभागवते । २ । ११ । ६ ।

पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्त नृपति शिशुम् ।
जनमेजयनामान राजलक्षणसंयुतम् ॥
जन्मजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते । तत्रि रुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्य कृतवान् । तत्र अश्वमेधादिक बहुयज्ञ कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्र चकार । अन्तेवासी जरत्कारुपुत्त्रेण आस्तीकेन प्रार्थित सर्पसत्रात् विरराम ततश्चिरसंश्रममनाथ भारतादिक श्रुतवान् । वृत्तान्तोऽयं क्रमश प्रदर्श्यते । यथा राजावल्यां १ परिच्छेद ।

पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमान् ज्ञाननीतित ।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये
कृत्वा पितृवधामर्षी सर्पेष्टि मुनिभि समम् ।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायक
हयमेधक्रतूंश्चक्रे समाप्तैर्बहुविस्तरै ।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागेऽकालकृते तदा ॥
तत पापमभवत् तस्य दारुण पृथिवीपते ।
वैशम्पायनतो व्यासशिष्यात्तपोनिधे ।
श्रुत्वा भारतमाख्यान तत्पापात् मुक्तिमाप स ।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्य सुनिर्म्मलम् ।
शतानीक सुत राज्ये स्थापयित्वैव दिव गत ॥'
सोमश्रवसमृषिमसौ पौरोहित्याय वृतवान् ।
तत्कथा यथा महाभारते । १ । ३ । १—२० ।

जनमेजय पारिक्षित सह भ्रातृभि कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रय श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेय । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातु समीपमुपागच्छत् । त माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति । स एवमुक्तो मातर प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति । त माता प्रत्युवाच व्यक्त त्वया तत्रापराद्ध येनास्यभिहत इति । स ता पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिह इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्त्रदु खार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजय सह भ्रातृभिर्दीर्घ सत्रमुपास्ते । स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽय मे पुत्त्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमयमभिहत इति न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्ट त्वा भयमागमिष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृश सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुर प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमान पर यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्या शमयेदिति । स कदाचित् मृगया गत पारीक्षितो जनमेजय कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिदृषि रासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरत पुत्त्र आस्ते सोमश्रवा नाम । तस्य त पुत्त्रमभिगम्य जनमेजय पारीक्षित पौरोहित्याय वव्रे । स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नय तव पुत्त्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स एवमुक्त प्रत्युवाच जनमेजय भो जनमेजय पुत्त्रोऽय मम सर्प्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रपीतवत्यास्तस्या कुक्षौ जात । समर्थोऽय भवत सर्व्वा पापकृत्या शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशुव्रत यदेन कश्चिद्ब्राह्मण कञ्चिदर्थमभियाचेत् तस्मै अयमदद्यात् यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्त प्रत्युवाच भगवस्तत्तथा भविष्यतीति ॥ * ॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते २ । ११ । ४८—६० ।

इति तस्य वच श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा ।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीव दु खित ॥
धिग्जन्म मे सुदुर्बुद्धेर्दुर्भाग्यकरस्य वै ।
पिता यस्य गति घोरां प्राप्त पन्नगपीडित ॥
अद्यापि मखमारभ्य करोम्यपचिति पितु ।
हत्वा सर्पानसन्दिग्धो दीप्यमाने विभावसौ ॥
आहूय मन्त्रिण सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत् ।
कुर्व्वन्तु यज्ञसम्भार यथार्ह मन्त्रिसत्तमा ॥
गङ्गातीरे शुभां भूमि मापयित्वा द्विजोत्तमै ।
कुर्व्वन्तु मण्डप स्वस्था शतस्तम्भ मनोहरम् ॥
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवा खलु ।
तदङ्गत्वे विधेया वै सर्पसत्र सुविस्तर ॥
तक्षकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तङ्को महामुनि ।
श्रोत्रियमाहूयता विप्रा सर्व्वज्ञा वेदपारगा ॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यैर्विचक्षणा ।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
हवने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमव्यर्थं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्द्दत्ताभयं तथा ।
उत्तङ्कोऽग्नयदुद्विग्नः सेन्द्रं ज्ञात्वा निमन्त्रणम् ॥
स्तुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः ॥
तत्रागत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥")

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
"कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥")

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः
"परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥"

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
"अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
क्षणार्द्धेन विमानन्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते ऊर्द्धरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै त्वखण्डब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः क्षितेरूर्द्धमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं, (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१८ ।
"भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥")

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
"पुंसां दर्शय सुन्दरि ! मुखेन्दुमीषत्त्रपामपाहाय ।
जायाजित इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥")

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा मैथुनं गतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
"सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥"
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
"तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥"
"जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।" इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात् अङ् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । वेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
"त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥"
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । "समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द वधे अर्द्दकञ्च नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः जनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
"जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो भवते प्रभो ! ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ! ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥"
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"शङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं साविपद्मशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
"आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥

जनाशनः, पुं, (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश + ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + "जनिघसिभ्यामिण् ।" उणां ४ । १२६ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
"वनस्पत्योषधीश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥"
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् + क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
"सेनाचरी भवदिभाननदानवारि-
वासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥"
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
"अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्ब्बला ॥")

जटाला, स्त्री, (जटाऽस्त्यस्या इति । जटा + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् । ततो स्त्रीत्वात् टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः । जटा + मतुप् । मस्य व । स्त्रियां ङीप् च ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली ।) रुद्रजटा । गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटि, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट + "सर्वधातुभ्य इन् ।" उणा० । ४ । ११७ । इति इन् ।) प्लक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा । समूहः । इत्युणादिकोषः ॥

जटिल, पुं, (जटा अस्त्यस्येति । जटा + "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १०० । इति इलच् ।) सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ब्रह्मचारी । यथा मनुः । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।"
"जटिलो ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) जटायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ले, ८२ ॥ (यथा कुमारे । ५ । ३० ।
"विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥")

जटिला, स्त्री, (जटिल + अजादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥
"जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ वचा । उग्रगन्धा । इति रत्नमाला । दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible] । यथा, [illegible] ।
"[illegible]"
([illegible] । यथा, महाभारते । १ । १९८ । १४ ।
"श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।
ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥")

जटी, स्त्री, (जट + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति वा ङीष् ।) पर्कटीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

जटिन्, पुं, (जटा अस्त्यस्येति । जटा + इनि ।) प्लक्षवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा —
"[illegible]"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) जटायुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । ९ । ३१ । १८ ।
"[illegible]"
[illegible], त्रि । (यथा महाभारते । ७ । ८ । ११ ।
"[illegible]")

जटुल, पुं, (जटति देहे संलग्नो भवतीति । जट + बाहुलकात् उलच् ।) जडुलम् । [illegible] । इति [illegible] । [illegible], त्रि, [illegible] ॥

जठरं, त्रि, (जटति एकत्रीभवतीति । जट + बाहुलकादरः टस्य ठश्च । यद्वा, जायते इति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणा० ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) बद्धम् । कठिनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शान्तिशतके । ४ । १३ ।
"इदानीमस्माकं जठरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तन्न किं [illegible] ॥")

जठर, पुं क्ली, (जायते गर्भो भक्ष्यं वा अस्मिन्निति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणा० । ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) उदरम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ४४ ।
"[illegible] जठरेण कृशानुम् ।
स्वामिनं [illegible] परलोकमवाप्नुयाम् ॥"
देशविशेषे, पुं । स तु कूर्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्त्तते । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । ८ ।
"आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो-
पवङ्गजठराङ्गाः ॥"
तथाच महाभारते । ६ । ९ । ४२ ।
"अत ऊर्द्धं जनपदान् निबोध गदतो मम ।"
इत्युपक्रम्य,—
"जठराः कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत ॥"
इत्युक्तवान् ॥
पर्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५ । १६ । २७ ।
"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्र-
मुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः ॥"
उदररोगविशेषः ।
"[illegible] जठरे जठरे तु ।"
इति निदानस्थाने द्वादशाध्याये वाग्भटेनोक्तम् । तल्लक्षणादिकं, सुश्रुते निदानस्थाने ७ अध्याये ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] जठरं करोति ॥")

जठरानल, पुं, ([illegible] ।) जाठरानलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जठरामय, पुं, (जठरस्य आमयो रोगः ।) अतीसाररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
([illegible] । यथा —
"[illegible]
[illegible] ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने [illegible] ॥)

जडं, क्ली, (जलति आच्छादयतीति । जल + अच् । डलयोरैक्यम् ।) जलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जलति [illegible] ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ([illegible] । यथा, [illegible] । ६ । १६६ ।
"[illegible] ॥")

जड, त्रि, (जलति बुद्धिशक्तिमाच्छादयतीति । जल आच्छादने + अच् ।) हिमग्रस्तः । (शीतलः । यथा, रघौ । ३ । ६८ ।
"परामृशन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥"
"हर्षजडेन हर्षशिशिरेण ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) मूकः । (यथा मनौ । २ । ११० ।
"नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥"
बधिरः । यथा तत्रैव । ९ । २०१ ।
"उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"
तथा तत्रैव । ८ । ३९४ ।
"अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ॥"
"जडो बधिरः पङ्गुः सम्पूर्णगमनरहितः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) अप्राज्ञः । इति मेदिनी । डे, १३ ॥ (यथा, विक्रमोर्वश्याम् १ अङ्के ।
"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो
मुनिः ॥"
निष्पन्दः । यथा, रघौ । २ । ४२ ।
"जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥"
मोहितः । यथा, तत्रैव । ८ । ७५ । [illegible]
"अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् गुरुराश्रमस्थितः ।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥")

जडक्रिय, त्रि, (जडवत् मोहितस्येव क्रिया कार्यं यस्य ।) दीर्घसूत्री । चिरक्रियः । इति हलायुधः ॥

जडता, स्त्री, (जडस्य भावः । जड + भावे तल् ।) जाड्यम् । तत्पर्यायः । मौर्ख्यम् । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघौ । ८ । ३६ ।
"[illegible]
[illegible] जडतामवाप्नुवन् ॥"
[illegible] । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४४ ।
"[illegible]
[illegible] ॥")
[illegible] । इति [illegible] ॥

जडा, स्त्री, (जडयति [illegible] । जड + अच् । टाप् ।) [illegible] । [illegible] । इति रत्नमाला ॥

जडिमन्, [न्] पुं, (जडस्य भावः । "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) जडता । तस्य लक्षणं यथा,—
"[illegible]

स्थानश्रवणाभावो जड़िमा सोऽभिधीयते ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

जट्टल:, पुं, (जटुल: पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वम्।) देहस्थितिलक:। इति हेमचन्द्र: ॥

जतु, क्ली, (जायते वृक्षादिभ्य इति। जन+"फलिपाटिनमिमनिजनामिति।" उणां १। १८। इति उ: तोऽन्तादेशश्च।) वृक्षनिर्य्यासविशेष:। जौ इति ला इति च भाषा॥ तत्पर्य्याय:। राचा २ लाचा ३ याव: ४ अलक्त: ५ द्रुमामय: ६। इत्यमर: ।२।६।१२५॥ रक्ता ७। इति रभस:॥ कीटजा ८ क्रिमिजा ९ जतुका १० जन्तुका ११ गवाधिका १२। इति रत्नमाला॥ जतुकम् १३ यावक: १४ अलक्तक: १५ रक्त: १६। इति शब्दरत्नावली॥ पलङ्कषा १७ क्रमि: १८ वरवर्णिनी १९। इति जटाधर:॥ (यथा, महाभारते। १। १४७। १३।

"जिघ्रन् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम्॥")

जतुकं, क्ली, (जतु इव कायतीति। कै+क:।) हिङ्गु। (जतु एव। स्वार्थे कन्।) लाचा। इति मेदिनी। के, ६१॥

जतुका, स्त्री, (जतु इव आकृत्या कायतीति। कै+"आतोऽनुपसर्गे क:।" ३। २। ३। इति क:।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरत:॥ चर्म्मचटिका। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अपस्माराधिकारे।

"जतुकाशकृता तद्वद्गवेष्वा वस्तरोमभि:।
अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिग्रुभि:॥")

पर्पटी। इति भावप्रकाश:॥ लताविशेष:। सा तु मालवे प्रसिद्धा। तस्या: पर्य्याया:। जतुकारी २ जननी ३ चक्रवर्त्तिनी ४ तिर्य्यक्फला ५ निशान्धा ६ वहुपुत्री ७ सुपुत्रिका ८ राजहया ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११ रञ्जनी १२ ह्रस्ववल्ली १३ भ्रमरी १४ छायावल्लिका १५ विच्छुलिका १६ छायारुहा १७ ग्रन्थिपर्णा १८ सुवर्चिका १९ तरुवल्ली २० दीर्घफला २१। अस्या गुणा:। शिशिरत्वम्। तिक्तत्वम्। रक्तपित्तकफदाहव्रणविषनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ जन्तुकापि पाठ:। निशान्धाछायारुहयोरित्यत्र क्रमेण निशाङ्का वृक्षरुहा च पाठ:॥ (लाचा। तत्पर्य्याया यथा,—

"कीटजा क्रिमिजा लाचा जतुका च गवाधिका॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जतुकारी, स्त्री, (जतु करोतीति। जतु+कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण् तत: स्त्रियां ङीष्।) जतुकालता। इति राजनिर्घण्ट:॥ (गुणादयोऽस्या जतुकाशब्दे व्याख्याता:॥)

जतुकृत्, स्त्री, (जतु करोति उत्पादयतीति। कृ+क्विप्। जतो: कृदिति वा।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमर:। २। ४। १५३॥ (अस्या: पर्य्याया यथा,—

"पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकाचक्रवर्त्तिनी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

जतुकृष्णा, स्त्री, (जतु इव कृष्णा।) पर्पटी। इति भावप्रकाश:॥

जतुनी, स्त्री, (जतु इव नयति जत्वाकारेण प्रापयति संश्लिष्टद्रव्यमिति। नी+क्विप्। अस्या: संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपत्वात्तथात्वम्।) चर्म्मचटिका। इति त्रिकाण्डशेष:॥

जतुपुत्त्रक:, पुं, (जतुनिर्म्मित: पुत्त्र इव। इवार्थे कन्।) पाशकगुटिका। नय:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

जतुमणि:, पुं, क्षुद्ररोगविशेष:। (जडुल इति भाषा॥) तस्य निदानं यथा,—

"समसुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम्।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च स:॥"

इति माधवकर:॥

तच्चिकित्सा यथा—

"चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान्।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् चाराग्निभ्यामशेषत:॥"

इति भावप्रकाश:॥

जतुरस:, पुं, (जतुनो रस:।) अलक्तक:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (विवृतिरस्यालक्तकशब्दे ज्ञातव्या॥)

जतूका, स्त्री, (जतुका निपातनात् दीर्घ:।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमर:। २।४।१५३॥ चर्म्मचटी। इति शब्दरत्नावली॥

जत्रु, क्ली, (जायते वाहुरसात्। जन्+"जन्दाद्यश्च।" उणां ४। १०२। इति रुनकारस्य तकारश्च।) स्कन्धसन्धि:। इत्यमर:। २।६।७८॥ माखरा इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। ३। १७। २२।

"हृदि च विद्धो महावाहु: प्रद्युम्न: समरे स्थित:।
जत्रुदेशे भृशं वीरो ववाचोद्गमये तदा॥")

जत्रुकं, क्ली, (जत्रु एव। स्वार्थे कन्।) जत्रु। इति शब्दरत्नावली॥

जत्वश्मकं, क्ली, (जतुरूपमश्मकम्।) शिलाजतु। इति राजनिर्घण्ट:॥

जन, ई म य ङ जनौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट्।) ई, जात:। म, जनयति। य ङ, जायते जन्यते। जनिर्ज्जन्म। प्रादुर्भावे इति प्राञ्च:। प्रादुर्भाव: स्फुटीभाव:। प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादित्यमर:। वीजाङ्कुरो जायते घटकाण्डादिभेदेन प्रकाशते इत्यर्थ:। प्रादुर्भावोऽसदुत्पत्तिरिति केचित्। घटो जायते। इति दुर्गादास:॥

जन, म लि र जनौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (ह्लां-परं-अकं-सेट्।) म, जनयति। लि, जजन्ति। रवैदिक:। इति दुर्गादास:॥

जन:, पुं, (जायते इति। जन+अच्।) लोक:। (यथा, महाभारते। १। १४९। ९।

"अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा।
तदुपादीपयत् भीम: शेते यत्र पुरोचन:॥")

महर्लोकादूर्द्धलोक:। पामर:। इति मेदिनी ने, ६॥ (असुरविशेष:। जनार्द्दन इति शब्ददर्शनात्॥)

जनक:, पुं, (जनयतीति। जन+णिच्+ण्वुल्।) पिता। राजभेद:। स तु मिथिलाधिपति:। इति मेदिनी। के, ६०॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रो निमिर्वशिष्ठं त्यक्त्वा यज्ञं कृतवान् वशिष्ठस्तद्यज्ञस्थानमागत्य राजानं आह्वययामास राजा तदा निद्रित आसीत्। मुनिस्तु क्रोधात् त्वं विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिशशाप। तत:,—

"दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषय: सर्व्व एव ते।
तञ्च ते याजयामासुर्यावद्दीक्षां मनीषिण:॥
नरेन्द्रस्यापि तं देहमरक्षन्नृषिपुङ्गवा:।
वस्त्रैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं मुहुर्मुहु:॥
ऋषयोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममन्थिरे।
अरणिन्तस्य देहात्तु मन्थानञ्चापि चक्रिरे॥
मन्त्रहोमैर्महात्मान: पुत्त्रहेतोर्निमेस्तदा।
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च स:॥
अतो मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकोऽभवत्।
विदेहश्चाभवद्यस्मान्महात्मा स महातपा:॥
तस्माद्विदेहा: प्रोच्यन्ते सर्व्वे तद्वंशजा नृपा:।
एवं विदेहराजस्तु पूर्व्वको जनकोऽभवत्॥
मिथिर्नाम महावीर्य्यो येन सा मिथिलाभवत्॥"

इति रामायणम्॥

(ऋषिविशेष:। स तु वेदसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य प्रणेता। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। १। १६। १६।

"चकार जनको योगी वेदसन्देहभञ्जनम्॥"

शम्बरासुरस्य पुत्त्रविशेष:। यथा, हरिवंशे। १६१। ४४।

"श्रुत्वा तु शम्बराद्वाक्यं सुतास्ते शम्बरस्य ह।
सन्नद्धा निर्ययुर्हृष्टा: प्रद्युम्नवधकाम्यया॥"

इत्युपक्रम्याह।

"सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्तत:॥")

उत्पादके, त्रि॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते।१।१६।२७।

"जनक: सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वर:॥")

जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहनृपतेस्तनया।) सीता। इति रामायणम्॥ (यथा, मेघदूते।१।

"यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु॥")

जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी।) सीता। इति रामायणम्॥

जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता।) सीता। इति रामायणम्॥

जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा।) सीता। इति शब्दरत्नावली॥ (यथाह कश्चित्।

"युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनाचि!
शिरो मदीयं यदि यातु यातु।
लूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि॥")

जनकारी, [न्], पुं, (जनान् किरति आच्छादयति स्ववर्णेनेति। कृ आच्छादने+णिनि:।) अलक्तक:। इति राजनिर्घण्ट:॥

जनङ्गम पुं (जनेभ्यो गच्छतीति। "गमश्च।" ३।२।४७। खच् मुमागमश्च।) चाण्डाल। इत्यमर। २।१०।१९। (यथा माघे। १५।३५।
 "अवधीज्जनङ्गम इवैष
 यदि हत एष वृष ननु।
 स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न
 प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोचिताम्॥")

जनता स्त्री (जनानां समूहः। जन+"ग्राम जनबन्धुभ्यस्तल।" ४।२।४३। इति तल्।) जनसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४२॥ (यथा, रघौ। ११।८२।
 "तावुभावपि परस्परस्थितौ
 वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ।
 पश्यति स्म जनता दिनात्यये
 पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव॥"*॥
जनस्य भावः।) जनत्वञ्च॥

जनन क्ली (जन्यतेऽस्मिन्निति। जन+अधिकरणे ल्युट्।) वंशः। (जन+भावे ल्युट्।) जन्म। इति मेदिनी। ने ६६॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३।५०।
 "जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूपं
 सकलभुवनवीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे॥"
उत्पत्तिः। यथा कुमारे। १।४२।
 "अतो न्वधीभाजननाद् बभूव
 साधारणो भूषणभूष्यभावः॥"
पुं जनयति उत्पादयति जीवानिति। जन+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा महाभारते। १३।१४९।११४।
"जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः॥"
जन्तून् जनयन् जननः।" इति तद्भाष्यम्॥
जनयतीति। जनि+ल्युः। उत्पादके त्रि। यथा महाभारते। ३।२६।२५।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत्॥")

जननि स्त्री (जनयति प्राणमुखमिति। जन+णिच्+बाहुलकात् अनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

जननी स्त्री, (जनयतीति। जनि+बाहुलकादनिः। हृदिकारादिति वा ङीष्। यद्वा, कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप्।) माता। (यथा पञ्चतन्त्रे। १।३६।
 "निरतिशयं गरिमाणं
 तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
 यत् कमपि वहति गर्भं
 महतामपि यो गुरुर्भवति॥")
दया। इति मेदिनी। ने ६६॥ जनीनामगन्धद्रव्यम्। (पर्य्याया यथा,—
"पर्प्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी।
जतुकृज्जापिसस्पर्शा जतुरसचक्रवर्त्तिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) चर्म्मचटी। इति शब्दरत्नावली॥ यूथिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ कटुका। मञ्जिष्ठा। अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जनपदः, पुं (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र। जनाः पद्यन्ते यस्मिन्निति वा।) देशः। (यथा चाणक्यशतके। ३१।
"त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥"
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि ९ अध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि॥) जनः। इति मेदिनी। दे, ४८॥

जनप्रवादः पुं (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः।) लोकापवादः। तत्पर्य्यायः। कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४। इति हेमचन्द्रः। ।२।१८४॥ (यथा, महाभारते। २।७२।१६।
 "जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिपः।
 ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् भार्य्या द्यूतमियात
 पुनः॥")

जनप्रियः पुं, (जनानां प्रियः।) धान्यकम्। शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (लोकप्रिये, त्रि॥)

जनमेजयः पुं (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति। एजृङ् कम्पने+णिच्+"एजेः खश्।" ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः।) परीक्षित्राजपुत्रः। तत्पर्य्यायः। राजर्षिः २ पारीक्षितः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा देवीभागवते। २।११।६।
 "पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम्।
 जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम्॥"
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते। तन्निरुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥
 अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान्। तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार। अन्तेवासौ जरत्कारुपुत्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम तच्चित्तप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुतवान्। वृत्तान्तस्तस्य क्रमशः प्रदर्श्यते। यथा, राजावल्यां १ परिच्छेदे।
 "पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमानानभीनितः।
 पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये
 कृत्वा पितृवधामर्षो सर्पेष्टिं मुनिभिः समम्।
 नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः
 हयमेधस्तनस्तेन सम्भारैर्बहुविस्तरैः।
 ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागारम्भकृते तदा॥
 ततः पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः।
 वैशम्पायनतो व्यासशिष्यात् तपोनिधेः।
 श्रुत्वा भारतमाख्यानं ततः पापात् मुक्तिमाप सः।
 चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम्।
 शतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैव दिवं गतः॥"
सोमश्रवसन्दृषिमसौ पौरोहित्याय वृतवान्। तत्कथा यथा महाभारते। १।३।१—२०।
"जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते। तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति। तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः। स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत्। तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि कस्मास्यभिहत इति। स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति। तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति। स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिहे इति। तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्त्रदुःखार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्त्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति। न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति। जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्। स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति। स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत्। तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्याभिरतः पुत्त्र आस्ते सोमश्रवा नाम। तस्य तं पुत्त्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरोहित्याय वव्रे। स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्त्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय। पुत्त्रोऽयं मम सर्प्याञ्जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रपीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः। समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम्। अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कञ्चिदर्थमभियाचेत् तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति। तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तथा भविष्यतीति॥"*॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते। २।१२।४६—६०।
 "इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा।
 नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीवदुःखितः॥
 धिक्कारमस्तु मद्दुर्बुद्धेर्वृथामानकरस्य वै।
 पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः॥
 अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः।
 हुत्वा सर्पानसन्दिग्धो दीप्यमाने विभावसौ॥
 आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत्।
 कुर्व्वन्तु यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः॥
 गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
 कुर्व्वन्तु मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहरम्॥
 वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवा ध्रुवम्।
 सर्पसत्रं विधेयं वै सर्पसत्रं सुविस्तरम्॥
 तक्षकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तङ्को महामुनिः।
 शीघ्रमाहूयतां विप्राः सर्व्वज्ञा वेदपारगाः॥
 मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यं विचक्षणाः।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
हवने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं नाहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमत्यर्थं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्द्दत्ताभयं तथा ।
उत्तङ्कोऽभ्ययदुद्विग्नः सेन्द्रं कृत्वा निमन्त्रणम् ॥
सुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः॥
तत्रागत्य मुनिर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”)

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ+ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
“कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
क्षणार्द्धेन विमानन्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते चूर्द्ध्वरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै स्वस्खलद्ब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकात् तितस्तूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं, (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन
सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥”)

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि ! सुखेन्दुमीषच्चपामपाकृत्य ।
जायाजित इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा मैथुनं कृतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
“सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । ३ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन+बाहुलकात् अङ् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । वेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द वधे अर्द्दकच नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तानां मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः जनेर्णन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो !॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपाल नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष । ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥’
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“सशङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं चाविपद्माब्जं ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥

जनाश्नः, पुं, (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश+ ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन+“जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १२८ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०९ । ४० ।
“वनस्पत्योषधीश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन+आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन+णिच् + क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि
दुर्ब्बला ॥”)

जन्माष्ट
जन्माष्ट

वह्निपुराणे ।
'रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविद्धायाञ्च सर्व्वायां जातो देवकीनन्दनः ॥"
इति सप्तम्यन्ते जन्मश्रवणकल्पभेदादविरुद्धम् ॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ॥'
पद्मपुराणे ।
'प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥'
उपवासादिफलं यथा भविष्यपुराणे ।
'एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजने ।
तत् भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥"
उपवासाकरणे शापो यथा भविष्योत्तरे ।
श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥"
स्कान्दे ।
'न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥'
भविष्ये ।
'कृष्णजन्मदिने यस्तु भुङ्क्ते स तु नराधमः ।
वसेत् स नरके घोरे यावदाभूतसंप्लवम् ॥'
सर्व्वोपवासक्रमः भविष्यपुराणे ।
'पार्थ सप्तमीदिने प्राप्ते स्नानदानपुरःसरम् ।
उपवासस्य नियमं कुर्य्याद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्ररोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम ॥'
तत्रैव मन्त्रः ।
'वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
आजन्ममरणं यावद् यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत्प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गश्चतुर्मुखः ॥
एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिका बलदेवञ्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादि कारयेन्मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
य एव देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ।
एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ॥
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ।
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ।
सम्यक्कर्णापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥"
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
"कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ।"
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्ती
लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा पर
दिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् ।
उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तद
लाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्यां उभयदिने
निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति ।
उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पार
णम् । यदा महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्याव
सानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा
तदैकतरावसाने पारणं यदा महानिशाया-
मुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् ।" इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
'जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र । सप्तम्या चाष्टमी त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भः कलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधं पुण्यक्षयं याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यत्र वह्निपुराणोक्तं शास्त्रं विद्धाष्टमीव्रतम् ।
कर्त्तव्यपरं तत्र ज्ञेयं [illegible] ॥"
पारणकालो यथा —
'सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।
अन्यथा फलहानिः स्यात् कृते धारणपारणे ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"

तद्व्रतकथा यथा,—
"एकदा श्रीकुलाचार्य्यं वशिष्ठमृषिसत्तमम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्द्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ॥
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवतीं कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्परा ।
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ घूर्णितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवश्च उमाकान्तो वृषध्वजः ॥
कंसेन ताडिता नाथ । इति तस्मै न्यवेदितम् ।
वाष्पधारां प्रवर्षन्तीं विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं तथा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायं दृश्यतां ब्रह्मन् । भवता विष्णुना सह ।
ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्रामदात्मभूः ॥
क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरसन्निकमागतौ ।
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरथ्याभिर्व्वाग्विदाम्वरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त । नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दनः ।
देवा मत्सुताः सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव । जगन्नाथ । यदर्थमागमाम ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ । तदर्थं लोकतारक ॥
भूमिदेवसरोजाक्ष कंसाख्यो दुरासदः ।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन दुःखिता ॥
वरं दत्त्वा पुराऽस्माभो मायया स प्रवञ्चितः ।
भाविनञ्च विना राजन् । शास्ता न भविता तव ॥
तस्मात्त्वञ्च आर्य देव । हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेरितो विष्णुः प्रत्युवाच प्रभोः पतिः ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
देवकीजठरे जन्म [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे [illegible] ॥

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
धूमयोनौ तडिद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्वसुदेवजः ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ।
पुत्त्रं पद्माकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ।
रम्यं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
तत्रैव वाग्यभूद्देवी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
कंसासुरभयात्तं हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्यां न हनिष्यति ।
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिस्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
क्षणमात्रं नटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुनः सापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
ततः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले घात्वा करं दृढ़म् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
त्राहि मां जगतां नाथ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम! ॥
जनकं क्रन्दिनं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
जलक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुनः ॥
यथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
सुतामङ्के तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः ।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम् ॥
प्रतियुज्य पदे लोहमासीत् पूर्व्ववदावृतः ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंनो विहसन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
व्यादिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
गाढ़ां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिताः ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे चरं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरकार्य्यकृत् ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न दृष्टं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
श्वानस्ते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"
इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्त्यस्येति । जन्मन् + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारविः । ११ । ३० ।
" जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥")

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजेः खश् ।"३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्ध्वादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिमुद्रेण शत्रूनेजितवान् यतः ।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इतिस्मृतः ॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि + "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ ।४।७७ ।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + "भव्यगेयेति ।"३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥"
देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जल्पः । जन + "मतजनहलादिति ।" ४ । ४ । ६७ । इति यत् । जनजल्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधुः ।) नवोढ़ाज्ञातिः । नवोढ़ाभृत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु जामातृवत्सलः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।) जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ ।६।३० ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्निः । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४८ ।
"अमृताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, व्यक्तोच्चारे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वौष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तोच्चारः । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + "व्यधजपोरनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"नीचैर्जपञ्च संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः ।
समाहितमनास्तूर्ष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमेण रुद्राक्षैः स्फाटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्त्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्त्री हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्त्वथासीनो दर्भैयूदकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेण्यां वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः

जनिता [ऋ] पु (जनयतीति । जन + णिच् + तृच । "जनिता मन्त्रे ।" ६ । ४ । ५३ । इति निपातनात् णिलोपः ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२९ । ११ ।
'अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥"
क्वचित् लौकिकेऽपि दृश्यते । यथा पञ्चतन्त्रे ।१।८।
"यथाध्या जीवलोकोऽयं प्रधानमपि सेवते ।
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरतः ॥")
जनित्री स्त्री (जनितृ + स्त्रियां ङीप् ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे ।३।४८।२।
'तं ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥"
यथाच शङ्कराचार्यविरचितानन्दलहर्याः ८ ।
"मा सृजत सत्त्वजालं सकलमपि सदा संनिधानेन पुंसो
धत्ते वा सत्त्वयोगाचरमचरमिदं भूतये भूतजातम् ।
धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्वशक्तिं विधात्रीं
विद्याविश्वासमनसा विपुलगुणमयीं प्राणनाथां प्रणौमि ॥)
जनित्व पु (जायतेऽस्मादिति । जन + "जनिदाच्युसिति । उणा ४ । १०४ । इति इत्वन् ।) पिता । इत्युणादिकोषः ॥
जनित्वा स्त्री (जायतेऽस्याः । जन + इत्वन् । अजादित्वात् टाप् ।) माता । इत्युणादिकोषः ॥
जनिनीलिका स्त्री (जन्या उत्पन्ना नीलिका ।) महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानीली शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
जनिमा [न] पु (जन्यते इति । जन + "जनिमृङ्भ्यामिमनिन् ।' उणा ४ । १४८ । इति इमनिन् ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥
जनी स्त्री (जायते सन्ततिरस्यामिति । जन + "जनिघसिभ्यामिण् । उणा ४ ।१२९ । इतीण् जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः । ततः कृदिकारादिति ङीष् ।) सीमन्तिनी । वधूः (जन + भावे इण् ।) उत्पत्तिः । (जायते आरोग्यमनया । करणे इण् ।) ओषधीभित् । इति मेदिनी । नि ६ ॥ अस्याः पर्य्यायः । जतुका २ रजनी ३ जतुकृत् ४ चक्रवर्त्तिनी ५ संस्पर्शा ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ जतुका ७ जनिः ८ जननी ९ । इति भरतः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ जतुकाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
जनुः [स्] क्ली (जन्यते इति । जन + 'जनेरुसि । उणा । २ । ११६ । इति उसि ।) जन्म । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा ऋग्वेदे । ४ । १७ । २० ।
'स राजा जनुषां धत्समे अधिश्रवा
माहिन यस्त्रभिर्दधे ।")
जनुः स्त्री, (जन्यते इति । जनीप्रादुर्भावे + ...दृश्यकात् उः ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥
जनूः स्त्री, (जनु + स्त्रियां ऊङ् ।) जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥
जनेष्ट, पु, (जनानामिष्टः प्रियः ।) मुद्गरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया ।) वृद्धिनामौषधिः । जातीपुष्पम् । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
जनोदाहरण, क्ली, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति । उत् + आ + हृ + कर्म्मणि ल्युट् ।) यशः । इति धनञ्जयः ॥
जन्तौ, पुं, (जनानवति रक्षतीति । अव + क्विप् । "ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।" ६ । ४ । २० । इति ऊठ् ततो वृद्धिः ।) जनरक्षकः । इति मुग्धबोधम् ॥
जन्तु, पुं, (जायते उद्भवतीति । जन + "कमिमनिजनीति ।" उणा । १ । ७२ । इति तुः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । ४ । २४० ।
"एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥'
मनुष्ये बहुवचनान्तः । इति निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ९४ । ५ ।
'विश्वो गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः ॥"
सोमकस्य राज्ञः पुत्रविशेषः । अस्य विवरणं सूक्तं यथा महाभारते । ३ । १२७—१२८ अध्यायौ ।
' युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिकः ।
तस्य भार्य्याशतं राजन् सदृशीनामभूत्तदा ॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता अपि ॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ।
तं जातं मातरः सर्व्वाः परिवार्य्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते ॥
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्फिचि ।
स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥
ततस्ता मातरः सर्व्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः ।
परिवार्य्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥
तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ।
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दम ॥
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः ।
ऋत्विजा सहितो राजन् सहामात्य उपाविशत् ॥
सोमक उवाच ।
धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥
इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन् ! परीक्ष्योपचितं प्रभो !
पुत्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते प्रजा ॥
एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दुःखमतः परम् ॥
वयश्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम ।
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥
स्यान्नु कर्म्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण वा ॥
ऋत्विगुवाच ।
अस्ति चैतादृशं कर्म्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥
सोमक उवाच ।
कार्य्यं वा यदि वाकार्य्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवन् ! प्रब्रवीतु मे ॥
ऋत्विगुवाच ।
यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ॥
हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः ।
रुदत्यः करुणं चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ।
कुररीणामिवार्त्तानां समाक्षिप्य तु तं सुतम् ॥
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ।
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥
आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ! ।
सर्व्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः ॥
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत ! ॥
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव पार्थिव ! ।
स तासामिष्ट एवासीन्न तथा ते निजाः सुताः ॥
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्व उत्तरे ।
तस्मिन् पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि ॥')
जन्तुकम्, पु, (जन्तुचेतनाविशिष्टः कम्बुरिव ।) कृमिघ्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभिः कायति प्रकाशते इति । कै + कः । अजादित्वात् टाप् ।) नाडीहिङ्गु लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
'जन्तुका जलजन्मा च तथा शाबरकन्दकम् ।"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशाध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)
जन्तुघ्न स्त्री (जन्तून् कृमीन् हन्तीति । हन + 'अमनुष्यकर्त्तृके च ।' ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे बालरोगाधिकारायाम् ।
'पौरिकाख्यास्वि जन्तुघ्न रजन्यञ्जनकटफला ।")
हिङ्गु । इति रत्नमाला ॥
जन्तुघ्न, पुं (जन्तून् क्रिमीन् हन्तीति । हन + टक् ।) बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुघ्नी, स्त्री, (जन्तुघ्न + टित्वात् ङीप् ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुनाशनं, क्ली, (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति । नश + णिच् + ल्युः । यद्वा, जन्तूनां नाशनं विनाशो यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुपादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः ।) कोषाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुफलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य ।) उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जन्तुमारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति । जन्तु + मृ + णिच् + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् । ततो ङीप् ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आददातीति । ला + कः ।) काशतृणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्तुहन्त्री, स्त्री, (हन्तीति । हन् + तृच् स्त्रियां ङीप् । ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म, [न्] क्ली, (जायते इति । जन + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) उत्पत्तिः । आद्यक्षणसम्बन्धः । इति तिथितत्त्वेऽमावस्याप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ तथा च ।
"अध्यक्षक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्म्मता ।"
इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिधृतोदयनाचार्य्यकारिका ॥ तत्पर्य्यायः । जनुः २ जननम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५ । इत्यमरः ।१।४।३० ॥ जन्मम् ६ जनी ७ । इति भरतः ॥ प्रभवः ८ भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनूः १२ प्रजननम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जातिः १४ । इति जटाधरः ॥ तच्च शुभाशुभकर्म्मणा भवति । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।
"शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणा जन्म जायते ।
पुण्यक्षेत्रे च सर्व्वत्र नान्यत्र भुञ्जते जनाः ॥"*॥
तस्य क्रमो यथा,—
"ऋतौ विकाशि भवति योनिः कमलवत् सदा ।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः ॥
अन्यत्र काले सुकुला योनिर्भवति योषिताम् ।
सृष्टं शुक्रमतो योनौ नैति गर्भाशयं शनैः ॥
ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता ।
भवेत्तदा विकाशित्वं नैव तस्याः प्रजायते ॥
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम् ।
तदा तद्वायुना सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् ॥
निषेकं मानवं स्त्रीणां वीजं प्राप्तं रजस्तथ ।
मुक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते ॥
विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः कारणसंवृतः ।
ध्रुवं प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः ॥
तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् कललं भवेत् ।
पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् ॥
बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसाचिता दृढा ॥
वीजस्यैवाङ्कुराः पेश्याः पञ्चविंशतिरात्रतः ।
भवन्ति माससात्रेण पञ्चधा जायते पुनः ॥
ग्रीवा शिरश्च कण्ठश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् ।
पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च ॥
मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।
त्रिभिर्म्मासैः प्रजायन्ते सर्व्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः ॥
मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम् ।
स्थैर्य्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥
मुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे ।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः ॥
दन्तपंक्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः ।
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च ॥
पायुर्मेढ्रमुपस्थञ्च नाभिश्चैवोपजायते ।
सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे ॥
मनस्तु चेतनायुक्तो नाड़ीस्नायुसिरास्ततः ।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः ।
विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्म्मासाष्टमेन च ॥
नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
निःसार्य्यते वाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः ॥
मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत् ।
तदा विकलिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते ॥
पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः ।
तदा प्रसूते पापिष्ठान् षण्डान् कर्म्मबहिष्कृतान् ॥
मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।
उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥"
अन्यच्च ।
"विषमायां तिथौ शिष्टं कुर्य्याद्धीनन्तु कन्यकाम् ।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् ।
रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पैतृकम् ॥
शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते ।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्द्धा बहुधापि वा ॥
ततो हीनाधिकव्यङ्गकुब्जवामनकादयः ।
जायन्ते सर्पकुष्माण्डा विकृतान्याश्च योनयः ॥"
तथा च सारकलिकायाम् ।
"गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीड़ने ।
संमूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः ॥
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी ।
तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् ॥
स्पृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः समुपजायते ।
तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते ॥
कण्टकैरिव छिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ।
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥
अशुचिः संस्तरे सूक्ष्मकीटदंशादिभिस्तथा ।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥
केन बन्धनबद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥
कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम् ।
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥
संमूढस्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः ।
रतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥
रक्तो मूढश्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते ।
देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति ॥
तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढो जायते भृशम् ।
न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् ॥
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते ।
बुद्धौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि ॥
संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः ॥"
इति सुखबोधः ॥

जन्मं, क्ली, (जायते इति । जन + बाहुलकात् मन् ।) उत्पत्तिः । "अनन्तरं नाम्नीति मप्रत्यये जन्म मदन्तञ्च । जन्ममदन्तमपीत्युणादाविति सफुटः । जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुभयमिति ज्योतिषे ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव । विष्णुसेवनेन हि जन्माभावात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति । जन्म + दा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥

जन्मवर्त्म, [न्] क्ली, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पन्थाः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मान्तरं, क्ली, (जन्मनः अन्तरम् ।) परलोकः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भावान्तरम् २ प्रेत्य ३ अमुत्र ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ पर्व्वणि ।
"नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत् ॥"
अन्यत् जन्म । मयूरव्यंसकादिवत् समासः । पुनर्जन्म । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८५ ।
"वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥")

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी तिथिः ।) भाद्रकृष्णाष्टमी । सा च श्रीकृष्णस्य जन्मतिथिः । सा तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य । तत्र श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥"
विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम् ।
"प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि ।
उत्पत्स्यामि नवम्यान्तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥
श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी ।
यदा कृष्णे नरैर्लब्धा सा जयन्ती प्रकीर्त्तिता ॥"

वह्निपुराणे ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविद्धायाञ्च सर्व्वस्यां जातो देवकीनन्दनः ॥
इति सप्तम्यवधेर्जन्मश्रवणकल्पभेदान्न विरुद्धम् ॥
नवम्यान्तु योगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ॥
पद्मपुराणे ।
प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥'
उपवासादिफलं यथा भविष्यपुराणे ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥'
ब्रह्मपुराणे
मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजने ।
तत् फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ॥
अष्टम्यां ये तु वारिमात्रं पितृभ्यश्च प्रयच्छन्ति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥
उपवासाकरणे दोषो यथा भविष्योत्तरे ।
श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥
स्कान्दे ।
न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥
भविष्ये
कृष्णाष्टमीं जयन्तीमसम्भवं व्रतम् ।
कलौ च चिन्त्यमानेन भक्त्या भजते मम ॥
अकृत्वैव नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
तत्रोपवासक्रमः भविष्यपुराणे ।
प्राप्य सप्तमीदिने प्राप्ते दन्तधावनपूर्व्वकम्
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्ररोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ।
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम्
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम ॥
पूजोपक्रमः
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो गर्गश्च मुनिपुङ्गवः ॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिका बलदेवञ्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादेः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
य एव देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ।
एवं यः कुरुते देवा देवक्याः सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ॥
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ।
सत्यकर्म्मापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ॥
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्ती लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तदलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायां पूर्व्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणं यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा —
जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र सप्तम्या चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भः कलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्राक्विद्धाष्टमीव्रतम् ।
तद्वैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥'
पारणकालो यथा —
यदा तिथ्यन्तयोर्ऋक्षतिथ्योरन्ते तु पारणम् ।
समयोनामभक्तानां द्वयोरेकस्मिन् योगेन ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
महोत्सवान्ते कुर्व्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥

तद्व्रतकथा यथा —
'एकदा नैमिषारण्ये वशिष्ठं ऋषिसत्तमम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्द्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कार्य्यं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भक्ते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसराज्यभरातुरा
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ धर्षितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वजः ॥
केसन ताडिता नाथ इति तस्मै निवेदितम्
बाष्पधारां प्रवहन्ती विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः
उमया सहितः सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः ।
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं तथा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः क्रियतां ब्रह्मन् भवता विधिना सह
एश्वरं तद्वचः श्रुत्वा शम्भुं प्राक्रामदात्मभूः ॥
क्षीरोदं यत्र वैकुण्ठः शुभ्रः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरर्थ्याभिर्व्वासितदाम्बरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तेषां स्तुतिं श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दनः ।
देवा ब्रह्ममुखाः सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव । जगन्नाथ । यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ तन्मे लोकतारण ॥
शूलिदत्तवरोन्मत्तः कंसराजो दुरासदः ।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन दुःखिता ॥
वरं दत्त्वा पुरापूर्व्वो मायया स प्रवञ्चितः ।
भागिनेयं विना राजन् भ्राता न भविता तव ॥
तस्मात्त्वञ्च स्वयं देव । जहि कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पयो पतिम् ।
माधवो दैवे देवं श्रन्द [illegible] ॥
[illegible] देवया भाद्र शङ्खचक्रगदाधर
[illegible] प्रयाण [illegible] ॥
देवकीजठरे जन्म लभ विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु महामाया [illegible] ॥
तत्र मासांश्च विश्राम्य कृष्णो [illegible] ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टमी शुभा तिथौ ।

रोहिणीनारकायुक्ता रजनी धनघोरिता ।
धूमयोनौ तड़िद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथ: कंसारिर्व्वसुदेवज: ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाऽजीजनत् सुताम् ॥
पुत्त्रं पद्माकरं पद्मगर्भं पद्मदलेक्षणम् ।
रम्यं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभि: ।
तत्रैव वागशरीरी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्या: समानय ।
कंसासुरभयात्त्व हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्या: समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्यां न हनिष्यति ।
तस्या वच: समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदु:खित: ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिस्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदु:खार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चित: ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चित: पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुन: सापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
तत: सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतित: पितु: ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विज: ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले व्वाला करं दृढ़म् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दु:खितोऽहं प्रवञ्चित: ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारि: कृपया विभु: ।
जलक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुन: ॥
यया तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्या: समानयत् ॥
सुतामङ्के तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभि: ।
निजागारं पुन: प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम् ॥
प्रतियुज्य पदे लौहमासीत् पूर्व्ववदावृत: ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूत: सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयो: ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुन: ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुराशय: ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहस्यन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
आज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिता: ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे च वा स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जात: पूर्व्वशत्रुर्न संशय: ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथ: कंसारि: सुरकृत्यकृत् ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वर: ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरे: स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशय: ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न दृश्यं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
ध्यानस्थैते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नरा: ॥
योषितश्च न सन्देह: सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्यास्तीति । जन्मन् + "ब्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ ।२। ११६। इति इनि: ।) प्राणी । इत्यमर: । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारवि: । ११ । ३० ।
"जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास्म वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधव: ॥")

जन्मेजय:, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजे: खश् ।"३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्धादित्वादलोपे साधु: ।) जनमेजयराज: । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान् यत: ।
एजृड् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति स्मृत: ॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि + "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्य: ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्ट: । परीवाद: । संग्राम: । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ ।४।७७ ।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्य:, पुं, (जायते जनयति वा । जन + "भव्यगेयेति ।"३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनक: । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥"
देह: । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जल्प: । जन + "सतजनद्दलादिति ।" ४ । ४ । ६७ । इति यत् । जनजल्प: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्य:, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्य: । यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनक: कालो जगतामाश्रयो मत: ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधु: ।) नवोढ़ाज्ञाति: । नवोढ़ाभृत्य: । वरस्य स्निग्ध: । स तु जामातृवत्सल: । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हित: । यत् ।) जनहित: । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ ।६।३० ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीति: । इति हेमचन्द्र: ॥

जन्यु:, पुं, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्नि: । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्ति: । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४८ ।
"अन्यतया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, व्यक्तोच्चारे वाचि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तोच्चार: । जपति मन्त्रं साधक: । इति दुर्गादास: ॥

जप:, पुं, (जप्यते इति । जप + "व्यधजपोरनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"नोच्चैर्ज्जपञ्च संकुर्य्यात् रह: कुर्य्यादतन्द्रित: ।
समाहितमना स्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणै: ।
उपांशु: स्याच्छतगुण: साहस्रो मानस: स्मृत: ॥
विना दर्भेस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैश्च रुद्राक्षै: स्फाटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभि: ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्ज्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षै: पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशय: ।
पुत्त्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्त्री हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्तथासीनो दर्भपूरकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्याय: ॥ तस्याशुद्धिर्यथा,—
"मन: संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानस: ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जप: स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकै: ।
धिया यदक्षरश्रेण्यां वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानस: स जप: स्मृत: ।
जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानस:

ऋषभः कूटकः कोल्लः सह्यः देवगिरिः ऋष्य- मूकः श्रीशैलः महेन्द्रः वारिधारः विन्ध्यः शुक्ति- मान् ऋक्षगिरिः पारियात्रः द्रोणः चित्रकूटः गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसह- स्रशः शैलाः । * । तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो ह्यसंख्याताः । यथा, चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अव- टोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पय- स्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृतिः ऋषि- कुल्या त्रिसामा गण्डकी वामनी कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूः रोधस्वती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महा- नद्यः । अन्धः शोणश्च नदौ । * । अस्मिन् वर्षे मनुष्यजातिभिः पुरुषैः शुक्लरक्तकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति । * । जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः चन्द्रशुक्लः आवर्त्तनः रमणकः मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलः लङ्का इति । इति श्रीभाग- वते । ५ । १९ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११३ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः । स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धे- भागे द्वीपषट्कस्य समुद्रषट्कस्य च निवेशः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बुवर्णं लातीति । ला + कः ।) जम्बुवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।
“धवमध्यः सकल्को यष्टिको जम्बुलस्तथा ।”)

जम्बुवनजं, क्ली, (जम्बुवनमिव जायते इति । जन् + डः ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा —
“पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्तथा ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने ।”
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बूः, स्त्री, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + “अन्दूदृन्भूजम्बूरिति ।” उणां १ । ९५ । इति कूः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महा- स्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मेघमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषनाशि- दोषशमनविकारकफवातविकारित्वम् । विष्ट- म्भित्वम् । रोचकत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीत- लत्वम् । अतिशयरूक्षत्वम् । कफघ्नत्वम् । वात- कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा द्विवृ- ष्टुरभेदेन द्विविधा । तत्र वृहत्याः पर्य्यायः । महाजम्बूः १ महाफला २ राजजम्बूः ३ वृहत्- फला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । तद्गुणाः । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायः । ह्रस्व- फला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । वन- जम्बूपर्य्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४ । इति रत्नमाला ॥ सूक्ष्मपत्रा ५ कणमुखा ६ । तत्फलगुणाः । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाह- नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य पर्य्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । । २ । ४ । १८ ॥ (स्वनामख्याता नदी । यथा, मात्स्ये । १२० । ६७ ।
“मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् ।
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ।”)

जम्बूकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + कः । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बू जम्बूफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ८४ ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । १६ ।
“जम्बूजम्बूलहिन्तालं कन्दकन्दभूषितम् ।”
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलं वरपक्षीयरमणी- परिहासवचनं तस्य मालिका परम्परा ।) कन्या- वरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । २९ ।
“आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः श्लक्ष्णमब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीराख्यो विवाहः क्रियतां विभो ! ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥”)
“जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भः, पुं, (जम्भते जृम्भते इति । जभि गात्र- विनामे + पचाद्यच् । “रधिजभोरचि ।” ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) दैत्यभेदः । (इन्द्र एनं निहत- वान् ॥ अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेनं जघान । यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
“असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥”
प्रह्रादपुत्राणामेकतमः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ३२ ।
“प्रह्रादस्य त्रयः पुत्त्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥”
राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुचर[illegible]पा, महाभारते । ३ । २८४ । रामराव[illegible]
“सर्व्वतः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।”
जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । जभ + करणे घञ् ।) दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ९१ । २ ।
“इमं जम्भसुतं पिब ।” “जम्भसुतं दन्तैरभि- षुतम् ।” इति तद्भाष्यम् ॥ * ॥ जम्भ्यते भक्ष्यते ऽसौ इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (यथा,—
“स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥ जम्भ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । भे, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
“इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ।”)
अंशः । हनुः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ॥

जम्भकः, पुं, (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
“ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥” * ॥)
जम्भतीति जमइजभि + ण्वुल् । कातर्वे, त्रि ।)

जम्भका, स्त्री, (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भगः, पुं, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति गम- यतीति । गम + डः । अतिशयभक्षणशीलत्वात् तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
“देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः ॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराधाराश्च ये जीवाः पापधर्म्मरताश्च ये ॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ।”
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

जम्भद्विट्, [ष्] पुं, (जम्भं तदाख्यं असुर- मसुरं द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् । जम्भस्य द्विट् इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं, (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य । भिद् + “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।” ३।२।७८। इति णिनिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ १ । १ । ४६ ॥

जम्भरः, पुं, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददातीति । जम्भ + रा + कः ।) जम्बीरः । इति शब्द- चन्द्रिका ॥

जम्भलः, पुं, (जम्भरः । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।”)
बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले, ६३ ॥

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षणं लाति आदत्ते इति । ला + कः ।) राक्षसीविशेषः । यथा,—
“वसुदस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वे राजमार्त्तण्डः ॥

जम्भा, स्त्री, (जम्भते इति । जभि जृम्भायाम् + भावे घः ततः स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः ।) इन्द्रः । यथा, "जम्भारिदन्तीव ।" इत्युत्तर-नैषधम् ॥ वह्निः । वज्रम् । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति क्षुद्रमान्धादिकं नाशयतीति । जभि ना नाशे+णिनिः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्भाते अजीर्णादर्थं भक्षते इति । जभ+"गम्भीरादयश्च ।" इति ईरन् । ततो "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ मरु-वकः । इति सटीकार्या भरतः ॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम् । जित् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विजयः २ जयनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनुः । ७।४४ ।

"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥")

अभिभवः । (जयतीति । जि+पचाद्यच् ।) जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये,२५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवासमये धारितम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।

"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥")

विजयनन्दनराजः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ नारायण-पार्षदः । यथा,—

"एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥"

इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥

(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसार-मनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६७ ।

"नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥"

नागविशेषः । यथा, महाभारते ।५।१०३।१६ ।

'विरजा धारयश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥"

दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।

"जयो निशुम्भः कुपथश्च दानवो
रुरुश्चैते इह दानवाधिपम् ॥"

दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः । यथा, भाग-वते । ८ । १३ । २१—२२ ।

"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः ॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा
द्विजाः ॥"

ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ ।

"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्जं वसुं जयम् ॥"

विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ६ । १६ । ३६ ।

"एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥"

उर्व्वशीगर्भजातः पुरूरवसः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । १५ । १ ।

"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥"

राजर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । २।८।१४ ।

"तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
यमं वैवस्वतं तात ! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते ॥"

इत्युपक्रम्याह ।

"चक्षुर्वि वत्स येनश्च इन्द्रद्युम्नः प्रतापवान् ॥"

धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ ।

"जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ! ॥"

सृञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २६ । २ ।

"सृञ्जयस्य जयः पुत्त्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥"

सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १७ । १६ ।

[जयः ॥"

"कृशात् प्रतिः चात्मजात् सञ्जयस्तत्सुतो दौष्यन्तेर्मन्योः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । २१ । १ ।

"वितथस्य सुतात् मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥"

युयुधानपुत्त्रः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । १४ ।

"युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥"

भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे ।

"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"

दक्षिणद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ वत्सरविशेषः । तत्फलं यथा,—

"क्षत्त्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः ॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहलः ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का । विजय-काले एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्य-विशेषः । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जय-शीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८९ ॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि+करणे ल्युट्।) तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, माघे ।१७।२६ ।

"सकलञ्च द्विरदगणं वरूथिन-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
त्वरायुजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः
पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥"॥

भावे ल्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्र-कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि+"तॄभूवहि-वसीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् ।) इन्द्रपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । पाकशासनिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ४९ ॥ पौलिः ३ । इति मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३।२३ ।

"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९८ ।

"अर्च्चो वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी ॥"
"अतिशयेनारीन् जयते जयहेतुरिति वा जयन्तः ।" इति तद्भाष्यम् ॥) शिवः । (यथा, मात्स्ये । ५ । ३० ।

"अपराजितश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥")

चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भीमः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले धृतम् । यथा, महा-भारते । ४ । ५ । ३४ ।

"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥"

सरस्वतीगर्भजातो धर्म्मपुत्त्रविशेषः । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ ।

"सरस्वांश्च जयन्ताच्च मरुत्वता मरुत्वतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥"

राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामा-यणे । १ । ७ । २—३ ।

"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥"

पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे ।१७०।१४ ।

"ततश्च पर्व्वताः सर्व्वे केशवं समुपस्थिताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः ।
महामेरुः सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामतः ॥"

ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः । यथा,—

"यत्र सोमगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः ।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत् ॥")

षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

"आदितालेन जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः ।
रुद्रसंख्याक्षरपद आयुर्वृद्धिकरः परः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वो निपातनात् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।

"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि+"तॄभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् । ततो गौरा-

शिथिलोच्चरणयोगात् स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ।
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ।"
अथ वर्ज्यं यथा,—
"विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति च ।
जपार्च्चनादिकं सर्व्वमशुचिः स भवेत् प्रिये ।।
मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता ।
आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्ज्जयेत् ।"
अथ करमालाजपनियमो यथा,—
"तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ।"
एतद्वचनन्तु गोपालादिविषयम् ।
शक्तिविषये पुनः ।
"अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ।
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
मध्यादितर्ज्जनीपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ।"
श्रीविद्याविषये पुनः ।
"अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च सर्व्वाणि त्रयं पर्व्व सुरेश्वरि ।।
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ।
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ।"
इदमपि गोपालादिविषयम् । * ।
"अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ।
अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ।
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ।
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ।"
जपान्त्यायां शिरोद्वयं यथा,—
"मालयैर्वसंसर्गमेतो न मालेयं प्रदुष्यते ।
न मालां मुक्तया जपतन्त्राय धारयेत् ।"* ।
अथ शिरोधारणं यथा,—
"मालाङ्कुलेश्वरीरूपं सोमवच्च कुलेश्वरम् ।
दर्शयित्वाथ पश्चात् जपान्ते धारयेत् ।"
अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
"अविन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पञ्चाशद्वर्णकं जपेत् ।
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्म्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ।
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ।।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ।"* ।
तस्य फलं यथा,—
"जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ।
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् ।
यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ।
यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कला नार्हन्ति षोडशीम् ।
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ।"
इति तन्त्रसारः ।

जपनं, क्ली, (जप उच्चारे + भावे ल्युट् ।) जपः । इत्यमरटीका । (यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ७ ।
"संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति ।")

जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो यस्य ।) जपासक्तः । जपशीलः । यथा,—
"शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ! ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

जपा, स्त्री, (जपन्ति मान्त्रिका अनयेति । जप + अप् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१६ । तस्य पर्य्यायगुणाः ।
"ओड्रपुष्पं जवा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणा सिता ।
जवा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ।"
इति भावप्रकाशः ।
(विशेषव्याख्या जवाशब्दे ज्ञातव्या ।)

जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा । इति दुर्गादासः ।

जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भ्यते । इति दुर्गादासः ।

जभ, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-पर-सक-सेट् ।) जम्भयति अन्धभूतमायंसा-प्रदोक्षरसि । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ।

जभ, इ ङ जृम्भे । गात्रविनाम इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) इ, जम्भ्यते । ङ, जम्भते । प्रद्युम्नकाले शुक-शाङ्गमाला सुचिरं कामः प्रतिजृम्भमाणः । इति हलायुधादिवचनात् । इति दुर्गादासः ।

जभ, इ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) जृम्भो गात्रविनामेऽपि दीत्यस्यैव नुम् आत्मनेपदप्रकरणे सर्वविभव-सामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ।

जम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जमित्वा जान्त्वा । इति दुर्गादासः ।

जमु, य, भक्षे । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरतधृतनामप्रभवः ।

जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ सन्तौ जायेते इति । जन + ड । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमजौ । इति द्विरूपकोषः ।

जमदग्निः, पुं, (जमन् ज्वलनभक्षणशीलः प्रज्वलित इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निमुनिः । इति द्विरूपकोषः । स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकमुनिपुत्रः परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् । (अस्य जन्मविवरणादिकं महाभारते वनपर्व्वणि । ११५-११६ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ।) असौ च सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४-१० ।
"ऋषिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ।
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ।")

जमनं, क्ली, (जम भक्षे + भावे ल्युट् ।) जेमनम् । भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

जम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते ।) जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ । द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ।

जम्बालः, पुं, (जमु अदने + बाहुलकादालन् । यद्वा, जम + भावे घञ् । जमं आलातीति । आ + ला + कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ९ ।
(यथा, श्रीकण्ठचरिते । २ । १० ।
"अवद्यजम्बालनिवेशनाय
ज्ञानोद्गमानां मलनिर्झराणाम् ।
कवीन्द्रवाग्दुर्दिननिर्झरिण्यां
संजायते सद्मनोरथलम् ।")
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ८१ । केतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्त्यस्या इति । जम्बाल + इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ।

जम्भिरः, पुं, (जम्भीर + पृषोदरात् ह्रस्वः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ।

जम्भीरः, पुं, (जम्भति भक्ष्यते इति । जभि भक्षे + "गम्भीरादयश्च ।" इति निपातनात् ईरन्प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जामीर इति हिन्दी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्तशठः २ जम्भः ३ जम्भीरः ४ जम्भलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ जम्भी ६ रोचनः ७ शोधी ८ आर्त्तगलः ९ दन्तहर्षणः १० जम्भीरः ११ जम्भिरः १२ दन्तकर्षणः १३ । इति शब्दरत्नावली । रैवतः १४ वक्त्रशोधी १५ ...रः । तस्य गुणाः ।

"जम्बीरमुष्णं गुर्व्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् ।
शूलं कासकफक्लेशच्छर्द्दितृष्णामदोषजित् ॥
आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यक्षमीन् हरेत् ।
लघुजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्द्दिनिवारिणी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तस्य फलस्य गुणाः । अम्लमधुररसत्वम् । वातनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । पित्तबलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अत्यम्लत्वम् । गुरुत्वम् । सुगन्धित्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । वह्निकफपातविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफार्त्तिपित्तास्रदोषनाशित्वम् । वर्णवीर्य्यरुचिपुष्टितृप्तिकारित्वञ्च । मरुवकः । अर्ज्जकः । सितार्ज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रपत्रतुलसी । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"खरपर्णस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः ॥")

जम्बुः, स्त्री, (जम्यते इति । जमु भक्षणे + "अन्दूदृम्भूजम्बिति ।" उणां १ । ९५ । इति कुः प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) जम्बूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"जम्बुर्ग्राही मधुरकफहा रोचनी वातहारी ।"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जम्बु, क्ली, स्त्री, जम्बूफलम् । तत्पर्य्यायः । जम्बू:२ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १९ ॥

जम्बुकः, पुं, (जमतीति । जमु भक्षणे + "मृगय्वादयश्च ।" उणां १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) शृगालः । (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४६ ।
"एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स तदा मांसमेकः सम्मन्त्रनिश्चयात् ॥")
वरुणः । (जम्बु इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्षविशेषः । गोलापजाम इति भाषा ॥ नीचे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ श्योणाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुवृक्षयुक्तो द्वीपः ।) पृथिव्याः सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोष इव लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्र इव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्ततलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमपर्व्वताः सन्ति । *। एषां वर्षाणां मध्ये इलावृतवर्षं मध्यवर्त्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरुपर्व्वतः लक्षयोजनोत्सेधः । इलावृतवर्षस्योत्तरे नीलपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । *। तदुत्तरे रम्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेतपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः दैर्घ्ये नीलपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः ।*। तदुत्तरे हिरण्मयवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्व्वतः तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्व्वतवत् दैर्घ्ये श्वेतपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । *। तदुत्तरे कुरुवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः । इलावृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । *। तद्दक्षिणे हरिवर्षं तद्दक्षिणे हेमकूटपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो निषधवत् दैर्घ्ये निषधात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । तद्दक्षिणे हिमालयपर्व्वतः अस्य विस्तारादयः पूर्व्ववत् दैर्घ्ये हेमकूटपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । *। तद्दक्षिणे भारतवर्षं तद्दक्षिणे क्षारसमुद्रः । इलावृतस्य पश्चिमे माल्यवान् पर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्व्वतावधि दीर्घः । *। तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्पश्चिमे लवणसमुद्रः । इलावृतस्य पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो माल्यवद्वत् । तत्पूर्व्वे भद्राश्ववर्षं तत्पूर्व्वे लवणसमुद्रः । *। मेरोः पूर्व्वादिचतुर्द्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्वकुमुदनामानः पर्व्वतास्तिष्ठन्ति । तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्व्वे दैर्घ्ये एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे शतयोजनपरिमिताः । तेषां शाखाविस्तारः एकादशशतयोजनपर्य्यन्तम् । तेषु पर्व्वतेषु ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः । एवं नन्दनचैत्ररथवैभ्राजकसर्व्वतोभद्रसंज्ञकानि चत्वारि देवोद्यानानि च सन्ति । *। मन्दरोपरिस्थितैकादशशतयोजनोच्चचूतमस्तकात् पर्व्वतशृङ्गवत् स्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति । *। एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूर्नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनेलावृतं वहति । तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति ।*। सुपार्श्वपर्व्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चयामस्थूलाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चिमेनेलावृतमनुमोदयन्ति । *। कुमुदपर्व्वतोपरिस्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः पयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादियुक्ताः कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्त उत्तरेणेलावृतमुपभोजयन्ति । *। तान् नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं निरतिशयसुखमेव । कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिखरशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशितिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनारदादयः पर्व्वता मेरोर्मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः । मेरोः पूर्व्वदिशि उत्तरस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ जठरदेवकूटपर्व्वतौ तिष्ठतः । तौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोजनोच्चौ । मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारियात्रौ पर्व्वतौ उत्तरस्यां अष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं दक्षिणस्यान्दिशि कैलासकरवीरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां त्रिशृङ्गमकरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति ॥ * ॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रं अन्यान्यष्टानि वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्गनामाख्यातानि । एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयुरयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतहस्तिबलविशिष्टाः वज्रवदृढशरीराः सर्व्वदा मोदयुक्ताः सन्ति । येषु देवपतयः सगणाः सस्त्रीकाः नानास्थानेषु स्वैरं विहरन्ति । नवसु वर्षेषु भगवान्नारायणस्तत्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वमूर्त्तिभेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति ॥ * ॥ इलावृते तु वर्षे भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवानी प्रधानार्ब्बुदसहस्रैः स्त्रीगणैः परिवृतः नारायणस्य सङ्कर्षणसंज्ञां मूर्त्तिं ध्यानेन सन्निधाप्य स्तुवन्नास्ते ॥ * ॥ भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिर्भद्रश्रवा नाम धर्म्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भगवतो हयशीर्षाभिधानां मूर्त्तिं परमसमाधिना सन्निधाप्य स्तुवन्ति ॥ * ॥ हरिवर्षे भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थस्वरूपः तद्वर्षपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता अहःसु तद्भर्त्तृभिरुपेता उपास्ते ॥ * ॥ हिरण्मये वर्षे भगवान् कूर्म्मतनुं बिभ्राणो निवसति तद्भगवन्मूर्त्तिं पितृगणाधिपतिरर्य्यमा तद्वर्षपुरुषैः सह उपास्ते ॥ * ॥ उत्तरकुरुवर्षे भगवान् वराहरूपी आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषैः सहास्खलितभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ किम्पुरुषे वर्षे भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अविरतभक्तिस्तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते ॥ * ॥ भारते वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तमिनामनुपचितधर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्योपशमोपरमात्मोपलम्भनमनुग्रहाय आत्मवतामनुकम्पया अव्यक्तगतिस्तपश्चरति । तन्मूर्त्तिं नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः सह भगवदनुभावोपवर्णनं पञ्चरात्रं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते । * । भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति । यथा, मलयः मङ्गलप्रस्थः मैनाकः त्रिकूटः

ऋषभ कूटक कोल्ल सह्य देवगिरि ऋष्य मूक श्रीशैल मलय चित्रकूट वारिधार विन्ध्य शुक्तिमान् ऋक्षगिरि पारियात्र द्रोण चित्रकूट गोवर्द्धन रैवतक ककुभ नील गोकामुख इन्द्रकील कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रश शैलाः ।*। तैर्विमिश्रप्रभवा नद्यो दृष्टसाताः। यथा चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती अन्धा अवन्ती सिन्धुः वह्निष्कुल्या विशाला ग्रहकी तामसी कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रू चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः। अस्य श्रीतस्य नन्दी।*। अस्मिन् वर्ष लब्धजन्मभिः पुरुषैः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति।*। जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपा सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः। तद्यथा स्वर्णप्रस्थ चन्द्रशुक्ल आवर्त्तन रमणक मन्दहरिण पाञ्चजन्य सिंहल लङ्का इति। इति श्रीभागवत। ५। १६ अध्याये। तथा च मार्कण्डेय ५४ अध्याये मात्स्य ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम्।*। ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः। स तु भूखण्डभागः। तस्य दक्षिण द्वितीयाद्धभागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः।

जम्बुल, पुं (जम्बु जम्बुफलम् लातीति। ला+क।) जम्बूवृक्षः। केतकवृक्षः। इति विश्वः। (यथा सुश्रुते। १। २६।

"यवमन्य सकटकी ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा।")

जम्बूनज क्ली (जम्बूबर्णमिव जायते इति। जन्+ड।) श्वेतजवापुष्पम्। यथा—

"पारिभद्र पाटला च बकुल गिरिशालिनी।
तिलकं जम्बुनज पीतकं तगरन्त्वपि।
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने।"

इति वामनपुराणम्।

जम्बू स्त्री (जम्यते भक्ष्यते इति। जमु अदने + "अन्दूदृन्भूजम्बूकफेलु।" उणा० १।९५। इति कू।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः। वृक्षविशेषः। जाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मेघमोदिनी ९। तत्फलगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषशमदायित्वम्। दाहरक्तातिसारकफकासविनाशित्वम्। विष्टम्भित्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। शीतलत्वम्। अधिकदूषकत्वम्। रूक्षत्वम्। वातकारित्वम्। इति राजवल्लभः। सा द्विविधा। महाजम्बूः। तत्र वृहत्त्वा पर्य्यायः। महाजम्बूः १ महाफला २ राजजम्बूः ३ वृहत्फला ४। इति रत्नमाला। फलेन्द्र ५ नन्द ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८। एतत्फलगुणाः। विष्टम्भित्वम्। गुरुत्वम्। रोचनत्वम्। इति भावप्रकाशः। क्षुद्राया पर्य्यायः। काकजम्बूः १ नीलपत्रा २ मध्यमा ३। अस्य जम्बूपर्य्याय। भृङ्गेष्टम् १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४। इति रत्नमाला। सूक्ष्मपत्रा ५ भृङ्गवल्लभा ६। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। रूक्षत्वम्। कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः। तत्फलस्य पर्य्यायः। जम्बु २ जाम्बवम् ३। इत्यमरः। २। ४। १८। (स्वनामख्याता नदी। यथा मात्स्ये। १२०। ६७।

"नदी पाण्डान् प्रभवति द्रुतवेगप्रभो महान्।
सम्भूय नन्दी पुण्या यस्यां जाम्बवं स्मृतम्।")

जम्बूक पुं स्त्री (जम्बुक पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) शृगालः। इति शब्दरत्नावली। जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र।

जम्बूका स्त्री (जम्बूरिव कायतीति। कै+क। अजादित्वात् टाप्।) काकलीद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः।

जम्बूल पुं (जम्बू जम्बूफलं लातीति। ला+क।) जम्बूवृक्षः। केतकवृक्षः। इति मेदिनी। ले ९४। (यथा हरिवंशे। ८६। १६।

"जम्बूलम्बूकद्राक्षा कन्दकन्दलभूषितम्।"

वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम्। इति नीलकण्ठः।)

जम्बूलमालिका स्त्री (जम्बूलस्य वरपक्षीयरमणी परिहासवचनस्य मालिका परम्परा।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका। इत्युद्वाहतत्त्वम्। (यथा, हरिवंशे। १८३। २२।

"आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिर्वाक्यमब्रवीत्।
अनिरुद्धस्य वीरस्य विवाह क्रियतां विभो।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते।")

"जम्बूल वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः।

जम्भ पुं (जम्भते जृम्भते इति। जभि गात्रविनामे+पचाद्यच्। "रधिजभोरचि।" ७। १। ६१। इति नुम्।) निम्बः। (इन्द्रेण निहतः दानवः।) असुरो दैत्यविशेषः। विष्णुरेव जघान। यथा महाभारते। ३। १०२। २४—२५।

"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां सङ्ख्या न विद्यते।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन॥"

प्रह्लादपुत्राणामेकतमः। यथा हरिवंशे २१८। ३१।

"प्रह्लादस्य त्रय पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः।"

राक्षसविशेषः। स तु रावणस्यानुचरः। यथा महाभारते। ३। २८४। रामरावणयुद्धे। २।

"पर्व्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः।"

जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति। जम्भ+करणे घञ्।) दन्तः। यथा, ऋग्वेदे। ८। ६१। २।

"इमं जम्भसुतं पिब।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम्।" इति तद्भाष्यम्।*। जम्भ्यते भक्ष्यते ऽसौ इति कर्म्मणि घञ्।) जम्बीरः। (यथा—

"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।*। जम्भ+भावे घञ्।) भक्षणम्। इति मेदिनी। भे ४। (यथा महाभारते। ५। ६४। २०।

"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः।")

अंशः। वज्रम्। तूणः। इति हेमचन्द्रः।

जम्भक पुं (जम्भ एव। स्वार्थे कन्।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका। (स्वनामख्यातो नृपविशेषः। यथा महाभारते। २। ३१। ७।

"तत्र जम्भकमासीद् जम्भकस्यात्मजं नृपम्।
द्रष्टुं वासुदेवेन जीवितं पूर्व्ववैरिणा।"*।)

जम्भतीति जभि जम्भने+ण्वुल्। कातुके त्रि।)

जम्भका, स्त्री (जम्भा एव। स्वार्थे कन्।) जम्भा। इति राजनिर्घण्टः।

जम्भग पुं (जम्भाय भक्षणाय गच्छति गम यतीति। गम+ड। अतिशयभक्षणशीलत्वात् तथात्वम्।) राक्षसविशेषः। यथा—

"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः।
विद्याधरा जलाधाराश्चैवाकाशगामिनः।
निराधाराश्च ये जीवाः पापधर्म्मे रताश्च ये।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया।"

इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम्।

जम्भद्विट्, [ष] पुं (जम्भं तदाख्यं प्रसिद्धमसुरं द्वेष्टीति। द्विष+क्विप्। जम्भस्य द्विट् इति वा।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। (विष्णुः। इति महाभारतम्।)

जम्भभेदी [न्] पुं (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य। भिद्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३।२।७८। इति णिनिः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४६।

जम्भर पुं (जम्भं भक्षणमपि राति ददातीति। जम्भ+रा+क।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका।

जम्भल पुं (जम्भर। रस्य लत्वम्।) जम्बीरः। (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः।")

बुद्धदेवविशेषः। इति मेदिनी। ले ९३।

जम्भला स्त्री (जम्भं भक्षणं लाति आदत्ते इति। ला+क।) राक्षसीविशेषः। यथा—

"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्।"

इति ज्योतिस्तत्त्वे राजमार्त्तण्डः।

जम्भा स्त्री (जम्भते इति। जभि जृम्भायाम्+भावे अ ततः स्त्रियां टाप्।) जृम्भा। इति राजनिर्घण्टः।

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः ।) इन्द्रः । यथा, "जम्भारिदन्तीव इव ।" इत्युत्तर- नैषधम् ॥ वह्निः । वज्रम् । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति भुक्तमात्रादिकं नाशयतीति । जभि वा नाशे+णिनिः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भीरः, पुं, (जम्भाय भक्षणार्थं भवतीति इति । जभ+"गम्भीरादयश्च ।" इति ईरन् । ततो "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ सम- वक्रः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम् । जित् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विजयः २ जयनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनुः ।७।४४ । "इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् । जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥") अग्निमन्थः । (जयतीति । जि+पचाद्यच् ।) जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये,२५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवाससमये जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ । "जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥") विजयनन्दनराजः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ नारायण- पार्षदः । यथा,— "एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च । कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥" इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥ (सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसार- मनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६७ । "नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥" नागविशेषः । यथा, महाभारते ।५।१०३।१६ । "विरजा धारयश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥" दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ । "जयो निशुम्भः कुम्भश्च दानवो रक्षस्चरेते दश दानवाधिपम् ॥" दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः । यथा, भाग- वते । ८ । १३ । २१—२२ । "दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः ॥" "हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः ॥" ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ । "सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान् । पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्जं वसुं जयम् ॥" विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ९ । १६ । ३६ । "एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित । अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥"

उर्व्वशीगर्भजातः पुरूरवसः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । १५ । १ । "ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! । आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥" राजर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । २।८।१४ । "सत्यो राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । यमं वैवस्वतं तात ! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते ॥" इत्युपक्रम्याह । "चाङ्गो विदर्भ देवश्च दुर्म्मना: स्वारो जयः ॥" धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ । "जयः तद्वत्तथैव प्रथमितश्च भारत ! ॥" सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २९ । २ । "सञ्जयस्य जयः पुत्त्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥" सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १० । १६ । [जयः ॥" "कुशात् प्रतिः चात्मजात् सञ्जयस्तत् सुतो दौष्मन्त्यात्मजो पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । २१ । १ । "वितथस्य सुतात् मन्योर्वृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥" युयुधानपुत्त्रः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । १४ । "युयुधानः सात्यकिर्व्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥" भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे । "अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा । विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥ कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् । सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥ जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥" दधिपिण्डारसरसः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ वत्सरविशेषः । तत्फलं यथा,— "क्षत्त्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च बटसर्व्वकाः । पीड़िताश्च वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः ॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहलः ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का । विजय- यात्रे एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्य- विशेषः । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जय- शीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८९ ॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि+करणे ल्युट् ।) तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, माघे ।१७।२६ । "सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिन- स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः । त्वराऽऽयुजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥" ॥ भावे ल्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्र- कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि+"तॄभूवहि- वसीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् ।) इन्द्रपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । पाकशासनिः २ । इत्यमरः । २ । १ । ४९ ॥ ऐन्द्रिः ३ । इति मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३।२३ । "उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ । तथा नृपः सा च सुतेन मागधी नरेन्द्रपुत्त्रप्रतिमेन तत्सुतौ ॥" विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६८ । "अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी ॥" "अतिशयेनारीन् जयति जन्तोरितिरिति वा जयन्तः ।" इति तद्भाष्यम् ।) शिवः । (यथा, मात्स्ये । ५ । ३० । "सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥") चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भीमः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले जातम् । यथा, महा- भारते । ४ । ५ । ३४ । "जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥" धर्म्मपत्नीगर्भजातो धर्म्मपुत्त्रविशेषः । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ । "मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः । जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥" राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामा- यणे । १ । ७ । २—३ । "अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः । शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः । अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥" पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे ।१७०।१४ । "ततश्च पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः । जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः । महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः ॥" ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः । यथा,— "यत्र लोकगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः । जयन्तो नाम योगोऽयं प्रचुरपक्षविनाशकृत् ॥") षोड़शध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,— "आदितालेन जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः । षडक्षराणामपदे आयुर्वृद्धिकरः परः ॥" इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै+ कः । ततो ह्रस्वो निपातनात् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ । "यया जया च विजया यया चैव जयन्तिका ।")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि+"तॄभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् । ततो गौरा-

-त्वात् ङीष् ।) गौरी । (यथा, कालिकापुराणे ।
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमो-
ऽस्तु ते ॥")
इन्द्रपुत्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०८ ॥ वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । जया २ तर्क्कारी ३ नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः ।२।४।६५॥ बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ सूक्ष्मदला १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ । यथा तिथितत्त्वे ।
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥")
अस्या गुणाः । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिभूतनाशित्वम् । कण्ठविशोधकत्वञ्च । तत्र लघ्वी रसायनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः शाकस्य गुणाः । मदशोषनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("श्वेतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
"जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासि च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥"
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥"
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
"विषं पाठाश्वगन्धा च दन्तातालीशपत्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजामूत्रेण तुल्यकम् ।
वटिका पूर्व्ववत्कार्य्या जयन्तीयोगवाहिका ॥'
इति जयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

जयपत्र क्ली, (जयसूचकं पत्रम् ।) अश्वमेधीययज्ञघोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्यथा —
'त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स दीक्षितो वाजिमेधे तस्याय प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षितः ।
सगृह्य च परित्याज्यः सर्व्वैरिति च संस्कृताम् ॥"
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥ * ॥
विवादविषयकजयबोधकलिपिः । डिक्री इति इङ्गराजी भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
"यद्वृत्तं व्यवहारान्तु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्ते यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥"

जयपाल, पुं, (जयं पालयतीति । पालि+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् ।) विधिः । विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली । दन्ति-विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिडीफलम् ४ दन्तीबीजम् ५ मलद्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भीबीजम् ८ कुम्भिनीबीजम् ९ घण्टाबीजम् १० घण्टिनीबीजम् ११ निकुम्भाख्यबीजम् १२ शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् । दीपनत्वम् । कृमिकफामजठरामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयपुत्रक, पुं, (जयेन विजयेन पुत्र इव कायतीति । कै+कः । पुत्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात्तथात्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

जयमङ्गल, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
'चतुर्व्विंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव तालौ चाचपुटे च सः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा —
"हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्व्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकम् ।
तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत्समम् ॥
तत्समं पारदसमम् ।
एतत् सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवे ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ।
किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं वहिःस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्व्वरोगनिबर्हणः ॥"
इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥

जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी यद्वा स्वयंवरसभायां संग्रामे वा जयं वहतीति । वह+णिनि । ततो ङीप् ।) शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।८९ ॥

जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि+"एरच् ।" इति करणे अच् ततष्टाप् ।) दुर्गा । (यथा महाभारते । ६ । २२ । २२ ।
'कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ॥')
अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
'जयः कल्याणवचनो ह्याकारो दातृवाचकः ।
जयं ददाति या नित्यं सा जया परिकीर्त्तिता ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'वैजयन्ती च तर्क्कारी जयन्ती विजया जया ।'
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः । (यथा, ज्योतिषे ।
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥"
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्याष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥')
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये २४ ॥
(यथा, काशीखण्डे । ४० । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ।"
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया नाम्ना विराजते । यथा देवीभागवते । ७।३०।५८ ।
'वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥')
विजया । (यथा, रसप्रदीपे अजीर्णचिकित्सायाम् ।
"चारनय दलतन्मौ मषकोलमिदं शुभम् ।
सर्व्वतुल्या जया भृष्टा तदर्द्धा त्रिगुणा वटा ॥")
घाणाटश्च । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अग्निमन्थो जयः स स्यात् श्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्क्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥")
पताकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
'विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रे समं समम् ।
चणकाभा वटी कार्य्या छायाया योगवाहिका ।
जयन्ती वा जया वाथ नीरे पित्तज्वरापहा ।
मुद्गामलकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरसूदने ।
सर्व्वज्वरं मधुयोगेन वा मूत्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकेन च कामलाम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्रेण युतां पिबेत् ।
कृत्वाथ काकञ्च कुष्ठं मूलेन च तद्युतम् ॥
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाययेत् ।
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुराक्षयम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्व्वमेहहृत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुडे कोष्णजले पिबेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रक्तो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ शुण्ठ्या सर्व्वभगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाथ तक्रेण ग्रहणीप्रणुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ द्रवन्तीमार्विनिशान्वितम् ।
जयन्ती वा जया वाथ भृङ्गा सम्यक् च पाचनम् ।
यावच्च सर्व्वदोषोत्थं शोथमङ्गञ्च नाशयेत् ॥"
इति जयाजयन्ती वटी ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥ * ॥)

जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वह+अच् ।) भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ+श्रि+अच् ।) नरडीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाज्ञा, स्त्री, (जयस्य आज्ञा आख्या यस्या: ।) भद्रदन्तीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जयी, [न्] त्रि, (जेतुं शीलमस्य । जि+"जिदृक्षिविश्रीति ।" ३ । २ । १५७ । इति इनि: ।) जययुक्त: । विजयी । यथा,—

"जगति जयिनो यस्य विग्रिखा: ।"

इति महिम्न: स्तोत्रम् ॥

(यथा, च रघौ । ४ । ३४ ।

"पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी । प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधे: ॥")

जय्य:, त्रि, जेतुं शक्य: । ("शकि लिङ् च ।" ३ । ३ । १७२ । इति शक्तौ यत् । गुण: । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।" ६ । १ । ८१ । इति । यान्तादेश: ।) अयकरणयोग्य: । इत्यमर: । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । ३ । २४ ।

"सोऽयं मनुष्यलोक: पुत्त्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा ॥")

जरठ:, त्रि, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ वयोहानौ + उणा° १ । १०२ । सूत्रे बाहुलकात् जॄशमोरघठ: इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरठ: ।) कर्कश: । पाण्डु: । कठिन: । इति मेदिनी । ठे, १३ ॥ (यथा, माघे । ४ । २६ ।

"वयमतिजरठा: प्रकामगुर्व्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धा: ॥")

जीर्ण: । इति हेमचन्द्र: ॥ (वृद्ध: । यथा, भागवते । ६ । १ । २५ ।

"स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि । निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥"

परिणत: । यथा, माघे । ११ । १४ ।

"हिमरुचिररुणिमा राजते रज्यमाने-
र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखै: ॥")

जरायां पुं । इति विश्व: ॥

जरड़ी, स्त्री, (जॄ+बाहुलकात् अड़ । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणविशेष: । तत्पर्याय: । गर्म्मोटिका २ सुनाला ३ जयाश्रया ४ । अस्या गुणा: । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सारकत्वम् । दाहरक्तदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जरणं, क्ली, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्यु: ।) हिङ्गु । कृष्णजीरकः । जीर्णे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्वेतजीरक: । पर्य्याया यथा,—

"अजाजी जरणं दीर्घं मागधी जीरकं सितम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जरण:, पुं, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्यु: ।) जीरक: । (यथा,—

"जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरक: ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णजीरक: । सौवर्च्चललवणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कासमर्द्द: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जरणा, स्त्री, (जरण+टाप् ।) कृष्णजीरक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ३७ । ६ ।

"भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥") .

जरणद्रुम:, पुं, (जरणो जीर्ण: द्रुम: ।) अश्वकर्णवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जरण्ड:, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ+अण्डन् ।) जीर्ण: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ।

जरत्, त्रि, (जॄ+अतृन्) वृद्ध: । इत्यमर: । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातनम् । इति हेमचन्द्र: ॥

जरत्कारु:, पुं, मुनिविशेष: । तत्पर्य्याय: । यायावर: २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १ । ४० । ३—४ ।

"जरेति क्षयमाहुर्व्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् । शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनै: शनै: ॥ क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते । जरत्कारुरिति ब्रह्मन् ! वासुकेर्भगिनी तथा ॥"

एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ७-८ ।

"जरत्कारुर्मुनि: शान्तो न चकार महाश्रमम् । तेन दृष्टा वने गर्त्ते लम्बमाना: स्वपूर्व्वजा: ॥

तवस्तमाहु: कुरु पुत्त्रदारान्
यथा च न: स्यात् परमा हि तृप्ति: ।
स्वर्गे प्रजाम: खलु दु:खमुक्ता
वयं सदाचारसुते सुते वै ॥
स तानुवाचाथ लभे सनामा-
मयाचितां चातिवशानुगाञ्च ।
तदा गृहारम्भमहं करोमि
ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्व्वजा वै ॥

इत्युक्त्वा तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विज ॥"

अथ मातृभिशप्तो वासुकि: ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास । तद्यथा, तत्रैव २ । १२ । ३५—४५ ।

"वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मण: शिवम् । वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्व्वकम् ॥ सनामां तां मुनिर्ज्ञात्वा जरत्कारुरुवाच तम् । अप्रियं मे यदा कुर्य्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम् ॥ वाग्बन्धं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम् । दत्त्वा च वासुकि: कामं भवनं स्वं जगाम ह ॥ कृत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने । तया सह सुखं प्राप रममाण: परन्तप ! ॥ एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तम: । भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥ न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते ! कथञ्चन । इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा ॥ रविरस्तगिरिं प्राप्त: सन्ध्याकाल उपस्थिते । किं करोमि न मे शान्तिस्त्वनेनाशां बोधित: मुन: ॥ धर्म्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिन्तयत् । नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा भवेत् ॥ धर्म्मनाशाद्वरं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम् । धर्म्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुन: ॥ इति सञ्चिन्त्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत् । सन्ध्याकालोऽपि सञ्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत ! ॥ उत्थितोऽसौ मुनि: कोपात्तामुवाच ब्रजाम्यहम् । त्वमु भामिनि यस्मात्त्वं निद्राविच्छेदकारिणी ॥ वेपमानाब्रवीद्वाक्यमित्युक्ता मुनिना तदा । आज्ञा दत्ता यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ ! ॥ मुनि: प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुल: ॥"

अस्य पुत्त्र: आस्तीकनामा मुनिप्रवर: । योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास । जरत्कारुमुनेर्विशेषविवरणन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥)

जरत्कारु:, स्त्री, मनसादेवी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ४७ ।

"मुनि: प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुल: ॥ ")

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारो: स्वनामख्यातस्य मुने: प्रिया ।) मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥

जरती, स्त्री, (जरत्+"उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) वृद्धा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जरद्गव:, पुं, (जरंश्चासौ गौश्चेति । "गोरतद्धितलुकि ।" ५ । ४ । ९२ । इति टच् ।) जीर्णवृष: । तत्पर्य्याय: । वृद्धोक्ष: २ । इत्यमर: । २ । ९ । ६१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ८४ ।

"वलवत् मौर्य्यं या श्री: किं तयापि सुभोग्यया । जरद्गव: समश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥"

जरन् चीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्म्म: । धर्म्मस्वरूपजीर्णवृष: । यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ६८ ।

"नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्गव: । ऋलस: क्षुतपरो स्थूलस्तेन पीवाङ्गुना सह ॥")

गृध्रपक्षिविशेष: । यथा,—

"अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् । मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गव: ॥"

इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेद: ॥

जरन्, पुं, (जरतीति । जॄ+शतृ ।) वृद्ध: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

("वान्तमात्रे जरत् पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥"

इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे ॥)

जरन्त:, पुं, (जीर्य्यतीति । जॄ+"तॄभूवहिवसिभासिसाधि-गडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ।" उणा° । ३ । १२६ । इति झच् ।) महिष: । वृद्ध: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जरसान:, पुं, (जीर्य्यति जरायस्तो भवतीति । जॄ वयोहानौ+"छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम् ।" उणा° । २ । ८६ । इति असानच् ।) मनुष्य: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

जरा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनया । जॄ+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । "ऋदृशोऽङि गुण: ।" ७ । ४ । १६ । इति गुण: ।) वय:कृतदशमाबाद्यवस्थाभेद: । वार्द्धक्यम्

"जीर्य्यत्यनया जरा जॄ ष वयोहानौ षित्वात् ङ: ऋदृशोऽङीति गुण: ।" इत्यमरटीकायां भरत: ॥

तत्पर्य्याय: । विस्रसा २ । इत्यमर: । २ । ६ । ४१ ॥ सा तु कालकन्या । यथा,—

"कालकन्या जरा साक्षात् लोकास्तां नाभिनन्दति, स्वसारं जगृहे मृत्यु: क्षयाय यवनेश्वर: ॥"

इति श्रीभागवतम् ।

एवं भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिश्च स्मृता ।
मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं भ्रमन्ती भ्रमति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
चक्षुर्जलञ्च व्यायामं पादाधस्तैलसेवनम् ।
कर्णयोर्मूर्द्ध्नि तैलञ्च जराव्याधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवां स्वल्पां करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
स्नातश्शीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रावृष्युष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरदीद न सन्तानि भ्रमणञ्च वर्ज्जयेत् ।
स्नातस्नायी समाहारी जरा तं नोपलिप्सते ॥
स्नातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरेऽ शुक्रवासश्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
य उष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा गुडम् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियं वृद्धां बालार्कं तरुणं दधि ।
संसेवन्ते जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् ।
तानुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ॥
रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ॥
यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजराबीजं विघ्नबीजञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोको भयङ्करः ॥
तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिषेवकम् ।
रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसङ्घश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं बोध्यमसमये काव्यं सर्व्वं वदिष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । १६ । ३३—५५ ॥
जराया औषधं यथा गारुडे १८६ अध्याये ।
“चन्द्राम्बुचूर्णं समधु गवाज्यामलकान्वितम् ।
वाचकस्य पौनमात्रं नरः कुर्य्यात्सदामितम् ॥
भावितं महादेव जरामरणवर्ज्जितं ।
नवायसेऽर्द्धं पलं तिलमध्वान्वितं समम् ।
चभाद मं‘हन हन्‍ । जरां नदति सद्यम् ॥

चापि च ।
‘ प्रस्थीकृतं भृङ्गराजस्य चूर्णं
तिलाद्र्धकं चामलकार्द्धकञ्च ।
समर्करं भक्षयते गुडेर्व्वा
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥
अन्धः पद्यक्रमनरहितो मत्तमातङ्गगामी
मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुसारी ।
नीरन्ध्रार्द्रो भवति पलितो नीलजीमूतकेशो
जीर्णा रम्भाः पुनरपि नवा वीरगौरा भवन्ति ॥”
इति भैषज्यरत्नावल्यां भृङ्गराजादिचूर्णम् ॥
(क्षीणं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत् शृणु ॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥
रसादीनां सङ्क्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ।
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहारात् श्रमात् क्लमात् ।
जरासम्भवजं क्षैण्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः ।
विवर्णो विकलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमवाप्नुते ॥
एतज्जरासम्भवं हि ।
‘ जरासम्भवजे क्षैण्ये चयले नैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
क्षीरसर्पिर्हितं योगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोभक्तमुच्यते ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥ ० ॥
‘ या च भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
वचनोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥’
इति चाणक्यम् ॥ ० ॥)
चारिकाद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी
विशेषः । यथा श्रीभागवते ।
‘ अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥”
जरातुरः त्रि (जरया आतुरः ।) जीर्णः ।
जराशोकाक्रान्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा
नैषधे । १ । १३५ ।
‘ मदेकपुत्त्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दयन्
अहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥”)
जरापुष्टः पुं (जरया राक्षस्या पुष्टः ।) जरा
सन्धः । इति शब्दरत्नावली ।
जराभीरुः पुं (जराया भीरुः ।) कामदेवः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ जराभयशीले, त्रि ॥
जरायानः पुं (जराया राक्षस्या अपत्यम् । जरा
+बाहुलकात् फः । तत्प्राणजीवनात् तथा
त्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जरायु पुं (जरामेतीति । जरा+इण+‘ किञ्च
रयो श्रिणः ।’ उणां १ । ४ । इति ञुण ।)
येन पाटलो गर्भे कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भ
वेष्टनचर्म्म । व्याओल इति भाषा । तत्पर्य्याय
गर्भाशयः २ उल्वम् ३ कललः ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३८ ॥

“या तु चर्म्मावृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।”
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
अग्निजारश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
जरायुजः त्रि, (जरायौ जायते इति । जन+
ड ।) गर्भाशयजातः । स तु नृपश्वादिः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥
“या तु चर्म्मावृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।
शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् सञ्जायते यतः ।
तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥’
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
जरासन्धः पुं (जरया तन्नाम्न्या प्रसिद्धया
राक्षस्या कृतः सन्धा सन्धानं देहद्वयसन्धानमस्य ।)
चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु बृहद्रथराज
पुत्त्रः । कंसश्वशुरः द्वन्द्वयुद्धे भीमसेनहतवान् ।
अस्य नामकरणं यथा,—
“अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥’
इति श्रीभागवतम् ॥
तत्पर्य्यायः । बार्हद्रथिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अस्य जन्मविवरणं महाभारते सभापर्व्वणि १७
अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यासुर
स्यावतारः । यथा महाभारते । १ । ६७ । ४ ।
‘ विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजर्षभः ॥”
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा महाभारते ।
१ । ११७ । ८ ।
‘ दृढसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक् ॥’)
जरासन्धजित् पुं (जयतीति । जि+क्विप् । तनो
जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
जरी, [न्] त्रि (जराऽस्यस्येति । जरा+इनि ।)
वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥
जरूथं, क्ली (जीर्य्यतीति । जॄ+“जॄवृभ्या
मूथन् ।’ उणां । २ । ६ । इति ऊथन् ।)
मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जर्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां परं सकं सेट् ।) श जर्चती जर्चन्ती ।
गुरुस्वरादित्वात् तुदादिपाठबलात् अत्र
न्तार्या आदीपोरिति नुमो विभाषा भेदत्वात
भेदश्च । भर्त्सनं तर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्च्छ श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां परं सकं सेट् ।) श जर्च्छती जर्च्छन्ती ।
भर्त्सनं तर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्ज श वाचि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां परं सकं सेट् ।) श जर्ज्जती जर्ज्जन्ती ।
भर्त्सनं तर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्जरः पुं (जर्ज्जति स्वगुणैरपरान् निन्दतीति ।
जर्ज्ज+बाहुलकात् अरः ।) शैलजः । (जर्ज्जति
शत्रून् तर्जयतीति ।) शक्रध्वजः । (जर्ज्जति
निन्दति इति । अस्मादि बहुलवचनात् ।)

अन्नं नापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते ॥
अन्नौषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! ॥
तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥”

इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥

‘एकवस्त्रः घृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥

‘उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥’

इति मनुः ॥

तस्य वैदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ क्षद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कबन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृबूकम् १९ वुसम् २० तुग्र्या २१ वर्व्वुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अररिन्दानि २६ ध्वस्मन्वत् २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योम ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भरम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ बर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इदमित्येकमपरकनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गुणाः ।
पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्द्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥”
अथ तस्य भेदाः ।
‘पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्व्विधं प्रोक्तं धाराजं कारकाभवम् ॥
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादिजीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥”
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
“धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥”
तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
‘आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं पेयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्क्षोदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥’
अतएवाह ।
‘पुल्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥’
अथानार्त्तवजलगुणाः ।
‘अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥”
अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ।
अथ कारकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘दिव्यवायग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारकोऽम्बुसोपमाः ॥
कारकाम्बु जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥’
अथ तौषारजललक्षणं गुणाश्च ।
‘अपि नद्याः समुद्रान्तं वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥”
अपि नद्याः समुद्रान्तं वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः धर्म्मांशरहिताः आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके तुस इति च ।
‘अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूयसा त्वातुषा हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहग्रन्थिगलामयान् हन्ति वा ।
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगलगण्डपाण्डुरोगनुत् ॥”
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘हिमवच्छिखरेभ्योऽपि द्रवीभूयाभिवर्त्तते ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥”
हैमं जलं कुहसकम् । अन्ये तु ।
“ओर्व्वानिलधूमरितं
मम्बु समुद्रस्य यदूर्ध्वगामिन्नम ।
पवनाभीसमुदीर्ण्णं
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुहस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममिष्यपि ।
न तद्वर्द्धयते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥” * ॥
अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
“अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
बहूदको बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यातः आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु ।
पथ्यं तत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥
आनूपं वार्य्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥’
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ॥
गुर्व्व्यः शैवालसंछन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तडागस्थ कूपप्रस्रवणादिषु ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“विदार्य्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम्
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिदं नीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥’
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र सञ्चयं तिष्ठति ।
सत् सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं हितम् ॥
अथ तडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्कफपित्तापहम् ॥”
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धकूपा हृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ।
तदेव मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥"
अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौप्यमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् परम् ॥"
अथ चौण्ड्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौण्ड्यमित्यभिधीयते ॥
अश्मादिभिरबद्धं यत्तत् चौण्ड्यमिति चापरे ।
तत्रत्यमुदकं चौण्ड्यं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥
चौण्ड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तहृद्रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥"
अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"अल्पं सरः पल्वलं स्यात् यत्र चन्द्रर्क्षगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्धार्य्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥"
अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"केदारं चैत्रसुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥"
अथ हृदिनलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
त्रिरात्रमुषितं तत्तु प्रसन्नममृतोपमम् ॥"
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जलविशेषः ।
"हेमन्ते सारसं तोयं ताड़ागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥
विषवद्गन्धचार्णां पत्राद्यैर्दूषितं यतः ।
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवसप्राप्त्यर्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशीतिपदं समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थम् । अन्यच्च ।
"शरदि स्वच्छसदयादागस्त्यस्याखिलं हितम् ॥"
दृहत्सुश्रुतस्तु ।
"पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तड़ागजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढ़े शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥"
अथ जलस्य ग्रहणकालः ।
"भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतलं निर्म्मलञ्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥"
अथ जलस्य पाने विधिः ।

"अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥"

अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमे श्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
अथ तन्निषेधः ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्ज्जयेत् ॥"
अथाल्पजलपानस्य विषयाः ।
"अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये ।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ।
व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥"
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
"जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुत्रो न क्वचित् वारि वार्य्यते ॥"
हारीतश्च ।
"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत् ॥"
अथ प्रशस्तं जलम् ।
"अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् ।
अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥"
अथ निन्दितं जलम् ।
"पिच्छिलं क्रमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः ।
दुर्द्दिनजमसंसृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुर्य्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डू ...आदकांस्तथा ॥"
अथ दुष्टजलस्य निर्द्दोषीकरणोपायः ।
"निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्य्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां स्वदम् ॥
भृशं संताप्य निर्व्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥
शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्ज्जितम् ।
स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्ज्जितम् ॥
पद्ममूलविसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्य्यादम्बुप्रसादनम् ॥"
अथ पीतस्य जलस्य पाकावधिः ।

"आमं जलं जीर्य्यति याममात्रं
तदर्द्धमात्रं शृतशीतलञ्च ।
तदर्द्धमात्रं तु शृतं कदुष्णं
पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः ॥"

इति भावप्रकाशे वारिवर्गः ॥

अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
"उत्तराफल्गुनीतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते पात्रे श्रीकृष्णमुपवेशयेत् ॥
नित्यार्च्चाविधिनाभ्यर्च्च सायं सन्ध्यामुपास्य च ।
देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिरथार्च्चयेत् ॥
नीराज्य देवं सर्व्वेभ्यो दत्त्वा तीर्थं भवेत् स्वयम् ।
द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्थमर्च्चयेत् ॥"
तन्माहात्म्यं यथा, गारुड़े ।
"स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्ये ताम्रे वा मृन्मयेऽपि वा ।
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निदाघे मधुमाधवे ।
प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
यावद्धराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेन्नृप ! नारकी ॥
तस्माज्ज्येष्ठे सदा भूप ! तोयस्थं पूजयेद्धरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥
दलैः सुशीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
सुपिस्तुक्रगते काले येऽर्च्चयिष्यन्ति केशवम् ॥
जलस्थं विविधैः पुष्पैर्मुच्यते यमयातनात् ॥
जलस्था यतो विष्णुर्ज्जलशायी जलप्रियः ।
तस्माद्ग्रीष्मे विशेषेण जलस्थं पूजयेद्धरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
योऽभ्यर्च्चयेन्महाभक्त्या स भवेत् कुलपावनः ॥
कर्किराशिगते सूर्य्ये मिथुनस्थे विशेषतः ।
येनार्च्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्थं जलशायिनम् ।
योऽभ्यर्च्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिशतं भुवि ॥
पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेद्गरुड़ध्वजम् ।
द्वादश्यां पूजयेद्रात्रौ मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"
किञ्च ।
"वनागमे प्रकुर्व्वन्ति जलस्थं वै जनार्द्दनम् ।
ते नरा नृपतिश्रेष्ठ ! तेषां वै नरकं ध्रुवम् ॥"
"तथैवाल्पग्रासमये कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीड़ामहोत्सवम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जड़ः । इति मेदिनी । ले, १८॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६६ ।
"चाप्यविध्वंसनकरी जगद्दोषनिर्ज्जलाविला ॥"
"जलानां जड़ानामज्ञानानामित्यर्थः । अविलेव कलुषितेव आहतेवेति वा ।" इति तट्टीका ।)

जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टकान्वितत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शृङ्गाटः । पानी-

अन्नं चापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते ॥
ओषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! ॥
तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥
'एकहस्तधृतं तोयमभक्ष्यं सुरासमम् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
'उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥'
इति मनुः ॥
तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ क्षद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कबन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृबूकम् १९ बुसम् २० तुग्र्या २१ बर्व्वुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अररिन्दानि २६ ध्वस्मन्वत् २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योम ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ बर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इत्येकशतमुदकनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य गुणाः ।
"पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्दिविबन्धहृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमनं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥"
अथ तस्य भेदाः ।
"पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥"
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥"
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
"धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥"
तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
'आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं पेयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥"
अतएवाह ।
'फूत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥"
अथानार्त्तवजलगुणाः ।
'अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥"
अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ।
अथ कारकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारकोऽम्बुतोपमाः ॥
करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥'
अथ तौषारजललक्षणं गुणाश्च ।
"अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥"
अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः धूमांशरहिताः आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके तुस इति च ।
'अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूयसाल्पन्तु साहिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ।
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगहृत् ॥"
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥"
हैमं जलं कुहकजलम् । अन्ये तु ।
"और्व्वानलधूमेरित-
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवनाशीतमुदीर्णं
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुहस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद्दूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥"*
अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
"भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
'अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रस्थं जाङ्गलं जलम् ॥
बहूदको बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु ।
वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ।
आनूपं ह्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥"
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ।
गुर्व्व्यः शैवालसञ्छन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तडागस्थ कूपप्रस्रवणादिषु ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"विदार्य्य भूमिं निम्नां यत् प्रभूता धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम्
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥'
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥"
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्याः शैलादिसंरुद्धा यत्र सम्भूय तिष्ठति ।
तत् सरो जलसञ्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं स्मृतम् ॥"
अथ ताडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुवर्षसमुच्चितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्कफपित्तापहम् ॥"
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) समुद्रः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८० ।
"या दक्षिणा त्वमन्यामदक्षिणो दक्षिणत्व-
मितरस्याम् ।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सदृशमाचरसि ॥")
दशशङ्कुसंख्या । सा तु शतलक्षकोटयः । इति लीलावती ॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति । गम+डः । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः ।" इति डः ।) लक्ष्मीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानार्थकृत्रिमधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।
"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम् ।
गोचर्म्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्णकुम्भन्तु विन्यसेत् ।
जलपूर्णसुगन्धाढ्यं कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
वासितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।
वत्सं तथापरं कल्प्यं घृतेन परिपूरितम् ॥
वर्द्धनीकं महाराज ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।
दूर्व्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य्य स्रग्दामैश्च विभूषितम् ॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ! ।
मांसीमुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलेयवालुकम् ॥
आमलाः सर्षपाश्चैताः सर्व्वधान्यानि पार्थिव ! ।
चतुर्दिक्ष्वपि पात्राणि चत्वार्य्येव प्रकल्पयेत् ॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्कराभृतम् ॥
सुवर्णं मुखचक्षूषि शृङ्गं कृष्णागुरूणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां दर्भरोमसमन्विताम् ।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कृष्णाभरणघण्टिकाम् ॥
कम्बले पुष्पमालाश्च गुडास्यां शुक्तिदन्तिकाम् ।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥
इक्षुपादान्तु राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
कृष्णाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रैराच्छादितान्तु ताम्॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य विप्राय विनिवेदयेत् ।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
साधुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने ॥
यो ददाति नरो राजन् ! यः पश्यति शृणोति च ।
प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्व्वे मुच्यन्ति पातकात् ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः ।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिपः ।
जलाहारस्त्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः ।
अथवा हविष्येकदिने यः पयोव्रतमास्थितः ॥
ग्राहकोऽपि त्रिरात्रं वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो मधुपायसकर्द्दमाः ॥
यत्र चाप्सरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ।
दाता च दापकश्चैव प्रतिग्राही च यो द्विजः ॥
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता विष्णुलोकञ्च प्राप्नुयुः ॥"
इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव ।) जलजन्तुविशेषः । धाड़िया इति उद्‌विड़ाल इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्रः २ जलमार्जारः ३ जलाखुः ४ जलप्लवः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । जलविड़ालः ६ नीराखुः ७ । इति हारावली । । ७६ ॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति । धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः । जलानां निधिरिति वा ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१४ ।
"सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति
विशालगोत्रजा नार्य्यः ।
धाराश्चैव स तृप्यति जलनिधिलहरीषु
जलद इव ॥"
चतुःसंख्या समुद्रवाचित्वात् । यथा, कृत्कृत्यमुक्तावल्याम् ।
"वारे शीतकरं तिथौ जलनिधिं
मेऽश्विञ्च योगे द्वयम् ॥" इति ॥)

जलनिर्गमः, पुं, (गम+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति भावे अप् । जलानां निर्गमो वहिर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥ देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति सर्व्वानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रमः २ । इत्यमरः । १।१०।७ ॥ वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति स्वामी ॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील+तत् करोतीति णिच्+ततः "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् । ततो ङीप् ।) शैवालम् । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

जलन्धरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजल धरतीति । जल+धृ+वाहुलकात् खच् मुम् च ।) असुरविशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनःपुनः पप्रच्छ ईश्वरः क गतः । स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघान । ततो रुद्रस्तेजसा प्रजज्वाल । तत इन्द्रो भीतस्तं प्रणम्य तुष्टाव रुद्रस्तुष्ट इन्द्रदाहार्थोत्पन्नं भालनेत्रस्थवह्निं गृहीत्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षिपत् ततः स वालरूपो भूत्वा ररोद तस्य रोदनशब्देन सप्तलोका वधिरीकृतास्तच्छ्रुत्वा ब्रह्मा विस्मितस्तत्रागत्य तं वालं समुद्रक्रोड़े दृष्ट्वा तं पप्रच्छ कस्यायं पुत्रः समुद्रस्तं प्रणम्योवाच मम पुत्रः अस्य जातकर्मादि कुरु इत्युक्त्वा ब्रह्मक्रोड़े ददौ स वालस्तस्य श्मश्रु दधार श्मश्रुधुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा समुद्रमुवाच यस्मादनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं जलं धृतं तस्मादयं जलन्धरनामा अधुनैव सर्व्वशास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्व्वभूतावध्यश्च भविष्यति इत्युक्त्वा शुक्रमाहूय तमानुरराज्ये न्यवेशयत् स कालनेमिसुतां वृन्दामुपयेमे । इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०२ ॥ (अस्य जलपतित्वकथा यथा, काशीखण्डे । १२ । ८९—९५ .
"ततस्तं तनयः दृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च ।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम् ॥
तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम् ।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः ॥
आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्तत्तपसा ततः ।
उवाच कार्द्दमे ! ब्रूहि कं ददामि वरोत्तमम् ॥
कार्द्दमिरुवाच ।
यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक ! ।
सर्व्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि ॥
इति श्रुत्वा महेशानः सर्व्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यषिञ्चत तं तत्र वारुणे परमे पदे ॥
रत्नानामब्धिजातानामब्धीनां सरितामपि ।
सरसां पल्वलानाञ्च वाप्यनुस्रोतसां पुनः ॥
जलाशयानां सर्व्वेषां प्रतीच्याश्चापि वै दिशः ।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्व्वामरप्रियः ॥")
समुद्रः । अपांपतिरित्यमरदर्शनात् ॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । कोपी २ जलकपोतः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलपित्तं, क्ली, (जलानां पित्तमिव ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पलीविशेषः । पनिसगा इति लोके । जलपिपरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । महाराष्ट्री २ शारदी ३ तोयवल्लरी ४ मत्स्यादनी ५ मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्निज्वाला ९ चित्रपत्री १० प्राणदा ११ तृणशीता १२ वहुशिखा १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । व्रणकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता॥
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः ।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥
कटुपाका रसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने [illegible]ऽध्यायः ॥)

फल इति भाषा। (जले कण्टक: शत्रुरिव।) कुम्भीर:। इति हारावली। ७६॥

जलकपि:, पु, (जले कपिरिव।) शिशुमार:। इति हारावली। ७७॥

जलकरङ्क:, पु, (जलपूर्ण: करङ्क:। मध्यपदलोपिसमास:।) नारिकेलफलम्। (जले करङ्क: अशक्यनारिकेलफलास्थि इव।) पद्मम्। शङ्ख:। जललता। मेघ:। इति मेदिनी। के, २२८॥

जलकल्क:, पु, (जलस्य कल्क इव।) जम्बाल:। इति हारावली। २०५॥

जलकाक:, पु, (जले जलस्य वा काक इव।) पक्षिविशेष:। पानीकौडि इति भाषा। तत्पर्य्याय:। दात्यूह: २ कालकण्टक: ३। अस्य मांसगुणा:। स्निग्धं गुरु हिमं वृष्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातहरम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

जलकाङ्क्ष:, पु, स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति। जल+काङ्क्ष+“कर्म्मण्यण्।” ३। २। १। इत्यण्।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेष:॥

जलकाङ्क्षी, [न्] पु स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति। काङ्क्ष+णिनि:।) हस्ती। इति हारावली। १४॥ जलाभिलाषिणि, त्रि॥

जलकान्तार:, पु, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो यस्य यस्मिन् इति वा। जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य तथात्वम्।) वरुण:। इति हेमचन्द्र:। २।१०२॥

जलकामुक:, पु, (जलस्य कामुक: अभिलाषुक:।) कुटुम्बिनीवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (स्त्री, अर्कपुष्पी। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

“अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका॥”)

जलकिराट:, पुं (जले किर: शूकर इव अटति गच्छतीति। अट+अच्।) ग्राह:। इति हारावली। ७७॥

जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव। तत: स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) गङ्गाचिल्ली। इति हारावली। ८६॥

जलकुक्कुभ:, पुं, (जले कुक्कुभ: पक्षिविशेष इव।) जलचरपक्षिविशेष:। कोडापाखी इति भाषा। तत्पर्य्याय:। कोयष्टि: २ शिखरी ३। इति हेमचन्द्र:॥

जलकुन्तल:, पुं, (जलस्य कुन्तल: केश इव।) शैवालम्। इति भूरिप्रयोग:॥ (शैवालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया॥)

जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव।) कूपगर्त्त:। पुष्करिणी। इति मेदिनी। पे, २४॥

जलकूर्म्म:, पुं, (जले कूर्म्म इव। अवगमसमये कूर्म्मस्येव दृश्यत्वादस्य तथात्वम्।) शिशुमार:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

जलकेश:, पुं (जलस्य केश इव।) शैवालम्। इति हारावली। १०६॥

जलक्रीडा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीडा।) नद्यादौ वयस्यादिभि: सह जलनि:क्षेपादिरूपक्रीडा। तत्पर्य्याय: कल्याणम् २ यास्त्री ३ करपत्रिका ४। इति हारावली। ११६॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। ३६।

“सहिता भ्रातर: सर्व्वे जलक्रीडामवाप्नुम:॥”)

जलगुल्म:, पु, (जलस्य गुल्म इव।) जलावर्त्त:। कच्छप:। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। मे, ६०॥

जलङ्ग:, पु, (जलं गच्छतीति। जल+गम्+ड:। ततो मुम्।) महाकाल:। लताविशेष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

जलङ्गम:, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छतीति। जल+गम+“गमश्च।” ३। २। ४७। इति खच् मुम् च। ग्रामान्तवासित्वादेवास्य तथात्वम्।) जलङ्गम:। चाण्डाल:। इत्यमरटीकायां भरत:॥

जलचारी, [न्] पु, (जले चरतीति। चर+णिनि:।) मत्स्य:। इति शब्दचन्द्रिका॥ जलचरे, त्रि॥ (यथा, रामायणे। ३। ६५। ६।

“ददृशु: सहिता रम्यं तडागं पद्मशोभितम्।
शरारिहंसकुररैराकीर्णं जलचारिभि:॥”)

जलजं, क्ली, (जले जायते इति। जन+ड:।) पद्मम्। (यथा, कुमारे। २। ३०।

“वामप्रतिष्ठाविदं प्राञ्जलिर्जलजासनम्॥”)

शङ्ख:। इति मेदिनी। जे, २४॥ (यथा, रघु:। ७। ६३।

“तत: प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमार:॥”)

लोणारम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

जलज:, पु, (जले जायते इति। जल+जन्+ड:।) मत्स्य:। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, रामायणे। २। ६१। २२।

“स तादृश: सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभ:।
स्वयमेव हत: पित्रा जलजेनात्मजो यथा॥”)

जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादय:। एषां मांसगुणा:। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातनाशित्वम्। शुक्रवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥ हिज्जलवृक्ष:। शैवल:। वानीरवृक्ष:। शङ्ख:। इति राजनिर्घण्ट:॥ कुम्भीरु:। इति भावप्रकाश:॥ कर्कटमीनकुम्भराशय: मकरशेषार्द्धञ्च। इति दीपिका॥ जलजाते, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे। ६०। ३२।

“जलजै: प्राणिभि: कीर्णां जलजैर्भूषितां शुभै:।
जलजै: कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम्॥”)

जलजन्तु:, पुं, (जलजातो जन्तु:।) जलजप्राणी। तत्पर्य्याय:। याद: २। इत्यमर:। १।१०।२०॥

जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तु:। तत: संज्ञायां कन्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इति भरत:॥

जलजन्म, [न्] क्ली, (जले जन्म यस्य।) पद्मम्। इति हेमचन्द्र:। ४। २२८॥ (शालकन्दे, पुं। तद्यथा,—

“जलजा जलजन्मा च तथा शालकन्दकम्॥”
इत्युत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

जलजम्बुका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बुका क्षुद्रजम्बु:।) क्षुद्रजम्बू:। इति भावप्रकाश:॥ भूँइजाम इति वनजाम इति च भाषा॥

जलजिह्व:, पु, (जडा स्वादग्रहणासमर्था जिह्वा यस्य। डस्य ल:।) नक्र:। इति हारावली। ७६॥

जलडिम्ब:, पु, (जले डिम्ब इव।) शम्बूक:। इति हारावली। ११२॥ (शम्बूकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलतापिक:, पुं, (जलतापिन्+संज्ञायां कन्।) इल्लीशमत्स्य:। काकचीमत्स्य:। इति शब्दरत्नावली॥

जलतापी, [न्] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशयतीति। तप+णिनि:।) इल्लीशमत्स्य:। इति शब्दरत्नावली॥

जलताल:, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आश्रयत्वेन गच्छतीति। तल+अण्।) इल्लीशमत्स्य:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

जलतिक्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तिक्ता तिक्तिका। स्वल्पार्थे कन्। जलप्रधाना तिक्तिका।) शल्लकीवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

जलत्रा, स्त्री, (जलात् त्रायते इति। त्रै+क:।) छत्रम्। इति हारावली। ४०॥

जलद:, पु, (जलं ददातीति। दा+क:।) मेघ:। (यथा, मेघदूते। १३।

“मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्॥”)

मुस्तकम्। इति मेदिनी। दे, २९॥ (यथा,—

“अम्बुना-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चमूल-
जलदजलम्।
स्तनपोतं मधुयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्कम्॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सूतिकाधिकारे॥) शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेष:। यथा, महाभारते। ६। ११। २२—२३।

“वर्षाणि तेषु कौरव्य! सप्तोक्तानि मनीषिभि:।
महामेरुर्महाकाशो जलद: कुमुदोत्तर:।
जलधारो महाराज! सुकुमार इति स्मृत:॥”)

जलदागम:, पुं, (जलदानां मेघानां आगम आगमनं यत्र।) वर्षाकाल:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (यथाह वररुचि:।

“भद्रं भद्रं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्॥”)

जलदाशन:, पुं, (अश्यते भक्ष्यते इति। अश+कर्म्मणि ल्युट्। जलदानां मेघानामशन:। मेघा: शालमपं भक्षयन्तीति प्रसिद्धि:।) शालवृक्ष:। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलधर:, पु, (धरतीति धर:। धृ+अच्। जलस्य धर:।) मेघ:। (यथा, महाभारते। १। १३४। १८।

“नभो जलधरैर्हीनं व्याहारक इवांशुमान्॥”)

मुस्तकम्। इत्यमर:। २।४।०,२।३।११८॥ समुद्र:। इति हेमचन्द्र:॥ तिनिशवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥ जलधारिणि, त्रि॥

भोगः करे षट्पर्दयोस्तु षट्के
भीतिर्नृणां स्वादिषुपस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नृचि वसेद्रातुस्तस्मात् संगणयेद्बुधः ॥”
इति समयाद्गतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गट-मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
“निकुञ्जकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठघ्नस्तवातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध + अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी + अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति । शी + ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी + णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
“जलमध्ये वराहञ्च पावने जलशायिनम् ॥”

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामुक इति जल-सीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारि-शुक्तिः २ क्षमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नखशुक्तिः ६ शुक्तिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं स्वस्थानमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“जलशूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ दृष्टमीहृयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप + णिनि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
“ओम नमो भगवते [illegible] स्तम्भय स्तम्भय संस-[illegible] कर्के काचर । [illegible] शिव ! ॥”
[illegible] व्याव ॥

पुस्तकान्तरे १९६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्ब्बणि २९ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था + कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-वते । ३ । २७ । १२ ।
“यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥”)

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति । हन + बाहु-लकात् डः ।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ + कै + कः ।) जलौकाः । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाञ्ची, स्त्री, (जलमञ्चति व्याप्नोति कार्त्त-तयेति । अञ्च + अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च + बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्वतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टकः, पुं, (जले अण्टते इतस्ततो भ्रम-तीति । अण्ठ गतौ + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् ठस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली । ७७ ॥

जलातङ्कं, क्ली, (जले आतङ्कमिव कायतीति । कै + कः ।) मौक्ताधानम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४४ ।
“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥”)

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्ब्बाषाढानक्षत्रे, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्वोद्‌देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषो-दरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-रिति जलायुकाः ॥” एतासां ज्ञातिविवरणं जलौकाःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यत्रिमियं व्यवहृता तद्यथा,—
“नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनं शोधनतः प्रयुञ्ज्या-
दक्तं स्रवेर्थापि जलायुकाभिः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली । १६६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न-वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
“धुविचं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्—————— ॥”)

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ + बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ + लोक दर्शने + कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जल-गुल्मः । जम्भर्त्ता भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ + शी + अच् ।) उशीरम् । इत्य-मरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
“ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
रुरुवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥”)

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२९ ।

जलपृष्ठजा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति । जन+ड ।) शैवालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलप्राय, क्ली, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) जलबहुलस्थानम् । अनूपदेशः । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥

जलप्रिय, पुं, (जलं प्रियं यस्य ।) चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलप्लव, पुं, (जले प्लवते इति । प्लु+अच् ।) जलनकुलः । इति हारावली । ७६ ॥

जलफल, क्ली, (जलजातं फलम् ।) शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

जलबन्ध, पुं, (जलं बध्नाति जीवमत्स्यादीन् निर्बन्धेन परिकल्पयतीति । बन्ध+अच् ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलबन्धक, पुं, (जलं बध्नातीति । बन्ध+ण्वुल् ।) जलमध्यगस्रोतोभेदकरः दारुशिलादिः । तत्पर्य्यायः । दिग्गारकः २ कूपकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

जलबालक, पुं, (जलेन बलयति जीवयति स्वाश्रितवृक्षादीनिति । बल जीवने+णिच्+ण्वुल् ।) विन्ध्यपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९५ ॥

जलबालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७१ ॥

जलबुद्बुद, क्ली, (जलस्य बुद्बुदम् ।) जलविम्बम् । यथा शुद्धितत्त्वधृतवचनम् ।

‘मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।

यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥’

जलब्राह्मी, स्त्री, (जले ब्राह्मीव ।) हिलमोचिका । इति हारावली । १८० ॥

जलभू, पुं, (भवत्यस्मादिति । भू+अपादाने क्विप् । ततो जलस्य भूः ।) मेघः । (जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य ।) कच्चटम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका ।) वारिकीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलमद्गु, पुं, (जले मद्गुरिव ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति हारावली । ८८ ॥

जलमधूक, पुं, (जलजातो मधूकः ।) मधूकवृक्षभेदः । जलमहुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मधूलः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ क्षौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाख्यः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । व्रणवान्तिनाशित्वम् । शुक्रजननकारित्वम् । शीतत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । अथ महुया वनमहुया ।

‘मधूको गुडपुष्पः स्यात् मधुपुष्पो मधुस्रवः ।

वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः ।

मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम् ।

बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥

फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्लं वातपित्तनुत् ।

अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जलमसि, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परिणमतीति । मस परिणामे+इन् । घनीभूतमेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम् ।) मेघः । इति हारावली । १८ ॥

जलमार्ग, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमपथः ।) प्रणाली । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥ नर्दमा इति भाषा ॥

जलमार्जार, पुं, (जलस्य मार्जार इव इति वा ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलमुक्, [च्] पुं, (जलं मुञ्चतीति । मुच्+क्विप् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥ (यथा, मेघदूते । ७१ ।

“शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालैर्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति ॥”

जलमोचके, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । १९ । २ ।

“सौम्ये सपत्ने दिविजैः शिशिरेऽपि काले नात्यम्बुदा जलमुचोऽचलसन्निकाशाः ॥”)

जलमूर्त्ति, पुं, (जलं मूर्त्तिर्यस्य ।) शिवः । इति तस्याष्टमूर्त्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जलमूर्त्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्त्तिः घनीभूता इति । तत स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च ।) करका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलमोद, क्ली, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः । मुद्+णिच्+अण् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलयन्त्रगृहम्, क्ली, (जलयन्त्रमिव छत गृहम् ।) जलमध्यस्थितगृहम् । जलटुङ्गि इति फोयारार घर इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । समुद्रगृहम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जलयन्त्रनिकेतनम् ३ । इति हारावली ॥ जलयन्त्रमन्दिरम् ४ । यथा —

‘क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ।”

इति कालिदासः ॥

जलरङ्क, पुं, (जले सरसि रङ्क इव ।) बकपक्षी । इति हारावली । १८६ ॥

जलरङ्कु, पुं, (जले रङ्कुरिव ।) दात्यूहपक्षी । इति हलायुधः ॥

जलरङ्ग, पुं, (जले रज्यति अनुरक्तो भवतीति । रञ्ज अनुरागे+अच् ।) बकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८ ॥ (बकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलरण्ड, पुं, (जलस्य रण्ड इव भयजनकत्वात् ।) जलावर्त्तः । पयोरेणुः । भुजङ्गमः । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥

जलरस, पुं, (जलजातो रसः । जलप्रधानो रसो वा ।) लवणम् । इति हारावली । ७५ ॥

जलरुट्, [ह्] पुं, (जले रोहतीति । रुह+क्विप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥

जलरुह, क्ली, (जले रोहतीति । रुह+‘इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।’ ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२९ । ४१ ।

“जलरुह शुशुभे छन्न पुष्पैर्जलरुहैस्तथा ॥”)

जलरूप, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य । शुभ्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात् ।) तरङ्गः । इति हारावली । २०५ ॥

जलवरण्ट, पुं, (जलं रसस्तत्प्रधानो वरण्टो व्रणः ।) जलवसन्ताख्यव्रणः । पानीवसन्त इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मोगः २ । इति हारावली । १४२ ॥

जलवल्कल, पुं, (जलस्य वल्कल इव ।) कुम्भिका । इति हारावली । ११२ । पाना इति भाषा ।)

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली ।) शृङ्गाटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवायस, पुं, (जले वायसः काक इव कृष्णवर्णत्वात् ।) मद्गुपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९८ ॥ पानीकौड़ि इति भाषा ॥

जलवास, क्ली, (जलेन वासो गन्धो यस्य ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवास, पुं, (जलं वासयतीति । वस+णिच्+अण् ।) विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जले वासः निवासः । सलिलनिवासः । यथा महाभारते । १२ । २६० । ५ ।

“स चिन्तयामास मुनिर्जलवासं कदाचन ।

जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि । यथा तत्रैव । १२ । २६० । ४ ।

“स कदाचिन् महातेजा जलवासी महीपते ।

चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥”)

जलवाह, पुं, (जलं वहतीति । वह+‘कर्म्मण्यण् ।’ ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥ (यथा भारवि । १२ । २१ ।

“सान्द्रजलधिजलवाहपथं

सदिगनुवानिव विष्वमोजसा ॥’

जलवाहके त्रि । यथा महाभारते । २ । ७ । २० ।

‘जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नवः ॥’)

जलबिडाल, पुं, (जले बिडाल इव ।) जलनकुलः । इति हारावली । ७६ ॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते इति । जन+ड ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलबिल्व, पुं, (जलप्रधानो बिल्व इव ।) कर्कटः । पद्माङ्गः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । वे ५८ ॥ चारजल इति भाषा ॥

जलविषुव, क्ली, (जलप्रधानं विषुवम् ।) तुलासंक्रान्तिः । तत्पर्य्यायः । आश्विनचिह्नितम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रविशेषः । यथा —

‘मान शिरे सप्तनवपञ्चदश

पञ्चचतुर्भं बन्धुचित्तलाभ ।

भोग: करे षट्पर्दयोस्तु षट्के
भीतिर्नृणां स्याद्विषुवस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नृचे वसेद्भानुस्तस्मात् संगणयेद्बुध: ॥”
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिक:, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गट-मत्स्य: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलवेतस:, पुं, (जलजातो वेतस: ।) वानीर-वृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
“निकुञ्चक: परिव्याधो नादेयो जलवेतस: ।
जलजो वेतस: शीत: कुष्ठहृद्वातकोपन: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यध:, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध+अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्य: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलव्याल:, पुं, (जलस्थितो व्याली हिंस्रजन्तु: ।) अलगर्द्दसर्प: । इत्यमर: । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तु: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जलशय:, पुं, (जले शेते । शी+अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णु: । इति हेमचन्द्र: ।२।१२८ ॥

जलशयन:, पुं, (जले क्षीरोदजले शेते इति । शी+ल्यु: ।) विष्णु: । इति हलायुध: ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी+णिनि: ।) विष्णु: । यथा, पुराणम् ।
“जलमध्ये वराहस्य पावके जलशायिनम् ॥”

जलशुक्ति:, स्त्री, (जलचरी शुक्ति: ।) शम्बूक: । इत्यमर: । १ । १० । २३ ॥ शामूक इति जल-सीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । वारि-शुक्ति: २ क्रमिशुक्ति:३ क्षुद्रशुक्तिका४ शम्बूका५ नरशुक्ति: ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणा: । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं सूक्ष्माग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्र: ।४।२३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“जलशूक: स्वयं गुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकर:, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीर: । इति हेमचन्द्र: । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप+णिनि+ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्र: । ४ । २७० ॥

जलसूचि:, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्य: । शृङ्गाट: । शिशु-मार: । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काक: । इति हेमचन्द्र: ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
“ओम नमो भगवते जलं स्तम्भय स्तम्भय संस-मंसके काके कचर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥”
इति गारुडे १७६ अध्याय: ॥
पुस्तकान्तरे १८६ अध्याय: ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २९ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था+क: । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-वते । ३ । २७ ।१२ ।
“यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थित: ॥”)

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति । हन+बाहु-लकात् ड: ।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलहास:, पुं, (जलानां हास इ. शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेन: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ+कै+क: ।) जलौकस: । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाञ्ची, स्त्री, (जलमञ्चोति व्याप्नोति करण-तयेति । अञ्च+अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखु:, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुल: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च+बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चल: वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्रोतो वारिनिर्गम: । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटन:, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ल्यु: ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्य: ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ल्यु: । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टक:, पुं, (जले अण्ठते इतस्ततो भ्रम-तीति । अण्ठ गतौ+ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् ठस्य ट: ।) नक्रराज: । इति हारावली ।७७॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै+क: ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्या: । कप् तत: टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधार:, पुं, (जलस्य आधार: ।) जलाशय: । इत्यमर: । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४४ ।
“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥”)

जलाधिदैवत:, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुण: । इति हलायुध: ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रे. क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्रोड़देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूप: । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठ: ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्या: । कप् । पृषो-दरादित्वात् सलोप: ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“अथ जलायुका: वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-रिति जलायुका: ॥” अस्या अन्यद्विवरणं जलौक:शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं यवहृता तद्यथा,—
“नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनञ्चोभयत: प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभि: ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्र:, पुं, (जलेन आर्द्र: सिक्त: ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली । १९६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारै: स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रै: ॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न-वस्त्रम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
“धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्—————— ॥”)

जलार्णव:, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णव: समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकाल: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (जलप्रचुरोऽर्णव: ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालु:, पुं, (जलजात आलु: । शाकपार्थिववत् समास: ।) पानीयालु: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै+क: ।) पद्मकान्द: । इति राज-निर्घण्ट: ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ+बाहुलकात् उक: ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ+लोक दर्शने+कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

जलावर्त्त:, पुं, (जलस्य आवर्त्त: सम्भ्रम: ।) जल-गुल्म: । अम्भसां भ्रम: । इति जटाधर: ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ+शी+अच् ।) उशीरम् । इत्य-मर: । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
“तत: सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
रुरुवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥”)

जलाशय:, पुं, (जलस्य आशय आधार: ।) जलाधार: । स तु पुष्करिण्यादि: । इत्यमर: । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनु: । ४ । १२९ ।

"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥"
जल आशेते तिष्ठत्यत्र। आ+शी+"पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण।" ३।३।११८। इति घः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आशेते उद्भवतीति। आ+शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) गुण्डालातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रय, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य।) वृत्तगुण्डतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो यस्याः।) शूलीतृणम्। बलाका। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाष्ठीला, स्त्री, (जलेनाष्ठीला सहृता।) पुष्करिणी। इति हारावली। ४२॥

जलाह्वय, क्लौ, (जले आह्वयः सञ्ज्ञा यस्य।) उत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः। जल+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति। जल+बाहुलकात् उकः।) जलौका। इति शब्दरत्नावली॥

जलूका, स्त्री (जलुका। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) जलौका। इति हेमचन्द्रः। ४।२७०॥ (यथा देवीभागवते। १।१५।१८।
"जलूकेव स्तनं नारी रुधिरं पिबतीति वै।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

जलेचर, पुं, (जले चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्।" ६।३।१४। इत्यलुक्।) जलचरपक्षी। स तु हंससमुद्गुत्रकादिः। तस्य मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वायुनाशित्वम्। शुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (जलचारिणि, त्रि। यथा, महाभारते। १।२१७।१२
"स समाप्य कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्।
उन्निक्षिप्य महाबाहुर्बलवान् वनिर्मां वरः॥")

जलेच्छया, स्त्री, (जलमिच्छतीति जलेत् जलप्रचुरस्थानम् इष+क्विप्। तत्र शेते उद्भवतीति। शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) हस्तिशुण्डावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

जलेजात क्लौ, (जले जातमुत्पन्नम्।) पद्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

जलेन्द्र पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः।) वरुणः। महोदधि जम्भलः। इति मेदिनी। र १५८॥

जलेशय पुं (जले शयनं स्थानं यस्य।) मार्जारमिव। इति भूरिप्रयोगः॥

जलेरुहा स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति। रुह+कः। तत्पुरुषे कृतीति। अलुक्।) कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलेवाह, पुं, (जले जलमध्ये वाहते जलमग्नद्रव्यस्य लाभार्थं प्रयतते इति। वाह प्रयत्ने+अच्।) जातिविशेषः। डुबरु इति भाषा॥ यथा, माघे पातालखण्डे।
"जलेवाहानथाहूय बहूंस्तत्र न्ययोजयत्।
तत गत्वा परमं यत्नमापुरामभ्यं न तत॥"

जलेशय, पुं (जले शेते इति। शी+अच्। "तत्पुरुषे कृतीति।" अलुक्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कारणतोयशायित्वात् विष्णुः। यथा, हरिवंशे। २२।६८।
"नमोऽस्त्वनन्तपतये अव्ययाय महात्मने।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।८७
"तुम्बवीणो महाकोपः ऊर्द्ध्वरेता जलेशयः॥"
जलशायिनि, त्रि॥)

जलेश्वर, पुं (जलस्य ईश्वरः।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१।२२४।२।
"तमब्रवीत् धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम्॥"
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च॥

जलोका, स्त्री, (जलमोक आश्रयो यस्याः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलोच्छ्वास, पुं, (जलानां उच्छ्वासः।) जलाशयं परिपूर्य समधिकजलस्य सर्व्वतो वहनम्। इति ककटः॥ समधिकजलस्योभार्थं निष्कासनम्। इति स्वामी॥ जलाद्युपचये पुष्करिण्यादावुपायेन जलनिष्कासनम्। इति सर्व्वस्वम्॥ सेतुभङ्गादिभयेन जलाशयादुपायैर्जलनिष्कासनम्। इत्यन्ये॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायस्थानं इति ख्यातं इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। परीवाहः २। इत्यमरः।१।१०।१०॥

जलोदर, क्लौ (जलप्रधानं उदरं यस्मात्।) उदरामयः। तस्य निदानादि यथा,—
"यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत्॥
जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये।
"आत्रेय उवाच।
विषमाशनादपचात् पागलादथवापि वा।
मलाभ्यन्तरदिग्धाङ्गानामभ्यवहारतोऽपि वा॥
पीतमम्बूदरमेवञ्च तस्माज्जातं जलोदरम्।
उदरं सजलं यस्य सघोषमतिवर्द्धितम्॥
श्वयथुः पादयोः शोथो जलोदरस्य लक्षणम्।
विरेकं वमनं कुर्य्यात् पाचनानि च कारयेत्॥
चारयोगश्च वटकश्चैव सद्गुणशास्त्रिणि।
तस्मान्नाभेर्वामभागे वर्ज्जयित्वाङ्गुलद्वयम्॥
जलनाडीमथाशुमन्य कुशपत्रेण वेधयेत्।
एरण्डजलनालञ्च तत्र सञ्चारयेद्बुधः॥
अन्तर्गतं जलं स्राव्य ततः सन्धारयेद्दृढम्।
यदा न धरते सम्यक् तदा दाहः प्रशस्यते॥
कणा कल्कं परिस्राव्य घृतं देयं चतुर्गुणम्।
शुण्ठी विश्वा समं पथ्यं पानमालेपनं हितम्।
शस्त्रकर्म्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञातेनैव कारयेत्॥
दुष्करं शस्त्रकर्म्मैव न कुर्य्यात् यत्र तत्र तु।
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमीश्वरं साधिकारिणा॥")

जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः।) लघुब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालानुसारिवा। शिउली छोपर इति च यस्य ख्यातिः। यथास्याः पर्य्यायाः।
"शीतली शीतकुम्भी च सुक्तपुष्पा जलोद्भवा।
कालानुसारिवा तस्याः प्रवाहो गतवद्गुणैः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता।) गुण्डालातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव।) जलौका। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥

जलौकस, स्त्री, (जले ओकः वासस्थानं यासाम्।) जलौका। सान्तबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः। १।१०।२२॥

जलौकस, पुं, स्त्री, (जलमेव ओकः वासस्थानं तदस्यस्येति। अर्शआदित्वादच्।) जलौका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ अकारान्तोऽयम्॥

जलौका, [स्] स्त्री, (जलमेव ओकः वसतिस्थानं यस्याः।) जलौका। इति भरतः॥ (यदुक्तम्।
"गृह्णाति साधुरपरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणिगुणं परिहाय दोषम्।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमपास्य विप्राय
अङ्का पयो रुधिरमेव न किं जलौकाः॥"
जलवासिनि, त्रि। यथा, महाभारते। १२।५०।१०।
"जलौकसां स अत्यन्तं बभूव प्रियदर्शनः॥"
विवरणमस्या यथा,—
कुपात्र काल क्षयिर भोद दुग्न नारोपश्च मारणामनुग्रहार्थ परमहकुमाराय धार्य्य सावधानायायोऽभिहिता जलौकसः। तत्र वातपित्तकफ दुष्ट शोणित यथायथं मधुजलौकाभिरपहरेत् स्निग्धोत्सादनार्थं मन्दोऽभि सन्ता॥"
"उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्।
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा।

तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्वयमर्चने ॥
अलाबुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् ।
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥"

"अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश, तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्व्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्द्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्द्दिर्म्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ।

अथ निर्व्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी मूषिकाकृतिवर्णा-ऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णा-ऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः । तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटदर्द्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेषु अम्भःसु च निर्व्विषाः ॥"

"क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥"

"न्ययेनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थे तृणमौदकानि च पत्राणि । त्र्यहात्त्र्यहाच्चान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥"

"स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ।
अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृत्य ग्राहयेत् । अगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदन्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद् गृह्णातीति गृह्णन्तीञ्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैल-लवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोमामनुमार्ज्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद् यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्तायाः व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्व्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुर-स्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।"

"क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसां च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान् ॥"

इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

जलौका, स्त्री, (जलमेव ओकः वसतिस्थानं यस्याः ।) जलजन्तुविशेषः । जोँक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ जलूका ४ जलाका ५ जलौकाः ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९ जलसुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जलालोका १३ जलौकसः १४ जलौकसी १५ । इति भरतः ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ । इति रायमुकुटः ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्दंशिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जलजीवनी २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपाता २३ वेधिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसूचिः २६ जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९ जलिका ३० जलालुका ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

"सिरा-विषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्व्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥"

अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौकःशब्दे व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । जल्पति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १४६ । १२ ।

"नारिं जित्वा विकत्थन्ते न च जल्पन्ति दुर्व्वचः ॥")

जल्पः, पुं, (जल्प वाचि + घञ् ।) विजिगीषोः कथा । परमतखण्डनपूर्व्वकं स्वमतव्यवस्थापनम् । इति जटाधरो गौतमश्च ॥ ("यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ।" इति न्यायसूत्रम् । १ । ४२ ॥

"स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।"

"यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य तौ च स्वपक्षं स्वपक्षहेतुभिः स्थापयतस्तत्परपक्षमुद्भावयतः एष जल्पः ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) कथा । (यथा, भागवते । १ । ७ । १७ ।

"इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः
स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूतः ॥" ,

जल्पनं, क्ली, (जल्प + भावे ल्युट् ।) कथनम् । यथा,—

"किं मिथ्या शतजल्पनेन सततं रे वत्स रामं वद ॥"

इत्युद्भटः । (जल्पतीति । जल्प + नन्द्यादित्वात् ल्युः । कथके, त्रि ॥)

जल्पाकः, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + "जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) बहुकुत्सितभाषी । तत्पर्य्यायः । वाचालः २ वाचाटः ३ बहुगर्ह्यवाक् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (स्त्रियां षित्वात् ङीष् । यथा, भट्टिः । ७ । १९ ।

"जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रलविना त्वया ॥")

जल्पितं, त्रि, (जल्प्यते स्म इति । जल्प + क्तः ।) उक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १४९ । "भो भो गोरम्भ ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी दृ .तेन समालिङ्गिता ?") कथने, क्ली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।

"मा प्राक्षी प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥")

जवः, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वेगः । (यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ ।

"यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।
जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥")

वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, क्ली, (जु वेगगतौ + भावे ल्युट् ।) वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ३९ ॥

जवनः, पुं, (जु + "जुचङ्क्रम्येति ।" ३।२।१५० । इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्ताश्वः । देशविशेषः । इउगान इति पारस्यभाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ शीघ्रकारी मृगः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्लेच्छजातिविशेषः । एष पूर्व्वं जवनदेशोद्भवः क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार । इति हरिवंशः ॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ७२ ।

"शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य
सैनिकाः ॥"

जागरिता, [ऋ] त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+तृच् ।) जागरणशीलः । इत्यमरः । ३ ।१।३२॥

जागरी, [न्] त्रि, (जागरो जागरणमस्यास्तीति । जागर+"अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनिः ।) जागरूकः । इति हेमचन्द्रः । ३।१०७॥

जागरूकः, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+"जागरूकः ।" ३ । २ । १६५ । इति ऊकः ।) जागरणशीलः । जागरणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । जागरिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ जागरी ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७॥ (यथा, रघुः ।१०।२४।
"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥"
कर्त्तव्यपालनादौ अप्रमत्तः । यथा, रघुः । १४ । ८५ ।
"निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ॥")

जागर्त्तिः, स्त्री, (जागृ+भावे क्तिन् ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जागर्य्या, स्त्री, (जागृ+"जागर्त्तेरकारो वा ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यक् । "जाग्रोऽविचीति ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ ।१६ ॥

जागुडं, क्ली, (जागुडे तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भवमित्यण् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ ।
"अभिषेद्यमगादथोऽपि शौरे-
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ॥"
जागुडोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, त्रि, । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
"जागुडान् रामठान् मुण्डान् स्त्रीराज्यानथ-
तङ्गनान् ॥")

जागृ, ऋ जु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, जाग्रति । जु, जागर्त्ति । दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भयमिति पथ्यादित्वादनि जागर इवाचरतीति क्वौ प्रयोगात् । इति दुर्गादासः ॥

जागृविः, पुं, (जागर्त्ति सर्वाधिपत्यपतयेति । जागृ+"जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ।" उणां । ४ । ५४ । इति क्विन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ ।
"जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः ॥"
जागर्त्ति प्रजानां शुभाशुभकार्य्यदर्शनार्थमिति । नृपतिः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

जाग्रत्, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+शतृ ।) जागरणविशिष्टः । यथा,—
"गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणि-
स्फूर्ज्जत्फूत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥"
इति कायचन्द्रिका ॥
(जागरणम् । यथा, मनौ । १ । ५७ ।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")

जाघनिका, स्त्री, (जागृ+"जागर्त्तेरकारो वा ।" इति पक्षे शतरि टिडादेशः ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम् । जघन+शैषिकोऽण् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) जघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० । १०८ ।
"क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥"
विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गलं, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलचरपशुविशेषेषु भवम् । जाङ्गल+अण् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल+अण् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥ निर्ज्जलदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—
"स्वल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः ॥")
भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—
"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः ।
शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥
हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः ।
सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥"
("खरपरुषविशालाः पर्व्वताः कण्टकीर्णाः
दिशि दिशि मृगतृष्णा भूरुहाः शीर्णपर्णाः ।
अतिखररविरश्मिः पांशुभिर्नष्टभूमिः
सरसरसविहीनः क्षुण्णकाम्भःप्रकर्षः ॥
तदनुविरलशस्याद्दारुणो गोमनुष्यः
प्रभवति रसमांसं रूक्षभावश्च सम्यक् ।
पुनरपि हिमवाह्यं शालिशस्यं न चेक्षु-
र्भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु क्षुपैति ॥"
इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वञ्च । तद्देशीयजलगुणः । अनूपदेशात् विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम् । लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् । वह्निवायुबहुविकारकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ जङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गलः, त्रि, स्थलचरपशुविशेषः । यथा,—
"हरिणैणकुरङ्गर्क्षपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
चोऽमृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ॥"
तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । बृंहणत्वम् । हृद्यत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । मूकत्व-मिन्मिनत्वगद्गदत्वार्द्दितबाधिर्य्यारुचिच्छर्द्दिप्रमेह-मुखजरोगश्लीपदगलगण्डवायुनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । मनुष्यहितत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिविषो ज्ञातयास्त्यस्येति । जाङ्गल+बहुलवचनात् इञ् ।) व्यालग्राही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल+अण् । ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति । मेदिनी । ले, ६५ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा वङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गुलं, क्ली, (जङ्गुलमेव । स्वार्थे अण् ।) विषम् । जानिलीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गुलिः, पुं, (जङ्गुलं विषं सम्यक्कार्य्यतया विद्यतेऽस्येति । जङ्गुल+बाहुलकात् इञ् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ सापुड़े इति भाषा ॥

जाङ्गुलिकः, पुं, (जाङ्गुलो विषप्रधानः सर्पादिर्ज्ञाततयास्त्यस्येति । जाङ्गुल+ठन् ।) व्यालग्राही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गुली, स्त्री, (जङ्गुलस्य इयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । ततो ङीप् ।) विषविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्घिकः, पुं, (जङ्घाभिश्चरतीति । जङ्घा+"चर्पादिभ्यष्ठन् ।" ४।४।१० । इति ठन् । यद्वा, जङ्घाभिर्जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठञ् ।) उष्ट्रः । शीकारीहरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्घाजीवी । धावकादिः । तत्पर्य्यायः । जङ्घाकरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्घाविशिष्टे, त्रि । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
"जाङ्गलस्था जाङ्घिकाश्च म्लानसे राजसा
मताः ॥")

जाज्वल्यमानः, त्रि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल+यङ्+शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, चण्डी ।
"जाज्वल्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात् ॥"

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं लातीति । ला+बाहुलकात् किः ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

जाड्यं, क्ली, (जडस्य भावः, जड+ष्यञ् ।) जडता । तत्पर्य्यायः । जाम्यः २ । (यथा, पञ्चदशी । ६ । ८६ ।
"विना जाड्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥")
मौर्ख्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाड्यारिः, पुं, (जाड्यस्य अरिः शत्रुः । भक्षणेन जाड्यदोषनिराकरणात् तथात्वम् ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, क्ली, (जन+कर्त्तरि क्तः ।) व्यक्तम् । समूहः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३१ ।
"अन्याहुतिं श्रावयितुं सविप्रा-
श्चिक्षेपयन्तोऽम्बरपानजातम् ॥"

भावे क्त ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्त्रविशेषे पु । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४४१—४४२ ।
'जात पुत्त्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च । अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्या शास्त्रवेदिभि ॥ मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजात पितु सम । अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधम ॥) उत्पन्न त्रि । इति मेदिनी । ते १८ ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । १४ ।
'कोऽर्थ पुत्त्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिक । काणेन चक्षुषा किं वा चक्षु पीडैव केवलम् ॥)

जातक क्ली (जात जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यण तत स्वार्थे कन् । यद्वा जातेन शिशौ जन्मना कायतीति । कै+क ।) जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थ । तस्य भेदा । जातकदीपिका १ जातकालतम् २ जातकतरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्नाकर ५ जातकसार ६ जातकार्णव ७ जातकचन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ वृहज्जातकम् १० इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥

जातक पु कारको । भिक्षु । (जात+स्वार्थे कन् ।) जाते त्रि । इति श ग्रि ॥

जातकर्म्म क्ली (जातस्य जात सति वा यत् कर्म्म) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेष । तस्य क्रमो यथा । पुत्त्रे जाते पिता नाभि मा कृन्तत स्तनञ्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नान कृतवृद्धिश्राद्ध प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा कुमार्य्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन वा अनाहतलोष्टपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । तत्रस्थेनैव सुवर्णेन घृत गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । तत पुनरपि सुवर्णेन घृत गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततो नाभि कृन्तत स्तनञ्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । स्नान पुन पिता न कुर्य्यात् । इति भवदेवभट्ट ॥

जातवेदस् [स्] पु (विद्यते लभ्यते इति । विद् लाभे+असुन् । जात वेदो धन यस्मात् ।) अग्नि । (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा महाभारते २ । ३१ । ४१ ।
'पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहन । वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥")
चित्रकवृक्ष । इत्यमर । १ । १ । ५६ ॥ (जाते जाते सर्व्वप्राणिषु स्वस्मिन् व्याप्ततया विद्यते यो जीव । यद्वा जातानि सर्व्वाणि कारणत्वेन विन्दति इति । विद् ज्ञाने+असुन् । अन्तर्य्यामी परमेश्वर । यथा भागवते । ५ । ७ । १४ । "य परो रज सवितु र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेद जजान । जात वेदो धन कर्म्मफल यस्मात् कर्म्मफलदातेत्यर्थ ।" इति श्रीभागवतटीकाकृत श्रीधरस्वामी ॥)

जातरूप क्ली (जात प्रशस्त रूप यस्य ।) सुवर्णम् । (यथा भागवते । १ । १७ । ३९ ।
"पुत्रस्य याचमानाय जातरूपमदात् प्रभु ॥") धुस्तूर । इत्यमर । २ । ९ । ९५ । तद्रूपसम्पन्ने, त्रि । यथा नैषधे । १ । १२९ ।
'न जातरूपच्छदजातरूपता द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहु ॥"

जातापत्या स्त्री (जातमपत्यमस्या ।) प्रसूता । इत्यमर । २ । ६ । १६ ।

जाति, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन्+अधिकरणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन+भावे क्तिन् ।) जन्म । आमलकी । सामान्यम् । तच्च ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । छन्द । जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । ते १८ ॥ (अस्या पर्य्याया यथा —
'जातिर्ज्जाती च सुमना मालती राजपुत्त्रिका । चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) काम्पिल्ल । इति विश्व ॥ गोत्वादि । तस्य लक्षण यथा मुग्धबोधे ।
'आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणै सह ॥ अस्यार्थ । आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृति संस्थान आकृत्या ग्रहण ज्ञान यस्या सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानग्राह्या इत्यर्थ । तत्र मनुष्यगोमहिषादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वमहिषत्वादिर्जाति । एव ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्मणत्वादेर्जातित्व नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थ । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुष्षट्पदोरगा । जातिभेदा पुमाख्याश्च इत्यमरसिद्धे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य हंस इदवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्व यद्यपि न ग्रहयते इति हंसस्यापि जातित्व नायातमिति पूर्व्वलक्षणस्य दोष । एव देवदत्तादिशब्दस्यापि सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोष इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थ । तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंस इदवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्व यद्यपि न ग्रहयते एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोष । एव देवदत्तादिशब्दस्य एकस्मिन् प्रदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्व न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोष । गार्ग्य पुरुष गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्व्वलिङ्गभाक्त्वात् सकृदाख्यानाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति । पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्य गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषित गोत्रमिह गृह्यते । आदि । चतुर्थलक्षणमाह चरणै सहेति । चरणशाखा जातिरित्यर्थ । चरणशब्दो कठादिरूप स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचक । तेनास्य जातिसञ्ज्ञार्थं चरणै सहेत्युक्त गार्ग्यादिना शिलादीपि सिद्धेऽपि जातिसञ्ज्ञा फलन्तु गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्य इत्यादौ नोपाककोकिलादिना पुंवद्भावनिषेध । गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्गीभार्य्या इत्यादौ कोडादि पुंवद्भावादिना पुन पुंवद्भाव ।" इति दुर्गादास ॥
"सामान्य द्विविध प्रोक्त परञ्चापरमेव च । द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ परभिन्ना तु या जाति सैवापरतयोच्यते । व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥ द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ८–९ ।
तल्लक्षणन्तु 'नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

जातिकोश, क्ली (जाते कोशमिवेति ।) जातीफलम् । इति भावप्रकाश ॥

जातिकोष, क्ली (जाते कोषमिव ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्र । ३ । १०७ ॥ (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तदत्र जातीफलानामावरणदल यज्जातम् । तद्यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कामाधिकारे मदनारम्भे ।
"कर्पूर जातिकोष सजलमिभकणातैलमध्व लवङ्ग मांसी तालीशपत्रे गजकुसुमसह धातकी चेति तुल्यम् ।
यथा धात्री विभीत त्रिकटुरपि पृथक्तल्ल शाण द्विशाण मेलाजातीफलाक्ष चितितलविधिनाऽङ्गस्य कोरुम ॥"
जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नौषधे प्रयुक्तत्वादत्रैव जायत्रीति लोकप्रसिद्धम् । अथवा सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ।)

जातिकोषी, स्त्री (जातिकोषमस्त्यस्या इति । 'अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्ट ॥

जातिफल, क्ली (जात्या फलमिव ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्र । ३ । १०७ ॥

जातिभ्रंशकर, क्ली, (जातेर्भ्रंश करोतीति । कृ+ट ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेष । यथा मनु । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुज कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययो । जैह्म्य पुंसि च मैथुन्य जातिभ्रंशकर स्मृतम् ॥" "ब्राह्मणस्य दण्डकशादिना पीडाक्रिया अघ्रेय लशुनपुरीषादि जैह्म्य कुटिलत्व शठता ।" इति कुल्लूकभट्ट ॥

जातिवैर, क्ली (जात्या स्वभावतो वैर शत्रुत्वम् ।) स्वाभाविकशत्रुत्वम् । तत्तु त्रिविधम् । कौशलमा

यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वासुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः ॥ इति महाभारतम् ॥

जातिसारं, क्ली, (जात्या स्वभावतः सारोऽत्र ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफलशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिन् । ततो वा ङीप् ।) जातीपुष्पम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः सुरभिगन्धा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राजपुत्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२ जनेष्टा १३ हृद्यगन्धा १४ । (एतस्या हि सर्व्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, "पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची ।" इति उद्भटः ॥) अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । कफसुखपाकनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् । तुवरत्वम् । लघुदोषशिरोऽक्षिदन्तरोगविषकुष्ठव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्कुड्मलस्य गुणः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोशमिव फलमिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकफापहम् ॥")

जातीकोषं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोषमिव फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्त्रमिवास्त्यस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीप् ।) जातीफलत्वक् । जैत्री इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातिकोषी २ सुमनःपत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । सुरभित्वम् । कफनाशनाशित्वम् । वक्त्रवैशद्यजननत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्णकारित्वम् । कफकासवमिश्वासतृष्णाविषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीफलं, क्ली, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्धफलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥ जातिशस्यम् ५ शालूकम् ६ मालतीफलम् ७ मज्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पुटम् १० सुमनःफलम् ११ फलजातिः १२ फलजाती १३ कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोषकम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १६ । ३० ।

"जातीफलागुरुवचापिप्पल्यश्चन्दनं च भृगोः ॥") अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । कण्ठामयारुचिवातातीसारमेहनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वरहितत्वम् । श्लेष्मानिलमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताकृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुग्नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तृष्णाशूलनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जातौ भवः । "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) जातिभवः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।

"प्रागन्यभिन्नजातीयाः परिहृत्येव कन्यकाः ॥")

तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति । यथा । तार्किकजातीयः । इति मुग्धबोधमतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, क्ली, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।) बोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, अ, (जन + तुन् । पृषोदरात् साधुः ।) कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, मनुः । २ । ९४ ।

"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")

सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते । ५ । १७६ । २२ ।

"को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥")

गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ ("जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्करम् ॥" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

जातुकं, क्ली, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं सन्निधानमस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्येत्येके ।) यातुधानः । राक्षसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।

("जातुधानाः पिशाचाश्च कुष्माण्डा भैरवादयः ॥"

जातुषं, त्रि, (जतुनो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इति अण् षुक् च ।) जतुविकारः । जतुनिर्म्मितम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।

"अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढ़त्वं न गच्छति ।
जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥")

जातोक्षः, पुं, (जातश्चासौ उक्षा चेति । जातः प्राप्तदम्यावस्थः उक्षा इत्यर्थः । "अचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्पन्न उक्षा । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ उत्पन्नो वृद्धस्यभावः । प्राप्तबलीवर्द्दभाव उक्षा । इति भरतः ॥

जात्यः, त्रि, (जातौ भवः इति यत् ।) कुलीनः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ६ ।

"स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥")

कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३३ । १२२ ।

"अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्ज्जात्य इव प्रसन्नः ॥")

जात्यन्धः, त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्धः ।) जन्मान्धः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।

"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।
उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

जादो, त्रि, (जात इत्यस्य जादो इतीयत्प्रयोगमु प्राकृतलङ्केश्वरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः । इति प्राकृतलङ्केश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं स्त्रीत्यण् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।

"प्राप्यमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ! ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या बलीयसा ॥")

जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पद्यते इति अण् ।) जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।

"देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समवाप्नोति किल्विषं यस्य तस्य तत् ॥"

जनपद एव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति "उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ इत्यञ् । देशभवे, त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।

"जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च
धर्म्मवित् ॥")

जानु, क्ली, (जायते इति । जन् "दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ।" उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) ऊरुजङ्घयोर्म्मध्यभागः । हाँटु इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।

"तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥")

तत्पर्य्यायः । ऊरुपर्व्व २ अष्ठीवत् ३ अष्ठीवान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + ण्वुल् ।) जपकर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ३ ।

"जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ! ।
किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥"

जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + अण् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ४९ ।

"अथवा सर्व्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥")

जापनं, क्ली, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) निरसनम् । निर्व्वर्त्तनम् । इति धरणिः ॥ (जपः । यथा, संवर्त्तसंहितायाम् । २०९ ।

"मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥")

जाबाल, पुं (जबालाया अपत्यं पुमानिति। अण्।) अजाजीवः। इत्यमरः। २।१०।११॥ मुनिविशेषः। (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १।१६।१२॥
'जाबालो याज्ञलिः पैलः कठयोगस्य एव च।
एते वेदाङ्गवेत्तारो षोड़शग्रन्थाधिनायकाः॥'
उपनिषद्विशेषः। यथा मौक्तिकोपनिषदि।
'मण्डूक्यकैवल्यजाबालश्वेताख्या हंस आरुणि।
इत्युपनयनाख्यविशेषः। यथा, रामचन्द्रदत्ताय प्रकरणे। [यातु॥)
'अधीत्य कूटजाबालि मुण्डालि योगिनामनु
जाबालि, पुं (जबालाया अपत्यं पुमान् इति। इञ्।) मुनिविशेषः। यथा रामायणम्॥
'सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम्।"
(तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते। २।४।७०।
'कण्वश्छन्दो भरद्वाजश्चाक्षीको देवलस्तथा।
जैगीषव्यश्च जाबालिर्वृद्धा धर्म्मपूजिताः।')
जामदग्न्यः पुं (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति। 'गर्गादिभ्यो यञ्। ४।१।१०५। इति यञ्।) जमदग्निपुत्त्रः परशुरामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा देवीभागवते।२५।४१।
'पितुराज्ञया जामदग्न्येन पूर्व्वं
छिन्नं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम्।')
जामाता [ऋ] पुं (जायां माति मिमीते मिनोति वा। 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृ...' उणा। २।९६। इति निपातनात् साधुः।) दुहितृपतिः। इत्यमरः। २।६।३२। जामाइ इति भाषा॥ (यथा, हरिवंशे।११६।२५।
'जामाता त्वभवत्तस्य कश्यपस्त्रिषु एते सुधि।')
सूर्य्यावर्त्तः। धवः। इति मेदिनी। ते ११०॥
जामि, स्त्री, (जम्+इञ्। इञ् निपातनात् साधुरित्येके।) स्वसा। कुलस्त्री। इत्यमरः। ३।३।१४२॥ (यथा मनु। ३।५७।
'शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्॥")
जामी, स्त्री (जामि+वा ङीप्।) जामिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा महाभारते। १३।४६।७।
'यामीशुप्रानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया।')
जामेय पुं (जाम्या अपत्यमिति। 'स्त्रीभ्यो ढक्। ४।१।१२०। इति ढक्।) भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः।
जाम्बवं स्त्री (जम्ब्वाः फलम्। 'जम्ब्वा वा। ४।३।१६५ इत्यणः तस्य विधानात् न लुक्।) जम्बूफलम्। इत्यमरः। २।४।१८॥ (यथा सुश्रुते १।४६।
'अत्यन्त मानसं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित्।')
सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥ जाम्बवति पुं। इति शब्दमाला॥
जाम्बवती स्त्री, (जाम्बवतः अपत्यं स्त्री। अण् ततो ङीप्।) श्रीकृष्णपत्नी। जाम्बवत्कन्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा हरिवंशे।१९।४१।
'हेमे जाम्बवती कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्॥")
नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥
जाम्बवान् [त्] पुं (जम्बीर्य्यं जाम्बयं तदस्यास्तीति मतुप् मस्य वः। पृषोदरादित्वात् साधुः। जम्बुत्वग्वत्वालास्य तथात्वम्।) ऋक्षराजः। स ब्रह्मपुत्त्रः। यथा रामायणे।
'ऋक्षराजश्च धूम्रोऽपि सचिवानां सुदुर्ज्जयः।
पितामहसुतश्चाथ जाम्बवानिति विश्रुतः॥")
(यथाच हरिवंशे। ३८।३५।
'धात्वा कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप॥")
जाम्बवी, स्त्री (जाम्बवस्याकारोऽस्त्यस्या इति।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥
जाम्बुवान् [त्] पुं (जाम्बवान् पृषोदरात् साधुः।) जाम्बवान्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥
जाम्बूनदं, क्ली, (जम्बूनद्यां भवमिति। अण्।) स्वर्णम्। धुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वर्णविशेषः। यथा। मेरुमन्दरपर्व्वतस्थजम्बूफलानां मलयुक्तनिपातनविशीर्णानामनस्थिप्रायाणां इभकायनिभानां रसैः जम्बूनामनदी इलावृत वहति तस्या उभयोः कूलयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदा मरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति।" इति श्रीभागवतम्॥
जायकं क्ली, (जयति अपरं गन्धमिति। जि+ण्वुल्।) कालीयकम्। कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम्। इत्यमरः। २।६।१२५॥
जाया स्त्री, (जायते पुत्त्ररूपेणात्मास्यामिति। जन्+यक् आत्वञ्च।) भार्य्या। इत्यमरः। २।६।६॥ (यथा, मनु। ९।८।
'पतिर्भार्य्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः॥")
जायाजीवः, पुं (जाया आजीवः जीवनोपायो यस्य इति। जायया जीवतीति वा। जीव+अच्। जायायाः सङ्गीतनर्त्तनादिना जीवनात् इत्यस्य तथात्वम्।) नटः। इत्यमरः। २।१०।१२॥
जायानुजीवी [न्] पुं, (जायया अनुजीवतीति। अनु+जीव+णिनि।) नटः। बकपक्षी। इति मेदिनी। ने १५५॥ वेश्यापतिः। इति शब्दरत्नावली॥ दुःस्थः। इति हेमचन्द्रः॥
जायापती, पुं (जाया च पतिश्चेति तौ।) भार्य्यापती। मागभातार इति भाषा॥ निष्कृष्ट पत्नीत्यादि शब्दः। इत्यमरः। २।६।३८॥
जायी [न्] पुं (जि+णिनि। यद्वा, जि+णिनि।) ध्रुवकभेदः। यथा—
'जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वात्रिंशद्वर्णान्वितः।
सन्निपातेन तालेन शृङ्गारैकोद्भवो रसः।"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(स्त्या महाभारते।३।६५।८।
'अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजायिनः॥")
जायुः, पुं (जयति रोगान् इति। जि+उण्।) औषधम्। इत्यमरः। ३।६।५०॥ (चयतीति। पचतीति, त्रि।)
जारः, पुं, (जीर्य्यति स्त्रिया सतीत्वमनेन। जॄ+करणे घञ्।) उपपतिः। इत्यमरः।२।६।३५। (यथा याज्ञवल्क्ये। २।३०।
'जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्॥"
जारयति नाशयतीति। जॄ+णिच्+अच्। हन्ता। यथा, ऋग्वेदे। १।६६।४।
"यमोह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां
पतिर्ज्जनीनाम्॥")
जारजः त्रि (जारात् उपपतेर्जायते इति। जन्+डः।) उपपतिजातसन्तानः। इत्यमरः। २।६।३४। (यथा मनु। ३।१५८। प्रोक्ते कुल्लूकभट्टकृतटीकायाम्।
'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः॥")
जारणी स्त्री (जारयति परिपाकं कारयतीति। जॄ+णिच्+ल्युः। ततो ङीप्।) स्थूलजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥
जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति। जॄ+णिच्+अच्+गौरादित्वात् ङीप्।) ओषधीविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३८। जाड़ी इति भाषा॥
जारूथ्य, पुं, (जरूथं मांसं तदर्हतीति। जरूथ+ण्यः।) त्रिगुणदक्षिणायज्ञः। (यथा महाभारते। ३।९०।७०।
"ततो देवर्षिचरितं सरितं गोमतीमनु।
इयाजाश्वमेधागाग्नेः जारूथ्यान् स त्रिरोजसा।")
जालं, क्ली, (जलति आच्छादयतीति अनेनेति। जल संवरणे+करणे घञ्। यद्वा, जलैः चीयते इति। जल+'चिञ्'। ४।२।८२। इत्यण्।) सूत्रामयादिनिर्मितमत्स्यादिधारको माया। तत्पर्य्यायः। आनायः २। इत्यमरः। १।१।१६८॥ जालकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्।५५८।
'वंशावलम्बनं यद्यो विस्तारो गुणस्य
यावन्ति।
तज्जालस्य जलस्य च निजाङ्गसुधाम्बुवाराय॥)
गवाक्षः। (यथा, रघु। ६।४३।
"प्रासादवातायनजालकेभ्यो
रेखां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः॥")
क्षारकः। स तु अस्फुटकलिकाकुड्मलादिस्तबकः। दम्भः। समूहः। इति मेदिनी। ले १८॥ (यथा, रघुः। ७।६२।
'ततो धनुष्कर्षणमूढ़हस्त
मेकांशपर्य्यस्तशिरस्त्रजालम्॥"
वंशलौहादिनिर्मितजालवद्गृहविशेषः। यथा, भट्टिः। १।८।
"अग्निर्निवेशोज्ज्वलरत्नभासो
गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः॥")
इन्द्रजालम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५८०॥
जाल, पुं (जालयति प्राणान् प्रागाल्यादिभिः वह कीलीति। जल संवरणे+णिच्+"अच्"। ३।१।१३४। इत्यच्।) कदम्बः। इति मेदिनी। ले, १६.

जालकं, क्ली, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः । जाल + स्वार्थे कन् वा ।) अस्फुटकलिका । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।

"तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ॥")

कुष्माण्डादिक्षुद्रफलम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । क्षारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ कोरकः । दम्भः । कुलायः । आनायः । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।

"दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते । मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥")

समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।

"वद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्म्माम्भसां जालकं बन्धे संसिनि चैकहस्तयमिताः पर्य्याकुला मूर्द्धजाः ॥"

वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।

"ततो यष्टिं शलाकाञ्च जालकं पञ्जरं तथा । वभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम् ॥")

जालकं, क्ली क्ली, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी ॥ के, ६२ ॥

जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै + कः ।) गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥

जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ + ण्वुल् । जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, त्रि ॥

जालकिनी, स्त्री, (जालकं लोमसमूहस्तदस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि- ततो ङीप् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ४३ ॥

जालगर्द्दभः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,

"विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ॥" [illegible] पित्तजत्वेन सर्व्वथा [illegible] । अयमश्विनात इति ख्यातः ॥ अथ दिव्यतेन्द्रवृद्धागर्द्दभिकाजालगर्द्दभानां चिकित्सा ।

"विल्लतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् । माके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्म्मधुरभेषजैः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

जालगोणिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवस्त्रेण कायतीति । कै + कः । ततो ह्रस्वः ।) दधिमन्थनभाण्डविशेषः । तत्पर्य्यायः । कच्छालः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

जालन्धरः, पुं, त्रिगर्त्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतमः । अत्र भगवती विश्वमुखीमूर्त्त्या विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७६ ।

"जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥"

जालन्धरोऽभिजन एषामिति । अण् ।) तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (दैत्यविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ७१ । १०६ ।

"पुरा जालन्धरं दैत्यं ममापि परिकम्पनम् । पादाङ्गुष्ठाग्ररेखोत्थं चक्रं सृष्ट्वा घरोऽहरत् ॥"

ऋषिविशेषः । इति व्याकरणम् ॥)

जालपात् [द्] पुं, (जालमिव पादौ यस्य ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथाह सुश्रुतः । १४६ ।

"टिट्टिभं सारसादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ॥")

जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥ लोहार साँजोया इति भाषा ॥

जालवर्व्वूरकः, पुं, (जालाकारो वर्व्वूरकः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) वर्व्वूरवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्राकः २ स्थूलकण्टकः ३ सूक्ष्मशाखः ४ तनुच्छायः ५ रन्ध्रकण्टः ६ । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातामयकफनाशित्वम् । पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल + "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठन् । यद्वा, जालेन चरतीति । "पर्प्पादिभ्यः ष्ठन् ।" ४ । ४ । १० । इति ठन् ।) कैवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वागुरिकः । जालेन मृगबन्धनकर्त्ता इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥ मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकः । इति व्याकरणम् ॥)

जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति । जाल + ठन् ।) ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥

जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्ति अस्याः । जाल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरिसारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं सलिलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति ठन् ।) जलौका । विधवा । भटागामसम्मरचिताङ्गरक्षिणी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥

जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्म्मतन्तुसमूहो विद्यतेऽस्यामिति । इनिस्ततो ङीप् ।) चित्रशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (जालं आनायसदृशद्रव्यं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना । राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥"

कोशातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिणः पीडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये । "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पीडका जायन्ते । तद्यथा, शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ।"

"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥")

जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्योत्स्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा । इति ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जाल्मः, त्रि, (जालयति दूरीकरोति हिताहितज्ञानमिति । जल + णिच् + बाहुलकात् मः ।) पामरः । (यदुक्तम् ।

"स्वर्गं विश्राम्यतां जाल्म ! स्कन्धं ते यदि बाधति । न तथा बाधते स्कन्धं यथा बाधति बाधते ॥")

क्रूरः । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ३३ ।

"त्वयि पूजनं जगति जाल्म ! कृतमिदमपाकृते गुणैः । हासकरमघटते नितरां शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥")

जापकं, क्ली, (जपति सुष्ठ्वति सद्गन्धादिकमिति । जस + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् सस्य पत्वम् ।) कालीयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जाहकः, पुं, घोङ्गः । घोंघ इति भाषा । मार्ज्जारः । खट्टा । कारण्डिका । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ विलेशयजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ वज्रकण्टकः ४ कामरूपी ५ विरूपी ६ विलवासः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जाह्नवी, स्त्री, (जह्नोरपत्यं स्त्री । जह्नु + अण् + ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ एतन्नामकारणं यथा,—

"गाङ्गुद्वारा पुरा दत्ता जह्नुः संपीय कोपतः । तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ ७ ॥

तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—

"सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि ! । पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम् ॥ ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने । अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥ ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे । चातुर्म्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥ अक्षयायाञ्च तत्तुल्यं नैतद्वेदनिरूपितम् । असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् । सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥ मन्वन्तरायां देवेशि ! युगाद्यायां तथैव च । माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥ ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे ! । दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादि समं फलम् ॥ नन्दासमञ्च वारुण्यां महत्पूर्व्वे चतुर्गुणम् । ततश्चतुर्गुणं पुण्यं त्रिमहत्पूर्व्वके सति ॥ पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत् ।

चन्द्रोपरागसमये सूर्य्ये द्युमगुर्यं सत ।
पुरुषेष्यर्द्धोदये काले तत प्रतगुप्त मलम् ।
सर्व्वेषामेव वस्तूनां वैष्यावानां विपर्य्यय ।'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं अकं अकर्म अनिट ।) जय उत्कर्षं न्यौका रच । उत्कर्षेऽकर्म्मकः । जयन्ति मधुमाकुले रच केलय । सखेरसद्धेऽरजयत् सुरालयमिति कादम्बरी । जयति प्रचु बली । अनभिधानादस्मात् तुमन्तो प्रयोगाभाव । किच तयो स्थाने तिवन्तीति । किच तुम स्थाने तात्रङ इष्यते । यथा भावगम्यजय कोऽपि जयताञ्जागमोचर । इति दुर्गादास ॥

जि वि, (जयतीति । जि+बाहुलकात् क्विप् ।) जेता । पिशाचे पुं । इत्येकाक्षरकोष ॥

जिगमु पुं (गच्छतीति । गम+ गमे सन्वच्च ।' उणा० ३ । ३१ । इति सन् सन्वत्कार्य्यञ्च । अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना मलोप ।) प्राण वायु । इत्युणादिकोष ॥

जिगमिषा स्त्री (गन्तुमिच्छा । गम+सन्+ अ । ततष्टाप ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगीषा स्त्री (जेतुमिच्छा । जि+सन्+अ । ततष्टाप ।) जयेच्छा । (यथा महाभारते १ । ७१ । ६ ।
"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ॥) व्यवसाय । प्रकर्ष । इति मेदिनी । षे ३६ ॥

जिघत्सा स्त्री (अत्तुमिच्छा । अद् भक्षण+ सन्+अ । लुङ्सनोर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ । इति घस्ल ।) क्षुधा । इति हेमचन्द्र ।३।५७ ॥

जिघत्सु त्रि (अत्तुमिच्छु । अद्+सन्+ 'लुङ्सनोर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ । इति घस्लादेश । तत 'सनाशंसभिक्ष उः' । ३ । २ । १६८ । इति उ ।) क्षुधित । इत्यमर । ३ । १ । २० ॥

जिघांसक त्रि (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन+सन्+ण्वुल ।) हननेच्छुक । इति व्याकरणम् ॥

जिघांसा स्त्री (हन्तुमिच्छा । हन+सन्+ अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ इति कुत्वम् । 'अज्झनगमां सनि । ६ । ४ । १६ । इति दीर्घ । तत अप्रत्ययात् स्त्रियां टाप ।) हनन स्पृहा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनु । ११ । २०६ ।
'जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥")

जिघांसु पुं (हन्तुमिच्छु । हन्+सन्+ "सना शंसभिक्ष उ । ३ । २ । १६८ । इति उ ।) शत्रु । इति हेमचन्द्र । ३ । ३९३ । हननेच्छौ त्रि । यथा भट्टि ।
प्रमाणयनर्द्धं चरिक जिघांसु ॥
(यथाच महाभारते । ३ । १७४ । १९ ।
जिघांसव क्रोधवशा सुभीमा
भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्रा ॥')

जित्य, त्रि (जिघ्रतीति । घ्रा गन्धोपादाने+ "पाघ्राध्माधेट्दृश श । ३ । १ । १३७ । इति श ।) घ्राणकर्त्ता । यथा भाक्तिरदर्पणे ।
"स्वामी जिघ्रतिमिष्यमध्यति मनोजिघ्र
सपत्नीजन ।"

जिङ्गिनी, स्त्री, वृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । झिङ्गिनी २ झिङ्गी३ सुनिर्यासा ४ प्रमोदिनी ५ । (यथा, गारुडे १८४ अध्याये ।
'जिङ्गिन्यैरण्डक चन्द्र । गुडूचीसमन्वितम् । शीतोदकञ्च तत्सर्वो बाहुशोथापह हरेत् ।' यथाच वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।
"रोधशावरकरोध्रपलाशा
जिङ्गिनी सरलकट्फलयुक्ता ।
कुत्सिताम्बकदली गतशोका
सेलवालुपरिपेलवमोचा ॥)
अस्या गुणा । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । व्रणदुष्टोमवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ मे भागे ।

जिङ्गी स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमर । २ । ४ ९० ॥
(यथा सैन्यव्यवस्थायां कुष्ठचिकित्सायाम् ।
वायु जिङ्गी मधुतिक्ता विशाला कृमि
घ्नकम् ।)

जिज्ञासा स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा+सन्+ अ । स्त्रियां टाप ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा —
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।
इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥
तत्पर्य्याय । अनुयोग १ प्रश्न २ पृच्छा ३ विज्ञप्त्या ४ । इति जटाधर ॥

जिज्ञासित त्रि (जिज्ञासाऽस्य जाता । तारकादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा+सन्+कर्म्मणि क्त ।) ज्ञातुमिष्ट । पृष्ट । विचारित । यथा श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।
जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥"
किञ्च यत् सनातन नित्य पर ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासित विचारित अधीत अधिगतं प्राप्त चतत्र । इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासु त्रि (ज्ञातुमिच्छु । ज्ञा+सन्+'सना शंसभिक्ष उ । ३ । २ । १६८ । इति उ ।) आत्मज्ञानेच्छु । यथा श्रीभगवद्गीतायां ७।१६ ॥
"चतुर्विधा भजन्ते मां जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
ज्ञानाभ्यवधिकृतञ्च ॥

जिज्ञास्य त्रि (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा+सन्+ कर्म्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्य । जिज्ञासनीय । (विचार्य्यम् । यथा भागवते । २ । ९ । ३५ ।
'एतावदेव जिज्ञास्य तत्त्वजिज्ञासुनात्मन ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥
'आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्य विचार्य्यम् । इति श्रीधरस्वामी ॥)

जित पुं (जिनं जयमस्यास्तीति । अच् ।) अवद्दपामकाव्यविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

जित, त्रि, (जि+कर्म्मणि क्त ।) प्राप्तपराजय । तत्पर्य्याय । पराभूत २ परिभूत ३ अभिभूत ४ भग्न ५ पराजित ६ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा मनु । ४ । १८१ ।
"एभिर्जितैश्च जयति सर्व्वान् लोकानि
मान् गृही ॥)

जितकाशि पुं (जितेन जयोद्गमेन काशते प्रकाशते इति । काश+इन् ।) दृढमुष्टि । इति भारतटीकायां नीलकण्ठ ॥

जितकाशी [न्] त्रि (जितेन जयेन काशते इति । काश+णिनि ।) जययुक्त । तत्पर्य्याय । जिताहव २ । इति हेमचन्द्र ३ । ४७० ॥ (यथा हरिवंशे । १०५ । ३१ ।
'अनिरुद्ध इति ख्यातो जितकाशी महाबले ।
वार्यं प्रोवाच संक्रुद्धो यदुमूर्त्तो बाणसत्यमिति ॥")

जितनेमि पुं (जिता नेमिर्येन ।) अश्वत्थ निर्म्मितदण्ड । तत्पर्य्याय । आषाढ २ । इति हेमचन्द्र । ३ । ४८० ॥

जितशत्रु पुं (जित शत्रुर्येन ।) बुद्धार्हत् पिता । इति हेमचन्द्र । १ । ३६ ॥ पराजित पराजये, त्रि ॥

जिताचार त्रि (जितानि आयत्तीकृतानि आचाराणि येन ।) जिताचारश्च । वशीभूताचारक । हविर्माषैश्चाचारवोधेन पाठश्च । इति लोक प्रसिद्धि ॥

जितामित्र पुं (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो बाह्यान्तरशत्रवश्च येन इति ।) विष्णु । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"अयो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्र
प्रमोदन ॥"
जितोऽमित्र शत्रुर्येन ।) कृतशत्रुपराजये त्रि ॥ (यथा मार्कण्डेये । १४ । ११२ ।
'अयप्रदाता वेदाश्च श्रोत्रिय मजवा नमो ।
जितमित्रो युगो यत्र बलवान् धर्म्मतत्पर ॥)

जितारि, पुं (जिता अरय कामक्रोधादयो येन ।) बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कृतार्हत्पिता । इति हेमचन्द्र । १ । ३६ । (कुरुपुत्रस्य विचित पुत्राणामन्यतम । यथा महाभारते । १ । ९५ । ५० ।
'अविक्षित परिक्षिच्च शवलाश्वश्च वीर्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महायशा ।
उच्चैश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टम स्मृत ॥")
जितशत्रौ त्रि ॥

जिताष्टमी स्त्री (जिता पुत्रसौभाग्यदानेन सर्व्वोत्कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) आश्विनकृष्णा ष्टमी । सैव जीमूतवाष्टमी । यथा आश्विन कृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा । तत्राष्टमी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । भविष्योत्तरे ।
'इषे मास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्रिका ॥
शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहन

तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्त्रसौभाग्यलिप्सया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥"
किञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहनः ॥"
गाथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तद्दिनेव
व्रतं उभयदिने चेत् परदिने त्रिसन्ध्याव्यापित्वात् ।
उभयदिने प्रदोषाव्याप्तौ उदयगामिन्यां तदुक्तं
निर्णयामृतसिन्धौ ।

"लक्ष्मीव्रतं चार्द्दिते प्रभाते
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेश-
स्तदा भवेज्जीवितपुत्त्रिका सा ॥" इति ।

अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।
"आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि भुञ्जते ।
मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति वचनात् ।
इति वाचस्पतिमिश्रकृततपमतकारचिन्तामणिः ॥

जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जित-काशी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥

जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रि-याणि श्रोत्रादीनि येन ।) वशीकृतेन्द्रियः । तत्पर्य्यायः । शान्तः २ श्रान्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥")

जितेन्द्रियाह्वः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+कः ।) कामवृद्धिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जित्तमः, पुं, (अयमेषामतिशयेन जित् जयशीलः । जित्+तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमश्च ॥

जित्या, स्त्री, (जि+"विपूयविनीयजित्यामुञ्ज-कल्कहलिषु ।" ३ । १ । ११७ । इति क्यप् ।) हलिः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५४ ॥ (सिद्धान्त-कौमुदीमते तु पुंलिङ्गान्तोऽयं शब्दः ॥)

जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि+"इण्नशजि-सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।" ३।२।१६३ । इति क्वरप् ।) जेता । इत्यमरः । ३ । ८ । ७७ ॥ (यथा, माघे । २ । ६ ।
"करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥")

जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि+क्वरप् । "टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जिनः, पुं, (जयतीति । जि+"इण् षिञ् जीति ।" उणां । ३ । २ । इति नक् ।) अर्हन् । बुद्धः । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ अति-वृद्धः । इत्युणादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥

जिनयोनिः, पुं, मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिनसद्म, [न्] क्ली, (जिनानां सद्म गृहम् ।) जिनगृहम् । तत्पर्य्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥

जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥

जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जिमित्वा जिन्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र, वैदिकः । न, जिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥

जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इखी । इ, जिन्व्यते । जिन्वति लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥

जिवाजिवः, पुं, (जीवञ्जीवः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

जिव्रिः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄष वयोहानौ+"जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ।" उणां । ४ । ५४ । इति क्रिन् । इरादित्वार्थं रेफस्य च वः । बाहु-लकात् इणि चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्णे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१।७१।५ । [भरन्त ॥")
"वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्य्यन् पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो

जिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, जेषित्वा जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये+"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।"३ । २ । १३९ । इति ग्स्नुः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महा-भारते । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥")
इन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
"जयंश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥")
अर्ज्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।
"अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥"
भौत्यस्य मनोः पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, हरि-वंशे । ७ । ८८ ।
"तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥")
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । णे, १३ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८५ ।
"इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥")

जिह्मं, क्ली, (जहातीति । हा+"जहातेः सन्वदा-लोपश्च ।" उणां । १ । १४० । इति मन् ।) तगरवृक्षः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्मः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारल्यमिति । हा+"जहातेः सन्वदालोपश्च ।" उणां । १ । १४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महा-भारते । १ । १०२ । १८ ।
"सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचना ॥"
मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्मगः, पुं, (जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा स्यात् तथा गच्छतीति । गम+डः ।) सर्पः । (यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।
"स लब्ध्वा दुर्लभां भार्य्यां प्रह्लकिञ्चल्कवर्चसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥"
जिह्मं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २५ ॥

जिह्ममोहनः, पुं, (जिह्मं कुटिलं यथा तथा मुह्य-तीति । मुह+"नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति ल्युः । यद्वा, जिह्मस्य कुटिलस्य सर्पस्य मोहनश्चित्तमोहनः । भक्ष्यत्वात् ।) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिह्मशल्यः, पुं, (जिह्मं कुटिलं शल्यं यस्मात् ।) खदिरः । इति जटाधरः ॥

जिह्वं, क्ली, (जिह्मं निपातनात् मस्य वत्वे साधुः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥

जिह्वः, पुं स्त्री, (हूयते आहूयतेऽनेनेति । ह्वे+बाहु-लकात् डप्रत्ययेन द्वित्वादौ चेति साधुः ।) जिह्वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११२ । ६५ ।
"द्विसहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥")

जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया लाति आदत्ते परद्रव्याणीति । जिह्व+ला+कः ।) लुब्धः । लोलुपः । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।
"श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥"

जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि+"शेवा-यह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।" उणां । १ ।१५४ । इति वन् प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः ।) रसज्ञानेन्द्रियम् । जिव् इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ । इति तट्टीका ॥ रसालः ७ सुधास्रवा ८ रसिका ९ रसाङ्का १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा ११ लोला १२ रसाला १३ रसला १४ ललना १५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुकुन्दमाला याम् । २६ ।
"जिह्वे! कीर्त्तय केशवं मुररिपुं चेतो! भज श्रीधरं पाणिद्वन्द्व! समर्च्चयाच्युतकथां श्रोत्रद्वय! त्वं शृणु कृष्णं लोकय लोचनद्वय! हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालयं जिघ्र घ्राण! मुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धन्नमाधोक्षजम् ॥")
अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
"शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् । रक्ता श्यामा भवेत् पित्तात् लिप्ताद्रा धवला कफात् । परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके । सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥"
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

"उन्दे पच्यमानानामाभागोद्रक्तसारवत् ।
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४र्थे अध्याये ॥)

जिह्वानिलेखन क्ली (जिह्वाया निलेखनं संस्कारः ।) जिह्वामार्ज्जनम् । जिवछोलान इति भाषा । जिह्वामार्ज्जनद्रव्यम् । जिवछोलडा चर्षाचि इति भाषा । तत् दशाङ्गुलं कोमलं श्लक्ष्णं स्वर्णरूप्यताम्रलोहनिर्म्मितं जिह्वामलापकर्षणं प्रशस्तम् । तस्य गुणः । वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रित मलनाशित्वम् । आरोग्यरुचिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च ।
तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ।
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्य शोफजाड्यहरं सुखम् ॥
अस्यातिघर्षेण रोगजनकता यथा —
जिह्वानिलेखनात्कण्ठभञ्जनादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थ समयित्वानिलो हनुः ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वणभाषणम् ॥
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशाध्याये ॥)

जिह्वाप पुं (जिह्वया पिबतीति । पा + आतो ऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुक्कुरः । व्याघ्रः । विडालः । भल्लूकः इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकव्याघ्रः । इति विश्वः ॥

जिह्वामल क्ली (जिह्वाया मलम् ।) जिह्वास्थितमलम् । तत्पर्य्यायः । कुलुकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जिह्वामूलीय पुं (जिह्वामूले भवः । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः । ४ । ३ । ६२ । इति छः ।) वर्णात्मकवर्णः । बोपदेवनाम्ना मः इति संज्ञा कृता स तु कखपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा हरि × काम्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति व्याकरणम् ॥

"अधोविरेकयुक्ताग्रमात्रवङ्कयल्पकः ।
जिह्वामूलीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः ॥"
इति सुपद्मव्याकरणटीका ॥

जिह्वारदः पुं (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य ।) पक्षी । इति हारावली । ५६ ॥

जिह्वारोगः पुं (जिह्वाया रोगः ।) मुखरोगान्तर्गतरोगविशेषः । अथ जिह्वारोगाणां निदानमाह ।

'वातेन पित्तकफाभ्यां कण्टकोऽलाससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः ॥
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
जिह्वानिलेनस्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
स्फुटिता भग्नविदीर्णा । प्रसुप्ता स्वादानभिज्ञा तथा सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मध्यभूमिजो द्रुमः तद्वत् कण्टकचिता ॥ * ॥
पित्तजमाह ।
पित्तात् सा दह्यते चोष्यते च
दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।

अथ रोगो लोके अलीजि ख्यातः । जाड़ीति वङ्गभाषा ॥ * ॥ कफजमाह ।
कफेन गुर्व्वी बहला चिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ।
बहला स्थूला । मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥ * ॥
अलासमाह
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़ः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥
प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो व्यापकः । कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य सः कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशं पाकेन पित्तञ्च । अतस्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यत्वञ्चास्य ॥ * ॥ उपजिह्विकामाह ।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा
मुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥
जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्राकृतिः ॥ * ॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलं कटुभिः सुखम् ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
यवक्षाराभयावह्निचूर्णेन प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

जिह्वालिट् [ह्] पुं (जिह्वया लेढीति । लिह + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जिह्वाशल्यः पुं (जिह्वायाः शल्यमिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिह्वास्वादः पुं (जिह्वया स्वादः आस्वादनम् ।) लेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

जीन, त्रि (जिनाति जीर्य्यतीति । ज्या वयोहानौ + "ग्रव्येति । क्तः । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । हल इति दीर्घः । ल्वादिभ्य इति नत्वम् ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (चर्म्मपुटे । यथा मनुः । ११ । १३८ ।
"जीनकार्म्मुकवस्तावीन् पृथग् दद्याद्विशुद्धये ॥")

जीमूत पुं (जयति आकाशमिति । जि + जेर्मूट्चोदात्तः । उणां ३ । ९१ । इति क्तः । महागमो धातोर्दीर्घश्च ।) पर्व्वतः । (यथा गरुडपुराणे । १२० । ८५ ।
"जीमूतो द्रावयश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्व्वतः ।
आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ॥" ॥)

जीवनं जलं मूत्रयति सावयतीति । पृषोदरादित्वात् साधु । इति पुरुषोत्तमदेवः ।) मेघः । (यथा महाभारते । ६ । १९ । ३१ ।
"राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव वार्षिकाः ॥")
मुस्ता । देवताडवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ ॥
इन्द्रः । भृतिकरः । घोषकलता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥"
सूर्य्यः । यथा महाभारते । ३ । ३ । ख्य स्याष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने । २२ ।
वरुणः सागरोऽंशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥"
ऋषिविशेषः यथा महाभारते ५ । १११ । २४ ।
जीमूतस्यात्र विप्रर्षेः पतस्य महात्मनः ।
मल्लविशेषः । भीमसेनस्तु विराटगृहवासकाले नियुद्धेन निहतवान् । यथा महाभारते । ४ । १२ । २२ ।
ततस्तु हनमङ्काश भीमो मल्लं समाह्वयत् ।
जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम् ॥
स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः । यथा हरिवंशे । ३७ । २५ ।
दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते ॥
वपुष्मत्पुत्रः । स तु शाल्मलद्वीपस्य ईश्वरविशेषः । यथा मत्स्ये ३६ अध्याये ।
शाल्मलस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुष्मतः ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥
अस्य वर्षस्तु एतन्नाम्नैव विख्यातः । यथा तत्रैव —
जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः ।
जनपदादिशब्दपरक्षितिविशेषः । तत्तद्यथादिक इन्द्र शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

जीमूतकूटः पुं (जीमूतो मेघ कूटे शिखरे यस्य । अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पर्व्वतः । इति हारावली । ५१ ॥

जीमूतमूल क्ली (जीमूतस्य मुस्तायाः मूलमिव मूलमस्य ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

जीमूतवाहनः पुं (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् । धर्म्मरत्न नामकस्मृतिसंग्रहकर्त्ता ॥ (यदुक्तं दायभागे ।
बहुविधपूर्व्वनिबन्धव्याख्यासञ्जातसंशयच्छेत्तृ ।
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमवगत्य धीयताम् ॥
परिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः ।
दायभागं चकारेमं विदुषां संशयच्छिदे ॥"
शालिवाहननृपस्य पुत्रः । आश्विनकृष्णाष्टम्यां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः । एतद्विवरणं जिताष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ जीमूतकेतोर्नृपस्य पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २४ ।
"अथ सत्याचिरादेव राजः समुदपद्यत ।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना स विदधे पिता ॥")

जीमूतवाही [न्] पुं (जीमूतं वहति जीमूता कारत्वाकारं परिणामयतीत्यर्थः । वह +

शिनिः। मेघयोनित्वादेवास्य तथात्वम्।) धूमः। इति हेमचन्द्रः॥

जीरः, पुं, (जवतीति। जु गतौ+"जोरी च।" उणां २।२३। इति रक् ईत्वान्तादेशः।) जीरकः। खड्गः। इति मेदिनी। रे, ३८॥ अणुः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (विद्यावति, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।४४।११।
"मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम्।"
"जीरं विद्यावन्तम्।" इति दयानन्दभाष्यम्॥)

जीरकः, पुं, (जीर+संज्ञायां कन्।) वणिग्-द्रव्यविशेषः। जीरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जरणः २ अजाजी ३ कणा ४। इत्यमरः। २।९।३६॥ जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७ जीरणः ८ अजाजिका ९ वह्निशिखः १० मागधः ११ दीपकः १२। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। वातगुल्माध्मानातीसारग्रहणीक्रिमिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रुचिस्वरकारित्वम्। गन्धयुक्तत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पाके कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। लघुत्वम्। पित्तवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च। शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि गुणाश्च।
"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः।
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः॥
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुस्कृष्णोपकुञ्चिका॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि।
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्।
ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम्॥
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्द्यतिसारहृत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जीरणः, पुं, (जीरकः पृषोदरादित्वात् कस्य णः।) जीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्य्यतीति। जॄ+बाहुलकात् रिक्। ईत्वान्तादेशः। ततः स्वार्थे कन्।) वंशपत्रीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीर्णं, क्ली, (जीर्य्यति स्मेति। जॄ ष् वयोहानौ+गत्यर्थेति क्तः। निष्ठातस्य नत्वम्।) शैलजम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वयःप्रकारविशेषः। यथा,
"तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम्। बालं मध्यं जीर्णमिति।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

जीर्णः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति। जॄ+करणे क्तः।) जीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृक्षः। इति हेमचन्द्रः।४।१८०॥)

जीर्णः, त्रि, (जीर्य्यतीति। जॄ+"गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति।" ३।४।७२। इति कर्त्तरि क्तः।) वृद्धः। इत्यमरः।२।६।४२॥ पुरातनः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते।१।२०।१७।
"तत्याज देहं धर्म्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम्॥")
गतबहुवयः। जराविशिष्टः। पक्वः। पाकविशिष्टः॥ * ॥ (यथा, चाणक्ये। ७८।
"जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्याञ्च गतयौवनाम्।
रणात् प्रत्यागतं शूरं शस्यञ्च गृहमागतम्॥")
अथ जीर्णदशाख्या।
"नारिकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले स्थितं जम्बीरोत्थरसो घृते समुचितः सर्पिस्तु मोचाफले।
गोधूमेषु च कर्कटी स्थितवमा मांसात्यये काञ्जिकं नारङ्गे गुडभक्ष्यस्य कथितं पिण्डारके कोद्रवः॥
पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या स्थिता माषजे खण्डं क्षीरभवे तु तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कोलस्य वे।
मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वस्तु पानात्यये तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं शेषांस्तु बुद्ध्या जयेत्॥

पनसे कदलं कदले च घृतं
घृतपाकविधावपि जम्बुरसः।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तण्डुलवारि वरम्॥
नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचनं च इह तण्डुलं विदुः।
ते वदन्ति मुनयोऽपि तण्डुलान्
क्षीरवारि परिपाचयत्यपि॥
दाड़िमामलकतालतिन्दुकी-
बीजपूरलवलीफलान्यपि।
बाकुलेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति बकुलं स्वमूलतः॥
मधूक-मालूर-तृणाद्रजानां
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम्।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दबीजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम्॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण।
खर्ज्जूरिकाविशकशेरुसितासु शस्तं
शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम्॥
पिशितपनसयोः स्यादाम्रबीजेन पाकः
सुशिशिरमहिषयोषित्क्षीरयोः सैन्धवेन।
चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्यां
समपहरति शुण्ठी वैदलानामजीर्णम्॥
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोशम्।
कस्तूरिका सिक्तकनारिकेल-
जलं पचत्याशु समुद्रफेनः॥
श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टि-
निष्पावकङ्गूदधिमस्तकस्तु।
पिण्याककल्यौ तिलतैलयोगात्
जटाब्दनादस्य निहन्त्यथाम्लम्॥
कशेरुशृङ्गाटमृणालकन्दौ-
खर्ज्जूरखण्डा अपि नागरेण।
पलाशभस्माम्बु तथार्द्रको वा
रसो निहन्यादसमिक्षुजातम्॥
अन्नेन केनाप्यथ योगजेन
कोष्णाम्बुना वा घृतमेति पाकम्।
तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
सर्व्वस्य मण्डा पनसाम्लयौ॥
किमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम्।
इत्युक्तं केवलपक्षिपक्व-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा।
काशस्य मूलं परिपेयमुष्णं
सुखीभवेमा बहुशो न भूतम्॥
योधे रसाला सुरभीयवस्तु-
मण्डेन कोष्णेन विपाकमेति।
शङ्खस्य चूर्णेन हयारिनारी-
पयोदधिक्षीरसुपैति पाकम्॥
घटी वेसवाराख्यमण्डेन फेणी-
शमं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति।
कणाम्ललो लड्डुका पूपकादे-
र्विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च॥
स्वाविद्गोधा गण्डकाश्चित्रतैलाद्
यावत् क्षारात् कोलकूर्म्मादयोऽपि।
जीर्य्यन्त्येवं पायसो मुद्गयूषात्
सामुद्रादप्यारनालं सुखाय॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमम्भो
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः।
पीत्वा वश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति॥
मालङ्गिकाकेसुककारवल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम्।
उपोदकालाबुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता॥
शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता।
जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं बहुशो न भूतम्॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलाबूनि बहूनि जग्ध्वा।
क्षारोदकं न्यक्तरोर्निपीय
भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव॥
विपच्यते शूरणको गुडेन
तथार्द्रकं तण्डुलतोयपानात्।
जम्बीरनीरेण निशारसेन
सुखेन तूर्णं परिपाकमेति॥
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारक्वथितेन पाकः।
शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाकं
क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन॥
आम्रातकोडुम्बरपिप्पलीनां
फलानि च प्लक्षवटादिकानाम्।
स्युः शामनं पर्य्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कटुष्णकेन॥

स्रेहाताय रोगिणां सुन्दूर्णं
ज्वाला मुक्ता हन्ति वैरेचकानाम् ।
मात्रा भूयान्निम्बमूलेन पाकः
छिन्ना मुद्गयूषो यशोगान ॥
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
मन्त्रेण च नारगणो गुणाय ।
स्वेदेन सोढ्वा वमनानियोगे
छिन्ना छिन्ना स्वान्नि काश्मिराणं ॥
नामलकं श्रथितचर्वकेन
मन्स्थत यस्य सुखं नरस्य ।
तैलेन वा कवलकाञ्जिकेन
दुग्धाय गन्धमशी विन्ध्यान ॥
शीताम्बु नस्तजरोगहारि
नारायणस्याञ्जनस्वितनाशि ।
दुर्नाम्न धमन्द प्रशस्तं
धात्र दलेयाऽतिविरेचनसु ॥
स्नानं मांसं अमनाऽनुकूलं
प्रवालमुनि सुरापकान ।
चीरायणासव्यवमाधितम्
क्षामालमुक सुरलानिरेके ॥
यवगपूरलज निम्बनिम्ब
यवः परणमेव सुखं निम् ।
कवलाय गद्वस्य कारयेत
स मलमादकजद्दवन पुनः ॥"

इति जीर्णमञ्जरी ।

जीर्णज्वरः पुं (जीर्णः पुरातनो ज्वरः ।) पुरातनज्वररोगः । अथ जीर्णज्वराधिकारः । तत्र जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।
'यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्धं
भाणत्रयस्ते द्विगुणेभ्य ऊर्द्धम् ।
ज्वरो तनौ तिष्ठति मन्दवेगो
भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः ॥ * ॥
जीर्णज्वरे विशेष वासवलामकमाह ।
'जीर्ण सन्ततज्वरो रुक्ष गुरु लघ्वश्च सिध्यति ।
कथ्याद् यथाभूयिष्ठा नरा वासवलासकाः ॥'
नारायणासकारमा ज्वराश्रयाणि इति यान
वलासका । न र दग्धभवेत । मूत्र शोषी ।
अमृ ५७ त्र जागृ ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा ।
जीर्णज्वरो कफ क्षयाद्रपशाम कारयेत ।
लङ्घनानि भूत शोणितास्रवत् स्यादृशो यतः ।
पुरातनज्वरे भाषा यद्यपि यो पुनस्तथा ।
लङ्घनानि न पथ्यात् पूर्ववत्पूर्ववदपि क्रियासु
तथा पूर्ववत् ॥ * ॥
निम्बिकाकालाच काम्यस्तात
क्वाथ पिवन्निमिषेण पथ्यभोजन ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल
श्वासाग्निमान्द्याहिमदाहमसत् ॥
हन्ति पुनर्नवाय स्वाथ नाश तैलाभिपुष्यात ॥"

इति निकारत्नकाय ॥ * ॥

"पिप्पल्याद्यकल्कफलप्रभावैर्हरीतकी ।
जीर्णज्वरस्य रक्ताभास्यदबलभतापपरा ।
अस्तताया कषायञ्च शीतलीकृतमीरितम् ।
मधुयाम्सुत पीतं जीर्णज्वरहर परम् ॥
पिप्पलीमधुसमिश्र गुडूचीस्वरस पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृतपाण्डुज्वररोगनुत् ॥
द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः ।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥
श्वासकासज्वरहरा पाण्डुप्लीहोदरापहा ।
आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ॥
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्व्वज्वरहरः परः ।
भेदी रुचिकरः श्लेष्महन्ता दीपनपाचनः ॥'

इति आमलक्यादिचूर्णम् ॥ * ॥

'द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः ॥
उशीरं धान्यकं पद्मं वालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमर्दश्च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥'

इति द्राक्षादिदशाष्टाङ्गकाथ ॥ * ॥

'त्रिवृद्धा पञ्चवृद्धा वा सप्तवृद्धाथवा कणा ।
पयश्चीरेण सपिष्टा पिबेच्च दिनानि हि ॥
तथैव न्यूनयेदेता एवं विंशतिवासरान् ।
पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति ॥
कासः श्वासोऽग्निमान्द्यञ्च कफाधिक्यञ्च नश्यति ।
चयादिरुद्धिपाकश्रद्धि । दुग्धवृद्धिर्यथाभिवृद्धि ।

इति वर्द्धमानपिप्पली ॥ * ॥

'सततेऽभ्यज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातबलासके ।
जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे दाहतृष्णासमन्वित ॥
पयः पीयूषवत्तच्च तद्वये तु विषोपमम् ।
चन्दनाद्य द्वितं तैलं शोषाधिकारकीर्तितम् ॥
तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥'

इति जीर्णज्वराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

जीर्णदारु पुं (जीर्णमिव दारु यस्य ।) वृद्धदारकः । विधारा विशेष इति लोकः । तत्पर्य्यायः । जीर्णफञ्जी॰ सुपुष्पिका ३ अजरा ४ स्वल्पपत्रा ५ । अस्य गुणाः । सौन्दर्यम् । पिच्छिलत्वम् । कफवातकासामशोषनाशित्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्रिका स्त्री (जीर्णानि पत्राण्यस्याः । कप् अतइत्वम् ।) वंशपत्रीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्र, पुं (जीर्णानि पत्राणि यस्य ।) कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीर्णं पत्र पत्रम् ।) पुरातनपत्र क्ली ॥ (जीर्णं पर्णं ताम्बूलं इति स्वाद पुरातनतामले च । यदुक्तं वैद्यके ।
"पत्रगल भवदशाधि पत्राणि पापसम्भव ।
जीर्णपत्र हरदायु शिराशुद्धिप्रकाशिनी ॥")

जीर्णबुध्न पुं (जीर्णोऽवृद्धा बुधा यत्नमस्य ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णबुध्नं क्ली (जीर्णा बुधा मूलं यस्य । तत कप् ।) शरदिशलम् । इति राजनिर्घण्टः । मे गोदगुना इति भाषा ॥

जीर्णवज्र, क्ली, (जीर्णं वज्रं हीरकमिव ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णवस्त्र क्ली (जीर्णं पुरातनं वस्त्रम् ।) पुरातनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । पटच्चरम् १ । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥

जीर्णा, स्त्री (जीर्यत्यन्नमनया । जॄ + करणे क्त ।) स्थूलजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णि, स्त्री, (जॄ + क्तिन् ।) ज्यानिः । जीर्णता । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥

जीर्णोद्धारः, पुं, (जीर्णानां भग्नमन्दिरादीनां उद्धारः संस्कारः ।) भग्नमन्दिरादेः संस्कारः । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरद्वतीयकाण्डे ।
'यस्य राज्यस्तु विषये देवतास्य विशीर्य्यते ।
तस्य सीदति तद्राज्यं देवतास्य यथा तथा ॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवेशवस्तनि ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥"
विष्णुरहस्ये ।
"पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ॥"
वह्निपुराणे ।
'पतितं पतमानन्तु तथार्द्धस्फुटितं नरः ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥'
स्कन्दपुराणे ।
'मूलात् शतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥"
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
'जीर्णीकृतस्तक्षाणां सुरधाम्नां तथानघ ।
प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि ॥
पुण्यं शतगुणं तस्य भवत्कृतान्न संशयः ।
प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्म्मितेः ॥
प्राय श्रीहयशीर्षस्त्रिरगुसारेण वैष्णवैः ।
देवालयप्रतिष्ठा च ध्याता तत्रिशतेन क्रिम ॥
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव सपूर्णा सा विशेषतः ।
देवश्च देवगाथा प्रतिष्ठाविधिना सदा ॥
संस्कार्य्यं मनुजानान्तु मनुष्यायोतकर्म्मणा ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

जीर्विः, पुं (जीर्य्यति छिन्नीभवत्यनेनेति । जॄ + "जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ।" उणा ४ । ५४ । इति करणे क्विन् ।) कुठारः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्य्यतीति । कर्त्तरि क्विन् ।) शकटम् । कायः । पशुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जीव, ऋ प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट ।) ऋ, अजीजिवत् अजिजीवत् । प्राणः प्राणधारणम् । जीवति लोकः । इति दुर्गादासः ॥

जीव, पुं (जीवत्यनेन । जीव + "इगुपध ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) वृक्षविशेषः । इत्यमरः । २ । ४ । ११९ । (यथा, हरिवंशे । १०७ । ७६ ।
"असेव निवाय वसिन । गोभाव ऽतिभाति मे ।
सर्वार्थे सुदते लोका यथा जीवं धनञ्जयम ॥")

(जीवतीति । जीव प्राणे+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्राणी । (यथा, भागवते । १ । १३ । ४४ ।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥")
दृतिः । वृक्षविशेषः । (स एव महानिम्बवृक्षः ।
तत्पर्य्याया यथा,—
"महानिम्बः स्मृतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः ।
केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वृहस्पतिः । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । १७ । ४४ ।
"अस्माल्लिङ्गार्च्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः ।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि ॥")
कर्णः । इति धरणी ॥ क्षेत्रज्ञः । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः ।
"तच्च क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि ॥") तस्य स्वरूपं यथा,—
"कर्म्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः ।
कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ॥
सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति ।
जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ॥
आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च ।
प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
(तथाच भागवते । १२ । १८४ । १७ ।
"जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥")
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरन्त्रितयावच्छिन्नं चैतन्यम् । केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थसुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिबिम्बम् ॥ (जीवयति लोकानन्तर्य्याम्यात्मकरूपेणेति । जीव+णिच्+अच् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १५६ । ६८ ।
"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ॥"
जीवनविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३८८ । २३ ।
"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः ॥")
जीवः, पुं स्त्री, (जीव+भावे घञ् ।) जीवितम् । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ (यथा, भागवते । १ । २ । १० ।
"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः ॥"
"जीवस्य जीवनस्य च पुनर्हर्म्मानुष्ठानद्वारा कर्म्मभिर्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति । जीव+णिच्+ण्वुल् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । कूर्च्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४ ह्रस्वाङ्गः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीव्यः ९ भृङ्गाह्वः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्च्चशीर्षकः १५ वृद्धिदः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ बलदः १९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तानिलार्त्तिक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । कार्श्यवातनाशित्वम् । तस्य रूपं यथा,—
"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥
जीवकः कूर्च्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
प्राणकः । पीतशालः । क्षपणः । इति मेदिनी । के, ६५ ॥
जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवाद्युक्त्या इति । जीव+ण्वुल् ।) सेवकः । वृद्धाजीवी । जीवी ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ६६ ।
"त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः ॥")
आहितुण्डिकः । इति मेदिनी । के, ६५ ॥
जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति । जीव+अच् । यद्वा, जीवञ्जीव+पृषोदरात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशयतीति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् खच् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ ॥ (अपरः पक्षिविशेषः । विषादिविज्ञतस्यान्नादेः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति । यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६ ।
"हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्ज्जीवञ्जीवस्य जायते ।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥")
वृक्षविशेषः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥
जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं यस्याः ।)
जीवत्पुत्त्रिका । तत्पर्य्यायः । जीवसूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः ।) सधवा । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप् ।) विद्यमानपितृकः । यथा,—
"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति । जीव+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीवि प्राणिभ्योऽथः ।" उणां ३ । ११३ । इति अथः ।) प्राणः । कूर्म्मः । मयूरः । मेघः । धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधप्रदसुप्रयोगेणेति । दा+कः ।) वैद्यः । विद्विट् । इति मेदिनी । दे, २६ ॥ जीवनदातरि, त्रि ॥
जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति । दा+तृच् ङीप् च ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवधनं, क्ली, (जीव एव धनमिति ।) गवादिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जीवनं, क्ली, (जीवत्यनेनेति । जीव+करणे ल्युट् ।) वृत्तिः । (यथा, भागवते । १।१३।४४ ।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥"
"जीवनं जीविकेति ॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जलम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
"यमुनाया इव तस्याः सखि ! मलिनं जीवनं सर्व्वं ॥"
जीव+भावे ल्युट् ।) प्राणधारणम् । इति मेदिनी । ने, ६९ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ३ ।
"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ॥"
"प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम् ।
किमाश्चर्य्यं चारभूमौ प्रागदा यमदूतिका ॥"
इत्युद्भटः ॥)
हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ६५ ।
"जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ॥")
जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना । जीव+कर्त्तरि ल्युः ।) जीवकौषधम् । वातः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रफलकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति । जीव+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११२ ।
"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः ॥"
शिवः । महाभारते । १३ । १७ । १२१ ।
"निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥")
जीवनकं, क्ली, (जीवत्यनेन । जीव+करणे ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम् ।) यत्नविशेषः । स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चारकारणम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः ।) वर्त्तनोपायः । स च दशविधः । यथा,—
"विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः ।
वृत्तिर्भैक्षं कुसीदश्च दश जीवनहेतवः ॥"
इति गारुडे २१४ अध्यायः ॥
जीवना, स्त्री, (जीवयतीति । जीव+णिच्+युच् ल्युः वा ततष्टाप् ।) मेदौषधम् । इति मेदिनी । ने, ६९ ॥
जीवनाघातं, क्ली, (जीवनं आहन्यनेनेति । आ+हन्+करणे घञ् ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जीवनावासः, पुं,(आवसत्यस्मिन् । आ+वस+घञ् । जीवनं जलं आवासोऽस्य ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वारिवासिनि, त्रि ॥)
जीवनिका, स्त्री, (जीवन+टन् । टाप् । यद्वा, जीवनी+संज्ञायां कन् ह्रस्वश्च ।) हरीतकी । इति राज-

निर्घण्टः । (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्या ज्ञातव्यः ।)

जीवनी, स्त्री, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ङीप् च ।) जीवन्ती । (पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काकोली । डोडी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः । यूथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवनीय क्ली, (जीव्यतेऽनेन यस्माद्वा । जीव + करणे अपादाने वा अनीयर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः । (जीवनप्रदे त्रि । यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।
'गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
जीवनीयं यथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥")

जीवनीयगण , पुं (जीवनीयानामोषधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकस्तथा ।
जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा ॥"
("जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥"
इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + तृच् + ङीप् च ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ।

जीवनौषध, क्ली, (जीवनस्य औषधं उपाय विशेषः ।) येन म्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवरक्षाकारि । जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । जीवातुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १२० ॥

जीवन्त , पुं, (जीवयति जीव्यतेऽनेन वा । जीव + "दृहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।" उणां । ३ । १२७ । इति झच् ।) औषधम् । प्राणः । आयुर्व्विशिष्टे त्रि । इत्युणादिकोषः । जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ।

जीवन्तिक , पुं, (जीवान्तकः । पृषोदरात् साधुः ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ।

जीवन्तिका स्त्री, (जीवयतीति । जीव + झच् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । शमी परिनामकवृक्षः । गुडूची । जीवाख्यशाकः । इति मेदिनी । के, १९० । जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ।

जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + ङीष् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ । जीवना ६ मधुस्रवा ७ स्रवा ८ । इति तट्टीका । पयस्विनी ९ जीवा १० जीवन्ता ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ क्षुद्रजीवा १७ यशस्या १८ शृङ्गाटी १९ जीवदला २० काञ्जिका २१ शशशिम्बिका २२ ... । इति राजनिर्घण्टः । प्रम श्वासा २३ जीवश्रेष्ठा २५ सुखङ्करी २६ शृङ्गाटिका २७ जीवपर्णी २८ जीवपुष्पा २९ । इति केचित् ॥ (यथा,—
"वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववरा परम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ श्वासकासधातुक्षयनाशित्वम् । स्वरकारित्वञ्च । सुराष्ट्रदेशजस्वर्णवर्णहरीतकी । सा स्नेहपाके प्रशस्ता चौर्य्यरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्या लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
"जीवन्ती स्वर्णवर्गिणी ॥"
'जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शमी । गुडूची । (पर्य्याया यथा —
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासा वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाकविशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जीवन्मुक्त , त्रि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवद्दशायां मायाबन्धरहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ३८ ।
"जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ।
सर्व्ववेत्तातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥")
तल्लक्षणं यथा । "स्वस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्य्यसञ्चितकर्म्मसंशयविपर्य्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'
इत्यादिश्रुतेः ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्ब्बपूर्ब्बवासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इदमिन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च ।
सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथापि कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ इति ।
अस्य ज्ञानात् पूर्ब्बं विद्यमानानामेवाहारविहारादीनां अनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदुक्तम् ।
'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः' इति ।
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्त्तन्ते । तदुक्तम् ।
'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥' इति ।
किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छापरेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्धफलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीने सति अज्ञानतत्कार्य्यसंस्काराणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेदप्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥

जीवपुत्त्रक पुं (जीवः प्राणः पुत्त्र इव । पुत्त्रवद्धर्षजनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ जीयापुता इति भाषा ॥

जीवपुष्पा, स्त्री (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः ।) बृहज्जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) जीवन्तीलता । ऋद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवमन्दिर, क्ली, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृहमिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवला स्त्री (जीवं उदरस्थकृमिं लाति गृह्णाति नाशयतीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीववल्ली स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री । सा चासौ वल्ली चेति ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः । जीवाख्यः शाको वा ।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । जीवकः २ रक्तनालः ३ ताम्रपत्रः ४ प्रवालः ५ शाकवीरः ६ सुमधुरः ७ मेचकः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । ईषत्त्वम् । बलिमोचकत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । बल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । विषापहारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । जीवा हितकरी पुष्पा सुगन्धलता ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा ।) ऋद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य । यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य ।) कामवृद्धिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसाधनं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम् ।) धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसूः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सूते इति । सू + क्विप् ।) जीवतोका । जीवत्पुत्रिका । हेमचन्द्रः । ३ । १९४ ॥ (यथा, महाभारते । १२००।७ ।
"जीवसूर्वीरसूर्भद्रे ! बहुपौत्रगुणान्विता ।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥")

जीवस्थानं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम् ।) मर्म्म । इति हलायुधः ॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । ततष्टाप् ।) जीवन्तीवृक्षः । मौर्व्वी । (यथा, आर्य्यावकस्थलात् । ३ । २१ ।
"निर्गुण इति च इति च ह्यवेकायामिशयिनी विद्धि ।
यस्य षड्गुणस्थूलं निर्ज्जीवं तदिह संवाति ॥"
"निर्ज्जीवा जीवा ज्या यस्मात् तत् । 'जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपि' इत्यभिधानात् ।" इति तट्टीका ॥) वचा । शिञ्जितम् । भूमिः । इति मेदिनी । वे, ५ ॥ जीवितम् । इति जटाधरः ॥

जीवातुः, पुं, क्ली, (जीवत्यनेनेति । जीव + "जीवेरातुः ।" उणां १ । ७८ । इति करणे आतुः ।) भक्तम् । जीवनौषधम् । (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६५ ।
"जीवजीवातुलतिका जीवितान्तनिवर्हिणी ॥"
"जीवानां प्राणिनां जीवनौषधरूपा ।" इति तट्टीका ॥) (जीव + भावे आतुः ।) जीवितम् । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।
"रे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥")

जीवात्मा, [न्] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता । यद्वा, जीवश्चासौ आत्मा चेति कर्म्मधारयः ।) देही । तत्पर्य्यायः । पुनर्भवी २ जीवः ३ असुमान् ४ चेतन् ५ देहभृत् ६ जन्तुः ७ जन्युः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्राणी ९ चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२ । इत्यमरः । १।४।३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २५ ।
"यदा जडात्मन् जीवात्मा वंशरन्ध्रिमकर्म्मभिः ।
नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत् ॥"
"एवं चतुर्भिर्मतिभिर्निरूपैः विद्धि तद्ध्रुवे ।
जीवात्मा निश्चितो नित्यं भवति स्वात्मकृतात् ॥
स देही लभते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः ।
याति बद्धश्च मनसा हरिभिः कर्म्मबन्धनैः ॥
आत्मनोऽपि तेनमोहावृद्धारब्धबन्धनः ।
इन्द्रियाणि इहैव तस्य बन्धाय देहिनः ॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते ॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य जीवनस्य आधारः आश्रयस्थानम् ।) हृदयम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति । अन्त + णिच् + ण्वुल् ।) जीवनाशे पक्षिघातकः । तत्पर्य्यायः । शाकुनिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥ जीवनाशके, त्रि ॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थबालं आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थः । आ + ला + कः ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीविका, स्त्री, (जीव्यतेऽनयेति । जीव + "गुरोश्च हलः ।" ३।३।१०३ । इत्यः । ततः संज्ञायां कन् टापि अत इत्वञ्च ।) जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । आजीवः २ वार्त्ता ३ वृत्तिः ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६ । इत्यमरः । २ । ९ । १ ॥ जीवः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११ ।
"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मण-
जीविकाम् ॥")
जीवन्ती । इति मेदिनी । के, ९५ ॥

जीवितं, क्ली, (जीव + भावे क्तः ।) जीवनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥" * ॥
कर्त्तरि क्तः ।) जीवनयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७५ ।
"कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ
शुचम् ।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति
लज्जिता ॥")

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः ।) आयुः । इत्यमरः । २ । ८ । १२० ॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य या ज्ञा ज्ञानं यस्याः । नाडीस्पन्देन हि जीवानां जीवनज्ञानं भवत्यस्यास्तथात्वम् ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः ।) प्राणनाथः । यमः । (यथा, रघुः । ११ । २० ।
"राममन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥"
"जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) चन्द्रः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ जीवात् इति हेमचन्द्रः ॥ जीवितेश्वरे, त्रि । इति मेदिनी । शे, ३५ ॥

जीवी, [न्] पुं, (जीवोऽस्यास्तीति । जीव + इनिः ।) प्राणी । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ।
"जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः ।
सर्व्वे वैद्यं निघ्नन्ति हृत्कर्म्मनिरत्ययनात् ॥"

जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता । जीव + यत् ।) गोदुग्धा । जीवन्ती । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जु, रंहसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर०-अकं-अनिट् ।) रंहो वेगगतिः । जवति घोटकः । इति दुर्गादासः ॥

जु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म०-सकं-अनिट् ।) ङ, जवते । इति दुर्गादासः ॥

जुग, इ वर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर०-सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि जुङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ॥

जुगुप्सनं, क्ली, (गुप + स्वार्थे सन् + ल्युट् ।) निन्दा । इति हेमचन्द्रः । २ । १८५ ॥ (निन्दाकर्त्तरि, त्रि । "अनुदात्तेतश्च हलादेः ।" ३ । २ । १४९ । इति युच् ।)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम् + सन् + भावे अ । ततष्टाप् ।) निन्दा । इत्यमरः । १ । ६ । १३ । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७६ ।
"दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ॥")

जुङ्गः, पुं, (जुगि + अच् ।) वृद्धदारकः । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः
"जुङ्गश्छागान्त्रिकाछागी वृद्धदारकः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग + स्वार्थे कन् ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग + टाप् ।) जुङ्गः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

जुङ्गितः, त्रि, (जुग इ वर्ज्जने + कर्म्मणि क्तः ।) त्यक्तः । इति व्याकरणम् ॥

जुटकं, क्ली, (जुट् संहतौ + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । ततः संज्ञायां कन् ।) जटा । इति शब्दरत्नावली ॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक + टाप् । टापि अत इत्वञ्च ।) शिखा । इति शब्दरत्नावली ॥ जुँटि इति हिन्दी । इति च भाषा ॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम् ।
"जुटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत् ॥"

जुड, क प्रेरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर०-सकं-सेट् ।) क, जोडयति । जोडः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

जुड, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-पर०-सकं-सेट् ।) ऋ, जुडति योद्धा । इति दुर्गादास

जुड, शि बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट्।) शि, जुडति अजुडीत। कुद्धः चकलतामयान् फलवेन जुडत्यसौ। जुजोड। इति दुर्गादासः ॥

जुन, क ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) क अजुजोतन। ङ जोनते। इति दुर्गादासः ॥

जुन, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट्।) श जुनति जोनिता। इति दुर्गादासः ॥

जुर्व, इ वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) दुर्वी। जू जुर्वौ जुर्व। ई जूर्णः। इति दुर्गादासः ॥

जुल क पिंषे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरां परं सकं सेट्।) क, जोलयति। पिंषि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः ॥

जुष कि तर्के। ऊहे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पक्षे भ्वां परं सकं अकं च सेट्।) कि जोषयति जोषत्यन्यगुणं सुधीः। तर्कयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

जुष श ङ इ णि तुषि। मते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां आत्मं अकं सकं च सेट्।) प्रथम स्वरी। श ङ जुषते। इ णि, जुष्टोऽस्ति। तुषि हर्षे। इति दुर्गादासः ॥

जुष्कक पु (जुष+कक। ततः संज्ञायां कन्।) यूषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

जुष्ट, क्ली, (जुष्यते स्म इति। जुष+क्तः।) उच्छिष्टम्। सवित त्रि। इति मेदिनी। टे, १५ ॥ (यथा, भट्टि। १। ४।
'पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ॥')

जुष्य त्रि (जुष+कर्म्मणि क्यप्।) सेव्यः। इति मुग्धबोधम् ॥

जुहुराण पु (ह्वयते इति। हु+कर्म्मणि कानच्।) कठिनहृदयः। वह्निः। हृदः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जुहू स्त्री, (जुहोत्यनया। इति हु+'हुवः श्लुवच्च।" उणा। २।६०। इति क्विप् निपातनात् दीर्घत्वं द्वित्वञ्च।) पलाशकाष्ठनिर्म्मिताद्धचन्द्राकृतियज्ञपात्रम्। जुहोत्यनया जुहूः। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा ऋग्वेदे। १। ७६। ५।
'अग्ने। सन्नया जुह्वा यजस्व ॥')

जुहूराण, पु (जुह्व रगति इति। "कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) वह्निः। अध्वर्युः। इति विश्वः। चन्द्रः। इत्युणादिकोषः ॥

जुह्वान् [त्] पु नहू पात्र होमक्रियोद्देश्यतयास्त्यस्मात्। जुहू+मतुप् निपातनात मस्य वत्वम्।) वह्निः इति शब्दरत्नावली ॥

जूः स्त्री (जु+ क्विब्वचिप्रच्छीति।' उणां। २। ५७। क्विप् दीर्घश्च।) आकाशः। सरस्वती। पिशाची। जवनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ त्वरा गमनम्। गमनम्। इति मेदिनी। ज, २ ॥

जूट पु, (जट सङ्घाते+अच् निपातनादूत्वागमे साधु।) शिवजटा। इत्यमरटीकायां भरतः। जटा। इति शब्दरत्नावली ॥

जूटक, क्ली, (जूट+स्वार्थे कन्।) केशबन्धः। जटा। इति भूरिप्रयोगः ॥

जूति स्त्री, (जु वेगे+"ऊतियूतिजूतीति।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च।) वेगः। इत्यमरः।३। २। ३६ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। १३। २। १३।
'त समाप्नोति जूतिभिः ॥")

जूतिका, स्त्री, (जवां कायतीति। कै+क। ततः टाप्।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जूर ङ य इ ज्यानौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां आत्मं अकं सकं च सेट्।) दीर्घी। ङ य जूर्यते। इ जूर्णः। ज्यानिरीतत्त्वुवयोभावः। इति दुर्गादासः ॥

जूर्णाख्य, पु (जूर+क्त। जूर्ण इति आख्या यस्य।) तृणविशेषः। उलू इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। शुण्ठः २ श्यालकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५। इति रत्नमाला ॥ उलूकम् ६ उलपः ७। इति रुचितः ॥

जूर्णाह्वय, पु, (जूर्ण इति आह्वय आख्या यस्य।) देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्णि स्त्री, (ज्वर+'वीज्याज्वरिभ्यो निः।' उणां। ४। ४८। इति निः। "ज्वरत्वरेति।" ६। ४। २०। इत्यूट् च।) वेगः। इत्युणादिकोषः ॥ वह्निः। देहः। ब्रह्मा। ज्वरः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जूर्त्ति स्त्री (ज्वर+भावे क्तिन्। "ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ्च।) ज्वरः। इत्यमरः।२।६।५३॥

जूष ष वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं सकं सेट्।) षष्ठस्वरी। ष, जूषति जूषते। परस्मैपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

जूष क्ली पु (यूष+पृषोदरादित्वात् साधुः।) यूषम्। मुद्गादिक्वाथरसः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

जूषण, क्ली, (जूष्यतेऽनेनेति। जूष+करणे ल्युट्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ धाइफुल इति भाषा ॥

जृ, न्यक्कारे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं अनिट्।) न्यक्कारस्तिरस्करणम्। जरति शत्रुं शूरः। इति दुर्गादासः ॥

जृभ, इ ङ जृम्भे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, जृम्भते। ङ जृम्भते। इति दुर्गादासः ॥

जृभ ङ इ जृम्भे। गात्रविक्षेपे इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) ङ, जर्भते। ई, जृब्धः। इति दुर्गादासः ॥

जृम्भ, पु क्ली (जृम्भ+भावे घञ्।) मुखादिविकाशः। हाइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४। इति शब्दरत्नावली ॥ जम्भा ५ जम्भिका ६। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते। ३। ४।
'पिबन्निवैव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत्
पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृताननः ॥
यन्मुञ्चति सनेत्रास्रः स जृम्भ इति संज्ञितः ॥')
"जृम्भायर्यं समीरणात्।" इति वैद्यकम् ॥
"क्षुद्रुन्मत्तजृम्भेषु क्षीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः।
अवश्यमेव कर्त्तव्यश्चान्यथा मङ्घ्रौ भवतः ॥'
इति कर्म्मलोचनम् ॥ ॥
विकाशः। स्फारितः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये।४।२८। 'एताश्च पश्यत सकुलमधुपावलीरचितसुस्वरा जृम्भारम्भरविगलन्मकरन्दतुन्दिलाः कुसुममञ्जरयः ॥')

जृम्भण, क्ली, (जृम्भ+भावे ल्युट्।) जृम्भ। इत्यमरः। १। ७। ३५ ॥ (यथा सुश्रुते। ३। ४।
"इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥")

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ+भावे घञ् ततष्टाप्।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते। १। १५। ६१।
'तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः ॥")

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली ॥ (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः। यथा वाभटे सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये।
'निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः।
अङ्गमर्द्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥"
जृम्भ+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। जृम्भणकारकोऽस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ५। ६। ५२।
"अस्त्रजालं महाघस्त्रा जृम्भिकां हननाधिकीम्।)

जृम्भित, क्ली, (जृभि+भावे क्त।) विचेष्टितम्। प्रवृद्धम्। जृम्भा। स्फुटितम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२६।८९।
"अहो किमेतदाश्चर्य्यमायाडम्बरजृम्भितम्।)
क्षीणां करणम्। इति मेदिनी। ते, ११२ ॥

जृम्भिणी, स्त्री, (जृभि+णिनिः।) एलापर्णी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (एलापर्णशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

जॄ, इर ष म य ज्यानौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां परं अकं अनिट्।) इर, अजरत् अजारीत्। ष, जरा। म, जरयति। य जीर्य्यति। ज्यानिर्गतवत्वुवयोभावः। इति दुर्गादासः ॥

जॄ, णि कि ज्यानौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां चुरांपक्षे भ्वां च परं अकं सेट्।) णि जृणाति जीर्णः जीर्णिः। कि, जारयति जरति। इति दुर्गादासः ॥

जेता, [ऋ] त्रि, (जयतीति। जि+तृच्।) जयशीलः। तत्पर्य्यायः। जिष्णुः २ जित्वरः ३ जैत्रः ४। इत्यमरः। २। ८। ७७ ॥ (यथा रघु। १२। ८९।
"जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ॥"

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७९ ।
"अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥")
जेन्ताकः, पुं, स्वेदविशेषः । यथा, "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्व्वस्यां दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभागे देशे सप्ताष्टौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात् संवृतं मृत्तिकालेपनम् अनेकवातायनम् । अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकवाटात् मध्ये चास्य च कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिराणामाश्वकर्णिकानां वा मेध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अथ तप्तं केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्रैनं वातहराभ्यक्ताभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य ! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः । न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकेयं मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकां न कथञ्चन मुञ्चेथाः । स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिगौरववेदनमिति ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत् । अपगतक्लमसन्तापस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयात् ।" इति चरकः ॥
जेमनं, क्ली, (जिमु भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भोजनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥
जेयः, त्रि, (जीयते इति । जि जये + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति कर्म्मणि यत् ।) जेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७ । १२ ।
"तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्त्र ! महीभुजा ।
तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तैर्ज्जितः ॥")
जेष, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिजेषत् । ङ, जेषते जिजेषे । इति दुर्गादासः ॥
जेह, ङ ऋ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, जेहते जिजेहे । ऋ, अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ॥

जै, क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) जायति । इति दुर्गादासः ॥
जैत्रं, क्ली, (रोगजयात् जेत्रु । तदेव । "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जैत्रः, त्रि, (जेतैव । जेत्रु + प्रज्ञादित्वादण् ।) जेता । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६१ ।
"शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥")
पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयशीलो रथो यस्य ।) जयशीलः । इति हलायुधः ॥
जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि + तृच् । ततः स्वार्थे अण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जैनः, पुं, (जिन एव । यद्वा, जिन उपास्यदेवतास्येति । जिन + अण् ।) जिनोपासकः । बौद्धः । इति हलायुधः ॥ (धर्म्मक्षेत्रेऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु धर्म्मेषु जिनधर्म्म एव श्रेष्ठतम इति जैनाः वदन्ति । एषामुपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेताम्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु प्रायश आश्रमिणः । अधुना नानाशाखासु विभक्ताः समभवन् । दिगम्बरास्तु प्रायशो निर्ग्रन्थाः । एतेषां यन्मतं तत् सर्व्वदर्शनसंग्रहात् प्रदर्श्यते । यथा,—
"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपञ्चकतिमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः ।
सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः ।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्पते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
प्रकल्पेत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तराद्दृते ॥
असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् ।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात् किं न जानते ॥
सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवत् ॥
इत्यादि ॥
अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानात् नोऽन्यथाऽन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्-दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया सुदृशापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः ।
नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । ननु नाक्षादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलासहत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां

पुरुषार्थो तत्र कर्मक्षोपलम्भादनेनैव सकलजग ज्जनोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च। तदुक्तं वीत रागस्तुतौ।

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्वगः स स्ववशः स सत्यः।
इमाः कुहेवाककुविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम्॥ इति॥

अन्यत्रापि।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः।
कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयवलादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञ्य युक्तम्। न चाप्तोपदेशमन्तराभावात सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीय पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वात्सर्व्वार्थविषयस्य। नचान्योन्याश्रयतान्दोषः आगमसर्व्वज्ञ परम्परायाः बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादि त्यलम्।

रत्नत्रयपद्वेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादि त्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररू पितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति। विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवा द्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपर- पर्य्याय श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थ सूत्र तत्त्वार्थ श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति।

अन्यच्चापि।

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः व्याख्या नाद्रूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः। येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्- ज्ञानम्। यथोक्तम्।

यथावस्थिततत्त्वानां सङ्क्षेपाद्विस्तरेण वा।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः॥
इति।

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्याय केवलभेदेन। तदुक्तम् मतिश्रुतावधिमनःपर्य्याय केवलानि ज्ञानमिति। अस्यार्थः ज्ञानावरण क्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः। ज्ञानावरण क्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम्। सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्त मवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः। ईर्ष्यान्तराय ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगत स्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः। तपः क्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज् ज्ञानमन्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलम्। तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत। तदुक्तम्

विज्ञान स्वपरावभासि प्रमाणं बाधवर्ज्जितम्।
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽव गन्तव्यः। संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्द- धानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम्। तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता।

सर्व्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते।
कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा॥
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः।
न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम्।
चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम्॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत्॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम्।
बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते॥
दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतकारितैः।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम्॥
सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात्।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति॥
भावनाप्रपञ्चश्च प्ररूपितम्।
हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्।
आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम्॥
इत्यादिना।

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलि तानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायन- ज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम्।

अत्र सङ्क्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्व जीवः। तदुक्तं पद्मनन्दिना।

चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः॥
हेयं हि कर्त्तृरागादि तत्कार्य्यमविवेकिनः।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानुप्रदेशप्रवेशात कर्म्मणैकीभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं लक्षणं भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुप शमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षायात्मक क्षायौपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषा द्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति। यदवोचद्वाचकाचार्य्यः औप शमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य तत्त्व मौदयिकपारिणामिकौ चेति। अनुद्यप्राप्ति रूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता। कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः। उभयात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता। कर्म्मो दये सति भवन् भावः औदयिकः। कर्म्मोपश- माद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारि णामिकः। तदेतत् तत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्या- भव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने।

ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन।
ज्ञानं पूर्व्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः॥
इति।

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थाना दन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तन्युक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेका न्तात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वा दित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्म्माधर्म्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थिति व्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यप देशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधा त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियाद्य शङ्खगण्डो लकप्रभृतयश्चतुर्व्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवन स्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमबादि ष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्म्माधर्म्माकाशा स्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः। तत्र धर्म्माधर्म्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवे दनीये सर्व्वत्रावस्थितिर्गतिस्थित्युपग्रहौ धर्म्माधर्म्म योरुपकारः अतएव धर्म्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनु मेयः अधर्म्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्र देशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदा काशकृत्यम्। स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च। भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्ध भेदादणादिरुत्पद्यते अण्वादिसङ्घातात् द्व्यणु कादिरुत्पद्यते क्वचिद्भेदसङ्घाताभ्यां स्कन्धोत्पत्ति अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। काल स्यानेकप्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्य्याय वद्द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्म्माधर्म्माकाश कायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि

सामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्य्याय इति पर्य्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्रोधादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्म्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रव-बन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाड़िकया कर्म्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्व्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात्। तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्व्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं सकषायत्वाज्जीवः कर्म्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति। तत्र कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्य्यः। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्कायादानं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः। पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः। बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्ज्जनसङ्गवच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्त्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्नविधानमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्म्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्य्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च सङ्गृह्णात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्व्वं विद्यानन्दादिभिर्व्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परास्थितिरित्याद्युक्तं कालादूर्द्ध्वं न स्वीयस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म्मपुद्गलानां स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। कर्म्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रवनिरोधः संवरः। येनात्मनि प्रविशत् कर्म्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीड़ापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्य्याभाषादिभेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम्॥
आपद्य रागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम्।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्।
मुनिर्य्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्म्मता॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत् सादानसमितिः स्मृता॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्ज्जन्तु जगतीतले।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥

अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्ज्जितस्य कर्म्मणस्तपःप्रभृतिभिर्न्निर्ज्जरणं निर्ज्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्ज्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्ज्जरा कामा विपाकजेति च जेगीयते। यत् कर्म्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म्म निर्ज्जरा। यदाह।

संसारबीजभूतानां कर्म्मणां जरणादिह।
निर्ज्जरा संस्मृता द्वेधा सकामा कामनिर्ज्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनाम् इति॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्म्माभावात् निर्ज्जराहेतुसन्निधानेनार्ज्जितस्य कर्म्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावनिर्ज्जराभ्यां कृत्स्नकर्म्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्वेगादेवा संस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्ध्वं गच्छति तथा कर्म्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्व्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति। अतएव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागताः इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्ज्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। संग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्मः।

अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति तत्सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत्।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम्।

वाक्येष्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अने-
कान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति
स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति
नानर्थकम्। तदाह।
स्याद्वादः सर्व्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्तचिद्विधेः।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति॥
यदि वस्तुन्येकान्ततः सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वत्र
सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां
क्वचित् कश्चित् कदाचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्त-
प्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च। अनेकान्त-
पक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन
हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते। किञ्च वस्तुनः
सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न ताव-
दस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटो-
ऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात्
नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि
योज्यम्। यथोक्तम्।
घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः॥
इत्यादि॥
तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीय-
वादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्व्विधाः पुनरप्य-
निर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमता-
नीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादि-
पर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन
ते वादिनः सर्व्वे निर्व्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत
इति सम्प्रदायविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गी-
कुर्व्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम्।
यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम्।
अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्व्वसंविदाम्।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति॥
अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्
यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः।
नयानशेषानविशेषमिच्छन्
न पक्षपाती समयस्तथार्हत इति॥
जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम्।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्द्दानलाभयोः।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्॥
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रविरतिः स्मरः।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य स॥
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्तनि॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च।
नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च।
बन्धो निर्ज्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते॥
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः।
सत्कर्म्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः॥
आस्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्ज्जरस्तद्वियोजनम्।
अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन।
पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः।
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः।
क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता॥
सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः।
श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः॥
लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिग-
म्बराः।
ऊर्द्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः॥
भुङ्क्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सह॥
इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम्॥)

जैपालः, पुं, (जयपालः पृषोदरादित्वात् साधुः।) जयपालवृक्षः। इति द्विरूपकोषः॥

जैमिनिः, पुं, मुनिविशेषः। स वेदव्यासशिष्यः उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतकृत् वज्रवारकश्च। यथा पुराणवचनम्।
'जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः॥'

जैवातृकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति। जीव+णिच्+'आतृकन् वृद्धिश्च।" उणां। १।८१। इति आतृकन् ईकारस्य वृद्धिश्च।) चन्द्रः। कर्पूरः। इत्यमरः।१।३।१४ २।६।१३०॥ पुत्रः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ भेषजम्। इति हेमचन्द्रः॥

जैवातृकः, त्रि, (जीवतीति। जीव+आतृकन् वृद्धिश्च।) दीर्घायुः। (यथा दशकुमारचरिते। 'जैवातृक! ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायां प्रहारवर्म्मासीत्॥") कृशः। इति मेदिनी। के, १६०॥

जैह्म्यं, क्ली, (जिह्मस्य कुटिलस्य भावः। जिह्म+भावे ष्यञ्।) जिह्मता। कुटिलता। यथा मनुः।११।६७।
'जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥'

जोङ्गकं, क्ली, (जुङ्गति त्यजति सद्गन्धमिति। जुगि त्यागे+ण्वुल्। निपातनात् गुणः।) अगुरु। इत्यमरः।२।६।१२६॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति अदोषकत्वं परित्यजत्यनेनेति। जुङ्ग+बाहुलकात् अटन् गुणश्च।) गर्भिण्यभिलाषः। इति हारावली।२१८॥ साध इति भाषा॥

जोटिङ्गः, पुं, (जूटेन इङ्गति प्रकाशते इति। अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) महादेवः। महाव्रती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जोन्नाला, स्त्री, देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२४४॥ (जोन्नाला इति क्वचित् पाठः॥)

जोषः, क्ली, (जुष हर्षे+भावे घञ्।) सुखम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा, ऋग्वेदे।१।१२०।१।
'का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः॥'
"जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे।' इति दयानन्दभाष्यम्॥)

जोषम्, अ, (जुष+बाहुलकात् अम्।) तूष्णीम्। (यथा, महाभारते।२।६८।१६।
"मैवमित्यब्रवीच्चैव जोषमास्वेति भारत॥") सुखम्। इत्यमरः।३।३।२५०॥

जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेव्यते उपभुज्यते इति। जुष+घञ्। स्त्रियां टाप्।) योषा। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिका, स्त्री, (जुषते सेवते इति। जुष+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) कलिका। इति शब्दरत्नावली॥

जोषित्, स्त्री, (जुष्यते उपभुज्यते। जुष+'हृदसहियुषिभ्य इतिः।" उणां।१।९९। इति प्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् यस्य जः।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिता, स्त्री, (जोषित्+हलन्तत्वाद्वा टाप्।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञः, पुं, (जानातीति। ज्ञा+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।"३।१।१३५। इति कः।) ब्रह्मा। बुधः। पण्डितः। (यथा, चरके शूस्थाने ३० अध्याये।
"पशुः पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चित् मध्ये वृकायते।
स सत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः॥
तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौखर्य्यसाधनः।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते॥")
मङ्गलः। इति धरणी॥

ज्ञप, क म ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरांपरं सकं सेट्।) क म ज्ञपयति। ज्ञपिर्मारणालोकनिशाणतोषणस्तुतयः। ज्ञाकम इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठश्चुरादिकमपठितिभर्ग फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः। इति धातुप्रदीपः। वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्मादेव निष्पादितम्। तेन अनिर्द्दिष्टार्थत्वात् ज्ञप्तिरिह ज्ञानम्। अत एव प्रज्ञौ ज्ञ ज्ञौ इत्यत्र अस्यैव मकारस्य निष्पादितेन ज्ञपयन्तेन ज्ञातुमिच्छा प्रतिपाद्यते। एवं ज्ञाभपर्य्याये प्रतिपन्नज्ञप्तिर्विनैत्यमरः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञपितः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः।) ज्ञापितः। इत्यमरः।३।१।८९॥

ज्ञप्तः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः। "वा दान्तशान्तेति।' ७।२।२७। इति साधुः।) ज्ञापितः। इत्यमरः।३।१।८९॥

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते अनयेति। ज्ञप+भावे क्तिन्। इडभावः।) बुद्धिः। इत्यमरः। १।५।१॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २५।५७।
"ततो दीर्घतपोवाक्यात् सभायां शौमगात्तताम्।
तज्ज्ञप्तये दाशपतिवसुमलङ्घ्यपवासिनः॥')

ज्ञा, क प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरांपरं सकं सेट्।) प्रेरणमिह नियोजनम्। क ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञा, क म मारणे। आलोके। निशाने। तोषणे। स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरांपरं सकं सेट्।) क म, ज्ञपयति अज्ञपिपत् अजिज्ञपत् ज्ञपं ज्ञप

ज्ञापं ज्ञापम्। आलोको दर्शनप्रेरणम्। निशाणं तिक्ष्णीकरणम्। तोषणं तुष्टीकरणम्। ज्ञपयति शत्रुं शूरो मारयतीत्यर्थः। ज्ञपयति रूपं कामिनी चिङ्गान् दर्शयतीत्यर्थः। ज्ञपयति खड्गं कर्म्मकारः शाणयतीत्यर्थः। ज्ञपयति गुरुं शिष्यस्तोषयतीत्यर्थः। स्तुतिः केचिन्न मन्यते। आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यास-रक्षितौ। अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानाते-र्घटादित्वं विभाषया मन्यते। तेन ज्ञपयितुं वोधयितुमिच्छमाणो ज्ञीप्समान इति पाणिनीय-वृत्तौ ज्ञानप्रेरणापि ह्रस्वे सनि ज्ञीप्समान इति प्रसिद्धम्। एवं विज्ञप्तिरेषा मम जीववन्धौ इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञा, श वोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अनिट्।) श, जानाति। "सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात् फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपदम्। ततोऽशुचत्रे गमनं शुतस्य इत्यत्राशुशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेना-नुपसर्गत्वात्॥" इति दुर्गादासः॥

ज्ञातं, त्रि, (ज्ञायते विद्यते स्मेति। ज्ञा + कर्म्मणि क्तः।) अवज्ञानम्। जाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४ प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८ मनितम् ९ अवसितम् १०। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १२३।

"पूर्व्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा॥")

ज्ञातव्यं, त्रि, (ज्ञायते यदिति। ज्ञा + तव्य।) ज्ञानीयम्। ज्ञेयम्। वेद्यम्। अवगन्तव्यम्। वोध्यम्। (यथा, महाभारते। ४। २८। ५।

"स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः॥")

मन्तव्यम्। इति व्याकरणम्॥

ज्ञातसिद्धान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वार्थो येन।) शास्त्रतत्त्वज्ञः। तत्पर्य्यायः। तान्त्रिकः २। इत्यमरः। २।८।१५॥

ज्ञाता, [ऋ] त्रि, (ज्ञा + तृच्।) ज्ञानशीलः। तत्पर्य्यायः। विदुरः २ विन्दुः ३। इत्यमरः। ३। १। ३०॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञातिः, पुं, जानाति छिद्रं कुलस्थितिञ्च ज्ञातिः नाम्नीति तिक्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ सपिण्डादिः। तत्पर्य्यायः। सगोत्रः २ बान्धवः ३ बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६। इत्यमरः। २।६।३४॥ अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ सकुल्यः १० समानोदकः ११। इति जटाधरः॥ स चतुर्व्विधः। सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः। ततस्त्रिपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः। ततश्चतुर्थपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः। जन्मनामस्मृति-पर्य्यन्तमपि समानोदकः। ततः परं गोत्रजः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः॥ * ॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च।
ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥"

(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति। ज्ञा + अपादाने क्तिन्।) पिता। इति मेदिनी। ते, २०॥

ज्ञातेयं, क्ली, (ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा। ज्ञाति + "कपिज्ञात्योर्ढक्।" ५। १। १२७। इति ढक्।) ज्ञातित्वम्। इत्यमरः। २। ६। ३५॥

ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट्।) विशेषेण सामान्येन चावबोधः॥

"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।"
इत्यमरः। १। ५। ६॥

अस्यार्थः। "मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः। अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः। मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानस्य यथाज्ञानान्मुक्तिरिति सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा भक्तिं प्रयच्छति इति। अन्यत्र यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो लोके सर्व्वे विज्ञानिनो मताः इति। ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चित्रज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयुज्यत एव। मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धी-र्ज्ञानमुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित्। मोक्षविषया मोक्ष-फला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं क्वान्यत्र इत्याह शिल्पशास्त्रयोरिति केचित्। अवबोध इत्य-ध्याहृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञान-मिति केचित्।" इति भरतः॥ * ॥ योगशास्त्र-मते तु।

"एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम्॥"
इति मोक्षधर्म्मः॥

"एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत्।" इति तट्टीका॥ * ॥

"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्।
आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्त्रदारगृहादिषु।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा॥"

सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम्।

सात्त्विकं यथा,—

"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥"

राजसं यथा,—

"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥"

तामसं यथा,—

"यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्॥" ३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २०—२२॥

"सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्व्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि॥ १॥

सर्व्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि॥ २॥

एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्न-वत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुप-पत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलम्बनशून्यं अत-एवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम्॥" ३॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

न्यायमते तु।

"अप्रमा च प्रमा चेव ज्ञानं द्विविधमुच्यते।
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता॥
तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः।
आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीतिमा मतिः॥
भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते।
किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्व्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निर्णयः॥
स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः।
साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥"
"गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम्॥
ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम्॥
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥

(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे। ११। ३६।

"वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते।
योगज्ञः पतितो वापि मुच्यते नात्र संशयः॥"

विष्णुः। यथा महाभारते। १३।१४९।६१।

"सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्॥"
"ज्ञानं प्रकृष्टमजन्यमनवच्छिन्नं सर्व्वस्य साधक-मिति ज्ञानमुत्तमं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः॥" इति तद्भाष्यम्॥)

ज्ञानदर्पणः, पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य।) पूर्व्व-जिनः। इति त्रिकाण्डशेषः।

ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति। युज + करणे घञ्। ज्ञानमेव योगः।) ब्रह्मज्ञान-प्राप्त्युपायः। यथा,—

"सर्व्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो व्यवस्थितः।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत्॥

अन्नान्यो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः ।
जानीयात्तान्यपि वै सर्व्वं परमात्मनः ॥
परमात्मा च भगवान् विश्वकर्मेतो जनार्द्दनः ।
तद्भक्तिमान् भगवतो नान्यपुण्योऽपि जायते ॥
भगवच्छासनात्माम्भो भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्भक्तिमास्थाय वनम् भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभव्येशो भूतान्निभवोऽव्ययः ।
भावेन स भजस्वैश भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्ष्यसि ॥
मन चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं स्थिरासिमम् ॥
तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ।
क्रियायोगे स्थिरात्मा त्वं तत्परः सततं भव ॥
इत्यादि वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणा स्त्री (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः) विविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः । तस्य लक्षणं यथा —
'विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥
इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥
अस्यार्थः ।"तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्व्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥

ज्ञानवापी स्त्री (ज्ञानस्य ज्ञानरूपास्तस्य वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थविशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा —
अगस्त्य उवाच ।
"स्कन्द ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प्रतम् ।
ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गौकसोऽप्यलम् ॥
स्कन्द उवाच ।
घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोदिनीम् ।
ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
अनादिसिद्धे संसारे पुरा दैवयुगे मुने
प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः ।
न वर्षन्ति यदाभ्राणि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः ।
जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्म्मणि ॥
क्षारस्वादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनम् ।
पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
निर्व्वाणकमलक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् ।
"शमशानमनलङ्कं मोक्षणप्रकाशिभूम्यम् ।
प्रविश्य वीक्षयते स ईशानो जटिलस्तदा ।
लसत्त्रिशूलविमलरश्मिजालसमाकुलः ।
आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः ।
महाहमहमिकायां प्रादुरासीद्यदन्तरा ॥
ज्योतिर्म्मयीभिर्म्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ।"
'यदा ज्ञानस्य लिङ्गं तु दृष्ट्वा स्तम्भरूपिणम् ।
स्नापयामि महालिङ्गं कलशैः शीतलैर्जलैः ।
चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ।
कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ।
पृथिवी पप्रथे आदौ निष्क्रान्तानि तदा मुने ॥
भूप्रमाणाद्दशगुणैर्यैरियं वसुधावृता ।
तैर्जलैः स्नापयाञ्चक्रे त्वस्पृष्टैरन्यदेहिभिः ।'
विश्वभर्त्तुस्तथास्पर्शसुखानिसुखकारिभिः ।
महाविश्वसुखस्नानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
सहस्रधारैः कलशैः स ईशानो घटोद्भव ! ।
सहस्रकृत्वः स्नपयामास संहृष्टमानसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्द्धरम् ॥
तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! ।
गुरुणानन्यपूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा ॥
ततस्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
अदेयं न तवास्त्यद्य महोद्यमपरायण ! ॥
ईशान उवाच ।
यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि ।
तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ! ॥
विश्वेश्वर उवाच ।
त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः ॥
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य तु पितामहान् ।
यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा ॥
'ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च ।
जाड्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत् ॥
ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम् ।
अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान् ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी [न्] पुं (ज्ञानमस्त्यस्येति । ज्ञान + 'अत इनिठनौ' । ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) दैवज्ञः । (शास्त्रात्मबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा मार्कण्डेये । ८१ । ३६ ।
'ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
यतो हि ज्ञानिनः सर्व्वे पशुपक्षिमृगादयः ॥")
ज्ञानयुक्ते च, त्रि । इति मेदिनी । ने ५८ ॥
तस्य लक्षणं यथा —
'प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥"
ज्ञानिनामपि कर्म्म कर्त्तव्यम् । यथा —
"सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्म्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥"
ज्ञानिप्रशंसा यथा —
'चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ! ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्व्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

ज्ञानेन्द्रिय क्ली (ज्ञायतेऽनेनेति । ज्ञा + करणे ल्युट् । ज्ञानप्रकाशक ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।) बुद्धीन्द्रियम् । तत् षड्विधम् । मनः १ नयनम् २ श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इति श्रीभागवतम् ॥

ज्ञापन, क्ली, (ज्ञा + णिच् + भावे ल्युट् ।) बोधनम् । इति व्याकरणम् । जानान इति भाषा । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १८२ ।
'चितिभृद्दास्यिथात्मानां तिर्य्यक्त्वज्ञापनाय सः ।
पुच्छं महीतलस्पर्शि चक्रे कौपीनवाससि ॥ ')

ज्ञाप्ति स्त्री (ज्ञा + णिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्ञेय, त्रि (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्म्मणि यत् ।) ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा,—
"ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्व्वतः पाणिपादं तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम् ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥

ज्या, ग, जरायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्या -परं-सक-अनिट् ।) जरा वयोहानिः । जिनाति वृद्धः । जीनः । इति दुर्गादासः ॥

ज्या स्त्री (ज्या + अन्येभ्योऽपीति डः ।) धनुर्गुणः । तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ शिञ्जिनी ३ गुणः ४ इत्यमरः । २ । ८ । ८६ । शिञ्जा ५ जीवा ६

पत्नचिका ७। इति शब्दरत्नावली॥ गया ८ बाणासनः ९ इषा १०। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १। २२६। २०।
"जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः॥")
माता। वसुधा। इति मेदिनी। ये, २॥

ज्यानिः, स्त्री, (ज्या+"वीज्याज्वरिभ्यो निः।" उणां ४। ४८। इति निः।) जीर्णता। हानिः। तटिनी। इति शब्दरत्नावली॥

ज्यायान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य+ईयसुन् ज्यादेशश्च ततो "ज्यादादीयसः।" ६।४।१६०। इत्यात्वम्।) वृद्धतमः। तत्पर्य्यायः। वर्षीयान् २ दशमी ३ प्रशस्यः ४। इत्यमरः। २। ६। ४३॥ अतिवृद्धः ५ दशमीस्थः ६। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। ३।१३७।
"ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्यात् श्रोत्रियः [पिता॥")

ज्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, ज्यवते। इति दुर्गादासः॥

ज्युत, इर् दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इर्, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत। इति दुर्गादासः॥

ज्युत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। ऋ, अजुज्योतत्। ङ, ज्योतते चन्द्रः। इति दुर्गादासः॥

ज्येष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रसस्य+इष्ठन् ततो ज्यादेशः।) अतिवृद्धः। श्रेष्ठः। (यथा, महाभारते। १३। १४३। ७।
"ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः॥"
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् इति जैष्ठी सा अस्मिन् मासीति पुनरण् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः।) ज्येष्ठमासि, पुं। इति मेदिनी। टे, ५॥ अग्रजः। (यथा, रघुः। १२। १९।
"दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः॥")
अधिकवयाः। इति भरतः॥

ज्येष्ठतातः, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः। राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपाते साधुः।) पितुरग्रजः। इति शब्दरत्नावली॥ ज्येठा इति भाषा॥

ज्येष्ठवर्णः, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः निर्द्धारणे तु वर्णेषु ज्येष्ठः। पूर्व्वनिपातः।) ब्राह्मणः। इति शब्दरत्नावली॥

ज्येष्ठबला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या बला।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्येष्ठश्वश्रूः, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंवद्भावः।) पत्न्याः ज्येष्ठभगिनी। वड़शाली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुली २। इति हेमचन्द्रः॥

ज्येष्ठसाम, [न्] क्ली, (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्म्मधारयः।) सामभेदः। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति मिताक्षरा॥ (यथा महाभारते। १२। ३४८। ४६।
"ज्येष्ठं नामाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः॥")

ज्येष्ठा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टादशनक्षत्रम्। सा तु शूकरदन्ताकृतितारकात्रितयात्मिका। इति कालिदासः॥ वलयाकृतिः। अस्या देवता इन्द्रः मिश्रगुणः। इति दीपिका॥ अत्र जातस्य फलम्।

"सत्कीर्त्तिपुत्त्रैर्विविधैः समेतो
वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः।
श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ३४। १३।
"कुर्व्वन्त्यनुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम्॥")
गृहगोधिका। इति मेदिनी। टे, ५॥ मध्यमाङ्गुलिः। इति हेमचन्द्रः॥ गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥ धीरादिनायिकाभेदः। तस्या लक्षणं यथा। परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा। इति रसमञ्जरी॥ *॥ अलक्ष्मीः। यथा भगवन्तं प्रति महादेववाक्यम्।
"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम्।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवेश भाविनि!॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तमाल्याम्बरावृता।
उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै॥
तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणा भृशम्।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः संप्रवर्त्तते॥
तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने!।
यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम्॥
परुषं भाषते नित्यं वदन्त्यनृतवादिनः।
सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः॥
तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः।
अक्षाल्य पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मतिः॥
तं भजस्व सदा देवि! कलुषेणावृता भृशम्।
तृणाङ्गारकपालाश्मवालुकायसचर्म्मभिः॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः।
रमस्व कलिना देवि! तेषां वेश्मसु नित्यशः॥
तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिग्रुगृञ्जनम्।
छत्राकं विड्वराहञ्च विल्वकोषातकीफलम्॥
अलाबुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि! दारिद्र्यदे! सदा॥
इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्।
पुनश्च मन्थनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम्॥

ज्येष्ठामूलीयः, पुं, (ज्येष्ठां मूलां वा नक्षत्रमर्हतीति पौर्णमास्यामिति छः।) जैष्ठमासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः।
"ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढ़पूर्व्वजम्॥")

ज्येष्ठाम्बु, क्ली, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं अम्बु तण्डुलधौतं जलमिति। नित्यकर्म्मधारयः।) तण्डुलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा॥ चेलुनि जल इति भाषा॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न्] पुं, (आश्रमोऽस्त्यस्य इति। आश्रम+इनिः। ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्रमी।)
"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥"
"यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः॥"
इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रमेषूत्कृष्टत्वात् तथात्वम्।) गृहस्थः। इति हेमचन्द्रः॥

ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा। जेठी इति टिकटिकी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। मुषली मुसली २ कुड्यमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ स्थूली ६ टुकटुकी ७ शकुगज्जा ८ गृहालिका ९। इति शब्दरत्नावली॥ तस्याः पतनफलं यथा,—
"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति॥"
इति ज्योतिषम्॥
दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम्।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिलाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दियाङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥
ज्येष्ठीरुते स्तुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

ज्येष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च। सा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मासविशेषः। ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी जैष्ठी सा यत्र मासे भवति सः। वृषस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। वृषराशिस्थरविकः सौरः। इति स्मृतिः॥ तत्पर्य्यायः। शुक्रः २। इत्यमरः। १।४।१६॥ ज्येष्ठः ३। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
"विदेशवृत्तिः पुरुषः सुतीव्रः
क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः।
विचित्रबुद्धिर्विदुषां वरिष्ठो
जैष्ठाभिधाने जननं हि यस्य॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

ज्येष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः। इत्यण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाध्येता। इति मिताक्षरा॥

ज्यैष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च।) जैष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।
"कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री जैष्ठी पञ्चदशी सिता।
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः॥")
ज्येष्ठी च॥

ज्यो, ङ नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं नियमार्थे-व्रतादेशार्थे तु सकं-अनिट्।) व्रतस्यादेशो व्रतादेशः। ङ, ज्यवते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः।

च्यवते पलितो यत्र व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । च्यवते पुत्र विप्र उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्योति, [स्] क्ली, (द्युत दीप्तौ + इसि । यद्वा, द्युत दीप्तौ + "द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ।" उणां । २ । ११२ । इति इसिन् दस्य च जः ।) दृष्टिः । नक्षत्रम् । (यथा "ज्योतींष्यथिवाभिमग्नस्य नाभिवीक्षेत ॥" इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) प्रकाशः । इति मेदिनी । सि, २३ ॥

ज्योति, [स्] पुं, (ज्योतते इति । ज्युत + कर्मादि इसि । द्युत + इसिन् वा ।) अग्निः । (यथा,— "तस्मान्तरञ्च नाभिस्तु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्मृतम् । तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) सूर्यः । इति मेदिनी । स २२ ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा महाभारते १३।१४९।७९ । "स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ॥")

ज्योतिरिङ्ग, पुं (ज्योतिषा इङ्गतीति । इगि गतौ + अच् । ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।) खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योतिरिङ्गण पुं (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इगि गतौ + ल्युः ।) कीटविशेषः । ज्योनाकपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खद्योतः २ ध्वान्तोक्षः ३ तमोमणिः ४ इन्दिवन्धुः ५ तमोज्योतिः ६ ज्योतिरिङ्गः ७ निमेषकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्योतिर्बीजम् ९ निमेषरुक् १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योतिर्बीज, क्ली (ज्योतिर्बीजमिवास्य ज्योतिषो बीजमिव वा ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योतिर्हस्ता स्त्री (ज्योतिर्ज्योतीरूपः हस्तः शरीरं यस्याः ।) दुर्गा । अस्या नामनिरुक्तिर्यथा — "हस्तः शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं तथा । ज्योतिषि यद्वनक्षत्राज्ज्योतिर्हस्ता ततः स्मृता ॥" इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥

ज्योतिश्चक्र क्ली (ज्योतिर्मयं चक्रम् । ज्योतिर्भिः ग्रहस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा ।) चन्द्रसूर्य्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा, "ज्योतिश्चक्रं सुरो मानमहाँ प्रोवाच केशव । चाद्य ग्तत् ज्योतिषस्य सारं वदाय सर्वदः ॥" इति गरुडपुराणम् ॥

अपि च तिथ्यादितत्त्वे । "सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् । तदकांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः ॥"

ज्योतिष, क्ली, (ज्योतिः सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गत्या दिकं प्रतिपाद्यतया अस्त्यस्येति अच् ।) वेदाङ्गशास्त्रविशेषः । तत्र ग्रहण्यादिगणनशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ "पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता । केरलि शकुनश्चैव————॥" इति शब्दरत्नटीका ॥ * ॥

अस्य सम्बन्धादि यथा,— "अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति कीर्त्तितः । अभिधेयञ्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम् ॥ इज्याध्ययनसंक्रान्तिग्रहषोडशकर्म्मणाम् । प्रयोजनञ्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः ॥" इति नारदीयम् ॥ * ॥

अस्याध्ययनं द्विजैः कर्त्तव्यम् । यथा — "सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्म्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् ॥ विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तं कर्म्म न सिध्यति । तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ॥ अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥" इति नारदः ॥ * ॥

शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,— "स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा । शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥" इति गर्गः ॥ * ॥

अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा — "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥ यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्ध्नि संस्थितम् ॥" इति वेदाङ्गज्योतिषम् ॥ * ॥

अस्याध्ययनफलं यथा — "एवंविधस्य मुनिभिः शास्त्रस्य स्वल्पमर्त्त्यं खलु दर्शनं वै । निहन्त्यघं यत् कलुषं जनानां यच्छन्दजं धर्म्मसुखास्पदं स्यात् ॥" इति माण्डव्यः ॥ * ॥

अस्य ज्ञाने फलं यथा — "ज्योतिश्चक्रं तु लोकस्य सर्व्वस्योक्तं शुभाशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥" इति गर्गः ॥

ज्योतिषिक, पुं (ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रं अधीते इति । क्रतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक् तस्यापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः ।) ज्यौतिषिकः । इत्यमरटीका ॥ (यथा मार्कण्डेये । "धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाशकाः ॥")

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति अच् ङीष् च ।) तारा । इति हेमचन्द्रः । ज्योतिषशास्त्रज्ञे त्रि ॥

ज्योतिष्क, पुं (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः ।) चित्रकवृक्षः । मेथिकाबीजम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य व्यवहारो यथा, "ज्योतिष्कफलतैलं वा चौरेण सक्षिका हिङ्गु मिश्रं पिबेत् ॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्दशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) गणिकारिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

ज्योतिष्का, पुं, (ज्योतींषि कायतीति । कै + कः ।) चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः । इति हेमचन्द्रः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + क टाप् च ।) ज्योतिष्मतीलता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

ज्योतिष्टोम पुं, (ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यस्य । "ज्योतिरायुषः स्तोमः ।" ८।३।८३ । इति षत्वम् ।) षोडशऋत्विकसाध्ययज्ञविशेषः । तत्र द्वादशशतगोदक्षिणा । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । २२१ । ३० । "बह्वधानि स्त कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥")

ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति । मतुप् उगित्वात् ङीप् च ।) लताविशेषः । माल कङ्गुनी इति लताफटकरी इति बयाफटकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पारावताङ्घ्रिः २ कङ्गुनी ३ पिण्या ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ॥ पारावतपदी ५ नागणा ६ स्फुटवल्कली ७ पूतितैला ८ इङ्गुदी ९ । इति रत्नमाला ॥ सर्व्वलता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुपिङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६ दुर्म्मरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९ । अस्या गुणाः । अतितिक्तत्वम् । किञ्चित्कटुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च । अस्याः स्नेहस्य गुणाः । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप्रज्ञाबुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । व्रणविस्फोटनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२० । ६५ । "सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या । अवगाढे ह्युभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ॥" ज्योतिर्विशिष्टे, त्रि । यथा रघुः । ६ । २२ । "नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥")

ज्योतीरथः, पुं, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्व्वस्य ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योतिःपदार्थानां सूर्य्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) ध्रुवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्यामिति । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च ।) चन्द्रज्योतिः । चाँदनी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चन्द्रिका २ कौमुदी ३ । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ चान्द्री ४ कामवल्लभा ५ चान्द्रातपः ६ चन्द्रकान्ता ७ शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९ । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८५ । "पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ॥") ज्योत्स्नायुक्तरात्रिः । इति मेदिनी । ने, ८ ॥ पटोलिका । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ अस्या गुणाः । त्रिदोषशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ श्वेतघोषा । इति

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
"प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।५।३६ ।
"ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥")
ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारस्य वृक्ष
इव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इत्यण् ङीप्
च । संज्ञापूर्व्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।)
चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति
ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥
झिङ्गा इति भाषा ॥ रेणुकानाम गन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
ज्यौतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते
वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) दैवज्ञः । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥
ज्यौत्स्नः, त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।)
दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥
ज्यौत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इति
ठक् पूर्व्ववृद्धिष्टाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
ज्यौत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
अस्त्यस्याः इत्यण् पूर्व्ववृद्धिः ङीप् च ।) पूर्णिमा-
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥
ज्रि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-
सकं-अनिट् ।) रेफोपधः । ज्रयति शत्रुं बली ।
इति दुर्गादासः ॥
ज्री, गि कि ग्याने । गतवद्रुवयोभाव इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-चुरां पक्षे भ्वां-परं-
अकं-अनिट् ।) गि, ज्रीणाति ज्रीणः ज्रीणिः ।
कि, ज्राययति ज्रयति । गिकाभ्यामेव पाक्षिक-
चुरादित्वे सिद्धे कि पाठो भ्वादित्वार्थः । इति
दुर्गादासः ॥
ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो धातुवैषम्यात् । म,
ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥
ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर +
करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्व्वक-
त्वात् वृद्धाभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यात-
रोगः । तत्पर्य्यायः । जूर्त्तिः २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । ३९ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगश्रेष्ठः ५
महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७
सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कालाग्निरुद्रः कोपेन चिक्षेप ज्वरमुल्वणम् ।
बभूवुर्य्यादवाः सर्व्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः ससर्ज्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिक्षेप ज्वरं हन्तुं माहेशं रणमूर्द्धनि ॥" * ॥
माहेशज्वराकारो यथा,—
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥" * ॥
तस्य भेदाः ।
"वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुष्पादान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्तरश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मानुषेष्वथ खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥"
अस्यार्थः । "मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य
चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पक्षिषु वस द्वितीयेन
एकान्ता देवास्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतु-
र्थांशेन मानुषेषु वस ॥"
"वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च ॥"
आतुर्य्यं निःसारता ॥
"पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः ।
अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ॥
गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि ॥
ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यति ॥"
तस्य गारुडोक्तनिदानादिर्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्व्वज्वरविबुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्ध्वनयनोद्भवः ।
तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ।
पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेऽम्बु नीलिका ज्योतिरोषधिषु
भूम्यामूषरो नाम ॥ * ॥
"हृल्लासच्छर्द्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिड़कामात्रोदर्द्दः कफोद्भवे ॥

काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ * ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्द्रा आलस्यमेव च ॥
वलिर्विसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं सुखम् ॥
यच्च सुप्तं गुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विजीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ * ॥
यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।
शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदेहदाह-
कण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः ।
उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा
जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपित्तात् ॥ * ॥
तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ * ॥
शीतस्तम्भस्वेददाहव्यवस्था-
तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्म्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्त्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्निभा ॥
रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिलुट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तःसुपीड़ितम् ।
यथायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च वह्निर्म्मार्गं प्रपद्यते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विरुद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ।
अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरः क्षयोः ॥
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽस्रके मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्रास्वेदवमिक्लमाः ॥ * ॥
आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥
चतुर्द्धा तु क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः । * ।
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
अभिषङ्गाद्‌ग्रहावेशाच्छिन्न कस्मात्त्रासरोदने ।
श्रोषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथु श्च ॥ * ॥
विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावता दाहहृद्भ्रम ।
क्रोधात् कम्प शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षय ॥
ग्रहार्त्तौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्त्रयो ॥
कोप कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥ * ॥
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्व्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमै ॥
सदाहमूर्च्छाग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्ट समासाद्द्विविधस्तु स ॥
शारीरो मानस सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रय ।
प्राकृतो वैकृत साध्योऽसाध्य सामो निरामक ॥
पूर्व्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीत श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाह पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्त सश्रये पुन ।
ज्वरोऽधिक विकारा स्युरन्त क्षोभो मलग्रह ॥
बहिरेव बहिर्लिङ्गे तापोऽपि च सुसाधित ।
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यै प्राकृत क्रमात् ॥
वैकृतोऽन्य स दु साध्य प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ।
वर्षासु मारुतो दुष्ट पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
कुर्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबल कफ ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
कफो वसन्ते तमपि वातपित्त भवेदनु ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वर साध्योऽनुपद्रव ॥
सर्व्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृत ।
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ॥
न प्रवृत्तिर्न विड्जीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृति ।
ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलाप श्वसन भ्रम ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेश पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्य्यासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् ।
ज्वर पञ्चविध प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥
प्रायश सन्निपातेन भूयसा त्पुपदिश्यते ।
सन्तत सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मला ॥
तापयन्तस्तनू सर्व्वां तुल्यदूष्यादिवर्द्धिता ।
बलिनो गुरवस्तब्धा हि शेषेण रसाश्रिता ॥
सन्तत निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वर कुर्युः सुदु सहम् ।
मल स्त्रोतोद्भवा धातून् स च शीघ्रं प्रपद्यते ।
सप्ताकारदशाहानां शुद्ध्याशुद्ध्यापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफै सप्तदशद्वादशवासरान् ।
प्रायोऽनुयाति मर्य्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मत हारीतस्य पुन स्मृति ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्ध्यशुद्धौ ज्वर काल दीर्घमप्यनुवर्त्तते ।
कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्टादेरल्पस्यासमतो बलम् ।
स प्रवर्त्तको विषमं यस्माद्द्वितीयपाप्तिम ॥
भोऽरिपन्ते ज्वर कुर्व्वाद्विपमप्रपद्विभाक ।

दोष प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबल ।
क्षीणदोषे ज्वर सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥
लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति स ।
आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥
आशु सर्व्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
सन्तत सततस्तेन विपरीतो विपर्य्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भ क्षयकालेन सङ्गवान् ।
दोषो रक्ताश्रय प्राय करोति सन्तत ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धि स्यात् सकृदन्येद्युराश्रित ।
तस्मिन्मांसवहा नाड़ी मेदोनाडी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलान्मूर्द्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्तत ।
स पृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तर स्मृत ॥
चतुर्थको मलैर्मेदो मज्जास्थ्यन्यतरस्थिते ।
मज्जास्थस्त्वपर प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
द्विविध कफेन जङ्घाभ्यां सपूर्व्वं शिरसोऽनिलात् ।
अस्थिमज्जस्थयोर्व्याप्ते चातुर्थकविपर्य्यय ॥
त्रिधा त्र्यह ज्वरयति दिनमेकञ्च मुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टाग्निजन्मनाम् ॥
पक्वानामविपर्य्यासात् सप्तरात्रेऽनु लङ्घयेत् ।
ज्वर स्यात् मनसस्तद्वत् कर्म्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो नृपाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थक ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्येषु दूराद्दूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत ॥
याति दहश्च नाप्नोति सन्तापादीन् करोत्यत ।
क्रमो यत्नेन विच्छिन्न सन्तापो लक्ष्यते ज्वर ॥
विषमो विषमारम्भ क्षयकालानुसारवान् ।
यथोत्तर मन्दमतिमन्दशक्तियथायथम् ॥
कालेनाप्नोति सद्धातून् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति कुहसिराश्चिरतरेण च ॥ * ॥
भूमौ स्थित जले सिक्त कालमेव प्ररोहति ।
अङ्कुराय यथा बीज दोषबीज भवेत्तथा ॥
वेग कृत्वा विष यद्वदाशये लीयते बलम् ।
कुप्यत्यासवल भूय काल दोषविष तथा ॥
एव ज्वरा प्रवर्त्तन्ते विषमा सततादय । * ।
उत्क्लेशो गौरव दैन्य भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमि श्वास सर्व्वस्मिन् रसगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवन तृष्णा रूक्षोष्णस्तु पिडकोद्गमम ॥
दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंस्थित ।
तृड्ग्लानिस्पष्टवर्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमस्तम ॥
दौर्गन्ध्य गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थित ।
स्वेदोऽतितृष्णा वमन दौर्गन्ध्य चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगा त्वस्थिभेदनम् ।
शोषश्वसितरुङ्घाय श्वासान्तरोपकूजनम् ॥
अन्तर्दाहो बहि शैत्य श्वासो हिक्का च मज्जगे ।
तमसो दर्शन मर्मच्छेदन स्तब्धमेढ्रता ॥
शुक्रप्रवृत्तिमृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदु साध्या पञ्चाद्ये तु विपर्य्यये ॥
प्रस्विद्यन्निव गात्राणि शैत्यतश्च गौरवाणि च ।
मन्दज्वर प्रलापस्तु सशीत स्यात् प्रलेपक ॥
स्निग्ध मन्दज्वरो वर्च शीत कफेन गच्छति ।

सर्वाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो भवद्रक्तबलाशक ॥ * ॥
हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वलेप प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तक स्मृत ॥
कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य दहिन ।
तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो
ज्वर ॥
दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ।
शरीरे नियतस्थाता ज्वर स्यात् पौर्व्वरात्रिक ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यध स्थिते ।
तदार्द्धं शीतल देहे त्वर्द्धं चोष्ण प्रजायते ॥ * ॥
काये पित्तं यदा दुष्ट श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थित ।
उष्णत्व तेन देहस्य शीतत्व करपादयो ॥ * ॥
रसरक्ताश्रय साध्यो मांसमेदो गतश्च य ।
अस्थिमज्जागत कृच्छ्रस्तैस्ते साङ्केतिकभ ॥ * ॥
विसञ्ज्ञो ज्वरवेगार्त्त सक्रोध इव वीक्षते ।
सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रव सृजति वेगवत् ॥ * ॥
देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहताप
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेद क्षव प्रकृतिगामि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥
इत्यादि महापुराणे गारुडे ज्वरनिदान
समाप्तम् । १५७ अध्याय ॥
अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

'ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वन्द्वसङ्घातागन्तुज स्मृत ।
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरै ।
शृतशीत जल दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १ ॥
नागर देवकाष्ठञ्च धन्याक बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनक पूर्व्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ २ ॥
आरग्वधाभयामुस्ततिक्ताग्रन्थिकनिर्मित ।
कषाय पाचन सामे सशूले च ज्वरे हित ॥ ३ ॥
मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणा समा ।
श्लक्ष्णा पिष्टाम्भसा नस्य कुर्यात् सञ्ज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४ ॥
त्रिवृद्विशालात्रिफलाकटुकारग्वधै कृत ।
सक्षारो भेदन क्वाथ पेय सर्व्वज्वरापह ॥ ५ ॥
मञ्जिष्ठा मुस्त लामुस्तचन्दनोशीरधान्यकै ।
क्वाथस्तृतीयक हन्ति शर्करामधुयोजित ॥ ६ ॥
अपामार्गजटा कट्यां लोहितै सप्ततन्तुभि ।
बद्धा वारे रवेस्तूर्न ज्वर हन्ति तृतीयकम् ॥ ७ ॥
गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृत ।
तस्मै तिलोदक दद्यान्मुच्यतैकाहिको ज्वर ॥ ८ ॥
गुडूच्या क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धा स्नेहा ज्वर
च्छिद ॥ ९ ॥
धात्री शिवा कणा वह्निकाय सर्व्वज्वरापह ॥ १० ॥
ज्वरातिसारहरणमौषध प्रवदाम्यत ।
पृश्निपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकै ।
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटका शृता ।
जयन्त्याममतीसारज्वर सर्व्वौषधा ॥ ११ ॥
नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकै ।
सर्व्वज्वरहर क्वाथ सर्व्वातीसारनाशन ॥ १२ ॥
मुस्तपर्पटकोदीच्यदेवदारु मथ ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका ॥
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
एतदाहारसंयोगे हितं सर्व्वातिसारिणाम् ॥१३
बिल्वघृताग्निनिर्यूहः स्वयं सर्व्वातिसारनुत् ।१४।
अतीसारे छिनत्त्यद्धा कुटजत्वक्फलादृतः ॥१५॥
वत्सकातिविषाबिल्ववालाकन्दकषायकः ।
सविश्व आमशूलाढ्य ह्यतीसारे सशोणिते ॥"१६
इति गारुड़े १७४ अध्यायः ॥

अपि च ।
"हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
मूलं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिशुद्धवेत् ॥ १७ ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
साहं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥ १८ ॥
शिवायाश्चैव तद्वद्धं भवेदैकाहिकादिनुत् ।१९।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ॥"२०
इति तत्रैव १९३ अध्यायः ॥

"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
माञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥२१
अभयामलकद्राक्षाः पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समश्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥"२२
इति च गारुड़े १९९ अध्यायः ॥ * ॥

वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥"
तस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥"
तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
"स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणन्तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥"*॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"श्रमोऽरतिर्व्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ।
जृम्भाङ्गमर्द्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥"*॥
सन्ततादिज्वराणां प्रति नियतदूष्या धातवो यथा,
"सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥

जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
मध्ये व्यहनी ज्वरयत्याद्यावन्ते च मुञ्चति ॥"*॥
वातबलासकज्वरो यथा,—
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥"
विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धञ्चोष्णं प्रजायते ॥"*॥
शीतपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥"
दाहपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥"
उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतया अधिकलक्षणानि यथा,—
"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ १ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥२
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥३
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥४
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्द्दिरेव च ।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥६॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"७
अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"अंशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
साधारणीं क्रियान्तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्व्वाते निलये वसेत् ।
निर्व्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुप्रावरणावृतः ।
यथत्तुंपक्वं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥"*।
ततो ज्वरे वर्ज्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
"परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी ॥"

परिषेकः स्नानादिः । प्रदेहो अनुलेपनाभ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
निषिद्धनिषेधाद्दोषमाह ।
"शोषं छर्द्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।
प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥"
आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ * ॥
हारीतेन प्रत्येकं दूषणमुक्तम् ।
"व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ।
स्तनिश्च स्नेहपानात्तु मूर्च्छा छर्द्दिमदोऽरुचिः ॥
गुर्व्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अग्निसादः स्वरत्वञ्च स्रोतसां चाप्रवर्त्तनम् ॥"
स्तनिरिति व्यवायादित्यत्र सम्बध्यते । स्वप्नात् दिवास्वापात् ॥ * ॥ अन्यच्च वर्ज्जयेत् ।
"सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥
व्यायाममतिचेष्टाञ्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्ज्जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादिति चरकः वाग्भटश्च ।"
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
अस्यायमर्थः । "यतो हेतोः आमाशयस्थो दोषो वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निं हत्वा आच्छाद्य सामः अपक्वाहारसहितो मार्गं रसमार्गं पिधापयन् । अत्रार्थत्वादर्द्धतावपि दर्शयेन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्माद्धेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
"त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥"
चक्रश्च ।
"तरुणन्तु ज्वरं पूर्व्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ।
आमदोषमलिङ्गाद्या लङ्घयीत यथाविधि ॥"
अन्यच्च ।
"ज्वरादौ लङ्घनं कुर्य्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते रेचनं कुर्य्यात् कोष्ठशुद्ध्यै यथाबलम् ॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितस्याल्पदोषस्य यवागूपानमाचरेत् ।
शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा शक्तमाहरेत् ।
पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्म्मध्यलङ्घने ॥
अतिलङ्घितञ्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ॥
तर्पणार्थे तु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥"
अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः ।
"आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैर्य्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्त्वनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥"
आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैर्निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः ।
संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
यत्तु चरक आह ।
"चतःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥"
चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचनानुरूपवस्ति-

शिरोविरेचनानि। न त्वनुवासनं तस्य हन्तृ स्यात्। अत्र लङ्घनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तथा च सुश्रुतः।
"शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म्म वा पुनः।
तल्लङ्घनमिति प्रोक्तं बृंहणन्तु पृथग्विधम्॥
लङ्घनात् कर्षणान्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः॥*॥
ननु आमहरिणमितैर्दोषैरित्यादिपूर्व्वोक्तसुश्रुतवचनात् सामान्यतो ज्वरिणां यथाशक्त्या लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिचरकवचनाल्लङ्घनमपि लङ्घनं सर्व्वज्वरिभिः कथं न क्रियते। सत्योच्यते। वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्व्वज्वरेषु। तथा च सुश्रुतः।
'योनकश्च बलिने द्रव वमनं श्लैष्मिके ज्वरे।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये॥'
प्रशिथिलाशये अत्र मोपरश्च वैपरीत्येन गूढाशये इत्यर्थः॥*॥
'सरुक्षेऽनिलेन कार्य्यं सोष्मादर्श निरूहणम्।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम्॥
अपि च। सर्व्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च न कार्य्यः। यत आह हारीतः।
'तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्॥
अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम्॥*॥
ज्वरिभिर्म्मारुतसेवनं न कार्य्यम्। सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्व्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनमवस्थाविशेष एव युक्तम्। आतपसेवनमप्यवस्थाविशेष एव सङ्गृहीतम्॥*॥
लङ्घनामयपानाभिम्लानं शाखा न पच्यते।
तदा तु मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनः॥
ज्वराग्निं पाचनस्तद्वै कषायं समुपाचरेत्।"
इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः। यथा माऽपि न काम्यत्वस्यानिषिद्धत्वात्। अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिस्पन्दादिरूपं मोऽपि कार्य्य। तथाऽस्तु प्रकाराः संशुद्धिरित्यादिग्रीष्म लङ्घनम् कथनस्य यसिति सिद्धान्तम्। अथ सम्यगलङ्घितस्य लक्षणमाह।
'लङ्घनेन क्षये नीते ज्वरे समुपस्थिते सति।
निर्व्वरतं लघुत्वञ्च क्षुधैवास्याप्यजायत॥
लङ्घनं यावता तत् परं मन्तुं क्षये नीतः॥
यत आह
"आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्ज्जितः पचति। धातून् क्षीणेषु दोषेषु ... प्राणान् पचति। यथाकालमपानामग्नेश्च ... तदभावेन मनुष्यम्। प्राणापानौ च कायरी दद्यात्॥*॥
अन्यच्चाह सुश्रुतः।
'अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम्॥
अनवस्थितदोषाग्नेः अनवस्थितः संस्थानानि तस्मात् तथा दोषोऽपि च तस्य तस्य ज्वरिणः। कांक्षा अभिलाषः। रुचिः अन्नेप्सा।

मुखशोषादिनाशः सुखस्य यत् प्रकृतत्वं सैव रुचिः शोभा। रुचिः स्त्री दीप्तौ शोभायामभिलाषयोरिति मेदिनीकारः॥*॥ सम्प्रति कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह।
'वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे।
हृदयोद्गारकण्ठास्य शुद्धौ तन्द्राक्लमे गते॥
स्वेदे जाते रुचौ वापि क्षुत्पिपासासहोदये।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि॥'
हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः। उद्गारशुद्धिः सधूमाम्लोद्गाराभावः। कण्ठस्य शुद्धिः कफाद्यलिप्तत्वम्। आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम्। तन्द्राक्लमे तन्द्रा क्लमः तस्मिन्। तन्द्रा निद्रावत्। क्लमोऽत्र ग्लानिः। क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासाभ्यां सह युगपदुदये। अन्तरात्मनि मनसि। एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति। न तु प्रत्येकम्॥*॥
हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह।
"कफोत्क्लेशः सहृल्लासः ष्ठीवनस्य मुहुर्मुहुः।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने॥
कफोत्क्लेशः कफस्य वमनायोपस्थितिः॥"
हृल्लासः हृदयात् कफस्य निर्गमः॥*॥
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह।
'पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः॥
मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत्॥
दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम्। मनसः सम्भ्रमः भ्रान्तिः। ऊर्द्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यम्। हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्येव ज्ञानम्॥*॥ बलं रक्षन् लङ्घनं कारयेदित्याह।
'बलाविरोधिना चैव लङ्घनेनोपपादयेत्।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः॥
अयमर्थः। एवं ज्वरिणं बलविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उपचरेत्। कुत इति चेत्तत्राह। यदर्थ इति। यस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः। तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः॥*॥
कथाचिन्नद्यामस्य निषेधमाह सुश्रुतः।
तद्धि मारुतक्षयात्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः॥
न चाध्यश्रमक्रोधकामशोकश्रमज्वरे।
तत् अनशनं उक्तममारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यम्। मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः। सामे तु मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव। यत आह तन्त्रान्तरे।
'अनशनमेव कुर्व्वीत ज्वरे सामे समीरणे।
लङ्घनं ह्यामपाकार्थं न तद्वृंहणं यथा कर्षि॥
तद्वृंहणमामपाकादूर्द्ध्वम्। आगन्तोत्तमम्।
कषायिणी हवि धातून् सदृश कर्षणं बहु।
अत्यग्न्यायुर्बलमपि वायुना सदृशी च बलम्॥"*॥
आमस्य लक्षणमाह।
"आहारस्य रसः शारो यो न कोष्ठाग्निलाघवात्।

आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः॥"
तन्त्रान्तरे।
'आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम्।
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते॥'
अन्यच्च।
'अपि प्रश्नमसक्ता दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम्।
अन्नं सर्व्वगात्राणामाम इत्यभिशब्दितः॥
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः।
तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः॥"
अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह।
"वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः।
वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत्॥
विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम्।
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघस्योदये निशि॥"
विचरेद्युगपदङ्गादामश्चैककालं विचरेत्। कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन गृह्णाति अङ्गानीत्यर्थः॥*॥ तस्यैव निरामस्य लक्षणमाह।
'निरामो विशदो रूक्षो निर्व्विबन्धोऽल्पवेदनः।
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः॥*॥
अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह।
पित्तं सामं भवेद्दुर्गन्धं हरितं गुरु।
अम्लीकाकण्ठहृद्दाहकरं श्यावं तथा स्थिरम्॥
अम्लीका अम्लोद्गारो इति लोके॥*॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह।
'निरामं पीतमात्यम्लमतुष्णं कटुकं परम्।
दुर्गन्धि रुचिकृद्वह्निबलवर्द्धनमीरितम्॥
अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह।
'आविलस्तन्तुलः स्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते।
सामो बलाशो दुर्गन्धः क्षुदुद्गारविघातकृत्॥
स्यान: सङ्घात:॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह।
"फेनवान् निरामो निर्गन्धः पिण्डितश्चापि।
भवेत् स पिच्छिलः पाण्डुराणबेरलगायतः॥"
अथ सामस्य व्याधेर्लक्षणमाह।

"आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धि
दोषाप्रवृत्त्याविलमूत्रताभिः।
गुरूदरत्वारुचिगौरवाभि
रामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति॥
आमं जयेल्लङ्घनकोलपथ्या
लघुप्रदेहोष्णतिक्तयवैः।
विरूक्षणैस्त्वग्निप्रापनैश्च
सद्योधनैर्ब्बृंहणसंस्कृतैश्च॥

तद्धि मारुतक्षयात्तृष्णादिगोऽपि क्षयादि निरामेण विशेषितः तेन निरामक्षयान्वितेन लङ्घनं न कार्य्यम्। सामावस्थायां लङ्घनं कार्य्यमेव। तथा तृष्णामुखशोषभ्रमादयोऽपि निरामा एव विवक्षिताः। सामानां तथाभूतानां कार्य्यमेव। गुर्व्विणीबालवृद्धादिभिरपि निरामैरेव लङ्घनं न कार्य्यम्। सामे पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्य्यमेव। यथो वात्यो राजयक्ष्मा। वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्य्यम्। ज्वरो लङ्घनेऽपि अर्थं विवेचित्राह सुश्रुतः।

तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
हारीतश्च ।
तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अपथ्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिन्निवारयन्
पिबेदृत आह सुश्रुत एव ।
जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुश्रो न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
जीवनं जलम् ॥ किञ्चित्तु वारयेदेव । तथा च ।
ज्वरे नेत्रामये कोठे मन्देऽग्नावुदरे तथा ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
प्रसेके मुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिबेत् ।
यत आह ।
"अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥"॥
तत्र जलं ज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
सद्यःशुद्धौ तथाध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्ज्जयेत् ॥"
अन्यत्र स एव ।
"सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते ।"
अत्र शीतं जलमक्वथितं निषिद्धम् । तथा सति
क्वथितं जलं आयातम् ॥ तत्र क्वथितस्य विधि-
र्गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ।
तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु ॥
निर्व्वेगं शनैः ॥ क्वथितस्य विषयानाह सुश्रुतः ।
"वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते ।
दीपनं स्यात् कफच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ॥
तद्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥"
वाग्भटश्च ।
"तृष्णायां प्रागमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत् ॥
उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदुतत्त्वाय विशो-
धयेत् ।
वातपित्तकफस्वेदशकृन्मूत्राणि सारयेत् ॥" ॥
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामसेदसाम् ।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥"॥
अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।
त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥"॥
अन्ये तु ।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्म्मेघाटोपसदर्शनात् ॥"

केचित्तु ।
"वसुष्वङ्गेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥"
अत्र दोषाणां यथोल्वणता हीनता वा तथा
व्यवस्था कल्पनीया ॥
"तत् पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यग्निप्रदं लघु ॥"॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।
तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम् ॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
"हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तडागजम् ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥
नादेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ।
विषवत् पत्रपुष्पादिदुष्टं निर्झरयोगतः ॥
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौपं प्रावृषि चोत्तमम् ।
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ॥
दिवा रविकरैर्जुष्टं शीतं शीतकरैर्निशि ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ।"
अन्यच्च ।
"शरद्यगस्त्योदयादखिलं सलिलं हितम् ।
वृद्धसुश्रुतश्च ।
"कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥"
यथर्त्तुपक्वमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिबे-
दित्याह सुश्रुतः ।
"दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु ।
मूत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे तृष्णाच्छर्द्दिभ्रमेषु च ॥
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
सन्निपातसमुत्थे च शृतं शीतं प्रशस्यते ॥"
क्वथितस्य जलस्य शीतलकरणविशेषे गुण-
विशेषमाह सुश्रुतः ।
"शृतान्तु तत्त्रिदोषघ्नं यदन्तर्व्वाष्पशीतलम् ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि क्षमिलं ज्वरहृल्लघु ॥
धारापातेन विष्टम्भि दुर्ज्जरं पवनाहतम् ॥
अन्तर्व्वाष्पशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।
अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
"दिवा शृतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
रात्रौ शृतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
तत्तु पर्य्युषितं वह्निगुणभ्रष्टं त्रिदोषकृत् ।
गुर्व्वम्लपाकं विष्टम्भि सर्व्वरोगेषु निन्दितम् ॥
शृतं शीतं पुनस्तप्तं तोयं विषसमं भवेत् ।
निर्य्यूहोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः ॥"
रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"श्लेष्मानिलामदोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

श्वासकासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
अन्यच्च ।
"भिनत्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
रात्रावुष्णोदकाय तप्तमेव पिबेदित्याह ।
"उष्णं तदग्निजननं लघ्वच्छं वस्तिशोधनम् ।
पार्श्वरुक्पीनसाध्मानहिक्कानिलकफापहम् ॥
शस्तं हृद्यासशूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥"
विषयविशेषे त्वामेव जलं शीतलं पिबेदित्याह
सुश्रुतः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमश्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
धूमोद्गारेऽविदग्धेऽन्ने शोषे च मुखकण्ठयोः ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
शीतमम्भः आममेव न तु क्वथितम् । क्वथितन्तु
शीतं दाहादिषु यदुक्तं तत् सज्वरेषु । विज्वरेषु
तु दाहादिष्वामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥॥
आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधि-
माह ।
"आमं जलं पाकमुपैति यामं
पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
पक्वं तदुष्णञ्च ततोऽर्द्धकालं
कालात्ययः पीतजलस्य पाके ॥
पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ॥"
जलं हितमिति शेषः ॥ ॥ तिक्तानि बहुलानि
तेभ्यो निर्द्धार्य्य योगमाह सुश्रुतः ।
"मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राख्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥"
छत्रात्र धान्यकम् । यत आह निघण्टौ धन्व-
न्तरिः । कुस्तुम्बुरुः सुगन्धिकाराः छत्रा धान्यं
वितुन्नकमित्यादि । तद्गुणाश्च ।
"धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादुपाकि च ।
दोषत्रयघ्नं दाहश्वासकासज्वरप्रणुदित्यादि ॥"
चक्रदत्तवङ्गसेनवृन्दादयः छत्रास्थाने नागरं
पठन्ति । तद्यथा,—
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैरिति ।
नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकि-
त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरमुस्तव
इति केचित् । क्वचिदेकदेशेन समुदायोऽव-
गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसटे तु
नागरस्थाने पद्मकम् ॥ ॥ एतस्य प्रक्रिया ।
चन्दनैरित्यत्र सहार्थे तृतीया । तेन मुस्ता-
दिभिः षड्भिरामैरेव चूर्णैः सहितं जलं शृतं
जलमेव केवलं यथर्त्तुपक्वं पश्चाच्छीतलीकृतं
दद्यात् । तथा च वङ्गसेनः ।
यदम्बु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
अस्यायमर्थः । यत् हेतोः । अप्सु जलेषु ।
शृतशीतासु शृतासु केवलास्वेव यथर्त्तुपक्वासु ।
शीतासु शीतलीकृतासु । षडङ्गादि द्रव्यं प्रयु-
ज्यते । आममेव संक्षुद्य जले स्थाप्यते । ततः
प्रक्षेप्यत्वात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुदितं षडङ्गादि

प्रास्थिकेऽम्भसि प्रस्थमात्रे क्वथितशीतले जले तेन्दुं याहयेत्। अतएव षड़ङ्गमभिधाय षडङ्ग पानीयमिति वङ्गसेनादिभिरुक्तम्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं श्वेत ग्राह्य न तु रक्तम्। तत् कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम्। यत आह कषायलेपयो प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति। षडङ्गपानीयमिदम्। *। षडङ्गादे. पाने तु विधातव्या प्रक्रिया भिन्ना तामाह चक्रसेन।

कर्षमात्रमिह दद्य याहयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि।
अर्द्धसृत प्रयोक्तव्य पाने पेयादिसन्निधौ॥

आदिशब्देन यूषयवागूविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते।* पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्यनेनाह।

क्षुण्ण दद्य पल साध्य चतु षष्टिपले जले।
अर्द्धशिष्टन्तु तद्देय पाने पेयादिसन्निधौ॥

पानप्रयोगश्च षडङ्गमुक्तवान्। अस्मिन् पक्षे चन्दन रक्त ग्राह्यम्। कषायलेपयो प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात्। *।

अथ रक्तचन्दनस्य गुणा।

लघु रक्त हिम स्वादु च्छर्द्दितृष्णास्रपित्तजित्।
तिक्त नेत्रहित वृष्य ज्वरव्रणविषापहम्॥

षडङ्गादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा योगा उच्यन्ते। ते यथा —

श्रीपर्णीचन्दनोशीरपरूषकमधूकजम्।
पानं पित्तज्वरं हन्यात् शारिवाद्यं सशर्करम्॥

अत्र श्रीपर्णीपरूषकयो फले ग्राह्ये। मधूकस्य तु पुष्पम्। अन्यच्च।

हन्यात् यष्टीमधुक तथैवोत्पलपूर्व्वकम्।
पानं घृतं हिम किंवा सोत्पलं शर्करायुतम्॥
हन्यात् पित्तज्वरमिति शेष। उत्पलमत्र कमलमित्यादि।

दिवास्वाप न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः।
ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते॥
उचितो हि दिवास्वापो नित्य तेषां शरीरिणाम्।
वातादय प्रकुप्यन्ति येषामस्वपतां दिवा॥*॥

येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह।

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानती-
सारिण
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडि-
तान्।
क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धा
न्भाजोर्णिनो
रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् काम
दिवा स्वापयेत्॥*॥

अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह।

वातिक सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिक।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वर पाकमुपैति हि॥*

एतस्मामस्यावधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति। यत आह सुश्रुत।

बहुदोषस्य मन्दाग्ने सप्तरात्रात् परं ज्वरे।
लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते॥
तदा त मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनै।
कषायै पाचनैर्हृद्यैर्ज्ज्वर समुपाचरेत्॥*॥

ज्वरस्य तारुण्यमध्यावस्थता जीर्णतावधि।
आसप्तरात्रात्तरुण ज्वरमाहुर्मनीषिण।
द्वादशाहमभिव्याप्य मध्य जीर्ण तत परम्।
आसप्तरात्रादिति। अभ्याङ् मर्य्यादायाम्। रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षक। तेन सप्तम-दिवसादर्व्वाक् ज्वरस्तरुण इत्यर्थ। तथा चोक्त तन्त्रान्तरे।

ज्वरे यातीत षडहे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति।
दशरात्रात् पर जीर्णमाहुरन्ये मनीषिण।
अतएव जातूकर्ण। जीर्णज्वरोऽयमन्विस इति।

अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमय।

वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिके।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम्॥

सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षक। अतएवोक्तम्।

पाययेदातुर सामसौषध सप्तमे दिने।
शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निराम तदुपाचरेदिति॥

शार्ङ्गधरेणाप्युक्तम्।

गुडूचीपिप्पलीमूलनागरै पाचन स्मृतम्।
वातज्वरे तथा पथ्य कालिङ्ग सप्तमेऽहनीति॥

हारीतेनाप्युक्तम्।

एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षडाह सप्तमेऽहनि।
पिबेत् कषायसयोगात् पेयां ज्वरविनाशिनीम्॥

एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम्। कषायसयोगात् कषायेण साधितां पेयामित्यर्थ। खरनादेनाप्युक्तम्।

इति षडाह्निक प्रोक्तो नवज्वरहरो विधि।
तत पर पाचनीय शमनीयं ज्वरे हितम्॥

तत पर सप्तमेऽहनीत्यर्थ। वाग्भटश्च।

सप्ताहादौषध केचिदाहुरन्ये दशाहत।
लघ्वन्ने भोजिते केचिद्देयमामोल्वणे न तु॥

सप्ताहात् सप्ताहमारभ्येत्यर्थ। अत्र ल्यब्लोपे कर्म्मणि पञ्चमी। अतएव सुश्रुत।

दशरात्रात् पर सर्पिर्दद्यादिति निश्चितम्।

अतएव सप्तरात्रेण द्वादशाहेनेति लङ्घनवता वाग्भटेनेत्यर्थ। अत्र चरकस्त्वेवमाह।

ज्वरित षडहेऽतीते लघ्वन्न प्रतिभोजितम्।
पाचन शमनीय वा कषाय पाययेत्तु तम्॥

अस्यायमर्थ। ज्वरितं षडहे लङ्घनेन यातीते सप्तमेऽहनि भोजितलघ्वन्न अष्टमे दिने कषाय पाययेदित्यर्थ। तथा च सुश्रुत।

सप्तरात्रात् पर केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्।
सप्तरात्रात् पर अष्टमेऽहनीत्यर्थ। केचित् चरकादय। चक्रदत्तोऽपि।

सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मला।
निरामस्तु तत प्रोक्तो ज्वर प्रायोऽष्टमे दिने॥

एव सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्व्विकल्प। *। तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेश-कालोचित कुर्य्यात् भेषजमत्र दोषपाक दृष्ट्वा दद्यादित्याह सुश्रुत।

"पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते।
अचिरज्वरितस्यापि भेषज्य दोषपाकत॥" इति।

अस्यायमर्थ। अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्य देयम्। न तु सप्तरात्रापेक्षा। तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिक नवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाक दृष्ट्वा भेषज्य देयमित्यर्थ। *। दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुत।

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।
पक्व दोष विजानीयाज्ज्वर देय तदौषधमिति॥

ज्वरे मृदौ स्वल्पीभूते। मलेषु वातपित्तकफ-मूत्रपुरीषेषु। प्रचलेषु स्वमार्गगामिषु। पक्व निरामम्। दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम्। दोषाणां दद्वातपित्तकफानां प्रकृति ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम्। तस्या वैकृत्य वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञानं एकेषां मते।

क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम्।
दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम्॥

दोषप्रवृत्ति दोषाणां स्वमार्गसञ्चार। माधवनिदाने उत्साहस्थाने अष्टाह इति पाठ। *।

ज्ञेय पञ्चविध कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्।
अत्रानुक्ते प्रभाते स्यात् कषायेषु विशेषत॥
मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे।
तोयपेयादिसंस्कारे निर्द्दोष तत्र भेषजम्॥
मुख्यभेषज क्वाथ तस्य सम्बन्ध पानम्।

यत आह।

न कषाय प्रयुञ्जीत नराणां तरुणे ज्वरे।
कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतु सुदुस्तरा॥

आकुलीभूता प्रदुष्टा स्वमार्गं परित्यज्य यतस्ततो गता। अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते। *। उक्तञ्च क्वाथस्य पर्य्याया।

श्रृत क्वाथ कषायश्च निर्यूह स निगद्यते।
तोयपेयादिसंस्कारे निर्द्दोष तत्र भेषजमिति॥

तत्र तरुणे ज्वरे भेषज मुख्यभेषज क्वाथरूपम्। तोयपेयादिसंस्कारे निर्द्दोषम्। यत आह।

न तु कल्पनमुद्दिश्य कषाय प्रतिषिध्यते इति।

कल्पन तोयपेयायवागूवादिकम्। *। ननु।

स्वरसश्च तथा कल्क क्वाथश्च हिमफाण्टकौ।
ज्ञेया कषाया पञ्चैते लघव स्युर्यथोत्तरम्॥

इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथ न निषिध्यन्ते। तत्र।

य कषाय कषाय स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे।
इति।

य कषाय कषाय स्यात् चतुर्थभागावशेष करणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषाय वर्ण कषायरसश्च स्यात्। स क्वाथ। स तरुणज्वरे निषिद्ध। *। क्वाथपाकस्य कषायस्य लक्षणमाह।

पादशिष्ट कषाय स्यादुष्ण षोडशगुणाम्भसा।
क्वथितोऽसौ षडङ्गादि न निषिद्धो नवज्वरे॥

अस्यायमर्थ। य क्वाथ्यद्रव्यात् षोडशगुणेनाम्भसा क्वथित पक्व अथ च पादशिष्ट चतुर्थभागावशेष स कषाय स्यात्। अत षडङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्ध। अष्टकारेऽ

पाकाचोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ॥*॥
तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह ।
"दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणे ज्वरे ।
स्तम्भन्ते न विपच्यन्ते कुर्व्वन्ति विषमज्वरम् ॥
कषायेण स्तम्भिताः प्रवृत्तये निवारिताः ।
यत आह कषायरसगुणान् ।
कषायः स्तम्भनः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ।
इत्यादि ।
स्तम्भन्ते आमाशयं कुर्व्वन्ति । न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यच्च ।
"न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैः स्तम्भिता मलाः ।
तिर्य्यग्विमार्गगा वाते घोरं कुर्य्युर्नवज्वरम् ॥*॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
हृद्रोगं श्वासमानाहमोहञ्च कुरुते भृशम् ॥"
अस्यायमर्थः । कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव चेद्भवति वमनं न तद्दोषाय । अनुपस्थितदोषाणान्तु तरुणे ज्वरे वमनं यत्नकृतं हृद्रोगादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तरुणे ज्वरे यत्नाद् वमनं निषिद्धम् ॥ * ॥
अवस्थाविशेषे तदपि कर्त्तव्यमित्याह ।
"सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥"
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हस्येत्यनेन गर्भिण्यतिकृशातिवृद्धादिनिरासः । वाग्भटोऽत्र वृद्धवाग्भटः ॥
"वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमनं श्लेष्मबाहुल्याल्लङ्घनाल्लङ्घनकर्षितम् ।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः ॥"
अनशनमिति शेषः । अनेन वचनेन गुर्व्विण्यादीनामनशननिषेधात् ज्वरे सामे पाचनं निरामे शमनं पथ्यामण्डादिकञ्च दद्यात् ॥ * ॥
पाचनशमनयोर्लक्षणमाह ।
"यत् पचत्याममाहारं पचेदामरसञ्च यत् ।
यत्प्रकान् पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥
न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।
समीकरोति संवृद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥"
न शोधयति नोर्द्धाधोमार्गाभ्यां पातयति । नोदीरयति न वर्द्धयति ॥ * ॥ तयोः संप्रदानकालश्चाह ।
"पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु पाचनं दिवसत्रयम् ।
शमनीयं प्रदेयन्तु षड्रात्रं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदापयेत् ॥"
इत्यत्रिसंहितातः ॥ अन्यच्च ।
"कृशं चैवाल्पदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥"
ननु ।
"लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥"
भूयो बाहुल्येन । अन्यच्च ।
"पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
स सुप्तं कृष्णसर्पन्तु कराग्रेण परामृशेत् ॥"
इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात् कथं सामे ज्वरे पाचनं देयम् । उच्यते निरुपद्रवे सामे ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं निषिद्धम् । तथा च वाग्भटः ।
"सप्ताहात् परतोऽदृष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥"
अदुष्टे निरुपद्रवे । स्तब्धे सोपद्रवे ॥ * ॥ अथ सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः ।
"नागरं देवकाष्ठञ्च धान्यकं बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥
धान्यकं रौहिषम् । तदलाभाद्भूस्तृणं दद्यात् । बृहतीद्वयं बृहत्फला स्वल्पफला बृहती । क्षुद्रा बृहती चेति । कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ॥ कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु चेति शार्ङ्गधरेण उक्तत्वात् । नागरादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु ॥*॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह सुश्रुतः ।
"अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्व्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
हृस्वीरविल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
हृस्वीरः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभूः रक्तपुनर्नवा ।
तथाच मदनपालः ।
"पुनर्नवः श्वेतमूलो हृस्वीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभूः रक्तपुष्पकः ॥"
पाकप्रकारमाह ।
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं पातव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥"
द्रव्यात् पलपरिमितात् ॥ अन्यच्च ।
"उदकाद्विगुणं क्षीरं शिंशपासारमेव च ।
तत् क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
गुडूचीधान्यकारिष्टं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एषां क्वाथः सुप्रसिद्धः सर्व्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृल्लासतृष्णाच्छर्द्यरुचीर्हरेत् ॥"
गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥ संशोधनं तरुणज्वरिणो निषिद्धं तदाह सुश्रुतः ।
"छर्द्दिं मूर्च्छां मन्दमोहं भ्रमतृष्णामज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥"
संशोधनस्य लक्षणमाह ।
"स्थानाद्बहिर्नयेदूर्द्ध्वमधो वा दोषसञ्चयम् ।
संशोधनं तदेव स्याद्देवदालीफलं यथा ॥"
निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत आह ।
"दोषे शोधनसाध्ये तु यं विद्याद्दोषदुर्ब्बलम् ।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्य्याद्दोषप्रच्यावनं मृदु ॥"
शोधनसाध्यान् रोगानाह ।
"सद्योज्वरे विषे जीर्णे मन्दाग्नावरुचौ तथा ।
आम्लरोगे च हृद्रोगे कासे श्वासे च वामयेत् ॥
जीर्णज्वरगरच्छर्द्दिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
शूले शोथे मलघाते कृमिरोगे विरेचयेत् ॥"
दोषदुर्ब्बलं दोषैरुपचितैर्द्दुर्ब्बलं न तु उपवासादिकृशम् । अतएव समीक्ष्येति । अन्यच्च ॥
"चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।
अत्ययेत् दुर्ब्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥"
क्रुतौ बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्कायामाह । तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्ब्बलस्यापि दोषदुर्ब्बलस्यापि अत्ययेत् भवेत् । छर्द्यादिव्याधिस्तत् न भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ बलवतः पुरुषस्य पक्कस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने दोषमाह सुश्रुतः ।
"पक्कोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापादमेव च ॥"
पक्कः लङ्घनतिक्ताम्बुपानपेयादिभिः । अनिर्हृतः अधोमार्गेणानुत्सृष्टः । महात्ययं विषमज्वरं चातुर्थकम् । तस्यैव महात्ययत्वादिति गदाधरः ॥ गम्भीरमिति कार्त्तिकः ॥ महात्ययं महाकष्टं वा । बलव्यापादं बलक्षयम् ॥*॥
संशोधनमाह ।
"आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।
सामे समूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनश्च ॥"
आरग्वधः धनवहेरा ॥ अन्यच्च ।
"पथ्यारग्वधतिक्तात्रिवृद्दामलकैः शृतं तोयम् ।
पाचनसारकयुक्तं मुनिभिर्जीर्णज्वरे सामे ॥"
इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ॥ * ॥
"अनन्तां बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षसम्मितम् ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात् सर्व्वज्वरानयम् ।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥"
अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्कः ॥*॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह ।
"पीताम्बुर्लङ्घनक्षीणो जीर्णो भुक्तः पिपासितः ।
न पिबेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥"
पीताम्बुः पीतविरताम्बुः । भुक्तः भुक्तवानित्यर्थः । अनाध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः । इतरत् संशमनम् ॥ * ॥
"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्व्वा गुडूची धन्वयासकः ॥
कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च वालुकम् ।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥
यवानीन्द्रयवौ भार्गी शिग्रुवीजं सुराष्ट्रजा ॥
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥
शालीपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्व्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।

ज्वरांश्च निखिलान् हन्याभाग्यकाथ्या विषारणा।
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्॥
शीतान्नेनपि दाहादीन् मोह तन्द्रीं भ्रम तृषाम्।
कास श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोग कामलामपि॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।
शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्व्वज्वरनिवृत्तये॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्।
तद्वज्ज्वराणां सर्व्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्॥
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात्। भाग्यभावे कण्टकारीमूलम्। सौराष्ट्राभावे स्फटिकां दद्यात्। तगरालाभे कुष्ठं देयम्। जीवकर्षभकयोरलाभे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात्। तालीशपत्रकाभावे स्वर्णतालो प्रदीयते। इति। अथवा कण्टकारीजटा देया। इति सुदर्शनचूर्णम्। *।

शटी निशाद्वयं शुण्ठी दारु पुष्करमूलकम्।
इला गुडूची कटुका पर्पटश्च सवासकः॥
भार्गी किराततिक्तश्च दशमूलं तथैव च।
क्वाथमेषां पिबेत् कृष्णासिन्धुत्थयुतं नरः॥
ज्वरान् सर्व्वान् द्रुतं हन्ति शाठ्यं कार्थ्यां विषारणा।'

अनुभूतमद्भुतममेतत्॥ *

हरीतकीचित्रकभद्रदारुकाणां पृथग्भवेत्।
पलद्वयं कणा शुण्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी॥
सहदेवी विडङ्गञ्च प्रत्येकं पलसम्मितम्।
मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति॥
कासं श्वासं मलस्तम्भं वह्निमान्द्यं नियच्छति॥

लाक्षा दशाक्षा अरुणा षडक्षा
सचन्दनं लोहितचन्दनञ्च।
त्वकपत्रकं वारि सुरा समुस्ता
प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि॥
किराततिक्तस्त्रिवृतासतिक्ता
स्वलाकणापर्पटकण्टकाश्च।
विडङ्गविश्वामलकानि वासा
रास्नानिशावारुणसिन्धुवारा॥
एतानि दद्यानि पृथक् पलार्द्ध
मानानि सर्व्वाणि च भेषजानि।
कल्कानमीषां विदधीत गव्य
दुग्धेन वै साद्धतुलामितेन॥
तैलं तिलानान्तु तुलानुमानं
तेनैव कल्केन शनैः पचेत्तु।
हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
कुर्य्याद्बलं वीर्य्यमतीवपुष्टिम्॥
विमर्द्दनादाशु परिश्रमं श्रमं
भ्रमं नयेत् सञ्जनयेत् द्युतिं तथा।
तथा यथामस्थिसमुद्भवामपि
ग्रहण्य निद्रां समुपाक्षयेत सुखम्॥'

अरुणा मञ्जिष्ठा। वारि बाला। रक्षा रास्ना। इति लाक्षादितैलम्॥ *॥
'लाक्षारससमं तैलं तैलाम्भस्तु चतुर्गुणम्
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः।
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना॥
सर्व्वज्वरविनिर्मुक्त्यास्मामवारवातनुत्।
यमराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते॥"

मस्तु दधिजलम्। कौन्ती रेणुका। चन्दनमत्र श्वेतमेव न तु रक्तम्। रोहिणी कटुकी। इति च लाक्षाग्नितैलम्॥ *॥

'लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा पिनिल मधुकं बला।
लामज्जकं चन्दनञ्च चम्पकं नीलमुत्पलम्॥
प्रत्येकमेषां पञ्चशतपलं तोये चतुर्गुणे।
चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत् समापयेत्॥
रेणुका पद्मकञ्चैव वाजिगन्धा तथैव च।
वैनस्य चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं त्वचम्॥
शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च।
एभिरम्नमितैः कल्कैः कषायेणैव पेषितैः॥
मस्तुयुक्तारनालानामाढ़काढ़कमावपेत्।
क्षीराढकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति।
अपोहति तथा वातपित्तश्लेष्मभवं ज्वरम्॥
सप्रलापं सतृष्णञ्च तालुशोषभ्रमान्वितम्।
ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्षसा दूषिताश्च ये॥
तेषां कष्टप्रशमनं तैलं लाक्षादिकं महत्॥'

पेनिलं चन्दनम्। लामज्जकमुशीरवत् पीतच्छवि तृणविशेषः।

लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा।
चम्पकमित्यस्य स्थाने क्वचापि गैरिकं इति पाठः।
नीलोत्पलस्यालाभे तु कुमुदं दयमिष्यते।

समापयेत प्रक्षिपेदित्यर्थः। चोरकं ग्रन्थिपर्णस्य भेदः भटिटउर इति नेपालदेशे भवति। तदलाभे ग्रन्थिपर्णं देयम्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। मस्तु दधिजलम्। शुक्तं सन्धानभेदः। आरनालमपि सन्धानभेदः। इति महालाक्षादितैलम्॥ *॥ अथ नवज्वरे रसाः।

'सूतो गन्धष्टङ्कणः शोधितश्च
सर्व्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्ते।
भूयो भूयो मर्द्दयेत् त्रिरात्रं
वल्लो देयः शृङ्गवेराम्बुयुक्तः॥
नापि शीतं वीजनैस्तक्रभक्तं
हन्त्याकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम्।
यत्नौ चोयं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
पित्ताधिक्ये मूर्द्ध्नि तोयञ्च दद्यात्॥'

अस्य प्रक्रिया। पारदशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध भाग १ सोहागाभस्म भाग १ मरिच भाग १ शर्करा भाग ४ रोहुमत्स्यकपित्त भाग ३। आमु प्रतिदिनं सर्व्वं दिनत्रयं मर्द्दयेत्। रसमिमं रक्तित्रयमितमाद्रकरसेन दद्यात्। ओदनं तक्रं हन्ताकफलं भोक्तुं दद्यात्। व्यजनादौ शीतलमुपचारं कुर्य्यात्। उदकमञ्जरीरसो नवज्वरेषु॥ *॥ रसरत्नप्रदीपे।

"अदात सम सूतसमुन्फेन
हिङ्गुलगन्धं परिमृद्य याममम्।
नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस
मार्द्राम्भमाय ज्वरधूमकेतु॥'

प्रक्रिया। पारा शुद्धगन्धकशुद्धहिङ्गुलशुद्धसमुद्रफेनसभागं सर्व्वं याममेकमार्द्रकरसेन मर्द्दयित्वा रक्तिकाद्वयमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी भक्षयेत्। दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत्। इति ज्वरधूमकेतुः॥ *॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ।

'शुद्धं सूतो विषो गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितः।
धूर्त्तवीजं त्रिशाणं स्यात् सर्व्वेभ्यो द्विगुणा भवेत्।
हेमाह्वा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः।
जम्बीरनीरैर्द्दिनमर्दयं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥
आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम्।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्॥
विषमञ्च ज्वरं हन्याद्भव लोकेषु सर्व्वथा।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना रसोऽयं सर्व्वसम्मतः॥"

प्रक्रिया। शुद्धपारा शुद्धगन्धक शुद्धविष प्रत्येक टङ्क १ धतूरबीज टङ्क ३ चोकटङ्क १२ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः॥ *॥ सर्व्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे।

'एको भागो रसात् शुद्धाच्छैलेयं पिप्पली शिवा।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी।
एकत्र मर्द्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः॥
माषाम्मितां वटीं कृत्वा दद्यात् सर्व्वज्वरे बुधः।
छिन्नारसादुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता॥"

शैलेयं छड इति लोके। शिवात्र हरीतकी। आकारकरभः अकरकरहा इति लोके। चतुर्भागमिता अमी शैलेयादयः अष्ट समुदिता भागचतुष्टयमिताः। इति ज्वरघ्नीवटिका॥ *॥ शार्ङ्गधरे।

'रस गन्धञ्च दन्ती जैपाल क्रमवर्द्धितम्।
दन्तीरसेन सम्पिष्य वटी गुञ्जामिता कृता॥
प्रभाते सितया सार्द्धमचिता शीतवारिणा।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत्॥"

इति च ज्वरघ्नीवटिका॥ *॥ रसरत्नप्रदीपे।

'रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च।
पथ्या विभीतकं धात्री दन्तीवीजञ्च शोधितम्॥
चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत्।
वटीं माषनिभां कुर्य्यात् भक्षयेन्नूतने ज्वरे॥"

इति नवज्वरेभहरीवटी। इति नवज्वरे रसाः॥ *॥ अथ सामान्यज्वरे रसाः।

'शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तवीजं त्रिभिः समम्।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥
आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम्।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्व्वज्वरविनाशनः॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्।
विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः॥"

प्रक्रिया। शुद्धपारा टङ्क १ शुद्धविष टङ्क १ शुद्ध गन्धक टङ्क १ धतूरबीज टङ्क ३ शुण्ठि टङ्क ४ पीपरी टङ्क ४ मरिच टङ्क ४ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः॥ *॥

सर्व्वज्वरेषु सर्व्वरसप्रन्थेषु ।
"सूतं गन्धं विषञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्ककम् ॥
कटुत्रयं टङ्कषट्कं सर्व्वं पिष्ट्वा विचूर्णयेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं श्वाससर्व्वज्वरापहः ॥"

इति श्वासकुठारो रसः ॥ ६ ॥

श्वासे सर्व्वज्वरे रसरत्नावल्यां ।
"दारदश्चां शिखिग्रीवां रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कणकानवैः ॥
मर्द्दयेत्त्रिदिनं कार्य्या वटी चणकमापया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्व्वज्वरं ध्रुवम् ॥"
दारदश्चा दारदमूषी । शिखिग्रीवा तुतिया । रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ धत्तूरमन्त्र-स्वरसेन मर्द्दयेत् । इति ज्वराङ्कुशः ॥ ८ ॥
सर्व्वज्वरेषु ।
"नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रञ्च टङ्कणम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्गन्धवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना खादेत् गुञ्जामितो ज्वरे ॥"

इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ ७ ॥

"शुद्धनेपालटङ्कन्तु कर्षटङ्कद्वयोन्मितम् ।
गैरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्द्दयेत् ॥
कलायतुल्या कार्य्या वटिका ताञ्च भक्षयेत् ।
शीतलेन जलेनैषा वटी शीतज्वरापहा ॥"

इति ज्वरगौवटी ॥

"द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं
रसञ्च गन्धञ्च समेनमायुः ।
विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
त्रिसप्तरात्रेण दिवाकरांशैः ॥
विमर्द्दयेद्ध्मरसेन चूर्णं
गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान् समस्तान् ॥"
अस्य प्रक्रिया । पारा टङ्क १ गन्धकटङ्क १ विष-टङ्क १ द्विगुणतालकहततास्रटङ्क २ रोहुमतुस्यक-पित्त १ ए सबको खलमें जवचूर्ण करि मिले तब नाविके पातको स्वरसकभावना २१ घामे मध देवइ माना रती एक अनुपान श्वेत-शर्करा रती २ खाइ । इति सर्व्वज्वरे रवि-सुन्दरो रसः ॥ ६ ॥
"शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्वे तावद्विमर्द्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत् किन्तु कज्जलवद्भवेत् ॥
एषा कज्जलिका ख्याता दृंहणी वीर्य्यवर्द्धिनी ।
नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी ॥" ॥
कज्जलिकाविधानं तद्गुणाश्च रसरत्नप्रदीपे ।
"जयापत्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च ।
शृङ्गराजरसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥
रसं संशोध्य यत्नेन ततसमं शोधयेद्बलिम् ।
भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोधयेदर्करश्मिभिः ॥
सप्तधा वा त्रिधा वापि मत्वाप्यूर्णन्तु कारयेत् ।
चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
गन्धसूतं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
निर्धूमे बदराङ्गारे द्रवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
तत्र तं मधिगोविष्ठास्थापित कदलीतले ।
निःक्षिप्य तदुपर्य्यन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीडयेत् ॥
शीतलाङ्गात् ततः पत्रात् समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
एषं निहा भवेद्व्याधिघातिनी रसपर्पटी ॥
नरादिव्याधिभिर्व्याप्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
चकार कृपया युक्तः सुधारसपर्पटीम् ॥
रक्तिकासंमितां तावद्भृष्टजीरकसंयुताम् ।
गुञ्जाष्टकेऽष्टकैर्भाजा भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
रोगानुरूपमैषज्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
पिबेच्चदनुपानीयं शीतलं चुलुकत्रयम् ॥
प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
नाधिकां दशगुञ्जातो भजेत्तां कदाचन ॥
एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
एवमेताः समश्नीयाद्यो विंशतिवासरान् ॥
शिवं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
अथवा भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
ज्वरञ्च ग्रहणीञ्चापि तथार्त्तिसारमेव च ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलगुल्मजलोदरम् ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुरुष वीर्य्यवान् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्ज्जितः ॥"

इति रसपर्पटी ॥ ६ ॥

अथ ज्वरिते अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
"क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
अन्यच्च ।
"आमे पाकं गते नॄणां यदा भोजनलालसा ।
भवेत् काले त्वकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः ज्वरस्य पाककालश्च ।
"वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥"
ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति ॥*॥ ननु यथा पैत्तिको ज्वरो दशाहो-रात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते । तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको ज्वर सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥"
इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति । स आशुकारित्वाम् क्षयादाक्षेपकादीन् विकारान् संजनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाक-क्रियाभासन्निभे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते । तथा च धन्वन्तरिः ।
"ज्वराभिभूतः षडहे व्यतीते
विपक्वदोषः क्षतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"
ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः पक्वपानः । [illegible] क्षत-पक्वनलपाननिर्व्वातशय्यास्नगुरुव्यायवसनधार-णादिः । भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणम् । अतएव चरकः ।
"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तमिति ॥"
ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ षडहेऽतीते इत्युपलक्षणम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते ॥ लघ्वन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
"सर्व्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेल्लघु ॥"
दिनान्तोऽन्तशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥ उक्तञ्च वाग्भटेन ।
"वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमा-दिति ।"
ते वातपित्तश्लेष्माणः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्ना-दर्व्वाक् । यत आह ।
"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥" इति ॥
एतत् सुस्थपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
"श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसम-यादन्यदा । वेगापाये जठराग्निवेगनाशे । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
अत्र विषमज्वरिणेऽन्नं दातुं कालविशेषमाह चरकः ।
"सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
सर्व्वज्वरेषु सर्व्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वर-वेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवती-त्यर्थः ॥ * ॥ अथान्नग्रहणाय स्थानमाह ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥" इति ॥*॥
अथ बलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थमुपवेशनप्रकार-माह सुश्रुतः ।
"ज्वरे प्रमेहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः ।
नियतं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥"
नियतं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं नीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन कवलः कर्त्तव्य इत्याह ।
"यथा दोषोचितैर्द्रव्यैः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकाहृत् ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन च ।
जिह्वां दन्तान् मुखस्यान्तर्घृष्ट्वा कवलमाचरेत्

ज्वरांश्च निखिलान् हन्याच्छ्राम काथा विचारणा।
पृथगद्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा।
सन्निपाताद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्॥
शीताभिनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम्।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।

चौद्रमूना पिबेदेतद् गुर्व्वन्तो हितमेवाश्नीयादिति नियमः। यत आह सुश्रुतः।
'गुर्व्वभिष्यन्द्याकालञ्च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च॥
आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः।
तावत्कालं स लघ्वन्नमश्नीयात् सविरिक्तवान्॥"
आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैः अपक्वैर्दोषैर्याप इत्यर्थः।
ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह।
सात्म्यात् स्वादुभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतमिति।
सातत्यात् एकस्यैव भक्तस्य सर्व्वोपयोगात्।
स्वादुभावाच्च भक्ष्यान्तरादपि विस्वादुतः। पथ्यमप्रियं स्यात् तथापि तदेव पथ्यम्। कल्पना विधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनरिति॥ अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽश्नीयादेवेति द्वितीयो नियमः। कुत इति चेत् हि यतो हतो अभुञ्जानस्य क्षीयतेऽपक्वधातुर्भवति ततो म्रियतेऽपि च॥*॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीन्याह।
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह।
यवागोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः।'
तत्र रक्तशालिगुणाः।
'रक्तशालिर्व्वरस्तेषां बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित्।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्य्यः शुक्रलस्तड्ज्वरापहः॥
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः॥"
रक्तशालिर्मगधदेशे दाउदखानी इति प्रसिद्धः।
'मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान्।
यूषार्थे यूषभक्ष्याणां ज्वरितानां प्रदापयेत्॥'
तत्र मुद्गादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः॥*॥
पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम्।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम्॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे ज्वरितानां प्रदापयेत्॥
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः॥*॥
'लावान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् पृषतान् शशान्।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च तथैव मृगमातृकान्॥
मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत्।
सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटान्॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति कश्चिदेव यवस्थिताः॥"
तित्तिरिरत्र कृष्णतित्तिरिः। गौरतित्तिरेः कपिञ्जलपदेन पूर्व्वं गृहीतत्वात्॥
'ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः।
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरिः॥
इति॥*॥
'निम्बकं दाडिमं धात्रीफलमम्लं प्रकाङ्क्षयन्।
प्रदद्यादन्नसात्म्याय काञ्जिकं वा प्रशान्तम्॥'

अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दने।
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुके समे।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना।
सर्व्वज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातापहम्॥"
यवागूमण्डभक्तान्नदेया यथादोषं पाचनैः कृता।
यथा,—
'पञ्चमूल्या कषायेण पाचनं वातिके ज्वरे।
सञ्चीन् पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम्॥
पिप्पल्यादिकषायेण पाचनं कफजे ज्वरे।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया॥
महत्या पञ्चमूल्या च व्याघ्री दुःस्पर्शगोक्षुरैः।
सिद्धानि भिषगन्नानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम्॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे॥'
अस्यायमर्थः। वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन सिद्धान्यन्नानि भिषक् प्रयुञ्जीत।
'शालिपर्णी पृश्निपर्णी कण्टकारीद्वयं तथा।
गोक्षुरं पञ्चमं प्रोक्तं पञ्चमूलमिदं लघु॥
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्यया॥'
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या।
'श्रीफलं सर्व्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका।
श्योनाकं पञ्चमं प्रोक्तं पञ्चमूलमिदं महत्॥
त्रिदोषजे ज्वरे देया व्याघ्री दुःस्पर्शगोक्षुरैः।
व्याघ्री कण्टकारिका। दुःस्पर्शो यवासः।
पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत्॥
पित्तद्रवर्च्चा अथवा पिप्पल्यामलकैः शृताम्।
सर्पिष्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम्॥
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत्॥"
यथोचितान्नम्। अत्र पञ्चमूली हृहती लघ्वी च हिता। तथा श्रुतां पेयां पिबेदित्यर्थः।
'पेया भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिका।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका॥
स्वेदनाय च शैत्याद्द्रवत्वात् तृड्शमाय च।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च॥
ज्वरघ्नीर्हेतुसात्म्यत्वात्तस्मात्तां पूर्व्वमाचरेत्॥'
हेतुसात्म्यात् हेतवो वातपित्तकफास्तेषां सात्म्यत्वात्॥
'यवकोलकुलत्थानां सन्मूलकशुण्ठ्योः।
एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे॥"
पञ्चमुष्टिकयूषः॥*॥
'बद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्तिं निधापयेत्।
पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधितम्॥
पाययेत यवागूं वा मारुतस्यानुलोमनीम्॥"
पेयाया यवाग्वाश्च क्वचिदपवादमाह।
"मद्यात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे॥
दाहच्छर्द्दिहृतं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम्।
शर्कराममधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम्॥'
लाजशक्तुरूपं तर्पणम्। तथा च ग्रन्थान्तरे।
दाहच्छर्द्दिहृतं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम्।
सर्व्वाणि मद्यपस्यापि तोयालोडितशक्तुकम्॥

भवच्च
…मधुसंयुक्तं …
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तमम्ल … मदत्ता
सन्तर्पणस्वरूपञ्चाह धन्वन्तरिः। … बहुमूत्र
"द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपिण्डितामधुशर्करम्।
लाजचूर्णं समभ्यान्त्यं सन्तर्पणमुदाहृतम्॥
लाजचूर्णम्।
तर्पणमुक्तमित्यर्थः। लाजशक्तुगुणाश्च सुश्रुते।
'लाजानां शक्तवः शीता दीपना लघवो हिताः।
छर्द्द्यतीसारदाहघ्नाः विषघ्नास्तृड्ज्वरापहाः॥'
चरकश्च।
'तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुभिः।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं मधुसशर्करम्॥"
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव।
'द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः।
तर्पणार्थं रसा हिताः तर्पणं ज्वरनाशनम्॥"
पियालमत्र पक्वफलं न तन्मज्जा, अतिगुरुत्वात्
तर्पणार्थस्य दाहच्छर्द्दितृष्णापरस्य
चोगस्येत्यर्थः।
श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः।
रसोऽत्र मांसरसः। तत्र सिक्तो ओदनो रसौदनः। अशन व्यञ्जनमित्यनेन समासः।
"मुद्गयूषौदनश्चैव हितः कफसमुत्थिते।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः।
च एव मुद्गयूषौदन एव।
'क्षयात्ययरोगी यः क्षीणको जीर्णज्वरान्वितः।
विबन्धास्वरदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी॥
पिपासार्त्तः सदाहश्च पयसा
अन्यच्च।
"अजादुग्धं गुडोपेतं पातयं ज्वरशान्तये।
तदेव तु पयः शीतं तरुणे हन्ति मानवम्॥"
तरुणे ज्वरे। अन्यच्च।
'जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम्।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम्॥*॥
अथ ज्वरिणो नियममाह।
'न द्विरद्यान्न पूर्व्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो भुञ्जीत तरुणज्वरी।
न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम्।
तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः॥*॥
अथ ज्वरविमुक्तेः पूर्व्वरूपमाह।
'दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भेदसंज्ञिता
कूजनं चास्ति वैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे॥"
विड्भित् मलप्रवृत्तिः। अत्र
भावे क्विप्। कूजनं कुन्थनम्।
गात्रस्य। ज्वरमुक्तौ …
ननु दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः। स
दोषः कथमेवंविधं रूपं करिष्यति। उच्यते।
कश्चित् क्षीणोऽपि दोषः विनाशकाले स्वम्
दर्शयति। यथा निर्व्वाणावस्थायां दीपो
भासुः प्रज्वलति। वाग्भटोऽप्याह।
"धातून् प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते
ततो नरः श्वसन् कूजन् वमन् विदन्न चेष्टते।
न चेष्टते अचेष्टश्च स्यात्।

चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
नष्टस्तं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
ज्वरेषु [illegible] दवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
[illegible] कदलीतले ।
धातुगे ज्वरे । अन्यस्मिन् [illegible]
भवति ॥ * ॥

अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह ।
"देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥"
सुश्रुतोऽप्याह ।
"स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥" * ॥
अथ ज्वरमुक्तस्य नियमाः ।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥"
अन्यच्च ।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च प्रवातं शिशिरं जलम् ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥
अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्य्यात् पुनर्ज्वरम् ।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥
बलवर्णाग्निवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि वर्ज्जनीयानि वर्ज्जयेत् ॥"
अथ वातज्वराधिकारः । तत्र वातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"वातलाहारचेष्टाभ्यां वायुरामाशयाश्रयः ।
वहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥"
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । जृम्भात्यर्थं समीरणादिनि । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं जृम्भा स्यात् । जृम्भा च श्रमादिपूर्व्विका भवति ॥
अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेपथुर्व्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता ।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥"
एतानि लक्षणानि प्रायो भाविन्येन सुश्रुतेन निर्द्दिष्टानि । चकारादन्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते ।
"भवन्ति विविधा वातवेदना स्यादसुप्तता ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता ॥
ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः सन्धिजानुनोः ।
शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ॥
अरुणं नेत्रमूत्रादि तृट् प्रलापोष्णकामिता ॥"
विषमो वेगः शरीरोष्णतादिरूपो ज्वरवेगो विषमो भवतीत्यर्थः । क्षवस्तम्भः छिक्काया अभावः । तथा च वाग्भटः ।
"हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥" इति । ज्वरकोऽपि । क्षवथूद्गारनिग्रह इति । शिरोहृद्गात्ररुक् गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्दप्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनार्थः ॥ * ॥

"ज्वराभिभूतः षडहे व्यतीते
विपक्वदोषः क्षतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"
ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः दारोग्यदर्शने [illegible] ।
लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः ।
"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ॥"
सुश्रुतोऽप्याह ।
"वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति ॥"
ननु अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं विना प्राणिभिः कथं स्थातव्यमित्याह ।
"दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सोढुं शक्नोति लङ्घनम् ॥
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥" * ॥
भेषजमाह ।
"श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा कामदूती च शोणकः ।
तर्कारी गोक्षुरः क्षुद्रा बृहती कलसी स्थिरा ॥
रास्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शुण्ठी किरातकः ।
मुस्तामृता बला बालं द्राक्षा यासः शताह्विका ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् ।
सोपद्रवञ्च योगोऽयं सर्व्वयोगवरः स्मृतः ॥"
श्रीफलो विल्वः । सर्व्वतोभद्रा गम्भारी । कामदूती पाटला । शोणकः शोनापाढ़ा इति लोके । तर्कारी गणिकारिका । कलसी पृश्निपर्णी । स्थिरा शालिपर्णी । बालं सुगन्धवाला । यासो यवासः । इति दशमूलादिक्वाथः ॥ * ॥
सुश्रुतस्तु ।
"पञ्चमूली कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।" इति ।
अत्र पञ्चमूली बृहत्पञ्चमूली । अतएव त्रिशती ।
"श्रीपर्णी तर्कारी श्रीफलटुण्टुकपाटलामूलैः ।
पाचनमुदितं मारुतजनितज्वरहारिवारिणि क्वथितैः ॥"
इति बृहत्पञ्चमूली क्वाथः ॥ * ॥
"किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
त्रिपर्णीकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥"
उदीच्यं वालकम् । त्रिपर्णी शालिपर्णी । कलसी पृश्निपर्णी । इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं कृतम् ।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥"
कालिङ्गं कृतं ऐन्द्रयवं कृतम् ॥ * ॥
त्रिशती ।
"विश्रान्तताम्रन्धिकसिद्धतोयं
मरुज्ज्वरस्याभिवतः कुतोऽयम् ।
क्वाथोऽथ कुस्तुम्बुरुदेवदारुक्षुद्रौषधैः पाचनमत्र चारु ॥"
औषधं शुण्ठी । क्वाथः पाचनमिति । वेदाः प्रमाणमितिवत् ।
"[illegible]मूलीबलारास्नाकुलत्थैः सह पुष्करैः ।
कृत्वाम्भिरःकम्पं पर्व्वभेदं मरुज्ज्वरम् ॥"
[illegible]दिः । इति बृहत्पञ्चमूल्यादिक्वाथः ॥
[illegible]सीनामृतवह्निविश्वा-
कासिन्धुकभूमिनिम्बैः ।
[illegible]रचितः कषायो
[illegible]हताशनो हन्ति गदानिमांस्तु ॥
ज्वरं मरुद्दुष्टिसमुद्भवं तथा
बलासजश्वानलमन्दताश्च ।
कण्ठावरोधं हृदयावरोधं
स्वेदञ्च रोमाञ्चहिमत्वमोहान् ॥"
इति कणादिक्वाथः ॥ * ॥
"शुद्धं शङ्करशुक्रमक्षतुलितं मारारिनारीरजस्तावत्तावदुमापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम् ॥
तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्कणं
शुण्ठी हारघमिता कणा च मरिचं दिक्पालसंख्याक्कम् ॥
विषादि वस्तूनि शिलोपरिष्टा-
द्विचूर्णयेद्वासरमि शोधयेच्च ।
ततस्तु खल्ले रसगन्धकौ च
चूर्णञ्च तद्यामयुगं विमर्द्द्य ॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः ।
समीरणश्लेष्मगदान् हरते मात्रास्य गुञ्जैका ॥
आर्द्रकेण समेन भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवं ज्वरम् ।
श्वासकासमुखसेकशीतता-
वह्निमान्द्यविरुचींश्च नाशयेत् ॥
नस्येनाश्वेव हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं क्षवथुग्रहम् ॥"
कल्पतरुरसः ॥ सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वराङ्कुशः प्रदेयोऽत्र ॥ * ॥
"विषमहौषधमागधिकोग्रया
द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम् ।
क्रमविवर्द्धितमुद्दलितज्वर-
स्त्रिपुरभैरव एव रसो वरः ॥"
द्युमणिः मारितं ताम्रं तस्य भागाः पञ्च । रक्तकं हिङ्गुलं तस्य भागाः षट् । मात्रास्य रक्तिकार्द्धम् । त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे ॥ * ॥
"वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं जङ्घापार्श्वास्थिमूलिनि ।
पीनसश्वासबाधिर्य्ये कारयेत्तद्विधानवित् ॥
शीतशां मार्द्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥
"खर्परभ्रष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥"
वालुकास्वेदः कम्पे शिरोहृदयगात्रव्यथायां जृम्भायाम् । पादसुप्ततायां पिण्डिकोद्वेष्टने ऊरुसादे हनुस्तम्भे लोमहर्षे च ॥ * ॥
"मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजन्मसरिपान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥"
इति कवलः कण्ठौष्ठमुखशोषे ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"शर्करादाडिमाभ्याञ्च द्राक्षादाडिमयोस्तथा ।
कल्कं विभावयेदास्ये शोषवैरस्यनाशनम् ॥
द्राक्षामलकयोः कल्कं सघृतं वदने क्षिपेत् ।
तेन दृष्टा सुरसन्ताप' सशोषस्तेन शाम्यति ॥
सुरस जायते वक्त्रं रुचिर्भवति भोजने ॥" * ॥
निद्रानाशस्य निदानमाह ।
"लाघवं लङ्घनं चिन्ता व्यायाम' शोकभीक्रुधः ।
एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मास्तिसञ्चयात् ॥"
अस्य चिकित्सामाह ।
'भङ्गस्तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये ॥
गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोड्य लिहन् ।
चिरादपि च नष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥
वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्याश्च ।
विष्टतं निद्राजनकं कुडमूलं वा घृतं सगुडम् ॥'
पीतमिति शेषः ॥
"मूलन्तु काकमाच्या सह सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
विन्यस्तानि नष्टनिद्रो निद्रामाप्नोत्येव सिद्धमिदम् ॥
शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥"
रस मांसरसम् ।
'कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।
मनोऽनुकूला विषया काम निद्रासुखप्रदा ॥
रसः शाकं च सूपे च सर्पिर्यूषपय सु च ।
निद्रां सञ्जनयन्त्याशु पलाण्डुरुपयोजितः ॥'
रसः मांसरसः ।
"ऐक्षवं पीतकौ माषा' सुरा मांसरस' पय' ॥
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्व्वन्ति देहिनाम् ॥'
निद्रानाशे ॥ * ॥
'दारु हैमवती कुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेत् कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥"
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कलेपः शूलाध्मानयोः ॥ * ॥
"कटुतैलं कणाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निस्वनं व्यथाम् ॥"
तैलं कर्णस्वने ॥ * ॥
"कणासुगन्धिवचया यवान्या च समन्विता ।
ताम्बूलसहिता हन्ति शुष्ककासं मुखे धृता ॥"
शुष्ककासे ॥ * ॥ पथ्यान्नमाह ।
'अमापवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
मुद्गामलकयूषस्तु बद्धविट्काय दीयते ॥"
रसो विष्किरमांसरसः ॥
'पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां
पिबेत् ॥"
पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
'पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्रयम् ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्यादसानुगम् ॥"
पित्तस्य पङ्गुत्वात्तेन कोष्ठाग्निरुष्मा बहिर्नेतुं न शक्यते । यत आह ।
'पित्तं पङ्गु कफः पङ्गु पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥"
इति ॥
ततोऽत्र पित्तं वायुसहायं बोद्धव्यम् । यत आह ।
"ज्वरमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
एकस्तु कुपितो दोषः इतरानपि कोपयेत् ॥" इति ।
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । पित्तान्नयनयोर्दाह इति । पित्तात् ज्वरे उत्पत्स्यति नेत्रदाहः स्यात् । स च श्रमादिपूर्व्वको भवति ॥ * ॥
अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥"
अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सद्रवत्वात् प्रशस्तिः स्वतोऽसार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्या । प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छादयः पूर्व्वरक्तानम् । मदः पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः चक्रारूढस्येव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोठादयो बोद्धव्याः ॥ * ॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
'आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
यतः ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण ज्वरं युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घनवता अतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥
किन्तद्भेषजं तदाह ।
'तिक्तासुस्तायवै पाठाकटफलाभ्यां सहोदकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"
इति तिक्तादिक्वाथः ॥ * ॥
'पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति पर्पटादिक्वाथः ॥ * ॥
'द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः क्वाथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
मुखशोषप्रलापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रयुत ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मत ॥"
इति द्राक्षादिक्वाथः ॥ * ॥
"पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥
'गुडूच्यामलकीयुक्तः क्वथो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥"
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
एक पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥" * ॥
"ह्रीवेरं चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत् ॥"
इति ह्रीवेरादिक्वाथः ॥ * ॥
"भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकन्यवदान्तता ।
वासकं धान्यकं बिल्वं कषायो माक्षिकान्वितः ॥
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥'
इति भूनिम्बादिक्वाथः ॥ * ॥
"द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता तिक्तामृतापि च ।
धात्री बालमुशीरञ्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥
परूषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधूकं कुलकं चापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तृष्णां दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां छर्द्दिं तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासञ्च हृल्लासं नाशयेन्नात्र संशय ॥'
इति महाद्राक्षादिक्वाथः ॥ * ॥
"सञ्चितो निशि पर्य्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुल
क्वाथः ।
पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं घोरम् ॥'
इति धान्याकक्वाथः ॥ * ॥
"अमृतायाः हिमः प्रातः भक्षितः पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥"
"गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं वीरणमूलकम् ।
मधु मुस्ता त्रिवृद्धात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं द्रुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥'
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"पलाशस्य बदर्या वा निम्बस्य मृदुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥ * ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥ * ॥
पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिंह्याद्दाहज्वरापहः ।
क्वाथाद्यकपित्तदोषपञ्चश्वासान् हन्ति वमीरपि ।
तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन क्षौद्रेणापि लिह्यात् ॥ * ॥
'काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ शीतकषायस्त्विन्नशीतलीतलवारिभिः ॥ * ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाडिमबीजैर्वा धान्याकल्केन च क्षिपेत् ॥'
धानाका धान्याकम् । इति कवल ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
"दाहवम्यर्द्दितं क्षामं निरन्नं तृषयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"
लाजतर्पणं लाजाशक्तुरूपं तर्पणम् । तन्त्र पैत्तस्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥ * ॥
'मुद्गयूषोदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
हर्म्ये शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशोभिते ॥
मलयोद्भवसंसिक्ते स्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
हारावली चन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥”
इति पित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥ * ॥
अथ श्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र श्लेष्मज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्ब्बिकां संप्राप्तिमाह ।
“श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफ आमाशयाश्रयः ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥”
कफस्य कोष्ठाग्नितेजसो वह्निर्नयनेन पक्तुत्वादाशङ्कायां जातायां पित्तस्येव सिद्धान्तो बोद्धव्यः ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्ब्बरूपमाह ।
कफान्नानभिनन्दनमिति । कफात् ज्वरे उत्पत्स्यति अन्नानभिलाषः स्यात् । स च श्रमादिपूर्ब्बको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षणमाह ।
“स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥”
स्तैमित्यं अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेगः ज्वरस्य मन्दवेगः । आलस्यं समर्थस्यापि कर्म्मण्यप्रवृत्तत्वाद्यः । स्तम्भः अङ्गानम्रता । तृप्तिः अन्नाभिलाषे सत्यपि भोजनासामर्थ्यम् । गौरवं गात्राणाम् । शीतं शीतं लगति । उत्क्लेदः वमनोपस्थितिरिव । अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् । प्रतिश्यायो नासारोगविशेषः । अरुचिः भोजनानिच्छा । चकारात् पिडका शीता मुखप्रसेकश्छर्द्दिस्तन्द्रा हृदयोपलेप उष्णाभिलाषो वह्निमान्द्यमिति । यत उक्तम् ।
“प्रसेकः पिड़का शीतास्छर्द्दिस्तन्द्रोष्णकामिता ।
कफेन लिप्तहृदयं भवेदग्नेश्च मन्दता ॥”
अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।
“आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥”
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । द्वादशाहेन लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥ किन्तु श्लेषणं तदाह ।
“पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनमिति ।”
पिप्पल्यादिगणमाह ।
“पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिकाः ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः ।
महानिम्बश्च मूर्व्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम् ॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः ।
गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः ॥”
इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥
“क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानामपि शस्यते ॥
पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन् ।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥ * ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥”
इति चातुर्भद्रिकावलेहः ॥ * ॥
“कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये ॥”
इत्यष्टाङ्गोऽवलेहः ॥ * ॥
“सिन्धुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥
यवानी पिप्पली वासा तथा खाखसवल्कलम् ।
एषां क्वाथं पिबेत् कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥
वासाक्षुद्रामृताक्वाथः क्षौद्रेण ज्वरकासहृत् ॥”
इति वासादिक्वाथः ॥ * ॥
“मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा ।
चित्रकं कट्फलं कुष्ठं ससुगन्धिवचा शिवा ॥
कण्टकारी जटा शृङ्गी यवानी पिचुमर्द्दकः ।
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥”
इति मरिचादिक्वाथः ॥
वातज्वराधिकारोक्तकल्पतरुरसोऽपि श्लेष्मज्वरे दातव्यस्तस्य कफवाधिहरत्वात् ॥ * ॥
“सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः ॥”
कवल इति शेषः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
“मुद्गयूषौदनो देयो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥”
इति श्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वराधिकारः । तत्र द्वन्द्वजज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्ब्बिकां संप्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।
“वातपित्तकरैर्व्वातपित्ते आमाशयाश्रये ।
वह्निन्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगे ज्वरकारिणी ॥”
स्यातामिति शेषः ॥ * ॥
अथ तस्य पूर्ब्बरूपमाह ।
“प्रायूपे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥”
ज्वर इति शेषः ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
“तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥”
पर्व्वभेदः पर्व्वाणि भिद्यन्त इवेति सन्धिषु व्यथा ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
“वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शटीम् ।
निष्क्वाथ्य सगुडं क्वाथं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥”
इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥
“गुडूची पर्पटो मुस्तं किराती विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”
इति पञ्चभद्रक्वाथः ॥ * ॥
“त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥”
इति त्रिफलादिक्वाथः ॥ * ॥
“मधुकं सारिवा द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मीरफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च क्षिपेत् संचूर्ण्य वारिणि ।
निशोषितं सिताक्षौद्रलाजयुक्तञ्च तत् पिबेत् ।
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छारुचिभ्रमान् ॥
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥”
अत्र मधुकादिम्मृणालान्तं समुदितं पलपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारिणि षट्पलपरिमिते । मधुकादिर्हिमो द्वाहे ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
“मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः ।
महादाहे प्रशस्तौ यूषश्चणकसम्भवः ॥”
दाड़िमामलकमुद्गसम्भवो यूष उक्त इति वातपैत्तिके ।
“कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेल्लादयस्तथा ।
प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
दग्धास्तु ज्वरविष्टम्भशूलोदावर्त्तकारिणः ॥”
इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्ब्बिकां सम्प्राप्तिमाह ।
“वातश्लेष्मकरैर्व्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
वह्निन्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”
पूर्ब्बरूपमाह ।
“प्राग्रूपे वातकफयोः स्याता वातकफज्वरे ॥”
तस्य लक्षणमाह ।
“स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥”
स्वेदाप्रवर्त्तनं स्वेदस्य व्याधमन्ताद्भावेन प्रवृत्तिः ॥
तथाह हारीतः ।
“शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो
ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥”
स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः ॥ * ॥
ननु स्वेदः पित्तस्य धर्म्मः अतएव पित्तज्वरे कफक्षौष्ठमुखगामीनां पाकः स्वेदश्च जायत इत्युक्तम् । तस्मात् कथं वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्यातिप्रवृत्तिः । उच्यते । विकृतिविषमसमवायारब्धत्वान्न दोष इति वार्त्तिकः । प्रकृतिसमसमवायस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्य्यकारणभावः सम्बन्धः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्य्यमिति यावत् । यथा प्रकृतेर्यथाश्रितैः शुक्लैस्तन्तुभिः समवायकारणैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति । यथा प्रकृतेन कैवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा जनितो ज्वरो वातादुक्तैर्धर्म्मैर्मद्वेगादिक-

सैन्निपातिकोऽपि भवति । निजागन्तुकस्य
यावन्तु विषमा ऋतुभूतया विषम कारणानुरू
त्वात् समवाय कार्यस्य कारणसमवायः । यथा
संसर्गाद्धृतनाभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां ऋतुभवाभ्यां
विषम कारणानुरूपा माहिनी वर्णा आयते ।
तथा वातज पित्तजाभ्यां वातश्लेष्मभ्यां हेतु
भूताभ्यां विषमा कारणानुरूपा लक्षणानि
दर्शयतीति सिद्धान्तः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"वातश्लेष्मज्वरे स्वर्भावित नवमाहति ।
पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
स्वल्पेऽपि भस्मा भर्गी वातश्लेष्मज्वरापहः ।
कौम्भमाश्वयोर्मिलात् पञ्चकोलमिदं स्मृतम् ।
सोऽन्तोद मारुत श्रेष्ठ स्वेद कफवातनुत ।
गुल्मप्लीहोदराध्मानशूल चित्तकोपनम् ।"

इति पञ्चकोलम ॥ * ॥

"किरातकिङ्गान्तरतिक्तिका
कलाकरामूलनरोमिमुक्तैः ।
कृत कषायो विनिहन्ति सत्वर
ज्वर समीरोत्थ मकवात् मसृणितम् ।"

इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥

"पिप्पल्यादिकाथ क्वाथ दिवैद्रालकपत्री ।
वातपर किञ्चिन्मितं ज्वरे भिषक्तमुत्तमम् ।'

इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

"पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
वचा नागविषा आत्मीयाठा कटुकरसम् ।
निदाननिवृत्ती मूर्च्छा तन्द्रा च स्यात् च ।
कण्ठ पुष्कर भार्गी निष्ठ कर्कटाख्यम् ।
अकमूर्ण इन्द्रयवा देवदारु बहुरालभा ।
अष्टादशाख्य न च गुरमाणां यदि दुष्का ।
एतानि समभागानि तत्र कषायेण हिते ।
कफो वात निहन्त्याशु वातश्लेष्मज्वरापहः ।
च ल ताप तथा ह्रास प्रस्वेदमपि वैषम्यम् ।
पार्श्वशूलामयान् रामबहवो यथा ।
... निदाश्च ... सर्वोपाय ।
... ज्वरं समेव दुर्गम ।"

इति दशमूलादिक्वाथः ॥ * ॥

"... दत्ता ... कषायम् ।
... विनाशी वातश्लेष्मज्वरापहः ।

इति दशमूल क्वाथः ॥ * ॥

अथ ... वातश्लेष्मज्वरहरमाह ।
"... वारिदपर्पटनिहन्ति द्रव्यम् ।
वातश्लेष्मज्वर ... रचित प्रत्यवायम् ।"

इति पिप्पल्यादिकः ॥ * ॥

"... ... ... ।
... ... ।
... ... ।
... ... ।
... ... ।
... वातश्लेष्मज्वरापहः ।"
... ... ज्वरे ... ।

'मोघिके भद्रकुमटकर्
निशानल शर्करीमित्ति सुवन्ति ।
भार्गी यमकालिङ्गलद्य भाजन
सर्पगन्ध स्वेदर सुपूतनार ।
मरिच पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्र पौष्करम् ।
भूनिम्ब कटुका कुष्ठ कर्पूरी निद्रिका शटी ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
एतच्चूर्णम ग्रैष्म शीतोदक लेखनीये ।'

निद्रिका यच गुरिया इति लोके । अत्र शटी
गन्धपलाशी । इति मरिचादिचूर्णम् ॥ * ॥

"भूनिम्बकारवल्लिकाफलपाकफलस्य त्वचा ।
एषामुद्धृत्य चैव मधुना स्वेदसह ।'

इति भूनिम्बादिचूर्णम ॥ * ॥

पूर्वोक्तो वातकफोऽप्यत्र समुचित । यत
उक्तम् ।

'मीनस्वापनर्योर्मि जहातापाशाद्यिष्टलिनि ।
वातश्लेष्मज्वरे मेदः कारयेत सर्हपासवित ॥ * ॥

मातुलुङ्गफलकमरी घृत
निम्बुकमरिचायिनी सुरी ।
हन्ति वातकफरोगमाश्वत
प्रायमाशु मदनामरोचकम् ।

इति कवल ।"

तथामयाह ।

'मद्यदा पयमल्पान्न मध्यक निद्र विक्रियक ।
श्रममे न्विम रद्दात ज्वरे वातबलासके ।'

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य
निदानमसित्यकाराद्युक्तपूर्वकाले सम्यानि
माह ।

"पित्तश्लेष्मज्वरे लिप्तकफनामापस्यावयो ।
तन्द्रितरूप कासारुचि दाहो ज्वरकारिदी ।'

पुनर्वदमाह ।

"मान्द्य तिक्तकयो स्यातां पित्तकफे ज्वरे ।"

अथ तस्य चयनमाह ।

"निर्मिताक्तस्त्वा गन्ता भास कासोऽरुचिस्तृषा ।
गद्गदाचो द्युमु शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृति ।"

आमयस्य निर्जनस्य मितः । निश्वर्य कफेन ।
तन्द्रा चाद्दुर्लिलिमितच्यतम् । मोहो मध्य ॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"पित्तश्लेष्मज्वरे देवमीय दशमीरिपि ।
गुडूचीनिम्बधान्याकचन्दन कटरोहिणी ।
गुडूच्यादिरयं क्वाथ पाचनो दीपन परः ।
तृष्णादाहारुचिच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ।"

इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥

"पटोलारुकुटकादिस्थलोद्भव चन्दनम् ।
मारोचिकप्रबैनस्वनाटकोटिनम् ।
कर्पूर मदनाख्य पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
कृष्णालाभावच्चादिकषायादिस्थारकम् ।"

इति पटोलादिकम् ॥ * ॥

"पटोलार्कमदन मत्र विनिश्चकपायकम् ।
मुक्तैश्च चन्द्र गुडी पद्मं कटुरोहिणी ।

दाहतृष्णावमिच्छर्दि कासशूलनिवारणम् ।"

इति कण्टकार्यादिक्वाथः ॥ * ॥

'नागरीनीरविल्वाम्बुधान्यमोचरसाशुभिः ।
कृत क्वाथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।"

इति नागरादिक्वाथः ॥ * ॥

'मधुशर्करामधुमाषा कटुकाशोधमारिका ।
पीता ज्वरं जयेच्छ्रीघ्र पित्तश्लेष्मसमुद्भवम् ।"

अत्र कटुकाया द्वाविंशमाषा । शर्करायाः
चत्वारो माषा । एवं कर्ष इति चरकः ।
वैद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयोः समभागयो
रेव कर्षः । इति कटुकीकल्कः ॥ * ॥

'मधुपुष्पशालाया रस वोऽष्टितामृत ।
पित्तश्लेष्मज्वर हन्ति मासपित सकामलम् ।"

अत्र वासाया रसो भद्रपलपरि मतो दश ।
मधुसितयो प्रत्येक टङ्क प्रमाणम् ॥ * ॥

अपाप्यमाह ।

'कषाय परिपीतस्तु मृद्वङ्गरदप्रेम्यया ।
पित्तश्लेष्मज्वरसमोदाहकलदरो भवेत् ।" ॥

अन्यच्च ।

"पटोलधान्ययोर्यूष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।"

इति पित्तश्लेष्माधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तत्र निदा
नान्तिककृता सन्निपातज्वरस्तु दद्या ॥ ॥
तत्रागन्तुकज्वराधिकारमाह । तत्रागन्तु
ज्वरस्य निदानमाह ।

'अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्व स विभाव्येत् ।"

अभिघातः शस्त्रादिजनितु... । अभिषङ्गः
कामशोकभयक्रोधभूतादिभिरभिषङ्ग ।
अभिचारः श्येनादिकर्मजन्य । अभिशाप
ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिकृत शाप । स आगन्तु
ज्वर यथास्व दोषानुरूपेण वातादि दोषैर्विभाव्य
विभावयेत् ॥ * ॥ अथ तस्य निदा
नमाह ।

'… भूतविषवायुविषमभङ्गादि ...
शापशङ्काभयादिभिः स ... भवेत् ।"

... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षाया-
माह ।
"कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥"
कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः
कुप्यति । क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं
कुप्यति । भूताभिषङ्गात् भूतावेशजादागन्तोः
त्रयो मला दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः । भूत-
सामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं
समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसा-
मान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्य-
लक्षणाः मलाः ॥ * ॥
अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदैर्लक्षणभेदानाह ।
"श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥"
विषकृते स्थावरजङ्गमविषभक्षणकृते ज्वरे ।
श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः शाकवर्णो वा ।
अतीसारः स्थावरविषेणैव तस्याधोगामित्वात् ।
तोदः सूचीव्यधनेनेव व्यथा ॥ * ॥
"ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति ॥"
कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे ।
चकारात् वाग्भटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्ध-
व्यानि । तानि यथा,—
"कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ॥"
भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः । शोकाच्च चकारेण
प्रलाप एवानुकृष्यते । कोपाच्च कोपादपि
वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्मः तत्
कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात्
पित्तमिति । उच्यते ।
"एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥"
इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र
वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति ।
यत उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ स्मृतौ वात-
पित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।
"भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यं रोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥"
भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति । कदा-
चिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥
"अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।"
तृष्णा चेति चकारेण हारीताशुवादि वाग्-
भटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तद्यथा,—
"यत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्ब्बं मनस्ततो देहस्ततो विस्फोटविभ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति ॥"
अथ तेषां चिकित्सा ।
"चागन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्ब्बन्ति लङ्घनम् ॥"
तथा च वाग्भटः ।
"शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥"
नेष्यते इति शेषः । अन्यच्च ।

"लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताग्रहादिजे ।
भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते ज्वरे ॥
किन्तु दीप्ताग्नये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ।
अभिघातज्वरे युञ्ज्यात् क्रियामुष्णविवर्ज्जिताम् ॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकैर्म्मेध्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥"
मेध्यैर्म्मेधाय हितैः ॥ * ॥
"वधवन्धश्रमाध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।
ज्वरानुपाचरेत् पूर्ब्बं क्षीरमांसरसौदनैः ॥"
वधस्ताड़नं कर्णादिवेधो वा । भङ्गश्छेदभेदादिकः ।
भ्रंशो वृक्षादितः पतनम् ॥ * ॥
"अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राञ्च कारयेत् ।
ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।
जयेत् कषायैर्म्मतिमान् सर्व्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥"
सर्व्वगन्धमाह ।
"चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्द्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे काम्ये नार्य्याः सद्वाक्यमेव च ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
कामैरथ मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥"
कामैः कामायेष्टैः । मनोज्ञैः धिक्कारादिभि-
र्भयजनकवचनैर्व्वा ॥ * ॥
"कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वर-
स्तथा ।
घातिताभ्यामुभाभ्याञ्च कामक्रोधज्वरक्षयः ॥"
घातिताभ्यामुभाभ्यां मनसि निगृहीताभ्यां काम-
क्रोधाभ्याम् ॥ * ॥
"भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताड़नैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥"
ताड़नैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥
"सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निवद्धमपहरति ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्द्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहदुष्टिजौ ॥"
इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ विषमज्वराधिकारमाह । तत्र विषम-
ज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्य्यन्तं विषमज्वर-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं
जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ दुर्ब्बलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्ब्बलज्वरशान्तये ॥"
इति हरीतक्यादि चूर्णम् ॥ * ॥
"अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
नुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुण्ठीचोदविद्धः कषायः ॥"
इति शुण्ठीक्वाथः ॥ * ॥

"विषं भागद्वयं दग्धकपर्द्दः पञ्चभागकः ।
मरिचं नवभागञ्च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्य्यान्मुद्गनिभां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्ब्बलकेऽपि च ।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥"
इति दुर्ब्बलजेता रसः ॥ * ॥
"पटोलमुस्तामृतवल्लिवासकं
सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिबन्नरो
निवारयेन् दुर्ब्बलदोषमुल्वणम् ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥
"किराततिक्तत्रिवृदम्बुपिप्पली-
विड़ङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति लीढं मधुनातिसत्वरं
सुदुस्तरं दुर्ब्बलदोषजं ज्वरम् ॥"
इति किराततिक्तादिचूर्णम् ॥ * ॥
"भोजनादौ नरैर्भुक्तं शुण्ठीराज्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतंवारिदोषमपोहति ॥" * ॥
अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
"बलवत्स्वपि दोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥"
ज्वरस्योपद्रवानाह ।
"श्वासमूर्च्छारुचिच्छर्द्दितृष्णातीसारविड्ग्रहाः ।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥" * ॥
प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह ।
"संजातोपद्रवो व्याधिस्त्याज्यो न स्याच्चिकित्-
सकैः ।
व्याधौ शान्ते प्रणश्यन्ति सद्यः सर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो व्याधिं जयेद्यत्नात् पूर्ब्बं पश्चादुपद्रवम् ।
भिषग्यः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्ब्बमुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राङ्नाशयेदाशुकारिणम् ।
मूलव्याधिं जयेत् पूर्ब्बं जेयो यो वा भवेद्बली ॥
अविरोधेन वा कुर्य्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥"
तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सा ।
"सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली
शृङ्गी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।
शाकं शटी शैलमल्लाश्च बीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥"
सिंही वड़ोकटैया । व्याघ्री कटैया । ताम्रमूली
दुरालभा । पद्मा भार्गी । रोहिणी कटुकी ।
शैलमल्ली कोरैया । इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥
"भार्गीनिम्बघनाभयामृतलताभूनिम्बवासाविषा-
त्रायन्तीकटुकावचात्रिकटुकश्योनाकशक्रद्रुमैः ।
रास्नायासपटोलपाटलिशटीदार्व्वीविशाला-
त्रिवृद्-
ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधात्र्यघदेव-
द्रुमैः ॥
क्वाथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान् द्वात्रिंशतो
पागतो ।
दुर्द्धर्षान्निजतेजसा विजयते सर्पान् गरुत्मानिव

द्योतते १० द्युमत ११। इत्येकादश ज्वलति कर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥

ज्वलन, पुं, (ज्वलतीति। ज्वल+"सुदद्रक्रम्य दन्द्रम्यसृधिज्वलशुचलषपतपदः।" ३। २। १५०। इति युच्।) अग्निः। (यथा, कलाविलासे। १। ४।
"यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशलभ वृत्तिः।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्ति पीयूषे॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥२।४।५६॥ (ज्वल+भावे ल्युट्।) दहने क्ली॥

ज्वलनाश्मा, [न्] पुं (ज्वलनः सूर्य्यवद्दीप्तिविशिष्टः अश्मा प्रस्तरमणिः। नित्यकर्म्मधारयः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्वलित, त्रि, (ज्वल+क्तः।) दग्धः। उज्ज्वलः। इति मेदिनी। ते, ११०॥ (प्रदीप्तः। यथा, महाभारते। ६। १८। ६।
"काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः॥")

ज्वलिनी, स्त्री (ज्वलो दीप्तिरस्त्यस्याः। ज्वल+इनि+ङीप्।) मूर्व्वालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्वाल, पुं स्त्री (ज्वलतीति। ज्वल+'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः।' ३। १। १४०। इति णः। पक्षे स्त्रियां टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः॥१।१।६०॥ (यथा, महाभारते। ३। २१८। ३।
"दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान्॥")
दीप्तिविशिष्टे त्रि। इति मुग्धबोधम्॥

ज्वाला, स्त्री दग्धान्नम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ज्वलतीति। ज्वल+ण+टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः। १। १। ६०॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। ८४।
'अभ्युद्यतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः॥')
दाहश्च॥ (स्वनामख्याता ऋक्षस्य पत्नी। यथा महाभारते। १। ६५। २५।
'ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम। तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास॥")

ज्वालागर्द्दभक, पुं (जालगर्द्दभ+स्वार्थे कन्। तस्य पृषोदरादित्वात् साधुः।) रोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। ज्वालारासभकामयः २ ज्वालागर्द्दभः ३ गर्द्दभगदः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ज्वालाजिह्व पुं (ज्वाला शिखा एव जिह्वा यस्य।) अग्निः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६५॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा महाभारते ९। ४५। ५८।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः॥")
दानवविशेषः। स तु बलिराजस्य सेनानीविशेषः। यथा हरिवंशे। २३९। ६।
"कराला ज्वालजिह्वश्च प्रमाहः प्रमलोचनः॥")

ज्वालामुखी स्त्री (ज्वालैव मुखं प्रधानं यस्याम्। ज्वालामुखप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिकं यस्याः तस्या देवीत्वतोऽस्यास्तथात्वम्।) पीठस्थानविशेषः। तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता। तत्र अम्बिका देवी। उन्मत्तनामकभैरवश्च। इति पीठमाला॥ यथाच।
"ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्तनं जालन्धरे मम॥"
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः॥
विद्याविशेषः। यथा,—
"ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये या पूज्या सधात शुभे॥
नित्यारुणा मदनान्तरा मदमोहा पश्यन्त्यपि॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्र्यपि।
ब्रह्माणी चैव माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी तथा।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत्।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता॥
स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पद्मवाहना।
ज्वालामुखीक्रमं पूज्य विषादिहरणं भवेत्॥"
इति गारुडे ज्वालामुखीविद्या २०४ अध्यायः॥

झ

झ, झकारः। स व्यञ्जनवर्णनवमवर्णः चवर्गचतुर्थवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति व्याकरणम्॥ (यदुक्तं शिक्षायाम्। १७।
'कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"विसर्गस्तालुगः सोष्मा श चवर्गश्च यन्तया॥"
इति प्रपञ्चसारः॥
(बङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
'त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः।
क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये॥
तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तिब्रह्मस्वरूपिणी।
ऊर्द्धमात्रा सर्वेश्वराणी मध्ये नारायणी स्मृता॥"
अस्य ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
चन्द्रप्रहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम्॥
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम्।
चतुर्द्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम्॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
अस्य स्वरूपं यथा—
'झकारं परमेशानि। कुण्डली मोक्षरूपिणी।
रक्तविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा॥'
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत् नामानि यथा,—
"झो झङ्कारी गुहो झञ्झावायुः सव्यं बकुलतः।
अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा चलस्थितिः॥
विरजेन्द्रो घनुहस्तः कर्कोटो नादनः कुजः।
दीर्घबाहुर्बली रूपमाकन्दितः सुचञ्चलः॥
दुर्म्मुखो नटः आत्मवान् विकटा कुचमण्डलः।
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्व्वकः।
दक्षहासाट्टहासश्च पाशात्मा धञ्जनः स्वरः॥'
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

झ, पुं (झटति सङ्घीभवतीति। झट सङ्घाते+बाहुलकात् डः।) झञ्झावातः। असुवर्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥ झटीशः। सुरगुरुः। दैत्यराजः। ध्वनिः। तारवायुः। इति मेदिनी। झे, १॥ नष्टे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

झगझगायमान, त्रि, (झगझग इवाचरतीति। झगझग+'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च।' ३।१।११। इति क्यङ् ततः शानच्।) चाकचिक्ययुक्तः। झकझकिया इति भाषा। यथा,—
"मयूरवरगामिनीं सुरदसुद्रवर्णोत्कटां
रणक्वणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यताम्।
प्रभानिकररश्मिभिर्झगझगायमानांशुकां
नमामि गुहसम्भवां त्रिदशशत्रुनिर्णाशिनीम्॥"
इति देवीपुराणे रुरुवधे मातृस्तवनामाध्यायः।

झङ्कार, पुं, (कृ+भावे घञ् कारः। झमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) भ्रमरादिशब्दः। यथाह वल्लालसेनः।
"प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो झङ्कारकोलाहलः।"
(तथाच पञ्चतन्त्रे। ५। ४२।
'शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ।
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा॥')

झञ्झा स्त्री, (झमित्यव्यक्तशब्देन झटति सङ्घीभवतीति। झट+बाहुलकात् डः। ततष्टाप्।) ध्वनिविशेषः। जलकणवर्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥

झञ्झानिल, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तोऽनिलः।) प्रावृषिजवायुः। झञ्झावातः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

झञ्झावात, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तो वातः।) प्रावृषिजवायुः। इति हलायुधः। (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये।
'झञ्झावातं रक्तवृष्टिं मात्याश्च दृष्यपातनम्॥")

झट, सङ्घाते। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अक-सेट्।) झटति केशः। परस्परं सङ्घातीभवतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

झटि, पुं, (झटति परस्परं सङ्घीभवतीति। झट सङ्घाते+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४। ११७। इति इन्।) क्षुद्रवृक्षः। इत्युणादिकोषः।

झटिति, व्य द्रुतम्। शीघ्रम्। तत्पर्य्यायः। स्राक् १ अञ्जसा २ अह्नाय ४ सपदि ५ द्राक् ६ मङ्क्षु ७। इत्यमरः। ३। ४। २॥ (यथा, पञ्चदशी। ७। १२५।
"तत्त्वविद्यातिमाधायागतं किन्तु विपर्य्ययात्।
विपर्य्येतुं न कालोऽस्ति झटिति स्मरतः क्वचित्॥")

झत्ति, व्य, (झटिति इति शब्दस्य प्राकृतभाषायां झत्ति इति सिद्धम्।) झटिति। इति प्राकृतभाषायां काव्यप्रकाशः॥

झनत्कारः, पुं, (झन्+भावे घञ् कारः । झनदित्य-व्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र ।) अनुकरण-शब्दः । कङ्कणादिध्वनिः । यथा, कालिदासः ।
"उद्वेलङ्गनवल्लिकङ्कणझनत्कारः क्षणं वार्य-ताम् ॥"

झम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, झमित्वा झान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

झम्पः, पुं, (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्पातपतनम् । लम्फः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महावीरचरिते । [ता: ॥")
"पुच्छास्फोटदलत्-समुद्रविवरैः पातालझम्पास्व

झम्पारुः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति । आ+रा+बाहुलकात् डुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति । अश+णिनिः । मत्स्यादिधारणकाले झम्प-दानपूर्ब्बकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्ग-पक्षी । इति जटाधरः ॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्यास्तीति । झम्प +"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति जीर्णीभवति पतनादिस्थान-मनेनेति । झॄ+"ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) निर्झरः । पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (समूहः । यथा, नैषधे ।२।३२ ।
"कलसे निजहेतुदण्डजः
किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥"
"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमणमातनोषि जनयति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाक-भ्रान्तिमातनोति ।" इति तट्टीका ॥)

झरा, स्त्री, (झर+टाप् ।) झरः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

झरी, स्त्री, (झर+ङीप् ।) झरः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

झर्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, झर्चती झर्चन्ती । गुणस्यानरहितानां तुदादिमाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुमो विभाषा वेदेयू-धारणभेदस्य । भर्त्सं सन्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्छती झर्छन्ती । भर्त्सं सन्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्झती झर्झन्ती । भर्त्सं सन्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा+कः । यद्वा, झर्झति शब्दायते इति । झर्झ+ बहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ करड़ इति ख्यातः ।
"डिण्डिमो डिङ्गरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः ॥"
इति भरतधृतवैकुण्ठः ॥
तत्पर्य्यायः । झल्लकी २ झल्ली ३ झजरी ४ झर्झरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ॥"
झर्झर्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+अरः ।) कलियुगम् । (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्यास्तीति । अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ । (हिरण्याक्षपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७६ ।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः ।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर+स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झर्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+बाहुलकात् अरः । ततष्टाप् ।) वेश्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ । [वत्तो ॥")
"झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरा-

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर+गौरादित्वात् ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । २३७ । २ ।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां सुरजः सह ।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च शश्रूयन्त महास्वनाः ॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति । झर्झ+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥ देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्त-सारे उणादिवृत्तिः ॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दो-ऽस्यास्तीति । अच् ।) हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी । पृषोदरादित्वात् ललोपः ।) हुडुकः । झर्झरवाद्यम् । बालचक्रम् । केश-चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

झला, स्त्री, कन्या । आतपस्योर्म्मिः । इति मेदिनी । ले, २० ॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ स च क्षत्त्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः । (यथा, मनुः । १० । २२ ।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ॥")
प्रहासकः । इति महाभारतम् ॥ भाँड़ इति भाषा ॥ (स्त्री, झर्झरवाद्यम् ॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल+स्वार्थे कन् ।) कांस्यनिर्म्मित-करतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य ।) पारावतः । इति हारा-वली । ८७ ॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति । रा+कः । स्त्रियां ङीप् ।) हुडुकः । झर्झर-वाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ ।
"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलाद्दृता ॥")
बालचक्रम् । बालड़ीति ख्यातम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम् । क्लेदः । इत्यजयपालः ॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति । कै+कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उद्वर्त्तनपटः । द्योतः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्वर्त्तनमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल+ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्लीलः, पुं, (झर्झ क्विप् तादृशः सन् लोलः । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुलासकः इति हारावली । २१३ ॥ टेकुयार वाँटुल इति भाषा ॥

झष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । झषति । षष्ठस्वरी चाय-मिति केचित् । झूषति । इति दुर्गादासः ॥

झष, ञ ग्रहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तम-स्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः । झर्षति झर्षते । इति दुर्गादासः ॥

झषं, क्ली, (झष ग्रहे+अच् ।) खिलम् । इत्यजय-पालः ॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा । झष+"खनो घ च ।" ३।३।१२५। इति घ ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥"
मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।
"लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥")
तापः । वनम् । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ मीनराशिः । यथा,—
"शार्द्दसप्तझषे मेषे वसुषाष्टौ घटे वृषे ॥
इति समयप्रदीपः ॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतु-रस्य ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

झषा, स्त्री, (झष+अच् ततष्टाप् ।) नागबला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठ-चरिते । ११ । २ ।
"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
सन्दमानवड़िशव्रतमाधात् ॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति । अश् ग भोजने+कर्त्तरि ल्युः ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किञ्च श्वासकासकासगुदरुगहृद्रोगहिक्कामरु
मन्याक्षमगलामयार्द्दितमला विष्टम्भभ्रमा
नपि ।”
विषा अतीस । शक्रद्रुम कुटजः । देवद्रुम देव
दारु । इति द्वात्रिंशदङ्गक्वाथ ॥ * ॥
‘ मधुना कण्टकारीफलकर्कटशृङ्गीभव चूर्णम् ।
श्वासामये मनोज्ञे लीढा लोक सुखी भवति ॥
वन्योपलाग्निभावितशाल्मलस्यापि पञ्चरे दाह ।
अपहरति श्वासामयमथ भावित मुनिभि ॥
अथ ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।
‘ आर्द्रकस्य रसेनास्य मूर्च्छायामाचरेन्नर ।
अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोषणै ॥
शीताम्भसाभिषेक सुरभिधूप सुगन्धिपुष्पञ्च ।
मृदुतालवृन्तवात कोमलकदलीदलस्पर्श ॥
अथ ज्वरे अरुचेश्चिकित्सा ।
‘ अरुचौ तु शृङ्गवेररसके धान्ये ससिन्धुजे
कवल ।
सिन्धूत्थमातुलुङ्गीफलकेशरधारण वक्त्रे ॥”
अन्यच्च ।
‘ अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम् ।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्ये तु
धारयेत् ॥”
अथ ज्वरे छर्द्देश्चिकित्सा ।
“काथो गुडूच्या समधु सुशीत
पीत प्रशान्तिं वमनस्य कुर्य्यात् ।
बिम्बशिकाया मधुनावलीढा
सचन्दना शर्करयान्विता च ॥”
अथ ज्वरे तृष्णायाश्चिकित्सा ।
“दन्तशठबीजपूरकदाडिमबदरै समुकुलैर्वदने ।
लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटीमुखान्तःस्था ॥
शीत पय क्षौद्रयुत निपीत
आकण्ठमाशु वमेत्तदेव ।
सर्वप्रकर्षप्रशमाय वक्त्रे
दध्याद्रसक्षौद्रवटाग्रलाजान् ॥”* ॥
अथ ज्वरे अतीसारस्य चिकित्सा ।
“लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिन ।
समुदीर्णदोषनिचय प्रशमयति तत् पाचयत्यपि च ॥
वत्सकारणीवतुषकनारिवाह
विश्वभरारिनिम्बविषा सविश्वा ।
ज्वरातिसार त्वरित जयन्ति
विल्वाम्रतावत्सककवारिवाह ॥”
विश्वम्भराग्निम्बो भूनिम्ब ।
“पाठाम्बुनापर्पटमुस्तविश्वा
किरातसिक्तैन्द्रयवान् विपाच्य ।
पिबन् हरत्येव हठेन मन्त्र
ज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥”* ॥
अथ ज्वरे विड्ग्रहस्य चिकित्सा ।
“विड्ग्रहे वातजित् कर्म्म कुर्य्यादन्नानुलोमनम् ।
सन्न प्रवर्त्तयेच्चाशु तीक्ष्णाभि फलवर्त्तिभि ॥
पथ्यारग्वधतित्ताक्तिकृष्णामलकै श्रृत तोयम् ।
कोष्ठज्वरे विबन्धे दद्यादग्रेण विड्ग्रह
शान्त्यै ॥”

अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा ।
‘ नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्म
नस्येन नून विनिहन्ति हिक्काम् ।
शुण्ठी हठाद्वा सितया समेता
धूमोऽथवा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥ * ॥
अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सा ।
“कासे कणाकणमूल कलिद्रुमफल रज ।
सनिश्वभेषज लिह्यात मधुना वा दुरालभम् ॥”
रज पर्पटकम् ।
‘पुष्करमूलकटुत्रिकशृङ्गीकटफलयासककार
विकाभि ।
मधुललिताभिरथ खलु लेह कासरिपु कफ
रोगहरश्च ॥”* ॥
अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सा ।
“दाहाधिकारलिखित दाहे कुर्य्याच्चिकित्सितम् ।
पर ज्वराविरुद्ध यत्सुखी नाश्नो ज्वरो यत ॥”
अथ सुखसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणम् ।
“सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यतृष्णादीनाञ्च मार्द्दवम् ।
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥”
तृष्णादीत्यादिशब्देनान्तर्दाहसन्धास्थि व्यथा-
श्वासा ग्रहणाते । तेषामार्द्दवमल्पता । बहि
र्वेगस्य ज्वरस्य ।
‘ वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यै प्राकृत क्रमात् ।
प्राकृत सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भव ॥”
सुरभिर्व्वसन्त ॥ * ॥
अथ कष्टसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
‘ वैकृतोऽन्य स दु साध्य प्राकृतश्चानिलोद्भव ॥”
अन्य प्राकृतादन्य वैकृत । * । यद्यपि
ज्वर जनयतां वातादीनां चिकित्साविषयाय
प्राधान्यमप्राधान्यञ्चाह ।
‘ वर्षासु मारुतो दुष्ट पित्तश्लेष्मान्वित ज्वरम् ।
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबल कफ ॥”
तस्य पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह ।
“तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥”
तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन ।
यत उक्तम् ।
“कर्मपित्त स्मृत धातू सहेते लङ्घन बहु ।” वि
विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।
वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्ग कालास्तत्रापि चरवला
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तत्र
शरदि पित्तज्वरे अनशनाद्भय न । कफो वसन्ते
तमपि वातपित्त भवत्तु । वसन्ते कफज्वरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भय न भवति । किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात् नितरा न कर्त्तव्यम् ।
यत उक्तम् । शिशिरवसन्तग्रीष्मा आदानकाला
स्तत्रापचितबला प्राणिनो भवन्ति सूर्य्यस्य
बलवत्त्वादिति । एतेनेद उक्तम् । वर्षासु वायु
प्रधान पित्तश्लेष्माणावप्रधाने । शरदि पित्त
प्रधान कफोऽप्रधानम् । वसन्ते श्लेष्मा प्रधान
वातपित्ते अप्रधाने । तत्र प्रधानस्य प्राधा
न्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । इतरे चाप्रधाना
श्चिकित्सा विधेया । तत्र वैकृतेऽपि प्रधा

नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । यथा
चोक्तम् ।
‘ संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवेत् ।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥
संसर्गे दोषद्वयस्य संसर्गे । गरीयान् प्रधान ।
“अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलाप श्वसन भ्रम ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रह ॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वमेव च ।’
वर्चोविनिग्रह पुरीषाप्रवृत्ति ॥ * ॥
अथासाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
“ज्वर क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिक ।
असाध्यो बलवान् यस्य केशसीमन्तकृत् ज्वर ॥”
दैर्घरात्रिक बहुरात्रानुबन्धी । केशसीमन्तकृत्
प्रभावात् केशेषु सीमन्त य करोति ॥ * ॥
गम्भीरस्य लक्षणमाह ।
‘ गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ।
आनद्धत्वेन चात्यर्थं कासश्वासोद्गमेन च ॥”
आनद्धत्वेन विबद्धमलत्वेन ॥ * ॥ आमाञ्च
ज्वरेऽपि कर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह ।
‘ ज्वरस्य पूर्व्वं ज्वरमध्यतो वा
ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथ ।
क्रमादसाध्य खलु कृच्छ्रसाध्य
सुखेन साध्यो मुनिभि प्रदिष्ट ॥”* ॥
अथारिष्टमाह । तत्रारिष्टस्य लक्षणम् ।
“रोगिणो मरण यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।
तल्लक्षणमरिष्ट स्यादिष्टमप्यभिधीयते ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बहुभिर्बहुलक्षण ।
ज्वर प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशन ।’
शीघ्रमिन्द्रियनाशन चतुःप्रमाथ एव चिकित
त्समारम्भेऽपीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्ति या
नाशयति ॥ * ॥ अन्यच्चारिष्टमाह ।
“विसर्गास्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ।
शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नर ॥”
विसर्ग विगतज्ञान । साम्प्रतं नष्टहर्ष । शेते
निपतितोऽपि वा अचापिदूष्ट एवार्थे निप
तित एव तिष्ठति न चोत्थातु समर्थ तथा सद्
शेत एव । शीतार्त्ति बहि । अन्तश्च
अन्तर्दाहवान् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
‘ यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति ज्वरस्त हन्ति मानवम् ॥
हृष्टरोमा रोमाञ्चवान् । हृदि सङ्घातशूलवान्
सान्निपातिकशूलवान् । वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति न
तु नासिकया ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“हिक्काश्वासतृषायुक्त मूढ विभ्रान्तलोचनम् ।
सन्ततोच्छ्वासिन क्षीण नर क्षपयति ज्वर ॥”
क्षपयति समाप्यतीत्यर्थ ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“हतप्रभेन्द्रिय क्षामरोचकानपीडितम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्त ज्वरित परिवर्जयेत् ॥”
हता प्रभा दीप्तिर्येषाम् । अथवा हता प्रभा
प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधानीन्द्रि
याणि यस्य स हतप्रभेन्द्रिय । चार्त्त चोक्तम् ।
गम्भीरलक्षणेनाक्त गम्भीर उक्तलक्षण

तीव्रवेगः व्यातङ्कःसहवेगः ताभ्यां चार्त्त दुःखितम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"
व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ * ॥
विषमज्वरस्यारिष्टमाह ।
"आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दैर्घ्यरात्रिकः ।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥"
यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः न तु ज्वरोत्तरकालस्य । यस्य दैर्घ्यरात्रिको वा यस्य क्षीणस्यातिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो दैर्घ्यरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः । इति ज्वराधिकारः ॥ * ॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥"
अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेत् पुनः ॥"
अयमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भवति । अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः परस्परविरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न्न कार्य्यम् । यत आह ।
"अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारहृद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥
अतस्तौ प्रतिकुर्व्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयेत्तथा शमयेत् ॥
लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्य्यं विशेषतस्तदनु ।
उत्पलषट्कसिद्धं लाजमण्डादिकं सकलम् ॥"
उत्पलषट्कं यथा,—
"पृश्निपर्णीबलाबिल्वधनिकानागरोत्पलैः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः ॥"
अत्र लाजमण्डाद्यपेक्षया वाशब्दः । अतिसारे पुरीषातिप्रवृत्त्या साम्लत्वञ्च दाड़िमरसादिना कर्त्तव्यम् । इत्युत्पलषट्कम् ॥ * ॥
"कणा कलिङ्गा लज्जालुः क्वाथो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्च नाशनः ॥"
इति कणादिक्वाथः ॥ * ॥
"नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बवत्सकैः ।
क्वाथः सर्व्वज्वरहरः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
इति नागरादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुडूच्यातिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दवालकैः ।
पाठा भूनिम्बकुटजं चन्दनोशीरपर्पटैः ।
पिबेत् कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥
हल्लासारुचिहिक्कादाहवमीनां विनिवृत्तये ॥"
इति हृद्गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"उत्पलं दाड़िमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥"
इत्युत्पलादिचूर्णम् ॥ * ॥
विल्ववालकभूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः ।
कुटजाब्दयुतः क्वाथो ज्वरातीसारनुत् ॥
इति विल्वादिक्वाथः ॥ * ॥
"नागरातिविषाविश्वागुडूचीविल्वमुस्तकैः ।
कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारवारणः ॥"
इति नागरादिक्वाथः ॥ * ॥
"दशमूलीकषायेण विश्वामक्षसमां पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥"
इति दशमूलीक्वाथः ॥ * ॥
इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

ज्वरघ्नः, पुं, (ज्वरं हन्तीति । हन् + टक् ।) गुड़ूची । वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके, त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । "ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् ॥")

ज्वरघ्नी, स्त्री, (ज्वरं हन्ति या । हन् + टच् ङीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नी च ॥

ज्वराग्निः, पुं, (ज्वर एवाग्निः । दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) ज्वररूपाग्निः । तत्पर्य्यायः । आधिमन्थनः २ । इति हारावली ॥

ज्वराङ्गी, स्त्री, (ज्वरमङ्गति विनाशकतया प्राप्नोतीति । अङ्ग गतौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।) नेपालनिम्बः । आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"भास्करो गन्धकः शर्व्वो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनश्चैव पुष्पकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुटिका दृढ़ा ।
चातुर्थकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतहतं सर्व्वज्वरमपोहति ॥
अत्र भास्करः ताम्रम् । शर्व्वो रसः । देवी सौराष्ट्रमृत्तिका । विहङ्गं स्वर्णमाक्षिकम् । गगनं अभ्रकम् । पुष्पकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् । भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्व्वद्रव्यतुल्यानि अष्टभागावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य अनुरूपं लिहेत् । ज्वरान्तको रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाशकश्च ॥

ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति । अप + हन + डः ।) विल्वपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेलशुँठा इति भाषा ॥ ज्वरनाशके, त्रि ॥

ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"दरदबलिरसानां शुल्बनागाभ्रकाणां
सुभगविटशिलानां सर्व्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिनवृषदलोत्थे भावितं शोषयेत्तं
दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च कुर्य्यात् ॥
एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युतम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥
सर्व्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥
बलिः । गन्धकः । सर्व्वं शेफालिपत्ररसेन दशदिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमार्द्रकरसेन देयम् । ज्वरारी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वराशनिः, पुं, (ज्वरे अशनिर्व्वज्रमिवामोघत्वात् ।) ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—
"रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रसमं भवेत् ।
सर्व्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् ॥
लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च ।
मर्द्दयेद्यत्नतः पश्चान्मरिचं घृततुल्यकम् ॥
पर्णेन सह पातव्यो रसो रक्तिकवर्म्मितः ।
सर्व्वज्वरहरश्रेष्ठो ज्वराशनिरुदाहृतः ॥
कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम् ।
धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ॥
यकृद्गुल्मोदरप्लीहश्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥
ज्वराशनी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"
यथाच,—
"ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

ज्वरी, [न्] त्रि, (ज्वरोऽस्यास्तीति । ज्वर + इनिः ।) ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"गुर्व्वभिष्यन्दिकाले वा ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ॥")

ज्वल, ज म चले । त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मित्त्वेऽपि ज्वलह्वलह्मल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । ज्वालयति ज्वलयति प्रज्वलयति । त्विट् दीप्तिः । ज्वलति वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।
"जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः
सखीगणः पश्यति कौतुकेन ।
मुहूर्त्तमात्रं कुरु नाथ ! धैर्य्यं
बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥")

ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल दीप्तौ + अच ।) दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात् वुन् ।) अग्निशिखा । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्वलत्, त्रि, (ज्वल + शतृ ।) दीप्तिमत् । तत्पर्य्यायः । जमत् १ कल्मलीकिनम् २ जञ्जनाभवन् ३ मल्मलाभवन् ४ अर्चिः ५ शोचिः ६ तपः ७ तेजः ८ हरः ९ घृणिः १० शृङ्गाणि ११ । इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥ * ॥ भ्राजते १ भ्रासते २ भ्राश्यति ३ दीदयति ४ शोचति ५ मन्दते ६ भन्दते ७ रोचते ८ ज्योतते ९

[illegible]

इतीयमो ज्वालामुखम् ।) पीठस्थानविशेषः । तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका देवी । उन्मत्तभैरवश्च । इति पीठमाला ॥ यथाह ।

"ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्तन जालन्धरे मम ॥"

इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥

विद्याविशेषः । यथा —

"ज्वालामुखीमिमं वक्ष्ये या पूज्या सर्वदा शुभे ॥
[illegible]
[illegible]
ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत् ।
[illegible]
[illegible]
ज्वालामुखीमिमं पूज्य विजयी भवेत् ॥"

इति गारुडे ज्वालामुखीविद्या २०१ अध्यायः ॥

झ

झ झकारः । स व्यञ्जनवर्णः [illegible] । [illegible] इति व्याकरणम् ॥ [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

झनत्कारः, पुं, (क्व + भावे घञ् कारः । झनदित्य-व्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र ।) अनुकरण-शब्दः । कङ्कणादिध्वनिः । यथा, कालिदासः ।
"उद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझनत्कारः क्षणं वार्यताम् ॥"

झम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, झमित्वा झान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

झम्पः, पुं, (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्पातपतनम् । लम्फः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महावीरचरिते । [तां ॥")
"पुष्कास्फोटदलत्-समुद्रविवरैः पातालझम्पाश्च

झम्पारुः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति । आ + रा + बाहुलकात् डुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति । अश + णिनिः । मत्स्यादिधारणकाले झम्पदानपूर्ब्बकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्ग-पक्षी । इति जटाधरः ॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्त्यस्येति । झम्प + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति जीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति । झॄ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) निर्झरः । पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (सम्बूहः । यथा, नैषधे ।२।३२ ।
"कलसे निजहेतुदण्डजः
किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥"
"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमणमातनोति जनयति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाक-भ्रान्तिमातनोति ।" इति तट्टीका ॥)

झरा, स्त्री, (झर + टाप् ।) झरः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

झरी, स्त्री, (झर + ङीष् ।) झरः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

झर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, झर्चती झर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुमो विभाषा वेदेयू-धारणभेदश्च । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्च्छती झर्च्छन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्झती झर्झन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा + कः । यद्वा, झर्झति शब्दायते इति । झर्झ + बहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ करड़ इति ख्यातः ।
"डिण्डिमो डेङ्करी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः ॥"
इति भरतधृतवैजयन्ती ॥
तत्पर्य्यायः । झल्लकी २ झल्ली ३ झलरी ४ झर्झरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ॥"
झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से + अरः ।) कलियुगम् । (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्यस्येति । अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ । (हिरण्याक्षपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७६ ।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः ।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर + स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से + बाहुलकात् अरः । ततष्टाप् ।) वेश्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ । [वतो ॥")
"भिराटीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरा-

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर + गौरादित्वात् ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । २३७ । २ ।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां मुरजैः सह ।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च यश्रूयन्त महास्वनाः ॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति । झर्झ + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥ देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्त-सारे उणादिवृत्तिः ॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः इति । अच् ।) हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी । पृषोदरादित्वात् ललोपः ।) हुडुक्कः । झर्झरवाद्यम् । बालचक्रम् । केश-चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

झला, स्त्री, कन्या । आतपस्तोर्म्मिः । इति मेदिनी । ले, २० ॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ स क्षत्त्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः । (यथा, मनुः । १० । २२ ।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ॥")
प्रहासकः । इति महाभारतम् ॥ भाँड़ इति भाषा ॥ (क्ली, झर्झरवाद्यम् ॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल + स्वार्थे कन् ।) कांस्यनिर्म्मित-करतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य ।) पारावतः । इति हारावली । ८७ ॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति । रा + कः । स्त्रियां ङीष् ।) हुडुक्कः । झर्झर-वाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६८ ।
"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ॥")
बालचक्रम् । बालड़ीति ख्यातम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम् । क्लेदः । इत्यजयपालः ॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति । कै + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उद्वर्त्तनपटः । द्योतः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्वर्त्तनमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल + ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्लीलः, पुं, (झर्झ क्विप् तादृशः सन् लोलः । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुलासकः । इति हारावली । २१३ ॥ टेकुयार वाँटुल इति भाषा ॥

झष, बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । झषति । षष्ठस्वरी चाय-मिति केचित् । झूषति । इति दुर्गादासः ॥

झष, ञ ग्रहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तम-स्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः । चर्षति चर्षते । इति दुर्गादासः ॥

झषं, क्ली, (झस ग्रहे + अच् ।) खिलम् । इत्यजय-पालः ॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा । झष + "खनो घ च ।" ३।३।१२५ । इति घ ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥"
मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।
"लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥")
तापः । वनम् । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ मीनराशिः । यथा,—
"सार्द्धसप्तझषे मेषे वसुसार्द्धौ घटे वृषे ॥
इति समयप्रदीपः ॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

झषा, स्त्री, (झष् + अच् ततष्टाप् ।) नागबला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठ-चरिते । ११ । २ ।
"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
सन्दमानवड़िशव्रतमाधात् ॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति । अश ग भोजने + कर्त्तरि ल्युः ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झषोदरी, स्त्री, (झषो मत्स्य एव उदरं उत् पत्तिस्थानमस्याः । झषस्य उदरं उत्पत्तिस्थानं यस्याः इति अर्थः इत्यादिस्थले विग्रहे ।) व्यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
झाङ्कृत स्त्री, (झाम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणं यत्र ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥
झाट, पुं, (झट+घञ् ।) निकुञ्ज । कान्तार । व्रणादीनां मार्ज्जनम् । इति मेदिनी । टे ११ ॥
झाटल पुं (झाटं लातीति । ला+क ।) घण्टा पाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥
झाटा, स्त्री (झट+णिच+अच् ततष्टाप् च ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः । यूथीपुष्प । इति शब्दचन्द्रिका ॥
झाटिका स्त्री, (झाटा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
झामक, स्त्री (झाम्+ण्वुल् ।) दग्धेष्टका । इति हारावली । २१४ । झामा इति भाषा ॥
झामर, पुं, (झाम रातीति । रा+क ।) तर्कशाण । इति शब्दरत्नावली । टेकुयार शाण इति भाषा ॥
झार्झर पुं स्त्री (झर्झरवादनं शिल्पमस्य । "मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ । इति अण् ।) झार्झरिक । झर्झरवादककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
झालि, स्त्री व्यञ्जनविशेषः । झारि इति ख्याता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे ।
'आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते ॥
झालिर्हन्ति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ॥
(चारि चालि इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)
झावु, पुं (झा इति कृत्वा वाति वायुरत्र । वा+डु ।) वृक्षविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ झाउ इति भाषा ॥
झावुक पुं (झावुरेव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । झाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचुलः २ झावुः ३ झावूः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
झिङ्गाक स्त्री (लिगि+आकन् । पृषोदरात् साधुः ।) फलविशेषः । झिङ्गा इति भाषा । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आमवातमन्दाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
झिङ्गिनी स्त्री (लिगि+णिनि । पृषोदरात् साधुः । ङीप् च ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ उल्का । इति शब्दरत्नावली ॥
झिङ्गी स्त्री (लिगि+अच् ङीष् । पृषोदरात् साधुः ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
झिञ्झिम पुं (झिम् इत्यव्यक्तशब्दं कृत्वा भ्रमति अत्र दावाग्निः इत्यर्थः । (भ्रम भ्रमे+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) दावाग्नि । इति हारावली । २६८ ॥
झिञ्झिरिष्टा स्त्री, क्षुपविशेषः । झिञ्झिराटा । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फला २ मीनपुच्छा ३ झिञ्झिरा ४ रोमाश्रयफला ५ दृढा ६ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । रक्तातिसारनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । धनर्पयत्वम् । वस्यत्वम् । मक्षिकाचौरवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
झिञ्झी, स्त्री, (झिञ्झा इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः । अच् ततो ङीष् च ।) झिल्ली । यथा,—
"झिञ्झीवाचालमधुरा कूजन्ती मधुरालति ।"
इत्युद्भटः ॥
झिण्टी, स्त्री, (झिमिति कृत्वा रटतीति । रट+अच् । ङीष् च पृषोदरात् साधुः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । झाँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सैरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ । कण्टकुरण्टः ३ सैरेयकः ४ झिण्टिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलझिण्ट्याः पर्य्यायः । बाणा १ दासी २ आर्त्तगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ बाणः ४ आर्त्तगलः ५ इति तट्टीका ॥ सहचरः ६ नीलकुरण्टकः ७ । इति रत्नमाला ॥ अथ रक्तझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरवकः १ । इत्यमरः ॥ पीतझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरण्टकः १ सहचरी २ । इत्यमरः ॥ सहचरः ३ सहाचरः ४ । इति तट्टीका ॥ पीतः ५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्टकः ८ । इति रत्नमाला ॥ अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च । कुन्दरञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
झिरिका स्त्री (झिरीति अव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै+क टाप् च ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥
झिरी स्त्री (झिर् इत्यव्यक्तशब्दो अस्त्यस्याः । अच् ङीष् ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥
झिलि स्त्री (झिर् इत्यव्यक्तशब्देन लिश तीति । लिश+डि । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा गूढार्थदीपिकायाम् ।
'पणवानकास्तथा भेरीमृदङ्गौ झिलिरेव च ।
पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु च ॥"
झिलिका स्त्री, (झिर् इत्यव्यक्तशब्दं लिशतीति । लिश+डि रस्य लत्वे साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) झिल्ली । (यथा रामायणे । २।८६।११।
'झिल्लिकानिर्वृतैर्दीर्घे रुदतीव समन्ततः ॥)
आतपस्य रुचि । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ झिल्लिकारावः । उद्घर्षणवस्त्ररुचि । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्घर्षणवस्त्रम् । झिण्टी । इति मेदिनी । के ८६ ॥)
झिल्ली स्त्री (झिल्लि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) कीटविशेषः । झिञ्झिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । झिल्लीका२ झिल्लिका३ झिरिका४ झीरुका५ झिरी६ चीरिका७ चीरिका८ चिल्ला९ भृङ्गारी१० चीरुका११ । इति शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमरः ।२।५। २८ ॥ चीरुका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, भागवते । ६ । १२ । ५ ।
"अट्टाट्टझिल्लीस्तनकर्णमूल-
उलूकवाग्भिर्भयिताश्मरात्मा ॥")
आतपरुचि । वर्त्ती । उद्घर्षणांशुकम् । इति मेदिनी ॥ स्थालीलग्नदग्धान्नम् । इत्यजयपालः ॥
झिल्लीकण्ठ पुं (झिल्लीवत् कण्ठः कण्ठशब्दो ऽस्य ।) गृहकपोतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
झिल्लीका, स्त्री (झिल्ली+संज्ञायां कन् ततष्टाप् ।) झिल्लिका । इति हेमचन्द्रः ॥
झीरुका स्त्री, (झिर् इति कृत्वा रौतीति । रु+शब्दे बाहुलकात् ऊक टाप् च ।) झिल्ली । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥
झु ङ गत्याम् । (भ्वां आत्म सक अनिट ।) शुङ स्थाने झुङ इत्यपि केचित् । ङ झवते । इति दुर्गादासः ॥
झुण्ट पुं (झट संघाते+घञ् पृषोदरात् साधुः ।) स्तम्ब । अप्रकाण्डस्तम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
झुमरि, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,—
"प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः ।
एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ॥
अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् ।
इदं हि शास्त्रं सर्व्वत्र प्रसिद्धं नृपरञ्जनम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
झूषि, पुं, क्रमुकभेदः । स्त्री दुष्टदेवस्तुतिः । इति मेदिनी । षे, १४ ॥
झृ, ष य ध्याने । गतवद्रुवयोभाव इति यावत् । (दिवां पर अक अनिट ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ झ झरा । ष, झीर्य्यति । इति दुर्गादासः ॥
झोड, पुं, गुवाकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
झ्यु ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सक अनिट ॥)

ञ

ञ, ञकारः । स व्यञ्जनदशमवर्णः चवर्गपञ्चमवर्णश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
'विसर्गस्तालुगः सोऽपि शं चवर्गश्च यत्नतः ॥"
इति प्रपञ्चसारः । ७ ॥
(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिकान्वितताल्ु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासे ऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा
'कुण्डलीत्रयमास्थाय दक्षतो वामतस्ततः ।
ऋजुश्चाधोगता मात्रा वामनः कुञ्चिता पुनः ।
तिष्ठन्ति तासु नियतं सर्व्वैक्यवदता सदा ।
कुण्डलीत्रयरूपा तु या मात्रा मध्यतः स्थिता ।
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥
चतुर्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम् ।
नानालङ्कारसंयुक्तां जटामुकुटराजिताम् ॥

ईषद्धास्यमुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"सदा ईश्वरसंयुक्तं ञकारं शृणु सुन्दरि !।
रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा॥"
तस्य २२ द्वाविंशतिर्नामानि यथा,—
"ञकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत्।
कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः॥
शर्व्वेशश्चूर्णिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः।
धर्म्मैकपादः सुसुखो विरजा चन्द्रनेश्वरी॥
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वराचिणी॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

ञः, पुं, गायनः। घर्घरध्वनिः। इत्येकाक्षरकोषः॥ बलीवर्द्दः। शुक्रः। वाममतिः। इति मेदिनी। ञे, १॥ (गणपाटे धातोरुभयपदत्वविज्ञापकोऽनुबन्धविशेषः। इति वोपदेवः॥)

ञिः, पुं, प्रत्ययविशेषः। स प्रेरणार्थे भवति। तस्य इकारस्तिष्ठति। धातोरनुबन्धविशेषः। स वर्त्तमानक्तप्रत्ययबोधकः। इति वोपदेवस्वामी॥

ञ्यन्तः, पुं, (ञिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य।) ञिप्रत्ययान्तः। यथा, "ञिञन्तपिवधे" इत्यादि आत्मनेपदप्रकरणीयसूत्रम्॥ स च प्रत्ययः धातोः शब्दाश्च भवति। यथा, ञिः प्रेरणे इति वेः सव्याख्याने ञिरिति च मुग्धबोधव्याकरणम्॥ मुग्धबोधव्याकरणस्य परिच्छेदविशेषः। यथा, इति ञ्यन्तपादः॥

ट

ट, टकारः। स व्यञ्जनैकादशवर्णः। टवर्गप्रथमवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यत्वम्। वङ्गीयवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतस्तथा।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुवेरयमवायवः॥
मात्रा कोणगता चोर्द्धा तत ऊर्द्धगता तु सा।
या नित्या परमा शक्तिश्चतुर्व्वर्गप्रदायिनी॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि !।
मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम्॥
दशबाहुसमायुक्तां सर्व्वालङ्कारसंयुताम्।
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा सेरसुखीं पराम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"टकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली।
कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम्।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—
"टङ्कारः कपाली च सोमेशः खेचरी ध्वनिः।
मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः॥
दक्षाङ्गार्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः।
बृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः॥
राजा गिरिम्महाधनुर्प्राणात्मा सुमुखो मरुत्॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

टं, क्ली, (टल्+डः।) करङ्कः। इति विश्वः॥

टः, पुं, (टल्+डः।) वामनः। पादः। निस्वनः। इति मेदिनी। टे, १॥

टक, इ क बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरांपरं-सकं-सेट्।) इ क, टङ्कयति। इति दुर्गादासः॥

टक्कदेशीयः, पुं, (टक्कदेशे भव इति छः।) वास्तूकशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टगरः, पुं, (टः टङ्कणः क्षारविशेषः गर इव। तीव्रगुणत्वात्तथात्वम्।) टङ्कणक्षारः। हेलाविभ्रमगोचरः। केकराक्षे, त्रि। इति मेदिनी। रे, १६०॥

टङ्कः, पुं, (टकि+घञ्।) कोपः। कोषः। असिः। ग्रावदारणः। इति मेदिनी। के, २४॥ (यथा, अनर्घराघवे। १। २२।
"यः क्षत्रदेहं परितक्ष्य टङ्कै-
स्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार॥")
परिमाणविशेषः। स तु चतुर्म्माषकरूपश्चतुर्व्विंशतिरक्तिकारूपो वा। जङ्घा। इति हेमचन्द्रः। ३। ५८३॥ दर्पः। इति हलायुधः॥

टङ्कः, पुं क्ली, (टकि+घञ् अच् वा।) नीलकपित्थः। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६।
"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु॥")
खनित्रम्। टङ्कणः। इति मेदिनी। के, २४॥ दर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति बध्नाति मनः स्नेहेनेति। टकि+ण्वुल्। यद्वा, टङ्क्यते बध्यतेऽनेन मन इति। घञ्। ततः संज्ञायां कन्।) रजतमुद्रा। इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी भरतश्च॥ टाका इति भाषा॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रक्षकः।) रूप्याध्यक्षः। टङ्ककशालानियुक्तः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ टाकशालेर अध्यक्ष इति भाषा॥

टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला।) रजतमुद्रागृहम्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ टाकशाल इति भाषा॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टङ्कणः, पुं, (टकि बन्धे+ल्युः। पृषोदरात् णत्वे साधुः।) क्षारविशेषः। सोहागा इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
"विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते॥")
तत्पर्य्यायः। पाचनकः २ मालतीतीरजः ३ लोहश्लेषणः ४ रसशोधनः ५। इति हेमचन्द्रः। ४। १०॥ टङ्कणक्षारः ६ रङ्गक्षारः ७ रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसघ्नः १० सुभगः ११ रङ्गदः १२ वर्त्तुलम् १३ कनकम् १४ क्षारम् १५ मलिनम् १६ धातुवल्लभम् १७। इति राजनिर्घण्टः॥ मालतीतीरसम्भवः १८ द्रावी १९ द्रावकः २० लोहशुद्धिकारकः २१। इति भावप्रकाशः॥ स्वर्णपाचकः २२। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफस्थावरादिविषकासश्वासनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निवातपित्तकारित्वम्। रूक्षत्वम्। इति भावप्रकाशः॥ (देशविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४।१२।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः॥")

टङ्का, स्त्री, (टकि+अच् टाप्।) जङ्घा। इति मेदिनी। के, २५॥

टङ्कानकः, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्दीपयतीति। आन्+णिच्+ण्वुल्।) ब्रह्मदारुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टङ्कारः, पुं, (टल् वैक्लव्ये+बाहुलकात् डः। टं वैक्लव्यं चित्तस्य विकृतिं करोतीति। कृ+कर्म्मण्यण्।) विस्मयः। प्रसिद्धः। शिञ्जितध्वनिः। इति मेदिनी। रे, १६०॥ (यथा, काशीखण्डे। २८। ६६।
"टीकिताशेषपाताला टङ्कितोर्व्वी [illegible]।
टङ्कारकृत्यनुकल्लोला टीकनीया [illegible]॥"
कृ+घञ्। कारः टं इति अव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र। ध्वनिमात्रे। यथा, भागवते। ३। १७। ९।
"अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्वणम्।
शृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः॥")

टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं ऋच्छतीति। ऋ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुपविशेषः। टेकारी इति भाषा। अस्य गुणाः। वातश्लेष्मशोफोदरव्यथानाशित्वम्। तिक्तत्वम्। दीपनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

टङ्गः, पुं क्ली, (टकि+अच्।) खनित्रम्। खड्गभेदः। जङ्घा। इति मेदिनी। गे, ७॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क+पृषोदरात् साधुः।) टङ्कणः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सोहागा इति भाषा। चतुर्म्माषकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥

टङ्गणः, पुं क्ली, (टङ्कण+पृषोदरात् साधुः।) टङ्कणः। सोहागा इति भाषा। अस्य गुणाः। श्लेष्मवायुनाशित्वम्। क्षाररसत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। अग्निवर्द्धकत्वम्। विरूक्षणत्वम्। भेदकत्वम्। बलवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

टङ्गिणी, स्त्री, (टकि बन्धे+णिनिः। ततः पृषोदरात् णत्वे ङीपि च साधुः।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ आकनादि इति भाषा॥

टङ्कनी, स्त्री, (टङ्क इत्यव्यक्तशब्दं नयतीति। नी+क्विप्।) ज्येष्ठी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टट्टरी, स्त्री (टट्टमित्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कस्ततो ङीष्।) लम्बावादः। लम्बावादम। भटहवादम। इति मेदिनी। रे, १५८॥

टड्डर पुं, (टड्ड इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+क।) भेरीशब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

टल, ज विक्लवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर स्मै सक सेट।) ज, टालः टलः। विक्लवो विह्वलीभावः। इति दुर्गादासः॥

टलन, क्ली, (टल+भावे ल्युट्।) विक्लवः। टला इति भाषा॥

टा, स्त्री, (टलति प्रलये भूकम्पादौ वा। टल+ड टाप् च।) पृथिवी। इत्येकाक्षरकोषः॥

टाङ्कर, पु (टङ्कस्येव टाङ्कम्। टङ्क+अण्। टाङ्कं रातीति। रा+क।) नागवीटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टार, पु, (टां पृथ्वीं ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) लङ्गः। तुरङ्गः। इति हेमचन्द्रः॥

टिक ऋ ङ गत्याम। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्म सक सेट।) ऋ, अटिटिकत। ङ टेकते। इति दुर्गादासः॥

टिटिभक पु (टिटीत्यव्यक्तशब्दं भणति। भण+ड। ततः स्वार्थे कन्।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरटीका॥

टिट्टिभः, पु (टिट्टीत्यव्यक्तशब्दं भणतीति। भण+ड।) पक्षिविशेषः। टीटि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। टीटिभकः २। इति शब्दरत्नावली॥ टिट्टिभकः ३। इत्यमरः।२।५।३५॥ टिट्टिभकः ४। इति तट्टीका॥ (यथा, मनुः। ५।११।

'अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्जयेत्॥")

अयोदशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुदानवविशेषः। यथा,

"इन्द्रो दिवस्पतिः शत्रुष्टिट्टिभो नाम दानवः।

मायूरेण च रूपेण घातयिष्यति माधवः॥'

इति मार्कण्डे ८७ अध्यायः॥

(वरुणसभास्थदानवानामन्यतमः। अयौ हि मर्त्ताधर्म्मविवर्जितः। यथा, महाभारते। २।९।१५।

"टिट्टिभो विटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः॥"

इत्युपक्रम्याह।

"सर्व्वे लब्धवराः शूराः सर्व्वे विगतमृत्यवः॥")

टिट्टिभकः पु (टिट्टिभ+स्वार्थे कन्।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरः।२।५।३५॥ [प्रकाशः॥

टिण्टिणिका स्त्री अम्लशिरीषिका। इति भाव

टिण्डिशः पु, शाकविशेषः। डिण्डिशः। इति ढेँडशी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। रोमशफलः २ तिन्दिशः ३ मुनिनिर्म्मितः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ डिण्डिशः ५। अस्य गुणाः। रुचिकारित्वम्। भेदकत्वम्। पित्तश्लेष्मापहारित्वम्। सुशीतत्वम्। वातलत्वम्। रूक्षत्वम्। मूत्रलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

टिप, क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पर-स्मै सक सेट।) क, टेपयति। क्षेपे प्रेरणे। इति दुर्गादासः।

टिप्पनी, स्त्री (टेपयति व्याख्यायतेऽनया। टिप+करणे ल्युट् ङीप् च। पृषोदरादित्वात् पस्य द्वित्वे साधुः।) टीका। यथा,—

"श्रीमत्तज्ञानदं नत्वा लीलावत्याः सुटिप्पनी।

भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम्॥")

टीक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्म सक सेट।) ऋ अटिटीकत। ङ, टीकते। इति दुर्गादासः॥

टीका स्त्री (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वानया। टीक+घञर्थे क। टाप् च।) विवरणग्रन्थः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥

टुण्टुक पु, श्योनाकवृक्षः। इत्यमरः।२।४।५६॥ कृष्णखदिरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (टुण्टु इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। कै+क।) पक्षिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ टुण्टुनि इति भाषा। श्योनाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

टुण्टुकः, त्रि, नीचः। इति मेदिनी॥ क्रूरः। इति विश्वः॥

टुण्टुका, स्त्री, टङ्किणीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टुनाका, स्त्री तालमूलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टेरकः त्रि, वक्रचक्षुः। टेरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः तम्बिरः २ ककरः ३ कदरः ४। इति शब्दरत्नावली॥

ट्वल, ज विक्लवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर स्मै सक सेट।) वकारयुक्तः। ज ट्वालः ट्वलः। विक्लवो विह्वलीभावः। इति दुर्गादासः॥

ठ

ठ, ठकारः। स व्यञ्जनद्वादशवर्णः टवर्गद्वितीयवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्योऽयं वर्णः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। बङ्गवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा—

"वामाकुञ्चर्त्तुलाकारो रेखाधिष्ठितदेवता।

तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये॥

मात्राहीनस्तूर्द्धशिखठकारः परमेश्वरि॥

ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने॥

पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम्॥

सुन्दरीं षोडशभुजां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्।

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"ठकारं चञ्चलापाङ्गि। कुण्डली मोक्षरूपिणी।

पीतविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्।

पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।

त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥'

तस्य ३१ एकत्रिंशन्नामानि यथा—

"ठः शून्यो मञ्जरी बीजं पाणिनी लाङ्गली क्षया।

वनजो नन्दनो जिह्वा सुनन्दो धूर्जटिः सुधा।

वर्त्तुलं कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्रमण्डलम्।

दधन्यानुरभावश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनिः॥

एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्व्वमित्रकः।

वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः शशी॥

इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

ठ, पु, शिवः। महाध्वनिः। चन्द्रमण्डलम्। इत्येकाक्षरकोषः॥ मण्डलम्। शून्यम्। लोकगोचरः। इति मेदिनी। ठे १॥

ठक्कुर, पु देवता। ठाकुर इति ख्यातः। यथा

"श्रीदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः॥"

इत्यनन्तसंहिता॥

ठठ } अ अनुकरणशब्दः। ठन् ठन् इति
ठठठ } भाषा। यथा, महानाटके।५६।

"रामाभिषेके मदविह्वलाया

कक्षाच्युतो हेमघटस्तरुण्याः।

सोपानमासाद्य चकार शब्दं

ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः॥"

ठेर, त्रि, वृद्धः। यथा, आ ठेर व्व हसन्ती। इति काव्यप्रकाशे देशीभाषा॥

ड

ड, डकारः। स व्यञ्जनत्रयोदशवर्णः टवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।

"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः।") बङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा

"ऊर्द्धाध क्रमतो रेखा मध्ये त्वाकुञ्चिता तथा।

लक्ष्मीर्वाणी भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता॥

ब्रह्मरूपा तथा मात्रा महाशक्तिः प्रकीर्त्तिता।

ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहिता मम।

जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम्॥

त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम्।

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे।

"डकारं चञ्चलापाङ्गि। सदा त्रिगुणसंयुतम्।

पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।

त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा।

चतुर्ज्ञानमयं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम्॥

पीतविद्युल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम्।"

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

"डः स्मृतिर्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनीप्रियः।

कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो नरको ध्वनिः॥

दृढ्हो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती।
कोरगिरिः चमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च
लोचनम्॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥
(पद्यादौ अस्य प्रथमोपन्यासे फलं शोभा।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
“डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तस्तु
खं थस्तु युद्धम्॥”)

डः, पुं, (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे
यः। डी + बाहुलकात् डः।) शिवः।
(डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति। डी
+ डः।) शब्दः। त्रासः। इत्येकाक्षरकोषः॥
वाड़वाग्निः। इति मेदिनी। डे, १॥

डङ्गरी, स्त्री, (डं त्वरीचकादिजनितत्रासं
गिरति नाशयतीति। गॄ + अच्। निपातनात्
सुमागमः। ततो ङीष्।) फलविशेषः। तत्-
पर्य्यायः। डाङ्गरी २ दीर्घर्व्वारुः ३ दङ्करी ४
डङ्गारी ५ नागमुण्डी ६ गजदन्तफला ७।
अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। रुचिकारित्वम्।
दाहपित्तास्रदोषार्शोनाशमूत्ररोधनाशित्वम्।
तर्पणत्वम्। गौल्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

डङ्गारी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वात् साधुः।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डप, इ क ड प संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-आत्मं उभं च-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्य-
वर्गतृतीयादिः। इ क ड, डम्पयते। प, डम्प-
यति डम्पयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहतौ
राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डप, क ड प संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-आत्मं-उभं च-सकं सेट्।) मूर्द्धन्यवर्ग-
तृतीयादिः। क ड, डापयते। प, डापयति
डापयते। पुनःपाठान्नेदनुबन्धः। अयं आत्मने-
पदीत्यन्ये। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गा-
दासः॥

डब, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क,
डम्बयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

डभ, इ क प सङ्घे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
उभं-अकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क,
डम्भयति डम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित्।
सङ्घो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डमः, पुं, (डं नीचयोनित्वात् भीतिं मातीति। मा
+ कः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। डोम इति
भाषा। स चाण्डाल्यां लेटात् जातः। इति
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

डमरं, क्ली, (मृ + भावे अप्। मरं पलायनं
धातूनामनेकार्थत्वात् डेन त्रासेन मरम्।)
भीत्या पलायनम्। तत्पर्य्यायः। श्रृगालिका २
विद्रवः ३ डिमः ४। इति हारावली। ६६॥

डमरः, पुं, (डेन भयेन मरो म्रतिरिव यत्र।)
परचक्रादिभयम्। अस्त्रकलहः। इत्यमर-
टीकायां स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। डिम्बम् २
विप्लवः ३। इत्यमरः। ३। २। १४॥ डिम्बः ४
विम्बः ५ डामरः ६। इति भरतः॥ (यथाह
गर्गः।
“तस्मात्तयोऽप्यथ्रिकेतुः स तु रूक्षः शुक्रयावहः
प्रोक्तः।
स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शास्त्राख्यो डमर-
मरकाय॥”)

डमरुः, पुं, (डमित्यव्यक्तशब्दं ऋच्छतीति। ऋ
+ “मृगय्वादयश्च।” उणां १। ३८। इति कु-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वाद्यभेदः।
इत्यमरः। १। ७। ८॥ कपालियोगिवाद्यम्।
इति भरतः॥ चीणमध्यो गुटिकाद्वयालम्बितः।
इति सारसुन्दरी॥ (यथा, योगसारे २ परि-
च्छेदे।
“वादयन् डमरुं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः॥”)
चमत्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डयनं, क्ली, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति।
डी + करणे ल्युट्।) कर्णीरथः। (डी ङ नभो-
गतौ + भावे ल्युट्।) नभोगतिः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३८४॥

डल्लकं, क्ली, वंशादिनिर्म्मितपात्रम्। डाला इति
भाषा। यथा,—
“त्रिशतञ्च पञ्चाधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

डवित्थः, पुं, काष्ठमयमृगः। यथा,—
“डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः॥”
इति सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादः॥
(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दविशेषः। यथा साहित्य-
दर्पणे। “द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरि-
हरडित्थडवित्थादयः॥”)

डहुः, पुं, (दहति तापयति सर्व्वशरीरमिति।
दह + मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः।) वृक्षविशेषः। डेहुया इति मादार
इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। लकुचः २
लिकुचः ३। इत्यमरः। २। ४। ६०॥ अस्य
गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। त्रिदोष-
शुक्रदूषिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

डहूः, पुं, (डहुः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।)
डहुः। इति शब्दरत्नावली॥

डा, स्त्री, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति। डी
+ अन्येभ्योऽपीति डः स्त्रियां टाप्।) डाकिनी।
इति मेदिनी। डे, १॥

डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय अकति कुटिलं
व्रजतीति। अक वक्रगतौ + इनिः। ततो ङीप्।)
कालीगणविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
“सार्द्धञ्च डाकिनीनाञ्च विकटानां त्रिकोटिभिः॥”
(डाकानां समूहः। “खलादिभ्य इनिर्व्वक्तव्यः।”
४। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनिः।
डाकानां समूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

डाङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वात् साधुः।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः। (यथा,
काशीखण्डे। २६। ७०।
“डमरुडमरुहस्ता च डामरीक्तमहाण्डका॥”
“डामरो डामरकल्पो नवाचरदेवीमन्त्रस्य
प्रतिपादको ग्रन्थो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तत्रोक्तं
प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः॥”
इति तट्टीका॥) स तु षड्विधः। तेषां
नामानि श्लोकसंख्याश्च यथा। योगडामरः
२३,५३३। शिवडामरः ११,००७। दुर्गाडामरः
११,५०३। सारस्वतडामरः ६,६०५। ब्रह्म-
डामरः ७,१०५। गन्धर्व्वडामरः ६००६०।
इति वाराहीतन्त्रम्॥ डमरः। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥ चमत्कारः। यथा। भूतानां
डामरश्चमत्कारोऽनेनेति भूतडामरशब्दनिर्व्व-
चने निबन्धकारः॥ (गर्व्वः। आटोपः। यथा,
गीतगोविन्दे। १२। २२।
“मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद! मानसज-
ध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डि-
शिखण्डकडामरे॥”
कोटचक्रविशेषः। यथा, समयामृते।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा॥”
इत्युपक्रम्य,—
“पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः॥”
इत्युक्तवान्॥
अस्य विशेषविवृतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या॥ * ॥
क्षेत्रपालविशेषः। यथा, प्रयोगसारे।
“भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः॥”
इत्युपक्रम्य,—
“टङ्कपाणिस्तथा चान्यस्तानबन्धश्च डामरः॥”)

डालिमः, पुं, (दाडिमः पृषोदरादित्वात् साधुः।)
दाडिमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

डाहलः, पुं, त्रिपुरदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

डाहुकः, पुं, दात्यूहपक्षी। इति जटाधरः॥

डिङ्गरः, पुं, डङ्गरः। क्षेपः। खलः। धूर्त्तः।
सेवकः। इति शब्दरत्नावली॥

डिण्डिमः, पुं, (डिण्डीति शब्दं मातीति। मा +
कः।) वाद्यप्रभेदः। इत्यमरः। १। ७। ८॥
डेङ्गरीति ख्यातः। इति भरतः॥ माहेश्वर-
दण्डीति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा,
महाभारते। ७। १६३। ४४।
“भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः॥”
डिण्डिम इव आकृतिरस्त्यस्येति। अर्श
आदित्वादच्।) कच्चपाकफलः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ पानी आमला इति भाषा॥

डिण्डिरः, पुं, (हिण्डिरः पृषोदरादित्वात् हस्य
डः।) समुद्रफेनः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४३॥

डिण्डिरमोदकं, क्ली, (मोदयतीति। मुद् + ण्वुल्।
डिण्डिर इव मोदकम्।) गृञ्जनम्। इति राज-
निर्घण्टः॥

डिण्डिशः, पुं, टिण्डिशः। टेँड्शा इति भाषा॥
(यथा, भा प्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

'डिण्डिमो रोमशफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि ।
डिण्डिशो रुचिकृद्रुद्री पिच्छिलश्चामदः स्मृतः ।
सुशीतो वातलो रुच्यो मलस्तम्भकरो गुरुः ॥")

डित्थः, पुं, काष्ठमयहस्ती । यथा, सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादे ।
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः ।'
विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः । यथा,—
'श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते ॥"
इति कलापटीकायां व्याख्यासारः ॥
(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । "द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः ॥")

डिप, इ क ङ न सङ्हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-उभं-च सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क ङ, डिम्पयते । न डिम्पयति डिम्पयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । सङ्हतौ राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, क ङ न सङ्हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-उभं-च सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । क ङ, डेपयते । न डेपयति डेपयते । पुनः पाठान्नित्यगुणश्च । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । सङ्हतौ राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप श्रि क य इर क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां-दिवां-च सकं-सेट् ।) श्रि डिपति अडिपीत् । क डेपयति । य, डिप्यति । इर अडिपत् अडेपीत् । तुदादिस्थस्यास्यैव कुटादित्वमिति णिजादिपक्षे गुणः । णिजादिपक्षे पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । क्षुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

डिब इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क, डिम्बयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिभ इ क न सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) इ क न, डिम्भयति डिम्भयते । अयमात्मनेपदीति कश्चित् । सङ्घो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिम, डिस । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) डिडेम । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९८ ॥ (लक्षणादिकं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ६ । २५१ ।
"मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः ।
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
नायका देवगन्धर्व्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
वृत्तयः कैशिकीहीना निर्व्विमर्षाश्च सन्धयः ।
दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गार-
वर्जिताः ॥")

डिम्ब, क्ली, (डिम्ब+घञ् ।) भयम् । कललम् । फुप्फुसः । इति हारावली । २४४ ॥ डमरः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥

डिम्बः, पुं, (डिबि नोदे+भावे घञ् ।) भयध्वनिः । अण्डम् । फुप्फुसः । प्लीहा । विप्लवः । इति मेदिनी । बे, ५ ॥ डिम्भः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्बाहवः, पुं, (डिम्बः नृपतिहीनत्वात् विप्लवमूलः आहवः ।) नृपतिरहितयुद्धम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ९५ ।
"डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।"
"डिम्बाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानाम् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्बयति नायकसमीपे नोदयत्यात्मानमिति । डिम्ब+ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) कामुकी । जलविम्बः । शोणकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

डिम्भः, त्रि, (डिम्भयति संहतो भवतीति । डिम्भ+पचाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा रसिकरञ्जने । १ ।
'शुभारम्भोऽदम्भो मदिलमतिडिम्भैर्व्विलसित-
मणिस्तम्भे रम्भेयगमकुचकुम्भे परिणतम् ॥')
मूर्खः । इति मेदिनी । भे ४ ॥ अस्य रूपान्तरं डिम्बः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्भकः, त्रि, (डिम्भ एव । डिम्भ+स्वार्थे कन् ।) बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्वनामख्यातः शाल्वदेशाधिपतेर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २२ । १८ ।
'हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत् ॥"
अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

डिम्भचक्रं, क्ली, (डिम्भ इव चक्रम् ।) नराणां शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—
"डिम्भचक्रे न्यसेद्धानि भानुभादित्रिमस्तके ।
मुखे त्रीणि द्वयं स्कन्धे चैकैकं बाहुहस्तयोः ।
हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट् च जानुनोः ।
चरणाभ्यां तदैकैकं जन्मर्क्षं पतनात् फलम् ॥
शीर्षे छत्रलाभः स्यात् वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ।
स्कन्धे धनी च बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥
पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृद्यायुश्च नाभितः ।
गुह्ये कामी भ्रमो जानुभ्यामल्पजीवी च पादयोः ॥"
इति स्वरोदयः ॥

डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ+टाप् ।) अतिशिशुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

डी, ङ्यो ङ य गतौ । नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अकं-च सेट् ।) ओ, डीनः । ङ य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥

डी ङ नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, डयते पक्षी । अस्यापि निष्ठायां डीनः । इति कातन्त्राद्याः । धातुपारायणिकास्तु इमं निष्ठे ओन्वत्त्वमन्वीडीनो ऽथ श्वादिरिमिममिवादद्गणे पठित इत्याहुः । ओदितो ऽयमिति । पठिता पठितवान् इत्युदा-
हरणम् । स्वमते तु डीन इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

डीनं, क्ली, (डी नभोगतौ+भावे क्त ।) गतिः । इति जटाधरः ॥ तद्भेदा यथा,—
"सम्पातं समतः निष्क्रम्य पक्षसम्पातमुच्यते ।
ऊर्द्ध्वाधोगतिसम्बन्धं समुद्दीनं प्रचक्षते ॥
सकलं पक्षगमनमुच्यते यतिरिक्तकम् ।
षड्विंशतिरिमौ भेदा पातानामिह कीर्त्तिताः ।
महाडीनं विहायैषां पातानां त्रिविधा गतिः ।
गतं तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः ॥
प्रत्यागतिः प्रतिगतिरिति षट् सम्भिः स्मृताः ।
तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः ॥"
तद्यथा । उड्डीनं ऊर्द्ध्वगमनम् १ अवडीनं अधःपतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पतनमात्रम् ४ निडीनं नीचैः पतनम् ५ सडीनं सम्यक्पतनम् ६ तिर्य्यग्डीनं तिर्य्यक्पतनम् ७ विडीनं विविधं पतनम् ८ परिडीनं सर्व्वतःपतनम् ९ पराडीनं पराङ्मुखं गमनम् १० सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं आभिमुख्येन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं सुदृढपतनेन प्रत्याहृतिः १३ निडीनं अल्पमात्रस्य वा पक्षस्य पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् १५ अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपतने वेगवत्ता १७ अवसडीनं अधःपतने शोभनपत्ता १८ डीनडीनकं पतनं निर्व्विशेषञ्च कुत्सितञ्च १९ सडीनोड्डीनं शोभनमूर्द्ध्वगमनम् २० सडीनडीनं शोभनगमनमात्रम् २१ पुनर्डीनं तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं तदेवाधः कुत्सितञ्च २३ सम्पातं बहुभिः सह गमनम् २४ समुद्दीनं परस्परस्पर्द्धया गमनम् २५ ततोऽन्यत् व्यतिरिक्तकं तस्मात् स्थानात् स्थानान्तरे पतनम् २६ । एतेषु षड्विंशतिसङ्ख्येषु पतनेषु एकं डीनडीनकं निर्व्विशेषञ्च पतनमात्रं अविशेषणानि पतनानि पञ्चविंशतिसङ्ख्यानि तत्र तानि अविशिष्टानि पञ्चमाद्यचतुर्भिर्विशेषैर्विशिष्टानि इति शतविंशतिषट्कमिति एकोत्तरशतम् । तानि चत्वारि विशेषणानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आगतं आगमनम् । प्रतिगतं गत्वैव पुनरागमनं प्रत्यागतं पुनर्गमनञ्च । इति महाभारते । ८ । ४१ । ५८ ॥ आगमशास्त्रविशेषः । यथा, तुरुमाख्यातन्त्रे
'डामरं डमरं डीनं गुप्तं कालीविलासकम् ।
धर्म्मकोटिमहाधन्या मम वक्त्राद्विनिर्गता ॥"

डीनडीनकं, क्ली, (डी+भावे क्त । ततः स्वार्थे कन् । डीनेन सह डीनकं निर्व्विशेषञ्च कुत्सितं वा पतनम् ।) पक्षिणां गतिक्रियाविशेषः । इति जटाधरः । अस्य विवरणं डीनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

डीनावडीनं, क्ली (डीनेन सह अवडीनम् ।) पक्षिगतिविशेषः । तत्तु एकस्यां गतौ प्रकारान्तरम् । अधःकुत्सितगमनञ्च । इति महाभारते कर्णपर्व्वटीका ॥

डुण्डुः, पुं, (डुमिति कृत्वा दयते गच्छतीति । डी + डुः ।) डुण्डुभसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

डुण्डुभः, पुं, (डुण्डुः सन् भातीति । डुण्डु इत्यनुकरणशब्देन भाति वा । भा + कः ।) सर्पविशेषः । ढोँड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजिलः २ इत्यमरः ।१ । ८ । ५ ॥ डुण्डुभः ३ । इति भरतः ॥ नागभृत् ४ डुण्डुः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते ।२ ।११ ।२८ ।

"एकदा स वने घोरं डुण्डुभं जरसान्वितम् ।
अपश्यद्दण्डमुद्यम्य हन्तुं तं समुपाययुः ॥")

डुण्डुलः, पुं, (डुण्डुरिति शब्दं लातीति । ला + कः ।) क्षुद्रपेचकः । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रोलूकः २ शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ दृषाश्रयी ५ इषद्रावी ६ विशालाक्षः ७ भयङ्करः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

डुलिः, स्त्री, (दुलि + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) दुलिः । कमठी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

डुलिका, स्त्री, (डुलिरिव कायतीति । कै + कः । ततष्टाप् ।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः । इति जटाधरः ॥

डुली, स्त्री, (डुलिः + ङीष् वा ।) चिल्लीशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

डोड़ी, स्त्री, क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । जीवन्ती २ शाकश्रेष्ठा ३ सुखालुका ४ वज्रवल्ली ५ दीर्घपत्रा ६ सूक्ष्मपत्रा ७ जीवनी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । कफवातकण्डामयरक्तपित्तार्त्तिदाहनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

डोमः, पुं, स्वनामख्यातास्पृश्यजातिः । यथा,—

"चाण्डालश्चैव डोमश्च श्मानकश्च तथा इति ।
दण्डीरश्चैव भण्डीरो भूगुकश्च द्विजाश्रमी ॥
इषासुण्डी लिङ्गधारी समा एते यशस्विनि ! ।
स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥

डोरं, क्ली, हस्तादिबन्धनसूत्रम् । यथा,—

"कोऽनन्त इत्युदीर्य्याथ धृत्वा ततकरपल्लवम् ।
हस्तादाकृष्य तड्डोरं क्षिप्तवान् पावकोपरि ॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरकं, क्ली, (डोर + स्वार्थे कन् ।) डोरम् । यथा,

"चतुर्द्दशग्रन्थियुतं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम् ।
स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वामदक्षिणे ॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरडी, स्त्री, (डोरमिव डयते इति । डी + क्विप् ।) बृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

ढ

ढ, ढकारः । स व्यञ्जनचतुर्द्दशवर्णः । टवर्गचतुर्थवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (पाणिनीयादिषु अस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्ध्नः स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणपादाङ्गुलीमूले न्यासक्रिया । वर्णीयवर्णमालायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता ।
ततः सा कुण्डलीरूपा विष्णुशक्तिस्वरूपिणी ॥
तदाशक्तिमयी मात्रा ध्यानमस्य प्रचक्षते ।
रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥
चतुर्दशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

"ढकारं परमाराध्यं या स्वयं कुण्डली परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—

"ढो ढक्का निर्गुणः पूर्व्वो यक्षेशाऽदनदेश्वरः ।
अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः ॥
दक्षपादाङ्गुलेर्मूलं विह्निदण्डा विनायकः ।
प्रहासा त्रिवेरा रतिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
विशेशः मालिनी लक्ष्मीधारिणी क्रोड़पुच्छकः ।
एलापुरं लगाला च विशाखा श्रीमनोरतिः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ढः, पुं, (ढौकते उच्चैःशब्देन आह्वयोति अवधेन्द्रियमिति । ढौक गत्यावरणयोः + डः ।) ढक्का । (यथा, तन्त्रे ।

"ढो ढक्का निर्गुणः पूर्व्वो यक्षेशाऽदनदेश्वरः ॥")

श्वा । श्वलाङ्गूलम् । इति मेदिनी । ढे, १ ॥ निर्गुणः । ध्वनिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

ढक्कः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥ ढाका इति भाषा ॥

ढक्का, स्त्री, (ढक् इति गभीरशब्देन कायतीति । कै + कः । टाप् च ।) वाद्यविशेषः । ढाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । यशःपटहः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥ विजयमर्द्दलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८० ।

"ढक्कामाहत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः ॥")

ढक्कारी, स्त्री, (ढक्कां जयढक्कावत् गभीरसिंहनादं ऋच्छति, समराङ्गणे इति । ऋ + अण् ङीप् च ।) तारिणी । यथा,—

"ढकारवा च ढक्कारी ढकारवरवा ढका ॥"
इति कुलसद्भावे तारासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढण्टी, स्त्री, वाक्यविशेषः । यथा, रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने ।

"ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ढकारादिस्वरूपिणी ॥"

ढालं, क्ली, (ढौकते आह्वयोति शरीरं अनेन । ढौक + अच् । पृषोदरात् चात्वे लत्वे च साधुः ।) फलकम् । ढालिपञ्चजयकरीति अन्नदाकल्पीयसहस्रनामविवरणात् ॥

ढाली [न्] त्रि, (ढालमस्यस्येति । इनिः ।) ढालविशिष्टः । चर्म्मी । यथा,—

"ढालिपञ्चजयकरी ढकारवर्णरूपिणी ॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढामरा, स्त्री, हंसी । इति धनञ्जयः ॥

ढुण्ढ, अन्वेषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) ढावन्तो दन्त्यनोपधः । ढयोगान्मूर्द्धन्यः । तेन यगादौ तल्लोपे ढुढ्यते इत्यादि । ढुण्ढति घनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ढुण्ढिः, पुं, (ढुण्ढ्यतेऽसौ भक्तैरिति । ढुण्ढ अन्वेषणे + इन् ।) गणेशः । तन्नामकरणं यथा,— गणेशं प्रति शिववाक्यम् ।

"अन्वेषणे ढुण्ढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः
सर्व्वार्थढुण्ढिततया भव ढुण्ढिनामा ।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही
तोषं विना तव विनायक ! ढुण्ढिराज ! ॥"

तन्माहात्म्यं यथा,—

"ढुण्ढे ! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं
यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी ।
तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरादिशामि
तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवनास्ति येन ॥"

"यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायक ! त्वां
काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घः ।
नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्ति वस्तु
दुष्प्राप्यमत्र परत्र च किञ्च नापि ॥"

"प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक् ।
आढुण्ढ्य सर्व्वभक्तेभ्यः सर्व्वार्थान् संप्रयच्छसि ॥"

तस्य यात्राविधानं यथा,—

"माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तं व्रतपरायणाः ।
ये त्वां ढुण्ढेऽर्च्चयिष्यन्ति तेऽर्च्च्याः सुरसहि-याम् ॥
विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् ।
शुक्लां शुक्लतिलैर्लड्डून् प्राश्नीयात्सड्डुकान् व्रती ॥
काश्यां यात्रा प्रयत्नेन चैत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ।
तस्यां चतुर्थ्यां तत्प्रीत्यै ढुण्ढे ! सर्व्वोपसर्गहृत् ॥
तां यात्रां नात्र यः कुर्य्यान्निवेद्य तिललड्डुकान् ।
उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो ! ममाज्ञया ॥
होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः ।
तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति ॥"
इति काशीखण्डे । ५० अध्याये ॥

ढोलः, पुं, (ढः ढक्का तदाकारं लातीति । ला + कः । पृषोदरात् ओत्वे साधुः । ढुल उत्क्षेपे अच् । पृषोदरात् साधु र्वा ।) स्वनामख्यातवाद्यम् । यथा,—

"ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी ।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी ॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अडुढौकत् । ङ, ढौकते । इति दुर्गादासः ॥ (आहृतौ । वदनं ढौकते । इति कालिदासः ॥)

ण

ण, णकार। स व्यञ्जनपञ्चदशवर्णः। टवर्गपञ्चमवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (शिक्षाग्रन्थादिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्ध्नः स्पर्शं नासिकायाश्च भेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया। वङ्गीयवर्णमालायाम्।)

तस्य लेखनप्रकारो यथा —

"कुण्डलीत्वगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्द्धतः।
वामादधोगता सैव पुनरूर्द्ध्वं गता प्रिये॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा सा चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु।
द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम्॥
राजीवलोचनां नित्यां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा —

"णकारं परमेशानि या स्वयं परकुण्डली।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा॥
पञ्चप्राणमयं देवि सदा त्रिगुणसंयुतम्।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोहप्रदायकम्॥"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा —

"णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः।
जया शम्भुर्नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः॥
द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधिनी मता।
त्रिनेत्रो मानुषी व्योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखम्॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

ण पुं (णवति गच्छति ज्ञानात्मनेन इति। णव गतौ + डः। पृषोदरादित्वात् णत्वम्।) ज्ञानम्। निश्चयः। इत्येकाक्षरकोषः। बिन्दुदेवः। स बुद्धदेवताविशेषः। भूषणम्। गुणवर्ज्जितः। पानीयनिलयः। इति मेदिनी। णे १॥

णक्ष व्रज। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) णक्षति। व्रजा गतिः। इति दुर्गादासः॥

णख गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) प्रणखति। इति दुर्गादासः॥

णट नृत्यहिंसयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सकं च सेट्।) प्रणटति। वोपदेवविधौ व्यञ्जनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात्। अत्र नृत्यं नाभिनयनर्त्तनम्। इति दुर्गादासः॥

णट म नृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) म प्रणटयति। नृतामिति शब्दने दौवादिकक्रियया रूपम्। अथ मित्करणात् अन्योऽर्थेऽभिहिते पूर्ब्बे नृत्यपदमपभाषम्। तेन पूर्ब्बे नृत्यं नाभिनयनर्त्तनम् इह तु नृतिरभिनयवदभिनयनमिति। यथा पूर्ब्बस्य।

स्फटिककटकभूतिर्नाटयत्येष शैलः। इति माघः। अस्य तु। नार्थेन कं नटयिष्यति दीर्घमायुरिति मुरारिः। इति दुर्गादासः॥

णद क्ष्विडोक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) क्ष्विडोक्तिरव्यक्तशब्दः। नदति घण्टा। इति दुर्गादासः॥

णद क भाषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं सकं सेट्।) क नादयति। इति दुर्गादासः॥

णभ, ऌ ङ हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) ऌ, अनभत। ङ, नभते। इति दुर्गादासः॥

णभ य श हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां क्र्यां च परं सकं सेट्।) य नभ्यति। श नभ्नाति। इति दुर्गादासः॥

णम, औ शब्दे। नतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं नतौ सकं अकं च अनिट्।) औ नन्ता। शब्दार्थो न भाषायाम्। नतिरिह नमस्कारो नम्रीभावश्च। नमति गुरुं लोकः। नमन्ति फलिनो वृक्षाः। अमन्तेऽप्यस्य ज्वलह्वलेत्यादिना कमलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः। नमयति नामयति प्रणमयति। स्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापकुलः। इत्यादौ अवनमनं अवनामः अवनामं करोतीति णौ रूपम्। इति दुर्गादासः॥

णय ङ गतौ। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां आत्मं-सकं सेट्।) ङ, नयते। इति दुर्गादासः॥

णर्द शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) वोपदेवविधावस्य व्यञ्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात्। प्रणर्दति। इति दुर्गादासः॥

णल ञ बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) ञ नालः नलः। नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः। गन्ध इति केचित्। गन्धोऽभ्यनमिति गोविन्दभट्टः। इति दुर्गादासः॥

णश, ऌ य ऊ नाशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां परं अकं सेट् ऊद्वेट् स्यात्।) नाशो दर्शनाभावः। इति माघः। लुक्कायनमिति सर्व्वस्वम्। ऌ अनेशत् अनशत्। य नश्यति प्रभुस्तिरो भवति इत्यर्थः। ऊ नशिष्यति नङ्क्ष्यति। इति दुर्गादासः॥

णस ङ कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सकं च सेट्।) कृतिरिह कुटिलीभावस्तत्करणञ्च। ङ नसते खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। नसते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

णह य ञ औ बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां उभं सकं अनिट्।) य ञ नह्यति नह्यते। औ नद्धा। इति दुर्गादासः॥

णाथ ऋ ङ आशिषि। ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं अकं च सेट्।) वोपदेवविधौ व्यञ्जनेऽप्यादावस्य पाठः केषाञ्चिदनुरोधात्। ऋ, अननाथत्। ङ, इव उपतापः। आशीरिहार्थे ङित्त्वेऽपि यथायोगमनुकारे भ्वामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम्। नाथति बली उपतापयति इत्यर्थः। नाथते प्रियं आशास्ते इत्यर्थः। नाथति धनी इत्यर्थः। नाथति भूप भूमिं विप्र इत्यर्थः। मार्गणैरस्य तव प्रयोजनं किमु न भूभृत पतिमिति भारविः। मध्याशासाविशेषः। याञ्चाशिषि। पदमन्यत्र विभाषेति कश्चित्। इति॥

णाध, ऋ ङ नाथे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) वोपदेवविधावस्य व्यञ्जनेऽपि इह पाठः कस्यचिदनुरोधात्। ऋ, अननाधत्। ङ, नाधते नाथो जानि। इति दुर्गादासः॥

णास ऋ ङ ध्वाने। शब्द इति यावत्। इति कल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) अननासत्। ङ, नासते। इति दुर्गादासः॥

णिक्ष, चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ सकं सेट्।) निक्षति। इति दुर्गादासः॥

णिज इल शुद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (... सकं सेट् इरित्।) ङ कर्म्मणि निज्यते। ल ङ, प्रणिङ्क्ते। ... यानां विप्राणां समूहः इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

णिज लि इर् ञ औ पोषे। शुद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वां उभं सकं अनिट्।) लि नेनेक्ति नेनिक्ते। इर, अनिजत् अनैक्षीत्। औ नेक्ता। इति दुर्गादासः॥

णिद इ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट् इदित्।) निद नन्दविधौ वोपदेवमतं चिन्त्यम्। णत्वविकल्पने सरूपयत्नात् कश्चित्तु णत्वविकल्पमिच्छन्ति आदौ तूपसर्गादसमासे उपसर्गात् समासे त्वादौ नित्यमित्यर्थः। यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः। प्रणिन्दति। भट्टौ तु आदावपि विकल्पो दृश्यते। इ, कर्म्मणि निन्द्यते। निन्दति दुष्टं लोकः। इति दुर्गादासः॥

णिद, ऋ ञ सन्निधौ। कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां उभं अकं कुत्सने सकं सेट् ऋदित्।) सन्निधिः सन्निकर्षः। ऋ अनिनेदत्। ञ, नेदति नेदते दयालुः दीनं। निनिद। इति दुर्गादासः॥

णिल, श गहने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं सकं सेट्।) श निलति। गहनं दुर्ब्बोधः। श निलति शास्त्रं सुधीः दुर्बोधं जानातीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

णिव, इ सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्। इदित्।) सेकः। इ, निम्बति। इति दुर्गादासः॥

णिश, शौचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) शौचे समाधौ । नेशति योगी । निनिशतुः । इति दुर्गादासः ॥

णिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, नेषित्वा निष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

णिस, इ ङ ल चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ल ङ, निंस्ते । इ, निंस्यते । इति दुर्गादासः ॥

णी, ञ प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) वोपदेवपाठो नादित्वेन प्राग्वन्न इति खत्वार्थः । प्रणयति । एवं सर्व्वत्र । प्रापणमिह प्रान्तस्य रूपम् । तथा च । नृणाति लम्भयति च वेदत्यपि नयत्यन्तः । इति क्रियानिर्घण्टः ॥ ञ, नयति नयते गां वनं गोपः प्रापयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णील, वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) वर्ण इह कृष्णवर्णीभावस्तत्करणञ्च । नीलति पत्रं तमालस्य । नीलति सूत्रं तन्तुवायः । इति दुर्गादासः ॥

णीव, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) नीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णु, ल स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) ल, नौति । इति दुर्गादासः ॥

णुद, ष श औ प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) ष श, नुदति नुदते शरं योधः । औ, नोत्ता । इति दुर्गादासः ॥

णू, शि स्तवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वान्तोऽयमिति वररुचिः । शि, नुवति । अनुवीत् । इति दुर्गादासः ॥

णेद, ऋ ञ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-अकं-सकं च-सेट् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ, अनिनेदत् । ञ, नेदति नेदते दयालुं दीनः । निनेदुः । इति दुर्गादासः ॥

णेष, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अनिनेषत् । ङ, नेषते निनेषे । ब्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥ * ॥ एते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो वोपदेवेन मूर्द्धन्यणादाः ॥

त

त, तकारः । स व्यञ्जनषोड़शवर्णः । तवर्गप्रथमवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासघोषाः वाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"आदौ विन्दुस्ततो मध्ये कुण्डलीत्वमवाप्य सा ।
दक्षाद्वामगता नित्या ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
चतुर्भुजां महाशान्तां महामोक्षप्रदायिनीम् ॥
सदा षोड़शवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम् ।
नानालङ्कारभूषां वा सर्व्वसिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"तकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम् ॥"

तस्य ३२ द्वात्रिंशन्नामानि यथा,—
"तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा ।
वामस्फिक्वामकट्यौ च कामिनी मध्यकर्णकः ॥
आषाढ़ी तण्डुलश्च कामिका पृष्ठपुच्छकः ।
रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकरोऽरुणा ॥
सुगतोऽर्द्धसुखा बुद्धजानुश्च क्रोड़पुच्छकः ।
गन्धो विश्वामरुच्छत्रश्चाशुराधा च सौरकः ॥
जयन्तिपुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तं, क्ली स्त्री, (त + भावे डः ।) तरणम् । (तरति भवसागरमनेनेति । तॄ + करणे डः ।) पुण्यम् । इति मेदिनी । ते, १ ॥

तः, पुं, (तर्द्दति तम्बति वा छिनत्ति दयादिहरणेन जनानिति । तर्द्द तम्ब वा + डः ।) चौरः । अन्तम् । पुच्छम् । क्रोड़ः । म्लेच्छः । इति मेदिनी । ते, १ ॥ गर्भः । शठः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नम् । सुगतः । योधः । गौरविवर्ज्जितपुच्छम् । क्रोष्टुपुच्छम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

तक, सहने । हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-हासे अकं-सेट्) तकति । इति दुर्गादासः ॥

तक, इ दौःस्थ्ये । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) दौःस्थ्यं दुःखेन जीवनम् । इ, तङ्क्यते दरिद्रेण दुःखेन जीव्यते इत्यर्थः । तङ्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तकिलः, त्रि, (तक् + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् नलोपश्च ।) धूर्त्तः । इत्युणादिकोषः ॥

तकिला, स्त्री, (तकिल + टाप् ।) औषधम् । इत्युणादिकोषः ॥

तक्यः, त्रि, (तकं हासमर्हतीति । तक + यत् ।) हास्यः । (तक सहने + "तकिशसि चयति जनिभ्यो यद्वाच्यः ।" ६ । ४ । ६५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) सहनीयः ॥

तक्रं, क्ली, (तनक्ति सङ्कोचयति दुग्धं पादाम्बुदधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । "स्फायितञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वं च ।) पादाम्बुसंयुतदधि । इत्यमरः । २।६।५३ ॥ तत्पर्य्यायः । गोरसजम् २ घोलम् ३ कालसेयम् ४ विलोड़ितम् ५ दण्डाहतम् ६ अरिष्टम् ७ अम्लम् ८ उदश्वित् ९ मथितम् १० द्रवः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत् पञ्चविधम् । तेषां भिन्नानि नामानि लक्षणानि च यथा,—
"ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकम् ॥
छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥"
तेषां गुणाः ।
"वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु ॥
वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ।
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात् ॥
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम् ॥
न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥
उदश्वित् कफकृद्बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषापहरी ॥
वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता ॥"
अथोद्धृतघृतस्तोकोद्धृतघृतानुद्धृतघृतानां तक्राणां गुणाः ।
"समुद्धृतं घृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥" * ॥
अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे च तक्रविशेषाः ।
"वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् ।
पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषमथवं कफे ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम् ।
भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम् ॥
सुरुच्यं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ।
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुड़ं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥" * ॥
अथामपक्वतक्रगुणाः ।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥" * ॥
अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।
"शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च ।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् ॥
तत्तु हन्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान् ।
पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान् ॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः ।
श्वित्रकोठघृतव्यापत्कुष्ठशोथतृषाकृमीन् ॥"
अथातक्रविषयाः ।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥" * ॥
अथ गव्यादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः ।
"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

("गरश्लेष्मदोषशमनं तक्रं यैडलकादुच्यते ।
दीपनं रुचिकृच्छ्लेष्मशोषघ्नं विकारजित् ॥"
इति गव्यतक्रगुणाः ।
"माहिषं कफकृत् किञ्चिद्रूक्षं शोफकरं स्मृतम् ।
प्लीहार्शोग्रहणीगुल्मपाण्ड्वामयविनाशनम् ॥"
इति माहिषतक्रगुणाः ।
"छागं लघु सुस्निग्धं त्रिदोषशमनं परम् ।
गुल्मार्शोग्रहणीशूलपाण्ड्वामयविनाशनम् ॥"
इति छागीतक्रगुणाः ।
"तथा च त्रिविधं तक्रं कथ्यते मस्तु पुस्तकः ।
यथायोगेन तत् सम्यक् शस्यते येषु रोगिषु ॥
समुद्धृतघृतं तक्रमर्द्धोद्धृतघृतं ततः ।
अनुद्धृतघृतञ्चान्यच्छ्वेतं त्रिविधमतम् ॥
सर्वं लघु च पथ्यञ्च त्रिदोषशमनं परम् ।
तत् परं तु पथ्यतमं क्रमेण समुदीरितम् ।
समुद्धृतघृतन्तक्रं लघु पथ्यतमं मतम् ॥
गराम्लार्शोग्रहणीपाण्डुरोगज्वरातुरे ।
सर्वोन्मीषगदे चापि प्लीहाश्वाससमेहिषु ॥
हितं चाग्नीयकं बल्यं पित्तदाहविरोधकृत् ।
अर्द्धोद्धृतघृतं तस्मादृष्यं गुरु कफप्रदम् ।
मधुरं पित्तरक्तघ्नं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु विद्यात् कफावहम् ।
बलप्रदं पौष्टिकानामश्लेष्मानिसारदम् ॥'
इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥*॥
'तक्रं ग्राहि कषायाम्लं वीर्योष्णं दीपनं लघु ।
स्माद्यदरं स्निग्धं मद्यदशोषोऽतिसारनुत् ।
इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न दद्यात् यत्र तच्छृणु ।
वाते क्षारे च शोथाणां ग्रीष्मकाले क्षतेषु च ॥
संमूर्च्छाभ्रमदाहाश्च तथा च रक्तपित्तके ।
न प्रशस्तं तक्रपानञ्च करोति विविधान् गदान् ॥
एतेषां तक्रं निषिद्धम् ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*॥)

तक्रकूर्च्चिका, स्त्री (तक्रजाता कूर्च्चिका ।) तक्र-योगेन दुग्धाद्यात् जाता । छाना इति भाषा । अस्या गुणाः । रक्तवातकारित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्जरा तक्रकूर्च्चिका ।")

तक्रमांस, क्ली (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।) व्यञ्जनविशेषः । यखनि इति पारस्य भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज्जयेत् ।
छागादेः सकलास्थीनि खण्डान्यपि च भर्ज्जयेत् ॥
सिद्धिप्रायं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
राजिकादियुतं तक्रं मांसपक्वानि पाचयेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु वृष्यं बलप्रदम् ।
कफघ्नं निलयं स्निग्धं धर्म्मादारुणं मारुतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

तक्राटः, पुं (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति । अट + अच् ।) मन्थानदण्डः । इति हारावली । ९९ ॥

तक्ष, त्वचो गात्रे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं सकं सेट् ।) त्वचो गात्रचर्म्मणो ग्रहणम् । तक्ष त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । तक्षति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष ञ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं वेट् ।) ञ तक्षिष्यति तक्ष्यति । कार्श्यं कृशीकरणम् । तक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष ञ न तनौ । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वां-परं सकं वेट् ।) तनू कृशीकरणम् । ञ तक्षिष्यति तक्ष्यति । न तक्ष्णोति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्षकः, पुं (तक्षतीति । तक्ष + ण्वुल् ।) पातालस्थाष्टनागान्तर्गतनागविशेषः । स काश्यपात् कद्रूगर्भे जातः इत्यष्टः । अस्य वासः खाण्डववने आसीत् । अयं परीक्षितं दष्टवान् । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि क्षपणकरूपधारी उतङ्कस्य मुनेर्गुरुदक्षिणार्थमानीतं कुण्डले अपहृत्य नागलोकं गतवान् । यथा महाभारते । १ । ३ । १२७ ।
'तस्य तक्षको दृढमासन्नः स तं जग्राह । गृहीत-मात्रः स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश ॥ तक्ष तनूकरणे + 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः । उणां । २ । ३२ । इति कुन् ।) त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४ ॥ विश्वकर्म्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ द्रुमभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूत्रधारः । इत्य-मरटीकासारसुन्दरी ॥ (स्वनामख्यातः प्रसेन-जितः पुत्रः । यथा भागवते । ९ । १२ । ८ ।
'ततः प्रसेनजित् तस्मात् तक्षको भविता पुनः ।'
छेत्तरि, त्रि । यथा रामायणे । २ । ८० । २ ।
'तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥")

तक्षणं, क्ली (तक्ष तनूकरणे + भावे ल्युट् ।) तनूकरणम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।
'द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥")

तक्षणी, स्त्री (तक्ष्यतेऽनेनेति । तक्ष + करणे ल्युट् । टित्वात् ङीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्द-रत्नावली ॥

तक्षशिला, स्त्री देशविशेषः । इति सिद्धान्त-कौमुदी । (यथा, महाभारते । १ । ३ । २२ ।
"तमेवमुक्त्वा भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः स तथा भ्रातॄन् संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे ॥")

तक्षा [न्] पुं (तक्षति तनूकरोतीति । तक्ष + "कनिन् युवृषितक्षीति ।" उणां । १ । १५६ । इति कनिन् ।) तष्टा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥
(यथा माघे । १२ । २५ ।
"चक्षाणस्वभ्रमाप्त अधुना पादे
तक्षा विकामं विकषोऽत्र रथ ।
"यानमत्र तरसा निजरं तपनस्तं
प्रयासं सहसागु च मम ।")

तग इ स्खलने कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं गतौ तु सकं सेट् । इ,) कर्म्मणि तङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ॥

तगरं क्ली गन्धद्रव्यम् । पिण्डितगर इति प्रसिद्धम् । तगरमूल इति ख्यातञ्च । तत्पर्य्यायः । कालानुसार्य्यम् २ वक्रम् ३ नतम् ४ शठम् ५ महोरगम् ६ नतम् ७ दीपनम् ८ तगरपादिकम् १० । इति रत्नमाला ॥ विनम्रम् ११ कुञ्चितम् १२ वक्रम् १३ नहुषाख्यम् १४ दण्डहस्तम् १५ बर्हणम् पिण्डीतगरकम् १७ पार्थिवम् १८ राजहर्षणम् १९ कालानुसारकम् २० क्षत्रम् दीनम् २२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य पर्य्यायगुणाः ।
'कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं लघु सम्मतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च बर्हणम् ।
तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् ।
विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तगरः, पुं (तं क्रोडभागं गिरतीति । गॄ + अच् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । टगर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सितपुष्पः २ । कालपर्णः ३ अम्बरः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महा-भारते । १२ । १०४ । ८५ ।
'प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान् ॥")
मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तगरपादिकं क्ली (तगरस्य पादो मूलमिव पादो विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) तगरम् । इति रत्न-माला ॥

तङ्कः, पुं क्ली, (टङ्क + पृषोदरात् साधुः ।) पाषाण-दारणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (तकि कृच्छ्रजीवने + भावे घञ् ।) प्रियविरहज-तापः । भयम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

तञ्जी, स्त्री, (तं पुच्छाकारं जवति गच्छतीति । जु + क्विप् ङीप् ।) पिङ्गपर्णी । इति राज-निर्घण्टः ॥

तट, उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-अकं सेट् ।) उच्छ्राय ऊर्द्धभावः । तटति पुलिनम् । इति दुर्गादासः ॥

तट, क आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं सकं सेट् ।) क ताटयति । इति दुर्गा-दासः ॥

तटं, क्ली (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्छ्राये + पचाद्यच् ।) क्षेत्रम् । इति मेदिनी । टे, ११ ॥ (प्रदेशः । यथा, महाभारते । १ । ३१ । ९ ।
"मोकर्ण्णं पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥")

तटः, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट + अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

तड् इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७५५ ।
"कर्णाश्चमार्गौ भ्राजेते हृदस्यास्य तटावुभौ ॥"
महादेवे, पुं । सर्व्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम् ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
"नमस्तटाय तट्याय तटानाम्पतये नमः ॥")
तटस्थं, क्ली, लक्षणविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
तद्भिन्नत्वे सति तद्बोधकत्वम् । तथाच ।
"स्वरूपं तटस्थं द्विधालक्षणं स्यात्
स्वरूपस्य बोधो यतो लक्षणाभ्याम् ।
स्वरूपे प्रविष्टात् स्वरूपेऽप्रविष्टात्
यथा काकवन्तो गृहाः खं विलञ्च ॥"
इति वेदान्तकारिका ॥
(तटे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) तटस्थिते,
त्रि ॥ (उदासीनः । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।
"धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्ग्या
मया तटस्थत्वमुपद्रुतोऽसि ॥"
समीपस्थः । यथाह बलः ।
"तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥")
तटाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक +
"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तड़ागः ।
पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
वैराग्यशतके । ४६ ।
"प्रादेशमात्रमुदरं परिपूरयितुं कियानयं यत्नः ।
चुलुकेनाम्भः पातुं खनितव्यः किं तटाकोऽपि ॥")
तटिनी, स्त्री, (तटमस्त्यस्या इति । तट + "अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि-
स्ततो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६८२ ।
"हत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्भ्रमितश्चक्रेषु नाशये
निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिते तरुस्थरुः ॥")
तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट +
अच् । ङीष् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"मालयश्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥")
तड, इ ङ आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, तण्ड्यते । ङ, तण्डते ।
इति दुर्गादासः ॥
तड, क त्विषि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) क, ताड़-
यति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
तड़गः, पुं, (तण्ड्यते आहन्यते ऊर्म्मिभिरिति ।
तड़ + आगः । पृषोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।)
तड़ागः । इति द्विरूपकोषः ॥
तड़ाकः, पुं, (तण्ड्यते आहन्यते ऊर्म्मिमालाभि-
रिति । तड़ि आहतौ + "पिनाकादयश्च ।"
उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तड़ागः । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़ाका, स्त्री, (तड़ाक + स्त्रियां टाप् ।) नदी-
समुद्राणां तटभागः । (तड़ि आहतौ + भावे
आकः ।) आघातः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ (प्रभा । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १५ ॥)
तड़ागः, पुं क्ली, (तड + तड़ागादयश्च । इति
आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यन्त्रकूटकः ।
इति मेदिनी । गे, ३६ ॥ (तण्ड्यते आहन्यते
ऊर्म्मिमालाभिरिति । तड़ि आहतौ + कर्म्मणि
आकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्य्यायः ।
पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥
तड़ाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़गः ५ । इति द्विरूपकोषः ॥ पञ्चशत-
धनुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वा-
रिंशद्धस्तान्यूनतायां सहस्रद्वितयहस्तान्यूनत्वेन
तड़ागः । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वत् । स्वादुत्वम् ।
कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिरहिमकाले
प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्-
सर्गविधिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

"शृणु राजन्महाबाहो ! तड़ागादिषु यो विधिः ।
पुराणेष्वितिहासेषु मन्यते राजसत्तम ! ॥
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽह्नि विप्रैः क्रियते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
प्राक्प्रस्रवणादस्य तड़ागस्य समीपतः ॥
चतुर्हस्तसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
तथा षोड़शहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
वेद्याश्चोत्तरतो गर्त्तारत्निमात्रा तु मेखला ।
नवसप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ! ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-
विस्तृता ।
सर्व्वे स्युस्तमात्राः स्युस्त्रिपर्व्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
सर्व्वे च सर्व्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ॥
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णा मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
प्रतिस्तम्भेषु कलसा यज्ञोपस्करणानि च ।
व्यजनञ्चासनं शुभ्रं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
आचार्य्यः प्रक्षिपेद्भूम्यामनुचन्द्रं विचक्षणः ।
त्र्यरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरिवृक्षविनिर्म्मितः ॥
यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्कारिणः कार्य्याः पञ्चविंशतिरृत्विजः ॥
कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च ।
तथाङ्गुलीयविन्यासि वासांसि विविधानि च ॥
दद्युः समानि सर्व्वेषामाचार्य्ये द्विगुणं पुनः ।
दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियम् ॥
सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ।
तथा कुलीरमण्डूका वायसः शिशुमारकः ॥
एवमासाद्य तत् सर्व्वं स्वर्णपात्रं विशाम्पते ! ।
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
सर्व्वौषध्युदकस्नातः पाटितो वेदपुङ्गवैः ।
यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ।
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च ॥
रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन चार्च्चितम् ।
षोड़शारं ततश्चक्रं पद्मरागसुशोभनम् ॥
वेद्यामुपरि तत् कृत्वा ग्रहान् ग्रहपतींस्तथा ।
संन्यसेन्मध्यतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
तत् पात्रं स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितम् ।
ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ॥
विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां ततः ।
शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्राममशेषतः ।
पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनम् ।
कुम्भांश्च रत्नगर्भांश्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यमपि पूजयेत् ॥
बह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यजुर्व्विदौ ।
पश्चिमे सामगौ स्थाप्यावुत्तरेणाप्यथर्व्वगौ ॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयात् यजध्वमिति याजकम् ॥
उत्कृष्टमन्त्रपाठेन तिष्ठध्वं मन्त्रजापकाः ।
एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्य्युक्ष्याग्निं स
मन्त्रवित् ॥
जुहुयादाहुतीर्म्मन्त्रैराज्यस्य समिधस्तथा ।
ऋत्विग्भिस्तैव होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः ॥
वैराजं पौरुषं सूक्तं पौण्ड्रं चन्द्रं सुसंहितम् ।
शैशवं पञ्चनिधनं गायन्ति ज्येष्ठसामगाः ॥
वामदेव्यं बृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् ।
गवां व्रतं विकर्णञ्च रक्षोघ्नं गरघन्तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन् ! पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
अथर्व्वगाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
जपन्ते मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
पूर्व्वेद्युरभितो मन्त्रैरेवं कृत्वाधिवासनम् ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसंग्रामरथगोकुलात् ।
मृदमादाय हृद्याश्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
रोचनाञ्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
मूर्द्धि कर्त्तुर्म्महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ।
एवं रचति राज्यार्थान् विधियुक्तेन कर्म्मणा ॥ * ॥
ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां शतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वाथवा पुनः ॥
पञ्चाशद्वाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ॥
वेदशब्दैश्च गान्धर्व्वैर्व्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।
कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! ।
पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः ।
धृतांश्चतुर्भिर्व्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
महानदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभूषितान् ।
उत्तराभिमुखो न्युब्जो जलमध्ये प्रकल्पयेत् ॥
आथर्व्वणेन सुस्नातः पुनर्म्मामाश्रयेत च ।
आपो हि ष्ठेतिमन्त्रेण क्षिप्त्वागत्य मण्डपम् ।

पूजयित्वा सुरांस्तत्र बलिं दद्यात् समन्वितः ।
पुनर्दिनानि होतव्य चत्वारि राजसत्तम ॥
चतुर्थीकर्म कर्त्तव्य दद्य तत्रापि शक्तितः ।
कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
ऋत्विग्भ्यस्तु समं दद्यात् मण्डपं विभजेत् पुनः ।
होमपात्रञ्च शय्याञ्च स्थापत्याय निवेदयेत् ॥
ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशतिं ॥
एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते ।
कूपवापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥
एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
अयन्तु ऋत्विगाचार्य्यैर्विधिर्दृष्टेन कर्म्मणा ।
अल्पेष्वेकाग्निवत् कार्य्यं वित्तशाठ्याद्दते नृणाम्॥”
तडागे कालविशेषे जलस्थितेः फलं यथा,—
‘प्रावृट्काले स्थितं तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतम् ।
शरत्काले स्थितं तोयं यदुक्तफलदायकम् ॥
वाजपेयफलसमं हेमन्तशिशिरस्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्राहुर्व्वसन्तसमयस्थितम् ।
ग्रीष्मेऽपि तु स्थितं तोयं राजसूयफलाधिकम् ॥’
तडागकरणे फलं यथा —
‘एतान्महाराज ! विशेषधर्म्मान्
करोति योऽर्थान्वय शुद्धबुद्धिः ।
स याति रुद्रालयमेककल्प
दिवं पुनर्याति तथैव दिव्यम् ॥”
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम् ॥
तडाघात, पुं, (तटे आघातः । पृषोदरात् टस्य डत्वम् ।) ऊर्द्धमुख हस्तिपदाघातः । यथा,
“उच्चैःकरिकराघेये तडाघातं विदुर्ब्बुधाः ।”
इति कुमारसम्भवटीका ॥
तडित् स्त्री, (ताडयत्यभ्रमिति । तड आघाते + “ताडेर्णिलुक् च ।” उणा० । १ । १०० । इति इतिप्रत्ययः णिलुक् च ।) विद्युत् । इत्यमरः ।१।३। ९ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५४ ।
“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो दवरोषितकार्य्यरो ।’)
तडित्वान्, [त्] पुं (तडित् विद्युदस्त्यस्येति । तडित् + मतुप् । मस्य वः ।) मेघः । मुस्तकम् । इत्यमरः । १ । ३ । ७,२ । ४ । १५८ ॥ (विद्युद्विशिष्टे त्रि । यथा,—
“वसुन्धिमिवपयेन तडित्वतीं
कथयता शरदस्य दमनिम् ॥”
इति किरातार्ज्जुनीये । ५ । ४ ।)
तण्डक पुं (तण्डते इवयतीति । तण्ड + ण्वुल् ।) खञ्जनपक्षी । फेनः । समासप्रायवाक्यं । गृहदारु । तरुस्कन्धः । मायाबहुलनरः, त्रि । इति मेदिनी । क ८९ ।
तण्डन पुंस्त्री (तण्ड + ल्युट् ।) परिष्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः अमरः ॥
तण्डु, पुं, शिवद्वारपालविशेषः । इति शब्दार्णवः ।

तण्डुरीण पु, कीटमात्रम् । (तण्डुले भवः । तण्डुल + ढ । । तस्य र ।) तण्डुलीयकम् । बर्व्वरे, त्रि । इति मेदिनी । णे, ८५ ॥
तण्डुल ,पुं,(तण्ड्यते आहन्यते इति । तड आघाते + “सानसिवर्णसीति ।” उणा० ४ । १०७ । इति उलच् । यद्वा, “कृत्मृतुटितिलिभ्य उलन् तण्डश्च ।” उणा०।५।८। इतिउलन् तण्डादेशश्च ।) विडङ्गम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥
(“पुंसि क्लीबे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः ।
तण्डुलश्च तथा वल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तण्डुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ।
धान्यादिनिकरः । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥
चाउल इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे । ३।५५।
“सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥
वृंहणः स्वादुरधो हृद्यस्तण्डुलो नवः ।
सन्धानकृन्मेहहरः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
यदाकाङ्क्ष्यमासाद्य भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा ॥
अनवद्यधर्ययोनिश्वासाच्छ्वासतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
भ्रष्टतण्डुलगुणाः । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तण्डुलपरीक्षा स्त्री (तण्डुलेन परीक्षा ।) नव विधदिव्यान्तर्गतदिव्यविशेषः । चालपड़ा इति भाषा । तद्विधानं यथाह पितामहः ।
“चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्य चित्॥
मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ।
स्नानोदकं समिश्रं तु रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा ।
भूर्ज्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते ॥
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥”
स्नानोदकं देवतास्नानोदकेन । तथा च कात्यायनः ।
‘देवतास्नानपानीयमिश्रान् सतण्डुलान् भक्षयेत् ।
शुद्धनिष्ठीवनात् शुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ।”
शिरारोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत् प्राड्विवाक इति । निष्ठीवयेदित्यत्र यस्मात् सिद्धम् । तुलानिरूपित सर्व्वदिव्यसाधारणञ्च धम्मरात्रकादिव्यञ्च पूर्व्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ॥
शिरोरोपितमन्त्रपत्रकादि यथा —
‘तण्डुलमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
सम्बोधनेन सहितं कर्म्मकारस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥”
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तण्डुला, स्त्री, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तड + उलच् ततष्टाप् ।) महासमङ्गा । । इति राजनिर्घण्टः ॥
तण्डुलाम्बु, क्ली, (तण्डुलस्य अम्बु ।) पैघुनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्लीताम् २ इति वैद्यकपरिभाषा । तण्डुलोदकम् ३ । राजनिर्घण्टः ॥ यथा, प्रदरचिकित्साधिकारे ।
“पिबेत् सप्ताहं तण्डुलां सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
तण्डुली, स्त्री, (तण्डुल + ङीष् ।) लता । यवतिक्ता । शिशुमारीलता कर्कटी । तण्डुलीयशाक इति राजनिर्घण्टः ॥ (। शब्दे ज्ञातव्या ॥)
तण्डुलीक पु,(तण्डुलीव कायतीति । कै + कः । तण्डुलीयशाक । इति शब्दरत्नावली ॥
तण्डुलीय, पु, (तण्डुलाय हितः । तण्डुल + “विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।” ५ । १ । ४ इति छः ।) पत्रशाकविशेषः । इति चाँपानटिया इति च वङ्गभाषा । चवराई इति अल्पमरषा इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । अल्पमारिषः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥ तण्डुलीकः ३ तण्डुलः ४ । इति शब्दरत्नावली । भण्डीरः ५ तण्डुली ६ तण्डुलीयकः ७ ग्रन्थिलः ८ बहुवीर्य्यः ९ मेघनादः १० घनस्वनः ११ सुशाकः १२ पथ्यशाकः १३ स्फूर्जथुः १४ स्तनिताख्यः १५ वीरः १६ तण्डुलनामा १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । विषपित्तमदभ्रमनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्वलगुणाः । हिमत्वम् । अर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशित्वम् । ग्राहकत्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोषशमनत्वम् । रुचिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । विडङ्गम् । सात्म्यम् । इति मेदिनी । ये ११८ ॥
अस्य पर्य्यायगुणाः ।
“तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ।
भण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः ॥
तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफासजित् ।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः ॥”
तद्भेदः । जलतण्डुलीयं प्राक्तं कञ्चटमिति प्रसिद्धम् ।
“पानीयतण्डुलीयन्तु कञ्चटं समुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ।”
इति भावप्रकाशः ॥
तण्डुलीयक, पुं, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् ।) तण्डुलीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने।०अ
“स्वादु पाके सरक्तपित्तविषघ्नस्तण्डुलीयकः ।
हन्ति वातं विडिबन्धं सक्षवातकं हितः ।”
विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तण्डुलीयिका, स्त्री, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तण्डुलु, स्त्री, (तण्डुल + पृषोदरात् उत्वं वा ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ।

तण्डुलेरः, पुं, (तण्डुल + मातुलकात् स्वार्थे ढ्रं ।) तण्डुलीयशाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५० ॥

तण्डुलोत्थं, क्ली, (तण्डुलात् तण्डुलप्रक्षालनात् उत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः ।) तण्डुलाम्बु । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलोदकं, क्ली, (तण्डुलस्य तण्डुलक्षालनस्य उदकम् । तण्डुलक्षालितं उदकं वा ।) तण्डुलाम्बु । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

"जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं काण्डिततण्डुलात् ।
भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्म्मणि ॥"

(अस्य गुणा यथा,—

"सन्धानं शीतलं बल्यं महातिसारनाशनम् ।
सुस्वादु शीतलञ्चैव हृद्यं तण्डुलोदकम् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

तण्डुलौघः, पुं, (तण्डुलानामोघ इव यत्र ।) वेणुवंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेउड़बाँश इति भाषा । तण्डुलसमूहश्च ॥

तत्, व, हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।

"तदङ्गमग्र्यं मघवन् ! महाक्रतो-
रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ॥")

तत्, [द्] त्रि, बुद्धिस्थपरामर्शः । सेइ इति भाषा । सर्व्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । २ । २ ।

"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥")

तत्, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—

"ओँ तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । २३-२५ ॥

ततं, क्ली, (तनोति मनोऽनेनेति । तन + "तनिम्हभ्यां किच ।" उणां । ३।८८ । इति तन् ।) वीणादिवाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥

ततः, त्रि, (तन्यते स्म इति । तन् + क्तः ।) विस्तृतः । (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २ ।

"ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्तातायुधकलापिनः ॥")

व्याप्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।

"यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम् ॥")

वायौ, पुं । इति मेदिनी । ते, २० ॥

ततः, [स्] व, (तद् + "पञ्चम्यास्तसिल् ।" ५ । ३ । ७ । इति तसिल् । यद्वा, सर्व्वविभक्तिषु तसिल् ।) हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।

"हीना सत्त्वेन सत्त्वेन ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥")

आदिः । परिप्रश्नः । पञ्चम्यर्थः । (यथा, मनुः । १२ । ८५ ।

"सर्व्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥"

सप्तम्यर्थः । यथा, मनुः । ४ । १५ ।

"न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः ॥"

तृतीयार्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २ । ६ ।

"आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं
नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥")

कथान्तरम् । आनन्तर्य्यम् । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २ ।

"ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः ॥")

ततपत्री, स्त्री, (ततं विस्तृतं पत्रमस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ततमः, त्रि, (तेषां मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद् + "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।) ५ । ३ । ९३ । इति डतमच् ।) बहुषु मध्ये सः । अनेकेर मध्ये सेइ इति भाषा । (यथा, ऐतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।

"स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति ॥")

ततरः, त्रि, (तयोर्मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद् + "किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ।" ५ । ३ । ९२ । इति डतरच् ।) द्वयोर्मध्ये सः । दुयेर मध्ये सेइ इति भाषा ॥

ततस्त्यं, त्रि, (ततस्तत्र भवमिति । ततस् + "अव्ययात्यप् ।" ४ । २ । १०४ । इत्यस्य "अमेहक्वतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्तेः त्यप् प्रत्ययः ।) तत्रभवम् । तत्सम्बन्धि । इति व्याकरणम् ॥ तार इति भाषा ॥

ततिः, स्त्री, (तन् + भावे क्तिन् ।) श्रेणी । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५९ ॥ (यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।

"अस्माकं विस्मयार्द्रीण्यखिलमुनिजनप्रार्थनीयानि सेयं
दद्यादाद्यानवद्या ततिरतिरुचिरामङ्गलान्यङ्गुलीनाम् ॥")

तति, त्रि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद् + डति ।) तत्परिमाणम् । ततगुलि इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥

तत्कालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्त्तमानकालः । तत्पर्य्यायः । तदात्वम् १ । इत्यमरः । २।८।२६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।

"वर्षस्य वेश्म वसुभिः स किलादरेण
तत्कालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः ॥")

तत्कालधीः, त्रि, (तस्मिन् काले कार्य्यकाले धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८ ॥

तत्क्रियः, त्रि, (या क्रिया निसर्गतो वेतनादते यस्येति ।) कर्म्मकारः । वेतनं विना भारवहादिकर्त्ता । इत्यमरः ॥

तत्क्षणः, पुं, (स चासौ क्षणश्चेति स एव क्षणो वा ।) सद्यः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, रघुः ३ । १४ ।

"दिशः प्रसेदुर्म्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्च्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्व्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥")

त(त्त्व)त्त्वं, क्ली, (तनोति सर्व्वमिदमिति । तन् + क्विप् तुक् च । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म ।" "ब्रह्मैवेदं सर्व्वम् ।" इति श्रुतेस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति । तत् + त्व ।) स्वरूपम् । परमात्मा । विलम्बितनृत्यम् । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥ वस्तु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चेतः । इति वर्णनः ॥ * ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ मरुत् ४ व्योम ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८ स्पर्शः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२ जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ हस्तः १६ पादः १७ गुह्यम् १८ पायुः १९ लिङ्गम् २० प्रकृतिः २१ मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ । इति पुराणतन्त्रे ॥ तत्तु नानामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । तत्र त्रीणि तत्त्वानि यथा । सत्त्वम् १ रजः २ तमः ३ । चतुर्व्विधानि यथा । तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३ आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्दः १ स्पर्शः २ रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । षड्विधानि यथा । क्षितिः १ आप २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ परमात्मा ६ । सप्तविधानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६ आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुरुषः १ प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नभः ५ वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ क्षितिः ९ । एकादशविधानि यथा । श्रोत्रम् १ त्वक् २ चक्षुः ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७ उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्घ्रिः १० मनः ११ । त्रयोदशविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ क्षितिः ५ श्रोत्रम् ६ त्वक् ७ चक्षुः ८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा १२ परमात्मा १३ । षोड़शविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५ शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १० श्रोत्रम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४ घ्राणम् १५ मनः १६ । सप्तदशविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षोड़श १६ आत्मा च १७ । पञ्चविंशतितत्त्वानि यथा । पूर्व्वोक्तानि सप्तदश १७ पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः २१ सुखम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः २५ । षड्विंशतिविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६ । सप्तविंशतिविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षड्विंशतिः २६ ईश्वरः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥

तत्त्वज्ञानं, क्ली, (तत्त्वस्य ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानम् ।) बुद्धिगुणविशेषः । तत्तु ब्रह्मज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२५ ॥ यथा,—

"प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां षोड़शपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।" इति गौतमसूत्रे ॥

तत्त्वन्यास, पुं (तत्त्वानां न्यासः ।) विष्णुपूजाविषयकन्यासविशेषः । यथा,—
'मात्रिकान्यासपर्य्यन्तं जीवादीनेकयो वदेत् ।
नमः परायेत्युक्त्वाथ तत्तत्तत्त्वात्मने नमः ।
जीवं प्राणं इय प्रोक्ता सर्व्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वन्यस्य विन्यसेत् ॥
इत्थमतीतततदुर्भिदमीत तत्त्व
न्यासं मपूर्व्वकपराचरनत्युपेतम् ।
भूयः पराय च तदाक्षयमात्मने च
नत्यन्तमुद्धरतु तत्त्वमनुक्रमेण ॥
सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसतु मतिमहङ्कार मनश्चेति सन्तौ ।
कमसहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथोशब्दपूर्व्वं
गुणगणमथ कर्णादिष्वित श्रोत्रपूर्व्वम् ॥
वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिलये लाकाशपूर्व्वं गत
मङ्गाङ्गे हृदये शिरेऽवयवेषु तपुण्डरीक हृदि ।
य बीजं हृत्पुण्डरीकतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ।
ह बीजं सूर्य्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ॥
स बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत् ।
र बीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥
प बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवं मूर्द्धनि ।
य बीजमथ पुंतत्त्वं सङ्कर्षणमधो न्यसेत् ॥
लं बीजं विश्वतत्त्वञ्च प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत् ।
वं बीजं निवृत्तितत्त्वं अनिरुद्धमुपस्थके ।
ल बीजं सर्व्वतत्त्वं पादे नारायणं न्यसेत् ।
क्ष्रौं बीजं कोपतत्त्वञ्च नृसिंहं सर्व्वगात्रके ॥
एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥"
अस्य फलं यथा —
'तत्त्वन्यासं तत कुर्य्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
हरेर्येन दृढस्य रूपतामेव यात्यसौ ।'
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

तत्पर, त्रि (सः परोऽस्य । यद्वा तदेव परं सर्व्वं यस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥
(यथा भागवते । ४ । १५ । ६ ।
'एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयञ्च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥')

तत्परायण त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदासक्तः । यथा,—
'श्रद्धा भवति यद्धर्म्मेष्वथो हृत्परायणा ॥"
इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

तत्फल, पुं (तदेव फलमस्य । यद्वा, तत् तानि तनोति वा । तन+क्विप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य ।) कुवलयम् । कुष्ठनामौषधि । चोरनाम गन्धद्रव्यम् । इति धरणि ॥

तत्स इ कृच्छ्रधारणे । इति प्राप्यः । (भ्वां परं सक सेट ।) इत्सरौ धारणार्थे वर्त्तते । इति वाल्मी । कश्चित् कुटुमधात्ममस्यमाप्तन्ति धातु कृच्छ्रमम्य धारयाथ वर्त्तते इत्याहुः । तच धारणं इत्यनेनैव सिद्धे इत्युक्त्वा वेदकार्थकरणाय । इति दुर्गादासः ॥

तत्र } इ बाद । प्राद । (भ्वां परं सक सेट ।) तद } इत्यस्मादादाय । तत्री । इत्यमहत्तेयो पद्यः । इति केचित् । तत्री । कौमुदधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ क इ धारणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां आत्म-सक सेट ।) आदिमयमोस्तकारः प्रेषो रेफयुक्तः । धारणं धरणम् । भावायामस्य विस्तारार्थे प्रायः प्रयोगः । इ क इ, तन्त्रयते तन्तून् तन्तुवायः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र य, (तस्मिन्निति । तद्+"सप्तम्यास्त्रल् ।" ५।३।१० । इति त्रल् ।) तस्मिन् । तयोः । तेषु । इति व्याकरणम् ॥ सेस्थाने इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ११२ ।
"धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ।')

तत्रत्य, त्रि तत्र भवः । (तद्+"अव्ययात्त्यप् ।" ४।२।१०४ । इत्यस्य "त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप् ।) तस्मिन्नुत्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ८८ ।
"प्राप्तश्चैवं च तत्रत्यो भवोऽङ्गीरीत पुरो मम ।')

तत्रभवान्, [त्] त्रि, (इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति प्रागदीव्यतीये प्रथमार्थे त्रल् । तत सुप्सुपेति समासः ।) पूज्यः । इति जटाधरः ॥

तथा य (तेन प्रकारेण । तद्+"प्रकारवचने थाल् ।' ५।३।२३ । इति थाल् । तेन प्रकारे थालर्थः । यथा, मनुः । १ । ४ ।
'स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान् महर्षीन् श्रूयता मिति ।')
साम्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ८० ।
'यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥')
अभ्युपगमः । एवप्रतिवाक्यम् । समुच्चयः । (यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।
'समादाचष्ट तथा भारतं पुनिका सताम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ।")
निश्चयः । इति मेदिनी । थे १६ ॥ (यथा, रघुः । १ । ८८ ।
"स देवो विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्व्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ।")

तथागत पुं, (यथा पूर्व्ववुद्धाश्रिते भवति तथा तेन प्रकारेण गतः । यद्वा तथा सर्व्वं गतं ज्ञानं यस्य । सुप्सुपेति समासः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १।१।१३ ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।
"यथा गताश्च सुगताः शिवाः गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागत ॥"॥)
तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्व्वोक्तप्रकारेणागतः, त्रि ॥ (यथा महाभारते । ३।७०।५ ।
"ततो बभूव नगर सुमहान् हर्षनिःस्वनः ।
अनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥")

तथाच य (तथा च एव इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्व्वोक्तार्थद्रढीकरणम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ८ । १८ ।
'तथाच श्रुतयो बह्व्यो निगीता
अव्ययद्वयेनैव सिद्धे केचिदय ॥'

तथैव य, (तथा च एव च ।) तद्वत् । प्रकार इति भाषा । यथा वाक्ये ।
"अस्ति पुत्रो वशे यस्य
अव्ययद्वयेनैव सिद्धे केचिच्छब्दोऽयं न

तथ्य, क्ली (तथा साधु । तथा+'तत्र ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) सत्यम् । (मनुः । ८ । २७४ ।
"काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं
सद्धृति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ । (महाभारते । ७ । १४७ । ३ ।
'यदर्ज्जुनमुपासीनान् कौरवान् वराधम
शूरदेवात सदुरुद्ध ।

तदा, य, (तस्मिन् काले । 'सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा' ५ । ३ । १५ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेइ समये इति भाषा । (यथा, मनुः । १ । ५५ ।
'न च स्वं कुरुते

तदात्व, क्ली, (तदा इत्यस्य भावः । तदा+ भावत्वतलौ ।' ५ । १ । ११९ । इति त्व ।) तत्कालः । वर्त्तमानकालः । इत्यमरः । २ (यथा, महाभारते । २ । ५८ । १४ ।
"स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थे परन्तप
आयतिञ्च तदात्वञ्च उभे सद्यो व्यनाशयत्

तदानीं, [म्] य, (तस्मिन् काले । दानीं च ।" ५ । ३ । १८ । इति दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३।४।
(यथा ऋग्वेदे । १० । १२९ । १ ।
"नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।")

तदाप्रभृति, क्ली, (तदा तस्मिन्नेव काले ... आरभ्य । इति भूरिप्रयोगः ॥

तद्दिनं, [म्] य, (तत्
दिनं दिनार्थं ।) दिनमध्यम् ।
प्रतिदिनम् । इति शब्दरत्नम् ।
पूर्व्वोक्तदिने क्ली ॥

तद्धन, त्रि (तदेव अव्ययेष्वादीनं धन कृपणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ धनमिति विग्रहे पूर्व्वपदलोपे, क्ली ।)

तद्धित पुं (तस्मै हितः इति ... प्रत्ययविशेषः । इति शब्दरत्नम् । १ । ...

तन उ ञि उपकृतौ । श्रद्धायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पक्षे सकं च सेट । उन्दिवात् क्त्विट ।) उ तता । ञि तानयति तनति । तानः । अथाती दिवाविलयम् । गोविन्दभट्टः । उपसर्गादिषु । देवर्क करणम् । निमानयति व कीर्त्तिं विस्तर यम् । इति वृत्तायुध । इति दुर्गादासः

तन, द भ उ विस्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) द भ, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः। उ, तनित्वा तत्वा। इति दुर्गादासः॥

तनयः, पुं, (तनोति विस्तारयति कुलमिति। तन्+"बलिमलितनिभ्यः कयन्।" उणां। ४। ६६। इति कयन्।) पुत्त्रः। इत्यमरः।२।६। २७॥ (यथा, मनुः।३।१६।
"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च॥")

तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति। तन+कयन्+टाप्।) कन्या। इत्यमरः। २।६।२७॥ (यथा, भागवते।१।१६।२।
"स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम्॥") चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनिष्ठः, त्रि, अयमनयोरतिशयेन तनुः। (तनु+इष्ठन्।) क्षुद्रः। इति व्याकरणम्॥

तनीयान् [स्] त्रि, अयमेषामतिशयेन तनुः। (तनु+ईयसुन्।) अल्पः। इति व्याकरणम्॥

तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा। तन+"भृमृशीतॄचरीति।" उणां।१।७। इति उः।) शरीरम्।(यथा, विष्णुपुराणे।१।१७।५।
"देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्प्रसादात् मुनिसत्तम।
विचेरुरवनौ सर्व्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम्॥")
त्वक्। इति मेदिनी। ने, ८॥ स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुः, त्रि, (तन+"भृमृशीति।" उणां १।७। इत्युः।) अल्पः। विरलः। (यथा, मनुः।३।१०।
"तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्॥") कृशः। इति मेदिनी। ने, ८॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।५२५।
"वितरन्ती रसमन्तर्मर्मार्द्रभावं तनोषि तनु-गात्रि!॥")

तनुः, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा। तन+"अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्।" उणां २।११८। इति उसिः स च नित्।) शरीरम्। इत्युणादिकोषः॥

तनुक्षीरः, पुं, (तनौ क्षीरं बहुलनिर्य्यासो यस्य।) आम्रातकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुच्छायः, पुं, (तनुर्व्विरला स्वल्पा छाया यस्य।) नालबर्व्वूरकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तनोश्छाया।) शरीरच्छायायां क्ली स्त्री च॥

तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) पुत्त्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।५।२२।
"स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा
प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
द्योतन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः
स्फारीभवन्त्यापदः।
भार्य्या शोभनवंशजापि भजते
नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमानपि नरान् येषां
न हि स्याद्धनम्॥")

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+डः+टाप्।) कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

तनुत्रं, क्ली, (तनुं त्रायते इति। त्रै+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) वर्म्म। इत्यमरः।२।८।६४॥

तनुत्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति। त्रै+करणे ल्युट्। तनोः शरीरस्य त्राणम्।) तनुत्रम्। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते।३।१७४।४।
"इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः॥") शरीररक्षणञ्च॥

तनुत्वचा, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वल्कलमस्याः।) क्षुद्राग्निमन्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुपत्रः, पुं, (तनूनि पत्राणि यस्य।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुभस्त्रा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भस्त्रा इव। निश्वासवायुनिर्गमात्तथात्वम्।) नासिका। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निर्गतो रस इति वा।) घर्म्मः। इति हारावली।१५४॥

तनुरुट्, [ह्] क्ली, (तनौ शरीरे रोहतीति। रुह+क्विप्।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरुहं, क्ली, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति। रुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुलः, त्रि, (तन्यते स्म इति। तन+उलच्।) विस्तृतः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तनुवातः, पुं, (तनुः क्षीणो वातः वायुर्यत्र।) नरकविशेषः। इति हेमचन्द्रः।५।९॥

तनुवीजः, पुं, (तनु क्षीणं स्वल्पमात्रं वा वीजमस्य।) राजवदरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुव्रणः, पुं, (तनुः क्षुद्रः स्वल्पः व्रणो यत्र।) वल्मीकरोगः। इति शब्दरत्नावली॥

तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात् तथा सञ्चरतीति। सम्+चर+णिनिः ङीप् च।) बालिका स्त्री। इति शब्दमाला॥

तनूः, स्त्री, (तनु+ऊङ्।) शरीरम्। इत्यमरः।२।६।७१॥

तनूकृतः, त्रि, (अतनुस्तनुरकारि। कृ+कर्म्मणि क्तः।) तष्टः। अक्षीकृतः। इत्यमरः।३।१।६६॥

तनूजः, पुं, (तन्वाः शरीरात् जायते इति। जन+डः।) पुत्त्रः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः।५।५३।
"अवेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य॥"
स्त्री, कन्या।)

तनूनपं, क्ली, (तन्वा जनं क्षयं पातीति। पा+कः।) घृतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनूनपात्, [द्] पुं, (तनूनपं घृतं अत्तीति। अद्+विच् क्विविलोपे। यद्वा, तनूं स्वशरीरं न पातयतीति। पत+णिच्+क्विप्।"नप्राण्नपात्।" ६।३।७५। इति निपातितः।) अग्निः। (यथा, ऋग्वेदे।३।२९।११।
"तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः।२।४।८०॥

तनूरुहं, क्ली, (तन्वां रोहतीति। रुह+कः।) रोम। (यथा, भागवते।७।८।२२।
"चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम्॥"
तथाच शिवपुराणे। वायुसंहितायाम्।१।१४।
"नमश्चकार तं दृष्ट्वा हृष्टसर्व्वतनूरुहः॥") पतत्रम्। इति मेदिनी। हे, ३०॥

तनूरुहः, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्पद्यते। रुह+कः।) पुत्त्रः। गरुत्। (यथा, वृहत्संहितायाम्।६३।१।
"कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः॥")
लोम। इति हेमचन्द्रः॥

तनूह्रदः, पुं, (तन्वाः तन्वां वा ह्रद इव।) पायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तनृच, उ इतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उ, तञ्चित्वा तक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

तनृच, उ ध सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तञ्चित्वा तक्त्वा। ध, तनच्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तनृज, उ ध सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तञ्जित्वा तक्त्वा। ध, तनज्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तन्तुः, पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तनोति वा। तन+"सितनिगमीति।" उणां १।७०। इति तुन्।) सूत्रम्।इत्यमरः।२।१०।२८॥ (यथा, महाभारते।१२।४७।२२।
"यस्मिन् नित्यं तते तन्तौ दृढ़े स्रगिव तिष्ठति॥")
ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ सन्ततिः। यथा,—
"अन्तःस्थः सर्व्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः
स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे॥"
इति श्रीभागवतम्॥

तन्तुकः, पुं,(तन्तुरिव तन्तुनेव वा कायतीति। कै+कः। तन्तु+संज्ञायां कन् वा।) तन्तुभः। सर्षपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये। "पिङ्गलस्तन्तुकपुष्पपाण्डुः षड्गोऽष्मिको वभ्रुकषायः॥")

तन्तुकाष्ठं, क्ली, (तन्तुसमन्वितं काष्ठम्।) तूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताँतेर काट इति भाषा॥

तन्तुकी, स्त्री, (तन्तुरिव कायतीति। कै+कः ङीप् च।) नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥

तन्तुकीटः, पुं, (तन्तूत्पादकः कीट इति शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) कोषकारः। इति जटाधरः॥ गुटिपोका इति भाषा॥

तन्तुणः, पुं, (तन+बाहुलकात् तुनन् निपातनात् णत्वं दन्त्यनकारान्त इत्येके।) ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ हाङ्गर इति भाषा॥

तन्तुपर्व्व, [न्] क्ली, (तन्तवः यज्ञोपवीतानि तत्प्रदानाय यत् पर्व्व तिथिरित्यर्थः ।) परमेश्वरीयवीतिदानतिथिः । सा श्रावणी पूर्णिमा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तन्तुनागः, पुं, (तन्तुर्नाग इव ।) ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुनिर्यासः पुं (तन्तुरेव निर्यासः तन्तुवत् निर्यासो यस्य वा ।) तालः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुभः पुं (तन्तुरिव भातीति । भा+क ।) सर्षपः । इत्यमरः ।२।९।१७। वत्सः । इति जटाधरः ॥

तन्तुरं, क्ली, (तन्तुरस्त्यस्येति । तन्तु+अश्मादित्वात् रः ।) मृणालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुलं क्ली (तन्तुरम् । रस्य लत्वम् ।) मृणालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुवापः पुं (तन्तून् वपतीति । वप+ कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) तन्तुवायः । इति जटाधरः ॥ तांति इति भाषा ॥ तन्त्रम् । इति शब्दमाला ॥ तान इति भाषा ॥

तन्तुवायः, पुं (तन्तून् वयति विस्तारयति आतानवितानेनेति । वे+ “ह्वावामश्च ।” ३ । २ । ७७ । इत्यण् ।) लूता । इत्यमरः ।२।६।१३ ॥ (तन्तून् वयतीति । वे+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्त्रवायः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३९७ ।
“तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।”)

तन्तुविग्रहा स्त्री (विगृह्यतेऽसौ । वि+ग्रह+अप् । विग्रहो देहः । तन्तुभिर्निर्म्मितो विग्रहोऽस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्तुशाला स्त्री (तन्तुवपनाय या शाला गृहमित्यर्थः ।) तन्तुवपनगृहम् । तांतघर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गर्त्तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुसन्ततं त्रि (तन्तुना तन्तुभिर्व्वा सन्ततं व्याप्तम् ।) स्यूतवितूतवस्त्रादि । सिन्नाम कापड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऊतम् २ स्यूतम् ३ उतम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

तन्तुसारः पुं, (तन्तुः एव सारो यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रं क्ली, (तनोति तन्यते इति वा । तन+ कर्म्मादौ यथायथं ष्ट्रन् । तत्रि कुटुम्बधारणे+ घञ् वा ।) कुटुम्बकृत्यम् । (कुलप्रतिष्ठादिकमिति । यथा, महाभारते ।१३।४८।६ ।
“धर्म्मादुपायानय सम्प्रधाय
नमुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्त्रम् ।”)
सिद्धान्तः । औषधिः । प्रधानम् । तन्तुवायः । परिच्छदः । श्रुतिशाखाविशेषः । हेतुः । उभयार्थप्रयोजकम् । इतिकर्त्तव्यता । इति मेदिनी ॥ राष्ट्रम् । परच्छन्दः । करणम् । अर्थसाधकः । तन्तुः । वेश्यम् । मराद्धविता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । २ । ८८ ।
“तन्त्रावापविदा योगैर्म्मण्डलान्यधितिष्ठता ।”)
प्रबन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ शपथः । इति धरणिः ॥ धनम् । गृहम् । वयनसाधनम् । (यथा, महाभारते । १।३।१४० । ‘तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ ॥’) कुलम् । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । (शास्त्रम् । इति विश्वः । यथा देवीभागवते ।८।११।१८ ।
‘अवैरक्षमतन्त्रज्ञ बालचेष्टासमन्वितम् ।”
व्यवहारः । नियमादि । यथा, महाभारते । १ । १०३ । २६ ।
‘शुश्रूषस्व प्रतिपद्यस्व प्रांशे सह पुरोहिते ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥’)
शिवोक्तशास्त्रम् । तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम् । यथा —
‘सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् ।
ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् ।
मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥
वाराहीतन्त्रं देवेशि । योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥
चामुण्डातन्त्रं महेशानि । मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् ।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥
कुलप्रकाशकं देवि कल्पं गान्धर्व्वकं शिवे ।।
क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् ॥
सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ।।
राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ॥
बृहच्छ्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुमुद्वती ।
विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा ॥
समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् ।
योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ।।
सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥
कुलचूड़ामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् ।
तन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्याकामकं तथा ॥
कामधेनुं कुमारीं च भूतडामरसंज्ञकम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥
विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलोत्तमम् ।
कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥
एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे ।
कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ।।
कामकल्पं सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु ।
महानीलादिकान्यपि अविकल्पे महेश्वरि ।।
सुसिद्धानि वरारोहे । रथक्रान्तासु भूमिषु ॥”
इति महासिद्धसारस्वतम् ॥ * ॥

अपि च ।
‘चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलानीति पार्व्वति ।
सफलानीह वाराहे । विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥
कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च ।
मायामोहनायैव विफलानीह सुन्दरि ॥”
इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥

तत्रागमस्य लक्षणं यथा,—
“सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्च्चनम् ।
साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्व्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः ॥” * ॥

यामलस्य लक्षणम् ।
“सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ॥
युगधर्म्मश्च सङ्ख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥” ।

तन्त्रस्य लक्षणम् ।
“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥
तथैवाश्रमधर्म्मश्च विप्रसंस्थानमेव च ।
संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ॥
उत्पत्तिर्व्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ॥
कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् ।
शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् ॥
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् ।
राजधर्म्मो दानधर्म्मो युगधर्म्मस्तथैव च ॥
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥” * ॥

तस्य माहात्म्यम् ।
“विष्णुर्व्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिस्तथा ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्व्वतानां हिमालयः ॥
अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः ।
देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ।
सर्व्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम् ॥
कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ।
पावनं अद्यागतानामिह लोके परत्र च ॥” * ॥

तस्य श्लोकसंख्या यथा,—
“न शक्य विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
सङ्क्षेपात् प्रवक्ष्यामि श्लोकसंख्याञ्च वर्त्तिताम् ॥
शिवि दवे नवलक्ष मातःशे ब्रह्मशासने ॥
लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च ।
आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमैश्वरं स्मृतम् ॥
कल्पश्चतुर्व्विधः प्रोक्तः आगमो डामरस्तथा ।
यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक् ॥
सूक्तकाख्यं प्रपञ्चञ्च सारदाख्यञ्च नारद ।
महार्णवञ्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः ॥
अन्यतन्त्रद्विवीरञ्च सिद्धसंवरणं तथा ।
प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः ॥
द्वितीयो सूक्तकस्तत्र षट्सहस्राणि संख्यया ।
श्लोकाः प्रसार्द्धसंख्यातास्तृतीयस्त्रिसहस्रकः ॥
शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशति ।
त्रिशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां भागसंख्यया ॥
प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये पञ्चसंख्यया ।
सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्यया ॥
भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसप्तकम् ।
शतमर्द्धं पङ्क्तिश्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्तथा ॥
सहस्राणि सारदाख्ये प्रकीर्त्तिता ।
पञ्चविंशाधिका श्लोका बहुश्लोकाश्च नारद ॥
त्रिंशतिश्च सहस्राणि षट्पञ्चाशत्संख्यया ।
बहुश्लोकाश्च कथिताः कपिले श्लोकसंख्यया ॥
त्रयोदशसहस्राणि कालोत्तरमतन्त्रकम् ।

श्लोकसंख्यासमुद्दिष्टं योगे कल्पे च संख्यया ॥
चापसंख्यासहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया ॥
श्लोकाश्च भानुसंख्याताश्छन्दोऽपि च कपिञ्जले ।
च्छन्दतन्त्रौ सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ॥
पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथावतः ।
वीरागमे षडधिकानि शतानि परिसंख्यया ॥
सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थतः ।
पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानाञ्चतुःसंख्यया ॥
सिद्धसम्बरयोक्तानि ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ * ॥
डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः ॥
श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्चशतानि च ।
त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चेह संख्यया ।
एकादशसहस्राणि संख्याताः शिवडामरे ॥
श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः ।
तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
दुर्गोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च ॥
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः ॥
स्वरसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
षष्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्व्वे डामरोत्तमे ।
श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाप्यब्जयोनिना ॥
यामलाः षट् च संख्यातास्तत्रादावादियामले ।
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्यया ।
सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्यया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
पञ्चषष्टिस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥
नवश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ।
तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च ॥
पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
त्रयोदशसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ॥
श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
गजसंख्यासहस्राणि त्रीणि संख्याशतानि च ॥
सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कामेश्वर्य्यास्तन्त्रवरे सहस्राणि त्रयं महत् ॥
श्लोकानां संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया ।
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥
द्वाविंशति सहस्राणि हरगौर्य्योश्च तन्त्रके ।
दश च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परि-
कीर्त्तिताः ।
अर्कसंख्यासहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः ।
अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः सङ्ख्यातास्तन्त्रनिर्णये ॥
कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया ।
सहस्राणि तथा सप्तसङ्ख्यातानि मनीषिभिः ॥
द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धञ्च कनिष्ठके ।
अर्कसंख्यासहस्राणि तथाङ्कशतानि च ॥
तावद्देव्या महातन्त्रे सङ्ख्यातानि द्विजोत्तमैः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिशतानि च ॥
कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्ख्यातानि मनीषिभिः ।
वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च लिखितानि यथार्थतः ।
भूतसङ्ख्यासहस्राणि तथाद्रि तच्छतानि च ॥
महालक्ष्मीतन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्त्तिताः ।
गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसङ्ख्यया ॥
त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः ।
सरस्वत्याः नदसे दे द्वे शते सङ्ख्यया कृते ॥
पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि आदौ तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
वसुसङ्ख्याशतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
द्वाविंशतिसहस्राणि तथा बाणशतानि च ।
द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च ॥
त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे ।
ऊर्म्मिसङ्ख्यासहस्राणि तत्सङ्ख्याशतानि च ॥
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तत्त्वसङ्ख्यया ।
वर्णसङ्ख्यासहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते ॥
श्लोकास्त्रयश्च सङ्ख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके ।
वेदसङ्ख्यासहस्राणि तान्येव च शतानि च ॥
श्लोका नवतिसङ्ख्याता मृडानीतन्त्रराजके ।
तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके ॥
त्रिंशत्श्लोकाश्च सङ्ख्याता ज्ञातव्यास्तन्त्र-
वेदिभिः ॥"

उपतन्त्राणि यथा,—
"यौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च ॥
वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः ।
एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
न सङ्ख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्म्महात्मभिः ।
सारात्सारतराण्येव सङ्ख्यातानि निबोधत ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमतत्त्वविलासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—
"स्वतन्त्रतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तरतन्त्रकम् ।
नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारीतन्त्रसञ्ज्ञकम् ॥
कालीनारायणीतन्त्रे तारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।
बालातन्त्रञ्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ॥
भैरवीत्रिपुरातन्त्रे वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
कुक्कुटेश्वरतन्त्रञ्च मातृकातन्त्रमेव च ॥
सनत्कुमारतन्त्रञ्च विशुद्धेश्वरतन्त्रकम् ।
सम्मोहनाख्यतन्त्रञ्च गौतमीयञ्च तन्त्रकम् ॥
बृहद्गौतमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम्
चामुण्डापिङ्गलातन्त्रे वाराहीतन्त्रकं तथा ॥
मुण्डमालाख्यतन्त्रञ्च योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं स्वच्छन्दभैरवम् ॥
महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं परम् ।
उन्मत्तभैरवं तन्त्रं त्रैलोक्यसारतन्त्रकम् ॥
विश्वसाराख्यं तन्त्रं तथा तन्त्रामृताभिधम् ।
महाफेत्कारीयतन्त्रं वायवीयञ्च तोडलम् ॥
मालिनीललितातन्त्रे त्रिशक्तितन्त्रकं तथा ।
राजराजेश्वरीतन्त्रं महामोहस्वरोत्तरम् ॥
गवाक्षतन्त्रं गान्धर्व्वं तन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ।
हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ॥
कामधेन्वाख्यतन्त्रञ्च तन्त्रं वर्णविलासकम् ।
मायातन्त्रं मन्त्रराजं कुब्जिकातन्त्रमुत्तमम् ॥
विज्ञानलतिकां लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥"

* * * *

"ब्रह्मयामलकञ्चादियामलं रुद्रयामलम् ॥
बृहद्यामलकं सिद्धयामलं कल्पसूत्रकम् ।
मत्स्यसूक्तं कल्पसूक्तं कामराजं शिवागमम् ॥
उड्डीशञ्च कुलोड्डीशमुड्डीशं वीरभद्रकम् ।
भूतडामरकं तद्वत् डामरं यक्षडामरम् ॥
कालिकाकुलसर्व्वस्वं कुलसर्व्वस्वमेव च ।
कुलचूड़ामणिं दिव्यं कुलसारं कुलार्णवम् ॥
कुलामृतकुलावल्यौ तथा कालीकुलार्णवम् ।
कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धसारस्वतं तथा ॥
योगिनीहृदयं कालीहृदयं मातृकार्णवम् ।
योगिनीजालकुरकं तथा लक्ष्मीकुलार्णवम् ॥
तारार्णवं चन्द्रपीठं मेरुतन्त्रं चतुःशतीम् ।
तत्त्वबोधं महोग्रञ्च स्वच्छन्दसारसंग्रहम् ॥
ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वकं लक्ष्यनिर्णयं त्रिपुरार्णवम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैष्णवामृतम् ।
मानसोल्लासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ॥
भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ।
कामरत्नं क्रियासारं तथैवागमदीपिकाम् ॥
भावचूड़ामणिग्रन्थं तत्त्वचूड़ामणिं परम् ।
बृहच्छ्रीक्रमसंग्रहं तथा श्रीक्रमसंज्ञकम् ॥
सिद्धान्तशेखरं ग्रन्थं तां गणेशविमर्शिनीम् ।
मन्त्रमुक्तावलीं तत्त्वकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामार्च्चनचन्द्रिकाम् ।
शारदातिलकं ज्ञानार्णवं सारसमुच्चयम् ॥
कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचन्द्रिकाम् ।
आगमोत्तरकं तत्त्वसागरं सारसंग्रहम् ॥
देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवञ्च क्रमदीपिकाम् ।
तारारहस्यं श्यामाया रहस्यं तन्त्ररत्नकम् ॥
तन्त्रप्रदीपं ताराया विलासं विश्वमातृकाम् ।
प्रपञ्चसारं वं तन्त्रसारं रत्नावलीं तथा ॥"

चाकतन्त्रम् । वासनाणाजम् । यथा, महा-
भारते । १ । ३ । १४२ ।

"तन्त्रे चेमे विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून् सततं वर्त्तयन्त्यौ ॥"

"तन्त्रं कापतन्त्रं चिन्तोपादानानभित्तादिकारक-
सम्बद्धसम्बन्धम् ॥" इति इन्द्रार्थप्रकाशिन्या

विमलबोध । "इह तत्त्वं वाचनाशालम् ।" इति नीलकण्ठ ।)

तन्त्रक, क्ली, (तन्त्रात् सद्यवायात् अचिरापहृतम् । तन्त्र+"तन्त्रादचिरापहृते ।" ५ । २ । ७० । इति कन् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥

तन्त्रकाष्ठ क्ली, (तन्त्रस्य काष्ठम् ।) तन्त्रवायस्य तुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रता, स्त्री (तन्त्रस्य भावः । तन्त्र+तल ।) अनेकसुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तिः । यथा । "आग्नेयाद्याकपालेन्द्रदधीन्द्रपयोयागानां चयाणां यामेयाष्टाकपालोपांशुयाजाग्नीषोमीयैकादशकपाल यागानां चयाणां सकृत सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति ।" "तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्व्वोद्देशेन सकृत प्रायश्चित्ते कृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः ।" "तन्त्रताया हेतुश्च । कहढार्थकथातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगाशुवन्धवैधहेतुभूतानाममेदे उद्देश्यविशेषायत्त इति । एवञ्च ।

'स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि । पवित्रायां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शितः ॥

इति विष्णुस्मृतः ॥

अस्नात्वा नाचरेत कर्म्म जपहोमादि किञ्चन । इति दर्शनात् क्रियाङ्गस्नान कर्तृसंस्कार द्वारैव तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्म्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म्म कर्त्तव्यम् ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवाप पु, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तन्त्र सूत्रम् । तत वपतीति । वप+"कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण ।) तन्त्रवाय । तन्त्रे पुं क्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रवाय पु (तन्त्रेण वयतीति । वेञ तन्तुसन्ताने +"ह्वावामश्च ।" ३ । २ । २ । इत्यण ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । ताँति इति भाषा । अस्योत्पत्तिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।

"ताम्रकुट्टाच्छद्रकार्यां मणिकारश्च जायते । मणिकारात् ताम्रकुट्टां मणिवन्धोऽप्यजायत । मणिवन्धात्मणिकार्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे ॥' ततपर्य्यायः । कुविन्द २ । इत्यमर ।२।१०।६। तन्तुवाप ३ । इति भरत । तन्तुवाप ४ । इति जटाधर । तन्तुवाय ५ । इति शब्दरत्नावली । लूता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

तन्त्रिका, स्त्री (तन्त्री एव । तन्त्री+स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गुडूची । इत्यमरः ।२।४।८२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।

"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी । छिन्ना छिन्नरुहा च्छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥ जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली । चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥ चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

तन्त्रिपालक, पुं, जयद्रथराज । इति शब्दमाला ॥

तन्त्री, स्त्री (तन्त्रयति मोहयति लोकानिति । तन्त्र+"अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई ।" उणां । ३ । १५८ । इति ई ।) वीणागुण । (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २६ ।

'गातलोविंशति वीणा नायक्री विद्यते रव ॥" वीणा । यथा तत्रैव । १ । २ । १८ ।

'पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वित । शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥") गुडूची । देहशिरा । इति मेदिनी । नदीविशेष । गुणनीभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ रज्जु । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मनु । ४।३८ । 'न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति । न चोदके निरीक्षेत स्व रूपमिति धारणा ॥")

तन्त्रवाय, पु, (तन्त्रवाय निपातनात तस्य द ।) तन्त्रवाय । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

तन्द्रा, स्त्री (तन् द्रातीति । तन+द्रा+क । निद्रातन्द्रेति नान्तत्व निपात्यत । यद्वा तन्द्र अवसादे+भावे घञ ततष्टाप ।) निद्रा । आलस्यम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३६ ।

'न रोगो मरण तन्द्रा न निद्रा न क्षुधा तृषा॥") तस्या निदान यथा । "तमोवातकफात्तन्द्रा ।" इति । लक्षणञ्च ।

"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत ॥"

इति माधवकर ॥

(कारणपूर्व्वकमस्याः सम्प्राप्तिर्लक्षण चिकित्सितञ्च यथा, चरके चिकित्सिते नवमेऽध्याये । ' मधुरस्निग्धगुर्व्वन्नसेवनाच्चिन्तनाद्धयात् । शोकाद्व्याधिगुणश्चाच वायुर्मोदीरित कफ ॥ यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् । समाहृत्योनि स्थानादीस्तदा तन्द्रोपजायते ॥ हृदये व्याकुलीभावो वाकचेष्टेन्द्रियगौरवम् । मनोबुद्धाप्रसादश्च तन्द्राया लक्षण मतम् ॥ कथञ्च तत्र कर्त्तव्य शोधन शमनानि च । व्यायामो रक्तमोक्षश्च मोक्षश्च कटुतिक्तकम् ॥")

तन्द्रालु, त्रि, (तन दातीति । तन+द्रा+'स्पृहि गृहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच तन शब्दस्य नान्तत्व निपात्यते ।) निद्रालु । इति जटाधर ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये । "अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् ।')

तन्द्रि, स्त्री, (तद्रि मोहो धातु +'वह्न्कादश्च ।" उणां । ४ । ६६ । इति क्रिन् ।) निद्रा । आलस्यम् । इत्युणादिकोष ॥ (यथा, भागवते । ३ । २० । ४० ।

"दृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा । दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद् दृशौ॥")

तन्द्रिका स्त्री, (तन्द्रिरेव । स्वार्थे कन् टाप च ।) तन्द्रि । इति शब्दरत्नावली ।

तन्द्री, स्त्री, (तन्द्रि+"कृदिकारादक्तिन ।" वा ङीष ।) श्रमक्लमादिना सर्व्वाङ्गेन्द्रियाणाम् तमम् । अध्ययनक्लमादिना सर्व्वाङ्गनिमीलनं निःसत्त्वतेति यावत् इत्यर्थ । इति भरत । तत्पर्य्याय । प्रमीला २ । इत्यमर ॥ तन्द्रा ३ तन्द्रि ४ । इति तट्टीका ॥ तन्द्रिका ५ विषयाज्ञानम् ६ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३०३ । १६ ।

"निशम्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मान तथैव च । ध्यानसौ परम यत्र शाल्पनस्याभिरामयी ॥") निद्रा । इति मेदिनी । रे ४२ ॥ (केचित्तु तन्द्र धातोर्बाहुलकात् ईप्रत्ययेन तन्द्रीरिति पदं कल्पयन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने सप्तोदशाध्याये । "माधुर्य्य गौरव जाड्य पुरीषस्याविपक्वता । तन्द्रीरत्यनिरुत्साह स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥")

तन्नि, स्त्री, (तनयतीति । नी+बाहुलकात् डि ।) नक्रकुल्या । इति रत्नमाला । तन्नि इपि पाठ ॥

तन्मात्र, क्ली, (तदेवेति । तत+एवार्थे मात्रच् । यद्वा, सा मात्रा यस्य ।) अपञ्चीकृतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां सज्ञा । यथा —

"इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते । एतेभ्य सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते ।" इति वेदान्तसार ।२७। तट्टीका यथा । "तन्मात्रात पञ्चतन्मात्राणि क्रमेण जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धिः तत्र कथमाकाशादेर्हेतूत्पत्तिराम्नायते इति तत्राह एतान्येवेति । एतान्येवाकाशादीनि सूक्ष्मभूतानि व्यवहाराक्षमाणि शब्दादितत्त्वानि एकैकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमवयवानि चेति स्मृत्यादिषूच्यन्ते महर्षिभिरित्यर्थ ॥" इति विद्वन्मनोरञ्जनी । * । अपि च ।

"भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः सर्ग तन्मात्रिक ततः । ससर्ज्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥"

इति विष्णुपुराणे १९ अध्याय ॥

तन्यतु, पु, (तनोति विस्तारयति तमः शब्द वा । तनु विस्तारे+"ऋतन्यञ्जिवनीति ।" उणां ।४। २ । इति यतुच ।) रात्रि । वायुम् । इत्युणादिकोष । (वायु । इत्युज्ज्वलदत्त ॥ अशनि । इति माधव ॥ विद्युत । इति दयानन्द ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५२ । ६ ।

"इन्द्रस्य यत् प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघ्नय हन्वोरिन्द्रतन्यतुम् ॥")

तन्वी, स्त्री, (तनु +"वोतो गुणवचनात ।" ४ । १ । ४४ । इति ङीष ।) कृशाङ्गी । यथा —

"तत तन्वि । कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्त्तिनौ । आसमुद्रकरग्राही भवान् यत्र करप्रद ॥"

इति कालिदास ॥

शालपर्णी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (चतुर्व्विंशत्यक्षरवृत्तविशेष । इति छन्दोमञ्जरी । तस्या लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

तप, क दाहे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां पर-सक सेट ।) क, तापयति । अयमात्मनेपदीत्येके । इति दुर्गादास ॥

तप, इ ञ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-उभंच-सकं-सेट्।) इ, तपते। ञ, तपति तपते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

तप, औ } ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्प-
तप, य ङ औ } द्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-अनिट्। दिवादिपक्षे आत्मं।) इव उपतापः। "तपति तनुगात्रि! मदनस्त्वाम्।" औ, अताप्सीत्। य ङ, तप्यते धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः। औ, अतप्त। दिवादिपक्षे ऐश्वर्य्य एवेत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

तपः, [स्] क्ली, (तपति तापयति वा। तप उपतापे + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणां। ४।१८८। इति असुन्।) वेधक्लेशजनकं कर्म्म। यथा,—
"उमेऽतिचपला पुत्रि! न क्षमं तावकं वपुः।
सोढुं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥
तत्फलं यथा,—
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने ॥"
इति च तत्रैव तद्वचनम् ॥ * ॥
अपि च। मरीचिरुवाच।
"ब्राह्मणस्य तपोमूलं यज्ञः स्वाध्याय एव च।
तस्मादग्ने! फलं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च ॥
वह्निरुवाच।
स्वाध्यायतपसोर्वक्ष्ये तन्मे निगदितं शृणु।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥
तपसा क्षीयते पापं मोदते सह दैवतैः।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ॥
तपसा सर्व्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम्।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च ॥
तपसा लभते सर्व्वं तथैवाध्ययनेन च।
तस्मात् स्वधर्म्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः ॥
धर्म्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तपस्या। तत्त्रिविधम्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च। यथा,—
"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ २ ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥"३॥
तदपि त्रिविधम्। सात्त्विकं राजसं तामसञ्च यथा,—
"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ २ ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥"३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। १४—१९ ॥ * ॥

जनलोकादूर्द्ध्वलोकः। यथा,—
"अस्योपरि तपोलोकस्त्रिगुणोमय उदाहृतः।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्द्देवपूजिताः ॥
वासुदेवे मनो येषां वासुदेवेऽर्पितक्रियाः।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्ज्जिताः ॥
तं तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः।
शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये ॥
येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्णपर्णाशिनश्च ये।
ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः ॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले क्षपाः।
कुशाग्रनीरबिन्दूंश्च तृषिता यतयोऽपिबन् ॥
वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः।
ऊर्द्ध्वहस्ता रविदृशश्चैकाङ्घ्रिस्थाननिश्चलाः ॥
ये वै दिवानिरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे।
मासोपवासं कुर्व्वन्ति चातुर्म्मास्यव्रताश्च ये ॥
ऋत्वन्ते तोयपाना ये ये षण्मासोपवासकाः।
ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधारामुतर्षकाः ॥
स्थाणुसाम्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिसौख्यदाः।
जटाटवीकोटरान्तः कृतनीडाण्डजाश्च ये ॥
प्ररूढवल्मिकाङ्गाश्च स्नायुनद्धास्थिसञ्चयाः।
लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये ॥
शस्यानि च प्ररूढानि यदङ्गेषु महीपते!।
इत्येतैर्न्नियमैर्य्ये तु क्लिष्टात्मानस्तपोधनाः ॥
ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः ॥"
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥
चान्द्रायणादिव्रतम्। धर्म्मः। इति मेदिनी। से, २४॥

तपः, पुं, (तपति तापयति वा। तप सन्तापे + पचाद्यच्।) ग्रीष्मः। इत्यमरः। १। ४। १९ ॥ (यथा, माघे। १। ६६।
"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च।
प्रसूनकॢप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥")

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति। कृ + टः।) तपस्वी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ तपस्याकारके, त्रि ॥

तपःक्लेशसहः, त्रि, (तपसः क्लेशं सहते इति। सह + अच्।) दान्तः। इत्यमरः। २। ७।४३॥

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तपती, छाया नाम सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्य्यकन्या। सा पूरुवंशीयऋक्षराजपुत्त्रसम्वरणभार्य्या। इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते। १। ९४। ४७।
"ततः सम्वरणात् सौरी सुषुवे तपती कुरुम् ॥"
अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तपनः, पुं, (तपतीति। तप + कर्त्तरि ल्युः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। ६२।
"सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ॥")
भल्लातकवृक्षः। अग्न्यादिदाहात्मकनरकः ॥
अर्कवृक्षः। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षः। सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २६।
"अनयनपथे प्रिये! न यथा यथा दृश्य एव
दुष्प्रापे।
स्त्वानेव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति॥"
अग्निविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७८। ३१।
"ते जातवेदसः सर्व्वे कल्माषः कुसुमस्तथा।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः ॥"
स्त्रीणां सत्त्वजे अलङ्कारविशेषे, क्ली। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। ३। ११६।
"तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम् ॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव,—
"श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजा-
वल्लरीम्।
किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते
सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्द्दग्धो विधि-
स्तामपि ॥")

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरूक्षश्छदो यस्य।) आदित्यपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तापको वह्निस्तनयो यस्याः। वह्निगर्भत्वादस्यास्तथात्वम्।) शमीवृक्षः। (तपनस्य सूर्य्यस्य तनया।) यमुना। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्य्यस्तत्प्रियो मणिः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्य्यस्य आत्मजा कन्या।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः ॥ यमुना च ॥

तपनी, स्त्री, (तपनः सूर्य्यो जनकतयास्त्यस्या इति अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गोदावरी। इति हेमचन्द्रः ॥

तपनीयं, क्ली, (तप + अनीयर्। वह्नौ शोधनीयपरीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। २। ९। ९४ ॥ (यथा, रघुः। १८।४१।
"तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णा-
वसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम् ॥")

तपनीयकं, क्ली, (तपनीय + स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनेष्टं, क्ली, (तपनस्य सूर्य्यस्य इष्टम्। सूर्य्यप्रियत्वादस्य तथात्वम्।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपसः, पुं, (तपतीति। तप + "अत्यविचमितमीति।" उणां। ३। ११७। इति असच्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तपस्तक्षः, पुं, (तपस्तपस्यां तक्षति तनूकरोतीति। तक्ष तनूकरणे + अण्। सर्व्वदाप्सरःप्रेरणेन तपस्विनां तपोविघ्नकरणादस्य तथात्वम्।)

तपस्य, क्ली, (तपसि ग्रीष्मे भवम् । तपस्+यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तपश्चर तीति । तपस्+कर्त्तौ क्यङ् । ततो भावे घञ् । तपश्चरणम् । यथा, महाभारते । १३।१०।१३।
"यथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ ।")

तपस्य', पुं, (तपसि ग्रीष्मे साधु । तपस्+"तत्र साधु ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) फाल्गुनमास । इत्यमर । १ । ४ । १५ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये । "तत्र माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिर ।") अर्ज्जुन । इति हेमचन्द्र' ॥ (तामसस्य मनो पुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
'द्युतिस्तपस्य सुतपास्तपोमूलस्तपोशन ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तप' ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबला' ॥")

तपस्या स्त्री (तपश्चरतीति । 'कर्म्मणो रोमन्थ तपोभ्यां वर्त्तिचरो ।" ३ । १ । १५ । इति क्यङ् । तत' "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप ।) तप । तत्पर्य्याय । व्रतादानम् २ परिचर्य्या ३ नियमस्थिति' ४ । इति हेमचन्द्र ॥ व्रतचर्य्या ५ । इति मेदिनी ॥

तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी । इत्यमर । २ । ४ । १२४ ॥ (तपस्वितुल्यजटायुक्तत्वादस्यास्तथात्वम् । यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'जलद नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किराततिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥")
कटुरोहिणी । इति हेमचन्द्र ॥ महाश्रावणिका । इति भावप्रकाश ॥ (तपोऽस्या अस्तीति । तपस्+'तप सहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति विनि । तत स्त्रियां ङीप ।) तपोयुक्ता स्त्री ॥ (यथा, रामायणे । ३ । २ । ७ ।
'पत्नीं स च महाराज्ञीं सिद्धां शुद्धां तपस्विनीम् ।
अनसूया महाभागां सर्व्वभूतहिते रताम् ॥"
दीना । दु खिता । यथा, भागवते । १।९।४४ ।
'तत्रा युधिष्ठिरो गत्वा सहभ्रातृ गजाह्वयम् ।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ।'
पतिव्रता । यथा नैषधे । १ । १३५ ।
"मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दय
न्नहो विधे । त्वां करुणा रुणद्धि न ।'
'वरटा हंसी मम स्त्री नवा नूतना प्रसूति प्रसवो यस्या तादृशी वापि स्वतो जीवितुमसमर्था तयि पक्षान्तरेण तस्या जीविका भवेदित्यपि निषेधयति यतस्तपस्विनी पतिव्रता मम मरणानन्तर पक्षान्तराश्रयणाभावात् तस्या जीवन शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति भाव । इति तट्टीका ।)

तपस्विपत्र , पुं, (तपस्विप्रियं पत्रमस्य ।) दमनकवृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट ॥

तपस्वी, [न्] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस्+"तपसहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति विनि' ।) तपोयुक्त । तत्पर्य्याय' । तापस २ पारिकाङ्क्षी ३ । इत्यमर' ।२।७।४२॥ पारकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षक ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तपोधन' ६ । (यथा, मनु' । ४ । १६२ ।
"न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वांश्चैव तपस्विन ॥")
अनुकम्प्य' । इति मेदिनी । ने, १८५ ॥

तपस्वी, [न्] पुं, (तपस्+अस्त्यर्थे विनि ।) नारद' । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यविशेष । तपस्या माछ इति भाषा । तत्पर्य्याय । तपकर' २ चैटक ३ चैट' ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चाक्षुषस्य मनो पुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । २ । १८ ।
"ऊरु पुरु शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान् कवि' ॥")
घृतकरञ्जवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

तपा', [स्] पुं (तपत्यस्मिन्निति । तप+असुन् ।) ग्रीष्म । इत्यमरटीकायां नयनानन्द ॥ माघमास' । शिशिरकाल । इति मेदिनी । से, २४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
'तेषां तपस्तपस्यौ शिशिर' ॥")

तपात्यय', पुं, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र ।) वर्षाकाल । इति हेमचन्द्र । २।७१ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २३ ।
"तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम् ॥")

तपित' त्रि, (तप्यते स्मेति । तप दाहे+क्त' ।) तप्तम् । इति द्विरूपकोष ॥ (यथा, हरिवंशे । २३४ । २९ ।
"तपितकनकबिन्दुपिङ्गलाक्षो
दितितनयोऽसुरसैन्यमुख्यनेता ॥")

तपु , [स्] पुं, (तपति तापयतीति वा । तप+"अर्त्तिपृवपीति ।" उणां । २ । ११८ । इति उसि ।) अग्नि । सूर्य्य । इत्युणादिकोष' ॥ (शत्रु' । इत्युज्ज्वलदत्त' ॥ तापयुक्ते तापके च, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३६ । १६ ।
"तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक ॥")

तपोधन', पुं (तप एव धन यस्य ।) तपस्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु । ११ । २४२ ।
'यत्किञ्चिदेन' कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्जना' ।
तत् सर्व्वं निर्द्दहन्त्याशु तपसैव तपोधना' ॥")
दमनकवृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्य्यायास्य यथा ।
"उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधन' ।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीत कुलपत्रक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

तपोधना, स्त्री, (तपो ग्रीष्मकाल एव धनमिव यस्या ।) मुण्डीरी । इति मेदिनी । (तपोधने, त्रि । यथा, महाभारते । ५।१८८।२० ।
"यथाशास्त्रं भाग्यभाजा च व्याघ्रभूता तपोधना ।')

तपोवट', पुं, ब्रह्मावर्त्तदेश । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

तप्त , त्रि, (तप्यते स्मेति । तपौ सन्तापे+क्त' ।) तापयुक्त । तत्पर्य्याय । सन्तापित २ दून ३ धूपायित' ४ धूपित' ५ । इति हेमचन्द्र' ॥ (यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १० ।
"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठ ॥")

तप्तकुम्भ', पुं, (तप्त' सन्तापित' कुम्भो यत्र ।) नरकविशेष ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।१२।१४ १६ ।
"अत परं भीमतर तप्तकुम्भ निबोध मे ।
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृता ॥
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिता' ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यै' क्षिप्ता ह्यधोमुखा ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविला' ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणै ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगिते ।
पुन' सिमसिमायन्ते तैलेनैक्य व्रजन्ति च ॥
द्रवीभूते शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभि ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्या घट्टनघट्टिता' ॥
क्वाथ्यन्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिण' ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पित' ॥")

तप्तकृच्छ्र', पुं क्ली, (तप्तेन जलदुग्धादिना व्याप्तं कृच्छ्र कष्ट यत्र । यद्वा, तप्तेनाचरितं कृच्छ्रम् ।) व्रतविशेष । यथा, "पयोघृतोदकं वायुमप प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्र ।" इति गौतम' ॥ (प्रायश्चित्तमेतत् । यथा, मनु । ११ । २१५ ।
"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहित ॥"
'तप्तकृच्छ्र चरन् द्विजाति त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णगोक्षीरं त्र्यहमुष्णघृतं त्र्यहमुष्णवायुं एकवारं स्नानं कुर्व्वन् प्रयतवान् पिबेत् । अत्र पराशरोक्तविशेष' ।
षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पय पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्र विधीयते ॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ।)

तप्तपाषाणकुण्ड क्ली,(तप्तानां पाषाणानां कुण्डमिव ।) नरकविशेष' । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तप्तवालुक', पुं, (तप्ता वालुका यत्र ।) नरकविशेष' । इति पुराणम् ॥ (उष्णवालुकामये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १० । २२ ।
"सुगृध्रपरिलोऽकेदवानलाग्निर्
संतप्यमान' पथि तप्तवालुके ॥)

तप्तमाषक, क्ली, (तप्त माषमितं सुवर्णादिकं यत्र कप् ।) परीक्षाविशेष । तद्विधिर्यथा । पितामह' ।
"कारयेदायस पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वापि मण्डलम् ॥
मण्डल सर्प्पिमण्डलाकार वर्त्तुलमिति यावत् ।
पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तत ।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्तत "

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्म्मेण पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह ।
सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीञ्च सुशोधिताम् ।
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये न नखस्पर्शगोचरे ।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुचुकारं सघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रमम्टतं घृत ! त्वं यज्ञकर्म्मसु ॥
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतान्तथा ।
प्रदेशिनीञ्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाशुचिः॥
प्रयोगस्तु । मध्यविधाष्टयवतण्डुलमध्यमिताङ्गुलिषोड़शाङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलिचतुष्टयखाते ताम्रादिघटितेऽशक्तौ मृण्मये वा चक्राकारे वर्त्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिकमाषद्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ ।८। वैदिकपलदशकमितं घृतं एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरत्तिकाधिकपञ्चमाषकषट्षष्टितोलकरूप- ६६।५ । ४ । वैदिकविंशतिपलपरिमितं केवलं गव्यं घृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सकृद्धौतां पञ्चरत्तिकामितां काञ्चनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् । धर्म्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं कर्म्म कृत्वा,—
ओम् परं पवित्रमम्टतं ! घृत त्वं यज्ञकर्म्मसु ।
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राड्विवाकः । ततः कृतोपवासः स्नातार्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय,—
ओम् त्वमग्ने ! सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक !!
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आर्द्रपत्रनिक्षेपकृतचुचुकशब्दात् घृतात् मुद्रिकां तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां उत्तोलयत् । घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत् । अदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति ततो दक्षिणां दद्यात् ॥"
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा।) शरीरधार्य्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा,
"आषाढ़शुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयिषौ सति ।
वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितद्धिये ।
कुर्व्वन्नात्मार्पणं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्कयेत् ॥*॥
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् ।
पातिव्रत्यनिमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति ॥*
अथ तप्तमुद्राधारणविधाता । वायुपुराणे ।
अग्निनैव च सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्व्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥"
ब्रह्मखण्डे ।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनूम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद्वैष्णवो नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे ।
द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥
सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुड़सम्वादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गरुत्मन्विशेषेण सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्त्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पाद्मे ।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च । तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्वादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो वाहुमूलयोः ।
हुताग्निनैव सन्तप्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म्म समारभेत् ॥*॥
किञ्च । तत्प्रसङ्ग एव ।
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदश्नीयादपि कृत्यचर्हसिण: ।
सर्व्ववेदविदो वापि सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य्यं विधानतः ।
वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यै विशेषतः ॥
किञ्च ।
उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्खचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥*॥
श्रुतयश्च । यो ह वै सुश्लोकमौलेर्धर्म्मानतुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्व्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्न्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति ॥
चक्रं विभर्त्ति वपुषाभितप्तं
बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय
विशन्ति यद्यतयो वीतरागा इति ॥"
ऋक्परिशिष्टे । अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुतेऽश्नुता सह इद्वहन्तस्तत्समासतेति यजुः ॥ ऋग्वेदीयाश्वलायनशाखायाञ्च ।
प्रतद्विष्णोररजचक्रे सुतप्ते
जन्माम्भोधिं वर्त्तते चर्षणीन्द्राः ।
मूले वाह्वोर्द्दधतेऽन्ये पुराणा
लिङ्गान्यङ्गे तप्तायुधान्यर्पयन्ते इति ॥
छन्दोगपरिशिष्टे । सहोवाच यज्ञवल्कास्तत्पुमानात्महिताय प्रेम्णा हरिम्भजेत् । सुश्लोकमौलेर्धर्म्माण्यङ्गेष्वग्निनाधत्ते इति शतपथी श्रुतिः ।
अथर्व्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे ।
देवासो यत्र वितनेन वाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन् ।
येनाङ्किता मनवो लोकस्रष्टं
वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वहन्तीति ॥*॥
किञ्च । पाद्मे श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्व्वकर्म्मणि ।
विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः
श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी ।
दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्च्चेद्धरिमङ्ग सद्य इति ॥*॥
वहुश्च वेङ्कटाचार्य्यपादप्रभृतिभिर्व्वुधैः ।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः । पाद्मे ।
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दति नराधमाः ।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अग्निपुराणे च । दशरथहतपुत्त्रविप्रविलापे ।
शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्म्मया ।
किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
येन कर्म्मविपाकेन पुत्त्रशोको ममेदृशः ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे ।
अशुचिर्व्वाप्यनाचारः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः ।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
म्लेच्छदेशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ! ॥
ब्रह्मखण्डे ।
आयुधैर्व्वैष्णवैः सर्व्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।
चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च धृत्वा तु वाहुमूलयोः ।
त्यक्त्वा यमपुरं घोरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो वाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारान्मोक्षभाग्भवेत् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण वाहुमूलेषु लाञ्छिताः ।
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च ।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः ।
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥
इत्थं निषेधवचनं निर्मूलं सदनादृतम् ।
समूलं यच्च तत् सम्यग्विध्यभावादितत्परम् ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारैस्तु पञ्चभिः ।
कृष्णमभ्यर्च्य संपूज्य चक्राद्यौ तथा यजेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते इति ।

अग्निमभ्यर्च्य मन्त्रेण हुत्वा चाज्याहुतीः सती।
चक्रशङ्खगदादीनि मुद्राण्यग्नौ प्रतापयेत्॥
ततः स्वैरेवाथवा तान्यभ्यर्च्य प्रणम्य च।
गुरुं तथाच सम्पूज्य भक्त्या विज्ञापयेदिदम्॥
उच्छिष्टभोजनादेव किङ्कर: शरणागतः।
तप्तचक्रगदादीनि त्वया धार्याणि धारये। इति।
अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्र:।
ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय निखिलसकल-
रिपुध्वंसनाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहपर्य्यङ्क-
दुर्ललिताय।
एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन॥
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुमुखाय
गम्भीरधीरध्वन्याकुलीकृतकौरवसाहिनीनाथाय
चिरेणाभिमतापर्णाय नित्यप्रसन्नाय।
एह्येहि पाञ्चजन्य। त्वं नारायणकरस्थित॥
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः॥
ओम् र श म न पाञ्चजन्याय नमः। ओम्
भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपाविनाय
जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्च्चिताय।
एह्येहि खड्गरत्न। त्वं नन्दकाख्य सुरार्च्चित॥
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः॥
ओम् खड्गाय नमः। ओम् नमो भगवत्यै
कौमोदक्यै गदायै दानवकुलनिसूदनायै भगवद्
भट्टारकवासुदेववल्लभायै।
एह्येहि त्वं गदे देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि॥
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः॥
ओम् र ख च क स गदायै नमः। एवं पद्माय
नमः। शार्ङ्गाय धनुषे नमः। इति। ७।
अथ धारणमन्त्र:।
सुदर्शन। महाज्वाल सूर्य्यकोटिसमप्रभ॥
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय॥
तथा।

पाञ्चजन्य। निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय।
पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवपातिनमिति॥
इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु।
भुजयोश्चक्रपूर्व्वाणि तप्तान्यायुधानि धारयेत्॥
कलत्रापत्यदीवारान् निजान् सम्बोध्य वैष्णवः।
भगवत्यपयन् तप्तमुद्राभिरङ्कयेत्॥
तथा च। वाराहे।
अङ्कयेत्तप्तचक्राद्यैरात्मनो बाहुमूलयोः।
कण्ठाधस्ताद्धृदि(?) स्तनयोः पार्श्वयोश्च समस्तदे॥
किञ्च
आयसं विधिवत् कृत्वा यथानुरूपविधानतः।
तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञ प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक्॥
ललाटे च गदा धार्य्या मूर्द्ध्नि चापं शरस्तथा।
नन्दकश्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये॥
किञ्च।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः॥
अथ चक्रादिप्रतिष्ठातिदेशः। सप्तमभञ्च
राज्ञे।

शौर्यं राजत ताम्रं कांस्यमायसमेव वा।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत विचक्षण इति॥
एवमेव प्रबोधिन्यां द्वादश्यां भागवतैः।
तप्तमुद्रा धृतं धाम्ना द्वारकायां विशेषतः॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः॥

तमःकूपक, क्ली, (तम इव तमोयुक्त कूपक कूपम्।) गुह्यरोगम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तमःशूर्म्मिकुण्ड, क्ली, (तमाः अग्निमयी शूर्म्मि-लौहमयनिर्म्मितम्। तथाविधं कुण्डं यस्मिन्।) नरकविशेषः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

तमःसुराकुण्डं, क्ली, (तमायाः सुरायाः कुण्डमिव।) नरकविशेषः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

तम उ इर् भ य खेदे। इच्छायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां पर-अक सेट्।) उ, तमित्वा तान्त्वा। इर्, अतमत् अतमीत्। अशाम पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। भ य, ताम्यति लोकः उत्तमः स्यादित्ययं। इति दुर्गादासः॥

तमं, क्ली, (ताम्यत्यन्धकारेनेव वा। तम+अच्‌ दाने करणे वा बाहुल्यात् घः।) अन्धकारः। इति शब्दरत्नावली॥ पापम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तमः पुं (ताम्यत्यनेनेति। तम+घञर्थे घः।) तमोगुणः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ तमालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (राहुः। इत्यमरः।१।३।२६। यथा, ज्योतिषे होरायाम्। "अगुतमकुयजौ इति। कितवस्तमसोति वराह॥" इति उणादिवृत्तिटीकायां उज्ज्वलदत्तः।४।१८८॥)

तमः, [स्] क्ली, (ताम्यत्यनेनेति। तम+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणां।४।१८८। इति असुन्।) प्रकृतेर्गुणविशेषः। यथा,—
"सत्त्वं रजस्तम इति इमन्ते पुरुषे गुणाः।
कालस्या इतालेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि॥
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम्।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः॥
यदा सदानृतं तन्द्री निद्रा हिंसादिसाधनम्।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्तवः॥"
इति गारुडे २२७ अध्यायः॥ ७।
अपि च।
'तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा॥'
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते॥
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम्।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम्॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च॥
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्।१४।८-१८।
तत्तु आवरकं मोहहेतुः। इत्यमरभरतौ॥ अस्य कार्य्यं अहङ्कारः। इति श्रीधरस्वामी॥ तस्य धर्म्मो यथा। प्रमादः १ मोहः २ मदः ३ क्रान्तिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः ७ अनार्य्यता ८। इति मोक्षधर्म्मः॥ तमः ९ तन्द्रा १०। इत्याध्यात्मिकधर्म्मः॥ अन्धकारः। (यथा, महाभारते।१।१०५।१०। "तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत॥")
तत्पर्य्यायः। तमसम् २ निशाचर्म्म ३ ध्वान्तम् ४ रजोवसम् ५ दिवान्धक ६ चिरज्योतिः ७ अनुकम्पम् ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशेरम् १० दिवान्धकम् ११ अन्धकम् १२। इति शब्दरत्नावली॥ अमरोक्तपर्य्यायोऽन्धकारशब्दे द्रष्टव्यः॥ शोकः। इति मेदिनी। स २४॥ पापम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (राहुः। इति मेदिनी। से, ५४। यथा रघुः। ८।३०।
"शिशिरश्मिः नरोत्तमप्रिया
धुवमन्द्रा तमसेव कौमुदी॥")

तमङ्गक, पुं इन्द्रकोषः। मञ्चकः। इति हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषश्च॥

तमत, त्रि, (तम+"भृमृदृशियजिपर्व्विपच्यमितमिनमिहर्य्येभ्योऽतच्।" उणां।३।११०। इति अतच्।) इच्छितः। वाञ्छितः। इत्युणादिकोषः॥

तमप्रभः पुं, (तम इव प्रभाऽस्य अस्मिन् वा।) नरकभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

तमरं, क्ली (तमः रातीति। रा+कः।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥

तमराजः, पुं (तम इव राजते। राज+अच्।) शर्कराविशेषः। गवान इति ख्यात इति कश्चित्। तत्पर्य्यायः। खासकः २। तस्य गुणः। छर्द्दिज्वरदाहरक्तपित्तनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

तमस, क्ली (तम+"अत्यविचमितमिनमीति।" उणां।३।११७। इति असच्।) अन्धकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नगरम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तमसः, पुं. (तम+असच्।) कूपः। अन्धकारः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तमसा, स्त्री, (तमइव जलमस्त्यस्याः। अच् टाप् च।) नदीविशेषः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (यथा, महाभारते।३।२२१।२४।
"तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा॥")

तमस्तति:, स्त्री, (तमसस्ततिः समूहः ।) अन्धकारसमूहः । इति तमिस्राशब्दार्थे मेदिनी ॥

तमस्विनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनिः ङीप् च ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३९ ।
"अद्यप्रभातस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ।
नागोदिवानिराक्रम्य पोषयिष्याम्यहं गिरः ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥

तमा, स्त्री, (तमोऽस्त्यस्यामिति । तम + अच् टाप् च ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमाः, [स्] पुं, राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥

तमालं, क्ली, (ताम्यते काङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + "तमिविशिबिडीति ।" उणां ।१।११७। इति कालन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालः, पुं, (तमु काङ्क्षायाम् + कालन् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालस्कन्धः २ तापिच्छः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ तापिञ्छः ४ । इति भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७ कालतालः ८ महाबलः ९ । (यथा, भागवते । ३ । १३ । ३३ ।
"तमालनीलं सितदन्तकोट्या
क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । हृद्यत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्ततृष्णादाह- श्रमशान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।
"यस्यास्तु पवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च ।
नखरप्रहाररचितं तन्नीवाग्रेषु सुरतकलहेषु ॥"
तमालस्तापिच्छवृक्षः युवतिवदनचये तिलकमिति ॥) खड्गः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ८७ ॥ कृष्णखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृक्षभेदे वंशत्वचि च पुं क्ली । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥

तमालकं, क्ली, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति । कै + कः ।) सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तमालकः, पुं, क्ली, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।) तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ९१ । ५० ।
"ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥")
वंशत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

तमालपत्रं, क्ली, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्यास्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) तिलकम् । पत्रकम् । (यथास्य पर्य्यायाः ।
"पत्रन्तमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमालस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।
"तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥")

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्त्यत्र । तमाल + ठन् ।) ताम्रलिप्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्त्यस्या इति । इनिः ततो ङीप् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमाली, स्त्री, (तम + कालन् । गौरादित्वात् ङीप् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमिः, स्त्री, (ताम्यते ग्लायतेऽत्र । तम + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तमिस्रं, क्ली, (तमोऽस्त्यत्र । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, तमिसा ग्लानिरस्त्यत्र अर्श आदित्वात् अच् ।) अन्धकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।
"यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्व्वास्तत्र जानते ॥")
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।
"अमङ्गलानाञ्च तमिस्रमुल्वणं
विपर्य्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥")

तमिस्रपक्षः, पुं, (तमिस्रमन्धकारं तत्प्रधानः पक्षः ।) कृष्णपक्षः । यथा, तमिस्रपक्षत्रुटि- कूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥

तमिस्रा, स्त्री, (तमोबहुलमस्ति यस्याम् । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । कृष्णपक्षनिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् । इति रायमुकुटः ॥ दर्शरात्रिः । इति वाचस्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १३ ।
"सर्व्वे तपःसरणाय इष्टे:
कल्पेन लोकस्य कथं तमिस्रा ॥")

तमी, स्त्री, (तमिः कृदिकारादिति वा ङीप् ।) रात्रिः । (यथा, माघे । ९ । २३ ।
"दहशेऽपि भास्करकराद्भिर्न यः
स तमीं तमोभिरभिगम्य ततम् ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥

तमोघ्नः, पुं, (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्तीति । हन + टक् ।) वह्निः । सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।
"स देवशत्रूनिव देवराजः
किरीटमाली व्यधमत् समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्न:
पूर्व्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥")
चन्द्रः । बुद्धः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥

तमोज्योतिः, [स्] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोनुत्, [द्] पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + क्विप् ।) अग्निः । सूर्य्यः । चन्द्रः । दीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, त्रि । यथा महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।
"एवमुक्तस्तदाचिर्वै तमोनुदभवच्छशी ।
अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥")

तमोनुदः, पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । ३ । ३३ ।
"नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥"
प्रकाशप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
"ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥")

तमोपहः, पुं, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप + हन + "अपे क्लेशतमसोः ।" ३ । २ । ५० । इति डः ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । बुद्धः । अग्निः । इति मेदिनी । हे, ३० ॥ (अज्ञाननाशके, त्रि । यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । २२ ।
"आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥")

तमोभित्, [द्] पुं, (तमस्तिमिरं भिनत्ति खण्डयति प्रकाशनेन नाशयतीति । भिद + क्विप् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥

तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोलिप्ती, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप + क्तः निपातनात् ङीप् ।) देशविशेषः । तमोलुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रलिप्तः २ वेलाकूलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रलिप्तम् ५ ताम्रलिप्ती ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्तम् ७ तमालिनी ८ स्तम्बपूः ९ विष्णुगृहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यत्र ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् । तमसः हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । सूर्य्यः । इति शुक्रयजुर्वेदः ॥)

तम्पा, स्त्री, (तम्पति गच्छतीति । तम्प + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३ ॥

तम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तम्बति । इति दुर्गादासः ॥

तम्बा, स्त्री, (तम्बति गच्छतीति । तम्ब + अच् ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

तय, ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, तयते । इति दुर्गादासः ॥

तरः पुं, (तृतरते+"कद्योरप ।"३।३।५७। इति अप ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।
'पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ।")
तद्धातुः । इति मेदिनी । रे, ४० । वृक्षः । इति भूरिप्रयोगः । ("तरतमौ द्विवचनाभेकोल कर्षे ।" इति मुग्धबोधसूत्रात् प्रत्ययविशेषश्च ।)

तरः, [स] क्ली (तृ प्लवनतरणयोः+करणादौ यथायथं असुन् ।) बलम् । (यथा, रघुः । ११ । ७७ ।
'तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं
तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ।")
वेगः । तीरम् । प्लवः । इति शब्दरत्नावली ।

तरक्ष, पुं (तरक्षु+पृषोदरादित्वात् उलोपः ।) तरक्षुः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, हरिवंशे ।

तायाम् । १२ । ६ ।
"धीनकुम्भे सारमर्च्यमादं मप्राखास्थाधाखिने ।)

तरक्षुः, पु (तरं बलं मार्गं वा क्षिणोति । क्षिणु हिंसायाम्+मितद्र्वादित्वात् डुः ।) व्याघ्रविशेषः । नेकड़े बाघ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तक्षुः २ मृगादनः ३ तरक्षुकः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा हरिवंशे । १६३।१४ ।
'ततो मार्या मर्ता चक्र देवयन्तुः प्रतापवान् ।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षूंश्चैव वरान् ।")

तरक्षुकः पु (तरक्षु+स्वार्थे कन् ।) तरक्षुः । इति शब्दरत्नावली ।

तरङ्गः पु (तरति प्लवते इति । तृ+"तरत्यादिभ्यश्च ।" उणां । १ । ११८ । इति अङ्गच ।) वायुना नद्यादिजलस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वप्लवनम् । ढेउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भङ्गः २ ऊर्म्मिः ३ वीचिः ४ । इत्यमरः । ऊर्म्मी ५ वीची ६ विचिः ७ लहरी ८ हल्ली ९ विलिः १० । इति भरतः । लहरिः ११ । इति शब्दरत्नावली ।
उत्कलिका १४ उल्लोलिका १५ । इति जटाधरः । वस्त्रम् । अश्वादीनां प्लुतचालः । इत्युणादिकोषः ।

तरङ्गिणी, स्त्री (तरङ्गो वीचिरस्त्यस्या इति । तरङ्ग+"अत इनिठनौ ।" इति इनिः ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० । (यथा, माघः ।
"तरङ्गिणी वर्ण्डिरवायता मुव ।")

तरणं क्ली, (तृ+भावे ल्युट् ।) प्लवनपूर्ब्बक एकपारात् अन्यपारगमनम् । इति दुर्गादासः । पारगमनम् । उल्लङ्घनम् । यथा, मोहमुद्गरे । ६ ।
"क्षणमपि सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ।"

तरणः पु (तीर्य्यतेऽनेनेति । तृ+करणे ल्युट् ।) भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः । स्वर्गः । इति शब्दचन्द्रिका ।

तरणिः स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तृ+"अर्त्तिसृधृ धम्यशि ।" उणां । २ । १०२ । इति अनिः ।) नौका । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६९० ।

"त्वामनुधावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरलेयम् ।")
घृतकुमारी । इत्यमरः । ३ । ३ । ७३ ।

तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति । तृ+अनि ।) सूर्य्यः । (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । २९ ।
"इत्युक्ता तरणिः कुन्तीं तन्मनस्कां सुलक्षिताम् ।
सङ्गं जगाम दयितो वरं दत्वाभिवाञ्छितम् ।")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः । भेलकः । (यथा, बोपदेवप्रशस्तौ ।
"यस्य व्याकरणार्णवैकतरणिर्यस्यातुमर्मचित्तिका मणिः
अयति कौविदमर्म्मपर्म्मतप्रविः श्रीबोपदेवः कविः ।")

किरणः । इति हेमचन्द्रः ।

तरणिपेटकः, पु (तरणिः पेटक इव ।) काष्ठाम्बुवाहिनी । इति जटाधरः ।

तरणिरत्नं क्ली, (तरणिः सूर्य्यस्तत्प्रियं रत्नम् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

तरणी, स्त्री, (तरणि । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली । पद्मचारिणी । इति शब्दचन्द्रिका । घृतकुमारी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

तरण्डः पु, क्ली, (तरति प्लवते इति । तृ प्लवनतरणयोः+बाहुलकात् अण्डच् ।) । वडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादि । प्लवः । नौका । इति मेदिनी । डे, २८ । कुम्भतुम्बीरम्भादिघटः । इति शब्दरत्नावली ।

तरण्डः पु, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।

तरण्डपादा, स्त्री, (तरण्डः प्लवनशीलः पादः प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ।

तरण्डी, स्त्री (तरत्यनयेति । तृ+अण्डच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली । (तरन्ती । इति हारावलीधृतपाठः । ५५ ।)

तरत्, [द्] स्त्री, (तरत्यनेनेति तृ+बाहुलकादतिः ।) प्लवः । (तरतीति । तृ+कर्त्तरि शतृ ।) कारण्डपक्षी । इति मेदिनी । दे २८ ।

तरदी स्त्री, कण्टकिवृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । तारदी २ तीव्रा ३ तर्द्दुरा ४ रक्तबीजका ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । बल्यत्वम् । कफवातविषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

तरलः, पुं, (तरतीति । तृ+"तभूवहिवसिभासि ।" उणां । ३ । १२१ इति अलच् ।) भेकः । ब्यालाः । (तीर्य्यते इति । +कर्म्मणि अलच् ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ।

तरन्ती स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तृ+झच् । ततो ङीष् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ।

तरपण्यं क्ली, (तृ+भावे अप् । तरस्तरणं तस्य पण्यम् ।) आतरः । इत्यमरः । १ । १० । ११ । नौकाभाड़ा इति भाषा ।

तरमुजं, क्ली (तर तरल अमुवत् आयतोऽयं । अन+बहुलवचनात् डः ।) फलविशेषः । तरमुज इति ख्यातः । यथा, उत्तरकाण्डाख्यातम् ।
"ज्येष्ठे मासि महेशानि ! पौर्णमास्यां निशार्द्धके ।
तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पितृकानने ।
तत्रज्ञात्वा महामाया तस्मै फलं ददौ तरमुजम् ।
तत्फलभक्षणात् तुष्टा वरदा सा हरप्रिया ।
यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्युगम् ।"

तरलः, पुं, (तृ+"वृषादिभ्यश्चित् ।" उणां । १ । १०८ । इति कलप्रत्ययश्चित्च ।) हारः । हारमध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८ । ६१ । १६ ।
"प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च हाराः ।
प्रवालमुक्तामणिलोकहाराः ।)
तलम् । इत्यजयपालः । (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ८ । ८ । २० ।
'बलवान् कालिङ्गान् तरलानामङ्गाकर्णिका-
[मपि ।")

तरलं, त्रि, (तृ+कलच् ।) चलम् । (यथा नैषधे । ५ । ३४ ।
'क्व सभावमधुरैरनुभावे
स्तावकैरतितरां तरला स्या ।")
पिङ्गा । भास्वरः । इति मेदिनी । ले, ८६ ।
मध्यशून्यवस्तु । इति धरणिः । द्रवीभूतश्च ।

तरललोचना, स्त्री, (तरले चपले लोचने यस्याः ।) चपलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ।

तरला, स्त्री (तृ+कलच् टाप् च ।) यवागूः । सुरा । इति मेदिनी । ले, ८६ । मधुमक्षिका । इति हेमचन्द्रः ।

तरलित, त्रि (तरलं तारल्यमस्य जातम् । तरल+इतच् । तरलं आचरति तरलं करोतीति तरल+क्विप्+णिच्+क्त इति केचित् ।) आततायितम् । तत्पर्य्यायः । प्रेङ्खोलितम् २ धुलितम् ३ प्रेङ्खितम् ४ दुतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धूतम् ८ वेल्लितम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः । (यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १५ ।
"आलोलं कैश्यपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ ।")

तरवारि, पुं (तरं समागतविपक्षबलं वारयतीति । तृ+णिच्+इन् ।) खड्गः । तरवार इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ ।

अथ खड्गपरीक्षा ।
"अङ्गुलं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम् ।
अभिन्ने दृश्यते यादृक् भिन्नेऽप्यष्टौ तथा ।
यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं सम्प्रचक्षते ।
नीलत्वादिकं खड्गे हर्म्यसिद्धिः प्रचोदितम् ।
तैनैव यत् प्रतीतं स्यात् तत्ज्ञातिरिति गद्यते ।
अङ्गुलिरिति यच्चान्यच्छायाभरणोपलक्षणम् ।
तद्वर्णमिति नाम्नोक्तं खड्गे खड्गविशारदैः ।
अङ्गुलिरिति खड्गादिप्रमाणमुपलक्षणम् ।
तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गारिकादिकम् ।

यः खड्गे जायते शब्दो नखदण्डादिनाहते।
स ध्वनिस्तुलनामानं ज्ञानमस्त्वविशन्निदम्॥
मध्वाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाषन्तेऽपि ऋत्रिमाः।
अन्यावक्रत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सङ्ख्याविति॥
शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जायतस्तथा।
त्रिंशन्नेत्राणि जानीयाद्दरिष्टानि तथैव च॥
भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मतः॥"

अथ खड्गस्य शताङ्गगणना लौहार्णवे।

"रूप्यस्वर्णगजोरुवृकदमनस्थूलाङ्गछायारुख-श्वेता-श्रोणगदातिलानलकणाग्रन्थिस्थिरातित्तिराः।
मालाजीरकषट्पदोर्द्धमरिचपद्मालाश्ववर्द्धाञ्जन-चौदत्तुद्रकमक्षिकातुषयवव्रीहिक्षुमासर्षपाः॥
सिंहीलखुलगोशिराशिवनखयाहाक्षिकेशोत्पल-श्रोणीकाककपालमन्ततुवरीविम्बीफलीसर्षभाः।
गोलीरक्तवचारसोनसुमनाजिङ्गीशमीरोहित-प्रोठीमारिषमार्कवाखरतडि[illegible]दिशुङ्गाशराः॥
दूर्वाविल्वमसूरटुण्टुकपटीमार्जारिकाकेतकी-स्त्रवावचकलायचम्पकचलन्यग्रोधवंशाखगाः।
व्योष्ठीजालपिपीलिकानलरजः श्मश्रुकरोम-सूची
कर्कन्धुर्नकुलारनालमहिषस्कन्धुवक्रा इति॥
प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः क्रमात्॥"

अथ तस्य चत्वारि रूपाणि।

"नीलः श्यामः पिशङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्विधः।
वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः॥"

अथ चतस्रो जातयः।

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः।
जातिभेदो विनिर्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः॥"

अथ त्रिंशन्नेत्राणि।

"चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्द्धनुरङ्कुशः।
छत्रं पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्दवः॥
कुम्भः शूलश्च शार्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः।
हंसो मयूरो जिह्वा च दशनः खड्ग एव च॥
पुत्रिका चामरं शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः।
त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै॥"

अथ त्रिंशदरिष्टानि।

"छिद्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च सूचिकाः।
बिडालः शर्करा नीली मशको भृङ्गवृश्चिके॥
त्रिविन्दुः कालिका दारी कपोतः काक एव च।
खर्परः शकली क्रोडी कुशपत्र कजालिके॥
करालकङ्कखर्जूरस्तङ्गपुच्छखनित्रकम्।
लाङ्गलं वड़िशाखाश्च मुनिना तत्त्ववेदिना॥
प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि॥"

अथ द्विविधा भूमिः।

"दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत्।"

अथाष्टधा ध्वनिः।

"हंसकांस्याश्वघण्टानां काकतन्त्रीखराश्मनाम्।
ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्जुनमुनेर्मताः॥"

अथ द्विविधं मानम्।

"उत्तमाधमभेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत्।
इति प्रोक्तानि सूत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे॥
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजितः॥"

इति सूत्राध्यायः॥ *॥

तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत॥

लौहप्रदीपे।

"रूप्यपत्रसमा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते।
जर्द्धं तत्तु महान्लक्ष्मं रूप्यवज्ञसुपन्ति तम्॥
एष खड्गवरो दद्याल्लक्ष्मीमायुर्यशो बलम्॥१॥
स्वर्णरेखा वली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा।
स्वर्णवचमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम्॥२॥
गजशुण्डाकृतिर्भूमौ छायायामङ्गसम्भवः।
गजवचमिति प्राहू रक्तसर्पं तु तद्विशेत्॥
ज्वरादियाधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा।
अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्वीर्यात् साधयेन्महीम्॥३॥
एरण्डवीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा।
वृकवचमिदं नाम्ना शत्रुदर्पक्षयङ्करः॥
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विमुच्यते।
महिषाखरमिदं वचं केचिदाहुर्मनीषिणः॥४॥
अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते।
विद्याद्दमनवच्च तन्मेयं द्विविधं बुधैः॥
नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी।
तस्मिन् पर्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम्॥
तत्प्रभावान्महीपालः शत्रुणां पृथ्वीं हि साधयेत्॥५॥"

शार्ङ्गधरस्य।

"एका स्थूला चिता रेखा भूमिर्नीला दृढ़ा यदि।
स्थूलाङ्गमङ्गवचं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम्॥
एतत्तृचते भवेच्छोथः स्थूलश्चिरतरस्थितिः।
एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः॥६॥
छायायां दृश्यते भूमौ अङ्गश्च प्रतिविम्बितम्।
अङ्गं[illegible] भवेत्तस्य द्विधाभूमिः सिताषिता॥७॥"

लौहप्रदीपेऽपि।

"निरङ्गं रूप्यपत्राभमीषन्मणिनिभञ्च यत्।
दुर्लभं तन्महान्लक्ष्मं कान्तलौहं प्रचक्षते॥
छाया भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्गता।
छायावचमिति प्राहुस्तत्तृचते मोह उच्यते॥"

प्रदीपेऽपि।

"छाया भूमिः सुवर्णाभमीषच्छुक्लाङ्गसङ्गतम्।
डाहुलीवचकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे॥८॥
अरुणं स्वच्छमूर्द्धेदङ्गं भूमिः सितेतरा।
अरुणाखरमिदं वचं शत्रुदर्पनिसूदनम्॥
सूर्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निरूपां वमेत् शिखाम्।
तस्य स्पर्शनमात्रेण महाकोषः स्फुटेन्निशि॥
दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः क्वापि लभ्यते।
तद्योगनवहस्तस्य रिष्टं नाशयति ध्रुवम्॥६॥
श्वेतासिते यदा रेखा चाम्लाद्दुपलक्ष्यते।
श्वेताङ्गमिति तद्विद्याद्दयशोलक्ष्मीविलप्रदम्॥१०॥
अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा।
अम्भोजवचं तन्मेयं कथितं मनिपुङ्गवैः॥११॥
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा।
गदावचमिदं ब्रूयात् तत्तृचते मूलसम्भवः॥१२॥
अङ्गं छायातिलाकारं भूमिश्चैव सितासिता।
तिलवचमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीबलयशःप्रदम्॥
तत्तृचते तिलतैलाभा वसा प्रश्रवतेऽधिकम्॥१३॥
धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वह्निशिखोपमम्॥
अग्निवचमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम्।
अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात्॥
शाणे वह्निं वमेद्यस्तु तथा सूर्यांशुसङ्गमात्।
तत्तृचते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत्।
एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले॥१४॥
भूमिः चिता तिला वापि अङ्गश्चेत् पिप्पली-प्रभम्॥
कणावचमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्तृचते॥१५॥
छायाभूमिर्यदैवाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः॥
ग्रन्थिवचमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम्।
तत्तृचते बलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च॥१६॥
शालपर्णीदलाकारमङ्गं छायासिपुत्रिका।
स्थिरावचमिदं प्राहुस्तत्तृचते वेपथुर्भवेत्॥१७॥
यदा तित्तिरिमध्याभमङ्गं भूमिः सितेतरा।
एतत्तित्तिरिवचं स्यात् तत्तृचते बहुवेदनम्॥१८॥
घनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते।
मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवद्भवेत्॥
अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात्।
एष दाहपरीतानामृते पित्तहताम्मनाम्॥
भवेत् परमभैषज्यं भाग्यैनैतद्धि लभ्यते॥१६॥
यदा जीरकसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता॥
एतज्जीरकवचं स्यात्तत्तृचते तत्क्षणाज्ज्वरः॥२०॥
भूमिः सितासितच्छेत्रा अङ्गं भृङ्गाभमिष्यते॥
तत्र चेन्मधमन्यस्तं शोषमाप्नोति केवलम्।
एतद्भ्रमरवचं स्यात्तत्तृचते स्याद्विसूचिका॥२१॥
जर्द्धगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते।
जर्द्धवचमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम्॥"

लौहप्रदीपेऽपि।

"जर्द्धगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते।
लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याहिनाशनम्॥२२॥
अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा।
मरीचाङ्गमिदं वचं तत्तृचते कटुरक्तता॥
तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति मीनसादयः॥२३॥
यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्मला॥
भुजङ्गवचं तद्विद्यात्तत्तृचते विषवद्रुजा।
तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते॥
एकस्यास्य प्रसादेन शत्रुणां शास्ति महीं नृपः॥२४॥
यदाश्वखुरसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्मला॥
अश्वाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम्।
तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति॥
तस्य क्षालनतोयेन हयानां रोगनाशनम्।
एतत्तृचते भ्रमो मूर्च्छा दाहश्च भ्रम एव च॥२५॥
मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा।
वर्हाङ्गमिति तं विद्यात्तत्तृचते वान्तिरिष्यते॥
सर्पाणामिह सर्वेषामस्य स्पर्शोऽसहिष्णुता।
एतदेव नृपतिभिर्भाग्यैः क्वापि लभ्यते॥२६॥

भूमिरञ्जनसङ्काशा धारा चास्य सिता भवेत् ।
अञ्जनाख्यमिदं प्राहु मत्न्यैवोपलभ्यते ॥
सौदर्शनेऽपि ।
"यदा कज्जल भासः स्यात् भूमि कज्जलसन्निभा ।
तथाङ्कं न पि ध्यात कज्जलवच्चकम् ॥२७॥
मधु लसमा भूमिरङ्कं वा मधुबिन्दुवत् ।
च नाग मति जानीयात सरलग्नाथस्य प्रदम् ॥
शाङ्गधरेऽपि ।
निम्बकचो भवद्यत्र रात्रिन्दिवविलेपित ।
म धुरा मधुवर्णाभ स खड्गो देववल्लभ
विश्वाचाच रायन्ति स्तत मक्षिकादय २८
आसीमकीलिक म्न लद्राङ्ग कृष्णनीलतम ॥
लुदवचरनाम गाञ्जनो मुनि ।
इन्द्र कुण्डलवच्चथ प्राह लाङ्गायन मुनि ॥
यस्य नाधु नभवान् नाह समवलोकित ।२९।
यन्त्र मक्षिकाकार भूमिस्तव सितासिता ॥
सह सुप्यति नैवास्य मक्षिकाङ्ग समोऽन्द्रित ३०।
अङ्ग यन्त्र तुषाकार या च भूमि सितासिता ।
तुषवच्च मन्यात प्राह नागार्जुनो मुनि ।३१।
अङ्ग यवफलाकार भूमि कृष्णा सिता तथा ॥
यवाङ्गमिति त विद्यात्तत्स्पर्शं कलहसम्भव ।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धतिमात्मन ॥३२
अङ्ग व्रीहिप्रसूनाभ भूमिधूम्रा ह्रतऽनिरुक ।
तद्व्रीहिवच्च जानीयाच्छेत्रणा भयवर्द्धनम ३३॥
अतसीफलसङ्काशमङ्ग भूमि सितासिता ।
अतसीवच्चमाहुस्त तन्यते शिरसो रुजा ३४ ॥
यन्त्र धान्यबीजाभमङ्ग भूमि सितासिता
खरधार खरस्पर्श यवभाङ्ग स दुर्लभ ॥३५॥
मिश्याकार भवेद्यस्य अङ्ग भूमि सितासिता ।
मिश्रीवच्चमु तद्विद्यात्तनयते प्रलयेश्वर ॥
एतद्धावनतोयेन कासरोगोपनाशनम् ॥३६॥
अङ्ग तण्डलसङ्काश भूमिधूम्रा सितासिता ।
तण्डलाङ्गमिम विद्याद्यश्श्रीबलवर्द्धनम् ।
एतत्पर्युषित तोय तण्डुलोदकसन्निभम् ॥
अस्य प्रभावात्तनुजो भर्त्ता हि लभते श्रियम् ॥३७
अङ्गश्चेन्नोक्षुराकार भूमिराघातनि सहा ॥
खड्गाधममिदं विद्याल्लोचन नाम नामत ॥३८॥
स्थूला दीर्घा शिरा कृष्णा भूमिश्चैव सिता
सिता ॥
शिराङ्गमिति त मयादेन खड्गाधम बुधा ३९।
शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्ग धारा चैव सितासिता ॥
शिवाङ्गमिति त ब्रूयाच्छत्रुपक्षनिसूदनम् ॥४०॥
यन्त्र आवर्त्तनाकारमङ्ग भूमिस्तु पिङ्गला ।
नवयवमिदं ब्रूयात्तत्तत्त्व स्वयमभवेत,
एतन्नामिषसम्पात प्रविशन्न स्वयमेव हि ॥४१॥
गाहपुष्पोपमस्त्वङ्ग भूमिधूम्रा खराकृति ।
गाहाङ्गमिति जानीयाच्छत्रुवधोपनाशनम् ।
नास्य स्पर्शनमात्रेण लीयमानस्य जरद्यशम् ॥४२॥
यन्त्र मधुजनेत्राभमङ्ग भूमि सितासिता ॥
नवाङ्गमिति जानीयात सङ्ग्रामे विजयप्रदम् ।
एतद्धावनतोयेन मूनमन्योऽपि पश्यति ॥४३॥
अङ्ग कमलमं यस्य भूमिधूम्रा सितासिता ।

कमलाङ्गमिति जानीयात् स्त्रीभ्य राभयावहम् ॥४४॥
निरङ्ग स्थूलप्रकृतिसुपलाङ्ग विदुर्बुधा ।
एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम ।॥४५
पद्मपुराणस्य ।
निरङ्गा निशिता धारा प्राये वह्नि वमत्यपि ।
दीर्घावचमिदं नच पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ॥४६॥
अङ्ग काकपदाकार भूमिराघातनि सहा ।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाङ्गो भूमि
मिच्छता ॥४७॥
यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते स्पर्शत खरम् ।
एतद्धि दु सजनक कपालाङ्ग बुधस्त्यजेत् ॥४८॥
तन्वीपत्रा वलाढ्या या सुवर्णाङ्गासिपुत्रिका ।
पलवचकमाहुस्त आयुर्वेदविदो जना ॥
लौहार्णवेऽपि ।
सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्ग काल प्रतीयते ।
तत् पनवच्च काकस्य सुपर्णसुपलायते ॥४९॥
तुवरीदलसङ्काशमङ्ग यस्मिन् प्रतीयते ।
तुवरीवच्चमाहुस्त तनयते शिरसो भ्रम ॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवन निजम् ॥
५० ॥
बिम्बीदलसमा भूमिरङ्ग बिम्बीफलोपमम् ॥
बिम्बीवच्चन्तु तद्विद्यात्तज्ज्वल तिलसुष्यते ।
पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते ॥५१॥
प्रियङ्गुसदृशन्त्वङ्ग भूमिस्तु कपिलाकृति ।
फलवच्चमिदं प्रोक्त प्राय धूम्र वमत्यपि ॥५२॥
अङ्ग सर्षपपुष्पाभ भूमिश्चैव सितासिता ।
एतत सर्षपत्रक्ष स्यात प्राये वह्नि वमत्यपि ॥
अपि कुण्डलिका याति एतन्नत्यन्तकोमलम् ।
एतत्प्रसादात् क्षितिप क्षत्स्नां साधयते महीम् ॥
५३ ॥
नीलीरससमा भूमिरङ्ग नीलीतरङ्गवत् ।
नीलीवच्चमिदं दृष्ट प्राय वह्निशिखां वमेत् ॥
एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशन ॥५४॥
रक्ताक्तिको महारेखा भूमिश्चैव सितासिता ॥
रक्ताङ्गमिति जानीयाद्वैरिपक्षविनाशनम् ॥
प्रायेण यस्तु रक्ताभा नीलाभा वमते शिखाम् ॥
रक्तमश्नमाविश्य स्वयमेव निकृन्तति ।
घतोऽस्य रक्तवच्चयुक्पा दाहश्च जायते ॥५५॥
अङ्ग वचाम्लसम भूमिश्चैव सितासिता ।
वचावच्च मद ग्रैय नक्षत्राहिमनाशनम् ॥
एष खड्गवरो राज्ञा साधनीय प्रयत्नत ॥५६॥
रसोनादुत्तम ह्यङ्ग भूमिस्तस्य दलोपमा ।
रसोनवच्च जानीयात प्राये वह्नि वमत्यपि ।
अस्य धावनतोयेन आमवातविनाशनम् ॥५७॥
निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खर स्वर ।
सुमनावच्चमेतत् स्यादिति नात्यन्तदुर्लभम् ॥५८॥
मञ्जिष्ठासदृशा दीर्घास्तिस्रो रेखा सुविस्तरा ।
मञ्जिष्ठवच्चमिदं नाम धर्मकामार्थसाधनम् ॥५९॥
अङ्ग शमीपत्रसम भूमिधूम्रा सितासिता ।
शमीपवचमिदं ज्ञेय धनैश्वर्यप्रदायकम् ॥
प्रायेषु वमते वह्नि सहते वह्निपीडनम ॥६०॥
रोहितवल्कलसदृशमङ्ग भूमि सितासितावपि ।

धूम्रा गम्भीरस्वरयुक् धारा तीक्ष्णा सिता
भवद्यखा ॥
रोहिताख्यमिदं वच सर्वारिष्टविनाशनम् ।
वह्निसम्यक्समानेन किञ्चिच्चिमिचिमायते ।
दृश्यय दुर्लभ खड्गा देवानामपि कथ्यत ॥६१॥
श्रपर्णीवल्कलाकारमङ्ग भूमि सितासिता ।
श्रेष्ठीवच्चमिदं प्रोक्त स्पृष्ट हरति वारिणि ॥
एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशक ।
कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभ्यते मही ॥६२॥
अङ्ग मारिषपत्राभ भूमि स्यादिभमच्छवि ।
दृश्यय मारिषाङ्ग स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभ ॥
६३ ॥
भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्ग भूमिर्द्दंसप्रभा ।
आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मत ॥६४॥
धारा तीक्ष्णा क्षुराकारा भूमिरङ्गविवर्ज्जिता ।
आघात सहते घोर प्राये वह्नि वमत्यपि
क्षुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्ल
भम् ॥६५॥
निर्मला समला भूमिर्भवत्यत्र कदा कदा ।
मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तडिद्व्यस्य लक्षणम ॥६६॥
नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्ग जलतरङ्गवत् ।
मेघाङ्गमिति जानीयाच्छायै प्रीत भवत्यपि ॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मन ।
भर्त्तुं प्रताप प्रमयद्दविनिश्च यथा घन ॥६७॥
मन्दा धारा भवेत् गाढा भूमिरङ्गविवर्ज्जिता ।
पर्व्वताङ्गमिदं नाम पर्व्वतेष्वोपलभ्यते ॥६८॥
अङ्ग गुञ्जाफलसम भूमिर्मौनदलोपमा ।
गुञ्जावच्चमिदं दृष्ट तत्र भवति पश्चि ॥
प्राये सिन्दूरसङ्काश रजो वमति चाश्रतु ।
एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपयुज्यते ।
अस्य प्रभावात्तज्ञाति यत्र साधयते नृप ॥६९॥
अङ्ग तनुशराकार भूमिश्चैव सितासिता ।
धारा तीक्ष्णा वमति च प्राये वह्निसमा
शिखा ।
शरवच्चमिदं ज्ञेय राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ॥७०॥
दूर्व्वादलनिभा भूमिधारा तीक्ष्णा खर स्वर ।
प्रायेन वमते वह्नि दूर्व्वावच्च सुदुर्लभम् ॥७१॥
अङ्ग बिल्वदलाकार भूमिश्चैव सितासिता ।
बिल्ववच्चमिदं प्राये नीलपीते वमेच्छिखे ।
एष खड्गवर प्रोक्त शत्रूणां कुलनाशन ॥७२॥
मरुवकदलसङ्काशा भूमिरङ्ग मरुवकवत् ।
मरुवकाङ्गमिदं प्राये रजो वमति चारुणम् ॥७३॥
शोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमि सितेतरा ।
शोणाङ्गमिति जानीयात खड्गं परमदुर्ल
भम् ॥७४॥
श्टीदलसमा भूमिरङ्ग तालकुसुमोपमम् ।
श्टीवच्चमिदं प्राया लभ्यति गुणवत्तरम् ॥७५॥
मार्ज्जाररोमसदृशमङ्ग भूमि सितेतरा ।
मार्ज्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् ।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मन ॥
७६॥
केतकीपत्रसदृशमङ्ग यस्मिन् प्रतीयते ।

विद्यान् केतकवज्रं तत् वाराणससमुद्भवम् ॥”७७
लौहप्रदीपस्य ।
“अङ्गं मूर्व्वातन्तुनिभं भूमिर्मूर्व्वादलच्छविः ।
घ्राणेन वमते शुक्लां शिखां मौर्व्वीं भवेत्ततः ॥
मौर्व्वाङ्गमिदमुत्कृष्टं यशःकीर्त्तिबलावहम् ॥७८॥
लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढ़ं घ्राणे वह्निर्व्वमेत् कणम् ॥
छिन्नत्यन्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्वदेत् ॥७९॥
कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
कलायवज्रं जानीयात् तत्क्षते पाकः प्रदृश्यते ॥८०॥
अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता ।
शिखां घ्राणे वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् ।
इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्व्वत्र विजयप्रदम् ॥८१॥
अङ्गं बलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा ।
बलावज्रमिदं ज्ञेयं नागाभावं भवेद्द्रुतम् ॥
इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥८२॥
अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्व्वटदलच्छविः ।
वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः ।
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरो मुच्येत सम्पदा ॥८३॥
वंशनीलीसमा भूमिः खरधारा सिताकृतिः ।
वंशाङ्गमिति जानीयाद्वंशवृद्धिकरं परम् ॥८४॥
भूमिः शालदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम् ।
शालाङ्ग एष खड्गः स्यात् पूज्यः सर्व्वार्थदायकः ।
अयं घ्राणे वमेद्वह्निं धारा चाप्यथवा भवेत् ॥८५॥
भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु ।
ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं वा हितेच्छुभिः ॥
८६ ॥
पुराणशालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि घ्राणे वमेन्नीलां शिखां वह्निं वमेच्च वा ॥
तदेव दुर्लभः खड्गो नान्यथा भयहेतुकः ॥८७॥
अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथासिता ॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्क्षते कण्डुसम्भवः ।
स्वयं यदि भवेद्धूम्रः घ्राणे पूज्यतमस्तदा ॥८८॥
नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्तत्कुसुमोपमम् ।
नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः ॥
८९ ॥
निरङ्गा निर्म्मला भूमिर्घृष्टं पृष्टं वमेद्रजः ।
दृढ़ा धारा भृशं स्थूला आघातं सहते न च ॥
रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां विजयावहम् ॥९०॥
कुष्माण्डबीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
कुष्माण्डवज्रं जानीयात्तत्क्षते वेगनिग्रहः ॥९१॥
अङ्गं शरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्क्षते पिड़कोद्गमः ॥९२॥
भूमिः स्नुहीदलसमा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् ॥
धारा तीक्ष्णा रवस्तीक्ष्णो लघुमानं खरा स्पृशा ।
सुधाङ्गः खड्ग इत्येष तत्क्षते दाहटङ्कभ्रमाः ॥
सुखाक्षिकर्णनासानां दाहः पाकश्च जायते ।
अयं यदि च सर्पाणां फणास्वपरि विध्यते ॥
फणाविदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥९३॥
कर्कन्धुदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् ।
कर्कन्धुवज्रं जानीयात्तत्क्षते दाहनाशनम् ॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो धेतथा यदि विद्विषः ॥
९४ ॥
रङ्गं वकुलपुष्पाभं भूमिस्तत्फलसन्निभा ॥
वकुलाङ्गमिदं पूज्यं घ्राणे सुरभिगन्धवत् ।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ॥९५॥
अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन्न किञ्चिद्व्यक्तमीक्ष्यते ।
सर्व्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरस्वरः ॥
एष काञ्चिकवज्रः स्याद्यत्नादेवोपलभ्यते ।
नैनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते श्रेयांसि नादयोऽपि च ॥
९६ ॥
भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढ़ापि च ।
आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन यो विशेत् ॥
घ्राणेन वह्निं वमति ध्रुवं वाप्यतिघर्षणात् ।
महिषाङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
९७ ॥
अत्यन्तनिर्म्मला भूमिः शरीरं प्रतिबिम्बितम् ।
धारा तीक्ष्णा स्वरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्गं तद्विनि-
र्द्दिशेत् ॥९८॥
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऊर्द्धा शलाकाकृतिस्तदा ॥९९
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् ॥१००॥
एतत्त्रितयमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः ।
प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्व्वगुणावहम् ॥
इतीदं निखिलं प्रोक्तं वज्राणां लक्षणं मया ।
प्रयत्नैर्लिखितं यत्तं सर्व्वेषां हितकाम्यया ॥
इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यच्च लक्ष्यते ।
तस्य दासी भवाम्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ॥
द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत् ।
सर्व्वेषामङ्गमालोक्य सर्व्वाङ्गमिति निर्द्दिशेत् ॥”
इति खड्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥ * ॥
खड्गस्य रूपाणि यथा,—
“नीलीकलायकुसुमच्छविरञ्जनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि बहून्यपि ।
दृश्यन्ते बहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥
या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्प-
शङ्कान्धकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या भ्रमरबन्धुसमावभासा
खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
अत्र नेत्राणि सम्पत्त्यै अरिष्टान्यशुभानि च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥२॥
या प्रावृषेण्यनवभेकसमानवर्णा
गोमेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमिः ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भर्त्तुर्यशोबलधनक्षयकारणाय ॥३॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्ज्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं
भर्त्तुर्यशोबलधनाबलिवर्द्धनाय ॥४॥
द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा शङ्करं प्रवदेद्बुधः ।
त्रिभी रूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसञ्ज्ञितम् ॥
रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तमम् ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां वर्णा-
ध्यायस्तृतीयः ॥ * ॥
“जातिश्चतुर्व्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते ॥
शुद्धाङ्गः शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः ।
मृदुस्पर्शः सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः ॥
खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः सर्व्वाङ्गगोचरः ॥
मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायते ।
अष्टष्टं त्रिफलाकल्कराहैरात्रिन्दिवोषितम् ।
मलिनत्वं न सम्प्राप्तं निर्म्मलं कृयते परम् ।
तरुणादित्यकिरणस्पर्शादेव रवौ स्थितः ॥
धृष्टेत् सर्व्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः ।
नायकुपाचारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् ॥
एष खड्गवरः सर्व्वमरिष्टं नाशयेद्ध्रुवम् ।
अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकामपि साधयेत् ॥
तस्मादेष मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले ।
दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गे कुशद्वीपे हिमालये ॥१॥
धूम्रवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् ।
सर्व्वाघातसहं सर्व्वनेत्रवर्ज्यस्वराकरम् ॥
खड्गं क्षत्त्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः ।
अस्य क्षते भवेद्दाहस्तृष्णामाह्ना ज्वरो भ्रमः ॥
मृत्युश्च जायते घ्राणे वमेद्वह्निकणान् बहून् ।
संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्म्मल्यं तस्य लक्ष्यते ॥
घ्राणेऽप्यघ्राणे खरता बहिं चात्यन्ततीक्ष्णता ।
रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् ॥
अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते ॥२॥
नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्म्मलो भवेत् ॥
घ्राणेन खरता चास्य घाततुल्यं निहन्ति ।
वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते त्वक्षानदर्शनम् ॥
नात्युत्कृष्टो नातिहीनं सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥३॥
सजलाम्भोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदुस्वरः ॥
संस्कारे चैव मलिनः घ्राणे चापि खरेतरः ।
शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नाल्पापि वेदना ॥
दूरादेषोऽधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः ।
प्रायशः सर्व्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥४॥
द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् ।
त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् ।
चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्करमुच्यते ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्य-
ध्यायः ॥ * ॥
अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि ।
“चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।
तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधनम् ॥
अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नां साधयते महीम् ॥१॥
प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् ॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया ॥२॥
ऊर्द्धा स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते ।
गदानेत्रमिदं विद्धि सर्व्वशत्रुनिसूदनम् ॥३॥
शक्त्याकारं यदा नेत्रं खड्गमध्ये निदृश्यते ।

श्रद्धनेत्रमिदं सर्व्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
सर्व्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
धनुःसदृशं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रसुशन्ति तम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्दोऽपि प्रसुखायते ॥
अत्र निशीथे विजने खड्गो भानभनायत ॥६॥
यन्नेत्रमङ्कुशाकारं सविद्याद्गुणवत्तरम् ॥
खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्व्वग्रहनिवारणम् ॥७॥
छत्राकारं यदा नेत्रं छत्रनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सार्व्वभौमो भवेन्नृपः ॥
दीनोऽपि च सुखी भयात सुखी भूयान्महेश्वरः ।
मण्डलेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः ॥
मण्डलश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ॥८॥
पताकाकृतिनेत्रं चेत् सर्व्वसम्पत्तिकारकम् ॥
पताकानेत्रमाहुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुशन्ति तम् ।
निशाथे विजने खड्गो वीणावत स्वनमावहेत् ।
अस्य प्रभावात् सर्व्वस्त्रा अपि वश्या भवन्ति हि ॥१०॥
मत्स्याकृति यन्नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ॥११॥
शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
भस्म मन्त्रायसिद्धौ प्रचण्डो नाशनाय च ॥
वामपार्श्वे तु धारायां धत्तयोऽथ तथा दयो १२।
अत्र ध्वजाङ्कचन्द्रकलसानां लक्षणानि पतितानि । १३ । १४ । १५ ।
शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
धर्म्मार्थसाधकं सर्व्वारिष्टानिष्टप्रणाशनं ॥१६॥
शार्द्दूलनेत्रं तं विद्यात शार्द्दूलाकृतिनेत्रवत् ।
शत्रुश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥१७॥
सिंहाकृति यन्नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृत्स्नां साधयते महीम् ॥१८॥
तत सिंहासननेत्रं स्यात नेत्रे सिंहासनोपमे ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ॥१९॥
गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् ।
२० ।
नेत्रं कुम्भाकृति यन्नेत्रं कुम्भनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् भवन्त्यत्र प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
२१ ।
श्रृङ्गारस्य नेत्रे द्वे भद्रेत्यमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावात्मनुज गवामपि सम्पदम् ॥२२॥
शिवाकारं यदा नेत्रं शिवानेत्रं वदन्ति च ।
संग्रामे रिपुसैन्ये च दिव्यवैरी विराजते ॥२३॥
दण्डाकारं यन्नेत्रं दण्डनेत्रं वदन्ति तम् ।
अत्र रिपूणां सर्व्वेषां धनधान्यमिनेरयम् ॥२४॥
स्वस्तिकाकारो यदा नेत्रं स्वस्तिकनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावाज्जनुस्सर्व्वोर्व्वी समृद्धेरपि ॥२५॥
मनुष्यपुत्तलिकाकारा पुत्तलिकानेत्रमुच्यते ।
अस्य संस्पर्शमात्रेण कृत्स्नां साधयेत् क्षितिम् ।
न भवेत् पुत्तलिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ॥
तस्मान्नायं मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत ।
अस्य प्रभावाज्जायन्ते चामरोद्भूतसम्पदः ॥२७॥
एकानेकशिखे शैलनेत्रे तन्नेत्रसञ्ज्ञकम् ।
अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे ।
स्थिरीकरोति धरणीं धरणी पर्व्वतो यथा ॥२८॥
पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात्तुष्यन्ति यज्ञा सर्व्वाश्च देवता ॥
२९ ।
भुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
अस्य शत्रुगणं हन्ति यथा मर्त्त्यं भुजङ्गमः ॥३०॥
सवर्णं समवर्णञ्च तत सर्व्वं द्विविधं भवेत् ।
सवर्णं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथापरम् ॥
द्वयोरेकत्र पृष्ठे च तत पुनर्त्रिविधं भवेत ।
एकलोकसुखं नेत्रं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
मूलमध्याग्रसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
अग्रे चाग्रफलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्याव्यतिक्रमः ॥
एकं धर्म्मं धनकामौ द्वे त्रीणि च त्रिवर्गकम् ।
तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥
द्विनेत्रमिति जानीयात स्पर्शो नेत्रयोर्द्वयोः ।
त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
यथोत्तरं गुणवत् खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
दिव्यास्त्रमिति निर्द्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ॥”
इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः प्रथमः ॥१॥
“यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्षयेत् ।
नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः ॥
प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः ॥”
अथ त्रिंशदरिष्टानां लक्षणं च ॥
‘छिन्नवद्दृश्यते खड्गः स्वभावेन च लक्ष्यते ।
छिन्नारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्व्याधिबलापहम् ॥१॥
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
तत् काकपदारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ॥२॥
रेखाकारं यदारिष्टमूर्द्ध्वं तिर्य्यगथ वा ।
रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुः सौख्यधनापहम् ॥३॥
भिन्नव्यालिकरं भाषं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
भर्त्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाशयित्वा न शमेत् स्वयम् ॥४॥
यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
भेकारिष्टमिदं नाम्ना संग्रामे भयदायकम् ५ ।
अरिष्टे शुक्तिकाकारे शुक्तिकारिष्टमुच्यते ।
अथ रात्रौ नाशनं कुर्य्यात् मत्तः पातालसङ्गमम् ॥६॥
बिन्दुमतपत्राकारो बिन्दुरेकोऽतिविस्तरः ।
बिन्दुकारिष्टमेतत् स्यात भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥७॥
अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते ।
शर्करारिष्टमेतत् स्याद्धनबुद्धिविनाशनम् ॥८॥
यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित ।
नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ॥९॥
अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥
१० ।
शृङ्गसमप्रतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।
शृङ्गारिष्टं तदेव धृतिस्मृतिविनाशनं ॥११॥
ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वमरिष्टञ्चेद्दृष्टं वा तिर्य्यगेव वा ।
छत्त्वरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलविनाशनम् ॥१२॥
त्रयश्चेद्बिन्दवो राजन् ! मध्यतो विषमेषु वा ।
उपर्य्युपरि चाधोऽधश्च बिन्दाख्यमरिष्टकम् ॥
तस्य स्पर्शनमात्रेण सचैलं स्नानमाचरेत् ॥१३॥
कालिकारिष्टमित्येतद्धैर्य्यस्मृतिनाशनम् ।
१४ ।
एकत्र यदि न ज्ञेयं प्रयत्नेनापि सङ्गतम् ।
दारी नाम महारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ।
अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकैर्न गृह्यते ॥१५॥
कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाऽक्षयम् ।
भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत ॥१६॥
काकाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
अनेन भर्त्तुः संग्रामे भङ्गः सद्योपजायते ॥१७॥
अरिष्टे खर्प्पराकारे खर्प्परारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुर्यशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत ॥१८॥
यदान्यलोहशकलं लग्नं स्यादिव लक्ष्यते ।
शकलीति स वै खड्गः सर्व्वाभीष्टनिषूदनः ॥१९॥
क्रोडीकृतपत्रकयोर्लक्षणं पतिते २० । २१ ।
यच्छिद्रमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित् ।
जालारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२२॥
एकैकरेखा दीर्घाग्रा यदा पक्षविनी भवेत ।
सर्व्वं वाथ करेणाथ करालारिष्टमुच्यते ।
अथ हि क्षितिपालानां दृष्टियोग्यो भवेन्न हि ।
दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ॥२३॥
अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यन्त्यायुर्यशो बलम् ॥२४॥
खर्ज्जूरबीजप्रतिमं यदारिष्टं लक्ष्यते ।
खर्ज्जूरारिष्टमेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२५॥
गोमज्जाभमरिष्टं चेत मज्जारिष्टं तदुच्यते ।
अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः ॥२६॥
गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रतीयते ।
पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥२७॥
रक्ताभमरिष्टं चेत रक्तारिष्टमुच्यते ।
शत्रूणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अथ पापात् पापतरः शैलश्चौर्यो न भूभुजा ॥
व्ययमायुः प्रियं हन्ति विद्यां बलमर्थितं ॥२९॥
वडिशारिष्टस्य लक्षणं पतितम् ॥३०॥
इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नागार्ज्जुनात् प्रयत्नतः ।
विचारयामासि मतिमान् खड्गानां स्थिरार्थिनाम् ।
दिव्यमार्गमिन्दुहृदयमरिष्टानां विनाशनम् ।
कामदुग्धानां मन्त्राणां दर्शनाच्छुभावहम् ।

अरिष्टमेकमेव स्यादिररिष्टं शुभावहम् ।
अन्योन्यमशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा ॥
एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा।
यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः ॥
इति खड्गपरीक्षायामरिष्टाध्यायः षष्ठः ॥*॥
अथ द्विविधा भूमिः ।
दिव्यभौमविभागेन भूमिर्या द्विविधा मता ।
दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा ॥
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत ।
देवदानवयोर्मध्ये खड्गास्थिरभृत् पुरा ॥
ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः ॥
दिव्यलक्षणं यथा,—
ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्म्मलाङ्गाः सुनेत्रा
ये दिव्याश्चाखरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कारयोगात् ।
दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्नतो दाघपाकौ
ते दिव्याः कुर्व्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशोवृद्धिमायु ॥१॥
अथ भौमलक्षणं वृद्धहारीते ।
पूर्व्वं महेशेन विषाणि यानि
भुक्तानि तेषां पतितास्तु विन्दवः ।
यस्मिन् प्रदेशे स स एव देशः
कालायसामाकरतां जगाम ॥
पुरान्तकं क्षीरसमुद्रमध्या-
दुत्पाद्य संगृह्य यथुः सुरेन्द्राः ।
तद्विन्दवो यत्र निपेतुरेव
शुद्धायसामाकरतां जगाम ॥
ये विषोत्था भृशङ्काला: खराङ्गाः सम्भवन्ति हि ।
मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्कावमीकराः ॥
येऽमृतोत्थाः कर्व्वुराङ्गा मन्दाङ्गाः संभवन्ति च ।
वलीपलितमालिन्यजरायाधिविनाशनाः ॥
यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकारताङ्गताः ॥
तद्यथा,—
वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
नेपालभूमिषु तथाङ्गमहीप्रदेशे ।
सौराष्ट्रिकेऽन्यतरधन्यमहीविभागे
शुद्धायसां क्षितिवराः प्रवदन्ति जन्म ॥
तद्यथा,—
वाराणसेयाः सुस्निग्धास्तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः ।
लघवः सुखसन्धेया ज्ञेयाश्चाभेद्यशालिनः ॥
मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढतराङ्गिनः ।
गुरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा ज्ञेया विचक्षणैः ॥
नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये ।
ज्ञेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः ॥
कालिङ्गा गुरवः खच्छा यत्नाङ्गास्तनुहेतवः ।
सौराष्ट्रा निर्म्मलाः स्निग्धाः सुयत्नाङ्गा भृशं खराः ॥
सिंहलद्वीपजातानां चतुर्द्धा भेद उच्यते ।
केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः ॥
केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः ।
एषां रूपेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विजजातयः ॥
सामान्यात् द्विगुणश्चौड्रं कलिदेशगुणस्ततः ।
कले: शतगुणं भद्रं भद्राद्वङ्गं सहस्रधा ।
वङ्गात् षष्टिगुणः पाञ्चिर्निरविद्गभिर्गुणैः ।
ततः कोटिसहस्रेण ख्यवस्कान्तः प्रशस्यते ॥"
इत्यादिकं रसायनोपयौगिकमेव न तु खड्गे दृष्टफलम् ॥ यदाह ।
व्यासात्तु लौहजातीनां वर्ण्यं खड्गाय युज्यते।
तथाच ।
ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः
केचित् साङ्गा निरङ्गाः क्वचि च न समला निर्म्मलाः केचिदेव ।
ते भौमाः कुर्व्वतेऽमी धनविजयपलं षड्गुणा निर्गुणा वा
दुःखं शोकमुग्रं दधति बलकुलश्रीयशोनाशकाले ॥
इति खड्गपरीक्षायां भूम्यध्यायः सप्तमः ॥७॥
अथाष्टधा ध्वनिः ।
ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व्वं स्वत्रसंग्रहे ।
तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम् ॥
तद्यथा,—
पूर्व्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्द्यास्तदा तथा।
विचार्य्य खड्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः ॥
घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः।
घोरः स्यात् सुखसम्पत्तौ तार उच्चाटने मतः ॥
यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः ।
हंसध्वनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः ॥१॥
कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥२॥
अभ्रस्य लक्षणं पतितम् ॥३॥
ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
ढक्काध्वनिरयं खड्गः सर्व्वशत्रुनिसूदनः ॥४॥
काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः ॥५॥
तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः।
तन्त्रीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ॥६॥
खरस्येव ध्वनिर्यस्मिन् खरध्वनिरयं मतः ।
श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः ॥७॥
प्रस्तरस्येव यः खड्गः स निन्द्यः खड्गलक्षणे ॥८॥
गम्भीरतारध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् ।
उच्चागमन्द्रध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् ॥
अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिरुत्तमः ।
अन्धः कुरूपो मधुरो यथा भुवि सुगायनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्ज्जितः ।
स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः ॥
नखेन वाथ दण्डेन तथा लौहशलाकया ।
लोष्टेन शर्कराभिर्व्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते ॥"
इति खड्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः ॥*॥
अथ द्विविधं मानम् ।
यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते ।
उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः ॥
उत्तमं यद्विशालं स्यात्तत्प्रमानं प्रकीर्त्तितम् ॥१॥
अधमं तत्र यत् खर्व्वं गुरुमानं प्रकीर्त्तितम् ॥२॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः ।
यो मुष्टिविंशतिसमायततीव्रधारो
भर्त्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षडङ्गुलीभिः ।
मानेन चाष्टपलिकः स हि खड्गमध्ये
नातिप्रकष्टविकष्टफलप्रदः स्यात् ॥
यो द्वादशाष्टनवमुष्टिभिरायतः स्यात्
मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः ।
तावत्पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय ॥
नागार्ज्जुनोऽपि ।
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तदर्द्धाङ्गुलयो यदा ।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम् ॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्त्रिभागिकः ।
पलैस्तदर्द्धैस्तुलितः स खड्गो मध्य उच्यते ॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्य्यांशः प्रसरे तु तत् ।
अधमः कीर्त्तितः खड्गस्तत्समो वाधिकः पलैः ॥
भौमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः ॥"
इति खड्गपरीक्षायां मानाध्यायः ॥ * ॥
भोजस्तु ।
"दीर्घता लघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा ।
दुर्भेद्यता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः ॥
खर्व्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा ।
सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः ॥
इति निखिलमुदारसूक्तमत्र
बहुतन्त्रेषु निरूप्य खड्गयष्टेः ।
नृपतिरिति विचिन्त्य यो बिभर्त्ति
स चिरतरां श्रियमूर्ज्जितां लभेत ॥"
इति युक्तिकल्पतरूक्तखड्गपरीक्षा समाप्ता ॥
तरसं, क्ली, (तॄ + बाहुलकात् असच् ।) मांसम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, कात्यायन-श्रौतसूत्रे ।
"तरसमयाः पूर्व्वोक्तभागाः ॥"
"तरसमया मांसमयाः ।" इति कर्कः ॥)
तरस्थानं, क्ली, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम् । तरस्य स्थानं वा ।) घट्टः । इति जटाधरः ॥
तरस्वान्, [त्] त्रि, (तरो बलं वेगो वा अस्त्यस्येति मतुप् । मस्य वः ।) शूरः । वेगी । इति शब्दरत्नावली ॥ (चतुर्थमनुपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
"तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा ॥")
तरस्वी, [न्] त्रि, (तरो वेगः बलं वास्त्यस्य । तरस् + "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५।२। १२१ । इति विनिः ।) शूरः । वेगी । इत्यमरः । ३।३।१२७ । (यथा, भागवते । ८ । १० । ३१ ।
"राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः ।

निशुम्भशुम्भमर्दिनी भद्रकाली तरस्विनी ।”) मरुति वायौ च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरान्धुः, पुं, (तराय तरणाय तरे तरणे वा अन्धुरिव अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथात्वम् ।) नौकाविशेषः । भड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । डोङ्ग २ वहनम् ३ वार्बटः ४ वहित्रम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरालुः, पुं, (तराय तरणार्थं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+उन् ।) नौकाविशेषः । इति हारावली ॥

तरिः, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ+“अच इः ।” उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) नौका । इत्यमरः । १।१०।१० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४८ ।
“साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्म्मार्थं वाहये तरिम् ।”)
दशा । वस्त्रादिपेटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिकः, पुं, (तराय तरणाय हितः । तॄ+ठन् ।) प्लवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तरणे तरणनिमित्तकदेयशुल्केऽधिकारोऽस्त्यस्य । तरणशुल्कग्रहणाधिकारी । यथा याज्ञवल्क्ये । २ । २६६ ।
“तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ॥”)

तरिका, स्त्री (तरिक+टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

तरिणी स्त्री (तरत्यनया जलमनयास्याः इति इनिः ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिता, स्त्री (तर+इतच् ।) तर्ज्जनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गञ्जनम् । गाँजा इति भाषा । यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
‘सविदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
अहिफेन खर्ज्जूरयस्तारिका तरिता तथा ॥”

तरिरथः पुं, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परिचालनसाधनम् ।) अरित्रम् । इति हारावली ॥

तरी, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ+“अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः ।” उणां । ३ । १५८ । इति ईः ।) नौका । (यथा, माघे । ३ । ७६ ।
“तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डम् ।”)
गदा । वस्त्रादिपेटकः । इत्युणादिकोषः ॥ धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रोणी । इति जटाधरः ॥ दशा । इति मेदिनी । रे, ४० ॥

तरीषः पुं, (तॄ+“तॄभूवहिवसिभासि...” उणां । ४ । २६ । इति ईषन् ।) शोभनाकारः । भेलः । व्यवसायः । इत्युणादिकोषः ॥ समुद्रः । समर्थः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ स्वर्गः । इति मेदिनी । षे, ३० ॥

तरीषी, स्त्री, (तरीष+मत्वर्थे ङीष् ।) इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । षे ३८ ॥

तरुः पुं, (तरति समुद्रादिकमनेनेति । तॄ+“भृमृशीतॄचरि...” उणां । १ । ७ । इति उः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ । (यथा रघुः । ३ । ७० ।
‘मुनिवनतरुच्छायां दया तया सह शिश्रिये ।”)

तरुकूणिः, पुं, (तरौ वृक्षे कूणयतीति । कूण+इन् ।) वागुदपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरुजीवनम्, क्ली, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम् ।) वृक्षमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तरुणं क्ली, (तॄ+“भो रुच लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् ।) कुञ्जपुष्पम् । इति मेदिनी । णे ४८ ॥

तरुणः, पुं, (तॄ+उनन् ।) स्थूलजीरकः । एरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणः, त्रि (तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति । तॄ+“भो रुच लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् ।) युवा । इति मेदिनी । णे, ४८ । (यथा, महाभारते । १ । ४० । २४ ।
‘तरुणस्तस्य पुत्त्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।”)
नूतनः । इति धरणिः ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।
“तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥”)

तरुणज्वरः, पुं, (तरुणश्चासौ ज्वरश्चेति ।) सप्ताहावधिज्वरः । (यथा, चक्रदत्ते ।
“आमप्रदाह तरुणज्वरमाशु...”

तरुणदधि, क्ली, (तरुणं तरुणावस्थायां दधीति ।) पञ्चदिनातीतदधि । इति वैद्यकम् ॥
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
इति चाणक्ये । ६४ ॥

तरुणी, स्त्री (तरुण+गौरादित्वात् ङीष् ।) द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा,—
‘तत्र तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ।
निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणो मता ॥
तरुणी शीतसमये ।”
‘नित्यबाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिम् ॥”
‘वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भूयोभूयः प्रवर्त्तमानरजाः स्त्री । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । युवती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ तलुनी ३ युवतिः ४ । इति भरतः ॥ यूनी ५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ दशकन्या । दन्तीवृक्षः । चीडानामगन्धद्रव्यम् । पुष्पविशेषः । सेउती इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सहा २ कुमारी ३ गन्धाढ्या ४ चारुकेशरः ५ भृङ्गेष्टा ६ रामतरुणी ७ सुदला ८ बहुपत्रिका ९ भृङ्गवल्लभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवती ११ । यथा, नारसिंहपुराणे ।
चम्पकात् पुष्पशतकादशोकः पुष्पमुत्तमम् ।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् ।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकः पुष्पमुत्तमम् ॥’
(यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
‘शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षाकर्ण्यातिमञ्जुला ।
अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । पित्तदाहज्वरसूत्रमाकरव्याधिविच्छर्द्दिनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणीकटाक्षमालः, पुं (तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुतूलिका, स्त्री, (तरुस्थिता तूलिका चित्रशलाका इव । यद्वा, तरौ वृक्षे दोलयतीति । तुल धृतौ +ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) वादुलिः । इति हारावली ॥ वादुर इति भाषा । तरुदूलिकापि पाठः ॥

तरुनखः पुं (तरोः वृक्षस्य नख इव ।) कण्टकः । इति हारावली ॥

तरुभुक्, [ज्] पुं, (तरुं भुनक्तीति । भुज+क्विप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुमृगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् मृग इव । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः । यद्वा, तरुः प्रियो मृगः, मृगः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरुरागः स्त्री, (तरौ रागो रक्तिमाभा यस्मात् ।) किसलयम् । नूतनपल्लवः । इति हारावली ॥

तरुराजः, पुं, (तरूणां राजा बहुफलादत्त्वात् तथात्वम् । समासे टच् ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धर्म्मपुण्यत्वात् स्वर्गोपभोग्यत्वाच्च पारिजातवृक्षश्च । यथा, हरिवंशे । १२४ । ५५ ।
“यदेतदाहृतं स्वर्गात् तव त्वदर्थं मया विभो ।
दैवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजमनुत्तमम् ।”)

तरुरुहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । रुह+क । टाप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुरोहिणी, स्त्री, (तरुं रोहतीति । रुह+णिनि+ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुवल्ली, स्त्री, (तरुं वल्लते तरुवल्लीव वा ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुशायी [न्] पुं, (तरौ तरुकोटरे शाखायां वा शेते इति । शी+णिनि ।) पक्षी । इति हारावली ॥

तरुसारः, पुं, (तरोः सारः ।) कर्पूरः । इति हारावली ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्याये । ‘तरुनमापि सुवर्णवर्ण ताम्रापोठीतिदत्तसञ्ज्ञमनिलतरुसारमयानि चूर्णानीति ॥’ कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तरुस्था, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । स्था+कः टाप् च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरूटः, पुं, (तरौ ऊट इव ।) उत्पलकन्दः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशाध्याये ।
“तरूटविसशालूकक्रौञ्चादनकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं कलोड्यञ्च गुरुविष्टम्भि शीतलम् ॥”)

तर्क, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-अक-सेट् ।) क तर्कयति । वितर्कयत्ययम् । (अव सक ।) तर्कयत्यनुगुणं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

र्कः, पुं, (तर्क+भावे घञ्।) आकाङ्क्षा। वितर्कः। व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकः। इति भाषापरिच्छेदः॥ (यथा, महाभारते। ३। १९९। १०८।
"शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम्॥")
स च पञ्चविधः। यथा। आत्माश्रयः १ अन्योन्याश्रयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाणबाधितार्थकः ५। इति जगदीशः॥ एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥ ऊहः। हेतुशास्त्रम्। तत्तु मीमांसादि। इति मेदिनी। के, ७५। (यथा, मनुः। १२। १०६।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः॥"
न्यायशास्त्रम्। यथा, नैषधे।
"यनकार्यं मधुवर्षिघर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः॥"
ज्ञानम्। यथा, महाभारते। १। १९८। १८।
"तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा॥"
अर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः। यथा, अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते। तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते। अतस्तर्कोऽर्थवादः॥")

तर्ककः, पुं, (तर्केण आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) याचकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १२। ४५। ६।
"तथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि।
कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि॥"
तर्कयतीति। तर्क+ण्वुल्।) तर्ककारकश्च॥

तर्कविद्या, स्त्री, (तर्कोपदेष्ट्री विद्या तर्करूपा या विद्या वा।) न्यायविद्या। तत्पर्य्यायः। आन्वीक्षिकी २। इत्यमरः। १।६।५॥ (यथा, महाभारते। १३। ३७। १२।
"आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्॥")

तर्कारी, स्त्री, (तर्कं ऋच्छतीति। ऋ+कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ङीप् च।) जयन्तीवृक्षः। इत्यमरः। ४। २। ६५॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तर्कारी वरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
अस्याः व्यवहारो यथा,—
"तर्कारी बिम्बशिग्रुसुरसवत्सकनिम्बजैः।
पञ्चमूलफलैस्तोयं घृतसुधाय सेचनम्॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने व्रणचिकित्सितेऽध्याये॥
इयं गणिकारिकापि वाच्या। तत्पर्य्याया यथा,
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तर्किणः, पुं, चक्रमर्द्दवृक्षः। इति रत्नमाला॥ तर्किलोऽपि पाठः॥ (चक्रमर्द्दशब्देऽस्य विवृतिर्व्याख्याता॥)

तर्की, [न्] त्रि, (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कयतीति। तर्क+णिनिः।) तर्कविशिष्टः। मीमांसकः। यथा,—
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"
इति मनुः। १२। १११॥

तर्क्कुः, स्त्री, (कृत्+उः। निपातनात् साधुः।) सूत्रनिर्म्माणयन्त्रम्। टेको इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कपालनालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तर्कुटी ३ सूत्रला ४। इति हारावली॥ (कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम्। यथा, अनर्घराघवे। २। ६।
"शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्तर्कुटङ्कानुरूज्जारज्यद्धिमरश्मिनष्टाबलयिते दैवस्त्रियामीश्वरः॥")

तर्कुटं, क्ली, (तर्कयति सूत्रोत्पादकतया शोभते इति। तर्क दीप्तौ+बाहुलकात् उटन्।) कर्त्तनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काटनाकाटा इति भाषा॥

तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) तर्कुः। इति हारावली। २१३।

तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः। मध्यपदलोपिसमासः।) तर्कुस्थितमृत्पिण्डः। टेकोर वाँटुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वर्त्तिनी २। इति जटाधरः॥ तर्कुपीठी ३ वर्त्तुला ४। इति हारावली। २१३॥

तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी स्वल्पो मृत्पिण्डः।) तर्कुपिण्डः। इति हारावली। २१३॥

तर्कुलासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति। लस कान्तौ+णिच्+ण्वुल्। तर्कुः सूत्रनिर्म्माणयन्त्रं तस्य लासकः।) कल्लोलः। इति हारावली। २१३॥ खरसा इति भाषा॥

तर्कुशाणः, पुं, (तर्कोः शाणः।) शाणकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ टेकोर शाण इति भाषा॥

तर्क्षुः, पुं, (तरक्षुः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तरक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥

तर्क्ष्यः, पुं, यवक्षारः। इति रत्नमाला॥

तर्ज्ज, भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥

तर्ज्ज, क ङ भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं सकं-सेट्।) क ङ, तर्ज्जयते। भर्त्सः सन्तर्ज्जनम्। तामतर्ज्जयदम्बरे। इति रघुप्रयोगस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः। तर्ज्जं करोतीति णौ साध्यः। इति दुर्गादासः॥

तर्ज्जनं, क्ली, (तर्ज्ज+भावे ल्युट्।) भर्त्सनम्। यथा। अधीरायास्तर्ज्जनताडनादि। इति रसमञ्जरी॥ (यथाच कुमारे। ६। ४५।
"भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्ज्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः॥")

तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्यतेऽनयेति। तर्ज्ज भर्त्सने+करणे ल्युट्। ततः स्त्रियां ङीप्।) अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिः। तत्पर्य्यायः। प्रदेशिनी २। इत्यमरः। २। ६। ८१॥ सा तु गर्भस्थस्य चतुर्भिर्म्मासैर्भवति। इति सुखबोधः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १७। ८८।
"तच्छ्रुत्वा श्वशुरं तं सा वधूः सोमप्रभा क्रुधा।
विलोक्य भ्रामयामास यमाज्ञामिव तर्ज्जनीम्॥")

तर्ज्जिकः, पुं, (तर्ज्जस्तर्ज्जनमस्त्यत्र। तर्ज्ज+ठन्।) देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। तायिकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २४॥

तर्णः, पुं, (तर्णोति तृणादिकं भक्षयतीति। तृण् भक्षणे+णक्।) वत्सः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२६॥

तर्णकः, पुं, (तर्ण एव। स्वार्थे कन्।) सद्योजातवत्सः। इत्यमरः। २। ९। ६१॥ कोमले बाछुर इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। ४३६।
"ध्यानचौरां वरां पत्नीं यद्द्वारां निपात्यते।
आलिङ्गमानां क्रन्दद्भिस्तर्णकैरिव दारकैः॥"
बालकः। यथा, अनर्घराघवे। २। २३।
"मुनिविनियोगलूनप्ररूढ़ग्ढुशाड्वलानि वर्द्धीषि।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्युपकण्ठकच्छेषु॥")

तर्णिः, पुं, (तरणिः पृषोदरादित्वादल्लोपः।) सूर्य्यः। प्लवः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तर्परीकं, क्ली, (तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ+"फर्फरीकादयश्च।" उणां। ४। २०। इति ईकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) नौका। (तरतीति। कर्त्तरि ईकः।) पारगे, त्रि। इति मेदिनी। के, १६१॥

तर्द, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्दति। इति दुर्गादासः॥

तर्दूः, स्त्री, (तरति प्लवते इति। तॄ+"त्रो दुक् च।" उणां। १। ६१। इति ऊः दुगागमश्च।) दारुहस्तकः। इत्यमरः। २। ९। ३४। काठेर हाता इति भाषा॥

तर्पणं, क्ली, (तृप प्रीणने+भावे ल्युट्।) तृप्तिः। प्रीणनम्। इत्यमरः। २। ९। ५६॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २६। २३६।
"तत्राहूय तरोर्मूले वेतालं नृकलेवरे।
पूजयित्वाकरोत्तस्य नृमांसबलितर्पणम्॥")
यज्ञकाष्ठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (तृप्यन्ति पितरो येन। तृप्+करणे ल्युट्।) देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम्। यथा,
"एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः॥
आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्।
त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा॥
वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले चास्तीर्णबर्हिषि।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रे तु कदाचन॥
यदपां क्रूरमांसन्तु यदमेध्यन्तु किञ्चन।
अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्व्वमपगच्छतु॥
गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना।
प्रक्षिपेद्दिशि नैर्ऋत्यां रक्षोपहतयेऽद्भुतम्॥
यन्माचिकन्तु यद्दुस्कृतं पापाद्यच्च प्रतिग्रहम्

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यत्प्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभवत्सुखम् ।"
यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे तृष्णाधिकारे ।
"काश्मर्य्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥"
तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ प्लवनतरणयोः + "इतृ-वदिहनीति ।" उणां ३ । ६२ । इति सः ।) प्लवः । (तीर्य्यतेऽसौ इति कर्म्मणि सः ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥ सूर्य्यः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तर्षणं, क्ली, (तृष + भावे ल्युट् ।) पिपासा । इति जटाधरः ॥ (अभिलाषः । यथा, भागवते । ३ । २५ । ७ ।
"निर्व्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् ।
येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धं तमः प्रभो ! ॥")

तर्षितः, त्रि, (तर्षोऽस्य जातः । तर्ष + तारकादित्वात् इतच् ।) तृषितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । २७ ।
"राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
दृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं स्वयम् ॥"
जाताभिलाषः । यथा, रामायणे ।२।१०४।१ ।
"वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥")

तल, गतौ । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । तालिशः । इति दुर्गादासः ॥

तल, कि प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, तालयति तलति व्रतम् । संपूर्णं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तलं, क्ली पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम् + पचाद्यच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् । (यथाच माघे । २ । १११ ।
"ज्ञात्वा ज्ञातव्यविद्भिस्तीर्थैर्मन्त्रः प्रणिधयः पदम् ।
विदाङ्कुर्व्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥"
"तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अनूर्द्धम् । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ (अधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥ यथा, मनुः । २ । ५६ ।
"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥"
यथा च शान्तिशतके । २ । १६ ।
"वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योकस्तरूणां तलं
मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं तृषाशान्तये ॥"
हस्तादीनामधोभागः । यथा,—
"तलं प्रत्यङ्गुलीनां यः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
नाड्यः कर्म्मक्षयकरी————॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये वातव्याधौ ॥
"तलं हस्तस्याधोभागः तलशब्दोऽत्र उपरिवचनः यथा भूतलमिति गयदासः । तेनायमर्थः, बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तत आरभ्य हस्ततलं तच्छोषयतीति ॥" इति विजयरक्षितकृतव्याख्यानम् ॥)

तलं, क्ली, (तलतीति । तल + अच् ।) ज्याघातवारणम् । (यथा,—
"ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ॥")
इति महाभारते । १ । १९० । १५ ।
काननम् । कार्य्यवीजम् । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ गर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८२ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० । २३ ।
"रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयो-
र्महीं महीध्रान् पुरुषस्य जङ्घयोः ।
पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्त्ते-
रूर्व्वोर्गणं मारुतमिन्द्रसेन ॥"
हस्तस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।
"स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥")

तलः, पुं, तालवृक्षः । चपेटः । (यथा, मार्कण्डेये । ८० । १६ ।
"स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।
देव्यास्तञ्चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥"
करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते । ३ । २७१ । २४ ।
"ततः प्रहसिताः सर्व्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥")
त्सरुः । सव्यपाणिना तन्त्रीघातः । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ स्वभावः । आधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिवसहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
"तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान् ॥")

तलकं, क्ली, (तलेन गभीरगर्त्तेन कायतीति । कै + कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥ तलाओ इति हिन्दी भाषा ॥

तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य ।) चपेटः । तत्पर्य्यायः । चर्म्मा २ । इति हारावली । १६१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८० । १७ ।
"तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले ॥
तलस्य प्रहारः ।) तलाघातः ॥

तलसारकं, क्ली, (तले सारो यस्य कप् ।) घोटकस्यान्नभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥ घोटकस्य वक्षस्थलबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः । वक्रमट्टः २ वल्गिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

तलहृदयं, क्ली, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।) पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२८२ ॥

तला, स्त्री, (तल + स्त्रियां टाप् ।) गोधा । ज्याघातवारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।

तलाची, स्त्री, (तलमञ्चतीति । अन्च + क्विप् । स्त्रियां ङीप् ।) नलनिर्म्मितकटः । इति हारावली । १७१ ॥

तलातलं, क्ली, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् । तलादपि अतलम् । नाद्यन्तनिम्नतयास्य तथात्वम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दमाला ॥ तत्र मयनामा दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता त्रिपुरारिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात् लब्धपदो मायाविनामाचार्य्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ।" इति श्रीभागवतम् ॥

तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागो बन्धनस्थानत्वेनास्त्यस्या इति । तल + ठन् ।) तलसारकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

तलितं, क्ली, भृष्टमांसम् । यथा,—
"शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
"तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढ़ताकरम् ॥"

तलिनं, क्ली, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल + "तलिपुलिभ्यां च ।" उणां । २ । ५३ । इति इनन् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥

तलिनः, त्रि, (तल + इनन् ।) विरलः । स्तोकः । स्वच्छः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्ब्बलः । इति हेमचन्द्रः ॥

तलिमं, क्ली, (तल + बाहुलकात् इमन् ।) कुट्टिमम् । तल्पम् । चन्द्रहासः । वितानकः ॥ इति मेदिनी । मे, ४४ ॥

तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । तॄ + "चोरच लो वा ।" उणां । ३ । ५४ । इति उनन् रस्य लश्च ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥

तलुनी, स्त्री, (तलुन + गौरादित्वात् ङीष् ।) तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

तलेक्षणः, पुं, (तले अधोभागे ईक्षणं दृष्टिरस्य ।) शूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्य्यमतयेतिभावः उदरं यस्याः । बह्वच्कत्वेऽपि "नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।" ४ । १ । ५५ । इति ङीष् । आद्ययोर्बह्वच्लक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् ।) भार्य्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्दस्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्कं, क्ली, (तल + बाहुलकात् कन् ।) वनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्पं, क्ली पुं, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल + "खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः ।" उणां । ३ । २८ । इति पप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शय्या । (यथा, मनुः । ३ । ३ ।
"स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥")
अट्टालिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सम्बर्त्तसंहितायाम् । १५८ ।
"पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यात् नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥")

तल्पकीटः, पुं, (तल्पे शय्यायां जातः कीटः ।) कीटविशेषः । छारपोका इति भाषा । यथा,
"जन्मैकं तल्पकीटश्च तदा शूद्रो भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तल्पं, क्ली (तल्प इवाचरति। तल्प+क्विप्+ल्युट्।) करिदन्तकम्। इति भूरिप्रयोगः। एकदेशस्य लोमम्। इति धारावली।

तलना, स्त्री, (तल्लात् भूम्याः जायते इति। तल्ल+जन+ड।) त्रिवृत्। इति त्रिकाण्डशेषः।

तल्ल, पुं (तल्लिन् लीयते इति। ली+ड।) जलाधारविशेषः। इति मेदिनी। ले २२। तलाओ इति हिन्दीभाषा।

तल्लज, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लजतीति। लज+अच्।) प्रशस्तः। इत्यमरः। अयं प्रशस्तवाचकः समासे उत्तरपदे भवति। यथा कुमारीतल्लजः। इत्यमरटीका।

तल्ली स्त्री (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसतीति। लस+ड स्त्रियां ङीष् च।) तरुणी। इति मेदिनी। ले २२।

तवक्षीरं क्ली, (तु+अच्। तवं क्षीरमिति नित्य कर्मधारयः।) तोयाक्षीर इति ख्यातम्। तत् पर्यायः। पयःक्षीरम् २ यवजम् ३ यवनाद्भवम् ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तक्षयकासकफश्वासदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

तवक्षीरी स्त्री (तवक्षीर+ङीष्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः।

तवराज, पुं, (तु+अच् तव पुरः सन् राजते। राज+अच्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः। (यवासशर्करायामस्य विवृतिर्ज्ञातव्या।)

तवराजोद्भवखण्ड पुं (उद्भवत्यस्मादिति। उत्+भू+अप्। उद्भव उत्पत्तिस्थानम्। तवराज उद्भवोऽस्य। यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति। उद्+भू+अच्।) ततः कर्मधारयः। यवासशर्कराभवखण्डः। तत्पर्यायः। सुधामोदकः १ तवराजोद्भवः २ सितमोदकः ३ खण्डसारः ४ सितखण्डः ५। अस्य गुणाः। सन्तापकफपित्तभ्रान्तिमदाविनाशित्वम्। रुचिप्रदत्वम्। शीतत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

तविष पुं (तव+"तवेर्णिद्वा।" उणा। १।४८। इति टिषच्।) स्वर्गः। समुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

तविषी स्त्री (तविष+गौरादित्वात् ङीष्।) नदी। देवकन्या। भूमिः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। (बलम्। यथा ऋग्वेदे। १।११।२। "तवेदभि तविषी दधाम।")

तष्ट, त्रि (तक्ष+क्त। इडभावात् कर्मणि साधुः।) तनूकृतः। इत्यमरः। ३।१।९९।

तष्टा [ष्टृ] पुं (तक्षत्यर्थं+तृच् इडभावात् कर्त्तरि साधुः।) त्वष्टा। छुतार इति भाषा। विश्वकर्मा। आदित्यविशेषः। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

तस द कि अलङ्कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-उभ०-सक०-सेट्।) द, कर्मणि तस्यते। कि, तसयति तसति द्वारी वसनम्। इति दुर्गादासः।

तस, य उ इर उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा०-पर०-सक०-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, तस्यति धनं वायुः। उ, तसित्वा तस्त्वा। इर, अतसत्। अतासीत्। अतसीत्। अयमात्मनेपदी पुषादित्वात् नित्य ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः।

तसर पुं (तसतीति। तस+"ऋतन्यञ्जि-" इत्यादिना अरन्।" उणा। ३।७५। इति अरन् किच्च।) त्रसरः। सूत्रवेष्टनम्। इत्यमरटीका। (यथा, शालसनपद्धितायाम्। १८। ८३।
'इह परिसुप्ता न रोदिति
तसरधुरिकलमर न वम।")

तस्कर पुं (तत् करोतीति। कृ+"दिवाविभा-" ३।२।२१। इत्यस्य सूत्रस्य 'किं यत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्।' इति वार्त्तिकोक्त्या अच्। तद्बृहतोः करपत्योः इति सुट्तलोपौ।) चौरः। एकागारिकः। इति रत्नमाला। मदनवृक्षः। इति जटाधरः। कर्णः। यथा रघुः। १। २७।
'स्थाशता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता।"
'तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम्।" इति तट्टीका।

तस्करस्नायु पुं, (तस्करस्य एकागारिकस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः।

तस्करी स्त्री (तत्+कृ+चौरार्थे ट टित्वात् ङीप्। सुट् इत्यपि च साधुः।) कोपना नारी। इति शब्दार्थकल्पतरुः।

ताटङ्क पुं (ताडङ्क+पृषोदरात् साधुः।) ताडङ्कः। इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः। (यथा, देवीभागवते। १२। ६। ७१।
"तटोन्दरी निरोभाषा ताटङ्कयुगधारिणी।")

ताटस्थ्य क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ्।) उदासीनत्वम्। निकटस्थत्वम्। यथा, ताटस्थ्येन उपलक्षणेन इति। तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्ध पुष्पवद्य इति च काव्यप्रकाशटीकायां नरहरिः।

ताड पुं (तड+भावे घञ्।) ताडनम्। शब्दः। मुष्टिमेयतृणादि। इति मेदिनी। डे १। पर्वतः। इति हेमचन्द्रः।

ताडका स्त्री राक्षसीविशेषः। सा सुकेतुयक्षकन्या अगस्त्येन सुन्दोपसुन्दपुत्रेण सहादतिसरजुना प्राप्तापि पुत्रेण राक्षसत्व भावा मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यमपि धर्षितुमुद्यता तस्य शापात् राक्षसत्वं गता श्रीरामेण निहता। इति रामायणम्।

ताडकायनं क्ली (ताडका इव अयनं यस्य। तस्य भावः।) इक्षुदण्डम्। इति रत्नमाला।

ताडङ्क पुं (तालं तालपत्रमिव अङ्कति लक्ष्यते इति। अङ्क+अच्। लस्य डत्वम्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्णभूषा। कानबाला इति भाषा। तत्पर्यायः। कर्णवेष्टः १। इति त्रिकाण्डशेषः। ताटङ्कः २। इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः। कर्णिका ३ तालपत्रम् ४। इत्यमरः। ताडपत्रम् ५। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०। कर्णमुकुटः ७। इति जटाधरः। (यथा, मनसाध्याने।
'ताडङ्काङ्गमेखलागुरुरत्नमञ्जीरतां घारिणीं
कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां
भजे।")

ताडन, क्ली (ताडि+भावे ल्युट्।) आघातः। यथा शृङ्गारतिलके। [मध्य।"
"श्वास्य नीरनकाण्डताडनमृत श्याम्यां प्रयत्ना
यथाच, गारुडे ८६ अध्याये।
'गुणिस्त्रत्वत्समाचार कुर्य्यात्कर्माणि न स्वरेत्।
न निन्दाताडने कुर्य्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडयेत्।
आचरेत् सर्वदा धर्मं तद्विरुद्धं नाचरेत्।"
अपि च चाणक्ये। १२।
'लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः।
तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत्।"

ताडनी स्त्री (ताडयतिऽनयेति। ताडि+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) चर्म्मताडनयष्टिः। तत्पर्यायः। चर्म्मयष्टिः २ कषा ३ भीमाः ४ चर्म्मनालिका ५। इति शब्दमाला।

ताडपत्र क्ली, (तालस्य पत्रमिव। लस्य डत्वम्।) ताडङ्कः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०।

ताडि, स्त्री (ताडयति पत्रैः शोभते इति। तड दीप्तौ+णिच्+इन्।) वृक्षविशेषः। इत्यमरटीकायां भरतः। ताडियात् इति भाषा।

ताडी, स्त्री, (ताडि कृदिकारादिति वा ङीष्।) पत्रद्रुमः। इत्यमरमेदिनीकरौ। तत्पर्यायः। ताडि २ ताली ३ तालि ४। इति भरतः। ताडियात् इति भाषा। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। १२८।
"गुग्गुलुतमालपत्राणि धौर्य्यंताडीन्द्रानि च।
तनूसौन्दर्यमालि चर्मोऽस्योद्वारितानि च।")
आभरणविशेषः। इति दुर्गसिंहः।

ताडुल, पुं (ताडयतीति। तड+णिच्+उल।) ताडयिता। इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः।

ताड्यमान, पुं (ताड्यते असौ। ताडि+कर्मणि शानच्।) पटहादिः। इति त्रिकाण्डशेषः। ताड्यमाने, त्रि। (यथा, कुमारे। १। ११।
"यत्रान्नमुद्धा प्रतिपन्नमुग्धा
धौतुर्मितमौलिरिव ताड्यमाना।")

ताण्डवं क्ली, पुं नृत्यम्। इत्यमरः। १। ७। १०। तण्डुना मुनिना प्रोक्तं तालेन तण्डुना नन्दिना प्रोक्तमिति भरतः। तत्तुल्यं लौलितोपकाव्यवाची।
("पुरुषं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते।" इति सङ्गीतशिल्पास्वर्गारत्नमेव पुरुषम्।) तृणविशेषः। उद्भवकम्। इति मेदिनी। वे ४६। (यथा मालतीमाधवे। १। १।
"प्रचलनाकरहारि पत्न्या शिव शिवयः।
भवतु विशदवायु भवाय शरदचन्द्रमुखा।")

ताण्डवतालिकः, पुं, (ताण्डवे शिवनृत्यकाले यस्तालः स कार्य्यतयास्त्यस्येति । ठन् ।) नन्दी । स शिवद्वारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताण्डवप्रियः, पुं, (ताण्डवं उद्धतनृत्यं प्रियमस्य ।) शिवः । इति शब्दमाला ॥

ताण्डि, क्ली, (ताण्डेन मुनिना कृतम् । ताण्ड + बहुलवचनात् इञ् ।) नृत्यशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति । तन + "दुतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च । अनुदात्तेति नलोपः ।) पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा, रघुः । ९ । ७५ ।
"हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥")
अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा, भागवते । १ । १४ । ३९ ।
"कच्चित्तेऽनामयं तात ! भ्रष्टतेजा विभासि मे ।
अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरोषितः ॥")
पूज्ये, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः ।
"तस्मात् मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥")

तातगुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो यत्र । गवान्तत्वात् गौणे ह्रस्वः ।) क्षुद्रतातः । पितृव्यः । जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी । गे, ३६ ॥

तातजनयित्र्यौ, स्त्री, (तातश्च जनयित्री च ते ।) मातापितरौ । इत्यमरः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

तातुल्यः, त्रि, (तातस्य पितुस्तुल्यः ।) पितृसमः । तत्पर्य्यायः । मनोजवसः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥ मनोजवः ३ पितृसन्निभः ४ इत्यमरः । तातलः ५ इति मेदिनी ॥

तातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा नृत्यतीति । नृत् + बाहुलकात् डः ।) खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तातलः, पुं, (तापं लातीति । ला + कः । पृषोदरादित्वात् पस्य तः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः । मनोजवः । इति मेदिनी । ले, ९८ ॥ तप्तमात्रे, त्रि । इत्यजयपालः ॥

तातिः, पुं, पुत्रः । इति जटाधरः ॥

तात्कालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल + "आपदादिपूर्व्वपदात्कालान्तात् ।" ४ । २ । ११६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् ।) तत्कालभवः । यथा, शुद्धितत्त्वे शङ्खः ।
"ततः आद्यमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥"

तात्पर्य्यं, क्ली, (तत्परस्य भावः । तत्पर + ष्यञ् ।) अभिप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वक्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ ।
"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्तितम् ॥")

तादात्म्यं, क्ली, (तदात्मनो भावः । तदात्मन् + ष्यञ् ।) तत्स्वरूपम् । अभेदसम्बन्धः । इति न्यायशास्त्रम् ॥

तादृक्, [श्] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ । (तद् + दृश् + "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।" ३ । २ । ६० । इति क्विन् । "आ सर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इति आत्वम् ।) तादृशः । ताहार मत इति भाषा ॥ इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७९ ।
"यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते ।
कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृग् भवति पूरुषः ॥")

तादृक्षः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश् + त्यदादिष्वित्यत्र क्सोऽपि वाच्य इति क्सः ।) तादृक् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।
"ततः प्रभृति तादृक्षयोग्यार्थप्राप्तिलालसः ।
परिहासपुरे चक्रे स्थिरां गुर्व्वीं सपर्व्विणीम् ॥")

तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश् + "त्यदादिष्विति ।" ३ । २ । ६० । इति कञ् ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।४३५ ।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ॥")

तानं, क्ली, (तन इ ण विस्तारे + भावे घञ् ।) विस्तारः । ज्ञानविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति । तन + घञ् ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्च्छनाशेषसंश्रयाः ।
तानास्तेऽपूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥
तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥"

तानवं, क्ली, (तनोर्भावः । तनु + "इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गात्रे तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
"तानवत् तनुता गात्रे दौर्ब्बल्यभ्रमणादिकृत् ॥"
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३९३ ।
"परपतिनिर्दयकुचतटाशोषित शठ ! नेर्ष्यया न कोपेन ।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥")

तानूरः, पुं, (तन् + बाहुलकात् ऊरण् ।) पयसां भ्रमः । आवर्त्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तान्तः, त्रि, (तम + क्तः ।) श्रान्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । २ अङ्के ।
"पान्थं श्रान्तिनितान्ततान्तमतुलं सन्तोषयत्यान्वहन्
यत्रात्यन्तघनच्छदैर्व्विटपिभिश्छन्ने निरस्तातपे ॥")

तान्त्रिकः, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा । तन्त्र + "उक्थादित्वात् ठक् ।) ज्ञातसिद्धान्तः । शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । २।८।१५॥ तन्त्रशास्त्रवेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते ।८।६।६ ।
"श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥")

तापः, पुं. (तप + घञ् ।) सन्तापः । (यथा. भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
"नैदाघजं तापमिवोडुराजः ॥")
दुःखम् । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ (त्रिविध दुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । १ । ७ ।
"दीर्घायुर्भव सर्व्वज्ञ ! तापत्रयविवर्ज्जितः ॥")

तापकः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + ण्वुल् ।) ज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥ तापकर्त्तरि त्रि ॥

तापत्यः, पुं, (तपती सूर्य्यकन्या तस्या अपत्यं पुमान् । तपती + ण्यः ।) अर्ज्जुनः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।४६।२ ।
"तस्मात्तापत्य ! यत्किञ्चिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन् कर्म्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥"
तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम् । यथा, तत्रैव । १ । १७१ । ६९ ।
"सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्द्धन ! ॥"
तपत्या उपाख्यानम् । तपती + ष्यञ् । तपत्युपाख्याने, क्ली । यथा, तत्रैव । १।२।१०९ ।
"तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम् ॥"
एतदुपाख्यानन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि १७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तापनः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
"शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥")
कामबाणः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं,—
"सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्त्तिताः ॥")
सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्ली, नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४ ।
"असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम् ॥"
भावे ल्युट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते ।१।४१ ।
"तद्दहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति ॥") तापयितरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १९ । २१ ।
"ततोऽमराश्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ॥")

तापसं, क्ली, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तापसः, त्रि, (तपोऽस्त्यस्येति । तपस् + "अण् च ।" ५ । २ । १०३ । इति अण् । यद्वा, तपः शीलमस्य । "छत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ ।७।४२॥ (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
"तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥"
तपःसम्बन्धी । यथा, गौः रामायणे । २।५२।५ ।
"तापसं व्रतमास्थाय ततो गुहसवाच ह ॥")
पुं, दमनकवृक्षः । वकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्षुविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

तल्पल, स्त्री, (तल्प इवाचरति। तल्प+क्विप्+ लच।) करिपृष्ठम्। इति भूरिप्रयोगः। पृष्ठवंशस्य मांसम। इति हारावली।

तल्ल, स्त्री, (तस्मिन् भूदेशे लीयते इति। ली+ ड।) बिलम। इति त्रिकाण्डशेषः।

तल्लः, पु (तस्मिन् लीयते इति। ली+ड।) जलाधारविशेषः। इति मेदिनी। ले, २२। तलाओ इति हिन्दीभाषा।

तल्लजः, पु, (तत् प्रसिद्ध यथास्यात तथा लजतीति। लज+अच।) प्रशस्त। इत्यमर। अयं अप्रवृद्धलिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति। यथा कुमारीतल्लज। इत्यमरटीका।

तल्ली स्त्री, (तत प्रसिद्ध यथा तथा लजतीति। लज +ड स्त्रियां ङीष च।) तरुणी। इति मेदिनी। ले, २२।

तवक्षीरं क्ली, (तु+अच। तव क्षीरमिति नित्य कर्मधारयः।) तीयाखीर इति ख्यातम्। तत पर्यायः। यव क्षीरम् २ यवजम् ३ यवक्षोद्भवम् ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तक्षयकासकफश्वासास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिघण्टः।

तवक्षीरी, स्त्री, (तवक्षीर+ङीष।) गन्धपत्रा। इति राजनिघण्टः।

तवराजः, पुं, (तु+अच तवः पूर्णः सन् राजते। राज+अच।) यवासशर्करा। इति राजनिघण्टः। (यवासशर्करादिशब्देऽस्य विवृति र्ज्ञातव्या।)

तवराजोद्भवखण्डः, पुं (उद्भवत्यस्मादिति। उत+ भू+अच। उद्भव उत्पत्तिस्थानम्। तवराज उद्भवोऽस्य। यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति। उद्+भू+अच।) ततः कर्मधारय। यवासशर्कराभवखण्ड। तत्पर्य्यायः। सुधामोदकम् २ राजखाण्डवम् ३ सिद्धमोदकः ४ अमृतसारजः ५ सितोत्पलः ६। अस्य गुणाः। आह्लादपित्तश्लेष्मास्रदाहश्रमनाशित्वम्। इन्द्रियतर्पणत्वम्। शीतलत्वम्। सरत्वमधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

तविषः, पुं, (तव+"तवेर्णिद्वा।" उणा। १।४८। इति टिषच।) स्वर्गः। समुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

तविषी स्त्री (तविष+स्त्रियां ङीष।) नदी। देवकन्या। भूमिः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। (बलम्। यथा, ऋग्वेदे। १।१५।१२।
"महद्भ्योऽमि तविषीं दधाने।")

तष्ट, त्रि (तक्ष+क्त। पृषोदरात् कर्म्मणि साधुः।) तनूकृतः। इत्यमरः। ३। १। ९९।

तष्टा, [ऋ] पुं (तक्षकार्य्य+तृच पृषोदरात् कर्त्तरि साधुः।) त्वष्टा। छुतार इति भाषा। विश्वकर्म्मा। आदित्यविशेषः। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

तस ऋ वि उपक्षये। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ऋ कर्म्मणि तस्यते। शि, तसयति तसति शत्रून् जनम्। इति दुर्गादासः।

तस, य उ इर उपक्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, तस्यति धूलिं वायुः। उ, तसित्वा तस्त्वा। इर अतसत्। अतासीत्। अतसीत्। असात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः।

तसरः पु (तनोतीति। तन+'तनूधिभ्यां क्सरन्।" उणा। ३। ७५। इति सरन् किच्च।) त्रसरः। सूत्रवेष्टनम्। इत्युणादिकोषः। (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १९। ८३।
"इम परिस्रुता न रोहितं
नग्नहुर्धीरस्तसरं न वेम।")

तस्करः पु, (तत् करोतीति। कृ+'दिवाविभेति।" ३। २। २१। इत्यस्य सूत्रस्य 'कि यत्तद् बहुषु कृञोऽजविधानम्।' इति वार्त्तिकोक्त्या ट। 'तद्बृहतो करपत्योः' इति सुटदलोपौ।) चौरः। एकाग्राक। इति रत्नमाला। मदनवृक्षः। इति जटाधरः। कर्णः। यथा रघुः। १। २७।
'आश्रम्‌ता यत परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता।"
'तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम्।" इति तट्टीका।

तस्करस्नायुः, पुं (तस्करस्य एकाग्राकस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः।

तस्करी स्त्री (तद्+कृ+चौरार्थे ट टित्वात् ङीप। सुट् इत्यौर्थ च साधु।) कोपना नारी। इति शब्दार्थकल्पतरुः।

ताटङ्कः पुं (ताडङ्क+पृषोदरात् साधुः।) ताडङ्क। इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः। (यथा, देवीभागवते। १२। ६। ७१।
'तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी।")

ताटस्थ्य, क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ।) उदासीनत्वम्। निकटस्थत्वम्। यथा, ताटस्थ्येन उदासीनत्वेन इति। तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्ध पूर्व्वप्रत्यय इति च काव्यप्रकाशटीकायां महेशचन्द्रः।

ताडः, पुं, (तड+भावे घञ।) ताडनम्। शब्दः। मुष्टिमेयतृणानि। इति मेदिनी। डे, १४। पर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः।

ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेषः। सा सुकेतुयक्षकन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता सुन्दयक्षपुत्रस्य सुन्दस्य भार्य्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यमपि धर्षयितुमुद्यता तस्य शापात् घोररूपा राक्षसत्वं गता श्रीरामेण निहता। इति रामायणम्।

ताडकाफलं, क्ली, (तारकस्य फलमिव फलमस्य। स्वार्थे कन्।) बृहदेला। इति रत्नमाला।

ताडङ्कः, पुं (ताडं ताडनमिव अङ्कते लक्ष्यते इति। अङ्क+घञ। ताड इत्यम्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्णभूषा। कानबाला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्णपट २। इति त्रिकाण्डशेषः। ताटङ्कः ३। इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः। कर्णिका ४ तालपत्रम् ५। इत्यमरः। ताडपत्रम् ६। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०। कर्णमुकुरः ७। इति जटाधरः। (यथा, मनसाध्याने।
'ताडङ्काङ्गदमेखलागुणरणन्मञ्जीरतां प्रापितां
कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे।')

ताडनं, क्ली (ताडि+भावे ल्युट।) आघातः। यथा शृङ्गारतिलके। [तपः।"
"ध्याय नीरसकाष्ठताडनशतैः ध्यात्वा प्रयत्नाद्यथा
गारुडे ९६ अध्याये।
'श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं कृत्यान्नर्म्माणि न स्पृशेत्।
न निन्दाताडने कुर्य्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडयेत्।
आचरेत सर्व्वदा धर्मं तद्विरुद्धन्तु नाचरेत्।"
अपि च चाणक्ये। १२।
'लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः।
तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत्।"

ताडनी, स्त्री, (ताड्यतेऽनयेति। ताडि+करणे ल्युट स्त्रियां ङीप।) अश्वताडनयष्टिः। तत् पर्य्यायः। चर्म्मयष्टि २ कशा ३ भीमा ४ चर्म्मलालिका ५। इति शब्दमाला।

ताडपत्र, क्ली, (तालस्य पत्रमिव। तस्य इदम्।) ताडङ्क। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०।

ताडि, स्त्री, (ताडयति मन्ये शोभते इति। तड दीप्तौ+णिच+इन्।) वृक्षविशेषः। इत्यमरटीकायां भरत। ताडियात इति भाषा।

ताडी, स्त्री, (ताडि कृदिकारादिति वा ङीष।) पत्रद्रुमः। इत्यमरमेदिनीकरौ। तत्पर्य्यायः। ताडि २ ताली ३ तालि ४। इति भरत। ताडियात् इति भाषा। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ३२८।
"पुष्पतमालपत्राणि शीर्षताडीदलानि च।
तनुश्रवर्णतीराणि चक्रेऽधिसुलानि च।")
आभरणविशेषः। इति दुर्गसिंहः।

ताडुलः, पुं, (ताडयतीति। तड+णिच+उल।) ताडयिता। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

ताड्यमानः, पुं (ताड्यते असौ। ताडि+कर्म्मणि शानच।) पटहध्वनिः। इति त्रिकाण्डशेषः। ताड्यमाने, त्रि। (यथा, कुमारे। १। ४५।
"अचलपुत्रा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना।")

ताण्डवं, क्ली, पुं नृत्यम्। इत्यमरः। १। ७। १०। ताण्डेन मुनिना प्रोक्तं तालैः इत्यभ्यासे न' अस्तीति। इति भरत। तण्डुना प्रोक्तमिति स्वामी।
("पुंस्त्व ताण्डवं प्राहुः स्त्रीत्वं लास्यमुच्यते।"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनं द्रष्टव्यम्।)
तृणविशेष। उद्धतनृत्यम्। इति मेदिनी। वे ९६। (यथा, मङ्गलपुराणे। १। १।
"प्रचलत्ताण्डवाटोप संरम्भत्रि परिनर्त्तनः।
भवानि विभवात्प भवतु भवतामुभा।")

गौरोच्छिष्टं याजनश्च देवलं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधश्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्पमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्द्वयदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस् + ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस् + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारततिरस्त्यस्येति । तमिस्र + अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ६० । इति ऊलच् बुगागमौ दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदौर्गन्ध्यनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । धृतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सम्भोगोत्थिते सक्ते च शस्तत्वम् । दन्तास्यहृद्गदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटितताम्बूलभक्षणगुणाः । सकलरोगनाशदोषपाताशोचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिरात्त्रोटितभूमौजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिमलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥

"शिरापर्णन्तु यो दद्यात् कुर्य्यात्तस्यामकृद्वधः ।
शीर्षे त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सिताचिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नागरस्ये विषं न्यूले मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
पूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलकृत्यमिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले ।
ज्वरास्यशोषपित्तामदग्धर्क्षारोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगात् स्यात्कोषः पित्तानिलास्रता ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डाली यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥

अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥"

क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरचनाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा + कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
"ताम्बूलीश्च सहाम्रानिमालातिलकयुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (तम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तम काङ्क्षायाम् + "अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति तांबा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् ८ उदम्बरम् ९ औदुम्बरम् १० उडुम्बरम् ११ औडुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नेपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अत्यर्द्धघ्नत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहयकृच्छूलवक्त्ररोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुर्वीर्य्यःपुष्टिवृष्यकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ स्नुह्यवेष्टितसूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपश्चात्तद्द्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्याम्लपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनारोचककुष्ठशूलविदाहस्वेदारतिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्लीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

"कान्तारस्तापसेचुश्च काण्डेचुः सूचिपत्रकः ।"
"इत्येता जातय. स्थौल्यात् गुणान् वच्म्यथ त.
परम् ॥"
"कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ।")
तापसतरु, पु, (तापसप्रियस्तरुर्वृक्षः ।) इङ्गुदी-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (इङ्गुदीशब्दे-
ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
तापसद्रुम, पु (तापसप्रियो द्रुमः ।) इङ्गुदी-
वृक्ष. । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०९ ॥ (पर्य्यायो-
ऽस्य यथा,—
"इङ्गुदीऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तापसद्रुमसन्निभा, स्त्री, (तापसद्रुमस्य सन्निभा
समा ।) गर्भदात्रीक्षुप.। इति राजनिर्घण्टः ॥
तापसप्रिय, पु, (तापसाना प्रिय. ।) प्रियाल-
वृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इङ्गुदीवृक्ष. ।
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गुदी तापसप्रियः ।")
तापसप्रिया, स्त्री (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञातव्याः ॥)
तापहरी, स्त्री, (तापं अत्यचिजमन्तापं हर
तीति । हृ + बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप ।)
व्यञ्जनविशेष' । यथा,—
"घृत हरिद्रासयुक्ता माषाणां भर्जयेद्वटी' ।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सद्देव परिभर्जयेत् ॥)
सिद्धियोग्य जल तत्र प्रक्षिप्य कुशल पचेत ।
लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत ॥
एषा सिद्धि समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधै. ॥"
अस्या गुणा. ।
"भवत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ।
हृद्यो तर्पणी रुच्या गुर्व्वी तत्र गुणा' स्मृता. ॥"
ताहरी इति लोक । इति भावप्रकाश. ॥
तापहारिण्यां त्रि ॥
तापिञ्छ, पुं (तापिन सन्ताप छदति आच्छा
दयतीति । छद् + अन्येष्वपीति ड । पृषो
दरादित्वात साधु' ।) तमालवृक्ष. । इत्यमर. ।
२ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ ।११।
'अच्छोर्निक्षिपदञ्जन श्रवणयोस्तापिञ्छगुच्छा-
वलीम् ॥"
क्ली, तापिञ्छस्य पुष्पम् । फले लुगिति महित
लुक । द्विष्टीन प्रमवे सर्व्वमिति नपुंसकत्वम् ।
तापिञ्छपुष्पम् । यथा, माघ । १ । २२ ।
"प्रफुल्लतापिञ्छनिभैरभीशुभि
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभि ।")
तापिज, क्ली, (तापिन जयतीति । जि + ड' ।)
धातुमाक्षिकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
तापिञ्ज, पु तापिञ्छ' । इत्यमरटीकायां भरत ॥
तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + अच ।
गौरादित्वात ङीष् ।) तापिनी नदी । सा
पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राज
निर्घण्ट । (यथा, मात्स्ये । ११३ । २७ ।
"तापी पयोष्णी निर्व्विन्ध्या क्षिप्रा च ऋषभा
नदी ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ता' सर्व्वाः शीतजला:
शुभाः ।"
इयं सह्यपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ ।
३ । ११ ॥
"तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता
नदी ।
सरस्वती युता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमागता: ॥
आसां जल परं शीतं पित्तघ्नं कफवातघ्न ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
यमुना । इति त्रिकाण्डशेष. ॥
तापी, [न्] (तापोऽस्यास्तीति । ताप + "अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि. ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ तापयुक्ते, त्रि ॥
ताप्य, क्ली, (तापे हितम् । ताप + यत ।) धातु-
माक्षिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गो
ऽयम् । ४२१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"ताप्यस्य पलत्रितय द्वे लोहस्यावपीकायाः ।")
ताप्यकं, क्ली, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माक्षि-
कम । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माक्षिकशब्दे
विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)
ताप्युत्थसंज्ञकं, क्ली, (ताप्युत्थासंज्ञा यस्य । कप् ।)
माक्षिकधातुः । इति रत्नमाला ॥
ताम., पु, (ताम्यत्यनेनेति । तम + करणे घञ् ।)
भीषण । दोष. । इत्युज्ज्वलदत्त: ॥
तामरं, क्ली, (तामं ग्लानिं रातीति । रा + कः ।)
जलम् । घृतम् । इति भरतधृतरुद्र: ॥
तामरस, क्ली, (तामरे जले सरतीति । सृ +
ड । यद्वा, बाहुलकात अमेरसच । तस्य
णित्त्वञ्च । धातोस्तुगागमश्च । णित्वात् वृद्धि. ।
इत्युज्ज्वलदत्त. । ३ । ११७ ॥) पद्मम् । (यथा,
राजेन्द्रकर्णपूरे । ५४ ।
"जाता तामरसोदरे भगवतो धातु' सवार्यां
स्थिति: ॥")
सारस. । इत्यमर. । १ । १० । ४० ॥ स्वर्णम् ।
ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (द्वादशा-
क्षरच्छन्दोविशेष' । तस्य लक्षणादिकं छन्द:-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"कटुकेन्द्रयवोशीरसिद्धी तामलकीघनैः ।")
तामलिप्त, क्ली, } देशविशेष । तमलुक इति
तामलिप्ती, स्त्री, } भाषा । तत्पर्य्याय । दाम
लिप्तम २ तामलिप्ती ३ तमालिनी ४ स्तम्बपू ५
विष्णुगृहम् ६ । इति हेमचन्द्र' । ४ । ४५ ॥
तमोलिप्ती ७ वेलाकूलम् ८ तमालिका ९ । इति
त्रिकाण्डशेष ॥
तामस, त्रि (तम एव । तमस + स्वार्थे अण् ।)
प्रकृतिगुणविशेष । तद्धर्म्मा यथा,—
"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ।
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जना' ।
यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ।
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तप ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ।
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ।"
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्याय: । * ।
किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।
"नियतस्य तु सन्न्यास: कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामस: परिकीर्त्तित ।
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥
अयुक्त. प्राकृतः स्तब्ध. शठो नैष्कृतिकोऽलस' ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥
अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धि: सा पार्थ । तामसी ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृति. सा तामसी मता ॥
यदग्रे चानुबन्धे च सुखंमोहनमात्मन: ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"
तामस:, पु, (तमस्तमोगुण: प्रधानत्वेनास्त्यस्येति ।
अण् ।) सर्प: । खल: । इति मेदिनी । से, २५ ॥
उलूक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ चतुर्थमनु ।
अस्मिन्मन्वन्तरे हरिनामा विष्णोरवतार ।
त्रिशिखनामा इन्द्र. । वैधृतयो देवा' । ज्योति-
र्धामादय' सप्तर्षय: । वृषख्यातिनरादयो मनु-
सुता: । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ तमोगुण
युक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनु' । १२ । ३३ ।
"लोभ. स्वप्नोऽधृति: क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भिन्न
वृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥")
तामसमुनयो यथा । कणाद' १ गौतम' २ शक्ति' ३
उपमन्यु ४ जैमिनि' ५ दुर्व्वासा ६ मृकण्डु ७
बृहस्पति. ८ भार्गव ९ जमदग्नि १० ॥ तामस
शास्त्राणि यथा । असुरमोहनार्थशिवलत-
शैवपाशुपतादि १ कणादकृतन्यायगौतमपटादि २
शाक्यबुद्धिभगवद्भुतवौद्धशास्त्रम् ३ जैमिनि
कृतनिरीश्वरसांख्यम् ४ ॥ तामसपुराणानि यथा ।
मात्स्यम् १ कौर्म्मम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४
स्कान्दम् ५ आग्नेयम् ६ ॥ तामसस्मृतयो यथा ।
गौतमम् १ बार्हस्पत्यम् २ सांवर्त्तम् ३ यमम् ४
शाङ्खम् ५ औशनसम् ६ ॥ * ॥ राजसतामस
कर्म्माणि यथा,—
"यत् शैव देवा पैत्रमौपदैवं तथाध्वरम् ।
शाक्तं शैवं भागवत्यं यागद्राम्...क तथा ।

गौरोहित्यं याचनञ्च देवलं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्पमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्यदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस्+ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस्+अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारतिरस्यस्येति । तमिस्र+अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम+"खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ६० । इति ऊलच् बुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । इति-वक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते भुक्ते च शस्तत्वम् । दन्तास्यहृद्गदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ श्यामपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटितताम्बूलभक्षणगुणाः । मुखरोगजाड्यदोषवातारोचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिराच्चत्रोटितभूयोगलयोजिततताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिनलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥
"शिरापर्णन्तु शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्यासकृद्रसः ।
शीर्षं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसञ्चयः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नागुरग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
पूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्बले ।
ज्वरास्रशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलास्रता ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥
अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥"
क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरचनाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा+कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागगुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल+गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ९ । ८१ ।
"ताम्बूलीश्च महाह्नानिमालातिलकयुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (तम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम्+"अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति ताँवा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् उदुम्बरम् ९ औडुम्बरम् १० उद्दुम्बरम् ११ औदुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नेपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अल्पवृंहणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायुग्रासशूलवह्निरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुर्लिङ्गपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ स्नुहीवेष्टितसूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपश्चाल्लिप्तद्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्याम्लपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनानारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

वासरत्रयमम्लेन तत खल्ले विनिक्षिपेत ॥
पादांश सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्द्दयेत् ।
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपरेद्द्विगुणेन च ।
गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ।
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् ॥
धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् ।
वालुकाभिः प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः ॥
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्ल्यां विपाचयेत् ।
क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्द्दयेच्छूरणद्रवे ।
दिनैकं गोलकं तच्च निक्षिपेच्छूरणोदरे ॥
मृत्स्नया लेपयेत् कल्कं सर्व्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकम् ।
ततो गजपुटे पाच्यं मृतं भवति निश्चितम् ॥
वमनञ्च विरेकञ्च भ्रमं क्लमं तथारुचिम् ।
विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शुल्वनिभः । अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्र शब्दरत्नावली च ॥ तद्वति त्रि ॥

(न विषं विषमित्याहुस्ताम्रञ्च विषमुच्यते ।
एकोऽदोषो विषे त्वष्टौ दोषास्ताम्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदः शोषवान्तयः ।
अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ॥
तस्माद्विशुद्धं ताम्रं हि ग्राह्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुग्धेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
अथवा सन्ताप्य निर्गुण्डीरसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥

मतान्तरम् ।

गोमूत्रेण पचेद्याम ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥

इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥

अथ ताम्रमारणम् ।

सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्द्याम्लकन्यया ।
द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् ।
सम्यक् सूरणजे सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत् ।
चतुर्यामं पचेच्चुल्ल्यां शाम्यत्येव सगोमयः ॥
जलं पुनः पनद्ध्य स्वाङ्गशीतं विमर्द्दयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥

मतान्तरम् ।

अम्लेनाम्लरसं सन्धवमपुनेन
ताम्रकं स्थापय शुल्वपत्रम् ।
पक्वायमानं पुटयेन सुपक्वं
तामाहिकं यावन्मृतिं प्रयाति ॥

अथामृतमसम् ।

शुद्धं ताम्रं [illegible] नमौरजे
मौरे [illegible] मुद्गकपयमा [illegible] धा ।
निगदामृतमिदं रसकल्कलित
तुल्येनाय [illegible] भवेत सुपन्ति
[illegible] यथा —
वा [illegible]
[illegible]
शुभ्र माप [illegible]

शुक्ता स्यौल्यकराऽपकल्यमुपशमं पथ्याशिना वनृक्तं दात ॥
ताम्रमुखं मरुदरं यकृत्प्लीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलामवातघ्नं ग्रहण्यर्शोऽग्निपित्तजित् ॥”

इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे शोधनमारणाधिकारे ॥)

ताम्र, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अच् । ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः । इति कर्म्मविपाकः ॥ (द्वीपभेदः । यथा, महाभारते । ७ । ३१ । ६५ ।
“द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्व्वतं रामकं तथा ।”)

ताम्रक, क्ली, (ताम्र+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥

ताम्रकर्णी, स्त्री (ताम्रवर्णौ कर्णौ यस्याः स्त्रियां ङीष् ।) अञ्जना नाम पश्चिमदिग्गजस्त्री-पत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकार, पुं, (ताम्रं करोति ताम्रधातुभिः पात्रादिकं निर्म्मातीति । कृ+अण् ।) वर्ण-सङ्करजातिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ताम्रिकः २ शौल्विकः ३ ताम्रकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्रकुट्टक, पुं, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट+ण्वुल् ।) ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूट, पुं क्ली, (ताम्रनिर्म्मितं कूटमिव ताम्रस्य कूटमिव वा ।) क्षुपविशेषः । तामाक इति भाषा । यथा —
‘ सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जूरसं तारिका सरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिदश्चापि यथा सम्पादक प्रिये ।”

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रक्रिमि, पुं (ताम्रवर्णः क्रिमिः कीटः ।) इन्द्र-गोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः हारावली च ॥

ताम्रगर्भ, क्ली, (ताम्रं गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूड, पु स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२४ । ३४ ।
अपरश्चाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ।
महाकायसुर्पन्दिष्ट कुक्कुटं बलिनां वरम् ॥’
यथा चोत्तरतन्त्रे ३१ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
“ताम्रचूडस्य मांसेन पिबेद्वा मद्यमुत्तमम् ॥)
कुक्कुट्यां, इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदु[illegible] (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं गोरक्षदुग्धा । इति राज

ताम्रपट्ट [illegible] निर्म्मित [illegible] म् ।)
[illegible]
[illegible]
ख्याता [illegible] न्द्राशय
पट या [illegible]
[illegible]

ताम्रपत्र, पु, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्र-निर्म्मितपत्रे, क्ली ॥

ताम्रपर्णी स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥ नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघु । ४ । ५० ।
‘ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।”)

ताम्रपल्लव, पु, (ताम्रवर्णं पल्लवमस्य ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्य्याया यथा —
“अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ।’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रपाकी, [न्] पु (पच्यत इति । पच+घञ् कुत्वञ्च । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परिणतिः रसस्येति । इनि ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

ताम्रपादी, स्त्री (ताम्रौ रक्तवर्णौ पादौ मूलदेशो यस्याः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हंसपदीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या ।)

ताम्रपुष्प, पु, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्तकाञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
‘कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेसरी ।”)
भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । कप् टापि अत इत्वञ्च ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तत्रिवृत्शब्दे ज्ञातव्यमस्या विवरणम् ।)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः इति । ङीष् ।) धातकी । (अस्याः पर्य्याया यथा —
“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा —
“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

ताम्रफल, पु (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रफला स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्याः ।) दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधिकारे ज्वरचिकित्सायाम् ।
‘ सिंही धान्यं ताम्रपर्णी पटोली ।”)
लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कञ्चुरा । इति रत्नमाला ॥ शिराइ इति भाषा ॥

ताम्रवर्ण, पु (ताम्रस्येव वर्णोऽस्य ।) पञ्चि-माद्वलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भारत-वर्षीयद्वीपभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ८ ।

"भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे।
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान्॥")

ताम्रवर्णा, स्त्री, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्या इति। टाप्।) ओड्रपुष्पवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

ताम्रवल्ली, स्त्री, (ताम्रवर्णा वल्ली। मध्यपदलोपी समासः।) मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ चित्रकूटदेशप्रसिद्धा लता। तत्पर्य्यायः। ताम्रा २ ताली ३ तमाली ४ तमालिका ५ सूक्ष्मवल्ली ६ सुलोमा ७ शोधनी ८ तालिका ९। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। कफदोषमुखकण्ठोत्थरोगनाशित्वम्। श्लेष्मशुद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रबीजः, पुं, (ताम्रवर्णं बीजमस्य।) कुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रवृन्तः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णो वृक्षः।) रक्तचन्दनम्। कुलत्थः। इति रत्नमाला॥

ताम्रवृन्तः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य।) कुलत्थः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताम्रवृन्ता, स्त्री, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्याः इति टाप्।) कुलत्थिका। इति हेमचन्द्रः। ४।२४१॥

ताम्रशिखी, [न्] पुं स्त्री, (ताम्रवर्णा शिखा चूड़ा अस्त्यस्य। इति इनिः।) कुक्कुटः। इति जटाधरः॥

ताम्रसारं, क्ली, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्य।) रक्तचन्दनम्। इति रत्नमाला॥

ताम्रसारकं, क्ली, (ताम्रसार+स्वार्थे कन्।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रसारकः, पुं, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्येति कप्।) रक्तखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रा, स्त्री, (ताम्र+टाप्।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टः॥ (प्रजापतेः कश्यपस्य पत्नीनामन्यतमा। यथा, मात्स्ये। ६।२।
"सुरभिर्विनता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा॥"
सप्तत्वगन्तर्गतचतुर्थत्वग्विशेषः। यथा,—
"चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)

ताम्राक्षः, पुं, उपद्वीपभेदः। इति शब्दमाला॥

ताम्राक्षः, पुं, (ताम्रे रक्ताभे अक्षिणी यस्य। अक्षिन्+समासे षच्।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (ताम्रनयने, त्रि। यथा, भागवते। १।७।३३।
"तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम्।
बबन्धामर्षताम्राक्षः पशुं रसनया यथा॥")

ताम्राभं, क्ली, (ताम्रमिवाभातीति। आ+भा+कः। ताम्रवदाभा अस्येति वा रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) रक्तचन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, ब्रह्माण्डे ४७ अध्याये।
"रुचका निषधं प्राप्ता ताम्राभं निषधादपि॥")

ताम्रार्द्धं, क्ली, (ताम्रस्यार्द्धं अर्द्धभागतया उत्पत्तिकारणमस्य ताम्रस्यार्द्धं उत्पादकोऽस्य इति वा।) कांस्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताम्रिकः, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्माणं कार्य्यं शिल्पमस्य। ताम्र+ठन्।) कंसकारः। इति शब्दरत्नावली॥ ताम्रनिर्म्मिते, त्रि। यथा,
कार्षिके ताम्रिके पणः। इत्यमरः। २।९।८८॥ (यथा, मनुः। ८।१३६।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः॥")

ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अस्त्यस्या इति ठन् ततः टाप्।) गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ मानरन्ध्रावाद्यम्। इति भूरिप्रयोगः॥

ताम्री, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः। इति अण् ततो ङीप्।) वाद्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। मानरन्ध्रा २ विकारिका ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताय, ङ ङ पालने। सन्ततौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-सकं-सेट्।) सन्ततिर्विस्तारः। ऋ, अततायत्। ङ, तायते विद्यां सुधीः। इति दुर्गादासः॥

तायिकः, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठञ्।) तर्ज्जिकाभिधदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४।२४॥

तारं, क्ली, (तार्य्यते विस्तार्य्यते इति। तॄ+णिच्+घञ्।) रूप्यम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥
("दाहोत्तीर्णं सुघ्रीतं चन्द्रनिर्म्मलं कुन्दसन्निभम्।
गुरुस्निग्धकुमारञ्च तारसत्तममिष्यते॥"
अशुद्धस्याम्यतस्यास्य गुणा यथा,—
"आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च।
अशुद्धत्वाम्यतन्तारं शुद्धमार्य्यमतो बुधैः॥"
अस्य मारणं यथा,—
"कण्टवेध्यं तारपत्रं दिग्धाद्विगुणहिङ्गुलम्।
पातयन्ते रसो ग्राह्यो रजतं म्रियतसुच्यते॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणिवटिकायाम्।
"हारं सुवर्णं मुक्तञ्च तारम्॥"
"तारं मौक्तिकम्। तारशब्देनात्र मौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम्।" इति तट्टीका॥
गौणसिद्धिभेदः। यथा, "विहन्यमानस्य दुःखस्य विलात् तद्विघातास्त्रय इति इमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्चसिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः। ताश्चाद्या अध्ययनादित्वक्षणाः सिद्धयो हेतवः मुख्यास्तु हेतुमत्यः। विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानां अक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते॥" इति तत्त्वकौमुदी॥ अच्छिमध्यम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥)

तारः, पुं, वानरविशेषः। मुक्ताविशुद्धिः। शुद्धमौक्तिकः। इति मेदिनी। रे, ४३॥ (तार्य्यते उत्तार्य्यते भवसागरादनेन। तॄ+णिच्+घञ्। यद्वा तारयति स्वोच्चारणजपादिभिर्लोकान्। तॄ+णिच्+अच्। एतन्निरुक्तिर्यथा, काशीखण्डे। ७३ अध्याये।
"तारयेद्यद्भवाम्भोधेः स्वजपासक्तमानसम्।
ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्माथ लोकयन्॥")
प्रणवः। इति तन्त्रम्॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। २।
"तारश्रीपरशक्तिकामवसुधारूपानुगं यं विदुस्तस्मै स्तात् प्रणतिर्गणाधिपतये यो रागिणाभ्यर्थ्यते॥")
तरणम्। इति विश्वः॥ कूर्च्चबीजम्। इति तन्त्रसारम्॥ (नक्षत्रम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥ अत्युच्चशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६।३८॥ यथा, हेमचन्द्रटीकायाम्।
"नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः।
स एव कण्ठमध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४९।११७।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः॥"
राक्षसविशेषः। यथा महाभारते। ३।२८४।९।
"युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह।
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्व्वटः॥"
दैत्यविशेषः। यथा, हरिवंशे। ४३। ९।
"तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम्॥")
महादेवः।
"काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो वामभागे
शुण्डादण्डेन दन्ती त्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे।
मायाबीजञ्च कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तो वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनाम॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

तारः, त्रि, अत्युच्चशब्दविशिष्टः। इति मेदिनी। रे, ४४॥ स्फुरितकिरणः। निर्म्मलः। इति धरणिः॥ (तारं मुक्तास्त्यनेनेति अच्। मुक्ताविशिष्टः। यथा, अमरुशतके। २८।
"उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने॥")

तारकं, क्ली, (तारेण कनीनिकया कायतीति। कै+कः।) चक्षुः। इति मेदिनी। के, १००॥

तारकं, क्ली, स्त्री, (तारमेव। स्वार्थे कन्।) चक्षुस्तारा। नक्षत्रम्। इति मेदिनी। के, १००॥

तारकः, पुं, (तारयति देवानिति। तॄ+णिच्—ण्वुल्।) द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेषः। यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्त्रस्य द्वादशस्यात्मजान् शृणु।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान्।
मित्रवाहः सुवर्चाश्च दक्षपुत्त्रमनोः सुताः॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः॥
सुधर्म्माणः सुतपसो हरिता रोहितास्तथा।
सुरारयो गणाः पञ्च प्रत्येकं दशको गणः॥

ऋतधामा च तत्तेन्द्रस्तारको नाम तद्रिपु ।
हरिर्णपुत्रको भूत्वा घातयिष्यति शङ्कर ! ॥
इति गारुडे ८७ अध्याये ॥
(अपरोऽसुरविशेष । कार्त्तिकेय एन निहत
वान् । यथा मत्स्यपुराणे । १४५ । ५—११ ।
'वज्राङ्गो नाम दैत्योऽभूत्तस्य पुत्रस्तु तारक ।
सुरानुद्वासयामास पुरेभ्य स महाबल ॥
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्यास जग्मर्भयनिपीडिता ।
भ नोश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥
सन्त्यजध्व भय देवा । शङ्करस्यात्मज शिशु ।
तुहिनाचलदौहित्रस्त हनिष्यति दानवम ॥
तत काले तु कस्मिंश्चित दृष्ट्वा वै शैलजा शिव ।
स्वरतो वह्निवदने व्यत्जतकारणान्तरे ॥
ततप्राप्त वह्निवदने रेतो देवाननपयन ।
विदार्य जठराण्येषा व्यजीर्ण निगत सुने । ॥
पतित तत् सरिद्वरे ततस्तु शरकानने ।
तस्मात्तु स समुद्भूतो गुहो दिनकरप्रभ ।
स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४५ अध्यायमारभ्य
१५८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तॄ +
णिच + ण्वुल ।) कर्णधार । इति मेदिनी । के
६८ ॥ भेलक । इति शब्दरत्नावली । (तरणो-
पाय । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ।४।४०।
"केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुले ।
कचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् ॥"
'तारयतीति तारकस्त तारक तरणोपाय
नैव जानन्ति ।' इति तट्टीका ॥ महादेव ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
'गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च ॥")
त्रातरि त्रि । इति मेदिनी । के १०० ॥ (यथा
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।
कथयति भगवान् इहान्तकाले
भवभयकातरतारक प्रबोधम ॥'
स्त्रियां टापि अत इत्वम् । यथा, गो रामा
यण । २ । ६७ । २३ ।
'नारीणां तारिका काश्चित काश्चित परम-
वाजिनाम् ॥')
तारकजित पु (तारक तारकासुर जयतीति ।
जि + क्विप तुगागमश्च ।) कार्त्तिकेय । इत्यमर ।
१ । १ । ४२ ॥ (एतद्विवरण मात्स्ये १५८
अध्याये द्रष्टव्यम ॥)
तारकब्रह्म, क्ली, (तारक ससारसागरपारकारक
ब्रह्म ।) षडक्षरमन्त्रविशेष । यथा,—
'षडक्षर महामन्त्र तारक ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषां मुक्तिर्न संशय ॥
रामाय नम इत्येवमुच्चार्य मन्त्रमुत्तमम् ।
सच्छुद्धहृदयेनैतत पापिनामपि मुक्तिदम् ॥
इम मन्त्र जपन्नित्यममलस्त्व भविष्यसि ।
भस्मास्थिधारणाद्यत्तु सम्भूतस्याशुचित्वधि ॥
मङ्गल तद्भूत् सर्व मन्मन्त्रोच्चारणात शुभात ।
त्वमप्यनेन श्रीरामतारकाख्येन मन्त्रत ॥
भूत्वा काश्यां विश्वनाथो महाशापरिपालक ।
हत्वा मृतान् जीवमात्रान् मानुषादीन् परं
पदम् ॥
अन्यत किन्ते भय मन्त्रप्रभावात प्रापयिष्यसि ।
इति सन्दिश्य मां विष्णुर्विसमर्ज महायशान् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिव प्रति श्रीविष्णु
वाक्यम् ॥ अपि च ।
"मुमुक्षोर्मुनिकर्णान्तु अर्द्धोदकनिवासिन ।
अह दिशामि ते मन्त्र तारक ब्रह्मवाचकम् ॥
ओँ श्रीरामरामरामेत्येतत्तारकमुच्यते ।
अतस्त्व जानकीनाथ । परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिव
वाक्यम् ॥
तारका स्त्री, क्ली, (तरति तारयति वा । तॄ +
णिच + ण्वुल । टाप । "तारका ज्योतिषि ।"
७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न अत
इत्वम् ।) नक्षत्रम् । (यथा मार्कण्डेये ।९५।७१।
"अप बिन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि
तारका ।
यथा वा वर्षतो धारा गङ्गायां सिकता यथा॥')
कनीनिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥
(यथा, रघु । ११ । ६८ ।
'सत्वकोपदहनार्चिष तत
सन्दध दृशमुदग्रतारकाम् ॥')
इन्द्रवारुण्यां स्त्री । इति राजनिर्घण्ट ॥
तारकारि , पु, (तारकस्य तारकासुरस्य अरि ।)
कार्त्तिकेय । इति हेमचन्द्र । २ । १२३ ॥
तारकिणी, स्त्री (तारका सन्त्यत्र । तारका +
इनि ङीप ।) रात्रि । इति राजनिर्घण्ट ॥
तारकित, त्रि (तारका सञ्जाता अस्य । तारका
+ "तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इतच ।"
५ । २ । ३६ । इति इतच ।) तारकायुक्तम् ।
यथा,—
'सिति निशा इशदि स्फुटकुलपतत
कणगणाश्रितपतारकिताम्बर ॥'
इति नैषधम ॥
तारण पु (तारयतीति । तॄ + णिच + ल्यु ।)
भेलक । इति शब्दरत्नावली ॥ (ससारसागरात
तारयतीति । विष्णु । यथा, महाभारते ।१३।
१३८ । ५० ।
"शोकस्तारणस्तार शूर सर्वजनेश्वर ॥"
महादेव । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ११७ ।
'तोरणस्तारणो वात परिधीपतिखेचर ॥"
क्ली षष्ठिवत्सरेषु अष्टाशवत्सर । यथा,
ज्योतिषतत्त्वे ।
"अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम् ।
शस्य भवति सामान्य तारणे सुरवन्दिते ॥"
तथाच बृहत्संहितायाम् । ८ । ३६ ।
'तारण तदनु भूरिवारिद
शस्यवृद्धिमुदितप्र पार्थिवम् ॥"
तॄ + णिच + भावे ल्युट । उत्तारणम् । उद्धा-
रणम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५२ ।
"तारणायास्य दु खस्य प्रस्थानाय जयाय च ।")
तरणकारयितरि त्रि ॥
तारणि, स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच +
अनि ।) नौका । इति हारावली । ५८ ॥
तारतण्डुल, पु (तार शुक्लेव शुभ्रस्तण्डुलो यस्य ।)
धवलयावनाल । इति राजनिर्घण्ट ॥
तारतम्यं, क्ली, तरतमयोर्भाव । (तरतम +
ष्यञ् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—
"निर्द्धन निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥"
इत्युद्भट ।
तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अण ततो
ङीप ।) तरदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
तारपुष्प , पुं, (तार रूप्यमिव शुभ्र पुष्प यस्य ।)
कुन्दवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
तारल त्रि, (तरल एव । स्वार्थे अण ।) विट ।
इति भूरिप्रयोग ॥
तारविमला, स्त्री, (तार रूप्यमिव विमला ।)
धातुविशेष । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥
तारशुद्धिकर, क्ली, (तारस्य रजतस्य शुद्धि करो
तीति । कृ + ट ।) सीसकम् । इति राज
निर्घण्ट ॥
तारा, स्त्री, पु (तारयतीति । तॄ + णिच + अच ।)
नक्षत्रम । इत्यमर । १ । ३ । २१ ॥ (यथा
महाभारते । १ । २११ । २६ ।
"चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौ
कस ।')
यथाच कर्म्मलोचने ।
"एकतार नभो दृष्ट्वा सारथी नारदो मुनि ।
तावद्भवति चाण्डालो यावदन्यां न पश्यति ॥
अक्षिमध्यम । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शेषस्य
पर्याय । विम्बिनी २ कनीनिका ३ । इति
राजनिर्घण्ट । तारका ४ । इत्यमर ।१।३।२१॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम । ४ । ३८ ।
'तार ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ ।")
तारा स्त्री (तारयति तापादिति । तॄ + णिच +
अच + टाप ।) बुद्धदेवताभेद । बृहस्पति
भार्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवी
भागवते । १ । ११ । ७५ ।
"तत कालेन कियता ताराप्त सुतं शुभम ।")
वालिभार्या । सा सुषेणवानरकन्या । इति
रामायणम् ॥ (यथा महाभारते ।३।२७८।१८।
"हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपान
नाम ।
उवाच वचनं वाग्मी तां वानरपति प्रति ॥")
मौक्ता । मुक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥ ० ॥
द्वितीया शक्ति । यथा,—
"लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।
तारकत्वात सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥
उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥'

अस्या ध्यानं यथा,—

"प्रत्यालीढ़पदार्पिताङ्घ्रिशववद्घोराट्टहासा परा
खड्गेन्दीवरकर्त्तृखर्परभुजा हुङ्कारबीजोद्भवा।
खर्व्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटैकनागैर्युता
जाड्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा-
स्वयम् ॥"

अपि च।

"प्रत्यालीढ़पदां घोरां मुण्डमालाविभूषिताम्।
खर्व्वां लम्बोदरीं भीमां व्याघ्रचर्म्मावृतां कटौ ॥
नवयौवनसम्पन्नां पञ्चमुद्राविभूषिताम्।
चतुर्भुजां ललज्जिह्वां महाभीमां वरप्रदाम् ॥
खड्गकर्त्तृसमायुक्तसव्येतरभुजद्वयाम्।
कपालोत्पलसंयुक्तसव्यपाणियुगान्विताम् ॥
पिङ्गोग्रैकजटां ध्यायेन्मौलावक्षोभ्यभूषिताम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
ज्वलच्चितामध्यगतां घोरदंष्ट्रां करालिनीम्।
सावेशस्मेरवदनां स्त्र्यलङ्कारविभूषिताम् ॥
विश्वव्यापकतोयान्तःश्वेतपद्मोपरिस्थिताम् ॥"

अस्या दश्याधरमन्त्रोक्तध्यानं यथा,—

"श्यामवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे।
दधानां बहुवर्णाभिर्बन्धुरूपाभिरावृताम् ॥
शक्तिभिः स्मेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम्।
रत्नपादुकयोर्न्यस्तपादाम्बुजयुगां स्मरेत् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(अस्या वीजं यथा, "ह्रीँ स्त्रीँ हुँ फट् ॥")

तारापतिः, पुं, (तारायाः पतिः।) शिवः। चन्द्रः। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। २७।

"शान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते
राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्के
दिवः ॥")

बृहस्पतिः। वाली। सुग्रीवः। इति पुराणम् ॥ (यथा, नैषधे। १६। ८।

"व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नवे दूरं तारापतौ च हतौजसि।
लघु रघुपतेर्भार्य्यां मायामयीमिव रावण-
स्तिमिरमभिशरण्यादं रात्रिं हिनस्ति गभस्ति-
राट् ॥")

तारापथः, पुं, (तारायां नक्षत्राणां पन्थाः। समासे अ।) व्याकाशः। इति हलायुधः ॥ (देशविशेषः। यथा, रघुः। १५। ९०।

"अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ।
शासनात् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ ॥"

"कारापथेश्वरौ।" इति वा पाठः ॥)

तारापीड़ः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां आपीड़ो भूषणमिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वनामख्यातचन्द्रापीड़स्य राज्ञो भ्राता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४३।

"तारापीड़ोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत॥"

कादम्बरीकथितनायकविशेषः। यथा, कादम्बर्य्याम्। १०२ पत्रे। "अवतार इव धर्म्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीड़ो राजा तारापीड़ोऽभवत् ॥")

ताराभूषा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं यस्याः।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभ्रः, पुं, (तारो निर्म्मलोऽभ्र इव। शुक्लवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तारामण्डलः, पुं, (ताराणां मुक्तानां मण्डलं यत्र।) ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (नक्षत्रमण्डले, क्ली ॥)

तारारिः, पुं, (तारस्य रूप्यस्य अरिः। एतत्संसर्गेण रूप्यस्य चाकचिक्यादिकं विनश्यतीत्यतोऽस्य तथात्वम्।) विटमाक्षिकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १२१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी। सा च ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिन्यां जाता। असौ गिरिजांशजा। यथा,—

"इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिकः।
भोगवत्याह्वयायान्तु पुर्य्यां रिपुनिसूदनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः।
तस्य भार्य्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्त्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा।
तस्याः पुत्त्रशतं जज्ञे देवगर्भसमच्युतम् ॥
बलवीर्य्यसमायुक्तं ककुत्स्थनृपसत्तमात्।
पुत्त्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत्।
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया ॥
प्रसन्ना सा त्रिभिर्वर्षैस्तां स्वप्ने चाब्रवीदिदम्।
यौषिल्लक्षणसंयुक्ता सार्व्वभौमस्य भाविनी ॥
नक्षत्रमालया युक्ता पुत्त्री तव भविष्यति।
सापि स्वप्ने वरं प्राप्य मुदिताभून्नृपाङ्गना ॥
पार्व्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह।
सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥
गर्भं दधे महासत्त्वं चन्द्रिकेवाम्बतीतृकरम्।
सम्पूर्णे तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम्।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरच्छीतांशूपमां
शुभाम् ॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा ॥
ववृधे मन्दिरे तस्य वर्षास्विव सुरापगा।
तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै ॥
नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते नृपसत्तमः।
कालक्रमेण सा बाल्यं व्यतीत्य वरवर्णिनी ॥
मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे।
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ॥
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम्।
माधवे मासि संप्राप्ते चन्द्रवृद्धौ शुभे दिने ॥
स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतैः।
वार्त्तिकान् सुबहून् राजा वड़वाभिः क्रमेण वै ॥
तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशनृपान् प्रति।
ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्त्तिकाननात् ॥
तूर्णमेव समाजग्मुस्तारावत्याः स्वयंवरम्।
तत् श्रुत्वा पौष्यतनयश्चतुरङ्गबलैर्युतः ॥
स्वयंवरं जगामाशु देवालङ्कारमण्डितः।
एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः कुमारी वरवर्णिनी ॥
दृष्ट्वा धात्रीं निजां सम्यक् सम्पूर्णज्ञानशालिनीम्।
स्वयंवरसभां द्रष्टुं प्राहिणोत् सदृशं प्रति ॥
स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुलक्षणम्।
नृपं निरूप्य भो धात्रि ! मह्यमेत्य निवेदय ॥
एवं तां प्रेषयित्वाथ धात्रीं नृपतिपुत्त्रिका।
सा मनोन्मथिनी यत्र प्राराधयति चण्डिकाम्।
तत्र प्रायान्महाभागा शुभा तारावती तदा।
तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाह्वयाम् ॥
मानुषेणाथ भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना।
प्रणनाम महाभक्त्या वाक्यञ्चेतदुवाच ह ॥
प्रणमामि महामायां योगनिद्रां जगन्मयीम्।
सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला।
यदि सत्यं जनन्या मे मदर्थे त्वं प्रपूजिता।
तेन सत्येन सुभगः पतिर्म्मेऽस्तु नृपोत्तमः ॥
स्वयंवरेऽद्य भवतु प्रसीद हरवल्लभे ! ।
इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी ॥
मोहयन्ती नृपसुतां यथात्मानं न वेत्ति च।
अथ प्राहादृश्यमूर्त्तिरिदं सा सूनृतं वचः ॥

श्रीदेव्युवाच।

पौष्यस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः।
स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥
तमिन्दुकलया शीर्षे चिह्नितं नृपसत्तमम्।
वरयस्व रवारोहे पार्व्वतीव वृषध्वजम् ॥
अथाजगाम सा धात्री निरूप्य सदृशं पतिम्।
तारावत्यास्तदाचष्ट रहस्यं नृपसत्तमम् ॥
दृष्ट्वा तामागतां धात्रीं प्रहृष्टा नृपतेः सुता।
पप्रच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टस्त्वया नृपः ॥
सा प्राह धात्री वचनात्तव भूपा विलोकिताः।
चारुरूपाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः॥"

"नृपौ पुनर्म्महासत्त्वौ सिंहस्कन्धौ बृहद्भुजौ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ ॥
तयोरपि वयःस्थत्वात् प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः।
स एव ते पतिर्योग्यश्चिह्नेनानेन सुन्दरि ! ॥
तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम्।
धात्र्याश्चैवं वचः श्रुत्वा राजपुत्त्री जगाद ताम् ॥
मत्पार्श्वचारिणी भूत्वा निर्दिशस्व नृपोत्तमम्।
सावतीर्य्य तदा याप्ययानात्तारावती तदा ॥
धात्र्या चानुगया युक्ता व्यचरत् सदसोऽन्तरे।
सभामध्ये चिरं सा तु विहृत्य वरवर्णिनी ॥
भावित्वान्नियतेर्योगाच्चण्डिकायाः प्रसादतः।
तयोः समत्वादेकत्वात्तया धात्र्या विबोधिता ॥
इति खेदनधर्म्माम्भःकणिकानिचिताननां।
पतिं पूर्व्वतरं पुत्त्री राज्ञस्तारावती सती ॥
स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम्।
वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥
तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम्।
संस्कृत्य ग्राहयामास देवेभ्यो वैदिकैर्मखैः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम्,
करवीरपुरायाशु प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥"

इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तारिका, स्त्री (तारकोऽस्त्यस्या अस्तीति । तार + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) तालरस । ताड़ी इति भाषा । यथा,—
"अमिदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
(तरणमूल्ये स्त्री । यथा मनु । ८ । ४०७ ।
"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")

तारिणी स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् + णिनि ङीप् च ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्य्याय । तारा १ महाश्री २ ओँकारा ३ स्वाहा ४ श्री ५ मनोरमा ६ जया ७ अनन्ता ८ शिवा ९ लोकेश्वरात्मजा १० खदिरवासिनी ११ भद्रा १२ वैश्या १३ नीलसरस्वती १४ शङ्खिनी १५ महातारा १६ वसुधारा १७ धनन्ददा १८ त्रिलोचना १९ लोचना २० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व्वसिद्धिदान् ।
येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
कवित्वं लभते शुद्धामनर्गलविजृम्भिणीम् ।
पाण्डित्यं सर्व्वशास्त्रेषु धनैर्धनपतिर्भवेत् ॥
राजद्वारे सभायाञ्च विवादे व्यवहारके ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति इत्यर्थस्तारिणीपरः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
('तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा नीला सरस्वती ।
कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ॥'
इति तन्त्रकोषः ॥
त्रि, उद्धारकर्त्री । यथा, मार्कण्डेये ।
"तारिणी भवसाराणगरस्य कुलोद्भवे ॥")

तारुण्य, क्ली, (तरुणस्य भाव । तरुण + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ७ ।
'इत्यकार्टिसमा वित्त तारुण्याङ्कितकोटिषु ॥')

तारेय पुं (तारायाः बालिपत्न्याः अपत्यं पुमान् । तारा + ढक् ।) बालिपुत्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
'अनुरूपाणि कर्म्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥"
इत्युपनिषदां तारायाः पुत्रो बुधोऽपि ।)

तार्किक, त्रि (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क + ठक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्त्ता । इति व्याकरणम् । स षड्विधो यथा । वैशेषिक १ बौद्ध २ आर्हत ३ नास्तिक ४ लौकायतिक ५ चार्व्वाक ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा भर्तृहरेः वैराग्यशतके । ४१ ।
"काशी सैवाचार्य्यः प्राशा वा तार्किकास्तु गुरुः ।
संन्यासी यदि सर्व्वथापि मास्तु ब्रह्म
पन्नम् ॥)

तार्क्ष, पुं (तृक्ष इव । स्वार्थे अण् ।) कश्यपः । यथा, रैमावतः ।
"प्रमथ्य तरसा राजा शालादींश्चैव पन्नगान् ।
प्रावृताः सर्व्वलोकानां तार्क्षपुत्र सुधामिव ॥"
(विनतायां जातः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥")

तार्क्षी, स्त्री, (तार्क्ष + गौरादित्वात् ङीष् ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्य, क्ली, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये २७ ॥ (यथास्य पर्य्याया वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")

तार्क्ष्य, पुं (तार्क्षस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) अश्वः । सर्पः । गरुडाग्रजः । गरुडः । इति मेदिनी । ये, २७ ॥ (यथा, रघु । ६ । ४९ ।
'अस्मिन् तार्क्ष्यात् किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ॥"
तथाच ऋग्वेदे । १ । ८९ । ६ ।
'स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥'
"ऋतस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्ति अवि नाशं विदधातु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
'तार्क्ष्यो रथो गरुड़ो वा न स्वस्ति दधातु ॥"
इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । २५ । १९ ॥ अश्वसुतनोऽनापत्यम् । यथा, महाभारते । ३ । १८४ । ८ ।
'अगुवारिष्टनेम्योऽथ तार्क्ष्यस्याथममञ्जसा ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
'एवमुक्तस्तु तार्क्ष्य सर्व्वशास्त्रविदां वर ।
विबुध्य सम्पदग्र्यां तद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥")
शालवृक्षः । स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥
अश्वकर्णवृक्षः । स्यन्दनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २९८ ॥ (क्षत्रियविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १५ । [मह ॥"
'अमन्दा कौकुराश्चार्क्ष्या वलभा पक्षैर्महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९० ।
'गन्धर्व्वोऽप्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुभारदः ॥"
पर्व्वतविशेषः । इति केचित् ॥)

तार्क्ष्यज, क्ली (तार्क्ष्ये सुवर्णे तद्वत् जायते । यद्वा, तार्क्ष्ये पर्व्वते जायते इति । जन + ड ।) रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥

तार्क्ष्यध्वज, पुं, (तार्क्ष्यो गरुड़ः ध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५८ ॥

तार्क्ष्यनायक, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायकः प्रापकः । स्वमातुर्दासत्वकाले विमातृपुत्रसर्पाणां वहनात् तथात्वम् ।) गरुड़ः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनायकः । इति केचित् ॥)

तार्क्ष्यप्रसव, पुं (तार्क्ष्ये पर्व्वते प्रसवोऽस्य ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यशैल, क्ली, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अण् ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुत चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ।
'मिश्रद्रुतं चक्रमर्दस्य बीज-
मिन्द्रमत कैश्चर्वं तार्क्ष्यशैलम् ॥")

तार्क्ष्यी, स्त्री (तार्क्ष्यस्य पत्निवत् प्रिया । अण् ङीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

ताल, क्ली, (तलत्यनेनेति । तल प्रतिष्ठायाम् + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) हरितालम् । (अस्य नामानि यथा,—
"हरितालं तालमालं नालं पिञ्जरभूषणम् ।
पिञ्जकं रोमहरञ्च तालकं मालमित्यपि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)
तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गासिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०२ ॥ (तालस्य विकारः । 'तालादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १५२ । इत्यस्य तालाद्धनुषि इति वार्त्तिकोक्त्या अण् । धनुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ तालफलम् । अण् तस्य लुक् ।) तालफलम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
'शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षात् महीतलम् ।
तालैरिव महाराज ! वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥)

ताल पुं, (तलत्यत्र । तल + "हलश्च ।" ३।३।१२१ इति घञ् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालद्रुमः २ पत्री ३ दीर्घस्कन्धः ४ ध्वजद्रुमः ५ वृक्षराजः ६ मधुरसः ७ मदाढ्यः ८ दीर्घपादपः ९ चिरायुः १० तरुराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गुच्छपत्रः १३ आसवद्रुः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेख्यपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य रसगुणाः । कफपित्तदाहशोषनाशित्वम् । मदकारित्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वम् । बल्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातपित्तक्षतदाहक्षयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । बहुमूत्रत्वम् । तन्द्राभिष्यन्दिशुक्रदात्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वातनाशित्वम् । कुष्ठरक्तपित्तनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तद्बीजस्य अर्थात् तालशस्यस्य गुणाः । मूत्रकरत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तन्मज्जगुणाः । मधुरत्वम् । मदनत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तालमस्तकगुणाः । पित्तनाशित्वम् । शुक्रस्य वृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालजतरुणतोयगुणाः । अतिशयमदकारित्वम् । तदम्लीभूतं पित्तवातदोषहरम् । इति भावप्रकाशः ॥ कफनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । बलत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तालप्ररोहगुणाः । हृद्यत्वम् । वातरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तालजटामज्जगुणाः । त्रिविधज्वरहरत्वम् । लघुत्वम् ।

श्लेष्मकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सस्नेहत्वम् । मधुरत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तालशिरोगुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशित्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति । राजवल्लभः ॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम् । अयं स्वर इयत् कालं गेयः इयत् कालं विलम्बितं इयत् कालं द्रुतं इयत् कालं मध्यमिति बोधयितुं ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याकुञ्चन प्रसारणादिक्रियाभिर्निर्मितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः ॥ साङ्गे इदमियत् कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकुञ्चनादिक्रियामानं ताल इति ॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्रात्वुच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिसन्दात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधुः ॥ कालेन नर्त्तनगानवादनक्रियाणां मानं तालः । तारादिककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । गौरीश्वरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तस्य कारणम् । क्रियाकालश्च । हरनृत्यस्य ताण्डवं गौर्य्या नृत्यस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नार्य्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम । ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

"चच्चत्पुट१ श्चाचपुटः२ षट्पितापुत्त्रकस्तथा३ ।
उद्घट्टकः४ सन्निपातः५ कङ्कणः६ कोकिलारवः७॥
राजकोलाहलो८ रङ्गविद्याधर९ शचीप्रियौ१० ।
पार्व्वतीलोचनो ११ राजचूड़ामणि १२ जयश्रियौ १३ ॥
वादकाकुल१४ कन्दर्प१५ नलकूवर१६ दर्पणाः१७ ।
रतिलीलो १८ मोक्षपतिः १९ श्रीरङ्गः २० सिंहविक्रमः २१ ॥
दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलश्च २४ चर्च्चरी २५ ।
कुहक्को २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८ टेङ्किके २९ ॥
रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्त्ति ३१ वनमालि ३२ चतुर्म्मुखाः ३३ ।
सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रबिम्ब ३६ द्वितीयकाः ३७ ॥
जयमङ्गल ३८ गन्धर्व्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभङ्गयः ४१ ।
रतितालो ४२ वसन्तश्च ४३ जगझम्पो ४४ ऽथ गारुगिः ४५ ॥
कविशेखर ४६ घोषौ च ४७ हरवल्लभ ४८ भैरवौ ४९ ।
गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तकः ५२ ॥
सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३ क्रीड़ा ५४ निःसारुरेव च ५५ ।
मुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्दा ५८ दितालकाः ५९ ॥
सम्पर्केष्टाक ६० इत्यादि ताला भरतसंमताः ।
संक्षेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं यथा ॥ * ॥
अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम् ।
द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम् ॥
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुः प्लुतः १ ।
गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥ २ ॥
गलगालगलाश्चैव षट्पितापुत्त्रके मताः ३ ।
उद्घट्टके तु गमना: ४ सन्निपाते गुरुर्म्मतः ॥५॥
चतुर्व्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६ ।
पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लचतुष्कं गलौ पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वयं गुरुः ।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत् ॥
खचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुर्बिन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ॥७॥
लचतुष्कं सयत्यन्तं खत्रयं खत्रयं लघुः ।
लघुर्बिन्दुद्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ॥८॥
खद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ ।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरूणि त्रीणि यत्र वै ॥
प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः ॥१०॥
खद्वयं गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुनः ।
यत्र तालः स विज्ञेयः पार्व्वतीलोचनाभिधः ॥११॥
राजचूड़ामणौ बिन्दुर्लश्च बिन्दुर्लगौ मतौ ॥ १२ ॥
रगणो नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुगं लघुः ।
लचतुष्कं विना शब्दं तालः स्याद्वादकाकुलः ॥१४॥
द्रुतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तितः ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः प्लुतका अपि ।
लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूवरः ॥१६॥
बिन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः ॥ १७ ॥
रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ॥१८॥
आदौ षोड़शगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्ततः ।
चतुःषष्टिर्द्रुता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्मतः ॥ १९ ॥
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगणाल्लघुप्लुतौ मतौ ॥ २० ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगाः खगौ ॥२१॥
प्लुतो लघुः प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥ २२ ॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम् ॥२३॥
लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम् ॥२४॥
अष्टतालस्तु चर्च्चर्य्यां विरामान्ते द्रुतौ लघुः ॥२५॥
द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहक्काख्ये लघुद्वयम् ॥२६॥
भवेयुर्विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम् ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ ततः प्लुतः ॥ २८ ॥
टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव सतांसदं ॥ २९ ॥
भगणो गप्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥३१॥
चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि ॥ ३२॥
चतुर्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुतः ॥ ३३ ॥
भगणः प्लुतो लगौ बिन्दुद्वयं गौ नः प्लुतस्तथा ।
लघुः प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च ॥
निःशब्दं लचतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने॥३४।
गो लघुर्गौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः ॥३५॥
गो द्रुतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम् ॥३६॥
द्रुतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ॥३७॥
सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ ३८ ॥
चत्वारो गुरवो बिन्दुश्चत्वारश्च प्लुता अपि ।
बिन्दवो दशषट् लाश्च ताले गन्धर्व्वसंज्ञके ॥३९।
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरुः ॥ ४० ॥
गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव त्रिभङ्गिः परिकीर्त्तितः ॥४१॥
अत्र रतितालस्य लक्षणं पतितम् ॥ ४२ ॥
वसन्तताले कथितो नगणो मगणस्तथा ॥ ४३ ॥
जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तञ्च खद्वयम् ॥४४॥
गप्लुतौ लौ द्रुतौ लश्च प्लुतो गारुगि । ४५ ।
शेखरे ॥ ४६ ॥
प्लुतः शून्ये नगौ लश्च खद्वयञ्च ततो लघुः ॥
खचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते ।४७।
हरवल्लभताले च प्लुतो लौ गौ च खद्वम् ॥४८॥
भगणः प्लुतौ गनौ गयौ प्लुतो लघुश्च भैरवे ।४९।
गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ॥५०॥
चतुर्लघुर्मल्लताले विरामान्तं द्रुतद्वयम् ।
लगौ गौ नो नगौ गश्च खद्वयं लद्वयं पुनः ॥५१॥
गचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके । ५२ ।
सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम् ॥५३॥
एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स उच्यते ॥५४॥
द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारुके मतम् ।५५।
खत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः खत्रयन्तथा ॥
प्लुतौ गः खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ।५६।
लगौ बिन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः ॥५७॥
खद्वयं सविरामान्तं गुरुः प्लुतद्वयं लघुः ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ॥ ५८ ॥
आदिताले लघुश्चैक इत्याह भरतो मुनिः ।५९।
मगणश्च प्लुतान्तः संपर्केष्टाकतालके ॥ ६० ॥
एकाधिकशते ताले षष्टिर्मुख्यतमा इमे ॥" *॥

अथ प्रस्तारः ।

"गुरोः प्लुताधोभागे तु गुर्व्वधोभागतो लघुः ।
द्रुतं लघोरधोभागे तुल्ये तु तुलया तु पङ्क्तिका ॥
उद्धृता च कला पश्चादित्थं प्रस्तारणक्रमः ।
सर्व्वप्लुतात् समारभ्य मात्रानिबद्धनिर्म्मितात् ।
तावत् प्रस्तारयेदन्तो यावत् सर्व्वं द्रुतं भवेत् ॥"

अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताकादयः सन्ति बाहुल्यभयान्नोक्ताः ॥ * ॥

अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् ।

"ताले निष्पातहस्तः प्लुतमनुघटयेद्घातमेकं सशब्दं
तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शयेद्दूर्द्धतोऽधः ।
शून्यत्वात् फक्कतालाविति जगति पुनः सूत्रसिद्धौ सनन्दावित्थं घातत्रयं तत् त्रिकलतनुवपुर्व्वर्द्धयेदूर्द्धकारम् ॥
एको घातः सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्यः
सोऽपूरस्तं याति लीलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः ।
किञ्चोच्चैकैकमात्रा समुदयिनि लघौ घात एको निनादी

पाश्चौ मात्राईभाजि द्रुतयुगि लघोरर्द्धमाद्येन
घात: ।

इति तालपातनप्रकार: । * ।

"रङ्गो मणिबन्धकङ्कणवहो मुक्तावलीमण्डन:
क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्व्वलीलारत: ।
तालाक्षोरपतिचतुर्मुखनतो यो राजचूडामणि
स्तद्वत्तालमयस्तृतीर्द्रुतयुतः संसारवन्ध्य हरि ।
रपि च ।
नन्दाख्योऽर्द्धगुरुस्तेन वनतत्कन्दविनोदय,
कन्दर्पो गणकुञ्जरश्च तुलितौ यस्यानिरूपे गुणे ।
कण्ठाभ्या किल कोकिलारवभवौ वाद्यौ जय
श्रीरङ्गी
तालाख्या सुरजिच्छिनत्तु सगुण, संसारपाशा-
वलीम् ।
ख्यातं च कविचक्रवर्त्तिपदतो विद्याधनैरर्च्चित
सौभाग्यैरिव यमर्ज्जुनयशा: श्रीशोभनस्
श्रीधर: ।
तस्य आत्मजभट्टस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्य स्तवकाद्युतसतसती यातस्तृतीय,
पटु ।"* ।

अन्यच ।
'आद्यावरजाया वक्रो मम इन्द्रचतुर्द्दश' ।
दशत्रिमात्रयादि द्रुतनाद्या तत: परम् ।
अथाद्यतालभेदा: । आड १ दोज २ ज्योति ३
चन्द्रशेखर ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल ६ रूप-
कम् ७ समताल ८ । अथ युगतालस्य भेदा: ।
धीरविक्रम १ विषमसमुद्र २ धरणम् ३ वीर-
दर्पक ४ मण्डूक ५ कन्दर्प ६ कोकपादिक ७
ध्रुवचरणम् ८ द्यकोषी ९ गजेन्द्रगुरु १०
छुटका ११ । अथ त्र्यतालभेदा: । ब्रह्म १ विराम
ब्रह्म २ घटकषा ३ ब्रह्ममाला ४ । अथेन्द्रताल
भेदा: । दर्पसार १ दर्पाली २ मदनदोला ३
गुरुजार्द्ध ४ पक्षाली ५ इन्द्रभाव ६ ।
अथ चतुर्द्दशतालभेदा: । सिंहनाद १ चन्द्र-
माला २ द्वयमाला ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वर्ण
सार ५ समाद ६ धराधरा ७ वसन्तक ८
काककला ९ कौरमन्दा १० साकरी ११ वर्ण
धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ।
तेषां लक्षणानि यथा,—
एकतालान्तत शून्य युगलं तालिका परे ।
सङ्गीत, प्रथम सार आडताल प्रकीर्त्तित, १ ।
एकतालश्च शून्यञ्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
द्वितयभेदे कलाभिर्दोलालश्च भवेत् पृथक् २ ।
प्रथम युगलं तालं एक एकस्तथापर ।
कल्पितं तालभेदं ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ।
चन्द्रशेखराख्या युग्मं तथा चन्द्रशेखर ।
एक ताला विषमस्तं चन्द्रशेखरभाषितम् ४ ।
एकताला भवेच्छून्य क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
वृषभान्त इन्द्रच गञ्जनो मुनिभाषितम् ५ ।
प्रथम शून्यमेव तत्परं तालमेककम् ।
द्वे द्रुतं तथा शून्यं पञ्चताल प्रकीर्त्तितम् ६ ।
युगलं प्रथमं तालं तत्परञ्चैकशून्यकम् ।
शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७ ।
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
शेषे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ।
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
तत्परं युगलं तालमित्येव धीरविक्रम: १ ।
युग्मताल तथा शून्यं तत्परं द्वयतालकम् ।
शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ।
युग्मतालश्च शून्यञ्च एकतालश्च तत्परे ।
शेषेकञ्च त्रिशून्यञ्च विषम धरणं भवेत् ३ ।
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पश्चात् स वीरदर्पक: स्मृत: ४ ।
प्रथमं एकतालश्च तत्परं शून्यमेककम् ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ।
समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुन: ६ ।
पञ्चतालात् पर शून्यं कोकपादिकसत्तमम् ।
अर्द्धश्च भवेत् वक्रं तथामस्य यथा गति: ७ ।
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ।
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् ।
विराम एकतालश्च यागभेदे द्यकोषिका ९ ।
युगल युग्म पश्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ।
युग्मशून्य विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ।

युग्मश्च वक्रं प्रथमेकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ।

युग्मताल भवन्तश्च एकतालश्च तत्परे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ।
प्रथमञ्चैकतालश्च युग्मशून्यं तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालेति घटकषा खलु कथ्यते ३ ।
आदौ युग्मं तथा युग्म त्रितालश्च तथा परे ।
ब्रह्ममाला भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ।
सविरामं त्रितालश्च एक शून्य तथापरे ।
शेषे वक्रं त्रितालश्च दर्पसार इतीरिते १ ।
द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
द्वितीय द्विशून्यमित्येवं दर्पाली २ ।
प्रथममेव युग्मताल तत्पश्चादेकशून्यं विरामे ।
शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ।
युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अर्द्धञ्च तथा वक्रं गुरुजार्द्धं ईरित ४ ।
पारवताश्च यथा धाराख्या ताला भवेत्पुन: ।
पञ्चतालान्तराणीति पक्षालीति प्रकीर्त्तिता ५ ।
सविरामं चतुस्तालं त्रिताल शून्यमन्तत: ।
मेघारम्भे यथा केका स्पन्दते इन्द्रभाषित ६ ।
एकतालश्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितयं तत: ।
शेषे चतुष्टयं वक्रं सिंहताल इतीरिते १ ।
एकतालस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतत्परम् ।
शेषे चोर्द्धं च शून्यानि चन्द्रमाला भवेत् परा २ ।
प्रथमं घटकतालश्च अर्द्धोन्तु भवेत् क्रमे ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं द्वयमाला च सोच्यते ३ ।
चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
चतुर्द्धं तु भवत्येव अर्द्धज्योतिरिति स्थिति ४ ।

एकैकतालान्तरयुग्मतालात्
शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
स स्वर्णसाराख्यमतीततालः ५ ।

युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
समादाख्योऽन्तरे शून्यं इति सङ्गीत भाषितम् ६ ।

यथाम्बुदे दामिनि शोभयाना
तथा सुसम्बद्धसुतालभागम ।
युग्मं चतुष्कं क्रमतश्च तालं
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ।

एकतालश्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयश्चैव वसन्तवागुदाहृत ८ ।
सविरामं द्वयं ताल युग्मतालं तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च भवेत् काककलेति सा ९ ।
त्रितालश्च भवेद्वक्रं तत्परं चैकतालकम् ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चेत् कौरमन्दा प्रचक्षते १० ।
युग्म युग्मं तथा युग्मं तालश्चैकं भवेत क्रमात् ।
शेषशून्य कलाभेदे साकरीति भवेत् पृथक ११ ।
सविरामं द्वय तालं युग्मशून्यश्च तत्परम् ।
शेषोऽर्द्धन्तु त्रितालश्च वर्णधारा प्रकीर्त्तिता १२ ।
चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं ताल भवेत् क्रमात् ।
अर्द्धन्तु भवेद्वक्रं भाषाख्यं तालमुत्तमम १३ ।
अर्द्धन्तु त्रितालश्च द्वय तालं विरामकम ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतज्ञैरपि सम्मत ।"
इति सङ्गीतदामोदर: ।
दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे विस्तराय
प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् । * ।
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां स्फोटनम् । करा
स्फाल: । (यथा, मेघदूते । ७९ ।
"तालै: शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तित: कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ: सुहृद्व: ।")
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । तृणद्रु: । इति
मेदिनी । ले, २४ । (महादेव: । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १०८ ।
"नन्दिताल: करन्याली ह्यर्द्धचन्द्रो महायुः")
तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट: । (अथ ताल
कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्धं तालमायुघ्नं कफवातप्रमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ।
अथ तालकस्य शोधनविधि: ।
तालकं कणश: कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं तत: कूष्माण्डजे द्रवे ।
तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ।
अथ तालकस्य मारणविधि: ।
अदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्द्दयेद्दिनं ततश्चाहि प्रलेपयेत् ।
तत: पुनर्नवाक्षारै: स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ।

तत्र तद्गोलकं हृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
ग्याकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
अन्यच्च ।
"तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्याप्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
"तालकं कणशः कृत्वा सुस्वच्छं चुल्लिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
क्षारोदकैश्च संपिष्टद्वर्धो यावन्मूत्रकलम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुम्भाण्डेष्व प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥"
मतान्तरम् ।
"अम्ललोनीजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रक्षाल्य शाल्मलीक्षारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय काचघोयन्तं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठशोषदशान्तये ॥"
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै + कः ।) हार-यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् । तालक + अण् + ङीप् ।) तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालक्षीरकं, क्ली, (तालजातं क्षीरमिव । ततः इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूततवक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५४ । १० ।
"नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये ।१।३५२।
"शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिश्चैत्र सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपर्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥")
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजचिह्नं यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
"अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥"
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
"मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—
"मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्बिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
वन्दित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भये पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तिथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्मै तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यश्च निश्चयः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विप्रे ! शृणु भाग्यमनुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिञ्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा समाप्ता ॥ * ॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि । तानि यथा,—
"पिण्डखर्ज्जूरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥" * ॥)
तालपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव ।) ताड़ङ्कः । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥ (एतस्य व्यजनगुणा यथा,—
"तालपत्रमरुद्रूक्षः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्त्रिका, स्त्री, (तालपत्त्री + स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राज-निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्त्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
"गोजी च पिप्पा सह तालपत्त्र्या
शस्यौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्ण-मस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । ङीप् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य । कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ + क्विप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति । प्र + लम्ब + अच् ।) तालजटा । यथा,—
"तथा तालप्रलम्बञ्च रक्तं चातरणापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २।४।११६ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः । ङीप् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः । अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

प्रायो मात्राड्डंभाजि हृतवपुषि सघोरड्डंनादेन घात ॥

इति तालघातनप्रकार ॥ * ॥

श्रीरङ्गो मणिबन्धकङ्कणवद्यो मुक्तावलीमण्डन क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्व्वलीलारत ।
साश्चान्नीचपतिश्चतुर्मुखगतो यो राजचूडामणि सोऽयं तालमयस्तृषोद्धुत्यवन् संसारवन्ध हरि ॥
अपि च ।
नन्दीप्रोऽहंतनुर्भुखेन वगतस्तश्चन्द्रविभोदय कन्दर्पो नलकवरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले ।
कण्ठान्त किल कोकिलारवभवो वाद्यो जय श्रीरङ्गो
तालात्मा मुरजिच्छिनत्तु सगुण संसारपाशावलीम् ॥
ख्यातो य कविचक्रवर्त्तिपदतो विद्याघनैरर्च्चित सोऽभद्रयमिम यमर्ज्जुनयशा सोऽजीजनत श्रीधर ।
नस्य श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे तालाख्य स्तवकोऽच्युतस्तवकृतौ यातस्तृतीय पटु ॥ * ॥

अन्यच ।
आन्नावष्टस्तथा रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्दश ।
दशावतारबन्धानि नृत्यनाटा तत परम् ॥
अथाष्टतालभेदा । आड १ दोज २ ज्योति ३ चन्द्रशेखर ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल ६ रूपक ७ समताल ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदा । वीरविक्रम १ विषमसमुद्र २ घरणम ३ वीर दम्भक ४ मण्डूक ५ कन्दर्प ६ डाम्रपाहिड ७ ध्रुवचरणम् ८ दम्भकौषी ९ गजेन्द्रगुरु १० छुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदा । ब्रह्म १ विराम ब्रह्म २ षटकला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल भेदा । देवसार १ देवपाली २ मदनदोला ३ गुरुगान्धर्व्व ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाष ६ ॥ अथ चतुर्दशतालभेदा । चिह्नताल १ चन्द्र मात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वग सार ५ समाष्ट ६ धराधरा ७ वसन्तवाक ८ काककला ९ कीरमन्दा १० ताण्डवी ११ हर्ष धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
एकतालस्तत शून्य युगल तालिका परे ।
सङ्गीते प्रथम सार आडताल प्रकीर्त्तित १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
प्रान्तशून्य कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २ ॥
प्रथम युगल ताल एक एकस्तथापरे ।
कलाभेदे तान्ते ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्म तथा चन्द्रस्तथापरे ।
चन्द्र तालो विभवत्येवं चन्द्रशेखरभाषित ४ ॥
एकतालो भवेच्छून्य क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
अन्तशून्य गञ्जनश्च सर्व्वतो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथम युगलश्चैव ततपर तालमेककम् ।
शेषे युग्म तथा शून्य पञ्चताल प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
शेषे च युगल ताल रूपक परिकीर्त्तितम् ७ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेण द्विविध भवेत् ।
शेषे युगलतालश्च समताल भवेत परम् ८ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेण त्रिविध भवेत् ।
ततपरं युगल तालमित्येव वीरविक्रम १
युग्मताल तथा शून्य ततपर द्वयतालकम् ।
शेषे च युगल ताल समुद्रविषम स्मृतम् २ ॥
युग्मतालश्च शून्यश्च एकतालश्च ततपरे ।
शेषेकञ्च त्रिशून्यश्च विषम घरण भवेत् ३ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेणापि त्रिधा भवेत ।
युगल युगल पश्चात स वीरदम्भक स्मृत ४ ॥
प्रथम एकतालश्च ततपर शून्यमेककम् ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समताल यथा दृष्ट तथा कन्दर्पश्चितम् ।
समताले भवेत शून्य कन्दर्पे नास्ति तत पुन ६ ॥
पञ्चतालात् पर शून्य डाम्रपाहिडमुत्तमम् ।
अन्त्यर्द्धश्च भवेत त्रस्त सप्तामस्य यथा गति ७ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेणापि द्विधा भवेत ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत क्रमात् ।
विराम एकतालश्च वागभेदे दम्भकौषिका ९ ॥
युगल युगल पश्चात तदन्तोऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युग्मशून्य विरामे च एकताल भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यानक धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम ११ ॥

युग्मश्च त्रस्त प्रथमैकताल
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम १ ॥

युग्मताल भवेत्त्रस्त एकतालश्च तत्परे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम २ ॥
प्रथमञ्चैकतालश्च युग्मशून्य तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालेति षटकला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्म तथा युग्म त्रितालश्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविराम त्रितालश्च एक शून्य तथापरे ।
शेषे त्रस्त त्रितालश्च देवसार इतीष्यते १ ॥
द्वितयशून्य विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
शेषेण द्विशून्यमित्येवं देवपाली २ ॥
प्रथममेव युग्मताल ततपश्चादेकशून्य विरामे ।
शेषे त्रितयताल भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मताल समारभ्य पञ्चताल भवेत्तथा ।
अन्त्यद्वैश्च तथा त्रस्त गुरुगान्धर्व्व इरित ४ ॥
मार्जवस्य यथा धारास्तथा तालो भवेद्वन ।
पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविराम चतुस्ताल त्रिताल शून्यमन्तत ।
मेघारम्भे यथा केका रूपन्ते इन्द्रभाषित ६ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितय तत ।
शेषे चतुष्टयं त्रस्त चिह्नताल इतीर्य्यते १ ॥
एकपञ्चस्तथा युग्मं ताल प्रत्येकसञ्चयम ।
शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
शेषे युग्म तथा शून्य देवमात्रा च सोच्यते ३ ।
चन्द्रशून्य त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
अन्तद्वन्द्वम् भवत्येव अर्द्धज्योतिरिति स्थिति ४ ॥

एकैकतालान्तरयुग्मतालात
शून्यत्रय ततपरमेकतालम ।
कलाभिन्न शून्यभिन्न समाख्या
स स्वर्गसाराख्यनवीनताल ५ ॥

युग्मशून्य विरामेण द्वैतालमिति क्रमात ।
समाष्टाख्योऽन्तरे शून्य इति सर्व्वत्र भाषितम ६ ॥

नवाम्बुदे दामिनि शोभयान
तथा सुसम्बद्धसुतालभानम ।
युग्म सत्रस्त क्रमतश्च ताल
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥

एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयश्चैव वसन्तवागुदाहृत । ८ ॥
सविराम द्वय ताल युग्मताल तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च भवेत् काककलेति सा । ९ ॥
त्रितालश्च भवेत्त्रस्त ततपर स्वैकतालकम ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चेत कीरमन्दा प्रचक्ष्यते १० ॥
युग्म युग्म तथा युग्म तालश्चैक भवेत क्रमात ।
शेषशून्य कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक ११ ॥
सविराम द्वय ताल युग्मशून्यश्च ततपरम ।
शेषेऽद्वैस्तु त्रितालश्च हर्षधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्य विरामेण द्वय ताल भवेत क्रमात ।
अन्त्यद्रुतस्तु भवेत्त्रस्त भाषाख्य तालमुत्तमम १३ ॥
अन्तद्रुतस्तु त्रितालश्च द्वय ताल विरामकम ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतभुवि सर्व्वत ॥

इति सङ्गीतदामोदर ॥

दशावतारप्रबन्धलक्षण प्रबन्धशब्दे नृत्यनाद प्रबन्धवाद्यलक्षण वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मितम् । करास्फाल । (यथा मेघदूते । ७९ ।
'तालै शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तित कान्तया मे यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ सुहृद ।")
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । तत्पर । इति मेदिनी । ले २९ ॥ (महादेव । यथा महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
'तलस्ताल करस्थाली ऊर्द्धसंहननो महान् ।)

तालक क्ली (तालमेव । ताल+स्वार्थे कन् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अथ तालकस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्ध तालमायुर्घ्नं तकफमारुतमेहकृत ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोच कुरुते तेन शोधयेत् ॥
अथ तालकस्य शोधनविधि ।
तालक कणश कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैक तत कुष्माण्डजैर्द्रवै ॥
तिलतैले पचेद्याम यामञ्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्याम पक्व शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधि ।
सदल तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्द्दयेदेव दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥

तत्र तक्तोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकाखं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
अन्यच्च ।
"तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
"तालकं कणशः कृत्वा सुशुद्धं टुण्डिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
चारोदकैश्च संपिष्टमर्द्धाधो यावमूकजम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुम्भाण्डेष प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥"
मतान्तरम् ।
"अम्ललोनीजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रचाल्य शाल्मलीचारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्तं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्का स्वाङ्गशीतश्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठशीमदशान्तये ॥"
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै+कः ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकाख तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक+अण्+ङीप् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालचीरकं, क्ली, (तालजातं चीरमिव । ततः
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूतवचीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) वलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ८ ।
५४ । १० ।
"नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो वली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
"शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिचेत्रं सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपर्द्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥")
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजचिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
"अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥"
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
"मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी वहुवेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—
"मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्भिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्दाम्पत्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती वहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भये पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे वहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तीथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्यं तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यश्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यश्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विप्रे ! शृणु भाषणमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवी वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिश्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥*॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—
"पिण्डखर्ज्जूरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्कफलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥"*॥)
तालपत्त्रं, क्ली, (तालस्य पत्त्रमिव ।) ताड़ङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥
(एतस्य अजनगुणा यथा,—
"तालपत्त्रमरुद्भूचः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्त्रिका, स्त्री, (तालपत्त्री+स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्त्री, स्त्री, (तालस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
"गोजी च पिष्टा सह तालपत्त्रा
अर्शौ विशेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्ण-
मस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीप् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं विभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+क्विप् ।) वलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र+लम्ब+अच् ।) तालजटा । यथा,—
"तथा तालप्रलम्बस्य रसं चतरुजापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली+स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २।४।११६ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङीप् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्यायः ।
अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

इति रत्नमाला । सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । हृद्यत्वम् । पुष्टिबलकफप्रदत्वम् । पिच्छिलत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्य्यत्वम् । वृष्यत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदजरोगानिलनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

'मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरचित्रका ।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥'
इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवट्याम् ।

माषद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च ।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ॥)

तालमक्ष्मा [न्] पुं (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८ ॥

तालवृन्त क्ली (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) व्यजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार पाखा इति भाषा ॥ (यथा मत्स्ये —

परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते ॥)

तस्य वायुगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (सोमविशेषे पुं । यथा —

एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृति वीर्य्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।
प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोंऽशवानपि ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये ॥)

तालवृन्तक क्ली (तालवृन्तमेव । स्वार्थे कन् ।) व्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १३० ॥

तालवचनक पुं (तालस्य वचनं पृथक्करणं सम्यानेन नियमनं यस्य । कप् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली । तालवचनकोऽपि पाठः ॥

ताल्य त्रि (तालोजातम् । तालु + शरीरावयवात् यत् । ५ । १ । ६ । इति यत् ।) तालुस्थानम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा शिशुपाले । १७ ।

कस्त्वामहो विषयशाल्मलिया बोधयतु ॥")

तालाख्या स्त्री (ताल तालपर्णे आख्या यस्याः ।) मुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तालाङ्क पुं (तालः तालदण्डः अङ्को ध्वजो यस्य ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥ करपत्रम् । शाकभेदः । महालक्षणसम्पन्नपुरुषः । पुस्तकम् । हरः । इति हेमचन्द्रः ॥

तालावचर पुं (तालेन अवचरति नृत्यतीति । अव + चर + अच् ।) नटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तालि स्त्री (तालयति प्रतिनिवृत्तयतीति । तल प्रतिष्ठायाम् + णिच् + सर्वधातुभ्य इन् । उणां ४ । ११७ । इत्यौत् ।) भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥ (ताड्यते निहन्यते मतिरनयेति । तड ताडने + णिच् + करणे इन् । डस्य लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तालिक, पुं (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल + 'तेन निर्वृत्तम् ।' ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्य्यायः । चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । २ । १३७ ।

'यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम् ॥")

लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । काचवी २ काचनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

तालिका स्त्री (तलेन निर्वृत्ता । तल + ठक् । स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालित, क्ली, (ताड्यते यदिति । तड ताडने + णिच् + क्त । डस्य लत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् । तुलितपटः । गुणः । इत्यजयः ॥

तालिश पुं (तलतीति । तल गतौ + 'इश कष्यपिवडिभ्यस्तेस्तु णित् ।' १ । ३३९ । इत्युणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् इशः णित्वात् वृद्धिश्च ।) पर्व्वतः । इत्युणादिकोषः ॥

ताली, स्त्री, (तालि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) ताडी । ताडियात इति भाषा ॥ तामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ भूँइ आमला इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —

'बहुपुष्पी जटाशङ्खा ताली भूम्यामलक्यपि ।
तामलकश्च जटा सूक्ष्मदला चेत्रामलक्यपि ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुञ्चिका विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुराभेदः । इति स्मृतिः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥ (करास्फालनम् । यथा, आर्य्याष्टक । ५ ।

तालीभिरालमनुतालीसहतुं प्रियकमालीषु खेलति भव
वाम्लानकञ्चलितचूलीभरा चरणफलीगतम् मुनिवरा ॥)

तालीपत्र क्ली (ताल्याः पत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीश, क्ली, (तालीव स्यति नाशयति रोगान् इति । शो नाश + ड ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशपत्र क्ली, (तालीश रोगनाशक पत्रं यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालीशम् २ पत्राढ्यम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ समाह्वयम् १३ तालीशपत्रकम् १४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्द्दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ भूम्यामलकी । इति मेदिनी । शे, ३०३ ।

तालु, क्ली, (तरन्त्यनेन वर्णा इति । तॄ + "त्रोरश्च लः ।" उणां । १ । ५ । इति ञुण् रस्य लश्च ।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा श्रीभागवते ।

'मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥"

तेलुया इति टाकरा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालुजिह्व, पुं (तालु एव जिह्वा यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

तालूरः पुं (तालयतीति । तल + णिच् + बाहुलकात् ऊर ।) आवर्त्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥

तावकीन, त्रि, तव इदम् । (युष्मद् + 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।' ४ । ३ । १ । इति खञ् । ततः "तवकममकावेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ तोमार एइ इति भाषा ॥

तावत् व (तत् परिमाणमस्य । तद्धिता इति बहुवचनेनान्येऽप्युक्ता अपि प्रापितास्तेन डावतु प्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । (यथा कुमारे । ५ । ६७ ।

'त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥'

'तावत् इति मानार्थे यावन्मात्रं विचारय तावन्मात्रमित्यर्थः ।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अवधारणम् । इत्यमरः । ३।३ २४५ ॥ (यथा, माघे । २ । ६३ ।

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ॥")

प्रशंसा । पक्षान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्परिमाणमस्येति । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।' ५ । २ । ३९ । इति वतुप् प्रत्ययः । तत्परिमाणे, त्रि । यथा भागवते । ३।२६।११ ।

महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥)

तावर क्ली धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ताविष पुं (तव्यते गम्यते सत्कर्म्मभिरत्र । तव गतौ धातु + तवेर्णिद्वा । उणां । १ । ४८ । इति टिषच् स च णित् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ताविषी स्त्री (तवति सामर्थ्यं गच्छतीति । तव + टिषच् स च णित् । टित्वात् ङीप् ।) देवकन्या । नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तावीष, पुं (ताविष + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) स्वर्गः । अम्बुधिः । काञ्चनम् । इति मेदिनी । षे, १७ ॥

तावीषी, स्त्री, (ताविषी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८ ॥ (इन्द्रकन्या। इति ज्ञानचित् ॥)

ताशुरिः, पुं, हयराशिः। इति दीपिका ॥

तिक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितेकत्। ङ, तेकते। इति दुर्गादासः ॥

तिक, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्नोति। इति दुर्गादासः ॥

तिक्तं, क्ली, (तेजयतीति। तिज + बाहुलकात् क्तः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः ॥

तिक्तः, पुं, (तेजयतीति। तिज + सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः ॥")
स वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिवदासः ॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरारोचिकासदाहनाशित्वम्। रोचनत्वन्। इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतत्वम्। तृषामूर्च्छापित्तकफविषोत्क्लेशरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णुत्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। अग्निकारित्वम्। नासाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छातृष्णाकारित्वम्। बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("तिक्ताख्यो रस वातलोऽपि हि नृणां कुष्ठादिदोषापहः
सोऽन्तः सर्व्वदनापहो श्रमहरो रुच्योऽपि संक्लेदहृत्।
जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति क्षीणक्षतानां हितो
यक्ष्मोत्क्लान्तिहरः प्रशस्तगुणहृत् निम्बादिकानां रसः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥) सुगन्धः। इति मेदिनी। ते, २१ ॥ (सुरभिः। यथा, माघे। ५। ३३।
"मारानुमद्यकरिशुक्तसङ्गामुतिक्तं
चूताङ्कुरेण न विहातुमपीक्षुताम्भः ॥")
तिक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात् अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला ॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि। इत्यमरः। १। ५। ९ ॥

तिक्तकः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै + कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५ ॥ चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली ॥ चिरता इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।
युञ्ज्यात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥")
कृष्णखदिरः। इति शब्दमाला। इङ्गुदीवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।
"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥")
ज्वरघ्नो गणः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।
"ह्यते सलिलस्थौघं दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥"
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥"
"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।"
इति तट्टीका ॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति। तिक्तकन्द + ठन्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै + कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला ॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। चुद्ररसा २ रसघा ३ विषमर्कटी ४। इति हारावली। १०१ ॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तास्तण्डुला अन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला ॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः।) क्षीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तपत्त्रः, पुं, (तिक्तानि पत्त्राणि यस्य।) कर्कोटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६ ॥ काकरोल इति भाषा ॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः ॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७ ॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। मङ्गुणा। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला ॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह + णिनिः + ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला ॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिरवृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मभेदपतिः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१ ॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः। अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्तालता। मङ्गुणा। इति राजनिर्घण्टः ॥ छिक्कनी। इति भावप्रकाशः ॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्ता आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिग्नोति। आस्कन्दः वीचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज + "युजिरुजितिजां कुश्च।" उणां। १। १४५। इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५ ॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।
"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः।")
वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २० ॥ पुं, क्षत्रियविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिबलकफप्रदत्वम् । पिच्छिलत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्य्यत्वम् । हृद्यत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदजरोगादिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

'मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चामरसप्रभा ।
श्वेता सकलगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥'

इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवट्याम् ।

'माषद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च ।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ॥")

तालक्ष्मा [न्] पुं (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

तालवृन्तं क्ली (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) व्यजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार पाखा इति भाषा ॥ (यदुक्तम् —

यदि प्रयासि विकाशि समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते ॥)

तस्य वायुगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (सोमविशेषे, पुं । यथा —

'एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।'

"प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोंऽशवानपि ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये ॥)

तालवृन्तकं क्ली (तालवृन्तमिव । स्वार्थे कन् ।) व्यजनम् । इत्यमरः । ३ । ५ । १२० ॥

तालवचनक पुं (तालस्य वचन [illegible] अस्त्यस्य [illegible] । कप् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥ तालरचनकोऽपि पाठः ॥

तालव्य त्रि (तालुजातम् । तालु+"शरीरावयवाच्च ।" ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) तालुजातम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।

"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।")

तालाख्या स्त्री (तालं तालपत्रं आख्या यस्याः ।) मुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तालाङ्क पुं (तालः तालवृक्षः अङ्कः चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥ करपत्रम् । [illegible] । महालक्षणलक्षितः । पुस्तकम् । हरः । इति हेमचन्द्रः ॥

तालावचर पुं (तालम् अवचरति बुध्यते [illegible] । अव+चर+अच् ।) नटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तालि स्त्री [illegible] । तल [illegible] + णिच् [illegible] ।" [illegible] । ४ । ११७ । इति [illegible] ।) भूम्यामलकी ।

इति रत्नमाला ॥ (ताड्यते निहन्यते मस्तिरनयेति । तड ताडने + णिच् + करणे इन् । डस्य लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तालिक, पुं (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल + "तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्य्यायः । चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । २ । १३७ ।

'यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम् ॥")

लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । कायनी २ कायनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

तालिका स्त्री (तलेन निर्वृत्ता । तल + ठक् । स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालित, क्ली, (ताड्यते यदिति । तड ताडने + णिच् + क्त । डस्य लत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् । तुलितपटः । गुणः । इत्यजयः ॥

तालिश पुं (तलतीति । तल गतौ + "[illegible] इश् ।" १ । ३१९ । इत्युणादिकावृत्त्युक्तसूत्रात् इश् किच्चात् वृद्धिश्च ।) पर्व्वतः । इत्युणादिकोषः ॥

ताली, स्त्री, (तालि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) ताड़ी । ताड़िगाछ इति भाषा । तामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥ भुँइ आमला इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"बहुपुष्पी जटाध्यक्षा ताली भूम्यामलक्यपि ।
तामलक्यजटा [illegible] भूम्यामलक्यपि ॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुञ्चिका विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुराभेदः । इति स्मृतिः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥ (करास्फालनम् । यथा, अमरु ६६ । ४ ।

'[illegible] नालीषु विनिहितमथ
[illegible] ॥")

तालीपत्रं क्ली (ताल्याः पत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशं, क्ली, (ताल्याः ईशः [illegible] । शी + ड ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशपत्र, क्ली (ताल्याः [illegible] पत्रं यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालीशम् २ पत्राढ्यम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ [illegible] ७ करिपत्रम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ तालीशपत्रम् १३ तालीपत्रकम् १४ । अस्य

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अरुचिगुल्मवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ भूम्यामलकी । इति मेदिनी । शे, ३० ॥

तालु, क्ली, (तरत्यनेन वर्णा इति । तॄ + "त्रो रश्च लः ।" उणा० १ । ५ । इति त्रुण् रस्य लश्च ।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते ।

"सुरतलात्तु निर्भिन्ना जिह्वा तत्रोपपद्यते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥"

तालुया इति टाकरा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालुजिह्व, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

तालूरः, पुं (तालयतीति । तल + णिच् + बाहुलकात् ऊर ।) आवर्त्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥

तावकीन, त्रि, तव इदम् । (युष्मद् + "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।" ४ । ३ । १ । इति खञ् । तत "तवकममकावेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ तोमार एइ इति भाषा ॥

तावत्, व्य (तत् परिमाणमस्य । तदिति शब्द [illegible] प्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । (यथा कुमारे । ५ । ६७ ।

'त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥

"तावत् इति मानार्थे वाक्यार्थे [illegible] तावच्छब्दोऽभिमतः ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २४९ ॥ (यथा, माघे । २ । ६२ ।

'[illegible] ॥")

प्रशंसा । पक्षान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्परिमाणमस्येति । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् प्रत्ययेन तत्परिमाणे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । ९ । १३ ।

'महाभूतानि पञ्चैव भूरापो [illegible] ।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥")

तावरं क्ली धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ताविष पुं (तवति गच्छति सुकृतिभिरत्र । तव गतौ धातु + "तवेर्णिद्वा ।" उणा० १ । ४८ । इति टिषच् स च णित् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ताविषी, स्त्री, (तवति गच्छति सुकृतिभिरत्र । तव + टिषच् स च णित् । ङीष् ।) देवकन्या । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तावीष, पुं, (ताविष + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) स्वर्गः । समुद्रः । काञ्चनम् । इति [illegible] । ६० ॥

ाविषी, स्त्री, (ताविषी+पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८॥ (इन्द्रकन्या। इति क्वचित्॥)

ावुरिः, पुं, हयराशिः। इति दीपिका॥

तिक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितिकत्। ङ, तिकते। इति दुर्गादासः॥

तिक, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्नोति। इति दुर्गादासः॥

तिक्तं, क्ली, (तेजयतीति। तिज+बाहुलकात् क्तः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः॥

तिक्तः, पुं, (तेजयतीति। तिज+सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।

"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")

स वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिवदासः॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरार्त्तिकासदाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतलत्वम्। तृष्णामूर्च्छापित्तकफविषोन्मादशरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णुत्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। अग्निकारित्वम्। नावाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छाद्याधकारित्वम्। बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ ५॥

("तिक्ताख्यो बत वातलोऽपि हि गुणां कुष्ठादिदोषापहः

सोऽन्तः सर्व्वदलापहो रसहरो रुच्योऽपि वंक्षिद्धृत्।

जिह्वास्फोटकनाशनोऽय भवति चौर्य्यघ्नतानां हितो

यक्षोतुल्यान्तिहरः प्रशस्तगुणहृत् निम्बादिकानां रसः॥"

इति चारोते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥) [illegible]। इति मेदिनी। ते, २१॥ (सुरभिः। [illegible] माघे। ५। ३३।

"[illegible]तिक्तं

[illegible] न विरतामुपमीच्छताम्भः॥"

तिक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात् अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि। इत्यमरः। १। ५। ६॥

तिक्तकः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै+कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥ चिरता इति भाषा॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।

"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।

युञ्ज्यात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः॥")

कृष्णखदिरः। इति शब्दमाला। इङ्गुदीवृक्षः।

इति भावप्रकाशः॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।

"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा॥")

कृषायां गणः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।

"तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।

मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम्॥"

"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।

शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये॥"

"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।"

इति तट्टीका॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति। तिक्तकन्द+ठन्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै+कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। चुव्ररसा २ रसघा ३ विद्यमर्कटी ४। इति हारावली। १०१॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तास्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।

कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः।) क्षीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्कोटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६॥ काकरोल इति भाषा॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। षड्भुजा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह+णिनिः+ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिरवृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—

"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मसां पतिः॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः। अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।

अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥

मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्तालता। षड्भुजा। इति राजनिर्घण्टः॥ छिक्कनी। इति भावप्रकाशः॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्ता आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिग्नोति। आस्कन्दः शोषणमिति मन्यते। इति दुर्गादासः॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज+"युजिरुजितिजां कुश्च।" उणां। १। १४५। इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।

"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः।"

वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २०॥ पुं, क्षत्रियविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

"ततो ऽन्द्रुसखात तिग्मतिग्मात् इहद्रथ ।"
मत्स्यपुराणमते तु कर्ण उर्वस्य सुत । यथा तत्रैव । ५० । ८४ ।
"उर्वा भार्या सुतस्तस्य तिग्मात्मा तस्य चात्मज ।
तिग्मात् इहद्रथो भार्या वसुदामा इहद्रथात् ॥"
अथ तिमिरित्याख्यापि प्रसिद्ध । इति राजावली ॥ अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

तिग्मांशु, पुं (तिग्मा तीक्ष्णा अंशव किरणा यस्य ।) सूर्य । इति हलायुध ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । १३६ ।
'धौम्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भव ॥
अग्नि । यथा महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
'इदं वै सद्म तिग्मांशो यवस्य परायणम् ।'
तम्प्रतिकिरण इति ॥)

तिघ न घातने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-सक०-सेट ।) न, तिघ्नोति । तिघ घाते इति कौमुदी पठन्ति । तिक तन्धकत्वमेवोचितम् । ततश्च घातनमिति कृत्यस्य घातिकगुरादि तत्र इत्यो स्वाय वर्ग रूपम् । इत्यमित्यादि । किञ्च । हिमकपाठेभेदसिद्ध घातनपाठो हिंसा ऽऽगमाय स्यात् यदि काकन्तास्थवलबहिपत्य वर्यात्मादर कालत्वात्मभासत्वात् । इति दुर्गादास ॥

तिज क क्षिती । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट ।) क, तेजयति । तिज तीक्ष्णी करणम् । इति दुर्गादास ॥

तिज इ क्षान्त्यां । निशाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट ।) क्षान्ति सहनम् । इ, तितिक्षते दुःखं दोषं । तेजते । तथ तिजा स्था न प्रयुज्यते । इति रमानाथ । इति दुर्गादास ॥

तिजिल पुं (तेजयति तीक्ष्णीकरोति । यद्वा तिजति सहते सर्वं दति । तिज + "तुपा विद्व किच ।" उणा । १ । ५७ । इति इलच स च कित् ।) चन्द्र । इत्युणादिकोष ॥ राक्षस । इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्ति ॥

तिन्तिडी स्त्री चिञ्चा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चिञ्चा शब्दे गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)

तितउ पुं (तनोति भस्त्रया तनोति । तन विस्तारे + "तनोतेड उमनश्च ।" उणा । ५ । ५० इति डउ सनश्च तेन अभ्यासस्य इत्वं चाप्यम् ।) चालनी । इत्यमर । २ । ९ । ३६ ॥ हेमचन्द्र । ४ । ८४ ॥ (यथा भारते । १० । ७ । ४ ।
"सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।"
तथाच —
"क्षीरैर बहुस्तन्य तत्र इन्दुर्न मायत ।
दुर्वासो हृत्काले अध्य्मृत्लिकाजमयदा ।"
इत्युक्त ।
"सुदक्षितलतितं तितउरिव चालनम् ।"

इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वमपि । छत्रम । इति उज्ज्वलदत्त । ५ । ५२ ॥)

तितिक्षा, स्त्री, (तिज + स्वार्थे सन् + "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) क्षान्ति । इत्यमर । १ । ७ । २४ ॥ (परापराधसहनम् । यथा, भागवते । ११ । १९ । ३६ ।
'शमो दमस्तप साम्य तितिक्षोपरति श्रुतम् ।")
शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । इति वेदान्तसार ॥ (यथा भागवते । ३ । २२ । २४ ।
"यमैः कामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया
निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ।")

तितिक्षित त्रि, (तितिक्षा सञ्जातास्य । "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) क्षान्त । इति जटाधर ॥

तितिक्षु त्रि (तितिक्षते इति । तिज क्षमायाम् + "गुप्तिज्किद्भ्य सन् ।" ३ । १ । ५ । इति सन् । ततः तितिक्ष + "सनाशंसभिक्ष उ ।" ३ । २ । १६८ । इत्युः ।) क्षमाशील । क्षान्त । इत्यमर । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।
अक्रोधन क्रोधनेभ्यो विशिष्ट
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्ट ॥"
पुरुवंशीयस्य महामनस पुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ३१ । २६ ।
'महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ॥
उशीनरञ्च धर्मज्ञ तितिक्षुञ्च महाबलम् ।")

तितिभ पुं (तितीति शब्देन भणतीति । भण + ड ।) इन्द्रगोपकीट । इति हेमचन्द्र । ४ । २७५ ॥

तितिल क्ली (तिलति स्निह्यतीति । तिल + बाहुलकात् क द्वित्वञ्च ।) नन्दकम् । नादा इति भाषा । सैंहिकरणम् । तिलपिष्टम् । इत्यजय ॥

तित्तिर पुं (तित्ति इति शब्दं राति ददातीति । रा + "आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क ।) तित्तिरिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । ५ । ८ । १८ ।
'तित्तिरान् लावकांश्चैव ...
कपिञ्जलान् तित्तिरांश्च ... ।"
अस्य गुणा । यथा —
"तथैव तित्तिरो वृष्यो मेधाग्निबलवर्द्धन ।
सर्वदोषहरो ग्राही तस्यैव भस्मनाद्रुते ।
... तित्तिर ।
... सामान्यगुणाश्रये ।
... ।"
इति ... ११ अध्याये ॥
अश्वविशेष । ... ।
यथा महाभारते । ६ । ४० । २० ।
"... ।")

तित्तिरि पुं (तरतीति । तॄ + "तरतेः ..." उणा । ४ । १४४ । इत्यत्र ...) पक्षिविशेष । तित्तिर इति भाषा । तत्पर्याय । तित्तिर १ । इति शब्दरत्नावली ॥ तित्तिरि २ तैत्तिर ३ खण्डयोनि ४ । अस्य मांसस्य गुणा । रुच्यत्वम् । लघुत्वम् । वीर्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
"तित्तिरिः स्याद्वर्णं स्यात् सगौरः कपिञ्जल ।
तित्तिरिर्मधुरो ग्राही हिक्कादोषत्रयापह ।
श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणै ।"
इति भावप्रकाश ॥
मुनिविशेष । इति विश्व ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४ । १२ ।
'तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षण ।")
तैत्तिरीयशाखा । इत्युणादिकोष ॥ (नागविशेष । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुठर कुञ्जरश्चैव तित्तिरिर्हलिकस्तथा ।"
तथा च स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे । ४ । ५ ।
"तित्तिरिर्हरिभद्रश्च अमृतघ्नो बलाहक ।")

तिथ पुं, (तेजयतीति । तिज + "निशीथ-गोपथ..."। उणा । २ । १२ । इति थकप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अग्नि । काम । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति । काल । इति त्रिकाण्डशेष ॥ प्रावृट्काल । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

तिथि, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्रकलामिति । तन्यते चन्द्रकलयेति वा । तन + बाहुलकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं "तन्वन्ति कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथय स्मृता ।" इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगमने + 'अतस्थ्यिति ।' उणा । ४ । २ । इथिन् प्रत्ययेन अतिथिरिति सिद्धे बाहुलकात् अलोप । इति धर्मविवेक ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । चन्द्रकलाक्रियोपलक्षित काल इति वा । तस्याः स्वरूपं यथा —
'अमावास्याभ्यामा या तु कलिका कला ।
निर्यता सामाख्याता ध्रुवैव प्रकीर्तिता ॥
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादिकलाक्रियारूपा द्वितीयादि । तासां दृश्या पञ्च शुक्ला कृष्णरूपा पञ्च तथा । यथा
'तत्र यस्याभ्यां तस्मिन् शुक्लपक्षे ... ।
... ।
... तिथय ... स्मृता ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।"

यथा,—

अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी।
भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्॥
त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते।
आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा॥
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते॥*॥

सा दैवकार्य्ये पूर्व्वाह्णयुता ग्राह्या। एकादश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्व्वत्र त्रिसन्ध्यव्यापिनी ग्राह्या॥*॥

अथ प्रतिपत्।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमावस्यायुता ग्राह्या कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या। अत्र तैलाभ्यङ्गं कुष्माण्डभक्षणं चौरञ्च न कार्य्यम्॥*॥

अथ द्वितीया।

सा च कृष्णा पूर्व्वयुता शुक्ला परयुता ग्राह्या। भ्रातृद्वितीया तु अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशयुता ग्राह्या उभयदिने तल्लाभे परयुता ग्रा...। तत्र बृहतीभक्षणं न कार्य्यम्॥*॥

अथ तृतीया।

सा च रम्भाव्रतेतरदैवकार्य्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या रम्भाव्रते तु द्वितीयायुता। तत्र मांसभक्षणं पटोलभक्षणञ्च न कार्य्यम्॥*॥

अथ चतुर्थी।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या। विनायकव्रते तृतीयायुता ग्राह्या। मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी अक्षया। अत्र मूलकभक्षणं चौरं प्रदोषे अध्ययनञ्च न कार्य्यम्। भाद्रमासे चतुर्थ्यां चन्द्रो न द्रष्टव्यः। प्रमादाद्दृष्ट्वा,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक। मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः॥

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्॥*॥

अथ पञ्चमी।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र विल्वं न भोक्तव्यम्॥*॥

अथ षष्ठी।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या। स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्बभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथ सप्तमी।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत्। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् सा विजया सप्तमी। माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवाकरो रथमापुः तस्मात् सा रथसप्तमी॥ सा मन्वादिश्च। तस्यां अध्ययनं न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथाष्टमी।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता। तत्राध्ययनं नारिकेलभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम्॥ शनिवारे अथवा मङ्गलवारे कृष्णाष्टमी पुण्यतरा। बृहस्पतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया। दूर्व्वाष्टमी पूर्व्वविद्धा ग्राह्या। जन्माष्टमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ नवमी।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या। तत्रालाबुभक्षणं न कर्त्तव्यम्। माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा। रामनवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ दशमी।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या। अत्र कलम्बीभक्षणं न कर्त्तव्यम्॥*॥ एकादशीव्यवस्था श्रीविष्णोः शयनव्यवस्था च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ अथ द्वादशी।

सा च एकादशीयुता ग्राह्या। अत्र पूतिकाभक्षणं न कर्त्तव्यम्। फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी पुष्यनक्षत्रयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी॥*॥

अथ त्रयोदशी।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता ग्राह्या। अत्र वार्त्ताकीभक्षणं न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथ चतुर्द्दशी।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा त्रयोदशीयुता ग्राह्या। तत्र माषो न भोक्तव्यः। ज्यैष्ठकृष्णाचतुर्द्दश्यां प्रदोषे सावित्रीव्रतं कर्त्तव्यम्। तत्र यदा त्रयोदशी दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि चतुर्द्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्त्तव्यम्। पूर्व्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव। यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव। भाद्रे मासि कृष्णा चतुर्द्दशी अघोरा। माघे कृष्णा चतुर्द्दशी रटन्ती। शिवरात्रिव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ पौर्णमासी।

तत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा च चतुर्द्दशीयुता ग्राह्या। सा तु मासर्क्षयुता चेत् तदा महती। कार्त्तिकमासे कृत्तिकानक्षत्रयुता पौर्णमासी महाकार्त्तिकी एवमन्यत्रापि। महाज्यैष्ठीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या। कोजागरव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ अथामावस्या।

अत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा प्रतिपद्युता ग्राह्या। मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत् तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां स्नायात् स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात्। अमावस्याश्राद्धव्यवस्था श्राद्धशब्दे द्रष्टव्या। पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवारव्यतीपात-श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धोदययोगः स्यात्। अयं कोटिसूर्य्यग्रहतुल्यः अत्र तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं मेरुसन्निभञ्च भवति। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तिथिकृत्यं मासशब्दे द्रष्टव्यम्॥

तिथिक्षयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकलानां क्षयो यत्र।) अमावस्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ दिनक्षयः। त्र्यहस्पर्शः। यथा,—

"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्॥"

अपिच।

"शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

तिथिप्रणीः, पुं, (तिथिं प्रणयति ह्रासवृद्धिरूपकलाक्रिययेति। प्र+नी+क्विप् णत्वञ्च।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। १८॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः। कृदिकारादिति वा ङीष्।) तिथिः। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १३। ८७। १८।

"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम्।
श्राद्धकर्म्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः॥")

तिनाशकः, पुं, (तिनिश एव। स्वार्थे कन्। पृषोदरादित्वात् आत्वम्।) तिनिशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिनिशः, पुं, (अतिशयेन नेशतीति। निश समाधौ+"इगुपधेति।" ३। १। ११५। इति कः। यद्वा, अतिक्रान्तो निशाः अत्यादय इति समासः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। मथुरादौ तिनाश इति ख्यातः। क्वचित् सादन इति ख्यातश्च। तत्पर्य्यायः। स्यन्दनः २ नेमी ३ रथद्रुः ४ अतिमुक्तकः ५ वञ्जुलः ६ चित्रकृत् ७। इत्यमरः। २।४।२६॥ चक्री ८ शताङ्गः ९ शकटः १० रथः ११ रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेषी १४ जलधरः १५। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १९।

"शल्लकीवदरीविल्वपलाशतिनिशत्वचः॥")

अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफरक्तातीसारवातामयनाशित्वम्। ग्राहकत्वम्। दाहजनकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्तिडः, पुं, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाद्यनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिडीकः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिञ्चा। वृक्षाम्लः। इति विश्वः॥ दैत्यभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

तिन्तिडिका, स्त्री, (तिन्तिडी+स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) तिन्तिडी। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्तिडी, स्त्री, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाभ्यन्तरमनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिडीका। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। तेँतुल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चिञ्चा २ अम्लिका ३। इत्यमरः। २। ४। ४३॥ तिन्तिडिकः ४ तिन्तिडीकम् ५ तिन्तिडीका ६ अम्लीका ७ आम्लिका ८ आम्लीका ९। इति तट्टीका॥ तिन्तिली १० तिन्तिडिका ११ आम्लिका १२ चुक्रः १३ चुक्रा १४ चुक्रिका १५ अम्ला १६ अत्यम्ला १७ शक्ता १८ शुक्तिका १९ चारित्रा २० गुरुपत्रा २१ पिच्छिला २२ यमदूतिका २३। इति शब्दरत्नावली॥ शाकचुक्रिका २४ सुचुक्रिका २५ सुतिन्तिडा २६। अस्या आमफलस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वातनाशित्वम्॥ अस्याः पक्वफलस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। भेदित्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ विष्टम्भनाशित्वम्। ...

त्रिकोणमालन्तु चलोर्मिवृत्ताभमपि चैव हि ।
त्रिकोणमालन्तु यानमालन्तु चक्राग्निभिरिव ।
नानाविधैर्विविधैर्वर्णैरपि च षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो नामाकृतो यथा ॥

रागारुणो मारुतजः प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात् सितः शोणितजः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥

वातादिजनितलिङ्गनाशे दृष्टौ मण्डलमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव वा ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ।
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥
रक्तस्य लक्षणम् ।
मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
परिम्लायिनमाह ।
रक्तं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचानलप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लानं नीलमथापि वा ।
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्याच्च दर्शनम् ॥
रक्तेन पित्तदुष्टमिति केचित् । स्थूलकाचानलप्रभं पीतरक्तवर्णा प्रभा यस्य तत् । स्थूल कौलमहत्त्वस्य वेधने । दोषक्षयाद्धेतोः । तत्र परिम्लायिनि काचान्तरेव दोषस्य क्षयात् स्वयमेव दर्शनं स्यात् ॥ * ॥ अथ दृष्टिगतानाह्वयानाह षड्विधलिङ्गनाशानाह ।
यथाह षड्विधलिङ्गनाशा सर्वेऽपि भवन्ति हि ॥ * ॥
पित्तविदग्धदृष्टिमाह ।

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

पित्तेन दुष्टेन दृष्टिं द्वयोरपि प्रथमद्वितीये पटले गतेन वेदितव्यम् । तेन चाधिका ॥ * ॥ तच्चिह्नं निशि दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रात्र्यन्धमाह ।

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥

दोषे च पित्ते ॥ * ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टिमाह ।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।

शुक्लानि श्लेष्मणो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतत्वे सति नक्तान्ध्यमाह । स एव श्लेष्मा दृष्टौ त्रिपटलगत नक्तान्ध्यं करोतीत्याह ।

त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।

दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥
दोषेऽत्र कफलक्षणोक्तत्वात् । कफाल्पभावात् सूर्यानुगृहीतत्वाच्च दृश्यतेऽन्यथा ॥ * ॥
धूमदर्शिनमाह ।

शोकज्वरायासशिरोऽभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥

शिरोऽभितापः शिरसि धर्माग्निना सन्तापः ।
एतस्य चिकित्सा पित्तवत् ॥ * ॥
ह्रस्वजाड्यमाह ।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽर्थान्
ह्रस्वानि रूपाणि विलोकिताऽन्यम् ।
रात्रौ पुनः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजाड्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥

नकुलान्ध्यमाह ।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ * ॥

गम्भीरिकमाह ।

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
संकुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातेनाक्रान्ता ।
रुजावगाढा रुजाभिरन्विता ॥ * ॥

बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापात्
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैः सः ॥

बाह्यौ दृष्टिगतौ लिङ्गनाशौ द्वौ भवतः तत्र निमित्तज आह शिरोऽभितापात् शिरोऽभितापो येन विषवृक्षपुष्पगन्धाघ्राणादिना स शिरोऽभितापः तस्मात् । अभिष्यन्दनिदर्शनैः रक्ताभिष्यन्दचिह्नैरिति गयदासः । सन्निपाताभिष्यन्दचिह्नैरिति कार्त्तिकः ॥ * ॥
अनिमित्तमाह ।

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥

अदृष्टनिमित्तानां सुरादीनां दर्शनेनानिमित्तमित्युक्तम् ॥ * ॥
अनिमित्तो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।

तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।

विस्पष्टं ज्योतिर्युक्तम् । वैदूर्यवर्णा श्यामा विमला निर्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
"दृष्टा माक्षिकसङ्गृह्य चक्षुर्वेदं प्रयोजयेत् ।
अपरेणैव महान्ति तिमिराणि व्यपोहति ॥ * ॥
प्रभवार्मितिमिरास्ते पटलास्ते नरोत्तमः ।
त्रिफला मरिचं कुष्ठं वचा यष्टी समांशकम् ।
छागीक्षीरेण सम्पिष्टा वर्त्तिः कुर्याद्विचक्षणः ।
हरेणुमात्रा कर्त्तव्या भक्तात् पूर्वं नरोत्तमः ।
तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलमर्बुदम् ।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वर्त्तिश्चन्द्रोदया हरेत् ॥"
इति चन्द्रोदया वर्त्तिः ॥ * ॥

कृष्णा धनञ्जयफलं लशुनं च कुष्ठं
कर्पूरपत्रिकरं सिता सितनिम्बपत्रम् ।
रक्तम्बरशमन्दनं मधु च तुल्यभागैर्निशा
चूर्णाञ्जनं रजतस्फटिककनकवेष्टम् ॥
एतानि तु त्रिफलया निशि यत्नतः प्रपिष्टे
पत्रं च विनिहितं समुद्गगर्भं ततः ।
एतत् दृष्टिभिरिति नामकाञ्जनकप्रख्यं
करोति तिमिरघ्नं सम्प्रयुक्तमात् दृष्टिः ॥
लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं तुत्था इति प्रसिद्धम् । कर्पूरतिक्तमं मञ्जिष्ठेयम् । त्रिफला मञ्जिष्ठा । धात्री लोध्रं । शुद्धिर्कारजा कस्तूरी । एवं कपूर । नयनरोगे तिमिरे शुक्रकण्डूने शुकस्य धनाञ्जनं च ॥ * ॥
हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
बिभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण वर्त्तयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च ॥
यदि वैशाखिकं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत् ।
अधिमांसं च मांसं च रात्र्यन्धमथैव च ॥
चन्द्रोदया वर्त्ती दुष्टे तिमिरे च ॥ * ॥
दग्धं त्रिफलचूर्णं च पिप्पली मरिचानि च ।
विडङ्गं मधुकं चैव चन्दनं मनःशिला तथा ॥
पक्वात् सुवेदशरणं मिश्रं चूर्णो योजयेदमु ।
वर्त्तिका तिमिरं हन्ति श्लेष्मजं तु विशेषतः ॥
मधुना तन्न पुनर्वातपित्तैश्च दुःखनम् ।
इयं चन्द्रप्रभावर्त्तिः खण्डं कृष्णं विनिर्दिता ॥
इति चन्द्रप्रभावर्त्तिः ॥ * ॥
यथा शाल्मलीकाष्ठं यथा शङ्खचूर्णितम् ।
अग्निदाहनं कृष्णमा शङ्खं वर्णमधुरम् ॥
पिप्पल्या रस प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।
रसस्य च रस प्रस्थं प्रस्थं तुल्यमाहिं तावतः ॥
गुड़ूच्या आमलक्याश्च रस द्राक्षायणा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरभिन्नत पचेत् ॥
कल्कं कृत्वा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलकाम्पिल्लकम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ।
तत्साधु पिष्ट्वा शुने भक्ते पिवन्नते ।
ऊर्द्धजत्रुगतान् सर्वान् व्याधीन् प्रमुञ्चति ॥
यान्ति नेत्रगता दोषाश्चामा प्रतिश्याय ।
तरले रक्तदुष्टे च रक्ते च विद्धुतं लता ॥
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ।
अभिष्यन्दे धिमन्थे च पक्ष्मकोपे दुरावहे ॥
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषदक्षमदम्बनि ।
नर त्रिफलादिघृतं शिवं निपुणदमहेश्वरम् ॥

भृङ्गराजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके।
क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम्॥
मधुपर्ण्यैव जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात्। तद-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात्॥
त्रिफलाद्यं घृतम्॥ *॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम्।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम्॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत्॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम्॥
पिप्पली चन्दनं सूक्ष्मं त्रायमाणामथोत्पलम्।
घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत्॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च।
तथा स्रावञ्च कण्डूञ्च स्रवद्दृष्टिं कषायताम्॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विसर्मपटलान्वितम्।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत्॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्यामिख्यां प्रपश्यतः।
तस्यैतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम्॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत्।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात्॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम्॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम्॥ *॥
वासाविश्वाम्बुतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलामुदैः॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम्॥
वासादिक्वाथः।
इति नेत्ररोगाधिकारः।" इति भावप्रकाशः॥*॥
किञ्च। गारुडे १६८ अध्याये।
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा॥"
तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः।)
सूर्य्यः। इति हलायुधः॥
तिमिषः, पुं, ग्राम्यकर्कटी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गाटाल्मः। इति हारावली। १२६॥
तिमीः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः।)
तिमिमत्स्यः। इति हिरूपकोषः॥ (तिमि+
वा ङीप्। तिमिनातिस्त्री। इति केचित्॥)
तिरः, [स्] व्य, (तरति दृष्टिपथमिति। तॄ+"सर्व्व-
धातुभ्योऽसुन्।"उणां। ४।१८८। इति असुन्।
क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति
गुणविषये इट्।)अन्तर्द्धानम्। (यथा, भाग-
वते। २।६।४१।
"यदा तद्देवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विश्रुतम्॥")
तिर्य्यगर्थः। इत्यमरः। ३।४।२२५॥ तिर-
स्कारः। इति तट्टीकायां स्वामी॥
तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जातिः स्त्रियां ङीप्।)
पशुपक्ष्यादीनां स्त्री। इति शब्दचायम्। मादी
इति भाषा॥

तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति।
तिरस्+कृ+"नन्दिग्रहीति।" ३।१।१३४।
इति णिनिः। संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्य-
भावः। ततो ङीप्।) यवधायकपटः। इत्य-
मरः। २।६।१२०॥ कानात् इति भाषा॥
(यथा, कुमारे। १।१४।
"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम्।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति॥")
तिरस्कारः, पुं, (तिरस्+कृ+घञ्।) अना-
दरः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चदशी।
७।८।
"अर्मांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते॥")
तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति।
तिरस्+कृ+णिनिः ङीप्।) तिरस्करिणी।
इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥
तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस्+कृ+क्तः।) अना-
दृतः। कृततिरस्कारः। यथा,—
"अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्॥"
इति भावप्रकाशः॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पु। यथा,—
"यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते॥")
तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति। "कृञः श
च।" ३।३।१००। इति भावे शः।) अना-
दरः। तिरस्कारः। इत्यमरः। १।७।२२॥
(यथा, माघे। १।३६।
"हरे! हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया॥")
तिरिटिः, पुं, हृद्ग्रन्थिः। इति शब्दमाला॥
तिरिमः, पुं, शालिभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥
तिरियः, पुं, शालिविशेषः। अस्य गुणाः। मधु-
रत्वम्। स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्त-
सर्व्वामयनाशित्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। रुच्य-
त्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति। तॄ+
"कृतॄकृपिभ्यः कीटन्।" उणां। ४।१८४। इति
कीटन्।) किरीटम्। इत्युणादिकोषः॥
तिरीटः, पुं, (तॄ+कीटन्।) लोध्रः। इत्यमरः।
२।४।३३॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगा-
धिकारे।
"समङ्गोत्पलमोचाख्यतिरीटतिलचन्दनैः॥")
तिरोधानं, क्ली, (तिरस्+धा+भावे ल्युट्।)
अन्तर्धानम्। इत्यमरः। १।३।१३॥ (यथा,
भागवते। ३।२१।४४।
"सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत्॥")
तिरोहितः, त्रि, (तिरस्+धा+क्तः।) अन्त-
र्हितः। (यथा, मार्कण्डेये। ३६।२४।

"अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान्॥")
आच्छादितः। इत्यमरः। २।८।११२॥
तिर्य्यक्, [च्] व्य, वक्रम्। तत्पर्य्यायः। साचि २
तिरः ३। इत्यमरः। ३।१।३४। (यथा,
रामायणे। २।२३।४।
'तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम्॥")
तिरोऽर्थः। निवहार्थः। इति शब्दरत्नावली॥
तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत
आहारसञ्चारो यस्य। भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया
उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम्।) पशुपक्ष्यादिः।
(यथा, विष्णुपुराणे। १।५।८।
"तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः॥")
स प्रजायोऽष्टमः सर्गः। स तु अष्टाविंशद्विधः।
यथा,—
"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः॥"
तेषां लक्षणं यथा,—
"अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः॥"
इति श्रीभागवते। ३।१०।२१॥
"तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम्। अविदः श्वस्तनादि-
ज्ञानशून्याः। भूरितमसः आहारादिमात्र-
निष्ठाः। घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति।
हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः।" इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ अष्टाविंशतिभेदा
यथा,—
"गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून्॥
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शश-
शल्लकौ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः॥"
इति श्रीभागवते। ३।१०।२२-२३॥
"गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव।
खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट्। श्वादयो
गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश। एते भूचराः
सप्तविंशतिः। मकरादयो जलचराः कङ्कादयः
खगाः चभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टा-
विंशतिभेदान् वदन्ति। अन्येषामपि तिर्य्यक्-
प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः।" इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी॥
तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य।)
कुलीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
तिर्य्यञ्च्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति। अनृच+
क्विप्। "तिरसस्तिर्य्यलोपे।" ६।३।९४। इति
तिरिः।) विहङ्गादिः। इति मेदिनी॥ (यथा,
महाभारते। १३।१११।१२५।
"मासानि तु नरः हत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत!॥"

कफदोषप्रकोपणत्वञ्च। पक्कचिञ्चाफलरसगुणाः। मधुराम्लत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। शोफपाककरत्वम्। लेपे व्रणदोषनाशित्वञ्च॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः। शोफरक्तदोषव्यथानाशित्वम्। अस्याः शुष्कत्वकक्षारस्य गुणः। शूलमन्दाग्निनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
"अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम्।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम्॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्॥"
इति भावप्रकाशः॥
वृक्षाम्लम्। इति विश्वः॥

तिन्तिडीक, क्ली, (तिम्यते क्लिद्यते मुखं येन। तिम + "कर्परीकादयश्च।" उणा० ४। २०। इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वृक्षाम्लम्। इत्यमरः। २। ९। ३५॥ (यथा तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणे।
'रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलां नागरङ्गकम्।
फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि
विवर्जयेत्॥'
यथास्य पर्य्यायाः।
"वृक्षाम्लं तिन्तिडीकञ्च चुक्रं स्यादम्लवृक्षकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
आमपक्वावस्थयोरस्य गुणा यथा —
'वातघ्नं तिन्तिडीकमामं पित्तबलासकृत्।
ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं सम्पक्वं कफवातनुत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

तिन्तिडीकः, पुं, (तिम + ईकन्। निपातनात् साधुः।) तिन्तिडी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तिन्तिडीद्यूतम्, क्ली, (तिन्तिडीभिस्तिन्तिडीजातबीजैर्यद्द्यूतम्।) चुचुरी। इति शब्दरत्नावली॥ काँइबीचिर खेला इति भाषा॥

तिन्तिलिका, स्त्री, (तिन्तिडिका। डस्य लत्वम्।) तिन्तिडी। इत्यमरटीका॥

तिन्तिली, स्त्री, (तिन्तिडी। डस्य लत्वम्।) तिन्तिडी। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्तिलीका, स्त्री, (तिन्तिडीका। डस्य लत्वम्।) तिन्तिडी। इत्यमरटीका॥

तिन्दिशः, पुं, टिण्डिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुः, पुं, (तिम्यति आर्द्रीभवतीति। तिम आर्द्रीभावे + "मृगय्वादयश्च।" इति कुप्रत्ययेन साधुः।) तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्दुक, क्ली, (तिन्दुरिव कायतीति। कै + क।) कर्षपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये।
"कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका।
अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्।'
यथास्य पर्य्यायाः।
"विडालपदकं कर्षं सुवर्णं कवलग्रहम्।
उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्षमेव निगद्यते॥"
पिचुः पाणितलं मुष्टिः कवलग्रहमेव च।
तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवडग्रहमेव च।'
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

तिन्दुकः, पुं स्त्री, (तिन्दु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) वृक्षविशेषः। गाब इति ख्यातः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ केन्दुकवृक्षः। इति भरतः॥ इति राजनिर्घण्टश्च। तेँदु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्फूर्जकः २ कालस्कन्धः ३ शितिसारकः ४। इत्यमरः। २। ४। ३८॥ स्फूर्जकः ५ कन्दुः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९ तिन्दुकी १०। इति शब्दरत्नावली॥ नीलसारः ११ अतिमुक्तकः १२ स्यन्दकः १३ रामणः १४ स्फूर्जनः १५ श्यन्दनाह्वयः १६ कालसारः १७। (यथा महाभारते। ३। ६४। ३।
'शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः।
अर्ज्जुनारिष्टसञ्छन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः॥')
अस्य आमफलस्य गुणाः। कषायत्वम्। ग्राहित्वम्। वातकारित्वम्। शीतलत्वम्। लघुत्वञ्च। पक्वफलस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। दुर्जरत्वम्। श्लेष्मदत्वम्। गुरुत्वम्। व्रणवातनाशित्वम्। पित्तप्रमेहास्रकारित्वम्। विषदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ तत्सारचिररोगजित्॥ विषतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहि शीतलम्॥ इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकिः, स्त्री, (तिन्दुकी। निपातनात् ह्रस्वः।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्दुकिनी, स्त्री, (तिन्दुकस्याकार इव फलोऽस्त्यस्याः। तिन्दुक + इनि + ङीप्।) आवर्त्तकी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् ङीष्।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये।
'प्रियालबीजं तिन्दुक्यास्त्वचं त्वगानि फलानि च।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत्।
सद्यो व्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता॥"
अस्य पर्य्याया यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
कालस्कन्धस्तिन्दुकश्च स्फूर्जकस्तिन्दुकीति च॥)

तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिप ऋ ङ क्षरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० अक० वेट्।) ऋ, अतितेपत्। ङ, तेपते। तेप्स्यते तेपिष्यते। तितिपे। क्षरत् चरणम्। इति दुर्गादासः॥

तिम क्लेदने। आर्द्रीभावे इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० अक० सेट्।)

तिम य क्लेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा० पर० अक० सेट्।) य, तिम्यति। तितेम। क्लेदनमार्द्रीभावः। इति दुर्गादासः॥

तिमिः, पुं, (तिम्यतीति। तिम क्लेदने + इन्। यद्वा ताम्यति आकाङ्क्षतीति। तम काङ्क्षायाम् + "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च।" उणा० ४। १२१। इति इन् अकारस्य इकारादेशश्च।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०। १९॥ तिमिर्महाकायो मत्स्यः कश्चित् शतयोजनः। तथा च। अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः। इति भरतः॥ (यथा च रघौ। १३। १०।
'ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः
सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात्।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-
रूर्द्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्॥")
समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (राजविशेषः। स तु दूर्व्वस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ९। २२। ४२।
"दुर्व्वस्ततो दूर्व्वस्तिमिस्तस्माद्भविष्यति।"
अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशद्वर्षं यावत् राज्यं पालयामास। यथा राजावल्याम्। १ परिच्छेदे।
"तिमिः पुत्रस्ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं गतः।
मुनिवेदमितान् वर्षान्नवमासाधिकान् तिमिः॥
पालयित्वाखिलं राज्यं भुक्त्वा भोगमनुत्तमम्।
पुत्रं वृहद्रथं राज्ये सोऽभिषिच्य वनं ययौ॥")

तिमिकोषः, पुं, (तिमेः कोष इव।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिमिङ्गिलः, पुं, (तिमिं गिरतीति। गॄ + कः। रस्य लः। गिलेऽगिलस्येति मुम्।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०। २०॥ (यथा महाभारते। १। २२। ३।
"तिमिङ्गिलझषाकीर्णं मकरैरावृतं तथा।"
द्वीपविशेषः। तद्द्वीपजाते, त्रि। यथा, महाभारते। २। ३२। ६६।
"तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः॥")

तिमिङ्गिलगिलः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति। गॄ + क। मुम् च।) महामत्स्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१४॥

तिमितः, त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः।) निश्चलः। इति धरणिः॥ (यथा, मघदूते। २। ३५।
"अन्तस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम्॥")
क्लिन्नः। इत्यमरः। ३। १। १०५॥

तिमिर, क्ली, (तिम्यतीति। तिम + "इषिमदिमुदीति।" उणा०। १। ५२। इति किरच्।) अन्धकारः। इत्यमरः। १। १०। ३॥ (यथा, रामायणे। २। २८। १८।
'अतीववाततिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः।
भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम्॥")
नेत्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणमाह माधवकरः।
"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्॥"
(अस्य लक्षणानि यथा —
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति।
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते॥
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम्।
नान्तिकस्थमधः संस्थे दूरगं नोपरिस्थितम्॥
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः।
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते॥
तेनोर्द्ध्वं नेक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम्।

यथा वर्णांश्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्व्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥
तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षिते
ऽत्र च ।
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रान्यन्यपि मन्यते ।
वृद्धः काचो दृशं कुर्य्याद्रजोधूमावृतामिव ॥
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
स लिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरादृगसौ स्मृता ।
पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदीपितम् ॥
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दृक्काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ॥
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ।
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः ॥
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ॥
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कं प्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥
लिङ्गनाशेऽपि तादृक्दृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ।
संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ॥
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्रक्ताकुलेक्षणम् ।
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥”
इति वाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
“तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्य-
मुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥
तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषितैः ।
तत्क्वाथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोली पिप्पली लोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वा मधुकद्राक्षा सितादारुफलत्रयैः ॥
कार्षिकैर्निशि तत् पीतं तिमिरापहरं परम् ॥”
“पटोलनिम्बकटुका दार्व्वीसेव्यवराद्वयम् ।
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
तदाढ़केऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाग्नदाहनुत् ॥”

“त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।
शुल्वतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्त्रयम् ॥
अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
गोमूत्रे छगलरसेऽम्लकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्य्यात् गरुड़समं नरस्य चक्षुः ॥”
“रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।
ईषत् कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥”
“ सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥”
“पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥
श्लेष्मोद्भवेऽम्लताक्ष्यवराकणशृतं घृतम् ।
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥”
“रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ।”
“स्वादुशीतरनिर्यूहचूर्णितं काणसैन्धवम् ॥
तत् शृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने पिबेत् ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्व्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥”
“चक्षूरक्षायां सर्व्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥”
इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटे-
नोक्तम् ॥
“सौवीरमञ्जनन्तुत्थन्ताप्यो धातुर्म्मनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोध्रा मणयः पौष्पमञ्जनम् ॥
सैन्धवं शौकरीदंष्ट्रा कतकञ्चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्व्वेयमनुत्तमा ॥”
“वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सशुक्तं चूर्णयेद्बुधः ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैन्धवेन च ।
एतन्नित्याञ्जनं कार्य्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)

तिमिरः, पुं, (तिम्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन । तिम+
“इषिमदिमुदीति ।”उणां।१।५२। इति किरच् ।)
चक्षूरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा ।
चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
“तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे ।
चन्द्रादित्यौ स नक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं बाह्य-
पटलं गतः स तिमिराख्यः । तिमिरदर्शनेन
तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्श आदित्वात् ।
तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि । स तिमि-
राख्यः । सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाश इति
क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरु-
क्तिश्च । लिङ्ग्यते चिह्न्यते अनेनेति लिङ्गं दृष्टि-
तेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः ।
अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये ।
अत्र तु भूतशब्दस्तुल्यार्थः । भूतं प्राप्तवतीते
समे त्रिष्विति भरतवचनात् । नातिरूढ़े अप्रौढ़े ।
चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे
अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् ।
तेजांसि अग्न्यादेः । भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णा-
दीनि । अस्मिन् प्रौढ़े गौरवे च चन्द्रादित्यादीन्न
पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका-
काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ * ॥
दृष्टिरोगाणां सङ्ख्यानामानि चाह ।
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगाः
षड्लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वै-
रक्तात् परिम्लाय्य विधिश्च षष्ठः ॥
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगाः षट् षट् द्वादशे-
त्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः षट् तान् विवृ-
णोति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्तथ धूमदर्शी ।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्ध्यसंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षट् । एवं दृष्ट्यादयश्च
षट् । एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
तत्र द्वावन्यौ चाह ।
तत्रैवान्यौ गदौ वद्धौ सनिमित्तानिमित्तकौ ॥
तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥
आविलानि कलुषाणि । अरुणानि अव्यक्त-
लौहित्ययुक्तानि । व्याविद्धानीव कुटिलानीव ॥ *
पैत्तिकमाह ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतड़िद्गुणान् ।
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ * ॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः ॥
हीनाधिका सान्यथा वा ज्योतींष्यपि च
पश्यति ॥
चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं
विवृणोति बहुधेत्यादि ॥ * ॥
रक्तजमाह ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ * ॥
परिम्लायिनमाह ।
रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

त्रिःषष्टिमायातान् सद्योऽनेकांश्चाक्षिजानपि चैव हि ।
त्रिकोणमानान् चाप्यमानान् अपराणिभिरिव ।
वातादिजनितैर्वर्णैरपि स षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात् सितः शोणितजस्तु रक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥

वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले वर्णविशेषमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं वा पीतकम् ॥
श्लेष्म पीतं वा कथमेतत् व्याधिप्रभावात् ।
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ।
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।
बहलं स्थूलम् ।
मध्ये तु भेदविध लिङ्गनाशे निगद्यते ।
श्यामवर्णप्रभाभं मण्डलं शोणितात्मकम् ।
स्निग्धं वातान्वितम् ।
रक्तात् मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लानं नीलमथापि वा ।
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ।
रक्तज पित्तानुगामिरक्तत्वम् । स्थूलकाचारुणप्रभं स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषक्षयात् स्वयं । तत्र परिम्लायिनि कालान्तरेण दोषक्षयात् कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् । * । अथोक्त यथाक्रमं दोषैस्त्रिभिर्लिङ्गं सप्तमलक्षणमाह ।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ * ॥

पित्तविदग्धदृष्टिलक्षणमाह ।

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

पित्तेन गतेन दृष्टिं इत्यादि प्रथमद्वितीये पटले गतेनेति बोद्धव्यम् । तेन व्याधिना । * । स मात्रेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूपविशेषमाह ।

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥

दोषेऽत्र पित्ते । * । अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टिलक्षणमाह ।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।

अत्रापि पित्तवत् दृष्टौ तृतीयपटलगमनात् प्राक् इदम् । * । तदेव तृतीयं गते दृष्टौ यदुत्पद्यते तन्नक्तान्ध्यं कथयन्नाह ।

त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।

दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥

दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्ध्यस्य श्लेष्मविदग्धदृष्ट्यन्तर्भूतत्वाच्च पृथगगणना ॥ * ॥
धूमदर्शिनमाह ।

शोकज्वरायासशिरोऽभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥

शिरोऽभितापः शिरसि घर्मादिना सन्तापः । एतस्य पित्तदोषो बोद्धव्यः ॥ * ॥
ह्रस्वजात्यमाह ।

यो वासरे पश्यति कृच्छ्रतोऽथ
रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजाड्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥

नकुलान्ध्यमाह ।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा च पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ * ॥

गम्भीरिकमाह ।

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कोचमभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपहता । रुजावगाढा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥

बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापा-
ज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च ॥

बाह्यौ शुक्लोक्तदृष्टिगतरोगेभ्योऽधिकौ तत्र निमित्ततः जातः शिरोऽभितापात् शिरोऽभितापयते येन विषकुसुमगन्धस्पर्शनादिना च शिरोऽभितापकत्वात् । अभिष्यन्दनिदर्शनैः रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरिति गयी(ग)धरः । अभिघाता भिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिकः ॥ * ॥
अनिमित्तमाह ।

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥

अनुपलब्धमानानां सुरादीनां दर्शननिमित्त मप्यनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥
अनिमित्तो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।

तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।

विस्पष्टं व्याधिशून्यम् । वैदूर्यवर्णा श्यामा विमला निर्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
"शुक्रा दाडिमत्वचा च यक्तः चक्षुर्वीर्येण दीप्यते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ * ॥
प्रक्षालनाभिर्विभीतस्य पथ्यामज्जा मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥
छागीक्षीरेण सम्पिष्य वर्त्तीं कुर्याद्यवोन्मिताम्
हरेणुमात्रां सङ्घृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ।
तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम् ।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वर्त्ती चन्द्रोदया हरेत् ॥"
इति चन्द्रोदया वर्त्ती ॥ * ॥

कतकं शङ्खनाभिर्मरिचं समुद्रफेनं
हरितालकञ्च सितासितपुनर्नवा सम्भवा ।
रक्तचन्दनं मधु च तुल्यपथ्याशिला
चरिटरसाञ्जनस्फटिकप्रजनाभीन्द्र ।
इमानि तु विचूर्णयेन्निविडवाससा शोधयेत्
तथायसि विमर्दयेत् समधुताम्ररसेन तत् ।
इदं मुनिभिरीरितं नयनरोगनाशाञ्जनं
करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥

लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके । चरित्रपतिकयं समुद्रफेनं । शिला मनःशिला । शाबरो लोध्रः । स्फटिकं फटकरी । इन्दुः कर्पूरः । नयनरोगे तिमिरे नूतनकुसुमे नूतनपटले च ॥ * ॥

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा गव्यक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च ॥
अपि त्रैवार्षिकं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्र्यान्ध्यमेव च ॥
चन्द्रोदया वर्त्ती पुष्पे तिमिरे च ॥ * ॥
रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च समशो अभया वचा ॥
अजामूत्रेण सम्पिष्य छायायां शोषयेद्बटीम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिच्चिटम् ॥
मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभावर्त्तिः स्वयं रुद्रेण निर्म्मिता ॥
इति चन्द्रप्रभावर्त्तिः ॥ * ॥
कथा छागपयस्यर्द्धे पक्वा तदवशेषिता ।
अचिरात् हन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सक्षौद्रमञ्जनम् ॥
त्रिफलाया रसं प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।
वृषस्य च रसं प्रस्थं शतावर्य्याश्च तत्समम् ॥
गुडूच्या आमलक्याश्च रसं छागीपयस्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्व्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥
कल्कः कथा शिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥
तत् पाणिमितं विपाच्य शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
ऊर्द्ध्वं पानमधः पानं मध्ये पानं प्रशस्यते ॥
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानाद्व्यपकर्षति ।
शुक्ले रक्तपुटे च हन्ति वा तिमिरं तथा ॥
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिका पटलार्बुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥
नेत्ररोगेषु सर्व्वेषु दोषजन्मेष्वपि
घृतं त्रिफलादिघृतं मेहतात्(?) सुदारुणम् ॥

भृङ्गरजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्णयत्र जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका ।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा सावञ्च कण्डूञ्च श्वयथुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विघर्म्मपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्यामिश्यां प्रपश्यतः ।
तस्यैतद्वेवं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वाम्टताद्राव्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाम्बुदैः ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथः ।
इति नेत्ररोगाधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥* ॥
किञ्च । गारुडे १६८ अध्याये ।
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥"
तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः ।)
सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥
तिमिषः, पुं, ग्राम्यकर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गाटान्त्रः । इति हारावली । १२६ ॥
तिमीः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
तिमिमत्स्यः । इति दिरूपकोषः ॥ (तिमि +
वा ङीष् । तिमिजातिस्त्री । इति केचित् ॥)
तिरः, [स्] व्य, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ + "सर्व्व-
धातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।
क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति
गुणविषये इर् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा, भाग-
वते । २ । ६ । ४१ ।
"यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥")
तिर्य्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिर-
स्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जातिः स्त्रियां ङीप् ।)
पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति सुग्धबोधम् । मादी
इति भाषा ॥

तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस् + कृ + "नन्द्यादिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः । संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्य-
भावः । ततो ङीप् ।) यवधायकपटः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । १ । १४ ।
"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥")
तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + कृ + घञ् ।) अना-
दरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
७ । ८ ।
"भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥")
तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस् + कृ + णिनिः ङीप् ।) तिरस्करिणी ।
इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + कृ + क्तः ।) अना-
दृतः । कृततिरस्कारः । यथा,—
"अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥" ।
इति भावप्रकाशः ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
"यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥")
तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । "कृञः श
च ।" ३ । ३ । १०० । इति भावे शः ।) अना-
दरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
(यथा, माघे । १ । ३६ ।
"हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥")
तिरिटिः, पुं, इक्षुग्रन्थिः । इति शब्दमाला ॥
तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-
सर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्य-
त्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ +
"कृतॄकृपिभ्यः कीटन् ।" उणां ।४।१८४ । इति
कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोषः ॥
तिरीटः, पुं, (तॄ + कीटन् ।) लोध्रः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगा-
धिकारे ।
"समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ॥")
तिरोधानं, क्ली, (तिरस् + धा + भावे ल्युट् ।)
अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
"सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽच्छत् ॥")
तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + धा + क्तः ।) अन्त-
र्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।

"अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥")
आच्छादितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
तिर्य्यक्, [च्] व्य, वक्रम् । तत्पर्य्यायः । साचि २
तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । ४ । ३४ । (यथा,
रामायणे । २ । २३ । ४ ।
"तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥")
तिरोऽर्थः । निकटार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत
आहारसञ्चारो यस्य । सुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया
उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादिः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
"तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः ॥")
स ब्रह्मणोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः ।
यथा,—
"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥"
तेषां लक्षणं यथा,—
"अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
"तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादि-
ज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्र-
निष्ठाः । घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति ।
हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ।" इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा
यथा,—
"गौरजो महिषः क्रुष्णः सूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ! ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शश-
शल्लकौ ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकवर्हिणः ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
"गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव ।
खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो
गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः
सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः
खगाः चाभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टा-
विंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्-
प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ।" इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥
तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।)
कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति । अन्च +
क्विप् । "तिरसस्तिर्य्यलोपे ।" ६ । ३ । ९४ । इति
तिरिः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
"पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत ! ॥"

यथाच मनुः । ५ । ४० ।
"ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।"
"तिर्य्यञ्चः कुम्भीरादयः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) मनुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०८ ।
(यथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ११६ ।
"तिर्य्यञ्च मानुषं वापि यो हन्त सत्पृष्टेन कुधीः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ।")
वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ।
तिरश्ची स्त्री, (तिर्य्यच्+स्त्रियां ङीप् ।) तिरश्ची । स्त्रीपशुपक्ष्यादि । इति मुग्धबोधम् ।
तिल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परस्मैं सक सेट ।) कृष्णी । तेलति । इति दुर्गादासः ।
तिल, क ष स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां तुदां च पर अक सेट ।) स्निहि स्निग्धीभावे । क तेलयति । ष तिलति तैलेनाङ्गम् । इति दुर्गादासः ।
तिल पुं, (तिलति स्निह्यति तैलेन पूर्णो भवतीति । तिल+"इगुपधज्ञेति ।" ३।१।१३५ । इति कः ।) स्वनामख्यातशस्यम् । तत्पर्य्यायः । होमधान्यम् २ पवित्रः ३ पितृतर्पणः ४ पापघ्नः ५ पूतधान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः । स्नेहफलः ७ स्नेहफलपूरफल ८ । अस्य गुणाः । ईषत्कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । बल्यत्वम् । केश्यहितत्वम् । हिमस्पर्शत्वम् । त्वच्यत्वम् । स्तन्यत्वम् । व्रणे हितत्वम् । दन्त्यत्वम् । अल्पमूत्रकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अग्निमतिप्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ।
बलकारित्वम् । ॥ ।
"तस्य पञ्चतमः सितोऽल्पगुणदः श्यामा किलाभ्यो तिला ।"
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च । भावप्रकाशः ।
"कृष्णश्वेतमरक्तेषु मुख्यो मध्यमः सितः ।
अन्ये हीनतरा प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिलाः ।"
तन्मौलगुणाः । बलहृत्त्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । शीतत्वम् । बलकारित्वम् । बद्धवानवगुणत्वम् । कान्तिदत्वम् । ... हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (तिलप्रतिग्रहविधिर्यथा ब्रह्मपुराणे ।
"ब्राह्मणः प्रतिग्रह्णीयात् कृष्णांश्चापि ...।
... वर्जयेत् ।"
तिलदानफलमाह विष्णुः ।
"तिलदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।"
तथा महाभारते ।
"... यो द्विज ... ।
तिलदाने ... ।"
बृहन्नन्दे ।
"... ।"

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ।"
सप्तमीं नवमीं पर्व्वकालञ्च त्यक्त्वा तिलतैलेन स्नानं विज्ञस्य स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा, मार्कण्डेये ।
"सर्व्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्व्वकालञ्च वर्ज्जयेत् ।"
तिथितत्त्वे अग्रातिथिपितृवर्थे ।
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ।"
रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा, काशीखण्डे ।
"सर्व्वञ्च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।"
तिलैस्तर्पणविधिस्तत्प्रतिप्रसवादिकञ्च तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ।) तिलकालकः । यथा,—
"देवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ।"
इति कालिदासः ।
(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।
"तिलं तिलं स दत्त्वा च चिरच्छिन्नदिन्दुः खर्व्वतः ।
नगराग्निर्गतैः सैन्यैर्निहन्यमानाः पदे पदे ।")
तिलकं, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल+"कुन् शिल्पिसंज्ञयोः ।" इति कुन् ।) क्लोम । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । सौवर्च्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ।
तिलक, पुं, (तिल इव कायतीति । कै+कः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । विशेषकः २ सुसमकनकः ३ पुण्ड्रकः ४ पुण्ड्रः ५ स्थिरपुष्पी ६ छिन्नरुहः ७ रक्तपुण्ड्रः ८ भूषणः ९ तरुणीकटाक्षकामः १० वासन्तसुन्दरः ११ दुर्गन्धः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुन्नागः १४ रेचकः १५ । इति राजनिर्घण्टः । क्षुरकः १६ श्रीमान् १७ पुरुषः १८ क्षुरपुष्पकः १९ । इति भावप्रकाशः । (यथा, रघुः । ९ । ४१ ।
"न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं
न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ।")
अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । बलपुष्टिमेधाकारित्वम् । रुच्यत्वम् । लघुत्वञ्च । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । पुंस्त्वदन्तदोषविषक्रिमिशोषघ्नकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ (तिल+स्वार्थे कन् ।) शरीरस्थतिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकालकः २ । इत्यमरः । २।६।४९ । कालकः ३ पिप्लुः ४ जडुलः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ ॥ अश्वकः । इति रत्नमाला । अश्वभेदः । राजभेदः । इति मेदिनी । के १०० । श्रेष्ठः । शिरोमणौ यथा —
"कल्याणि नित्यमात्मार्थं शीर्षादि सर्व्वाणि च ।
वाञ्छितवस्तूनाम् तिलकायितं नाम् ।"
इति भावप्रकाशः ।

प्रधाने त्रि । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ।
भेदः । यथा,—
"पञ्चविंशतिवत्सराङ्कितिलको भुवने भवेत् ।
इरवत्पुटे मासे रसे वीरोऽङ्कुशोऽपि वा ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ।
तिलकं, पुं क्ली, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति कै+कः ।) चन्दनादिना ... कर्त्तव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्य्यायः । तमालपत्रम् पित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १२३ । (यथा, माघे । ३ । ६३ ।
"विशेषको वा विशिशेष यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ।")
अथ द्वादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उत्तरखण्डे ।
"ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे ।
वक्षःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके ।
विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ।
त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ।
श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे ।
पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् ।
तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि ।"
किञ्च ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्व्वेषां प्रथमं स्मृतम् ।
ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते । इति ।
एवं न्यास समाचर्य्य सम्प्रदायानुसारतः ।
न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च गृहे धर्म्मार्थसिद्धये ।"
अथ किरीटमन्त्रः । ओँ श्रीकिरीटकेयूरहारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्साङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितस्वात्मज्योतिर्द्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो नमः ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ।
तस्य धारणप्रकारो यथा —
"द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।
आचामी केशवं कुर्य्यात् प्रशस्तं लक्षणान्वितम् ।
नासे यदपि नैवास्ति ... दक्षिणेऽहितम् ।
तथैव दक्षिणे कुर्य्याद्रेखाङ्कितं शुभे ॥ ॥
ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
वामबाहौ वासुदेवं वक्षे दामोदरं तथा ।
नाभौ नारायणञ्चैव माधवं हृदये तथा ।
गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ।
विष्णुं वक्षे कमले दक्षिणे मधुसूदनम् ।
शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः ।
द्वादशाङ्गं कामाख्यं शक्तितिलकं तु ।
यः कुर्य्यात् तिलकं भक्त्या ... ॥
... ।
... ।
... ॥ ॥
तिलकन्तु ... ।
... हरिमन्दिरम् ।
... ।
... ।

हरिमन्दिरवत् सर्व्वं तद्राधावल्लभीयकम् ।
श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरञ्जितम् ॥ * ॥
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
तन्मध्यपीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदुः ॥ * ॥
श्रीरामोपासका यस्य तिलकं तूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
भवोर्म्मध्ये सविन्दु स्याद्यदि विप्र ! मनोहरम् ॥
हरेः सर्व्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियाणां तथैव च ।
वैश्यानान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्म्मण्डलाक्षतम् ॥
अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति नराधमाः ।
तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥
दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
कार्य्यः कृष्णस्तुतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छादतेन्मुखम् ॥
ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्व्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु ।
मण्डलस्पर्शसंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
खनित्रयष्टिकुन्तत्रिशूलसुक्षुराक्षतम् ।
त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
प्रमाणन्तूर्द्ध्वपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् ।
नासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विप्र ।
क्षत्त्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥
नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् ।
भ्रुवोर्म्मध्यादधःस्थानं मूलमाहुर्म्मनीषिणः ॥ * ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
कुर्य्याद्यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवा हरिमन्दिरम् ॥
वैष्णवा विप्र ! भूपाश्चैव वैश्यशूद्रान्त्यजाश्रमाः ।
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं बिभ्रयुस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपदं लभेत् ।
धृतनतुलसीमाला सन्धार्य्या हरिमन्दिरम् ॥
मध्यच्छिद्रं न कुर्य्याद्यस्तिलकं यदि वैष्णवः ।
श्वपदं तद्धितातुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा ॥ * ॥
दण्डाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
मध्यच्छिद्रन्तु तत् प्राहुरूर्द्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् ॥
अधोमुखाम्बुजकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
मध्यच्छिद्रं युग्मरेखमूर्द्ध्वपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ * ॥
तीर्थमृद्दग्धकाष्ठञ्च विल्वो मलयसम्भवम् ।
अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोष्पदस्य च ॥
जाह्नवीमृन्महानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च ।
कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
धात्रीमूलस्य मृद्भस्मो हरिद्रा गोरजस्य च ॥
स्नानान्ते सर्व्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च ।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्व्वकर्म्मसु ॥" * ॥
अपि च ।
"गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम् ।
साधोश्चरणसंलग्नं रजो मृन्नीप्यदस्य च ॥
याश्वत्थमूलमृद्गोमोपचन्दनं तीर्थमृत्तिका ।
कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाङ्घ्रिमृत्तिका ॥
गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
वल्मीकमृत्तिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका ।
गुरुपादरजोवारिणी साध्वङ्घ्रिरजोजले ॥
स्नात्वा प्रतिदिनं स्नानमेतैर्गन्धमृदादिभिः ।
चारु यत्तिलकं ग्राह्यं तन्नाम्ना वैष्णवैर्ध्रुवम् ॥ * ॥
काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित् कर्म्म नारद ।
वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥
कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात् दैवं पैत्रं न तत्फलम् ।
स्नानं सन्ध्यां पञ्चयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म्म यः ।
विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
"वीथ्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
"शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णुागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥"
इति नागोजीभट्टधृतस्कन्दसंहिता ॥

तिलकटः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल + "अलावू-तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ।" ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कटच् ।) तिलचूर्णम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः व्याकरणञ्च ॥

तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलवीजकोष इव काय-तीति । कै + कः ।) हारभेदः । इति जटा-धरः ॥ (षड्वर्णपादके छन्दोभेदे । शब्दार्थ-चिन्तामणिधृतवत्तलक्षणादिकं यथा,—
"सगणद्वितयं भवतीह यदा ।
रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥"
उदाहरणम् ।
"वनमालिकया सकलालि ! हया ।
पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥")

तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।) शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥ तल्लक्षणानि यथा,—
"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥"
समानि अनुन्नतानि । अयं तिल इति लोके प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
"चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥

तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलकिट्टं, क्ली, (तिलस्य किट्टं मलम् ।) तिल-मलम् । (खइल इति भाषा ।) तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । ग्लप-नत्वम् । रूक्षत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दृष्टिदूषण-त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

तिलकी, [न्] त्रि, (तिलकमस्त्यस्येति । तिलक + इनिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवच्चित्र-युक्तानि पत्राणि यस्य । कप् ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलचूर्णं, क्ली, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-तिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकल्कम् २ पललम् ३ पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-त्वम् । पित्तास्रबलपुष्टिदत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
"तदास्तिलान् लुञ्चयित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामि ॥")

तिलतण्डुलकं, क्ली, (तिलस्य तण्डुल इव संश्लेषेण कायतीति । कै + कः । तिलतण्डुलवत् दृढ़-संश्लेषणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् ॥ (तिलस्य शस्यञ्च ॥)

तिलतैलं, क्ली, (तिलस्य स्नेहः । तिल + "स्नेहे तैलच् ।" ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तैलच् ।) तिलस्नेहः । तिलेषु तैलम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
सर्व्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ॥")
अस्य गुणाः तिलशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अपरे गुणाश्च । यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
"तच्च ज्ञेयं समासेन प्रयोगं यथाविधि ।
कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥
पित्तकृद्वातशमनं श्लेष्मरोगादिवर्द्धनम् ।
बल्यं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत् ॥
हृद्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतैलं विचक्षणैः ।
छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे क्षते भग्नेऽस्थिदाहके ॥
वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
विधि व्यालशौनसर्पे सेकाभ्यङ्गावगाहने ॥
पाने वस्तौ च नस्ये च तथा कर्णप्रपूरणे ।
तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणम् ॥"
"तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षत-पिच्चितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारि-ताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परि-षेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्व्विहिता धेनुः । शाक-पार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्म्मिता धेनुः । यथा,—
"विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! ।
मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! ॥
षोड़शाढ़मयी धेनुश्चतुर्भिर्व्वत्सको भवेत् ।
इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा ।
स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वासोभिश्चादितां शुभाम् ॥
सूत्रेण वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
सर्व्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ॥
अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्वरसास्तथा ।
कामं सम्पादयास्माकं तिलधेनुमुपाश्रिताम् ॥

यच्छामि त्वां देवि। भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः।
कुटुम्बकाम कुरुते तिलधेनो। नमोऽस्तु ते॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम।।
धर्मकामार्थमोक्षेषु कुरुते नाथ संशयः॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम्॥

तिलपर्णी, स्त्री (तिलस्येव पर्णमस्याः।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः। (रक्तचन्दनम्। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम्।
तिलपर्णी रक्तसारं ततप्रवालफलं स्मृतम्॥"
तिलस्य पर्णम्।) तिलवृक्षपत्रम्॥

तिलपर्णः पुं (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य।) श्रीवेष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलपर्णिका, स्त्री (तिलपर्णी+स्वार्थे कन् टाप् च।) रक्तचन्दनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,—
'वैनाय हरति वाचा कुन्तली तिलपर्णिका॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

तिलपर्णी स्त्री, (तिलस्येव पर्णान्यस्याः। पाक कर्णेति ङीष्। तिलपर्णी नदी व्याकरोऽस्यस्याः इति च्चय ङीष् च। इत्यमरटीका।) रक्त चन्दनम्। इत्यमरः। २।६।१३२॥ (यथा सुश्रुते। १।४६।
"चित्रकस्तिलपर्णी च कफशोफहरी लघुः॥"
नदीविशेषः। इत्यमरटीका। २।६।१३२।)

तिलपिचट क्ली, (तिलस्य पिष्टकम्। पृषोदरादि त्वात् साधुः।) तिलपिष्टकम्। इति केचित्॥ तिलकुटा इति भाषा॥

तिलपिञ्ज पुं (निष्फलस्तिलः। तिल+"तिला न्निष्फलात् पिञ्जपेञ्जौ।' ४।२।३६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पिञ्ज।) निष्फलतिलवृक्षः। इत्य मरः। २।६।१६।

तिलपेज, पुं (निष्फलस्तिलः। "तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ।" ४।२।३६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पेज।) निष्फलतिलः। इत्यमरः। २।६।१६॥

तिलमयूर पुं (तिलाङ्कितेव चित्रितो मयूरः। शाकपार्थिववत् समासः।) मयूरविशेषः। तत् पर्य्यायः। गुडकण्ठः १। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिलरसः पुं (तिलस्य रसः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तिलस्नेह पुं (तिलस्य स्नेहः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तिलाङ्कितदल पुं (तिलवदङ्कितानि दलानि यस्य।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलापत्या, स्त्री (तिलवत्तत्त्वं कृष्णवर्णं वीजं यस्याः।) कृष्णजीरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिलित्स पुं गोनसः। इत्यमरः। १।१।८।४॥

तिलोत्तमा स्त्री, (तिलं तिलप्रमाणं सर्व्वरत्नं तामृत्तमा।) अप्सरा। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्या नामकारणं यथा, महा भारते। १।२१२।१७।
"तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः॥"

तिलौदन, क्ली, (तिलमिश्रितं औदनम्।) कृशरः। इति हारावली। १६६॥ (यथा, रामा यणे। २।९८।१०।
"ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः॥"
तिलोदनमिति पाठोऽपि दृश्यते॥)

तिल्य, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रं वा। तिल+ 'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।'५।२। ४। इति यत्।) तिलक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। तैलीनम् २। इत्यमरः। २।९।७॥ (तिलाय हितम्। "खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च।'५। १।७। इति यत्। तिलहिते त्रि।)

तिल्ल गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर- स्मै सेट्।) लद्वयान्तः। ह्रस्वी। तिल्लति। इति दुर्गादासः॥

तिल्वः पुं (तिलतीति। तिल+"उल्वादयश्च।" उणां। ४।९५। इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) लोध्रः। इत्यमरः। २।४।३३॥ श्वेतलोध्रः। इति तट्टीकायां सुभूतिः॥ रक्त लोध्रः। इति स्वामी॥

तिल्वक, पुं (तिल्व+स्वार्थे कन्।) लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा — 'तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः॥" अस्य विधिरित्यवहारो यथा,—
'तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्ज्जिताम्।
चूर्णयित्वा त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ स्रावयेत्ततः॥
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत्।
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत्॥
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत्।
दधितक्रसुरामण्डमस्तुसौवीरसीधुना॥
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत्॥"
'तिल्वकस्य कषायेण दशमूलं सुभावितम्।
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत्।
चतुरङ्गुलकल्पेन लेह्योऽस्य कार्य्य एव च॥'
'तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च समूत्रकः।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचनम्॥'
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये॥)

तिष्ठद्गु पुं (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय। "गावो हि रात्रिप्रथमनाडिकायामतीतायां वियाना सत्य उत्थाप्य दुह्यन्ते।" इति जय मङ्गलः। 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।" २।१। १७। इति निपातनात् साधुः।) सन्ध्याकालः। यथा, भट्टिः। ४।१४।
'आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्।

तिष्यः पुं (तुष्यन्त्यस्मिन्निति। तुष+क्यप्। निपा तनात् साधुः।) पुष्यनक्षत्रम्। इत्यमरः। १।३।२२॥ (यथा महाभारते।३।१९०।९०।
यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम्॥
तिष्यः पुष्यनक्षत्र पौर्णमास्यामस्यमिति। अण्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली॥ कलियुगम्। इति मेदिनी। य ७८॥ (अत्रार्थे ऽपि दृश्यते। यथा महाभारते। ६।१०।३।
"अत्रापि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन॥")

तिष्यक, पुं (तिष्य एव। स्वार्थे कन्।) पौष मासः। इति शब्दरत्नावली॥

तिष्यपुष्पा, स्त्री, (तिष्ये पौषे पुष्पमस्याः।) आमलकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिष्यफला, स्त्री, (तिष्ये पौषमासे फलमस्याः।) आमलकी। इत्यमरः। २।४।५७॥ (विव रणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम्।)

तिष्या स्त्री (तिष्यः पौषमासः उत्पत्तिकाल त्वेनास्त्यस्याः इति। अच् टाप् च।) आम लकी। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
'धात्री कायफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा॥")

तिह्व [न्] पुं व्याधिः। औषिः। धनुः। सद्भावः। इति सञ्चिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तीक्ष्ण, क्ली (तेजयति तिग्मतेजनेन वा। तिज निशाने+"तिजेर्दीर्घश्च।" उणां। ३।१८। इति क्स्नः दीर्घश्च।) खरम्। विषम्। लौहम्। (यथास्य पर्य्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम्।
"कृष्णायसं कालालोहं तथा तीक्ष्णमयस्तथा।")
युद्धम्। इत्यमरः। ३।३।५१॥ मरणम्। मुष्कम्। श्रीष्मम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी। सामुद्रलवणम्। मुष्कक। इति मेदिनी। णे १५॥ चव्यकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मरकम्। इति हेमचन्द्रः॥ *॥ तीक्ष्णवस्तूनि यथा। प्रतिभा १ चौरकम् २ कटाक्षः ३ दुर्व्वाक्यम् ४ मद्य ५ लवणम् ६ रविकरः ७। इति कवि कल्पलता॥

तीक्ष्णः, पुं (तिज+क्स्नः दीर्घश्च।) यवक्षारः। इति मेदिनी। णे, १५॥ (पर्य्याया यथा — "यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः। क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
श्वेतकुश। कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः। तीक्ष्णगणो यथा। मूलेषा चार्द्रा ज्येष्ठा मघा। इति ज्योतिषम्॥

तीक्ष्णः त्रि (तिज+क्स्नः दीर्घश्च।) तिग्मः। (उग्रः। यथा, मनुः। ७।१४०।
'तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः॥"
आत्मत्यागी। यथा वाजसनेयसंहितायाम्।१६। ४६। नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने।
तीक्ष्णा आत्महा इषवो वाणा यस्य स तीक्ष्णेषु तस्मै नमः।' इति महीधरः।) आत्मत्यागी। इति मेदिनी। णे १५॥ निरालस्यः। उष्णः। इति धरणी। योगी। इति जटाधरः॥

तीक्ष्णक पुं (तीक्ष्ण+संज्ञायां कन्।) मुष्कक। गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकण्टक पुं (तीक्ष्णानि कण्टकानि यस्य।) धुस्तूरः। इति जटाधरः। बर्व्वरः। इङ्गुदी। करीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।) कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोगेण्डुकोऽस्य ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (तीक्ष्णं कर्म्मास्य ।) तीव्रकर्म्मा । तत्पर्य्यायः । आयःशूलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीक्ष्णकल्कः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कमनीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः । यथा,—

"पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा रमते शिवा ।
तीक्ष्णकान्ताह्वया लेका योग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥
पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप ! ॥
कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
अङ्गाङ्गिमन्त्रौ रूपञ्च तस्याः प्राक् प्रतिपादितम् ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्ब्बकम् ॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
तथा पदं चाधिगत्य तिष्ठन्त्विति पदं ततः ॥
मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तितः ।
नव त्रिपुरदेवादियमवेतालदुर्द्धराः ॥
गणाश्रमेऽत्यन्तकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्त्तिताः ।
एतांस्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै ॥
आदौ संशोधनं कृत्वा वज्रपुष्पं ततः परम् ।
वह्निजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
पात्रोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्व्वतः ।
सर्व्वमुत्तरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च ॥
चामुण्डा च कराला च शुभगा भीषणा भगा ।
विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ! ॥
ह्रीं भगवत्येकजटे विद्महे यदमन्ततः । .
विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्नस्तारे प्रचोदयात् ॥
एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता ।
निर्म्माल्यधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
माला तु स्फाटिकी प्रोक्ता रुद्राक्षसम्भवापि वा ।
विशेष एष देव्यास्तु पूजने परिकीर्त्तितः ॥
उपचारादिकं सर्व्वं बलिदानं जपादिकम् ।
सर्व्वन्तु पूर्ब्बवद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ! ।
मोदको नारिकेलञ्च मांसं व्यञ्जनमेव च ॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ कुन्दुरुगामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । "शेषात् विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।) श्वेतवचा । कन्थारी । राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा,—

"राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुजनिकासुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिकस्तृण्यासर्षपः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) वचा । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये ।

"उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीडे करञ्जम् ॥")

सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।) पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तीक्ष्णतैलं, क्ली, (तीक्ष्णमुग्रं तैलं स्नेहो यस्य ।) सर्ज्जरसः । स्नुहीक्षीरम् । सुरा । इति शब्दरत्नावली ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपुष्पं, क्ली, (तीक्ष्णानि पुष्पानि यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिग्रुः । कुलञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽग्रभागो यस्य ।) यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥

तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।) शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्कालिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकच्छूः । महाज्योतिष्मती । अत्यम्लपर्णी । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णायसं, क्ली, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णञ्च तत् आयसञ्चेति ।) लौहविशेषः । तीखा इति इस्पात इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । लौहम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ मुण्डितम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुखलोहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे त्रिफलालौहे ॥

"तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफला चूर्णमुत्तमम् ।
क्षीरेण पाययेद्धीमान् सद्यः शूलनिवारणम् ॥")

तीम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, तीम्यति तितीम । क्लेदनमार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तीर, तु क कर्म्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्म्मणामिति षष्ठ्यर्थः । अतितीरतं व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तीरं, क्ली, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति । तीर + अच् ।) नदीकूलम् । इत्यमरः ।१।२।०७॥ गङ्गातीरं यथा,—

"सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते ।
भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरः, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।) त्रपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

तीरभुक्तिः, पुं, (तीरे भुक्तिरस्य ।) देशविशेषः । तीरहोत् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निच्छविः २ विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरितं, क्ली, (तीर कर्म्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।) कर्म्मणां समाप्तिः । इति व्याकरणम् ॥

तीर्णः, त्रि, (तॄ प्लवनतरणयोः + कर्त्तरि क्तः । उत्तीर्णः । (यथा, वह्निपुराणे कन्यादानगामाध्याये ।

"तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥")

अभिभूतः । प्लुतः । (तॄ + कर्म्मणि क्तः । ततोत्तरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।

"सर्व्वा तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

तीर्णपदी, तालमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तीर्थं, क्ली, (तरति पापादिकं यस्मात् । तॄ + "पातॄतुदिवचीति ।" उणां । २ । ७ । इति थक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य स्नाने पुण्यत्वं यथा,—

"नदीदेवनिखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥"

इत्याद्ये वह्निपुराणे स्नानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥ जलसमीपस्थारत्निमात्रस्थानम् । यथा, आदित्यपुराणे ।

"अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्यात्शौचमनुद्धृते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥

तस्मिन् देहे [illegible] [illegible] [illegible]- [illegible] तत्र [illegible] तीर्थे [illegible]।"

इत्यादि [illegible] ॥ ० ॥

[illegible] [illegible] [illegible] ॥ ० ॥ [illegible] तीर्थवास- [illegible] यथा। [illegible]।

"[illegible] तीर्थानि [illegible], [illegible]।

[illegible]।"

इत्यादि [illegible]।

[illegible] यथा,—

"[illegible]।

[illegible]।"

इति उद्भवः। ९। ७। ११।

[illegible]

तीर्थगमने फलं यथा—

"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः।

न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत्॥ ० ॥

तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः।

कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत्॥

तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते।

न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति॥"

तीर्थफलभागिनो यथा,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते॥

प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्।

अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते॥

अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः।

विमुक्तः सर्व्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते॥

अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः।

आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते॥

अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः।

हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः॥"

इति काशीखण्डम्॥ ० ॥

तीर्थयात्राविधानं यथा,—

"यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्व्वं गृहे स्वे।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम्॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
धीमान् प्रीणन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात्।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च॥
एवं कुर्व्वतस्तस्य तीर्थे यदुक्तं
फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव॥"

इति ब्रह्मपुराणम्॥ ० ॥

"प्रभाते तीर्थयात्रायां पितृश्राद्धविवर्जितः।

[illegible] कुर्य्यात् यदा न [illegible]॥"

इति मत्स्यपुराणम्॥ ० ॥

"[illegible]।

[illegible]॥"

इति कूर्म्मपुराणम्॥ ० ॥

"[illegible]।

[illegible]॥"

इति [illegible]॥ ० ॥

"[illegible]।

[illegible]॥"

इति [illegible]॥ ० ॥

[illegible] यथा—

[illegible]

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा।

शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः॥

तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु॥"

इति काशीखण्डम्।

"गृहस्थोऽनवाश्रम सर्व्वतीर्थमयं [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible]॥"

इति स्कन्दम्॥ ० ॥

"[illegible] स लभते य, [illegible]।

अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति॥"

इति पैठीनसिः।

"यावदेव [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] फलम्॥"

इति स्कन्दम्।

"मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम्।

यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम्॥ ० ॥

[illegible] यथा,

"[illegible]।

[illegible] [illegible] हरे हरे।

[illegible]।

[illegible]।

[illegible]।

[illegible] हरे हरे।

[illegible]।

[illegible] परम्।

यानि कर्म्माणि तीर्थानि काशी [illegible]।

[illegible]॥"

[illegible] यथा—

"[illegible] हरे हरे।

[illegible]।

[illegible]।

[illegible]।

[illegible]॥"

इति [illegible]॥ ० ॥

[illegible] यथा,—

"[illegible]।

[illegible]॥"

इति [illegible]॥ ० ॥

[illegible]

मार्गः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ तण्डुलिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र त्रिरात्रोपवासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारेण कौमारलोकप्राप्तिश्च ॥ धर्म्मारण्यम् ५ तत्तु कण्वाश्रमः तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ ययातिपतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापतिस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दर्शकस्य गाणपत्यञ्च भवति ॥ नर्म्मदा नदी ९ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमतुल्यं फलम् । दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्य्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं त्रिदिवप्राप्तिश्च । चर्म्मण्वती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिष्टोमफलम् । हिमवत्सुतार्व्वुदः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलम् । पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्सशतकपिलादानफलम् । प्रभासः १४ तत्र हुताशनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः फलम् । सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलं त्रिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्पणेन च अश्वमेधफलम् । वरदानम् १६ यत्र विष्णवे दुर्व्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलम् । द्वारवत्यां पिण्डारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मचिह्नयुक्ता मुद्राः शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः । द्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र स्नानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्च्चनाभ्यां सर्व्वपापनाशः । वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्वमेधफलं स्नानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः । सिन्धूत्तमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । भद्रतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कुमारिकाशक्रतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं भवति । पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् । भीमास्थानम् २५ तत्र स्नात्वा नरो देवीपुत्त्रो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते । गिरिमुञ्जम् २६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तस्य गत्वा गोसहस्रदानफलम् । विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजतमत्स्या दृश्यन्ते तत्र स्नानपानाभ्यां वाजपेयफलम् । वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाजपेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च । काश्मीरे वितस्ताख्यं तक्षकनागसदनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । वडवा ३० तत्र सायंसन्ध्यायां स्नानेन सप्तार्च्चिषे चरुनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् । रुद्रासदम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् । मणिमान् पर्व्वतः ३२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन ज्योतिष्टोमफलम् । देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र स्नानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चरुनिवेदनेन च सर्व्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च । देविकायां रुद्रतीर्थं तत्र स्नानात् सिद्धिप्राप्तिः । एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवालुकपुष्पन्याससंज्ञकानि तीर्थानि तेषु स्नानात् मरणभयविनाशः । दीर्घसत्रम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्रफलप्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च । विनशनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति सा चमसतीर्थे एवं शिरोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते चमसे स्नानात् वाजपेयफलं नागोद्भेदे स्नानात् नागलोकप्राप्तिः । शशयानतीर्थम् ३६ तत्र स्नानात् शिववद्दीप्तिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमारकोटी ३७ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवामययागफलप्राप्तिः । रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटिऋषयो मिलिता अहमग्रे रुद्रं द्रक्ष्यामीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटिमूर्त्तियोऽभवत् । तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च । सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जनार्द्दनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्व्वपापक्षयः ततो मचक्रुकद्वारपालस्य नमस्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानं ४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । पारिप्लवम् ४३ तत्र अग्निष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः । पृथिवीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालूकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशाश्वमेधिके स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । सर्पिर्द्दर्व्वी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्निष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अवर्णकद्वारपालः ४७ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् अश्वमेधफलम् । अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराहतीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । जयन्त्यम् ५१ तत्र सोमतीर्थे स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एकहंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कृतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः । मुञ्जावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रैकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विशालाख्यीयक्षीदर्शनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । जामदग्न्याहृतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् । रामह्रदः ५६ यत्र रामेण क्षात्त्रमुत्साद्य तेषां रक्तेन पञ्च ह्रदाः कृताः तेषु स्नानतर्पणाभ्यां पितृगणाद् वरप्राप्तिः बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिश्च । वंशमूलकम् ५७ तत्र स्नानात् स्वकुलोद्धरणम् । कायशोधनम् ५८ तत्र स्नानात् देहशुद्धिः । लोकोद्धारः ५९ तत्र स्नानात् स्वकीयलोकोद्धारः । श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलातीर्थम् ६१ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् । सूर्य्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनैरग्निष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३ तत्राभिषेकेण गोसहस्रदानफलम् । शङ्खिनीतीर्थम् ६४ तत्र स्नानात् उत्तमवीर्यप्राप्तिः । ब्रह्मावर्त्तः ६५ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र स्नानपितृदेवपूजनैरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च । अम्बुमती ६७ तत्र काशीश्वरतीर्थे स्नानात् सर्व्वरोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव मातृतीर्थं तत्र स्नानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ शीतवनम् ६८ तत्र केशाभ्युक्षणेन पवित्रता ॥ श्वानलोमापहः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः । दशाश्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निश्चलगतिप्राप्तिः ॥ मानुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीड़िताः कृष्णमृगा विगाह्य मानुषत्वं प्राप्ताः तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२ तत्र देवपितृदेशेनैकब्राह्मणभोजनेन कोटिब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ ब्रह्मोदुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे स्नानात् सर्व्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्व्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सरकम् ७५ तत्र वृषध्वजप्रणामेन सर्व्वकामशिवलोकयोः प्राप्तिः । इलासदम् ७६ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफलप्राप्तिश्च । किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेयदानफलम् । किंजप्यम् ७८ तत्र स्नानात् अप्रमेयजपफलम् ॥ अनाजन्मतीर्थम् ७९ तत् नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अनुत्तमलोकप्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र स्नानशूलपाणिपूजनाभ्यां सर्व्वपापमुक्तिः परमपदप्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवास्तपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व्वतीर्थानि मिश्रितानि तत्र स्नानात् सर्व्वतीर्थस्नानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीदृषद्वतीसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः । किन्दत्तकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थदानात् ऋणत्रयमुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च । वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । मृगधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्व्वपापमुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्यास्तीर्थे श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥ नैमिषकुञ्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफलप्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योतिष्टोमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात् शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफलप्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र स्नानजपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औशनसकम् ९५ तत्र त्रिसन्ध्यं कार्त्तिकेयस्य सन्निधानम् । कपालमोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ अग्नितीर्थम् ९७ तत्र स्नानात् वह्निलोकप्राप्तिः

कुलोद्धरणञ्च। विश्वामित्रतीर्थम ९८ तत्र स्नानात ब्राह्मण्यप्राप्ति । ब्रह्मयोनि ९९ तत्र स्नानात ब्रह्मलोक वास । पृथूदकम १०० तत्र कार्त्तिकयस्थान तत्राभिषेकात अश्वमेधफल प्राप्ति पापिनामपि स्वर्गप्राप्ति । मधुस्रवम १०१ तत्र स्नानात गोसहस्रदानफलप्राप्ति । सरस्वत्यरुणासङ्गम १०२ तत्र त्रिरात्रोपवास स्नानाभ्या ब्रह्महत्यापापनाश । अवकीर्णम् १०३ तत्र दर्भिमुनिनिर्मित दर्भिणा चत्वार समुद्रा आनीता तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाश । शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र स्नानात गोसहस्रदानफल दानोपवासौ सहस्र गुणौ भवेत । रेणुकातीर्थम १०६ तत्राभिषेक पितृदेवपूजनाभ्यां सर्व्वपापनाश अग्निष्टोमफल प्राप्तिश्च । विमोचनम १०७ तत्र स्नानात् सर्व्व प्रतिग्रहकृतपापनाश । पञ्चवटतीर्थम् १०८ तत्र गमनात महापुण्यप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च। तैजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभि सैनापत्ये कार्त्ति कयोऽभिषिक्त । कुरुतीर्थम् ११० तत्र स्नानात रुद्रलोकप्राप्ति । स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गम नात स्वर्गलोकाग्निष्टोमफलप्राप्ति । अनरकम् ११२ तत्र स्नानात दुर्गतिनाश । अस्थिपुरम् ११३ तत्र पितृदेवतर्पणात अग्निष्टोमफलप्राप्ति। गङ्गाह्रदकूप ११४ तत्र स्नानात ब्रह्मलोक प्राप्ति । स्थाणुवटतीर्थम ११५ तत्र स्नानैक रात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्ति । बदरीपाचनम् ११६ तत्तु वशिष्ठाश्रम तत्र त्रिरात्रोपवास बदरभक्षणाभ्या अश्वमेधफलम रुद्रलोक प्राप्तिश्च। इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोप वासात इन्द्रलोकप्राप्ति । आदित्याश्रम ११८ तत्र स्नानात सूर्य्यलोकप्राप्ति । सोमतीर्थम् ११९ तत्र स्नानात् सोमलोकप्राप्ति । कन्या श्रम १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्या शतप्राप्ति ब्रह्मलोकगमनञ्च। दधीचतीर्थम १२१ तत्र स्नानात वाजपेयफलप्राप्ति । सन्नि हितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्व्वाणि तीर्थान्यायान्ति एव सूर्य्यग्रहणे स्नानात शता श्वमेधफलप्राप्ति स्नानदानाभ्यां स्वर्गलोक प्राप्तिश्च। तत्रामावस्याया सूर्य्यग्रहण स्नान श्राद्धाभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्ति । स्नान मात्रात् सर्व्वपापनाश ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। गङ्गाह्रद १२३ तत्र स्नानात् राजसूयाश्वमेध फलप्राप्ति । कुरुक्षेत्रम् १२४ तत तरन्तुकार न्तुकयो एव रामह्रदमचक्रुकयोरन्तर एतत स्यमन्तपञ्चक पितामहस्योत्तरवेदि । धर्म्म तीर्थम १२५ तत्र स्नानात्धर्म्मकुलोद्धरणम् । कारापचनम् १२६ तत्र स्नानात अग्निष्टोम फल विष्णुलोकप्राप्तिश्च। सौगन्धिकवनम् १२७ यत्र ब्रह्माद्यो देवा प्रत्यहमायान्ति तद्दर्श नमात्रेण सर्व्वपापनाश । प्रक्षसरस्वती १२८ तत्र स्नानपितृदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफल प्राप्ति । ईशानाध्युषितम् १२९ तत्र शाक

म्भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासशाकाहाराभ्या द्वादशवर्षशाकाहारफलप्राप्ति । सवर्णाख्यम् १३ तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात अश्व मेधफलगाणपत्ययो प्राप्ति । धूमावती १३१ तत्र त्रिरात्रोपवासात मनस्कामप्राप्ति । धूमा वती दक्षिणार्द्धे रथावर्त्त १३२ तत्रारोहणेन महादेवप्रसादात परमगतिप्राप्ति । धारा १३३ तत्र स्नानात शोकनाश । गङ्गाद्वारम् १३४ तत्र कोटितीर्थे स्नानात पुण्डरीकयागफल प्राप्ति कुलोद्धरण एकरात्रवासेन गोसहस्रदान फलप्राप्तिश्च। सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६ सप्तावर्त्त १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्य लोकप्राप्ति । गङ्गायमुनासङ्गम १३८ तत्र स्नानात दशाश्वमेधफलप्राप्ति कुलोद्धरणञ्च। कनखल १३९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां वाजिमेधफलब्रह्मलोकयो प्राप्ति । कपिला वट १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफल प्राप्ति । कपिलनागराज १४१ तत्राभिषेकात कपिलासहस्रदानफलप्राप्ति । ललितिका १४२ सा शान्तनुतीर्थं तत्र स्नानात दुर्गतिविनाश । सुगन्धा १४३ तत्र गमनात सर्व्वपापविशुद्धि ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। रुद्रावर्त्त १४४ तत्र स्नानात ब्रह्मलोकप्राप्ति । गङ्गासरस्वतीसङ्गम १४५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च । भद्रकर्णह्रद १४६ तत्र स्नानशङ्करपूजनाभ्यां दुर्गतिनाश विष्णुलोकप्राप्तिश्च। कुब्जाम्रकम् १४७ तत्र गमनात स्वर्गप्राप्ति । अरुन्धती वट १४८ तत्रैकरात्रवासात गोसहस्रदान फलप्राप्ति कुलोद्धरणञ्च। सामुद्रकम् १४९ तत्र त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफल कुलोद्धर णञ्च। ब्रह्मावर्त्त १५० तत्र गमनात अग्नि ष्टोमफल ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। यमुनाप्रभव १५१ तत्र स्नानात अश्वमेधफलस्वर्गलोकयो प्राप्ति । दर्व्वीसंक्रमणम १५२ तत्र गमनात वाजिमेध फलप्राप्ति ब्रह्मलोकगमनञ्च। सिन्धुप्रभव १५३ तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्ति । भृगुवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफल स्वर्गयो प्राप्ति । वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषि कुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात सर्व्ववर्णानां द्विजत्वप्राप्ति ऋषिकुल्याया स्नानैकमासवास शाकाहारै ऋषिलोकप्राप्ति । भृगुतुङ्गम् १५६ तत्र गमनात वाजिमेधफलप्राप्ति । वीर प्रमोक्ष १५७ तत्र गमनात सर्व्वपापप्रणाश । सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र स्नानात् यत्र तत्रैव विद्याप्राप्ति । महाश्रम १५९ तत्रैक कालनिराहारात् शुभलोकप्राप्ति । महालय १६० तत्र महुकाश्नोपवासनैकमासवासात आत्मना सहैकविंशतिपुरुषोद्धार तत्रैव महे श्वरस्पर्शनात सर्व्वपापमरणभययोर्विनाश बहु सुवर्णयागफलप्राप्तिश्च। वैतसीका १६१ तत्र गमनात् अश्वमेधफल औशनसगतिप्राप्तिश्च। सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्ति ।

ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात ब्रह्मलोकप्राप्ति । नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात् सर्व्वपापनाश स्नानात गवामययागफलप्राप्ति सप्तकुलोद्धार उपवासेन प्राणत्यागात स्वर्ग प्राप्तिश्च। गङ्गोद्भेद १६५ तत्र त्रिरात्रोप वासात वाजिमेधफलप्राप्ति विष्णुलोकवासश्च। सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात सारस्वत लोकवास । बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रि वासात ब्रह्मलोकप्राप्ति । गोप्रचारतीर्थम् १६८ तत्तु सरयूतीरे तत्र स्नानात सर्व्वपापनाश देवलोकप्राप्तिश्च। गोमत्यां रामतीर्थम् १६९ तत्र स्नानात अश्वमेधफलप्राप्ति निजकुलपाव नञ्च। साहस्रवम् १७० तत्र गमनात राज सूयाश्वमेधफलप्राप्ति । राजयक्ष्म् १७१ तत्र स्नानात कुवेरवदाह्लादप्राप्ति । मणिनाग १७२ तत्र गमनात गोसहस्रदानफलप्राप्ति एव तत समीपे नित्यकर्म्मकरणात सर्पविषभय नाश एकरात्रवासात सर्व्वपापनाशश्च। गौतम वनम् १७३ तत्र अहल्याह्रदे स्नानात परम गतिप्राप्ति । श्रीदेवी १७४ तत्र गमनात श्रीप्राप्ति । उदपानम् १७५ तत्राभिषेकात वाजिमेधफलप्राप्ति । जनकराजकूप १७६ तत्राभिषेकात विष्णुलोकप्राप्ति । विनशनम् १७७ तत्र गमनात वाजपेयफलप्राप्ति । विशल्या १७८ सा सर्व्वतीर्थजलोद्भवा तत्र गमनात वाजपेयफलप्राप्ति रविलोकगमनञ्च । तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुह्यकलोक वास । कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिषेविता तत्र गमनात् पुण्डरीकयागफलप्राप्ति । विशल्या नदी १८१ तत्र गमनात अग्निष्टोमफल देव लोके चिरवासश्च । माहेश्वरी १८२ तत्र गम नात अश्वमेधफलप्राप्ति स्वकुलोद्धरणञ्च। देवैक पुष्करिणी १८३ तत्र गमनात दुर्गति विनाश वाजिमेधफलप्राप्तिश्च। रामपदम् १८४ तत्र गमनात् अश्वमेधफलम् । माहेश्वरपदम् १८५ तत्र स्नानात अश्वमेधफल तत्र तीर्थ कोटौ तत्र स्नानात पुण्डरीकयागफलप्राप्ति । नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनामा हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात अश्वमेधफल विष्णु लोकगमनञ्च। तत्रैव उदपान यत्र चत्वार समुद्रा सन्निहिता तत्र स्नानात दुर्गतिनाश तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात अश्वमेध फलप्राप्ति इन्द्रलोकवासश्च। जातिस्मर १८७ तत्र स्नानात जातिस्मरत्वप्राप्ति । वटेश्वरपुरम् १८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासेन च वाञ्छितकामप्राप्ति । वामनतीर्थम् १८९ तत्र गमनात दुर्गतिविनाश विष्णुलोक प्राप्तिश्च। तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्या सेव नात् राजसूययज्ञफलप्राप्ति । चम्पकारण्यम १९० तत्रैकरात्रवासात गोसहस्रदानफल प्राप्ति । ज्येष्ठीनम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात् अग्निष्टोमफलप्राप्ति । तत्र देवा यत्र विष्णु

ष्टरस्तिष्ठति तस्य दर्शनात् मित्रावरुणलोक-
वासः ॥ कन्यासंवेद्यम् १६२ तत्राहारजयात्
मनुलोकप्राप्तिः तत्रान्नदानमक्षयं भवति ॥
निश्चीरा नदी १६३ तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च । निश्चीरासङ्गमे
अन्नदानेन ब्रह्मलोकगमनम् । तत्र वशिष्ठा-
श्रमः तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देव-
कूटम् १६४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
कुलोद्धरणञ्च ॥ कौशिकमुनिह्रदः १६५ तत्र
मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्व्वतीर्थवर-
ह्रदः १६६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफल-
प्राप्तिः दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रमः १६७ तत्र
कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ।
अग्निधारा १६८ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ पितामहसरः १६९ तत्र
शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णू तिष्ठतः तत्रा-
भिषेकात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । तत्रैव कुमार-
धारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन
ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिखरम् २०० तत्रा-
रोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपितृदेवार्च-
नाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । ताम्रा-
रुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
शक्रलोकगमनञ्च ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदश-
सेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥
कौशिक्यारुणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् सर्व्वपापमुक्तिः ॥ उर्व्वशीतीर्थम् २०४
सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु
स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥
कोकामुखम् २०७ तत्र स्नानात् जातिस्मर-
त्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता
सर्व्वपापनाशः स्वर्गगमनञ्च । ऋषभद्वीपः २०९
तत्र क्रौञ्चनिसूदनसेवनात् सरस्वत्यां स्नानाच्च
विमाने विराजः ॥ औद्दालकतीर्थम् २१०
तत्राभिषेकात् सर्व्वपापनाशः । ब्रह्मतीर्थम् २११
तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः । चम्पा २१२
तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । नरे-
तिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमान-
प्राप्तिश्च । संविद्यतीर्थम् २१४ तत्र स्नानात्
विद्याप्राप्तिः । लौहित्यम् २१५ तत्र गमनात्
बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । करतोया २१६ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् वृषभैकादशदानफलप्राप्तिः ॥
कोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात्
गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । गङ्गा-
सागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेध-
फलप्राप्तिः । गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र
स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्व्वकामप्राप्तिः । वैत-
रणी २२० तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः ॥
विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥
प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः
गोसहस्रदानफलस्वकुलपावनञ्च । शोणज्योती-
रथीसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्नि-
ष्टोमफलप्राप्तिः ॥ शोणप्रभवः २२४ नर्मदा-

प्रभवः २२५ वंशगुल्मः २२६ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः । ऋषभः २२७ तत्र गम-
नात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पुण्यवती २२८
तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ बदरिकम् २२९ तत्र
स्नानात् दीर्घायुष्कप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । महेन्द्र-
पर्व्वतः २३० तत्र रामतीर्थे स्नानात् वाजि-
मेधफलप्राप्तिः । मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र
स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । श्रीपर्व्वतः २३२ तत्र
नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धि-
प्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र
देवह्रदे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोक-
गमनञ्च । पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्व्वतः २३३ तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥
कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् ।
समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात्
सर्व्वपापनाशः । समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६
तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोप-
वासाच्च दशाश्वमेधतुल्यफलङ्गाणपत्यप्राप्तिः ।
द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च । तत्र
गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा
सम्पन्नता अब्राह्मणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥
संवर्त्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्य-
प्राप्तिः । वेण्णा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात्
मयूरहंससंयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९
तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः वासुलोक-
गमनञ्च । वेण्णासङ्गमः २४० तत्र स्नानात्
सर्व्वपापनाशः । वरदासङ्गमः २४१ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्ग-
गमनञ्च । कुशप्लवनम् २४३ तत्र स्नानत्रिरा-
त्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः । देवह्रदः २४४
कृष्णवेणासमुद्भववनम् २४५ ज्योतिर्मात्रह्रदः
२४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्नि-
ष्टोमफलप्राप्तिः । देवह्रदे स्नानात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः । ज्योतिर्मात्रह्रदे स्नानात् जाति-
स्मरत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४८ तत्र स्नानतर्प-
णाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । दण्डकारण्यम्
२४९ तत्र महाराजे जलस्पर्शात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः । शरभङ्गाश्रमः २५० कुशाश्रमः २५१
तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥
सूर्पारकम् २५२ तत्तु रामतीर्थम् तत्र स्नानात्
बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः । सप्तगोदावरम् २५३
तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनञ्च ।
देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्तिः ॥
तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्यः पाप-
नाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्म-
लोकगमनञ्च । मेधाविकम् २५६ तत्र पितृ-
देवतर्पणात् अग्निष्टोमफलस्मृतिमेधानां प्राप्तिः ॥
कालञ्जरपर्व्वतः २५७ तत्र देवह्रदे स्नानात्
सूर्य्यलोकप्राप्तिः । चित्रकूटपर्व्वतः २५८ तत्र

मन्दाकिन्यां स्नानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेध-
फलप्राप्तिः परमगतिलाभश्च ॥ भर्त्तृस्थानम् २५९
तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्व्वकाम-
प्राप्तिः । कोटितीर्थे स्नानात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः । ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेव-
स्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवद्दीप्तिः । तत्र कूपे
चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानप्रदक्षिणाभ्यां
परमगतिप्राप्तिः । शृङ्गवेरपुरम् २६१ यत्र
रामो गङ्गामुत्तीर्णः तत्र स्नानात् सर्व्वपाप-
नाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । मुञ्जावटः २६२ तत्र
महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाण-
पत्यप्राप्तिः । तत्तीर्थे जाह्नवीस्नानात् सर्व्वपाप
नाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि
तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा
सिद्धाः पितरः सनत्कुमारमुखा ऋषयो नाग-
सुपर्णसिद्धक्रतुगन्धर्व्वाप्सरसस्तिष्ठन्ति एवं वेदा
यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तः ब्रह्माणमुपासते । स सर्व्व-
तीर्थेभ्योऽधिकः । तस्य नामसङ्कीर्त्तनश्रवण-
मृत्तिकालम्भनैः सर्व्वपापनाशः तत्र स्नानात्
त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः
राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥
भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभि-
षेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ * ॥

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची
अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्व्वन्ति ये मृता वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुत्रचित् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् । अध्वरः । क्षेत्रम् । उपायः । (यथा,
महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।
"वासुदेवेन तीर्थेन तात ! गच्छस्व संशमम् ॥"
"तीर्थेन उपायेन ।" इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥) अवसरः । यथा, भागवते ।३।१९।४।
"स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
मानयन् स मृधे धर्म्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥")
नारीरजः । अवतारः । ऋषिजुष्टाम्बु । (यथा,
रामायणे । १ । २ । ४ ।
"अकर्द्दममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सज्जनमनो यथा ॥")
पात्रम् । (यथा, मनुः । ३ । १३० ।
"दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥")
उपाध्यायः । (यथा, महाभारते ।४।४०।१८ ।
"शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ! ॥"
"तीर्थतो गुरुतः ।" इति नीलकण्ठः ॥)
मन्त्री । इति मेदिनी । थे, ८ ॥ (मन्त्रि-
प्रभृत्यष्टादशराजसम्पत् । यथा, महाभारते ।
२ । ५ । ३८ ।
"कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥"
"तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्ययमाह

राजा शतक्रतुर्भवति। तानि चोक्तानि नीति शास्त्रे यथा,—

'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्य्यनिर्म्माणकृत्तथा।
धर्म्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः॥
षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु॥
चारान् विचारयेत्तीर्थे स्वात्मनश्च परस्य च।
पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि॥
मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्॥
इत्येषा तीर्थशब्दवाच्यत्वम्॥ हलायुधः।
योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनेष्वपि॥"

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)

योनिः। दर्शनम्। घट्टः। इति हेमचन्द्रः॥ विप्रः। आगमः। निदानम्। अग्निः। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (पुण्यकालः। इति स्वामी॥ यथा भागवते। १।१२।१४।

'हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान् नृपतिर्वरान्।
प्रादात् स्वन्नञ्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित्॥"

पुं सन्न्यासिनामुपाधिविशेषः। यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूतप्रकरणे।

'त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते॥)

तीर्थकरः पुं (करोतीति करः। तीर्थस्य शास्त्रस्य पुण्यक्षेत्रस्य वा करः।) जिनः। इति हेमचन्द्रः।१।२४॥ (विष्णुः। यथा महाभारते।१३।१४९।८७।

'मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः॥"

"चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानाञ्च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः।' इति तद्भाष्यम्॥)

तीर्थकृत् पुं (तीर्थं करोतीति। कृ + क्विप् तुगागमश्च।) जिनः। इति धरणिः॥

तीर्थङ्करः पुं (तीर्थं करोतीति। कृ + खच् मुम् च।) जिनः। इति हेमचन्द्रः।१।२४॥

तीर्थयात्रा, स्त्री (तीर्थे यात्रा गमनम्।) तीर्थगमनम्। तद्विधिनिषेधौ यथा—

ऋषय ऊचुः।

'कस्येषा तीर्थयात्रास्मिन् लोके केन कथं हिजे।
श्रोतुं न इहेच्छामो यन्न वह्निमतान् मुने॥

सूत उवाच।

एतत् श्रुत्वा ततः सूतः पुराणो हृषितस्ततः।
प्राहाथ तान् मुनिश्रेष्ठान् मधुरया सुश्रुतया गिरा॥

यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्रा
ब्रह्मस्वनाथः क्षितिपोऽथ वैश्यः।
शुश्रूषणार्थं वणिजोऽम्बरीन
शूद्रस्तु तीर्थानि भजन् सुदान्तः॥
सतस्तु भिक्षुस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रे
कार्येतथा तत्पदस्थाद्विभिक्ष।
तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो गुरुणा सन्नियुक्तः॥
नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निषिद्धा।
मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः
सुतो न कुर्य्यात् खलु तीर्थयात्राम्॥
गङ्गाजलेनानुदिनं मनुष्यो
ह्यहोमयेनापि सदा मुनीन्द्राः।
स्नातीह सम्यक् यदि भावशुद्धः
फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत्॥
सर्व्वाणि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गेऽन्तरीक्षेऽपि पुनः पृथिव्याम्।
तुल्यानि सम्यक् मुनयोऽग्निहोत्रैः
सत्यं गृहस्थाश्रमसंश्रितस्य॥
यस्येह यज्ञेष्वधिकारितास्ति
गृहेऽन्वहं दानवतो मुनीन्द्राः।
सञ्जुकृतं कल्कविवर्ज्जितस्य
तीर्थे गतिः पूर्व्वतरैर्निषिद्धा॥"

इति वह्निपुराणे १ अध्यायः॥

तीर्थराजी, स्त्री (तीर्थानां राजी श्रेणिरिव। यद्वा तीर्थेषु राजते शोभते इति। राज + इन्। ततो वा ङीष्।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तीर्थवाकः पुं, (तीर्थस्येव वाको वचनमस्य। उत्तमाङ्गस्थित्या प्रशंसनीयत्वादस्य तथात्वम्।) कचः। इति हेमचन्द्रः।३।२३१॥

तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री, (तीर्थं घट्टादिजलप्रान्तस्थानं सेवते इति। सेव + णिनिः।) वकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ तीर्थवासिनि, त्रि॥

तीव, स्थौल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) तीवति। इति दुर्गादासः॥

तीवरः पुं, (तीव्यते इति। तृ प्लवनतरणयोः + 'छित्वरच्छत्वरेति।' उणां ३।१। इति ष्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) समुद्रः। (तीरयति कर्म्मसमाप्तिं करोतीति। तीर + ष्वरच्। गुणाभावो रेफलोपश्च। इत्युज्ज्वलदत्तः।) व्याधः। इति मेदिनी। रे, १६३॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। तियोर इति भाषा। स तु राजपुत्त्रस्त्रियां क्षत्त्रियाज्जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम्॥ चूर्णकभार्य्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥

तीवरी, स्त्री, (तीवर + षित्वात् ङीष्।) व्याधपत्नी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तीव्रं, क्ली, (तीव स्थौल्ये + बाहुलकात् रक्। तिज निशाने + बाहुलकात् रन्। दीर्घत्वम्। जकारस्य वकारः। इत्युज्ज्वलदत्तः। २।२८॥) अतिशयः। इत्यमरः।१।२।७०॥ तीरम्। तीक्ष्णम् च। इत्युणादिकोषः॥ लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रः त्रि (तिज + बाहुलकात् रन्।) दीर्घत्वादि कथं। अत्युष्णः। नितान्तः। (यथा, रघुः।५।६५।

"तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्
काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्॥")

कटुः। इत्युणादिकोषः॥ (कटु सह। यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ६९१।

'इन्त विरह समन्तात् ज्वलयसि दुर्व्वारतीव्रसंवेग॥"

तीक्ष्णः। यथा, तत्रैव।५५२।

"कृतकृत्यापि मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्णं। किं तीव्रे।
विध्यसि मां निश्वासे स्मर स्मरे शब्दवधीव॥")

शिवे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥

तीव्रकण्ठः, पुं (तीव्रः कण्ठो यस्मात्। अस्य भक्षणेन हि कण्ठदेशे पीडोत्पत्तेस्तथात्वम्।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रगन्धा स्त्री, (तीव्रः कटुर्गन्धो यस्याः।) यवानी। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रज्वाला, स्त्री (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वालयति उत्तेजयति वह्निमिति। ज्वल + णिच् + अण् टाप् च।) धातकी। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रवेदना, स्त्री (तीव्रा अत्यन्ता वेदना।) यातना। अतिशयवेदना। इत्यमरः।१।९।३॥

तीव्रा स्त्री (तीव्र + टाप्।) कटुरोहिणी। गण्डदूर्व्वा। राजिका। इति मेदिनी। रे, ४५॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ महाज्योतिष्मती। तरदीरुघः। तुलसी। इति राजनिर्घण्टः॥

तु स वृत्तौ। हिंसायाम्। पूर्त्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां परं अकं सकं च सेट्।) तौति तवीति। इति दुर्गादासः॥

तु अ, पादपूरणम्। (यथा मनुः।११।२०७।

"अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते॥")

भेदः। अवधारणम्। इत्यमरः॥ समुच्चयः। (यथा, मनुः।११।२०२।

'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति॥")

पक्षान्तरम्। नियोगः। प्रशंसा। विनिग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥

तुक [ज्] पुं, (तुद्यते चौर्य्यतेऽनेनेति। तुज प्राणे + क्विप्।) अपत्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

तुकाक्षीरी, स्त्री, (तुगाक्षीरी + पृषोदरादित्वात् गस्य कः।) तुगाक्षीरी। इति हेमचन्द्रः।४।२२०॥

तुगा, स्त्री, (तुज + बाहुलकात् घ किच्।) वंशरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी॥")

तुगाक्षीरी, स्त्री (तुगा सा एव क्षीरी।) वंशरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ वंशलोचना भेदः। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे कास रोगाधिकारे।

"द्राक्षा च तुगाक्षीरी सिता धन्वयवगुडाः॥")

तुङ्गः, पुं, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) पुन्नागवृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः ॥")
पर्व्वतः । बुधग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥
नारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
योगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां उच्चराशिः । यथा,—
"सूर्य्यादुच्चान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययूके
दिग्वह्नीन्द्रद्वयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान् ।
स्वंशानेतान् वदति यवनस्तान्यतुङ्गान् सुतुङ्गां-
स्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥"
इति दीपिका ॥
"आदित्यमेषे वृषभे शशाङ्के
कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च शुक्रे मकरे महीजे
शनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥"
इति समयान्टतम् ॥ * ॥
अथ तुङ्गस्थग्रहफलम् ।
"तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा
दैवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा
त्रिकम् ।
विख्यातः प्रथितो विमर्द्दितरिपुः शौर्य्येशमान्यो
यदा
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे
यदा ॥
तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि त्वष्टादनष्टद्युतौ
प्रख्यातोऽरिविमर्द्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूप-
वान् ।
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म्मशीलो
महान्
सौख्यैरेव युतोऽथवा प्रियतमैर्द्दृष्टे त्रिकोणेऽपि
च ॥
यदि भवति मृगस्थो भूमिपुत्त्रस्तदा वै
न दिनकरमयूखाद्भ्रष्टरश्मिर्नरेन्द्रः ।
व्यसनतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी
प्रबलरिपुनरेन्द्रः स्यात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्यांशः शशलाञ्छनस्य तनयस्तिग्मांशुकैः
संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्ज्ञातस्तदा
भूपतिः ।
यात्रायां तुरगोग्रमत्तकरिणां यातैर्मही कम्पते
सम्यग्वैरिवधूदृशा विगलिता यान्ति त्रिकोणे-
ऽपि च ॥
तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो
राजा भवेदिन्द्रसमानमूर्त्तिः ।
गजाश्वनौकानरपूर्णलक्ष्मीः
पृथ्वीपतिः स्यात् त्रिकोणगेऽपि ॥
तुङ्गे भृगौ शुभयुक्तप्रयुते च दृष्टे
दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघान् ।
भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरप्रधानो
दीर्घायुरुग्रसुखसुग्भृगुजे त्रिकोणे ॥
तुङ्गे शनौ मित्रखगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः ।
न दृश्यते दिग्गमने च धुर्व्वौ
त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः ॥
भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजधनपूर्णो जातिवर्गे विरक्तः ।
कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः ॥
मृगपतिमृगकन्याकर्कटस्थे च राहौ
भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा ।
हयगजनरनौकामण्डितः सार्व्वभौमो
नृपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गी चिरायुः ॥
अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत् फलं यथेम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तुङ्गः, त्रि, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) उग्रः । प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३ ।
"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥"
प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।
"तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥")
किञ्जल्के क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पुन्नागवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूप-तीर्थविशेषे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ४६-५४ ।
"तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत् तत्र मुनीन् सारस्वतः पुरा ॥
तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् ॥
ओँकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ।
येन यत् पूर्व्वमभ्यस्तं तत् सर्व्वं समुपस्थितम् ॥
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥
पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास यजनार्थं महाद्युतिम् ॥
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥
आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ! ।
पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् ! कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥")
तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदोत्-कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥
तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्म्मला च ।) नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । २८ ।
"तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापथनद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृताः ॥")
तस्या जलस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । निर्म्मलत्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । कण्डुपित्तास्रदाहत्वम् । प्रायःशाल्मलत्वम् । मेधाकारत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्युच्चानि शेखराणि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥
तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवा फला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः शल्पिका
स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तद्वदाकृति-रस्त्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । ङीप् ।) महाशता-वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) हरिद्रा । वर्व्वरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १भागे ।
"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कठिलककुठेरकौ ॥"
रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)
तुङ्गी, [न्] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन अस्त्यस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्चस्थग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥
तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्ग्या निशायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्व्वप्रधान ईशः प्रभुश्च ।) शिवः । कृष्णः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
तुच्छं, क्ली, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु + "छोऽदिकचिभ्यां स्तुतुभ्यान्तु कित् पीपूडोः स्वच ।" २ । ३३ । उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् छः स च कित् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥ भुषि इति भाषा ॥
तुच्छः, त्रि, (तुद् + क्विप् । तेन तं वा छ्यतीति । छो + कः ।) शून्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ७ । ४५ ।
"किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ॥")
अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥
तुच्छद्रुः, पुं, (तुच्छो हीनो द्रुर्वृक्षः ।) एरण्ड-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तुच्छधान्यकं, क्ली, (तुच्छं धान्यम् । अल्पार्थे कन् ।) पलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगड़ा इति भाषा ॥
तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ + टाप् ।) तुत्था । नीली-वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (सूक्ष्मैला । गुज-राट्देशीया एलाची । अस्याः पर्य्याया यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ी
त्रुटिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

इ प्राणे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-पर अक सक च सेट।) पञ्चमस्वरी। इ तुञ्जाते। प्राणो जीवनम्। हिंसायाञ्चमायामिति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

तुञ्ज इ क भाषद्र्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पर अक सक च सेट।) पञ्चमस्वरी। इ क, तुञ्जयति। भा दीप्तिः। षड्र्थो निके तनहिंसाबलदानानि। इति दुर्गादासः॥

तुट ग्नि कलहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां पर-अक सेट।) ग्नि, तुटति अतुटीत् नीचः परस्परं वचसा। तुतोट। इति दुर्गादासः॥

तुटम पु (तुटति नाशयति द्रव्यजातमिति। तुट+बाहुलकात् उम।) उन्दुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुड, इ ड वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सक सेट।) पञ्चमस्वरी। इ, तुण्डते। ड तुडते। वधो निष्पीडनमिति रमानाथः। तुण्डते माघ्य पिक। इति दुर्गादासः॥

तुड ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी। ञ अतुतोडत्। वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः। तोडति मल्लो मल्लाङ्ग भिनत्तीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तुड, ग्नि भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां पर सक सेट।) ग्नि, तुडति अतुडीत् तुतोड। उपहनने इति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

तुड्ड आदरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी उड्डयान्तः। आदरः अनादरः। तुड्डति। पक्षाभावात् न अतुतुड्डत्। इति दुर्गादासः॥

तुण ग्न कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां पर सक सेट।) कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम्। ग्न, तुणति लय वायुः। तोणिता। इति दुर्गादासः॥

तुणि, प (तुणति सङ्कोचयतीति। तुण कौटिल्ये+ 'सर्व्वधातुभ्य इन्।' उणां ४।११७। इति इन्।) कुणि। तुन्नवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः। (अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—

'तुणिस्तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा।
कुबेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः॥
तुणी स्यात् कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः।
तिक्ता चाग्नी हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित्॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

तुण्ड क (तुण्डते निष्पीडयति अभ्यन्तरस्थं द्रव्यमिति। तुण्ड+पचाद्यच।) मुखम्। इत्यमरः।२।६।८९। (चञ्चुः। यथा, श्रीभागवते।७।१।२६।

'ध्यानेन म न विधाय प्रौढ़मम्भस्तमास्यन् रात्रिम्।
तुण्डपुटमयाकाशो मामुर्भ्यो ममपक्वम्॥'
पुंमहाद्रव्य। यथा हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १५।१५।
'नमस्तुण्डाय तुण्डाय नमस्तुन्दितुण्डाय च॥"
शान्तिपर्व्वणि। यथा, महाभारते।३।८३।६।
पक्षेण च मत्स्येन पतुष पनसेन च।)

तुण्डकेरिका, स्त्री कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुण्डकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुण्डम्। प्रशस्तार्थे कन्। तदीरते प्रेरयति वा तस्तुल्यशोभाधारणात्। ईर+कर्म्मण्यण्। स्त्रियां ङीष।) बिम्बिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तेलाकुचा इति भाषा॥

तुण्डि, पु, (तुण्डते निष्पीडयति मध्यस्थद्रव्य मिति। तुण्ड+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इतीन्।) मुखम्। चञ्चुः। इत्युणादिकोषः॥ नाभौ स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

तुण्डिका स्त्री (तुण्डिरेव। तुण्डि+स्वार्थे कन् टाप् च।) नाभिः। बिम्बिका। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्या गुणा यथा —
"तुण्डिका वातपित्तस्रहृत्तमिश्रत्रिवारणी॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी। बिम्बिका। इत्यमरः।२।४।११६॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
'तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

अस्या रूपान्तराणि। तुण्डिकेरिका तुण्डिकेरि तुण्डकेरी तुण्डिकशी। इत्यमरटीका॥

तुण्डिकशी, स्त्री बिम्बिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुण्डिभ, त्रि, (तुण्डिर्वृद्धा नाभिरस्य। 'तुन्दिवलि वटेर्भः।"५।२।१४०। इति भः। "स्वर्द्धेनोमयी त्य तुण्डि॥" इति माधवः।) वृद्धनाभिः। वृद्धनाभियुक्तः। इत्यमरः।२।६।६१॥

तुण्डिल, त्री, (तुण्डिरस्यास्तीति। पिच्छादित्वात् इलच्।) वृद्धनाभि। इत्यमरः।२।६।६१॥ मुखरः। इत्युणादिकोषः॥

तुत्थ, त क स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां पर सक सेट।) आद्यो पञ्चमस्वरः प्रायो दन्त्यवगाद्यमुत्तपयकारः। तुत्थयति तुत्थापयति। स्तविराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

तुत्थ, क्ली (तुदति पीडयत्यनेन। तुद+"पातृ तुदति।" उणां २।७। इति थक। यद्वा, तुत्थ आच्छादने+अच।) खर्परीतुत्थम्। उपधातुभेदः। तुतिया इति भाषा। तत् पर्य्यायः। नीलाञ्जनम् २ हरितालम् ३ तुत्थकम् ४ मयूरग्रीवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अमृत सोद्भवम् ७ मयूरतुत्थम् ८ शिखिकण्ठम् ९ नीलम् १० इति राजनिर्घण्टः॥ तुत्थाञ्जनम् ११ शिखिग्रीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूरकम् १४ इत्यमरः।२।९।१०१॥ तुत्थकम् १५ कपोततुत्थम् १६ व्रतामृतम् १७। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। विषनाशनत्वम्। सर्व्वविषदोषशमनत्वम्। वान्तिकारकत्वम्। इति राजनिघण्टुः॥ चारत्वम्। निर्म्मलत्वम्। लघुत्वम्। भेदकत्वम्। श्वित्रकण्डूकुष्ठकफनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥
'तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम्।

तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्विज्ञेयमायगुणञ्च
तुत्थकं कटुकं चारं कषायं वामकं लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परं चापि
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १
(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"कोतोर्विड्ढासम तुत्थं यत्नेन ...
विधा सुपुटितं शुद्धं ...
अन्यच्च।
"शम्बुकेन सम तुत्थं ...
वालिधाम्नी यदा न खस्तदा सिद्धि

शोधितस्यास्य गुणा यथा,—
"तुत्थं सकटुकं चारं कषायं विशदं लघु
लेखनं भेदि चक्षुष्यं
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

रसाञ्जनम्। यावा। इत्युणादिकोषः॥
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
इति हेमचन्द्रः॥

तुत्थक, क्ली (तुत्थमेव। स्वार्थे कन्।) इति शब्दचन्द्रिका॥ (अस्य गुणाः
'तुत्थकं कटुकं चारं कषायं वामकं लेखनम्भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परञ्चापि
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे

तुत्था, स्त्री (तुत्थ+टाप्।) नीलीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।९५॥ महानीली। राजनिर्घण्टः॥

तुत्थाञ्जन क्ली, (तुत्थयति तुत्थाते वा। अच्। तुत्थञ्च तदञ्जनञ्चेति उपधातुविशेषः। तुत्थम्। इत्यमरः।२।

तुद, ञ ग्न औ व्यथे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां उभ सक अनिट।) ञ ग्न, तुदति औ तोत्ता। अथ दृष्ट्वा अप्राप्तस्य तुदोद गदया चारिम्। इति भट्टिः॥ तुदः। इति दुर्गादासः॥

तुन्द क्ली, (तुदतीति। तुद+ उणां ४।८९। इति दन् तुडागमश्च ... सतो दस्य लोपः।) उदरम्। २।६।७७॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (तुन्दः कूप कूपिका। उदरस्य कूपिकेव।) नाभिः। इति ३।२।७०॥

तुन्दकूपी, स्त्री (तुन्दस्य उदरस्य कूपी इव।) नाभिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुन्दपरिमार्ज्ज, त्रि, (तुन्दमुदरं परि+मृज+अण्।) तुन्दपरिमृजः। मरटीकायां रमानाथः॥ (परिमार्ष्टि यः।" इति ३।२।५॥)

तुन्दपरिमृजः, त्रि, (तुन्दमुदरं परिमार्ष्टीति । परि+मृज+“तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।” ३ । २ । ५ । इत्यत्र “आलस्यसुखाहरणयो-रिति वक्तव्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्या कः ।) अलसः । इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥

तुन्दि, स्त्री, (तुद+इन् बाहुलकात् नुम् च ।) उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥ गन्धर्व्व-विशेषे, पुं । इति जटाधरः ॥

तुन्दिः, स्त्री, (तुद+इन् बाहुलकात् नुम् च ।) नाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुन्दिकः, त्रि, (अतिशयितं तुन्दमुदरमस्यस्य । “तुन्दादिभ्य इलच ।” ५ । २ । ११७ । इति चकारात् ठन् ।) विशालजठरो जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिका, स्त्री, (तुन्दमुदरं आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । तुन्द+ठन् टाप् च ।) नाभिः । इति शब्द-रत्नावली ॥

तुन्दितः, त्रि, तुन्दिलः । इति भरतस्य द्विरूप-कोषः ॥

तुन्दिभः, त्रि, (तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्त्यस्येति । तुन्दि +“तुन्दिवलिवटेर्भः ।” ५ । २ । १३६ । इति भः ।) तुन्दिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिलः, त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । तुन्द+“तुन्दादिभ्य इलच ।” ५ । २ । ११७ । इतीलच् ।) विशालजठरो जनः । भुँड़े इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिचिण्डिलः २ वृहत्-कुक्षिः ३ तुन्दिकः ४ तुन्दिभः ५ तुन्दी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिलफला, स्त्री, (तुन्दिलवत् फलमस्याः ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुन्दी, स्त्री, (तुन्दि+वा ङीष् ।) नाभिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दी, [न्] त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । “तुन्दादिभ्य इलच ।” ५ । २ । ११७ । इति चकारात् इनिः ।) तुन्दिलः । इति शब्द-रत्नावली अमरश्च ॥

तुन्नः, पुं, (तुद्यते इति । तुद+क्तः ।) नन्दी-वृक्षः । तुँद इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥ त्रि, व्यथितः । (यथा, रामायणे । २ । १४ । २३ ।
“स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः । राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥”
छिन्ने । द्विधाकृते च ॥)

तुन्नवायः, पुं, (तुन्नं छिन्नं वयतीति । वे+“ह्वावा-मश्च ।” ३ । २ । २ । इत्यण् ।) सौचिकः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ दरजी इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१४ ।
“शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥”)

तुन्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

तुन्प, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुम्पति तुतुम्प । तुप प श तुन्प श क्लिशि वधे इत्येताभ्यामेव तुम्पति तुपतीति सिद्धौ तुन्प वधे इत्यस्य भ्वादौ पाठस्तु वेदे शवन्तस्य शान्तस्य चोचा-रणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुन्फ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्फति । इति दुर्गादासः ॥

तुन्फ, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुफति तुतुम्फ । इति दुर्गादासः ॥

तुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादासः ॥

तुप, इ क अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क, तुम्प-यति । अर्द्दनं वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुप, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुम्पति तुतोप । इति दुर्गादासः ॥

तुफ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोफति । इति दुर्गादासः ॥

तुफ, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुम्फति तुतोफ । इति दुर्गादासः ॥

तुब, इ कि अर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तवर्गाद्यादिः । पञ्चम-स्वरी । इ, तुम्बते । कि, तुम्बयति तुम्बति । अर्द्दो वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुभ, ऌ ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सकं-सेट् ।) ऌ, अतुभत् । ङ, तोभते । इति दुर्गादासः ॥

तुभ, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट् ।) य, तुभ्यति । ग, तुभ्नाति । तुतोभ । इति दुर्गादासः ॥

तुमरः, पुं क्ली, (तुमुलः । रस्य लः ।) तुमुलः ॥ इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्षत्त्रियजाति-विशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।
“तुमुरास्तुम्बराश्चैव मद्रका गेमघैः सह ॥”)

तुमुलं, क्ली, (तु सौत्रो धातुः+बाहुलकात् मुलक् ।) रणसङ्कुलम् । सङ्कीर्णयुद्धम् । इत्य-मरमेदिनीकरौ ॥ परस्परसम्बाधो रणसंघट्टः । इति भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४१।२८।
“तत्राभूत्तुमुलं युद्धं देवदानवसैन्ययोः ॥”)

तुमुलः, पुं, (तु+बाहुलकात् मुलक् ।) कलि-वृक्षः । इति मेदिनी । ले, ९८ ॥ व्याकुलो रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रचण्डे उग्रे सङ्कुलमात्रे च त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४१ ।
“एकस्य करुणाक्रन्दैः सैन्यस्यान्यस्य गर्ज्जितैः । सरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुमुला दिशः ॥”
तथा, महाभारते । १ । ५३ । १२ ।
“ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥”)

तुम्बः, पुं स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब अर्द्दने+अच् ।) अलावुः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (अलावोः शुष्कत्वक् । यथा, हरिवंशे । ६४ । ५ ।
“सद्विवयतुम्बकरकौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥”)

तुम्बकः, पुं, (तुम्बति अरुचिमिति । तुम्ब+ण्वुल् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजालावुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब+टाप् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्याशतके । ७ ।
“युग्मायतीसमविडम्बा शनैन नवतुम्बाभवीण-सविधा
शं बाहुलेयशशिविम्बाभिरामसुखसंबाधित-स्तनभरा ॥”)
गवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुम्बिः, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुबि अर्द्दने+“सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इतीन् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अलावुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्द्दने+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब+णिनिः ङीप् ।) कटुतुम्बी । इति राज-निर्घण्टः ॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) अलावुः । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ (यथा, शान्तिशतके । ३ । १६ ।
“अरे चेतोमीन ! भ्रमणमधुना यौवनजले त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिषणधौ पश्यसि न किम् । तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं मनोभूः कैवर्त्तः क्षिपति परितस्त्वां प्रति सद्यः ॥”
“अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला । मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥ वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कुलिकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्प’, क्ली, (तुम्ब्याः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) कासा-मुन्नम् । अलावुपुष्पम् । इति हारावली ।२०२॥

तुम्बुकं, क्ली, (तुम्ब+बाहुलकात् उकः ।) अलावु-फलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तुम्बुकः, पुं, (तुम्ब+बाहुलकात् उकः ।) अलावुः । इति भरतधृतहेमचन्द्रः ॥

तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवदाकारं रातीति । रा+कः । ङीप् । पृषोदरादित्वादुत्वम् ।) कुक्कुरी । धान्या-कम् । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

तुम्बुरु, क्ली, कुस्तुम्बुरु । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, वैद्यके ।
“तुम्बुरुश्टङ्गवत्साङ्कन्दकं कटुरोहिणी ॥”
अस्य तैलगुणाः ।
“तुम्बुरुत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवन्तथा । अर्शःकुष्ठकमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तुम्बुरुः, पुं स्त्री गन्धर्व्वविशेषः । स्वर्गगायकः । इति जटाधरः । (यथा, महाभारते । १।१२३।५५ ।
'गन्धर्व्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः ॥"
तपस्विविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२६ । ९ ।
"आर्ष्टिषेणस्तुम्बुरुश्चैव भारद्व वदतां वरः ।
नैगमेयो दवदेवानामेते हि तपसान्विताः ॥")
वृक्षक्षुपाख्यकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ धन्याकविशेषः । तत्फलन्तु धान्यराशि सदृशवत् । तत्पर्य्यायः । शूलघ्नः २ । इति रत्नमाला । सौरभ ३ सौर ४ वनज ५ सानुज ६ द्विज ७ तीक्ष्णकल्क ८ तीक्ष्णफल ९ तीक्ष्णपत्र १० महाराज ११ स्फुटत १२ सुगन्धि १३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशूलगुल्मोदराध्मानक्रिमिनाशित्वम् । वह्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्वृक्षपर्य्यायास्तत्फलगुणाश्च ।
"तुम्बुरु सौरभं सौरं वनजं सानुजोऽन्धकम् ।
तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटुपाकेऽपि तत् कटु ॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।
वातश्लेष्मक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुरुतानुमीन् ।
कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृमीन् विनाशयेत् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

तुर इ र वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-परं-सकं-सेट् ।) इरी । ति तुतोर्त्ति । र, वैदिकः । यथा प्राप्तगमकम् । कदाचित्त्वर्ण्णं धातोः प्रयोगे विधानेनैव सिद्धे अन्यादेशे अप विधाय मनुकृत्यर्थं विद्यापी भाषादि प्रोद्धता इत्येव इत्यनेन गुणाद्यमिति चतुर्भुजः । तेन शारिर्त्तं तुतोरमिति । मतान्तरे दन्त्योपि वादित्व कान्त्यमिति स्यात् इति दुर्गादासः ॥

तुर त्रि (तरतीति वेगेन गच्छतीति । तुर+क ।) त्वरावान् । इति तुरगशब्दटीकायां भरतः । (यथा ऋग्वेदे । ७ । ५६ । १९ ।
इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस
आ नमन्ति ॥"
"तुरं क्षिप्रं हिंसकं वा ।" इति सायनः ॥
रोगक्षयकारी । यथा ऋग्वेदे । ८ । ७९ । ३ ।
'उपक्रामत्तुरस्य दक्षय निदः ।'
'तुरस्य रोगस्य क्षपयितुं कर्त्तुमिच्छेत ।'
इति सायनः ॥)

तुरगः पुं (तुर वेगे+भावे घञर्थे क । तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम+अन्येष्वपीति डः ।) चित्तम् । घोटकः । इति मेदिनी । गे १८ । (यथा रघुः । ३ । ३१ ।
'तत प्रवृत्तामभय पुरःसरं
तुरगमेधं तुरगस्य रक्षिता ॥")

तुरगगन्धा स्त्री (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्या गुणादिविवरणमश्वगन्धाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

तुरगब्रह्मचर्य्यकम् क्ली (तुरगस्य इव ब्रह्मचर्य्यम् । तत स्वार्थे कन् ।) असमासायां ब्रह्मचर्य्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुरगलीलकः, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य तत् कन् ।) तालप्रभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
"हतहस्तं विरामान्तं अद्युतुरगलीलके ॥"

तुरगी [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेनास्त्यस्येति । तुरग+इनि ।) अश्वारोही । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२५ ॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति मेदिनी । गे १८ ॥ अश्वस्त्री । इति व्याकरणम् ॥

तुरङ्गः पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । तुर+गम्+'गमे सुपि वाच्यः ।" ३ । २ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खच् । 'खच्च डिद्वा वाच्यः ।' इति डित् । 'अरुर्द्विषदिति ।' ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ३१४ ।
"हता गजा घट्टमसुवर्णानि
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः ॥")
चित्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरङ्गकः पुं (तुरङ्ग इव कायतीति । कै+क ।) घोषकालतिः । इति रत्नमाला ॥ हस्तिघोषा इति ख्यातः ॥

तुरङ्गद्वेषणी स्त्री, (द्विष भावे ल्युट् । तुरङ्गेण सह द्वेषणं शत्रुता यस्याः । ततो ङीप् । घोटकेन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तथात्वम् ।) महिषी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुरङ्गद्विषणी तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च क्वचित् दृश्यते ॥)

तुरङ्गप्रियः पुं (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरङ्गमः, पुं स्त्री (तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम+खच्+मुम च ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४० ।
'तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥')

तुरङ्गवक्त्रः, पुं (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य ।) किन्नरः । इति जटाधरः ॥

तुरङ्गवदनः, पुं (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥

तुरङ्गारिः पुं (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः । अश्वमारकत्वात् तस्य तथात्वम् ।) करवीरः । इति रत्नमाला ॥

तुरङ्गिका, स्त्री (तुरङ्गवत् आकृतिरस्त्यस्य फलानि । तुरङ्ग+ठन् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्या देवदाली-शब्दे ज्ञातव्याः ॥)

तुरङ्गी, स्त्री (तुरङ्गवद्गन्धोऽस्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति शब्दरत्नावली ॥ घोटिकापि च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरायणः, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) परायणः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ (क्ली यज्ञविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा कात्यायनश्रौतसूत्रे । २४ । ८ । १ । १ ।
"तुरायणं वैशाख्यपरपक्ष्याम् । चैत्रस्य वा ॥"
यथा, महाभारते । १३ । १०३ । ३५ ।
तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्यं
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ॥")

तुराषाट्, [ह्] पुं, (तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवतीति । सह+णिच्+क्विप् । 'सहेः साडः सः ।' ८ । ३ । ५६ । इति षत्वम् । अन्येषामपीति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४७ ॥ अस्य रूपान्तरम् । तुराषाड् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ३१ ।
"तुराषाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह ॥")

तुरिः, स्त्री, (तुर्य्यते त्वर्य्यते गच्छतीति । तुर+इन् ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरी, स्त्री (तुरि+कृदिकारादक्तिन इति वा ङीष् ।) तन्तुवायस्य काष्ठनिर्म्मितोपकरणविशेषः । तत्पर्य्यायः । तन्त्रकाष्ठम् २ तुलिः ३ तुरी ४ तुरिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४१ ।
'मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति
गर्व्वेण ।
आविश्य कैर्न्ने तन्तुवाय तुरीव यत्नैर्विडम्बयसि ॥")

तुरीयम्, क्ली (चतुर्णां पूरणम् । चतुर्थस्थानस्थितत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्म । इति वेदान्तसारः ॥
"अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं अनुपहितचैतन्यम् । यथा । वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारभूतानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते । शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । इत्यादि श्रुतेः ॥" इति वेदान्तसारः ॥ (शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा मुक्तिकोपनिषदि ।
"तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजाक्षमालिका ॥")

तुरीय त्रि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर्+"चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ।" ५ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छः । चस्य लोपश्च ।) चतुर्थः । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ८ ।
'जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन् ! भवन्ति हि ।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप ! ॥"
तारकः । इति सायनः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ९ ।
"तमस्तुरीयमद्य पोत्रमिषु
दिव स्पर्द्धे रणे स्वपा ॥")

तुरीयवर्णः, पुं (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥

तुरुष्कः, पुं, गन्धद्रव्यविशेषः । शिलारस इति भाषा । तत्पर्य्यायः । यवन २ पिण्ड ३ पिण्डवर्ण ४ सुगन्धिक ५ सिह्लक ६ सिह्लसार ७ पीतसार ८ कपि ९ पिण्याक १० कपिञ्जल ११ कल्क १२ पिञ्जित १३ पिण्याकेतक १४ करेवर १५ ह्लादिमद १६ देवन १७ (स

१८ कपित्थक: १९ यावन: २० तैलाख्य: २१ पिच्छिका:२२ जाव: २३ यावत: २४। इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ अस्य गुणा:। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। कफकफ-पित्ताश्मरीकृच्छ्रवाघातज्वरार्त्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ अन्यच्च "अथ शिलारस:।

बल्कस्तु तुरुष्क: स्याद्यतोऽयवनदेशज:।
कपितैलञ्च च स्यात्तत्तज्ज्ञ च कपिनामक: ॥
सिल्हक: कटुक: स्वादु: स्निग्धोष्ण: शुक्रकान्ति-
कृत्।
वृष्य: कण्ठ्यस्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापह: ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

(अस्य धूपनविधिर्यथा,—
"तुरुष्को मधुना भाव्य: काश्मीरश्चापि सर्पिषा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरोगाधिकारे ॥) म्लेच्छजातिविशेष:। इति मेदिनी। के, १०२। तुरुक् इति भाषा। देशविशेष:। तुरक्-स्तान् इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्याय:। साखि: २। इति हेमचन्द्र:। ४। २५ ॥ ग्रीवाश्वत्थ:। इति विश्व: ॥ (घोटकविशेष:। यथा, अश्ववैद्यके। ६। ११।
"तुरुष्क: कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्रस्तुरश्च य: ॥")

तुर्य्य:, त्रि, (चतुर्णां पूरण:। चतुर् + "चतुरश्छ-यतावाद्यक्षरलोपश्च।" ५। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपश्च।) चतुर्थ:। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, भागवते। ७। ६। ३२।
"योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्य्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्ते ॥")

तुर्व्व, ई हिंसे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इस्वी। तू: तुरौ तुर:। ई, तूर्ण:। इति दुर्गादास: ॥

तुर्व्वसु:, पुं, ययातिराजपुत्त्र:। (अयं हि देव-यानीगर्भसम्भूत:। शापग्रस्तस्य पितुर्ययातेर्जरां नावौ गृहीतवान्।) यथा,—
ययातिरुवाच।
"यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वय: स्वं न प्रयच्छसि।
तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो! तव यास्यति ॥
संकीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यसि ॥
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मेषु म्लेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

तुल, कि उन्मितौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उन्मिति: परि-माणम्। कि, तोलयति तोलति काञ्चनं वणिक्। त्वदीयं सौन्दर्य्यं तुहिनगिरिकन्ये। तुलयितुमिति शङ्कराचार्य्य:। तुलां करोति इति णौ साध्यम्। इति दुर्गादास: ॥

तुलधारिणी, स्त्री, (तुलेन वेगेन चरतीति। चर + णिनि + ङीप्।) इषु:। इति शब्दमाला।

तुलसी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्यति नाशयतीति। सो + क:। गौरादित्वात् ङीष्। वर्णोपमत्या-देव सादृश्याभावास्यास्तथात्वम्। यदुक्तं ब्रह्म-वैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १५। १५।
"नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमा:।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविद: ॥"
अस्या अन्या निरुक्तिरुक्ता पद्मपुराणे। ७। ६३।
"तकारो मरणं प्रोक्तं तद्वियोग: स्याद्दकारत:।
ह्रता सर्वति सेव्येवं तुलसीत्यभिधीयते ॥")
स्वनामख्यातवृक्ष:। तत्पर्य्याय:। सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवल्लभा ५ सुरेज्या ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुन्दुभि: ९ सुरभि: १० बहुपत्री ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेत-राक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७ भूतघ्नी १८ भूतपत्री १९। इति राजनिर्घण्ट: ॥ पर्णास: २० वृन्दा २१ कठिञ्जर: २२ कुठेरक: २३। इति शब्दरत्नावली ॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा २६ माधवी २७ अमृता २८ पत्रपुष्पा २९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१। इति भरत-धृतमधुमिच: ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ ग्राम्या ३५ सुलभा ३६ बहु-मञ्जरी ३७ देवदुन्दुभि: ३८। इति भाव-प्रकाश: ॥ * ॥ शुक्लपत्रतुलस्या: पर्य्याय:। खरपत्र: १ गम्भीर: २ पत्रपुष्प: ३ फणिज्-झक: ४ अल्पपत्र: ५ समीरण: ६। इति रत्न-माला ॥ मरुवक: ७ प्रस्थपुष्प: ८। इत्यमर:। २। ४। ७९ ॥ * ॥ गन्धतुलस्या: पर्य्याय:। सुगन्धक: १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्ध: ३ फणिज्-झक: ४ गन्धफणिज्झक: ५ सुगन्ध: ६ देव-दुन्दुभि: ७ एते रक्ततुलस्या: पर्य्याया:। इति लोकव्यवहार: ॥ * ॥ विस्वगन्धतुलस्या: पर्य्याय:। वैकुण्ठक: १ विस्रगन्ध: २ अल्पमानक: ३ ॥ * ॥ श्वेततुलस्या: पर्य्याय:। अर्ज्जक: १ श्वेतपर्णास: २ गन्धपत्र: ३ कुठेरक: ४ अमार्ज्जक: ५ तीक्ष्ण: ६ तीक्ष्णगन्ध: ७ सितार्ज्जक: ८ ॥ * ॥ कृष्णतुलस्या: पर्य्याय:। कृष्णार्ज्जक: १ कृष्णगौर: २ कालमाल: ३ करालक: ४ कालपर्णी ५ सुरभि: ६ मानक: ७ कालमानक: ८ ॥ * ॥ वर्व्वरीतुलस्या: पर्य्याय:। सुरभि: १ सुवर्णादिया २ सुरसा ३ अपेत-राक्षसी ४। इति रत्नमाला ॥ वर्व्वरी ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९। इत्यमर: । २। ४। १४९ ॥ * ॥ सामान्यतुलस्या गुणा:। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुरभित्वम्। श्लेष्मवातजन्तुभूतक्रिमिवान्तिनाशित्वम्। रुचि-कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ दाहपित्त-कारित्वम्। दीपनत्वम्। कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्व-रुग्नाशित्वञ्च। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणे-स्तुल्या। इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ अस्या उत्-पत्तिर्यथा। गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्ण-प्रिया श्रीकृष्णेन सह अस्या: क्रीडां दृष्ट्वा राधा शशाप त्वं मानुषीं योनिं याहि। तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना। गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्त्वा ममांशं नारायणं लप्स्यसि। सा पृथिव्यां धर्म्मध्वजराजपत्न्यां माधव्यां कार्त्तिकीपूर्णि-माया जाता तदा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमयोग्यत्वेन दृष्ट तेनेति तुलसीति नाम्ना ख्याता। सा तपस्तप्तुं वनं गता। तत्रार्थे ब्रह्म-प्रसादात् सुदामनामा दानवो वेनीति शाप-ग्रस्तपूर्व्वनाम्ना ख्यात:। सोऽपि तपसा वरेण सर्व्वावध्यतां प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्या: सतीत्वनाशो भविष्यति तदा त्वमपि मृत्युर्भविष्यति इति तपसा लाभात्। स तुलसीमुवाह देवानाक्रम्य जघान। देवा: शङ्करं गता:। शङ्करस्तै: सार्द्धं शिवलोकं जगाम। हरिस्तै: सार्द्धं वैकुण्ठं जगाम। नारायणो शङ्खचूडनाश-सम मूलं सतीत्वं हरिस्तु तत्र शङ्खचूड-रूपेण रूपधरो गत्वा तद्धर्म्मं करिष्यामीति उक्त्वा शिवस्तु युद्धाय, स शिवेन सह युद्धे नियुक्तवान् नारायणस्त-त्पत्नीं गत्वा सतीत्वं नाशितवान्। पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव नारायणं पाषाणं निरूप्य स्थितो दृष्ट्वा स्वदेहं त्यक्त्वा शरीरं च। तत्र नारायणस्तामुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा लक्ष्मीसमा भव मया सह क्रीड त्वं गण्डकी नदी भव तव केशसमूह-स्तुलसीनाम्ना वृक्षरूपा भवतु तदा नद्यां सर्व्व-सम्भूत। एतद्विवरणन्तु ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पद्मपुराणमते जलन्धरपत्नीवृन्दा विष्णुस-ङ्गेन विमुग्धा। जलन्धरनाशार्थं देवा महा-देवमाश्रयन्त:। महादेवेन युद्धे जलन्धरे हतेऽथ। ते सर्व्वे नृपा: माया तामुवाच सार्द्धं रमा:-सकलसौभाग्यगौरीलक्ष्मीस्वधास्तेषां निश्चित्य। ता दृष्ट्वा कार्य्यं विचार्य्य त्वं तच्छ्रुत्वा देवाज्ञाया समीपमागत्य प्रणेतुः ताभ्यो बीजानि दत्त-वांश्चतानि जगाद च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रे-माणि बीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तेभ्य-स्त्रयो वृक्षा अभवन् धात्री मालती तुलसी च धात्री ब्रह्मभूता मालती लक्ष्मीभूता तुलसी गौरीप्रभूता ॥ २ ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा।
ब्रह्मोवाच।
"तुलस्या: शृणु माहात्म्यं पापघ्नं सर्व्वकामदम्।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषत: ॥
सम्प्राप्ते कार्त्तिके दृष्ट्वा नियमेन जनार्द्दन:।
पूजनीयो सदा विप्र कोमलैस्तुलसीदलै: ॥
दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कार्त्तिके नमितार्च्चिता।
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्ज्जितम् ॥
अष्टधा तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम!।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे ॥
रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तरम्।
तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरि: ॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्धरये मुने!।
कार्त्तिके सकलं पापं सोऽपि जन्मार्ज्जितं दहेत् ॥
रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥
यत् फलं सर्व्वपुण्येषु सर्व्वतीर्थेषु ...

तुलस्यामलकाकीर्णं पुर्ण्यं स्याद्विगुणकृते ।
तुलसीमलसानाय यत्र गच्छति मानव ।
दिशो दश पुनात्याशु भूतप्रेतादिभीषणम् ॥
तुलसीकाननच्छाया यत्र यत्र भवेच्छुभे ।
तत्र श्राद्धं प्रकर्तव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥
तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै शुभे ।
तत्र स्थाने परमं श्रेयः पितॄणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
यस्मिन् यदि द्विजश्रेष्ठ । तुलसीकाष्ठदीपका ।
तस्यैव पापमखिलं भस्म याति न संशयः ॥
तुलसीकाष्ठमालाभि यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन नेक्षितुं शक्यो युक्तः पापशतैरपि ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्ललाटे यस्य दृश्यते ।
कृष्ण सारूप्य मां तस्य कालिर्मुक्तिप्रदायकः ॥
य कश्चित् तुलसीकाष्ठैः कालिकं केशवप्रिये ।
सोऽपि स्थानं विशेषेण । स लभेद्वैष्णवं पदम् ॥
तुलसीकाननस्यैव यदि छायावलिष्ठति ।
तदुद्यन्तं तीर्थभूतं हि पापानि प्रविशन्ति न ॥
तत्र न यमदूतास्तु गच्छन्ति तथैव च ।
तुलसीवनमध्ये यः कुर्याद्विष्णुपूजनम् ॥
शायनात् पालनाद्वापि दर्शनात् स्पर्शनादपि ।
तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम् ॥
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्याद्धरिहरार्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
पुष्करादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
यमो न वीक्षितुं शक्तो युक्तः पापशतैरपि ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

'यस्य कस्तुलसीवनवासी द्विजसत्तम ।
तस्यैव किल्बिषं सर्वं सद्य एव विनश्यति ॥
देवाश्च पितरश्चैव सर्वे प्रीतास्तु तस्य वै ।
तत्रस्थाः पितरस्तस्य तुलस्या सहिताः किल ॥
लक्ष्मी सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
शची गौरी स्वयं ब्रह्मा ततपृष्ठे वसन्ति वै ॥
इन्द्रोऽपि ह्यमरैश्चैव नित्यं तां वन्दते तथा ।
उत्तमाः कुर्वन्ति तपस्यायां वसन्त्यपि ॥
आदित्याः वसवः सर्वे विश्वेदेवाश्च सर्वशः ।
यक्षाः सगन्धर्वास्तथा किन्नराः सह किन्नराः ।
विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
तुलसीपत्रमध्ये तु तिष्ठन्ति सर्वदा नित्यं वै ॥
निवसन्ति महाभागा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
सर्वेषामपि देवानां सदा विन्ति तुलसीदले ।
सम्प्रकाश द्विजश्रेष्ठ । तुलसी प्रीतये सदा ।
तुलसीवनं सर्वत्र तथा विरोचनादयः ॥
अन्यायेन वा इव या तुलसीं यस्तु पश्यति ।
हरिणापि विमुच्येत न मुक्तः सर्वपातकैः ॥
देवाः पितृगणाश्चैव तुलसीं तत्र सर्वदा ।
प्राप्नुवन्ति परां प्रीतिं सम्प्राप्तेऽपि नित्यशः ॥
एवं विधा तुलसी तस्याः सम्यक् पूजा यथाविधि ।
यस्य वै तुलसी तस्य सम्यक् भवति निश्चलम् ॥
मासं तुलसीपत्रैः यः कुर्यात् कृष्णपूजनम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ।

दत्त्वानि तस्य पापानि दूरीभूतानि सर्वशः ।
नारदकल्पसहस्राणि प्राप्तो ब्रह्मणा सह ॥
यद्गृहे वसते नित्यं तुलसी पृथिव्याम्
नारायणप्रियतमा तुलसी विना च ।
तद्गृहं सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र ।
परित्यक्तापि न हि तुष्यति केशवः ॥
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः ।
स्कन्धे च द्विजश्रेष्ठ । तस्य स्वामी न भास्करिः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे ॥ * ॥

"न त्यागं धर्मतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तुलसीपत्रतोयेन यो वै भक्त्या समाचरेत् ॥
गङ्गायमुनातीरे यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्त्तिके शुभि ॥
तुलसीपत्रमिश्रं हि स्कन्धादिकं च यो नरः ।
स्नानं समाचरेद् वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
त्रिकालं तुलसीपत्रं शुद्धं पर्युषितं शुभि ।
श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्चने ॥
भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे शुभि ।
शुद्धं तु तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्मणि ॥"* ।

तुलसीपत्रनिषिद्धकालो यथा,—
'पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे ।
तैलाभ्यङ्गे च स्नाने च मध्याह्ने निशिसन्ध्ययोः ।
अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितोऽपि वा ।
तुलसीं ये च छिन्दन्ति ते छिन्दन्ति हरेः

शिरः ॥" * ॥

तुलसीग्रहणेन मिथ्याशपथे मिथ्याप्रणये च दोषो यथा,—
'तुलसीं करे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।

तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा,—
'मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ।
कृष्णे पारिजाताद्याः शालग्रामेऽपि केशव ।
त्वया विना नैव हरिर्विनोमि मानसं शुभे ।
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि । त्वां चिनोमि वरदा भव ।
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ।
तत् प्रमाणं ज्ञानात्तुलसि । त्वां नमाम्यहम् ।
अभक्त्या निरादरकालं पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करोत्यस्तर्पं दत्त्वा विष्णुपादतुलसीदलम् ।
यः सर्वे संपादयति तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ।
यत्रास्यां पश्यति विप्र । अन्यथाशा यथा भवेत् ।
तथा च्छिदि कथा विष्णोर्दीयते तुलसीपतिः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे ॥ * ॥

तुलसीकाष्ठमालाधारणफलं यथा —
'तुलसीकाष्ठनिर्मितमालां धारयन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां लभन्ते निश्चितं फलम् ॥'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।

"धात्रीफलतुलसीकाष्ठमाला कृष्णसमुद्भवा ।
धार्यां नित्यं प्रयत्नेन तिलककर्म लक्षणम् ।
यदि नास्य तुलसीकृष्णकाष्ठसम्भवा ।
विद्यापयस्य माला पुरा ब्रह्मणे दर्शिता ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

शालग्रामपूजने तुलसीविधिर्यथा । तुलसीं प्रति शालग्रामवाक्यम् ।
"पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ॥
त्वमेव महाभागे । मम नारायणप्रिया ।
प्रिया त्वं सर्वदेवानां लक्ष्म्यश्च विशेषतः ।
पूजा विना त्वया नूनं मम स्याच्च न सर्वशः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

तुलस्याः स्तवो यथा,—

नारायण उवाच ।

"वृन्दां वृन्दावनीं विश्वपूजितां विश्वपावनीम् ।
पुष्पसारां नन्दिनीञ्च तुलसीं कृष्णजीवनीम् ॥
एतन्नामाष्टकञ्चैतत् स्तोत्रं नामार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्ताञ्च संपूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—
"गवामयुतसंदानं पितॄणां परितोषदम् ।
तत्फलं लभते मर्त्यस्तुलसीपत्रदानतः ॥"

इति वृहद्धर्मपुराणे १० अध्याय ॥ * ॥

तुलसीमञ्जर्यादिना हरिहरपूजनं मुक्तिप्रदं यथा शैवपुराणे कृष्णजन्मखण्डे ।
"तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्याद्धरिहरार्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥

तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्यथा,—
"वालिदलकपत्रैश्च पुष्पैर्वापि च चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पत्रैर्वर्जयेद्वैष्णवीं सदा ॥"

इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ तुलसीचयनविधिः । वायुपुराणे ।
"अस्नात्वा तुलसीं छित्वा यः पूजां कुरुते नरः ।
सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
तत्रार्च्य मन्त्रः । स्कान्दे ।
"तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ॥"

गारुडे च ।
"मोक्षैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
लुनामि पत्रं तुलसि । क्षमस्व ॥"

इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणिना ।
पत्राण्येकैकशो न्यसेत् सपात्रे मञ्जरीरपि ॥
तत्रादौ च स्कान्दे ।
'मन्त्रेणानेन यः कुर्याद् गृहीत्वा तुलसीदलम् ।
पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिगुणं लभेत् ॥'

किञ्च ।
'प्राक्तनामितमार्गेण प्रबन्ध तुलसीचित्तो ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥"
इति ॥ ● ॥

"संक्रान्त्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥" ● ।

अथ तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः
क्वचित् ॥"

गारुड़े ।
"भानुवारं विना दूर्व्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्म्मवित् ॥"
पाद्मे च ।
श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥"
अतएवोक्तम् ।
"देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तथा ।
इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥
एवं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमादृयथा सम्प्रदायं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ ● ॥
अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।
श्रीवशिष्ठ उवाच ।
"विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आरामे च वनेऽवाप्य तुलसीं स्वगृहेऽपि वा ।
वर्षत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातॄणां स्थापनं तथा ।
मातृश्राद्धादिकं सर्व्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ब्राह्मणांश्च शुचिस्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
ब्रह्मा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं यजेत् ।
मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
ग्रहयज्ञं पुरः कृत्वा मातॄणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥
कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने त्वस्तमिते रवौ ।
वासः शतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा बध्नाति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सह तां द्विजैः ।
आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्म्मवत् सर्व्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः ।
कर्त्तव्यश्च ततो होमो विधिवद्विधिपूर्व्वकम् ॥"
ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा ।
नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय ।
विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वामनाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । पद्मनाभाय ।
दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अच्युताय । अनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्वक्सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्दनाय । मुकुन्दाय ।
अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥
यजमानः सपत्नीको ह्यन्ये ये गोत्रबान्धवाः ।
प्रदक्षिणाश्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहश्च वेदिकायां विभावसौ ।
घृतकुम्भं जपेत् सूक्तं पावमानीं विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवसूक्तं तथैव च ।
श्रीसूक्तं पुनर्ब्रह्मा तथा वैष्णवसंहिताम् ॥
[illegible]निर्घोषैर्गीतनृत्यैश्च निस्वनैः ।
गायन्ते मङ्गला नार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।
[illegible] वृषभं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च ॥
[illegible] पटञ्च तथा धान्यमाचार्य्याय प्रदापयेत् ।
[illegible] दापयेद्ब्राह्मणेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्च्चयेत् ।
आजन्मोपार्ज्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाव्ययम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह
मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णुयामले ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

तुलसीद्वेषा, स्त्री, (तुलसीं द्वेष्टि तुलागन्धत्वात् स्पर्द्धते इति । द्विष + अच् । ततष्टाप् ।) बर्ब्बरी । इति रत्नमाला ॥ (बर्ब्बरीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदादङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्द्देशात् गुणाभावः ।) सादृश्यम् । (यथा, रघुः । ८।१५ ।
"नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥")
मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।
"सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति
सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं
विजानन्ति ॥")
गृहाणां दारुबन्धाय पीठिका । पलशतम् ।
(यथा, अमरकोषे । २ । ९ । ८७ ।
"तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशतिस्तुला ॥")
भाण्डम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पर्य्यायः ।
घूकः २ युक् ३ घटः ४ तौली ५ तुलाभृत् ६ ।
इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्वातीसमुदाययुक्तविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति ।
तदधिष्ठातृदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः शिरस उदयः नानावर्णः उष्णस्वभावः । सा पश्चिमदिक्स्वामिनी वायुराशिः स्निग्धा विरूपा निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना अल्पस्त्रीसङ्गा शूद्रवर्णा समानाङ्गा च । तत्र जातस्य फलम् । वक्ता विद्यावरः स्त्रीदुःखितः ।
इति जातकम् ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रिततद्राशिफलम् ।
"क्रयविक्रयरागविक्रयौ
द्विजदेवार्च्चनदानसना: पुमान् ।
शशिनि तौलिगते बहुदारभा-
गिभवशुचिरचिन्तविक्रमः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गणितप्राणपरिमाणं दशघटिकाधिकपञ्चाङ्गुल-प्रमे देशे वर्त्तमानेनर्विंशायनांशे षट्त्रिंशत् पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।
"तुलालग्ने पुमान् जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः ।
विद्वान् सर्व्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जनपूजितः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ● ॥
परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।
"ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्त्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता ॥" ●
अथ तस्या उत्तमर्णविधिः । यज्ञियं द्रुमं यूपवन्मन्त्रपूर्व्वकं छित्त्वा लोकपालेभ्यः प्रणम्य यन्त्रैः चतुर्हस्ता चतुरस्रा आर्ज्जवी तुला कार्य्या तत्र चित्रु स्थानेषु वलयानि दातव्यानि । तत्र पञ्चहस्तौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयव्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा पट्टधारककीलकाग्रस्तम्भयोरुपरि अग्रद्वयच्छिद्र-मध्यनिवेशितलौहाङ्कुशपट्टकं निधाय तत्पट्टकस्य मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहं संयुञ्ज्यात् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरतिर्य्यक् तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकीलकाभ्यां शिक्यद्वयरज्जुबन्धनं कुर्य्यात् । तुलायाः पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यग्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरिसूत्रसंबद्धौ लम्बमानावधोमुखौ घटमस्तकस्पर्शिनाववलम्बौ कार्य्यौ । तुलादण्डः पूर्व्वपश्चिमयोर्धार्य्यः । पूर्व्वशिक्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्त्तारं तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न भ्रवते तदा तुला समा ज्ञेया ॥ ● ॥ अथैतत्प्रयोगः ।
कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राड्विवाको ब्राह्मणः कार्य्यं धर्म्मेतु निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वावतार्य्य धर्म्मावाहनादिकं कुर्य्यात् । ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ब्राह्मणत्रयं गन्धादिना पूजयित्वा तान् स्वस्तिपुण्याहऋद्धिं प्रत्येकं निर्व्वाचयित्वा दिशाङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्मचतुष्टयं ऋत्विक्चतुष्टयञ्च पाद्यादिभिरभ्यर्च्च्य वृणुयात् । अशक्तावेकं ब्राह्मणमेकं ऋत्विजञ्च । ततस्तुलां सपताकां ध्वजालङ्कृतां भूमौ निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राड्विवाकः पुष्पाक्षतमादाय ॐ भूर्भुवः स्वरित्युच्चार्य्य ।
एह्येहि भगवन् धर्म्म! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।

वह्नितो लोकपालैश्च वस्वादिभिरलङ्कृते ॥
इति मन्त्रेण धर्म्ममावाह्य इन्द्रमध्ये ओं धर्म्माय नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्कास्नानवस्त्रयज्ञोपवीतालङ्कारगन्धपुष्पकटककुसुमाल्यं दत्त्वा तथैवाग्निप्रभृतीन् प्रदक्षिणक्रमेणैव स्वस्वनाम्ना पूर्व्वस्यामिन्द्राय दक्षिणस्यां यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुवेराय आग्नेय्यामग्नये नैरृत्यां निरृतये वायव्यां वायवे ऐशान्यामीशानाय। इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वे अष्टवसुभ्यः प्रत्येकं नामभिः। तत्र धराय ध्रुवाय सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय। इन्द्रेशानयोर्म्मध्ये तथा द्वादशादित्येभ्यः तत्र धात्रे अर्य्यम्णे मित्राय वरुणाय अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूष्णे पर्ज्जन्याय त्वष्ट्रे विष्णवे। अग्निपश्चिमभागे तथैकादशरुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्ब्रध्नाय पिनाकिने अपराजिताय भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय। यमरक्षोमध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै माहेन्द्र्यै चामुण्डायै निरृत्युत्तरे गणेशाय वरुणोत्तरे मरुद्भ्यः तत्र गगनाय स्पर्शनाय वायवे अनिलाय मारुताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय धटोत्तरभागे दुर्गायै पाद्यादिभिरुपचारैः तथा धर्म्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्व्ववद्दत्त्वा इन्द्रादिभ्यो गन्धादिकं दद्यात्। ततश्च तेषु चतुर्भिर्वर्णैस्त्रिगणैस्तु रोप्येत् यथोक्तानुकल्पेन कर्म्मणि प्राड्विवाकः प्रत्येकविधिना अस्थाप्य प्रदत्तपुष्टिना यथाह्निका गायत्री स्वाहान्ता सुचार्य्य घृतेन पायसेन समिद्भिर्मिलिताभिरष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात्। ततो दक्षिणां दद्यात्। एवं इन्द्रान्तां देवपूजां विधाय शोध्यं स्नातमुपोष्य आर्द्रवाससं पश्चिमशिरसं कृत्वा इन्द्रकोष्ठं पूर्व्वशिरसं कृत्वा उत्तोल्य धटोपरि अवधानेन साम्यमवगम्य अवतारयेत्। ततः प्राड्विवाकः वद्धाञ्जलिः सम्बोधयेत् धटादिद्वारी प्रदक्षिणेन समस्तास्तु यत्

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति धनुश्चानादिमन्त्रमनसैनामभियुक्तार्थं करणाकरणमन्यस्मिन्नमुकं दत्तमिदमस्मात् मया न गृहीतमित्याभिरूपा प्रतिज्ञां लिपिपत्रे विलिख्य तत्पत्रं शोध्यशिरोगतं कुर्य्यात्। ततः प्राड्विवाको घटमामन्त्रयेदमिं।

त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम्।
धकाराद्धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ॥
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति।
तदेनं संशयारूढाद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥"

तुलाधारकश्च नियमैरनेन। [शोधितः।

"ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूट तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥"

शोध्यस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन।

त्वं तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता।
तत् सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय।
शुद्धश्चेद्गमयोर्द्धं मां सर्व्वं धर्म्मेण साधय ॥

ततः प्राड्विवाकः पूर्व्वमारोप्य स पूर्व्ववद्धटमारोपयेत्। आरोपितं सा कान्तौ पलसाम्ये यथा कार्य्या दत्त्वा साक्षी कालं वक्ष्यन् पूर्व्वं पञ्चमत्या रात्रौ चेत्। कुलनामतः प्रतिपक्षतस्ततो दातुं कूटं प्रत्यवतारणाद्यन्ते पुनःस्वार्थे धटे काले कृतया रक्ष्यस्य यद्वा पाटकालस्तत्र शुद्धाशुद्धज्ञानाय स्थापयेत्। तत्र प्रतिमानं यथादूर्द्ध्वस्थाने शुद्धः। अधोऽवस्थाने अशुद्धः। समावस्थाने अल्पदोषः। सन्देहे पुनःपरीक्षा देया। कक्षकीलकशिक्यपाशादीनां दृष्टकारणव्यतिरेकेण छेदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादिशेत्। ततः पुरोहिताचार्य्यादीन् दक्षिणादिभिस्तोषयेत्।" इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तुलाकोटि, स्त्री, (तुलां सादृश्यं कोटयते इति। कुट+इन्।) नूपुरः। (यथा, माघे। १२।४४।

"लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पलस्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ॥"

तुलया मानेन कुटतीति। कुट कौटिल्ये+इन्।) मानभेदः ॥ अर्बुदः। इति हेमचन्द्रः। ३।३२८ ॥

तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) तुलाकोटिः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तुलाकोष, पुं, (तुलायाः परिमाणस्य कोष इव।) तुलापरीक्षा। इति मिताक्षरा ॥

तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा। तुला+धृ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) तुलाराशिः। वणिक्, त्रि। इति मेदिनी। रे, २६४ ॥ तुलागुणः। इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनामख्यातो वणिग्धर्म्मा पुरुषविशेषः। यथा महाभारते। १२। २६०। ८।

"तुलाधारो वणिग्धर्म्मा वाराणस्यां महायशाः।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥")

तुलापुरुषदान, क्ली, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुषभारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम्। यद्वा, तुलापुरुषविधिना दानम्।) षोडशमहादानान्तर्गतदानविशेषः। यथा,—

"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥"

तस्य कालो यथा,—

"नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथानुपूर्व्वशः ॥
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते।
अयने विषुवे चैव ग्रहणे दिनक्षये ॥
युगादिषु च संक्रान्तौ पौर्णमास्यां च ॥
चकादश्यां पौर्णमास्याश्च द्वादश्यष्टकासु च ॥
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने।
द्रव्यब्राह्मणलाभो वा श्रद्धा वा यत्र जायते ॥"

तस्य देशो यथा,—

"तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च।
गृहे वाथ वने वापि तडागे रुचिरेऽथवा ॥
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा ॥'

अस्य विधानं यथा,—

"पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्।
मण्डपं रचयेद्विद्वान् षोडश द्वादशाथवा करान् ॥
मण्डपं कारयेद्विद्वान् वेदीमासनं बुधः।
सप्तहस्तां भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकराथवा ॥
तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं शुभम्।
कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ॥'

तुलारोपणप्रस्ताव।

"दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वे तु बन्धयेच्च विशारदः।

सुमेखलायोनिसमायुतानि
सपूर्णकुम्भानि सहायनानि।
सुताम्रकुण्डद्वयसंयुतानि
सयज्ञपात्राणि सहस्रुवाणि ॥
हस्तप्रमाणानि निम्नान्यपूर
पृथ्वीपहाराणि सुदर्भनानि।
पूर्व्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ॥
ब्रह्माद्येन ब्रह्माग्निवायुजाता
तत्रैव कार्य्या फलरत्नमाल्यैः।

ब्रह्माग्निवायुनाथानां प्रतिमासु पूजा कार्य्या इत्येषां सान्निध्ये कार्य्या।

लोकेश्वराणां परितः पताका
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् ॥
द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि
चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनाम्।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं
समाल्यधूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥ * ॥

यत्पूर्व्वं सारदारुमयं कुर्य्यादित्युक्तं तस्येदानीमनुष्ठानमाह।

शालेक्षुरीचन्दनदेवदारु
श्रीपर्णिविल्वप्रियकाञ्जनोत्थम्।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखात
कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं तत् ॥
मध्यन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यात्
स्थोत्तरायाच तदङ्गमेव ॥ * ॥

चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पार्श्वे कार्य्यौ तथाविधौ।
अन्तरस्तु तयोर्हस्तौ भवन्मध्यमेव च ॥

समानजातिश्च तुलावलम्बा
हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता।

हैमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्म्मितवासुदेवाकृतिनेति बोद्धव्यम्।

दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुली स्यात् ॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या

युता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माल्यविलेपनाढ्या ॥
चक्रं लिखेद्धारिजगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पञ्चपताकशोभम् ॥
इति तुलानिर्म्माणसूक्तम् ॥ ॥
अथ द्विजा वेदविदश्च कार्य्याः
सुवासवेशान्वयशीलयुक्ताः ।
विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला
ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्य्यदेश-
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्य्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्व्वेण ऋग्वेदविदौ यथास्तां
यजुर्व्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ ।
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चा-
दथर्व्वणावुत्तरतश्च कार्य्यौ ॥
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्च्चयेल्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥
इत्यावाह्य सुरान्दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतो दिशम् ॥
उपोषितास्ततः सर्व्वे कृत्वैवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
साक्षीभूता जगद्धात्री निर्म्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्व्वसत्यानि तथा भूतशतानि च ।
धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽस्य तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखड्गचर्म्मा कवची सर्व्वाभरणभूषितः ।
धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ॥
या स्यादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम्
पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थन्नरेश्वर ! ॥
क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतदुदीरयेत् ।
नमस्ते साक्षिभूतानां साक्षिभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ॥
सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवतीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
शीघ्रं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
“अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
यावद्दातुः स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्य्यये ।
धनधान्यसमृद्धो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभाग्जायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुकृती यः प्रयच्छति ॥
तावद्वर्षप्रमाणेन निर्म्मलः स्वर्गभाग्भवेत् ।
अनन्तरं भवेद्राजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णधारी कुष्ठी वा सर्व्वव्याधियुतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य ऊर्व्वश्या सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते युद्धमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रैत्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजालये ॥
सोऽप्सरःशतसंकीर्णे विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्व्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तैलस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद्द्विजा-
लये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुष्मानपि जायते ।
अन्नदः सर्व्वसौभाग्यं सर्व्वान् कामान् मधुप्रदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिंल्लोके महीयते ॥
कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमणिराजितपादपीठः ।
श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी
दीप्तप्रतापजितसर्व्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्नियुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेवजुष्टम् ॥”
इति दानसागरः ॥

तुलाबीजं, क्ली, (तुलायास्तोलनस्य बीजं मूलम् । यद्वा, तुलायै परिमाणाय बीजम् ।) गुञ्जा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिः, स्त्री, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

तुलिका, स्त्री, (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति । तुल + बाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, स्त्री, (तूलमस्ति फलेऽस्याः । तुल + इनिः । ङीप् । पृषो ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलं यस्याः । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुल्यः, त्रि, (तुलया सम्मितः । “नौवयोधर्म्मेति ।” ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः । समः २ सदृक्षः ३ सदृशः ४ सदृक् ५ साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥ सधर्म्मः ८ सम्मितः ९ सरूपः १० । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”)
उत्तरपदस्थास्तुल्यवाचका यथा । निभः १ सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७ कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्वनामख्यातो गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।
“गन्धर्व्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥”)

तुल्यपानं, क्ली, (तुल्यैरात्मीयजनैः सह पानम् ।) आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं पानम् । तत्पर्य्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५५ ॥

तुवरः, पुं क्ली, (तवति हिनस्ति रोगानिति । तु + बाहुलकात् वरच्प्रत्ययेन साधुः ।) कषायरसः । इत्यमरः । १ । ५ । ९ ॥ त्रि, कषाययुक्तः । (यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।
“नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥”)
श्मश्रुहीनः । इत्युणादिकोषः ॥

तुवरयावनालः, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।) धान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । तुवरः २ कषाय-

यावनाल ३ रक्तयावनाल ४ लोहितकृष्णतुष वाल्यम् ५। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। विरेचकत्वम्। संग्राहित्वम्। वातशमनत्वम्। विदाहित्वम्। शोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्त्यस्याः। तुवर+ठन्।) सुराष्ट्रमृत्तिका। इत्यमरः। २। ४। १२१॥ (तुवर्य्येव। तुवरी+स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च।) आढ़की। इति भरतः॥

तुवरी, स्त्री (तुवर+षित्वात् ङीष्।) आढ़की। (यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
'आढ़की तुवरी ज्ञेया।'
वर्व्वरी तुलसी। तत्पर्य्यायाश्च यथा —
'वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)
सौराष्ट्रमृत्तिका। तत्पर्य्यायः। मृत् २ सौराष्ट्री ३ मृत्स्ना ४ आढकी ५ सती ६ सुराष्ट्रजा ७ मृत्तालकम् ८ काली ९ मृत्तिका १० सुर मृत्तिका ११ तुल्या १२ काची १३ सुजाता १४। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। व्रणघ्नत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। ग्राहित्वम्। छर्द्दिपित्ततृष्णानाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
'तुवरी ग्राहिका शीता लघ्वी कफविषास्रजित्। सौरभ्योष्मा वह्निदा कण्डुकुष्ठकोठप्रणाशनः।'
इति भावप्रकाशः॥

तुवरौशिम्बः, पुं (तुवरी आढ़कीव शिम्बः। तुवराधर्मत्वात् तथात्वम्। यद्वा, तुवर्य्या इव शिम्बा फलमस्य।) चक्रमर्द्दकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुविः, स्त्री तुम्बी। इति शब्दमाला॥ (बहु शब्दार्थे। इति निघण्टुः। ३। १॥ "तवतेर्वृद्ध्यर्थे सौत्रो धातुः। 'अच इः।' उणा० ४।१३८ इति इः। वृद्धिर्बहु।" इति सट्टीका। 'उरु। तुवि। पुरु। भूरि। शश्वत्। विश्वम्। परीणसा। व्यानशि। शतम्। सहस्रम्। सलिलम्। कुविदिति द्वादश बहुनामानि।' इति निघण्टुः। ३।१॥ यथा, ऋग्वेदे। ३। ३०।
"तुविकूर्म्मिर्ऋघावान्।")

तुष, ऌ य औ नि तुष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां-परं अकं अनिट्।) ऌ अतुषत्। य तुष्यति। औ, तोष्टा। नि तुष्टोऽस्ति। इति दुर्गादासः॥

तुषः पुं (तुष+'इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) धान्यत्वक्। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये द्वितीयाङ्के।
"श्रीवीन् त्रिवाणति शितोऽत्तमतफुलाढाढ्य का नाम भोस्तुषकणाद्यपहितान् विचार्य्य।")
विभीतकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५८॥

तुषग्रहः, पुं (तुषैर्गृह्यते इति। ग्रह+कर्म्मणि अप्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुषचरः, पुं, (तुष चरति अनुसरतीति। चर+अच्। तुषपुञ्जाभ्यन्तरे क्रमशः सञ्चारादस्य तथात्वम्।) अग्निः। इति शब्दमाला॥

तुषानलः, पुं (तुषस्यानलः।) तुषाग्निः। तत्पर्य्यायः। कुकूलः २। इति हेमचन्द्रः। ४।१६७॥ (यथा, धूर्त्तसमागमे।
"तुषानलकथप्रयाश्च भूरेव।")

तुषारः, पुं (तुष्यत्यनेन शस्यादिरिति। तुष तुष्टौ+"तुषारादयश्च।" उणा० ३।१३८। इति आरन् स च कित्।) हिमम्। (यथा, ऋतुसंहारे। ४। १।
'विलीनपद्मः प्रपततुषारो हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये!।'
शीतावस्थायगुणाश्च यथा —
"अपि गता असुदाप्तं वह्निरापस्तदुद्भवाः। धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ता स्मृताः। अपि गता समुद्रान्तं वह्निं नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते तदुद्भवाः। वह्निभवा धूमावयवनिर्मुक्ता धूमांशरहिता। आपस्तुषाराख्या। तुष इति लोके। तुषार इति च। अपथ्या प्राणिनां प्राय भूरुहाणाञ्च न हिता। तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्यादुष्णत्वसमपित्तकम्। कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगहृत्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।)
देशभेदः। (तद्देशोद्भवे, पुं भूम्नि। यथा, मात्स्ये। १२०। ४५।
'तुषारान् बर्व्वरान् कारान् पह्लवान् पारदान् शकान्।')
शीकरः। हिमभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४।२१॥ (यथा माघे। १। १५।
"न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराञ्जनपर्व्वताविव।")
कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतले, त्रि। यथा, नैषधे। ३। ९३।
"अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा।"

तुषितः, पुं, (तुष्यतीति। तुष तुष्टौ+बाहुलकात् कितच्। यद्वा, तुष+क्विप्। तुट् सन्तोषो ऽस्य जातः। तारकादित्वात् इतच्।) देवगणविशेषः। इत्यमरः। १। १। १०॥ ते षट्त्रिंशत् स्मृताः। इति भरतः॥ केषाञ्चिन्मते द्वादश। ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः। यथा —
'प्राणापानसमानाश्च उदानो व्यान एव च। चक्षुः श्रोत्ररसा घ्राणस्पर्शौ बुद्धिर्मनस्तथा। द्वादशैते तु तुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे।'
इति शब्दरत्नावली॥
(यथाच विष्णुपुराणे। १। १५। १२७-१३३।
'पूर्व्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः। तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे। उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः। समवायीकृताः सर्व्वे समागम्य परस्परम्। आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं सम्प्रविश्य वै। मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति। एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः। मारीचात् काश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया। तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च। अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च। विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च। अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः। चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वमासन् ये तुषिताः सुराः। वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः।'
तथा च मत्स्यपुराणे। ६। ३—४।
"तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः। वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः। इन्द्रो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणो यमः। विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव च।"
तथा, भागवते। ४। १। ७।
"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः। इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्। तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे।")

तुषोत्था, स्त्री, (तुषादुत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+क।) तुषोदकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तुषोदकं, क्ली, (तुषाद्युक्तमुदकम्।) काञ्जिकम्। इति हारावली। ११५॥ काञ्जिकभेदः। अस्य लक्षणं यथा,—
"तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः।"
यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात्॥
अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। हृद्यत्वम्। पाण्डुक्रिमिमदवस्तिशूलनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। पाचनत्वम्। पित्तरक्तकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (यथाच।
"तुषोदकं वातहरं प्रभिद्य प्रकोपयेद्रक्तपित्तं सदैव। विपाचनं स्यात्परतः क्रमिघ्नं सतीक्ष्णमुष्णं कटुकं विपाके।'
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये।)

तुष्टः, त्रि, (तुष+कर्त्तरि क्तः।) तोषप्राप्तः। यथा, पुराणे।
"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्।"
(यथाच हितोपदेशे।
"सर्व्वाः सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम्।")

तुष्टिः, स्त्री, (तुष+भावे क्तिन्।) तोषः। (यथा, मनुः। २। ६।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च।")
अधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धिः। इति पञ्चदशीटीकायां रामकृष्णः॥ (सा च नवविधा। इति सांख्यकारिका॥ तथाचोक्तम्।
"आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः।"
दक्षस्य प्रजापतेः कन्या धर्म्मस्य पत्नी च। यथा, मार्कण्डेये। ५०। २०। २१।

"श्रद्धा च तथा दयाश्चतस्रो विंशतिस्तथा ।
सुवर्णे काम्याज्ञाश्च सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयो-
दशी ॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥")
मातृकाविशेषः । इति भवदेवभट्टः ॥ (शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६१ ।
"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः ।
संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
पृथक् ॥")

तुष्टुः, पुं, (तुष+बाहुलकात् तुः ।) कर्ण-
मणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुस, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) तोसति । इति दुर्गादासः ॥

तुसः, पुं, (तुषः । पृषोदरादित्वात् सत्वम् ।) तुषः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तुस्तं, क्ली, धूलिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां मुग्धबोध-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

तुह, इर् अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतुहत् अतोहीत् ।
अर्द्दनमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुहिनं, क्ली, (तोहति अर्द्दति तुह्यतेऽनेनेति वा ।
तुह+"कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः" उणां । २ । ५२ ।
इति इनन् गुणे प्राप्ते इत्त्वम् ।) हिमम् । इत्य-
मरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम् । ६३२ ।
"सा श्यामा तन्वङ्गी दधता शीतोपचारतीव्रेण ।
विरहेण माध्विमानं नीता तुहिनेन दूर्व्वेव ॥")
चन्द्रतेजः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५८ ।
"किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम् ।
सर्व्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥")
शीतले, त्रि । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।
"प्रसरतु शरच्चियामा जगन्ति धवलयतु धाम
तुहिनांशोः ।
पञ्जरचकोरिकायाः कश्चिदकल्पोऽपि न
विशेषः ॥")

तुहिनांशुतैलं, क्ली, (तुहिनांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।)
कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चस्वरी । ऋ, अतुतूडत् ।
इति दुर्गादासः ॥

तूण, क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः । क, तूणयति
वस्त्रः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तूण, क ङ पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, तूणयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

तूण, तृ क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः ।
अतुतूणत् । इति दुर्गादासः ॥

तूणः, पुं स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण+
पूरणे घञ् ।) बाणाधारः । तत्पर्य्यायः । उपा-
सङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इषुधिः ५ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ तूणी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
"तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")

तूणकं, क्ली, (तूणयति सङ्कुचितं भवति नमा-
नित्वादक्षरयमिति । तूण+ण्वुल् ।) छन्दो-
विशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ॥"

तूणी, स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण+
कर्म्मणि घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तूणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५६ ।
"तूणीरशरीकृतश्रुतेर्य विशीर्णपङ्क्तिः ॥"
वेदनाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ नाध्याये ।
"अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥")

तूणी, [न्] पुं, (तूणवदाकृतिरस्त्यस्येति । तूण+
इनिः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"तूणी तुणक आपीनस्तुन्तिकः कच्छकस्तथा ।
कुबेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥"
गुणाश्चास्य यथा,—
"तूणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्त-
जित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तूणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।
१८ । ३५ ।
"आरुह्य भगवान् विष्णुर्गरुडं पक्षिपुङ्गवम् ।
शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी तलत्र-
वान् ॥")

तूणीकः, पुं, (तूणी तूण इव कायतीति । कै+
कः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूणीरः, पुं, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण+
बाहुलकात् ईरन् ।) तूणः । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । १६ ।
"तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान् सन्निकृत्य च ।
स्वरमाणो ह्यसंभ्रान्तः सर्व्वमर्म्मस्वताडयत् ॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
५१ ।
"तूणीराण्यथ वस्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥")

तूतकं, क्ली, तुत्थम् । इतिशब्दचन्द्रिका ॥ तुतिया
इति भाषा ॥ (तुत्थशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम् ॥)

तूदः, पुं, (तुदतीति । तुद व्यथने+"इगुपधेति ।"
३ । १ । १३५ । इति कः । पृषोदरादित्वात्
दीर्घः ।) तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूर, य ङ ई हिंसे । वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट् ।) य ङ,
तूर्य्यते । ई, तूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

तूरं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति । तूर+घञ् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥

तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः पुष्पादौ
अस्त्यस्येति । तूर+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
धुस्तूरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

तूर्णं, क्ली, (त्वर सम्भ्रमे+क्तः । ततः इडभावः
"ज्वरत्वरेति ।" ६ । ४ । २० । इत्यूट् । "रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः ।" ८ । २ । ४२ ।
इति तस्य नः ।) शीघ्रम् । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।
"तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराननाम् ।
पञ्चबाणपरीताङ्गस्तूर्णमासीद्धतप्रभः ॥")
तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥

तूर्णिः, पुं, (त्वरते त्वरणं वा । त्वर+"वहिश्रिश्रु-
युद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणां । ४ । ५१ ।
इति निः स च नित् ।) मनः । इत्युणादि-
कोषः । २ । १४१ ॥ त्वरा । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २३६ ॥ शीघ्रः । मनः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥ (क्षिप्रे, त्रि । इति निघण्टुः ।
२ । १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । ६ ।
"मायामु तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति
प्रजानन् ॥"
"तूर्णिस्त्वरमाणः ।" इति सायनः ॥)

तूर्य्यं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति । तूर+ण्यत् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११२ । ४४ ।
"स तूर्य्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महास्वनैः ।
हर्षयन् सर्व्वशः पौरान् विवेश गजसाह्व-
यम् ॥")

तूर्य्यगण्डः, पुं, (तूर्य्यस्य गण्ड इव ।) मगडवाद्यम् ।
इति हारावली । २२२ ॥ (क्वचित् तूर्य्यखण्डोऽपि
पाठः ॥)

तूल, क ङ पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क ङ, तूलयते । इति
दुर्गादासः ॥

तूल, क निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । निष्कर्षे इह इयत्ता-
परिच्छेदः । क, तूलयति काञ्चनं वणिक् । इति
दुर्गादासः ॥ (क्वचित् तूल कि निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते । कि, तूलति तूलयति ॥)

तूलं, क्ली, (तूलयते पूरयति सर्व्वं व्यापकत्वात् ।
तूल पूरणे+कः ।) आकाशम् । इति मेदिनी ।
ले, २५ ॥ अश्वत्थाकारवृक्षविशेषः । पलाश-
पिपल इति तूत इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
तूदः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्राह्मणेष्टः ४ पूषकः ५
ब्रह्मदारु ६ सुपुष्पम् ७ सुरूपम् ८ नीलवृन्त-
कम् ९ क्रमुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मदसारः १२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगः १३ । तत्पक्वफल-
गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । हिमत्वम् ।
पित्तानिलनाशित्वञ्च । तदामफलगुणाः । गुरु-
त्वम् । सारकत्वम् । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् ।
रक्तपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ मधु-

शाल्त्वम् । दाहप्रशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूल, क्लीं पुं, (तूल्यते इयत्तया परिच्छिद्यते इति । तूल + कर्म्मणि घञ् । यद्वा तूलयते स्वल्पोऽपि बहुस्थानं पूरयतीति । तूल + "इगुपधेति ।" कः ।) कार्पासादितूलः । (इति मेदिनी । ले २६ ॥) तत्पर्य्यायः । पिचुः २ । इत्यमरः । २।६।१०६ ॥ पिचुलः ३ पिचुतूलः ४ तूलपिचुः ५ । इत्यमरटीका ॥ पिचुतूलम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा देवीभागवते । ५ । १० । ३६ ।
'विपरीतं यदा दैव तृणं वज्रसमं भवेत् ।
विधिश्चेत् सुमुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा ॥')

तूलक, क्लीं, (तूल + स्वार्थे कन् ।) तूलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० । ५ ॥

तूलकार्म्मुक, क्लीं, (तूलाय तूलस्फोटनाय कार्म्मुकमिव ।) तूलस्फोटनधनुः । धुनखरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिञ्जलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तूलचाप पुं (तूलार्थं तूलस्फोटनाय चाप इव ।) तूलकार्म्मुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नालिका नाली ।) पिञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाँइज इति भाषा ॥

तूलनाली, स्त्री (तूलनिर्म्मिता नाली ।) तूलनालिका । इति भूरिप्रयोगः ॥

तूलपिचु पुं (तूलप्रधानः पिचुस्तूलरूपः ।) तूलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तूलवृक्ष पुं (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः ।) शाल्मली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करेव ।) कार्पासबीजम् । इति शब्दमाला ॥

तूलसेचन, क्लीं (तूलस्य सेचनम् ।) सूत्रकर्त्तनम् । इति शब्दमाला । काटना इति भाषा ॥

तूला स्त्री (तूलयति पूरयति स्थानमिति । तूल + णिच् + अच् स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तूलि, स्त्री (तूलतीति । तूल निष्कर्षे + 'इगुपधात् कित् । उणां । ४ । ११८ । इति इन् स च कित् ।) सन्मार्ज्यमानचित्रकरोपकरणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तूलिका, स्त्री, (तूलिरिव । स्वार्थे कन् ।) चित्रकरोपकरणम् । तूली इति भाषा । (यथा, कुमारे । १ । ३२ ॥
"उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ॥")
तत्पर्य्यायः । ईषिका २ । इत्यमरः । २।१०।३१ ॥ तूलिः ३ तूली ४ इषीका ५ इषिका ६ । वीरपारिणमाला । इत्यन्ये । आरभितमसावर्णितपुरर्द्धं शालं यविभिद्यते तत्रैव च । आर्यन्त पारलं इषाकारं यत्र निर्मिध्य तर्ज्जति कथितम् । इति भरतः ॥ (तूलमस्त्यस्या इति । तूल + इन् ।) शय्योपकरणम् । इति मेदिनी । के, १०२ ॥ तोषक इति भाषा । (यथा कथासरित्सागरे । २६ । ८८ ।
"प्रविश्य चान्तः सद्रत्नपर्य्यङ्के न्यस्ततूलिके ।
पटावगुण्ठिततनुं प्रयानां काञ्चिदैक्षत ॥"
तथा च काशीखण्डे । ४ । ८१ ।
"कञ्चुकं तूलगर्भं च तूलिकां सोपवीतिकाम् ॥")
वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्त्यस्याः । तूल + इनि । ङीप् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाल्मलिवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (तद्यथा,
'ताम्बूलं कटुतैलमुष्णभवनं तूलीपटी तूलिनी ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिराद्याचारे ॥)

तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तूली स्त्री (तूलयतीति । तूल + इन् कृदिकारादिति वा ङीप् ।) नीली । वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
उच्चैस्तूलीविलासं सुललितशयनं प्राणिनामाभिरामम् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हेमन्तकृत्ये ॥)

तूवर पुं (तु वृत्तौ धातुः + बाहुलकात् ष्वरच् दीर्घश्च ।) काले अजातशृङ्गो गौः । नेडा गरु इति भाषा । अश्मश्रुपुरुषः । इत्यमरः । ३।३। १६४ ॥ माकुन्दिया इति भाषा । पुरुषव्यञ्जनस्त्री । कषायरसः । इति मेदिनी । रे १६४ ॥

तूवरिका स्त्री, (तूवरी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्व ह्रस्वश्च ।) तुवरिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तूवरी, स्त्री (तूवर + षित्वात् ङीष् ।) आढकी । सौराष्ट्रमृत्तिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तूष, तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अक सेट् ।) षष्ठस्वरी । तूषति कुलदेवता । इति दुर्गादासः ॥

तूष्णीं [म्] व्य, मौनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ९ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १४७ ।
'यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥')

तूष्णींशील त्रि (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो यस्य ।) मौनी । तत्पर्य्यायः । तूष्णीक २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३९ ॥

तूष्णीक, त्रि, (तूष्णीं शीलं यस्य । 'शीले को मलोपश्च ।" ५ । ३ । ७२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः मलोपश्च ।) तूष्णींशीलः । इत्यमरः । ३।१।३९ ।
(यथा महाभारते । ५ । ३४ । २६ ।
'आसीनमपि तूष्णीकमनुशोचन्ति ते प्रभा ॥")

तूष्णीका, [म्] व्य, (तूष्णीम् + अव्ययसर्वनाम्नामिति अकच् प्रकरणे 'तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या काम् । निपातनस्याप्यत्र सरः ।) मौनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ९ ।

तूस्तं, क्लीं (तुस शब्दे + बाहुलकात् तुसिरपि तन् दीर्घश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ८६ ।) धूलिः । ("तूस्तानि विनिघ्नन्ति वितूस्तयति मस्थान वात ।" इति मुग्धबोधम् ॥) जटा । इति मेदिनी । त, २२ ॥ पापम् । सूक्ष्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तृंह, हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सक सेट् ।) सप्तमस्वरी । तृंहति । इयां गतौ । इति दुर्गादासः ॥

तृक्ष, क्लीं, जातीफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृट्, [ष्] स्त्री, (तृष + क्विप् ।) इच्छा । तृष्णा । (यथा, ऋतुसंहारे । १।११ ।
"तृषा महादवातपतापितो भृशं
तृषा महत्या परिशुष्कतालुकः ॥')
कामकन्या । इति मेदिनी । षे १३ ॥

तृण, ए ञ उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां उभं सक सेट् । क्त्वावेट् ।) ए ञ तृणोति तर्णाति तृणुते तर्णुते । उ, तर्णित्वा तृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

तृण क्लीं, (तृण्यते भक्ष्यते गवादिभिरिति । तृण + घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वान्न गुणः । यद्वा, तृह हिंसायाम् + "तृह क्नौ ह्लोपश्च ।" उणां ५।८। इति क्नप्रत्ययो हकारलोपश्च ।) नडादिः । चिनाखड इति ख्यातम् । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अर्ज्जुनम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥ त्रिणम् ३ खडम् ४ खेडम् ५ हरितम् ६ शाड्वलम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३४ ।
[वरम् ।
"जातस्य नदीकूले तस्य तृणस्यापि जन्म कल्याणम् यत सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥")
गोभ्यस्तृणदानफलं यथा,—
"तीर्थस्नानेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने ।
यत् पुण्यञ्च महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने ॥
सर्व्वव्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च ।
भुवः पर्य्यटने यत्तु सत्यवाक्येषु यद्भवेत् ॥
यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाञ्च लभेन्नरः ।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा तृणानि च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ ॥
धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु गृहनिमित्ततृणकाष्ठाहरणे दोषो यथा,—
'अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः ।
सङ्ग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
(गन्धद्रव्यविशेषः । रामकर्पूर इति भाषा ॥
अस्य पर्य्यायो यथा —
'कुटन्नटं सुगन्धञ्च तृणं शीतं सुशीतलम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तृणकुङ्कुम, क्लीं, (तृणसम्भूतं कुङ्कुमम् ।) सुगन्धद्रव्यभेदः । तत्पर्य्यायः । तृणाढ्यकं २ गन्धि ३ तृणशौण्डिकम् ४ तृणपुष्पम् ५ गन्धाधिकम् ६ तृणोत्थम् ७ तृणगौरम् ८ सौम्यम् ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशोफकण्डूतिपामाकुष्ठामयोपशामित्वम् । परमभास्वरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणकुटी, स्त्री, (तृणाच्छादिता कुटी ।) तृणाच्छादितगृहम् । तत्पर्य्यायः । कायमानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तृणौकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

तृणकूर्म्मः, पुं, (तृणस्य कूर्म्म इव ।) तुम्बी । इति शब्दमाला ॥

तृणकेतुः, पुं, (तृणेषु केतुर्ध्वज इव ।) वंशः । इति हारावली । १०८ ॥

तृणकेतुकः, पुं, (तृणकेतु + स्वार्थे कन् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणगोधा, स्त्री, (तृणस्य गोधेव क्षुद्रत्वात् ।) चित्रकोलः । कृकलासः । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ तृणजलौका । इति केचित् ॥

तृणग्रन्थिः, स्त्री, (तृणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणग्राही, [न्] पुं, (तृणं गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मणिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ कापुरदाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नूकापुट्टः २ तृणमणिः ३ । इति हारावली ॥

तृणजम्भा, [न्] त्रि, (तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य । "जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ।" ५।४।१२५। इति निपातनात् साधुः ।) तृणभक्षकः । (तृणमिव जम्भो दन्तो यस्य ।) तृणवद्दन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

तृणता, स्त्री, धनुः । (तृणस्य भावः । तृण + भावे तल् ।) तृणत्वम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

तृणद्रुमः, पुं, (तृणप्रधानो द्रुमः । तृणमिव द्रुमो वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी । खर्ज्जूरः । खर्ज्जूरी । नारिकेलः । हिन्तालः । एषां निर्यासगुणाः । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मोहनत्वम् । वलकारित्वम् । हृद्यत्वम् । तृष्णासन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणधान्यं, क्ली, (तृणवज्जातं धान्यम् ।) धान्यविशेषः । उड़िधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥

तृणध्वजः, पुं, (तृणेषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

तृणनिम्बः, पुं, (तृणाकारो निम्बः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्रिका, स्त्री, (तृणस्येव पत्रमस्याः । ठन् टाप् च ।) इक्षुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्री, स्त्री, (तृणमिव पत्रमस्याः । ङीष् ।) गुण्डासिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पं, क्ली, (तृणस्य पुष्पमिव ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पी, स्त्री, (तृणमिव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपूली, स्त्री, (तृणस्य पूलः संहतिर्यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् । तृणनिर्म्मितत्वादस्य तथात्वम् ।) चषा । इति हारावली । १६६ ॥ चाँच इति भाषा ॥

तृणमणिः, पुं, (तृणेषु मणिः ।) तृणग्राही । इति हारावली । २१६ ॥

तृणमत्कुणः, पुं, लग्नकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जामिन् इति भाषा ॥

तृणराजः, पुं, (तृणेषु राजते शोभते इति । राज + अच् । तृणानां राजा वा समासे टच् ।) तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६७ ।
"श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनाप्यसाम्यतो [जन्मम् ।
कुचयोः सम्यक् साम्यात् गतौ पदस्थकर्षितम् ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवल्लजा, स्त्री, (तृणरूपा वल्लजा ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवीजः, पुं, (तृणस्य वीजमिव वीजमस्य ।) श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥

तृणवीजोत्तमः, पुं, (तृणवीजेषु उत्तमः ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशीतं, क्ली, (तृणेषु शीतं शीतलम् ।) कत्तृणम् । गन्धतृणम् । इति रत्नमाला ॥

तृणशीता, स्त्री, (तृणेषु शीता शीतला ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशून्यं, क्ली, (तृणेन शून्यम् ।) मल्लिका । केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११८ ॥ (एतद्गुणा यथा,—
"नीपं सभागर्वं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
तृणरहिते, त्रि ॥

तृणषट्पदः, पुं, (तृणमिव षट् पदा यस्य ।) वरोलः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता इति भाषा ॥

तृणसारा, स्त्री, (तृणवत् सारो यस्याः । असारत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारावली । १०५ ॥

तृणसिंहः, पुं, (तृणेषु सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।) कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तृणहर्म्म्यः, पुं, (तृणाच्छादितो हर्म्म्यः ।) तृणयुक्ताट्टालिका । अट्टालिकोपरि तृणनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः । मयटः २ । इति हारावली । २२३ ॥

तृणाद्विपः, पुं, (तृणरूपोऽद्विपो वृक्षः ।) मन्थानकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाग्निः, पुं, (तृणजातोऽग्निः । शाकपार्थिववत् समासः ।) तृणजाताग्निः । तत्पर्य्यायः । चतुस्सलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाञ्जनः, पुं, (तृणमिव अञ्जनो व्यक्तो । तृणवदाकृतित्वादस्य तथात्वम् ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाढ्यं, क्ली, (तृणेषु आढ्यं प्रचुरत्वात् ।) पर्व्वततृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाम्लं, क्ली, (तृणेषु अम्लम् ।) लवणतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणासृक्, [क्] पुं, (तृणेषु असृगिव रक्तवर्णत्वात् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणेक्षुः, पुं, (तृणेषु इक्षुरिव ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोत्तमः, पुं, (तृणेषु उत्तमः ।) उलूखलतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोद्भवः, पुं, (तृणैः सह उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणौकः, [स्] क्ली, (तृणनिर्म्मितमोको वसतिस्थानम् ।) कायमानम् । तृणनिर्म्मितगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड़ुया घर इति भाषा ॥

तृणौषधं, क्ली, (तृणात्मकं औषधम् ।) एलवालुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृण्या, स्त्री, (तृणानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) तृणसमूहः । इत्यमरः । २ । ४ । १६८ ॥

तृतीय, त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः । २ । ३५ ।
"चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥")

तृतीयप्रकृतिः, स्त्री, तृतीया प्रकृतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च । ततष्टाप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्यां जातस्य फलं यथा,—
"सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी
पवनगरविग्राही सर्व्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविदो यस्तृतीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयतृतीया । यथा, स्मृतिः ।
"वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम् ॥"
भविष्ये ।
"या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः ।
तृतीया अक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममालिनः ॥"
करकान् कुम्भान् । वाजमन्नम् । हेममालिनः सूर्य्यस्य ॥ ब्रह्मपुराणे ।
"यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स याव्यच्युतमन्दिरम् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।
‘वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥’*॥
ब्रह्मपुराणम् ।
‘वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्द्दन ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्य्या यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्
यवान् ।
पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम् ॥
भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पते ॥
अत्रानन्तफलश्रुतेः पूर्व्ववचने नक्षत्रयोगः फला
तिशयार्थः ।’ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
पाद्मे श्रीवराहधरणीसंवादे ।
“वैशाखे तु तृतीयायां शुक्लायां माधि माधवे ।
प्रवृत्तश्च त्रयीधर्म्मः प्रवृत्ताश्च प्रवर्त्तिता ॥
अथवा साम्प्रतं लोके तृतीया हरिवल्लभा ।
स्नाने ध्यानेऽर्च्चने श्राद्धे जपे पूर्व्वजतर्पणे ॥
येऽर्च्चयन्ति यवैर्विष्णुं श्राद्धं कुर्व्वन्ति यत्नतः ।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥’
इति श्रीहरिभक्तिविलासः १४ । १३४ ॥

तृतीयाश्रम त्रि (तृतीय कर्षेण हतम् । ‘कर्षो
द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ।’५ । ४ । ५८ । इति
डाच् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।९।९।
तिनवार चाष दयोया क्षेत इति भाषा ।

तृतीयाप्रकृति स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः । ‘सप्तमी
पूरण्योश्च ।’ ६ । ३ । ३८ । इति न पुंवद्भावः ।)
नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३९ ॥

तर्द्द हिंसे । (भ्वां-पर-सक-सेट् ।) तर्द्दति । इति
दुर्गादासः ।

तृद उ ध इर । अनादरे । हिंस । इति कवि
कल्पद्रुमः । (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात्
क्त्वावेट् ।) उ, तर्द्दित्वा तृत्त्वा । ध, तृणत्ति
तृन्ते । इर, अतृदत् अतर्द्दीत् । इति दुर्गादासः ।

तृन्प, श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
पर-सक-सेट् ।) प्रीणनमिह प्रीतीभावः । श,
तृम्पति तृम्पति वा साभासोकः । ततृम्प । इति
दुर्गादासः ।

तृन्फ, श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
पर-सक-सेट् ।) श, तृफति तृम्फति । ततृम्फ ।
इति दुर्गादासः ।

तृन्ह ऊ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
पर-सक-वेट् ।) नलोपम्बरा । ऊ, अतर्हीत्
अताड्क्षीत् । श, तृंहति । इति दुर्गादासः ।

तृप, कि सन्दीपने । प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरां-पक्षे भ्वां-पर-सक-सेट् ।) कि, तर्पयति
तर्पति । योऽग्निमिव तर्पयतीति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ।

तृप न प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वां-पर-
सक-सेट् ।) प्रीणनं प्रीतीकरणम् । न, तृप्नोति
पितरं पुत्रः । ततर्प । इति दुर्गादासः ।

तृप, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
पर-सक-सेट् ।) प श, तृम्पति ततर्प । इति
दुर्गादासः ।

तृप क्षि ऋ य ज प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-पर-अकं-सकं-च-वेट् ।) क्षि, तृप्तोऽस्ति । ऋ,
अतृपत् । अस्य इरित्त्वेऽपि सम्पृचकृपेत्यादि-
विकल्पविधानात् पक्षे टाविरेण अताप्सीत्
अत्राप्सीत् अतर्पीदित्यपि । य, तृप्यति । ज,
तर्पिष्यति त्रप्स्यति । प्रीणनमिह प्रीतीभावः
प्रीतीकरणञ्च । स्वन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिब
निरायमिति श्रीहर्षः । पितृन्ततार्प्सीन्मरुत्ततीयै
रिति भट्टिः । इति दुर्गादासः ।

तृपत पु (तृप्नोति प्रीणयतीति । तृप+“अञ्च
तृपद्दृत ।’उणां २ । ८५ । इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) चन्द्र । इत्युणादिकोषः ।
छत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।
(प्रीणयति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २२ । १ ।
‘तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् ।”
“तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशासनस्या
नित्यत्वान्नुमभावः तृप्यत् इन्द्रः ।’ इति सायनः ।)

तृपला, स्त्री (तृप्यतीति । तृप प्रीणने+‘कृष
तृपश्च ।” उणां १ । १०६ । इति कलः । ततः
टाप् ।) लता । इत्युणादिकोषः । त्रिफला ।
इति सज्जिप्तसारे उणादिवृत्तिः । (क्षिप्रप्रहा
रिणि त्रि । यथा ऋग्वेदे । ९ । ९७ । ८ ।
“प्रहंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा
अयासुः ॥”
“तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन ।
तृपलप्रभर्म्मा क्षिप्रप्रहारीति । क्षिप्रप्रहारिण
मन्युम् ।” इति सायनः ॥)

तृप्त त्रि (तृप प्रीणने+क्त ।) तृप्तियुक्तः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥ (यथा, नैषधे ।
३ । ९३ ।
‘शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्य्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥”)

तृप्ति स्त्री (तृप प्रीणने+भावे क्तिन् ।) अभ
क्ष्याभिलाषनिवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । सौहि
त्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥
प्रीणनम् ४ आशितम्भवम् ५ । इति शब्द
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।१।२० ।
“श्रुतान्यन्यानि सन्त्यत्र पुराणानि सुतानि च ।
नैव तृप्तिः प्रजामोऽद्य सुधापानेऽमरा यथा ॥”)

तृप्र पु (तृप्यन्त्यनेनेति । तृप+ “स्फायितञ्चीति ।’
उणां २ । १३ । इति रक् ।) घृतम् । इत्यु
णादिकोषः । पुरोडाशः । इति सज्जिप्तसारे
उणादिवृत्तिः । (तर्पक त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २ । ५ ।

“न य शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचसम् ।
अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥” “तृप्रास्तर्पका अपि
चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं नापस्पृण्वते न
न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम
इति शेषः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।)

तृफ, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
पर-सक-सेट् ।) प श, तृम्फति ततर्फ । इति
दुर्गादासः ।

तृफला, स्त्री, (तृम्फति प्रीणातीति । तृफ+“कृष
तृपश्च ।” उणां १ । १०६ । इति पकारात्
तृफतेरपि कलः ।) त्रिफला । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥

तृभू, पु (तृभति पीडयतीति । तृभ वधे+
“खण्डादिभ्य ऊः ।” १ । ९६ । इत्युणादिकोष
टीकाधृतसूत्रेण ऊः । निपातनात् न गुणः ।)
षर्ण्णाति । इत्युणादिकोषः ॥

तृष, इर य तृषि त्रि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-पर-सक-सेट् ।) इर, अतृषत् अत
र्षीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये ।
य, तृष्यति । त्रि, तृषितोऽस्ति । तृट् आकाङ्क्षा ।
तथा च । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट् वाञ्छा
लिप्सा मनोरथः । इत्यमरश्च । तदुप-
स्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णयेति
रघुः । तृष्यति धनं लोकः । तृषि पिपासाया
मिति प्राञ्चः । तृष्यति तोयं पान्थः । इति
रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तृषा, स्त्री, (तृष+क्विप् पक्षे टाप् ।) तृष्णा ।
(अस्याः निवारणोपायो यथा,—
‘काश्मर्य्यं पद्मकोशीरं द्राक्षामधुकचन्दनम् ।
मातकं शर्कराशुक्तं क्वाथं पित्ततृषापहम् ॥
वटद्रुमो रोधसिता च चन्दनं
सदाडिमं सक्तुलधावनेन ।
पिष्टं सुशीतेन जलेन वापि
पीतञ्च पित्तोत्थतृषापहञ्च ॥’
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ।
सक्तोद्भवायास्तृषाया हेतुर्यथा,—
‘स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।’
इति वैद्यकमाधवकरकृतरुग्विनिश्चये तृष्णाधि
कारे ।) इच्छा । (यथा हितोपदेशे ।१।१४६ ।
‘लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते ।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥’)
तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥”)
कामकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्ग
लिकोवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाभू स्त्री (तृषाया भूरुत्पत्तिस्थानम् ।)
क्लोम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाह, क्ली, (तृषां हन्तीति । हन+ड ।)
जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहा, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन+ड+
टाप् ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषित, त्रि, (तृट् तृषा वा सञ्जाताऽस्य । तारका
दित्वात् इतच् ।) तृष्णायुक्तः । तत्पर्य्यायः ।

तर्षितः २ सतृट् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।
"तृषितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरातुरः ॥"
भावे क्तः ।) तृषायाम्, क्ली ॥

तृषितोत्तरा, स्त्री, (तृषितः उत्तरो यस्याः ।) अश्मन्तपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृष्णक्, [ज्] त्रि, (तृष्यति आकाङ्क्षतीति । तृष् + "स्वपितृषोर्नजिङ् ।" ३ । २ । १७२ । इति नजिङ् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥ (तृषितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।
"असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ॥")

तृष्णा, स्त्री, (तृष + "तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ।" उणां ३ । १२ । इति नः स च कित् ।) अनात्मीयस्वीकारेच्छा । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ सा लिप्सा । (यथा, रघुः । ८ । २ ।
"तदुपस्थितमग्रहीदजः
पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥")
पानेच्छा । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ तत्पर्य्यायः । उदन्या २ पिपासा ३ तृट् ४ तर्षः ५ इत्यमरः । ३।३।५१ ॥ तृषा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्षणम् ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात् रसक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
सर्व्वासु तत् प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।
सर्व्वदेहे श्रमात् कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ॥
जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिराः ।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥ * ॥
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशो स्तृड्ग्रहोक्तास्तथामयाः ।
मरुतः क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ॥
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ।
शीताम्बुपानवृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ॥
रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
कफं रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतः ॥
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता ॥
आध्मानः शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्द्यरोचकाः ।
आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्व्वलक्षणः ॥
आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषा ॥
तृष्णा योर्द्ध्वं गतं कोष्ठं कुर्य्यात् पित्तजेव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहपाकजा ॥
स्निग्धकट्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥
शोषमोहज्वराद्यस्य दीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥"
इति गारुडे तृष्णानिदानम् १५६ अध्यायः ॥ * ॥

तद्दौषधं यथा,—
"त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ।
भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥"
इति तत्रैव १६४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । "अथ तृष्णाधिकारः । तत्र तृष्णाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम् । भयश्रमाभ्यां बलक्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तदयं ऊर्द्ध्वं प्रसरन् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृषा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह । स्रोतःस्वित्यादि । नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति ॥ सङ्ख्यामाह । तिस्र इत्यादि ॥
तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह ।
सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत् ॥
वातजाया लक्षणमाह ।
क्षामास्यता मारुतसम्भवायां
तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥
शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च । स्रोतोनिरोधो रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः ॥ * ॥ पित्तजामाह ।
मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा
रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च
पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च ॥
विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्दा शीतेच्छा । परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव ॥
कफजामाह ।
बाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ
तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य ।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
तयार्द्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥

अग्नौ जठराग्नौ । कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टादाच्छादिते । बाष्पावरोधात् अग्नेरूष्मावरोधात् । अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्णया अर्द्दितः पीड़ितः । शुष्यति कृशो भवति ॥ * ॥
क्षतजामाह ।
क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।
क्षतस्य शस्त्रादिहननयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥ * ॥
क्षयजामाह ।
रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा
तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति
तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ।
रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ * ॥
आमजामाह ।
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ * ॥
भक्तोद्भवामाह ।
स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।
लवणञ्चेति चकारात् कटु च ॥ * ॥
उपसर्गजामाह ।
क्षीणस्वरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः ।
भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥
शोषिणी धातुशोषिणी ॥ * ॥
उपसर्गानाह ।
ज्वरो मोहः क्षयः श्वासो बाधिर्य्यं कास एव च ।
बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सप्तैते तदुपद्रवाः ॥ * ॥
तद्युक्ताया अरिष्टत्वमाह ।
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्व्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ।
आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ताः निरन्तराः । घोरोपद्रवयुक्ताः अतीवमुखशोषादियुताः ॥ * ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ।
वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ॥ * ॥
मुस्तपर्प्पटकोदीच्यधन्याकोशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
छत्रा धान्याकम् । कश्चिद्धात्रीञ्च दद्यात् ।
चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातितृष्णाहरत्वात् ।
शृतमर्द्धपकमत्र कर्त्तव्यम् । इति षड़ङ्गपानम् ॥ १ ॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥ २ ॥

मासत्येमावर्षाद्य प्रायस्य पानदेव स्यात् ।
तैन निन्ना प्राम्यति दाहयायहि रक्तिनी
नियतम् ॥ ५ ॥
मन्यमोन्त्यमन्यरपरमेमधुमण्डमन्ये ।
पिबन् शर्करामोनैरुष्णा प्राम्यति दाहयाः ॥
पैवद्व मवदमारि मह्यानि यूगी जलम् ।
कृष्णाहाद्यमद्ययं मधुगन्धमवारमम् ॥ ६ ॥
शिशिरामुन्मथमदीपि गड्डनि दामयेत् ।
भैरुर मातुलुङ्गस्य दन्तैभयमयुतम् ॥ ७ ॥
दाडिम्ब वर्ष लोष कपित्थ बीजपूरकम् ।
निद्रा गह्वनि पैत्तु दिनागामारमायत ॥ ८ ॥
पाहि दीन मधुगण्डमायष्टाद्य शिशाभितम् ।
मायवद्यमयथानि तैन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
प्राप्त मदकाल्पो शिरा पाण्याडमभाव ।
कर्पेत् तृष्णा तथा दाह ॥ तन् सोनापिनी
पयम् ॥ १० ॥
श्यामल मधर्म कुष्ठ लाजाच्च वटराहकम् ।
एलबलव्य मधुना गुटिका धारयन्मुखे ।
कृष्णा पाद्दी हन्यका द्राक्षदोषच दारुणम् ॥ ११ ॥
 सप्तोद्भवं दन्तिनिवारवेण
 जयेत् स्वामारायनवच पाने ॥ ११ ॥
 यर्थे त्वचा मोदकर्म विदध्या
 त्कं स्निग्धं वा मधुरोदक वा ॥ १२ ॥
 आमोद्भवा विवरणवाहुनाबा
 कर्षेत् कषायेरच गोस्तनानाम् ॥ १३ ॥
 गुर्वन्नजामुणतया तैव
 पाप शिवा गर्भमनाय कृष्णाम् ॥
च जयेत् वैशतरदेव ॥ १४ ॥
(क्षयोत्था मुख वा हन्या स्नाती गुडाम्बुना
शमयेत् ।
र्वन्तरोनृधैनयो हन्ती दमयेत्तामिहाय
पय ॥
पद्मान्य हृदयम् ॥ १५ ॥
[illegible]दशारावरवोमदभयदकर्विता ।
पिबेत् ... नव मार्ग दलविनि स्तामये ॥ १६ ॥
मांसरसदारमैकल्वैकुष्मी तस्य कवल युत ।
तस्यो विनायामन्य र वार्ध मुकविन्दन्
विनृप ॥ १७ ॥
कृपच पूर्व मद्दत्तौ न कमि चर्म वर ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कपित्थ कोलमधाका कुष्माण्डरपुमोत्पिका ।
खर्जूर दाडिम धात्री कर्कटी नलदाम्बु च ।
जम्बीरं करमर्द्दच बीजपूर तथा मय ।
मधूकपुष्प क्षीरं तिक्तानि मधुराणि च ।
बालतालाम्बु शीताम्बु मय पिटीमपानकम् ।
माक्षिक सरसी ताप प्रलाक्षा नागकेशरम् ।
ज्लाबालनीवक प्रभा कुसुमुम च टाङ्गम् ।
मणधारी गन्धसार कौमुदी शिशिरानिल ॥
चन्दनाद्विपाभवो रत्नाभरणधारणम् ।
हिमाम्बुवमनच स्यात् पथ्यमेतत्तृषातुरे ।"
अपथ्यानि यथा —
 'चेदाञ्जनमिदनमूत्रपान
 च्छायामस्यानपन्नशाकम् ।
 गुर्वम्लमन्नं लवण कषाय
 कटु क्षिप दूषजलानि तीक्ष्णम् ।
 एतानि सर्वाणि हिताभिलाषी
 तृष्णातुरो नैव भजेत् कदाचित् ।"
 इति वैद्यकपथ्यापथ्य तृषिपत्री तृष्णाधिकारे ।)
तृष्णापह पुं (तृष्णाया पिपासाया अपहो
नाशो यस्य ।) धान्यकं । इति हेमचन्द्र ॥ ४ ।
२१८ ॥ (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते नामविचारणम् ।
"यच काममुखं लोके यच दिव्यं महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हत षोडशीम् ।"
तृष्णाया पिपासाया अपह ।) पिपासा
नाशक ॥
तृष्णारि पुं (तृष्णाया पिपासाया अरि
शत्रु ।) पर्पट । इति राजनिर्घण्ट ॥
तृह ध स प हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (रुधा
तुं च परं सकं सेट ।) ताझन्ती । प,
अतृहत् । (यथा भट्टि ।
 "अतृहद् राम कपि कपयम ।")
क आवर्तीत् अतृहत । प, तृणदि । इति
दुर्गादास ।
तृ तरे । अभिभवे । प्लवनम् । इति कविकल्प
द्रुम ॥ (भ्वा परं सकं कुत्री सकं सेट ।) तरे ।
प्लवनपूर्वक देशान्तरगमनम् । कुत्रिमेऽनना
भाव । तरति नदी मितवा मायाम् । तरति
तरात् ता सामर्थं भावयितुम । तरति शुक्ल
वाच जल मध्ये निरूप । इति दुर्गादास ।
तै च लवा , इति त्रिकाण्डशेष । (कौरी ।
यथा मात्रेनराजेन्द्र ।
"तैलच्छेदाभ्यां कौरी मलच्छेदोत्थ्यं वहत् ।
तैल मायनिलवार्द्रं कष्वतेव इति मनम् ।")
तेज , [स्] क्ली (तेजयति तिग्मोति वा ।
तिज निशाने + "सर्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा ।
४ । १८९ । इति असुन् ।) दीप्ति । (यथा
माघे । ९ । ६१ ।
"स्वकृतमुत्मव मन्द्रमपच स्वदर्शनाय ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पराक्रम । (यथा, महाभारते । ३ । ९८ । ६ ।
" न येप सतत तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात । विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ।")
रेत । इति मेदिनी । स ४५ ॥ (यथा रघु ।
"अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौ
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।"
"तत्र स्त्रीपुंसयो संयोगे तेज शरीराद्
वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं
योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्तवेन ।"
"तत्र तेजोधातु सर्ववर्णानां प्रभव स यदा
गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं
करोति पृथिवीधातुप्राय कृष्णं पृथिव्याकाश
धातुप्राय कृष्णश्यामं तोयाकाशधातुप्रायो
गौरश्यामम् ।" इति सुश्रुते शारीरस्थाने
द्वितीयेऽध्याये ।) सार । यथा सुश्रुते ॥ १ ॥ १५ ॥
"रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेज
तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्र
सिद्धान्तात् ।"
 "यत् पर तेज इति सुश्रुतवाक्ये सार ।"
इति तट्टीका ।
शारीरदीप्तिमालस्यादिविरुद्ध । तद्यथा —
"तेजोऽप्यचिर क्रमत पच्यमानानां धातूनां
अभिनिवृत्तमन्तरस्थं कोष्ठगत समस्तं पीत
विहितो भवति तेज शारीरेऽप्युत्तमोऽष्ट
कारेऽर्थगौरवादित्यनिलनिलवर्णानि निदा
भवन्ति तत्र कपाय तस्योत्तरस्याति अतो
विमानकवायायामपपरिच्छेदैव हि दृश्यते ।"
इति च सुश्रुते पञ्चदशेऽध्याये ।)
निष्ट । (दैवतरूपिन । यथा शाकुन्तले
द्वितीयाङ्के । १ । ११ ।
 "तेजोऽपि सूक्ष्ममप्यलमवलम्बि ।
धाममनामपि प्रियं इत्तमारमात्पेट्टेवयन
अर्थ ।"
"हे पाण्डव । न तिष्ठन्ति शरीरेऽग्निवत्
तानि वह्नम् ।" इति महाभारते ।) नवनीतम् ।
अग्नि । इति हेमचन्द्र । ४ । १६ । सुवर्णम् ।
मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्ट । ओज
प्रभृत् । यथा माघे । १ । ६१ ।
"आविर्भवत्यपि क्वचित् प्रभुताप्रतेज स्य ।
प्राकाशमायाविवर्ज्यं तस्यैव प्रमुपादनम् ।"
पराक्रमादिभिरन्यकृतमवमानं प्रति अमर्ष । यथा —
"प्राणैर्ज्योतिरभोपुस्तपुरमृतम्भ ।
अर्जुनं तेनौ सर्वं धर्मक्षत्रियरेणम् ।"
इति स्मृतिलेखः ।
अस्य पर्याय । प्राणम् १ उत्पन्नम् २ धाम
३ दीप्ति ४ । ५ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

भाषापरिच्छेदः ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४९ । ४३ ।
"ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥"
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५२ ।
"तेजोऽपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितोऽवरः ॥"
हिसम्प्रतिसाध्यमौलिकायस्थानामन्यतमः । तत्र
अकारान्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"खामः चोमो घर वैणोयो
वीदस्तेजश्चार्णव व्याघ्रः ॥")
तेजःफलः, पुं, (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फल-
मस्य ।) वृक्षविशेषः । तेजफल इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । बहुफलः २ शाल्मलीफलः ३
स्तवकफलः ४ स्नेयफलः ५ गन्धफलः ६ कण्ट-
द्रुमः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्ण-
त्वम् । सुगन्धित्वम् । दीपनत्वम् । वातश्लेष्मा-
रुचिनाशित्वम् । वालग्रहाकारत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तेजनः, पुं, (तेजयति अग्निमिति । तिज + णिच्
+ ल्युः ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥
मुञ्जः । भद्रमुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ९० ।
"न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥"
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने । २४ अध्याये ।
"सिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् ॥")
तेजनकः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + ल्युः
संज्ञायां कन् । यद्वा, तेजनेन फलकेन काय-
तीति । कै + कः ।) शरः । इत्यमरः ।२।४।१६२॥
तेजनी, स्त्री, (तेजयतीति । तिज + णिच् + ल्युः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) मूर्व्वा । इत्यमरः ।
२ । ४ । ८३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"तेजनी पिशुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा स्रुवा निर्दहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ (तेजवती ।
अस्याः पर्य्याया यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तेजपत्रं, क्ली, (तेजयतीति । तिज + णिच् + अच् ।
तेजं पत्रमस्य ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तज इति
तेजपात इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्ध-
जातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली । अस्य गुणाः । कफवाय्वर्शोहृल्लासारुचि-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अमरोक्त-
पर्य्यायास्त्वक्पत्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥ तस्य नाम-
गुणाः ।
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् ।
त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् ॥
पित्तलं कफवातघ्नं कण्ड्वामारुचिनाशनम् ।
हृद्वस्तिरोगवातार्शःक्रिमिपीनसशुक्रहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति शावका-
निति । तेज पालने + बाहुलकात् कलच् ।)
कपिञ्जलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेजस्करं, त्रि, (तेजः करोतीति । तेजस् + कृ +
टः ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥
तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः । तेजस् +
विनिः स्त्रियां ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्द-
रत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तेजवल्कल इति च । तत्पर्य्याया
यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तेजस्वी, [न्] त्रि, (तेजोऽस्त्यस्येति । विनिः ।)
तेजोयुक्तः । यथा,—
"महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती ।
युग्महियोक्तं शास्त्रञ्च पठितान्यस्य पण्डितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(इन्द्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । १९८ । २९ ।
"शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥")
तेजितः, त्रि, (तिज + क्तः ।) तीक्ष्णीकृतः ।
शाणान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशितः २
क्ष्णुतः ३ शाणितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९१ ॥
शान्तः ५ शाणादिमार्ज्जितः ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ क्ष्णुतः ७ निशातः ८ शितः ९
शातः १० । इति जटाधरः ॥
तेजीयान्, [स्] त्रि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस् +
ईयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"अज्ञानी पुरुषः शश्वज्जडितश्च स्वकर्म्मणा ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
तेजोमन्थः, पुं, (तेजो मथ्नातीति । मन्थ + कर्म्म-
ण्यण् ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥
तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्व्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं
यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—
"अशरीरं विग्रहवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम् ।
यदसाक्षि सर्व्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्त्यस्या इति । तेजस् +
मतुप् मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्द-
रत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति
तेजवल्कल इति च भाषा । तस्याः पर्य्यायगुणाः ।
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ॥
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
(अग्नेर्विमानम् । यथा, ब्रह्माण्डे ३८ अध्याये ।
"महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसः ।
सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ॥")
तेजोवृक्षः, पुं, (तेजोयुक्तो वृक्षः । अस्य तत्पादकत्वा-
दस्य तथात्वम् ।) क्षुद्राग्निमन्थः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
तेन, य, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सेइ
निमित्त इति भाषा ॥
तेनः, पुं, (ते गौरी न शिवो यत्र ।) गानाङ्ग-
विशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"तेनेति शब्दस्तेनः स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।
ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ॥
तेन माङ्गलिकत्वायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥"
तेप, ऋ ङ कम्पे । च्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अतितेपत् । ङ,
तेपते वृक्षः । तितेपे । इति दुर्गादासः ॥
तेमः, पुं, (तिम आर्द्रीभावे + भावे घञ् ।) आर्द्री-
भावः । इत्यमरः । ३ । २ । २९ ॥
तेमनं, क्ली, (तिम + भावे ल्युट् ।) आर्द्रीकरणम् ।
व्यञ्जनम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥
तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम + ल्युट् + ङीप् ।)
चुल्लीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
तेव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीडा । ऋ,
अतितेवत् । ङ, तेवते । तेवते बालः कन्दुके-
नेत्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति
भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥
तेवनं, क्ली, (तेव्यते दीव्यते ऽस्मिन्निति । तेव क्रीडा-
याम् + अधिकरणे ल्युट् ।) केलिकाननम् ।
(भावे ल्युट् ।) क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७१॥
(यथा,शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।
"तेवनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्त्वा बहूदकाः ॥")
तैक्ष्ण्यं, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण + ष्यञ् ।)
तीक्ष्णता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ५ ।
"शौर्य्यमाशुक्रियाशस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू ॥"
कठोरता । यथा, रामायणे । २ । २१ । ४४ ।
"तदेतां विसृजानार्य्यां क्षत्त्रधर्म्माश्रितां मतिम् ।
धर्म्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥"
क्रूरता । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"दैवं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
"मात्सर्य्यं धर्म्मानुत्साहाभिमानकोपक्रौर्य्याणि-
त्यजेत् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
तैजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस् + "तस्य
विकारः ।" ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) घृतम् ।
इति स्मृतिः ॥ धातुद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।९।९९॥
(यथा, मनुः । ५ । १११ ।
"तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।९।४६।१०३।
"तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्व्वसमागतिः ।

अभिषिक्तः सुरगणैस्त्वष्टा भरतर्षभ ॥”
तैजसमिन्द्रे त्रि । यथा रघुः । ११ । ४३ ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
तोयमानिव सहस्रलोचनः ॥)
तैजसः पुं (तेजसो विकारः । तेजस+अण् ।)
रजःप्रधानाहङ्कारोपहितचैतन्यम् । यथा —
‘रजउपाध्युपहितचैतन्यं तैजसो भवति तैजो
मयान्तःकरणोपहितत्वात् ।” इति वेदान्त
सार ॥ (तैजसाहङ्कारविशेषः । यथा भाग
वते । ३ । ५ । २४ ।
“सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्व्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ॥”
घोटकविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा भोज
राजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
ये क्रोधशीला भयवेगयुक्ताः
सुक्ताः स्मितान् क्रोधगतेः व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रलभ्याः
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥”
समर्तिपुत्रः । यथा ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
तैजसस्तेजसश्चापि प्रजापतिरमितजित् ॥)
तैजसावर्त्तनी स्त्री (आवर्त्ततेऽत्र । आ+वृत+
ल्युट् स्त्रियां ङीप् । तैजसानां धातूनां
सुवर्णादीनां आवर्त्तनी ।) मूषा । इत्यमरः ।
२ । १० । ३३ ॥ तैजसगलान मूषी इति भाषा ।
तैतिलं क्ली करादिकाः । करणाद्ययानचतुष्क
लम् । तत्र जातफलं यथा —
कलासु दक्षो जलजाभिलाषी
सुगन्धिगन्धप्रियकामदक्षः ।
यस्य स्मृतः कुशलः सुशीलः
चेत्ते सदास्य करणं प्रसूतौ ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तैतिलः पुं गण्डकः । इति मेदिनी । ले ८८ ॥
तैत्तिरं क्ली (तित्तिरीणां पक्षिणां समूहः ।
तित्तिर+“खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ ।
इति अञ्) तित्तिरिसमूहः । इत्यमरः । २ ।
५ । ४३ ॥ (यथा श्री रामायणे । २ । १०० । ६ ।
“जालैर्मैरयपानैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पैतृकैः ।
पक्षैर्मांसैश्च तैत्तिरैः ॥”)
तैतरः पुं (तितर एव । स्वार्थे अण् ।)
तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अभक्ष्यो
गन्धकीटाद्यभक्षणाल्लघुः शुभ । तद्यथा
“तित्तिरिश्च तैत्तिरः ।”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तचत्वारिंशेऽध्याये ।)
तैत्तिरीयकः पुं (तैत्तिर तित्तिरेणाप्रोक्तमधीयते
तित्तिरिणा प्रोक्तं वा । छण् । तत स्वार्थे
कन् । तैत्तिरीयो । यजुर्वेदशाखाविशेषः । य
थिष्ठा । (उप वक्ष्यते । मनु यज्ञपन्
वैशम्पायनम् । इति मुक्तिकोपनिषत् ।)
तैत्तिरीयाः पुं (तित्तिरिणा प्रोक्ता । छण् ।)
यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । यथा —
“वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ।
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् ।
चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ।
...
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतया ददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥
इति श्रीभागवतम् ॥
तैरणी स्त्री (तीरे नमतीति । नम+ड । तत
स्वार्थे अण् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । तैरणः २ तैरः ३
कुनीला ४ रागः ५ । अस्य गुणाः । शिशिर
त्वम् । तिक्तत्वम् । व्रणनाशित्वम् । चक्षुष्य
त्वम् । रक्तन्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलं क्ली (तिलस्य स्नेहोऽस्त्यस्येति । अच् ।)
सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य तत्
सदृशस्य वा विकारः । तिल+ तस्य विकारः ।
४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) तिलादिजातस्नेहः ।
यथा भावप्रकाशे ।
तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ॥’
तत्पर्य्यायः । स्नेहनम् २ स्नेहः ३ अभ्य
ञ्जनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८१ ॥ अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । सूक्ष्मत्वम् ।
उष्णत्वम् । व्यवायित्वम् । पित्तकारित्वम् । बद्ध
विण्मूत्रत्वम् । श्लेष्मावष्टम्भकत्वम् । सर्व्ववात
विकारनाशित्वम् । मेधाग्निवर्द्धनत्वञ्च ।
सा तु तैलात् परं किञ्चित् भेषजं मारुते
शमम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्युषिततैलस्य गुणः । महद्गुणत्वम् ।
किञ्चिदल्पदोषत्वञ्च । द्रव्यसंयोगे संस्कृततैलस्य
सर्व्वरोगनाशित्वम् ॥ अभ्यञ्जने युक्ततैलस्य
गुणः । शरीरबलकारित्वम् । शिरासुसरोम
कूपधमनीनालद्वारा तृप्तिकारित्वञ्च । शिर
मस्तके अधिकतैलस्य गुणाः । शिरःशूल
खालित्यपालित्यनाशित्वम् । केशानां दृढता
कारित्वम् । कर्णव्याधिशिरोरोगनाशित्वम् । धना
कारित्वम् इन्द्रियप्रसन्नतापित्तशुद्धिकारित्वञ्च ॥
शिरः कर्णे तैलपूरणस्य गुणाः । मन्यादन्त
शिरःशूलबाधिर्य्यकर्णनादरोगनाशक
त्वम् । मर्द्दने तैलस्य गुणः । पूर्वोक्तगुणयुक्त
त्वम् इति राजवल्लभः ॥ ० ॥
स्नानं यत्रं यत्र आर्द्रे द्वात्रिंशे पृष्ठे तथा ।
रविवारे तैलं तथा तैलं विवर्ज्जयेत् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥
“घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे न नित्यशः ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥
वारविशेषे तैलाभ्यङ्गफलं यथा —
रवौ तापः सोमे कान्तिर्भौमे मृत्युर्बुधे
धनम् । गुरौ अपहानिः शुक्रे शोकः शनौ
दोषः पुः ॥ ० ॥
अथ तिथिविशेषे तैलाभ्यङ्गनिषेधः
स्वप्रविधानम् । रवौ पुष्पं गुरौ दूर्व्वा भौमे भूमि
मृत्तिकामयम् । तत्र प्रमाणं यथा —
“षष्ठ्यां च द्वादशी चैव पर्व्वस्वष्टम्यां न तैलं
... विषहतं न विपन्न दीपनाभ ।
अपमृत्युनिवर्त्तिः च गुरौ भार्गवे प्रोक्तमुक्त
तैलाभ्यङ्गमतयमले सम्यसे दीर्घमायुः ॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा —
“सन्तापः कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च ।
आरोग्यं सर्व्वकामाप्तिरभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ।
उपोषितस्य व्रतिनः कृतक्षौरस्य नापिते ।
तावत् श्रीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥ ० ॥
अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
‘तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ।
तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥ ० ॥
अथ तिलतैलगुणाः ।
‘तिलतैलं गुरु स्थैर्य्यं बलवर्णकरं परम् ।
व्यवायि विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥
सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् ।
वीर्य्योष्णं हिमं स्पर्शे वृंहणं रक्तपित्तकृत् ।
लेखनं बद्धविण्मूत्रं गर्भाशयविशोधनम् ।
दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुतावहम् ।
त्वच्यं केश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ।
छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिते ।
भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥
तथाभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते ।
पक्वौ पानेऽभ्यसक्स्नाते नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ० ॥
ननु द्रव्यवैरायोः कथं सामानाधिकरण्य
मित्याह ।
“स्वयोनिदुष्टपवनः शीतः श्लेष्मावरुद्धगः ।
स्वेदाभ्यासच्छन्नः कार्य्यं कुर्य्यादनल्पकदम् ।
तैलं पत्रैः सकला सौम्याग्नेयत्वमाद्यते ।
तैलं चाम रस नेतुं क्षमानो नेव कफम् ।
अत्राप्यस्माल्लीढ्यौषधसंयोगैर्योगः श्लेष्म वदेत् ।
अन्ने प्रकृतं तैलं तैलं दाहमुदीरितम् ।
हन्तं पुरीषं बध्नाति शालिन लघु प्रकथयेत् ।
मादकं धारकं चापि तैलं तैलं सुरोहितम् ।
एतदस्मात् परं यत्र दोषवर्गं प्रणाशयेत् ।
तैलं पक्वसवस्त्रं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥”
अथ सर्षपतैलगुणाः ।
“दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृगदूषकम् ।
कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकोठकृमिश्वित्रकुष्ठदद्रुविषापहम् ।
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषात् मूत्रकृच्छ्रकृत् ।
राजिकयोस्तु कटुकं किञ्चित्तीक्ष्णं च ॥ ० ॥
अथ तुवरीतैलगुणाः ।
तौवरं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफापहम् ।
कण्डूकुष्ठकृमिश्वित्रकुष्ठं कण्ठरुगापहम् ।
मेदोदोषापहं चापि व्रणापहं परम् ॥ ० ॥
अथ निम्बतैलगुणाः ।
“यतो निम्बतैलं तिक्तं च कृमिकुष्ठकफापहम् ।
कटुपाकञ्चनात्यर्थं कटु वातहरं गुरु ।

मलक्लृप्तसतः स्वादु ग्राहि लग्दोषहृत् श्रमम् ।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ * ॥
अथ वरट्टतैलगुणाः ।
कुसुम्भतैलमम्लं स्वादूष्णं गुरु विदाहि च ।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ * ॥
अथ खाखसबीजतैलगुणाः ।
तैलं खाखसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादुपाकरसञ्च तत् ॥ * ॥
अथ एरण्डतैलगुणाः ।
एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् ।
विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलहृत् ।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान् ॥
वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन् ।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी ॥ * ॥
अथ रालतैलगुणाः ।
तैलं सर्ज्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाकृमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ * ॥
अथ सर्व्वतैलगुणाः ।
तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् ।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत् ॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥ * ॥
अथ पुराणतैलगुणाः ।
"यामं कल्ककषायवीर्य्यमखिलं चूर्णेषु पक्षत्रयं
पक्वान्नान् घृतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं गुग्गुलोः ।
विद्यानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्य्यन्तु वर्षत्रयं
किञ्चिन्नष्टविवर्ज्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महत् ॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

तैलकं, क्ली, (स्वल्पं तैलम् । अल्पार्थे कन् ।) अल्पपरिमाणतैलम् । इति व्याकरणम् ॥

तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः ।) कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदलः ३ करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५ । अस्य गुणाः । लोहद्रावित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातापस्मारविषशोफनाशित्वम् । रसस्य बन्धकारित्वम् । देहसिद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । कलु इति भाषा । स कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ तत्पर्य्यायः । घूसरः २ चाक्रिकः ३ तैली ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
"स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
चालयति मार्धिवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥"
यात्राकालेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम् । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
"ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥"
"कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ॥")

तैलकिट्टं, क्ली, (तैलस्य किट्टं मलम् ।) तैलमलम् । खलि इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ खलिः ३ तैलकल्कजः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । गौल्यत्वम् । कफवातप्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः ।
तैलङ्गदेशो देवेशि ! ध्यानाध्ययनतत्परः ॥")

तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव । चौरवत् तैलपानादस्यास्तथात्वम् ।) तैलपायिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी ।) कण्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थतैलपूर्णकाष्ठादिनिर्म्मितपात्रविशेषः । तत्रावस्थितिगुणाः । वातरोगव्याकुण्ठरोगपङ्गुबाधिर्य्यमिन्मिनगद्गदधन्वङ्गकुब्जपृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रचयरुधिरभवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

तैलपर्णकं, क्ली, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य । कप् ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

तैलपर्णिकं, क्ली, (तैलयुक्तं पर्णमस्त्यस्य । यद्वा, तिलपर्णी वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति । ठन् ।) हरिचन्दनम् । इत्यमरः । २।६।१३१ ॥ चन्दनविशेषः । तत्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं सुशीतलम् । इति भरतः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविशेषे, पुं । यथा, हरिवंशे । २२३ । ६८ ।
"कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाड़िमा वीजपूरकाः ।
कालीयका दुकूलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥")

तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णे वृक्षे जातः । "तत्र जातः ।" ४ । ३ । २५ । इत्यण् ततो ङीप् ।) चन्दनम् । श्रीवासः । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"तैलपर्णी दधित्याख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिह्लकः । इति मेदिनी । णे, ६६ ॥

तैलपा, स्त्री, (तैलं पिवतीति । पा पाने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) तैलपायिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिवतीति । पा + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेषः । तेलापोका इति आरसुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पयोष्णी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ तैलचौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलाम्बुका ५ खलाधारा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । १११ ।
"गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥")

तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।) पिपीलिकाभेदः । तत्पर्य्यायः । उदद्या २ कपिजाङ्घिका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलफलः, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य ।) इङ्गुदी । विभीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करोतीति । भू + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जातीपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) वर्त्तिः । इति शब्दमाला ॥

तैलम्पाता, स्त्री, (तिलपातोऽस्यां वर्त्तते । "घञः साऽस्यां क्रियेति ञः ।" ४ । २ । ५८ । इति ञः । "श्येनतिलस्य पाते ञे ।" ६ । ३ । ७१ । इति मुम् ।) स्वधा । तिलपातोऽस्यां स्वधायां सा । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥

तैलसाधनं, क्ली, (तैलं साधयति निष्पादयति सुगन्धीकरोतीति । साध + णिच् + ल्युः ।) गन्धद्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकोलम् २ कोशकम् ३ गन्धव्याकुलम् ४ कक्कोलकम् ५ कोषफलम् ६ इति शब्दचन्द्रिका ॥

तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव । स्वच्छत्वात् तथात्वम् ।) रत्नमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३४ ॥

तैलागुरु, क्ली, (तैलाक्तमिव अगुरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरीभवतीति । अट गतौ + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) वरटा । इति हेमचन्द्रः । ४।२८१ ॥

तैलाम्बुका, स्त्री, (तैलं अम्बु जलमिव पेयं यस्याः । कप् । टाप् च ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥

तैलिकः, पुं, (तैलं पण्यत्वेनास्त्यस्य । तैल + ठन् ।) तैलकारः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्य अपाङ्क्तेयत्वमुक्तम् । यथा, मनुः । ३ । १५८ ।
"समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")

तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा अस्त्यस्येति । तैल + इनि + ङीप् ।) कीटभेदः । तत्पर्य्यायः । तैलकीटः २ धङ्गिन्था ३ दर्द्दुनाशिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्त्तिः । इति शब्दमाला ॥

तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य वा शाला गृहम् ।) यन्त्रगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥ घाणिघर इति भाषा ॥

तैली, [न्] पुं, (तैलं निष्पादनत्वेन पण्यत्वेन वास्त्यस्येति । तैल + इनिः ।) तैलकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

तैलीनं, क्ली, (तिलानां भवनं चेत्रम् । तिल+"विभाषा तिलमाषेति ।" ५ । २ । ४ । इति पक्षे खञ् ।) तिलचेत्रम् । इत्यमरः ।२।८।७॥ (यथाच शब्दरत्नावल्याम् ।
"तिलोद्भवोचितं यत्तु निर्ज्जं तैलीनमित्यपि ।")

तैषः, पु, (तैषी तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति । तैषी+"साऽस्मिन् पौर्णमासीति ।" ४ । २ । २१ । इत्यण् ।) पौषमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥ (तिष्यनक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि । "तैषमहः । तैषी रात्रिः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

तैषी, स्त्री, (तिष्येण नक्षत्रेण युक्ता । "नक्षत्रेणयुक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् । "तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् ।" इति यलोपः । ङीप् ।) पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी । इति मुग्धबोधम् ॥

तोकं, क्ली, (तौति पूरयति हृदमिति । तु पूर्त्तौ + बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुत्रो दुहिता च । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६४ । १४ ।
"तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥"
शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २।७।२७।
"तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ॥")

तोक्मं, क्ली, कर्णमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मेघः । इति जयपालः ॥

तोक्मः, पु, (तकन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति लोका अनेनेति । तक+बाहुलकात् मः ओश्च ।) हरिद्यवः । अपक्वयवः । इत्यमरः । २ । ६ । १६ । ("यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः ।" इति वाजसनेयसंहितायां महीधरः । १६ । १ ॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽयम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १२ ।
"दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि ॥")
पल्लवाङ्कुरः । यथा,—
"प्रवृद्धपल्लवच्छायाभिरलकलदारुभिः ।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥"
इति श्रीभागवते । १० । २२ । २५ ॥
"निर्यासो घनरसः तोक्माः पल्लवाङ्कुराः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

तोटकं, क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अतुतोडत् । अनादरोऽभादरः । इति दुर्गादासः ॥

तोत्त्रं, क्ली, (तुद्यते व्यथ्यतेऽनेनेति । तुद+"दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥ वैणुकम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४० । ४१ ।
"न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः । मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्त्रैर्नुन्न इव द्विपः ॥")

तोदः, पु, (तुद व्यथे+भावे घञ् ।) व्यथा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ३।१८।६ ।
"तोदं मृषन्निरगादम्बुमध्याद्-ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ॥"
तुदतीति । तुद+अच् । पीडादायके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ११ ।
"याति कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्य्योरीशानः ॥"
"तोदस्तोदकः ।" इति सायनः ॥)

तोदनं, क्ली, (तुद्यतेऽनेनेति । तुद+करणे ल्युट् ।) तोत्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (तुद+भावे ल्युट् ।) व्यथा । इति मेदिनी ॥ ने, ७३ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २२ ।
"तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनेत्यादि ॥"
वृक्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ४६ ।
"क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ।")

तोमरः, पु क्ली, (तुम्यति हिनस्तीति । तुम्प+बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलदत्तोणादिवृत्तौ । ३ । १३१ ।) अस्त्रविशेषः । शावली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शर्व्वला २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । २८ ।
"गदाभिः पट्टिशैः शूलैश्चक्रैश्च शक्तितोमरैः ॥")
हस्तक्षेप्यशराकारः । इति महाभारतटीका ॥ शायेंगा इति भाषा । (अस्य आकृत्यादिकमुक्तं वैशम्पायनेन तद्यथा,—
"तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहशीर्षः सुपुष्कवान् ।
हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्त्ववक्रगः ॥"
शार्ङ्गधरेण तु,—
"फलवत् शीर्षदंष्ट्रः स्यात्तोमरस्त्रायसस्तथा ॥"
वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्य्याणि यथा,—
"उद्वानं विनिवृत्तिश्च वेधनश्चेति तत्त्रिकम् ।
चलगितं शस्त्रतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ॥"
अग्निपुराणोक्तधनुर्वेदमतेऽस्य कार्य्याणि यथा,
"दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! ।
ऋजुपक्षेषुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्त्तितम् ॥"
जनपदविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२० । ५७ ।
"तोमरान् भ्रंसयन्ती च हंसमार्गान् समूहकान् ॥"
नवाक्षरच्छन्दोविशेषे, स्त्री । शब्दार्थचिन्तामणिधृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—
"प्रथमं सकं विनिधाय
जगणद्वयञ्च निधाय ।
कुरु तोमरं सुखकारि
मणिराजवक्त्रविहारि ॥"

उदाहरणम्,—
"सखि ! माद्यते मधुमासि
व्रज सत्वरं किमिहासि ।
सहते न किं विहरामि
किमु पावकं प्रविशामि ॥")

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । धृ+अच् । यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः ।) अग्निः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर+संज्ञायां कन् । स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वञ्च ।) तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तोयं, क्ली, ("तवतेर्वृद्धिकर्म्मणः+'अघ्न्यादयश्च' उणां ४ । १०८ । इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः । वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्' इति क्षीरस्वामी । तुदतेः पूर्व्ववत् यत्प्रत्यये निपातनात् दकारलोपे गुणः । यद्वा, तुदिः सौत्र आवरणार्थः ।" इति निघण्टुनिर्व्वचने देवराजयज्वा । १ । १२ । ८२ ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । २८ ।
"तथा ततमिदं तोयं तदाधारञ्च तिष्ठति ॥"
पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रम् । जलदैवतत्वादस्य तथात्वम् ॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति । कम्+अण् ।) परिव्याधः । जलवेतसः । इति जटाधरः ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

तोयकृच्छ्रं, क्ली, (तोयेन तोयमात्रपानेन यत् कृच्छ्रं व्रतम् ।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेषः । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
"मूलकृच्छ्रं स्मृतं मूलैस्तोयकृच्छ्रं जलेन तु ॥")

तोयडिम्भः, पुं, (तोयस्य जलस्य डिम्भ इव ।) घनोपलः । इति हारावली । ५८ ॥

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा+कः ।) मेघः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ५३ ।
"यदा वर्णी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः । अवस्यकृषिणो दृष्टास्तदैव प्रबलः कलिः ॥")
मुस्तकम् । घृते, क्ली । इति मेदिनी । दे, ३० ॥ जलदातरि त्रि ॥ (यथा, महाभारते शान्तिपर्व्वणि ।
"तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! । अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥")

तोयधरः, पु, (तोयं जलं धरतीति । धृ+अच् । तोयस्य धरो वा ।) मेघः । मुस्ता । सुनिषण्णकशाकः । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥ (जलधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । ४।२३।१० ।
"सुषन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्व्वतधातवः । नीलाः श्यामपाये तोयस्तोयधरा घनाः ॥")

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽत्र । धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः । धातो लोपः ।) समुद्रः । इति पुराणम् ॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये । १२ ।
"समन्तात् मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधिः ॥")

तोयधिप्रियं, क्ली, (प्रीणातीति। प्री+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः। तोयधिः प्रियो यस्य।) लवङ्गम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्तेऽत्र। नि+धा+किः। तोयानां निधिर्वा।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे।१।१।

"पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः॥")

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव।) काँचड़ा इति ख्यातजलजशाकभेदः। तत्पर्य्यायः। लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी ४। इत्यमरः।२।४।१११॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि यस्याः।) पाटलाद्रुमः। इति शब्दमाला॥

तोयप्रसादनं, क्ली, (प्रसादयतीति। प्र+सद्+णिच्+ल्युः। तोयस्य प्रसादनम्। यस्य फलयोगेन जलस्य निर्म्मलत्वं भवतीति तथात्वम्।) कतकम्। इति भूरिप्रयोगः॥

तोयप्रसादनफलं, क्ली, (तोयप्रसादनस्य तोयप्रसादनाय वा फलम्।) कतकफलम्। इति रत्नमाला॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः।) इर्व्वारुः। इति राजनिर्घण्टः॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लता सन्ततिर्यस्याः।) कारवेल्लः। इति रत्नमाला॥ उच्छे इति भाषा॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) जलशुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तोयसूचकः, पुं, (तोयं जलवर्षणं सूचयति रवेणेति। सूच्+ण्वुल्।) भेकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं अधिवसतीति। अधि+वस+णिनिः। यद्वा, तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्यास्तीति। इनिः।) पाटलाद्रुमः। इति रत्नमाला॥ तोयादिवासिन्यपि पाठः॥ (पाटलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तोरणं, क्ली, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति। तुल+ल्युः। लस्य रः।) कन्धरा। कण्ठी। इति हारावली।१७४॥

तोरणः, पुं क्ली, (तुर्व्वन्ति त्वरया गच्छन्त्यनेनेति। तुर त्वरणे + करणे ल्युट्।) बहिर्द्वारम्। इत्यमरः।२।२।१६॥ (यथा, कुमारे। ७।३।

"भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे॥")

महाद्वाराद्बहिर्द्वारम्। इति कौण्डटादयः॥ द्वाराग्रे निखातस्तम्भयोरुपरिनिबद्धं नानावस्त्ररत्नादिमयं धनुराकारं यद्वस्तु तत् तोरणमिति वदन्ति॥ उपरिसंगतादियुक्तस्तम्भादिद्वयनिर्म्मितपुरादिबहिर्द्वारम्। इति माघः॥ वन्दनमालेति ख्यातं इति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (महादेवे, पुं। यथा, महाभारते।१३।१७।११७।

"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः॥")

तोलं, क्ली पुं, (तुल्यते परिमीयते इति। तुल+कर्म्मणि घञ्।) तोलकम्। यथा,—

"एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम्।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम्॥"
इत्यागमः॥

तोलकं, क्ली पुं, (तोलमेव+स्वार्थे कन्।) शाणद्वयमानम्। इति शब्दमाला॥ अशीतिरक्तिपरिमाणम्। तत्तु षोड़शमासकः षण्णवतिरक्तिपरिमाणश्च। तोला इति भरि इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। कोलम् २ क्षुद्रम् ३ वटकम् ४ कर्षार्द्धम् ५। इति वैद्यकपरिभाषा। कर्षम् ६। इति लीलावती॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे दृहज्ज्वरान्तके।

"रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा।"
"किरातत्तिक्तकं चालं तोलकञ्च समाहरेत्॥")

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे+भावे घञ्।) तुष्टिः। इति धरणिः॥ (यथा,—

"देवश्च परमं तोषं जगाम च सहोमया॥"
इति हरिवंशे।१७३।१३॥

स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः॥ यथा, भागवते।४।१।७।

"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिड़स्पतिः।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे॥")

तौक्षिकः, पुं, धनूराशिः। इति दीपिका॥ (यथा, दीपिकायाम्।

"क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौर्प्याख्याः।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्॥")

तौतातिकं, क्ली, (तुतातेन निर्वृत्तम्। तुतात+"तेन निर्वृत्तम्।" ५।१।७६। इति ठक्।) तुतातभट्टकृतशास्त्रम्। यथा,—

"नैवाश्रावि गुरोर्म्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्।
तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः।२।३॥

तौतिकं, क्ली, मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

तौतिकः, पुं, शुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तौर्य्यं, क्ली, (तूर्य्ये मुरजादौ भवम्। तूर्य्य+अण्।) तूर्य्ये मुरजादौ भवं शब्दरूपम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तौर्य्यत्रिकं, क्ली, (त्रयोऽशा यस्य तत्। त्रि+"संख्याया अतिशदन्तायाः कन्।" ५।१।२२। इति कन्। तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम्।) नृत्यगीतवाद्यमिदं सङ्गतं त्रयं नाट्यञ्च। इत्यमरः।१।७।१०॥ नटसम्बन्धि नृत्यगीतवाद्यमिति त्रयम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा, मनुः।७।४७।

"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥")

विष्णुगृहे गीतवाद्यनृत्यफलं यथा,—

"गायन्ति ये प्रकुर्व्वन्ति मम कर्म्मपरायणाः।
तेषां यद्भवति फलं भूमे! इहशृणु वदतो मम॥
यावन्ति चाक्षराण्येव गीयमाने यशस्विनि!।
तावद्वर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते॥
रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्व्ववेदविदां वरः।
नित्यं पश्यति वै वज्रपाणिं देवं न संशयः॥
भक्तश्चैव जायेत इन्द्रलोकगणे स्थितः।
सर्व्वकर्म्मगुणश्रेष्ठस्तत्रापि मम पूजकः॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः।
प्रमुक्तः सर्व्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति॥
यस्तु गायति सुश्रोणि! कौमुद्याश्चैव द्वादशीम्।
सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे सदा।
सर्व्वसङ्गात् प्रमुक्तो वै मम लोकाय गच्छति॥
एतत्ते कथितं देवि! गायनस्य फलं महत्।
यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम्॥*॥
वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुन्धरे!।
प्राप्नुवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम्॥
सम्यक्कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः।
नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च॥
कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया।
कुवेरभवनाद्भ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः॥
शम्यादितालसम्पातैर्मम लोकाय गच्छति॥*॥
नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!।
मनुजा येन गच्छन्ति छित्त्वा संसारसागरम्॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च।
पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि! मम कर्म्मपरायणः।
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः॥
मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः॥*॥
यस्तु जागरतो नित्यं गीतवाद्येन नर्त्तकः।
जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते॥
सर्व्वकर्म्मसमायुक्तो रचिता वै महीपतिः।
मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः॥"
इति वराहपुराणम्॥

तौलं, क्ली, (तुला एव। स्वार्थे अण्। स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वम्।) तुला। तुलाराशौ, पुं। तौली। इति ज्योतिषम्॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति। तुलि+ठक्।) चित्रकारः। इति शब्दमाला॥ (तुलानिर्वृत्ते, त्रि। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये।

"शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं शततौलिके॥")

तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति। तुलिका+ठक्।) चित्रकारः। तत्पर्य्यायः। रङ्गाजीवः २ चित्रकृत् ३। इति हेमचन्द्रः।३।५८५॥ तौलिकः ४। इति शब्दमाला॥

तौवारं, क्ली, (तुवारस्येदम् । तुवार+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) तुवारजलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ६ । ३१ ।
"धारं वारं तौवारं ...")

त्यक्तं, त्रि, (त्यज्यते स्मेति । त्यज त्यागे+क्तः ।) त्यक्तधनम् । मुक्तम् । ... उज्झितम् ३ उत्सृष्टम् ४ धूतम् ५ ... इत्यमरः । ३ । १ । १०० । ... इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । ६ । १७ । २ ।
"त्यक्तभोगोऽस्मि ते दारान् । ...
किं कार्य्यमद्य ...")

त्यज, औ हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, त्यक्ता । ... त्यजति दुर्जनोऽयं जनः । इति दुर्गादासः ॥

त्यजनं, क्ली, (त्यज+भावे ल्युट् ।) त्यागः । वर्जनम् ॥

त्यद [द्] त्रि, (त्यजति संगमिति । त्यज+"त्यजितनियजिभ्यो डित् ।" उणा० १ । १३२ । इति अदि स च डित् ।) तत् । ... इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ४ ।
"स त्य इन्द्र ...")

त्यद्, [द्] स्त्री, ... वाक् ।
व्याकरणः । यथा,—
"...
सद्ब्राह्मं ... मरुतः ।
...
... प्रयताः ॥"
इति भागवते । १० । ४ । ३९ ॥

[illegible]

तयोरेवं ... प्रकर्ष्यमिति ... इति श्रीधरस्वामी ॥

त्यागः, पुं, (त्यज+घञ् ।) दानम् । इत्यमरः । २ । ७ । ३८ । (यथा, रघुः । १ । ७ ।
"त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।")
वर्जनम् । इति मेदिनी । गे, ७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३८९ ।
"न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।")
विवेकेपुरुषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्म्मफलत्यागः । यथा,—
"काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥
...
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः ॥
यज्ञो दानं तपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत् ।
...
अनेन यदि बुद्ध्या ... ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २-९ ।
(त्रि, दाता । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ३ ।
"...")

त्यागिमः, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः । ...) त्यक्तः । त्यागेन निर्वृत्तः । इति व्याकरणम् ॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति । त्यज+"सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण् ।) दाता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १५८ ।
"त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति ॥")
शूरः । इति मेदिनी । ने, ७१ । वर्जनशीलः । यथा —
"यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥"
इति भगवद्गीता । १८ । ११ ।
कर्म्मफलत्यागवान् । यथा,—
"न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ । १०-११ ।

त्याज्यः, त्रि, (त्यज्यते इति । त्यज+"ऋहलोर्ण्यत् ।" इति ण्यत् । ...) त्यागयोग्यः । वर्ज्यः । यथा, ...
"..."
(यथा च देवीभागवते । ३ । ११ । १८ ।
"..."
...")

त्रक, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यवर्गादिः । ङ, त्रकते । इति दुर्गादासः ॥

त्रख, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, त्रङ्खति । इति दुर्गादासः ॥

त्रङ्गः, पुं क्ली, (त्रङ्गति प्रोमादिकं सत्ररोति । त्रङ्ग+घञ् ।) पुरविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

त्रट, इ भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यवर्गादिः । इ, त्रण्टति ... इति दुर्गादासः ॥

त्रप, ऊ ष ञि इ ह्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-वेट् ।) ऊ, त्रपिता त्रप्ता । ष, त्रपा । ञि, त्रप्तः । इ, त्रपते । ह्रिये लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥

त्रपा, स्त्री पुं, (त्रपते इति । त्रप+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ । (यथा, रघुवंशे ।
"..."
...)
... कुलटा । इति मेदिनी । पे, ७ । कुलम् । कीर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ।

त्रपाकः, पुं, (त्रपते लज्जते इति । त्रप+"पिनाक-तडाकादयः ।" ३ । ११५ । इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या आकः ।) ... इति ...

त्रपारण्डा, स्त्री, (...) वेश्या । इति जटाधरः ॥

त्रपिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन तृप्रः । तृप्र+"अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति तृप्रस्य त्रप-आदेशः ।) अतितृप्तः । इति मुग्धबोधम् ॥

त्रपीयान् [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन तृप्रः । तृप्र+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।" ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति तृप्रस्य त्रपादेशः ।) त्रपिष्ठः । इति व्याकरणम् ।

त्रपु, क्ली, (त्रपते अग्निसंसर्गेण लज्जते इव । त्रप +"शृस्वृस्निहित्रप्यसीति ।" उणां । १ । ११ । इति उः ।) सीसकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८५ ।
"कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥")

त्रपुः, [स्] क्ली, (त्रपते वह्निं प्राप्य लज्जते इव । त्रप + "उस् स्यात्पादेः स तु कित् ।" ४।४६०। इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस् ।) रङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, सद्भावप्रकाशे ।
"भौमे त्रपुः शनौ लौहं राह्वावश्मानि कीर्त्तयेत् ॥"
रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्रपुकर्कटी, स्त्री, (त्रपुवत् शुभ्रा कर्कटी ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रपुटी, स्त्री, सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

त्रपुलं, क्ली, (त्रपते वह्निसंसर्गेण लज्जते इव । त्रप + बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

त्रपुषं, क्ली, (त्रप + बाहुलकादुषः ।) रङ्गम् । इति भरतधृतद्विरूपकोषः ॥ त्रपुषीफलम् । शसा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४ । तत्कावुफलगुणाः । नीलत्वम् । वलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्तपित्तनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तद्बृहत्फलगुणाः । मूत्रलत्वम् । शीतत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्ताश्मकृच्छ्रनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रूक्षत्वम् । अतिमूत्रलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुष + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५५ ॥ (यथा,
"पटोलकैर्व्वारुत्रपुष्यलाबूः ॥"
इति हारीते प्रथमेस्थाने दशमेऽध्याये ॥) दन्त्यसान्तोऽपि पाठः ॥

त्रपुसं, क्ली, (त्रपते वह्नियोगेन लज्जते इव । त्रप + बाहुलकात् उसः ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—
"बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।
तत् पाण्डुकफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

त्रपुसी, स्त्री, (त्रपुस + गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवारुणी । कर्कटी । लताविशेषः । शसा इति खीरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । शीतपुष्पा २ कण्डालुः ३ त्रपुकर्कटी ४ बहुफला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकीलता ८ सुधावासा ९ । अस्याः फलस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । भ्रमपित्तविदाहार्त्तिवान्तिनाशित्वम् । बहुमूत्रदत्वञ्च । कण्डालुरित्यत्र कण्टालुरपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।
"त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेदक्षसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ॥")

त्रप्सं, क्ली, (द्रप्सं निपातनात् दस्य तः ।) द्रप्सम् । घनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरतधृतविद्याविनोदः ॥ पातला दइ इति भाषा ॥

त्रयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा यस्य । त्रि + "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायच् ।) त्र्यवयवम् । इति मुग्धबोधम् ॥ तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ७६ ।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च ॥")

त्रयः, पुं, (तरतीति । तॄ + "तरतेर्ड्रिः ।" उणां ५ । ६६ । इति ड्रिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति भाषा । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् । अस्य स्त्रीलिङ्गक्लीवलिङ्गयो रूपे तिस्रः त्रीणि । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,—
कालः १ अग्निः २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४ शिवचक्षुः ५ गुणः ६ ग्रीवारेखा ७ कालिदासकाव्यम् ८ वलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ ज्वरपादः १५ । इति कविकल्पलता ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
"तिस्रो भार्य्या त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः ।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न क्षेमे मङ्गलप्रदाः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

त्रयी, स्त्री, (त्रय + "टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) ऋक्सामयजुर्वेदा एतत्त्रितयम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ७।४३॥
"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥")
पुरन्ध्री । सुमतिः । इति विश्वः ॥ सोमराजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा । यथा,—
"ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।
त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्रयीतनुः, पुं, (त्रयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य । "त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५ । २० । ४ । अस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥

त्रयीधर्म्मः, पुं, (त्रय्या वेदत्रयेण विहितो धर्म्मः ।) ऋग्यजुःसाम्नां विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्म्म । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५० । ३२ ।
"सा चेद्धर्म्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्म्मगते भुवि ॥")

त्रयीमुखः, पुं, (त्रयी वेदा मुखे यस्य ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ । ७५ ॥

त्रयोदश, [न्] त्रि, (त्र्यधिका दश इति कर्म्मधारयः । "त्रेस्त्रयः ।" ६ । ३ । ४८ । इति त्रयस् ।) संख्याविशेषः । १३ तेर इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ९ । १२९ ।
"ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥")
तत्संख्यायुक्तञ्च । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः । ताम्बूलगुणः । १ । इति कविकल्पलता ॥

त्रयोदशः, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रयोदशानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेरद इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे ।२।७७।२२।
"त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ! ।
सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥")

त्रयोदशी, स्त्री, (त्रयोदश + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,
"रूपान्वितः सात्त्विकभावहीनः
सुखी च वाग्मी जननीप्रियश्च ।
सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता
त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
इयं धर्म्मस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ॥

त्रस, क धृतौ । ग्रहे । निषेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) एतदाद्यास्त्रयो रेफयुक्ताद्याः । क, त्रासयति स्वर्गं याचः वधति गृह्णाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, इ कि भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, त्रंस्यते । कि, त्रंसयति त्रंसति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, ई ञ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिड्निष्ठः ।) ई, त्रस्तः । ञ, त्रेसतुः तत्रसतुः । त्रसति । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, य ई भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वादनिड्निष्ठः ।) य, त्रस्यति । ई, त्रस्तः । इति दुर्गादासः ॥

त्रसं, क्ली, (त्रस्यति बिभेत्यस्मिन् इति । त्रस-भये + घञर्थे कः ।) वनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसः, त्रि, (त्रसतीति । त्रस भये + पचाद्यच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ९ । १९ ।
"ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः ॥")

त्रसरः, पुं, (त्रसन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि वेष्ट्यन्त्यनेनेति । त्रस + बाहुलकात् अरन् ।) तन्तुवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूत्रवेष्टनम् २ । इत्यमरः ।३।२।२४॥ तसरः ३ । इति भरतः ॥

त्रसरेणुः स्त्री सूर्य्यभार्य्याविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसरेणुः पुं, (त्रसत्यचलत्वात् भीत इव रेणुः ।) त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम् । स गवाक्षान्तर्गते सूर्य्यकिरणे दृश्यते । तत्पर्य्यायः । त्रुटी २ । यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।

"जालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥"

(द्व्यणुकत्रयात्मकरेणुः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः ॥"
तथाच मनुः । ८ । १३२ ।
'जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥')

त्रसुरः, पुं, (त्रस्यतीति । त्रस भये + उरच् ।) भीरुकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

त्रस्तः, त्रि, (त्रस भये + क्तः ।) भीतः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । २६ ।
'मत्स्यघाती विसृष्टायां मुक्ता कोटिस्तथोत्तरा ।
त्रस्ता समभवद्‌घोरस्तेन ग्रस्ता सुराधिपः ॥)
शीघ्रे, क्ली । यथा,—
'नविराम त्रिलालत्र एक गुम्फनधावर ।
त्रपि त्रस्तं त्रिलालत्र दृवसार दलाम्यते ॥'
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

त्रस्नुः, त्रि, (त्रस्यतीति । त्रस भये + 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।' ३ । २ । १४० । इति क्नुः ।) त्रासशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।
'शीतां सौमित्रिणा त्यक्तां अभीतां त्रस्नुमेकिकाम् ।
विक्षायामर्दना काकुत्स्थ श्याय धाम समुद्धतम् ॥)

त्रा ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्म-सकं-अनिट् ।) त्रै ङ पालने इत्यस्य केचिद्रूपान्तरं पठन्ति । इति रमानाथः ॥ इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

त्राणं, क्ली (त्रै + भावे ल्युट् क्तो वा । नुदविदोन्देति पक्षे नत्वम् ।) रक्षणम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
"आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥"
त्रायते इति कर्त्तरि ल्युट् । रक्षिता । यथा महाभारते । १ । २३ । १८ ।
'त्वं प्रभाकरस्त्वमसि त्वं त्राणमनुत्तमम् ॥"
तथाच रघौ । १५ । ३ ।
'अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजह्रुः स्ववृत्तयः ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥'
त्रायतेऽनेनेति करणे ल्युट् । कवचम् । त्राणम् । यथा महाभारते । ४ । १६८ । १३ ।
'हस्तिना त्रिविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥)
त्रायमाणालता । इति मेदिनी । णे १३ ॥

त्राणा, स्त्री (त्रायते पालयतीति । त्रै + क्तः । टाप् ।) त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रातं, त्रि, (त्रै + क्तः नुदविदेति नत्वाभावः ।) रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । २२ ।
'त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-
मस्माकमुन्मदसुरारिभवं नमस्ते ॥"
भावे क्तः ।) रक्षणे क्ली ॥

त्रापुषं, त्रि (त्रपुणि निर्वृत्तम् । त्रपुष + "तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।) त्रपुष निर्मितम् । इति व्याकरणम् ॥ (त्रपुणो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इत्यण् षुगागमश्च । रङ्गस्य विकारः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रायन्ती स्त्री, (त्रै + सम्पदादित्वात् क्विप् । त्राः त्राणं अयतीति । इ गतौ + शतृ । यद्वा, त्रै ङ पालने + कर्त्तरि शतृ आत्मनेपदी धातुरपि परस्मैपदमिच्छतीति न्यायात् शतृ । "उगितश्च ।" इति ङीप् ।) त्रायमाणा लता । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥ (यथा,—
'त्रायन्ती तु वरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्रायन्तिका च ॥

त्रायमाणं, त्रि, (त्रायते इति । त्रै + कर्म्मणि शानच् ।) रक्ष्यमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, अथर्ब्बवेदे । ६ । ४ । १ ।
'त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।
पुत्त्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं त्रायमाणं सहः ॥")

त्रायमाणा स्त्री (त्रायते इति । त्रै + शानच् ।) बला इति बहुला इति च ख्याता । तत्पर्य्यायः । वार्षिकम् २ त्रायन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ त्राणा ५ त्रायमाणिका ६ बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १० अनुजा ११ माङ्गल्याह्वा १२ देवबला १३ पालिनी १४ भयनाशिनी १५ अवनी १६ रक्षणी १७ त्राया १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा —
'पटोलं पिचुमर्द्दञ्च दार्व्वीं कटुकरोहिणीम् ।
बृहत्यौ त्रायमाणाञ्च दद्यादामलकीं तथा ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने एकादशाध्याये ॥)

त्रासः पुं (त्रस + भावे घञ् ।) भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०६ ।
'प्रहृषधनितोऽपि सकपटकोपकटाक्षेण
हितत्रासः ।
आगमनाज्ञा मरीचे कुटापरधं प्रिय कुले ॥)
मणिदोषः । इति मेदिनी । से, ६ ॥

त्रासदायी [न्] त्रि, (त्रासं भयं ददातीति । दा + णिनि ।) भयदाता । तत्पर्य्यायः । भीषणः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४३ ॥

त्रिंशः, त्रि, (त्रिंशत् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रिंशतः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥")

त्रिंशकं, त्रि, त्रिंशत्सङ्ख्यः । सङ्ख्यार्थे कन् प्रत्ययः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (त्रिंशता क्रीतः । त्रिंशत् + "त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ।" ५ । १ । २४ । इति असंज्ञायां कन् । त्रिंशत्सङ्ख्यकद्रव्येण क्रीतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रिंशत् स्त्री, (त्रयोदशत परिमाणमस्य । "पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) सङ्ख्याविशेषः । त्रिंश इति भाषा । एकवचनान्तोऽयम् । त्रिंशद्द्वये त्रिंशतौ । त्रिंशतौ बहुत्वे त्रिंशतः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ६४ ।
'निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥")

त्रिंशत्पत्रं, क्ली (त्रिंशत्सङ्ख्यकानि पत्राणि दलानि यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥

त्रिकं, क्ली, (त्रयाणां सङ्घः । 'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।" ५ । १ । ५८ । इति कन् ।) पृष्ठवंशाधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ (यथा माघे । १२ । १० ।
"नस्या यशीलोऽपि धुवन्त्रिकाश्रयी-
र्धुंस सहनुकारविषनिर्तनिक ॥")
चत्वरम् । इति मेदिनी । के २६ ॥ (यथा मनुः । ७ । ५१ ।
'द्वन्द्वस्य पानमेवैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥")
त्रितयसङ्ख्यानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमदः । यथा, सुखबोधे ।
गुडूचीवासकशुक्तात्रिकत्रयसमन्वयात् ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्वरोगहरं स्मृतम् ॥"
(त्रिभिरधिकं रूपकं शतमस्य वा । तृतीय + 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।' ५ । २ । ७७ । इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । तृतीयकं, त्रि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।
"द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्व्वशः ॥")

त्रिककुत्, [द्] पुं (त्रीणि ककुदः शृङ्गाणि प्रधानानि वा यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । १ । ३ । १२ । 'यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य यदक्ष्यासीत् गिरिं त्रिककुदमकरोत् ॥" विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ३४२ । ९० ।
'तथैवाहं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्तेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात् ॥"

दशरात्रसाध्ययज्ञविशेषः। यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्। ७।२।५।२।
"त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति॥")

त्रिकटः, पुं, (त्रीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति नाशयतीति। कट+अच्।) गोक्षुरकः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिकटु, क्ली, (त्रयाणां कटूनां शुण्ठीमरीचपिप्पलीनां समाहारः।) मिश्रितशुण्ठीमरीचपिप्पल्यः। तत्पर्य्यायः। त्र्यूषणम् २ व्योषम् ३। इत्यमरः। २।९।१११॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५। अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। श्वासकासत्वगामयगुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तन्नामगुणाः।
"विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते।
कटुत्रयन्तु त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषमुच्यते॥
त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

त्रिकण्टं, क्ली, (त्रयाणां कण्टानां दुरालभाविदारीगोक्षुराख्यानां समाहारः।) मिलितदुरालभाविदारीगोक्षुरत्रयरूपम्। तत्पर्य्यायः। कण्टकारीत्रयम् २ कण्टकत्रयम् ३। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकण्टः, पुं, (त्रीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य।) गोक्षुरकः। इति शब्दरत्नावली॥ पत्रगुप्तवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तेकाँटाशिज इति भाषा। मत्स्यभेदः। टेङ्गरा इति भाषा। अस्य गुणाः। पित्तकफनाशित्वम्। रूक्षत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"त्रिकण्टः स्वल्पशृङ्गाटो गोकण्टकोऽथ त्रिकण्टकः।
त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः॥")

त्रिकण्टकः, पुं, (त्रीणि कण्टकानि यस्य।) लघु[illegible]ः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोक्षुरकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४।२२२॥ (यथा,—
"त्रिकण्टः स्वल्पशृङ्गाटो गोकण्टकोऽथ त्रिकण्टकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽस्रयो यस्याः। "संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु च।" ५।१।५८। इति कन्। ततष्टाप्।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः। भूमिष्ठकूपपट्टम्। इत्यन्ये॥ कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिच्छिद्रदारुयन्त्रम्। इति स्वामी॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

त्रिकायः, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति। अय गतौ+अपादाने घञ्। यद्वा, त्रिकं त्रिकालमयति वेत्तीति। अय+अच्।) बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २।१४८॥

त्रिकार्षिकं, क्ली, (कर्षाय हितम् कार्षिकम्। त्रयाणां कार्षिकाणां समाहारः।) मिलितनागरातिविषामुस्तात्रयरूपम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकालज्ञः, पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यत्कालविवरणं जानातीति। ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २।१४६॥ सर्वज्ञे, त्रि॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १७।१।
"युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः॥")

त्रिकालदर्शी, [न्] पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यद्रूपं पश्यतीति। दृश+णिनिः।) ऋषिः। इति हलायुधः॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि, त्रि॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। २१।४।
"प्रध्वंसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति॥")

त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति। विद्+क्विप्।) बुद्धः। इति हलायुधः॥ त्रिकालज्ञे, त्रि॥

त्रिकूटं, क्ली, (त्रिकूटः पर्व्वतः उत्पत्तिस्थानमस्य नास्त्यस्येति अर्श आदित्वादच्।) सिन्धुलवणम्। सामुद्रलवणम्। इति रत्नमाला॥

त्रिकूटः, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य।) पर्व्वतविशेषः। यस्योपरि लङ्का। (यथा, रामायणे। ५।२।१।
"स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह॥")
तत्पर्य्यायः। त्रिककुत् २। इत्यमरः। २।३।२॥ सुवेलः ३ त्रिसकूटः ४। इति हेमचन्द्रः॥ त्रिशृङ्गः ५। चित्रकूटकः ६। इति शब्दरत्नावली॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतमः। अत्र भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।६६।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी॥")
क्षीरोदसमुद्रतीरस्थपर्व्वतः। यथा,—
"सर्व्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नाम पर्व्वतः।
सुतः पर्व्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युतेः॥
क्षीरोदजलवीच्याग्रैर्धौतामलशिलातलः।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः॥
अप्सरोभिः परिवृतः श्रीमान् प्रस्रवणाकुलः।
गन्धर्व्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपन्नगैः॥
विद्याधरैः सपत्नीकैः संयतैश्च तपस्विभिः।
व्यालद्वीपिगजेन्द्रैश्च वृतगात्रो विराजते॥
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च बिल्वामलकपाटलैः।
चूतनिम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकैः॥
शालैस्तालैः समालैश्च सरलार्ज्जुनपिप्पलैः।
तथान्यैर्व्विविधैर्वृक्षैः सर्व्वतः समलङ्कृतः॥
नानाधात्वङ्कितैः शृङ्गैः प्रस्रवद्भिः समन्ततः।
शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्व्विस्तीर्णैश्च सानुभिः॥
मृगैः शाखामृगैः सिंहैर्म्मातङ्गैश्च सदामदैः।
जीवञ्जीवकसंघुष्टैश्चकोरशिखिनादितैः॥
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः।
नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम्॥
द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः।
पाण्डुराम्बुदसङ्काशं तुषारचयसन्निभम्॥
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यतेजोभिर्भासयन् दिशः।
तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गसत्तमम्॥
न तत् कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः।
नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जनाः॥
तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम्।
कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम्॥
गजो हिमाचलसंकाशो मदाचलितलोचनः।
तृषितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम्॥
स लीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन्।
गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना॥
गरुडस्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः।
ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात्॥
उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः।
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः॥
मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम्॥"
इति वामनपुराणम्॥
(घोटकविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४।६।
"त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता व्यधरोत्तराः।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः॥")

त्रिकूटलवणं, क्ली, (त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकोणं, क्ली, (त्रयः कोणा यस्य।) योनिः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (कामरूपपीठविशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
"करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी।
शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम्॥")
लग्नात् नवपञ्चमभम्। इति दीपिका॥ (त्रिभुजक्षेत्रभेदः। इति लीलावती॥) त्र्यस्रे, त्रि॥ त्रिकोणवस्तूनि यथा। हलः १ शिवचक्षुः २ कामाख्या ३ वह्निमण्डलम् ४ एकारः ५ वज्रम् ६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनिः ९। इति कविकल्पलता॥

त्रिकोणफलं, क्ली, (त्रिकोणं त्र्यस्रं फलं यस्य।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

त्रिक्षारं, क्ली, (त्रयाणां क्षाराणां समाहारः।) क्षारत्रयम्। मिलितसर्ज्जिकाक्षारयवक्षारटङ्कणक्षाराणि। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मारणमारणाधिकारे।
"सर्ज्जिका टङ्कणश्चैव यवक्षार उदाहृतः॥")

त्रिक्षुरः, पुं, (त्रीणि क्षुराणीवाग्राणि यस्य।) कोकिलाक्षवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कुलेखारा इति भाषा॥

त्रिखं, क्ली, त्रपुषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्रिखट्टं, क्ली, तिसॄणां खट्टानां समाहारः। खट्टात्रयम्। इत्यमरः। ३।५।४१॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (तिसृणां खट्टानां समाहारः। "द्विगोः।" ४।१।२१। इति ङीप्।) त्रिखट्टम्। इत्यमरः। ३।५।४१॥

त्रिवर्ग, पुं (त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गो यत्र ।) त्रिवर्ग । धर्मार्थकाम" । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठ ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ११ ।

"गुणानुरागादिव सख्यमीयिवा
न बाधतेऽस्य त्रिगण: परस्परम् ॥")

त्रिगर्त्त पुं, (त्रयो गर्त्ता यत्र ।) देशविशेष । लाहोराख्यदेशैकभाग । तत्पर्य्याय । जालन्धर २ । इति हेमचन्द्र । ४ । २४ ॥ (देशोऽयं कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्त । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २५ ।

"उत्तरत कैलास " इत्युपक्रम्य,—
"त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखा ॥"

इत्युक्तवान् ॥)

तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (यथा, महाभारते । २ । ५२ । १८ ।

"त्रिगर्त्ता कौन्तेय दार्व्वा कोकनदास्तथा । क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्त्तन्त सर्व्वश ॥")

गणितान्तरम् । इति मेदिनी । ते ११३ ॥

त्रिगर्त्तक पुं (त्रिगर्त्त एव । स्वार्थे कन् ।) त्रिगर्त्तदेश । इति त्रिकाण्डशेष ॥

त्रिगर्त्ता स्त्री, (त्रयो गर्त्ता यस्या ।) घुर्घुरिका । (त्रयो बह्वयो गर्त्ता इव योनिद्वाराणि यस्या ।) कामुकाङ्गना । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

त्रिगर्त्तिक पुं, (त्रयो गर्त्ता सन्ति यत्र । त्रिगर्त्त + बहुलवचनात् ठन् ।) त्रिगर्त्तदेश । इति भूरिप्रयोग ॥

त्रिगुण क्ली (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहार ।) सत्त्वरजस्तमांसि । इति श्रीभागवतम् ॥ (प्रधान । यथा, भागवते ।४।२४।२८।

"स एष उत्तम साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ।

'उत्तम एतस्मात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥) त्रयाणां पूरणे गुणत्रययुक्ते च त्रि ॥ (यथा मनु । १ । १५ ।

'महान्तमेव चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां ग्रहीतॄणि शनै पञ्चेन्द्रियाणि च ॥'

त्रयो गुणा आवृत्तयो यस्य । त्रिभिर्गुणितो । यथा रघु । २ । २५ ।

'तस्य पत्नीयुक्तस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥')

त्रिगुणा, स्त्री (त्रयो गुणा यस्या ।) दुर्गा । यथा देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

"पदैस्त्रिभिर्त्रिभिर्देवो रागादित्रिपदाय वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ॥"

(तथाच देवीभागवते । १० । ६ । ६१ ।

'त्रिगुणा त्रिपदा मन्त्री तुलसी तरुणातरु ॥'

अन्नाभावाभो बीजभेद । इति तन्त्रसार ॥)

त्रिगुणाकृत त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं कृतम् । त्रिगुण + कृतम् । 'सङ्ख्यायाश्च गुणान्ताया ।" ५ । ४ । ५९ । इति डाच् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमर । २ । ९ । ९ ।

त्रिजटा स्त्री, (तिस्रो जटा यस्या ।) राक्षसी विशेष । यथा —

"सीता नाभिरत्नाभिर्दृष्टा गत्वर्षिता तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥"

इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्याय ॥ *॥

बिल्ववृक्ष । यथा कालभैरवतन्त्रे ६ पटोले ।

'शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्य त्रिजटोत्तमम । यच्च श्रुत्वा च देवि । आतुर सर्व्वगोमिनि ! ॥ श्रीशैलशिखरे जात श्रीफल श्रीनिकेतन । विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकर सदा ॥ महाविष्णुप्रिया यत्र वृक्षस्थ शक्तिरूपिणी । वृक्षमूले तु यत्र स्यात् मम गन्ध शिव प्रिये ! ॥ एकच त्रिजटापत्रैश्चैव वा परिमर्च्चयेत् । केवल तस्य लिङ्गेन शक्तिपूजा विधीयते ॥"

अन्यत् बिल्वशब्दे द्रष्टव्यम ॥ (भगवती । सा च गायत्रीस्वरूपा । यथा, देवीभागवते ।१२।६।७४।

'त्रिजटा तित्तिरी तृष्णा त्रिविधा तरुणाकृति ॥')

त्रिजातक क्ली (त्रिगुणित जात सुगन्धिद्रव्य रूपम । तत स्वार्थे कन् ।) मिलितत्वगेलापत्राणि । यथा —

'एलादिचिभिरुद्दिष्ट त्रिजात त्रिसुगन्धिकम । चातुर्जात समरीच तथं जातकचापरम ॥'

अपि च ।

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम । नागकेशरसंयुक्त चातुर्जातकमुच्यते ॥"

इति राजनिर्घण्ट ॥

(अस्य लक्षणपर्य्याया यथा —

'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । तद्रूक्ष रेचनं रूक्ष तीक्ष्णोष्ण मुखगन्धहृत् । लघुपित्ताग्निकृद्वल्य कफवातविषापहम् ॥'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

त्रिण, क्ली, (तृण + पृषोदरादित्वात् साधु ।) तृणम । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तृणशब्दानुप्रसौ उज्ज्वलदत्त । ५ । ८ ।

'देशकारायुक्तमनुपद शब्दान्तरमपि ।

'उत्क्षिप्तत्रिणमत्रपांशुविहग योम्यस्तन पूर्णित ।

इति पराह ॥")

त्रिणता, स्त्री (त्रिषु स्थानेषु नता । 'पूर्व्वपदात् संज्ञायामग ।' ८ । ४ । ३ । इति णत्वम ।) धनु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, माघे । १९ । ६१ ।

'सगुणा रामपत्नप्रान्तेरात्तख्य गणिका इव । कामुका इव नालीकास्त्रिणता सहसापतन् ॥'

त्रिणतस्य भाव । त्रिणत + तल ।) त्रिणतत्व । (त्रिषु स्थानेषु नते, त्रि । यथा, रामायणे । ६ । ९० । ७८ ।

'भिन्नमुष्टिपरिष्वक्त त्रिणत कनकाङ्कितम् । बाणपातान्तरे राम पतित पुरुषर्षभम् । शयान लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥')

त्रिणाचिकेत, पुं (त्रिकृत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन । पूर्व्वपदादिति णत्वम् ।) यजुर्व्वेदैकदेशो यस्य । तद्देशाध्यायी । (यथा मनु । ३ । १८५ ।

'त्रिणाचिकेत पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्ण षडङ्गवित् ।"

'त्रिणाचिकेत अध्वर्युवेदभागस्तद्व्रतञ्च तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेत ॥' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥ नारायणस्य नामविशेष । यथा, महाभारते १२ । ३३८ । ४ ।

"पञ्चार्च्चे ! त्रिणाचिकेत ! षडङ्गनिधान !॥")

त्रितय, क्ली स्त्री, त्रयाणां तयानां समाहार । तालत्रयम् । इत्यमर । १ । ५ । ४१ ॥

त्रितयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा अस्य । त्रि + "सङ्ख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।) त्रयम । इति व्याकरणम ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १११ । १८ ।

"धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम । एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्ज्जितम ॥'

त्रिप्रकारे त्रि । यथा, पञ्चदश्याम । १ ४६ ।

"त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम । अखण्ड सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥)

त्रिदण्ड, पुं, (त्रिदण्ड अनुरङ्कुलगोवालकेन्द्रदन्नेष्वयमन्त्य अस्त्यस्येति । अर्श आदित्वा दच ।) सन्न्यासाश्रम । यथा,—

'एतत्समास्थाय परात्मनिष्ठामध्यासित पूर्व्वतमैर्महर्षिभि । अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥'

'यत्सायसमपदं प्रथमेन्द्रियमारयि । मानवैराख्यदत्तस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥'

इति श्रीभागवतम ।

(त्रयाणां दण्डानां समाहार । यतित्रिदण्डे, क्ली । यथा, महाभारते । १२ । ३२० । १५५ ।

"समाश्रयस्याश्च रात्र्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठत । अन्योन्यगुणयुक्तस्य क मेन गुणतोऽधिक ॥"

कायवाङ्मनोदण्डत्रय" । यथा, मनु । १२।११ ।

"त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानव । कामक्रोधौ तु संयम्य तत सिद्धिं नियच्छति ॥'

'सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत । लोकास्तिष्ठन्ति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम ॥'

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

त्रिदण्डी, [न्] पुं (त्रिदण्डमस्त्यस्येति । इनि ।) त्रिदण्डधारियति । (यथा, महाभारते । १२ । ३२० । ८ ।

"तथा जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मिथिलेश्वर । तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभि ॥)

कायवाङ्मनोदण्डयुक्त । इति श्रीभागवतम ॥ (यथा, मनु । १२ । १० ।

'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥")

यज्ञोपवीतम् । इति लोकप्रसिद्धि ॥

त्रिदला स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दलानि पत्राणि यस्या ।) गोधापदी लता । इति जटाधर ॥

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्या । कापि अत इत्वम ।) चर्म्मकषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदश पुं, (तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य । त्रिशब्दस्याप त्रिभागवत् तृतीयार्थकता । यद्वा तिस्रो जन्मसत्ताविनाशाख्या दशा सततमिव

र्द्धिपरिणामचयाख्या: दशा यस्य। यद्वा, त्रीन् तापान् दशति नाशयतीति। दन्श+ मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् न-लोपः। यद्वा, त्रधिकाखिरावृत्ताश्च दश परिमाणमस्य। समासे डच्। शाकपार्थि-वादिवत् मध्यलोपः।) देवः। इत्यमरः। १।१।७॥ (यथा, महाभारते। ३।८५।१६।
"न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह॥"
ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वेदेवौ द्वौ २ समुदायेन त्रय-स्त्रिंशत् ३३॥ त्रिंशत् परिमिते, त्रि। यथा, महाभारते। १।११३।२१।
"ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः॥")

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका।) स्वर्गङ्गा। इति हेमचन्द्रः। ४। १४७॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः।) तुलसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

त्रिदशायुधं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां आयुधम्।) वज्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः।) असुरः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः।) स्वर्गः। इत्यमरः। १।१।६॥ (यथा, महा-भारते। १।७६।६६।
"गुरोरुष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः। अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम्॥")
सुमेरुपर्व्वतः। इति हलायुधः॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासो वासस्थानम्।) स्वर्गः। इति हलायुधः॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः।) अमृ-तम्। इति हलायुधः॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवाना-मीश्वरी।) दुर्गा। यथा,—
"सराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्म्मता। तेषाञ्च नन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६।७२।
"तपस्वी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी॥")

त्रिदिनस्पृक्, [श्] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति। स्पृश+क्विप्।) अवमस्पर्शः। यथा,
"तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्-भवत्यवमदिनम्। त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयसम्बन्धेना-दृष्टः।" इति ज्योतिषतत्त्वम्॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति। दिव+"हलश्च।" ३।३।१२१। इति घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः। यद्वा, दीव्यन्तीति दिवाः। इगुपधज्ञेति कः। त्रयः सत्त्वरजस्तमो-रूपाः दिवाः क्रीड़का विलासका इत्यर्थः यत्र। "तृतीया द्यौस्त्रिदिवः। घञर्थे कविधानं इति-विषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत्।"
इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः। १। ३६।) स्वर्गः। इत्यमरः। १।१।६॥ (यथा, मनुः। ८।२५३।
"कण्टकानां प्रशोधनात्। नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः॥")
क्ली, आकाशः। इति हेमचन्द्रः॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः। इति मेदिनी। वे, ३७॥ (यथा, मत्स्यपुराणे। ११३। ३१।
"त्रिभामा ऋषिकुल्या च इक्षुदा त्रिदिवा-चला॥")

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः।) देवः। इत्यमरः। १।१।७॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवादुद्भवो यस्याः।) स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। स्वर्गोद्भवमात्रे, त्रि। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

त्रिदृक्, [श्] पुं, (तिस्रः दृशो नेत्राणि यस्य।) शिवः। इति हेमचन्द्रः। २। ११०॥

त्रिदोषं, क्ली, (त्रयाणां दोषाणां समाहारः।) दोषत्रयम्। वातपित्तकफरूपम्। इति राज-निर्घण्टः॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति। जन+ "पञ्चम्यामजातौ।" ३।२।९८। इति डः।) त्रिदोषजनितः। सन्निपातरोगः। यथा,—
"चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः। किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः॥"
इति चक्रपाणिदत्तः॥
("दृष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं ज्वरं प्राणापहारकम्। तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्त्तितम्॥ न कुर्य्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः। कफो वातो बलीयांस्तु सद्यो हन्ति रुजातुरम्॥ लङ्घनं वमनं वारि ष्ठीवनं स्यात्त्रिदोषजे। त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा॥ लङ्घनञ्च समुद्दिष्टं ज्ञात्वा दोषबलाबलम्। कफं विशोषितं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम्॥ पित्तसंशमनं कार्य्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम्। शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत्॥" इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)

त्रिधा, व्य, (त्रि+"संख्याया विधार्थे धा।" ५। ३।४२। इति धा।) त्रिप्रकारः। इति मुग्धबोधम्॥ यथा, वराहपुराणे।
"नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्द्दनः। त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः॥"
(यथा, महाभारते। १३। १४१। ७८।
"धर्म्मेणार्थः समाहार्य्यो धर्म्मलब्धं त्रिधा धनम्। कर्त्तव्यं धर्म्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः॥")

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् दधाति पुष्णा-तीति। धा+तुन्।) गणेशः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः।) धातु-त्रये, क्ली॥

त्रिधामा, [न्] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वा-दीनि वा धामानि स्थानानि यस्य।) विष्णुः। (यथा, सङ्कन्दसालायाम्। ११।
"त्वय्यातीवे मदनपवनोद्भूतमोहोर्म्मिमाले दारावर्त्ते सहजतनयग्राहसंघाकुले च। संसाराख्ये महति जलधौ मज्जतां नस्त्रिधामन्! पादाम्भोजे वरद! भवतो भक्तिनावे प्रसीद॥")
शिवः। अग्निः। मृत्युः। इति शब्दार्थकल्प-तरुः॥ (दशमद्वापरस्य व्यासः। यथा, देवी-भागवते। १।३।२८।
"सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा॥")
धामत्रये, क्ली स्त्री च॥ (क्ली, स्वर्गः। यथा, भागवते। ३।२४।२०।
"हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ॥"
"त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गः तस्य परां काष्ठां सत्यलोकम्॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

त्रिधारकः, पुं, (तिस्रो धारा यस्य। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) गुन्द्रतृणम्। इति राज-निर्घण्टः॥ (त्रयाणां धारकाणां समाहारः।) धारकत्रये, क्ली॥

त्रिधारस्नुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः। सा एव स्नुही।) स्नुहीविशेषः। तत्पर्य्यायः। त्र्यस्रः २ धारास्नुही ३। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि नय-नानि यस्य। "क्षुभ्नादिषु च।" ८।४।३९। इति निषेधात् न णत्वम्।) शिवः। इति हला-युधः॥ (यथा, महाभारते। १४।८।२७।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम्॥")
नयनत्रये, स्त्री॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि। यथा, मातृकासरस्वतीध्याने।
"मुद्रामोचयुगं सुधाढ्यकलशं विद्याञ्च हस्ताम्बुजे-र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-माश्रये॥")

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः। टाप्।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।
"पश्चिमं पौष्करं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम्। नयं सन्मार्गधर्म्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता॥"

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य।) शिवः। यथा, नैषधे। १।६।
"दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम्। दधार शास्त्राणि दृशं द्व्यधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम्॥"
तस्य गणाः। यथा, मत्स्यपुराणे।
"ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत् पुनः। कोटयश्चतुराशीतिर्जरामरणवर्जिताः॥ वामः स्वजन्मर्क्षांसान् ब्रह्मणा विनिवारितः। नैवंविधा भवेत् सृष्टिर्जरामरणवर्ज्जिता॥"

त्रिनेत्रचूड़ामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूड़ामणिः शिरोभूषणम्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रय युक्ता च ।

त्रिपताकं, क्ली, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।) रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ।११४। (तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताक लक्षणान्विते हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १५४ ।

"त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात्तज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥"

"य कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्ध्वं सर्व्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते तज्जनान्तिकम् ॥")

त्रिपत्रं, क्ली, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दलत्रययुक्तबिल्वपत्रम् । यथा,—

विष्णुरुवाच ।

"ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥"

इति वृहद्धर्म्मपुराणे बिल्वपत्रमाहात्म्ये ११ अध्याय ॥

त्रिपत्र, पु, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रत्रये क्ली ॥

त्रिपत्रक., पु, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥ (त्रयाणां पत्राणां समाहारः । ततः कन् । तुलस्यादि पत्रत्रय, क्ली । यथा, देवीपुराणे ।

"तुलसीकुन्दमालूरपत्राणाञ्च त्रिपत्रकम् ॥")

त्रिपथ, क्ली, (त्रयाणां पथां समाहारः । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इत्य ।) त्रिमार्गम् । तमाथा पथ इति भाषा । तत्पर्य्याय । त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्र । ४ । ५२ ॥

"शून्यागारे श्मशाने वा विजने वा चतुष्पथे ।
बिल्वधात्रीद्रुमस्याधस्त्रिपथे वा भजेच्छिवम् ।
स भवेत सर्व्वसिद्धीश सर्व्ववेदविदां वरः ॥"

इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥

(तिसृणां नाडीनां पन्थाः । इति विशुद्धिकपालकुहरे पु । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ।३।३७।

"कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ।
सा भवेत खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते ॥")

त्रिपथगा, स्त्री (त्रिपथे स्वर्गमर्त्त्यपातालमार्गे गच्छतीति । गम + ड ।) गङ्गा । इत्यमरः ।१। १० । ३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा रामायणे । १ । ४३ । ६ ।

"गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता ॥")

त्रिपदा, स्त्री (त्रयः पादा मूलानि यस्याः । टापि पादस्य पद्भावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपद्यपि ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् । (त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते, त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।

"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥")

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रयः पादा यस्याः इति विग्रहे ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप् ।) अर्घ्याद्यर्थपात्रनिर्म्मितत्रिपादयुक्तशङ्खाधारः । इति तन्त्रसारः ॥ ("तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदुपरि शङ्खं स्थापयेत ।" इति पूजापद्धतिः ।)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा यस्याः । ङीपि पद्भावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्तिगात्रबन्धः । इति हेमचन्द्रः ।४।२९६ ॥ (हस्ति पादबन्धनम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः । ४ । ४८ ।

"गात्रच्छत् कच्छिदो चैव त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥")

त्रिपादयुक्ता । गद्यत्रयम । इति व्याकरणम् ॥ भाषाकवितायाश्छन्दोविशेषः । यथा,—

"पञ्चझटिकान्ता यदि यमकान्ता
द्वादश परिगतमात्रा ।
किन्नरगीतिः तदिति निगीतिः
स्यार्द्धसमाचरगात्रा ॥"

स्यपादान्त उदाहृत. ।

"येषा सङ्गीतके नित्यं निवीति किन्नराख्यिका ।
सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता ॥"

इति काव्योदय. ॥

(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ७६ ।

"त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥")

त्रिपर्ण, पु, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । हस्तपर्णा २ छिन्नग्रन्थिनिका ३ कन्दालु ४ कन्दबहुला ५ अम्लवल्ली ६ विदारगन्धा ७ त्रिपर्णी ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । श्वासकासविषव्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

"वातुल शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
शाकङ्गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

वनकार्पासी । वृश्चिपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥

त्रिपात् [द्] पु, (त्रयः पादा यस्य । "सङ्ख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति पादस्यान्तलोप ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादिमते संसारराहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९० । ४ ।

"त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।"

पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भूत्वा बलिसकाशात् स्वर्गराज्यादिकं गृहीतवानित्यतोऽस्य तथात्वम् । तथाच भागवते ।८।२०।३४।

"क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे
नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ।
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं
न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्य्युपर्य्यथो
महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥")

ज्वरः । यथा,—

"विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः । कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) हंसपदीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।)

त्रिपिष्टपं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वासस्थानम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः । यद्वा, मर्त्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम् भुवनम् । इत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०८ । ३५ ।

"ततु त्रिपिष्टपच्छायामिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ॥")

आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिपिष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति । सद + क्विप् ।) देवता । इति हलायुधः ॥

त्रिपुट., पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीलकः । तीरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । हस्तभेदः । तालक. । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरवृक्षः ॥ इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेसारी इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—

"त्रिपुट. खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ।
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"धान्यानि चैव शस्तानि कौलत्थान्युषितानि च ।
मकुष्ठास्त्रिपुटा मल्लाः कलायाद्याश्च वर्ज्जिताः ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)

त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलत्रयी यस्याः ।) मल्लिका । कर्व्वोला । त्रिवृत् । इति मेदिनी । के, ४५ ॥ कर्णस्फोटा । सूक्ष्मैला । रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—

"ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
त्रिपुटाख्या द्विरुक्तैर्व्वीजैरङ्गानि षट् क्रमात् ॥"

अस्या रूपं यथा,—

"पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।
रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे पद्मकोशशोभिते ।
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निषण्णां देवतां स्मरेत् ।

चापं पाशाङ्कुशशरसिजान्यङ्कुशं पुष्पबाणान्
संविभ्राणां करसरसिजे रक्तमौलिं त्रिनेत्राम् ।
हेमाजाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
ग्रैवेयाद्यैर्विलसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ॥
चामरादर्शताम्बूलकरण्डकसमुद्गकान् ।
वहन्तीभिः कृपार्त्ताभिर्दूतीभिः परिवारिताम् ॥
करुणाम्रतवर्षिण्या पश्यन्तीं साधकं दृशा ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

त्रिपुटी, [न्] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽस्य-स्येति । त्रिपुट+इनिः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) त्रिवृता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाकाराणं समाहारः । “द्विगोः ।” इति ङीप् । ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम् । यथा, पञ्चदश्याम् । ११ । १४ ।
“भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥”)

त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य ।) एरण्डः । इति हारावली । १०८ ॥

त्रिपुण्ड्रं, क्ली, (त्रयाणां पुण्ड्राणां इक्षुवदाकाराणां समाहारः ।) भस्मादिकृतकपालस्थतिर्य्यग्रेखात्रयम् । यथा,—
“विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।
“ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

“शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥”

इति नागोजीभट्टकृतस्मृतसंहिता ॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम् ।
“येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम् ।
श्मशानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैः ॥”
“त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।
धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते ॥
तिर्य्यग्रेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्व्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्व्वन्ति त्रिपुण्ड्रकम् ॥”)

त्रिपुण्ड्रकं, क्ली, (त्रिपुण्ड्रमेव । स्वार्थे कः ।) त्रिपुण्ड्रम् । यथा,—
“वक्रा ललाटगाश्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम् ॥”

इति हारावली । ६२ ॥

त्रिपुरं, क्ली, (त्रयाणां पुराणां समाहारः । तद्धितार्थेति समासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।) मयदानवनिर्म्मितं पुरत्रयम् । (यथा, महाभारते । ३ । ४१ । ३८ ।
“महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
तदैतदस्त्रं निर्म्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥”)
पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां परमाचार्य्यं मयं शरणमाययुः । स गमनागमने अलक्ष्या दुर्व्वितर्क्यपरिच्छदा हैमी रौप्यायसीति तिस्रः पुरो निर्म्माय तेभ्यो ददौ ते असुरास्ताभिः पुरीभिरलक्षिताः पूर्व्ववैरमनुस्मरन्तः सेश्वरान् त्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुस्ततः सेश्वरा लोका हरं उपासाञ्चक्रिरे । हरो मा भैष्टेति सुरानुचार्य्य धनुषि शरं सन्धाय पुरेषु असृजत् । तैः शरैः स्पृष्टाः पुरौकसोऽसुरा असवः सन्तो निपेतुः । महायोगी मयस्तानसुरानानीय त्रिपुरस्थितसिद्धाम्रतरसकूपेऽक्षिपत् तेऽसुरास्तद्रसं स्पृष्ट्वा दृढ़शरीराः सन्त उत्तस्थुस्तदा विष्णुर्गौर्ब्रह्मा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य रसकूपाम्रतं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः सन्तो न न्यषेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारथिधनुर्व्वाणादिकं व्यधात् । ततः शम्भुः सन्नद्धो रथमास्थाय शरन्धनुषि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुरं ददाह । इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं । यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७६ ।
“आरुह्य स रथं दिव्यं सर्व्वदेवमयं शिवः ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः ॥”)

त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति । दह+ल्युः ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामानां दात्री । सा चासौ भैरवी चेति ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यथा,—
“वैष्णव्या मन्त्रखण्डेषु त्रिपुरायास्ततः शृणु ।
तस्यास्तु सर्व्वमन्त्राणि त्रयोदशयुतानि वै ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्राद्यं वाग्भवं स्मृतम् ।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम् ॥
आम्रेडितं वाग्भवन्तु चतुर्थं परिकीर्त्तितम् ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु द्विरुक्तं वाग्भवं तथा ॥
आद्यं तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाक्षरैः ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु प्रथमं परिकीर्त्तितम् ।
द्वितीयं कामराजन्तु तृतीयं वाग्भवं तथा ।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्त्तितम् ॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवान्तेन सप्तमम् ।
तदेव वाग्भवाद्यन्तु अष्टमं परिकीर्त्तितम् ॥
वाग्भवं कामराजञ्चेत्येताभ्यां नवमं स्मृतम् ।
कामराजं तथैवाद्यं द्वितीयञ्चैव मोहनम् ॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यन्तु वाग्भवम् ।
द्वादशं कीर्त्तितं मन्त्रं शेषतस्त्रैपुरं महत् ॥
तस्माद्दत् त्रैपुरं मन्त्रं शृणुष्वैकमनास्त्विदम् ।
शान्तादिस्तस्य चाध्यादिर्वह्निर्व्वाग्भवसंस्थितः ॥
आद्यं त्रिपुरभैरव्या वीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
उपान्त्यश्च तदादिश्च वञ्जनाद्यं द्वयात्मकः ॥
चतुर्थस्वरविन्दिन्दुयुक्तञ्चैतत् द्वितीयकम् ।
उपान्त्यश्च तदादिश्च वह्निः शेषस्वरस्तथा ॥
समाप्तिर्विन्दुसहिता संहितास्तु तृतीयकम् ।
एतत्तत्त्वं विजानाति यो नरो भुवि भूमिपः ॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्मथो महान् ।
एतत्त्रयोदश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोत्फलाः ॥
विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः परास्ते ते प्रकीर्त्तिताः ।
विंशतेस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥”
तस्या ध्यानं यथा,—
“चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तपङ्कजविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्द्ध्वे खड्गबाणौ विभ्रतीं पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरञ्च दधतीं तथा ।
सहस्रसूर्य्यसङ्काशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्तुङ्गस्तनयुगां सितप्रेतासनस्थिताम् ।
स्मितप्रभिन्नवदनां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ॥
तिसृभिर्म्मुण्डमालाभिः शिरोवक्षःकटीषु च ।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
मदिराघूर्णनयनां रक्तदन्तच्छदद्वयाम् ।
चिन्तयेद्वरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि इलाहृदयो यस्याः । सा चासौ मल्लिका चेति ।) पुष्पवृक्षविशेषः । त्रिपुरमालिका इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शेफाली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् पुरति पुरतो ददातीति । पुर अग्रगमने अत्र अग्रदाने+“इगुपधज्ञेति ।” ३।१।१३५ । इति कः । ततष्टाप् ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—
“शृणुतं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम् ।
एतस्या मूलमन्त्रन्तु पूर्व्वमुक्तं रहस्यके ॥
युवयोरिह्वयोः सम्यक् क्रमात्तु प्रतिपादितम् ।
वाग्भवं कामराजन्तु डामरञ्चेति तत्त्रयम् ॥
सर्व्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कुण्डलीयुतम् ।
त्रीन् यस्मात् पुरतो दद्यात् दुर्गा ध्याता महेश्वरी ॥
त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी ।
तस्यास्तु स्नापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकीर्त्तितम् ॥
तेनैव स्नापनं कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण साधकः ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम् ॥
मन्त्रन्तु त्र्यक्षरं ज्ञेयं तथा रूपत्रयं पुनः ।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये ॥
सर्व्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरा मता ॥*॥
इहनं भवनं ज्ञात्वा आद्यां मूर्त्तिं विचिन्तयेत् ।
त्रिधावर्त्याथ हृदये तां मूर्त्तिं शृणु भैरव ! ॥
सिन्दूरपुञ्जसङ्काशां त्रिनेत्रान्तु चतुर्भुजाम् ।
वामोर्द्ध्वे पुष्पकोदण्डं ह्यतोधः पुस्तकं तथा ॥
दक्षिणोर्द्ध्वे पञ्चवाणानक्षमालां दधात्यधः ।
चतुर्णां कुणपानान्तु पृष्ठेऽन्यं कुणपान्तरम् ॥
निधाय तस्य पृष्ठे तु समपादेन संस्थिताम् ।
जटाजूटार्द्धचन्द्रैस्तु समावद्धशिरोरुहाम् ॥
नम्रां त्रिवलिभङ्गेन चारुमध्यां मनोहराम् ।
सर्व्वालङ्कारसम्पूर्णां सर्व्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम् ॥
सद्वद्विषसन्दोहां सर्व्वलक्षणसंयुताम् ।
एवन्तु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधात्मानञ्च चिन्तयेत् ॥*॥

द्वितीयं त्रिपुरारूपं तथैव तु तृतीयकम् ।
आवाहनार्थं देव्यास्तु चिन्तयेत् योनिमुद्रया ॥
बन्धूकपुष्पसङ्काशां जटाजूटेन्दुमण्डिताम् ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णां सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
उदग्रविम्बवक्त्रां पद्मपर्य्यङ्कसंस्थिताम् ।
मुक्ताहारावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
वलीविभङ्गचतुरामामयामोदमोदिताम् ।
नेत्राह्लादकरीं शुद्धां योनिर्वा जगतां तथा ॥
त्रिनेत्रां योगनिद्रां वामीशानमवामुताम् ।
नवयौवनसम्पन्नां श्यामाभचतुर्भुजाम् ॥
वामोर्द्धे पुस्तकं धत्ते अक्षमालान्तु दक्षिणे ।
वामेनाभयदां दर्वीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
प्रसन्नवक्त्रसहमाभां शिरोमालाञ्च बिभ्रतीम् ।
आपादलम्बिनीं कल्हारमासाद्य संस्थिताम् ॥
कदम्बोपवनान्तःस्थां कामाङ्गादकरीं शुभाम् ।
द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेदेवंरूपां मनोहराम् ॥*॥
तृतीयं त्रिपुरारूपं शृणु वेतालभैरव ! ।
जवाकुसुमसङ्काशां मुक्तकेशीं वराननाम् ॥
गण्डस्थले च धवलां चैरवह्निनिभाय वै ।
छन्दे तस्य देवस्य पर्य्यङ्केऽवासनस्थिताम् ॥
रक्तोत्पलैर्भूषिताङ्गीं मुण्डमालां मदाकुलाम् ।
मायाया धारयन्तीञ्च पीनोन्नतपयोधराम् ॥
चतुर्भुजां तथा नग्नां दक्षिणोर्द्धेऽक्षमालिनीम् ।
यरस्तु तदधो वामे ज्ञानमुद्रां तथाभयम् ॥
ऊर्द्धन्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां स्मितानमाम् ।
मन्दस्मितमुखाभां तथा सर्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
एवंविधं तृतीयन्तु रूपं ध्यायेत् पूजकः ।
आद्यन्तु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
डामरं मोहनञ्चापि तृतीयं परिकीर्त्तितम् ।
एकैकन्तु त्रिरूपाणि प्रागविचिन्त्याथ साधकः ॥
मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि सोऽमृतकेऽथवा ।
पूजयेदुपचारैस्तु वह्निर्यद्वत्तथैव च ।'

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥

(अस्या बीजम् । 'हसरै' 'हसकलरी' 'हसरौ' इति मन्त्रकोषः ॥ अस्या विद्यानामतोष निरुक्तिर्यथा । यथा, सक्तिकोपनिषदि । "यद्वो वाच क्षीरात् । कर्णेरयकौषीतकीनादबिन्दात् प्रदीपनिर्माणसकलापसमाविष्टात्रिपुरासौभाग्य वस्तुमात्र्यभेदमतानां दृश्यदर्शनाशावमपनिषद् वाद्ये मयानीति प्राणिनाः ॥" नगरीविशेषः । यथा महाभारते । १ । २५३ । ८ ।
"माहिष्मतीञ्चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ।
इत्यादि सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ॥")

त्रिपुरान्तकः, पुं (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (यथा, काशीखण्डे १०० अध्याये ।
"सुद्युम्नोऽपि सुतात्तस्य तत्रस्तु त्रिपुरान्तकम् ।"
तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवाष्टशतनामस्तोत्रे ।
"भानुर्भावो भिषमार्घ्यः सद्यश्च त्रिपुरान्तकः ॥")

त्रिपुटी, स्त्री दीर्घशिम्बः । त्रिपुटा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । पटिटकारी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१ ।

त्रिपुषा, स्त्री (त्रीन् वातादिदोषत्रयान् पुष्णाति । पुष+क । ततष्टाप् ।) कृष्णत्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिपृष्ठः, पुं (त्रयो वक्राः पृष्ठे मध्यमप्रदेशे यस्येति ।) राजभेदः । तत्पर्य्यायः । प्राजापत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादिखात् 'द्विगोः' । ४ । १ । २१ । इति न ङीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीबिभीतकामलकीफलानि । तत्पर्य्यायः । त्रिफली २ फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नातुष्णत्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तन्नामगुणाः ।
'पथ्याबिभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

("हरीतक्यामलक्या बिभीतस्य फलत्रयम् ।
त्रिफलेत्युच्यते वैद्यैर्वक्ष्यामि भागनिर्णयम् ॥
एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च बिभीतकम् ।
आमलक्यास्त्रिभागञ्च सर्वैकत्र प्रयोजयेत् ।
त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी ॥
आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
वयःस्थापिनी हृद्या विषमज्वरनाशिनी ॥
सर्वरोगप्रशमनी मेधास्मृतिकरी परा ।
वक्ष्यामि योगयुक्तिञ्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
वाते घृतगुडोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
श्लेष्मणि त्रिकटूपेता मेहे समधुवारिणा ॥
कुष्ठे च घृतसंयुक्ता सैन्धवेनाग्निमान्द्यहा ।
चक्षुष्या यकृते क्वाथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
एतेन हरते कण्डूं मातुलुङ्गरसेन सा ।
गुल्मार्शः शूलयकृते सदा स्याद्गुणकारकः ।
चौरेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुडेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः ।
वलीपलितहन्ता च रसायनमेधाकरः स्मृतः ।
सक्षीरं सगुडं क्वाथो विषमज्वरनाशनः ॥
सशर्करा घृतक्वाथः सर्वजीर्णज्वरापहः ॥
यथा वराणां हितकारिणी च
सर्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।
सर्वामयानां प्रशमनी च सद्यः
सतैलकान्तिं प्रतिमां करोति ॥
शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
तयोन्तरे मूत्रयुता त्रिफला च ।
हितातिसारे ग्रहणीविकारे
हिता च तत्रैव चर्व्विका च ॥
पार्श्वे च मध्यामि क्षीररोगे
चौरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।
श्वासप्रसेपि च शिरोगदं च
कुष्ठे च कण्डूपीडिते च ।
नष्टयष्टे कामलकायिमान्द्ये
हिता वरैव त्रिफला हि कल्याः ।
स शीतकाले गुडनागरेण
सशर्करा चौरयुता तथोष्णे ।
वर्षासु शुण्ठ्या सहिता नराणां
फलत्रिका सर्वरुजापहा स्यात् ॥"

इति मद्व्याख्येयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने त्रिफलाकल्पोनाम द्वितीयोऽध्यायः ।)

त्रिफली, स्त्री त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवलीकं, क्ली, (तिस्रो वल्यो यत्र । कप् ।) पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥

त्रिभङ्गी, स्त्री (त्रीन् वातादिदोषान् भनक्ति परिहरतीति । भञ्ज परिहारे+अण् । ततो ङीप् ।) त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
'त्रिभण्डकाली सुवहा त्रिभण्डी त्रिपुटा च सा ।
आग्रेयी कूटरङ्गा निःशल्या त्रिवृता कथा ॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १० ।
'श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुविड्ङ्ग
हरिद्रयो रोध्रकदम्बयोश्च ।
एतं सद्रक्षं प्रयतप्रयोगैः
हन्यात्प्रलि कोष्ठगतानि या स्यात् ।)

त्रिभद्रं, क्ली, (त्रिषु भक्तपानाम्भःस्नानेष्वपि भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिभुवनं, क्ली, त्रयाणां भुवनानां समाहारः । (तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्रादित्वात् न ङीप् । पा॰ २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । १० ।
'तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मयः ।)

त्रिमदः, पुं (त्रयाणां मदानां समाहारः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) मुस्ताचित्रकविडङ्गानि । इति वैद्यकम् ॥ (यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
विड़ मुस्ताचित्रक त्रिमदः समाख्यातः ।")
विद्याभिजनवित्तकृतोन्मदः गर्वः । विद्याधनाभिजनोत्पन्नमदत्रयम् । यथा भागवते । ३ । १ । ४२ ।
'नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां
महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ।
वधात् प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशो
ह्युपैक्षताघं भगवान् कुरूणाम् ।")

त्रिमधु, क्ली, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समाहारः ।) मिलितघृतमाक्षिकशर्कराः वि । तत्पर्य्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता इत्यादयस्त्रयो मधुशब्दा यत्र ।) ऋग्वेदैकदेशः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९० । ६—८ ।
"मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥
मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥")

मधुवातादित्र्यृक्त्रयवेत्ता। यथा,—
"त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥"
इति पङ्क्तिपावनवर्णने मार्कण्डेयपुराणम्।
३१। २३ ॥ तद्व्रतश्च। तद्व्रताचरणेन यस्तद-
ध्यायी सोऽपि। इति विज्ञानेश्वरः ॥ * ॥ श्राद्धे
त्रिवारमधुशब्दोच्चारणविधिर्यथा,—
"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृति-
पूर्व्विकाम्।
मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे मिताक्षराधृतपारस्करवचनम्॥)
त्रिमार्गी, स्त्री, त्रयाणां मार्गाणां समाहारः।
त्रिपथम्। इति व्याकरणम् ॥
त्रिमुकुटः, पुं, (त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गान्यस्य।)
त्रिकूटपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४। ९६ ॥
त्रिमुखः, पुं, (त्रीणि मुखानि यस्य।) बुद्ध-
विशेषः। इति हेमचन्द्रः। १। ४१ ॥
त्रिमुखा, स्त्री, (त्रीणि मुखानि यस्याः।) बुद्ध-
देवताभेदः। सा मायादेवी। तत्पर्य्यायः।
मारीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्र-
वाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रिमूर्त्तिः, पुं, (तिस्रो मूर्त्तयो यस्य।) बुद्धः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, ब्रह्मविष्णुशिवाख्य-
मूर्त्तित्रयवान्। यथा,—
"त्रिमूर्त्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्म्माणि तनुते।"
इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥
(यथाच कुमारे। २। ४।
"नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ॥")
त्रियष्टिः, पुं, (त्रिषु वातपित्तकफात्मकेषु दोषेषु
यष्टिरिव तन्नाशकत्वात्।) क्षेत्रपर्पटी। इति
रत्नमाला ॥
त्रियामकं, क्ली, (त्रीन् धर्म्मार्थकामरूपान्
त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति। यम+
णिच्+ण्वुल्।) पापम्। इति शब्दमाला ॥
त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः।
"त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ॥"
इति वचनात् आद्यन्तयोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकाल-
त्वेन दिनप्रायत्वात् तथात्वम्।) रात्रिः। (यथा,
हरिवंशे। १०२। २९।
"स मत्तो वलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः।
शैशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालसः शशी॥"
त्रिप्रहरान्विते, त्रि। यथा, गोः रामायणे।
२। १०। १७।
"त्रियामापि भृशार्त्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा।
तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा ॥")
हरिद्रा। इत्यमरः। २। ९। ४१ ॥ यमुना।
नीली। शब्दरत्नम्। इत्युणादिकोषः ॥
त्रियुगः, पुं, (त्रीणि युगानि सत्यत्रेताद्वापर-
रूपाणि आविर्भावकालोऽस्य।) विष्णुः। यथा,
भागवते। ७। ९। ३८।
"इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारै-
र्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान्।
धर्म्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥"
"एकस्त्वमेव इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पक्ष-
पातेन रक्षणं तद्विपक्षवधश्च सत्त्वोपाधितो न
स्वत इति तदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसि
पालयसि हंसि घातयसि। कलौ तु तन्न करोषि
यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वावि-
र्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा च तत्रैव।
३। २४। २६।
"स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम्।
विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥"
वसन्तप्रावृट्शरद्रूपकालत्रये, क्ली। यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम्। १२। ७५।
"या ओषधीः पूर्व्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥"
"युगशब्दः कालवाची। त्रयाणां युगानां समा-
हारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि
च।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ कृतत्रेताद्वापर-
रूपयुगत्रयम्। इति ऋग्वेदस्य। १०। ९७। १।
भाष्ये सायनः ॥ षडैश्वर्य्यशालिनि, त्रि। यथा,
महाभारते। ३। ८९। ५।
"त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥"
"त्रियुगौ धर्म्मस्य भार्य्यायां मूर्त्तिसंज्ञायां कृत-
युगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्ते
केशवार्ज्जुनौ इति पुराणपुरुषावेतौ नास्मदादि-
वन्मानुषाविति भावः। यद्वा, त्रीणि युगानि
युगलानि षडैश्वर्य्याणि भगसंज्ञानि वा षड-
ङ्गानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥" इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ॥)
त्रियूहः, पुं, कपिलाश्वः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
अश्ववैद्यके। ३। १०२।
"नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः
स्मृतः ॥")
त्रिरात्रं, क्ली, रात्रित्रयम्। तिसृणां रात्रीणां
समाहारः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः। ४। ११९।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं
स्मृतम्।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥")
त्रिरेखः, पुं. (तिस्रो रेखा यत्र।) शङ्खः। इति
हेमचन्द्रः। ४। २७२ ॥
त्रिलवणं, क्ली, (त्रयाणां लवणानां समाहारः।
पात्रादित्वात् न ङीप्।) सैन्धवं विड़ं रुचकं
मिलितैतल्लवणत्रयम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
("विन्दुसौवर्च्चलश्चैव विड़ं सामुद्रमौद्भिदम्।
एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च लवणानि क्रमादिह ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥)
त्रिलोकी, स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः।
("द्विगोः।" ४। १। २१। इति ङीप्।)
लोकत्रयम्। यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्लो-
कश्च। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥
(यथा, भागवते। १। ५। ७।
"त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥")
त्रिलोकेशः, पुं, (त्रयाणां लोकानामीशः।) सूर्य्यः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः। यथा, महा-
भारते। १३। १४९। ८२।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः ॥"
"त्रयो लोकास्तदात्मानः स्वेषु स्वेषु कर्म्मसु
वर्त्तन्त इति त्रिलोकेशः ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥
महादेवः। यथा, महाभारते। १४। ८।२७।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥"
त्रिलोकाधिपतौ, त्रि। यथा, तत्रैव। ३। ८४।
११७।
"अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम्।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥")
त्रिलोचनः, पुं. (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि
लोचनानि यस्य।) शिवः। इत्यमरः।१।१।३४॥
(यथा, कुमारे। ५। ७२।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥"
लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि। यथा, माघे। १। ७०।
"स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो
मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ॥")
त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः।)
बुद्धदेवीभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः। दुर्गा च ॥
(सा च गायत्रीस्वरूपिणी। यथा, देवीभाग-
वते। १२। ६। ६७।
"त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिवली च त्रिलोचना॥")
त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय त्र्यम्बक-
पूजायै या अष्टमी।) गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णा-
ष्टमी। यथा,—
"ज्यैष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ ! कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम्।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥
अपि च।
"ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि !।
शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः।)
दुर्गा। इति पुराणम् ॥
त्रिलोहकं, क्ली, (त्रयाणां लोहकानां समाहारः।)
सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्धातुत्रयम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥
त्रिलौही, स्त्री, (त्रीणि लौहानि साधनत्वेना-
स्त्यस्याः। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।)
मुद्राविशेषः। यथा, अथ मन्त्रिणां हितार्थाय
त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते।
"सोमसूर्य्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लौहत्रयं तथा।
रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्य्यस्ताम्रो हुताशनः ॥
लौहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यष्टरवंश्यया।

तैलौर्द्धे कारयेन्मुद्रामसङ्कुलितसङ्गताम् ॥
एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्वर्गाः सौरा शुभोदयाः ।
आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्य्याग्निदैवताः ॥
स्वराः षोडश विख्याता स्पर्शास्ते पञ्चविंशतिः ।
व्यापका दश ते कामधनधर्म्मप्रदायिनः ॥
साष्ट सहस्र सजप्य स्पृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः ।
तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री समिधां पूर्व्वसंख्यया ॥
निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानतः ॥
अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः ।
इयं मुद्रा क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥
बालग्रहादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषतः ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः ॥
मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
धारयन्मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

त्रिवर्गः, पुं, (त्रयाणां वर्गः समूहः ।) धर्म्मकामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८१ । ३ ।
'यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥')
त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
"भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो
दद्यात्त्रिवर्गं मधुरञ्च तत्सम ॥")
वृद्धिस्थानक्षयाः । (यथा महाभारते । १२ । ६८ । ६८ ।
"त्रिवर्गश्चापि च प्रोक्तस्त्रिभिरैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गं परमस्तथा ॥')
सत्त्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥ सुनीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्णक, क्ली, (त्रयो वर्णाः सत्त्वरजस्तमांसि यस्य । कप् ।) गोक्षुरकः । त्रिफला । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
'त्रिवर्णकत्र्यूषणयुक्तमेतद्
गुडेन लिह्यादनवेन चूर्णम् ॥")
त्रिकटु । इति मेदिनी । के, १६२ ॥ (ब्राह्मणादिवर्णत्रये श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ॥)

त्रिवर्णिका, स्त्री, (त्रीणि वर्णानि वर्णा यस्याः सा त्रिवर्णा । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वं ।) त्रिहायणी । त्रिवर्णा गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥

त्रिवलि स्त्री (त्रिगुणिता वलिस्तरङ्ग ।) जठरावयवविशेषः । (यथा दशकुमारचरिते । ५।८।७१ ।
ऐन्द्रेणास्याधश्च मध्यं जातं त्रिवलिसंयुतम् ॥'
कृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीपि त्रिवलीत्यपि ।) यथा
'त्रिवलीवलयोपेताम् ॥"

इति जगद्धात्रीध्यानम् ।

त्रिविक्रमः पुं (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति व्याप्नोतीति । वि+क्रम+अच् । यद्वा त्रिषु लोकेषु बलिवञ्चनाय भूयोमस्तर्गेषु क्रमः पादन्यासो यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४९ । ६९ ।
"अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजोऽग्रजः ।"
'त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।
त्रीणि पदानि विचक्रमे इति श्रुतेः ।
'त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्त्तिता मुनिसत्तमैः ।
विक्रामस्तु ततः सर्व्वांस्त्रिविक्रमोऽपि जनार्द्दनः ॥
इति हरिवंशे ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

त्रिविष्टप, क्ली, (तृतीयं विष्टपं भुवनम् ।) त्रिपिष्टपम् । स्वर्गः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।
'विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥")
त्रिभुवनञ्च ॥

त्रिविष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति सीदति । सद्+क्विप् ।) त्रिपिष्टपसत् । (देवः ।) इति हलायुधः ॥

त्रिवीजः, पुं, (त्रीणि त्रीणि बीजानि यस्य ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीनवयवान् वृणोतीति । वृ+क्विप् तुक् च ।) लताविशेषः । तेउड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्व्वानुभूतिः २ सुवहा ३ त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभण्डी ६ रेचनी ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सवहा ८ सरला ९ सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित् । इति भरतः ॥ मालविका १३ मसूरी १४ श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेणी १८ कालिन्द्रिकम् १९ कालमेषी २० काली २१ त्रिवेला २२ त्रिभण्डिका २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्दरत्नावली ॥
कृष्णायाः पर्य्यायः । श्यामा १ पालिन्दी २ सुषेणिका ३ काला ४ मसूरविदला ५ अर्द्धचन्द्रा ६ कालमेषिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ पालिन्धी ८ कालमेषिका ९ । इति भरतः ॥ श्वेतायाः पर्य्यायः । त्रिवृत् १ रुकाथी २ सुवहा ३ त्रिभण्डी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अरुणायाः पर्य्यायः । व्याघ्रादनी १ कुटरणा २ निःसरणा ३ त्रिवृता ४ अरुणा ५ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रमिश्लेष्मोदरार्त्तिकुष्ठकण्डुव्रणनाशित्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणाः । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । मृदुत्वम् । रेचनत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापहत्वञ्च ॥ अस्याश्चान्यविधगुणाः विज्ञेया त्रिवृता सिता । इति राजवल्लभः ॥
श्वेतत्रिवृद्गुणाः । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरापहत्वञ्च ॥ कृष्णत्रिवृता गुणाः । श्वेताहीनगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरेचनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (त्रिभिर्युक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ८ ।
"आ नो यज्ञा त्रिवृतो दयस्व ।'
यथा च मनुः । २ । ४२ ।
"मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ॥")

त्रिवृत्करण, क्ली, (त्रिवृतस्त्र्यवयवस्य करणं मिश्रीकरणम् ।) त्रियमूतेजसां मिश्रीकरणम् । यथा, 'तेजोजलक्षितय प्रत्येकं द्वेधा विभज्य एकमर्द्धं स्वेतरयोरर्द्धे प्रक्षिपेत् ।" इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

त्रिवृतपर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशकत्वेन वृणोति प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् पर्णं यस्याः । ङीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

त्रिवृता स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"त्रिभण्डी त्रिवृता श्यामा कुटरणा कोटरा तथा ।
सर्व्वानुभूतिः सुवहा शब्दे पर्य्यायवाचके ॥"
'कषायं त्रिफला हिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतामलम् ।
सौवर्च्चलार्द्धकर्षञ्च फलार्द्धं चाम्लवेतसात् ॥
तच्चूर्णं शर्करायुक्तं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्त्तिहृत् सिद्धं जीर्णे चाद्यादशीतकम् ॥'
"तुल्याञ्च त्रिवृताकल्कं सिद्धं गुल्महरं घृतम् ।
मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥'
इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेण्यः वारिप्रवाहा वियुक्ता संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेषः । यत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोगः । सा दक्षिणप्रयाग । तस्य सीमनिर्णयः । यथा —
'प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागस्तु समुद्रो यमुना मता ॥'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
इयं मुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी । (अत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योः सङ्गमात् ॥) हठयोगोक्तेडापिङ्गलासुषुम्नाख्यपारिभाषिक नदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
'कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः ॥"
इदमनावृत्वा वेणीति त्रिवेणीरपि पाठः ॥)

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवसीमानो यस्याः ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशङ्कुः, पुं (त्रीणि शङ्कूनि पातकानि यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भव पृथुराजपुत्रः । (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । १३ । १६ ।
"एव त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महायशाः ।
त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृतः ॥")

एष वशिष्ठमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं यज्ञेयं वशिष्ठ एतदशक्यमित्याह ततो राजा तस्य पुत्त्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथा-प्नुयां तथा कुरुत यदि भवद्भिः परित्यक्तास्तदान्यं गुरुमुपासिष्ये वशिष्ठपुत्त्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमब्रुवंशिष्ठो भगवान् अशक्यमिति यत् प्राह तदस्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यद्गुरुमन्यां गतिं गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्त्रा राजानं शेपुः श्वचाण्डालो भविष्यसि । ततस्तस्यां रात्त्रामतीतायां स चाण्डालदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरणमाययौ विश्वामित्रस्तं स्वीयदक्षेण याजयामास तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया बाल्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं व्रज तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तमुवाच त्रिशङ्को ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रमुवाच विश्वामित्रस्तिष्ठेति तमुक्त्वा स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान् सप्तर्षीन् सृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं स्रष्टुमुपचक्रमे देवाः सम्भ्रान्ता ऋषिमब्रुवन् अयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं नार्हतीति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गारोहणं प्रतिज्ञाय कथमनृतं करिष्यामि अतो यावल्लोकाः स्थास्यन्ति तावदमूनि नक्षत्राण्यत्रैव तिष्ठन्तु त्रिशङ्कुरप्यवाक्शिरास्तिष्ठतु । इति रामायणम् ॥ * ॥ बिडालः । शलभः । इति मेदिनी । के, १०१ ॥ चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ खद्योतः । इति शब्दमाला ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।

"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥")

त्रिशङ्कुजः, पुं, (त्रिशङ्कोर्जायते इति । जन+डः ।) हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥

त्रिशङ्कुयाजी, [न्] पुं, (त्रिशङ्कुं सूर्य्यवंशीयराजविशेषं याजयतीति । यज+णिच्+णिनिः ।) विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥

त्रिशरणः, पुं, (त्रीणि शरणान्यस्येति ।) जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) मिलितगुडोत्पन्नाहिमोत्था मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) इतार्हन्मातृविशेषः । सा वर्द्धमानमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिशाखपत्रः पुं, (त्रिशाखं त्रिदलं पत्रमस्य ।) बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिखं, क्ली, (तिस्रः शिखा यस्य ।) त्रिशूलम् । किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा अस्य ।) राक्षसविशेषः । स रावणपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्वन्तरस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।

"सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः । ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥"

शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । ५ । ४२ । ११ ।

"त्रिशिखां भ्रुकुटीञ्चास्य ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः । ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥")

त्रिशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति इनिः । त्रिशिखि दलं यस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिराः, [स्] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि यस्येति ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ।२।१०३॥ ज्वरः । यथा,—

"त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम् ।" इति श्रीभागवतम् ॥

रावणपुत्त्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ । १२५ । ८ ।

"अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः । त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥")

खरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । १२ । ४७ ।

"तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ॥"

स्वनामख्यातत्वष्टुः प्रजापतेः पुत्त्रः । यथा, महाभारते । ५ । ९ । २ ।

"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः । स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥"

असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । ३१ । १२ ।

"वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ॥"

शिखात्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, तत्रैव । २३ । १४७ । ५४ ।

"त्रिशिराजस्य देवस्य शातकुम्भमयो द्रुमः । ध्वजस्तूर्ण्येन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥")

त्रिशीर्षकं, क्ली, (त्रीणि शीर्षाणि यस्य । कप् ।) त्रिशूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥

त्रिशूलं, क्ली, (त्रीणि शूलानि इव अग्राणि यस्य ।) अस्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । त्रिशिखम् २ । इति मेदिनी । खे, ६ ॥ शूलम् ३ त्रिशीर्षकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।२।३०।४६।

"चक्राणि परिघाश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥")

त्रिशूली, [न्] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्त्यस्येति । त्रिशूल+इनिः ।) शिवः । यथा,—

"आद्योऽभेद्यस्त्रिशूली च द्वयकेतुर्महाबलः ॥" इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः ॥

(त्रिशूलधारिणि, त्रि । स्त्रियां ङीप् । यथा, हरिवंशे । १६४ । ११ ।

"त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् ॥")

त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मत्स्ये । ३९ । १२ ।

"त्रिशृङ्गो नरपिश्चैव पर्व्वतावुत्तरौ वरौ ॥")

त्रिकोणः । यथा, कुरङ्गेण हीनस्त्रिशृङ्गासदन्तरिति वारबसुधायः ॥

त्रिशृङ्गी, [न्] पुं, (त्रीणि शृङ्गानीव सन्त्यस्येति । त्रिशृङ्ग+इनिः ।) रोहितमत्स्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

त्रिष्टुप्, [भ्] स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते जड़ीक्रियते इति । स्तुभ जड़ीकरणे+क्विप् । षत्वम् ।) छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ९ । ३३ ।

"इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥") अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४६ ।

"तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुम्मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥ मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ॥"

त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य ।) पुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । सान्ध्यकुसुमा २ सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५ कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८ । सा त्रिविधा । रक्ता १ सिता २ असिता च ३ । अस्या गुणाः । कफकासहरत्वम् । रुच्यत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसन्ध्यं, क्ली, (तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आवन्तोवेति पाक्षिकी क्लीवता ।) पूर्व्वाह्णमध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्ध्यी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।

"सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ! । आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः । गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ! ॥")

त्रिसन्ध्यव्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं व्याप्नोतीति । वि+आप्+णिनि+ङीप् ।) त्रिसन्ध्यघटकीभूतयावत्कालव्यापिनी तिथिः । यथा,—

"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥" इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन नियमाभिधानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सयोर्युग्मवाक्ययोरपवादकं तदपवादकम् । इति तट्टीका ॥

त्रिसमं, क्ली, (त्रीणि हरीतकीनागरगुड़ानि समानि यत्र ।) समत्रयम् । समहरीतकीनागरगुड़रूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः स्रीयते इति । सृ+अप् ।) कृशरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

त्रिसवनं, क्ली, (त्रयाणां सवनानां कालानां समाहारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

त्रिसवनस्नायी, [न्] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले स्नातीति । स्ना+णिनिः ।) त्रिकालस्नायी । इति स्मृतिः ॥

त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा ।) त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसीत्यं, क्ली, (त्रिवारं सीतया सम्मितम् । "सीतयोसम्मिते ।" ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥

त्वरि, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+भावे इन् ।) त्वरा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥

त्वरितं, क्ली, (त्वर+क्तः ।) शीघ्रम् । (त्वरते स्मेति । त्वर+गत्यर्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्तः । यद्वा, त्वरा सञ्जातास्य । त्वरा+तारकादित्वात् इतच ।) तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।१।१।६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।
"बक्रस्तरायशुक्तस्य धर्म्मस्य त्वरिता गतिः ॥")

त्वरितोदितं, त्रि (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवचः । तत्पर्य्यायः । निरस्तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥

त्वष्ट, त्रि, (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति । त्वक्ष तनूकरणे+क्तः ।) तनूकृतः । चाँचा छोला इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । तष्टः २ । इत्यमरः । ३ । ११ । ६६ ॥

त्वष्टा [ऋ] पुं, (त्वेषति दीप्यतीति । त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्ट्टहोत्रिति ।" उणां ।२।९६। इति तृच इतोऽत्वञ्च ।) आदित्यविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
'अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः ।
ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ।
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥"
एते तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः । इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१—१३३ ॥ तथा मात्स्ये च । ६ । ३—५ ॥ त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यत्वात् । त्वक्ष+तृच ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ।२।९८१। (यथा, माघे । ३ । ३५ ।
"त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ॥"
ज्यैष्ठमासे सूर्य्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणां अन्यतमः । यथा विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय । भास्करे ॥"
विश्वकर्म्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।
'तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ।
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥"
प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।५।९।३।
"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत ॥"
महादेवः । यथा महाभारते । १३।१७।१०२ ।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
वर्णसङ्करजातिविशेषः । इत्यमरः । २ ।१०।९ ॥ अस्य पर्य्यायः । काष्ठतष्टशब्दे उत्तपत्तिश्च तत्र द्रष्टव्या ॥ (इन्द्रः । इति ऋग्वेद भाष्ये सायणः । १ । ११७ । २२ ॥ असुरभेदः । इति तत्रैव सायणः । ३ । ४८ । ४ ॥)

त्वाचप्रत्यक्षं, क्ली, (त्वाचं त्वच्-सम्बन्धि प्रत्यक्षम् ।) स्पर्शज्ञानम् । त्वचादेः स्पर्शद्वारा बोधः । यथा, "अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टी निपातने ।
सृजत्येषा प्रजासृष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्वाष्ट्रः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान् । अण् ।) वृत्रासुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ४ ।
"उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो महाविर्म्मल एव च ॥"
विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।
"वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ॥"
त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।२१।८५।
"ततोऽस्त्रं त्वाष्ट्रमादाय चिक्षेप प्रति दानवान् ॥"
तथा, भागवते । ६ । १४ । ९७ ।
"अपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः ॥"
त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण् । चित्रानक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।
"घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणञ्चैव ॥")

त्वाष्ट्री, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः । त्वष्टृ+अण्+ङीप ।) चित्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणोऽपत्यं स्त्री ।) संज्ञानाम्नी सूर्य्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।
"त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवा रूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ ॥")
रथिका । क्षुद्ररथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्विट्, [ष] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ । ९० । २ ।
"अपश्यं द्वारकाश्चार्थं महाराज । हृतत्विषम् ॥")
प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः
स तत् शरीरीति विभाविताकृतिम् ॥")
वाक् । इति मेदिनी । षे, १३ ॥ व्यवसायः । जिगीषा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
"तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौरेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः ॥"
"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

त्विष ऋौ ञ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभ-दाने-सकं-अन्यत्र अकं अनिट ।) ऋौ, अत्विषत् । ञ, त्विषति त्विषते । भासो दीप्तिः । अप्रकाशितार्थे दाने च त्विषौ ञ अनुवर्त्तते । ऋौ, अत्वात्विषत । ञ, अवत्वेषति अवत्वेषते । वर्णो निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष्+हलन्तात् वा टाप् ।) दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्विषाम्पतिः, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः । षष्ठ्या अलुक् ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥

त्विषिः, स्त्री, (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित ।" उणां ४ । ११९ । इति इन् स च कित ।) किरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ९ । ७१ । ९ ।
"उक्षेव यूथा परियन्नरावीदधि
त्विषीरधित सूर्य्यस्य ॥")

त्सर, छद्मगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट ।) दन्त्यवर्गाद्यस्थाने दन्त्यसकारः । त्सरति धूर्त्तः छद्मेन गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ८ । ६ । ८ ।
"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम् ॥")

त्सरुः, पुं, (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति । त्सर + "शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च ।" उणां १ । ७ । इति उः ।) खड्गमुष्टिः । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ तत्पर्य्यायः । मुष्टिः २ तालकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २४३ ।
"ध्येतुस्तवाभिसारसमुचितवेशे । यातोऽस्मि मुकुलितसे ॥
विशति मनो निशितेव त्सरस्य कुसुमत्सरच्छुरिका ॥"
सर्पः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । १ ।
"मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ।"
"त्सरुः कुत्सितगामी जिह्मगः सर्प इत्यर्थः मां पद्येन पादभवेन रपसा । रप इति शब्दकर्म्मा । शब्देन मा विदत् मा जानातु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

थ

थ, थकारः । स व्यञ्जनसप्तदशवर्णः । तवर्गद्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"थकारं चञ्चलापाङ्गि । कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
अष्टवर्गादिसम्प्राप्तं थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
(वर्णाभिधानमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणतस्तत ।
वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षगा गता ॥
ऊर्द्धे कर्ण्यायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् ।
वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥"

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः।
झिण्टी झिरविण्टी दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
कृष्णो बुद्धिर्विकर्मा च दक्षनासाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरसोऽनलः ॥
लोलोजप्यिनी गुह्यः शरचन्द्रविदारकः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

थं, क्ली, रक्षणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। थे, १ ॥

थः, पुं, (थुड संवृतौ+डः।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। थे, १ ॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। भक्षणम्। इति शब्दरत्नावली ॥

थुड, शि संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, थुडति। अथुडीत् तुथोड। इति दुर्गादासः ॥

थुत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ्। थुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः ॥

थुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। थूः थुरौ थुरः। ई, थूर्णः। इति दुर्गादासः ॥

थुर्व्वणं, क्ली, हननम्। थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम् ॥

थूथू, अ, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,— थूथूकृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम् ॥

थैथै, अ, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीतदामोदरः ॥

थोडनं, क्ली, संवरणम्। इति थुडधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्) ॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबिन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम् ॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दत्तं कलत्रकम्।
दीनं ध्यानञ्च दानञ्च भक्तिराद्यवनी धरा ॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लज्जा ना त्रिकण्टकी ॥
स्वस्तिकः कुटिलास्यश्च कृष्णशोभा जितेन्द्रियः।
धर्म्मज्ञः कामदेवश्च क्षमा बहुसुखप्रदा ॥
हरिद्रापुरमन्त्री च दक्षपार्ष्णिश्चरेखकः ॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः ॥

दः, पुं, (दैप शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी। दे, १ ॥ (दो छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददोदुद्दद्दादी दाददोदूददीददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः ॥"
"दद्यते इति दादो दानम्। दददाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः ॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७ ॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका ५। इति शब्दरत्नावली ॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली ॥ दुष्टमुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ६।
"परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ॥"
दंश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७ ॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णञ्चातिस्रवत्यसृक् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८ ॥ खण्डनम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५११।
"वर्णच्छविर्न ललाटे न मुखितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमपायचतुरेण ॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः ॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवार्दितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥
प्लोतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते। १२। ३। १९।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम
महासुरः ॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांसशोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः ॥ एतद्विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दन्श+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३ ॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १०८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रष्ठे तत्र सङ्क्रुधि।
विद्रुतो विषघाटायां निपत्य निहतः खशैः ॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि ॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दंश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते। ३। २६८। १८।
"संनद्धं सर्व्वं रथेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि ॥"
दन्श+भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ कामडान छलकुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनचाहिभिः कृष्णैर्दीप्तैश्च चतुर्वेक्षणि ॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरुः भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवद्दुष्टं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २९। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥"
दंश्यते इति। दन्श+णिच्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः ॥ (भाषमाणः। यथा, महाभारते। ४। ४०। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः ॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। स्वल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोटडाँश इति भाषा ॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति। दन्श+"दाम्नीशसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् [illegible]

त्र्याहैहिकः, त्रि, (त्र्याहाय ईहायां चेष्टायां भवमैहिक धनम् । "तत्र भव ।" ४ । ३ । ५३ । इति ठञ । त्र्याहे दिनत्रये मध्ये यस्य ऐहिकं धनं यस्य ।) दिनत्रयनिर्वाहोचितधनयुक्तः । यथा
"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्याहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥"
इति मानवे । ४ । ७ ॥
"कुशूलधान्यक इति । कुशूलो व्रीह्यागार स्वार्थ्याभिधायिका । इष्टकादिनिर्मितागार धान्यधयो भवेत् । अथ कालविशेषापेक्षायाम् । यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्य नैमित्तिकधर्मकार्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रय सर्वाधिक वा निर्वाहो भवति तावद्धन कुशूलधान्यक उच्यते । वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधन कुम्भी धान्य । प्राक सौमिकी क्रिया कुर्यात् यस्यान्न वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन एव स्यास्य वार्षिकधनधान्याभ्यनुज्ञानात् । मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वैकल्पेन समासचयं वक्ष्यति तन्मध्यया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिण समुचित धनतुषरसंचय । मेधा तिथिस्तु । यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्य दारादिमतस्त्रिवर्षपर्यन्तस्थितिर्भवति तावत् सुब धान्यधनमपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यादिनिचय कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान् । गोविन्द राजस्तु कुशूलधान्यक इत्यनेनद्वयापत्य कोष्ठ प्रमाणधान्यसंचयो वा स्यात् द्वादशाह मात्रपर्याप्तधन । कुम्भीधान्यक इत्यनेनद्वादशाह उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसंचयो वा षडहमात्र पर्याप्तधन ।
द्वादशाह कुशूलेन इति कुम्भ्या त्र्यादि घट । इत्यागमनां मन्त्रिदराथोऽति नाद्वथवट ।
त्र्यहा यदा तद्यो भव ऐहिक त्र्याहपर्याप्तमैहिक धन यस्य स त्र्याहैहिक तथा वा श्वस्तन दिन वर्षनिर्वाहोचितधन इत्यर्थ । श्वाभवं श्वस्तन भक्त तन्त्राकौति मत्वर्थीयमिक ताका यथ समास तदा वा भवेत् ।" इति कुल्लूकभट्ट ॥

त्र्यार्षेया पुं (त्र्यरिदं त्र्यार्षेय । त्रि+ढक । यथ त्र्यार्षेयाः वाधिरत्वा मिकारोऽपि इत्या मत्स्याना वैराम् ।) अन्धवधिरमूका । यथा,
"अन्धानाथि च बधिरान्मूकान् निकाम्यकरक मन्यमन्तानि । तथा हि निर्दोषधिकस्वी निर्मल सुप्रार्थनाम निवर्तक इति इत्यमन्ते उक्तम् । तत्र त्रैश निरक्तो निरिद तान्तरकविरात् तथो अन्तरकविराग त्र्यार्षेयान्तमर्देशकस्यो त्र्यादिवद्धर्य त्र्यार्षेयं त्र्यहमन्दैसरस्वात्वाचनम् बहवरेद् त्र्यदृगनिमन्यकाराम् । (अत्र त्र्यार्षेय शब्दे अत । निगद्य । मोयपिन ।)

त्र्याहिकः, त्रि, (त्र्याहे भव । त्र्याह+ठञ ।) तृतीयेऽह्नि भव । यथा, ऐकाहिकद्व्याहिक त्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्यादि चरादित्वाद्योगम् ।
("एकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापर । चैत्याज्वरश्चतुर्थोऽपि विज्ञानीयाद्विचक्षण ॥" इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अस्यौषध यथा —
"रसन गन्ध शृङ्गस्य स्निग्धियोव्य मारिकम् । गौलिकाया जयन्त्या च तण्डुलीयेन भावयेत् ॥ प्रत्येक सप्तसप्ताह गुञ्जा गुञ्जाष्टयुग्मम् । जरयेन् घृतेनादान् त्र्याहिकज्वरशान्तये ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
त्र्यूषणं क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां समाहारः । पात्रादिवत्वात् ङीप् न ।) मिलितशुण्ठीपिप्पली मरिचम् । इत्यमरः । २ । १० । १११ । (यथा, गारुडे १६८ अध्याये ।
"समांशौ चित्रक धान्य त्र्यूषणं जीरकं तथा ॥")
त्र्यूषण, क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिच शुण्ठीनां समाहारः ।) त्र्यूषणम् । इत्यमर टीकायां भरत ॥
(पिप्पलीमरिचशुण्ठीत्रयमेतद्विमिलितम् । त्रिकटु त्र्यूषण व्योष कटुत्रयमथोच्यते ॥' इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥
अस्य गुणा यथा,—
"त्र्यूषण दीपन हन्ति श्वासकासत्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदश्लीपदपीनसान् ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
(घृतविशेषः । यथा, चरके चिकित्सास्थाने २९ अध्याये ।
"त्र्यूषणं त्रिफला द्राक्षा काश्मर्याणि परूषकम् । द्वे पाठे देवदार्व्यद्धि स्वगुप्तां चित्रक शठीम् ॥ ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् । त्रिकण्टकं विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥ प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं काससर्पिर्बेत् । ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम् । त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम् ॥")

त्र, त्रि, (युष्मद्+त्र । "मपर्यन्तस्य ।" ७ । २ । ९८ । इति त्वादेश ।) भवान् । तुमि इति भाषा । युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तपदोऽयं सिद्धमपि समास । इति व्याकरणम् ॥

त्व, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति । तन+"तनो-तेरन्न च ।" उणा । २ । ६१ । इति अन् टित् अपि च ड । आत्मानं विस्तारयति त्वमि अन्यत् ।) भिन्न । अन्य । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥ (दक । इति मेदिनी । १ । ७ । यथा ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।
"उत त्व सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥"
इत्यत्र सर्वं इत्येके आदेश ब्रह्मणो इत्याहु ।")

"त्वग्ब्रह्मैव एकवाची । एक । ... यस्यज्ञपि समस्त दर्शनफलाभावात् पश्यति । स एव पोनो वाचं न शृणोति इत्यनेनार्थेनाविद्वांसमभिहितं ।" सायण ॥)

त्वक्, [च] स्त्री, (त्वकि इति । त्वच संवरणे+क्विप् । तनोति विस्तारयतीति । तन+ "तनोतेरनश्च व ।" उणा । २ । ६३ । इति चिक् च ।) इन्द्रियविशेष । यथा,—
"पूर्वेभविभक्तायुक्त देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मत । उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्य गोचर सोऽपि च त्वच । कर्णाद्यन्तसुखे योग स्पर्शमत्रापि कारणम् मनसाधिष्ठे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥"

वल्कलम् । (यथा, रघु । २ । ३७ ।
"कण्डूयमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ॥")
गुडत्वक् । (यथा सुश्रुतसंहितायाम् । ४४
"त्वगुग्रीदयमात्रे कर्णोत्सर्गेण मधुनैवा पटवाश प्रदद्याश् वाताकफप्रकोपेषु ।")
चर्म । इति मेदिनी । चे ६ ।
त्वचम्भरा २ । इत्यमरः । अयमरा १ । तट्टीका । त्वचम् ॥ तथा ॥ चर्म ६ हस्ती ८ । इति शब्दरत्नावली । रघु । ३ । ३१ ।
'त्वच स मेध्या परिधाय रौरवी मशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् । न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिव क्षिताधभूदेकधनुर्धरोऽपि स ।"
त्वचुक । यथा मनु । ५ । ७८ ।
"महतोऽप्यौषधो मात्रान् त्वचं प्राणिहितहन्यो त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः । ६ ।
भाषा ।

त्वक्कटुर, पुं (कटुं ददातीति । रा+क । कट्फर ।) व्रण । इति हारावली । ११६ ।
त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशस्य क्षीरमस्या । वंशरोचना । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ।
(वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यं ।
त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशस्य क्षीरमस्या । टित्वात् ङीष् ।) त्वक्क्षीरा । इति मेदिनी । (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"निग्धामधुका त्वक्क्षीरी विदारी मिश्र त्वमा ।"
(पर्यायोऽस्या यथा,—
"तवराक्षीरिका शौरी तुगाक्षीरी तुगा शुभा त्वक्क्षीरी वंशजा शुभा वंशरोचनी वंशजा ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
त्वक्छद, पुं (त्वचि छदनं यस्य ।) कोविदार इति दक्षमाला । कोविदार इति भाषा ।

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्राण्यस्य ।) गुड़त्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२। ४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।१७०।१८।
"चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥"
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥")

त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ४० ॥ तनुपत्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचश्चर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी+स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प+गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वक्ष, त्वचोग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो ग्राहश्चर्म्मणो ग्रहणम् । त्वक्ष त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वक्षति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्ष, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, त्वक्षिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं तनूकरणम् । त्वक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७ ।
"पञ्चालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥"
वंशस्य त्वगपि । बेँचाड़ि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
"अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ॥") गुड़त्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणरुचः । रन्ध्रवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तजसारँश इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।
"त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥")

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद्+णिनिः+ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंश उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलवालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन+डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"मन्दोष्णलोध्रगौराम्रपूर्वस्तु कनकस्य च ।
तैलोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्गौरप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव संकाश्च चर्म्मदोषश्च नश्यति ॥"
इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, "महारोगिणः पापरोगाक्रान्ततमरोगवतः । ते च उन्मादत्वग्दोषौ राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन+डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच, श वृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) चकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । वृतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
"सोमवल्कोऽम्लता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥")
तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वनप्रियम् १५ नटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामशमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकारत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १२६ ।
"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्धरोमा मृदुत्वचः ॥"
कञ्चुकः । खोलस् इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २४९ । ११ ।
"विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ॥")
गुड़त्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच्+भावे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति अच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचेपत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वग्वान् । त्वग्वत्+इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६४ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) चुक्रिका । इति हारावली ।९७॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन+"तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनश्च वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वञ्च, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) चकारयुक्तादिः । उ, त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वञ्च, उ ध सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद्+छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")

त्वर, ञि ष म ङ त्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । वा रुषामत्वरसंघुषास्वनिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि वेदेवृषारणभेदार्थमेतद्ग्रहणमन्यमन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । त्वर इव शीघ्रमश्वागमन् । नाधुनेतुमयशाः स त्वरे । इति दुर्गादासः ॥

त्वरणं, क्ली, (त्वर+भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर+ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । २८ ।
"आरोपीश्च वाक्योपीश्च त्वरणाः क्षपणाश्च याः ॥")

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+"घटादयः षितः ।" इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २ । २६ ॥ आवेगः ३ रभसः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६॥ (यथा, महाभारते । ३ । २९९ । २७ ।
"असत्यत्वं मया पूर्व्वं निर्जितो जीवितप्रियः ।
सत्तोऽन्यातिरिति ज्ञात्वा मा त्वरा मरणे पुनः ॥")

त्रिषन्धि स्त्री (त्रयाणां सन्धीनां समाहारः।) त्रिकालकम्। इति शब्दचन्द्रिका। (यथा, अथर्ववेदे। ११। १०। १।
"ईशां वो वेद राज्यं त्रिषन्धे अरुणैः केतुभिः सह।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि पृथिव्यां ये च मानवाः।")

त्रिसुपर्ण, पुं ऋग्वेदस्य बह्वृचाम्भागः। तद्व्रतञ्च। तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः। इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः। (यथा, मनुः। ३। १८५।
"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्।")

त्रिस्रोता, [स्] स्त्री, (त्रीणि स्रोतांसि यस्याः। यद्वा त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्त्यपातालेषु स्रोतांसि यस्याः।) गङ्गा। (यथा, माघे। ३। १०।
"अङ्गुष्ठनिष्ठ्यूतमिवोद्वहन्ते
त्रिस्रोतसः सान्ततधारमम्भः।")
नदीभेदः। इति मेदिनी। से ६१।

त्रिहल्य, त्रि, (त्रिवारं हलेन हतम्। हल + "नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्य्यतुल्य..." ४।४।९१। इति यत्।) वारत्रयहलकर्षितम्। तत्पर्यायः। त्रिगुणाकृतम् २ तृतीयाकृतम् ३ त्रिसीत्यम् ४। इत्यमरः। २। ९। ९।

त्रिहायणी स्त्री (त्रयो हायना यस्याः। "दाम हायनान्ताच्च।" ४।१।२७। इति ङीप्। 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य।' इति णत्वम्।) त्रिवर्षा गौः। इत्यमरटीकायां रमानाथः। (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २२। ८। ११। 'अनुगतस्य त्रिहायण्योऽग्नीषोमीया प्रथमजा राजोऽन्यो मरुतोऽश्वपीडस्या मित्रध्न मारुताः।') द्रौपदी। यथा —
"तस्मै युग यस्मात् त्रेतायां जनकात्मजा।
द्वापरे द्रौपदीच्छाया तेन प्रोक्ता त्रिहायणी।"
इति ब्रह्मवैवर्ते गीताजन्मखण्डम्।
(त्रिवत्सरे त्रि। यथा महाभारते। ३। २१८। ६।
'अथ महाराजो भवा अन्यविधा त्रिहायणान्।
हृत्वा गायत्रे धाना अवदत कुरुनन्दन।")

त्रुट क ट } छिदि। इति कविकल्पद्रुमः।
त्रुट य छिदि } (चुरां आत्मं-चुरां पर-अकर्म द्विधाभावमात्रे स्वर छेदनमात्रे सक सेट।) ट्वौ स्वधप्रथमाल्गे। क ट त्रोटयते। य त्रुट्यति त्रुटति। गुणाद्वयान्तस्यैव कुटादित्वमिति। त्रिधाशिष्यत्र न कुटादित्वम्। त्रि त्रुटति अत्रटीत्। प्रत्ययस्तु छिदोऽभावेऽपि। यथा अस्यद्भीमधनुस्त्रटीतिमिनः इति महानाटकम्। मयातमस्तुटतिमिरकुम्भिकुम्भस्थले। कर्म्मणोऽभावेऽपि यथा। व्याहयाते यदि सवाम्यसि पादतस्ते जघन त्रुटत्। इति दुर्गादासः।

त्रुटि स्त्री (त्रुट्यते इति। त्रुट + "इगुपधात् कित्।" उणां ४।११९। इति इन् स च कित्।) त्रुटिका। (यथा सुश्रुते। उत्तरतन्त्रे। ५९।
"उत्कारिकां मर्दित माषराजी
पक्वा समस्थे त्रुटिकोलपत्रे।"
अल्पा पर्य्यायो, यथा —
"अवघ्राय तीक्ष्णगन्धा च प्रस्थैना त्रिपुटा
त्रुटिः।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)
अल्पम्। संशयः। कालविशेषः। स च क्षणाः चतुर्थांशाष्टमभागः। इत्यमरः। ३।३।३८। भरतः। इति टीकायां भरतः। यथा, भागवते। ३। ११। ५।
"अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्।
त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः
स्मृतः।")

त्रुटिबीज, पुं (त्रुटिरल्पं बीजमस्य।) कचु। इति शब्दमाला।

त्रुटी, स्त्री, (त्रुटि + "कृदिकारादक्तिनः।" इति वा ङीष्।) त्रुटिः। इत्यमरटीकायां भरतः।

त्रुम्प, वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सक सेट।) त्रुम्पति। इति दुर्गादासः।

त्रुम्फ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं सकं-सेट।) त्रुम्फति। इति दुर्गादासः।

त्रुप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां पर सकं सेट।) त्रोपति। इति दुर्गादासः।

त्रुफ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं-सकं सेट।) त्रोफति। इति दुर्गादासः।

त्रेता स्त्री (त्रीन् भेदान् इता प्राप्तेति। यद्वा, त्रिभिरिता। पृषोदरादित्वात् साधुः। यत्रोक्तं हरिवंशे, हरिवंशे। २०९। ५।
"त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः।
यस्मात् तस्मात् स त्रेताग्निरिति स्मृतः।")
दक्षिणाग्नि गार्हपत्य आहवनीय इत्यग्नित्रयम्। इत्यमरः। २।७।२०। (यथा, हरिवंशे। २९। ३९।
'मथित्वाग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत स नराधिपः।
इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम्।
अग्निमेका पुरा ह्यासीत् त्रेताग्नि समकारयत्।
एकोऽग्निः पूर्व्वमेवासीत् ऐलस्त्रेतामकारयत्।")
द्वितीययुगम्। तस्य परिमाणं यथा —
'त्रिलक्षाधिकसहस्रैः नवषण्णवत्यधिकैश्च।
चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेण च।
द्विषष्टिलक्षपरिमितं सहस्रनवकाधिकम्।
त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितम्।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्। ७।
तस्य धर्म्मा यथा —
"त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादानतो भवेत्।
अल्पक्लेशान्विता लोकाः कथित्‌ केचित्‌ तथा
प्रजाः।
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः शुभ्रचेतसः।
सत्ता भूमिस्पृशा यूना सर्व्वे शास्त्रविदः।
आम्रकार्य्य महात्मानो धन्याधान्यपरायणाः।
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यकथा जितेन्द्रियाः।
तपोऽनुरता नित्यं मातारो विष्णुसेविनः।
काम्यकर्म्मरताश्चैव क्रियासक्ता दयान्विताः।
बहुस्वरा च यज्ञार्था पुराणे विहिताः स्मृताः।"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे।

त्रेतायुगं, क्ली, (त्रेतैव युगम्।) द्वितीययुगम्। तस्योत्पत्त्यादि यथा, —
"कार्त्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे त्रेतायुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारत्रयम्। वामनपरशुरामश्रीराम श्चैव। पुण्य तीर्थं पुष्करम्। मानं रजतम्, पुष्करलोमकं तीर्थम्। वाचिकः पापः। अस्थिगता प्राणाः। चतुर्दशहस्तपरिमितो मानवदेहः। दशसहस्रवर्षं परमायुः। पात्रं रौप्यपात्रम्। तद्युगमानं १२९६०००। तत्र राजानः वलिपृथूवेणपृथुत्रसदस्युमान्धातृ-मल्लयन्त्रीमम्मगौरीपारमदवश्वीरामचन्द्रो ज्ञाता सर्व्वे चक्रवर्त्तिनः। लक्षपदम्।
रामप्रतिज्ञा नित्यं त्रेतायां तीर्थदर्शनम्।
अधिकामपरा लोका राजानो यज्ञसाधिनः।
तत्र तारकमन्त्रम्।
राममारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन॥"
इति इमाहितपत्रिकायां समजीवम्।

त्रेतायुगाद्या, स्त्री, (त्रेतायुगस्य आद्या प्रथमा तिथिः।) त्रेतायुगारम्भतिथिः। सा च कार्त्तिकशुक्लनवमी। तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्।

त्रेधा व (त्रिप्रकारम्। "संख्याया विधार्थे धा।" ५।३।४२। इति धा। "एधाच्।" ५।३।४६। इति धा स्थानेऽस्य एधाच्।) त्रिधा। इति मुग्धबोधम्। (यथा, ऋग्वेदे। १।२२।१७।
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्।
समूढमस्य पांसुरे।")

त्रै ङ पालने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्म सकं अनिट।) रक्षकत्वादादि। ङ त्रायते। परिन्नायोऽयादौ त्रायीत त्रायते वा त्रिध त्यात्‌ वा त्रायतेति त्रै धातुम्। केचित्‌ त्राते वा पत्रात इति क्रमदीश्वरः। इति दुर्गादासः।

त्रैगुण्य, क्ली, (त्रिगुणानां भावः कर्म्म वा। त्रिगुण + ष्यञ्।) त्रिगुणधर्म्मः। सत्त्वरजस्तमः। यथा —
'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।"
इति श्रीभगवद्गीता।
त्रैश्वर्य्यमाहात्म्यम्। यथा, —
'त्रैगुण्यलक्षितैश्वर्य्यमहिमवानिति।"
इति श्रीभागवतवाक्यम्।
त्रिभिः पूरणश्च।

त्रैध, व (त्रिप्रकारमिति त्रिधा। तत्र "द्विव्योश्च धमुञ्।" ५।३।४५। इति धा स्थाने धमुञ्।) त्रिधा। इति मुग्धबोधम्। (यथा महाभारते। ३। ३२। ३२।
"सर्व्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत।
पुंस प्रयत्नजं किञ्चित्‌ त्रैधमेतन्निरुच्यते।")

त्रैपुरः, पुं, (त्रिपुर एव । स्वार्थे अण् ।) त्रिपुरदेशः । तत्पर्य्यायः । डाहलः २ चैद्यः ३ चेदिः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥ (देशोऽयं कामरूपस्य सीमाप्रदेशः । यथा, कामाख्यातन्त्रे ।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि ॥"
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत् ॥
त्रिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते ।२।३१।५८।
"माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं स्ववशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम् ॥"
तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।
"सोशला: कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥"
त्रिपुराधिष्ठितासुरभेदे । यथा, हरिवंशे । १२६ । ५४ ।
"येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वं
दग्धा घोरेण वितथान्ताः शरेण ॥")
त्रैलोक्यं, क्ली, (त्रिलोकी एव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) त्रिलोकी । यथा, मार्कण्डेये ।
"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ॥"
त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः । एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रतिभातीति ज्ञानात् तथात्वम् ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाङ् इति ख्याता ॥
त्रैविद्यः, पुं, (ऋग्वेदयजुर्व्वेदसामवेदरूपास्तिस्रो विद्या यस्येति त्रिविद्यस्ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, तिस्रो विद्या अधीते वेद वा ।"तदधीते तद्वेद ।" ४।२।५९ । इति अण् ।) त्रिवेदज्ञः । त्रिविद्यावेत्ता । यथा । मनुः । १२ । १११ ।
"त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
(व्रतविशेषे, क्ली । यथा, मनुः । २ । २८ ।
"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥"
"त्रैविद्याख्येन च व्रतेन ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । २ । २४ ।
"धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यञ्च गुणाश्रयम् ॥"
"त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्म्मम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)
त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
त्रोटिः, स्त्री, (त्रोट्यते भिद्यतेऽनयेति । त्रोटि+ "अच इः ।" उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) चञ्चुः । कट्फलम् । पक्षी । मीनभेदः । इति मेदिनी । टे, १८ ॥
त्रोटिहस्तः, पुं, (त्रोटिश्चञ्चुर्हस्त इव ग्रहणसाधनं यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) त्रोटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रोत्रं, क्ली, (त्रायते शिक्ष्यते नियन्त्यतेऽनेनेति । त्रै पालने+"अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।" उणां । ४ । १७२ । इति उत्रः ।) गवादिताड़नदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ प्रवयणम् ४ । गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैणुकम् २ वेणुकम् ३ इत्यमरभरतौ ॥ अस्त्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ आरूपक्रिया । व्याधिभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
त्रौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । रेफमध्यः । ऋ, अतुत्रौकत् । ङ, त्रौकते । इति दुर्गादासः ॥
त्र्यक्षः, पुं, (त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य । ततः समासान्तषप्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०६ । ११ ।
"आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनम् ॥"
दैत्यविशेषः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
"भो भो दानवदैतेया द्विमूर्द्धंस्त्र्यक्ष ! शम्बर ! ।
शतबाहो ! हयग्रीव ! नमुचे ! पाक ! इल्वल ! ॥"
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ४३ । १ ।
"चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ॥")
त्र्यक्षरः, पुं, (त्रीणि अक्षराणि यत्र ।) घटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रीणि अकारोकारमकारात्मकानि अक्षराणि यत्र । प्रणवादौ, त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६६ ।
"आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥"
छन्दोभेदे, स्त्री । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ९ । ३१ ।
"विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् ॥"
"विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा तान् तादृशान् मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ।" इति वेददीपे महीधरः ॥)
त्र्यङ्गटं, क्ली, (त्रिभिरङ्गैरट्यते गम्यते इति । त्र्यङ्ग+अट्+अप् । शकन्ध्वादित्वादलोपः ।) शिक्यभेदः । धौताञ्जनी । इति मेदिनी । टे,४४॥
त्र्यङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैरटतीति । अट्+अच् ।) धौताञ्जनी । शिक्यभेदः । ईश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥
त्र्यञ्जनं, क्ली, (त्रयाणां अञ्जनानां समाहारः ।) अञ्जनत्रयम् । यथा, कालाञ्जनं पुष्पाञ्जनं रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्र्यध्वगा, स्त्री, (त्रिषु अध्वसु मार्गेषु गच्छतीति । गम+डः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्र्यम्बकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य । शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५९ । १२ ।
"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥"
"त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकः पिता ।"इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः ।) एकादशरुद्राणामन्यतमः । यथा, मात्स्ये । ५ । २९—३० ।
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥")
शिवांशचन्द्रशेखरनामकपौष्यराजपुत्रः । यथा,
"एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ॥
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ।
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ॥
अभिषिच्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम् ।
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ॥
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ।
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ।
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ॥
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिषेवितः ।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ॥
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ।
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ॥
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
त्र्यम्बकसखः, पुं, (त्र्यम्बकस्य महादेवस्य सखा बन्धुः । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
त्र्यम्बका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याः ।) दुर्गा । यथा,—
"सोमसूर्य्यानलास्त्रीणि यस्या नेत्राणि अम्बिका ।
तेन सा त्र्यम्बका देवी मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥")
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
त्र्यहस्पर्शः, पुं, (त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश+पचाद्यच् ।) त्रिदिनस्पृक् । तिथित्रयस्पर्शयुक्तमहः । इति ज्योतिषम् ॥
त्र्यहस्पृशं, क्ली, (त्र्यहं स्पृशतीति । स्पृश+ "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) त्र्यहस्पर्शः । तथा च वशिष्ठः ।
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥
फलमिति वैदिककर्म्मपरम् ॥
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते
मासि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥
दिनपाते दिनक्षये ।
त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्व्विधेयः ॥
विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म्म
सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

त्र्यहैहिक त्रि, (ईहायां चेष्टायां भवमैहिकं धनम्। “तत्र भव।” ४।३।५३। इति ठञ्। त्र्यहे दिनत्रये पर्य्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य।) दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधनयुक्तः। यथा
‘कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा। त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा॥”
इति मानवे। ४। ७॥
“कुशूलधान्यक इति। कुशूलो व्रीह्यागारं स्यादित्यभिधानिका। इष्टकादिनिर्म्मितागारं धान्यसञ्चयी भवेत्। अत्र कालविशेषापेक्षायाम्।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥
इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः। तेन नित्यनैमित्तिकधर्म्मेणात्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्व्वाहो भवति तावद्धनं कुशूलधान्यकमुच्यते। वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनं कुम्भीधान्यं। प्राक् सौमिकी क्रिया कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन एतस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितं संवत्सरसञ्चयः। मेधातिथिस्तु। यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतस्त्रिवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यादिनिचय कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुशूलधान्यक इत्येतद्व्याचष्ट कोष्ठप्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्य्याप्तधन। कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्रपर्य्याप्तधन।
द्वादशाहं कुशूलेन इति कुम्भ्या दिनानि षट्।
इमामश्लाघ्यां गोविन्दराजोक्तिं नाद्रियन्ते।
ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकः तथा वा स्यात् दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधन इत्यर्थः। श्वोभवं श्वस्तनं भक्तं सञ्चयास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ्समासः तथा वा भवेत्। इति कुल्लूकभट्टः॥
त्र्यार्षेयाः, पुं (ऋषेरयं आर्षेयः। ऋषि+ढक्। त्रय आर्षेया ऋषिधर्म्मा नेत्रादीन्द्रियक्रिया भावरूपा येषाम्।) अन्धबधिरमूकाः। यथा।
“यथोक्तानि वचनानि सर्व्वाणि तिर्य्यगधिकरण्यन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे। तिर्य्यक्षु अत्र्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र देवत्र तिरश्चां विधिहानकरणविरहात् सङ्गो प्रवरविरहात् त्र्यार्षेयाणामन्धबधिरमूकानां अवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहाच्चेति श्रीमच्छौबरभाष्यसिद्धान्तचन्द्रेषु विधिश्चतिर्य्यगधिकरणम्॥ (त्रय आर्षेया अवयवो यत्र। त्रिप्रवरे गोत्रभेदे॥)

त्र्याहिक, त्रि, (त्र्यहे भवः। त्र्यह+ठञ्।) तृतीयेऽह्नि भवः। यथा, ऐकाहिकद्व्याहिकत्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्याद्य पराजितास्तोत्रम्॥
(“ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः। चलाज्वरश्चातुर्थोऽपि विनाशीयाह्निकस्तथा॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥
अस्यौषधं यथा —
‘रसनं गन्धं सूतञ्च शिखिग्रीवञ्च मादकम्।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयेन भावयेत्॥
प्रत्येकं सप्तसप्ताहं शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम्।
भक्षयेत् घृतेनादौ त्र्याहिकज्वरशान्तये॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)
त्र्यूषणा स्त्री, (त्रयाणां ऊषणानां समाहारः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न।) मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचम्। इत्यमरः। २। १०। १११। (यथा, गारुडे १९८ अध्याये।
‘यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं तथा॥”)
त्र्यूषण क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिचशुण्ठीनां समाहारः।) त्र्यूषणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(पिप्पलीमरिचं शुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम्।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रयमथोच्यते॥’
इति वैद्यकपरिभाषायाम्॥
अस्य गुणा यथा,—
“त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्॥’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
(घृतविशेषः। यथा, चरके चिकित्सितस्थाने २२ अध्याये।
“त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम्।
द्वे पाठे सरलं धात्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम्॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
त्रिकण्टकं विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम्।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्॥’)
त्व, त्रि, (युष्मद्+सु। ‘त्वाहौ सौ।’ ७। २। ९४। इति त्वादेशः।) भवान्। तुमि इति भाषा। युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपोऽयं लिङ्गत्रये समानः। इति व्याकरणम्॥
त्व त्रि, (तनोति विस्तारयतीति। तन+“तनोतेरनश्च व।” उणां। २। ६३। इति चात् क्विप् अनश्च व। आगमशासनस्यानित्यत्वात् तुगभावः।) भिन्नः। अन्यः। इत्यमरः। ३। १। ८२॥ (एकः। इति निरुक्तिः। १। ७। यथा ऋग्वेदे। १०। ७१। ४।
‘उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥”

“त्वशब्द एकवाची। एकः। उतशब्दोऽप्यर्थे। पश्यन्नपि मनसा पर्य्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श। दर्शनफलाभावात् पश्यति। त्व एकः शृण्वन्नपि वाचं न शृणोति अवगमफलाभावात्। इत्यनेनार्थेनाविद्वानभिहितः॥” इति तद्भाष्ये सायनः॥)
त्वक् [च्] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदश्शोणितादिकमिति। त्वच संवरणे+क्विप्। यद्वा तनोति विस्तारयतीति। तन+“तनोतेरनश्च व।” उणां। २। ६३। इति चिक् अनश्च व।) इन्द्रियविशेषः। यथा,—
“पूर्व्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः॥
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्॥
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्॥”
इति भाषापरिच्छेदः॥
वल्कलम्। (यथा, रघुः। २। ३७।
“कण्डूयमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य॥”)
गुडत्वक्। (यथा बृहत्संहितायाम्। ७७। १९।
‘त्वग्घ्रीरचमभागैः सम्मेलाधैन संयुतैश्च। पटवासः प्रवरोऽयं स्नानकपूरप्रबोधेन॥”)
चर्म्म। इति मेदिनी। चे ६॥ अस्याः पर्य्यायः। असृग्धरा २। इत्यमरः॥ असृक्करा ३। इति तट्टीका॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म्म ६ कृत्तिः ७ कृत्तिः ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघुः। ३। ३१।
‘त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत्।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि सः॥”
कञ्चुकः। यथा मनुः। २। ७९।
“महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते॥”)
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ दारचिनी इति भाषा॥
त्वक्कर्पुर, पुं, (कर्पुं रातीति। रा+क। त्वक् कर्पुरः।) वचा। इति हारावली। १५६॥
त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वच क्षीरमस्याः।) वंशरोचना। इत्यमरः। २। ९। १०९॥
(वंशरोचनाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)
त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वच क्षीरमस्य। गौरादित्वात् ङीष्।) त्वक्क्षीरा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ३८।
“सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी चेति तद्गणः॥”
(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
“स्याद्वंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
त्वक्छद, पुं (त्वगेव छदो यस्य।) क्षीरीशवृक्षः। इति रत्नमाला॥ क्षीरकञ्चुकी इति भाषा॥

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्राण्यस्य ।) गुड़त्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२। ४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।१७०।१८ ।
“चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥”
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥”)

त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ तत्पत्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचश्चर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी + स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प + गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वच, त्वचोगार्द्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो गाढ्चर्म्मणो ग्रहणम् । त्वच त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वचति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वच, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, त्वचिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं कृशीकरणम् । त्वचति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७ ।
“चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥”
वंशस्य त्वगपि । बेँचारि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
“अशुष्काणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ॥”) गुड़त्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणकृष्णः । रक्तवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तलसाराँश इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।
“त्वक्साररन्ध्रपरिपूरिसलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥”)

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद् + णिनिः + ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंशः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलावालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग, ह कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशरोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन + डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोटरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—
“मन्दोष्णालोध्रनीरान्वितचूर्णन्तु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्दुर्गोग्रसारिकाम् ॥
त्वद्दोषश्चैव सेकाच्च घर्म्मदोषश्च नश्यति ॥”
इति गारुड़े १८४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, “महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादत्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन + डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच्, श संवृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । इति संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
“सोमवल्कान्तता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥”)
तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वनप्रियम् १५ गटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामशमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।
“श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा त्वचः ॥”
कञ्चुकः । खोलस इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २७६ । ११ ।
“विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तात्वच इवोरगः ॥”)
गुड़त्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच् + भावे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति त्वच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचैपत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वग्वान् । त्वग्वत् + इष्ठन् । “विन्मतोर्लुक् ।” ५ । ३ । ६५ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रैला । इति हारावली ।६७॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन + “तनोतेरनश्च वः ।” उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनश्च वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्शब्दस्य मपर्य्यन्तस्यैकवचनगस्य रूपम् ।) भवत् । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वन्थ, उ हृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) वकारयुक्तादिः । उ, त्वन्थित्वा त्वक्त्वा । इतिगतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वनृच, उ श सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद् + छः । “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।” ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
“अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥”)

त्वर, ञि ष म ङ त्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । षा रयामक्कयत्वरसंयुयाख्तिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि वेदेशूधारणभेदार्थमेतदनुबन्धसम्बे मन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । त्वर इह शीघ्रमनुष्ठानम् । नाथुनेतुमयताः स त्वरते । इति दुर्गादासः ॥

त्वरणं, क्ली, (त्वर + भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर + ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । २८ ।
“ध्यानेयीश्च वाक्षेयीश्च त्वरणाः क्षमयाश्च याः ॥”)

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर + “घटादयः षितः ।” इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २ । २६ ॥ आवेगः ३ रंहः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७६ । २७ ।
“असलत्वं तथा पूर्व्वं निर्ज्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥”)

त्वरि, स्त्री (त्वरणमिति । त्वर+भावे इन् ।) त्वरा । इति हेमचन्द्र । २ । २३६ ॥

त्वरित क्ली, (त्वर+क्त ।) शीघ्रम् । (त्वरते स्मेति । त्वर+गत्यार्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्त । यद्वा त्वरा सञ्जातास्य । त्वरा+तारकादित्वात् इतच ।) तद्विशिष्टे त्रि । इत्यमर ।३।१।६८॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।
बहन्तराययुक्तस्य धर्म्मस्य त्वरिता गति ॥")

त्वरितोदित त्रि (त्वरित शीघ्र यथा तथा उदित कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवच । तत्पर्याय । निरस्तम् २ । इत्यमर ।१।६।२०॥

त्वष्ट त्रि (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति । त्वक्ष तनूकरण+क्त ।) तनूकृत । चाँचा छोला इत्यादि भाषा । तत्पर्याय । तष्ट २ । इत्यमर । ३ । ११ । ६६ ॥

त्वष्टृ [ष्ट] पुं (त्वेषति दीप्यतीति । त्विष दीप्तौ+'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोत्रिति ।" उणा ।२।९६। इति तृच इत्वोत्वञ्च ।) आदित्यविशेष । (यथा महाभारते । १ । ६५ । १४ १५ ।
अंशश्चैव द्वादशैवादित्या सम्भृता भुवनेश्वरा ।
ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ।
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥"
तत्र तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्या । इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१—१३३ ॥ तथा मात्स्ये च । ६ । ३—५ ॥ त्वक्षति तनू करोति काष्ठादिक शिल्पकार्य्यत्वात् । त्वक्ष+तृच ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्र । २ । ५८१ ॥ (यथा माघ । ३ । ३५ ।
'त्वष्टु सदाभ्यासगृहीतशिल्प
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ॥'
चान्द्रमासविशेषचैत्रस्य परिभ्रमणाधिकारिणा मन्यतम । यथा विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलाश्च तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तम ।
माधमास वसन्त्येते सप्त मैत्रेय । भास्करे ॥'
विश्वकर्म्मण पुत्रविशेष । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।
"तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ।
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥'
प्रजापतिविशेष । यथा महाभारते ।५।९।३।
त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपा ।
स पुत्र वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥
महादेव । यथा महाभारते । १३ १७।१०३ ।
धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धर ॥')
वर्णसङ्करजातिविशेष । इत्यमर । २ ।१० । ९ ॥ अस्य पर्याय । काष्ठतक्षशब्दे उत्पत्तिश्च तक्षशब्दे द्रष्टव्या ॥ (इन्द्र । इति ऋग्वेद भाष्ये सायन । १ । ११७ । २२ ॥ अग्निर्भ । इति तत्रैव सायन । ३ । ४८ । ४ ॥)

त्वाचप्रत्यक्ष क्ली, (त्वाच त्वच सम्बन्धि प्रत्यक्षम् ।) स्पर्शज्ञानम् । त्वगादे स्पर्शद्वारा बोध । यथा, "अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मन संयोगस्य यदि कारणत्व तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाच प्रत्यक्ष स्यात् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टौ निपातने ।
हन्त्येषा प्रजास्तुष्टौ त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥

त्वाष्ट्र पुं (त्वष्टुरपत्य पुमान् । अण् ।) वृत्रासुर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, देवी भागवते । ५ । ५ । ४ ।
'उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो नमुचिर्बल एव च ।"
विश्वरूप । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।
'हत पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ।"
त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।२१।८५।
'ततोऽस्य त्वाष्ट्रमादाय चिह्नेन प्रति दाम
दान् ।"
तथा भागवते । ६ । १४ । २७ ।
'शमयित्वा पर त्वाष्ट्र ह्यदारमजयद्विभु ।"
त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण् । चित्रा नक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।
'घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्र वसुदैवं वारुणश्चैव ।')

त्वाष्ट्री स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्या । त्वष्टृ+अण्+ङीप ।) चित्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्र ॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणोऽपत्य स्त्री ।) सञ्ज्ञानामसूर्य्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारत । १ । ६६ । ३५ ।
'त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवा रूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ ॥')
रथिका । क्षुद्ररथ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

त्विट, [ष] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ । २० । २ ।
"अपश्य द्वारकाचाह महाराज । हतत्विषम् ।)
प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारित पुर
तत शरीरीति विभाविताकृतिम् ॥)
वाक । इति मेदिनी । षे, १३ ॥ व्यवसाय । जिगीषा । इति विश्व ॥ (दीप्यमाने त्रि । यथा ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
'तव त्विषो जनिमन्रेजत द्यौरेजद्भूमिर्भियसा
स्वस्य मन्यो ॥'
"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति । इति तद्भाष्ये सायन ॥)

त्विष औ ञ भासि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां उभ दाने सक अन्यत्र अक अनिट ।) औ अत्विक्षत् । ञ, त्वेषति त्वेषते । भासो दीप्ति । चकारान्निवासे दाने च त्विषौ ञ अनुवर्त्तते । औ अत्वक्षत । ञ, अवत्वेषति अवत्वेषते । जनो निवसति ददाति दाप्यते वा इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष+हलन्तात् वा टाप ।) दीप्ति । इति शब्दरत्नावली ॥

त्विषाम्पति, पुं, (त्विषां प्रभाणां पति । षष्ठ्या अलुक ।) सूर्य्य । इत्यमर । १ । ३ । ३० ॥

त्विषि स्त्री (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित ।" उणा ४ । ११९ । इति इन् स च कित ।) किरणम् । इति हेमचन्द्र । २ । १४ ॥ (यथा ऋग्वेदे । ९ । ७१ । ९ ।
'उक्षेव यूथा परियन्नरावीदधि
त्विषीरधित सूर्य्यस्य ।")

त्सर, छद्मगतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर अक सक च सेट ।) दन्त्यवर्गाद्यस्याद्यो दन्त्यसकार । त्सरति धूर्त्त छद्मेन गच्छती त्यर्थ । इति दुर्गादास ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ८ । ६ । ८ ।
"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति
जाग्रतीम् ।")

त्सरु पुं (त्सरति कौटिल्य गच्छतीति । त्सर+"भृमृशीतृचरित्सरीति ।" उणा १ । ७ । इति उ ।) खड्गमुष्टि । इत्यमर । २ । ८ । ९० ॥ तत्पर्याय । मुष्टि २ सारतल ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २४३ ।
"ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेशे । यावोष
मल्लिकोत्तंसे ।।
विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुसुमत्सरुच्छु
रिका ।"
सर्प । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । ११ ।
"मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरु ।'
"त्सरु तत्सरन्छद्मगामी जिह्मग सर्प इत्यर्थ मां पद्येन पादभवेन रपसा । रप शब्दकर्म्मा । शब्देन मा विदत् मा जानातु ।' इति तद्भाष्ये सायन ॥)

थ

थ, थकार । स व्यञ्जनसप्तदशवर्ण । तवर्ग द्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थान दन्त । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"सुमूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसा स्मृता ।")
अस्य स्वरूप यथा,—
"थकार चञ्चलापाङ्गि । कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
त्रिशक्तिसहित वर्णं त्रिबिन्दुसहित सदा ॥
पञ्चदेवमय वर्णं पञ्चप्राणात्मक सदा ।
अरुणादित्यसङ्काश थकार प्रणमाम्यहम् ।"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
(वर्णोद्धारतन्त्रे वर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा —
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणत स्तत ।
वामत कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता ॥
ऊर्द्ध्व रूर्द्ध्वायता रेखा सुरा शङ्करादय क्रमात् ।
वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः।
शिली शिरश्छिन्नो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः॥
कृष्णो बुद्धिर्विकर्म्मा च दहनाशाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरवोऽनलः॥
लोलोन्मज्जयिनी गुह्यः शरच्चन्द्रविदारकः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

थं, क्ली, रक्षणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। थे, १॥

थः, पुं, (थुड़ संवृतौ+डः।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। थे, १॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। भक्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥

थुड, शि संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, थुड़ति। अथुडीत् तुथोड़। इति दुर्गादासः॥

थुत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ्। थुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः॥

थुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। थूः थुरौ थुरः। ई, थूर्णः। इति दुर्गादासः॥

थुर्व्वणं, क्ली, हननम्। थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम्॥

थूथू, अ, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,— थूथूकृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम्॥

थैथै, अ, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीतदामोदरः॥

थोड़नं, क्ली, संवरणम्। इति थुडधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्)॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबिन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दत्तं कलत्रकम्।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराह्वयनी धरा॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लज्जा ना त्रिकण्टकी॥
स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णाशोभा जितेन्द्रियः।
धर्म्मकृत्कामदेवश्च भ्रमा बहुसुचञ्चला॥
हरिद्रापुरमन्त्री च दक्षपार्श्वस्थिरेखकः॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः॥

दः, पुं, (दै प शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी। दे, १॥ (दो छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददो दुद्ददुद्दादी दादादो दूददीददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः॥"
"ददाते इति दादो दानम्। ददद्दाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भ्रमरालिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली॥ दुष्टसुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
उष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ९।
"पराणुषक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम्॥"
दश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णञ्चातिस्रवत्यसृक्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८॥ खण्डनम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५११।
"वर्णच्युतिर्न ललाटे न पुलितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमहारि वारि च न सृष्टमुपायचतुरेण॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले॥
शीतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते। १२।३।१९।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम
महासुरः॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांसशोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः॥ एतद्विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम्॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दन्श+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १७८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृष्टे तत्र सक्रुधि।
विद्रुतो विषशाटायां निपत्य निहतः खशैः॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दंश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते। ३।२६८।१८।
"संनह्यध्वं सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चापानि च दंशनानि॥"
दन्श+भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥ कामड़ान हुलफुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनश्चाहिभिः कृष्णैर्दीपैश्च पशुवेक्षसि॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरुर्भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवद्दुष्टं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २९। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हयघ्नरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्॥"
दंश्यते इति। दन्श+णिच्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः॥ (भासमानः। यथा, महाभारते। ४। ४०। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम्॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। अल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोट-डाँश इति भाषा॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति। दन्श+"दाम्नी-शसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् पित्तां ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्।) दंष्ट्रा-

विशेषः । तत्पर्य्यायः । दाढ़ा २ । इति हेम चन्द्रः । ३ । २४० । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । २ ।
"वत्सालीयत पद्मपीथि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलम् ।
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ।")

दंष्ट्रिका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः । दंष्ट्रा+ "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) दाढ़िका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४० ।

दंष्ट्री, [न्] पुं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्यस्येति । दंष्ट्रा+"व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ । सर्पः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ । ११ । २१ ।
'विलानि दंष्ट्रिणः सर्व्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
त्यजन्त्यसह्यपाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ।")
दंष्ट्राविशिष्टे त्रि । यथा,—
'दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिश्चापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः ।
ये म्रियन्ते हता यान्ति राजन्! स्वर्गं न संशयः ।"
इति शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणम् ।

दर्क, क्ली, (उदक+पृषोदरादित्वात् साधु ।) जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

दक्ष, ङ गत्ये । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्म-सकं-सेट् ।) स्वर दक्ष शीघ्रकरणम् । ङ, दक्षते धनमुद्योगी । शीघ्रहननार्थ इति दक्षयः । इति दुर्गादासः । (सामर्थ्ये अकर्मकोऽयम् । यथा ऋग्वेदे । ५ । ३।११।
"नमिन्नः सर्पसर्पाणि दक्षते ।"
"स्पर्द्धं दानाय समथा भवसि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

दक्ष, ऋ म ङ वर्ध्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्म-अकं-सेट् ।) म अदक्षि अदाक्षि । दक्षं दक्षम् । दाक्ष दाक्षम् । मानुबन्धत्वात् दक्षयति दीधः । ममते तु दीर्घविधि कथयो मार्गन्ते । ऋ दक्षा । तिमत्वात् मरो दिदक्षत्वेदस्थिरोऽस्य प्राप्तप्रकृतारणत्वदाम्बिते ङ इति माधवीयमतानुसारात् । ङ, दक्षते । वृद्ध्यर्थे संन्यस्यः । इति दुर्गादासः ।

दक्ष, पुं (दक्षते दक्षिणत्वे समर्थो भवतीति । दक्ष+अच ।) प्रजापतिविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जातः । तस्य दर्शने मैथुनश्च प्रजा जाताः । यथा —
"दक्षिणाङ्गुष्ठाद्भवत् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।"
इति मत्स्यपुराणे । ४ । ८ ।
"यथा समं चैतरी ... ।
ऋ तु ... ।
... ।
दक्ष ... ।"
इति च तत्रैव । ५ । १—४ ।

अस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या प्रसूतिः । अस्य षोडशकन्या यथा, श्रद्धा १ मैत्री २ दया ३ शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः ८ बुद्धिः ९ मेधा १० मूर्त्तिः ११ तितिक्षा १२ ह्री १३ स्वाहा १४ स्वधा १५ सती १६ । तस्य त्रिपञ्चाशत्पुत्र्यः । दक्षप्रजापतिर्द्वितीय जन्मनि दशप्रचेतसः सुतो भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे प्रजाः सृष्टिं चकार । स असिक्न्यां पत्न्यां षष्टि कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान् ।
धर्म्माय दश । कश्यपाय सप्तदश । चन्द्राय सप्तविंशतिः । कृशाश्वाय द्वे । भूताय द्वे । अङ्गिरसे द्वे । इति श्रीभागवतम् । ६ ।
तास्रचूड़ः । (यथा चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
'धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ।")
मुनिभेदः । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ४ । ६० ।
"कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
ग्रन्थञ्चकार यत्नेन दक्षः कात्यायनः स्वयम् ।"
अयं हि धर्म्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।
"पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ।")
हरवृषः । द्रुमभेदः । वह्निः । इति विश्वः । महेशः । इति शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
"धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ।")
विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १११ ।
"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।"
बलम् । इति निघण्टुः । २ । ९ । "दक्ष वृद्धौ शैघ्र्ये च अचः तस्मात् पचाद्यच् । दक्ष गतिहिंसनयोः । दक्षतिरुत्साहार्थे । इति स्कन्दस्वामी । अयम् । प्रभुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन क्षिप्रं गच्छति अनेन प्रभव ... भवति प्रभुविजये ।" "दक्ष इति अकारान्तं बलनाम अकारान्तमपि तस्यैवमधस्तात् द्रष्टव्यम् ।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा । यथा ऋग्वेदे ।१।९५।६।
"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव ।"
"सोऽयमग्निर्दक्षाणां सर्व्वेषां बलानां दक्षपतिः बलाधिपतिर्बभूव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।
मनःपुत्रः पुत्राणामन्यतमः । यथा महाभारते । १ । १०१ । १० ।
"श्रेयान् कुशलो दक्षः सर्व्वाणि लोमभोजनः ।")
त्रि पटुः । इति मेदिनी । षे १३ । अस्य पर्य्यायः चतुरशब्दे द्रष्टव्यः । (यथा महाभारते । १ । ७४ । ४८ ।
"सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजावती ।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता ।")

समर्थे । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५९ । ४ ।
"बृहती इव सूनवे रोदसी
गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।"
प्रवृद्धः । यथा, तत्रैव । १ । १५ । ६ ।
"युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुणा दूळभम् ।"
"दक्ष प्रवृद्धम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।
दक्षिणः । अपसव्यम् । यथा, मत्स्यनिर्णये । ३ । ४४ ।
"प्राणायामं ततः कुर्य्यात् मनेन प्रणवेन वा ।
मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षहस्तस्य पार्श्वतः ।")

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः । दक्षप्रजापतेः सुता । ताः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः । तासां नामानि यथा,—
"सती ख्यातिः स्मृतिः स्वाहा अनसूया स्वधा तथा ।
प्रीतिः क्षमा च सन्नतिः सन्ततिश्च अरुन्धती ।
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः ।
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः ।
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः काला दनायुषा ।
सिंहिका सुरसा कद्रुर्विनता सुरभिः खसा ।
क्रोधा इरा च प्रोवा च दक्षकन्या प्रकीर्त्तिता ।
यथायथं पितृयोगिन्यः सर्व्वलोकस्य मातरः ।"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
(अथ द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा षष्टिं कन्या जनयामास । यथा मत्स्यपुराणे । ५।१२ १४ ।
"ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः ।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा ।
प्रादात् स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ।
द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते ।
द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरः ।
शृणुध्वं देवमातॄणां प्रजाविस्तरमादितः ।"
एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।)

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति । जन+"पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः । (अश्विन्यादि नक्षत्रे च ।)

दक्षजापतिः, पुं (दक्षजानां अश्विन्यादीनां नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । (दक्षजायाः सत्याः पतिः इति विग्रहे शिवः ।)

दक्षसावर्णि पुं नवममनुः । भविष्यत् मन्वन्तरे अव्यक्तशक्तिः भगवद्दत्तात् । द्युतनामा इन्द्रः । पारमरीचिगर्भादयो देवाः । ऋषभनामा वा अंशः । भृत्युरोचिरादि... मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् । (अस्य विशेष विवरणम् मार्कण्डेयपुराणे ९४ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

दक्षा स्त्री, (दक्षते वर्द्धते आधारत्वेन समर्था भवतीति वा । दक्ष+अच् । टाप् ।) पृथिवी । इति मेदिनी । षे, १२ ।

दक्षाध्वरध्वंसकृत्, पुं, (दक्षाध्वरस्य दक्षयज्ञस्य ध्वंसं नाशं करोतीति। कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। इति हलायुधः॥

दक्षाय्यः, पुं, (दक्षते कार्य्येषु समर्थो भवतीति। दक्ष + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः।" उणां ३। ९६। इति आय्यः।) गरुड़ः। गृध्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (दक्ष वृद्धौ + आय्य। त्रि, वर्द्धकः। यथा, ऋग्वेदे। १। ९१। ३।

"शुचिष्टमसि प्रियो न मित्रो
दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम !॥"

"त्वमर्य्यमेवासाभिर्द्धयमानः सूर्य्य इव दक्षाय्योऽसि सर्व्वेषां वर्द्धकोऽसि।" इति सायनः॥ पूजनीयः। यथा, तत्रैव। ७। १। २।

"दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः॥"

"योऽग्निर्दमे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दक्षिणः, त्रि, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ + "द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणां। २। ५०। इति इनन्।) दक्षिणोद्भूतः। (दक्षिणदिग्भवः। यथा, रघुः। ४। ८।

"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः॥"

दक्षिणदिक्स्थितः। यथा, मनुः। ५। ९२।

"दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्॥")

सरलः। (यथा, महाभारते। ४। ५। २७।

"दक्षिणं दक्षिणाचारो दिशं येनानयत्
प्रभुः॥")

परच्छन्दानुवर्त्ती। आरामः। इति मेदिनी णे, ५०॥

("दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु।
वामवद्दक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः॥"
इति विश्वप्रकाशात्। णे, ४५॥)

दक्षः। अपसव्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ डाहिन इति भाषा। (यथा, मनुः। २। ६३।

"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः॥")

दक्षिणहस्तापदाने दोषो यथा,—

"दक्षहस्तापदाता च सर्पः सप्तजन्मसु।
ततो भवेद्धस्तहीनो मानवश्च ततः शुचिः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥

दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—

"ओंकारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं शक्तुमोदकम्।
गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्॥"
इत्यादित्यपुराणम्॥

(प्रदक्षिणः। यथा, भागवते। १। १४। १३।

"प्रसाः कुर्व्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे।
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र ! लक्षये रुदतो मम॥")

पुं, चतुर्धानायकान्तर्गतनायकविशेषः। तस्य लक्षणम्। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ३०।

"एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः॥")

यथा च "सकलनायिकाविषयसमप्रचरणानुरागः।

कस्योदाहरणं यथा,—

"अन्तःपुरे स्फुरति पङ्कजदृशां सहस्र-
मस्त्विह्वयं कथय कुत्र निवेशयामि।
इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन॥"
इति रसमञ्जरी॥ *॥

(तन्त्रोक्ताचारविशेषे, क्ली। यथा, कुलार्णवे ५ खण्डे।

"सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत्।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम्॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम्।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि॥")

दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला कालिका।) आद्याशक्तिः। यथा,—

"ऊर्द्ध्वे वामे कृपाणं करकमलतले छिन्नमुण्डं
तथाधो
दक्षे चाभीवरञ्च त्रिजगदघहरे दक्षिणे कालिके
च।" इति तन्त्रसारः॥

दक्षिणतः, अ, (दक्षिण + "दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्।" ५।३।२८। इति अतसुच्।) दक्षिणस्यां दिशि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, मनुः। ३। ९१।

"पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत वलिं सर्व्वात्मभूतये।
पितृभ्यो वलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत्॥"

दक्षिण + तसिल्। दक्षिणभागे। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३। ४८।

"पुनर्दक्षिणतः कुर्य्यात् पूर्व्ववत् सुरपूजिते॥")

दक्षिणतारं, क्ली, दक्षिणतीरम्। यथा, "दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा। दक्षिणतारं दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम्।" इति सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम्॥

दक्षिणपूर्व्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्व्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम्। "दिङ्नामान्यन्तराले।" २। २। २६। इति समासः।) पूर्व्वदक्षिणकोणः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते।६।१६।२२।

"दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां दृष्टं दक्षिणतो बहुम्॥"

तद्दिग्भागस्थे, त्रि। यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे। ४। २। ११।

"दक्षिणपूर्व्व उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति॥")

दक्षिणस्थः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति। स्था + कः।) सारथिः। इत्यमरः। २। ८। ६०॥ दक्षिणस्थिते, त्रि।

दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ + "द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणां। २। ५०। इति इनन्। ततष्टाप्।) दक्षिणदिक्। तत्पर्य्यायः। अवाची २ याम्या ३ यामी ४ वैवस्वती ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ३। २५।

"दिक् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज्ज॥")

दक्षिणवायुगुणाः। मधुररसयुक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वलवर्द्धनत्वम्। रक्तपित्तप्रशमनत्वम्। सौख्यकान्तिमतिप्रदत्वम्। प्रस्यनाशित्वम्। विदाहित्वम्। अससमारुतकोपनत्वम्। गण्डूपदादिकीटानां जनकत्वञ्च। इति द्रव्यगुणः॥ *॥

अस्या दिशोऽधिपतयः वृषकन्यामकरराशयः। इति ज्योतिषम्॥ यज्ञादिविधिदानम्। इति मेदिनी॥ प्रतिष्ठा। इति हेमचन्द्रः॥ यज्ञादिसम्पादकतदन्तविहितदानम्। सा यज्ञपत्नी श्रीराधादक्षिणांशभूता। यथा,—

"कार्त्तिकीपूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे।
आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा॥"

दक्षिणाया अदाने तस्या वृद्धिर्यथा,—

"यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्त्रेण च फलेन च।
कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः॥
कृत्वा कर्म्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्।
तत्कर्म्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने !॥
कर्त्ता कर्म्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम्।
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा॥
मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्।
एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा॥
त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते॥
संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत्॥
कर्म्म तद्यजमानानां सर्व्वञ्च निष्फलं भवेत्।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्म्मार्होऽशुचिर्नरः॥
दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी।
तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥
पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम्।
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम्॥*॥
दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते।
उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्ज्वुर्यथा घटः॥
नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचिताश्च दक्षिणाम्।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्॥
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताड़ितः।
ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः॥
पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्व्वांश्च सप्तजन्मनः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥

नायिकाविशेषः। यथा,—

"या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्व्वनायके।
न मुञ्चत्यन्यसक्तोऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः॥"
इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी॥

(अ, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा। "दक्षिणादाच्।" ५। ३। ३६। इति आच्। दक्षिणस्यां दिशि॥)

दक्षिणाग्निः, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽग्निः।) यज्ञाग्निविशेषः। इत्यमरः। २। ७। १९॥ दक्षिणस्यां दिशोऽग्निर्दक्षिणाग्निः। इति भरतः॥ अस्य नामकरणम्। यथा,—

"दत्तासु दक्षिणास्वादौ दक्षिणभूत्वा यतोऽमरान्।
नयते दक्षिणभागं दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत्॥"
इति वराहपुराणम्॥

दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४। ९५॥

दक्षिणाचार, पु, (दक्षिणोऽप्रतिकूल आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
"स्वधर्म्मनिरतो भूत्वा पशुतत्त्वेन पूजयेत् ।
स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
(एतदाचारोक्तकर्म्मादिकं वामाचारवत् कठोरतरं न । तथाच काशीराजप्रणीतदक्षिणाचारतन्त्रे ।
"दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म्म तच्छुद्धवैदिकम् ।"
दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य । शिष्टाचारविशिष्टे, त्रि । यथा महाभारते । ४ । ५ । २७ ।
'दक्षिणा दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः ॥")

दक्षिणात्, व्य, (वत्स्यागतो रमणीयं वा । दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा दिक् इति । "उत्तराधरदक्षिणादातिः ।" ५ । ३ । ३४ । इति आतिः ।) दक्षिणस्यां दिशि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

दक्षिणापथजन्मा [न्] पु (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि यः पन्थाः तत्र जन्म यस्य ।) जातिविशेषः । यथा, महाभारते ।१२।२०७।४२ ४५।
'दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शबराः चुचुका मद्रकैः सह ॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता वर्व्वरैः सह ॥
एते पापकृतस्तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वपाकबलगृध्राणां सधर्म्माणो नराधिप ॥
नैते कृतयुगे तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्त्तन्ते ते जना भरतर्षभ ॥"

दक्षिणासुख, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि सुखं यस्य ।) दक्षिणदिङ्मुखः । यथा,—
'अमावास्यां गयायाञ्च दक्षिणासुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दक्षिणायन, क्ली, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे गोले वा अयनम् ।) सूर्य्यस्य दक्षिणा गतिः । सा आषाढादिषट्सु मासेषु भवति । इत्यमरः ॥ * ॥ यथा —
"कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।
उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ इति ।
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥"
इति विष्णुपुराणोक्ताचूडाद्ययनपरिग्रहः सौरेण ।
दिनमानादिबोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः । इति ॥
व्यासक्रान्तिः पूर्व्वं पश्चात्तारादिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भकं क्रमात् ।
व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदगयनं रवेर्ध्रुवम् ॥
कर्क्किसंक्रमणे तद्वद्भविता दक्षिणायनम् ।
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भकं तथा ॥"
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तत्र जातस्य फलं यथा —
"याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूतिः
शठः कठोरः पिशुनस्वभावः ।
चतुष्पदाढ्यः कृषिमानदद्यु-
र्व्विद्यामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
कर्कटसंक्रान्तिः । यथा —
'मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदगदक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अयनचक्रं यथा,—
"चक्रं सार्द्धं लिखित्वा यहमतिरयने संक्रमच्चैतं करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं मूलमृक्षे निदध्यात् ।
ततमस्वादारमूले विविधभयकरं मूलपार्श्वे-ऽथलाभः
सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधसुनिमं विद्धि वामक्रमेण ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
("त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च *सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते* ।'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)

दक्षिणारु [स्] पु, (दक्षिणे दक्षिणभागे अरुर्व्रणं यस्य ।) व्याधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गप्रविद्धमृगः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

दक्षिणार्ह, त्रि (दक्षिणामर्हतीति । अर्ह + 'अर्हः ।' ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) दक्षिणायोग्यः । स्वाध्याये दक्षिणामर्हति यः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । दक्षिणीयः २ दक्षिण्यः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति । आ + वृत् + ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृश्चिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दक्षिणाशापति, पु (दक्षिणाशायाः दक्षिणस्या दिशः अधिपतिः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९८ ॥

दक्षिणीय, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । दक्षिणा + "कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।' ५ । १ । ६९ । इति छ ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ।
(यथा, हरिवंशे । ४७ । ७५ ।
"क्रतवः सम्प्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्द्विजातिभिः ।
दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्तां यथोक्ताः सर्व्वसन्धिषु ।"
तथाच अथर्व्ववेदे । ८ । १० । ४ ।
"यन्त्यस्य दक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद ।")

दक्षिणेन, व्य, (दक्षिण + "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।" ५ । ३ । ३५ । इति एनप् ।) दक्षिणदिशि । इति रायमुकुटः । दक्षिणभागे । (अस्य योगेन द्वितीया भवति ।) यथा,—
"दक्षिणेन हरिं यदौ गोविन्दमतिनेश्वरः ।
येनैव हरिरीशश्च तेनैवमभितोऽर्च्चकाः ।'
इति मुग्धबोधम् ॥
(क्वचित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते । यथा महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।
'दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥")

दक्षिणेर्म्मा, [न्] पु (दक्षिणे ईर्म्म व्रणं यस्य । 'दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे ।" ५ । ४ । १२६ । इति अनिच् ।) व्याधप्रहारात् दक्षिणाङ्गव्रणयुक्तमृगः । तत्पर्य्यायः । दक्षिणारुः २ । इत्यमरः । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४४ ।
"मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिशमिव दाहवतीं मरावुदन्वत् ।')

दक्षिण्य, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । 'कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।' ५ । १ । ६९ । इति चकारात् यत् ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः ॥३।१।५॥ (यथा भट्टिः । २ । २९ ।
"दक्षि प्रदिष्टां क्रतुमार्त्तिजीने-
स्तद्याजुयानैर्विधिवद् व्यतर्पत् ।")

दग्ध क्ली कत्तृणम् । इति रत्नमाला ॥

दग्ध, त्रि, (दह्यते स्म इति । दह + क्त ।) भस्मीकृतः । पोडा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उष्टः २ प्लुष्टः ३ उषितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ । (यथा मनुः । ८ । १८९ ।
"चौरैर्हृतं जले मग्नमग्निना दग्धमेव वा ।
न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥")
'पन्नागामामिषं पर्णम् ।
गोवैर्ण्यमामिषं चीरं पले जन्बीरमामिषम् ।
आमिषं दक्षशाकञ्च सर्व्वञ्च दग्धमामिषम् ।'
इति कर्म्मलोचनम् ॥
(क्लानम् । यथा, अमरुशतके । २४ ।
'दहायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ॥"
चन्द्राश्रितराशिमूलकपारिभाषिकयोगः । यथा ज्योतिस्तत्त्वे
"मृगादिषट्ठे तृतीयायां प्रथमायां तुलाघटौ ।
पञ्चम्यां वृषराशी द्वौ सप्तम्यां चापयुग्मके ॥
नवम्यां सिंहकीटाश्चैकादश्यां मृगोमृगे ।
वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञासमी यदा ।
दग्धयद्यपि यत् कर्म्म तत् सर्व्वं विनश्यति ॥")

दग्धकाक, पुं, (दग्ध इव कृष्णवर्णः काकः ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९८ ॥

दग्धरथ, पुं, (दग्धो रथोऽस्य ।) चित्ररथगन्धर्व्वः । इति महाभारतम् । (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३९ ।
"अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")

दग्धरुहः, पुं, (दग्धोऽपि रोहतीति । रुह + कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धरुहा, स्त्री, (दग्धापि रोहतीति । रुह + कः टाप् ।) दग्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धा, स्त्री, (दह्यते स्म इव या । दह + क्तः । ततष्टाप् ।) स्थितार्का दिक् । इति मेदिनी । धे, ७ ॥ वृक्षविशेषः । झुरुह इति ख्यातः ॥ तत्पर्य्यायः । दग्धरुहा २ दग्धिका ३ स्वर्ग्गरुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भस्मरोहा ७ सुदग्धिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । जठरानलदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मासदग्धा यथा,—सौरचैत्रपौषयोर्द्वितीया एवं ज्यैष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढ़ाश्विनयोरष्टमी भाद्राग्रहायणयोर्दशमी कार्त्तिकमाघयोर्द्वादशी । अस्याः प्रमाणं यथा,
"द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः ।
मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी ॥
दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले ।
एभिर्यातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ॥"
अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्यैष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढ़े शुक्लाष्टमी श्रावणे कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णाष्टमी कार्त्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया । एतत्प्रमाणं यथा,—
"मेषे दिनेशे नृयुगे मृगेन्द्रे
यूके धनुःस्थे कलसे च शुक्लाः ।
कुलीरकन्यालिमृगास्यमीन-
वृषेषु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः ॥" * ॥
दिनदग्धा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एकादशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पतौ षष्ठी शुक्रे पञ्चदशी शनौ सप्तमी । एतत्प्रमाणं यथा,
"मासा रुद्रा दिशो रामाः षट्पञ्चमुनयस्तथा ।
दहन्ते तिथयः सप्त सूर्य्यादौ सप्तसप्तभिः ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

दग्धिका, स्त्री, (कुत्सिता दग्धा । "कुत्सिते ।" ५ । ३ । ७४ । इति कन् ।) दग्धान्नम् । पोड़ा भात इति भाषा । चाँची इति ख्याता इति केचिदिति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भिस्सटा २ । इत्यमरः । २।९।४९ ॥ भिस्सिटा ३ भिश्शिटा ४ भिश्शिटा ५ भिश्शिका ६ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ दग्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धेष्टका, स्त्री, (दग्धा इष्टका ।) झामकम् । इति हारावली । २१४ ॥

दघ, इ त्यागे । च्यवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, दङ्घते । च्यवनं रक्षणम् । इति दुर्गादासः ॥

दघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, दघ्नोति । दघ घाते । इति कौमाराः पठन्ति । तेन तदर्थकथनमेवोचितम् । ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य पाक्षिकचुरादित्वेन स्वार्थे णौ रूपं हननमित्यर्थः । किञ्च हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं त्रयाणामेव कातन्त्राद्यसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

दण्ड, त् क तत्पाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) तत्पातस्तद्दण्डपातनम् । क, दण्डयति दण्डापयति अपराधिनं राजा । इति दुर्गादासः ॥

दण्डः, पुं क्ली, (दण्डयति अनेनेति । दण्ड + घञ् । यद्वा, दाम्यत्यनेनेति । दम् + "ञमन्तात् डः ।" उणां १ । ११३ । इति डः ।) लगुड़ः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ११ ।
"यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते ॥")
तस्य धारणगुणाः । स्खलतः संप्रतिष्ठानत्वम् । शत्रुनिषेधनत्वम् । अवष्टम्भनत्वम् । आयुष्यत्वम् । भयघ्नत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने चतुर्व्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"पुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् ।
श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम् ।
अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥")
शरणागतरक्षणादि । यथा,—
"शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम् ।
बहिर्वेदि च यद्दानं दण्डमित्यभिधीयते ॥"
इति मोक्षधर्म्मः ॥
(दण्डाकारत्वात् छत्रादीनामङ्गविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७३ । ४,६ ।
"युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च ।
दण्डोऽर्द्धपञ्चहस्तः समपञ्चशतार्द्धविस्तारः ॥"
"अन्येषाञ्च नराणां शीतातपवारणन्तु चतुरस्रम् ।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम् ॥"
चामरादीनामङ्गविशेषश्च । यथा, तत्रैव । ७२ । ३-४ ।
"अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः ।
काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात्
रत्नैर्व्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् ॥
यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-
वितानकुन्तध्वजचामराणाम् ।
व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा
वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥"
ब्रह्मचारिधार्य्यलगुड़ाकारपदार्थः । यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ३१ । शुकं प्रति जनकस्योक्तिः ।
"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥"
वर्णभेदेन तत्प्रमाणादिकमुक्तम् । यथा, मनौ । २ । ४५-४७ ।
"ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्त्रियो वटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः ॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥
ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥"
वाणनिक्षेपकालीन स्थानविशेषे, क्ली । यथा, आग्नेयधनुर्व्वेदे ।
"तिर्य्यग्भूतो भवेद्वामो दक्षिणोऽपि भवेदृजुः ।
गुल्फौ पार्ष्णिग्रहौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ ॥
स्थानं दण्डं भवेदेतत् द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥")

दण्डः, पुं, (दण्डयत्यपराधिनमनेनेति । दण्ड + घञ् । यद्वा, दाम्यति शान्तं करोत्यनेन । दम + डः ।) राज्ञां चतुर्थोपायः । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३ ।
"विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल ।
धर्म्मे न वर्त्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद् यदि ॥")
स च त्रिविधः । वधः अर्थग्रहणं बन्धनताड़नादिश्च । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । साहसम् २ दमः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ । (दण्ड + भावे घञ् । दमनम् । (यथा, मनुः । १२ । १० ।
"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥"
दण्ड इवाचरतीति । दण्ड + क्विप् । ततो भावे घञ् ।) ऊर्द्ध्वस्थितिः । दाँड़ान इति भाषा । इति सारसुन्दरी ॥ व्यूहभेदः । (अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, अग्निपुराणे २४१ अध्याये ।
"मण्डलासंहतौ भोगौ दण्डास्ते बहुधा शृणु ।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च ॥
मण्डलः सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
प्रदरो दृढ़कोऽसह्यश्चापो वैकुक्षिरेव च ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ।
विशालो विजयः सूची स्थूणा कर्णचमूमुखौ ॥
सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्ज्जयाः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥
अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये ।
पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः ॥
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्ध्वगः ।
द्विगुणोऽन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः ॥
द्विचतुर्द्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ॥")
प्रकाण्डः । अश्वः । कोणः । मन्थानः । सैन्यम् । कालः । घड़ी इति भाषा । मानभेदः । काठा इति भाषा । ("हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः ।" इति लीलावती ॥) चण्डांशोः पारिपार्श्विकः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६८ ।
"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान् ॥")
यमः । अभिमानः । इति मेदिनी । डे, १८ ॥ नाप-

भेदः । इति हेमचन्द्रः । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रः । इति रामायणम् । (यथा, हरिवंशे । १० । २२ ।
"इक्ष्वाकुधाम्मरीचञ्च दण्डस्येति सुताश्रय ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ।"
क्रोधहन्तुरसुरस्यांशेनावतीर्णे स्वनामख्यातः नृपविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६७।३६।
"क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।"
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । १०५ ।
"धनुर्द्धरो धनुर्व्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।"
महादेवः । यथा तत्रैव । १२ । २८४ । १६ ।
"प्रचण्डाय दण्डाय पर्ण्णचीरपटाय च ।")
कालमानदण्डस्य प्रमाणं यथा,—
"षट्पलं पात्रनिर्म्माणं गभीरं चतुरङ्गुलम् ।
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं कुण्डैश्च चतुरङ्गुलैः ।
यावज्जलप्लुतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
ब्राह्मणं प्रति दण्डोद्यमे दण्डनिपातने च दोषो यथा प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।"
कौटसाक्ष्ये दण्डा यथा —
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥
लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम् ।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च ॥
कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ * ॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ * ॥
अधर्म्मदण्डने दोषो यथा —
अधर्म्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥ * ॥
दण्डस्य पौर्व्वापर्य्यनियमो यथा —
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥
वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥

दण्डस्य भेदा यथा,—
पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥
ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ * ॥
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा —
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥
अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ * ॥
गवादीनां शस्यभक्षणे दण्डो यथा,—
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥
क्षेत्रादिसीमाविवादे दण्डा यथा —
क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥ * ॥
वाक्पारुष्ये दण्डा यथा,—
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥
नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥
धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥
श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्म शारीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥
काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥
ब्राह्मणक्षत्त्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्त्रिये त्वेव मध्यमः ॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ * ॥
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ॥
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥
वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा ॥
मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा ॥
अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वदण्डमथापि वा ॥
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥
चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥
यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥
छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥
यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्विषं भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥
गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ॥
भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम् ॥
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥
तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥
महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः ॥
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः चीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।
मृण्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कृष्णलः ।
परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ।
स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् ॥
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ।
यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ।
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥"*॥
परदारहरणे दण्डो यथा,—
परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नृन्महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।
पूर्व्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा ॥
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ।
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ॥
न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः ॥
तस्याशु कर्त्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्य-
मर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥
भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥
वैश्यः सर्व्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्त्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ।
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्त्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्त्रियो
व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्त्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ।
क्षत्त्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्त्रियो दण्डमेव वा ॥
अगुप्ते क्षत्त्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यज-
स्त्रियम् ॥ * ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्-
यदि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥"
इति मनुः ॥ * ॥
दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
"दण्डः संरक्षते धर्म्मं तथैवार्थं विधानतः ।
कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
शूले मत्स्यानि वा पचन् दुर्ब्बलान् बलव-
त्तराः ॥
अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्य्याद्यथाविधि ।
अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किल्विषी ॥
विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्ड्या न भूभृता ।
दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
विपक्षवचनादन्यो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।
विपक्षवचनाद्दण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥"
दण्डकः, पुं स्त्री, (दण्ड इव कायतीति । कै +
कः ।) श्लोकविशेषः । छन्दोभेदः । इत्यमर-
टीकासारसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं छन्दः-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (दण्डो दण्डः । "दण्डे ।" ५ ।
३ । ८६ । इति कन् । क्षुद्रलगुडः । सोंटा
इति भाषा ॥ पुं, इक्ष्वाकुपुत्त्रः । यथा, भाग-
वते । ९ । ६ । ४ ।
"स्तुवनन्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्त्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥"
एतन्नृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमितिख्यातम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
"रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥")
दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।)
धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वादत्र टाप् ।)
जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३० । ३६ ।
"मम सन्ना मतिः सीते ! नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥")
दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः ।
अशुभसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) द्रोणकाकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
दण्डढक्का, स्त्री, (दण्डताड्यमाना ढक्का ।) वाद्य-
विशेषः । दामामा इति नागरा इति च
भाषा । तत्पर्य्यायः । नाली २ घटी ३ याम-
नाली ४ यमेरुका ५ यामघोषः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दम्मम: ७ दुन्दुभिः ८ दुन्दुः ९
गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥
दण्डताम्री, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना ताम्री ताम्र-
निर्म्मितवाद्यम् ।) ताम्रीवाद्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति ।
धृञ् धारणे + पचाद्यच् णिलुक् । इत्युज्ज्वल-
दत्तः । २।२२ ।) यमः । इत्यमरः । १।१।६२ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५६ ।
"न्यस्तदण्डहतं दण्डं मुक्त्वा दण्डधराधिपः ।
अकाण्डदण्डसङ्घाय ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥")
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः ।९।३।
"बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥")
त्रि, लगुड़धारकः ॥ (शासकः । यथा, महा-
भारते । १२ । २३ । ४३ ।
"एवमेतन्मया कार्य्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥"
चतुर्थोपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४।२१।२२ ।
"अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥")
दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + "कर्म्मण्यण् ।"
३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा,
गौः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
"उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
दण्डधाराश्च सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥")
प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (सनाम-
ख्यातनृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धननाम्नासुर-
स्यांशेन जातः । यथा, महाभारते ।१।६७।६७ ।
"क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृत-
राष्ट्रपुत्त्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
"निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥")

त्रि, दण्डधरः। (शासकः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।१०८।
"दण्डधारे त्वयि चाद्य क्षितिमेतां प्रशासति।
को वैरस्वैरयोः पारमनासाद्यावसीदति॥")

दण्डनायकः, पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थोपायं नयतीति। नी+ण्वुल्।) सेनानीः। स चतुरङ्गबलाध्यक्षः। इति हेमचन्द्रः। ३।३९८।
(यथा राजतरङ्गिण्याम्। ७।६६८।
"सन्दर्प्य कोटभ्रात्रा नी भिन्नानां सह रुध्यते।
रुध्यन् राजपुरीं राजा व्यधाद्दण्डनायकम्॥")

दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या। यद्वा दण्डो नीयतेऽनयेति। नी+कर्मणि करणे वा क्तिन्।) अर्थशास्त्रम्। इत्यमरः। १।६।५। तत्तु चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम्। इति भरतः। तस्य निरुक्तिर्यथा —
'दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः।
दण्डनीतिरिति ख्याता त्रीँल्लोकानभिवर्त्तते॥
तच्च ब्रह्मप्रणीतलक्षाध्यायपरिमितम्।
तद्यथा —
'ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम्।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च।
सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः॥
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्त्रस्य रक्षणम्।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः॥
सामभेदप्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता॥
मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम्॥
सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः।
भयसत्कारवित्ताख्यः कार्त्स्न्येन परिवर्णितः॥
यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः।
विजयो धर्म्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम्॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तरः॥
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम्॥
अङ्गान्येतानि कौरव्य! प्रकाशानि बलस्य च।
जङ्गमाजङ्गमोक्ताश्च चूर्णयोगा विषादयः॥
स्पर्शे चाभ्यवहार्य्ये चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः॥
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानाञ्चान्ववेक्षणम्॥
कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम्।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम्॥
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम्।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ!॥
बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम्।
पीडा चापत्कालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव॥
तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च।
चौरैराटविकैश्चोग्रैः पराराष्ट्रस्य पीडनम्॥
अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च॥
दूषणेन च नागानामाशङ्काजननेन च।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च॥
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम्।
दूतसामर्थ्ययोगश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्॥
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम्।
अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम्॥
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम्।
श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य सञ्चयः॥
अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम्।
अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ये।
कारणस्य त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च॥
दुश्चेष्टितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम्।
शङ्कितत्वञ्च सर्व्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम्॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम्।
प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तदा॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते।
चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम्॥
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ! व्यसनान्यत्र चैव ह॥
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ!।
कामजान्याहुराचार्य्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा॥
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च।
निग्रहो ह्यात्मनस्त्यागस्तथार्थदूषणमेव च॥
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः।
अवमर्द्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम्॥
चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्म्मान्तनाशनम्।
उपस्करोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः॥
पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर!।
उपार्ज्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्शश्च तानि षट्॥
लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभिपूजनम्।
विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता॥
मङ्गलालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया।
आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च॥
एकेन च यथोत्थेयं सत्यता मधुरा गिरः।
उत्सवानां समाजानां क्रिया केतनजास्तथा॥
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्व्वाधिकरणेष्वथ।
वृत्तिर्भरतशार्दूल! नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम्॥
अदण्ड्यत्वञ्च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम्।
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेषु परिरक्षणम्॥
रक्षणं पौरकार्य्याणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्।
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्! द्वादशराजिका॥
द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया।
देशजातिकुलानाञ्च धर्म्माः समनुवर्णिताः॥
धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः।
उपायाश्चात्र लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण!॥
मूलकर्म्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः।
दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्णितञ्च स्थिराम्भसाम्॥
यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः।
तत् सर्व्वं राजशार्दूल! नीतिशास्त्रेऽभिवर्णितम्॥
एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः।
देवानुवाच संहृष्टः सर्व्वान् शक्रपुरोगमान्॥
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता॥
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति॥"
इति महाभारते राजधर्म्मे॥

दुर्गा। यथा —
"जयाजयवतालोके विक्रमनिलयामला।
दण्डनाशमनाद्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशुलो नीचः।) द्वारपालः। इति शब्दरत्नावली॥

दण्डपाणिः, पुं, (दण्डः पाणौ यस्य।) यमः। (यथा, भागवते। १।१०।१५।
"मरीचिमिश्रैर्मुनिभिः स कलिकालवेपथुः।
तद्वदतामिमाद्येर दण्डपाणिमिवोद्यतम्॥")
काशीस्थशिवगणविशेषः। स पूर्णभद्रयक्षपुत्त्रः हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण काश्यां दण्डनायकत्वमवाप्तवान्। यथा —
'भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्हरो
वरो वराणां निजगाद तदा मुदा।
क्षेत्रस्य चास्य मम प्रियस्य भो
भवाधुना दण्डधरो वराज्ञया॥
स्थिरस्त्वमत्रादि दुरात्मदण्डकः
शुभाचकः पुण्यकृताच्च मत्प्रिय।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
सर्व्वान् गणान् शाधि ममाज्ञयोत्कटान्॥'
'स्वधातुगतसेवकेऽत्र यक्षराट्
कृपाक्रमाराध्य शुभक्तिभाजनः।
सभाजनः प्राप्त एव हि चरेत्
तत्र समर्थो मम भक्त आदरात्॥
महाक्षिपुत्रोऽपि विना भवदीयां
भक्तिं न काश्यामिह लभेत।
सर्व्वेषु देवेषु हि मानवेषु
तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे॥'
इति काशीखण्डे ३२ अध्यायः॥
(सप्तमत्स्यातचन्द्रवंशीयनृपविशेषः। यथा, मात्स्ये। ५०।८७।
"वहीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति॥"
अयन्तु भागवतादिकथनानुसारेण पाण्डवंश्यो राज्यं चकार। यथा राजावल्याम् १ परिच्छेदे।
"क्षेमारिष्टणुराख्येनापि भागवतादिके।
श्रुतवर्माद्यैर्देवैर्दण्डपाणिर्महाबलः॥"

दण्डधरे, त्रि । यथा, महाभारते । १।१३६।२८।
"भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा ॥")

दण्डपारुष्यं, क्ली, (दण्डेन यत् पारुष्यं परुषता । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणमिति मिताक्षरा ।) राज्ञां सप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । तत्तु ताड़नादि । इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७८ ।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥")

दण्डपालः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति । पालि + अण् ।) चर्हेशफरमत्स्यः । दाँड़िका इति भाषा । इति हारावली । १८० ॥ (दण्डेन पालयतीति । पालि+अच् ।) द्वारपालः ॥

दण्डपालकः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति । कै+कः ।) शकुलमत्स्यः । इति हारावली । १८१ ॥

दण्डबालधिः, पुं, (दण्ड इव बालधिर्यस्य ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डभृत्, पुं, (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लगुड़ादिकं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् तुगागमश्च ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दण्डं दमनं बिभर्त्तीति ।) दण्डधारके, त्रि ॥

दण्डयात्रा, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा प्रयाणम् ।) दिग्विजयः । संयानम् । वरयात्रा । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥

दण्डयामः, पुं, (दण्डं यच्छतीति । यम+अण् ।) यमः । दिनम् । अगस्त्यः । इति मेदिनी । मे, ६० ॥

दण्डरी, स्त्री, डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डवादी, [न्] पुं, (दण्डेन वदतीति । वद+णिनिः ।) दर्व्वटः । द्वारपालः । इति हारावली । १२८ ॥ दण्डवक्तरि, त्रि ॥

दण्डवासी, [न्] पुं, (दण्डेन वसतीति । वस+णिनिः ।) द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रामाधिपतगनः । इति जटाधरः ॥

दण्डविष्कम्भः, पुं, (दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभ्नाति निबध्नाति यत्र । वि+स्कम्भ+अधिकरणे घञ् । वेः स्कभ्नातेर्नित्यमिति षत्वम् ।) यत्र स्तम्भादौ आकर्षणार्थं रज्ज्वा दण्डो निबध्यते सः । घोलमन्थोया खुँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुटरः २ । इत्यमरः । २।६।७४ ॥

दण्डवृक्षः, पुं, (पर्णविहीनत्वात् दण्ड इव वृक्षः । ततः स्वार्थे कन् ।) थुर्ही । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डहस्तं, क्ली, (दण्ड इव दण्डो हस्तोऽस्य ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डाजिनं, क्ली, दाम्भम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कर्णोटिना बहिर्दण्डादिकं यतीनां दर्शयित्वा धार्म्मिकत्वेन प्रतीयमानत्वात् तथात्वमस्य । दण्डश्च अजिनञ्च अनयोः समाहारः । यतीनां दण्डं मृगचर्म्म च । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३१ ।
"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥")

दण्डादण्डि, अ, (दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् । "इच् कर्म्मव्यतिहारे ।" ५ । ४ । १२७ । इति इच् ।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूपयुद्धम् । इति व्याकरणम् ॥ लाठालाठि इति भाषा ॥

दण्डारः, पुं, (दण्डं ऋच्छतीति । ऋ+अण् ।) वाहनम् । मत्तहस्ती । शरयन्त्रकम् । कुम्भकारस्य चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥

दण्डाहतं, क्ली, (दण्डेन आहतम् ।) घोलम् । इत्यमरः ।२।६।५३ ॥ (दण्डेन ताड़िते, त्रि ॥)

दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽस्त्यस्येति । दण्ड+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) दण्डधारकः । छड़िबरदार इति आसाबरदार इति च भाषा । मत्स्यविशेषः । डानिकणा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (दण्डदातरि नियामके, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ११ । ३६ ।
"न तत्र राजा राजेन्द्र ! न दण्डो न च दण्डिकः ।
स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञ ! ते रक्षन्ति परस्परम् ॥")

दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदाकृतिरस्त्यस्याः । दण्ड+ठन्+टाप् ।) हारविशेषः । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । यथा, अङ्गुल्योत्कर्षं दण्डिकां छिनत्ति । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥ दण्डिका रज्जुरिति तट्टीकाकारः ॥

दण्डितः, त्रि, (दण्डः सञ्जातोऽस्येति । दण्ड+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५।२।३६। इति इतच् ।) कृतदण्डः । तत्पर्य्यायः । शासितः २ साधितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डी, [न्] पुं, (दण्डोऽस्त्यस्येति । दण्ड+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स तु कवीनामन्यतमः काव्यादर्शदशकुमारचरितादिग्रन्थप्रणेता । शङ्कराचार्य्यसमकालीनोऽयम् । यथा, शङ्करविजये । १५ । १४० ।
"स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
विबुधान् बाणमयूरदण्डिमुख्यान् ।
शिथिलीकृतदुर्म्मताभिमानान्
निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार ॥")
यथा, कालिदासः ।
"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधीयते ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥"
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यमः । (यथा, महाभारते । १ । १८० । १७ ।
"तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ॥")
द्वाःस्थः । चतुर्थाश्रमी । (अस्य व्यवहारादिकं यदुक्तं मनौ । ६ । ४१-५८ ।
"आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतको यथा ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत् ॥
कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीड़यन् ॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥
अलावुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥"
दण्डग्रहणादेव दण्डी । भार्य्यादिषु विद्यमानेषु दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते । यदुक्तं महानिर्व्वाणतन्त्रे १३ पटले ।
"स्थितायां यौवनस्थकान्तायां परमेश्वरि ! ।
सर्व्वं हि विफलं तस्य यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ॥
विद्यते पितरौ देवि ! यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ।
सम्प्राप्ते विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा ।
[illegible] तस्य वृथा हि परमेश्वरि ! ।
मधुरत्नापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते ॥"
अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्य्यसम्प्रदायान्तर्गता [illegible] भस्मी [illegible] । [illegible] प्रायशः [illegible] दण्डिनस्तु [illegible] निधाय [illegible] परित्यज्य [illegible]-

यमु इति साम्प्रदायिकाः । एतेषां काशी एव प्रधानतमं वासस्थानम् । * । महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
'मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्व्वणः ॥'
योगाचार्य्यविशेषः । यथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यच्छलेन तु ।
अवतारांश्च शर्व्वस्य शिष्यांश्च भगवन् ! वद ॥

उपमन्युरुवाच ।

महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डीश्च एव च ॥
धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा महाभारते धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥
[illegible] पाशीति कथितः ॥) दण्डयुक्ते त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (यथा महाभारते १३ । १४ । ३०४ ।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी छत्री [illegible] मेखलीकृतः ॥)

दण्डोत्पलम् क्ली (दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।) क्षुपविशेषः । डाकिमाला इति डानकुनि इति च भाषा । अस्य गुणाः । [illegible] कासनाशित्वम् अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्तु पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य पर्य्यायः । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सहदेवी ४ महा ५ । रक्तस्य पर्य्यायः । विश्वदेवा १ अरुणा । श्वेतस्य । दण्डोत्पला १ । इति रत्नमाला ॥

दण्डोत्पला स्त्री (दण्डोत्पल+टाप् ।) श्वेतपुष्पदण्डोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥

दण्ड्य त्रि दण्डयितुं शक्यते इति दण्ड+कर्म्मणि यत् । यद्वा दण्डमर्हतीति । दण्ड+ दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दण्डनीयः । दमनीयः । (यथा मार्कण्डेये । ८८ । ३३ ।
[illegible]
[illegible] भवत् ॥)
तत्पर्य्यायः । शास्यः २ । इति जटाधरः ॥ यथा रघुः । १ । २५ ।
स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ॥)

दत् पुं दन्तः । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य बहुवचनान्तता ॥

दत्त त्रि (दीयते स्म इति । दा+क्त ।) अर्पितम् । तत्पर्य्यायः । त्यक्तम् १ । इति त्रिकाण्डशेषः । विश्राणितम् १ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा माघे । १ । २५ ।
[illegible] मुनि
[illegible] ॥
दा+भावे क्त ।) दाने क्ली । तत् सप्तविधं यथा —
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
बालस्तात्रतन्त्राणमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम् ।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये चाधर्म्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम् ॥'
इति मिताक्षरा ॥

दत्त पुं राजविशेषः । स अभिनिष्कनन्दनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः । अपरः क्षत्रियधर्म्माश्रितपरो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २९६ । १५ ।
आयुर्म्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मात्स्य एव च ।
यदुवंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा हरिवंशे । ३८ । २ ।
'राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ मानश्च श्वेतवाहनः ॥')
वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा —
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
अधुना कायस्थादेरुपाधिश्च । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।
'गौडदेशे कौलिनैश्चिरवसतिरता मौलिका ये हि सिंहा
स्ते दत्ता सेनघोषा करगुहसहिता पालिता सिंहदेवाः ॥')
भगवदवतारविशेषः । स अत्रिपुत्रः दत्तात्रेय इति नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्रविशेषः । यथा देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।
'कुण्डः सहोढः कानीनः क्रीतः प्राप्तस्तथा वने ।
दत्तः कस्यापि चायत्तौ धर्म्मादिसुताः स्मृताः ॥'
तथा महाभारते । १ । १२० । ३४ ।
दत्तः क्रीतः उपक्रीतः उपगच्छेत् स्वयञ्च यः ॥)

दत्तक पुं (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । सपिण्डदत्तकस्य अशौचव्यवस्था । यथा सपिण्डस्य पुत्रीकरणे तु सपिण्डमरणाशौचनिमित्तं दत्तकस्य तन्मरणाशौचनिमित्तं सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्व्विवादम् । इति अनन्तभट्टकृतदत्तकनिर्णयः ॥ * ॥ औरसपुत्रवत् अस्य समभागित्वम् । यथा,—
दत्तपुत्रे यथाजाते कन्यचिदौरसो भवेत् ।
पितुर्वित्तस्य सर्व्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥
इत्यपि वचनं शिष्टविषयम् । इति दत्तकचन्द्रिका ॥ अन्यत् पोष्यपुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दत्तकपुत्र पुं (दत्तक एव पुत्रः ।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । यथा याज्ञवल्क्यः ।
"दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥"
तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा —
शुक्लशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः ।
नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषाम् ।
स्त्री पुत्रं न दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानात् भर्त्तुः ।
पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादिति । इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोत्रधनप्राप्तिर्यथा —
'गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षात् दत्ताद्या सुता नृप ॥
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥'
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
दत्तको द्विविधः । केवलदत्तकः द्व्यामुष्यायणश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिगृहीतुरेव दत्तः तस्यैव पुत्रः । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति समप्रतिपन्नः तयोरुभयोरपि पुत्रः । इति मिताक्षरा ॥

दत्ताप्रदानिक, क्ली, (दत्तस्य अप्रदानं यत्र मध्यस्थे । दत्ताप्रदान+ठन् ।) अष्टादशविवादपदान्तर्गतविवादपदविशेषः । दत्तस्य पुनरादानं यस्मिन् विवादपदे तत् । यथा नारदः ।
'दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥"
'असम्यगविहितमार्गेण । इति मिताक्षरा ।

दत्तात्मा [न्] पुं (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्रविशेषः । यथा —
'दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः । इति कात्यायनः ॥ अस्य विवरणम् । 'दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तस्तूपगतः । इति मिताक्षरा ॥ (विश्वदेवानामन्यतमः । यथा महाभारते । १३ । ९१ । ३४ ।
सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ॥)

दत्तानपकर्म्म [न्] क्ली (दत्तस्य अनपकर्म्म आनयनं यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनुः ॥

दत्ति स्त्री (दा+भावे क्तिन् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुः । ८ । ८६ ।
"अपथाकमना कुटुम्बिनी
मनुजलोके निवापदत्तिभिः ॥)

दत्तेय पुं (दत्ताया अपत्यं पुमान् । दत्ता+ढक् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दद दाने । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ददते । इति दुर्गादासः ॥

ददनं क्ली (दद+भावे ल्युट् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दद्रु पुं कच्छपः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (ददाति न करोति । दद+बाहुलकात् रु । यद्वा दरिद्राति दुःखयतीति । दरिद्रा+बाहुलकात् कु उणादि । १ । ८९ ।) रोगविशेषः । दाद

इति भाषा। तस्य रूपान्तराणि। दर्द्रुः २ दद्रूः ३ दर्द्रूः ४। इति भरतधृतशब्दभेदः॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"सकण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुन्नतम्॥"
इति माधवकरः॥

तस्यौषधम् यथा,—
"विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः॥
प्रपुन्नाड़स्य वीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम्॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च॥"
इति गारुड़े १७५ अध्यायः॥ * ॥
"एकश्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव!।
सोमराजस्य वीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुणुत्॥
अम्लतक्रं सगोमूत्रं कथितं लवणान्वितम्।
कांस्यघृष्टं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम्॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वा गोमूत्रसैन्धवम्।
अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा॥"
इति गारुड़े १८४ अध्यायः॥ * ॥
"मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम्॥
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं प्रशस्तपलम्।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत्॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कौमलत्वञ्च जायते॥"
इति च गारुड़े १६८ अध्यायः॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा।
"कुष्ठकृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः।
चम्पापिष्टः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः॥
दूर्व्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति॥'
कुठेरकः ममरी इति लोके।
लोके गन्धिलकाख्या सिद्धार्थकञ्च स्नुहीक्षीरम्।
चयमिति समभागं स्यादेवां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः॥
ऊष्णगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षतानि संदध्यात्।
दिवसत्रितयादूर्द्ध्वं सम्यक् निष्पेषयेत्तानि॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रूमालेपयेत्तेन।
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुकण्डूमवश्यं विनाशयति॥"
इति भावप्रकाशः॥
("लाक्षाकुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्व्योषं चक्रमर्द्दस्य वीजम्।
शल्लेकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दद्रूयुक्तो मूलकाद्वीजयुक्तः॥
सिन्धूद्भूतं चक्रमर्द्दस्य वीज-
मिध्मूकृतं केशरं तार्क्ष्यशैलम्।
पिष्टो लेपोऽयद्भपित्थाद्रसेन
दद्रूणूं नाशयत्येष योगः॥
हेमक्षीरी व्याधिघातः शिरीषो
निम्बः सर्ज्जो वत्सकः साजकर्णः।
शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रूः
स्नानालेपोद्धर्षणेषु प्रयुक्ताः॥"
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये॥)

दद्रुकः, पुं, (दद्रुरेव। स्वार्थे कन्।) दद्रुरोगः। इति शब्दरत्नावली॥

दद्रुघ्नः, पुं, (दद्रुं दद्रुरोगं हन्तीति। हन+टक्।) चक्रमर्द्दकः। इत्यमरः। २।४।१४७॥ (यथा, भावप्रकाशे क्षुद्रकुष्ठचिकित्सायाम्।
"वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी॥"
अस्य गुणा यथा,—
"दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम्।
कण्डूकास कृमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणल्लघु॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

दद्रुणः, त्रि, (दद्रुरस्त्यस्येति। दद्रु+"लोमादि-पामादिपच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति नः।) दद्रुरोगी। इत्यमरः। २।६।५६॥

दद्रुनाशिनी, स्त्री, (दद्रुं नाशयतीति। नश+णिच+णिनिः। ङीप्।) तैलिनीकीटः। इति राजनिर्घण्टः॥

दद्रुरोगी, [न्] त्रि, (दद्रुरोगोऽस्त्यस्येति। दद्रु-रोग+इनिः।) दद्रुरोगविशिष्टः। देद्रुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दद्रुणः २। इत्यमरः। २।६।५६॥

दद्रूः, पुं, (दरिद्राति दुर्गं च्छल्यङ्गमनेनेति। दरिद्रा+"दरिद्रातेर्यालोपश्च।" उणां १।८२। इति ऊः रकारेकाराकाराणां लोपश्च।) दद्रुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दद्रूघ्नः, पुं, (दद्रूं हन्तीति। हन+टक्।) दद्रुघ्नः। इति शब्दरत्नावली॥

दद्रूणः, त्रि, (दद्रूरस्त्यस्येति। दद्रू+पामादित्वात् नः।) दद्रुणः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

दध, ङ ददे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, दधते। ददे दानधृत्योः। आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूर-भट्टोक्तम्। गणकृतानित्यात् अस्यैव ढौपरस्मैपद-माध्यत्वमिति रमानाथः। वस्तुतस्तु डु धाञ् धारणे इत्यस्यैव रूपं साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

दधि, क्ली, (दधातीति। धा+"आधायां धाञ्क्ष-सृगमिजनिनमिभ्यः।" ३।२।१७१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या किः स च लिड्वत्।) श्रीवासः। वसनम्। इति शब्दरत्नावली॥ क्षीरोत्तरा-वस्थाभावः। दइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरलम् ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पयस्यम् ५। घनेतरत् दधि द्रप्सम्। इत्यमरः॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। वातदोषशमनत्वम्। संग्राहित्वम्। मूत्रावहत्वम्। बल्यत्वम्। शोफकफार्त्तिरुच्य-शमनत्वम्। वह्निशान्तिकारित्वम्। कासश्वास-पीनसविषमज्वरशीतज्वरहितत्वम्। रक्तोद्रेक-शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ उष्ण-त्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कषायानुरस-त्वम्। पाकेऽम्लत्वम्। पित्तमेदःप्रदत्वम्। मूत्र-कृच्छ्रप्रतिश्यायातीसाररुचिकार्श्येषु शस्तत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ स्वादुत्वम्। हृद्यत्वम्। रोचनत्वम्। मङ्गल्यत्वम्। इति राजवल्लभः॥ * ॥
अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः। रुच्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। उत्तमगुणत्वम्। पित्तानिलापहत्वम्। सर्व्व-धात्वग्निबलवर्द्धनत्वञ्च॥ * ॥
निःसारदुग्धदधिगुणाः। संग्राहित्वम्। शीतल-त्वम्। वातलत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दीपनत्वम्। रुच्यत्वम्। ग्रहणीरोगनाशित्वञ्च॥ * ॥
बद्धदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। नातिपित्तकरत्वञ्च॥ * ॥
शर्करासहितदधिगुणाः। श्रेष्ठत्वम्। तृष्णा-पित्तास्रदाहनाशित्वञ्च॥ * ॥
गुड़युक्तदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। वृंहणत्वम्। तर्पणत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः॥ * ॥
वातजवणनाशित्वम्। इति चक्रदत्तः॥ * ॥
रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न भुञ्जीत किन्तु सघृतशर्करं समुद्गसूपं सक्षौद्रं उष्णं सामलकं भुञ्जीत। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु च अम्बुष्टतान्वितमपि दधि न हितम्॥ ऋतुविशेषे विधिनिषेधौ। हेमन्तशिशिरवर्षासु दधि शस्तं शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो विगर्हि-तम्॥ * ॥
अविधिना दधिसेवने दोषः। ज्वरास्रक्पित्त-वीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकामलारोगप्राप्तिः॥ * ॥
अथ गोदधिगुणाः। विशेषस्वादुत्वम्। बल्य-त्वम्। रुचिप्रदत्वम्। पवित्रत्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। पुष्टिकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। अशेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च॥ * ॥
माहिषदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। स्वादुपाकित्वम्। अभि-ष्यन्दित्वम्। गुरुत्वम्। रक्तकफदूषणत्वञ्च॥ * ॥
छागीदधिगुणाः। उत्तमत्वम्। ग्राहित्वम्। त्रिदोषनाशित्वम्। श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्तत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥
आविकदधिगुणः। दुर्नामकफव्याधिप्रकोपन-त्वम्॥ अश्वीदधिगुणः। वातनाशित्वम्। दीपनत्वम्। चक्षुर्हितत्वञ्च॥ * ॥
औष्ट्रकदधिगुणाः। क्षारत्वम्। अत्यम्लत्वम्। कटुपाकित्वञ्च॥ * ॥
हस्तिनीदधिगुणाः। वीर्य्योष्णत्वम्। कषाय-त्वम्। कफवातनाशित्वञ्च॥ * ॥
मानुष्यदधिगुणाः। मधुरत्वम्। बल्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥
अथ दधिभेदाः।
"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्।
अम्लञ्चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा॥" * ॥
मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च।
"मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्।

मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दीपनं चयविदाहकृत् ॥
यत् सम्यक् घनतां यातं व्यक्ताम्लं स्वादुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवच्च ते ॥
यत्तिरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् ।
अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥
तत्त्वम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥'

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

लवणमधुरसर्पिः शर्करामुद्गधात्री
कुसुमरसविहीनं नैतदश्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥
त्रिकटुकयुतमेतन्नालिकापूगामिश्रं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्दीपनञ्च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवितञ्चातिपथ्यं
रचयति सुतरां कान्तिसत्वञ्च नृणाम् ॥
दधिमधुरमीषदम्लं वाञ्छितञ्च नात्युष्णम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमित्यम् ॥'

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

दधि यत् स्वादु तद्भेदं कफाभिष्यन्दकारणम् ।
दध्यम्लमतियन्त्रकदूषणं कफपित्तकृत् ॥
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
दधि त्वसारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा —
' शारदं दधिगुल्मघ्नं रक्तपित्तविवर्द्धनम् ।
शोफं तृष्णां ज्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥

इति शारदं दधिगुणाः ॥ * ॥

गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफकृद्बलवर्द्धनम् ।
वृष्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिवर्द्धनम् ॥

इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

शैशिरं सघनञ्चाम्लं मधुरं गुरु एव च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ।

इति शैशिरदधिगुणाः ॥ * ॥

वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकम् ।
बलवृष्ट्युष्णदा प्रोक्ता वसन्ते न प्रशस्यते ।

इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

लघु चाम्लं भवेद्ग्रैष्मं चाप्यं रक्तपित्तकृत् ।
पाचनमपिपासाकृद्दधिमुक्तं न ग्रैष्मकं ॥

इति ग्रैष्मदधिगुणाः ॥ * ॥

वार्षिकं हितकृत् प्रोक्तं दधि शस्तं न सेवनम् ।
शोषवातश्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥

इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥

हिक्काश्वासशोषशाणामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि चार्थं लवणेन विमिश्रितम् ॥

इति दधिभोजनविधिः ॥ * ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
रोचनं शोधनं वृष्यं स्वादनं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ।'
' त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ।'

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

' दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति तत्कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचक मूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माङ्गल्यञ्च ।
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ।
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ।
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ।
विपाके कटु सक्षारं गुरु भेदोऽधिकं दधि ।
वातमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाञ्चाधिकं दधि ।
रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ।
रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमार्गापहञ्च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पित्तनाशनम् ।
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्च्चोविवर्द्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ।
विज्ञेयमेषु सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं वृंहणं न च पित्तकृत् ।
कुर्य्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्रुतम् ।
शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ।
दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
वह्निर्विधमन्दस्यापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ।
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।)

धारणकर्त्तरि त्रि । इति मुग्धबोधम् ।

दधिकूर्च्चिका, स्त्री, (दधिजाता कूर्च्चिका ।) क्षीरोदकोष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता । इति केचित् । उष्णदुग्धे दध्यम्लयोगात् जाता इत्यन्ये । छेना इति भाषा । अस्या गुणाः । वातनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः । (पर्यायोऽस्याः यथा —
"दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तद्दधिकूर्च्चिका ।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

दधिचारः, पुं, (दधि चालयति विलोडयतीति । दधि+चल+णिच्+अण् । लस्य रत्वम् ।) दधिमथनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैशाखः २

दधिजं, क्ली, (दध्नो जायते इति । जन+"पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीतशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्थः, पुं, (दधिवर्णो रसः तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्था+"सुपि स्थः ।" ३ । २ । ४ । इति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ (यथा, —
' तद्वद्दधित्थबिल्वाम्रजम्बुमध्ये प्रयोजयेत् ॥"

इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।

' दधित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिका ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

दधित्थाख्यः, पुं, (दधित्थ इत्याख्याति कपित्थवर्णं अनुकरोतीति । आ+ख्या+कः ।) शरलद्रवः । इति रत्नमाला । लोवान् इति भाषा ।

दधिधेनुः, स्त्री, (दधिनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थे दध्यादिनिर्म्मिता धेनुः । यथा वराहपुराणे ।
' दधिधेनोर्म्महाराज । विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
गोचर्म्ममात्रे तु पुनः पुष्पप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य्य वसुधां कृष्णाजिनकुशोत्तराम् ॥
दधिकुम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखमण्डितम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ।
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ॥
क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु मृत्तिकाकर्णमात्रकैः ॥
पादुकोपानहौ छत्रं दत्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ।
दधिकावृन्दमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥
एवं दधिमयीं धेनुं दत्वा राजर्षिसत्तम ॥
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्द्वता च नृपनन्दन ॥
यजमानो वसेत्तावत् त्रिरात्रञ्च द्विजोत्तम ॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः ।
सुनय ऋषय सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
य इदं श्रावयेद्भक्त्या शृणुयाद्वापि मानवः ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥

दधिपुष्पिका, स्त्री, (दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिपुष्पी, स्त्री, (दधीव पुष्पमस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिफलः, पुं, (दधीव शुभ्रो रस फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

दधिमण्डः, पुं, (दध्नः मण्डः ।) मस्तु । इति रत्नमाला । मात् इति भाषा ॥

दधिमण्डोदः, पुं, (दधिमण्ड इव उदकं यस्य । उदकस्य उदादेशः ।) दधिसमुद्रः । (यथा भागवते । ५ । १ । ३३ ।
क्षीरादेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोद

दधिमुखः, पुं, (दधिवत् शुभ्रं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । स सुग्रीवस्य श्वशुरः तस्य मधुवनपालकश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८२ । ७ ।
"श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्य्यवान् ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
"सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ॥"
अयन्तु दर्व्वीकराणां सर्पाणामन्यतमः । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)

दधिशोणः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधिस(श)क्तवः, पुं, दध्युपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ दइछातु इति भाषा ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ९१ ।
"न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तून् न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्जयेत् ॥")

दधिसारं, क्ली, (दध्नः सारम् ।) नवनीतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥

दधिस्नेहः, पुं, (दध्नः स्नेहः ।) दधिसरः । तत्पर्य्यायः । सरः २ दध्युत्तरगम् ३ कङ्गरम् ४ । इति रत्नमाला ॥

दधिस्वेदः, पुं, (दध्नः स्वेद इव ।) घोलम् । इति जटाधरः ॥

दधीचः, पुं, दधीचिमुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
"दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥")

दधीचिः, पुं, मुनिविशेषः । स अथर्व्वमुनेरौरसात् कर्द्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जातः । इन्द्रवधार्थं देवैरस्यास्थ्ना वज्रं निर्म्मितम् । इति श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
"कृतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य निघ्नन्तु त्रिदशद्विषः ।
तस्मात् यज्ञाद्दृषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥
दधीचेऽस्थीनि देहीति तैर्व्वधिष्यथ दानवान् ।
तत् श्रुत्वा सहसा देवैर्याचितो मुनिभिस्तथा ॥
ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा शुभाक्षरान् ॥
सर्व्वलोकान् चयान् प्राप्तो येभ्यो नावर्त्तनं पुनः ।
तस्यास्थिभिरथो शक्रः महद्भः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत ।
वज्रासिशूलचक्रञ्च परिघा विविधा गदाः ॥
विश्वकर्म्मा सुराणान्तु परिघाद्यायुधानि च ॥"
इति वह्निपुराणे दानवस्यानिर्णयनामाध्यायः ॥

दधीच्यस्थि, क्ली, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । हीरकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधृक् [ष्] त्रि, (धृष्णोतीति । धृष प्रागल्भ्ये + "ऋत्विगदधृगिति ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् द्विलादिकञ्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ९ । ६ । ३ ।
"रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्म्मनामहे ॥")

दध्नः, पुं, (दधाति जीवेभ्यः पापपुण्यफलाफलं ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् नः ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दध्याकरः, पुं, (दध्नः आकर इव ।) दधिसमुद्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् शुभ्रतां आनयतीति । आ + नी + क्विप् ।) सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥ सुदर्शनगुलच् इति भाषा । दरखत् इति केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति हिन्दी भाषा ॥

दध्युत्तरं, क्ली, (दध्नः उत्तरं शेषजातम् ।) दधिस्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ६२ ।
"पयसः सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोग्यादिश्रयणाय च ॥")

दध्युत्तरगं, क्ली, (दध्न उत्तरं चरमावस्थां गच्छतीति । गम + डः ।) दधिस्नेहः । इति रत्नमाला ॥

दध्युदः, पुं, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

दनुः, स्त्री, काश्यपपत्नी । सा दक्षकन्या दानवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ६ अध्याये ।
"काश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्त्रपौत्त्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्विनता तद्वत् ताम्रा क्रोधवशा इरा ।
कद्रूर्विश्वा मुनिस्तद्वत्तासां पुत्त्रान्निबोधत ॥"
"दनुः पुत्त्रशतं लेभे काश्यपाद् बलदर्पितम् ।
विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्मघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः ॥
इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुर्व्वज्राक्षस्तारकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च विन्दुर्बाणो महासुरः ।
स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च एवमाद्या दनोः सुताः ॥"
दानवविशेषे, पुं । यथा, गोः रामायणे कवन्धस्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
"श्रियो मां मध्यमं पुत्त्रं दनुं नाम्ना च दानवम् ॥")

दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + डः ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४० ।
"तवैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥")

दनुजद्विट्, [ष्] पुं । (दनुजानां असुराणां द्विट् शत्रुः । यद्वा, दनुजान् द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, त्रि । यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
"नमो नन्दकुमाराय दनुजद्विषे ॥")

दनुसूनुः, पुं, (दनोः सूनुः पुत्रः ।) असुरः । इति जटाधरः ॥

दन्तः, पुं, (दम + "हसिमृग्रिण्वामिदमीति ।" उणा । ३ । ८६ । इति तन् ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः । इति मेदिनी । ते, २३ ॥ शैलस्कन्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्व्वणसाधनास्थि । दाँत इति भाषा । गर्भस्थस्य षष्ठे मासि मुख्यदन्तपङ्क्तिर्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । रदनः २ दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ द्विजः ५ खरः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्शुक्लाकारकौषधं यथा,—

हरिरुवाच ।
"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेषयेत् ॥
हरीतकीकषायेण न्यस्य दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुरक्तोहिताः पुंसः श्वेता वत ! न संशयः ॥"
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥
"शुङ्गमामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च ।
पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥"
इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥
"मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्व्वितो नीललोहित ! ।
दन्तकीटव्यथां नश्येद्दन्तासुरविमर्द्दन ! ॥"
इति च गारुडे १९३ अध्यायः ॥ * ॥

सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।
"जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता
तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे ।
भ्रातॄन् द्वितीये सहजं तृतीये
मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मिष्टान्नभोगी सुभगः सुताख्ये
षष्ठे सुखी मण्डितकल्पबुद्धिः ।
ततोऽधिकः स्यात् बलवान् कुलाख्ये
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ॥
सुरप्रतापी नवमे स्यतुराच दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥
अष्टौ पुत्तलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकेस्तथा ।
स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ॥
स्नानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्दर्शनमन्ततः ।
होमं विप्रार्चनञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रतिक्रीडायां तस्याघातस्थानानि यथा,—
"स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।
दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥"
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥

अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—
"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३ ॥
श्वयथुर्दन्तमूलेषु यत्नावान् कफरक्तजः ।
लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥
कफमान् शैषिरो गदः । इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते ।
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिशुष्यति ।
यस्मिन् स सर्व्वगो व्याधिर्म्महाशैशिरसञ्ज्ञितः ॥५॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥६॥
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं दन्तवेदना ।
आध्मायन्ते सुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन् स उपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥७॥
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
भवन्ति दन्ताश्चलाः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥८॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
करालान् विकटान् दन्तान् करालो न स
सिध्यति ॥१०॥
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥११॥
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ।
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
कृष्णश्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥१३॥
वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥१४॥
शीतमुष्णञ्च दशना न सहन्ते स्पर्शनं सदा द्विजाः ।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥१५॥
(दन्तमांसैर्मलैः सार्द्धं बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ।
सदाहकण्डुर्विज्ञेयः पूयास्रो दन्तविद्रधिः ।)
मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥१६॥
कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥१७॥
योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ।”१८
इति माधवकरः ॥

दन्तकः, पुं, (दन्त इव । स्वार्थे कन् ।) पर्व्वत-
शृङ्गम् । नागदन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१०० ॥ (दन्तः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः । नि
दन्तेषु प्रथितः । दन्त + ‘संज्ञायां कन्’ प्रभृति ।
५ । ३ । ६६ । इति कन् ।)

दन्तकर्षणः, पुं (दन्तान् कर्षतीति । कृष + ल्युः ।)
जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तकाष्ठं, क्ली, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तधाव-
नार्थकाष्ठम् । तद्यथा महर्षिवचनानि ।
“दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि प्रमाणं सर्व्वकर्म्मणाम् ।
क्वचित् कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥”
महाभारते ।
“नित्यं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
[illegible] दन्तो [illegible] भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥”

निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
“गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडी च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः ॥
तृणराजसमायुक्तं यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥”
तस्य स्थौल्यपरिमाणञ्चाह विष्णुः ।
“कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकूर्च्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥”
मरीचिः ।
“द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ।
अन्तरप्रभवाणाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

दन्तकाष्ठकं, क्ली, (दन्तस्य काष्ठं काष्ठकम् । दन्त
धावनयोग्यं काष्ठकम् ।) आहुल्यक्षुपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दन्तच्छदः, पुं (दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति । छद संवरणे
+ णिच् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।
११८ । इति घः । “छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।” ६ ।
४ । ९६ । इति ह्रस्वः ।) ओष्ठः । इति हलायुधः ॥
(यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम् । १२ ।
“दन्तच्छदैर्दन्तविघातचिह्नैः
स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखैः ।
संसूच्यते निर्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥”)

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा
सादृश्यं यत्र । यद्वा, उपमीयतेऽनयेति उपमा ।
दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थलम् ।) बिम्बी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तधावनं, क्ली, (दन्तानां धावनम् ।) दन्त
मार्ज्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्त-
काष्ठम् । यथा गारुडे २१४ अध्याये ।
“उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥
मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
करञ्जविल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुनाः ।
नगरं बृहती जातिकरञ्जार्कातिमुक्तकाः ॥
जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बरासनाः ।
क्षीरिकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा च मुखं दद्यात् त्यक्त्वा तदाचमेत् ॥
अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि ।
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे ॥
अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूषैः कुर्व्वीत मुखशोधनम् ॥”
दन्तशुद्धिः । तस्य विधिर्यथा,—
“प्रातर्भुक्त्वा च नद्यां च कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥”*॥
तस्य काष्ठानि यथा,—
“क्षीरिणः कण्टकिनश्च करञ्जककुभादिजान् ।
दन्तकाष्ठार्थमन्यांस्तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽपि च ।
खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।
तिन्तिडी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥
अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥”*॥
तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा —
“गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरे केतकीयुते ।
नारिकेलेन साकं च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ॥”*॥
तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
“श्रेयः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः ।
पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ॥”*॥
तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा,—
“प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥”*॥
दन्तधर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा,—
“दन्तान् घृष्ट्वा ततः प्रातः सिञ्चेच्च लोचने ।
तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिरस्य प्रसीदति ॥”*॥
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्ज्जनं यथा,—
“अर्द्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
शोषी कासी च तृष्णार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्ज-
येत् ॥”*॥
तस्य गुणा यथा —
“निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।
आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥*॥
“उत्थायोषस्यतः प्राज्ञः कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम् ।
जिह्वाया मार्ज्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः ॥
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्नारकी भवेत् ॥
मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विज ।
दन्तस्य धावनं कुर्य्यात् तर्ज्जन्या न कदाचन ॥
अश्वत्थवटबिल्वानां धात्र्या काष्ठकया बुधः ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात्तथेन्द्रसुरभस्य च ॥
नित्यक्रियाफलप्रेप्सुस्तया दन्तधावनम् ।
प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्य्योदयविवर्ज्जिते ॥
सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ । यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
नित्यक्रियाफलं तस्य सर्व्वमेव विनश्यति ॥
यः स्नानसमये कुर्य्यात् जैमिने । दन्तधावनम् ।
निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरोत्तम ॥
दन्तस्य धावनं कुर्य्याद्यो मध्याह्नापराह्णयोः ।
तस्य पुण्यं न गृह्णन्ति देवताः पितरो जलम् ॥
स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावत्तत्र स चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥
श्राद्धतिथौ सूर्य्ये यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तद्दन्तकाष्ठैः पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दुःखिताः ॥
उपवासदिने विप्र ! पित्र्याहदिने तथा ।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनतत्परः ॥
प्रभाते मार्ज्जयेद्दन्तान् यत्नेन द्विजः सदा ।
कुर्य्याद्दशनं विप्रेन्द्र ! कनकादि जनैः सदा ॥
उपवासे पित्र्याहे विधिनानेन जैमिने ! ।
दन्तधावनतत्त्वज्ञं अपुण्यं लभते फलम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

दन्तधावनः, पुं, (धावयत्यनेनेति । धावि+ल्युट् । दन्तानां धावनः ।) खदिरवृक्षः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वकुलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपत्रं, क्ली, (दन्ता इव पत्राणि यस्य ।) कुन्दकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे । ७ । २३ ।

"कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ॥")

दन्तपत्रकं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य । कप् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपुष्पं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य ।) कतकफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलं, क्ली, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कतकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलः, पुं, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कपित्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः । टाप् ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तभागः, पुं, (दन्तसहितो भागः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) गजाग्रभागः । गजस्य मुखतः स्कन्धपर्य्यन्तो योऽग्रभागः स दन्तसहितः । इत्यमरभरतौ ॥

दन्तमलं, क्ली, (दन्तलग्नं दन्तस्य वा मलम् ।) दन्तलग्नक्लेदः । तत्पर्य्यायः । पुष्पिका २ । इति हारावली । १६५ ॥

दन्तमूलिका, स्त्री, (दन्ता इव शुक्लं मूलमस्याः । कप्+टापि अत इत्वञ्च ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः ।) रदनामयः । तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्यौषधं यथा,

"काकजङ्घाशिग्रुमूले मुखेन विधृते शिव ! ।
चर्व्विते दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्धर ! ॥"

दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥ इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ अपि च गारुडे १६८ अध्याये ।

"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
घृतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भूनग्रन्थि विड़ं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ।
बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य शमयः कर्णयोः खलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्ककृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥"

अन्यच्च ।

"तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।
द्वयोः पलमितैरेतैः क्वाथेश्चापि चतुर्गुणैः ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम् ॥
दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरसं विरसास्यताम् ॥
हन्यादाशु गदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥"

इति लाक्षाद्यं तैलम् ।

"चर्व्वेद्धिस्रावर्गैः स्विन्नमचलं क्रमिदन्तकम् ।
तथा च पीतैर्व्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥
भद्रदार्व्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
क्रमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम् ॥
वृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः ।
गण्डूषस्तैलयुतः क्रमिदन्तकवेदनाशमकः ॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुम्बीमूलमेकैकम् ।
संचूर्णं दशनविधृतं दशनक्रमिपातनं प्राहुः ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य च ।
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्द्दनाः ॥
त्रैवृतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्वस्य सर्पिषः कवल इत्यर्थः ।
स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च ।
पेया रसयवागूश्च क्षीरसन्तानिकाघृतम् ॥
शिरोवस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।
अत्र दन्तहर्षे ।
अच्छिन्नदन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।
लाक्षाचूर्णैर्म्मधुयुतैस्ततस्तान् प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥
अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया ।
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

दन्तवस्त्रं, क्ली, (दन्तानां वस्त्रमिवाच्छादकत्वात् ।) ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४५ ॥

दन्तवासाः, [स्] पुं, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवावरकत्वात् ।) ओष्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३४ ।

"अपि त्वदावर्ज्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥")

दन्तवीजकः, पुं, (दन्ता इव वीजानि यस्य । ततः स्वार्थे कन् ।) दाड़िमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव ग्लानिजनकत्वात् ।) दन्तशठः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

दन्तशठः, पुं, (दन्तेषु शठ इव ग्लानिकारकत्वात् ।) जम्बीरः । कपित्थः । कर्म्मरङ्गः । नागरङ्गः । इति मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ॥")

अम्लः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

दन्तशठा, स्त्री, (दन्तेषु शठा ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ॥")

चुक्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव ।) दन्तरोगविशेषः । कफवायुशोषितदन्तगतमलम् । पाथुरि इति भाषा ॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।

"मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥"

यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।

"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥")

तस्यौषधम् यथा,—

"गोरक्षकर्कटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥"

इति गारुडे १६० अध्यायः ॥

दन्तशाणः, पुं, (दन्तानां शाण इव । चिक्कणताजनकत्वात् ।) निशुक्षयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिषि इति भाषा ॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र ।) माड़ी । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव । शूलवेधनवद्वेदनादायकत्वात् ।) दशनवेदना । तस्यौषधम् ॥ यथा,—

"त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्वं कटुकारग्वधैः शृतम् ।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥"

इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात् ।) दन्तरोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।

"दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च ।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात् ॥"

दन्तग्लानिः । यथा,—

"यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं पीड्यते भृशम् ।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥"

इति वायुपुराणम् ॥)

दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष+णिच्+ण्वुल् ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥

दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष+णिच्+ल्युः ।) जम्बीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति । आ+हन+अण् ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशनाघातः । (यथा, गणेशध्याने ।

"दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम् ॥")

रतिक्रीड़ायां तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

दन्तार्ब्बुदं, क्ली, पुं, (दन्तस्य अर्ब्बुदमिव ।) दन्तरोगभेदः । तत्पर्य्यायः । दन्तमूलम् २ दन्तशोफः ३ द्विजव्रणः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तायुधः, पुं, (दन्त एव आयुधं यस्य ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वल्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तावलः, पुं, (अतिशयितौ दन्तौ अस्य । दन्त+"दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।" ५।२।११३।

र्द्दिष्या मम दास्ये । मत्कारेण सुवर्धनम् ।
तस्मै प्रथमो दमक सभाव्याय वरन्त्वौ ।
कन्यारत्न कुमारांश्च त्रीदुग्रारान् महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ।
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ।
अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलङ्कृतम् ।
विंशतिः दास्यम् ।)

दमित त्रि, (दम्यते स्म इति । दम+क्त ।
"वा दान्तशान्तेति ।" ७ । २ । २७ । इति
पक्षे इट ।) दान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६७ । ५६ ।
'यदेव मदिरभौमे भवेच्चित्तस्मात्तया ।
क्रोधेनाप्नोति न यथा नागो वै दमितो मया ।")
दमितवमाश्रम् । इति भरतः । भारताद्धमात्
दमितम् । इति सुभूतिः ।

दमी, [न्] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम+इनि ।)
दमविशिष्टः । (गोदावर्य्यां स्त्री । मनुष्य
नैव पर्य्यायेऽद पुं । यथा, महाभारते । १ । ८२ ।
७१—७३ ।
"प्रणिपत्य प्रसादय गच्छेत भरतर्षभ ।
गोधं कुरुवर्षेह । विप्र नाकृ विपुलम् ।
दमीति नाम्ना विख्यात सम्यगाचारमन्वितम् ।
यत्र ब्रह्मा दशा उपासन्त महेश्वरम् ।
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च रुद्र दमयेत्तुगम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति तत्र स्नात्वा प्रयतात्मवान् ।
दानी चाथ भरतेह । सर्वदैवैरभिष्टुतः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधफलं लभेत् ।"
दमीश्वर तिर्थमिति पर्य्याय माह ।)

दमुनाः [स्] पुं (दाम्यतीति । अवभगादयश्च
दमधातोः +"दमेरुनसि ।" उणा । ४ । २३४ ।
इति उनसि ।) अग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २३८ ।
शुक्राचार्य्य । इत्युणादिकोषः ।

दमूनाः [स्] पुं (दमुनस्+पृषोदरादित्वात् साधुः
इति पद दीर्घः । यद्वा दमेन्द्र बहिनिर्व्वृतमा
धर्म्मितदमय ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ।
(त्रि, दमशील । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४१ । ११ ।
"अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न
पपृचासि धर्णसिम् ।"
दाताप्रभृति । दानशील । यथा तत्रैव । ५ । ४ । ५ ।
"जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञ
मुप याहि विद्वान् ।")

दम्पती, पुं (जाया च पतिश्च । राजदन्तादित्वात्
जम्पती दम्पती जायापती वा निपात्यते ।)
भार्य्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ।(यथा,
मनुः । ३ । ११६ ।
"भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ॥")

दम्भ, पुं (दम्भ्यते इति । दम्भ दम्भे+घञ् ।)
कल्कः । (यथा भागवते । ५ । १ । ३३३ ।
"दुग्धव्रतानि दम्भाय अधर्म्मस्य न दम्भ्येत ॥"

अधर्म्म अधर्म्मात् अधर्म्मात् अधर्म्मात् । यथा,
भागवते । ४ । ८ । २ ।
"अधर्म्मस्य भार्य्यासीद्दम्भ मायाच प्रयुज्यन् ।
अस्तूत मिथुनं तत्तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजा ॥")
कल्कम् । शाठ्यमाडम्बरमिति । इति शब्दरत्ना
वली । (यथा गीतायाम् । १६ । १७ ।
'आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ।'
धर्म्मानुष्ठानम् । यथा मनुः । ४ । १९५ ।
"धर्म्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७८ ।
"दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ।")

दम्भोलि, पुं (दम्भ मोह+भाव अर्थात् । दम्भमपि
परस्य आलाति पर्य्याप्नोतीति । आल+इन् ।)
वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ।

दम्य, पुं, (दम्यते इति । दम+यत् ।) वत्स
तरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः ।
२ । ९ । ६२ । अचकृत् । इति राजनिघण्टः ।
(यथा महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
"एकतः दम्यसंयुक्ता दत्ता भवति चैव हि ।")
दमनीयः, त्रि ।

दय, ङि ङ दाने । गतौ । वधे । दाने । रक्षणे ।
इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्म सक सेट् ।)
अत्र पालनम् । ङि, दयितोऽस्ति । ङ, दयते
दीन दयालुः । दिवो न्यस्य न बध्नात् । अथ
कर्म्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ।

दय पुं (दय+बाहुलकात् अच् ।) दया । इति
शब्दरत्नावली ।

दया स्त्री,(दय+भिदादित्वात् अङ् । ततष्टाप् ।) करुणा ।
अस्या लक्षणं यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
"परस्मिन् बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्ने रक्षितव्यन्तु दयैषा परिकीर्त्तिता ॥"
अपि च मत्स्यपुराणे ।
"आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता ।"
"परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्नरक्षितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥"
इति वायुपुराणम् ।
(दय इति दक्षप्रजापतेः कन्या । यथा विष्णुपुराणे । १ । ११ । १० ।
"श्रद्धा मैत्री दया शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रिया
उन्नतिः ।
"बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्त्तिर्धर्म्मस्य पत्नयः
दश ॥")

दयाकूर्च पुं (दयायाः कूर्च इव प्रधानत्वात् ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः । १ । १ । १४ ।

दयालु त्रि (दयते इति । दय+"स्पृहिगृहीति ।"
३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः ।
तत्पर्य्यायः । कारुणिकः २ कृपालुः ३ सूरत
४ । इत्यमरः ३ । १ । १५ । (यथा रघुः । १० । ६८ ।
"दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ।")

दयित त्रि, (दय्यते स्मेति । दय+क्त ।) प्रियम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५३ । (यथा
पञ्चतन्त्रे । ९८ ।
"दयमहृदयाय दयितं दत्वा प्रकाशितमन्दमदा ।
हृदयं करोति वाञ्छितमथ निःश्वासविनिमयदा ।"
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १९६ ।
"दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सह्य
स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न
स्यात् ।")

दयित पुं, (दय+क्त ।) पतिः । इति जटा
धरः ।

दयिता, स्त्री, (दयित+टाप् ।) भार्य्या । इति
शब्दमाला । (यथा रघुः । २ । ३ ।
'निवर्त्य राजा दयितां दयालु
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।")

दर, म (दीर्य्यते इति । दॄ+अप् ।) ईषदर्थे ।
इति मेदिनी । रे, ४० । (यथा आर्य्यासप्त
शत्याम् । ३०० ।
'दरतरलितमपि चरणं दधीते तर सुरी च
दरदलिनी ।
व्याधो द्रुतम वीरः कारोऽभुत्वा विकद्
भवि ।"
"अभिनवमिन्दुं प्रेक्षस्व कलि । नीत्वापि
जनमपि सुम्ने च किमिद्वधितरमिति मन्त्र ।" इति
तट्टीका ।)

दर स्त्री शङ्ख । यथा । विष्णु यन्दे दरदम
कौमोदकीचक्रमण्डितमिति क्रमदीपिका ।

दर, पुं स्त्री (दीर्य्यते अनेनेति । दॄ+"ऋदोरप्
विनिपातश्च ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
भयम् । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३३ ।
"दरविकाशकान्ति यामस्य हिमेन विश्व
यमे ।
सुखी । तव हरिणाक्ष्मुपरामितरे हर्षित ।")
गर्त्तः । इत्यमरः । १ । ८ । १८ । (गृहे ।
यथा भागवते । ६ । ११ । २ ।
"स ऋषयश्च मयान्या दरी
प्रसुप्तस्थावरवृक्षाद्वितता ।
राजन्वन्त्य कुरुकुलमहरे
महाशक्य कम्पेन मृत्युम् ।")
दरदरे पुं स्त्री । दरमादेशात् भरतः ।
(विशीर्णः । यथा अनुर्वेदे । १ । ३१ ।
"अधरेण दरदेषु धर्मेणापि शोषेषु
अदृश्य दरदेष च सुधादर्शकेषु ।")

दरकण्टिका, स्त्री (दर ईषत् कण्टो अस्या
अस्ति । टाप् अत इत्वम् ।) शतावरी । इति
राजनिर्घण्टः ।

दरणि, पुं (दृ विदारणे । "अर्त्तिसृधृ ।" उणा ।
२ । १०२ । इति अनिः । अमरकोषः ।) पुर
मम । भाद्रपद मास । भागवतम् ।
शुक्रवारः । इति शब्दरत्नावली । शुक्र
पक्षः । इति मेदिनी ।

दरत्, [द्] स्त्री, (दृणातीति । दृ विदारणे + "दृदमवोऽदि: ।" उणा । १ । १२९ । इति अदि: ।) प्रपात: । भयम् । पर्व्वत: । इति मेदिनी । दे, ३० ॥ म्लेच्छजाति: । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर: ॥ (देशविशेष: । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।३१७ ।
"दरत्तुरुष्काधिपयोर्य: केशरिवराहयो: ।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदार्य्यावर्त्त इवान्तरे ॥")
हृत् । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-वृत्ति: ॥

दरदं, क्ली, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति । दै + क: ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रस: ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छं हिङ्गुलं चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविध: प्रोक्तश्चर्म्मार: शुकतुण्डक: ॥
हंसपादस्तृतीय: स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्म्मार: शुक्लवर्ण: स्यात् सपीत: शुकतुण्डक: ॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तम: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"दरदं तद्गुणं क्षुण्णा ऊर्द्ध्वपातके त्रिदिनम् ।
भाव्यं जम्बीररसैश्चार्द्रकैर्वा या रसैर्बहुधा ॥
ततश्च जम्बीरवारिणा चार्द्रकैर्वा रसेन परिलुप्तम् ।
कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरि कोष्ठिनी छन्नम् ॥
चारु शरावं तत्र छिद्रद्वारं वरं देयं उपरि देयं
तथैव तदूर्द्ध्वपातनेन निर्म्मलं शिवज: ॥"
"हिङ्गुलं हिङ्गुलोति दरद: शुकतुण्डक: ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तक: ॥
आर्द्रकार्द्रवै: पिष्टा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन साधा पिष्ट: शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥
जलम् ।
मेषीदुग्धेन दरदमम्लवर्गैस्त्रिभावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥
अन्यमतम् ।
दरदं दोधिकायन्त्रे यन्त्रं जम्बीरजैर्द्रवै: ।
सप्तवारमार्द्रकैर्भावितं शुद्धिमेति हि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारदमारणाधि-कारे ॥)

दरद:, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + क: ।) देश-विशेष: । भयम् । म्लेच्छजातिभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् पश्चात् क्रमश: उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्र-त्वादिकं प्राप्त: । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।
"शनकैस्तु क्रियालोपादिमा: क्षत्रियजातय: ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा: काम्बोजा यवना: शका: ।
पारदा: पह्लवाश्चीना: किराता दरदा: खशा: ॥")

दरि:, स्त्री, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्द-रत्नावली ॥ (तद्वत्कुलोत्पन्ने सर्पे, पुं । इति महाभारतम् ॥)

दरित:, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जात: । दर + तारकादित्वात् इतच् ।) भीत: । इति हेम-चन्द्र: । ३ । २९ ॥

दरिद्र:, पुं, (दरिद्राति दुर्गतो भवतीति । दरिद्रा + अच् ।) निर्धन: । तत्पर्य्याय: । निस्व: २ दुर्विध: ३ दीन: ४ दुर्गत: ५ । इत्यमर: । ३।१। ४८ ॥ कीकट: ६ दुस्थ: ७ । इति धटाधर: ॥ अकिञ्चन: ८ । इति दानधर्म्म: । तस्य कारणं यथा,—
"अनुमोद्य चिराज्ञापि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो जायते नर: ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
"दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्ट: कृपणो योऽजितेन्द्रिय: ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, च गु दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) दुर्गतिरकिञ्चनीभाव: । च गु, उपसर्गुपरि पठ्यत: अर्थ: एव दरिद्राति । इति दुर्गादास: ॥

दरिद्रायक:, त्रि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + ण्वुल् ।) दरिद्र: । इति मुग्धबोधम् ॥

दरिद्रित:, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्त: ।) दरिद्र: । दारिद्र्ययुक्त: ॥

दरिद्रिता, [ऋ] त्रि, (दरिद्रा + तृच् ।) दरि-द्रायक: । दरिद्रायातो: कर्त्तरि तृच्प्रत्यय: ॥

दरोदरं, क्ली, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य । प्रायश: सर्व्वस्वापहरणादिभयात् तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

दरोदर:, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य ।) दुरोदर: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (यथा, उणादि-सूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धन: । ५ । ४१ ।
"न्यायेन दुर्गं गिरिकन्दरोदरं
कौटिल्यसम्मितान् सतत दरोदरम् ॥")

दर्द्दर:, पुं, पर्व्वत: । (यथा, रामायणे । २ । ९१ । २४ ।
"मलयं दर्द्दरञ्चैव तत: स्वेदनुदो निल: ॥"
क्वचित् दर्द्दरोऽपि पाठ: ॥) ईषद्भग्नभाजने, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दर्द्दराम्र:, पुं, वाद्यविशेष: । तत्पर्य्याय: । मीना-म्बर: २ । इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकं, क्ली, (दारयतीव कर्णौ । दृ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधु: ।) वाद्यम् । इत्युणादि-कोष: ॥

दर्द्दरीक:, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति । दृ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधु: ।) मेघ: । वाद्यभेद: । भेक: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

दर्द्दुरं, क्ली, ग्रामजालम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्दुर:, पुं, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति । दृ + "मद्गुरदर्द्दुरौ ।" उणा । १ । ४१ । इति उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) भेक: । इत्यमर: । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—
"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ।"
इत्युद्भट: ॥)
मेघ: । वाद्यभाण्डभेद: । पर्व्वतविशेष: । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।
"स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्या: शैलौ मलयदर्द्दुरौ ॥")
ग्रामजाल: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥
(अभ्रकधातुभेद: । यथा, भावप्रकाशे ।
"पिनाकं दर्द्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम् ॥"
"दर्द्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्द्दुरध्वनिम् ।
गोलकान् बहुश: कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायक: ॥")

दर्द्दुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति । दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधु: । तत-ष्टाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्रु:, पुं, (दरिद्राति दुर्गतत्वमनेनेति । दरिद्रा — "दरिद्रातेर्यालोप: ।" उणा ।१।८० । इति रु: । अकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दद्रुरोग: । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्दू:, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् ऊ: । यालोपश्च ।) दद्रुरोग: । इत्युणादिकोष: ॥

दर्द्रुघ्न:, पुं, (दर्द्रुं हन्तीति । दर्द्रु + हन् + टक् ।) चक्रमर्द्दक: । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रुण:, त्रि, (दर्द्रुरस्यास्तीति । दर्द्रु + "लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्य: शनेलच: ।" ५।२।१०० । इति पामादित्वात् न: । ततो णत्वञ्च ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

दर्द्रू:, पुं, (दरिद्रा + ऊ: । यालोपश्च ।) दद्रुरोग: । इत्युणादिकोष: ॥

दर्द्रूण:, त्रि, (दर्द्रूरस्यास्तीति । दर्द्रू + न: ।) दद्रु-रोगी । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

दर्द्रुरोगी, [न्] त्रि, (दर्द्रुरोगोऽस्यास्तीति । दर्द्रु-रोग + इनि: ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

दर्प:, पुं, (दृप्यते इति । दृप् + भावे घञ् ।) अहङ्कार: । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ कस्तूरी । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उष्मा । इति त्रिकाण्ड-शेष: ॥ अहङ्कृति: । तत्पर्य्याय: । गर्व्व: २ अह-ङ्कार: ३ अवलिप्तता ४ अभिमान: ५ ममता ६ मान: ७ चित्तोन्नति: ८ स्मय: ९ । इति हेम-चन्द्र: । २ । २३१ ॥ * ॥
"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापबीजममङ्गलम् ।
तथाप्येषु च सर्व्वेषां गर्व्वमप्यस्तमङ्गलात: ॥
येषां येषां भवेद्दर्पो मत्समक्षेषु भवातुरम्
विचार्य सर्व्वं सर्व्वात्मा तेषां नाशादमेव ॥
सुदर्शनं मदभक्तञ्च येषां गर्व्वो भवेत् प्रिये ।
एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ॥
चकार दर्पभङ्गञ्च ब्रह्मविष्णो: पुरा विभु: ।
ब्रह्मणश्च तथा विष्णो: शेषस्य च शिवस्य च ॥
धर्म्मस्य च यमस्यापि ग्रामस्य चन्द्रसूर्य्ययो: ।
गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दुर्व्वाससस्तथा ।
दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

इति शब्द । "दन्त ।" ५।१।११८। इति डीष ।) दन्ती । इत्यमरः । २।८।१३४ । (यथा मनुष्यकेशार्दो कुमारसम्भवे । ७।१०६। "[illegible] दन्तादन्तुमा [illegible] ।")

दन्तिका स्त्री (दन्ती एव । स्वार्थे कन् टाप् पूर्व ह्रस्वश्च ।) दन्तीवृक्षः । इत्यमरः । २।४।१४४ ।

दन्तिनी स्त्री दन्तिका । इति शब्दरत्नावली ।

दन्तिजा स्त्री (दन्तिनाकारो [illegible] । दन्त+इनि+डीष ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

दन्तिमद पुं (दन्तिनो मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ।

दन्ती स्त्री, (दाम्यतीति । दम+"दमि [illegible] ।" उणा । ३ । ८६ । इति तन् । ततो [illegible] डीष ।) स्वनामख्यातक्षुपः । तत्पर्यायः । शीघ्रा १ श्येनघण्टा २ निकुम्भी ३ [illegible] ४ दन्तिनी ५ उपचित्रा ७ भद्रा ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ मधुपुष्पा १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उडुम्बरदला २२ । इति राजनिर्घण्टः । निकुम्भः २३ । [illegible] २४ [illegible] २५ उदुम्बरपर्णी २६ । इत्यमरः । २ । ४ । १४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । [illegible] इति राजवल्लभः । अथ लघुदन्ती ।

"[illegible] दन्ती [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"

अथ द्रवन्ती ।

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"

इति भावप्रकाशः ।

दन्ते (न्) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । (यथा [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] ।"
[illegible] ।
"[illegible] ।"
[illegible] ।)

दन्तीबीज [illegible] (दन्त्याः बीजम् ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

दन्तुर, त्रि (उन्नता दन्ता सन्त्यस्येति । "दन्त उन्नत उरच ।" ५ । २ । १०६ । इति उरच ।) उन्नतदन्तः । दाँतो इति भाषा ।

"कदाचिद्दन्तुरो मत्र्यः कदाचिल्लोमशः सुखी ।
कदाचित् सुस्थितो दुःखी कदाचिच्चपला सती ।"

इति सामुद्रकम् ।

उन्नतानत । इति मेदिनी । रे, १६६ ।

दन्तुरच्छद, पुं (दन्तुर उन्नतानतश्छदो यस्य ।) बीजपूर । इति राजनिर्घण्टः ।

दन्तोलूखलिक, त्रि, (दन्ता एव उलूखलं सोऽस्त्यस्येति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वानप्रस्थविशेषः । दन्तमात्रेण हित्वा यो भुङ्क्ते सः । इति श्रीभागवतम् । (यथा मनुः । ६ । १७ ।
"अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ।")

दन्त्य, त्रि, (दन्तेषु भव । दन्त+"शरीरावयवाच्च ।" ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दन्तोद्भव । इति व्याकरणम् । (यथा शिशुपालवधे । १० ।
"स्मरहेतवो दन्त्या दन्तक्षता [illegible] ।")
दन्तेभ्यो हितः । "शरीरावयवाद्यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् । दन्तहितमञ्जनं । यथा सुश्रुते । १ । ४६ ।
"दन्त्योऽपि मेघालक्ष्मोऽलम्बद
कान्तोऽप केशोऽभिनवा गुरुश्च ।")

दन्दशूक पुं (गर्हितं दशतीति । दन्श+यङ्+"यजजपदशां यङः ।" ३ । २ । १६६ । इति ऊक ।) सर्पः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"अनुभवति दन्दशूको गुरुमान् मणीरमा ।")
राक्षस । इति मेदिनी । के १८१ । (हिंस्रे, त्रि । यथा भट्टि । ५ । ९६ ।
"ददृशुस्ते रघुपतिं दन्दशूकाम् विघातिनो
धनुर्भिरभितष्ठन्तं सुविपोर्ऽदयामे ।")

दन्भ उ न दम्भे । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) दभ्नोत्यपरान् ए [illegible] । उ, दम्भित्वा दब्ध्वा । न दभ्नोति शास्त्रमर्यादां [illegible] । इति दुर्गादासः ।

दन्भ क इ स्रंहत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) क इ दम्भयते । बहुला [illegible] । इति दुर्गादासः ।

दन्त्र स्त्री दम्भे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सकं-सेट् ।) स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति दुर्गादासः ।

दभ, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पर-सक-सेट् ।) इ क दम्भयति । प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ।

दभ, क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पर-सक-सेट् ।) क, दाभयति । इति दुर्गादासः ।

दभ्र, त्रि, (दभ्नोतीति । दन्भ दम्भे+"स्फायि-तञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक ।) अल्पम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, निघण्टः । ३ । २ ।
"अर्भकम् । दभ्रम् । निष्पक्षम् । माहुकम् । प्रतिष्ठा । ह्रस्व । मनाक् । दभ्रम् । अर्भक । क्षुल्लक । अल्प दशैतान्यल्पनामानि ।" यथा, ऋग्वेदे । १ । ८१ । १ ।
"अपि दभ्रस्य विद्वसः ।")
समुद्रे पुं । इत्युणादिकोषः ।

दम, भ य उ इर शमे । इति कविकल्पद्रुमः । ((दिवां-पर-अक-सकं च सेट । उदित्वात् क्त्वावेट ।) भ य, दाम्यति । उ, दमित्वा दान्त्वा । इर अदमत् अदमीत् । अदान्तः पुत्रादिरूपो [illegible] ह दमन्ये । शम उपशमीभावः । दाम्यति मुनिः । शम इतिपदस्य [illegible] दमने प्राणी करोतीत्यर्थमिति धातुप्रदीपः । दमितश्चारि अदान्तः । इति दुर्गादासः ।

दम, पुं, (दमनमिति । दम+भावे अप । "यो दान्तोपदेशस्त्योरिति ।" ७ । ३ । ३४ । इति वृद्ध्यभावः ।) दण्ड । इत्यमरः । २ । ८ । २१ । दमस्य लक्षणं यथा,—
"दमनाद्दमनाच्चैव तस्माद्दमो विदुर्बुधाः ।
यत्र प्राणी नाशितात्मा दमयतीति विभेद ।
प्रवासेषु न शुद्धानि मैत्ता चैन् बाधु पश्यति ।"

इति मत्स्यपुराणम् ।

(यथा, मनुः । ८ । ११९ ।
"निःक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।")
तत्वविभ्रमविशुद्धेः । तत्पर्यायः । दान्ति १ दमथ २ । इत्यमरः । १ । १० । १ । शमथम् । तत्तु बाह्येन्द्रियनिग्रहः । इति वैराग्यशतकम् । [illegible] । इति वैदिकः । दमस्य लक्षणं यथा —
"कुत्सितात् कर्मणो विप्र यच्च चित्तनिवारणम् ।
स कीर्तितो दमः प्राज्ञैः समस्तानन्ददायकः ।"

इति भाट्टे त्रिकाण्डसंग्रहः ।

(यथा मनुः । ६ । ६० ।
"इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।")
कर्दमः । इति मेदिनी । मे १४ । (गृहम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ । यथा ऋग्वेदे । १ । १ । ८ । १ ।
"स्वे दमे वर्धमानम् ।"
सत्यवदिति । यथा, महाभारते । १ । १२८ । ३ ।
"[illegible] ।"
[illegible] इति महाभारते । [illegible] ।
"[illegible] ।"
[illegible] । इति भावप्रकाशः । [illegible] । १ । ११ । १ — ६ ।

"एवं स राजा धर्म्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा।
मरुत्ततनयो विप्र! विख्यातबलपौरुषः॥"
"नरिष्यन्तस्य तनयो दुष्टारिदमनो दमः।
शक्रस्येव बलं तस्य दयाशीलं मुनेरिव॥
बाभ्रव्यामिन्द्रसेनायां स जज्ञे तस्य भूभृतः।
नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महायशाः॥
यद्दमयामास दमं मातरं जठरे स्थितः।
दमशीलश्च भविता यतश्चायं नृपात्मजः॥
ततस्त्रिकालविज्ञानः स हि तस्य पुरोहितः।
दम इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तसुतस्य तु॥
स दमो राजपुत्त्रस्तु धनुर्व्वेदमशेषतः।
जग्राहे नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्व्वणः॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम्॥ भीमस्य राज्ञः पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ५३। ६।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम्॥"
विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३। १४९। १०५।
"धनुर्द्धरो धनुर्व्वेदो दान्तो दमयिता दमः॥")
दमकः, त्रि, (दमयतीति। दम+णिच्+ण्वुल्।) दमनकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥ (यथा मनुः। ३। १६२।
"हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति॥")
दमघोषः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स चेदिदेशपतिः शिशुपालपिता च। इति पुराणम्॥ (यथा, भागवते। ९। २४। ३९।
"दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत्॥")
दमघोषसुतः, पुं, (दमघोषस्य सुतः।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
दमथः, पुं, (दम उपशमे+"वाहुलकात् दृशमिदमिभ्यश्च।"३। ११४। इति अथः। इत्युज्ज्वलदत्तः।) दमः। दण्डः। इत्युणादिकोषः॥
दमनं, क्ली, (दम+भावे ल्युट्।) दण्डः। यथा,
"धर्म्मोच्छ्रितस्य दमनमुचितञ्च श्रुतौ श्रुतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
दमनः, पुं, (दाम्यतीति। दम+ल्युः।) पुष्पविशेषः। दौना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पुष्पचामरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,
"दमनस्तु वरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः।
ग्रहण्यादिग्रहक्षुद्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) वीरः। उपशान्तः। इति शब्दरत्नावली॥ कुन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋषिविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ५३। ६।
"तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत!।
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित्॥"
अस्य भीमस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ३। ५३। ९।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम्॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ३४।
"मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः॥"
"स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं यस्य वैवस्वतादिरूपेण स दमनः।" इति तद्भाष्ये शङ्कराचार्य्यः॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १३६।
"महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः॥")
दमनकः, पुं, (दमन एव। स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेषः। दौना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटा ४ मुनिः ५ जटिला ६ दण्डी ७ पाण्डुरागः ८ ब्रह्मजटा ९ पुण्डरीकः १० तापसपत्त्री ११ पत्त्री १२ पवित्रकः १३ देवशेखरः १४ कुलपत्रः १५ विनीतः १६ तपस्विपत्त्रः १७। इति राजनिर्घण्टः॥ मुनिपुत्त्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्मजटी २१ कुलपुत्त्रकः २२। इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। कुष्ठदोषद्वन्द्वत्रिदोषविषविस्फोटविकारहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ हृद्यत्वम्। वृष्यत्वम्। सुगन्धित्वम्। ग्रहण्यस्रक्लेदकण्डूनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (क्ली, षड्क्षरच्छन्दोविशेषः। यथा, चिन्तामणिधृतवचनम्।
"द्विगुणनगणमिह वितनु हि।
दमनकमिति गदति सुधि हि॥"
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषोऽपि। यथा, तत्रैव।
"द्विजवरगणयुगममलं तदनु च कलय करतलम्।
फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमतिललितम्॥")
दमनकारोपणोत्सवः, पुं, (दमनकस्य आरोपणार्थं य उत्सवः।) श्रीकृष्णस्य दमनकार्पणार्थमहापूजारूपोत्सवः। यथा,—
"चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां दमनारोपणोत्सवम्।
विदध्यात्तद्विधिर्बौधायनाद्युक्तोऽत्र लिख्यते॥
मघोः सितैकादश्याञ्च प्रातःकृत्यं समाप्य च।
गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्मरं यजेत्॥
तत्र मन्त्रः।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन!।
शोकार्त्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे॥
नेष्यामि कृष्णपूजार्थं त्वां कृष्णप्रीतिकारकम्।
इति संप्रार्थ्य नत्वा च गृह्णीयाद्दमनं शुभम्॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याद्भिः प्रपूज्य च।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृहमानयेत्॥*॥
अथ दमनकाधिवासविधिः।
कृष्णस्याग्रे समुद्धृत्य सर्व्वतोभद्रमण्डलम्।
निधाय दमनं तत्र रात्रौ तदधिवासयेत्॥
तत्र मन्त्रः।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः।
दमन! त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरु वै नमः॥ इति
सबीजं कामदेवञ्च तथा भस्मशरीरकम्।
अनङ्गं मन्मथञ्चैव वसन्तसखमेव च॥
स्मरं तथेक्षुचापञ्च पुष्पवाणञ्च पूजयेत्।
प्रागादिदिक्षु रत्यार्त्त्यं विधिवद्दमने क्रमात्॥
आशोत्तरशतं कामगायत्त्या चाभिमन्त्र्य तत्
दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कामदेवं वन्देत मन्त्रवत्॥
मन्त्रश्चायम्।
नमोऽस्तु पुष्पवाणाय जगदाह्लादकारिणे।
मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने॥ इति॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश! पुराणपुरुषोत्तम!।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव!॥
निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्द्दमनकं शुभम्।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे॥
इत्यमामन्त्र्य देवेशं दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पुनः।
गीतनृत्यादिना रात्रौ कुर्य्याज्जागरणं सदा॥*॥
अथ दमनकार्पणविधिः।
प्रातःस्नानादि निर्व्वर्त्त्य नित्यपूजां विधाय च।
दमनारोपणार्थञ्च महापूजां समाचरेत्॥
ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिगृह्य च।
घण्टादिवाद्यघोषेण श्रीकृष्णाय समर्पयेत्॥
तत्र मन्त्रः।
देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक!।
हृत्स्थान् पूरय मे कृष्ण कामान् कामेश्वरीप्रिय!॥
इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात्।
इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय॥ इति॥
ततो दामनकीं मालां गन्धादीनि समर्प्य च।
गीतादिनोत्सवं कृत्वा श्रीकृष्णं प्रार्थयेदिदम्॥
मणिविद्रुममालाभिर्म्मन्दारकुसुमादिभिः।
इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुड़ध्वज!॥
वनमालां यथा देव! कौस्तुभं सततं हृदि।
तद्वद्दामनकीं मालां पूजाञ्च हृदये वहेत्यादि॥
भगवन्तं प्रणम्याथ गुरुं संपूज्य भक्तितः।
संपूज्य ब्राह्मणान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः।
पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत्।
तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रा दमनार्पणे॥
न कृष्णे दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि।
वैशाख्यां श्रावणे मासि कर्त्तव्यं वा तदर्पणम्॥
अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे।
चैत्रादौ कारयेत् पूजां सम्यक्तस्य! यथाविधि॥
गन्धधूपार्घनैवेद्यैर्म्माल्यैर्द्दमनकोद्भवैः।
सहोमं पूजयेद्देवं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥
सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः॥
दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽरिरनया। दम+ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) अग्निदमनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिकमिति। दम+णिच्+शतृ+ङीप्।) भद्रमल्लिका। इति शब्दमाला॥ नलराजपत्नी। सा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या। (यथा, महाभारते। ३। ५३। ५-९।
"तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः।
शूरः सर्व्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः॥
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत!॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित्।

महिष्या सह राजेन्द्र । सत्कारेण सुवर्चसम् ।
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु तमेवाध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दमित, त्रि, (दम्यते स्म इति । दम + क्त । "वा दान्तशान्तेति ।" ७ । २ । २७ । इति पक्षे इट ।) दान्त । इत्यमरः । ३ । १ । ८० । (यथा, हरिवंशे । ६० । ५६ ।
"यथैव सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाशया ।
भवोपभोग्या च यथा नागे वै दमिते मया ।")
क्लेशसहमात्रम् । इति भरत ॥ भारवाहनादिक्लेशसह । इति सुभूति ॥

दमी, [न्] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम + इनि ।) दमनविशिष्ट । (तीर्थविशेषे, क्ली । तत्प्रवर्त्तक ऋषिभेदे पुं । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७१—७४ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ । त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्व्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य प्रणश्यति ॥
दमी चात्र नरश्रेष्ठ । सर्व्वदेवैरभिष्टुतः ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ । हयमेधमवाप्नुयात् ॥"
दमीत्यत्र द्रिमीति क्वचित् पाठः ॥)

दमुना, [स] पु (दाम्यतीति । अन्तर्भावितण्यर्थात् दमधातोः + "दमेरुनसि ।" उणां । ४ । २३४ । इति उनसि ।) अग्निः । इत्यमरः । १।१।५८। शुक्राचार्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

दमूना, [स्] पु, (दमुनस् + अन्येषामपि दृश्यते इति पक्षे दीर्घः । यद्वा, दमेरूनसिरिति पठित्वा ऊनसिप्रत्ययः ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, दमनीयः । यथा ऋग्वेदे । १ । १४१ । ११ ।
"अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम् ॥'
दानमनाः । दान्तचित्तः । यथा, तत्रैव । ५ । ४ । ५ ।
'जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् ॥")

दम्पती, पु, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते ।) भार्य्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ॥")

दम्भ, पुं, (दभ्यते इति । दम्भ दम्भे + घञ् ।) कपट । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
"सुमहत्त्वापि दम्भस्य भवत्यन्तं न गच्छति ॥"
अयन्तु अधर्म्मात् मृषागर्भे जातः । यथा, भागवते । ४ । ८ । २ ।
"मृषाऽधर्म्मस्य भार्य्यासीद्दम्भं मायाञ्च शत्रुहन् ।
असूत मिथुनं तत्तु निरृतिर्जगृहेऽप्रजाः ।")
कल्कम् । घाटोपाहङ्कृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।
"आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥"
धर्म्मानुष्ठान । यथा मनुः । ४ । १६३ ।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७८ ।
"दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ॥")

दम्भोलि, पु (दम्भ नोदे + भावे असुन् । दम्भसि प्रेरणे अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + इन् ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥

दम्य, पुं, (दम्यते इति । दम + यत् ।) वत्सतरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६२ ॥ अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
"शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ।")
दमनीये, त्रि ॥

दय, ङ रक्षणे । गतौ । वधे । दाने । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) अवनं पालनम् । ङि, दयितोऽस्ति । ङ, दयते दीनं दयालुः । तेषां दयसे न कस्मात् । अत्र कर्म्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥

दय, पुं (दय + बाहुलकात् अप ।) दया । इति शब्दरत्नावली ॥

दया, स्त्री, (दय + भिदाद्यङ् । ततष्टाप् ।) करुणा । अस्या लक्षणं यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
"यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते ।
इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ । सा दया परिकीर्त्तिता ॥"
अपि च मत्स्यपुराणे ।
"आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता ॥"*॥
"परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
(इयं हि शक्तीनामन्यतमा । यथा देवीभागवते । १ । १५ । ६० ।
'श्रद्धा मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया मतिः ।
'संस्थिताः सर्व्वतः पार्थ्वे महादेव्याः पृथक् पृथक् ।")

दयाकूर्च्च, पु, (दयायां कूर्च्चं शीर्षमिव प्रधानम् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

दयालु, त्रि, (दयते इति । दय + "स्पृहिगृहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः । तत्पर्य्यायः । कारुणिकः २ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः । १० । १८ ।
"दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ।")

दयित, त्रि, (दय्यते स्मेति । दय + क्त ।) प्रियम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८८ ।
"दृष्टमदृष्टप्राय दयित त्वया प्रकाशितस्नेहया ।
हृदय करेण ताडितमथ मिथ्याशङ्कितत्रपया ॥"
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८९ ।
"दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सह्याः स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात् ॥")

दयित, पु, (दय + क्त ।) पतिः । इति जटाधरः ॥

दयिता, स्त्री, (दयित + टाप् ।) भार्य्या । इति हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।
"निवर्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥)

दर, अ (दीर्य्यते इति । दॄ + अप् ।) ईषदर्थः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०० ।
"दरतरलेऽपि विलोचने दरोन्नते तव सखि च दरहसिते ।
आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रधनुरपि ॥'
"अपि च नेत्रे दरचञ्चले सति । तत्र च दरोन्नमिते वक्षसि सुखे च किञ्चिद्धसितवति सति ।" इति तट्टीका ॥)

दर, क्ली, शङ्खः । यथा । विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥

दर, पु क्ली (दीर्य्यते यस्मादनेन । दॄ + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) भयम् । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । २८५ ।
"दरनिमीलितस्यापि स्मरस्य शिक्षयैव निगतासून् मे ।
मुग्धे । तव हरिरसावर्ज्जयन्तीभुरिव धनि ।")
गर्त्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८४ ॥ (शङ्खः । यथा भागवते । १ । ११ । २ ।
'स उच्चकाशे धवलोदरो दरो
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे
यथाब्जषण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥)
कन्दरे पु स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (स्त्रियां ङीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
"ध्वनति पवनविद्धः पर्व्वतानां दरीषु
स्फुटति पटुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ।")

दरकण्टिका, स्त्री, (दरः ईषत् कण्टो यस्याः कप् । टापि अत इत्वम् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दरणिः, पु, (दॄ विदारणे + "दृधातेरणिः ।" २ । १०३ । इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या अणिः ।) कूलभङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूलहण्डकः २ । इति शब्दरत्नावली । कूलतङ्कुलः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

दरत्, [द्] स्त्री, (दृणातीति । दॄ विदारणे + "दृदभसोऽदिः ।" उणां । १ । १२८ । इति अदिः ।) प्रपातः । भयम् । पर्व्वतः । इति मेदिनी । दे, ३० ॥ म्लेच्छजातिः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ (देशविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १५७ ।
"दरत्तुरुष्काधिपयोर्यः केश्मीरविराजयोः ।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदार्यावर्त्तं इवान्तरे ॥")
तटम् । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दरदं, क्ली, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति । दै + कः ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छं चिङ्गाङ्कं चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः ॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"दरदं तण्डुलं कृत्वा त्वनुपानके त्रिदिनम् ।
भाव्यं जम्बीररसेनाङ्गेर्य्या वा रसेन बहुधा ॥
ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गेर्य्या रसेन परिप्लुतम् ।
कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरि कठिनीलिप्तम् ॥
चारु शरावं तत्र निश्छिद्रं जलं देयं उपरि देयं
तथैव तदूर्द्ध्वपातनेन निर्म्मलं भवति ॥"
"हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो देवरञ्जकः ॥
अम्लवर्गद्रवैः पिष्टा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥
अन्यच्च ।
मेषीदुग्धेन दरदमम्लवर्गैर्विभावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥
अन्यमतम् ।
दरदं दोलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्द्रवैः ।
सप्तवारसमारूढैर्भावितं शुद्धिमेति हि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

दरदः, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देशविशेषः । भयम् । म्लेच्छजातिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् पश्चात् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्रत्वादिकं प्राप्तः । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।
"शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदा पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥")

दरिः, स्त्री, (दॄ + इन् ।) दरी । इति शब्दरत्नावली ॥ (तद्यकक्कुलोत्पन्ने सर्पे, पुं । इति महाभारतम् ॥)

दरितः, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जातः । दर + तारकादित्वात् इतच् ।) भीतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८ ॥

दरिद्रः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छतीति । दरिद्रा + जण् ।) निर्धनः । तत्पर्य्यायः । निःस्वः २ दुर्व्विधः ३ दीनः ४ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३।१।४८ ॥ कीकटः ६ दुःस्थः ७ । इति जटाधरः ॥ अकिञ्चनः ८ । इति दानधर्म्मः । तस्य कारणं यथा,—
"अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्वा हेमधेनूंश्च दरिद्रो जायते नरः ॥"
इति पाद्मे भूखण्डम् ॥
"दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, च क दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) दुर्गतिरकिञ्चनीभावः । च क, उपसर्गपरि मध्यगः सर्व्व एव दरिद्राति । इति दुर्गादासः ॥

दरिद्रायकः, त्रि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + ण्वुल् ।) दरिद्रः । इति मुग्धबोधम् ॥

दरिद्रितः, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः । दारिद्र्ययुक्तः ॥

दरिद्रिता, [ऋ] त्रि, (दरिद्रा + तृच् ।) दरिद्रायकः । दरिद्राधातोः कर्त्तरि तृन्प्रत्ययः ॥

दरोदरं, क्ली, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य । प्रायशः सर्व्वग्रासकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दरोदरः, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य ।) दुरोदरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, उणादिसूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धनः । ५ । १८ ।
"आश्रित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरं
क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दरोदरम् ॥")

दर्द्दरः, पुं, पर्व्वतः । (यथा, रामायणे । २ । ९१ । २४ ।
"मलयं दर्द्दरञ्चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः ॥"
क्वचित् दर्द्दुरोऽपि पाठः ॥) ईषद्भग्नभाजने, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दर्द्दराम्नः, पुं, वाद्यन्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । मीनस्नीरः २ । इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकं, क्ली, (दारयतीव कर्णौ । दॄ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्दरीकः, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति । दॄ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।) मेघः । वाद्यभेदः । भेकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्द्दुरं, क्ली, ग्रामजालम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्दुरः, पुं, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति । दॄ + "मद्गुरदर्द्दुरौ ।" उणां । १ । ४१ । इति उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—
"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मेघः । वाद्यभाण्डभेदः । पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।
"स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्द्दुरौ ॥")
राक्षसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(अभ्रकधातुभेदः । यथा, भावप्रकाशे ।
"पिनाकं दर्द्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधम् ॥"
"दर्द्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्द्दुरध्वनिम् ।
गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ॥")

दर्द्दुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति । दॄ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततष्टाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्रूः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमनेनेति । दरिद्रा + "दरिद्रातेर्यालोपः ।" उणां ।१।८०। इति ऊः । रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दद्रुरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रुः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् उः । यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्रुघ्नः,पुं, (दर्द्रुं हन्तीति । दर्द्रु + हन् + टक् ।) चक्रमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रुणः, त्रि, (दर्द्रुरस्यास्तीति । दर्द्रु + "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५।२।१०० । इति पामादित्वात् नः । ततो णत्वम् ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्द्रूः, पुं, (दरिद्रा + ऊः । यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्रूणः, त्रि, (दर्द्रूरस्यास्तीति । दर्द्रू + नः ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्द्रुरोगी, [न्] त्रि, (दर्द्रुरोगोऽस्यास्तीति । दर्द्रुरोग + इनिः ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्पः, पुं, (दृप्यते इति । दृप् + भावे घञ् ।) उच्छृङ्खलत्वम् । इति नीलकण्ठः । कस्तूरी । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उष्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अहङ्कृतिः । तत्पर्य्यायः । गर्व्वः २ अहङ्कारः ३ अवलिप्तता ४ अभिमानः ५ ममता ६ मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ स्मयः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥ ९ ॥
"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापबीजममङ्गलम् ।
ब्रह्माण्डेषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्य्यन्तमुन्नतिः ॥
येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु चराचर
विधाय सर्व्वं सर्व्वात्मा तेषां नाशाय सेव च ।
क्षुद्राणां महताञ्चैव येषां गर्व्वो भवेत् प्रिये ! ।
एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ॥
चकार दर्पभङ्गञ्च महाविष्णोः पुरा विभुः
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च ।
धर्म्मस्य च यमस्यापि ग्रामस्य चन्द्रसूर्य्ययोः ।
गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दूर्व्वाससस्तथा ।
दौवारिकस्य भक्तस्य [illegible]स्य च ।

सुराणामसुराणाञ्च भवन्त काममध्ययो ।
लक्ष्मणस्याञ्च दस्यापि वामन च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गाया गङ्गायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया सनयायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियाया प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया धर्म्मसामयिका कथा ।
इत्वा दपञ्च सर्व्वेषां प्रसादञ्च चकार स ।'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गीतगोविन्दखण्डम् ॥

दपक, पु (दर्पयति दर्पयति मोहयति वेति । दप दर्पमोहनयो+णिच+ण्वुल ।) काम देव । इत्यमर । १ । १ । २३ ॥

दपण, स्त्री (दर्पयति सन्दीपयतीति । दप+णिच+ल्यु) चक्षु । इति जटाधर । (भावे ल्युट ।) सन्दीपनम् । इति दपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दपण, पुं क्ली (दर्पयति सन्दीपयतीति । दप+णिच+ नन्द्यादित्वात् ।' ३ । १ । १३४ । इति ल्यु ।) रूपदर्शनाधार । आर्शी इति भाषा । तत्पर्याय । मुकुर २ आदर्श ३ । इत्यमर । २ । ६ । १४० । आत्मदर्श ४ मन्दर ५ दपनम् ६ प्रतिबिम्बात्म् ७ । इति शब्दरत्नावली । कर्के ८ कर्कर ९ । इति जटाधर । (यथा चाणक्ये । १०८ ।
'यस्य नास्ति स्वय प्रज्ञा शास्त्र तस्य करोति किम् । लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पण कि करिष्यति ।)
अस्य गुणा । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ । पु पर्व्वतभेद । नद विशेष । यथा —
धौम्य उवाच ।
सत पूर्व्व महाराज दपणो नाम पर्व्वत ।
कुबेरो यत्र वसति धनपाले सम सदा ।
यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिण्यो रोहितास्तति ।
यस्मिँल्लोहादिक स्पृष्ट स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥
तस्मादिदूरे स्रवति दपणो नाम वै नद ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्य लौहित्यसदृश्य फले ।
ब्रह्मपुत्र हि लौहित्य सर्व्वदे पापनाशन ।
सर्व्वतीर्थोदके सम्यक स्नापयामास त सुतम् ।
तस्य स्नानमहूर्त्त मापदपस्य पातन ।
तेनाय दपणो नाम पुरा दैवतो हत ॥
तस्मिन् स्नात्वा नदवरे योऽर्च्चयद्धनपाचले ।
कुबेर प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षत ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिसमन्वित ।
इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥

दपारम्भ पुं (दर्पस्य आरम्भ) चपलारम्भ । तत्पर्याय । भटस्फटि २ । इति जटाधर ॥

दर्भ, पुं (दृणाति विदारयतीति । "दृदलिभ्यां भ ।" उणा ३ । १५१ । इति भ ।) कुश । इत्यमर । २ । ४ । १६६ । उलपत्वम् । इति रत्नमाला ॥ काश । इति शब्दरत्नावली । ॥
("कुशा दर्भास्तथा बर्हि सूच्यग्रो यज्ञभूषण । ततोऽन्यो दीर्घपत्र स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ॥
दर्भद्वय त्रिदोषघ्न मधुरन्तुवर हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
'हरिता सपिञ्जलाश्चैव पुष्टा स्निग्धा समा हिता ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशा सकृच्छिन्ना समूलका ॥
पितृतीर्थेन देया स्युर्दूर्व्वाश्यामाकमेव च ।
काशा कुशा बल्बजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशा ।
मौञ्जाश्च शाड्वलाश्चैव षड्दर्भा परिकीर्त्तिता ॥
सपिञ्जला साग्रा तीक्ष्णरोमशा इति बल जातीं विशेषणम् । शाड्वला इति सर्व्वेषां विशेषणम् । तेन तेषामभावे शूककतृणशरशीर्य्यवल्वज- मसबुन्धवज सर्व्वतृणानीति गोभिलेन तद्वाति रिक्तयवलवानां निषेधो बोद्धव्य । शूकानि धनपुष्पमञ्जर्य्यस्तानि येषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानि इति भट्टनारायणचरणा ॥ गो कर्णमिता त्रिपुत्तसाङ्गुल्लानामिकापरिमाणा ।
हरिमताया प्रज्ञा वै पितृतीर्थेन सस्कृता ।
उपमूले तथा लूना प्रस्तरार्थे कुशोत्तमा ॥
इति वायुपुराणम् ॥ ॥
चन्दप्रतिप्रसवमाह हारीत ।
यदि दर्भास्थिता दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थे ये धृता दर्भा यै कृत पितृतर्पणम् ।
मत्रोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
धृते कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ।
धृतैरिदेषुपवाधनेन इतीया धृतैर्दर्भैरपनयितेन पुनरपि ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृता ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशा ॥
आचम्य प्रयतो नित्य पवित्रेण द्विजोत्तम ।
नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्तु भुक्तशेष विवर्ज्जयेत् ॥
कृत समापितमित्यर्थ ॥ ॥
दर्भपटलस्थचमाह रत्नाकरे यमसङ्ग्रह ।
जडकर्म्मी भवद्ब्रह्मा मलकेशस्तु विष्टर ।
दशिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टर ॥
शालिग्रामपिकायाम् ।
यज्ञभिर्नवभिर्वापि शाड्विलयवेष्टितम् ।
७०कारेणैव सन्तेव द्विज कुर्य्यात कुशाद्विजम् ।
नवभिरिति पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्या मात । दर्भसंख्याविशेषाभिधान छन्दोगेतर परम् ।
यज्ञवास्तुनि मुष्टाञ्च स्तम्भे ब्रह्मवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरयोरपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ।" इति श्राद्ध तत्त्वम् ॥

दभट, क्ली (दभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति । दभ ग्रन्थने+बाहुलकात् अटन् ।) निभृत गृहम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दर्भपत्र, पुं (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काश । इति राजनिघण्ट ॥

दर्भाह्वय, पुं, (दर्भ आह्वयते स्पर्द्धते सदृशत्वात् । आ+ह्वे+अच ।) मुञ्ज । इति राजनिघण्ट । (मुञ्जशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ।)

दर्व्व पु (दृणाति विदारयतीति । दृ+"कृगृशृदृभ्यो व ।" उणा १ । १५५ । इति व ।) राक्षस । हिस्र । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति । (जातिविशेष । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५३
"कैरता दरदा दर्व्वा शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागा पारदा बाह्लिकै ।
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेद । यथा हरि वंशे । ३१ । ३२ ।
"उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजा ।
कृगा नमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ।)

दर्व्वरीक, पुं (दृ विदारे+"फर्फरीकादयश्च ।" उणा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) इन्द्र । वायु । वाद्यभेद । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

दर्व्वट पुं (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट+अच । शकन्ध्वादित्वात् अलोप ।) दण्डवासी । इति हारावली । १९८ ॥

दर्व्वि स्त्री (दृणाति विदारयत्यनेनेति । दृ+ 'अदृभ्यां विन् ।' उणा ४ । ५३ । इति विन् ।) अन्नादिदारक । हाता इति भाषा । तत् पर्य्याय । कम्बि २ खजाका ३ । इत्यमर । २ । ९ । ३४ । दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकिा ६ । यथा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विक पुं (दर्व्वि+स्वार्थे कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) दर्व्वी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दर्व्विका स्त्री, (दर्व्वि+स्वार्थे कन्+टाप् ।) दार्व्विका । इत्यमरटीकायां रायमुकुट । खजाका । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कज्जलम् । यथा
"सौवीर चामल तुत्य मयूरग्रीवक तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट ॥"
तल्लक्षणम् यथा कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
'सवह्नन्तु सौवीर चामलक प्रस्तर तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्न मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
दृष्ट्वा शिष्याद्यैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन तन्मध्ये दीपवर्त्तिना ।
यदञ्जन जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥

दर्व्वी स्त्री (दर्व्वि+वा ङीष ।) दर्व्वि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । ३० ।
'अलोच्य चतुरो वेदान् धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वदा ।
योऽब्रह्म न जानाति दर्व्वी पाकरसं यथा ॥")

दर्व्वीकर पुं (दर्व्वी फणा करोतीति कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० । इति ट । यद्वा दर्व्वी यथा कर हस्तो यस्य ।) सप । इत्य मर । १ । ८ । ८ । (यथा सुश्रुते कल्पस्थाने चतुराध्याये ।
'दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगा ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशति षट च पन्नगा ।

सुराणामसुराणाञ्च भवेत् कामशक्तयो ॥
लक्ष्मणस्यार्ज्जुनस्यापि वाणस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गाया' पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियाया' प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा ।
हत्वा दर्पञ्च सर्व्वेषां प्रसादञ्च चकार सः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दर्पक, पुं, (दर्पयति हर्षयति मोहयति चेति । दृप हर्षमोहनयो'+णिच्+ण्वुल् ।) कामदेव । इत्यमर' । १ । १ । २३ ॥

दर्पण, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप+णिच्+ल्यु') चक्षु । इति जटाधर' । (भावे ल्युट ।) सन्दीपनम् । इति दृपधात्वर्थदर्शनात ॥

दर्पण', पुं, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप+णिच्+'नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति ल्यु ।) रूपदर्शनाधार' । आर्शि इति भाषा । तत्पर्य्याय । मुकुर' २ आदर्श ३ । इत्यमर । २ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्श ४ मन्दर' ५ दर्शनम् ६ प्रतिबिम्बाश्रम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्क ८ कर्कर ९ । इति जटाधर' ॥ (यथा, चाणक्ये । १०९ ।
"यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥")
अस्य गुण । आयुश्रीकारित्वम् । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ' ॥ पुं, पर्व्वतभेद । नद विशेष । यथा,—

और्व्व उवाच ।
'अत पूर्व्वं महाराज । दर्पणो नाम पर्व्वत' ।
कुवेरो यत्र वसति धनपाले सम सदा ।
यस्मिंस्तस्य मध्यभागे रोहिणी रोहिताह्वयि' ।
यस्मिँल्लोहादिकं स्पृष्ट्वा स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥
तस्मादतिदूरे वसति दर्पणो नाम वै नद ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्यसदृश फले ॥
शम्भुनृपत्र हि सौहित्यं सर्व्वदैवगणैर्वृतैः ।
सर्व्वतीर्थोदके अस्यक स्नापयामास तं ततम् ॥
तस्य स्नानसमुद्भूत' पापदर्पस्य पाटन ।
तेनाय दर्पणो नाम पुरा देवगणै कृत ॥
तस्मिन् स्नात्वा नरवरे योऽर्च्चयेद्दर्पणाचले ।
कुवेर प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षत ॥
स याति यक्षसदनमिह भूतिश्रतैर्युत ॥'

इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥

दर्पारम्भ, पुं (दर्पस्य आरम्भ) अहङ्कारारम्भ । तत्पर्य्याय । मटत्कटि २ । इति जटाधर' ॥

दर्भ, पुं (दृणाति विदारयतीति । "दृदलिभ्यां भ' ।" उणा' ३ । १५१ । इति भ ।) कुश । इत्यमर' । २ । ४ । १६६ । उलपतृणम् । इति रत्नमाला ॥ काश । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
("कुशा दर्भास्तथा वर्हि' सूच्याग्रो यज्ञभूषण ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्र स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ॥
दर्भद्वय त्रिदोषघ्नं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
"हरिता सपिञ्जलाश्चैव पुष्टा स्निग्धा' समाहिता' ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशा' सकृच्छिन्ना' समूलका' ॥
पितृतीर्थेन देया' स्युर्दूर्व्वाश्यामाकमेव च ।
काशा' कुशा वल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशा ।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भा' परिकीर्त्तिता ॥
सपिञ्जला' श्यामा' तीक्ष्णरोमशा इति वल्वजानां विशेषणम् । शाद्वला इति सर्व्वेषां विशेषणम् । तेन तेषामभावे शूकतृणशरशीर्य्यवल्वजनलशुण्ठवर्ज्जं सर्व्वतृणानीति गोभिलेन तद्व्यतिरिक्तवल्वजानां निषेधो बोद्धव्य । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तानि येषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानि इति भट्टनारायणचरणा ॥ गोकर्णमिता वितस्त्यङ्गुष्ठानामिकापरिमाणा' ।
रत्निप्रमाणा' शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृता' ।
उपमूले तथा लूना' प्रस्तरार्थे कुशोत्तमा ॥

इति वायुपुराणम् ॥ * ॥

अन्यप्रतिप्रसवमाह हारीत ।
पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्ज्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये धृता दर्भा यै' कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
धृते हृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ।
धृतैरित्युपलक्षणेन तृतीया धृतदर्भबहिर्भावेन पुरुषेण ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृता' ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशा' ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तम ।
नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्तु भुक्तशेष विवर्ज्जयेत् ॥
कृत समापितमित्यर्थ ॥ * ॥
दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे ब्रह्मसम्भव' ।
ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टर ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टर ॥
शाकिन्नीपिकायाम् ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि शाखाद्विलयवेष्टितम् ।
ओङ्कारेणैव मन्त्रेण द्विज' कुर्य्यात् कुशद्विकम् ॥
नवभिर्ब्राह्मण सप्तभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यां पाठ । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् ।
पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टर ।
ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा ...
पञ्चाङ्गुलि सन्नाय लम्बे अष्टाविंशतौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टवचनात् ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

दर्भट, क्ली (दृभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति । दृभ ग्रन्थने+बाहुलकात् अटन् ।) निभृतगृहम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दर्भपत्र, पुं (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काश । इति राजनिर्घण्ट ॥

दर्भाह्वय', पुं, (दर्भ आह्वयते स्पर्द्धते सदृशत्वात् आ+ह्वे+अच ।) मुञ्ज । ... (मुञ्जशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्व्व', पुं, (दृणाति विदारयतीति । दृ+"भृमृदृशियजिपर्व्विपच्यमितमिनमिहर्य्येभ्यो व ।" उणा' १ । १५५ । इति व ।) राक्षस । हिंस्र । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति (जातिविशेष' । यथा, महाभारते । २ । ५१ । २
"कैरता दरदा दर्व्वा' शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागा' पारदा' सह वाह्लिकै' ॥"
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेद । यथा हरिवंशे । ३१ । २२ ।
'उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजा ।
नृगा कृमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥')

दर्व्वरीक, पुं, (दृ विदारे+"फर्फरीकादयश्च ।" उणा' । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात साधु' ।) इन्द्र' । वायु' । वाद्यभेद इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

दर्व्वाट पुं (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट+अच । शकन्ध्वादित्वात् अलोप ।) द्वारपाल । इति हारावली । १२८ ॥

दर्व्वि, स्त्री (दृणाति विदारयत्यन्नेनेति । दृ+"दृभ्यां विन ।" उणा' ४ । ५३ । इति विन् ।) व्यञ्जनादिदारक' । हाता इति भाषा । तत्पर्य्याय । कम्बि' २ खजाका ३ । इत्यमर' । २ । ९ । ३४ ॥ दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकम् ६ । फणा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विक', पुं (दर्व्वि+स्वार्थे कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) दर्व्वी । इति द्विरूपकोष ॥

दर्व्विका स्त्री, (दर्व्वि+स्वार्थे कन्+टाप ।) दार्व्विका । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥ खजाका । इति द्विरूपकोष' ॥ कज्जलम् । यथा,
"सौवीरं जाम्बवं तुल्यं मयूरग्रीवकं तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥"
तल्लक्षणम् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
'सवतूपन्तु सौवीरं जाम्बवं प्रस्तरं तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
दृष्ट्वा निष्पाद्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥'

दर्व्वी, स्त्री (दर्व्वि+वा ङीष् ।) दर्व्वि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । १७ ।
'आलोड्य चतुरो वेदान् धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वदा ।
योऽहंब्रह्म न जानाति दर्व्वी पाकरसं यथा ॥")

दर्व्वीकर', पुं (दर्व्वीं फणां करोतीति कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।" ३ । २ । २० । इति ट । यद्वा, दर्व्वी फणा कर इवास्य ।) सर्प' । इत्यमर' । १ । ८ । ८ । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगा ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशति' षट् च पन्नगा' ॥"

दरीगन्धिः, पुं, (दरे गन्धो यस्य समासान्त इत्। सप्तम्या अलुक् च।) चम्पकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दलभः, पुं, (दलति विशीर्णो भवत्यनेनेति। दल + "इदलिभ्यां भः।" उणां। ३। १५१। इति भः।) प्रतारणा। पापम्। मुनिभेदः। इत्युणादिकोषः ॥ चक्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दल्मिः, पुं, (दलति विदारयति असुरानिति। दल + "दल्मिः।" उणां।४।४७। इति मिः।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८६ ॥ (दल्यते अनेनेति।) वज्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दव, इ व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, दन्वति। व्रजो गतिः। इति दुर्गादासः ॥

दवः, पुं, (दुनोति पीड़यतीति। दु + अच्।) वनम्। वनाग्निः। इत्यमरः। ३। ३। २०५ ॥ (यथा, भागवते। ८। ६। १३।
"दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्व्वे
गजा दवार्त्ता इव गाङ्गमम्भः ॥")
अग्निः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (टु उपतापे + "ऋदोरप्।"३। ३। ५७। इत्यप्।) उपतापः। इति केचित् ॥

दवथुः, पुं, (दवनमिति। टु दु उपतापे + "ट्वितोऽथुच्।" ३।३।८९। इति भावे अथुच्।) परितापः। इति जटाधरः ॥ (यथा, काशीखण्डे। २९। ८९।
"दुरोदरघ्नी दावाग्निर्दैवदग्धैकशेवधिः।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥"
दूयतेऽनेनेति। करणे अथुच्।) चक्षुरादिदाहः। इति राजनिर्घण्टः ॥

दवाग्निः, पुं, (दवानां वनानां अग्निः। यद्वा, दव एवाग्निः।) दावानलः। इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, मेघदूते। ५५।
"तच्चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा बाधेतोल्का क्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः ॥")

दविष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन दूर इति। दूर + इष्ठन्। "स्थूलदूरयुवेति।"६। ४। १५६। इति रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः।) सुदूरः। अत्यन्तदूरवर्त्ती। इत्यमरः। ३। १। ६९ ॥

दवीयान्, [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन दूरम्। दूर + ईयसुन्। स्थूलदूरेत्यादिना साधुः।) सुदूरः। इत्यमरः। ३। १। ६९ ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये। २। १६।
"कोऽसिन् दवीयांसमपीन्द्रबिम्बं
न वेद चूड़ामणिमिन्दुमौलिः।
पातालधामानमपि प्रवृद्धं
न वाद्य्वं सुन्दरि! वेद को वा ॥")

दश, इ क त्विषि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्। इ क, दंशयति। त्विषि दीप्तौ। इति दुर्गादासः ॥

दश, इ क ङ दर्शे। दंशने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ क ङ, दंशयते। दर्शो दर्शनम्। इति दुर्गादासः ॥

दश, [न्] त्रि, (दंशयति दीप्यते इति। दन्शि + बाहुलकात् कनिन्। "दन्श दंशने। न लोपः।" इत्युज्ज्वलदत्तः। १। १५६।) संख्याविशेषः। द्विगुणितपञ्च १०। (यथा, महाभारते। ३। १३४। १७।
"दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि।
दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो
दशेरका दश दाशा दशार्णाः ॥")
दशवाचकानि यथा। हस्ताङ्गुलिः १ शम्भुबाहुः २ रावणमस्तकम् ३ कृष्णावतारः ४ दिक् ५ विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्राश्वः ८ पंक्तिः ९। इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। तत्संख्याविशिष्टः। इत्यमरः। २। ६। ९१ ॥

दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य।) रावणः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः। ८। २९।
"दशपूर्व्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥")

दशकण्ठजित्, पुं, (दशकण्ठं रावणं जयतीति। जि + क्विप् तुक् च।) रामः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशकन्धरः पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य।) रावणः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३७० ॥ (यथा, भागवते। २। ७। २३।
"अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश
इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य्य गुरोर्निदेशे।
तिष्ठन् वनं सदयिताऽनुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्च्छत् ॥"

दशग्रीवः, पुं, (दश ग्रीवा यस्य।) रावणः। इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते। ३।२७४।१०।
"दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः।
महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥")
एकादशमन्वन्तरीयवृषनामकेन्द्रशत्रुविशेषः। यथा,—
"रुद्रपुत्त्रस्य ते पुत्त्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु।
सर्व्वगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुर्गुरुः ॥
क्षत्त्रवर्द्धा दृढ़ायुश्च आर्द्रकः पुत्त्रकस्तथा।
हविष्मांश्च हविष्यश्च वरुणो विश्वविस्तरः ॥
विष्णुश्चैवाग्नितेजाश्च ऋषयः सप्त कीर्त्तिताः।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरुचयस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥"
इति गारुड़े ८७ अध्यायः ॥
(असुरविशेषः। यथा महाभारते।२।९।१४।
"दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशावरः ॥"
दमघोषस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ११६। २२।
"दमघोषस्य पुत्त्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः।
भगिन्यां वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे।
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली ॥")

दशतिः, स्त्री, (दशावृत्ता दश। निपातनात् साधुः।) शतम्। इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ (यथा, महाभारते। १। १६। १३।
"कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश।
जनयामास विप्रेन्द्र! द्वे चाण्डे विनता तथा ॥"
"यथा नव दशावृत्ता नवतिस्तथा दश दशावृत्ता दशतिः शतमित्यर्थः। दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः ॥" इति तत्र नीलकण्ठः ॥)

दशधा, अ, (दशानां प्रकारः। दश + "संख्याया विधार्थे धा।" ५। ३। ४२। इति धा।) दश प्रकारम्। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः। ९। १५२।
"सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च।
धर्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्मवित् ॥")

दशनं, क्ली, (दश्यते इव शरीरमनेनेति। दन्श + करणे ल्युट्। दशदशेति निर्द्देशात् क्वचिदकित्यपि नलोपः।) वर्म्म। शिखरे, पुं। इति मेदिनी। ने, ७४

दशनः, पुं, क्ली, (दश्यतेऽनेनेति। दन्श + ल्युट्। दशदशेति निर्द्देशात् अत्र अकित्यपि नलोपः।) दन्तः। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, रघुः। ५। ५२।
"उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥")

दशनवासः, [स्] क्ली, (दशनानां वास इव आच्छादकत्वात्।) ओष्ठः। इत्यमरः। २। ६। ९० ॥

दशनाढ्या, स्त्री, (दशनः आढ्यो यस्याः। एतत् सेवनेन हि दन्तस्य दार्ढ्यात् अस्य तथात्वम्।) चुक्रिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशनोच्छिष्टः, पुं, निश्वासः। (दशनैर उच्छिष्टः।) अधरचुम्बनम्। इति मेदिनी। टे, ६९। दन्तत्यक्ते, त्रि ॥

दशपारमिताधरः, पुं, बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २। १४७ ॥

दशपुरं, क्ली, (दश दिशः पिपर्त्तीति। पॄ + कः।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरः। २। ४। १३१ ॥ (दश पुरो यत्र। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।" ५। ४। ७४। इति अः।) देशभेदः। स मालवदेशैकखण्डः। पुरभेदः। इति मेदिनी। रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते। ४९।
"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्व्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥")

दशपूरम् क्ली, (दश दिशः पूरयतीति। पूर + अण्।) दशपुरम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दशबलः, पुं, (दशानु दिक्षु बलं यस्य। यद्वा,
"दानशीलक्षमावीर्य्यध्यानप्रज्ञा बलानि च।

पौषे मासि शुक्लराम्नौ यत्र तत्र स्थले नरः ।
पद्माया प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
माघजन्म भवेत्तस्य पुत्त्रपौत्त्री धनेश्वरः ।
उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने ।
दृष्ट्वा काश्यामन्नपूर्णां करोति जन्मखण्डनम् ॥
स्नात्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं यश्च प्रपूजयेत् ।
पितॄणां स्नानमत्रैव करोति जन्मखण्डनम् ॥
प्रयागे मुण्डनं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किंवा वदरिकाश्रमे ।
सम्पूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
भिक्षां कृत्वा च वदरीं भुक्त्वा वदरिकाश्रमे ।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द । करोति जन्मखण्डनम् ॥
दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् ।
दृष्ट्वा सम्पूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मथुरां मामेव मधुसूदनम् ।
सम्पूज्य नत्वा भक्तश्च करोति जन्मखण्डनम् ॥
रथस्थञ्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः ।
सम्पूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत् ।
सम्पूज्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम् ।
उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मां नयेत् ध्रुवे ।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मन क्षयम् ॥
रामेश्वरं सेतुबन्धे आषाढीपूर्णिमादिने ।
उपोष्य दृष्ट्वा सम्पूज्य करोति जन्मन क्षयम् ॥
दीननाथं दिनकरं लोलार्कं चोत्तरायणे ।
उपोष्य दृष्ट्वा सम्पूज्य करोति जन्मन क्षयम् ॥
ऋषिकोष्ठे सुवसने कलविङ्कं सुगन्धके ।
विस्यन्दके राजकोष्ठे मन्दके पुष्पभद्रके ॥
पार्व्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्त्तिकञ्च गणेश्वरम् ।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मन क्षयम् ॥
त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ ।
सहुपोष्य दधि प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्शनीयः त्रि, (दृश्यते इति । दृश + अनीयर् ।) मनोज्ञः । इति धरणिः ॥ (यथा महाभारते । १ । १५ । २०
"अङ्गुल्यापि दृष्टौ दर्वी घटाम्बरेण वा ।
तत स कुलखीभूतो दर्शनीयगतो नृप ॥")
दृष्टव्ययोग्यः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ४ । ४० ।
'शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्त्रक ।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥')

दर्शयामिनी स्त्री, (दर्शस्यामावास्याया दर्शयामिनी रात्रिः ।) तमिस्रा । अन्धकाररात्रिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५७ ॥ (दर्शस्य यामिनी इति विग्रहे । अमावास्यारात्रिश्च ॥)

दर्शयिता, [ऋ] त्रि, (दर्शयतीति । दृश + णिच् + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) दर्शकः । (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ६१ ।
"प्रसादये त्वामतुलप्रभाव ।
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ॥")
प्रतीहारः । इति भरतः ॥

दर्शविपत्, [द्] पुं, (दर्शे अमावस्यायां विपत् प्रकाशोऽदर्शनं यस्य ।) चन्द्रः । इति हारावली । १३ ॥

दर्शित, त्रि (दृश + णिच् + क्त ।) दर्शनं कारितः । तत्पर्य्यायः । प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रकटितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८९ ।
'दर्शितयत्नोत्कम्पे भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने ।
छिन्नदलेऽलधर इव मर्म्मं पुरमर्ज्जितं सुतनु ॥')

दल, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, दालयति गात्रं वायुः । इति दुर्गादासः ॥

दल, ञि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अक० च सेट् ।) ञि, दलयन्ती कुलश्मा-भ्रम । इति मुरारिः । दालयति । भेदो विदारणम् । दलति कुठारः काष्ठम् । क्वचिद्विदीर्णीभावे विकसने चायम् । श्रीमद्राघवबाहुदण्डविदलत्कोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम् । दरविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागेति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥

दल, क्ली, (दलतीति । दल + अच् ।) उत्सेधः । खण्डम् । (यथा, मनुः । ८ । २९९ ।
'भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥')
शस्त्रीच्छदः । अपद्रव्यम् । पत्रम् । इति मेदिनी । ले, २६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६९२ ।
"कृत्वा तटिनि । सरङ्गैर्भ्रमितवक्रेषु गाधये निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयाल्परोऽपि तरुस्तव सत्त्वस्थः ॥")
घनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्द्धम् । इति लीलावती ॥ (पुं, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नपरिक्षिन्नामराजः पुत्त्रः । स च मण्डूकराजकन्यासम्भूतः । यथा, महाभारते । ३ । १९२ । ४४ ।
"अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारास्त्रय-स्तस्य राज्ञः सम्भूवुः शलो दलो बलश्चेति ॥'
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्याया यथा —
"धात्रीपत्त्र पलाशः स्याद्वानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दलकोषः, पुं (दलान्येव कोषा यस्य । तस्य पुष्पेषु कोषाभावात् तथात्वम् ।) कुन्दपुष्पवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

दलनिर्म्मोकः पुं (दलति विदारयतीति दल पचाद्यच् । तदेव निर्म्मोको वल्कोऽस्य ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

दलनी स्त्री, (दल्यते अनेनेति । दल + करणे ल्युट् । ङीप् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ढेला इति भाषा ॥ (दलति विदारयतीति । दल + कर्त्तरि ल्युः ङीप् च ।) भेदकर्त्तरि त्रि । यथा, —
"सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रयत्रायिनी
भूयाद्वः प्रतिपक्षपक्षदलनी वाञ्छाफलोल्लासिनी ॥'
इति चिह्नचौरसरस्वती ॥

दलपः, पुं, (दल्यति अरीन् दल्यते अनेन वा । दल + "उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् ।" उणा० । ३ । १४३ । इति कपन् ।) स्वर्णम् । शस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (दलं यूथं पातीति । पा + क । दलपतिः ॥)

दलपुष्पा स्त्री (दलानि पत्राणीव पुष्पाण्यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या विवरणं विज्ञेयम् ॥)

दलमारिणी स्त्री, (मारोऽस्त्यस्याः इति । मार + इनिः । ङीप् च । दले पत्रे मारिणी ।) कैडर्य्यः । इति रत्नमाला ॥

दलसूचि, पुं, (दलस्य सूचिरिव ।) कण्टकम् । इति हारावली । ९१ ॥

दलस्नसा, स्त्री (दलस्य स्नसा स्नायुः ।) पत्रशिरा । तत्पर्य्यायः । भारिः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९० ॥

दलाढ्कः, पुं, (दलैराढ्क इव ।) वनतिलः । एणी । गैरिकम् । फेनः । नागकम् । नागकेशरः । मरुवकः । इति मेदिनी । के, १८२ ॥ कुन्दः । करिकर्णः । शिरीषः । वात्या । इति हेमचन्द्रः ॥

दलाढ्यः, पुं (दलैन भेदेन आढ्यः ।) पङ्ककर्दमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दलदलि इति भाषा ॥

दलामल, क्ली, (दलेन अमलम् ।) मदनकवृक्षः । दमनकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मरुवकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

दलाम्ल क्ली, (दलेषु अम्लो रसो यस्य ।) चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दलिः स्त्री पुं (दल्यते इति । दल + 'सर्व्वधातुभ्य इन् ।' उणा० । ४ । ११७ । इति इन् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ दला इति ढेला इति च भाषा ॥

दलिक, क्ली, (दल्यते भिद्यते इति । दल + इन् + संज्ञायां कन् ।) काष्ठम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥

दलित त्रि, (दलमस्य जातम् । दल + तारकादित्वात् इतच् । प्रफुल्लम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९४ ॥ (दल + क्त ।) खण्डितम् । यथा — दलिताञ्जनमेघपुञ्जेत्यादि क्रमदीपिका ॥ (यथा च प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।
'दलितकुचकलाङ्गमङ्गयाली
रचय ममाङ्गसपत्न्य पीवरोरु ॥'
विदीर्णम् । यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०२ ।
"दलित पलालपुञ्ज वृषभ परिभवति गृहपतौ कुपिते ॥")

नष्टाप्।) ज्येष्ठशुक्लदशमी। यथा, ब्रह्म-
राखस्रह्मवैवर्त्तयोः।
ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता।
तस्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः॥
यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिलोदकम्।
मुच्यते दशभिः पापैः सुमहापातकोपमैः॥
अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भकरणकतिल-
तर्पणाङ्गकस्नानाद्दशविधपापक्षयः फलम्।
एवं दानादावपि। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये
जाह्नवीपदश्रवणात् हेतुमन्निगदस्वरसाच्च ब्रह्म-
वैवर्त्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम्। अन्यथा
नानाविधिः स्यात्। यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-
स्तावकम्। अन्यथा कूल्यास्नानेऽपि दशविध-
पापक्षयः स्यात्। मन्त्रलिङ्गे जाह्नवीतिपदश्रव-
णाच्च। गङ्गामधिकृत्य वाराहे।
'शुक्लपक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम!।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता॥'
अत्र केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः फलम्।
भविष्ये।
'ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाह्नवी।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरोच्यते॥'
दशपापानीति दशजन्मकृतानीति। विशेषणीय-
माह पराशरभाष्ये यमः।
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः।
दशजन्माघहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता॥'
अत्र दशजन्मकृतदशविधपापक्षयः फलम्।
'प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः॥'
इति न्यायेन हस्तानक्षत्रगङ्गास्नानरूपगुणद्वयविशिष्ट-
दशमीविधेयस्तिन्नहनि तल्लाभस्तत्र स्नानम्।
उभयदिने तु तल्लाभे परदिन एव। अत्रापि
पूर्व्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नानं
वारस्योभयत्रालाभात्। ततश्च पूर्व्वदिने तथा-
विधस्नानं कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दश-
विधपापक्षयकामेन स्नातव्यम्। ब्रह्मः।
'ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्त्यलोकम्।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य॥'
भौमवारहस्तानक्षत्रयुक्तदशम्यां गङ्गास्नाना-
द्दशविधपापक्षयशतगुणवाजिमेधायुतजन्यपुण्य-
समपुण्यं फलम्। राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः।
'अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम्॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम्॥
एतानि दश पापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि!।
स्नातस्य मम ते देवि! जले विष्णुपदोद्भवे!॥
विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गे! त्रिपथगामिनि!।
धर्म्मद्रवीतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि!॥'

अत्र मन्त्रत्वेन प्रणवपूर्व्वकाण्येतानि सामान्य-
स्नानमन्त्रान्ते मज्जनस्यादौ पाठ्यानि। आगन्तु-
कानामन्ते अभिनिवेश इति न्यायात् मन्त्रान्ते
कर्म्मसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्ते कर्म्मा-
दीनि सन्निपातयेत् इत्यपस्तम्बीयाच्च॥ *॥
हिंसापैशुन्यादिभेदमाह कामधेनौ देवलः।
'कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः।
यः प्रवर्त्तयति द्वेषात् सा हिंसेति समासतः॥
यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्व्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः।
भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा॥'
यद्यपि परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथा-
लापो निष्ठुरवचनमिति वाङ्मयानि षट्। परेषां
देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छ-
दशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम्।
'यस्मान्यत् क्रोधसन्तापत्रासमुत्पादनं वचः।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम्॥
चक्षुष्मानिति कुणाक्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च।
प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते॥'॥
तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमप-
वादः॥ *॥
गुरुनृपतिबन्धुभ्रातृमित्त्रसकाशे अर्थोपघातार्थं
दोषोपाख्यानं पैशुन्यम्॥ *॥
अनृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति॥ *॥
'देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात्।
नर्म्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम्॥ *॥
गुरुणाम्मेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः।
यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्म्मिथुनाश्रयम्॥*॥
इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात्।
इह वामुत्र वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते॥'
प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम्। तथाप्यत्र
चतुर्व्विधषड्विधयोरविरोधः। समक्षत्वासमक्षत्व-
भेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य
परुषान्तर्भावाच्च। असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाषणयोः
पर्य्यायत्वात् नार्थान्तरम्। अभिध्यानमपहर-
णार्थमिति शेषः। वितथे असत्यभूते वस्तुनि
अभिनिवेशः पुनः पुनः सङ्कल्पः।" इति
तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥ अपि च।
"अथ ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा। तदुक्तं
हेमाद्रौ ब्राह्मे।
"ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति॥
वाराहेऽपि।
'दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि॥
अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति॥*॥
स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः। यथा,—
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः।
व्यतीपाते गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ॥
दशयोगे नरः स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥'इति।
अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था। इयञ्च
यत्रैव योगबाहुल्यं सैव ग्राह्या। योगाधिक्ये
फलाधिक्यात्॥ *॥

ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्य्या न
तु शुद्धे।
'दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु।'
इति हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गोक्तेः॥ *॥
तथा स्कान्दे।
'यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्यादर्घ्यं तिलोदकम्।
मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः॥'
अत्र विशेषः काशीखण्डे।
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम्।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्व्वपातकैः॥
एवं सर्व्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः।
आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माघमुत्सृजेत्॥'
तथा।
'लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ।
दशजन्मार्ज्जितैः पापैस्त्यक्ष्यते नात्र संशयः॥'
तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः।
'निशायां जागरं कृत्वा समुपोष्य च भक्तितः।
पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसङ्ख्यया॥
तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेत् श्रद्धयान्वितः।
स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्वो विधानतः॥
दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान् सर्पिश्च वै जले।
सक्तुपिण्डान् गुड़पिण्डान् दद्याच्च दशसङ्ख्यया॥
ततो गङ्गातटे रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा।
गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम्॥
संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे मृदापि वा।
अथ तत्राप्यशक्तश्चेत् लिखेत् पिष्टेन वै भुवि॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्य्यात् पूजां विशेषतः।
नारायणं महेशञ्च ब्रह्माणं भास्करं तथा॥
भगीरथञ्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम्।
गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् यथाशक्ति प्रपूजयेत्॥
दशप्रस्थान् तिलान् दद्यात् दशविप्रेभ्य एव च।
दशप्रस्थान् यवान् दद्यात् दशसङ्ख्यगवीस्तथा॥'
प्रस्थाः षोड़शपलानि। पलन्तु। मुष्टिमात्रं पलं
स्मृतमिति महार्णवे उक्तम्।
'मत्स्यकच्छपमण्डूकमकरादिजलेचरान्।
कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा॥
तदलाभे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः।
गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रवाहयेत्॥
पुष्पाद्यैः पूजयेद् गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः।
ॐ नमः शिवायै नारायण्यै
दशहरायै गङ्गायै नमो नमः।
इति मन्त्रन्तु यो मर्त्त्यो दिने तस्मिन् दिवानिशम्।
जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधर्म्मफलं लभेत्॥'*॥
काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः।
'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः।
दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एष वै॥
स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्विंशाक्षरो मनुः।
पूजा दानं जपो होमस्तेनैव मनुना स्मृतः॥'इति
अत्र गङ्गास्तोत्रपाठमपि दशवारं कुर्य्यात्।
तदुक्तं भविष्ये।
'तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः
यः पठेत् दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि वाक्षमः।

दशनः प्रतिविम्बाश्च दशवृद्धवनानि च ।”
इति वचनात् दश वनान्यस्य ।) बुद्धः । इत्य
मरः । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा स्त्री, (दश भुजा बाहवो यस्याः ।)
दुर्गा । यथा कालिकापुराणे ५९ अध्याये ।
“इतिहास पुराकल्पे मनो स्वायम्भुवान्तरे ।
प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥
कृत्वा चैनानुरूपाणि जगतां हितकाम्यया ।
पुराकल्पे यथा वृत्त प्रतिकल्प तथा तथा ॥
प्रथमे स्म देवी द्विजाता कामनाय वै ।
प्रतिकल्प भवेन्नामो रावणश्चापि राक्षसः ॥
तथैव जायते युद्ध तथा निःश्वसनेम ।
एव राममहस्राणि रावणानां सहस्रशः ॥
भविष्यन्ति भूतानि तथा देवी प्रवत्स्यते ।
पुनः स्मि सुराः सर्वे मम नीराजयन्त्यमि ॥
तन्त्रैव च नराः सर्वे कुर्युः पूजां यथाविधि ।”
(दशबाहुविशिष्टे त्रि । यथा कात्यायनी
तन्त्र महाकाल्या ध्यानम् ।
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥”)

दशभूमिगः पु (दशसु भूमीषु गमनादिषु
गच्छति । गम+ड ।) बुद्धः । इति हेम
चन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशभूमीशः पु (दशसु भूमीषु दानादिषु ईष्टे
प्रभवति । दश+ईश ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥

दशमः त्रि (दशानां पूरणः । दशन्+“तस्य
पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् ।
नान्तादसंख्यादेर्मट् ।” ५ । २ । ४९ । इति
मट् ।) दशसंख्यायाः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥
दशमः पर्यायः माघः । (यथा ऋग्वेदे । १ ।
१५८ । ६ ।
“दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ॥”)

दशमी स्त्री (दशम+ङीप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षित
कालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा
सर्वासां तिथीनां निम्ना । यथा —
दशमी च निषिद्धाऽऽगमनीव दयितामवत् ।
सम्पूर्णा यस्य सु तस्य भवन वा ॥
तस्य पापघ्न तासु कुर्वन्तः इरहे यः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
तत्र जातस्य फल यथा कोष्ठीप्रदीपे ।
विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्तः
प्रगल्भवक्ता मनुजाधिकश्च ।
उदारचित्तः सुभगः स्यात्
धर्मान्तिकाले दशमी यदि स्यात् ॥”
विमुक्तावस्था । मरणावस्था । यतिशेषवया
वस्था । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ (दश
संख्यायाः पूरणी । यथा मनुः । २ । ९० ।
“श्रोत्र त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥”)

दशमी [न्] त्रि (दशम+“वयसि पूरणात् ।”
५ । २ । १३० । इति इनिः ।) अतिवृद्धः ।
नवतेरूर्द्ध्वं दशमीवस्थाविशेषः स विद्यते
ऽस्येति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्थः त्रि (दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति ।
स्था+क ।) क्षीणरागः । स गतवीर्य
मरणाभ्यासागतश्च । वृद्धः । स च अति
वृद्धो नवतेरुपरि वर्तमानः । इत्यमरभरतौ ॥
स्थाण्डिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दशमुखः पु (दश मुखानि यस्य ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा गीतगोविन्दे ।
१ । ११ ।
“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥”)

दशमुखान्तकः पु (दशमुखस्य रावणस्य अन्तकः ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दशमूलं क्ली (दशानां मूलानां समाहारः ।)
बिल्वश्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।
शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
दीर्घा दशाना मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(एतद्गुणा यथा सुश्रुते । १ । ३८ ।
“गोक्षुरविदारिगन्धावृहतीद्वयादीनां दीर्घाणि
कन्धुष्ठानि विलानि स्वयम्भवानि सर्वाणि
प्रोथवाणि कफवातन्निमिलैर्विषगुल्मोदावर्त
कण्ठशोषारोचकनाशरोगहराणि हृद्यानि
शमनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र ।
“तत्र वर्धं कृतान्येषां तस्माद्वक्ष्ये सदु ।
प्राचन कफवातघ्न कर्मिणैर्विपाचनम् ॥
अम्लेनत्यगुणम् शोथादोषघ्नगमनम् ।
पाण्डुरोगहर भेदि छर्दि गोमूत्रपाचनम् ॥
गोमूत्र कटु तीक्ष्णोष्ण सक्षारत्वान्न वातनम् ।
लघ्वग्निदीपन मेध्य पित्तल कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।
मत्रप्रयोगसाध्येषु गव्य मूत्र प्रयोजयेत् ॥
दुर्नामोदरसन्धेषु कुष्ठमेहाशुद्धिषु ।
आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥
कासश्वासापहं शोषकामलानाशनं रोगेषु ।
कण्ठनिश्चालिकं छागलीयमावकलिकीपितम् ॥
कासमेहाश्वासशोषवर्चोधायि हितम् ।
सक्षारतिक्तकटुकसुष्ण वातघ्नमाविकम् ॥
वाजिन कटुतिक्तोष्ण वातचेताविकारनुत् ।
आश्व कफहर मूत्र कृमिदद्रुषु शस्यते ॥
सतिक्त लवण भेदि वातघ्न पित्तकोपनम् ।
तीक्ष्ण क्षारे किलासे च नाग मूत्र प्रयोजयेत् ॥
गरचेतोविकारघ्न तीक्ष्ण ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपन गार्दभ मूत्र कृमिवातकफापहम् ॥
शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् ।
अष्टाव काश्यभ मूत्र मानुषञ्च विषापहम् ॥”)

दशमृत्तिका स्त्री (दशानां मृदानां समाहारः ।
पात्रादित्वात् न ङीप् ।) पार्थिवविशेषः । यथा —
“वल्मीकमाखकुत्स्योत्तरोत्सारकर्षार्गादिकारिका ।
दीपन कफवातघ्न पक्वमर्दि मद्दन ॥
प्राक्पर्णं एविश्वर्दं मत्तं इयम्रसुरम् ।

वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ।
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।
पिप्पलीयूषयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥”
इति सुश्रुतः ॥

दशयोगभङ्गः पु (दशयोगस्य भङ्गः ।) मङ्गल
कर्मणि नक्षत्रविशेषः । अथ तल्लक्षणम् ।
यथा —
“तिष्यञ्च नैकंशोनविंश
मैत्रान्याद्यान्यपविन्यस्य ।
रवीन्दव सूर्ययुतेऽन्यना च
यामास्पृशेद्दशयोगभङ्गः ॥
अस्यार्थः । कन्याकाशीनविवादासुन्दरसुताद्
रविमुक्तनक्षत्राद्यर्योगे यदि एते नक्षत्रे च
तदा दशयोगभङ्गः स्यात् ॥ अस्य प्रतिप्रसवो
यथा —
आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांश विवर्जयेत् ।
द्वितीयस्थे तृतीयञ्च विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दशरथः पु (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।)
इक्ष्वाकुवंशीयराजविशेषः । स अयोध्याधिपतिः ।
अस्योत्पत्तिर्यथा —
सौराष्ट्रदेशोद्भवभिक्षुणामद्विजपत्नी कलहाभक्ता
मह सखन्ना कलहात् मृता प्रेतत्व गता सा
कदाचित् भ्रमन्ती धर्मदत्तनामक द्विज दृष्ट्वा
तत्संशीघ्रमागत्य तद्वस्तस्थतुलसीवारिसंयुक्त
पानमात्र परिलब्ध तमुवाच हे द्विज । मयि दयां
कुरु कथं कथ मुक्तिं प्रयास्यामि । धर्मदत्त
श्रावणाद तीर्थवनवासाभि पापानि तस्याः
तेषु न नाधिकार तस्मात्कार्तिक्यश्च प्रवस्य
कार्तिकव्रत कृत तस्मात् दशामि इत्युक्त्वा तुलसी
मिश्रितजलेन तामसेचयत् द्वादशाक्षरमन्त्र
मपाठयच्च । ततः सा दिव्यरूपा अभवत् । तदा
दिव्य विमानमयातं विष्णुपार्षदो पुण्यशीलसुशीलौ
ताभ्यां सा तद्विमान आरोपिता । धर्मदत्त
द्विमाने तौ गतौ च दृष्ट्वा अतिविस्मयेन भूमौ
पतन् पुण्यशीलसुशीलौ तमुत्थाप्य प्रशस्य
ऊचतु त्वमेनत्यजान्ते भार्याभ्यां सह वैकुण्ठ
यास्यसि । तत्र बहुसहस्रवत्सराणि स्थित्वा
पुण्यक्षये सूर्यवंशोद्भवदशरथनामा राजा भ
विष्यसि अनया कलहया सह भार्याद्वययुत
विष्णुः पितृत्वेन लोकेऽभ्युदेष्यति । इति प
द्मपुराणम् ॥

दशरश्मिशतः पु (दश ...
रश्मीनि विसर्पन्ति । शृ+क्विप् तुगागमश्च ।
सूर्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशानामर
श्मीनां विशेषो इत्यत्र ॥)

दशवाजी [न्] पु (दश वाजिनो रथे यस्य ।
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

दशहरा स्त्री (दश
विधानि दशजन्मकृतानि वा पापानि हरतीति
हृ+“हरतेरनुद्यमनेऽच् ।” ३ । २ । ९ । इत्यच्

गुरोर्वर्षः १ दिनम २० फलम् ।
धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्चितः ।
कुष्ठादिव्याधिहन्ता च भानोः पाकदशां गतः ॥६॥
राहोर्मासाः ८ फलम् ।
अशुभाशुभवं द्वेषं शत्रुभीतिसुतक्षयान् ।
कुरुते सिंहिकासूनू रविपाकदशां गतः ॥ ७ ॥
शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
शोकश्रीवाशिरोरोगज्वरान् शूलादिदारुणान् ।
शोकं करोति भृगुजः सूर्य्यस्यान्तर्दशां गतः ॥८॥
एवं वर्षाः ६ ॥ * ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
तस्यैवान्तर्दशावर्षौ २ मासः १ फलम् ।

कुर्य्याद्विभूतिवरवाहनमातपत्र-
क्षेमप्रतापबलवीर्य्यसमन्वितानि ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चान्द्री दशा प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्री ॥

कुजस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
पित्तशोणितपीड़ाञ्च चौरादीनां भयन्तथा ।
मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशां गतः ॥
बुधस्य वर्षौ २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
सर्वत्र द्रव्यलाभञ्च गजाश्वगोधनानि च ।
चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
शनेर्वर्षः १ मासाः ४ दिनानि २० फलम् ।
बन्धुक्लेशं नृपाद्भीतिं व्यसनं शोकसम्पदम् ।
विनाशं कुरुते सौरिश्चन्द्रस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
गुरोर्वर्षौ २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
दानसौख्यानि सम्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
कुरुते विबुधाचार्य्यो विधोरन्तर्दशाङ्गतः ।
राहोर्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ॥
वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुधनक्षयम् ।
कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षौ २ मासाः ११ फलम् ।
सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीश्च वर्द्धते ।
रत्नाधारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः १० फलम् ।
ऐश्वर्य्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिक्षयम् ।
नृपतेजो रविः कुर्य्याद्विधोः पाकदशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १५ ॥*॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८ ।
तस्यान्तर्दशामासाः ७ दिनानि ३।२०। फलम् ।

क्रूराभिघातवधबन्धभयानि धत्ते
पित्तातुरं विकलमुग्रमहाश्रमञ्च ।
चौराग्निभीतिधनहानिनरेन्द्रपीड़ाः
कुर्य्याद्विनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य ॥

बुधस्य वर्षः १।३।३।२०। फलम् ।
परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्रश्च क्षितिजान्तर्दशाङ्गतः ॥
शनेर्मासाः ८।२६।४०। फलम् ।
रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगमन्तरसम्भवम् ।
महाचलकृतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षः १।४।२३।४०। फलम् ।
पुण्यकूपाम्बवाप्यादिदेवब्राह्मणपूजनम् ।
नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्मासाः १०।२०। फलम् ।
आत्मकार्य्यार्थसुद्वेगं बन्धचौरादिसाध्वसम् ।
कुरुते सिंहिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षः १।६।२०। फलम् ।
धनवृद्धिं सुखार्थञ्च नानावस्त्रं वरस्त्रियः ।
प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ५।१०। फलम् ।
नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमथापि वा ।
नृपपूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षः १।१।१०। फलम् ।
धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
लोकानन्त्यमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ ॥
एवं वर्षाः ८ ॥*॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७ ।
तस्यान्तर्दशा २। ८। ३। २०। फलम् ।

दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं
लीलाविलासवरभोगसुखोदयञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिं
क्षिप्रं ददेद्बुधदशा प्रबलाञ्च सिद्धिम् ॥

शनेर्वर्षः १।५।२६।४०। फलम् ।
वातश्लेष्मकृता पीड़ा विरहो बन्धुभिः सह ।
विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षौ २।११।२६।४०। फलम् ।
व्याधिशत्रुभयत्यक्तो धनाढ्यो नृपवल्लभः ।
लभेद्भार्य्यां सुपुत्रञ्च बुधस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्वर्षः १।१०।२०। फलम् ।
बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागञ्च बन्धनम् ।
करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३।३।२०। फलम् ।
धनाढ्यं बन्धुपुत्रञ्च धर्मवत्त्वं धनागमम् ।
कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाङ्गतः ॥
रवेर्मासाः ११ दिनानि १०। फलम् ।
श्रिया परमया युक्तो गजवाजिधनान्वितः ।
प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २।४।१०। फलम् ।
कण्टकादिप्रवेशञ्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च ।
निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १।३।३।२०। फलम् ।
कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीड़ां भयावहाम् ।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १७ ॥*॥ शनेः स्थूलदशावर्षाः १० ।
तस्यान्तर्दशामासाः ११। ३। २०। फलम् ।

मिथ्यापवादवधबन्धनिराश्रयत्वं
चौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिसङ्ग्राम् ।
व्यापारनाशमथ चार्जनकार्य्यहानिं
मन्दोदशा प्रकुरुते नियतं नराणाम् ॥

गुरोर्वर्षः १।८।३।२०। फलम् ।
देवतागुरुतं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च ।
तुङ्गसौख्यसमायुक्तं मन्दोरन्तर्गतो गुरुः ॥
राहोर्वर्षः १।१।१०। फलम् ।
नृपाद्भयं ज्वरं घोरं दुःखञ्च प्रायसंशयम् ।
धनक्षयञ्च कुरुते शनेरन्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षः १।११।१०। फलम् ।
सुहृद्बन्धुयुतैः पूर्णो भार्य्यावित्तसमन्वितः ।
स्वर्गे सुखञ्च लभते सौरस्यान्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः ६।२०। फलम् ।
परदाराभिगमनं करोति खरदीधितिः ।
जीवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षः १।४।२०। फलम् ।
स्त्रीनाशं कुक्षिरोगञ्च कफपित्तकरं शशी ।
बन्धुद्वेषञ्च कुरुते मन्दोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य मासाः ८।२६।४०। फलम् ।
देहचेष्टं महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
धननाशञ्च कुरुते शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
बुधस्य वर्षः १।६।२६।४०। फलम् ।
आरोग्यं विजयं राज्यं बहुवित्तानि सोमजः ।
करोति त्वादरं लोके शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १०॥*॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १९ ।
तस्यैवान्तर्दशावर्षाः ३।४।३।२०। फलम् ।

राज्याप्तरं तनयवित्तविलासभोगान्
पर्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयञ्च ।
विद्याप्रवादवररत्नसुखार्थभोग-
सिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते प्रियत्वम् ॥

राहोर्वर्षौ २।१।१०। फलम् ।
बन्धुद्वेषं न्यायवादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् ।
कलहं कारयेद्राहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३।८।१०। फलम् ।
कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
स्त्रीवियोगञ्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः ॥
रवेर्वर्षः १। दिनानि २०। फलम् ।
बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं राजवल्लभम् ।
कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २।७।२०। फलम् ।
भोगाढ्यो बहुभार्य्यः स्यादिपुरोगविवर्ज्जितः ।
नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १।४।२६।४०। फलम् ।
तीक्ष्णरोगो रिपोर्हन्ता गजवह्निमदर्पनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः ॥
बुधस्य वर्षौ २।११।२६।४०। फलम् ।
सुस्थोऽसुस्थः सुखी दुःखी शत्रुवृद्धिः पुनः पुनः ।
देवार्चनपरो नित्यं जीवस्यान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्वर्षः १।८।३।२०। फलम् ।
वेश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवेद्विघ्नविवर्ज्जितः ।
लुप्तनीतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ ॥
एवं वर्षाः १९ ॥*॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः १२ । तस्यान्तर्दशावर्षः १।४। फलम् ।

भार्य्यादिदूषण-निदानविवादबन्ध-
शस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमञ्च ।
अप्राप्तसौख्यधनकाञ्चनदीनदेहो
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥

शुक्रस्य वर्षौ २। मासाः ४। फलम् ।
शिरोरोगं कुदेहञ्च कुर्य्याद्भार्य्याञ्च चञ्चलाम् ।
बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ८। फलम् ।
शिरोरोगभयं घोरं मृत्युं शोकञ्च दारुणम् ।
हृद्दाहभयं कुर्य्याद्राहोरन्तर्गतो रविः ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां सम्पूज्य यत्नतः ।' इति स्तोत्रञ्च प्रतिपदादिदशमीपर्य्यन्तदिनवृद्धिसङ्ख्यया पठनीयमिति शिष्टाः । अत्र सर्व्वोऽपि विस्तरः स्तोत्रादिश्च भट्टकृतचिन्तामणौ सेतोरवधेयः । विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते ॥ * ॥ एवं कुर्व्वतः फलमुक्तं काशीखण्डे ।

'एवं कृत्वा विधानेन विशत्याब्दाविवर्ज्जितः ।
उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥'
इति ।

अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेषेण पूजा कार्य्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये ।

'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ॥"

इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे मत्स्यपुराणम् ॥ किञ्च ।

"अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते ।
दशपापहरायाञ्च अदत्तादानकल्मषम् ॥
हिंसाञ्चैवाविधानेन परदारोपसेवनम् ।
पारुष्यानृतपैशुन्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥
परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।
एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥"
इति गारुडे २१५ अध्याय ॥ * ॥

अपरञ्च ।

"ज्यैष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टिं नृप ! शृणु ।
येन वा विधिना कार्य्या सर्व्वैर्विष्णोर्नृपैः सदा ॥
प्रत्यब्दं पार्थिवः कुर्य्यात् प्रतिमां काञ्चनीं हरेः ।
अभ्यतैजसमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम् ॥
प्रतिष्ठां विधिवत्तस्याः कुर्य्याद्विप्रः पुरोहितः ।
तां संस्थाप्य सुरागारे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्व्वोक्तविधिना तथा ।
सर्व्वोपचारैर्भक्त्या तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
पूजान्ते संस्कृते वह्नौ कुण्डमध्ये स्थितो द्विजः ।
आज्येन चरुणा कुर्य्यादाहुतीनां हरेः कृते ॥
सम्पूज्य वासुदेवन्तु होमं कृत्वा ततो द्विजः ।
शुभस्थानमथ तान्तु प्रतिमां मण्डलं नयेत् ॥
प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्यां देवस्य वै हरेः ॥
कृतायान्तु प्रतिष्ठायां प्राणानां नृपसत्तम ! ।
विष्णोः प्राणास्तु प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम् ॥
प्राणव्यपगतेषु स्याद्देवत्वं नियतं भवेत् ।
अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
यथा पूर्व्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ! ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या देवत्वसिद्धये ॥
सुवर्णन्तु भवेत् स्वर्णं शिला दारु तथा शिला ।
अन्यथ मृद्रूपं स्यात् प्राणस्थापनमन्तरा ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरिद्धनेन च ।
तथैवाङ्गाग्निमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः ।
तथैव धरणीमूर्त्तौ दशा प्रणव मन्त्रवित् ।

एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ॥
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसङ्ख्यायै स्वाहेति यजुरुच्चरन् ॥
अङ्गमन्त्रैरग्निमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥
प्रतिमापूजने कुर्य्यादात्मन्यपि च मन्त्रवित् ।
प्राणप्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ॥
अकृत्वा प्राणप्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनादिकम् ।
न कथित्तु बुधः कुर्य्यात् कृत्वा स्वल्पमवाप्नुयात् ॥
विष्णोरिष्टिमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तम ! ।
तस्यामेव तु पूर्णायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥
एवं दशहरायान्तु कृत्वेष्टिं पार्थिवो हरेः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति निर्व्विघ्नोऽपि स
जायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

दशा, स्त्री, (दशतीव । दन्श + भ्रूलविभुजादित्वात् कः । जपजभदहदशेति निर्द्देशात् अकि अपि नलोपः । यद्वा, दशति इति । गुरोश्चेत्यः । ततष्टाप ।) अवस्था । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३८१।

"आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।
उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥")

दीपवर्त्तिः । (यथा कुमारे । ४ । ३० ।

"अहमस्य दशेव पश्य मा-
मविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥")

वस्त्रान्तः बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । शे, ८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।

"वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥")

चेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश दशा यथा,—

गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४ पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्य्यम् ७ जरा ८ प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ कामजदशदशा यथा,

"चक्षूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च
व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि ।
निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनू
न्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण ॥"
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥

कलौ नराणां यथोक्तायुष अष्टोत्तरशत भोग्याष्टभागविशेषः । तत्र वाचस्पतिको दशा यथा,—

"षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया शशिनो दशपञ्च च ।
अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृता ॥
शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः ।
राहोर्द्वादशवर्षाणि भृगोरेकविंशतिः ॥" * ॥

जन्मकालीननक्षत्रविशेषघटितयत्राणां दशानियमो यथा —

'कृत्तिकादित्रयं सूर्य्ये शशी रोहिचतुष्टये ।
मघादित्रितयं भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥
अनुराधात्रयं सौरिर्गुरुः पूर्व्वचतुष्टये ।
धनिष्ठात्रितयं राहुः भृगुः श्रवणचतुष्टये ॥ * ॥

सूर्य्योपजभौमार्कैदशाः क्रमशः शुभाः ।
गुरुचन्द्रशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा ॥"

दशाफलम् ।

"उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातैः ।
सन्तोभितः स्वजनबन्धुवियोगदुःखै-
र्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम् ॥१॥
सौख्यं बिभर्त्ति वरवाहनयानरत्न-
कीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यशुभान्वितञ्च ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चन्द्रो ददाति धनकाञ्चनभूमिसत्त्वम् ॥ २ ॥
शस्त्राभिघातवधबन्धनरेन्द्रपीडां
चिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-
कीर्त्तिप्रणाशधनदा च दशा कुजस्य ॥ ३ ॥
दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्व
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च ।
नानाप्रकारविभवाश्रमकोषवृद्धि
श्चिप्रं भवेद्बुधदशासु हिताथसिद्धिः ॥ ४ ॥
मिथ्यापवादवधबन्धनकार्य्यहानि-
र्मानार्थयुक्तप्रियसुखदविशेषहीनः ।
मैत्रे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः
कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥
रम्यं गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं
प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम् ।
धर्म्मार्थकामसुखभोगवधूप्रयोगं
यावद्गुरुस्य (?) दशा पुरुषो हि तावत् ॥ ६ ॥
बुद्धिं विहीनमतिनाशवियोगदुःख-
नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविषार्त्तिरोगम् ।
सन्तापशोकपरदेशगतं करोति
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥ ७ ॥
मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्वेतातपत्ररूपपूजितदेशलाभः ।
हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथश्च
शौक्रीदशा भवति निखिलराजलक्ष्मीः ॥ ८ ॥

रवेरन्तर्दशा मासाः ४ सप्त पलम् ।

उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् ।
दुःखप्रयोगवधबन्धभयानि चैव
भानोर्दशा प्रकुरुते खलु राजपीडाम् ॥ १ ॥

सोमस्य मासाः १० पलम् ।
गदवञ्चकचवाहं स्वेच्छाहानि मनःक्षतिम् ।
कुरुते रजनीनाथो भानोरन्तर्दशां गतः ॥ २ ॥
मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० पलम् ।
सर्व्वेषां तिलको भूत्वा समिरप्रधानकम् ।
प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ३ ॥
बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० पलम् ।
व्याधिं प्रभुभयं नित्यं सर्व्वगात्रे विचर्च्चिका ।
नश्यन्ति सर्व्वकार्य्याणि भानोरन्तर्गते बुधे ॥४॥
शनेर्मासा ६ दिनम् २० पलम् ।
धनार्थं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम् ।
चौरं करोति वैकल्यं भानोरन्तर्दशां गतः ॥५॥

तत्तु स्वादु त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥
हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ॥
स्वाद्वम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
अम्लन्तु पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

दाडिमपुष्पकः, पुं, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ रोहडा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥”)

दाडिमप्रियः, पुं, (दाडिमफलं प्रियं यस्य ।) शुकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाडिमभक्षणः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि + ल्युः । भक्षणो भक्षकः । दाडिमस्य भक्षणः ।) कीरपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिमभक्षके, त्रि ॥)

दाडिमीसारः, पुं, (दाडिमीं दाडिमीशब्दं सरति प्राप्नोतीति । दाडिमी + सृ + अण् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिम्बः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दाडिमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दाढा, स्त्री, (दैप शोधने, दा दाने वा + क्विप् । दे शुद्धौ दानाय वा ढौकते इति । ढौक + डः ।) दन्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥ प्रार्थना । समूहः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढिका, स्त्री, (दाढायै केशसमूहाय प्रभवतीति । ठक् ततष्टाप् ।) मुखावयवविशेषः । दाड़ि इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।
“पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥”
“दाढिकायां श्मश्रुणि ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ दाढा + स्वार्थे कप् कापि अत इत्वञ्च ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥

दाण्डाजिनिकः, त्रि, (दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विच्छतीति । दण्डाजिन + “अयः-शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।” ५।२।७६ । इति ठञ् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवने + क्तः) छिन्नम् । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ (दैप् शोधने कर्म्मणि क्तः । शुद्धम् ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने + “ण्वुल्तृचौ ।” ३।१।१३३ । इति तृच् ।) दानकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । दारुः २ सुधिरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।७।२०।२।
“कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु मुहुरादाशुषे भूत् ॥”)

दात्यूहः, पुं स्त्री, (दाप् लवने + क्तिन् । दातिं मारणं जहाते इति । दाति + जहा + अण् । यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन् । दितिं वहतीति । वह + क + रुट् । दित्यूहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः “देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥” ७।३।१ । इति आत्वम् ।) पक्षिविशेषः । डाउक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालकण्ठकः २ । इत्यमरः ।२।५।२१॥ अत्यूहः ३ दात्यौहः ४ कालकण्ठः ५ मासङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कषाटुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।
“सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥”
(अस्य गुणा यथा,—
“दात्यूहो मरुतश्च नाशनकरो दृष्योऽतिशुक्रप्रदः
श्रेष्ठः सर्व्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥”
इति हारीते प्रथमेस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
“प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति ।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क्व वा क्व वा ॥”
इत्युद्भटः ॥)
जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः । इति मेदिनी । हे, १७ ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्यौहः, पुं, स्त्री, (दित्यौह + स्वार्थे अण् । देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम् ।) दात्यूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्रं, क्ली, (द्यति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा + “दाम्नीशसेति ।” ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् । दादिभ्यश्छन्दसीति त्रन् वा ।) अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति कास्त्या इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लवित्रम् २ । इत्यमरः । २।९।१३॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५।१५४।७ ।
“सशूर्पपिटकाः सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ॥”
भावे त्रन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।११६।६।
“तद् वां दात्रं महिकीर्त्तेन्यम्” ।
“तद्दात्रं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।
“सोमस्य दात्रमसि ॥”)

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + तृच् + ङीप् ।) दानकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।८९। तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने ।
“दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥”)

दात्वः, पुं, (ददातीति । दा + “जनिदाच्युसृ इति ।” उणां ४ । १०४ । इति त्वन् ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (क्ली, यज्ञकर्म्म । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दधि दध्ना वा संस्कृतं दध्ना चरति दधि + “चरति ।” ४।४।८। इति ठक् । (दध्ना उपसिक्तम् । “व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।” ४ । ४ । २६ । इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, क्ली । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
“बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नत् प्लीहशूलनित् ॥”)

दान, ञ आर्ज्जवे । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋजुरवक्रस्तस्य भाव आर्ज्जवं ऋजुकरणम् । ञ, दीदांसति दीदांसते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजुभावः इति विद्यानिवासः । दीदांसति साधुः । ऋजुः स्यादित्यर्थः । छेदे दानति दानते । इति वोपदेवः । तत्र तिबादयो न स्युरिति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

दानं, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने दैप शोधने भावादौ ल्युट् ।) गजमदः । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
“दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥”
“दीयते इति दानं घनं गजमदश्च ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । छेदनम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृक्षकोटरकीटजमधु । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । कफच्छर्द्दिमेहनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यमोचनम् । तत्पर्य्यायः । त्यागः २ विहापितम् ३ उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विश्राणनम् ६ वितरणम् ७ स्पर्शनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्व्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः ।२।७।२९॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रणनम् १७ दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अतिसर्जनम् २१ स्पर्शः २२ विसर्गः २३ चणनम् २४ प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
“अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
सम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति ॥ * ॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
दद्यात् स्वजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत् ॥
स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥ * ॥
एकां गां दशगुर्द्दद्यात् दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्द्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः ॥
ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किन्न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्ज्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥ * ॥
विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मन्येव च योजयेत् ॥
आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥ * ॥
यज्ञो दानं तपो जाप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।

दहर, क्ली, (दह+बाहुलकात् अर ।) अल्पम् । यथा श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
'उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः ।
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥'
'आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्य दहरं सूक्ष्म मेवोपासते ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दहरः, पुं (दहति उद्वेजनवाक्येन सन्तापयतीति । दह+अरः ।) मूषिका । स्वल्पम् । भ्राता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दह्रः, पुं, (दहतीति । दह+"स्फायितञ्चीति ।' उणां २ । १३ । इति रक् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः । इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । अल्पः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् । यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ३४ ।
'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥'
"दह्रतः हृदयाकाशात् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ जठरम् । यथा, तत्रैव ।४।१।१६।
'पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥"
'दह्राग्निः जठराग्निः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं अनिट् ।) दा तु दाने दाण् दाने प्रसिद्धोऽयम् । अस्यैव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, डु ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां उभं सकं अनिट् ।) डु, दत्रिमम् । ञ लि, ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां परं सकं अनिट् ।) ल दाति । लुनिस्त्विदः । कश्चित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्दा सञ्ज्ञाभावे यथार्थो दायते इत्यादि मन्यन्ते । सम्मते तु पित्त्वाभावाद्दासञ्ज्ञायां दीयते इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री (दा+क्विप् ।) शोधनम् । दानम् । छेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी । दे, १ ॥

दाकः, पुं (ददाति दक्षिणामिति । दा+"इदाधा वाधिकलिभ्यः कः ।' उणां ३।४० । इति कः) यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षक स्त्री, (दक्ष+वुञ् ।) दक्षाणां समूहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो देशः । दाक्षि+'राजन्यादिभ्यो वुञ् ।" ४ । २ । ५३ । इति वुञ् । दाक्षिविषये । इति व्याकरणम् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष+फिञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशतिताराः । इत्यमरः । १ । ३ । २१ । इति मेदिनी । णे ८६ ॥ हेमचन्द्रः ॥ (दक्ष । ६० । ११ ।
"दुहितॄर्दश धर्म्माय दक्षिणां शतभाय । सप्तविंशतिं सोमाय प्रादाद्विधिहिताः सतीः ॥"
तत्रार्थे प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥'
कान्तिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ८ ।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥"
कद्रुः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २९ । ५ ।
"जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ॥')
"दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः सर्व्वा विवर्द्धिताः ।
तत्र दाक्षायणीपुत्त्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः ॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा ।
यापि दक्षाय दुग्धोर्व्वी गौरी दत्ताय ब्रह्मणा ।
दुहितृत्वे पुरा याहि रुद्रेणोढ़ा महात्मना ।
सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
दन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपतिः, पुं (दाक्षायणीनां अश्विन्यादिनक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाक्षायणीरमणः, पुं (रमयतीति । रम+ल्युः । दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

दाक्षाय्यः, पुं (दक्षाय एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) गृध्रः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकन्था, स्त्री, (दाक्षीणां कन्था । "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।" २ । ४ । २० । इति उशीनरत्वाभावात् न क्लीबता ।) वाह्लीकेषु ग्रामविशेषः । इति नपुंसकलिङ्गसङ्ग्रहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्यः त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः । दक्षिणा+'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।" ४ । २ । ९८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशोद्भवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा महाभारते । ३ । २६६ । ३ ।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्यं, क्ली (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण+ष्यञ् ।) अनुकूलता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३ ॥ (सरलता । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।६०१।
'सौभाग्यं दाक्षिण्यान्निरुपधि कुरुते तवैषी नाम ।
वामादृमेव देया स्वयं गृह्णीष्व निवेश्यता ॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
'तस्य दाक्षिण्यरूढ़ेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥')
भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
वामान् वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
श्मशानभैरवीं देवीं सुरनारीं तथैव च ।
अपि च ।
"अवीन् दद्यान् पितॄंश्चैव मनुष्यान् भूतसञ्चयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैर्वाक्यानि परिशोधयन् ॥
विधिवन् ध्यानदानाभ्यां कुर्व्वन् यद्विधिपूजनम् ।
क्रियते सरहस्यन्तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
सर्व्वत्र पितृदयादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

दाक्षिणार्हं, त्रि । इत्यमरः ।३।१।५ । (दक्षिणीयं भवम् । दक्षिण+ष्यञ् । दक्षिणभवे । दक्षिणदिकसम्बन्धिनि च । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८२ ।
"दाक्षिण्यात् नदिमानं दधत सा भानुमेव मधुमस्ता ॥")

दाक्षीपुत्त्रः, पुं (दाक्ष्याः पुत्त्रः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे ।१९। ६१ ।
"दाक्षीपुत्त्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः ॥")

दाक्षेयः पुं (दाक्ष्याः अपत्यं पुमान् । दाक्षी+'स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥

दाक्ष्यं क्ली (दक्षस्य भावः कर्म्म वा । दक्ष+ष्यञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे ष्यप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते ।२।३८।२० ।
'दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥")

दाढ़कः पुं (दालयति सुखाभ्यन्तरस्थमन्नं विचूर्णीकरोतीति । दल+णिच्+ण्वुल । लस्य ढ़ः ।) दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिमः पुं, (दलनमिति दालः । तेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् । डलयोरैक्यम् ।) एला । इति मेदिनी मे ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (यथा, देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
"दाडिमैर्नारिकेलैश्च माधवीमण्डपावृतम् ॥')
तत्पर्य्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २।४।६५ ॥ पिण्डपुष्पः ३ दाडिम्बः ४ मर्व्वकः ५ स्वाद्वम्लः ६ पिण्डीरः ७ फलषाडवः ८ शुकवल्लभः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला ॥ दाडिमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलषाडवः १३ मण्डनमप्युच्यतेऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १५ दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८ दाडनः १९ मणिबीजः २० कालफलः २१ हस्तफलः २२ सुबीजः २३ नीलपत्रः २४ । अस्य गुणाः । मधुराम्लत्वम् । कषायत्वम् । कासवातकफघ्नपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादारुचिसृष्टानाशित्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
"द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च ।
मधुरं तत्र त्रिदोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तत्फलं मधुरं लघु पथ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
'तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ।

दशाश्वः, पुं, (दश अश्वा रथे यस्य।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, गरुडपुराणे सोमध्याने।
"दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदेवश्च सूर्य्याश्वमाङ्गदेस्तथा॥"
इक्ष्वाकोर्दशमपुत्त्रः। यथा, महाभारते। १३। २। ६।
"दशमस्तस्य पुत्त्रोऽभूद्दशाश्वो नाम भारत!॥")

दशास्यः, पुं, (दश आस्यानि वदनानि यस्य।) रावणः। इति भूरिप्रयोगः॥ (यथा, दशिकरञ्जने। ५।
"अकलियुगमखर्व्वमत्र हृद्यं
अचरदपापघनो यतः कुटुम्बी।
मम रुधिरमिह लक्ष्मणाग्रजेन
प्रभवति शर्म्म दशास्यमर्द्दनेन॥")

दशास्यजित्, पुं, (दशास्यं जयतीति। दशास्य+जि+क्विप्। तुगागमश्च।) श्रीरामः। इति भूरिप्रयोगः॥

दशेन्धनः, पुं, (दशा वर्त्तिका इन्धनं काष्ठमिव यस्य।) प्रदीपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दशेरः, पुं, (दशतीति। दन्श+"पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्।" उणां। १। ५९। इति एरक्।) हिंस्रः। इत्युणादिकोषः॥

दशेरकः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति। दन्श+एरक्। ततः कन्।) मरुदेशः। तद्देशस्थे, पुंभूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ७। ९। १६।
"आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्व्वतीयान् दशेर-[कान्॥")

दशेरुकः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति। दश+बाहुलकात् एरुक् ततः स्वार्थे कन्।) मरुदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

दस, इ क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, दंसयति दंसति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

दस, इ ङ क दृशौ। दंशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) दशिरिति पश्यतेरौणादिककिप्रत्यये रूपम्। इ ङ क, दंसयते फलं शिष्यः पश्यति दशति वेत्यर्थः। भट्टमल्लमते दंश इह मन्त्राह। इति दुर्गादासः॥

दस, य उ इर् उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) य, दस्यति धूलिं वायुः। उ, दसित्वा दस्त्वा। इर्, अदसत् अदासीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

दस्मः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति हविरादिकमिति। दस+"इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्।" उणां। १। १४४। इति मक्।) यजमानः। चौरः। हुताशनः। इति मेदिनी। मे, १५॥ खलः। इति शब्दरत्नावली॥ (त्रि, उपक्षेपकः। यथा, ऋग्वेदे। १। १४८। ४।
"पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा॥"
"दस्म उपक्षपयितायमग्निः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ दर्शनीयः। यथा, ऋग्वेदे। १। ७४। ३।
"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपब्रुवते दस्मारीः॥"
"दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्त्यः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्युः, पुं, (दस्यति परस्वान् नाशयतीति। दस+"यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्।" उणां। ३। २०। इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः।) चौरः। (यथा, मनुः। ७। १४३।
"विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति॥")
रिपुः। (यथा, ऋग्वेदे। २। १२। १०।
"यः शर्द्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः॥"
"दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥) महासाहसिकः। इति शब्दरत्नावली॥ असुरः। यथा, तत्रैव। ८। ४७। २।
"क्षतानीदस्य कर्त्वा चेततें दस्युतर्हणा॥"
"दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥ कर्म्मवर्ज्जिते, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। २४। ८।
"न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजूताय स्तवान्॥"
"शर्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्म्मवर्ज्जितैः प्रेरिताय।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्रं, क्ली, (दंसयते तृणादीन् दशतीति। दसि दंशे+"स्फायितञ्चिवञ्चिशकीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) शिशिरम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

दस्रः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति पांशूनिति। दस उत्क्षेपे+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) खरः। (दस्यति रोगान् क्षिपतीति।) अश्विनीसुतः। इति मेदिनी। रे, ४७॥ (यथा, हरिवंशे। ९। ५३।
"नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनीसुतौ॥"
दर्शनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। ६९। ७।
"इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम्॥"
दस्रा हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णू॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्रौ, पुं, (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति। दस+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) अश्विनौ। इत्यमरः। १। १। ५४॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"दक्षादधीत्य दस्रौ वितनुतः संहितां स्वीयाम्।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम्॥
"देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये क्षतताः क्षताः।
अक्षतास्ते क्षताः सद्यो दस्राभ्यामद्भुतं महत्॥
पश्चिमोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः।
सोमाभिपतितचन्द्रसाभ्यामेव सुखीकृतः॥")

दस्रदेवता, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ अधिष्ठातृदेवते यस्याः।) अश्विनीनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२॥

दस्रसूः, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ सूते इति। सू प्रसवे+क्विप्।) संज्ञा। सा सूर्य्यपत्नी अश्विनीकुमारमाता च। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दह, औ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अधाक्षीत्। दाहो भस्मीकरणम्। दहत्यग्निः काष्ठम्। इति दुर्गादासः॥

दह, इ क दीप्तौ। दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट्।) इ क, दंहयति। इति दुर्गादासः॥

दहनं, क्ली, (दहौ दाहे+भावे ल्युट्।) दाहः। भस्मीकरणम्। पोड़ान इति भाषा॥ (यथा, रघुः। ८। २०।
"इतरो दहने स्वकर्म्मणां
ववृते ज्ञानमयेन वह्निना॥")

दहनः, पुं, (दहतीति। दह दाहे+ल्युः।) अग्निः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३०४।
"धूमैरश्रु निपातय दह शिखया दहन! सलिलयाङ्गारैः।
जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि शिशिरनिशि॥"
तृतीयसंख्या। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १२। ८५।
"खत्रयाब्धिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः॥"
कृत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वात् कृत्तिकानक्षत्रम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"दहनविधिशताख्या मैत्रभं सौम्यवारे॥")
चित्रकः। भल्लातकः। दुष्टचेतसि, त्रि। इति मेदिनी। ने, ७५॥ (दह्यते कामाग्निना इति, दह+ल्युट्।) कपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रुद्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६६। ३।
"दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा तत्रैव। ९। ४५। ३३।
"दहतिं दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्य्यसम्मतौ।
अंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते॥"
दाहकमात्रे, त्रि। यथा, भागवते। ८। ७। २१।
"त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात्॥")

दहनकेतनं, क्ली, (दहनस्य केतनं ध्वज इव।) धूमः। इति हेमचन्द्रः। ४। १७॥

दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया।) स्वाहा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दहनागुरु, क्ली, (दहनाय अगुरु।) दाहागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

दहनारातिः पुं, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः।) जलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दहनीयः, त्रि, (दह्यते इति। दह+कर्म्मणि अनीयर्।) दाह्यः। दहनार्हः॥

दहनोपलः, पुं, (दहनाय वह्न्युत्पादनाय य उपलः प्रस्तरखण्डः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३३॥ दहनोपमोऽपि पाठः॥

मासस्य वर्षं १।८। फलम्।
स्त्रीपुत्त्रकलहश्चैव वित्तनाशं मन स्थितिम्।
करोति क्लेशमत्यर्थं राहोरन्तर्गतो विधुः॥
कुजस्य मासा १०।२०। फलम्।
विषशस्त्राग्निचौरेभ्यो नियतं दारुणं भयम्।
मातस्यान्तर्गते कुजे भ्रातुर्दारार्थां भूमिनन्दन॥
बुधस्य वर्ष १।१०।२०। फलम्।
ज्वरत्त्वदमिसपीडा कलहः स्वजने सह।
अत्यापदेषु विद्विष कर्माप्तं मातान्तरे बुधः॥
शनेर्वर्ष १।१।१०। फलम्।
स्त्रीपुत्रे कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता।
भवेत् बहुधा दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ॥
गुरोर्वर्षो २।१।१०। फलम्।
आधिदः सर्वभयेभ्यस्त्रौ देवब्राह्मणपूजकः।
कार्यसिद्धिर्भवेद्विद्या राहोरन्तर्गते गुरौ॥
एवं वर्षा १२॥॥ शुक्रस्य खलदशावर्षा २१।
तस्यान्तर्दशावर्षा ४।१। फलम्।

मन्त्रप्रचारवरचित्रप्रमदाविलास
सम्मानगानसुमपूजनकोषलाभान्।
हस्त्यश्वयानपरिपूर्णमनोरथश्च
शौक्री स्वा दशति निश्चलराजलक्ष्मीम्॥

रवेर्वर्ष १। फलम्।
देहक्षीणत्रणाकान्तस्तीव्रतापो ज्वरान्वितः।
त्यक्तः स्वात् बान्धवैः सर्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ॥
सोमस्य वर्षौ २।११। फलम्।
सम्मानताशो रागश्च कायनाशश्च नित्यशः।
शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीभाग्ये नियतं भवेत्॥
कुजस्य वर्ष १।६।२०। फलम्।
उत्तसाही धनधान्याढ्यः कस्यचत् सुमना सुखी।
भूमिलाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे॥
बुधस्य वर्षा ३।३।२०। फलम्।
सर्वत्र लभते सौख्यं मानसञ्चयभूषणम्।
भार्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे॥
शनेर्वर्ष १।११।१०। फलम्।
सुखसम्पदमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते।
चौरादितस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ॥
गुरोर्वर्षा ३।८।१०। फलम्।
राजपूजा सुखं प्रीतिः कन्याजननमेव च।
भार्गवान्तर्गते जीवे चौराश्रयश्च लभ्यते॥
राहोर्वर्षौ २।४। फलम्।
बन्धनं बन्धुपुत्त्राद्यैर्बन्धुनाशो रिपोर्भयम्।
शरीरे दैन्यमाप्नोति भृगोरन्तर्गते तमः॥
इत्थं वर्षाः २१। इत्यन्तर्दशाकथनम्॥ *॥
अथ प्रत्यन्तर्दशा।
यथान्तरं दिनं कृत्वा यदिलब्धं धुवं भवेत्।
धुवादि गणयेद्धीमान् रव्यादेः क्रमतो यथा॥

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ
कुजे च बाणाः शशिजे तथाङ्काः।
शनाङ्गुदिकं च बृहस्पतौ स्यात्
राहौ तुरङ्गा भृगुजे ८ वदाः॥

अथ यस्यान्तर्दशामाधाय दिनीकृत्य गुणायतान्।
साकूल्य विजानीयात् प्रत्यन्तर्दशावरान्॥

इति प्रत्यन्तर्दशा।' इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ *॥
युगभेदे दशाविशेषा यथा —
'सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका।
द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा॥"
इति समयामृतम्॥ *॥
दशधा दशा यथा,—
योगिनी १ वार्षिकी २ नाक्षत्रिकी ३ लाग्निकी ४ मुकुन्दा ५ विंशोत्तरा ६ त्रिंशोत्तरा ७ पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १०। इति जातकरत्नम्॥

दशाकर्ष, पुं (दशया वर्त्त्या आकर्षति तैलादिकमिति। आ+कृष+अच।) प्रदीपः। इति हेमचन्द्रः।३।३५१॥

दशाकर्षो [न्] पु, (दशया आकर्षतीति। दशा+कृष+णिनि।) प्रदीपः। इति हारावली।२४॥

दशाङ्गुल क्ली, (दश अङ्गुलय इव शिराविकृतानि फलत्वग्यदि सन्त्यस्येति। अच्।) खर्बूजम्। इति भावप्रकाशः॥ (दश अङ्गुलयः परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगो उत्तमः समासान्तः च प्रत्ययः। दशाङ्गुलपरिमिते, त्रि। यथा मनुः।८।२७१।
"नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः।
निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः॥"
यथा च ऋग्वेदे।१०।९०।१।
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥'
'विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत्।' इति तद्भाष्ये सायनः॥")

दशानन पुं (दश आननानि वदनानि यस्य।) रावणः। इति शब्दरत्नावली॥ (दश आननानि इति विग्रहे दशवदनेऽप्यस्मिन् क्ली। यथा,

'शृणुत कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि!
शिरो मदीयं यदि याति यातु।
लूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि॥"
इत्युद्भटः॥)

दशानिक, पु, (अनिति इति भावे घञ् आनो जीवनम्। तस्मिन् हित आनिकः। दशायां अवस्थाविशेषे आनिकः) दन्तीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

दशारुहा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गे वांशोतीति। आ+रुह+क।) कैवर्त्तिका। इति राजनिर्घण्टः॥

दशार्ण पु, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा वा यत्र। "ऋणेदशाभ्याम्।" ६।४।६५। इत्यस्य 'प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।' इति वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः।) देशविशेषः। स विन्ध्यपर्वतस्य पूर्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते। (यथा, बृहत्संहितायाम्।१४।१०।
'किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदशार्णाः॥'

तदस्याभिजनः तस्य राजा वा अण्। तद्देशवासिनि तन्नृपतौ च त्रि। यथा, महाभारते।१।११३।२५।
"पूर्व्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता।"
दश ऋणानि जलानि यत्र। दशार्णस्तत्र-विशेषः। यथा, गौतमीयतन्त्रे।९ अध्याये।
"दशार्णानामपि तन्त्राणां साक्षी देवता तथापरम्।
दशाक्षर इति ख्यातो मन्त्रराजः परात्परः॥
मुक्तबीजस्वभावत्वात् दशार्णं इति कथ्यते।")
नदीविशेषे, स्त्री। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दशार्ह पु, (दशसु दानादिविषये अर्हः।) बुद्धः। यदुदेशः। (क्रोष्टुवंशीयराजपुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे।३६।२५।
"धृष्टस्य जज्ञिरे शूराख्यः परमधार्म्मिकाः।
आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः॥")
तद्वंश्ये, पु भूम्नि। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा महाभारते।३।१९।२०।
'समचैत सर्व्वदशार्हपुङ्गे
राशीविशामिव्वलनप्रकाशम्॥")

दशावतार, पु (दश अवतारा यस्य।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य दशावतारा यथा —
मत्स्य १ कूर्म्म २ वराह ३ नृसिंह ४ वामन ५ जामदग्न्य ६ राम ७ कृष्ण ८ बुद्ध ९ कल्की १०। इति वराहपुराणम्॥ अपि च।
"धर्म्मान्नारायणस्यांशः सम्भूतश्चाक्षुषेऽन्तरे।
यज्ञश्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः।
युगाख्यायाश्च तुर्यान्नं आपन्नेषु सुरेषु वै॥
संभूतः स समुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः॥
बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्म्मेण तु पुरोधसा॥
एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्या सम्भूतयो द्विजाः।
मानुष्याः सप्त यास्त्वन्याः शापजास्ताः निबोधत॥
त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह।
नष्टे धर्म्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः॥
पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्बभूव ह।
मान्धाता चक्रवर्त्ती तु तस्थौ तथ्य पुरःसरः॥
एकोनविंश्यां त्रेतायां सर्व्वक्षत्रान्तकृद्विभुः।
जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः॥
चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः॥
अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात्।
वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः॥
कर्त्तुं धर्म्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम्।
बुद्धो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः॥
देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः।
तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति॥
कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्य्यपुरःसरः।
दशमो भाव्यसम्भूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः॥"
इति मत्स्यपुराणम्॥

तत्तु स्वादु त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥
हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ॥
साम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
अम्लन्तु पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

दाडिमपुष्पकः, पुं, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥ रोहेडा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥")

दाडिमप्रियः, पुं, (दाडिमफलं प्रियं यस्य ।) शुकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाडिमभक्षः, पुं, (भक्षयतीति । भक्ष + अच् । भक्षयो भक्षकः । दाडिमस्य भक्षयः ।) कीरपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिमभक्षके, त्रि ॥)

दाडिमीसारः, पुं, (दाडिमीं दाडिमीशब्दं सरति प्राप्नोतीति । दाडिमी + सृ + अण् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिम्बः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दाडिमशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

दाढा, स्त्री, (दैप् शोधने, दा दाने वा + क्विप् । दे शब्दे दानाय वा ढौकते इति । ढौक + ड ।) दन्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥ प्रार्थना । समूहः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढिका, स्त्री, (दाढायै केशसङ्ग्रहाय प्रभवतीति । ठक् ततष्टाप् ।) मुखावयवविशेषः । दाडि इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।
"पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ।"
"दाढिकायां श्मश्रुणि ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ दाढा + स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम् ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥

दाण्डाजिनिकः, त्रि, (दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विष्यतीति । दण्डाजिन + "अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।" ५।२।७६ । इति ठक् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवने + क्तः ।) छिन्नम् । इत्यमरः । ३।१।१०४ ॥ (दैप् शोधने कर्म्मणि क्तः । शुद्धम् ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने + "ण्वुल्तृचौ ।" ३।१।१३३ । इति तृच् ।) दानकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । दारुः २ जुम्भिरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।७।२०।२।
"कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु मुहुरादाशुषे भूत् ।")

दात्यूहः, पुं स्त्री, (दाप् लवने + क्तिन् । दातिं मारणं ऊहते इति । दाति + ऊह + अण् । यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन् । दितिं ऊहतीति । दत + ऊह + अण् । दिव्यूहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः "दित्यौहेऽ॑प्रमादिकेषु ऋत्विजौ प्रत्ययविधानात् ।" ७।३।१। इति साधुः ।) पक्षिविशेषः । डाहुक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालकण्ठकः २ । इत्यमरः ।२।५।२१ ॥ दात्यूहः ३ दात्यौहः ४ कालकण्ठः ५ मामङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कामातुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कालकण्ठकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"दात्यूहो मदनश्च नाशनकरो दृष्योरतिस्रुक्प्रदः
श्रेष्ठः सर्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
"प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा क्वचन गच्छति ।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क्व वा क्व वा ॥"
इत्युद्भटः ॥)
जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः । इति मेदिनी । हे, १० ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्यौहः, पुं, स्त्री, (दितिपौह + स्वार्थे अण् । देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम् ।) दात्यूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्रं, क्ली, (द्यति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा + "दाम्नीशसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् । दादिभ्यश्छन्दसीति ष्ट्रन् वा ।) अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति कास्ता इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लवित्रम् २ । इत्यमरः । २।९।१३ ॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।५।१५४।७ ।
"सम्पूर्णपिटकाः सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ।"
भावे ष्ट्रन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।११६।६ ।
"तद् वां दात्रं महि कीर्त्तेन्यम्" ।
"तद्दात्रं दानम् महि महदतिप्रभूतम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।
"सोमस्य दात्रमसि ।")

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + तृच् + ङीप् ।) दानकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।८५। तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने ।
"दीनसन्तापशमनी दात्री दत्तवैरिणी ॥")

दात्वः, पुं, (ददातीति । दा + "वनिदाम्निति ।" उणा ४ । १०४ । इति त्वन् ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यज्ञकर्त्ता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दध्ना दाता वा संस्कृतं दध्ना चरति दधि + "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् । (दध्ना उपसिक्तम् । "दध्नष्ठक्" ४ । ४ । १९ । इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, क्ली । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
"कोलप्रमाणमेतत् सर्पिर्दधिकुटुम्बकम् ।
दाधिकं इत्यभिधं नाम गुल्मशूलं चेतसङ्कुलम् ॥")

दान, र आर्जवे । त्रिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋजुकरणम् आर्जवं ऋजुकरणम् । अ, दीदांसति दीदांसते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजुः भावः इति विद्यानिवासः । दीदांसति साधुः । ऋजुः स्यादित्यर्थः । छेदे दानति दानते । इति वोपदेवः । तत्र तिबादयो न स्युरिति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

दानं, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने दैप् शोधने भावादौ ल्युट् ।) गजमदः । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
"दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढ़े
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥"
"दीयते इति दानं धनं गजमदश्च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । छेदनम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृक्षकोटरकीटजमधु । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यमोचनम् । तत्पर्य्यायः । त्यागः २ विहापितम् ३ उत्सर्ज्जनम् ४ विसर्ज्जनम् ५ विश्राणनम् ६ वितरणम् ७ स्पर्शनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्वपणम् ११ अपवर्ज्जनम् १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः ।२।७।२९ ॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रयणम् १७ दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अतिसर्ज्जनम् २१ सर्गः २२ विसर्गः २३ त्यजनम् २४ प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
तस्य लक्षणादि यथा,—
"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
सम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति ॥ * ॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
दद्यात् सजातिविप्रेभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत् ॥
स्नात्वा शुचौ समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
दक्षिणाञ्च वसनं शुभं दानं दद्यात् महाफलम् ॥ * ॥
दत्त्वा गां दशगुर्दद्यात् दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्व्वं बहुगोधनः ॥
मासमात्रेऽपि मासार्द्धमेव किम्न दीयते ।
इत्यादिदानतो विभवः यदा कस्य भविष्यति ॥
अपरायाचमवेद्य प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥ * ॥
निःस्वयत्वेन दानञ्च न देयाः स्युर्विपत्स्वपि ।
दाराः पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मनैव च दीयते ॥
आपत्स्वपि च कर्त्तव्यं दानं विनय एव च ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ * ॥
यशो दानं यशो धर्म्यं आयुष्यं हारपुष्कलम् ।

दहरं, क्ली, (दह+बाहुलकात् अर ।) सूक्ष्मम् । यथा, श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
'उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः ।
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥"
"आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दहरः, पुं, (दहति मूढत्वनाशनेन सन्तापयतीति । दह+अरः ।) मूषिका । स्वल्पम् । भ्राता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दह्रः, पुं, (दहतीति । दह+"स्फायितञ्चीति ।' उणा २ । १३ । इति रक् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः । इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । वस्य । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् । यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।
'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥"
"दह्रतः हृदयाकाशात् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ जठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । १ । १९ ।
"पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥"
'दह्राग्निः जठराग्निः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-अनिट् ।) दा सु दाने दाण दाने प्रसिद्धोऽयम् । अस्यैव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, ङु ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा-उभ-सक-अनिट् ।) ङु, दत्रिमम् । ञ लि, ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-सक-अनिट् ।) ल दाति । लूनिश्छेदः । कश्चित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्गुणाभावे यणादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते । तन्मते तु पित्त्वाभावाद्दाधसञ्ज्ञायां दीयते इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री (दा+क्विप् ।) शोधनम् । दानम् । छेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी । दे, १ ॥

दाकः, पुं (ददाति दक्षिणामिति । दा+"लृपाधाविकलिभ्यः कः ।' उणा ३ । ४० । इति कः) यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षकं, क्ली (दक्ष+वुञ् ।) दक्षाणां समूहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो देशः । दाक्षि+'राजन्यादिभ्यो वुञ् ।" ४ । २ । ५३ । इति वुञ् । दाक्षिविषये । इति व्याकरणम् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष+फिञ् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् ।) अश्विन्यादितो रेवत्यन्ता सप्तविंशतितारा । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ दुर्गा । इति मेदिनी । णि, ८६ ॥ रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्षकन्यामात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।
"दुहितॄंश्चापु प्राप्तिं सिद्धिं कीर्त्तिश्चाथो दक्षो ।
पद्मार्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ९ ।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः काश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥"
कद्रूः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २९ । ५ ।
'जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ॥')
"दक्षस्य तेषामारभ्य प्रजा सृष्टिविवर्द्धिता ।
तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः ॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा ।
सापि दक्षाय सुश्रोणी गौरी दत्ताय ब्रह्मणा ॥
दुहितृत्वे पुरा यासि रुद्रेणोढ़ा महात्मना ।
सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
दन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपतिः, पुं (दाक्षायणीनां अश्विन्यादिनक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाक्षायणीरमणः, पुं (रमयतीति । रम+ल्युः । दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

दाक्षाय्यः, पुं, (दक्षाय्य एव । स्वार्थे अण् ।) गृध्रः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकन्था, स्त्री, (दाक्षीणां कन्था । "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।" २ । ४ । २० । इति उशीनरत्वाभावात् न क्लीवता ।) वाहीकेषु ग्रामसंज्ञा । इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्यः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः । दक्षिणा+'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।" ४ । २ । ९८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशोद्भवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा महाभारते । २ । २३६ । २ ।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य वासिनः ।')
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्यं, क्ली, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण+ष्यञ् ।) अनुकूलता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३ ॥ (सरलता । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।
'सौभाग्यं दाक्षिण्यान्नोपदिष्टं हरेण संध्यानाम् ।
वामार्द्धमेव देव्या स्ववपुःप्रिये निवेशयता ॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
"तस्य दाक्षिण्यरूढ़ेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥")
भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
'बालाञ्च वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
श्मशानभैरवीं देवीमुग्रतारां तथैव च ॥"
अपि च ।
'अथैनं देवान् पितॄंश्चैव मनुष्यान् भूतसञ्चयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैः प्राणि परितोषयन् ।
विधिवत् स्नानदानाभ्यां कुर्व्वन् वह्निविधिपूजनम् ।
क्रियते परदृष्टस्तु स दाक्षिण्यमिहोच्यते ।
सर्व्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

दाक्षिणार्हः, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (दक्षिणे भवम् । दक्षिण+ष्यञ् । दक्षिणभवे । दक्षिणदिक्सम्बन्धिनि च । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८२ ।
"दाक्षिण्यात् अद्रिमाश दधत सा भानुमेव मधमस्था ॥")

दाक्षीपुत्रः, पुं, (दाक्ष्याः पुत्रः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १९ । ६१ ।
"दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः ॥")

दाक्षेयः, पुं (दाक्ष्या अपत्यं पुमान् । दाक्षी+'स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥

दाक्ष्यं, क्ली (दक्षस्य भावः कर्म्म वा । दक्ष+ष्यञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २० ।
'दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥")

दाडकः, पुं, (दालयति सूक्ष्माभ्यन्तरस्थमन्नं विचूर्णीकरोतीति । दल+णिच्+ण्वुल् । लस्य डः ।) दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिमः, त्रि, (दलनमिति दालः । तेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् । डलयोरैक्यम् ।) एला । इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ८ ।
"दाडिमैर्नारिकेलैश्च माधवीमण्डपावृतम् ॥')
तत्पर्य्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ पिण्डपुष्पः ३ दाडिम्बः ४ पर्व्वरुकः ५ स्वाद्वम्लः ६ पिण्डीरः ७ फलषाडवः ८ शुकवल्लभः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला ॥ दाडिमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलखाडवः १३ मूर्द्धन्यवमध्योऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १५ दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८ रोचनः १९ मणिबीजः २० करकफलः २१ वृत्तफलः २२ सुबीजः २३ नीलपत्रः २४ । अस्य गुणाः । मधुराम्लत्वम् । कषायत्वम् । कासवातकफघ्नपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । आमातिसारनाशित्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
"द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च ।
मधुरं तत्र त्रिदोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
"तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ।

यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
म्रियमाणेषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥"
इति गारुड़े दानधर्म्मेनाम ५१ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् महाभारते शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यम् ॥

दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः ।) सततदाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ११६ । २२ ।
"जातो दानपतिः पुत्त्रस्तया शूरस्तथापरः ॥")
अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ८४ ।
"गच्छ दानपते ! क्षिप्रं तावदिहानयितुं व्रजात् ।
नन्दगोपञ्च गोपांश्च करदान् मम शासनात् ॥"
दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ७ ।
"सहस्रपादः सुमुखः ह्यग्रास्येव महासुरः ।
रथोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः ॥")

दानफलं, क्ली, (दानस्य फलम्) दानजन्यफलम् ।
तद्विवरणं यथा,—
"गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः ।
तदनन्तफलं विद्धि अवस्थात्रितये नृप ! ॥
तमोवृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च ।
नृप ! दानन्तु तत् सर्व्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु ॥
ईर्षामन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यः स बाल्ये तु तदश्नुते ॥
वैश्वदेवविहीनश्च सन्ध्योपासनवर्ज्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते ॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोड़श ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
अपुत्त्रस्य वृथा जन्म धर्म्मबाह्या नराः सदा ।
परपाकं सदाश्नन्ति परतापरताश्च ये ॥
देवपितृविहीनं यत् ईश्वरेभ्यः सदोयतः ।
दत्त्वानुकीर्त्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने ॥
अन्यायोपार्ज्जितं दानं वृथं ब्रह्मघ्ने तथा ।
गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च ॥
कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
याचकाय च सर्व्वस्य वृषल्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्व्वत्र पिशुनाय च ।
एतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोड़श ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

दानवः, पुं, (दनोरपत्यम् । दनु + "तस्यापत्यम् ।" ४ । १ । ९२ । इति अण् ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । १० ।
"नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयत् पपिवान्सुतस्य ॥")
स दक्षकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टिसंख्यकस्तेष्वष्टादश प्रधानास्तेषां नामानि यथा, द्विमूर्द्धा १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४ विभावसुः ५ अयोमुखः ६ शङ्कुशिराः ७ स्वर्भानुः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११ वृषपर्व्वा १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम्रकेशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७ दुर्ज्जयः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महाभारते चत्वारिंशद्दनोः पुत्त्रा उक्ताः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २१—२२ ।
"चत्वारिंशद्दनोः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ॥
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेतिविश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥"
इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दानवज्यः, पुं, (दाने वज्र इव ।) वैश्यः । इति पुराणम् ॥ (वैश्यजातिको गान्धर्व्वो देवस्य अश्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
"वज्रपाणिर्न्निरोक्षय स्यात् क्षत्त्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्म्मवज्रा यवीयसः ॥")

दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ८ ॥ (विष्णुः । यथा, काशीखण्डे । २६ । ८० ।
"दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥"
"दानवारिपदाब्जजा विष्णुपादार्घ्यसम्भूतेति स्मृतेः ।" इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति विग्रहे गजमदजले, क्ली ॥)

दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधानम् । यथा,—
"अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे शृणुत सुव्रताः ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापराः ॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यातपोऽन्वितः ।
गोभूधान्यहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्च्चितम् ॥
विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः ॥
हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥
दशसौवर्णिकं शृङ्गं शफं सप्तपलैः कृतम् ।
पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सश्च कौशेयके ॥
स्वर्णपिप्पलपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्ज्जितम् ॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान् ।
कपिला चेत्तारयते भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥
यावद्वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥
श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्य्या सुरार्च्चनम् ।
पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्ज्जनं गोप्रदानवत् ॥
द्विजाय यदभीष्टन्तु दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।
भूदीपाश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ॥
गृहधान्यच्छत्रमालायानवृक्षपत्रं जलम् ।
शय्यानुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरदुर्लभम् ॥
वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्येनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
एतन्मूलं जगत् यस्मादसृजत् पूर्व्वमीश्वरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कार्य्यो वेदार्थसंग्रहः ॥
इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम् ।
लोकायतं कुतर्कञ्च प्राकृतं म्लेच्छभाषितम् ।
न श्रोतव्यं द्विजेनैव तदधो नयति द्विजम् ॥
समर्थो यो न गृह्णीयात् दातृलोकमवाप्नुयात् ॥
कुशाः शाकं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥
अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विषस्तथा ।
देवातिथ्यर्च्चनकृते पितृभृत्यर्थमेव च ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥"
इति गारुड़े ६८ अध्यायः ॥

दानशीलः, त्रि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य । यद्वा, दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य ।) दाता । तत्पर्य्यायः । वदान्यः २ वदन्यः ३ . इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १२२ । ५ ।
"यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥")

दानशौण्डः, त्रि, (दानेषु शौण्डः अतिदक्षः । "सप्तमी शौण्डैः ।" २ । १ । ४० । इति समासः ।) बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, माघे । १४ । ४६ ।
"निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत् ॥")

दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोड़शसंख्यकषोड़शः । यथा,—
"यः कश्चित् कुरुते देवि ! ग्रहणे दानसागरम् ।
वृषोत्सर्गं महादानं यत्किञ्चित् पृथिवीतले ।
पुरश्चरणं तथा होमं यः कुर्य्याद्विधिबोधितम् ।
सर्व्वं तस्य वृथा देवि ! श्रीगुरोरर्च्चनं विना ॥"
इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥

दानीयः, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने + "कृत्यल्युटो बहुलम् ।" ३ । ३ । ११३ । इति सम्प्रदाने अनीयर् ।) सम्प्रदानम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
"सर्व्वोऽर्थ्यो जीवनः माता दानीयः प्रभवो लयः ॥")

दानुः, त्रि, (ददातीति । दा + "दाभाभ्यां नुः ।" उणां । ३ । ३२ । इति नुः ।) दाता । विक्रान्तः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ शर्म्म । वायुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुं, दानवः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
"ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥"
दीयते इति कर्म्मणि नुः । देयः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २५ । ६ ।
"सं या दानूनि यमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः ॥")

दान्तः, त्रि, (दाम्यतीति । दम + कर्त्तरि क्तः ।) तपःक्लेशसहः । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
"कॢप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥")

दमिन । इत्यमर । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
'तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्तानां वातरंहसाम् ॥"
दन्तेन निर्वृत्तम् । दन्त + "तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिर्मितम् । यथा महाभारते । ५ । ३६ । ५ ।
'रुचिरैरासनैःक्षौमैः काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥")
दाता । इति सचिपसारे उणादिवृत्तिः ॥ पु, दमनकवृक्ष । श्रिचितवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्त्रविशेष । यथा महाभारते । ३ । ५३ । ८—९ ।
"तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ॥'
स्त्री अप्सरोविशेष । यथा महाभारते । १३ । १९ । ४५ ।
'विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥')
दान्ति, स्त्री, (दम + क्तिन् । "अनुनासिकस्येति ।" ६ । ४ । १५ । इति दीर्घ ।) तपःक्लेशसहिष्णुता । तत्पर्याय । दमथु २ दम ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥
दापित, त्रि, (दाप्यते स्म इति । दा + णिच + कर्मणि क्त ।) साधित । इत्यमर ।३।१।४०॥ धनादिना व्यायत्तीकृत । इति भरत ॥ धृतौ इति ख्याते यस्मै दत्त स इति रमानाथ ॥ दण्डित । इति विद्याविनोद ॥ शोधितद्रव्यम् । इति नयनानन्द ॥ दायित इति माठोऽपि । इति कालिङ्गपुरुषोत्तमौ ॥
दाम, [न्] स्त्री स्त्री, (दीयते इति । दा दाने दो अवखण्डने वा + 'सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।' उणां । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यत्रैकस्मिन् बहुग्रन्थयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत् । दाउनि इति दौंका इति च भाषा । तत्पर्याय । सन्दानम् २ । इत्यमर । २ । ९ । ७३ ॥ रज्जु । इति दामोदरदर्शनात् । (यथा, भागवत । १ । ८ । ३१ ।
"गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत्
या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥"
माला । यथा, माघे । ४ । ५० ।
'चलमलयुविलसविपिच्छदाम
शिखरशिखा शिखिशेखरानमुष्य ॥"
दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
'यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।
"रायो धनस्य दामा दाता भवति ।' इति तद्भाष्ये सायन ॥)
दामनपर्व, [न्] स्त्री (दमनो दमनवृक्षस्तस्य दमिकर्णप्रत्यये दामन तद्भञ्जनसम्बन्धि पर्व यस्मिन् ।) दमनभञ्जनतिथि । सा चैत्रशुक्लचतुर्दशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

दामनी, स्त्री, (दामैव । दामन् + स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् अण् । "अन् ।" ६ । ४ । १६७ । इति प्रकृतिभाव । 'टिड्ढेति ।' ४ । १ । १५ । इति ङीप ।) पशुबन्धनरज्जु । तत्पर्याय । पशुरज्जु २ । इत्यमर । २ । ९ । ७३ । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २४ ।
"कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशिते ।")
दामलिप्त, स्त्री, तमोलिप्तदेश । इति हेमचन्द्र । ४ । ४५ ॥
दामा स्त्री, (दामन् + "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १३ । इति पक्षे डाप ।) दाम । इति भरत ॥
दामाञ्चन, स्त्री, (दामाञ्चलम् । पृषोदरादित्वात् लस्य न ।) अश्वादे पादबन्धनरज्जु । इति हेमचन्द्र । ४ । ३१७ ॥
दामाञ्चल, स्त्री, (दाम्नः अञ्चलमिव ।) एकग्रथाङ्घ्रि बन्ध । अश्वादिपादबन्धनरज्जु । इति हारावली । ६१ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६१ ।
'यस्य यदोयपरिचारकवामपाणा
दामाञ्चलस्खलितलोलपदं तुरङ्गः ॥")
दामोदर पुं, (दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा मतिर्या तया गम्यते इति दामोदर । 'दाम्ना दामोदरं विद्रु । इति भागवद्वचनात् । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदर ।
'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ।
तेन दामोदरो देव श्रीधरस्तु रमाश्रित ॥
इति वा ।' इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्कर ॥ ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
'देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमाद्दामोदरो विभु ॥")
विष्णु । इत्यमर । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जु उदरे यस्य । श्रीकृष्ण । यथा, महाभारते । १ । १९० । १९ ।
'दामोदरो भ्रातरमग्रवीर्य्यं
हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥"
यशोदयाथो उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत् अतो ऽस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे ।६३।१४,२६ ।
"दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धदुलूखले ।
यदि शक्तोऽसि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म्म साकरोत् ॥"
'स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात् ।
गोष्ठे दामोदर इति गोपीभि परिगीयते ॥")
भूताहर्वृविशेष । इति हेमचन्द्र ।२।१३०॥ (शालग्रामशिलाविशेष । तल्लक्षण यथा, पद्मपुराणे ।
'स्थूलो दामोदरो ज्ञेय सूक्ष्मचक्रो भवेत् स ।
चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा ॥"
अस्य अन्यद्विवरणन्तु शालग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ काश्मीरस्य नृपविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ६८ ।
'गते प्रवीरसुलभां सम्रितिं सुचसिये गते ।
श्रीमान् दामोदरो नाम तत्सुतस्त्वन्वभूत् क्षितिम् ।')
दाम्भिक, पु स्त्री, (दम्भेन चरतीति । दम्भ + "चरति ।' ४ । ४ । ८ । इति ठक ।) बक

पक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥ दम्भयुक्ते त्रि । (यथा, मनु । ३ । १५९ ।
"पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥")
दाय, क ङ दाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म-सक सेट ।) क अददायत । ङ, दायते । इति दुर्गादास ॥
दाय, पु (दीयते इति । दा दाने + घञ ।"आतो युक्चिण्कृतो ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक ।) यौतुकादिदेयधनम् । (यथा, महाभारते । २ । ५१ । १ ।
"दायन्तु विविध तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥)
कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो प्रतिभ्यादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्य दीयते तत् । इति भरत ॥ तत्पर्याय । हरणम् २ । इत्यमर । २ । ८ । २८ ॥ सोत्तुकभाषणम् । विभक्तपितृद्रव्यम् । (यथा मनु । ९ । १६४ ।
"औरसो विभजन् दाय पित्र्य पञ्चममेव वा ।"
विभागार्हधनमात्रम् । यथा तत्रैव । ८ । ७० ।
"सवतसर प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषित पति ।
ऊर्द्ध सवतसरात्त्वेनां दाय हृत्वा न सवसेत् ॥"
दा दाने + भावे घञ ।) दानम् । इति मेदिनी । ये, ३० ॥ (यथा मनु । ८ । १९९ ।
"अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
अकृत स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थिति ॥")
स्थानम् । (दो छेदे + घञ ।) खण्डनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लय । इत्यजयपाल ॥ (ददातीति । दा + "श्याद्व्यधेति ।' ३ । १ । १४१ । इति ण । दातरि, त्रि । इति व्याकरणम् ॥)
दायक, त्रि, (ददातीति । दा + ण्वुल ।) दाता । यथा । हतारिमितदायक इति भक्तिरसामृतसिन्धु ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १८३ । ३३ ।
"तावता गोसहस्राणां फल प्राप्नोति दायक ।")
दायबन्धु पुं (दाये बन्धु ।) भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥
दायभाग, पु (दायस्य भाग ।) सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिधनविभाग । पूर्व्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्व तत्र निरूढो दायशब्दस्तस्य विभाग । एकदेशमात्रस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतयाव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् । अथवा विशेषेण भजन स्वत्वज्ञापन वा । यत्र चैक दासीगवादिक बहुसाधारण तत्रापि तत्तत्कालविशेषव्यवहरणोऽनपथेन स्वत्व ज्ञाप्यते ॥ ॥ अथ दायाधिकारक्रमे पुंसामधिकारिण । तत्रादौ स्वधने औरसपुत्त्रस्याधिकार । तदभावे पौत्त्रस्य । तदभावे प्रपौत्त्रस्य । अत पितृकपौत्त्रान्तपितामहकप्रपौत्त्रयो पुत्त्रेण सह तुल्याधिकार । एषामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । तत्राय विशेष पत्नी धन गृह्णीत

एव न तु तस्य दानाधमनविक्रयान् कर्त्तुमर्हतीति। किन्तु भर्त्तुरौर्द्धदेहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनुमतम्। वर्णनाशक्तौ चाधमनमप्यनुमतं तदशक्तौ विक्रयणमपि। भर्त्तुरौर्द्धदेहिकक्रियार्थमर्थानुरूपं भर्त्तृसपिण्डभर्त्तृगुरुभर्त्तृदौहित्रसन्तानभर्त्तृभागिनेयभर्त्तृमातुलेभ्यो दद्यात्। एतेषामभावे स्वपितृकुले दद्यात्॥ पत्न्यभावे दुहिता। तत्रापि प्रथमं कुमारी। अत्रायं विशेषः कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती अविद्यमानपुत्रा यदि मृता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाः सम्भावितपुत्राया भगिन्यास्तुल्याधिकारः। कुमार्य्यभावे चोढ़ायाः पुत्त्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्याधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्याधिकारिणी। एतयोरभावेऽपि वन्ध्यापुत्त्रहीनविधवयोर्नाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकारः। तदभावे पितुरधिकारः। तदभावे मातुरधिकारः। तदभावे सोदरस्याधिकारः। सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकारः। तदभावे सोदरभ्रातृपुत्रायामधिकारः। संसर्ग्यसंसर्गिसोदरभ्रातृपुत्त्रेषु संसर्गिभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। एवं संसर्ग्यसंसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रे सति संसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। यदा त्वसंसर्गी सोदरभ्रातृपुत्रः संसर्गी चासोदरभ्रातृपुत्रस्तदा तयोर्युगपदधिकारः। यदा पुनः सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रौ संसर्गिणावसंसर्गिणौ वा तदा उभयथैव सोदरभ्रातृपुत्त्रस्याधिकारः। भ्रातृपुत्त्राभावे भ्रातृपौत्त्रस्याधिकारः। अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्त्रवत् क्रमो बोध्यः। भ्रातृपौत्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः। अत्र सोदरभगिनीपुत्त्रवैमात्रेयभगिनीपुत्त्रयोस्तुल्यवदधिकारः। पितुर्दौहित्राभावे पितामहस्याधिकारः। पितामहाभावे पितामह्या अधिकारः। पितामह्यभावे पितृव्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपुत्रस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपौत्त्रस्याधिकारः। पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः। पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामह्या अधिकारः। ततः पितामहभ्राताधिकारी। तदभावे पितामहभ्रातृपुत्त्रः। तदभावे पितामहभ्रातृपौत्त्रः। ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी। ततः पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। तदभावे मातामहः। तदभावे मातुलः। तदभावे मातृष्वसीयः। तदभावे मातुलपुत्त्रः। तदभावे मातुलपौत्त्रः। एषामभावे सकुल्यः। सकुल्योऽपि द्विविधः अधस्तन ऊर्द्धतनश्च तत्र प्रपौत्त्रपुत्त्रावधयोऽधस्तनाख्यः वृद्धप्रपितामहादिश्च ऊर्द्धतनास्तत्राप्याद्यावधस्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः। तेषामभावे ऊर्द्धतनानां क्रमेणाधिकारः। एवंविधसकुल्याभावे समानोदकाः। तदभावे आचार्य्यः। तदभावे शिष्यः तदभावे सब्रह्मचारिणः। तदभावे ग्रामस्थाः सगोत्राः। तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः। उक्तपर्य्यन्ताभावे तद्ग्रामस्थाश्वैविद्यत्वादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा धनाधिकारिणः। एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजाधिकारी। ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मणपर्य्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्थस्यापि अधिकारः। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं धर्म्मभ्रातृसच्छिष्याचार्य्या गृह्णीयुः। तदभावे एकतीर्थवासी एकाश्रमी वा गृह्णीयात्। ब्रह्मचारी च द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च। तत्र नैष्ठिकधने आचार्य्यस्याधिकारः। उपकुर्व्वाणस्य तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यम्। इति पुंधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राताधिकारी। तदभावे माता तदभावे पिता। वरदत्तधने वरोऽधिकारी॥ * ॥

अथोढ़ास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्धनं निरूप्यते। विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १ भर्त्तृनीयमाना पितृमातृकुलात् यद्धनं लभते तत् २ भर्त्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पितृदत्तम् ५ मातृदत्तम् ६ द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व्वस्त्रियै पारितोषिकं यद्दत्तं तत् ७ अध्याव्हादनम् ८ अलङ्करणम् ९ गृहादिकर्म्मिरूपशिल्पिस्वभर्त्तृद्वारेणान्येषां गृहादिनिष्पादनाद्युतकौचविधयान्येभ्यो यद्धनं लब्धं तत् १० पुत्त्रदत्तम् ११ मातुलादिदत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्त्त्रादिना च यद्दत्तम् १३। भर्त्तृदत्तस्थावरातिरिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्त्तुमर्हति॥ * ॥

तदेवं स्त्रीधने निरूपिते तस्यां मृतायां तद्धनाधिकारी निरूप्यते। तत्र यौतुकधने कुमार्य्याः प्रथममधिकारः। तदभावे वाग्दत्तायाः तदभावे चोढ़ायाः पुत्त्रवत्याः सम्भावितपुत्त्रायाश्च युगपदधिकारः। तदभावे वन्ध्याविधवयोस्तुल्यवदधिकारः। तत्र कुमारी वाग्दत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती पश्चाद्वन्ध्यात्वेनावधृता पुत्त्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता वा तदा तस्यां मृतायां तत्संक्रान्तमातृधने तद्भगिन्योः पुत्त्रवतीसम्भावितपुत्त्रयोरभावे वन्ध्याविधवयोरप्यधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्त्रस्याधिकारः। पुत्त्राभावे दौहित्रोऽधिकारी दौहित्राभावे पौत्त्रः। तदभावे प्रपौत्त्रः। तदभावे सपत्नीपुत्त्रः। तदभावे सपत्नीपौत्त्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्त्रः। एतत्पर्य्यन्ताभावे ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्याख्यविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधने भर्त्तुरधिकारः। भर्त्तुरभावे भ्रातुः। तदभावे माताधिकारिणी। तदभावे पिता। सपत्नीप्रपौत्त्रपर्य्यन्ताभावे आसुरराक्षसपैशाचाख्यविवाहत्रिकलब्धयौतुकधने तु प्रथमं मातुरधिकारः। तदभावे पितुः। पितुरभावे भर्त्तुः॥ अथायौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः। तत्र विवाहपूर्व्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्रीधने कन्यापुत्त्रयोर्युगपदधिकारः। तयोरेकतराभावे तद्धनं तयोर्द्वयोरभावे ऊढ़ायाः पुत्त्रवत्याः सम्भावितपुत्त्रायाश्च तुल्यवदधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः। एतयोर्द्वयोरभावे पौत्त्रः। पौत्त्राभावे दौहित्रः। तदभावे प्रपौत्त्रः। तदभावे सपत्नीपुत्त्रः तदभावे सपत्नीपौत्त्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्त्रोऽधिकारी। ततो वन्ध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ। एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः। वन्ध्याविधवापर्य्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मादिविवाहपञ्चकविवाहितायां धने भर्त्तृभ्रातृमातृपितॄणां क्रमशोऽधिकारः। विवाहकाले तत्पूर्व्वापरकाले वा स्त्रियै यद्धनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्य्याः। तदनन्तरमूढ़योः पुत्त्रवतीसम्भावितपुत्त्रयोः। तदनन्तरं वन्ध्याविधवयोरधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्त्रादेर्यौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधिकारः। ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधनेषु पितृपर्य्यन्ताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्धयौतुकधनेषु च भर्त्तृपर्य्यन्ताभावे देवरादेरधिकारः। तदभावे देवरभ्रातृश्वशुरयोः सुतानां युगपदधिकारः। एतेषामभावे असपिण्डोऽपि भागिनेयः। तदभावे भर्त्तृभागिनेयः। तदभावे भ्रातृसुतः। तदभावे जामाता। जामातृपर्य्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्य्यक्रमेण श्वशुरभ्रातृश्वशुरादीनां सपिण्डानामधिकारः। सपिण्डाभावे सकुल्याः समानोदकाः सगोत्राः समानप्रवराश्च पुंधनवत् क्रमेणाधिकारिणः। एतत्सर्व्वाभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामस्थश्रोत्रियादेरधिकारः। क्षत्त्रियादिधने राज्ञ एवाधिकारः। इति स्त्रीधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिणः।

क्लीवपतितजात्यन्धजन्मबधिर-उन्मत्तजड़-मूकमङ्गुपितृद्विट्निरिन्द्रियोपपातिकाचिकित्स्यरोगार्त्ताः। पतितवर्ज्जं एते भरणीयाः। पतितपुत्त्रवर्ज्जमेतेषां पुत्त्रा यदि निर्दोषाः तदांशभागिनः। क्लीवादीनां अपुत्त्रा भार्य्याः यदि सद्वृत्तास्तदा भर्त्तव्याः। एषां दुहितरो विवाहपर्य्यन्तं भरणीयाः॥ * ॥

अथ विभाज्याविभाज्यधननिर्णयः।

तत्र पैतामहं पित्रर्ज्जितं साधारणधनोपघातेनार्ज्जितञ्चेति त्रिविधं धनं सर्व्वैरेव विभाज्यम्। किन्तु तत्रार्ज्जकस्य द्वावंशौ अन्येषामेकैकांशः साधारणधनानुपघातेन शौर्य्यप्राप्तं धनं सर्वं साधारणधनानुपघातेनार्ज्जितविद्याधनं पितृपितृव्यादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्त्विज्यलब्धं एतान्यविभाज्यानि। विद्याधनन्तु समविद्याधिकविद्येभ्यो देयं एवं यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां बिभर्त्ति तदा तद्विद्यार्ज्जितधने मूर्खस्यापि अपरभ्रातुरंशित्वम्। स्वकृतात् पित्रादितो

लब्धविद्यार्जितधने तु सर्व्वेषां भ्रातॄणामंशित्वम्। विद्याधनं यथा, यदि भवान् मम सुतमध्यापयति तदा भवते एतावद्धनं दातव्यमिति पणितं तत्र भर्त्तोपन्यासेन यत् पणितं धनं लब्धं तत्। अध्यापितशिष्यादृत्विग्लब्धम्। ऋत्विक्‌कर्म्मकरणेन यजमानाद्दक्षिणादिरूपं लब्धं धनम्। यत्किञ्चित् विद्यार्थिना प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्तरेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धनं ददाति तत्। यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य संशयमपनीय यल्लब्धम्। वादिनोः कुत्रचिद्व्यवहारविषयसन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्निरूपणेन यल्लब्धम्। शास्त्रादिषु स्वज्ञानप्रकाशप्रतिग्रहादिना यल्लब्धम्। तथाध्ययनवादादौ विचारे वा परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एकस्मिन् द्रव्ये बहूनां ग्राहकाणां सम्भवे येन प्रकृष्टं पदमधीत्य यल्लब्धम्। चित्रकरसुवर्णकारादिभिः शिल्पिभिर्मूल्यादधिकं यल्लब्धम्। द्यूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एतानि अविभाज्यानि ॥ * ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यमन्येन हृतं यदि दायादानामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुपघातेन स्वशरीरव्यापारेणैकाकिना च धनमुद्धरति तदा तद्धनमुद्धारकर्त्तुरेव। भूमिस्तु यदि अन्यैर्हृता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांशं गृहीत्वा अवशिष्टभागत्रयमन्यैः सह समं विभजेत्। अथ निष्कः विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारणधनानुपघातेनापरव्यापारेणैकेनैव येन यदर्ज्जितं तदेकस्यैव न तु तदविभाज्यमितरैः। किन्तु विद्यालब्धधनमात्रे विशेषः स च प्रागेवाभिहितः। अन्योन्यजितं वस्त्रालङ्कारं अश्वादिवाहनं तडागकूपवाप्यादिगतं पित्रादिसम्बन्धिजलं दासीव्यतिरिक्ता स्त्री गोप्रचाररथ्या एतानि नान्यधनवद्विभाज्यानि किन्तु व्यापारेण तदुपग्राह्यमेव स्वव्यापारोपयुक्तशयनभोजनपात्रादि न विभजनीयं येन यद्गृहीतं तत्तस्यैव। पुस्तकन्तु सर्व्वेण ग्राह्यं किन्तु पठितेन तद्गृहीतसर्वांशतुल्यद्रव्यान्तरं अन्यमेव वा दत्त्वा गृहीतव्य एव शिल्पिनां शिल्पोपयुक्तद्रव्यं शास्त्रिणां सर्व्वाणि पुस्तकवद्व्यवस्था। पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्यानादिकं कृतं तस्य न विभागः यद्यपरथापि वास्त्वन्तरं तथा कृतम् ॥ * ॥

अथ संसृष्टविभागक्रमाधुनातनो संसर्गो निरूप्यते।

पितृभ्रातृपितृव्याणामन्यतमेन सह विभक्तः सन् पुनरन्योन्येच्छया पूर्व्वकृतविभागमपास्य यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम तत्तवापीति व्यवस्थया एकगृहैकरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संसृष्टविभागः। अत्र भ्रातॄणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनां वा संसृष्टासंसृष्टिनां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं मृतसंसर्गिधनेऽधिकारः। तदभावे तथाविधासंसर्गिणामिति क्रमः ॥ * ॥ एवं यदा पिता पुत्त्रान् विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्त्रेण सह संसृष्ट एव पुत्त्रान्तरमुत्पाद्य मृतस्तदा विभागानन्तरजात एव तद्धनाधिकारी न पूर्व्वविभक्त एवं पूर्व्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तजस्य नांशित्वम्। यदि तु येन केनचित् पुत्त्रेण संसृष्टः सन् पिता मृतः तदा तद्धनं संसृष्टविभक्तजाभ्यां समं विभाज्यं यथा धने तथर्णेऽपि। यद्यविज्ञातगर्भायामेव स्त्रियां पुत्त्रा विभक्तास्तद्गर्भजातो विभक्तभ्रातृभ्यः अंशं पुनर्विभज्य स्वांशं गृह्णीयात् न तु विभक्तजेन सह पितृद्रव्ये अंशित्वम् ॥ * ॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते।

यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्वोपार्जितधने पितुरिच्छैव नियामिका। पितामहधने तु मातृरजोनिवृत्तिपर्यन्तं तदिच्छा नियामिका। स्वोपार्जितधने पिता इच्छया धनं गृहीतुं प्राप्नोति कस्मैचिदधिकं कस्मैचिन्न्यूनं दातुमर्हति। पैतामहधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा पुत्त्रेभ्यः एकैकांशं दद्यात्। किन्तु पैतामहमणिमुक्ताप्रवालादिषु पितुः स्वाच्छन्द्यं भूमिनिबन्धद्विपदाद्यसमे न स्वाच्छन्द्यम्। स्वार्जितधनविभागे पित्रा अपुत्त्रपत्नीभ्यः पुत्त्रतुल्यांशो देयः यदि ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं देयम्। पुत्त्रकर्त्तृकविभागे तु विमातुरंशाभावः ॥ * ॥ शूद्रस्य दासीपुत्त्रोऽपि पितुरिच्छया परिणीतस्त्रीजातपुत्त्रेण सह तुल्याधिकारी मृते पितरि तदंशार्द्धाधिकारी। तथाविधभ्रात्रभावे दौहित्रे चासति पितुः सर्व्वधनाधिकारी सति दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ * ॥ पितरि मृते मातरि जीवन्त्यां पुत्त्राणां विभागो न धर्म्मः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्व्वन्ति तदा मातापि पुत्त्रतुल्यांशभागिनी। विमातुरंशाभावः किन्तु सा ग्रासाच्छादनादिना भर्त्तव्या। एवं पितामहधने पौत्त्रैर्विभज्यमाने पितामह्यः पौत्त्रतुल्यांशभागिन्यः ॥ * ॥ औरसेन दत्तकादीनां विभागः औरसस्य द्व्यंशित्वं सवर्णदत्तकादेरेकांशित्वम्। विभागस्तु पित्रादृणं परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीयः। उत्तमर्णेच्छया विभज्य वा तदृणं परिशोधनीयम्। एकेन भ्रात्रादिना बहुधोग्यं तथा यथाधिकं भुक्तं तत्र न विभुक्तांशो विभागमध्ये प्रवेशनीयः। किन्तु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानधनस्यैव विभागः कार्य्यः ॥ * ॥ असंस्कृतभ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्त्तव्यः। विभागकाले कस्यचिन्निरुद्दिष्टस्य पश्चात् प्राप्तस्य समभागः कर्त्तव्यः। भ्रमादिना छलाग्राह्यीयविभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्य्यः ॥ * ॥

अथ विदेशागतस्य विभागः।

विभक्तभ्रातृशाखायां दशान्तरगतस्य चिरकालादागतस्य सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं तत्सन्ततेरपि मौलसामन्तादिना वा स्वज्ञापनपूर्व्वकं क्रमागतधनात् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितव्यवस्था विदेशागतविषयिणी देशस्थविषये तु धनिनश्चतुर्थपर्य्यन्त एव तद्धनविभागार्हता। साधारणधनेऽपि स्वांशदानं कर्त्तव्यम्। इति श्रीलक्ष्मणतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ * ॥

“देशस्य जातेः सङ्घस्य धर्म्मो ग्रामस्य यो भवेत्।
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

दायविभागः, पुं (दायस्य विभागः।) दायभागः। यथा। “किं दायस्य विभागो विभक्तावयवस्थ किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम्।” इति जीमूतवाहनः ॥

दायादः, पुं (आदत्ते इति। आ + दा + “आतश्चोपसर्गे।” ३।१।१३६। इति कः। दायस्य आदः ग्राहकः।) सपिण्डः। पुत्त्रः। इत्यमरः। ३।३।८८॥ (यथा, महाभारते। १।८४।२।
“पुत्त्राणां तु ततः शापं मानितश्च विशेषतः।
कनीयान् मम दायादो धृतो येन जरा मम॥”)

दायादी, स्त्री (दायं अत्तीति। अद् + अण्। स्त्रियां ङीष्।) कन्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दायितः, त्रि, (दाय दाने + णिच् + क्तः।) दापितः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः, पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य पितृत्वमिति। दॄ + णिच् + ण्वुल्।) पुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः। ३।२०६॥ (यथा महाभारते। १।८३।१३।
“कस्यैते दारका राजन् देवपुत्त्रोपमाः शुभाः।
वर्च्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव॥”)
बालकः। इति मेदिनी। के, १०२॥ (यथा, महाभारते। १।८३।१६।
“अभिवाद्य मातरश्चैव तथा पश्यन्तु दारकाः॥”)
ग्रामशूकरः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ ग्राम्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

दारकः, त्रि (दारयतीति। दॄ + णिच् + ण्वुल्।) भेदकः। इति मेदिनी। के १०२॥ (यथा,—
‘अपीपदृशामकरोगदारक
करोति वृक्षं सहसैव दारकम्॥’
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे॥”)

दारकर्म्म, क्ली, (दारार्थं पत्न्यर्थं यत् कर्म्म।) विवाहः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा देवीभागवते। १।१४।२६।
“दारकर्म्म ततो व्यास शुकस्य पर्य्यचिन्तयत्॥”)

दारणं, क्ली (दारयति नाशयति जलमलमनेनेति। दॄ + णिच् + करणे ल्युट्।) कतकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दॄ + णिच् + भावे ल्युट्।) विदारणम्। यथा दारुदारणमपि समाहृतम्। इति लीलावती॥ (व्रणादिस्फोटनसम्पादकौषधविशेषः। यथा, सुश्रुते। १।३६।
‘चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम्॥
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम्।’
दारयतीति। दॄ + णिच् + कर्त्तरि ल्युः। विदारके त्रि। यथा, महाभारते। ८।४८।१०।
‘समाधत्त शितं बाणं गिरीणामपि दारणम्॥”)

दारदः, पुं, (दरदे देशविशेषे भवः । दरद+अण् ।) दरददेशोद्भवविषभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥ पारदः । हिङ्गुलम् । इति मेदिनी । दे, ३१ ॥ समुद्रः । इति हारावली । ५६ ॥

दारवलिभुक्, पुं, (दारेषु चञ्चाघातजन्यविदारणेषु बलिं भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप् ।) बकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाराः, पुं, (दारयन्ति भ्रातृबन्धूनिति । दॄ+"दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च ।" ३ । ३ । २० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ् णिलुक् च ।) भार्य्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५९ । २७ ।
"आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥")

दारा, स्त्री, (दारयति भ्रातृबन्धूनिति । दॄ+णिच्+अच्+टाप् ।) दाराः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ११ ।
"यथैकामात्मनो दारां वृथा खल्वग्रहो वतः ॥")

दारिः, स्त्री, (दारयतीति । दॄ+णिच्+इन् ।) विदारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दारिका, स्त्री, (दारक+टापि अत इत्वम् ।) कन्या । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५९ ।
"अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् ॥")

दारितः, त्रि, (दार्य्यते स्मेति । दॄ+णिच्+क्तः ।) क्षतदारणः । तत्पर्य्यायः । भिन्नः २ भेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ४८ ।
"अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥"
ताडितः । यथा, कालिकापुराणे ८० अध्याये ।
"ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत् ॥")

दारिद्र्यं, क्ली, (दरिद्रस्य भावः । दरिद्र+ष्यञ् ।) दरिद्रता । यथा,—
"प्रथीच्च दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ।"
इति नैषधे । १ । १५ ॥
(यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के ।
"दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥")
निर्यकारान्तोऽप्ययम् ॥

दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दॄ+णिच्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११८ । इति इन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । बिवाई इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—
"परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"पाददार्य्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम् ।
स्वेदस्नेहोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥
मधूच्छिष्टवसामज्जाज्यैः क्षारविमिश्रितैः ॥
क्षारो यवक्षारः ।
सर्ज्जाङ्कसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतैः ।
निर्म्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्ज्जने ॥
मधुसिक्थकगैरिकाघृतगुडसर्पिर्याव्य-सालनिर्य्यासैः ॥
गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥
मधुसिक्थक मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाधातु । द्वितीयं गैरिकं गेरु इति लोके । सालनिर्य्यास राल ।
उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ।
विपक्वं कटुतैलन्तु हन्त्याद्दारीं न संशयः ॥
इति धत्तूरतैलम् ॥" इति भावप्रकाशः ॥

दारु, क्ली, पुं, (दीर्य्यते इति । दॄ+"दृसनिजनीति ।" उणां । १ । ३ । इति ञुण् ।) काष्ठम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
"शणं तैलं घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि ।
तस्मिन् वेश्मनि सर्व्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥")

दारु, क्ली, (दॄ+ञुण् ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १० ।
"दारुपद्मकमुस्तैभिरेवमेव क्षतोऽपि वा ॥"
अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"सुरदारु द्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥")
पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥

दारुः, त्रि, (दॄ+ञुण् ।) शिल्पी । दारकः । इति धरणी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ ।
"इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥"
"दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे ।" इति तत्र सायनः ॥)
दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दारुकं, क्ली, (दारु+स्वार्थे कन् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुकः, पुं, श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५ । २८ ।
"दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ॥"
योगाचार्य्यविशेषः । स तु महादेवस्य अवतारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ४ ।
"जटामाली चाट्टहासो दारुको लाङ्गली तथा ॥")

दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कठिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति । कै+कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुतुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पुत्त्रिका २ दारुस्त्री ३ शालभञ्जिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्गी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ दारुपुत्त्रिका ७ कुवस्त्री ८ दारुगर्भा ९ । इति हारावली । ७१ ॥

दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।) चीडागामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारुमयस्त्री । इति हारावली । ७१ ॥

दारुजः, पुं, (दारुणो जायते इति । जन+डः ।) मर्द्दलः । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्म्मिते, त्रि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये ।
"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा ॥")

दारुणः, पुं, (दारयतीति । दॄ+णिच्+"कॄदारिभ्य उनन् ।" उणां ३ । ५३ । इति उनन् ।) चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरसः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७४
"सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥"
"सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः ।" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥) भयहेतौ, त्रि । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । २७ ।
"हाहाकारो महानासीत् सम्प्रहाराच्च दारुणः ।
उत्पपात ततः सिंहो वृषस्योपरि दारुणः ॥"
कठोरः । यथा, तत्रैव । १ । ४ । ५२ ।
"दारुणं देवदमनं सर्व्वलोकभयङ्करम् ॥")

दारुणकं, क्ली, (दारुणवत् कायतीति । कै+कः ।) मस्तकजातक्षुद्ररोगविशेषः । लोके रूसी इति ख्यातः । तस्य लक्षणमाह ।
"दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते ।
मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत् ॥
दारुणा कर्कशा ॥"
तस्य चिकित्सा यथा,—
"कार्य्यो दारुणके स्नेहः प्रलेपो मधुसंयुतः ।
पियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥
आम्रबीजं तथा पथ्या द्वयं स्यात् सामया समम् ।
दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हन्ति दारुणम् ॥
दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् ।
गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च ॥
कण्डूदारुणहृत् कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥"
इति गुञ्जातैलम् ।" इति भावप्रकाशः ॥
(अथ भृङ्गराजतैलम् ।
"भृङ्गराजत्रिफलोत्पलसारि
लौहपुरीषसमन्वितकारि ।
तैलमिदं पच दारुणहारि
कुञ्चितकेशघनस्थितकारि ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

दारुनिशा, स्त्री, (दारुवत्तुला निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"दार्व्वीनिशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दारुपत्त्री, स्त्री, (दारुणः पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः । ङीष् ।) हिङ्गुपत्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपुत्त्रिका, स्त्री, (दारुमयी पुत्त्रिका ।) दारुका । इति हारावली । ७१ ॥

दारुमुखाह्वया, स्त्री, (दारुमुखमाह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+अच् ।) गोधा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुसिता स्त्री, (दारुणि सिता शर्करेव।) त्वक्। "दारचिनि" इति भाषा। तद्गुणाः।
त्वक्स्वाद्वी तु तनुत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता।
उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत्॥
सुरभि शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा॥
इति भावप्रकाशः॥

दारुस्त्री, स्त्री, (दारुमयी स्त्री।) दारुका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दारुहरिद्रा स्त्री (दारुप्रधाना हरिद्रा।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। पीतद्रु २ कालेयक ३ हरिद्र ४ दार्व्वी ५ पचम्पचा ६ पर्ज्जनी ७। इत्यमरः।२।४।१०२॥ पीतिका ८ पीतदारु ९ स्थिररागा १० कामिनी ११ कटङ्कटेरी १२ पर्ज्जन्या १३ पीता १४ दारु निशा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दारु पीता १८ कर्कटिनी १९ दारु २० निशा २१ हरिता २२। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। प्रमेहकण्डूविस्फोटदोषविषकफार्त्तिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कफपित्तशोथनाशित्वम्। विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

दारुहस्तक पुं (हस्त इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्। दारुणो हस्तक।) काष्ठनिर्म्मितहाता। "काठेर हाता" इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दर्व्वी २। इत्यमरः।२।९।३४॥

दार्घसत्र त्रि, (दीर्घसत्रे भव। दीर्घसत्र+अण्। "देविकाशिंशपेति।" ७।३।१। इति आदेरात्।) दीर्घसत्रयाग भव। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

दार्ढ्य, क्ली (दृढस्य भावः। दृढ+ "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च।" ५।१।१२३। इति ष्यञ्।) दृढता। (यथा पञ्चतन्त्रम्।१।१०४।
"वाक्यानि यथाक्रमदार्ढ्ययोगान्यहरन्ति हि।")

दार्दुर, क्ली दक्षिणावर्त्तशङ्खः। जलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः। ददुरधर्म्मश्च॥

दार्म्मट स्त्री चिन्ताविशेषः। इति हारावली।१९८॥

दार्व्वाट, पुं (दारुवत् कठिनमट्टं यस्य।) मयूरः। इति शब्दकल्पतरुः॥

दार्व्वाघाट, पुं (दारु काष्ठं आहन्तीति। आ+ हन्+"दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्।" ३।२।४९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण् टश्चान्तादेशः।) शतपत्रकपक्षी। इत्यमरः,२।५।१७॥ काठठोकरा इति भाषा। (यथा महाभारते।१०।७।१८।
"दार्व्वाघाटशताश्चापि वालवक्त्राश्च भारत।")

दार्व्वापात, पुं (दारुणि आपातो यस्मात्।) दार्व्वाघाटपक्षी। इति शब्दरत्नावली।

दार्व्विका, स्त्री (दारुमतीति। दृ+उणादित्वात् साधु। दार्व्वी दारुहरिद्राविकारः। तत स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कार्य्योद्भव तुत्थम्। गोजिह्वा। इत्यमरः।२।४।११६॥

दार्व्विपत्त्रिका, स्त्री, (दार्व्व्या पत्त्रमिव पत्त्र यस्या। दार्व्विपत्त्रा तत स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) गोजिह्वा। इति रत्नमाला॥

दार्व्वी स्त्री (दारयति। दृ+"उल्कादयश्च।" उणां ४।९७। इति निपातनात् साधुः।) दारुहरिद्रा। (अस्या पर्य्यायो यथा, वैद्यक रत्नमालायाम्।
"कटङ्कटेरी दार्व्वी स्यात्तथा दारुनिशेति च।
ख्याता दारुहरिद्रा च पर्ज्जनी च पचम्पचा॥"
अस्या गुणा यथा —
'दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत्।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) गोजिह्वा। इति मेदिनी। वे, ११॥ देवदारु। हरिद्रा। इति विश्वः॥

दार्व्वीकार्य्योद्भव, क्ली, (दार्व्व्या दारुहरिद्राया काथादुद्भवो यस्य।) रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कृत्रिमरसाञ्जनम्। इति रत्नमाला॥

दार्षद, त्रि, (दृषदि पिष्टं। दृषद्+ "संस्कृतम्।" ४।२।१६। इत्यण्।) दृषद्भवं। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

दाल, क्ली, (दलेभ्य सञ्चितम्। दल+अण्। यदुक्तम् —
'मक्षुद्र पतित पुष्पात् यत्तु पद्मोपरि स्थितम्।
मधुराम्लकषायञ्च तद्दाल मधु कीर्त्तितम्॥')
मध्यमधु। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ इन्द्रनील दलाकारसूक्ष्मपक्षिकोतपन्न वृक्षकोटरान्तर भव मधु। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तदोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दाल पु (दले भासम्। दल+अण्।) कोद्रव। इति हेमचन्द्रः॥

दालन पुं स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६६॥

दाला स्त्री (दल्यते स्थूलमतिभिरिति। दल+ घञ् +टाप्।) महाकालः। इति भावप्रकाशः॥

दालिका स्त्री (दालेव। स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च।) महाकालः। इति भावप्रकाशः॥

दालिम पु (दाडिम। डस्य लः।) दाडिमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दाली स्त्री (दाल्यते इति। दल+णिच्+इन्। कृदिकारादिति ङीष्।) देवदाली लता। इति राजनिर्घण्टः॥

दाल्भ्य पुं (दल्भस्य मुनेरपत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।" ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। (यथा महाभारते।९।४१।१।
"बको दाल्भ्य स्थूलशिरा कृष्णद्वैपायन शुक।")

दाल्मि पुं (दालयति असुरानिति। दल+ णिच्+बाहुलकात् मि।) इन्द्र। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दाव, पुं, (दुनोति उपतापयतीति। दु+"दुन्योरनुपसर्गे।" ३।१।१४२। इति ण।) वनम्। (यथा महाभारते।१।२२४।६।
"इदमिन्द्र सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति॥")
वनवह्नि। इत्यमरः।३।३।२०५। (यथा, महाभारते।३।६६।१।
"उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशाम्पते।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने॥")
अग्नि। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥ उपताप। इति भरतधृतरुद्रकोषः॥

दावाग्नि, पुं, (दावोद्भवोऽग्निः। शाकपार्थिवादि वत् समासः।) वनोद्भवाग्नि। तत्पर्य्यायः। दवाग्नि २ दावानल ३। इति शब्दरत्नावली॥ दव ४ दाव ५। इत्यमरः।३।३।२०५॥ (यथा, महाभारते।१।१५५।१५।
'दावाग्निधूमसदृशं पश्यतु पार्थिवं रजः॥')

दावानल, पुं (दावोद्भव अनल। दाव एवानलो वा।) दावाग्नि। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२६।१९।
'यद्दावानलतप्तस्य सुधाह्रदनिमज्जने॥")

दाविक त्रि (देविकायां भव। अण्। "देविकाशिंशपेति।" ७।३।१। इति आदेरात्।) देविकानदीसम्भव। इत्यमरः।१।१०।११॥

दाश, ऋ ङ क दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां आत्मं-सकं सेट्।) द्वितीयस्वरी। ऋ अदादाशत्। क ङ दाशयते। इति दुर्गादासः॥

दाश, ऋ ञ दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां उभं सकं सेट्।) ऋ, अददाशत्। ञ, दाशति दाशते। इति दुर्गादासः॥

दाश न र हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां परं सकं सेट्।) द्वितीयस्वरी। न दाश्नोति। र वैदिक। इति दुर्गादासः॥

दाश पु (दाशते दीयते भृतिरस्मै। दाश दाने+सम्प्रदाने घञ्।) भृत्य। इत्यमर टीकायां रमानाथः॥ (दशति हिनस्ति मत्स्यानिति। दन्श+'दंशेश्च।' उणां ५।११। इति ट नस्य आत्वञ्च।) धीवर। यथा देवीभागवते।२।१।३९।
"मत्स्यगन्धेति नाम्ना वै गुणेन समभवत्।
विवर्द्धमाना दाशस्य गृहे सा वासवी शुभा॥")

दाशपुर, क्ली, (दाशान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति पालयतीति। पृ+क। "उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य।" ७।१।१०२। इति उत्वम्।) दशपुरम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

दाशरथ, पुं, (दशरथस्य अपत्यम्। तस्येदमिति विवक्षायां पुत्रत्वेनाभेदसम्बन्धार्थे चाण्।) श्रीराम। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महानाटके।
"प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥"
दशरथसम्बन्धिनि त्रि। यथा भट्टि।२।५२।
"अभोगतद्दाशरथ न वाक्यम्॥")

दाशरथि पुं, (दशरथस्य अपत्यं पुमान्। "अत इञ्।" ४।१।९५। इतीञ्।) श्रीराम।

इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, रामायणे ।२।४५।११।
"यथा यथा दाशरथिर्धर्म्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥")

दाशार्हः, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दानमर्हतीति । अर्ह + अच् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१४९।६७।
"विजयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥")

दशार्हदेशजश्च ॥

दाशेरकः, पुं, मालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाश्वः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + बाहुलकात् वन् ।) दाता । इति जटाधरः ॥

दाश्वान्, [स्] त्रि, (दाशृ दाने + "दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ।" ६।१।१२। इति क्वसुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, रघुः । १४ । ७१ ।
"तस्मै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी
दाश्वान् सुपुत्त्राशिषमित्युवाच ॥")

दास, ॠ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ॠ, अददासत् । ञ, दासति दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न, दास्नोति । इति दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दसतीति । दसि + "दंसेष्टटनौ न आत् ।" उणां ५ । १० । इति टः नकारस्य चाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।२।१२।४।
"यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥"
अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्धमौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"गौडेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतियुता मौलिका ये हि सिद्धा-
स्ते दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः ॥")
ज्ञातात्मा । धीवरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥
दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्तप्रयोज्यपद्धतिविशेषः । यथा,—
"शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्म्मान्तं क्षत्त्रियस्य च ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
दासते दीयते भूतिमूल्यादिकं यस्मै सः । चाकर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४ गोप्यकः ५ चेटकः ६ नियोज्यः ७ किङ्करः ८ प्रैष्यः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः ११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ प्रेष्यः १२ प्रैषः १३ प्रेषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्म्मा १५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८ सेवकः १९ अभिसरः २० अनुगः २१ । स पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।
"गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अन्नाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड़वाहृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥"
अस्यार्थः । गृहजातो दास्यासुतपन्नः । दायादुपागतः क्रमागतः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षपोषितः । स्वामिना आहितो बन्धकीकृतः । मोक्षितः ऋणमोचनेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाहमित्युपगतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं दासत्वेन दत्तात्मा । प्रव्रज्यावसितः सन्न्यासभ्रष्टः । कृतः केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः । भक्तदासः सुभिक्षेऽपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वड़वाहृतः वड़वा दासी तल्लोभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ तस्य कर्म्म यथा,—
"कर्म्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्म्मकृतां स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
अशुभं कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप ! ।
सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूरं, क्ली, (दासान् धीवरान् पूरयतीति । पूर + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति । दास दाने + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दासी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भुजिष्या । इति मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्य्यायः । कर्म्मकरी २ । इति मुग्धबोधम् ॥ दासपर्य्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे अस्याः पर्य्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । ७२ ।
"न गता च वधूस्तत्र प्रेष्या संप्रेषिता तया ।
तस्याश्च विदुरो जातो दास्यां धर्म्मांशतः शुभः ॥")
काकजङ्घा । नीलाम्लानः । नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतझिण्टी । इति रत्नमाला ॥ वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीष् ।) शूद्रपत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ३१ ।
"सुरसां तमसां दासीं त्रासान्यां वरणामसीम् ॥")

दासीघटः, पुं, (दासीपादनिक्षेप्यो घटः । मध्यपदलोपिसमासः ।) नवम्यां महापातकिनः परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनियुक्तदक्षिणाभिमुखदासीपादनिःक्षेप्यजलपूर्णकलसः । तदनुष्ठानं यथा, मनुः । ११ । १८३—१८५ ।
"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥"
"पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥ दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवद्दिने दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् । यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः अहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ निवर्त्तेरन्निति । तस्मात् पतितात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनञ्च तस्मै ऋक्थप्रदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लौकिकव्यवहार एतानि निवर्त्तेरन् ॥" इति कुल्लूकभट्टः ॥

दासीसभं, क्ली, (दासीनां सभा । "अशाला च ।" २।४ । २४ । इति क्लीवत्वम् ।) दास्याः सभा । इत्यमरः । ३ । ५ । २७ ॥

दासेयः, पुं, (दास + स्वार्थे ढक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दास्या अपत्यमिति ।) दासीतनये, त्रि ॥

दासेयी, स्त्री, (दासेय + स्त्रियां ङीष् ।) सत्यवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ९१ ।
"समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास शान्तनुः ॥")

दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ढ्रक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् एरच् ।) उष्ट्रः । दासिकापत्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६९ ॥

दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५ । ६६ ।
"दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
र्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥")
दासीसुतः । इति हारावली । १४८ ॥ (जातिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ३६ ।
"दशार्णकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह ॥")

दास्यं, क्ली, दासस्य भावः । (दास + ष्यञ् ।) दासत्वम् । यथा,—
"अर्च्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्त्तनं शश्वद्गुणश्रवणमीप्सितम् ॥
निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दास्यमानः, त्रि, दाधातोः कर्म्मणि स्यमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तु । इति व्याकरणम् ॥ "अपि च जनाशिष्टदास्यमानपिण्डस्थानानि यथा ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मीकरणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३० । २३ ।
"तदभावे च गृहपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बिना ।

तथान्तीयैर्न्तैः सम्यक् दाहादौ यथाः क्रियाः।”)
अथ शवदाहविधिर्यथा,—
“गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्रादिः स्नात्वा श्वानं क्षत्वा स्नापयेत्। ततो गतप्राणं स्नापयित्वा वाससा मन्त्रशरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाशिरसं स्थापयेत्। ततो पुनेनाभ्यच्य,
ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम्॥
कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्व्वपापप्रणाशिनीम्।
भद्रावकाशां गण्डकीं सरयूं पनसां तथा॥
वैन्वञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा॥
इति चिन्तयित्वा पुनः स्नापयेत्। वस्त्रान्तरं परिधाप्य उपवीतमुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दनाभ्यलिप्य कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखाक्षेषु [illegible] सप्तसु सुवर्णखण्डकाभावे कांस्य [illegible] निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेण [illegible]। वस्त्रखण्डं श्वानपाणस्य तदभावे तत्पार्श्वे अर्द्धेन अर्द्धं पिण्डार्थमवशेषयेत्। [illegible] पुत्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तद्भावे निम्नादिरत पित्रादेर्नैतिकर्त्तव्यतया उत्तरीयेत्। सा यथा,—श्मशानेनोपलिप्तायां भूमौ [illegible] प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यनेन दक्षिणाग्रयतो कुर्य्यात् तदुपरि कुशाग्रजलेन ॐ [illegible] सौम्य [illegible] पथिभिः पूर्व्वैर्भि- [illegible] भद्र [illegible] सर्व्ववीरं [illegible] वामहस्ता- [illegible] ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेता [illegible] ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽस्तु [illegible] अवनेजनं दत्त्वा कुशोपरि दद्यात्। पिण्ड [illegible] तदुपरि [illegible] सव्येन [illegible] [illegible] तत्र पुत्रादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

प्रभेय चितायां प्रक्षिपेत्। ततः कुठारेण काष्ठमादाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं सप्त पठित्वा चितायाश्चतुर्दिक्षु समन्ततः देयाः तमपि [illegible] गन्तुं [illegible] नदी गन्तव्या। नयं शवं न दहेत प्रवसमन्विवस्थादि [illegible] वाद्यचाण्डालादिभ्यो दद्यात्। सुतिकां रजस्वलाञ्च वस्त्रान्तराहृतां सतिलयवगव्यं जलपूर्णकुम्भं आपोहिष्ठीयवामदेव्यादिभिरभिमन्त्र्य स्नापयित्वा दहेदिति विशेषः। गर्भस्थास्तु गर्भं निःसार्य्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः कार्य्यः। ततो जलसमीपं गत्वा पुत्रादयः प्रयोगदानाभिज्ञं स्नानकादिनं प्रार्थयेयुः। उदकं करिष्याम इति तेन च कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्युक्तवन्तं प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन् इत्युत्तरे दत्ते वृद्धपुरःसरमनवत्वं जले। ततः परिहितवस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखाः ॐ अपनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण वामहस्तानामिकया जलं [illegible] एकवस्त्राः सकृन्निमज्योन्मज्याचम्य दक्षिणामुखाः [illegible]। ततः ॐ अमुकगोत्रं प्रेतममुकदेवशर्म्माणं तर्पयामीति नामगोत्रो प्रयोगः यजुर्व्वेदिनान्तु अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते तिलोदकं तृप्यस्वेति एकाञ्जलिदानमात्रमर्कं अञ्जलित्रयदाने मतान्तरम्। तत पुनः स्नात्वा जलादुत्थानं वाक्यपुरःसरं कार्य्यम्। ततः शाद्वले उपविश्य,
मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः।
कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्त्यलोको न यास्यति॥
श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः।
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्य्या विधानतः॥
इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्बपत्राणि दन्तैः [illegible] शमी पापं शमय [illegible] शमी मूर्द्धा [illegible] शिरो भूयाग्रं [illegible] पदा स्पृष्ट्वा अग्निं [illegible] इति अपि स्पृष्ट्वा [illegible] [illegible] [illegible] वाक्यपुरःसरं गृहं विशेयुः। दिवा [illegible] रात्रौ [illegible] रात्रौ [illegible] क्षीरं [illegible] शुद्धितत्त्वम्।

दाहकः, पु, (दहतीति। दह + ण्वुल्।) चित्रकः। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥ दाहकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, [illegible]।
“[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]॥”
[illegible]। यथा, [illegible]।
“[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]॥”)

दाहज्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ज्वरः।) गात्रज्वालाप्रधानज्वररोगः। तस्यौषधम्। यथा,—
“पीतं वृश्चिककमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर॥”
इति गारुडे १८३ अध्यायः॥

दाहनं, क्ली, (दह + णिच् + भावे ल्युट्।) भस्मीकरणप्रेरणम्। दाहकरान इति भाषा॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १। ६२।
“कृत्वा कलुषपुञ्जैश्च दाहनायामितप्रभा॥”)

दाहसरः, पु, (दाहार्थं स्रियते गम्यतेऽस्मिन्निति। सृ + अप्।) श्मशानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दाहहरणं, क्ली, (दाहस्य हरणं यस्मात्।) वीरणमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दाहागुरु, क्ली, (दाहाय यदगुरु।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। दाहकागुरु १ दाहकाष्ठम् २ धूपागुरु ३ तैलागुरु ४ पूरम् ५ वनवल्लभम् ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। केशवर्द्धनत्वम्। वर्ण्यत्वम्। कफदोषनाशित्वम्। सततसौगन्ध्यविस्तारकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दिक्, [श्] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति या। दिश + “ऋत्विगदधृगिति।” ३।२।५९। इति क्विन्-प्रत्ययेन साधुः।) पूर्व्वपश्चिमदक्षिणोत्तरादिरूपा। तत्पर्य्यायः। ककुभ् १ काष्ठा २ आशा ३ हरित् ४। इत्यमरः। १।३।१॥ निर्देशिनी ५ दिशा ६ ककुभः ७ दारत ८ गौः ९०। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च। आताः १ आशाः २ उपराः ३ आष्टाः ४ काष्ठा ५ व्योम ६ ककुभः ७ हरितः ८ इत्यष्टौ दिङ्नामानि। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
“हन्तैवमवधिं तस्मादिदं पूर्व्वञ्च पश्चिमम्।
इति देशो विदिक्षेन यया सा दिगिति स्मृता॥”
तस्या भार्य्याः।
“विश्वमातुरनापुण्यः प्राशिता नैकदोषवत्।
धर्म्मो विश्वतो हन्ता स्थलौपायासुरः सदः॥”
इति राजवल्लभः॥ ७॥
सा दशधा यथा। पूर्व्वा १ आग्नेयी २ दक्षिणा ३ नैरृती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७ ऐशानी ८ ऊर्द्ध्वम् ९ अधः १०॥ ७॥ तासां उत्पत्तिर्यथा,—
मत्स्यउवाच।
“प्रभु राजन्नगरं प्रजापालन्य [illegible]।
यथा [illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]॥
पूर्व्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा।
[illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]॥

ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् ।
अवकाशन्तु नो देहि देवदेव प्रजापते ! ॥
यत्र तिष्ठामहे सर्व्वा भर्त्तृभिः सहिताः सुखम् ।
पतयश्च महाभाग ! देहि नोऽव्यक्तसम्भव ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
एषाच्छेतत् सुश्रोण्यः शतकोटिप्रविस्तरम् ।
ब्रह्माण्डं स्वेच्छया तुष्टा उप्यतां मा विलम्बथ ॥
भर्त्तृंश्च वः प्रयच्छामि सृष्ट्वा रूपस्विनोऽनघाः ।
यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्तास्तु ताः सर्व्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महा-
बलान् ॥
दृष्ट्वा तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयत् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
एकामिन्द्राय स प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च ।
निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
ऊर्द्धं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोव्यवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः ।
दशमीं भर्त्तृनामस्तु अद्भुतेनाम्बोदनः प्रभुः ॥
ततःप्रभृति ताः देव्यः सेन्द्राद्याः परि-
कीर्त्तिताः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ २९ ॥
न्यायमते अस्याः सर्व्वगतत्वम् । परममहत्-
परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । नित्य-
त्वम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यप-
देशभाक्त्वम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परि-
मितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा,
सुश्रुते । १ । ४३ ।
"वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्प्रकीर्त्तिता ॥")
दिकः, पुं, (दशि कायते शब्दायते इति । कै +
कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥
दिक्करः, पुं, (दिशं व्यादेशं करोति उत्साहान्वि-
तत्वात् । कृ + टः ।) युवा । इति माघटीका-
धृतकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कालिकापुराणे ।
८२ अध्याये ।
"दिक्करस्त्वथः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥")
दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति ।
वस + णिनिः + ङीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
"एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्व्ववत् क्रमः ।
यं कृत्वा नासुखं किञ्चिदाप्नोति अवशो नरः ॥
दिक्करस्त्वथः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन्नध्युषिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सका-
शात् कायते शोभते इति । दिक्करिन् + कै +
कः । ततष्टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
"अस्ति ताटकर्णेशे तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीड़ां सदा हरः ॥
कुरुते नरशार्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पश्चाद्धपूर्व्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम् ॥
अवतीर्य्य प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
दिग्गजश्चेदेर्जाता तेन दिक्करिका स्मृता ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर + ङीप् ।) युवती । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥
दिक्पतिः, पुं, (दिशां पतिः ।) दिगधीश्वरः ।
तद्यथा । प्राच्यधिपो रविः । अग्निकोणाधिपः
शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैर्ऋतकोणाधिपो
राहुः । प्रतीच्यधिपः शनिः । वायुकोणाधिप-
श्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो
गुरुः । तत्र प्रमाणं यथा,—
"सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्त्रः सैंहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश् + पालि
+ अण् ।) पूर्व्वादिदशदिशां पालकः । यथा ।
पूर्व्वस्यां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वह्निः ।
दक्षिणस्यां दिशि यमः । नैर्ऋतकोणे निर्ऋतः ।
पश्चिमस्यां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुत् ।
उत्तरस्यां दिशि कुवेरः । ईशानकोणे ईशः ।
ऊर्द्ध्वदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्तः । इति
पुराणम् ॥ यथा, पद्मपुराणे ।
"यत्रार्च्चयन्ति विबुधा दिक्पालादींस्तु कर्म्मिणः ।
तत्र प्रपूजयेदेनं विधिं भागवतं शुभम् ॥"
दिक्शूलं, क्ली, (दिशि शूलमिव ।) दिग्विशेष-
गमने निषिद्धवाराः । यथा,—
पश्चिमायां शुक्ररवी । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ ।
पूर्व्वस्यां शनिसोमौ । दक्षिणस्यां वृहस्पतिः ।
तथा च ।
"शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां
मन्देन्द्वोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न
व्रजेत् ।
शूलानीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये वित्त-
लाभाशया
भग्नाशाः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या
अपि ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
केषाञ्चिन्मते ।
"————वौधे गुरौ दक्षिणाम् ।
ईशाने ज्वलने चैव नैर्ऋते मारुते तथा ।
न गन्तव्यं सुराचार्य्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयोः ॥"
इति मुक्तबोधः ॥
दिगम्बरः, पुं, (दिगेव अम्बरं वस्त्रं यस्य । उपल-
क्षणात् नग्नत्वम् ।) शिवः । क्षपणः । (स तु
जैनविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ८२ ।
"दिगम्बरा मध्यमलमाहुरापादमस्तकम् ।
चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टेरागमश्रुतिरपि ॥")
तमः । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥ (नग्ने, त्रि ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।
"एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
सोऽपि संबाध्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥")
दिगम्बरी, स्त्री, (दिगम्बर + ङीष् ।) दुर्गा ।
दिगम्बरस्य पत्नी । इति शब्दार्णवः ॥ नग्ने, त्रि ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, कालीध्याने ।
"महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ॥")
दिग्गजः, पुं, (दिशो गजः ।) दिशिहस्ती । यथा,
"ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥"
इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
एते क्रमेण पूर्व्वाद्यष्टदिशां हस्तिनः ॥
दिग्धः, पुं, (दिह्यते लिप्यते स्म विषादिना इति ।
दिह + क्तः ।) विषाक्तवाणः । तत्पर्य्यायः ।
लिप्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ३० । २३ ।
"सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥")
स्नेहः । अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः ।
इत्यजयपालः ॥
दिग्धः, त्रि, (दिह + क्तः ।) लिप्तः । इति मेदिनी ।
धे, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।
"सचन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥")
दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥")
नग्ने, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।
"स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥")
दिग्विजयः, पुं, (दिशां दिक्स्थितलोकानां विजयः ।)
विद्यया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शङ्कर-
दिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥
दिङ्कः, पुं, (स्फोटनकाले दिङ् इति शब्दं कायति
शब्दायते इति । कै + कः ।) उत्कुणडिम्भः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दितं, त्रि, (दीयते स्मेति । दो अवखण्डने + क्तः ।
"द्यतिस्यतीति ।" ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।)
छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥
दितिः, स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
"अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका
तथा ॥")
एवं काश्यपपत्नी च । (दो + भावे क्तिन् ।)
खण्डनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ दातृविशेषे,
पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।
"राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वा-
दितिमुरुष्य ॥"
"दितिं दातारं च रास्व देहि ।" इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)
दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति + जन +
डः ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।
"एतस्य कर्त्ता दितिजान्तकाले
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥")

दितिसुतः, पुं (दितेः सुतः ।) दैत्यः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १८ । १५ ।
"दितिसुतगुरुः प्राग्वैर्यीत्तुं न किं कृपवत्तमः ।")

दित्य, पुं, (दितौ भवः । दिति+यत् ।) दैत्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (छिदनार्थे धात्वारी, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ॥१४।१०॥
"दित्यवाड्वयो विराट् छन्दः ।"
"दोः अवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः । दितिं खण्डनमर्हतीति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

दिद्युत्, त्रि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत्+"द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ।" ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विपि द्वित्वे "द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ।" ७ । ४ । ६७ । इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्टः । इति मुग्धबोधम् ॥ (स्त्री, दीप्तिः । यथा ऋग्वेदे ।५।१३।७।
"अयासमा अधमो दिद्युतो दिवः ।"
"अधमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतः दीप्तीः जनः अजनयः ।" इति तद्भाष्ये सायनः । वज्रम् । इति निघण्टुः ।२।२०। यथा ऋग्वेदे । १ । ६६ । ७ ।
"अस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।")

दिधिषाय्य पुं (दधाति आनन्दमिति । धा+"दधिषाय्य ।" उणां ३ । ९७ । इति आय्य धातोर्द्वित्वं इत्वं षुक् च ।) आरोपितबन्धुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (धारकः, त्रि । यथा ऋग्वेदे । २ । ४ । १ ।
"मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव आदेवे जने जातवेदाः ।"
"दिधिषाय्यो धारयिता भूत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः । उज्ज्वलदत्तस्तु "दधिषाय्य" इति उणादिसूत्रं कल्पयित्वा दधिपूर्व्वात् स्यतेराय्यप्रत्ययः इति व्याख्याय दधिषाय्यो घृतम् इत्युक्तवान् ॥)

दिधिषु, पुं (दिधिं धैर्य्यं स्यतीति । षो+बाहुलकात् कुः । यद्वा, दिधिषू आत्मन इच्छतीति । सुप आत्मनः क्यच् । क्विप् । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) द्विरूढापतिः । इत्यमरः ।२।६।२३॥ (गर्भाधानकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ८ ।
"हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ।"
"दिधिषोर्गर्भस्य निधातुः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ यथा च भागवते । ९ । ९ । ११ ।
"ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम् । शोचन्त्यात्मानमुर्व्वीशमशपत् कुपिता सती ।"
"दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ।" इति श्रीधरः ॥)
द्विरूढायाम् स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके त्रि । यथा ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।
"अथ नाकम्ब्राह्मणो जातवेदा दिधिषो न ... रत्नधाः ..."
"तदा दिधिषवः न ...... धारका इव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

दिधिषूः, स्त्री, (दधाति गर्भं यद्वा दिधिं धैर्य्यं इन्द्रियधैर्य्यात् स्यति अस्यतीति । दा वा धो+"अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलुकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणां । १ । ९५ । इति कूप्रत्ययेन साधुः ।) द्विरूढा । वारद्वयविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । दिधीषूः २ पुनर्भूः ३ दिधिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहितायां कनिष्ठायां सत्यां अविवाहिता ज्येष्ठा भगिनी । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषूः स्मृता ॥"
(धारके त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७१ । ३ ।
"दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्य्यो दिधिष्वो विभृत्राः ।")

दिधिषूपतिः पुं, दिधिषूर्द्विरूढा तस्याः पतिः स्वामी । द्विरूढापतिः । (यथा मनुः ।३।१७३।
"भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥")

दिन, क्ली, (द्यति खण्डयति महाकालमिति । दो छेदे+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ४९ । इति नक् ।) कालविशेषः । तत्पर्य्यायः । घस्रः २ अहः ३ दिवसः ४ वासरः ५ । इत्यमरः ।१।४।२॥ भास्वरः ६ दिवा ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वारः ८ अस्रकः ९ द्युः १० अभ्रकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३।८ ।
"दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमालीनमुखं स्तनद्वयम् ।")
तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पितृमाने गौणचान्द्रमासात्मकम् । दैवमाने सम्वत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् । मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य सङ्ख्या ।८,६४०,०००,०००। इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्व्विधम् । यथा,—
"आवर्त्तं रवेः ... सौरदिनं भवेत् ॥ १ ॥
उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासरः ॥ २ ॥
तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः ॥ ३ ॥
आवृत्त्या चक्रं नक्षत्रं नाक्षत्रमिति कीर्त्तितम् ॥४॥
ओजसावनमते तु धर्म्मकर्म्मादिकं यथानुयामयुक्तम् ॥

दिन, क्ली, (दो छेदे+नक् ।) धर्म्मक्रियायां पञ्चप्रकाराः । तद्वैदिकपर्य्यायः । वस्तोः १ द्युः २ भानुः ३ वासरम् ४ स्वसराणि ५ घ्रंसः ६ घर्म्मः ७ घृणः ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवेदिवे ११ द्यविद्यवि १२ । इति द्वादशाहर्नामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ ९ ॥ ... कन्यातुलाद्विकप्रभमानमयानि । यथा —
"धनुर्मीनमिथुनश्च कर्कितुलमृगालया । सिंहाश्च ... वृषौ चैव दिनाख्यका ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिनकर, पुं (करोतीति । कृ+अच् । दिनस्य करः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (यथा ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
"दिनकरपरितापात् क्षीणतोया समन्तात् विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ।")

दिनकरात्मजा स्त्री, (दिनकरस्य सूर्य्यस्य आत्मजा ।) यमुना । इति हलायुधः ॥

दिनकेशरः पुं, (दिनस्य केशर इव ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनज्योतिः, [स्] क्ली, (दिनस्य ज्योतिः ।) आतपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनदुःखितः, पुं, क्ली, (दिने दिवसे दुःखितः । दिवाभागे वियोगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनप्रणीः, पुं (दिनं प्रणयतीति । प्र+नी+क्विप् ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अर्क्केऽपि । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनबल पुं (दिने बलं यस्य ।) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमैकादशद्वादशराशयः । इति ज्योतिषम् ॥ (सूर्य्यगुरुशुक्रग्रहाः । इति बृहज्जातकम् ॥)

दिनमणिः, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा गीतगोविन्दे ।१।१८।
"दिनमणिमण्डलमण्डन । भवखण्डन । मुनिजनमानसहंस । जय जय देव हरे ॥"
अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनमूर्द्धा, [न्] पुं, (दिनस्य मूर्द्धा मस्तकमिव । दिनस्य आदिस्थानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्व्वाद्रिः । उदयाचलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनाग्र, पुं, (दिनस्य अग्रम् ।) प्राह्णमध्याह्नापराह्णसायाह्नादि । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनादि पुं, (दिनस्य आदिः ।) प्रभातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनान्त, पुं, (दिनस्य अन्तः ।) सायम् । दिनावसानम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । १ ।
"दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालः समुपागतः प्रिये ॥")

दिनान्तक पुं (दिनस्य अन्तकः नाशकः ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनावसान, क्ली, (दिनस्य अवसानं यत्र ।) दिनान्तः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५४ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४५ ।
"दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥")

दिनिका, स्त्री, (दिनं तत्सम्बन्धिवृत्तिः अस्त्यस्याम् इति । दिन+ठन् ।) एकदिनलभ्यभृतिः । इति शब्दमाला ॥

दिन्भ क ह संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां आत्म अक सेट् ।) क ह, दिम्भयते । जघान रामः केलिम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्भ, र क नादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक सेट् ।) र क, दिम्भयति । नौ भेरम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्प, ण क संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां उभ सक सेट् ।) चोराद्यन्तर्गणविशेषः । ङ्गीय

ज्वरी। य क, दिम्पयति दिम्पयते। सङ्घाते राशीकरणम्। एष: केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादास:॥

दिलीप:, पुं, सूर्य्यवंशीयराजविशेष:। सूर्य्यवंशे दिलीपनामानौ द्वौ नृपौ जातौ एक: अंशुमत: पुत्र: भगीरथपिता अपर: दशरथप्रपितामहश्च। इति रामायणम्॥ (यथा च हरिवंशे। १५। १२-१४,२३-२५।
"सुत: पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्य्यवान्।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्टाङ्ग इति विश्रुत:॥
येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम्।
त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ!॥
दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथ:।
य: स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवातारयत प्रभु:॥"
"अनमित्रस्य धर्म्मात्मा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत्।
दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामह:॥
दीर्घबाहुर्द्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाभवत् सुत:।
अयोध्यायां महाराजो रघुश्चासीत् महाबल:॥
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत्।
रामो दशरथाज्जज्ञे धर्म्मात्मा सुमहायशा:॥")

दिलीपराट्, [ज्] पुं, (दिलीप एव राट् राजा।) दिलीपराज:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

दिलीरं, क्ली, शिलीन्ध्रकम्। इति हारावली। २५॥

दिव, इ प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, दिन्वते। प्रीतिरिह प्रीतीकरणम्। दिन्वति लोक: पितरम्। इति दुर्गादास:॥

दिव, क अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, देवयति। अर्द्द इह पीडनमिति मैत्रेय:। यातनं गमनं वेति रमानाथ:। इति दुर्गादास:॥

दिव, क ङ परिकूजने। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) क ङ, परिदेवयते कश्चित्तस्य दार्द्दे न दु:खित:। इति हलायुध:। इति दुर्गादास:॥

दिव, य उ विजिगीषेच्छयो:। पणौ। द्युतौ। क्रीड़ायाम्। गतौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (दिवां-परं-अकं-सकं-च सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) य, दीव्यति। उ, देवित्वा द्युत्वा। दीव्यमानं शितान् वाणान्। इति भट्टौ ताच्छील्ये धातु: शान:। पणिर्व्यवहार: स्तुतिश्च। व्यवहारस्तु क्रयविक्रयरूप:। द्युतावेवाकर्म्मक:। क्रीड़ायाञ्च दीव्यते: करणस्य नित्यं कर्म्मत्वम्। तच्च तृतीयाविभक्तिरेव विभाव्यते। इति साम्प्रदायिकम्। तेन यथा दीव्यन्ते छात्रेण इति कर्म्मणि प्रत्यय: स्यात्। अक्षैर्दीव्यते छात्रेणेति भावे प्रत्ययो न स्यात् अक्षैर्देवयति छात्रेण गुरुरित्यत्राप्यणन्तस्य कर्त्तु: कर्म्मत्वं न स्यात्। तेनाडुदूषयद्रामं स्तेयेन स्तगलोपना। इति भट्टौ तु तेनेतिकरणं दुदूषैरेव न तु दीव्यते:। तेनाकर्म्मकत्वात् राममित्यण्यन्तकर्त्तु: कर्म्मत्वम्। इति दुर्गादास:॥

दिवं, क्ली, (दीव्यन्त्यस्मिन्निति। दिवु क्रीड़ायाम्+घञर्थे अधिकरणे क:।) स्वर्ग:। (यथा, देवीभागवते। ५। ३। १०।
"गच्छ वीर! महाबाहो दूतत्वं कुरु मेऽनघ॥
ब्रूहि शक्रं दिवं गत्वा नि:शङ्क: सुरसन्निधौ॥")
आकाशम्। इति मेदिनी। वे, ११॥ वनम्। दिवा। इति हेमचन्द्र:। २। ५२॥

दिवस:, पुं, क्ली, (दीव्यन्त्यत्रेति। दिव+"दिव: कित्।" उणां। ३। १२१। इति असच् स च कित्।) दिनम्। इत्यमर:। १। ४। २॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २७८।
"द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन।
ग्रीष्मेणेव नलिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्या:॥")

दिवसकर:, पुं, (करोतीति। कृ+अच्। दिवसस्य कर:।) सूर्य्य:। इति हेमचन्द्र:। २। ११॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६३६।
"सुन्दर सखी दिवसकरबिम्बे तुहिनांशुरेखेव॥")

दिवसमुखं, क्ली, (दिवसस्य मुखम्।) प्रभातम्। इति हलायुध:॥

दिवस्पति:, पुं, (दिव: पति:। अलुक्समास:।) इन्द्र:। इत्यमर:। १। १। ४५॥ (यथा, महाभारते। ५। १२। ६।
"इन्द्राणीमानयिष्यामो यद्येच्छसि दिवस्पते!॥")

दिवस्पृथिव्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च। "दिवसश्च पृथिव्याम्।" ६। ३। ३०। इति दिवो दिवसादेश:।) रोदसी। स्वर्गभूम्यौ। इति हेमचन्द्र:। ४। ४॥ द्विवचनान्तोऽयम्। (यथा, ऋग्वेदे। २। २। ३।
"तं देवा बुध्ने रजस: सुदंसं दिवस्पृथिव्यो-
ररतिं न्येरिरे॥")

दिवा, अ, दिनम्। इत्यमर:। ३। ४। ६॥ (यथा, महाभारते। २। ११। ३४।
"क्षणा लवा मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च॥")

दिवा, [न्] पुं, (दीव्यत्यस्मिन्निति। दिव+"कनिन् युवृषीति।" उणां। १। १५६। इति सूत्रे "बहुलवचनात् केवलादपि कनिन्।" इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कनिन्।) दिनम्। इत्युणादिकोष:॥

दिवाकर:, पुं, (दिवा दिनं करोतीति। कृ+"दिवाविभेति।" ३। २। २१। इति ट:।) सूर्य्य:। (यथा, देवीभागवते। २। ६। १८।
"उदितश्च तदा भानुस्तया दृष्टो दिवाकर:॥")
अर्कवृक्ष:। इत्यमर:॥ काक:। पुष्पविशेष:। इति शब्दचन्द्रिका॥

दिवाकीर्त्ति:, पुं, (दिवा दिवसे एव कीर्त्तिर्यस्य। रात्रौ क्षौरकर्म्मनिषेधात्।) नापित:। चण्डाल:। ("रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च।
दिवा चरेयु: कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै:॥" १०। ५४। इति मनुवचनात् अस्य दिवाचरत्वात् तथात्वम्॥ यथा, मनु:। ५। ८५।
"दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकान्तथा।
शवन्तत् स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति॥"
तथाच काशीखण्डे। ७६। ८७।
"दीक्षितो वा दिवाकीर्त्ति: पण्डितो वाऽपण्डित:।
तुल्यो मे मोक्षदीक्षायां संप्राप्य मणिकर्णिकाम्॥")
उलूक:। इति हेमचन्द्र:। ३। ५६७॥

दिवाटन:, पुं, (दिवा अटतीति। अट गतौ+ल्यु:।) काक:। इति शब्दार्थकल्पतरु:॥ (चाण्डाल:। "दिवाचरेयु: कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै:।" १०। ५४। इति मनुशासनात्॥)

दिवातन:, त्रि, (दिवा भव:। दिवा+"सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च।" ४। ३। २३। इति ट्यु: तुट् च।) दिनभव:। यथा, भट्टि:। ५। ६५।
"सायन्तनीं तिथिप्रण्य: पङ्कजानां दिवातनीम्।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचिस्मिता॥"

दिवान्ध:, पुं, (दिवा दिवसे अन्ध:।) पेचक:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ७५।
"यत् मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुककारण्डवहारीतकसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु तस्य दिवान्धस्य करालवक्त्रस्याभिषेक: क्रियते नैतत् मम मतम्॥") दिनान्धे, त्रि। यथा,—
"दिवान्धा: प्राणिन: केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय:॥"
इति चण्डी॥

दिवान्धा, स्त्री, (दिवा दिवसे अन्धा।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट:॥

दिवान्धकी, स्त्री, (दिवा अन्धकी दर्शनक्रियावर्ज्जिता।) छुछुन्दरी। इति पुराणम्॥

दिवाभीत:, पुं, (दिवा दिवसे भीत:।) उलूक:। कुमुदाकर:। चौर:। इति मेदिनी। ते, १६७॥ (दिवाभीते, त्रि। यथा, कुमारे। १। १२।
"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्॥")

दिवाभीति:, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य।) पेचक:। इति शब्दरत्नावली॥

दिवामणि:, पुं, (दिवा दिनस्य मणिरिव।) सूर्य्य:। इति शब्दरत्नावली॥

दिवामध्यं, क्ली, (दिवा दिवसस्य मध्यम्।) मध्याह्न:। इति हेमचन्द्र:। २। ५३॥

दिवास्वापा, स्त्री, (दिवा दिवसे स्वापो निद्रा यस्या:।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट:॥

दिवि:, पुं, (दीव्यतीति। दिवु क्रीड़ायाम्+"इगुपधात् कित्।" उणां ४। ११८। इति इन् स च कित्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥

दिविज:, त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति। दिवि+जन+ड:। "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे।" ६। ३। १५। इति सप्तम्या अलुक्।) स्वर्गीय:। इति संक्षिप्तसार:॥

दिविषत्, [द्] पुं, (दिवि सीदतीति। सद्+क्विप्। सप्तम्या अलुक्। षत्वञ्च।) देव:।

इत्यमरः ।१।१।७। (यथा गीतगोविन्दे ।६।११।
"पाताल-पुरन्दरादि-दिविषद्-वृन्दैरमन्दादरा
दानन्दैर्मुकुन्दनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दो
वरम् ।
दिवमभिलषतीषि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।१८।४।८०।
"स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ।")

दिविष्ठः त्रि (दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति । स्था+कः ।
"अम्बाम्बगोभूमीति । ८ । ३ । ९७ ।
इति षत्वम् ।) स्वर्गस्थः । इति मधिनाथः ।)
(यथा महाभारते ।३।१००।२४।
'ततो वृत्रारिः समाख्यः सुरा ये
प्रजापति सत्वरं त्रिदिवं दिविष्ठः ।'
क्वचित् आकाशस्थोऽपि दृश्यते । यथा, भाग
वते ।४।२१।२२।
"यस्या दिविष्ठाश्छिदप्रीतिः परीक्ष्य
विशेषं यदि आपतौ भगवान् ।")

दिवी स्त्री (दिव+ङीष् । कृदिकारादिति वा
ङीष् ।) उपजिह्विकाकीटः । इति धारा
वली । १९० ।

दिवोकाः [स्] पुं (द्यौः स्वर्गः आकाशो वा
ओको यस्य ।) देवः । चातकः । इति मेदिनी ।
से ५४ ।

दिवोदासः पुं (दिवः स्वर्गात् दासो दानं यस्य ।)
काशीराजः । स चन्द्रवंशीयभीमरथराजपुत्रः ।
इति मत्स्यपुराणम् ।
("अथोऽस्य सायुधो धन्वन्तरिर्यः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि ।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति
क्षितौ ।
"वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ।
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽपि
बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदाम्बरः ।"
"अथ धन्वन्तरिं सर्व्वे वाममध्यास्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिरृषिभिः स्तुतम् ।
काशिराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
आगतस्य इति ख्यातं दिवोदासो यथोचितम् ।
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृत
माश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिं
औपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुर
रक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)

दिवोद्भवा स्त्री (दिवि स्वर्गे उद्भवो यस्याः ।)
एला । इति शब्दचन्द्रिका । (दिवि स्वर्गे
उद्भवो यस्य ।) दिविजाते त्रि ।

दिवौकाः [स्] पुं (दिवं स्वर्ग आकाशो वा
ओको यस्य ।) देवः । इत्यमरः ।१।१।७।
(यथा महाभारते ।३।८४।१११।
'दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ! ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ।'")

चातकः । इति मेदिनी । से ५४ । स्वर्गं
वासिनि त्रि । यथा, महाभारते ।१।८९।८।
"स तु विश्वजनीनः कामनाभिद्रवानृपः ।
स्वर्गे पतिः सहस्राक्षो यथा देवान् दिवौकसः ।")

दिव्य क्ली, (दिवि स्वर्गे भवम् । दिव+यत् ।)
लवङ्गम् । इति मेदिनी । ये, ११ । हरिचन्द
नम् । इति राजनिर्घण्टः । शपथः । तद्भेदा
यथा दिव्यतत्त्वे स्मृतिः ।
"घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् ।
षष्ठञ्च तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम् ।
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्म्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्व्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ।"
एषां विवरणं तत्तच्छब्दे केषाञ्चित् परीक्षाशब्दे
च द्रष्टव्यम् ।०। गङ्गाजलस्पर्शपूर्व्वकशपथस्य
मिथ्याकरणे दोषश्च यथा —
'नदीनां सर्व्वं श्रुत्वा श्रीशैलो सरितांवरः ।
गङ्गातोयं करे कृत्वा स्वीकारं यः करोति च ।
गङ्गातोयस्पर्शनेन दिव्यं यदि वदेन्नरः ।
स याति कालसूत्रञ्च यावद्ब्रह्मणो वयः ।'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।०।
गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्व्वकशपथे दोषो यथा ।
"तथा गङ्गोदकं ताम्रं तुलसीं शालग्रामकम् ।
सत्यं वा यदि वा मिथ्या यदि दिव्यं करोति यः ।
कर्त्ता च दीर्घं याति तथा कारयिता प्रिये ! ।
उभयो पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै ।
तस्माद्भि पुनरावृत्तिर्याति सूकरयोनिषु ।
दिव्यं कर्त्तुं कारयितुं मयैव तथा तथा ।
मायया दीर्घतरस्यापि नरकघोरतरोत्तरम् ।"
इति मायातन्त्रे पञ्चमपटलः ।

दिव्यः त्रि, (दिवि भवः । यत् ।) मनोज्ञः । दिवि
भवः । इति मेदिनी । ये ३१ । (यथा विष्णु
पुराणे । १।९।१०४ ।
'दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता ।
पश्यतां सर्व्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेः ।'")

दिव्यः पुं (दिवि स्वर्गे भवः । दिव+यत् ।) यवः ।
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । भावविशेषः ।
यथा,—
"शृणु भावत्रयं देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
दिव्यस्तु देववत् प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः ।
सत्यं वै ब्राह्मपर्य्यन्तं दिव्यभावविनिर्णयः ।
वेतालादिपरपर्य्यन्तं वीरभावं इतीरितम् ।
मद्यं मत्स्यं तथा मांसं मुद्रां मैथुनमेव च ।
श्मशानसाधनं भद्रे ! चितासाधनमेव च ।
एतत्ते कथितं सर्व्वं दिव्यवीरमतं प्रिये ! ।
दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने ! ।"
इति कालीविलासतन्त्रम् ।
नायकभेदः । यथा —
'यत्तु नायो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याभेदेन
तत्त्वया द्विपञ्चाशदधिकशतचतुष्टयं भेदा
भवन्ति । दिव्या इन्द्राण्यादयः । अदिव्या
मालत्यादयः । दिव्यादिव्या द्रौपद्यादय इति
वदन्ति तत्र तत्र अवस्थाभेदेनैव नायिकानां
भेदात् जातिभेदेन भेदस्वीकारे अनन्तनायिका
नामिव नायकानामप्यानन्त्यं स्यात् । यथा हि
इन्द्राण्यो दिव्या । अदिव्या मालत्यः ।
दिव्यादिव्या अर्ज्जुनाश्च ।' इति रसमञ्जरी ।
(भारतस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भारते ।
१ । २४ । ६ ।
'भरताद्भरती जज्ञे ततो दिव्याश्रयोऽभवत् ।
भारतस्य सुताः सप्त मध्याः ख्याता महीतले ।'")

दिव्यकुण्डः क्ली, (दिव्यं पुण्यप्रदत्वात् शुभदं कुण्ड
मिति कर्म्मधारयः ।) कामरूपे चोमकशैल
पूर्व्वभागस्थपुष्करिणीविशेषः । यथा —
'मदनस्य मदाशैले चोमको नाम नामतः ।
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वह्नि देवी व्यवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ।
एकञ्च पञ्चभिर्गन्धैर्गोनिभिः पञ्चपात्रकम् ।
शिला दर्शयेत् तत्र लिङ्गमेव हिमांशुका ।
तस्यैवपूर्व्वभागात्तु कान्ता नाम महानदी ।
दक्षिणं सागरं याति प्रथमा पीतदोषहा ।
दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तस्मात् पश्चिमगा तथा ।
यत्किंचित्काले स्नात्वा तु तां देवीं प्रपूजयेत् ।
दिव्यकुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं प्रियाम् ।
यः पूजयेन्महाभागः स योनौ न हि जायते ।"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ।

दिव्यगन्ध क्ली (दिव्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।)
लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः । (लवङ्गशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

दिव्यगन्धः पुं (दिव्यः गन्धो यस्य ।) गन्धकः ।
इति राजनिर्घण्टः । (गन्धकशब्देऽस्य विवृति
र्विज्ञेया ।)

दिव्यगन्धा स्त्री (दिव्यो गन्धोऽस्याः ।) स्थूलैला ।
महाचञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ।

दिव्यगायनः पुं (दिव्यः स्वर्गीयः गायनः ।)
गन्धर्व्वः । स्वर्गगायकः । इति शब्दरत्नावली ।

दिव्यचक्षुः [स्] त्रि (दिव्यमलौकिकं चक्षुर्यस्य ।)
ज्ञानचक्षुः । यथा नीलकण्ठस्तोत्रे ।
'नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे ।'
क्ली ज्ञानात्मकचक्षुः । यथा —
"न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ११ । ८ । "अतो
दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । * । (दिव्यं
स्वर्गीयं मनोज्ञं वा चक्षुः ।) स्वर्गीयचक्षुः ।
सुन्दरलोचनम् । उपचक्षुः । चशमा इति
भाषा । इति लोकप्रसिद्धम् । (पुं दिव्यं मनोज्ञं
चक्षुर्यस्य । यद्वा दिव्यं चक्षुर्ज्ञानमेव यस्मात् ।
तथाभूतस्य शुकसारणप्रभृतीनामवलोकितेश्वरस्य
सन्दर्शनहरणपरिज्ञानात् तथात्वम् ।) मर्कटः ।
इति शब्दमाला । सुगन्धभेदः । त्रि (दिव्ये
आकाशभूते चक्षुषी यस्य ।) अन्धः । (दिव्ये
सुन्दरे चक्षुषी यस्य ।) सुलोचनः । इति
मेदिनी । षे, १८ ।

दिव्यतेजाः, [स्] स्त्री, (दिव्यं स्वर्गीयं देवतुल्यं तेजो यस्याः। यस्याः सेवनेन दिव्यतेजोवत्तेजआधायकत्वात् तथात्वम्।) ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥ (दिव्यं तेजो यस्य। अलौकिकतेजस्के, त्रि॥)

दिव्यदोहदं, त्रि, (दिव्यं स्वर्गीयं दोहदम् अभिलाषो यत्र।) उपयाचितम्। देवदेयवस्तु। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा, हारावली। २१॥

"यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये।
उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः॥"

दिव्यपञ्चामृतं, क्ली, (पञ्चानां अमृतानां तत्तुल्यस्वादुगुणवद्द्रव्याणां समाहारः पञ्चामृतम्। दिव्यं पञ्चामृतमिति कर्म्मधारयः।) मिलितगव्याज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्कराद्रूपम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पः, पुं, (दिव्यं मनोरमं पुष्पं यस्य।) करवीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पा, स्त्री, (दिव्यानि मनोज्ञानि पुष्पाण्यस्याः।) महाद्रोणा। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पिका, स्त्री, (दिव्यपुष्प+संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लोहितवर्णार्कवृक्षः। इति रत्नमाला॥

दिव्ययमुना, स्त्री, (दिव्या यमुना तत्तुल्यफलप्रदत्वात्।) कामरूपे दमनिकाया नद्याः पूर्व्वभागस्थसरिद्विशेषः। यथा,—

"तस्या नद्याः पूर्व्वभागे गङ्गेव फलदायिनी।
माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः॥
तथा दमनिकायाश्च परं निर्व्वाणमाप्नुयात्।
ततः पूर्व्वं परा देवी नाम्ना सा सरिदुत्तमा॥
महती दिव्ययमुना यमुनावत् फलप्रदा।
दधियादिससम्भूता दधियोदधिगामिनी॥
तस्यान्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्॥"

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥

दिव्यरत्नं, क्ली, (दिव्यं चिन्तामात्रं तदर्थप्रदायकत्वादलौकिकं रत्नम्।) चिन्तामणिः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दिव्यरथः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अन्तरीक्षचरो वा रथः।) व्योमयानम्। देवविमानः। इति शब्दरत्नावली॥

दिव्यरसः, पुं, (दिव्यो रस इति नित्यकर्म्मधारयः।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यलता, स्त्री, (दिव्या वनभवा लता।) मूर्व्वालता। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यवस्त्रः, पुं, (दिव्यं वस्त्रमिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) सूर्य्यशोभा। इति शब्दरत्नावली॥ (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रमस्य।) सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि। (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रम्।) क्ली, सुन्दरवस्त्रम्। (दिवि भवम्। यत्। दिव्यं वस्त्रमिति कर्म्मधारयः।) दिविभववस्त्रम्॥

दिव्यसारः, पुं, (दिव्यो मनोज्ञः सारो यस्य।) शालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा। मनोज्ञत्वगुणवत्त्वात् दिव्येवेत्यर्थः।) धात्री। इति मेदिनी। ये, ३१॥ वन्ध्या कर्कोटकी। शतावरी। महामेदा। ब्राह्मी। सूक्ष्मपत्रिका। श्वेतदूर्व्वा। हरीतकी। मुरा। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा। यत्। ततष्टाप्।) नायिकाभेदः॥ (सा च इन्द्राण्यादिः॥)

दिव्यादिव्यः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अदिव्यश्च।) नायकभेदः॥ (स च अर्ज्जुनादिः॥)

दिव्यादिव्या, स्त्री, (दिव्या अदिव्या च।) नायिकाभेदः। अस्याः प्रमाणं दिव्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥ उपदेवीविशेषः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दिव्योदकं, क्ली, (दिव्यमान्तरीक्षमुदकम्।) आकाशजलम्। तत्पर्य्यायः। खवारि २ आकाशसलिलम् ३ व्योमोदकम् ४ अन्तरीक्षजलम् ५। अस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। पथ्यदत्वम्। परमरुच्यत्वम्। अखेदत्वम्। तृष्णाश्रममेघापहारकत्वम्। पात्रापेक्षिगुणत्वञ्च॥ अगस्त्योदयस्य तस्य गुणः। सर्व्वेषां देहिनां त्रिदोषजनकत्वम्। सद्योभूमिष्ठस्य तस्य गुणाः। कलुषत्वम्। दोषदायकत्वञ्च। चिरस्थितस्य गुणाः। लघुत्वम्। स्वच्छत्वम्। पथ्यत्वम्। स्वादुत्वम्। सुखावहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्योपपादुकाः, त्रि, (दिवि भवः। दिव+"द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्।" ४।२।१०१। इति यत्। उपपद्यते इति। उप+पद+"लषपतपदस्थेति।" ३।२।१५४। इति उकञ्। ततो दिव्यश्चासौ उपपादुकश्चेति।) देवता। इत्यमरः। ३।१।५०॥ ("मातृपित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते।" इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

दिव्यौघः, पुं, (दिव्यानां स्वर्गीयगुणानामोघः समूहो यत्र।) गुरुविशेषः। यथा, शक्तिरत्नाकरतन्त्रे।

"महादेवी महाकालस्त्रिपुरश्चैव भैरवः।
दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते॥"

अपि च।

"अथ तारागुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान्।
जटाकेशी व्योमकेशी नीलकण्ठो वृषध्वजः॥
दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स! ध्यात्वावहितो सदा॥"

अपि च।

"शृणु वत्स! महादेव! गुरून् दुर्गामनूद्भवान्।
परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः॥
कृष्णः कालः कलानाथो दिव्यौघा भैरवादिकाः॥"

इति तन्त्रसारः॥

दिश, औ ञ श ओचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) औ, अदिक्षत्। ञ श, दिशति दिशते। ओच इति उचिधर्थं समवायने इत्यस्य अलि रूपम्। धातूनामनेकार्थत्वादोच इह दानमाज्ञापनं वा। दिदेश कौतुकाय समज्जमेवेति रघुः। कथनेऽप्ययम्। धर्म्मं दिशति दैशिकः। इति दुर्गादासः॥

दिशा, स्त्री, (दिश्+टाप्।) दिक्। इति व्याकरणम्॥ (यथा महाभारते। ४।५३।१६।

"अत्र मध्ये यथाकोऽस्य रक्षयस्मिन्गतो जनः।
दिशासु च तथा राजन्! न संख्याताः शरासाद॥")

दिशाः, [स्] स्त्री, (दिशतीति। दिश+बाहुलकात् असुन्।) दिक्। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

दिश्यं, त्रि, (दिशि भवमिति। दिश्+"दिगादिभ्यो यत्" ४।३।५४। इति यत्।) दिग्भववस्तु। इत्यमरः। १।३।२॥

दिष्टं, क्ली, (दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति। दिश्+"क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्।" ३।३।१७४। इति क्तः।) भाग्यम्। इत्यमरः। १।४।२८॥ (यथा, महाभारते। १४।५३।१६।

"ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्व्वे समुतबान्धवाः।
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा॥"

दिश्+कर्म्मणि क्तः।) उपदिष्टे, त्रि। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कथिते च। यथा, भट्टौ। २।३२।

"गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
रामोऽपि मायाचनमक्षपुष्णः॥")

दिष्टः, पुं, (दिशतीति। दिश्+संज्ञायां क्तः।) कालः। इत्यमरः। १।४।१॥ (वैवस्वतमनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, भागवते। ८।१३।२।

"नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते॥")

दारुहरिद्रा। इति शब्दमाला॥

दिष्टान्तः, पुं, (दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यत्र।) मरणम्। इत्यमरः। २।८।११६॥ (यथा, महाभारते। १।५८।२७।

"भोजयित्वा तु सुजनान् सर्व्वसत्त्वाद्दिजोत्तमः।
जगाम काले धर्म्मात्मा दिष्टान्तं पुत्त्रपौत्त्रवान्॥")

दिष्टिः, स्त्री, (दिश्+क्तिन् संज्ञायां क्तिच् वा।) हर्षः। परिमाणम्। इति मेदिनी। टे, १८॥

दिष्ट्या, व, (दिशतीति सम्पदादित्वात् भावे क्विप् दिशम्। देशनं स्त्यायति। स्त्यै+क्विप्। षत्वम्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् सम्प्रसारणं न। यद्वा, दिशतीति। दिश्+"अघ्न्यादिभ्यश्चेति।" यक्प्रत्ययेन साधुः।) आनन्दः। इत्यमरः। ३।४।१०॥ भाग्येन। यथा,—

"दिष्ट्याम्ब! ते कुक्षिगतः परः पुमान्॥"

इति श्रीभागवतम्॥

दिष्णुः, त्रि, (ददातीति। दा+बाहुलकात् गिष्णु।) दाता। इत्युणादिकोषः॥

दिह, ल ञ औ लिपि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-उभं-अकं-सकं च-अनिट्।) दिह उपचये इति प्राञ्चः। उपचयो वृद्धिसंस्कारश्च। ल ञ, देग्धि दिग्धे देहः प्रतिदिनमुपचितः स्यादित्यर्थः। देग्धि सौधं सुधया लेपकः। उपचितं करोतीत्यर्थः। औ, अधिक्षत् इति दुर्गादासः॥

दी, ङ ङ क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, दीनः । ङ य, दीयते । इति दुर्गादासः ॥

दीक्ष ङ मौण्ड्ये । इज्यायाम् । व्रतादेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सकं मौण्ड्ये अकं-सकं-सेट् ।) मौण्ड्यं मुण्डनसम्बन्धिभावः । इज्या यजनम् । व्रतादेशो नियमव्रताद्युपदेशः । ङ दीक्षते बटुर्मुण्डितमस्तकः स्यादित्यर्थः । साधवः क्रतुं यजन्तीत्यर्थः । दीक्षते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः । दीक्षते शिष्यं गुरुर्व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । दीक्षते पुत्रं पिता उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

दीक्षणीयेष्टि, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः ।) यज्ञविशेषः । तत्पर्य्यायः । सौमिकी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४८० ॥

दीक्षा स्त्री, (दीक्ष + भावे अ । स्त्रियां टाप् ।) यजनम् । पूजनम् । इत्यमरः ॥ व्रतसंग्रहः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४८७ ॥ गुरुमुखात् मन्त्रग्रहणम् । (यथा, तन्त्रसारधृतयामले ।

"ददाति शिवतां यस्मात् क्षिणुयात् पापसञ्चयान् । तेन दीक्षेति विख्याता मुनिभिस्तन्त्रपारगैः ॥")

यथाच —

"दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य सङ्क्षयम् । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ दिव्यभावं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य सङ्क्षयम् । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ तस्याः प्रथमं तत्र लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥'

इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ योगिनीतन्त्रे ।

'पितृमन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च । सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥"

रुद्रयामले ।

"न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् । न पुत्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥ सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् । शक्तित्वेन वरारोहे न च सा जननी भवेत् ॥"

तथा तन्त्रान्तरमपि ज्ञेयम् ।

"यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः । विविक्ताश्रमिणो दीक्षा न सा कल्याणदायिका ॥"

इत्यादिनिषिद्धवचनान्यत्र मन्त्रं न गृह्णीयात् । इति तु सिद्धेतरविषयम् । सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति वचनात् ॥ * ॥ शक्तियामले ।

"तीर्थाभावेऽपरो मन्त्रो भावयन् शुभमाश्विने । निष्ठितो यदि भवेत् गुरुः स्यादीक्षितो ऽपि च ॥"

सिद्धसारे ।

'यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये । तदैव तां दीक्षेत् त्यक्त्वा गुरुविचारणम् ॥"

मत्स्यसूक्ते ।

'प्रमादाच्च तथाज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरन् । प्रायश्चित्तं तत कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत् ॥"

पितुर्दीक्षानिषेधः । मातामहादीनामपि । प्रायश्चित्तञ्च अयुतगायत्रीजपः । सर्व्वत्र तथा दर्शनात् । तथा च श्रुतः ।

'इत्यभावयतश्चैव सर्व्वत्रैव प्रयाणिनी ।"

ग्रन्थान्तरेऽपि ।

"मनुर्विरच्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते ।"

मन्त्रसारे ।

निर्व्विघ्नश्च पितुर्मन्त्रं शैव शाक्ते न दुष्यति ।"

इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् । योगिनीतन्त्रे ब्रह्मादिविद्यामधिकृत्य दीक्षाविधानात् । यद्वा शाक्ते तारादिविद्यायां मन्त्रसंहितायां तथा प्रतिपादनात् । तथा च ।

"असदृशतरदृढसाधकतमाभावे-
ऽवति यदि मनुष्यो गुरुर्व्वशीलचिराय ।
कथमपि मनुमन्तं प्राप्य शिष्यं परस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात् ॥" इति ।

महातीर्थे उपरागे सति सर्व्वत्र न दोषः । तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य ।

"साधु पृष्टं त्वया भद्र । वक्ष्यामि सकलं तव । ब्रह्मणा कथितं पूर्व्वं वशिष्ठाय महात्मने ॥ वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मनुपित्रे ददौ स्वयम् । प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः ॥ कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्य्यपर्व्वणि दत्तवान् ॥"

इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्यम् ॥ * ॥ योगिनीतन्त्रे ।

"निर्व्विघ्नश्च पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च । अन्यस्य स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति ॥"

मत्तु ।

"साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया । सर्व्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥ गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्ज्जिता । स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा स्मृता ॥"

इदन्तु गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवीतन्त्रे ।

"स्वोपास्योपदेशं तु न कुर्य्याद्गुरुचिन्तनम् ।"

मातुरिष्टपालितत्वगुणं अनुमानिति शुभफलद मित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं वा । वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्वाधिकारपरम् । एकवाक्यत्वात् ॥ दीक्षायां विधवादीनामधिकारं निषेधयति कुलार्णवे ।

"विधवाया गृहाद्विप्रात् कन्यायाः पितुराज्ञया । नाधिकारः सभायाया आज्ञया भर्त्तुराज्ञया ॥"

योगिनीतन्त्रे ।

'स्वप्नलब्धे तु कलशे गुरोः प्राणं निवेशयेत् । वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं शुभम् ॥ ततः शुद्धिमवाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत् ॥"

इदन्तु मन्त्रकोषात् लब्धमन्त्रादिव ग्राह्यम् । स्वप्ने तु नियमो न चास्ति नारदवचनात् ॥ * ॥ तथा विद्याधिकाराभ्युपगमवाक्यम् ।

'मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकुरुमध्याः । अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः ॥

गौडाः, शाल्वोद्भवाः, सौराः मागधाः, केरलास्तथा । कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥ कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा । कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमाः स्मृताः ॥" ॥

तथा ।

"वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके । शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामीति संश्रयः ॥ दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं निरूप्यते ।

"दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य सङ्क्षयम् । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥"

मन्त्रलक्षणमाह । पिङ्गलामते ।

"मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात् । यतः करोति संसिद्धौ मन्त्र इत्युच्यते ततः ॥"

अन्यच्च ।

"मननात्त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।"

सर्व्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् । तथा च ।

"दीक्षामूलं जपं सर्व्वं दीक्षामूलं परं तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन् ॥ अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥ देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥ अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकात् ॥ ग्रन्थे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः । मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते ॥ नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः ॥"

मन्त्रसूक्ते ।

"अदीक्षितानां सर्व्वेषां दीर्घं भवतु वरानने ! । अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्मृतम् ॥ तत्कृतं तस्य वा श्राद्धं सर्व्वं याति ह्यधोगतिम् ॥"

शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह ।

"प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्व्वथा । आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाजपमन्त्रकम् ॥ स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥"

श्रुतिरपि । "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रौ यदि जानीयातां स मृतोऽधो गच्छति ।" इति ॥ * ॥ निषेधमाह वाराहीये ।

"गोपालस्य मनुर्देयो मध्यमस्यापि नान्यथा । तत्पत्न्याश्चापि सुभगे तदग्रजमनुस्तथा ॥ सर्व्वे मन्त्राधिकारी स्यादन्यथा पापभाग्भवेत् ॥"

इति ॥ * ॥ गोविन्दवृन्दावने ।

"कान्तिमतस्य मरणे शिष्यस्य न च शुध्यति ॥"

नवरत्ने ।

"सर्व्वासामपि दीक्षाणां शुद्धिः सकलाक्षिणाम् । आविर्भावात् भवत्येव प्रायश्चित्तञ्च भास्वत् ॥"

तथा।
"उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः।
क्षणात् दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता।"
यामले।
"आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः।
न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः॥"
अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्व्वकर्माणि साधयेत्।*। तत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षेत। तथा च सारदायाम्।
"स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून्॥"
तथा वाराहीये।
"ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत्॥"
इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम्। तथा च।
"धनिमन्त्रं न गृह्णीयात् अकुलञ्च तथैव च।"
इत्यादिदर्शनात् तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात् प्रथमं तन्निरूप्यते॥*॥ तत्र सिद्धसारस्वते।
"नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
मालामन्त्रस्तु वाराहीये।
"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च।
एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
तथा एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति!।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
तथा मुण्डमालातन्त्रे।
"काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा॥
बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः॥"
मालिनीविजये।
"अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले।
दोषजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्व्वा हि फलैः सह॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः॥
कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी शैलवासिनी।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः॥"
चामुण्डातन्त्रे।
"कलौ काली तथा तारा भैरवी छिन्नमस्तका।
त्रिकूटा त्रिपुटा दुर्गा तथा महिषमर्द्दिनी॥
कात्यायनी च चामुण्डा महाविद्याः प्रकीर्त्तिताः।
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा॥
कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः॥
नास्ति किञ्चिन्महादेवि! दुःखसाध्यं कथञ्चन॥"
इत्यादिवचनादेषु विचारो नास्ति। वस्तुतस्तु इदं प्रशंसापरम्। सर्व्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम्। दुरदृष्टवशात् कदाचिदेरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ प्राप्तस्य तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात्।" इति तु साम्प्रदायिकाः॥*॥ अत्र कुलाकुलचक्रम्। राशिचक्रम्। नक्षत्रचक्रम्। अकथहचक्रम्। अकडमचक्रम्। ऋणिधनिचक्रम्। एतानि चक्रशब्दे तत्तच्छब्दे च द्रष्टव्यानि॥*॥

अथ दीक्षाकालनियमः।

"मन्त्रारम्भस्तु चैत्रे स्यात् समस्तपुरुषार्थदः।
वैशाखे रत्नलाभः स्यात् ज्यैष्ठे तु मरणं भवेत्।
आषाढ़े बन्धुनाशः स्यात् पूर्णायुः श्रावणे भवेत्।
प्रजानाशो भवेद्भाद्रे आश्विने रत्नसञ्चयः॥
कार्त्तिके मन्त्रसिद्धिः स्यात् मार्गशीर्षे तु तद्भवेत्।
पौषे तु शत्रुपीड़ा स्यात् माघे मेधाविवर्द्धनम्॥
फाल्गुने सर्व्वकामाः स्युर्मलमासं विवर्ज्जयेत्॥"
चैत्र इति गोपालविषयम्। गौतमयुक्तत्वात्। मधुमासे भवेद्दीक्षा दुःखाय मरणाय चेति वचनान्नान्यत्र। तथा,—
"ज्यैष्ठे स्वल्पप्रदा विद्या आषाढ़े सुखसम्पदः।"
इति योगिनीहृदयादाषाढ़े श्रीविद्यायां न दोषः। अत्र च मासः सौर एव। सौरे मासि शुभा दीक्षा न चान्द्रे न च तारके। इति गौतमीयात् ५ अध्यायात्॥
वैशम्पायनसंहितायाम्।
"मन्त्रस्यारम्भणं मेषे धनधान्यप्रदं भवेत्।
वृषे मरणमाप्नोति मिथुने पुत्रनाशनम्॥
कर्कटे सर्व्वसिद्धिः स्यात् सिंहे मेधाविनाशनम्।
कन्यालक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्व्वसिद्धयः॥
वृश्चिके स्वर्णलाभः स्यात् धनुर्मानविनाशनम्।
मकरः पुण्यदः प्रोक्तः कुम्भो धनसमृद्धिदः॥
मीनो दुःखप्रदो नित्यं एवं मासविधिक्रमः॥"
प्रतिप्रसवमाह। रुद्रयामले।
"कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा गुरवर्य्या प्रशस्यते॥"

अथ वारनियमः।

"रविवारे भवेद्वित्तं सोमे शान्तिर्भवेत् किल।
आयुरङ्गारके हन्ति तत्र दीक्षां विवर्ज्जयेत्॥
बुधे सौन्दर्य्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात्तु बृहस्पतौ।
शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे॥"

अथ तिथिनिर्णयः।

आगमकल्पद्रुमे।
"प्रतिपदि कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरी मता।
द्वितीयायां भवेज्ज्ञानं तृतीयायां शुचिर्भवेत्॥
चतुर्थ्यां वित्तनाशः स्यात् पञ्चम्यां बुद्धिवर्द्धनम्॥
षष्ठ्यां ज्ञानक्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने॥
अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यात् नवम्यां वपुषः क्षयः।
दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां शुचिर्भवेत्॥
द्वादश्यां सर्व्वसिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां दरिद्रता।
तिर्य्यग्योनिश्चतुर्द्दश्यां हानिर्मासावसानके॥
पक्षान्ते धर्म्मवृद्धिः स्यात् अस्वाध्यायं विवर्ज्जयेत्।
सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घोषभूकम्पोल्कानिपातने॥
एतान्यन्यांश्च दिवसान् श्रुत्युक्तान् परिवर्ज्जयेत्।
द्वितीया पञ्चमी चैव षष्ठी चैव विशेषतः॥
द्वादश्यामपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्यामथापि वा॥"
इति यत् त्रयोदशी विधानं तद्विष्णुविषयं रामार्च्चनचन्द्रिकादृष्टत्वात्।
"पञ्चमी सप्तमी षष्ठी द्वितीया पूर्णिमा सिता।
त्रयोदशी तु दशमी प्रशस्ता सर्व्वकामदा॥"
इति सनत्कुमारवचनाच्च॥*॥
शिवविषये सप्तम्योर्निषेधमाह।
"शुक्लपक्षस्य दशमी नवमी च विशेषतः।
निन्द्या सदैव षष्ठी स्यादिति शैवागमान्तरे॥"

अथ नक्षत्रनिर्णयः।

"अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरणं ध्रुवम्।
कृत्तिकायां भवेद्दुःखी रोहिण्यां वाक्पतिर्भवेत्॥
मृगशीर्षे सुखावाप्तिरार्द्रायां बन्धुनाशनम्।
पुनर्व्वसौ धनाढ्यः स्यात् पुष्ये शत्रुविनाशनम्॥
आश्लेषायां भवेन्मृत्युर्मघायां दुःखमोचनम्।
सौन्दर्य्यं पूर्व्वफल्गुन्यां प्राप्नोति च न संशयः॥
ज्ञानञ्चोत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च धनी भवेत्।
चित्रायां ज्ञानसिद्धिः स्यात् स्वात्यां शत्रुविनाशनम्॥
विशाखायां सुखञ्चानुराधायां बन्धुवर्द्धनम्।
ज्येष्ठायां सुतहानिः स्यात् मूलायां कीर्त्तिवर्द्धनम्।
पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़े भवेतां कीर्त्तिदायिके।
श्रवणायां भवेद्दुःखी धनिष्ठायां दरिद्रता॥
बुद्धिः शतभिषायां स्यात् पूर्व्वभाद्रे सुखी भवेत्।
सौख्यं चोत्तरभाद्रे च रेवत्यां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥"
आर्द्राकृत्तिकयोर्निषेधस्तु शिवशक्तीतरविषये।
तथा च।
"नार्द्रायां कृत्तिकायाञ्च मन्त्रारम्भः प्रशस्यते।
यदीशस्य शशाङ्कोर्वा मन्त्रारम्भो यथाक्रमम्॥"
तन्त्रान्तरे।
"अश्विनीभरणीस्वातीविशाखाहस्तभेषु च।
ज्येष्ठोत्तरात्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम्॥"
इति ज्येष्ठाभरण्योर्यद्विधानं तद्रामविषयमगस्त्यसंहितोक्तत्वात्॥ १॥

अथ योगादिनिर्णयो विश्वसारे।

"शुभः सिद्धस्तथायुष्मान् ध्रुवयोगस्ततः परम्।
प्रीतिः सौभाग्ययोगश्च वृद्धियोगस्ततः परम्॥
हर्षणश्च तथा योगः सर्व्वमन्त्रशुभावहः॥"
रत्नावल्याम्।
"योगश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः।
वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्म्मा च साध्यः शुक्लश्च हर्षणः॥
वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्म इन्द्रश्च षोड़श॥"

अथ करणनिर्णयः।

"ववबालवकौलवतैतिलगरवणिजस्तदनन्तरम्।
करणानि शुभान्येव सर्व्वतन्त्रेषु भाविनि!॥"

अथ लग्ननिर्णयः।

"वृषे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाख्यलग्नके।
चन्द्रताराबलोपेते च कुर्य्याद्दीक्षाप्रवर्त्तनम्॥"

तथा,—
"स्थिरलग्नं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं शुभम्।
द्विःस्वभावगतं लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते॥"
अगस्त्यसंहितायाम्।
"त्रिषडायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः।
दीक्षायान्तु शुभाः सर्व्वे बलस्थाः सर्व्वनायकाः॥"

अथ पक्षनियमः।

"शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णेऽप्यापञ्चमाद्दिनात्।
निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो मुनिभिर्मतः॥"
रत्नावल्याम्।
"षष्ठी भाद्रपदे श्वेते तथा कृष्णचतुर्द्दशी।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला तृतीयिका॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्द्दशी॥
वैशाखे चाक्षया चैव ज्यैष्ठे दशहरा तिथिः।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी॥
एतानि देवपर्व्वाणि तीर्थकोटिफलं लभेत्।
अत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या न मासञ्च परीक्षयेत्॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम्।
न योगकरणञ्चैव शङ्करस्य च भाषितम्॥"
अन्यच्च तत्रैव।
"चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखैकादशी सिता।
ज्यैष्ठे चतुर्द्दशी कृष्णा आषाढे नागपञ्चमी॥
श्रावणैकादशी भाद्रे रोहिणीसहिताष्टमी।
आश्विने च महापुण्या महाष्टम्यप्यभीष्टदा॥
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा।
षष्ठी चतुर्द्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता॥
फाल्गुने च सिता षष्ठी चेति कालविनिर्णयः॥"
योगिनीतन्त्रे।
"अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
रविसंक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि!॥
मन्वन्तरासु सर्व्वासु महापूजादिने तथा।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्द्दश्यष्टमी तथा॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षाग्रहणकर्म्मणि॥"
इत्यादिवचनात् चतुर्द्दश्यष्टमीति शक्तिविषयम्।
चतुर्थीति गणेशविषयम्। तत्तत्कल्पोक्तत्वात्।
"निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा।
सूर्य्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले॥
विशेषतो महादेवि! दीक्षाग्रहणकर्म्मणि।
तत्र यद्यत् कृतं मन्त्रमनन्तफलदं भवेत्॥
रविसंक्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा।
तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन॥
रविसंक्रमणे चैव मासदग्धेऽपि न भवेत्।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि॥"
एवं चन्द्रग्रहणेऽपि। तथा रुद्रयामले।
"न कुर्य्यात् सात्त्विकीं दीक्षां सुपरत्ने विभावसौ।
न कुर्य्याद्रैन्दवीं तां तु यदि चन्द्रमसो ग्रहः॥"
एतच्च गोपालमन्त्रेतरविषयम्।
"कार्य्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।"

इति गौतमीयात्।

"सूर्य्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत्।"

इति शारदातिलकात्॥ ● ॥

तारादौ तु विशेषो यथा,—
"दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः।
कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे लग्ने शुभे दिने॥
पूर्व्वभाद्रपदा युक्ते मित्रताराादिसंयुते।
अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते॥
जानीयाच्छोभनं कालं मङ्गलं ग्रहणं प्रति।
इषे चैव विशेषेण कार्त्तिके च विशेषतः॥"
यामले।
"श्रीपरा कालिकीविद्यानि लोपो दीर्गेश्च यो मनुः।
सूर्य्यस्योपप्लवे लब्धो मुक्तिमुक्तिफलप्रदः॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्द्दशी।
सप्तमी रविवारे च सूर्य्यपर्व्वशतैः समा॥"
कुलार्णवे।
"सप्तमी रविवारे च सोमे दर्शस्तथैव च।
चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च बृहस्पतौ॥
देवपर्व्वसमा ज्ञेयास्तासु दीक्षां समाचरेत्॥"
यामले।
"पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत्॥"
विष्णुयामले।
"देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः।
कृता तासु बुधैर्दीक्षा सर्व्वाभीष्टफलप्रदा॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी।
तत्रापि शारदी दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे॥
तत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या मासर्क्षादीन् शोधयेत्॥"
तथा।
"बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत्॥
अशोकाख्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा।
तथैव वाध्यवालये यत्र स्यात्तिथिरष्टमी॥
गुरोराज्ञानुरूपेण दीक्षा कार्य्या विशेषतः॥"
समयाचारतन्त्रे।
"युगाद्यायां जन्मदिने विवाहदिवसे तथा।
विषुवायनयोर्द्वन्द्वे नैव किञ्चिद्विचारयेत्॥"
तथा,—
"शिष्यानाहूय गुरुणा कृपया दीयते यदा।
तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन॥
सर्व्वे वारा ग्रहाः सर्व्वे नक्षत्राणि च राशयः।
यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्व्वे शुभावहाः॥"
सारसंग्रहे योगिनीतन्त्रे च।
"शङ्करे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्व्वते॥
चट्टले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च।
न गृह्णीयात्ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्व्वति!॥"
वाराहीतन्त्रे।
"शुक्रोऽस्तो यदि वा शुक्रो गुर्व्वादित्यौ भवेद्यदि।
मेषस्थितकस्थितेषु तदा दीक्षा न विद्यते॥"●॥
महाविद्यासु सर्व्वासु कालादिविचारो नास्ति।
तदुक्तं मुण्डमालातन्त्रे।
"कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।"
अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रष्टव्यः। पुर-
श्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। कलावतीदीक्षा कला-
वतीशब्दे द्रष्टव्या।

अथ पञ्चायतनीदीक्षा। यामले।
"भवानीञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां पार्व्वतीनाथं नैरृत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां तपनञ्चैव पूजाक्रम उदाहृतः।
यदा तु मध्ये गोविन्दं ऐशान्यां शङ्करं यजेत्॥
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां तपनं तथा।
वायव्यामम्बिकाञ्चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम्॥
शङ्करञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां तपनञ्चैव नैरृत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां पार्व्वतीञ्चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम्।
आदित्यञ्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत्।
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां केशवं यजेत्॥
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम्॥
गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत्।
आग्नेय्यामीश्वरञ्चैव नैरृत्यां तपनं तथा॥
वायव्यामीश्वरीञ्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम्।
स्वस्थानवर्ज्जिता ह्येता दुःखशोकभयप्रदाः॥"
तथा च गणेशविमर्शिन्याम्।
"शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे
भास्यो नागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः

स्थापिताः।

देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे
नार्य्यः शङ्करभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते

हानिदाः॥"

रामार्च्चनचन्द्रिकायां गौतमीये च।
"यदा तु मध्ये गोविन्दं आग्नेय्यां गणनायकम्।
नैरृत्यां हंसमभ्यर्च्य वायव्यामर्च्चयेच्छिवाम्॥
ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलाप्तये॥" इति।
यदङ्गदेवताया पूजने आग्नेय्यादौ गणेशादि
पूजनमुक्तं तद्रामगोपालविषयमिति केचित्।
वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः॥ एतेषां
पूजनन्तु गौतमीये।
"गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य षडङ्गार्च्चनमेव च।
विशेषतो जपेन्मन्त्रं नमस्कृत्य समापयेत्॥"●॥
अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम्।
तथा च सनत्कुमारतन्त्रे।
"पीठस्यार्च्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिष्ठा तथा
आवाहन निजमुद्रिकाविरचनं ध्यानं प्रभोः

पूजनम्।"

यत्तु देवे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्च्चयेत्।
तत्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम्॥ ● ॥
यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलार्णवे।
"एकपीठे पृथक्पूजां विना यस्तु करोति च।
अङ्गाङ्गित्वं परित्यज्य देवताशापमाप्नुयात्॥"
एवञ्च।
"आवाह्य देवतामन्यामर्च्चयेदन्यदेवताम्।
उभाभ्यां लभते शापं मन्त्री नरकदुर्गतिम्॥"
महेशदत्तातिरिक्तविषयम्॥ ● ॥
सर्व्वेशामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति।
तथा च,
"सिद्धादिशोधनं नैषां अङ्गत्वे सति राघवः॥"
स्मार्त्तादौ तु पञ्चायतनाभावः।

तथा च रुद्रयामले ।
"श्यामायां भैरवीताराछिन्नमस्तासु भैरवे ।
महाघोषे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं नेष्यते बुधैः ॥
उपविद्यासु सर्व्वासु षट्कर्म्मादिषु साधने ।
नात्र दीक्षाद्यपेक्षास्ति नात्राङ्गादिप्रपूजनम् ॥"
तन्त्रसारे ।
"उपविद्यासु सर्व्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्त्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥" ५ ॥
अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।
"सुकृते सर्व्वतोभद्रे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्च्चितं वस्त्रसंयुतम् ॥
सर्व्वौषधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवार्च्चनं कृत्वा जुहेदष्टोत्तरं शतम् ॥"
पञ्चपल्लवमिति । पनसाम्राश्वत्थवटवकुलानि ।
तथा च वाशिष्ठे ।
"पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्तं मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥" ६ ॥
नवरत्नमिति ।
"मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।
पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात् ॥" ७ ॥
निबन्धे ।
"शिष्यं सलङ्कृतं वेद्यामुपासिमुपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः शान्तिकुम्भजलैस्तथा ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥"
अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।
"अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
समोऽस्त्वित्यघातान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्च्चयेद्गुरुम् ॥"
यद्वा दीक्षान्तरम् । शक्तमभ्यर्च्य साधकं तदनु-
नादष्टवारं मूलेन शिरसि करं निधाय चाष्टौ
वारान् कर्णे जपेत् । तथा च ।
"तत्राप्यशक्तः कश्चिदेकमभ्यर्च्य साधकम् ।
तदनुनाभिषिच्याष्टवारं मूलेन केवलम् ॥
निधायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः ॥"
इति सङ्क्षेपदीक्षा ॥
उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥"
विश्वसारे ।
"महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्त्तव्या उपदेशः कलौ युगे ॥"
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ।

दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अवभृथः । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ "प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः समाप्तको योऽपरो यज्ञो न्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिज्ञार्थं क्रियते सोऽवभृथ उच्यते । अवबीनं बिभर्त्ति पोषयतीति नाम्नीति थक् । यज्ञावशेषे स्नाने चावभृथः । यज्ञावशेषे स्नानं यत् तदेवावभृथं विदुरिति त्रिकाण्डशेषः ॥ यज्ञान्ते समवभृथाभिषेकपूत मति रघुः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दीक्षितः, त्रि, (दीक्ष + कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा सञ्जाता अस्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोमवति दीक्षितः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ "स व्रती सोमपानवति अध्वरे यजमानः सन् दीक्षित उच्यते । अन्यत्राप्युपचारात् । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ १ ॥ गुरुमुखाद्गृहीतमन्त्रः । यथा,—
"अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ २ ॥
काम्पिल्यनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मणः । यथा,
"आसीत् काम्पिल्यनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदी स्वाचारचञ्चुरः ।
राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कीर्त्तिभाजनः ॥
अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः ॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धवत्यलकावर्णनं नाम १३ अध्यायः ॥ ३ ॥ (स्वीकृतदीक्षः । यथा, महाभारते । २ । ७३ । १ ।
"ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥")

दीक्षिता, [ऋ] पुं, (दीक्ष + "सूददीपदीक्षश्च ।" ३।२।१५३ । इति युचं बाधित्वा शीलार्थे तृन् ।) सोमयाजी । इति केचित् ॥ दीक्षाविशिष्टः । दीक्षयतीति कर्त्तरि तृच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दीक्षितायनी, स्त्री, (दीक्षितः स्वनामख्यातब्राह्मण एव अयनं गतिर्यस्याः । स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काम्पिल्यनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी । यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।
"महापतिव्रतां सम्यक् पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि ! कुत्रासि क्व ते गुणनिधिः सुतः ॥
अथ तिष्ठतु किन्तेन क्व सा मम शुभोर्म्मिका ।
अङ्गोद्वर्त्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलिका कृता ॥
नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे ।
इति श्रुत्वाथ तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥"

दीदिविः, पुं स्त्री, (दीव्यन्त्यनेनेति । दिव + "दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।" उणां । ४ । ५५ । इति क्विन् अभ्यासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ (दिव्यतीति क्विन् ।) बृहस्पतौ, पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (स्वर्गे भक्ष्ये च । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

दीदिविः, त्रि, (दिव + क्विन् ।) उदितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुनःपुनर्द्योतकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । ८ ॥
"राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ॥"
"दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दीधितिः, स्त्री, (दीधीते दीप्यते इति । दीधी + संज्ञायां क्तिन् । इट् । "अग्रहादीनाम् ।" इति वार्त्तिकवचनात् "यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।" ७।४।५३ । इति अन्त्यस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । २२ ।
"पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेः-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥")

दीधी, ङ ङ लु च देवने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दीर्घमध्यः । ङ वैदिकः । ङ लु, दीधीते । च, अदीधयुः । बहुलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे अजुसिद्धेरिति अन् उस् गुणस्याभावमिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीनं, क्ली, (दीयते स्म इति । दी + क्तः । ततः निष्ठातस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरमादिकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीनः, त्रि, (दीयते स्मेति । ओ दीङ् क्षये + "गत्यर्थाकर्म्मकेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः । यद्वा, दी + "इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ।" उणां । ३ । २ । इति नक् ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ (यथा, मनौ । ९ । २३८ ।
"चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ॥")
भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः । यथा, रघुः । २ । २५ ।
"सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥").

दीना, स्त्री, (दीन + टाप् । सततं भीतभीतेव दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) मूषिकस्त्री । इति मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी + "दीङो नुट् च ।" उणां । ३ । १४० । इति आरन् नुट् च ।) स्वर्णभूषा । मुद्रा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । १३६ ।
"अथ प्रातर्यावदेव पश्यति तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान् ॥") निष्कपरिमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ सुवर्णकर्षद्वयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सम्यग्व्यवहारार्थं मानवस्तु । लौकिकः । द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं काञ्चनम् । इति भरतः ॥

दीप, ई ङ य ऋ दीप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दीपनमुज्ज्वलीभावः । ई, दीप्तः । ङ य, दीप्यते निशि चन्द्रमाः । ऋ, अदीदिपत् अदिदीपत् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा स्वं परञ्चेति । दीप् दीपि वा + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) वर्त्तिस्थज्वलदग्निशिखा । तत्पर्य्यायः । प्रदीपः २ स्नेहाशः ३ दीपकः ४ कज्जलध्वजः ५ शिखातरुः ६ गृहमणिः

ध्वान्तशत्रुः ८ दशेन्धनः ९ दीपालिकः १० दोषास्यः ११ नयनोत्सवः १२। इति शब्द-रत्नावली॥ (यथा, मनौ। ४।२२९।
'वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्॥')
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
"घृतं तैलञ्च दीपार्थे स्नेहानन्यानि वर्ज्जयेत्।"
इत्यादि वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः॥
अन्यच्च।
'पुरश्चरणकृत्यञ्च दीपं शृणु च भैरव।।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः॥
चतुर्व्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् श्रिये॥'
इत्युपक्रम्य —
"घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः।
सार्षपः फलनिर्य्यासजातो वा राजिकोद्भवः॥
दधिजश्चान्नजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः।
पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा॥
शणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः॥*॥
तैजसं दारवं लौहं माणिक्यं नारिकेलजम्।
तृणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते॥*॥
दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव।।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन॥
सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा।
दीपं दद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योऽपि च भैरव।।
कुर्व्वन्तः पृथिवीतापं यो दीपमुत्सृजेन्नरः।
स तापतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः॥
सुदृढवर्त्तिसंस्नेहपात्रेऽभग्ने सुदर्शने।
वृक्षग्रे वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात्।
न स दीप इति ख्यातो ओघवह्निस्तु स स्मृतः॥
नेत्राह्लादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्ज्जितः।
सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये।
दीपवृक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहप्रपूरिते॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्ताग्रं तु चारुदीप्तः प्रदीपकः।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र। सर्व्वतुष्टिप्रदायकः॥
वृक्षेण वर्ज्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः॥
शाणं वा बादरं वाक्षं जीर्णं मलिनमेव वा।
उपयुक्तन्तु नो दद्यात् वर्त्तिकार्थन्तु साधकः॥
उपादद्यान्नूतनमेव सततं श्रीविवृद्धये॥*॥
कौषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थे न चाददेत्।
न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहान् घृतादिकान्॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत्।
वसामज्जास्थिनिर्य्यासैः स्नेहैः प्राण्यङ्गसम्भवैः॥
प्रदीपं नैव कुर्य्यात्तु कृत्वा पङ्के विषीदति।
अस्थिपात्रेऽथवा गव्ये दुर्गन्धाद्युपवर्त्तिनि॥
नैव दीपः प्रदातव्यो विबुधः श्रीविवृद्धये।
नैव निर्व्वापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः॥
मन्त्रं संकल्पितं देवार्थमुपकल्पितम्।
न हरेज्ज्वालनं दीपं तथा लोभादिना नरः॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत्।
उद्दीप्तदीपप्रान्तं काष्ठकाष्ठसमुद्भवम्॥
विनेयोद्भवमेवाथ दीपाभावे निवेदयेत्।
उल्मुकं नैव दीपार्थे कदाचिदपि चोत्सृजेत्॥
प्रसन्नार्थन्तु न स्यादुपचाराद्धि कृतम्।
एवं वां कथितो दीपो धूपश्च ग्रहण सुतौ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥
आर्द्रे वस्त्रवर्त्तियुक्तदीपनिषेधो यथा —
'दीपं वर्ज्जयेत् वस्त्रवर्त्त्या प्रयत्नः तैलमेव च।"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः॥
कार्त्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
'शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके च हरि-
प्रिय।।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत्॥
सूर्य्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तदूर्ज्जे दीपदानतः॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः।
ज्वालयेन्मुनिशार्दूल। अश्वमेधेन तस्य किम्॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम्।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः॥
तावद्गर्ज्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् मुनि-
सत्तम।।
यावत् कार्त्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत्॥
तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले।
यावत्तु ज्वलते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता महामुने।।
भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्तु सुता भुवि॥
कार्त्तिके दीपदानैर्ये तोषयिष्यन्ति केशवम्।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सर्व्वरता गुणे।
दीपदानं कार्त्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम्॥
गयायां पिण्डदानेन कृतं न प्रीणनं सुते।
येनापि कार्त्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः।
कार्त्तिके तैर्मुनिश्रेष्ठ। नरकादुद्धृता वयम्॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्द्दन।।
व्रतं सम्पूर्णतां यातु कार्त्तिके दीपदानतः॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं सङ्कल्पयेन्मुने।।
मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्त्तिके मुनिपुङ्गव॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे॥
अपि च।
'दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पानुलेपनम्।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः॥
करिष्यत्युपवासन्तु सर्व्वपातकहानिदम्।
इत्थं पितॄणां वचनं श्रुत्वा नृपतिसत्तमः॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः।
सुगन्धितैलसम्पूर्णान् दीपान् सघृततैलकान्॥
सप्तमस्य सुतेनेन मधुकालविसम्भवे।
दीपप्रदानान्नरकान्नन्धतामिस्रसञ्ज्ञकात्।
तीर्त्वा सभार्य्यया ब्रह्मन्। विष्णुलोकमगात्ततः॥'
इति वामनपुराणम्॥
दीपं स्पृष्टा वैधकर्म्मकरणे दोषो यथा —
"दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि। मम कर्म्माणि
तस्यापराधाद्धै भद्रे। पापं प्राप्नोति मानवः
तच्छृणुष्व महाभाग। कथ्यमानं मयानघे।॥
जायते षष्टिवर्षाणि कुष्ठी गात्रपरिप्लुतः।
चाण्डालश्च गृहे तत्र एवमेव न संशयः॥
एवं भूत्वा तु तत् कर्म्म मम चेच्चेत्ततो यदि
मद्भक्तश्चैव जायेत शुद्धे भागवते गृहे॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि।
तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाकाम्ययोनिषु।
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशीं
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने स्वपेत्।
दीपं स्पृष्टापराधाद्धि तरन्ति मनुजा भुवि।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म्म पथे स्थितः॥
एतत्ते कथितं देवि। स्पर्शनात् दीपकस्य तु।
संसारमोक्षणञ्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम्॥"
इति वराहपुराणम्॥*
पुरुषस्य दीपनिर्व्वापणे दोषो यथा,—
'\[illegible\]
अचिरेणैव कालेन धनलाभो भवद्ध्रुवम्॥*
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्वापणे दोषो यथा,
नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम्।
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत्।
इत्येकादशीतत्त्वे कालिकापुराणम्॥
कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां नरकनिवृत्तये
यथा,—
"नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवताः।"
इति तिथितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम्॥*॥
पृथिव्यां दीपो न स्थाप्यः। यथा,—
"सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापस्तथैव च॥'
इत्येकादशीतत्त्वधृतकालिकापुराणम्॥
दीपकं, क्ली, (दीपयतीति। दीप+णिच्+ण्वुल्।)
वाक्यालङ्कारः। दीपिकारके, त्रि। इति मेदिनी।
के १०४॥ कुङ्कुमम्। इति शब्दरत्नावली॥*॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा —
'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्।
एकधर्म्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता॥
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्॥
यथा माघे।
बलावलेपादधुनापि पूर्व्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि॥"
इति साहित्यदर्पणे॥१०।६७॥
अपि च काव्यचन्द्रिकायाम्।
'जातिक्रियागुणद्रव्यवाचकेन पदेन तु।
एकत्र वर्त्तिना सर्व्ववाक्यार्थो दीपकम्भवेत्॥"
यथा,—
भ्रमद्भ्रमरझङ्कारपुंस्कोकिलकलध्वनिः।
मन्दचन्दनवातोऽपि हरन्ति हृदयं दृशाम्॥"

दीपकः, पुं, (दीपयति जठराग्निमिति । दीपि + ण्वुल् ।) यमानी । इति रत्नमाला ॥ (गुणा-श्चास्य यमानीशब्दे ज्ञेयाः ॥) लोमशलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माण्ड-पुराणे ।
"त्रिदशेशसभे यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥")
येन पक्षिणा पक्षिणो गृह्यन्ते सः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ बाज् इति शिकरा इति च भाषा । रागविशेषः । अयं हनुमन्मते षड्रागेषु द्वितीयरागः । सूर्य्यनेत्रान्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । ग्रहन्तु षड्जस्वरः । गान-समयस्तु ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा । वर्णो रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गजभूषणं दशमुक्तामालम् । मत्तहस्त्यारूढोऽयम् । बहु-स्त्रीपरिवृतश्च । कार्य्यसिध्यर्थं । लज्जया दीप-निर्व्वापणेनान्धकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १ कामोद् २ नट ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी ५ । पुत्रा अष्टौ यथा । कुन्तलः १ कमलः २ कलिङ्गः वा कालिन्द्रः ३ चम्पकः ४ कुसुमः वा कुसुमः ५ रामः ६ लहिलः ७ हिमालः ८ । भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १ गौरा २ गौरः ३ गुर्ज्जरी ४ कमारी ५ । तन्मते पुत्रा यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ भट-नारायणः ३ विद्यागरा ४ किरोदस्तः ५ रङ्गमञ्जुला वा रमममञ्जुला ६ मन्त्रनाटकः ७ अडानुः वा अडाना ८ । इति तत्पतोल-हिन्दाख्यसंगीतशास्त्रसंग्रहः ॥ (रागविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"श्रुतौ लघुः प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥")

दीपकिट्टं, क्ली, (दीपस्य किट्टम् ।) दीपजात-कज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपकूपी, स्त्री, (दीपस्य कूपीव तैलधारकत्वात् ।) दीपवर्त्तिः । सलिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदाहिका ४ । इति शब्दमाला ॥

दीपखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गत्याघातं करोति स्थिरीकरोतीति । खोर् गत्याघाते + णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दीप-कूपी । इति शब्दमाला ॥

दीपध्वजः, पुं क्ली, (दीपस्य ध्वज इव ।) कज्ज-लम् । इति जटाधरः ॥

दीपनं, क्ली, (दीपयति वह्निमिति । दीप + णिच् + ल्युः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कार-विशेषः । यथा, शारदातिलके ।
"मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा ॥
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥"
"तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥")

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप + ल्युः ।) मयूर-शिखा । (दीप + णिच् + ल्युः ।) शालिञ्चशाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासमर्द्दः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ३ ।
"सुवासितं हर्म्यतलं मनोरमं
प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥")

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जठरवह्निरनया । दीप + णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेथिका । (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"मेथिका मेथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीयः, पुं, (दीप्यते जठरवह्निरनेनेति । दीप + णिच् + अनीयर् ।) यवानी । इति राज-निर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।
"दीपनीयमचक्षुष्यं वाढवं दधि वातलम् ॥")
औषधवर्गविशेषः । यथा,—
"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥"
इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीप-वृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्पः, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पक-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तेजस्वित्वं अस्त्यस्या इति । दीप + मतुप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां नदीविशेषः । यथा,—
और्व्व उवाच ।
"शाश्वती कथिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।
तस्याः पूर्व्वे समाख्याता नदी दीपवती मता ॥
यथा च हिमवज्जाता छिन्दन्ती दीपपर्व्वतम् ।
तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती स्मृता ॥
दीपवत्याः पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्व्वतः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपा-धारः । पिलसुज् इति देरुका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दीपतरुः २ ज्योतिर्वृक्षः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थ-कल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते ।१२।२०२।६।
"यथा प्रदीप्तः पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥")

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कारणत्वेन अस्त्यस्याः । अच् । टाप् ।) कज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीप-ज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६७ ।
"सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ॥")

दीपशृङ्खला, स्त्री, (दीपानां शृङ्खलेव ।) दीपाली । इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौण-चान्द्रकार्त्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्य-पुराणम् ।
"येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितॄणां वै महालये ॥
पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाश्च कर्त्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।
रथ्यापणश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ॥
इति भविष्यपुराणोक्तनागाभ्यानदीपदानेन दीपा-न्विता ख्याता चेयमिति विशेषणात् ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥*॥ तत्र कर्म्माणि यथा,—
"प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्याः शक्त्या देवगृहेषु च ॥
चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षि-तान् ।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्न्नर्त्तकैः सह ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—
"दीपान्विता पार्व्वणाय स्मृता कालार्च्चनाय च ।
महानिशि द्वितीयं स्यात् पूर्व्वेद्युर्व्याप्तिनामयोः ॥
महानिशि व्याप्तिनामयोः पूर्व्वेद्युरेव द्वितीयं कालार्च्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पार्व्वणं द्वितीयं कालार्च्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्य्यार्थः ।" इति स्मृतिसारसंग्रहधृतव्योमकेशतन्त्रम् ॥*॥
अपरञ्च ।
"दीपोत्सवे चतुर्द्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुहूः ।
तस्यां या तामसी रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करी ॥"
इति कालीकुलसद्भावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रेणी ।) दीप-माला । तत्पर्य्यायः । दीपशृङ्खला २ । इति हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यत्र ।) दीपान्वितामावास्या । तत्पर्य्यायः । यक्ष-रात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति ग्रहादी-निति । दीप + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) महिन्तापनीयश्रीनिवासकृतज्योति-र्ग्रन्थविशेषः । यथा, अस्तं गतवति मिहिरेऽति-मलिनदोषाकुले च गोविभये । उद्वाहादिषु शुद्धिग्रहणार्थं दीपिका क्रियते ॥ एतद्भिन्नाः सुघन-चण्डजातकशुद्ध्यादिदीपिकाः सन्ति ॥ रागिणी-

सुवर्णाङ्गुलैर्वापि ग्रथयेत् साधकोत्तम ।
यज्ञयस्थि ततो दद्याद् ग्रामपाशमथापि वा ।
कवचेनावबध्नीयात्तां ध्यानपरायण ।
सर्वेषां तत्तो नेत्र मन्त्रद्वयसमन्वितम् ।
ग्रथयेत्तारयोगेन ग्रन्थि न साधकोत्तम ।
एवं निष्पाद्य देवेशि । प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
गौतमीये ।
'मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।
एवं निर्माय मालां वै शोधयेन्मुनिसत्तम ।
अश्वत्थपत्रनवके पद्माकारन्तु कारयेत् ।
तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मातृकां मूलमुच्चरन् ।
क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जले ।
सद्योजातस्तु ।
'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
भवेऽभवेनातिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ।
चन्दनागुरुकर्पूरैर्वामदेवेन घर्षयेत् ।
वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः । धूपयेत्तामघोरेण । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वतः सर्व सर्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत्पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।
'मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकन्तु शतं शतम् ।
मेरुञ्च मन्त्रयेच्चैव मनुना च शतं शतम् ।
मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिवो मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकन्तु सकृत् सकृत् इति वा । तथा च तत्रैव ।
प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सकृत् सकृत् ।
तथा च गौतमीये समुदायमालामधिकृत्य ।
'पञ्चमेनैव मन्त्रेण शतान्यूनेन मन्त्रयेत् ।
इति दर्शनाकाङ्क्षायां वा शतजपः ।
ततावाह्य स्वेष्टदेवं यथाविभवविस्तरैः ।
मालायाः प्राणप्रतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ।
तथा सनत्कुमारे ।
'सद्भ्यैव बुधो मालां तत्प्राणांस्तत्र स्थापयेत् ।
मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्द्विजसत्तम ।'
वाराहीतन्त्रे ।
माले माले महामाये सर्वतत्त्वस्वरूपिणि ।
चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
मायाबीजादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्पयेत् ।
इति शक्तिविषये ।
विष्णुविषये तु रुद्रयामले ।
वाग्भवञ्च तथा लक्ष्मीमक्षमालिका तत ।
हृल्लीं हृदयवल्लीं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
मन्त्रयेन्मूलमन्त्रेण क्रमेणोत्क्रमयोगतः ।
तथैव मातृकावर्णैर्मन्त्रयेत्तान्तु मन्त्रवित् ।
योगिनीतन्त्रे ।
होमकर्म्म ततः कुर्य्याद्देवताभावसिद्धये ।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताज्यं विनिःक्षिपेत् ।
होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ।
नान्यमन्त्रं जपन्मन्त्री कम्पयेन्न विधूनयेत् ।
कम्पनात् सिद्धिहानिः स्याद्धूननं बहुदुःखदम् ।
शब्दे जाते भवेद्रोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
छिन्ने सूत्रे भवेन्मृत्युस्तस्माद्यत्नपरो भवेत् ।
जपान्ते कण्ठदेशे वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
त्वं माले सर्व्वभूतानां सर्व्वसिद्धिप्रदा मता ।
तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
इत्युक्त्वा परिपूज्याथ गोपयेद्यत्नतो सुधीः ॥
मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले ।
'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
सर्व्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता ॥
कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
'तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन शत्रूच्चाटनमुत्तमम् ।
अङ्गुष्ठमध्यमायोगान्मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ।
अङ्गुष्ठानामिकायोगादुच्चाटोनसादने मते ।
ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन शत्रूणां नाशनं मतम् ।
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
'अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याञ्च चालयेन्मध्यमध्यतः ।
तर्ज्जन्या न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः ॥
जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रं ग्रथयित्वा शतं जपेत् ।
प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
जपसिद्धिमस्पर्शे क्षालयित्वा यथोदितम् ।
छिन्नेऽप्यष्टोत्तरशतजपः कार्य्यः । करभ्रष्टच्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥॥ प्रकारान्तरं आगमकल्पद्रुमे ।
'भूतशुद्ध्यादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
गणेशमच्युतं विष्णुमीशानं दुर्गामावाह्य मन्त्रवित् ।
पञ्चगव्यं ततः सिक्त्वा स्वैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ।
तस्माद्दुत्तोल्य तां मालां स्वर्णपात्रे विधाय च ।
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्करान्तैरनुक्रमात् ।
तोयधूपान्तरे स्नाप्य पञ्चामृतविधिं बुधः ।
क्रमादेवं संस्नाप्य स्थापयेत् शीतले जले ।
ततश्चन्दनसौगन्धिकस्तूरीकुङ्कुमादिभिः ।
तामालिप्य स्वैर्मन्त्रैरष्टोत्तरशतं जपेत् ।
तस्यां नवग्रहांश्चैव दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
ततः सम्पूज्य च गुरुं गृह्णीयान्मालिकां शुभाम् ।
अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
भूतराक्षसवेताला सिद्धगन्धर्व्वचारणाः ।
हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥
इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ।
अपि च ।
'विद्याधराश्चरीयक्षा विबुधासुरराक्षसाः ।
भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ।
हरन्ति जपफलान्यस्ते यानि तानि च नारद ॥
अतुर्थी वेदविहिताञ्च नारदव्यासादिभिर्ज्जपेत् ।
रुद्राक्षवीजमयी तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
हस्ताङ्गुलिमयी हैमी दर्भग्रन्थिमयी तथा ।
भद्राक्षेन्द्राक्षरुद्राक्षपद्मबीजभवाप्यथ ।
धात्रीपुत्रजीवफलैर्माला या परिकीर्त्तिता ।
मुक्तामणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैद्रुमी तथा ।
जपकर्म्मसु सर्व्वेषु चाक्षमाला प्रकीर्त्तिता ॥
कृष्णमन्त्रजपे माला इन्द्रारण्यसमुद्भवा ।
नाम्ना माला अनन्यानां हस्ताङ्गुलिमयी शिवा ।
हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या मुक्ताविनिर्म्मिता ।
प्रजापतिजपे माला पुत्रजीवसमुद्भवा ।
पुत्रकामनरार्याञ्च सदा पुत्रप्रदा तु सा ।
राममन्त्रजपे माला पद्मबीजसमुद्भवा ।
धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ।
रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षरुद्राक्षबीजसमुद्भवा ।
महेशानमन्त्रजपे शिवा माला फलप्रदा ॥
कुशग्रन्थिमयी शुद्धा गायत्री वैष्णवी जपे ।
स्फाटिकी सर्व्वदेवानामथवा तदभावजपे ।
श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजन्मनाम् ।
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ।
अपरञ्च ।
जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।
निधाय मण्डलस्यान्तः सद्यहस्तगताञ्च वा ।
ॐ मां माले महामाये सर्व्वशक्तिस्वरूपिणि ।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
मध्यमाया मध्यभागे वर्ज्जयित्वा तु तर्ज्जनीम् ।
अनामिकाकनिष्ठाभ्यां युताया नम्रभावतः ।
स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठाग्रेण सन्ततम् ।
प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्य्यात्तु भैरव ॥
प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ।
मालाबीजन्तु जप्यञ्च स्पृशेन्न हि परस्परम् ।
पूर्व्वजापप्रयुक्तेनैवाङ्गुष्ठाग्रेण भैरव ॥
पूर्व्वबीजं जपन् यस्तु परबीजन्तु संस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्फलस्तस्य तज्जपः ।
मालां स्वहृदयासन्ने धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
देवीं विचिन्तयन् जप्यं कुर्य्याद्वामेन न स्पृशेत् ।
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
सुवर्णमणिभिः सम्यक् प्रवालैरथवाब्जकैः ।
अक्षमाला तु कर्त्तव्या देवी प्रीतिकरा परा ।
जपेद्दुर्गां सततं कुशग्रन्थ्या तु पाणिना ।
नानाबीजेषु सर्व्वेषु रुद्राक्षो मन्त्रियान्त्रिय ।
रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्रुद्राक्षको मतः ।
प्रवालैरथवा कुर्य्याद्दशविंशति बीजकैः ।
पञ्चपञ्चाशता वापि न न्यूनेनाधिकेन वा ।
रुद्राक्षैर्यदि जप्येत इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकञ्च यत् ।
यद्यन्यत्तु प्रयुञ्जीत मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करी ।
जन्मान्तरे जायते स वेदवेदाङ्गपारगः ।
मिश्रीभावं तदा याति चाण्डालैः पापकर्म्मभिः ।
एको मेरुस्तत्र देयः सर्व्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
आद्यं मूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ।
विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सा यतः ।
ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्य्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ।

मालुधान:, पुं, (मालु मरणं विदधातीति। धा+ल्यु:।) मातुलाहि:। इत्यमर:। १। ८। ६। मालुया साप इति भाषा॥ अष्टनागान्तर्गतनागविशेष:। यथा,—

"मालुधानश्चित्रसर्पो महापद्मोऽपि दृश्यते।"

इति हारावली॥

मालुधानी, स्त्री, लताभेद:। इति मेदिनी। ने, २०३॥

मालूक:, पुं, कृष्णार्जक:। इति राजनिर्घण्ट:॥

मालूर:, पुं, (मां परेषां वृक्षान्तराणां श्रियं प्रभावं लुनातीति। लूञ्+बाहुलकात् र:।) विल्ववृक्ष:। इत्यमर:। २। ४। ३२॥ (यथा, नैषधे। १। ९४।

"स वारनारीकुचसञ्चितोपमं
ददर्श मालूरफलं पचेलिमम्।")

कपित्थवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (विल्ववृक्षार्थे पर्य्यायो यथा,—

विल्वो महाकपित्थाख्य: श्रीफलो गोहरीतकी।
पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम्॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

"विल्व: शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च॥)

मालेया, स्त्री, (मल+ढक् टाप्।) स्थूलैला। इति रत्नमाला॥ (स्थूलैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेय:॥)

माल्यं, क्ली, (मालेव। माला+चतुर्व्वर्णादित्वात् ष्यञ्।) पुष्पम्। पुष्पस्रक्। इति मेदिनी। ये, ४५॥ पुष्पार्थकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

"यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम्।
न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत् सूक्ष्मस्य दर्शनम्॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मे १०५ अध्याय:॥

मूर्द्ध्नि न्यस्तपुष्पदाम। इत्यमर:। २। ७। १३५॥ अस्य पर्य्यायादिर्मालाशब्दे द्रष्टव्य:॥*॥ (पुष्पस्रगर्थे गुणा यथा,—

"वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिवलप्रदम्।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम्॥"

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)

माल्यदानफलं यथा,—

"गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा हृष्टाश्च नित्यश:।
गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्परा:॥
धर्म्मज्ञा: सत्यशीलाश्च सर्व्वदु:खविवर्ज्जिता:।
सुचिरं दैवतै: सार्द्धं क्रीड़न्ति हि महासने!॥"

इति वह्निपुराणम्॥

अपि च। नारसिंहे।

"जातीपुष्पसहस्रेण यश्छन्मालां सुशोभनाम्।
वैष्णवो विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रम:॥
जातीपुष्पकृतां मालां कर्पूरपटवासिताम्।
निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयान्नर:।
न तद्वर्णयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि॥

स्कान्दे।

मालतीकलिकामालामीषद्विकसितां हरे:।
दत्त्वा शिरसि विप्रेन्द्र! वाजिमेधफलं लभेत्॥

तत्रैव।

मालतीमालया विष्णु: पूजितो येन कार्त्तिके।
पापाचारहृतां मालां पटान् सौरि: प्रमार्ज्जति॥

सौरिर्यम:। विष्णुरहस्ये।

स्वर्णलक्षाधिकं पुष्पं माला कोटिगुणाधिका॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलास:॥*॥

माल्यमलस्य बहिर्गमननिषेधो यथा,—

"बहिर्माल्यं बहिर्गन्धं भार्य्यया सह भोजनम्।
विकथ्य वादं कृत्वा वा प्रवेशञ्च विवर्ज्जयेत्॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्याय:॥*॥

स्वयं माल्यापकर्षणनिषेधो यथा,—

"नाश्नीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत्।
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत् स्रजम्॥"

इति मानवे ४ अध्याय:॥

न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत्। अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तम्। इति कुल्लूकभट्ट:॥*॥

केशवाह्ये माल्यधारणनिषेधो यथा,—

"नहि गर्ह्यकथां कुर्य्यात् बहिर्माल्यं न धारयेत्।
गवाश्च यानं पृष्ठेन सर्व्वथैव विगर्हितम्॥"

इति च मानवे ४ अध्याय:॥

केशकलापाद्बहिर्माल्यं न धारयेदिति कुल्लूकभट्ट:॥*॥ स्वयं माल्यधारणनिषेधो यथा,—

"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम्।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम्॥"

इति कर्म्मलोचनम्॥*॥

माल्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

"आमन्त्रयित्वा यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानव:।
तर्पयेच्छ्रद्धया युक्त: स मामर्च्चयते सदा॥"

इति वह्निपुराणम्॥

माल्यपुष्प:, पुं, (मालाकाराणि पुष्पाण्यस्य।) शणवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

माल्यपुष्पिका, स्त्री, (माल्यपुष्प+कन् टाप्। अत इत्वञ्च।) शणपुष्पी। इति राजनिर्घण्ट:॥ (गुणादयोऽस्या: शणपुष्पीशब्दे ज्ञेया:॥)

माल्यवान्, [त्] पुं, (माला+मतुप्। मस्य व:।) पर्व्वतविशेष:। इत्यमर:। २। ३। ३। माल्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माल्यवान् वतु। इति तट्टीकायां भरत:॥ स च केतुमालेलावृतवर्षयो: सीमापर्व्वत:। नीलनिषधपर्व्वतपर्य्यन्तविस्तार:। इति सिद्धान्तशिरोमणि:॥ (यथा, महाभारते। ३। १५८। ३५।

"उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम्।")

राक्षसविशेष:। स च सुकेशराक्षसात् ग्रामणीनामकगन्धर्व्वस्य कन्यायां देववत्यां जात:। अस्य भ्राता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुलस्त्यपुत्त्रविश्रवसो रावणो जात:। इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्ग:॥ (मालाविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। १७१। ३१।

"शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनञ्जय:।"

स्त्रियां ङीप्। नदीभेद:। यथा, रामायणे २। ५६। ३५।

"सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीञ्च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम्।
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दु:खं पुरविप्रवासात्॥")

माल्ल:, पुं, (मल्ल+चातुरार्थकत्वात् अञ्।) वर्णसङ्करजातिविशेष:। स च लेटात्तीवरकन्यायां जात:। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

माल्लवी, स्त्री, (मल्ल+स्वार्थेऽण्। तस्य वा गमनं यत्र।) मल्लयात्रा। इति हारावली॥

माशब्दिक:, त्रि, (मा इत्याहेति। माशब्द+"प्राग्वहतेष्ठक्।" ४। ४। १। इत्यत्र। "तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्।" इति वार्त्तिकात् ठक्।) निषेधकर्त्ता। तत्पर्य्याय:। प्रतिषेद्धा २। इति त्रिकाण्डशेष:॥

माष:, पुं, (माषस्य फलम्। माष+अण्। "लुप् च।" ४। ३। १६६। इत्यस्य "फलपाकशुषामुपसंख्यानम्।" इति काशिकोक्तेरणो लुप्। यद्वा, मस+घञ्। पृषोदरादित्वात् साधु:।) व्रीहिभेद:। माषकलाइ इति उरिद् इति च भाषा। तत्पर्य्याय:। कुरुविन्द: २ धान्यवीर: ३ वृषाकर: ४ मांसल: ५ वलाढ्य: ६ पित्र्य: ७ पितृभोजन: ८। अस्य गुणा:। स्निग्धत्वम्। बहुमलकरत्वम्। शोषणत्वम्। शैत्यकारित्वम्। अनुष्णवीर्य्यत्वम्। झटितिरक्तपित्तप्रकोपणत्वम्। वातहरत्वम्। गुरुत्वम्। वलकरत्वम्। रोचकत्वम्। स्वादुत्वम्। श्रमसुखवतां नराणां नित्यं सेवनीयत्वम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ अपि च।

"माषो गुरु: स्वादुपाक: स्निग्धो रुच्योऽनिलापह:।
उष्ण: सन्तर्पणो वल्य: शुक्रलो वृंहण: पर:॥
भिन्नमूत्रमलस्तन्यमेद:पित्तकफप्रद:।
गुदकीलार्द्दितश्वासपंक्तिशूलानि नाशयेत्॥"

इति।

कफपित्तकरा माषा:। इति च भावप्रकाश:॥

अन्यच्च।

"माषो बहुमलो वृष्य: स्निग्धोष्णो मधुरो गुरु:।
वातघ्नस्रंसनो वल्यो मेदोमांसकफप्रद:॥"

इति राजवल्लभ:॥

माषसूपेन मूलकभक्षणं निषिद्धं यथा,—

"मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत्॥"

इति च राजवल्लभ:॥

चतुर्द्दश्यां रविवारे च माषभक्षणनिषेधो यथा,
चिररोगी च माषके। इति।

"माषमामिषमांसञ्च मसूरं चिस्यपञ्चकम्।
भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मस्वपुत्त्रक:॥"

इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥

परिमाणविशेष:। माषा इति भाषा। तत्-

वस्यस्य कौशलका मालाकाराश्च शीवन्ति ।'
स्त्रियां ङीप् । यथा तत्रैव । ७८ । ९ ।
"भिक्षुकिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका
रजिका ।
मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः ।")
मालाग्रन्थि, पुं (मालेव ग्रन्थिरस्य ।) माला
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालात्रय, क्ली (मालाकारं त्रयम् ।) भूतृणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
मालातृणक, क्ली (मालातृण । स्वार्थे कन् ।)
भूस्तृणम् । इत्यमरः ।२।४।१६७। हे गन्धतृण
इति ख्याते । मालातृण त्यत् मालातृण स्वार्थे
क । सुवस्तृण भूतृणत्वात् भूस्तृण मनीषादित्वात्
साधनं । मालातृणकभूस्तृणे । इति क्लीबे ।
इति सुभूत्यान्य । मालातृणकभूस्तृणाविति
पु स पठन्ति कश्चित् । स्वामी तु । छत्राति
च्छत्राभिभूस्तृणानि पर्य्यायमाह यथा —
'भूस्तृणो रौहिषो भूतिर्भूमिकोऽथ कुटुम्बक ।
मालातृणञ्च पानञ्चच्छत्रातिच्छत्रकस्तथेति ।"
रामकर्पूर बहुपत्रकाण्ड कर्पूरसुगन्धि ।
इन्दु घनपुष्पिकाबद्धुत्कटगन्ध भूतघ्न भवतो
लवणोर्मि" । इति तट्टीकायां भरत । (तपास्य
पर्य्याय ।
"गुह्यबीजन्तु भूतीक सुगन्ध जम्बुकप्रियम् ।
भूतघ्नन्तु भवच्छत्रा मालातृणकमित्यपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मालादूर्व्वा स्त्री (माला इव ग्रन्थियुक्ता दूर्वा ।)
दूर्व्वाविशेष । गाठिया दूर्व्वा इति भाषा ।
तत्पर्य्याय बलिदूर्व्वा २ अलिदूर्व्वा ३ माला
ग्रन्थि ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूर्व्वा ६ मूलग्रन्थि ७
बहुला ८ ग्रन्थिसमा ९ रोहितपर्णी १० पर्व
वल्ली ११ शिवाख्या १२ । अस्या गुणा
मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्त
दाहप्रशमनत्वम् । कफवातिहत्वापहत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ।
मालाहिका स्त्री पाची । इति राजनिर्घण्टः ।
मालालिका स्त्री (मालां अलतीति अल+ण्वुल
टाप् अत इत्वञ्च) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ।
मालाली स्त्री (मालामलति । अल+अच् ।
ङीष् ।) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ।
मालि पुं सुकेशराक्षसपुत्र । यथा —
[illegible] मध्यमो [illegible] ।
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवापरा ।
त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ।
तां सुकेशाय धर्म्मात्मा ददौ रक्ष श्रियं
यथा ।
वरमासाद्य सा हृष्टा प्राप्य पतिं प्रियम् ।
आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धन ।
स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचर ।
अञ्जनादभिनिष्क्रान्त करेण्वेव महागज ।
देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव ।
त्रीन् पुत्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्र
हान् ।
माल्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च बलिनांवरम् ।'
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्ग ।
मालिक, पुं (मालास्य पण्यम् । माला+"तदस्य
पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति ठक् । यद्वा
मालाग्रथन शिल्पमस्येति । 'शिल्पम् । ४ ।
४ । ५५ । इति ठक् ।) मालाकार । इत्य
मरः ।२।१०।५। (यथा राजतरङ्गिण्याम् ।६।१९।
"निदाघे पुष्पताम्बूलीपर्णादृयत्रातिपीनते ।
न्यस्यद्भिर्मालिकैर्दृष्टात् सा श्रीवेश्माटकादिति ।)
पक्षिभेद । इति मेदिनी । के, १९८ । रञ्जक ।
इति शब्दरत्नावली ।
मालिका, स्त्री, (मालेव । माला+कन् टाप् अत
इत्वञ्च ।) सप्तला । पुत्री । ग्रीवालङ्कारम् ।
पुष्पमाल्यम् । नदीविशेष । इति मेदिनी ।
क, १३९ । सुरा । इति हारावली । क्षुमा ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
मालिनी, स्त्री, (माला सुक्मालास्त्यस्या
अस्यां वा । माला+'व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ ।
११६ । इति इनि ङीप् ।) मालाकारभेद ।
वृत्तभेद । (मालिन्+ङीप् ।) मालिकपत्नी ।
गौरी । चम्पानगरी । (यथा, महाभारते ।१२।
५ । ६–७ ।
'प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्द्दूल । स राजासीत् सपत्नजित् ।
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्दन ॥)
मन्दाकिनी । नदीभेद । इति मेदिनी । (यथा
महाभारते । १ । ७२ । ८ ।
"जनयामास मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ।)
अग्निशिखावृक्ष । दुरालभा । इति शब्द
चन्द्रिका । सा च वृत्तभेद पञ्चदशाक्षरपाद
च्छन्द । यथा —
"न न म य य युतेय मालिनी भोगिलोकै ।
व्रजसमन्तनयोः पीतकौशेयवासा
रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा ।
अभिनववितनुष्मस्मितञ्जना मानयन्ती
प्रणमदुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ।'
इति छन्दोमञ्जरी ।
अप्सरोविशेष । यथा, कथासरित्सागरे ।
६५ । ५४ ।
"पिङ्गलाख्य गणाध्यक्षो न्यग्रोधे कपिलावती ।
एकान्त्यो मालिनीति नाम्ना कमलनन्दिनी ।"
स्कन्दमातृगणविशेष । यथा, महाभारते । ३ । २३० । १० ।
"काली च कालिका चैव मालिनी हविता
तथा ।
आर्य्या पयस्वा वैमिचा नवमी शिशुमातर ।'
मालाग्रथन शिल्पमस्या । इति । ङीप् ।
द्रौपदी सैरिन्ध्रीरूपम् । यथा, महाभारते । ४ ।
८ । ३१ ।
'मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवि चकार सा ।
साहमद्यागता देवि ! सुदेष्णे ! त्वन्निवेशनम् ।
राक्षसीभेद । सा च विभीषणस्य माता ।
यथा महाभारते । ३ । २७४ । ३–८ ।
'स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहन ।
राक्षसी प्रददौ तिस्र पितुर्वै परिचारिका ।
ता सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यता ।
ऋषिं भरतशार्द्दूल । नृत्यगीतविशारदा ।
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते ।
अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् । श्रेयस्कामा सुमध्यमा ।
स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्त्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ।
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्त्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ।
मालिनी जनयामास पुत्त्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं जज्ञे खर शूर्पणखा तथा ।"
रौच्यमनुमाता । यथा, मार्कण्डेये ।९८ । ५–७ ।
तस्येति तेन साप्युक्ता तस्मात्तोयात् प्रम्लोचाम् ।
उज्जहार तत कन्यां मालिनीं नाम नामत ।
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स ऋषिर्मुनिसत्तम ।
जग्राह पाणिं विधिवत् समानाय्य महामुनीन् ।
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्य्यो महामति ।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधातले ।
श्वेतकर्णस्य पत्नी । यथा हरिवंशे ।१८५।७।
तस्मादुत्तमनादुत्तमं ग्रान्ती प्रत्यपद्यत ।
सुमारीह्द्दिता शुभ्रमालिनी भाग्यमालिनी ।")
मालिन्य क्ली (मलिन+ ष्यञ् छन्द वर्णदृढादिभ्य
ष्यञ् च्चेति । ५।१।१२३ । इति चकारात् ष्यञ्
प्रत्यय ।) मलिनत्वम् । मलिनस्य भाव इत्यर्थे
ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, राजतरङ्गि
ण्याम् । १ । १७८ ।
भोगयोगेन मालिन्य नेतु मध्यगतोऽपि स ।
न शक्यते सा पङ्केन प्रतिमेन्दुरिवाम्भस ।')
माली [न्] पुं (माला पण्यत्वेनास्त्यस्य । माला+
'व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनि ।)
मालाकार । इति मालिनीशब्ददर्शनात् ।
सुकेशराक्षसपुत्र । यथा —
'सुकेशपुत्त्रैर्भगवन् । पितामहवरोद्धतै ।
अस्य विमुद्द बली भवार्द्द देवरात्रम् ।
अस्य यमन प्रवाध्यन्तोऽत्र रक्षिणाम्बुम् ।
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षस ।
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुर सरा ।"
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्ग ।
(अस्त्यर्थे माला अस्त्यस्येति । माली ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।
"बालरूपी गुहावासी गुही माली तरङ्गवित् ।"
माला अस्त्यस्येति । मालायुक्ते त्रि । यथा
रामायणे । २ । ५६ । ६ ।
"आम्रमाल्यचितं वेद्यांदि । यज्ञेन पुष्पितामलाम् ।
को गुप्से किंशुकान् पश्य मालिनं शिशिरा
त्यये ।")
मालु, पुं (मा+'भो इण न ।'१।४।इत्यत्र
बाहुलकात् णुः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त णुः ।)
पत्रलता । नारी । इति मेदिनी । ल, ३५ ।

सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते ॥”
सूर्य्यसिद्धान्ते ।
“नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥”
तत्त्रिंशता नाक्षत्रदिनत्रिंशता मासो नाक्षत्र-मासः । तथा त्रिंशता ॥ * ॥ स्मार्त्तशूलपाणि-मते मुख्यचान्द्र एव मासपदशक्यः । जीमूत-वाहनमते सौर एव शक्यः । चान्द्रप्रमाणं प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणन्तु । सौरास्तु माघादयो द्वादश एव श्रौताः । तथा च श्रुतिः । तप-स्तपस्यौ शैशिरावृतुः । मधुश्च माधवश्च वास-न्तिकावृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतुः । अथै-तदुदगयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतुः । इषश्च ऊर्ज्जश्च शारदावृतुः । सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः । अथैत-द्दक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । अत्रायनस्य सौरत्वेन तद्घटकतपस्तपस्यादीनामपि सौर परतेति । अतो भूयसामनुरोधेन वैशाखादयः सौरवाचिनोऽवधार्य्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च ।
“मेषस्थिते रवेर्मासो वैशाखोऽब्दमुखः
स्मृतः ।”
इति सङ्केतकौमुदी ॥
अथ कर्म्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पिता-महः ।
‘आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥”
प्रथमादिपदं यात्राग्रहचारपरम् । यत् कर्म्म सूर्य्यभोग्यराश्युल्लेखेन यच्च विशिष्योदगयनादि विहितं तत्परञ्च अयनस्य सौरमासघटित-त्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं सत्रभृतिवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधान-पुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्र-मणचूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“अध्वायनञ्च ग्रहचारकर्म्म
सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्युपास्त्यान्यथ सावनेन
सांवत्सरञ्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म ॥”
अध्वायनं अध्वगमनं यात्रेति यावत् ॥ * ॥
अथ सौरादिमासविहितकर्म्माणि ।
“विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मासं प्रशस्यते ।
पार्व्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके ॥”
अत्र यज्ञपदमुदगयनादिविहितपशुयागाभिप्रायं पितामहोक्तन्तु विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसत्रपरम् ।
गर्गः ।
“आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।
सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामुपासना ॥”
सूर्य्यसिद्धान्ते ।
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥”
मध्यमग्रहभुक्तिर्ज्योतिर्गणना प्रसिद्धा ॥ * ॥

नाक्षत्रमासप्रयोजनं विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो-
र्म्मासेन कुर्य्याद्भगणात्मकेन ।”
नक्षत्रसत्राणि मासखाध्ययागविशेषरूपाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्दोरयनानि सोमाय-नाख्यसत्राणि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्म-नक्षत्रे शनिभौमवारे फलं नाक्षत्रमासेन योग्य-त्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“जन्मर्क्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ ।
स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”
मलमासविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ मासकृत्यम् ।
‘आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्य्यात् स्वापं महोत्-
सवम् ।
आषाढे च रथं कुर्य्यात् श्रावणे श्रवणाविधिम् ॥
भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत ।
प्रसुप्तस्य परिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥
उत्थानं श्रीहरेः कुर्य्यादन्यथा विष्णुद्रोहकृत् ।
शुभे चैवाश्विने मासि महामायाञ्च पूजयेत् ॥
कार्त्तिके मासि यत् कृत्यं शृणु देवि वरानने ! ।
सप्तवर्त्तिः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
पक्षान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाला वलिः शुभा ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्याञ्च सितवस्त्रकैः ॥
पूजयेज्जगदीशञ्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ।
पौषे पुष्याभिषेकञ्च वर्ज्जयेच्चन्दनं तथा ॥
संक्रान्त्यां माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
जीवनं सर्व्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।
त्वन्मायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥
कर्पूराक्षतिमिश्राणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥
अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्धिया ।
एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तितः ॥
विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्ध्रुवम् ।
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥
पूजयेद्भगवद्भक्त्या चतपल्लवसम्मितैः ॥
फल्गुचूर्णैश्च विविधैर्वासितैः पटवासितम् ।
काननं रमणीयञ्च प्रदीप्तदीपदीपितम् ॥
द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।
नारिकेलञ्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥
अन्यैश्च वृक्षषण्डैश्च सर्व्वर्त्तुकुसुमाचितम् ।
पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
वितानैः कुसुमोद्यानैर्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं छत्रचामरैः ॥
विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्व्विधैः ॥
सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राक्षारयोगाच्च रक्तरम्यैर्मनोहरैः ॥
अन्यैर्व्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ।
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।

पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकृन्नराः ।
दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥
निक्षिप्य जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।
सौवर्णपात्रे ताम्रे वा रौप्ये वा न्यासयेऽपि वा ॥
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।
प्रत्यहं मां महाभागे ! तस्य पुण्यं न गण्यते ।
दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।
वैशाख्यां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यञ्च तदर्पणम् ॥
वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
अथवा मण्डपे कुर्य्यात् मण्डले वा वृहद्वने ॥
सुगन्धचन्दनेनाङ्गमुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।
यथा प्रयत्नतः कार्य्यः कृष्णाङ्गो नैव पूजितः ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीकुष्ठं कुङ्कुमरोचना ।
जटामांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ।
एतैर्गन्धयुतैश्चापि हरेरङ्गानि लेपयेत् ॥
घृष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥
अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।
अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥
वृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषतः ॥
नारिकेलफलं नीरं कोषञ्चोद्धृत्य दापयेत् ।
कण्टाफलञ्च पनसं कोषमुद्धृत्य दीयते ॥
यथा पचेत्तथा दद्याद्यथाशक्ति नियोगतः ।
दध्ना विमिश्रितञ्चान्नं घृतेनाक्तं दापयेत् ॥
पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश घृतेन च ।
तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं गुडञ्च दापयेत् ॥
यद्यद्देवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीनाददीत कथञ्चन ।
त्यक्तव्यं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्तेभ्यो विशेषतः ॥
इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
गोप्तव्यञ्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्व्वति ! ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

मासकः, पुं, माषकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जाः पञ्चाद्यमासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चगुञ्जाः कृष्णलाः आद्यः प्रथमो मासकः । दशगुञ्जापेक्षया आद्यत्वम् । शास्त्रीयत्वात् मुख्यो मास इत्यथो वा । मस्यते परिमीयतेऽनेन मासः मसियं ई परिमाणे परीणामे घञ् स्वार्थे कः मासोऽयं दन्त्यान्तः । मष हिंसार्थो मूर्द्धन्यान्तस्तस्माद् घञ् तेन माषो मूर्द्धन्यान्त इति जिनेन्द्रप्रभृ-तयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मासज्ञः, पुं, दात्यूहपक्षी । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (मासं जानातीति । ज्ञा+कः ॥) मासज्ञातरि, त्रि ॥
मासनं, क्ली, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मासमानः, पुं, (मासैर्द्वादशभिर्मानमस्य ।) वत्-सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मासस्य मानम् ॥) मासपरिमाणे, क्ली ॥

पर्य्याय । माषक २ माष ३ । इत्यमर भरतौ । हेम ४ धानक ५ । स च मागध माने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम् । चरकमते ६ ८ गुञ्जापरिमाणम् । कालिङ्गमाने सुश्रुतमते ५ । ७ । ८ गुञ्जापरिमाणम् । इति भावप्रकाश ॥ वैद्यकान्तरे १० गुञ्जापरिमाणम् । यथा —

'गुञ्जाभिर्दशभिर्माष माषो माषचतुष्टयम् ।'

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(माषार्थे यथा —

'द्वाविंशमाषकैर्माषचरकस्य तु त पलम् ।

चरकाद्यपलोक्तान चरक दशरक्तिके ।

माषे पल चतुःषष्ट्या यद्वैतत्सर्व्वमीरितम् ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

ज्योतिःसत्त्वमते १२ गुञ्जापरिमाणम् । यथा

पल तु लौकिकैर्मानै माषद्वादशभिर्माषकम् ।

तोलकाविंशति प्रोक्तं ज्योतिषे सत्त्वसम्मतम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पल षष्टिरक्तिका धिक्यमाषद्वयाधिकतोलकचयम् । एतेन माषक परिमाण द्वादशरक्तिक भवति ॥ * ॥ मल । त्वग्दोषभेद । इति मेदिनी षे २१ ॥

माषक पुं (माषप्रकार । माष+"स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति कन् ।) माषक । पञ्चरक्तिकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जा पञ्चाद्यमाषक । इत्यमर ॥

"दशार्द्धगुञ्ज प्रवदन्ति माष

माषाह्वये षोडशभिश्च कर्षम् ॥"

इति लीलावती च ॥

'षड्भिस्तु रक्तिकाभि स्यान्माषको हेम धानकौ ।

माषो गुञ्जाभिरष्टाभि सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् ॥

इति भावप्रकाश ॥

(वीहिविशेष । तदर्थे विषयो यथा —

'द्वात्रिंशन्माषकैमाष ।'

परिमाणाथ यथा —

'———— ——सुश्रुतस्य तु माषक ।

दाम्याभिधाय्माषैश्चतु यष्टा तु तै पलम् ॥'

इत्युभ वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

माषकलाय पु (माषस्य कलाय शाकपार्थिववत् समास ।) स्वनामख्यातशस्यम् यथा । कलायशब्दो विशषे सामान्ये च वर्त्तत एव माषकलाय इत्यादि प्रयोग । इत्यमर टीकायां भरत ॥

माषपर्णी स्त्री (माषस्य पर्णमिव पर्णं यस्या । ततो ङीष ।) वनमाष । माषाणी इति भाषा । तत्पर्य्याय । हयपुच्छी २ काम्बोजी ३ महासहा ४ । इत्यमर । ।२ । ४ । १३८ । सिंहपुच्छी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ कृष्णवृन्ता ७ पाण्डुलोमशपर्णिनी ८ । इति रत्नमाला । आर्द्रमाषा ९ मांसमाषा १० मङ्गल्या ११ हयपुच्छिका १२ वृषमाषा १३ अश्वपुच्छा १४ पाण्डुरा १५ माषपर्णिका १६ कृष्णोणी १७ पञ्चाङ्गुली १८ शालिपर्णी १९ विसारिणी २० आमोदिनी २१ बहुफला २२ स्वयम्भूः २३ सुलभा २४ घना २५ सिंहविन्ना २६ विशाखिका २७ । अस्या गुणा । तिक्तरसत्वम् । शीतलत्वम् । दाहज्वरनाशित्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । बल्यत्वम् । शोफत्वम् । पुष्टिवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । अपि च भावप्रकाशे ।

'माषपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका ।

पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासहा ॥

माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलासकृत ।

मधुरा ग्राहिणी शोषा वातपित्तज्वरास्रजित् ॥

माषभक्तवलि पुं (माषस्य भक्तस्य तद्युक्तो वलि) माषतण्डुलमिश्रितपूजोपहारविशेष । अत्र कश्चित् दधिदाडिमसमन्वितमिश्रयन्ति । यथा । एष माषभक्तवलि ।

ॐ जय त्व कालि । सर्व्वेशे सर्व्वभूतसमावृते ।

रक्ष मां निजभूतेभ्यो वलि गृह्ण शिवप्रिये ॥"

ॐ काल्यै नम । प्रार्थनामन्त्रो यथा —

'ॐमातर्मातर्व्वरे दुर्गे सर्व्वकामार्थसाधिनि ।

अनेन वलिदानेन सर्व्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥

इति तन्त्रसारः ॥

भूतेभ्योऽप्ययं वलिर्देय ॥

माषवर्द्धक पु (माष वर्द्धयतीति । वृध + णिच् ण्वुल ।) स्वर्णकार । इति शब्दमाला ॥

माषश [स्] व प्रतिमाषम् । माष माष ददाति इत्यर्थ शसप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माषाद पु (माषमत्तीति । अद् + अण ।) कच्छप । इति शब्दरत्नावली ॥ माषभक्षके, त्रि ॥

माषीण } स्त्री (माषाणां भवन क्षेत्रम् । माष +
माष्य } "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य ।"

५ । २ । ४ । इति यत् पक्षे खञ ।) माषक्षेत्रम् । यथा —

'तिल्यतैलीनवन्माषीणमाण्यभङ्गाद्विरूपता ।"

इत्यमर ॥

यथा तिलस्य क्षेत्र तिल्य तैलीनञ्च भवति तथा माषादीनामपि द्विरूपता द्वैरूप्य भवति । इति तट्टीकायां भरत ॥

मास् पु (माङ्+माने सर्व्वधातुभ्योऽसुन् । ४ । १८ । इत्यसुन्) चन्द्र । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२ । ७ ।

'सूर्य्ये ज्योतिरदधुर्मास्यक्तून्

परिद्योतनि चरतो अजस्रा ।"

"मासि चन्द्रमसि । इति तद्भाष्ये सायन ॥ माघतेर्न्नेनेति मा+ चस्मो डिन । उणा० ४ । २२०। इत्यत्र बाहुलकात् केवलादपि भोसि । इत्युज्ज्वलदत्तोक्तत्वात् ।) मास । इति मेदिनी । से ७ ॥ अस्य प्रथमैकवचनान्तरूप मा । (यथा मनौ । २ । ३७ ।

"चतुर्थ माषि कर्त्तव्य शिशोर्निष्क्रमण गृहात् ।

चतुर्थेऽन्नप्राशन मासि यद्वेष्ट मङ्गल कुले ।

मासि, स्त्री । यथा ऋग्वेदे । ५ । ७८ । ८ ।

'श्रीयचन्तां मष्टियामागी

मास्योसरांधि मघवा सौम्यापा ।

"मा मासानि । इति तद्भाष्ये सायन ॥)

मास पु (मस परिमाणे+भावे घञ ।) माष परिमाणम् । इत्यमरटीकायां भरत । माष इति भाषा ॥ (मस्यते परिमीयते अमावन नवति मस् + घञ ।) शुक्लकृष्णपक्षद्वयात्मक काल । स च पौषमाघादिद्वादशसंख्यक । इत्यमर । १ । ४ । १२ ॥ माषकसख्याय मारगा । चान्द्रमासस्येव ग्रहणं । सौरादिस्तु मस्यते परिमीयते नैवाशौ वा मास । मसिय ईपरिमाणे घञ । मा मानोऽपि । मास्तु माषोऽपि इत्यन । इति वङ्ग । इति भरत ॥ * ॥ स्मृतिमतेऽपि पौषादिद्वादशसंख्यक । यथा —

'चक्रवत परिवर्त्तेत सूर्य्य कालवशाद्यत ।

अत सावत्सर श्राद्ध कर्त्तव्य मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्य पौषमाघात्मकेन हि ।

यतस्तच्च विधानेन स माष परिकीर्त्तित ॥"

इति लघुहारीत ॥

कार्त्तिकादिद्वादशसंख्यकोऽपि । यथा —

'कृत्यौपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनस्य त्रिभा मत ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेया कृत्तिकादिवत् तथा ॥

स च चैत्रादिद्वादशसंख्यकश्च । यथा मत्स्यपुराणम् ।

'चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

ग्रहान्नाशीनृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥

इत्यनेन मासवर्त्सरयो चान्द्रत्वसत्त्वम् ।

ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि ।

"चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्दिनमासयुगकल्पा ।

सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य ॥"

चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदकामारभ्येत्यर्थ ॥

अपि च ॥

'मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ।

भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासास्तत्राद्या द्वादश स्मृता ॥"

चान्द्रसावननक्षत्रसौरभेदेन स च चतुर्विध । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्र । स च चान्द्रोऽपि द्विविध । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्य । कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौण । यत् किञ्चित्त्रिंशत्तिथ्यात्मकश्चेति द्विविधो गौण । त्रिंशद्दिनात्मक सावन । आदित्यैकराशिभोगावच्छिन्न सौर । सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नसप्तविंशतिदिनात्मकश्च नाक्षत्र । तथा च ब्रह्मसिद्धान्त ।

"चान्द्र शुक्लादिदर्शान्त सावनस्त्रिंशता दिनै ।

एकराशौ रविर्यावत् काल मास स भास्कर ॥

मन्त्रेण पञ्चकृत्वो नमस्कुर्य्यात्। तत ॐ सुप्रोक्षितमस्तु इति ब्राह्मणाग्रभूमिमासिञ्चेत्। ॐ शिवा आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात्। ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ सौमनस्यमस्त्विति पुष्पं ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु इति यवान् दद्यात्। ॐ अस्त्वित्युत्तरम्। ततस्तिलाज्यमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मणो दत्तमिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठताम्। ॐ उपतिष्ठतामिति प्रतिवचनम्। ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु इति पठेत्। ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ गोत्रं नो वर्द्धतामिति वदेत्। ॐ वर्द्धतामिति प्रतिवचनम्। ततः पिण्डोपरि सपवित्रकुशास्तीर्य्य ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे प्रेतमित्यनेन वारिधारया सिञ्चेत्। ततः ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मणः कृतैतत्प्रथममासिकैकोद्दिष्टश्राद्धकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणायाहं ददानीति दद्यात्। ततो दक्षिणां दिशं पश्यन् वरं याचेत। नात्र पात्रमालभ्य जपेत्। नाशिषः प्रार्थयेदिति प्रचेतोवचनादाशिषं न प्रार्थयेत्। ततः ॐ देवताभ्य इति त्रिः पठेत्। ॐ अभिरम्यतामिति विसर्ज्जनम्। ॐ अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत् पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा क्षिपेत्। आत्तीयद्रव्यं ब्राह्मणाय दद्यात् जले वा क्षिपेत्। ततो वामदेव्यं गायेत् अच्छिद्रावधारणं दीपाच्छादनं विष्णुस्मरणञ्च कुर्य्यात्। एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त्तव्यम्। इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्यकृतश्राद्धप्रयोगतत्त्वम्॥ * ॥ अन्यत् श्राद्धशब्दे द्रष्टव्यम्॥

मासिकः, त्रि, माससम्बन्धी। मासि भव इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, मनौ ।७।१२६।
"पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु
मासिकः॥")

मासुरी, स्त्री, (मसुर + अण् ङीप्।) श्मश्रुः। इति हेमचन्द्रः। ३। २०७॥ (मातृभगिनी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। १। १०। १४५।
"पितृष्वसा पितुर्भग्नी मातृभग्नी च मासुरी।")

मास्, व्य, (मा च स्म च तयोः समाहारः।) वारणम्। तत्पर्य्यायः। मा २ अलम् ३। इत्यमरः ।३।४।११। (यथा, रामायणे ।२।१२।६२।
"मास्म मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं गतायुषः।")

माह ऋ ञ माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्।) ऋ अममाहत्। ऋदनुबन्धस्थाने षष्ठस्वरानुबन्ध इत्येके। ञ माहति माहते। इति दुर्गादासः॥

माहाकुलः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।) "महाकुलादञ्खञौ।" ४। १। १४१। इति अञ्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

माहाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति। "महाकुलादञ्खञौ।" ४। १। १४१। इति खञ्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

माहात्म्यं, क्ली, (महात्मनो भावः इति। महात्मन् + ष्यञ्।) महात्मता। महिमेति यावत्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्ततः॥"

माहानामिकः, } पुं, ("तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्।"
माहानाम्निकः, } ५। १। ९४। इत्यत्र। "महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्॥" महानाम्न्यो नाम विदामघवन्।' इत्याद्या ऋचः। तासां ब्रह्मचर्य्यमस्य इति ठञ्। हरदत्तस्तु "भस्याढे," इति पुंवद्भावात् माहानामिक इत्याह। इति सिद्धान्तकौमुदी।) महानाम्नीऋचाध्येता ब्राह्मणः। इति केचित्॥

माहिनं, क्ली, (मह्यते पूज्यते अस्मिन् इति। मह + "महेरिनण् च।" उणा०। २। ५६। इति इनण्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः॥ (मंहनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे ।३।३६।८।
"इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्रमस्ति।"
"माहिनं मंहनीयम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ प्रवृद्धे च। यथा, तत्रैव। १। ५६। ६।
"इन्द्र! सद्नेषु माहिनः।"
"माहिनः प्रवृद्धः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

माहिरः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽसौ। मह + बाहुलकात् इरण्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

माहिषिकः, पुं, (महिष्यै रोचतेऽसौ। महिषी + ठक्।) महिषीपतिः। व्यभिचारिण्यनुरक्तपतिः। यथा,—
"महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्व्यभिचारिणी।
तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिषिकः स्मृतः॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डम्॥
महिषीपजीवी॥ (महिषी नारी पण्यमस्येति। महिषी + "तदस्य पण्यम्।" ४।४।५१। इति ठक्।) भगद्वारोपार्ज्जितस्त्रीधनोपजीवी। यथा,
"महिषीत्युच्यते नार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः॥"
इति विष्णुपुराणे २। ६। १५ श्लोकस्य टीकायां श्रीधरस्वामी॥

माहिष्यः, पुं, (महिष्यां साधुरिति महिषी + ष्यञ्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स च क्षत्रियाद्वैश्यायां जातः। इत्यमरः ।२।१०।३॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्। १। ९२।
"वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान् माहिष्योग्रौ सुतौ
स्मृतौ॥")

माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र + अण्।) शुभदण्डविशेषः। रव्यादिसप्तवारेषु वायुवरुणयममाहेन्द्राणामेकैकदण्डा भवन्ति। तत्र वरुणमाहेन्द्रयोर्द्दण्डौ शुभौ। वायुयमयोर्द्दण्डावशुभौ। यथा,—
"ख्यातं वा व यमा रव्यौ मा वा व य कला
निधौ।
व य मा वा कुजे ज्ञेया मा वा व य सुधांशुजे॥
गुरौ वा व य मा चैव मः षा व य तथा भृगौ।
सूर्य्यपुत्त्रे य मा वा व वटीयुग्मं शुभाशुभम्॥
माहेन्द्रे विजयो नित्यं वारुणे च धनागमः।
वायौ च भ्रमते नित्यं यमेऽपि मरणं ध्रुवम्॥")
इति सारसंग्रहः॥
(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षणं यथा,—
"माहात्म्यं शौर्य्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता।
भृत्यानां भरणञ्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम्॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥
महेन्द्रो देवतास्येति। महेन्द्र + "महेन्द्राद्घाणौ च।" ४। २। २९। इति अण्। महेन्द्रदैवत्ये, त्रि। यथा, भट्टिकाव्ये ।१५।९३।
"अविभ्रजत्ततः शक्रमेघीकं राक्षसो रणे।
तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम्॥")
महेन्द्रसम्बन्धिनि च। (यथा, रघौ ।१२।८६।
"मातलिस्तस्य माहेन्द्रं मासुमोच तनुच्छदम्॥")

माहेन्द्री, स्त्री, (महेन्द्रस्येयम्। महेन्द्र + अण्। स्त्रियां ङीप्।) इन्द्राणी। इति शब्दरत्नावली॥ गौः। इति राजनिर्घण्टः॥

माहेयः, त्रि, (मही + ढक्) मह्या अपत्यम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (जनपदभेदे, पुं। यथा, महाभारते। ६। ९। ४८।
"कुट्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सामुद्र-
निष्कुटाः॥"
मङ्गलग्रहः। यथा, समयामृते।
"कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीड़ां भयावहाम्।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्याष्टदशां गतः॥")

माहेयी, स्त्री, (मह्याः सुरभ्याः अपत्यमिति। मही + "नद्यादिभ्यो ढक्।" ४। २। ९७। इति ढक्। स्त्रियां ङीप्।) गौः। इत्यमरः ।२। ९। ६०॥ (यथा, महाभारते। ४। १६। १०।
"सर्व्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायणी।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महावृषम्॥"
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरुदाहृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

माहेशी, स्त्री, (महेशस्येयम्। महेश + अण् + स्त्रियां ङीप्।) दुर्गा। यथा,—
"महादेवात् समुत्पन्ना महान्तैश्वर्य्यतो यतः।
माहेश्वर्य्या तनुर्यस्या माहेशी तेन सा स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(महेशेन कृतमित्यण्। क्ली, व्याकरणविशेषः।
"यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणार्णवात्।
तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे॥"
इत्युद्भटः॥)

मासर, पुं (मस + णिच् + बाहुलकात् अरन् ।) भक्तसमुद्भवमण्डः । तत्पर्य्यायः । आचामः २ निस्रावः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ४९ ॥

मासवर्त्तिका, स्त्री, सर्पपीपक्षिविशेषः । इति शब्दमाला ॥

मासान्तः, पुं, (मासस्यान्तः ।) अमावस्या । यथा,—

"पक्षान्ते निष्क्रमो यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम् ।" इति समयप्रदीपः ॥

सङ्क्रान्तिदिनम् । यथा —

"मासान्ते म्रियते कन्या तिथ्यन्ते स्यात् पुंश्चली ।
नक्षत्रान्ते च वैधव्यं विद्धी स्यादुदयोर्भवेत् ॥
मासान्ते दिनमेकन्तु तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम् ।
घटिकात्रितयं भान्ते विवाहे परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति रत्नमाला ॥

मासिकं, क्ली, (मासे भवम् । मास + "कालाट्ठञ् ।" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) प्रेतस्य संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयस्तत्सजातीयतिथिकर्त्तव्यश्राद्धम् । प्रतिमासकर्त्तव्यकृष्णपक्षनिमित्तकश्राद्धम् । तत्पर्य्यायः । अन्वाहार्य्यम् २ । इत्यमरः । ३ । ७ । ३१ ॥ मासि भवं मासिकं पार्व्वणश्राद्धं तच्च अन्वाहार्य्यं वर्त्तते । पक्षापचे अमावास्यायां दर्शनात् । अनु पश्चाद्दाहृयते चौन्वाहार्य्य इह्यर्थासौरिति घ्यण् स्वार्थे कः अन्वाहार्य्यकञ्च । अकृतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदन्वाहार्य्यमिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तयोः प्रमाणम् ।

"षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्व्वेद्युरेव ते ।
मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशापि च ॥"
इति पैठीनसिः ॥

"पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः ।
तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥"
इति मनुः । ३ । १२३ ॥ * ॥

मासिककरणस्य व्यवस्था यथा । पौढच्छन्दो पानहरहितानि इहलोक परित्यज्य इत्यादि सर्व्व सुगन्ध इत्यादि श्रिया देवा इत्यादि वनस्पतिरस इत्यादिमन्त्रचतुष्टयरहितानि च आद्यैकोद्दिष्टवत् मृताहे मृताहे द्वादश मासिकानि कार्य्याणि । एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासपाते त्रयोदशमासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्व्वतिथावेव प्रथमषाण्मासिकम् । तथा त्रयोदशमासिकस्य पूर्व्वतिथौ द्वितीयषाण्मासिकम् । एवं षाण्मासिकौ कृते प्रथमषाण्मासिकद्वितीयषाण्मासिकलोपो ह्येव । एवां मध्ये यत् पतित तत् कृष्णैकादश्यां चामावस्यायां मासिकान्तरतिथौ वा कृत्वा प्रकृतं कर्त्तव्यम् । अशौचपतितचेत्तदशौचान्ते कर्त्तव्यम् । एकादशाहादिश्राद्धानि कानिचित् कृत्वा यदि मृतस्तदा शेषाण्यन्यनाधिकारिणा समाप्यानि । * । अथ मासिकैकोद्दिष्टश्राद्धप्रयोगः । पूर्व्वदिने निरामिषैकभक्तः परदिने स्नानाह्निकं कृत्वा एकोद्दिष्टश्राद्धं बह्निकार्य्याणि भोज्यमुत्सृज्य कुशब्राह्मणं स्थापयित्वा वास्तुपुरुषादि पूजयित्वा भूम्याभिपिण्डय श्राद्धभागं दत्त्वा दक्षिणामुखः अनुज्ञां कुर्य्यात् । यथा अद्यामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मणः प्रथममासिकैकोद्दिष्टश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणाद्यं करिष्ये । ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञाम् । ततो गायत्रीं जपेत् । देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत् । ततः पुण्डरीकाक्षं स्मृत्वा गण्डूषं श्राद्धीयदेशं प्रोक्षयेत् । इमार्थमुष्णकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते आसनं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे दद्यात् । अपहतेत्यादिना तिलान् विकीर्य्य जलं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा तदुपरि अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रासि वैष्णवीत्यनेनानवच्छिन्न ॐ विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं तत्पात्रे निधाय ॐ शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रेण जलं दद्यात् । ततः ॐ तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया प्रेतान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान् दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्म्माय कुशान्तरेणाच्छाद्य ततः कुशसहितान्तं ब्राह्मणे पवित्रं दत्त्वा जलान्तरञ्च दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरःप्रभृतिसर्व्वगात्रेभ्यो नम इति सपूज्य तत्पात्रं वामहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽर्घ्यं स्वधा । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्युत्सृज्य एष ते गन्धः एतत्ते पुष्पं एष ते धूपः एष ते दीपः एतत्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशान्तिकमपनीय नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्रान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् । तत्र सामिषं सर्व्वमन्नादिकं परिवेष्य ॐ इदं विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावन्नखाङ्गुष्ठं निक्षिप्य ॐ अपहतेत्यादिना तिलान् विकीर्य्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अन्ने मधु दत्त्वा तदभावे गुडं दत्त्वा घृतं दत्त्वा ॐ मधुवातऋतायते इत्यादि मधु मधु मधु इति च पठित्वा अन्नमभिमन्त्र्य प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा वामहस्तेनान्नपात्रं धृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते सामिषान्नं सोपकरणं स्वधेत्युत्सृजेत् । इदं सामिषान्नं इदं हविः इमा गङ्गाया आपः एतान्युपकरणानि यथासुखं वाग्यतः सद । इत्यनेन जलगण्डूषं दद्यात् । ततो गायत्रीं त्रिः सकृद्वा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु मधु इति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत् । कुशब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत् । ॐ यज्ञेश्वरो हव्य इत्यादि ॐ योऽसौ ध्वरमित्यादि याज्ञवल्क्याशौकत्रय ॐ नद्दिगोत्रित्यादि ॐ अध्योधन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्व्वं पठेत् । ततो दक्षिणाग्रान् कुशान् भूमौ संस्थाप्य भूमिं प्रोक्ष्य सर्व्वप्रकारमन्नमुद्धृत्य सतिलमेकीकृत्य वारिणाप्लुत्य ॐ अग्निदग्धा इत्यादिमन्त्रेण कुशोपरि विकिरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय जलगण्डूषं दत्त्वा पूर्व्ववद्गायत्रीं मधुवाता इत्यादिकं मधु मधु मधु इति च जप्त्वा ॐ शेषमन्नं क इदमित्यनुज्ञाप्य ॐ इष्टाय दीयतामित्युत्तरं गृहीत्वा ॐ पिण्डदानञ्च करिष्ये ॐ कुरुष्वेत्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मीत्यादिना नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्ररेखया जलेन वामावर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पवित्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्वारब्धदक्षिणपाणिना दक्षिणाग्रां रेखां मण्डलमध्यस्थाने ॐ अपहतेत्यादिनिहन्मीत्यादिमन्त्राभ्यां कुर्य्यात् । तद्दर्भमुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् । रेखोपरि समूलान् साग्रान् कुशानास्तीर्य्य ॐ देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य गम्भीरैभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्देह्यस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छ इत्यावाह्य तिलाश्चास्तीर्णकुशेषु विकिरेत् । ततो वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन सगृह्य ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवने निक्ष्व स्वधा इत्यनेन दद्यात् ततः श्राद्धशेषान्नं सव्यञ्जनं मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सामिषं गृहीत्वा पिण्डं कृत्वा ॐ मधुवातेत्यादि ऋक्त्रयं अन्नहीनमित्यादि च पठित्वा बिल्वप्रमाणं पिण्डं सतिलं द्विगुणभुग्नकुशत्रयसहितं वामहस्तस्थितपात्राद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेष ते सामिषपिण्डः स्वधा इत्यवनेजनस्थाने वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्तेन दद्यात् । ततः आचम्य हरिं स्मृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवने निक्ष्व स्वधा इति पिण्डोपरि दद्यात् । ततः ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमावृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोदङ्मुखो भूत्वा आगमनाच्छ्वासं धृत्वा तेनैव पथा परावर्त्तमानः प्रेतं भास्वन्मूर्त्तिं ध्यायन् ॐ अमीमदत प्रेत यथाभागमावृषायिष्ट इति दक्षिणाभिमुखो भवन् जपेत् । ततः श्वासं त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति कृताञ्जलिर्जपेत् । ॐ गृहान्नः प्रेत देहि इति गृहान् पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देष्म इति पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा शुक्लवस्त्रं दशाभवं सूत्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ एतद्वः प्रेत वास इति पठित्वा पिण्डोपरि निदध्यात् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते वासः स्वधा । इत्यनेनोत्सृजेत् । ततस्तूष्णीं पिण्डं सपूज्य ॐ वसन्तायेत्यादि

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, } स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा । मित्रलाभः, } मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [स्] त्रि, (मित्रं शास्ति इति । शास् + "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छासिता । मित्रं शास्ति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—

"अदितिः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥"

इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरो-विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १८ । ४४ ।

"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"

पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ४ । ३५ ।

"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ! ।
पापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिथ ऋ ञ वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् । ञ मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] व्य, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः ।३।४।२५५॥ (यथा, मनुः ।२।०५३ ।

"व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥")

मिथिः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।"उणा० ४।११७। इति इन् ।) निमिराजपुत्त्रः । स तु जनकराजः । यथा । अपुत्त्रस्य तस्य निमेर्भूभुजः शरीरमराजकभीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथनान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्त्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्त्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ् + "मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । १८ ।

"ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")

अपिचास्य निरुक्त्यादिकं यथा,—

"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता त्रिहुत इति ख्याता । तन्नामकारणं यथा,—

"अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"

इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥

अपि च ।

"निमेः पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहुतस्य पार्श्वतः ।
निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"

इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ् + "क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ।" उणा० ३ । ५५ । इति उनन् किद्भावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयोर्युग्मम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः ।२। ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।

"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")

युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् । अस्योदयस्य सूक्ष्ममानं षट्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । मृगशिरः-शेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्व्वसोस्त्रिपादं एते-र्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवायु-प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं मृदवर्णं स्निग्धं मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जातो जनः मृगचक्षुः मिष्टभाषी शूरः वञ्चकः धर्म्मप्रीतः विनयभाजनश्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥

अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।

"मिथुनोदयसञ्जातो मानी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरि-मर्द्दनः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

रात्रौ तल्लग्ननिरूपणं यथा,—

"दन्तसंख्यमदने भाखाकृता-
न्तभे लसदनन्तमध्यगे ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
कालखानवफलाः प्रियेऽध्वगान् ॥" ५ । ६ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, व्य, (मथति इति । मथविलोडने । मेथते हिनस्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप् । निपातनात् साधु ।) अनृतम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—

"यदसद्भासमानं तन्मिथ्या स्वाप्नगजादिवत् ।"

इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—

"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता ।
यया विना जगत्सृष्टावहङ्कारं विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ।
महाविद्यास्वरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्व्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्राता भ्रमतीह गृहे गृहे ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥

अपि च ।

"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना ।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् ।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥"

इति कालिकापुराणे ९ अध्यायः ॥

विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—

शुक्रिष्ठोवाच ।

"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"

मिथ्याकथने दोषो यथा,—

"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"

ययातिरुवाच ।

"राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"

इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥

अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृद-सत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानानुसारेण प्रायश्चित्तम् । यथा, विष्णुपुराणम् ।

"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरानुस्मरणं परम् ॥"

अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-सेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।

"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

माहेश्वरी स्त्री (महेश्वरस्येयम्। महेश्वर+अण्, ङीष्।) यवतिक्ता। इति राजनिर्घण्टः। दुर्गा। (यथा महाभारते। ४। ६२। १४।
"भगदत्तानुयातानां सर्व्वासां वामलोचना।
माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्व्वती हि सा॥")
मातृभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मन्त्रकोषे। ६। ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा।) विष्णुः। यथा,—
कन्या ऊचुः॥
'कस्त्वं विभासि कान्त्या कथं वा नवविप्रभा।
कोऽन्यः भाति वपुषा पद्मायतलोचन॥
निशम्य तासां वचनं खगेन्द्रवरवाहनः।
व्याजहार महायोगी भूताधिपतिरव्ययः॥
अहं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः।
विभज्य स्वात्मनो देवः स्वामाह वसुधेश्वरः॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः।
एकोऽहं सर्व्ववेदात्मा भवानी विष्णुरेव च॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो नित्यविग्रहः।
मामेव कर्मवं द्रवमाहुर्द्देवीमथाम्बिकाम्॥
एष धाता विधाता च कारणं कार्य्यमेव च।
कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः॥
भोक्ता पुमानप्रमेय संहर्त्ता कालरूपधृक्।
स्रष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः॥
कूटस्थो ह्यक्षरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम्।
तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम्॥
सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः॥
अस्यां सर्व्वमिदं जातमत्रैव लयमेष्यति।
एषैव सर्व्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः॥"
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः॥
(पीठस्थानभेदः। इति देवीभागवते।७।३०।७२।
महेश्वरेण कृतम्। महेश्वर+अण्। स्त्री। उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १। ३। १६।
"माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम्।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः॥'
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मार्कण्डेये। १०८। ७१।
"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः।
त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भास्वान् प्रसीदतु॥")
मि ङु ण न क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० उभ० सक० अनिट्।) ङु मिमिम्। ण न मिनोति मिनुते। इति दुर्गादासः॥
मिच्छ, श बाधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा० पर० सक० सेट्।) श मिच्छती मिच्छन्ती। बाधो विहतिः। इति दुर्गादासः॥
मित, त्रि (मा+क्त। "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति।" ७।४।४०। इत्याकारस्येकारादेशः।) परिमितः। प्रच्छिन्नः। क्षिप्तः। इति माधातोर्मिधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा भागवते। ८।१४।१६।
"राजंश्चतुर्द्दशैतानि त्रिकालानुगतानि वै।
प्रोक्तान्येभिर्मितः कल्पो युगसाहस्रपर्य्ययः॥"
यथा च नैषधचरिते। ९। ८।
"मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता॥")
मितङ्गम, पुं, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति। गम+"प्रियवशेवदः खच्।" ३।२।३८। इत्यत्र "खच् प्रकरणे गमे सुप्युपसंख्यानम्।" इति काशिकोक्तेः खच्। मुम् च।) हस्ती। इति सिद्धान्तकौमुदी। परिमितगामिनि, त्रि।
मितद्रु, पुं, (मितं द्रवतीति। द्रु+"परिमितयोर्द्रुव।" उणा० १। ३५। इति कु। स च डित्।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३९। (परिमितगतौ, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।४।६।५।
परिज्मा मितद्रुरेति होताग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा।"
"मितद्रु परिमितगति यन्।" इति तद्भाष्ये सायणः। मितमार्गे च। यथा, तत्रैव। १०। ६४। ६।
"ते नो अर्व्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः।"
"मितद्रवो मितमार्गाः, अध्वानं परिच्छिन्दन्तः।"
इति तद्भाष्ये सायणः॥")
मितम्पच, त्रि कृपणः। इत्यमरः। ३। २। ४८। (मितं परिमितं पचतीति। मित+पच+"मितनखे च।" ३। २। ३४। इति खश्। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्।" ६। ३। ६७। इति मुम् च।) परिमितपाककर्त्ता च॥
मिताशन, त्रि परिमितभोजी। मितमश्नाति यः इति व्युत्पत्त्या कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्ययेन निष्पन्नः॥
मिति, स्त्री (मीयते इति। मा+भावे क्तिन्।) मानम्। विमानम्। अवच्छेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुसुमाञ्जलौ। ४। ४।
"मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः॥")
मित्त्र, क्ली, (मिनोति मानं करोति इति। "अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः।" उणा० ४। १६३। इति क्त्रः।) सुहृत्। परम्। इत्यमरः। २। ८। ९। अत्र शत्रौ परमवस्थिता राजा मित्त्रमुपकारित्वात्। मेद्यति स्निह्यतीति चास्य सिति च निपातनात् गुणाभावः। द्वितकारः एकतकारश्चेत्येके। इति तट्टीकायां भरतः॥ अपि च।
'राजा प्रभुरिति ख्यातः एकार्थाभिनिवेशतः।
भृत्यैकान्तरितो राजा स मित्त्रं मित्त्रकाम्यतः॥'
इति शब्दरत्नावली॥
मित्त्र क्ली, बन्धुः। मिता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सखा २ सुहृत् ३। इत्यमरः। २। ८। १२। मायति जानाति सर्व्वं मित्त्रं मीं किं नाम्नीति डित्र मित्त्रमन्यत्र लिङ्गम्। निपातात् साध्य द्वित्वे द्वितकारः। इति तट्टीकायां भरतः। तच्चतुर्व्विधम्। सदाप १ भजमान २ सहज ३ लब्धिम ४। इति महाभारते राजधर्म्मः॥ ॥ मित्त्रप्रोतप्रतियथा —
'न कश्चित् कस्यचिन्मित्त्रं न कश्चित् कस्यचित् रिपुः।
कारणादेव जायन्ते मित्त्राणि रिपवस्तथा॥'
कुमित्त्रं यथा,—
कुभार्य्याञ्च कुमित्त्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम्।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्ज्जयेत्॥
कुमित्त्रे नास्ति विश्वासः कुराज्ये नास्ति जीवितम्॥
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।
वर्ज्जयेत्तादृशं मित्त्रं मायामयमरिन्तथा॥'
विश्वस्तस्यैव मित्त्रत्वं यथा —
"सा भार्य्या न गदः कुर्य्यात् स सखी लघ्ययोत् भिन्नः।
तन्मित्त्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः॥"
इति गारुडे ११३। ११४। ११५। अध्यायाः॥ ॥
मित्त्रप्रशंसादिर्यथा,—
"यस्य मित्त्रेण सम्भाषो यस्य मित्त्रेण संस्थितिः।
यस्य मित्त्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान्॥
यानि कानि च मित्त्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च।
पश्य मूषिकमित्त्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः॥
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।
वर्ज्जयेत्तादृशं मित्त्रं विषकुम्भं पयोमुखम्॥
यस्यार्थास्तस्य मित्त्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः॥
अपुत्त्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्त्ररहितस्य च।
मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्व्वशून्या दरिद्रता॥'
इति हितोपदेशः॥
मित्त्र, पुं सूर्य्यः। इत्यमरः। १। ३। ३०॥ (यथा श्रीरामायणे। २। २५। २२।
'स्वस्ति मित्त्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु ते॥')
द्वादशादित्यानामन्यतमः। यथा, महाभारते १। ६५। १५।
"धाता मित्त्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।'
मरुतामन्यतमः। यथा, हरिवंशे।१९६।५२।
"मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान्।
अग्निश्चक्षुर्विर्ज्योतिः सावित्रो मित्त्र एव च॥"
वशिष्ठस्य ऊर्ज्जागर्भजातः पुत्त्रभेदः। यथा भागवते। ४। १। ४०।
चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्त्र एव च।
उल्वणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयो परे॥)
मित्त्रयु त्रि (मित्त्रं यातीति। या+'मृगय्वादयश्च।' उणा० १।३७। इति कु। निपात्यते।) मित्त्रवत्सलः। इति हेमचन्द्रः। ३। १५३॥
मित्त्रयु, पुं (मित्त्रं यातीति। या+'मृगय्वादयश्च।' उणा० १। ३८। इति कु। निपातितः।) लोकयात्रिकः। इत्युणादिकोषः। सर्व्वप्रमारीणादिशेषः। (ऋषिभेदः, सोमवंशीयः। यथा, विष्णुपुराणे। ४।१९।१८।
"सुमतिपाथिवधोच मित्त्रयुः प्राणपायन॥)

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, } स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा ।
मित्रलाभः, } मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्प्राप्तिः । यथा,हितोपदेशे ।
"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [स्] त्रि, (मित्रं शास्ति इति । शास् + "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छास्ता । मित्रं शास्ति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—
"अदितेः काश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥"
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४४ ।
"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"
पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ४ । ३५ ।
"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ।
पापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिथ ऋ च वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् । च मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] अ, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः ।३।४।२५५॥ (यथा, मनुः ।२०।५३ ।
"व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥")

मिथिः,पुं,(मेथति छिनत्ति शत्रुकुलं इति । मिथ + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।"उणा० ४।११७। इति इन् ।) निमिराजपुत्त्रः । स तु जनकराजः । यथा । अपुत्त्रस्य तस्य निमेर्भूभुजः शरीरमराजकभीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञाञ्चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथनान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।
"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्त्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्त्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ + "मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । १८ ।
"ततः क्षौमं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")
अपिचास्य निरुक्त्यादिकं यथा,—
"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता त्रिहुत इति ख्याता । तन्नामकारणं यथा,—
"अराजकभयं नॄणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"
इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।
"निमेः पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहूतस्य पार्श्वतः ।
निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ + "क्षुधिपिशिमिथः कित् ।" उणा० ३ । ५५ । इति उनन् किद्वावादगुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयोर्युग्मम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः ।२। ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मानिषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")
युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तत्र द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् । अस्योदयस्य स्थूलमानं षट्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । मृगशिरःशेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्व्वसोस्त्रिपादं एतैर्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवायुप्रकृतिद्विरङ्गं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जातो जनः स्त्रगवत्नुः मिष्टभाषी शूरः वञ्चकः धर्म्मभीतिः विनयभावनश्च भवति । इति इत्यातकादयः ॥
अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।
"मिथुनोदयसञ्जातो मानी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरिमर्द्दनः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ३ ॥
रात्रौ तल्लग्ननिरूपणं यथा,—
"दन्तसंक्षतमदने भाषाकृता-
वन्ताश्रे लसद्गन्तसमागमे ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
काकावस्थानलक्षणाः प्रियेऽयवाम ॥"५।६।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, अ, (मथति इति । मथविलोडने । मेथति छिनत्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप् । निपातनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—
"यद्वक्त्रासमानं तन्मिथ्या ख्याप्रकाशादिवत् ।"
इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥
सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—
"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता
यया विना जगन्नष्टमनुक्रमं विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात्
कपटेन समं भ्राता भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
अपि च ।
"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्जारलोचना ।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम्
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥"
इति कालिकापुराणे ? अध्यायः ॥
विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—
शर्म्मिष्ठोवाच ।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"
मिथ्याकथने दोषो यथा,—
"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"
ययातिरुवाच ।
"राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन्
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥
अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृदसत्यभाषणे हरिस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा विष्णुपुराणम् ।
"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥"
अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।
"सुरापानकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

माहेश्वरी स्त्री (महेश्वरस्येयम् । महेश्वर+अण्, ङीप् ।) वरनिका । इति राजनिर्घण्टः । दुर्गा । (यथा महाभारते । ६ । ४२ । १४ ।
"भगवत्युमाथ्यार्या सर्वे मां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवी गोचरा पार्वती स्थिता ।")
मातृभेदः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मन्त्रकोषे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—
कन्या उवाच ।
"कस्त्वं विशालनेत्रान्त्या कथं वा नवविभ्रमा ।
कोऽन्वयं भाति वपुषा पद्मायतलोचनः ।
निशम्य तासां वचनं उपेन्द्रवरवाहनः ।
व्याजहार स्थायोगी भवाधिपनिराश्रयः ।
अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य सात्मनो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ।
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं वेददेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ।
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो निष्परिग्रहः ।
मामेव कथ्यते देवमाहुर्देवीमघार्मिकाम् ।
एष धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।
भोक्ता प्रमाणपुरुषः सहर्त्ता कालरूपधृक् ।
स्रष्टा धाता जगन्मूर्त्तिर्विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
कूटस्थो व्यवरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम् ।
तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ।
सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः ।
अस्यां सर्वमिदं जातमत्रैव लयमेष्यति ।
एषैव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः ।"
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ।
(पीठस्थानभेदः । इति देवीभागवते । ७ । ३० । ७२ ।) महेश्वरेण कृतम् । महेश्वर+अण् । ङीप् । उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १६ ।
"माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ।"
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ७२ ।
"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भास्वान् प्रसीदतु ।")
मि कुञ न क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० उभ० सक० अनिट् ।) कु, मिमितम् । अत्र मिनोतिक्षिपति इति दुर्गादासः ।
मिच्छ, श बा ध । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा० पर० सक० सेट् ।) श, मिच्छता मिच्छन्ती । बाधो विघ्नः । इति दुर्गादासः ।
मित, त्रि (मा+क्त "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ।" ७ । ४ । ४० । इत्याकारस्येकारादेशः ।) परिमितः । मन्दितः । क्षिप्तः । इति माधातामिधानोक्तकप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा भागवते । ८ । १२ । २६ ।
"रामश्चाद्दर्शितान्यि त्रिकमोदुगतानि ते ।
श्रोत्रार्ण्येभिर्मित कल्पो गुणवादक्षपर्व्वयः ।"
यथा च नैषधचरिते । ९ । ८ ।
"मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता ।")
मितङ्गम, पु, स्त्री, (मित परिमितं गच्छतीति । गम+"प्रियवशे वदः खच् ।" ३ । २ । ३८ । इत्यत्र 'खच् प्रकरणे गमे सुप्युपसंख्यानम् ।" इति कात्यायनोक्तेः खच् । मुम् च ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुदी । परिमितगामिनि, त्रि ।
मितद्रु, पुं, (मितं द्रवतीति । द्रु+'परिमितयोर्द्रुव ।" उणा० १ । ३५ । इति कुः । स च डित् ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३८ । (परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ६ । ५ ।
परित्मना मितद्रुरेति होताग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।"
"मितद्रु परिमितगतिः सन् ।" इति तद्भाष्ये सायणः । मितमार्गे च । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६३ । ६ ।
"हिमो अर्व्वन्तोदयनस्तोहर्व विन्दे प्रस्वामु वाजिनो मितद्रवः ।"
"मितद्रवो मितमार्गा अध्वानं परिच्छिन्दन्तः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।")
मितम्पच, त्रि कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ । (मितं परिमितं पचतीति । मित+पच+"मितनखे च ।" ३ । २ । ३४ । इति खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् च ।) परिमितपाककर्त्ता च ।
मिताशन, त्रि परिमितभोजी । मितमश्नाति य इति सुप्यजातौ कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
मिति, स्त्री (मीयते इति । मा+भावे क्तिन् ।) मानम् । विज्ञानम् । अवच्छेदः । इति शब्दरत्नावली । (यथा कुसुमाञ्जलौ । ४६ । ४ ।
"मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः ।")
मित्र, क्ली, (मिनोति मानं करोति इति । "अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः ।" उणा० ४ । १६२ । इति क्त्रः ।) शत्रोः परम् । इत्यमरः । २ । ८ । ९ । अत्र शत्रोः परमवस्थितो राजा मित्रम् उपकारित्वात् । मेद्यति स्निह्यतीति चास्य व्युत्पत्तिः च निपातनात् गुणाभावः । द्विककारः एककारश्चैकः । इति तट्टीकायां भरतः ।
अपि च ।
"राजा शत्रुरिति ख्यातः एकान्ताभिनिविष्टतः ।
भूम्येकान्तरितो राजा स मित्रं मित्रकाम्यतः ।"
इति शब्दरत्नावली ।
मित्र क्ली, बन्धुः । मित्रा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सखा २ सुहृत् ३ । इत्यमरः । ७ । ८ । १२ । मायति जानाति सर्व्वं मित्रं मा त्रि क्ति सर्व्वं नाप्नोति त्रि मित्रमप्युक्तिलिङ्गम् । निपातात् चास्य ह्रस्वे हितकारत्वम् । इति तट्टीकायां भरतः । तच्चतुर्व्विधम् । सहार्थः १ भजमानः २ सहजः ३ कृत्रिमः ४ । इति महाभारते राजधर्म्मः । ७ । मित्रचानप्रतियन्ता —
"न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचित् रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।"
वर्ज्यमित्रं यथा,—
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ।
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराज्ये नास्ति जीवितम् ।
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिं तथा ।"
विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा —
"न भार्य्या न मदः कुर्य्यात् स सुखी स्याद्भवेत् भिन्नः ।
तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ।"
इति गारुडे ११ । १४ । १५ । अध्यायाः ॥
मित्रप्रशंसा यथा,—
"यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
यस्य मित्रेण सलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ।
यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च ।
पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ।
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ।
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ।
अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।
मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्व्वशून्या दरिद्रता ।"
इति हितोपदेशः ।
मित्र, पु सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० । (यथा रामायणे । २ । २५ । २२ ।
"स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु ते ।")
द्वादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।"
मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । २६६ । ५२ ।
"महस्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
अग्निश्चक्षुर्हविष्मांश्च सावित्रो मित्र एव च ।"
वायुरस्य ऊर्ज्जागर्भजातः पुत्रभेदः । यथा भागवते । ४ । १ । ३७ ।
"चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
उल्वणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोऽपरे ।")
मित्रयु, त्रि (मित्र यातीति । या+"क्याच्छन्दसि ।" ३ । २ । १७० । इति उः ।) मित्रवत्सलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५३ ।
मित्रयु, पु (मित्र यातीति । या+'मृगय्वादयश्च ।' उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपातितश्च ।) लौकयात्रिकः । इत्यमरादिकोषः । अन्निभरद्वाजादिशिष्यः । (ऋषिभेदः । अस्य सर्व्वशिष्यः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १८ ।
"सुमतिश्चाग्निवर्च्चाश्च मित्रयुः शांशपायनः ।)

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा । मित्रलाभः, मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [स्] त्रि, (मित्रं शास्ति इति । शास् + "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छास्ता । मित्रं शास्ति यः । इति मुग्ध-बोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—

"अदितेः काश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥"

इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदी-धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरो-विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४४ ।

"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"

पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-वते । ३ । ४ । ३५ ।

"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ! ।
पापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिथ ऋ ञ वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् । ञ मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] व्य, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ०५३ ।

"अवधारी मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥")

मिथिः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११७ । इति इन् ।) निमिराजपुत्त्रः । स तु जनकराजः । यथा ।

अपुत्त्रस्य तस्य निमेर्भूभुजः शरीरमराजक-भीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथ-नान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्त्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्त्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्नन्ति शत्रवो यस्याम् । मथ् + "मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । १८ ।

"ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")

अपिचास्य निरुक्त्यादिकं यथा,—

"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता त्रिहुत इति ख्याता ॥ तन्नामकारणं यथा,—

"अराजकभयं नॄणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"

इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥

अपि च ।

"निमेः पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहूतस्य पार्श्वतः ।
निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"

इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ् + "क्षुधिपिशि मिथिभ्यः कित् ।" उणा० ३ । ५५ । इति उनन् कित्त्वाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-र्युग्मम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः ।२। ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।

"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")

युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादि-द्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् । अस्योदयस्य स्थूलमानं षट्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । स्त्रगस्थिरः-शीर्षोदयः आर्द्रासमुदायः पुनर्व्वसोस्त्रिपादं एते-र्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवायु-प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानश्च । तत्र जातो जनः स्वगावक्षुः मिष्टभाषी शूरः वञ्चकः धर्म्मभीतः विनयभावनश्च भवति । इति दुण्ढ्ज्यातकादयः ॥ अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।

"मिथुनोदयसंजातो मानी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरि-मर्द्दनः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ५ ॥

रात्रौ तल्लग्ननिरूपणं यथा,—

"दन्तसंख्यभवने भास्वता-
च्चक्रभे लसदनन्तभास्वरे ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
कालखाणककलाः प्रियेऽव्ययम् ॥" ५ । ६ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, व्य, (मथते इति । मथविलोडने । मेथते हिनस्ति चेति । अथ वा मेथ + क्यप् । निपा-तनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—

"यद्वस्त्वासमानं तन्मिथ्या स्वाप्नरजतादिवत् ।"

इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—

"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तेन पूजिता ।
यया विना जगन्मूढ़ात्मुषम विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥

अपि च ।

"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जार-लोचना ।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् ।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥"

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—

शर्म्मिष्ठोवाच ।

"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"

मिथ्याकथने दोषो यथा,—

"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"

ययातिरुवाच ।

"राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"

इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥

अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृद-सत्यभाषणे ह्यणानुस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा, विष्णुपुराणम् ।

"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरानुस्मरणं परम् ॥"

अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-सेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।

"सुरापानकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

ञ्चातुर्व्वर्ण्यस्य साक्ष्येऽनृतभाषणेऽल्पपातकत्वाभावात्तेषु प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।
'वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्व्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥'
शूद्रे तु विप्र । तत्पावनाय कूष्माण्डीभिर्द्वादशमिर्जुहुयात् । शूद्रस्यैकादशगोदानस्य ग्रास विन्द्यात् । विषयविशेषेऽनृतवचनमाह हारीतः । सामविक्रयकन्दा दवाहप्रवर्द्धन वानरसृष्ट गोब्राह्मणहिताय वञ्चन् मिथ्या न लिप्यत इति । तथा च यम ।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥'
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचार, त्रि, (मिथ्या आचारोऽस्य ।) कपटाचारः । दाम्भिकः । इति श्रीधरस्वामिकृतगीताटीकायां श्रीधरस्वामी । यथा —
कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स
उच्यते ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टि, स्त्री, (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।) कर्म्मफलापवादकृद्दर्शनम् । तत्पर्य्याय । नास्तिकता २ इत्यमरभरतौ ॥ १ । ५ । ४ ॥ नास्तिक्य इत्यन्ये ॥

मिथ्याध्यवसिति, स्त्री, (मिथ्या असत्या च सा अध्यवसितिश्चेति ।) मिथ्याध्यवसायः । इत्यर्थः । अलङ्कारश्लोकात् । इति कश्चित् ॥

मिथ्यानिरसन, क्ली, (मिथ्या असत्यं निरस्यते अनेन । निर् + अस + करणे ल्युट् ।) शपथः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभियोग, पुं, (मिथ्या असत्यः अभियोगः ।) मिथ्यावादः । शत मे धारयसीत्यादि मिथ्याभिदावनम् । तत्पर्य्यायः । अभ्याख्यानम् २ । इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिशंसन, क्ली, (मिथ्या असत्यस्य अभिशंसनं कथनम् ।) सकलत्र त्वया हतमित्यादि मिथ्यादूषणवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । अभिशापः २ । इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिशाप, पुं, (मिथ्या अभिशापः ।) मिथ्यापवादः । यथा भोजराजः ।
"शकुनं वै यत्नवान् सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तं स तत्र ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिथ्यामति, स्त्री, (मिथ्या असत्या मतिश्चेति ।) भ्रान्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ अयथार्थबुद्धिः ॥

मिथ्यासाक्षी, [न्] त्रि, (मिथ्याभाषी साक्षी साक्षाद्द्रष्टा चेति ।) कूटसाक्षी । तस्य दण्डप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।
"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः ॥"
मिथ्यासाक्ष्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।
"ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ।
अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ॥
एतान् सर्व्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुकृतं यत्त्वया किञ्चित् जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
तत् सर्व्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥"
इति मिताक्षरा ॥

मिथ्योत्तर, क्ली, (मिथ्या असत्यमुत्तरम् ।) चतुर्व्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम् ।
मिथ्या तत्तु विज्ञानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥"
इति नारदः ॥
तच्चतुर्व्विधम् । मिथ्यैतत् १ नाहं वा भवामि २ मम तत्र न सन्निधि ३ तत्कालेऽहमजात ४ । यथा आह नारदः ।
"मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्व्विधम् ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

मिद, ई क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा॰-पर॰-अक॰-सेट् ।) ई क मिन्दयति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद, ञ र य ञ्रा स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा॰-पर॰-अक॰-सेट् ।) ईर अमिदत् अमेदीत् । य इति जायामध्योमध्योऽमी मद्यता कायो न मेद्यतीति हलायुधः । ञ्रा मिन्नं मिन्नं तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद, ञ ष ङ स्नेहमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰-उभ॰-सक॰-सेट् ।) ञ अमिमेदत् । ष मेदति मेदते शास्त्रार्थं शिष्यो धारयतीत्यर्थः । मिमिदुः मिमेद । इति दुर्गादासः ॥

मिद, ऌ ङ ञा मि द स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰-आत्म॰-अक॰-सेट् ।) ऌ अमिदत् । ञि मिन्नोऽस्ति । ङ मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिन्द, क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा॰-पर॰-अक॰-सेट् ।) क मिन्दयति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिन्मिन, त्रि, सानुनासिकवाग्विशिष्टः । खोना इति भाषा । तस्य निदानं यथा —
"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥"
इति माधवकरः ॥
अक्रियकान् इत्यावचनानिति च पाठः । अवचनान् वाक्प्रवर्त्तनाय अक्षमान् । तेन ईषद्वचनान् । स एव वायुः प्रबलश्चेत्तदा मूकान् अवचनान् मिन्मिनान् सानुनासिकान् । गद्गदान् सुमहद्वचनाभिधायिन करोतीत्यन्वयः । एषां समासकारणत्वेऽपि दुष्टेरकर्म्मादिना अदृष्टवशादा भेदो बोद्धव्यः ॥ ० ॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
"प्रस्थं घृतस्य पलिके त्रिपुषचालवणधात्रीलोध्रे ।
प्रागेव पयसि विपक्वं पिबेत् सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदुपयुज्यमानं जड़गद्गदमूकतां जयति क्षिप्रम् ।
स्मृतिमतिमेधाप्रतिभा कुर्य्यात् सुस्वरोऽपि भवति ॥"
सारस्वत घृतम् ।
"सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे वातव्याध्यधिकारे ॥

मिल, श ष श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा॰-उभ॰-अक॰-सेट् ।) श्लिषि सम्बन्धीभावे । श ष मिलति मिलते लता वृक्षेण । अयं कुटादिरिति कुलचन्द्रः । तेन आलिमिलयामनमनस्तममिव कलयति मलयसमीरम् । इति जय-देवः । मिलित्वा ।
"महापातकिनां यत्र मिलितश्च न मे सह ।"
इति दुर्गादासः ॥

मिलित, त्रि, मिलधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । श्लिष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः । (यथा देवीभागवते । २ । ११ । ८० ।
'पुनर्विवाहो सञ्जातो मिलिता देवभावतः ।
युद्धायमागतास्तेषां समाजः समजायत ॥")

मिव, इ सके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰-पर॰-सक॰-सेट् ।) इ मिन्वति । इति दुर्गादासः ॥

मिश, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰-पर॰-अक॰-सेट् ।) मेशति । इति दुर्गादासः ॥

मिशि, स्त्री, (मिश + इन् ।) मधुरिका । शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटामांसी इति शब्दरत्नावली ॥

मिशी, स्त्री, (मिशि + कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिश्र, त क युक्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट् ।) तालव्यमध्योऽयम् । दन्त्यमध्य इति वन्द्यघटीयायाम् । युक्तिः सम्पर्कम् । मिश्रयति मिश्रापयति घृतेनान्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिश्र, क्ली, (मिश्र + बाहुलकात् रक ।) चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितम् । यथा —
"कश्चिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तु त्रिंशनाडिका ।
तावदेव लभ्यायो न तन्मिश्र दिनान्तरे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रः, पुं, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) गजजातिविशेषः । यथा, —
"भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ।"
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ॥
श्रेष्ठः । यथा । गौरविताग्ल्यार्य्यमिश्राः । इति भूरिप्रयोगः ॥ संयुक्ते, त्रि । यथा, —
"करम्बः कबरो मिश्रः संपृक्तः खचितः समाः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०५ ॥
उग्रादिसप्तगणान्तर्गतसप्तमगणः । स तु कृत्तिका विशाखाभ्यां भवति । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मिश्रकं, क्ली, (मिश्र + कन् ।) देवोद्यानम् । इति जटाधरः ॥ औषरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मिश्र + ण्वुल् । त्रि, मिश्रणकर्त्ता । यथा, मनौ । ११ । ५० ।
"पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यन्तु मिश्रकः ।"
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ८२ ।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रितानि महात्मना ॥")

मिश्रकावणं, क्ली, (मिश्रकाणां वनम् । "वनगिर्य्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।" ६ । ३ । ११७ । अकारस्याकारः "वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।" ८ । ४ । ४ । इति णत्वम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा, —
"नन्दनं कन्दसारं स्यान्मिश्रकावणमित्यपि ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मिश्रजः, पुं, (मिश्रात् भिन्नजातीययोः सम्मिलनात् जात इति । जन + डः ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रणं, क्ली, मिश्रधातोर्भावेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकत्रीकरणम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ५ ।
"तदेतेर्वाग्मिश्रणमपि गुरुतरदुरितोदयाय ।")

मिश्रपुष्पा, स्त्री, (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि पुष्पाण्यस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रवर्णं, क्ली, (मिश्रः मिलितः वर्णोऽस्य ।) कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ नानावर्णयुक्ते, त्रि ॥

मिश्रवर्णफला, स्त्री, (मिश्रवर्णं फलमस्याः ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रशब्दः, पुं, (मिश्रः मिलितः अश्वरासभयोरिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रितं, त्रि, (मिश्रः श्रेष्ठत्वमस्य संजातम् । मिश्र + इतच् । यद्वा, मिश्र + क्तः ।) गौरवितम् । इति जटाधरः ॥ मिलितञ्च ॥

मिश्रिता, स्त्री, (मिश्रित + टाप् ।) मन्दादिसप्तधासंक्रान्त्यन्तर्गतसंक्रान्तिविशेषः । यथा,
"मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥
चरे महोदरा ज्ञेया क्रूरेऽर्क्कस्तु राक्षसी ।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षैस्तु संक्रमे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रेया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ मौरि इति भाषा ।
"मिश्रेया सुरसा पेया छत्राह्वा स्कन्धबन्धना ।"
इति शब्दचन्द्रिका च ॥ शाकविशेषः । शतपुष्पा । शुलुफा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तालपर्णी २ तालपर्णी ३ मिषिः ४ शालेया ५ शीतशिवा ६ शालीना ७ वनजा ८ अवाक्पुष्पी ९ मधुरिका १० छत्रा ११ संहितपुष्पिका १२ सुपुष्पा १३ सुरसा १४ वस्त्रा १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थदोषघ्नीहजन्तुविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिच्छत्रा सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
छत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रेया मधुरा मिषिः ।
शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः ॥
उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत् ।
मिश्रेया तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनुत् ॥
अग्निमान्द्यहरी हृद्या बद्धविट्कृमिशूलहृत् ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासवमिश्लेष्मानिलान् हरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मिष उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) उ मेषित्वा मिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

मिष श स्पर्द्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) स्पर्द्धः पराभिभवेच्छा । इति वोपदेवः ॥ श मिषति बली बलवन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

मिषं, क्ली, (मिष + कः ।) छलम् । इति मेदिनी । षे, २१ ॥ (यथा, नैषधे । २ । ११८ ।
"प्रियासु बालासु रतक्षमासु च
द्विपत्रितं पल्लवितञ्च बिभ्रतम् ।
स्मराजितं रागमहीरुहाङ्कुरं
मिषेण चञ्च्वोश्चरणद्वयस्य च ॥")

मिषः, पुं, (मिष + कः ।) स्पर्द्धनम् । इति मेदिनी । षे, २१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । १२५ ।
"इति ध्यायन् मिषं कृत्वा तदैवास्फुटया गिरा ।
निर्गत्यैव विरक्तात्मा धनदेवान्तिकं ययौ ॥")

मिषिः स्त्री, (मिष + इन् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"अवाक्पुष्पी च छत्रा स्यान्मङ्गल्या मधुरा मिषिः ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिषिका, स्त्री, (मिषि + कन् + टाप् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिष्टं, त्रि, सिक्तम् । स्वादितम् । इति मिष्धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मिष्टः, पुं, (मिष + क्तः ।) मधुररसः । यथा,
"मिष्टः कटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"नूतनसर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥"
इति छन्दोमञ्जरी च ॥

मिष्टपाकः, पुं, (मिष्टेन पाको यस्य ।) शर्करारसपक्वफलादिः । मोरब्बा इति पारस्यभाषा ॥ तदेकप्रकारो यथा । अपक्वाम्रं द्विखण्डं कृत्वा तन्मध्ये शलाकया छिद्रजालकरणान्तरं चूर्णमिश्रितजले दण्डचतुष्टयं स्थापयित्वा जलेन धौतं कुर्य्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा जलत्यागपूर्व्वकमेकतारबद्धशर्करारसे मज्जकरणानन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्डं यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पाकराजेश्वरः ॥

मिष्टान्नं, क्ली, (मिष्टमन्नम् ।) मधुरद्रव्यम् । इति हलायुधः ॥ अपि च ।
"मिष्टान्नपानदाताथ सततं श्रद्धयान्वितः ।
देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते मृतः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

मिसिः, } स्त्री, (मस्यति परिणमतीति + इन्
मिसी, } बाहुलकादत इकारः । पक्षे ङीप् ।) मधुरिका । (यथास्य पर्य्यायः ।
"मिसिर्मधुरिका मता ।"
इति गारुडे । २०८ अः ॥) जटामांसी । शतपुष्पा । इत्यमरभरतौ ॥ (शतपुष्पार्थे पर्य्यायो यथा, —
"शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
छत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रेया मधुरा मिषिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अजमोदा । इति मेदिनी । से, ८ ॥

मिस्र त क युत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यमध्योऽयम् । दन्त्यमध्य इति वर्गदेशनायाम् । युतिः संयोजनम् । मिस्रयति मिस्रापयति घृतनान्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिह औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० सक०-अनिट् ।) औ अमिक्षत् । इति दुर्गादासः ॥

मिहिका, स्त्री, (मेहति सिञ्चतीति । मिह + संज्ञायां कुन् टाप् अत इत्वम् ।) नीहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १९ । ३५ ।
"पिशति युवतियोगे रात्रीसुप्तं मिहिकाम्बुदम् ।
दिनमणिमणिं तापि चित्तान्निशा च वियामति ॥")

मिहिर, पु (मेहति सिञ्चति मेघजलेन भूमि मिति। मिह + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदि भिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि नि।" उणा० १। ५२। इति किरच्।) सूर्य्यः। (यथा, मार्कण्डेये। १०७।७।
"भव निमिरहरणतपानमदान् भवति विमोहितविग्रहात्। मिहिर! विभासि यत सुन्दरी विभुवनभावनभाविनकरैः॥")
अर्कवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ७८। अड्कः। इति मेदिनीमुक्तरत्नावल्यौ। रे, २०३। मेघः। इति हेमचन्द्रः। २। ११। वायुः। चन्द्रः। इति नानार्थरत्नमाला। विक्रमादित्यभूपस्य नवरत्नान्तर्गतवराहमिहिरः। यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"
इति नवरत्नम्॥

मिहिराण पुं, (मिहिरेणाण्यते स्तूयते इति। अण + घञ्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः।

मी ञ्यो ग न वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (क्रा० उभ० सक० अनिट्।) ञ्य, मीना। ग न मीनाति मीनीते। इति दुर्गादासः।

मी क्ति गत्याम्। मत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा० पक्षे भ्वा० सक०-अनिट्।) क्ति माययति मयति। इति दुर्गादासः।

मी ङ य वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा० आत्म० सक० अनिट्।) ङ य मीयते। इति दुर्गादासः।

मीढ़, त्रि मूत्रितम्। इत्यमरः। ३। १। ५६। "मिह सेचने" मिढो मिह मन्त क प्रत्यये आत्वं धात्वर्थस्यापदात् कर्म्मत्वात् कर्म्मणि क्तः। इति भरतः।

मीढ़ुष्टम, पुं (मीढ्वस् तमप्प्रत्ययेन पृषोदरादित्वात् साधुः।) शिवः। यथा —
"नमो मर्म्मादिभूताय नमो मीढुष्टमाय च। परिवृतामभित्वात् वायु वासिष्ठमाचुवन्॥"
इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्याये।
"मीढुष्टम शिवतमेत्युक्तम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

मीढ्वान् [स्] पुं, (मिह सेचने। "दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च।" ६। १। १२। इति क्वसुप्रत्ययेन निपात्यते।) शिवः। यथा —
"नमो मीढुष्टमायाथ सुखमीढो नवर्षिभिः। भूतसन्दोहवन्धवसाधिष्ठमीदुधो वपुः॥"
इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे ६ अध्याये।
"मीढुषे सिञ्चते मीढुषा वेदना च वर्त्तमानाः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। (सेचनादि, त्रि। यथा ऋग्वेदे। १। २४। १।
"यथा वा मीढुषु अग्ने वसवो नर इव इवो॥"
"मीढ्वान् मत्ता स्तुतवर्धिता।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

मीन, पु (मीयते इति मीञ् हिंसायाम्। "फेन मीनौ।" उणा० ३। ३। इति नक् निपातितश्च।) मत्स्यः। इत्यमरः। १। १०। १७। (यथा, भागवते। १। ७। ८।
'दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि। ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम्॥')
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतान्तिमराशिः। तत्पर्य्यायः। अन्त्यभम् २। स च पूर्व्वभाद्रपदा शेषपादोत्तरभाद्रपदारेवतीसमुदायेन भवति। अस्याधिष्ठातृदेवता ज्योतिर्मत्स्यद्वय स च कीटमस्तः। जलजः। सौम्यः। अङ्गना। युग्मः। समः। दासामकः। भस्यः। उत्तरदिङ्नाथः। गुरुनत्रम्। निशाप्रक्षः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ अपि च। शीर्षपृष्ठोदयः। चरणरहितः। कफप्रकृतिः। जलचारी। निःशब्दः। पिङ्गलवर्णः। स्निग्धः। आहत्यक्षीयङ्। बहुसन्तानः। मत्स्यवर्णः। ब्राह्मणः। परजातः। आतकोपनः। शीघ्रगतिः। पशुचि। कर्म्मभोगी। प्रचुरविवादश्च भवति। इति बृहज्जातकादयः। अपि च।
'मीनस्य ससुतपञ्चा रत्नकाञ्चनपूरितः। अल्परोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः॥'
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥
रात्रौ तत्तन्यविन्यासे यथा। सप्ताकारतारा चतुष्टयात्मकपूर्व्वभाद्रपदानक्षत्रे मस्तकोपरि दृष्टे सति मीनलग्नस्य १। ४८. उत्तरपल्यामृतपला धिकैकदण्डो भवति। प्रकारान्तरे। सप्तालितारा चतुष्टयात्मकोत्तरभाद्रपदानक्षत्रे मस्तकोपरि उदिते सति मीनलग्नस्य २। ३६ घटिप्रमृत्यपलाधिकदण्डद्वयं भवति। यथा,—
"सुमेरुमार्गिग शिरोगते चतुस्तारके करिकरोदवारिमि। भल्पभाद्रपदगतामि मित्राता गिनरामिराशिरमिकरा ९। ३।१८॥ प्रोष्ठपादिभनखतत्रयाकृति बिम्बमे तत्कालि सर्पकालतो। ध्रुवनक्षत्रमसोमकान्तके यान्ति कालनिधिधिमिका भवत्॥"
र्द ३। ३६।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥ *॥
भगवद्दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः। यथा
"प्रलये च नितयन्ते मम मीन कुर्म्मकाभिधानेन हृदविधातनवामादमान्। मोभूयमोद रत्नापर्यगतश्चुण्ड प्रत्यक्षो भगाव भविता प्रलयप्ययोदधौ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम्। *॥
अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥
(विष्णुश्च केवल।
"प्रलयाब्धिगुहया च वैदेश्च सहैव। सर्व प्रलयाविदेव मेहया प्रजाधेदं॥"
कालरूपा कालिका स्यात्रामरूपा च तारिणी। वगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यात् मीनो धूमावती भवेत्॥ छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वाराहश्चैव भैरवी। सुन्दरी जामदग्न्यः स्याद्वामनो भुवनेश्वरी॥ कमला बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी। स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्॥ स्वयञ्च भगवान् कृष्णः कालीरूपो भवेद्धुवे।'
दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम्।
इति मुण्डमालातन्त्रम्॥

मीनकेतन, पु (मीनः केतने यस्य।) कन्दर्पः। इत्यमरः। १। १। २६॥ (यथा, दशकुमारचरिते। ५।
'अथ मीनकेतनसेनानायकेन।'

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामाधारोऽस्य।) जलाशयः। यथा,—
'पल्वलं दीर्घिका वापी दर्शिका मीनगोधिका।'
इति त्रिकाण्डशेषः॥

मीनघाती, [न्] पु (मीनं हन्तीति। हन + णिनि।) बकः। इति राजनिर्घण्टः। मत्स्य घातके त्रि॥

मीननेत्रा, स्त्री (मीनस्य नेत्राकारा पत्रिरस्याः।) गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

मीनर, पु (मीनान् भक्षयति अत्यर्थः। मीन + "मुच ऋणकठलिसेति।" ३। २। ५०। इति बाहुलकात् र।) दारकः। इति त्रिकाण्डशेषः। दाड़्हर इति भाषा॥

मीनरङ्क पुं (मीनरङ्ग। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः। माछराङ्गा इति भाषा। क्वचित् पुस्तके मत्स्यरङ्क इत्यपि पाठः॥

मीना स्त्री, उषाकन्या। सा तु कश्यपभार्य्या। यथा, वह्निपुराणे।
"उषायास्तु प्रवक्ष्यामि सर्गं पञ्च सुमालतः। मीना मेना तथा दत्ता अनुदत्ता तथैव च॥ परिदत्ता च विज्ञेया तासाञ्च प्रसूता प्रजा।"

मीनाक्षी, स्त्री शर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्याः शर्कराशब्दे विज्ञेया॥)

मीनाण्डीय पुं इन्दुरङ्गा। सतृण। इति मेदिनी। बे १०९॥

मीनालय, पुं (मीनानामालयः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नाकरः॥

मीनाक्षी, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः।) मत्स्याक्षी। गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः। कुवेरकन्या। इति पुराणम्॥

मीम च शब्दे गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० शब्दे अक० गतौ सक० पर० सेट्।) च मीमति। इति दुर्गादासः॥

मीमांसक, पुं, (मीमांसामधीते वेद वेत्ति। मीमांसा + "क्रमादिभ्यो वुन्।" ४। २। ६१। इति वुन्।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता। तत्पर्य्यायः। मिहाणी २। इति जटाधरः॥ मीमांसा शास्त्राध्येता च। (विवृतिरस्य यथा,—

"द्रव्यत्वं तमसोऽपि शोभनधियां मीमांसकानां
मतम् ।"
छायायास्तमसश्चापि सम्बन्धातगुणकर्म्मणोः ।
द्रव्यत्वं केचिदिच्छन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥"
इति वैयाकरणवल्लभनुतवादार्थदर्पणे प्रथम-
श्लोके ॥)

पूर्व्वमीमांसासूत्रकर्त्ता जैमिनिः । वृत्तिकर्त्ता कुमारिलभट्टः । भाष्यकर्त्ता शवरस्वामी । प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य छात्रः । स एव गुरुत्वेन भण्यते । तन्मतं गुरुमतम् तच्छिष्याः प्राभाकराः । अतएव सार्त्तभट्टाचार्य्येण प्राभाकरैरभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्रकर्त्ता वेदव्यासः । तस्य भाष्यकर्त्ता शङ्कराचार्य्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टाद्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा, भक्तिरसामृतसिन्धौ । १ । १ । ३ ।

"मीमांसको वड़वाग्नेः कठिनामपि
कुण्ठयन्नसौ जिह्वाम् ।")

मीमांसा, स्त्री, (मानविचारे + "मान् वधदान् शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।"३।१।६। इति सन् । अः टाप् । अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।) षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । विचारणा २ । इति हेमचन्द्रः ।२।१६५॥ अस्या अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्व्वमीमांसा द्वादशाध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्म्मकाण्डनिरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकव्यवहारनियमार्थं मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः बहूनि धर्म्मशास्त्राणि कृतानि । तत्रोत्तरमीमांसा चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता ब्रह्मनिरूपिका । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्यायचतुष्टयं सङ्कर्षणप्रणीतं उपासनाकाण्डं षड्दर्शनवहिर्भूतम् ॥ * ॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्म्मे प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये यागदानादिकर्म्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तच्छेषत्वम् । ३ । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्ता अनुष्ठानं न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्तेत्येवमादयः । ४ । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्त्तुरधिकारो नान्धादेरित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितरच्छ्येनेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । ७ । अष्टमे सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेदित्यत्र निर्व्वापस्तहितेन देवतानिर्द्देशः एकदेवतत्त्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिना लिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेतिकर्त्तव्यतानान्यस्येत्येवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्व्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण सूर्य्याय जुष्टं निर्व्वपामीत्येवमादिरूहः । ९ । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्व्बाधः । १० । एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रतिपाद्यार्थानां विवरणं यथा,—

'प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चित्रादिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्व्वबोधकम् । अपूर्व्वसद्भाव इत्यादिकः कर्म्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्म्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्म्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसद्भावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्म्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्म्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकादशत्वमित्यादिर्वृद्धिः । अदाभ्यग्रहचित्रिण्योरनावृत्तिरित्यादि वृद्ध्यभावः । चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्व्वलभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्म्माधिकारः । कर्त्तुरस्त्यन्धादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति । योऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृतस्नं फलम् । दर्शपौर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः काम्यकर्म्मसमापनीयमित्येवमाद्योऽधिकारिधर्म्मा उक्ताः । तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरुक्तः । शूद्रादीनामग्न्यादीनामधिकारिणाञ्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् । अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत् । इड़ाद्यर्धनाशे सति शेषान्नग्राह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् । ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव सत्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः । अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहोमः । स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये पूर्व्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नातिदेशः । चतुर्थे निर्व्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । तद्यथा सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्व्वापस्तहितेन देवतानिर्द्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि । द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः । तद्यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्पष्टम् । शीघ्रं तद्बुद्ध्यनुत्पादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा । आभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतवार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रबलञ्च द्विदेवत्यत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात् । क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्व्वलः । चतुर्थे दर्व्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्व्वकमूहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्म्मा अपूर्व्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरूपोपोद्घातः । सवितृश्विपूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः । अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादि रूहविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः । तद्यथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः । कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणायाः ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यम् । तथा विकृतिरूपे भूताग्निकाण्डे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्य्यम् । ततो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणाविकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्ते इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे षोड़शिग्रहः प्रकृतिगामी । स चाग्रयण-

पात्रादेव गृहीतव्य इत्यादिबाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे सामत्वे गेयमित्यादि बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पञ्च हिंसु चर्विभेदः । गृहमेधीयमपूर्व्वकर्म्मेत्यादि बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमेनानु याजैर्व्विनिपद्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नाति रात्र इति प्रतिषेध इत्यादिबाधोपयुक्तो नञर्थ विचारः ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ सङ्क्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्म्माणां पशु पुरोडाशे प्रसङ्गः । सौमिकवेदरूत्तरकालीन कर्म्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीय सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् । न तु सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः । अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् । न तु प्रकृतावित्यादिविचारः । तृतीये तन्त्रासम्भवे समुच्चयः । आधारगतानामृजुत्वसन्ततत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यवव्रीह्योर्व्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चैन्द्राबार्हस्पत्य याज्यानुवाक्ययुगलयोर्व्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः सङ्गृहीताः । इत्यधिकरणमाला । उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपाद्यास्तु यथा,—

"शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्व्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनञ्च फलन्तथा ॥
समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ।
ज्ञेयगं पञ्चमाच्चैव चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात् ॥
द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।
भूतभोक्तृश्रुते लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥
तृतीये विरतिस्तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतिर्ज्ञानेबहिरङ्गादि साधनम् ॥
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तेर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकाविति पादार्थसङ्ग्रहः ॥'

इति व्यासाधिकरणमाला । मीमांसाद्वयमतसङ्ग्रहो यथा,—

अथ मीमांसकम् ।

'मीमांसको द्विधा कर्म्मब्रह्ममीमांसकः स्मृतः ।
वेदान्ती मनुते ब्रह्म कर्म्म भट्टप्रभाकरौ ॥
प्रत्यक्षमनुमानञ्च शब्दञ्चोपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च भट्टानां षट्प्रमाणकाः ॥
प्रभाकरमते पञ्चैतान्यभावस्य वर्ज्जनात् ।
अद्वैतवादिनो वेदान्ते प्रमाणन्तु यथातथा ॥
सर्व्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽद्वैतवादिनाम् ।
आत्मन्येव लयो मुक्तिर्वेदान्तिकमते मता ॥
[illegible] ।
[illegible] द्विजो भट्टा [illegible] ॥

भगवन्नामधेयास्तु द्विधा वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहभुजस्त्यक्तोपवीता ब्रह्मवादिनः ॥
चत्वारो भगवद्भेदाः कुटीचरबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिको मीषु परः परः ॥"

इति जिनदत्तकृतविवेकविलासः । सर्व्वदर्शनसङ्ग्रहधृतजैमिनिमतसङ्ग्रहो यथा । अथातो धर्म्मजिज्ञासा इति प्रथमाधिकरणसूत्रम् । तत्राधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः । अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुतिवाक्यमाश्रित्य विषयसंशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसाशास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा हि वेदविचारशास्त्रं तदारम्भो निष्प्रयोजनः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुत्या वेदाध्ययनं विहितं तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गरूपफलमन्तरेणाध्ययनमात्रेणापि सम्भवति न तत्रार्थबोधापेक्षाप्यस्ति असत्याञ्च वेदार्थबोधापेक्षायां तदधीनाया विचारणाया अपि अनावश्यकत्वात् अथवा यागादिकर्म्मावबोधाय स्वाध्यायोऽध्येतव्य तस्य चार्थबोधरूपं दृष्टमेव फलं ततश्च दृष्टार्थत्वेन तस्य वैधत्वाभावात् वेदार्थविचारस्यापि तदेकप्रयोजनस्य वैधत्वं नास्तीति तद्विचारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं विचारशास्त्रेऽध्येतव्यतया स्वीक्रियते वेदमधीत्य स्नायादितिविधिबोधितवेदाध्ययनसमावर्त्तनयोरानन्तर्य्यं बाधितं तस्माद्विचारशास्त्रमारम्भणीयमितिपूर्व्वपक्षसङ्क्षेपः अध्ययनस्य दृष्टफलकत्वेपि अध्येतव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययेन भावनाप्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भाव्यत्वेनान्वयादध्ययनविधेरवघातादिविधिवन्नियमापूर्व्वार्थत्वं । तथाच यथा दर्शपौर्णमासजन्यं परमापूर्व्वमवघातादिजन्यमवान्तरापूर्व्वं कल्पयति तथा समस्तक्रतुजन्यमपूर्व्वमपि क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यमपूर्व्वं कल्पयिष्यति । अन्यथा अध्ययनविधेर्वैफल्यं स्यात् । अर्थबोधरूपदृष्टफलस्य सम्भवे विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गफलकल्पना इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवादनंखादिनापि वितुषीकरणसम्भवे अवघातविधिना अवघातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थे परिज्ञाते तत्र संशये तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्रमवश्यमपेक्षितमिति विचारशास्त्रमारम्भणीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः एवंरीत्या अधिकरणसहस्रात्मकं कर्म्ममीमांसाशास्त्रं जैमिनिना प्रणीतम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्यापौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां नित्यत्वं तत्र सोऽयं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कत्वसामान्याभिधानं एव तदभिव्यञ्जकः । ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्काङ्कुरत्वेन स्वतः सिद्धं धर्म्मे प्रामाण्यमिति सुस्थितम् ।

प्रमाज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यम् । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति ॥

मीर, पुं, (मिन्वन्ति प्रक्षिपन्ति नद्यो जलान्यत्रेति । मिञ् + "शुसिचिमिञां दीर्घश्च ।" उणा० २ । २५ । इति क्रन् दीर्घत्वञ्च ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥ पर्व्वतैकदेशः । सीमा । पानीयम् । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मील, ऋ निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० अक० सेट् ।) ऋ अमिमीलत् अमीमिलत् । मीलति चक्षुः पक्ष्मभिराच्छादितं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मील, क्ली (मीलतीति । मील + क ।) वस्त्रम् । इति कश्चित् ॥

मीलन, क्ली, पक्ष्मभिरावरणम् । मीलधातोर्भावे ऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मीलित, त्रि (मील + क्त ।) अप्रफुल्लम् । तत्पर्य्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्राणम् ३ मुद्रितम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा साहित्यदर्पणे । १० । ११५ ।
("मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्ष्मणा ।")

मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० सेट् ।) मीवति । पीवः स्थूलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

मीवर, त्रि (मीनाति हिनस्तीति । मीञ् + "छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरेति ।" उणा० ३ । १ । इति ष्वरच् निपातितश्च । अथोज्ज्वलेन तु माधातोः ष्वरच् निपातितश्चेत्युक्तम् ।) हिंस्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (मीयते इति, मा + ष्वरच् । निपातितः ।) सेनानीः । पूज्यः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मीवा, स्त्री (मीनाति हिनस्तीति । मी + 'शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।' उणा० १ । १५४ । इति वन् निपात्यते च ।) उदरकृमिः । इत्युणादिकोषः ॥ वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ शीकरः । सारः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मु, पुं, (मव + बाहुलकात् डुन् । टिलोपश्च ।) बन्धनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ महेशः । इति चटुचन्द्रः ॥

मुकुन्दक, पुं, पलाण्डुः । केचित्तु मुकन्दकस्थाने सुकन्दक इति पठित्वा अवनामो सुष्ठु सर्व्वं प्रायेण कन्दति आक्रन्दति कदि आह्वाने रोदने च अक पृषोदरादित्वात् इत्युक सुकन्दक इति व्याचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मुक्, पुं (मुच + बाहुलकात् कु । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मुक्तिः । यथा —
"मुकुर्मुक्तौ महेशे स कुः पृथिव्यामथाभवे ।'
इति दुर्गादासधृतचटुचन्द्रः ॥

मुकुट, क्ली, (मङ्कते मण्डयति । मकि + उटन् नलोपश्चेति न्यासः ।) स्वनामख्यातशिरोभूषणम् । तत्पर्य्यायः । किरीटम् २ । इत्यमरः,

२।६।१०२॥ मौलि: ३ कोटीरम् ४ उष्णीषम् ५। इति हेमचन्द्र:। ३।३१४॥ मकुटम् ६ मौलीक: ७ शेखरम् ८ अवतंस: ९ वतंस: १० उत्तंस: ११ उष्णीषकम् १२ कोटीरकम् १३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। ८६। ७१।
"मुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषित:।"
तथा च महाभारते। १। ३०। ३८।
"रत्नानि मुकुटान्येषां मुथितानि अधर्षयन्।"
टाप्। स्त्री, मातृगणविशेष:। यथात्रैव। ९। ४६। २३।
"कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत॥")

मुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम्। इति शब्दरत्नावली॥

मुकुन्द:, पुं, विष्णु:। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम्।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तित:॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तित:॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११०अध्याय:॥
निधिविशेष:। (यथा, मार्कण्डेये। ६८। ५।
"यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ।
मुकुन्दो नन्दकश्चैव नील: शङ्खोऽष्टमो निधि:॥"
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम्।) रत्नभेद:। कुन्दुरु:। इति मेदिनी। दे, ३८॥ (यथा च पर्य्याय:।
"कुन्दुरुस्तु मुकुन्द: स्यात् सुगन्ध: कुन्द इत्यपि।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पारद:। इति हेमचन्द्र:। २। १२६॥

मुकुन्दक:, पुं, पलाण्डु:। केचित्तु मुकन्दकस्थाने मुकुन्दक इति पठित्वा नवनानां मुदं कन्दतीति पृषोदरादित्वात् इदुक् कन्देरत उत्वेति व्याचष्टे। इत्यमरटीकायां भरत:॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"विशेषो तत्र भूयिष्ठं वरुक: समुकुन्दक:।")
षष्टिकव्रीहि:। यथा, भावप्रकाशे।
"षष्टिक: शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ।
महाषष्टिक इत्याद्या: षष्टिका: समुदाहृता:॥"

मुकुन्दु:, पुं, (मोचयति विषयान्तरात् रोगमिति। अन्तर्भूतणर्थे मुच्+क:। वत्सादित्वात् कुत्वम्। तं उन्दत्यार्द्रीकरोतीति। उन्द+उण्। पृषोदरादित्वात् साधु:।) कुन्दुरु:। इत्यमरटीकायां मथुरानाथ:॥

मुकुम्, व, निर्व्वाणम्। भक्तिरस:। प्रेम। यथा,
"मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम्।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तित:॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तित:॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अ:॥

मुकुर:, पुं, (मक+"मकुरदर्दुरौ।"उणा० १।४१। इत्यत्र। बाहुलकादकारस्थाने उकार: इत्युज्ज्वलदत्तोक्ते: उरच्।) दर्पण:। (यथा नैषधे।४।५६।
"कुरु करे गुरुमेकमयोघन
बहिरितो मुकुरञ्च कुरुष्व मे॥")
वकुलद्रुम:। कुलालदण्ड:। इति मेदिनी। रे, २०३॥ मल्लिकापुष्पदन्त:। इति विश्व:॥ (यथा,
मुकुरकुसुमभृङ्गज्ञानातपत्रं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकामन्नताम्बुलवक्त्रम्
कमलकलसशङ्खं भूषणं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्ध्यै श्रेयसे रोगिणाञ्च॥"
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)
कुलदत्त:। इति शब्दरत्नावली॥ कोरक:। इति हेमचन्द्र:॥

मुकुल:, पुं, क्ली, (मुञ्चति कलिकात्वम्। मुच्+ घुनक्। इति भरत:॥ मुचेरुल:। कलत्वमुल्वणेति कत्वे अकारस्योत्वे मुकुल इति राय:।) ईषद्विकसितकलिका। तत्पर्य्याय:। कुड्मल: २। इत्यमर:। २। ४। १६॥ (यथा, रघौ।९।३१।
उपहितं शिशिरापगमश्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके।")
मकुल:३ पौटकोरक: ४। इति शब्दरत्नावली॥ शरीरम्। आत्मा। इति धरणि:॥ (राजपुरुषविशेष:। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।६।२५३।
"इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्पक्षाग्र्यग्रहोद्दृषा।
यशोधरं शुभधरं मुकुलञ्च सबान्धवम्॥")

मुकुष्ठ:, पुं, वनमुद्ग:। तत्पर्य्याय:। मपष्ठ: २। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणा:। शीतलत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥

मुकुष्टक:, पुं, (मुकुं स्तकति प्रतिहन्ति। स्तक+ अच् पृषोदरादित्वात् साधु:।) वनमुद्ग:। मुगानी इति भाषा। तत्पर्य्याय:। मयष्टक: २। इत्यमर:।२।९।१७॥ मुकुष्ठ: ३ मयष्ठ: ४। इति श्रीधर:॥ मपष्टक: ५। इत्यन्ये। इति भरत:॥ मुद्गष्टक: ६ मकुष्टक: ७ मयुष्टक: ८। इति टीकान्तरम्॥ (तथास्य विषय:॥
"विदलान्नानि वक्ष्यामि शृणु पुत्त्र! यथाक्रमम्।
यवगोधूमचणका माषामुद्गाढ़कौ तथा॥
मुकुष्टका: कुलत्थाश्च मसूरास्त्रिपुटास्तथा।
निष्पावका: कलायाद्या विदलान्नानि कीर्त्तयेत्॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥
मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान्।
आहारकाले यूषार्थे ज्वरिताय प्रदापयेत्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

मुकूलक:, पुं, (मुच्+बाहुलकादूलच् पृषोदरादित्वात् कुत्वम्। तत: संज्ञायां कन्।) दन्तिवृक्ष:। इत्यमरटीकायां रामाश्रम:॥ (तथास्य पर्य्याय:॥
"चित्रा दन्ती निकुम्भ: स्यादुपचित्रा मुकूलक:।
दाक्षायणी विशल्या च तथोदुम्बरपर्ण्यपि॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलक:।
द्रवन्ती नामतश्चित्रान्यग्रोधा मूषिकाह्वया॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये॥)

मुक्त:, त्रि, (मुच्+क्त:।) प्राप्तमोक्ष:। मोचित:। इति मेदिनी। ते, ४४॥ नन्दित:। इति शब्दरत्नावली॥ (नृपविशेष:। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ७। १६३५।
"सुदर्शनकभृत्यस्य चेलकाख्यस्य तत्पदम्।
मुक्तो नामान्तिकं प्राप्तो नृपतेराप्ततामगात्॥"
ऋषिविशेष:। यथा, मार्कण्डेये। १००। ३१।
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधव:।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षय: स्मृता:॥")

मुक्तकं, क्ली, (मुच्यते स्मेति। मुच्+क्त:। संज्ञायां कन्।) क्षेपणीयास्त्रम्। इति केचित्॥ (काव्यविशेष:। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २९५।
"वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च॥")

मुक्तकञ्चुक:, पुं, (कञ्चुक इव कञ्चुक: मुक्त: कञ्चुको येन।) अचिरत्यक्तत्वक्सर्प:। तत्पर्य्याय:। निर्म्मुक्त: २। इत्यमर:। १। ८। ६। उज्झितकञ्चुके, त्रि॥

मुक्तचक्षु:, [स्] पुं, (मुक्तं सर्व्वत: क्षिप्तं चक्षुर्येन।) सिंह:। इति शब्दमाला॥ मुक्तनेत्रे, त्रि॥

मुक्तरसा, स्त्री, (मुक्त: रसो यस्या:।) रास्ना। इति रत्नमाला॥ (विवरणमस्या रास्नाशब्दे ज्ञातव्यम्।) त्यक्तरसे, त्रि॥

मुक्ता, स्त्री,(मुच्यते स्म। मोच्यते नि:सार्य्यते इति वा। मुच्+क्त:। टाप्।) रास्ना। इति रत्नमाला॥ रत्नविशेष:। मोती इति हिन्दीभाषा। अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्र:। इति ज्योतिषम्॥ तत्पर्य्याय:। मौक्तिकम् २। इत्यमर:। २। ९। ९३॥ सौम्या ३ शौक्तिकेयम् ४ तारम् ५ तारा ६ भौतिकम् ७ तौलिकम् ८ अम्भ:सारम् ९ शीतलम् १० नीरजम् ११ नक्षत्रम् १२ इन्दुरत्नम् १३ लक्ष्मी: १४ मुक्ताफलम् १५ बिन्दुफलम् १६ मुक्तिका १७ शौक्तिकेयकम् १८ शुक्तिमणि: १९ शशिप्रभम् २० स्वच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवलम् २३ सुधांशुभम् २४ शुधांशुरत्नम् २५। लक्ष्मीस्थाने लक्ष्यं शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमवलस्थाने हैमवतं सुधांशुभस्थाने भूरुहं इति च पाठ:। इति राजनिर्घण्ट:॥ शौक्तिकम् २६। इति भावप्रकाश:॥ शुक्तिबीजम् २७ हारी २८। इति शब्दरत्नावली॥ कुवलम् २९। इति जटाधर:॥ अस्या गुणा:। सारकत्वम्। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। लेखनत्वम्। चक्षुष्यत्वञ्च। तद्धारणगुण:। पापालक्ष्मीविनाशित्वम्। इति राजवल्लभ:॥ पथ्यत्वम्। बलपुष्टिदत्वञ्च। इति भावप्रकाश:॥ * ॥ अपि च।
"मौक्तिकञ्च मधुरं सुशीतलं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम्।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
क्षीणवीर्य्यबलपुष्टिवर्द्धनम्॥"
अस्या लक्षणं यथा,—
"नक्षत्राभं सुवृत्तमत्यन्तमुक्तं
स्निग्धं स्थूलं निर्म्मलं निर्व्रणञ्च।

न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां
तन्निर्मौल्यं मौक्तिकं दोषदायि ॥"

अस्य दोषलक्षणं यथा,—

'यद्विच्छायं मौक्तिकं व्यङ्गकायं
शुक्तिस्पर्शं रक्ततामाविधत्ते।
मत्स्याक्ष्यङ्कं व्यक्तमुत्तानवत्त्वं
नैतद्धार्य्यं धीमता दोषदायि ॥'

अष्टधा मौक्तिकं यथा —

"मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसस्त्वक्सारशङ्खाम्बुभृ-
च्छुक्तीनामुदराच्च मौक्तिकमणिः स्पष्टं भवत्यष्टधा ॥'

मौक्तिकविशेषो यथा,—

'छायापाटलनीलपीतधवलास्तच्चापि सामान्यतः
सप्तानां बहुशो न लब्धिरिति चेच्छौक्तेयकं तूल्यम् ॥'* ॥

मौक्तिकपरीक्षा यथा,—

'लवणक्षारक्षोदिते पात्रेऽम्लगोमूत्रपूरिते स्विन्नम्।
मर्द्दितमपि शालीतुषैर्यदविकृतं तन्मौक्तिकं जात्यम् ॥'

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—

'शुक्तिः शङ्खो गजः क्रोडः फणी मत्स्यश्च दर्दुरः।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनयः ॥'

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ प्रकारान्तरमुक्तापरीक्षा।

"द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषान्तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि।
वेध्यन्तु शुक्त्युद्भवमेव तेषां
शेषाण्यवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः।
मतङ्गजा ये तु विशुद्धवंशा-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्त-
मापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥

अन्ये गजपरीक्षायां गजजातिश्चतुर्व्विधा।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्व्विधमुदीर्य्यते ॥
ब्राह्मणं पीतशुभ्रन्तु क्षत्त्रियं पीतरक्तकम्।
पीतश्यामन्तु वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीतनीलकम् ॥
कम्बोजकुम्भसम्भूतं धात्रीफलनिभं गुरु।
अतिपक्वरसच्छायं मौक्तिकं मन्ददीधिति ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलबिन्दुभिः।
दुर्लभं तन्मनुष्याणां दैवैस्तत् ह्रियतेऽम्बरात् ॥
कुक्कुटाण्डसमं वृत्तं मौक्तिकं स्निग्धं गुरु।
धवलं भानुसङ्काशं दैवयोग्यममानुषम् ॥'* ॥

तथाहि नाटके।

"नाप्नोति मेघप्रभवं धरित्री
वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति।
आर्कि प्रभाभासितदिग्विभाग-
मादित्यवद् दुर्व्विभाव्यबिम्बम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
नक्षत्रताराग्रहसम्भवञ्च।
दिवा यथा दीप्तिकरस्तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तद्विभासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिचारुतोया
चतुःसमुद्रा भवनाभिरामा।
भव्या न वा स्यादिति निश्चयो मे
कृत्स्ना मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यस्तल्लभते कथञ्चित्
विपाकयोगान्महतः शुभस्य।
सपत्नहीनः पृथिवीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभकृन्नृपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य।
तद्योजनानां परितः शतस्य
सर्व्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥

जलज्योतिर्म्मरुज्जानां मेघानां त्रिविधं भवेत्।
जलाधिकेऽधिकं स्वच्छं कोमलं गुरु कान्तिमत् ॥
ज्योतिषः कान्तिमद्वृत्तं दुर्न्निरीक्ष्यं रविप्रभम्।
कान्तिमत् कोमलं वृत्तं मारुतं विमलं लघु ॥

वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम्।
क्वचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे
प्रजायते शूकरवद्वरिष्ठः ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्व्विधः।
तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्व्विधा ॥
ब्राह्मणं शुक्लवर्णन्तु शूद्रमर्म्मोऽस्य लभ्यते।
क्षत्त्रियं शुक्लरक्तन्तु स्पर्शे कर्कशमेव च ॥
वैश्यं स्यात् शुक्लपीतन्तु कोमलं कोलसन्निभम्।
शूद्रं स्याच्छुक्लनीलन्तु कर्कशं श्याममेव च ॥'

तथा च।

"कोलजं कोलसदृशं सदृशासदृशच्छवि।
अलभ्यं मनुजे रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्ज्जिते ॥*॥

ये कम्बवः शार्ङ्गसुतावमर्षे
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे।
स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म
तल्लभ्यं सम्प्रति कौर्मयाम ॥
स्वयोनिमध्यच्छवितुल्यवर्णं
प्रह्लादहृत्कोलफलप्रमाणम् ॥

तथा च।

वर्षोपलसमं दीप्तं माधवाख्यकुलोद्भवम्।
कपोताण्डप्रमाणं तदतिकान्तिमनोहरम् ॥*॥

विशेषो यथा,—

'अब्ध्यादिकनवस्थे ये जाताः कम्बवः शुभाः।
मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥
शुक्लाशुक्ला पीतरक्ता नीला लोहितपिञ्जराः।
श्यामार्बुदा पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्त्तिताः ॥
महन्मध्यमसूक्ष्माणि सप्तविंशतिधा भवेत्।
क्रमशस्तेषु विज्ञेयं गच्छेषु मनीषिभिः ॥*॥

पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्तं लघु नातिसूक्ष्मम्।
उत्पद्यते वारिचराननेषु
मीनाश्च ते मध्यचरा पयोधेः ॥'

तथा च।

"गुञ्जाफलकायस्थौल्यं मौक्तिकं तिमिजं लघु।
पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्त्तुलम् ॥
वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः।
सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥
लघिष्ठमरुणं वातात् आपीतं मृदु पित्ततः।
शुक्लं गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तान्मृदुर्लघु ॥
वातश्लेष्मभवं स्थूलं पित्तश्लेष्मजमच्छकम्।
सर्व्वलिङ्गप्रयोगेण सान्निपातिकमुच्यते ॥
एकजा शुभदाः प्रोक्तास्तथा वै सान्निपातिकाः ॥*॥

भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं
सर्व्वं भवेत् प्रज्वलवर्णशोभम्।
नितान्तधौतप्रतिकल्प्यमान-
निस्त्रिंशधारासमवर्णशोभम् ॥
भुजङ्गमास्ते विषवेगदृप्ता
श्रीवासुकेर्व्वंशभवाः पृथिव्याम्।
क्वचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे
तिष्ठन्ति ते पश्यति तान्मनुष्यः ॥

फणिजं वर्त्तुलं रम्यं नीलच्छायं महाद्युति।
पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुकेः कुलसम्भवम् ॥

शृगालकोलामलकोलगुञ्जा-
फलप्रमाणास्तु चतुर्व्विधास्ते।
स्युर्व्विप्रबाहूद्भववैश्यशूद्र-
सर्पेषु जाताः प्रवरास्तु सर्व्वे ॥
प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियं वा
राजश्रियं वा महतीं दुरापाम्।
तेजोऽन्विताः पुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥
जिज्ञासया रत्नविनिश्चयज्ञैः
शुभे मुहूर्त्ते प्रयतैः प्रयत्नात्।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हर्म्योपविष्टं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महद्दुन्दुभितूर्य्यघोषै-
र्घनैर्घनैराप्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न तु यातुधाना
न राक्षसा नापि च दुष्टलोकाः
हिंसन्ति यस्याहिशिरःप्रसूतं
मुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥

भेकादिष्वपि जायन्ते मणयो ये क्वचित् क्वचित्।
भौजङ्गमसमास्तुल्यास्ते विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥

गगनमात्रेव दिवो विशीर्णा
रत्नावली तस्य महासुरस्य।
विचित्रदेशेषु विचित्रवर्णा
पयःसु पश्चात् पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-
र्म्मणिप्रदेशस्य महागुणस्य।
तच्छुक्तिमत्सुस्थितिमाप बीज-
मासन् पुरा पुण्यभवानि यानि ॥

यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुचारुमुक्तामणिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकनाममवाप ॥ * ॥
सैंहलिकपारलौकिक-सौराष्ट्रिकताम्रपर्णपार-
सवाः ।
कौवेरपाण्ड्यविराटमुक्ता इत्याकरास्त्वष्टौ ॥
"स्वात्यां स्थिते रवौ मेघैर्ये मुक्ता जलबिन्दवः ।
शीर्णाः शुक्तिषु जायन्ते तेर्मुक्ता निर्म्मलत्विषः॥
न्यूना मध्यास्तथा सूक्ष्मा बिन्दुमानानुसारतः ।
सुस्निग्धमधुरच्छायं मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
सौराष्ट्रिकभवं स्थूलं वृत्तं स्वच्छं सितं घनम् ॥
ताम्रपर्णभवं ताम्रं पीतं पारसवोद्भवम् ।
ईषत् श्यामञ्च रूक्षञ्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्ड्यदेशोद्भवं पाण्डु सितं रूक्षं विराटजम् ।
रुक्मिण्याख्या तु या शुक्तिस्तत्प्रसूतिः सुदुर्लभा ॥
तत्र जातं सितं स्वच्छं जातीफलसमं वरम् ।
छायावद्बहुलं रम्यं निर्दोषं यदि लभ्यते ॥
अमूल्यं तद्विनिर्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदैः ।
दुर्लभं नृपयोग्यं स्यादल्पभाग्यैर्न लभ्यते ॥"
अन्यत्राह ।

"सर्व्वस्य तस्याकरजा विशेषात्
रूपप्रमाणे च यथैव विद्वान् ।
नहि व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्व्वत्र सर्व्वाकृतयो भवन्ति ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन मुक्तयोऽपि चतुर्व्विधाः ।
तासु सर्व्वासु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्व्विधम्॥
ब्राह्मणस्तु सितः स्वच्छो गुरुः शुक्लः प्रभान्वितः।
आरक्तः क्षत्रियः स्थूलस्तथारुणविभान्वितः ॥
वैश्यस्त्वापीतवर्णोऽपि स्निग्धः श्वेतः प्रभान्वितः ।
शूद्रः शुक्लवपुः रूक्षस्तथा स्थूलोऽसितद्युतिः ॥

वर्णोपलानां समवर्णशोभं
त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ॥

वंशजं शशिसङ्काशं कक्कोलीफलमार्द्दकम् ।
प्राप्यते बहुभिः पुण्यैस्तन्मूल्यं वेदमन्त्रतः ॥
पञ्चभूतसमुद्रेकादंशे पञ्चविधे भवेत् ।
मुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवी गुरुवत्तुसा च तैजसी तेजसा लघुः ।
वायवी च मृदुः स्थूला गागनी कोमला लघुः ।
आप्याः स्निग्धा भृशं शुक्लाः पञ्चैताः प्रवरा
मताः ।
तासां धारणमात्रेण व्याधिः कोऽपि न
जायते ॥"* ॥
एवमन्यत्रापि ।
"गजाहिकोलमत्स्यानां शीर्षे मुक्ताफलोद्भवः ।
त्वक्सारशुक्तिशङ्खानां गर्भे मुक्ताफलोद्भवः ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलबिन्दुभिः ।
कोमलं शुचिरूपञ्च गजे पाटलभास्वरम् ॥
मत्स्ये श्वेतञ्च निस्तेजः फणीन्द्रे नीलभास्वरम् ।
हरिच्छुरितं तथा वंशे पीतश्वेतञ्च शूकरे ।
शङ्खशुक्त्युद्भवं श्वेतं मुक्तारत्नमनुत्तमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके च्छाया पीता च मधुरा सिता ।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीक्षकैः ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा छाया मधुरा बुद्धिवर्द्धिनी ।
शुक्ला यशस्करी छाया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता छाया भवेद्विप्रः क्षत्रियश्चार्करश्मिवान् ।
पीतच्छाया भवेद्वैश्यः शूद्रः कृष्णरुचिर्म्मतः ॥*
अथ गुणाः ।
सुतारञ्च सुवृत्तञ्च स्वच्छञ्च निर्म्मलं तथा ।
घनं स्निग्धञ्च सच्छायं तथा स्फुटितमेव च ।
अष्टौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥
तद्यथा,—
तारकाद्युतिसङ्काशं सुतारमिति गद्यते ।
सर्व्वतो वर्त्तुलं यच्च सुवृत्तं तन्निगद्यते ॥
स्वच्छं दोषविनिर्म्मुक्तं निर्म्मलं मलवर्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यस्य तद्घनं मौक्तिकं वरम् ॥
स्नेहेनेव विलिप्तं यत्तत् स्निग्धमिति गद्यते ।
छायासमन्वितं यच्च सच्छायं तन्निगद्यते ॥
व्रणरेखाविहीनं यत्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
भ्राजिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।
स्रवतीव च सत्त्वानि तनुमहारत्नसंज्ञितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभ्रांशुशतयोजितम् ।
शशिराजप्रतिच्छायं मौक्तिकं देवभूषणम् ॥"* ॥
गारुड़े ।

त्वक्सारनागेन्द्रतिमिप्रभूतं
यच्छङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
प्रमाणवर्णौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मरन्ध्रम् ।
अकर्तुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजात
एकोऽपि दोषः समुपैति सद्यः ॥

एवं सर्व्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धार्य्यते ।
तस्यायुर्व्वर्द्धते लक्ष्मीः सर्व्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरु यद्देहे मौक्तिकैकं हि तिष्ठति ।
चञ्चलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥"
दोषो यथा,—
"चत्वारः सुमहादोषाः षण्मध्याश्च प्रकीर्त्तिताः ।
एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यत्रैकदेशे संलग्नः शुक्तिखण्डो विभाव्यते ।
शुक्तिलग्नः समाख्यातः स दोषः कुष्ठकारकः ॥
मीनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।
मत्स्याक्षः स तु दोषः स्यात् पुत्त्रनाशकरो ध्रुवम् ॥
दीप्तिहीनं गतच्छायं जठरं तद्विदुर्बुधाः ।
तस्मिन् संधारिते मृत्युर्जायते नात्र संशयः ॥
मौक्तिकं विद्रुमच्छायमतिरक्तं विदुर्बुधाः ।
दारिद्र्यजनकं यत्नात् तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
उपर्य्युपरि तिष्ठन्ति वलयो यत्र मौक्तिके ।
त्रिवृत्तं नाम तस्योक्तं सौभाग्यक्षयकारकम् ।
अवृत्तं मौक्तिकं यच्च चिपिटं यन्निगद्यते ।
मौक्तिकं ध्रियते येन तस्याकीर्त्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं त्र्यस्रमाख्यातं सौभाग्यक्षयकारकम् ।
दीर्घं यत्तत् कृशं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥
निर्भग्नमेकतो यच्च कृशपार्श्वं तदुच्यते ।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्यं निरुद्योगकरं हि
तत् ।
अवृत्तं पिड़कोपेतं सर्व्वसम्पत्तिहारकम् ॥*॥
यत्र कृत्रिमसन्देहः क्वचिद्भवति मौक्तिके ।
उष्णे सलवणे स्नेहे निशान्तद्वासयेज्जले ॥
व्रीहिभिर्मर्द्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ।
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥*॥
तथा हि ।
क्षिपेद्गोमूत्रभाण्डे तु लवणक्षारसंयुते ।
स्वेदयेद्वह्निना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय व्रीहिभिस्तोपघर्षयेत् ।
कृत्रिमं भङ्गमाप्नोति सहजञ्चाति दीप्यते ॥

कृत्वा पचेत् सुपिहिते शुभदारभाण्डे
मुक्ताफलं निहितनूतनशुक्तिकाण्डम् ।
स्फोटन्तथा प्रविदधीत ततश्च भाण्डात् ।
संस्थाप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाण्डं
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्वम् ।
घृष्टं ततो मृदुतनूकृतपिष्टमूलैः
कुर्य्याद्यथेच्छमिह मौक्तिकमाशु विद्धम् ॥
मृत्तिप्रमत्स्यपुटमध्यगतन्तु कृत्वा
पश्चात् पचेत्तनु ततश्च वितानपत्या ।
दुग्धे ततः पयसि तद्विपचेत् सुरायां
पक्वन्ततोऽपि पयसा शुचि चिक्कणेन ।
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिघर्षणेन
स्यात् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम्॥"
अथ मूल्यम् ।
"पञ्चभिर्माषको ज्ञेयो गुञ्जाभिर्माषकैस्तथा ।
चतुर्भिः शाणमाख्यातं माषकैर्मणिवेदिभिः ॥

एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
मुक्तामणेः शाणकसम्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि कपर्द्दकानि
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं
चतुःसहस्रं लभतेऽस्य मूल्यम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् बिभृयाद्गुरुत्वे
द्वे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकद्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकमाषकसम्मितस्य
सपञ्चविंशं त्रितयं शतानाम् ।
यन्माषकोन्मापितमानमेकं
तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥

गुञ्जाश्च षड्धारयन शते द्वे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
गुञ्जाश्चतस्रो विधृत प्रमाणं
द्वद्व लभताद्धिक त्रिभिर्वा ॥
अत परं स्यादुरणप्रमाण
मक्तानिर्दिष्टशविनिश्चयोक्ति ।
चयाश्मानां धरणे धृतानां
द्विकेति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥
अध्यर्द्धशानश्च शत तत स्यात्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोड़शभिर्भवेत् सपूर्णं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्विकाख्यम् ॥
अधिक दशभि शतश्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि चालिशस्य वृत्तात्
यदि विंशतिभिर्भवेत् सपूर्णं
धरणं मौक्तिकज वदन्ति तज्ज्ञा ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् समूल्यं
यदि न स्याद्गुणयुक्तितो विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं त्रिंशीति परिकीर्त्यते ।
चत्वारिंशतपरं तस्य मूल्यमेव विनिश्चय ॥
चत्वारिंशद्भवेत् त्रिंशका त्रिंशन्मूल्या लभेत सा ।
पञ्चाशत्तु भवेत् सौमन्तस्य मूल्यन्तु विंशति ॥
षष्टिनिकरणैर्यैस्तु स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्द्दश ।
अशीतिनवतिश्चैव कुप्येति परिचक्ष्यते ॥
एकादश त्वनव च तयामूल्यमनुक्रमात्
शतमष्टाधिकं द्वे च चर्योऽथ परिकीर्त्तित ॥
सप्त पञ्च त्रयश्चैव तेषां मूल्यमनुक्रमात् ॥
धाराणां पर मापकमेकमेक
धारद्वियन्त गुणैरपीत्तम् ।
मूल्यन तावद्विगुणेन च त
माषोऽधमात्रिदशतऽपि देश ॥
मुक्तानि(?)मात्तसम समानां
यन्मौक्तिकानामिह मूल्यमुक्तम् ।
तन्मानिमाश्रित्य न जातु कार्य्य
गुणैर्विहीनस्य हि तत्र पश्चिमम् ॥
यत्तु चान्द्रमुक्ताशुमीपस्निग्धफलानि ।
दशमञ्च तत समर्घ मानमात्रमपलाभेत तत् ॥
तौलकान भवेत्कृतगुणस्य त्रिभागत ।
चितमध्यम सीमां यद्भागं मक्तामाश्रितम् ॥
अर्द्धरूपाणि सफोटानि पञ्चवर्णानि यानि च ।
धनाद्गणि च यानि स्यु करकाकारवन्ति च ॥
यकदेशप्रभावन्ति नकलाद्विषिनानि च ।
यानि चातकवर्णानि कांस्यवर्णानि यानि च ॥
मीर्णवर्णवर्णानि यस्मिन् चञ्चलानि च ।
मरीचाभि च यानि स्थलैर्धान्मक्तापरीक्षिकम् ।
कानाम तु ।
मचालो प्रोत्स्ने मुक्ता मातिचो स्वच्छ भवेत् ।
स्वच्छकेरमाणि प्राश कलञ्जो नाम नामत ॥
कलञ्जनामक ध्यानकाद्य लिगापयेत् ।
चात्ततो चलदिन्त्तु तालमाच दिनि दिपेत् ॥
चत्वारि मीधि मुक्ता वा तन्ति वर्ण वा तिनम् ।
अर्द्धं कतञ्चमानेन मुक्तासामारत क्रमात् ॥

नवमात् पञ्चम यावत् कलञ्जेन सम यदा ।
तत्क्रमादुत्तम प्रिय मौक्तिकं रत्नवेदिभि ॥
चतुर्द्दशात् समारभ्य दशसङ्ख्यावधि क्रमात् ।
कलञ्जस्य समान वा मौक्तिकं मध्यमं विदु ॥
आरभ्य विंशतिसमात् क्रमात पञ्चदशावधि ।
सङ्ख्याका कथिता मुक्ता मूल्यञ्च तदनुक्रमात ॥
कलञ्जद्वयमानेन यत्रैकं मौक्तिकं भवेत् ।
न धार्य्य नरनाथैस्तु दुर्व्योऽयममानुषम् ॥
इत्थं विचार्य यो मुक्तां परिधत्ते नराधिप ।
तस्यायुश्च यशो वीर्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
इति युक्तिकल्पतरु ॥
(अथास्या शोधनम् ।
'स्विद्येद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्या स्वरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि यामैक शोधन भवेत् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकार ।) अन्यत् मुक्ताफलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ अथ मुक्ताधारणगुणम् ।
'रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिषु च पञ्चसु ।
शङ्खविद्रुममुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥'
इति समयप्रदीप ॥

मुक्ताकलाप पु (मुक्तानां कलाप समूहोऽत्र ।) मुक्ताहार । यथा,—
'हारो मुक्तानां प्रालम्बस्तकलापावलीकता ।'
इति हेमचन्द्र । ३ । ३२३ ।
(यथा कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
'कण्ठस्य तस्या स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभाव ॥")

मुक्तागार स्त्री (मुक्ताया आगारमिव । मुक्तोत्पन्नाधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्ति । इति शब्दचन्द्रिका । मौक्तिकगृहञ्च ॥

मुक्तापुष्प, पु (मुक्ता इव पुष्पाण्यस्य ।) कुन्दवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (गुणादिविवृतिरस्य कुन्दशब्दे द्रष्टव्या ॥)

मुक्ताप्रसू, स्त्री, (मुक्तां प्रकर्षेण सूते जनयतीति प्र+सू+क्विप् ।) शुक्ति । इति राजनिर्घण्ट ॥

मुक्ताप्रालम्ब, पुं (मुक्तानां प्रालम्ब हारभेद ।) मुक्ताहार । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२२ ।

मुक्ताफल, क्ली, (मुक्तामफलमिव ।) कर्पूरम् । (मुक्तेव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, मुग्धबोधटीकायां कारके । दुर्गादासधृतम् ।
"मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमलक्षणाय ॥")
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ले १६६ ।
(मौक्तिकार्थेऽस्य पर्य्याय ।
"मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यथास्य भस्मकरणविधि ।
'मुक्ताफलानि शुद्धानि खल्ले पिष्ट्वा पुटेत्सुधी
एव भस्मत्वमाप्नोति———————— ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।) वोपदेवकृतग्रन्थविशेष । यथा —
"मुक्ताफलेन ग्रन्थेन सद्भागवतमुक्तिना ।
भक्तिस्वात्मना सुधमाकर्षयच्छ्रियाः ।
विद्वद्धनेशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना ।
हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत ॥
इति तस्य चतुर्थोपान्त्यश्लोकद्वयम् ॥
अथ मुक्ताफल परीक्षा ।
"द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषाञ्च शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥
तत्रैव वेधस्य हि सम्भवोऽत्र
निर्दिश्यते रत्नपरस्य जातु ।
मध्यन्तु शुक्त्युद्भवमेव तेषां
प्रधानमवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञा ॥
स्वकमारनागमस्तकाभिप्रसूतं
यत् प्राकृतं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
या मौक्तिकानामिह जातयोऽष्टौ
प्रकीर्त्तिता रत्नविनिश्चयज्ञै ।
कम्बूद्भवं तेष्वधमम्प्रदिष्ट
मुत्पद्यते यच्च गजेन्द्रकुम्भात् ॥
क्षयोनिमध्याग्रविवृत्ततश्च
प्राहु द्रवत्कोलफलप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्यात्
कापोतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
ये कम्बव प्राङ्गसुखावनम
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गात्रे
सन्त्यनाश्चापि विशुद्धवंशा
स्ते मौक्तिकानां प्रभवा प्रदिष्टा ॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्तं लघुनातिसूक्ष्मम् ।
उत्पद्यते वारिचराननेषु
मत्स्याश्च ते मध्यचरा पयोधे ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्ट
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
क्वचित् कथञ्चित् स भुव प्रदेशे
प्रजायते सूकरवर्य्य इह ॥
त्वचां दलानां समवर्णशोभं
त्वकसारपर्व्वप्रभवम्प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ॥
भौजङ्गमं मीनविशुद्धवृत्त
मत्स्याननोऽसुज्ज्वलवर्णशोभम् ।
निस्तारधौतप्रविकल्पमाण
निस्त्रिंशधारासमवर्णकान्ति ॥
प्राप्नोति रत्नानि महाप्रभाणि
राज्यं श्रियं वा महतीं दुरापाम् ॥

पात्रं हि नापुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशिरोभवस्य ॥
जिज्ञासया रत्नधनं विधिज्ञैः
शुभे मुहूर्त्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हर्म्योपरिस्थं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुन्दुभिमन्द्रघोषै-
र्विद्युल्लताविस्फुरितान्तरालैः ।
पयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बै-
र्घनैर्घनैर्वा व्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न च यातुधाना
न व्याधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशिरःप्रसूतं
मुक्ताफलं तिष्ठति पूज्यमानम् ॥
नाभ्येति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्चिःप्रभानात्ततदिग्विभाग-
मादित्यवद्दुःखविभाव्यबिम्बम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
नक्षत्रताराप्रभवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीप्तिकरं तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिवारतोय-
चतुःसमुद्राभरणोपपन्ना ।
कृत्स्ना न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूल्यं मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यत्तल्लभते कदाचित्-
विपाकयोगात्सुकृतस्य शुभस्य ।
सपत्नहीनां स महीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभकृन्नृपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि तस्य जन्म ।
यद्योजनानां परितः सहस्रं
सर्व्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विशुद्धवर्णा
पयःसु पत्युः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-
र्मैत्रिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमप्सु स्थितमापवीच-
मासन् पुराण्यन्यभवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुचारु मुक्तामणिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णे
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैंहलिकपारलौकिकसौरा-
ष्ट्रिकताम्रपर्णपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्यहाटक-
हैमका इत्याकराख्यष्टौ ॥
बह्वष्टं नातिनिकृष्टवर्णं
प्रमाणसंस्थानगुणप्रभाभिः ।

उत्पद्यते वर्द्धनपारसीक-
पातालकान्तरसिंहलेषु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यतेत विद्वान् ।
न च व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्व्वत्र सर्व्वाकृतयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य शाणेन समुन्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं
ततुपञ्चभागद्वयहीनमूल्यम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् बिभृयात् सहस्रे
द्वे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
यद्वाधिकौ द्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापिनगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकं माषकमुन्मितस्य
सपञ्चविंशत्रितयं शतानाम् ।
गुञ्जाश्च षड्धारयतः शते द्वे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अध्यर्द्धमुन्मापकतं शतं स्यात्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेद्धरणं
धरणं तत्प्रवदन्ति दाक्षिकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतञ्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हस्तात् ।
द्विगुणैर्दशभिर्भवेद्धरणं
धरणं तद्धवकं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् स्वमूल्यं
यदि न स्याद्गुणसम्पदा विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिक्यं तस्येति कीर्त्त्यते ॥
चत्वारिंशद्भवेत्तस्याः परं मूल्यं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्भवेच्छिक्यो विंशं मूल्यं लभेत सा ॥
षष्टिर्निकरशीर्षे स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अशीतिर्नवतिश्चैव कूप्येति परिकीर्त्तिता ।
एकादश स्यान्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽम्लभाण्डे
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्वम् ।
घृष्टं ततो मृदुतनूकृतपिण्डमूले:
कुर्य्याद्यथेष्टमनु मौक्तिकमाशु विद्धम् ॥
मत्स्योदरस्थपुटमध्यगतञ्च कृत्वा
पश्चात् पचेत्तदनु तच्च वितानपत्रा ।
दुग्धे ततः पयसि तं विपचेत् सुधायां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिक्कणेन ॥
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिवर्षणेन
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
व्याडिर्जगाद जगतां हि महाप्रभाव-
सिद्धो विदग्धहिततत्परया दयालुः ॥
श्वेतकाचमयं तारं हैमांशमतयोजितम् ।
रसमध्ये प्रधार्य्येत मौक्तिकं देहभूषणम् ॥

एवं हि सिंहले देशे कुर्वन्ति कुशला जनाः
यस्मिन् कृत्रिमसन्देहः क्वचिद्भवति मौक्तिके
उष्णे सलवणे स्नेहे निशां तद्वासयेज्जले ।
व्रीहिभिर्मर्द्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम्
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥
सितं प्रमाणवत् स्निग्धं गुरु स्वच्छं सुनिर्म्मलं
तेजोऽधिकं सुवृत्तञ्च मौक्तिकं गुणवत् स्मृतं
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मवेधम् ।
अक्रेतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजात
एकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥"
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥

मुक्तामुक्तः, त्रि, (मुक्तश्च अमुक्तश्चेति विशेषण द्वन्द्वम् ।) क्षिप्ताक्षिप्तः । अस्य प्रयोगो शस्त्रे च प्रायो वर्त्तते । इति हलायुधः ॥

मुक्तालता, स्त्री, (मुक्ताभिर्लतेव ।) मुक्ताहा इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥

मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवली च) हारः । इत्यमरः । २।६।१०५ ॥ (मुक्तावली ।) मौक्तिकश्रेणी च ॥ (तालविशेषः । सङ्गीतदामोदरे ।
"खत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः खत्रयं तथा
द्रुतौ गः खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा

मुक्तास्फोटः, पुं, (मुक्तानां स्फोटः विकाशो शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥

मुक्तास्फोटा, स्त्री, (मुक्तास्फोट+टाप् ।) शु इति राजनिर्घण्टः ॥

मुक्तिः, स्त्री, (मुच्+भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः ॥ नित्यसुखावाप्तिः । इति वेदान्तिकाः । शरीरेन्द्रियात्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भरतः ॥ मो तत्पर्य्यायः । कैवल्यम् २ निर्व्वाणम् ३ श्रेयः नि:श्रेयसम् ५ अमृतम् ६ मोक्षः ७ अपवर्गः इत्यमरः । १।५।६ ॥ अपुनर्भवः ९ स्थिरः अक्षरम् ११ । इति जटाधरः ॥ सा पञ्चविधा सार्ष्टिः१ सालोक्यम् २ सारूप्यम् ३ सायुज्यम् निर्व्वाणम् ५ । यथा,—
सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः
इति श्रीभागवतम्
"मुक्तिस्तु द्विविधा साध्वि! श्रुत्युक्ता सर्व्वसम्म
निर्व्वाणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा नृणाम्
हरिभक्तिस्वरूपाञ्च मुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णव
अन्ये निर्व्वाणरूपाञ्च मुक्तिमिच्छन्ति साधव
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २२ अध्यायः ॥
मुक्तिकरयोगो यथा,—
"... साङ्गमहायोगं मुक्तिमुक्तिकरं परम्
सर्व्वपापप्रशमनं मत्स्यासुघटितं ...

मनेन मम तु सम्य न मनेन च विमुते ।
स्वाविशा दुःखदाय एवमाह महाम न ।
अह मदर्शनस्तो म.न स्वयान् महान्।
दहभ्रवन्मुनायच दुःखादन्तिक्रम ।
धननामदायन्त्रवकामिह च तुन ।
दुःखादुःखमत्युपि हताद् समहायम ।
विधिवत सुखमन्तर्धं वानोदामकहातर ।
सशारोत्थर्दयोऽला यत्र ध्यायी धमा
न्तिमा ।
आन्तिदास्ननाभे वालेवामादल्लक पुन ।
येषु मनवद्गवावासिद्धितम महत्तर ।
द्विना विदाक्षरीव ते नना सपमीश्वर ।
प्राप्य महतम पीन मात्त्वमहद्भवम् ।
न्याद्रश्मिं मदा प्राप्ता ज्ञानवित्र जिनद न।
मन्नन्दिपमय मम मल रावा मनावृम्।
न तस्मात्तान्ति वाचा नैवाल मदलमदा ।
क वा यत्र स ताम्म । दधावन्मभावधा ।
स्त्र यदा हृदयद्द म बानाविर्म दुःखाकह ।
ममता तु सुमानावि माना मदतामसा यथा ।
एकन्व त दृत्तमावस्था भावका दूर ।।
ह्यानपूर्णाभियोगावविज्ञानत्र सह दानिक ।
सा तर्तिज्ञचया न्यासनैव पुन त सुखे ।
सदूयह यत्र समनिवदृम्य येन कीर्ति ।”

इति माबद्दे २३० अध्याय ।०।

अ न न ।

“हरिरात्मा न सन्देहो यन्न तत् सनातन ।
तन्न स्वा स सवारी विश्वावबस्तो बचन ।
नान्यया मुक्त आत्मा भवेत् वै वर्त्तियन्तवन ।
दुःखकर्मविबद्धादि सन्मय नित्य निवद ।
कुन्न परमात्मा यानि ध्यानबानदिवर्जित ।
जन्मद ममनोन्मन तु माय महत ।
स्थानता ह यथा कार्ये विघ्न वै तमोश्वर ।
जीवात्माव्यभिद्गमाल ह्यकदानम।
दम्पकालमविपद्द पद्मात यानम्नान् गुणान्।
सुख त्यक्त तथा दुःख भवत् सवमोश्वर ।
मात्र य पुरुषा निक्रमन्त कर्मबन्धनान ।
मन्यमान सुख दुःख यात्येव विप्र सुखत ।
त्यक्त्वा न हरि स्वान्नुले वक्त यन्।
तस्मात्वमनृजय विद्वान् यावन्नाधिकतश्च ।
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमात्मरति सन्।
विषयात्तरसक्तो वा याति देह त्यक्त हरिम् ।
न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यदनेनापि सौख्यदा ।
कुरुते यत्ना नैव यद्भवमितात्मना ।
तथा हरिस्तदयात मयान्मैवयन्नितम्
हरिस्तविमनावस्था ज्ञानी विषयसङ्गित ।
स.आवस्थापि मुक्त भावमुक्त पद पद ।
जीवमाला स मुक्त स्याद्धिदाविरहितस्तु य ।
कर्त्ता हर्त्ता च माता च सर्वज्ञ सर्वगा
हरि ।
इक मच्छन्दजीवत्र मुक्तिरित्यभिधीयते ।
दैवमुक्तिमतामन्ता मच्छिताकारदिवह ।
निवसुखा इवामान्ति मतं चैवमन्तिता ।
निगुण च तु विशुद्ध गुणत्रयमतीतवान्।
जीवात्मा भवद्गत तत्र पुरा निश्चय वनम् ।
तन्निष्ठत्वेनत्वमीनत्वमीलनु भवद्दया ।
निवन्ति कामदृढ च वयिविनवत्विनना ।
ते च मनोन्वे भावा स्वात्मना दरमा ।
आकामदृश्याना विदशी निखिलनत ।
यन दृत्न तल्ल तनकारवति च ।
तदेव च ममारो विषयासक्तचित्त ।
सुखात्मत्वं दुःख तु संस्यास्मत गतम् ।
सुकृताना उभौ या। ै समार सदा मत ।
इवम् हि यद ज्ञानं वमाव्यानमहन ।
सुखम्ध च यत्र भक्ते सर्वं च्छ हितमम ।।
मम बाध वह स्यात सुखदुःखविवर्जित ।
नर कौरवाद्येय प्रेतवान्मयानता ।
न्यायदहिता ज्ञानमाकामत्याश्चनत ।
मर्त्यवक्तत्वाद्य तदिमाद्वकुडयत ।
अथ स्वामी सदा यत्र स्युग सुखमदुर्गे ।
बाधनाम मन्न नि हमाहेइ न मन्न ।०।
यदो सुर्मति मात्र सुखमहमनम्।
तस्य मनस्त्वन्त प्राप्य तस्य तम ।
दु सामानाम्मा मार्ति यत्र मीत्ति निरन्तरम्।
विदन तत्र मद हड्डा योऽप्यानन्दसुखी भवत ।
तद्भद्वानत यदाय मच्छ्राप्य्वभवात्विना ।
न तथा पुनराईनपाति विष्णुस्य पुन
भवति दवो हरि प्राप्य कारयामायवर्जित ।
स ज्ञात्वा तु भक्तु विद्धिता कार्यवन्तिन ।
तथा विशुद्ध तस्य तत्सुखात्य सुरा ।
न विभक्ति शरीरस्य यानि मुक्तिन विद्यते ।
तस्मात्राराधयेद्य य सदने स्वयमात्म ।
विष्णुमाधायतिर्न वै यत्नेन मुक्तिमाकम ।
नान्यत्र विद्यानस्था नान्यवेन्नियविपदात्।
नान्यत्र सर्वमद्यात्मान् मोक्ष विन्दति मानव ।
तस्मादनन्तसुखी भूत्वा सदाकारमाकत ।
धर्मं कुर्यादिहायेना धर्मात्मा सुखमेधते ।
धर्मान्वापद्न ददो दारा पुत्रा धन तथा ।
धर्मात स्वगश्च मोक्षश्च यत्स्य य दुर्लभम् ।
कथयो दवमन्वत्ता स्वधर्मनन्तानिम ।
धर्मं निवन्ति विप्रर्ष । तता यान्ति सद्गतिम् ।
धर्ममयश्च कामश्च मोक्षश्च कथितम ।।
समाप्तानि पुमान्निश्च नारायणपरायण ।”

इति वह्निपुराणम् ।

(विवक्तिर्यथा सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।

“मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न पर ।”

यथाच अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।

“मुक्तिमिच्छसि चेत्तात । विषयान् विषवत्त्यज ।
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ।”)

मुक्तिद स्त्री (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति+दा+क ।) भगवन्नाम दयव । यथा —

“कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानाम्
नानाविन्दुस्वनाद पर चिदाम्रबुकम ।
गुह्यात् गुह्यतर चान्नाम चाचाचर परम् ।
मर्त्तं सुखमच्चाव्ममव्यात प्रबोधकम ।
प्राह नारायणादिन समान्वाद्यै निवान ।
कालिकेकाण्डे मम हिता सर्वत्रा वद ।
माधवादिन वै नाम धर्मकामार्थमोक्षद ।”

इति वह्निपुराणम् ।

मुक्तिदातरि त्रि । (यथा देवीभागवते ।
“सा धाता मधुर्वा माया मुक्तिदा विमुढा
स्मृता ।”)

मुक्तिमण्डप पुं (मुक्तिप्रापक मण्डप , यद्वा मुक्तिरूप ।) विश्वेश्वरस्य दक्षिणभागस्थ मण्डप । यथा —

“विश्वेशस्य विनिर्दिष्टा
दक्षिणे दक्षिणमण्डप ।
अत्र भाषा च न जानन्ति
न ते पुनर्भवन्ति स्तवन्त ।”

इति काशीखण्डम् ।

५.अतलादमन्दिरन्निदशावस्थमण्डप ।

मुक्तिमुक्ता पुं (मुक्ता मोक्षदा मुक्ता इव ।) शिलकम् । इति राजमाला ।

सुख, क्ली (सुखयति प्रीणयति भक्तात्मान सुखम् इत्यत्र सुखमह न वति । सुख+“इग सत्तोऽन्त्याणान ।” उणा० । ५ । २० । इति वर्षे अच । स च हित सुखवाचक ।) धर्मोद्भवस्य वाच । स तु सुखसाधम । (तस्मिन्निति यथा —
“अक्षाद्येषा यत्र सर्वा निखिलाकुसुमस्त न”

इत्यमरटीकायांश्चत्रम् ।)

तत्पर्याय तद्व्यर्त्ति सनुनाथि प्रीपते । इति भरत । तत्र गतस्वरं प्रथमाधिभव न । इति मुग्धबोध । तत्पर्याय । सद्मद्र प्रामद २ शर्म ३ तृप्तम् ४ आनन्दम् ५ सुखम् ६ । इत्यमर । २ । ६ । ५८ । (यथा नैषधचरते ६ । ४४ ।

“सुख विमुक्त स्वमिनस्य धारया
इवैव नानापदवादवम्राम ।”)

तस्य स्वरूप यथा —
व्याधौ च दशमूलानि स्वस्ता निद्रा च वायु वा ।
गन्धा यथानि मनुष्य सवाप्य सुखमुच्यते ।

इति भावप्रकाश ।

इति कदाचों मल्लाहुदस्य स्वरान स्वरात सुखस्य च युक्तनेति शाहेत्त यथा —
“मल्लिका सत्तला धारा सान्सारो मल्लिकावत ।
स्रोतस वालकसुख न दूर मदुरश्नाति ।”

इति कर्मलोचनम् । ० ।

त्रि सत्वम् । इत्यमर । २ । ३ । १८ । तद्वृत्तस्य निष्क्रमणप्रवेशक । इति सर्वधरा इय । गृहात्तिद्वारप्रवेश । इति स्वामी । इद मत्स्यपार प्रवहनादम । इति कोकन मद्दाद्वाविन्तिसरत्वपद । इति रमानाथ इत्यमरटीकायां भरत । प्रारम्भ । (यथा रघुवंश । ३ । १ ।

“अथ स्नन भर्तृवषानिनोदय
सखीजनोद्गीक्षककौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥"
"कौमुद्याः मुखं प्रारम्भम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) उपायः ॥ सन्धिविशेषः ॥ (यथा, दशरूपके । १ । २३ ।
"मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥")
नाटकादेः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥ आद्यम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।
"त्वचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथार्कः क्षणदामुखे ॥")
प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २७—२६ ।
"राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ॥
पर्व्वतानां मुखं मेरुर्गरुड़ः पततां मुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥")
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्वारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।
"लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥"
"नद्या मुखं द्वारम् । मुखन्तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोरिति यादवः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५ ।
"तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वराम् ।
ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासं समाचरेत् ॥")
मुखः, पुं, वृत्तुः । यथा,—
'लकुचो लिकुचो गुप्तः खगवक्त्रो मुखो वृत्तुः ।'
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मुखगन्धकः, पुं, (मुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मुखघण्टा, स्त्री, (मुखे घण्टेव शब्दसादृश्यात् ।) हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मुखचीरी, स्त्री, (मुखस्य चीरं वस्त्रविशेष इव । मुखचीर+स्वार्थे ङीष् ।) जिह्वा । इति शब्दमाला ॥
मुखजः, पुं, (मुखात् जायते इति । जन्+डः ।) ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्त्रजाते त्रि ॥
मुखतीयं, त्रि, (मुखस्य इति । मुख+तसिल् । मुखतः । ततः "मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः ।" ४।३।६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईयः । "मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ।" ३।२।१३८। इत्यत्र काशिकोक्तेश्च टिलोपः ।) मुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मुखदूषणः, पुं, (मुखं दूष्यते अनेनेति । दुष्+णिच्+करणे ल्युट् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मुखदूषिका, स्त्री, (मुखं दूषयति विवर्णं करोतीति । दुष+णिच+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च।) मुखजातक्षुद्ररोगविशेषः । वयस्फोड़ा इति भाषा । तल्लक्षणमाह ।
"शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः ।
जायन्ते पिड़का यूनां ज्ञेयास्ता मुखदूषिकाः ॥"
प्रख्याः सदृश्यः । एता यूनामेव मुखे भवन्ति स्वभावात् ॥ * ॥ अथ तच्चिकित्सा ।
"अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति ।
शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥"
मुखलेपमाह ।
"लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिड़कापहः ।
तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोध्रैः सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिड़कां यौवनोद्भवाम् ॥
केवलाः पयसा पिष्टास्तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ।
आलिप्तं त्र्यहमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
मुखधावनं, क्ली, (मुखस्य धावनं । धावु गतौ शुद्धौ च+ल्युट् ।) आस्यप्रक्षालनम् । मुखधोया इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
"पटोलनिम्बजम्बाम्रमालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥"
मुखधौता, स्त्री, (मुखं धौतं मार्ज्जितमनेनेति । धाव्+कर्म्मणि+क्तः स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मुखनिवासिनी, स्त्री, (मुखे निवसति या सा । नि+वस्+णिनिः स्त्रियां ङीप् । वाणीरूपत्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति केचित् ॥
मुखनिरीक्षकः, पुं, (मुखं निरीक्षते इति । निर्+ईक्ष्+ण्वुल् । उद्योगं विहायान्यमुखापेक्षितेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति शब्दरत्नावली ॥
मुखपूरणं, क्ली, (मुखं पूर्य्यते अनेनेति । पूर्+करणे ल्युट् ।) गण्डूषः । इति वैद्यकम् ॥
मुखप्रियः, पुं, (मुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥ वक्त्ररोचके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशकः ।")
मुखभूषणं, क्ली, (मुखं भूषयति रक्तिम्नालङ्करोतीति । भूष्+णिच्+ल्युः ।) ताम्बूलम् । इति वैद्यकम् ॥
मुखमण्डनकः, पुं, (मुखं मण्डयति भूषयतीति । मड़ि+ल्युः स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आस्यभूषके, त्रि । (मुखमण्डनमप्यत्र ॥)
मुखमोदः, पुं, (मुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मुखयन्त्रणं, क्ली, (मुखं अश्वादीनां यन्त्र्यते सङ्कोच्यते येनेति यन्त्रि सङ्कोचने+करणे ल्युट् ।) कविका । यथा,
"कवी खलीनं ...वका कवियं मुखयन्त्रणम् ।"
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥
मुखरः, त्रि, (मुखं अस्यास्तीति । मुख+"ऊषसुषिमुष्कमधो रः ।" ५ । २ । १०७ । इत्यत्र "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ।" इति काशिकोक्त्या सर्व्वस्मिन् वक्तव्ये रः । "निन्दितं मुखमस्यास्तीति रः ।" इत्यमरटीका ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । दुर्मुखः २ अबद्धमुखः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,—
"एका भार्य्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया ।"
इत्युद्भटः ॥
शब्दायमानः । यथा, मृच्छकटिकनाटके १ अङ्के ।
"त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु ! मुखराणि च नूपुराणि ॥"
अग्रयायी । यथा, हितोपदेशे ।
"यदि कार्य्ये विपत्तिः स्यान् मुखरस्तत्र हन्यते ॥")
मुखरः, पुं, (मुख+रः ।) काकः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मुखरोगः, पुं, (मुखस्य रोगः ।) वक्त्रामयः । (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ३५ ।
"पङ्गुर्वो वधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः ।
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते ॥")
तत्र मुखस्य स्वरूपमाह ।
"ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥"
अथ मुखरोगाणां संख्यामाह ।
'स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा ।
दन्तेष्वष्टौ रसनायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्व्वसराः स्मृताः ।
एवं मुखामयाः सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥'
मुखरोगाणां निदानान्याह ।
'अनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।
मुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ।
तत्रौष्ठरोगाः ।
तेषां निदानपूर्व्विकां संख्याञ्चाह ।
'पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा ।
मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥'
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
'कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ ।
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥'
परुषौ रूक्षौ । दाल्येते विदार्य्येते । परिपाट्येते किञ्चिद्विदीर्णत्वचौ क्रियेते ॥ पैत्तिकमाह ।
'चीयेते पिड़काभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिड़कौ पीताभासौ च पित्ततः ॥'
श्लैष्मिकमाह ।
'सवर्णाभिस्तु चीयेते पिड़काभिरवेदनौ ।
कण्डूमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥'
सान्निपातिकमाह ।
'सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वे...
सन्निपातेन वि... व...

रक्तमाह ।
रक्ताः स्फुटन्त्यभीक्ष्णं पिटकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ ॥
मांसजमाह ।
मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥
जन्तवः कृमयः । मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ते । मुखादुभयतः सृक्कण्योः ॥ * ॥ मेदोजमाह ।
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू ।
स्वच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥
अभिघातजमाह ।
क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघाततः ।
ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥
आयतौ ग्रन्थिताविव । अतएव क्षतजाभौ रुधिराभाविति सङ्गतम् ॥ * ॥ अथौष्ठरोगाणां चिकित्सा ।
गलरोगमुखदन्तच्छदेषु रोगाः कफास्र-
भूयिष्ठाः ।
तस्मात्तेष्वसकृद्रुधिरं विस्रावयेदुद्धृतम् ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।
वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्य्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामज्जरूपेण ।
देयं शिरसो वमनं विरेक-
स्तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।
शीताः प्रलेपाः परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात् ॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवलग्रह एव च ।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्य ओष्ठकोपे कफात्मके ॥
मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।
प्रियङ्गुस्त्रिफला लोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारण-
मम् ॥
प्रतिसारणस्य विधिमाह ।
'दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहनैः ।
शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
ओष्ठरोगेष्वशेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत् ।
तेषु व्रणेषु जातेषु व्रणवत् समुपाचरेत् ॥
अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि सङ्ख्याञ्चाह ।
शीतादो नाम्नि पूर्व्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा ।
दन्तवेष्टः शौषिरश्च महाशौषिर एव च ॥
तत परिदरः प्रोक्तस्तथोपकुश इत्यपि ।
वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्द्धन एव च ॥
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च ।
दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥
तत्र शीतादस्य लक्षणमाह ।
शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥
दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टमांसेभ्यः । अकस्मात् अभिघातं विना शीर्य्यन्ते पतन्ति । पचन्ति च परस्परं पाकोद्भवा मांसानि शोणितं पचन्ति
शोणितं मांसानि पचन्ति ॥ दन्तपुप्पुटमाह ।
दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥
दन्तवेष्टमाह ।
स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥
अत्र दन्तमूलानीति कर्त्तृपदम् अध्याहरणीयम् ॥
शैशिरमाह ।
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफवातजः ।
लालास्रावी कण्डूरश्च विज्ञेयः शौशिरो गदः ॥
महाशौशिरमाह ।
दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते ।
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाशौशिरसंज्ञकः ॥
तालु चाप्यवदीर्य्यते चकारेण दन्तवेष्टौ चाप्यवदीर्य्येते । सप्तरात्रात् मारकश्चायं यत आह भोजः । महाशौशिरः इत्येष सप्तरात्रात् निहन्त्यसून् ॥ * ॥ परिदरमाह ।
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् स्रवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥
उपकुशमाह ।
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि ।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥
आध्मायते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः ॥
आघट्टिता घृष्टाः ॥ * ॥ वैदर्भमाह ।
घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
चलन्ति च रदा यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः ॥
संरम्भः शोथः । चलन्ति चेति चकाराद्वेदनादाहपाकाः ॥ * ॥ खलिवर्द्धनमाह ।
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति ॥
सञ्जाते दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥
हानव्ये हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्तनाडीराह
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
यथेरिता यथा नाडीव्रणे वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः पञ्चनाड्यः कथितास्तथात्रापि बोध्याः ॥ * ॥ दन्तविद्रधिमाह ।
'दन्तमांसमले श्लेष्मशोणितजः श्वयथुर्महान् ।
सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥
दन्तमांसमले दन्तवेष्टगतदोषे । बाह्ये मलैर्हेतुभिः ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
निष्क्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम् ॥
काशीसलोध्रकृष्णाश्च शिलाजप्रियङ्गुतेजोह्वाः ।
एतैः पूर्व्वं मधुयुक्तैः शीतादे प्रतिसारणम् ॥
तेजोह्वा तेजबल्कल इति लोके ।
'तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रयुज्यते ॥ * ॥
'दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।
पञ्चलवण [illegible] सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ।
शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम् ॥
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणान् प्रतिसारयेत् ।
लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधुप्लुतैः ॥
प्रतिसारयेत अङ्गुल्या घर्षयेत् । पत्तङ्गं चोवच इति लोके ।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ।
चलदन्तस्थैर्य्यकरं कार्य्यं बकुलचर्व्वणम् ॥
भद्रमुस्ताभयाव्योषविडङ्गारिष्टपल्लवैः ।
गोमूत्रपिष्टैर्गुटिका छायाशुष्काः प्रकल्पयेत् ॥
तां निधाय मुखे शोथमूलदन्तातुरो नरः ।
नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥
भद्रमुस्तादिवटिका ।
तुला शतं नीलसहाचरस्य
द्रोणाम्भसा संश्रपयेद्यथावत् ।
ततश्चतुर्भागरसेन तैलं
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रमाणैः ॥
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन
स्थैर्य्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥
नीलसहाचरं नीलपुष्पकटसरैया । अनन्ता दुरालभा यदलाभे यवासो ग्राह्यः । अरिमेदो दुर्गन्धखदिरः । सहाचराद्यं तैलम् ॥ * ॥
शैशिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥
क्रियां परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपकुशे तथा ॥
काकोडुम्बरिकापत्रैर्वा विस्रावयेद्भिषक् ।
लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥
शस्त्रेणोत्तुद्य वैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ।
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्व्वाश्च शीतलाः ॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत् ।
क्रिमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्य्यो विजानता ॥
इति खलिवर्द्धनस्य चिकित्सा ॥ * ॥
छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेभिश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः ॥
तेजोवती तेजवल्कल स्वर्जिका सर्ज्जिका च ।
'क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवले चात्र कीर्त्तिताः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥ * ॥
नाडीव्रणहरं कर्म्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
यद्दन्तमभिजायेत नाडी दन्तं तदुद्धरेत् ॥
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिगो भवेत् ।
शोधयित्वा दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
भिन्नत्वादुपेक्षिते दन्ते क्षणकाद्यगते ध्रुवम् ।
तस्मात् दृढं तस्मादुद्धरेद्धन्तमास्थि च ॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रवर्त्तेत ।
रक्तातियोगात् पूर्व्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥
काणः सञ्जायते जन्तुरर्दितं तस्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक् ॥
धावनं जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरैः ।"
कषायैरिति शेषः ।
अथ मेदजातिमदनकटकी खादुकण्टकैः

[illegible]

अथ दन्तदोषाः । तत्र दोषाणां नामानि [illegible]

[illegible]

अथ छिद्रदोषाः ।

[illegible]

[illegible]

रक्तजमाह।
खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ॥
मांसजमाह।
मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात्॥
जन्तवः कृमयः। मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ते। मुखादुभयतः सृक्कण्यो॥*॥ मेदोजमाह।
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू।
अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम्॥
अभिघातजमाह।
क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघाततः।
ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ॥
स वर्णौ भग्निताविव। क्षतजाभौ रुधिरवर्णाविति सङ्गतम्॥*॥ अथौष्ठरोगाणां चिकित्सा।
[illegible] रेखा कराम
भूयिष्ठा।
तस्मादेनं विमर्दयेदुष्णम्॥
चतुर्भिर्न च्छेदेन मधूच्छिष्टयुतं च।
वातश्लेष्मज कल्याणादीन्निश्च बुद्धिमान्॥
चतुर्विधेन छेदेन नैसर्गस्य प्रयोजयेत्।
दध छिरायां वमनं विरेकं
निरूहं पानं रसभोजनं च।
शोथाः प्रशस्ताः परिषेचनं च
पित्तोत्थदुष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात्॥
शिरोविरेचनं धूमं स्नेहं कवलमेव च।
कुर्य्यात् रक्ते प्रयोक्तव्यं चोष्ठको कफात्मके।
मेदोजे स्विन्ने भिन्ने शोधिते कवलं हितम्।
प्रियङ्गुत्रिफला लोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम्॥
प्रतिसारस्य विधिमाह।
"दन्तविधानुसारेण मधुयुक्तेनावचूर्णयेत्।
प्रदेशमवमृद्य लघु प्रतिसारणम्॥
ओष्ठरोगेष्वदुष्टेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत्।
तेषु प्रयत्नं कुर्वीत प्रयत्नं समुपाचरेत्॥
अथ दन्तवेष्टरोगाः। तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि सङ्ख्याचाह।
"शीतादो दन्तपुप्पुटको दन्तपुप्पुटकस्तथा।
दन्तवेष्टः शैशिरश्च महाशौशिर एव च॥
तत्र परिदरः शोफः सुषिरो मुखस्राव।
वैदर्भस्तस्य शोधः खल्लिवर्द्धन एव च।
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च।
दन्तमूलधिरलक्ष्य दन्तवेष्टेषु षोडश॥
तत्र शीतादस्य लक्षणमाह।
"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च।
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम्।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः।
दन्तोऽष्ठ दन्तवेष्टमांसेषु। अथ कफात्
अभिघाताद्विना शोणितं दन्तेभ्यः। पचन्ति च
दन्तवेष्टा कोणपाः शोणितं स्रवन्ति

शोणितं मांसानि प्रचलन्ति। दन्तपुप्पुटमाह।
"दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुर्जायते महान्।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः॥
दन्तवेष्टमाह।
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः॥
यत्र दन्तसमाने ऽपि कण्डूस्तम्भ इतरत्तीयम्।
शैशिरमाह।
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः।
लालास्रावी कण्डूयुक्तः विज्ञेयः शैशिरो गदः॥
महाशौशिरमाह।
"चलन्ति दन्ता वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते।
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौशिरसंज्ञकः॥
तालु चाप्यवदीर्य्यते चकारेण दन्तवेष्टौ चाप्यवदीर्य्यते। सप्तरात्रान् मारकश्चायं यत आह भोजः। महाशौशिर इत्येव सप्तरात्रान् निहन्त्यसून्॥*॥ परिदरमाह।
"दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक्।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः॥
उपकुशमाह।
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम्॥
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तकृतो गदः॥
आघट्टिता घट्टिताः॥*॥ वैदर्भमाह।
"घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान्।
चलन्ति च रुजा यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः॥
संरम्भः शोथः। चलन्ति दन्ता इति चकाराद्वेदना दाहश्च॥*॥ खल्लिवर्द्धनमाह।
"मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः।
स खल्लिवर्द्धनो ज्ञेयो जाते रुक् प्रशाम्यति॥
सञ्जाते दन्ते॥*॥ अधिमांसकमाह।
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः॥
हानव्ये हनुभवे पश्चिमे दन्ते॥*॥ पञ्चदन्तनाडीराह
"दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः।
यथेरिता यथा नाडीरोगे वातपित्तकफसन्निपाताभिघातनिमित्ता पञ्चधा कथितास्तथात्रापीत्यर्थः॥*॥ दन्तविद्रधिमाह।
"दन्तमांसमले साधैस्सावक्तः श्वयथुर्महान्।
सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः॥
दन्तमांसमले श्लेष्माद्येरेवमादिभिः। सा च स्रवेत्
पूयरुधिरं॥*॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा।
"शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान्।
त्रिफलाञ्च विपचेत् कुर्य्यात् गण्डूषधारणम्॥
"काकोदुम्बरिकापत्रप्रकृष्टं प्रयोजयेत्।
दन्तं पूर्वं समुद्धृत्य शीतादे पूतिनाशनम्।
विपाको तैलपक्वञ्च हितं तत्र॥
"तैलं घृतं वा सन्तप्तं शीतादे सम्प्रयोजयेत्॥*॥
"दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणम्।
सरसलवणं क्षारं सक्षौद्रं प्रतिसारणम्॥

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम्।
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणान् प्रतिसारयेत्।
लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः॥
प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या घर्षयेत्। पत्तङ्गं चोरकं इति लोके।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः।
पतङ्गलाक्षासकाथ यष्टिमधुकेन च॥
मञ्जिष्ठाभयालोध्रविडङ्गादिसमन्वितैः।
शौशिरेषु हितं क्षारं कृत्वा सम्यक् प्रकल्पयेत्।
तं निधाय मुखे श्लेष्मसन्ततातुरो नरः।
नानावर्तरं किञ्चिद्वसन्तस्य भेषजम्॥
भद्रमुस्तादिवटिका।
"तुलां घृतं नीलसहाचरस्य
द्रोणाम्भसा सम्प्रपचेद्यथावत्।
तत्र चतुर्भागरसेन तैलं
पचेत्कल्केरर्द्धपलप्रमाणैः।
कल्कैरनन्तायष्टियारिमेदः
सहाम्बयष्टीमधुकोत्पलानाम्।
तत्तेन भान्तिव घृतं तुखिन
क्षेपे द्विजानां विदधाति सद्यः।
नीलसहाचरः नीलपुष्पकटसैरेया। अनन्ता दुरालभा नरनामे यवासो भाष्ये। अरिमेदो दुर्गन्धखदिरः। सहाचरादितैलम्॥*॥
"शैशिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः।
क्रियां परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः।
संशोध्योभयतः काये शिरश्चोपकुशे तथा॥
काकोदुम्बरिकापत्रैर्विस्रावयेद्द्विजः।
सक्षौद्रैः पञ्चलवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत्॥"
"मण्डलाग्रेण वै दन्तमूलान्यपि प्रघर्षयेत्।
तत्र क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत्।
कृमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्य्यो विजानता॥
इय खल्लिवर्द्धनस्य चिकित्सा॥*॥
छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेभिश्चूर्णैरुपाचरेत्।
वचातेजवतीपाठासर्जिकायावशूकजैः।
तेजोवती तैलवक्रल यवक्षारो श्च।
"क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवले चात्र कीर्त्तिताः।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने॥*॥
"नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत्।
यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी दन्तं तदुद्धरेत्॥
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत्।
उद्धृत्य च दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा।
भिन्नमुद्दृते दन्ते कपालमस्य तुरम्।
सम्यक् दग्धं तस्मादुद्धरेद्गण्डमालां च॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रवर्त्तते।
रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि॥
काणः स जायते जन्तुरर्दितं नश्यति चावृतं
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक्।
आदद्यात् तिमर्मवशादुद्दन्ते च्छेदनादिभिः।"
कषायैरिन्नित्र।
कषायेण भिन्नदन्तको क्षाद्युक्तो

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
'रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोक्षणम् ।
वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म्म वा ॥
वातजान्तु कृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापरूषैः क्वथितैर्हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥'
आगारधूम झुल इति लोके । कटुकानि शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि ।
'श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ॥'
श्वेता अपराजिता ।
'पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
एककालं यवान्नं वा भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ।
उपजिह्विकयाप्येवं साधयेदधिजिह्विकम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्म्मस्थं सुपक्वञ्च भेदयेत् गलविद्रधिम् ॥'
अथ सामान्यानां कण्ठरोगाणां चिकित्सा ।
'कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म्मभिः ।
चिकित्सा कथिता चात्र कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
क्वाथं दद्याच्च दार्व्वीत्वङ्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माक्षिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादारुपाठामुस्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
न्हीकाकटुकाव्योषदार्व्वीत्वक्त्रिफलाघनम् ।
पाठां रसाञ्जनं दारु तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्त्विमे त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
यवाग्रजं तेजवतीञ्च पाठां
रसाञ्जनं दारु निशां सकृष्णाम् ।
क्षौद्रेण कुर्य्यात् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सर्व्वगलामयेषु ॥'
अथ सर्व्वसरमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं संख्याञ्चाह ।
'पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः सर्व्वसराख्याः
स्मृताः ।'
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
स्फोटैः सतोदैर्व्वदनं समन्तात्
यस्याचितं सर्व्वसरः सवातात् ॥१॥
पैत्तिकमाह ।
'रक्तैः सदाहैः पिड़कैः तनीयै-
र्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् ॥'२॥
श्लैष्मिकमाह ।
'अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णै-
र्यस्याचितं चापि स वै कफेन ।'
अवेदनैः ईषद्वेदनैः । यत उक्तं सुश्रुतेन । अल्पवेदनैरिति ॥३॥ मुखरोगेष्वसाध्यानाह ।
'ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥'
त्रिलिङ्गगतिः त्रिदोषजा नाड़ी । सर्व्वत्रापि च ।
'दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ।
जिह्वारोगेष्वलसस्तु तालुष्वर्व्वुदस्तथा ॥
स्वरघ्नो वलयो वृन्दो वलासः स हि दारुणः ।
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥
असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा दश नवोत्तराः ।
तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥'
अथ सर्व्वसरमुखरोगाणां चिकित्सा ।
'वातात् सर्व्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥१॥
पित्तात्मके सर्व्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्व्वपित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥२॥
प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्व्वसरे क्रमं कुर्य्यात् कफापहम् ॥३॥
मुखपाके सिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमूत्रघृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥१॥
जातीपत्रामृताद्राक्षायासदार्व्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥२॥
कार्य्यश्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्व्वणम् ।
कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्व्वणधारणात् ।
मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥३॥
पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥४॥
पञ्चपल्लवजः पाचलिपल्लवमतोऽपरा ।
मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने ॥५॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगास्रग्दोषनाड़ीव्रणापहा ॥६॥
सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च
क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥७॥'
राजद्रुमः धनवहेरा इति लोके ।
'तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥८॥
जात्यादिना सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।
त्वग्जीरपूरफलजा पवनमवाप्यञ्च नाशयति ॥९॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।
तैलमेभिर्व्विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥१०॥
यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रस्थं तद्द्विगुणपयोविधिना पक्वं तु नस्येन ॥
निखिलवदनस्य सार्व्वं शमयति गात्रस्य दोष-
संघातम् ।
पायसलब्धसवृष्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥११॥'
इति मुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥
अपि च ।
'तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ॥१२॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुनागरम् ।
शुक्तं चतुर्गुणं दत्त्वा तैलमेतैर्व्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमशः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥१३॥"
इति गारुड़े १८८।१८९ अध्यायौ ॥
(तथाचास्य सनिदानचिकित्सितम् ।
"सर्व्वानने मारुतजे तु शोष-
कार्कश्यरौक्ष्याणि चलाः रुजश्च ।
कृष्णारुणं निष्पतनं तनूनि
सुप्तं नखश्चात्र नखोर्ध्वभेदाः ॥
तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाह-
धूमायनं चाम्लविदग्धता च ।
पित्तात् सरक्तं दिनिशार्दनञ्च
पर्णाश्च मुक्तारुणपर्णवर्णाः ॥
कण्डूर्गुरुत्वं सितपिच्छलत्वं
स्रावोऽरुचिश्चाप्यथ कफप्रसेकौ ।
उत्क्लेशमन्दाग्निता च तन्द्रा
तथाऽत्र मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥
सर्व्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्व्वजः स्यात् ।
संज्ञानतूयाकृतिनामभेदा-
स्तेऽष्टौ चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
शास्त्रान्तराणि विदितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।
यथाप्रदेशन्तु चतुर्व्विधस्य
नित्यं प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥'
इति मुखरोगः ॥ ॥
'शुक्तनिक्तकटुक्षौद्रकषायैः कवलग्रहः ।
धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्चोर्द्ध्वं गलहनम्
भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वंदोषदुष्टितम् ।
पिप्पलीगृहधूमौ त्वक् यवक्षारो रसाञ्जनम् ॥
पाठा तेजोवती पथ्या समभागं सुचूर्णितम् ।
मुखरोगेषु सर्व्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥
गोधूमाधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
तेजोह्वामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं लोध्रं दार्व्वीं कुष्ठञ्च चूर्णयेत्
दन्तानां घर्षणञ्चैव लावकण्डूव्रणापहम् ॥'
'गृहधूमो यवक्षारपाठाव्योषं रसाञ्जनम् ।
तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ॥'
इति कालकचूर्णम् ॥*॥
मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।
दार्व्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकीर्त्तितम् ॥'
इति पीतकचूर्णम् ॥*॥
'कटुकातिविषापाठा दार्व्वीमुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रमुखरोगास्रग्दोषनाड़ीव्रणापहा ॥
तालुशोषे त्वलब्धास्य वपिरीत्तरभक्तिकम् ॥

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्तादर्बुदं पित्तलिङ्गम्।
पद्माकारं पद्मकर्णिकाकारैरिव पार्श्वतो दीर्घं मांसाङ्कुरैर्वेष्टितम् ॥*॥ मांससंघातमाह।
दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च
तालुन्यन्तर्मांससंघातमाहुः।
तालुपुप्पुटमाह।
नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे॥
तालुशोषमाह।
शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु
श्वासो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः।
तालुपाकमाह।
पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति॥
अथ तालुरोगाणां चिकित्सा।
कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाठाप्लवैः सह।
क्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम्॥
अत्र केवलमीषा शुण्डती इति च लोके।
अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम्।
छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम्॥
मण्डलाग्रेण शस्त्रविशेषेण।
अतिच्छेदात् स्रवेद्रक्तं ततो हि म्रियते च।
हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा॥
तस्मात् वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः।
गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्य्यात् प्रागाभिमां क्रियाम्॥
पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः।
क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्तथा प्रतिसारयेत्॥
वचामतिविषापाठारास्नाकटुकरोहिणी।
निष्क्वाथ्य पिचुमर्द्दञ्च कवलं तत्र कारयेत्॥
तुण्डिकेर्य्यध्रुषं कूर्म्मे सङ्घाते तालुपुप्पुटे।
एष एव विधिः कार्य्यो विशेषः शस्त्रकर्म्मणि॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम्।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्च निलनाशनः॥
अथ गलरोगाः। तत्र गलरोगाणां नामानि संख्याञ्चाह।
रोहिण्यः पञ्चधा प्रोक्ताः कण्ठशालूक एव च।
अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामा कषन्दकः॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः।
गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च।
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः॥
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसम्प्राप्तिमाह।
'गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी॥
अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः। पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः। ननु अयोऽपि मूर्च्छितो एषामन्योन्यजाया अपि

पृथगभावात् ॥*॥ तत्र वातजाया लक्षणमाह।
जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनो ये।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता॥
समन्तात् जिह्वायाः सर्व्वतः। वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥*॥
पित्तजामाह।
क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता।
श्लेष्मजामाह।
स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्व्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु।
स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥*॥ सन्निपातजामाह।
'गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा।
रक्तजामाह।
स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु।
रक्तजेतरा सद्यःकालावधिमाह।
सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता॥
कण्ठशालूकमाह।
कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति॥
कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः।
अधिजिह्वमाह।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात्।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्जयेदागतपाकमेनम्॥
आगतपाका मिथ्यादयत्यन्तत ॥*॥ वलयमाह।
वलाशः एवायतमुन्नतञ्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य।
तं सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति॥
अलासमाह
गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम्।
मर्म्मच्छिदं दुस्तरमेतमाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम्॥
मर्म्मच्छिदं हृदयमर्म्मणि छेदनवद्वेदनाजनकम्।
एकवृन्दमाह।
वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्त्तितोऽसौ
व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः॥
अन्तः गलमध्ये। अपाकी दुष्टपाकी। अमृदुः दृढमृदुः ॥*॥ वृन्दमाह।

'समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्
विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु॥
शतघ्नीमाह।
वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी॥
घना कठिना। अनेकरुक् वातपित्तकफरक्तोद्भवदाहकण्ड्वादियुक्ता शतघ्नीसदृशी लौहकण्टकसङ्कुला शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या प्राणहरी ॥*॥ गिलायुमाह।
ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशितञ्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः॥
गलविद्रधिमाह।
सर्व्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्व्वाः।
स सर्व्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य॥
गलौघमाह।
शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्तितोऽसौ॥
वायुगतेर्निहन्ता उच्छ्वासवायुगतिरोधकः ॥*॥
स्वरघ्नमाह।
यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः॥
ताम्यमानस्तमः पश्यन्। शुष्कविमुक्तकण्ठः शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः। अस्वाधीनता भुक्तं गिलितुमशक्यत्वात्। अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥*॥
मांसतानमाह।
प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्व्वकृतो विकारः॥
प्रतानवान् विस्तारवान्। सुकष्टः अतिशयितकष्टो यत्र सः ॥*॥
विदारीमाह।
'सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम्।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते॥
पार्श्वे विशेषात् स तु यत्र शेते स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्बहुकालं शेते तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः ॥*॥

मुग्धः, त्रि, (मुह् + कर्त्तरि क्तः ।) मूढ़ः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।
"अक्षेत्रविद् यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥")
सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।
"दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥")

मुग्धबोधं, क्ली, (मुग्धः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, मुग्धान् मूढ़ान् अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । मुग्धबोधम् । इति दुर्गादासः । मुग्ध + बुध + "कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) वोपदेवकृतव्याकरणविशेषः । यथास्याद्यश्लोकः ।
"मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥"

मुग्धा, स्त्री, (मुग्ध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा च नायिका स्वीयापरकीयाभेदेन द्विविधा ।) तत्र स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव जातप्रश्रया विश्रब्धनवोढ़ा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे मार्द्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ मुग्धा यथा ।
"आयातं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्यमेणीदृशः ।
दृष्या खञ्जनचातुरी मुखरुचा बौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमामन्त्रते ॥"*॥
अज्ञातयौवना यथा,—
"नीरात्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः
श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ।
शैवालाङ्कुरशङ्कया शशिमुखी रोमावलीं प्रोञ्छति
श्रान्ताश्रान्ति मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥"
ज्ञातयौवना यथा,—
"स्वयम्भूः शम्भुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूड़ो भविष्यति ॥"
नवोढ़ा यथा,—
"हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोड़े कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥"
द्वितीया यथा,—
"बलान्नीता पार्श्वं मुखमगुमुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढ़ा वोढ़ारं रमयति च सन्ताप्यति च ॥"
विश्रब्धनवोढ़ा यथा,—
"दरमुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमितबाहुकृतोरुयुग्मबन्धम् ।
करकलितकुचस्थलं नवोढ़ा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

मुच इ ङ } कल्कने । दम्भे । शाठ्ये । इति कवि-
मुच ङ } कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ मुञ्चते । ङ मुचते ङ मोचते । इति दुर्गादासः ॥

मुच ऌ श प ञ औ मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-बन्धनरहितीभावे अक०-अनिट् ।) मोचस्त्यागः । ऌ अमुचत् । श प ञ मुञ्चति मुञ्चते धनं दाता । बन्धनरहितीभावे अकर्म्मकोऽयम् । आलानान्मुक्तो गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापान्मुक्त इत्यादौ पापबन्धनान्मुक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मुच क मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोचस्त्यागः । इति दुर्गादासः ॥

मुचिरः, त्रि, (मुञ्चति धनादिकं ददातीति । मुच् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुचिरः, पुं, (मुच् + किरच् ।) धर्म्मः । वायुः । देवता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मुचुकुन्दः, पुं, (मुच् + बाहुलकात् कुः । मुचुः कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।
"आनन्दं मुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्यासि वासन्तिके ! ।")
तत्पर्य्यायः । छत्रवृक्षः २ चित्रकः ३ प्रतिविष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुत्त्रः ५ सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुष्पः ८ अर्घार्हः ९ लघयकः १० रक्तप्रसवः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्णज्वरविनाशनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ मान्धातृराजपुत्त्रः । इति श्रीभागवतम् । ९ । ७ । ३८ । (यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।
"तस्यासुतमादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ! । पुरुकुत्सं सुविख्यातं मुचुकुन्दं तथापरम् ॥")

मुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमट्कान इति भाषा । यथा,—
"मुचुटी चुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
मुष्टिः । मुठा इति भाषा । यथा,—
"सम्पिण्डिताङ्गुलिःपाणिर्मुष्टिर्मुस्तु मुचुट्यपि ।"
इति हेमचन्द्रः । [illegible] ॥

मुज इ क } मार्ज्जनध्वन्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
मुज क } (चुरा०-पर०-मार्ज्जने सक०-ध्वनौ अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क मुञ्जयति । क मोजयति । इति दुर्गादासः ॥

मुञ्चकः, पुं, (मुचिङ + ण्वुल् ।) मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुञ्जः, पुं, (मुञ्ज्यते ध्वन्यते अनेन । मुञ्ज + करणे अच् ।) तृणविशेषः । मूँज इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।
"यथा मुञ्जादिषीकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः ।
शरीरत्रितयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥")
तत्पर्य्यायः । मौञ्जीतृणाख्यः २ ब्राह्मण्यः ३ तेजनाह्वयः ४ बाणीरकः ५ मुञ्जनकः ६ शरी ७ दर्भाह्वयः ८ दूरमूलः ९ दृढ़तृणः १० दृढ़मूलः ११ बहुप्रजः १२ रञ्जनः १३ शत्रुभङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । ग्रहरक्षासु दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ।
मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले मुञ्जमेखलाधारणविधिर्यथा । अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं त्रिवृतं मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेवभट्टः ॥

मुञ्जकेशी, [न्] पुं, (मुञ्जा इव केशाः सन्त्यस्य । इनिः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

मुञ्जरं, क्ली, (मुञ्ज्यते प्रक्षाल्यते इति । मुञ्ज + बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति शब्दमाला ॥

मुञ्जातकः, पुं, (मुञ्जं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीति । अत + अच् । ततः स्वार्थे कन् ।) पुष्पशाकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये ।
"हस्तिकर्णमुञ्जातकलामज्जकप्रभृतीनि ।")

मुट इ मर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ मुण्ट्यते । मर्द्दो मर्द्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

मुट कि चुर्दि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) चुर्दि चूर्णीकरणे । कि मोटयति तण्डुलं शिला । यस्तु दुर्गञ्च मोटतीति हलायुधः ॥

मुट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । शि मुटति अमुटीत् मुमोट । चकारात् चुर्दि च । मुटति द्विषां दर्पं य इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

लावणा मधुरा स्निग्धा शीताश्चैव रसा हिताः ।
मुखपाक शिराकर्म शिर कायविरेचनम् ।
मूत्रतैलघृतक्षीरैश्च कवलग्रह ॥
सपीलुश्चित्रफलापाठा स्वदोकाजातिपल्लवा ।
कषायतिक्तका शीता काथाश्च मुखधावना ।
तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदस ॥
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्रोणेऽम्भस पचेत् ।
द्रोणशेष कषायन्तु पूत्वा भूय पचेच्छनै ॥
तास्मिन् घनीभूते चूर्णीकृत्यार्द्धभागिकम् ।
चन्दन पद्मकोशीर मञ्जिष्ठा धातकी घनम् ॥
प्रपुण्डरीक यष्ट्याह्वत्वगेलापत्रकेशरम् ।
लाक्षा रसाञ्जन मांसी त्रिफला लोध्रवालकम् ॥
रजन्यौ फलिनीमेला समङ्गा कट्फल वचाम् ।
यवासमगुरुपत्तङ्गौ रेकाञ्जनमात्रया
लवङ्गनखकक्कोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ।
कर्पूरकुडवञ्चापि पुन शीतेऽवतारिते ॥
ततस्तु गुलिका कार्या शुष्काश्चास्येन धार

येत ।

तैलपाने कल्केन कषायेण च साधयेत ॥
दन्तनाशचलनभग्नशोषिविध्रमिरोगनुत् ।
मुखपाकास्यशोथाश्च यारोचकनाशनम् ॥
शालोपालपलिच्छिल्यवैस्वर्य्यगलरोगनुत् ।
दन्तास्यगलरोगेषु सर्व्वेषा तत्परायणम् ॥'
इति खदिरादिगुटिकातैलञ्च । इति मुख
रोगचिकित्सा । इति चरक चिकित्सास्थान
२६ अध्याय ।)

मुखलाङ्गल पु (मुख लाङ्गलमिव भूविदारक
मस्य ।) सूकर । इति जटाधर ॥

मुखबन्धन क्ली (मुख प्रारम्भविषय तस्य बन्धन
मग्रथनमिव ।) ग्रन्थारम्भे तत्र वक्तव्यकथनम् ।
तस्य नामान्तरम् । अनुक्रमणिका । भूमिका ।
इति छन्दोमञ्जर्य्या मुखबन्धनाख्यप्रथमस्तवक ।
इति तद्ग्रन्थकभुगङ्गाशामवेदेन लिखितम् ॥

मुखवल्लभ पु (मुखस्य वल्लभ प्रीतिकर ।)
दाडिमवृक्ष । इति शब्दमाला । मुखप्रिये त्रि ।

मुखवाचिका स्त्री (मुख वाचयति शोधयतीति ।
वच + णिच + ण्वुल + स्त्रियां टाप् । अत
इत्व च ।) अम्लिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

मुखवाद्य, क्ली (मुखेन वाद्यम् ।) वक्त्रनालवाद्यम् ।
वाक इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेष ।
मुखस्य मुखेन च वाद्यञ्च । शिवपूजान्ते यम्
इति प्रसिद्धेन गालवाद्यम् । यथा —
"लिङ्ग निर्म्माय विधिवत् विधिवत पूजयेच्च तम् ।
वषट्कार जपित्वा वै मुखवाद्य शुचिस्मिते ॥
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १५ पटल ॥
अपि च ।
"मुखवाद्य मनुष्य हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहित मुखवाद्य सुदुर्ल्लभम् ॥
अकारादिक्षकारान्तमनुलोमविलोमत ।
पठित्वा परमेशानि । मुखवाद्य शुचिस्मिते ॥
ओंबिन्दु समनुच्चार्य्य पश्चाद्वक्ष्याम्यहं प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन सर्व्वञ्च वरानने ॥
अनेनैव विधानेन मुखवाद्य करोति य ।
स सिद्ध सगण सोऽपि स शिवो नात्र सशय ।
मृत्युञ्जयोऽह देवेशि मुखवाद्यप्रभावत ॥
यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवान् भवेत् ।
तस्मिन् काले महेशानि । मुखवाद्य करोम्यहम् ॥
तत श्रुत्वा परमेशानि । असुरा राक्षसाश्च ये
पलायन्ते महेशानि । ततश्श्रुत्वा परमेश्वर ॥
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्य विना प्रिये ।
स सर्व्वयातनाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ॥
इति च लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ८ पटल ॥

मुखवास पु (मुखस्य वास सौरभ्यमस्मात् ।)
गन्धतृणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मुखवासन पु (मुख वासयतीति । वस +
णिच + ल्यु ।) मुखसद्गन्धकारकद्रव्यम् । तत
पर्य्याय । आमोद २ । इत्यमर ।१।५।१२। टी
मुखवासनवटिकादौ आमोदयुक्त कर्पूरादि
रामोदी इत्। मुख वासयति मुखवासन
तन्त्यादित्वात् । नानाद्रव्यरचित एकैकश
एव वा कर्पूरादिभिर्मुख पर्य्योग्यमुखवासनवटि
रामोदीति सर्व्वस्वम् । शुभवासन इति पाठे
शुभ मनोहर वासन वासो यस्य कर्प्पूरादे स
आमोदीत्याहुरिति सुभूति । क्षीरस्वामिना तु
समाकर्षादि चतुष्टयेन इष्टगन्धादिचतुष्टयेन च
पर्य्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दार्णव तु ।
'कस्तूरिकायामामोद कर्पूरे मुखवासन ।
बकुल स्यात परिमलश्चम्पक सुरभिस्तथा ।
गन्धा द्विषष्टिरप्येते गुणितस्ते त्रिलिङ्गका ॥'
इति भरत ॥

मुखविलुण्ठिका, स्त्री (मुखेन विलुण्ठयतीति ।
लुण्ठ + णिच ण्वुल । स्त्रियां टाप् । अत इत्व
च ।) छागी । इति शब्दरत्नावली ॥

मुखविष्ठा स्त्री, (मुखे विष्ठा मलमस्या ।)
तैलपायिका । यथा —
'वल्गुलिका मुखविष्ठा परोष्णी तैलपायिका ।"
इति हेमचन्द्र ॥

मुखशफ पुं (मुख शफ क्षुर इव तीक्ष्णमस्य ।)
दुर्म्मुख । इति शब्दमाला ॥

मुखशुद्धि स्त्री (मुखस्य शुद्धि ।) वक्त्रशोधनम् ।
यथा, आह्निकतत्त्वे ।
'अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धि विधीयते ॥"

मुखशोधन क्ली (मुखस्य शोधनम् ।) त्वचम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

मुखशोधन पुं (मुख शोधयत्यनेनेति । शुध + णिच
+ करणे ल्युट ।) कटुरस । इति हेमचन्द्र ॥

मुखशोधी, [न्] पु, (मुख शोधयतीति । शुध +
णिच + णिनि ।) जम्बीर । इति राजनिर्घण्ट ॥
(गुणादयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मुखषील, त्रि (मुख षीवति निरस्यति विकृतं
करोतीति भाव । षीव + इगुपधत्वात् क
पृषोदरादित्वात् वस्य लत्वम् ।) दुर्मुख । इति
शब्दमाला ॥

मुखसम्भव पु (मुखात् सम्भव उत्पत्तिरस्य ।)
ब्राह्मण । इति हेमचन्द्र ।३।४७६॥

मुखसुर, क्ली, (मुखस्य सुरा इति विभाषा
सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।२।४।२५।
इति षष्ठीसमास सुराशब्दस्य क्लीबत्वम् ।)
तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेष । ताडी इति
भाषा ॥

मुखस्राव पु, (स्रु भावे + घञ । मुखात् स्राव
पतनमस्य ।) लाला । इति राजनिर्घण्ट ॥

मुखाग्नि, पु (मुख मुख्योऽग्नि ।) दावाग्नि ।
यथा —
'हेमकलिर्दंष्ट्रीचाथ स्तम्भ स्याद्दावानल ।
मुखोल्का भूतमध्यारी मुखाग्निर्दवसर ॥"
इति शब्दमाला ॥
शवमुखे दत्तवह्नि । इति लोके । शास्त्रे तु
शिर स्थाने । यथा,—
'दक्षाशाभिमुखा सर्व्वे गृहीत्वा तु हुत
शनम् ।
गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
कृत्वा तु दुष्कृत कर्म्म जानता वाप्यजानता ।
मृत्युकालवश प्राप्य नर पञ्चत्वमागतम् ॥
धर्म्माधर्म्मसमायुक्त लोभमोहसमावृतम् ।
दहेय सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स
गच्छतु ॥
एवमुक्त्वा तत शीघ्र कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ज्वलमान तथा वह्नि शिर स्थाने प्रदापयेत् ॥
चातुर्व्वर्ण्येषु संस्थानमेव भवति पुत्रिके ॥'
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मुखामय, पु (मुखस्यामय ।) मुखरोग । इति
राजनिर्घण्ट ॥

मुखार्जक, पु, व्यर्जक । इति राजनिर्घण्ट ॥

मुखाश्व पु, (मुख अश्वमिवास्य ।) कर्कट ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

मुखोल्का, स्त्री (मुखे उल्केव यस्या ।) दावा
नल । इति शब्दमाला ॥

मुख्य पुं प्रथम कल्प । इत्यमर ।२।७।३०।
यागादिषु शास्त्रोक्त प्रथम कल्पो मुख्य
स्यात् । यथा, व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिना उत्सर्ग
स्यात् मुखमिव मुख्य विकारश्चेत्यादिना
इवार्थे य । इति तट्टीकायां भरत ॥

मुख्य त्रि, श्रेष्ठ । इत्यमर ।३।१।५७।
(तथास्य पर्य्याय ।
"प्रधानमुत्तम रम्य श्रेष्ठ मुख्यमनुत्तमम् ।
वर वरेण्य प्रमुख पराद्ध्य प्रवरन्तथा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा, भागवते । ७।२५।३६।
"मुख्यानामपुरस्ताद्वाक्यतयाधमचूडूदवो ॥")

मुख्यसर्ग, पुं (मुख्यानां सर्ग इति ।) स्थावर
सृष्टि । यथा —
"मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावरा स्मृता ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

मुगूह, पुं, लावकपक्षी । इति भूरिप्रयोग ॥

मुग्धः, त्रि, (मुह् + कर्त्तरि क्तः ।) मूढः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।
"अक्षेत्रविद् यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥")
सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।
"दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥")

मुग्धबोधं, क्ली, (मुग्धः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, मुग्धान् मूढान् अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । मुग्धबोधम् । इति दुर्गादासः । मुग्ध + बुध् + "कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) बोपदेवकृतव्याकरणविशेषः । यथास्यान्त्यश्लोकः ।
"मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥"

मुग्धा, स्त्री, (मुग्ध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा च नायिका स्वीयापरकीयाभेदेन द्विविधा ।) तत्र स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव जातप्रश्रया विस्रब्धनवोढ़ा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे मार्द्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ मुग्धा यथा ।
"आत्मनं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्यमेणीदृशः ।
दृष्टा खञ्जनचातुरी मुखरुचा सौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमामन्त्र्यते ॥"*॥
अज्ञातयौवना यथा,—
"नीरात्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः
श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ।
शैवालाङ्कुरशङ्कया शशिमुखी रोमावलीं प्रोञ्छति
आश्रमाज्जाति मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥"
ज्ञातयौवना यथा,—
"स्वयम्भूः शम्भुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूड़ो भविष्यति ॥"
नवोढ़ा यथा,—
"हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोड़े कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥"
द्वितीया यथा,—
"बलान्नीता पार्श्वं मुखमनुमुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढ़ा वोढ़ारं रमयति च सन्तापयति च ॥"
विस्रब्धनवोढ़ा यथा,—

"दृशनुकुलितनेत्रपालिनीवीनियमितबाहुकृतोरुयुगबन्धम् ।
करकलितकुचाम्बरं नवोढ़ा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

मुच इ ड } कल्कने । दम्भे । शाठ्ये । इति कवि-
मुच ङ } कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ मुञ्चते । ड मुचते ङ मोचते । इति दुर्गादासः ॥

मुच ऌ श प ञ औ मोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-बन्धनरहितीभावे अक०-अनिट् ।) मोक्षस्त्यागः । ऌ अमुचत् । श प ञ मुञ्चति मुञ्चते धनं दाता । बन्धनरहितीभावे अकर्म्मकोऽयम् । आलानान्मुक्तो गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापान्मुक्त इत्यादौ पापबन्धनान्मुक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मुच क मोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोक्षस्त्यागः । इति दुर्गादासः ॥

मुचिरः, त्रि, (मुञ्चति धनादिकं ददातीति । मुच् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुचिरः, पुं, (मुच् + किरच् ।) धर्म्मः । वायुः । देवता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मुचुकुन्दः, पुं, (मुच् + बाहुलकात् कुः । मुचुः कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।
"आनन्दं मुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्यासि वासन्तिके ! ।")
तत्पर्य्यायः । छत्रवृक्षः २ चित्रकः ३ प्रतिविष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुष्पः ५ सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुष्पः ८ अर्घ्यार्हः ९ लक्ष्मणकः १० रक्तप्रसवः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्णज्वरविनाशनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ मान्धातृराजपुत्त्रः । इति श्रीभागवतम् । ९ । ७ । ३८ ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।
"तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ! ।
पुरुकुत्सं सुविख्यातं मुचुकुन्दं तथापरम् ॥")

मुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमट्‌कान इति भाषा । यथा,—
"मुचुटी सङ्कुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
मुष्टिः । मुठा इति भाषा । यथा,—
"सम्पिण्डिताङ्गुलिःपाणिर्मुष्टिर्मुस्तु मुचुट्यपि ।"
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

मुज इ क } ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
मुज क } (चुरा०-पर०-मार्ज्जने सक०-ध्वनौ अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क मुञ्जयति । क मोजयति । इति दुर्गादासः ॥

मुञ्चकः, पुं, (मुञ्चिति + ण्वुल् ।) मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुञ्जः, पुं, (मुञ्जते मृज्यते अनेन । मुञ्ज + करणे अच् ।) तृणविशेषः । मुँज इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।
"यथा मुञ्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः ।
शरीरत्रितयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥")
तत्पर्य्यायः । मौञ्जीपत्रतृणाख्यः २ ब्राह्मण्यः ३ तेजनाह्वयः ४ वाणीरकः ५ मुञ्जनकः ६ शौरी ७ दर्भाह्वयः ८ दूरमूलः ९ दृढ़तृणः १० दृढ़मूलः ११ बहुप्रजः १२ रञ्जनः १३ शत्रुभङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । अस्रदाहदीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मुञ्जो मुञ्जातको वाणः स्थूलदर्भः सुमेखलः ।
मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले मुञ्जमेखलाधारणविधिर्यथा । अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं त्रिवृतं मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेवभट्टः ॥

मुञ्जकेशी, [न्] पुं, (मुञ्जा इव केशाः सन्त्यस्य । इनिः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

मुञ्जरं, क्ली, (मुञ्जते प्रक्षाल्यते इति । मुञ्ज + बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति शब्दमाला ॥

मुञ्जातकः, पुं, (मुञ्जं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीति । अत + अच् । ततः स्वार्थे कन् ।) पुष्पशाकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये ।
"हस्तिकर्णमुञ्जातकलाम्पाकप्रभृतीनि ।")

मुट इ मर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ मुण्टति । मर्द्दो मर्द्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

मुट कि चूर्दि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) चूर्दि चूर्णीकरणे । कि मोटयति तण्डुलं शिला । यस्तु इर्गेव मोटतीति हलायुधः ॥

मुट शि व्याक्षेपे च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । शि मुटति अमुटीत् मुमोट । चकारात् चूर्दि च । मुटति द्विषां दर्पं य इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मुट ट ड प्रमर्दने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० आत्म० अक० मलने सक० सेट्।) पवर्गशेषादिः। पञ्चमस्वरी। ट मुण्डते। ड मुण्डते चारः। इति दुर्गादासः॥

मुन्ट ह छिन्दि। मर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० सक० सेट्।) पञ्चमस्वरी। ह मुण्डति। छेदश्च लोमच्छेदन एव। मुण्डति मुण्डं नापितः। लोमरहितं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

मुड ड मर्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० अक० सेट्।) पवर्गशेषादिः पञ्चमस्वरी। मर्यामिति मज्जधातौ शे रूप मज्जन मित्यर्थः। ड मुण्डते ड मुण्डते प्रस्तरो जले चाभ्यभजल मज्जन इति पठित्वा मज्जन मुण्डिरिति यास्य य मुण्डन जलेन ग्राम लोक इत्यनुक्तवान् इति दुर्गादासः॥

मुण्ड ञ प्रतिज्ञाने इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० सक० सेट्।) ञ मुण्डति व्रत लोकः। प्रतिजानातीत्यर्थः। मायिला। इति दुर्गादासः॥

मुण्डं क्ली (मुण्ड्यते उपमन् कृया अस्मात् यद्वा मुण्डत मज्जतीति मुण्ड+अच।) शिरः। इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहे अमरः।३।५।३४॥ (यथा मोहमुद्गरे।१५।

अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं
दशनविहीनं जातं तुण्डम्।
करधृतकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम्॥

उपनिषद्विशेषः तद्गुण यथा —
"ईशाकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः।
छान्दोग्य बृहदारण्यमैतरेय तथा दश॥")

बोलम्। मुण्डायसम्। इति राजनिघण्टः॥

मुण्ड पुं (मुण्डन मुण्ड क्यापनयन मुड़ि खण्डने भावे घञ्। तत अच्। आदित्य इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।) बलिराजस्य सैनिकदैत्यविशेषः। (यथा हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। २३२।५।

एकाच्च एकपादतु मुण्डो विद्युत्प्रभस्तथैव च।
मुण्डशैवाश्मतिरैत्यभेदः। यथा मार्कण्डेयपुराणे।८७।२८।

'हे चण्ड! हे मुण्ड! बलैर्बहुलैः परिवारितौ।)
मुण्डमेवासयवलेनाश्वस्य। चण्ड।) राहुपदं। इति मेदिनी। ड,२२॥ (मुण्ड मुण्डन औचित्या लोमिनासास्य। यस्य।) नापितः। इति जटाधरः॥ (मुण्डन खण्डनार्थ्ये मुण्डनम् अस्य। यस्य।) स्थाणुरुहः। इति शब्दरत्नावली॥

मुण्ड, पुं क्ली (मुण्ड+अच।) महत्। इति मेदिनी। ड,२२॥

मुण्ड, त्रि मुण्डितः। इत्यमरः।२।६।४८॥ इ मुण्डितमुण्डे। मुण्डि खण्डने भावे घञि मुण्डो मुण्डनं देहारयत् तद्गीतात् अच्। आर्यादि मुण्ड कुमारं स्त्रियां मुण्डा। इत्यमरटीकायां भरतः। (यथा महाभारते।१।११६।८।

चरन्तैश्च मुनिभिर्व्यर्थमहीं इमाम्।)

मुण्डक क्ली (मुण्डयति मुण्ड+स्वार्थे कन्।) मस्तकम्। (उपनिषद्ग्रन्थः॥)

मुण्डक पुं (मुण्डयतीति। मुडि+ण्वुल्) नापितः। इति हेमचन्द्रः।३।५३०॥

मुण्डचणक पुं (मुण्डित इव चणकः।) कलायः। इति राजनिघण्टः॥

मुण्डन क्ली (मुण्ड+ल्युट्।) क्षुरकर्म्मणा केशच्छेदनम्। तत्पर्य्यायः। भद्राकरणम्१ वपनम्२ परिवापनम्३ क्षौरम्४। इति हेमचन्द्रः।३।५८७॥ (यथा महाभारते।१२।२३।४६।

आतुरस्य हितं वाक्यं प्रयुञ्ज्याद्धर्मसत्तमः।
इदमेव हि राजेन्द्र क्षात्रधर्म्मस्य मुण्डनम्॥)

मुण्डफल पुं (मुण्डवत् फलमस्य।) नारिकेलवृक्षः। यथा —

तथा मुण्डफलस्यापि बिम्बामिस्यापि च।
इति शब्दरत्नावली॥

मुण्डशालि पुं (मुण्डो मुण्डित इव शालिः।) धान्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। मुण्डकः२ निःशूकः३ अशूककः४। अस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरास्वादत्वम्। बलप्रदत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। सुखजीवनत्वम्। इति राजनिघण्टः॥

मुण्डा स्त्री (मुण्ड+स्त्रियां टाप्।) मुण्डीरिका। इति मेदिनी। ड २२॥ मुण्डिता स्त्री। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मुण्डाख्या स्त्री (मुण्डस्याख्यास्याः।) महाश्रावणिका। इति राजनिघण्टः॥

मुण्डायस क्ली (मुण्डस्य लौहमयं अयः। मुण्ड+अयस्+अनोऽश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः।५।४।९४। इति टच्।) लौहम्। इति राजनिघण्टः॥

मुण्डित क्ली (मुण्डाते खण्ड्यते इति। मुडि खण्डने+कर्म्मणि क्त।) लौहम्। इति राजनिघण्टः॥ वापितमुण्डे त्रि। इत्यमरः।३।१।८५॥

मुण्डितिका स्त्री (मुण्डित+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वम्।) क्षुपविशेषः। मुण्डीरी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अलम्बुषा२ श्रावणी३ मलक्षुपा४ कदम्बपुष्पा५ अरुणा६ भूतघ्नी७ कुम्भला८ श्रवणा९। इति रत्नमाला॥

मुण्डी [न्] पुं (मुण्डयति कचान् वपति इति। मुण्ड+णिनि।) नापितः। इत्यमरः।२।१०।१०॥ (योगाचार्य्यविशेषः। यथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम्।२।१०।५—६।

महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डी सहस्रच।

इत्यादारभ्य।
अष्टाविंशतिरव्याता योगाचार्य्या युगक्रमात्।
अथ्यादिरानिहेशर्थ्येरच। यथा महाभारते।१३।१४।१७०।
"ईशेऽहमे तु विप्रेन्द्र दीक्षितोऽच यथाविधि।

दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखली तथा॥)

मुण्डीरिका स्त्री (मुण्डि+बाहुलकात् ईरच्। स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप् ह्रस्व। ७।४।१३। इति पूर्व्वस्य ह्रस्वः।) मुण्डितिका। इति जटाधरः॥

मुत् स्त्री (मोदनं मोदयति। मुद+क्विप्।) मुद्गिनासापरम्। इति राजनिघण्टः॥

मुद [दु] स्त्री (मोदनमिति। मुद+भावे क्विप्।) हर्षः। इत्यमरः।१।४।२४॥ (यथा रघुवंशे।३।२५।

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम्।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः॥)

मुद क संसर्गे इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० सक० सेट्।) क मोदयति घृतेनान्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

मुद ङि हर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० अक० सेट्।) ङ्वर्जिततोऽयमाह। ङि मुदितोऽस्ति ङ मोदते धनी। इति दुर्गादासः॥

मुदा स्त्री (मुद+घञर्थे क ततष्टाप्।) हर्षः। यथा। सुखमामन्दमुदा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मार्कण्डेये।११६।३०।

त मस्त क्रियमाणं तु मत्निभिस्तैश्च भूभृता।
ततपार्श्ववर्त्तिनी कन्या शुश्रावाप मुदा
वशी॥)

मुदित त्रि (मुद+क्त। यद्वा मुत् अस्य जाता। मुत्+इतच्।) आनन्दितः। यथा —
"आर्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

आलिङ्गनविशेषः। तस्य लक्षणं यथा। नायिकया नायकस्य वामपार्श्वे उपविश्य वामपार्श्वे तत्सोदरमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा यदवस्थानम्। इति कामशास्त्रम्॥

मुदिता स्त्री (मोदते इति मुद+सर्व्वधातुभ्य इन्। सहापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः। मुदि तस्य भावः इति तल्+टाप्।) मुदा। हर्षः। इत्यमरटीकायां मधुरेशः॥ (यथा, पातञ्जलसूत्रम्।१।३३।

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्॥)

मुदिर पुं (मोदन्ते अनेन प्रजा इति। मुद+इषिमदिमुदीति।" उणा० १।५१। इति किरच्।) मेघः। इत्यमरः।१।३।७॥ (यथा,— गीतगोविन्दे।१।१।
"मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैः
नक्तं भीरुरयम्।")
कामुकः। इति मेदिनी। रे २०५। भेकः। इति धरणिमत्रादीकाकारिति॥

मुद्गः, पुं, (मोदते अनेन इति । मुद्+"मुदिग्रो-र्गग्गौ ।" उणा० १ । १२७ । इति गक् ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । जलवायसः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥ शमीधान्यभेदः । मुग इति भाषा । (यथा, मनुः । ६ । ३६ ।
"व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिलामाषास्तथा यवाः ।")
तत्पर्य्यायः । सूपश्रेष्ठः २ वर्णार्हः ३ रसोत्तमः ४ भुक्तिप्रदः ५ हयानन्दः ६ सुफलः ७ वाजिभोजनः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रजित्त्वम् । लघुत्वम् । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । नातिवातलत्वञ्च । तद्यूषगुणाः । पित्तश्रमार्त्तिशमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् । अरोचकनाशित्वम् । तत्सैन्धवयुक्तश्चेत् रक्तप्रसादनत्वम् । सर्व्वरुजापहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । अल्पानिलत्वम् । ज्वरघ्नत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥*॥ वनमुद्गगुणाः ।
"मुकुष्टः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापहः ॥"
तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।
"प्रधाना हरितास्तत्र वन्यमुद्गास्तु मुद्गवत् ।
कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्द्दिष्टा लघवः पूर्व्वपूर्व्ववत् ॥"

मुद्गपर्णी, स्त्री, (मुद्गस्येव पर्णान्यस्याः मुद्गपर्ण+जातौ ङीष् ।) वनमुद्गः । मुगानी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकमुद्गा २ सहा ३ । इत्यमरः ॥ क्षुद्रसहा ४ शिम्बी ५ मार्ज्जारगन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ ह्रस्वा ९ सर्पपर्णी १० कुरङ्गिका ११ कोशिला १२ वनोद्भवा १३ वनमुद्गा १४ आरण्यमुद्गा १५ वन्या १६ । कुरङ्गिकास्थाने करञ्जिका इति च पाठः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कासवातरक्तक्षयपित्तदाहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।
"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्पपर्ण्यल्पपर्णिका ।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्ज्जारगन्धिका ॥
मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला ।
चक्षुष्या क्षयशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् ।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारहृत् ॥"

मुद्गभुक्, [ज्] पुं, (मुद्गं भुंक्ते इति । भुज्+क्विप् ।) घोटकः । इति जटाधरः ॥

मुद्गभोजी, [न्] पुं, (मुद्गं भुंक्ते इति । भुज्+णिनिः ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुद्गमोदकः, पुं, (मुद्गेन साधितो मोदकः ।) मोदकविशेषः । मतिचुर इति भाषा । यथा,—
"मुद्गानां धूमसीं सम्यग् घोलयेन्निर्म्मलाम्बुना ।
कटाहस्यघनस्योर्द्ध्वं झर्झरं स्थापयेत्ततः ॥
धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि ।
पतन्ति बिन्दवस्तस्मात्तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्य्यात् युक्तेन मोदकान् ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृत् बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदकः ॥"

मुद्गरं, क्ली, (मुदं आनन्दं गिरति विकिरतीति । गॄ+अच् ।) मल्लिकाभेदः । लोष्टादिभेदने, पुं । इति मेदिनी । रे, २०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २११ । ३ ।
"गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्म्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥")

मुद्गरः, पुं, (मुद्+गॄ+अच् ।) कर्म्मारवृक्षः । पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ सप्तपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ विटप्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ स्मरेष्टः ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् । सौख्यदायकत्वम् । मनोज्ञकारित्वम् । मधुपानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्त्रविशेषः । मुगुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्रुघणः २ घनः ३ । इत्यमरः ॥ द्रुघनः ४ । इति भरतः ॥ प्रघणः ५ । इति जटाधरः ॥ मुद्गरः कोरकास्त्रयोः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७३ ।
"पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ॥")

मुद्गरकः, पुं, (मुद्गरमिवेति प्रतिकृतौ कन् ।) कर्म्मारः । इति राजनिर्घण्टः । कामराङ्गा इति भाषा ॥

मुद्गलं, क्ली, रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुद्गलः, पुं, हर्य्यश्वराजपुत्त्रः । यथा,—
"मुशान्तेः पुरुजानुः तस्माच्चर्क्षः ततश्च हर्य्यश्वः हर्य्यश्वान्मुद्गलसृञ्जयबृहदिषुयवीनरकाम्पिल्यसंज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्त्रा इति पित्राभिहिता इति पञ्चालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः ॥ (मुद्गं लातीति । ला+कः । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) गोत्रकारकमुनिविशेषः । तस्य भार्य्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥ (उपनिषद्विशेषः ॥)

मुद्गष्टः, पुं, वनमुद्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

मुद्गष्टकः, पुं, (मुद्गष्ट+स्वार्थे कन् ।) वनमुद्गः । इत्यमरः । २ । ९ । १७ ॥

मुद्गार्द्रवटः, पुं, (मुद्गेनार्द्रः वटः ।) वटकविशेषः । आदावड़ा इति भाषा । यथा,—
"मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णं विनिक्षिपेत् ॥
भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा ।
निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या सर्व्वं विमिश्रयेत् ॥
मुद्गपिष्टीं पचेत् सम्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्य्यात्तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
तैले तान् गोलकान् पक्त्वा क्वथितायां निमज्जयेत् ।
गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघवो बलकारकाः ।
दीपनास्तर्पणाः पथ्याखिलदोषेषु प्रपूजिताः ॥"

मुद्रा, स्त्री, (मोदते अनयेति । मुद्+"स्फायितञ्चीत्यादि ।" उणा० २ । १३ । इति रक् अतः टाप् ।) प्रत्ययकारिणी ॥ इति त्रिकाण्डशेषः । नामेर मोहर इति भाषा ॥ अङ्गुलिमुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ छापेर आङ्गटी इति भाषा । स्वर्णरौप्यादिमुद्रिका च । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।
"इमां मुद्रां त्वदङ्गुलौ निवेशयता मया ।"
चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २४ । १७ ।
"ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्म्मणामुद्धरन् जटाः ।
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः ॥")
मोहर टाका इत्यादि भाषा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥*॥ पञ्चक्षालिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः । छापार अक्षर इति भाषा । यथा,—
"मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुण्डिका घुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिर्लिपिभिर्व्याप्ता धरित्री शुभदा हर ! ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥
"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
शिल्पादिनिर्म्मितं यच्च पाठ्यं धार्य्यञ्च सर्व्वदा ॥"
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥*॥
पञ्चमकारान्तर्गतभृष्टद्रव्यविशेषः । यथा,—
"पृथुकास्तण्डुला भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ११ पटलः ॥
तस्याः शोधनं यथा,—
"ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् । ॐ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत् परमं पदम् । इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति स्वतन्त्रतन्त्रम् ॥
शरीरे धार्य्यभगवदायुधादिचिह्नम् । छाप इति भाषा । यथा,—
"ततो नारायणीं मुद्रां धारयेत् प्रीतये हरेः ।
मत्स्यकूर्म्मादिचिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ मुद्राधारणनित्यता स्मृतौ ।
"अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्ब्बाहुमूलयोः ।
समर्च्चयेद्धरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत ॥"
आदिपुराणे ।
"शङ्खचक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिरहितं ब्राह्मणाधमम् ।
गर्द्दभं तु समारोप्य राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥"
गारुडे श्रीभगवदुक्तौ ।
"सर्व्वकर्म्माधिकारश्च शुचीनामेव चोदितः ।
शुचित्वञ्च विजानीयान्मदीयायुधधारणात् ॥"
इति पाद्मे चोत्तरखण्डे ।
"शङ्खचक्रादिभिश्चिह्नैर्विप्रः प्रियतमैर्हरेः ।
रहितः सर्व्वधर्म्मेभ्यः प्रच्युतो नरकं व्रजेत ॥"
स्मृतौ च यजुःकठशाखायाम् ।
"धृतोर्द्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं
परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥"

अथर्व्वणि च ।

'एभिर्व्वयमुरुक्रमस्य चिह्नै-
रङ्किता लोके सुभगा भवेम ।'
तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति लाञ्छिताः ।

इत्यादि ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।
'कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।
द्वादशाब्दार्जितं पुण्यञ्चाण्डालायोपगच्छति ।'*।
अथ मुद्राधारणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे श्रीसनत्कुमारमार्कण्डेयसम्वादे ।
'यो विष्णुभक्तो विप्रेन्द्र ! शङ्खचक्रादिचिह्नितः ।
स याति विष्णुलोकं वै दाहप्रलयवर्जितम् ।'
तत्रैवान्यत्र ।
'नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।
पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥
शङ्खोद्धारे तु यत् प्रोक्तं वसता वर्षकोटिभिः ।
तत् फलं लिखिते शङ्खे प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥
यत् फलं पुष्करे नित्यं पुण्डरीकाक्षदर्शने ।
शङ्खोपरिकृते पद्मे तत् फलं समवाप्नुयात् ॥
वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।
गदाधरो गयापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥
यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।
गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं कृष्णदर्शने ॥'
श्रीभगवदुक्तौ च ।
'यः पुनः कलिकाले तु मत्पुरीसम्भवां मृदम् ।
मत्स्यकूर्म्मादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ।
देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु त्रिदशोत्तमाः ।
तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्त्तव्यं श्रेय इच्छता ॥
ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।
मर्त्त्यैर्मर्त्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥
पापं सुकृतरूपन्तु जायते तस्य देहिनः ।
ममायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥
उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मत्स्य-
मुद्रया ।
कूर्म्मेणापि स्वकं तेजो निक्षिप्तं तस्य विग्रहे ॥
शङ्खञ्च पद्मञ्च गदां रथाङ्गं
मत्स्यञ्च कूर्म्मं रचितं स्वदेहे ।
करोति नित्यं सुकृतस्य वृद्धिं
पापक्षयं जन्मशतार्जितस्य ॥'
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
'कृष्णशङ्खाङ्कवपुषं दुर्भेद्यं देवदानवैः ।
अधृष्यं सर्व्वभूतानां भूतानां रक्षसामपि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्लभा ।
नित्यं तस्य वसेद्देहे यस्य शङ्खाङ्किता तनुः ॥
गङ्गा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादि च ।
नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं वपुः ॥
... चिह्नं भुजे वाथ कलिप्रिय ! ।
... गदाधारणसम्भवः ॥
... न्याङ्कं लिखते यदि ।
... त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
... विशाख्यापि पदानि च ।
... देहं सुदर्शनम् ॥'

किञ्च ।
'कृष्णायुधाङ्किता मुद्रा यस्य नारायणी करे ।
रुद्रलोकाधिकारी च स श्रेयांश्चरमां गतिः ॥
कृष्णमुद्राप्रयुक्तस्तु दैवं पित्र्यं करोति यः ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यहञ्चाक्षयं भवेत् ॥
पीडयन्ति न तत्रैव यक्षा भूताश्च राक्षसाः ।
अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी करे ।'
वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।
'कृष्णायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनमृत्स्नया ।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥
यदा यस्य प्रयत्नेन देहं शङ्खादिचिह्नितम् ।
तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम् ॥
भवते यस्य देहे तु अहोरात्रं दिने दिने ।
शङ्खचक्रगदापद्मं लिखितं सोऽच्युतः स्वयम् ॥
नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।
कुरुते पुण्यकर्म्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥
शङ्खादिनाङ्कितो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते द्विजः ।
विधिहीनन्तु संपूर्णं पितॄणान्तु गयासमम् ॥
यथाग्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितो भृशम् ।
तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा कृष्णायुधानि वै ॥'
ब्राह्मे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
'विष्णुनामाङ्कितां मुद्रां अष्टाक्षरसमन्विताम् ।
शङ्खादिकायुधैर्युक्तां स्वर्णरूप्यमयीमपि ॥
धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।
प्रह्लादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवल्लभ ! ॥'
किञ्च ।
'शङ्खाङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वेश्मनि ।
तदन्नं स्वयमश्नाति पितृभिः सह केशवः ॥
कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु श्मशाने म्रियते यदि ।
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद ! ॥
कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।
तन्नाश्रयं प्रकुर्व्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥
यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥
कृत्वा काष्ठमयं बिम्बं कृष्णशस्त्रैस्तु चिह्नितम् ।
यो धारयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥
पापकर्मरतश्चापि ब्रह्महत्यादिपातकैः ।
न लिप्यते कलिकृतैः कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ॥'
किञ्च ।
'अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।
शङ्खपद्मादिभिर्युक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥
धृता नारायणी मुद्रा प्रह्लादेन पुरा तथा ।
विभीषणेन बलिना ध्रुवेण च शुकेन च ॥
मान्धात्राम्बरीषेण मार्कण्डप्रमुखैर्द्विजैः ।
शङ्खादिचिह्नितैः शङ्खैर्देहे कृत्वा कलिप्रिय ! ।
आराध्य केशवात् प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥'
किञ्च ।
'गोपीचन्दनमृत्स्नाया लिखितं यस्य विग्रहे ।
शङ्खपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्धरिः ॥'
तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।
'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।
साचौषधकृता माया तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रैस्तु नियुक्तानि कलेवरे ।
आयुधानि च विप्रस्य मत्समः स च वैष्णवः ॥'
किञ्च ।
'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।
सर्व्वाङ्गं चिह्नितं यस्य शस्त्रैर्नारायणोद्भवैः ॥
प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥'
अन्यत्र च ।
'एभिर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।
भवन्ति मर्त्त्यलोके ते श्रापानुग्रहकारकाः ॥'*।
अथ मुद्राधारणविधिः । गौतमीये ।
"ललाटे च गदा कार्य्या मूर्द्ध्नि चापः शरस्तथा ।
नन्दकश्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये ॥
शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः श्मशाने म्रियते यदि ।
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम ! ॥
चक्रञ्च दक्षिणे बाहौ शङ्खं वामेऽपि दक्षिणे ।
गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रञ्च धारयेत् ॥
शङ्खोपरि तथा मत्स्यं पुनः पद्मञ्च दक्षिणे ।
खड्गं वक्षसि चापञ्च शरं शिरसि धारयेत् ॥
इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्वैष्णवो जनः ।
मत्स्यञ्च दक्षिणे हस्ते कूर्म्मं वामकरे तथा ॥'
तथा चोक्तम् ।
'दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये पद्मञ्चापरेऽपि शङ्खं कूर्म्मं गदां तथा ॥
साम्प्रदायिकशिष्टानामाचाराच्च यथारुचि ।
शङ्खचक्रादिचिह्नानि सर्व्वेष्वङ्गेषु धारयेत् ॥
भक्त्या निजेष्टदेवस्य धारयेन्नयनान्यपि ।
चक्रशङ्खौ च धार्य्येते संमिश्रावेव केवलम् ॥'
यत उक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'केवलं नोद्वहेच्छङ्खमादौ चारुविग्रहम् ।
अतश्चक्रविमिश्रं तं बिभृयाद्वैष्णवः सदा ॥
श्रीगोपीचन्दनेनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहम् ।
धारयेच्छयनादौ तु तप्तानि किल तानि हि ॥'
अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।
'द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खस्य कीर्त्तितः स्मृतः ॥
गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।
मुद्रा च भगवन्नाम्नाङ्किता चाष्टाक्षरादिभिः ॥'
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ * ॥
अपि च ।
'यथा मुद्रा शीतलाख्या तथा तप्ता न संशयः ।
तप्तायाः शीतलायाश्च विभेदो नैव वर्त्तते ॥
नामचिह्नादिना देहे वह्निना वा कदाचन ।
सा दीक्षा प्रोच्यते भूप ! वाद्यानां ज्ञानिना-
मपि ॥
वैष्णवैर्विष्णुभक्तैश्च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
सम्मार्य्या वनिता मुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥'
इति नारदपञ्चरात्रम् ॥
'कृष्णनामाक्षरैर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।
स लोकपावनो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
अभिलषेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा चरेत्कर्म्म संसाराम्मोक्षमाप्नुयात् ॥'
इति पद्मपुराणम् ॥

'तन्नाम्ना चाङ्कितं सर्व्वं वसनं भाजनादिकम् ।'
इति हारीतस्मृतिः ॥ ४ ॥
देवताविशेषप्रीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा,
मुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्त्रे ।
'मोदनात् सर्व्वदेवानां द्रावणात् पापसन्ततेः ।
तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्व्वकामार्थसाधनी ॥
अथ मुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्व्वतन्त्रेषु कथिताः ।
याभिर्विरचिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्च्चने जपकाले च ध्याने काम्ये च कर्म्मणि ।
स्नाने चावाहने शङ्खे प्रतिष्ठायाञ्च रक्षणे ॥
नैवेद्ये च तथान्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
स्थाने मुद्राः प्रदृष्टव्याः स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥
आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षड़ङ्गमुद्राश्च सर्व्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकोनविंशतिर्म्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभिः ।
शङ्खचक्रगदापद्मवेणुश्रीवत्सकौस्तुभाः ॥
वनमाला तथा ज्ञानमुद्रा विल्वाख्यका तथा ।
गरुड़ाख्या परा मुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥
नारसिंही च वाराही हायग्रीवी धनुस्तथा ।
वाणमुद्रा ततः परशुर्ज्जगन्मोहनिका परा ॥
काममुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनित्रिशूलाख्यामालेष्टाभीम्गाह्वयाः ।
खट्टाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषदा ॥
सूर्य्यस्यैकैव पद्माख्या सप्तमुद्रा गणेशितुः ।
दन्तपाशाङ्कुशा विघ्नपरशुलड्डुकसंज्ञिताः ।
वीजपूराह्वया मुद्रा विज्ञेया विघ्नपूजने ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिखड्गचर्म्मधनुःशराः ।
मौषली मुद्रिका दौर्गी मुद्राः शक्तेः प्रियङ्कराः ॥
लक्ष्मीमुद्रार्च्चने लक्ष्म्या वाग्वादिन्याश्च पूजने ।
अक्षमाला तथा वीणाव्याख्यापुस्तकमुद्रिकाः ॥
सप्तजिह्वाह्वया मुद्रा विज्ञेया वह्निपूजने ।
मत्स्यमुद्रा च कूर्म्माख्या लेलिहा मुण्डसंज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्व्वसिद्धिसन्दायिका ।
श्यामार्च्चने महायोनिः श्यामादौ मुण्डमुद्रिका ॥
मत्स्यकूर्म्मलेलिहाख्या मुद्रा साधारणी मता ।
तारार्च्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः ॥
योनिश्च भूतिनी चैव वीजाख्या दैत्यधूमिनी ।
लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्चमुद्राः प्रकाशिताः ॥
दशका मुद्रिका ज्ञेयास्त्रिपुरायाः प्रपूजने ।
संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।
खेचरी वीजयोन्याख्या त्रिखण्डा परिकीर्त्तिताः ॥
कुम्भमुद्राभिषेके स्यात् पद्ममुद्रासने तथा ।
कालकर्ण्णी प्रयोक्तव्या विघ्नप्रशमकर्म्मणि ॥
गालिनी च प्रयोक्तव्या जलशोधनकर्म्मणि ।
श्रीगोपालार्च्चने वेणुर्नृहरेर्नारसिंहिका ॥
वराहस्य च पूजायां वाराहाख्यां प्रयोजयेत् ।
हयग्रीवार्च्चने चैव हायग्रीवीं प्रदर्शयेत् ॥
रामार्च्चने धनुर्व्वाणमुद्रे परशुरामार्च्चने ।
परशुरामस्य विज्ञेया जगन्मोहनसंज्ञिका ॥
वासुदेवाह्वया ध्याने कुन्तमुद्रा तु रक्षणे ।
सर्व्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्यां प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
उद्देशक्रमादासां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वानामिकामूलपर्व्वणोः ॥
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वियं चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका
स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संबोधनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानमुष्टियुगला सम्मुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षड़ङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्ज्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिमुखाश्लिष्टा कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्ज्जनी मध्या धेनुमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥
अमृतीकरणं कुर्य्यात्तया साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ॥
महामुद्रेयमुदिता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वानकर्म्मणि ॥ ९ ॥ ७ ॥
वैष्णवीनान्तु मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना ॥
कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिमङ्गुष्ठन्तु प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथाश्लिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा ज्ञेयैषा शङ्खमुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ सुभुग्नौ सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रैषा चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुल्यौ मध्यमे भूयः सुलग्ने सुप्रसारिते ॥
गदा मुद्रेयमुदिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ कृत्वैषा पद्ममुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठो लग्नस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संकुच्य चालिताः ॥
वेणुमुद्रा भवत्येषा सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ॥ ५ ॥
अन्योन्यपृष्ठकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुष्ठेन तु बध्नीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्ज्जन्यौ कारयेदेषा मुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामापृष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ७ ॥
स्पृशेत् कण्ठादिपादान्तं तर्ज्जन्याङ्गुष्ठया तथा ।
करद्वयेन मालावत् मुद्रेयं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो विन्यसेत् हृदि ॥
वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठं वाममुद्दण्डितमितरकराङ्गुष्ठकेनापि
बद्धा
तस्याग्रं पीड़यित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वाम-
हस्ताङ्गुलीभिः ।
बद्धा गाढ़ं हृदि स्थापयतु विमलधीर्व्याहरन्
मारवीजं
विल्वाख्या मुद्रिकैषा स्फुटमिह गदिता गोप-
नीया विधिज्ञैः ॥ १० ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्ज्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा ॥
मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत् ।
एषा गरुड़मुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ११
जान्वोर्मध्ये करौ कृत्वा चिवुकोष्ठौ समावुभौ ।
हस्तौ तु भूमिसंलग्नौ कम्पमानः पुनः पुनः ॥
मुखं विवृतकं कुर्य्यात् लेलिहानाञ्च जिह्विकाम्
नारसिंही भवेदेषा मुद्रा तद्प्रीतिवर्द्धिनी ॥'
अथवा ।
'अङ्गुष्ठाभ्यान्तु करयोराक्रम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्व्वाभिर्म्मुद्रेयं नृहरेर्म्मता ॥ १२
देवोपरि करं वामं कृत्वोत्तानमधः मुखीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥'
यद्वा ।
'दक्षहस्तकोर्द्धमुखं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुल्यग्रन्तु संयुक्तं मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥ १३
वामहस्ततले दक्षा अङ्गुलीस्त्वधोमुखीः ।
संरोप्य मध्यमां तावानुनन्दाशो निकुञ्चयेत् ।
हयग्रीवप्रिया मुद्रा तस्मात्तैरसुरार्दनी ॥ १४ ॥
वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्ज्जन्यग्रे तु योजयेत् ॥
अनामिकां कनिष्ठाञ्च तस्याङ्गुष्ठेन पीड़येत् ।
दर्शयेद्वामके स्कन्धे धनुर्म्मुद्रेयमीरिता ॥ १५ ॥
दक्षमुष्टेस्तु तर्ज्जन्या दीर्घैषा वाणमुद्रिका ॥ १६
यद्वा ज्ञानार्णवे ।
'यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुरु प्रिये
चापमुद्रेयमाख्याता वामहस्ते व्यवस्थिता ॥ १७
यथा हस्तगता वाणास्तथा हस्तं कुरु प्रिये
वाणमुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिकृन्तनी ॥ १८
तले तलन्तु करयोस्तिर्य्यक् संयोज्य चाङ्गुलीः
संहताः प्रसृताः कुर्य्यात् मुद्रा परशुसंज्ञिका ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टी द्वे मुद्रा त्रैलोक्यमोहिनी ॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ तथा
तर्ज्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ
काममुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी ॥ २१ ॥ ८ ॥
महादेवप्रियायान्तु कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ।
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत् ।
लिङ्गमुद्रेयमाख्याता शिवसान्निध्यकारिणी ।
मिथः कनिष्ठिके बद्धा तर्ज्जनीभ्यामनामिके
अनामिकोर्द्धसंश्लिष्टदीर्घमध्यमयोरधः ॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यसेत् योनिमुद्रेयमीरिता ॥ २
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्धा शिष्टाङ्गुलीत्रयम्
प्रसारयेत् त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्त्तित
अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यग्रे तु ग्रथयित्वाङ्गुलित्रयम् ॥
प्रसारयेदक्षमाला मुद्रेयं परिकीर्त्तिता । ४
अधःस्थितो दक्षहस्तः प्रसृतो वरमुद्रिका ॥
ऊर्द्धीकृतो वामहस्तः प्रसृतोऽभयमुद्रिका ।
मिलितानामिकाङ्गुष्ठं मध्यमाग्रे नियोजयेत्
श्लिष्टाङ्गुल्युच्छ्रिते कुर्य्यात् टङ्गमुद्रेयमीरिता
पश्चाङ्गुल्यो दक्षिणास्तु मिलिता स्थूलमुन्नता

खट्वाङ्गमुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता ।८।
पाशबद्धामङ्गलन्तु कृत्वाङ्गे वामके तथा ।
निधायोच्छ्रितवत् कुर्य्यात् मुद्रा कापालिकी
मता । ९ ।
मुष्टिञ्च शिथिलां बद्ध्वा ईषदुच्छ्रितमध्यमाम् ।
दक्षिणामुद्गुणस्य कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
एषा मुद्रा डमरुका सर्व्वविघ्नविनाशिनी ॥१०॥*।
तथा गणेशमुद्राणामुच्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उत्तानोद्गतमुखी मध्या सरला दन्तमुद्रिका ।
दन्तमुद्रा समाख्याता सर्व्वागमविशारदे ।१।
वाममुष्टेस्तु तर्ज्जन्या दक्षमुष्टेस्तु तर्ज्जनीम् ।
संयोज्याङ्गुष्ठकाग्राभ्यां तर्ज्जन्यग्रे स्वके क्षिपेत् ।
एषा पाशाख्यया मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्त्तिता ।२।
ऋज्वीञ्च मध्यमां कृत्वा तर्ज्जनीमध्यपर्व्वणि ।
संयोज्याकुञ्चयेत् किञ्चिन्मुद्रैषाङ्कुशसंज्ञिका ।३।
तर्ज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुष्ठमुद्रिका ।
अधोमुखी दीर्घरूपा मध्यमा विघ्नमुद्रिका ।४।
परशुमुद्रा ५ निगदिता एषैव लड्डुमुद्रिका ।६।
बीजपूराख्यया मुद्रा प्र मङ्गलादुपेक्षिता ।७।*।
शक्तियोगाच्च मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
पाशा १ ङ्कुश २ वरा ३ भीति ४ धनु ५
र्व्वाणा समीरिता । ६ ।
कनिष्ठानामिके बद्ध्वा स्वाङ्गुष्ठेनैव दक्षतः ।
शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते सश्लिष्टे खड्गमुद्रिका ।७।
वामहस्ते तथा तिर्य्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य्य च ।
आकुञ्चिताङ्गुली कुर्य्यात् चर्म्ममुद्रेयमीरिता ।८
मुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरि दक्षिणम् ।
कुर्य्यान्मुषलमुद्रेयं सर्व्वविघ्नविनाशिनी ।९।
मुष्टिं कृत्वा कराभ्याञ्च वामस्योपरि दक्षिणाम् ।
कृत्वा शिरसि संयोज्य दुर्गामुद्रेयमीरिता ।१०।
चक्रमुद्रां तथा बद्ध्वा मध्यमे द्वे प्रसार्य्य च ।
कनिष्ठिके तथानीय तदग्रेऽङ्गुष्ठकौ क्षिपेत् ।
लक्ष्मीमुद्रा परा ह्येषा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ।१।
वीणावादनवद्धस्तौ कृत्वा सञ्चालयेच्छिरः ।
वीणामुद्रेयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्करी ।१।
वाममुष्टिं स्वाभिमुखीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिका ।२।
दक्षिणाङ्गुष्ठतर्ज्जन्याग्रलग्ने पराङ्गुली ।
प्रसार्य्य सङ्गतोत्ताना एषा व्याख्यानमुद्रिका ।३।
श्रीरामस्य सरस्वत्या अत्यन्तप्रेयसी मता ॥*।
मणिबन्धस्थितौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ करौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयुगले मिलित्वान्तः प्रसारयेत् ।
अग्निजिह्वाख्यमुद्रेयं वैश्वानरप्रियङ्करी ।१। *।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ।
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ।
दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु ।
साबकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात् सा कुम्भमुद्रिका ।
मुष्टीकृत्योच्छ्रिताङ्गुष्ठौ तर्ज्जन्यग्रे तु विन्यसेत् ।
सर्व्वरक्षाकरी ह्येषा दन्तमुद्रा प्रकीर्त्तिता ।*।
प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च संमुखौ ।
कुर्य्यात् स्वे हृदये सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका ।*।
अञ्जल्यञ्जलिमुद्रा स्याद्वासुदेवाख्यया च या ।

अङ्गुष्ठायुगलौ कृत्वा मुष्टी सलग्नपार्श्वौ ।
तावत्राभिमुखौ कुर्य्यात् मुद्रैषा कालकर्णिका ।७।
दक्षिणा निविडा मुष्टिर्नासिकाग्रनिमन्त्रिता ।
मुद्रा विस्मयसंज्ञा स्यात् विस्मयावेशकारिणी ।
मुष्टिरूर्द्धीकृताङ्गुष्ठा दक्षिणा नादमुद्रिका ।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसंयोगादग्रतो बिन्दुमुद्रिका । * ।
अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संग्रथ्य परिवर्त्तयेत् ।
एषा संहारमुद्रा स्यात् विसर्ज्जनविधौ स्मृता ।
दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् ।
अङ्गुष्ठौ चालयेत् सम्यक् मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ।
वामहस्तस्य तर्ज्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्ज्जन्या वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ।
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ।
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्य्यात् दक्षिणस्य करस्य च ।
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्यात् दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः ।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि ।
एवं कोर्हि । * ।
अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिन्तु कृत्वा वामकरस्य च ।
मध्यमाञ्च दक्षिणस्य तथाऽन्यां प्रयत्नतः ।
मध्यमेनाथ तर्ज्जन्यामङ्गुष्ठाग्रेण योजयेत् ।
दक्षिणं योजयेत् पाणिं वाममुष्टौ तु साधकः ।
दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुसलमुद्रेयमुच्यते । * ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः समं कुर्य्यादधोमुखम् ।
अनामायां क्षिपेद्वृद्धां ऋज्वीं कृत्वा कनि
ष्ठिकाम् ।
लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यास प्रकीर्त्तिता ।
तर्ज्जन्यनामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ।
करयोर्योजयत्येव कनिष्ठामूलयोगतः ।
अङ्गुष्ठाग्रे तु नि क्षिप्य महायोनिः प्रकीर्त्तिता ।
तारायाः पञ्चादिमुद्रा—यथा । योनिमुद्रा च
वक्तव्या भूतिनी वक्तव्या बीजाख्यापि ।
परिवर्त्य करौ स्पृष्टौ कनिष्ठाग्रमध्यमे ।
अनामायुगलञ्चाधस्तर्ज्जनीयुगलं पृथक् ।
अन्योन्यं निविडं बद्ध्वाङ्गुष्ठाग्रेऽनामिके ततः ।
दानवधूमकलाख्या मुद्रैषा कथिता प्रिये ! ।
यस्यास्तु बन्धनात्सत्ती बन्धनान्मुच्यते ध्रुवम् ।
वक्त्रं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाञ्च चालयेत् ।
पार्श्वस्थौ मुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्त्तिता ।
एषा ताराराधनस्था लेलिहाना वक्तव्या ।
'योनिमर्य्याधरं सन्दर्वेषु कूर्च्चे क्रमादिदं ।
बीजानि चोच्चरन् मन्त्री मुद्राबन्धनमाचरेत् ।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसंयोगादग्रतो बिन्दुमुद्रिका ।
वामकेश्वरतन्त्रोक्ता प्रकाश्यन्तेऽथ मुद्रिका ।
शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मुद्राः सर्व्वार्थसिद्धिदाः ।
याभिर्विरचिताभिस्तु सान्निध्यं चैपुरं भवेत् ।
परिवर्त्य करौ स्पृष्टावङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।
अनामान्तर्गते कृत्वा तर्ज्जन्यौ कुटिलाकृती ।
कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ! ।
त्रिखण्डेयं समाख्याता त्रिपुराह्वानकर्म्मणि ।

मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुष्ठरोधिते ।
तर्ज्जन्यौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमायन्त्रनामिके
एषा च प्रथमा मुद्रा सर्व्वसंक्षोभकारिणी
एतस्या एव मुद्राया मध्यमे सरले यदा ।
क्रियेते परमेशानि सर्व्वविद्राविणी तदा ।
मध्यमातर्ज्जनीभ्याञ्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्कुशाकाररूपाभ्यां मध्यमे परमेश्वरि ! ।
अङ्गुष्ठौ तु नियुञ्जीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकर्षिणी मुद्रा त्रैलोक्याकर्षिणी परा ।
पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्ज्जन्यावङ्कुशाकृती ।
परिवर्त्तक्रमेणैव मध्यमे तदधोगते ।
क्रमेण देवि ! तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
संयोज्य निबिडाः सर्व्वा अङ्गुष्ठावयवस्मृताः ।
मुद्रेयं परमेशानि ! सर्व्ववशङ्करी मता ।
सम्मुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽन्तरे ।
अनामिके तु सरले तद्बहिस्तर्ज्जनीद्वयम् ।
दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ।
मुद्रैषोन्मादिनी नाम्ना कथिता सर्व्वयोषिताम् ।
अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वाङ्कुशाकृती ।
तर्ज्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्व्वकामार्थसाधिनी ।*।
सव्यं दक्षिणदेशे तु सव्यदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहुं कृत्वा महादेवि ! हस्तौ सम्परिवर्त्य च ।
कनिष्ठानामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेण च ।
तर्ज्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्व्वोर्द्ध्वमपि मध्यमे ।
अङ्गुष्ठौ तु महेशानि ! सरलावपि कारयेत् ।
इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता ।
परिवर्त्य करौ स्पृष्टावर्द्धचन्द्राकृती प्रिये ! ।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ।
अधः कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेत् ।
तथैव कुटिले योज्ये सर्व्वाधस्तादनामिके ।
बीजमुद्रेयमचिरात् सर्व्वसिद्धिविवर्द्धिनी ।*।
मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्ज्जन्युपरिसंस्थिते ।
अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्व्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ।
एषा तु परमा मुद्रा योनिमुद्रेयमीरिता ।*।
एता मुद्रा महेशानि ! त्रिपुराया मयोदिताः' ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथानुक्रमयोगतः ।
वामहस्तेन मुष्टिन्तु बद्ध्वा कर्णप्रदेशके ।
तर्ज्जनीं सरलां कृत्वा भ्रामयेत्तदनुत्तमम् ।
सौभाग्यदण्डिनी मुद्रा ध्यानकालेऽपि सूचिता ।
अन्तरङ्गुष्ठमुद्रा तु निरुध्य तर्ज्जनीमिमाम् ।
रिपुजिह्वाग्रहा मुद्रा ध्यानकाले तु सूचिता
बद्ध्वा तु योनिमुद्रां वै मध्यमे कुटिले कृते ।
अङ्गुष्ठेन तदग्रे तु मुद्रेयं भूतिनी मता ।*।
वाममुष्टिं विधायाथ तर्ज्जनीमध्यमे ततः ।
प्रसार्य्य तर्ज्जनीमुद्रा निर्द्दिष्टा वज्रपाणिना ।
इति तन्त्रसारे मुद्राप्रकरणं समाप्तम् ।*।*।
अपि च ।
'उक्ता स्तवनमस्कारा मन्त्रमुक्त गुरवो युवाम् ।
मुद्राणां परिसङ्ख्यानं स्वरूपञ्च यथाक्रमम् ।
धेनुश्च धम्मुदश्चैव प्राञ्जलिर्बिल्वपत्रकौ ।

नाराचो मुण्डदण्डौ च योनिरर्द्धं तथैव च ॥
वन्दनी च महामुद्रा महायोनिस्तथैव च ।
भगश्च पुटकश्चैव निःशङ्खोऽथार्द्धचन्द्रकः ॥
अङ्गश्च द्विमुखश्चैव शङ्खमुद्राथ मुष्टिकः ।
वज्रश्चैव तथा वह्नं सयोनिर्विमलस्तथा ॥
घटः शिखरिणी तुङ्गः पुच्छोऽथ स्वर्द्धधेनुकः ॥
संमीलनी च कुण्डश्च चक्रं शूलं तथैव च ॥
सिंहवक्त्रं गोमुखश्च प्रोन्नामोन्नमनं तथा ।
विम्बं पाशुपतं शुद्धं त्यागोऽथ साधनी तथा ॥
प्रसाधनी चोग्रमुद्रा कुण्डली वृहमेव च ।
त्रिमुखश्चाशिवल्ली च योगी भेदोऽथ मोहनम् ॥
वाणौ धनुश्च तूर्णीरं मुद्रा एतास्तु उत्तमाः ।
अष्टोत्तरशतं मुद्रा ब्रह्मणा याः प्रकीर्त्तिताः ॥
तासान्तु पञ्चपञ्चाशद्देताः शाम्भ्वास्तु पूजने ।
शेषास्तु वाञ्छिपञ्चाशन्मुद्रास्ताः समयेषु च ।
द्रव्यानयनसंकेतनटनादिषु ताः स्मृताः ॥
देवानां चिन्तने योगे ध्याने जप्ये विसर्ज्जने ।
आद्यास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरव ! कीर्त्तिताः ॥
मुद्रां विना तु यज्जप्यं प्राणायामः सुरार्च्चनम् ।
योगो ध्यानासने चापि निष्फलानि च भैरव ! ॥
प्रत्येकं लक्षणं तेषां शृणुतं तनयौ युवाम् ॥
दक्षिणामध्यमाग्रेण सव्यहस्तस्य तर्ज्जनीम् ।
योजयेत् सव्यमध्यान्तु तर्ज्जन्या दक्षिणेन वै ॥
तथा दक्षानामिकया वामहस्तकनिष्ठिकाम् ।
अनामिकान्तु वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥
योजयेद्भक्तिमान् सम्यक् दक्षिणावर्त्तनेन तु ।
धेनुमुद्रा समाख्याता सर्व्वदेवस्य तुष्टिदा ॥१॥
संयोज्य द्वौ तलौ सर्व्वाङ्गुष्ठाग्राणि हस्तयोः ।
संयोज्य पार्श्वतोऽङ्गुष्ठौ संपुटः प्रोच्यते सुरे ॥
सर्व्वेषामथ देवानां संपुटः शस्यते सदा ।
ध्यानसंपुटयोगादौ सम्पुटः शस्यते सदा ॥२॥
निकुञ्जयुगलं पाण्योः संयोज्याहीन एव च ।
मध्यशून्यः पुटाकारः प्राञ्जलिः परिकीर्त्तितः ॥३॥
अङ्गुष्ठमन्तरं कृत्वा पाण्योर्मुष्टिं विधाय च ।
संयोज्य विल्ववत्तं तु विल्वमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥४॥
मणिवन्धादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ।
अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके ॥
तिर्य्यक्स्थौ द्वयोः पाण्योरङ्गुलीर्विरलास्ततः ।
पद्ममुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा नृणाम् ॥५॥
अङ्गुष्ठाग्रेण तर्ज्जन्याः संयोज्याथोर्द्धरेखया ।
अन्याङ्गुलीस्तथान्यस्य नाराचः स्यात् प्रसा-
र्य्यते ॥
मम चैव शिवायाश्च प्रीतिदेयं प्रियङ्करी ।
नाराचमुद्रा सततं प्रीत्यै वेतालभैरव ! ॥६॥
अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिञ्च कृत्वा वामकरस्य तु ।
मध्यमाभ्यां दक्षिणस्य तथानम्य प्रयत्नतः ॥
मध्याङ्केनाथ तर्ज्जन्या अङ्गुष्ठाग्रान्नियोज्य च ।
दक्षिणं योजयेत् पार्ष्णिं वामसृष्टौ तु साधकः ॥
दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुण्डमुद्रेयमिष्यते ।
इयन्तु गणनाथस्य प्रीतिदा मुद्रिकोत्तमा ॥
सर्व्वेषामपि देवानां तुष्टिदा सर्व्वकर्म्मसु ।७।
अङ्गुष्ठमध्यमाद्यैश्च सम्यगानम्य तर्ज्जनीम् ॥
प्रसार्य्य दण्डमुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ।८।
सर्व्वाङ्गुलीस्तु संयोज्य करयोरुभयोरपि ॥
संवेष्ट्य रज्जुवद्दृढं तु पाण्योरपि कनिष्ठिके ।
वामस्य वाममूलेन तदग्रं विनियोजयेत् ॥
दक्षस्य मध्यमूलेन तथाग्रं वाममेव च ।
योजयेत् योजनात् पश्चादावर्त्तेत् करशाखिका ॥
योन्याकारन्तु तन्मध्यं योनिमुद्रा प्रकीर्त्तिता ।
कामाख्यायाः पञ्चमूर्त्तेर्दुर्गाया अपि भैरव ! ॥
प्रीतिदा योनिमुद्रेयं मम कामस्य च प्रिया ।९।
संयुक्ताङ्गुलीः सर्व्वाः प्रसार्य्याङ्गुष्ठपर्व्वणा ॥
अग्रेण च कनिष्ठाया अग्रेणापि च योज-
येत् ।
करस्य दक्षिणस्येयमर्द्धयोनिः प्रकीर्त्तिता ॥१०॥
संपुटं प्राञ्जलिं वापि यदि शीर्षे नियोजयेत् ।
वन्दनीया समाख्याता मुद्रा विष्णुप्रमोदिनी ॥११॥
सेव चेत् श्रवणासक्ता महामुद्रा प्रकीर्त्तिता ।१२।
दक्षिणाङ्के तु सा सक्ता वैष्णवी परिकी-
र्त्तिता ॥ १३ ॥
महायोनिस्तु कथिता वैष्णवीतन्त्रगोचरे ।
द्वयोर्मूले तदङ्गुष्ठाग्रमङ्गुलीश्च कनिष्ठयोः ॥
नियोज्य प्रसृतीभूय द्वे पाणी योजयेत् पुनः ।
भगमुद्रा च सा ख्याता लक्ष्मीवाणीशिवा-
प्रिया ॥ १४ ॥
सर्व्वाङ्गुलीनामग्रैश्च दक्षिणस्य करस्य च ।
संयोज्यैकत्र पुरतो निर्द्दिष्टः पुटकः स्मृतः ॥१५॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाङ्गुलीनां योजयेद्बुधः ।
अग्राण्येकत्र मध्यान्तु तर्ज्जनीञ्च प्रसार्य्य वै ॥
कुञ्चीकृत्य करद्वन्द्वं पृथगग्रे नियोजयेत् ।
निःशङ्खो नाम मुद्रेयं नरसिंहवराहयोः ॥१६॥
कनिष्ठानामिकामध्यामाकुञ्च्य दक्षिणस्य च ।
करस्य तर्ज्जन्यङ्गुष्ठे प्रसार्य्य क्रियते तु या ॥
सा मुद्रा त्वर्द्धचन्द्राख्या अद्यायां प्रीतिदा-
यिनी ।१७।
ऊर्द्धीकृत्य तथाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य करस्य च ।
कृत्वा मध्यं तदङ्गुष्ठं वाममुष्टिं तयोर्द्धतः ।
ऊर्द्धाङ्गुष्ठं तथा कुर्य्यादङ्गमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥१८॥
एतस्या एव मुद्रायाः कनिष्ठादिविमोचनः ।
अष्टौ मुद्राः समाख्याता नाम तासां पृथक्
पृथक् ॥
द्विमुखश्चैव १९ मुष्टिश्च २० वज्र २१ मावह्न २२
मेव च ।
विमलश्च २३ घटश्चैव २४ तुङ्गः २५ पुच्छ २६
स्तथैव च ॥
नवानां विष्णुमूर्त्तीनां सार्द्धमङ्गेन मुद्रिकाः ।
क्रमान्नव समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
संयोज्य करयोः पृष्ठे तथावर्त्ते तु वै समम् ।
प्रसार्य्य तर्ज्जनीयुग्मं संयुक्तं सर्व्वतः पुनः ॥
अङ्गुष्ठौ च तथा सक्तौ शङ्खमुद्रा प्रकीर्त्तिता ।२७।
उत्तानमञ्जलिं कृत्वा अङ्गुष्ठे द्वे कनिष्ठयोः ॥
मूले निःक्षिप्य तु करौ संयोज्याथ प्रदर्शयेत् ।
सयोनिरिति सा ख्याता मुद्रा देवीप्रतुष्टिदा ।२८।
मुष्टिर्द्दक्षिणहस्तस्य यदोर्द्धाङ्गुष्ठिका भवेत् ।
सा स्यात् शिखरिणी मुद्रा शाम्भवीसूर्य्यप्रिया
च सा ॥ २९ ॥
अनामिके कनिष्ठे तु संयोज्य ऋजुना पुनः ।
मध्यमातर्ज्जनीनान्तु धेनुमुद्रेव बन्धनम् ॥
सार्द्धधेनुरिति ख्याता चन्द्रप्रीतिविवर्द्धिनी ।३०।
करयोरङ्गुलीः सर्व्वाः सर्व्वाग्राण्येकतः स्थिता ॥
नियोज्यार्द्धतले चैव तदधोऽपि विमुच्य च ।
अग्रेरग्रं योजयेत्तु मुद्रा सम्मीलनी तु सा ॥३१॥
भौमभूमिसुनीशानामियं प्रीतिविवर्द्धिनी ।
सर्व्वाङ्गुलीस्तु संसक्ता दक्षिणस्य करस्य च ॥
वियदङ्गाग्रं तथान्यस्य तलं कुर्य्यात् कुण्डवत् ।
समाख्याता कुण्डमुद्रा बुधनागीशिवाप्रिया ॥३२॥
सर्व्वाङ्गुलीनां मध्येस्तु वामहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
प्रसार्य्याङ्गुष्ठयुगलं संयोज्याग्रेण भैरव ! ॥
तदङ्गुष्ठद्वयं कार्य्यं सम्मुखं विनरेत्ततः ।
चक्रमुद्रा समाख्याता गुरुविष्णुशिवप्रिया ॥३३॥
अङ्गुष्ठं मध्यमाञ्चैव नामयित्वा करस्य च ।
दक्षिणस्यापराक्षिप्तो योजयेदग्रतः पुनः ॥
शूलमुद्रा समाख्याता मम शुक्रगुरुप्रिया । ३४ ।
निकुञ्चीकृत्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
अग्राणि योजयेन्मध्ये तलस्यान्यहस्ततः ।
अधः कृत्वा वामहस्तं मुद्रा सिंहमुखी
स्मृता ॥ ३५ ॥
इयं प्रीत्यै तु दुर्गायाः स्वयंभूश्च चक्रिणः ।
भगमुद्रा कार्य्यमूले गोमुखाख्या प्रकीर्त्तिता ॥
मम विष्णोस्तथा राज्ञोः सर्व्वदा प्रीति-
दायिनी । ३६ ।
मुष्टिद्वयमथोत्तानं कृत्वा संयोज्य पार्श्वतः ॥
दक्षिणस्य कनिष्ठादीन् प्रसार्य्य क्रमतः पुनः ।
तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रचारयेत् ॥
अष्टौ मुद्राः समाख्याता नामतः क्रमतः शृणु ।
प्रोन्नामो ३७ न्नमन ३८ श्चैव विम्बं ३९ पाशु-
पतं ४० तथा ॥
शुद्धं ४१ त्यागः ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
प्रसाधनी ४४ ।
आकुञ्च्य करशाखास्तु दक्षिणाः सा तु मुद्रिका ॥
उग्रमुद्रा समाख्याता सहस्तस्य विपर्य्ययात् ।४५।
इन्द्रादिलोकपालानां दश मुद्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
सर्व्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धनाः ।
अङ्गुष्ठाग्रन्तु तर्ज्जन्या अग्रभागेन योजयेत् ॥
आकुञ्च्य मध्यमाभ्यान्तु दक्षहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
दर्शयेत् कुण्डलाकारं कुण्डलीशक्तितुष्टिदम् ॥
सर्व्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं महत् ।४६।
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
मध्यमाञ्च कनिष्ठाञ्च आकुञ्च्य दक्षिणे करे ।
त्रिमुखाख्या समाख्याता विश्वेदेवप्रिया सदा ॥
केतोः प्रियेयं सततं मातृगणमपि तुष्टिदा ।४७।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रभागौ संयोज्य चाङ्गुलीः ॥
अन्या आकुञ्चयेत् तिस्रः साशिवल्ली प्रकीर्त्तिता ।
पितृगणमथ साध्यानां रुद्राणां विश्वकर्म्मणः ॥
सर्व्वदा प्रीतिजननी अशिवल्ली प्रकीर्त्तिता ।४८।
पादौ तलाभ्यां संयोज्य तदङ्गुष्ठद्वयं ततः ॥

ऊर्द्ध संयोजयेन्नाभौ चाखोपरि तथाञ्जलि ।
योगमुद्रा समाख्याता योगिभ्यो सत्त्वदायिनी ।
सर्व्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
योगमुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रीतिकरी सदा॥४६॥
प्राञ्जलिनाम मुद्रा तु ऊर्द्धाधोभावयोजिनाम् ।
विभिद्य दर्शयेद्धस्तौ ऊर्द्धाध प्रसृतौ कृतौ ।
भेदमुद्रा समाख्याता मम विष्णोश्च वै प्रिया॥५०॥
अङ्गुष्ठे द्वे तु निःक्षिप्य करयोरुभयोस्तले ।
अग्रेण योजयेत पश्चात कनिष्ठायुगल तत ।
उभयोर्हस्तयोस्तास्तास्तर्ज्जन्याद्याश्च योजयेत् ।
अग्राग्रैस्तु पृथक्कृत्य दर्शयेत्तु कनिष्ठिकाम् ।
मुद्रा सम्मोहन नाम कामदुग्गारमाप्रिया ।
सर्व्वेषामपि देवानां मोहन प्रीतिद स्मृतम्॥५१॥
आनम्य सव्यहस्तस्य मध्यमानामिके तथा ।
तयो पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठाग्र तत परम् ।
कनिष्ठां तर्ज्जनीञ्चैव अग्रेण योजयेत्तत ।
ब ग्रमुद्रा समाख्याता सर्व्वदेवस्य तुष्टिदा॥५२॥
सर्व्वाङ्गुलीस्तु सङ्कोच्य अङ्गुष्ठमथ तर्ज्जनीम् ।
प्रसार्य करयो पश्चादङ्गुष्ठाग्रन्तु योजयेत् ।
अङ्गुष्ठाग्रेण तर्ज्जन्या अग्रेणापि च तर्ज्जनीम् ।
यथाशक्ति प्रसार्य्यापि धनुर्मुद्रा प्रकीर्त्तिता॥५३॥
सर्व्वाङ्गुलीनामग्राणि आकुञ्च्यैव नियोजयेत् ।
अनामिकाया पृष्ठे तु अङ्गुष्ठाग्र नियोजयेत् ।
तूणीरवत कृत्वा तेषामन्तस्तु भैरव ।
तूणीरमुद्रा व्याख्याता सर्व्वेषां प्रीतिवर्द्धिनी॥५४॥
मुद्राभि सम्मिता पूजा मुद्राश्च परिचिन्तनम् ।
मुद्राश्च सम्मिता योगा मुद्रा मोक्षकरास्तत ।
यत्र यत्र पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्म्मणि ।
यज्ञाग्नौ स्तवने चापि हस्तकृत्य न विद्यते ।
तत्र मुद्रायुत कुर्य्यादिष्टापूर्त्ते करद्वयम् ।
यज्ञभागेषु यस्य तौ हस्तौ मुद्रासु च यम ।
तत्र मुद्रां विधायैव तत्तु कृत्य समाचरेत् ।
मुद्राविद्युक्तहस्तस्तु क्रियते कर्म्मदैविकम् ।
तत्त्वा तन्निष्फल यस्मात्तस्मान्मुद्रान्वितो भवेत ।
चिन्तन तु देवानां यस्य या परिकीर्त्तिता ।
मुद्रा तां पूजनादौ तु तस्य तैव प्रयोजयेत् ।
चिन्तनादिषु मुद्रां मुद्रायुक्त समाचरेत ।
पूजनादि समस्तञ्च कर्म्म दृष्टं विचक्षण ।
सता मुद्रा पर धाम मुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
देवानां मन्त्रतुष्टया तस्मात्तां यत्नतश्चरेत् ।
पद्मयोनिस्तथायोनिर्योनिश्च श्री च वैष्णवी ।
मुद्रा चिन्तने प्रोक्ता शिवाशिवपुरयो सदा ।
दुर्गाया मन्त्रयोगेषु मुद्रा एता प्रकीर्त्तिता ।
शेषेण समुद्रेणैव स्थापोनिबद्धैव च ।
वर्ज्जयित्वा अन्यभावादन्यान्यथ योजयेत् ।
भैरवस्तु शिवपादप्रभया मुद्रा समन्तत ।
या कामाख्याकामा ताभ्या मोक्षकरा परा ।
एवं ते कथिता मुद्रा पूजने पुण्यमुद्रिता ।”

इति कालिकापुराणे ६४ अध्याय ।

मुद्राङ्कित त्रि (मुद्रया अङ्कित ।) मुद्रया चिह्नित । छापाकरा मोहरकरा इत्यादि भाषा । यथा,—

‘धाता विश्वविश्वदिमामनिरतो देवोऽपि गौरी सुजा स्थानस्त्रिपुरमागमयनो दक्षाध्वरध्वंसक ।
दैत्यारि कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्कितोर स्थल प्रेतेऽस्मादितरेषु जन्तुषु पुन का नाम प्राक्ते कथा ।”

इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्क ।

मुद्रालिपि स्त्री, (मुद्रया लिपि ।) पञ्चधा लिप्यन्तर्गतलिपिविशेष । छापार अक्षर इति भाषा । यथा —
“मुद्रालिपि शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपय पञ्चधा स्मृता ।
एताभिर्लिपिभिर्योग्या धरित्री शुभप्रा वर ।”

इति वाराहीतन्त्रम् ।

अस्या माहात्म्य धार्य्यत्वञ्च यथा —
“लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
शिल्पादिनिर्म्मितं यच्च पाठ्य धार्य्यञ्च सर्व्वदा ।”

इति खड्गमालातन्त्रम् ।

मुद्रिका स्त्री (मुद्रा स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् । पूर्व्वाकारस्य ह्रस्वत्वम् । अत इत्व च ।) स्वर्णरूप्यादिनिर्म्मितमुद्रा । मोहर टाका इत्यादि भाषा । यथा —
“सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुधी मिताम् ।
सलिलेन सहाङ्गीनां प्रक्षिपेत् तत्र मुद्रिकाम् ।”

इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याय ।

मुद्रित, त्रि, (मुद्रा मुद्रणं अस्य जातेति । मुद्रा इतच् ।) अप्रफुल्लम् । मोदा इति भाषा । तत्पर्य्याय । मुकुलितम् २ निद्राण ३ मीलितम् ४ । इति हेमचन्द्र । मुद्राङ्कितञ्च । (परिव्यक्तम् । यथा नैषधचरिते । ५ । १९ ।
“मुद्रिताध्वगनसकथन सन्
नारद बलिरिपु समवादीत ।”
“मुद्रित परिक्षम ।” इति तट्टीका ।)

मुधा अ (मुह्यतीति । मुह्+बाहुलकात् का । पृषोदरादित्वात् हस्य ध ।) व्यर्थकम् । इत्यमर ।३।४।४। (यथा महाभारते ।१४।१०।४।
“मुधा ग्राम मुधा दत्त मुधा सभा मुधा श्रम ।
एवं यो युक्तधर्म्म स्यात् सोऽमुत्रात्यन्तमश्नुते ।”)

मुनि पुं, मनुते जानाति य । (इति मन्+ “मनेरुच ।” उणा० ४ । १२२ । इति इन्+ अत उच्च ।) मौनव्रती । इत्यर्थे । इति भरत । तत्पर्य्याय । वाचयम २ । इत्यमर ।२।७।४२। मौनी ३ व्रती ४ ऋषि ५ शापाक्ष ६ सत्यवाक ७ । इति जटाधर । (यथा नैषधे ।१।१३।
“पवन मनसि च चारिभूतया
मुनयरिवैत्य मम यस्य हृदय ।”)

तस्य लक्षण यथा —
“दु खेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह ।
वीतरागभयक्रोध स्थितधीर्म्मुनिरुच्यते ।”

इति श्रीभगवद्गीता ।०।

तस्य धर्म्मा यथा —

ब्रह्मोवाच ।
“मुनिभिश्चरिता धर्म्मा उक्ता व्यास । मया तव ।
यैर्विष्णुस्तुष्यते देव सृष्ट्यादिपरिभावित ।
तपसैव च होमेन सन्ध्यया वन्दनेन च ।
प्राप्यते भगवान् विष्णुर्धर्म्मकामार्थमोक्षद ।
धर्म्मो विष्णुर्मतो विष्णु पूजा विष्णुस्तु तर्पणम् ।
होम सन्ध्या तथा ध्यान धारणा सकल हरि ।’

इति गारुडे २२६ अध्याय ॥०॥

तस्याश्रमे वर्णनीयानि यथा । अतिथिपूजा १ हरिणविश्वास २ हिंसजन्तुशान्तता ३ यज्ञधूम ४ मुनिसुत ५ द्रुमसेक ६ वल्कल ७ तपश्च ८ । इति कविकल्पलता ।०। मुनिविशेषाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा —
“पुलस्त्यो दक्षकर्णाच्च पुलहो वामकर्णत ।
दक्षनेत्रात्तथात्रिश्च वामनेत्रात् क्रतु स्वयम् ।
अरणिर्नासिकारन्ध्राद् अङ्गिराश्च मुखाद्रुचि ।
भृगुश्च वामपार्श्वाच्च दक्षो दक्षिणपार्श्वत ।
छायायां कर्द्दमो जातो नाभे पञ्चशिखस्तथा ।
वक्षसश्चैव वोढुश्च कण्ठदेशाच्च नारद ।
मरीचि स्कन्धदेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गलात् ।
वशिष्ठो रसनादेशात् प्रचेता अधरोष्ठत ।
हंसश्च वामकुक्षेश्च दक्षकुक्षेर्यति स्वयम् ।
सृष्टिं विधातुञ्च विधिश्चकाराज्ञां सुतानपि ।”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्याय ।०।

गयासुरशरीरे यज्ञार्थं ब्रह्मणो मानसात् सृष्टा मुनयो यथा,—
‘ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ।
अग्निशर्म्माणमन्नत प्रौगर्क्कं जातलि मृदुम् ।
कुशुरि वेदकौण्डिन्य हारीत काश्यप क्षमम् ।
गर्गं कौशिकवाशिष्ठौ मुनि भार्गवमव्ययम् ।
वृद्धं पाराशर कण्व माण्डव्य श्रुतिकेवलम् ।
श्वेतं सुताल दमन सुहोत्र कङ्कमेव च ।
लौगाक्षिञ्च महाबाहु जैगीषव्य तथैव च ।
दधिपञ्चमुख विप्र । ऋषभं कर्क्कमेव च ।
कात्यायन गोभिलञ्च मुनिमुख्य महाव्रतम् ।
जटामालिनमव्यग्र चाटुहासञ्च दारुकम् ।
आत्रेयञ्चाप्यङ्गिरसमौपमन्यु महाव्रतम् ।
मौकर्णञ्च गुहावास शिखण्डिनमुमाव्रतम् ।
सुपालकं गौतमञ्च तथा वेदशिरो व्रतम् ।
एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् ब्रह्मा लोकपितामह ।
परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके ।”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ।०।

मुनिविशेषनाम्ना उत्पत्तिर्यथा —
“कलिकल्पान्तरेऽभीत ब्रह्म दक्षिणो पुन ।
मरीचिमिश्रैर्मुनिभि सार्द्ध कण्ठादभूव स ।
विधेर्नरदनाच्च कण्ठदेशाद्भव स ।
नारन्धेति विख्यातो मुनीन्द्रत्वेन हेतुना ।
य पुलस्त्येति धातुर्बभूव मुनिपुङ्गव ।
तेन प्रचेता इति तन्नाम चक्रे पितामह ।
बभूव धातुय पुत्र सहसा दक्षपार्श्वत ।
सर्व्वकर्म्मणि दक्षश्च तेन दक्ष प्रकीर्त्तित ।

वेदेषु कर्द्दमः प्रव्दच्छायायां वर्त्तते स्फुटः।
बभूव कर्द्दमाद्बालः कर्द्दमस्तेन कीर्त्तितः॥
तेजोभेदे मरीचिश्च वेदेषु वर्त्तते स्फुटम्।
जातः सद्योऽतितेजस्वी मरीचिस्तेन कीर्त्तितः॥
क्रतुसंघश्च बालेन क्रतो जन्मान्तरेऽधुना।
ब्रह्मपुत्त्रोऽपि तन्नाम्ना क्रतुरित्यभिधीयते॥
प्रधानाङ्गं मुखं धातुस्ततो जातश्च बालकः।
इरस्तेलश्चिवचनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्त्तितः॥
अतितेजस्विनि भृगुर्व्वर्त्तते नान्नि शौनक!।
जातः सद्योऽतितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्त्तितः॥
वशीभूतश्च शिष्टस्य जातः सद्यो हि बालकः।
अतिप्रियस्य धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्त्तितः॥
बालोऽप्यरुणवर्णश्च जातः सद्यो हि तेजसा।
प्रज्वलन् पूर्व्वतपसा चारुणस्तेन कीर्त्तितः॥
हंस आत्मा वशी यस्य योगेन योगिनो भुवम्।
बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्त्तितः॥
सन्ततं यस्य यत्नश्च तपःसु बालकस्य च।
प्रकीर्त्तितो यतिस्तेन संयतः सर्व्वकर्म्मसु॥
पुलस्तपःसु वेदेषु वर्त्तते ह स्फुटेऽपि च।
स्फुटं तपःस्वरूपश्च पुलहस्तेन कीर्त्तितः॥
पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्व्वजन्मनाम्।
तपःसंघः समूहश्च पुलस्त्यस्तेन बालकः॥
त्रिगुणायां प्रकृत्यां त्रिर्विद्यायाञ्च प्रवर्त्तते।
तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽत्रिरुच्यते॥
जटाश्चाग्निशिखारूपाः पञ्च सन्ति च मस्तके।
तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्मृतः॥
अपान्तरतमे देशे तपस्तेपेऽन्यजन्मनि।
अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्त्तितम्॥
स्वयन्तपः समाप्नोति वाहयेत् प्रापयेत् परान्।
ऊढुः समर्थस्तपसि वोढुस्तेन प्रकीर्त्तितः॥
तपसस्तेजसा बालो दीप्तिमान् रुकृतो मुने!।
तपःसु रोचते चित्तं रुचिस्तेन प्रकीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः॥
वङ्गसेनवृक्षः। जिनः। इति मेदिनी। ने, १५॥
प्रियालवृक्षः। पलाशवृक्षः। इति हेमचन्द्रः।
१। ७६॥ दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(स्त्री, दक्षकन्या। सा च कश्यपपत्नीनामन्यतमा। यथा, महाभारते। १।६५।११-१२।
"मरीचेः कश्यपः पुत्त्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः॥"
अष्टवस्वन्तर्गतस्य आपनामकस्य वसोः पुत्त्रे, पुं। यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। ३। ४०।
"आपस्य पुत्त्रो वैतण्ड्यः श्रमः श्रान्तो मुनिस्तथा।"
क्रौञ्चद्वीपस्य देशविशेषः। यथा, मत्स्यपुराणे।
१२१। ८३-८५।
"क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोऽनुगः।
मनोऽनुगात् परे चोष्णस्तृतीयोऽपि स उच्यते॥

[illegible]
[illegible] मुनिर्[illegible]।"
(मुनिः [illegible]
५३। ८८।
"तदा मुनिः [illegible]
मुनिश्च [illegible]।"
कुरुपुत्त्रभेदः। यथा, महाभारते। [illegible]
"अविच्छिन्नमभिवर्द्ध [illegible]।"
मुनिखर्ज्जूरिका, स्त्री, (मुनिप्रिया खर्ज्जूरिका इति मध्यपदलोपी समासः।) खर्ज्जूरीविशेषः। यथा,
"मुनिखर्ज्जूरिका त्वन्या [illegible]।"
इति [illegible]।
मुनिच्छदः, पुं, (मुनयः सप्तसंख्यकाः छदाः पत्राण्यस्य।) सप्तच्छदवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्त्री। मेथिका। यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
'मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्त्रिका।'
इत्यादि।
'कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा।'
इत्यन्तम्।)
मुनितरुः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः तरुः। इति मध्यपदलोपी समासः।) वकवृक्षः। इति रत्नमाला॥
मुनिद्रुमः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः द्रुमः। इति मध्यपदलोपी समासः।) श्योनाकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ श्योनाकप्रभेदः। वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधचरिते।२।६६।
"मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युति-
र्वनेऽमुनाऽमन्यत सिंहिकासुतः॥"
"मुनिद्रुमः वकवृक्षः।" इति तट्टीका॥ अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अथागस्त्यो वङ्गसेनो मुनिपुष्पो मुनिद्रुमः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"श्योनाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो मुनिद्रुमः।
दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लुकः कुटकोरुटः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाश्च॥)
मुनिनिर्म्मितः, पुं, (मुनिना निर्म्मितः।) डिण्डिशः।
यथा, भावप्रकाशे।
"डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि।
डिण्डिशो रुचिकृत् भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः॥"
मुनिपित्तलं, क्ली, (मुनीनां पित्तलमिव।) ताम्रम्।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
मुनिपुङ्गवः, पुं, (मुनिः पुङ्गव इव।) मुनिश्रेष्ठः।
इत्यमरटीका॥ (यथा, रामायणे।१।१।१।
"तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदांवरम्।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम्॥")
मुनिपुत्त्रः, पुं, (मुनीनां पुत्त्र इव। मुनिभिर्यत्नादस्य तथात्वम्।) दमनकवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
ऋषिसुतश्च॥
मुनिपुत्त्रकः, पुं, खञ्जनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा, तिथितत्त्वे कृत्यविधिप्रकरणे।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।"
मुनिपुष्पं, क्ली, [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]।"
[illegible] यथा,—
"[illegible]।"
[illegible]
मुनिभक्तं, क्ली, (मुनि + भक्त [illegible]) [illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]।"
[illegible]
मुनिद्रुमः, पुं, ([illegible]) [illegible]
[illegible] इति [illegible]
मुनिभिक्षं, क्ली, ([illegible]) आगामः।
[illegible] इति [illegible]
मुनिसुव्रतः, पुं, (मुनिषु सुव्रतः।) जैनार्हन्। स च [illegible]। इति हेमचन्द्रः। [illegible]
मुनिस्थानं, क्ली, (मुनीनां स्थानम्।) आश्रमः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ६८।
मुनीन्द्रः, पुं, (मुनीनां मननशीलानां योगिनामिन्द्रः श्रेष्ठः।) बुद्धः। इत्यमरः। १। १। १४। ऋषिश्रेष्ठश्च। (यथा, कथासरित्सागरे। ७२। ३०८।
"पतन्तमेव तस्माच्च पाणिभ्यां स गृहीतवान्।
मुनीन्द्रः प्रकटीभूय समाश्वास्य जगाद च।"
दानवभेदः। यथा, हरिवंशे। २४१। ५।
"वृषपर्व्वा विरूपाक्षो मुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः।")
मुमुष उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। ओष्ठ्यवर्गशेषादिः। मोमुषः। उ मुषित्वा मुष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥
मुमुक्षुः, पुं, (मोक्तुमिच्छतीति। मुच् + सन् + उः।) मुक्तिमिच्छुः॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम्। ४। १५।
"एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः।
कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतम्॥")
तत्पर्य्यायः। श्रमणः २ यतिः ३ वाचंयमः ४ व्रती ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ मुनिः ९ निर्ग्रन्थः १० भिक्षुः ११। इति हेमचन्द्रः।
१। ७५॥ अथ मुमुक्षुत्वम्। मनुः।
"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते।
निष्कामं ज्ञानपूर्व्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते॥

प्रीतोद्यानतवर्णसुखदःखसंस्पर्शवत्त्वं शोकदैन्यदैवमदमानलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरस्खलनं अहङ्कारादिपमर्गसंज्ञा लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणं कार्य्यकालात्ययभयं योगारम्भे सततमनिर्वेदः सत्त्वोत्साहोऽपवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन शरीरावयवसंख्यानं अभीक्ष्णं सर्व्वं कारणवद्दुःखमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः। सर्व्वप्रवृत्तिषु दुःखसंज्ञा सर्व्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः एषमार्गोऽपवर्गाय अतोऽन्यथा वध्यते इत्युदयनानि आख्यातानि॥ इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मुमुचानः, पुं, (मुञ्चति जल इति। मुच्+"मुचि युधिभ्यां सन्वच्च।" उणा०।२।८१। इति आनच्। कित् सन्वच्च। मेघः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (मुक्तः। यथा, सन्ध्यामन्त्रे। "द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव।" "स्विन्नो घर्म्माक्तो जनो मुमुचानो मुक्तो भवति।" इति तत्र गुणविष्णुटीका॥)

मुमूर्षुः त्रि, (मर्त्तुमिच्छुः। मृ+सन्+उः।) आसन्नमृत्युः। (यथा श्रीमद्भागवते।७।८।११।
"यस्त्वं मर्त्तुकामोऽसि येनोऽतिमात्रं विकत्थसे।
मुमूर्षूणां हि मन्दात्मन्! ननु स्युर्विक्लवा गिरः॥")

अथ मुमूर्षुकृत्यानि। हारीतः।
'शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति॥'
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नम्। तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं यत् तदपि शूद्रान्नम्। तदाहाङ्गिराः।
'शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्॥'
अपिशब्दात् साक्षात् तद्दत्तघृततण्डुलादि न तु तद्दत्तकपर्द्दकादिना क्रीतमपि। स्वगृहागते पुनरङ्गिराः।
'यथायतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः।
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि॥'
प्रविष्टं सत्त्वापादकप्रतिग्रहादिना इति शेषः।
अतएव पराशरः।
'तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्व्वं तद्धविरुच्यते॥'
स्पृशति प्रतिगृह्णाति इति कल्पतरुः॥ तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम्।
'संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्।'
तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाह अङ्गिराः।
'स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्॥'
एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वम्।
तद्गृहगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते। ततश्चैतादृशमपि सम्भवे सर्व्वथा शूद्रान्नं न भोक्तव्यम्॥✱॥

पूजारत्नाकरे।
'शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः।
तत्सन्निधौ त्यजेत् प्राणान् याति विष्णोः परं पदम्॥'
लिङ्गपुराणे।
'शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः।
कीकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः॥'
कीकटो मगधः॥ ✱॥ विष्णवन्तर्व्यासः।
'तुलसीकानने जन्तोर्यदि मृत्युर्भवेत् क्वचित्।
स निर्भर्त्स्य यमं पापी लीलयैव हरिं विशेत्॥
प्रयाणकाले यस्यास्ये दीयते तुलसीदलम्।
निर्व्वाणं याति पक्षीन्द्र! पापकोटियुतोऽपि सः॥'
कूर्म्मपुराणम्।
'गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले।
जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे॥'
स्कान्दे।
'गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने!।
कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम्॥'
तथा।
'तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते।
अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः॥
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः॥'
गव्यूतिः क्रोशयुगम्। तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्मपुराणम्।
'अत्र दूरे समीपे च सदृशं योजनद्वयम्।
गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्य्या विचारणा॥'✱॥
एवं गङ्गादिमरणेन प्राप्तब्रह्मलोकस्याप्यौर्द्ध्वदेहिकी क्रिया तदधिकारिणा कर्त्तव्या नित्यत्वात्। तथा च श्रीमद्भागवते।
'कृष्ण एवं भगवति मनोवाक्दृष्टिवृत्तिभिः।
आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वासमुपारमत्॥
संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले।
सर्व्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये॥
तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव!।
युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत्॥'
कृष्णे आत्मनि परमात्मनि आत्मानं स्वीयात्मानं निवेश्य एकीकृत्य स भीष्मः उपारमत् मुक्तिं गतवान्। निष्कले निरपाधौ ब्रह्मणि संपद्यमानं मिलितं आज्ञाय आलक्ष्य तस्य भीष्मस्य निर्हरणादीनि संस्कारादीनि संपरेतस्य सम्यक् परेतस्य मुक्तस्यापि। भार्गवेति शौनकस्य सम्बोधनम्। एवञ्च एतेषामपि तत्तत्कर्म्मणि तत्तद्वचनोपात्तप्रेतपदस्य पितृपदस्य च मन्त्रादिषु यथायथं वाचनिकत्वात् प्रयोगः सङ्गच्छते।
'आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्व्ववत्।
तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै॥
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम्।
शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च॥'
पूर्व्ववद्धेमशृङ्गादिना।
अत्र मृतस्य चेति श्रवणात् एकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः। वचनमर्व्वापि।

'साधैः प्रवसतो मित्रं भार्य्या मित्रं गृहे सतः।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः॥"
वराहपुराणे।
"व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः।
पुण्यकालास्तदा सर्व्वे यदा मृत्युरुपस्थितः॥
गोभूतिलहिरण्यादि दानमस्मिन् [illegible]॥"
निरवकाशत्वादत्र मलमासादिदोषो नास्ति स्तकमपि न। तथा च शुद्धितत्त्वे [illegible]।
"सुस्थकाले त्विदं सर्व्वं [illegible]।
आपद्गतस्य सर्व्वस्य [illegible]॥"
इति शुद्धितत्त्वम्।

मुर, श वेष्टने। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा०-पर०-सक०-सेट्।) मकारादिः। [illegible] इष्वं लता। मोरिता। इति दुर्गादासः।

मुरं क्ली, (मूर्य्यते इति। मुर्+[illegible] भावे कः।) वेष्टनम्। इत्यमरटीकायां [illegible]।

मुरः, पुं, (मुरति वेष्टतेऽसौ। मुर्+[illegible] कर्त्तरि कः) दैत्यविशेषः। इति मेदिनी। रे, ७१॥ यं हत्वा विष्णुर्मुरारिनामाभूत्। (यथा श्रीमद्भागवते। २।३।११।
"शम्बरं द्विविदं वाणं मुरं बल्वलमेव च।
अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीत् कांश्च घातयत्॥"

मुरगण्डः, पुं, (मुरं वेष्टनमिव गच्छति [illegible] अनेन। गण्ड+अच्।) व्रणः। इति जटाधरः। वर्णक इति भाषा॥

मुरजः, पुं, (मुरात् संवेष्टनात् जायतेऽसौ। मुर+जन+डः।) मृदङ्गः। इत्यमरः।१।७।५॥ (यथा, रामायणे।२।३८।४१।
"मुरजपणवमेघघोषवद्-
दशरथवेश्म बभूव यत् पुरा।
विलपितपरिदेवनाकुलं
व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम्॥")

मुरजफलः, पुं, (मुरजवत् फलमस्य।) पनसवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मुरण्डः, पुं, (मुरेण वेष्टनेन अण्ड इव गोलाकृतिरिव। शकन्ध्वादित्वादकारस्य पररूपम्।) लम्पकदेशः। तद्देशस्थे, पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः।४।२०॥

मुरन्दला, स्त्री, (मुरं वेष्टनं सेतुं दलति भिनत्ति। दल्+अच्+स्त्रियां टाप्।) नर्म्मदानदी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मुरमर्द्दनः, पुं, (मुरं तन्नामानमसुरं मृद्नाति चूर्णीकरोतीति। मृद्+ल्युः।) विष्णुः। इति पुराणम्॥

मुररिपुः, पुं, (मुरस्य रिपुः।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।२।३।
"त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्त्वरितमुत्सवा विपिनगता।
मुररिपुणा रतिगुरुणा सह मिलिता प्रमदमिता॥")

मुरला, स्त्री, (मुरं वेष्टनं लाति। ला+कः।) नर्म्मदानदी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा उत्तररामचरिते।३।१॥ तत: प्रविशति मुरला

...ष य इर् छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) छेद इह खण्डनम्। य मुष्यति विपक्षं चतुरः। इर् अमुषन् अमोषीत् अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

मुषलः, पुं, क्ली, (मोषति मुष्यतेऽनेन वेति। मुष्+ "वृषादिभ्यश्चित्।" उणा० १।१०८। इति कलश्चित् स्यात्।) अयोऽग्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ दन्त्यमध्योऽपि॥ (यथा, मार्कण्डेये। ११६।१८।
"सुनन्दं नाम मुषलं त्वष्ट्रा यन्निर्मितं पुरा। तच्चहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून्॥"
विश्वामित्रसुतः। यथा, महाभारते।१३।४।५२।
"बाहुलिर्मुषलश्चैव वज्रोग्रीवस्तथैव च॥"
(तालव्यमध्योऽप्ययम्। "मुष् खण्डने मुशलः।" उणा० १।१०८। इत्यत्रोज्ज्वलदत्तवृत्तिः॥)

मुषली, स्त्री, (मुष्यन् इति। मुष्+कलः ङीष्।) तालमूलिका। गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

मुषल्यः, त्रि, (मुषलमर्हतीति। मुषल+"दण्डादिभ्यो यः।"५।१।६६। इति यः।) मुषलवध्यः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मुषा, स्त्री, (मुष्+कः टाप्।) मूषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।२।१०।३३। मुची इति भाषा॥

मुषितं, त्रि, (मुष्+कर्म्मणि क्तः।) चोरितद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः॥ मूषितम् २। इत्यमरः।३।१।८८। (वञ्चितः। यथा, भागवते।१।१३।३७।
"नाहं वेद व्यवसितं पित्रोर्वः कुलनन्दन। गान्धार्य्या वा महाबाहो! मुषितोऽस्मि महात्मभिः॥"
"मुषितो वञ्चितोऽस्मि॥" इति तट्टीकायां श्रीधरः॥)

मुष्कः, पुं, (मुष्णाति वीर्य्यमिति। मुष्+"सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्।" उणा० ३।४१। इति कक्।) अण्डकोषः। इत्यमरः।२।६।६॥ (यथा, वाग्भटे निदानस्थाने नवमे अध्याये॥
'स्थानाच्युतमसृक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः॥")
मोक्षकवृक्षः। संघातः। इति मेदिनी। के, ३१॥ तस्करः। मांसलः। इति हेमचन्द्रः।३।२७६॥

मुष्ककः, पुं, (मुष्क। संज्ञायां कन्।) वृक्षविशेषः। घण्टापारुल इति वङ्गभाषा। मोखा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। गोलीढः २ झाटलः ३ घण्टापाटलिः ४ मोक्षः ५। इत्यमरः।२।४।३६॥ मोचकः ६ मुष्कः ७ मोषकः ८ क्षपकः ९ गौलिकः १० मेहनः ११ क्षारवृक्षः १२ पाटली १३ विषापहः १४ जटालः १५ वनवासी १६ सुतीक्ष्णकः १७। इति राजनिर्घण्टः॥ गोलिहः १८ क्षारश्रेष्ठः १९ घण्टा २० घण्टाकः २१ झाटः २२। इति शब्दरत्नावली॥ स तु पलाशवत्पत्त्रकवृक्षः। श्वेतकृष्णभेदेन द्विविधः। तस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। ग्राहित्वम्। उष्णत्वम्। कफवातकारित्वम्। विषमेदोगुल्मकण्डुवस्तिरोगकृमिशुक्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ रेचनत्वम्। पाचनत्वम्। प्लीहोदराग्निनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। चिकित्सास्थाने। ६ अध्यायः।
"जीर्णे पक्कं तद्धरिद्राद्येन
हन्यात् कुष्ठं मुष्कके चापि सर्पिः॥")

मुष्करः, पुं, (प्रशस्तः मुष्कोऽस्यास्ति। मुष्क+ 'ऊषसुषिमुष्कमधो रः।'५।२।१०७। इति रः।) प्रलम्बाण्डः। इति हेमचन्द्रः।३।१२१॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। ३।७।२।८।
"रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता यन्मुष्करस्तस्मान्मुष्करो भवति तं न स॥")

मुष्कशून्यः, पुं, (मुष्केण शून्यः।) वृषणरहितः। स तु राज्ञोऽन्तःपुररक्षकः। खोजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अनुपस्थः २ स्त्रीस्वभावः ३ महल्लिकः ४। इति शब्दमाला॥

मुष्टिः, पुं, स्त्री, (मुष्+क्तिच्।) पलपरिमाणम्। चारि तोला इति भाषा। (वैद्यके आठतोला इति प्रसिद्धिः।
"स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा। शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका॥"
इति वैद्यकशार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये॥
'पलार्द्धं शुक्तिमिच्छन्ति तथाष्टमायकाख्तिति।' पलं विल्वश्च मुष्टिः स्यात्——॥"
इति गारुडे अष्टाधिकद्विशततमेऽध्याये।)
बद्धपाणिः। मुटा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सम्पिण्डिताङ्गुलिपाणिः २ मुस्तुः ३ मुचुटी ४। इति हेमचन्द्रः। ३।२६१॥ त्सरुः। इति मेदिनी। टे, २५॥ खड्गेर मुट् इति भाषा। (यथा, महाभारते।१।१६।१०।
"परिघैरायसैस्तीक्ष्णैः सन्निकर्षे च मुष्टिभिः। निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत्॥")
कुडवाष्टभागः। छटाक इति भाषा। यथा,—
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलः।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
(मुष्+क्तिन्।) मोषणम्। इति मुषधात्वर्थदर्शनात्। प्रहारविशेषः। किल इति भाषा। यथा, मार्कण्डेयपुराणे।९०।१५—१६।
"चिच्छेदापततस्तस्य मुद्गरं निशितैः शरैः। तथापि सोऽभ्यधावत्तां मुष्टिमुद्यम्य वेगवान्॥ स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः। देव्यास्तञ्चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत्॥"
पथि क्षुधार्त्तस्य तिलादीनां मुष्टिग्रहणे चौर्य्याभावः। यथा, कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याये।
"तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः। क्षुधार्त्तैर्नान्यथा विप्र! धर्म्मविद्भिरिति स्थितिः॥"
(मुष् स्तेये+अधिकरणे क्तिन्। शस्यगोपनकालः। यथा, महाभारते।२।५।६५।
"कच्चिद्बलस्य मुष्टिञ्च परराष्ट्रे परन्तप!। त्वमविद्यय महाराज! निहंसि समरे रिपून्॥"
"मुष्टिः शस्यानां गोपनकालः दुर्भिक्षमिति यावत्॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)

मुष्टिकः, पुं, (मुष्णाति परवीर्य्यमिति। मुष्+क्तिच् संज्ञायां कन्।) कंसराजमल्लविशेषः। इति श्रीमद्भागवतम्॥ (यथा च हरिवंशे।४१।१६०।
"नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा।"
मुष्टिः प्रयोजनमस्य। मुष्टि+कन्।) स्वर्णकारः॥ इति हेमचन्द्रः।३।५७२॥

मुष्टिकान्तकः, पुं, (मुष्टिकस्यान्तकः।) बलदेवः। इति शब्दरत्नावली॥

मुष्टिद्यूतं, क्ली, (मुष्ट्या द्यूतं क्रीड़ितम्।) द्यूतक्रीड़ाविशेषः। मुरसट् खेला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुल्लकम् २। इति शब्दमाला॥

मुष्टिन्धयः, पुं, (मुष्टिं धयति पिवति। धेट्+ "नाड़ीमुष्ट्योश्च।" ३।२।३०। इति खश्। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्।"६।३।६७। इति मुम्।) बालकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मुष्टिबन्धः, पुं, मुष्टिबन्धनक्रिया। मुटाबाँधा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। संग्राहः २। इत्यमरः। ३।२।१४॥ मुष्टेर्बन्धोऽङ्गुलिविन्यासो मुष्टिबन्धः। मुष्टिना बन्धो दृढ़ग्रहणं संग्राह इत्यपरे। मुष्ट्यामेव संग्रह इत्यन्ये। मुष्टिः स्त्रियाञ्च संग्रह इति वोपालितः। इति भरतः॥

मुष्टीमुष्टि, व्य, मुष्ट्यामुष्टि। मुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रहृत्य यद्युद्धं वृत्तं तत्। किलाकिलि इति भाषा। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

मुष्ठकः, पुं, (मुष्+बाहुलकात् क्थन्। ततः संज्ञायां कन्।) राजसर्षपः। इति रत्नमाला॥ वष्टक इति वा पाठः॥

मुस य इर् छिदि। खण्डने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) य मुस्यति विपक्षं चतुरः। इर् अमुसत् अमोसीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

मुसलः, पुं, क्ली, (मुस्यति खण्डयतीति। मुस्+ "वृषादिभ्यश्चित्।" उणा० १।१०८। कलः चित् स्यात्।) खनामख्याततण्डुलादिकण्डनार्थनिर्म्मितलौहाग्रयष्टिः। तत्पर्य्यायः। अयोऽग्रम् २। इत्यमरः।२।९।२५॥ मुषलम् ३ काण्डनीदण्डः ४। इति शब्दरत्नावली॥ मुस्यति मुसल मुस खिर्छिदि नाम्नीति कलः। मुसलो दन्त्यसकारः। एवं मुष्य इर्च्छिदीति मूर्द्धन्यान्तात् कलः मूर्द्धन्यषकारश्च। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (आयुधविशेषः। तत्प्रकारो यथा, वैशम्पायननोक्तधनुर्वेदे।
"मुसलस्तूलशीर्षाभ्यां करैः पादैर्विवर्ज्जित स्थूले चान्तेऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं द्वयम्।
यथा, मनौ।८।३१५।
"स्कन्धेनादाय मुसलं लगुड़ं वापि खादिरम्। शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा॥")

मुसलामुसलि, व्य, मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

मुसली, स्त्री, (मुसल+गौरादित्वात् ङीष् ।) तालमूलिका । गृहगोधिका । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ।

मुसली [न्] पुं (मुसलं प्रहरणत्वेनास्यास्तीति । मुसल+इनि ।) बलदेवः । इत्यमरः ।१।१।२५।

मुसल्य, त्रि, (मुसलमर्हतीति । मुसल+य ।) मुसलेन वध्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ।

मुस्त क सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा० उभ०-अक० सेट् ।) पवर्गप्रथमादिः । क मुस्तयति । इति दुर्गादासः ।

मुस्त पुं, (मुस्तयन्ति एकत्र सङ्घीभवन्तीति । मुस्त+क । एकस्मिन्स्थाने अस्य बहुमूलसम्बद्धतया तथात्वम् ।) मुस्तकम् । इति हारावली । (यथा बृहत्संहितायाम् । ७७ । ११ ।

"भागैश्चतुर्भिः सितशैलमुस्ता
श्रीसर्ज्जभागौ नखगुग्गुलू च ।
कर्पूरबोधो मधुपिण्डितोऽयं
कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधूपः ॥")

मुस्तक, पुं क्ली (मुस्त+स्वार्थे कन् ।) तृणमूलविशेषः । मुता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुरुविन्दः २ मेघनामा ३ मुस्ता ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ । मुस्तं ५ राजकशेरु ६ । इति हारावली । मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्रमुस्तकम् ९ । इति रत्नमाला । अम्भोनामकः १० श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । वायुनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः । अपि च ।

"मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च स्यादेषोऽपरः कोरकसंज्ञकः ॥
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः ।
मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥
कषायं कफपित्तास्रतृष्णाज्वरविनाशकृत् ।
अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते ।
तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

मुस्तक, पुं (मुस्तयति सङ्घीकरोति रुधिरमिति । मुस्त+क । ततः संज्ञायां कन् ।) आवरणविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५६ । (यथा सुश्रुते कल्पस्थाने । २ ।
"कलायाविन्दुमलाभाविसुस्तके ते प्रकीर्त्तिते ॥")

मुस्ता स्त्री, (मुस्त+टाप् ।) मुस्तकः । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ । (यथास्याः पर्य्यायः ।
"मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ ।
"रोध्रशावरलोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकशल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति । मुस्तादिः ।
मुस्ता विनाशक मुस्ता विषघ्नामानश्च तथा ॥")

मुस्तार पुं, (मुस्तामत्तीति । अद्+अण् ।) शूकरः । इति जटाधरः ।

मुस्ताभ, क्ली, (मुस्ताया इवाभा यस्य ।) मुस्तकवदृढम् । नागरमुस्ता । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुटन्नटम् २ पुरम् ३ वलम् ४ परिपेलवम् ५ । इति रत्नमाला । (गुणा अस्य कुटन्नटशब्दे ज्ञातव्याः ।)

मुस्तु, पुं, (मुस्यति खण्डयत्यनेन । मुस्+बाहुलकात् तुक् ।) मुष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ३।२६१ ।

मुह क्लौ मुषलम् । मुसधातोरौणादिककलप्रत्ययेन निष्पन्नम् । २ । १३ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । (नयनजलमिश्रमुज्ज्वल ।)

मुह यउ ल क्ति वैचित्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा० पर०-अक०-सेट् । क्त्वादिवेट् ।) वैचित्त्यं अज्ञानहतीभावः । य, तेन मुह्यति चिराय मे मनः । इति मुरारिः । उ मोहिष्यति मोक्ष्यति । ऌ अमुहत् । क्ति मुग्धः मूढोऽस्ति । इति । दुर्गादासः ।

मुहिर, पुं, (मुह्यति अज्ञानहतीभवत्यनेन लोकः मुह्यति सभायामिति वा । मुह+"इषिमदीति उणा० ।" १ । ५२ । इति किरच् ।) कामः । मूर्खः । इति मेदिनी । र, । २०५ । (असभ्यः इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

मुहु, [स्] व्य, (मुह+"मुहेः किच्च ।" उणा० २ । १२१ । इति उसि किच्च ।) पुनः पुनः । इत्यमरः । ३ । ४ । १ । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १०१ ।
"स्वस्वप्रमापरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् स्वजागरम् ।
चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नुभावनुदिनं मुहुः ॥")

मुहुर्भाषा स्त्री (मुहुः भाषा भाषणम् ।) पुनः पुनः कथनम् । तत्पर्य्यायः । अनुलापः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ।

मुहूर्त्त, पुं क्ली, (हृच्छतीति । "असिहसिभ्यस्तः ।" उणा० ३ । ८६ । इत्यत्र बाहुलकात् हुर्च्छेरपि इति उज्ज्वलदत्तः । मुडागमश्च प्राक् । 'रालोपः ।" ६ । ४ । २१ । इति वस्य हस्य लोपः ।) द्वादशक्षणपरिमितकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ११६ । घटिकाद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य विवृतिर्यथा । तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः । पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा । त्रिंशत्काष्ठा कला । विंशतिकलो मुहूर्त्तः कलादशभागश्च । त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम् । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठाध्यायः ।) दिनपञ्चदशभागैकभागः । यथा,
"प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ।
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥०॥
कर्म्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा । ननु कर्म्मोपपाशनादौ घटिकैकापि वा भवेदित्यत्र घटिकापदं दण्डपरं मुहूर्त्तपरं वा ग्राह्यम् । आद्ये तच्चतुर्दण्डात्मककालादर्शपक्षे चतस्रो घटिकाः प्रातरेवोदयं उच्यते इत्यादौ प्रभाते घटिकाद्वयं प्रदोषे घटिकाद्वयम् । दिवसे धर्म्मकार्य्याणि कारयेत् विचारयेदिति वचनाद्युक्त्यालिख्यमानाक्रियामात्रमिति वचनयोरेव मूलयोश्च उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति मन्यन्ते । श्राद्धादावस्तगामिनीति घटिकानियामकवचनचतुर्थचरणे पाठश्रवणाद्युक्तया घटिकायाः मुहूर्त्तात्मकत्वस्यावश्यमङ्गीकारात् तात्पर्य्यलाघवेन प्रतादावपि तथात्वम् ।
"घटिकैकाप्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेद्यदा ।
सर्व्वं तदासुरं दानं दैवे कर्म्मणि पादितम् ॥"
इति घटिकान्यूने निन्दामभिधाय घटिकालाभे कर्म्मार्हेति वक्तव्ये मुहूर्त्तमप्यमावास्याप्रतिपत्सु भवेद्यदा । तदा तत्सर्व्वं श्राद्धं पूर्व्वं चि पूर्व्ववदित्यनेन मुहूर्त्तलाभे कर्म्मार्हत्वप्रापणाच्च । तत्रापि मुहूर्त्तं किं तत्तद्दिवारात्रिपञ्चदशांश उत दण्डद्वयम् । नाद्यः प्रतिदिनदिवारात्र्योः ह्रासवृद्धिभ्यां तद्भागानामपि न्यूनाधिक्यादिविभेदापत्तेः । नापि द्वितीयः दण्डद्वयस्य त्रिंशद्दण्डात्मकदिवारात्रिपञ्चदशांशस्य मुहूर्त्तत्वे दण्डद्वयाधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दण्डाधिकन्यूनदिवारात्रिपञ्चदशांशानां मुहूर्त्तत्वप्रतिपादनेन त्रिनिगमनाविरहात् किन्त्वनादिर्ज्ञतया कस्माच्चिद्दिवारात्र्यन्यतरपञ्चदशांशस्य ग्रहणप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्व्वाह्ने दिनमानसपादषड्विंशतिदण्डानां पञ्चदशांशस्य पादोनदण्डद्वयस्य मुहूर्त्तत्वात्तद्दिनविहितक्रियायां तावन्मात्रकालस्यापि ग्रहणात् सर्व्वत्र न्यूनकालावच्छेदे आवश्यकतया तस्यैव पादोनदण्डद्वयात्मकस्य मुहूर्त्तस्य ग्रहणं लाघवात् ।
"यदा चतुर्द्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥"
इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्द्दशीयामस्थितिदिनचतुर्थयाममात्रव्याप्यमावास्यायां श्राद्धविधानस्य मत्स्यपुराणोक्तमुख्यापराह्णीयमुहूर्त्तबाधेन विषयलाभाय पादोनदण्डद्वयात्मकमुहूर्त्तपक्षस्यावश्यकत्वाच्च । ताद्दृशामावास्यायां तदधिकमुख्यापराह्णासम्भवात् । तत्र च मुख्यापराह्णीयपादोनदण्डद्वयात्मकदशलाभस्तु चत्वारिंशत्पञ्चाधिकचत्वारिंशद्दण्डात्मकदिवस एव । अत एव स्मार्त्तभट्टाचार्य्यैरपि यदा चतुर्द्दशी याममित्यस्य व्याख्याने तिथ्यादितत्त्वे तथा लिखितम् । न च निरूढलक्षणातो यद्दृष्टमैवम्भवत्वात् । तास्तु त्रिंशन्मध्यवर्त्ति तु मुहूर्त्तो द्वादशाक्षिपाम् । ते तु त्रिंशद्दण्डोराव एव भवन्तो द्वादशक्षणात्मक अहोरात्रत्रिंशांशो दण्डद्वयरूपमुहूर्त्तो लाघवेन सर्व्वानुगततया न्यूनकालावच्छेदको वक्तव्य इति वाच्यं निरूढलक्षणापि शक्तितुल्येति शाब्दिकव्यवहारात् पाकत्वेनानारूढेति गमिष्यति बुद्धिरनारूढेति न्यायाच्च निरूढलक्षणाया एव बलवत्त्वात् । इत्थञ्च सर्व्वत्र इत्यत्र पतिपदस्य कुशमतकोशालक्ष्योद्भूतसत्यया विधिलक्षणपदद्वयगतकालायनोक्तनिरूढलक्षणाया इव । निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वं यद्दृष्टमतीव

शक्यार्थबाधज्ञानं शक्यसम्बन्धज्ञानञ्च विना पद-तात्पर्य्यज्ञानादुपदमेव पदार्थोपस्थापकत्वात्। सा च निरूढ़लक्षणा क्वचित्तात्पर्य्यबोधक-शास्त्रात् क्वचित्तार्थप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णी यते। वस्तुतस्तु द्युनिशोः पञ्चदशांशात्मित-मुहूर्त्तनिरूढ़मुहूर्त्तपदलक्षणा विनिगमना-विरहगौरवाभ्यामेव कुण्ठिता अतोऽत्यन्तन्यून-पादोनदण्डद्वयात्मकमुहूर्त्तग्रहणं अशक्यमेव। अथात्यन्तन्यूनतया सर्व्वानुगमाय तद्ग्रहणमिति चेत् अत्यन्ताधिकतया सपाददण्डद्वयात्मक-मुहूर्त्तस्यैव कुतो न ग्रहणं स्यात् तस्मात्

"प्रभाते घटिकायुग्मं प्रदोषे घटिकाद्वयम्।
दिनवत् सर्व्वकार्य्याणि कारयेन्न विचारयेत्॥"

इति लघुहारीतवचनत्रियामां रजनीं प्राहु स्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाड़ीनान्तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनयोरेक-दण्डद्वयात्मककाले घटिकापदनिरूढ़लक्षणासिद्धौ तया पर्य्यायद्वारा कोषोक्तरूढ्या च समञ्जसतः पार्श्वयोर्न्यदण्डद्वयात्मककाल एव घटिका-पदादुपस्थाप्यते अतः सर्व्वसाधारण्येन न्यून-कालावच्छेदाय सैव ग्राह्या लाघवात्। अतएव यदा चतुर्द्दशीयामं तुरीयमनुपूरये-दत्र यदा यत्र दिने अमावास्यामुख्यापराह्णीय दण्डद्वयान्यूनकालव्यापनं यथा स्यात्तथैव चतु-र्द्दशीयामं तद्युक्ततृतीययाममनुलक्षीकृत्य तत्र प्रहृत्य चतुर्थयामं पूरयेत् श्राद्धोनीत्यन्वयः। अन्यथा चतुर्द्दशमुहूर्त्ताधिकपूरणाभिधानं व्यर्थं स्यात्। एतेनैव दर्शश्राद्धेऽपि मुख्यापराह्णादरः कार्य्यः। प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुत-पादिसंज्ञायाश्च दिनमानपञ्चदशांशमुहूर्त्तस्यैव सैव ग्रहणम्। तद्बोधकशास्त्रसंवादात्। अत एकोद्दिष्टे दिनमानपञ्चदशांशमुहूर्त्तो योग्य-तया च न्यूनकालावच्छेदको ग्राह्यः। कुतप-रौहिणान्यतरमात्रग्राहकयुक्तेः। एवं विशेषा-भिधानात् सुखरात्रौ दण्डमात्रं जन्माष्टमी-कादशीद्वादशीषु च कलाकाष्ठारूपोऽपि प्रति ष्ठार्थ्योक्तयुक्त्या स्वयोग्यकाल एव न्यूनकाला-वच्छेदको ग्राह्यः। ततश्च विशेषकालप्राप्त-धर्म्मेतरकर्म्मणः प्रशस्तादिकाले स्वयोग्य-दण्डद्वयान्यूनकतिथिरेव ग्राह्येत्यनुगतविधिः सर्व्वेषामञ्जस्यादिति तत्त्वम्। इति चन्द्रशेखर-वाचस्पतिकृतद्वैतनिर्णयः॥

मूहेरः, पुं, (मुह्यति विचित्तीभवतीति। मुह+ "मूलेरादयः।" उणा० १।६२। इति एरक्।) मूर्खः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मू ङ बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) पवर्गपञ्चमादिः। ङ मवते। इति दुर्गादासः॥

मूः, [र्] स्त्री, मूर्च्छा। इति मूर्च्छधातोर्भावे क्विप् निपात्यते। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

मूः, स्त्री, (मवते इति। मव+क्विप्। "ज्वर-त्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च।" ६।४।२०। इति साधोवकारस्योठ् इत्यादेशः।) बन्धनम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

मूकः, त्रि, (मवते बध्यतेऽसौ। मव+बाहुलकात् कक्।" उणा० ३।४१। इति उपधायाया वकारस्य चोट्।) वाक्यरहितः। बोवा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवाक् २। इत्यमरः। ३।१।३३। (यथा, महाभारते। २।५।१२५।

"कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान्।
पितेव पासि धर्म्मज्ञ! तथा प्रव्रजितानपि॥"

अस्योत्पत्तिहेतुर्यथा, गर्भावस्थायाम्

"गर्भो वातप्रकोपेण दौर्हृदे चावमानिते।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥

रोगत्वेनास्य विषयो यथा,—

"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्-
गदान्॥"

इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

मूकः, पुं, (मवते बध्यते जालिकैरिति। मव+कक्। पूर्व्ववत्सर्व्वम्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ दैत्यः। इति मेदिनी। के, ३९॥ (दानवभेदः। यथा, महाभारते। ३।३९।७।

"स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः।
मूकं नाम दनोः पुत्त्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्॥")

दीनः। इति हेमचन्द्रः। ३।१३। (तक्षक-पुत्त्रः। यथा, महाभारते। १।५७।१०।

"शिली शल्कारो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः।
मुद्गरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः॥
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम्॥")

मूढ़ः, त्रि, (मुह+क्तः।) मूर्खः। इत्यमरः। ३।१।४८॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ७।१०।

"अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः।
एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढ़ैः प्रबुध्यते॥")

बालः। तन्द्रितः। इति मेदिनी। ढ, ३॥ जड़ः। इति हेमचन्द्रः॥

मूतः, त्रि, (मव मू मव वा क्तः।) बद्धः। इत्य-मरः। ३।१।९५॥ (धान्यरक्षणार्थं तृणमय आधारविशेषः। यथा, शतपथब्राह्मणे। २।६।२।१७। "तान् द्वयोर्मूतकयोरुपनह्य वेणुयष्ट्यां वा कुपे वोभयत आबध्योदं परेत्य यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्॥" 'यत्र तृणमये आवपने धान्यं बध्यते तन्मूतं मूतमेव मूतकम्। वेणुमय्यां यष्ट्याम् अवतः बद्ध्वा।' इति तद्भाष्ये महीधरः॥)

मूत्र, त क प्रस्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरा०-उभ०-सक०-सेट्।) दीर्घी। मूत्रयति मूत्रापयति। इति दुर्गादासः॥

मूत्रं, क्ली, (मूत्र्यते इति। मूत्र+घञ्। [illegible] अयत्नात् क्लीवत्वम्। यद्वा, [illegible] मूव+"विविधुभ्योष्ट्रन्" [illegible] इति ष्ट्रन् [illegible]) [illegible] उपस्थनिर्गतजलम्। तत्पर्य्यायः। प्रस्रावः २। इत्यमरः। २।६।६७॥ मेहनम् ३। इति जटाधरः॥ गुह्यनिस्यन्दः ४ स्रवणम् ५ स्रवः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ (अस्योत्पत्ति-विषयो यथा,—

"आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात्॥"

इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥

"वस्तिपूरणविस्रेदकृन्मूत्रम्।"

तथास्य क्षयवृद्धिलक्षणं यथा,—

"मूत्रक्षये वस्तितोदोऽल्पमूत्रता च।"
"मूत्रं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं वस्तितोदमाध्मानञ्च।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये॥

तथास्य दोषादि विकृतस्य परीक्षा लक्षणम्॥

"वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तनीलञ्च पित्ततः।
रक्तमेव भवेद्रक्तात् धवलं फेनिलं कफात्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—

"दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः।
कुर्य्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः॥"

इति गारुड़े ९४ अध्यायः॥

अपि च।

"मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा॥"

इति मनुः। ४।५०॥

"कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्।
विण्मूत्रे च गृही कुर्य्याद्‌ यद्वा कर्णे समा-
हितः॥"

इति यमः॥

यदेकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित इति। कर्णे दक्षिणकर्णे। इति सांख्यायनः॥

"छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः।
यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधभयेषु च॥४॥
न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नपि संस्थितः॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके।
वाय्वग्निविप्रानादित्यम् [illegible]
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम्॥"

इति मनुः। [illegible]

[illegible]

'करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके।
मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्॥'
इति ब्रह्मखण्डम्॥ * ॥
गृहीतजलपात्रस्य मूत्रोत्सर्गे दोषो यथा —
'वारिपात्रं करे धृत्वा मूत्रं त्यजति यो नरः।
सुरापानसमं पापं तस्य तन्मन्दिरासमम्॥'
इति कर्म्मलोचनम्॥ * ॥
सशब्दमूत्रस्य दोषो यथा —
"निःस्वा सशब्दमूत्रा स्तनूपा निःशब्दधारया।
भोगाढ्या समजठरा निःस्वा सुघंट
प्रतिभा॥"
इति गारुडे ६३ अध्यायः॥ * ॥
'विष्णुक्रान्ताजमूत्रेण चौरव्याघ्रादिरक्षणम्।'
इति तत्रैव १८८ अध्यायः॥ * ॥ अथ गोमूत्र
गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। लवणत्वम्।
पित्तकारित्वम्। कटुत्वम्। लघुत्वम्। रूक्ष
त्वम्। कृम्युन्मादशोथार्शोविषकुष्ठनाशि
त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
मूत्रकृच्छ्र, क्ली, (मूत्रे कृच्छ्रम्। मूत्रजन्य
कृच्छ्रमिति वा।) रोगविशेषः। तत्पर्यायः।
मूत्ररोधः २ अश्मरी ३ कृच्छ्रम् ४। इति
राजनिघण्टः॥ * ॥ अथ मूत्रकृच्छ्राधिकारः।
तत्र मूत्रकृच्छ्रस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।
'व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य
प्रसङ्गनृत्यद्रुतपृष्ठयानात्।
आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्
स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ॥"
तीक्ष्णौषधं राजिकाशुरणादियुक्तम्। रूक्षेति
मद्यविशेषणम्। प्रसङ्गः सततसेवा। नृत्य
नर्त्तनम्। नित्येति द्विविधः पाठः। द्रुतपृष्ठ
यानात् अश्वादिना गमनात्। आनूपः प्रचुर
जलदेशभवः मत्स्यम्। अष्टौ वातिकपैत्तिक
श्लैष्मिकसान्निपातिकशल्यजपुरीषजशुक्रजाश्मरी
जानि। तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकं लक्षणमाह।
'पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः
सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात्॥"
तत्र वातिकमाह।
तीव्रा रुजो वङ्क्षणवस्तिमेढ्रे
स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात्।'
तीव्रा दारुणास्तिकाः वङ्क्षणः ऊरुमेढ्रयोरन्त
रालसन्धी॥ * ॥ पैत्तिकमाह।
'पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं
कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात्।'
कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणम्। श्लैष्मिकमाह।
"वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे।
सपिच्छं पिच्छिलम्। सान्निपातिकमाह।
सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम्॥"
कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम्॥ * ॥ शल्यजमाह।

"मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम्॥
वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत्।'
मूत्रवाहिषु स्रोतःसु। शल्येन कण्टकेन। क्षतेषु
सञ्जातक्षतेषु अथवा अभिहतेषु मुद्गरादिभि
रभिहतेषु। तदाघातात् मूत्रमार्गाघातात्
मूत्रकृच्छ्रं जायते। भृशदारुणं मारकं तस्य
शल्यजस्य॥ * ॥ पुरीषजमाह
'शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः।
आध्मानं वातशूलञ्च मूत्रकृच्छ्रं करोति च॥'
प्रतीघातात् निरोधात्। विगुणतां दुष्टताम्॥
शुक्रजमाह।
'शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधारिते।
सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्वस्तिमेहनशूलवान्॥"
उपहते दूषिते॥ * ॥ अश्मरीजमाह। अश्मरी
हेतुकमपि मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम्। सुश्रुते
शर्कराजमपि मूत्रकृच्छ्रमुक्तमत्र तु तस्य तत्र
सङ्ख्यानिरासायाश्मरीशर्करयोः साम्यमाह।
'अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे।
विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्त्तयतो मम॥'
सम्भवः कारणम्।
'पच्यमानाश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च
वायुना।
विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता॥"
पित्तेन पच्यमाना मूत्रशर्करेत्यर्थः इति प्रथम
पित्तेन वन्धनक्रमेण पच्यमाना। पश्चाद्वातेन
शोषिता कफेनाश्लिष्टा अश्मरी। सैव विमुक्त
कफसन्धाना व्यक्तकफाश्लेषा सती शर्कराख्या
मूत्रमार्गात् क्षरन्ती शर्करा मता। एतावता
किञ्चिदेव भेदः॥ * ॥ शर्करायाः उपद्रवानाह।
"हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्ब्बलः।
तथा भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम्॥
शूलं कुक्षाविति अन्वयः। तया शर्करया॥ * ॥
अथ मूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा।
"त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाश
दुरालभापर्व्वतभेदपथ्याः।
पिबन्ति पीत्वा मधुनाश्मरीञ्च
समीपगस्त्थोऽपि मूत्रकृच्छ्रम्॥'
त्रिकण्टादिक्वाथः॥
'एलाश्मभेदकशिलाजतुगोक्षुराणां
मेर्व्वारुबीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम्।
चूर्णानि तण्डुलजले लुलितानि पीत्वा
प्राणान्तकेष्वपि जीवति मूत्रकृच्छ्री॥'
एलादिचूर्णम्॥ २॥
'अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम्।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु सर्व्वं नास्त्यत्र संशयः॥ ३॥
गुडेन मिश्रितं क्षीरं कदुष्णं कामतः पिबेत्।
मूत्रकृच्छ्रेषु सर्व्वेषु शर्करायाश्च नित्यशः॥ ४॥
धात्रीरसं चेक्षुरसं पिबेद्वा
कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम्।
शल्याभिघातोत्थितमूत्रकृच्छ्रे
कार्य्या क्रिया मारुतकृच्छ्रतुल्या॥ ५॥

क्वाथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारसमन्वितः।
पीतः प्रशमयत्येव कृच्छ्रं विड्धारणोत्थितम्॥ ६॥
त्रिफलाया सुपिष्टाया कल्कः कोलसमन्वितः।
वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररुजापहम्॥" ७॥
कोलं वदरम्।
गुडामलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम्।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रहरं परम्॥ ८॥
सपादशाणतुलितो यवक्षारः सितायुतः।
भक्षितो नाशयत्येव मूत्रकृच्छ्रं न संशयः॥ ९॥
द्राक्षासितोपलाकल्कं पीतं कर्षमितं नरैः।
मस्तुना पलमात्रेण मूत्रकृच्छ्रं व्यपोहति॥ १०॥
समूलगोक्षुरक्वाथः सितामाक्षिकसंयुतः।
नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथैवोष्णसमीरणम्॥ ११॥
उष्णसमीरणं उष्णवातः मूत्राघातविशेषम्।
इति भावप्रकाशः॥ (तथास्य चिकित्सा
प्रकारान्तरम्।
'सुशीतलं जलं कर्षमात्रं स्यात् मूत्रकृच्छ्रहृत्।
दध्यम्लना च समिश्रमयश्चूर्णं सुखप्रदम्॥
मूत्रकृच्छ्रे यवक्षारचूर्णं हिङ्गुप्रयोजितम्।
कुष्माण्डञ्च समादाय शर्करासहितं पिबेत्॥
यो हि नित्यमसम्भूतमूत्रकृच्छ्रनिवारणः॥
'आरग्वधफलं मूलं दुरालभा धान्यकशूता
वयः।
पाषाणभेदपथ्ये क्वाथोऽयं मूत्रकृच्छ्रे स्यात्॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने २८ अध्याये।
अथास्य पथ्यानि
अथो यथादोषमयं गणोऽपि
पुरातनाः शालयः षष्टिकाश्च।
तक्रं पयो दध्यथ माषयूषं
धन्वामिषं मुद्गरसाः सिता च॥
पुराणकुष्माण्डफलं पटोलं
मधूकं गोक्षुरकं कुमारी।
गुडं कसेरुं रक्तनारिकेलं
तालद्रुमाणाञ्च शिरांसि पथ्याः॥
तालास्थिमज्जा त्रपुषं त्रुटिश्च
शीतानि पानान्यशनानि चापि।
प्रनीरनीरं हिमवालुका च
मित्रं नृणां स्यात् सति मूत्रकृच्छ्रे॥"
अथापथ्यानि
मद्यं श्रमं निधुवनं गजवाजियानं
सर्व्वं विरुद्धमशनं विषमाशनञ्च।
ताम्बूलमत्स्यलवणाद्रकतैलभृष्ट
पिण्याकहिङ्गुतिलसर्षपवेगरोधान्।
माषान् करीरमतितीक्ष्णविदाहिरूक्ष
मम्लञ्च मुञ्चतु जनः सति मूत्रकृच्छ्रे॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे मूत्रकृच्छ्राधि
कारः॥)
मूत्रदोष, पुं (मूत्रस्य दोषो यस्मात्।) प्रमेहः।
इति राजनिघण्टः। (यथा, सुश्रुते। सूत्र
स्थाने ३८ अः।
"मधुकादिरयं शमनोऽनिलविनाशनः।
मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः॥"

मूत्राघातादिः। अस्य चिकित्सा यथा,—
"निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत् कुडवसम्मितम्।
मूत्रदोषहरं कल्कमथवा चौद्रसंयुतम्॥"
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम्।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां हितन्तेषु विरेचनम्॥
ततः संशुद्धदेहानां हितास्थोत्तरवस्तयः॥"
"चौद्रार्द्धपात्रं दत्त्वा तु पात्रन्तु चीरसर्पिषोः।
स्वयङ्गुप्ताफलञ्चैव तथैव चुरकस्य च॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत्।
एतदेकत्रमानीय खजेनाभिप्रमन्थयेत्॥
तस्य पाणितलं पूर्णं लीढ्वा चीरं ततः पिबेत्।
एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा॥
मूत्रदोषान् जयेत् सर्व्वानन्ययोगैः सुदुर्ज्जयान्।
जयेत् शोणितदोषांश्च वन्ध्या गर्भं लभेत च।
नारी चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात् प्रमुच्यते॥"
इत्युत्तरतन्त्रेऽष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

मूत्रनिरोधः, पुं, (मूत्रस्य निरोधः। यद्वा मूत्रं निरुणद्धीति। रुध्+अण्।) मूत्रप्रतिबन्धकरोगविशेषः। अस्य चिकित्सा यथा,—
"पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम्।
साधितं छागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम्।
हरेन्मूत्रनिरोधञ्च हरेद्वै पाण्डुशर्कराम्॥"
इति गारुडे १६१ अध्यायः॥
(चिकित्सान्तरं यथा,—
"तैलेन पद्मिनीकन्दं पक्वगोमूत्रमिश्रनम्।
पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदनान्विते॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥)

मूत्रपतनः, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात् पुरीषनिरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनात् तथात्वम्।) गन्धमार्जारः। इति राजनिर्घण्टः॥

मूत्रपुटं, क्ली, (मूत्रस्य पुटम्।) नाभेरधो भागः। यथा,—
"नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च।"
इति हेमचन्द्रः। ३। २७०॥

मूत्रफला, स्त्री, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं फलं परिणमनमस्याः।) कर्कटी। त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥
(कर्कटीत्रपुषीशब्दयोरस्या विषयो ज्ञेयः॥)

मूत्रलं, क्ली, (मूत्रं लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थः। ला+कः।) त्रपुषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
मूत्रवर्द्धके, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते। सूत्रस्थाने। ४५ अः।
"नासवो वह्निसन्दस्तुवरो वातकोपनः।
तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत्॥")

मूत्रला, स्त्री, (मूत्रल+टाप्।) कर्कटी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वालुकी। इति राजनिर्घण्टः॥

मूत्राघातः, पुं, (मूत्रस्याघातो निरोधो येन।) प्रस्रावरोधकरोगविशेषः। अथ मूत्राघातस्य विप्रकृष्टं सन्निकृष्टञ्च निदानं संख्याञ्चाह।
"प्रायोमूत्रविघातायैर्वातकुण्डलिकादयः।
जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश॥"
मूत्रविघातादिरित्यादिशब्देन पुरीषशुक्रादिवेगविघातानां रूक्षाशनादीनाञ्च ग्रहणम्। मूत्रविघातायैः कुपितैर्दोषैरित्यन्वयः। ननु मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोः को भेदः। उच्यते। मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रमधिकं विबन्धोऽल्पः। मूत्राघाते तु विबन्धो वलवान् कृच्छ्रमल्पं इत्यनयोर्भेदः॥*॥ वातकुण्डलिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षणञ्चाह।
"रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्व्वस्तौ सवेदनः।
मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते।
वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम्॥"
रौक्ष्यात् कायस्य। वेगविघातात् मूत्रादिवेगनिरोधात् आविश्य प्राप्य रौक्ष्यादिभिर्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्टः कुण्डलीकृतो वायुर्वस्तौ मूत्राशये चरति प्रतिधावति आवद्धत्वाद्भ्रमतिस्तिष्ठति इत्यर्थः। तावत् मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सव्यथं प्रवर्त्तते। तद्व्याधिं वातकुण्डलिकामाहुः। सुदारुणम्। मारणात्मकत्वात्॥ १॥ *॥ अष्ठीलामाह।
"आध्मापयन् वस्तिगुदं रुद्ध्वा वातश्चलोन्नताम्।
कुर्य्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम्॥"
वातः वस्तिगुदं रुद्ध्वा अर्थात् तदन्तर्गतं मूत्रं मलञ्च निरुध्य वस्तिगुदं वस्तिं गुदञ्च आध्मापयन् आध्मानं कुर्व्वन् अष्ठीलां ष्ठीलातुल्यां व्याधिं कुर्य्यात्। चलोन्नतां चलां उन्नताञ्च॥२॥ वातवस्तिमाह।
"वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः।
निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीड़ितः।
वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कष्टप्रसाधनः॥"
अकुशलो मूर्खः। तस्य पुरुषस्य वस्तिमुखं निरुणद्धि वस्तिगतो वायुः। तेन वायुना मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति वस्तिकुक्षिनिपीड़ित इति वस्तौ कुक्षौ च निपीड़ितः संपीड़ितो वायुरिति सम्बन्धः॥३॥ मूत्रातीतमाह।
"चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते॥"
मेहमानस्य मूत्रमुत्सृजतः। मन्दं वा अल्पं वा॥ ४॥ *॥ मूत्रजठरमाह।
"मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुकः।
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम्॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनाम्।
तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम्॥"
तदुदावर्त्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणजनितोदावर्त्तनिदानमाध्मानं कुर्य्यात्। अधोवस्तिनिरोधनं वस्तेरधोदेशे विबन्धकारकम्॥ ५॥ मूत्रोत्सङ्गमाह।
"वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहतः॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम्।
विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः॥"
नाले मेढ्रे मणौ मेहनाग्रग्रन्थौ सज्येत निरुद्धं स्यात् सरक्तं सत् वा प्रवर्त्तते। प्रवाहत इति कण्ठहृद्बलेन सशब्दं मूत्रपुरीषवातानामधः प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना वस्त्यादिभेदात् सरक्तं मूत्रं स्रवेदित्यर्थः॥ ६॥ मूत्रक्षयमाह।
"रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम्॥"
क्लान्तदेहस्य म्लानदेहस्य तदाह्वयं मूत्रक्षयसंज्ञम्॥ ७॥ मूत्रग्रन्थिमाह।
"अन्तर्व्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत्।
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते॥"
अन्तर्व्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्पः क्षुद्रामलकप्रमाणः। नन्वस्य अश्मर्य्या सह को भेदः। उच्यते। अश्मरी क्रमशः सञ्चयेन स्यादयन्तु सहसा भवेदिति भेदः। अपरो भेदः। अश्मर्य्यां पित्तादिकं संहन्यते अत्र तु रक्तमेव। यत उक्तं तन्त्रान्तरे।
"रक्तं वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम्।
ग्रन्थिं कुर्य्यात् स कृच्छ्रेण स्रवेन्मूत्रं तदावृतम्॥"८॥ इति॥
मूत्रशुक्रमाह।
"मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम्।
स्थानच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते।
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते॥"
मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं पश्चाद्वायुना उद्धतं ऊर्द्धं नीतम्। भस्मोदकप्रतीकाशं भस्मसहितजलसदृशम्॥ ९॥ उष्णवातमाह।
"व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलावृतम्।
वस्तिं मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहत् स्रावयेदधः॥
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा।
कृच्छ्रं पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम्॥"
व्यायामादिविरोधबलेन सौम्यधातुक्षयात् तेजोवृद्धा पित्तवृद्धिः स्यात्तत् कुपितं पित्तं अत्र संयुतं वस्तिं प्राप्य वस्त्यादिकं प्रदहत् मूत्रमधः स्रावयेत्। कीदृशं हारिद्रं अथवा सरक्तं ईषल्लोहितम्॥ १०॥ मूत्रसादमाह।
"पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत्।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं स्रवेत्॥
सरक्तं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेत्तु तत्।
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति हि॥"
संहन्येते घनीक्रियेते। शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं उक्तसकलवर्णयुक्तम्॥ ११॥ विड्विघातमाह।
"रूक्षदुर्ब्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद् यदा।
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः॥
विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं तमादिशेत्॥"
उदावृत्तं ऊर्द्धं नीतं विड्गन्धं वा। वाशब्दोऽत्र योजनीयः॥ १२॥*॥ वस्तिकुण्डलमाह।
"द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात् प्रपीड़नात्।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्॥

मुहुःस्यन्दनदाहार्त्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु स्रवेद्धारां सस्तम्भोद्वेष्टनार्त्तिमान् ।
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निरोधमबुद्धिभिः ।
तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।
श्लेष्मणा गौरवं शोथो मूत्रं स्निग्धं घनं सितम् ।'
द्रुताध्वलङ्घनं शीघ्रं मार्गचलनम् । उद्वृत्त उत्थितः । स्पन्दनं किञ्चिच्चलनम् । घोरं मारकम् । शस्त्रविषोपमं शस्त्रं खड्गादि तद्वच्छीघ्रमारकम् । विषमत्र गरं तद्वत् विलम्बमारकम् । एतावता मारकमवश्यं शीघ्रं विलम्बेन वा । १३ । * । तस्यैवासाध्यस्य च लक्षणमाह ।
"श्लेष्मरुद्धबिलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ।
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च ।
बिलं वस्तिमुखरन्ध्रं पित्तोदीर्णं पित्तेनोद्धतं । अविभ्रान्तबिलं कफनाशनबिलं यस्यास्ति कुण्डलीकृतः स साध्यः । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः । कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह । वस्तावित्यादि कुण्डलीभूतस्यायमर्थः । कफेन बिलावरोधात्तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः । * ।
अथ मूत्राघातस्य चिकित्सा ।
"नलकुशकाशेक्षुबलाक्वाथं प्रातः सुशीतलं
सचितम् ।
पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच
कविः ।
कविः शुक्रः ।
"कर्पूररजसा युक्ता वस्त्रवर्त्तिः शनैः शनैः ।
मेढ्रमार्गान्तरं न्यस्ता मूत्राघातं व्यपोहति ।
धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्कसिद्धं हितं घृतम् ।
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुक्रदोषे च दारुणे ।"
धान्यगोक्षुरकघृतम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीरोगभेषजं यत् प्रकीर्त्तितम् ।
मूत्राघातेषु सर्व्वेषु तत् कुर्य्याद्दोषकालवित् ।
इति मूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ गरुडपुराणोक्तनिदानं तस्य १६२ अध्याये द्रष्टव्यम् । (तथास्य विषयः ।
'वस्तिर्वस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।
एकसम्बन्धना प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ।
अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः ।
पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ।
यैस्तैरेव प्रविशन्ति दोषाः कुर्व्वन्ति विंशतिम् ।
मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान् मर्म्मसमाश्रयान् ।
इति वाग्भटे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ।
अथास्य पथ्यापथ्यानि ।

अभ्यङ्गतक्रहविरेकवस्ति-
स्वेदावगाहोत्तरवस्तयश्च ।
पुराणका लोहितशालयश्च
तोयानि धन्वप्रभवानि मांसम् ।
तक्रं पयो दध्यपि माषयूषं
पुराणकूष्माण्डफलं पटोलम् ।
मद्यार्द्रकं तालफलास्थिमज्जा
हरीतकीकोमलनारिकेलम् ।
गुवाकखर्ज्जूरकनारिकेल-
तालद्रुमाणामपि मस्तकानि ।
यथामलं सर्व्वमिदञ्च मूत्रा-
घातातुराणां हितमावदन्ति ।

विरुद्धानि च सर्व्वाणि व्यायामं मार्गशीलनम् ।
रूक्षं विदाहिविष्टम्भि व्यायामं वेगधारणम् ।
करीरं वमनञ्चापि मूत्राघाती विवर्ज्जयेत् ।"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे मूत्राघाताधिकारे ।)

मूत्राशयः, पुं (मूत्रस्याशय आधारः ।) नाभेरधोदेशः । तत्पर्य्यायः । मूत्रपुटम् २ वस्तिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३।२७० । (यथास्य विषयः ।
"मूत्राशये वा गुदमुष्कयोर्वा
शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।'
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ।
यथा च तत्रैव निदानस्थाने ३ अध्याये ।
"एकसम्बन्धनो ह्युक्तो गुदास्थिविवराश्रितः ।
मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ।)

मूत्रित त्रि, (मूत्रमस्य सञ्जातम् मूत्र + इतच् । यद्वा मूत्रयति स्म इति । मूत्र + क्त ।) कृतमूत्रोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । मीढ़ २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।

मूर्खः, पुं (मुह + मुहेः खो मूर् च । उणा० ५।२२। इति ख धातोः मूरादेशश्च ।) माषः । इति त्रिकाण्डशेषः । मतिहीनः । यथा
'क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ।
क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः । मूर्खस्य गायत्त्रीरहितस्य । सावगायत्त्रीरहितस्येति हलधरः । महारोगिणः पापरोगाक्रान्तस्य रोगवतः ते च उन्मादत्वग्दोषा राजयक्ष्मा श्वासा मधुमेहो भगन्दरः । उदराश्मर्य्यावष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य दासवत्प्रायासक्तस्य । इति शुद्धितत्त्वम् ।

मूर्ख त्रि (मुह + ख । मूरादेशः ।) मुह्यतीति । तत्पर्य्यायः । अज्ञः २ मूढः ३ यथाजात ४ वैधेय ५ बालिश ६ । इत्यमरः । ३।१।४८। तस्य वशीकरणोपायो यथा —
'मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं
कार्य्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा गुरुं
वान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्य्याद्
वशम् ।
इति नवरत्नानि ।
"पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।"
इति हितोपदेशः ।

मूर्खता स्त्री, (मूर्खस्य भावः । मूर्ख + 'तस्य भावस्त्वतलौ ।' ५ । १ । ११९ । इति तल टाप् ।) मूर्खत्वम् । यथा —
"अदाता वंशदोषेण कर्म्मदोषाद्दरिद्रता ।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ।
इति चाणक्यम् ।
"अष्टम्यां नारिकेलभक्षणे मूर्खत्वं यथा —
"कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके ।
ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मूर्खभ्रातृक पुं, (मूर्खो भ्रातास्येति नित्य कप् ।) मूर्खो भ्राता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

मूर्च्छना, स्त्री, (मूर्च्छि + णिच् + युच् । टाप् ।) गीताङ्गविशेषः । सा तु ग्रामस्य सप्तमभागः । तस्या लक्षणम् एकविंशतिनामानि च यथा —
"स्वरः सम्मूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ।
ललिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा
सौवीरी षड्जमध्या च षड्जमध्यमपञ्चमा ।
मत्सरी मृदुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती ।
तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेदरी सुरा ।
नादावती विशाला च त्रिषु ग्रामेषु विश्रुताः ।
एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छना चन्द्रमौलिना ।
मूर्च्छनां कलयतो मुरशत्रो-
र्वंशिकाध्वनिनिशामयिताने ।
मूर्च्छनां ययुरनङ्गशरौघै-
रङ्गना रतिपतेरिव सेना ।
इति सङ्गीतदामोदरः ।
क्रमात् षड्जादिस्वरान् ऋषभादिस्वरोत्थाने यत्र स्वरो विरमति सा मूर्च्छना । भरतमते षाड्जस्य ग्रामस्य वा समये यत्र द्रुतस्य मन्दस्य वा कम्पनं सा मूर्च्छना । सा एकविंशति प्रकारा । तत्र षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ललिता १ मध्यमा २ चित्रा ३ रोहिणी ४ मतङ्गजा ५ सौवीरी ६ षड्जमध्या च ७ । मध्यमग्रामस्य मूर्च्छना पञ्चमा १ मत्सरी २ मृदुमध्या ३ शुद्धा ४ अन्ता ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ । गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना रौद्री १ ब्राह्मी २ वैष्णवी ३ खेदरी ४ सुरा ५ नादावती ६ विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ।

मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ + 'गुरोश्च हलः ।' ३ । ३ । १०३ । इति अ टाप् ।) मोहः । तत्पर्य्यायः । कश्मलम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । ८ । १०६ । मूर्च्छनम् ४ । इति शब्दरत्नावली । मूर्च्छाय ५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
'क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ।
करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ।"
बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न स्वल्पदोषस्य तदा मूर्च्छा त्रिदोषजैव स्यात् तथाप्यु को

दोषः तत्र । पृथग्दोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात् । वेगाघातात् मलादौ अभिघातात् लगुड़ादिना हीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेति करणायतनेषु करणं मनस्तस्यायतनेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्म्मेन्द्रियेषु । अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ * ॥ सामान्यं लक्षणमाह ।

"संज्ञावहासु नाड़ीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता ॥"

तमोगुणः अज्ञानहेतुः । अभ्युपैति आगच्छति । सुखदुःखव्यपोहकृत् सुखदुःखज्ञाननाशकरम् । नष्टे सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवत् पतति तां मोहो मूर्च्छेति प्राहुरित्यन्वयः । मूर्च्छाया मूर्च्छायोऽपि पर्य्यायः । यत उक्तम् ।

"संज्ञोपघातो मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा ।
कश्मलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु मृतोपमः ॥"
इति ॥

षड़पि मूर्च्छा विवृणोति ।

"वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥"

यत उक्तम् । मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेति ॥ * ॥ पूर्ब्बरूपमाह ।

"हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्ब्बल्यमेव च ।
सर्ब्बासां पूर्ब्बरूपाणि यथास्वं ता विभावयेत् ॥"

तत्र वातिकं मूर्च्छायमाह ।

"नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्द्दश्च प्रपीड़ा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥"

नीलं नीलवर्णम् । कृष्णं कज्जलाभम् । अरुणं अव्यक्तरागम् । तमः प्रविशति मूर्च्छति । श्यावारुणा छाया गात्रस्य ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

"रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
सम्भिन्नवर्च्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥"

श्लैष्मिकमाह ।

"मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्व्वा घनैर्वृतम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्य्यथैवार्द्रेण चर्म्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥"

मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थः । यत आह सुश्रुतः ।

"कफेन पश्येद्रूपाणि श्वेताभ्रप्रतिमानि तु ।"

घनैर्निविड़ैस्तमोभिः । गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः । सुश्रुतेन मूर्च्छायः षड्विध उक्तः ॥ * ॥ चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह ।

"सर्ब्बाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥"

अपस्मार इव तेन महताभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते । तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह । स सान्निपातिको मूर्च्छायः विना बीभत्सचेष्टितैः फेनवमनदन्तघट्टनाक्षिविकृत्यादिभिः विना पातयति ॥ * ॥ रक्तजाया मूर्च्छाया निदानमाह ।

"पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥"

तमोरूपं तमोबहुलम् । मानवाश्च ये तामसाः न तु सात्त्विका राजसाश्च । अन्ये के वदन्ति नैषा युक्तिः समीचीना तर्हि चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात् । अत आह ।

"द्रव्यस्वभाव इत्येके यद्दृष्ट्वापि विमुह्यति ।"

अत्राह भोजः ।

"दर्शनादस्य गन्धाद्वाप्यन्यश्चैव प्रमुह्यति ॥"

रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणमाह ।

"स्तब्धाङ्गदृष्टिरसृजा गूढ़ोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ।"

मद्यजविषजयोर्निदानमाह ।

"गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥"

ये गुणा लघुरूक्षाशु विशदव्यवायितीक्ष्णाविकाषिसूक्ष्मोष्णानिर्द्देश्यरसत्वादयः । तेनादौ द्रव्ये यस्ताः तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः । तत्रापि भेदः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तरा इति ॥ * ॥ मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह ।

"मद्येन प्रलपन् शेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥"

नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सर्ब्बथा स्मृतिहीनं विभ्रान्तं रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः । जरां जीर्णताम् । तत् मद्यम् ॥ * ॥ विषजाया लक्षणमाह ।

"वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणम् ॥"

विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथा स्वकं स्वकं लक्षणमुक्तं सौश्रुते कल्पस्थाने तल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम् । ननु संज्ञानाशेन साधर्म्म्यान्मूर्च्छाभ्रमतन्द्रादीनां को भेद इत्यत आह ।

"मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ।
तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥"

रजःपित्तानिलाद्भ्रम इति गात्र समुच्चयः । केवलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वात् । भ्रमश्चक्रारूढ़स्येव भ्रमदस्तुज्ञानं स्वदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं वा ॥ * ॥ तन्द्राया लक्षणमाह ।

"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत् ॥"

इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद् विषयेषु असंवित्तिः असम्यक् ज्ञानम् । इति इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि । निद्रायां प्रवुद्धक्लमाभावस्तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥ * ॥ क्लमस्य लक्षणमाह ।

"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥"

इन्द्रियार्थप्रबाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्म्मेन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं तस्य प्रबाधकः व्यापत्त्येन ॥ * ॥ निद्रालक्षणमाह ।

"यदा तु मनसि क्लान्ते कर्म्मात्मानः क्लमान्विताः
विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥"

क्लान्ते ग्लाने श्रान्त इति यावत् । कर्म्मात्मानः कर्म्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्लमान्विताः श्रान्ताः ॥ * ॥ संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्ब्बलक्षणमाह ।

"वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्व्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ।"

आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति प्राणायतनं हृदयम् । संन्यस्तः मूर्च्छितः काष्ठीभूतः क्रियारहितः । अतएव मृतोपम इति । सद्यःफलां क्रियां सूचीव्यधनजनावपीड़कपिकच्छुघर्षणवृश्चिकादिदंशनादिरूपाम् ॥ * ॥ संन्यासस्य मूर्च्छातो भेदमाह ।

"दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः ।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्व्विना ॥"

मदमूर्च्छायाः मदः अप्रवृद्ध उन्मादः । मूर्च्छाय मूर्च्छाः ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

"सेकावगाहा मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
सर्ब्बासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥"

मणयश्चन्द्रकान्तादयः । हाराः मुक्तादिहाराः शीताः प्रदेहाः सकर्पूरचन्दनाद्यनुलेपनानि शीतानि पानानि सितामलकादिपानकानि गन्धवन्ति कर्पूरादिसुगन्धवन्ति । सर्ब्बासु मूर्च्छास्वनिवारितानि । अस्यायमभिप्रायः । सेकादीन्यासु मूर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मजास्वपि मूर्च्छासु न निवारितानि । तत्रापि पित्तस्य प्राधान्यात् ।

"सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि
सदाड़िमा जाङ्गलजा रसाश्च ।
तथा यवा लोहितशालयश्च
मूर्च्छासु पथ्याः ससतीनसूपाः ॥"

सतीनः कलायः ।

"कोलमज्जोषणोशीरं केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां जयेल्लीढ़ा कृष्णा वा मधुसंयुता ॥
शीतेन तोयेन भृशं स्वशालं
क्षुधाश्च पथ्यां मधुनावलिह्यात् ।

कुर्य्याच्च नासावदनावरोधं
 क्षीरं पिबेद्वाप्यथ मानुषीणाम् ॥
द्राक्षासिताडाडिमलाजवन्ति
 कल्हारनीलोत्पलपद्मवन्ति ।
पिबेत् कषायाणि च शीतलानि
 पित्तज्वरं यानि च यापयन्ति ॥
शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥"
अन्यच्च ।
'अञ्जनं मन्यगारश्च मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
प्रमोहघ्नोऽपि भवति भावितं भिषजांवरैः ॥"
शिला मनःशिला । उषणं मरीचम् ।
'मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणा समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् सञ्ज्ञाप्रबोधनम् ॥"
अथ रक्तजादीनां मूर्च्छानां चिकित्सा ।
'रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।
मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ।
विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ।'
अथ सन्न्यासस्य चिकित्सा ।
 'प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
 सम्मूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः ।
 सन्न्याससन्नः स हि दुश्चिकित्स्यो
 नरो भिषग्भिः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥
अञ्जनान्यवपीडश्च धमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ।
लुञ्चनं केशलोम्नाञ्च दन्तैर्दंशनमेव च ।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्य प्रबोधने ॥"
अवपीडः कल्कीकृतौषधरसस्य नासापुटे दानम् । इति सन्न्यासस्य ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां रसः ।
'कणामधुयुतं सूतं मूर्च्छायां प्राशयेद् भिषक् ।
शीतसेकावगाहादि सर्व्वाङ्गे पीडनं हितम् ।'
सूतं पारदम् ।
'ताम्बूलं घनोशीरं केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां हरेत् क्षिप्रं तृषाभिन्नाग्निरेचया ।
सामृतार्णं मारितसाम्रचूर्णम् ॥*॥ अथ भ्रमस्य चिकित्सा ।
पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
पथ्याः पथ्येन सहितं घृतं धात्रीरसेन वा ॥
शुण्ठीशुण्ठ्यामृताकान्ता साभयानां पलं पलम् ।
गुडस्य षट् पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनी ॥
नास्त्र पुराणभावार्थं शीतलं घृतसंयुतम् ।
विनाशयेद्भ्रमं शीघ्रं सद्यो शम्भुभाषितम् ॥
अथ तन्द्राया अतिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
 "तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्द्र-
 मनःशिलामागधिकामधूनि ।
 नियोजितान्यञ्जनविन्नियेन
 तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥"
इन्द्रं कर्पूरम् ।
"सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥"
श्वेतमरिचं शिग्रुबीजम् ।
 'शुण्ठीकणागोक्षुरमोचयाणि
 नस्येन तन्द्राधिजयोत्थयाणि ।
 सुदारुवत्पाचनयरालि
 भार्गीशिवाभ्यां क्वथितानि पानात् ॥"
शिवा हरीतकी । इति मूर्च्छाभ्रमतन्द्रानिद्रासन्न्यासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्याः पथ्यापथ्यम् ।
 "सेकावगाहौ मणयः सहाराः
 शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।
 शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
 धारागृहं शीतमरीचिरोचिः ॥
 धूमोऽञ्जनं लावणमश्मगोशी
 दाहश्च सूच्यग्रनिभोन्नतानि ।
 रोम्णां कचानामपि कर्षणानि
 नखान्तपीडा दशनोपदंशः ॥
 नासामुखद्वारमरुन्निरोधो
 विरेचनच्छर्द्दनलङ्घनानि ।
 क्रोधो भयं दुःखकरी च वार्त्ता
 कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
 छायानभोऽम्भः शतधौतसर्पि-
 र्मृदूनि तिक्तानि च लाजमण्डः ।
 जीर्णा यवा लोहितशालयश्च
 कौम्भं हविर्मुद्गमसूरयूषाः ॥
 धन्वोद्भवा मांसरसाश्च रागाः
 सषाडवा गव्यपयः सिता च ।
 पुराणकूष्माण्डपटोलमोच-
 हरीतकीदाडिमनारिकेलम् ॥
 मधूकपुष्पाणि च तण्डुलीयं
 उपोदिकाशानि लघूनि चापि ।
 शतोरभीरुः सितचन्दनानि
 कर्पूरनीरं हिमवालुका च ॥
 अम्लुसमुद्रोद्भुतस्थानानि
 गीतानि वाद्यान्यपि चीनकटानि
 श्रमः स्मृतिश्चिन्तनमात्मबोधो
 धैर्य्यञ्च मूर्च्छावति पथ्यवर्गः ॥
अथापथ्यविधिः ।
'ताम्बूलपत्रशाकानि दन्तघर्षणमातपम् ।
विरुद्धान्यन्नपानानि व्यवायं स्वेदनं कटुम् ।
तृड्निद्रयोर्वेगरोधं तक्रं मूर्च्छामयी त्यजेत् ॥"
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूर्च्छाधिकारे ।)
मूर्च्छाल त्रि (मूर्च्छा अस्त्यस्येति । 'सिध्मादिभ्यश्च ।' ५ । २ । ९७ । इति लच ।) मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
मूर्च्छितः, त्रि (मूर्च्छा सञ्जाता । मूर्च्छा + तारकादित्वात् इतच ।) मूर्च्छायुक्तः । तत्पर्य्यायः । मूढः २ मूर्च्छालः ३ । इत्यमरः ।२। ६ । ६१ ॥ (यथा भट्टौ । ६ । ५३ ।
"लताभ्यधिकवारीणि पिहञ्च शोकमूर्च्छितः ।")
उच्छ्रयः । मढः । इति मेदिनी । तः । इत्यमरः । (यथा यथा रामायणे । २ । ११३ । १९ २० ।
"किं नु खल्वद्य गम्भीरा मूर्च्छितो न निशाम्यते ।
 यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिस्वनः ॥
 वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ।
 चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥")
मूर्ण त्रि, (मुर्व्वबन्धे + क्त ।) बद्धः । इति मूर्ण शब्दटीकायां रायमुकुटः ॥
मूर्त्त त्रि (मूर्च्छ + क्त । राल्लोपः । ६।४।२१। इति छलोपः । "न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ।" ८। २ । ५७ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ।) मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कठिनः । मूर्त्तिमान् । इति मेदिनी । ते ४५ ॥
न्यायमते पृथिवी जलं तेजः वायुः मनश्च । एषां गुणाः । रूपं रसः गन्धः स्पर्शः परत्वापरत्वं गुरुत्वम् । स्नेहः वेगश्च । मूर्त्तामूर्त्तसाधारणगुणाः । यथा भाषापरिच्छेदे ।
संख्या परिमिति पृथक्त्वं संयोगः विभागश्च । (यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
 'यच्चामूर्त्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं
 यद्वा भूतेष्वेकमेकञ्च किञ्चित् ।
 यदस्त्यस्मिन् क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
 त्वत्सम्बन्धं त्वत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ॥')
मूर्त्ति स्त्री (मूर्च्छ + क्तिन् । 'न ध्याख्येति ।' ८ । २ । ५७ । इत्यस्मात् नकारस्य नत्वम् ।) काठिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ ॥ (यथा मनौ । १२ । १२० ।
'खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्त्तिषु ॥")
प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः । स्वरूपम् । यथा,—
'आचार्य्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः ।
भ्राता मरुत्पतेर्मूर्त्तिर्माता साक्षात् क्षितेस्तनुः ।
दयाया भगिनी मूर्त्तिर्धर्म्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
अग्नेरभ्यागतो मूर्त्तिः सर्व्वभूतानि चात्मनः ॥"
 इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २९—३० ।
(धर्म्मस्य भार्य्याविशेषः । यथा तत्रैव । ४ । १३ । २१—२२ ।
'ततस्ता भूरिविक्रान्ता हविष्मतप्रसूता दिशाः ।
सुवासना विकृताख्या जयो मूर्त्तिस्तदा दिशाः ॥')
मूर्त्तिमत् क्ली (मूर्त्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मूर्त्ति + मतुप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२२७।
मूर्त्तिमान्, [त्] त्रि (मूर्त्तिरस्यास्ति । मूर्त्ति + मतुप् ।) मूर्त्तिविशिष्टः । यथा —
'मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान् ।'
इत्यादि श्रीभागवतम् ॥ (यथा च रघौ ।१०।६४।
'हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्त्तिमत् ।'
कुशपुत्त्रः । यथा हरिवंशे । ९७ । १७ ।
'कुशपुत्त्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्च्चसः ।
कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्त्तिमांस्तथा ॥"
स्त्रियां ङीप् । यथा महाभारते ।३।१०८।१९ ।
"दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमती स्वयम् ।")

मूर्द्धकः, पुं, (मूर्द्धन्यभिषिक्त इति । मूर्द्धन्+संज्ञायां कन् ।) क्षत्त्रियः । इति शब्दरत्नावली ॥

मूर्द्धकर्णी, स्त्री, छत्त्रम् । इति हारावली ॥

मूर्द्धखोलं, क्ली, (मूर्द्ध्नः खोल इव ।) छत्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूर्द्धजः, पुं, (मूर्द्ध्नि जायते । जन+डः ।) केशः । इति जटाधरः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । ८२ ।

"बहुमूलविषमकपिला
स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च ।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च
मूर्द्धजा वित्तहीनानाम् ॥")

मूर्द्ध्नि जाते, त्रि ॥

मूर्द्धन्यः, त्रि, (मूर्द्धन्+यत् ।)मूर्द्धनि भवः । यथा । ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र ष मूर्द्धन्याः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा च भागवते ।१। ७ । ५५ ।

"अर्ज्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्द्दमथासिना ।
मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजम् ॥")

मूर्द्धपुष्पः, पुं, (मूर्द्ध्नि पुष्पमस्य ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (गुणादयोऽस्य शिरीषशब्दे विज्ञेयाः ॥)

मूर्द्धरसः, पुं, (मूर्द्धस्थस्तदुपरिस्थो रसः ।) भक्तफेनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मूर्द्धवेष्टनं, क्ली, (मूर्द्ध्नः वेष्टनम् ।) उष्णीषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३१ ॥

मूर्द्धा, [न्] पुं, (मूर्च्छति बध्नाति यत्रेति । मुर्च्छ+"श्वन् उक्षन् पूषन् । उणा० १ । १५८ । इति कनिन् । उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारश्च ।) मस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ७७ । २ ।

"लौहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां
शुक्ते पक्त्वा लोहचूर्णेन साकम् ।
पिष्टान् सूक्ष्मं मूर्द्ध्नि शुक्लाम्लकेशे
दत्वा तिष्ठेद्वेष्टयित्वार्कपत्त्रैः ॥")

मूर्द्धाभिषिक्तः, पुं, क्षत्त्रियः । राजा । इत्यमरः । ३ । ३ । ६१ ॥ मूर्द्धन्यभिषिक्तो मूर्द्धाभिषिक्तः राज्यारोपणसमये प्रथमः क्षत्त्रियो मूर्द्धाभिषिक्तः । तत्प्रभवत्वात् योग्यतयानभिषिक्तोऽपि मूर्द्धाभिषिक्तः ।(यथा, भागवते । ८।१५।४१ ।

"राज्ञो मूर्द्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ।
तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाच्युतचेतनः ॥")

वर्णसङ्करविशेषः । स तु विप्रात् क्षत्त्रियायां जातः ॥ प्रधानः । इति भरतः ॥ मन्त्री । इति मेदिनी । ते, २३२ ॥

मूर्द्धावसिक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः । स तु क्षत्त्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः । यथा,—

"स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्म्मातृदोषविगर्हितान् ॥"

इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः ॥ * ॥

'स्त्रीष्विति आनुलोम्येन अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्य्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्त्राः । यथा । ब्राह्मणेन क्षत्त्रियायां क्षत्त्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायाम् । तान् मातुर्हीनजातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः । पितृसदृशग्रहणात् मातृजातितरुत्कृष्टाः पितृजातितो निकृष्टा ज्ञेयाः । एतेषाञ्च नामानि मूर्द्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ताः । हस्त्यश्वरथशिक्षास्त्रधारणञ्च मूर्द्धावसिक्तानाम् । नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं शस्यरक्षा च माहिष्याणाम् । द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

मूर्व्वा, [न्] पुं, (मूर्व्व+कनिन् । वस्य धः दीर्घश्चोकारस्य ।) शिरः । यथा,—

"मूर्द्धा मूर्द्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ ।"

इत्युणादिकोषः ॥

मूर्व्वी नदे मूर्द्धा मूर्द्धा च । अस्य धद्वयौ । इति तट्टीका ॥ (यथा, देवीभागवते ।२।७।२८ ।

"दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्द्ध्नि कज्जलं लोचने तथा ।
असिं गृहीत्वा तरसा छेत्स्याहं नान्यथा सुखम् ॥")

मूर्व्वा, स्त्री, (मूर्व्वति इति । मुर्व्व+अच् टाप् ।) लताविशेषः । धनुर्गुणोपयुक्ता मुरगा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । देवी २ मधुरसा ३ मोरटा ४ तेजनी ५ स्रवा ६ मधूलिका ७ धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १० । इत्यमरः । २ । ४ । ८३ ॥ सुवा ११ मर्व्वी १२ । मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ सुरङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७ पृथक्त्वचा १८ मधुस्रवा १९ अतिरसा २० पीलुपर्णिका २१ दिव्यलता २२ ज्वलिनी २३ गोपवल्ली २४ । अस्या गुणाः । अतितिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । हृद्रोगकफवातवमिप्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"मूर्व्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहनुत् ।
त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डुकुष्ठज्वरापहा ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पर्य्यायः ।

"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"मूर्व्वा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तिक्तवल्कला ।"

इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)

मूल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) दीर्घी रोपणमारोपणम् । क मूलयति वृक्षं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणे इति पठित्वा रोहणं जन्मेति व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

मूल ञ प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिर्दीर्घी । प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । ञ मूलति मूलते यशः । अयं परस्मैपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

मूलं, क्ली, (मवते बध्नाति वृक्षादिकमिति । मू+"मूशक्यविभ्यः क्लः ।" उणा० ४।१०८ । इति क्लः ।) शिफा । शिकड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ब्रध्नः २ अङ्घ्रिनामकः ३ । इत्यमरः ।२।४।१२॥ कन्दः ४ वृधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ ।३।२२७ ।

"भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥")

आद्यम् ॥ (यथा, महाभारते ।१।१६१।१।

"कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यञ्चेदपकर्षितुम् ॥")

नक्षत्रविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।३३।१३।

"कुर्व्वन्त्यनुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम् ।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥"

निकुञ्जः । अन्तिकम् । इति विश्वः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।

'जगादोच्चैः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः ।)

मूलवित्तम् । इति भरतधृतमेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ८ । २०२ ।

"अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधितः ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥")

निजम् । इत्यजयपालः ॥ चरणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।

"त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ।"

"मूलं पादम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

टीकार्हग्रन्थः । यथा । समानवलेत्यादि मूलम् । इति सत्प्रतिपक्षे गदाधरभट्टाचार्य्यः । सूरणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिप्पलीमूलम् । पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशेषमूलस्य अन्वेषणनिषेधो यथा,—

"नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलान्वेषो न कर्त्तव्यो मूलाद्दोषो न हीयते ॥"

इति गारुडे ११६ अध्यायः ॥

(कारणम् । यथा, मनौ । ११ । ८४ ॥

"धर्म्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।

"मूलं कारणम् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

मूलः, त्रि, (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम्+कः ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतोनविंशनक्षत्रम् । यथा,—

"हस्ता स्वाती श्रवणा अक्लीवे मृगशिरो नपुंसि ।
स्यात् पुंसि पुनर्व्वसुपुष्यौ मूलस्त्वन्यौ स्त्रियां शेषाः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

"मूलमाद्ये शिफायाञ्च निकटे भे तु वाच्चि-याम् ।"

इति शब्दरत्नावली च ॥

स तु निर्ऋतिदैवताकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् । सिंहपुच्छाकारः । इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः । शुद्धमूर्त्तिनवतारामयश्च । अस्मिन् नक्षत्रे चन्द्रे स्थिते मीनलग्नस्याद्यौ यवानि शतानि भवन्ति । यथा —

"मौनिभाजि नवतारकाङ्किते
मूलभे सुतनु । शुद्धमूर्त्तिनि ।
लिप्तिकाष्टकमराल कुन्तले
निर्गमा एपुरोमलग्नत ॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

अस्मिन् नक्षत्रे जातस्य फलम् ।

"मूले विरुद्धावयवं समूल
कुलं दहत्येव यदन्ति सन्तः ।
वेदत्र्यथात पुरुषा विधिवान्
सौभाग्यमायुश्च कुलाभिवृद्धिं ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अस्मिन् मौनभक्ष्यनिषेधो यथा —

"चित्राश्वहस्तात्रयवासु तैल
क्षौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांस
योषिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासु ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मूलक, क्ली, पुं (मूल+संज्ञायां कन् ।) कन्दविशेषः । मूला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हरिपर्णम् १ राजालुकं २ महाकन्दः ३ हस्तिदन्तकः ४ । इति हारावली । नीलकण्ठम् ५ मूलाकम् ६ दीर्घमूलकम् ७ अत्र दीर्घपत्रकमपि पाठः । श्वेतसारम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १० शितम् ११ शङ्खमूलम् १२ हरितपर्णम् १३ रुचिरम् १४ दीर्घकन्दकम् १५ कुञ्जरक्षारमूलम् १६ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कटूष्णत्वादिदोषवत्त्वम् । दुर्नामगुल्महृद्रोगवात नाशित्वम् । रुचिदत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ अपि च ।

"बालमूलकमप्युक्तं दोषघ्नं वह्निदीपनम् ।
मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोष
कृत् ॥
तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तलं कफवातहृत् ।
शुष्कं त्रिदोषशमनं शोषघ्नं गरनाशनम् ।
पत्रपुष्पं कफपित्तघ्नं फलं मूलं कफवातजित् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च ।

"मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामर्कटकं विष्णं शालेयं मरुसम्भवम् ।
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकञ्चान्यत् तद्भवेद्गजदन्तवत् ॥
लघुमूलकमुष्णं स्याद्रुच्यं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं स्वर्य्यं ज्वरश्वासविनाशनम् ॥
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।
महत्तदक्षं तीक्ष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
स्नेहसिद्धं तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

"बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातजित् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्यायः ॥)

सौरमाघे तद्भक्षणे दोषो यथा —

"मकरे मूलकञ्चैव सिंहे चालावुकन्तथा ।
कार्त्तिके सूरणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥

सौरमाघान्तमाघमुपक्रम्य ।

"पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
रौरवं नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं वर्णो विट् शूद्र एव च ॥"

तथा ।

"वरं भक्ष्यमभक्ष्यञ्च पिबेद्वा मदिरां यतः ।
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

मूलकः, पुं, (मूले जातः । मूल+"पूर्व्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करात् वुन् ।" ४ । ३ । २८ । इति वुन् ।) चतुस्त्रिंशत्स्थावरविषान्तर्गतविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ॥ (मूलप्रकारः इति । मूल+"स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति कन् । मूलस्वरूपः । यथा, भागवते । ९ । ९ । ४१ ।

"नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥")

मूलकपर्णी, स्त्री (मूलकस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । ङीष् ।) शोभाञ्जनः । इति रत्नमाला ॥

मूलकर्म्म, क्ली (मूलस्य तत् कर्म्म चेति ।) औषधादिमूलेन यत् वशमोहनोच्चाटनस्तम्भनवशी करणादिकर्म्म । जो इति ख्यातम् । इति भरत टीका इति मुकुटः । तत्पर्य्यायः । कार्म्मणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ उपपातकान्तर्गतोपपातकविशेषः । यथा,—

"सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म्म
च ॥"

इति मनुः । ११ । ६४ ॥

"मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् ।" इति मूलकर्म्मशब्दव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः ॥

मूलकमूला, स्त्री, (मूलकमिव मूलमस्याः ।) शौरकचुकीरुप । इति रत्नमाला ॥

मूलकारः, पुं (मूलं करोतीति । कृ+कर्म्मण्यण् । इत्यण् ।) मूलग्रन्थकर्त्ता । यथा । नाथ मतकारः किम्वा मूलकारः । इति सचित्रसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥

मूलकारिका, स्त्री (मूलकारक+स्त्रियां टाप् । अकारस्येत्वम् ।) चुल्ली । इति हारावली ॥ मूलग्रन्थार्थप्रकाशकपद्यम् । मूलधनस्य वृद्धिविशेषः ॥

मूलकृच्छ्र, क्ली (मूलेन तद्भक्षणेन कृच्छ्रम् ।) एकादशविधपर्णकृच्छ्रव्रतान्तर्गतव्रतविशेषः । यदा कथितानि वृक्षमूलानि मासं पीयन्ते तदा मूलकृच्छ्रव्यपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः ।

"फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ।
मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।
पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ।
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु ॥"

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ।

(पुंलिङ्गोऽप्ययं मार्कण्डेयपुराणोक्तत्वात् ।)

मूलज, क्ली, (मूलात् जायते इति । जन+ड ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्यार्द्रकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मूलजः पुं, (मूलात् जायते । जन+ड ।) उत्पलादि । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥ मूलोद्भवे त्रि ॥

मूलत्रिकोण, क्ली, (मूलञ्च तत् त्रिकोणञ्चेति ।) अर्कादिग्रहाणां राशिस्थानविशेषः । स तु रवेः सिंहः । चन्द्रस्य वृषः । कुजस्य मेषः । बुधस्य कन्या । गुरोर्धनुः । भृगोस्तुला । शनेः कुम्भः । यथा —

'सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटी घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
क्रमात् ॥"

अथ मूलत्रिकोणांशव्यवस्था ।

"रविभौमजीवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोण
भागाः स्युः ।
मनुरविदिकतिथिनखरा शीतरश्मेर्दिशाभागका
कथाः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मूलदेव, पुं, (मूलञ्चासौ देवो राजा चेति ।) कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलद्रव्य क्ली, (मूलञ्च तद्द्रव्यञ्चेति ।) मूलधनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३३ ॥

मूलधन, क्ली (मूलञ्च तद्धनञ्चेति ।) आदिधनम् । पुँजी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । परिपणम् २ नीवी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८० ।

मूलपर्णी, स्त्री, (मूले पर्णमस्याः । ङीष् ।) मण्डूकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

मूलपुष्कर, क्ली (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव मूलमस्येति वा ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूलपोती, स्त्री, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिकाशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रपत्री २ पोतिका ३ क्षुद्रपोतिका ४ क्षुपोपोदकनाम्नी ५ बालशाकटपोतिका ६ । अस्याः गुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् । रुच्यत्वम् । बल्यत्वम् । लघुत्वम् । वणपुटिकारित्वम् । रुच्यत्वम् । जठरानलदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूलप्रकृति स्त्री (मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति ।) आद्या शक्तिः । यथा —

"सर्व्वप्रधाना प्रकृतिः श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ।
न शक्तः परमेशोऽपि तां शक्तिं प्रकृतिं विना ।

सृष्टिं विधातुं मायेशो न सृष्टिर्मायया विना ॥
सा च शक्तिः तिरोभूता सृष्टिसंहारकारके ।
आविर्भूता सृष्टिकाले सा च नित्या यथेश्वरः ॥
कुलालश्च घटं कर्तुं यथाशक्तो मृदं विना ।
स्वर्णं विना स्वर्णकारः कुण्डलं कर्त्तुमक्षमः ॥
सा शक्तिः सृष्टिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया ।
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्य्याधिष्ठातृदेवी सर्व्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्त्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्याधिष्ठातृदेवी या सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्व्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
वागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
ततः सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥
योषितः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ।
मायया सृष्टिकाले च तद्विना न भवेद्भवः ॥
सृष्टिश्च प्रतिविम्बं च ब्रह्मन् ! ब्रह्मोद्भवा सदा ।
पाता विष्णुश्च संहर्त्ता शिवः शश्वच्छिवप्रदः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे गणपतिखण्डे ४० अः ॥

मूलफलदः, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा + कः ।) पनसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पनसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

मूलभद्रः, पुं, (मूलश्चासौ भद्रश्चेति ।) कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलरसः, पुं, (मूले रसोऽस्याः ।) मोरटलता । इति रत्नमाला ॥

मूलशाकटः, त्रि, (मूलानां भवनं क्षेत्रम् । मूल + “भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ ।” ५ । २ । २९ । इत्यत्र वार्त्तिकबलात् शाकटः ।) मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्ये शाकटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मूलशाकिनः, त्रि, (मूल + शाकिनः ।) क्षेत्रवाच्ये शाकिनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मूला, स्त्री, (मूलानि बहुलानि सन्त्यस्याः । मूल + अर्श आदित्वादच् टाप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूलनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ।
“द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्म्म च ।
अश्विन्यामथ मूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥”)

मूलाधारः, पुं, (मूलानामाधारः । मूलं प्रधानं आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलिद्वयमितस्थानम् । स तु शरीरस्थसकलनाड़ीनां मूलस्थानम् । अत्र व श ष स चतुरक्षरयुक्तस्वर्णवर्णचतुर्द्दलपद्ममस्ति । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रियास्वरूपत्रिकोणं वर्त्तते । तन्मध्ये कोटिसूर्य्यसमप्रभस्वयम्भुलिङ्गमस्ति । अत्र पृथिवी वर्त्तते । तत्रैव मृणालसूत्रवत् सूक्ष्मसार्द्धत्रिवलयाकारस्वयम्भुलिङ्गवेष्टितविद्युत्तुल्यप्रभकुलकुण्डलिनी वर्त्तते । यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे हेमवर्णाभं व स वर्णचतुर्द्दलम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

“अथाधारपद्मं सुषुम्नास्यलग्नं
ध्वजाधो गुदोर्द्ध्वं चतुःशोणपत्रम् ।
अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णै-
र्वकारादिसान्तैर्युतं वेदवर्णैः ॥
अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं
समुद्भासि शूलाष्टकैरावृतं तत् ।
लसत्पीतवर्णं तड़ित्कोमलाङ्गं
तदन्तः समास्ते धरायाः स्वबीजम् ॥
वज्राख्या वक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसंस्थं
कोणं तत्त्रैपुराख्यं तड़िदिव विलसत् कोमलं कामरूपम् ।
कन्दर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समन्तात्
जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिसूर्य्यप्रकाशः ॥
तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो
ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयाकाररूपः स्वयम्भूः ।
विद्युत्पूर्णेन्दुविम्बप्रकरकरचयस्निग्धसन्तानहासी
काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपः प्रकारः ॥
तस्योर्द्ध्वे विसतन्तूदरलसत् सूक्ष्मा जगन्मोहिनी
ब्रह्मद्वारमुखं मुखेन मधुरं साच्छादयन्ती स्वयम् ।
शङ्खावर्त्तनिभा नवीनचपलामाला विलासास्पदा
सुप्ता सर्पसमा शिवोपरि लसत्सार्द्धत्रिवृत्ताकृतिः ॥”
इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षट्चक्रभेदः ॥*॥

तत्रस्थतीर्थानि यथा, रुद्रयामले ।
“इड़ा मलस्थाननिवासिनी या
सूर्य्यात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।
तथा सुषुम्ना मलदेशगामिनी
सरस्वती रचति मज्जनात्मकम् ॥
मनोगतस्नानपरो मनुष्यो
मन्त्रक्रियायोगविशिष्टतत्त्ववित् ।
महीस्थतीर्थे विमले जले सदा,
मूलाम्बुजे स्नाति स मुक्तिभाग्भवेत् ॥
सर्व्वाणि तीर्थे सुरतीर्थपावनी
गङ्गा महाम्भस्त्वविनिर्गता सती ।
करोति पापक्षयमेव मुक्तिं
ददाति साक्षादमलार्थपुण्यदा ॥”

मूलाह्वं, क्ली, (मूलमाह्वा आख्या यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूली, [न्] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इनिः ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्त्रियां ङीप् । ओषधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अध्याये ।
“चक्रकामोषधिं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् ।
मूलिनीपञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः ॥”)

मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नदीभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ३१ ।
“ताम्रपर्णी तथा मूली शरवा विमला तथा ॥”)

मूलेरः, पुं, (मूलतीति । मूल + “मूलेरादयः ।” उणा० १ । ६२ । इत्येरक् ।) जटा । इत्युणादिकोषः ॥ राजा । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

मूल्यं, क्ली, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेन समं वा इति । मूल + “नौवयोधर्म्मेत्यादिना ।” ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्तिकारणम् । मूलं मूलेन क्रयविक्रयार्थमिदं टघे कादिति यः । इति भरतः ॥ दर इति दाम इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वस्नः २ अवक्रयः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३९ ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३२२ ।
“पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥”)
मूल्यते आर्प्यते इदम् । माहिना इति भाड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्म्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भृतिः ५ भर्म्म ६ वेतनम् ७ भरण्यम् ८ भरणम् ९ निर्व्वेशः १० पणः ११ । इति च अमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा, मिताक्षरायाम् ।
“मूल्येन यः कर्म्म करोति स भृतकः ।”)

मूल्यं, त्रि, (मूलं रोपणमर्हतीति । मूल + यत् ।) प्रतिष्ठायोग्यः । रोपणयोग्यः । इति मूलधात्वर्थदर्शनात् ॥ (मूल्यते उत्पाट्यते इति । “मूलमस्यावर्हि ।” ४ । ४ । ८८ । इति यत् । मूलतउत्पाटनयोग्ये मुद्गादौ ॥)

मूष लुण्ठने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरी । यो मूषति परद्रव्यम् । इति हलायुधः ॥ ऊखीत्येके । मोषति । इति दुर्गादासः ॥

मूषः, पुं-स्त्री, (मोषति अपहरतीति । मूष + इगुपधत्वात् कः ।) मूषिकः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२२ । “एष प्रतिभाति ते मूषराजः ।”) तैजसावर्त्तनी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषकः, पुं-स्त्री, (मूष + स्वार्थे कन् ।) उन्दुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३३ । १६ ।
“रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ।
मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ॥”)

मूषककर्णी स्त्री (मूषिकस्य कर्णवत् पत्राण्यस्याः । ङीष् ।) आखुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषकमारी स्त्री (मूषकं उन्दुरं मारयतीति । मृ + णिच् + “कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् । ङीष् ।) सुनन्धिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषका स्त्री (मूषक + स्त्रियां टाप् । क्षिपका दित्वात् न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषकाराति पु (मूषकाणां अरातिः घातकः ।) विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूषिकाराति । इति च पाठः ॥

मूषा स्त्री (मूषति स्तेयानीति । मूष + क + स्त्रियां टाप् ।) स्वर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । मूची इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् । ४ । २ ।
‘मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
रूपाग्निमूषाप्रवर्त्तितं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥’)
तत्पर्य्यायः । तैजसावर्त्तनी २ । इत्यमरः । २ । १० । ३३ ॥ मुषा ३ मुषी ४ आवर्त्तनी ५ मूषी ६ । इति भरतः ॥
“वह्निद्वाभ्यां तुषैः पूर्णां मध्ये मूषां निधापयेत् ।
विमायि सुन्वेद्वाभ्यां तद्वाश्च पुटमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
मूषिका ७ । इति रमानाथः । देवताडकः । इति शब्दचन्द्रिका । मूषिकस्त्रीजातिः । इति शब्दरत्नावली ॥ गवाक्षः । यथा —
‘एकद्वित्र्यग्निमूषावहनमितिमहो ग्रहि मे भूमिभर्त्तुः
हर्म्ये रम्येऽत्र सूते चतुरविरचिते रत्नमाला विभाति ।’
इत्यादि लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः ॥

मूषाकर्णी स्त्री (मूषाया कर्णाविव पत्राण्यस्याः ।) आखुकर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषातुत्थ क्ली, (मूषाजातं तुत्थम् ।) नीलतुत्थम् । तत्पर्य्यायः । कांस्यनीलम् २ हेमतुत्थम् ३ वितुन्नकम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ ॥

मूषिक पु (मुष्णाति द्रव्याणीति । मुष + ‘मुषेर्दीर्घश्च । उणा० २ । ४२ । इति किकन् दीर्घश्च ।) जन्तुविशेषः । इन्दुर इति भाषा । (यथा हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणे । १३१ ।
धनेन बलवान् लोको धनाद्भवति पण्डितः ।
पश्यैनं मूषिकं पापं स्वजातिसमतां गतः ॥”)
तत्पर्य्यायः । उन्दुरः २ आखुः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ मूष ४ मूषीक ५ उन्दुरु ६ वभ्रु ७ वृष ८ खनक ९ वृष १० । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषक ११ पिङ्ग १२ उन्दुरक १३ गणी १४ खनक १५ बिलकारी १६ धान्यारि १७ बहुप्रज १८ । अस्य मांसगुणाः ।
“मूषिकस्तु मधुरस्तु गौरवे पाककटुकः विनिर्मया कथिता ।
श्वासानिलकासहरं तमांसं पित्तदाहकरम् ।
अन्ये विनिर्मुक्ता ये स्युः कलिङ्गोन्दुरकादयः ।
गर्हितं तस्य मांसञ्च मदगौरवदुर्ज्वरम् ।’
इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च ।
“मूषिको मधुरः स्निग्धो व्यवायी बलवर्द्धनः ।”
इति राजवल्लभः ॥*॥

पारिभाषिकमूषिको यथा, —
“विभवे सति नैवात्ति न ददाति जुहोति च ।
तमाहुराखुं तस्मान्न मुक्ता ह्यन्येव गुप्यति ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्यायः ॥
(जनपदविशेषः । यथा महाभारते । ६ । ९ । ५८ ।
‘द्रविडाः केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिकाः ॥’)

मूषिकपर्णी, स्त्री (मूषिककर्णवत् पर्णान्यस्याः ।) क्षुपजलविशेषः । इँदुरकाणीपाना इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
“मूषिकपर्णी समन्तात्प्रतानामपहृत्य ।”)
तत्पर्य्यायः । चित्रा २ उपचित्रा ३ न्यग्रोधी ४ द्रवन्ती ५ शम्बरी ६ वृषा ७ प्रत्यक्श्रेणी ८ सुतश्रेणी ९ रण्डा १० । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ पुत्रश्रेणी ११ आखुपर्णिका १२ वृषपर्णी १३ आखुपर्णी १४ मूषिका १५ पल्लिपत्रिका १६ । इति रत्नमाला ॥ मूषिपर्णिका १७ चित्रा १८ मूषीकर्णी १९ सुकर्णिका २० । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषिका स्त्री (मूषिक + अजादित्वात् टाप् यद्वा स्वार्थे कन् ।) मूषिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥ उन्दुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“चौरमहापद्मन मूषिका चान्द्रवाज्जताम् ।”)

मूषिकाङ्क पु (मूषकः उन्दुरुवाहनत्वेन अङ्कश्चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ॥

मूषिकाञ्जन, पुं (मूषिकं अञ्चति स्ववाहनतया प्राप्नोतीति । अञ्च + ल्युः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूषिकाराति पु (मूषिकाणामरातिः ।) विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषिकाह्वय पु (मूषिकस्य आह्वा आख्या आख्या यस्य ।) मूषिकपर्णी । इति जटाधरः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
“द्रवन्तीशम्बरपर्णी स्यात्प्रत्यक्श्रेण्यपि मूषिका ।
द्रवन्तीनामतश्चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ।)

मूषिपर्णिका स्त्री, (मूषिपर्णं + कन् टाप् अत इत्वम् ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषी स्त्री, (मूष + कः । स्त्रियां ङीष् । मूषा ।) स्वर्णादावर्त्तनपात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ महामूषिकः । यथा, —
‘अन्यो महामूषिकः स्यात्कायो विषविनाशकः ।
महाङ्गः शस्यमारी च भूफलो भित्तिपातनः ॥’
इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषीक पु स्त्री (मोषति इति । मुष + बाहुलकात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीककर्णी स्त्री (मूषीकस्य कर्णवत् पत्रमस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीका स्त्री (मूषीक + टाप् ।) उन्दुरः । यथा
‘दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकस्त्रियि ॥’
इति शब्दरत्नावली ॥

मूष्यायण त्रि, (मोषति अपहरतीति । मूष + कः चौरजारः । तस्यापत्यम् इति । मूष + फक् । बाहुलकात् वृद्ध्यभावः ।) अज्ञातपितृकः । गर्भोत्पन्नः । इति क्वचित् ॥

मृ ङ प्र म्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० आत्म० अक० अनिट् ।) मृति प्राणत्यागः । ङ म्रियते प्राणी । ङित्त्वेऽप्यस्य मृ ङ इति मसिति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम् । ममार मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् । इति दुर्गादासः ॥

मृकण्ड, पु (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषोदरादित्वात् गलोपे मृकण्डु मृकण्ड इति केचित् पठन्ति इत्युज्ज्वलदत्तः । तत स्वार्थे कन् ।) मृकण्डुमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृकण्डु, पु (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषोदरादित्वात् गलोपः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुनिविशेषः । (यथा मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।
“प्राणसैव मृकण्डस्य पिता मम महायशाः ।”)
तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा —
“मार्कण्डेयोऽपि मार्कण्डो मृकण्डुश्च मृकण्डकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

मृग त क ङ मार्गणे । (चुरा० आत्म० सक० सेट् ।) ङ रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु । इति महानाटकम् । कातन्त्रादौ मृग अन्वेषणे इति स्वारितेत्त्वं परस्मैपदी धातुश्च दृश्यते दुर्गत्रिलोचनयोरसम्मतत्वात् अनेनोपेक्षित । मृग्यन्त पन्थानो तथाप्यकस्मात् यथा न सुखमिमाम् । इति तु अकारान्तस्यैव भावे क्विपि अकारलोपे मृगं करोतीति कर्त्रादिश्चान्तं साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

मृग पुं (मृगयते अन्वेषयति तृणादिकं मृग्यते वा इति । मृग + इगुपधत्वात् कर्मणि च कः ।) पशुमात्रम् । (यथा मनुः । ५ । ९ ।
“आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।”
मृगशब्दोऽत्र महिषपर्य्युदासात् पशुमात्रपरः । इति तट्टीकायां कुल्लूकः ।) हस्तिविशेषः । यथा शब्दभेदः । (यथा, हस्त्यायुर्व्वेदे ।
“कपिशोऽल्पमज्जा च पुष्पा पुनर्व्वसुतथा ॥”)
अन्वेषणम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ९० ।
“ततस्ताने माला कनकमृगतृष्णाश्रितधिया
वपो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।

कृतालङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥”
कनकस्य सुवर्णस्य मृगे अन्वेषणे। पक्षे।
कनकमृगे हैमहरिणे या तृष्णा इत्यर्थः।)
याच्ञा। इति मेदिनी। गे, १८॥ मार्गशीर्ष-
मासः। यज्ञविशेषः। इत्यजयपालः॥ मृग-
नाभिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ मकर-
राशिः। यथा,—
“मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
स्वनामख्यातपशुविशेषः। मृग्यते अन्विष्यतेऽसौ
व्याधैः। (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले। १।१०।
“न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः।”)
तत्पर्य्यायः। कुरङ्गः २ वातायुः ३ हरिणः ४
अजिनयोनिः ५। इत्यमरः॥ शारङ्गः ६
चारुलोचनः ७ जिनयोनिः ८ कुरङ्गमः ९
ऋष्यः १० रुरुः ११ रिष्यः १२ रिश्यः १३
एणः १४ रङ्गकः १५। इति शब्दरत्नावली॥
स नवविधः। यथा,—
“सम्बरो रोहितो न्यङ्कुकुरङ्गसदृशो रुरुः।
एणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः॥
पाठान्तरं यथा,—
“ससरू रोहितो न्यङ्कुः सम्बरो पृषतो रुरुः।
शशैर्गणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः॥
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव!।
ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा।
एते बलिप्रदाने च चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः॥”
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः॥ *॥
अपि च। अथ जाङ्गलानां गणना।
“हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुसम्बराः।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान्॥
ऋष्यो नीलाङ्गको लोके रोहिरिति कीर्त्तितः।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किंयदल्पकः॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान्।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो
वृतः।
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निग-
द्यते॥”
अथ तेषां गुणाः।
“जाङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः।
किञ्चिद्वातकरास्तापि लघवो बलवर्द्धनाः॥”
इति भावप्रकाशः॥
अथ मृगपरीक्षा।
“मृगनाभिं समादातुं कौतुकार्थं तथा पुनः।
मृगाः पोष्या महीन्द्राणां तेषां वक्ष्यामि,
लक्षणम्॥
पृथिव्यम्बुवायुगगनास्तेजोऽधिकास्तु पञ्चधा।
भिद्यन्ते नैकभेदास्तु समस्ता मृगजातयः॥”

तद्यथा,—
‘ये गन्धिनः क्षीणशरीरकर्णा-
स्ते पार्थिवा गन्धमृगाः प्रदिष्टाः।
सर्व्वाङ्गमेषां सुरभि प्रकामं
पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु॥
ये वै विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा
अमांसलाश्चीवरखरप्रदेशाः।
आप्यास्तु ते वै प्रसरन्ति भूरि
सर्व्वत्र देशे प्रभवन्ति चैव॥
धावन्ति ये वातमिवान्तरीक्षे
दीर्घास्तु ते वातमृगाः प्रदिष्टाः।
ते यत्र यत्रैव भवन्ति शक्ता-
स्तत्रैव सर्व्वाणि शुभानि सन्ति॥
लघुप्रमाणा लघुवीर्य्यसत्त्वा
निर्गन्धदेहाश्चलप्रमाणाः।
ते गागना वेगकरा नराणां
स्पृश्या न ते नापि निरीक्षणीयाः॥
ये कृष्णवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गाः
क्रुद्धा भृशं यान्ति च वायुवेगाः।
ते तैजसाराः खलु तैजसास्तु
पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु॥’
भोजोऽप्याह।
‘पार्थिवादिर्मृगः सर्व्वश्चतुर्जातिर्भवेत् पृथक्।
सूक्ष्माङ्गास्तनुलोमानो ब्राह्मणा मृगजातयः॥
क्रुद्धाः पश्चाद्विशृङ्गाश्च क्षत्त्रियाः खरलोमशाः।
आवर्त्तशृङ्गास्तनवो हरिणा वैश्यजातयः॥
कृशाङ्गा वामशृङ्गा या शूद्राः खरतनूरुहाः।
अश्वानां ये गुणा दोषास्ते ज्ञेया हरिणेष्वपि॥
तथापि दोषाः सन्त्यन्ये वक्ष्यन्ते हरिणाश्रयाः।
नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्त्तः स पापकृत्॥
विषमौ विकृतौ शृङ्गौ यस्य स क्षेमनाशनः।
आवर्त्तः पृष्ठतो यस्य स्वानामभिमभिविन्दति॥
पश्चार्द्धे यस्य चावर्त्तौ त्वाप्यौ भयकारकौ।
वर्णनेत्रपदादीनां वैकृताद्धननाशनः॥’
गार्ग्यः।
‘दोषवन्मृगजातीनां विजातीनामथापि वा।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव गन्धादानाच पोषणात्।
भवेयुर्व्विपदः सर्व्वास्तथा चैवाप्यपोषणात्॥’
शम्भोऽपि।
‘हरिणपोषणतो धरणीभुजां
नहि भवेत्मृगशत्रुपीडनम्।
न पविवह्निगजारिपुणं भयं
तदव तं हरिणं गुणिनं नृप!॥’
इति मृगपरीक्षा॥ इति युक्तिकल्पतरुः॥
(अस्य गुणविशेषो यथा,—
“दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो
मताः॥
अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः॥)
मृगादिविकारोपशमो यथा,—

गर्ग उवाच।
“प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या मृगपक्षिणः।
अरण्यं यान्ति वा ग्राम्याः स्थलं यान्ति
जलोद्भवाः॥
स्थलजाश्च जलं यान्ति घोरं रासन्ति
निर्भयाः।
गृहं कपोतः प्रविशेत् क्रव्यादो मूर्द्धि नीयते॥
मधु वा मक्षिकाः कुर्य्युर्मृत्युं गृहपतेर्व्वदेत्॥
मृगपक्षिविकारेषु कुर्य्याद्धोमं सदक्षिणम्।
देवाः कपोते इति च जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः॥
गावश्च देया विधिवत् द्विजानां
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः।
एवं कृते शान्तिमुपैति पापं
मृगैर्द्विजैर्व्वा विनिवेदितं यत्॥”
इति मात्स्ये २११ अध्यायः॥
चतुर्व्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः। तस्य लक्षणं
यथा,—
वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
श्चपलमतिसुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम्।
“शशके पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनी॥
पद्मिनीशशयोर्योनिमेढ्रकौ चतुरङ्गुलौ।
चित्रिणीमृगयोर्योनिमेढ्रकौ च तथाविधौ॥”
इति रतिमञ्जरी॥
(अन्वेष्टा। यथा, ऋग्वेदे। १। १५४। २।
“मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः।”
“मृगः अन्वेष्टा।” इति तद्भाष्ये सायणः॥)
मृगक्षीरं, क्ली, मृगीदुग्धम्। तरादौ चेति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं
मृग्याः पदं मृगपदं इत्यादिष्वपि पुंवद्भावः।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥
मृगगामिनी, स्त्री, (मृग इव गच्छतीति। गम+
णिनिः। ङीप्।) विडङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥
मृगसदृशगमनशीला च॥
मृगचर्म्मजं, क्ली, (मृगचर्म्मात् मृगनाभिचर्म्मात्
मृगगन्धवत् जायते इत्यर्थः। जन+ड।)
जवादिनामकगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
मृगचर्म्मजाते, त्रि॥
मृगचेटकः, पुं, (मृगान् पशून् चेटयति प्रेरयति
स्वशब्देन रात्रिशेषं ज्ञापयतीति। चिट्+
णिच्+ण्वुल्।) खट्टासः। इति शब्दमाला॥
मृगजालिका, स्त्री, (मृगाणां जालिका।) मृग-
बन्धनार्थजालम्। तत्पर्य्यायः। वागुरा २।
इति हेमचन्द्रः। ३। ५९२॥
मृगजीवनः, पुं, (मृगैः पशुभिः जीवतीति। जीव
+ल्युः।) व्याधः। इति शब्दरत्नावली
(यथा, महाभारते। ३। ६३। २८।
“निर्विचेष्टं सुजङ्घं तं विप्रस्य मृगजीवनः।”)
मृगणा, स्त्री, (मृग+युच्।) अपहृतद्रव्यान्वे-
षणम्। यथा,—
“संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः।”
इत्यमरः। ३। २। ३०॥

गराजः, पुं, (मृगाणां पशूनां राजा अधिपतिः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति टच्॥) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुवंशे। ६।३।

"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह॥"

व्याघ्रः। यथा, महाभारते। १।१४१।३४।
"कथं नु त्वं महाबाहो! यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत्। धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः।")

मृगराट्, [ज्] पुं, (राजते दीप्यतेऽसौ राज्+क्विप्। ततः मृगाणां राट्।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शिशुपालवधे। ६।१८।

"पतिते पतङ्गमृगराजि निज-
प्रतिबिम्बरोषित इवाम्बुनिधौ।")

मृगराटिका, स्त्री, (मृग+रट्+ण्वुल्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) जीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगरिपुः, पुं, (मृगाणां रिपुः।) सिंहः। इति हलायुधः॥

मृगरोमजं, त्रि, (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति। जन्+डः।) पशुलोमजातवस्त्रादि। तत्पर्य्यायः। राङ्कवम् २। इत्यमरः। २।६।१११॥

मृगलाञ्छनः, पुं, (मृगः लाञ्छनं चिह्नमस्य।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥

मृगवल्लभः, पुं, (मृगाणां वल्लभः प्रियः।) कुन्दरुतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगवाहनः, पुं, (मृगो वाहनमस्येति।) वायुः। इति जटाधरः॥

मृगव्यं, क्ली, (मृगान् विध्यति यत्र इति। व्यध्+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति काशिकोक्त्या अधिकरणे डः।) मृगया। इत्यमरः। २।१०।२३॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२७।१।
"कदाचिद्राजपुत्त्रोऽसौ मृगव्यमचरद्वने।")

मृगशिरः, [स्] क्ली, (मृगस्येव शिरोऽस्य।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चमनक्षत्रम्। तत्पर्य्यायः। मृगशीर्षम् २ आग्रहायणी ३। इत्यमरः। १।३।२३॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १०।५।

"मृगशिरसि वस्त्रयाजक-
यजमानार्य्यजनमध्यदेशाश्च।")

तत्तु बिडालपदाकृति तारात्रयात्मकं चन्द्राधिदैवतम्। इति ज्योतिषम्॥ गगनमध्ये तस्योदये कन्यालग्नस्य द्वात्रिंशत्पलानि गतानि भवन्ति। यथा,—

"मृगिकागगनमदागतौ विधौ
व्योममध्यमिलिते त्रितारके।
शारदेन्दुमुखि! कन्यकोदया-
दीक्षणानलकलाः कलावति!॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥

तत्र जातफलम्। यथा,—

"शरासनाभ्यासरतो विनीतः
सदानुरक्तो गुणिनां गुणेषु।
भक्तानुरक्तिप्रभरेण पूर्णः
सन्मार्गवर्त्ती मृगजन्मभागी॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

मृगशिरा, स्त्री, (सर्व्वे सान्ता अकारान्ताश्चेति मृगशिरोऽदन्तः। मृगशिर+टाप्।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

मृगशिराः, [स्] पुं, (मृगस्येव शिरो यस्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

मृगशीर्षं, क्ली, (मृगस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ५।२३।६।
"नचैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि।")

मृगशीर्षः, पुं, (मृगस्येव शिरोऽस्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति केचित्॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

मृगशीर्षा, स्त्री, (मृगशीर्ष+टाप्।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति त्रिकाण्डे गोपालितः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। २१।८।

"मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्ल-
जाताश्च।")

मृगशीर्षा, [न्] पुं, (शीर्षस्य शीर्षन् इत्यादेशः। ततो मृगस्येव शीर्षास्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति केचित्॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुल्यः रसोऽस्ति अस्याः अर्श आदिभ्योऽच्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगाक्षी, स्त्री, (मृगस्येव अक्षि तद्वत्पुष्पं अक्षिणी वा अस्याः। अक्षि+"अक्ष्णोऽन्यतरस्याम्।" ५।४।७६। इति अच्। स्त्रियां ङीष्।) विशाला॥ (यथास्याः पर्य्यायः।

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी। वारुणी चामरपुष्पा सा विशाला महाफला। श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्व्वारुर्मृगादनी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री। इति मेदिनी। षे, ४४॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। २।१९।८।

"कुञ्जवधेशा सुररिपुमूर्त्ति-
र्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्त्तिः।
वाञ्छितसिद्धेः प्रणतिपरस्य
स्यादनुकूला जगति न कस्य॥")

मृगाङ्कः, पुं, (मृगः अङ्को यस्य।) चन्द्रः॥ (यथा, नैषधचरिते। १।७८।

"विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्
मृगाङ्कचूडामणिवर्ज्जनार्ज्जितम्।")

कर्पूरः। इत्यमरः। १।३।१४॥ वायुः। इति विश्वः॥ मृगचिह्नम्। चन्द्रे तच्चिह्नकारणं यथा,—

"लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसंस्थितम्। न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः॥"

इति महाभारते हरिवंशः॥

यथा, दर्पणं प्राप्य पराहत्ता नयनरश्मयो ग्रीवास्यमेव मुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं चन्द्रमण्डलं प्राप्य पराहत्तास्ते दूरत्वदीयान् पृथिवीमयवक्त्ररूपामिव चन्द्रमण्डलगतां पश्यन्ति स एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपचर्य्यते। इति तट्टीका॥ यक्ष्मरोगस्य औषधविशेषः। यथा,

"स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत्।
गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः॥
सर्व्वं तद्गोलकं कृत्वा काञ्जिकेन विशोषयेत्।
भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद् यामचतुष्टयम्।
मृगाङ्कसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिकृन्तनः॥"

अपि च।

'रसस्य भस्मनो हेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत्।
गुञ्जाचतुष्टयं षाण्यमरिचैर्भक्षयेन्नरः॥'

इति मधुमती॥

(एतन्नामकौषधान्तरं यथा,—

"रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वयं द्वयम्।
दोषं बुद्ध्वानुपानेन मृगाङ्कोऽयं क्षयापहः॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे॥)

मृगाजीवः, पुं, (मृगैः आजीवतीति। जीव्+अच्।) व्याधः। इत्यमरः। २।१०।२१॥

मृगाण्डजा, स्त्री, (मृगाण्डात् जायते इति। जन्+डः+स्त्रियां टाप्।) कस्तूरी इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्या विषयः।

"एतैः समस्तैर्द्विपलप्रमाणै-
रालोड्य सर्व्वं विधिना विपक्वम्।
कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां
चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम्॥"

इति भैषज्यधन्वन्तरौ वातरोगे मध्यमनारायणतैले॥)

मृगात्, [द्] पुं, स्त्री, (मृगान् अत्तीति। अद्+क्विप्।) व्याघ्रः। इति केचित्॥

मृगादनः, पुं, (अत्तीति। अद्+ल्युः। मृगस्य अदनः।) क्षुद्रव्याघ्रः। तत्पर्य्यायः। तरक्षुः २। इत्यमरः। २।५।१॥ तर्क्षुः ३ तरच्छुः ४ तरक्षकः ५। इति शब्दरत्नावली॥ हुण्डुक्कुराकारे कृष्णरेखाचित्रे नेकड़ा इति ख्याते। इति भरतः॥ चीता इति ख्याते। इत्यच्युतः॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगैरद्यते भुज्यतेऽसौ इति। अद्+कर्म्मणि ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) इन्द्रवारुणी। सहदेवी। मृगेर्व्वारुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—

"शिरीषश्च महातिक्ता जरातुम्बी मृगादनी।"

इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्याम् कुष्ठचिकित्सायाम्।) क्षुद्रवार्त्ताकी च॥

मृगान्तकः, पुं, (मृगाणां अन्तकः नाशकः।) चित्रव्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगारातिः, पुं, (मृगाणां अरातिः।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥ मृगशत्रुः। यथा,—

"मार्गे मार्गे मृगयति मृगारातिरामे विरामे
शोकं शोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन।"

इति महानाटकम्॥

मृगारि, पु, (मृगाणामरिः ।) सिंहः । व्याघ्रः । इति मेदिनी । रे, २०६ । कुक्कुरः । रक्तशिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाविध्, [ध्] पु (मृगान् विध्यति इति । व्यध + क्विप । "अन्येषामपि दृश्यते ।" ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घश्च ।) व्याधः । इति जटाधरः ॥ (मृगवेधनशीलः । यथा, भट्टिकाव्ये ।५।८२।
"भ्रातरि भास्य यातो मां मृगाविन् मृगयामसौ ।")

मृगित, त्रि, (मृग + क्तः ।) अन्वेषितः । इत्यमरः ॥

मृगी, स्त्री (मृग + जातौ ङीष ।) मृगजातिस्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले ।६।
"शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यध
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां
मृगीम् ।")
अस्या दुग्धगुणाः छागीदुग्धगुणतुल्याः । यथा,
मृगीणां जाङ्गलोत्थानां अजाक्षीरगुणं पयः ।
इति भावप्रकाशः ॥
पुलहभार्या । सा कश्यपकन्या । तस्या अपत्यं हरिणादि । यथा,—
'क्रोधायां जज्ञिरे कन्या द्वादशैवात्मसम्भवाः ।
ता भार्याः पुलहस्य स्युर्नामतो मे निबोध ताः ।
भूता च कपिशा दंष्ट्रा कपा तिष्या तथैव च ।
श्वेता च सरमा चैव सुरसा चेति विश्रुता ॥
मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगाश्चान्ये शशास्तथा ।
न्यङ्कवः शरभा ये च रुरवः पृषताश्च ये ।"
इति वह्निपुराणम् ॥
वर्णवृत्तविशेषः । यथा । रो मृगी । सा मृगीछन्दः । राधिका श्रीपतेः ॥ इमध्या । इति छन्दोमञ्जरी । अपस्माररोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कामोक्तस्त्रीविशेषः ।)

मृगेक्षणा, स्त्री, (मृगेक्षणेन प्रियत्वात् इति । ईक्ष + ल्युट + स्त्रियां टाप ।) मृगेर्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृगनयना स्त्री च । यथा, इत्युत्तमहिमालयम् । ४८ । ६४ ।
"कान्ताकलापमृदुगुरुजघनोरुदर्शितविलास
मदाभि ।
श्रीमति मृगेक्षणाभिर्दैत्यच्युतसंवृतच
नाभि ।")

मृगेन्द्र पुं (मृगाणामिन्द्र ईशः ।) सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ । (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १२ । २२ ।
'मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषण्णो हिमवानिव ।
तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितरावपि ।"
भगवद्विभूतिः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । १० । ३० ।
"मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ।"
छन्दोविशेषश्च ।)

मृगेन्द्रचटक पुं, (मृगेन्द्र इव विक्रमी चटकः ।) श्येनपक्षी । इति जटाधरः ॥

मृगेन्द्राणी स्त्री (मृगेन्द्रेण आनयते इति । आ + णी + अण + गौरादित्वात् ङीष ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्याः वासकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मृगेर्वारु, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इर्वारुः ।) श्वेतेन्द्रवारुणी । संधिनी इति हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मृगाक्षी २ श्वेतपुष्पा ३ मृगादनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफली ६ कपिलाक्षी ७ मृगेक्षणा ८ चित्रा ९ चित्रफला १० पथ्या ११ विचित्रा १२ मृगचिर्भिटा १३ मधुरा १४ कुम्भिनी १५ दवी १६ कटुफला १७ लघुचिर्भिटा १८ । अस्या गुणाः । दुष्णरत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दानलकारित्वम् । रक्तपित्तहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

मृगेष्ट पु (मृगाणामिष्टः ।) मुद्गरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृग्य, त्रि, (मृग्यते अन्विष्यते असौ । मृग + कर्म्मणि यत ।) मृगितव्यः । अन्वेषणीयः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ७ । २३ ।
"देहस्तु सर्व्वसङ्घातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन् ॥")

मृज ऊ ष कि भूषे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट ।) ऊ अमार्जीत् अमार्क्षीत् । ष मृजा । कि मार्जयति अपनेदिंशात् । यो मार्जयति शास्त्रार्थमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृज ल ऊ श शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा० पर० सक० सेट ।) शुद्धिरिह शुद्धीभावः शुद्धीकरणञ्च । ल मार्ष्टि सोपाद्कैर्मित्यमिति हलायुधः । ऊ अमार्जीत् भक्तो मलम् । अमार्क्षीत् मलान्दीनिति भट्टिः । ष मृजा । इति दुर्गादासः ॥

मृज पु, (मृज्यतेऽसौ । इति मृज + लघुरूपो बहुलमिति कर्म्मणि क ।) वाद्यविशेषः । मादल इति भाषा । यथा । मर्दलो दाक्षा मृजः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृजा स्त्री, (मृज्यते इति । मृज + "षिद्भिदा दिभ्योऽङ ।" ३ । ३ । १०४ । इति अङ + टाप च ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २।६।१२१ । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"अब्भ्यङ्गो मार्द्दवकरः कफवातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ।")

मृज्य, त्रि मृज्यते यत् इति । मृज । 'ऋदुपधाच्चाकॢपिचृतेः ।" ३ । १ । ११० । इति क्यप ।) मार्ज्यम् । मार्जनीयम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा भट्टौ । ६ । ५६ ।
"मत्सहायेन मया मार्ग्या मृज्य शोकश्च
तव ते ।")

मृड श म मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या० वा तुदा० पर० सेट ।) मोद इह सुखी करणम् । श मृडाति मरन्ता जप मर्दति

हलायुधः । श मृडति दीनं दाता । अमर्दिता सहसायमिति भट्टिः । मर्दिता । इति दुर्गादासः ।

मृड पु (मृडति सुख्यतीति । मृड + इगुपधत्वात् कर्त्तरि क ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ । (यथा श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ ।
"प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ।")

मृडङ्कुण पु (मृडयति सुखयतीति । मृड + 'मृडः कीकन् कङ्कणौ ।" उणा० ४ । ३४ । इति कङ्कण ।) बालकः । इत्युणादिकोषः ॥

मृडा, } स्त्री (मृड + टाप ङीप च ।) दुर्गा ।
मृडी, } इति हलायुधः ॥

मृडीक, पु (मृडतीति । मृड + 'मृडः कीकन् कङ्कणौ ।" उणा० ४ । २४ । इति कीकन् ।) हरिणः ॥

मृण, श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर० सक० सेट ।) मर्णिता । इति दुर्गादासः ॥

मृणाल, क्ली, पुं, मृण्यते हिंस्यते भक्षणार्थं यत । (मृण + 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् । उणा० १ । ११७ । इति कालन् । पद्मनालीं नालम् ।) भीसाम इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । १३७ ।
'मदर्थसन्देशमृणालमन्थर
प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।)
तत्पर्य्यायः । बिसम् २ । इत्यमरः ।१।१०।४२। बिशम् ३ । इति द्विरूपकोषः ॥ पद्मनालम् ४ मृणाली ५ मृणालिनी ६ पद्मतन्तु ७ बिसिनी ८ नलिनीरुहम् ९ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहमूत्रकृच्छ्रविकाररक्ताभिहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शालूकविशेषः । तत्पर्य्यायो यथा
'पद्मादिकन्दः शालूकं करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालं मूलं [illegible] कथ्यते ।"
तथास्य गुणाः । बिसार्थे शालूकार्थे च ।
'मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिद्गुरु ।
दुर्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् ।
[illegible] मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृणाल, क्ली, (मृण + कालन् ।) वीरणमूलम् । इति मेदिनी । ले १०३ । (अस्य पर्य्यायो यथा,
मृणालमथ सेव्य लामज्जकमुशीरकम् ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'स्वादुशीरं मृणालञ्च सेव्यं लामज्जकं तथा ।"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे [illegible] ।)

मृणालिनी स्त्री (मृणालानि सन्त्यस्याः इति । मृणाल + पुष्करादिभ्यो देशे ।" ५ । २ । १३५ । इति इनि । ङीप च ।) पद्मिनी । इति जटाधरः ॥ सा तु पद्मलतैव पद्मसमूहश्च पद्मवती च । (यथा रघुवंशे । १६ । ७ ।
"[illegible]
मृणालिनी हैममिवोपरागम् ।")

मृणाली, स्त्री, (मृणाल+गौरादित्वात् ङीष् ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । ३ ।
"परिम्लदितमृणालीदुर्ब्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥",
(अल्पं मृणालं इति । मृणाल+अल्पार्थे ङीष् ।) स्वल्पमृणालजातिः । यथा,—
"सान्द्रं चन्दनमङ्गके वलयिताः पाणौ मृणालीलताः ।
इति राजशेखरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मृणाली, [न्] पुं, (मृणालमस्यास्तीति । मृणाल+इनिः ।) पद्मः । इति केचित् ॥
मृत्,[द्] स्त्री, (मृद्नाति प्रलये चूर्णतया स्वकारणे लीयत इति । मृद्+कर्त्तरि क्विप् ।) मृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ । (यथा, मनुसंहितायाम् । ४ । ३६ ।
"मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥"
(यथास्या गुणाः ।
"कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तञ्च रूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि ।
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजोवीर्य्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये पाण्डुरोगाधिकारे ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
मृत्तिकाशौचं यथा,—
"दिवासन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्य्यात् मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः ॥
गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः ॥"
इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥
मृतं, क्ली, (मृ+क्तः ।) याचितम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३ ॥ याचनस्य मरणमिव दुःखजनकत्वात् मृतं भावे कर्म्मणि वा क्तः । इति भरतः ॥ मृत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥
मृतं, त्रि, याचितवस्तु । गतप्राणः । मरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । परासुः २ प्राप्तपञ्चत्वः ३ परेतः ४ प्रेतः ५ संस्थितः ६ प्रमीतः ७ । इत्यमरः । २।८।११७॥ कलौ मृतस्य धन्यत्वं यथा,
"धर्म्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यञ्च दूरे गतं
पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनो लौल्ये स्थिता ब्राह्मणाः ।
मर्त्त्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना उन्नता
हा कष्टं खलु जीवितं कलियुगे धन्या नरा ये मृताः ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥
(कार्य्यवशात्स्वीविताद्यायामपि मृतत्वं तद्यथा,—
"चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्व्विव निष्क्रियः ।
कार्य्याकार्य्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये पानात्ययाद्यधिकारे । यथा च ।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाचर ।
ये पराधीनतां यान्ति तेऽपि जीवन्ति के मृताः ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मृतकं, क्ली, (मृत+स्वार्थे कन् ।) शवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२९ ॥ मरणाशौचम् । यथा,
"यदि स्यात् सूतके सूतिर्मृतके च मृतिस्तथा ।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
मृतकल्पः, त्रि, (मृत+"ईषदसमाप्तौ कल्पप्‌देश्यदेशीयरः ।"५ । ३ । ६७ । इति कल्पप् ॥) मृतप्रायः । ईषदूनो मृतः । इति मृतशब्दादीषदूनार्थे कल्पप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मृतकान्तकः, पुं, (मृतकस्य अन्तकः नाशको भक्षकत्वात् ।) शृगालः । इति हारावली ॥
मृतजीवः, पुं, (मृतश्चासौ जीवश्चेति नीललोहितादिवत् विशेषणसमासः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिलकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मृतण्डः, पुं, (मृतः अण्डः कारणत्वेन यस्य शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् ।) सूर्य्यपिता । इति मार्कण्डशब्दटीकायां भरतः ॥
मृतमत्तः, पुं, (मृतेन शवेन मत्तः । भक्ष्यलाभात् ।) शृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मृतमत्तकः, पुं, (मृतमत्त+स्वार्थे कन् ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥
मृतवत्सा, स्त्री, (मृता वत्सा यस्याः ।) मृतापत्या । अजीवत्सन्ताना । गर्भावधिवर्षत्रयं यावत् पुनःपुनर्मृतसन्ताना । तस्या दोषशान्तिर्यथा,—
"सप्तमीस्नपनं वक्ष्ये सर्व्वलोकहिताय वै ।
जातस्य मृतवत्सायाः सप्तमे मासि नारद ! ।
अथवा शुक्लसप्तम्यामेतत् सर्व्वञ्च शस्यते ॥
ग्रहतारावलं लब्ध्वा कृत्वा वा विप्रवाचनम् ।
बालस्य जन्मनक्षत्रतिथिर्देवान् यजेद्बुधः ॥
तद्वद्रुद्रानुरागान्तु सूर्य्यं स्वादितरेषु च ।
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावेकाग्रचित्ततदा ॥
तण्डुले रक्तशालीयैश्चरुं गोक्षीरसंयुतम् ।
निर्व्वपेत् सूर्य्यरुद्राभ्यां तन्मन्त्राभ्यां विधानतः ॥
कीर्त्तयेत् सूर्य्यदैवत्यं समर्च्चेष्व हुताहुतीः ।
जुहुयाद्रुद्रसूक्तेन तद्वद्रुद्राय नारद ! ॥
होतव्याः समिधस्तत्तत्पर्वार्कपलाशयोः ।
यवकृष्णतिलैर्होमः कर्त्तव्योऽष्टशतं पुनः ॥
आहुतिभिराज्येन तथैवाष्टशतं द्विज ! ।
हुत्वा स्नानञ्च कर्त्तव्यमङ्गाङ्गेन च धीमता ॥
विप्रेण वेदविदुषा विधिवद्दर्भपाणिना ।
स्नापयित्वा तु चतुरः कुम्भान् कोणेषु शोभनान् ॥
पञ्चममथ पुनर्मध्ये दध्यक्षतविभूषितम् ।
स्थापयेदव्रणं कुम्भं सप्तर्द्धिगाभिमन्त्रितम् ।
सौरेण तीर्थतोयेन पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥
सर्व्वान् सर्व्वौषधैर्युक्तान् पञ्चगव्यसमन्वितान् ।
पञ्चरत्नफलैर्युक्तान् वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमात् ह्रदगोकुलात् ।
राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निःक्षिपेत् ॥
चतुर्ष्वपि च कुम्भेषु रत्नगर्भेषु मध्यमम् ।
गृहीत्वा ब्राह्मणस्तन्तु सौरान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सप्तभिरपि नारीभिरव्यङ्गाभिरधाम्लम् ।
पूजिताभिर्यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः ।
सविप्राभिश्च कर्त्तव्यं मृतवत्साभिषेचनम् ।
दीर्घायुरस्तु बालोऽयं जीवपुत्रा च भाविनी ॥
आदित्यश्चन्द्रमाः सार्द्धं ग्रहनक्षत्रमण्डलैः ।
शक्रः सलोकपालो वै ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ।
एते चान्ये च देवौघाः सदा पान्तु कुमारकम् ॥
मित्रोऽग्निर्मा हुतभुक्ता च बालग्रहाः क्वचित् ।
पीडां कुर्व्वन्तु बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ॥
ततः शुक्लाम्बरधरा कुमारी पतिसंयुता ।
सप्तकं पूजयेद्भक्त्या स्त्रीणामथ गुरुं पुनः ॥
काञ्चनीञ्च ततः कृत्वा तिलपात्रोपरिस्थिताम् ।
प्रतिमां कुम्भराजस्य गुरवे विनिवेदयेत् ॥
वस्त्रकाञ्चनरत्नौघैर्भक्ष्यैः सघृतपायसैः ।
पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वद्वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ॥
भुक्ता च गुरुणा चेयमुधायां मन्त्रसन्ततिः ।
दीर्घायुरस्तु बालोऽयं यावद्वर्षशतं समम् ।
यत्किञ्चिदस्य दुरितं निःक्षिप्तं वडवानले ॥
ब्रह्मा रुद्रो वसु स्कन्दो विष्णुर्देवो हुताशनः ।
रक्षन्तु सर्व्वदुष्टेभ्यो वरदाः सन्तु सर्व्वदा ॥
एवमादीनि वाक्यानि वदन्तं पूजयेद्गुरुम् ।
शक्तितः कपिलां दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
गुरुश्च पुत्रसहिता प्रणम्य रविशङ्करौ ।
हुतशेषं तदाश्नीयादादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
इदमेवाद्भुतोद्वेगदुःस्वप्नेषु प्रशस्यते ।
कर्णजन्मदिनर्क्षाणां देवान् संपूजयेत् सदा ॥
शान्त्यर्थं शुक्लसप्तम्यामेतत् कुर्व्वन् सीदति ॥
स चानेन विधानेन दीर्घायुरभवत्ततः ।
सम्वत्सराणामयुतं शशास पृथिवीमिमाम् ॥"
इति मात्स्ये ६४ अध्यायः ॥
तद्दोषशान्त्यौषधानि यथा,—
"गर्भः संजातमात्राद्वा पक्षात् मासाच्च वत्सरात् ।
स्रियते द्विमिवर्षाद्वा यस्याः सा मृतवत्सिका ॥
तत्र योगं प्रकर्त्तव्यं यथा शङ्करभाषितम् ॥
मार्गशीर्षे तथा ज्यैष्ठे पूर्णिमावेष्टिते गृहे ।
नूतनं कलसं पूर्णं पूजयेन्मातृकाः सुधीः ॥
शाखाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।
सुवर्णस्तनिकायुक्तं षट्कोणमण्डले स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्देवीं एकानंशानामविश्रुताम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपनैवेद्यसंयुतैः ।
पूजयेद्भक्तिभावेन मद्यमांसैः समत्स्यकैः ॥
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चैन्द्री षट्पत्रेषु च मातरः ॥
पूजयेन्मन्त्रपूतेन फेंकारे नाम विश्रुते ।

दधिभक्तानि पिष्टानि सप्तसङ्ख्यानि कारयेत् ।
वटपत्रेषु च पत्रेषु मातृभ्यः कल्पयेत् पृथक् ।
छित्त्वा सप्तम पिष्टं मूर्द्धस्थाने बलिं क्षिपेत् ।
वैष्णुक्ते यद्भमागर्च्चेप्रकारं पायसमारभेत् ।
कन्यकां योगिनीं वामां भोजयेत् वटुकद्वयेः ।
दक्षिणां दापयेत्ताभ्यो देवतायै न चान्यथा ।
विप्राय देवताप्राय मद्यं वस्तुकघटोदकम् ।
प्रकुर्व्वीत सम्यग्धीमान् सुमेन शुभमादिशेत् ।
विपरीते पुन कार्य्यं मास सप्त सुनिश्चितम् ।
प्रतिवर्षमिदं कार्य्यं दीर्घजीविसुतं लभेत् ।"
ॐ ह्रीं मे एकाक्षीदेवतायै नमः । अनेन मन्त्रेण पूजा जपश्च कार्य्यः । ● ।
"प्रातरुत्थाय दन्तपत्रमध्ये बन्ध्याकर्कोटकीं हरेत् ।
तत्कन्दं पिबेत्तोये वर्द्धमानं सदा पिबेत् ।
या कोकुरं दन्तसमेकं
क्षीरेण सह प्रपिबेत् त्रिंशम् ।
असौ निज या तु पतिं प्रयाति
दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ।
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
मेदा पयस्या काकोलीमूलश्चैवाश्वगन्धकम् ।
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ मूलकद्वयम् ।
एतेषां कर्षभागेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
शतावरीरसं क्षीरं घृततुल्यं चतुर्गुणम् ।
सर्पिरेतत् नारी नित्यं क्षौद्रं च प्राशयेत् ।
पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान् ।
या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत्
मृतम् ।
अल्पायुषं जनयेत् या च कन्या प्रसूयते ।
योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्रावे च प्रशस्यते ।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ।
नाम्ना फलघृतं ह्येतदायुष्यं परिकीर्त्तितम् ।
श्रीरूपे सम्मतं लक्षणा चिकित्सका ।
गोक्षीरसत्प्रवर्त्तनं तु रोचते ।
अश्विनीभ्यां प्रेमेणात् अतिसारा प्रदीयते ।"
अथ प्रयोगः क्षीरदुग्धलक्ष्मणाख्यम् । तत् दर्श श्रीतम् । इति रसायनतन्त्रे मृतवत्सा चिकित्सा । ● । अथच । अथ मृतवत्साहात श्रीप्रयोगः ।

ईश्वर उवाच ।
"अथ अन्यतमं विधानं प्रवक्ष्यामि मृतवत्साविनाशनम् ।
लिखेत् दिव्यदेवीरक्षा या मृतवत्सा ।
यदीप्सा पुत्रजन्म अशुभमासस्य व्रतकम् ।
यदीप्सा वन्ध्यत्वनाशे दयकत्वाद्य ।
प्रोक्ता या लभते गर्भं दीर्घजीविसुतं भवेत् ।
ततः कन्ये न दातव्यं मानवा प्रकुर्वीत नम् ।
कन्यादैवं कौमारं सावधानेन देवेन् ।
अनुज्ञे तु सुदाय दीर्घजीविसुतं भवेत् ।
बहुफलं प्रकर्षेश्च कथा प्रकुर्वीत नम् । ● ।
आम्रमूलेऽदवत्या कलिह पूजयेत् कलि दिने ।
मृतवत्सा दूर्वा अश्वत्थेन कारयेत् ।
द्वात्रिंशत्सहस्रं पुष्पं दसकृत्सनंकल्पितम् ।

सुवर्णमुद्रिकायुक्तं घटकायामरूढे स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्देवीमेकाक्षीनामविश्रुताम् ।
तन्मध्ये पुष्पलतां यद्वा पञ्चपल्लवसंयुते ।
चर्च्चयेद्भक्तिभावेन दुग्धं माषं तथा मधु ।
वाराही च तथा चैन्द्री ब्राह्मी माहेश्वरी तथा ।
कौमारी वैष्णवी देवी षडेता मातरः ।
पूजयेत्भक्तिभावेन दधिपिष्टानि कारयेत् ।
सप्तसङ्ख्याप्रमाणानि षटसङ्ख्या सहस्र मात्रतः ।
सप्तमन्तु पृथक् कृत्वा मुखस्थाने विसर्जयेत् ।
तदुक्तं यद्भमागश्च कन्यका वटुकद्वयम् ।
भोजयेद्दक्षिणां दत्त्वा प्रणामं कारयेत्ततः ।
विप्राय वेददवीय आद्यां तत्कलशदलम् ।
प्रकुर्व्वीत सम्यग्धीमान् सुमेन शुभमादिशेत् ।
विपरीते पुन कार्य्यं मास तावत् सुनिश्चितम् ।
प्रतिवर्षमिदं कुर्य्यात् दीर्घजीविसुतं लभेत् ।
सिद्धियोगमिदं ख्यातं नान्यथा शङ्करोदितम् ।"
अथ मन्त्रः । ॐ षट् ह्रां परमात्मन अमुकी गर्भे दीर्घजीविसुतं कुरु कुरु स्वाहा । ● ।
अथ काकवन्ध्या । ईश्वर उवाच ।
'पूर्व्वं पुत्रवती या सा कथिद्वन्ध्या भवेद्यदि ।
काकवन्ध्या तु सा प्रोक्ता चिकित्सा तत्र कथ्यते ।
विष्णुक्रान्ता सप्तलां पिष्टा माहिषदुग्धके ।
महिषीनवनीतेन ऋतुकाले तु भक्षयेत् ।
एवं सप्तदिनं कुर्य्यात् पथ्ययुक्तिश्च पूर्व्ववत् ।
गर्भं सा लभते नारी काकवन्ध्या सुशोभनम् ।
अश्वगन्धामूलन्तु याहयेत् पुष्यभास्करे ।
पेषयेन्महिषीक्षीरे पलार्द्धं भक्षयेत् सदा ।
समाप्नोतिमते गर्भं काकवन्ध्या चिरायुषम् ।
यस्मै कस्मै न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ।"
अथ मन्त्रः । ॐ नमः शक्तिरूपाय अमुकी गर्भे पुत्रं कुरु कुरु स्वाहा । १०००० जपात् सिद्धिः । इति श्रीदत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे अपत्यबन्ध्यादीनां पुत्रकरणं नाम सप्तदशपटलः । कश्चित्पुस्तके २० पटलः ।

मृतसञ्जीवनी, स्त्री, (मृतं मृतप्रायम् जीवयतीति । जीव + णिच् + ल्युट् + ङीप् च ।) गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ।
मृतजीवनार्थिका विद्या । यथा । अथ मृतसञ्जीवनी विद्या ।
"आदौ प्रासादबीजं तदनु मृतिहरं तारकं
चाद्यतोयं
पीयूषं कामबीजं यदपि च वलयं मध्यवर्णं
चाङ्कुशाद्यम् ।"
...नित्य चाप...बद्रमयम् । अङ्कुटिनामिति चाङ्कुशमेवैव अङ्कुटामदः । तेन षाँ तत् प्रकार तत्रापि च तत् चाङ्कुशाकृति । ऊर्द्ध्वे चाङ्कुशमेकं । तत्ते षाँ प्रकार च च तत् चाङ्कुशाकृतिः । अस्य जपात् सर्व्व सिद्धिर्भवति १०। अथ मृत्युञ्जयामृतसञ्जीवनी विद्या । मालमन्त्रा चतुर्थपादान्तर्व्वर्त्ति चामकमन्त्रः चत्वारिंशवारश्च । तत्र प्रथमपादान्तरं मूर्द्धं दत्त्वैव ।

द्वितीयपादान्तरं उत्पाकमिव बन्धनात् ।
तृतीयपादान्तरं मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ।
अस्य ध्यानम् ।
'स्वच्छं स्वच्छारविन्दस्थितमुभयकरे संस्थितौ
पूर्णकुम्भौ
द्वाभ्यामिन्याप्तमाले निजकरकमले द्वौ घटौ
नित्यपूर्णौ ।
द्वाभ्यां तौ च स्रवन्तौ शिरसि शशिकला-
चामृतैः प्लावयन्तं
देहं देवो दधानः प्रदिशतु विशदाकल्पजालं
श्रियं वः ।"
एवं ध्यात्वावाह्य प्रणवादिरचितमन्त्रस्य एवाय नमः । इत्यनेन पूजयेत् । अस्य जपात् सर्व्व सिद्धिः । इत्यागमतत्त्वविलासः । (तथा च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे ४४ । ११ ।
"महाज्ञानञ्च तं प्राप्य मृतसञ्जीवनीं पराम् ।
महाज्ञानयुता साध्वी प्रवक्ष्यन्ति सर्वोपरि ।"
(स्त्री । यथा मार्कण्डेये । २१ । ३१ ।
"ततः कुवलयाश्वं तं समास्थाय सुताद्गम् ।
कथयामास तत्सर्व्वं मृतसञ्जीवनादिकम् ।)
मृतस्नान, क्ली, (ज्ञातिस्य शोकाय कृतमित् मृतं प्रति मृतमुद्दिश्य विधिना स्नानं ।) मृतो द्देशेन स्नानं । तत्पर्य्यायः । अपस्नानं ९ । इत्य-मरः ।२।६।२१ । मृतमुद्दिश्य कृतस्नानं जलं । ऊर्द्ध्वकारायं स्नापिते जले । इति स्वामी । इति तट्टीकायां भरतः ।
मृतस्नानं, क्ली, (मृतमुद्दिश्य स्नानम् ।) मृतो द्देशेन स्नानम् । तत्पर्य्यायः । अपस्नानम् १ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ।
मृतसञ्जीविका [ञ्] पुं (मृतवत् शरास्यप्रभादिः सुखयतीति । सुख + णिच् + णिनि । ५ । १ । ३८ । इति पक्षे दन्त्यः ।) राक्षसि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ।
मृतामद, क्ली, (मृतं मद यस्मात् अयात् ।) तुत्थम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
मृतालक, क्ली (मृतमालयति भूषयतीति । अल + णिच् + ण्वुल् ।) आढकी । इत्यमरः । २।४।१३१। (तथास्य पर्य्यायः ।
"सौराष्ट्री तुवरी काक्षी मृतालकसुराष्ट्रजे ।
आढकी चापि सा ख्याता मृत्स्ना च सुर
मृत्तिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मृति, स्त्री, (मृ + क्तिन् ।) मरणम् । इति हेम-चन्द्रः । ३ । ३३६ । (यथा, रघुवंशे । ८ । ५१ ।
"मरे तु जीवसरस्य यामिनि
विषमप्यमृतं क्वचित् भवेत्"
अमृतं वा विषम् ।
"यो मोहनेतं विहितमिति काङ्क्षे
कन्यायेव सं दमसुधीन सह ।
तथा यस्य या न भवन्ना
धीरं विश्वं वचनानि वा वै ।

यो वैपरीत्येन श्रवणेन शब्दं
गृह्णाति वा नो शृणुते स शीघ्रं ।
स वै मृतिं पश्यति यो न पश्येत्
छायां स्वकीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

मृत्करः, पुं, (करोतीति कृ+अच्। मृदां करः। घटादिनिर्म्माणत्वादस्य तथात्वम्।) कुम्भकारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्कांस्यं, क्ली, शरावः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्किरा, स्त्री, (मृदं किरतीति। कॄ+“इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।” ३।१।१३५। इति कः। “ऋत इद्धातोः।” ७।१।१०० ॥ इति इत्।) घुर्घुरी। इति त्रिकाण्डशेषः। ढुघुंरिया इति भाषा ॥

मृत्खनिनी, स्त्री, चर्म्मकपादुका। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृत्तालं, क्ली, (मृदं तालयति प्रतिष्ठापयतीति। तल्+णिच्+“कर्म्मण्यण्।” ३।२।१। इति अण्।) आढ़की। इति शब्दरत्नावली ॥

मृत्तालकं, क्ली, (मृत्ताल+संज्ञायां कन्।) तुवरिका। तुवरिकलाय इति अड़र इति च ख्यातम्। इत्यमरटीकायां भरतः। सौराष्ट्रमृत्तिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्तिका, स्त्री, (मृदेव इति। मृद्+“मृदस्तिकन्।” ५।४।३६। इति स्वार्थे तिकन्। स्त्रियां टाप्।) तुवरी। इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत्। इत्यमरः। २।१।४ ॥ माटी। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मृदा २ मृत्तिः ३। इति भरतः ॥ (अस्या भक्षणात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः। तद्यथा,
“मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ॥
कषाया मारुतं पित्तं ऊषरा मधुरा कफम् ॥”
इति माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चये पाण्डुरोगाधिकारे। अन्यत् मृत्शब्दे द्रष्टव्यम्।)
स्नानकाले मृत्तिकालेपनविधिर्यथा,—
“मृदा प्रक्षाल्य लिङ्गन्तु द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि।
अधश्च तिसृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥
कटिश्च तिसृभिश्चापि हस्तयोर्दश मृत्तिकाः।
प्रक्षाल्य कार्यं हस्तौ च द्विराचम्य यथाविधि।
ततः संमार्जनं कृत्वा मृदमेवाभिमन्त्रयेत् ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे!।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेनामितबाहुना ॥
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्व्वसञ्चितम्।
मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि प्रजया च धनेन च ॥
मृत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि काश्यपेनाभिमन्त्रिताम्।
मृत्तिके जहि मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
त्वया हतेन पापेन ब्रह्मलोकं व्रजाम्यहम् ॥”
इति वह्निपुराणम् ॥*॥
शौचार्थमृत्तिकाग्रहणविधिर्यथा,—
“आहृत्य मृत्तिकां कूलाल्लेपगन्धापकर्षणम्।
कुर्य्यादतन्द्रितः शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः ॥
नाहरेत् मृत्तिकां विप्रः पांशुलान्न च कर्द्दमात्।
न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचशिष्टां परस्य च ॥
न देवायतनात् कूपात् गेहान्न च जलात्तथा।
उपस्पृशेत्ततो नित्यं पूर्व्वोक्तेन विधानतः ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः ॥
तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

मृत्फली, स्त्री, (मृदि फलमस्याः। ङीष्।) कुष्ठौषधम्। इति हारावली ॥

मृत्युः, पुं, (म्रियते यस्मादिति मृ+“भुजिमृङ्भ्यां युक् त्युकौ।” उणा०।३।२१। इति त्युक्।) यमः। इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः। यथा,—
“प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्त्रान् मोचये कृपणामिमाम्।
सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत
चेत् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १।३८ ॥

मृत्युः, पुं, स्त्री, प्राणवियोगः। तत्पर्य्यायः। पञ्चता २ कालधर्म्मः ३ दिष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १०। इत्यमरः ॥ पञ्चत्वम् ११ मृतम् १२ मृतिः १३। इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४। इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ संस्था १५ कालः १६ परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९ अस्तम् २० अवसानम् २१। इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिलाभः २२ निपातः २३ विलयः २४ आत्ययिकम् २५। इति शब्दरत्नावली ॥ अप्ययः २६। (मरणार्थे यथा,—
“क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा।
न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम्।
पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अः ॥
“एकोत्तरं मृत्युशतमथर्व्वाणः प्रचक्षते।
तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥
दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ।
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥”
इति च तत्र तत्स्थाने। ३४ अः ॥)
तत्प्रमाणं यथा,—
“अहमात्मोद्भवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः।
अहं सर्व्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ॥”
इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे। १६। १० ॥
स तु ब्रह्मणो गुदतो जातः। यथा,—
“पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद!।
हिंसाया निर्ऋते मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
कल्पान्तरे भयात् मायायां जातः। यथा,—
“हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तयोर्जज्ञे तथानृतम्।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां भयं नरकमेव च ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम्।
वेदना च सुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ॥*॥
अस्यापत्यादि यथा,—
“मृत्योर्व्याधिर्जराशोकतृष्णाक्रोधाश्च जज्ञिरे।
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥
निर्ऋतिश्च तथा चान्या मृत्योर्भार्य्याभवन्मुने!।
अलक्ष्मीर्नाम तस्याश्च मृत्योः पुत्त्राश्चतुर्द्दश ॥
अलक्ष्मीपुत्त्रका ह्येते मृत्योरादेशकारिणः।
विनाशकाले च नरान् भजन्त्येते शृणुष्व तान् ॥
इन्द्रियेषु दशस्वेते तथा मनसि च स्थिताः।
स्वे स्वे नरं स्त्रियं वापि विषये योजयन्ति च ॥
तथेन्द्रियाणि चाक्रम्य रागलोभादिभिर्नरान्।
योजयन्ति तथा हानिं यान्ति धर्म्मादिभिर्द्विज! ॥
अहङ्कारगतास्त्वन्ये तथान्ये बुद्धिसंस्थिताः।
विनाशाय नरस्त्रीणां यतन्ते मोहसंश्रयाः।
एवं त्वधर्म्मगोत्पन्नाः सर्व्वे चापि भयङ्कराः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहानुशासनं नामाध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥
मृत्युज्ञापकारिष्टानि यथा,—
दत्तात्रेय उवाच।
“अरिष्टानि महाराज! शृणु वक्ष्यामि तानि ते।
येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् ॥
देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामरुन्धतीम्।
यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात् परम् ॥
अरश्मि बिम्बं सूर्य्यस्य वह्निञ्चैवांशुमालिनम्।
दृष्ट्वैकादशमासेभ्यो नरो नोर्द्ध्वं स जीवति ॥
वान्तं मूत्रे पुरीषे वा सुवर्णं रजतं यथा।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् ॥
दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्व्वनगराणि च।
सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥
स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते।
प्रकृतेश्च निवर्त्तेत तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ॥
खण्डं यस्य पदं पार्ष्ण्योः पादस्याग्रेऽथवा भवेत्।
पांशुकर्द्दमयोर्मध्ये सप्त मासान् स जीवति ॥
कपोतगृध्रकाकोला वायसो वापि मूर्द्धनि।
क्रव्यादो वा खगो नीलः षण्मासायुःप्रदर्शकः ॥
हन्यते काकपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा पुनः।
स्वच्छायाञ्चान्यथा दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥
अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम्।
पयसीन्द्रधनुर्व्वापि जीवितं द्वित्रिमासिकम् ॥
घृते तैले तथादर्शे तोये वा चात्मनस्तनुम्।
यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्द्ध्वं न जीवति ॥
यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे शवसमोऽपि वा।
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप! जीवितम् ॥
यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादमवशुष्यति।
पिबतश्च जलं शोषो दशाहं सोऽपि जीवति ॥
सम्भिन्नो मारुतो यस्य मर्म्मस्थानानि कृन्तति।
न हृष्यत्यम्बुसंस्पर्शात्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
ऋक्षवानरयुग्मस्थो गायन् यो दक्षिणां दिशम्।
स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमिच्छति ॥
रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्ती हसती च यम्।
दक्षिणाशां नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥
नग्नं क्षपणकं स्वप्ने हसमानं महाबलम्।
एवं वा वीक्ष्य वल्गन्तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
आमस्तकतलाद्यस्तु निमग्नं पङ्कसागरे।
स्वप्ने [illegible]शालानं नरः सद्यो म्रियेत सः ॥

दक्ष तगद्दम थिक तदिदक्ष दं मद्दं गक्षो गतोक तक तक धिक तधिक् तथो टेन घोटेन घटे तन योगतन तोग योहट गें टगें योह- टम । इत्यस्य छन्दनम् । इति भारतोक्तो । शास्त्री यथा,—

"दांकारविनयं पूर्वं दां धिगिति ततच्छयम् ।
दां दां धिकमयं यत्र इति वादः प्रचोदितः ।"

इति वादः ।

"दुगं मानममारम्भं मुद्धं कूटविनिर्मितम् ।
समस्तसमयं वाद्यं कथितं तदिहोच्यते ।" ७ ।

दुतमानसमात् प्रतिताम्रे यथा । ततत ततत तधि तधि दिदं धिमतथो धिमतथो धिक धिक् धिक् धिक धिक तति गमगि धो धो धि धि धिः दां दां धिक धो धो धो धथो इनति धो तत्तिथो धोह धोह केटि केटि धोह धोह तटि तटि तटक गों गों धगि धगि तत तथे तत तथे ततत गिटो भटो धोग धोग धो धोगत धोगयो ततनो ।

"इति मत्तदान्ताङ्कुः कथितं वाद्यमञ्जिता: ।
प्रतिताभेन ताडेन पादवर्णसमाख्यः ।
सम्यग्यतिका पूर्वमुत्त्रमोताक्तकर्मणे ।
सुधर्मोद्भूतादेव कथितं प्रकटीकृतम् ।"

मद्दकं यथा । धोगता तदिका धाम कट गतो दं धोग दिहिक धिक धिकटेन । इत्येक- तालो प्रकरणम् । ७ ।

"बाद्यं विमुच्यते येन छन्दनं तदिमद्यते ।"

यथा, तदिघो दिन टेन तत । इति छन्दनम् ॥ ७ ॥

मर्दङ्गस्य पोरद्याङ्कुलवामनुता: दादशाङ्कुल- दक्षिणमुख: । सुदलम्भादशाङ्कुलवाममुख: चतुर्दशाङ्कुलदक्षिणमुख: मर्दलमृदङ्गयोर्भेद: । इति सङ्गीतदामोदर: ।

मृदङ्गफल:, पुं, (मृदङ्गाकाराणि फलान्यस्य ।) पनसवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ।

मृदङ्गफलिनी, स्त्री, (मृदङ्गफल + अस्त्यर्थे इनि: । ङीप् च ।) कोषातकी । इति राजनिर्घण्ट: । (विवरणमस्या: कोषातकीशब्दे ज्ञेयम् ।)

मृदङ्गी, स्त्री, (मृदङ्ग: तदाकारफलमस्त्यस्या इति । मृदङ्ग + अर्शआद्यच् ङीप् च ।) कोषातकी । इति रत्नमाला । घोषका इति भाषा ।

मृदा, स्त्री, (मृद् + टाप् ।) मृत्तिका । इति द्विरूपकोष: ।

मृदाकर:, पुं, वज्रम् । इति शब्दमाला ।

मृदिन:, त्रि, मृदयातेः कर्मणि क्त: । चूर्णी- कृत: । (यथा,—

"वाक्यसोपनिषिन्नेन मृदितः कालेन चापिकेले ।"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहात् ।)

मृदिनी, स्त्री, (मृद् + भावे क्त । तत: चूर्णी- कारकमस्त्यस्या । मृत + इनि । स्त्रियां ङीप् ।) गुडत्वचिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

मृदु, त्रि, (मृद्नाति मर्दयति इति । मृद् + "प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च ।" उणा० १ । २८ । इति कु: ।) मन्दीभूत: । कोमल: । इत्यमर: । ३ । १ । ७८ । (यथा,—

"मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

मृदुकन्याया स्त्री । इति राजनिर्घण्ट: । (पु, शूरध्वजात्मज: । इति विष्णुपुराणे । ४ । २१ । ३ ।)

मृदुकृष्णायसं, क्ली, (मृदु च तत् कृष्णायसं चेति ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्ट: ।

मृदुगण:, पुं, (मृदूनां गण: ।) चित्रानुराधा- मृगशिरोरेवतीनक्षत्राणि । यथा । चित्रामित्र- मृगान्त्यर्भं मृदुगण: । इति ज्योतिषतत्त्वम् ।

मृदुगमना, स्त्री, (मृदु गमनमस्या: ।) हंसी । इति राजनिर्घण्ट: । मन्दगमना स्त्री च ।

मृदुचर्म्मा, [न्] पुं, (मृदु कोमलं चर्म्म त्वक् यस्य । चर्म्म + "नौह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनि: ।) भूर्जवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: । कोमलत्वग्विशिष्टे, त्रि ।

मृदुच्छद:, पुं, (मृदु: छद: पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्ष: । इति हेमचन्द्र: । ४ । २१० । गिरिजपीलुवृक्ष: । इति जटाधर: । कुमुदक: । शैवाल: । इति राजनिर्घण्ट: ।

मृदुता, स्त्री, (मृदु + तल् + टाप् ।) मृदुत्वम् । मन्दीभाव: । इति व्याकरणम् । (यथा, रघौ । ५ । १३ ।

"न पातुमीशः प्रभवेन पश्चात्
यथा महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।")

मृदुताल:, पुं, (मृदूनि तालपत्राण्यस्य ।) शैवाल- वृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: । कोमलतालश्च ।

मृदुत्वक्, [च्] } पुं, भूर्जवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । ४६ ।
मृदुत्वच:, } मृदुत्वचोऽस्य मृदुत्वक् चासा: ।

भूर्जोऽपि भूर्जपत्र: स्यात् मृदुत्वक् पत्रपुष्पक: । इति कोषान्तरमिति मधु: । चर्मसदृशत्वात्- त्वक् इत्यादि व्याकरणवाक्यस्येव वा विग्रहे मृदु- त्वचोऽस्मोऽपि भूर्जो भुर्जो बहुपटो बहुलको मृदुत्वच: । इति भरत: । इत्यमरटीकायां भरत: ।

मृदुपत्रं, क्ली, (मृदु अनुपरिव्याप्तेन उत् सहं कोमले पत्र इति । उत् + पो + कप्रत्यये "आतोऽनुपसर्गे क: ।" ३ । २ । ३ । इत्यन कारिकोक्ता क: । तत: स्वार्थे कन् ।) तृणभेदम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

मृदुपत्र:, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य ।) नल: । इति राजनिर्घण्ट: । कोमलपत्रं, क्ली । मृदुनि, त्रि ।

मृदुपत्री, स्त्री, (मृदूनि पत्राणि यस्या: ।) शिम्बी- द्राक्षम् । इति राजनिर्घण्ट: ।

मृदुपर्वक:, पुं, (मृदूनि पर्वाण्यस्य कप् ।) वेत: । इति राजनिर्घण्ट: । कोमलपर्वविशिष्टे, त्रि ।

मृदुपुष्प:, पुं, (मृदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य ।) शिरीषवृक्ष: । इति रत्नमाला । कोमलपुष्प- युक्ते, त्रि ।

मृदुफल:, पुं, (मृदूनि फलान्यस्य ।) विकङ्कत: । मधुनालिकेरिक: । विकण्टकवृक्ष: । इति राज- निर्घण्ट: । कोमलफलवति, त्रि ।

मृदुलं, क्ली, (मृदु मृदुत्वमस्त्यस्य । मृदु + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका । कोमले, त्रि । इत्यमर: । ३ । १ । ७८ । (यथा, शिशुपालवधे । ६ । २ ।

"मृदुलतालतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरै: ।")

मृदुलोमक:, पुं, (मृदूनि स्पर्शसुखानि लोमानि यस्य स: । स्वार्थे कन् ।) शशक: । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३६१ । कोमलरोमविशिष्टे, त्रि ।

मृदूत्पलं, क्ली, (मृदु कोमलं उत्पलम् ।) नाल- पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

मृद्गर:, पुं, (मृदं पङ्कं गच्छति कारयमेन प्राप्नो- तीति । गम् + ड: ।) मत्स्यभेद: । इति सङ्क्षिप्त- सारोणादिवृत्ति: ।

मृद्वङ्गं, क्ली, (मृदु कोमलं अङ्गं यस्य ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्र: । (मृदु च तदङ्गं चेति ।) कोमलावयवश्च ।

मृद्वी, स्त्री, (मृदु + "वोतो गुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति ङीष् ।) कोमलाङ्गी । इति मुग्ध- बोधव्याकरणम् । अपि च ।

"मृद्व: पुरोपरिसरेषु शिरीषमृद्वी
सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुण: कृतवती प्रथमावतारम् ।"

इति महानाटकम् ।

कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्ट: ।

मृद्वीका, स्त्री, (मृदु + बाहुलकात् ईकन् टाप् च ।) द्राक्षा । इत्यमर: । २ । ४ । १०७ । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५५ । १० ।

"सम्मूत्रेनमत्स्यामोदकदम्बोदुम्बराम्भसा: ।
सोत्पलचन्दनशीतामृणालाश्च गराङ्गिमा: ।")

कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्ट: ।

मृध, उ ञ क्लिदि । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा०- उभ०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, मर्धित्वा मृद्धा । ञ, मर्धति मर्धते । क्लिदि आर्द्रीभावे । इति दुर्गादास: ।

मृधं, क्ली, (मर्धन्ति क्लिद्यन्ति । मृध् + क: ।) युद्धम् । इत्यमर: । २ । ८ । १०४ । (यथा, हरिवंशे । १८३ । १ ।

"सञ्जगाम ततो देवै सार्धं चैव महाबलि ।
दुष्करं यन मृधं घोरं लोमहर्षणम् ।")

मृधा, अ, वृथा । इत्यमरटीकायां भरत: ।

मृध्नुकर:, पुं, (मृदु मय: ।) वाताट: । इति त्रिकाण्डशेष: ।

मृश, श औ मर्शे । इति कविकल्पद्रुम: । (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) श, मृशति । औ, अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् । मर्शे इति तालव्यान्तोऽयं विधि वदन् । तेन मृश

र्दिष्टाघलात् सम्मर्शनं प्रणिधानञ्च अस्यार्थः । सम्मर्शने । यथा, रघौ । ३ । ६८ ।

"परामृशन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ।"

प्रणिधाने ।

"रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ।"

कैकेयीति भट्टिः ।३।७॥

विमर्षं परामर्शः । मृषि इति मूर्द्धन्यान्तपाठो ऽयं । तर्हि क्षमेवार्थः स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

मृष, तु क } क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
मृष, तु ष } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् । अन्यत्र, अदन्त भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधो । क, मृषयति । ष, मृषति मृषते । इति दुर्गादासः ॥

मृष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

मृष, क क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, मर्षयति । अयमात्मनेपदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

मृष, ष ङ उ क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) ष, मर्षति मर्षते । ङ, मर्षते । उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा । अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणाना मिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृष, य ष क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-उभ०-सक०-सेट् ।) य ष, मृष्यति मृष्यते ममर्ष । इति दुर्गादासः ॥

मृषा, व्य, (मृष्यत इति । मृष् + का ।) मिथ्या । इत्यमरः ।३।४।१५॥ (यथा, नैषधचरिते ।१।६८ ।

"मृषाम्बुधं सादिवधे कुतूहला-
न्नलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥")

वृथा । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

मृषार्थकं, क्ली, (मृषा अर्थोऽस्य । बहुव्रीहौ कम् ।) अत्यन्तासम्भवार्थवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । आहतम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २१ । अत्यन्तासम्भवार्थे वचसि । आहन्यते स्म आहतं क्तः । मृषा मिथ्या अर्थोऽस्य मृषार्थकं इह मृषार्थं यत् सर्व्वथा न घटते । यथा,—

"एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।
कूर्म्मरोमतनूत्राणः शशशृङ्गधनुर्द्धरः इति ॥
यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति ।

अस्य चायं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र सिद्धमेव वन्ध्यासुतत्वं खपुष्पत्वञ्चात्यन्तासिद्धमिति । इति भरतः ॥

मृषाध्यायी, [न्] पुं, (मृषा ध्यायति चिन्तयतीति । ध्यै + णिनिः ।) वकः । यथा,—

"कङ्को वको वकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः ।
मीनघाती मृषाध्यायी निश्चलाङ्गश्च दाम्भिकः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

मृषालकः, पुं, (मृषा मिथ्या अचिरस्थायित्वेन सकुलोद्गमकाल इत्यर्थः । अलं अलङ्करणं कायति प्रकाशयतीति । कै + क ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृषावादः, पुं, (मृषा मिथ्या वादः कथनम् ।) मिथ्यावाक्यम् । तत्पर्य्यायः । चटूरी २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ।३।१८८।३३।

"वहवो स्तेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ! ।
मृषानुशासिनः पापाः मृषावादपरायणाः ॥")

मृषावादी, [न्] त्रि, (मृषा वदतीति । वद् + णिनिः ।) मिथ्यावादकः । तत्पर्य्यायः । मृषोद्यः । इति शब्दमाला ॥ मिथ्याभियोक्ता, च ॥

मृषोद्यं, क्ली, (मृषा + वद् + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ।"३ । १ । ११४ । इति कर्म्मणि क्यप् । निपातितश्च ।) मिथ्यावाक्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ६० ।

"मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवाग् रघूत्तमः ॥")

मृषोद्यः, त्रि, मिथ्यावादी । इति शब्दमाला ॥

मृष्टं, क्ली, (मृज + क्तः ।) मरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृष्टः, त्रि, (मृज + क्त ।) शोधितम् । इत्यमरः । ३।४।५६ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।८५।८।

"अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं
स्थितपतितं च करोति मृष्टमन्नम् ॥")

मृष्टेरुकः, पुं, वदान्यः । मिष्टाशी । अतिथिद्विट् । इति मेदिनी । के, २०६ ॥

मॄ, शि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, मृणाति । मूर्णः । मर्त्तिः । इति दुर्गादासः ॥

मे, ङ प्रतीदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) प्रतीदानं परिवर्त्तः । ङ, मयते धान्येन सार्द्धं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मे, त्रि, मह्यम् । आमाके इति भाषा । मम आमार इतिभाषा । एते अस्मच्छब्दस्य चतुर्थीषष्ठ्येकवचनाभ्यां निष्पन्नौ । इति व्याकरणम् ॥

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति । कै शब्दे + कः ।) छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः विन्ध्यपर्व्वतः तस्य कन्यका । तस्य नितम्बदेशात् निःसृतेत्यर्थः ।) नर्म्मदानदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥

मेक(ख)लाद्रिजा, स्त्री, (मेक(ख)लात् नितम्बदेशोपलक्षितात् अद्रेर्जाता । जन + डः + स्त्रियां टाप् ।) नर्म्मदानदी । यथा,—

"रेवेन्दुजा पूर्व्वगङ्गा नर्म्मदा मेकलाद्रिजा ।"

इति हेमचन्द्रः ॥

मेक्षणं, क्ली, यज्ञीयपात्रविशेषः । (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे । २ । ६ । १२ ।

"मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् ॥")

यथा, मेक्षणादीनाञ्च छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।
वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥"

इध्मार्द्धप्रमाणम् ।

प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति । तदर्द्धम् । एषैव दर्व्वी । विशेषस्तु महासुवे

"दर्व्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेक्षणम् ।
मुषलोदूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढ़े तथा ॥"

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मेखला, स्त्री, (मीयते प्रक्षिप्यते कायमध्यभागे इति । मि + संज्ञायां खलः गुणश्च स्त्रियां टाप् । इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) स्त्रीकट्याभरणम् । चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ६४ ।

"असमाप्य विलासमेखलां
किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यते ॥")

तत्पर्य्यायः । काञ्ची २ सप्तकी ३ रसना ४ सारसनम् ५ । इत्यमरः ।२।६।१०८॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १० कक्ष्या ११ सप्तका १२ सारशनम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कलापः १४ । इति जटाधरः ॥ सारसनं स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थनम् । इति स्वामी ॥ केचित्तु ।

"एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ।
रसना षोड़श ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः ॥"

इति पठन्ति । इह त्वभेदात् पर्य्यायता । इति भरतः ॥ खड्गादिनिबन्धनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ शिञ्जिनिका । चर्म्मरज्ज्वादि । सुधिदाढ्यार्थं उपर्य्यधो लौहबन्धः । इत्येके । इत्यपि भरतः ॥ * ॥ शैलनितम्बः । इति मेदिनी । ले, १२५ ॥ नर्म्मदानदी । इति शब्दरत्नावली ॥ पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ उपनयनकाले धार्य्यमौञ्जनिर्म्मितसूत्रत्रयम् । यथा । अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिः प्रदक्षिणं त्रिवृत्तमुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेवभट्टः ॥ अपि च । गोभिलः । मुञ्जकाशतास्त्रन्यो रसनाः । मुञ्जः शरः । ताम्रनः शणसूत्रवा तास्त्रनी । रसना मेखला । तथा च मनुः ।

"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्त्रियस्य च मौर्व्वीज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥"

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

अन्यच्च ।

"गर्भादष्टमेऽष्टमे वाब्दे स्वसूत्रोक्तविधानतः ।
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः ॥
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
मौञ्ज्यभावे कुशेनाहुर्ग्रन्थिनैकेन च त्रिभिः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

होमकुण्डोपरिस्थहटितवेष्टनविशेषः । यथा, वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

কেশাঙ্গারাস্তথা ভস্ম ভুজগা নির্জলা মহীম্।
দৃষ্ট্বা স্বপ্নে দশাহন্তু মৃত্যুরেকাদশেঽহনি॥
করালৈর্বিকটৈঃ কৃষ্ণৈঃ পুরুষৈরুদ্যতায়ুধৈঃ।
পাষাণৈস্তাড়িতঃ স্বপ্নে সদ্যো মৃত্যুং সমাপ্নুয়াৎ॥
সূর্য্যোদয়ে যস্য শিবা ক্রোশন্তী যাতি সম্মুখম্।
বিপরীতং পরীতং বা স সদ্যো মৃত্যুমৃচ্ছতি॥
যস্য বৈ ভুক্তমাত্রেঽপি হৃদয়ং পীড্যতে ক্ষুধা।
জায়তে দন্তঘর্ষশ্চ স গতায়ুরসংশয়ম্॥
দীপাদিগন্ধং নো বেত্তি ত্রসত্যহ্নি তথা নিশি।
নাত্মানং পরনেত্রস্থং বীক্ষতে ন স জীবতি॥
শক্রায়ুধঞ্চার্দ্ধরাত্রে দিবা গ্রহগণং তথা।
দৃষ্ট্বা মন্যেত সংক্ষীণমাত্মজীবিতমাত্মবান্॥
নাসিকা বক্রতামেতি কর্ণয়োর্নমনোন্নতী।
নেত্রঞ্চ বামং স্রবতি যস্য তস্যায়ুরুদ্গতম্॥
আরক্ততামেতি মুখং জিহ্বা বাপি সিতা তথা।
তদা প্রাজ্ঞো বিজানীয়ান্মৃত্যুমাসন্নমাত্মনঃ॥
উষ্ট্ররাসভযানেন যঃ স্বপ্নে দক্ষিণাং দিশম্।
প্রয়াতি তং বিজানীয়াৎ সদ্যো মৃত্যুং নরেশ্বর!॥
পিধায় কর্ণৌ নির্ঘোষং ন শৃণোত্যাত্মসম্ভবম্।
নশ্যতে চক্ষুষোর্জ্যোতির্যস্য সোঽপি ন জীবতি॥
পততো যস্য বৈ গর্ত্তে স্বপ্নে দ্বারং পিধীয়তে।
ন চোত্তিষ্ঠতি যঃ শ্বভ্রাত্তদন্তং তস্য জীবিতম্॥
ঊর্দ্ধা চ দৃষ্টির্ন চ সংপ্রতিষ্ঠা
রক্তা পুনঃ সম্পরিবর্ত্তমানা।
মুখস্য চোষ্মা শুষিরা চ নাভিঃ
শংসন্তি পুংসামপরং শরীরম্॥
স্বপ্নেঽগ্নিং প্রবিশেদ্যস্তু ন চ নিষ্ক্রমতে নরঃ।
জলপ্রবেশাদপি বা তদন্তং তস্য জীবিতম্॥
যশ্চাভিহন্যতে দুষ্টৈর্ভূতৈ রাত্রাবথো দিবা।
স মৃত্যুং সপ্তরাত্রান্তাৎ পুমানাপ্নোত্যসংশয়ম্॥
স্ববস্ত্রমমলং শুক্লং রক্তং পশ্যত্যথোঽসিতম্।
যঃ পুমান্ মৃত্যুমাপন্নং তস্যাপি হি বিনির্দ্দিশেৎ॥
স্বভাববৈপরীত্যন্তু প্রকৃতেশ্চ বিপর্য্যয়ঃ।
কথয়ন্তি মনুষ্যাণাং সমাসন্নৌ যমান্তকৌ॥
যেষাং বিনীতঃ সততং যস্য পূজ্যতমা মতাঃ।
তানেব যোঽবজানাতি তানেব চ বিনিন্দতি॥
দেবান্নার্চ্চয়েদ্বৃদ্ধান্ গুরূন্ বিপ্রাংশ্চ নিন্দতি।
মাতাপিত্রোরসৎকারং জামাতৄণাং করোতি যঃ॥
যোগিনাং জ্ঞানবিদুষামন্যেষাঞ্চ মহাত্মনাম্।
প্রাপ্তে কালে পুরুষস্তদ্বিজ্ঞেয়ং বিচক্ষণৈঃ॥
যোগিনা সততং যত্নাদরিষ্টান্যবনীপতে॥
সম্বৎসরান্তে তান্যেব ফলদানি দিবানিশম্।
বিলোক্যানি তথা চৈব ফলপংক্তিশ্চ ভীষণা॥
ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণে অলর্কোপাখ্যানে ৪৩ অঃ॥
কর্ম্মবিপাকান্মৃত্যুবিশেষো যথা —
"দেবাদ্যন্নানি ভোজ্যানি প্রীতিমিষ্টং হরেত্তু যঃ।
আলিকং মদ্যাদ্য স সুরং মৃত্যুমৃচ্ছতি॥
আগারদাহিনো দাহং ক্ষুধং চান্নদায়িনঃ।
ত্বং শৃণ্বন্তি নরা কাশ্চি ন কশ্চিৎ মৃত্যুরুপদ্যতে॥
দত্তাভয়প্রদাতা যে রক্ষাচারপরায়ণঃ।
তস্মাৎ বন্ধ্যা হোমকর্ম্ম নরা ত্রাহঃ স্বয়ম্॥
যে ন বামাত্তরন্ত্যান্তে দেবাদ্ধর্ম্মসমুদ্দশেৎ।

যথোক্তকারী সৌম্যশ্চ স সুখং মৃত্যুমৃচ্ছতি॥
শীতং জয়ন্তীস্বসরাস্তাপং চোষ্ণদায়িনঃ।
প্রাণঘ্নীং বেদনাং কষ্টাং যে চান্যে দ্বেষকারিণঃ॥
মোহাজ্ঞানপ্রদাতারঃ প্রাপ্নুবন্তি মহদ্ভয়ম্।
কূটসাক্ষী মৃষাবাদী যশ্চাসন্নুশাস্তি বৈ।
তে মোহমৃত্যবঃ সর্ব্বে তথান্যে বেদনিন্দকাঃ॥"
ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণে পিতাপুত্রসম্বাদে ১০ অধ্যায়ঃ॥ *॥
মৃত্যুকালকর্ত্তব্যক্ষুদ্রজন্তুবধপ্রায়শ্চিত্তং যথা —
"যোঽপি ক্ষুদ্রজন্তূনাং হিংসকানাঞ্চ পণ্ডিত।
কাষাপণং সমুৎসৃজ্য মৃত্যুকালে প্রমুচ্যতে॥
অহিংসকানাং ক্ষুদ্রাণাং বধে প্রসগুণং ধ্রুবম্।
প্রায়শ্চিত্তং মৃত্যুকালে কথিতং পদ্মযোনিনা॥'
ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে ৭ অধ্যায়ঃ॥
মৃত্যুসময়ে গঙ্গাগমনমাবশ্যকং যথা —
"অহো সগরবংশেভ্যো নির্ব্বাণমুক্তিদায়িনী।
বৈকুণ্ঠগামিনাং মার্গসোপানরূপিণী বরা॥
অতোঽপি মৃত্যুসময়ে সতাং পুণ্যস্বরূপিণাম্।
আদৌ পাদৌ চ বিন্যস্য মুখে তোয়ং প্রদীয়তে॥
গঙ্গাসোপানমারুহ্য সন্তো যান্তি মমালয়ম্॥'
ইতি তত্রৈব ৩৪ অধ্যায়ঃ॥ *॥
জন্মবতাং মৃত্যোরপরিহার্য্যত্বং যথা,—
"মৃত্যুর্জন্মবতাং বীর! দেহেন সহ জায়তে।
অদ্য বাব্দশতান্তে বা মৃত্যুর্বৈ প্রাণিনাং ধ্রুবঃ॥"
ইতি শ্রীভাগবতে ১০ স্কন্ধে ১ অধ্যায়ঃ॥
অপি চ।
"জাতস্য হি ধ্রুবো মৃত্যুর্ধ্রুবং জন্ম মৃতস্য চ।
তস্মাদপরিহার্য্যেঽর্থে ন ত্বং শোচিতুমর্হসি॥
ইতি শ্রীভগবদ্গীতা॥ *॥
অকালমৃত্যুপ্রশমনস্তোত্রং যথা,—
সূত উবাচ।
"স্তোত্রং তত্ত্ব প্রবক্ষ্যামি মার্কণ্ডেয়েন ভাষিতম্।
নারায়ণং সহস্রাক্ষং পদ্মনাভং পুরাতনম্।
প্রণতোঽস্মি হৃষীকেশং কিং মে মৃত্যুঃ করিষ্যতি॥১॥
গোবিন্দং পুণ্ডরীকাক্ষমনন্তমজমব্যয়ম্।
কেশবঞ্চ প্রপন্নোঽস্মি কিং মে মৃত্যুঃ করিষ্যতি॥২॥
বাসুদেবং জগদ্যোনিং ভানুমন্তমতীন্দ্রিয়ম্।
দামোদরং প্রপন্নোঽস্মি কিং মে মৃত্যুঃ করিষ্যতি॥৩॥
শঙ্খচক্রধরং দেবং ছন্নরূপিণমব্যয়ম্।
অধোক্ষজং প্রপন্নোঽস্মি কিং মে মৃত্যুঃ করিষ্যতি॥৪॥
বারাহং বামনং বিষ্ণুং নারসিংহং জনার্দ্দনম্।
মাধবঞ্চ প্রপন্নোঽস্মি কিং মে মৃত্যুঃ করিষ্যতি॥৫॥
পুরুষং পুষ্করং পুণ্যং ক্ষেমবীজং জগৎপতিম্।
লোকনাথং প্রপন্নোঽস্মি কিং মে মৃত্যুঃ করিষ্যতি॥৬॥
সহস্রশীর্ষং দেবেশং ব্যক্তাব্যক্তং সনাতনম্।
মহাযোগং প্রপন্নোঽস্মি কিং মে মৃত্যুঃ করিষ্যতি॥৭॥
ভূতাত্মানং মহাত্মানং যজ্ঞযোনিময়োনিজম্।
বিশ্বরূপং প্রপন্নোঽস্মি কিং মে মৃত্যুঃ করিষ্যতি॥৮॥
ইত্যুদীরিতমাকর্ণ্য স্তোত্রং তস্য মহাত্মনঃ।
অপযাতস্ততো মৃত্যুর্বিষ্ণুদূতৈঃ প্রপীড়িতঃ॥
ইতি তেন জিতো মৃত্যুর্মার্কণ্ডেয়েন ধীমতা।
প্রসন্নে পুণ্ডরীকাক্ষে নৃসিংহে নাস্তি দুর্লভম্॥

মৃত্যুষ্টকমিদং পুণ্যং মৃত্যুপ্রশমনং শুভম্।
মার্কণ্ডেয়হিতার্থায় স্বয়ং বিষ্ণুরুবাচ হ॥
য ইদং পঠতি স্তোত্রং ত্রিকালং নিয়তঃ শুচিঃ।
নাকালে তস্য মৃত্যুঃ স্যান্নরস্যাচ্যুতচেতসঃ॥
হৃৎপদ্মমধ্যে পুরুষং পুরাণং
নারায়ণং শাশ্বতমাদিদেবম্।
বিচিন্ত্য সূর্য্যাদতিরাজমানং
মৃত্যুং স যোগী জিতবাংস্তদৈব॥
ইতি গারুড়ে ২২৮ অধ্যায়ঃ॥ *॥
শুভকর্ম্মপ্রতিবন্ধকমৃত্যুদা যোগা যথা,—
'আদিত্যভৌময়োর্নন্দা ভদ্রা শুক্রশশাঙ্কয়োঃ।
বুধে জয়া গুরৌ রিক্তা শনৌ পূর্ণা চ মৃত্যুদা॥"
অপি চ।
"রব্যাদিভিঃ সৈর্যুক্তা বিশাখাদিচতুষ্টয়ম্।
উৎপাতা মৃত্যবঃ কালা অন্তানি যথাক্রমম্॥"
ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বম্॥

মৃত্যুঞ্জয়ঃ, পুং, (মৃত্যুং জিতবান্। জি + খচ্ + মুম্ চ।) শিবঃ। ইত্যমরঃ॥ তন্নামকারণং যথা —
সুযজ্ঞ উবাচ।
'শিবো লীনো নির্গুণে যেন শ্রীকৃষ্ণে প্রাকৃতে লয়ে।
কথং তব গুরোর্নাম মৃত্যুঞ্জয় ইতি শ্রুতৌ॥'
সুতপা উবাচ।
"ব্রহ্মণোঽন্তে মৃত্যুকন্যা প্রনষ্টা জলবিম্ববৎ।
সহস্রং সর্ব্বলোকানাং ব্রহ্মাদীনাং নরাধিপ!॥
কতিধা মৃত্যুকন্যানাং ব্রহ্মণাং কোটিশো লয়ে।
কালেন লীনঃ শম্ভুশ্চ সত্ত্বরূপী চ নির্গুণঃ॥
মৃত্যুকন্যা জিতা শশ্বৎ শিবেন গুরুণা মম।
ন মৃত্যুনা জিতঃ শম্ভুঃ কল্পে কল্পে শ্রুতৌ
শ্রুতম্॥"
ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে প্রকৃতিখণ্ডে ৫১ অধ্যায়ঃ।
রোগশান্ত্যর্থং তস্য পূজাবিধির্যথা —
"মৃত্যুঞ্জয়ং সমাপূজ্য লিঙ্গং ত্রিভুবনেশ্বরম্।
রোগার্ত্তো মুচ্যতে রোগাদ্বদ্ধো মুচ্যেত বন্ধনাৎ॥
যস্তু সম্পূজয়েদ্ভক্ত্যা লিঙ্গং মৃত্যুঞ্জয়াভিধম্।
যমোঽপি প্রণমেদ্ভক্ত্যা কিং করিষ্যতি চাময়ঃ॥
তস্য পূজাবিধিং বক্ষ্যে শৃণু মৎপ্রাণবল্লভে।
জাতিভদ্রং মৃত্তিকান্তু গৃহীত্বা শীতলোদকম্॥
নির্ম্মায় পার্থিবং লিঙ্গং কাংস্যাধারে নিবেশয়েৎ।
পৌরাণিকেন মন্ত্রেণ কুর্য্যাচ্চ গঠনং বুধঃ॥
স্নাপয়েৎ পঞ্চগব্যেন শতাকস্যাদলোককম্।
স্বস্বমন্ত্রেণ শতাকর্ণেন স্নাপয়েৎ সুধীঃ॥
রোগঘ্নকামনয়া নামগোত্রাদিপূর্ব্বকম্।
উপবিশ্যাসনে বিপ্রো ধৃত্বা ধৌতে চ বাসসী॥
রুদ্রাক্ষমালাং কণ্ঠে বৈ ধৃত্বা ভস্মত্রিপুণ্ড্রকম্।
উপচারং ষোড়শকং দদ্যাদ্ভক্ত্যা প্রযত্নতঃ॥
সুবর্ণস্থাপনং দদ্যাত্তথৈবাভরণানি চ।
বস্ত্রযুগ্মং প্রদদ্যাত্তু পরিধেয়ং যথা ভবেৎ॥
মধুপর্কং কাংস্যপাত্রে দদ্যাদ্ভোজনমোদকম্।
বিশ্বরূপসহস্রঞ্চ অভয়ং বিনিবেদয়েৎ॥
এবং সম্পূজ্য লিঙ্গঞ্চ জপেন্মন্ত্রং সহস্রকম্।
ততো হোমং প্রকুর্ব্বীত দশধা মন্ত্রং দদেৎ॥

सुवर्णं वा तदर्द्धं वा देवि ! विभवमानतः ।
अङ्गहीना न कर्त्तव्या पूजा चाफलदा यतः ॥
एकलिङ्गं समाराध्य फलं स्यादन्यके युगे ।
तत् फलं लभते देवि ! कलौ संख्या चतुर्गुणा ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य अशीतितोलकं जलम् ।
तज्जलेनैव देवेशि ! कुर्य्यात् समार्ज्ज्य रोगिणम् ॥
त्रिपट्टीपशिखायाञ्च मन्त्रमुच्चार्य्य मामकम् ।
एवंविधविधानेन पूजयेन्मम लिङ्गकम् ॥
यादृग्यादृग्भवेद्रोगो नाशमेति मयोदितः ।
साङ्गेन पूजयित्वा च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
चन्द्रव्यतिक्रमेणैव तथा भवति वासना ।
रोगी प्रमुच्यते सद्यो भोगीव कञ्चुकोन्झितः ।
यदि मद्वचने भक्तिस्तदा मुक्तो भवेन्नरः ॥”
इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥
(ज्वरनाशकौषधविशेषः । तद्यथा,—
“अयस्कः पिहितः शुद्धो रोगघ्नः कीर्त्तिवर्द्धनः ।
यशःप्रदः शिवः साक्षात् मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥
विषस्यैकस्तथा भागो मरीचं पिप्पली कणा ।
गन्धकस्य तथा भागो भागः स्यात्टङ्गणस्य वै ॥
सर्व्वत्र समभागः स्याद्धिङ्गुलन्तु द्विभागकम् ।
चूर्णयेत् खल्लमध्ये तु सुक्ष्मानां वटीञ्चरेत् ॥
रसश्चेत् समभागः स्याद्धिङ्गुलं नेष्यते तदा ।
मृत्युरूपं ज्वरं हन्ति मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥
मृत्युर्विनिर्जितो यस्मात्तस्मान्मृत्युञ्जयः स्मृतः ।
मधुना लेहनं प्रोक्तं सर्व्वज्वरनिवृत्तये ॥
दध्योदकानुपानेन वातज्वरनिवर्त्तकः ।
आर्द्रकस्य रसैः पानं दारुणे सान्निपातिके ॥
जम्बीररसयोगेन सर्व्वज्वरविनाशनः ।
अजाजीगुडसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ॥
तीव्रज्वरे महाघोरे पुरुषे यौवनान्विते ।
पूर्णमात्रा प्रदातव्या पूर्णा वटीचतुष्टयम् ॥
क्षीबालवृद्धचीणे च अर्द्धमात्राः प्रकीर्त्तिताः ।
नवज्वरे महाघोरे यामैकान्नाशयेद्ध्रुवम् ॥
मध्यज्वरे तथाजीर्णे त्रिरात्रान्नाशयेद्ध्रुवम् ।
सप्ताहात् सन्निपातोत्थं ज्वराजीर्णकसंज्ञ-
कम् ॥”
इति मृत्युञ्जयो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे ज्वराधिकारे ॥ स्त्री, ज्ञानविशेषः । यथा,
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे । ४६ । ६५ ।
“शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानितरांस्तथा ।
बालकं पाठयामास ज्ञानं मृत्युञ्जयं परम् ॥”)

मृत्युनाशकः, पुं, (नाशयतीति । नश् + णिच् +
ण्वुल् । मृत्योर्नाशकः ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मरणहारके, त्रि ॥

मृत्युपुष्पः, पुं, (मृत्यवे निजनाशाय पुष्पमस्य । सति
पुष्पोद्गमे अस्य नाशात्तथात्वम् ।) इक्षुः । इति
रत्नमाला ॥

मृत्युफलः, पुं, (मृत्यवे स्वनाशाय फलमस्य ।) महा-
कालफलम् । इति मेदिनी । ले, १६२ ॥

मृत्युफला, स्त्री, (मृत्यवे फलमस्याः ।) कदली ।
इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (कदलीशब्देऽस्या
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

मृत्युबीजः, पुं, (मृत्यवे स्वनाशाय बीजमस्य ।)
वंशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभङ्गुरकः, पुं, मरणकालवादनीयपटहः । यथा,
“भवरुत् प्रेतपटहो मृत्युभङ्गुरकश्च सः ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभृत्यः, पुं, (मृत्योर्भृत्यः किङ्कर इव । मरण-
हेतुत्वात् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्युवञ्चनः, पुं, (मृत्युं वञ्चयतीति । वञ्चि + ल्युः ।)
शिवः । बिल्ववृक्षः । द्रोणकाकः । इति मेदिनी ।
ने, २४५ ॥

मृत्युसूतिः, स्त्री, मृत्यवे सूतिः प्रसवो यस्याः सा ।
कर्कटी । यथा,—
“यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।”
इति महाभारते विराटपर्व्व ॥

मृत्स्ना, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + “सस्नौ
प्रशंसायाम् ।” ५ । ४ । ४० । इति सः । टाप् ।)
प्रशस्तमृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥

मृत्स्ना, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + स्नः ।
टाप् ।) प्रशस्तमृत्तिका । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
८ । ६ । १० ।
“त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्
घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात् ॥”)
काक्षी । इत्यमरः । २।६।४॥ (अस्याः पर्य्यायो
यथा,—
“सौराष्ट्री पार्व्वती मृत्स्ना काक्षी च पङ्क-
पर्पटी ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मृत्स्नाभाण्डकः, पुं, (मृत्स्नानिर्म्मितं भाण्डम् ।
ततः कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) भाण्डविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । सृष्टिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृद, श चुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-
पर०-सक०-सेट् ।) श, मृद्नाति ममर्द । चुदि
चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

मृद्, [त्] स्त्री, (मृद्यते चूर्णीक्रियते इति । मृद् +
कर्म्मणि क्विप् ।) मृत् । मृत्तिका । इत्यमरः ।
२ । १ । ४ ॥ (यथा, मनौ । ४ । ३६ ।
“मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधुचतुष्पथम् ॥”)

मृदङ्कुरः, पुं, हारीतपक्षी । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ४०७ ॥

मृदङ्गः, पुं, (मृद्यते आहन्यते असौ इति । मृद् +
“विडादिभ्यः कित् ।” उणा० १ । १२० । इति
अङ्गच् । स च कित् । यद्वा, मृत् अङ्गमस्येत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) स्वनामख्यातवाद्यम् ।
तत्पर्य्यायः । मुरजः २ । इत्यमरः । १ । ७ ।५॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । २ ।
“रजनिविरतिशंसी कामिनीनां भविष्यद्-
विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥”)
पटहः । घोषः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥
वंशः । इति शब्दमाला ॥ (मृदङ्गादेर्मङ्गल-
जनकत्वमाह स्मृतिः ।
“रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
गुरुमग्निं तथा सूर्य्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः ॥”)

अथ मृदङ्गादिविवरणम् ।
“मर्द्दलः खादिरः श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुणः ।
रक्तचन्दनजो वाद्यो गभीरध्वनिरञ्चकैः ॥
सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।
त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥
दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनार्द्धाङ्गुलेन वा ।
करयानद्धवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ॥
यस्तस्यैवो भवेदस्तस्तच्चर्म्मकरणं मतम् ।
मृत्तिकानिर्म्मितस्त्वेव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः ॥
पातयेत् खरलिं वाद्यवादनार्थश्च मर्द्दले ।
विभूतिर्गैरिकं भक्तं केन्दुकेन च संयुतम् ॥
यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।
सर्व्वमेकत्र पिष्टन्तन्नेयः खरलिरुच्यते ॥
वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।
एवं मर्द्दलकः प्रोक्तः सर्व्ववाद्योत्तमो मतः ॥
अस्य संयोगमासाद्य सर्व्वं वाद्यञ्च शोभते ।
एतदङ्गे वीणकाष्ठे दशमर्द्धाङ्गुलं विदुः ॥ * ॥
तथि धोतेमिति क्रिया: पाठवर्णा मृदङ्गजाः ।
थों दं टिं धिक्कटस्तद्वौ ताकं दं दं थोगं धिधि ॥
खर्म्मभिं नं गटं दं या क्रुटपाटा मता अमी ।
तथिं थोंटिं तकधी दों दं दं धिगण्णां ततं तधि ॥
तक्र तं घं धि दों ताधि पाठखण्डे लयं क्रमः ।”
तथा च यतिमाने पाठखण्डः । द्रगतथेनां
द्रगतथेनां धो धो धिकता धिका थोनां थोनां
तक तता धिका थोता द्रग तता धि छि धिधि
कड़ ताकड़ नाथोधिक थोनां धोताद्रगत
ताद्रगत ताद्रगत ताधि । इति यतिमाने पाठ-
खण्डः ॥ * ॥
“यतिरोढ़ोऽप्यवच्छेदो गजरो रूपकं ध्रुवम् ।
गलपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।
प्रहरणं छन्दनश्च प्रबन्धा द्वादश स्मृताः ॥”
यथा । दं घात इत्येकताल्यां यतिः ॥ * ॥
ओढ़वाद्यं यथा । दां तथो तधिक तधिक दं
घात् था थोधि थोधि तत्त तत्तथ धिघ धिद्रिशां
दिद्रिशां टटु नं कि टटु नकि तद टङ्ग तद टङ्ग
खवटङ्ग खवटङ्ग तगि नगि तगि नगि दां दां
दं दं दीं दीं दं ता तथा । इत्योढ़वाद्यम् ॥ * ॥
अवच्छेदवाद्यं यथा । दं यातः दं यातः धिक्कि
धिक्कि दिगणं दं यातः । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥*॥
गजरवाद्यं यथा । थोक टेम नेक्ट टिं हें गथो
गथोङ्ग टेङ्ग थोगतकि धिक तकि धिक टेङ्गन
धि धि कट तक थोक तधिकट तक्कक तथोग
तद्दीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ * ॥ रूपक-
वाद्यं यथा । तकधिक् तकधिक्क थवितकि थवि-
तकि धिक्क दं यातः । इति रूपकवाद्यम् ॥*॥
ध्रुवकवाद्यं यथा । तक्क तक्कट घिक्क धिक्कट ।
इति निसारताले ध्रुवकः ॥ * ॥ गलपो यथा ।
तधिद्धि धिक तक तधि मलगं घा घा दें तथा
ढण्न । इत्येकताल्यां गलपः ॥ * ॥ सारिगोणी
यथा । थोङ्टेष तक्क घिक्क तकधिक् तकथो
घटङ्गन घटङ्गन थोगक्क थोः । इति प्रथम-
खण्डः ॥ * ॥ टेष थोः धि खोद्दः टेष टेष

द्क तगद्क धिक नदिक द्रं गद्रं गखो गखोक् तक तक धिक तधिक तधो टेण घोटेण घटे गल खोगगल खोग खोद्दट गें टगें खोद्द टण। इत्यस्य छन्दनम्। इति धारिगोखौ। नादो यथा,—

"दांकारत्रितय पूर्व्वं दा धिगिति ततस्त्रयम्।
दां दां धिकत्रय यत्र इति नाद प्रकीर्त्तित ॥"
इति नाद ॥

"द्रुतं मानमारभ्य शुद्ध कूटविनिर्म्मितम्।
सप्तपक्षमय वाद्य कथित तदिहोच्यते ॥" * ॥

द्रुतमानत्वात प्रतिताले यथा। ततत ततत तकि तकि ट्ट्ट धिगनधो धिगनधो धिक्क धिक धिक्क धिक्क धिक नगि नगगि थो थो धि धि धि दां दा धिक्क थो थो थो इथो इनन्नि थो नन्निथो थोद्द थोद्द डे ढ डेढि थोद्द थोद्द तटि तटि तटुक गों गों धगि धगि तत तधे तत तधे ततत गिडो जडो थोग थोग थों थोगग थोगथो ततनो।

"इति सम्प्रदायाद्धु कथित वाद्यमद्भुता।
प्रतितालेन तालेन पादवर्ण्णसमाश्रत ॥
गन्धर्व्वपतिना पूर्व्वमुत्क्षशीलास्यनर्त्तने।
सुधर्म्मारञ्जनार्थञ्च कथित प्रकटीकृतम् ॥"

प्रहरण यथा। थोगक्का नद्दिका थाग कट गगों द थोग दिद्धिक धिक्क धिकटेण। इत्येक ताल्या प्रहरणम् ॥ * ॥

"वाद्य विशुध्यते येन छन्दन तन्निगद्यते।"

यथा तद्धिथो दिम टेण नन्न। इति छन्दनम्॥*॥

मर्द्दलस्यचयोरष्टाङ्गुलवामसुखो द्वादशाङ्गुल दक्षिणसुख। मुरजस्य द्वादशाङ्गुलवामसुख सप्तदशाङ्गुलदक्षिणसुख मर्द्दलमुरजयोरय भेद। इति सङ्गीतदामोदर ॥

मृदङ्गफल, पु (मृदङ्गस्तदाकृति फलमस्य।) पनसवृक्ष। इति शब्दरत्नावली।

मृदङ्गफलिनी स्त्री,(मृदङ्गवत फलमस्त्यस्या। इनि ङीप च।) कोषातकी। इति राजनिर्घण्ट ॥ (विषयोऽस्या कोषातकीशब्दे ज्ञेय ॥)

मृदङ्गी, स्त्री, (मृदङ्ग तदाकारफलमस्त्यस्या इति। मृदङ्ग+अर्श आद्यच ङीष च।) घोषातकी। इति रत्नमाला। श्वेतघोषा इति भाषा ॥

मृदा, स्त्री, (मृद्+टाप।) मृत्तिका। इति द्विरूपकोष ॥

मृदाकर, पुं वज्रम्। इति शब्दमाला।

मृदित, त्रि मृदधातो. कर्म्मणि क्त। चूर्णी-कृत। (यथा,—

"त्रिगुणोष्णतोये मृदित' फाण्ट इत्यभिधीयते।"
इति वैद्यकपरिभाषायाम्।)

मृदिनी स्त्री, (मृद्+भावे क। मृद चूर्णी करणमस्त्यस्या। मृद+इनि। स्त्रियां ङीप।) प्रशस्तमृत्तिका। इति शब्दचन्द्रिका।

मृदु, त्रि (म्रदते मर्द्दितु शक्यते इति। म्रद्+"प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च।" उणा० १। २८। इति कु।) अतीक्ष्ण। कोमल। इत्यमर। ३। १। ७८। (यथा,—

'मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।)

मृदुकन्यायां स्त्री। इति राजनिघण्ट। (पु वृषञ्जयराजपुत्र। इति विष्णुपुराणे। ४। २१। ३॥)

मृदुकृष्णायस, क्ली (मृदु च तत् कृष्णायसं चेति।) सीसकम्। इति राजनिघण्ट।

मृदुगण, पुं (मृदूनां गण।) चित्रानुराधा मृगशिरोरेवतीनक्षत्राणि। यथा। चित्रामित्र ^न्त्यभ मृदुगण। इति ज्योतिस्तत्त्वम्।

मृदुगमना स्त्री (मृदु गमनमस्या।) हसी। इति राजनिर्घण्ट। मन्दगमना स्त्री च।

मृदुचर्म्मी, [न्] पु, (मृदु कोमल चर्म्म त्वक। तदस्त्यस्य। चर्म्म+'व्रीह्यादिभ्यश्च।' ५।२।१२। इति इनि।) भूर्ज्जवृक्ष। इति राजनिघण्ट। कोमलत्वविशिष्टे त्रि।

मृदुच्छद, पु,(मृदु छद पत्रमस्य।) भूर्जवृक्ष। इति हेमचन्द्र। ४।२१०। गिरिजपीलुवृक्ष। इति जटाधर। कुकुन्दर। श्रीताल। इति राजनिर्घण्ट।

मृदुता, स्त्री (मृदु+तल+टाप।) मृदुत्वम्। मृदोर्भाव। इति व्याकरणम्। (यथा रघौ। ५। ५४।

'स चानुनीत प्रणतेन पश्चात्
मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत्।')

मृदुताल पु (मृदूनि तालफलान्यस्य।) श्रीताल वृक्ष। इति राजनिर्घण्ट। कोमलतालश्च।

मृदुत्वक, [च] पुं, भूर्ज्जवृक्ष। इत्यमर। २।४।४६।
मृदुत्वच, मृदवस्त्वचोऽस्य मृदुत्वक चान्त। "भूर्ज्जोऽथ भूर्जपत्र' स्यात मृदुत्वक चर्म्मपुष्पक।" इति कोषान्तरमिति मधु। अदन्तनपुंसकत्वच शब्देन चायन्तत्वचाशब्देन वा विग्रहे मृदु त्वचोऽदन्तोऽपि भूर्जो भुजो बहुपटो बहुत्वको मृदुत्वच। इति स्वामी। इत्यमरटीकायां भरत।

मृदुन्नक, क्ली, (मृदा मृत्परिणामेन उत ऊर्द्ध्वं नीयते यत् इति। उत्+नी+कर्म्मकारके "अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।४८। इत्यत्र चकारकोक्त्या ड। तत स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका।

मृदुपत्र पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य।) नल। इति राजनिर्घण्ट। कोमलपर्णे क्ली। तद्वति, त्रि।

मृदुपत्री, स्त्री (मृदूनि पत्राणि यस्या।) पिल्लो-शाकम्। इति राजनिर्घण्ट।

मृदुपर्व्वक, पुं, (मृदूनि पर्व्वाण्यस्य कप।) वेत्र। इति राजनिर्घण्ट। कोमलपर्व्वविशिष्टे त्रि।

मृदुपुष्प, पुं, (मृदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य।) शिरीषवृक्ष। इति रत्नमाला। कोमलकुसुम-युक्ते, त्रि।

मृदुफल, पुं (मृदूनि फलान्यस्य।) विकङ्कत। मधुनालिकेरिक। विकण्टकवृक्ष। इति राज निर्घण्ट। कोमलफलवति, त्रि।

मृदुल, क्ली, (मृदु मृदुत्वमस्त्यस्य। मृदु+"सिध्मा दिभ्यश्च।" ५।२।९७। इति लच।) जलम्। इति शब्दचन्द्रिका। कोमले, त्रि। इत्यमर। ३।१।७८। (यथा शिशुपालवधे। ६।२।

"मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत
स सुरभि सुरभि सुमनोभरै।")

मृदुलोमक, पु, (मृदूनि स्पर्शसुखानि लोमानि यस्य स। स्वार्थे कन्।) शशक। इति हेमचन्द्र। ४।३६१। कोमलरोमविशिष्टे, त्रि।

मृदूत्पल, क्ली, (मृदु कोमल उत्पलम्।) नील-पद्मम्। इति शब्दचन्द्रिका।

मृद्गु, पु, (मृद पङ्क गच्छति कारणत्वेन प्राप्नोतीति। गम्+डु।) मत्स्यभेद। इति सचिप्र सारोणादिवृत्ति।

मृद्वङ्ग, क्ली, (मृदु कोमल अङ्ग यस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्र। (मृदु च तदङ्गञ्चेति।) कोमलावयवश्च।

मृद्वी, स्त्री (मृदु+'वोतोगुणवचनात।" ४।१।४४। इति ङीष।) कोमलाङ्गी। इति मुग्ध-बोधव्याकरणम्। अपि च।

'सद्य पुरीपरिसरेषु शिरीषमृद्वी
सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुण कृतवती प्रथमावतारम्।'
इति महानाटकम्।

कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट।

मृद्वीका स्त्री, (मृदु+बाहुलकात ईकन् टाप च।) द्राक्षा। इत्यमर'। २।४।१०७। (यथा, वृहत्संहितायाम्। ५५।१०।

"जम्बुवेतसवानीरकदम्बोदुम्बरार्ज्जुना'।
वीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाडिमा।")

कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट।

मृध उ ञ क्लिदि। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा०-उभ०-अक० सेट। क्त्वावेट।) उ, मर्द्धित्वा मृद्धा। ञ, मर्धति मर्धते। क्लिदि आर्द्रीभावे। इति दुर्गादास।

मृध, क्ली, (मर्धन्ते क्लिद्यन्तीति। मृध+क।) युद्धम्। इत्यमर। २।८।१०४। (यथा हरिवंशे। १८२। १।

"अपयाते ततो देवे लक्ष्मणे चैव महात्मनि।
पुनश्चावर्त्तत मृध घोरं लोमहर्षणम्।")

मृधा च, मृषा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी।

मृध्यर, पु, (मृधस्य मद।) पामाय। इति त्रिकाण्डशेष।

मृश, श औ मर्शि। इति कविकल्पद्रुम। (तुदा० पर० सक० अनिट।) श, मृशति। औ, अमार्क्षीत् अम्राक्षीत् अमृक्षत्। मर्शि इति तालव्यान्तस्यैव क्विपि रूपम्। तेन मर्ष

दिष्टाघत्वात् सम्र्षनं प्रणिधानञ्च अस्यार्थः। सम्र्षने। यथा, रवौ। ३। ६८।

"परागतान् धर्षलेन मानिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम्।"

प्रणिधाने।

"रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम्।"

कैकयीति भट्टिः। ३। ७॥

विमर्षः परामर्शः। मृषि इति मूर्द्धन्यान्तपाठो ह्येयः। तर्हि चमैवार्थः स्यात्। इति दुर्गादासः॥

मृष, तु क } चान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
मृष, तु ष } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्। अन्यत्र, अदन्त भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्।) मूर्द्धन्योपधो। क, मृषयति। ष, मृषति मृषते। इति दुर्गादासः॥

मृष, उ सेचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

मृष, क चान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, मर्षयति। अयमात्मनेपदीत्येके। इति दुर्गादासः॥

मृष, ष ऊ उ चान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) ष, मर्षति मर्षते। ऊ, मर्षते। उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा। अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणानामिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

मृष, य ष चान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-उभ०-सक०-सेट्।) य ष, मृष्यति मृष्यते समर्थः। इति दुर्गादासः॥

मृषा, व्य, (मृष्यत इति। मृष्+का।) मिथ्या। इत्यमरः। ३।४।१५॥ (यथा, नैषधचरिते। ६।६८।

"मृषान्यथं सादितये कुतूहला-
प्रलक्ष्य नासीरगते वितेनतुः॥")

वृथा। इति तट्टीकायां सारसुन्दरी॥

मृषार्थकं, क्ली, (मृषा अर्थोऽस्य। बहुव्रीहौ कप्।) अत्यन्तासम्भवार्थवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। आश्चर्य्यम् २। इत्यमरः। १।६।२१। अत्यन्तासम्भवार्थे वचसि। आङ्पूर्वकः चर्य्य् आश्चर्यं क्तः। मृषा मिथ्या अर्थोऽस्य मृषार्थकं इह मृषार्थं यत् सर्व्वथा न घटते। यथा,—

"एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः।
कूर्म्मलोमतनुत्राणः शशशृङ्गधनुर्द्धरः इति॥
यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति।

अस्य चायं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र सिद्धमेव वन्ध्यासुतत्वं खपुष्पत्वादयन्त्वसिद्धमिति। इति भरतः॥

मृषाध्यायी, [न्] पुं, (मृषा ध्यायति चिन्तयतीति। ध्यै+णिनिः।) वकः। यथा,—

"कङ्को वको वकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः।
मीनघाती मृषाध्यायी निश्चलाङ्गश्च दाम्भिकः॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

मृषालकः, पुं, (मृषा मिथ्या अचिरस्थायित्वेन सकुलीत्मकाह इत्यर्थः। अलं अलङ्करणं कायति प्रकाशयतीति। कै+कः।) आम्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

मृषावादः, पुं, (मृषा मिथ्या वादः कथनम्।) मिथ्यावाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटूरी २। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। ३। १८८। ३३।

"वहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप!।
मृषानुशासिनः पापाः मृषावादपरायणाः॥")

मृषावादी, [न्] त्रि, (मृषा वदतीति। वद्+णिनिः।) मिथ्यावादकः। तत्पर्य्यायः। मृषोद्यः। इति शब्दमाला॥ मिथ्याभियोक्ता, च॥

मृषोद्यं, क्ली, (मृषा+वद्+"राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः।" ३।१।११४। इति कर्म्मणि क्यप्। निपातितश्च।) मिथ्यावाक्यम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ५। ६०।

"मृषोद्यं प्रवदन्तीं त्वां सत्यवादी रघूत्तमः॥")

मृषोद्यः, त्रि, मिथ्यावादी। इति शब्दमाला॥

मृष्टं, क्ली, (मृष+क्तः।) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृष्टः, त्रि, (मृज+क्त।) शोधितम्। इत्यमरः। ३।१।५६॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ८५।८।

"अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं
स्थितमतितं च करोति मृष्टमन्नम्॥")

मृष्टेरुकः, पुं, वदान्यः। मिष्टाशी। अतिथिद्विट्। इति मेदिनी। के, २०६॥

मॄ, शि वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट्।) शि, मृणाति। मूर्णः। मूर्त्तिः। इति दुर्गादासः॥

मे, ङ प्रतीदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) प्रतीदानं परिवर्त्तः। ङ, मयते धान्येन सार्पं लोकः। इति दुर्गादासः॥

मे, त्रि, मह्यम्। आमाके इति भाषा। मम आमार इतिभाषा। एते अस्मच्छब्दस्य चतुर्थीषष्ठीकवचनाभ्यां निष्पन्ने। इति व्याकरणम्॥

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति। कै शब्दे+कः।) छागः। इति राजनिर्घण्टः॥

मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः विन्ध्यपर्व्वतः तस्य कन्यका। तस्य नितम्बदेशात् निःसृतेत्यर्थः।) नर्म्मदानदी। इत्यमरः। १। १०। ३२॥

मेक(ख)लादिजा, स्त्री, (मेक(ख)लात् नितम्बदेशोपलक्षितात् अद्रेर्ज्जाता। जन+डः+स्त्रियां टाप्।) नर्म्मदानदी। यथा,—

"रेवेन्दुजा पूर्व्वगङ्गा नर्म्मदा मेकलादिजा।"

इति हेमचन्द्रः॥

मेचकं, क्ली, यज्ञीयपात्रविशेषः। (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे। २। ६। १२।

"मेचकेनादायावदानसम्पदा जुहुयात्॥")

यथा, मेचकादीनाञ्च छन्दोगपरिशिष्टम्।

"इक्षणातीयमिथार्द्धप्रमाणं मेचकं भवेत्।

वृत्तं चार्द्धञ्च पृथग्ग्रामवदानक्रियाक्षमम्॥"

इक्षार्द्धप्रमाणम्।

प्रादेशद्वयमित्यस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति।

तदर्द्धम्। एवैव दर्व्वी। विशेषस्तु महासुवे

"दर्व्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेचकम्।

मुसलोदूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा॥"

इति संस्कारतत्त्वम्॥

मेखला, स्त्री, (मीयते प्रक्षिप्यते कायमध्यभागे इति। मि+संज्ञायां खलः गुणश्च स्त्रियां टाप् इत्यमरटीकायां भरतमतम्।) स्त्रीकट्याभरणम्। चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा (यथा, रघुवंशे। ८। ६४।

"असमाप्य विलासमेखलां
किमिदं किन्नरकण्ठि! सुप्यते॥")

तत्पर्य्यायः। काञ्ची २ सप्तकी ३ रसना सारसनम् ५। इत्यमरः। २।६।१०८॥ काञ्चिः रशना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १० कक्ष्या ११ सप्तका १२ सारशनम् १३। इति शब्दरत्नावली॥ कलापः १४। इति जटाधरः। सारसनं स्त्रीकट्यां वध्यमानं यन्त्रम्। इति स्वामी केचित्।

"एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका।
रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः॥"

इति पठन्ति। इह लभेदात् पर्य्यायता। इति भरतः॥ खड्गादिनियन्त्रणम्। इत्यमरः। २। ८। ९०॥ शिञ्जिनिका। चर्म्मरज्वादि। सुचिदार्थ्यार्थं उपर्य्यधो लौहवन्धः। इत्येके। इति भरतः॥ ॥ शैलनितम्बः। इति मेदिनी। ले १२५॥ नर्म्मदानदी। इति शब्दरत्नावली पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ ॥ उपनयन काले धारणीयमुञ्जनिर्म्मितसूत्रत्रयम्। यथा अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिः प्रदक्षिणं त्रिवृत्त मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति इति भवदेवभट्टः॥ अपि च। गोभिलः। मुञ्जकाशतासन्यो रसनाः। मुञ्जः शरः। ताम्रन शणसङ्गवा तासनी। रसना मेखला। तथा च मनुः।

"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य
मेखला।
क्षत्त्रियस्य च मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी॥
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवल्वजैः।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा॥"

इति संस्कारतत्त्वम्॥

अन्यच्च।

"गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे स्वसूत्रोक्तविधानतः।
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः॥
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य
मेखला।
मौञ्ज्यभावे कुशेनाहुर्ग्रन्थिनैकेन च त्रिभिः॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः॥

होमकुण्डोपरिस्थितवेष्टनविशेषः। यथा, वह्निश्रमपञ्चरात्रे।

"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।
एकैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसपक्षगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कगुणाङ्गुलाः ॥"
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता इष्टक-घटिता ताश्च खातदक्षाद्धौ एकाङ्गुलिरूप कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चेत्यादि क्रमेण वेदाद्यङ्गुला एतद्विपरीतास्त्वशास्त्रीया व्यवहारविरुद्धा । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रय नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रय । वसुतर्कगुणानि अष्टषट्चत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥ (यज्ञवेष्टनसूत्रम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ५ । १५ ।
"रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन् ।
कुण्डेष्वमूत्रयन् केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥"
'मेखला सीमासूत्राणि ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य विन्ध्यगिरेः कन्येव प्रसूता ।) नर्म्मदानदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मेघ, पुं, (मेहतीति । मिह + अच् । "न्यङ्क्वादीनाञ्च ।" ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।) मुस्तक । राक्षस । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वनामख्यातद्रव्यपदार्थः । मेहति सिञ्चति यः । तत्पर्य्यायः । अभ्रम् २ वारिवाहः ३ स्तनयित्नुः ४ बलाहकः ५ धाराधरः ६ जलधरः ७ तडित्वान् ८ वारिदः ९ अम्बुभृत् १० घनः ११ जीमूतः १२ मुदिरः १३ जलमुक् १४ धूमयोनिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥ अभ्रम् १६ पयोधरः १७ अम्भोधरः १८ व्योमधूमः १९ घनाघनः २० वायुदारः २१ नभश्चरः २२ कम्बरः २३ कन्धः २४ नीरदः २५ गगनध्वजः २६ वारिमुक् २७ वार्म्मुक् २८ वनमुक् २९ अब्दः ३० पर्ज्जन्यः ३१ नभोगजः ३२ मदयित्नुः ३३ कम्... ३४ कन्दः ३५ गवेडुः ३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९ श्वेतनीलः ४० नागः ४१ जलकरङ्कः ४२ पेचकः ४३ भेकः ४४ दर्दुरः ४५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अम्बुदः ४६ तोयदः ४७ अम्बुवाहः ४८ । इति रत्नमाला ॥ पाथोदः ४९ गदाम्बरः ५० गाडवः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सदैकपर्य्यायाः । अद्रिः १ ग्रावा २ गोत्रः ३ बलः ४ अश्नः ५ पुरुभोजाः ६ वलिशानः ७ अश्मा ८ पर्व्वतः ९ गिरिः १० व्रजः ११ चरुः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिणः १५ रैवतः १६ फलिगः १७ उपरः १८ उपलः १९ चमसः २० अहिः २१ अभ्रम् २२ बलाहकः २३ मेघः २४ दृतिः २५ ओदनः २६ वृषन्धिः २७ वृत्रः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति त्रिंशन्मेघनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १० ॥ (यथा उत्तररामचरिते । २ ।
'मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते ॥")

मेघनायका यथा —
"त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥"
एषां फलानि ।
"आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ० ॥

त्रेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अपां सिद्धे प्रतिगते तदा मेघात्मना तु वै ।
मेघैश्च स्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्ज्जनम् ॥
सकृदेव तया वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले ।
प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षा वै गृहसंज्ञिताः ॥
सर्व्वप्रत्युपभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते ।
वर्त्तयिष्यन्ति ते तस्मात्त्रेतायुगमुखे प्रजाः ॥"
इति कौर्म्मे २९ अध्यायः ॥ ० ॥

प्रलयकालीनमेघा यथा —
"ततो गजकुलोन्नादास्तडिद्भिः समलङ्कृताः ।
उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ।
धूम्रवर्णास्तथा केचित् केचित् पीताः पयोधराः ॥
केचिद्रासभवर्णाश्च स्थूलाः पारनिभास्तथा ।
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे ॥
मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे ।
केचिद्वदान्यवर्णाभास्त्वन्ये चौरसन्निभाः ॥
तथा कर्व्वुरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
इन्द्रगोपनिभाः केचित् हरितालनिभास्तथा ॥
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ॥
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः ।
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा राविणो भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षं वमन्तीह महौघवत् ।
सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते किल ।
अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपि ॥
नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदाः क्षयसम्भवाः ।
प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः ॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
अत्यर्थं सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः ॥
साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संछाद्यते शनैः ।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति ।
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ ० ॥

मेघस्य उत्पत्तिर्यथा —
"तेजो हि सर्व्वभूतस्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम्
समुद्रात्तन्मया योगात्पवनस्य प्रवहन्त्यथ ॥
ततोऽयनवशात् काले परिवृत्तो दिवाकरः ।
नियच्छति पयो मेघे शुक्लांशुकैर्गभस्तिभिः ॥
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
सर्व्वभूतहितार्थाय वायुभिः समन्ततः ॥
ततो वर्षति षण्मासान् सर्व्वभूतविवृद्धये ।
वायव्यं स्तनितञ्चैव विद्युदग्निसमप्रभम् ॥
मेहनाच्च मिहेर्धातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्ति च ।
न भ्रश्यन्ति यतश्चापस्तदभ्रं कवयो विदुः ॥"
अपि च ।
"मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते ।
आग्नेया ब्रह्मजाश्चैव पक्षजाश्च पृथग्विधाः ॥
त्रिधा विधायनात्तेषां वक्ष्यामि तत्सम्भवम् ।
आग्नेयाः खल्वजाः प्रोक्तास्तेषां धूमप्रवर्त्तनम् ॥
शीतदुर्दिनवाताद्ये गुणास्ते व्यवस्थिताः ।
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ॥
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ।
जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ॥
विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारावलम्बिनः ।
मृदुसका महाकाया आवहस्य च सानुगाः ॥
क्रोशमात्राच्च वर्षन्ति क्रोशार्द्धादपि वा पुनः ।
पर्व्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति विपिनेषु च ॥
बलाका गर्भधाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्वाससम्भवाः ॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
इतो योजनमात्राच्च सार्द्धाद्वात विततादपि ॥
वृष्टिसर्गाद्विवर्त्तेषां धारासारा प्रकीर्त्तिता ।
पक्षेण पक्षा यच्छिन्ना पर्व्वतानां महौजसाम् ॥
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह विश्रुताः ॥
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः संवर्त्ताग्नेर्नियामकाः ॥
वर्षन्ति ते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
अनेकरूपसंस्थाना पूरयन्तो महीं जलैः ॥
वायुं परिवहन्ते तु आश्रिताः कल्पसाधकाः ।
योऽन्यस्याण्डस्य भिन्नस्य प्राकृतप्रभवस्तदा ॥
यस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्व्वक्त्रः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाण्डस्य पाला हि सर्व्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेषामथाप्यायनं धूमः सर्व्वेषामविशेषतः ।
तेषां श्रेष्ठस्तु पर्ज्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥
गजानां पर्व्वतानाञ्च मेघानां भोगिभिः सह ।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतम् ॥
पर्ज्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाम् ।
तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमशस्यविवृद्धये ॥"
इति ब्रह्माण्डे ५८ अध्यायः ॥ ० ॥

षड्रागान्तर्गतरागविशेषः । यथा —
"भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाह्वयाः ॥"
तस्य रागिण्यो यथा —
"ललिता मालसी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥"
अथ हनूमन्मते षड्रागो ब्रह्मणो मस्तकात् निर्गतः । आकाशाज्जात इति च वदन्ति । अस्य जातिरौडवः । अथात् ध नि स रि ग इति पञ्चस्वरमिलितः । अस्य ग्रहः धैवतस्वरः ।

वर्षर्त्तौ रात्रिशेषे गानसमयः। अस्याकारः। सुन्दरपुरुषः। श्यामवर्णः। उष्णीषवद्दकेशः। शाणितखड्गहस्तः। हनूमन्मते अस्य पञ्च-रागिण्यो यथा। टङ्का १ मल्लारी २ गुर्ज्जरी ३ भूपाली ४ देशकारी च ५। अस्याष्टपुत्त्रा यथा। जालन्धरः १ सारः २ नटनारायणः ३ शङ्कराभरणः ४ कल्याणः ५ गजधरः ६ गान्धारः ७ सहाना ८॥ कल्लानाथमते। अस्य रागिण्यः षट् यथा। वङ्गाली १ मधुरा २ कामोदा ३ धनाश्रीः ४ तीर्थकी ५ देवाली ६। एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्त्राः किन्तु नटनारायण-शङ्कराभरणकल्याणस्थाने केदारामारुजलभरता ज्ञेयाः॥ सोमेश्वरमते अस्य षड्रागिण्यो यथा। मल्लारी १ सौरटी २ सावेरी ३ कौशिकी ४ गान्धारी ५ हरशृङ्गारी ६। एतन्मतेऽपि पुत्त्राः पूर्व्ववत्। रागिणीसहितस्यैतद्रागस्य वर्षर्त्तौ गानसमयः॥ भरतमते तस्य पञ्च रागिण्यो यथा। मल्लारः १ मूलतानी २ देशी ३ रतिवल्लभा ४ कावेरी ५। तन्मते अष्टौ पुत्त्रा यथा। कलायरः १ वागेश्वरी २ सहाना ३ पुरीया ४ कानरा ५ तिलकः ६ स्तम्भः ७ शङ्कराभरणः ८। तन्मते अष्टपुत्त्राणां भार्य्या यथा। करणाटी १ कादवी २ कदमनाटः ३ पाहारी ४ झाँझः ५ परजः ६ नटमञ्जरी ७ शुद्धनटः ८। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥

मेघकफः, पुं, (मेघानां कफ इव।) करका। इति हारावली। ५८॥

मेघकालः, पुं, (मेघानां कालः समयः।) वर्षर्त्तुः। इति जटाधरः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६५। ५८।
“स्थलसलिलचराणां व्यत्ययो मेघकाले। प्रचुरसलिलवृष्ट्यै शोषकाले भयाय॥”)

मेघचिन्तकः, पुं, (चिन्तयतीति। चिन्ति+ण्वुल्। मेघानां चिन्तकः तस्यैव जलपायित्वात्।) चातकपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मेघ-चिन्तनविशिष्टे, त्रि॥)

मेघजं, त्रि, मेघभववस्तु। मेघाज्जायते इति व्युत्-पत्त्या जनधातोः डप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

मेघजालं, क्ली, (मेघानां जालम्।) अभ्रियम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

मेघजीवनः, पुं, (मेघो जीवनं जीवनोपायो यस्य।) चातकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

मेघज्योतिः, [स्] पुं, (मेघस्य ज्योतिरग्निर्मेघा-द्वृत्पन्नो ज्योतिर्वा।) वज्राग्निः। तत्पर्य्यायः। इरम्मदः २। इत्यमरः।१।३।१०॥ मेघस्य ज्योति-रग्निर्मेघज्योतिः। ज्योतिरग्नौ समाख्यातं ज्योतिश्चन्द्रो निगद्यते। इति रन्तिः॥ इरया जलेन माद्यति दीप्यते इति इरम्मदः। मेघाग्निर्हि जलेनैव दीप्यते। मदीभिर्येभ्नि हर्षे हृ भृ ट्ट दृ जीति खः खिल्व्याजिति मनुखौ। अन्योन्य-संघट्टेन मेघाग्निरत्र यज्ज्योतिर्वृष्ट्यादौ पतति स इरम्मदः। मेघ इवाग्निप्रभत्वं तेन वातजो-ऽपीरम्मदः सोऽपि हि इरया जलेन माद्यतीति कौमुदी। मेघाग्न्यादिरिरम्मद इति शब्दार्णवः। इति तट्टीकायां भरतः॥

मेघडम्बरः, पुं, मेघस्याड्म्बरः। मेघगर्जनम्। यथा,—
“अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरे। दम्पत्योः कलहे चैव बह्वारम्भे लघुक्रिया॥”
इत्युद्भटः॥

मेघतिमिरं, क्ली, (मेघेन तिमिरं अन्धकारो यत्र।) मेघाच्छन्नदिनम्। इति हलायुधः॥

मेघदीपः, पुं, (मेघजनितो दीप इव।) विद्युत्। इति शब्दमाला॥

मेघनादः, पुं, (मेघं नादयतीति। नद्+णिच्+अण्।) वरुणः। (मेघस्य नाद इव नादो यस्य।) रावणपुत्त्रः। इति मेदिनी। दे, ५२॥ (यथा, रघौ। १२। ७६।
“शरड़ापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः॥”
मेघस्य नादः।) मेघशब्दः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ३। ७३। ७।
“ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा। प्रणेदुरुन्मुखा राजन्! मेघनाद इवोत्-सुकाः॥”)
पलाशवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तण्डुलीय-शाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भाव-प्रकाशे।
“तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः॥”
अस्य गुणादिकं तण्डुलीयशब्दे द्रष्टव्यम्॥ दानवभेदः। यथा, हरिवंशे। ३३२। ३०।
“सुबाहुर्मेघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्य्यवान्॥”
मेघसदृशशब्दविशिष्टे, त्रि। यथा, रामायणे। २। १६। २८।
“मेघनादमसम्बाधं मणिहेमविभूषितम्॥”)

मेघनादजित्, पुं, (मेघनादं जितवानिति। जि+क्विप्।) लक्ष्मणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मेघनादानुलासकः, पुं, (मेघनादं अनु लक्षीकृत्य लसति क्रीड़तीति। लस+ण्वुल्।) मयूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

मेघनादानुलासी, [न्] पुं, (मेघनादमनुलसतीति। लस+णिनिः।) मयूरः। इत्यमरः।२।५।३०॥

मेघनामा, [न्] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य।) मुस्तकः। इत्यमरः। २। ४। १५८॥ (पर्य्यायो-ऽस्य यथा,—
“मुस्तको मेघनामा स्यात्।”
इति गारुड़े २०८ अध्यायः॥)

मेघनिर्घोषः, पुं, (मेघस्य निर्घोषः।) मेघशब्दः। तत्पर्य्यायः। स्तनितम् २ गर्जितम् ३ रसितम् ४। इत्यमरः। १।३।८॥ ध्वनितम् ५ ह्रादितम् ६। इति भरतः॥ (मेघस्य निर्घोष इव निर्घोषो यस्य। मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, त्रि। यथा, महा-भारते। ३। ७३। ११।
“यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः। अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्॥”)

मेघपुष्पं, क्ली, (मेघस्य पुष्पमिव।) जलम्। इत्य-मरः। १। १०। ५॥ पिण्डाभ्रम्। नदीजलम्। इति मेदिनी। पे, २८॥

मेघपुष्पः, पुं, (मेघ इव पुष्यति प्रकाशते इति। पुष्प विकाशने+अच्।) शक्रहयः। इति शब्द-रत्नावली॥ श्रीकृष्णाश्वश्च॥ (यथा, महाभारते। ४। ४३। २१।
“तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम्॥”)

मेघप्रभवः, पुं, (मेघः प्रभवः उत्पत्तिस्थानमस्य इति।) जलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मेघ-जाते, त्रि॥

मेघभूतिः, पुं, (मेघात् भूतिर्जन्मास्य।) वज्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

मेघमालः, पुं, (मेघमाला वर्णसादृश्येन अस्त्यस्य। अर्श आद्यच्।) रमागर्भजातकल्किदेवपुत्त्रः। यथा। “तथा रमा सिते पक्षे।” इत्युपक्रम्य।
“सा पुत्त्रं सुषुवे साध्वी मेघमालबलाहकौ। महोत्साहौ महावीर्य्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ॥”
इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः॥
(प्लक्षद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते।५। २०।४। “सुवर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतु-शैलाः॥” वानरविशेषः। इति रामायणे। ३। २८। ३१॥)

मेघमाला, स्त्री, (मेघानां माला।) मेघश्रेणी। तत्पर्य्यायः। कादम्बिनी २। इत्यमरः।१।२।८॥ (यथा, उत्तररामचरिते। ३।
“मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते।”
स्कन्दमातृगणान्यतमा। यथा, महाभारते। ९। ४६। २८।
“एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना॥”)

मेघयोनिः, पुं, (मेघस्य योनिः उत्पत्तिकारणम्।) धूमः। इति शब्दरत्नावली॥

मेघरागः, पुं, (मेघनामको रागः।) षड्रागान्त-र्गतरागविशेषः। इति हलायुधः॥ (यथा, संगीतदर्पणे रागाध्याये। ३१।
“भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा। श्रीरागो मेघरागश्च षड़ेते पुरुषाह्वयाः॥”)
अस्य विवरणं मेघशब्दे द्रष्टव्यम्॥

मेघवर्णा, स्त्री, (मेघस्येव वर्णोऽस्याः। स्त्रियां टाप्।) नीलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मेघतुल्यवर्णे, त्रि। यथा, महाभारते। ३। ४६। २५।
“सूक्ष्मक्षौमोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता॥”)

मेघवर्त्म, [न्] क्ली, (मेघानां वर्त्म पन्थाः।) आका-शम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मेघवह्निः, पुं, (मेघस्य मेघजन्यो वा वह्निः।) वज्राग्निः। तत्पर्य्यायः। इरम्मदः २। इति हेमचन्द्रः। ४। १६७॥

मेघवाहनः, पुं, (मेघो वाहनमस्य।) इन्द्रः। इत्य-मरः।१।१।४७॥ (यथा, शिशुपालवधे।१३।१८।
“अविलम्बितैलविलपाशिपल्लवः मार्द्दत स मेघमिव मेघवाहनः॥”)

"भुक्तोऽपि एकमाधमाणकाद्यैः नन्दनेन वा ।
प्रमाणं तु भाजनं मध्ये तु तत्र कुर्याद्विचक्षणम् ॥
तावन्मात्रं तु तत्र द्रवयं वा मतं भवेत् ॥"
इत्याहिकतत्त्वम् ॥

द्रुमः, पुं, (शाखादौ प्रशस्ता द्रुमा अस्य सन्तीति बोध्ये इति न्यायात् द्रुः शाखा विद्यतेऽस्य । "द्रुद्रभ्यां मः ।" ५ । २ । १०८ । इति मः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, मनुः । ८ । २८५ ।
"वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥")
पारिजातः । कुबेरः । इति मेदिनी । मे, १४ ॥ (महाकाव्यात: किम्पुरुषेश्वरः । यथा, महाभारते । २ । १० । २८ ।
"द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ॥"
सत्त्वाश्रमापादर्शितः । स तु शिबिरायकरान्-कोतात् जातः । यथा, तत्रैव ।१।६७।८।
"यस्तु राजन् ! शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥"
रुक्मिणीगर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६० । ४ ।
"चारुदेष्णश्चारुगुप्तः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥")
द्रुमनखः, पुं, (द्रुमस्य नख इव ।) कण्टकम् । इति हारावली ॥
द्रुमरः, पुं, (द्रुमं वृक्षमितीति । द्रु + वरडः चम् ।) कण्टकम् । इति हारावली । ८१ ॥
द्रुमव्याधिः, पुं, (द्रुमस्य व्याधिरिव ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्रुमश्रेणिः, स्त्री, (द्रुमस्य श्रेणिरिव श्रेणिर्यस्य ।) वृक्षश्रेणिः । यथा,—
"अभिश्रेणिं द्रुमश्रेणिं तथा चाशोकश्रेणिकम् ।
इति कृत्रिमभेदाः स्युः पादपैः पद्मलक्षणाः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(द्रुमस्य श्रेणिम् इति विग्रहे दृश्यताम् ॥)
द्रुमश्रेष्ठः, पुं, (द्रुमेषु तन्मध्ये श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ द्रुमश्रेष्ठ ॥
द्रुमामयः, पुं, (द्रुमस्य आमयो व्याधिः ।) लाक्षा । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ ॥
द्रुमारिः, पुं, (द्रुमस्य अरिः । इष्टमाघातकत्वात् तथात्वम् ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्रुमाश्रयः, पुं, (द्रुमः आश्रयो यस्य ।) सरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षाश्रितमात्रेषु, त्रि ॥
द्रुमेश्वरः, पुं, (द्रुमेषु ईश्वरः श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्रुमाणां चौषधीनामीश्वरः ।) चन्द्रः । इति हरिवंशः ॥
द्रुमोत्पलः, पुं, (द्रुमे उत्पलमिव पुष्पं यस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
द्रुवयं, क्ली, (द्रोर्वृक्षस्य विकारभूतं प्रस्थादि-परिमाणम् । द्रु + "माने वयः ।" ४ । ३ ।१६२ । इति वयः ।) परिमाणम् । इत्यमरः ।३।५।८५॥ (पुंलिङ्गेऽपि । यथा, अथर्ववेदे । ५ । २० । २ ।
"सिंह इवास्तानीद्‌द्रुवयो विबद्धः ॥")

द्रुह्यन्, पुं, (द्रुह्यतीति शत्रुर्यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
द्रुह, त् ष क ईर्ष्यायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-परं०-अकं०-वेट् ।) दिवादिष्वयमिष्यते । अद्रुहत् इति सिद्धान्तकौमुदी । ष, अद्रुक्षत् । क, द्रुह्यति लोकः स्वामी । त, द्रोहिष्यति द्रोग्धा । इति दुर्गादासः ॥
द्रुहः, पुं, (द्रुह्यति प्रजादिस्वामीति मिलितार्थ-मित्यामीति । द्रुह + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पुत्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्रोहकारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १७ ।
"अधस्पदं द्रुहा गर्तं पृथ्वैताः ।"
"या यातुधाना पादेन द्रुहा मोहिन गताः ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
द्रुहणः, पुं,(द्रुह्यति संसारमिति द्रुह्यतीति । द्रुह + ल्युः । "कृत्यल्युटो बहुलम् ।" ३ । ३ । ११३ । इति कर्त्तरि ल्युः ।) ब्रह्मा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
द्रुहिणः, पुं, (द्रुह्यति द्रुह्येव इति । द्रुह + "द्रुह-श्चेतिनन् ।" उणा० २ । ५० । इति इनन् । निपातनात्) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ ।१७ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ ।६७ ।
"द्रुहिणः स्थितिकाले च यच्चैव पालनक्रिया ।")
द्रुही, स्त्री, (द्रुह्यति मित्रं विश्वासघातिन-प्रकारविशेषात् । द्रुह + कः । ततो ङीष् ।) दुहिता । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
द्रू, श ग प वधे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-स्वा०-उभ०-सकं०-सेट् ।) श ग, द्रूणाति द्रूणीते । प ग, द्रूणोति द्रूणुते । इति दुर्गादासः ॥
द्रूः, पुं, (द्रवति गच्छतीति । द्रु + "क्विप् वचि-प्रच्छीति ।" उणा० २ । ५७ । इति क्विप् दीर्घश्च ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
द्रूघनः, पुं, (द्रुघनः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) द्रुघनः । इति भरतद्विरूपकोषः संक्षिप्तसारश्च ॥
द्रूणः, पुं, (द्रुणः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) द्रुणः । वृश्चिकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
द्रेक, ऋ ङ स्वनोत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्मं०-अकं०-सेट् ।) तालव्यशेषादिः । देव-सुतः । द्वावपि । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औत्सुक्यमिति गोविन्दभट्टः । ऋ, अदिद्रेकत् । ङ, द्रेकते लोकः शब्दायते उत्साहयते वेत्यर्थः । स्वनेनोत्साहः स्वनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते शब्देनोत्साहवते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
द्रेक्कः } पुं, राशित्रयभागैकभागः । यथा,
द्रेक्काणः } ज्योतिषतत्त्वे ।
"त्र्यंशप्रमाणा ये राशीनामधिपा यथा ।
ते द्रेक्काणाधिपा ज्ञेया द्रेक्काणाख्याय एव हि ॥"
द्रै, स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-अनिट् ।) द्रायति । इति दुर्गादासः ॥
द्रोणः, पुं, क्ली, (द्रवतीति । द्रु गतौ + "कृवृजृषि-द्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ।" उणा० ३ । १० । इति नः ।) आढ़कपरिमाणम् । आढ़कचतुष्टयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ३२ सेर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । घटः २ कलसः ३ उन्मानम् ४ नल्वणः ५ अर्मणः ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ "द्रोणस्तु खार्य्याः स्यात् षोडशांशः ।" इति लीलावती ॥ (अश्वविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २ । ८ ।
"द्रुण्या हि द्रोणे अज्यसे वाचो न चक्रः ।"
"हे अग्ने अत्ता काष्ठानि भक्षयता त्वं द्रोणे वृक्षे आर्द्रकाणो विश्वानामश्वो हि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ काष्ठनिर्म्मितपात्रम् । यथा, तत्रैव । ६ । ३७ । २ ।
"प्र द्रोणे हरयः कर्म्मन्नग्मन् पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।"
"द्रोणे द्रोणकलशे अग्मन् अगमन् तत्रस्थाः सोमा अभू-वन् ।" इति सायणः ॥ द्रुमसदृशः । इति निघण्टुः । ५ । ३६ । यथा, ऋग्वेदे ।१०।४४।१३ ।
"आ ते वयम् द्रवन्तो द्रोणानाः ।"
"द्रोणं द्रुममयं रथमास्थाय ।" इति सायणः ॥)
द्रोणः, पुं, (द्रोणः कलस उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य । द्रोण + अच् ।) द्रोणाचार्य्यः । (अयं कुरु-पाण्डवानां आचार्य्यः । अस्य पिता भरद्वाजः । अस्य जन्मवृत्तान्तं यदुक्तं महाभारते । १ । १३१ । ६-१६ ।
"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्व्वमेवाजगाम ह ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्धाने चरन् पुरा ॥
ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः ।
रूपयौवनसम्पन्नां मदृप्तां मदालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत ।
व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥
ततः समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥
अग्निवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥
अग्नेस्तु जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ! ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥"
अस्य पत्नी शरद्वतोऽभगिनी कृपी पुत्रस्तु अश्वत्थामा । अयं हि भारतयुद्धे दुर्य्योधनस्य पक्षमवलम्ब्य पञ्चदशदिनं यावत् युद्धमकरोत् । तत्र पूर्व्वं दशदिनं भीष्मदेवस्यापीनतेन स्थित्वा पश्चादस्य शरशय्याशयनानन्तरं एकादश-दिनात् स्वयं सेनापतिरभवत् । तत्र ज्ञत्वं धार्म्मिक-युद्धनिरतं दृष्ट्वा ऋषयः समागत्य सत्वरं तस्य कालं विज्ञापयामासुः । यथा, महाभारते । ७ । १९० । ३६-५२ ।
"तं देशमुपयन् सर्व्वे द्रोणमाहवशोभिनम् ।
अधर्म्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
न्यस्यायुधं रणे द्रोण ! समेत्यास्मानवस्थितान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म्म पुनः कर्त्तुमिहार्हसि ॥

वेदवेदाङ्गविदुष सत्यधर्मपरस्य ते ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण नैतत्त्वोपपद्यते ।
त्वमायुधममोघेषो तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ।
परिपूर्णश्च कालस्ते स्तु लोके ह्यमानुषे ॥
ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा भुवि ।
यदेतदीदृशं विप्र ! कृतं कर्म्म न साधु तत् ॥
न्यस्यायुधं रणे विप्र द्रोण ! मा त्वं चिरं कृथा ।
मा पापिष्ठतरं कर्म्म करिष्यसि पुनर्द्विज ! ॥"
अथ हि जमदग्निप्रभृतिभिरुक्तो न्यस्तशस्त्रश्च द्रुपदपुत्त्रेण धृष्टद्युम्नेन निहतः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० । २२—४० ।
'तस्य सञ्छिद्रमासाद्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
सशरं तद्धनुर्घोरं सन्त्यज्य रथं तत ।
खड्गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥
हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च ।
द्रोणं तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशं गतम् ॥
हाहाकारं भृशं चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन् ।
द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं साम्यमास्थितः ॥
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परम् ॥
मुखं किञ्चित् समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमग्रतः ।
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो निक्षिप्य हृदि धारणाम् ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं विभुम् ॥
दिवमाक्रामदाचार्य्यः सद्भिः सह दुराक्रमम् ।
द्वौ सूर्य्याविव नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथागते ॥
एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ।
समपद्यत चार्काभे द्रोणस्य निधने तथा ॥
निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
आसीत् किलकिलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवौकसाम् ।
ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते ।
वयमेव तदाद्राक्ष्म पञ्च मानुषयोनयः ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ॥
अहं धनञ्जयः पार्थः कृपः शारद्वतस्तथा ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्म्मपुत्त्रश्च पाण्डवः ॥
अन्ये तु सर्व्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ।
महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छतः ॥
ब्रह्मलोकं महद्दिव्यं देवगुह्यं हि तत्परम् ।
गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो नृयोनयः ।
नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्द्धमृषिपुङ्गवैः ।
आचार्य्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दमम् ।
वितुन्नाङ्गं शरव्रातैर्न्यस्तायुधमसृक्क्षरम् ।
धिक्कृतः पार्षतस्तन्तु सर्व्वभूतैः परामृशत् ॥
तस्य मूर्द्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिनः ।
किञ्चिदब्रुवतः कायाद्विचकर्त्तासिना शिरः ॥"
'क्रोशमानेऽर्ज्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्व्वशः ।
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोणं रथतल्पे नरर्षभम् ॥
शोणितेन परिक्लिन्नो रथाद्भूमिमरिन्दमः ।
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्द्दर्शः समपद्यत ॥' ८१)
द्रुमकाकः । इति मेदिनी । णे, १७ ॥ (यदुक्तम् ।
'के शुव पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः ।
स्वल्पि पाण्डवा सर्व्वे हाहा के शुव के शुव ॥')
वृश्चिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुःप्रस्थम् परिमितकलाशः । यथा, शतेन धनुभिः पुष्करिणी । त्रिभिः शतैर्दीर्घिका । चतुर्भिर्द्रोणः । पञ्चभिस्तडागः । द्रोणाद्दशगुणा वापी । इति जलाशयतत्त्वम् ॥ मेघनायकः । यथा,—
"नियुतं शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोषितं क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणसम्भवम् ॥
आवर्त्तो निर्ज्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
श्वेतवर्णक्षुद्रपुष्पक्षुपविशेषः । घलघसिया इति हलकसिया इति च भाषा ॥ यथा,—
'ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तत्ते दुर्गे ! प्रयच्छामि पवित्रं शरत्कालिकम् ॥"
इति कालिकापुराणाधिप्रमाणः ॥
(शाकद्वीपान्तर्गतपर्व्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ५६ ।
'चतुर्थः पर्व्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महागिरौ ।
विशल्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी तथा ॥"
वसुप्रवरविशेषः । यथा भागवते । ६ । ६ । ११ ।
'अद्योऽष्टौ वसो पुत्त्रास्तेषां नामानि मे शृणु ।
द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वास्तुर्विभा वसुः ॥")

द्रोणकाकः, पुं, (द्रोण एव काकः ।) वनकाकः । दाँडकाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकोलः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ द्रोणः ३ अरण्यवायसः ४ वनवासी ५ महाप्राणः ६ क्रूररावी ७ पललप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ काकलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणगन्धिका, स्त्री, (द्रोणस्य द्रोणपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) रास्ना । इति जटाधरः ॥

द्रोणघा, स्त्री, (द्रोणदुघा । पृषोदरादित्वात् दुलोपः ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा, स्त्री, (द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्याः ।) द्रोणक्षीरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥

द्रोणदुघा, स्त्री, (द्रोणं दोग्धीति । दुह + "दुहः कप् घश्च ।" ३ । २ । ७० । इति कप् घश्चान्तादेशः ।) द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गवी । तत्पर्य्यायः । द्रोणक्षीरा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७२ ॥ द्रोणमाना ३ द्रोणघा ४ पयस्विनी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥ द्रोणमानपयस्विनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणपुष्पी स्त्री, (द्रोणवत् पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । गूमा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । खर्ज्जघ्ना २ कुम्भयोनिः ३ कुरुम्बिका ४ चित्रक्षुपः ५ कुरुम्बा ६ सुपुष्पा ७ चित्रपत्रिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रोणा ९ फलेपुष्पा १० । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । वातकफाग्निमान्द्यपाण्डु-वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् ।
सक्षारत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।
कामलाशोथतमकश्वासजन्तुनाशित्वञ्च
इति भावप्रकाशः ॥ गोशीर्षकक्षुपः । इति रत्नमाला ॥ घलघसिया इति भाषा ।
गुणाः ।
इति राजवल्लभः ॥

द्रोणमाना, स्त्री, (द्रोणो मानं दुग्धस्य यस्याः ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणमुखं, क्ली, चतुःशतग्राममध्ये मनोहरग्रामः । इति हारावली । १६० ॥

द्रोणम्पचः, त्रि, (द्रोणं द्रोणपरिमितं पचतीति द्रोण + पच + "परिमाणे पचः ।" ३ । २ । ३३ । इति खश् ।) द्रोणपरिमितवस्तुपाककर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्रोणा, स्त्री, (द्रोण + टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति भावप्रकाशः ॥

द्रोणाचार्य्यः, पुं, (द्रोण एव आचार्य्यः ।) पाण्डवानाम् अस्त्रशिक्षागुरुः । तत्पर्य्यायः । द्रोणः २ गुरुः ३ आचार्य्यः ४ कौत्तिभाक् ५ भारद्वाजः ६ कुम्भयोनिः ७ द्रोणाचार्य्यकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषविवरणमस्य द्रोणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

द्रोणिः, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु गतौ + "वहिश्रिश्रुयु-द्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणां ४ । ५१ । इति निः स च नित् ।) द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (द्रुपदस्य द्रोणस्य च अश्वत्थामा । स तु अष्टममन्वन्तरगतानां ऋषीणां मध्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४ ।
"कृपश्च दृष्टस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥")

द्रोणिका स्त्री, (द्रोणिरिव कायति प्रकाशते इति । कै + क + टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणी, स्त्री, (द्रोणि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) दारुविशेषः । काष्ठाम्बुवाहिनी । गवादनी । इति मेदिनी । णे, १७ ॥ (कलसाकारपात्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १०३ ।
"भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्द्धत ॥")
नीलीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शैलभूः । शैलयोः सन्धिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥ इन्द्रचिर्भिटी । द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः । नदीविशेषः । इक्षुवान्कोषः । द्विशूर्पपरिमाणम् । १२८ शर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वाहः २ गोणी ३ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

द्रोणीदलः, पुं, (द्रोण्या इव दलं यस्य ।) केतकीपुष्पम् । इति हारावली । ९२ ॥

द्रोणीमुखं, क्ली, (द्रोणीव मुखं यस्य ।) द्रोणमुखम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्रोणीलवणं, क्ली (द्रोणीसम्भूतं लवणम् ।) उपकर्णाटदेशप्रसिद्धलवणविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्रोणेयम् २ वार्द्धेयम् ३ द्रोणीजम् ४ वारिजम्

५ वाह्निभवम् ६ द्रोणी ७ त्रिकूटलवणम् ८। अस्य गुणाः। पाकेनाल्पत्वम्। अविदाहित्वम्। भेदनत्वम्। स्निग्धत्वम्। शूलनाशित्वम्। अल्पपित्तत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रोहः, पुं, (द्रुह्+भावे घञ्।) जिघांसा। अनिष्टचिन्तनम्। तत्पर्य्यायः। अपक्रिया २। इति हेमचन्द्रः।६।१५१॥ यथा, कूर्म्मपुराणे।
"देवद्रोहाद्‌गुरोर्द्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः॥"
(छद्मवधः। यथा, मनौ।७।४८।
"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजञ्चापि पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥"
"द्रोहश्छद्मवधः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

द्रोहचिन्तनं, क्ली, (द्रोहस्य चिन्तनम्।) परानिष्टचिन्ता। तत्पर्य्यायः। व्यापादः २। इत्यमरः।१।५।४॥

द्रोहाटः, पुं, (द्रोहाय अटतीति। अट्+अच्।) गाथाप्रभेदः। मृगलुब्धकः। बैडालव्रतिकः। इति मेदिनी। टे, ४६॥

द्रोही, [न्] पुं, (द्रोहोऽस्यस्येति इनिः। यद्वा, द्रुह्यतीति णिनिः।) द्रोहकः। परानिष्टचिन्तकः। यथा,—
"मित्रद्रोही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातकाः।
ते नरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥"
इति ससेमिरोपाख्यानम्॥
(यथा च, कथासरित्सागरे।५।६३॥
"तत्कुलाचिन्त्यदाशा नूनं द्रोही स एव मे॥")

द्रौणायनः, पुं, (द्रोणस्यापत्यम्। द्रोण+फक्।) अश्वत्थामा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

द्रौणिः, पुं, (द्रोणस्यापत्यम्। द्रोण+इञ्।) अश्वत्थामा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।४।५६।७४।
"आद्रुत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो ह्ययात्॥"
अयं हि एकोनत्रिंशद्द्वापरयुगस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते।१।३।२३।
"एकोनत्रिंशत् संप्राप्ते द्रौणिर्व्यासो भविष्यति॥")

द्रौणिकः, त्रि, (द्रोणस्य द्रोणपरिमितबीजस्य वापः इति। द्रोण+"तस्य वापः।" ५।१।४५। इति ठञ्।) द्रोणपरिमितबीजवपनयोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरः।२।९।१०॥ (द्रोणेन क्रीतः। निष्कादित्वात् ठक्। द्रोणक्रीतः॥ द्रोणं द्रोणपरिमितद्रव्यं पचतीति। द्रोण+"संभवत्यवहरति पचति।" ५।१।५२। इति ठञ्। द्रोणपाचकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

द्रौपदी, स्त्री, (द्रुपदस्यापत्यं स्त्री। द्रुपद+अण्। ङीप्।) द्रुपदराजकन्या। तत्पर्य्यायः। पाञ्चाली २ कृष्णा ३ सैरिन्ध्री ४ नित्ययौवना ५ वेदिजा ६ याज्ञसेनी ७। इति हेमचन्द्रः।३।३७४॥ अस्याः पञ्चस्वामिकारणं यथा,—

वह्निरुवाच।
"शृणु राम! महाभाग! सीतासंगोपनं कुरु।
समागाम्यन्तरं चैव रावणो दुष्टराक्षसः।
दुर्निवार्य्यः प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिष्यति॥

राम उवाच।
सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ छायाचैव तु तिष्ठतु।
कलत्रवर्ज्जनं कर्म्म सर्व्वेषाञ्च जुगुप्सितम्॥
सीतां गृहीत्वा प्रययौ वह्निस्तेषु हुताशनः।
सीतायाः सदृशी छाया तस्थौ श्रीरामसन्निधौ॥
सा च छाया हृता पूर्व्वं रावणेन बलीयसा।
समुद्धार तां रामो निहत्य तं सबान्धवम्॥
वह्नौ परीक्षाकाले च छाया वह्निं विवेश ह।
अग्निश्छायाञ्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम्॥
सा च छाया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे।
तपश्चकार दिव्यञ्च शतवर्षञ्च शूलिनः॥
वरं वृणुष्व भद्रे! तामुवाच शङ्करश्च ताम्।
उवाच सा शिवं श्रुत्वा भर्त्तुर्दुःखेन दुःखिता॥
पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वव्रे त्रिलोचनम्।
सर्व्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै शर्व्वो वरं ददौ॥

महादेव उवाच।
साध्वि! त्वं पञ्चधा ब्रूहि पतिन्देहीति व्याकुला।
पञ्चेन्द्राश्च हरेरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तव॥
ते च सर्व्वे च पञ्चेन्द्रास्त्वधुना पञ्च पाण्डवाः।
सा च छाया द्रौपदी च यज्ञकुण्डसमुद्भवा॥
कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा।
द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा निगद्यते॥
वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्त्तिता।
स्वर्गलक्ष्मीर्महेन्द्राणां सा च पश्चाद्भविष्यति॥
राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यावाञ्च स्वयंवरे।
पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना॥
तमुवाच स्वयं माता गृहाण भ्रातृभिः सह।
शम्भोर्व्वरेण पूर्व्वञ्च परञ्च मातुराज्ञया॥
द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपाण्डवाः।
चतुर्द्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाण्डवाः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः॥

द्वन्दं क्ली, (द्वन्द्वं पृषोदरादित्वात् वस्य लोपः।) मिथुनम्। इति शब्दरत्नावली॥

द्वन्द्वं, क्ली, (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ। "द्वन्द्वं रहस्यमर्य्यादावचन-व्युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु।" ८।१।१५। इति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्व्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते।) रहस्यम्। कलहः। (यथा, हितोपदेशे।३।३२।
"शतं दद्यान्न विवदेदिति प्राज्ञस्य लक्षणम्।
विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम्॥")
मिथुनम्। (यथा, रघुः।१।४०।
"परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु॥")
युग्मम्। इति मेदिनी। वे, १०॥ (यथा, महाभारते।१।१३७।१५।
"द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्त्तुमिच्छाम्यहं प्रभो!॥"
शीतोष्णादि। यथा, माघे।४।६४।
"सर्व्वर्त्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति
न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि॥")
दुर्गम्। (अत्र पुंस्त्वमपि।) अथ द्वन्द्वयुक्तिः।
"राज्ञो बलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम्।
अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत्॥"
तथा च।
"एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत्।
यद्दैवरचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसंश्रितम्।
अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्यमरिभूभुजाम्॥
प्राकारपरिखारम्यसंश्रयं यच्च वेदिह।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्यन्तु वैरिणाम्॥"
तत्राकृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"अत्युच्चविस्तीर्णगिरिर्दुरारोहः सकाननः।
सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः॥
सुखनिःसरणो द्वन्द्वः पर्व्वताख्यो महीभुजाम्।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते।
यदत्यचिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम्॥
तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोपतिष्ठते।
वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्व्वं महत्तरम्॥"*॥
कृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभेत्॥
गर्त्तैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम्।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वलम्॥
अधोऽधोबध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं स्रवन्।
द्वन्द्वत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम्॥
सर्व्वतः परिखां कृत्वा निबध्योपरि कन्दरम्।
तज्जलप्लुतदेशत्वात् जलद्वन्द्वं तदुच्यते॥
एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात्।
वर्षासु स्रवते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत्॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्वमाचरेत्।
आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं बलवद्वैरिणो दिशि॥
अन्यत्र कृत्रिमं द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्वसेत्।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत्॥
गजाश्वगाधचरो वैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत्।
गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्यात्त्रिविधो रिपुः॥
सर्व्वो हि त्रिविधो युद्धः समासादुपदिश्यते।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च॥
राज्यान्ते सैनिकान् रचेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम्।
गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः॥"
अथ सामान्यतो गुणाः।
तथा हि। नीतिशास्त्रम्।
"सप्रवेशापसरणं द्वन्द्वमुत्तममुच्यते।
अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृग्बहुमान्यते॥
धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च।
मनुष्यद्वन्द्वसंसर्गं वरद्वन्द्वञ्च तानि षट्॥"
अन्ये तु।
"न द्वन्द्वं द्वन्द्वमित्याहुर्योधद्वन्द्वं प्रकीर्त्तितम्।
योधशून्यं हि यत् द्वन्द्वं मृतकायसमं हि तत्॥"

अथान्यत्रापि ।

"यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्यम् ।
त्रिधाधनहानमसुखोत्तरञ्च
त्रिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥"

मत्स्ये ।

'यद्यहिविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभृताम् ।
ताभ्यामेवातिरिच्येत मत्स्यद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्यत्र न्वाद् भिन्नेषु मत्स्यद्वन्द्वात् जयेन्नृपः ।
मत्स्यद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चाप्यते कार्यकारकम् ॥'

भोजस्तु ।

'यन्त्रैर्वैरिदुर्लङ्घ्यं विलीय विषमस्थ सत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्द्वन्द्वसुत्तमं विदुः ॥'

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

द्वन्द्व, पुं (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ इति । निपातनात् साधुः । चार्थे द्वन्द्व इति निर्देशात् पुंस्त्वम् ।) रोगविशेषः । समासभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु भिन्नार्थानां पदानां समासः । बोपदेवमते चसंज्ञा कृता । स इतरेतरयोगसमाहारभेदेन द्विधा भवति । इतरेतरद्वन्द्वो यथा । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अत्र प्रत्येकपदप्राधान्यात् द्वित्वं बहुत्वं चैव शब्दलिङ्गभाक्त्वञ्च भवति । समाहारद्वन्द्वो यथा । वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचम् । अत्र सहतरैकत्वादेकवचनं नित्यक्लीवलिङ्गत्वञ्च भवति । इति मुग्धबोधम् ॥ (यदुक्तं — [भाव ॥])

'द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययी

द्वन्द्वचर, पुं (द्वन्द्वेन चरतीति । चर+अच् ।) चक्रवाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (यथा रघुः । १६ । ६३ ।

आवर्त्तशोभा नतनाभिकान्ते
भङ्गौ भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमाना-
न्यदूरवर्त्तीनि विलासिनीनाम् ॥')

द्वन्द्वचारी, [न्] पुं (द्वन्द्वेन चरतीति । चर+णिनि ।) चक्रवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वन्द्वज, पुं (द्वन्द्वात् जायते इति । जन+ड ।) द्विदोषजरोगः । इति निदानम् ॥ कलहजातं त्रि ॥

द्वय, क्ली (द्वौ अवयवौ यस्य । द्वि + संख्याया अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२ । इति तयप् । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ' ५ । २ । ४३ । इति तयपस्यायच् ।) युग्मकम् । दुइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उभौ २ द्वौ ३ युगलम् ४ द्वितयम् ५ युगम् ६ द्वैतम् ७ यमम् ८ द्वन्द्वम् ९ युग्मम् १० यमलम् ११ यामलम् १२ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५८ ॥

द्वयाग्नि, पुं (द्वयाः द्विस्वार्थायिद्व ।) इत्यमरः । गाचिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । माटी २ शुखाग्नि ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वयातिग, त्रि, (द्वयं अतिगच्छति अतिक्रामतीति । अति+गम+ड ।) रजस्तमोगुणशून्यः । सत्त्वगुणयुक्तः । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥

द्वा, [र्] स्त्री (द्वारयतीति । द्वृ वरणे+णिच्+बाहुलकात् क्विप् ।) द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १ ।

"द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां
मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥")

उपायः । यथा, ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिरिति ज्ञानप्रयत्नम् ॥

द्वाःस्थ, पुं (द्वारि तिष्ठतीति । स्था+क ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ३४ ।

"ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः ।
स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥")

नन्दिकेश्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्वाःस्थित, त्रि (द्वारि स्थितः ।) द्वारपालः । इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ ॥

द्वाःस्थितदर्शक, त्रि, (द्वाःस्थितः सन् पश्यतीति । दृश+ण्वुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वाःस्थितदर्शी, [न्] त्रि, (द्वारि स्थितः सन् पश्यतीति । दृश+णिनि ।) द्वारपालः । इति भरतधृतरभसः रमानाथश्च ॥

द्वाचत्वारिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका चत्वारिंशत् । द्विचत्वारिंशत् वा त्वात्वम् ।) द्विचत्वारिंशत् । इति व्याकरणम् ॥ ४२ बेयालिश इति भाषा ॥

द्वात्रिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका त्रिंशत् । "द्व्यष्टनः संख्यायामिति ।' ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिकत्रिंशत् संख्या । तत्पर्य्यायः ३२ बत्रिश इति भाषा । यथा, द्वात्रिंशत्प्रथमे मार्गा चतुस्त्रिंशद्दमे नृणामित्यर्धं ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वात्रिंशद्दशनी, [न्] पुं, (द्वात्रिंशद्दशनाः सन्ति अस्य । बाहुलकात् इनि ।) मनुष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेत, पुं (द्वात्रिंशल्लक्षणैरुपेतः ।) महापुरुषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ तल्लक्षणानि यथा,—

"राग सप्तसु हन्त षट्स्वपि शिशोरङ्गेष्वलं तुङ्गता
विस्तारस्त्रिषु खर्व्वता त्रिषु तथा गम्भीरता च त्रिषु ।
दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे । सम्प्रेक्ष्यते सूक्ष्मता
द्वात्रिंशद्वरलक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भाव्यते ॥"

इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

'राग इति । श्रीमद्व्रजेश्वरं प्रति कस्यचित् सवयसो गोपस्य वाक्यमिदम् । सप्तसु नेत्रान्तपादकरतलताल्वधरोष्ठजिह्वानखेषु षट्सु वक्षःस्कन्धनखनासिकाकटिमुखेषु । त्रिषु कटिललाटवक्षःसु । केचित् कटिस्थाने शिरः पठन्ति ।

पुनस्त्रिषु ग्रीवाजङ्घामेहनेषु । पुनः ... स्वरसत्त्वेषु । पञ्चसु ... त्वककेशाङ्गुलीदन्ताङ्गुलिपर्व्वसु । तथैव महापुरुषलक्षणं सामुद्रकप्रसिद्धं द्वात्रिंशद्वराणि ... लक्षणानि यस्य स गोपेषु भगवद्गुणमारादिषु ... भावः ।' इति श्रीजीवगोस्वामिविरचिता दुर्गमसङ्गमनीनाम्नी टीका ॥

द्वादशन्, [न्] त्रि, (द्व्यधिका दश । "द्व्यष्टनः इति । ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिका दश । बार इति भाषा । द्वादशसंख्या अस्य नित्यबहुवचनान्तः । त्रिलिङ्गे समानरूपः इति व्याकरणम् ॥ द्वादशवाचकानि यथा सूर्य्यः १ मासः २ राशिः ३ सङ्क्रान्तिः ४ बाहु ५ नारिकेलः ६ गुहनेत्रम् ७ मण्डलम् ८ । इति कविकल्पलता ॥

द्वादश, त्रि, (द्वादशानां पूरणः । ' ... डट् ।' ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) द्वादशानां पूरणः इति व्याकरणम् ॥ बारइ इति भाषा ॥ (मनुः ।

"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥"

महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ६३ ।

"द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ॥"

द्वादशकर, पुं (द्वादश कराः भुजाः यस्य ।) स्कन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

द्वादशपत्रक, क्ली, (द्वादश अक्षराणि यस्य ।) योगविशेषः । यथा —

"पितामहोऽपि तं पुत्रं साध्यं सहितये रतम् ।
सनत्कुमारं प्रोवाच योगं द्वादशपत्रकम् ॥
शिरासंस्थस्तु ओङ्कारः मेषोऽस्य शिरसि स्थितः ।
मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्रकं स्मृतम् ॥
नकारः शिरसि प्रोक्तो वृषोऽस्य शिरसि स्थितः ।
ज्येष्ठमासश्च तत् पत्रं द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥
मोकारो भुजयोर्युग्मं मिथुनं तत्र संस्थितम् ।
मासः आषाढनामा च तृतीयं पत्रकं स्मृतम् ॥
भकारो नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः ।
मासः श्रावणः इत्युक्तश्चतुर्थं पत्रकं स्मृतम् ॥
गकारो हृदयं प्रोक्तं सिंहो वसति तत्र च ।
मासो भाद्रस्तथा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं स्मृतम् ॥
वकारः कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता ।
मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्मृतम् ॥
तेकारमस्त्रग्रामश्च तुलाराशिस्तथाश्रयः ।
मासश्च कार्त्तिको नाम सप्तमं पत्रकं स्मृतम् ॥
वाकारो नाभिसंयुक्तः स्थितस्तत्र च वृश्चिकः ।
मासो मार्गशिरो नाम अष्टकं पत्रकं स्मृतम् ॥
सुकारो जघनं प्रोक्तस्तत्रस्थश्च धनुर्द्धरः ।
पुष्यनि गदितो मासो नवमं परिकीर्त्तितम् ॥
देकारश्चोरुयुगलं मकरोऽप्यत्र संस्थितः ।
माघो निगदितो मासः पत्रकं दशमं स्मृतम् ॥
वाकारो जानुयुगलं कुम्भस्तत्राप्यसंस्थितः ।

पत्रकं फाल्गुनः प्रोक्तं तदेकादशमुत्तमम् ॥
पादौ यकारो मीनो हि स चैत्रे वसते मुने ! ।
इदन्तु द्वादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि ॥
द्वादशारन्तथा चक्रं यन्नाभिद्विभुजन्तथा ।
त्रिव्यूहन्त्वेकमूर्त्तिश्च तथोक्तः परमेश्वरः ॥
एतत्तवोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपत्रकम् ।
यस्मिन् ज्ञाते मुनिश्रेष्ठ ! न भूयो मरणं भवेत् ॥”
इति वामनपुराणेऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

द्वादशलोचनः, पुं, (द्वादश लोचनानि नेत्राणि यस्य । षडाननत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशांशुः, पुं, (द्वादश अंशवः किरणानि यस्य ।) बृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तं मात्स्ये । १२७ । ५५ ।
“लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमापन्नु तस्य वै ।
बृहत् द्वादशरश्मीकं हरिद्राभन्तु वेधसः ॥”)

द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षीणि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । (द्वादशविषयेषु अक्षिणी यस्य ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥ (कार्त्तिकेयस्य अनुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९।४५।५६ ।
“एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥”)

द्वादशाक्षरमन्त्रः, पुं, (द्वादश अक्षराणि अस्य । तादृशो मन्त्रः ।) द्वादशवर्णात्मकविष्णुविषयकमन्त्रविशेषः । यथा,—
“नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्व्वकम् ।
महामन्त्रमिमं प्राहुस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

द्वादशाख्यः, पुं, (द्वादश ज्ञानकर्म्मादिविषयान् आख्यातीति । ख्या कथने + कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशाङ्गुलः, पुं, (द्वादश अङ्गुलयः परिमाणमस्य । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।” ५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) वितस्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

द्वादशात्मा, [न्] पुं, (द्वादश आत्मानो मूर्त्तयो यस्य ।) सूर्य्यः । (यथा, महाभारते ।३।३।२६।
“द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥

द्वादशायुः, [स्] पुं, (द्वादशवर्षपर्य्यन्तं आयुर्यस्य ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

द्वादशार्च्चिः, [स्] पुं, (द्वादश अर्च्चींषि किरणानि यस्य ।) बृहस्पतिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३२ ॥

द्वादशी, स्त्री, (द्वादश + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । सा च विष्णुतिथिः । यथा,—
“त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।
द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ॥
हुताशनो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ।
स्वर्गवासी स भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ॥”
मार्गशीर्षीया शुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी १ पौषी कूर्म्मद्वादशी २ माघी वराहद्वादशी ३ फाल्गुनी नृसिंहद्वादशी ४ चैत्री वामनद्वादशी ५ वैशाखी जामदग्न्यद्वादशी ६ ज्यैष्ठी रामद्वादशी ७ आषाढ़ी कृष्णद्वादशी ८ श्रावणी बुद्धद्वादशी ९ भाद्री कल्किद्वादशी १० आश्विनी पद्मनाभद्वादशी ११ कार्त्तिकी नारायणद्वादशी १२ । एतासां नाम धरणीव्रतम् । एतत्करणे महाफलम् । इति वराहपुराणम् ॥

अथ पिपीतकद्वादशी । नारदीये ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”
इयं पिपीतकद्वादशी । अत्र ।
“षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् ॥
एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।
उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियं तथा ॥”
इति भविष्यपुराणेन एकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्यां विष्णूपासनाया उक्तत्वात् । अत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः । द्वादशीक्षये तूपवासानन्तर्य्यं विनापि पूजेति । इयं पूर्व्ववचनोक्ता षष्ठीयुता सप्तमी ॥ आषाढ़ादिद्वादशीषु शयनादिकम् ॥ * ॥

अथ श्रवणद्वादशी ।
सा भाद्रशुक्लद्वादश्यामेव सम्भवति । “भविष्योत्तरे ।
‘द्वादशी श्रवणोपेता सर्व्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत् ।
तामुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’
उभयदिने तल्लाभे तु एकादशीयुतैव ग्राह्या ।
‘द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यन्विता विभो ।
सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥’
इति स्कान्दात् ॥
यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा तदा तामुपवसेत् ।
तथा च नारदः ।
‘याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्वेव तद्व्रतं कुर्य्यात् श्रवणद्वादशीं विना ॥’
भविष्योत्तरेऽपि ।
‘एकादशी यदा तु स्यात् श्रवणेन समन्विता ।
विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥
तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
विशेषेण महीपाल ! श्रवणं वर्द्धते यदि ।
तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥’
तिथिक्षयेण एकादशीनिमित्तक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुर्द्वादशीमित्यादि । यदा त्वेकादश्युपवासदिने श्रवणं नास्ति परदिने द्वादश्यां श्रवणं तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्त्तः ।
‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥’
अत्र असमाप्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरमिति स्मृतेः ॥ पारणस्याकरणेन पूर्व्वोपवासासमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपो न भवेदित्यर्थः हेतुमाह उभयोरित्यादि । उभयोरुपवासासामर्थ्ये तु श्रवणद्वादश्येवोपोष्या । तथा च स्मृतिः ।
‘वरमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
पूर्व्वोपवासजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’
द्वादश्युपवासः काम्यः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम् ।
‘द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप ! सर्व्वशः ।
चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम् ॥”
कार्त्तिकशुक्लद्वादशी मन्वन्तरा । “तथा च भविष्यमत्स्ययोः ।
‘अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।’
इत्यादिवचनात् ।” इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
“अग्रहायणशुक्लद्वादशी अखण्डद्वादशी । तत्रोपोष्य विष्णुपदप्राप्तिकामोऽखण्डद्वादश्यां विष्णुं पूजयिष्ये इति संकल्प्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा यथाशक्त्युपचारेण संपूज्य यवव्रीहिपूर्णपात्रं गृहीत्वा ।
‘ॐ सप्तजन्मसु यत्किञ्चिन्मया खण्डव्रतं कृतम् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥
यथा खण्डं जगत् सर्व्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ! ।
ततोऽखिलान्यखण्डानि व्रतानि मम सन्तु वै ॥’
इति प्रार्थ्य दक्षिणां दद्यात् ।” इति कृत्यचन्द्रिका ॥
भैमीपरद्वादश्यां षट्तिलाचरणम् । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ! ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली नावसीदति ॥
सकृत्तु षट्तिली भूत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”

अथ गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
अत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ द्वादशीजातफलम् ।
“बहुप्रजः सर्व्वजनानुरागी
भूपालमान्यस्त्वतिथिप्रियः स्यात् ।
चेत् द्वादशी यस्य जनस्य सूतौ
प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

द्वापरः, पुं, (द्वयोर्विषययोः परस्तत्पर आसक्त इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सन्देहः । (द्वौ सत्यत्रेतायुगौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात् ।) युगविशेषः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ तद्युगपरिमाणं यथा,—

"अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥"
८६४,००० । तस्य धर्म्मो यथा,—
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥
द्वापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।
परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा विप्रणश्यति ॥
ततः प्रवर्त्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।
लोभो धृतिर्व्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
प्रध्वंसश्च वर्णानां कर्म्मणाञ्च विपर्य्ययः ।
यज्ञे वधः पशोर्दण्डो मानो दर्पः क्षमा बलम् ॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्तिर्द्वापरे पुनः ।
आद्ये कृते न धर्म्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्त्तितः ॥
द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः ।
वर्णानां द्वापरे ध्वंसः सङ्कीर्य्यन्ते तथाश्रमाः ॥
द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ।
द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ॥
अनिश्चयोऽधिगमनाद्धर्म्मतत्त्वं न विद्यते ।
धर्म्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते ॥
परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां विभ्रमेण तु ।
ततो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ॥
एको वेदश्चतुष्पादस्त्रेतास्विह विधीयते ।
संक्षेपादायुषश्चैव व्यस्यते द्वापरेषु च ॥
वेदश्चैकश्चतुर्द्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु ।
ऋषिपुत्त्रैः पुनर्भेदाद्भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।
मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्रमविपर्य्ययैः ॥
संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्तैः श्रुतर्षिभिः
सामान्याद्वैकृताच्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित् क्वचित् ।
ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ।
अन्ये तु प्रस्थितास्तान् वै केचित्तान् प्रत्यवस्थिताः ॥
द्वापरेषु प्रवर्त्तन्ते भिन्नार्थैस्तैः स्वदर्शनैः ।
एकमाध्वर्य्यवं पूर्व्वमासीद्द्वैधं तत् पुनः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ।
आध्वर्य्यवस्य प्रस्थानैर्ब्बहुधा व्याकुलीकृतम् ॥
तथैवाथर्व्वणां साम्नां विकल्पैः स्वस्य संक्षयैः ।
व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥
द्वापरे सन्निवृत्ते ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ ।
तेषां विपर्य्ययोत्पन्ना भवन्ति द्वापरे पुनः ॥
अवृष्टिर्मरणञ्चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ।
वाङ्मनःकर्म्मभिर्दुःखैर्निर्व्वेदो जायते ततः ।
निर्व्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ।
विचारणायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् ॥
दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिश्च जायते ।
तेषां मेधाविनां पूर्व्वमाद्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
उत्पद्यन्ते हि शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः ।
आयुर्व्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ।
प्रक्रिया कल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।
स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ॥
द्वापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् ।
मनसा कर्म्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिध्यति ॥
द्वापरे सर्व्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता ।
लोभो धृतिर्व्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रणयनं धर्म्माणां सङ्करस्तथा ।
वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा नृणाम् ।
निःशेषे द्वापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥
गुणहीनास्तु तिष्ठन्ति धर्म्मस्य द्वापरस्य तु ।
तथैव सन्ध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥"

इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥

द्वापरयुग, क्ली, (द्वापर एव युगम् ।) तृतीय युगम् । तस्योत्पत्त्यादि यथा । "भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां गुरुवासरे द्वापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अवतारद्वयम् । कृष्णबुद्धौ । पुण्यमर्द्धम् । पापमर्द्धम् । नैमिषारण्यं तीर्थम् । नारीणां ब्राह्मणः । रक्तगताः प्राणाः । सप्तहस्तपरिमितो मानवदेहः । सहस्राब्दमायुः । ताम्रपात्रे भोजनम् । इति द्वापरयुगस्य लक्षणम् । द्वापरयुगाब्दाः ८६४००० । द्वापरयुगस्य राजानः शाल्व विराटहंसध्वजकध्वजमयूरध्वजवभ्रुवाहन रुक्माङ्गदजरासन्धदुर्य्योधनयुधिष्ठिराः ।
धर्म्माधर्म्मरतो लोकः प्रतापी चपलः सदा ।
ज्ञाननिष्ठः कपटवाक् द्वापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।

हरे । मुरारे मधुकैटभारे
गोपाल गोविन्द मुकुन्द शौरे ।
यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो ।
निराश्रयं मां जगदीश । रक्ष ॥"

इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः सङ्गृहीतम् ॥

द्वापरयुगाद्या, स्त्री, (द्वापरयुगस्य आद्या आरम्भिका तिथिः ।) द्वापरयुगारम्भतिथिः । सा च माघकृष्णत्रयोदशी । तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्वार, क्ली, (द्वरन्ति निर्गच्छन्ति गृहाभ्यन्तरादनेनेति । दृ + णिच् + अच् ।) निर्गमनम् । अभ्युपायः । इति मेदिनी । रे, ४८ । आद्यस्य पर्य्यायः । द्वाः २ प्रतीहारः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १६ ॥ वारकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
"गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न न्यूनं न च कर्त्तव्यं किञ्चिन्नाधिकं शुभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

द्वारक, पुं, (द्वारं प्रशस्तमस्त्यस्य द्वारं कायति प्रकाशत इति । कै + क) द्वारका । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारकण्टक, पुं, (द्वारस्य कण्टक इव ।) कपाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारका, स्त्री, (द्वारैर्बहुभिः प्रशस्तैश्च प्रकाशते या कायतीति । कै + क । स्त्रियां टाप् ।) स्वनामख्यातपुरी । तत्पर्य्यायः । द्वारावती २ द्वारवती ३ वनमालिनी ४ द्वारिका ५ अब्धिनगरी ६ द्वारकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ११० । ६६ ।
"ससर्ज्ज विश्वकर्म्मा च द्वारकां द्वारमालिनीम् ॥") तस्या निर्म्माणप्रकारो यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।
"हे समुद्र महाभाग । स्थलञ्च शतयोजनम् ।
देहि मे नगरार्थञ्च पश्चाद्दास्यामि निश्चितम् ॥
नगरं कुरु हे कारो त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।
रमणीयञ्च सर्व्वेषां कमनीयञ्च योषिताम् ॥
वाञ्छितञ्चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं परम् ।
सर्व्वेषामपि स्वर्गाणां परं परमभीप्सितम् ॥
दिवानिशं सागरेऽद्य । सन्निधौ विश्वकर्म्मणः ।
स्थितिं कुरु महाभाग । यावन्निर्म्मितु द्वारकाम् ॥"

विश्वकर्म्मोवाच ।
"द्वारकाञ्च किमाकारां करोमि जगतां विभो ।
कथयस्व महाभाग । निर्म्माणक्रममीश्वर ॥"

भगवानुवाच ।
"शतयोजनपर्य्यन्तं नगरं सुमनोहरम् ।
पद्मरागैर्म्मरकतैरिन्द्रनीलैरनुत्तमैः ॥
रुचकैः पारिभद्रैश्च पालङ्कैश्च स्यमन्तकैः ।
गन्धकैर्म्मालिभिश्चैव चन्द्रकान्तादिभिस्तथा ॥
सूर्य्यकान्तादिभिश्चैव मुक्ताभिः स्फटिकान्तरैः ।
हरिद्वर्णैश्च मणिभिः श्यामैर्गौरैरुणैश्च वै ॥
गोरोचनाभैः पीतैश्च दाडिम्बबीजरूपकैः ।
पद्मबीजनिभैश्चैव नीलैः कमलखण्डकैः ॥
मणिभिः कज्जलाकारैरुज्ज्वलैश्च परिष्कृतैः ।
श्वेतचम्पकवर्णाभैस्तप्तकाञ्चनसन्निभैः ॥
स्वर्णमूल्यशतगुणैरीषद्रक्तैश्च रूपकैः ।
गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूजितैः ॥
यथाविधानं यद्योग्यं यत्र यद्वस्तुतो भवेत् ।
मणीनां हरणञ्चैव यक्षसङ्घाद्धिमालयात् ॥
दिवानिशं करिष्यन्ति यावन्निर्म्माणपूर्व्वकम् ।
यक्षैश्च परिभिरक्षैः कुवेरप्रेरितैरपि ॥
वेतालकैः कुष्माण्डकैर्गन्धर्व्वयोजितैः ।
दानवैर्ब्रह्मरक्षोभिः शैलकन्यानियोजितैः ॥
कुरु दिव्यञ्च मन्दिरं सहस्राणाञ्च योग्यम् ।
अन्यपत्नीजनस्यापि चाष्टाधिकशतस्य च ॥
शिविरं परिखायुक्तं शुभं प्राकारवेष्टितम् ।
युक्तं द्वादशद्वारैश्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं विचित्रैर्निम्मैश्च कृत्रिमैश्च कपाटकैः ।
निर्म्मितं स्वर्णरचितं प्रविष्टैश्च पुरस्कृतम् ॥
सुलक्षणं चन्द्रवत्सु प्राङ्गणञ्च तथैव च ।
यदूनामाश्रमं नित्यं किङ्कराणामपीह च ॥
सर्व्वप्रसिद्धं निलयं सुगनस्य भूभृतः ।
आश्रमं सर्व्वतोभद्रं वासुदेवस्य मत्पितुः ॥"
कथितं तत्कथितं तेनैव कृत्वा काष्ठं विना पुरीम् ।
शुभक्षणाच्छुभारम्भं गत्वा यत्र यथासुखम् ।
विश्वकर्म्मा हरिं नत्वा जगाम परिकीर्त्य सः ।
सुमुहूर्त्ते समारभ्य वर्षाणां मनोहरम् ॥
सम्प्राप्य तत्र सस्मार काश्यपं पतिना सह ।
भग्ने द्वारे विश्वकर्म्मा गतवांस्तथा ॥
यत्किञ्चित् कथितं कान्तं लक्षणं परमात्मना ।
तत्त्वं लक्षणं तस्यै मत्वा नगरं पुनः ॥
कान्तं स्वर्णमयं चक्रे नानाशिल्पकारिभिः ।
नगरं सुन्दरं चैव मणिरत्नैश्च भूषितम् ॥
कृत्वा ददर्श सहसा विश्वकर्म्मा च तत्क्षणम् ।

अतीव द्वारकां रम्यां शतयोजनविस्तृताम् ॥
ब्रह्मादीनाञ्च नगरं विजित्य च विराजिताम् ।
तेजसाच्छादितां सूर्य्यं रत्नानाञ्च परिष्कृताम् ॥
वासुदेव उवाच ।
पैत्रकीतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारकापरम् ।
सर्व्वतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा ॥
यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् ॥
दानञ्च द्वारकायाञ्च श्राद्धञ्च देवपूजनम् ।
चतुर्गुणञ्च तीर्थानां गङ्गादीनाञ्च भूमिप ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

द्वारकेशः, पुं, (द्वारकाया नगर्य्या ईशः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारदातुः, पुं, (द्वारं ददातीति । दा+तुन् ।) वरदातुः । भूमीसहच्छ्चः । इति भावप्रकाशः ॥

द्वारपालः, त्रि, (द्वारं पालयतीति । पालि+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) द्वाररक्षकः । दरवान् । इति पारस्य भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतीहारः २ द्वाःस्थः ३ द्वाःस्थितः ४ दर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ वेत्रधारकः ६ द्वौःसाधिकः ७ वर्त्तरूकः ८ गव्याटः ९ दण्डवासी १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वारस्थः ११ चत्ता १२ द्वारपालकः १३ दौवारिकः १४ वेत्री १५ उत्सारकः १६ दण्डी १७ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्वारपालकः, पुं, (पालयतीति ण्वुल् । द्वाराणां पालकः । यद्वा, द्वारपाल+स्वार्थे कन् ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारपिण्डी, स्त्री, (द्वारस्य पिण्डी पिण्डिकेव ।) देहली । इति जटाधरः ॥

द्वारबलिभुक्, [ज्] पुं, (द्वारदत्तं बलिं भुङ्क्ते इति । भुज्+क्विप् ।) बकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वारयन्त्रं, क्ली, (द्वारबन्धकं यन्त्रं मध्यलोपी समासः ।) तालकम् । इति हेमचन्द्रः ।४।७१॥ ताला इति कुलुप इति च भाषा ॥

द्वारवती, स्त्री, (द्वाराणि सन्त्यत्र । यद्वा, चतुर्व्वर्णानां मोक्षद्वाराणि सन्ति अत्रेति । द्वार+मतुप् । मस्य वः ।) द्वारका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ३४ ।
"कर्त्तां द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥"
तथा च तत्रैव,—
"चतुर्णामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सर्व्वतः ।
अतो द्वारवतीत्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः ॥"
इयं हि पीठस्थानानामन्यतमा । अत्र भगवती रुक्मिणीरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
"रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥")

द्वारस्थः, पुं, (द्वारे तिष्ठतीति । स्था+कः ।) द्वारपालः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (द्वारस्थिते, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।१८।११६।
"सुप्ते च तस्मिन् द्वारस्थे जागरामास स द्विजः ॥")

द्वारावती, स्त्री, (द्वाराणि प्रशस्तबहुलप्रतोलिद्वाराः सन्त्यत्र । द्वार+मतुप् मस्य वः । निपातनात् पूर्व्वदीर्घश्च ।) द्वारका । इति हेमचन्द्रः ।४।४६॥
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरि स्थिता ॥
मुक्तिदा एताः सर्व्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः ।
यानि यानि च चिह्नानि काशीप्राप्तिकराणि षट् ॥"
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारिकः, पुं, (द्वारं पालनेनास्त्यस्येति ठन् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८५ ।
"यो मूर्खो लौल्यसम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।
मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्य्यं न सिध्यति ॥")

द्वारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि द्वाराणि सन्त्यस्यामिति । ठन् टाप् च ।) द्वारकापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारी, [न्] त्रि, (द्वारं पालनतयास्त्यस्येति इनिः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२६ । १० ।
"द्वारिणं तापसा ऊचू राजानञ्च प्रकाशय ॥")

द्वाविंशतिः, स्त्री, (द्व्यधिका विंशतिरिति । "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुब्रीह्यशीत्योः ।" ६ । ३ । ४७ । इति आत्प्रत्ययः ।) द्व्यधिकविंशतिः । इति व्याकरणम् ॥ बाइश इति भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ४६ । १८ ।
"कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान् कृतवर्म्मा चतुर्द्दश ॥")

द्वासप्ततिः, स्त्री, (द्व्यधिका सप्ततिरिति । "विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्व्वेषाम् ।" ६ । ३ । ४९ । इति पाक्षिक आत्प्रत्ययः ।) द्विसप्ततिः । यथा, द्वासप्ततिश्च वन्ध्यायामिति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वास्थः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था+"सुपिस्थः ।" ३ । २ । ४ । इति कः । "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः ।" ८ । ३ । ३६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या विसर्गस्य पाक्षिकलोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वास्थितः, पुं, (द्वारि स्थितः । विसर्गस्य पाक्षिकलोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वास्थितदर्शकः, पुं, (पश्यतीति । दृश्+ण्वुल् । द्वास्थितः सन् दर्शकः ।) दौवारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्विः, व, द्वौ वारौ, इति सुच्प्रत्ययेन साध्यम् । (यथा, रामायणे । २ । १८ । ३० ।
"करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥")
सर्व्वनामान्तर्गतद्विशब्दस्य पुंसि रूपं द्वौ । स्त्रियां क्लीवे च द्वे । तद्वाचकानि यथा, पक्षः १ नदीकूलम् २ असिधारा ३ रामपुत्त्रः ४ चक्षुः ५ हस्तः ६ स्तनः ७ । इति कविकल्पलता ॥ सहचरौ यथा, इन्द्राग्नी १ नारदपर्व्वतौ २ अश्विनीकुमारौ ३ भार्य्यापती ४ । इति महाभारते वनपर्व्व ॥

द्विकं, क्ली, (द्वाभ्यां कायतीति । कै+कः ।) द्वयम् । यथा,—
"अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शतात् ।
द्विकं शतं वा गृह्णानो न भवेदर्थकिल्बिषी ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
(द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमिति । "तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।" ५ । २ । ७७ । इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । द्वितीयके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्विककः, पुं, (द्वौ कौ ककारवर्णौ यत्र ।) काकः । कोकः । इति मेदिनी । के, २६ ॥

द्विककारः, पुं, (द्वौ ककारौ यत्र ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विककुत्, [द्] पुं, (द्वे ककुदौ यस्य ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥

द्विगुः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः । स तु संख्यापूर्व्वपदानां समासः । बोपदेवेनास्य शसंज्ञा कृता । स च त्रिविधः । तद्धितार्थः १ समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३ । तद्धितार्थोऽपि द्विविधः । तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अनादेश्चैवादेर्वा अर्थे विषये इत्येकः । आपत्यार्थष्णादिकं त्यक्त्वा अनादेस्तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः । तद्धितार्थविषयो यथा, द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः ॥ तद्धितार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ॥ समाहारो यथा, त्रयाणां सखीनां समाहारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं पात्रादेस्तु क्लीवत्वम् ॥ उत्तरपदपरो यथा,— पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यादि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (द्वौ द्वे वा गावौ यस्य इति विग्रहे गोऽन्ते गोशब्दस्य ह्रस्वः । द्विगवत्वात्मके, त्रि । यथा,—
"द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।
तत् पुरुष कर्म्म धारय येनाहं स्यां बहुब्रीहिः ॥"
इत्युद्भटः ॥)

द्विगुणं, त्रि, द्वाभ्यां पूरणम् । अङ्कद्वयाभ्यां घातः । इति लीलावती ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४६१ ।
"गृहखरसप्रसवशालिभिरयं नतं प्रियं प्रति मे ।
स्रोतस इव निम्नं प्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः ॥")

द्विगुणाकृतं, त्रि, (द्विगुणं कर्षणं कृतम् । "संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।" ५।४।५९। इति डाच् ।) बारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥ दोचसा भूँइ इति भाषा ॥

द्विजः, पुं, (द्विर्जायते इति । जन+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) संस्कृतब्राह्मणः । यथा,—
"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।"
इति स्मृतिः ॥
सद्वृत्तब्राह्मणः । तल्लक्षणं यथा,—

अम्बरीष उवाच ।
'कीदृशाय प्रदातव्य महादान द्विजातये ।
विदुषे वा निराचारे साचारेऽविदुषे सुने ।॥
एतन्मे सर्व्वमाख्याहि यथातथ्य द्विजोत्तम ।।
उत्तारयति यद्दत्त दातार दानमेव हि ॥
वशिष्ठ उवाच ।
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेत् नित्य स द्विज उच्यते ॥
न जातिर्न कुल राजन् । न स्वाध्याय श्रुत न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥"
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्याय ॥
न्तात्तय । वैश्य । इति मेदिनी । जे, १० ॥
यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३९ ।
'मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीय मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्त्रियविशस्तस्मादेते द्विजा स्मृता ॥
न्त । (यथा —
'न च्छित्वा द्विजैर्भक्षयेत ॥" इति चरके सूत्र
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) अण्डज । स पक्षिसर्पमत
स्यादि । इत्यमर । ३ । २ । ३० ॥ (यथा,
रघु । १२ । २२ ।
'ऐन्द्रि किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विज ॥")
तुम्बुरुवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ द्विजाते त्रि॥

द्विजकुत्सित पु, (द्विजाना द्विजेषु वा कुत्सित ।
द्विजानां लङ्घनणनिषेधात् तथात्वम् ।) श्लेष्मा
न्तकवृक्ष । इति राजनिघण्ट शब्दमाला च ॥

द्विजदास, पु (द्विजानां दास ।) शूद्र । इति
राजनिघण्ट ॥ द्विजानां दासे त्रि ॥

द्विजन्मा [न्] पुं (द्वे जन्मनी यस्य ।) ब्राह्मण ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ३ ।
'यतीनां भूषण ज्ञान सन्तोषो हि द्विजन्मनाम् ॥')
दन्त । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षत्त्रिय ।
वैश्यश्च । त्रि द्विवारजन्मयुक्त । (द्वाभ्यां जाय
मान । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । २ ।
'अभिद्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते ।
सवत्सरे वावृधे जग्धमीपुन ॥"
'द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथने
आधानसस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वम् ।'
इति तद्भाष्ये सायन ॥)

द्विजपति, पु (द्विजानां पति ।) चन्द्र । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।१९।२९।
'क्रूराणि चैवमादीनि भाषणानि द्विजपते ।
मुख। द्विजपति पीत्वा निर्गत सदनाद्बहि ॥")

द्विजप्रपा, स्त्री, (द्विजानां पक्षिणां प्रपा ।)
आलवालम् । तत्पर्य्याय । तल्लम् २ विल्लम् ३
लतम् ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

द्विजप्रिया स्त्री, (द्विजानां याज्ञिकब्राह्मणादीनां
प्रिया ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्ट ॥
द्विजस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ।

द्विजबन्धु, पुं, (द्विजस्य बन्धुरिव ।) अब्राह्मण
स भट्टदेवशादि । यथा,—
"स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।"
इति स्मृति ॥

द्विजब्रुव पु, (आत्मान द्विज ब्रूते इति । ब्रू+क ।)
ब्राह्मणब्रुव । स च जातिमात्रोपजीवी ब्राह्मण ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ५१८ ॥ यथा —
"सममब्राह्मणे दान द्विगुण ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्त वेदपारगे ॥"
इति स्मृति ॥

द्विजराज, पु (द्विजानां राजा । "राजाह -
सखिभ्यष्टच ।"५ । ४ । ९ । इति टच ।) चन्द्र ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७२ ।
"द्विजराजस्तु तच्छ्रुत्वा भृगोर्व्वचनमद्भुतम् ।
ददावतनृप्रिया भार्य्यां गुरोर्गर्भवतीं शुभाम् ॥")
कर्पूर । इत्यमर ॥ अनन्त । गरुड । इति
मेदिनी । जे ३२ ॥

द्विजलिङ्गी, [न्] पु, (द्विजस्य लिङ्ग चिह्नमस्य
स्येति । इनि ।) क्षत्त्रिय । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥ ब्राह्मणवेशधारिणि, त्रि ॥ (यथा,
मनु । ९ । २२४ ।
"द्यूत समाह्वयञ्चैव य कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विज-
लिङ्गिन ॥")

द्विजव्रण पु (द्विजस्य दन्तस्य व्रण ।) दन्तार्बुद ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

द्विजमाष, पु, (द्विजे माष ।) राजमाष । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ बरबटी इति भाषा ॥

द्विजसेवक पुं (द्विजानां सेवक ।) शूद्र । इति
शब्दरत्नावली ॥ त्रिवर्णसेवाकर्त्तरि, त्रि ॥

द्विजा, स्त्री, (द्विजायते इति । जन्+ड । टाप् ।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर ।२।४।१२०॥
(अस्या पर्य्यायो यथा —
'रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
भार्गी । इति मेदिनी । जे, १० ॥ पालङ्की । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाङ्गी, स्त्री (द्विजस्य पक्षिणोऽङ्गमिव अङ्ग
यस्या । ङीप ।) कटुका । इति राजनिर्घण्ट ॥

द्विजाति पु (द्वे जाती यस्य ।) ब्राह्मण । इत्य
मर । २ । ७ । ४ ॥ (यथा महाभारते । १ ।
७४ । ६१ ।
'वेदेष्वपि वदन्तीम मन्त्रजात द्विजातय ॥")
अण्डज । इति मेदिनी । ते ११४ ॥ क्षत्त्रिय ।
वैश्य । यथा,—
'शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।"
इति स्मृति ॥
(यथा च मनु । १० । ४ ।
"ब्राह्मण क्षत्त्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातय ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चम ॥')

द्विजायनी, स्त्री, (द्विज अयते ज्ञायतेऽनयेति ।
अय+करणे ल्युट । स्त्रियां ङीप् ।) यज्ञोप
वीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विजालय, पुं, (द्विजानां पक्षिणामालय ।) कोट
रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्विजानां गृहश्च ॥

द्विजिह्व, पु, (द्वे जिह्वे यस्य ।) सर्प । (
पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"व्याडस्त्वाशीविष सर्पो द्विजिह्वोऽहि
चक्षु श्रवा दन्दशूको गूढपातपन्नगोरगा ॥
सूचक । इत्यमर । ३ । ३ । १३३ ॥ (
माघे । १ । ६३ ।
"परस्य मर्म्माविधमुज्झतां निज
द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभि ॥")
खल । इति मेदिनी । वे, १२ ॥
दु साध्य । इति शब्दरत्नावली ॥ (
विशेष । यथा सुश्रुते निदानस्थाने १४
"ज्ञेयो द्विजिह्व खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम् ॥"
त्रि, द्विजिह्वाविशिष्ट । यथा, " "
१ । ३४ । २४ ।
"द्विजिह्वाश्च कृता सर्पा गरुडेन महात्मना ।

द्विजोत्तम पु (द्विजेषु उत्तम ।) ब्राह्मण
इति हलायुध ॥ (यथा, मनु । २ । ४९ ।
"भवत्पूर्व्व चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तम ॥")

द्विट्, [ष] पुं, (द्वेष्टीति । द्विष+क्विप ।)
इत्यमर । २ । ८ । ११ ॥ (यथा,
४ । १६ । ७ ।
"तस्मिन् कनीनति पापिष्ठे सेनावाहे
तत कर्म्म कृतवत्यद्य कथ निद्रां निषेवसे ॥")
द्वेष्टरि, त्रि । (यथा, रघौ । ३ । ४५ ।
"त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विष-
स्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥")

द्विठ, पु, वह्निजाया । स्वाहा । विसर्ग ।
फेतकारीयतन्त्रम् ॥ ठकारद्वयम् ॥

द्वितय, क्ली, (द्वौ अवयवौ अस्य । द्वि+'
अवयवे तयप ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप ।
द्वयम् । इति हेमचन्द्र । २ । ५० । १२
(यथा भागवते । ५ । २२ । ४ ।
"अत ऊर्द्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय
लभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभि पक्षैरेकैकशो
द्वादशाशुभदृक् ॥" द्वित्वसख्याविशिष्टे, त्रि
यथा, रघु । ८ । ९० ।
"कुसुमाशुमतां किमन्तर
यदि वायौ द्वितयेऽपि तेऽचला ॥")

द्वितीय त्रि, (द्वयो पूरणम् । द्वि+"द्वेस्तीय ।
५ । २ । ५४ । इति तीय ।) द्वयम् ।
हेमचन्द्र । ३ । १७७ ॥ (यथा, रघु ।२।४९
'तथा विदुमा सुनय प्रसक्तुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एष न ॥")

द्वितीय, पुं, (द्वयो पूरण ।
वास्य तथात्वम् ।) पुत्र । इति त्रिकाण्डशेष

द्वितीया स्त्री, (द्वितीय+टाप् ।) गेहिनी
भार्य्या । इत्यमर । २ । ६ । ५ ॥ तिथिविशेष
सा चन्द्रस्य द्वितीयकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे
कृष्णपक्षे १७ एतदङ्गबोधिता । इति ज्योति
षम् ॥ ● ॥ सा च अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथि
यथा,—

ब्रह्मोवाच ।
"रूपं कान्तिरनौपम्यं भिन्नकत्वं सर्व्ववस्तुषु ।
सोमपत्नस्य लोकेषु सर्व्वमेतद्भविष्यति ॥
महातपा उवाच ।
एतत् सर्व्वं द्वितीयायामश्विभ्यां ब्रह्मणा पुरा ।
दत्तं यस्मात्ततस्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
एतस्यां रूपकामस्तु पुष्पाहारो भवेन्नरः ।
संवत्सरं शुचिर्नित्यं सुखरूपी भवेन्नरः ॥
अश्विभ्यां ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

अत्र जातफलम् ।
"निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः
स्वकुलकुमुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोऽतिशूरः ।
निजभुजबलगर्व्वाच्छादिताराति वर्गो
भवति विपुलकीर्त्तिर्यो द्वितीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अथ रथद्वितीया । स्कन्दपुराणे ।
"आषाढ़स्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ।
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ॥
सा यात्रा । मां जगन्नाथम् ॥

अथ मनोरथद्वितीया ।
सा श्रावणशुक्लद्वितीया । 'मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवार्च्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं नक्तञ्च भोजनादिकम् ॥' यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
'देवमभ्यर्च्च पुष्पैस्तु धूपदीपानुलेपनैः ।
उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्द्दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥
नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः ॥'

अथ भ्रातृद्वितीया । लिङ्गपुराणे ।
'कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्य्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥'
तस्या इति शेषः ॥ महाभारते ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ॥
तस्यां निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ।
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥'
तथा ।
'यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥'
सहजद्वयैर्भगिनीभ्रातृभिः । अर्घ्यमन्त्रः ।
ॐ एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोकधरामरेश ! ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥
प्रणाममन्त्रः ।
ॐ धर्म्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्त्र नमोऽस्तु ते ॥
यमुनाञ्च संपूज्य नमस्कुर्य्यात् ।
ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्त्रि ! नमोऽस्तु ते ॥
अन्नं दत्त्वा पठति ।
भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥
ज्येष्ठा तवाग्रजाताहमिति वदेत् ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥

अनध्यायद्वितीया यथा ।
प्रै-को-चै-चाद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या च कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
पराख्येताश्चनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
"पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणम् ॥

द्वितीयाकृतं, त्रि, (द्वितीयं कर्षणं कृतमिति । "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ । ५ । ४ । ५८ । इति डाच् ।) वारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।९।९॥ दोचसा भूँइ इति भाषा ॥

द्वितीयाभा, स्त्री, (द्वितीया हरिद्रावत् आभातीति । आ+भा+कः ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वित्राः, त्रि, (द्वौ वा त्रयो वा । "संख्ययाव्यया-सन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।" २ । २ । २५ । इति समासः । "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहु-गणात् ।" ५ । ४ । ७३ । इति डच् ।) द्वौ वा त्रयो वा इमे । इति संक्षिप्तसारः । नित्यबहु-वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।
"द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
यावद् यते साधयितुं तदर्थम् ॥")

द्विदन्, [त्] त्रि, (द्वौ दन्तौ यस्य । "वयसि दन्तस्य दतृ ।"५।४।१४१। इति दन्तस्य दतृ-आदेशः ।) दन्तद्वययुक्तपश्वादिः । इति हेमचन्द्रः ।४।३२६॥

द्विदाम्नी, स्त्री, (द्वे दामनी बन्धनरज्जू यस्याः । "दामहायनान्ताच्च ।" ४।१।२७। इति ङीप् ।) रज्जुद्वययुक्ता गौः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्विदेहः, पुं, (द्वाभ्यां देहोऽस्येति । गजाननत्वा-देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (द्व्यात्मकराशिः । इति ज्योतिषम् ॥)

द्विधा, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५।३। ४२ । इति धा ।) द्विप्रकारम् । इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ५ ।
"यथा दीपस्तथोपाधेर्योगात् सञ्जायते द्विधा ।
छायेवादर्शमध्ये वा प्रतिबिम्बं तथावयोः ॥")

द्विधागतिः, पुं, (द्विधा द्विप्रकारा गतिर्यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ।४।४१८॥ द्विप्रकार-गतियुक्ते, त्रि ॥

द्विधातुः, पुं, (द्वौ धातू यस्य । देवगजदेहवत्त्वा-देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (द्वौ धातू ताम्रादिधातुद्वये यत्र ।) धातुद्वये, क्ली ॥

द्विधात्मकं, क्ली, (द्विधा आत्मा यस्य । कप् ।) जातीकोषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विधालेख्यः, पुं, (द्विधा लिख्यते यत्र । लिख+आधारे ण्यत् ।) हिन्तालवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ द्विप्रकारलेखनीये, त्रि ॥

द्विनग्नकः, पुं, (द्विर्द्वितीयो नग्नक इव ।) दुश्चर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

द्विपः, पुं, (द्वाभ्यां शुण्डमुखाभ्यां पिबतीति ।) पा+कः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६७ ।
"तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपै-
र्द्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥")
पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥

द्विपथं, क्ली, (द्वयोः पथोः समाहारः । तद्धिता-र्थेत्यादिना समासः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) पथद्वयम् । दोमाता पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चारुपथः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ द्वौ पन्थानौ यत्रे-त्यर्थे, त्रि ॥

द्विपदः, पुं, (द्वे पदे यस्य ।) मनुष्यः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । ५६ ।
"ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥")
देवः । पक्षी । राक्षसः । यथा, प्रश्नसारे ।
"द्विपदेऽपि चतुर्भेदा नृदेवपक्षिराक्षसाः ॥"

द्विपदराशिः, पुं, (द्वे पदे यस्य । स चासौ राशि-श्चेति ।) मिथुनम् । तुला । कुम्भः । कन्या । धनुषः पूर्व्वार्द्धम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"मिथुनतुलाघटकन्याद्विपदाख्याश्चापपूर्व्व-
भागश्च ॥"

द्विपमदः, पुं, (द्विपस्य हस्तिनो मदः ।) हस्ति-मदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विपर्णी, स्त्री, (द्वे द्वे पर्णे यस्याः । ङीप्) वन-कोली । इति रत्नमाला ॥ पर्णद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विपात्, [द्] त्रि, द्वौ पादौ यस्य सः । (पादस्य पाद्भावः ।) पादद्वययुक्तः । इति मुग्धबोध-व्याकरणम् ॥

द्विपाद्यं, क्ली, (द्वौ पादौ परिमाणमस्य । "पण-पादमाषशताद् यत् ।" ५।१ । ३४ । इति यत् ।) द्विगुणदण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

द्विपायी, [न्] पुं, (द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिब-तीति । पा+णिनिः ।) हस्ती । इति हारा-वली । १४ ॥

द्विपृष्ठः, पुं, (द्वौ पृष्ठौ यस्य ।) राजभेदः । तत्-पर्य्यायः ।' प्रजसम्भवः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

द्विबिन्दुः, पुं, (द्वौ बिन्दू यत्र ।) विसर्गवर्णः । यथा, बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमान्नुवी संज्ञौ स्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शून्यद्वयञ्च ॥

द्विमातृजः, पुं, (द्वाभ्यां मातृभ्यां जायते इति । जन+डः ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ।२।१२०॥

द्विमुखः, पुं, (द्वे मुखे यस्य ।) राजसर्पः । इति हलायुधः ॥ मुखद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विमुखा, स्त्री, (द्वे मुखे यस्याः ।) कर्करी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाडु इति भाषा । जलौका ।

विमत । याप्य । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, रामायणे । २ । ८४ । ७ ।
"नानाभ्रमगणैर्द्विषिमरण्ड्रमगणैरपि ।")

द्वैप्य, त्रि, द्वीपे भव इत्यर्थे यत्प्रत्ययः । ("तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । इति यत् ।) द्वैप्यः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।
"नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ।")

द्वृ, स्वागते । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) वकारोपधः । द्वरति । स्वागतं संवरणम् । वरणं इति प्राञ्चः । वरणं स्वीकारः स्वागतमेवेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ।

द्वेधा, व्य, (द्वि + "संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच ।" ५ । ३ । ४६ । इति तस्य एधाच ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ।

द्वेषः, पुं, (द्विष + भावे घञ् ।) शत्रुता । तत्पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेषः ४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं स्तम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत् ॥")
अस्य कारणं द्विष्टसाधनताज्ञानम् । इति भाषापरिच्छेदः । स च आत्मनो विशेषगुणः । इति सिद्धान्तमुक्तावली । तदनुष्ठाननिषेधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । ३४ ।
"इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥"
इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्यर्थः । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

द्वेषणा, स्त्री, (द्विष + भावे युच् ।) द्वेषः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । ५ । ६१ । ७ ।
"अकस्मादेव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।")

द्वेषण, त्रि, (द्विष + "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।" ३ । २ । १५१ । इति युच् ।) शत्रुः । इत्यमरः । ३ । १ । १० । (यथा, महाभारते । १३ । १६८ । १५ ।
"पापस्य द्वेषणः कार्यो निपुणः पक्षपाततः ।")

द्वेष्टा, [ऋ] त्रि, (द्वेष्टि तच्छीलः । द्विष + "तृन्" ३ । २ । १३५ । इति तृन् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९३ । (यथा, रघुः । १० । ७३ ।
"तथापि वस्त्री नस्य तत्कार्यविवशो यथा ।")

द्वेषी, [न्] त्रि, (द्वेष्टि । द्विष + णिनि ।) विद्वेषकर्ता । इति द्विषधातोर्णिनिप्रत्ययेन साधुः । (यथा, महाभारते । १ । ४७ । ८ ।
"द्वेषास्तस्य नैवासन् न च द्वेष्टि न द्विषन् ।")

द्वेष्य, त्रि, (द्विष + ण्यत् ।) द्वेषविषयः । विरक्तः । तत्पर्यायः । अप्रियः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ । (यथा, महाभारते । ३ । १६ । १८ ।
"सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत् सर्व्वमाचष्टे श्रुत्वा धारयामि यत् ॥"
द्विष्यतेऽसाविति । द्विष + ण्यत् । शत्रुः । यथा, रघुः । १ । २८ ।
'द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥")

द्वैगुणिक, त्रि, (द्विगुणार्थं दत्तं द्विगुणम् । तत् प्रयच्छति द्विगुणं ग्रहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । द्विगुण + "प्रयच्छति गर्ह्यम् ।" ४ । ४ । ३० । इति ठक् ।) वृद्ध्याजीवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४४ । द्विगुणं ग्राहयति यः इत्यर्थे ठिक प्रत्ययः ।

द्वैत, क्ली, (द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावः । युवादित्वात् अण् । स्वार्थे अण् वा ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० । (यथा भागवते । ५ । १५ । ३० ।
"विश्वोको ब्रह्मसम्पन्नो वह्निर्यद्वैतग्रयः ।
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यात्मनिष्कलत्वात् सम्भवः ॥")
लीलादिरूपम् । एकायनोऽसावितिश्लोक व्याख्यायां श्रीधरस्वामी । (वनविशेषः । गत द्विक, त्रि । यथा किराते । १ । १ ।
"सवर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥'
"द्वैतवन द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वे इते गते यस्मात् तत् द्वीतम् । द्वीतमेव द्वैतं तच्च तद्वनञ्चेति तस्मिन् । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः ।"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

द्वैतवादी, [न्] त्रि, (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं वदतीति । वद + णिनिः ।) जीवेश्वरयोर्भेदवादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मतं यथा परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तस्मिन् कदाचिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता कदाचिन्मते प्रकृतिरहमादिपर्य्यवसिता एवं जीवश्च पृथक् । अत्र प्रमाणम् ।
जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैव ॥
इति साङ्ख्यमतम् ।
सर्वेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च । इति गौतममतम् ।
इह प्रकृतौ जीवेनरस्यप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं नाभिमतम् । ततोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च शुक्लोऽन्यश्च अपरेऽप्याकाशोऽन्तरःसान्तरव्यपदेशाद्भौगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रेभ्योऽपि तथाद्वैतनिरूपणाच्च । इति शाङ्करभाष्यमतम् ।
यतो द्वैतमतं श्रुतिरेव प्रमाणं युक्ता यत् चलतिं तत्र धर्म्माधर्म्मविशेषनियामकश्रुतीनां सारं यत्नम् । इति रामानुजमतञ्च ।

द्वैतीयीक, त्रि, (द्वितीय + तीयादीकक् । स्वार्थे वा इकक् ।) द्वितीयः । यथा,—
कार्ये चाद्वैते नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गो ज्वलः ॥"
इति नैषधम् । २ । ११० ।

द्वैध, व्य, (द्वि + "संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "द्वित्र्योश्च धमुञ् ।" ५ । ३ । ४५ । इति धा इत्यस्य धमुञ् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् । (यथा, हरिवंशे । १ । ३० ।
"तदण्डमकरोद् द्वैधं दिवं भुवमथापि च ।"
क्ली "धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम् ।" इति वार्त्तिकोक्ता डः । राज्ञां षड्गुणानामन्यतमः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ।) एकेन सन्धिरपरेण विग्रहः इति द्वौ प्रकारौ द्वैधं विज्ञानितम् । इत्यमरटीकायां भरतः । (तच्च द्विविधम् । यथा, मनुः । ७ । १६७ ।
'बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥")
विवादः । इति त्रिकाण्डशेषः । (द्विप्रकारम् । यथा, मनुः । ८ । ७३ ।
"बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥"
त्रि । यथा, "मयि द्वैधानि छद्मानि ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

द्वैप, पुं, (द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । द्वीप + "प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।" ४ । ३ । १५४ । इति अञ् । तेन परिवृतः । "द्वैपवैयाघ्रादञ् ।" ४ । २ । १२ । इत्यञ् ।) द्वीपिचर्म्मावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ । द्वीपसम्बन्धिनि व्याघ्रचर्म्मणि स्थिते च त्रि । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित स्थाने ९ अध्याये ।
'द्वैपं दग्धं चर्म्म मातङ्गजं वा
भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥")

द्वैपायन, पुं, (द्वीपं अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् वा अण् ।) व्यासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५११ । (अस्योत्पत्तिरस्य जन्मकथा यथा महाभारते । १ । ६३ । ८३—८५ ।
"इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ॥
जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्यः स वीर्य्यवान् ।
स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे ॥
स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत् ।
एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः ॥"
ह्रदविशेषः । यत्र दुर्य्योधनः भाण्डवभयात् आत्मानं स्तम्भयित्वा स्थितः । यथा, महाभारते । ९ । ३१ । २ ।
"आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ । तन्तु द्वैपायनं ह्रदम् ।
स्तम्भितं धार्त्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् ।
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥")

द्वैप्य, त्रि, (द्वीपे भवम् द्वीपस्य इदम् वा । द्वीप + "द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।" ४ । ३ । १० । इति यञ् ।) द्वीपजन्यः । द्वीपसम्बन्धि इत्यर्थः

यञ्प्रत्ययेन साध्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, माघे । ३ । ७६ ।

"विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि
द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः ।
तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥")

द्वैमातुरः, पुं, (द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । द्विमातृ + "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्व्वायाः ।" ४ । १ । ११५ । इति अण् उत्त्वञ्च ।) गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे उक्ता यथा,—

"आविर्भविष्ये सदने वरेण्यस्य महीपतेः ।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विघ्नस्यास्य प्रशान्तये ।
पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूसुराः ॥
शिव उवाच ।
इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भे प्रविवेश तदैव सः ।
आगते नवमे मासि प्रासूत पुष्पका शिशुम् ॥
चतुर्बाहुमिभास्यञ्च दन्तुरं सुन्दरेक्षणम् ।
आयुधानि च चत्वारि बिभ्रतं तेजसान्वितम् ॥
दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रेऽरिष्टमेतत् किमागतम् ।
श्रुत्वा चाक्रन्दनं तस्या वरेण्यः सगणो ययौ ॥
ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः ।
उवाच सेवकान् राजा त्यजतैनं सरोवरे ॥
शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्थेवाश्रमे शुभे ।
कासारे तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्व्वे निजं पुरम् ॥
अपरस्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः ।
तदैव दृष्टो तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः ॥
आश्चर्य्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत् ।
आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् ॥
तपसा नु फलं दातुमीदृशं धृतवांस्तनुम् ।
रक्षितुं सर्व्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया ॥
सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो वहिः ।
नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पालयिष्ये प्रयत्नतः ॥
इत्युक्त्वा जगृहे बालमालिलिङ्ग मुदा मुनिः ।
तमानीतं मुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला ।
उवाच निजभर्त्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा ॥
दीपवत्सलोवाच ।
किमानीतं महत् स्वामिन्नत्याश्चर्य्यकारकम् ।
इदं वैनायकं रूपं समाभाति द्विजर्षभ ! ॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् ।
इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम् ।
इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम् ।
इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते ॥
शिव उवाच ।
इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्तुरादाय बालकम् ।
स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला ।
द्वितीयाचन्द्रवद्बालो वृद्धिं यातो दिने दिने ॥")

जरासन्धः । इति मेदिनी । रे, २६८ । (अस्य द्विमातृत्वकारणं जरासन्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) द्विमातृके, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१० ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५५ ।

"भिन्नशीला तयोर्मात्रोर्द्वैमातुरयोः पुनः ॥")

द्वैमातृकः, पुं, (द्वे मातृके इव यस्यासौ द्विमातृकः । स एव स्वार्थे अण् ।) नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतो देशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैषणीया, स्त्री, (द्वे षणं द्वे षमर्हतीति । छः ।) नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्व्यक्षरं, क्ली, (द्वयोरक्षरयोः समाहारः ।) वर्णद्वयम् । द्वयोरक्षरम् । (द्वे अक्षरे यत्र ।) अक्षरद्वययुक्तशब्दादौ, त्रि ॥ (यथा, भागवते ।२।६।६।

"स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भस्युपाशृणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ॥")

द्व्यङ्गुलं, त्रि, (द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य । "तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति ।"५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) अङ्गुलिद्वयपरिमितम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"अर्काङ्गुलाथ सूच्यग्रा कार्या द्व्यङ्गुलमूलिका ।
शङ्कुच्छाया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत् ॥"

द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः इति वाक्ये अङ्गुलिद्वयमात्रे, क्ली । इति मुग्धबोधम् ॥ (द्वे अङ्गुली यस्य इति विग्रहे । "अङ्गुलेर्दारुणि ।"५ । ४ । ११४ । इति षच् । द्व्यङ्गुलं दारु ॥ इति व्याकरणम् ॥)

द्व्यञ्जलं, त्रि, (द्वावञ्जली परिमाणमस्य ("द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।" ५ । ४ । १०२ । इति टच् ।) अञ्जलिद्वयपरिमितम् । द्वयोरञ्जल्योः समाहारः इति वाक्ये अञ्जलिद्वयमात्रे, क्ली । इति मुग्धबोधम् ॥

द्व्यणुकं, क्ली, (द्वौ अणू कारणे यस्य । कप् ।) परमाणुसमवेतद्रव्यम् । परमाणुद्वयात्मकम् । तच्च प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।३८।

"विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥"

तस्य परिमाणमनित्यम् । यथा,—

"अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥"

इति भाषापरिच्छेदे । १११ ॥

द्व्यन्यः, त्रि, द्वाभ्यामन्यः इति पञ्चमीतत्पुरुषे कृते । द्विभिन्नः ॥ द्वे अन्ये यस्य । इति बहुव्रीहौ । द्विभिन्नकः । द्वयोरन्ययोः समाहारः । इति वाक्ये, क्ली ॥

द्व्यर्थः, त्रि, (द्वौ अर्थौ यस्य ।) अर्थद्वययुक्तशब्दादिः । अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादिग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

द्व्यष्टं, क्ली, (हेमरूप्ये द्वे अश्नुते इति । अश + गत्यर्थेति क्तः । इडभावः ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

द्व्यहः, पुं, अहर्द्वयम् । द्वे अहनी समाहृते । इति पुंलिङ्गसंग्रहे भरतः ॥

द्व्यात्मकः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य ।) मिथुनकन्याधनुर्मीनराशयः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"

द्व्याह्निकः, त्रि, (द्व्यहे भवः । ठञ् । बाहुलकात् न ऐप् ।) दिनद्वयभवः । द्व्यहे भव इत्यर्थे णिकप्रत्ययः ॥

ध

ध, धकारः । स तवर्गचतुर्थो वर्णो व्यञ्जनोनविंशश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।

"दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ।" इति ॥) अस्य स्वरूपं यथा,—

"धकारं परमेशानि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि ! त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं धकारं हृदि भावय ॥
पीतविद्युल्लताकारं चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
"त्रिकोणरूपरेखायां त्रयो देवा वसन्ति च ।
विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"षड्भुजां मेघवर्णाञ्च रक्ताम्बरधरां पराम् ।
वरदां शोभनां रम्यां चतुर्व्वर्गप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य नामानि यथा—

"धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः ।
मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्म्मध्वजङ्गमः ॥
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्रतुण्डाधरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्म्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ।
सार्ग्रात्मा दीपनज्ञा च धनेशो धनसञ्चयः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

धं, क्ली, (दधाति सुखमिति । धा + डः ।) धनम् । इति मेदिनी । धे, १ ॥

धः, पुं, (दधाति धरति विश्वमिति । धा + डः ।) ब्रह्मा । (दधाति निधिमिति ।) कुवेरः । (दधाति जीवानां शुभाशुभमिति ।) धर्म्मः । इति मेदिनी । धे, १ ॥

धक्क, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकरणम् । क, धक्कयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

धटः, पुं, (धं धनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोल्यत्वेनेति । ध + अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) तुला । इत्यमरः । ३ । ५ । १० ॥ तराजु इति धाड़ा इति च भाषा । (एतन्निरुक्तिर्यथा,—

"धकाराद्धर्म्मसुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ॥"
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥)

तुलाराशिः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटो धटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि स्मृतानि राशयः
क्रमात् ॥"

तुलापरीक्षा । इति परीक्षातत्त्वम् ॥

चित्रक । व्याघ्र । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ७ ।
'नागान्‌गजगणैर्द्दीपितरक्षयुगणैः स ॥")

द्वीप्य त्रि द्वीपे भव इत्यर्थे ष्यप्रत्यय ॥ ("तत्र भव ।" ४ । ३ । ५३ । इति यत ।) द्वैप्य । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।
"नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥')

द्वृ स्थगने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक अनिट ।) वकारोपध । द्वरति । स्थगन सवर णम् । वरणे इति प्राञ्च । वरण स्वीकार स्थगनञ्चेति गोविन्दभट्ट । इति दुर्गादास ।

द्वैधा, अ, (द्वि+"सख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच ।" ५ । ३ । ४५ । इति तस्य एधाच ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥

द्वेष, पु (द्विष+भावे घञ ।) शत्रुता । तत्पर्याय । वैरम् २ विरोध ३ विद्वेष ४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनु । ४ । १६३ ।
"नास्तिक्य वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेष दम्भञ्च मानञ्च क्रोध तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत् ॥')
अस्य कारण द्विष्टसाधनताज्ञानम् । इति भाषापरिच्छेद ॥ स च आत्मनो विशेषगुण । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तद्वशवर्त्तित्वनिषेधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । ३४ ।
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥"
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्व्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले राग प्रतिकूले द्वेष इत्येव रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ ।' इति तट्टीकायां श्रीधर स्वामी ॥

द्वेषण, क्ली (द्विष+भावे ल्युट ।) द्वेष । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।५।६१।२७।
"अकस्मादेव पार्थानां द्वेषण नोपपद्यते ॥")

द्वेषण, त्रि (द्विष+'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।" ३ । २ । १५१ । इति युच ।) शत्रु । इत्यमर । ३।१।१०। (यथा महाभारते ।१३।१६८।१५।
"पापघ्नो द्वेषण क्रोधी निघृण परुषस्तथा ॥')

द्वेषी [न्] त्रि (द्वेष्टि तच्छील । द्विष+"सम्पृचा नुरुधेति ।' ३ । २ । १४२ । इति घिनुण ।) शत्रु । इति हेमचन्द्र । ३ । ३६२ ॥ (यथा, रघु । १७ । ७३ ।
"तथापि वद्ध्रे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यश ॥')

द्वेष्टा, [ऋ] त्रि, (द्वेष्टि । द्विष+तृच ।) विद्वेषकर्त्ता । इति द्विषधातोस्तृन्प्रत्ययेन साध्य ॥ (यथा महाभारते । १ । ४८ । ८ ।
"द्वेष्टारस्तस्य नैवासन् स च द्वेष्टि न कञ्चन ॥')

द्वेष्य, त्रि, (द्वेष्टुमर्ह । यत ।) द्वेषविषय । विद्वेषार्ह । तत्पर्याय । अक्षिगत १ । इत्यमर । ३ । १ । ४५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११ । १८ ।
"सुख वा यदि वा दुःख द्वेष्य वा यदि वा प्रियम् ।
यथाभूत सर्व्वमाचक्ष्व श्रुत्वा धास्यामि यत्क्षमम् ॥"
द्विष्यतेऽसाविति । द्विष+ण्यत् । शत्रु । यथा, रघु । १ । २८ ।
"द्वेष्योऽपि सम्मत शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्ट प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥')

द्वैगुणिक, त्रि (द्विगुणार्थं दत्त द्विगुणम् । तत् प्रयच्छति द्विगुण गृह्णीतुमेकगुण ददातीत्यर्थ । द्विगुण+"प्रयच्छति गर्ह्यम् ।" ४ । ४ । ३० । इति ठक ।) वृद्ध्याजीव । इति हेमचन्द्र । ३ । ५४४ ॥ द्विगुण ग्रह्णाति य इत्यर्थे ष्णिक प्रत्यय ॥

द्वैत, क्ली, (द्विधा इत द्वीतम् । तस्य भाव । युवादित्वात् अण ; स्वार्थे अण वा ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्र ।६।६०॥ (यथा भागवते ।९।१५।३०।
"विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या सछिन्नद्वैतसशय ।
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भव ॥")
लोकादिरूपम् । एकायनोऽसाविति श्लोकव्याख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेष ॥ अत द्विके, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।
"सवर्णिलिङ्गी विदित समाययौ
युधिष्ठिर द्वैतवने वनेचर ॥"
"द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वे इते गते यस्मात तत द्वीतम । द्वीतमेव द्वैत तच्च तद्वनञ्चेति तस्मिन । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थ ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

द्वैतवादी, [न्] त्रि, (द्वैत जीव ईश्वरश्चेति द्वय वदतीति । वद+णिनि' ।) जीवेश्वरयोर्भेद वादी ॥ ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मत यथा परमात्मनो जीवात्मा पृथक सम्बन्धे कपाञ्चिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरन्तर्भावे पर्य्यवसिता एव जीवश्च पृथक । अत्र प्रमाणम् ।
जन्मकर्म्ममरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्व सिद्ध त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैव ॥
इति साङ्ख्यमतम् ॥
सर्व्वेश्वर सर्व्वज्ञ परमात्मा एक एव । जीव प्रतिशरीर भिन्न विभुर्नित्यश्च । इति गौतम मतम् ॥
इह प्रकरणे जीवेश्वरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैत नाभिमतम् । नतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च तस्तोऽन्यस्य व्यपदेशादाकाशोऽर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात्सोगमाश्रयाश्रयलिङ्गाच्चेति सूत्रैर्मोक्षेऽपि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्य मतम् ॥
यथा द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाण युक्त्या यत् फलति तदेव सर्व्वाध्यात्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीना तात्पर्य्यम् । इति रामानुजमतञ्च ॥

द्वैतीयीक, त्रि, (द्वितीय+तीयादीकक । स्वार्थे वा इकक ।) द्वितीय । यथा,—
"द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वल ॥"
इति नैषधम् । २ । ११० ।

द्वैध, अ, (द्वि+"सख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "द्वित्र्योश्च धमुञ् ।" ५ । ३ । ४५ । इति धा इत्यस्य धमुञ ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १ । ६० ।
"तदण्डमकरोद्द्वैध दिव भुवमथापि च ॥"
क्ली "धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या ड । राज्ञां षड्गुणानामन्यतम । इत्यमर । २ । ८ । १८ ॥) एकेन सन्धिरपरेण विग्रह इति द्वौ प्रकारौ द्वैध निपातितम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (तच्च द्विविधम् । यथा, मनु । ७ । १६७ ।
'बलस्य स्वामिनश्चैव स्थिति कार्य्यार्थसिद्धये ।
द्विविध कीर्त्त्यते द्वैध षाड्गुण्यगुणवेदिभि ॥')
विवाद । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (द्विप्रकारम् । यथा, मनु । ८ । ७३ ।
"बहुत्व परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिप ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥"
त्रि । यथा, "पथि द्वैधानि इत्यादि ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्वैप, पु,(द्वीपिनो विकार द्वैपम् । द्वीप+'प्राणिरजतादिभ्योऽञ ।" ४ । ३ । १५४ । इति अञ । तिन पठित । 'द्वैपवैयाघ्रादञ ।" ४ । २ । १२ । इत्यण ।) द्वीपिचर्म्मावृतरथ । इत्यमर । २ । ८ । ५३ ॥ द्वीपसम्बन्धिनि व्याघ्रचर्म्मसम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित स्थाने ९ अध्याये ।
'द्वैप दग्ध चर्म्म मातङ्गज वा
भिन्ने स्फोटे तैलयुक्त प्रलेप ॥')

द्वैपायन, पु, (द्वीप अयन उत्पत्तिस्थान यस्य । स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् वा अण ।) व्यास । इति हेमचन्द्र । २ । ५११ ॥ (अनिरुत्तिरस्य जन्मकथा यथा महाभारते ।१।६३।८३—८५।
"इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण सयुक्ता सद्यो गर्भ सुषाव सा ॥
जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्य स वीर्य्यवान् ।
स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे ॥
स्मृतोऽह दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत ।
एव द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायन स्मृत ॥"
ह्रदविशेष । अत्र दुर्य्योधन पाण्डवभयात् आत्मान स्तम्भयित्वा स्थित । यथा महाभारते । ९ । ३१ । २ ।
"आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ । तन्न द्वैपायन ह्रदम् ।
स्तम्भित धार्त्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा त सलिलाशयम् ।
वासुदेवमिद वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दन ॥")

द्वैप्य, त्रि, (द्वीपे भवम् द्वीपस्य इदम् वा । द्वीप+"द्वीपादनुसमुद्र यञ ।" ४ । ३ । १० । इति यञ ।) द्वीपसम्बन्धि । द्वीपशब्दात् इदमर्थे

ष्णप्रत्ययेन साध्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, माघे । ३ । ७६ ।

"विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि
द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः ।
तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥")

मातुरः, पुं, (द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । द्विमातृ+ "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्व्वायाः ।" ४ । १ । ११५ । इति अण् उत्त्वञ्च ।) गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे उक्ता यथा,—

"आविर्भविष्ये सदने वरेण्यस्य महीपतेः ।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विघ्नस्यास्य प्रशान्तये ।
पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूसुराः ॥

शिव उवाच ।

इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भे प्रविवेश तदैव सः ।
आगते नवमे मासि प्रासूत पुष्पका शिशुम् ॥
चतुर्बाहुमिभास्यञ्च दन्तुरं सुन्दरेक्षणम् ।
आयुधानि च चत्वारि बिभ्रतं तेजसान्वितम् ॥
दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रेऽरिष्टमेतत् किमागतम् ।
श्रुत्वा चाक्रन्दनं तस्या वरेण्यः सगणो ययौ ॥
ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः ।
उवाच सेवकान् राजा त्यजतैनं सरोवरे ॥
शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्यैवाश्रमे शुभे ।
कासारे तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्व्वे निजं पुरम् ॥
अपरस्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः ।
तदैव दृष्टो तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः ॥
आश्चर्य्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत् ।
आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् ॥
तपसा नु फलं दातुमीदृशीं धृतवांस्तनुम् ।
रक्षितुं सर्व्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया ॥
सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो बहिः ।
नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पालयिष्ये प्रयत्नतः ॥
इत्युक्त्वा जगृहे बालमालिलिङ्ग मुदा मुनिः ।
तमानीतं मुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला ।
उवाच निजभर्त्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा ॥

दीपवत्सलोवाच ।

किमानीतं महत् स्वामिन् भृशमाश्चर्य्यकारकम् ।
इदं वैनायकं रूपं समाभाति द्विजर्षभ ! ॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् ।
इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम् ।
इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम् ।
इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते ॥

शिव उवाच ।

इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्त्तुरादाय बालकम् ।
स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला ।
द्वितीयाचन्द्रवद्बालो वृद्धिं यातो दिने दिने ॥")
जरासन्धः । इति मेदिनी । रे, २६८ । (अस्य द्विमातृत्वकारणं जरासन्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) द्विमातृजे, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१० ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३५५ ।
"भिन्नशीला तयोर्भ्रात्रोर्द्वैमातुरयोः पुनः ॥")

द्वैमातृकः, पुं, (द्वे मातृके इव यस्यासौ द्विमातृकः । स एव स्वार्थे अण् ।) नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतो देशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैषणीया, स्त्री, (द्वेषणं द्वेषमर्हतीति । छः ।) नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्व्यक्षरं, क्ली, (द्वयोरक्षरयोः समाहारः ।) वर्णद्वयम् । द्वयोरक्षरम् । (द्वे अक्षरे यत्र ।) अक्षरद्वययुक्तशब्दादौ, त्रि ॥ (यथा, भागवते ।२।९।६।

"स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भ-
स्युपाशृणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ॥")

द्व्यङ्गुलं, त्रि, (द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य । "तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति ।"५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) अङ्गुलिद्वयपरिमितम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

"अर्काङ्गुलाथ दृढ्यग्रा काष्ठी द्व्यङ्गुलमूलिका ।
शङ्कुच्छाया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत् ॥"

द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः इति वाक्ये अङ्गुलिद्वयमात्रे, क्ली । इति मुग्धबोधम् ॥ (द्वे अङ्गुली यस्य इति विग्रहे । "अङ्गुलेर्दारुणि ।" ५ । ४ । ११४ । इति षच् । द्व्यङ्गुलं दारु ॥ इति व्याकरणम् ॥)

द्व्यञ्जलं, त्रि, (द्वावञ्जली परिमाणमस्य ("द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।" ५ । ४ । १०२ । इति टच् ।) अञ्जलिद्वयपरिमितम् । द्वयोरञ्जल्योः समाहारः इति वाक्ये अञ्जलिद्वयमात्रे, क्ली । इति मुग्धबोधम् ॥

द्व्यणुकं, क्ली, (द्वौ अणू कारणे यस्य । कप् ।) परमाणुसमवेतद्रव्यम् । परमाणुद्वयात्मकम् । तच्च प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।३८।

"विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥"

तस्य परिमाणमनित्यम् । यथा,—

"अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥"

इति भाषापरिच्छेदे । ११६ ॥

द्व्यन्यः, त्रि, द्वाभ्यामन्यः इति पञ्चमीतत्पुरुषे कृते । द्विभिन्नः ॥ द्वे अन्ये यस्य । इति बहुव्रीहौ । द्विभिन्नकः । द्वयोरन्ययोः समाहारः । इति वाक्ये, क्ली ॥

द्व्यर्थः, त्रि, (द्वौ अर्थौ यस्य ।) अर्थद्वययुक्तशब्दादिः । अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादिग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

द्व्यष्टं, क्ली, (हेमरूप्ये द्वे अश्नुते इति । अश+गत्यर्थेति क्तः । इडभावः ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

द्व्यहः, पुं, अहर्द्वयम् । द्वे अहनी समाहृते । इति पुंलिङ्गसंग्रहे भरतः ॥

द्व्यात्मकः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य ।) मिथुनकन्याधनुर्मीनराशयः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"

द्व्याह्निकः, त्रि, (द्व्यहे भवः । ठञ् । बाहुलकात् न टेच् ।) दिनद्वयभवः । द्व्यहे भव इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययः ॥

ध

ध, धकारः । स तवर्गचतुर्थो वर्णो व्यञ्जनोनविंशश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।

"दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ।" इति ॥) अस्य स्वरूपं यथा,—

"धकारं परमेशानि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि ! त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं धकारं हृदि भावय ॥
पीतविद्युल्लताकारं चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥"

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

"त्रिकोणरूपरेखायां त्रयो देवा वसन्ति च ।
विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"षड्भुजां मेघवर्णाञ्च रक्ताम्बरधरां पराम् ।
वरदां शोभनां रम्यां चतुर्व्वर्गप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य नामानि यथा—

"धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः ।
मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्म्मध्वजङ्गमः ॥
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वच्चतुण्डाधरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ॥
सर्व्वात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

धं, क्ली, (दधाति सुखमिति । धा+डः ।) धनम् । इति मेदिनी । धे, १ ॥

धः, पुं, (दधाति धरति विश्वमिति । धा+डः ।) ब्रह्मा । (दधाति निधिमिति ।) कुवेरः । (दधाति जीवानां शुभाशुभमिति ।) धर्म्मः । इति मेदिनी । धे, १ ॥

धक्क, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकरणम् । क, धक्कयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

धटः, पुं, (धं धनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोल्यत्वेनेति । ध+अट्+अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) तुला । इत्यमरः । ३ । ५ । १० ॥ तराजु इति धाड़ा इति च भाषा । (एतन्निरुक्तिर्यथा,—

"धकाराद्धर्म्ममुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ॥"

इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥) तुलाराशिः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी धटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात् ॥"

तुलापरीक्षा । इति परीक्षातत्त्वम् ॥

अस्य विवरणं तुलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (घर्म्म । इति विष्णुनारम्भौ ॥ यथा —
"अर्च्चयेत्तु घटं पूर्व्वं ततः शिरांश्च पूजयेत् ॥
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥)

घटकः पुं (घटेन तुलया कायतीति । कै+क ।) चतुर्द्दशपलपरिमाणम् । द्विचत्वारिंशद्रक्तिका । इति लीलावती ॥ नन्दिकश्च । तत्पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥

घटपरीक्षा स्त्री (घटस्य तुलाया परीक्षा ।) तुलापरीक्षा । तत्र घटोत्पत्तिविधिर्यथा । पितामहः ।
छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्व्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनीषिभिः ॥
यूपवदिति यूपच्छेदनविहितसर्व्वेतिकर्त्तव्यतातिदेशः । सा च ॐ स्वधिते मैनं हिंसीरिति च्छेदनमन्त्रविशेषाभिरूपा इति व्यवहारप्रदीपः ॥
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यच्छेदने जप्य एव च ।
चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढा ऋज्वी तथैव च ॥
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् ॥
कटकानि वलयानि ।
चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥
अत्र साधारणत्वेन शारन्तिलकोक्तो हस्तो ग्राह्यः । यथा —
चतुर्व्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तन्त्रविदो विदुः ।
यवानामष्टभिः कन्दप्रमानाङ्गुलमितीरितम् ॥
यवाना तण्डुलीभूतानाम् ।
यवाना तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अन्योन्यतोर्व्वितैर्हस्तश्चतुर्व्विंशतिरङ्गुलैः ॥
इति कालिकापुराणात् ॥
प्रमाणन्तु पार्श्वेन यवानाम् । षड्यवा पार्श्वसम्मिता । इति कात्यायनवचनात् ॥ * ॥
अनयोरन्यामाह कामिनचरानम् ।
'अष्टभिस्तैर्भवेन्मुष्टिर्मध्यमः सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसः षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम ॥
कन्यसकं नष्टम् । पादौ स्तम्भौ । उपरि स्वस्तिकोपरि । ततसमा चतुर्हस्तावित्यर्थः । तत्तुलस्तु तत्परिणतसमौ उपरि ततसम काष्ठान्तर ययो पादयोस्तौ ॥ * ॥ स्तम्भप्रमाणमाह व्यासः
हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं स्तम्भयोर्द्वयोः ।
षड्हस्तस्तु तथा प्रोक्तः प्रमाणं परिमाणतः ॥
स्तम्भयोः स्तम्भयोः । षड्हस्तं निम्नानहस्तद्वयेन सम अर्थात्स्वस्तिकोपरि हस्तचतुष्टयमित्यर्थः ।
'अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेत्साद्ध्यमेव वा ।
तयोः स्तम्भयोः । हस्तावन्तरं हस्तद्वयपरिमितमध्यमित्यर्थः । अर्द्धं साद्धहस्तद्वयम् । एतत् प्रमाणद्वयोक्त्वा कार्य्या पञ्चहस्तायता तुला । इति विश्वरूपचहस्तायतत्तुलाविषयम् । व्यवहारप्रदीपिकायामेवम् ॥ * ॥
अथ घटारोपणविधिः । पितामहः

'हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि ।
अत्र हस्तद्वयं स्वस्तिकाभ्यन्तरे । हस्तचतुष्टयं स्वस्तिकोपरि । तथा —
'तोरणे च तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
घटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ।
अवलम्बौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ॥
स्वण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ।
प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटस्तथा ॥
नारदः ।
शिक्यद्वयं समासाद्य घटककर्कटयोर्दृढम् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥
पितामहः ।
'प्राङ्मुखान् कल्पयेत् दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि ।
पश्चिमे तोलयेत् कर्त्तृनन्यस्मिन् स्वस्तिकां शुभाम् ॥
पिटकं पूरयेत्तस्मिन् इष्टकाग्रावपांशुभिः ॥
अत्र स्वस्तिकेष्टकाग्रावपांशूनां विकल्पः ।
परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ।
कार्य्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ॥
उदकञ्च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ।
यस्मिन् प्लवति तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥
तोलयित्वा नरं पूर्व्वं पश्चात्तमवतार्य्य तु ।
घटस्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्य्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ।
प्राड्विवाकसमाख्या तु पृच्छतीति प्राट् विवेचयतीति विवाकः । इति व्यवहारमातृका ॥ * ॥
तथा च वृहस्पतिः ।
विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्व्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥
वस्तुतस्तु प्राड्विवाकसमाख्यामाह कात्यायनः ।
व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः ।
विवेचयति यस्तस्मिन् प्राड्विवाक इति स्मृतः ॥
अभियुक्तं पृच्छतीति प्राट् तदनुरूपं दिव्यं विविनक्ति इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्चेति कर्म्मधारयः ॥ * ॥
अस्य काम्यत्वं नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥
ततश्च प्राड्विवाकः पूर्व्वं काम्यं पृच्छेत् निवेदितं च विवेचयन् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वा पुन तान्यं घन्त्रावाहनादि कुर्य्यात् । पितामहः ।
एह्येहि भगवन् धर्म्म ! अस्मिन् त्वमस्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
आवाह्य च घटे धर्म्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ।
अङ्गानि परिवारदेवता ।
'इन्द्रं पूर्व्वे तु सम्पाद्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं उत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥ * ॥
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फाटिकप्रभः ।
कुवेरश्च सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ।

तथैव निरृतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ।
ईशानस्तु भवेत् शुक्लः अनन्तः शुक्ल एव च ।
ब्रह्मा चैव भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत्
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ।
धरो ध्रुवस्तथा सोमः आपश्चैवानिलोऽनलः ॥
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम् ।
धाताऽर्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा ॥
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशमः स्मृतः ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥
इत्येते द्वादशादित्या मनुना परिकीर्त्तिताः ।
अजघन्यो जघन्यजः । इति विष्णोर्विशेषणम्
अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ।
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ॥
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।
महायशा विशांपतिर्भगवानिति विशेषणानि
'प्रेतेशरक्षसोर्मध्ये मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ॥
गणसंयुतेति विशेषणम् ॥ * ॥
निरृतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ।
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
श्वसनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः
घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ।
एतासां देवतानाञ्च स्वनाम्ना पूजनं विदुः ॥
विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकर्त्तव्यं यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥
मन्त्रः इत्यभिधानान्नैनैवकारश्रुतेश्च इदं द्रव्यं ओंमसुकाय नमः इति योज्यं न तु धर्म्मायाघ्यं प्रकल्पयामि नमः इति मिताक्षरोक्तम् । प्रमाणाभावादनन्वयाच्च । पितामहः ।
भूषावसानं धर्म्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ।
अर्घ्यादि सर्वादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ॥
गन्धाद्यैर्नैवेद्यान्तां परिचर्य्यां प्रकल्पयेत् ।
एतत् सर्व्वं प्राड्विवाकः कुर्य्यात् । यथा —
प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपपन्नश्च शान्तचित्तो विमत्सरः ।
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्व्वप्राणिहिते रतः ।
उपोषितः शुद्धवासाः कृतस्नानादिपावनः ।
सर्व्वासां देवतानाञ्च पूजां कुर्य्यादूयथाविधि ।
रक्तगन्धपुष्पाण्याह नारदः ।
'रक्तगन्धैश्च माल्यैश्च धूपैर्गन्धानिभिः ।
अर्च्चयेत्तु घटं पूर्व्वं ततः शिरांश्च पूजयेत् ।
घटं धर्म्मम् । तथा च विष्णुनारदौ ।
धर्म्मपर्य्यायवचनं घट इत्यभिधीयते ।
शिक्षानिकानात् । अभिशापात् धर्म्मश्च रक्षा

न्वय: । मिताक्षरायान्तु धर्म्मपूजन एव रक्तल-
नियम: । तथा,—
'चतुर्द्दिक्षु ततो होम: कर्त्तव्यो वेदपारगै: ।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनै: ॥
सावित्र्या प्रणवेनैव स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥'
सावित्र्या गायत्र्या। तेन प्रणवादिकां गायित्रीं-
मुच्चार्य्य पुन: स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य्य
समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति
मिताक्षरा। वस्तुतस्तु गायत्रीहोमे योगियाज्ञ-
वल्क्य: ।
'प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्ते होमकर्म्मणि ।
तेन प्रणवादिकां सव्याहृतिकां गायत्रीमुच्चार्य्य
स्वाहाकारान्तं पुन: प्रणवमुच्चार्य्य आज्य-
पायससमिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात्
लाघवात्। अतएव दैवतैक्ये हि दधिपयसो-
स्तन्त्रेणानुष्ठानम्। ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं
पयोऽमावास्यायामिति श्राद्धविवेक: ॥ * ॥
यत्तु पञ्चलाङ्गलमहादाने ।
'पर्ज्जन्यादित्यरुद्रेभ्य: पायसं निर्व्वपेच्चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे च गुरुरेवं निवेदयेत् ॥
पलाशसमिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा ॥'
इति मत्स्यपुराणात् ॥
चतुर्णां होतॄणां मध्ये यस्तु गुरु: पर्ज्जन्यादिभ्यो
होमं कुर्व्वीत आचां करोति स एव पर्ज्जन्याय
आदित्याय रुद्रेभ्यस्तत्तन्मन्त्रै: पायसं पलाश-
समिदाज्यकृष्णतिलांश्च प्रत्येकं जुहुयादिति
भूपालप्रभृतिभिरुक्तम्। तद्युक्तं तद्वदिति
तथैवार्थो प्रत्येकद्रव्येण होमविधानात्। अत-
एव रत्नाकरकल्पतरू जुहुयादित्युक्ता तद्वदिति
पलाशादि जुहुयादित्युक्तम्। अतएव वृषोत्-
सर्गे वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिरग्न्यादिहोमशेष-
पायसपूपहोमशेषपिष्टकाभ्यां मिलिताभ्यां सकृत्
स्विष्टकृद्धोमो विहित: । अशक्तौ तु ।
'होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥'
इति देवीपुराणीयादिपददर्शनात् अत्राप्यन्या
सङ्ख्या उन्नेया। एवं मत्स्यपुराणे ।
'इष्टा राजन् महावाहो तड़ागादिषु यो विधि:।
वेद्यास्तु परितो गर्त्तारत्निमात्रास्त्रिमेखला: ॥
नव सप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ।
इति नवादिकुण्डानुक्ता,—
'स्वल्पेऽप्येकाग्निमत्कार्य्यो वित्तशाठ्याद्दते नृभि:॥'
इति दर्शनादत्रापि अशक्तावेकाग्निविधिरिति
वदन्ति । अत्र प्राड्विवाकगृह्येणैव होम: ।
'दिव्येषु सर्व्वकार्य्याणि प्राड्विवाक: समाचरेत्।
अध्वरेषु यथाध्वर्यु: सोपवासो नृपाज्ञया ॥'
इति मिताक्षराधृतपितामहवचनात्। अध्वर्यु-
र्यजमानमात्रम्। न चात्र भिन्नशाखिनाञ्च-
त्विजां एकाकारवदिहाप्रयुक्तिकल्पनेति वाच्यम्।
ब्राह्मणमात्रस्य नानाशाखापाठविधानेन कल्प-
नानुपपत्ते: । तथा च मनु: ।
'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममाचरेत् ॥' इति ।
प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानां महाव्याहृतिभि: ।
'यत्र व्याहृतिभिर्होम: प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र कर्त्तव्या: स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुति: ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधि: स्मृत: ॥'
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
न तु शाट्यायनहोमो भवदेवभट्टोक्त: । त्रिवि-
कल्प इत्यनेन तस्य निरासात्। भट्टनारायणा-
दिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च ॥ * ॥ पितामह: ।
'तोलयित्वा नरं पूर्व्वं तस्मात्तमवतार्य्य च ।
प्राङ्मुख: प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत्॥
एह्येहि भगवन् धर्म्म ! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणै: ॥
तच्चार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्व्वदिव्येषु योजयेत् ।
आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ * ॥
घटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनानेन मन्त्रवित् ।
त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्ट: परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥
धकाराद्धर्म्ममुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते ॥
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवा: ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुष: शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥'* ॥
लेखनप्रकारमाह नन्दिपुराणम् ।
'शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे राशौ दिनग्रहे ।
लेखयेत् पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्द्दनान् ॥
पूर्व्वदिग्वदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तम: ।
निरोधो हस्तवाहोश्च मषीपत्रविधारणे ॥
मत्स्यपुराणञ्च ॥
'शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान्।
अक्षरान् लेखयेद्यस्तु स नरो लेखक: स्मृत: ॥'
इति दानसागर: ॥
धारयसे इत्यत्र भावयसे इति पाठोऽनुपयुक्त: ।
तथा हि । कुटिलं पापिनं संशयोपपन्नं वा ।
आद्ये पापिनमित्येतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नं
शुद्धतया शुद्धस्यापि ज्ञापनात् द्वितीये पूर्व्व-
विकल्पेन ज्ञापनानुपपत्ति: । तस्मात् कुटिलं
व्यवहाराभिशस्तं धारयसे इत्येवार्थ: । अतएव
उपसंहारे संशयादस्मादित्युक्तम्। अतएव
कालिकापुराणेऽपि। मानुषस्तोल्यते त्वयीत्युक्त-
मिति ॥ * ॥ स्मृतिसमुच्चयव्यवहारदीपिकयो-
र्विष्णु: । घटश्च समयेन गृह्णीयात् तुलाधारकश्च।
'धर्म्मपर्य्यायवचनं घट इत्यभिधीयते ।
त्वमेव घट जानीषे न विदुर्यानि मानवा: ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुष: शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥
ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोका: कूटसाक्षिण: ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥'
समयेन त्वमेव घट इत्यादिनियमेन । घटं गृह्णी-
यात् योजयेत्। तुलाधारकश्च ब्रह्मघ्ना ये इत्या-
दिना नियमेनेत्यर्थ: । अत्र नानामुनिप्रणीत-
मन्त्राणाम् एकतरपाठ्यानां समानप्रयोजनानां
यवव्रीहिवद्विकल्प इति ग्रन्थगौरवान्न
लिखिता: । अभिशस्तप्राड्विवाकपाठ्यानान्तु
दृष्टार्थानां समुच्चय: । पितामह: ।
'नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे ।'
शुचये जननमरणाशौचरहिताय । क्षतिनं
प्रति याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां नारद: ।
'हस्तक्षतेषु सर्व्वेषु कुर्य्याद्धंसपदानि च ।
तान्येव पुनरालक्ष्येद्धस्तौ विन्दुविचित्रितौ ॥
इत्यग्निविधौ हस्तक्षतिनो हस्तक्षतमलक्तादिना
चिह्नितं कृत्वा क्षतान्तरं जातं न वा इति
ज्ञातव्यमिति सुतरां क्षतिनो दिव्याधिकार: ।
नारद: ।
'अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे ।
पूर्व्वाह्णे सर्व्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितम् ॥'*॥
घटानुमन्त्रणात् प्रागपि पुनस्तोलनमाह
कालिकापुराणम् ।
'उपोषितं तथा स्नातं ऽतस्तुसमं प्रथमं तुलाम् ।
सन्तोल्य कारयेद्देवमवतार्य्यानुमन्त्रयेत् ॥'
याज्ञवल्क्य: ।
'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रित: ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारित: ॥
त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेत् गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥'
तुलाधारणाभिज्ञैर्व्वणिगादिभि: मापणादि-
प्रतिमानसमीकृतस्तुलाधिरूढ़: अभिशस्तो
दिव्याधिकारी। येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमी-
करणदशायां यत्र पादादयो व्यवस्थिता: शिक्य-
रज्ज्वश्च तत्र मातृकुलेखेनाङ्कयित्वा पिटकादव-
तारित: त्वन्तुलेति मन्त्रेण तुलां प्रार्थयेत्। सत्यं
सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय। पापकृद-
सत्यवादी शुद्धश्च सत्यवादी। मन्त्रश्चायं स्मार्त:
पौराणिकत्वात् शूद्रैरपि पाठ्य: । वेदमन्त्रवर्ज्जं
शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकधृतस्मृतौ वेदेति विशे-
षणात् श्राद्धविश्वदेवादौ तु विशेषतो नमस्कार-
मन्त्रविधानात् स्मार्त्तमन्त्रोऽपि निषिद्ध: । प्रप-
ञ्चस्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेय: । स्त्रीपरीक्षायामपि
अविकृत एव प्रयोज्य: । दिव्यानीह विशुद्धये
इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलकतयाभिषि-
क्तेन स्त्रीपुंकर्त्तृकदिव्यविधानेन मानुष: शुद्धि-
मिच्छतीत्यनेन च प्रकृतावूहायोगात्। अतएव
पत्नी सन्नह्यत्यां नो धेहीति मन्त्रे द्विबहुपत्नीक-
यजमानकर्त्तृकप्रयोगेऽपि न द्विबहुवचनोह
इत्युक्तम् ॥ * ॥ पत्रस्यप्रतिज्ञेयार्थस्य शीर्षाणि

तस्य भाग वंशाय दावयमाय माहन्।
अमुमदय मथमदर्भपुत्र मदाचीन।
संचार गर्द नन्देव नाम दृष्टा मदाक्रमम्।
दृष्ट्वा निर्दोषं मारिदाकर्न दिव ॥ ० ॥
तत्र त्रिरोदश्मिनवक्र ज्ञोध्म वर घट पुन दारयदेव। दुमरापदैवर्षिमन् त्रिरोदर श्मिनवर्कमपि मारयात्। तुमारीदिमथ वर त्रिवार्षीदयवकाल द्रमवदयुक्षदोपा रक्षयेयम्।

सा कामी पञ्चाशी पचाकाति देहे माषो।
काम वस्तु घन पूर्णं यम मला दावो पि।
भूपयाम घाटवेनयेना दाह कर प्राता नलायाम दर्भस्थामी प्रचेकामी क्रमम्।
इति डाकस्य वचना मठये क्रकार्णं पचनमा क्षय यावत् नावत् स्यापयेत्। यथा स्मृतिः।
'स्मार्गदैवृत्ताधन मेष कुम्भात् कामयतीव यम्।
विवाया च विद्या परीघाकालकोरिदे।
नतु बालस्य स्य गिरि।
एकमुनैशरा घात घट माया स्यात्मिकाद्रिका नार्थी बटा घटी दैवाद्यारार्थं वन्धिकाया।
तथा बटा ॥ ० ॥ विनामय।
वातिव मादला मेषा पयाडरोन्ति।
बदन्तिम गुरवे गुप्ता विशेषया पूरक तु।
व्रतमिव वादिल सर्वे गुरुसुदरी पूर्व तथा।
नृत्तनो वर्द वर्तेन व सु स्थाम मदाय।
यदो वा चीयमाको वा च विन्दा भवेदर।
व्याहरेव क्षमा क्षेमी बहुरोदयु पीपते।
अन्धाले कमिवारे व्यामिग्रामांद्रसा। मर्गे नदिग्रामनादिखा ॥ ० ॥ तत्र दुरुतोनवमार प्रवदर्थ।
'घटीमिमुपयुक्तनी पौयघेदा विमाश्वार।
ततमयु गुरवेनो वदेनी तिमयो भवेत्।
कोर मामपयाङ्गेवादिति ययावस्यैक पयौ नवैव पूवस्तेपवेन। अपदेशुरुष्यमा वदराम उपेय मर्दनि। यदा चायुपनम माकरवादेवन दव बन्धारोदो निरवादि कारन्दर्गद।
यथा च पुरगङ्गीन कम्पवर्दयोमया।
एकचद्रवमहू च मधेवाद्देमादेवं।
इति इयचनावचनात्।
चर्च द्विमवन्तु। वदवरौ पुनरवने दिवा चयारोवयुक्त र दवनेवरौ चवरमवद्वोमी। अथ वर। ब्रकपेवदांविदेवसुनरपार बहु इतिविमन्तारा। यन्निरन्दव वोभय। इति वचापुम। कालवदति न वन्निरवान। बरा तु उपाम्बव रक्ष बदोजी मदमारा पुनरप्पादेतु। दिमा दिवावरपत्त पुरा। ॥ वदेहारेन चुन ॥ मतच।
'बर्दमद्पुद्र्युष्याचैव यन्मरामपुक्रनीयेदा।
पष्ठ इतिहास तम ग्रीमनवप्रक इमग्।
पञ्चमं पोटव्यावेप्रव मयमुप व वनो ॥ ०॥

तस्य मद्भुत। प्रादिकाओ नोकनामनिष्ठ स्वादुपयक पयोहनदयो तुषी कुर्यात्। तत्र वदवयौ तुखती सामी तथा वनस्पय यदपानस ञ्चुपाजदयो द्दमोदवक्षयनिमम हत्वा पदुधारकोलिकापलमपोदमरि मध्ये यान हुवे च बिहिर्षदम मदाश्रमवितविमनावा कुदमदुक्र विधाय उपरि कोलकस्य मनपदुकस्य मध्येमलाचुदम तुषामध्यवनयस्मौवाकुर्म वमुद्रायात्। यथ च मध्ये सामयोरलदा निधेय तुषाकद्विद्धति तुषाचमिनाभ्यामायनकील काद्मौ त्रिवदृयलेवयाम कुर्यात्। तुलाया पार्श्वयो पात्र प्रक्षनिधोतोदवना भो तुलामो दयाद्रुमाप्ययो कार्मौ ततश्चयोरपरि दथ समड्डौ गच्छयाबधोहुसौ घटमनावर्तुमनौ कारमसौ कार्यो। यदाद्यसरिद्रवाभ्यां तुषा मामदर्शयेदसंतम दैवा तथा कलदारादि।"
इति दिव्यतत्त्वम् ॥ ० ॥ अस्य प्रयोगस्तुलापदे द्रष्टव्य।

घटी स्त्री (घट + अच्। निपातनात् सस्य टः। गौरादित्वात् ङीष्।) चौरवदनम्। इति मेदिनी। टे १८। कौपीनम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

घटीयन्त्र, क्ली (घटा चौरवदनस्य दानम्।) समाप्याशनमानस्यौवस्पुदानकचौरदत्तदानम्।
यथा ज्योतिःसारसङ्ग्रहे।
"सद्गमवदसतेज पुष्याश्विनुजसरायाच।
समतो वामयौ घटी दद्याल्लौकवारे शुभे तिथौ।"

घट व्याप्ति। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) घर्मति सम्बा। इति दुर्गादासः।

घट्टट पुं (वर्षति विधौ प्रचर्गम्। घि + बाहुल बात् उटच। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मुखारः।
इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०। (यथा, काशी खण्डे। ५८। ६३।
"घनायपीतपक्वीनो वप्चटकुदरसदा॥")

घन दरे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) धर्मति बदह। इति दुर्गादास।

घट वि द भ मे। इति कविकल्पद्रुमः। (चु०-पर०-अक०-सेट्।) धार्म्मिक धार्म्मिका। र, बेद। वि, दपर्ति भूमिधयतपुत्रादपेनि इष्टं। इति दुष्ट दाम।

घर्म पुं (घरति दीप्तिः। घृ दीप्तौ + मक्।) अतपातपम्। इति शब्दरत्नावली। औणम्। इति मेदिनी। मे १०। (यथा ऋग्वेदे। १०।११४।१।
"अनुमसुव कनपा वाधमनौ पतावि च।")
स्वेदम्बु। (इति शब्दरत्नावली विर्गम्। घृ + अच्। यदा दप्ति शुद्धि "इति"। मा + "कुर्ध्वमन्तर्हिवरण" प।" ऊष्मा। रवीदे भूमिवारे देवान्तरे ए।" इत्यमरकोशे पर्यायः) वरिदर्य। (यथा महाभारते।
"अदेयस्यवनौ वा शुभेवा मयनि
अवेन्यादे ग्रामवाविसार प।
यज्ञेन पदो च पिता अन्तुदे च है
यथा धर्मे वरदानयम्।")

तत्पर्यायः। दशमम् २ त्रिशम् ३ दिवसम् ४ अकयम् ६ येपु ७ नवमम् ८ दुषम् १० ध्रुवं ११ रा १२। इवधट। २। ३। १०। मन्त्री १३ भौमम् १६ यमज् १७ टी १८ वराहमेषम् २०। इति है २१ मौम २२। इति जटाधरः। इति शब्दरत्नावली। तत्र च नवम् १ दक्ष २ दिवसम् ३ दिन याथम् ६ कृष्णम् ७ दमि ८ नवम् ९ मौसुम् ११ पन्थ १२ दुमम् १३ पत्र १५ दाय १६ दाय १७ भौम तरा १८ भुमम् २० वसु २१ देवा २३ भव २४ द्रविणम् २५ धन २६ धनम् २८। इत्यादिविंशतिरेव धन इति हैमचन्द्रे ३ अध्याये ॥ ० ॥
तन्निर्वचनं यथा —
"धनस्य निश्चय दीर्घ गुप्त मुख्येदेव च सम्यक् तस्य विभयो विभाग अपरा एक मयमन प्रतिन्नाय प्राप्य धन आर्जव व्यतिरिक्त धनमो वर्णानो विविध धनं वैदेहिक धन इव प्रायक्षया निवाचका चायनाचायन विथ विद्याय पश्चिम निवेश पालिनयप्रादि प्राप्तुदैवैद्विर्भय मुद्रायनर्थ वदम एकारम्यप्रयाहारः। वैदर्भवं धन इव वदप्रायादि निवनक बनिमार्गयादिस्व गुरुवाधिनावयदाद्य मुखानेवात्रिव प्रभूयति सर्वं इतम् आयदेपाव सर्व कुर्मदिमना पुनये ति इति मार्कण्डे ३२६ कुर्म्मेदेऽपि ११० अध्याय यथयातिना दायमङ्गे दवमा। अथ यथा,—
"कुबमासमधुप्राणी कौशली चि सवय कुवसामीयनयमार्यो सदम ग्रा च विदौ एकामनवधारमन्वावृता पाण पुंस ब सनावनोपौ देव वाधमावयहि है।
इति वामनपुराणे ४२ अध्यायः।
अपरा यथा —
"सदा नरापणे दामन्। अपरा दामनाच वर्णे मान्दिवमयनि धन नि मन यदम्।
इति मात्स्ये ११ अध्यायः।
अनया प्रादुर्भवनम् यथा —
"बहुनाद्रिव बाम प्राया वर्ष वन्धनाद् व नम यदि प्रामाद् वो धन याते कर।
इति पूर्णे १८ अध्याय ॥
"अवरारोपयमौ ग्र यवमाषिवे धनम्। अर्थे वा बहुमं मनि देवानमदेवी बचरदार्यं वदौषाद्दिघनम्। अनर्ग इतामवनम् ॥ ० ॥ मानयदे वर —
"क्षुर्वे वदनादौ नपसाविशवनवेदर्दे।
वादिन वा धर्मे वहु मदु कर्म्म मदरसुरम वादिव यावयदा वोहन्ते। कर्म

पीड़या। प्रतिरूपेण कृत्रिमरत्नादिना। साहसेन सम्प्रस्थानमिथ्यारोहणादिना। व्याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना। सर्व्वं तामसम्॥ * ॥ राजसधनं यथा,—

'कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशानानुवृत्तिभिः।
कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम्॥'

अनुवृत्त्या सेवया॥ * ॥ सात्त्विकधनं यथा,—

'श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम्।
धनं सप्तविधं शुद्धं मुनिभिः समुदाहृतम्॥'

श्रुतेनाध्ययनेन। शौर्य्येण जयादिना। तपसा जपहोमदेवार्च्चादिना। कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धम्। शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना। याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम्। अन्वयागतं दायादेभ्यो लब्धम्। शुद्धं सात्त्विकम्।" इति शुद्धितत्त्वे देवलनारदौ॥ * ॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा, अश्विनी। पुनर्व्वसुः। पुष्यः। उत्तरफल्गुनी। हस्ता। पूर्व्वाषाढ़ा। उत्तराषाढ़ा। श्रवणा। धनिष्ठा। शतभिषा। उत्तरभाद्रपत्। रोहिणी। इति ज्योतिषम्॥ * ॥ धनप्रयोगनिषेधो यथा,

"आर्द्रं यमद्वन्द्वमहिद्वयञ्च
शक्रद्वयं वातयुगं महेशः।
कार्य्यो न चैतेषु धनप्रयोगो
दत्तो गतो नाप्यस्य न देयम्॥"
इति समयप्रदीपः॥

अर्थप्रशंसा यथा,—

"अर्थेभ्योऽथ प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः।
क्रियाः सर्व्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्व्वतेभ्य इवापगाः॥
अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्व्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा॥
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखेधितः।
पापमाचरते कर्त्तुं तदा दोषः प्रवर्त्तते॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः॥
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान्।
यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः॥
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया।
राज्यमुत्सृजता धीर। येन बुद्धिस्त्वया कृता॥
यस्यार्था धर्म्मकामार्थास्तस्य सर्व्वं प्रदक्षिणम्।
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्म्मः क्रोधः शमो दमः।
अर्थादेतानि सर्व्वाणि प्रवर्त्तन्ते नराधिपे॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्म्मचारिणाम्।
तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्द्दिनेषु यथा ग्रहाः॥
इति रामायणे युद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्मणवाक्यम्॥ * ॥

अर्थनिन्दा यथा,—

"अर्थमनर्थं भावय नित्यं
नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम्।
पुत्त्रादपि धनभाजां भीतिः
सर्व्वत्रैषा विहिता नीतिः॥"

इत्यादि मोहमुद्गरे द्रष्टव्यम्॥ * ॥

अनुग्रहार्थं भगवता धनहरणम्। यथा,—

"राजन् यमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः।
ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम्॥"
इति श्रीभागवतम्॥

धनकेलिः, पुं, (धनैः केलिः क्रीड़ा यस्य।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धनच्छूः, स्त्री, (धनं छ्यति नाशयतीति। छो य लूनौ+बाहुलकात् कूः।) करेटुपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धनञ्जयः, पुं, (धनं जयति सम्पादयतीति। जि+खच्+मुम्। "धनमिच्छेत् हुताशनात्।" इत्युक्तेरस्य तथात्वम्।) अग्निः। चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। १। १। ५६॥ (धनं जयति अरीन् निर्ज्जित्य अर्ज्जयतीति। जि+खच्+मुम् च।) अर्ज्जुनः। (अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते। ४। ४२। १३।

"सर्व्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमाश्रित्य केवलम्।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम्॥")

नागभेदः। स तु जलाशयाधिपतिः। (यथा, महाभारते। २। ६। ६।

"कमलाश्वतरौ नागौ हस्तराष्ट्रबलाहकौ।
मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ॥")

देहमारुतः। स च शरीरवायुपञ्चवायन्तर्गतः। इति मेदिनी। ये, १२०॥ ("धनञ्जयः पोषणकरः।" इति वेदान्तसारः। ३३॥

"न जहाति मृतञ्चापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः॥"
इति सुबोधिनी॥)

"धनञ्जयस्तथा घोषे महाराजतवर्णकः।
ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ त्वगस्थिषु॥"

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः॥ अर्ज्जुनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ * ॥ (गोत्रविशेषः। तद्वंश्ये, त्रि। यथा, महाभारते। २। ३३। २४।

"धनञ्जयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत्॥"

विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ८३।

"अनिर्द्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः॥"

"यत् दिग्विजये धनं प्रभूतं अजयत्तेन धनञ्जयः। 'पाण्डवानां धनञ्जयः।' इति भगवद्वचनात्।" इति शाङ्करभाष्यम्॥ षोड़शद्वापरस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते। १। ३। ३०।

"त्रय्यारुणिः पञ्चदशे षोड़शे तु धनञ्जयः॥")

धनदः, पुं, (धनं दयते पालयतीति। दे ङ पालने+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) कुवेरः। इत्यमरः। १। १। ७२॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ३। ४०।

"त्रिविष्टपं ग्रहीष्यामि जित्वेन्द्रं वरुणं यमम्।
धनदं पावकञ्चैव चन्द्रसूर्य्यौ विजित्य च॥"

ब्रह्मा अस्य तपसा सन्तुष्ट एनं धनेशं चकार। यथा, अध्यात्मरामायणे। ७। १। ३८।

"ददौ तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम्।
मनोऽभिलषितं तस्य धनेशत्वमखण्डितम्॥")

हिज्जलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (धनदः आश्रयलिङ्गत्वस्येति अच्। हिमवत एकदेशः। यथा, महाभारते। १३। १९। १६।

"धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तञ्च पर्व्वतम्॥"

धनं ददातीति। दा+कः।) दातरि, त्रि। इति मेदिनी। दे, ३२॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ३। २३।

"उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन्॥")

धनदाक्षी, स्त्री, (धनदस्य कुवेरस्य अक्षि इव पिङ्गलं पुष्पं यस्याः। षच् समासे। स्त्रियां ङीप्।) लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

धनदानुजः, पुं, (धनदस्य कुवेरस्य अनुजः कनिष्ठः।) रावणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। १२। ५३।

"निग्रहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु॥")

धनदायी, [न्] पुं, (धनं ददाति उपासकायेति। दा+णिनिः। "धनमिच्छेत् हुताशनात्।" इति वचनादेवास्य तथात्वम्।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली॥ धनदातरि, त्रि॥

धनन्दा, स्त्री, (धेन धनेन नन्दं आनन्दं ददातीति। दा+कः।) बुद्धशक्तिभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धनपतिः, पुं, (धनानां पतिः।) कुवेरः। इति धनञ्जयः॥ (यथा, महाभारते। २। १२। ३।

"तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा॥")

अस्य उत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच।

"शृणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशिनीम्।
यथा वायुः शरीरस्थो धनदः सम्बभूव ह॥
आदौ शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तःस्थितोऽभवत्।
प्रयोजनान्मूर्त्तिमत्त्वमादिशन् क्षेत्रदेवताः॥
तन्मासूर्त्तस्य वायोस्तु उत्पत्तिः कीर्त्त्यते मया।
तां शृणुष्व महाभाग! कथ्यमानां मयानघ!॥
ब्रह्मणः स्रजतः सृष्टिं मुखाद्वायुर्विनिर्ययौ।
प्रचण्डशर्करावर्षी तं ब्रह्मा प्रत्यषेधयत्॥
मूर्त्तो भवस्व शान्तश्च तथोक्तो मूर्त्तिमान् भवन्।
सर्व्वेषामेव देवानां यद्वित्तं फलमेव च॥
तत् सर्व्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भवेत्।
तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्टस्तिथिमेकादशीं प्रभुः॥
तस्यामनग्निपक्वाशी यो भवेन्नियतः शुचिः।
तस्यास्तु धनदो देवस्तुष्टः सर्व्वं प्रयच्छति॥
एषा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्व्वकिल्विषनाशिनी।
य एतां शृणुयाद्भक्त्या पुरुषः पठतेऽपि वा॥
सर्व्वकाममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति॥"
इति वराहपुराणम्॥

धनपिशाचिका, स्त्री, (धने पिशाचिकेव।) धनाशा। तत्पर्य्यायः। तृष्णा २। इति हारावली। १२५॥

धनपिशाची, स्त्री, (धने पिशाचीव।) तृष्णा। धनलोभः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धनप्रिया, स्त्री, (धनवत् प्रिया।) काकजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

धनफल, क्ली (धनानां फलम्।) दानभोगादि। यथा वह्निपुराणे।
'अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम्।
रतिपुत्रफला दारा शीलवृत्तफलं श्रुतम्॥'
इति वह्निपुराणे दानविधिनामाध्यायः॥

धनवती, स्त्री (धनमस्या अस्तीति। धन+मतुप्। मस्य वः। स्त्रियां ङीप्।) धनिष्ठानक्षत्रम्। इति जटाधरः॥

धनवान्, [त्] त्रि (धनमस्यास्तीति। धन+मतुप्। मस्य वः।) धनविशिष्टः। धनी। इति हलायुधः॥ (यथा रामायणे। २। ६७। १८।
'नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः॥')

धनस्यक, पुं गोक्षुरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (लालसया धनमिच्छतीति। धन+क्यच्। "अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि" लालसायां सुगसुकौ। ७। १। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या सुक्। ततो धनस्य इति नामधातु+ण्वुल्। लालसया धनेच्छौ त्रि॥)

धनहरी, स्त्री। धनं हरतीति। हृ+"हरतेरनुद्यमनेऽच्।" ३। २। ९। इति अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) चोरकाख्यगन्धद्रव्यम्। तत्पर्यायः। दासधी २ चपला ३ क्षेम ४ दुष्पत्र ५ गणहासक ६। इत्यमरः। २। ४। १२८॥ दुष्कन्ध ७ विरोध ८ क्रोधपश्चिम ९। इति शब्दरत्नावली॥ चोरक १० कितव ११ कौरक १२। इति जटाधरः॥ धनहारके त्रि॥

धनाधिप, पुं (धनानामधिपः।) कुबेरः। इत्यमरः। १। १। ७१॥ (यथा देवीभागवते। ५। ७। १८।
सङ्गरं सम्परित्यज्य गते शक्रे शचीपतौ।
यमो धनाधिपः पाशी जग्मुः सर्वे भयातुराः॥)
तस्य ध्यानं यथा —
कुबेरञ्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम्।
हारकेयूररचितं सितांबरधरं शुभम्॥
गदाधरञ्च कर्त्तव्यं वरदं मुकुटान्वितम्।
नरयुक्तविमानस्थं मेषस्थं वापि कारयेत्॥
तथैव गुह्यकाः कार्य्याः खड्गहस्ता महाबलाः।
महोदरं महाकायं निध्यष्टकसमन्वितम्।
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनव्यग्रकरैस्तथा॥
इति मत्स्यपुराणम्॥

धनाध्यक्ष, पुं (धनानामध्यक्षः।) कुबेरः। इति हलायुधः॥ (यथा अध्यात्मरामायणे। ७। २। ३७
ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम्।
विनिर्ज्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकम्॥")
धनाधिकृतः। खाजाञ्चि इति खाजाञ्चि इति च भाषा। तस्य लक्षणं यथा —
'लोभत्यक्तोऽभिमानी रत्नानाञ्च विधानवित्।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्यः शुचिः सदा।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः॥
व्यवहारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षगता नराः।
व्यवहारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता॥"
इति मात्स्यपुराणे १८९ अः॥

धनाशा, स्त्री, (धनानां आशा।) धनलोभः। यथा गरुडपुराणे नीतिसारे। ११०। ४६।
'जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः।
धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति॥'

धनाश्री, स्त्री रागिणीविशेषः। धानश्री इति भाषा। हनुमन्मते श्रीरागस्य तृतीयभार्य्या। अस्या जातिः षाडवः। सा षड्जन्यासा। गानसमयः हेमन्तौ द्वितीयप्रहरः कस्यचिन्मते दिवावसानम्। रागमालायामस्या रूपं वियोगिनी रमणी रक्तवसना विच्छेदवन्मया दुर्ब्बला तथा च एकाकिनी बकुलवृक्षतलोपविष्टा तन्वी। कल्लिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थभार्य्या। भरतमते मालकोषपुत्रगान्धाररागस्य पत्नी। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥

धनिक, पुं, (धनिना कायतीति। कै+कः।) धन्याकम्। इति मेदिनी। के १०६॥ अस्य मूर्त्तिः कोषमिति राजनिर्घण्टः॥ (धनमस्यास्तीति। ठन्।) धवः। इति हेमचन्द्रः॥

धनिक, त्रि, (धनमस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) साधुः। धनी। इति मेदिनी। के १०६॥ (यथा कलाविलासे। २। १८।
"धनकरकण्डकानां वारवधूचरणनूपुरमणीनाम्।
धनिकगृहीतपदानां शक्तिर्नास्त्येव मुग्धानाम्॥")
उत्तमर्णः। यथा मनुः। ८। ४७।
"अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम्॥")

धनिका, स्त्री (धनिक+टाप्।) साधुनारी। इति मेदिनी। के १०६॥ वधूः। इति हेमचन्द्रः॥ युवती। इति शब्दरत्नावली॥ प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

धनिष्ठा, स्त्री (अतिशयेन धनवती। धन+इष्ठन्+टाप्।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतत्रयोविंशनक्षत्रम्। तत्पर्यायः। श्रविष्ठा २। इत्यमरः। १। ३। २२॥ वसुदैवता ३। इति ज्योतिषम्॥ भूति ४ विधानम् ५ धनवती ६। इति जटाधरः॥ अस्याः स्वरूपं यथा —
मर्दलाकृतिर्द्धनिष्ठा
सैव वासवतारका।
यान्ति कान्तिमति मण्डलमत
मारमाथिरसपक्षलिप्तिका॥
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥
तत्र जातस्य फलम्।
व्याचारशीलो दयया समेतो
धनाधिपाली बलवान् स्यात्।
यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा
महत्प्रतिष्ठासहितो नरः स्यात्॥
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

धनी, [न्] त्रि (धनमस्यास्तीति। धन+इनि।) धनवान्। (यथा देवीभागवते। १। १५
'गता च धनिनां कान्ता स्मृतिमन्तः वृत्तेः॥'
तत्पर्यायः। इभ्यः २ आढ्यः ३। इत्यमरः। ३। १। १०॥ यथा कूर्म्मपुराणे १६० अः
'आढ्यो वा दौश्चिन्त्यो श्राद्धं यथावित्तेन भक्तितः।
भो भक्तपूर्व्वकमेतत्समभिभाषेत धर्म्मवित्॥
"यश्च शरीरं माहात्म्यं गुणाढ्यो ह्याढ्यः...
इति श्रीभागवतम्
(उत्तमर्णः। यथा, मनुः। ८। ६१।
'यादृशा धनिभिः कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः।
तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च तैः॥')

धनीका, स्त्री, युवती। इति शब्दरत्नावली॥

धनीयक, क्ली (धनाय हितम्। धन+छः। कन्।) धन्याकम्। इति शब्दरत्नावली॥

धनुः, पुं (धनतीति। धन+"भृमृशीतॄचरीति उः।" १। ७। इति उः।) चापः। (हितोपदेशे।
'धनुर्ब्बाणविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति।' राशिविशेषः। प्रियालवृक्षः। इति कौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

धनुः, [स्] पुं, (धन+"अर्त्तिपृवपीति।" २। ११८। इति उसि स च नित्।) वृक्षः। धनुर्द्धरे, त्रि। इति मेदिनी। से २६॥

धनुः [स्] क्ली, (धनतीति। धन शब्दे+"अर्त्तिपृवपीति।" उणा० २। ११८। इति उसि स च नित्।) शरनिक्षेपयन्त्रम्। धनुक इति भाषा। तत्पर्यायः। चाप २ धन्व ३ शरासनम् ४ कोदण्डम् ५ कार्म्मुकम् ६ इष्वास ७। इत्यमरः २। ८। ८३॥ स्थावरम् ८ गुणी ९ १० लस्तकी ११ त्रिगता १२। इति त्रिकाण्डशेषः। अस्त्रम् १३ धनु १४। इति जटाधरः तारकम् १५ काण्डम् १६। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणं यथा —
'धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च।
कोमलं वर्णदृढता तयोर्गुण उदाहृतः॥
सुरसस्यातिकरञ्च समसुदायतं धनुः।
विषमो सन्धिवैषम्ये सदङ्गे भङ्गमावहत॥'
इति युक्तिकल्पतरुः॥
धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा —
शनिभौमबुधार्येषु वारेषु सतिथौ हरौ।
प्रयुक्तं चापविद्याया आरम्भ शुभदो मतः॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥
विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि॥
(अतः स्मृतविद्या भद्रा पृथुनाम्ने महीपतय प्रथम दत्तवान्। असौ एव लोकेषु अस्या प्रचारमकरोत। यदुक्तम् वैशम्पायनेन।
असि पूर्व्वं मया दृष्टो दुर्विनयहकारणात।
भवादृशसमोपस्थो लोकान् विचरन् चरत्वसौ॥
धनुराद्यायुधयुक्तो लमेवादि स्मृतो मया।

स्मान् शस्त्राणि शास्त्राणि दत्तानि तव पुत्रक !॥"
अस्य प्रमाणं यथा, वृहच्छार्ङ्गधरे।
"चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम्।
तद्विस्तानमं चापं सर्व्वलक्षणसंयुतम्॥"
तथा चाग्नेयधनुर्व्वेदे।
"चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रिभिः सार्द्धैस्तु मध्यमम्।
कनिष्ठन्तु त्रिभिः प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः॥"
धनुस्तु शार्ङ्गवांशभेदेन द्विविधम्। यथा, युक्तिकल्पतरौ।
"धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च॥"
एतयोः प्रकारमाह धनुर्व्वेदे।
"शार्ङ्गिकं त्रिणतं प्रोक्तं वैणवं सर्व्वनामितम्॥"
शार्ङ्गधनुषः प्रमाणमाह वृहत्-शार्ङ्गधरे।
"शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं तद्विष्णोः परमायुधम्॥
वितस्तिसप्तकं मानं निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा।
न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित् करे।
तद्धनुर्वशमायाति मर्त्त्यलोके पुरुषोत्तम!॥
पौरुषेयन्तु यच्छार्ङ्गं वहुधतुस्वरशोभितम्।
यतस्त्रिभिः सार्द्धषड्भिर्निर्म्मितं धनुषोत्तमम्॥
प्रायो योग्यं धनुः शार्ङ्गं गजवाजिरथादिनाम्।
रथिनाञ्च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्त्तितम्॥"
वांशधनुषः प्रमाणमाह तत्रैव।
"त्रिपर्व्वं पञ्चपर्व्वं वा सप्तपर्व्वं प्रकीर्त्तितम्।
नवपर्व्वञ्च कोदण्डं चतुर्द्धा शुभकारणम्॥
चतुष्पर्व्वञ्च षट्पर्व्वं अष्टपर्व्वं विवर्ज्जयेत्॥"
"अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च।
दग्धं छिद्रं न कर्त्तव्यं वाह्याभ्यन्तरदूषकम्॥
गुणहीनं गुणाक्रान्तं वास्तुदोषसमन्वितम्।
गलग्रन्थिनं कर्त्तव्या तलमध्ये तथैव च॥"
"अपक्वं भङ्गमायाति अतिजीर्णन्तु कर्कशम्।
ज्ञातिघृष्टन्तु योद्धारं कलहो वान्धवैः सह॥
दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम्।
वाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च॥
हीने तु सन्धिते वाणे संग्रामे भङ्गकारकम्।
व्याक्रान्ते च पुनः क्वापि न लक्ष्यं प्राप्यते दृढम्॥"
"गलग्रन्थितलग्रन्थिधनहानिकरं धनुः।
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्व्वकार्य्यकरं स्मृतम्॥"
उपलक्षेपकधनुषः प्रकारमाह तत्रैव।
"उपलक्षेपकं चापं वैणवं तद्विरज्जुकम्।
निष्कोत्सेधसहितं द्व्यङ्गुलोविस्तृतं तु तत्॥"
आसनविशेषः। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। २५।
"पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि।
धनुराकर्षणं कुर्य्याद्धनुरासनमुच्यते॥"*॥
चतुर्हस्तपरिमाणम्। काठा इति भाषा। यथा,
"चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुष्कं धनुः स्मृतम्॥"
इति जलाशयतत्त्वम्॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतनवमराशिः। तत्पर्य्यायः। तौक्षिकः २। इति दीपिका। अस्य देवता पूर्व्वार्द्धमनुष्याकारशेषार्द्धाश्वाकारधनुर्धारी पुरुषः। स मूलापूर्व्वाषाढासमुदायोत्तराषाढप्रथमपादेन भवति। स च शीर्षोदयः पीतः स्वर्णवर्णो वा पर्व्वतचरः महाशब्दकरः पूर्व्वदिक्स्वामी हस्वाङ्गः रूक्षः क्षत्रियवर्णः उग्रः पित्तप्रकृतिर्दिव्यः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः अग्निराशिः॥ १॥ एतद्राशिजातफलं यथा, "क्रोधी दृढवाक् प्रचुरमतिः शुचिः प्राज्ञः सुखी सर्व्वलोकालापी च।" इति जातकचन्द्रिकादयः॥ ६॥ अपि च।
"बहुकलाकुशलः प्रबलो महान्
विमलताकलितः सरसोक्तिभाक्।
शशधरे हि धनुर्धरगे नरो
धनकरो न करोति धनव्ययम्॥"
तल्लग्नजातफलं यथा,—
"धनुर्लग्ने सम्भूतपत्नी नीतिमान् धनवान् सुखी।
कुलमध्ये प्रधानश्च प्राज्ञः सर्व्वस्य पोषकः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

धनुःपटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य।) पियालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः।
राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुःपटः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

धनुःशाखा, स्त्री, (धनुरिव शाखा यस्याः।) मूर्व्वा। इति शब्दचन्द्रिका॥

धनुःश्रेणी, स्त्री, (धनुषः श्रेणीव।) मूर्व्वा। महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम्।
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्दहनीति च॥")

धनुर्गुणा, स्त्री, (धनुषो गुणो यस्याः।) मूर्व्वा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मूर्व्वाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

धनुर्द्रुमः, पुं, (धनुषो द्रुमः।) वंशः। इति राजनिर्घण्टः॥

धनुर्धरः, पुं, (धरतीति। धृ+अच्। धनुषो धरः।) धनुर्धारी। तिरन्दाज इति भाषा। तत्पर्य्यायः। धन्वी २ धनुष्मान् ३ धानुष्कः ४ निषङ्गी ५ अस्त्री ६ तूणी ७ धनुर्भृत् ८। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३५॥ (यथा, महाभारते। १। १३४। ९७।
"प्रयतिष्ये तथा कर्त्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद् ब्रवीमि ते॥"
स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ११७। ११।
"कवची निषङ्गी कुण्डी च कुण्डधारो धनुर्धरः॥")

धनुर्धारी, [न्] त्रि, (धनुर्धरतीति। धृ+णिनिः।) धनुर्धरः। तस्य लक्षणं यथा,—
"शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः।
धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः॥"
इति मत्स्यपुराणे १८९ अः॥

धनुर्भृत्, पुं, (धनुर्बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्।) धनुर्धरः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३५॥ (यथा, रघुः। ६। ११।
"अवनिमेकरथेन वरूथिना
जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः॥")

धनुर्मध्यं, क्ली, (धनुषो मध्यम्।) चापमध्यभागः। तत्पर्य्यायः। लस्तकः २। इत्यमरः। २। ८। ८५॥

धनुर्माला, स्त्री, (धनुषो माला श्रेणीव।) मूर्व्वा। इति शब्दचन्द्रिका॥

धनुर्यासः, पुं, (धनुरिव यासः।) धन्वयासः। दुरालभा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धनुर्यासो दुरालभा॥")

धनुर्लता, स्त्री, (धनुषो लतेव।) सोमवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

धनुर्वृक्षः, पुं, (धनुषो वृक्षः।) धन्वनवृक्षः। (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"धन्वनः पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृक्षश्च धर्म्मणः॥")
वंशः। भल्लातकः। अश्वत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

धनुर्व्वेदः, पुं, (धनूंषि उपलक्षणत्वेन धनुरादीन्यस्त्राणि विद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेनेति। विद्+करणे घञ्।) धनुर्विद्याबोधकशास्त्रम्। तत्तु यजुर्व्वेदस्योपवेदः। इति चरणव्यूहः॥ (यथा, मधुसूदनसरस्वतीकृतप्रस्थानभेदे।
"धनुर्व्वेदश्चोपवेदो धनुर्व्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः। तत्र प्रथमो दीक्षापादः। द्वितीयः संग्रहपादः। तृतीयः सिद्धिपादः। चतुर्थः प्रयोगपादः। तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणञ्च कृतम्। तत्र धनुःशब्दश्चापे रूढोऽपि चतुर्विधायुधवाचको वर्त्तते। तच्च चतुर्विधम्। मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं यन्त्रमुक्तञ्च। तत्र मुक्तं चक्रादि। अमुक्तं खड्गादि। मुक्तामुक्तं शल्यावान्तरभेदादि। यन्त्रमुक्तं शरादि। तत्र मुक्तमस्त्रमित्युच्यते। अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते। तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम्। एवं साधिदैवतेषु समन्त्रेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां तदनुयायिनाञ्च ते सर्व्वे चतुर्विधाः। पदातिरथगजतुरगारूढाः। एतद्दीक्षाभिषेकशकुनमङ्गलकरणादिकञ्च सर्व्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम्। सर्व्वेषामस्त्रशस्त्रविशेषाणां आचार्य्यस्य लक्षणपूर्व्वकं संग्रहणं संग्रहपादे द्वितीये दर्शितम्। गुरुसम्प्रदायसिद्धानां शस्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणादिकं तृतीये पादे। एवं देवतार्च्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानां अस्त्रशस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थे पादे निरूपितः॥")

धनुष्कारः, पुं, (धनुः करोतीति। धनुस्+कृ+"दिवाविभेति।" ३। २। २१। इति टः।) धनुः करे यस्य इति व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासो वा। धानुष्कः॥

धनुष्पटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य।) पियालवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३५॥

धनुष्मान्, [त्] पुं, (धनुर्विद्यते यस्य। धनुस्+मतुप्।) धनुर्धरः। इत्यमरः। २। ८। ६९॥

धनफल, क्ली (धनानां फलम्।) दानभोगादि। यथा वह्निपुराणे।
'अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम्।
रतिपुत्त्रफला दारा शीलवृत्तफलं श्रुतम्॥'
इति वह्निपुराणे दानविधिनामाध्यायः॥

धनवती, स्त्री (धनमस्या अस्तीति। धन+मतुप्। मस्य वः। स्त्रियां ङीप्।) धनिष्ठानक्षत्रम्। इति जटाधरः॥

धनवान् [त्] त्रि, (धनमस्यास्तीति। धन+मतुप्। मस्य वः।) धनविशिष्टः। धनी। इति हलायुधः॥ (यथा रामायणे।२।६७।१८।
'नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः॥')

धनस्यक, पुं, गोक्षुरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (लालसया धनमिच्छतीति। धन+क्यच्।
'सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ'। ३।१।५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या सुक्। ततो धनस्य इति नामधातु+ण्वुल्। लालसया धनेच्छौ त्रि॥)

धनहरी, स्त्री (धनं हरतीति। हृ+'हरतेरनुद्यमनेऽच्'। ३।२।९। इति अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। तत्पर्यायः। राक्षसी २ चण्डा ३ भीमः ४ दुष्प्रधर्षः ५ गणहासकः ६। इत्यमरः।२।४।१२८॥ दुष्कलः ७ विरोधः ८ क्रोधमूर्च्छितः ९। इति शब्दरत्नावली॥ चीनकः १० कितवः ११ कोरकः १२। इति जटाधरः॥ धनहारक त्रि॥

धनाधिप, पुं (धनानामधिपः।) कुवेरः। इत्यमरः।१।१।७२॥ (यथा देवीभागवते ५।७।१८।
'सङ्गरं सम्परित्यज्य गते शक्रे शचीपतौ।
यमो धनाधिपः पाशी वरुणः सर्व्वे भयातुराः॥')
अस्य ध्यानं यथा —
'कुवेरञ्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम्।
हारकेयूररचितं सितास्बरधरं शुभम्॥
गदाधरञ्च कर्त्तव्यं वरदं मुकुटान्वितम्।
नरयुक्तविमानस्थं मेषस्थं वापि कारयेत्॥
तथैव धनपालश्च गुह्यकैः परिवारितम्।
महोदरं महाकायं वामहस्तसमन्वितम्॥
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनव्ययकरैस्तथा॥'
इति मत्स्यपुराणम्॥

धनाध्यक्ष, पुं (धनानामध्यक्षः।) कुवेरः। इति हलायुधः॥ (यथा अध्यात्मरामायणे।७।१।८५।
'तत ऊर्द्ध्वं स्वयमेवी जगाम धनदालयम्।
निर्जित्य धनाध्यक्षं जहारास्य पुष्पकम्॥')
धनाधिकृतः। खजाञ्चि इति मालाञ्चि इति च भाषा। तस्य लक्षणं यथा —
'लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित्।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्यः शुचिः सदा।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः॥

आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता॥"
इति मत्स्यपुराणे १८९ अः॥

धनाशा, स्त्री, (धनानां आशा।) धनलोभः। यथा लिङ्गपुराणे तथा हरिवंशे।३०।४६।
'जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः।
धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति॥"

धनाश्री, स्त्री रागिणीविशेषः। धानसी इति भाषा। हनुमन्मते श्रीरागस्य तृतीयभार्य्या। अस्या जातिः षाड़वा। ग्रह षड्जस्वरः। गानसमयः दिवसीयद्वितीयप्रहरः कस्यचिन्मते दिवावसानम्। रागमालायामस्या रूपं वियोगिनी रमणी रक्तवसना विच्छेदवेदनया दुर्ब्बला कृशा च एकाकिनी वकुलवृक्षतलोपविष्टा रुदती। कल्लिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थभार्य्या। भरतमते मालकौषपुत्त्रगान्धाररागस्य पत्नी। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥

धनिक, पुं, (धनिना कायतीति। कै+क।) धन्याकम्। इति मेदिनी। के १०६॥ अस्मिन्नर्थे क्लीवमिति राजनिर्घण्टः॥ (धनमस्यास्तीति। ठन्।) धवः। इति हेमचन्द्रः॥

धनिक त्रि, (धनमस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) साधुः। धनी। इति मेदिनी। के १०६॥ (यथा कलाविलासे।१।१८।
'धर्म्मकरकन्दुकानां वारवधूधरणनूपुरमणीनाम्।
धनिकगृहद्योतपमानां सुक्तिर्नास्त्येव सुखानाम्॥'
उत्तमर्णः। यथा, मनुः।८।४७।
'अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम्॥')

धनिका, स्त्री (धनिक+टाप्।) साधुनारी। इति मेदिनी। क १०६॥ वधूः। इति हेमचन्द्रः॥ युवती। इति शब्दरत्नावली॥ प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

धनिष्ठा, स्त्री (अतिशयेन धनवती। धन+इष्ठन्+टाप्।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतत्रयोविंशनक्षत्रम्। तत्पर्य्यायः। श्रविष्ठा २। इत्यमरः।१।३।२२॥ वसुदैवता ३। इति ज्योतिषम्॥ भूतिः ४ निधानम् ५ धनवती ६। इति जटाधरः॥ अस्याः स्वरूपं यथा —
मर्द्दलाकृतिर्नक्षत्रं धनिष्ठा
सद्गुणान्वितं पञ्चतारक।
... ...
... ...॥
इति कालिन्द्याद्युक्तनक्षत्रविचारः॥
तत्र जातस्य फलम्।
'आचारज्ञानान्वितश्चाग्रयौ
धनाधिशाली बलवान् स्यात्।
यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा
महद्भयविधायतीर्धी नरः स्यात्॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

धनी, [न्] त्रि (धनमस्यास्तीति। धन+इनि।) धनवान्। (यथा देवीभागवते।१।१५।
'गत्वा च धनिनां काव्या ... ...)
तत्पर्य्यायः। इभ्यः २ आढ्यः ३। इत्यमरः।३।१।१०॥ यथा कूर्म्मपुराणे।१०।
"आढ्यो वा दीक्षितो नाम्ना यज्ञयाजीयते भो भवनपूर्व्वकस्तेनमभिभाषेत धर्म्मवित्॥
'अस्य शरीरं माहुयं ...'
इति ... ...
(उत्तमर्णः। यथा, मनुः।८।६१।
"यादृशा धनिभिः ... ...
तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतं च ते॥")

धनीका, स्त्री युवती। इति शब्दरत्नावली॥

धनीयक, क्ली (धनाय हितम्। धन+छ। कन्।) धन्याकम्। इति शब्दरत्नावली॥

धनु, पुं (धनतीति। धन+"भृमृशीतॄचरित्सरि..." उणा।१।७। इति उ।) चापः। (धनुर्व्वेदः।
'धनुर्वेदविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति।'
राशिविशेषः। पियालवृक्षः। इति कौमुदीसुखबोधिनी॥)

धनु, [स्] पुं, (धन+"अर्त्तिपृवपीति।" २।११८। इति उसि स च नित्।) वृक्षः। धनुर्द्धरे, त्रि। इति मेदिनी। से २६॥

धनु [स्] क्ली, (धनतीति। धन शब्दे+"पृवपीति।" उणा २।११८। इति उसि नित्।) शरनिक्षेपयन्त्रम्। धनुक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चापः २ धन्वा ३ शरासनम् ४ कोदण्डम् ५ कार्म्मुकम् ६ इष्वासः ७। इत्यमरः।२।८।८३॥ लस्तकम् ८ गुणी ९ १० द्रुमवतः ११ निमतः १२। इति शब्दरत्नावली॥ चापम् १३ धनुः १४। इति जटाधरः॥ सारकम् १५ कावसम् १६। इति ... ॥ तस्य लक्षणं यथा —
'धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च।
कोमलं वर्णघटना तयोरुक्तं प्रदर्श्यते।
सुगमं सलिलं स्थूलं समसुमृणालं धनुः।
त्रिपर्णी सुविधीयन्ते सद्भिर्वंशमहार्घता॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥

धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा —
'शशिभौमगुरुर्धाश्च वारेषु तिथिषु धनी।
प्रशस्त चापविद्याया आरम्भः शुभदः सदा॥'
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥

विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि॥ (कालान्तरात् यथा पृथुराजे महीतलं प्रथमं दमयन्। अतो एव तादृशं धनुः प्रचारमकरोत्। यदुक्तम् वैशम्पायनेन।
अपि पुण्यं मया दत्ता दुर्विनयमकारणात्।
भजामि सरसीरुहां लोकान् विपरीत भवनानि।
धनुरादायुधवन्तो हनिष्यन्ति च यदा महा।

वहन्त धारयसे यस्मादसुधातीव निर्म्मला ॥
वसुन्धरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
चतुर्मुखोऽपि नागच्छेत्तस्मादथन तवान्तके ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्द्दमात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योतिरूपा चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा चोर्व्वी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
एताभिर्म्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्द्दमात् ।
एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषञ्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्त्रप्रपौत्त्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह नित्यं
गतकलुषविमानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥"
इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥

धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः ।) धाराकदम्बवृक्षः । इति शब्दावली । १७० ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६३ ।
"सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥"
"अङ्गैरंशैः शेषादिरूपैर्धरां धरतीति धराधरः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्व्वतः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ । २१ ।
"नराचराश्च वसुधा वातारश्च धराधराः ॥"
धराया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १७ । ३५ ।
"स वीरमूर्त्तिः समभूद्धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥")

धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्याः अमरो देवः ।) ब्राह्मणः । यथा,—
"येन श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो यैः पुरुषः पुराणः ।
सुखे हुतं येन धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥"
इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते शेषेण वा । धृ + "अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।" उणां ४।१७२। इति इत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ ।१ ।२ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ५४ ।
"खमूर्च्छितलाभप्रकृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥")

धरिमा, [न्] पुं, (ध्रियते दृश्यतेनेन्द्रियेणेति । धृ + "हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।" उणां ४ ।१४७। इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥ तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
"तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥"

धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ + बाहुलकात् उनन् । "धृञ् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारेर्णिलुक् क्युन्प्रत्ययः । धारयति जगत् ।" इति देवराजयज्वा । १ ।१२ । २४ ।) ब्रह्मा । स्वर्गः । नीरम् । (निघण्टुमते, क्ली । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५ । ६ ।
"पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥")
सम्मतम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
"उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥"
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
"दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥"
"सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधारयत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धर्त्तव्यं, त्रि, धृधातोःकर्म्मणि तव्यप्रत्ययेन साध्यम् । धारणीयम् । स्थातव्यम् । पतनीयम् । भावे,क्ली ॥

धर्त्रं, क्ली, (धरति ध्रियते वा । धृ + "गुधृवीपचीति ।" उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) गृहम् । इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्म्मः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
"धर्त्रमसिदिवं दृंहब्रह्मवनि वधाय ।"
"हे कपाल ! त्वं धर्त्रं धारकमसि ।" इति वेददीपः ॥)

धर्म्मः, पुं क्ली, (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा । धृ + "अर्त्तिस्तुसुहुनिति ।" उणां १ । १३६ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । ५६ ।
"एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥")
तत्पर्य्यायः । पुण्यम्२ श्रेयः३ सुकृतम्४ वृषः५ । इत्यमरः।१।४।२४॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः । उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते । १४।८८।२१।
"कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥")
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । मे, १६ । दानादिके, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, योगसारे ।
"प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ॥")

धर्म्मः, पुं, (धृ + मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनाज्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे ।३।१०।
"अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।
धर्म्मस्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥")
तस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य चतुर्द्दशापत्यानि यथा । मत्यां श्रद्धायां ऋतम् १ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां सुखम् ४ तुष्ट्यां मुत् ५ पुष्ट्यां गर्व्वः ६ क्रियायां योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां स्मृतिः १० मूर्त्त्यां नरनारायणौ ११ । १२ तितिक्षायां क्षेमम् १३ ह्रीसंज्ञायां प्रश्रयः १४ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
"श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋद्धिरन्यत् तुल्यम् ॥ तासामपत्यानि यथा,—
"श्रद्धा कामञ्च श्रीर्दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥
कामो नन्दी सुतं हर्षं धर्म्मपौत्त्रमसूयत ॥" * ॥
अधर्म्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥"
धर्म्मोत्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
"अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतो नृप ! ।
माहात्म्यञ्च तिथिश्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
सर्व्वे प्रजापतिः शुद्धमपरापरसंज्ञितः ।
स सिसृक्षुः प्रजास्त्वादौ पालनञ्च व्यचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्दक्षिणाच्छ्रुतकुण्डलः ।
प्रादुर्ब्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पात् त्वात् कृते युगे ।
त्रेतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरेऽभवत् ॥
कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
षड्गोत्रो ब्राह्मणानां स त्रिधा क्षत्त्रे व्यवस्थितः ॥
द्विधा विश्येकधा शूद्रे स्थितः सर्व्वगतः प्रभुः ।
गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे सप्तहस्तस्त्रिमेखलः ।
तथा व्यादन्तः ओङ्कारद्विशिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एवं धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रभृति ते धर्म्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
यस्तामुपोष्य पुरुषो भवन्तं समुपार्ज्जयेत् ।
कृत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुञ्चति मानवः ॥"
तस्य पुत्त्रा यथा, वामनपुराणे ।

जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते। द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते। ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥'

'अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति। तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रबस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम्। द्वे वर्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदबस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥'

'तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्याः ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चाभिसन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तैरेव स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः ॥'

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये ॥*॥) दरुविलासिनी। इत्यमरः। हरिद्रा। ग्रीवा। इति हेमचन्द्रः। ३। २६५। पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः। नलिका। इति भावप्रकाशः॥

धम्मिल्लः, पुं (धमतीति। धम + विच्। मिलतीति। मिल + क। पृषोदरादित्वात् साधुः। ततः कर्म्मधारयः।) संयता कचाः। इत्यमरः। २।६।९७॥ खोंपा इति भाषा। कुसुमगर्भो मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना बहिःसंयतो बद्धः केशकलापः। इति भरतः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। २। २१।

"चाकूनमितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासितभ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलार्द्धदृष्टस्तनम्॥")

धरः, पुं, (धरति पृथिवीमिति। धृ + अच्।) पर्व्वतः। (यथा, माघे। ४। १८।

"उत्क्षिप्तं धरं मदुन्वेरः शौरिम् उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच॥")

कार्पासतूलः। कूर्म्मराजः। वसुभेदः। इति मेदिनी। रे, ४८॥ (यथा, हरिवंशे। ३। ३६।

'आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः॥")

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १०५।

'धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥")

विष्णुः। श्रीकृष्णः। यथा, तत्रैव। १३। १४९। ३३।

'सर्व्वशोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः॥'

धारके, त्रि। यथा, काकपक्षधरः॥)

धरणं, क्ली (धरतीति। धृ + ल्युः।) मानभेदः। स तु चतुर्विंशतिरक्तिकारूपः। इति लीलावती॥ पलदशमांशः। इति वैद्यकम्॥ ("अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिधरणम्॥'

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः॥

धृ + ल्युट्।) धारणम्। इति मेदिनी। णे ५४॥ (यथा कुमारे। १। १७।

'यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च॥')

धरणः, पुं (धृ + ल्युः।) अद्रिपतिः। लोकः। स्तनः। धान्यम्। दिवाकरः। इति हेमचन्द्रः॥ सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (वैद्यकमानविशेषः। यथा पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्।

'माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते॥")

धरणिः, स्त्री (धरति जीवादीनिति। धृ + "अर्त्तिसृधृधमीति।" उणां २। १०३। इति अनिः।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ (यथा, महाभारते। १२। ३४२। ४।

"ज्योतिर्धरणिवायुरहिते ध्वान्ते जलैकार्णवे लोके॥")

धरणिधरः, पुं (धरतीति। धृ + अच्। धरण्या धरः।) विष्णुः। इति हलायुधः॥ (कच्छपः। पर्व्वतः। शेषः। इति शब्दार्थः॥)

धरणी, स्त्री, (धरणि + वा ङीप्।) पृथिवी। इति मेदिनी। णे, ५४॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ९। १४१।

"यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्वियम्॥')

शाल्मलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ नाडी। कन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। धारणीया २ धीरपत्नी ३ सुकन्दकः ४ कन्दालुः ५ वनकन्दः ६ कन्दाढ्यः ७ स्थूलकन्दकः ८। अस्या गुणः। मधुरत्वम्। कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकण्डूतिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः।) धरणीनामकन्दविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकीलकः, पुं, (धरण्याः पृथिव्याः कीलक इव।) पर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्याः धरः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३१॥ (यथा, महाभारते। १३। १४९। १८।

"वरः सर्व्वगको वह्निरनिलो धरणीधरः॥")

कच्छपः। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्व्वतः। यथा "या जातो धरणीधरेन्द्रतनयापादाब्जपाथोधरा धन्या।" इत्यादि गोपीनाथकविराजः॥ (पृथिवीधारके, त्रि। यथा, हरिवंशे। ५२। १८।

'इत्यनन्तोऽवदद्भवता निग्रहार्थं सुरद्विषाम्। नरस्यैव पुराणर्षेः शापश्च धरणीधरम्॥')

धरणीपूरः, पुं (धरणीं पूरयति प्लावयति। पूर + अण्।) समुद्रः। इति ... ॥

धरणीप्लवः, पुं (प्लु + भावे अप्। पृथिव्याः प्लवः प्लावो यस्मात्।) समुद्रः। त्रिकाण्डशेषः॥

धरणीश्वरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः।) शिवः। शब्दरत्नावली॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता।) सीता। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६७॥ (... यथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये।

'नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः। हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम्॥ तद्भूमिजातशीतायां शुभां कन्यां ... लेभे राजा सुतां शुक्लां ... तस्यास्तु जातमात्रायां पृथिवी सस्थिता जगाद वचनञ्चेदं गौतमं नारदं नृपम्॥

पृथिव्युवाच।

एषा सुता मया दत्ता तव राजन्। एतां गृहाण सुभगां कुलद्वयशुभावहाम्॥")

धरा, स्त्री, (धरति जीवधानिति। धृ + अच्। यद्वा, ध्रियते प्राणिभिरिति। धृ + अप्। टाप्।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ (यथा, भागवते। ३। १३। ८।

"धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः॥")

गर्भाशयः। मेदः। इति मेदिनी। रे ४९॥ नाडी। इति राजनिर्घण्टः॥ महादानविशेषः। तद्यथा—

'अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम्। पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम्॥ कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम्। मर्य्यादापर्व्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम्॥ लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमाश्रिताम्। नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम्॥ महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम्। हेम्नः पलसहस्रेण तदर्द्धेन च शक्तितः॥ शतत्रयेण वा कुर्य्यात् द्विशतेन शतेन वा। कुर्य्यात् पञ्चाशदूर्द्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः॥ तुलापुरुषवत् कुर्य्याल्लोकेशावाहनं बुधः। ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्॥ वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानुपरि विन्यसेत्। तथाष्टादशधान्यानि रसाश्च लवणादयः॥ तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात् परिकल्पयेत्। वितानकञ्च कौशेयं फलानि विविधानि च॥ तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च। इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्व्वकम्॥ शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः। प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः॥ पुण्यं कालमथासाद्य मन्त्रानेतानुदीरयेत्। नमस्ते सर्व्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः॥ धात्री च सर्व्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे॥

बहून् धारयसे यस्माद्वसुधानीव निर्म्मला ॥
वसुन्धरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
चतुर्मुखोऽपि नागच्छेत्तस्माद्यन्त तवाचले ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्द्दमात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा चोर्वी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
एताभिर्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्द्दमात् ।
एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषश्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्त्रप्रपौत्त्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह नित्यं
गतकलुषविमानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥”
इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥

धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः ।) धाराकदम्बवृक्षः । इति हारावली । १७० ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६३ ।
“सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥”
“अङ्गैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धरतीति धराधरः ।” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्व्वतः । इति मेदिनी । रे, २६९ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ । २१ ।
“चराचराश्च वसुधा धातारश्च धराधराः ॥”
धराया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १७ । ३५ ।
“स वीरमूर्त्तिः समभूद्धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥”)

धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।) ब्राह्मणः । यथा,—
“येन श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो यैः पुरुषः पुराणः ।
मुखे हुतं येन धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥”
इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते शेषेण वा । धृ + “अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।” उणां ४।१७२। इति इत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ ।१ । २ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ५४ ।
“स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥”)

धरिमा, [न्] पुं, (ध्रियते दृश्यतेऽनेनेति । धृ + “हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।” उणां ४ ।१४७। इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥ तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
“तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥”

धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ + बाहुलकात् उनन् । “धृञ् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारेर्णिलुक् उनन्प्रत्ययः । धारयति जगत् ।” इति देवराजयज्वा । १ ।१२ । २४।) ब्रह्मा । स्वर्गः । नीरम् । (निघण्टुमते, क्ली । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५ । ६ ।
“पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥”) सम्मतम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
“उपह्वरन्नधरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥”
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
“दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥”
“सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधारयत् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धर्त्तव्यं, त्रि, धृधातोःकर्म्मणि तव्यप्रत्ययेन साध्यम् । धारणीयम् । स्थातव्यम् । पतनीयम् । भावे, क्ली ॥

धर्त्रं, क्ली, (धरति ध्रियते वा । धृ + “गुधृवीपचीति ।”उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) गृहम् । इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्म्मः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
“धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्मवनि वधाय ।”
“हे कपाल ! त्वं धर्त्रं धारकमसि ।” इति वेददीपः ॥)

धर्म्मः, पुं क्ली, (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा । धृ + “अर्त्तिस्तुसुहुस्रिति ।” उणां १ । १३९ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । ५९ ।
“एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥”)
तत्पर्य्यायः । पुण्यम् २ श्रेयः ३ सुकृतम् ४ वृषः ५ । इत्यमरः ।१।४।२४॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः । उपमा । क्रतुः ।(यथा, महाभारते ।१४।८८।२१।
“कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥”)
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । मे, १६ । दानादिके, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, योगसारे ।
“प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ॥”)

धर्म्मः, पुं, (धृ + मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनान्जातः । (यथा, मात्स्यपुराणे ।३।१०।
“अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।
धर्म्मस्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥”
तस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य चतुर्द्दशापत्यानि यथा । पत्न्यां श्रद्धायां ऋतम् १ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां सुखम् ४ तुष्ट्यां मुत् ५ पुष्ट्यां गर्व्वः ६ क्रियायां योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां स्मृतिः १० मूर्त्त्यां नरनारायणौ ११ । १२ तितिक्षायां क्षेमम् १३ ह्रीसंज्ञायां प्रश्रयः १४ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
“श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋद्धिरन्यत् तुल्यम् ॥ तासामपत्यानि यथा,—
“श्रद्धा कामञ्च श्रीर्दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥
कामो नन्दी सुतं हर्षं धर्म्मपौत्त्रमसूयत ॥”* ॥
अधर्म्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्वयमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥”
धर्म्मोत्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
“अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतो नृप ! ।
माहात्म्यञ्च तिथिश्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
सर्व्वं ब्रह्माव्ययः शुद्धपरात्परसंज्ञितः ।
स सिसृक्षुः प्रजाःपूर्व्वं पालनञ्च व्यचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्दक्षिणाच्छ्वेतकुण्डलः ।
प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पात् स्यात् कृते युगे ।
त्रेतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरेऽभवत् ॥
कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
षड्गेहो ब्राह्मणानां स त्रिधा क्षत्त्रे व्यवस्थितः ॥
द्विधा विश्येकधा शूद्रे स्थितः सर्व्वगतः प्रभुः ।
गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे ससंहितपदक्रमः ।
तथा आद्यन्त ओङ्कारद्विशिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एवं धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रभृति ते धर्म्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
यस्तामुपोष्य पुरुषो भवन्तं समुपार्च्चयेत् ।
कृत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुञ्चति मानवः ॥”
तस्य पुत्त्रा यथा, वामनपुराणे ।

(यथा रघु । ७ । ५६ ।
"रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीर ।")

न्यो (धन धान्ये शब्दे वा+"अविधमिनति धनेभ्यः ।" उणा १ । ८७ । इति ज ।) धनु । इति शब्दाधर । धान्यमण्डले धनुषि च पुं । इति मदिनमाहेशाम्निर्णय ।

धक क्ली धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरत ।

नर, पुं (धनस्यामीश्वर ।) कुबेर । इति हेमचन्द्र । २ । १०४ । (यथा महाभारते । १ । १९८ । ३७ ।
"ततः समग्राणि मानि मानि सुरालया ।
कामन्द यमो राजन् । गदापेव धनेश्वर ।"
शिव । यथा तत्रैव । १३ । १४८ । ६३ ।
'वसुरा वसुनो वक्ता हरिगर्भो धनेश्वर ।"
सुरन्त्रेपधयातुर्वीमदवस्य गुरु । मद्गलम् ।
'निहुत्वेश्वरत्वाभो भिषकक्लुप्तगल्म ।
कपश्चवयकारेण विप्रो धन्यन्नाधम्म् ।)

, पु (धनाय हित । धन+यत् ।) धन्वकर्ण । इति राजनिर्घण्ट ।

(त्रि धनाय हित । धन+यत ।) पुण्य कार । सुकृती । इत्यमर । ३ । १ । ३ ।
'ममाता दुरतो धन्य पितृमाता च मध्यम ।
अधमा भ्रातृमाता च मातृमाताधमाधम ।"
इति गोपीचन्द्रगमदम् ।

धन्यस्वयम यथा —
सनत्कुमार उवाच ।
"निर्लीनसानुरामध्य कथय प्रसदेशक ।
भोनथ कविगमाय इदा दु रौ च मुच्छित ।
नि मालिमो गान्धेन मांसेन च महात्मना ।
धन्यास्मीति मयोक्तम नाद धन्य उवाच मा ।
नोऽस्मानामो धन्या जनना यन मदिधा ।
अत्राद् धन्वीशनि नौरोग तैलान नादमेव च ।
वा यथन्यरा भगौ यथैव मम मातरा ।
धन्याति यत्र इला नाद्रभेवन्वाच मा ।
धन्यामनी ममाधाय जलौसा नागराद्रिषु ।
धन्यासोऽस्मि धमा धन्या नाद्गुराच मे ।
धन्य मनवान् क्षमा पिधाना जगतामपि ।
धन्योऽपि नव धन्या च धन्या नाद्रगाच मा ।
धन्या मद्वरा देवी यास्ताला सुराणां ।
धन्योऽस्मिन प्रमूच धर्मो नाद्गुराच म ।
धन्यं महिमा देवी द्वाषां प्रदा यम ।
सर्व धन्यो मामेवाभीक्ष्णो समर्पिमया ।
धार्ये धन्यो गुणैर्दिन शक्तिमधुराच म ।
धन्या वैराय नभार कथानि दहुरवमया ।
तमान्द्रद्राय मे देवा नम नव प्रवीरह ।
वय धन्याय सारसान्यनारा देवा इमा तम ।
तत्परो व रव धन्या मेर्बधन्य न नूनम् ।
वर भयस्तावोऽता मदीय धन्य मदम् ।
मस्तद्रुमा न हर 'र नम्ब सम मदारम ।
वपन्'व ममर्ववाभरमवकाव मया पिबे ।
मद्भुजे न दर धन्या मम धर्मं मुर्म इवे ।

शुभकर्माणि धन्य त्व नाद धर्मसुताद नत ।
गौरवा परमात्मा च धन्यो माश्च निश्चितम् ।
धन्योऽसीति मयोक्तश्च इच्छामि सहति च ।
इत्युक्ता भगवत्याश्च कथित सर्वकारणम् ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अ ।

(धन लब्धा । धन+"धनगण लब्धा ।" ४ । ४ । ८४ । इति यत् । धनलब्धा । पुं धनस्य निमित्त सयोगो उत्पातो वा । "गोदोऽपोऽस्य धरि मालाश्वादयेत ।" ५ । १ । ३८ । इति यत् ।)

धन्यन क्ली, (धन्य धनजनक ग्रसम् ।) धन जनकग्रमविशेष । कुबेर पूर्वं शूद आसीत् एतद्व्रत कृत्वा धनपतिरभूत । इति वराह-पुराणम् ।

धन्या, स्त्री, (धन्य+टाप ।) आमलकी । इति मेदिनी । ये, १३ । धन्याकम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ८३ । (मनो कन्या । इयमेव ध्रुवस्य पत्नी । यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।
"धन्या नाम मनो कन्या ध्रुवाच्छिष्टमजीजनत् ।")

धन्याक क्ली (धन्यते भक्ष्यार्थिभिरिति । धन+ 'पिनाकादयश्च ।" उणा ४।१५। इत्याकप्रत्ययन निपातनात् साधु ।) धनिया इति ख्यात शस्यम् । तत्पर्याय । छत्रा २ वितुन्नकम् ३ कुस्तुम्बुरु ४ । इत्यमर । २ । ६ । ३८ । धान्यकम् ५ धन्यम् ६ धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम्बुरी ९ धान्या कम् १० सुमुख ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धने यकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् । धाक कम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८ छत्राधान्यम् १९ सुगन्धि २० शाकयोग्यम् २१ सूक्ष्मपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४ बीजधान्यम् २५ वधकम् २६ । इति राज निर्घण्ट । कुनटी २७ धेनिका २८ धन्यकम् २९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाश । अस्य गुणा । मधुरत्वम् । शीतलम् । कषा यत्वम् । पित्तज्वरकासतृष्णाच्छर्दिकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्ट । स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । मूत्रलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । वीर्योष्णत्वम् । पाचनत्वम् । रोच नत्वम् । ग्राहित्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । विशेष दाहवान्तिनाशि तन्द्रिनाशित्वञ्च ।
"आर्द्रन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम् ।"
इति भावप्रकाश ।
"स्निग्धा साधु नवीनं धान्यकं कफानिलम् ।
... ...
... ...।"
राजनिर्घण्ट ।

धन [न्] क्ली, (धन्यते गम्यते दुर्गमाल्पजलत्वे देशैरेव । धन्व गतौ औणा धातु +कनिन् ।) धनु । (धन्यते गम्यते इति ।) मरुम् । इति मेदिनी । ने ४८ । (यथा —
"यथोऽभूदवनावालधन्व दा धन्वनिधि ।
... ...
... ...।"

सनुभत्याम्तु लघवो धन्वना धन्वचारिण
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अ ।

धन्व, क्ली (धनतीति । धन शब्दे+ ...
उणा ४ । ९५ । इति वनप्रत्ययेन साधु ।) धनु । इत्यमरटीकायां
(यथा, महाभारते । ७ । २०० । ४३ ।
'धनुर्धराय दत्ताय प्रियधन्वाय धन्विने ।
धन्वन्तराय धनुषि धन्वाचार्याय ते नम ।

धन्वन पुं, (धनोर्धनुष इव अङ्ग यस्य ।) वृक्ष । इति भावप्रकाश । धामिनी हिन्दी भाषा । तत्पर्यायगुणा ।
'धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्ष सुतेजन ।
धन्वङ्ग कफपित्तास्रकासघ्नस्तुवरो लघु ।
... ...।'
इति भावप्रकाश
पुस्तकान्तरे धन्वगोऽपि पाठ ।

धन्वदुर्ग क्ली (धन्वना निर्जलदेशेन दुर्गम् ।) चतुर्दिक्
निर्जलमरुस्थलम् । निर्जलदेश । इति भारते राजधर्म । (यथा मनु । ७ । ७० ।
"धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ।

धन्वन पु (धन्वति इतस्तत गच्छतीति । धन्व गतौधातु +क्यु ।) वृक्षविशेष । ... माला । धामनि इति भाषा । (यथा, ... यद्य । ९ । ६४ । ६ ।
"धन्वनात्मकेनापि ...धन्वनमीनके ।")
तत्पर्याय । रक्तकुसुम २ धनुर्वृक्ष ३ ... वल ४ धन्वायन ५ ... यल ७ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । ... ग्राहित्वम् । ... । इति राज निर्घण्ट । (धन, क्ली । यथा महाभारते २ । १११ । १३ ।
"कल्पकालोद्भूतधन्वानि
... ... ।")

धन्वन्तरि पुं (धनुश्शल्यशास्त्रं तस्य अन्तं पारं इयर्त्ति गच्छतीति । ...+"अच इ" । उणा ४ । १३८ । इति इ ।) वैद्य । स भगवदवतार । यथा —
"धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्ति
र्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध
आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके ।"
... ...
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक् ।"
इति भागवतम् । ८ ।
"... ... ...
... ...
... ...
... ...।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५१ अध्याय ।

न्वय। "काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घतमाः पुत्त्रोऽभूत्। धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽभूत्। न हि संसिद्धकार्य्यकरणः सकलसम्भूतिष्वशेषज्ञानवित्। भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतौ तस्मै वरो दत्तः। काशिराजगोत्रेऽवतीर्य्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्व्वेदं करिष्यसि। यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति। तस्य च धन्वन्तरेः पुत्त्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः। तस्यापि दिवोदासः।" इति विष्णुपुराणम्।४।८।२-५॥ अस्यार्थः। "संसिद्धकार्य्यकरणः सर्व्वदिरपिहतेन्द्रियः। संयतदेहेन्द्रिय इति वा। सकलसम्भूतिषु सर्व्वेष्वपि जन्मसु। अशेषज्ञानवित् सर्व्वशास्त्रवित्। अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धौ जन्मनि। अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्व्वेदम् तदुक्तं लघुवाग्भटे।
कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषम्।
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थितेति।"
इति तट्टीकायां स्वामी॥ * ॥ दिवोदासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,
"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि।
तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीडिताः॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपीडितम्।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह॥
धन्वन्तरे! सुरश्रेष्ठ! भगवन्! किञ्चिदुच्यते।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव॥
उपकाराय लोकानां केन किन्न कृतं पुरा।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभूत्तत्स्यादिरूपवान्॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय॥
इत्युक्त्वा सुरशार्द्दूलः सर्व्वभूतहितैषया।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत्॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा।
आगत्य पृथिवीं काश्यांजातो बाहुजवेश्मनि।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम्।
ततो धन्वन्तरिर्लोके काशीराजोऽभिधीयते॥
हिताय देहिनां स्वीया संहिता विहितामुना।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्ताम-
पाठयत्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः।
यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"
इति नवरत्नम्॥
(धनोर्धनुर्व्वेदस्य अन्तमन्तं च्छतीति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १०३।
"धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा॥")
धन्वन्तरियसा, स्त्री, (धन्वन्तरिणा ग्रस्ता।) कटुकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

धन्वयवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः।) दुरालभा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (दुरालभाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
धन्वयवासकः, पुं, (धन्वयवास+स्वार्थे कन्।) दुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥
धन्वयासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यासः यवासः।) दुरालभा। इत्यमरः। २। ४। ९१॥
धन्वा, [न्] पुं, (धन्वति गच्छति जलाभावं गच्छतीति। धन्व+"कनिन् युवृषीति।" उणां १। १५६। इति कनिन्।) मरुदेशः। इत्यमरः। २। १। ५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। ३४। ४।
"जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः॥"
"धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन्।"
धन्वन्नभि धन्वानं मरुदेशमभि। यथा, ऋग्वेदे। १। १३८। ५।
"धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्यो नैतशः॥"
"धन्वच्युतो न धन्वन्शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः तेन तत्रस्थमुदकं लक्ष्यते उदकस्राविणो मेघा इव।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)
धन्वी, [न्] त्रि, (धनुरायोऽस्त्यस्येति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) धनुर्धरः। इत्यमरः। २। ८। ६८॥ (यथा, कुमारे। ३। १०।
"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये॥")
विदग्धः। इति विश्वः॥
धन्वी, [न्] पुं, (धन्वमस्त्यस्येति। धन्व+इनिः।) दुरालभा। अर्ज्जुनवृक्षः। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
बकुलः। इति राजनिर्घण्टः॥ पार्थः। इति विश्वः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। २२।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः॥"
महादेवः। यथा, तत्रैव। १३। १७। ४२।
"कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान्॥"
तामसमनोः पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७। २४।
"तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबलाः॥")
धम, ध्माने। ध्माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) धमति। सौत्रधातुरयम्। इति दुर्गादासः॥
धमः, त्रि, (धमतीति। धम+अच्।) अग्निसंयोगकर्त्ता। शब्दकर्त्ता। इति धमधातोः पचादित्वादच्प्रत्ययेन साध्यः॥
धमकः, पुं, (धमतीति। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः+"ध्मो धम च।" उणां २। ३५। इति क्वुन् धमादेशश्च।) कर्म्मकारः। इत्युणादिकोषः॥
धमनः, पुं, (धम्यतेऽग्निरनेनेति। धम+करणे ल्युट्।) नलः। इत्यमरः। २। ४। १६२॥

(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
धमतीति। धम+ल्युः।) भस्त्राध्मापके क्रूरे च त्रि। इति मेदिनी। ने, ७८॥
धमनिः, स्त्री, (धम्यते इति। धम+"अर्त्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽनिः।" उणां २। १०३। इति अनिः।) धमनी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ६। ९०। २।
"याश्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्ठिताः॥"
प्रह्लादभ्रातुर्ह्रादस्य पत्नी। सा तु वातापेरिल्वलस्य च जननी। यथा, भागवते। ६। १८। १५।
"ह्रादस्य धमनिर्भार्य्यासूत वातापिमिल्वलम्॥"
धमतिर्गतिकर्म्मा। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनया। ज्ञायते वा विद्वद्भिः साधुमाधुविभागेन। यद्वा, 'धमति इति वधकर्म्मम्नपि पठ्यते धमति हन्त्यनया शापाक्रोशादिरूपयेति। वाक्। शब्दः। इति निघण्टुः। १। ११॥ यथा, ऋग्वेदे। २। ११। ८।
"दूरे पारे वाणीं वर्द्धयन्त
इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि॥")
धमनी, स्त्री, (धमनि+वा ङीप्।) नाडी। (यथा, महाभारते। १२। २१४। १७।
"दश विद्यात् धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः।
याभिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः॥"
यथा,—
"ओजोवहाः शरीरे या विधम्यन्ते समन्ततः।
येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वदेहिनः॥
यदृते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते।
यत्सारमादौ गर्भस्य यौऽसौ गर्भरसाद्रसः॥
संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा।
यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम्॥
यच्छरीररसं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः।
तत्फला विविधा भावाः फलन्तीति महाफलाः॥
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्
सिराः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥
"चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः। तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी स्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्। अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वात्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवति॥
तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः। ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुत्-सितक्षुधितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

(यथा रघुः । ७ । ५६ ।
'रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।)
धनुः स्त्री (धन धान्ये शब्दे वा + 'ऋषिचर्मिमनि धनीति ।" उणा० १ । ८० । इति ऊः ।) धनुः । इति शब्दरत्नावली । धान्यसञ्चये धनुषि च पुं । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
धनेयक क्ली धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
धनेश्वरः, पुं (धनानामीश्वरः ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०४ । (यथा महाभारते । १ । २२८ । ३७ ।
"वरद सर्वभूतानि यानि यानि सुरालयाः ।
कालान्तको यमो राजन् । सत्यमेव धनेश्वरः ।'
विष्णुः । यथा तत्रैव । १३ । १४९ । ६३ ।
"वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ।"
सुश्रुतोक्तधन्वन्तरिवंशीयदिवोदासस्य गुरुः । यदुक्तम् ।
विद्वद्धन्वन्तरिच्छात्रो भिषक्चक्रचूडामणिः ।
वैद्यदत्तकारेण त्रिनो धन्वन्तरिस्तम् ।")
धन्यः पुं (धनाय हितः । धन + यत् ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
धन्यः त्रि (धनाय हितः । धन + यत् ।) पुण्यवान् । सुकृती । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ।
'स्वनामा पुरुषो धन्यः पितृनामा च मध्यमः ।
अधमो मातृनामा च मातृनामाधमाधमः ।'
इति गोपीचन्द्रकृतपद्मम् ।
धन्यस्तवकदम्ब यथा —
सनतकुमार उवाच ।
"विष्णोर्बालुकामध्ये कच्छपं प्रतपोधनः ।
भक्तितश्च कम्पितश्चामृ दृष्टो दुःखी च सुव्यक्तः ।
निभारितो राघवेण मौनेन च महात्मना ।
धन्योऽसीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच सः ।
गीरम्भसागरो धन्यो यस्मात् यत्र मद्विधाः ।
भवान् धन्योऽसि चौरोऽस्मि ततोक्तो नाहमेव च ।
धन्या वसुन्धरा देवी यत्रैव मम सागराः ।
धन्यासि वसुधे प्रोक्ता नाहमेवब्रवीच सा ।
धन्याः शैलाः ममाधारः कल्पाद्यो नागराद्विभुः ।
धन्योऽसीत्युक्तः परमो धन्यो नाहमुवाच सः ।
धन्यश्च भगवान् ब्रह्मा विधाता जगतामपि ।
धन्योऽसि त्वं धाता च धन्यो नाहमुवाच सः ।
धन्यो महेश्वरो देवो योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।
धन्योऽसीत्युक्तः शम्भुश्च धन्यो नाहमुवाच सः ।
धन्यः सर्वेश्वरो देवो दुर्गायां प्रवरः परः ।
वेदेषु धन्यो मावीशोऽसीत्युक्तो रसनिमग्नाः ।
नाहं धन्यो मुनिश्रेष्ठ मामिमबेदुवाच सः ।
धन्या वेदाश्च चत्वारः कर्माणि यदुपस्थया ।
तथाहमुक्ताय ते वै तत्र गत्वा तत्र समीपतः ।
यथ धन्याश्च मान्याश्चेभ्युक्ता वेदा मया तत ।
ऊचुर्वै न वयं धन्या यज्ञश्च मान्यतम् ।
धर्मं धर्मज्ञाद्यकारा यज्ञोऽपि धन्यं मयम् ।
यज्ञाहुतश्च दत्तानि धन्यं धन्यं महामुने ।
धन्योऽसि यज्ञ योगीन्द्रमुक्तश्च मया विभो ।
सत्पुत्रो न वयं धन्या धन्यः धर्मं सुमं हरेः ।
शुभकर्माणि धन्यं त्वं नाहं धन्यमुवाच ततः ।
श्रीकृष्णः परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ।
धन्योऽसीति मयोक्तश्च दक्षिणाभिः सहेति च ।
इत्युक्तो भगवान्पूर्वं कथितं सर्वकारणम् ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अ ।
(धनं लब्धा । धन + "धनगणं लब्धा ।" ४ । ४ । ८४ । इति यत् । धनलब्धा । पुं धनस्य निमित्तं संयोगो उत्पातो वा । "गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ।" ५ । १ । ३९ । इति यत् ।)
धन्यव्रतं क्ली, (धन्यं धनजनकं व्रतम् ।) धनजनकव्रतविशेषः । कुबेरः पूर्व्वं शूद्र आसीत् एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति वराहपुराणम् ।
धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप् ।) आमलकी । इति मेदिनी । ये, ३३ । धन्याकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८३ । (मनोः कन्या । इयमेव ध्रुवस्य पत्नी । यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।
"धन्या नाम मनोः कन्या ध्रुवाच्छिष्टमजीजनत् ।")
धन्याकं क्ली (धन्यते भक्ष्यादिभिरिति । धन + "पिनाकादयश्च ।" उणा० ४ । १५ । इत्याकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) धनिया इति ख्यात द्रव्यम् । तत्पर्यायः । छत्रा २ वितुन्नकम् ३ कुस्तुम्बुरु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ । धान्यकम् ५ धन्यम् ६ धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम्बुरी ९ धान्याकम् १० तुम्बुरु ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धनेयकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् । धानकम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८ छत्राधान्यम् १९ सुगन्धि २० शाकयोग्यम् २१ सूक्ष्मपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४ बीजधान्यम् २५ वधकम् २६ । इति राजनिर्घण्टः । कुनटी २७ धेनिका २८ धान्यकम् २९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । पित्तज्वरकासतृष्णावम्यर्शःकफनाशित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । मूत्रलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । वीर्य्योष्णत्वम् । पाचनत्वम् । दीपनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकित्वम् । त्रिदोषदाहश्वासार्श्रःकृमिनाशित्वञ्च ।
"आर्द्रन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम् ।"
इति भावप्रकाशः ।
"स्निग्धायां साधु समिद्धं धान्यकं वज्रगामितम् ।
शर्कराक्रममिश्रं कर्पूराग्निसुगन्धितम् ।
नवीनं शङ्कर पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ।"
राजनिर्घण्टः ।
धन्व [न्] क्ली (धन्वन्ते गम्यते दुर्गमान्यत्रेति । धन्व गतौ धीवि धातु + कनिन् ।) धनुः । (धन्वति गच्छतीव इति ।) स्थलम् । इति मेदिनी । नै ७८ । (यथा —
"यदोऽनूपबलाद्धन्वाढो भवतःसिद्धिः ।
वनजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ।
गुरुभक्षाश्च ये सत्त्वा धन्वे ते गुरवः स्मृताः ।
लघुभक्षास्तु लघवो धन्वजाः ।"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ ।
धन्व क्ली (धनतीति । धन शब्दे + "..." उणा० ४ । ९५ । इति वनप्रत्ययेन साधु ।) धनुः । इत्यमरटीका ।
(यथा महाभारते । ७ । २०० । ४३ ।
"धनुर्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने ।
धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्याय ते नमः ।")
धन्वङ्गः पुं (धनोर्धनुष इव अङ्गं यस्य ।) वृक्षः । इति भावप्रकाशः । धामिनी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।
'धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः ।
धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासघ्नस्तुवरो लघुः ।
स हयो बलकृद्रूक्षः सन्धिकृद्व्रणरोपणः ।"
इति भावप्रकाशः ।
पुस्तकान्तरे धन्वनोऽपि पाठः ।
धन्वदुर्गं क्ली (धन्वना निर्जलस्थलेन दुर्गम् ।) चतुर्दिक्षु मरुवेष्टितपञ्चयोजनमनुदकस्थलम् । निर्जलदुर्गः । ... भारत राजधानी । (यथा मनुः । ७ ।
"धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ।"
धन्वनः पुं (धन्वनि स्थले गच्छतीति । धन्व गत्यर्थधातु + ल्युः ।) वृक्षविशेषः । इति माला । धामनि इति भाषा । (यथा, ... । २ । ६४ । ९ ।
"वन्यामलकैरपि वन्यधन्वनबीजकैः ।")
तत्पर्यायः । रक्तकुसुमः २ धनुर्वृक्षः ३ धन्वः ४ कपालकः ५ पिच्छिलकः ६ ... ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । ... ग्राहित्वम् । कण्ठामयप्रशमनञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (पुं, क्ली । यथा ... । २ । ११९ । १३ ।
"कल्पवृक्षाणीहुरधन्वनानि
विमलानां कामकार कुरुष्व ।")
धन्वन्तरिः पुं (धनुः शल्यशास्त्रं तस्य अन्तं पारम् इयर्त्ति गच्छतीति । अन्त पूर्व्वात् ऋ गतौ + "अच इः ।" उणा० ४ । ११८ । इति इः ।) देववैद्यः । स भगवदवतारः । यथा —
"धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्ति-
र्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध
आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य्य लोके ।"
स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशांशसम्भवः ।
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक् ।"
इति श्रीभागवतम् । ० ।
"नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान् ।
पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः ।
सर्व्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे ११ अध्यायः ।

अन्यच्च। "काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घतमाः पुत्त्रोऽभूत्। धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽभूत्। न हि संसिद्धकार्य्यकारणः सकलसम्भूतिष्वशेषज्ञानवित्। भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतौ तस्मै वरो दत्तः। काशिराजगोत्रेऽवतीर्य्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्व्वेदं करिष्यसि। यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति। तस्य च धन्वन्तरेः पुत्त्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः। तस्यापि दिवोदासः।" इति विष्णुपुराणम् ।४।८।२-५॥ *॥ अस्यार्थः। "संसिद्धकार्य्यकारणः जरादिरहितदेहेन्द्रियः। संयतदेहेन्द्रिय इति वा। सकलसम्भूतिषु सर्व्वेष्वपि जन्मसु। अशेषज्ञानवित् सर्व्वशास्त्रवित्। अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धौ जन्मनि। अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्व्वेदम् तदुक्तं लघुवागभटे।
कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजराविषम्।
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थितेति।"
इति तट्टीकायां स्वामी॥ *॥ दिवोदासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,
"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि।
तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीड़िताः॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपीड़ितम्।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह॥
धन्वन्तरे! सुरश्रेष्ठ! भगवन्! किञ्चिदुच्यते।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव॥
उपकाराय लोकानां केन किन्न कृतं पुरा।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान्॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय॥
इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्व्वभूतहितेप्सया।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत्॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा।
आगत्य पृथिवीं काश्यांजातो बाहुजवेश्मनि।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम्।
ततो धन्वन्तरिर्लोके काशीराजोऽभिधीयते॥
हिताय देहिनां स्वीया संहिता विहितामुना।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्तामपाठयत्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"
इति नवरत्नम्॥
(धनोर्धनुर्वेदस्य अन्तमृच्छतीति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १०३।
"धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा॥")
धन्वन्तरियस्ता, स्त्री, (धन्वन्तरिणा ग्रस्ता।) कटुकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

धन्वयवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः।) दुरालभा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (दुरालभाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
धन्वयवासकः, पुं, (धन्वयवास+स्वार्थे कन्।) दुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥
धन्वयासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यासः यवासः।) दुरालभा। इत्यमरः। २। ४। ९१॥
धन्वा, [न्] पुं, (धन्वति जलाभावं गच्छतीति। धन्व+"कनिन् युवृषीति।" उणां १। १५६। इति कनिन्।) मरुदेशः। इत्यमरः। २। १। ५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। ३४। ४।
"जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः॥"
अन्तरिक्षम्। लक्षणात् उदकमपि। यथा, ऋग्वेदे। १। १६८। ५।
"धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्योनैतशः॥"
"धन्वच्युतो न धन्वन्शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते उदकस्राविणो मेघा इव।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)
धन्वी, [न्] त्रि, (धनुश्चापोऽस्त्यस्येति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) धनुर्द्धरः। इत्यमरः। २। ८। ६६॥ (यथा, कुमारे। ३। १०।
"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये॥")
विदग्धः। इति विश्वः॥
धन्वी, [न्] पुं, (धन्वमस्त्यस्येति। धन्व+इनिः।) दुरालभा। अर्ज्जुनवृक्षः। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
वकुलः। इति राजनिर्घण्टः॥ पार्थः। इति विश्वः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। २२।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः॥"
महादेवः। यथा, तत्रैव। १३। १७। ४२।
"कमण्डलुधरो धन्वी वाणहस्तः कपालवान्॥"
तामसमनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७। २४।
"तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबलाः॥")
धम, ध्माने। ध्माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) धमति। सौत्रधातुरयम्। इति दुर्गादासः॥
धमः, त्रि, (धमतीति। धम+अच्।) अग्निसंयोगकर्त्ता। शब्दकर्त्ता। इति धमधातोः पचादित्वादच्प्रत्ययेन साध्यः॥
धमकः, पुं, (धमतीति। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः+"ध्मो धम च।" उणां २। ३५। इति क्वुन् धमादेशश्च।) कर्म्मकारः। इत्युणादिकोषः॥
धमनः, पुं, (धम्यतेऽग्निरनेनेति। धम+करणे ल्युट्।) नलः। इत्यमरः। २। ४। १६२॥
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
धमतीति। धम+ल्युः।) भस्त्राध्मापके क्रूरे च त्रि। इति मेदिनी। ने, ७८॥
धमनिः, स्त्री, (धम्यते इति। धम+"अर्त्तिसृधृधमीति।" उणां २।१०३। इति अनिः।) धमनी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ६। ९०। २।
"यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्ठिताः॥"
प्रह्लादभ्रातुर्ह्रादस्य पत्नी। सा तु वातापेरिल्वलस्य च जननी। यथा, भागवते। ६। १८। १५।
"ह्रादस्य धमनिर्भार्य्यासूत वातापिमिल्वलम्॥"
धमतिर्गतिकर्म्मा। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनया। ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन। यद्वा, 'धमति इति वधकर्म्मस्वपि पठ्यते धमति हन्त्यनया शापाक्रोशादिरूपयेति। वाक्। शब्दः। इति निघण्टुः। १। ११॥ यथा, ऋग्वेदे। २। ११। ८।
"दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त
इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि॥")
धमनी, स्त्री, (धमनि+वा ङीष्।) नाड़ी। (यथा, महाभारते। १२। २१४। १७।
"दश विद्यात् धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः।
याभिः सूक्ष्माः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः॥"
यथा,—
"ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः।
येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वदेहिनः॥
यदृते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते।
यत्सारमादौ गर्भस्य यौऽसौ गर्भरसाद्रसः॥
संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम्॥
यच्छरीरवलं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः।
तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः॥
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्
सिराः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥
"चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः। तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी स्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्। अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवति॥
तासान्तु नाभिप्रभवानां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः। ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

जायन्ते तास्त्रिंशत। तासान्तु वातपित्तकफ शोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरस गन्धानष्टाभिर्गृह्णीते। द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते। ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभि वहतः। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्धं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवा बाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च॥'

'अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति। तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थ मेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभि वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीष स्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत। तासान्तु वातपित्तकफ शोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश द्वे अन्न वाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभि प्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणा मार्त्तवसञ्ज्ञम्। द्वे वर्च्चो निरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रति बद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्प यन्ति। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुद वस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च॥'

'तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्या स्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेद मभिवहन्ति रसञ्चाभि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्त शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तैरेव स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेतास्तस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याता॥'

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये॥*॥)

चङ्गुविलासिनी। इत्यमरः॥ हरिद्रा। ग्रीवा। इति हेमचन्द्रः।३।२६५॥ पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ नलिका। इति भावप्रकाशः॥

धम्मिल्लः, पुं (धमतीति। धम+क्विप्। मिल तीति। मिल+क। पृषोदरादित्वात् साधु। ततः कर्म्मधारयः।) संयता कचाः। इत्य मरः।२।६।९७॥ खोंपा इति भाषा। कुसुम गर्भो मौक्तिकपद्मरागमालिकादिना बद्धः संयतो बहुः कचकलापः। इति भरतः॥ (यथा, गीत गोविन्दे।२।२१।

"चाकूनमिलितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासित भ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलार्द्धदृष्टस्तनम्॥")

धरः, पुं, (धरति पृथिवीमिति। धृ+अच्।) पर्व्वतः। (यथा, माघे।४।१८।

"उत्कधरं दधुरवेक्ष्य शौरिम्
उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच॥")

कार्पासतूलः। कूर्म्मराजः। वसुभेदः। इति मेदिनी। रे, ४८॥ (यथा, हरिवंशे।३।३९।

'आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः॥'

महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।१०५।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥"

विष्णुः। श्रीकृष्णः। यथा, तत्रैव।१३।१४९।३३।

'सर्व्वशोकमयो नित्यं शास्ता धाता धरो ध्रुवः॥'

धारकः, त्रि॥ यथा, काकपक्षधरः॥)

धरणः, स्त्री (धरतीति। धृ+ल्युः।) मानभेदः। स तु चतुर्विंशतिरक्तिकारूपः। इति लीलावती॥ पलदशमांशः। इति वैद्यकम्॥ ("अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्धरणम्॥'

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः॥)

(धृ+ल्युट्।) धारणम्। इति मेदिनी। णे ५४॥ (यथा कुमारे।१।१७।

'यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च॥')

धरणः, पुं (धृ+ल्युः।) अद्रिपतिः। लोकः। स्तनः। धान्यम्। दिवाकरः। इति हेमचन्द्रः॥ सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (वैद्यकमानविशेषः। यथा पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्। 'माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते॥')

धरणिः, स्त्री (धरति जीवादीनिति। धृ+'अर्त्ति सृधृधमीति।' उणां २।१०३। इति अनिः।) पृथिवी। इत्यमरः।२।१।२॥ (यथा, महाभारते।१२।३४२।४।

"ज्योतिर्धरणिवायुरहिते अन्धे जलैकार्णवे लोके॥")

धरणिधरः, पुं (धरतीति। धृ+अच्। धरण्या धरः।) विष्णुः। इति हलायुधः॥ (कच्छपः। पर्व्वतः। शेषः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

धरणी, स्त्री, (धरणि+वा ङीष्।) पृथिवी। इति मेदिनी। णे, ५४॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।९।१३१।

"यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्वियम्॥")

शाल्मलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ नाडी। कन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। धारणीया २ धीर पत्नी ३ सुकन्दकः ४ कन्दाशुः ५ वनकन्दः ६ कन्दाढ्यः ७ रक्तकन्दकः ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकण्डूति नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः।) धरणी नामकन्दविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकीलकः, पुं (धरण्याः पृथिव्याः कीलक इव।) पर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्याः धरः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः।२।१३१॥ (यथा, महाभारते। १३।१४९।३८।

"अजः सर्व्वेशो वह्निरनिलो धरणीधरः॥")

कच्छपः। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्व्वतः। यथा "यो जाता धरणीधरेन्द्रतनयापाणिग्रहायोद्यता सतः।' इत्यादिगोपीनाथचक्रवर्त्ती॥ (पृथिवी धारके, त्रि। यथा, हरिवंशे।५३।१८।

'इत्युक्तोऽचोदयद् ब्रह्मा निग्रहार्थं
नरस्यैव पुराणर्षिं शमञ्च धरणीधरम्॥')

धरणीपूरः, पुं (धरणीं पूरयति पूर+अण्।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धरणीप्लवः, पुं (प्लु+भावे अप्। पृथिव्याः प्लव इव प्लावो यस्मात्।) समुद्रः। त्रिकाण्डशेषः॥

धरणीश्वरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः।) शिवः। शब्दरत्नावली॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता।) सीता। इति हेमचन्द्रः।३।३६७॥ (यथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये।

'नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृप।
हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम्॥
तद्भूमिजातसीतायां शुभां कन्यां
लेभे राजा सुदा युक्तः सर्व्वलक्षणसंयुताम्॥
तस्याञ्च जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता ९
जगाद वचनञ्चेदं गौतम नारद शृणु॥

पृथिव्युवाच।

एषा सुता मया दत्ता तव राजन्।
एनां गृहाण सुभगां कुलद्वयशुभावहाम्॥')

धरा, स्त्री, (धरति जीवसङ्घानिति। धृ+अच्। यद्वा, ध्रियते शृषेण इति। धृ+अप्।) पृथिवी। इत्यमरः।२।१।२॥ (यथा भागवते।३।१३।८।

"धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः॥")

गर्भाशयः। मेदः। इति मेदिनी। रे ४९॥ नाडी। इति राजनिर्घण्टः॥ तद्दानं यथा —

'अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम्।
पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम्॥
कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बूद्वीपां
सपर्व्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम्॥
लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम्।
नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम्॥
महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम्।
हेम्नः पलसहस्रेण तदर्द्धेनाथ शक्तितः॥
शतत्रयेण वा कुर्य्यात् द्विशतेन शतेन वा।
कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः॥
तुलापुरुषवत् कुर्य्याल्लोकेशावाहनं बुधः।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्॥
वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानुपरि विन्यसेत्
तथाष्टादशधान्यानि रसांश्च लवणादिकान्॥
तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात् परिकल्पयेत्
वितानकञ्च कौशेयं फलानि विविधानि च।
तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च।
इत्थं रचयित्वा तामधिवासनपूर्व्वकम्॥
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः॥
पुण्यं कालमथासाद्य मन्त्रानेतानुदीरयेत्।
नमस्ते सर्व्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः।
धात्री च सर्व्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे।

इन्द्र धारयसे यस्मात्तु धात्रीव निर्म्मला ॥
मन्वन्तरे ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
चतुर्युगेऽपि नागकोत्तमात्त्वच तथापवे ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्द्दमात् ।
तथैव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा चोर्वी पृथ्वी वसुमती रमा ॥
एताभिर्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्द्दमात् ।
एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषं चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह नित्यं
मनकलुषविमानैर्भूरुदैः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥"

इति मत्स्यपुराणे ५५८ अः ॥

धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः ।) धाराकदम्बवृक्षः । इति हारावली । १७० ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६३ ।
"सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥"
"अंशैरशेषैः शेषादिरूपैर्धरां धरतीति धराधरः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्व्वतः । इति मेदिनी । रे, २६८ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ । २१ ।
"सरांसि च तथा वातारश्च धराधराः ॥"
धरायाः उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । ६७ । ३५ ।
"स वीरमूर्त्तिः समभूद्धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥")

धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।) ब्राह्मणः । यथा,—
"येनै श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो यैः पुरुषः पुराणः ।
मुखे हुतं यैर्न धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥"

इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते शेषेण वा । धृ+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।" उणां ४।१७२। इति इत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ ।१।२ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ५४ ।
"समुद्गिलाभप्रसृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥")

धरिमा, [न्] पुं, (ध्रियते दृश्यतेऽनेनेति । धृ+ "हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।" उणां ४ ।१४७। इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥ तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
"तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥"

धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ+बाहुलकात् उनन् ।
"धृञ् धारणे । धेटुमति च इति णिच् । धारेर्णिलुक् क्युन्प्रत्ययः । धारयति जगत् ।" इति देवराजयज्वा । १ । १२ । २४ ।) ब्रह्मा । स्वर्गः । नीरम् । (निघण्टुमते, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५ । ६ ।
"पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥")
वन्हितम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
"उपस्थानधरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥"
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
"दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥"
"सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधारयत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धर्त्तव्य, त्रि, धृधातोःकर्म्मणि तव्यप्रत्ययेन साध्यम् । धारणीयम् । स्थापनम् । पतनीयम् । भावे,क्ली ॥

धर्त्रं, क्ली, (धरति ध्रियते वा । धृ+"हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ।"उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) गृहम् । इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्म्मः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
"धर्त्रमसि दिवं दृंह धर्त्रवनि वधाय ।"
"हे कपाल ! त्वं धर्त्रं धारकमसि ।" इति वेददीपः ॥)

धर्म्मः, पुं क्ली, (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा । धृ+"अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।" उणां १ । १३८ । इति मन् ।) पुण्यम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । ५८ ।
"एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥")
तत्पर्य्यायः । पुण्यम्२ श्रेयः३ सुकृतम्४ वृषः५ । इत्यमरः ।१।४।२४॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः । उपमा । क्रतुः । (यथा,महाभारते ।१४।८८।२१।
"कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥")
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । मे, १६ । दानादिके, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, योगसारे ।
"प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ॥")

धर्म्मः, पुं, (धृ+मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः । इति मेदिनी । मे,१६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनाज्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे ।३।१०।
"अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।
धर्म्मस्तनान्ताद्भवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥"
तस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य चतुर्द्दशापत्यानि यथा । श्रद्धायां श्रद्धायां कृतम् १ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां सुखम् ४ तुष्ट्यां मुत् ५ पुष्ट्यां गर्व्वः ६ क्रियायां योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां स्मृतिः १० मूर्त्त्यां नरनारायणौ ११ । १२ तितिक्षायां क्षेमम् १३ ह्रीसंज्ञायां प्रश्रयः १४ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
"श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋद्धिरन्यत् तुल्यम् ॥ तासामपत्यानि यथा,—
"श्रद्धा कामञ्च श्रीर्दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥
कामो नन्दीं सुतं हर्षं धर्म्मपौत्रमसूयत ॥" * ॥
अधर्म्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयाच्च सोऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥"
धर्म्मोत्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
"अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतो नृप ! ।
माहात्म्यञ्च तिथिञ्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
सर्व्वे ब्रह्मादयः शुद्धपरात्परसंज्ञितः ।
स सिसृक्षुः प्रजाः पूर्व्वं पालनञ्च व्यचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतस्तस्माद्दक्षिणाच्छ्वेतकुण्डलः ।
प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पात् त्वात् कृते युगे ।
त्रेतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरेऽभवत् ॥
कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
षड्गुणो ब्राह्मणानां स त्रिधा क्षत्रे व्यवस्थितः ॥
द्विधा विट्स्वेकधा शूद्रे स्थितः सर्व्वगतः प्रभुः ।
गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे सप्तहस्तश्च द्विशीर्षः ।
तथा चाद्यन्त ओङ्कारद्विशिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एष धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रभृति ते धर्म्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
यस्तामुपोष्य पुरुषो भवन्तं समुपार्च्चयेत् ।
कृत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुच्यति मानवः ॥"
तस्य पूजा यथा, वामनपुराणे ।

धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप मुनिशार्दूल ! योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
साङ्ख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥’
(चतुर्द्दशद्वापरे वेदव्यसनादयमेव व्यास आसीत् ।
यथा देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ॥”
यथा च ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
धर्म्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ।
तन्नाम्नाहं भविष्यामि भविष्यामि महामुनिः ॥
बालखिल्याश्रमे पुण्ये पर्व्वते गन्धमादने ।
तत्रापि मम ते पुत्त्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ॥
सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ।
मम योगबलोपेता विमला ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥
प्राप्य माहेश्वरं तेजो रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥
क्वचन युगस्य वैपरीत्यकथनन्तु कल्पभेदादवि
रुद्धमित्यधिगन्तव्यम् ॥) धर्म्मलक्षणं यथा —
पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्म्मलक्षणम् ॥’
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माङ्गानि यथा पाद्मभूमिखण्डे ।
ब्रह्मचर्य्येण सत्येन तपसा च प्रवर्त्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन वल्लभ ॥
अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्त्तते ।
एतैर्दशभिरङ्गैस्तु धर्म्ममेव प्रसूचयेत् ॥
धर्म्ममूलं यथा मत्स्यपुराणे ।
अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः ।
ब्रह्मचर्य्यं ततः सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः ।
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतद्दुरासदम् ॥
कलेर्द्दशसहस्रवर्षाणि धर्म्मान्यत्र हरेः पदं गमि
ष्यन्ति यथा —
शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥
सत्यञ्च धर्म्मः सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवता ।
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्ते सार्द्धमेव च ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माधारस्थानानि यथा —
यत्र स्थाने सदाधारा वसामि शृणु तन्मे विभो ! ।
वैष्णवेषु च सर्व्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु प्राज्ञेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
नृपेषु धर्म्मशीलेषु सत्सु सद्वैश्यजातिषु ॥
द्विजसेविषु शूद्रेषु सततं सात्त्विकेषु च ।
वपुः सम्पूर्णं ततः पूर्णो धर्म्मराजः स्थिरासनः ॥
युगे युगे सदाधारा एते पुण्यतमा जनाः ॥
अपि च ।
अश्वत्थवटबिल्वेषु तुलसीचन्दनेषु च ।
देवालयेषु च शुभ्रेषु विद्यमानोऽस्मि सर्व्वदा ॥
देवमन्दिरे मौनेषु सतां सङ्गेषु च ।
यत्र ते ॥ अन्नदानगृहेषु च सभासु च ॥
श्रीकृष्णगुणनामोक्तश्रुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोन्यायधर्म्मसाक्षिस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाशपथगोष्ठगोष्पदभूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि सर्व्वदा ॥
अधुना ते न भविता धर्म्मैतेषु स्थलेषु च ॥
धर्म्माविगम्यस्थानानि यथा —
‘एतदन्येषु स्थानेषु यदगम्यञ्च तत् शृणु ।
पुंश्चलीषु गृहस्थेषु गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविप्रेषु पाल्यानां धनहारिषु ॥
वेश्यागृहेषु धूर्त्तेषु चौरेषु रतिभूमिषु ।
दुरोदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युग्रस्तेषु देशेषु तालच्छायासु गर्त्तिषु ॥
असिजीविमसीजीविदेवलग्रामयाजिषु ।
शववाहस्वर्णकारजीवहिंसोपजीविषु ॥
भर्तृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्ध्याविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विजेषु च ॥
स्वाङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिद्विक्रयिष्वपि ।
शालग्रामसुरग्रन्थभूमिविक्रयिषु प्रभो ॥
मित्रद्रोहिकृतघ्नेषु सत्यविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु न्यासघ्नेषु तेषु च ॥
शश्वन्मिथ्योक्तिशीलेषु तथा सीमापहारिषु ।
कामात् क्रोधात्तथा लोभान्मिथ्यासाक्षिप्रवादिषु ॥
पुण्यकर्म्मविहीनेषु पुण्यकर्म्मविरोधिषु ।
स्थानेष्वेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्यायः ॥
देवादीनां धर्म्मा यथा —
सुकेशिरुवाच ।
‘किंलक्षणो भवेद्धर्म्मः किमाचरणसत्क्रियः ।
यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
देवानां परमो धर्म्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥
दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्य्यं युद्धसत्क्रिया ।
वेदनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता ॥
सिद्धानामुदितो धर्म्मो योगयुक्तिरनुत्तमा ।
स्वाध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्कृष्टोपासनं ज्ञेयं नृत्यवाद्येषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्व्वो धर्म्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
विद्याधराणां धर्म्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्व्वविद्यावेदित्वं भक्तिर्भानौ तथा स्थिरा ।
कौशल्यं सर्व्वशिल्पेषु धर्म्मः किम्पुरुषः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा ।
सर्व्वत्र कामचारित्वं धर्म्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यं यताशित्वं जप्यं ज्ञानञ्च राघव ।
नियमाद्धर्म्मवेत्तृत्वमार्षधर्म्मः प्रचक्षते ॥
स्वाध्यायं ब्रह्मचर्य्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः ॥
जितेन्द्रियत्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरच्युते ।
शङ्करे भास्करे देव्यां धर्म्मोऽयं मानवः स्मृतः ॥
धनाधिपत्यं भोगानि स्वाध्यायं शङ्करार्च्चनम् ।
अहङ्कारमशौचञ्च धर्म्मोऽयं गुह्यकेष्विति ॥
परदाराभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च लोलुपा ।
स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्म्मोऽयं राक्षसः
अविवेकतथाज्ञानं शौचहानिरसत्यता ।
पिशाचानामयं धर्म्मः सदा चामिषगृध्नता ॥
योनयस्तु द्वादशैता सह धर्म्मास्तु राघव
ब्रह्मणा कथिताः पुण्या द्वादशैव गतिप्रदाः
इति वामनपुराणे ११ अध्यायः ॥
धर्म्माधर्म्मलक्षणम् । यथा,—

इति महाभारतम् ।
‘वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्ययः ।
इति श्रीभागवतम् ॥
‘विहितक्रियया साध्यो धर्म्मः पुंसां गुणो मतः
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते ।
इति धर्म्मदीपिका ॥
(द्रुह्युवंशीयनृपविशेषः । यथा भागवते ९।२३।१
‘द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः’ ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृतः ॥
धर्म्मकर्म्मन् [न्] क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य
कार्य्यम् ।) धर्म्मकार्य्यम् । . .
क्रिया । यथा —
‘वेदप्रणिहितं धर्म्मकर्म्म सन्मङ्गलं परम् ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।
धर्म्मकाय पुं (धर्म्माय कायो देहो यस्य ।
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्म्मकील पुं (धर्म्मस्य कील इव ।) शासनम्
राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्म्मकीलक पुं (धर्म्मकील+स्वार्थे कन्
राजशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मकेतु पुं (अहिंसारूपो धर्म्मः केतुरिव यस्य
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मक्षेत्र क्ली (धर्म्मस्य क्षेत्रम् ।) कुरुक्षेत्रम्
यथा,—
‘ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रं पञ्चरामह्रदान्तरम् ।
धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि ॥
इति हेमचन्द्रः ।
अपि च ।
तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानाञ्च मचक्रकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥”
इति भारतपाद्मे ।
धर्म्माधारे त्रि ॥
धर्म्मघट पुं (धर्म्माय घटः . .
कलसः ।) सौरवैशाखे
पूरितकलसः । यथा काशीखण्डे १२ अध्याये ।
दत्ता धर्म्मघटाश्चापि सुगन्धोदकपूरिताः ॥
तद्विधिर्यथा । अथ धर्म्मघटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं स्वस्तिवाचनं कृत्वा सूर्य्यं सोमं
प्रणिपत्य सङ्कल्पं कुर्य्यात् । यथा —

अद्येत्यादि वैशाखे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ महाविषुवसंक्रान्त्यां अमुकगोत्रा श्रीअमुकी देवी यमालयगमननिवारणपूर्व्वकश्रीविष्णुप्रीतिकामा अद्यारभ्य वर्षचतुष्टयं यावत् प्रतिवर्षीयमेषस्थरवौ प्रत्यहं गणपत्यादिनानादेवतापूजापूर्व्वक-श्रीविष्णुपूजा-सम्भोज्यघटदान-कथाश्रवण-ब्राह्मणभोजनरूपधर्म्मघटव्रतमहं करिष्ये ॥ * ॥ वारान्तरे अद्येत्यादि महाविषुवसंक्रान्त्यां मत्संकल्पितधर्म्मघटव्रतकर्म्मणि यथाविधिगणपत्यादिनानादेवतापूजापूर्व्वकं श्रीविष्णुपूजासम्भोज्यघटदानकथाश्रवणमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य तत्सूक्तं पाठयेत्। ततो ब्राह्मणः प्रतिनिधीभूतः सामान्यार्घ्यासनशुद्धिभूतशुद्ध्यादिकं विधाय शालग्रामादौ घटे वा गणेशादीन् नवग्रहान् दिक्पालांश्च संपूज्य वां हृदयाय नमः इत्याद्यङ्गन्यासकरन्यासौ कृत्वा ॐ ध्येयः सदा इत्यादिना विष्णुं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्यार्घ्यं संस्थाप्य पुनर्ध्यात्वावाह्य षोड़शोपचारैः ॐ भगवते विष्णवे नम इति मन्त्रेण संपूज्य यथाशक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्प्य ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रणम्य लक्ष्मीं सरस्वतीं आवरणदेवताश्च पूजयेत्। ततः एते गन्धपुष्पे ॐ सम्भोज्यवारिपूर्णघटाय नमः। इति त्रिरभ्यर्च्य—

"ॐ वट त्वं धर्म्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा।
त्वयि लिप्ते सन्तु लिप्ताश्चन्दनैः सर्व्वदेवताः ॥"

इति चन्दनेनानुलिप्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रा श्रीअमुकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्म्मघटव्रतकर्म्मणि इमं सम्भोज्यवारिपूर्णघटमर्च्चितं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददे। इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत्।

"ॐ धर्म्म त्वं घटरूपेण ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा।
त्वयि दत्तेऽक्षया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
यथा त्वं शीतलो नित्यं संपूर्णः शीतवारिणा।
तथा मां सुरशार्दूल! शीतलं कुरु धर्म्मराट् ॥
एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत्।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवतु शाश्वती ॥"

इति पठित्वा दक्षिणां दत्त्वाच्छिद्रावधारणं कृत्वा कथां शृणुयात् ॥ * ॥

अथ कथा। श्रीकृष्ण उवाच।

"शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि व्रतानां व्रतमुत्तमम्।
चन्द्रकेतुरिति ख्यातो राजासीद्धार्म्मिकः सुधीः ॥
सुशीला तस्य भार्य्यासीत् मालावत्यतिविश्रुता।
सा सर्व्वगुणसंयुक्ता साध्वीयं द्रौपदी यथा ॥
एकस्मिन् समये राजन्! लोमशस्य च सन्निधौ।
सैषा पुटाञ्जलिर्भूत्वा लोमशं परिपृच्छति ॥

मालावत्युवाच।

शृणु त्वं मुनिशार्दूल! सर्व्वधर्म्मपरायण!।
यमालयं न गच्छामि तदुपायं ब्रवीहि मे ॥
समाख्याहि व्रतं देव! सफलं पापनाशनम् ॥

लोमश उवाच।

शृणु राज्ञि! महाभागे! येन तत्र न गच्छति।
तदुपायं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं हि समाहिता ॥
जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः।
विष्णुस्मरणमात्रेण हन्ति पापं पुराकृतम् ॥
येन धर्म्मप्रसादेन तुष्टो देवो जनार्द्दनः।
पूजयेद्देवदेवेशं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
समारोप्य ततो देवं चन्दनेन विलेपितम्।
पूजयेत् परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥
अयने कोटिगुणितं चान्द्रं विष्णुपदीषु च।
षड़शीतिसहस्रन्तु षड़शीत्यामुदाहृतम् ॥
विषुवे शतसाहस्रं व्रतं तत्र समाचरेत् ॥

मालावत्युवाच।

ममैतत् कथितं सर्व्वं यद्व्रतञ्च त्वया प्रभो!।
किं विधानं फलं किं वा केन लोके कृतं पुरा ॥

लोमश उवाच।

शृणु देवि! महाभागे! पूर्व्वकालस्य गां कथां।
विनिष्क्रान्ते ततश्चैत्रे यदा मेषगतो रविः ॥
दोषादिरहिते काले चतुर्व्वर्षं समाचरेत्।
तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं सभोज्यकम् ॥
चन्दनेन समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम्।
व्रतमेतत् समाकुर्य्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम् ॥
अनेनैव विधानेन या व्रतञ्च समाचरेत्।
सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य स्वर्गलोके महीयते ॥
द्रौपद्याचरितं यस्मात् शृणु त्वं ध्यानतत्परा।
द्रौपद्या यदिदं पूर्व्वं न कृतं व्रतमुत्तमम् ॥
मृता गता च सा साध्वी न लभेत दिवं पुनः।
अथ शीघ्रं समागत्य ताम्रचर्य्यमकिङ्कराः ॥
विषुवे च त्वया साध्वि! न कृतं तद्व्रतं किल।
ततो मरणकाले स्यात् स्वर्गद्वारं विरोधितम् ॥
यमदूतैः समासाद्य गले पाशो निवेशितः ॥

द्रौपद्युवाच।

के यूयमिति तद्ब्रूत कुत्र वा नीयतेऽधुना।
कथं पाशो गले दत्तः कथयस्व मम ध्रुवम् ॥

यमदूता ऊचुः।

मा भैषीर्नीयते देवि! धर्म्मराजस्य सन्निधौ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च ॥
यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्व्वं प्रतिष्ठितम्।
किन्त्वत्र न कृतं पूर्व्वं माधवे मासि सुव्रते! ॥
व्रतं धर्म्मघटं नाम तेन यासि यमालयम् ॥

द्रौपद्युवाच।

यमदूता महात्मानो नयन्तु मां यमालयम्।
तत्प्रसादेन मे शीघ्रं गले पाशो विमुच्यतु ॥
ततो विहृत्य स्वकरे समानीता यमान्तिकम् ॥

यम उवाच।

शृणु त्वं द्रौपदी साध्वि! सर्व्वं त्वया प्रतिष्ठितम्।
न कृतो देवदेवस्य व्रतं धर्म्मघटस्त्वया ॥
तथापि तुष्टो भद्रेऽहं वरं वृणु यथेप्सितम् ॥

द्रौपद्युवाच।

वरं ददस्व मे नाथ! गच्छामि पुनरालयम्।
कर्त्तव्यं तद्विधानेन व्रतं तव प्रसादतः ॥

यम उवाच।

व्रतं धर्म्मघटं देवि! कुरु गत्वा निजालयम्।
नागन्तव्यं त्वया देवि! पुनर्म्मम पुरीं शुभे! ॥
ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूदन्तकस्तदा।
भूयो भूमिगृहं प्राप्य तदेव च तथा सती ॥
सा तत्र तद्व्रतञ्चक्रे दानं होमं यथाविधि।
संपूर्णे तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरत् सती ॥
ददौ द्वादशविप्रेभ्यो दानानि द्वादशानि च।
चत्वारि जलपात्राणि वस्त्रेण सहितानि च ॥
दानानि च ततो दत्त्वा तत्सछत्रकघटास्तथा।
आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च ॥
दक्षिणान्तु ततो दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च।
तद्व्रतञ्च सुसम्पन्नं विष्णुहस्तेऽन्यसत्तत: ॥
एवं कृत्वा व्रतं साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता।
अन्तकालं समासाद्य सा गता वैष्णवं पुरम् ॥
इत्युक्ता लोमशेनाथ कन्या मालावती तथा।
कृत्वा चैव व्रतं साध्वी देवाराधनपूर्व्वकम् ॥
सा नित्यं गर्गरीं दत्त्वा सभोज्यदक्षिणान्विताम्।
देवोद्देशेन विप्राय श्रद्धया प्रत्यपादयत् ॥
एवं या कुरुते नारी पुत्त्रपौत्त्रसमन्विता ॥

पुस्तकान्तरे।

'एवं करोति या नारी नरो वा व्रतमुत्तमम्।'
इति वा पाठः।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं श्रियञ्च लभते सुखम्।
अन्ते याति परं स्थानं यत्र देवो निरञ्जनः ॥"

इति भविष्यपुराणोक्ता धर्म्मघटव्रतकथा समाप्ता ॥

क्वचित् क्वचित् पद्धतौ विष्णुधर्म्मोत्तरयमपुराणोक्ता च लिखिता ॥

धर्म्मचक्रः, पुं, (धर्म्मस्य चक्रं समूहो यत्र।) बुद्धः। इति शब्दरत्नावली (धर्म्मस्य चक्रं समूहः। धर्म्मसमूहे, क्ली। यथा, महाभारते। १। १०८। १४।

"भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्म्मचक्रमवर्त्तत ॥"

अस्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। २२६। ७।

"धर्म्मचक्रं महाचक्रमजितं नाम नामतः ॥")

धर्म्मचक्रभृत्, पुं, (धर्म्मचक्रं धर्म्मसङ्घं बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्। तुगागमश्च।) जिनः। इति धरणिः ॥

धर्म्मचारिणी, स्त्री, (धर्म्मं चरतीति। चर+णिनि+ङीप्।) जाया। इति शब्दरत्नावली ॥

धर्म्मचिन्तनं, क्ली, (धर्म्मस्य चिन्तनं भावना।) धर्म्मचिन्ता। इति हेमचन्द्रः। ६। १७ ॥

धर्म्मचिन्ता, स्त्री, (धर्म्मस्य चिन्ता भावना।) पुण्यभावना। तत्पर्य्यायः। उपाधिः २। इत्यमरः। १। ७। २८ ॥

धर्म्मज्ञः, त्रि, (धर्म्मं जानातीति। ज्ञा+कः।) धर्म्मज्ञानविशिष्टः। यथा,—

"धर्म्मज्ञश्च कृतज्ञश्च ह्रीनिषेवी दृढ़व्रतः ॥"
इति विराटपर्व्व ॥

धर्म्मणः, पुं, (धर्म्मेणेव धार्म्मिकवदित्यर्थः नमतीति। नम+अन्येष्वपीति डः।) वृक्षभेदः।

"धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम्।
सम्प्राप्त मुनिशार्दूल । योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठ सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातन ।
तृतीय सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दन ॥
साङ्ख्यवेत्तारमपर कपिल वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिख श्रेष्ठं योगयुक्त तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोग न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥"
(चतुर्द्दशद्वापरे वेदव्यासनाद्यमेव व्यास आसीत्।
यथा देवीभागवते । १ । ३ । २६ ।
'त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ॥"
यथा, च ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
'धर्म्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ।
तदाप्यह भविष्यामि भविष्यामि महामुनि' ॥
बालखिल्याश्रमे पुण्यपर्व्वते गन्धमादने ।
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधना' ॥
सुधामा कश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ।
मम योगबलोपेता विमला ह्यूर्द्ध्वरेतस ॥
प्राप्य माहेश्वर योग रुद्रलोकाय सस्थिता ॥'
क्वचित् युगस्य वैपरीत्यकथनन्तु कल्पभेदादवि
रुद्धमित्यधिगन्तव्यम् ॥) धर्म्मलक्षण यथा,—
पात्रे दान मति कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
श्रद्धा बलिर्गवां ग्रास षड्विध धर्म्मलक्षणम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माङ्गानि यथा, पाद्मभूमिखण्डे ।
'ब्रह्मचर्य्येण सत्येन तपसा च प्रवर्त्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन वल्लभ ! ॥
अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्त्तते ।
एतैर्दशभिरङ्गैस्तु धर्म्ममेव प्रसूचयेत् ॥'
धर्म्ममूल यथा, मत्स्यपुराणे ।
अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदयापि च ।
ब्रह्मचर्य्य तत सत्यमनुक्रोश क्षमा धृति ।
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतद्दुरासदम् ॥
कलेर्द्दशसहस्रवर्षान्ते धर्म्मान्यो हर पद गमि
ष्यन्ति । यथा,—
शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्द्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हर पदम् ॥
सत्यञ्च धर्म्म सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवता ।
व्रत तपश्चानशन यद्युक्त साहमेव च ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माधारस्थानानि यथा —
यत्र स्थान तदाधारा वर्णामि श्रयतो विभो ! ।
वनस्थेषु च सर्व्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु प्राज्ञेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
नृपेषु धर्म्मशीलेषु मनसु महत्त्वशालिषु ॥
द्विजसेविषु गृहस्थेषु सततमग्निमत्सु च ।
सर्वत्र सन्तत पूर्णो धर्म्मराज विराजसे ॥
युगे युगे तदाधारा सन्ति पुण्यतमा जना ॥"
अपि च ।
गन्धस्यन्दविशेषेषु तुलसीचन्दनेषु च ।
देवार्च्चेषु च पुण्येषु विद्यमानोऽसि शास्त्रिषु ॥
देवालयेषु तीर्थेषु सता शास्त्रन्द्रम च ।
वटवृक्षाश्वत्थजनेषु च सभासु च ।
श्रीकृष्णगुणनामोक्तस्तुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोन्यायधर्म्मसाक्षिस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाशपथगोष्ठगोव्यवभूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि धर्म्मसि ॥
क्षमता ते न भविता धर्म्मेतेषु स्थलेषु च ॥
धर्म्मागम्यस्थानानि यथा,—
"एतदर्थेषु क्षमता यदगम्यश्च तत्र मे ।
पुंश्चलीषु तदृश्यैषु गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविप्रेषु पाल्यानां धनहारिषु ॥
असत्परेषु धूर्त्तेषु चौरेषु रतिभूमिषु ।
दुरोदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युग्रस्तेषु देशेषु तालच्छायासु गर्त्तिषु ॥
असिजीविमसीजीविदेवलग्रामयाजिषु ।
वृषवाहस्वर्णकारजीवहिंसोपजीविषु ॥
भर्तृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्धिविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विजेषु च ॥
स्वाङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिद्विक्रयिष्वपि ।
शालग्रामसुरग्रन्थभूमिविक्रयिषु प्रभो ! ॥
मित्रद्रोहिकृतघ्नेषु सत्यविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु आश्रितघ्नेषु तेषु च ॥
शश्वन्मिथ्योक्तिशीलेषु तथा सीमापहारिषु ।
कामात्क्रोधात्तथा लोभान्मिथ्यासाक्षिप्रवादिषु ॥
पुण्यकर्म्मविहीनेषु पुण्यकर्म्मविरोधिषु ।
स्थातुमेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्याय ॥
देवादीनां धर्म्मो यथा —
सुकेशिरुवाच ।
'किंलक्षणो भवद्धर्म्म किमाचरणसत्क्रिय ।
यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचु ।
देवाना परमो धर्म्म सदा यज्ञादिका क्रिया' ।
स्वाध्यायवेदवेत्तृत्व विष्णुपूजारति स्मृति' ॥
दैत्याना बाहुशालित्व मात्सर्य्य युद्धसत्क्रिया ।
विन्दन नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता ॥
सिद्धानामुदितो धर्म्मो योगयुक्तिरनुत्तमा ।
स्वाध्याय ब्रह्मविज्ञान भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्कृष्टोपासन ज्ञेय नृत्यवाद्येषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्व्वो धर्म्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुल विज्ञान पौरुषे मति ।
विद्याधराणां धर्म्मोऽय भवान्यां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्व्वविद्यावेदित्व भक्ति भान्वौ तथा स्थिरा ।
कौशल्य सर्व्वशिल्पेषु धर्म्म कैम्पुरुष स्मृत ॥
ब्रह्मचर्य्यममानित्व योगाभ्यासरतिर्दृढा ।
सर्व्वत्र कामचारित्व धर्म्मोऽय पैतृक स्मृत ॥
ब्रह्मचर्य्य यताशित्व जप्यज्ञानञ्च राक्षस ! ।
नियमा धर्म्मवेत्तृत्वमार्ष धर्म्म प्रचक्षते ॥
स्वाध्याय ब्रह्मचर्य्यञ्च दान यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायास दयाहिंसाक्षमादय ॥
जितेन्द्रियत्व शौचञ्च माङ्गल्य भक्तिरच्युते ।
शङ्करे भास्करे देव्यां धर्म्मोऽय मानव स्मृत ॥
धनाधिपत्य भोगानि स्वाध्याय शङ्करार्च्चनम् ।
अहङ्कारमशौचञ्च धर्म्मोऽय गुह्यकेष्विति ॥
परदाराभिमर्षित्व परार्थेऽपि च लोलुपा ।
स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्म्मोऽय राक्षस
अविवेकस्तथाज्ञान शौचहानिरसत्यता ।
पिशाचानामय धर्म्म सदा चामिषगृध्नुता ॥
योनयस्तु द्वादशैता यत्र धर्म्माश्च राक्षस ।
ब्रह्मणा कथिता पुण्या द्वादशैव गतिप्रदा
इति वामनपुराणे ११ अध्याय ॥
धर्म्माधर्म्मलक्षणम् । यथा,—
"अहिंसालक्षणो धर्म्मो हिंसा चाधर्म्मलक्षणा
इति महाभारतम् ॥
"वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्यय ॥'
इति श्रीभागवतम् ॥
"विहितक्रियया साध्यो धर्म्म' पुंसो गुणो
प्रतिषिद्धक्रियासाध्य स गुणोऽधर्म्म उच्यते ॥
इति धर्म्मदीपिका ॥
(द्रुह्युवंशीयनृपविशेष' । यथा, भागवत।९।२३।
"द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रु सेतुस्तस्यात्मजस्तत' ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृत'
धर्म्मकर्म्म [न्] क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य वा
कार्य्यम् ।) धर्म्मकार्य्यम् । ।६
क्रिया । यथा —
'वेदप्रणिहित धर्म्मकर्म्म तन्मङ्गल परम् ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।
धर्म्मकाय पु, (धर्म्माय कायो देहो यस्य
बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥
धर्म्मकील पु, (धर्म्मस्य कील इव ।)
राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेष ॥
धर्म्मकीलक, पु (धर्म्मकील+सञ्ज्ञायां कन्
राजशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मकेतु , पु (अहिंसारूपो धर्म्म केतुरिव यस्य
बुद्ध । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मक्षेत्र क्ली, (धर्म्मस्य क्षेत्रम् ।)
यथा,—
"ब्रह्मवदि' कुरुक्षेत्रे पञ्चरामह्रदान्तरम् ।
धर्म्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र द्वादशयोजनावधि ॥
इति हेमचन्द्र ॥
अपि च ।
'तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तर
रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चक
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥"
इति भारतधाम ॥
धर्म्माधारे, त्रि ॥
धर्म्मघट , पुं (धर्म्माय घट सुगन्धोदकपूर्ण ,
कलस ।) वैशाखमासे प्रत्यहदातव्यसुगन्ध
पूरितकलस' । यथा, काशीखण्डे १२ अध्याय
'दत्तधर्म्मघटाश्चापि सुगन्धोदकपूरितान् ॥'
इत्यादिर्ज्ञेया । अथ धर्म्मघटव्रतम् ।
तत्र प्रथम स्वस्तिवाचन कृत्वा सद्य मोम इ
पठित्वा सङ्कल्प कुर्य्यात् । यथा —

रं लं वं शं षं सं हौं हंसः धर्म्मस्य प्राणा इह प्राणाः। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य जीव इह स्थितः। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य सर्व्वेन्द्रियाणि। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणाः इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। इत्यनेन जीवदानं धर्म्मप्रतिमायां एवमधर्म्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्त्र्यादिसामगानं तेनैव नो चेत् सप्रणवव्याहृतिगायत्त्रीं पठित्वा धर्म्मस्यावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लच्छायापुष्पाभ्यां धर्म्माधर्म्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्यमुपादायाभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्म्मं कृष्णपुष्पयुक्तमधर्म्मं स्तुतपिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे स्थापयेत्। प्राड्विवाकस्ततो देवब्राह्मणसन्निधौ धर्म्मावाहनादिहवनान्तं कर्म्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकप्रतिज्ञापत्रं लिखित्वा शोध्यशिरसि दद्यात्। शोध्यस्तु ओम् यदि पापवियुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायाच मे करं इत्युच्चार्य्य कुम्भात्तयोरेकं गृह्णीयात्। धर्म्मं गृह्णीते शुद्धः अन्यथा अशुद्धः।” इति दिव्यतत्त्वम्॥

धर्म्मवान् [त्] त्रि, (धर्म्मोऽस्यास्तीति। धर्म्म + मतुप्। मस्य वः।) धर्म्मविशिष्टः। पुण्यवान्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे। २। १०४। २६।

“जनेन धर्म्मज्ञतमेन धर्म्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥”)

धर्म्मवासरः, पुं, (धर्म्मस्य धर्म्माचरणस्य वासरः। पौर्णमासी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धर्म्मवाहनः, पुं, (धर्म्मं वाहयतीति। वह + णिच् + ल्युः। यद्वा, धर्म्मो वृषो वाहनं यस्य। धर्म्मस्य वृषरूपत्वादेव तथात्वम्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ धर्म्मस्य याने, क्ली॥

धर्म्मवैतंसिकः, पुं, (धर्म्मे वैतंसिक इव। आत्मनो धार्म्मिकत्वविज्ञापनाय मायिकः कपटाचारी वेत्यर्थः।) पापकर्म्मणा धनमासाद्यात्मनो धार्म्मिकत्वख्यापनाय दानकर्त्ता। तत्पापफलं यथा,—

“धर्म्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम्॥
पापेन कर्म्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः।
रागमोहान्वितोऽशान्तः कलुषीं योनिमाप्नु-
यात्॥”

इति वह्निपुराणे स्नानविधिनामाध्यायः॥

धर्म्मव्याधः, पुं, (धर्म्मप्रधानो व्याधः। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) मांसपुरुषविशेषः। स तु काश्मीरदेशाधिपवसुनामनृपदेहनिर्गतव्याधरूपिब्रह्मराक्षसात्मकः। तस्य राज्ञो वरेण तस्य धर्म्मव्याध इति संज्ञाभूत्। यथा,—

“ततः पुत्त्रं विवस्वन्तं श्रेष्ठं स्वादृशतस्य ह।
अभिषिच्य स्वके राज्ये तपोवनमुपागमत्॥
पुष्करं नाम तीर्थानां प्रवरं यत्र केशवः।
पुण्डरीकाक्षनामा तु पूज्यते तत्परायणैः॥
तत्र गत्वा स राजर्षिः काश्मीराधिपतिर्व्वसुः।
अतितीव्रेण तपसा स्वशरीरमशोषयत्॥
पुण्डरीकाक्षपारं तु स्तवं भक्त्या जपन् बुधः।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते मधुसूदन!।
नमस्ते सर्व्वलोकेश! नमस्ते तिग्मचक्रिणे॥”
इत्यादि।

“एवन्तु वदतस्तस्य मूर्त्तिमान् पुरुषः किल।
निर्गत्य देहान्नीलाभो घनचण्डो भयङ्करः॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमि नराधिप!॥
राजोवाच।
कोऽसि किं कार्य्यमिह ते कस्मादागतवानसि।
एतन्मे कथय व्याध! एतदिच्छामि वेदितुम्॥
व्याध उवाच।
पूर्व्वं कलियुगे राजन्! राजा त्वं दक्षिणासुखे।
अरण्यमागतो हन्तुं श्वापदानि विशेषतः॥
तत्र त्वयान्यकामेन मृगवेशधरो मुनिः।
दृष्टयुग्मेन दूरे तु पातितो धरणीतले॥
ततस्त्वया महाराज! स ब्रह्मा नारायणं प्रभुम्।
संचिन्त्य द्वादशी शुद्धा त्वया राजन्! उपोषिता॥
गौर्दत्ता विधिना सद्यो मृतोऽस्युदरशूलतः।
अहञ्च तत्र देहस्थः सर्व्वं जानामि पाचकम्॥
ब्रह्मराक्षसरूपी राजेन्द्र! स्थितोऽहं स्वेन तेजसा।
इदानीमादिदृष्टौ तु कृते नृपतिसत्तम!॥
सम्भूतस्त्वं महाराज! राज्ञः सुमनसो गृहे।
इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुण्डरीकाक्षपारगम्॥
पठितं तत्प्रभावेण विष्णुशाङ्गरूपाक्षयम्।
एकीभूतः पुनर्ज्जातो व्याधरूपी नृपोत्तम!॥
एतत् श्रुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः।
वरेण छन्दयामास तं व्याधं राजसत्तमः॥
राजोवाच।
तारितोऽसि महाव्याध! त्वया जन्मान्तरं गतम्।
तथा त्वं मत्प्रसादेन धर्म्मव्याधो भविष्यसि॥”

इति वाराहे आदिकृतवृत्तान्तनामाध्यायः॥ (अपरो धार्म्मिको व्याधविशेषः। अस्य विवरणन्तु महाभारते। ३। २०६ अध्यायमारभ्य विशेषतो द्रष्टव्यम्॥)

धर्म्मशास्त्रं, क्ली, (धर्म्मस्य धर्म्माय वा शास्त्रम्।) मन्वादिप्रणीतशास्त्रम्। तत्पर्य्यायः। स्मृतिः २ धर्म्मसंहिता ३। इति हेमचन्द्रः॥ धर्म्मशास्त्रप्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ४-५।

“मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः॥”

एते प्रधानानि अन्येऽपि सन्ति॥ रघुनन्दनकृतधर्म्मशास्त्राणि यथा,—

“मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते॥
दुर्गोत्सवे व्यवहारविवेकादश्यादिनिर्णये।
तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गव्रये व्रते॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुसंज्ञके।
दीक्षायामाह्निके कृत्ये चैत्रे श्रीपुरुषोत्तमे॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे।
इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः॥”
इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यः॥

धर्म्मशीलः, त्रि, (धर्म्मे धर्म्माचरणे शीलं स्वभावो यस्य।) धार्म्मिकः। यथा, विराटपर्व्वणि।

“धर्म्मशीलो वदान्यश्च एतश्च सुमध्यमः॥”

धर्म्मसंहिता, स्त्री, (धर्म्मस्य संहिता।) स्मृतिशास्त्रम्। इत्यमरः। १। ६। ६॥

धर्म्मसावर्णिः, पुं, (धर्म्म एव सावर्णिः सूर्य्यपुत्त्रो मनुः।) एकादशो मनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे धर्म्मसेतुरवतारः। वैधृत इन्द्रः। विहङ्गमकामगमाद्या देवाः। अरुणादयः सप्तर्षयः। सत्यधर्म्मादयो मनुपुत्त्रा भविष्यन्ति। इति श्रीभागवतम्॥ ८॥

“भविष्यधर्म्मपुत्त्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरतयस्तथा॥
त्रिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्त्रिंशको गणः।
मासर्त्तुदिवसा ये तु निर्म्माणरतयस्तु ते॥
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मुहूर्त्ताः कामगो गणः।
इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः॥
हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः।
निश्चरश्चानघश्चैव दृष्टिश्चान्यो महामुनिः॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्नितेजाश्च सप्तमः।
सर्व्वत्रगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः।
हेमधन्वा दृढायुश्च विभागस्तत्सुता नृपाः॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम्।

धर्म्मसारः, पुं, (धर्म्मस्य सारः।) श्रेष्ठपुण्यकर्म्म। यथा। ब्रह्मोवाच।

“धर्म्मसारमहं वक्ष्ये सङ्क्षेपाच्छृणु शङ्कर!।
भुक्तिमुक्तिप्रदं सूक्ष्मं सर्व्वपापविनाशनम्॥
श्रुतं ब्रह्म बलं धैर्य्यं सुखसन्तुष्टमेव च।
शोको हरति वै नृणां तस्माच्छोकं परित्यजेत्॥
कर्म्मदेवाः कर्म्मलोकाः कर्म्मसम्बन्धिबान्धवाः।
कर्म्माणि प्रेरयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः॥
दानमेव परो धर्म्मो दानात् सर्व्वमवाप्यते।
दानात्स्वर्गश्च राज्यञ्च दद्याद्दानं ततो नरः॥
एकतः क्रतवः सर्व्वे समग्रवरदक्षिणाः।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम्॥
तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः।
गतिन्तु लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत्॥
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रणाशिनी।
जहाति पापं श्रद्धावान् जीर्णां त्वचमिवोरगः॥
न पुरा सतपुण्यानां नराणामिह शङ्कर!।
क्षीण्येतानि प्रपद्यन्ते श्रद्धादानत्वमर्थिनः॥
दूराद्दतिथयो यस्य गृहमायान्त्यवारिताः।
स गृहस्थ इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहरक्षकाः॥
न चिन्तयन्ति ये विप्रं नार्च्चयन्ति च ये नराः।
धर्म्मस्य नाशका ये च ते वै निरयगामिनः॥
ये च होमजपस्नानदेवतार्च्चनतत्पराः।
सत्यक्षान्तिदयायुक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः॥
न दाता सुखदुःखानां न च हर्त्तास्ति कश्चन।
स्वकृतान्येव भुज्यन्ते दुःखानि च सुखानि च॥
धर्म्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थञ्च मैथुनम्।

धार्म्मिकिया इति भाषा। (यथास्य पर्य्याय ।
"धन्वन' पिच्छिलत्वकश्च धनुर्वृक्षश्च धर्म्मण' ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सर्पविशेष । इति मेदिनी। णे, ५३ ॥ ढेमना ।
इति भाषा ॥

धर्म्मत्व क्ली, (धर्म्मस्य भाव । धर्म्म+त्व।)
वृत्तिमत्त्वम् । आधेयत्वमिति यावत । यथा,
गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्म्मत्वाभावादिति जग
दीश ॥

धर्म्मदान, क्ली, (धर्म्माय दानम् ।) प्रयोजनमन
पेक्ष्य केवलधर्म्मबुद्ध्या पात्रेभ्यो दानम्। यथा,
देवल ।
'पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवल धर्म्मबुद्ध्या यत धर्म्मदान प्रचक्षते ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

धर्म्मद्रवी, स्त्री, (धर्म्मजनको द्रवो वारिरूपो
यस्या । गौरादित्वात ङीष।) गङ्गा। इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (यदुक्त गङ्गास्तोत्रे ।
'विष्णुपादाग्रसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।
धर्म्मद्रवीति विख्याते पाप मे हर जाह्नवि ॥)

धर्म्मधातु पुं (अहिंसारूपो धर्म्म एव धातु
प्रकृतिर्यस्य ।) बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धर्म्मध्वजी, [न्] त्रि (धर्म्मो ध्वजश्चिह्नम् ।
स एवास्त्यस्येति । धर्म्मध्वज+इनि ।) जीवि
कार्थजटादिधारी न तु परमार्थतो धर्म्मानुष्ठान
कारी। तत्पर्य्याय । लिङ्गवृत्ति २। इत्यमर ।
२।७।५४॥ (यथा मनु ।४।१९५।
"धर्म्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भक ।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्र सर्व्वाभिसन्धक ॥')

धर्म्मपत्तन क्ली (धर्म्मपत्तने जातम् । 'तत्र
जात ।" ४।३।२५। इत्यण । संज्ञापूर्व्वक
त्वात न वृद्धि ।) मरिचम् । इत्यमर । २।
९।३६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"वल्गुक मरिच कृष्णमूषण धर्म्मपत्तनम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
धर्म्मस्य पत्तनम्) धर्म्मपुरी। तत्पर्य्याय ।
श्रावस्ती २। इति त्रिकाण्डशेष ॥

धर्म्मपत्र क्ली, (धर्म्माय यज्ञादिकार्य्यार्थं पत्र
यस्य ।) यज्ञोडुम्बर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धर्म्मपुत्र पु (धर्म्मस्य पुत्र ।) युधिष्ठिरराज ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । ३।
२३५ । १८ ।
न मामक धारयति धर्म्मपुत्रो
धनञ्जयश्चाप्यनवद्यरूप तम् ॥")
नरनारायणावृषी । इति पुराणम् ॥ (यथा
देवीभागवते । ४ । ७ । १८ ।
नारायणौ धर्म्मपुत्रौ द्वौ मुनी तावमरानुभौ ॥)
धर्म्मस्य क्षेत्रस्य । धरमुकन्या इति भाषा ।
यथा —
यावद्धर्म्मपुत्रनरगुम्फितशिरीषत्र
कोशीदीतविपक्षना वसुमती कोऽस्याम्बा
दत्तु मम्।

त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिव्योदयो
देवोऽय दिनकृतकुलैकतिलको न प्राभविष्यद्
यदि ॥"
इति महानाटके । २ । २५ ॥

धर्म्मवाणिजिक पुं (धर्म्मे वाणिजिक इव। फल-
कामनया धर्म्माचरणादेवास्य तथात्वम् ।)
पुण्यकर्म्म फलकामी । यथा,—
'धर्म्मवाणिजिका मूढा फलकामा नराधमा ।
अर्च्चयन्ति जगन्नाथ ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥"
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरतृतीय
काण्डीयवचनम् ॥

धर्म्मभाणक, पुं, (धर्म्मार्थं भणतीति । भण+
ण्वुल ।) भारतादिपाठक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धर्म्ममूल क्ली (धर्म्मस्य मूलम् ।) शुभादृष्टकार
णम । पुण्यहेतु । यथा,—
'द्रव्य मूल फल शाकमुदपात्र तपोधना ।
दान विभजतो दत्त्वा नरा स्वर्य्यान्ति धर्म्मिण ॥
एष धर्म्मो महांस्त्यागो दान भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्य्यं सत्य सत्य अनुक्रोशो धृति क्षमा ॥
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतत समासत ॥"
इति वह्निपुराणे स्नानविधिनामाध्याय ॥
(यथा च मनु । २। ६ ।
'वेदोऽखिलो धर्म्ममूल स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥')

धर्म्मयु त्रि (धर्म्म याति गच्छतीति । या+
मृगय्वादित्वात कु ।) धर्म्मविशिष्ट । धार्म्मिक ।
धर्म्मशब्दादस्त्यर्थे युप्रत्ययेन निष्पन्न इति
मुग्धबोध ॥

धर्म्मयुक [ज्] त्रि,(धर्म्म युनक्तीति। युज+क्विप।)
धर्म्मयुक्त । धार्म्मिक । (यथाह देवल ।
'दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदु ॥")

धर्म्मराज , पु (धर्म्मेण राजते इति । राज+
अच ।) जिन । (धर्म्मश्चासौ राजा चेति ।
समास टच ।) यम । इत्यमर । १ । १ । ६१ ॥
(यथा महाभारते । ३ । २९६ । ५४ ।
"धर्म्मराज प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥)
नरपति । युधिष्ठिर । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा हरिवंशे । १६ । ८ ।
'अपृच्छत् धर्म्मराजो हि शरतल्पगत पुरा ॥"
धर्म्मप्रधाने, त्रि । यथा महाभारते।१।५५।११।
इन्द्रो नु ते प्रीतमना महाद
त्व वा वरुणो धर्म्मराजो यमो वा ॥")

धर्म्मराजपरीक्षा स्त्री (धर्म्मराजस्य परीक्षा।)
धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम्। यथा
अथ धर्म्मराजविधि । बृहस्पति ।
'पत्रद्वये लिखेद्यौ धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ।
जीवन्नानाकमन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभि ॥
आमन्त्र्य पूजयद्गन्धै कुसुमैश्च सितासितै ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ तत ॥
समौ कृत्वा तत कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
तत कुमारं शिष्टमेक ग्राहयीतादिविलम्बित ॥
धर्म्मे गृहीते शुद्ध स्यात सपूज्यश्च परीक्षकै
शौचदानमन्त्रस्तु शारदायाम् ।
'पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्म्मायुग्बिन्दुविभूषित ।
याद्या सप्तककारान्ता ओमसर्व्वेन्दुसंयुतम् ॥
तदन्ते ह्यसमन्त स्यात् ततोऽमुष्य पद वदेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्तत परम् ॥
अमुष्य जीव इह स्थितस्ततोऽमुष्य पद वदेत ।
सर्व्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्तत ॥
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुख चिरम् ।
तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरित ॥
प्रत्यमुष्य पदात् पूर्व्वं पाशादीनि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यात प्राणमन्त्रो मनीषिभि ॥
पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथम पाशवीज
आम् । तत शक्तिवीज ह्रीँ । ततोऽङ्कुशवीज
क्रोम् । तद्युर्यकारो बिन्दुविभूषित । तेन य ।
याद्या सप्तककारान्ता उद्धृतयकारमादाय
सप्त । अङ्कुशवायुनलावनी वरुणबीजानीत्यथ
चोक्ते । अत्र वायोरेकस्य पूर्व्वं पृथगुपन्यास
सप्तानां सबिन्दुत्वार्थं । अतएवान्यत्र बीजानी
त्युक्तम् । ओमसर्व्वेन्दुसंयुतम् । ओम हकार ।
सर्व्व औकार । इन्दुर्बिन्दु । तेन हौं । अमुष्य
इति सप्तान्तदेवतानामोपलक्षणम् ।
'अद पद हि यद्रूप यत्र मन्त्रे प्रदृश्यते ।
साध्याभिधान तद्रूप तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥
इति नारायणीयात । अयिमधु स्वाहा । * ।
गायत्र्यादिसामान्नाने तु समयवशात्स्तुति
गायत्रीमात्र पठितव्यम् । जपहोमादि यत्
किञ्चित् तत्प्रोक्त समवेत चेत सर्व्व व्याहृतिभि
कुर्य्यात् गायत्र्या प्रणवेन च । इति मिताक्षरा
धृतषट्त्रिंशन्मतवचनदर्शनात् अत्रापि तथा
कल्प्यते ॥ * ॥ पितामह ।
'अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ।
राजत कारयेद्धर्म्ममधर्म्म सीसकायसम् ।
लिखेद्भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यै समर्च्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्म्म स्यात् अधर्म्मोऽसितपुष्पक ॥
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समौ तत ॥
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्व्ववत् ।
धर्म्मावाहनपूर्व्वन्तु प्रतिज्ञापत्रक लिखेत् ॥
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करम् ।
अभियुक्तस्तयोश्चैक प्रगृह्णीताविलम्बित ॥
धर्म्मे गृहीते शुद्ध स्यादधर्म्मे स तु हीयते ।
एव समासत प्रोक्त धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ॥
हन्तृणामिति महापातकाभियोगेषु । याचमाना
नामिति अन्यतरपातकाभियोगेषु । प्रायश्चित्ता
र्थिनामिति पातकाभियोगेषु ॥ * ॥
तत्र प्रयोग । पत्रद्वये शुक्ल धर्म्म कृष्णमधर्म्म
पुत्तलकद्वयरूप विधाय ओम् आं ह्रीं क्रों यं

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ चत्रस्य तौ स्मृतौ॥")

धर्षः, पुं, (धर्षणमिति। धृष्+भावे घञ्।) प्रागल्भ्यम्। (यथा, महाभारते।१।१८८।७।
"यद्येष दर्पाद् धर्षाद्वाप्यथ ब्राह्मणचापलात्।
प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्य्यतां साधु मागमत्॥")
अमर्षः। शक्तिबन्धनम्। संहतिः। हिंसा। इति धृषधातोर्भावेऽलप्रत्ययेन साध्यः॥

धर्षकः, पुं, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति। धृष्+ण्वुल्।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥ (अभिभवकर्त्तरि, त्रि। यथा, हरिवंशे।१५३।२४।
"विधार्य्य सर्व्वे गच्छन्तां समेते गृहधर्षकाः॥")

धर्षकारिणी, स्त्री, (धर्षं कुलदूषणं करोतीति। कृ+णिनि+ङीप्।) दूषिता कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

धर्षणं, क्ली, (धृष्+ल्युट्।) परिभवः। (यथा, महाभारते।१।२१४।१८।
"सर्व्वमप्यत् परिहृतं धर्षणन्तु महीपतेः॥")
रतिः। इति मेदिनी। णे, ५४॥ धर्षणशब्दार्थोऽप्यत्र॥

धर्षणिः, स्त्री, (कर्षतीति। कृष+"कृषेरादेश धः।" उणां।२।१०५। इति अनिः आदेश धः।) बन्धकी। वृषलः। इति संक्षिप्तसारो-णादिवृत्तिः॥

धर्षणी, स्त्री, (धर्षणि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) धर्षिणी। असती। इत्यमरटीकायां भरतः॥

धर्षिणी, स्त्री, (धर्षति हिनस्ति कुलमिति। धृष+णिनि+ङीप्।) पुंश्चली। इत्यमरः। २।६।१०॥

धर्षितं, क्ली, (धृष्यतेऽनेनेति। धृष+क्तः।) रतिः। मैथुनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (धृष+कर्म्मणि क्तः।) कृतधर्षणे, त्रि॥ (अभिभूतः। यथा, महाभारते।३।५५।१५।
"आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः॥")

धर्षिता, स्त्री, (धृष्यतेऽसौ। धृष+क्तः। टाप्।) असती। इति शब्दरत्नावली॥

धलक्षः, पुं, (दधातीति। धा+डः। धं धारकं लक्षति उत्क्षिपतीति। लक्ष उत्क्षेपे+अच्। कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम्।) वृक्षकण्टकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धलकाँकड़ा इति भाषा॥

धव, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, धन्वति। ब्रजः। गतिः। इति दुर्गादासः॥

धवः, पुं, (धुनोति धवतीति वा। धु धू वा+अच्।) पतिः। (यथा, हरिवंशे भविष्य-पर्व्वणि।१६।४५।
"मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान्।
तस्मात्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः॥")
नरः। इत्यमरः।३।३।२०५॥ (यथा,— पञ्चतन्त्रे।२।१०६।
"शौचविशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित् कार्य्यं क्वचि-[त्कृता।
निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम्॥")
धूर्त्तः। इति मेदिनी। वे, १३॥ स्वनामख्यात-वृक्षः। (यथा, महाभारते।१।६८।१७।
"बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम्॥")
तत्पर्य्यायः। धुरन्धरः २ शकटाख्यः ३। इति रत्नमाला॥ दृढ़तरुः ४ गौरः ५ कषायः ६ मधुरत्वक् ७ शुक्लवृक्षः ८ पाण्डुतरुः ९ धवलः १० पाण्डुरः ११। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। कटुत्वम्। कफानिलनाशित्वम्। पित्तप्रकोपणत्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वञ्च। अन्यच्च। शीतत्वम्। प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहत्वम्। मधुरत्वम्। तुवरत्वम्। तिक्तत्वञ्च। तन्नामगुणाः।
"धवो घटो नन्दितरुः स्थिरो धौरो धुरन्धरः।
धवः शीतप्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः॥
मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक्॥"
इति भावप्रकाशः॥
तत्फलं ईषन्मधुरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (धु कम्पने+"ऋदोरप्।" ३।३।५७। इति भावे अप्। कम्पनम्॥)

धवलः, पुं, (धावतीति। धाव ञ् जवन्त्योः+"धावतेर्वा वृद्धलुकात् ह्रस्वश्च।" १।१०८। इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या कलः ह्रस्वश्च।) धववृक्षः। चीनकर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ रागविशेषः। भरतमते हिन्दोलरागस्याष्टमपुत्त्रः। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥ वृषश्रेष्ठः। शुक्लः। सुन्दरे, त्रि। इत्युणादिकोषः॥ श्वेतगुणयुक्ते, त्रि। इत्यमरः।१।५।१३॥ (यथा, आर्य्या-सप्तशत्याम्।३०६।
"धवलनखलक्ष्म दुर्व्वसनकलितनेपथ्यमलक-[मिहितास्याः॥")
श्वेतमरिचे, क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

धवलपक्षः, पुं, (धवलौ शुक्लौ पक्षौ यस्य।) हंसः। इति राजनिर्घण्टः॥ (धवलः शुक्लः पक्षः।) शुक्लपक्षश्च॥ (शुक्लपक्षविशिष्टे, त्रि। यथा, माघे।
"धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः॥")

धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली।) सित-पाटलिका। इति राजनिर्घण्टः॥

धवलमृत्तिका, स्त्री, (धवला मृत्तिका।) खटिनी। इति राजनिर्घण्टः॥

धवलयावनालः, पुं, (धवलो यावनालः।) याव-नालविशेषः। तत्पर्य्यायः। पाण्डुरः २ तार-तण्डुलः ३ मधुचकान्तिविस्तारः ४ वृत्तः ५ मौक्तिकतण्डुलः ६। अस्य गुणाः। शैत्यत्वम्। वल्यत्वम्। वृष्यत्वम्। रुच्यप्रदत्वम्। पथ्यत्वम्। त्रिदोषार्शोगुल्मव्रणनाशित्वञ्च। इति राज-निर्घण्टः॥

धवला, स्त्री, (धावतीति। धाव+कलः ह्रस्वश्च। अनुदात्तत्वाभावात् न ङीष्।) शुक्ला गौः। इत्यमरः।२।९।६७॥
धवली, स्त्री, (धवल+गौरादित्वात् ङीष्।) शुक्ला गौः॥ इत्यमरः।२।९।६७॥

धवलोत्पलं, क्ली, (धवलमुत्पलम्।) कुमुदम्। इति राजनिर्घण्टः॥

धवाणकः, पुं, (धुनाति कम्पयति वृक्षादीनीति। धू+"आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः।" उणां ३।८३। इति आणकः।) वायुः। इत्युणादि-कोषः॥

धवित्रं, क्ली, (धूयतेऽनेनेति। धू+"अर्त्तिलूधू-सूखनसहचर इत्रः।" ३।२।१८४। इति इत्रः।) मृगचर्म्मरचितव्यजनम्। इत्यमरः। २।७।२३॥

धा, डु ञ लि धारणे। पुष्टौ। दाने। इति कवि-कल्पद्रुमः॥ (ह्वां-उभं-सकं-अनिट्।) डु, धित्रि-मम्। ञ लि, दधाति धत्ते। धारणं धरणम्। दाने, दियता विहितं त्वयाथवेति किराते विहितं दत्तमित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

धाः, पुं, (दधातीति। धा+क्विप्।) ब्रह्मा। धारकः। इति मेदिनी। धे, १॥ बृहस्पतिः। इत्येकाक्षरकोषः॥

धाकः, पुं, (दधातीति। धा+"इदाधारार्चि-कलिभ्यः कः।" उणां ३।४०। इति कः।) वृषः। आधारः। इत्युणादिकोषः॥ अन्नम्। स्तम्भः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (आधारः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

धाटी, स्त्री, शत्रुसम्मुखगमनम्। तत्पर्य्यायः। प्रपातः २ अभ्यवस्कन्दः ३ अभ्यासादनम् ४। इति हेमचन्द्रः।३।४६४॥

धाणकः, पुं, (दधातीति। धा+"आणको लूधू-शिङ्घिधाञ्भ्यः।" उणां ३।८३। इति आणकः।) दीनारभागः। इत्युणादिकोषः॥

धातकी, स्त्री, (धातुं करोतीति। धा+तत्करो-तीति णिच्। टिलोपः। ततः क्वुन्। ततः पिप्पल्यादित्वात् ङीष्।) पुष्पविशेषः। धाइ-फुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वह्निपुष्पी २ ताम्रपुष्पी ३ धावनी ४ अग्निज्वाला ५ सुभिक्षा ६ पार्व्वती ७ बहुपुष्पिका ८ कुमुदा ९ सीधु-पुष्पी १० कुञ्जरा ११ मद्यवासिनी १२ गुच्छ-पुष्पी १३ संघपुष्पी १४ रोध्रपुष्पिणी १५ तीव्र-ज्वाला १६ वह्निशिखा १७ मद्यपुष्पा १८। इति राजनिर्घण्टः॥ धातृपुष्पी १९ धातुपुष्पी २० धातृपुष्पिका २१ धात्री २२ धातुपुष्पिका २३। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। मदकारित्वम्। विष-प्रवाहिकातिसारविसर्पव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतत्वम्। रक्तपित्तनाशि-त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

धाता, [ऋ] पुं, (दधातीति। धा+तृच्।) ब्रह्मा। इत्यमरः।१।१।१७॥ (यथा, रघुः।१०।४३।
"धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः
दैवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः

ऐशान्यां नवैव देवा दुर्गाण्यभितरन्ति ते ।
मनुष्यः को न शक्नोति यत्नेनैव जीवितुम् ।
सर्व्व एव हि धर्म्मेण मनुष्टायवसादति ।
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्द्रोहः प्रवर्त्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानो मत्सर एव च ॥
रागद्वेषानृतक्रोधलोभमोहमनोजभित ।
यः स याति परं लोकं याति पापविवर्ज्जितः ॥
देवता ऋषयो नागा गन्धर्व्वा गुह्यका नराः ।
धार्म्मिकं पूजयन्तीह न धनाढ्यं न कामिनम् ॥
न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्व्वत्र वित्तवान् ॥
सर्व्वसत्त्वान्यातुल्य सर्व्वेन्द्रियविनिग्रह ।
समस्तानिन्द्रियबुद्धिश्च येय परमं स्मृतम् ॥
यज्ञविरामतो बन्धु यो धर्म्मं नाचरेन्नरः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
अन्नदा वस्त्रदा गोदा पिण्डदा गुणवत्तराः ।
भूमिं सर्व्वगुणोपेतां दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
न शान्नात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
या गौर्व्वत्सयान्विता दत्त्वा तत्तु तारयते कुलम् ॥
नामदानात् परं दानं किञ्चिन्नास्ति [illegible] ।
अन्नेन धार्य्यते सर्व्वं चराचरमिदं जगत् ॥
कन्यादानं वृषोत्सर्गं जपस्तीर्थं श्रुतं तथा ।
हयदन्तरथदानानि मणिरत्नवसुन्धरा ॥
अन्नदानस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
अन्नात् प्राणो बलं तेजश्चान्नादीर्य्यं धृतिः स्मृतिः ॥
कूपवापीतडागादि आरामादि च कारयेत् ।
त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥
साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थादपि विशिष्यते ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥
सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्ज्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया दानमेष धर्म्मः सनातनः ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

धर्म्मसुतः, पुं, (धर्म्मस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १८ ।
"एवान्ते विदुरोक्तो राजा धर्म्मसुतः शुचिः ।"
नरनारायणऋषी । यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । १९ ।
"इति सञ्चिन्त्यमानं तं आगतं रोषमानसम् ।
उवाच वचनं तथ्यं नरो धर्म्मसुतोऽनुजः ॥")

धर्म्मसूः, पुं, (धर्म्मं सूते इति । सू+क्विप् ।) कृष्णाटपक्षी । इति शब्दरत्नावली । (धर्म्मप्रसूः, त्रि । यथा, नैषधीयचरिते । ११ । ७० ।
"बौद्धो राजा वरदः । दैवा धर्म्मसुतश्च ये ।")

धर्म्मात्मा, [न्] पुं, (धर्म्मे आत्मा मनो यस्य ।) कुमारपालः । स तु आर्हतविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ।) त्रि, धर्म्मशीलः । यथा,—
"मद्दैवैर्धर्म्मात्मा कर्म्मणा [illegible] गुरुः ।
[illegible] धर्म्मात्मा [illegible] ॥"
इति महाभारतम् ।

धर्म्माधर्म्मपरीक्षा, स्त्री, (धर्म्मश्च अधर्म्मश्च तयोः परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा—
"अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।
हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥
राजतं कारयेत् धर्म्ममधर्म्मं सीसकायसम् ।
लिखेद्भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्म्मः स्यादधर्म्मोऽसितपुष्पधृक् ॥
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समन्ततः ॥
मृद्भाण्डके उपहृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्व्ववत् ।
धर्म्मावाहनपूर्व्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करे ।
अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्म्मतः ।
अभियुक्तस्ततश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितम् ॥
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्म्मे तु स हीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥

धर्म्माधिकरणं, क्ली, (अधिक्रियते अस्मिन्निति । अधि+कृ+अधिकरणे ल्युट् । धर्म्मस्य अधिकरणम् ।) राज्ञो विचारस्थानम् । यथा—
"धर्म्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रनिरूपणम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं हि तत् ॥"
इति वीरमित्रोदये कात्यायनवचनम् ॥ ० ॥
"पुत्रवान्नरतत्त्वज्ञाः प्रौढश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्म्माधिकरणे कार्य्या जनाज्ञानकरा नराः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८९ अध्यायः ॥

धर्म्माधिकरणः, पुं, (धर्म्माधिकरणं आश्रयत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) धर्म्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् । यथा मत्स्यपुराणे १८९ अध्याये ।
"सम शत्रौ च मित्रे च धर्म्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ॥"

धर्म्माधिकरणी, [न्] पुं, (धर्म्माधिकरणं विचारस्थानत्वेनास्त्यस्येति । धर्म्माधिकरण+इनि ।) धर्म्माधिकरणविशिष्टः । जज इति इंराजी भाषा । तत्पर्य्यायः । धर्म्माध्यक्षः २ धार्म्मिकः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८९ । प्राड्विवाकः ४ अक्षदर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

धर्म्माध्यक्षः, पुं, (धर्म्मे धर्म्माधिकरणे अध्यक्षः ।) धर्म्माधिकरणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ।
"कृतशीलगुणोपेतः सर्व्वधर्म्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेक्षणाध्यक्षो धर्म्माध्यक्षो विधीयते ॥"
इति चाणक्ये । १०२ ।
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७८ ।
"लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्म्माध्यक्षः कृताकृतः ।"
"धर्म्माधर्म्मौ साक्षादीक्षते अनुरूपं फलं दातुम् । तस्माद्धर्म्माध्यक्षः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ।)

धर्म्मारण्यं, क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य वा अरण्यम् ।) तपोवनविशेषः । तस्य माहात्म्यं यथा—
"स धर्म्मो दीक्षितः पूर्व्वं जीविता तपसैव हि ।
माता निश्चला पत्नी आगुराङ्गिरसस्य च ॥
सोऽप्ययाज्ञीवितत्वेन बलिना क्रूरकर्म्मणा ।
अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश तदा प्रभुः ॥
ब्रह्मोवाच ।
यस्मादरण्यमिदं धर्म्मं त्वया यात चिरं विभो ।
नाम्ना भविष्यति ख्यातं धर्म्मारण्यमिति प्रभो ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
(गयास्थतीर्थविशेषः । यथा, वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ।
"प्रथमेऽह्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीयदिवसे व्रजेत् ।
धर्म्मारण्यं तत्र धर्म्मो यस्मात् यज्ञमकारयत् ॥")

धर्म्मासनं, क्ली, (धर्म्माय [illegible] । यदासनम् ।) विचारासनम् । बिच इति र भाषा । यथा,—
"धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ॥"
इति मनुः । ८ । २३ ।

धर्म्मिणी, स्त्री, (धर्म्मोऽस्या अस्तीति । इनि । ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धर्म्मी, [न्] त्रि, (धर्म्मोऽस्यास्तीति । धर्म्म+"व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) धर्म्मवान् । पुण्यशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७८ ।
"धर्म्मगुब् धर्म्मकृद्धर्म्मी सदसत् क्षरमक्षरम् ।"
"धर्म्माधारतया धर्म्मी ।" इति शाङ्करभाष्यम् ।)

धर्म्मोपदेशकः, पुं, (धर्म्ममुपदिशतीति । उप+दिश+ण्वुल् ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः ॥ १ । ७७ ॥

धर्म्म्यः, त्रि, (धर्म्म+"धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।" ४ । ४ । ९२ । इति यत् ।) धर्म्मादनपेतः । धर्म्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"धर्म्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्त्रियस्य न विद्यते ॥"
"न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्म्यः पितृकृतः स्मृतः ।"
इति दायभागः ॥
(धर्म्मस्य भावः । "[illegible]ति ।" ५ । ४ । ३१ । इति यत् धर्म्मलक्षणम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

धर्म्म्यविवाहः, पुं, (धर्म्म्यः धर्म्मादनपेतो विवाहः ।) विवाहविशेषः । स च षड्विधः । ब्राह्म-दैवार्षप्राजापत्यगान्धर्व्वराक्षसरूपः । अधर्म्म्यविवाहस्तु द्विविधः । आसुरपैशाचरूपः । यथा,
"धर्म्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणं कार्य्यम् ।"
इत्युद्वाहतत्त्वम् । (अस्य सर्व्वेषां यो विवाहो धर्म्म्यः स उक्तो यथा, मनौ । ३ । २१—२६ ।
"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
यो यस्य धर्म्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥
षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्त्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यानराक्षसान् ॥
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह ।

धातूपलः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः पाषाणः।) कठिनिका। इति हारावली।२१२॥

धातृपुत्त्रः, पुं, (धातुर्ब्रह्मणः पुत्त्रः।) सनत्कुमारः। इति शब्दरत्नावली॥ ब्रह्मणः सुतमात्रञ्च॥

धातृपुष्पिका, स्त्री, (धातृपुष्पी। स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा, कप्। टापि अत इत्वम्।) धातकी। इत्यमरः।२।४।१२४॥

धातृपुष्पी, स्त्री, (धातृ पुष्टिकर्त्तृ पुष्पमस्याः। ङीप्।) धातकी। इति शब्दरत्नावली॥

धात्रं, क्ली, (धीयते ऽत्राधेयमिति। धा+आधारे ष्ट्रन्।) भाजनम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

धात्रिका, स्त्री, (धात्री। स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) आमलकी। इति राजनिर्घण्टः।

धात्री, स्त्री, (धीयते पीयते इति। धेट पाने+"सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणां ४।१५८। इति कर्म्मणि ष्ट्रन्। षित्वात् ङीप्। अस्याः स्तनदुग्धपानात्तथात्वम्। यद्वा, दधाति धरतीति। धा+तृच्+ङीप्।) माता। (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्।३।८२।
"पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति।
अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते॥")
उपमाता। (यथा, रघुः।१०।७८।
"कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः॥"
(कुमाररक्षाकर्त्री। धाइ इति भाषा॥ तस्याः परीक्षा यथा,"अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः। अथ ब्रूयात् धात्रीमानयेति समानवर्णां यौवनस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रामक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जातां वत्सलामरोगां जीववत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीमनन्त्यावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तन्यसम्पदुपेतामिति।"
"धात्री तु यदा स्यात् स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्नाता तदानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्य्यां सहस्रवीर्य्याममोघामव्यथां शिवामरिष्टां वाट्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति बिभ्रत्योषधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेदिति धात्रीकर्म्म।" इति चरके शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥*॥ (दधाति धारयति सर्व्वमिति। धा+तृच्+ङीप्।) क्षितिः। (गायत्त्रीस्वरूपिणी भगवती। यथा, देवीभागवते।१२।६।७८।
"धात्त्रीधनुर्धरा धेनुर्धारिणी धर्म्मचारिणी॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२९।६२।
"धर्म्मोर्म्मिवाहिनी धुर्य्या धात्त्री धात्त्रीविभूषणम्॥")
आमलकीवृक्षः। इति मेदिनी। रे, ४९॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा॥")

अथ धात्र्याद्युत्पत्तिकारणम्।

इन्द्रामरगणाम्बुधस्य विष्णोर्मोहापनोदाय रुद्रवाक्यादाद्यां शक्तिं स्तुवतो देवान् प्रति सा आह।
"अहमेतत्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः।
तात्कथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्सला॥
बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तदा।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठते॥
निर्व्वपध्वं ततः कार्य्यं भवतां सिद्धिमेष्यति।
क्षिप्तेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्यः स्त्रियोऽभवन्॥
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम!।
धात्र्युद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता॥
गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः।
स्त्रीरूपिण्यो वनस्पत्यो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा नृप!॥
उत्तस्थौ सम्भ्रमादृन्दारूपातिशयविभ्रमात्॥"
अस्या माहात्म्यं यथा,—
"शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम्।
यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद!॥
धात्री वत्स! नृणां धात्री मातृवत् कुरुते दयाम्।
दयादायुः पयः पानं स्नानादेः धर्म्मसञ्चयम्॥
अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्व्वाणमेव च।
विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम्॥
तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र! धात्रीस्नानं हि यत्नतः।
प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद!॥
यत्र यत्र मुनिश्रेष्ठ! धात्रीस्नानं समाचरेत्।
तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः॥
धात्रीस्नातानि दिवह यस्यास्थीनि कलेवरे।
प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र! न स स्याद्गर्भसम्भवः॥
धात्रीफलेन विप्रेन्द्र! येषां केशाश्च रक्षिताः।
ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलेर्मलम्॥
धात्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्यतरं स्मृतम्।
पुण्यात् पुण्यतरं वत्स! भक्षणे मुनिपुङ्गव!॥
न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम्।
एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे॥
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र! धात्रीस्नानं समाचरेत्।
यश्च तच्चाप्यमश्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्॥
धात्रीफलं स्मरेद्यस्तु सदैव मुनिसत्तम!।
प्राग्जन्मनि कृतान् पापात् मुच्यते नात्र संशयः।
संस्मरेद्यस्तु धात्रीं तामहन्यहनि मानवः॥
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्मनोवाक्कायसम्भवैः॥
धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च।
रविवारे च संक्रान्तौ संस्मरेन्मुनिपुङ्गव!॥
यस्य गेहे मुनिश्रेष्ठ! धात्री तिष्ठति सर्व्वदा।
तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुष्माण्डराक्षसाः॥
धात्रीस्नाने हरेर्नाम्नि जागरे हरिवासरे।
जन्मबन्धो विनश्येत हयमेधायुतं फलम्॥
छायादामलकेर्यस्तु कार्त्तिके हरिवत्सल!।
परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम्॥
धात्रीच्छायां समासाद्य कुर्य्यात् श्राद्धन्तु यो मुने!।
मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः॥
मूर्द्ध्नि पाणौ मुखे कण्ठे देहे च मुनिसत्तम!।
धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक्॥
धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः।
धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत्॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं मुने!।
प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा॥
धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे।
तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति॥
धात्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात्।
य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति॥
धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेन्न हि।
स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च॥
न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः।
तथा रुद्राक्षमालापि धर्म्मकामार्थमिच्छता॥
यावत्तिष्ठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि।
तावन्मनसि हृत्स्थोऽपि सदा तिष्ठति केशवः॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत्॥
सर्व्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया।
आरोपणीया सेव्या च सेवनीया सदा बुधैः॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम्।
श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्व्वर्गफलप्रदम्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः॥

अपि च।
"तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवताः।
आमलक्या अपि प्राज्ञ! तास्ता एव वसन्ति च॥
अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्म्मामलकीतले।
क्रियते मानवैर्विप्र! भवेत्तत् सर्व्वमक्षयम्॥
पवित्रैर्नूतनैः पत्रैर्धात्र्या यः पूजयेद्धरिम्।
स मुक्तः पापजालेन सायुज्यं लभते हरेः॥
धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिने!।
स्नानं तदपवित्रं स्यान्न च पुण्यक्रिया फलेत्॥
धात्र्या हीनं तुलस्या च निलयं यस्य भूसुर!।
अलक्ष्मीः पातकं सर्व्वं कलिश्च तेन तोषितः॥
धात्रीकाष्ठस्य मालां यो वहेन्मतिमान्नरः।
तत् सर्व्वमक्षयं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा॥
यस्तु धात्रीफलं भुङ्क्ते मानवोऽखिलतत्त्ववित्।
तद्देहाभ्यन्तरस्थायि सर्व्वं पापं विनश्यति॥
धात्रीफलमयीं मालां वहते द्विजसत्तम!।
ब्रवीमि शृणु माहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम्॥
श्मशानेऽपि यदा मृत्युस्तस्य स्याद्दैवयोगतः।
गङ्गामरणजं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः॥
नित्यं गृह्णाति यो धात्रीतुलसीमूलकर्द्दमम्।
दिने दिने लभेत् पुण्यं सोऽश्वमेधशतोद्भवम्॥
धात्रीतरुञ्च यो हन्ति सर्व्वदेवगणाश्रयम्।
स ददाति हरेरङ्गे घातं नास्त्यत्र संशयः॥
सर्व्वदेवमयी धात्री विशेषात् केशवप्रिया।
सम्यग्वक्तुं गुणं तस्या ब्रह्मणापि न शक्यते॥"
इति क्रियायोगसारे २३ अध्यायः॥
यथा स्कान्दे।
"न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीवनम्।
तं विद्धि देशं पानीयात् यत्र नायान्ति वैष्णवाः॥")
इत्येकादशीतत्त्वम्॥

विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११५ ।

"आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥"

"संहारसमये सर्वाः प्रजा धयति पिबतीति वा धाता । धेट पाने इति धातुः । इति शाङ्कर भाष्यम्॥ महादेवः । यथा तत्रैव।१३।१७।१०३।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")

भृगुमुनिपुत्रः । तस्य भार्य्या मेरुकन्या आयतिः । तस्य सुतः मृकण्डुः तस्य च मार्कण्डेयः । इति श्रीभागवतम् ॥ ऊनपञ्चाशद्वायुमध्यगतवायुविशेषः । यथा, वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये ।

"धाता दुर्गो धृतिर्भीमस्त्वभियुक्तक्षमानसः । तुनिर्वपुरनाधृष्योऽयवासः कामो जयो विराट् ॥

एकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्व्वसम्भवाः ॥"

(आदित्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।

"अदितेर्द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः । ये राजन् ! नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! ॥

धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ॥"

ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५१ ।

"द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् । लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥")

पालके, त्रि । इति मेदिनी । ते २० ॥ धारकः । इति धरणिः ॥

धातुः, पुं, (धीयते सर्व्वमस्मिन्निति । धा + "सितनिगमीति ।" उणां १ । ७० । इति तुन् ।) शरीरधारकवस्तूनि । तद्यथा । कफः । वातः । पित्तम् ।

"शरीरदूषणाद्दोषा मलिनीकरणान्मलाः । धारणाद्धातवस्तेस्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ॥"

इति वैद्यकम् ॥

("रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त दूष्याः मलाः मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

धातुशब्देनात्र शुक्रार्त्तवे अप्युच्येते तद् यथा । तद्यथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथ वास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरे कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोगाश्चवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोश्च भिवृद्धिर्भवति । स एवान्नरसो वृद्धानां जरापक्वशरीरत्वात् प्रीणनो भवति । त एते शरीरधारणाद्धातव इत्युच्यन्ते ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥

अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ।

"इति यत्र सर्व्वं स्थिता देहस्थितिरसावयाम । रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥"

अथ धातूनां कर्म्माण्याह ।

"प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे । गर्भोत्पादश्च कर्म्माणि धातूनां कथितानि हि ॥"

इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा । शुक्रम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी । जलम् । तेजः । वायुः । आकाशः । तद्गुणाः यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्पर्शः । शब्दः । इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् । जिह्वा । त्वक् ॥ आयतिविस्तारः । स तु गैरिकमनःशिलादिः । (यथा, कुमारे । १ । ४ ।

"अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥")

शब्दयोनिः । स च साधुशब्दप्रकृतिः । भूपचप्रभृतिः । स्वर्णादिः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥ यथा, शब्दमालायाम् ।

"सुवर्णरूप्यमाणिक्यहरितालमनःशिलाः । गैरिकाञ्जनकासीससीससलोहाः सहिङ्गुलाः ॥ गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥"

नव धातवो यथा मुग्धबोधे ।

"हेमताररनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥"

अष्टधातवो यथा, हारसागरे ।

"हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च । रङ्गमायसरैत्यञ्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥"

अपि च वैद्यके ।

"सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कृष्णञ्च पारदम् । वङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यष्टौ इष्टसम्भवाः ॥"

सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।

"स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च । सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥"

ताम्राद्युत्पत्तिर्यथा,—

"शृणु तत्त्वेन मे भूमे ! कथ्यमानं मयानघे ! । एकाग्रं चित्तमाधाय येन ताम्रं मम प्रियम् ॥ पूर्व्वं कमलपत्राक्षि ! गुडाकेशो महासुरः । ताम्ररूपं समादाय ममैवाराधने रतः ॥ तस्य तुष्टः मया प्रोक्तं प्रश्नेनानन्तरात्मना । गुडाकेश ! महाभाग ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ चक्रेण वधमिच्छामि त्वया मुक्तेन केशव ! । वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥ मम तेजोमयं चक्रं पातयिष्यत्यसंशयम् ।

तदेव चक्रेण विपाटितोऽसौ
प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥
ताम्रन्तु तस्यास्समभूत्सुवर्णं
मज्जापि रूप्यं बहुधातवश्च ।
रङ्गञ्च सीसं त्रपुधातुकस्य
कांस्यञ्च रीतिश्च मलन्तु तेषाम् ॥

एतद्गात्रभवं कार्य्यं मम प्रियकरं सदा । एवं ताम्रं समुत्पन्नमिति मे रोचते हि तत् ॥"

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

"हरितालं हरेर्वीर्य्यं शम्भोर्वीर्य्यं मनःशिला । पारदं शिववीर्य्यं स्यात् गन्धकः पार्व्वतीरजः ॥"

इति वैद्यकम् ॥ * ॥

सप्तोपधातवो यथा,—

"माक्षिकं तुत्थकाभ्रे च ... रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥"

शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा —

"स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति शुद्धमांसभवः स्नेहो यः सा वसा परिकीर्त्तिता । स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥"

इति

धातुकासीसं, क्ली, (धातुरूपं कासीसम् ।) खम । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥ (अस्य यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"कासीसं धातुकासीसं हरितं तच्च लोहितम् ।

धातुघ्नं क्ली, (धातुं स्वर्णादिकं हन्तीति । + टक ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।-

धातुनाशनं क्ली (धातुं स्वर्णादिकं नाशयतीति नश + णिच + ल्युः ।) काञ्जिकम् । इति शेषः ॥

धातुपः पुं, (धातुं महार्घविशेषं पाति रक्षतीति । पा + क) शरीरस्थप्रथमधातुः । रस इति ख्यातः । शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । ङीष् । स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा कप् । अत इत्वम् ।) धातुपुष्पिका । इति ... वली । धाइफुल इति भाषा ॥

धातुपुष्पी, स्त्री (धातुरिव पुष्पमस्याः । स्वात् ङीष् ।) धातकी । इति भावप्रकाशः ।

धातुभृत्, पुं (धातुं गैरिकादिकं बिभर्त्तीति । क्विप् । तुगागमश्च ।) पर्व्वतः । रत्नावली ॥ धातुपोषके, त्रि ॥

धातुमाक्षिकं, क्ली, (धातुरूपं माक्षिकम् ।) कम । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"माक्षिकं धातुमाक्षिकं ताप्यं

धातुमारिणी क्ली (धातुं सुवर्णादिकं मारयतीति मृ + णिच + णिनि + ङीप् ।) टङ्कणः । शब्दचन्द्रिका । सोहागा इति भाषा ॥

धातुराजकः, क्ली, (धातुषु राजते इति । ... ल । यद्वा, धातूनां ... तत स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति

धातुवल्लभं क्ली (धातुषु वल्लभम् ।) इति राजनिर्घण्टः ॥ (टङ्कणशब्देऽस्य ... दिकं ज्ञेयम् ॥)

धातुवादी [न्] पुं (धातुं वदति कथयतीति । वद + णिनि ।) कारणम इति हारावली । १६५ ॥

धातुवैरी, [न्] पुं, (धातूनां वैरीव दूषकत्वात् ।) गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुशेखरं क्ली, (... शेखरवत् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥

धात्री

धातूपलः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः पाषाणः ।) कठिनिका । इति हारावली ।२१२॥

धातृपुत्त्रः, पुं, (धातुर्ब्रह्मणः पुत्त्रः ।) सनत्कुमारः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मणः सुतमात्रञ्च ॥

धातृपुष्पिका, स्त्री, (धातृपुष्पी । स्वार्थे कन् पूर्ब्ब-ह्रस्वः । यद्वा, कप् । टापि अत इत्वम् ।) धातकी । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥

धातृपुष्पी, स्त्री, (धातृ पुष्टिकर्त्तृ पुष्पमस्याः । ङीप् ।) धातकी । इति शब्दरत्नावली ॥

धात्त्रं, क्ली, (धीयते अन्नाद्यत्रेति । धा + आधारे ष्ट्रन् ।) भाजनम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

धात्त्रिका, स्त्री, (धात्त्री । स्वार्थे कन् टाप् पूर्ब्ब-ह्रस्वश्च ।) आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धात्त्री, स्त्री, (धीयते पीयते इति । धेट पाने + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां ४ । १५८ । इति कर्म्मणि ष्ट्रन् । षित्वात् ङीष् । अस्याः स्तनदुग्ध-पानात्तथात्वम् । यद्वा, दधाति धरतीति । धा + तृच् + ङीप् ।) माता । (यथा, याज्ञवल्क्य-संहितायाम् । ३ । ८२ ।

"पुनर्धात्त्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।
अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥")

उपमाता । (यथा, रघुः । १० । ७८ ।

"कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्त्रीस्तनपायिनः ।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥"

(कुमाररक्षाकर्त्री । धाइ इति भाषा ॥ तस्याः परीक्षा यथा,"अतो धात्त्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः। अथ ब्रूयात् धात्त्रीमानयेति समानवर्णां यौव-नस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनामवि-रूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रां अक्षुद्र-कर्म्मिणीं कुले जातां वत्सलां जीववत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीमन-न्त्यावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचि-द्वेषिणीं स्तन्यस्तन्यसम्पदुपेतामिति ।"

"धात्त्री तु यदा स्यादुत्तमकुलसम्पन्नदुग्धा स्यात् तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्य्यां सहस्रवीर्य्याममोघामव्यथां शिवा-मरिष्टां वाट्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति बिभ्र-त्योषधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेदिति धात्त्रीकर्म्म ।" इति चरके शारीर-स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*॥ (दधाति धारयति सर्व्व-मिति। धा + तृच् + ङीप्।) क्षितिः । (गायत्त्री-स्वरूपिणी भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७८ ।

"धात्त्रीधनुर्द्धरा धेनुर्धारिणी धर्म्मचारिणी ॥"

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ८२ ।

"धर्म्मोर्म्मिवाहिनी धुर्य्या धात्त्री धात्त्रीविभूषणम्॥")

आमलकीवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ४९ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"धात्त्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा॥")

अथ धात्त्र्याद्युत्पत्तिकारणम् ।

वृन्दामरणाम्बुधस्य विष्णोर्म्मोहापनोदाय ब्रह्म-माद्याद्यां शक्तिं स्तुवतो देवान् प्रति सा आह ।

"अहमेतत्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः ।
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-सलाः ॥
बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तदा ।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठते ॥
निर्व्वपध्वं ततः कार्य्यं भवतां सिद्धिमेष्यति ।
क्षिप्तेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्यः स्त्रियोऽभवन्॥
धात्त्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ! ।
धात्त्र्युद्भवा स्मृता धात्त्री माभवा मालती स्मृता ॥
गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः ।
स्त्रीरूपिण्यो वनस्पत्यो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा नृप ! ॥
उत्तस्थौ सम्भ्रमाद्वृन्दारूपातिशयविभ्रमात् ॥"

अस्या माहात्म्यं यथा,—

"शृणुष्व धात्त्रीमाहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ।
यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद ! ॥
धात्त्री वत्स ! नृणां धात्त्री मातृवत् कुरुते कृपाम्।
दद्यादायुः पयः पानं स्नानाद्वै धर्म्मसञ्चयम् ॥
अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्व्वाणमेव च ।
विघ्नानि नैव जायन्ते धात्त्रीस्नानेन वै नृणाम् ॥
तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र ! धात्त्रीस्नानं हि यत्नतः।
प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद ! ॥
यत्र यत्र मुनिश्रेष्ठ ! धात्त्रीस्नानं समाचरेत् ।
तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः ॥
धात्त्रीस्नातानि दिवसं यस्यास्थीनि कलेवरे ।
प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र ! न स स्याद्गर्भसम्भवः ॥
धात्त्रीफलेन विप्रेन्द्र ! येषां केशाश्च रञ्जिताः ।
ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलेर्मलम् ॥
धात्त्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्यतरं स्मृतम् ।
पुण्यात् पुण्यतरं वत्स ! भक्षणे मुनिपुङ्गव ! ॥
न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम् ।
एकैव च यथा पुण्या धात्त्री माधववासरे ॥
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र ! धात्त्रीस्नानं समाचरेत् ।
वत्स तज्जलमश्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥
धात्त्रीफलं स्मरेद्यस्तु सदैव मुनिसत्तम ! ।
प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।
संस्मरेद्यस्तु धात्त्रीं तामहन्यहनि मानवः॥
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
धात्त्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च ।
रविवारे च संक्रान्तौ संस्मरेन्मुनिपुङ्गव ! ॥
यस्य गेहे मुनिश्रेष्ठ ! धात्त्री तिष्ठति सर्व्वदा ।
तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुष्माण्डराक्षसाः ॥
धात्त्रीस्नाने हरेर्नाम्नि जागरे हरिवासरे ।
जन्मबन्धो विनश्येत हयमेधायुतं फलम् ॥
छायायामलकेर्यस्तु कार्त्तिके हरिवत्सल ! ।
परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् ॥
धात्त्रीच्छायां समासाद्य कुर्य्यात् श्राद्धन्तु यो मुने ! ।
मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः ॥
मूर्द्ध्नि पाणौ मुखे कण्ठे देहे च मुनिसत्तम ! ।
धत्ते धात्त्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक् ॥
धात्त्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्त्रीफलविभूषितः ।
धात्त्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्त्रीफलं मुने ! ।
प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा ॥
धात्त्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे ।
तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति ॥
धात्त्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात् ।
य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति ॥
धात्त्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेत हि ।
स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च ॥
न त्याज्या तुलसीमाला धात्त्रीमाला विशेषतः ।
तथा रुद्राक्षमालापि धर्म्मकामार्थमिच्छता ॥
यावत्तिष्ठति कण्ठस्था धात्त्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तनसि छन्नस्योऽपि सदा तिष्ठति केशवः ॥
यावद्दिनानि वहते धात्त्रीमालां करे नरः ।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
सर्व्वदेवमयी धात्त्री वासुदेवमनःप्रिया ।
आरोपणीया सेव्या च सेचनीया सदा बुधैः ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं धात्त्र्या माहात्म्यमुत्तमम् ।
श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्व्वर्गफलप्रदम् ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः ॥

अपि च ।

"तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवताः ।
आमलक्या अपि प्राज्ञ ! तास्ता एव वसन्ति च ॥
अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्म्मामलकीतले ।
क्रियते मानवैर्विप्र ! भवेत्तत् सर्व्वमक्षयम् ॥
पवित्रैर्नूतनैः पत्रैर्धात्त्र्या यः पूजयेद्धरिम् ।
स मुक्तः पापजालेन सायुज्यं लभते हरेः ॥
धात्त्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिने ! ।
स्थानं तदपवित्रं स्यान्न च पुण्यक्रिया फलेत् ॥
धात्त्र्या हीनं तुलस्या च निलयं यस्य भूसुर ! ।
अलक्ष्मीः पातकं सर्व्वं कलिश्च तेन तोषितः ॥
धात्त्रीकाष्ठस्य मालाञ्च यो वहेन्मतिमान्नरः ।
तत् सर्व्वमक्षयं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा ॥
यस्तु धात्त्रीफलं भुङ्क्ते मानवोऽखिलतत्त्व-वित् ।
तद्देहाभ्यन्तरस्थायि सर्व्वं पापं विनश्यति ॥
धात्त्रीफलमयीं मालां वहते द्विजसत्तमः ।
ब्रवीमि शृणु माहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ॥
श्मशानेऽपि यदा मृत्युस्तस्य स्याद्दैवयोगतः ।
गङ्गामरणजं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥
नित्यं गृह्णाति यो धात्त्रीतुलसीमूलकर्द्दमम् ।
दिने दिने लभेत् पुण्यं सोऽश्वमेधशतोद्भवम् ॥
धात्त्रीतरुञ्च यो हन्ति सर्व्वदेवगणाश्रयम् ।
स ददाति हरेरङ्गे घातं नास्त्यत्र संशयः ॥
सर्व्वदेवमयी धात्त्री विशेषात् केशवप्रिया ।
सम्यग्वक्तुं गुणं तस्या ब्रह्मणापि न शक्यते ।"

इति क्रियायोगसारे २३ अध्यायः ॥

यथा स्कान्दे ।

"न धात्त्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम् ।
तं म्लेच्छदेशं जानीयात् यत्र यान्ति वैष्णवाः ॥")

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अथ धात्रीस्नपनम् ।
"पिता पितामहश्चान्ये अपुत्रा ये च गोत्रिणः ।
तद्योनिं गता ये च ये च कीटत्वमागताः ॥
रौरवे नरके ये च महारौरवसंज्ञके ।
तिर्य्योनिं गता ये च ये च ग्रहाश्चमध्यगाः ॥
पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥
ते पिबन्तु मया दत्तं धात्रीमूले सदा पयः ॥
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु धात्रीमूलनिषेचनात् ।
इति धात्रीं चाभिषिच्य वाराहरोत्तरं प्रतम् ।
तास्य प्रदक्षिणीकृत्य कुर्य्यात्त्वामरखं व्रती ॥
जागरणन्तु प्रकान्तव्रतविषयम् ।" इति श्रीहरि भक्तिविलासे १३ विलासः ॥

धात्रीपत्र क्ली (धात्रीपत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीश पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"तालीशं पत्रमन्यच्च धात्रीपत्रञ्च तत् स्मृतम् ॥"
धात्र्याः पत्रम् ।) आमलकीपत्रञ्च ॥

धात्रीपुत्र पुं (धात्र्या उपमातुः पुत्रः ।) नटः । इति हेमचन्द्रः । ३।२४२ । उपमातृसुतश्च ॥

धात्रीफल, क्ली (धात्र्या आमलक्याः फलम् ।) आमलकी । इति जटाधरः ॥ (विवरणमस्य तच्छब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ॥)

धात्रेयिका, स्त्री (धात्रेयी + स्वार्थे कन् टाप् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) धात्री । धाइ इति भाषा । यथा निधिपतिं चतुर्थप्रकरणे ।
"धात्र्याश्च धात्रेयिकावाक्यं प्रायुक्तो वाप्युन्नतम् ॥"

धात्रेयी स्त्री धात्रीशब्दात् स्वार्थ (ढञ्) इय(ङीप्)-प्रत्ययेन निष्पन्ना । धात्रेयिका । (यथा, देवी भागवते । ७ । ६ । ३२ ।
"करे धृत्वाथ धात्रेयी तामुवाच सुमध्यमाम् ।
कां चिन्तां करभोरु त्वं समाधत्से मनोगताम् ।")

धानक क्ली (धन्याक पृषोदरादित्वात् साधु ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य विषयो यथा वाभटे चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ।
"प्रियङ्गुनिशावालाक्त विषणामसमानकम् ।
कट्फलमन्दवल्यं पिबेत पक्वाग्निशोधनम् ।
बिल्वकर्कटिकामुस्तपाठाञ्च विश्वभेषजम् ।
वत्सादिदारुभूनिम्बधानकामन्वितं च वा ॥)

धाना स्त्री (धीयते इति । धा + "धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणां ३ । ६ । इति न टाप् च ।) अभयवः । धान्यकम् । (पर्य्याया यथा
धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकं तथा ।
कुनटी धेनिकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) अङ्कुरः । अङ्कुरः । भित्तः । चूर्णसक्तुः । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥

धाना स्त्री (धीयन्ते इति । धा + "धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणां । ३ । ६ । इति न टाप् च ।) भृष्टयवः । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः । २ । ९ । ४७ । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३५ । ३ ।
"यच्चिदामन्था बहु सुतेश्च धीरा दिवे दिवे धानाः ।"
"अश्व धानानीकेरुदानाः दधानाः अभ्ययवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमद्धि भक्षय ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)
"यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् ।
धाना स्युर्दुर्ज्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः ।
तथा मेहकफच्छर्द्दिनाशनास्च प्रकीर्त्तिताः ।"
इति राजनिर्घण्टः ।
("धानासष्ठुलास्तु मे भक्ष्याः प्रायशो यवमात्मका ।
शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्ज्जराः ॥
विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।
पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥"
"धानापर्पटपूपाद्यांस्तान् बुद्धा निर्द्दिशेत्तथा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

धानाका, स्त्री, (धाना + स्वार्थे कन् टाप् ।) धाना । नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्ण, क्ली (धानानां चूर्णम् ।) भृष्टयवचूर्णम् । सक्तुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ।

धानी स्त्री, (धीयते धार्य्यतेऽत्र । धा + आधारे ल्युट् । टित्त्वात् ङीप् ।) आधारः । यथा, मत्स्य धानी राजधानी । इत्यादि भरतः ॥ पीलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

धानुष्क त्रि, (धनुः प्रहरणमस्येति । धनुः + तस्य इत्यधिकारे "प्रहरणम् ।" ४ । ४ । ५७ । इति ठक् । यद्वा, धनुषा जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठक् । "इसुसुक्तान्तात् कः ।" ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः ।) धनुर्द्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६९ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । २० । १० ।
"अग्रेऽग्रे दृश्य धानुष्का धानुष्के दृश्य चर्म्मिणः ।
एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥")

धानुष्का स्त्री (धनुरिव अवयवोऽस्याः इति ठक् टाप् च ।) अपामार्गवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (अपामार्गशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

धानुष्य पुं (धनुषि साधुरिति । धनुष + ष्यञ् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धानेय क्ली (धाना एव । स्वार्थे ढक् ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धानेयक, क्ली (धानेय + स्वार्थे कन् ।) धन्याकम् । इति जटाधरः ॥

धान्धा स्त्री एला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ एलाइच इति भाषा ॥

धान्य क्ली चतुस्तिलपरिमाणम् । इति सुभूतिः । धन्याकम् । धनीया इति यस्य भाषा । तत् पर्य्याया यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी धान्या वेधनी वितुन्नकम् ॥")
शालिधान्यम् । (धाने पोषणे साधु इति । धान + तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् । यद्वा, दधातीति । धा + "दधातेर्य्यन् नुट् च ।" उणां । ५ । ४८ । इति यन् नुट् च ।) तण्डुलादि । धान इति भाषा ॥ पर्य्यायः । व्रीहिः १ स्तम्बकरिः २ अन्नम् ३ । सस्यम् ४ शस्यम् ५ जीवसाधनम् ६ स्तम्बकारि ७ व्रीहिः (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३ । ४ ।
"विश्व स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पत्यते ॥")
तत्र शूकधान्यगुणाः । त्रिदोषप्रमर्दनम् । बलातिप्रदवीर्य्यवृद्धिदायकत्वञ्च ॥ ० ॥
शुक्रा । गुरुत्वम् । हिमत्वम् ।
लघ ॥ ० ॥ हरिधान्यगुणः ।
रत्नश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ० ॥ धान्य धम् । हैमन्तोद्भवः शालिः १ ग्रीष्मज षष्टिकः प्रावृट्कालभवधान्यं ३ । एतेषां शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ वापितधान्यगुणः । अवापितधान्यगुणः । वापितधान्यगुणात् हीनः ॥ ० ॥ रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः । लघुत्वम् । शीघ्रपाकित्वम् । गुणोत्तरत्वम् । अदाहित्वम् । दोषहरत्वम् । बल्यत्वम् । मूत्रलत्वम् ॥ ० ॥ नवं धान्यम् अभिष्यन्दि । वर्षोषितं धान्यं लघु ।
धान्यं वातप्रकोपनं रूक्षं लघुतरं पुष्ट्यादि शूकधान्यं शमीधान्यं वर्त्तुलादूर्द्ध्वं प्रशस्तम् । शमीधान्यं समाक्ष्यातं रूक्षम् । अभिनवं तत्प्रायेण गुरु । गोधूममाषतिला हिताः । पुराणाः रूक्षा न तथार्थकराः । अनार्त्तवं व्याधिहतम् अपर्य्यागतम् अभूमिजं नवञ्च धान्यं न गुणवत् ॥ अकालजातं धान्यं विरसं सर्व्वधातुप्रदूषकम् । इति राजवल्लभः ॥ ० ॥ व्रतादौ अव्रताग्रे वर्जनीयधान्यानि यथा,—
"एकादश्यां विशेषेण व्रतमात्रं परित्यजेत् ।
फलं मूलं जलादीनि किञ्चिद्द्रव्यं प्रकल्पयेत् ।
अन्नन्तु धान्यसम्भूतं गिरिजे यदि जायते ।
धान्यानि विविधानीह कथ्यन्ते शृणु यत्नतः ॥
श्यामाकमाषमसूराश्च धान्यकोद्रवसर्षपाः ।
मुद्गकौ राजमाषाश्च तुवरी कुमरस्तथा ।
यवगोधूमसूक्ष्माश्च तिलकङ्गुकमल्लकाः ।
गवेधुकाश्च नीवाराः आसकाश्च कलायकाः ।
माकुष्ठा वल्लकोरक्तौ चणको वट्टकस्तथा ।
तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै ।
एतेष्वन्यतमं भुक्तं भवति प्रोभने ।
अन्नत्यागे व्रते भक्ष्यमेतद्धि विवर्ज्जयेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ ० ॥
अथ धान्यच्छेदनदिनम् । तत्र तिथयः रिक्ता निरिक्ता । वाराः रविगुरुसोमबुधशुक्रशनी वाम् । नक्षत्राणि कृत्तिका भरणी अश्लेषा पूर्व्वभाद्रपत् धनिष्ठा पूर्व्वाषाढा ज्येष्ठा चित्रा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपद एतानि । तत्र चन्द्र शोभनः । लग्नानि वृष विवृश्चिककुम्भमिथुनतुलाकन्याधनुः पूर्व्वार्द्ध

स्वकीयजन्मलग्नमकरसंज्ञकानि ॥*॥ अथ धान्यस्थापनदिनम्। तत्र नक्षत्राणि। भरण्यश्लेषार्द्राकृत्तिकाविशाखापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढ़ापूर्व्वभाद्रपज्ज्येष्ठामघाभिन्नानि। तत्र वाराः शुभग्रहाणाम्। लग्नानि मकरवृषसिंहवृश्चिककुम्भमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ॥*॥ अथ धान्यादिवृद्धिदानदिनम्। तत्र नक्षत्राणि श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् रोहिणी रेवती पुनर्व्वसुः पुष्यः अश्विनी ज्येष्ठा एतानि। वाराः बुधभिन्नाः। इति ज्योतिषम् ॥

धान्यकं, क्ली, (धान्यमिव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) धान्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये। "लङ्घनानन्तरं चान्नकाले धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धान्यन्नानि॥" अस्य गुणा यथा,—
"धान्यकञ्चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्लेशयन्ति तु॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
धान्यमेव स्वार्थे कन्। धान्यम्। पुं, चत्त्रियनृपतिविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।८।१०७५।
"राजन्याविच्छिटक्कुलोद्भूतावुदयधान्यकौ॥")

धान्यकोष्ठकं, क्ली, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत् कोष्ठकं गृहम्।) धान्यरक्षार्थगृहम्। इति हलायुधः॥ गोला इति भाषा॥

धान्यचमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति। चम+असन्। धान्यं खिन्नधान्यमेव चमसः।) चिपिटकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धान्यधेनुः, स्त्री, (धान्यनिर्म्मिता धेनुः।) दानार्थधान्यनिर्म्मितधेनुः। यथा,—
"विषुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम्॥
यां दत्त्वा सर्व्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुतः॥
दशधेनुप्रदानेन यत् फलं राजसत्तम!।
तत् सर्व्वमेवमाप्नोति व्रीहिधेनुप्रदो नरः॥
कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्रागवदत् संन्यसेद्बुधः।
गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंवृताम्॥
पूजयेद्वेदिमध्ये तु वेदनिर्घोषमङ्गलैः॥
उत्तमा धान्यधेनुः स्याद्द्रोणस्यापि चतुर्थ्यैः।
मध्यमा च तदर्द्धेन वित्तशाठ्यं न कारयेत्॥
चतुर्थांशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत्।
कर्त्तव्ये रुक्मशृङ्गे तु राजतखुरसंयुता॥
गोरुधः पूर्व्ववद्घ्राणमगुरुश्चन्दनन्तथा।
मुक्ताफलमया दन्ता घृतक्षौद्रमयं मुखम्॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा कांस्यदोहनकान्विता।
इक्षुयष्टिमयाः पादाः क्षौमपुच्छसमन्विता॥
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता।
पादुकोपानहौ छत्रं भाजनं शयनं तथा॥
इत्येवं रचयित्वा तां कृत्वा दीपार्च्चनादिकम्।
पुण्यकालञ्च संप्राप्य स्नातः शुक्लाम्बरो गृही।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रेणानेन कीर्त्तयेत्॥
तव विप्र! महाभाग! वेदवेदाङ्गपारग!।
यामेताञ्च मया दत्तां गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम!।
प्रीयतां मम देवेशो भगवान्मधुसूदनः॥
त्वमेका लक्ष्मीर्गोविन्दे स्वाहा या च विभावसौ।
शक्रे शचीति विख्याता मेधा मुनिषु सत्तम!॥
तस्मात् सर्व्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता।
एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं समाप्य द्विजोत्तमम्।
यावच्च पृथिवी सर्व्वा वसुरत्नानि भूपते!।
तावत् पुण्यं समाधिक्यं व्रीहिधेनोश्च तत् फलम्॥
तस्मान्नरेन्द्र! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा।
इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम्॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीरत्नमालिना।
स्तूयमानोऽप्सरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम्॥
यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत्॥
एवं हरेण चोद्गीर्णं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तम।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते॥"
इति वराहपुराणम्॥

धान्यवीजं, क्ली, (धान्यस्य वीजमिव वीजं यस्य।) धन्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

धान्यमायः, पुं, (धान्यं मातीति। मा+"ह्वावामश्च।" ३।२।२। इति अण्।) धान्यविक्रयी। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

धान्यराजः, पुं, (धान्यानां राजा। टच् समासे। यद्वा, धान्येषु राजते इति। राज दीप्तौ+अच्।) यवः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य यवशब्दे ज्ञातव्याः॥)

धान्यवर्द्धनं, क्ली, (धान्यस्य वर्द्धनं वृद्धिर्यस्मात्।) वार्द्धुष्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ धानेर बाड़ी इति भाषा॥

धान्यवीरः, पुं, (धान्येषु वीर इव बलाधायकत्वात्।) माषः। इति राजनिर्घण्टः॥

धान्यशीर्षकं, क्ली, (धान्यस्य शीर्षकं अग्रभागः।) धान्यमञ्जरी। इति जटाधरः॥ धानेर शीष इति भाषा॥

धान्याकं, क्ली, (धान्यमकति सादृश्यत्वेन प्राप्नोतीति। अक गतौ+अण्।) धन्याकम्। इति हेमचन्द्रः।३।८३॥

धान्याचलः, पुं, (धान्यनिर्म्मितोऽचलः पर्व्वतः।) दानार्थधान्यनिर्म्मितपर्व्वतः। तस्य विधानं यथा,—
"प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः।
गुड़ाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वतः॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्व्वतः।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः॥
राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये।
शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादशामथवा पुनः।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः॥
धान्यशैलादयो येऽपि देयाः शास्त्रं विजानता।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम्।
प्रागुदक्प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखञ्च विधानतः॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य्य वै कुशान्।
तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम्।
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः॥
मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात्।
पूर्व्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्ये च गोमेदकपुष्परागैः॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः
सौम्येन वैदूर्य्यसरोजरागैः।
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाललतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात्॥
ब्रह्मात्र विष्णुर्भगवान् पुरारिर्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मयः स्यात्।
मूर्द्धन्यवस्थागतमत्सरेण
कार्य्यास्त्वनेके च पुनर्द्विजौघाः॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात्।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रस्रवणश्च दिक्षु॥
शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्व्वेण नीलानि च दक्षिणेन।
वासांसि पश्चादथ कर्व्वुराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण।
नानाफलाली च समन्ततः स्यान्मनोरमं माल्यविलेपनञ्च॥
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम्लानपुष्पाभरणं सितञ्च।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्यं
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण॥
तुरीयभागेन चतुर्द्दिशञ्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान्॥
पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलावलीभिर्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नैः।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमानमाकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम्॥
क्षीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम्।
याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजो वा॥
हैमेन यक्षपतिनाहृतमासनेन
वस्त्रेण राजतवनेन च संयुतः स्यात्॥
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पसौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम्।
आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्वद्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे॥

संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सुवस्त्रम् ।
पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरान्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ॥
माक्षीकभद्रवरसा च वनेन तद्व-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ।
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ॥
पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्य्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ।
रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्य्य-
रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
त्वं सर्व्वदेवगणधामनिधे ! विरुद्ध-
मस्मद्गृहेष्वमरपर्व्वत नाशयाशु ।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं बीज ! त्वं नः पाहि सनातन ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्च तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन विभूषितः ॥
शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्दृढास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्मयाश्वत्थशिरास्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्व्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपर्व्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो मुने ! ॥
गाश्च दद्याच्चतुर्व्विंशदथवा दश नारद ! ।
शक्तितः सप्त चाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
एकापि गुरवे देया कपिला च पयस्विनी ।
पर्व्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्करा मताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्व्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
विधानं सर्व्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ! ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्व्वतेषु च यत्फलम् ।
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ।
अन्नमेव ततो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्द्दनः ॥
धान्यपर्व्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ॥
मन्वन्तरशतं सार्द्धं देवलोके महीयते ।
अप्सरोगणगन्धर्व्वैराकीर्णेन विराजता ॥
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।
ततः कर्म्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

धान्याम्लं, क्ली, (धान्यात् धान्यविकारात् जातं अम्लम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः ।२।९।३९ ॥
"धान्याम्लं शालिचूर्णानां कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् ।
अरुचौ वातरोगेषु सर्व्वेष्वास्थापने हितम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्श-
शीतलम् ।
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

धान्यारिः, पुं, (धान्यस्य अरिः ।) मूषिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, धान्यस्य शत्रुश्च ॥

धान्योत्तमः, पुं, (धान्येषु उत्तमः ।) शालिधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धाम, [न्] क्ली, (दधाति गृहस्थादिकं धीयते अथ जातमस्मिन्निति वा । धा+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४।१४४ । इति मनिन् ।) गृहम् । (यथा, मेघदूते ।३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ॥")
देहः । त्विट् । प्रभावः । इत्यमरः ।३।३।१२६ ॥ (यथा, किराते ।२।४७ ।
"सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥")
रश्मिः । (यथा, माघे ।१।२ ।
"पतत्यधो धाम विसारि सर्व्वतः
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥")
स्थानम् । (यथा, पञ्चदश्याम् ।७।२१४ ।
"त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा-
शिवः ॥")
जन्म । इति मेदिनी । मे, ८० ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।२६ ।
"गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥"
"धाम ज्योतिः नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्र-वर्णात् । सर्व्वलोकानामाधारत्वाद्वा धाम । परं ब्रह्म परं धाम इति श्रुतिः ॥" इति तद्भाष्यम् ॥)

धामकः, पुं, माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

धामनिधिः, पुं, (धामानि किरणानि निधीयन्ते ऽत्र । नि+धा+किः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

धामनी, स्त्री, (धमन्येव । धमनी+स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) धमनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धामार्गवः, पुं, (धाम्नो मार्गं पन्थानं वातीति । वा गतौ+कः ।) अपामार्गः । इत्यमरः ।२।४।८८ ॥ (रक्तापामार्गोऽयम् । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
घोषकः । इति मेदिनी । वे, ५९ ॥ (पर्य्यायो यथा,—
[illegible]
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥

धायः, त्रि, (दधाति धारयतीति । धा+"धेति ।" ३।१।१४१ । इति णः ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (भट्टिः ।६।७९ ।
"दरे दुःखस्य मातृभ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ।")

धायुः, [स्] त्रि, (दधातीति । धा+"वाधाभ्यश्छन्दसि ।" उणा० ४।२२० । असुन् बाहुलकात् युक् ।) धारयिता । कर्त्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१३।१८ ।
"भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वस्य

धाय्यः, पुं, (धीयते आधीयते मङ्गलार्थमिति धा+कर्म्मणि ण्यत् ततो युक् ।) पुरोहितः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

धाय्या, स्त्री, (धीयतेऽनया समित् । धा+ण्यत् ।) समिधमिन्धनार्थं ऋक् ।
सामिधेनी । इत्यमरः ।२।७।२२ ॥

धारं, क्ली, (धाराया इदम् । धारा+"तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इत्यण् ।) वर्षोद्भवं जलम् तद्द्विविधम् । गाङ्गम् १ सामुद्रञ्च २ । यथा,—
"यदा स्यादाश्विने मासि सूर्य्यः स्वातीविशाखयोः ।
तदाम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः ।
अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः ।
अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमिति संज्ञितम् ॥"
तयोर्गुणाः । यथा,—
"गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च
रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।
निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं
गुणाधिकं व्योम्नि गृहीतमाहुः ॥
सामुद्रसलिलं शीतं कफवातकरं गुरु ।
चिकायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ।
पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा ।
[illegible] ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

धारः, पुं, (धार्य्यते इति । धृ+णिच्+अच् ।) धारासारम् । ऋणम् । इति मेदिनी । रे, २१ ॥ अवधरावारपर्य्यन्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रान्तः ॥ गम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

धारकः, पुं, (धरति जलादिकमिति । धृ+ण्वुल् ।) कलसः । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"उत्पत्तिं लक्षणं मानं कथयामि महामुने ! ।
धारकाः कलसाश्चैव येन लोके प्रकीर्त्तिताः ॥
अमृते मथ्यमाने तु सर्व्वदेवैः सदानवैः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
उत्पन्नममृतं तत्र महावीर्य्यपराक्रमम् ।
तस्यार्थं धारकाश्चैव कलसः परिकीर्त्तितः ॥

कलां कलां गृहीत्वा वै देवानां विश्वकर्म्मणा ।
निर्म्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलसस्तेन उच्यते ॥
कलसस्य मुखे ब्रह्मा ग्रीवायान्तु महेश्वरः ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
शेषास्तु देवताः सर्व्वा वेष्टयन्ति चतुर्द्दिशम् ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्तु संश्रिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ।
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ॥
रोहितो माल्यवन्तश्च सूर्य्यकान्तिश्च पर्व्वताः ।
गङ्गा सरस्वती सिन्धुः सुभगा यमुना नदी ॥
ऐरावती शतद्रुदा तथा वैतरणी नदी ।
गोदावरी नर्म्मदा च मही नाम महानदी ॥
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च एकहंसं पृथूदकम् ।
अमरेश्वरः पुण्डरीकं गङ्गासागर एव च ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसे निवसन्ति ते ।
ग्रहाः शान्तिश्च पुष्टिश्च प्रीतिर्गायत्त्रिरेव च ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्व्वेदः सामवेदस्तथैव च ।
अथर्व्ववेदसहिताः सर्व्वे कलससंस्थिताः ॥
नवैव कलसाः पुण्याः शम्भुमूर्त्तिसमुद्भवाः ।
गोभ्योपगोभ्यो मरुतः खस्वदश्च तथा परः ॥
मनोहरः खलुभद्रः पञ्चमः परिकीर्त्तितः ।
विरजस्तनुदूषश्च षष्ठसप्तमकावुभौ'॥
अष्टमस्त्विन्द्रियोपेतो नवमो विजयः स्मृतः ।
नवैव कलसाः ख्याता अधिदैवं निबोधत ॥
शृणु वत्स ! यथा तेषां दिशां न्यासो व्यवस्थितः ।
नवमो यः समाख्यातो विजयो नाम नामतः ॥
शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्व्वपापहरः शुभः ।
क्षितीन्द्रो ज्येष्ठकलसो द्वितीयो जलसम्भवः ॥
तृतीयः पवनश्चैव चतुर्थस्तु हुताशनः ।
पञ्चमो यजमानस्तु षष्ठस्त्वाकाशसम्भवः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्त आदित्यश्च तथाष्टमः ।
एते चोत्पादिता देवा शिवेनाधिष्ठिताः पुरा ॥
इन्द्रस्य मूर्त्तयश्चाष्टौ सूर्य्यान्ता नवमः शिवः ।
क्षितीन्द्रः पूर्व्वतो न्यास्यः पश्चिमे जलसम्भवः ॥
वायव्ये वायवो न्यास्य आग्नेये अग्निसम्भवः ।
नैर्ऋते यजमानस्तु ऐशान्याकाशसम्भवः ॥
सौम्यमुत्तरतो योज्यं सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ।
न्यस्यैवं कलसानान्तु पूर्व्वरूपं विचिन्तयेत् ॥
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां विष्णुरेव हि ।
मध्ये मातृगणाः सर्व्वे सेन्द्रा देवाश्च पन्नगाः ॥
कुक्षौ तु सागरास्तेषां सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
श्रिया चैव तथोमा च गन्धर्व्वा ऋषयस्तथा ॥
पञ्चभूतास्तथा धारास्तेषामवहिताः स्थिताः ।
पूर्णाः पूतेन तोयेन सिद्धास्तेकान्ततो मुने ! ॥
सरित्वरःसखातेन तड़ागेन जलेन वा ।
वापीकूपोद्भिदयेन सामुद्रेण सुखावहाः ॥
सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्याः सर्व्वकिल्बिषनाशकाः ।
अभिषेके सदा ग्राह्याः कलसा ईदृशाः शुभाः ॥
यात्राविवाहकाले वा प्रतिष्ठायज्ञकर्म्मणि ।
योजनीया विशेषेण सर्व्वकामप्रदायकाः ॥
महान् धारयते यस्मान्मातरा विविधास्तथा ।
दुरितांश्च महाघोरांस्तेन ते धारकाः स्मृताः ॥
एकैकान्तु कलां मूर्त्तौ क्षित्यादीनां यथाक्रमम् ।
संहृत्य संस्थिता यस्मात्तेन ते कलसाः स्मृताः ॥
हेमराजतताम्रा वा मृण्मया लक्षणान्विताः ।
पञ्चमाङ्गुलवैपुल्यमुत्सेधः षोड़शाङ्गुलः ॥
कलसानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

धारणकर्णारि, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१७५।
"अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥")

धारणं, क्ली, (धृ+णिच्+भावे ल्युट् ।) विधारणम् । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥ धरण इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"तैक्ष्ण्याच्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् ॥"
पुं, कश्यपपुत्त्रो नागविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । १६ ।
"विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥"
धारयतीति । धृ+णिच्+ल्युः । धारके, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ५४ ।
"जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणाः सर्व्वलोकानां सर्व्वधर्म्मप्रवर्त्तकाः ॥")

धारणा, स्त्री, (धार्य्यते या सा । धृ+णिच्+युच् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ७३ ।
"इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥")
न्याय्यपथस्थितिः । तत्पर्य्यायः । संस्था २ मर्य्यादा ३ स्थितिः ४ । इत्यमरः । २।८।२६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३८ ।
"न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥")
योगाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥
"स तु अद्वितीयवस्तुन्यन्तरेन्द्रियधारणम् ।" इति वेदान्तसारः ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
"तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्व्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥"
इति विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ७४ ॥
ब्रह्मणि मनोधारणम् । यथा,—
"ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥"
इति गारुड़े ४९ अध्यायः ॥
अष्टादशप्राणायामादिरूपधारणा यथा,—
"प्राणायामा दशाष्टौ च धारणा साभिधीयते ।
द्वे धारणे स्मृतो योगो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
पादाभ्यां हृदये चात्र तृतीया च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणाः परमाः स्मृताः ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥"
इति गारुड़े २३० अध्यायः ॥
अपि च ।
"प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो हृतो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयान्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम् ।
प्राप्यावधि कृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥"
इति च गारुड़े २४० अध्यायः ॥

धारणी, स्त्री, (धार्य्यते शरीरमनया । धृ+णिच्+ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) नाड़िका । बुद्धोक्तमन्त्रभेदः । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ श्रेणी । इति हेमचन्द्रः ॥

धारणीया, स्त्री, (धार्य्यतेऽसाविति । धृ+णिच्+अनीयर् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धार्य्ये, त्रि ॥

धारयित्री, स्त्री, (धारयति सर्व्वमिति । धृ+णिच्+तृच् । स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ६५ । ८ ।
"त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ! ॥")

धारा, स्त्री, (धार्य्यन्ते अश्वा यया । धृ+णिच्+अङ् । स्त्रियां टाप् ।) अश्वानां पञ्चधागतिः । तद्यथा । आस्कन्दितम् १ धौरितकम् २ रेचितम् ३ वल्गितम् ४ प्लुतम् ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६० ।
"अथाकुलं प्रहतमुत्तरधेयकर्म्म
धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।
सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं
वल्गाविभागकुशलो गमयाम्बभूव ॥"
"अव्यतिकीर्णरूपा असंकीर्णरूपा धारा गतिभेदाः ।
'अश्वानान्तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥'
इति वैजयन्ती ॥'
'गतयोऽमूः पञ्च धाराः ।' इत्यमरश्च ॥ अश्वशास्त्रे तु संज्ञान्तरेणोक्ताः ।
'गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा ।
पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥
एकैका त्रिविधा धारा हयशिक्षाविधौ मता ।
लघ्वी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमात् ॥'
तथा च पञ्चदशविभेदा भवन्ति । ताः पञ्च धाराः प्रसाधयितुं परिचेतुं नवसु वीथिषु सञ्चारस्थानेषु गमयाम्बभूव ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) सैन्याग्रिमस्कन्धः । घटादिच्छिद्रम् । सन्ततिः । (यथा, महाभारते । ६ । ११८ । २४ ।
"उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा ॥")
द्रवस्य प्रपातः । (यथा, महाभारते । १ । २२४ । ५९ ।
"त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्धाराहुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग ! तेन त्वां ग्लानिराविशत् ॥")
खड्गादेर्न्निशितमुखम् । इति मेदिनी । रे, ५० ॥

(यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"मुख स मौलीतृणकणभधारया
प्रमीलता हेतुरुपवर्षेभस्तति ।")
उत्कर्षः । रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ।३।४।१६॥
(यथा रघु ।१३।१५।
"आभाति वेला लवणाम्बुराशे
धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ।")
यशः । अतिवृष्टिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।१२।
"पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः।
सिकतारेणवो यद्वत् सङ्ख्यया परिवर्जिताः।
गुणाः सङ्ख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः ।")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ घनासारवर्षणम् । महत्त्वः । इति विश्वः ॥ (प्रवाहः । यथा याज्ञवल्क्ये । १ । २८० ।
सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ।")
दक्षिणदेशस्थपुरीविशेषः । इति विक्रमचरितम् । ७ । (तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ८४ । २३ ।
"धर्मतीर्थमुपास्पृश्य गच्छेन भरतर्षभ ।
धारा नाम महाप्राज्ञ । सर्व्वपापप्रमोचनीम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र । न शोचति नराधिप ॥")
अथ ज्वरादिशान्तये शिवनृसिंहादिमूर्द्धि जलधारापातनविधिः । यथा नृसिंहपुराणे ।
'तथा महाज्वरयेत्तौ धारां देवस्य मूर्द्धनि ।
सन्तता नारसिंहस्य कुम्भाद्वा कारयेत् द्विजैः ।
होमश्च भोजनञ्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ।'
धाराकदम्ब, पुं (धारा कालोपलक्षितः कदम्बः । वर्षाकाले जायमानत्वादस्य तथात्वम् ।) कदम्बवृक्षभेदः । कामिकदम्ब इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रावृष्य २ पुलकी ३ भृङ्गवल्लभः ४ मेघाभः ५ प्रियकः ६ नीपः ७ प्रावृषेण्यः ८ कलम्बकः ९ । इति राजनिर्घण्टः । धाराकदम्बकः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धाराङ्कुरः पुं (धाराया वृष्टेः अङ्कुर इव ।) शीकरः । घनोपलः । नादीरः । इति मेदिनी । रे २८९ ॥
धाराङ्गः पुं (धारा उत्कर्ष एव अङ्गं यस्य । श्रेष्ठत्वादस्य तथात्वम् ।) तीर्थम् । (धारान्वितमङ्गमस्य ।) खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
धाराटः पुं (धारायै वृष्ट्यर्थं अटतीति । अट + अच्) चातकः । (धारामटति वेगवत्त्वेन प्राप्नोतीति अच् । (धारां गतिं अटतीति ।) तुरङ्गः । मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ।
धाराधरः पुं (धरतीति । धृ + अच् । धाराया धरः) मेघः । (यथा शृङ्गारचातकाष्टके । ४ ।
रे धाराधर धीरनीरनिकरैरेवा रसा नीरसा
यथा पूरकरोत्करैरतितरैरापूरि भूरि त्वया ।
एकाम्भः कणमात्रयाचनरतेनानेन सञ्चिन्तयन्
आसायं परिपीडितस्तरभिरमते यत्तामकस्त्वया ।
खड्गः । इति मेदिनी । रे २१६ ॥

धाराफलः पुं (धारा फले यस्य ।) मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (मदनशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ।)
धारावनिः, पुं, (धाराया वृष्टेः अवनिः पृथ्वीव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धाराविषः पुं, (धारा एव विषमिव यस्य प्राणनाशकत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
धारासम्पातः,पु,(धाराणां सम् सम्यक् पातो यत्र ।) महावृष्टिः । तत्पर्य्यायः । धारा १ सम्पातः २ आसारः ३ । यथा,—
"धारासम्पात आसारस्तस्य चापि कुत्रचित् ।"
इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के ।
'ततो देवि ! परस्परं कारतुरगरथपदातीनां निरन्तरं शरनिकरधारासम्पातोपदर्शितदुर्द्दिनानां तेषामस्माकं च योधानां तुमुलं सम्प्रहारं प्रावर्त्तत ।')
धारास्नुही, स्त्री (धारान्विता स्नुही ।) त्रिधारस्नुही । इति राजनिर्घण्टः । तेकाटासिज इति भाषा ॥
धारिणी, स्त्री (धरतीति । धृ + णिनि + ङीप् ।) धरणी । इति शब्दरत्नावली ॥ शाल्मलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । चतुर्द्दशदेवयोषित्‌च । यथा —
"शची वनस्पती गार्गी धूम्रोर्णा रुचिराकृतिः ।
सिनीवाली कुहू राका तथा चानुमतिः शुभा ।
आयतिर्नियतिः प्रज्ञा वेला वेला च नामतः ।
एताश्चतुर्द्दश प्रोक्ता धारिण्यो देवयोषितः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(धारणकर्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८८।
'प्राणप्रदानात् स पृथुर्यस्मात् भूमेरभूत् पिता ।
ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ।"
आधारस्वरूपा । यथा, तत्रैव । १ । १३ । ९१ ।
'सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।
सर्व्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥
' धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी आधार पोषणी पोषणकर्त्री ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
धारी, [न्] पुं (धरतीति । धृ + णिनि ।) पीलुवृक्षः । इति जटाधरः ॥ त्रि धारविशिष्टः ॥
(धारकः । यथा महाभारते ।५ । ३९ । ११ ।
'तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
ग्रन्थतात्पर्य्यज्ञः । यथा मनुः । १२ । १०२ ।
अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥)
धारुः त्रि (धयति पिबतीति । धेट् पाने + "दाधेट्सिशदसदो रुः ।" ३ । २ । १५९ । इति रुः ।) पानकर्त्ता । इति जटाधरः ॥ (यथा अथर्ववेदे । ४ । १८ । २ ।
वत्सो धारुरिव मातरं तं प्रत्यगुपपद्यताम् ॥")
धारोष्णं, क्ली (धारायां दोहनप्रपाते उष्णम् ।) दोहनेनोष्णधारया पतितदुग्धम् । तस्य गुणाः ।

"धारोष्णममृतं पयो श्रमहरं निद्राकरं
पथ्यं वृष्यमभिवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
("धारोष्णं गोपयो बल्यं लघु शीतं सुधासमम्
दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्धाराशिशिरं त्यजेत् ।
धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतन्तु
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।
धार्त्तराष्ट्रः, पुं, कृष्णवर्णचञ्चुचरणयुक्तहंसः । गेहाँस इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ ।२४
(यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के सूत्रधारस्य इष्कङ्गायाम् ।
"सतपथा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धता रम्भा ।
निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ।"
सर्पविशेषः । धृतराष्ट्रपुत्त्रः । इति मेदिनी । रे, २७० । (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
"लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः ॥)
धार्त्तराष्ट्रपदी स्त्री (धार्त्तराष्ट्रस्य पाद इव पादो मूलं यस्याः । ङीष् पद्भावः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरियमस्य हंसपदीशब्दे ज्ञातव्या ॥)
धार्म्मिकः त्रि, (धर्म्मं चरतीति । धर्म्म + "धर्म्मं चरति ।' ४ । ४ । ४१ । इति ठक् । यद्वा धर्म्ममधीते वेद वा । "क्रतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक् ।' ४ । २ । ६० । इति ठक् ।) धर्म्मशीलः । तत्पर्य्यायः । देवयुः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १२२ । ४९ ।
'धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ।")
धार्य्यं, त्रि, (ध्रियते इति । धृ + ण्यत् ।) धारणीयम् । यथा,—
"धातासुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता
चित्रोत्तराश्विमघवादितिरेवतीषु ।
चन्द्रार्कजीवबुधशुक्रदिनोतवारे
धार्य्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्ट्यै ।"
इति समयप्रदीपः ॥
(ध्रियते परिधीयते इति । वस्त्रे क्ली । यथा भागवते । ६ । १८ । १४ ।
"वय तत्रापि भगव शिष्योऽस्या नः पितामह ।
ग्रस्तकार्थं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥)
धाव उ ञ जवे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां उभं अकं शुद्धीकरणे सकं सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ धावित्वा धौत्वा । ञ धावति धावते । जव शीघ्रगतिः । भागवतेपुनस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति हलायुधः । ञ्ट शुद्धिभावः शुद्धीकरणञ्च । धावति ताम्रं मल्लेन शुध्यतीत्यर्थः ।
दधावद्विरतस्तस्तु सुग्रीवस्य विभीषणः ।
अस्य ञ्ट निष्ठाया अप्रयोगः । धौतं वासः । इति दुर्गादासः ॥

धावकः, त्रि, (धावति शीघ्रं गच्छतीति । धाव + ण्वुल् ।) धावनकर्त्ता । शीघ्रगमनकर्त्ता । धाउड़िया इति भाषा । धावधातोर्ण्वकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गौः रामायणे ।२।३२।२२ ।
"संवाहकाः सलिलदाः पुरतो धावकाश्च ये ।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं दत्तार्थमुपकल्पय ॥")
धावनं, क्ली, (धाव + भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ११४ ।
"ग्रामे ग्रामे स्थितैरश्वैर्धावनं प्रतिषिद्धवान् ॥")
शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २२ ।
"पटोलत्रिफलानिम्बकषायाश्चात्र धावने ॥"
"पाकं गते त्रणे वापि गम्भीरे सरुजेऽथवा ।
सरन्ध्रे शोधनं कार्य्यं धावनन्तु भिषग्वरैः ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥)
धावनिः, स्त्री, (धाव + बाहुलकात् अनिः ।) पृश्निपर्णी । इत्यमरः ।२।४।९३॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,
"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥)
धावनिका, स्त्री, (धावनिरिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । यद्वा, स्वार्थे कन् ।) कण्टकारिका । इति रत्नमाला ॥
धावनी, स्त्री, (धावनि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ कण्टकारी । धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
धावितः, त्रि, (धाव + क्तः ।) गतः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ५२ ।
"एवमुक्तिति तौ स्पृष्टौ धावितौ सोऽपि पादुके ।
अध्यास्योदपतद्व्योम गृहीत्वा यष्टिभाजने ॥")
मार्ज्जितः ॥
धासाः, [स्] पुं, (दधाति पृथिवीमिति । धा + "वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।" उणां । ४ । २२० । इति असुन् तस्य सुट् च ।) पर्व्वतः । इति वैदिकप्रयोगः ॥
धि, श धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, धियति । इति दुर्गादासः ॥
धिक्, व, निर्भर्त्सनम् । निन्दा । इत्यमरः । ३ । ३ । २३६ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५।३५।
"धिङ्मां धिङ्मामतीवेत्थं निनिन्दात्मानमात्मना ॥")
धिक्कारः, पुं, (धिक् इत्यस्य कारः करणम् ।) धिक् । तत्पर्य्यायः । नीकारः २ अवहेलम् ३ अमाननम् ४ क्षेपः ५ निकारः ६ अनादरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।४।१४।१३।
"लोकधिक्कारसन्दग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ॥")
धिक्कृतः, त्रि, (धिक् + कृ + कर्म्मणि क्तः ।) निर्भर्त्सितः । असत्कारणादिना धिगित्यस्य करणं धिक्कारो निन्दा धिगितः धिक्कृतः धिक् त्वां इति भर्त्सितो धिक्कृत इति यावत् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अपध्वस्तः २ । इति प्राणिवर्गे अमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५३ ।
"वयं किम्पुरुषास्त्वन्तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिः सदा ॥")
निन्दितमात्रम् । कृतधिक्कारस्य प्राणिवर्गोक्तस्य पर्य्यायान्तरमिदम् अप्राणिविषयार्थम् । धिगस्तु त्वां इति कृतः शब्दितो धिक्कृतः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवगीतः २ । इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमरः । ३ । १ । ६४ ॥
धिक्क्रिया, स्त्री, (धिगित्युच्चारणमेव क्रिया ।) निन्दा । इति हेमचन्द्रः । २ । १८५ ॥
धिच, ङ सन्दीप्ते । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) तृतीयस्वरी । ङ, धिचते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः । जनः क्लिश्यति जीवतीति वा अर्थः । इति दुर्गादासः ॥
धिग्वणः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । तस्य चर्म्मकार्य्यं वृत्तिः । स तु ब्राह्मणादायोगव्यां जातः । इति मनुः ॥
धियाम्पतिः, पुं, (धियां बुद्धीनां पतिः । अलुक् समासः ।) पूर्व्वजिनविशेषः । मञ्जुघोष इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः । आत्मा । ध्यास एव धियाम्पतिरिति प्रयोगदर्शनात् ॥
धिव, इ न प्रीतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीतिरिह प्रीतीकरणम् । इ, धिन्व्यते । न, धिनोति हर्षेन हिरण्यरेतसमिति किराते । गतिः केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
धिष, र लि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-परं-अकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि, दिधेष्टि । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
धिषणः, पुं, (धृष्णोति प्रागल्भ्यं ददातीति । धृष् + "धृषेधिष च संज्ञायाम् ।" उणां २ । ८२ । इति क्युः ।) वृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥
धिषणा, स्त्री, (धृष्णोत्यनयेति । धृष प्रागल्भ्ये + क्युः । धिषादेशश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १४ ।
"विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्य्यादिन्द्रमह्नः ॥"
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १५ । ७ ।
"तव त्यदिन्द्रियं वृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् ।
वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥"
"धिषणा स्तुतिः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
वाक् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४९ । ४ ।
"धर्त्ता वसा जनिता सूर्य्यस्य विभक्ता भागं भागं धिषणेव वाजम् ॥"
"धिषणेव । यथाप्राणानां वाक् अस्येदमिति विभागं करोति तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
प्रस्तरः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५९ । २ ।
"पवस्व धिषणाभ्यः ।"
"किञ्च धिषणाभ्यो ग्रावभ्यः पवस्व क्षर ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
धारयित्री । द्यावापृथिव्योः द्विवचनान्तः । य ऋग्वेदे : ३ । ४९ । १ ।
"यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां यन्त देवाः
"धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्र्यौ । प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धि द्यावापृथिव्यौ ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ हविर्द्धानस्य पत्नी । यथा, मात्स्ये । ४ । ४
"हविर्द्धानात् षडाग्नेयी धिषणा जनयत् सुत प्राचीनवर्हिषं साङ्गं यमं शुक्रं बलं शुभम् ॥ क्ली । स्थानम् । यथा, भागवते । ३ । १६ ।
"तदा विकुण्ठधिषणात् तयोर्निपतमानयोः । हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रका
"विकुण्ठस्य धिषणात् स्थानात् ।" इति त क्रायां श्रीधरस्वामी ॥)
धिष्टं, क्ली, (धिष्ण्य + निपातनात् यस्य टः स्थानम् । गृहम् । नक्षत्रम् । अग्निः । इत्यम ३ । ३ । १५४ ॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥
धिष्णः, पुं, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृ ण्यः । निपातनात् साधुः ।) अग्निः । शु चार्य्यः । इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तः ॥
धिष्ण्यं, क्ली, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृ "सानसिवर्णसिपर्णसीति ।" उणां । ४ । १० इति ण्यप्रत्ययः निपातनात् ऋकारस्य इकारः । स्थानम् । (यथा, भागवते ।२।१।३
"द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः
पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्य-
मापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥"
"परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् ॥" इति तट्टीक स्वामी ॥ गृहम् । (यथा, महाभारते ।१।७।३।
"स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य-
मिष्टापूर्त्तं क्रोधवशा हरन्ति ॥")
नक्षत्रम् । (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ११ । २१
"सार्पेन्द्रपौष्ण्यधिष्ण्यानामन्त्याः पादाः भम न्ध्यः ॥")
अग्निः । इत्यमरः । ३।३।१५४ ॥ (यथा अथ वेदे । २ । ३५ । १ ।
"ये भक्षयन्तो न वसून्यानृधुर्यानग्नयो अन्वतप धिष्ण्याः ॥"
शक्तिः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ (उल्क भेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ३३ । १ ।
"दिविभुक्तशुभफलानां
पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा
इति पञ्चधा भिन्नाः ॥"
प्राणाभिमानी देवः । यथा, ऋग्वेदे ।१।३।
"वृष्णे ! दिवो अर्थमक्षा जिगाय च्का देवा ऊर्जि धिष्ण्या वे ॥"
"धियं बुद्धुग्रमहितं देहं उपयन्ति उपयीकुर्व न्तीति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः इति तद्भाष्ये सायनः ॥

धी, ध्यो ङ य आराधे। नादरे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां-आत्म-सक-अनिट्।) अनादर इति कामधेनुः। ध्यो, धीन। ङ य, धीयते खल लोकः। इति दुर्गादासः॥

धी, स्त्री, (ध्यै चिन्तने+भावे क्विप्। सम्प्रसारणञ्च।) बुद्धिः। इत्यमरः। १।५।१॥ (यथा, मनौ। ६।९२।
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥")

धीत, त्रि, पीत। इति धेधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

धीति, स्त्री, (धेट् पाने+क्तिन्।) पिपासा। इति हेमचन्द्रः। ३।५८॥

धीदा, स्त्री (धियं ददातीति। दा+क। स्त्रियां टाप्।) कन्या। मनीषा। इति हेमचन्द्रः॥

धीन्द्रिय, क्ली, (धीजनकमिन्द्रियम्।) ज्ञानेन्द्रियम्। तद्यथा। मनः १ नेत्रम् २ श्रोत्रम् ३ त्वक् ४ रसना ५ घ्राणम् ६। इत्यमरः। १।५।८॥

धीमान्, [त्] पुं, (धीरस्यास्तीति। धी+मतुप्।) वृहस्पतिः। पण्डिते त्रि। इति मेदिनी। ते, ११५॥ (यथा, मनुः। १।१०२।
'तस्य कर्म्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्व्वशः। स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत्॥'
नरपुत्त्रस्य विराजः पुत्त्रः। यथा —
'नरो नयस्य तनयस्तत्पुत्त्रोऽभूत् विराट् ततः। तस्य पुत्त्रो महावीर्य्यो धीमांस्तस्मादजायत॥'
इति विष्णुपुराणे। २। ३६।
पुरूरवस उर्व्वशीगर्भजात पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ७५। २४।
'षट्सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः। दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्व्वशीसुताः॥')

धीमती, स्त्री, (धीमत्+स्त्रियां ङीप्।) बुद्धिमती। इत्यमरः। २।६।१२॥

धीरं, क्ली, (धियं रातीति। रा+क।) कुङ्कुमम्। इति मेदिनी। रे ५१॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
'कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम्। सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम्॥")

धीरः, पुं, (धियं राति ददाति रक्षतीति वा। रा+क।) ऋषभौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥ बलिराजः। इति शब्दरत्नावली॥

धीरः, त्रि, (धियं ईरयतीति। ईर+अण्। यद्वा, धियं रातीति। रा+क।) धैर्य्यान्वितः। स्थैरः। पण्डितः। इति मेदिनी। रे ५१॥ (यथा भागवते। १। ६। ४५।
"तथापरं चात्मसमाधियोग
बलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम्।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति
तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते॥"
बलवत्। इति शब्दरत्नावली॥ मन्दः। इति त्रिकाण्डशेषः। यथा,—
'दृष्टे समीरे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन॥"
इति रसमञ्जर्य्याम्।)
विनीतः। इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (गम्भीरः। यथा, रघुः। ३। ४४।
'अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव॥')

धीरत्व, क्ली, (धीरस्य भावः। धीर+त्व।) धीरता। यथा —
'प्रागल्भ्यौदार्य्यमाधुर्य्यशोभाधीरत्वकान्तयः। दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेला स्त्रियोऽङ्गजाः॥"
इति हेमचन्द्रः। ३। १७३॥

धीरपत्री, स्त्री, (धीरं मनोहरं पत्त्रमस्याः। स्त्रियां ङीष्।) धरणीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

धीरस्कन्ध, पुं, (धीरः अचञ्चलः भारसहः इति यावत् स्कन्धो यस्य।) महिषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४८॥

धीरा, स्त्री, (धीर+टाप्।) काकोली। महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुडूची। अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी। छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च॥ जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली। चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी॥ चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मानावस्थायां मध्याप्रगल्भानायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। व्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीरा। मध्यायां धीरायाः कोपव्यञ्जिका गीः। प्रौढा-धीरायास्तु रतावौदास्यम्। सा द्विविधा। ज्येष्ठा कनिष्ठा च। मध्या धीरा यथा —
"तालालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूव श्रमवारिधारा।
दृष्टे समीरे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन॥
प्रौढा धीरा यथा —
"नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधाराद्यकारा गिरो
दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाशच्छलात्।
इत्थं केतकगर्भगौरि। दयिते कोपस्य सङ्गोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्व्वीत वाचिचित्रसम्॥"
इति रसमञ्जरी॥

धीराधीरा, स्त्री, (धीरा अधीरा च।) मानावस्थायां मध्याप्रगल्भा नायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा। मध्यायाः धीराधीरायाः कोपव्यञ्जकं सबाष्पवदितं। प्रौढाधीराधीरायाः रतावौदास्यं तर्ज्जनताडनादि च कोपस्य प्रकाशकम्। सा द्विविधा। ज्येष्ठा कनिष्ठा च। मध्याधीराधीरा यथा,—
"कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि। इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य निःश्वस्य बाष्पकलिता निहिता दृगन्ता॥
प्रौढाधीराधीरा यथा,—
'तल्पोपान्तसमर्पित। [illegible]
[illegible]
दृक्सञ्चयस्तकरे पुनर्मदृशा [illegible]
प्रौढा प्रेमभयूखमालिकलनो विस्फारिता दृश्य॥"
इति रसमञ्जरी

धीलटि, स्त्री, (धिया बुद्ध्या लटति मोहयतीति। लट+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" ४। ११७। इति इन्।) दुहिता। इत्यमरः। [illegible] वली। २१८॥

धीवा, [न्] पुं स्त्री, (ध्यायतीति। ध्यै+सम्प्रसारणञ्च।" उणां। ४। ११५। क्वनिप्। सम्प्रसारणञ्च।) धीवरः। यथा, धीवरी बहुधीवा। इति मुग्धबोधम्॥

धीवर, पुं, (दधाति मत्स्यानिति। धा+'छ्वरछ्वरधीवरपीवरेति।" उणां। ३। १। ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) कैवर्त्तः। इत्यमरः। १। १०। १५॥ (यथा, २। २०। १७।
"यतो हि निम्नं भवति नयन्ति।
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम्।)

धीवरी, स्त्री, (धीवर+ङीष्।) धीवरपत्नी कैवर्त्ती। इति मुग्धबोधम्॥ मत्स्यवधिनी बडिशादिकेति॥

धीशक्ति, स्त्री, (धियः शक्तिः।) बुद्धिसामर्थ्यम्। तत्पर्य्यायः। निष्क्रमः २। इत्यमरः। ३।२। सा चाष्टधा। यथा —
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः॥"
इति भरतः॥

धीसख, पुं, (धियः सखा सहायः। "राजाहः सखिभ्यष्टच्। इति टच्।) मन्त्री। इति हेमचन्द्रः। ३। ३८३॥

धीसचिव, पुं, (धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः सहायः।) मन्त्री। इत्यमरः। २। ८। ४॥

धु, व न कम्पे। इति कविकल्पद्रुमः। (स्वां उभ सक अनिट्।) व न, धुनोति धुनुते। कम्पं इह न्यासस्य रूपम्। धुनोति चम्पकवनानि धुनात्यशोकं वायुरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

धु, स्त्री, (धवनमिति। धु कम्पने+भावे कु।) कम्पनम्। इत्येकाक्षरकोषः॥

धुक्ष, ङ सन्दीपने। क्लेशे। जीवे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्म-अक सेट्।) पञ्चमस्वरी। ङ धुक्षते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः। धुक्षते जनः क्लिश्यति जीवति वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

धुतः, त्रि, (धु+क्तः ।) त्यक्तः । विधूतः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।
"तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया
प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।
अभ्यभावि भरताग्रजस्तया
वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥")

धुनिः, स्त्री, (धुनोति वेतसादिनदीतटस्थानिति । धु-कम्पने+बहुलवचनात् निः स च कित् ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । २ ।
"पयोदरन्तीरशुजोषमस्मै
दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥"
पुं, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । १७४ । ६ ।
"त्वं धुनिरिन्द्रधुनिमतीर्ऋणोरपः सीरान-
स्रवन्तीः ॥"
"हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि यतो धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनिर्नामजलप्रतिरोधकार्य्यसुरः स एव प्रतिबन्धकतया यासां तादृशीरपः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः । धूनयति कम्पयति शत्रूनिति । मरुद्विशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।३९।७।
"उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च ॥"
कम्पयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७९ । १ ।
"हिरण्यकेशो रजसोविसारेऽहिर्धुनिर्वात इव
ध्रजीमान् ॥")

धुनी, स्त्री, (धुनि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, भागवते । ४ । २९ । ५५ ।
"सत्वं विचक्ष्व मृगचेष्टितमात्मनोऽन्त-
श्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीषु चित्ते ॥")

धुनीनाथः, पुं, (धुनीनां नदीनां नाथः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धुन्धुमारः, पुं, (धुन्धुं तन्नामकं राक्षसं मारयतीति । मारि+अण् ।) कुवलयाश्वराजः । स तु इक्ष्वाकुपुत्रः । इति पद्मपुराणम् ॥ (अस्य धन्धुमारणकथा यथा, हरिवंशे ।११।३६—५५।
"स एवमुक्तो राजर्षिरुतङ्केन महात्मना ।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात् तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥
बृहदश्व उवाच ।
भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्धुमारो न संशयः ॥
स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे ।
जगाम पर्व्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥
कुवलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह पार्थिव ! ।
प्रायादुतङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य परिग्रहे ॥
तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा विभुः ।
उतङ्कस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया ॥
तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमानृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥
दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भरतर्षभ ! ॥
स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्य्यवान् ।
समुद्रं खानयामास वालुकार्णवमव्ययम् ॥
नारायणेन कौरव्य ! तेजसाप्यायितः स वै ।
बभूव सुमहातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥
तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु वालुकान्तर्हितस्तदा ।
धुन्धुरासादितो राजन् ! दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ॥
मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्त्तयन्निव ।
वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ ! धारोर्म्मिकलिलं महत् ।
तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिरूनन्तु रक्षसा ॥
ततः स राजा कौरव्य ! राक्षसं तं महाबलम् ।
आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्हणः ॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ।
योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा ॥
निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ।
उतङ्कं दर्शयामास कृतकर्म्मा महायशाः ॥
उतङ्कस्तु वरं प्रादात् तस्मै राज्ञे महात्मने ।
अददाच्चाक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम् ॥
धर्म्मे रतिञ्च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयम् ।
पुत्राणाञ्चाक्षयांल्लोकान् स्वर्गे ये रक्षसा
हताः ॥"*॥)
शक्रगोपः । गृहधूमः । पदातिकः । इति मेदिनी । रे, २७० ॥

धुरन्धरः, पुं, धवहृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ धुरं धरतीति । धृ+खच्+मुम् ।) रथलाङ्गलादिभारवोढ़ा । तत्पर्य्यायः । धुर्व्वहः २ धुर्य्यः ३ धौरेयः ४ धुरीणः ५ । इत्यमरः ।२। ९ । ६५ ॥ यथा,—
"धुरन्धरो धुरीणश्च धौरेयधुर्य्यधुर्व्वहाः ।
यत्र काम्यरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुरम् ॥
वहत्येकधुरीणः स्यात्तथा चैकधुरोऽपि च ।
स तु सर्व्वधुरीणः स्यात् सर्व्वा वहति यो धुरः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(आदित्यनृपस्य मन्त्री । स तु कौशलेन राजानं हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत् ॥ यथा, राजावल्याम् २ परिच्छेदे ।
"आदित्यस्य तदा मन्त्री अदूरान्वयसम्भवः ।
धुरन्धराभिधो धीरो बलबुद्धिनिकेतनः ॥
सेनापतीन् वशीचक्रे धनमानप्रदानतः ।
एकदा स तमादित्यमादित्यसमवर्चसम् ॥
एकान्ते नृपमासीनं हत्वा हतमतिस्तदा ।
सदासनं समारुह्य राज्यं शशासद्धुरन्धरः ॥
भूमिवेदमितान्यर्षान् सुक्त्वा भोगानशुत्तमान् ।
सेनोद्धतं सुतं राज्ये स्थापयित्वा स्वयं गतः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु प्रहस्तस्य सचिवविशेषः । यथा, गोः रामायणे । ६ । ३२ । १५ ।
"एतस्मिन्नन्तरे शूराः प्रहस्तस्य वशानुगाः ।
धुरन्धरः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नदः ।
एते प्रहस्तसचिवाः सर्व्वे जग्मुर्वनौकसः ॥")
धुर्व्वाहकमात्रे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८६ । १० ।
"अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्य्यम् ।
धुरन्धरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान् दशधेनुदस्य ॥"
श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १३ । १३७ । ३१ ।
"दत्त्वा तु सततं तेभ्यु कौरवानां धुरन्धर ! ।
दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्म्मोपचायिनी ॥")

धुरा, स्त्री, (धुर्+पक्षे टाप् ।) धूः । भारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुरीणः, त्रि, (धुरं वहतीति । "खः सर्व्वधुरात् ।" ४ । ४ । ७८ । इत्यत्र योगविभागवत् खः ।) भारवाहः । इत्यमरः । २ । ९ । ६५ ॥ (श्रेष्ठः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २०७ ।
"हे ब्रह्मव्रतधराणां धुरीण ! त्वयापि मद्गृह शतमित्याद्युक्त्वा स्वन्यादुत्तार्य्य यत्र यत्र स्वपनगृहद्वारादिषु बभ्राम ॥")

धुरीयः, पुं, (धुरमर्हतीति । छः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भारयोग्ये, त्रि ॥

धुर्य्यः, त्रि, (धुरं वहतीति । धुर्+"धुरो यड्ढकौ ।" ४ । ४ । ७७ । इति यत् । "न भकुर्छुराम् ।" ८ । २ । ७९ । इति न दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरः । २ । ९ । ६५ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६६ ।
"तामेकतस्तव बिभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥"
श्रेष्ठः । यथा, भागवते । ४ । २२ । ४६ ।
"वयन्तु धुर्य्यो महतां संस्थित्याध्यात्मशिक्षया ॥"
ऋषभौषधौ अनडुहि च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वादिरपि । यथा, महाभारते । ३ । १६७ । १२ । "पुनरपि पाण्डोऽयम्श्वार्थौ आगम्य आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्य्यमददत् अथ प्रायात् ॥")

धुर्व्व, ई हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।)ईदित्त्वात् । धूः धुरौ धुरः । ई, धूर्णः । कितवे वाथ धूर्त्तः । इति मनीषादित्वान्निपात्यः । इति दुर्गादासः ॥

धुवका, स्त्री, (धवति पुनः पुनरुच्चारणेन गीतं कम्पयतीवेति । धू कम्पने+"क्रुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।" उणां २ । ३२ । इति क्वन् । ततष्टाप् ।) ध्रुवका । इत्युणादिकोषः ॥ ध्रवा इति भाषा ॥

धुवनः, पुं, (धवतीति । धू+ "भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ।" उणां २ । ८० । इति क्युन् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १३ । २ । ८ । ५ ।
"ये यज्ञे धुवनं तन्वते ॥" ,

धुवित्रं, क्ली, (धूयतेऽनेनेति । धू+इत्र ।) यज्ञाग्निज्वालनार्थमृगचर्म्मरचितव्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । २३ ॥

धुस्तुरः, पुं, धुस्तूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुस्तूरः, पुं, (धुनोति कम्पयति चित्तं सेवनेन। धु कम्पने+"खर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ।" उणा ४।९०। इति ऊरः। "धुनोतेः सुट् च।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या सुट्।) क्षुपविशेषः। धुतुरा। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्मत्तः २ कितवः ३ धूर्त्तः ४ कनकाह्वयः ५ मातुलः ६ मदनः ७। इत्यमरः। २।४।७७। धत्तूरः ८। इति हेमचन्द्रः। शठः ९ मातुलकः १० श्यामः ११ शिवशेखरः १२ खर्जूघ्नः १३ काहलापुष्पः १४ खलः १५ कण्टफलः १६ मोहनः १७ कलभः १८ मत्तः १९ शैवः २०। इति राजनिर्घण्टः। देविका २१ तूरी २२ महामोही २३ शिवप्रियः २४ धुस्तुरः २५ धुत्तुरः २६। इति शब्दरत्नावली। अस्य गुणाः। मदवर्णाग्निवातकारित्वम्। ज्वरकुष्ठकफलिक्षाव्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषनाशित्वम्। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः। कटुत्वम्। कान्तिकारित्वम्। त्वग्दोषखर्ज्जूभ्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। मूर्च्छाकारित्वम्। वह्निपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः। (उपविषविशेषोऽयम्। तद्यथा —

'अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका।
करवीरकधुस्तूरौ पञ्च चोपविषाणि तत्॥
अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गलीकरवीरकम्।
गुञ्जाहिफेनधुस्तूरौ सप्तोपविषजातयः॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे।)

धू ञ कम्पे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां उभं सक-सेट्।) ध चेहापि कम्पप्रेरणमेव। ञ धवति धवते। धवति चन्दनमञ्जरीश्चेति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

धू ञ ज शि कम्पे। इति कविकल्पद्रुमः। (स्वां क्र्यां च उभं सकं वेट्।) स चेहापि कम्पप्रेरणम्। ञ ज धूनोति धूनुते। शि ञ, धुनाति धुनीते। धूनः धूनिः। धूनोति चम्पकवनानीति हलायुधः। धुनाति वायुश्चन्दनम्। धुनीते बन्धूकतिलकुसुमगन्धान् हि पवनः। इति दुर्गादासः॥

धू शि ङ कम्पे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां कुटां च सक सेट्।) कम्प इह ण्यन्तस्य रूपम्। शि, धुवति मारुतो मालतीलताम्। अधुवीत्। ङ, धावयति। वायुर्विधूनयति चेशरपुष्परेणूनिति मुरारिर्हलायुधः। प्रीधूनोतेर्वा इत्यत्र धूनपक्षवादस्य कथं नमिति चेन्न। ण्यन्तं हि तस्य णेकारेण समम्बन्ध वाच्यमात्। अन्यथा कम्पप्रेरणे धूनयति इत्यादिप्रयोगा न स्युः। धूनोतीत्यादीनां साध्या इति चेत् स्वभावात् कम्पप्रेरणार्थानां तेषां णौ सति कम्पप्रेरणप्रेरणमेवार्थ स्यात्। किञ्च कम्पनार्था धूनक-तोत्यादीनामावश्यकत्वात् तनुपत्रे नकारः प्राचीनमतादुदाहार्यः एव। इति दुर्गादासः॥

धूः [र्] स्त्री (धुर्व्वतीति। धुर्व्व+क्विप्।) यानमुखम्। रथादेरग्रभागः। इत्यमरः। २। ८। ५५॥ (यथा महाभारते। १।१३६।२१। "छगात ग्रीष्मं यथा हृष्ट यथाश्च रथधूर्गतः।") भारः। (यथा, रघुः। १। ३४।
'तेन धूर्जगतो गुर्व्वी सचिवेषु निचिक्षिपे।')
चिन्ता। इत्येकाक्षरकोषः। (अग्रम्। यथा रघुः। २। २।
"वर्णाश्रमाणां धुरि कीर्त्तनीया।"
स्त्रियक त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। ९४। ७।
"दशधुरो दशयुक्ता वहद्भ्यः।"
"दशभिधुरो धमिद्भिसिद्भिः। तृतीयार्थे प्रथमा। इति तद्भाष्ये सायनः।)

धूकः पुं, (धूनोति कम्पयतीति। धू+"कजिय धनीभ्यां दीर्घश्च।" उणा ३। ४७। इति कन्।) वायुः। इत्युणादिकोषः। धूर्त्तः। कालः। इति सङ्क्षिप्तसाराणादिवृत्तिः॥

धूतः, त्रि, (धू+क्त।) कम्पितः। (यथा, मेघदूते। ३५।
'धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्याः
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः॥')
भर्त्सितः। इति मेदिनी। त, २८। त्यक्तः। इत्यमरः। ३। १। १०७। तर्कितः। इति धरणिः॥

धूनः त्रि, (धू+"स्वादिभ्यः।" ८। २। ४४। इति निष्ठातस्य नः।) कम्पितः। धूधातो क्तस्वादित्वात् तस्य नादेशः। इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम्॥

धूनकः पुं, (धूनयति सधुसयति अग्निमिति। धू+णिच्+ण्वुल्।) वह्निवल्लभः। इति त्रिकाण्डशेषः। धूना इति भाषा॥

धूननं क्ली, (धू+णिच्+ल्युट्।) कम्पनम्। काँपान। इति भाषा। इति ण्यन्तधूधातोरनटा साध्यम्। (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ६। १२।
"कुर्व्वाणा भक्तिशीलश्रीनिषेधं मूर्द्धधूननैः॥")

धूनिः, स्त्री, कम्पनम्। धूधातोः क्तिप्रत्यये स्वादित्वात् नि। इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः॥

धूप तापे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं सक सेट्।) षत्वस्वरी। धूपायति धूपायते। आय-न्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः। अन्ये तु आय-स्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव। अधूपीत् दुधूप इत्यादि। तापः उष्णीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

धूप क दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पर अक-सेट्।) क, धूपयति। इति दुर्गादासः॥

धूपः, पुं (धूपयति स्वगन्धेन प्रीणयित्वा दीप्यतीति। धूप+अच्।) गन्धद्रव्यविशेषोत्थधूमस्तद्द्रव्यञ्च। तत्पर्य्यायः। गन्धपिशाचिका २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३१२॥ यथा —
"इदं वा कथितो दीपो धूपञ्च शृणु सुतौ।
नानाचिह्नसुगन्धद्रव्यैर्गन्धोऽतिमनोहरः।
दह्यमानस्य काष्ठस्य प्रयत्नेनरस्य वा।
परागस्याथवा धूमो निर्यासो यस्य जायते
स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः।
राशीकृतैर्न चैकत्र तैर्देवं परिधूपयेत्।
श्रीषाग्निवत्तथा कृत्वा न तत्फलमवाप्नुयात्
श्रीचन्दनञ्च सरलः सालः कालागुरुस्तथा।
उशीरं सुरपं कन्दी रक्तविद्रुम एव च।
पीतसालः परिमलो विमर्दोऽकासनस्तथा।
नमेरुर्देवदारुश्च बिल्वसारोऽथ खादिरः।
सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्लभौ।
वृक्षेषु धूपाः सर्व्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्त्तिताः
अरालः सह वृक्षेण श्रीवासः पन्नगाशकः।
कर्पूरं श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामलौ।
सर्व्वौषधिरजोजातो वाराहश्चर्म्म उत्कलः।
शल्लकीवृक्षस्य चूर्णञ्च गन्धः कस्तूरिका तथा
षाद वृक्षे च गदिता धूपा एते उदाहृताः
यक्षधूपो वृकधूपः श्रीपिष्टोऽगुरुभार्भरः।
पत्रिवाहः पिण्डधूपः सुगोलः कण्ठ एव च।
अन्योन्ययोगनिर्य्यासा धूपा एते प्रकीर्त्तिताः
एतैर्विधूपयेद्देवान् धूमिभिः कण्ववर्त्मना।
यशो धूपोद्भवैश्चार्थे तुष्टिं गच्छन्ति अन्तः।
निर्य्यासश्च परागश्च काष्ठं गन्धस्तथैव च।
कृत्रिमश्चेति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः।
न यक्षधूमं वितरेत् माधवाय कदाचन।
न रक्तविद्रुमं मन्यं सुरपं कृत्रिमं तथा।
यक्षधूपं पत्रिवाहं पिण्डधूपं सुगोलकम्।
कृष्णागुरुं सकर्पूरं महामायाप्रियं स्मृतम्।
यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत्।
यक्षधूपेनेत्यत्र वृकधूपेनेति च पाठः॥
मेदोमज्जास्थिमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत
परकीयांस्तथा ब्राह्म नु
पुष्पं धूपञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथापरान्।
प्राणान्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात्।
न भूमौ वितरेत् धूपं नासने न घटे तथा।
यथा तथाधारगतं कृत्वा सन्निवेदयेत्।
रक्तविद्रुमशालौ च सुरपः सरलस्तथा।
सन्तानको नमेरुश्च कालागुरुसमन्वितः।
जातीकोषादसंयुक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः।
त्रिपुरायास्तथैवाय मालयामपि नित्यशः।
सर्व्वेषां पीठदेवानां कामाख्यादीनाञ्च पृथक्।
एष वां कथितो धूपः शृणु त नैवेद्यकम्।"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥

अपि च।
"पुष्पाणि च सुगन्धीनि धूपञ्च फलसंयुतम्।
गुग्गुलु कुन्दुरुं चैव देवदारु तुरुष्ककम्।
सिह्लकं चन्दनं काष्ठं श्रीवासं चागुरुं तथा।
सर्ज्जरसं महं चैव देवे पैत्रे च कर्म्मणि।"
इति वह्निपुराणे भोजनविधाननामाध्यायः।
रोगनाशकधूपो यथा,—
"कूर्म्ममत्स्यान्तुमहिषगोश्रृगालाश्ववानराः।
बिडालबर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः।
एषां सर्व्वेषां त्वङ्मांसं वा रोम शोणितम्
धूपं दद्याज्ज्वरार्त्तस्य उष्ट्राजाभ्याञ्च शान्तये।

एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर ! ।
निघ्नन्ति रोगजातानि वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

(यथा,—
"पुरध्यामवचासर्ज्जनिम्बार्कागुरुदारुभिः ।
सर्व्वज्वरहरो धूपः कार्य्योऽयममराजितः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

षडङ्गधूपो यथा,—
"गुग्गुल्वगुरुउशीरशर्करामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्गीर्व्वाणेर्देवता देशिकः ॥"
अन्यच्च ।
"सिताज्यमधुसंमिश्रं गुग्गुल्वगुरुचन्दनम् ।
षडङ्गधूपमेतत्तु सर्व्वदेवप्रियं सदा ॥"

दशाङ्गो यथा,—
"रोगरोगहरोरोगदक्लेशाः
सुरतरुनतुलघुपत्रविशेषाः ।
नक्रविवर्ज्जितवारिजमुद्रा
धूपवर्त्तिरिह सुन्दरि ! भद्रा ॥"
अन्यच्च ।
"मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुल्वगुरुशैलजम् ।
सरलं सिह्लविह्लार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥"

षोड़शाङ्गो यथा,—
"गुग्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
ह्रीवेरमगुरुं कुष्ठं गुड़ं सर्ज्जरसं घनम् ॥
हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीञ्च शैलजम् ।
षोड़शाङ्गं विदुर्धूपं देवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

केशवार्च्चायां षोड़शाङ्गधूपो यथा,—
"मुस्तकं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम् ।
देवदारु जटामांसी जातीकोषञ्च वालकम् ॥
मुरा मांसी त्वगुरुकं त्वगुशीरञ्च केशरम् ।
एला तथा तेजपत्रं सर्व्वमेतद्घृतात्मकम् ॥
धूपोऽयं षोड़शाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः ॥"

द्वादशाङ्गो यथा,—
"गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु कुङ्कुमम् ।
जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च वालकम् ।
त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥"

दशाङ्गो यथा,—
"कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम् ।
केशरं वालकं पत्रं त्वग्जातीकोषमुत्तमम् ॥
सर्व्वमेतद्घृतयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः ॥"

अष्टाङ्गो यथा,—
"गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा ॥
अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥"

पञ्चाङ्गो यथा,—
"चन्दनं कुङ्कुमं मूलं कर्पूरं गुग्गुलोऽगुरु ।
धूपोऽयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥"

मुकुन्दधूपे वर्ज्जनीयद्रव्यम् । यथा,—
"एरण्डं शालनिर्य्यासं पद्मकं सरलञ्च तु ।
वचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कदम्बकम् ॥
गन्धकं टङ्कणं तालं हिङ्गुलञ्च मनःशिला ।
कक्कोलमृषरं दार्व्वीं गन्धमांसी रसाञ्जनम् ॥
अष्टवर्गः शटी मेथी शिलाजिद्रक्तचन्दनम् ।
कुन्दुरु रेणुकं राजाजमोदा शतपुष्पिका ॥
हरिद्रा जीरकं हृचचौरञ्च रक्तचन्दनम् ।
कर्पूरकं मरुवकं यवानी ग्रन्थिकन्तथा ॥
शैलजं धातकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् ।
मुकुन्दधूपे देवर्षे ! सर्व्वमेतद्विवर्ज्जयेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

धूपदानविधिर्यथा,—
"मध्यमानामिकाभ्यान्तु मध्यपर्व्वणि देशिकः ।
अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् ॥
धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्ज्जन्या वामयास्पृशन् ।
धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदाणुना
उत्तोल्य दृष्टिपर्य्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ॥
वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

गन्धमाल्यमदत्त्वा धूपदाने दोषो यथा,—
"अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।
कुणपो जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥
वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकः ।
तिष्ठतेऽत्र महाभागे ! एवमेतन्न संशयः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ ❀ ॥

विषघ्नधूपो यथा,—
"सक्तुः सर्ज्जरसोपेतः सर्षपा एलवालुकैः ।
सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमैरर्ज्जुनस्य तु ॥
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
न तत्र कीटा न विषं न दर्दुरसरीसृपाः ॥
न कृत्या कर्म्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥" * ॥

सर्पनिर्म्मोचनधूपो यथा,—
"कार्पासास्थिभुजङ्गस्य यथा निर्म्मोचनं भवेत् ।
सर्पनिर्म्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥"
इति मत्स्यपुराणे १९२ अध्यायः ॥

धूपनः, पुं, (धूपयति संधुक्षयति वह्निमिति । धूप+ल्युः ।) शालवृक्षनिर्यासः । धूना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शालवेष्टः २ सर्ज्जरसः ३ वह्निवल्लभः ४ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मनुः । ७ । २१९ ।
"परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥"
क्ली, धूप+ल्युट् । धूपादिना सन्धुक्षणम् । यथा, महाभारते । १३ । ९९ । ७ ।
"अग्निकार्य्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
वलयश्चामलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म्म च ॥")

धूपवृक्षः, पुं, (धूपोत्पादको वृक्षः ।) सरलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

धूपवृक्षकः, पुं, (धूपवृक्ष+स्वार्थे कन् ।) सरलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

धूपागुरु, क्ली, (धूपाय सन्धुक्षणाय यदगुरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपाङ्गः, पुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपायितः, त्रि, (धूप्यते स्मेति । धूप सन्तापे+"आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति आयः । ततः क्तः ।) सन्तप्तः । अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपगृहादि । यथा, तन्त्रप्रमोदे ।
"प्रदीपपरिदीपिते विविधधूपधूपायिते ॥"

धूपार्हं, क्ली, (धूपाय अर्हते पूज्यते इति । अर्ह पूजायाम्+अण् ।) कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ धूपयोग्ये, त्रि ॥

धूपितः, त्रि, (धूप्यते स्मेति । धूप+क्तः ।) सन्तापितः । (यथा, हरिभक्तिविलासे ।
"ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेदिदम् ॥")
अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपः । यथा,—
"यवादिना दोहदधूपितो द्रुमः ।"
इति वृक्षायुर्वेदः ॥

धूमः, पुं, (धूनोति धूयते वा । धू ञ कम्पे+"इषियुधीन्धीति ।" उणां १ । १४४ । इति मक् ।) आर्द्रेन्धनप्रभवः । धूँया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अभ्रः २ मरुद्ध्वजः ३ खतमालः ४ शिखिध्वजः ५ अग्निवाहः ६ तरी ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।
"हविःशमीपल्लवलाजगन्धी
पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ॥")
अस्य गुणः । वातपित्तवृद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ स च मेघाञ्जनयोर्जनकः ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
"धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ॥")
भौमादिवदुत्तरपदलोपे धूमकेतुः । यथा, गर्गः ।
"उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्चदिनानि च ॥"
उद्गारणवायुविशेषः । चोँया ढेँकुर इति भाषा ॥ यथा, आह्निकतत्त्वधृतवचनम् ।
"धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्म्मणि मैथुने ॥"
चिकित्साविशेषः । यथा,—
"श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्द्धविरेचनम् ॥
गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ॥
दन्तदौर्ब्बल्यमास्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः ।
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्य्यं गलशुण्ठ्युपजिह्विका ॥
खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनन्तथा ।
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥"
"स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान्
विघृष्य च ।
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः ।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः ॥

पर द्विकालपायी स्यादह्न कालेषु बुद्धिमान् ।
प्रयोगे स्नैहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ॥
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ।
यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥
बाधिर्यमान्ध्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्य्यादुपद्रवान् ॥”
“न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते वस्तिकर्म्मणि ।
न रक्ती न विषेणार्त्तो न शोची न च गर्भिणी ॥
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ।
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रूक्षः क्रुद्ध एव च ॥
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥
एषु धूममकालेषु मोहात् पिबति यो नरः ।
रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
‘धूमः पञ्चविधो भवति तद्यथा, प्रायोगिकः स्नैहनो वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति । तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्जैः श्लक्ष्णपिष्टैः द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं चौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेदेषा वर्त्तिः प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नैहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । वृहतीकण्टकारिकात्रिकटुकासमर्द्दहिङ्गुङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासघ्ने कासघ्ने । स्नायुचर्म्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्वामनीयैश्च वामनीये ।
‘मुखेन न पिबेत् धूमं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् । मुखपीतं मुखेनैव वमेत् पीतञ्च नासया ॥ मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् । तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिश्चाशु विहन्यते ॥”
‘अकालपीतः कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुजः । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातञ्च दारुणम् ॥’
‘तत्र स्नेहनो वातं शमयति स्नेहादुपलेपाच्च । वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्याद्वैशद्याच्च । प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लिश्यमुत्क्लिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्व्वाभ्यामिति ।’
‘नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः । दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननः ॥’
‘प्रायोगिकं चाक्षिभ्यामानाददीत । स्नैहिकं नासिकाभ्यां च पर्य्यायेणाक्षिचतुरो वेति । स्नैहिकं वामञ्चशृङ्गसि वैरेचनिकमादौ च नासया । निःसन्नतुल्यपयाणुपीतस्य पातव्यं वामनीयं चामाशयेषु कासघ्न इति ।’ इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥
धूमकेतन, पुं (धूम केतनं ध्वजश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः । (यथा रघुः । ११ । ८१ ।
“निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥”)

केतुग्रहः । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥ (महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८२ ।
‘ह्रयणः शङ्करो नित्यं वर्चस्वी धूमकेतनः ॥’)
धूमकेतु पुं (धूम केतुश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १५ ।
‘प्रभां समनुष्ठलेदर्को धूमकेतुस्तथोष्णताम् ॥’) उत्पातविशेषः । स धूमाभा तारका । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ३२ ।
“भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः । उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥”) ग्रहभेदः । इति विश्वः ॥ * ॥ केतवश्च शिखावन्ति ज्योतींषि शिराद्युत्पातरूपाणि । तदुदये कालाशुद्धिर्यथा,—
‘धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । ग्रहाणां सङ्करे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् ॥ उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिनञ्चैकं वर्ज्जयेत् सर्व्वकर्म्मसु ॥”
इति गर्गवचनम् ॥
भोजराज ।
‘ग्रहे रवीन्द्वोर्हरयोः प्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । अतो दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञाः त्र्यह्नोदशाहानि वदन्ति केचित् ॥
वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । प्रयाणन्तु त्यजेत् चात्र सप्तरात्रमतः परम् ॥ आवश्यके चातियोगे यस्य लेनु कर्म्म त्रिरात्रकम् । शुद्धस्पष्टा चैकरात्र सर्व्वकर्म्म समाचरेत् ॥’
इति मलमासतत्त्वम् ॥
अथ केतूनां संस्थानम् ।
‘शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम् ॥’ तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशाग्निसम्भवाः । एकं दशमादिजपने कद्रुकोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश वर्षं औद्दालिकाश्च पुत्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपललाटजाः । पञ्च च प्राजापतिसदृशाः । चयो विभावसुजाः । धूमाद्यश्चैकः । चतुर्दश मध्यमानेऽग्नौ सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः ।’ * । सर्व्वादिम सहस्र वदन्ति । तथा च गर्गः ।
‘असिस्थोदयचाराणामशुभाभाव दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यादुत्पातानां संनिबोध मे ॥” नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । यथा —
‘दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एक केतुः प्रकीर्त्तितः । शुभाशुभफलं लोके दशावस्थमयोन्ययः ॥
तत्र धूमकेतुलक्षणम् ।
‘उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्विचूला वा ॥”
‘इयन्तु ध्रुवम् इत्यमादुक्तात् यो विपरीतो विशेषेण शक्रचापसदृकेतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः

स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । सहस्रो न शुभकर एव तथा द्वि शिखश्च विशेषतः पापफलदः । तथा च संहितायाम् ।
शिखश्चर्द्धितदुदितः । इयन्तु प्रभव लौकिकस्याभावाय न शुभो विपरीतो शक्रचापसदृशः । द्विशिखस्तुचूलो । सशस्त्रः मृत्युकरः ।” इति संहिताटीका ॥ (अन्धविशेषः । यथा हलायुधवैद्यके । ४ । २६ ।
‘पुच्छदेशे यदावर्त्तौ वाजिनः सम्प्रदृश्यते धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥ युक्तिकल्पतरौ ।
‘पृष्ठवंशे यदावर्त्त एक संपरिलक्ष्यते । धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो नृपः ।
महादेव । यथा, महाभारते । १३ ।
‘धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ॥
धूमगन्धिक, क्ली, (धूमस्येव गन्धो यस्य । इत् । ततः स्वार्थे कन् ।) रोहिषतृणम् भा ग प्रकाश ॥
धूमजाङ्गज, क्ली, (धूमजस्य मेघस्य जाङ्गं यत्र तस्माज्जायते इति ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूमध्वज, पुं (धूम ध्वजश्चिह्नं यस्य ।) इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥ (यथा, दशनसंग्रहे चार्व्वाकदर्शने ।
‘कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रवृत्तिरुपपद्येत ॥’)
धूमप्रभा, स्त्री, (धूमस्य प्रभा इव प्रभा यस्याः ।) धूमान्धकारनरकः । इति हेमचन्द्रः । ५
धूममहिषी, स्त्री, (धूमस्य महिषीव ।) कुज्झटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धूमयोनि, पुं, (धूम एव योनिर्यस्य ।) मेघः । (धूमविशेषोद्भवमेघफलं चिन्तामणिधृतवचने ।
‘यज्ञधूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानाञ्च हितं दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रं वनहितं स्मृतम् ॥ मृतधूमोद्भवं त्वभ्रमशुभाय भविष्यति ।
“ ”
मुस्तक । इत्यमरः ॥
धूमल, पुं, (धूमवद्वर्णं लातीति । ला+क ।) कृष्णलोहितवर्णः । (यथा, नैषधे । १८ ।
‘अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूम्ररुचिः
तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
धूमसंहति स्त्री, (धूमस्य संहतिः ।) धूमसमूहः । इति हलायुधः ॥
धूमसी, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,
‘माषाणां दालयक्षोदे आतपे शोषिता पात्रे पिष्टका धूमसी दधिना सैव प्रोक्ता शुभा । शुभ्रेरो कपिष्टाभी किदहानन्दी स्याता

धूमाभः, पुं, (धूमस्य आभा इव आभा यस्य ।) धूम्रवर्णः । इति शब्दमाला ॥ तद्वति, त्रि ॥

धूमावती, स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः । अस्या ध्यानं यथा,—

"विवर्णा चञ्चला दुष्टा दीर्घा च मलिनाम्बरा ।
विमुक्तकुन्तला रूक्षा विधवा विरलद्विजा ।
काकध्वजरथारूढ़ा विलम्बितपयोधरा ॥
शूर्पहस्तातिरूक्षाक्षा धृतहस्तवरान्विता ।
प्रवृद्धघोणा तु भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा ॥
क्षुत्पिपासार्द्दिता नित्यं भयदा कलहास्पदा ।
जपेत् कृष्णचतुर्द्दश्यां पुरश्चरणसिद्धये ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(अस्या मन्त्रो यथा, मन्त्रकोषे ।

"दान्तावर्घीशबिन्द्वन्तौ ततो धूमावतीहितः ।
धूमावती मनुः प्रोक्तो वैरिनिग्रहकारकः ॥"

धूँ धूँ धूमावती स्वाहा ॥)

धूमिका, स्त्री, (धूम इव जलीयपदार्थोऽस्त्यस्या इति । धूम+ठन् । स्त्रियां टाप् ।) कुज्झटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति ख्याता । तद्यथा,—

"शशघ्नी भासकुररशष्पोलूककुलिङ्गकाः ।
धूमिका मधुहा चेति प्रसहा व्यगपक्षिणः ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

धूमोत्थं, क्ली, (धूमादुत्तिष्ठति परम्परासम्बन्धेनेति । धूम+स्था+कः । धूमयोनिमेघोत्पन्नत्वजलजातत्वात् परम्परासम्बन्धत्वम् ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धूमोत्थिते, त्रि ॥)

धूमोर्णा, स्त्री, यमपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६५ । ११ ।

"शक्रः शचीपतिर्द्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
वरुणः सह गौर्य्या च सहर्द्धा च धनेश्वरः ॥")

धूमोर्णापतिः, पुं, (धूमोर्णायाः पतिः ।) यमः । इति हारावली । ५७ ॥

धूम्या, स्त्री, (धूमानां समूहः इति । धूम+पाशादित्वात् यः ।) धूमसमूहः । इत्यमरः । ३।२।४३ ॥

धूम्याटः, पुं, (धूम्या इव अटतीति । अट+अच् ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गः २ भृङ्गः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥

धूम्रः, पुं, (धूमं धूमवर्णं रातीति । रा+कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) श्यामरक्तमिश्रितवर्णः । तत्पर्य्यायः । धूमलः २ कृष्णलोहितः ३ । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ (यथा, रघौ । १५ । १६ ।

"धूमधूम्रो वसागन्धो ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥")

तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (असुरविशेषः । यथा हरिवंशे । २३२ । ८ ।

"ससृन्दो रभसश्चण्डो धूम्रश्चैव महासुरः ॥"

स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ६२ ।

"शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ॥"
"धूम्रः श्वेतकलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥")

धूम्रकः, पुं, (धूम्रवर्णेन कायतीति । कै+कः ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥

धूम्रपत्रा, स्त्री, (धूम्रं धूम्रवर्णं पत्रं यस्याः । अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । धूम्राह्वा २ सुलभा ३ स्वयम्भुवा ४ गृध्रपत्रा ५ गधारी ६ क्षमिघ्नी ७ श्रीमलापघा ८ । अस्या गुणाः । रसे तिक्तत्वम् । शोफकृमिकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । अग्निदीपनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूम्रमूलिका, स्त्री, (धूम्रं मूलमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मूर्व्वीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूम्रलोचनः, पुं, (धूम्रे लोचने यस्य) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुम्भासुरसेनापतिः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । ३ ।

"हे धूम्रलोचनाशु त्वं स्वसैन्यपरिवारितः ।
तामानय बलाद्दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम् ॥"

धूम्रवर्णः, पुं (धूम्रं वर्णमस्य ।) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२८ । ७३ ।

"द्विवाहतुपर्वतश्चैव तथा वै वालुको गिरिः ।
क्रौञ्चः सप्तर्षिशैलश्च धूम्रवर्णश्च पर्व्वतः ॥")

कृष्णलोहितवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८३ । २६ ।

"छायायां धूम्रवर्णानां तिमः कोव्यो व्यवस्थिताः ॥")

धूम्रवर्णा, स्त्री, (धूम्रं वर्णमस्याः टाप् ।) अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं मुण्डकोपनिषदि । २ । ४ ।

"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥")

धूम्रा, स्त्री, (धूम्र+टाप् ।) शशाण्डुली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरनामवसोर्माता यथा, महाभारते । १ । ६६ । १९ ।

"धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ॥")

धूम्रिका, स्त्री, शिंशपावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूर, ई ङ य वधे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । ई, धूर्णः । ङ य, धूर्य्यते । इति दुर्गादासः ॥

धूर्जटिः, पुं, (धूर् भारभूता जटिर्यस्य । यद्वा, जट संघाते+इन् । धूर्गङ्गा जटिर्यस्येति । धुरस्त्रैलोक्यचिन्ताया जटिः संघातो यत्र वा ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ५ । २ ।

"क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटि-
र्जटां तड़िद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ॥")

धूर्त्तं, क्ली, (धूर्व्वतीति । धूर्व्व+"हसिमृग्रिणि ।" उणां ३ । ८६ । इति तन् ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥

धूर्त्तः, पुं, (धूर्व्वति हन्तीति । धूर्व्व+तन् ।) धुस्तूरवृक्षः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खण्डलवणम् । इति विश्वः । ते, २२ ॥)

धूर्त्तः, त्रि, (धूर्व्वति हिनस्तीति । धूर्व्व+"हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्व्विभ्यस्तन् ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) द्यूतकृत् । वञ्चकः । शठस्य पर्य्यायः । मायी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४ ॥ विटः ३ । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ६ । १२ ।

"प्रिया हि धूर्त्ता मम देविनः सदा
भवांश्च देवोपम ! राज्यमर्हति ॥"

यथा च पञ्चतन्त्रे । ३ । ७३ ।

"नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥")

धूर्त्तकः, पुं, (धूर्त्त+कन् स्वार्थे ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ धूर्त्तश्च ॥ (नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १३ ।

"वाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।
कौरव्यकुलजातास्ते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥")

धूर्त्तकृत्, पुं, (धूर्व्व+भावे तन् । धूर्त्तनं हिंसनं करोतीति । कृ+क्विप् । तुगागमश्च ।) धुस्तूरः । इति शब्दमाला ॥ वञ्चककारके, त्रि ॥

धूर्त्तजन्तुः, पुं, (धूर्त्तश्चासौ जन्तुश्चेति ।) मानुषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूर्त्तमानुषा, स्त्री, (धूर्त्ता हिंसितो मानुषोऽनयेति ।) रास्ना । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूर्द्धरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धुरां धरः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

धूर्व्वहः, त्रि, (वहतीति । वह+अच् । धुरां वहः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरः । २ । ९ । ६५ ॥

धूर्व्वी, स्त्री, (धुरं अजतीति । अज+क्विप् । ततः अजो वीभावः ।) रथाग्रभागः । तत्पर्य्यायः । यानमुखम् २ वधूः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२१ ॥

धूलकं, क्ली, (धू+बाहुलकात् लकः ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूलिः, स्त्री, (धुवति धूयते वेति । धू+बाहुलकात् लिः ।) पार्थिवचूर्णम् । धूला इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २४ ।

"श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र-
विकीर्णविद्योतजटाकलापः ।
भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो
देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥")

तत्पर्य्यायः । रेणुः २ पांशुः ३ रजः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९८ ॥ धूली ५ पांसुः ६ । इति भरतः ॥ क्षितिकणः ७ चौदः ८ चूर्णम् ९ तूलम् १० महीरजः ११ वातकेतुः १२ नभःकेतुः १३ कणा १४ क्षितिकणा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

नीपमद्वानलच्छायाच्छिन्नकच्छन्तरान्तिकम् ।
अश्माकारैरिव च्छिन्नं पुरं पुराजनम ॥”
इति कमलाचन ।
“अम्बरेऽत्र सरसामसाया समाच्छन्नोरुणा ।
स्त्रियः मान्दशो दाम्नम् । मज्जाम्पि हरेर्न्नियम् ॥”
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

धूलिका स्त्री (धूलिरिव प्रतिकृतिः । ‘इव प्रतिकृतौ ।’ ५।३।९६ । इति कन् । टाप् ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली । (नीहार । यथा नीहारे वाणवृष्टे इति हलायुध नीहारे धूलिकायामिति मनोरमायां कुसुकभट्ट ॥)

धूलिकेदार पुं (धूलिप्रधान केदार । इति मध्यमपदलोपिसमास ।) वप्र । चयम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूलिगुच्छक, पुं (धूलीनां गुच्छक इव । इवार्थे कन् ।) पटवासक । फलगुचूर्णम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूलिध्वज पुं (धूलिरेव ध्वजो यस्य ।) पवन । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूलिपुष्पिका स्त्री (धूलि परागस्तत्प्रचुर पुष्प यस्या । कापि अत इत्वम् ।) केतकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

धूलीकदम्ब पुं (धूलीनां कदम्बस्त्र ।) नीप । शिशिर । वृत्तपुष्प । इति मेदिनी । बे १०१ । (धूलिकदम्बे क्ली ।)

धूलीकदम्बक पुं (धूलीकदम्ब+स्वार्थे कन् ।) नीप । इति जटाधर ॥

धूलीपटल पुं (धूलीनां पटल यत्र ।) उत्क्षेपमात्रधूलिसमूह । यथा धूलीपटले धूमस्य मेघे तमसिलता धमस्य । इत्यादि सामान्यलक्षणायां शिरोमणि । (धूलीसमूहे क्ली ।)

धूश क कान्तिकरणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां पर सक सेट ।) तालव्यान्त । धूशयति । कान्तिकरति शोभितकरोतीत्यर्थ । शब्दशो धूशयत्यङ्गम् । इति दुर्गादास ॥

धूष क धूषे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां पर सक सेट ।) मूर्द्धन्यान्त । धूषति कान्तिकरति । शब्दशो धूषयत्यङ्गम् । इति दुर्गादास ॥

धूस क धूसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां पर सक सेट ।) दन्त्यान्त । धूस कान्तिकरणे । ... इति दुर्गादास ॥

धूसर पुं (धूसरतीति । धू+“मधुरादिभ्य किच् ।” उणा० । ७३ । इति सरन् । स च कित् ।) ईषत्पाण्डुवर्ण । तद्वति त्रि । इत्यमर । १ । ५ । १३ । (यथा रघौ । ११ । ६० ।
“ ... धूसरानका ...
... ”)
... । ... । इति ... । ... इति ... । ६ । १९ । ०

धूसरकर्णि यथा । धूलि १ लूता २ करभ ३ गृहगोधिका ४ कपोत ५ धूषिक ६ खरम् ७ काककण्ठ ८ खरान्ति ९ । इति कविकल्पलता ॥

धूसरच्छदा स्त्री (धूसर ईषत् पाण्डुवर्ण्णश्छदो यस्या ।) श्वेतवुह्ना । इति रत्नमाला ॥

धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसर पत्रमस्या । ङीप् । स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्व ।) हस्तिशुण्डी क्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

धूसरा स्त्री (धूसर+टाप् ।) पाण्डुरफलीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

धूसरी स्त्री (धूसर+ङीप् ।) किन्नरीभेद । इति मेदिनी । रे १७० ॥

धूस्तूर पुं, (धूस कान्तिकरणे+भावे क्विप् । स तूर्य्यते हिनस्तीति । तूर हिंसे+“इगुपधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क ।) धुस्तूरस्य । रत्नमरटीकायां भरत ॥

धृ, क धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां पर सक अनिट ।) क, धारयति । इति दुर्गादास ॥

धृ ङ अवध्वंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां आत्म अक अनिट ।) अवध्वंस पतनम् । ङ धरते पत्र स्थानात् । गोविन्दभट्टस्तु अविध्वंसे इति पठित्वा विध्वंसं ध्वसन तस्याभावोऽविध्वसन स्थापनमिति व्याख्याति । इति दुर्गादास ॥

धृ ङ ग्र स्थितौ । धृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदां आत्म स्थितौ अक धृतौ सक अनिट ।) ङ ग्र ध्रियते । इति दुर्गादास ॥

धृ ञ धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां उभ सक अनिट ।) ञ धरति धरते । इति दुर्गादास ॥

धृज गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर सक सेट ।) धर्ज्जति । इति दुर्गादास ॥

धृण इ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर सकं सेट । इदित् ।) मममकारी । इ, धृण्णति । इति दुर्गादास ॥

धृत त्रि, धृधातोः कर्म्मणि कर्त्तरि च क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ धारणविशिष्ट । धरा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । १०३ ।
“अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥”)
अवलम्बित । ... इति शब्दा । स्थित । (स्थिरीकृत । निहित । यथा महाभारते । ७ । ९९ । २८ ।
“धृतो धनञ्जयो ... ”)
पुं धर्मात्मजयो रौच्यस्य पुत्रविशेष । यथा हरिवंशे । ७ । ८२ ।
“(त्वष्टिमो) विविक्तश्च मयो धर्म्मभृतो धृत ।
सुधामा चारुरूपश्च ... ।
रौच्याद्वैत मना पुत्रा मन्वन्तरे तु कथ्यन्ते ॥”
द्रह्युवंशोद्भवधर्मस्य पुत्र । यथा, भागवते । ९ । २३ । १४ ।

‘द्रुह्योश्च तनयो बभ्रु सेतुस्तस्यात्मजस्तत आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृत ... ’

धृतराष्ट्र पुं (धृत राष्ट्र येन ।) ५७”
स जन्मान्ध ज्येष्ठपुत्र ।
व्यासाज्जात । इति महाभारते । १ । ६१ ।
(अथ हि गन्धर्व्वपतिविशेष ।
यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।
‘अरिष्टायास्तु य पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुत स गन्धर्व्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धन ॥’)
सुराज्ञ । नागभेद । इति मेदिनी । रे
(यथा महाभारते । २ । ९ । ९ ।
‘कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।’
पक्षिभेद । इति विश्वहेमचन्द्रौ । (
विशेष । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
‘ ... धृतराष्ट्रोऽथ ... ’
बलिराजस्य पुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ७४ ।
“बले पुत्रशतञ्चासीद्राजन्यश्च नराधिप ।
धृतराष्ट्रश्च सम्पश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापन ।”
जनमेजयस्य ज्येष्ठपुत्र । यथा
१ । ९४ । ५४ ।
‘जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबला धृतराष्ट्र प्रथमज पाण्डुर्बाह्लीक एव च ।”

धृतराष्ट्री स्त्री (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । ङीप् ।) पत्नी । इति मेदिनी । रे २०२ । (यथा भारते । १ । ६६ । ५७, ५९ ।
‘काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ।’
ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुता ।
“धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वश ।
चक्रवाकांश्च भद्रे तु जनयामास सैव तु ॥”
हंसपत्नीत्वता । इति हेमचन्द्र ॥)

धृति पुं (ध्रियते इति । धृ+क्तिन् । कर्त्तरि पुंस्त्वम् ।) इति मेदिनी । ति ७८ (विश्वेदेवविशेष । यथा महाभारते । १३ । ९१ । ३० ।
“दक्ष धृतिर्न्निपामा च पुष्पवान् पावकस्तथा ...
यदुवंशीयनृपविशेषस्य विजयस्य पुत्र ।
हरिवंशे । ३१ । ३५ ।
“विजयस्य धृति पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रत ।”
निमिवंशीयराजविशेष । यथा भागवते । ९ ।
१३ । २६ ।
“सुधृतस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्तत ।
यदुवंशीयवभ्रो पुत्र । इति
९ । १७ । १४ । “रोमपादसुतो बभ्रुर्बभ्रो कृति ... ”)

धृति, स्त्री (धृ+क्तिन् ।) तुष्टि । (यथा, रघु ।
६ । ८० ।
“धृति ... ”)
धारणम् । धैर्य्यम् । (यथा,
माघ । ११ । ६ ।

"यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ॥")

धारणम्। इति मेदिनी। ते, २८ ॥ सुखम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२२ ॥ (क्रतुः। यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २०। २। ८।
"राजन्यो धृतिषु युद्धजपयुक्ताः ॥")
षोडशमातृकान्तर्गतत्रयोदशमातृका। इति भवदेवः ॥ अष्टादशाक्षराट्पिच्छन्दोमात्रम्। इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥ धृतियोगजातफलं यथा,—
"धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः संहृष्टमानसः।
वावदूकः सभायाञ्च सुशीलो विनयान्वितः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

धारणा। सा त्रिधा। यथा,—
"धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यया तु धर्म्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्ज्जुन !।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ।१८।३३-३५॥

धृत्वरी, स्त्री, (धृत्वन् + "वनो र च।" ४। १। ७। इति ङीप् रश्चान्तादेशः।) भूमिः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृत्वा, [न्] पुं, (धरतीति। धृ + "शीङ्क्रुशिरुहिजिधीति।" उणां ४।११३। इति क्वनिप्।) धर्म्मः। विप्रः। समुद्रः। अन्तरीक्षम्। मेधावी। विष्णुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृष, आ कि अमर्षे। क्रोध इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट्।) आ, धर्षितं धृष्टं तेन। कि, धर्षयति धर्षति। अमर्ष इह अभिभवः। इति भट्टमल्लः। न धर्षति निजाः प्रजाः। तमेव धर्षयत्येकं यस्तास प्रतिकूलतीति हलायुधः। इति दुर्गादासः ॥

धृष, उ संहतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-संहतौ अकं-हिंसे सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, धर्षित्वा धृष्ट्वा। संहतिः। सम्हृष्टः। इति दुर्गादासः ॥

धृष, क ङ शक्तिबन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्मं-सकं-सेट्।) शक्तेर्बन्धनं शक्तिबन्धः। क ङ, धर्षयते वह्निं पयः। इति दुर्गादासः ॥

धृष, ञि आ न प्रागल्भ्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-परं-अकं-सेट्।) ञि, धृष्टोऽस्ति। आ, धर्षितं धृष्टं तेन। न, धृष्णोति गुरोरग्रे यः। इति हलायुधः। इति दुर्गादासः ॥

धृष्ठः, पुं, (धृष्णोतीति। धृष् + "पृभिदिव्यधीति।" उणां १। २४। इति कः।) दक्षः। इत्युणादिकोषः ॥ संघातः। प्रगल्भः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृष्टः, त्रि, (धृष + क्तः।) प्रगल्भः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते। ५। १२। ७।
"अनस्य गोप्तासि त्रिकत्यमानो
न शोभसे दृह्यभाषु धृष्टः ॥")
निर्लज्जः। तत्पर्य्यायः। धृष्णक् २ वियातः ३। इत्यमरः। ३। १। २५ ॥ धृष्णुः ४ दृष्टक् ५। इति त्रिकाण्डशेषः। धर्षितः ६। इति शब्दरत्नावली ॥ चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेषे, पुं। तस्य लक्षणं यथा, "भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणः।" इति रसमञ्जरी ॥ (चेदिवंशीयकुन्तेः पुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। ३९। २४।
"कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥"
सप्तममनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, भागवते। ८। १३। २।
"मनुर्व्विवस्वतः पुत्त्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः।
सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्य्यातिरेव च ॥"
धृष्णुरिति क्वचापि दृश्यते ॥)

धृष्टा, स्त्री, (धृष्यते स्मेति। धृष् शक्तिबन्धे + क्तः। टाप्।) असती। इति शब्दरत्नावली ॥

धृष्णक्, [ज्] त्रि, (धृष्णोतीति। धृष प्रागल्भ्ये + "स्पृशोऽनुदके क्विन्।" ३। २। ५८। "ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च।" ३। २। ५९। इत्यत्र "धृषेश्च।" इति काशिकोक्तेन क्विन् धृष्णक्।) निर्लज्जः। इत्यमरः। ३। १। २५ ॥

धृष्णिः, पुं, (धर्षति अभिभवति अन्धकारमिति। धृष् अमर्षे + बाहुलकात् निः। स च कित्।) किरणः। इत्यमरः। १। ४। ३३ ॥

धृष्णुः, त्रि, (धृष्णोतीति। धृष् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०। इति क्नुः।) धृष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। २५। ५।
"न हि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णु-
र्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ॥")
पुं, रश्मिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैवस्वतमनुपुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। १०। १।
"मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्त्रा वै नव तत्समाः।
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्य्यातिरेव च ॥"
सावर्णस्य मनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ७। ६०।
"वरिष्णुरार्य्यो धृष्णुश्च राजः सुमतिरेव च।
सावर्णस्य मनोः पुत्त्रा भविष्या दश भारत ! ॥"
चन्द्रवंशीयश्वफल्करराजस्य सुतः। यथा, तत्रैव ३७। १८।
"शङ्करस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा।
कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥"
कवेः पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ८५। १३३।
"कविः काव्यश्च धृष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्म्मवित् ॥
अष्टौ कविसुता ह्येते सर्व्वमेभिर्जगत्ततम् ॥")

धे, ट पाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) धयति। टः स्त्रियामीवर्थः। स्तनन्धयी। इति दुर्गादासः ॥

धेनः, पुं, (धीयते इति धयत्यस्मादिति वा। धेट पाने + "धेट इच्च।" उणां ३। ११। इति न इश्चान्तादेशः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः ॥ नदः। इति मेदिनी ॥

धेना, स्त्री, (धेन + टाप्। "टित्त्वेऽपि स्त्र्यर्थे ङीप्। इति हरदत्तोक्तेर्न ङीप्।" इति केचित्।) नदी। (दधातेर्लट्ः शानचि अत्वचेन रत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्णप्रदानेन लौकिकाय वा। यद्वा, धेट पाने 'धेट इच्च' इति नप्रत्ययः इकारश्चान्तादेशः गुणः। धयन्ति तामिति धेना। पानमत्र स्वीकारः। यद्वा, आस्वादः। धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन धयन्ति प्राणमिति धेना।" इति देवराजयज्वा। १। ११। ३८।) भारतीभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३। १। ९।
"अस्य धारा अक्षरन्नदि धेनाः।"
"धेना माध्यमिका वाचश्च विरहन्ति।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धेनिका, स्त्री, (धेनो नदः। लक्षणया जलसमीपस्थानम्। स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति। धेन + ठन्। टाप्।) धन्याकम्। इति भावप्रकाशः ॥

धेनुः, स्त्री, (धयति केढ़ि सुतान् धीयते वत्सैरिति वा। धेट पाने + "धेट इच्च।" उणां ३। ३४। इति नुः इश्चान्तादेशः।) नवप्रसूता गौः। तत्पर्य्यायः। नवसूतिका २। इत्यमरः। २। ९। ७१ ॥ नवप्रसूतिका ३। इति शब्दरत्नावली ॥ दानीयदशधेनवो यथा,—
"यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप ! ॥
प्रथमा गुड़धेनुः स्याद्घृतधेनुरथापि वा।
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलसंज्ञिका ॥
क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथापि वा।
सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथाष्टमी ॥
रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः ॥
कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः।
सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥
नवनीतेन तैलेन तथान्ये तु महर्षयः।
एतदेव विधानं स्यात्त एवोपस्कराः स्मृताः ॥
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि।
यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥
गुड़धेनुप्रसङ्गेन सर्व्वास्तव मयोदिताः।
अशेषयज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः ॥
व्रतानामुत्तमा यस्माद्विशोकद्वादशीव्रतम्।
तदङ्गत्वेन चैवात्र गुड़धेनुः प्रशस्यते ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः।
गुड़धेन्वादयो देयास्तूपरागादिपर्व्वसु ॥"
इति मत्स्यपुराणे ७९ अध्यायः ॥
पूर्व्वोक्तधेनूनां दानविधयस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
अथ कपिलाधेनुदानादिफलम्।
होतोवाच।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि कपिलाधेनुमुत्तमाम्।

यत्प्रस्तावान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ।
सर्व्वालङ्कारसंयुक्तां सर्व्वरत्नसमन्विताम् ॥
कपिलायाः शिरोग्रीवे सर्व्वतीर्थानि भामिनि ।
पितामहनियोगाच्च निवसन्ति हि नित्यशः ॥
प्रातरुत्थाय यो मर्त्त्यः कपिलागलमस्तकात् ।
च्युतन्तु भक्त्या पानीयं शिरसा वन्दते शुचिः ॥
स तेन पुण्यतोयेन तत्क्षणाद्दग्धकिल्बिषः ।
त्रिंशद्वर्षकृतं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
कल्यमुत्थाय यो मर्त्त्यः कुर्य्यात्तासां प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी स्यात् वसुन्धरे ॥
प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तेन मानवात् ।
दशजन्मकृतं पापं तस्य नश्यत्यसंशयम् ॥
कपिलायास्तु मूत्रेण स्नात्वा चैव शुचिव्रत ।
स गङ्गादिषु तीर्थेषु स्नातो भवति मानवः ॥
तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः
यावज्जीवकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोसहस्रन्तु यो दद्यादेकाञ्च कपिलां नरः
सममेतत् पुरा प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धं न दूषयेत् ।
यावज्जिघ्रति स गन्धं तावत् पुण्येन युज्यते ॥
गवां कण्डूयनं श्रेष्ठं तथा च परिपालनम् ।
तुल्यं गोप्रतानस्य भयरोगादिमोक्षणम् ॥
तृणोदकानि यो दद्यात् क्षुधितानां यथाह्निकम् ।
सोऽश्वमेधफलं दिव्यं लभते मानवोत्तमः ॥
विमानैर्विविधैर्दिव्यैः कन्याभिरभिवर्धितैः ।
सेव्यमानस्तु गन्धर्व्वैर्दीप्यमानो यथाग्नयः ॥ * ॥
एकादशप्रकारकपिलालक्षणं यथा —
सुवर्णकपिला पूर्व्वा द्वितीया गौरपिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेतपिङ्गाक्षी अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ।
एकादशी खुरश्वेता एतासां सर्व्वलक्षणा ॥
सर्व्वलक्षणसंयुक्ता सर्व्वालङ्कारसुन्दरी ।
ब्राह्मणाय च दातव्या सर्व्वमुक्तिप्रदायिनी ।
भुक्तिमुक्तिप्रदा तेषां विष्णुमार्गप्रदायिनी ॥
इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथोभयमुखीधेनुदानविधानम् ।
सूत उवाच ।
अतः परं महाराजोभयमुख्याः समासतः ।
विधानं यद्वराहेण धरण्याः कथितं पुरा ।
तच्छृणुष्व प्रवक्ष्यामि तव पुण्यफलञ्च यत् ॥
धरण्युवाच ।
यत्त्वया कपिला नाम पूर्व्वमुत्पादिता प्रभो ।
कामधेनुः सदा पुण्या सा ज्ञेया कतिलक्षणा ।
कियन्त्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
प्रसूयमाना दानेन किं पुण्यं स्याच्च माधव ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण जगद्गुरो ॥
श्रीवराह उवाच ।
शृणुष्व भद्रे तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् ।
यं श्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥
कपिला ह्यग्निहोत्रार्थं यज्ञार्थञ्च वरानने ।
उद्धृत्य सर्व्वतेजांसि ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुन्धरे ॥
तपसाञ्च तपो ह्युग्रं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
दानानामुत्तमं दानं निधानं चाक्षयम् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्यान्यायतनानि च ।
पवित्राणि च पुण्यानि सर्व्वलोकेषु सुन्दरि ॥
होमयन्त्यग्निहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः ।
कपिलाया घृतेनैव दध्ना क्षीरेण वा पुनः ॥
जुहुते ह्यग्निहोत्राणि मन्त्रेण विधिवन्नराः ।
पूजयन्तोऽतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ॥
ते यान्त्यादित्यवर्णैश्च विमानैर्द्विजसत्तमाः ।
सूर्य्यमण्डलमध्ये च ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्व्वतीर्थप्रदायिनी ।
सिद्धिबुद्धिकरी देवी कपिलाख्यस्वरूपिणी ॥
पूर्व्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्व्वमङ्गललक्षिताः ।
एकादश समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ॥
सर्व्वा ज्ञेया महाभागास्तारयन्ति न संशयः ।
मङ्गल्येषु प्रशस्ता च सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥
अग्निपुच्छा अग्निमुखी अग्निलोमानलप्रभा ।
तथाग्नेयी सदा देवी सुवर्णाख्या प्रकीर्त्तिता ॥”* ॥
शूद्रस्य कपिलाप्रतिग्रहे दोषो यथा —
गृहीत्वा कपिलां शूद्रः कामतः सद्यो भवेत् ।
पतितः स द्विजातीनां चाण्डालसदृशो हि सः ॥
न तस्मात् प्रतिगृह्णीयात् शूद्रादपि प्रतिग्रहम् ।
दूरतः प्रतिषेद्धव्यः श्वभिस्तुल्यो द्विजाधमः ॥
सर्व्वकार्य्ये हि धर्म्मे वै वर्ज्जितः पितृदैवते ।
असम्भाष्याप्रतिग्राह्याः शूद्रास्ते पापकर्म्मिणः ॥
पिबन्ति यावत् कपिलां तावत्तेषां पितामहाः ।
भूमेर्मलं समश्नन्ति जायन्ते विड्भुजश्चिरम् ॥ *
शूद्रस्य कपिलाक्षीरादिपाने दोषो यथा —
तासां क्षीरं घृतं वापि नवनीतमथापि वा ।
उपजीवन्ति ये शूद्रास्तेषां गतिमथो शृणु ॥
कपिलाजीविनः शूद्राः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम् ।
रौरवे तु महारौद्रे वर्षकोटिशतं धरे ॥
ततोऽपि मुक्ताः कालेन श्वानयोन्यां व्रजन्ति ते ।
श्वानयोन्या विमुक्तस्तु विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥
विष्ठास्थानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धेषु च नित्यशः ।
भूयो भूयो जायमानास्तत्तीरं न विन्दति ॥
ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कुर्य्यात्तेषां प्रतिग्रहम् ।
ततः प्रभ्रष्टमेधास्ते पितरस्तस्य भारति ॥
न तं विप्रन्तु सम्भाषेत् चैवैकासनं व्रजेत् ।
स नित्यं वर्ज्जनीयो हि दूरात्तु ब्राह्मणैर्धरे ॥
यस्तेन सह सम्भाषेत्तथा चैकासनं व्रजेत् ॥
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं तेन शुध्यति स द्विजः ॥
अथासन्नप्रसवकपिलादानफलादि ।
एकस्य गोप्रदानस्य सहस्रधा तु पूर्व्वतः ॥
किमन्यैर्बहुभिर्दानैः कोटिसंख्यातविस्तरैः ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय सुव्रतायाहिताग्नये ।
आसन्नप्रसवां धेनुं दानार्थं प्रतिपादयेत् ।
कपिलाद्यप्रसूता वै दातव्या च द्विजन्मने ॥
जायमानस्य वत्सस्य मुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावत् सा पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
तस्या यावन्ति रोमाणि सवत्साया वसुन्धरे ।
तावतो वर्षकोट्यस्तु ब्रह्मणाभिरर्च्चिताः ।
वसन्ति ब्रह्मलोके वै ये च वै कपिलाप्रदाः ॥
सुवर्णशृङ्गीं च कृत्वा रौप्यखुरान्विताम् ।
ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ॥
कपिलायास्ततः पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ।
उदकञ्च करे दद्याद्दाता श्रद्धयान्वितः ॥
ससमुद्रान्ता तेन सशैलवनकानना ।
रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
पृथिवीदानतुल्येन दानेनैतेन वै नरः ।
तारितो याति पितृभिर्विष्णोश्च परमं पदम् ॥
ब्रह्मस्वहारी गोघ्नश्च भ्रूणहा पापदूषकः ।
महापातकयुक्तोऽपि यश्चान्यो ब्रह्मदूषकः ॥
निन्दको ब्राह्मणानाञ्च तथा कर्म्मविदूषकः ।
सर्व्वे पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् ।
तद्दिने पयसाहारं पायसेनापि वा भवेत् ।
सवत्सा सहसैव तर्ह्येनापि भामिनि ॥
तस्याश्चाशक्तेनापि यथाशक्ति च दक्षिणम् ।
यथाशक्ति प्रदातव्या वित्तशाठ्यं विवर्ज्जयेत् ॥
इमां गृह्णोभयमुखीमुभयत्र शुभोऽस्तु वै ।
मम वंशविवृद्ध्यर्थं धेनो स्वस्तिकरी भव ॥”
गोशरीरे देवतानिवेशो यथा —
दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायान्तु सरस्वती ।
खुरमध्ये तु गन्धर्व्वाः खुराग्रेषु तु पन्नगाः ॥
सर्व्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।
ककुदि सर्व्वनक्षत्रं लाङ्गूले धर्म्म आश्रितः ॥
अपाने सर्व्वतीर्थानि प्रस्रावे जाह्नवी नदी ।
नानाद्वीपसमाकीर्णाश्चत्वारः सागरास्तथा ॥
ऋषयो रोमकूपेषु गोमये पद्मधारिणी ।
रोमसु सन्ति विद्याश्च सर्व्वैश्वर्य्ययनद्वयम् ॥
धैर्य्यं धृतिश्च शान्तिश्च पुष्टिर्वृद्धिस्तथैव च ।
स्मृतिर्म्मेधा तथा लज्जा वपुः कीर्त्तिस्तथैव च ॥
विद्या शान्तिर्म्मतिश्चैव सन्नतिः परमा तथा ।
गच्छन्तीमनुगच्छन्ति एता गां वै न संशयः ॥
यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवपुरोगमाः ।
यत्र गावस्तत्र लक्ष्मीः सांख्यधर्म्मश्च शाश्वतः ॥
सर्व्वरूपेषु ता गावस्तिष्ठन्त्यभिमताः सदा ।
गावः पवित्रा माङ्गल्या देवानामपि देवताः
यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”
इति वराहपुराणम् ।

धेनुकः, पुं, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) असुरविशेषः । स बलरामेण हतः । इति श्रीभागवते १५ अध्यायः ॥ (अयन्तु गर्दभरूपी गोवर्द्धनस्योत्तरपार्श्वस्थतालवनवासी । यथा, हरिवंशे । ६९ । २—२३ ।
आजग्मतुस्तौ सहितौ गोधनैः सह गामिनौ ।
गिरिं गोवर्द्धनं रम्यं वसुदेवसुतावुभौ ॥
गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ।

दृष्टप्रातेऽथ तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥
तौ तालपर्णप्रकरे रम्ये तालवने रतौ ।
चेरतुः परमप्रीतौ वृषपोताविवोन्नतौ ॥
स तु देशः समः स्निग्धः सुमहान् कृष्णमृत्तिकः ।
दर्भप्रायस्थलीभूतो लोष्टपाषाणवर्जितः ॥
तालैस्तैर्विपुलस्कन्धैरुच्छ्रितैः श्यामपर्व्वभिः ।
फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तैरिवोच्छ्रितैः ॥
तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतांवरः ।
अहो तालफलैः पक्वैर्वासितेयं वनस्थली ॥
स्वादून्यार्य्य ! सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
पक्वतालानि सहितौ पातयावो लघुक्रमौ ॥
यद्येषामीदृशो गन्धो माधुर्य्यघ्राणतर्पणः ।
रसेनामृतकल्पेन भवितव्यञ्च मे मतिः ॥
दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
पातयन् पक्वतालानि चालयामास तांस्तरून् ॥
तत्तु तालवनं नृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ।
निर्म्माणभूतमैरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥
दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्द्दभरूपधृक् ।
खरयूथेन महता वृतः समनुवर्त्तते ॥
स तत्तालवनं घोरं गर्द्दभः परिरक्षति ।
नृपक्षिश्वापदगणांस्त्रासयानः सुदुर्म्मतिः ॥
तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातनात् ।
नामर्षयत संक्रुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥
शब्दानुसारी संक्रुद्धो दर्पाविद्धसटाननः ।
स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्द्दारयन्महीम् ॥
आविद्धपुच्छो हृषितो व्यात्ताननइवान्तकः ।
आपतन्नेव ददृशे रौहिणेयमुपस्थितम् ॥
तालानां तमधो दृष्ट्वा सध्वजाकारमव्ययम् ।
रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशद्दशनायुधः ॥
पद्भ्यामुभाभ्याञ्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ।
जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥
ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्द्दभम् ।
आवर्ज्जितमुखस्कन्धं प्रेरयंस्तालमूर्द्धनि ॥
स भग्नोरुकटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ।
खरस्तालफलैः सार्द्धं पपात धरणीतले ॥
तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्द्दभम् ।
ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य तथ्यराजनि सोऽक्षिपत् ॥
सा भूर्गर्द्दभदेहैश्च तालैः पक्वैश्च पातितैः ।
बभासे छन्नजलदा द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥
तस्मिन् गर्द्दभदैत्ये तु सानुगे विनिपातिते ।
रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ ॥"

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ८१—८३ ।
"ततो गच्छेत राजेन्द्र ! धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
एकरात्रोषितो राजन् ! प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् ।
तत्र चिह्नं महाराज ! अद्यापि हि न संशयः ।
कपिला सह वत्सा वै पर्व्वते विचरत्युत ॥
सवत्सायाः पदान्यस्या दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ! ।
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र ! पदेषु नृपसत्तम ! ।
यत् किञ्चिदशुभं पापं तत् प्रणश्यति भारत ! ॥")

षोड़शरतिबन्धान्तर्गतद्वादशबन्धः । यथा,—
"सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
लघुलिङ्गं चालयेद्यो बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

(अपरविधलक्षणं यथा,—
"न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे
योषिदेति कटिरूढ़वल्लभा ।
अग्रतो यदि शनैरधोमुखी
धेनुकं तमवदन्नते प्रिये ! ॥")

धेनुकसूदनः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपार्श्वस्थतालवनवासिनमसुरं निसूदयति बलरामद्वारेति । सूद+णिच्+ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (बलरामः । इति पुराणम् ॥)

धेनुका, स्त्री, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । धेनु+कन् । टाप् ।) हस्तिनी । (धेनुरेव । स्वार्थे कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७६ । १८ ।
"इमां ते तरुणीं भार्य्यां त्वदाधिभिरभिप्लुताम् ।
कथं सन्धारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम् ॥")

धेनुदुग्धं, क्ली, (धेनोर्दुग्धमिव शुभ्रं फलमस्य ।) चिर्भिटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धेनोर्दुग्धम् ।) गोक्षीरम् ॥

धेनुदुग्धकरः, पुं, (करोतीति वर्द्धयतीति । कृ+अच् । धेनोर्दुग्धस्य करः । एतद्भक्षणेन धेनुदुग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गर्ज्जरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धेनुष्या, स्त्री, (धेनु+"संज्ञायां धेनुष्या ।" ४ । ४ । ८९ । इति सुगागमो यत्प्रत्ययस्य निपात्यते ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ७२ ॥ यां बन्धकेन दत्त्वा अर्थं नीतवान् सा । गौर्म्महिषी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा धेनुष्येति वृद्धाः । इति भरतः ॥

धेनुकं, क्ली, (धेनूनां समूहः । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।" ४ । २ । ४७ । इति ठक् ।) धेनुसमूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥ (स्त्रीणां करणभेदः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥)

धैर्य्यं, क्ली, (धीरस्य भावः कर्म्म वा । धीर+ष्यञ् ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"स्थिरचित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्य्यमिति कीर्त्त्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(इदं नायकसत्त्वजगुणानामन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥"
तल्लक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ६३ ।
"व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि ॥"
उदाहरणं यथा,—
"श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥")

धैवतः, पुं, (धीमतामयम् । धीमत्+अण् । पृषोदरादित्वात् मस्य वत्वम् ।) सप्तस्वरान्तर्गतषष्ठस्वरः । स तु नारदमते अश्वस्वरतुल्यः । (अश्वस्तु धैवतं रौतीति वचनात् ॥) नानसेनमते भेकस्वरतुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं ललाटम् । व्याकरणमते दन्तः । अयं क्षत्त्रियवर्णः । अस्य जातिः षाड़वः । अस्य तानम् ७२० प्रत्येकतानम् ४८ समुदायेन ३४,५६० भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् ॥
"गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्ध्वगः पुनः ।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥"
अस्य श्रुतयस्तिस्रः । इति संगीतदामोदरः ॥
(यथा च सङ्गीतदर्पणे । १ । ५५ ।
"मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥"
अस्य ऋषिकुले उद्भवः । क्षत्त्रियो जातिः । पीतो वर्णः । श्वेतद्वीपे जन्म । ऋषिस्तुम्बुरुः । गणेशो देवता । उष्णिक् छन्दः । वीभत्सभयानकरसयोरुपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)

धोड़ः, पुं, (धोरति चातुर्य्येण गच्छतीति । धोर गतिचातुर्य्ये+अच् । रस्य ड़त्वम् ।) सर्पविशेषः । धोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजिलः २ डुण्डुभः ३ डुन्डुभः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

धोर, ऋ गतिचातुर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-सकं-सेट् ।) ऋ, अदुधोरत् । गतौ चातुर्य्यं गतिचातुर्य्यम् । धोरन्त्या धोरणाक्रान्ता विनीता यस्य वारणाः । इति दुर्गादासः ॥

धोरणं, क्ली, (धोरति गच्छत्यनेनेति । धोर+करणे ल्युट् ।) सर्व्ववाहनम् । हस्त्यश्वरथदोलादि । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (धोर+भावे ल्युट् ।) अश्वप्रथमगतिः । तत्पर्य्यायः । धौरितकम् २ धौर्य्यम् ३ धोरितम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरणिः, स्त्री, (धोरति क्रमशः प्राप्नोतीति । धोर+अनिः ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥

धोरितं, क्ली, (धोर+क्तः ।) धोरणम् । अश्वप्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरितकं, क्ली, (धोरितमश्वप्रथमगतिस्तेन कायतीति । कै+कः ।) धौरितकम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

धौतं, त्रि, (धाव्यते स्मेति । धाव+कर्म्मणि क्तः ।) मार्ज्जितम् । धोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४ क्षालितम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७३ ॥ * ॥
"ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकेन च ।
अधौतं तद्विजानीयाद्दशा दक्षिणपश्चिमे ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥

धौतं, क्ली, (धाव+क्तः ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धौतकटः, पुं, धौतः कटः । नित्यकर्म्मधारयः ।) सूत्ररचितभाण्डम् । थोकड़ा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । स्योनः २ स्यूतः ३ प्रसेवकः ४ । इति

जटाधरः । सूत्र ५ स्थान ६ । इति भरत धृतकोषामरम् ।

धौतकोषज क्ली, (कोषाज्जायते इति । कोष+ जन+डः । धौत कोषजम् ।) पट्टोर्णम् । इति शब्दरत्नावली ।

धौतकौशे(षे)य, क्ली (धौतं क्षालितं कौशेयम् ।) पत्रोर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ । कौशेय मेव धौतं प्रक्षालितं पत्रोर्णस्य वटलकुचादि पत्रेषु क्रिमिभिरुत्पादितत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अस्तीति पत्रोर्णम् । इति भरतः ।

धौतशिल क्ली, (धौतेव शिला यस्य ।) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

धौमक पुं (धूमे धूमप्रधानदेशे भवः । धूम+ "धूमादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १२७ । इति वुञ् ।) देशविशेषः । इति कश्चित् ।

धौर पुं धववृक्षः । इति भावप्रकाशः ।

धौरितक क्ली (धोरितक+प्रज्ञादित्वादण् ।) अश्वानां पञ्चविधगतिमध्यगतगतिविशेषः । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ । तत्र धारा गतिरा स्कन्दितं नाम इति ख्यातं ततोऽधिका चतुरा गतिः । इति भरतः ।

धौरेय त्रि (धुरं वहतीति । "धुरो यड्ढकौ ।" ४ । ४ । ७७ । इति ढक् ।) रथशकटादि भारवोढा । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ । अश्वादि पुं । इति राजनिर्घण्टः ।

धौर्त्तिक त्रि धूर्त्तस्येदम् । धूर्त्तस्य भावः । इति धूर्त्तशब्दात् ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

धौर्त्य क्ली (धूर्त्तस्य कर्म । धूर्त्त+ष्यञ् ।) धूर्त्तस्य प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ।

ध्मा, अग्निपूर्णे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) शर्मिहिति वाङ्ग्माग्न दीर्घ अग्निपूर्तिरग्निसंयोगः । ध्मति शङ्खं पतिः देवमार्य । धमति सुवर्णं वणिक् अग्नि संयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति शङ्खं जनः शब्दवन्तं करोतीत्यर्थः । अग्निपूरणमो च । सुवर्णं धमे इतिषु । इति दुर्गादासः ।

ध्माङ्क्ष पुं (ध्मा अग्निसंयोगं करोतीति । क+अच् ।) = द्रकाक । इति शब्दमाला ।

ध्मात [न्] पुं (ध्मा+ "नामन्सीमन्व्योमन्।" उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । उक्तञ्च ध्मायतेरिति इष्टका । ध्मातम् इति वर्णागमयति ।) परिणाहः । अर्थ क । ध्मातम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।

ध्यात त्रि (ध्यै चिन्तने+क्त ।) चिन्तितम् । यथा हरिभक्तौ । ८ । [तम् ।"

"ध्यातं चिन्तयतश्चित्ते न च दुर्भिक्षं पर्वतं प्राय

ध्यान, क्ली, (ध्यै+भावे ल्युट् ।) चिन्तनम् । (यथा मनुः । ६ । ७२ ।

"ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ।")

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्ततिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ । अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्यान्तरेन्द्रियवृत्तिप्रवाहः । इति वेदान्तसारः । * । यथा, विष्णुपुराणे ।

"तद्रूपप्रत्यये चैकसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥"

अस्यार्थः । "तद्रूपस्य धारणाविषयस्य वस्तुनः प्रत्यया यस्यां सन्ततौ सा एकाग्रचिन्ता सन्ततिः । अन्यनिस्पृहा विषयान्तरेणाथव धीयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तरितः सजातीय प्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । तच्च प्रथमैर्यमा भिधारणान्तैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते ।" इति तट्टीका । * ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

'सर्व्वे देवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्त्तिधारिणः ।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानानुरोधतः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ।

ब्रह्मचिन्ता । यथा, गारुडे ४८ अध्याये ।

"ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥"

अपि च ।

'प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तदेव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणा ॥
द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
सुष्टेऽ स तु मनो गुप्तं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयाश्च चलनं यत्र मनोऽभिध्यायतो भृशम् ।
प्राणायामस्य कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥
ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।
नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥
ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः ।
यत्रापि द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥"

इति गारुडे २३० अध्यायः ।

ध्यानयोग, पुं (ध्यानमेव योगः ।) ध्यानरूप योगः । यथा —

"विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥'

इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ।

ध्याम, क्ली (ध्यायते स्मर्य्यतेऽनेन । ध्यै चिन्तने + बाहुलकात् मक् ।) दमनकवृक्षः । गन्धतृणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।

"ध्यामकुङ्कुमचन्दनानां विलेपनम् ।") मलिनः त्रि । इति मेदिनी । मे १७ ।

ध्यामक क्ली (ध्याममिव प्रतिकृतिः । ध्याम+ "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा सुश्रुते । १ । ३८ ।

"एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प
प्रियङ्गुहरेणुका व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेय

श्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतु रुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ।')

ध्यामा [न्] पुं, (ध्यै+ "नामन्सीमन्व्योमन्" उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) परिणामः । चिन्तायाम् इत्युणादिकोषः ।

ध्येय, त्रि (ध्यायते इति । ध्यै+यत् ।) ध्यानीयः । चिन्तनीयः । यथा,—

"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।'

इति

ध्यै चिन्तने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-पर-सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । दुर्गादासः ।

ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ध्रजति । इति दुर्गादासः ।

ध्रजि, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ, ध्रञ्जति । इति दुर्गादासः ।

ध्रण शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ध्रणति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ।

ध्रष क उत्क्षेपे । उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, ध्राषयति । इति दुर्गादासः ।

ध्रष ग उ उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) ध्रषति शस्यं दीनः । उ ध्रषित्वा ध्रष्ट्वा । दुर्गादासः ।

ध्राक्ष, इ काङ्क्षे । घोरवते । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । घोरवन तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ ध्राङ्क्षति मधौ मधुपाः ठमष्टपाठेनैवेष्टसिद्धे अस्य इदनुबन्धो नाशार्थम् । इति दुर्गादासः ।

ध्राख कं शोषणार्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । क, ध्राखति । शोषणार्थे ध्राखासमर्थो । इति दुर्गादासः ।

ध्राघ ड क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, ध्राघते । क धाघन । इति दुर्गादासः ।

ध्राजि स्त्री (ध्राजयतीति । ध्रज गतौ+इण् ।) वातालिः । इत्यमरादिकोषः । घरण इति भाषा । (ध्राजि+भावे इन् । गतिः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । २ ।

"मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला ।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥
"वातस्य ध्राजिं गतिमनुगच्छन्ति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

ध्राड ऋ ड शीर्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अदध्राडत् । ड, ध्राडते । शीर्णः शिशिरः । इति दुर्गादासः

ाड़िः, पुं, (ध्राड़ते शीर्णो भवतीति । ध्राड़+ "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ।४।११८। इति इन् ।) पुष्पचयः। इत्युणादिकोषः ॥

ज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ध्रेजति । इति दुर्गादासः ॥

ु, णि } स्थैर्य्ये । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ु, शि } (भ्वां-तुदां च-स्थैर्य्ये अकं-सर्पणे सकं-परं-अनिट् ।) द्वौ रेफयुक्तौ । आद्यो दीर्घान्त इति कश्चित् । णि, ध्रुतोऽस्ति । शि, ध्रुवति अध्रुवीत् । ध्रुवति शैलः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रुवं, क्ली, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु+"सुवः कः ।" उणां । २ । ६१ । इत्यत्र । "बाहुलकात् ध्रु स्थैर्य्ये अतोऽपि कः ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या कः ।) निश्चितम् । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

"ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥")

तर्कः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥

ध्रुवं, त्रि, (ध्रु गतिस्थैर्य्ये+बाहुलकात् कः ।) सन्ततम् । शाश्वतम् । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ स्थिरम् । निश्चितम् । इति हेमचन्द्रः ।६।८६ ॥ (यथा, चाणक्यशतके । ६३ ।

"यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥")

ध्रुवः, पुं, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु+बाहुलकात् कः ।) शङ्कुः । हरः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")

विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।१४९।१९ ।

"विश्वकर्म्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥")

वटः । उत्तानपादजः । (अस्य विवरणन्तु पश्चात् द्रष्टव्यम् ॥) वसुभेदः । (यथा, मात्स्ये । ५ । २१ ।

"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥")

योगभेदः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ (यथा, ज्योतिषे ।

"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")

स्थाणुः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ शरारिपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ध्रुवकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥*॥ (रोहिणीगर्भे वसुदेवाज्जातः पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते ।९।२४।४६।

"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥"

पाण्डवपक्षीयः कश्चित् क्षत्त्रियवीरः । इति महाभारते । ७ । १५६ । ३७ ॥ नहुषस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ३० ।

"यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रियवाससि ॥"

पुरुवंशीयरन्तिनावस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । ९ । २० । ६ ।

"ऋतेयो रन्तिनावोऽभूत् त्रयस्तस्यात्मजा नृप ! ।
सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥"

रोमावर्त्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"आवर्त्तसाम्यादावर्त्तो रोमसंस्थानमङ्गिनाम् ॥"

ते च दशधा यथा,—

"द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः ।
एको भाले अपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः ॥"

यज्ञीयग्रहपात्रविशेषः । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । ९ । ५ । १७ ।

"यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवात् ॥")

नासाग्रम् । तत्तु आसन्नमृत्युर्न पश्यति । यथा,

"अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्रयोर्म्मातृमण्डलम् ॥"

इति काशीखण्डे । १२ । १३—१४ ॥

ध्रुवलोकोत्पत्तिर्यथा,—

"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव ॥
तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः ।
अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन् ! पितुरत्यन्तवल्लभः ॥
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज ! ।
स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्ध्रुवः सुतः ॥
राजासनस्थितस्याङ्कं पितुर्भ्रातरमाश्रितम् ।
दृष्ट्वोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोढुं मनोरथम् ॥
सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकम् ।
पुत्त्रं पितुस्तथारूढं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
एतद्राजासनं सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम् ।
योग्यं ममैव पुत्त्रस्य किमात्मा क्लिश्यते त्वया ॥
उत्सृज्य पितरं बालस्तत् श्रुत्वा मातृभाषितम् ।
जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज ! मन्दिरम् ॥
तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्त्रमीषत्प्रस्फुरिताधरम् ।
सुनीतिरङ्कमारोप्य मैत्रेयेदमभाषत ॥
वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति ।
कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराध्यति ॥
इत्युक्तः सकलं मात्रे कथयामास तद्यथा ।
सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्व्विता ॥

सुनीतिरुवाच ।

सुरुचिः सत्यमाहेदं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्त्रक ! ।
न हि पुण्यवतां वत्स ! सपत्नैरेवमुच्यते ॥
यदि चेद्दुःखमत्यर्थं सुरुच्या वचनात्तव ।
तत् पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्व्वफलप्रदे ॥

पराशर उवाच ।

निर्जगाम गृहान्मातुरित्युक्त्वा मातरं ध्रुवः ।
पुराच्च निर्गम्य ततस्तद्बाह्योपवनं ययौ ॥
स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त पूर्व्वागतान् ध्रुवः ।
निर्जगाम वनात्तस्मात् प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥
मधुसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुनातटम् ।
यत्रैव देवदेवस्य सान्निध्यं हरिमेधसः ॥
सर्व्वपापहरे तस्मिन् तपस्तीर्थे चकार सः ।
पदाङ्गुष्ठेन संपीड्य यदा च वसुधां स्थितः ।
तदा समस्तवसुधा चचाल सह पर्व्वतैः ॥
भगवानपि सर्व्वात्मा तन्मयत्वेन तोषितः ।
गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥
औत्तानपादे भद्रन्ते तपसा परितोषितः ।
वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ! ॥

ध्रुव उवाच ।

भगवन् सर्व्वभूतेश ! सर्व्वस्यास्ते भवान् हृदि ।
किमज्ञातं तव स्वामिन् ! मनसा यन्मयेप्सितम् ॥
नैतद्राजासनं योग्यमजातस्य ममोदरात् ।
इति गर्व्वादवोचन्मां सपत्नी मातुरुच्चकैः ॥
आधारभूतं जगतः सर्व्वेषामुत्तमोत्तमम् ।
प्रार्थयामि प्रभो ! स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽव्ययम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्व्वताराग्रहाश्रयः ।
भविष्यति न सन्देहो मत्प्रसादाद्भवान् ध्रुव ! ॥
सूर्य्यात् सोमात् तथा भौमात् सोमपुत्त्राद्बृहस्पतेः ।
सितार्कतनयादीनां सर्व्वर्क्षाणां तथा ध्रुवम् ॥
सप्तर्षीणामशेषाणां ये च वैमानिकाः सुराः ।
सर्व्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ! ॥"

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ११ अध्यायः ॥*॥

ध्रुवयोगजातफलं यथा,—

"नरीनर्त्ति वाणी सदा वक्त्रपद्मे
चरीकर्त्ति कार्य्यं वरीभर्त्ति बन्धून् ।
ध्रुवाख्ये प्रसूतिर्ध्रुवा तस्य कीर्त्ति-
र्दिगन्ते नितान्तं भवेच्चारुमूर्त्तिः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

ध्रुवगणो यथा । उत्तरफल्गुनी १ उत्तराषाढ़ा २ उत्तरभाद्रपद् ३ रोहिणी ४ । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ ताराविशेषः । यथा,—

"मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते ।
निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रिते ॥
भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
पर्य्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्ते १२ अध्यायः ॥

ध्रुवकः, पुं, (ध्रुव+स्वार्थे कन् ।) स्थाणुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥ गीताङ्गविशेषः । धया इति भाषा । तस्य लक्षणं यथा,—

"उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः ।
कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥
उक्तं द्विखण्डमुद्ग्राहे द्विखण्डं ध्रुवके मतम् ।
ततो द्विखण्डमाभोगे तालमानरसैः सह ॥
आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च ।
उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत्ततः परम् ॥
ततोऽन्तरा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौ मतः ।
उद्ग्राहः प्रथमः पादः कथितः पूर्व्वसूरिभिः ॥
गीत्वा पूर्व्वपदं न्यासो यत्र स ध्रुवको मतः ।
यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः ॥
ध्रुवकादिषु सर्व्वेषु भवेदेवंविधः क्रमः ॥"

स तु षोड़शविधः । यथा,—

"जयन्तः शेखरोत्साहौ मधुरो निर्म्मलस्तथा ।

जटाधर ॥ स्तन ५ स्यात् ६। इति भरत धृतकोषान्तरम् ॥

धौतकौषज क्ली (कोषाज्जायते इति। कोष+जन+ड। धौतं कोषजम्।) पत्रोर्णम्। इति शब्दरत्नावली ॥

धौतकौशे(षे)य क्ली (धौतं क्षालितं कौषेयम्।) पत्रोर्णम्। इत्यमर। २। ६। ११२॥ कौषेयमेव धौतं प्रक्षालितं पत्रोर्णाख्यं पट्टवस्त्रादिपत्रेषु क्रिमिभिरूर्णाया तन्तुत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अस्येति पत्रोर्णम्। इति भरत ॥

धौतशिल क्ली (धौतेव शिला यस्य।) स्फाटिकम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥

धौमक पुं (धूमे धूमप्रधानदेशे भव। धूम+धूमादिभ्यश्च।' ४। २। १२७। इति वुञ्।) देशविशेष। इति कश्चित् ॥

धौर पु धवद्रुम। इति भावप्रकाश ॥

धौरितक क्ली (धौरितक+प्रज्ञादित्वादण्।) अश्वानां पञ्चविधगत्यन्तर्गतगतिविशेष। इत्यमर। २। ८। ४८॥ तत्र सम्यक् गतिरास्कन्दितं नाम इति ख्यातं ततोऽधिका चतुरा गति। इति भरत ॥

धौरेय त्रि (धुरं वहतीति। "धुरो यड्ढकौ।' ४। ४। ७७। इति ढक्।) रथकाष्ठलाङ्गलादिभारवोढा। इत्यमर। २।८।६५॥ अश्वश्च पु। इति राजनिर्घण्ट ॥

धौर्तिक त्रि धूर्तस्येदम्। धूर्तस्य भाव। इति धूर्तशब्दात् ठिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

धौर्य क्ली (धुर्यस्य कर्म। धुर्य+ष्यञ्।) अश्वस्य पञ्चमगति। इति हेमचन्द्र। ४। ३१२॥

ध्मा, अग्निसंयोगे। ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक अनिट्।) शुनिरिति वाक्यात् दीर्घ अग्निसंयोग। ध्वनि शब्देन पतिरिहैभाव। धमति सुवर्णं वणिक् अग्निसंयुतं करोतीत्यर्थ। धमति शङ्खं जन शब्दं करोतीत्यर्थ। अग्निसंयुक्तौ च। शुनिरेव धमेरिम्। इति दुर्गादास ॥

ध्माकार पुं (ध्मा अग्निसंयोगं करोतीति। कृ+अण्।) लोहकारक। इति हलायुध ॥

ध्माम [न्] पुं (ध्मा+ 'नामन्सीमन्निति। उणा ४। १५०। इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु। 'उणादिसूत्रे ध्यायतेर्मनिन्' इत्युक्ता ध्यामन् इति शब्दमिच्छन्ति।) परिमाणम्। आलोक। धामम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

ध्यात त्रि (ध्यै चिन्तने+क्त।) चिन्तितम्। यथा शान्तिशतके। ८।

[तम् ॥

भात चिन्तमदनिर्दं न च पुनर्निकां सर्वशान्त

ध्यानं, क्ली, (ध्यै+भावे ल्युट्।) चिन्तनम्। (यथा मनु। १। १२।

"तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम्।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ॥")

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्ततिः। इति हेमचन्द्र। २। २३४॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाह। इति वेदान्तसार ॥ * ॥ यथा, विष्णुपुराणे।

"तद्रूपप्रत्यये चैकाग्र्यसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥'

अस्यार्थ। "तद्रूपस्य धारणाविषयस्य वस्तुन प्रत्यया यत्रां सन्ततौ सा एकाग्रचित्ता सन्तति। अन्यनिस्पृहा विषयान्तरेणाव्यवधीयमाना। विजातीयप्रत्ययान्तरैरसङ्कीर्णा सजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थ। तच्च प्रथमैर्यमादिभिर्धारणान्तै षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते। इति तट्टीका ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच।

'सर्वे देवा प्राकृतिका यावन्तो मूर्त्तिधारिण।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानानुरोधत ॥'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥

अन्यच्चापि। यथा, गारुडे ४८ अध्याये।

'ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृति ॥

अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मण स्थिति ॥'

अपि च।

प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो कृतो भवेत्।
यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत्।
स तेन प्रथमा प्रोक्ता ध्यानं द्वादश धारणा ॥
द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नर।
तुष्टे तु स यती युक्त समाधि सोऽभिधीयते ॥
ध्येयासक्तं यदा यस्य मनोऽभिध्यायतो भ्रमम्।
प्राणावधिकृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥
ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति।
नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन्।
यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकै ॥
ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्याता तन्मयतां गत।
पश्यति द्वैतरहित समाधि सोऽभिधीयते ॥'

इति गारुडे २४० अध्याय ॥

ध्यानयोग, पुं (ध्यानमेव योग।) ध्यानरूपयोग। यथा —

'विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानस।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रित ॥'

इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्याय ॥

ध्यामं क्ली (ध्यायते पशुभिरिति। ध्यै चिन्तने+बाहुलकात् मक्।) दमनकवृक्ष। गन्धतृणम्। (यथा सुश्रुते। १। ३८।

'ध्यामकुङ्कुमकुष्ठश्च पित्तकोपन ॥')

श्यामले त्रि। इति मेदिनी। मे १७॥

ध्यामकं क्ली (ध्याममिव प्रतिकृति। ध्याम+'इवे प्रतिकृतौ।' ५। ३। ९६। इति कन्।) रोहिषतृणम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा सुश्रुते। १। ३८।

एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका व्याघ्रनख शुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥')

ध्यामा [न्] पुं, (ध्यै+ 'नामन्सीमन्निति। उणा ४। १५०। इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।) परिमाण। चिन्तायाम् स्त्री इत्युणादिकोष ॥

ध्येय, त्रि (ध्यायते इति। ध्यै+यत्।) ध्यातव्य ध्यानीय। चिन्तनीय। यथा —

"ध्येय सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायण सरसिजासनसन्निविष्ट ॥

इति श्रीनारायणध्यानम् ॥

ध्यै चिन्तने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक अनिट्।) ध्यायति विष्णुं योगी। इति दुर्गादास ॥

ध्रज, गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट्।) ध्रजति। इति दुर्गादास ॥

ध्रजि, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट्। इदित्।) इ ध्रञ्जति। इति दुर्गादास ॥

ध्रण ध्वाने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट्।) ध्रणति मृदङ्ग। इति दुर्गादास ॥

ध्रस क उञ्छे। उञ्छे। इति कविकल्पद्रुम (चुरा पर सक सेट्।) क ध्रासयति। इति दुर्गादास ॥

ध्रस श उ उञ्छे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या पर सक सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) श ध्रस्नाति शस्यं दीन। उ ध्रसित्वा ध्रस्त्वा। इति दुर्गादास ॥

ध्राक्ष, ह काङ्क्षे। घोरवाशिते। इति कविकल्पद्रुम (भ्वा पर सक सेट्।) रेफयुक्त। घोरवाशितमिहाव्यक्तशब्द। ह ध्राङ्क्षति ध्वाङ्क्ष। समध्यपाठेनैवेष्टसिद्धौ अस्य इन्दुबन्धो वैदर्भारम्भणार्थं। इति दुर्गादास ॥

ध्राख ऋ शोषार्थे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट्।) रेफयुक्त। ऋ अदध्राखत् शोषार्थं प्रोक्तसमर्थयो। इति दुर्गादास ॥

ध्राघ ङ ऋ शक्तौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक सेट्।) ङ, ध्राघते। ऋ अदध्राघत्। इति दुर्गादास ॥

ध्राजि स्त्री (ध्राजयतीति। ध्रज गतौ+णिच्+इन्।) वात्यालि। इत्यमरटीकायां भरत। वातसमूह इति भाषा ॥ (ध्राज+भावे इन्। गति। यथा, ऋग्वेदे। १०। १३६। २।

'मुनयो वातरशना पिशङ्गा वसते मला।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥'

'वातस्य वायोर्ध्राजिं गतिमनुयन्ति अनुगच्छन्ति।' इति तद्भाष्ये सायन ॥)

ध्राड ऋ ङ शीर्णौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक सेट्।) रेफयुक्त। ऋ अदध्राडत्। ङ, ध्राडते। धीर्णिं विभेद। इति दुर्गादास ॥

तुस्ये ।

"घण्टावितानवरतोरणचित्रयुक्तं
नित्योत्सवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विधिवद्ध्वजाढ्यं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥"

ध्वजयष्ट्यादिमानमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।

"ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्व्रणः सगुणो दृढः ।
तदूर्द्ध्वं ताम्रजं चक्रं सूक्ष्मं कुर्य्याद्द्विजोत्तम ! ॥
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् ।
ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि देशिकैः ॥
स्थापनीयाथ वायव्ये साम्प्रतं ध्वजमुच्यते ।
पट्टकार्पासक्षौमाद्यैर्ध्वजं कुर्य्यात् सुशोभनम् ॥
एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
किङ्किणीजालकोपेतं बर्हिपत्रविभूषितम् ।
शुक्लादिवर्णैर्विप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजन्तु विख्यातं सर्व्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रहितो विप्र प्रासादस्तु वृथा भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्व्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥"

शिवसर्व्वस्वे ।

"देवेभ्यश्च गृहं दद्यात् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेव सूर्य्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुडाङ्कन्तु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्य्यं ध्वजपताकाद्यमन्यथा न कथञ्चन ॥"

गरुडलक्षणमाह नारदपञ्चरात्रे ।

"उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।
सव्यजानुगतो भूमौ नूर्द्धादौ मणिमण्डितः ॥
पक्षिजङ्घो नराङ्घ्रिश्च तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं त्रिदशवेश्मनः ।
निर्द्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥"

इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥

अथ ध्वजचिह्नविधिः ।

"सिंहारूढा ध्वजे यस्य नृपस्य रिपुहा उमा ।
द्वारस्था पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
कपिसंस्था महामाया सर्व्वशत्रुविनाशिनी ।
वृषे यथेप्सितं दद्यात् कलहे श्रेय उत्तमम् ॥
हंसे विद्यार्थकामन्तु बर्हिणे सुतमिष्टदा ।
गरुडगा महामाया सर्व्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्था महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिगा सर्व्वकार्य्येषु नृपैः कार्य्या त्रिशूलिनी ॥
पद्मस्था चर्च्चिका रौप्या धर्म्मकामार्थमोक्षदा ।
प्रेतस्था सर्व्वभयहा नित्यं मन्त्रनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेन्द्रनीलोत्पलकरावरा ।
भवते सिद्धकामस्य चिह्नाग्रे संव्यवस्थिता ॥
गन्धपुष्पार्च्चितं कृत्वा वस्त्रहेमसुचर्च्चितम् ।
फलशालियवस्वस्तिवर्द्धमानविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेदग्रे पताकां वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलसं शक्रमातपत्रं वितानकम् ।
भवते सिद्धकामस्य नृपस्य फलदायकम् ॥
नमो विश्वेश्वरि दुर्गे ! चामुण्डे चण्डहारिणि ॥
ध्वजं समुच्छ्रयिष्यामि वसोर्धारां सुखावहाम् ॥"

अथ ध्वजदानविधिः ।

विश्वेश्वर उवाच ।

"यदीयं सा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥

अगस्त्य उवाच ।

यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा शुक्रेण ब्रह्मणि ।
पृष्टः पूर्व्वं तथा तेन शम्भुगीतं प्रकाशितम् ॥
शुक्रस्य भावयुक्तस्य तदहन्ते महात्मनः ।
कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥

शुक्र उवाच ।

देव्या ध्वजप्रमाणन्तु विधिदत्तस्य लाञ्छनम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तदशेषं ब्रवीहि नः ॥

ईश्वर उवाच ।

अच्छिन्नं क्षमिजं वापि ध्वजं केशविवर्ज्जितम् ।
नवं समञ्च श्लक्ष्णञ्च प्रासादाद्दण्डवर्द्धितम् ॥
समं श्लक्ष्णं दृढं शुभ्रं शैलं वा धातुजं हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चन्द्रेण हेमलेखादद्भिर्व्वया ॥
प्रासादाद्दोलमानन्तु क्षितिं विस्तरतः करम् ।
ध्वजाधारेन कर्त्तव्या दर्शयेद्दिक्षु देवताः ॥
सर्व्वा वाहनलाञ्छेन लाञ्छिताः सहजेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिताः ॥
हुतहोमो महाप्राज्ञः सहकारदलान्वितान् ।
महामङ्गलशब्देन देव्याः कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पनैवेद्ययथाविभवविस्तरैः ।
कन्यका ब्राह्मणान् भोज्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानान्तु बलिं दत्त्वा तथा तमुपरोहयेत् ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्व्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हैमं रौप्यं वा तार्क्ष्यं पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्मृगराजन्तु महाकरिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातमुक्ताफलपदप्रदम् ।
एवंविधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवाम् ॥
सोपवासः शुचिर्दक्षः सर्व्वसङ्गविवर्ज्जितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
देव्या भक्ताः सदाचारास्त्रिकालहवने रताः ।
ते यथाशक्तितस्तोष्या ध्वजारोहणकर्म्मणि ॥
कन्या देव्या स्वयं प्रोक्ताः कन्यारूपा तु शूलिनी ।
यावदक्षतयोनिः स्यात्तावद्देवी सुरारिहा ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्वकीयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा शुक्र सर्व्वदेवास्तु पूजिताः ॥
होमान्धतपस्यानान्तु यज्ञं देयन्तु शक्तितः ।
यथा सर्व्वगता देवी तद्वद्दिशाश्रयं भवेत् ॥
नानाभक्ष्याक्षतदधिदूर्व्वातत्कणिकान्वितम् ।
बलिं वै सर्व्वभूतेभ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वज्रघोषा तथा जम्भा अष्टविंशाक्षरापि वा ।
सिंहं स्तम्भे समारोप्य सर्व्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामन्त्रकालिकाचण्डिकापरम् ।
न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्यादृशं पूर्व्वकल्पितम् ॥
एवन्तु वस्त्रसंवीतं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
देव्या महाध्वजं न्यस्य गेहाणामपि विन्यसेत् ॥
ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राणां सोमसूर्य्यदिवौकसाम् ।
ध्वजदानं महादानं सर्व्वदानोत्तमं मतम् ॥
यावन्तो दीयते शुक्र ! ध्वजः प्रासादमूर्द्धनि ।
तावत्तु न भवेद्वत्स ! प्रासादो देववाञ्छितः ॥
शून्यध्वजं सदा भूता नानागन्धर्व्वराक्षसाः ।
विद्रवन्ति महात्मानो नानाबाधाश्च कुर्व्वते ॥
तस्माद्देवगृहद्वारपुरपर्व्वतपत्तने ।
उच्छ्रिताः शान्तिकामाय ध्वजाः शुक्र । सदा
हिताः ॥
न हि चान्यद्ध्वजदानादुत्तमं भारते क्वचित् ।
दानमिष्टञ्च पुष्टञ्च देव्या दीपस्तथैव च ॥
अनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक्र ! निवेदयेत् ।
सर्व्वकामानवाप्नोति स नरः शिवतां व्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भाषादपि पापरता नराः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो दिवं यान्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधिना देवीलाञ्छनरञ्जिताम् ।
शक्रचक्रवृषभार्क्षहंसवह्निवारणैः ।
साचारो भक्तिमास्थाय ध्वजयष्टिं समुच्छ्रयेत् ।
न तस्य सङ्करे शुक्र ! व्याधयो न च वैरिणः ।
नैव शत्रुभयपीडा भवेद्यो स समुच्छ्रयेत् ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

ध्वजद्रुमः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो द्रुमः । दीर्घत्वात् तथात्वम् ।) तालवृक्षः । माड़वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भनक्तीति । प्र + हृ + ल्युः । ध्वजस्य प्रहरणो वा ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य मेढ्रस्य भङ्गः ।) क्लीवत्वजनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—

"अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाशनभोजनात् ।
तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् ।
कन्याया गमनाच्चापि वियोनिगमनादपि ॥
दीर्घरोगिणीं चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम् ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुःपदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ।
अधावनाच्च मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् ।
रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥"

इति चरकः ॥ * ॥

तस्य चिह्नं यथा,—

"शुक्रं चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूपायतीव च ॥"

इति वाभटः ॥ * ॥

अपि च ।

"तैस्तैर्भावैरहृद्यैश्च रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यथो नृणां क्लैब्यं सद्यः प्रजायते ॥
भक्ष्यैरक्षोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
सौम्यधातुक्षयाद्दुष्टः क्लैब्यं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिव्यवायशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥

मृणालं कमलञ्चैव मानन्दश्चन्द्रशेखरः ।
कलं कुमुदो नायी कन्दर्पो जयमङ्गलः ।
तिलको ललितश्चेति ध्रुवका षोडश स्मृताः ॥
एकाद्यक्षरपादैश्चैकाक्षरवर्द्धितैः ।
खण्डैर्वा षोडश स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि ॥
द्विगुणैरपरैरेव पदमेकमिहेष्यते ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगैरिह यत्पदनिर्णयः ॥
प्रथपादे तु ध्रुवके यन्निनेनैव तद्ध्रुवः ।
चतुष्पादे तु ध्रुवके एषद्रूप्येव तद्ध्रुवः ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ध्रुवका स्त्री (ध्रुवक+टाप् ।) ध्रुवका । ध्रुया इति भाषा । स्रुक् । इत्युणादिकोषः ॥

ध्रुवा, स्त्री (ध्रुवत्यनयेति । ध्रु स्थैर्य्ये+बाहुलकात् क । ततष्टाप् ।) स्रुक् । यज्ञपात्रविशेषः । पात्रम् । इत्यमरः । २।७।२५॥ मूर्व्वा । शालपर्णी । गीतभेदः । इति मेदिनी । वे १४ ॥ ध्रुया इति भाषा । साध्वी स्त्री । इति शब्दरत्नावली ।

ध्रेक ऋ ङ स्वने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट् ।) रेफमध्यः । ङावर्गो । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औद्धत्यमिति क्षीरस्वामी । ऋ अदिध्रेकत् । ङ, ध्रेकते लोकः शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । स्वनेनोत्साहे स्वनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते स्वनेनोत्सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रै तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं अनिट् ।) रेफोपधः । ध्रायति लाभालोकः प्रीतः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वंसः पुं (ध्वंस+भावे घञ् ।) नाशः । यथा — जन्याभावत्वं ध्वंसत्वमिति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ११७ ।
'दर्शितभयेऽपि धातरि
धैर्य्यध्वंसो भवेन्न वीराणाम् ।
शोषितसरसि निदाघे
नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥')

ध्वंसनं क्ली (ध्वंस+भावे ल्युट् ।) ध्वंसः । (यथा भागवते । ५ । १ । ३१ ।
"इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बन्धध्वंसनपराणुभावस्य भगवत इति ॥") गमनम् । अधःपतनम् । इति ध्वन्धातोर्भावे ल्युट्प्रत्ययः ॥ (ध्वंसयतीति । ध्वंस+णिच्+ल्युः । ध्वंसक, त्रि । यथा महाभारते । ५ । १५६ । ३ ।
"प्रभातनिशिवद्भान्ति तेजसा भास्करोपमम् ।
मदध्वमिव सूनुना ध्वंसनं प्रवदन्ति ॥")

ध्वंसी [न्] पुं (ध्वंसते विनश्यतीति । ध्वंस+णिनि ।) पर्व्वतमन्यरवयोऽन्तरम् । इति शब्दरत्नावली । (ध्वंसतेऽवश्यमिति । ध्वंस+इनि ।) ध्वंसशीले, त्रि । यथा —
"काशाकाशांश्चूर्णकरे ध्वंसी विभोर्माणि
नवीर्य्यस्तु विमर्दयन्ता मरमार्दाम ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ।

ध्वज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वजति । इति दुर्गादासः ॥

ध्वजि इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् । इदित् ।) वकारयुक्तः । इ, ध्वञ्जति । इति दुर्गादासः ॥

ध्वजः पुं, (ध्वजोऽस्यास्तीति । ध्वज+अर्श आदित्वादच् ।) शौण्डिकः । इति मेदिनी । जे १० ॥ (यथा मनुः । ४ । ८५ ।
"दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥")

ध्वजः पुं क्ली (ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति । ध्वज+पचाद्यच् ।) पताका । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ३२ ।
"किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥")
खट्वाङ्गम् । मेढ्रम् । (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अध्याये ।
'विन्ध्येत्तु सिराद्याङ्गुलदेशस्थां ध्वजस्य' ।)
चिह्नम् । इति मेदिनी । जे ११ ॥ (यथा महाभारते । १ । ३३ । १७ ।
"स मां वाहनं विष्णुरकरोन्मत्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥")
गर्व्वः । दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्व्वदिक्स्थो गृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पताकादण्डः । तत्पर्य्यायः । केतनम् २ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा महाभारते । ७ । २७ । ६ ।
'ततोऽर्ज्जुनं शुभ्रगौरं विद्धा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजं प्रदुम्नाश्च तथा क्षुराभ्यां समकृन्तत ॥')
ध्वजयुक्तियथा —
'हेमादिषु नियोद्यतो दण्डो ध्वज इति स्मृतः ।
सपताको निष्पताकः स ज्ञेयो द्विविधो बुधैः ॥
पताका चाह दैर्घ्येण दण्डस्तु पृथिवीभुजाम् ।
सपताकध्वजस्यार्थे यन्त्र इक्त परिस्थितेः ॥
जयदत्तो ध्वजो नाम नैव सामान्यमर्हति ।
वंशोऽथ वाकुलः शालः पालाशश्चाम्पकस्तथा ॥
नैपो नैम्बोऽथवा दण्डस्तथा वैराणवारणः ।
आबद्धादिकथ माता यथास्मप्रकाशितः ॥
सर्व्वेषामेव वंशस्तु दण्डः सम्पत्तिकारकः ॥"
अ क च ट त प य श ॥
प्रतापाय पताकास्तु अष्टावेव प्रकाशिताः ।
पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधा ॥
अभया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।
शौर्या विशाला लोला च ज्ञेया हस्तैकवर्द्धिताः ॥
परिणाहे पाणिहीनं चन्द्रस्य निवयः ।
रक्त श्वेतोऽरुणः पीतश्चित्रो नीलोऽथ कर्ब्बुरः ॥
इत्यादयाः पताकानां वर्णाः प्रकाशिताः ।
गरुत्मत्सिंहमृगनागमकरवृषभमयम् ॥
कलधौत इत्यपि पञ्चौषधौ यथाक्रमम् ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातीनां प्रकाशिताः ॥
गङ्गाभिमुक्ता या प्रोक्ता चपला सर्व्वमङ्गला ।
मत्स्य सिंहो गजो हंसो वृषा पृथिवीभुजाम् ।
इत्यादियुक्ता विज्ञेया राज्ञां सैवाष्टमङ्गला ।
हंसः केकी शुकश्चासौ ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्व्वसिद्धिदा ।
चामरञ्चातपत्राणि विमलस्य तथा सितम् ॥
चतुर्णां वेदनयनपञ्चेन्दुगणितक्रमात् ।
तन्मध्ये यदि विन्यस्तं पताकादिनयं भवेत् ॥
इयं हि सर्व्वतो भद्रा पताका चक्रवर्त्तिनः ।
तद्दण्डं पूर्व्ववज्ज्ञेयं प्रमाणं विधिबोधितम् ॥
काञ्चनं राजतं ताम्रं नानाधातुमयं क्रमात् ।
कुम्भादिकं प्रशस्तं पताकायां महीभुजाम् ॥
तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजसत्तम ।
चतुर्भिश्चामरास्याद्यैर्युक्ता चेत् सर्व्वसिद्धिदा ।
तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विधीयते ॥
मकरोऽथ गजः सिंहो व्याघ्रो वाजी मृगः
शुचिश्चेति समुद्दिष्टमादित्यादिग्रहा मता ॥
इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीभुजाम् ॥
अथ निष्पताकध्वजः ।
"पूर्व्ववद्दण्डनियमस्तस्य दैर्घ्यं विशेषकम् ।
दण्डः पञ्चाणि पद्मञ्च कुम्भश्च विहगो मणिः ॥
निष्पताको ध्वजो राज्ञां षड्भिरेतैः सुशोभितः
जयः कपालो विजयः क्षेमश्चान्ये द्विजः क्रमात् ।
राज्ञः पुरुषमानेन दण्डमानं प्रकीर्त्तितम् ।
ऊर्द्धाधःक्रमयोगेन तद्दण्डादिकमुच्यते ॥
केकी चाग्नौ
ध्वजाग्रेषु विधेयानि पञ्चाणि क्रियमिच्छताम्
पद्मं कुम्भश्च विहगो मणिश्चैव यथाक्रमात् ।
उपर्य्युपरितो धेयो निष्पताके महीभुजाम् ॥
अथ मोक्षं द्वात्रिंशत्तु दण्डमाहुर्गणम् ।
हस्तादन्त्यन्यैश्चाद्य कुम्भः सम्पत्तिकारकः
हंसश्चासौ शुकः केकी पक्षिणश्च यथाक्रमम्
वज्रञ्च पद्मरागश्च नीलो वैदूर्य्यमेव च ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातीनां स्यात् यथाक्रमम्
कनकं रजतं युग्मं द्विविधानां महीभुजाम् ॥
निष्पताकध्वजानामित्यनिर्णायी यागः इष्यते ।
पताका यस्य चान्येका सर्व्वाग्रे योगवर्त्तिनी
अथ ध्वजो विशालाख्यो विज्ञेयश्चक्रवर्त्तिनः ।
तस्यैव चामरे चाग्ने निजेया सर्व्वसम्पदः ॥
इति राज्ञां समुद्दिष्टमन्यथा ध्वज उच्यते ।
योऽत्र विंशतिहस्तेभ्यो न चान्यैकः
एकहस्तैकसन्धारा ध्वजो दशविधो मतः ।
सहस्राधिपमारभ्य यावत् स्याच्छताधिपः ॥
न सहस्राधिपादूनो ध्वजधारणमर्हति ।
अपि कोटिपतर्योऽयं ध्वजो विशालिकाङ्क ॥
तत्रापि कलशादिनिर्णयः पूर्व्ववन्मतः ।
विरता विमला चैति निष्पताकध्वजा गुणौ
यदेतदुभयं निर्द्दिष्टमुभयोः प्रकाशितम् ।
तदुभयमध्ये च्यवमध्याने न निवयः ॥
निष्पताकध्वजोद्दिष्टः प्रोक्तोऽय भीमभूभुजा
एतद्विरच्य मतिमान् चिरं सुखमवाप्नुयात् ॥
यो इच्छाव्यसनात् कादृष्टिमदर्थयति मानवः ।
स विनाशमियात् तस्य कीर्त्तिं कुमः
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

मात्स्ये ।
"घण्टावितानवरतोरणचित्रयुक्तं
नित्योत्सवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विधिवद्ध्वजाढ्यं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥"
ध्वजयष्ट्यादिमानमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।
"ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्व्रणः सगुणो दृढः ।
तदूर्द्धं ताम्रजं चक्रं सुक्ष्मं कुर्य्याद्द्विजोत्तम ! ॥
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् ।
ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि देशिकैः ॥
स्थापनीयाथ वायव्ये साम्प्रतं ध्वज उच्यते ।
पट्टकार्पासचौमाद्यैर्ध्वजं कुर्य्यात् सुशोभनम् ॥
एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
किङ्किणीजालकोपेतं बर्हिपत्रविभूषितम् ।
शुक्लादिवर्णैर्विप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजन्तु विख्यातं सर्व्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रहितो विप्र प्रासादस्तु वृथा भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्व्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥"
शिवसर्व्वस्वे ।
"देवेभ्यश्च गृहं दद्यात् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेण सूर्य्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुड़ाङ्कन्तु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्य्यं ध्वजपताकाद्यमन्यथा न कथञ्चन ॥"
गरुड़लक्षणमाह नारदपञ्चरात्रे ।
"उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुड़ाकेशः कृताञ्जलिः ।
सव्यजानुगतो भूमौ न्यस्तार्द्धो मणिमण्डितः ॥
पक्षिवक्त्रो नराङ्घ्रिश्च तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं त्रिदशवेश्मनः ।
निर्द्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥"
इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥
अथ ध्वजचिह्नविधिः ।
"सिंहारूढ़ा ध्वजे यस्य नृपस्य रिपुहा उमा ।
दारस्था पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
कपिसंस्था महामाया सर्व्वशत्रुविनाशिनी ।
वृषे यथेप्सितं दद्यात् कलसे श्रेय उत्तमम् ॥
हंसे विद्यार्थकामन्तु बर्हिणि सुतमिष्टदा ।
गरुत्मगा महामाया सर्व्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्था महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिणा सर्व्वकार्य्येषु नृपैः कार्य्या त्रिशूलिनी ॥
पद्मस्था चर्च्चिका रौप्या धर्म्मकामार्थमोक्षदा ।
प्रेतस्था सर्व्वभयहा नित्यं शत्रुनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेन्द्रनीलोत्पलकरावरा ।
भवते सिद्धकामस्य चिह्नाग्रे संव्यवस्थिता ॥
गन्धपुष्पार्च्चितं कृत्वा वस्त्रहेमसुचर्च्चितम् ।
फलशालियवस्थचिवर्द्धमानविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेल्लग्ने पताकां वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलसं शङ्खमातपत्रं वितानकम् ।
भवते सिद्धकामस्य नृपस्य फलदायकम् ॥
नमो विश्वेश्वरि दुर्गे ! चामुण्डे चण्डधारिणि ।
ध्वजं समुच्छ्रयिष्यामि यशोधारां सुखावहाम् ॥"
अथ ध्वजदानविधिः ।
विश्वेश्वर उवाच ।
"यद्येयं सा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥
अगस्त्य उवाच ।
यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा शृणुष्व साम्प्रतम् ।
पृष्टः पूर्व्वं तथा तेन शम्भुनीतं प्रकाशितम् ॥
शुक्रस्य भार्गवस्यास्य तदहं ते महात्मनः ।
कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥
शुक्र उवाच ।
देया ध्वजप्रमाणन्तु विधिदत्तस्य लाञ्छनम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तदशेषं ब्रवीहि नः ॥
ईश्वर उवाच ।
रक्तं कृष्णं वापि ध्वजं केशविवर्ज्जितम् ।
नवं समञ्च कुर्य्याच्च प्रासादाद्दण्डवर्द्धितम् ॥
समं कुर्य्यात् पटं शुभ्रं शैलं वा धातुजं हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चन्द्रेण हेमलेखाद्यदूर्व्वया ॥
प्रासादाद्दोलमानन्तु क्षितिं विस्तरतः करम् ।
ध्वजामादंग कर्त्तव्या दर्शयेद्दिक्षु देवताः ॥
सर्व्वा वाहनलाञ्छेन लाञ्छिताः सहलेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिताः ॥
कृतहोमो महाप्राज्ञः सहकारदलान्विताम् ।
महामङ्गलशब्देन देयाः कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पनैवेद्यैर्यथाविभवविस्तरैः ।
कन्यका ब्राह्मणान् भोज्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानान्तु बलिं दत्त्वा तथा तमुपरोहयेत् ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्व्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हैमं रौप्यं वा ताम्रं पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्मृगराजन्तु महाकारिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातरक्ताफलपदप्रदम् ।
एवंविधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवाम् ॥
सोपवासः शुचिर्दक्षः सर्व्वसङ्गविवर्ज्जितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
देव्या भक्ताः सदाचाराश्चिकाणहवने रताः ।
ते यथाशक्तितस्तोष्या ध्वजारोहणकर्म्मणि ॥
कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु शूलिनी ।
यावदक्षतयोनिः स्यात्तावद्देवी सुरार्च्चिता ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्वकीयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा शुक्र सर्व्वदेवास्तु पूजिताः ॥
होमाग्निरूपयागान्तु चक्रं देयन्तु शक्तितः ।
यथा सर्व्वगता देवी तद्दिक्षाश्रयं भवेत् ॥
नानाभक्ष्याक्षतदधिदूर्व्वातत्कणिकान्वितम् ।
बलिं वै सर्व्वभूतेभ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वलघोषा तथा जम्भा अष्टविंशाक्षरापि वा ।
सिंहं स्तम्भं समारोप्य सर्व्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामन्त्रकालिकाचण्डिकापरम् ।
न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्यथादृशं पूर्व्वकल्पितम् ॥
एवन्तु वस्त्रसंवीतं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
देया महाध्वजं न्यस्य गेहाणामपि विन्यसेत् ॥
ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राणां सोमसूर्य्यदिवौकसाम् ।
ध्वजदानं महादानं सर्व्वदानोत्तमं मतम् ॥
यावत्तो दीयते शुक्र ! ध्वजः प्रासादमूर्द्धनि ।
तावत्तु न भवेद्वत्स ! प्रासादो देववाञ्छितः ॥
शून्यध्वजं सदा भूता नानागन्धर्व्वराक्षसाः ।
विध्वंसयन्ति महात्मानो नानाबाधाश्च कुर्व्वते ॥
तस्माद्देवगृहद्वारपुरपर्व्वतपत्तने ।
उच्छ्रिताः शान्तिकामाय ध्वजाः शुक्र । सदा
स्थिताः ॥
न हि चान्यध्वजदानादुत्तमं भारते क्वचित् ।
दानमिष्टञ्च पुरुष देया दीपत्तथैव च ॥
अनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक्र ! निवेदयेत् ।
सर्व्वकामानवाप्नोति स नरः शिवतां व्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भाषादपि पापरता नराः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो दिवं यान्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधिना देवीलाञ्छनलाञ्छिताम् ।
शङ्खचक्रवृषभार्कहंसबर्हिगवारणैः ।
सागारो भक्तिमास्थाय ध्वजयष्टिं समुच्छ्रयेत् ।
न तस्य सङ्गरे शुक्र ! व्याधयो न च वैरिणः ।
नैव शत्रुभयपीड़ा भवेद्यस्तां समुच्छ्रयेत् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

ध्वजद्रुमः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो द्रुमः । दीर्घत्वात् तथात्वम् ।) तालवृक्षः । माड़वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भनक्तीति । प्र+हृ+ल्युः । ध्वजस्य प्रहरणो वा।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य मेढ्रस्य भङ्गः ।) क्लीवत्वजनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
"अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाशनभोजनात् ।
तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् ।
कन्यायोनिगमनाच्चापि वियोन्गिमनादपि ॥
दीर्घरोगिणीं चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम् ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुःपदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ।
अधावनाच्च मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् ।
रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥"
इति चरकः ॥ * ॥
तस्य चिह्नं यथा,—
"शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूमायतीव च ॥"
इति वाभटः ॥ * ॥
अपि च ।
"तैस्तैर्भावैरहृद्यैश्च रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यधो नॄणां क्लैव्यं सद्यः प्रजायते ॥
भक्ष्यैरम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
सौम्यधातुक्षयाद्दुष्टः क्लैवं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिव्यवायशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥

यथार्थं वहनं खेदं मर्म्मच्छेदोद्भवं यत् ।
असाध्यानां विशिष्टानां कार्य्यो वाजिकरो विधिः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, वैद्यके ।
"सुवर्णसुवर्णापद्मावितमयष्ट्या-
यूतं योगयोगे प्रमुखं समस्तम् ।
स्वर्णे वा दरामौ पचेत् पाकसूर-
स्तदा तैलपत्रं हरिद्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुद्धिहितौ समस्तं सुपिष्टं
विधेयं सुगन्धाय वृद्धोपदेशात् ।
समस्तास्वगन्धासमग्रं विचूर्ण्य
शुभं वारि दत्त्वा शुभं वेदयुक्तम् ॥
यदा शीतभूतं तदा योगयोगे
पचेत् पाकविज्ञो भृशं दर्व्विघातात् ।
मर्द्देन्नाविदुग्धं घृतस्यापि तुल्यं
दिदारीं समस्तां तथा तेन वैद्यः ॥
तथा शाल्मलीतोयदत्तं समस्तं
विनाश्यैव तिष्ठेद्दृष्टं योगराजः ॥"

ध्वजवान्, [त्] त्रि, (ध्वजोऽस्यास्तीति । ध्वज + मतुप् । मस्य वः ।) केतनयुक्तः । ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत् । यथा,—
"शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षार्थी कर्म्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ध्वजवान् हत्वा शवशिरोध्वजमिति मनुस्मरणात् अन्यच्छिरःकपालध्वजमध्यारोपित-ध्वजमत्ववाच्यं यज्ञीयात् ॥" इति मिताक्षरा ॥ (ध्वजः शौण्डिकविशेषपताका विद्यतेऽस्येति । शौण्डिकः । यथा, मनुः । ४ । ८४ ।
"न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥")

ध्वजिनी, स्त्री, (ध्वजोऽस्त्यस्याः । ध्वज + इनि । ङीप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ४० ।
"मनुष्यवाह्या वायुवशादिवीर्णैः-
र्म्मतैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
भवः पिशङ्गः परमार्थमत्स्याः
पर्य्याविलानीव नवोदकानि ॥")

ध्वजी, [न्] पुं, (ध्वजोऽस्त्यस्येति । ध्वज + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति इनिः ।) ब्राह्मणः । पर्व्वतः । रथः । सर्पः । घोटकः । इति मेदिनी । ने, ७० । मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १४१ ।
"प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥"
ध्वजविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२६ । १८ ।
"कृतास्त्रौ प्रवरश्रमौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥"
चिह्नयुक्ते च । यथा, मनुः । ११ । ९३ ।
"सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥")

ध्वजोत्था, स्त्री, (ध्वजस्य इन्द्रध्वजस्य उत्थानम् ।) शक्रोत्सवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इयन् भाद्रशुक्लद्वादश्यां भवति । इति स्मृतिः ॥

ध्वण, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) णकारयुक्तः । ध्वणति शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, नु क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां परं-अकं-सेट् ।) इत्यौपमः । भाषणवाचीनां प्रयोगादन्यत्र शब्दे ध्वनादिनामादि यत्र श्रूयते प्रायेण तत्राप्यत्र शब्दे इति बोध्यम् । ध्वनयति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, मि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) नकारयुक्तः । मि, ध्वनयति ध्वानयति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वनः, पुं, (ध्वन ध्वाने + भावे बाहुलकात् अप् ।) शब्दः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी, [न्] पुं, (ध्वनेन शब्देन मोदयतीति । मुद + णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वनिः, पुं, (ध्वननमिति । ध्वन + "खनिकष्यञ्ज्यसीति ।" उणां ४ । १३९ । इति इः ।) शब्दः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ मृदङ्गादिशब्दः । यथा,—
"शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवध्वनिः । कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते काद्यो मताः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(ध्वन्यतेऽभिव्यज्यतेऽस्मिन्निति । ध्वन + अधिकरणे इः ।) उत्तमकाव्यम् । यथा,—
"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
(यथाच साहित्यदर्पणे । ४ । २—३ ।
"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् । वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ॥
भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ । अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥
तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्द्देशः ॥"
अस्य बहवो भेदाः सन्ति । ते तु तत्रैव चतुर्थपरिच्छेदे विस्तरशो द्रष्टव्याः ॥)

ध्वनिग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । ध्वनेः शब्दस्य ग्रहो ग्रहणं यस्मात् ।) श्रोत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शब्दग्राहकश्च ॥

ध्वनितः, त्रि, (ध्वन्यते स्मेति । ध्वन + क्तः ।) शब्दितः । स्तनयन्मृदङ्गादिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । स्वनितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८९ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८८ ।
"समीरणसमाकीर्णसुन्दरध्वनितैः ।
ध्वनितैरनुनीयैर्मिलितानां मधुविधम् ॥")
ध्वनिकाव्ययुक्तवाक्यादिश्च ॥

ध्वनिनाला, स्त्री, (ध्वन्युत्पादकं नालम् ।) वीणा । वेणुः । काहलः । · १५५ ॥

ध्वनिविकारः, पुं, (ध्वनेर्विकारः शोकभयादिना शब्दविकृतिः ।) ६ । ३६ ॥

ध्वन्स, उ ङ इ गतौ । भंशे । इति (भ्वां-आत्मं-गतौ सकं-भंशे स्यात् क्वेट् ।) उ, ध्वंसित्वा ध्वस्त्वा । ङ, ध्वंसते । इ, ध्वंसः इति दुर्गादासः ॥

ध्वस्तं, त्रि, (ध्वंसते स्मेति । ध्वन्स च्युतम् । गलितम् । इत्यमरः । ३ । (यथा, भागवते । ७ । २ । १० । "प्रकीर्णकेशं ... नष्टम् । (यथा, पञ्चदशाम् । ७ । "सुधया पीयमानोऽपि न विषं ...

ध्वा(ध्मा)क्ष, इ काङ्क्षे । घोररवे । ... ह्मः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं-च सेट् ।) मिश्र विरवामेव घोरशब्दः । इ, काकः । समथपाठेनैव सिद्धे ... यथारयमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वा(ध्मा)ङ्क्षः, पुं, (ध्वा(ध्मा)ङ्क्षति उच्चैः ध्वा(ध्मा)ङ्क्ष घोररवे + अच् ।) काकः । स्वच्छस्फटिके ८ वर्षे । "शुक्लदन्तसितो ध्वा(ध्मा)ङ्क्ष ...
मयि चोदयते वामं चक्षुर्ध्वसयर्शयम ॥"
मत्स्यभक्षकपक्षी । इत्यमरः । ३ । ३ । तक्षकः । भिक्षुकः । इति मेदिनी । षे, ११

ध्वाङ्क्षजङ्घा, स्त्री (ध्वाङ्क्षस्य जङ्घेव यस्याः ।) काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः

ध्वाङ्क्षजम्बूः, स्त्री, (ध्वाङ्क्ष: काकवत् जम्बूः । यद्वा, ध्वाङ्क्षप्रिया जम्बूः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षतुण्डी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य तुण्डमिवाकृतिः अस्यास्याः । ध्वाङ्क्षतुण्ड + अच् । ततो ङीष् ।) काकजाम्बाललता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षदन्ती, स्त्री,(ध्वाङ्क्षस्य दन्त इवाकृतिरस्याः । अच् । ङीष् ।) काकतुण्डी । इति निर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनखी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नखा इवास्त्यस्याः । अच् । ङीष् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनाम्नी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नाम नाम यस्याः ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनाशिनी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षं नाशयतीति । नश + णिनि । ङीप् ।) हपुषा । इति भावप्रकाशः ॥

ध्वाङ्क्षनासा, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नासा इव फलमस्याः ।) काकजाम्बाललता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनाशिका, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नाशिका इव फलमस्याः ।) काकनाशालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षपुष्टः, पुं, (ध्वाङ्क्षेण काकेन पुष्टः प्रतिपालितः ।) कोकिलः । इति हारावली । ४४ ॥

ध्वाङ्क्षमाची, स्त्री, (ध्वाङ्क्षान् काकान् मचते पूजयति फलदानेनेति । मच पूजायाम् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) काकमाची । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षवल्ली, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवत् वल्ली लता ।) काकनासा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षादनी, स्त्री, (अदति भक्षति या सा । अद + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् । ध्वाङ्क्षाणां काकानामदनी ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षारातिः, पुं, (ध्वाङ्क्षाणामरातिः शत्रुः ।) पेचकः । इति हलायुधः ॥

ध्वाङ्क्षी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवदाकृतिरस्त्यस्याः । अच् । ङीष् ।) काकोलिका । इति मेदिनी । षे, १६ ॥

ध्वाङ्क्षोली, स्त्री, काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वानः, पुं, (ध्वन + भावे घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १८ ।
"शशामाक्रन्दितध्वानो न च चौरो व्यभाव्यत ॥")

ध्वान्तं, क्ली, (ध्वन + "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति ।" ७ । २ । १८ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) अन्धकारः । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ८ । २४ ।
"क्ष्मातपत्रायुतमूर्द्धरत्न-
द्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये ॥")

ध्वान्तवित्तः, पुं, (ध्वान्ते अन्धकारे वित्तः प्रथितः ।) खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वान्तशात्रवः, पुं, (ध्वान्तस्य शात्रवः ।) श्योणाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सूर्य्यचन्द्राग्नयश्च ॥

ध्वान्तारातिः, पुं, (ध्वान्तस्य अरातिः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १० ॥ चन्द्राग्नी च ॥

ध्वान्तोन्मेषः, पुं, (ध्वान्ते उन्मेषः प्रकाशो यस्य ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ध्वृ, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) वकारोपधः । कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम् । ध्वरति तृणं वायुः । इति दुर्गादासः ॥

न

न, नकारः । तवर्गपञ्चमवर्णः व्यञ्जनविंशवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ । "दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥") तत्पर्य्यायः । मेषः २ दीर्घो ३ सौरिः ४ । इति वीजाभिधानम् ॥ तत्स्वरूपम् । यथा,—
"नकारं शृणु चार्व्वङ्गि ! कोटिविद्युल्लताकृतिम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति ! ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
"वामतः कुण्डली रेखा ऊर्द्ध्वाधःक्रमतः स्थिता ।
चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा सा मात्रा वाणी प्रकीर्त्तिता ॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु भाविनि ! ।
दलिताञ्जनवर्णाभां ललज्जिह्वां सुलोचनाम् ॥
चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।
व्याघ्राम्बरपरीधानामीषद्धास्यमुखीं सदा ॥
एवं ध्यात्वा नकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य नामानि यथा,—
"नो गर्ज्जिनी क्षमा सौरिर्व्वारुणी विश्वपावनी ।
मेषश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः ॥
ऊर्द्ध्वगामी द्विरण्डश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
वैनतेयस्तुतिर्व्वर्त्मस्वरचिर्व्वालिरागमः ॥
वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्व्वियत् ।
शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरमेचकौ ॥
गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्म्महामतिः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
(अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
"नः स्वादिः षो मुचादिः ।" इति ॥ काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे फलं यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
"दो धः सौख्यं मुदं नः सुखमभयमरयक्षो भदुःखं पवर्गः ॥")

न, व्य, निषेधः । (यथा, मनुः । ६ । ४७ ।
"अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥")
उपमा । इति मेदिनी । ने, १ ॥ आद्यस्य पर्य्यायः । नहि २ अ ३ नो ४ अभावः ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ अना ६ ना ७ । इति भरतः ॥ नञर्थश्च ॥

नंशुकः, त्रि, (नश्यतीति । नश + "पश्चिनशोर्युकन्कुकनौ च ।" उणां २ । ३० । इति शुकन् नुमागमश्च ।) नाशकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

नंष्टा, [ष्टृ] त्रि, (नश + तृच् । "मस्जिनशोर्झलि ।" ७ । १ । ६० । इति नुम् ।) नाशाश्रयः । इति नशधातोस्तृचि नुमागमनिष्पन्नः ॥

नः, पुं, (नमतीति । नम + "अन्येष्वपीति डः ।") सुगतः । बन्धः । द्विरण्डः । सुतः । इति मेदिनी । ने १ ॥ रत्नम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनमान्तस्यास्मच्छब्दस्य वान्तरूपोऽयञ्च ॥ (यथा, मुग्धबोधे ।
"पुष्णातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो
ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः ॥")

नःक्षुद्रः, त्रि, (नसा नासिकया क्षुद्रः ।) क्षुद्रनासिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११५ ॥

नकुटं, क्ली, नासिका । इति शब्दमाला ॥

नकुलः, पुं, (नास्ति कुलं यस्य । "नभ्राण्नपान्नवेदेति ।" ६ । ३ । ७५ । इति नञो न लोपादि ।) जन्तुविशेषः । नेउल । इति देशी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पिङ्गलः २ सर्पहा ३ बभ्रुः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥ सूचीवदनः ५ सर्पारिः ६ लोहिताननः ७ । (यथा, महाभारते । १२ । १५ । २० ।
"सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्व्वलैर्व्वलवत्तराः ।
नकुलो मूषिकानत्ति विडालो नकुलन्तथा ।
विडालमत्ति श्वा राजन् ! श्वानं व्यालमृगस्तथा ॥")
तस्य मांसगुणाः । पिच्छिलत्वम् । वातनाशित्वम् । श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुराजस्य चतुर्थपुत्त्रः स माद्रीगर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः । इति महाभारतम् ॥ पुत्त्रः । इति शब्दमाला ॥ शिवः । यथा, विदग्धमुखमण्डने ।
"युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता ।
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत् ॥"
कुलरहिते, त्रि ॥

नकुलाढ्या, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन आढ्या प्रचुरा ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

नकुली, स्त्री, (नकुल + ङीष् ।) कुक्कुटी । मांसी । इति मेदिनी । ले, १०० ॥ शङ्खिनी । इति धरणिः ॥ कुङ्कुमम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हकारः । इति वीजाभिधानम् ॥ नकुलस्य भार्य्या च ॥

नकुलीशः, पुं, (नकुल्या ईशः ।) भैरवविशेषः । यथा, पीठमालायाम् ।
"नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली मम ॥"
हकारः । यथा,—
"हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः प्रिये ! ।
महेशो नकुली चैव वराहो गगनं रविः ॥
लिङ्गं शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि ! ॥"
इति हकारपर्य्याये वीजाभिधानम् ॥

नकुलेष्टा, स्त्री, (नकुलानामिष्टा प्रिया ।) रास्ना । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥ नेदनाई इति भाषा । एतत्पर्य्यायो यथा,—
"नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नक्क, द नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकरणम् । द, नक्कयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

नक्तं, [म्] व्य, रजनौ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, माघे । १ । २१ ।
"रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-
स्तुषारमूर्त्तेरिव नक्तमंशवः ॥")

नक्ता, स्त्री, (नज + क्तः ।) रात्रिः । लक्षणया नक्तव्रतम् । यथा,—
"उपवासात् परं भैक्षं भैक्षात् परमयाचितम् ।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत् ॥
देवैस्तु भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा ।
अपराह्णे पितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्ते भुक्तमभोजनम् ।
बामाचारो महादेवो नक्तेनैवोद्धरेद्भयात् ॥'

इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः । यथा —
'दशम्यामेकभक्तस्तु शुद्धचित्तो दृढ़व्रतः ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चासमर्थेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्ते चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारे तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विजानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
गृहस्थानामयं नक्तं यतीनां निशि भोजनम् । गृहस्थानामलं नक्तं गृहस्थेन विधीयते ।
यतर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥'

इति मात्स्ये एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

अथ नक्तव्रतम् ।

'तथा च स्कन्दपुराणे ।
प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उदयात्तु सदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥
नियमश्च सामान्यव्रतधर्म्मस्तेनोक्तः ।
ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ॥

इत्यादिवाक्य ॥

नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।
हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधः शय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-
वचनं नक्तमिति हविष्यान्नाग्निभोजनस्य काल-
परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-
व्रतापदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोप-
देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।
नक्तं निशायां कुर्व्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये ।
निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥
मार्कण्डेयः ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् ॥
अत्र विष्णुपूजापारणयोरङ्गान्तरापेक्षया प्राधा-
न्यमवगम्यते । आनुकल्पिकेऽपि आवश्यक-
त्वात् । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो
यथा —
कृशमेतं यवमाक्षं स्वच्छायाद्विगुणा यदि ।
भक्ष्य मिलोदन नक्तं शुद्धोपवासन तथा ॥
इति विधानपारिजातप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(महादेवः । यथा महाभारते ।१३।१७।६३।
"नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥
पं एषो पुंस । यथा ब्रह्माण्डे । ३६ ।
एषाञ्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः
स्मृतः ॥)

नक्तकः पुं (नक्तमिव कायति मलिनत्वेनेति । कै+क । यद्वा, नग्न+क । ततः स्वार्थे कन् ।) कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ न्याकड़ा इति भाषा ॥

नक्तचारी, [न्] पुं (नक्ते रात्रौ चरतीति । चर+णिनि ।) विडालः । पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसः ॥ रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥

नक्तञ्चरः पुं (नक्तं चरतीति । चर+"चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति हलायुधः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ चौरः । पेचकः । (रात्रिचरमात्रे, त्रि । यथा मार्कण्डेयपुराणे । २९ । २० ।
"नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥)

नक्तमालः, पुं (नक्तं रात्रौ आ सम्यक्प्रकारेण अलति पर्य्याप्नोतीति । आ+अल+अच ।) करञ्जभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा रघुः । ५ । ४२ ।
स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-
र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ॥')

नक्तमुखा स्त्री (नक्तं नक्तव्रताङ्गं मुखं आदिभागो यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥

नक्तव्रत, क्ली, (नक्ते रात्रौ भोजनरूपं यद्व्रतम् ।) दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
"हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥'

इति भविष्यपुराणम् ॥

नक्ता स्त्री (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिनत्वमस्त्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ इशलाङ्गला इति भाषा ॥ (कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

नक्र क्ली, (नक्रवत् आकृतिरस्त्यस्येति । अच् ।) आग्नारु । नीलकाठ इति भाषा । नासिका । इति मेदिनी । रे ५२ ॥

नक्रः पुं (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम+अन्येभ्योऽपीति डः । नभ्राडिति नलोपो न ।) कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।
'नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥
मकरः । यथा कादम्बर्य्याम् । तथा चमाचरेय-
नयनं नक्रकेतनं चापनैकनाकौनेनीयां दृशां
जनं चैनम् ॥ ग्राहः । यथा रघुः । १६ । ५५ ।
स तीरभूमौ विहितोपकार्य्या-
मानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ॥)

नक्रराजः पुं (नक्राणां कुम्भीरादीनां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्राहः २ जलकिराटः ३ जलाटकः ४ । इति हारावली । ७७ ॥

नक्रा स्त्री (नक्रवदाकृतिरस्त्यस्या इति अच् । टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥

नक्षत्रं क्ली (नक्षति प्राप्नोति गच्छति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ+अमि-

नक्षिपजिवधिपतिभ्योऽत्रन् ।" उणां । ३ । १०५ । इति अत्रन् ।) सप्तविंशतितारा । तत्पर्य्यायः । भम् २ तारा ३ तारका ४ उडु ५ ऋक्षम् ६ । इत्यमर । १ । ३ । २१ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ तारः ८ । इति दाक्षायण्यः ९ । तास्तु अश्विनी १ भरणी २ कृत्तिका ३ रोहिणी ४ मृगशिरः ५ आर्द्रा ६ पुनर्व्वसुः ७ पुष्या ८ अश्लेषा ९ मघा १० पूर्व्वफल्गुनी ११ उत्तरफल्गुनी १२ हस्ता १३ चित्रा १४ स्वाति १५ विशाखा १६ अनुराधा १७ ज्येष्ठा १८ मूला १९ पूर्व्वाषाढ़ा २० उत्तराषाढ़ा २१ श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४ पूर्व्वभाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७ । इत्यमरः ज्योतिषञ्च ॥ एतानि अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥ क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि १ यम २ कमलज ४ शशि ५ शूलभृत् ६ अदिति ७ जीव ८ फणि ९ पितरः १० । योन्य ११ दिनकृत् १३ त्वष्टृ १४ पवन १५ शक्राग्नि १६ मित्राश्च १७ शक्रो १८ निरृति १९ विश्वविरिञ्चौ २१ हरि २२ वसु २३ अजपदो २५ अहिर्बुध्न २६ पूषा २७ भानाम् ॥ * ॥ आसां गणा यथा ।
"उग्रं पूर्व्वमघान्तकाः ११ । २० । २५ । २ । ध्रुवगणश्चोत्तराणि स्वभूः १२ । २१ । ४ । स्वात्यादित्यहरित्रयं चरगणं १५ । ७ । २३ । २४ । पुष्याश्विहस्ता ८ । १ । १३ । क्षिप्रा मित्रमृगान्त्यभम् १४ । १७ । ५ । मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक् ९ । ६ । १८ मिश्रोऽग्नि सविशाखभं । ३ । १६ । तत्
सर्व्वं स्वकार्य्ये गणाः ॥ * ॥

अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।
'अश्लेष ९ वह्नि ३ यम २ पित्र्य १० ।

पूर्व्वात्रयम् ११ । २० । २५ शतभिषा

एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्य
विद्या ऽभूमिखननेषु च भूषितानि ।"* ॥
स्वगणघातविधिनक्षत्राणां
यथा,—
"जन्म सम्पद्विपत् क्षेम प्रत्यरिः साधको
मित्रं परममित्रञ्च जन्मभात् पुनः पुनः ॥
सर्व्वमङ्गलकार्य्येषु त्रिषु जन्मसु
विवादश्राद्धभैषज्ययात्राचौराणि वर्ज्जयेत्
यात्रायां पथि बन्धनं क्षयि विधौ

भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं
चौरं रोगसमागमो बहुविधः

वादे बुद्धिविनाशमन्त्वरिभयं प्राप्नोति

मध्योपयमरोगसु भोगादि यथा —

"जन्माधाने निधनभे प्रत्यरौ च विपत्करे ।
यदि व्याधिः समुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
कृत्तिकासु यदा व्याधिर्नृणाञ्च प्रतिपद्यते ।
नवरात्रं भवेत् पीड़ा त्रिरात्रं रोहिणीषु च ॥
मृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां मुच्यतेऽसुभिः ॥
पुनर्व्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ।
नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेकं मघासु च ॥
द्वौ मासौ पूर्व्वफल्गुन्यामुत्तरासु त्रिपक्षकम् ।
हस्तेषु सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम् ॥
मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिम् ।
मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् ॥
मूले न जायते मोक्षः पूर्व्वाषाढ़े त्रिपक्षकम् ।
उत्तरा दिनविंशत्या श्रवणे द्वौ च मासकौ ॥
धनिष्ठायामर्द्धमासं वारुण्याञ्च दशाहकम् ।
न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपक्षकम् ॥
रेवत्यां दिनविंशत्या चाहोरात्रं तथाश्विनी ।
प्राणैर्व्विमुच्यते नित्यं भरण्यां नात्र संशयः ॥
कौशिकेन सदादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ।
नक्षत्रे प्रतिकर्त्तव्यं नक्षत्रमप्यजानता ॥"

नक्षत्रचतुर्भागबोधकानि चत्वारि नामाद्यक्षराणि यथा । अ इ उ ए ३ । ओ व वि वु ४ । वे वो क कि ५ । कु घ ङ छ ६ । के को ह हि ७ । हु हे हो ड ८ । डि डु डे डो ९ । म मि मु मे १० । मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ । ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध फ ढ २० । भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । अभिजित् । खि खु खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो श शि शु २४ । शे शो द दि २५ । दु थ झ ञ २६ । दे दो च चि २७ । चु चे चो ल १ । लि लु ले लो २ । ऋ ऌ युक्त-आकारयुक्तेन ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घो ज्ञेयः । तालव्यशकारेण दन्त्यसकारो ज्ञेयः ।" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः, पुं, (नक्षत्राणां कान्ति-रम्या विस्तारो यत्र ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रं, क्ली, (नक्षत्राणां चक्रं यत्र ।) मन्त्र-ग्रहणोपयुक्तचक्रान्तर्गतचक्रविशेषः । तथा च रुद्रयामले ।

"उत्तरादक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम् ।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते ! ॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान् ।
भूमीन्दुनेत्रचन्द्रांश्च अश्विपान्तं खगौ प्रिये ! ॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान् ।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान् ।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥"

निबन्धे ।

"पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठा शतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणा देवतारकाः ॥"

तथा ।

"स्वजातौ परमा प्रीतिर्म्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमानुषयोर्न्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥"

गणापवादमाह गणाक्षतन्त्रे ।

"शयवक्षाग्रक्षरी माया व्योमव्यापी षड़क्षरः ।
प्रासादो बहुरूपी च सप्त साधारणाः स्मृताः ॥"

शारदायाम् ।

"जन्म सम्पत् विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥"

जन्मत्रिकञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि । तथा च राघवभट्टः ।

"रसाष्टनवभद्राणि युगयुग्मगतान्यपि ।
इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥" स्वनक्षत्रादेव-नक्षत्रं गणनीयम् । तदज्ञाने स्वनामाद्यक्षर-सम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम् । तथा च ।

"प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यक्षरात् सुधीः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

नक्षत्रनेमिः पुं, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमि-रिव ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६० ।

"नक्षत्रनेमिर्न्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥"

"नक्षत्रैस्तारकैः सार्द्धं चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः ।
वायुपाशमयैर्बद्धैर्निबद्धा ध्रुवसंज्ञितैः ॥

स ज्योतिषां चक्रं भ्रामयंस्तारामयस्य शिशु-मारस्य पुच्छदेशे ध्रुवस्तस्य शिशुमारस्य हृदये ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्त्तकः स्थितो विष्णु-रिति नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने विष्णुर्हृदय-मिति श्रुतेः ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) चन्द्रः । ध्रुवः । रेवत्यां स्त्री । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥

नक्षत्रपः, पुं, उडुपः । चन्द्रः । नक्षत्रं पातीति व्युत्पत्त्या । (नक्षत्र+पा+कः ॥)

नक्षत्रपुरुषः, पुं, (नक्षत्रैः पुरुष इव ।) व्रत-विशेषः । यथा,—

"श्रूयतां कथयिष्यामि नक्षत्रपुरुषव्रतम् ।
नक्षत्राङ्गाणि देवस्य यानि यानीह नारद ! ॥
मूलर्क्षं चरणौ विष्णोर्जङ्घे द्वे रोहिणी स्थिता ।
द्वे जानुनी तथाश्विन्यौ संस्थिते रूपधारिणः ॥
आषाढ़े द्वे तथा चोरू गुह्यस्थं फल्गुनीद्वयम् ।
कटिस्थाः कृत्तिकाश्चैव वासुदेवस्य संस्थिताः ॥
प्रोष्ठपदद्वयं पार्श्वं कुक्षिभ्यां रेवती स्थिता ।
उरःसंस्था त्वनुराधा श्रविष्ठा पृष्ठसंस्थिता ॥
विशाखा भुजयोर्हस्तः करद्वयमुदाहृतम् ।
पुनर्व्वसुरथाङ्गुल्यो नखाः सर्व्वं तथोच्यते ॥
ग्रीवास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवणः कर्णयोः स्थितः ।
मुखसंस्थस्तथा पुष्यः स्वातिर्द्दन्ताः प्रकीर्त्तिताः ॥
हनू द्वे वारुणश्चोक्तो नासा मैत्रमुदाहृतम् ।
प्राजापत्यञ्च नेत्राभ्यां रूपधाम्नः प्रतिष्ठितम् ॥
शिरो रौद्रस्तथा चैव नक्षत्राङ्गमिदं हरेः ।
विधानं संप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ! ॥
संपूजितो हरिः कामान् विदधाति यदीप्सितान् ।
चैत्रे मास्यसिताष्टम्यां यदा मूलगतः शशी ॥
भगवन्तं सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानतः ।
नक्षत्रसन्निधौ दद्याद्विप्रेन्द्राय च भोजनम् ॥
जानुनी चाश्विनीयोगे पूजयेदथ भक्तितः ।
दोहदे च हविष्यान्नं पूर्व्वदद्द्विजभोजनम् ॥
आषाढ़ाभ्यां तथा ऊर्व्वां द्वापूरू पूजयेद्बुधः ।
सलिलं शिशिरं तत्र दोहदे च प्रकीर्त्तितम् ॥
फल्गुनीद्वितये गुह्यं पूजनीयं विचक्षणैः ।
दोहदे च पयो गव्यं देयञ्च द्विजभोजनम् ॥
कृत्तिकासु कटिः पूज्या सोपचारैर्जितेन्द्रियैः ।
देयञ्च दोहदे विष्णोः सुगन्धिकुसुमोदकम् ॥
पार्श्वे भाद्रपदायुग्मे पूजयित्वा विधानतः ।
गुड़ं सशाकिकं दद्याद्दोहदे देवप्रीतिदम् ॥
द्वे कुक्षी रेवतीयोगे दोहदे मुद्गमोदकम् ।
अनुराधासु जठरं कुलत्थांस्तत्र दोहदे ॥
श्रविष्ठायां तथा पृष्ठं शालिभक्तञ्च दोहदे ।
पुष्ये मुखं पूजयेत दोहदे घृतपायसम् ॥
स्वातियोगे च दशनान् दोहदे तिलशष्कुली ।
भुजयुग्मं विशाखासु दोहदे परमोदनम् ॥
हस्ते हस्तौ तथा पूज्यौ यावकं दोहदे स्मृतम् ।
पुनर्व्वसावङ्गुलीश्च पटोलं तत्र दोहदे ॥
दातव्यं केशवप्रीत्यै ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
हनू शतभिषायां वै पूजयेत्तु प्रयत्नतः ॥
प्रियङ्गुरक्तशाल्यन्नं दोहदञ्च मधुद्विषः ।
मघासु नासिका पूज्या मधु दद्याच्च भोजनम् ॥
मृगोत्तमाङ्गे नयने मृगमांसञ्च दोहदे ।
चित्रायोगे ललाटञ्च दोहदे चारु भोजनम् ॥
भरणीषु शिरः पूज्यं चारु भक्तञ्च दोहदे ।
सम्पूजनीया विद्वद्भिरार्द्रायोगे शिरोरुहाः ॥
विप्रांश्च भोजयेद्भक्त्या दोहदे च गुड़ार्द्रकम् ।
नक्षत्रयोगेष्वेतेषु संपूज्य जगतः पतिम् ॥
ततस्तु दक्षिणां दद्यात् स्त्रीपुंसोश्चारु वाससन् ।
छत्रोपानद्युगञ्चैव सप्त धान्यानि काञ्चनम् ॥
घृतपात्रञ्च गां दोग्ध्रीं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया द्विजातयः ॥
नक्षत्राय विप्राय पृथग्दद्याच्च दक्षिणाम् ।
नक्षत्रपुरुषाख्यं हि व्रतानां व्रतमुत्तमम् ॥
एवं विधानतो ब्रह्मन् ! नक्षत्राङ्गो जनार्द्दनः ।
पूजितो रूपधारी यैस्तैः प्राप्ता च सुकामिता ॥

एतत्तवोक्तं परमं पवित्रं
धन्यं यशस्यं शुभरूपदायि ।
नक्षत्रपुंसः परमं विधानं
शृणुष्व पुण्यामिह तीर्थयात्राम् ॥"

इति वामनपुराणे ७७ अध्यायः ॥

नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसंख्यिका माला ।) सप्त-विंशतिमौक्तिकयुतहारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ।

"सप्तविंशतिरूपाढ्ये रूपके रूपरूपकैः ।
नृत्ये नक्षत्रमाला स्यान्मुक्तावलिरिवोज्ज्वला ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(नक्षत्राणां माला समूहः ।) नक्षत्रश्रेणी ।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मात्रक्तेन वर्त्तयेत् ॥
देवैस्तु भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा ।
अपराह्णे पितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्ते भुक्तमभोजनम् ।
वामाचारो महादेवो नक्तेनैवोद्धरेन्नृणाम् ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेष । यथा —
"दशम्यामेकभक्तन्तु शुद्धचित्तो दृढ़व्रत ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चाप्यमर्षेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्ते चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारे तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विजानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थेन विधीयते ।
यतेर्न्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥"

इति मात्स्ये एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

अथ नक्तव्रतम् ।
'तथा च स्कन्दपुराणे ।
'प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उदयात् सदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥
नियमश्च सामान्यव्रतधर्म्मैर्विष्णोक्ता ।
'ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ॥

इत्यादिर्ज्ञेयः ॥

नक्तलक्षणञ्च भविष्यद्देवीपुराणयोः ।
हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण
वचनं नक्तमिति हविष्यान्नाभिभोजनस्य काल
परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरार्द्धगुरु
व्रतोपदेशप्रस्तावे तन्नक्तरं केवलं हविष्यान्नोप
देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।
'नक्तं निशायां कुर्व्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये ।
निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥
मार्कण्डेय ।
'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् ॥
अत्र विष्णुपूजामाहात्म्ययोरङ्गान्तराबोधया प्राधा
न्यमवगम्यते । आनुकल्पिकेऽपि आवश्यक
त्वात् ।" इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो
यथा —
'कृत्वाथ तदहश्च स्नानादिकाद्याय्यं ।
भक्ष मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥"

इति विधानपारिजातप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(प्रकारेण यथा महाभारते ।१३।१०८।
"नक्तं कृष्णस्य कालस्य मकरं कालपूजितं ।'
ये एषो हुत । यथा, महाभा० । १३ ।
"दृष्टाचापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि मय

नास ॥")

नक्तक पुं (नक्तमिव कायति प्रतिभातीति ।
कै+क । यद्वा, नञ्+तक । तत्र भावे क्तन् ।)

कर्पट । इत्यमरटीकायां भरत. ॥ न्याकड़ा
इति भाषा ॥

नक्तचारी, [न्] पुं, (नक्ते रात्रौ चरतीति ।
चर+णिनि ।) विड़ाल । पेचक । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ राक्षस । रात्रिचरमात्रे, त्रि ।

नक्तञ्चर, पुं, (नक्तं चरतीति । चर+"चरेष्टः ।"
३ । २ । १६ । इति ट ।) राक्षस । इति
हलायुध ॥ गुग्गुलु । इति जटाधर ॥ चौर ।
पेचक । (रात्रिचरमात्रे, त्रि । यथा, मार्क
ण्डेयपुराणे । ६६ । २० ।
"नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥")

नक्तमाल , पुं, (नक्तं रात्रौ आ सम्यक्प्रकारेण
अलति भूषयतीति । आ+अल+अच् ।)
करञ्जवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा,
रघु । ५ । ४२ ।
'स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-
र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ॥")

नक्तमुखा स्त्री, (नक्तं नक्तव्रताङ्गं मुखं आदि
भागो यस्याः ।) रात्रि । इति हलायुधः ॥

नक्तव्रत, क्ली, (नक्ते रात्रौ भोजनरूपं यद्व्रतम् ।)
दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
"हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥'

इति भविष्यपुराणम् ॥

नक्ता, स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिन
त्वमस्त्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ इष्टलाङ्गला इति भाषा ॥
(कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

नक्र, क्ली, (नक्रवत् आकारोऽस्त्यस्येति । अच् ।)
ग्रमन्धः । नाककाठ इति भाषा । नासिका ।
इति मेदिनी । रे, ५२ ॥

नक्र पुं, (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम+
अन्येष्वपीति ड । नभ्राड़िति नलोपो न ।)
कुम्भीर । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।
'नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥"
मकर । यथा कादम्बर्य्याम् । 'तथा चञ्चरेण
नयन नक्रकेतन चापमेककाकौरमैत्रीयो दृष्टा
जन चैनम् ।' नाव । यथा रघु । १६।५५।
"स सौरभूर्मौ विहितावकाश्या
मानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ॥)

नक्रराज , पुं (नक्राणां कुम्भीरादीनां राजा
श्रेष्ठत्वात् । 'राजाह सखिभ्यष्टच् ।" ५ ।
४ । ९१ । इति टच् ।) जलजन्तुविशेष ।
हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्य्याय । ग्राह २
जलकिराट ३ जलाटक ४ । इति शब्दरत्ना
वली । ७७ ॥

नक्रा, स्त्री, (नक्रवदाकारोऽस्त्यस्या इति अच् ।
टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥

नक्षत्र, क्ली, (नक्षति प्राप्नोति गच्छति स्थानात्
स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ+ 'अमि

नक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् ।" उणा० । ३
इति अत्रन् ।) मुक्ता । इति राजनिर्घण्ट
तत्पर्य्याय । ऋक्षम् २ भम् ३ तारा ४
उडु ६ । इत्यमर । १ । ३ । २१ ।
इति शब्दरत्ना ॥ तार ८ । इति
शब्दावल्य । तानि अश्विनी १
कृत्तिका ३ रोहिणी ४ मृगशिर ५
पुनर्व्वसु ७ पुष्य ८ अश्लेषा ९ मघा १०
पूर्व्वफल्गुनी ११ उत्तरफल्गुनी १२ हस्ता १३
स्वाति १५ विशाखा १६ अनुराधा १७
मूला १९ पूर्व्वाषाढ़ा २०
श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा
भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६
इत्यमर ज्योतिषञ्च ॥ एता
अष्टाविंशतिसंख्यान्यपि भवन्ति ॥ * ॥
क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि १ यम २
कमलज ४ शशि ५ शूलभृत् ६ अदिति ७
फणि ९ पितर १० । योन्य ११
दिनकृत् १३ त्वष्टृ १४ पवन १५
मित्राख्य १७ शक्री १८ निर्ऋति १९
विश्वविरिञ्चि २१ हरि २२ वसु २३
अजपदो २५ अहिर्ब्रध्न २६ पूषा २७
भानाम् ॥ * ॥ आर्य्या यथा यथा ।
"उप पूर्व्वमघान्तका ११ । २० । २५ ।
२ । भुवगानलोत्यन्तराणि सधू १२ । २१
४ । न्यातादित्यहरिश्च चरतम १५ । १०
२३ । २४ । पुष्यान्विहस्ता ८ । १ । १३ ।
चित्रामित्रान्त्याव्यभम् १४ । १७ । ५ ।
मृदुगणस्तीक्ष्णोऽदिदर्न्युक् ८ । ६ ।
मिश्रोऽपि चविशाखम् । ३ । १६ । -
सर्व्वं स्वकार्य्यं यथा ।' * ॥
अधोमुखसंज्ञान्यपि यथा ।
"अश्लेष ९ वह्नि ३ यम २ पित्रा १०

पूर्व्वात्रयम् ११ । २० । २५ शतभिषा

एतान्यधोमुखसंज्ञानि शिवानि नित्य
विद्या गृहभूमिखननेषु च भूषितानि ।' * ॥
सप्तसप्तावधिनक्षत्राणां
यथा,—
"जन्म सम्पद्विपत् क्षेम प्रत्यरि
मित्र परममित्रञ्च जन्मभात् पुनः पुनः ॥
सर्व्वमङ्गलकार्य्याणि त्रिषु
विवाहयात्रा
यात्रायां मृत्यु बन्धन क्षयि विधौ

भैषज्ये मरणं तथा मृत्युनियतं
घोरं रोगसमागमो बहुविध

वादे बुद्धिविनाशनमरिभयं प्राप्नोति

नक्षत्रोपयुक्तयोगेषु भोगादि यथा,—

नगजः, पुं, (नगे पर्व्वते जायते इति । जन + डः ।) हस्ती । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ पर्व्वतजातवस्तुमात्रे, त्रि ॥

नगजा, स्त्री, (नगे जायते या । जन + डः । टाप् ।) क्षुद्रपाषाणभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नगणा, स्त्री, (नास्ति गणो यस्याः ।) लताविशेषः । नयाफट्की इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पारावतपदी २ पिण्या ३ स्फुटबन्धनी ४ ज्योतिष्मती ५ पूतितैला ६ इङ्गुदी ७ । इति रत्नमाला ॥

नगनन्दिनी, स्त्री, (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी । दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

नगपतिः, पुं, (नगानां पतिः ।) हिमालयपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नगानां ओषधीनां पतिः ।) चन्द्रः ॥

नगभित्, पुं, (नगं भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) पाषाणभेदनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रश्च ॥

नगभूः, पुं, (नगे भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) क्षुद्रपाषाणभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्व्वतजाते, त्रि ॥

नगरं, क्ली, नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र । ("नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ।" ५।२।१०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या रः ।) बहुलोकवासस्थानम् । शहर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पूः २ पुरी ३ पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८ पट्टनी ९ पुटभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानीयम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरतौ ॥ कटकम् १४ पद्रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः । तत्र पुरादित्रयं पुरे । पत्तनादिद्वयं पत्तने । स्थानीयादिद्वयं स्थानीये । इति सम्यक् । यच्चाष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्त्ति तत् नगरम् । यत्र राजा तत्परिवारकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्तनम् । प्राकारादिना दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं स्थानीयम् । केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः । बहुग्रामीयव्यवहारस्थानं पुरम् । तत्र प्रधानभूतं नगरम् । इति भरतः ॥ * ॥

अथ नगरनिर्म्माणकालः ।

"स्थिरराशिगते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदये ।
शुद्धे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः ॥" * ॥

तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे ।

"दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः ।
त्र्यस्रं वर्त्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् ॥
दीर्घं पादैकप्रसरश्चतुरस्रं समोचितम् ।
त्रिभिः पादैः समं त्र्यस्रं वर्त्तुलं वलयाकृति ॥
दीर्घं स्याद्दीर्घकालाय सुखसम्पत्तिहेतवे ।
चतुरस्रं चतुर्वर्गफलाय पृथिवीभुजः ॥
त्र्यस्रं त्रिशक्तिनाशाय वर्त्तुलं बहुरोगकृत् ।
ग्रामः खर्व्वैर्दशभी राजहस्त उदाहृतः ॥
राजहस्तैश्च दशभी राजदण्ड उदाहृतः ।
राजदण्डैश्च दशभी राजक्षेत्रमुदाहृतम् ॥
राजक्षेत्रैश्च दशभी राजकाण्ड उदाहृतः ।
राजकाण्डैश्च दशभी राजपूरुष उच्यते ॥
राजधानी तु कथिता दशभी राजपूरुषैः ।
राजधानी दशगुणा राजक्षेत्रमुदाहृतम् ॥
सप्तैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने ।
भयत्राणभोगसम्पत्तिसर्व्वाङ्गकीर्त्तिसुखार्थिनाम् ।
राजक्षेत्रेण नृपतिः पुरपत्तनमारभेत् ॥
लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं प्रतापं भाग्यमेकता ।
अष्टविधं नाशश्च सङ्कटश्च बलं क्षयः ।
साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति पौरुषं कीर्त्तिताः ॥
यथार्थसंज्ञा नगरा मुनिना तत्त्ववेदिना ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अपि च ।

"नृपावासः पुरी प्रोक्ता विप्राद्युरसमीप्यते ।
एकतो यत्र तु ग्रामो नगरञ्चैकतः स्थितम् ॥
मिश्रन्तु खर्व्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम् ।
विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि ॥
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च ।
पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् ॥
अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पसमाकुलम् ।
सर्व्वदैवतसम्बन्धं नगरन्त्वभिधीयते ॥"

इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनम् ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"नगरं सर्व्वतोभद्रं कर्त्तव्यं रोधकं हि वा ।
स्वस्तिकं मध्यगं कार्य्यं कुमारीपुरमेव वा ॥
चतुष्पथचतुर्युक्तं सर्व्वकामसुखावहम् ।
छिन्नकर्णं विनाशाय दुःस्थितं शत्रुदुर्ल्लभम् ॥
नगरं न प्रशंसन्ति गर्गविद्याः विभेदितम् ।
व्यजनं शस्त्रशालाद्यं छिन्नप्रायं विदुर्बुधाः ॥
छिन्नकर्णं विहीनन्तु शस्त्रमध्यं कथं विदुः ।
दुःस्थितं निम्नयाम्यन्तु नैरृतं धनदुर्ल्लभम् ॥
सौम्यं सर्व्वसुखाह्लादपूरितं वारुणं वशम् ।
याम्यमायुःप्रदं पूर्व्वनगरं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
ईशावासवसं पूर्व्वं सर्व्वारोग्यसुखप्रदम् ।
मध्यचतुष्पथोपेतं न च तं पीडयेत् क्वचित् ॥
प्रशस्तानं हि तं विप्र शिवस्तत्र यदा स्थितः ।
चतुर्व्विंशतिनाथस्तु हस्ताद्यष्टशतं परम् ॥
अत्र मध्यं प्रशंसन्ति हस्तोत्कर्षविवर्ज्जितम् ।
अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राकुसंख्यं निवेशनम् ॥
नगरार्द्धञ्च विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोऽर्द्धतः ।
नगराद्योजनं खेटं खेटाद्ग्रामोऽर्द्धयोजनः ॥
द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः ।
विंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशो मार्गस्तु तैः कृतः ॥
विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ।
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ॥
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ।
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ॥
त्रिकराश्चोपरथ्यास्तु द्विकराण्युपरथ्यिका ।
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम् ॥
इतीपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशपादकः स्मृतः ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

नगरकीर्त्तनं, पुं, (नगरे कीर्त्तनं नगरपरिभ्रमणेन हरिनामसंघोषणम् ।) नगरादिभ्रमणकरणकहरिसङ्कीर्त्तनम् । यथा,—

"नाचारो नाधिकारो च न स्थाननियमस्तथा ।
ग्रामे वा नगरे वाथ वने वा कीर्त्तयेद्धरिम् ॥"

इति हरिनाममाहात्म्यम् ॥

नगरघातः, पुं, (नगरं हन्तीति । हन + अण् ।) हस्ती । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नगरी, स्त्री क्ली, (नगर + ङीप् ।) नगरम् । इत्यमरः । २ । १ । १ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५ । ६ ।

"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥")

नगरीबकः, पुं, (नगर्य्यां बक इव ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नगरोत्था, स्त्री, (नगरादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः । टाप् ।) नगरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नगरौषधिः, स्त्री, (नगरजाता ओषधिः फलपाकान्तत्वात् ।) कदली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नगाटनः, पुं, (नगे वृक्षे अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पर्व्वतचारिणि, त्रि ॥)

नगाधिपः, पुं, (नगानां पर्व्वतानामधिपः ।) हिमालयपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

नगाश्रयः, पुं, (नगः पर्व्वतः आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नगवासिनि, त्रि ॥

नगौकाः, [स्] पुं, (नगो वृक्षः पर्व्वतो वा ओक आश्रयस्थानं यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ शरभः । सिंहः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥ काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नगरवासिनि, त्रि ॥

नग्नः, त्रि, (नग्नते स्मेति । ओ नज ह्रियि + अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) विवस्त्रः । नेंटो इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवासाः २ दिगम्बरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३८ ॥ तथा च भृगुः ।

"विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव वा ।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥
विकच्छः परिधानासंवृतकच्छः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः ।

"परिधानाद्बहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥"

स्मृतिः ।

"वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् ।
एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥"

बौधायनः ।

"नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी ।
अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नमुभयोस्तयोः ॥"

आचारचन्द्रिकायाम् ।

"द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च ।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

"न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन ।
न च मूत्रं पुरीषं वा न वै संस्पृष्टमैथुनम् ॥

(यथा, वृहत्संहितायाम् । १०५ । १३ ।
"यावन्नखमाला विचरति गगने भृशमतीव भासा
तावन्नखभूतो विचरति सह तैर्नखैर्वा ऊर्द्ध्वमेव ।")
नखेन्दु पुं (नखाभ्यामीन्दु ।) चन्द्र । (यथा साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
"नखचन्द्रद्युतेर्यो गिरिगुरोर्गाढं रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः ।")
कर्पूर । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ।
नख सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) प्रख्यति । इति दुर्गादासः ।
नख स्त्री पुं (नह्यते इव शरीरे । नह बन्धे + "नहेर्हलोपश्च ।" उणा ५ । २३ । इति ख प्रत्ययः ।) अङ्गुलीकण्टक । नख इति हिन्दी भाषा । तत्तु उपधातुविशेषः गर्भस्य बालकस्य षष्ठमासे भवति । इति सुखबोध ।
तत्पर्य्याय । पुनर्भव २ करज ३ नखर ४ इत्यमरः । २ । ६ । ८३ । कामाङ्कुश ५ करज ६ पाणिज ७ अङ्गुलीसम्भूत ८ पुनर्नव ९ । इति राजनिर्घण्टः । करालव १० करकण्टक ११ माराङ्कुश १२ रतिरथ १३ करपत्र १४ करारुह १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
रतिक्रीडायां नखाघातस्थानानि यथा —
"नखाघातं प्रमत्तयोः यथास्थानानि कर्म्मसु ।
पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ।
कक्षायां च कपाले च कपोले बाहुमूलके ।
ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ।
तथा सर्व्वशरीरेषु नखं दद्यात् स्तने स्तने ।"
इति कामशास्त्रम् ।
"न नखैर्विलिखेद्भूमिं गाञ्च संवेशयेन्नहि ।
न सङ्गे नखवाद्यं वै कुर्य्यान्नाञ्जलिना पिबेत् ।"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ।
नख नी स्त्री (नखमिव आकृतिरस्त्यस्येति । अच् ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । नखी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । शुक्तिः २ शङ्खः ३ खुर ४ कोलदलम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० । करमाल ६ चक्रनख ७ नख ८ व्याघ्रनख ९ नखी १० ।
"रिपो द्विजप्रायस्योऽपि शुक्लाख्यो वदरीच्छदः ।"
इति रत्नमालायाम् । १४४ ।
करज ११ निम्बी १२ द्रव १३ चल १४ कोही १५ करज १६ धनु १७ नामवद् १८ पाणिज १९ वन्यीपश २० हनु २१ पद्म विलासिनी २२ शङ्खनख २३ शङ्खकर्ष २४ । इति राजनिर्घण्टः । व्याघ्रायुधम् २५ चक्रकारकम् २६ द्वन्द्वर २७ नखरी २८ । इति शब्दरत्नावली । नख च । अथ नखस्यैव लक्षणम् ।
"नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।
नख स्वल्प नखी प्रोक्ता हनुहट्टविलासिनी ।
नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठनुत् ।
लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं स्वाद्वव्रणविषापहम् ।
अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत्पाकरसयोः कटु ।"
इति भावप्रकाशः ।
स्वल्पनखस्य पर्य्यायः । नखी १ हनु २ हट्टविलासिनी ३ । तयोर्गुणाः । ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठनाशित्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शुक्रलत्वम् । वर्ण्यत्वम् । स्वादुत्वम् । व्रणविषालक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यनाशित्वम् । पाकरसयोः कटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः । कण्डूभूतविनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । रक्षोघ्नत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"शैलरुह व्याघ्रनख हनुहट्टविलासिनी ।
शुक्तिराजनकश्चौ च कर्म्मोलाङ्गलिनी खुर ।
स्वल्पचलसौ शुक्तिर्वरी वदरीच्छदा ।
महाकल्पी शङ्खनख शङ्खाख्यो गन्धसारक ।"
इति भरतधृतवाचस्पतिः ।
नख, पुं (नह्यतेऽनेनेति । नह + ख । ह्रस्व लोप ।) खड्गम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ ।
(नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।)
नखकुट्ट पुं (नखं कुट्टयति छिनत्तीति । कुट्ट + अण् ।) नापित । इति त्रिकाण्डशेषः ।
नखनिष्पाव पुं (नख निष्पवते फलस्वाकृत्या अनुकरोतीति । निर् + पू + अच् । यद्वा नख इव निष्पावः शिम्बी यस्य ।) निष्पावीभेद । तत्पर्य्यायः । अङ्गुलिफला २ दुग्धनिष्पाविका ३ ग्राम्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६ नखफलिनी ७ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । शोफनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
नखपर्णी स्त्री, (नख इव पर्णमस्याः । ङीष् ।) वृश्चिकालीक्षुप । इति राजनिर्घण्टः ।
नखपुष्पी स्त्री (नख इव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ।
नखमुच्, स्त्री (नखं मुञ्चतीति । मुच + "क्विप् प्रकरणे सर्व्वधातुभ्य उपसङ्ख्यानम् ।" ३ । २ । ५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विप् ।) धनु । इति शब्दमालावाक्यरत्नम् । नखरः भौवने त्रि ।
नखर पुं, क्ली (नखं राति । रा + क ।) नख । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
"किं पुनरङ्गुलक अम्भुनि नखरदशनै रलम् ।"
अस्त्रविशेषः । यथा महाभारते । ७ । १९९ । १७ ।
"नखाग्नैर्दशनैः सुखानि सर्व्वधा ।"
तथा, तत्रैव । ६ । १८ । १७ ।
"प्रासान् धनुर्भिः नखरान् धनुर्द्धरैः ।
अनेकरूपाकृतयो नखरान् कथाविधः ।")
नखरञ्जनी स्त्री (रञ्ज्यतेऽनेनेति । रञ्ज + ल्युट् । ङीप् । नखानां रञ्जनी ।) नखच्छेदनास्त्रविशेष । नरुण इति भाषा । यथा, —
"अलक्तकोऽथ लाक्षारसो मण्डलको ।
पुनर्भवच्छेदकरी शङ्खेन नखरञ्जनी ।"
इति हारावलिः ।
नखरायुध, पुं (नखरमेव आयुधं यस्य ।) सिंह । व्याघ्र । कुक्कुट । इति राजनि० ।
नखराह्व, पुं (नखरं आह्वयते स्पर्द्धते आ + ह्वे + क ।) करवीरवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ।
नखरी, स्त्री, (नखर इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नखी । इति शब्दमाला । शुद्धनखी । इति
नखवृक्ष पुं, (नख सर्पणे + अच् । नखो वृक्ष इति नित्यकर्म्मधारय ।) नीलवृक्ष । राजनिर्घण्टः । (नीलवृक्षशब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ।)
नखशङ्ख, पुं (नख इव शङ्खः ।) क्षुद्रशङ्ख । शब्दरत्नावली ।
नखाङ्क, स्त्री (नखमिव अङ्कं यस्य ।) इति शब्दरत्नावली ।
नखाङ्ग, स्त्री (नखस्य अङ्गमिव अङ्गं यस्य) नखी । इति वाचस्पत्यमाला ।
नखायुध पुं (नखमेव आयुधं यस्य ।) इति राजनिर्घण्टः । सिंहकुक्कुटौ च ।
नखालि, पु, (नखमिव आलतीति । अल पर्य्याप्तौ + इन् ।) क्षुद्रशङ्ख । इति शब्दचन्द्रिका । (आलि ।) नखश्रेणी च ।
नखालु पुं (नखतीति । नख सर्पणे + आलुच्) नीलवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ।
नखाशी, [न्] पुं (नखमश्नातीति । अश भोजने + णिनि ।) पेचक । इति दीप । नखभक्षकमात्रे, त्रि ।
नखी स्त्री, (नख + गौरादित्वात् ङीष् ।) नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ।
(अस्याः पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम्
"करजाख्या व्याघ्रनखी नखी व्याघ्रनखा नखी ।"
नखी [न्] पुं (नखमस्त्यस्येति । नख + इनि ।) सिंह । इति राजनिर्घण्टः ।
नखयुक्तपशुमात्रम् । यथा, चाणक्ये । ३० ।
"नदीनाञ्च नखीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ।"
नग पुं, (न गच्छतीति । न + गम् + ड । यद्वा अगमे इति । नञ् + "दृशिर्गमो" उणा ५ । ११ । इति ग । धातोर्लोपश्च ।) पर्व्वत । (यथा, कुमारे । ७ । ४१ ।
"नगे दृढे च नगेन्द्रे
प्रदक्षिणेषु सर्व्वसमक्षम् ।")
वृक्ष । इत्यमरः । ३ । ३ । १९ । (यथा, भारते । १ । ३४ । ६ ।
"न दृष्टा न मया क्वापि कार्य्यं पुनरस्तु ।
वृक्ष यत्र हिमवति । नोदितेन वनस्थितम् ।"
सप्तसंख्यामात्रम् । यथा शिशुपाले । १ । ४ । ६ ।
"तुल्या यथा सप्तनगा शुक्लसमन्वितम् ।
नगाः स्मरारा ।" इति नानार्थाः मानी ।

"जगुर्भद्राणि गन्धर्वा नटाश्च ननृतुर्जगुः ॥"
इयं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनायिकान्तर्गता । यथा, तन्त्रसारे ।
"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका । मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः ॥")

नटेश्वरः, पुं, (नटानामीश्वरः । नृत्यप्रियत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।२।११२ ॥

नड, क भ्रंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, नाडयति । भ्रंशोऽधःपतनम् । इति दुर्गादासः ॥

नडः, पुं, (नलतीति । नल+अच् । लस्य डत्वम् ।) नलतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६५ ॥ (यथा, वेदे । ६ । १३८ । ५ ।
"यथा नडं कशिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यश्मना ॥")
जातिभेदः । इति पुंनपुंसकसंग्रहटीकायां मधुअथर्ववेदः ॥

नडकीयः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+"नडादीनां कुक् च ।" ४ । २ । ९१ । इति छः कुगागमश्च ।) नलसमूहदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

नडप्रायः, त्रि, (नडः प्रायेण यत्र ।) नलबहुलदेशः । तत्पर्य्यायः । नडकीयः २ नड्वान् ३ नड्वलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

नडमीनः, पुं, (नलस्थितो मीनः । लस्य डत्वम् ।) चिलिचिममत्स्यः । नलमीन इत्यमरदर्शनात् डलयोरैक्यम् ॥

नडसंहतिः, स्त्री, (नडानां संहतिः समूहः ।) नडसमूहः । तत्पर्य्यायः । नड्या २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ नडसञ्चयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

नडहः, त्रि, (नडं अपरिस्कृतस्थानं हन्तीति । हन+डः ।) कान्तः । ललितः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नड्या, स्त्री, (नडानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) नडसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

नड्वलः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+"नडशादात् ड्वलच् ।"४ । २ । ८८ । इति ड्वलच् ।) नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५ ।
"यो नड्वलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्नान्नलिनाभवक्त्रः ॥")

नड्वान्, [त्] त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+"कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।" ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् । डित्वात् टिलोपः । मस्य वः ।) नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥

नड्वाभूः, स्त्री, कृत्रिमः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नतं, क्ली, (नम+क्तः ।) तगरपादी । तगरमूलम् । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कालानुसार्य्यवक्रं तगरं कुटिलं शठम् । महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नतः, पुं, (नमति स्मेति । नम+क्तः ।) जन्मनाडिकाविशेषः । तद्यथा,—
"असम्यक्कर्मणा येन यान्ति ह्रस्वतुल्यतां दिवि । नतोन्नतौ ततः साध्यौ भावाः खेटवलानि षट् ॥ दिनार्द्धान्तरिता जन्मनाडिका नतनाडिका । पूर्व्वापरार्द्धे जातस्य प्राक्परांख्या दिने भवेत् ॥ रात्रेर्गतघटीशेषघटीदिनार्द्धसंयुता । परपूर्व्वाभिधा ज्ञेया रजन्यां नतनाडिका ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

नतः, त्रि, (नम+क्तः ।) कुटिलः । नम्रः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०१ । ३६ ।
"पतन्ति युगपत् सर्व्वे पादयोर्मूर्द्धभिर्नताः ॥")

नतद्रुमः, पुं, (नतो द्रुमः ।) लताशालः । इति रत्नमाला ॥

नतनासिकः, त्रि, (नता नासिका यस्य ।) अल्पनासिकायुक्तः । खाँदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवटीटः २ अवनाटः ३ अवभ्रटः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः । ङीष् ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नतिः, स्त्री, (नम+भावे क्तिन् ।) नमनम् । नम्रता । यथा,—
"नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां ह्रीरङ्गनानां धृतिर्दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् । लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्द्विजस्य क्षमा शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥"
इति नवरत्नम् ॥
(नतिलक्षणादिकन्तु नमस्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

नद, टु इ संदृधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) टु, नन्दथुः । इ, नन्द्यते । संदृधि आनन्दयुक्तभावे । ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः । नन्दते च कुले पुंसाम् । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति । नद+अच ।) पुंवाचकाकृत्रिमखाताबच्छिन्नजलप्रवाहः । (यथा, मनुः । ६ । ९० ।
"यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिनः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥")
स च सिन्धुभैरवशोणदामोदरब्रह्मपुत्रादिः । तत्पर्य्यायः । पुनर्भवः २ भिद्यः ३ उद्यः ४ सरस्वान् ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥
"अशीतिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः ॥"
इति पाद्मे भूखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नदनुः, पुं, (नदतीति । नद+"नदेश्च ।" उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) मेघः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ८ । २१ । १४ ।
"यदा स्तवोषि नदनुं समूहस्यादित् पितेव हूयसे ॥")
सिंहः । इति शब्दमाला ॥ (नद+भावे अनुङ् । शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ ।
"स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ॥")

नदी, स्त्री, (नदतीति । नद+अच् । पचादिगणे नदट् इति निर्द्देशात् टिड्ढाणञिति ङीप् ।) अष्टसहस्रधनुरन्यूनप्रवाहनतोया । सा च गङ्गायमुनासरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः । तस्या लक्षणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
तत्पर्य्यायः । सरित् २ तरङ्गिणी ३ शैवलिनी ४ तटिनी ५ ह्रदिनी ६ धुनी ७ स्रोतस्वती ८ द्वीपवती ९ स्रवन्ती १० निम्नगा ११ आपगा १२ । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ ह्रादिनी १३ धुनिः १४ स्रोतस्विनी १५ स्रोतोवहा १६ सागरगामिनी १७ अपगा १८ । इति भरतः ॥ निर्झरिणी १९ सरस्वती २० समुद्रगा २१ कूलङ्कषा २२ कूलवती २३ शैवालिनी २४ सिन्धुः २५ समुद्रकान्ता २६ सागरगा २७ लहरी २८ रोधोवती २९ वाहिनी ३० । तज्जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रुच्यत्वम् । तृष्णापहत्वम् । पथ्यत्वम् । मधुरत्वम् । ईषद्गुरुत्वञ्च ॥ * ॥
"सर्व्वा गुर्व्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्याल्लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन । देशे देशे तद्गुणा सा विशेषान्नैषा धत्ते गौरवं लाघवञ्च ॥
प्रायो मन्दवहा गुर्व्वी लघुः शीघ्रवहाः स्मृताः । नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥ हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥
विन्ध्यात् प्राची प्राच्यवाची प्रतीची या चोदीची स्यान्नदी या क्रमेण । वातारोग्यं श्लेष्मपित्तानिलौघं पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते ॥
पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्याद्रिप्रभवाश्च याः । शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च ।
"तथा प्राच्यां गमाश्चान्याः पश्चिमाशुगमास्तथा ।"
"ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी । एवं चतुर्विधा नद्यो वातपित्तकफात्मिकाः ॥
सदावहायास्त्ववहसूर्य्या मरुत्कफानां प्रशमश्च तस्याः नीरं वसन्ते हितकृद्विशेषात् नदीभवं नैव हिमागमे च ॥
घनविमलशिलानां स्फालनाज्जातफेनं बहुलसजलवीचिक्षुब्धसंक्षोभदग्धम् ।

नोत्कृष्टं सविद्यांश्चित्य न नग्नः स्नानमाचरेत्।
न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः स्पृशेत्॥'
इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः॥
पारिभाषिकनग्ना यथा —
'येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम्।
ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भिस्तेषामन्नं विगर्हितम्॥'
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः॥
ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज।
एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः॥
यस्तु सन्त्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते।
परिव्राडपि मैत्रेय। स नग्नः पापकृन्नरः॥
इति विष्णुपुराणे १८ अध्यायः॥
नग्नः पुं (नज+क्त। निष्ठानस्य न।) वन्दी। (यथा नैषधे। १९। २१।
'इतिरतिपतिहेतश्रीकौ धुर विश्रमस्तरां प्रियवचसि यममाचार्य्या वर्म्मनग्नां तत॥) क्षपणकः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ शेषस्य पर्य्यायः। नग्नाटकः २ निर्ग्रन्थकः ३ भदन्तः ४ दिगम्बरकः ५। इति हारावली। ११५॥
नग्नकः पुं (नग्न एव। स्वार्थे कन्।) नग्नः। नजते लज्जते इति नग्नकः ओ नज ङो व्रीडे इत्यस्मात् क्त मुस्थाद्योदिश्चिति नः मनाषाश्चिलान अस्य गः स्वार्थे कः। इति व्याकरणम्॥
नग्नजित् पुं, राजविशेषः। स च कौशल्यपत्या नाग्नजित्याः जनकः। यथा, श्रीभागवते। १०। ५८। ३२।
"नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजातिधार्म्मिकः।
तस्य सत्याभवत् कन्या देवी नाग्नजिती नृप॥
नग्नहु [उ] स्त्री (नग्न क्षयति स्खलते अनेनेति। क्षै +कारणे क्विप।) नग्नहूः। इति भरतधृतामरमाला॥ (वाहुलकातकुप्रत्यये कृते पुलिङ्गेऽपि दृश्यते यथा वाजसनेयसंहितायाम्। १९। १४।
"आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः।'
"सर्ज्जत्वकचित्रफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजपिप्पलीशृ्ङ्गवेरकदम्बधान्यचित्रकेन्द्रवारुण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकदर्य्यहरिद्राइयवि रूढ़यवौषधय एकीकृता नग्नहुः। इति। १९। ९। मल्लनिकायां वर्णितः।)
नग्नहूः, पुं (नग्न क्षयति स्खलते येनेति। क्षै+ क्विप।) नानाद्रव्यकृतसुराबीजम्। वाखर इति ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। किण्वम् २ इत्यमरः। २। १०। ४२॥ कण्वम् ३ नग्नहुः ४ इति तट्टीका॥
नग्ना, स्त्री (नग्न+टाप्।) विवस्त्रा नारी। तत्पर्य्यायः। कोट्टवी २ कोटवी ३ नग्निका ४ नग्नयोषित् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (अनुद्भिन्नकुचा कन्या। यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २१७।
'अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे रोहिणी भवेत्।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला॥' ...)

[Note: reading of this line:] 'कुसुमपात्तु निरुन्धी स्वेच्छाशनस्तु जायते।
तस्मादुद्वाहयेन्नग्नां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥)
नग्नाटः पुं (नग्न सन् अटतीति। अट+अच्।) दिगम्बरः। इति हलायुधः॥

नग्नाटकः, पुं, (नग्नाट एव। स्वार्थे कन्।) दिगम्बरयोगी। इति हारावली। ११५॥
नग्निका स्त्री, (नग्नैव। स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) विवस्त्रा। तत्पर्य्यायः। कोट्टवी २ कोटवी ३ कोटरी ४। अप्राप्तरजस्का। तत्पर्य्यायः। गौरी २ अनागतार्त्तवा ३। इत्यमरटीका च। गौरिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (अजातकुचा कन्या। यथा पञ्चतन्त्रे। ३। २१३।
'अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना तु नग्निका॥")
नङ्ग, पु, (न नति गच्छतीति। गम+ड। वाहुलकात् सुम्।) जारः। इति जटाधरः॥ नाँ इति भाषा॥
नज ओ ङ ह्रियि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अक-सेट्। इदित्वात् निष्ठाया मनिट्।) ओ ई नग्नः। ङ, नजते। ह्रियि लज्जायाम्। इति दुर्गादासः॥
नञ् अ अभावसञ्ज्ञकम्। समासे स्थितस्यास्य स्थाने स्वरे परे नुः व्यञ्जने परे अकारो विकल्पेन भवति। यथा। अनन्तः नान्तः। अच्युतः नच्युतः। अस्यार्थाः षट्। सादृश्यम् १ यथा अब्राह्मणः॥ अभावः २ यथा अपापम्॥ अन्यत्वम् ३ यथा अघटः पटः॥ अल्पत्वम् ४ यथा अनुदरी कन्या॥ अप्राशस्त्यम् ५ यथा अकेशी॥ विरोधः ६ यथा असुरः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ यथा मेदिनी।
'नञभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे।
ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः॥'
नकारश्च॥
नट, नृत्ये। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पर-नृत्ये अक-हिंसे सक-सेट्।) नटति। इति दुर्गादासः॥
नट क भ्रंशे। लिपि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पर-अक-सेट्।) भ्रंशोऽध पतनम्। सान्द्रनार्थोऽयमिति रामः। क, नाटयति। इति दुर्गादासः॥
नट, म नृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पर-अक-सेट्।) म, प्रनटयति। इति दुर्गादासः॥
नटः पुं (नमतीति। नम+"नमिन्याधुसिति।" उणां ४। १०४। इति टः।) शोणाकवृक्षः। (नटति नृत्यतीति। नट+अच्। यद्वा, नमतीति। नम+ठट्।) नर्त्तकः। नेटुया इति भाषा। (यथा देवीभागवते। १। ७। ४२।
'तं क्रीडसे निजविनिर्म्मितमोहजाले
नाट्ये यथा विहरते स्वकृते नटो वै॥)
तत्पर्य्यायः। शैलाली २ शैलूषः ३ जायाजीवः ४ कृशाश्वी ५ भरतः ६। इत्यमरः। २। १०। १२॥ सर्व्वकेशी ७ भरतपुत्रकः ८ धात्रीपुत्रः ९ रङ्गजीवः १० रङ्गावतारकः ११। इति हेमचन्द्रः। ३। २४२॥ अशोकवृक्षः। इति मेदिनी। टे २०॥ किम्पुरुषः। इति जटाधरः॥ नल इति भाषा॥ (मन्यथलम्।

तत्पर्य्यायो यथा —
"मदनस्त्वहर्न पिण्डी नटः ।
करहाटो मरवकः शल्यको विषपुष्पकः॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे
अशोकः। अस्य पर्य्यायो यथा —
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा
वर्णसङ्करजातिविशेषः। यथा,
'शौचिक्यां शौण्डिकाज्जातो नटो वरुड एव
व्रात्यायां क्षत्रियाज्जातः।' (यथा, मनुः। १
"भाल्लो ...
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च॥
हनूमन्मते दीपकरागस्य रागिणी।
जातिः सम्पूर्णा। ग्रहः षड्जस्वरः
दिवसान्तो गानसमयः। ...
स्वरूपं रणवग्रा नारी नवयौवना
अश्वारूढ़ा पुरुषवत् परिहितवसना
करवालं धृत्वा प्रचुराक्रममाणा।
शास्त्रम्॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्र
नटनं, क्ली (नट+भावे ल्युट्।) नृत्यम्। ...मरः। १। ७। १०॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २
'कि ...
नासीलीलानटनविलसन्मेखला सञ्चरन्ती
नटनारायणः, पुं (नटानां नारायणः।) रागविशेषः। हनूमन्मते मेघरागस्य पुत्रः। भरतमते दीपकरागस्य
सोमेश्वरमते कल्लिनाथमते च
शुद्धरागः। तस्य भार्य्याः षट्।
भोटकी १ त्रिभङ्गी २ पूर्व्वी ३
वराभा ५ सिन्धुमल्लारी ६। सोमेश्वरमत
रागिण्यो यथा। कामदा १ कल्याणी
३ नाटकी ४ सारङ्गी ५ नटहम्मीरी ६।
शौभिः सदास्य हिमर्त्तौ गानसमयः।
सङ्गीतशास्त्रम्॥
नटभूषणं, क्ली, (नटानां भूषणं मण्डनं हरितालम्। इति रत्नमाला॥
नटमण्डनं क्ली, (नटानां मण्डनं यस्मात्।) तालम्। इति हेमचन्द्रः। ४। १२५॥
नटवरः पुं (नटेषु वरः श्रेष्ठः।) नटश्रेष्ठः।
"वर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः
इति श्रीभागवतम्
नटसञ्ज्ञकः पुं (नटस्य सञ्ज्ञा सञ्ज्ञा यस्य। कप गोदन्ताख्यहरितालम्। इति
(स्वार्थे कन्) मन्थः॥
नटान्तिका, स्त्री, (अन्तयति नाशयतीति। अन्त णुल+टापि अत इत्वम्। नटस्य अन्तिका।) लज्जा। इति हारावली। १५
नटी, स्त्री (नटति शोभते इति। ङीष्।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। १२९॥ (नटति नृत्यतीति। नट+अच्। ङीष्) वेश्या। इति शब्दरत्नावली॥ नटपत्नी (यथा, भागवते। ८। ८। १२।

किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरून् वै भरतानपि ।
मत्स्यान् काशीकान् मल्यान् मागधाङ्गांस्तथैव च ॥
ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च ताम्रलिप्तांस्तथैव च ।
एतान् जनपदानार्य्यान् गङ्गा तारयते शुभा ॥
ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
ततस्तु ह्लादिनी पुण्या प्राचीमभिमुखा ययौ ॥
प्लावयन्त्युपकांश्चैव निषादानपि सर्व्वशः ।
धीवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥
केकरानेकवर्णांश्च किरातानपि चैव हि ।
कालन्दरान् विवर्णांश्च कुशिकान् स्वर्गभूमिकान् ॥
सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूत्वा तु सर्व्वशः ।
ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशं ययौ ॥
कुपथान् प्लावयन्ती सा इन्द्रद्युम्नसरांस्यपि ।
तथा खरपदान् देशान् वेत्रशङ्कुपथानपि ॥
मध्ये चोज्जानकमरून् कुथप्रावरणानपि ।
इन्द्रद्वीपात् समुद्रं सा प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
तोमरान् प्लावयन्ती सा हंसमार्गान् समूहकान् ॥
पूर्व्वान् देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा वा बहुधा गिरिम् ।
कर्णप्रावरणान् प्राप्य गता चाश्वमुखानपि ॥
सिकतापर्व्वतमरून् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
नेमिमण्डलकोष्ठन्तु सा प्रविष्टा महत् सरः ॥
तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः ॥
हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पायामसुवत् स्मृतः ।
उरस्वती प्रभवति तस्मात् ज्योतिष्मती तु या ॥
अवगाढे तोभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ।
सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्व्वतोत्तमे ॥
तस्मात् द्वयं प्रभवति गन्धर्व्वी नकुला च ते ।
मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् ॥
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ।
पयोदस्तु ह्रदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ॥
पुण्डरीका पयोदा च तस्माद्वे संप्रसूयते ।
सरस्तु सरसश्चैव स्मृतस्तदुत्तरमानसम् ॥
रम्या च रम्यकान्ता च तस्माद् संप्रसूयते ।
ह्रदाः कुरुषु विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः ॥
नाम्ना ते विजया नाम द्वादशोदधिसन्निभाः ।
तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ संप्रसूयतः ॥"

इति मत्स्यपुराणे १०१ अध्यायः ॥ * ॥

अथ सिप्रादिसप्तनद्युत्पत्तिकारणम् ।

"एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
अरुन्धती वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृथार्थाय शान्त्यर्थं वसुधाधृतम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् ।
तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ॥
तेन सिप्रा नदी जाता विधाना प्रेरिता क्षितिम् ।
महाकोषीप्रपाते च यद्वारि पतितन्तु तैः ॥
कौशिकी नाम सा जाता विश्वामित्रावतारिता ।
उमाक्षेत्रे यत् पतितं तोयं तेन महानदी ॥
कावेरी नाम सा जाता तदा काविरसंस्तुता ।
महाकाले सरःश्रेष्ठे पतितं तज्जलं गिरेः ॥
हिमाद्रेः पार्श्वभागे तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ ।
गोमन्ति नाम तेर्जाता नदी गोमत्युदीरिता ॥
मैनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य च प्रियः ।
यस्तु तस्मिन् समुत्पन्नो मेनकोदरतः पुरा ॥
तत्राच पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी ।
देविकाख्या महादेवप्रेरिता सागरं प्रति ॥
तत्तोयं सङ्गतं कूर्म्यांहंसा वडवसन्निधौ ।
तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा ॥
याम्यभागे महापार्श्वे खाण्डवारण्यसन्निधौ ।
हिमवत्कन्दरे याम्ये इरावद्ध्रदमम्बतः ।
इरावती नाम नदी तेस्तु जाता सरिद्वरा ॥
एताः सर्व्वाः स्नानपानान् सरयोर्ज्ञाद्रवी यथा ।

फलं ददति मर्त्त्यानां दक्षिणोदधिगाः सदा ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां बीजभूताः सनातनाः ।
महानद्यस्तु सप्तैताः सर्व्वदा देवभोगदाः ॥
एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः ।
अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ ॥"

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥ * ॥

नद्यादीनां रूपद्वयं यथा,—

"नद्यश्च पर्व्वताः सर्व्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्व्वतानान्तु रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनुः ॥
बहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्व्वदैव प्रवर्त्तते ।
एवं जलं स्थावरञ्च नदीपर्व्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्व्वसति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्यायते स्थावरेण शरीरं पर्व्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्यायते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्व्वतानान्तथैव च ।
जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ॥
तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः ।
विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥"

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्या वैदिकपर्य्यायः । अवनयः १ यह्वा २ खाः ३ सीराः ४ स्रोत्याः ५ एन्यः ६ धुनयः ७ रुजानाः ८ वक्षणाः ९ खादोअर्णाः १० रोधचक्राः ११ हरितः १२ सरितः १३ अग्रुवः १४ नभन्वः १५ वध्वः १६ हिरण्यवर्णाः १७ रोहितः १८ सस्रुतः १९ अर्णाः २० सिन्धवः २१ कुल्याः २२ वर्यः २३ उर्व्यः २४ इरावत्यः २५ पार्वत्यः २६ स्रवन्त्यः २७ ऊर्ज्जस्वत्यः २८ पयस्वत्यः २९ सरस्वत्यः ३० तरस्वत्यः ३१ हरस्वत्यः ३२ रोधस्वत्यः ३३ भास्वत्यः ३४ अजिराः ३५ मातरः ३६ नद्यः ३७ । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १३ ॥

(चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥")

नदीकदम्बः, पुं, (नदीनां कदम्बं समूहो यत्र ।) महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीनां कदम्बम् ।) नदीसमूहे, क्ली ॥

नदीकान्तः, पुं, (नदीनां कान्तः पतिः ।) समुद्रः । (नदी कान्ता प्रिया यस्य ।) हिज्जलवृक्षः । सिन्धुवारकः । इति मेदिनी । ते, २०० ॥

नदीकान्ता, स्त्री, (नदी कान्ता यस्याः ।) जम्बूवृक्षः । काकजङ्घौषधिः । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) लता । इति हेमचन्द्रः ॥

नदीकूलप्रियः, पुं, (नदीकूलं प्रियं यस्य । नदीकूलजातत्वादस्य तथात्वम् ।) जलवेतसः । इति जटाधरः ॥

नदीजं, क्ली, (नद्या जायते इति । जन + डः ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"स्रोतोऽञ्जनं नदीजञ्च यामुनं स्रोतोजलाञ्जनम् ॥")

नदीजः, पुं, (नद्या जायते इति । जन + डः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः ॥")
यावनालशरः । हिज्जलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटमाक्षिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२१ ॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।
"नदीजशङ्खीकटुकान्यथाञ्जनं
मनःशिला द्वे च निशे यवद्रसे ॥")
नृपतिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ८ । १६ ।
"सुराश्च नदीजस्य कार्य्यवेत्ता च पार्थिव ॥"
भीष्मः । गङ्गागर्भजातत्वात् तथात्वम् । यथा, तत्रैव । ५ । १४८ । ३२ ।
"अयन्तु धर्म्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥")

नदीजाते, त्रि । (यथा, महाभारते । ७ । १०२ । ८ ।
"पार्व्वतीयैर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च महाहयैः ॥")

नदीजा, स्त्री, (नद्या जायते या सा । जन + डः + टाप् ।) अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीतरस्थानं, क्ली, (नद्यास्तरस्थानमवतरणस्थलम् ।) घट्टः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (नद्या इतरस्थानम् ।) नदीभिन्नस्थानम् ॥

नदीनः, पुं, (नदीनां इनः पतिः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुणः । यथा । अयं नदीन इत्याद्युत्तरनैषधः ॥ (अनेनोवंशीयस्य सहदेवस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । २९ । ४ ।
"सहदेवस्य धर्म्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ।
नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य सत्कृतिः ॥")
न दीनः इति नञ्समासे दरिद्रभिन्ने, त्रि ॥)

नदीनिष्पावः, पुं, (नदीसम्मुखजातो निष्पावः ।) धान्यभेदः । तत्पर्य्यायः । कटनिष्पावः २ कर्व्वुरः ३

नतु लघु च सुशीतं नैव चोष्णं घनञ्च
हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्दारि सम्यक् ॥
इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ * ॥
सुघनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकृद्धन्ति पित्तम् ।
भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति च सुखशस्तच्छोषमूर्च्छां निहन्ति ॥
इति सवालुकानदीवारिगुणाः ॥*॥
हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
घनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हन्ति वातकफं तोयं श्रमशोषविनाशनम् ।
किञ्चित् करोति वा पित्तं त्रिदोषशमनञ्चलम् ॥
मलयप्रभवा नद्यः शीततोयामृतोपमाः ।
हन्ति वातञ्च पित्तञ्च श्रमशोषश्रमापहम् ॥
गङ्गा सरस्वती शोणं यमुना सरयुः शची ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ।
तथा चर्मण्वती वेत्रवती पारावती तथा ॥
सिप्रा महाप्रदीप्ता च ऋषिकुल्या पयस्विनी ।
शिवन्ती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्रगाः ॥
वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषशमनं परम् ।
श्रमम्लानिहरं हृद्यं उत्तराशानुगामिनी ॥
इति नद्य उत्तरानुगाः ॥ * ॥
तापी ताप्या च गोसोमी सोमनी शालिना मही ।
सरस्वतीयुता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमानुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफकृत्तथा ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डूकुष्ठविनाशनम् ॥
दक्षिणादिशमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारकृत् ॥
पित्तप्रशमनं वृष्यं मूत्रदोषविकारहृत् ।
पुण्या पयस्विनी वेणा प्रणीता च वरानना ॥
रोधा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥
पूर्व्वसागरगाश्चैव नद्यो नवशतैर्युताः ॥
कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
विभावरी विशाला च गौरीशा मदनस्रवा ॥
पाञ्चनी चापरा नद्यो दक्षिणादिग्गमा इमाः ।
प्रत्येकशो न संवेत युक्तायाश्च पृथक् पृथक् ॥
सर्व्वासां परिसङ्ख्या च शताशत्येकविंशतिः ।
क्रोशं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ॥
योजनद्वयगा ज्ञेया महानीरा बुधैर्नदी ॥"
इति भावप्रकाशे प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
"पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ।
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।
कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥
प्राच्यावन्त्या पराच्योत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ।
उदरश्लीपदातङ्का सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारियात्रजाः ।
वलपौरुषकारिण्यः——————————॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् ।
पूर्व्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् ।
दक्षिणाभिमुखा नातिदोषला. साधारणत्वात् ।"
"प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।
ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
"वसुधा कीटसर्पाखुमलसन्दूषितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयूः यमुना इरावती देविका कुहूः गोमती धूतपापा वाहुदा दृषद्वती कौशिकी निश्चीरा गण्डकी चक्षुष्मती लोहिता । इत्येता हिमवत्पादनिर्गताः ॥ वेदस्मृती वेदवती सिन्धुः पर्णाशा चन्दना सदाचरा रोहिपारा चर्म्मण्वती विदिशा वेत्रवती वयन्ती । इत्येताः पारियात्रोद्भवाः ॥ शोणा ज्योतीरथा नर्म्मदा सुरसा मन्दाकिनी दशार्णा चित्रकूटा तमसा पिप्पला करतोया पिशाचिका चित्रोत्पला विशाला वञ्जुका वालुका वाहिनी शुक्तिमती विरजा पङ्किनी रित्री । इत्येता ऋक्षप्रसूताः ॥ मणिजाला शुभा तापी पयोष्णी शीघ्रोदा वेण्या पाशा वैतरणी वेदी पाला कुमुद्वती तोया दुर्गा अन्त्या गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेणा वञ्जुला तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा शलकावेरी शतमाला ताम्रपर्णी पुष्पावती उत्पलावती । इत्येता मलयजाः ॥ त्रियामा ऋषिकुल्या इक्षुदा त्रिदिवाला मालिनी वंशधरा महेन्द्रतनया ऋषिका लुषती मन्दगामिनी पलाशिनी । इत्येताः शुक्तिमत्प्रभवाः । एताः प्राधान्येन कुलपर्व्वतनद्यः । शेषाः क्षुद्रनद्यः । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
"कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यञ्च चन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ॥
प्रागुत्तरेण कैलासात् दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्व्वधातुमयं दिव्यं शबलं पर्व्वतं प्रति ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः सशुभ्रो रत्नसन्निभः ।
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदन्नाम विश्रुतम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ।
यक्षः सेनापतिः क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥
कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम्
मनःशिलामयं दिव्यं शबलं पर्व्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्य्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत्
तस्मात् प्रभवते पुण्यो लोहितश्च नदो ~
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महद्वनम्
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो
सौम्यैः सधार्म्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारित
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानौषधीगिरि
ककुद्मति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्च ककुद्मतः
तदञ्जनन्त्रैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ।
सर्व्वधातुमयस्तत्र सुमहद्वैद्युतो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥
यस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकपावनी ।
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्व्वौषधि
अरुणः पर्व्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ।
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्व्वतो हेमसन्निभः
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम [illegible]
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी [illegible]
सा चक्षुःसीतयोर्मध्ये प्रविष्टा [illegible]
अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्व्वौषधिं [illegible]
गौरन्तु पर्व्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो [illegible]
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः
गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात् प्रसूता सा सप्तधा प्रतिभज्यते
भवस्य चाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ॥
ततो विसर्ज्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गया ।
त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं [illegible]
स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ।
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।
शीता चक्षुश्च सिन्धुश्च [illegible]
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
तस्माद्भागीरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्
सप्तैताः प्लावयन्ति स्म वर्षन्तद्धिमसाह्वयम् ॥
प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा बिन्दुसरोद्भवाः ।
तान् देशान् प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च
कश्मीरान् कुस्तुराधीनाम् वर्व्वरान् यवनान्
खसान्
स्तुकूलांश्च कुलत्यांश्च [illegible]
कृत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्
अथ चीनमरूंश्चैव कालकांश्चैव चूलकान् ।
तुषारान् वर्व्वरान् कारान् पह्लवान् पारदान्
शकान् ।
एतान् जनपदान् चक्षुः प्लावयन्त्युदधिं गता ॥
दरदान् कुटकांश्चैव गान्धारानौरसान् कुहून्
शिवपौरानिन्द्रमरून् वसातीन् समतेजसा ॥
सैन्धवानुर्ब्बसावरान् कुपथान् भीमरोमकान् ।
शुनामुखांश्चोर्द्धमरून् सिन्धुरेतां निषेवते ॥
गन्धर्व्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् ।
कलापग्रामकांश्चैव तथा किंपुरुषान्नरान् ॥

(नन्दगोपः जाता जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) नन्दगोपपत्नभूम्यादिः ॥

नन्दथुः, पुं, (नन्दनमिति । नन्द + "द्वितोऽथुच् ।" ३ । ३ । ८९ । इति अथुच् ।) आनन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनं, क्ली, (नन्दयतीति । नन्द + "नन्दिग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति ल्युः ।) इन्द्रवनम् । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ४१ ।
"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥") अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणञ्च छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ आनन्दः । यथा, महाभारते । २ । ७५ । ६ ।
"भक्षिताख्यार्द्धतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ ! ।
दुःखैरासप्रपन्नायै सुहृदां नन्दनाय च ॥")
हर्षके, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ५ ।
"पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसम्पन्नं [illegible] मे मम नन्दनम् ॥")

नन्दनः, पुं, (नन्दयतीति । नन्द + ल्युः ।) पर्वतभेदः । यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये ।
"तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
भर्तृभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते ततः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकूटानदीं स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥"
वर्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६२ ॥ पार्थे, पुं क्ली, इति वाचस्पतिः ॥ यथा, सुश्रुते खस्थाने २ अध्याये ।
यन्त्रपाचककर्णरीवसौरीयकाफरघाटकरञ्ज-नन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविधानि ॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ३६ ।
"नन्दनं नन्दनश्चैव सर्व्वविद्याविशारदौ ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ ! ॥"
शिशुपुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ६ । ३३ ।
"स नन्दनाद्यैर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्त-विग्रहम् ।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ॥"
जिनबलविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ॥ वत्सरविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । ३८ ।
"नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा
मन्मथोऽथ परतश्च दुर्म्मुखः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७५ ।
"नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ॥")
विष्णुः । यथा, "आनन्दो नन्दनो नन्दः ।" इति महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ॥
[नन्द]नः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्द + ल्युः ।) सुतः । [इति] मेदिनी । ने, ८० ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४१ ।
"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥")
भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनजं, क्ली, (नन्दने जायते इति । जन + डः ।) हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नन्दनात् आनन्दाज्जायते इति ।) हर्षजाते, त्रि ॥ ([illegible])

नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्द-जनको वा ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य [illegible] दस्यु-हस्तगतत्वकारणं यथा,—
व्यास उवाच ।
"[illegible]-मान् ।
नाभीरेभ्यश्च भवतः कः कद्भ्यात् पराभवम् ॥
पार्थैतत् सर्व्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम् ।
त्वया यच्च स्त्रियो नीता यदाभीरैर्भवान् जितः ।
यच्चैता दस्युभिर्याश्च भवता शोचिताः स्त्रियः ।
तदप्यहं यथावृत्तं कथयामि तवार्ज्जुन ! ॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् ।
बहून् वर्षगणान् पार्थ ! गृणन् ब्रह्म सनातनम् ॥
जितेष्वसुरसङ्घेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः ।
बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं सुरस्त्रियः ॥
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः ।
तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ! ॥
आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारधरं मुनिम् ।
विनयावनताश्चैनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः ॥
यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथा तथा ।
सर्व्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ ! वरिष्ठं द्विजन्मनाम् ॥
श्रीअष्टावक्र उवाच ।
प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदिष्यते ।
मत्तस्तद्व्रियतां सर्व्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥
श्रीपराशर उवाच ।
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन् ।
प्रसन्ने त्वय्यसंप्राप्तं किमस्माकमिति द्विज ! ॥
इतरास्त्वब्रुवन् विप्र ! प्रसन्नो भगवान् यदि ।
तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र ! पुरुषोत्तमम् ॥
श्रीव्यास उवाच ।
एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्ततार जलान्मुनिः ।
तमुत्तीर्णञ्च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा ॥
तन्दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत् ।
ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन ! ॥
श्रीअष्टावक्र उवाच ।
यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना ।
भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः ॥
मत्प्रसादेन भर्त्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् ।
मच्छापोपहताः सर्व्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥"
"एवन्तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम् ।
भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥
तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव ! ।
तेनैवाखिलनाथेन सर्व्वन्तदुपसंहृतम् ॥"
इति विष्णुपुराणे । ५ । ३८ । ६८—८५ ॥

नन्दनन्दिनी, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या ।
"नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा ।" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनात् तथात्वम् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका माला ।) श्रीकृष्णप्रीतिकरमालिकाविशेषः । यथा,
"भूप नन्दनमालान्तु कुरुते कण्ठदेशतः ।
देवकन्यागणैर्नित्यं सेव्यते सुरनायकैः ॥"
इति द्वारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविलासधृत-विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥

नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + ल्युः । टाप् ।) दुहिता । इति जटाधरः ॥

नन्दन्तः, पुं, (नन्दयतीति । नन्द + "रुहिनन्दि-जीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।" उणां ३ । १२७ । इति झच् स च षित् ।) पुत्रः । राजा । मित्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं वा पालयतीति । पालि + अण् ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दपुत्त्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्त्री ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नन्दयन्तः, त्रि, (नन्दयतीति । नन्दि + "तॄभू-वहि..." उणां ३ । १२८ । इति झच् स च षित् ।) आनन्दजनकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + अच् + टाप् ।) गौरी । अलिञ्जरः । नादा इति भाषा । तिथि-विशेषः । सा तु उभयपक्षयोः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा,—
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥"
इति ज्योतिषम् ॥)
ननान्दा । इति शब्दरत्नावली ॥ सम्पत् । इति हेमचन्द्रः ॥ ✱ ॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं यथा,—
"एवमुक्ता भवं ब्रह्मा पुनर्देवीं स चाब्रवीत् ।
त्वया देवि ! महत् कार्य्यं कर्त्तव्यान्यदसि नः ॥
भविष्यं महिषाख्यस्य असुरस्य विनाशनम् ।
एवमुक्ता ततो ब्रह्मा सर्व्वे देवाश्च पार्थिव ! ॥
यथागतास्ततो याता देवी स्थाप्य हिमे गिरौ ।
संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु सा भवेत् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ ✱ ॥
अपि च ।
"नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा ।
हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता ॥"
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"यथा गङ्गा नदीनान्तु उत्तमत्वे व्यवस्थिता ।
तद्वद्भगवती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता ॥
मासि भाद्रपदे देवि ! शुक्लपक्षे व्रजेत् सदा ।
तस्योपहा श्रावणाषाढ़े अन्यथा न कदाचन ॥
तेषाञ्च चन्द्रनागस्तु पीड़ां कुर्य्यात् सुलोचने ।
न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्म्मानुषादयः ॥
विषवातहताः केचित् विषवातप्रपीड़िताः ।

नदीज ४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। अम्लप्रदत्वम्। गुरुत्वम्। वातलत्वम्। कफदत्वम्। रूक्षत्वम्। काषायत्वम्। विषदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

नदीमातृक, त्रि, (नदी मातेव पोषिका यस्य। कप।) नद्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः। इत्यमरः।२।१।१२॥

नदीवङ्क, पुं (नद्या वङ्कः।) वङ्कुरः। इति शब्दमाला॥ बाँक इति भाषा॥

नदीवट, पुं (नदीसमीपजातो वटः।) वटीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नदीष्ण, त्रि, (नद्यां स्नातीति। स्ना+ "सुपि स्थः।"३।२।४। इति कः। "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले।"८।३।८९। इति षत्वम्।) नद्यवगाहनदक्षः। नदीस्नानकुशलः। इति भट्टिटीकायां पुण्डरीकाक्षः॥ नदीज्ञः। इति पुरुषोत्तमः॥ यथा,—

"ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान्॥"

इति भट्टिः॥

नदीसर्ज्ज, पुं (नद्याः सर्ज्ज इव। नदीतीरजातत्वादस्य तथात्वम्।) अर्ज्जुनवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४५॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"ककुभोऽर्ज्जुननामाख्यो नदीसर्ज्जश्च कीर्त्तितः।
इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नदेयी, स्त्री (नद्यां भवा। "नद्यादिभ्यो ढक्।"४।२।९७। इति ढक्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) नागदमनी। भूमिजम्बुः। इति शब्दचन्द्रिका॥

नद्ध, त्रि, (नह्यते स्मेति। नह+क्त।) बद्धः। (यथा, हरिवंशे।२३२।१७।

"दिव्यैश्च कवचैर्नद्धा दिव्यैर्वेषोक्तिभूषणैः॥")

उद्यतः। इति मेदिनी। धे, ८॥

नद्ध्री, स्त्री (नह्यतेऽनया। नह+दाम्नीति ष्ट्रन्। ततो ङीष्।) चर्म्मरज्जुः। इत्यमरः।२।१०।३२॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये चतुर्थाङ्के।

"अत्रापि प्रियजनुषि पुत्रकलत्रमित्र-
नद्ध्रीवनद्धहृदयो न च तं स्मरामि॥")

नद्याम्र, पुं (नद्या आम्र इव।) समष्ठिलावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नद्युत्तरट, त्रि, (नद्या उत्तरट।) नदीकर्त्तृक-व्यक्तवस्तु। तद्रूपभूखण्डस्य चर इति चडा इति च भाषा॥ नद्युत्तरटा भूमिस्तु यस्याधिकारे जाता तस्यैव भवति। यथा,—

"नद्युत्तरटा राजन्या यस्य तस्यैव सा मही।
अन्यथा न भवत्लाभो नराणां राजदैविकः॥
यद्योदयो जीवनञ्च दैवराजवशानृणाम्।
तस्मात् सर्व्वेषु कार्य्येषु तत्कृतं न विचालयेत्॥"

इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवीरमित्रोदयधृतबृहस्पतिवचनम्॥

ननन्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेवयापि। नञ्+नन्द+"नञि च नन्दः।" उणा० २।९८। इति ऋन्।) वैयाकरणमतेन दृढा-भाव।) भर्त्तृभगिनी। ननद इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४ पतिस्वसा ५। इति शब्दरत्नावली॥

ननान्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि। नन्द+"नञि च नन्देः।" उणा० २।९८। इति ऋन् दृद्धिश्च।) ननन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे।१०।८५।४६।

"सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु॥")

ननु, अ, (न नुदति प्रेरयतीति। नुद्+मितद्र्वादित्वात् डुः।) प्रश्नः। पृच्छा। अवधारणम्। (यथा, रघुः।१।६०।

"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे।
दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम्॥")

निश्चयः। (यथा महाभारते।१३।६।१८।

"लोको दैवं समालोक्य उदासीनो भवन्ननु॥")

अनुज्ञा। (यथा, शिशुपालवधे।८।६१।

"ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया
त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे॥")

अनुमतिः। अनुनयः। सान्त्वनम्। आमन्त्रणम्। सम्बोधनम्। (यथा कुमारे।४।३२।

"विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात्
ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्॥")

एषामुदाहरणानि यथा,—

"प्रश्ने ननु ब्रवीम्यहं। अवधारणे ननु गच्छाम। अनुज्ञायां ननु गच्छ। अनुनये ननु चक्षि। प्रसीद। आमन्त्रणे ननु चैव। विरोधोक्तिः। इत्यमरभरतौ। विनिग्रहः। अनुप्रश्नः। परकृतिः। अधिकारः। सन्भ्रमः। इति मेदिनी। ने, ४२॥ आक्षेपः। प्रत्युक्तिः। वाक्यारम्भः। इति हेमचन्द्रः।६।१७८॥ उत्प्रेक्षालङ्कारव्यञ्जकम्। यथा,—

"मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किवा प्रायोऽनुवेद्मि च।
ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानि षट्॥"

इति काव्यचन्द्रिका॥

ननुच, अ, विरोधोक्तिः। इत्यमरः।३।४।१४॥ ननुचेति समुदितं विरोधवचनं नशब्दो विरोधोक्तौ चकारात् ननुचेति वा। इति भरतः॥

नन्द, पुं (नन्दतीति। नन्द+पचाद्यच्।) विष्णुः। यथा। "आनन्दो नन्दनो नन्दः।" इति महाभारते।१३।१४९।६९॥ नरपतिभेदः। स तु महानन्दिसुतः क्षत्रियवंशान्तः। (यथा भागवते।१२।१।७—११।

"महानन्दिसुतो राजन्! शूद्रागर्भोद्भवो बली।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत्।
ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः॥
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः।
शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः।
नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ॥")

आनन्दः। निधिविशेषः। इति रत्नावली॥ गोपभेदः। स च नन्दः पुरा द्रोणनामा वसुरासीत्।

"द्रोणो वसूनां प्रवरो [illegible]
करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तमुवाच
जातयोर्नौ महादेवे [illegible]
भक्तिः स्यात् परमा लोके [illegible]
इत्युक्त स भगवान् व्रजे [illegible]
जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा

इति श्रीभागवते।१०।८।४८—५०॥

वेणुविशेषः। यथा,—

"महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ
चत्वार उत्तमा वंशा [illegible]
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्दः [illegible]
इति [illegible]

(स्कन्दानुचरविशेषः। यथा, महाभारते।९।
"स्कन्दं नाम विपुलौ दिव्यौ
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। [illegible]
४५।६१॥ नागविशेषः। इति
५।१०३।१२॥ [illegible]
यथा, भागवते।४।७।२२।

"दृष्ट्वा गृहीताईणसादनोत्तम
यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम्।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं सदा
दक्षः प्रपद्य प्रयतः कृताञ्जलिः॥"

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामन्यतमः। इति भारतम्।१।६७।९६। वसुदेवस्य पुत्रविशेषः। इति भागवतम्।९।२४।४८॥ क्रौञ्चद्वीपस्य वर्षविशेषः। इति भागवतम्।५।२०।२१॥ ख्यातो दत्तकमीमांसाग्रन्थप्रणेता। यथा,—

"अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वं विनायकम्।
पुत्त्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः॥"

नन्दक, पुं (नन्दयतीति। नन्द+ण्वुल्।) खड्गः। इत्यमरः।१।१।२०। (हरिवंशे।१२७।४४।

"रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च।
प्रहाराञ्च गरुडं दृष्ट्वा भूयः जनार्दनः॥")

भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हर्षके, त्रि। इति मेदिनी। के, १०८॥ (कुलपालक। आनन्दकारकश्च॥ (नागविशेषः। इति महाभारतम्।५।१०३।११॥ स्कन्दानुचरविशेषः। इति महाभारतम्।९।४५।६६॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः। इति महाभारतम्।१।१८७।३॥)

नन्दकि, स्त्री, पिप्पली। इति शब्द[illegible]

नन्दकी, [न्] पुं (नन्दकः खड्गः अस्त्यस्य। नन्दक+इनि।) विष्णुः। यथा,—

"शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः।"

इति महाभारते [illegible]

नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय हर्षाय गोपिता रक्षिता।) राखा। इति [illegible]

(नन्दगोपः अस्या जातः। तारकादित्वात् इतच्।) नन्दगोपजन्मभूम्यादिः॥

नन्दथुः, पुं, (नन्दनमिति। नन्द+"ट्वितोऽथुच्।" ३।३।८९। इति अथुच्।) आनन्दः। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दनं, क्ली, (नन्दयतीति। नन्द+"नन्दिग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः।" ३।१।१३४। इति ल्युः।) इन्द्रवनम्। इत्यमरः। १।१।४८॥ (यथा, कुमारे। २।४१।
"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः॥"
अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। अस्य विवरणन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ आनन्दः। यथा, महाभारते।२।२५।६।
"स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ!।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च॥")
हर्षके, त्रि। इति मेदिनी। ने, ८०॥ (यथा, महाभारते। ३।१४६।५।
"पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम्।
गन्धसंस्थानसम्पन्नं [illegible]नो मम नन्दनम्॥")

नन्दनः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द+ल्युः।) पर्व्वतभेदः। यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये।
"तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः॥
मर्त्त्यभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः।
सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नतः॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः।
प्रतिदर्श तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति त्रिधा॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम्।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात्॥"
(विषविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६३॥ अस्यार्थे, पुं क्ली, इति वाचस्पतिः॥ यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्याये।
"वत्सनाभकर्कटकर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भ-नन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते। ९। ४५। ३६।
"वर्द्धनं नन्दनञ्चैव सर्व्वविद्याविशारदौ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ!॥"
सिद्धपुरुषविशेषः। यथा, भागवते।४।६।३३।
"स नन्दनाद्यैर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्त-विग्रहम्।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम्॥"
जिनबलविशेषः। इति हेमचन्द्रः।३।३६२॥ वत्सरविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्।८।२८।
"नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा
मन्मथोऽथ परतश्च दुर्म्मुखः॥"
महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।७५।
"नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः॥")
विष्णुः। यथा, "आनन्दो नन्दनो नन्दः।" इति महाभारते। १३। १४९। ६६॥

नन्दनः, पुं,स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द+ल्युः।) सुतः। इति मेदिनी। ने, ८०॥ (यथा, रघुः।३।४१।
"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः॥")
भेकः। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दनजं, क्ली, (नन्दने जायते इति। जन+डः।) हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (नन्दनात् आनन्दाज्जायते इति।) हर्षजाते,त्रि॥ (पौत्त्रश्च॥)

नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्दजनको वा।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लीलासंवरणान्ते तन्महिषीणां दस्युहस्तगतत्वकारणं यथा,—

व्यास उवाच।

"कः श्रद्दध्यात् सगाङ्गेयान् हन्यात्त्वं सर्व्वकौरवान्।
आभीरेभ्यश्च भवतः कः श्रद्दध्यात् पराभवम्॥
पार्थैतत् सर्व्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम्।
त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवान् जितः॥
गृहीता दस्युभिर्याश्च भवता शोचिताः स्त्रियः।
तदप्यहं यथावृत्तं कथयामि तवार्ज्जुन!॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत्।
बहून्वर्षगणान् पार्थ! गृणन् ब्रह्म सनातनम्॥
जितेष्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः।
बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं वरस्त्रियः॥
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः।
तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव!॥
आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारधरं मुनिम्।
विनयावनताश्चैनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः॥
यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथा तथा।
सर्व्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ। वरिष्ठन्तं द्विजन्मनाम्॥

श्रीअष्टावक्र उवाच।

प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीप्सितम्।
मत्तस्तद्व्रियतां सर्व्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम्॥

श्रीपराशर उवाच।

रम्भातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन्।
प्रसन्ने त्वय्यसंप्राप्तं किमस्माकमिति द्विज!॥
इतरास्त्वब्रुवन् विप्र! प्रसन्नो भगवान् यदि।
तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र! पुरुषोत्तमम्॥

श्रीव्यास उवाच।

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्ततार जलान्मुनिः।
तमुत्तीर्णञ्च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा॥
तन्दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत्।
ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन!॥

श्रीअष्टावक्र उवाच।

यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना।
भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः॥
मत्प्रसादेन भर्त्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम्।
मच्छापोपहताः सर्व्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ॥"
"एवन्तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम्।
भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः॥
तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव!॥
अनेनाखिलनाथेन सर्व्वमेतदुपसंहृतम्॥"
इति विष्णुपुराणे। ५। ३८। ६८—८५॥

नन्दनन्दिनी, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या।
"नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा।" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनात् तथात्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका माला।) कृष्णप्रीतिकृन्मालिकाविशेषः। यथा,
"भूप नन्दनमालान्तु कुरुते कृष्णवेश्मनि।
देवकन्याहतैर्लक्षैः सेव्यते सुरनायकैः॥"
इति द्वारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविलासधृत-विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥

नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि+ल्युः। टाप्।) दुहिता। इति जटाधरः॥

नन्दन्तः, पुं, (नन्दत्यनेनेति। नन्द+"रुहिनन्दि-जीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि।" उणां ३।१२७। इति झच् स च षित्।) पुत्त्रः। राजा। मित्त्रम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं वा पालयतीति। पालि+अच्।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दपुत्त्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्त्री।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नन्दयन्तः, त्रि, (नन्दयतीति। नन्दि+"तॄभूवहीति।" उणां ३। १२८। इति झच् स च षित्।) आनन्दजनकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि+अच्+टाप्।) गौरी। अलिञ्जरः। नाद इति भाषा। तिथिविशेषः। ताश्च उभयपक्षयोः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः। इति मेदिनी। दे, ६॥ (यथा,—
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात्॥"
इति ज्योतिषम्॥)
ननान्दा। इति शब्दरत्नावली॥ सम्पत्। इति हेमचन्द्रः॥ * ॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं यथा,—
"एवमुक्त्वा भवं ब्रह्मा पुनर्देवीं स चाब्रवीत्।
त्वया देवि! महत् कार्य्यं कर्त्तव्यञ्चान्यदस्ति नः॥
भविष्यं महिषाख्यस्य असुरस्य विनाशनम्।
एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्व्वं देवाश्च पार्थिव!॥
यथागतास्ततो जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ।
संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु सा भवेत्॥"
इति वराहपुराणम्॥ * ॥
अपि च।
"नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा।
हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता॥"
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"यथा गङ्गा नदीनान्तु उत्तमत्वे व्यवस्थिता।
तद्वद्भगवती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता॥
मासे भाद्रपदे देवि! शुक्लपक्षे अर्च्चयेत् सदा।
तस्येच्छा श्रावणाषाढे अन्यथा न कदाचन॥
तेषाञ्च चन्द्रनागस्तु पीडां कुर्य्यात् सुलोचने।
न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्म्मानुषादयः॥
विषवातहताः केचित् [illegible]

विमुच्यन्ते नरा देवि यान्ति देव्याः प्रसादतः ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

(कामधेनुविशेषः । यथा, वह्निपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्याये ।
“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽब्धौ उच्चःस्थानं शुभप्रदम् ॥”
अस्या दानविधिस्तु कामधेनुशब्दे द्रष्टव्यः ॥
धर्म्मपुत्त्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया तथात्वमस्याः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३३ ।
“नन्दा तु भार्य्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥”
शाकद्वीपान्तर्गतनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ३१ ।
“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ॥”
‘एताः सप्तमहाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकम् ।
भावयन्ति जनं सर्व्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥”
द्विशालगृहविशेषः । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे २ अध्याये ।
“नन्दाख्यं तद्द्विशालञ्च धनदं शोभनं स्मृतम् ॥”)

नन्दात्मजः, पुं (नन्दस्य आत्मजः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा माघोत्तरखण्डे १११ अध्याये ।
‘पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥’)
दुर्गायाम्, स्त्री ॥

नन्दिः, पुं, स्त्री (नन्दयतीति । नन्दि + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणा° ४ । ११७ । इति इन् ।) द्यूताङ्गम् । (भावे इन् ।) आनन्दः । (यथा, महाभारते । २ । १८ । ११ ।
‘सोऽवर्द्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥”
एतदर्थे स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा तत्रैव । ५ । १३५ । २० ।
‘अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ॥”)
नन्दिकेश्वरे, पुं । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । २७५ ।
“पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥”)
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ७९ ।
‘स्तवप्रियः स्तवः स्तोता नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।”
(महादेवः । यथा तत्रैव । १३ । १७ । ७४ ।
‘निमित्तस्थो निमित्तञ्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥”)

नन्दिकः, पुं (नन्दः आनन्दः हेतुतयास्त्यस्येति । नन्द + ठन् ।) नन्दीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नन्दिरेव । स्वार्थे कन् ।) आनन्दः ।

नन्दिका, स्त्री (नन्दः आनन्दः अस्त्यस्यामिति । ठन् ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥ (नन्दा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) अलिञ्जरः । इति शब्दरत्नावली ॥ षष्ठीतिथिः । यथा तिथितत्त्वे ।
“कन्यार्कस्थे रवौ शुक्ल शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।”
प्रतिपदेकादश्यौ च ॥

नन्दिकेश्वरः, पुं (नन्दिक ईश्वरः ।) शिवद्वारपालः । तत्पर्य्यायः । नन्दी २ शालङ्कायनः ३ ताण्डवतालिकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नन्दीश्वरः ५ तण्डुः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे । १८२ । ८६ ।
“ततो नन्दि महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वर ! पश्याद्य यतो वायो रथे स्थितः ॥”)
उपपुराणविशेषश्च ॥

नन्दिघोषः, पुं, (नन्दिरानन्दजनको घोषो यस्य ।) अर्ज्जुनस्य रथघोषः । वन्दिजनघोषः । इति मेदिनी । षे, ५३ ॥ मङ्गलघोषणा च ॥ (हर्षघोषयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १०७ । १०५—१०८ ।
“पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राश्नेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥
सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु मेघनिस्वननादितैः ।
स रथैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतोऽह्यनुगम्यते ॥
देवकन्यासमारूढे काञ्चनैर्विमले शुभे ।
विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशताकृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ॥”)

नन्दितरुः, पुं, (नन्दिरानन्दजनकस्तरुः ।) धववृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

नन्दिनी, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्द + णिनि । ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।
“रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।”)
जटामांसी । तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“नलदं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किराततिक्ता जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”)
उमा । गङ्गा । ननान्दा । वशिष्ठधेनुः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ सा च धेनुः सुरभिकन्या । यथा दिलीपं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
“पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्व्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥
इमां देवीमृतुस्नातां स्मृत्वा सपदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥
अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥”
“इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥’
इति रघुः । १ । ७५-८२ ॥
इमामेवाराध्य चक्रवर्त्ती दिलीपो रघुनामानं वंशतिलकं पुत्त्रं लब्धवान् ॥ * ॥
द्योनामा वसुः पत्नीवाक्यात् एनां हृत्वा वशिष्ठशापतः पृथिव्यां भीष्मनाम्ना विख्यात आसीत् । एतत्कथा यथा महाभारते । १ । ९९ । १९-३९ ।
“अथ तस्मिन्नाश्रमे कदाचिद्भरतर्षभ ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्व्वे देवा देवर्षिसेवितम् ।
ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्व्वतेषु वनेषु च ।
तत्रैकस्याथ भार्य्या तु वसोर्वासववक्रिम ! ।
संचरन्ती वने तस्मिन् गां ददर्श सुमध्यमा ॥
नन्दिनीं नाम राजेन्द्र ! … … ।
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसम्पदा ।
द्यवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षणाम् ।
स्वापीनाञ्च सुदोग्ध्रीञ्च सुवालधिखुरां शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्व्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥
एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र ! पुरा पौरवनन्दन ! ॥
द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ! ।
उवाच राजंस्तां देवीं तस्या … … ॥
एषा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसितेक्षणा ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे ! यस्येदं वनमुत्तमम् ॥
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ! ।
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत् स्थिरयौवनः ॥
एतत् श्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम ! सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्त्तारं दीप्ततेजसम् ॥
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा ॥
तस्या हेतोर्महाभाग ! … … ।
आनयस्व नरश्रेष्ठ ! त्वरितं पुण्यवर्द्धन ! ॥
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ! ।
मानुषेषु भवत्येका जरारोगविवर्ज्जिता ॥
एतन्मम महाभाग ! कर्त्तुमर्हस्यनिन्दित ! ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्द्धं द्यौस्तदा … ।
तदा कमलपत्राक्षो नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ! ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ।
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ।
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात् सर्व्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ ! ।
वशं क्रोधस्य संप्राप्त आपवो मुनिसत्तमः ।
शप्त्वा च तान् महाभागस्तपस्येव मनो दधे ॥
एवं स शप्तवान् राजन् ! वसूनष्टौ तपोधनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः ॥
अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ! ।
लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
आपवात् पुरुषव्याघ्र ! सर्व्वधर्म्मविशारदात् ॥
उवाच च स धर्म्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सरात् सर्व्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥

यन्तु यत्कृते यूयं मया प्रष्टाः स वक्ष्यति ।
ोस्ततो मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥
कृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान् क्रुद्धो यदब्रवम् ।
प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥
विष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
तु: प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्ज्जयिष्यति॥”)
स्याः प्रभावो यथा,—
वशिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
अपश्यज्जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामनाः ॥
ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते मुनिसत्तमः ।
विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥
आतिथ्यं कर्त्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ।
तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं प्रतिगृह्यताम् ॥
वाढ़मित्येव गाधेयो वशिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
एवमुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपतां वरः ॥
आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषाम् ।
भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥
एवमुक्ता वशिष्ठेन शवला शत्रुसूदन ! ।
विदधे विविधान् कामान् यस्य यस्य यथेप्सितान् ॥
सान्तःपुरजनो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ।
युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शवला मम ।
एवमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ।
कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये नन्दिनीं तव ॥
कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तत्याज यदा मुनिः ।
ततोऽस्य शवलां राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् ॥
तस्या हुम्भारवाज्जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः ।
ऊधसश्चाभिसंजाताः पह्लवाः शस्त्रपाणयः ॥
योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा ।
रोमकूपेषु च म्लेच्छास्तथा रामकिरातकाः ॥
तैस्तन्निसूदितं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ।
सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ! ॥”
इति रामायणे आदिकाण्डम् ॥
(एतद्विवरणं महाभारते । १।१७७ अध्याये च विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ कन्या यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ ।
“मेधां गोकुलसम्भूतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम् ॥”
आनन्दजननात् पत्न्यपि । यथा, महाभारते । १ । ६६ । २६ ।
“एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र ! पुरा पौरवनन्दनः ॥”
“वसुनन्दिनी वसुप्रिया ।” इति नीलकण्ठः ॥
स्कन्दानुचरमातृगणविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ५ ।
“शृणु मातृगणान् राजन् ! कुमारानुचरानिमान् ॥”
“वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । १५ ।
“नन्दिन्याञ्च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ।
नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ! ॥”

व्याड़िमुनिमाता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥ त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणं छन्दः-शब्दे द्रष्टव्यम् । दुर्गा । इयन्तु देविकातटे पीठ-स्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३२ । ६६ ।
“शिवकुण्डे शुभा नन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥”)
नन्दिनीतनयः, पुं, (नन्दिन्यास्तनयः ।) व्याड़ि-मुनिः । स च अभिधानकारकः । इति हेम-चन्द्रः । ३ । ५१६ ॥
नन्दिनीसुतः, पुं, (नन्दिन्याः सुतः ।) व्याड़िमुनिः । इति जटाधरः ॥
नन्दिवर्द्धनः, पुं, (नन्दिं वर्द्धयतीति । वृध् + णिच् + ल्युः ।) शिवः । (नन्दिं आनन्दं वर्द्धयतीति ।) पक्षान्तः । पुत्त्रः । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । ६६ । १४ ।
“सुषुवे यममित्रघ्नं कौशल्या नन्दिवर्द्धनम् ॥”)
मित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विमानविशेषः । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।
“विमानं छन्दकं तद्वदनेकशिखराततः ।
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्रतिर्नन्दिवर्द्धनः ॥”
निमिवंशीयविशेषः । इति भागवतम् । ६ । १३ । १४ ॥) आनन्दवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६८ । २६ ।
“कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दिवर्द्धन ! ।
दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः ॥”)
नन्दिवृक्षः, पुं, (नन्दिरानन्दस्तज्जनको वृक्षः । यद्वा, नन्द + इन् । तस्याः वृक्षः ।) नन्दीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यक-रत्नमालायाम् ।
“नन्दिवृक्षो मेषशृङ्गी तथा मेषविषाणिका ।
पत्त्रवृश्चिकपत्त्रश्च मेढ्रशृङ्गी महाद्रुमा ॥”)
नन्दी, स्त्री, दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।
“सुराः सुखिदृशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता ।
तेनाष वादिनी नन्दी ईशानात् त्रिदशेश्वरी ॥”
नन्दी, [न्] पुं, (नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति । इनिः ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । (यथा,—
“करीरं क्रमुकं नन्दी कुचेला शकुलादनी ।
कठिल्लं केमुकं शीतं सकोशातककर्क्कशम् ॥
तिक्तं पाके कटुग्राही वातलं कफपित्तजित् ॥”
इति वाभटे । १ । ६ अध्याये ॥)
वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ शिवगण-विशेषः । स च त्रिविधः । यथा,—
“आद्यः कनकनन्दी च गिरिकाख्यो द्वितीयकः ।
सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्त्रयः ॥”
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
शिवद्वारपालः । स शिवांशः शालङ्कायनमुनि-पुत्त्रः । यथा,—
“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुन्धरे ! ।
तप्यतस्तस्य तु मुनेरीश्वरेण समं सुतम् ॥
तं प्राप्स्यामि परं भावं ज्ञात्वा देवो महेश्वरः ।
सुन्दरन्त्वपरं रूपं कृत्वा दृष्टिसुखावहम् ॥
शालङ्कायनपुत्त्रत्वं योगमायासमाश्रितः ।

प्राप्नोति तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमाश्रितः ॥
मायायोगबलोपेतस्त्र्यक्षो वै शूलपाणिधृक् ।
रूपवान् गुणवांश्चैव वपुषादित्यसन्निभः ॥
स तं न ज्ञायते जातं ममैवाराधने स्थितः ।
अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवाज्ञया मुनिम् ॥
उत्तिष्ठ मुनिशार्द्दूल ! सफलस्ते मनोरथः ।
त्वद्दक्षिणाङ्गाज्जातोऽस्मि पुत्त्रस्ते शाधि मां प्रभो ! ॥
त्वया तपः समारब्धमीश्वरेण समं सुतम् ।
प्राप्स्यामीति ततो मत्तः सदृशोऽन्यो न कश्चन ॥
विचार्य्येति तदाहं वै जातोऽस्मि स्वयमेव हि ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
स एव कल्पान्तरे शिवांशजशिलादमुनेः पुत्त्रः । यथा,—
“जजाप रुद्रमनिशं यत्र नन्दी महागणः ।
प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकधृक् ॥
दत्त्वा चात्मसमानत्वं मृत्युवञ्चनमेव च ।
अभूदृषिः स धर्म्मात्मा शिलादो नाम धर्म्मवित्॥
आराधयन् महादेवं पुत्त्रार्थं वृषभध्वजम् ।
तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वकृत् ॥
शर्व्वः सोमोपविष्टो वरदोऽस्मीत्यभाषत ।
स वव्रे वरमीशानं वरेण्यं गिरिजापतिम् ॥
अयोनिजं मृत्युभीतं तथा चैवोमया समम् ।
तथास्त्वित्याह भगवान् देव्या सह महेश्वरः ॥
पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्धानं गतो विभुः ।
ततो यियक्षुः स्वां भूमिं शिलादो धर्म्मवित्तमः ॥
चकर्ष लाङ्गलेनोर्व्वीं भित्त्वाहृश्यत शोभनः ।
सम्वर्त्तकानलप्रख्यः कुमारः प्रहसन्निव ॥
रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन् दिशम् ।
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा ॥
शिलादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ।
तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिषस्वजे ॥
मुनिभ्यो दर्शयामास ये तदाश्रमवासिनः ॥”
इति कूर्म्मे ४० अध्यायः ॥
(द्विसप्ततिसाध्यमौलिककायस्थानामन्यतमः । यथा, घटककारिकायाम् ।
“गुहः कीर्त्तियशः कुण्डुर्नन्दी शीलो धरागुणः ॥”)
नन्दीमुखी, स्त्री, (नन्दी मुखे यस्याः । ङीप् ।) तन्द्रा । इति हेमचन्द्रः । २ । २२७ ॥
नन्दीवृक्षः, पुं, (नन्दि + वा ङीप् । नन्द्याः वृक्षः । नन्दीजनको वृक्षो वा ।)कोङ्कणदेशप्रसिद्धसुगन्धि-वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तूणीका २ तूणिकः ३ तूणी ४ पीतकः ५ कच्छपः ६ नन्दी ७ कुठे-रकः ८ कान्तः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तरक्तदाहशिरोऽर्त्ति-खेदकुष्ठनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । पुष्टिवीर्य्यदातृ-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अश्वत्थाकारः क्षीरवान् स्वनामप्रसिद्धो वृक्षः । इति भरतः ॥ तुँद् इति ख्यातो वृक्ष इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । तुन्नः २ कुवेरकः ३ कुणिः ४ कच्छः ५ कान्त-लकः ६ । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ तुणिः ७ । इति भरतः ॥ नन्दिवृक्षः ८ कूणिः ६ तुन्दः १०

नभस्तलं, पुं क्ली, (नभसस्तलम् ।) गगनमण्डलम् । यथा, नैषधे । २ । ६८ ।

"तनुदीधितिधारया रयाद्-
गतया लोकविलोकनामसौ ।
छुरहेमकषन्निवालसत्
कषपाषाणनिभे नभस्तले ॥"

नभस्यः, पुं, (नभसे मेघाय साधुः । नभस्+"तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । १ ।

"नभो नभस्येऽथ निरीक्ष्य माधि
कामस्तदा तोयदवृन्दकीर्णम् ॥")

नभस्वान्, [त्] पुं, (आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः नभः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति । नभस्+ मतुप् मस्य वः ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८ ।

"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥")

नभाः, [स्] पुं, (नभति छिनत्ति कीटादीनिति । नभ+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां ४ । १८८ । इति असुन् ।) श्रावणमासः । (यथा, रघुः । १२ । २९ ।

"स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥")

मेघः । घ्राणम् । वर्षाः । विसतन्तुः । पतद्ग्रहः । इति मेदिनी । से, २६ ॥ पलितशीर्षम् । इति धरणी ॥

नभाकं, क्ली, (नभाति व्याप्नोतीति । नभ+ "पिनाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति आकः ।) तमः । इत्युणादिकोषः ॥

नभोगजः, पुं, (नभसि आकाशे गज इव ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोगतिः, स्त्री, (नभसि गतिर्गमनम् ।) आकाशगमनम् । यथा,—

"प्रडीनोड्डीनसण्डीनडयनानि नभोगतौ ॥"
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८४ ॥

नभोदुहः, पुं, (नभसः दोग्धि प्रपूरयति नद्यादिकमिति । दुह प्रपूरणे+कः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोद्वीपः, पुं. (नभसि द्वीप इव ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोधूमः, पुं, (नभसि धूम इव ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोनदी, स्त्री, (नभसो नदी ।) स्वर्गङ्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥

नभोमणिः, पुं, (नभसो मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८ ॥

नभोमण्डलदीपः, पुं, (नभोमण्डले दीप इव ।) चन्द्रः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्ज्जटेः ।
कलाभिर्व्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥"

नभोऽम्बुपः, पुं, (नभसः अम्बु जलं पिबतीति । पा+ कः ।) चातकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९५ ॥

नभोरजः, [स्] क्ली, (नभसो रज इव ।) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥

नभोरेणुः, स्त्री, (नभसि रेणुरिव ।) कुज्झटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोलयः, पुं. (नभसि लयो यस्य ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

नभ्यं, त्रि, नभस्येदमित्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः । नभसम्बन्धि । (नाभये हितम् । नाभि+"उगवादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् । "नाभि नभञ्च ।" इति नभादेशः । रथाङ्गम् । "नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

नभ्राट्, [ज्] पुं. (न भ्राजते इति । भ्राज दीप्तौ +क्विप् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥

नमः, [स्] व्य, (नम शब्दनत्योः+भावे असुन् ।) नतिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

"नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥"

क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते । ३ । १३ । ४२ ।

"विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥")

त्यागः । वृतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ वज्रम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । १ ।

"एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ॥")

नमतः, पुं, (नम्यते इति । नम+"भृमृदृशियजीति ।" उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।) प्रभुः । धूमः । नटः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसः, पुं, (नमतीति । नम+"अत्यविचमितमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) अनुकूलः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसितः, त्रि, (नमः कृतमिति । नमस्+"नमोवरिवः ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् । क्तः । "क्यस्य विभाषा ।" ६ । ४ । ५० । इति वा यलोपः ।) कृतनमस्कारः । पूजितः । तत्पर्य्यायः । नमस्यितः २ अर्हितः ३ अपचायितः ४ अर्चितः ५ अपचितः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

नमस्कारः, पुं, (नमः शब्दस्य कारः करणं यत्र ।) विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नमः करणम् । नमस्+कृ+घञ् ।) नतिः । स च त्रिविधः । कायिकः वाचिकः मानसिकश्च । यथा,—

"कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः ॥"

कायिकादिरपि त्रिविधो यथा,—

"प्रसार्य्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ ।
जानुभ्यां धरणीं गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ॥
जानुभ्याञ्च क्षितिं स्पृष्ट्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ।
क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ॥
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ।
अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥
या स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।
क्रियते भक्तियुक्तैर्व्वा वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्व्वैदिकैर्व्वा मन्त्रैर्या क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ॥
यत्तु मानुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्त्रकौ ॥
इष्टमध्यानिष्टगतैर्म्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
नमनं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकैस्तु नमस्कारैर्द्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व्वप्रतिपादितः ॥"
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥

रात्रौ तन्निषेधो यथा,—

"रात्रौ नैव नमस्कुर्य्यात्तेनाशीरभिचारिका ।
अतः प्रातःपदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे ॥"
इति महाभारतमिति केचित् ॥

नतिकरणम् । तत्तु करशिरःसंयोगादि । स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

"सर्व्वे चापि नमस्कुर्य्युः सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥"

अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खः । नाप्रयतायाप्रयतश्च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"
इति स्मृत्यर्थसारः ॥ * ॥

"देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यस्तु सम्भ्रमात् ।
स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
ब्राह्मणश्च गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यो नराधमः ।
यावज्जीवनपर्य्यन्तमशुचिर्य्यवनो भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

"देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डिनन्तथा ।
नमस्कारं न कुर्य्याद्यः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥
सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत् ।
स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं मदगर्व्वितम् ।
क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारञ्च वर्ज्जयेत् ॥
पुष्पहस्तो वारिहस्तस्तैलाभ्यङ्गो जलस्थितः ।
आशीःकर्त्ता नमस्कर्त्ता उभयोर्नरकं भवेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः ।
नमस्कुर्य्याद्गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम् ॥"

यमः ।

"अभिवादयतः पूर्व्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माज्ज्ञानं प्रपद्यते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजनि ।
वर्द्धतामिति वैश्येषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

"गुरुपत्नीन्तु युवतीं नाभिवादेत पादयोः।
कुर्व्वीत वन्दनं भूम्यां असौ वोऽहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम्।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
नाभिवादनशीलः स्यादियं इहैव धर्म्मतः।
असावहम्भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्व्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्द्रादिपरिवर्ज्जितः।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः।
यो न वेत्त्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
सव्यसव्येन कर्त्तव्यमुपसंग्रहणं गुरोः।
सव्येन सव्यः प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥"*॥
अभिवादनीया गुरवो यथा,—
"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्व्वी पितुर्मातुश्च सोदराः।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम्।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः।
गुरून् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥"
इति कूर्म्मपुराणे ११ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सप्तधा नतिलक्षणानि।
"त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम्।
दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधा नतिलक्षणम् ॥
ऐशानी वाथ कौवेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने।
प्रशस्ता साधकानाञ्च सर्व्वमूर्त्तेषु सर्व्वतः ॥
त्रिकोणादिषयस्याथ यदि पूर्व्वमुखो यजेत्।
पश्चिमान् प्राग्भवीं गत्वा वायव्यां निर्ऋतिं तदा।
यदोत्तरामुखः कुर्य्यात् साधको देवपूजनम्।
तदा याम्यात् वायव्यां गत्वा कुर्य्यात् संस्थितिम्।
ऐन्द्र्याद्वारुणीं गत्वा दिशं तस्माच्च प्राग्भवीम्।
ततोऽपि दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्।
त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रीतिदायकः ॥१॥
दक्षिणादायवीं गत्वा वायव्यात् प्राग्भवीं ततः।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्यक्त्वाग्नौ प्रविश्य च।
अग्निनी रात्वसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम्।
उत्तराच तथाग्नेयीं भ्रमणं द्विस्त्रिकोणवत्।
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥२॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्मादाग्नेयीं दक्षिणाम्।
गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥ ३ ॥
सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्त्तुलाकृतिसाधकः।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
समानस्थानं पश्चाद्यत्र नमस्कृतिः।
मुखं दिवा या तु निपत्य भुवि दण्डवत्।
दण्डवते देवैः सर्व्वदेवप्रमोदकः ॥ ५ ॥

पूर्व्ववद्दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु।
चिबुकेन मुखेनाथ नासया ललिकेन च ॥
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात्।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृतिः।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ।
स उग्र इति देवीभिरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
नदीनां सागरो यादृग्द्विपदां ब्राह्मणो यथा।
नदीनां जाह्नवी यादृग्देवानामिव चक्रधृक्।
नमस्कारेषु सर्व्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः स्तवैरेव तु भक्तितः।
चतुर्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्व्वतः सदा।
सर्व्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ! ॥
षोऽष्टाङ्गो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः।
महामायाप्रीतिकरः स दण्डकर्य्योत्तमः ॥"
इति कालिकापुराणम् ॥
नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारस्तदञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचोऽस्त्यस्या इति। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) खदिरिकाशाकः। लाजालु इति ख्यात इति केचित्। किन्तु रमसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा खलकारिकेति खदिरिकायाम्। सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम्। अञ्जलिरूपपत्रत्वादञ्जलेर्नमस्काररूपत्वात् नमस्कारप्रीतेव नमस्कारी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम्।
"गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ॥")
नमस्यः, त्रि, (नमस्य नामधातुः + कर्म्मणि यत्।) नमस्कारयोग्यः। यथा,—
"स्त्रियो नमस्या इत्याह वयसा पतुरेव ताः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
नमस्या, स्त्री, (नमस्य + भावे अः। स्त्रियां टाप्।) पूजा। इत्यमरः। २। ७। ३५ ॥
नमस्यितः, त्रि, (नमः कृतमिति। नमस् + "नमोवरिव:" इति।" ३। १। १९। इति क्यच्।) पूजितः। इत्यमरः। ३। १। १०२ ॥
नमितः, त्रि, नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः। जातनमस्कारः। नामितः। यथा,—
"अयः शूलयामाङ्कनतरिमोहारवरया:
सुधीः को वा कौमोदपि नमितमूर्द्धा न पिवति॥"
इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥
नमुचिः, पुं, (न मुञ्चतीति। मुच + इन्। स च कित्।) कन्दर्पः। दैत्यभेदः। इति मेदिनी। चे, १७ ॥ यथा,—
"कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम !।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्बलाधिकौ।
ज्येष्ठः शम्ब इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥"
इति वामने ५२ अध्यायः ॥
(इन्द्र एनं निहतवान्। यथा, महाभारते। ९। ४३। ३२—३६।

"नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्य्यरश्मिं
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत्
न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ ! सखे ! सत्येन ते
एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन
तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः
भो मित्रघ्न ! पापेति ब्रुवाणं
नमुचिद्विट्, [ष्] पुं, (नमुचिं द्वेष्टीति। "सत्सूद्विषेति।" ३। २। ६१। इति क्विप्।) इन्द्रः। यथा, माघे। १। ५१।
"विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥"
नमुचिसूदनः, पुं, (नमुचिं दैत्यविशेषं सूदि + ल्युः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। १।
नमेरुः, पुं, (नम्यते इति। नम : एरुः।) रुद्राक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥ पुन्नागः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, ३। ७४।
"विश्रयसुनमेरूणां छायामध्यास्य सैनिकाः
नमोगुरुः, पुं, (नमस्करणीयो गुरुः।) द्विजः। ब्राह्मणः। इति
नम्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। नम्बति। दुर्गादासः॥
नम्रः, त्रि, (नमतीति। नम + "नमिकम्पीति ३।२।१६७। इति रः।) नतः। इति (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। १९८।
"यन्नम्रं सरलञ्चापि सत्तापतत्स न सीदति।
धनुर्मित्रं कलत्रञ्च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥")
नम्रकः, पुं, (नम्र इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतौ।" ५। ३। ९६। इति कन्।) वेतसः इति भावप्रकाशः॥ (नम्र एव। स्वार्थे कन् नते, त्रि॥)
नय, ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्म-सकं-सेट्।) ङ, नयते। इति दुर्गादासः॥
नयः, पुं, (नीयतेऽनेनेति। नी + "एरच्।" ३। ३। ५६। इत्यच्।) नीतिः। तत्पर्य्यायः। अयः। इत्यमरः। ३।२।६॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३९५
"कथञ्चित् विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः।")
द्यूतविशेषः। इति मेदिनी। ये, ३३॥ नैगमादिः इति हेमचन्द्रः॥ न्याय्ये नेतरि च त्रि। इति शब्दरत्नावली॥
नयनं, क्ली, (नीयते इष्टविषयोऽनेनेति। नी + करणे ल्युट्।) चक्षुः। इत्यमरः। २। ६। ९३ (यथा, मार्कण्डेये। १८। ४०।
"लीलोनुयन्माभयतां पौनश्रोणिपयोधराम्।")
नी च प्रापणे, इत्यस्माद्भावे ल्युट्प्रत्ययः प्रापणम्। (आनयनम्। यथा, हरिवंशे। १०७। ११।
"तत्त्वं हितश्च देवेश ! श्रूयतां वदतो मम।
नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥")

नयनी, स्त्री, (नीयतेऽनयेति । नी + करणे ल्युट् + ङीप् ।) कनीनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नयनोत्सवः, पुं, (नयनयोरुत्सवो यस्मात् ।) प्रदीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्षुरुत्सवश्च ॥

नयनोपान्तः, पुं, (नयनयोरुपान्तः प्रान्तभागः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नयनौषधं, क्ली, (नयनयोरौषधम् ।) पुष्पकासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२३ ॥

नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव ।) अष्टकाष्ठम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छक् इति भाषा ॥

नयविशारदः, पुं, (नये नीतौ विशारदो विज्ञः ।) नीतिशास्त्रज्ञः । यथा,—

"षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
सान्धिविग्रहिकः कार्य्यो राज्ञा नयविशारदः ॥"

इति मात्स्ये ८८ अध्यायः ॥

नरं, क्ली, (नृणाति प्रापयति आनन्दमिति । नृ प्रापणे + अच् ।) रामकर्पूरतृणम् । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥

नरः, पुं, (नृणातीति । नृ + अच् ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, मनुः । १ । ९६ ।

"बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥")

पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । २ । १४ ।

"यदा कदापि दैत्येन्द्र ! नाप्यासि मरणं भुवम् ।
न नरेभ्यो महाभाग ! त्वमिति महिषासुर ! ॥")

विष्णुः । (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११५ ।

"गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः ॥")

अर्ज्जुनः । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥ (नरमुनेरंशजातत्वादस्य तथात्वम् ॥) शङ्कुः । इति लीलावती ॥ * ॥ अथ नरजन्मकारणम् । "पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।" अन्यच्च । मुग्धबोधे ।

"विषमायां तिथौ चिप्रं कुर्य्याद्वीजन्तु कन्यकाम् ।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्म्मनीषिणः ॥
चतुरशीतिलक्षान्ते गोजन्मा ततुपरं नरः ।
ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभवं नात्र संशयः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥

(स्वनामख्यातो हरेरंशभूतो धर्म्मपुत्रः ऋषिः । यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १५ ।

"हरेरंशौ स्थितौ तत्र नरनारायणावृषी ।
पूर्णं वर्षसहस्रन्तु चक्राते तप उत्तमम् ॥"

अस्य विवरणन्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥*॥ देवयोनिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।१।५।५८।

"नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥")

नरकः, पुं, (नृणाति क्लेशं प्रापयतीति । नृ + "क्रमादिभ्यः संज्ञायां वुन् ।" उणां । ५ । ३५ । इति वुन् ।) देवराजिभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (नरस्य मनुष्यस्य कं शिरो यत्र ।) दैत्यविशेषः । स पृथिव्या गर्भे वराहदेवाज्जातः । यथा,—

"रजस्वलाया गोत्राया गर्भे वीर्य्येण पोत्रिणः ।
यतो जातस्ततो भूतो देवप्रत्तोऽपि सोऽसुरः ॥"

तस्य नामकारणं यथा,—

"मानुषस्य शिरस्तत्र स्थितस्य प्राप्य बालकः ।
स्वशिरस्तत्र विन्यस्य सर्दस्तस्थौ धर्णं तदा ॥
नरस्य शीर्षे स्वशिरो निधाय स्थितवान् यतः ।
तस्मात्तन्तु मुनिश्रेष्ठो नरकं नाम वै व्यधात् ॥"

तस्य राज्यं यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

"करतोया यावद्गङ्गा पूर्व्वभागावधिश्रिता ।
यावल्ललितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
अत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥
अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रैव दशदिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः ॥
अत्र सर्वं महादेवो ब्रह्मा चापरः सर्व्वदा ।
चन्द्रः सूर्य्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्रक ! ॥
सर्व्वे क्रीडार्थमायाता रहस्यं देशमुत्तमम् ।
अत्र श्रीः सर्व्वतोभद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्नक्षत्रं ससर्ज्ज च ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं पत्र भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
सदारः सहामात्यै राजा भूत्वा महाबल ! ॥"

तस्य महिषी माया यथा,—

"ततो विदर्भराजस्य पुत्रीं मायाह्वयां हरिः ।
पुत्रार्थे वरयामास नरकस्य समां गुणैः ॥
तामुद्वाह्य हृषीकेशस्तस्मिन् पुरवरे स्वयम् ।
तया समं स्वतनयं राजत्वेनाभ्यषेचयत् ॥"

तस्य पुत्रा यथा,—

"ऋतुमत्याश्च भार्य्यायां कालेन नरकः क्रमात् ।
भगदत्तं महाशीर्षं मदवन्तं सुमालिनम् ॥
चतुरो जनयामास पुत्रांस्तांश्च क्षितेः सुतः ।
महासत्त्वान् महावीर्य्यान् देवैरन्यैर्दुरासदान् ॥"

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

पापिनां यातनास्थानम् । तत्सङ्ख्या यथा,—

"पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
सुचिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्द्दश ॥
अष्टाविंशति विख्यातास्ततो नरककोटयः ।
नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालाग्निसम्भवः ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्व्वमयो महान् ।
तदधो धर्म्मचक्रन्तु येनेदं धार्य्यते जगत् ॥"

इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

तत्पर्य्यायः । नारकः २ निरयः ३ दुर्गतिः ४ । इत्यमरः । १ । ९ । १ ॥ * ॥ नरकसंज्ञा यथा,—

"उक्तोऽसं नरकाः शक्र ! कोटाः पञ्चाशमानतः ।
चत्वारिंशन्मितं तेषां प्रधानं तन्निबोधत ॥"

उक्ताद्र्ध पाताले कालाग्निरुद्रस्य पुरोर्द्ध्व ।

"अवीचिः क्रमिभक्ष्यश्च तथा वैतरणी महान् ।
कूटशाल्मलिरुच्चासयुग्मपर्व्वतरौरवम् ॥
निरुच्छ्वासः पूतिमांसस्तप्तलाक्षास्थितं जलम् ।
क्रकचच्छेदस्तथा मङ्क्तं कष्ठायससुतापितम् ॥
पूतिपूर्णस्तथा मेदस्तमश्च रुधिरं वसा ।
तामिस्रस्तप्तकुम्भश्च तीक्ष्णाश्चि नपुंसकः ॥
लौहतप्तस्त्रियो भीमा अङ्गारराशिकोपरि ।
कुम्भीपाकः क्षुरस्तेयः सञ्जीवनसुतापनम् ॥
कालसूत्रं महापद्मं शीतोष्णं क्षुरमेव च ।
अम्बरीषं तथा घोरं महारौरवसंज्ञकः ॥
सूचीमुखेक्षुयन्त्रञ्च तैलं तमश्चपुत्रकधा ।
असिपत्रं तथा प्रोक्तं भूमिर्वाजपहारिका ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

नरकागामिनो यथा,—

यम उवाच ।

"न गच्छन्ति नरा घोरान् नरकान् धर्म्मनिर्म्मितान् ।
यथाश्च सुयद्भूतत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन ! ॥
विस्तरेण तु तत् सर्व्वं ब्रवीमि मुनिसत्तम ! ।
श्रूयतां तन्महाभाग ! श्रुत्वा चैवोपधारय ॥
नास्तिचिन्नरकं याति न सत्पुत्री न भूमिदः ।
नूरच शतवर्षी च वेदानाश्चैव पारगः ॥
पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नराः ।
अशिताश्चाशठाश्चैव स्वामिभक्ताश्च ये नराः ॥
तिलं गाश्च हिरण्यञ्च पृथिवीञ्चापि शाश्वतीम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न संशयः ॥
स्वदारनिरता दान्ताः परदारविवर्ज्जिताः ।
सर्व्वभूतात्मभूताश्च सर्व्वभूतानुकम्पकाः ॥
न गच्छन्ति तु तं देशं यामिश्चं तमसावृतम् ।
यातनास्थानमंपूर्णं छायाप्रतिभयस्तनम् ॥
आगमन्तो द्विजा ये च ये च विद्यापरं गताः ।
उदासीना न गच्छन्ति स्वाम्यर्थे च हता नराः ॥
न गच्छन्त्यन्न दातारः सर्व्वभूतहिते रताः ।
शुश्रूषका मातृपित्रोर्न गच्छन्ति न संशयः ॥
अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्य्यव्यवस्थिताः ।
पतिव्रता दानवन्तो द्विजभक्ताश्च ये नराः ॥
यथोक्तं यज्ञभागाश्च सत्रयाजिन एव च ।
चातुर्म्मास्यकरा ये च ये द्विजा आहिताग्नयः ॥
गुरुविप्रानुपालाश्च व्रतिनो मौनवर्ज्जिताः ।
नित्यस्वाध्यायिनो दान्ताः सदा सन्ध्याश्च ये नराः ॥
मानवान् पूजयन्तो वै आत्मभावेन भाविताः ।
त्यक्तमैथुना ये च न गच्छन्ति द्विजोत्तमाः ॥
प्राणदा अमरत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
निराशाः सर्व्वकामेभ्यो निराशाः सुजितेन्द्रियाः ।
न गच्छन्ति हि तं घोरं यत्र ते पापकर्म्मिणः ॥"

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

नरकगामिनो यथा,—

नारद उवाच ।

"दुष्कर्म्मार्ण्यपि वक्ष्यामि नरकं यैः प्रयान्ति हि ।
सर्व्वेष्वेव तु कार्य्येषु देवपूर्व्वेषु भूमिप ! ॥
हन्ति पुत्रान् पशून् दातृजान् ब्राह्मणानिक्रमः स्तः ।
गुर्व्वर्थे वा भयार्त्तं वा वर्ज्जयित्वा महीपते ! ।
येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥
प्रपाणाश्च सभानाश्च संक्रमाणाश्च मारिष ।
आगारणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥
ये परस्वापहर्त्तारः परस्थानाश्च न...
स्पर्शकाश्च परेषां हि ते नरा नरक...
स्पर्शकाः सन्धिभेत्तारः ५२९ ... ५नो॥

"गुरुपत्नीन्तु युवतीं नाभिवाद्येह पादयोः ।
कुर्व्वीत वन्दनं भूमौ असावहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्म्मतः ।
असावहम्भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्व्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्द्रादिपरिवर्ज्जितः ।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः ।
यो न वेत्त्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥"*॥
अभिवादनीया गुरवो यथा —
'उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्व्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
गुरून् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥'
इति कूर्म्मपुराणे ११ अध्यायः ॥*॥
अथ सप्तधा नतिलक्षणानि ।
'त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधा नतिलक्षणम् ॥
ऐशानीं चाथ कौवेरीं दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
प्रशस्ता स्थण्डिलान्ते च सर्व्वकर्म्मसु सर्व्वतः ॥
त्रिकोणाग्निस्थलस्थाने यदि पूर्व्वमुखो व्रजेत् ।
पश्चिमात् प्राग्भवीं गत्वा वायवीं निर्ऋतेस्तदा ॥
यदा नमस्तु कुर्व्वीत साधको देवपूजनम् ।
तदा याम्यात्तु वायव्यां गत्वा कुर्य्यात्तु संस्थितिम् ॥
दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं नमस्य प्राग्भवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ।
त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रीतिदायकः ॥१॥
दक्षिणादायवीं गत्वा वायव्यात् प्राग्भवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्यक्त्वा प्रविशेच्च ॥
आग्नेयीं दायवीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथाग्नेयीं भ्रमञ्च द्विस्त्रिकोणवत् ।
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥२॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्माद्दत्वा दक्षिणम् ।
कृत्वा योऽर्द्धो नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥३॥
सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्त्तुलाकृतिमाधकः ।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
त्यक्त्वा स्वमासनस्थानं पश्चाद्या नमस्कृतिः ।
प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।
दण्ड इत्युच्यते देवैः सर्व्वदेवौघमोददः ॥५॥
पूर्व्ववद्दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चिबुकेन मुखेनाथ नासया ललिकेन च ।
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृतिः ।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पृश्य क्षितिं स्यान्नमस्कृतौ ।
स उग्र इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥७॥
नदीनां सागरो यादृग्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां जाह्नवी यादृग्देवानामिव चक्रधृक् ।
नमस्कारेषु सर्व्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः ।
चतुर्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्व्वतः सदा ।
सर्व्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ! ॥
योऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सतत हरेः ।
महामायाप्रीतिकरः स नमस्कारोत्तमः ॥"
इति कालीपुराणम् ॥

नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारस्तदञ्जलिरिव यत्र सङ्कोचोऽस्त्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरिकाख्याक । लज्जालु इति ख्यात इति केचित् । किन्तु रभसेन वराह- क्रान्ता लज्जालु समङ्गा जलकारिकेति खदिरि- कायाम् । सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जा- लुकायां पठितम् । अञ्जलिरूपनमस्कारस्थले नमस्कारत्वञ्चकत्वात् नमस्कारशीलेव नमस्कारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी कथिता ॥")

नमस्यः, त्रि (नमस्य नामधातुः + कर्म्मणि यत् ।) नमस्कारयोग्यः । यथा —
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव सा ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

नमस्या स्त्री (नमस्य + भावे अ । स्त्रियां टाप् ।) पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥

नमस्यित, त्रि (नम स्तलमर्थि । नमस् + "नमो वरिव इति ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् ।) पूजितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

नमित, त्रि नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतचप्रत्यय- निष्पन्नः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा —
"यप प्रालम्बामात्रकरादिमोङ्कारमरमा सुधी कोवा कौपीदपि नमितमूर्द्धा न पिवति ।"
इति विन्ध्यमाधवनाटकम् ॥

नमुचिः पुं (न मुञ्चतीति । मुच + इन् । न च किन् ।) कन्दर्पः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी । च १४ ॥ यथा —
'कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्दितिसम्भवा ।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहसाद्बलाधिकौ ।
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥'
इति वामने ५२ अध्यायः ॥
(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा, महाभारते । ९ । ४३ । ३९—३६ ।
"नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्य्यरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयं चेदमब्रवीत् ॥
न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि ।
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ ! सखे ! सत्येन ते शपे ॥
एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥
तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः समन्वयात् ।
भो मित्रहन् ! पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥")

नमुचिद्विट्, [ष्] पुं (नमुचिं द्वेष्टीति । द्विष + "सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) इन्द्रः । यथा, माघे । १ । ५१ ।
'विपक्षचक्रं नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्द्दिवं दिवः ॥"

नमुचिसूदनः, पुं, (नमुचिं दैत्यविशेषं सूदयतीति । सूदि + ल्यु ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

नमेरुः पुं (नम्यते इति । नम + बाहुलकात् एरुः ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सुर पुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ७४ ।
"विश्रमस्तनमेरूणां छायामध्यास्य सैनिकाः ।")

नमोगुरुः, पुं, (नमस्करणीयो गुरुः ।) नमस्कारे गुरुः । ब्राह्मणः । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

नम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । नम्बति । इति दुर्गादासः ॥

नम्र त्रि, (नमतीति । नम + "नमिकम्पीति ।" ३।२।१६७। इति रः ।) नतः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १९८ ।
'सम्भ्र सरलस्यापि तथापतुः न सीदन्ति ।
धनुर्मिव कलस्य च दुर्लभ शुद्धवंशजम् ।")

नम्रकः, पुं, (नम्र इव प्रतिकृतिः । 'इवे प्रति कृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) वेतसः । इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र इव । स्वार्थे कन् । नते, त्रि ।)

नय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सकं सेट् ।) ङ नयते । इति दुर्गादासः ॥

नयः, पुं (नीयते ऽनेनेति । नी + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) नीतिः । ततपर्य्यायः । नायः २ इत्यमरः । ३।२।८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।१८५।
"कथञ्चित् विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ।")
द्यूतविशेषः । इति मेदिनी । ये, १४ ॥ नेतरादि । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय्ये नेतरि च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

नयनं, क्ली, (नीयते दृष्टिविषयोऽनेनेति । नी + करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ (यथा मार्कण्डेये । १८ । ४० ।
"नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोणिपयोधराम् ।")
नी च प्रापणे इत्यस्माद्भावे ल्युट्प्रत्यय प्रापणम् । (आनयनम् । यथा, हरिवंशे । १२० । ११ ।
'तस्य द्वितय देवेश ! श्रूयतां वचनो मम ।
नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥")

रेतःकुल्यासु ते पात्या रेतःपानेषु तत्पराः ॥
ये चौरा वह्निना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥
कूटसाक्ष्यं वदत्यद्धा पुरुषः पापसम्भृतः ।
पारकीयन्तु द्रव्यं यो रक्षति प्रसभं बली ॥
स वीचिनरके पापे ह्यवाग्वक्त्रः पतत्यधः ।
तत्र दुःखं महद्भुक्त्वा पापिष्ठां योनिमाव्रजेत् ॥
यो नरो रसनास्वादात् सुरां पिबति मूढधीः ।
तस्यापययति लौहस्य रसं धर्म्मस्य किङ्कराः ॥
यो गुरूनवमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः ।
स मृतः पात्यते क्षारसंज्ञकेऽधोमुखः पुमान् ॥
विश्वासघातं कुर्व्वन्ति ये नरा धर्म्मनिष्कृताः ।
शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते बहुयातनाः ॥
यैर्न श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता ।
तेषां सर्व्वाणि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्य्यते ।
ये दुःखिनो रोगयुता नरकादागतास्तु ते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥

(अथ महारौरवादिनरकाख्यानम् । यथा, मार्कण्डेये । १२ । ३-३६ ।

पुत्त्र उवाच ।

“रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
महारौरवसंज्ञन्तु शृणुष्व नरकं पितः ! ॥
योजनानां सहस्राणि सप्त पञ्च समन्ततः ।
तत्र ताम्रमयी भूमिरधस्तस्य हुताशनः ॥
तत्तापतप्ता सर्व्वाशा प्रोद्यदिन्दुसमप्रभा ।
विभात्यति महारौद्रा दर्शनस्पर्शनादिषु ॥
तस्यां बद्धः कराभ्याञ्च पद्भ्याञ्चैव यमानुगैः ।
मुच्यते पापकृन्मध्ये लुठमानः स गच्छति ॥
काकैर्ब्बकैर्वृकोलूकैर्वृश्चिकैर्म्मशकैस्तथा ।
भक्ष्यमाणस्तथा गृध्रैर्द्रुतं मार्गे विसृज्यते ॥
दह्यमानः पितर्मातर्भ्रातस्तातेति चाकुलः ।
वदत्यसकृदुद्विग्नो न शान्तिमधिगच्छति ॥
एवं तस्मान्नरैर्म्मोक्षो ह्यतिक्रान्तैरवाप्यते ।
वर्षायुतायुतैः पापं यैः कृतं दुष्टबुद्धिभिः ॥
तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः ।
महारौरववद्दीर्घस्तथा स तमसा वृतः ॥
शीतार्त्तास्तत्र धावन्तो नरास्तमसि दारुणे ।
परस्परं समासाद्य परिरभ्याश्रयन्ति च ॥
दन्तास्तेषाञ्च भज्यन्ते शीतार्त्तिपरिकम्पिताः ।
क्षुत्तृष्णा प्रबला तत्र तथैवान्येऽप्युपद्रवाः ॥
हिमखण्डवहो वायुर्भिनत्त्यस्थीनि दारुणः ।
मज्जासृग्गलितन्तस्मादश्नुवन्ति क्षुधान्विताः ॥
लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे ।
एवं तत्रापि सुमहान् क्लेशस्तमसि मानवैः ॥
प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! यावद्दुष्कृतसंक्षयः ॥
निकृन्तन इति ख्यातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः ।
तस्मिन् कुलालचक्राणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः ! ।
तेष्वारोप्य निकृत्यन्ते कालसूत्रेण मानवाः ॥
यमानुगाङ्गुलिस्थेन आपादतलमस्तकम् ।
न चैषां जीवितभ्रंशो जायते द्विजसत्तम ! ॥
छिन्नानि तेषां शतशः खण्डान्यैक्यं व्रजन्ति च ।
एवं वर्षसहस्राणि छिद्यन्ते पापकर्म्मिणः ॥
तावद्यावदशेषं वै तत्पापं हि क्षयं गतम् ।
अप्रतिष्ठञ्च नरकं शृणुष्व गदतो मम ॥
यत्रस्थैर्न्नारकैर्दुःखमसह्यमनुभूयते ।
तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥
दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्म्मकृतां नृणाम् ।
चक्रेष्वारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥
यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा ।
घटीयन्त्रेषु चैवान्ये बद्धास्तोये यथा घटी ॥
भ्राम्यन्ते मानवा रक्तमुद्गिरन्तः पुनः पुनः ।
अन्त्रैर्मुखविनिष्क्रान्तैर्न्नेत्रैरन्त्रविलम्बिभिः ॥
दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसह्यानि जन्तुभिः ॥
असिपत्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
योजनानां सहस्रं यो ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः ॥
तप्ताः सूर्य्यकरैश्चण्डैर्यत्रातीव सुदारुणैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं रम्यं स्निग्धपत्रं विभाव्यते ।
पत्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ! ॥
श्वानश्च तत्र शबलाः स्वनन्त्ययुतशोभिताः ।
महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः ॥
ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रतृट्परिपीडिताः ॥
हा मातर्हा तात ! इति क्रन्दमानोऽतीव दुःखिताः ।
दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरणीस्थेन वह्निना ॥
तेषां गतानां तत्रासिपत्रपाती समीरणः ।
प्रयाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गान्यथोपरि ॥
ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये ।
लेलिह्यमाने चान्यत्र व्याप्ताशेषमहीतले ॥
सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः ।
तेषामङ्गानि रुदतामनेकान्यतिभीषणाः ॥
असिपत्रवनं तात ! मयैतत् कीर्त्तितं तव ।
अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ॥
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ।
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्या घट्टनघट्टिताः ॥
कृतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ! ॥”)

नरककुण्डं, क्ली, (नरकस्य कुण्डम् ।) यातनास्थानम् । तद्यथा, यम उवाच । “नरकाणाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम् । भयङ्कराणि घोराणि हे वत्से ! कुत्सितानि च ॥ षडशीतिश्च कुण्डानि संयमन्याञ्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । २७ । २८ अध्यायौ ॥

तत्र नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
वह्निकुण्डम्	१	कटुवाचा बान्धवदग्धकृत्	१
तप्तकुण्डम्	२	ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रदः	२
क्षारकुण्डम्	३	निषिद्धदिने वस्त्रे क्षारसंयोजकः	३
विट्कुण्डम्	४	ब्रह्मस्वापहारकः	४
मूत्रकुण्डम्	५	परतड़ागं खनित्वोत्सर्ज्जकः	५
श्लेष्मकुण्डम्	६	एकाकी मिष्टभोजी	६
गरकुण्डम्	७	पितृमातृगुरुभार्य्याद्यपोषकः	७
दूषिकाकुण्डम्	८	अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी	८
वसाकुण्डम्	९	विप्राय दत्त्वा तद्द्रव्यमन्यस्मै दाता	९
शुक्रकुण्डम्	१०	परस्त्रीगामी परपुंगामिनी च	१०
असृक्कुण्डम्	११	गुर्व्वादिताड़कस्तद्रक्तपातकारकश्च	११
अश्रुकुण्डम्	१२	हरिसङ्गीतरतक्रन्दद्भक्तोपहासकृत्	१२
गात्रमलकुण्डम्	१३	पश्चाद्दृष्टपितः खलताकारी च	१३
कर्णविट्कुण्डम्	१४	बधिरोपहासकृत्	१४
मज्जकुण्डम्	१५	लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता	१५

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
मांसकुण्डम्	१६	अर्थलोभात् कन्याविक्रायकः	१६
नखकुण्डम्	१७	आह्नोपवासादिषु संयमत्यागी	१७
लोमकुण्डम्	१८		१८
केशकुण्डम्	१९	सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्च्चकः	१९
अस्थिकुण्डम्	२०	विष्णुपदे पितृपिण्डादाता	२०
ताम्रकुण्डम्	२१	शूद्रस्त्रीगामी	२१
लौहकुण्डम्	२२	ऋतुस्नातार्थीस्त्रीगमनकृत्	२२
तीक्ष्णकण्टककुण्डम्	२३	कटुवाचा स्वामिताड़िका	२३
विषकुण्डम्	२४	विषेण जीवनहन्ता	२४
घर्म्मकुण्डम्	२५	अयश्चर्म्मणा देवद्रव्यग्राहकः	२५
तप्तसुराकुण्डम्	२६	शूद्रानुयानः शूद्राद्धभोजी	२६
प्रतप्ततैलकुण्डम्	२७	दन्तेन वृषताड़कः	२७
कुन्तकुण्डम्	२८	कुन्तलौहादिशस्त्रेण जीवहन्ता	२८
कृमिकुण्डम्	२९	मनुष्यानुप्रियो हरिदिनेऽधान्यभुक् च	२९

अक्षतघ्नाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥
पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाञ्च दूषकाः ।
ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदञ्च पार्थिव ! ।
मित्रच्छेदं तथाशाया कृत्वा नरकगामिनः ॥
विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृत्तिषु ।
लाभेषु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ॥
द्यूताश्च द्यूतनिर्व्वेद्या द्यूतभक्ता द्यूतश्रमम् ।
भेदैर्ये चावकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
दूतसव्यवहाराश्च निष्कर्षीश्च मानवाः ।
प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥
वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाञ्चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
कन्याविक्रायका राजन् ! विषविक्रायकाश्च ये ।
क्षीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।
विकर्म्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
ब्राह्मणानां गवाञ्चैव कन्यानाञ्च महामते ! ।
येऽन्तरं यान्ति कार्य्येषु ते वै निरयगामिनः ॥
शस्त्रविक्रायकाश्चैव कर्त्तारश्च सहीपते ! ।
शल्यानां धनुषाञ्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
शिलाभिः शङ्कुभिर्व्वापि श्वभ्रैर्व्वा मनुजर्षभ ! ।
ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
अगोप्तारश्च राजानो बलिषड्भागतस्कराः ।
समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥
क्षान्तान् दान्तानथ प्राज्ञान् दीर्घकालसहोषि-
तान् ।
त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥
बालानामथ वृद्धानां दासानाञ्चैव ये नराः ।
अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥
इत्येतत् कथितं राजन् ! धर्म्माधर्म्मविनिर्णयम् ।
विमृश्य पुरुषः कर्म्म धर्म्ममेव समाचरेत् ॥”

इति माद्मे स्वर्गखण्डे ३४ अध्यायः ॥

नरकविशेषगामिपापिनो यथा,—
‘कूटसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
भ्रूणहा पुरहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम ! ।
यान्ति ते नरके रोधे यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च शूकरे ।
प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥
राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्पगः ।
तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥
साध्वीविक्रयकृद्बन्धपालः केशरिविक्रयी ।
तप्तलौहे तु पच्यन्ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
केशरी अश्वः ।
स्नुषां सुताञ्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति लवणं द्विज ! ॥
चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा ।
देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ॥
स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत् ॥
पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः ।
लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्त्ता च रोधके ॥”
‘पर्य्यश्नाति परित्यज्य आशी राज्ञे ।
करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकन्नरः ॥
प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे ।
असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ॥
अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रसूचकः ।
वेगी पूयवहश्चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः ॥
‘वेगी साहसकारी । पक्षादीन् वर्ज्जयित्वा एक
एव मिष्टान्नभुक् ।
लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च ।
विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
मार्ज्जारकुक्कुटच्छागान् श्ववराहविहङ्गमान् ।
पालयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! ॥
रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः ॥
‘मत्यो जीवति जाराज्जात कुण्ड सद्मभोजी
माहिषो महिषोपजीवी । यद्वा,—
महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम् ।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥
इति स्मृतिः ॥
पर्व्वकारी धनादिलोभेनापर्व्वसु अमावास्या-
दिक्रियाप्रवर्त्तकः ।
अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥
मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनश्च ये ॥
ते कृच्छ्रे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ।
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥
औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै ।
यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वह्निदः ॥
व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः ।
सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥
दिवास्वप्नेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
येषु दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥
तथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।
भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म्म कुर्व्वन्ति ये नराः ।
कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।
देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् ॥
स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
सर्व्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥’
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७—१२ ॥
अपि च ।
“कथयामि विपाकार्थं कर्म्मणां विविधां गतीः ।
ताः शृणुष्व महाराज ! याः श्रुत्वा मोक्षमाप्नु-
यात् ॥
परवित्तं परापत्यं कलत्रं पारकञ्च यः ।
परते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते मृत्युवशं गतः ॥
कालपाशेन सम्बद्धो यमदूतैर्महाबलैः ।
तामिस्रे पात्यते तावत् यावद्वर्षसहस्रकम् ॥
तत्र ताड़नसङ्घातं कुर्व्वन्ति यमकिङ्कराः ।
पापभोगेन सन्तप्तस्ततो योनिषु शौकरीम् ॥
तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानुषत्वं गमिष्यति ।
रोगादिचिह्नितं तत्र दुष्कीर्त्तिप्रापकं स्मृतम् ॥
भूतद्रोहं विधायैवं केवलं स्वकुटुम्बकम् ।
पुष्णाति पापनिरतः सोऽन्धतामिस्रके पचेत् ॥
ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्व्वन्ति वै स्वयम् ।
ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यन्ते वरुभियैतः ॥
य आत्मार्थं भूतानां वधमाचरति स्फुटम् ।
महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाज्ञया ॥
यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं द्वेष्टि पापकृत् ।
कालसूत्रे महादुःखे योजनायतविस्तृते ॥
यावन्ति पशुरोमाणि गवां हन्ति करोति यः ।
तावद्वर्षसहस्राणि पच्यते यमकिङ्करैः ॥
यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा ह्यदण्ड्यमपि दण्डयेत् ।
करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विलोलुपः ।
स शूकरमुखैर्दुःखैः पीड्यते यमकिङ्करैः ॥
पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते पापभुक्तये ।
ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं वित्तं तथाल्पकम् ॥
वृत्तिं वा पक्षतो मोहाल्लुम्पन्ति स्वबलान्नराः ।
ते परत्रान्धकूपे च पात्यन्ते च महाहिंसाः ॥
योऽर्थं स्वयमपाहृत्य मधुराणि लोलुपः ।
न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः ॥
स पतत्येव नरके कृमिभोजनसंज्ञके ।
अनापदि नरो यस्तु हिरण्यादीनपाहरेत् ।
ब्रह्मस्वं वा महादुष्टः स दग्धो नरके पचेत् ।
य स्वदेहं प्रपुष्णाति नान्यं जानाति मूढधीः ।
अन्नं कल्पितं मत्वा विदुषे यो ददाति न ।
स पूयान्नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
दारान् वाक्ये दत्त्वा पुनः शूद्रो भविष्यति ॥
वाचा दत्तं मनोदत्तमिति चाह वदद्यदि ।
कम्पन्ते पितरस्तस्य नरकाय समुत्सुकाः ॥
वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिकुशोदकम् ।
एतद्दत्तमदत्तं स्यात् निरायतपाटयेद्दूयम ॥
स यात्यते तैलतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ॥
यो गम्यां स्त्रियं मोहाद्योषिद्वाप्राञ्च कामये-
त् ।
तं तया किङ्कराः शूर्म्या परिरम्भञ्च कुर्व्वते ॥
ये बलाद्देवमर्य्यादां लुम्पन्ति स्वबलोद्धताः ।
ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥
दृष्टा च स्त्रियं कृत्वा तथा गाढस्नानमाचरेत् ।
पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
ये दम्भानाश्रयन्ते वै पूजालोकस्य वञ्चने ।
वैशसे नरके मूढ़ाः पतन्ति यमताड़िताः ॥
ये सवर्णां स्त्रियं मूढ़ाः पाययन्ति स्वरेतसम् ।

एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्यापहारी स्मूकश्च गत्वा च नरकान् बहून् ॥
'असमिद्धेऽग्नौ हुते च मन्दाग्निः संप्रजायते ।
परनिन्दाकृतघ्नत्वं परमर्म्मावघातनम् ।
नैष्ठुर्य्यं निर्घृणत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
निकृत्य वञ्चनं नॄणां कार्पण्यञ्च नृणां बुधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु ॥"
प्रसङ्गात् स्वर्गागतलक्षणमप्याह ।
"दया भूतेषु संवादः परलोकं प्रतिक्रिया ।
सत्यं भूतहिता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ॥
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥"
इति गारुडे कर्म्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥

नरकस्था, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति । स्था + "सुपि स्थः ।" ३।२।४। इति कः ।) वैतरणी नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५२ ॥ निरयस्थिते, त्रि । यथा,
"नरकस्थोऽपि देहं वै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

नरकान्तकः, पुं, (नरकस्य तन्नाम्ना ख्यातस्यासुरस्य अन्तकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ७ ।
"दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥")

नरकामयः, पुं, (नरकः आमय इव यस्य ।) प्रेतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नरकरूप आमयः ।) निरयरोगश्च ॥

नरकीलकः, पुं, (नरेषु कीलक इव निन्द्यत्वात् ।) गुरुघ्नः । तत्पर्य्यायः । गुरुहा २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥

नरगणः, पुं, (नरस्य गणो यस्मात् ।) नक्षत्रविशेषः । तज्जातजनः । यथा,—
"हस्तास्वातिमृगाश्विनीहरिगुरुः पौष्णानुराधादिति-
स्वार्द्रा रोहिणि चोत्तराणि भरणी पूर्व्वाणि भानि त्रयम् ।
ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवरुणावस्वग्निचित्रामघाः
कथ्यन्ते मुनिभिर्यथाक्रमवशाद्देवा नरा राक्षसाः ॥"
इति दीपिका ॥
अस्य फलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"मानुष्ये महत्कर्म्मसङ्गतमनाः शीलान्वितो धीयुतः ॥"
(नराणां गणः ।) नरसमूहः ॥

नरङ्गः, पुं, (नृणाति प्रापयतीति । नॄ + "पतादेरङ्गच् ।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् अङ्गच् ।) वरण्डकः । नारङ्गा इति भाषा ॥ (नुः पुरुषस्य अङ्गम् ।) मेहने, क्ली । इत्युणादिकोषः ॥

नरदेवः, पुं, (नरो देव इव ।) राजा । इति हलायुधः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२ ।
"रेतोधाः पुत्त्र उन्नयति नरदेव ! यमक्षयात् ॥")

नरनारायणौ, पुं, (नरश्च नारायणश्च तौ ।) ऋषिविशेषौ । तावेव श्रीकृष्णार्ज्जुनौ सम्भूतौ । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १३ ।
"नरनारायणौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम् ।
प्रालेयाद्रिं समागत्य तीर्थे वदरिकाश्रमे ॥")
तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"अथ चिन्तयतस्तस्य स्वान्तं गत्वा जनार्द्दनः ।
तत् सर्व्वं ज्ञापयामास वराहवपुषो हितम् ॥
ततो देहपरित्यागं कर्त्तुं समभवद्यदा ।
तदा दंष्ट्राग्रघातेन नरसिंहं महाबलम् ॥
सरभो भगवान् भर्गो द्विधा मध्ये चकार ह ।
नरसिंहे द्विधाभूते नरभागेन तस्य तु ॥
नर एव समुत्पन्नो दिव्यरूपी महानृषिः ।
तस्य पश्चास्यभागेन नारायण इति स्मृतः ॥
अभवत् स महातेजा मुनिरूपी जनार्द्दनः ।
नरो नारायणश्चोभौ ख्यातिमेतौ महामती ॥
ययोः प्रभावो दुर्द्धर्षः शास्त्रे वेदे तपःसु च ॥"
इति कालिकापुराणे २९ अध्यायः ॥
कल्पभेदे तौ धर्म्मपुत्त्रौ । यथा,—
"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं
देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
(अनयोर्विशेषविवरणन्तु देवीभागवते ४ स्कन्धस्य ५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

नरपतिः, पुं, (नरान् पातीति । पा + डतिः । नराणां पतिर्वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
"नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥")

नरप्रियः, पुं, (नराणां प्रियः ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥

नरभूः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूर्भूमिः ।) भारतवर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नरोत्पत्तिश्च ॥

नरभूमिः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।) भारतवर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरमानिनी, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति । मन + णिनिः + ङीप् ।) श्मश्रुयुक्तनारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या । मन + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) नरमानिनी । इति शब्दरत्नावली ॥

नरमाला, स्त्री, (नराणां तन्मुण्डानां माला ।) मनुष्यमुण्डमाला । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
"विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥"

नरमालिनी, स्त्री, (नरस्येव माला केशसमूहो मुखेऽस्यास्ति । इनिः + ङीप् । यद्वा, नरमानिनी पृषोदरादित्वात् निपातनेन नस्य लत्वम् ।) श्मश्रुयुक्तनारी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥ (नरस्य तन्मुण्डस्य मालास्त्यस्या इति ।) नरमालायुक्ता ॥

नरमेधः, पुं, (मिध हिंसायाम् + भावे घञ् । नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यत्र ।) नरवधात्मकयज्ञविशेषः ॥ (यज्ञोऽयं वाजसनेयसंहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्दर्शितः । तत्र अधिकार्य्यादिकं ३० अध्याये वेददीपे उक्तम् । यथा,—
"ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्व्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्निषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषाञ्च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । आज्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति ॥") स तु कलौ वर्ज्जनीयः । यथा,—
"समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्व्वधः ।
मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वे बृहन्नारदीयम् ॥

नरवाहनः, पुं, (नरो वाहनं यस्य । "क्षुभ्नादिषु च ।" ८ । ४ । ३९ । इति न णत्वम् ।) कुवेरः । इत्यमरः ।१।२।७२ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ११ ।
"विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा
घनरवा नरवाहनसम्पदः ॥"
नृपतिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २१३ ।
"सोऽनुगैः सह निर्दोषं जघान द्रोहशङ्कया ।
शूरं दार्व्वाभिसारेशं शर्व्वर्य्यां नरवाहनम् ॥")
पुरुषयानविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८९ । ५ ।
"यम्ये धनपतिर्यत्र कुवेरो नरवाहनः ॥")

नरविष्वणः, पुं, (नरं विष्वणति भक्षयतीति । वि + स्वन + अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरसारः, पुं, (नरवत् मुहुः सारो यस्य ।) वणिग्द्रव्यविशेषः । नौसादर इति निशादल इति च भाषा । तस्य पर्य्यायः । यथा, रत्नमालायाम् ।
"हिङ्गुलो शोधकः पिण्डो वोजो गन्धरसो रसः ॥"
तस्य शुद्धिर्यथा,—
"नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः ।
दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥"
इति सारचन्द्रिका ॥

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
पूयकुण्डम्	३०	शूद्रयाजी तत्सम्बद्धभुक् तच्छववाही च ब्राह्मणः	३०
सर्पकुण्डम्	३१	स्त्रियमन्त्रविद्भिमलकस्य सर्पस्य हन्ता	३१
मशकुण्डम्	३२	विधिं त्यक्त्वा घुण्टमत्कुणहन्ता	३२
दंशकुण्डम्	३३	विधिं त्यक्त्वा जीवहन्ता	३३
गरलकुण्डम्	३४	मक्षिका हत्वा मधुग्राही	३४
वज्रदंष्ट्रकुण्डम्	३५	दण्डविप्रयोर्दण्डकृत	३५
वृश्चिककुण्डम्	३६	धनलाभात् प्रजादण्डकृत	३६
शरकुण्डम्	३७	शस्त्रधारी धावक सन्ध्यादि भक्तिहीनश्च ब्राह्मणः	३७
शूलकुण्डम्	३८		३८
खड्गकुण्डम्	३९		३९
गोलकुण्डम्	४०	धनलोभेन कारायां प्रजाबन्धनकृत	४०
नक्रकुण्डम्	४१	जलादुत्थितनक्रादि हन्ता	४१
काककुण्डम्	४२	कामेन परस्त्रीवक्षःश्रोण्यास्यद्रष्टा	४२
मन्थानकुण्डम्	४३	स्वर्णचौर	४३
बाजकुण्डम्	४४	ताम्रलौहचौर	४४
वज्रकुण्डम्	४५	द्रव्यं देवद्रव्ययोश्चौर	४५
तप्तपाषाणकुण्डम्	४६	द्रव्य द्विजयो रौप्य गो वस्त्राणां चौर	४६
तीक्ष्णपाषाणकुण्डम्	४७	देव द्विजयोः पित्तल कांस्यपात्रचौर	४७
लालाकुण्डम्	४८	वेश्यान्नभुक् तद्वृत्तिजीवी च	४८
मसीकुण्डम्	४९	म्लेच्छसेवी मसीजीवी च ब्राह्मण	४९
चूर्णकुण्डम्	५०	द्रव्य द्विजयो प्रस्तताम्बूलासनचौर	५०
चक्रकुण्डम्	५१	विप्रद्रव्य हृत्वा चक्रकारी	५१
वक्रकुण्डम्	५२	पित्र मात्रादयोर्वक्रताकारी	५२
कूर्मकुण्डम्	५३	हरिशयने कूर्ममांसभुक् ब्राह्मण	५३
ज्वालाकुण्डम्	५४	देवद्विजयोर्घृततैलादिहृत्	५४
भस्मकुण्डम्	५५		५५
दग्धकुण्डम्	५६	देवद्विजयोर्द्रव्यगौरव्यतैलद्रव्याणामपहर्ता	५६
तप्तसूर्मिकुण्डम्	५७	वन्यग्रन्थास्त्रिका परभूमिहर	५७
असिपत्रकुण्डम्	५८	धर्मलोभात् सद्गमन जीवितच्छेत्री नरघाती च	५८
क्षुरधारकुण्डम्	५९	ग्रामवनदाग्निदकृत्	५९

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः
सूचीमुखकुण्डम्	६०	परकार्ये मुखं दत्त्वा परनिन्दक परद्रोह साक्षी वेदब्राह्मणनिन्दकश्च
गोधामुखकुण्डम्	६१	गृहं भित्त्वा वस्तुगोच्छागमेषचौर
नक्रमुखकुण्डम्	६२	सामान्यद्रव्यचौर
गजदंशकुण्डम्	६३	गजतुरगनरचौर
गोमुखकुण्डम्	६४	जलपिपासानिवारक
कुम्भीपाककुण्डम्	६५	गो स्त्री भिक्षु-भ्रूण ब्रह्महा अगम्यागामी दीर्घासत्यादीनसतीर्थप्रतियाही ग्राम याजी देवल शूद्रसूपकारी हस्तीमतिश्च
कालसूत्रकुण्डम्	६६	वेश्यान्नभुक् तनुसत्वां च
अवटोदकुण्डम्	६७	कुलटादिवदेश्यागामी द्विज
अरुन्तुदकुण्डम्	६८	चन्द्रसूर्यग्रहणे निषिद्धकालभोजी
पांशुभोजकुण्डम्	६९	एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया अन्यस्मै दाता
पाशवेष्टकुण्डम्	७०	दत्तापहारी
शूलप्रोतकुण्डम्	७१	अभक्त्या शिवलिङ्गपूजक
प्रकम्पनकुण्डम्	७२	विप्रदण्डकृत ततकम्पभयदायी च
उल्कामुखकुण्डम्	७३	सत्रीयवज्रा स्वामिनि कटुवाग्मिनी
अन्धकूपकुण्डम्	७४	शूद्रभोग्या ब्राह्मणी
मधकुण्डम्	७५	वेश्या। सा च मध्यषट्पुरुषगामिनी भवति
दण्डताडनकुण्डम्	७६	युङ्गी। सा च सप्तपुरुषगामिनी भवति
जालबन्धकुण्डम्	७७	महावेश्या
देहचूर्णकुण्डम्	७८	कुलटा सा च पुंदयगामिनी भवति
दलनकुण्डम्	७९	स्वैरिणी। वृषली। सा च पुंसमगामिनी भवति
शोषणकुण्डम्	८०	पुंश्चली। वृषली। सा च त्रिपुंगमगामिनी भवति
कषकुण्डम्	८१	पत्रमधहारी
सर्पकुण्डम्	८२	ब्राह्मणीगामी क्षत्रियो वैश्यश्च
ज्वालामुखकुण्डम्	८३	करे तुलसीगङ्गाजलदेवप्रतिमाश्च कृत्वा प्रतिज्ञापालको मिथ्याशपथी मित्रद्रोही विश्वासघाती मिथ्यासाक्ष्यश्च
जिह्वकुण्डम्	८४	नित्यक्रियाहीनो देवपाणातिको मन्दीप हामी च
धूमान्धकुण्डम्	८५	देवविप्रयोर्द्रव्यहारी
नागवेष्टकुण्डम्	८६	वेदन्ध्रशर्णिकारी लाक्षालौहव्यापारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मण

नरकजित् पुं (नरक तन्नामा विशेषानसुर जय जीति। जि + क्विप्। तुक् च।) विष्णु। इति त्रिकाण्डशेष।

नरकदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता।) निरृतिदेवी। तत्पर्याय। अलक्ष्मी २ निर्ऋ तिः ३ कालपर्णी ४। इति शब्दरत्नावली।

नरकस्थ त्रि (नरकात् स्थ।) नरकागत। यथा —

"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु मायायोनिषु जायते।
दानिनात् प्रतिप्रदाय सद्योनिं व्रजद्बुध।
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु क्रमभवति मानवो।
पवन्थाय बहीरेनु हत्वा श्वा भवति द्विज।
तस्करो मनसा ब्राह्मसद्द्रव्य ब्राह्मणस्य तम्।
गर्दभो जायते जन्तुर्जीवलोकसमाचरत्।
चण्डालीसमाकृष्ट हारिका संप्रजायते।
नरो मैथुनिका तु वक्रनखश्च जायते।
भर्तुं विप्रतन्त्रनौ विनाशन्त्र च वैदेतु।
गोऽपि गोधनमायत्तो जायते नारको नरः।
गामायपहर्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमि।
धान्यकश्च नरकामुक्तो भवति दारुण।
विश्वासहर्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते।
यवधान्यानि हृत्वा तु जायते आखिको नरः।
परदाराभिमर्शात्तु वृको घोरोऽभिजायते।
भ्रातृभार्याप्रसङ्गात् कोकिलो जायते नरः।
गुर्वादिभार्यासमत्वकारी जायते नरः।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्ता भवेत् कृमि।
देवतापितृविप्राणामदत्त्वा योऽश्नुते।
प्राप्तो नरकादपि वायस स प्रजायते।
ज्येष्ठभ्रातरमाराध्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्।
कृतघ्न कर्म कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा।
अशस्त्र पुरुषं हत्वा नरः संजायते खर।
स्त्री च शस्त्रहर्ता च गर्दभस्त्वभिजायते।
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः।
कुलान्नमेव मार्जारस्तिलपिण्याकमिश्रितं।
घृतं मुक्त्वा च नकुल काको मद्गुरमामिषम्।
मधु मुक्त्वा नरो दंश पूपं मुक्त्वा पिपीलक।
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायस संप्रजायते।
घृतं काष्ठं च हारीत कपोतो वा प्रजायते।
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निहर्ता बकस्तथा।
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रं च जायते।
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहारक।
छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् वस्त्रं हृत्वा शशो भवेत्।
षण्ढ फलापहर्ता च काष्ठहृत् काष्ठकीटक।
पुष्पापहृद्दरिद्रस्तु पङ्गुर्यानापहारकः।
शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातक।
यत्तु नरकात् मत्वा रौरवादीन् दारुणान्
क्रमगुरुकप्राप्तो लक्षणागतो भवेत्।

तेन पुण्या नदी ज्ञेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
नर्म्मदाया जलं पीत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजम् ।
दुर्गतिञ्च न पश्यन्ति तस्य तीर्थप्रभावतः ॥
एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा व्रजते रुद्रमन्दिरम् ॥
जलप्रवेशं यः कुर्य्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
हंसयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥
यावच्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च हिमवांश्च महोदधिः ।
गङ्गाद्याः सरितो यावत्तावत् स्वर्गे महीयते ॥
अनशनन्तु यः कुर्य्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
गर्भवासे तु राजेन्द्र ! न पुनर्जायते नरः ॥"

इति मात्स्ये १९५ । १९६ अध्यायौ ॥

सा च पुरुकुत्सभार्य्या । तस्याः स्मरणे विषनाशो भवति । यथा, "सकलपन्नगपतयश्च नर्म्मदायै वरं ददुः । यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नामग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषं भविष्यतीति । अत्र च ।
"नर्म्मदायै नमः प्रातर्नर्म्मदायै नमो निशि ।
नमोऽस्तु नर्म्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥"

इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । ९—१० ॥

नल, ऋ बन्धे । इति नलशब्दस्य व्युत्पत्तौ भरतः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ॥)

नलं, क्ली, (नलतीति । नल + अच् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नलः, पुं, (नल बन्धे + पचाद्यच् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । धमनः २ पोटगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ नालः ४ नडः ५ शुषिरन्ध्रः ६ कीचकः ७ दीर्घवंशः ८ शून्यमध्यः ९ विभीषणः १० छिद्रान्तः ११ मृदुपत्रः १२ वंशपत्रः १३ मृदुच्छदः १४ नासवंशः १५ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । दीपनत्वम् । वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ सनामगुणाः ।
"नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ।
नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित् ॥
उष्णो हृद्वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

सूर्य्यवंशीयनिषधराजपुत्त्रः । यथा,—
"अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः ।
नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभस्तस्मादजायत ॥"
वीरसेनराजपुत्त्रः । यथा, मात्स्ये १२ अध्याये ।
"नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशे काश्यपसम्भवे ।
वीरसेनसुतस्तद्वन्नैषधश्च नराधिपः ॥"
(तथा, हरिवंशे । १५ । ३४ ।
"नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ! ।
वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वहः ॥"
एतौ द्वावेव सूर्य्यवंशीयौ ॥) चन्द्रवंशीयनिषधराजपुत्त्रः । (अयन्तु दमयन्तीपतिः ।) यथा, दमयन्तीं प्रति नलवाक्यम् ।
"सुधांशुवंशस्य करीरमेव मां
निशम्य किमासि फलेग्रहि स्पृहा ॥"

इति नैषधः ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १ ।
"आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥"
अयं वीरसेनस्तु सूर्य्यवंशीयवीरसेनाद्भिन्न एवेत्यवगन्तव्यम् ॥ * ॥
आसीत् पुरा निषधाधिपतिश्चन्द्रवंशीयो नलो नाम राजा । गच्छति काले स हि हंसमुखात् विदर्भेश्वरभीमराजकन्यां दमयन्तीं त्रिभुवनैकसुन्दरीमाकर्ण्य हंसमुखादेवावगतनलसौन्दर्य्यां तन्मनस्कां दमयन्तीं स्वयंवरविधिना इन्द्रादिदेवसन्निधावेव उपयेमे । अस्य इन्द्रसेननामा पुत्त्र आसीत् । दमयन्तीपरिणयकामुकः कलिस्तु दमयन्तीमलभमान एनं प्रति रुष्टः सञ्जातः । अथ कलिप्रविष्टशरीरोऽयं भ्रात्रा पुष्करेण सह द्यूतक्रीडनात् सर्व्वस्वमहारयत् । ततः स राज्यच्युतो दमयन्त्या सह वनं गतवान् । कलिस्तु अस्य दमयन्तीसहवाससुखमसहिष्णुः दमयन्त्या सह एनं वियोजयितुमियेष । अथ कदाचित् कलाविष्टचित्तोऽयं नलः सुप्तां दमयन्तीं निष्ठुरवत् परित्यज्य पलायाञ्चक्रे । दमयन्ती तु प्रबुध्य बहु विलप्य च पथिकसार्थवाहेन सह माहिष्मतीं गतवती । नानाविधक्लेशात् शीर्णदेहा सा माहिष्मत्यामपि अविज्ञाता तद्भवने तस्थौ । अथ दमयन्तीपिता भीमनृपतिर्दमयन्त्या अन्वेषणाय दूतान् नियोजयामास । दूतास्तु चिह्नविशेषैर्दमयन्तीं परिज्ञाय भीमाय न्यवेदयन् । भीमस्तु तां स्वगृहमानयत् । नलस्तु दमयन्तीं परित्यज्य गच्छन् दावानलमध्यगतं कर्कोटकनागं विपद उज्जहार । कर्कोटकस्तु नलस्य प्रत्युपकर्त्तुमिच्छन् शरीरस्थमस्य कलिं दष्ट्वा कलिमेव भृशं सन्तापयामास । नलस्तु केवलं रूपान्तरत्वमाप्तवान् । ततोऽसौ ऋतुपर्णस्य राज्ञः सारथ्ये नियुक्त आसीत् । अथ गच्छति काले दमयन्ती पितृगेहस्था नलान्वेषणाय ब्राह्मणान् संप्रेष्य कथञ्चित् ऋतुपर्णसारथिं नलमेवावगम्य पुनः स्वयंवरमिषेण ससारथिं ऋतुपर्णं पितृदेशमानयामास । दमयन्ती तु पाकादिकौशलेनान्यचिह्नादिना ऋतुपर्णसारथिं नलं विज्ञाय स्वसमीपमानयामास । अथ कलिपरित्यक्तेन नलेन सौन्दर्य्यं प्राप्य भैम्या सह मेलनं सञ्जातम् । भीमनृपतिस्तु एतत् सर्व्वमाकर्ण्यातिशयसन्तोषमवाप्तवान् प्रेषयामास च तं बहुसमारोहेण निषधदेशान् प्रति । नलोऽयं स्वदेशमासाद्य भ्रातरं पुष्करं पुनर्द्यूताय आहूय पराजित्य च तं पुनर्लब्धराज्यो दमयन्त्या सह सुखमुवास । एतद्विवरणविस्तृतिस्तु महाभारते वनपर्व्वणि ५३—७८ अध्यायेषु विशेषतो द्रष्टव्या ॥ * ॥) वानरविशेषः । स तु कृतयुगमुनिशापात् वानररूपविश्वकर्म्मणः औरसेन घृताच्युदरगर्भे गोसननदीतीरे जातः । इति वामने ६२ अध्यायः ॥ (अयन्तु रामचन्द्रेण समुद्रमध्ये

सेतुं बबन्ध । यथा, अध्यात्मरामायणे । ६ । ३ । ८४—८६ ।
"ततोऽब्रवीत् रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः ।
नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मजः ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये लब्धवरो हरिः ।
कीर्त्तिं जानन्तु ते लोकाः सर्व्वलोकमलापहाम् ॥
इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् ।
ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धने ॥")
पितृदेवः । इति मेदिनी । ले, २७ ॥ दैत्यविशेषः । यथा,—
"दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः ॥
वंश्यः शल्यश्च बलवान् नलश्चैव तथा बलः ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ॥
अञ्जको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
सरमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्य्यवान् ॥"

इति ब्रह्मपुराणे २ अध्यायः ॥

नलकं, क्ली, (नल इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) शाखास्थि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८१ ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १५ अध्याये ।
"नलकास्थीनि नाम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥")

नलकिनी, स्त्री, (नलकानि सन्त्यस्याः । नलक + इनिः । ङीप् ।) जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥

नलकीलः, पुं, (नलवत् कीलो यत्र ।) जानुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥

नलकूबरः, पुं, कुबेरपुत्त्रः । इत्यमरः । १ । १ । ७३ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६९ ।
"विलोकनकथापि मे न नलकूबरे न स्मरे
किमन्यदमृतद्युतेरपि न दर्शनं प्रार्थये ।
अयं नयनगोचरं व्रजति पेशलश्रीसुतश्च
समग्ररमणीमणे मधुपमाधवः माधवः ॥")
स भ्रात्रा मणिग्रीवेण सह वारुणीं पीत्वा कैलासोपवने गङ्गायां स्त्रीभिः क्रीडितवान् । अथ नग्नौ तौ दृष्ट्वा नारदः शशाप । तच्छापेन तौ यमलार्ज्जुनौ भूत्वा वृन्दावने आसतुः । ततो दामोदरेण श्रीकृष्णेन उन्मूलितौ तौ शापनिर्मुक्तौ तं स्तुत्वा स्वगृहं जग्मतुः । इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धः ॥

नलदं, क्ली, (नलं गन्धं ददातीति । दा + कः ।) पुष्परसः । उशीरम् । (यथा, किराते । ५ । २५ ।
"इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥")
जटामांसी । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नलिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किराततिक्ता च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥"
नलं ददातीति । दा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।") नलदातरि, त्रि, ॥

स तु नयनालरयोगेन महाद्रावको भवति यथा
"नरसारयवक्षारस्फटिकारिक एव काचनकपल्ले ।
बहुधा पात्र यस्य तद्धि महाद्रावक नाम ॥
इति रत्नावली ॥
यथाच वैद्यकभैषज्यरत्नावल्यां यकृत्प्लीहाधिकारे ।
'कृष्णचित्रमपामार्गं चिञ्चा कुष्माण्डनाडिका ।
स्नुही तालस्य पुष्पाणि वर्षाभूर्वेतसन्तथा ॥
एतेषां क्षारमाहृत्य निम्बाकस्वरसेन च ।
चालयित्वा क्षारतोयं वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
मन्दानलेन संशोध्य ग्राह्यं तद्द्रवणोचितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवक्षारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलञ्चैव नरसारपलन्तथा ।
पलार्द्धं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्कणं तोलकद्वयम् ॥
कासीसं तोलकञ्चैव सुहागस्य तोलकम् ।
तारमोच कणकञ्च तोलं समुद्रफेनकम् ॥
सर्व्वमेकत्र संचूर्ण्य वकयन्त्रेण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योज्यञ्च रसजारणे ।
हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यकृत्प्लीहोदराणि च ॥')

नरसिंह पुं (नर इव सिंह इव च आकृतिर्यस्य ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु हिरण्यकशिपुवधार्थं भगवद्दशावतारान्तर्गत चतुर्थः पूर्णावतारः । इति वराहपुराणम् ॥ (नरेषु सिंहः । नरः सिंह इव इत्युपमित समासो वा ।) नरश्रेष्ठः । यदुक्तम् ।
"स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्द्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥'
इति विशेष्यनिघ्ने ऽमरः ॥
(यथा महाभारते । १० । १० । २५ ।
"क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।
ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥")

नरहरिः पुं (नरः इव हरिः सिंह इव च आकृतिर्यस्य ।) नृसिंहावतारः । यथा —
केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥"
इति गीतगोविन्दे । १ । ८ ॥

नराधिपः, पुं (नराणामधिपः ।) नराधिपतिः । राजा । यथा 'नराणाञ्च नराधिपः । इति श्रीभगवद्गीता ॥ (वृक्षविशेषः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
'शाकोत्तीरुप्यचर्मवृक्षगुग्गलकाण्डनराधिपे ॥")

नरान्तकः पुं (नराणां अन्तको नाशकः ।) राक्षसविशेषः । स तु रावणपुत्रः । इति रामायणम् ॥ (यथा भागवते । ९ । १० । १८ ।
"रक्षःपतिस्तद्भवनाच्च निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥")

नरायणः पुं (नराणां जीवानां अयनं आश्रयः स्थानम् ।) नारायणः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरी, स्त्री (नरस्य पत्नी । ङीष् ।) नारी । इति जटाधरः ॥

नरेन्द्रः पुं (नर इन्द्र इव नराणामिन्द्रो वा ।) राजा । (यथा, मनुः । ९ । २५३ ।
'रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥')
विषवैद्यः । इति मेदिनी । रे, १७१ ॥ (यथा, माघे । २ । ८८ ।
'सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥'
वृक्षविशेषः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ९ अध्याये ।
'पूतीककृतमालनरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रे पिष्टा पल्लवाः सौमनाश्च ॥"
एकविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति चिन्तामणिः ॥ यथा —
'चामररत्नरम्बुवरपरिगतविभ्रमपाणिरतिशोभ
पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकटुकसङ्गतगन्ध ।
चारुसुवर्णकुण्डलयुगलमरीचिविरलकृतवर्णं
पिङ्गलनागेश इति निगदति राजति कृतनरेन्द्र ॥')

नर्कुटकः स्त्री नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥

नर्त्तकः पुं (नृत्यतीति । नृत+ "शिल्पिनि ष्वुन् ।" ३ । १ । १४५ । इति ष्वुन् ।) नटः । पोटगलः । चारणः । कैलमः । नटपर्य्यायः । सर्व्वकेशी २ सपालम्ब ३ तालरेचनकः । इति शब्दरत्नावली ॥ द्विपः । इति हेमचन्द्रः ॥ नृत्यकर्त्तुर्लक्षणं यथा —
'यादृशं नृत्यपात्रं स्यात्तद्गीतं योज्यञ्च तादृशम् ।
नृत्यस्य धारणात् पात्रं नर्त्तकः परिकीर्त्तितः ॥'
अपि च ।
'अस्तमद्यप्रलापी च सदा भ्रूकुटितत्परः ।
हावभावचतुरो वाचालो नृत्यकोविदः ॥'
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नर्त्तयतीति । नृत+णिच्+ण्वुल् । नृत्यकारके, त्रि । यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
'सखीं विचारः सन्देहात् भूमिरोऽङ्गुलि-
नर्त्तकः ॥")

नर्त्तकी, स्त्री, (नृत्यतीति । नृत्+ष्वुन् । षित्वात् ङीष् ।) नृत्यकारिणी । नाच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लासिका २ । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ लयपुत्री ३ नटी ४ नाट्या ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १९ । १४ ।
"नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥')
करेणुः । इति मेदिनी । के, १०८ ॥ नलिकानामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नर्त्तनं, क्ली, (नृत्+भावे ल्युट् ।) नृत्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा मनुः । २ । १७८ ।
'कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥"
नृत्यतीति । नृत+ल्यु । नर्त्तके, त्रि । यथा महाभारते । ४ । १५ । २९ ।
"गायनो नर्त्तनो वापि वादनो वा पुनर्भवेत् ।
चिरं मे देवमास्थाय निःश्रेय दर्शनमात् ॥")

नर्द्द शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) नर्द्दति । इति दुर्गादासः ॥

नर्द्द, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।)

नर्द्दटकः स्त्री, छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा —
"यदि भवतो नजौ भजजला गुरुनर्द्दटकम् ॥
इति छन्दोमञ्जरी ॥

नर्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) रेफोपधः । नर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

नर्म्मन्, [न्] क्ली (नृ नये + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा ४ । १४५ । इति मनिन् ।) परीहासः । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ (यथा महाभारते । १ । ८२ । १७ ।
'न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥)

नर्म्मकीलः पु (नर्म्मणः परीहासस्य कील इव ।) पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नर्म्मटः, पुं (नर्म्मणीव चटति गच्छतीति । चट+अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) खर्परः । सूर्य्यः । इति हारावली । ७५४ ॥

नर्म्मठः पुं (नर्म्माणि कुशलः । नर्म्म+अठन् ।) चूचुकः । विङ्गः । परीहासरतः । इति शब्दरत्नावली ॥

नर्म्मदः, पुं (नर्म्म ददातीति । दा+कः ।) केलिसचिवः । इति मेदिनी । दे ३१ ॥

नर्म्मदा, स्त्री, (नर्म्म ददातीति । दा+कः । स्त्रियां टाप् ।) रेवा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४९ ॥ नदीविशेषः । सा विन्ध्यपर्व्वतात् जाता पश्चिमे लवणसमुद्रे प्रविष्टा । तस्याः पर्य्यायः । रेवा २ मेकलकन्या ३ सोमसुता ४ । अस्या जलगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम् । सुपथ्यत्वम् । दाहपित्तप्रशमनत्वम् । वातदाहकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या जलं दशभिर्मासैर्जीर्य्यति । यथा —
'त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तु यामुनम् ।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यं यथा,—
'नर्म्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिःसृता ।
तारयेत् सर्व्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
सर्व्वपापहरा नित्यं सर्व्वदेवनमस्कृता ।
संस्तुता देवगन्धर्व्वैरप्सरोभिस्तथैव च ॥" ० ॥
तस्याः स्तवो यथा,—
"नमः पुण्यजले ! आद्ये ! नमः सागरगामिनि ! ।
नमस्ते पापशमनि ! नमो देवि ! वरानने ! ॥
नमोऽस्तु ते ऋषिगणसङ्घसेविते !
नमोऽस्तु ते शङ्करदेहनिःसृते ! ।
नमोऽस्तु ते धर्म्मभृतां वरप्रदे !
नमोऽस्तु ते सर्व्वपवित्रपावने ! ॥
य इदं पठते स्तोत्रं नित्यं शुद्धमना नरः ।
ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्त्रियो विजयी भवेत् ॥
वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रश्चैव शुभां गतिम् ।
अर्थार्थी लभते ह्यर्थं धारणादेव नित्यशः ॥
नर्म्मदा हरते नित्यं स्वयं देवो महेश्वरः ।

नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥
द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना: स्थित: ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थित: ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहित: ॥
सौरिर्वृहस्पतेश्चोर्द्धं द्विलक्षे समवस्थित: ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्याय: ॥

तेषां रथादि यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! ॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै ।
योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थित: ।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
अक्षप्रमाणमुभयो: प्रमाणं तद्युगार्द्धयो: ।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च वृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुवेव च ॥
अनुष्टुप् पंक्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवे: ।
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसै: ॥
स्तुवन्ति मुनय: सूर्य्यं गन्धर्वैर्गीयते पुर: ।
नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्य्यस्यानु निशाचरा: ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षै: क्रियते भीषु संग्रह: ।
वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते ॥
सोऽयं सप्तगण: सूर्य्यमण्डले मुनिसत्तम ! ।
हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागत: ॥
रथस्त्रिचक्र: सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिन: ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ * ॥
वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ।
पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्त: सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभि: ॥ * ॥
सवरूथ: सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयै: ।
सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ * ॥
अष्टास: काञ्चन: श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान् ।
पद्मरागारुणैरश्वै: संयुक्तो वह्निसम्भवै: ॥ * ॥
अष्टाभि: पाण्डरैर्युक्तो वाजिभि: काञ्चने रथे ।
तस्मिंस्तिष्ठति वर्षं वै राशौ राशौ वृहस्पति: ॥
आकाशसम्भवैरश्वै: शवलै: स्यन्दनं युतम् ।
समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चर: ॥ * ॥
स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् ।
सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय ! वहन्त्यविरतं सदा ॥ * ॥
तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहस: ।
पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणा: ॥ * ॥
एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव ।
सर्व्वे ध्रुवे महाभाग ! प्रवद्धा वायुरश्मिभि: ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८।१०।१२ अध्याया: ॥

ग्रहाणामशुभप्रतीकार: । राजमार्त्तण्डे ।
“दोषो न स्याद्ग्रहाणामशिशिरकिरणे ताम्र-मिन्दौ च शङ्खं
पृथ्वीपुत्त्रे प्रवालं शशधरतनये शातकुम्भं भुजेन ।
देवाचार्य्ये च मुक्तां मणिमसुरगुरौ सीसकं सूर्य्यसूनौ
राहौ लौहं त्वशिष्टे कमलजतनये राजपट्टं विभर्त्तु: ॥”
शातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूरमणीति ख्यातम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
“त्रिमूर्त्ती क्षीरिकामूलं गोजिह्वां वृद्धदारकम् ।
मधुयष्टिं सिंहपुच्छीं वाक्यालं चन्दनं सितम् ।
अश्वगन्धां क्रमात् सूर्य्याद्ग्रहदोषोपशान्तये ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

स्वजन्मराश्यधिनवग्रहशुद्धिर्यथा,—
“केतूपप्लवभौममन्दगतय: षष्ठास्त्रिसंस्था: शुभा-
श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्र: पुन: सप्तम: ।
जीव: सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सौमात्मज:
शुक्र: षट्कदशाष्टवर्ज्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभा: ॥”
इति दीपिका ॥

रवि: ३।६।१०।११।राशय: । सोम: ३।६।७।१०।११ शुक्लपक्षे २।५।६ । जन्मर्क्षवर्ज्जितजन्मचन्द्र: शुभ: । मङ्गल: ३।६।१०।११ । बुध: २।४।६।८।१०।११।१२ । वृहस्पति: २।५।७।६।११ । शुक्र: १।२।३।४।५।८।६।११।१२ । शनि: ३।६।१०।११ । राहु: ३।६।१०।११ । केतु: ३।६।१०।११ राशय: ॥

ग्रहाणां राशिभोगनिर्णय: । यथा,—
“रविर्मासं निशानाथ: सपादद्विवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगु: ।
शनि: सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानु: सार्द्धवत्सरम् ॥”
रवि: १ मास: । सोम: २।० दिनम् । कुज: ४५ दिनम् । बुध: १८ दिनम् । वृहस्पति: १ वत्सर: । शुक्र: २८ दिनम् । शनि: २॥० वत्सर: । राहु: १॥० वत्सर: । केतु: १॥० वत्सर: । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिषड्ग्रहाणामस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
“अथोदयास्तमययो: परिज्ञानं प्रकीर्त्त्यते ।
दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ॥
सूर्य्यादभ्यधिका: पश्चादस्तं जीवकुजार्कजा: ।
ऊना: प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा ॥
ऊना विवस्वत: प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवा: ।
व्रजन्त्यभ्यधिका: पश्चादुदयं शीघ्रयायिन: ॥” * ॥
एषां कालांशा यथा,—
“एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च ।
अस्तांशा भूमिपुत्त्रस्य दशसप्ताधिकास्तत: ॥
पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदय: प्राङ्महत्तया ।
प्रागस्त उदय: पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगो: ॥
एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्द्दशभिरंशकै: ।
वक्रशीघ्रगतो चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ ॥
एष्वाधिकै: कालभागैर्द्दृश्या न्यूनैरदर्शना: ।
भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्त्तय: ॥”
इति सूर्य्यसिद्धान्त: ॥

तेषामस्तोदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
“भुजाक्षिचन्द्रा-१२२ स्त्रिदशाश्च ३३ दन्ता ३२
वेदाचला ४७ रामकृते ४३ क्रमेण ।
भौमादिकस्यास्तदिनानि वक्रे
बुधस्य भूपा १६ दश भार्गवस्य ॥”
एषां एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्तज्ञानम् । यथा,—
“तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
जात्य-२२ ब्धि-४ विश्वे-१३ द्दिशि-१० नेत्र १२ मासै: ।
महास्तवक्रास्तविधौ सितस्य
क्रमेण वक्रस्तु नवेन्दुमासै: १६ ॥”
गुरोरुदयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्रमहास्तानां प्राक् पश्चात् वाल्यवृद्धदिनज्ञानम् । यथा,—
“वृद्ध: पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
वालश्च पक्षं १५ वचसां पति: स्यात् ।
एवं सित: पञ्चदिनानि वृद्धो
वालो भवेत्त्रीणि दिनानि वक्रे ॥
वृद्धस्तु पक्षं १५ भृगुजो महास्ते
वाल: पुनस्तत्र दशाहमेव ॥”
इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥

अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
“जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम् ॥
दधिशङ्खतुषाराभं क्षीरोदार्णवसम्भवम् ।
नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्म्मुकुटभूषणम् ॥
धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥
प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
सौम्यं सर्व्वगुणोपेतं नमामि शशिन: सुतम् ॥
देवतानामृषीणाञ्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि वृहस्पतिम् ॥
हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
अर्द्धकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्द्दकम् ।
सिंहिकाया: सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
पलालधूमसङ्काशं ताराग्रहविमर्द्दकम् ।
रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं य: पठेत् प्रयत: शुचि: ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशय: ॥
ऐश्वर्य्यमतुलञ्चापि आरोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
नरनारीप्रियत्वञ्च नित्यं तस्योपजायते ॥
तस्करोऽग्निर्यमो वायुर्ये चान्ये ग्रहपीड़का: ।
ते सर्व्वे प्रशमं यान्ति व्यासो ब्रूयान्न संशय: ॥”
इति श्रीव्यासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
(ग्रहाणामन्यद्विवरणन्तु ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
नवं नूतनं ग्रहो ग्रहणं यस्येति विग्रहे नवग्रहे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
“दृष्टं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥”

नलदम्, पुं, निमद्रुम । इति भूरिप्रयोग ॥
नलदा, स्त्री, (नलद+टाप ।) जटामांसी । इति हेमचन्द्र ॥
नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्म्मिता पट्टिका ।) तृणाची । इति हारावली । १००। दरमा इति भाषा ॥
नलमीन, पुं, (नलाश्रयो मीन ।) चिलिचिम मत्स्य । इत्यमर । १ । १० । १८ । ("नल मीन कषायाक्त ।" इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ।)
नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्त्यस्या इति । नल+ठन् ।) नाडी । नली इति ख्यात । सा च उत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवाला इति प्रवालीति क्वचित् प्रसिद्धा । पँठारी इति क्वचित् प्रसिद्धा । तत्पर्य्याय । विद्रुम लतिका २ कपोतचरणा ३ नलिनी ४ निर्म्मध्या ५ सुषिरा ६ व्यामा ७ सुला ८ रक्तदला ९ नर्त्तकी १० नटी ११ । अस्या गुणा । तिक्त त्वम् । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कृमिवामोदराणाञ्च शूलनाशित्वम् । मलशोध नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ नलामगुणा ।
'नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नटी ।
धमन्यञ्जनकेशी च निर्म्मध्या सुषिरा नली ।
नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् ।
तृष्णाश्रवातदृष्यासकुष्ठकण्डुज्वरापहा ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(अस्त्रविशेष । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४३७।
"मधुमयचनवदनविनिहितनंशीसुषिराहृधारिणो राधा ।
इन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखा स्मर स्येव ॥"
इय हि आकृतिक्रियादिना आधुनिकनला स्त्रस्य 'वन्दूक इति ख्यातस्य सादृश्य गच्छति । यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्व्वेदे ।
'नलिका चतुरेखा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका ।
मर्म्मच्छेदकरी नीला———————॥'
"ग्रहय आयनश्चैव स्थूलश्चेति गतित्रयम् ।
तामाश्रित विदित्वा तु जेतासम्राम् रिपून् युधि ॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु नालिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कलिपतजलनिर्गमपथ । यथा, यन्त्रविधि शतके १ अध्याये ।
"पेदाङ्गुलं मस्तकोर्द्ध्वं कार्य्यं सौयस्य धारयो ।
समयौ तत्र नलिकां कुर्य्यात्तोयविमोचनीम् ॥")
नलित पुं, (नल्यते इति । नल ण बन्धे+क्त ।) शाकविशेष । नालिता इति भाषा ॥ अस्य गुणा । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शुक्र बहुलत्वञ्च । इति द्रव्यगुण ॥
नलिनं, क्ली (नल्यते इति । नल बन्धे+"बहुल मन्यत्रापि ।" उणा । २ । ४९ । इति इनच ।) पद्मम् । इत्यमर । १ । १० । ३९ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । २२ ।
"यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमास महात्मन ।
नाविद यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवानृते ॥")
नीलिका । जलम् । इति हेमचन्द्र । ४ ।२२६ ॥
नलिन पुं, (नल+इनच ।) सारसपक्षी । इत्य मर । १ । १० । ४० ॥ शब्दमालायाम् । इति शब्दचन्द्रिका । पानीयामला इति भाषा ॥
नलिनी स्त्री, (नलानि पद्मानि सन्त्यत्र । नल+ "पुष्करादिभ्यो देशे ।" ५।२।१३५ । इति इनि । ङीप ।) पद्मयुक्तदेश । (नलानां पद्मानां समूह । "खलादिभ्य इनिर्व्वक्तव्य ।" ४।२।५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनि ।) पद्मसमूह । पद्म लता । इति भरत ॥(अस्या पर्य्यायो यथा,—
"नलिनी स्यात् पद्मिनी विसिनी च सरोजिनी।
पद्मिनीति च पर्य्याय पद्मखण्डे सदाकरे ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
पद्माश्रम् । इति रायमुकुटादय ॥ तत् पर्य्याय । विसिनी २ पद्मिनी ३ । इत्यमर । १ । १० । ३९ । (यथा, अमरात्के । ८ ।
"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभात भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्थ विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥")
व्योमनिम्नगा । (इयन्तु गङ्गाया पूर्व्वदिग्गत शाखानामन्यतमा । यथा मात्स्ये । १२० । ४० ।
'नलिनि प्राचीमभिमुख प्रतीचीं चौक्ष्यचैव च ।
सीतासि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ।
नलिनी ह्रादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।")
कमलाकर । इति मेदिनी । ने, ८२। नलिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ नारिकेलसुरा । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (वामनासिका । यथा, भाग वते । ४ । २५ । ४८ ।
"नलिनी नालिनी च प्राणद्वारावेकत्र निर्म्मिते ॥"
"नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वती नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके ।" इति तट्टी कायां स्वामी ॥)
नलिनीरुह, क्ली, (नलिन्यां रोहतीति । रुह+ क ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ ब्रह्मणि, पुं ॥
नलिनेशय, पु, (नलिने शेते इति । शी+अच ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥
नली, स्त्री, (नल+अच । गौरादित्वात् ङीष ।) मन शिला । इति विश्व ॥ नलिका । इति भाव प्रकाश ॥ तत्पर्य्याय । सुषिरा २ विद्रुमलता ३ कपोताङ्घ्रि ४ नटी ५ । इत्यमर । २ । ४ । १२९ ॥ (एतद्गुणा मन शिलानलिकाशब्दयो ज्ञातव्या ॥)
नलोत्तम, पुं (नलेषु उत्तम ।) देवनल । इति राजनिर्घण्ट ॥
नल्व, पुं, (नल्यते इति । नल+उल्वादयश्चेति व ।) किष्कुचतुःशतम् । चतु शतहस्तपरिमित देश । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । २२४ । १ ।
"तस्यां सभायां दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तदा आसीन आसने चित्रे नल्वमात्रे प्रमाणत ।
नल्वकर्म्मा, स्त्री, (नल्वपरिमित वर्त्म गच्छती गम्+ड ।) काकाङ्गी । इति ~
नल्वपरिमितपथगामिनि, त्रि ॥
नव, [न्] त्रि, (नूयते स्तूयते याचकेन । णु स्तवने+बाहुलकात् गुणश्च । इत्युणादिवृत्त । १ । १५६ ।) विशेष । ९ नय इति भाषा ।
ऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघु । ३।
"इति क्षितीशो नवति नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासन ॥")
नवरत्नका यथा । अङ्गदारम् १ ~ ।
छत्रराजमस्तक ३ सुधाकुण्डम् ४
स्नान ५ सेवधि ६ अङ्कम् ७ रथ ८ ग्रह ९
इति कविकल्पलता ॥ (तद्वति, त्रि । मनु । ३ । २६९ ।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
अष्टावैणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥")
नव, पुं, (णु स्तवने+"ऋदोरप ।" ३।३।५७। इति भावे अप ।) स्तव । इति मेदिनी । १५ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट ॥
नव, त्रि (नूयते स्तूयते इति । णु स्तुतौ+ "अप ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप ।) नूतन । इत्यमर ।३।१।७७। (यथा हितोपदेशे।१।२३।
"न स्त्रीणामप्रिय कश्चित् प्रियो वापि न विद्यते ।
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥)
अभिनवा यौषधानि प्रशस्तानि । यथा —
"द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
ऋते घृतगुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत ॥"
इति नारायणदासकृतवैद्यपरिभाषा ॥
तद्वैदिकपर्य्याय । "नवम् १ नूतम् २ नूतनम् ३ नव्यम् ४ इदा ५ इदानीम् ६ । षट् नवनामानि ।"
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥
नवकारिका स्त्री, (नव करोतीति । कृ+ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) नवोढा । इति शब्द माला ॥ नूतन संक्षिप्तो विवरणश्लोक । नवीन कर्त्री च ॥
नवकालिका स्त्री, (नवं कलति प्राप्नोतीति । कल+ण्वुल । टाप । अत इत्वम् ।) नवीना । इति हारावली । १७६ ॥
नवग्रहा, पुं, (नव ग्रहा ।) सूर्य्यादयो नव । यथा, तिथितत्त्वे ।
"नवग्रहमख कृत्वा तत कर्म्म समारभेत ।
अन्यथा फलद पुंसां न काम्य जायते क्वचित् ॥"
(यथा च,—
"सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पति ।
शुक्र शनैश्चरो राहु केतुश्चेति नवग्रहा ॥")
तेषां संस्थानम् । यथा,—
"भूमेर्योजनलक्षे तु सौर मैत्रेय । मण्डलम् ।
लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डल शशिन स्थितम् ।
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् ।

नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥
द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना: स्थित: ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थित: ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहित: ॥
सौरिर्वृहस्पतेश्चोर्द्ध्वं द्विलक्षे समवस्थित: ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्याय: ॥

तेषां रथादि यथा,—
"योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! ॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै ।
योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थित: ।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
अक्षप्रमाणमुभयो: प्रमाणं तद्युगार्द्धयो: ।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च वृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च ॥
अनुष्टुप् पंक्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवे: ।
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसै: ॥
स्तुवन्ति मुनय: सूर्य्यं गन्धर्वैर्गीयते पुर: ।
नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्य्यस्यानु निशाचरा: ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षै: क्रियते भीषु संग्रह: ।
वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते ॥
सोऽयं सप्तगण: सूर्य्यमण्डले मुनिसत्तम ! ।
हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वे समुपागत: ॥
रथस्त्रिचक्र: सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिन: ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ * ॥
वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ।
पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्त: सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभि: ॥ * ॥
सवरूथ: सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयै: ।
सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ * ॥
अष्टाश्व: काञ्चन: श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान् ।
पद्मरागारुणैरश्वै: संयुक्तो वह्निसम्भवै: ॥ * ॥
अष्टाभि: पाण्डरैर्युक्तो वाजिभि: काञ्चने रथे ।
तस्मिंस्तिष्ठति वर्षं वै राशौ राशौ वृहस्पति: ॥
आकाशसम्भवैरश्वै: शवलै: स्यन्दनं युतम् ।
समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चर: ॥ * ॥
स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् ।
सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय ! वहन्त्यविरतं सदा ॥ * ॥
तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहस: ।
पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणा: ॥ * ॥
एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव ।
सर्व्वे ध्रुवे महाभाग ! प्रबद्धा वायुरश्मिभि: ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८।१०।१२ अध्याया: ॥

ग्रहाणामशुभप्रतीकार: । राजमार्त्तण्डे ।
"दोषो न स्याद्ग्रहाणामशिशिरकिरणे ताम्रमिन्दौ च शङ्खं
पृथ्वीपुत्त्रे प्रवालं शशधरतनये शातकुम्भं भुजेन ।
देवाचार्य्ये च मुक्तां मणिमसुरगुरौ सीसकं सूर्य्यसूनौ
राहौ लौहं त्वशिष्टे कमलजतनये राजपट्टं विभर्त्तु ॥"
शातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूराणीति ख्यातम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
"त्रिमूली क्षीरिकामूलं गोजिह्वा वृद्धदारकम् ।
जलयष्टिं सिंहपुच्छी वाघ्यालं चन्दनं सितम् ।
अश्वगन्धा क्रमात् सूर्य्याद्ग्रहदोषोपशान्तये ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

स्वजन्मराश्यधिनवग्रहशुद्धिर्यथा,—
"केतूपप्लवभौममन्दगतय: षष्ठत्रिसंस्था: शुभाश्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्र: पुन: सप्तम: ।
जीव: सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मज:
शुक्र: षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभा: ॥"
इति दीपिका ॥

रवि: ३।६।१०।११।राशय: । सोम: ३।६।७।१०।११ शुक्लपक्षे २।५।९ । जन्मर्क्षवर्ज्जितजन्मचन्द्र: शुभ: । मङ्गल: ३।६।१०।११ । बुध: २।४।६।८।१०।११।१२ । वृहस्पति: २।५।७।९।११ । शुक्र: १।२।३।४।५।८।९।११।१२ । शनि: ३।६।१०।११। राहु: ३।६।१०।११ । केतु: ३।६।१०।११राशय: ॥

ग्रहाणां राशिभोगनिर्णय: । यथा,—
"रविर्म्मासं निशानाथ: सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगु: ।
शनि: सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानु: सार्द्धवत्सरम् ॥"
रवि: १ मास: । सोम: २।० दिनम् । कुज: ४५ दिनम् । बुध: १८ दिनम् । वृहस्पति: १ वत्सर: । शुक्र: २८ दिनम् । शनि: २॥० वत्सर: । राहु: १॥० वत्सर: । केतु: १॥० वत्सर: । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिषड्ग्रहाणामस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
"अथोदयास्तमययो: परिज्ञानं प्रकीर्त्त्यते ।
दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ॥
सूर्य्यादभ्यधिका: पश्चादस्तं जीवकुजार्कजा: ।
ऊना: प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा ॥
ऊना विवस्वत: प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवा: ।
व्रजन्त्यभ्यधिका: पश्चादुदयं शीघ्रयायिन: ॥" * ॥
एषां कालांशा यथा,—
"एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च ।
अस्तांशा भूमिपुत्त्रस्य दशसप्ताधिकास्तत: ॥
पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदय: प्राङ्महत्तया ।
प्रागस्त उदय: पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगो: ॥
एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकै: ।
वक्रशीघ्रगती चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ ॥
एभ्योऽधिकै: कालभागैर्द्दृश्या न्यूनैरदर्शना: ।
भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्त्तय: ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्त: ॥

तेषामस्तोदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
"भुजाश्विचन्द्रा-१२२ स्त्रिदशाश्च ३३ दन्ता ३२
वेदाचला ४७ रामकृते ४३ क्रमेण ।
भौमादिकस्यास्तदिनानि वक्रे
बुधस्य भूपा १६ दश भार्गवस्य ॥"
एषां एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्तज्ञानम् । यथा,—
"तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
जाल्य-२२ ब्धि-४ विश्वे-१३ द्दिशि-१० नेत्र १२ मासै: ।
महास्तवक्रास्तविधौ सितस्य
क्रमेण वक्रस्तु नवेन्दुमासै: १९ ॥"
गुरोरुदयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्रमहास्तानां प्राक् पश्चात् वाल्यवृद्धदिनज्ञानम् ।
यथा,—
"वृद्ध: पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
बालश्च पक्षं १५ वचसां पति: स्यात् ।
एवं सित: पञ्चदिनानि वृद्धो
बालो भवेत्त्रीणि दिनानि वक्रे ॥
वृद्धस्तु पक्षं १५ भृगुजो महास्ते
बाल: पुनस्तत्र दशाहमेव ॥"
इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥

अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
"जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम् ॥
दधिशङ्खतुषाराभं क्षीरोदार्णवसम्भवम् ।
नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्मुकुटभूषणम् ॥
धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥
प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
सौम्यं सर्व्वगुणोपेतं नमामि शशिन: सुतम् ॥
देवतानामृषीणाञ्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि वृहस्पतिम् ॥
हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
अर्द्धकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्द्दकम् ।
सिंहिकाया: सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
पलालधूमसङ्काशं तारागृहविमर्द्दकम् ।
रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं य: पठेत् प्रयत: शुचि: ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशय: ॥
ऐश्वर्य्यमतुलञ्चापि आरोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
नरनारीप्रियत्वञ्च नित्यं तस्योपजायते ॥
तक्षकोऽग्निर्यमो वायुर्ये चान्ये ग्रहपीडका: ।
ते सर्व्वे प्रशमं यान्ति व्यासो ब्रूयान्न संशय: ॥"
इति श्रीव्यासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
(ग्रहाणामन्यद्विवरणन्तु ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
नवं नूतनं ग्रहो ग्रहणं यस्येति विग्रहे नववृद्धे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
"गृहं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥"

नवच्छात्रः, पुं, (नवो नूतनश्छात्रः ।) प्रथममध्ययने प्रवृत्तः । नवीनविद्यार्थी । तत्पर्य्यायः । क्रियाकारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नवनः, पुं (नूयते स्तूयते इति । नु + बाहुलकात् युच् ।) कुपः । करिकमलः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १४४ ॥

नवति स्त्री, (नव दशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति शब्दरत्नावली । ९० नब्बइ इति भाषा । (यथा, रघुः । ३ । ६९ ।

"इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥"

नवतिवर्षान्विते च । यथा, मनुः । ११ । १७० ।
'वीरुदाम्भो नवते काले षष्ठे त्रिंशो व्रतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥")

नवतिका, स्त्री (नवं नूतनं तिकते करोतीति । तिक + क । टाप् ।) तूलिका । इति हारावली । १३० ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कः । ततष्टाप् । नवतिसंख्या ॥)

नवतिम [स] च बहुनवति । नवति नवतीति घँकायां चत्वमुत्प्रत्ययः ।

नवनी, स्त्री (नवति + कृदिकारादक्तिन् वा ङीष् ।) नवनीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

नवपत्रिका स्त्री (नवो दलानि पत्त्राणि यस्याः ।) दुर्गापूजाविशेषः । यथा तुलिकातन्त्रे ।
"मनोहरं विल्वकम्बलं नवपत्रिकम् ।
इत्यादिविधि हि विविधानां महोत्सवाम् ॥"
अस्य विवरणं दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

नवरत्न क्ली (नवं रत्नमिति कर्मधारयः ।) मुक्तादिकं रत्नसमीपस्थम् । पद्मरागादि घटिकाकार नवरत्नम् । तत्पर्यायः । नवनिका २ । इत्य मरः । २ । १० । ३३ । नवरत्नं ३ नवरत्नं ४ । इति भरतः । सामान्यनूतनमयम् । इति हेमचन्द्रः । देशमात्रम् । इति मधुः ।

नवरोचिष्णु पुं (नव रोचिषु विरचारि ददत् ।) मयूरपदः । इति जटाधरः ।

नवमल्लिका, स्त्री, (नवमल्लिका नवमल्ली नवा ।) नव पत्रिका । (पर्य्यायः ।
"नवमल्लिका सप्तला शीता ...
तिक्ता कटुका नवमल्ली च विद्वा नवमल्लिका ॥")
यथा इत्यादि [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ इति नवम [illegible] । यथा —
"[illegible]
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।

नवदोला, स्त्री (नवा नूतना दोला ।) नूतनप्रेङ्खा । अस्या विवरणं चतुर्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् । तदारोहणविधिर्यथा,—

"उपेन्द्रमारोप्य हिमांशुवर्णे
मलिम्लुचातारतिथिप्रयोगे ।
विलिप्तमायुष्यमवाप्तुमर्च्यं
दोलाधिरोहयमसादमिदम् ॥"

इति समयप्रदीपः ॥

नवधा अ, (नव + प्रकारे धाच् ।) नवप्रकारः । यथा,—

"व्यापारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा इतिहतपो दान नवधा कुशलक्षयम् ॥'

नवनाडीचक्र, क्ली, (नवनाडीयुक्तं नाडीचक्रम् ।) राशौ नवनाडीयुक्तचक्ररेखानयनात्मकचक्रम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"जन्माद्य कर्म ततोऽपि दशम सांघातिकं
षोडशमम् ।
समुदयमष्टादशम विनाशमर्थञ्च नवोत्रिंशम् ॥
नाद्य शुः पञ्चविंश मानसमेतं नरः षड्नव
स्यात् ।
नवनक्षत्री स्वमनि नाभादिदशाभिषिक्ते ॥'

नवनी, स्त्री, (नव नीयते इति । नी + ड । गौरादित्वात् ङीष् ।) नवनीतम् । यथा,—
'अहो हैयङ्गवीनानां नवनीतं पर सुरा ।
लड्डुकानां शर्कराणां स्वस्तिकानाञ्च पर्वतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४५ अध्यायः ॥

नवनीत, क्ली, (नव नीयतेऽभिनवेति । नी + क्त ।) गव्यविशेषः । माखन् इति ननी इति च भाषा । तत्पर्यायः । म्रक्षणम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ । सरजम् ३ मन्थजम् ४ हैयङ्गवीनम् ५ । इति रत्नमाला । दधिजम् ६ सारम् ७ हैयङ्गवीनकम् ८ । अस्य सामान्यगुणाः । शीतलत्वम् । वर्णबलावहत्वम् । सुमधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । संग्राहकत्वम् । कफविकारकत्वम् । वातघ्नं । व्रणशूलक्षयपित्तनाशित्वम् । शुक्रकरत्वम् । कान्ति पुष्टिप्रदत्वम् । चक्षुष्यम् । सर्वदोषापहरत्वञ्च । ० । गवोद्भवगव्यमाहिषनवनीतगुणाः । बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । बलकारित्वम् । वात हरत्वञ्च । ० । माहिषनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रुच्यत्वम् । बल्यत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । गुरुत्वम् च । ० । छागनवनीतगुणाः । चक्षुष्य दोषापहरत्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् च । ० । आविकनवनीतगुणाः । हिमत्वम् । लघुत्वम् । [illegible] हितत्वम् च । ० । [illegible] नवनीतगुणाः । [illegible] त्वम् । [illegible] त्वम् । [illegible] त्वम् । गुरुत्वम् । [illegible] त्वम् । [illegible] हरत्वम् । ० । [illegible] नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । [illegible] त्वम् । [illegible] त्वम् । [illegible] त्वम् । [illegible] त्वञ्च । ० । [illegible] नवनीतगुणाः । [illegible] त्वम् । [illegible] त्वम् । [illegible] त्वम् ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
गर्द्दभीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । ग्राहित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । [illegible] त्वम् । मूत्रदोषनाशित्वञ्च । ० । [illegible] गुणाः । पाके शीतलत्वम् । वातनाशित्वञ्च । ० । [illegible] रुच्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । [illegible] त्वम् । सर्व्वरोगविनाशित्वञ्च । ० ।
अथ साधारणनवनीतगुणाः ।
'शीतं वर्ण्यबलोद्भवं सुमधुरं हृद्यञ्च
काशघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं ग्राहि
चक्षुष्यम्
बल्यं पुष्टिकरं क्षयातिशमनं
चक्षुष्यमग्निकरं तर्पणकरं दुग्धोद्भवं
रक्षाकृपुष्टिदं शीतकृत्तरोत्तरगन्धकम् ।
अस्यञ्च सर्व्वरोगापहं दधिजं तद्वत् स्मृतम्
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च । गव्यनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् ।
संग्राहि वातपित्तासृक् [illegible]
तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादश्रुतः शिशौ ॥
माहिषनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं माहिष्यन्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥"
अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः ।
"दुग्धोत्थं नवनीतन्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
वृष्यं बलकरं स्निग्धं मधुरं
अथ सद्य समुद्धृतनवनीतगुणाः ।
"नवनीतञ्च सद्यस्तु स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्तक्रांशसङ्क्रमात्
अथ चिरन्तननवनीतगुणाः ।
"क्षारं कटु तथाम्लत्वं छर्दिशर्शकुष्ठकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।
"नवनीतं नवं वृष्यं ग्राहि वर्णबलाग्निकृत् ।
चक्षुष्यं हृद्यं स्निग्धं [illegible] ॥
[illegible] हिमं ग्राहि
इति राजवल्लभः ।

नवनीतक, क्ली (नवनीतात् कायति इति । कै + क ।) घृतम् । इति राजनिर्घण्टः । (नवनीत + स्वार्थे कन् । नवनीतम् । [illegible] [illegible] १० अध्याये ।
"सर्पिः प्रयुक्तं नवकं नवञ्च ॥"
पर्यायोऽस्य यथा —
"[illegible] हैयङ्गवीनं नवनीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे [illegible] ।

नवनीतधेनु, स्त्री, (नवनीतेन कृता धेनुः [illegible] ।)
[illegible] । यथा —
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

तथ्यदर्भस्तस्यैव तस्योपरि च धारयेत् ॥
कुम्भन्तु नवनीतस्य प्रस्थमात्रस्य धारयेत् ।
वस्त्रं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् ॥
कृत्वा विधानेन च राजसिंह-
सुवर्णशृङ्गी सुखुरी च कार्य्या ।
नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकैस्तु
कृत्वा तथान्यच्च गुडेन जिह्वाम् ॥
ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलैश्च दन्ताः
प्रकल्प्य सावाच्च सितैश्च रत्नैः ॥
नवनीतकर्णौ राजशिखुभाद्रां प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां दर्भरोमश्रुतस्त्रवीम् ॥
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुराम् पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु संयुतां सर्व्वतो दिशः ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलङ्कृताम् ।
दिक्षु दीपांश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
वेदवेदाङ्गविदुषे श्रोत्रियायाभिवर्ज्जितात्मनाम् ।
मन्त्रास्त एव जप्तव्याः सर्व्वधेनुषु ये स्मृताः ॥
पुरा देवासुरैः सर्व्वैः सागरस्य तु मन्थने ।
उत्पन्नं दिव्यमन्दतं नवनीतमिदं शुभम् ॥
आप्यायनञ्च भूतानां नवनीत ! नमोऽस्तु ते ।
एवमुच्चार्य्य तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
धेनुञ्च दत्त्वा सुखदां सोपचारां
नयेद्गृहं विप्रवर्य्यस्य भूयः ।
हविष्यमेव त्वत्वर्षोपसुक्ता
तिष्ठेद्दिनं धेनुदस्तीति विप्रः ॥
यः प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां नरोत्तम ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥
पितृभिः पूर्व्वजैः सार्द्धं भविष्यद्भिश्च मानवः ।
विष्णुलोकं व्रजत्याशु यावदाभूतसंप्लवम् ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

नवपाठकः, पुं, (नवो नूतनः पाठकोऽध्यापकः ।) नूतनाध्यापकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

नवफलिका, स्त्री, (नवं फलं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) रथम् । नवप्रातरजोऽङ्गना । इति मेदिनी । के, २३० ॥

नवमः, त्रि, (नवन् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततो "नान्तादसंख्यादेर्मट् ।" ५ । २ । ४९ । इति डटो मट् ।) नवानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ नवद इत्यादि भाषा ॥

नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना सुग्धा वा मल्लिका ।) नवमालिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १२ ।
"रम्यं हर्म्यतलं नवाः सुनयना गुञ्जद्द्विरेफा लताः ।
प्रोन्मीलन्नवमल्लिकाः सुरभयो वाताः सचन्द्रा निशाः ॥")

नवमालिका, स्त्री, (नवा नूतना मालिका मल्लिकापुष्पम् ।) नवमल्लिकापुष्पम् । वासन्ती नेवारी इति लोके । नेयालि इति नेओयार इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिमोदा २ सैव्या ३ शीतभीरुका ४ सप्तला ५ सुकुमारी ६ सुरभिः ७ सुरभिमल्लिका ८ सुगन्धा ९ ग्रीष्मयूथिका १० नवाली ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लरूपेणा देवलता १३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नन्दिनिलया १४ मालिका १५ नवमल्लिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । अतिशैत्यम् । सुरभित्वम् । सर्व्वरोगहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्रामगुणाः ।
"नेपाली स्यादिता नवाह्वा सप्तला नवमालिका ।
नवमाली शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

नवमी, स्त्री, (नवम + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे ९ कृष्णपक्षे २४ पञ्चिकागाररूपेणैव एवाङ्कबोधिता ॥ अथ नवमीव्यवस्था । "सा चाष्टमीयुता ग्राह्या युग्मात् । भविष्ये ।
'माघे चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्त्तिकस्य च ॥'
तथा भविष्ये ।
'माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्चनमुपोषणम् ।
सर्व्वं तदक्षयं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥'
तथा कालिकापुराणम् ।
'नवम्यां नववर्षाणि राजन ! पिष्टाशनो भवेत् ।
तस्य तुष्टा भवेद्गौरी सर्व्वकामप्रदा शुभा ॥'
आश्विन्यादि नवम्यामिषावारभ्य नव वर्षाणि यावत् प्रतिशुक्लनवम्यां पिष्टेतरभोजननिवृत्तिव्रतमिति शूलपाणी विशेषः । सर्व्वकामप्रदगौरीतोषः फलम् ।" इति तिथितत्त्वम् ॥ श्रीरामनवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ इयं दुर्गातिथिः । तत्र तस्याः पूजा कार्य्या । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

"इयं देवी वरारोहा यातु शैलं हिमाचलम् ।
तत्र यूयं सुराः सर्व्वे गत्वा नन्दत माचिरम् ॥
नवम्याञ्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना ।
वरदा सर्व्वलोकानां भविष्यति न संशयः ॥
नवम्यां यश्च पिष्टाशी भविष्यति हि मानवः ।
नारी वा तस्य सम्पन्नं भविष्यति मनोगतम् ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

कार्त्तिकशुक्लनवम्यां जगद्धात्रीपूजाप्रमाणानि यथा,—
"प्रपूजयेज्जगद्धात्रीं कार्त्तिके शुक्लपक्षके ।
दिनोदये च मध्याह्ने सायाह्ने नवमेऽहनि ॥"

इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

"कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उषस्यहोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्रारोग्यधनं वेभि लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥"

इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

(यथा च,—
"वज्रञ्च मौक्तिकञ्चैव माणिक्यं [illegible]
तथा मरकतं शेयं [illegible]
गोमेदः पद्मरागश्च वैदूर्य्यं [illegible]
चत्वारि उपरत्नानि नवरत्नमिदं [illegible]
"रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव [illegible]
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ।
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै [illegible]
रत्नं हीरा । गारुत्मतं पान्ना । [illegible]
रागः । इन्द्रनीलः नीला ।" इति [illegible]
पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) [illegible]
धार्य्याणि नव रत्नानि यथा,—
"वैदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये [illegible]
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं [illegible]
गुरौ मुक्तां भृगौ वज्रं शनौ नीलं विद्रुमं बुधः ।
राहौ गोमेदकं धार्य्यं केतौ मरकतन्तथा ॥"

इति दीपिका ॥

विक्रमादित्यराजसभास्थनवसंख्यकपण्डिताः । यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥"

इति नवरत्नम् ॥

नव श्लोकाः । यथा,—
"मित्रमर्थी तथा नीतिर्धर्म्मकार्य्ययशस्करा [illegible]

क्षौणीं विद्वान् तपोनखातान् नगरजमिह क्रमात् ।
मित्र स्वच्छतया रिपु नयबलैर्लुब्ध धनैरीश्वर कार्य्येण 'द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समै र्बान्धवान् ।
अत्यन्त स्तुतिभिर्गुरु प्रणतिभिर्मूर्ख कथाभिर्बुध विद्याभी रसिक रसेन सकल शीलेन कुर्य्याद् वशम् ॥ १ ॥
अर्थी लाघवशङ्कितो विपतन कामातुरो लाञ्छन
कुक्षौकौलिनशङ्करः परिभवं दुष्टोऽन्य दोषे रतिम् ।
नि स्वो वचनशुश्रूषा विकलतां शोकाकुल संशय
दुष्कामप्रियता दुरोदरवश प्राप्नोति कष्ट सहु ॥ २ ॥
कोणिभूमिभुजां गलितुं च वतां शौरजनानां हलि
दम्भलो विषयो यशस्य कविता बुद्धे प्रसादो गिराम् ।
लावण्य वपुष स्मृति सुमनसां शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
शक्तस्य द्रविण गृहाश्रमवतां स्वास्थ्य सतां मण्डनम् ॥ ३ ॥
धर्म्म प्रागेव चिन्त्य सचिवमतिगतिर्भावनीया सर्व्वैव
क्रोध शोकादृशस्य परचरनयनैर्मण्डल वीक्ष शौर्यम् ।
प्रच्छादौ रागदोषौ मृदुपरुषगुणौ योजनीयौ च काले
आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुन सोऽपि नापेक्षणीय ॥ ४ ॥
कापद्यानं यत्र कृपा गुणवती दम्भेन धन सुधा
मदाद्या धर्मैर्धनानि विपदा स्थैर्य्य प्रमादे हित ।
पैशुन्येन कुल मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुष
नारीणां धनाम्बरो मननया चाप्रकाशो कृत ॥ ५ ॥
मत्री ग्राम्यजनो विनिमयरतो मन्दगतो धमहीनो
दुर्मन्त्री मानी यश्चास्य मधुरनिलयं प्राप्य विद्भर्द्दीन ।
आहारैर्मोर्मो यतेन्द्र मुनिरपि सनन च सदा शोकभेदी
दुष्टा दोषो नृपे न च पुरनिवासी धनिकम् प्रकारम् ॥ ६ ॥
क्षौणी चीवरसर्वदानमनघो राज्ञो प्रताप धनी
सन्मन्त्रोपचारा नीतिनिपुणस्य पात्र चमर ।
आचारस्य मनोरम पर्यङ्कोऽत्र कुमारिका
देव वा धनतुलाहितस्य प्राप्ति रवेः नवम् ॥ ७ ॥

विद्वान् सर्वदि मानिक परवशो मानी दरिद्रो गृही
वित्ताढ्य कृपण सुखी परवशो वृद्धो न सौधाश्रित ।
राजा दुर्व्यसनी प्रिय कुलभवो मूर्ख पुमां स्त्रीजित
वैराग्यो धनवतक्रिय किमपर हाहाक्षद भूतले ॥ ८ ॥
उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्द्धयन्
प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विश्लेषयन् संहतान् ।
तीक्ष्णान् कण्टकिनो बहिर्नियमयन् म्लानान् मुहुः सेचयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ९ ॥)

नवरात्र क्ली, (नवानां रात्रीणां समाहार । तत साधनत्वेनास्त्यस्येति अच ।) आश्विनशुक्ल प्रतिपदादिनवमीपर्य्यन्तनवदिनकर्त्तव्यदुर्गाव्रत विशेष । तदारम्भ । देवीपुराणे डामरतन्त्रे च देवीवच ।
"अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥"
मार्कण्डेयदेवीपुराणयो ।
"पूर्व्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।
नवरात्रव्रत तस्यां न कार्य्यं शुभमिच्छता ॥"
अत्रोपवासादिकमुक्त हेमाद्रौ भविष्ये ।
"एवञ्च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासत ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
स्नाते प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणै क्षत्रियैर्नृपै ॥
वैश्यै शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवै ॥"
मन्त्रेऽन्ते देवीपुराणेऽपि ।
"कन्यासस्थे रवौ शक्र ! शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अयाची ह्येकभक्ती नक्ताशी वाथ वायु ।
भूमौ प्रपीत चामन्त्र कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।
वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्या प्रतिवासरम् ॥
बलिश्च प्रत्यह देयो ॥ मांसमाषकम् ।
त्रिकाल पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायण ॥"
स्कान्दे ।
"आश्विने चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषत ।
सम्पूज्य नवदुर्गाञ्च नक्त कुर्य्यात् समाहित ॥
नवरात्राभिध कर्म नक्तव्रतमिद स्मृतम् ।
आदितो विदितो विधिना नवरात्रमतं ॥
नवरात्रं न देवीऽत्र नवरात्रविधिर्यथा ॥"
तत्र पूजाविधि । सा च अयनीयाद्यनन्तेन नवरात्रेण वा कार्य्या । यथा । गृहस्थ विभाव
च कलाय तत्र देवीमाराध्य घोडशोपचारै पूजयेत् मासभक्त कुमारीभोजनं वा निवेदयेत् ॥ ७ ॥ तत्र कुमारीपूजा । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे ।
"एकैकां पूजयेत् कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकन्तु वा ॥"
तथा —
"नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्य्यं द्विगुणेन तु ।
एकवृद्ध्या लभेत् क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ।
अथ कुमारीनिर्णय ।
"एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते
तेन २ ।
त्रिमूर्त्ति ३ कल्याणी ४ रोहिणी ५
चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ९
नवनामभिस्ता पूजनीया ।
मन्त्र । यथा —
"मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं
नवदुर्गात्मिकां ।
एवमभ्यर्च्चेन कुर्य्यात् कुमारीणां प्रयत्नत ।
कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभि ।
नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभि
तासां स्वाम्यत्वमाह ।
"ग्रन्थिस्फुटितशीर्णाङ्गीं रक्तपूयव्रणाङ्किताम्
जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां ॥
तनुरोमावृतां कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम्
तासां जातिविशेषेण फलविशेषो यथा —
"ब्राह्मणीं सर्व्वकार्य्येषु जयार्थे नृपवंशजाम्
लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजाम्
दारुणे चान्त्यजातानां पूजयेद्विधिना नर ॥
अत्र चण्डीपाठ उक्त । वाराहीतन्त्रे ।
"एवं चतुर्व्वेदविदो विप्रान् सर्व्वान् प्रसादयेत्
तिथौ च वरं कार्य्यं वेदपारायणाय वै ॥"
तथा,—
"एकोत्तराभिवृद्ध्या तु नवमीं यावदेव हि ।
चण्डीपाठ जपेच्चैव जापयेद्वा विधानत ॥"
अथाश्वतोऽश्वपूजनमुक्तम् । मत्स्ये ९
पुराणे ।
"अश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातियोगे शुभे दिने ।
पूर्व्वमुच्चैश्रवा नाम प्रथमं श्रियमाहरत् ॥
तस्मात् साम्येनरैस्तत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया सह
पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ॥
शान्तिः स्वस्त्ययनं कार्य्यं तथा ।
धान्यं सजातिकं कुष्ठं वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥
पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थिमेतान् बन्धयेत् ।
वाजिनां नाटकस्थे शेषे ...
नित्यदेवताभ्यो होमः कार्य्यो दिने दिने ॥"
तत्र गजपूजापि । कल्पतरौ ।
"ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजानां ...
इन्द्रियोपहत्य पूर्व्वं महिलसकलाम् ।
कुमुरैरावणो यत्र पुत्रो ... ।
ग्रामणीकोऽग्रणी नीलादित्याश्च पूजयेत् ।
अथ प्रतिपदादि विशेषा ...
मत्स्ये ।
"कैलासकरिस्मरित ... प्रतिपदादौ ।
... द्वितीयायां ... ।
... तृतीयायां ... ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्त्यालङ्करणानि च ।
षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रवेशयेत् ।
उपोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या तु पूजनम् ॥
नवम्यामुग्रचण्डायाः पूजां कुर्य्याद्बलिन्तथा ।
संपूज्योपोषणं कुर्य्यात् दशम्यां शावरोत्सवैः ॥
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।
स्कन्दवत् पालयेद्देवी तं पुत्त्रधनकीर्त्तिभिः ॥"
आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम् ।
यथोक्तं निर्णयामृते देवीपुराणे ।
"मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्व्वाषाढ़ासु पूजनम् ।
उत्तरासु बलिं दद्यात् श्रवणेन विसर्ज्जयेत् ॥"
रुद्रयामलेऽपि ।
"मूलऋक्षे सुराधीश पूजनीयां सरस्वतीम् ।
पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवऋक्षकम् ॥
नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन ।
पुस्तके स्थापिते देवि! विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥"
स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताम्बूलचर्व्वणादिकं न निषिद्धम् । तदुक्तं व्रतहेमाद्रौ गारुड़े ।
"गन्धालङ्कारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥"
एतत् सभर्तृकोपवासविषयम् ॥ * ॥ हेमाद्रौ । आश्विनमाघचैत्रश्रावणमासचतुष्टये कृष्णाष्टम्यादिपञ्चदशरात्रव्रतमभिधाय । अथवा नवरात्रञ्च सप्तपञ्चत्रिकं द्विवा । इत्युक्तम् । देवीपुराणे ।
"नवरात्रव्रतेऽशक्तस्त्रिरात्रञ्चैकरात्रकम् ।
व्रतञ्चरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥"*
(यथाच देवीभागवते । ३ । २६—२७ ।
"शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम् ।
शरत्काले विशेषेण कर्त्तव्यं विधिपूर्व्वकम् ॥
वसन्ते च प्रकर्त्तव्यं तथैव प्रेमपूर्व्वकम् ।
द्वावृतू यमदंष्ट्राख्यौ नूनं सर्व्वजनेषु वै ॥
शरद्वसन्तनामानौ दुर्गमौ प्राणिनामिह ।
तस्माद्यत्नादिदं कार्य्यं सर्व्वत्र शुभमिच्छता ॥
द्वावेव सुमहाघोरावृतू रोगकरौ नृणाम् ।
वसन्तशरदावेव जननाशकरावुभौ ॥
तस्मात्तत्र प्रकर्त्तव्यं चण्डिकापूजनं बुधैः ।
चैत्राश्विने शुभे मासि भक्तिपूर्व्वं नराधिप! ॥
अमावस्याञ्च सम्प्राप्य सम्भारं कल्पयेच्छुभम् ।
हविष्यमशनं कार्य्यमेकभक्तन्तु तद्दिने ॥
मण्डपस्तु प्रकर्त्तव्यः समे देशे शुभे स्थले ।
हस्तषोड़शमानेन स्तम्भध्वजसमन्वितः ॥
गौरमृद्गोमयाभ्याञ्च लेपनं कारयेत्ततः ।
तन्मध्ये वेदिका शुभ्रा कर्त्तव्या च समा स्थिरा ॥
चतुर्हस्ता च हस्तोच्चा पीठार्थं स्थानमुत्तमम् ।
तोरणानि विचित्राणि वितानञ्च प्रकल्पयेत् ॥
रात्रौ द्विजानथामन्त्र्य देवीतत्त्वविशारदान् ।
आचारनिरतान् दान्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
प्रतिपद्दिवसे कार्य्यं प्रातःस्नानं विधानतः ।
नद्यां नदे तड़ागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽथ वा ॥
प्रातर्नित्यं पुरः कृत्वा द्विजानां वरणं ततः ।
अर्घ्यपाद्यादिकं सर्व्वं कर्त्तव्यं मधुपूर्व्वकम् ॥
वस्त्रालङ्करणादीनि देयानि च स्वशक्तितः ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं विभवे सति कर्हिचित् ॥
विप्रैः सन्तोषितैः कार्य्यं सम्पूर्णं सर्व्वथा भवेत् ।
नव पञ्च त्रयश्चैको देव्याः पाठे द्विजाः स्मृताः ॥
वरयेद्ब्राह्मणं शान्तं पारायणकृते तदा ।
स्वस्तिवाचनकं कार्य्यं वेदमन्त्रविधानतः ॥
वेद्यां सिंहासनं स्थाप्य क्षौमवस्त्रसमन्वितम् ।
तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
रत्नभूषणसंयुक्ता मुक्ताहारविराजिता ।
दिव्याम्बरधरा सौम्या सर्व्वलक्षणसंयुता ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ।
अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥
अर्च्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम् ।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥
पञ्चपल्लवसंयुक्तं वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतम् ।
सुतीर्थजलसम्पूर्णं हेमरत्नैः समन्वितम् ॥
पार्श्वे पूजार्थसम्भारान् परिकल्प्य समन्ततः ।
गीतवादित्रनिर्घोषान् कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
तिथौ हस्तान्वितायाञ्च नन्दायां पूजनं वरम् ।
प्रथमे दिवसे राजन्! विधिवत् कामदं नृणाम् ॥
नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ।
उपवासेन नक्तेन चैकभक्तेन वा पुनः ॥
करिष्यामि व्रतं मातर्नवरात्रमनुत्तमम् ।
साहाय्यं कुरु मे देवि! जगदम्ब! ममाखिलम् ॥
यथाशक्ति प्रकर्त्तव्यो नियमो व्रतहेतवे ।
पश्चात् पूजा प्रकर्त्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
मन्दारकरवाशोकचम्पकैः करवीरकैः ॥
मालतीब्रह्मकापुष्पैस्तथा बिल्वदलैः शुभैः ।
पूजयेज्जगतां धात्रीं धूपैर्दीपैर्विधानतः ॥
फलैर्नानाविधैरर्घ्यं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दाड़िमीकदलीफलैः ॥
नारङ्गैः पनसैश्चैव तथा पूगफलैः शुभैः ।
अन्नदानं प्रकर्त्तव्यं भक्तिपूर्व्वं नराधिप! ॥
नैवेद्यानि विचित्राणि सर्व्वाण्यन्नयुतानि च ।
ओदनं पायसञ्चैव पूपांश्च वटकांस्तथा ॥
मांसाशनं ये कुर्व्वन्ति तैः कार्य्यं पशुहिंसनम् ।
महिषाजवराहाणां बलिदानं विशिष्यते ॥
देव्यग्रे निहता यान्ति पशवः स्वर्गमव्ययम् ।
न हिंसा पशुजा तत्र निघ्नतां तत्कृतेऽनघ! ॥
अहिंसा याज्ञिकी प्रोक्ता सर्व्वशास्त्रविनिर्णये ।
देवतार्थे विसृष्टानां पशूनां स्वर्गतिर्ध्रुवा ॥
होमार्थञ्चैव कर्त्तव्यं कुण्डञ्चैव त्रिकोणकम् ।
स्थण्डिलं वा प्रकर्त्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम् ॥
त्रिकालं पूजनं नित्यं नानाद्रव्यैर्मनोहरैः ।
गीतवादित्रनृत्यैश्च कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥
नित्यं भूमौ च शयनं कुमारीणाञ्च पूजनम् ।
वस्त्रालङ्करणैर्दिव्यैर्भोजनैश्च सुधामयैः ॥
एकैकां पूजयेन्नित्यमेकवृद्ध्या तथा पुनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकञ्च वा ॥
विभवस्यानुसारेण कर्त्तव्यं पूजनं किल ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं राजन्भक्तिमता सदा ॥
एकवर्षा न कर्त्तव्या कन्या पूजाविधौ नृप! ।
परमज्ञा तु भोगानां गन्धादीनाञ्च बालिका ॥
कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेदिह ।
त्रिमूर्त्तिश्च त्रिवर्षा च कल्याणी चतुरब्दिका ॥
रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता
चण्डिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च शाम्भवी ॥
नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ।
अत ऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्या सर्व्वकार्य्यविगर्हिता ॥
एभिश्च नामभिः पूजा कर्त्तव्या विधिसंयुता ।
तासां फलानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥
कुमारी पूजिता कुर्य्याद्दुःखदारिद्र्यनाशनम् ।
शत्रुक्षयं धनायुष्यबलवृद्धिं करोति वै ।
त्रिमूर्त्तिपूजनादायुस्त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ।
धनधान्यागमश्चैव पुत्रपौत्रादिवृद्धयः ॥
विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी यश्च पार्थिवः ।
सुखार्थी पूजयेन्नित्यं कल्याणीं सर्व्वकामदाम् ॥
रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्विधिवन्नरः ।
कालिकां शत्रुनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्व्वकम् ॥
ऐश्वर्य्यधनकामश्च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
पूजयेच्छाम्भवीं नित्यं नृप! संमोहनाय च ॥
दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ।
क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्म्मसाधने ॥
दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ।
वाञ्छितार्थस्य सिद्ध्यर्थं सुभद्रां पूजयेत् सदा ॥
श्रीरस्त्विति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ।
श्रीयुक्तमन्त्रैरथवा बीजमन्त्रैरथापि वा ॥
कुमारस्य च तत्त्वानि या सृजत्यपि लीलया ।
कादीनपि च देवांस्तां कुमारीं पूजयाम्यहम् ॥
सत्त्वादिभिस्त्रिमूर्त्तिर्या तैर्हि नानास्वरूपिणी ।
त्रिकालव्यापिनी शक्तिस्त्रिमूर्त्तिं पूजयाम्यहम् ॥
कल्याणकारिणी नित्यं भक्तानां पूजितानिशम् ।
पूजयामि च तां भक्त्या कल्याणीं सर्व्वकामदाम् ॥
रोहयन्ती च बीजानि प्राग्जन्मसञ्चितानि वै ।
या देवी सर्व्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
काली कालयते सर्व्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
कल्पान्तसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥
चण्डिकां चण्डरूपाञ्च चण्डमुण्डविनाशिनीम् ।
तां चण्डपापहरिणीं चण्डिकां पूजयाम्यहम् ॥
अकारणात् समुत्पत्तिर्यन्मयैः परिकीर्त्तिता ।
यस्यास्तां सुखदां देवीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥
दुर्गात् त्रायति भक्तं या सदा दुर्गार्त्तिनाशिनी ।
दुर्ज्ञेया सर्व्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥
सुभद्राणि च भक्तानां कुरुते पूजिता सदा ।
अभद्रनाशिनीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥
एभिर्मन्त्रैः पूजनीयाः कन्यकाः सर्व्वदा बुधैः ।
वस्त्रालङ्करणैर्माल्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥"
"हीनाङ्गीं वर्ज्जयेत् कन्यां कुष्ठयुक्तां व्रणाङ्किताम् ।
गन्धस्फुरितहीनाङ्गीं विशालकुलसम्भवाम् ॥
जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां बहुरोमशाम् ।
सन्त्यजेद्रोगिणीं कन्यां रक्तपुष्पादिनाङ्किताम् ॥

दासीगर्भसमुद्भूतां गोलकां कण्वकोद्भवाम् ।
वर्ज्जनीया सदा चैता सर्व्वपूजादिकर्म्मसु ॥
अरोगिणीं सुरूपाङ्गीं सुन्दरीं व्रणवर्ज्जिताम् ।
एकवंशसमुद्भूतां कन्यां साधक प्रपूजयेत् ॥
ब्राह्मणी सर्व्वकार्य्येषु जयार्थे नृपवंशजा ।
लाभार्थे वैश्यवंशोत्था क्षेमे च शूद्रवंशजा ॥
ब्राह्मणैर्ब्रह्मजाः पूज्याः राजन्यैर्ब्रह्मवंशजाः ।
वैश्यैस्त्रिवर्गजाः पूज्याश्चतस्रः पादसम्भवैः ॥
कारुभिश्चैव वंशोत्था यथायोग्यं प्रपूजयेत् ।
नवरात्रविधानेन भक्तिपूर्व्वं सदैव हि ॥
अशक्तो नियतं पूजां कर्त्तुं चेन्नवरात्रके ।
अष्टम्याञ्च विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ॥
पुराष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥
अतोऽष्टम्यां विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ।
नानाविधोपहारैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
पायसैरामिषैर्होमैर्ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः ।
फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदम्बिकाम् ॥
उपवासे ह्यशक्तानां नवरात्रव्रते पुनः ।
उपोषणत्रयं प्रोक्तं यथोक्तं फलदं शुभम् ॥
सप्तम्याञ्च तथाष्टम्यां नवम्यां भक्तिभावतः ।
त्रिरात्रकरणात् सर्व्वं फलं भवति पूजनात् ॥
सम्पूर्णं तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणाञ्चैव भोजनैः ।
व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ॥
नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले ।
धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसन्तानवृद्धिदम् ॥
आयुरारोग्यदञ्चैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा ।
विद्यार्थी वा धनार्थी वा पुत्त्रार्थी वा भवेन्नरः ।
तेनेदं विधिवत् कार्य्यं व्रतं सौभाग्यदं शिवम् ॥
विद्यार्थी सर्व्वविद्यां वै प्राप्नोति व्रतसाधनात् ।
राज्यभ्रष्टो नृपो राज्यं समवाप्नोति सर्व्वथा ॥
पूर्व्वजन्मनि यैर्नूनं न कृतं व्रतमुत्तमम् ।
ते व्याधिनो दरिद्राश्च भवन्ति पुत्त्रवर्ज्जिताः ॥
वन्ध्या च या भवेन्नारी विधवा धनवर्ज्जिता ।
अनुमा तत्र कर्त्तव्या नैव कृतवती व्रतम् ॥
नवरात्रव्रतं प्रोक्तं न कृतं येन भूतले ।
स कथं विभवं प्राप्य मोदतेऽत्र तथा दिवि ॥
रक्तचन्दनसंमिश्रैः कोमलैर्बिल्वपत्रकैः ।
भवानी पूजिता येन स भवेन्नृपतिः क्षितौ ॥”॥)
अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । सा च दशम्यां कार्य्या । ॥ दशम्यां विशेषस्तु भार्गवार्च्चन-दीपिकायां भविष्ये ।
“शमीवृक्षं जगन्नाथ भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्च्चयित्वा शमीरूपमर्च्चयेच्च ततः पुनः ॥”
शमीमन्त्रः । स्कान्दे हेमाद्रौ गोपथब्राह्मणे ।
“अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।
दुःस्वप्ननाशिनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥”
तथा भविष्ये ।
“शमी शमयते पापं शमी शत्रुविनाशिनी ।
अर्ज्जुनस्य धनुर्द्धारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्व्विघ्नकर्त्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥”

अथ बलनीराजनम् । कश्यपः । तत्र मन्त्रः ।
‘चतुरङ्गं बलं मह्यं निरनिष्टं प्रजास्विह ।
सर्व्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ॥’
गौड़निबन्धे ज्योतिषे ।
“कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाक्रमम् ।
शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोष्ठस्य सन्निधौ ॥”
इति निर्णयसिन्धुः ॥

नवरात्रिक, क्ली, (नवरात्रेण निर्वृत्तम् । नवरात्र + “तेन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) नवरात्रम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
“आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥”

नववधू, स्त्री, (नवा नूतना वधूः ।) नवोढ़ा । नवीना भार्य्या । यथा,—
‘अथ समवहमानस्रस्ततालिगणसेविता ।
तां न सहते राजन् ! भूमिर्नववधूरिव ॥’
इति हयग्रीवकाव्यम् ॥ ॥
नववध्वागमनदिनं यथा । तत्र अष्टमद्वादश द्वादशषष्ठचतुर्थवर्षाणि निषिद्धानि । (यदुक्तं ज्योतिषे ।
‘श्वश्रू हन्त्यष्टमे वर्षे श्वशुरञ्च दशाब्दिके ।
संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥
विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्व्वमिदं चिन्त्यं युग्माब्दादि विवर्ज्जयेत् ॥”)
माघफाल्गुनवैशाखा विहिताः । पक्षः शुक्लः । विहितनक्षत्राणि पुष्यस्वातीहस्ताश्विनीोत्तराषाढ़ोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदारेवतीमृगशिरोरोहिणीपुनर्व्वसुपूर्व्वाषाढ़ाः । वाराः बृहस्पतिबुधशुक्रसोमानाम् । तिथयो यात्राप्रकरणोक्ताः । भद्रसमयवारवेलादिकशूलादीन् परित्यज्य ताराचन्द्रशुद्धौ कालशुद्धौ च कार्य्यम् ॥
इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।
“स्वातीमूलपुनर्व्वसूत्तरकराश्विन्यनुराधाश्विनी रोहिण्यः श्रवणा द्विरागमविधौ पुष्या धनिष्ठा तथा ।
भर्त्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ काले पुनः शोभने कुम्भाजालिरवौ शुभे शुभतिथौ वारादियात्रोदिते ॥
वैशाखे मार्गशीर्षे हि फाल्गुने हि शुभे रवौ ।
नववध्वागमं कुर्य्यादन्यमासे विवर्ज्जयेत् ॥”
इति मधुरेशचक्रवर्त्तिकृतसारसंग्रहः ॥
(अन्यद्द्विरागमनशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

नववध्वागमनं, क्ली (नववध्वा आगमनम् ।) नवोढ़ायाः प्रथमपतिगृहगमनम् । तद्दिनं यथा
“चौमूलाजचटालिसुतरवौ काले विशुद्धे भर्त्तुः सत्यन्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
व्यक्ताहस्तु निरग्रक नववधूयात्राप्रवेशौ पति कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्न्नैहन्ति दोषः क्वचित् ॥
एकग्रामे चतुःग्रामे दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥”
इति दीपिका ॥
अन्यत् नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नववरिका, स्त्री, (नवो वरोऽस्त्यस्या इति । नववर + ठन् ।) नवोढ़ा । इति हारावली । १५४ ॥

नववल्लभ, क्ली, (नवानां नवीनानां वल्लभम् ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवो वल्लभो यस्य ।) नवीनप्रिये, त्रि ॥

नववस्त्र, क्ली (नवं वस्त्रम् ।) नवीनवसनम् । नूतन कापड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अनाहतम् २ आहतम् ३ अहतम् ४ तन्त्रकम् ५ निष्प्रवाणि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नवाम्बरम् ७ इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥
अथ नववस्त्रपरिधानदिनम् ।
तत्र वाराः बुधबृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि रोहिण्यश्विनीमृगशिरोमघानुराधाधनिष्ठापुष्यविशाखाहस्तचित्रोत्तरफल्गुन्युत्तराषाढ़ोत्तरभाद्रपदाश्विनीस्वातीपुनर्व्वसुरेवत्यः ॥
‘धनिष्ठा रोहिणी हस्ता विशाखा चोत्तरासु च ।
ज्येष्ठा पुनर्व्वसुस्वाती चित्राश्विनी च रेवती ।
इति सारसंग्रहः ॥
अपि च ।
‘धातानुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु ।
जन्मक्षणीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ धार्य्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥
शीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्कमिन्दौ भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय मन्दे मलाय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥”
इति समयप्रदीपः ॥

नवशायक, पुं, (नवविधः शायक इव ।) नवधा गोपादिजातिविशेषः । नवशाक इति भाषा । यथा, पराशरसंहितायाम् ।
‘गोपमाली तथा तैली तन्त्री मोदकवारुजौ ।
कुलालः कर्म्मकारश्च नापितो नवशायकाः ॥”

नवसूतिका, स्त्री (नवा सूतिः प्रसवो यस्याः । कप् ।) धेनुः । इत्यमरः । २ । ९ । ७१ ॥ नूतनप्रसवायाञ्च ॥

नवांश, पुं (नवमोंऽशः ।) मेषादिद्वादशलग्नानां नवभागः । यथा दीपिकायाम् ।
‘चराणां सन्निकोणानां तत्रराद्या नवांशकाः ॥’
“मेषकेशरिधनुषां मेषाद्यास्तु नवांशकाः ।
वृषकन्यामृगाणाञ्च मकरादिनवांशकाः ॥
तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः ।
कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः ॥
स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(नवभागमात्रम् ॥)

नवाङ्गा, स्त्री, (नवमिव अङ्गं यस्याः । टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवविधेन प्रयोगेन अङ्गं यस्येति विग्रहे ।) पाचनविशेषे, स्त्री । यथा, वैद्यके ।
“विश्वाब्दतिक्तभूनिम्बः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥”

नवान्नं, क्ली, (नवं नूतनं अन्नम् ।) नूतनान्नम् । तन्निमित्तश्राद्धम् । यथा,—

वराह उवाच ।

"अदत्त्वा यो नवान्नानि मम कर्म्मपरायण: ।
भुञ्जन्ति ये नवान्नानि परै: प्रश्नानि केन च ॥
नाहं लोभेन चेच्छामि पुनर्भोगेन सुन्दरि ! ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं मम कर्म्मपरायणै: ॥
ततो भागवतो भूत्वा नवान्नं यो न कारयेत् ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति वर्षाणि दश पञ्च च ॥
अदत्त्वा यस्तु भुञ्जीत नवान्नानि कथञ्चन ।
न तस्य धर्म्मो विद्येत एवमेतन्न संशय: ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि येन तत्र प्रमुच्यते ।
प्रायश्चित्तं महाभागे ! मम भक्तसुखावहम् ॥
उपवासं त्रिरात्रन्तु तत एकेन वा पुन: ।
आकाशशयनं कृत्वा चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
एवं तत्र विधिं कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं तत: पीत्वा शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्व्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥"

इति नवान्नभोजनापराधप्रायश्चित्तम् ॥ इति वराहपुराणम् ॥*॥ तस्य निषिद्धदिनं यथा,—

"सूर्य्ये चैव विशाखगे सारतिथौ मापे चित्राम्बान्विते
नन्दामन्दमहीजकार्य्यदिवसे पौषे मघौ कार्त्तिके ।
मैत्रूग्राद्विशिनेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम् ॥"

सूर्य्ये चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशतिदशाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्य्ये । सार तिथौ त्रयोदश्याम् । मापे प्रथमतारात्रये । उग्र: पूर्व्वात्रयमघाभरण्य: । अद्विरश्लेषा । शिव आर्द्रा ।

"ज्येष्ठाश्लेषाद्वेगे सूर्य्ये न्टगनेधानिशात्मके ।
नवान्नैर्भोजनं श्राद्धं जन्मचन्द्रे तिथौ न च ॥
अश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठामूलाजपदक्षेषु च ।
भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम् ॥"

तस्य विधिर्यथा,—

"प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥"

दीपिकायाम् ।

"मैत्रूग्राद्विशिवान्त्येषु विभौमशनिवासरे ।
अन्नप्राशनवत् कुर्य्यान्नवान्नप्राशनम् ॥"

अधिकन्तु ।

"हस्ता स्वातिपुनर्व्वसू म्टगशिर:पुष्यानुराधा तथा
मूलायां श्रवणे च रेवतिधने पित्रासवे वारुणे ।
आर्द्रे शक्रविशाखयोश्च तुरगे सौम्येन्दुजीवाह्वये
चन्द्रे शोभनतारके च शुभदं श्राद्धं नवान्नैः कृतम् ॥"

भोजराज: ।

"मत्वा विष्णुदधसती शशधरो मार्त्तण्डपौष्णादितौ
मैत्रे चैव विशाखवासुधनमे मूलाश्विवह्नौ तथा ।
शुक्रे वाचस्पतेश्च शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते
नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेच्छ्राद्धं नवान्नोद्भवम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

आश्विनाधिकारे ।

"शुक्लपक्षे नवं धान्यं ज्ञात्वा पक्वं सुशोभनम् ।
गच्छेत् चैत्री विधानेन गीतवाद्यपुर:सर: ॥"

इत्यादिना ब्रह्मपुराणेन श्राद्धविधानात् ॥

अपि च ।

"शरद्वसन्तयो: केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिन: स्मृत: ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

नवाम्बरं, क्ली, (नवं नूतनमम्बरं वस्त्रम् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमर: । २ । ६ । ११२ ॥ (यथा, समयप्रदीपे ।

"शीर्षे रवौ नततममुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मलाय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥")

नवार्चि:, [स्] पुं, (नव अर्चींषि यस्य ।) मङ्गलग्रह: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (स्त्री, नवं नूतनं अर्चि: ।) नवशिखा ॥ (नव अर्चींषि इति विग्रहेऽत्र तु नवसंख्यककिरणार्थे बहुवचनम् ॥)

नवाह:, पुं, (नवं अह: । समासे टच् ।) नवदिनम् । प्रतिपत्तिथि: । इति विश्व: ॥

नविका, स्त्री, (नवोऽस्त्यस्या इति । नव+ठन्+टाप् । नविं नवं कायति इति वा ।) नवशब्दयुक्ता । इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे दुर्गादास: ॥

नवीनं, त्रि, (नवमेव । नव+"नवस्य न्वादेशो-ऽप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्या: ।"५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ख: न्वादेशश्च ।) नूतनम् । इत्यमर: । ३ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधर: ।

"गदाधरविनिर्म्मिता विविधदुर्गतर्काटवी
नवीनपदवीमुदं वितनुतां सतां धीमताम् ॥")

नवोढ़ा, स्त्री, (नवा नूतना ऊढ़ा) नवविवाहिता । तत्पर्य्याय: । वधू: २ जनी ३ । इति जटाधर: ॥ नववरिका ४ दिक्करी ५ नवयौवना ६ । इति हारावली । १५४ ॥ मुग्धानायिकाभेद: । तस्या लक्षणं यथा ।"लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा ॥" तस्या उदाहरणं यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।

"वलोन्नीता पार्श्वं सुखमसुखं नैव कुरुते
धुनानामूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढ़ा वोढ़ारं रमयति च सन्तापयति च ॥"

नवोदकं, क्ली, (नवमुदकम् ।) नूतनजलम् । यथा, मिताक्षरायां स्मृति: ।

"काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यञ्च तत् त्र्यहम् ।
अकाले तु दशाहानि पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तन्निमित्तकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । [illegible]

"नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने [illegible]
पितर: स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥
नवोदकैर्वर्षोपक्रमे । [illegible]
'आर्द्रादितो विशाखान्तं [illegible]'

इति [illegible]

'प्रावृट्काले समायाते रौद्रमृक्षे [illegible]
नार्द्रविधसमायोगे नवतोयं [illegible]'

इति [illegible]

रौद्रमार्द्रा ॥ * ॥ नवोदकश्राद्धस्य [illegible] त्वात् त्रयोदश्यादिकनिषेधकत्वं [illegible]

'त्रयोदशी जन्मदिनञ्च [illegible]
जन्मर्क्षतारां पितृमातृ[illegible]
त्यक्त्वा चरेन्मेदिनीमन्त्र[illegible]
पुर्वेषु च श्राद्धविधानमेतत् ॥'

मितवासरं कुर्य्यात् । [illegible] दय: श्रवणपुष्यमृगशिरोहस्ता[illegible] त्रितयरोहिण्य: । कृष्णपक्षे [illegible] कालमन्दौभयो: श्राद्धयोजना[illegible] तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नवोद्धृतं, क्ली, (नवमुद्धृतम् ।) नवनीतम् । इत्यमर: । २ । ९ । ५२ ॥ नूतनोद्धृते, त्रि ।

नव्यं, त्रि, (नूयते स्तूयते इति । णु स्तुतौ+"अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । नव एव । "शाखादिभ्यो यत् ।" ५ । ३ । १०३ । इति स्वार्थे यत् ।) नूतनम् । इत्यमर: । [illegible] (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । १६ ।

"नव्या नव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥")

स्तुत्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १३ । ३ ।

"कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन
भुवो नवेदा उचथस्य नव्य: ॥")

स्त्री, स्तुति: । णु ल स्तुतौ भावे [illegible] स्वार्थे ये निष्पन्न: ॥

नव्य:, पुं, (नूयते इति । णु+यत् ।) रक्तपुनर्नवा इति राजनिर्घण्ट: ॥

नशाक:, पुं, (नश्यतीति । नश नाशे+"[illegible] खजादि: स तु कित् ।" ४ । ८२ । इति उज्ज्वलदत्तधृतसूत्रात् आक: ।) काकभेद: इत्युणादिकोष: ॥

नशिता, [ऋ] त्रि, नाशाश्रय: । इति नशधातो: कर्त्तरि तृच्प्रत्ययनिष्पन्न: ॥

नश्यत्प्रसूतिका, स्त्री, (नश्यन्ती प्रसूति: सन्तति-र्यस्या: । कप् । ततष्टाप् ।) मृतप्रजा । तत्पर्य्याय: । निन्दु: २ मृतपुत्त्रिका ३ । इति हेमचन्द्र: । ३ । १९५ ॥

नश्वर:, त्रि, (नश्यतीति । नश+"इण्नश-जिसर्त्तिभ्य: क्वरप् ।"३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।) नाशप्रतियोगी । ध्वंसयोग्य: । इति नशधातो: कर्त्तरि वरप्रत्ययनिष्पन्न: ॥ (यथा, भागवते । ५ । १८ । ४ ।

'वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तम् ।')
नष्ट, त्रि (नश्+क्त ।) अदर्शनविशिष्ट । तत्पर्य्यायः । तिरोहितः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
"नष्टे स्वभर्तृकाले बाहु प्रोञ्चन्ति मक्षिकाः ।
प्राक्तनानां मुखानां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥"
अधमः । यथा चाणक्ये । ८० ।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रियः ॥"
पलायितः । यथा हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
"तृतीये तु मुहूर्त्ते सा नष्टा बाणपुरात् तदा ।
मार्गेऽपि च चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ॥"
पलायितः । यथा रत्नावल्याम् ।
"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम्॥"
निष्फलः । यथा मनुः । ३ । १८० ।
"नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ ॥")
नाशाश्रयः । यथा । 'योगो नष्टः परन्तप ।'
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाशे क्ली ॥
नष्टचन्द्र, पुं (नष्टो दृश्यश्चन्द्रः ।) सौरभाद्रस्य शुक्लपक्षे चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रः । यथा —
"नष्टचन्द्रो न द्रष्टव्यो भाद्रे मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यामुदितोऽसौ हि प्रतिषिद्धो मनीषिभिः ॥
चन्द्रस्तारापहरणे कलङ्कमतिदुष्करम् ।
तस्मै ददाति हे नन्द कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
तदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्को महीतले ॥
सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥
इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधु पिबेद्ध्रुवम् ॥
पुरा तारा गुरोः पत्नी नवयौवनसंयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नकल्पाम्बरा सती ॥
सुश्रोणी सुस्मिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।
ग्रीवकबरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरबिन्दुना सार्द्धं चारुचन्दनबिन्दुभिः ।
कस्तूरीबिन्दुनाधश्च भालमध्यस्थलोज्ज्वला ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणक्वणन्मञ्जीररञ्जिता ।
सुवक्रलोचना श्यामा सुचारुकज्जलोज्ज्वला ॥
सुचारुचारुमुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुग्मेन चारुगण्डस्थलोज्ज्वला ॥
कामिनीष्वतुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामुकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपादं सा स्वगृहं गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याश्च सर्व्वाङ्गमनङ्गबाणपीडितः ।
भाद्रे चतुर्थ्याञ्चन्द्रश्च जहार चेतनं वशे ॥
प्राणं चयेन संप्राप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामान्तः कामिनीं तां समाश्लिष्य चुचुम्ब सः ।
शृङ्गारं कर्त्तुमुद्युक्तं तमुवाच गुरुप्रिया ॥

तारकोवाच ।
त्यज मां त्यज मां चन्द्र ! सुरेषु कुलपांसक ! ।
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीञ्च पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीमङ्गमेन ब्रह्महत्याशतं लभेत् ।
पुत्त्रस्त्वं तव मातास्मि धैर्य्यं कुरु सुरेश्वर ! ॥
धिक् त्वां श्रुत्वा सुरगुरुर्भस्मीभूतं करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्याः सङ्गमने लभेत् ।
पुत्त्राधिकश्च शिष्यश्च प्रियो भर्त्तुर्म्महामिनो भवान्॥
स्वधर्म्मं रक्ष पापिष्ठ ! मामेव मातरं त्यज ।
दास्यामि स्त्रीवधं तुभ्यं यदि मां संग्रहीष्यसि ॥
विलङ्घ्य तारावचनं ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
शशाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुग्रस्तो यक्ष्मग्रस्तः पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्की यत्कृतागा त्वं त्रस्तो भविष्यसि न संशयः ॥
चन्द्रमेवं तदा तूर्णं कामदेवं शशाप सा ।
तेजस्विना केनचित्त्वं भस्मीभूतो भविष्यसि ।
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च स्नात्वा च रमणं व्रजन् ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रुदन्तीं तां सुविस्मिताम् ॥
निर्ज्जने निर्ज्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वा सुरगुरुं वलिगेहात् समागतम् ॥
प्रणम्य सर्व्वमुक्त्वा च चन्द्रस्य शरणं ययौ ।
शुक्रस्तं बोधयामास वचनं नीतियुक्तिमत् ॥

शुक्र उवाच ।
शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरां त्यज महद्वचनाद्विधो ! ॥
कुरु पापक्षयोपायं निष्कृतिस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां ग्रहणं बलनं च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातकं लभते जनः ।
कुम्भीपाके पच्यते च यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
बृहस्पतिश्च तेजस्वी त्वां भस्मीकर्त्तुमीश्वरः ।
न चकार कृपालुश्चेत् प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उतथ्यपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामतः ।
ततपतः प्रापतोऽस्यैव परस्त्री प्रिया सती ॥
'एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कविं विभुः ।
समानीय निशानाथं तारकासहितं व्रज ! ।
शम्भोश्च चरणाम्भोजे चकार च समर्पणम् ।
शम्भुस्तं प्रीतियुक्तश्च वासयामास वक्षसि ।
दत्त्वा तस्मै पादरेणुं निष्पापञ्च चकार सः ।
दत्त्वा तन्मस्तके हस्तं कृपालुरभयं ददौ ॥
क्षीरोदे स्नापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्करः ।
चकार चन्द्रं निष्पापं ब्रह्मणा सहितं मुदितम् ॥
यागेन चन्द्रं योगीन्द्रो द्विखण्डञ्च चकार सः ।
ररक्षाङ्गं ललाटे च सोऽप्यर्द्धं ब्रह्मणः पुरः ॥
तमेव महादेवो बभूव चन्द्रशेखरः ।
स्वगात्रो लज्जितश्चैव कलङ्की दिवससदि ॥
लज्जया च स्वयोगेन देहत्यागं चकार सः ।
तच्छरीरञ्च क्षीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
ददौ चित्रं च तपसा सुधा क्षीरोदधेस्तटे ।
कर्त्तव्यसुजनं तस्य प्रपात च वयं व्रज ! ॥
भस्माद्बभूव चन्द्रश्च निष्पापी दिवसदि ।
ब्रह्मा च भगवान् शम्भुरभिषेकं चकार तम् ॥
उवाच च महादेवो निर्भयं देवसंसदि ॥

महादेव उवाच ।
स्वस्थानं गच्छ पुत्र ! त्वं कुरु स्वविषयं मुदा ।
पश्चात् श्वशुरशापेन यक्ष्मग्रस्तो भविष्यसि ॥
यथं पतिव्रताशापं कर्त्तुमीशश्च को भुवि ।
ममाशिषा यक्ष्मणश्च प्रतिकारो भविष्यति ॥
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यान्तु गुरुपत्नी हृता त्वया ।
तस्मात् कश्चिन्न्निन वत्स शापग्रस्तो युगे युगे ॥
मा भुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म्म शुभाशुभम् ॥
देहत्यागेन हे वत्स ! कर्म्मभोगो न नश्यति ।
प्रायश्चित्तात् सन्देहो ह्रस्वमेव भविष्यति ॥
तारापहरणे वत्स ! कलङ्कश्चन्द्रमण्डले ।
स्वगात्रेण विलग्नश्च भविष्यति युगे युगे ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८० ८१ अः ॥
नष्टचेष्टता, स्त्री (नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः तल् ।) प्रलयः । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥ शोकादिना परिस्पन्दनाशो नष्टचेष्टता तत्र प्रलयः प्रलीयतेऽनेन प्रलयः ली ङ ष च्यो शिष अल् । प्रलयः सात्त्विको भावः मूर्च्छायः । इति सर्व्वस्वम् ॥ सुखशोकादिभिरशेषचेष्टानाशः प्रलयः इत्यर्थः । इति भरतः ॥ ईहा शून्यता च ॥
नष्टाग्नि, पुं (नष्टः प्रमादात् निर्व्वाणमाप्तः अग्निर्यस्य ।) यस्याग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणान्तरेण वा अग्निर्नष्टो निर्व्वाणः स्यात् सः । तत्पर्य्यायः । वीरहा २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५३ ।
नष्टाशिस्त्र, क्ली (नष्टस्य चौर्य्यापहृतस्य वस्तुनः आशि तस्य सूत्रमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचौरशीतदयम् । तत्पर्य्यायः । लोप्त्रम् २ । इति हारावली । १५८ ॥
नष्टेन्दुकला, स्त्री (नष्टा इन्दुकला यस्याम् ।) कुहूः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥
नसा, स्त्री (नस्+वा टाप् । यद्वा नसते कुटिलतां प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये+अच् । टाप् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नस्तः, पुं (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेनेति । नस्+क्त । बाहुलकात् इडभावः ।) नासिका । इति शब्दमाला ॥ (यथा महाभारते । ५ । १३१ । १० ।
'नचाभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः ।
प्रादुरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकार्च्चिषः ॥')
नस्यं क्ली । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस्तकर्म्माणि यथा —
"प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा ।
शिरोविरेचनञ्चैव नस्तकर्म्म तु पञ्चधा ॥
ईषदुच्छ्वसनात् स्नेहो यावान् वक्त्रं प्रपद्यते ।
नस्ते निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमाणतः ॥
प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति च न दोषभाक् ।
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ।
अवपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्ततः स्मृतः ।

स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा ॥
बलार्थं दीयते स्नेहो नस्तशब्दोऽत्र वर्त्तते ।
नस्यस्य स्नैहिकस्यात्र देयास्त्वष्टौ तु विन्दवः ॥
प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिर्णयः ॥”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
“शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिस्रः प्रकी-
र्त्तिताः ।
द्वात्रिंशद्विन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ॥
द्विशुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयास्तु कुशलैर्नरैः ।
तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जां समारुते ।
आपनं रेचनं चूर्णं युञ्ज्यात्तं सुखवायुना ॥
षड़ङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ।
न हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वातैः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये ।
शोथगण्डक्रिमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
भुक्तभक्तशिरः स्नातस्नातुकामसुतास्रजाम् ॥
नवपीनसरोगार्त्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ।
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथा नार्त्तवदुर्द्दिने ॥
अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
न चोनद्वादशे धूमः कवड़ो नोनपञ्चमे ॥
न शुद्धिर्न्यूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
आजन्ममरणं शस्तं प्रतिमर्षन्तु वस्तिवत् ॥”
इति सारकौमुदी ॥

नस्ता, स्त्री, (नस्त+टाप् ।) नासाकृतं छिद्रम् ।
इति नस्तितशब्दटीकायां भरतः ॥
“नस्ताभेदनदाहाभ्यां कर्णदाहादिभेदनैः ।
अतिदाहातिवाहाभ्यां वधे चान्द्रायणञ्चरेत् ॥”
इति स्मृतिः ॥

नस्तितः, पुं, (नस्ता नासाच्छिद्रं जाता अस्य ।
तारकादित्वादितच् ।) नासानिक्षिप्तरज्जुवली-
वर्द्दादि । नाकफोँड़ा बलद इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । नस्योतः २ । इत्यमरः ।२ । ९ । ६३॥

नसोतः, पुं, (वे ञ तन्तुसन्ताने+भावे क्तः । नसि
नासिकायां उतं वयनं यस्य ।) नस्तितः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥

नस्यं, क्ली, (नासिकायै हितम् । नासिका+यत् ।
नसादेशश्च ।) नासिकादेयचूर्णादि । तत्-
पर्य्यायः । नस्तम् २ लावणम् ३ । इति रत्न-
माला ॥ यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
“वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म्म मात्रा तस्य प्रवक्ष्यते ॥”
नासाद्वारा देयौषधविशेषः । यथा,—
“अस्थि द्वे गण्डमालानां क्वाथयेत् द्रोणमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याढ़कं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्नवां गोक्षुरकं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ॥
सरलं सुरदारुञ्च वृहती कण्टकारिका ।

नस्यपानाद्धरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥”
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥
अपि च ।
“सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥”
इति गारुड़े १९९ अध्यायः ॥
(यथा च ।
“नस्यन्तत् कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं तदौषधम् ।
नावनं नस्यकर्म्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥
नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनन्तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं वृंहणं मतम् ॥
कफपित्तानिलध्वंसे पूर्व्वमध्यापराह्णके ।
दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रौ चाप्युत्कटे गदे ॥
नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्द्दिने चापि तर्पणे ।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥
अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ ॥
वेगावरोधी तापी च स्नातुकामश्च वर्ज्जयेत् ।
अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म्म समाचरेत् ॥
अशीतिवर्षादूर्द्धञ्च नावनं नैव दीयते ।
अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥
तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः क्वाथै रसैस्तथा ।
नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च विन्दवः ॥
प्रत्येकं रेचने योज्या मुख्यमध्यान्त्यमात्रया ।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥
हिङ्गुः स्याद्यवमात्रस्तु माषैकं सैन्धवं मतम् ।
क्षीरञ्चैवाष्टशाणं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्षिकम् ॥
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्म्मणि योजयेत् ॥
अवपीड़ः प्रधमनं द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ ।
शिरो विरेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥
कल्कीकृतादौषधाद्यः पीड़ितो निःसृतो रसः ।
सोऽवपीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥
षड़ङ्गुला द्विवक्त्राया नाड़ीचूर्णन्तया धमेत् ।
तीक्ष्णकोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥
जत्रूर्द्ध्वगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ।
अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥
शोफापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।
भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ॥
गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे क्रिमिषु युज्यते चावपीड़नम् ॥
अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।
चूर्णं प्रधमनन्धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥
नस्यं स्याद्गुड़शुण्ठीभ्याम्पिप्पल्या सैन्धवेन च ।
जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः ॥
हनुमन्यागलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ।
मधूकसारकृष्णाभ्यां वचा मरिचसैन्धवैः ॥
नस्यङ्कोष्णजले पिष्टं दद्यात् संज्ञा प्रबोधनम् ॥
अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके ॥”

इति मध्यखण्डे विंशेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
“नस्यकर्म्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्द्धन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भःशिरःशूलमर्द्दितं हनुसंग्रहः ॥
पीनसार्द्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
सर्व्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः ।
जीर्य्यतश्चोत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो वा नासि
काभ्यां दीयत इति नस्यं तद्द्विविधं शिरोवि
चनं स्नेहनञ्च । तद्द्विविधमपि पञ्चधा । तद्
यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीड़
प्रधमनञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचन
नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचनविक
ल्पोऽवपीड़ः प्रधमनञ्च । ततो नस्यशब्द
पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहनार्थं शून्य
शिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं दृष्टि
प्रसादजननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मि
वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाता
भिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुण
कर्णशूलकर्णक्ष्वेड़तिमिरस्वरोपघातनासारोगम
शोषापबाहुकाकालजवलीपलितप्रादुर्भावदारु
णप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु
वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ॥”
“तच्चैतद्द्विविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्व्वाह्
श्लेष्मरोगिणां मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्
वातरोगिणाम् ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥)
नासाया हिते तत्सम्बन्धिनि च, त्रि । प्रग्रहे
पुं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नस्या, स्त्री, (नासिकायै हिता । नासिका+
“शरीरावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति य
ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—
“घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका ॥”
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
(नासाकृतछिद्रम् । इति कश्चित् ।)

नस्योतः, पुं, (नस्यया नासारज्ज्वा उतः ।)
नस्तितः । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ३० । २६ ।
“मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ॥”)

नहि, व्य, निषेधः । (यथा,—
“इयं सन्ध्या दूरादुपगतो हन्त मलयात्
तदेकां त्वङ्गेहे विनयवति ! नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेणोक्तैवं नवकुसुमिता चूतलतिका
धुनाना मूर्द्धानं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥”
इत्युद्भटः ॥)

वदान्त विश्व कवय स नश्वर
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चित ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुवासितं शथमज नतोऽस्मि तम् ॥")

नष्ट त्रि, (नश्+क्त ।) अदर्शनविशिष्ट । तत्पर्याय । तिरोहित २ । इत्यमर । २ । ८ । ११२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
"नष्ट मृतमतिक्रान्त नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानाञ्च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥"
अधम । यथा चाणक्ये । ८० ।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टा सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रियः ॥"
प्रचलित । यथा हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
"तृतीये तु मुहूर्त्ते सा नष्टा बाणपुरात् तदा ।
मनसोऽप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ॥"
पलायित । यथा रत्नावल्याम् ।
"नष्ट वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ॥"
निष्फल । यथा मनु । ३ । १८० ।
"नष्ट देवलक दत्तम् अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ ॥")
नाशाश्रय । यथा । "योगो नष्ट परन्तप ।"
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाश क्ली ॥

नष्टचन्द्र पु (नष्टो दृष्टचन्द्र ।) चौरभाद्रस्य भयपक्षे चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्र । यथा —
"नष्टचन्द्रो न द्रष्टव्यो भाद्रे मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यामुदितोऽशुद्ध प्रतिषिद्धो मनीषिभि ॥
चन्द्रस्तारापहरणे कलङ्कमतिदुष्करम् ।
तस्मै ददाति हे नन्द । कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूत जल पिबन् ।
तदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्को महीतले ॥
सिंह प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हत ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक ॥
इति मन्त्रेण पूतञ्च जल साधु पिबेद्ध्रुवम् ॥
पुरा तारा गुरो पत्नी नवयौवनसंयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नकञ्चुकाम्बरा सती ॥
सुश्रोणी सुस्मिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।
अतीवकबरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरबिन्दुना साक चारुचन्दनबिन्दुभि ।
कस्तूरीबिन्दुनाधश्च भालमध्यस्थलोज्ज्वला ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणक्वणन्मञ्जीररञ्जिता ।
सुवक्रलोचना श्यामा सुचारुकज्जलोज्ज्वला ॥
सुचारुचारुसुन्नाभमन्त्रपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुग्मेन चारुगण्डस्थलोज्ज्वला ॥
कामिनीष्वतुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामुकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपाद सा स्वगृह गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याश्च सर्व्वाङ्गमनङ्गबाणपीडित ।
भाद्रे चतुर्थ्याञ्चन्द्रश्च जहार चैतन ब्रज ! ॥
ध्यानं चक्रेण समाप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामान्वित कामिनीं तां समाश्लिष्य चुचुम्ब च ।
चकार कर्णसत्राणां तत्रोवाच गुरुप्रिया ॥

तारकोवाच ।
त्यज मां त्यज मां चन्द्र ! सुरेषु कुलपांसक ! ।
गुरुपत्नीं नाहणीष्व पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीमङ्गमेन ब्रह्महत्याशतं लभेत् ।
पुत्रस्त्वं तत्र मा नाह धैर्य्य कुरु सुरेश्वर ! ॥
धिक् त्वां श्रुत्वा सुरगुरुर्भस्मीभूत करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्या सङ्गमने लभेत् ।
पुत्राधिकश्च शिष्यश्च प्रियो मत्स्वामिनो भवान् ॥
स्वधर्म्म रक्ष पापिष्ठ ! मामेव मातर त्यज ।
दास्यामि स्त्रीवध तुभ्य यदि मां सङ्गृहीष्यसि ॥
विलङ्घ्य तारावचन ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
शशाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुग्रस्तो घनग्रस्त पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्की यक्ष्मणा ग्रस्तो भविष्यसि न सशय ॥
चन्द्रमेव तदा तूर्ण कामान्ध शशाप सा ।
तेजस्विना केनचिच्च भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च कृत्वा च रमण व्रज ! ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रुदन्तीं तां सुविस्मिताम् ॥
निर्गते निर्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वा सुरगुरु बलिगेहात् समागतम् ॥
प्रणम्य सर्व्वमुक्त्वा च चन्द्रस्त शरण ययौ ।
शुक्रस्त बोधयामास वचन नीतियुक्तितः ॥

शुक्र उवाच ।
शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरां त्यज मद्वचनाद्विधो ! ॥
कुरु पापक्षयोपाय निष्कृतिस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां ग्रहणेन बलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातक लभते जन ।
कुम्भीपाके पच्यते च यावद्वै ब्रह्मण शतम् ॥
बृहस्पतिश्च तेजस्वी त्वां भस्मीकर्त्तुमीश्वर ।
न चकार कृपालुश्चेत् प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उतथ्यपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामत ।
तत्पत तापनोऽस्त्येव परग्रस्ता प्रिया सती ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कवि विधु ।
समानीय निशानाथ तारकासहित व्रज ! ।
शम्भोश्च चरणाम्भोजे चकार च समर्पणम् ॥
शम्भुस्त प्रीतियुक्तश्च वासयामास वक्षसि ॥
दत्त्वा तस्मै पादरेणु निष्पापञ्च चकार स ।
दत्त्वा तन्मस्तके हस्त कृपालुरभय ददौ ॥
क्षीरोदे स्नापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्कर ।
चकार चन्द्र निष्पाप ब्रह्मणा सहित सुधिम् ॥
योगेन चन्द्र योगीन्द्रो द्विखण्डञ्च चकार स ।
ररक्षाङ्ग ललाटे च सोऽप्यर्द्ध ब्रह्मण पुर ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखर ।
मृगाङ्को लाञ्छनस्तत्र कलङ्की देवसंसदि ॥
लज्जया च स्वयोगेन देहत्यागञ्चकार स ।
तच्छरीरञ्च क्षीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
दग्धोऽग्निरिव तपसा सुधा क्षीरोदधिस्तटे ।
चन्द्रस्त्रसुजल तस्य पपात च जले व्रज ! ॥
भस्माद्बभूव चन्द्रश्च निष्पापो देवसंसदि ।
ब्रह्मा च भगवान् शम्भुरभिषेकञ्चकार तम् ॥
ददौ च महादेवो निर्भय देवसंसदि ।

महादेव उवाच ।
स्वस्थान गच्छ पुत्र ! त्व कुरु स्वविषय सुखम् ।
पश्चात् श्वशुरशापेन यक्ष्मग्रस्तो भविष्यसि ॥
वर्षं पतिव्रताशाप कर्त्तुमीशश्च को भुवि ।
ममाशिषा यक्ष्मणश्च प्रतिकारो भविष्यति ॥
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यान्तु गुरुपत्नी हृता कृता ।
तस्मात्तस्मिन् दिने वत्स ! पापदृश्यो युगे युगे ॥
मा भुक्त क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्य कृत कर्म्म शुभाशुभम् ॥
देहत्यागेन हे वत्स ! कर्म्मभागो न नश्यति ।
प्रायश्चित्तात् सन्देहो ह्रस्तमेव भविष्यति ॥
तारापहरणे वत्स ! कलङ्कश्चन्द्रमण्डले ।
मृगाङ्कत विलम्बश्च भविष्यति युगे युगे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८० ८१ अ ॥

नष्टचेष्टता, स्त्री (नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भाव । तल् ।) प्रलय । इत्यमर । १ । ७ । ३३ ॥ शोकाग्निना परिस्पन्दनाशो नष्टचेष्टता तत्र प्रलय । प्रलीयतेऽनेन प्रलय लीङ् ड म ञो शिथिल । प्रलय सात्त्विको भाव मूर्च्छेत्यर्थ । इति सर्व्वस्वम् ॥ ‍हर्षशोकादिभिरशेषचेष्टानाश प्रलय इत्यर्थ । इति भरत ॥ इहा शून्यता च ॥

नष्टाग्नि पु (नष्ट प्रमादात निर्व्वाणमाप्त अग्निर्यस्य ।) यस्याग्निहोत्रिण प्रमादाग्निना कारणान्तरेण वा अग्निर्नष्टो निर्व्वाण स्यात् स । तत्पर्याय । वीरहा २ । इत्यमर । २ । ७ । ५३ ॥

नष्टाशिक्षण, क्ली (नष्टस्य चौरणापहृतस्य वस्तुन आशि तस्या इक्षणमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचौरनीतद्रव्यम् । तत्पर्याय । लाप्तम् २ । इति हारावली । १५८ ॥

नष्टेन्दुकला, स्त्री (नष्टा इन्दुकला यस्याम् ।) कुहू । इत्यमर । १ । ४ । ६ ॥

नसा, स्त्री, (नस्+वा टाप् । यद्वा नसते कुटिलतां प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये+अच् । टाप् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नस्त पु, (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेनेति । नस्+क्त । बाहुलकात् इडभाव ।) नासिका । इति शब्दमाला ॥ (यथा महाभारते । ५ । १३१ । १० ।
"नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्तत ।
प्रादुरासन् महारौद्रा सधूमा पावकार्च्चिष ॥")
नस्ये क्ली । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस्तकर्म्माणि यथा —
"प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्य प्रधमनन्तथा ।
शिरोविरेचनश्चैव नस्तकर्म्म तु पञ्चधा ॥
ईषदुच्छ्वसनात् स्नेहो यावान् वक्त्र प्रपद्यते ।
नस्ते निषिक्त त विद्यात् प्रतिमर्ष प्रमाणत ॥
प्रतिमर्षेण नस्यार्थं करोति च न दोषभाक् ।
शोधन स्तम्भनञ्च स्यादवपीडो द्विधा मत ॥
अवपीड दीयते यस्मादवपीडस्तत स्मृत ।

"नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिशाली नितरां कुशीलः ।
क्रोधाग्निसन्तापितबन्धुवर्गो
भवेदिमः स्यात् किल रङ्गभूमौ ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

रङ्गसीसकार्थे क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । पाक-हीनयोस्तयोर्दोषो यथा,—
"पाकहीनौ नागवङ्गौ कुष्ठगुल्मरुजाकरौ ।
मेहपाण्डुकरौ वातकफच्छर्द्दिकरौ पुनः ॥"
तयोर्मारणं यथा,—
"अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् ।
स्तपात्रे विद्रुते नागे लौहदर्व्या च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याञ्च मनःशिलाम् ।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षड्भिः पुटैर्मृतिः ॥"
नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्व्वकार्य्यकृत् ।
सतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति मृतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥"
इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं, (नगे भवः । नग+अण् । यद्वा, दंष्ट्र-वलात् विषाग्निनेति । दन्श+"दन्शेर्गो लोपो-दस्य नः ।" उणां ५ । ६१ । गः । अन्तलोपः । दस्य नः । बाहुलकात् नकारस्य ना ।) पन्नगः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । ९६ ।
"जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाब्धिसमुत्थितम् ॥")
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८३ ।
"भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥")
क्रूराचारी । मेघः । नागकेशरः । पुन्नागः । नागदन्तकः । मुस्तकः । देहानिलभेदः ।
"उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः ॥"
इति शारदातिलकटीका ॥
उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । गे, १० ॥
(सीसकम् ।* अस्योत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु समोच यत् ।
वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्व्वरोगापहो हृणाम् ॥"
"नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति
मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ
कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् ।
कण्डूप्रमेहानिलसादशोथ-
भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥")
ताम्बूली । देशभेदः । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ पर्व्वतविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २८ ।
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।
कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥")
नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः । न गच्छ-तीति अगः न अगः नागः इति वा । तक्षक-कर्कोटप्रभृतिर्देवयोनिर्मनुष्याकारः फणालाङ्गूल-युक्तः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः । २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
"इच्छता ब्रह्मणा सृष्टिं मरीचिः सृतिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्त्रस्तु कश्यपः ॥
तस्य दाक्षायणी भार्य्या कद्रुर्नाम शुचिस्मिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्त्रान्महाबलान् ॥
अनन्तं वासुकिञ्चैव कम्बलञ्च महाबलम् ।
कर्कोटकञ्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं सरीसृपम् ॥
महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजितम् ।
एते कश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिलाः हीनकर्म्माणस्तीक्ष्णास्योत्थविषोल्बणाः ।
दृष्ट्या संदह्य मनुजान् भस्म कुर्य्युः षडाद्भुवम् ॥
अहन्यहनि जायेत क्षयः परमदारुणः ॥
शब्दगामी यथा सर्पो मनुष्याणां नराधिप ! ।
आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्व्वाः समन्ततः ।
जग्मुः शरण्यं शरणं परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्व्वा महीपते ! ।
ऊचुः कमलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
देवा ऊचुः ।
देव देवेश लोकानां प्रकृतिः परमेश्वर ।
त्राहि नस्तीक्ष्णदंष्ट्रेभ्यो भुजङ्गानां महात्मनाम् ॥
अहन्यहनि ये देव ! पश्येयुरुरगा दृशा ।
मनुष्यं मृगयूथं वा तत् सर्व्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया सृष्टिः कृता देव क्षीयते सा भुजङ्गमैः ।
एतज्ज्ञात्वा तु दुर्वृत्तं तत् कुरुष्व महामते ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।
व्रजध्वं स्वानि धिष्ण्यानि प्रजापालाः सबान्धवाः ॥
एवमुक्ताः प्रजाः तेन ब्रह्मणाव्यक्तजन्मना ।
आगताश्च प्रजास्ताश्च आनाय्य भुजङ्गमान् ॥
शशाप परमक्रुद्धो वासुकिप्रमुखांस्तथा ।
ब्रह्मोवाच ।
यतो मत्प्रभवान्नित्यं क्षयं नयत मानुषान् ॥
भवान्तरे तथान्यस्मिन्मातुः शापात् सुदारुणात् ।
भविताक्षिक्षयो घोरो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्तास्तु वेपन्तो ब्रह्मणा भुजगोत्तमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदमूचुस्तदा ॥
नागा ऊचुः ।
भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता कृता ।
विषोल्बणत्वं क्रूरत्वं दृक्शस्त्रत्वञ्च ब्रह्मणा ॥
उपशान्तिं त्वया देव इदानीं शमयाच्युत ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि नाम मया सृष्टा भवन्तः कुटिलाशयाः ।
ततः किं मनुजान्नित्यं भक्षयध्वं गतघृणाः ॥
नागा ऊचुः ।
मर्य्यादां कुरु देवेश ! स्थानञ्चैव पृथक् पृथक् ।
नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह ।
तदेकमनसः सर्व्वे शृणुध्वं मम शासनम् ॥
पातालं वितलञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वसुकामानां गृहं तत्र गमिष्यथ ॥
तत्र भोगान् बहुविधान् भुञ्जध्वं मम शासनात् ।
तिष्ठध्वं सप्तमं यावत्तावदन्तन्ते पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।
दायादाः सर्व्वदेवानां सुपर्णस्य च धीमतः ॥
तदा प्रसूतिर्व्वः सर्व्वा भोक्ष्यते चित्रभानुना ।
भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥
ये ये क्रूरा भोगिनो दुर्व्विनीता-
स्तेषामन्तो भविता नान्यथैतत् ।
काले प्राप्ते भक्षयध्वं दशध्वं
तथा नरान् चापकृतो मनुष्यान् ॥
मन्त्रौषधैर्गारुडमण्डलैश्च
बद्धैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतैर्व्वर्त्तितव्यं नचान्य-
च्चिन्त्यं कार्य्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा
जग्मुः स्थानं ब्रह्मणोक्तं हि सर्व्वे ।
तस्थुर्भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान्
रसातले लीलया संस्थितास्ते ॥
एवं शापं ते तु लब्ध्वा प्रसादञ्च चतुर्मुखात् ।
तस्थुः पातालनिलये मुदितेनान्तरात्मना ॥
एतत् सर्व्वञ्च पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्वियं तिथिर्धन्या सर्व्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अम्लन्तु परिवर्ज्जयेत् ।
क्षीरेण स्नापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
एषां शिवभूषणत्वप्राप्तिर्यथा,—
"वासुक्याद्याश्च ये सर्पा यथास्थानञ्च ते हरन् ।
भूषयाञ्चक्रुरत्यन्तं शिरोबाह्वादिषु द्रुतम् ॥"
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।
कम्बलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्ति-विवरणं यथा,—
"एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ॥
सरस्वत्युवाच ।
वरन्ते कम्बलभ्रातः ! प्रयच्छाम्युरगाधिप ! ।
वक्ष्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
अश्वतर उवाच ।
सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्व्वं कम्बलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ च ॥
सरस्वत्युवाच ।
सप्त स्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव तावतीश्चापि मूर्च्छनाः ॥
तानाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत् ।
एतत् सर्व्वं भवान् गाता कम्बलश्चैव ते सखा ॥
ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजगेन्द्र परन्तथा ।
चतुर्व्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ॥
यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्व्विधम् ॥
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरञ्च यत् ।
अस्यान्तर्गतमायत्तं स्वरव्यञ्जनयोश्च यत् ॥
[illegible] मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ।

अभाव । तत्पर्य्यायः । अ २ नो ३ न ४ । इत्यमरः । अन ५ अना ६ ना ७ । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते । ३ । २४ । १३ ।
"नहि विप्रो गति तेषां वास हि नरसत्तम ।")

नहुषः, पुं, (नह्यते इति । नह + "पुनहिकलिभ्य उषच् ।" उणां । ४ । ७५ । इति कर्त्तरि कर्म्मणि वा उषच् ।) नागभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
"आप्तः कर्कोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा ।
निष्टानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥")
चन्द्रवंशीयराजभेदः । इति मेदिनी । षे, १८ ॥ स च पुरूरवसो ज्येष्ठपुत्रस्यायुषः सुतः । इति पुराणम् ॥ (अयं हि अगस्त्यशापात् अजगरत्वमाप्तो वनमध्ये बहुकालं स्थितवान् ततः कदाचित् भीमं प्रगृह्य युधिष्ठिरात् मुक्तिमाप । एतद्विवरणं यथा, महाभारते । ३ । १८१ । ३३—४५ ।
"अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चिन्नान्यदचिन्तयम् ॥
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्व्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्व्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥
चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम ॥
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन् भ्रंशयामास वै श्रियः ॥
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् स्पृष्टो मया मुनिः ।
अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥
ततस्तस्माद्विमानाग्र्यात् प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन् बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥
अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
प्रमादात् सम्प्रमूढस्य भगवन् क्षन्तुमर्हसि ॥
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्म्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥
अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचूचुदम् ॥
सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्म्मनित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव हि ॥" ७ ॥
(नहुषेन सर्व्वाणि भूतानि बाध्यन्ते । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । १०० ।
"इरा विरिञ्चि विशिष्टः प्रियकृन्नहुषो वृषः ॥")

नहुषाख्या, स्त्री, (नहुष आख्या यस्याः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नहुषात्मज, पुं, (नहुषस्य आत्मजः ।) ययाति राजा । इति पुराणम् । (नाकमिष्टोऽपि दृश्यते । तथाहि महाभारते । १ । ७८ । १४ ।
"अथ स देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः ।")

ना, व्य, (नह बन्धे + बाहुलकात् डा ।) नहि । अभावः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ना, [ऋ] पुं, (नयति नीयते वा । णी प्रापणे + "नयतेर्डिच ।" उणां २ । १०१ । इति ऋ प्रत्ययः । स च डित् ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, माघः । ९ । ४२ ।
"विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदर्च्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥")

नाकः, पुं, (न कं सुखमिति अकं दुःखम् । तन्नास्त्यत्रेति ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । ४ ।
"सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ॥"
नभः । इति निघण्टुः । १ । ४ ॥ यथा महाभारते । ३ । १७२ । ६ ।
"य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ॥"
क्ली, अस्त्रजातिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ८६ । ४० ।
"काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसन्तर्जनं तथा ।
सन्तानं नर्त्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥
एतैर्विद्धाः सर्व्व एव मरणं यान्ति मानवाः ॥"
क्षत्त्रियजातिविशेषः । यथा वायुपुराणे ।
"नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः ॥")

नाकनाथः, पुं, (नाकस्य स्वर्गस्य नाथः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाकनायक पुं (नाकस्य नायकः ।) इन्द्रः । यथा, नैषधे ५ सर्गे ।
"स ययौ च विपदभारणाय
नाकनायकनिकेतनमाप ॥"

नाकनायकपुरोहितः, पुं, (नाकनायकस्य इन्द्रस्य पुरोहितः ।) बृहस्पतिः । यथा,—
"सौम्यधर्म्मतनयशुक्रस्थितौ
नाकनायकपुरोहितं शुभम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

नाकी [न्] पुं, (नाकः स्वर्गो वासस्थानत्वेनास्त्यस्येति । नाक + इनिः ।) देवता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे । ९ ।
"देवाकर्ण्य नाकिनां पुरि गुणा लोके पुरे
भोगिनाम् ॥")

नाकुः पुं, (नमतीऽनेनेति । नम + "फलिपाटि नमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च ।" उणां १ । १८ । इति उः धातोर्नाकिः । इकार उच्चारणार्थः ।) वल्मीकः । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥ मुनिविशेषः । पर्व्वतः । इति मेदिनी । के, २० ॥

नाकुलः, पुं (नकुलस्य गोत्रापत्यम् । नकुल + "अनृष्यानन्तर्य्ये बिदादिभ्योऽञ् ।" ४ । १ । १०४ । इत्यञ् ।) नकुलपुत्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ४० । ५६ ।
"प्रददौ कुरुराजाय नकुलाय तथ नाकुले ।
नकुलं कन्यदेवां नाम पर्व्वं समाश्रिता ॥")
तन्त्रविशेषः क्ली । यथा, कूर्म्मपुराणे ।
"एवं सम्बोधितो रुद्रो
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम्
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि
नकुलस्येदम् । तस्येदमित्यण् ।)
त्रि । (न आकुल इति विग्रहे ।

नाकुली, स्त्री, (नकुलेन दृष्टा पीता वा । अण् + ङीप् ।) कुक्कुटीकन्दः । रास्ना । इति मेदिनी । ले, १०१ ॥ यवतिक्ता । कारी । कन्दविशेषः । नाइ इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । सर्पगन्धा २ सुगन्धा ३ मङ्गिका ४ ईश्वरी ५ नागगन्धा ६ सरसा ८ सर्पादनी ९ व्यालगन्धा १० । गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शिरोदोषादिविषनाशित्वञ्च ॥

नाक्षत्र, क्ली (नक्षत्रस्येदमिति । नक्षत्र + "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) समस्ति । (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । १४ ।
"भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते ।
नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेया
मासविशेषः, पुं । स च द्विविधः ।
नक्षत्रात्मक एकः । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे
"नक्षत्रसत्ताऽप्यवगाति चेन्दो
मासेन कुर्य्यादृभगणात्मकेन ।"
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ।
"सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्र इह चोच्यते ।
सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्रः ।
प्रयोजनं नक्षत्रचारी । अक्षगणने
वारयोगे मनोद्भवदाने च । यथा,
कायाम् ।
"नक्षत्रे ...
स माध कल्पितो नाम मनोद्भवप्रदायक
द्वितीयः षष्टिदण्डात्मकनक्षत्रभो
भिन्नदात्मकः । यथा सूर्य्यसिद्धान्ते । १ । १
"नाक्षत्रा तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते
तन्निष्ठता भवेन्नाक्षत्र नाक्षत्रोऽभिधीयते ॥
द्वितीयस्य प्रयोजनं आयुर्मानायाम् ।
"आयुर्दाये स्मृत प्राग्नेर्नाक्षत्रं विनिर्दिशम्
इति मलमासतत्त्वम्

नाक्षत्रिकः, पुं, (नक्षत्रादागतः । नक्षत्र + ठञ् ।) नाक्षत्रमासः । यथा, ब्रह्मसिद्धान्ते ।
"नक्षत्रभोगेनैव नाक्षत्रिक उदाहृतः ॥"

नाक्षत्रिकी, स्त्री (नाक्षत्रिक + ङीप् ।) दशा । यथा । "नृणां नाक्षत्रिकी दशा ।" ज्योतिषम् । अस्या विवरणं दशाशब्दे नक्षत्रदशाशब्दे च ॥

नागं, क्ली, (नगे पर्व्वते भवम् । नग + अण् ।) सीसकम् । (अस्य पर्य्यायो यथा —
"नागं स्वर्णारिकं सीसं ...
इति वैद्यकरत्नमालायाम्
करणविशेषः । इति मेदिनी । गे, ९ ॥
बवादिकरणम् । तथा,—

"नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजाली नितरां कुशीलः ।
क्रोधाग्निसन्तापितबन्धुवर्गो
भर्गोपमः स्यात् किल रङ्गभूमौ ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

रङ्गसीसकार्थे क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । पाकहीनयोस्तयोर्दोषो यथा,—
"पाकहीनौ नागवङ्गौ कुष्ठगुल्मरुजाकरौ ।
मेहपाण्डुकरौ वातकफघ्नल्लुकरौ पुनः ॥"
तयोर्मारणं यथा,—
"अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे विद्रुते नागे लौहदर्व्या च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्यञ्च मनःशिलाम् ।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्गजपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षड्भिः पुटैर्मृतिः ॥"
नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्व्वकार्य्यकृत् ।
वलितुल्यमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति मृतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥"
इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं, (नगे भवः । नग + अण् । यद्वा, दृशवशात् विषाग्निनेति । दृश + "दृशेर्गो लोपोऽस्य च नः ।" उणां ५ । ६१ । गः । अन्तलोपः । दस्य नः । बाहुलकात् नकारस्य ना ।) पन्नगः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ६६ ।
"नगच्छुच्च विषं नागाः क्षीरोदाच्च समुत्थितम् ॥")
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८३ ।
"भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥")
क्रूरचारी । मेघः । नागकेशरः । पुन्नागः । नागदन्तकः । मुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
"उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः ॥"
इति शारदातिलकटीका ॥
उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । गे, १० ॥ (सीसकम् । अस्योत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु समोघ यत् ।
वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्व्वरोगापहो त्वयम् ॥"
"नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति
मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनौ किलवङ्गनागौ
कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् ।
कण्डूः प्रमेहानिलसादशोथ-
भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥")
ताम्बूली । देशभेदः । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ पर्व्वतविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २८ ।
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।
कालाञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥")
नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः । न गच्छतीति अगः न अगः नागः इति वा । तच्च कर्कोटप्रभृतिर्देवयोनिर्मनुष्याकारः फणालाङ्गूलयुक्तः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः । २ । इत्यमरः । १।८।४ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
"सृजता ब्रह्मणा सृष्टिं मरीचिः सूतिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्त्रस्तु काश्यपः ॥
तस्य दाक्षायणी भार्य्या कद्रुर्नाम शुचिस्मिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्त्रान्महाबलान् ॥
अनन्तं वासुकिञ्चैव कम्बलञ्च महाबलम् ।
कर्कोटकञ्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं सरीसृपम् ॥
महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजितम् ।
एते काश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिला हीनकर्म्माणस्तीक्ष्णास्योत्थविषोल्बणाः ।
दृष्ट्वा संदश्य मनुजान् भस्म कुर्य्युः क्षणाद्ध्रुवम् ॥
शब्दगामी यथा सर्पो मनुष्याणां नराधिप ! ।
अहन्यहनि जायेत क्षयः परमदारुणः ॥
आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्व्वाः समन्ततः ।
जग्मुः शरण्यं शरणं परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्व्वा महीपते ! ।
ऊचुः कमलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
देवा ऊचुः ।
देव देवेश लोकानां प्रकृतिः परमेश्वर ।
त्राहि नस्तीक्ष्णदंष्ट्रेभ्यो भुजङ्गानां महात्मनाम् ॥
अहन्यहनि ये देव ! पश्येयुरुरगा इमा ।
मनुष्यं स्वापदं वा तत् सर्व्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया सृष्टिः कृता देव नीयते सा भुजङ्गमैः ।
एतज्ज्ञात्वा तु दुर्व्वृत्तं तत् कुरुष्व महामते ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।
व्रजध्वं स्वानि धिष्ण्यानि प्रजापालाः सबान्धवाः ॥
एवमुक्ताः प्रजास्तेन ब्रह्मणाव्यक्तमूर्त्तिना ।
आगतास्तु प्रजास्तावदकानाहूय भुजङ्गमान् ॥
शशाप परमक्रुद्धो वासुकिप्रमुखांस्तथा ।
ब्रह्मोवाच ।
यतो मत्प्रभवानित्थं क्षयं नयत मानुषान् ॥
भवान्तरे तथान्यस्मिन्मातुः शापात् सुदारुणात् ।
भवितातिक्षयो घोरो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्तास्तु वेपन्तो ब्रह्मणा भुजगोत्तमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदमूचुर्व्वचस्तदा ॥
नागा ऊचुः ।
भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता कृता ।
विषोल्बणत्वं क्रूरत्वं दृक्शस्त्रत्वञ्च जन्मना ॥
सम्पादितं त्वया देव इदानीं शमयाच्युत ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि नाम मया सृष्टा भवन्तः कुटिलाशयाः ।
ततः किं मनुजानित्थं भक्षयध्वं शतशो यथा ॥
नागा ऊचुः ।
मर्य्यादां कुरु देवेश ! स्थानञ्चैव पृथक् पृथक् ।
नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह ।
तदेकमनसः सर्व्वे शृणुध्वं मम शासनम् ॥
पातालं वितलञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वसुकाभानां गृहं तत्र गमिष्यथ ॥
तत्र भोगान् बहुविधान् भुञ्जध्वं मम शासनात् ।
तिष्ठध्वं सप्तमं यावन्मन्वन्तरं पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।
दायादाः सर्व्वदेवानां सुपर्णस्य च धीमतः ॥
तदा प्रसूतिर्व्वः सर्व्वा भोक्ष्यते चित्रभानुना ।
भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥
ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्व्विनीता-
स्तेषामन्तो भविता नान्यथैतत् ।
काले प्राप्ते भक्षयध्वं दशध्वं
तथा नरान् चापकृतो मनुष्यान् ॥
मन्त्रौषधैर्गारुडमण्डलैश्च
बद्धैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतैर्व्वर्त्तितव्यं नचान्य-
च्चिन्त्यं कार्य्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा
जग्मुः स्थानं क्ष्मातलाख्यं हि सर्व्वे ।
तस्थुर्भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान्
रसातले लीलया संस्थितास्ते ॥
एवं शापं ते तु लब्ध्वा प्रसादञ्च चतुर्मुखात् ।
तस्थुः पातालनिलये मुदितेनान्तरात्मना ॥
एतत् सर्व्वञ्च पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्वियं तिथिर्धन्या सर्व्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अम्लन्तु परिवर्ज्जयेत् ।
क्षीरेण स्नापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

एषां शिवभूषणप्रमाणं यथा,—
"वासुक्याद्याश्च ये सर्पा यथास्थानञ्च ते हरन् ।
भूषयाञ्चक्रुरत्यन्तं शिरोबाह्वादिषु द्रुतम् ॥"
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।

कम्बलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्तिविवरणं यथा,—
"एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ॥
सरस्वत्युवाच ।
वरन्ते कम्बलभ्रातः ! प्रयच्छाम्युरगाधिप ! ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
अश्वतर उवाच ।
सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्व्वं कम्बलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ च ॥
सरस्वत्युवाच ।
सप्त स्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव तावतीश्चापि मूर्च्छनाः ॥
तानाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत् ।
एतत् सर्व्वं भवान् गाता कम्बलश्चैव ते सखा ॥
ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजङ्गेन्द्र परन्तप ।
चतुर्व्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ॥
यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्व्विधम् ॥
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरञ्च यत् ।
अस्यान्तर्गतमायत्तं स्वरव्यञ्जनयोश्च यत् ॥
तदशेषं मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ।

यथा नाम्नस्य भूर्लोके पाताले वापि पन्नग ! ।
प्रयेतारौ भवन्तौ च सर्व्वस्यास्य भविष्यतः ।
पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगौ ॥
इत्युक्ता या सदा देवी सर्व्वजिह्वा सरस्वती ।
नागामाऽग्रग सद्यो नागस्य कमलेच्छया ॥'

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

कालियनागनागहनने दोषो यथा —
नद्याघातात सर्पाञ्च हन्ति यो मानवाधम ।
ब्रह्महत्यासम पाप भविता तस्य निश्चितम् ॥
मनसादप्रतिष्ठे य करोति दण्डताडनम् ।
द्विगुण ब्रह्महत्याया भविता तस्य किल्विषम् ॥
लक्ष्मीर्यास्यति तद्गेहात् प्राप दत्ता सुदारुणम् ।
वंशाघ्ययर्षा हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
यत्र श्रेष्ठन कालहत्र यास्यति मद्विषा ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१अ ॥

वास्तुनागशुद्धिर्यथा —
वास्तुप्रमाणेन तु नागकेश्व
वामेन शेते खलु नित्यकालम् ।
त्रिभिस्तु मासे परिहृत्य पार्श्व
त वास्तुनाग प्रवदन्ति विज्ञा ॥
भाद्रादित्रि वासवदिकशिरा स्या
न्मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यसद्मां ।
प्रत्यकशिरा स्यात खलु फाल्गुनादौ
ज्येष्ठादिकौनेरशिरा स नाग ॥
मूर्द्धि घाते भवेन्मृत्यु पृष्ठे स्यात पुत्रभार्ययो ।
जघने च्चय विद्यात सर्व्वसम्पत्तयोदरे ॥
एव नागोऽसमुद्धो हे वैद्दिचियपश्चिमे ।
त्रिशाल पूर्व्वतो हीन कुर्य्याद्वा सौम्यवर्ज्जितम् ॥
कोणदृष्टिमभागे तु वन्ध्येक गृह बुधा ।
न कोणेषु गृह कुर्य्यान्नाप्यन्ते नापि मध्यत ॥
कोणे च धनहानि स्यान्मध्ये रिपुभय भवत ।
मध्ये च सर्व्वनाश स्यात्तस्मादेतद्दिवर्ज्जयेत ॥'

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नागकन्द पु (नाग इव कन्द मूल यस्य । इह स्थूलत्वादस्य तथात्वम् ।) हस्तिकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागकर्ण पु (नागकर्ण इव आकृति पर्णेऽस्य स्यति । अच ।) रक्तैरण्ड । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागकिञ्जल्क क्ली (नागस्येव किञ्जल्को यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागकुमारिका स्त्री (नागस्य कुमारीव । कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गुडूची । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागकेशर पु (नागस्येव केशरोऽस्य ।) नागकेशरवृक्ष । इति भरत ॥ (यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
नलदं नैयक एला पद्मक नागकेशरम् ॥)

नागकेसर पु (नागस्येव केसरो यस्य ।) पुष्पवृक्षविशेष । नागेश्वर इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । चाम्पेय २ केसर ३ कनकाह्वय ४ । इत्यमर । २।४।६५ ॥ केशर ५ नागकेसर ६ । इति भरत ॥ किञ्जल्क ७ नागकिञ्जल्क ८ नागीय ९ काञ्चनम् १० सुवर्णम् ११ हेमकिञ्जल्क १२ रुक्मम् १३ हेम १४ पिञ्जर १५ फणिकेसर १६ पन्नगकेसर १७ । तत्पुष्पगुणा । कषायोष्णत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवस्तिवातामयकण्ठशीर्षरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तत्रामगुणा ।
"नागपुष्प स्मृतो नाग केसरो नागकेसर ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्क कथित काञ्चनाह्वय ॥
नागपुष्प कषायोष्ण रूक्ष लघ्वामपाचनम् ।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥'
त्रिजातक नागकेशरसयुक्त चतुर्जातक भवति यथा,—
'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धित्रिजातकम् ।
नागकेशरसयुक्त चतुर्ज्जातकमुच्यते ॥
तद्द्वय रोचक रूक्ष तीक्ष्णोष्ण मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्य कफवातविषापहम् ॥'

इति भावप्रकाश ॥

नागगन्धा स्त्री (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्या ।) नाकुलीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नाकुलीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्य ॥)

नागगर्भ क्ली (नाग सीसक गर्भ उत्पत्ति कारण यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागच्छत्रा स्त्री (नागस्य फणेव छत्र छादन पत्रे यस्या ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागज, क्ली, (नागात सीसकात् जायते इति । जन+ड ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ रङ्गम । इति हेमचन्द्र । ४ । १०८ ॥ नागजाते त्रि ॥

नागजिह्वा स्त्री (नागस्य सर्पस्य जिह्वेव ।) शारिवा । अनन्तमूलम् । इति रत्नमाला ॥

नागजिह्विका स्त्री, (नागस्य जिह्वेव रक्तता यस्या । कप । टापि अत इत्वम् ।) मन शिला । इत्यमर । २ । ६ । १०८ ॥ (यथास्या पर्य्याय ।
"मन शिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधि स्मृता ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागजीवन, क्ली (नाग सीसक जीवन यस्य ।) वङ्गम । इति हेमचन्द्र । ४ । १०८ ॥

नागदन्त पु (नागस्य गजस्य दन्त ।) हस्तिदन्त । (यथा महाभारते । १२ । ८९ । १९ । 'हैमपिच्चमणिवनहस्त नागदन्तकृततसरु' ।
नागदन्त साधनमेतावस्येति अच ।) गृहान्निर्गतकाष्ठ । इति मेदिनी । ते २०६ ॥ दाँतिया इति दाक्षा इति च भाषा ॥

नागदन्तक पु (नागदन्त+स्वार्थे कन् ।) नागदन्त । (नागदन्तवत् कायतीति । के+क ।) भित्तिनिर्गतकाष्ठम् । तत्पर्य्याय । नियूह २ । इति जटाधर ॥

नागदन्तिका स्त्री (नागस्य सर्पस्य पीडादायक पत्र यस्या । कापि अत इत्विकाशी । इति रत्नमाला ॥ भाषा ॥

नागदन्ती, स्त्री (नागस्य गजस्य फलाद्याकारे यस्या । ङीष ।) कुम्भिकाशी । इति मेदिनी । ते २०१ सुक्ता इति भाषा ॥ पियस्य पर्य्याय । सर्पपुष्पी ३ विशोधनी ४ शुक्लपुष्पा दन्ताह्वा ६ कालेरी ७ कामदूतिका रत्नमाला । श्वेतपुष्पा ९ मधुपुष्पा १० धिनी ११ नागस्फोता १२ । नागच्छत्रा १४ विषघ्ना १५ शुक्लपुष्पी १७ स्वादुका १८ सितपुष्पी २० सपदन्ती २१ अस्या गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम त्वम । नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागदमनी, स्त्री (नागो दम्यतेऽनयेति । स्फुट+ङीष ।) क्षुद्रक्षुपविशेष । तत्पर्य्याय । २ जाम्ववती ३ दुर्वा ४ जाम्बवी ६ मलघ्नी ७ दुर्दया ८ इ अस्या गुणा । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । त्वम् । शिरोमोदरामानदोषनाशित्वम् शोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । तन्नामगुणा ।
'विशल्या नागदमनी बला मोटा नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेश्वरीति च बला मोटा कटुस्तिक्ता लघु मूत्रकृच्छ्रव्रणान्
सर्व्वग्रहप्रशमनी नि शेषविषनाशिनी ।
जय सर्व्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥

इति ॥

नागदलोपम क्ली (नागदलस्य ताम्बूलस्य पत्र ।) पत्रकृष्णम् । इति रत्नमाला ॥ शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या ॥)

नागद्रु पु (नागप्रियो द्रुश्च ।) इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिज इति भाषा ॥

नागनियूह पु (नाग इव नियूहो नागदन्तक । इति जटाधर ॥

नागपञ्चमी स्त्री (नागप्रिया पञ्चमी । पार्थिवादिवत समास ।) श्रावणशुक्लपञ्चमी । तत्र मनसापूजा कर्त्तव्या । 'देवीपुराणे ।
'सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने । पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसस्थिताम् ॥ मनसाभी गते शय्यां दृष्टे सर्व्वजनार्द्दनम् । पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥ मनसादेवीं विषहरीम् । स्नुही देवीरिति सप्तम्यर्थे तृतीया । इत्वा सम्पूज्य दत्ता च न सर्पभयमाप्नुयात पञ्चम्यां पूजयन्नागानन्नस्ताद्याम् महाशय

चीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥'

मनसाध्यानम्। यथा, पद्मपुराणे।

'देवीममामहीनां श्रधरवदनां चारुकान्तिं वदान्यां

हंसारूढ़ामुदारामरुणितवसनां सर्व्वदां सर्व्वदेव।

स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कनकमणिगणैर्नागरत्नैरनेकै-

र्व्वन्देऽहं साष्टनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं कामरूपाम् ॥'

पुराणान्तरे।

'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः।

कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः॥

शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः।

वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः॥

ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥'

गारुड़ेऽपि।

'अनन्तं वासुकिं शेषं पद्मं कम्बलमेव च।

तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥

कालीयं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम्।

यजेत्तानर्च्चितान्नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत् ॥'

अन्यच्च।

'योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम्।

पुष्पवद्धारयेन्मूर्द्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥'

इत्यनेन प्रणवपूर्व्वेण मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं पूजयेत् ॥ रत्नाकरे।

'पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे।

स्वयञ्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥'

पिचुमर्द्दस्य निम्बस्य ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नागपत्रा, स्त्री, (नागदमनं पत्रं यस्याः। टाप्।) नागदमनी। इति भावप्रकाशः॥

नागपत्री, स्त्री, (नागवत् पत्रं यस्याः। ङीष्।) लक्ष्मणा। इति राजनिर्घण्टः॥

नागपदः, पुं, (नागवत् पदं स्थानं यस्य।) षोड़शरतिबन्धान्तर्गतद्वितीयबन्धः। तस्य लक्षणं यथा,—

"पादौ स्कन्धे तथा हस्ते न्यिपेल्लिङ्गं भगे लघु।

कामयेत् कामुको नारीं बन्धो नागपदो मतः॥"

इति रतिमञ्जरी ॥

नागपाशः, पुं, (नागपाश इव आकृतिरस्यास्तीति। अच्।) स्त्रीणां करणम्। (नागः पाश इव।) वरुणायुधः। इति मेदिनी। शे, ३५ ॥

"सार्द्धद्वयावर्त्तनात्तु नागपाश इति स्मृतः।

अष्टग्रन्थिमयो दद्यान्नागपाशमथापि वा॥"

इत्यागमः ॥

"वेष्टितं नागपाशेन भुकुटीभीषणाननम् ॥"

इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यानम् ॥

नागपाशकः, पुं, (नागपाश इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्। यद्वा, नागपाश इव कायतीति। कै+कः।) रतिबन्धविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—

"स्वजङ्घाद्वयमध्यस्थां हस्ताभ्यां धारयेत् कुचौ।

रमेतिःशङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः॥"

इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुरं, क्ली, (नागनामकं पुरम्। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) देशविशेषः। तद्विवरणं यथा,—

"जटाजूटात् पपातोर्व्व्यां मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत्।

देवैः परिवृता गङ्गा हेमकूटञ्च पर्व्वतम् ॥

मन्दरञ्चैव कैलासं हिमवन्तञ्च पर्व्वतम्।

तामायान्तीन्तु रोधाय खलीलो नाम दानवः॥

पार्व्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान्तु शतैर्द्विजाः।

ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥

स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः।

समारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ॥

तेन नागेन तं दैत्यं संविदार्य्य स सङ्गतः।

शतधा तं समाधाय स्वर्द्धन्यैरावतो गजः॥

महीतलं समापेदे स यावन्नागसाह्वयम् ॥

तस्मात् याघटनाद्विप्रा अभून्नागपुरं वरम् ॥"

इति वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः॥

नागपुष्पः, पुं, (नागस्य हस्तिनो मदगन्धयुक्तं पुष्पं यस्य।) पुन्नागवृक्षः। नागकेशरः। (यथा, महाभारते। १। २०८। ४०।

"पुन्नागैर्नागपुष्पैश्च कुङ्कुमैः मनसैस्तथा॥")

चम्पकः। इति मेदिनी। पे, २५ ॥ (पुन्नागपुष्पे तु क्ली। तत्र गुणा यथा,—

"नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम्।

ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम् ॥

दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागपुष्पफला स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्येव पुष्पफले यस्याः।) कुष्माण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

नागपुष्पिका, स्त्री, (नागस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) स्वर्णयूथी। इति राजनिर्घण्टः॥

नागपुष्पी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः। ङीष्।) नागदमनी। इति भावप्रकाशः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका।"

अस्या गुणा। यथा,—

"नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्तनुत् ॥")

नागफलः, पुं, (नागस्य पुन्नागस्येव फलं यस्य।) पटोलः। इति राजनिर्घण्टः॥

नागबन्धुः, पुं, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रियत्वात्।) अश्वत्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागानां बान्धवश्च ॥

नागबलः, पुं, (नागानामिव बलं यस्य।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य नागबलाप्तिकथा। यथा, महाभारते। १। १२८। ६५—७०।

"एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत।

यदि नागेन्द्र! तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः॥

रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः।

बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् ॥

यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्।

एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ॥

ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः।

प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः॥

एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः।

एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः॥

ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः।

अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः॥"

तथा च तत्रैव। १। १२८। १९—२१।

"ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः।

तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली॥

तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते भुजङ्गमाः।

सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनञ्चेदमब्रुवन् ॥

यत्ते पीतो महाबाहो! रसोऽयं वीर्य्यसंभृतः।

तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यति ॥")

हस्तितुल्यबलवति, त्रि ॥

नागबला, (नागस्येव बलं यस्याः।) बलाभेदः। गोरक् चाउलिया इति गुलशकरी इति काकाही इति च भाषा॥ (यथा, गारुड़े १७९ अध्याये।

"जग्ध्वा नागबला चूर्णं श्वासकासादिशुद्धये॥")

तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ झषा ३ ह्रस्वगवेधुका ४। इत्यमरः। २। ४। ११७॥ गाङ्गेरुकी ५ गोरक्षतण्डुलाः ६। इति भरतः॥ भद्रौदनी ७ खरगन्धा ८ चतुःपला ९ महोदया १० महापत्रा ११ महाशाखा १२ महाफला १३ विश्वदेवा १४ अरिष्टा १५ देवदण्डा १६ महागन्धा १७ घण्टा १८। अस्या गुणाः। मधुराम्लत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। कण्डूतिकुष्ठवातव्रणपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्निग्धत्वम्। आयुष्यत्वम्। वृष्यत्वम्। ग्राहित्वम्। क्षतक्षीणक्षयरोगेषु हितत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

नागभृत्, पुं, (नागः क्रूरचारी सन् बिभर्त्ति आत्मानमिति। भृ+क्विप्।) डुण्डुभसर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नागमल्लः, पुं, (नागेषु हस्तिषु मल्लः।) ऐरावतः। इति शब्दरत्नावली॥

नागमाता, [ऋ] स्त्री, (नागानां हस्तिनां मातेव भूषकत्वात्।) मनःशिला। इति हेमचन्द्रः। ४। १२९॥ (नागानां सर्पाणां माता।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। २। १। ६७।

"नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता।

नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी॥"

सुरसा। इयं हि सागरोल्लङ्घनसमये हनुमतः परीक्षार्थं देवैरादिष्टा तस्य विघ्नमाचरितुं गता तेन वञ्चिता च। यथा, रामायणे। ६।१।१३६।

"ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः।

अब्रुवन् सूर्य्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम् ॥"

यथा, च अध्यात्मरामायणे। ६। १। ८—२४।

'ईदृशानमसुत देवा गच्छन्तं वायुनन्दनम् ।
परीक्षार्थं सत्त्वस्य वानरस्येदमब्रुवन् ॥
गच्छत्येष महासत्त्वो वानरो वायुविक्रमः ।
लङ्कां प्रवेष्टुं शक्तो वा न वा जानीमहे बलम् ॥
एवं विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ।
अब्रवीद्दैवताः सर्वे कौतूहलसमन्विताः ॥
गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ।
ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ॥
इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विघ्नकारणात् ।
आवृत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ॥
एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविशस्व महामते ।
देवैस्त्वं कल्पितो भक्ष्यः क्षुधासम्पीडितात्मनः ॥
तामाह हनुमान् मातरहं रामस्य शासनात् ।
गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ॥
रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ।
निवेक्ष्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्म्यहम् ।
प्रविश्य गच्छ मे वक्त्रं नोचेत् त्वां भक्षयाम्यहम् ॥
इत्युक्तो हनुमानाह मुखं शीघ्रं विदारय ।
प्रविश्य वदनं तेऽद्य गच्छामि त्वरयान्वितः ॥
इत्युक्ता योजनायामदेहा भूत्वा पुरः स्थिता ।
दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।
मुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥
ततश्चकार सुरसा योजनानां च विंशतिम् ।
वक्त्रं चकार हनुमांस्त्रिंशद्योजनसम्मितम् ॥
ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्योजनायतम् ।
वक्त्रं तदा हनूमांस्तु बभूवाङ्गुष्ठसन्निभः ॥
प्रविश्य वदनं तस्याः पुनरेत्य पुरः स्थितः ।
प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि ते नमः ॥
एवं वदन्तं दृष्ट्वा सा हनुमन्तमथाब्रवीत् ।
गच्छ साधय रामस्य कार्यं बुद्धिमतां वर ॥
देवैः सम्प्रेषिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कपे ।
दृष्ट्वा सीतां पुनर्दृष्ट्वा रामं द्रक्ष्यसि गच्छ भोः ॥'
कद्रुः । इति महाभारतम् ।)

नागमारः, पुं, (नागं मारयतीति । मृ+णिच्+अण् ।) [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥

नागयष्टिः, स्त्री, (नागाधिष्ठिता यष्टिः ।) पुष्करिण्यादिखननकाष्ठविशेषः । उड्डकाठ इति भाषा । तत्पर्यायः । नागावला २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हयशीर्षे ।
'दैवतं वायसस्यैव पुन्नागं नागकेसरम् ।
वकुलं चम्पकञ्चैव निम्बबीजाय मालिकम् ॥
एतेषु देव दारूणां नागयष्टिः प्रकीर्तिता ।
वनकोटरं शङ्का नमाता कुर्वीत यदेपि
तम् ॥')

नागरं, क्ली, (नगरे भवम् । नगर+अण् ।) शुण्ठी । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ । (अस्य गुणा यथा —
"नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ।
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
यथा च मार्कण्डे । १८६ अध्याये ।
"सुण्ठीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्वित्वा च हृतं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ।")
मुस्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतबन्धः ।
इति विश्वः ॥ (क्वचित् पुं ।) नागरदेशीयाचरणे ॥

नागरः, पुं, (नागरो विदग्धस्तद्भावोऽस्त्यस्येति । अच् ।) देवरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, (नगरे भवः । "तत्र भवः ।" ४।३।५३ । इत्यण् ।) विदग्धः । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२३ ।
"नागर गौरि रिवार्ती ग्रामस्थितापि भूषिता
सुतनुः ।
कस्तूरी भ मृगोदरवासवशाद्विस्मृतामेति ॥")
नगरोद्भवः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।
'नागरा धनराष्ट्रस्य सर्व्वे तत्र समाययुः ॥"
नगरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२९ ।
'धनुर्व्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् ।")

नागरकः, पुं, (नागर एव । स्वार्थे कन् । यद्वा नागरेण कायतीति । कै+क ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
'ऊरुमूलोपरि स्थित्वा योषिद्दूरद्वय यदि ।
ग्रीवां धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नागरको मतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागरक्तं, क्ली, (नागजातं रक्तम् ।) सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्रः ।४।१२७। नागस्य शोणितञ्च ॥

नागरघनः, पुं, (नागर इव घनो मुस्ता ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागरमुस्ताशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

नागरङ्गः, पुं, (नागस्य नागभूतस्य सिन्दूरस्येव रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेषः । नारङ्गीलेबुर गाछ इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ । तत्पर्य्यायः । नारङ्गः २ नाग्यन्तः ३ नागरः ४ ऐरावतः ५ नागरकः ६ चक्राधिवासी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्फलगुणाः । सुरभित्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । अत्यम्लत्वम् । ईषन्मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । वातविनाशित्वञ्च । तत्केशरगुणः । रुच्यत्वम् । वातहरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

नागरमुस्ता, स्त्री, (नागर इव मुस्ता ।) मुस्ताभेदः । नागरमुथा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नागराह्वा २ नागरोत्थमुस्तिका ३ चक्राङ्का ४ नादेयी ५ चूडाला ६ पिण्डमुस्ता ७ शिशिरा ८ वृषध्वाङ्क्षी ९ कच्छरुहा १० नादेयमुस्ता ११ उच्चटा १२ पूर्णकोष्ठा १३ कलापिनी १४ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तज्वरातिसारारुचितृष्णादाहश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागराजः, पुं (नागानां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) शेषः । वासुकिः । (यथा, कविकल्पद्रुमे ।
"पातालेन नागराजं भुजगयुवतयो
कीर्त्तिम्

नागराह्वं, क्ली, (नागरमिति आह्वा यस्य ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

नागरी, स्त्री, (नगरे भवा । नगर+अण् ।) स्नुही । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विदग्धा स्त्री । यथा, उद्भटः ।
"स्वर्णाभीरीं स्मरतु स कथं संवृतो नागरीं
नागरपत्नी । नगरभवे, त्रि ॥

नागरकः, पुं, (नाग रमते [illegible]
रम गतौ+बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधु ।)
रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

नागरेणुः, पुं, (नागस्य सीसकस्य रेणुः ।) [illegible] रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागरेयकः, त्रि, (नगरे भवः नगर+"कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ।" ४ । २ । ९५ । ढकञ् ।) नगरसम्बन्धी । ग्रामीयप्रत्ययात् स्वार्थे कः ॥

नागलता, स्त्री, (नागः सर्पस्तद्वत् लता ।) [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागलोकः, पुं, (नागानां लोकः ।) इत्यमरः ।१।८।१। (यथा, हरिवंशे । ८९ ।
"रसातले स ददृशे नागलोकमिमं यथा ॥

नागवल्लरी, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्लरी ।) वल्ली । इति भावप्रकाशः ॥

नागवल्लिका, स्त्री, (नागवल्लि+स्वार्थे [illegible]) नागवल्ली । इति रत्नमाला ॥

नागवल्ली, स्त्री, (नाग इव दीर्घा [illegible]) ताम्बूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्य्यायास्ताम्बूलवल्लीशब्दे ज्ञातव्याः । सा च श्रीवाटाम्लवाटी ग्रामभेदाद्य भिन्ना ।
'एकाद्यैषा एवं तत्तुल्याविधिधा
नामाकारं याति कार्ये गुणे च ॥
श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा
रसाढ्या च रसा रुच्या विपाके [illegible]
अम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता
तीक्ष्णा तथोष्णा गुरुपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपनी च
विष्टम्भदा वातविवर्द्धनी च ॥
मधुरा तीक्ष्णा कटुका च
गुल्माद्याध्मानहरा वह्निप्रदीपनी परा ।
अन्यच्च ।
"गुहागारे नगनिरा प्रगिल्रा
तनुमालसूक्ष्मा नरमानिवत्या ।
सुगन्धिनी मधुरातिमृदुः
गन्धोदका पुष्टिकरी च बल्या ॥
[illegible]
[illegible]
निद्रोद्रेककरा सुरोमकरी वस्या [illegible]

स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी ज्ञेया सदा वल्लभा
गुल्माध्मानविबन्धजिच्च कथिता सा मालवे तु स्थिता ॥
अन्या पुष्कलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा ।
मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तकृद्वातनाशिनी ॥
दैर्घणीया कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च सा ।
कफवातहरा रुच्या कटुर्दीपनपाचनी ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

नागवारिकः, पुं, (नागानां हस्तिनां वारो वारणम् । स कार्य्यत्वेनास्त्यस्येति । नागवार + ठन् ।) राजकुञ्जरः । हस्तिपः । गणस्यराजः । (नागानां सर्पाणां वारो वारणमस्त्यस्येति ।) गरुडः । मयूरः । इति मेदिनी । के, २३० ॥

नागवीटः, पुं, (नाग इव विशेषेण एटति इतस्ततो भ्रमतीति । वि + इट गतौ + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) टाङ्करः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धाकरा इति ख्यातः ॥

नागवीथी, स्त्री, (नागस्येव वीथी पन्थाः ।) अश्विन्यादिनक्षत्रत्रयघटितग्रहस्थानत्रयात्मार्गतोत्तरस्थानस्थपथविशेषः । यथा,—
"सर्व्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।
स्थानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथाहि त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् । तथाचोक्तम् ।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ८ । ७६ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ कश्यपापत्यविशेषः । यथा,—
"नागवीथी च यामिन्याम् ।" इति ब्रह्मपुराणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्मस्य यामिपत्नीगर्भजाता कन्या । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १८ ।
"लम्बायां घोषनामानो नागवीथी तु यामिजा ॥")

नागशुण्डी, स्त्री, (नागस्य शुण्डवत् आकृतिरस्यास्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसम्भवं, क्ली, (नागात् सीसकात् सम्भवो यस्य ।) सिन्दूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सु शोभनो गन्धो यस्याः ।) भुजङ्गाक्षी । सर्पसुगन्धा । इति भरतधृतस्वामी ॥ (रास्नाभेदः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागस्तोककं, क्ली, (नागस्य नागविषस्य स्तोकः स्वल्पता यत्र । कप् । स्थावरविषत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागस्फोता, स्त्री, (नाग इव स्फोता ।) दन्ती । नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहनुः, पुं, (नागस्य हस्तिनो हनुरिव ।) नखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्त्री, स्त्री, (नागान् हन्तीति । हन + तृच् + ङीप् ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाख्यः, पुं, (नाग एव आख्या यस्य ।) नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाञ्चला, स्त्री, नागयष्टिः । इति जटाधरः ॥

नागाञ्जना, स्त्री, हस्तिनी । (नागस्येव अञ्जनं कृष्णवर्णत्वं यस्याः ।) नागयष्टिः । इति मेदिनी । ने, १८८ ॥

नागाधिपः, पुं, (नागानां अधिपः ।) अनन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७३ ॥

नागान्तकः, पुं, (नागानां अन्तको विनाशकः ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

नागारातिः, पुं, (नागानां अरातिः शत्रुः ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालाबुः, स्त्री, (नाग इव अलाबुः ।) कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशनः, पुं, (अश्नातीति । अश + ल्युः । नागानां अशनो भक्षकः ।) गरुडः । इति हारावली । १० ॥

नागाह्वं, क्ली, (नागस्य आह्वा नाम आह्वा यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाह्वा, स्त्री, (नागं नागकेशरं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + अच् । टाप् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागी, स्त्री, (नागस्य स्त्री पत्नी । नाग + जानपदेति स्त्रीत्वार्थे ङीष् ।) नागपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ (अस्याः दधिगुणा यथा,—
"लघु पाके बलाढ्यं वीर्य्योष्णं पित्तनाशनम् ।
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्च्चो विवर्द्धनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

नागोदं, क्ली, (नागवदुदरं यस्मात् । पृषोदरादित्वात् रलोपः ।) उदरत्राणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३२ ॥

नागोदरं, क्ली, (नागवत् दृढमुदरं यस्मात् ।) उरस्त्राणम् । इति हारावली । १९८ ॥ (गर्भिण्या गर्भोपद्रवविशेषः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने । १० अध्याये ।
"शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरं तत् कदाचित् यदृच्छया उपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः । तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥")

नाचिकेतः, पुं, नचिकेताः । ऋषिः । यथा,—
"स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥
प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥
लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्त-
मथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः ॥
तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं
त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मयज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥"
इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली । १३-१८ ॥
(ऋषिविशेषः । अस्य विवरणं यथा, महाभारते । १३ । ७१ । २—३१ ।
"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्
उद्दालकेर्यदपत्यं नाचिकेतस्य चोभयम् ॥
ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतम् ।
त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥
समाप्ते नियमे तस्मिन् महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ।
उपस्पर्शननिरतः स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥
इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चाभिभोजनम् ।
विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥
गत्वानवाप्य तत् सर्व्वं नदीवेगसमाप्लुतम् ।
न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥
क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनिरुद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्रमशपत् स महातपाः ॥
तथा स पित्राभिहितो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ॥
नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्च्छितः ।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥
तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमनुशोचतः ।
व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्व्वरी ॥
पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्वह ।
प्रास्पन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्या सस्यमिवाप्लुतम् ॥
स पर्य्यपृच्छत्तं पुत्रं श्लाघ्यं प्रत्यागतं पुनः ।
दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥
अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्म्मणा ।
दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो नहि ते मानुषं वपुः ॥
प्रत्यक्षदर्शी सर्व्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
स तां वार्त्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥
कुर्व्वन् भवच्छासनमाशु यातो
ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।
वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहैमभौमाम् ॥
दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं
देहीति स ह्यासनमादिदेश ।

वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च
भवतस्ते पूजयामास मां स ॥
ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं
वृतं सदस्यैरभिपूज्यमानं ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्म्मराज।
लोकानर्हो यानहं तान् विधत्स्व ॥
यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य
यमं पश्येत्याह स त्वां तपस्वी।
पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा
न तच्छक्यमनृतं विप्र कर्त्तुम् ॥
दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात
शोचन्त्यसौ तव देहस्य कर्त्ता।
ददानि किञ्चापि मनःप्रणीतं
प्रियातिथेस्तव कामान् वृणीष्व ॥
तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्त्यम्।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धान्
लोकान् द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमत्तत्।
सन्दर्शयामास तदात्मलोकान्
सर्व्वांस्तथा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥”)

नाचिकेतुः पुं अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाट पुं (नट+भावे घञ्।) नृत्यम्। देशविशेषः। कर्णाटक इति ख्यातः। इति शब्दरत्नावली। (तद्देशवासिनि, त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ३०२।
“आहूय चोलकर्णाटनाटादींश्च नरेश्वरान्॥”)

नाटकं क्ली, (नाटयतीति। नट+णिच्+ण्वुल्।) गद्यपद्यप्राकृतभाषादिमयग्रन्थविशेषः। तत्पर्य्यायः। महानाटकम् २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम्।
विलासर्द्ध्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम्।
पञ्चाधिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा।
अङ्गमन्ये रसाः सर्व्वे कार्य्यो निर्व्वहणेऽद्भुतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः।
गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितम् ॥’
इति साहित्यदर्पणे। ६। २७७ ॥

अपि च।
‘नाटकं स्यात् प्रकरणं व्यायोगोऽङ्कस्तथा डिमः।
ईहामृगः प्रहसनं भाणः समवकारकः।
वीथीति भरतः प्राह नाट्यं दशरूपकम्।
नाटिका प्रेक्षणञ्चैव त्रोटकं प्राकटं तथा ॥
गोष्ठीसल्लापशिल्पानि भाणीदुर्मल्लिरासकौ।
उल्लाप्यं श्रीगदितं प्रस्थानं नाट्यरासकम् ॥
दुर्मल्लिका नाटिका च कार्य्यश्चोपरूपकम्।
स्यात् सप्तदश सप्तानु उपरूपकं कथ्यते ॥
प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिवंशोद्भवं
साङ्कं भङ्गकथान्वितं नयमयं सत्तत्पुराणाश्रयम्।
भावाविर्भवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं चलद्-
वृत्तिव्याप्तसमग्रसन्धिसहितं सम्राङ्गनं नाटकम् ॥”
अन्ये तु।
“देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम्।
पूर्ब्बवृत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥
प्रवेशकविष्कम्भादिभिः सन्धिभिरन्वितम्।
इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखोदयैर्युतम् ॥
षट्पञ्चदशसङ्ख्यातैरङ्कैरनुभूषितम्।
नानाविलासलीलाभिः सर्व्वसिद्धिभिरन्वितम् ॥
नानाभावरसैराढ्यं नाटकं सूरयो विदुः।
किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्याज्यं नाटकं क्वचित् ॥
आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सम्भव एव च।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथापरः ॥
इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्य्यवस्तुनः।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषापभ्रंशिका गिरः।
नाटके नियताः प्रोक्ता एता भाषा रसावहाः ॥
गाथाविभाषाभेदेन प्राकृतन्तु चतुर्द्दश ॥
नागधावन्तिका प्राच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी।
वाह्लीका दाक्षिणात्याश्च भाषा सप्त च प्राकृते ॥
शकाराभीरचाण्डालशवरद्रविडोड्रजाः।
वनौकसीविभाषाणां विभाषाः सप्त कीर्त्तिताः ॥
कैकयी शौरसेनी च काश्मी पाञ्चालमागधी।
द्राविडी पौण्ड्रदेशी च भूतभाषाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वैदर्भी मागधी नाटी काम्बोजी चोपनागरी।
पाञ्चाली षट्पञ्चभाषा स्युर्देशभेदतः ॥
देवसादृश्यंनाम्नश्च कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः।
राजर्षिदर्शनाक्त या तेऽपि दैवे समा मताः ॥
उदाहरणम्। मुरारिकवेरनर्घराघवं भवभूतेरुत्तररामचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकुन्तलञ्चेत्यादि। इति नाटकलक्षणम्।’ इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाटक, पुं (नाट्यते नृत्यते देवयोनिभिरत्र। नट+घञ्। ततः स्वार्थे कन्। यद्वा, नाटयतीति नट+णिच्+ण्वुल्।) कामाख्यास्थपर्व्वतभेदः। यथा,—
‘देशान्यां नाटके शैले शङ्करस्य महाश्रमम्।
नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्व्वती ॥’
इति कालिकापुराणम् ॥
(नाटकशाला। यथा रामायणे। १। ५। १२।
‘वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्व्वतः पुरीम् ॥”
नटतीति। नट+ण्वुल्।) नर्त्तके, त्रि। इति व्याकरणम् ॥

नाटाम्रः, पुं, तरम्बुजः। तत्पर्य्यायः। चेलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४ राजतेमिषः ५ लता-पनसः ६ सिन्दुः ७। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटार, पुं (नट्या नटस्य वा अपत्यम्। “चारणुटीपाम्।” ४। १। १३०। इति आरक।) नट्या अपत्यम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नाटिका, स्त्री, (नाटक+टापि अत इत्वम्।) नाटकविशेषः। यथा,—
४ग्र। १२।
चतुःसन्धिहीना च नाटिका नृपनायिका
इयं शृङ्गारबहुला तत स्यात् ७
स्त्रीय कैशिकीवृत्तिर्न स्यादल्परसाश्रया
न कुञ्जरकराघातमात्रं प्राप्नोति कन्दली।
शाखा विटः पीठमर्द्दः सचिवो
अन्तःपुरचरो राज्ञ इर्षादिवो विदूषकः।
अत्र भार्य्याजितो राजा निभृतः
अन्तःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां वियाचति।
अन्विष्य व्यवहाराच्च सुरक्षास्थापितः
युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः ७
कन्यामिह परिणयविषयां देवीगुप्तां
ज्ञानविरहेय। एकं तु।
चतुर्भिरङ्कैरतमाद्यन्तिरहभिर्नृपनायकम्।
यत् कौशिकीरसप्रायं नाटकं सैव नाटिका
पूर्व्वक्रमानाटकक्रमाद्रत्नावली नाटिका।
एवमन्यच्चेद्वोद्वय।” इति सङ्गीतदामोदरः
(अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ६। ५
‘नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताथवा।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥
सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्शाः सन्धयः पुनः ॥

नाटेय, पुं, (नट्या अपत्यम्। नटी+ढक्।) नटीसुतः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नाटेर, पुं, (नट्या अपत्यमिति। नटी+ढ्रक्।) नटीसुतः। इति हेमचन्द्रः। ३। २१२ ॥

नाट्य, क्ली, (नटानां कार्य्यम्। नट+‘धिकयाश्रिकवङ्घनटात् ञ्यः।’ ४। ३। २ इति ञ्यः।) नृत्यगीतवाद्यम्। तत्पर्य्यायः तौर्य्यत्रिकम् २। इत्यमरः। १। ७। १०
(यथा देवीभागवते। २। ७। ३०।
“नाट्यं तनोषि सगुणा विविधप्रकारं
नो वेत्ति कोऽपि तव कृत्यविधानयोगम् ॥”)
नटानां धर्म्मः। इति व्याकरणम् ॥
(नभगच्छाणि यथा। अनुराधा १७ २१ पुष्य ८ हस्ता १३ चित्रा १४ ... ज्येष्ठा १८ शतभिषा २४ रेवती २७ ॥ ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाट्यफलं यथा —
“देवर्षिक्षितिपालपूर्व्वचरितान्यालोक्य धर्म्मादय-स्तत्तत्कालाश्रितभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धिः परा।
सङ्गीताप्ततवित्तवृत्तिभरतो यस्मात् भवत्यङ्गना
नाम प्रस्फुरतीचयेति कथितं नाट्यं चतुर्वर्गदम् ॥
यो यस्य दयितो भावः स तं नाट्ये निरीक्षते।
अतः सर्व्वमनोहारि नाट्यं कस्य न रञ्जकम् ॥”

नाट्योत्पत्तिर्यथा,—
"इत्यानुश्रूयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्थितः पुरा ।
चकाराकृष्य वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥
उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
तत्रोपवेदो गान्धर्व्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥
तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारितः ।
शिवाजयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाट्यधर्म्मिका, स्त्री, (नाट्यधर्म्मोऽस्त्यस्याः क्रियाया इति ठन् ।) दर्शनार्थशास्त्रोक्तनाट्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
"गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौर्य्यत्रिकञ्च तत् ।
संगीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्म्मिका ॥"

नाट्यप्रियः, पुं, (नाट्यं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥

नाट्यशाला, स्त्री, (नाट्यस्य नृत्यगीतादेः शाला गृहम् ।) प्रासादद्वारसमीपगृहम् । नाटमन्दिर इति भाषा । यथा,—
"नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः, पुं, (नाट्यस्य अलङ्कारः ।) नाट्यभूषणहेतुः । स तु अष्टचत्वारिंशत्प्रकारः । यथा,—
"सिद्धिर्म्मनोरथोऽन्योक्ती निरुक्तिश्च विशेषणम् ।
गुणाभिपात उद्दिष्टविचारप्राप्तिनीतयः ॥
अभिप्रायः परीहारो गर्हणानुनयौ तथा ।
अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च दाक्षिण्यं प्रियभाषणम् ॥
अभिमानाख्यानगर्व्वा हर्षक्षोभोद्यमाश्रयाः ।
पश्चात्तापः स्पृहाक्रन्दौ कपटञ्च प्रवर्त्तनम् ॥
उत्तेजनञ्च दृष्टान्तः शोभोदाहरणे अपि ।
संशयोऽक्षरसंघातो विमलोक्तिः पदोच्चयः ॥
परीवादोऽनुक्तसिद्धिरध्यवसायकौ ।
प्रोत्साहनं तुल्यतर्क उपपत्त्युपतर्कणे ॥
निवेदनञ्च साहाय्यं याच्ञा पृच्छा विशेषणम् ।
अभिज्ञानञ्च सादृश्यं गुणकीर्त्तनसञ्चयः ॥
विपर्य्ययश्चातिशयो भूयाद्धेतुनिदर्शनम् ।
मानावेशश्च संक्षेपसमीहाशीविसर्पकाः ॥
उल्लेख उपदिष्टी चैत्यष्टचत्वारिंशन्मिता अमी ।
अलङ्कारा मता नित्यं नाटकादिषु सूरिभिः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(साहित्यदर्पणमते त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्काराः । यथा, तत्रैव । ६ । २००—२३२ ।
"आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्व्वोद्यमाश्रयाः ।
उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् ॥
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥
आशीरिष्टजनाशंसाक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।
कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ॥
अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ।
गर्व्वोऽवलेपजं वाक्यं कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः ॥
ग्रहणं गुणवत्कार्य्यहेतोराश्रय उच्यते ।
उत्प्रासनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥
आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्वस्तुनो या स्पृहा तु सा ।
अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥
मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।
उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥
आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।
विसर्पो यत्समारब्धं कर्म्मानिष्टफलप्रदम् ॥
कार्य्यग्रहणमुल्लेख उत्तेजनमितीष्यते ।
स्वकार्य्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥
भर्त्सना तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥
उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।
उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम् ।
साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ॥
अभिमानः स एव स्यात् प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।
अनुवृत्तिर्भूतकार्य्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥
याच्ञा तु क्वापि याच्ञायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।
परीहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्ज्जनम् ॥
अवधीरितकर्त्तव्यकथनन्तु निवेदनम् ।
प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥
आख्यानं पूर्व्ववृत्तोक्तिः युक्तिरर्थावधारणम् ।
प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥"
एतेषामुदाहरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाट्ये नृत्यगीतादौ या उक्तिः ।) नाटकविषयकवचः । नटानां कर्म्म नाट्यं तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्यथा । आर्य्येति ब्राह्मणम् । क्षत्रियं महाराजेति । सखीं हलेति । नीचं हण्डे इति । चेटीं हञ्जे इति । स्वामिनमार्य्यपुत्त्रेति । राष्ट्रश्यालं राष्ट्रियेति । समानं हंहो इति । राजानं देवेति । सार्व्वभौमं भट्टेति । भगिनीपतिमावुत्तेति सम्बोधयेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकायां अज्जुका । विदति भावः । जनके आवुकः । कुमारे युवराजभर्त्तृदारकौ । राज्ञि देवभट्टारकौ । राजसुतायां भर्त्तृदारिका । कृताभिषेकायां राज्ञ्यां देवी । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनी । अवधीरितौ अब्रह्मण्यम् । मातरि अम्बा । वालायां वासुः । आर्य्ये मारिषः । ज्येष्ठाभगिन्यां अत्तिका । निष्ठायां निर्व्वहणम् । इत्यमरः । १ । ७ । १३—१५ ॥ (यथाच साहित्यदर्पणे । ६ । १५४—१६० ।
"अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
सर्व्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥
रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।
किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥
इत्तां सिद्धाश्च सेमाश्च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ॥
वसन्तादिषु वर्णस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ॥
नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ।
नायिकानायकाख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु ॥
नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ।
प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमैः स्यात् प्रयुज्यते ॥
राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।
राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः ॥
वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥
सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।
सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥
वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।
भगवन्निति वक्तव्याः सर्व्वे देवर्षिलिङ्गिनः ॥
वदेद्राज्ञीश्च चेटीश्च भवतीति विदूषकः ।
आयुष्मन्निति रथिनं सूतो वृद्ध तातेति चेतरैः ॥
वत्स पुत्त्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्त्तृदारकः ।
सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्त्तृदारिका ॥
पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेश्याज्जुका तथा ॥
कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
यस्य यत्कर्म्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम् ॥")

नाड़िः, स्त्री, (नाड़यतीति । नड भ्रंशे + णिच् + इन् ।) नाड़ी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाड़िकं, क्ली, (नाड़िरिव प्रतिकृतिः । नाड़ि + "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़िका, स्त्री, (नाड़ी एव । स्वार्थे कन् ।) षट्क्षणः । घड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । साधारिका २ घटिका ३ । इति हेमचन्द्रः । २ । ५१ ॥ घटिकाज्ञानोपायो यथा,—
"निमेषो मानुषो योऽयं मात्रामात्रप्रमाणकः ।
तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् काष्ठास्तथा कला ॥
नाड़िका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च ।
उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश ॥
हेममाषैः कृतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
मागधेन प्रमाणेन प्रस्थस्तु संस्मृतः ॥"
इति विष्णुपुराणम् ॥

“नैमित्तिकस्य प्रमाणविधित्सुर्निमेषादिक्रमेण प्रथमा सीक्रमेण कल्पप्रमाणमनुसारयति निमेष इति सप्तभि । मात्रैव मात्र प्रमाण यस्य । एक मात्रलघ्वक्षरोच्चारणकालपरिमितो हि निमेषः । निमेषकालतुल्या हि मात्रा लघ्वक्षरञ्च यदिति वैद्याक्तोक्तेः । नाडिकाज्ञानोपायमाह । उन्मानेनेति सार्द्धेन । ज्ञायते उन्मानेन उन्मी यते अनेनेत्युन्मान पात्रम् । अर्द्धेन योगे त्रयो दशघाड्ढान्यौक्तयः । उन्मानरूपेण घटितानि सार्द्धद्वादशपलानि सा नाडिका । सार्द्धद्वादश पलताम्रनिर्म्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातव्येर्थः । किं प्रमाण तत पात्र कार्य्यं तदाह मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु सम्मृत इति । सार्द्धद्वादशपलत्वेन हि मागधदेशप्रस्थ पूर्य्यते। तत्प्रमाण पात्र कार्य्यमित्यर्थात सिद्धम् । ननु तथापि पात्रेण कथ नाडिकाज्ञानं क्रियापरिच्छेद्यत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये । प्रस्थादि विशिनष्टि हैमेति । माष पञ्चगुञ्ज । हैमो माषैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण रचितेन कृतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति सार्द्ध द्वादशपलताम्रमय मागधप्रस्थपरिमितम्भाजन पात्र चतुर्म्माषचतुरङ्गुलदैर्घ्यशलाकया कृताध श्छिद्र जले स्थापित तेन छिद्रेण यावता कालेन पूर्य्यते तावान् कालो नाडिकेति । तथा च शुक । ह्यन्याड्ढपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलै । स्वर्णमाषै कृतच्छिद्र यावत प्रस्थजलप्लुतमिति ।) इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (यथा सूर्य्य सिद्धान्ते । १ । ११ ।

‘षड्भि प्राणैर्विनाडी स्यात् तत् षष्ट्या नाडिका स्मृता ।

षड्भिरिति । षट्प्रमाणैरिह्भि पानीयपल भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञै ।” इति भट्टीका ।)

नाडिकेल स्त्री (नारिकेल । रस्य डत्वम् ।) नारिकेल । इत्यमरटीकायां भरत ।

नाडिचीर, स्त्री (नाडिरिव चीर यत्र ।) तिर्य्यक्पनम् । इति हारावली । २१४ । नली इति भाषा ।

नाडिन्धम पुं (नाडीं वंशनलीं धमतीति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयो + नाडीमुष्टोश्च ।” ३ । ० । ३० । इति खश् । ‘मायाभास्येति ।” ७ । ३ । ७८ । इति धमादेश । ‘खित्यनव्ययस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति पूर्व्वपदस्य ह्रस्व ।) स्वर्णकार । इत्यमर । २ । १० । ८ । (उपनोपाधिरोधयात् सहुर्मुहुर्नित्यं नाडीं धमति उप तापयतीति । त्रिषकारके त्रि । यथा भट्टि । ६ । ९४ ।

‘सत्वमेनयसि ह्याधान स्वमव्ययसमन्वितौ । कथ नाडिन्धमान् मार्गान् गतौ विषमो पन्थान ।”)

नाडिन्धय त्रि (नाडीं धयतीति । धेट पाने + “नाडीमुष्टोश्च ।” ३ । २ । ३० । इति खश् । “खित्यनव्ययस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति ह्रस्व ।) नाडीपानकर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

नाडिपत्र, क्ली (नाडिरिव पत्र यस्य ।) नाडीचम् । इति शब्दमाला ।

नाडी, स्त्री (नाडि + ‘कृदिकारादक्तिन । इति वा ङीष ।) नालम् । व्रणान्तरम् । (नाली घा इति भाषा । यथा सुश्रुते निदानस्थाने १० अध्याये ।

तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यतश्च
नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ।

इत्यत्रमूलगता नाड्यो यथा तत्रैव १६ अध्याये । “नालास्रावी कफक्षतो विज्ञेय सोऽधिमांसक । दन्तमूलगता नाड्य पञ्च ज्ञेया यथेरिता ।”) शिरा । गण्डदूर्व्वा । कुहनचर्य्या । षट्क्षण काल । इति मेदिनी । डे १९ । शिरायाः पर्य्याय । धमनि २ शिरा ३ । इत्यमर । २ । ६ । ६५ । नाडि ४ नालि ५ नाली ६ धमनी ७ शिरा ८ । इति भरत । धरणी ९ धरा १० तन्तुकी ११ जीवितज्ञा १२ सिंहा १३ । इति राजनिर्घण्ट । * । कायनाडी त्रिविधा । एका वायुवहा । अपरा मूत्रविट्स्विरस वाहिनी । अपरा आहारवाहिनी । इति भरत । “सा तु गर्भस्थबालकस्य नाभिमात्रे भवति ।” इति सुखबोध । (यथा तोडलतन्त्रे ८ उल्लासे ।

श्रीदेव्युवाच ।

‘सार्द्धत्रिकोटिनाडीनामालयञ्च कलेवरम् ।
क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्वदस्व मयि प्रभो ॥

श्रीशिव उवाच ।

लोम्नि कूपे सपादार्द्धकोटयश्चैव सुन्दरि ॥
हस्तास्ये च तथा पादेऽष्टलक्षनाड्य स्थिता ।
उदरे च तथा पायौ पञ्चलक्षा प्रकीर्त्तिता ।
हृदान्तर्गात्रेषु नवलक्षा प्रकीर्त्तिता ॥
अथ पार्श्वे तथा चर्म्मे तथैव सर्व्वसन्धिषु ।
रुद्रान्यून स्थित तत्र शरीरे नाड्य प्रिये ॥
ईडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चित्रिणी तथा ।
ब्रह्मनाडी च यन्मध्ये पञ्च नाड्य प्रकीर्त्तिता ।
कुहूश्च शङ्खिनी चैव गान्धारी हस्तिजिह्विका ।
नन्दिनी च तथा निद्रा सहस्रा व्यवस्थिता ॥
एता नाड्य परेशानि । सुषुम्नाया प्रणायने ।”)

नाडीक्रममाह ।

“सार्द्धत्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूला सूक्ष्माश्च देहिनाम् ।
नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमध स्थिता ।
द्विसप्ततिसहस्राणि तासां स्थूला प्रकीर्त्तिता ।
देहे धमन्यो धन्याख्या पञ्चेन्द्रियगुणावहा ।

तासाञ्च सूक्ष्मशुषिराणि शतानि यान्ति
सूक्ष्माणि यैरहरह समुपैति वह्नि ।
आप्याय्यते वपुरिद हि नृणाममीभि
सम्यग्विरूढैरिव सिन्धुशते समुद्र ।
सन्मृदङ्ग इव चर्म्मचयेन नद्ध
काय नृणामिह शिराशतसप्तकेन ।
सन्तशतानां मध्ये चतुरधिका
तासां एका परीक्षणीया या द-
क्षिणस्था । चतुरधिकेति तदुक्तम् ।

तिर्य्यक् कूर्म्मो देहिनां
वामे वक्त्र तस्य पुच्छञ्च याम्ये ।
ऊर्द्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याधस्तात् सस्थितौ दक्षिणौ

वक्त्रे नाडीद्वय तस्य पुच्छ
पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयो
तासां मध्ये एकैति एकस्या एव
नान् दक्षिणेति प्राधान्ये पुरुषाश्रया ।
वामे भागे स्त्रिया योष्या नाडी
इति प्रोक्ता मया देवि
नपुंसकस्य तु
मरेस्य परीक्षा । साम्यन्तु न स्यादेव
मस्य तु प्रकृतिस्थता । चरत्येति
दक्षिणपन्थिपश्चात पार्श्वेस्या द-
क्षिणपश्चात पार्श्वस्यैव चतुष्पदमात् ।
तु वश्यते । * ।

परीक्षाप्रकारमाह ।

स्पर्शेन रोगार्त्तिकुर्परभागभाजा
पीडाय
अङ्गुष्ठमूलमधिपश्चिमभागमध्ये
नाडीं प्रभञ्जनगति सतत
सततं करेण ।

हेतु । रोगाणां वातादिभिरुत्थवायूनां यथा स्यात्तथा पीडयति कश्चित । सम्पुटितकफोणिपर भागेति तत्र हस्तस्थितये । आपीडितत्वर्थामार्दं पीडनं वातादिपीडापथ्यबोधनाय । पीडनानन्तर न तु स्थिति । दक्षिणेति प्राधिक मन्यथात्वात् । धर्येति योग्यतया नाभिज्ञाय्यहस्तम् । मूकेति तदुक्तम् ।

अङ्गुष्ठस्य तु मूले या धमनी
तस्या गतिवशादिद्यात् सुख दु खञ्च
प्रभञ्जनगतिर्मेति नाय्यन्तरनिरास । मिति सुखदुःखयामपि । तदुक्तम् । रोगाभिबोधाय
परीक्ष्यैत्यमाह ।

वातं पित्त कफ द्वन्द्व सन्निपातन्तथैव च साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्व्वं नाडी सन्निपातमिति धामान्यत । विशेषलक्षणम् । धन्वन्तरिमभिमङ्गलम्य भिषक्पश्चात् ।” इति नाडीप्रकाशे द्योत । * । अथ नाडीज्ञानसमयमाह

“प्रात कृतसमाचार
क्षुधाप्तेन क्षुद्धाधेन
प्राणादिभ मानविभ मध्याह्नि उष्णता

अथ प्रमेहव्रणज्ञानम् ।
प्रमेहे ग्रन्थिरूपा या सुतप्ता तामदूषयेत् ॥ ४ ॥
विवरविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह ।
उत्पित्सुरूपा विवरस्थिकार्या
विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा ।
अत्यर्थवातेन अधः स्फुरन्ती
उत्तानभेदिन्यसमाप्तिकाले ॥ ५ ॥
गुल्मे विशेषमाह कश्चित् ।
गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
पारावतस्येव गतिं करोति ॥ ६ ॥
अथ भगन्दरज्ञानम् ।
प्रयाति कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् ।
भगन्दरादिरूपेण नाड़ीव्रणनिवेदने ।
प्रयाति वातिकं रूपं नाड़ी भावकरूपिणी ॥
अथ वान्तादिज्ञानम् ।
वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
र्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः ।
गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्र-
मरालमानेव कपोलस्येन ॥
स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ।
क्वचित्प्रकरणोल्लेखात् क्वचिदौचित्यमात्रतः ।
क्वचिद्देशात् क्वचित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णयः ॥
नाड़ीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
तेन धार्ष्ट्या मयोक्तं यत्तत् समाधेयसुत्तमैः ॥"
इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाड़ीप्रकाशे तृतीयोद्योतः ॥

नाड़ीकः, पुं, (नाड़ीव कायतीति । कै + कः ।) शाकविशेषः । पाटशाक इति नालिताशाक इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पट्टशाकः २ नाड़ीशाकः ३ । अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकलापकः, पुं, (नाड़ीनां नाड़ीवन्नालानां कलापः समूहो यत्र । कप् ।) सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकेलः, पुं, (नारिकेलः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नाड़ीचः, पुं, (नाड्या चीयते इति । चि + बाहुलकात् डः ।) शाकविशेषः । नालिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कैचुकम् २ पेचुली ३ पेचुः ४ विस्वरोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
"नाड़ीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च ।
रक्तपित्तहरं तिक्तं क्रिमिकुष्ठविनाशनम् ।
मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातहृत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

नाड़ीचरणः, पुं, (नाड़ीवच्चरणौ यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाड़ीजङ्घः, पुं, (नाड़ीवत् जङ्घा यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मुनिविशेषः । यथा ।
"नाड़ीजङ्घः सरयुजसनिर्व्वक्ति दृष्टेकालौ मासादेतौ न सुभगतरौ पौषमाघौ न शेषान् ।"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
यक्षविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६६ । १९—२० ।
"ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः ॥
नाड़ीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः ॥"

नाड़ीतरङ्गः, पुं, (नाड्यां नालायां तरङ्गो यत्र ।) काकोलः । हिण्डकः । रतहिण्डकः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

नाड़ीतिक्तः, पुं, (नाड्या तिक्तः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

नाड़ीदेहः, पुं, (नाड़ीसारो देहो यस्य । कृशत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाड़ीनक्षत्रं, क्ली, (नाड़ीस्थितं नक्षत्रम् ।) नरस्य जन्मदशमषोड़शाष्टादशत्रयोविंशपञ्चविंशनक्षत्राणि । राज्ञः पूर्व्वोक्तानि जातिदेशाभिषेकनक्षत्राणि च । यथा,—
"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साङ्घातिकं षोड़शभम् ।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्भक्षः स्यात् ।
नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः ॥" ॥
जातिभन्तु ।
"पूर्व्वात्रयं ब्राह्मणसज्जनानां
राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि ।
सर्पाश्विनिन्द्रं पितृदैवतञ्च
प्रजापतेर्भञ्च कृषीबलानाम् ॥
आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि
तान्यन्त्यजातेः प्रभविष्णुतायाम् ।
देशभं देशनामर्क्षम् । नाड़ीनक्षत्राणि ॥ ६ ॥
देहो देहार्थहानिः स्यात् कर्म्मर्क्षे उपतापिते ।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणो हानिः पीड़ा मनसि मानसे ॥
धर्मेऽभिषेकविषयबन्धूनां हानिः साङ्घातिके तथा ।
सन्तापं सामुदायिके मित्रभृत्यार्थसङ्क्षयः ।
वैनाशिके विनाशः स्याद्देहद्रविणसम्पदाम् ॥
नाड़ीनक्षत्रफलम् ॥ ६ ॥
जातिभे कुलनाशः स्याद्बन्धनञ्चाभिषेकभे ।
देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् ॥
यस्मिन् राजाभिषेको भवति तदाभिषेचनिकभम् । अ इ उ ए इत्तिका । ओ व वि बु रोहिणीत्यादि देशभम् ।
सर्व्वेषां पीड़ायां दिनमेवमुपोषितोऽनलं जुहुयात् ।
सावित्र्या क्षीरतरोः समिद्भिरमरद्विजाधिरतः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नाड़ीविग्रहः, पुं, (नाड़ीसारो विग्रहो यस्य । अतिकृशत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति हेमचन्द्रः । २ । १२४ ॥

नाड़ीव्रणः, पुं, (नाड़ीसंलग्नो व्रणः ।) सर्व्वदागलद्व्रणः । नाली घा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ तस्य निदानं यथा,—
"यः शोथमाममिति पक्कमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः सपूयः ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी ॥" ॥
वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
"दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
सम्मूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।
तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥
पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ।
ज्ञेया कफाद्बहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ॥
दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥
दोषत्रयाभिहितलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवाश्च विद्यात् ॥"
शल्यनिमित्तलक्षणं यथा,—
"नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
मुष्णं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥"
असाध्यकृच्छ्रसाध्ययोर्लक्षणं यथा,—
"नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥"
इति माधवकरः ॥ ६ ॥
"विडङ्गत्रिफलाव्योषचूर्णं लीढ़ं समाक्षिकम् ।
हन्ति कुष्ठं क्रमीन्मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान् ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"नाड़ीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाद्य कर्म्मवित् ।
सर्व्वव्रणक्रमं कुर्य्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥
नाड़ीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशायुगैः ।
श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी ॥
घोण्टाफलत्वक्लवणात् फलानि
पूगस्य च त्वक् लवणञ्च मुख्यम् ।
स्नुह्यर्कदुग्धेन सहैष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीम् ॥
वर्त्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं
नागीमलक्तं ग्रवयोमलं वा ।

[illegible]

अथ प्रमेहज्ञानम् ।
प्रमेहे ग्रन्थिरूपा सा सुतप्ता त्वामदूषणी ॥*॥
विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह ।
उत्पित्तुरूपा विषरिष्टिकायां
विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा ।
अत्यर्थवातेन अधः स्फुरन्ती
उत्तानमेदिन्यसमाप्तिकाले ॥*॥
गुल्मे विशेषमाह कश्चित् ।
गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
पारावतस्येव गतिं करोति ॥*॥
अथ भगन्दरज्ञानम् ।
व्रणार्थे कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् ।
भगन्दराद्युरूपेण नाड़ीव्रणनिवेदने ।
प्रयाति वातिकं रूपं नाड़ी पावकरूपिणी ॥
अथ वान्तादिज्ञानम् ।
वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
र्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः ।
गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्र-
मरालमानेव कफोल्बणेन ॥
क्षीरोगादिकमपि रसादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ।
क्वचित्प्रकरणोल्लेखात् क्वचिदौचित्यमात्रतः ।
क्वचिद्देशात् क्वचित् कालात् कर्त्तव्यो गदनिर्णयः ॥
नाड़ीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
तेन धार्ष्ट्यां मयोक्तं यत्तत् समाधेयसुत्तमैः ॥"
इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाड़ीप्रकाशे तृतीयोद्योतः ॥

नाड़ीकः, पुं, (नाड़ीव कायतीति । कै+कः ।) शाकविशेषः । पाटशाक इति नालिताशाक इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पट्टशाकः २ नाड़ीशाकः ३ । अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकलापकः, पुं, (नाड़ीनां नाड़ीवन्नालानां कलापः समूहो यत्र । कप् ।) सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकेलः, पुं, (नारिकेलः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नाड़ीचः, पुं, (नाड्या चीयते इति । चि+बाहुलकात् डः ।) शाकविशेषः । नालिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केचुकम् २ पेचुली ३ पेचुः ४ विश्वरोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
"नाड़ीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च ।
रक्तपित्तहरं तिक्तं क्रिमिकुष्ठविनाशनम् ।
मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

नाड़ीचरणः, पुं, (नाड़ीव चरणौ यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाड़ीजङ्घः, पुं, (नाड़ीवत् जङ्घा यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मुनिविशेषः । यथा ।
"नाड़ीजङ्घः सरगुरुसुनिर्म्मुक्ति दृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषान् ।"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
यक्षविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६६ । १६—२० ।
"ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः ॥
नाड़ीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः ॥"

नाड़ीतरङ्गः, पुं, (नाड्यां नालायां तरङ्गो यस्य ।) काकोलः । हिण्डकः । रतहिण्डकः । इति मेदिनी । गे, ५८ ॥

नाड़ीतिक्तः, पुं, (नाड्या तिक्तः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

नाड़ीदेहः, पुं, (नाड़ीसारो देहो यस्य । कृशत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाड़ीनक्षत्रं, क्ली, (नाड़ीस्थितं नक्षत्रम् ।) नरस्य जन्मदशमषोड़शाष्टादशत्रयोविंशपञ्चविंशनक्षत्राणि । राज्ञः पूर्व्वोक्तानि जातिदेशाभिषेकनक्षत्राणि च । यथा,—
"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साङ्घातिकं षोड़शम् ।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यान्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्भस्य स्यात् ।
नवनक्षत्री नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः ॥"*॥
जातृचन्तु ।
"पूर्व्वात्रयं सानलमग्रजानां
राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि ।
सपौष्णमित्रं पितृदैवतञ्च
प्रजापतेर्भञ्च कृषीवलानाम् ॥
आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि
तान्यन्त्यजातेः प्रभविष्णुतायाम् ।
देशभं देशनामर्क्षम् । नाड़ीनक्षत्राणि ॥*॥
ईहा देहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते ।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीड़ा मनसि मानसे ॥
स्वसैन्यविषयभ्युनां हानिः साङ्घातिके तथा ।
सन्तापं सामुदायिके मित्रभृत्यार्थसञ्चयः ।
वैनाशिके विनाशः स्याद्देहद्रविणसम्पदाम् ॥
नाड़ीनक्षत्रफलम् ॥*॥
जातिभे कुलनाशः स्याद्बन्धनञ्चाभिषेकभे ।
देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं मुनेः शुभम् ॥
यस्मिन् राजाभिषेको भवति तदाभिषेचनिकभम् । अ इ उ ए इत्यादिका । अो व वि यु रोहिण्यादि देशभम् ।
सर्व्वेषां पीड़ायां दिनमेवमुपोषितोऽनलं जुहुयात् ।
सावित्र्या क्षीरतरोः समिद्भिरमरद्विजाग्नुरतः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नाड़ीविग्रहः, पुं, (नाड़ीसारो विग्रहो यस्य । अतिकृशत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति हेमचन्द्रः । २ । १२४ ॥

नाड़ीव्रणः, पुं, (नाड़ीसंलग्नो व्रणः ।) सर्व्वदा-गलद्व्रणः । नाली घा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ तस्य निदानं यथा,—
"यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः सपूयः ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी ॥"*॥
वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
"दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
सम्मूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।
तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥
पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ।
ज्ञेया कफाद्बहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ॥
दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥
दोषद्वयाभिहतलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥"
शल्यनिमित्तलक्षणं यथा,—
"नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
मुष्णं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥"
असाध्यकृच्छ्रसाध्ययोर्लक्षणं यथा,—
"नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥"
इति माधवकरः ॥*॥
"त्रिकटुत्रिफला सक्तूचूर्णं लीढ़ं समाक्षिकम् ।
हन्ति कुष्ठं कृमीन्मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान् ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"नाड़ीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाट्य कर्म्मवित्
सर्व्वव्रणक्रमं कुर्य्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥
नाड़ीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशायुगैः ।
श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ।
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी ॥
घोण्टाफलत्वक्लवणात् फलादि
पूगस्य च त्वक् लवणञ्च मुख्यम् ।
स्नुह्यर्कदुग्धेन सहैव कल्कं
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीम् ॥
वर्त्तीकृतं माक्षिकसम्प्रयुक्तं
नाड़ीघ्नमुक्तं जवणोत्तमं वा ।

दुष्टव्रणे यद्विहितञ्च तैल
तत् सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ।
जात्यर्कसम्पाककराञ्जदन्ती
सिन्धूत्थसौवर्चलयावशूके ।
वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाड़ीं
सुकष्ठोरपिष्टा मधु सिक्थकेन ।
मधिकन्दधिकोदकामिश्र दहति चिरविरूढ़ाम् ।
भुक्त कङ्कुनिकासप्तपूर्णमणिदारयन्ती हन्ति ।
हयद्दन्तभीरुत्वा गतिमेर्मोचिता च या ।
चारसूत्रेण तां भिन्द्यात् शस्त्रेण कदाचन ।
एषणया गतिमन्विष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचीं विदध्याद्गत्यन्ते चोन्नम्याशु च निर्हरेत् ।
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढ़बन्धनमाचरेत् ।
ततः चारेण बीचं सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत ।
चाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता ।
गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितः ।
नाड़ीदुष्टव्रणं शूलं भगन्दरविनाशनः ।
इति सप्ताङ्गगुग्गुलुः ।
स्वर्जिका सिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीबीजश्च तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम् ।
इति स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।
मनःशिलां निर्गुण्डीं पीड़यित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम् ।
हितं पामापचीनान्तु पानाभ्यञ्जननावने ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्व्वव्रणेषु च ।
इति निर्गुण्डीतैलम् ।
हंसपादीरसञ्च जातीपत्रं ततो रसे ।
ततः कल्केन पक्वतैलं नाड़ीव्रणविशोधनम् ।
इति हंसपाद्यादितैलम् ।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारः ।)

नाड़ीशाकः, पुं (नाड़ीप्रधानं शाकः ।) नाड़ीकः ।
इति भावप्रकाशः । पाटशाक इति भाषा ।

नाड़ीचरः, पुं (नाड्यामेव चरो यस्य । नाड़ी
कारणादस्य तथात्वम् ।) भङ्गी । इति
शब्दरत्नावली ।

नाड़ीहिङ्गुः, स्त्री, (नाड़ीप्रधानं हिङ्गु ।) हिङ्गु
पत्री । कण वतिहिङ्गु इति हिन्दीभाषा । तत्
पर्य्यायः । वंशपत्री १ जतुका २ रामठी ३
वंशपत्री ४ पिण्डिका ५ सुवीर्या ६ हिङ्गु
नाड़िका ७ । (यथाह वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"हिङ्गुपत्री वंशपत्री नाड़ीहिङ्गुः शिवाटिका ।")
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफ
वातविनाशित्वञ्च । विष्टम्भगुल्म
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

नाणकं, क्ली, (अणं प्रशब्दार्थं इति । अण
शब्दे+ण्वुल् । न आत्वम् ।) मुद्राचिह्नित
दिनारादि । यथा —
"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।
एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ।"

इति मिताक्षरायां साहसप्रकरणीययाज्ञवल्क्य
वचनम् ।

नाथ, क्ली, (नाथ्यते याच्यते प्रार्थ्यते सर्व्वै
रिति । नाथ+घञ् । बाहुलकात् अकलोप
आत्वञ्च ।) निवृत्तम् । शस्त्रम् । शिवः । इति
शब्दरत्नावल्यादिरिति ।

नाथ, ऋ ङ याच्ञे । उपतापे । ऐश्वर्य्ये । आशिषि । इति कवि
कल्पद्रुमः । (भ्वां परं चात्म च सकं ऐश्वर्य्ये अकं
सेट् ।) इन्द्राग्निरयम् । ऋ, अननाथत् । ङ
प्रार्थ्यते प्रभायते । इत्युपतापे । आशी
रित्यर्थोपलक्षणम् । हित्वोऽपि प्रयोगोऽत्र
कार्य्ये इति नियमादाशामाशिषोऽन्यत्र परस्मै
पदम् । नाथति प्रभु वनी उपतापयतीत्यर्थः ।
नाथते प्रियं लोकः आशास्ते इत्यर्थः । नाथति
धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूप भूमि
विप्र प्रार्थयतीत्यर्थः । नागोजिरय तत्र प्रयो
जनं नाथते किन्तु न भूभृतं पतिमिति भारवौ
याचनमप्याशार्थनिदेव । आशिषि नित्य
मात्मनेपदमन्यत्र विभाषयेति कश्चित् । इति
दुर्गादासः ।

नाथः, पुं (नाथति ईश्वरो भवतीति । नाथ
ऐश्वर्य्ये+अच् ।) ऐश्वर्य्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः ।
अधिपः १ ईशः २ नेता ३ परिवृढः ४ अधिभूः
५ पतिः ६ इनः ७ स्वामी ८ आर्य्यः ९ प्रभुः १०
भर्त्ता ११ ईश्वरः १२ विभुः १३ ईशिता १४
इनः १५ नायकः १६ । इति हेमचन्द्रः ।३।२३।
(यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
"स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ।")

नाथवान् [त्] त्रि (नाथो विद्यतेऽस्येति । नाथ+
मतुप् । मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३ ।
१ । १६ । सनाथः । (रक्षकवान् । यथा,
रामायणे । १ । ६२ । १० ।
"नाथवान्न गुणः शिष्यो यथा चाविनतो भवेत् ।"
स्त्रियां ङीप् । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १ ।
'तस्यां चोरः सपत्नायां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रहृष्टोऽद्य जनः सर्व्वो धिक् तां निरपराधिनीम् ।")

नाथहरिः, पुं (नाथं हरति स्थानात् स्थानान्तरं
नयतीति । नाथ+हृ+"हरतेर्दृतिनाथयोः
पशौ ।" ३ । २ । २५ । इति इन् ।) पशुः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

नादः, पुं (नद शब्दे+भावे घञ् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ । (यथा, हरिवंशे ।
२११ । १६ ।
"विभान्ति ते दैवरताः सनादा
प्रभासमुद्रास्त्वर्द्धविचाराः ।")
अर्द्धचन्द्राकारः । स तद्भारतरूपार्थः ।
यथा अर्द्धचन्द्रोऽनुस्वारः । इति भूतशुद्धीयमर्थ
तन्त्रसारः । तत्पर्य्यायः । अर्द्धम् २ अर्द्ध
मात्रा ३ कलारवाः ४ नादकः ५ अङ्गुष्ठाः
६ सुरेशः ७ शिवमात्रका ८ घटः ९ । इति
बीजवर्ण अभिधानम् । तत्प्रकारः गृह्यते इति ।
यथा,—

"सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्
आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः
नादो विन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।
भिद्यमानात् पराद्विन्दोरव्यक्तात्मा
स एव श्रुतिसम्पन्नः शब्दो
सकलादिति स्मृतात् । नादो घोषः ।
प्रणवः स च बीजञ्च सर्व्ववर्णप्रभवत्वात् ।
समाश्रितात्मनो ब्रह्मणः । ब्रह्मणः परमेष्ठिनः
कुण्डाकाशादभूत्स्तन्तो ध्वनिरोधादिभाषते ।
ततोऽभूत्त्रिविदोङ्कारो योऽव्यक्तः प्रभवः
२
इति श्रीभागवतम् ।
दशमस्कन्धे कौस्तुभस्य द्वितीयस्तवकः । ७ ।
"नाभेरूर्द्ध्वं हृदि स्थाने मारुतः प्राणसञ्ज्ञक
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्त्तितः ।
अपि च ।
आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्ध्वं समुच्चरन् ।
मुखेऽभिव्यक्तिमायाति यः स नाद इतीरितः
स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः ।
आद्यः कायभवो वीणादिभवस्तु द्वितीयकः ।
तृतीयोऽपि च वंशादिभवः इत्थं त्रिधा मतः ।
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मतः ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः ।
वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ।
न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः ।
न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत् ।
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः
नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परं हरिः ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ।
(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।
"गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्त्या प्रशस्यते ।
तद्द्वयानुगतं नृत्यं नादाधीनमतस्त्रयम् ।
नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदाद्वचः ।
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत् ।
आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ।
सोऽयं प्रकाशते पिण्डे
तस्मात् पिण्डोऽभिधीयते ।
गुरूपदिष्टमार्गेण मुनिभिः न तु रञ्जकम् ।
स नादस्त्वाहतो लोके रञ्जको भवभञ्जकः ।
श्रुत्यादिद्वारतस्तस्मात्तद्रूपं निरूप्यते ।"
किञ्च —
"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ।
नादविद्या परा लब्धा सरस्वत्याः प्रसादतः ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ शम्भोः कुण्डलतां गतौ ।
यतः ङि त्रिमूर्त्तयो चापि नादेन परितुष्यति ।
अतो नादस्य माहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ।
आग्नेये ।
"नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनभयात् तुम्बं वहति वक्षसि ।"
अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।
"आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ।

पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि स्थूलं गले पुनः ॥
पुष्टं शीर्षे त्वपुष्टञ्च कृत्रिमं वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्त्यते बुधैः ॥”
“नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥”
अयन्तु योगिसंवेद्य एव । अस्य अवस्थादिकं यदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६५-१०७ ।
“अशक्यतत्त्वबोधानां मूढ़ानामपि संमतम् ।
प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते ॥
श्रीआदिनाथेन सपादकोटि-
लयप्रकाराः कथिता जयन्ति ।
नादानुसन्धानकमेकमेव
मन्यामहे मुख्यतमं लयानाम् ॥
मुक्तासने स्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम् ।
शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः ॥
श्रवणपुटनयनयुगलघ्राणमुखानां निरोधनं कार्य्यम् ।
शुद्धसुषुम्णासरणौ स्फुटममलः श्रूयते नादः ॥
आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ।
अथारम्भावस्था ।
ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्दः शून्यसम्भवः ।
विचित्रः क्वणको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः ॥
दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धस्त्वरोगवान् ।
संपूर्णहृदयः शून्य आरम्भी योगवान् भवेत् ॥
अथ घटावस्था ।
द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढ़ासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥
तृतीयायां तु विज्ञेयो विहायोमर्द्दलध्वनिः ।
महाशून्यं तदा याति सर्व्वसिद्धिसमाश्रयम् ॥
चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः ।
दोषदुःखजराव्याधिक्षुधानिद्राविवर्ज्जितः ॥
रुद्रग्रन्थिं यदा भित्त्वा शर्व्वपीठगतोऽनिलः ।
निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत् ॥
एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम् ।
सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत् ॥
अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम् ।
लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते ॥
राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्म्मिणः ।
एतानभ्यासिनो मन्ये प्रयासफलवर्ज्जितान् ॥
उन्मन्यवाप्तये शीघ्रं भ्रूध्यानं मम संमतम् ।
राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायोऽल्पचेतसाम् ॥
सद्यः प्रत्ययसन्धायी जायते नादजो लयः ॥
नादानुसन्धानसमाधिभाजां
योगीश्वराणां हृदि वर्द्धमानम् ।
आनन्दमेकं वचसामगम्यं
जानाति तं श्रीगुरुनाथ एकः ॥
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः ।
तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत्स्थिरपदं व्रजेत् ॥
अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिम् ।
पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् ॥
श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
ततोऽभ्यासे वर्द्धमाने श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मकः ॥
आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ।
मध्ये मर्द्दलशङ्खोत्था घण्टाकाहलजास्तथा ॥
अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्वनाः ।
इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते देहमध्यगाः ॥
महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ ।
तत्र सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥
घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने ।
रममाणमपि क्षिप्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥
यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते ॥
मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा ।
नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्न हि काङ्क्षते ॥
मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः ।
नियमने समर्थोऽयं निनादनिशिताङ्कुशः ॥
बद्धं तु नादबन्धेन मनः संत्यक्तचापलम् ।
प्रयाति सुतरां स्थैर्य्यं छिन्नपक्षः खगो यथा ॥
सर्व्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
नाद एवानुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥
नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ।
अन्तरङ्गकुरङ्गस्य वधे व्याधायतेऽपि च ॥
अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते ।
नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्या हि योगिना ॥
बद्धं विमुक्तचाञ्चल्यं नादगन्धकजारणात् ।
मनः पारदमाप्नोति निरालम्बाख्यखेऽटनम् ॥
नादश्रवणतः क्षिप्रमन्तरङ्गभुजङ्गमः ।
विस्मृत्य सर्व्वमेकाग्रः कुत्रचिन्नहि धावति ॥
काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति ।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
घण्टादिनादसक्तस्तब्धान्तःकरणहरिणस्य ।
प्रहरणमपि सुकरं शरसन्धानप्रवीणश्चेत् ॥
अनाहतस्य शब्दस्य ध्वनिर्य उपलभ्यते ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्ञेयं ज्ञेयस्यान्तर्गतं मनः ।
मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्त्तते ।
निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मेति गीयते ॥
यत्किञ्चिन्नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
यस्तत्त्वान्तो निराकारः स एव परमेश्वरः ॥
सर्व्वे हठलयोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
राजयोगसमारूढ़ः पुरुषः कालवञ्चकः ॥
तत्त्वं बीजं हठः क्षेत्रमौदासीन्यं जलं त्रिभिः ।
उन्मनी कल्पलतिका सद्य एव प्रवर्त्तते ॥
सदा नादानुसन्धानात् क्षीयन्ते पापसञ्चयाः ।
निरञ्जने विलीयेते निश्चितं चित्तमारुतौ ॥
शङ्खदुन्दुभिनादञ्च न शृणोति कदाचन ।
काष्ठवज्जायते देह उन्मन्यावस्थया ध्रुवम् ॥
सर्व्वावस्थाविनिर्म्मुक्तः सर्व्वचिन्ताविवर्ज्जितः ।
मृतवत्तिष्ठते योगी स मुक्तो नात्र संशयः ॥”*॥
स्वनामख्यातमुनिविशेषः । अयन्तु ईश्वरमुनेः पुत्त्रः । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रणेता । अस्य वासस्थानं दाक्षिणात्यप्रदेशः ॥)

नादेयं, क्ली, (नद्या नदस्य वा इदं तत्र भवं वा । नदी वा नद+ढक् ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥ सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीनदसम्बन्धिजलादौ, त्रि । यथा,—
(“नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम् ।
पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभीयद्रव्यगुणे ॥)
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ॥”
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥”
(न आदेयमिति विग्रहे अग्राह्ये, त्रि । यथा,—
“सौगन्ध्यहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥”)

नादेयः, पुं, (नद्यां भवः । नदी+ढक् ।) काशतृणम् । वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नादेयी, स्त्री, (नद्यां भवा । “नद्यादिभ्यो ढक् ।” ४।२।९७। इति ढक् ततो ङीप् ।) अम्बुवेतसः । भूमिजम्बुका । वैजयन्तिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ नागरङ्गः । जवा । यकुष्ठः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ अग्निमन्थः । (अस्याः पर्य्यायो यथा,
“अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं ऐश्वर्य्ये अकं-सेट् ।) ऋ, अननाधत् । ङ, नाधते । नाथो द्वाशीरैश्वर्य्यार्थनानि । इति दुर्गादासः ॥

नाना, व्य, (न+“विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ।” ५ । २ । २७ । इति नाञ्प्रत्ययः ।) अनेकार्थम् । (यथा, मनुः । ९ । १४८ ।
“बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥”)
उभयार्थम् । विनार्थम् । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥ (यथा, मुग्धबोधे ।
“न नाना शम्भुना रामात् वर्य्यणाघोऽघजो-वरः ॥”)

नानाकन्दः, पुं, (नाना बहवो कन्दा यस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुमूलश्च ॥ (बहुमूलयुक्ते, त्रि ॥)

नानाध्वनिः, पुं, (नाना ध्वनिर्यत्र । नानाविधो ध्वनिर्वा ।) काहलावेणुवीणादिशब्दः । इति हारावली । २४९ ॥

नानारूपः, त्रि, (नाना रूपाणि यस्य ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्य्यायः । विविधः २ बहुविधः ३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९३ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ३८ ।
“भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥”
नाना रूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे, क्ली । यथा, गोः रामायणे । ३ । १ । २१ ।
“नानारूपैर्विरूपास्ते रूपैरशुभदर्शनाः ॥”)

नानावर्णं, पुं, (नानाविधो वर्णः ।) बहुविधशुक्लादिवर्णः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । चित्रम् २ किर्म्मीरः ३ कल्माषः ४ शबलः ५ एतः ६ कर्व्वुरः ७ । इत्यमरः ।१।५।१७॥ चित्रलम् ८ शारङ्गम् ९ कमरः १० कर्म्मारः ११ त्रिशङ्कुः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नानावर्णविशिष्टे च । (नानाविधो वर्णो यस्येति । विविधवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ३८ । "नानावर्णो लक्ष्मणस्य प्रविरलाल्पपाण्डुच्छ-प्ररोहाधिगुणभूयिष्ठा ॥")

नानाविधः, त्रि, (नाना विधाः प्रकारा यस्य ।) अनेकप्रकारः । विविधः । यथा —

"तथा नानाविधैः पुष्पैर्देवैर्वीरकयान्वितैः ।"

इति हरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

नानुक्रेय, त्रि, (न अनुक्रेयम् ।) अननुक्रेयम् । अक्रेयम् । इति व्याकरणम् ॥

नान्द, स्त्री, (नन्दन्त्यनेनेति । नन्द + "अमुन्सिनमि नमिशनिविद्विषां इच्च ।" उणा । ४ । १५२ । इति इन् इकारस्य च ।) स्तोत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

नान्दकर, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । नान्द्याः नान्दीश्लोकस्य करः पाठकः । "नान्दीकरः सम्यक् स्तुत्यादिवचनम् ।" ६ । ३ । ६३ । इति सूत्रं ।) नान्दीकरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

नान्दी, स्त्री, (नन्दन्त्यनेनेति । नन्द + घञ् । निपातनात् दीर्घः । ततो ङीष् ।) नाटकादावादौ मङ्गलार्थं देवद्विजादीनामाशीः । यथा —

"आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवर्त्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति सा स्मृता ॥ कश्चित्तु । भेरीप्राया नान्दी ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ● । नाटके विघ्नविघातार्थं नान्दी पाठ्या । यदाह भरतः ।

"यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्व्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वादपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्त्तिता ॥"

अन्यच्च ।

"इह द्वादशपादीनामाशीर्न्नमस्कृतिपूर्व्विका । नान्दी कार्य्या बुधैर्नाम नमस्कारेण संयुता ॥ शङ्खो नारायणः सोमः सुधा चन्द्रा जयादयः । एभिश्चान्यैः कार्य्या नान्दी धाराभिरञ्चिता ॥ द्वादशपदविन्यासा चतुर्भङ्गीनान्दिका । आशीर्व्वादपरा नान्दी वीप्स्यैव मङ्गलात्मिका ॥ कार्य्या समरता नान्दी कापिलद्वन्द्वसस्तथा । सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः ॥"

इति मालतीमाधवटीका ॥

भेरी । यथा । "नान्दी मर्द्दलीति कथ्यते ।" इति उज्ज्वलनीलमणिः ।

नान्दीक, पुं, (नान्दी नान्दं कायतीति । कै + क ।) नीरकलशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नान्दीकर, त्रि, (नान्दीं करोतीति । कृ + "दिवा-विभा-" । ३ । २ । २१ । इति टः ।) नान्दीपाठकः । नटविशेषः । नान्दीकारी ॥ ।

इत्यमरः । १ । ६ । ३८ ॥ "केचित्तु भेरीप्राया नान्दी तद्वादकश्चैतः अत्र यदिकश्चो नान्दीनाद्यविशारदः ।" इति भरतः ॥

नान्दीपटः, पुं, (नान्दै हर्षार्थं पटो यत्र ।) कूपादिमुखबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । नान्दीमुखः २ वीनाहः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥

नान्दीमुख, पुं (नान्दै हर्षार्थं मुखं यस्य ।) कूपादिमुखबन्धनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥ वृद्धिश्राद्धभुक् पितृगणः । यथा —

"नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥"

इति विष्णुपुराणम् ॥

स च पित्रादित्रिकं मातामहादित्रिकञ्च । इति गोभिलसूत्रम् ॥ (नान्द्या हर्षेण मुखम् ।) वृद्धिश्राद्धे, स्त्री । यथा —

"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् । अत्र नान्दीमुखपदस्य श्राद्धपरत्वे द्युभाष-तमध्येसमादन्यत्र श्राद्धपरत्वम् ।" तदितिकर्त्तव्यता यथा । "तत्र गोभिलः । अथाभ्युदयिक-श्राद्धे युग्मान् आसादयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीतेति । अपि च । स्वधेतिपदस्थाने पुष्ट्यामन्द्रं वदेदिह । पितृनिमित्तपदात् पूर्व्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ॥ कर्म्मादिषु च सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥ प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु । अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् घृतेन तु । कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रि-ताम् ॥ आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृभ्यश्च ततः श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ वसिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरा-मिषः । अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥ प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा । उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥ निमन्त्र्य च हि सर्व्वत्र आद्यन्तौ विदुते क्वचित् । मन्त्रं पठंस्तथा ॥ पितृभ्यश्च देवम् ॥ पितृभ्य इति दर्भेषु उपवेश्य तु पूजयेत् । तोयमायच्छेदासनाय पितृस्थानं प्रदापयेत् ॥ नान्दीमुखश्राद्धे न पित्र्यं तीर्थमिष्यते । यावान्तो दूर्व्वाः यौर्व्वीति देवे नैव तु कारयेत् ॥ सम्प्रोक्षणमुदा कुर्य्यात् गन्धाद्यं स्वस्तिवाचनम् । दध्यक्षतबदरैर्युक्तं मधु च प्रदापयेत् ॥ मधु मध्विति वक्तव्यं पिण्डदानादिषु स्मृतम् । मायाघ्नमाद्यं दद्यात् मधु मध्विति वाचयेत् । न भक्तयुक्तं करीषं कारयेत् पिण्डपातनम् ।

अन्य एव जपः कार्य्यः यस्तत्र प्रकीर्त्तितः उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने । सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं प्रागपि च दर्भेषु आचामान्त-दपः ॥ द्वितीयञ्च मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव सर्व्वं कार्य्यं पदस्य पञ्चमैवोपविश्य च । संयोज्य यवकर्कन्धुदधिभिः अवनेजनम् तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम् भवेदधश्चाधरश्चादधोऽधः श्राद्धकर्म्मसु तस्मात् श्राद्धेषु सर्व्वेषु वृद्धिमत्सितरेषु मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्ताश्च निर्व्वपेत् गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेत्

"अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सु-प्रोक्षिता आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन सौमनस्यमस्त्विति च अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्विति चापि दापयेत् अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ॥ षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यात्र चतुर्थ्यां कदाचन प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् युग्मानेव स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं सदा ॥ कृत्वा पूर्व्वस्य विप्रस्य तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणे । "कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः । नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥" मत्स्यपुराणे । "अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ॥" कूर्म्मपुराणे । "तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च । वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत बहुपर्व्वसमन्वितम् ॥"

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

नान्दीमुखी, स्त्री, (नान्दै हर्षार्थं मुखं यस्याः । ङीष् ।) नाम्नी छन्दोविशेषः । इति प्रयुक्तश्चेत्यहः अनन्तमहलमृदङ्गसवादी ॥ (सुधाप्रदीपेऽपि । यथा, सुश्रुते चरकस्य अध्याये । "चौरपूर्व्वमायामानुवर्त्ति लक्ष्मीलालित्योत्पादित-कायहेमन्यन्तमत्कारकुमुदाभिरामसौभाग्यप्रमाणकृत्पञ्च-भाषितैः ।" चतुर्थ्यां पञ्चदशी ॥ अनयोरिह च प्रत्ययः ॥ नान्दी

सुखं करिष्यमाणत्वेनास्त्यस्येति । अच् । अभ्युदयप्रारम्भयुक्ते, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८१ । १ ।
"ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
तुष्टुवुः सविशेषज्ञास्तवैर्मङ्गलसंस्तवैः ॥")

नान्दीवादी, [न्] त्रि, (नान्दीं वदतीति । वद + णिनिः ।) नान्दीश्लोकपाठकारी । नान्दीवदनशील: । भेरीवादनशीलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नापितः, पुं, (न आप्नोति सरलतामिति । न + आप् + "नञ्याप इट् च ।" उणां ३ । ८७ । इति तन् इट् च ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु पट्टिकायां कुवेरिणो जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः । इति विवादार्णवसेतुः ॥ तस्य क्षौरं कर्म्म । तत्पर्य्यायः । क्षुरी २ मुण्डी ३ दिवाकीर्त्तिः ४ अन्तावसायी ५ । इत्यमरः ।२।१०।१०॥ क्षुरी ६ वातूसीसुतः ७ नखकुट्टः ८ ग्रामणीः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चण्डिलः १० मुण्डः ११ भाण्डपुटः १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ७३ ।
"नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणाञ्चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥")

नापितशालिका, स्त्री, (नापितस्य शालिका गृहम् ।) नापितशाला ॥ नापितगृहम् । तत्पर्य्यायः । खरकुटी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाभिः, पुं, (नह्यते बध्नाति विपक्षादीनिति । नह बन्धे + "नहो भश्च ।" उणां ४ । १२५ । इति इञ् भश्चान्तादेशः ।) मुख्यनृपः । चक्रमध्यम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८३ ।
"अरैः सन्धार्य्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्त्तते ॥")
क्षत्रियः । इति मेदिनी । भे, ५ ॥ प्रियव्रतराजपौत्रः । (अग्नीध्रस्य पुत्रः । यथा, ब्रह्माण्डे । ३५ अध्याये ।
"तस्य पुत्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव ।
ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥"
"नाभये दक्षिणं वर्षं हिमवन्तं पिता ददौ ॥")
गोत्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (प्रधानम् । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । १८ । २० ।
"सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पं
कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९२ ।
"नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्थपतिः
स्थिरः ॥")

नाभिः, पुं स्त्री, (नह बन्धे + इञ्-भश्चान्तादेशः ।) प्राण्यङ्गम् । इति मेदिनी । भे, ६ ॥ नाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नाभी २ तुन्दकूपी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदरावर्त्तः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ११७ ।
"विष्णोर्नाभेः समुद्भूतो वेधाः कमलजस्ततः ।
विष्णुरेवेश इत्याहुर्लोके भागवता जनाः ॥")

"स च गर्भस्थस्य सप्तभिर्म्मासैर्भवति ।" इति सुखबोधः ॥ ("तस्य चेन्नाभिः पच्येत तां लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यञ्ज्यादेषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदेष नाडीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥" इति चरके शारीरस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥) अस्मिन् स्थाने मणिपुरनामदशदलपद्ममस्ति । यथा,—
"तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम् ॥"
इति तन्त्रम् ॥
कस्तूरिकामदे, स्त्री । इति मेदिनी । भे, ६ ॥

नाभिकण्टकः, पुं, (नाभेः कण्टक इव ।) आवर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोँड़ इति भाषा ॥

नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति । कै + कः ।) कटभीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाभिगुड़कः, पुं, (नाभौ गुड़को गोलः ।) स्फीतनाभिः । गोँड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गर्भकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाभिकण्टकः ३ आवर्त्तः ४ । इति शब्दरत्नावली । गोलः ५ नाभिगोलकः ६ । इति जटाधरः ॥

नाभिगोलकः, पुं, (नाभौ गोलकः ।) नाभिगुड़कः । इति जटाधरः ॥

नाभिजः, पुं, (नाभौ जायते इति । जन् + डः ।) ब्रह्मा । इति धरणिः ॥

नाभिजन्मा, [न्] पुं, (नाभौ जन्म यस्य ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाभिनाला, स्त्री, (नाभिस्थिता नाला नाड़ी ।) नाभिसम्बन्धिनी नाडी । तत्पर्य्यायः । अमला २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः ।५ ।७ ।
"तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला
कच्चित् मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥")

नाभिभूः, पुं, (नाभौ भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः । १ । १२७ ॥

नाभिवर्षः, पुं, (नाभेरग्नीध्रपुत्रस्य वर्षः ।) भारतवर्षः । यथा, "योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम सप्तद्वीपाधिपतिर्बभूव तस्य चाग्नीध्रादयो दश पुत्रा बभूवुः त्रयः प्रव्रजिताः शिष्टानां सप्तानां सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जम्बुद्वीपाधिपतेश्चाग्नीध्रस्य नव पुत्रा बभूवुः ।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्मयश्चैव कुरुर्भद्राश्वकेतुमान् ॥
नव वर्षाणि तेभ्यः पित्रा दत्तानि वनं प्रविशता चाग्नीध्रेण । हिमालयस्याधिपतेर्नाभेर्ऋषभः पुत्रो बभूव ऋषभाद्भरतः भरतेन चिरकालं धर्म्मेण शासितत्वादिदं भारतं वर्षमभूत् ।" इति नारदीये ३० अध्यायः ॥

नाभी, स्त्री, (नाभि + वा ङीष् ।) नाभिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०८ ।
"सनखपदमधिकगौरं नाभीमूलं निरंशुकं कृत्वा ।
अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृगुपातः ॥")

नाभीलं, क्ली, (नाभीं लातीति । ला + कः ।) नार्य्या वङ्क्षणः । कृच्छ्रम् । गर्भाण्डम् । इति मेदिनी । ले, १०१ ॥ नाभिगाम्भीर्य्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

नाभ्यं, त्रि, (नाभेरिदमिति । नाभि + यत् ।) नाभिसम्बन्धि । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ४ । १३ ।
"पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये
पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ॥"
नाभये हितम् । "शरीरावयवात् यत् ।" ५।१।६। इति यत् । "नाभि नभञ्च ।" ५ । १ । २ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नाभेर्नभादेशस्तु न भवति । अस्य गवादितया सन्नियोगशिष्टत्वात् रथनाभावेव प्रवृत्तिः । नाभिहिते च ॥ महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १२ । १८४ । ३९ ।
"नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥")

नाम, व्य, (नामयतीति नाम्यतेऽनेन वा । नम + णिच् + बाहुलकात् डः ।) प्राकाश्यम् । सम्भावना । क्रोधः । उपगमः । कुत्सनम् । इत्यमरः ।३।३। २५० ॥ प्रकाशे यथा । हिमालयो नाम नगाधिराजः । हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ सम्भाव्ये सम्भावनायाम् इह नाम सीता भविष्यति ॥ क्रोधे ममापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः ॥ उपगमः साध्वोऽङ्गीकारः एवं नामास्तु ॥ कुत्सने को नामायं सवितुरुदये स्वापमेवं विधत्ते ॥ विस्मये च । अन्धो नाम गिरिमारोहति ॥" इति तट्टीकायां भरतः ॥ स्मरणम् । विकल्पः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥

नाम, [न्] क्ली, म्नायते अभ्यस्यते यत् तत् । (म्ना अभ्यासे + "नामन् सीमन् व्योमन्निति ।" उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) संज्ञा । तत्पर्य्यायः । आख्या २ आह्वा ३ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५ । इत्यमरः ।१।६।८ ॥ आह्वानम् ६ सञ्ज्ञम् ७ व्यपदेशः ८ आह्वयः ९ संज्ञा १० गोत्रम् ११ अभिख्या १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लिङ्गम् । तच्च स्यादिविभक्त्यर्हः शब्दः । तत्तु पञ्चविधं यथा,—
"उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम् ।
शब्दानुकरणञ्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥"
इति गोयीचन्द्रः ॥
अवक्तव्यनामानि यथा,—
"आत्मनाम गुरोर्नाम नामानि कृपणस्य च ।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयात् ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥

नामकरणं, क्ली, (नाम्नः करणं यत्र ।) संस्कारविशेषः । तन्नोक्तनक्षत्राणि यथा । अश्विनी १ रोहिणी ४ मृगशिराः ५ पुनर्व्वसुः ७ उत्तरफल्गुनी १२ स्वाती १५ अनुराधा १७ उत्तरा-

षाढ़ा२१ श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा२४ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७ ॥ तत्र लग्न यथा। चलभस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभग्रहा स्तिष्ठन्ति तल्लग्ने नामकरणं कार्य्यम्॥ तत्र दिननियम । दश १० एकादश ११ द्वादश १२ शत १०० दिनानि । इति ज्योतिःसारसंग्रहः । नवमुपरे ति गोभिल ॥ एतच्च प्रशस्ततरत्वम परपरकालकर्म्मान्तरपरम् । एकादशाह इति सूत्र कल्प इति रघुनन्दनमतम् । * । तदनु ष्ठान यथा। "जननदशाभ्यन्तरे चन्द्रदर्शनात् प्राक् माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य भर्त्तुर्दक्षिणत स्थित्वा प्रथमचतुरुदकशिरस पश्चिमदेश गत्वा उत्तरत उत्पथे कुशेषु उपविशति तत्र पितैवाधिकारी। अथ सुहोति प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय । तिथि नक्षत्रयोर्दैवताय्ये साय अजानदेवपुत्रयोग कुमारस्यापि ... धर्मादयशाभवनचयच पितर पौर्णमास्यो विश्वेदेवा । एषा होमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'नामधेये मुनिवसुविश्वाधा बहुवत् सदा ।
यज्ञाश्च पितरो देवा यदर्थास्तिधिदेवता ॥
तत्र मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्या । शेषा एकवचनान्ता होतव्या । नक्षत्राणि अश्वि न्यादीनि । तद्देवताश्च ज्योतिषे । अश्वियमेत्या दय । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरिशिष्टम् ।
'आर्द्रादावेव षष्ठादि विशाखादि तथैव च ।
आषाढ़ादि धनिष्ठादि अश्विन्यादि तथैव च ॥
द्वन्द्वान्यतानि वहुवद्दयाणो जुहुयात् सदा ।
द्वन्द्वद्वय द्विवत्क्षेपमवशिष्टान्यथैकवत् ॥
तद्देवताहोमे विशेष ।
'देवता अपि हूयन्ते बहुवत् सर्पवस्तव ।
देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्भागिनौ तथा ॥
देवा विश्वेदेवा । कवर्गादियवतृतीयादि वर्णान्यतमवर्णाद्यमारस्य यरलवाद्यन्यतमवर्ण मध्य विसर्गरादिवत् हरन्त सम्बोधनान्त दीर्घ विसर्गान्त च नाम कुर्य्यात। एतच्च स्वगृह्योक्त त्वात प्रशस्तपरम् । कुलदेवतानक्षत्राभि सम्बद्ध च नाम कुर्य्यात। तच्च प्रयालिखितवत् नामानामान्तरकरणव्यवहार । अत्र नक्षत्र सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधात् स्वगृह्यप्रमाणानुसारेण । ततश्च कुमारस्य मुख भवान् प्राणनिरोधोपायभूतान् छिद्रविशेषान् यत्र सूक्ष्मणिनी नासिके कर्णाविति व्याभि श्वासेन स्पृशन् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्रं जपेत्॥ तच्च नाम शर्म्मवर्म्माद्युपपदान्तत्वेन कर्त्तव्यम्। यथा —

'ततस्तु नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्व्वं नराख्य हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्त वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयो ॥
नार्थहीनं न चाशस्त नापशब्दयुत तथा ।
नामङ्गल्य जुगुप्स्य वा नाम कुर्य्यात् समाक्षरम् ।
नातिदीर्घं नातिह्रस्व नातिगुर्व्वक्षरान्वितम् ।
सुखोच्चार्य्याक्षर नाम कुर्य्याच्च प्रवणाक्षरम् ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्याय ॥

प्रवणाक्षर लघ्वक्षरम् । इति तट्टीकाकार । गोभिल । 'अयुग्मकदान्तं तथा स्त्रीणाम् । अयुग्मकम् अयुग्माक्षरम् । दान्त दकारान्तम् । यथा यशोदेव्यादि । * । तस्य श्रीपूर्व्वकत्व यथा,—

देवं गुरु गुरुस्थान क्षेत्र क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्ध सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥

इति राघवभट्टधृतप्रयोगदर्पणात् स्वर्गकामि त्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवता श्रीशब्दादित्व नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचार । * । गोभिल । सार्द्धं चैव प्रथम नामधेयमाख्याय यथार्थमुदीर्य नामदेयमानान्त कुर्य्यात् गोदेवजिनेभ्या।' इति संस्कारतत्त्वम् ॥

नामद्वादशी, स्त्री, (नाम्न' द्वादशी ।) व्रतविशेष । यथा —

'गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्ति सर स्वती ।
मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मी शिवा नारायणीक्रमात ।
मार्गतृतीयामारभ्य पूर्व्वोक्त लभते फलम् ॥
पूर्व्वोक्त फल मार्गादिद्वादशमासि कृष्णाष्टमी व्रतफलम् ।
अर्द्धनारीश्वर रुद्रमथवा उमशङ्करम् ॥
पूजयेद्विधिवन्नारी न वियोगमवाप्नुयात् ।
अथवा विष्णुरूपेण पूजयेच्छङ्कर सदा ॥
शङ्कर वामभागस्थ सर्व्वकाममवाप्नुयात् ।
मार्गशिरादौ केशवनारायणमाधवान् पूजयेत् ।
धूपगन्धदीपाद्यैरुपोष्य सपूज्य दक्षिणाभिश्च नामभि । अश्वमेधरूपस्तयवाजपेयमतिरात्र शतमथाग्निष्टोमोपवासमेव । गुरवमेवसौत्रा मणि पञ्चयज्ञहोमगोलस्य सर्व्वमथास्याप्यग्नि नित्य सारयार्थनामताम्ना। इत्याद्ये नाम द्वादशी ।" इति देवीपुराणम् ॥

नामधेय, क्ली, (नामैव। नाम+"भागरूप नामभ्यो धेय ।' ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्ति कोक्त्या धेय' ।) नाम। इत्यमर । १ । ६ । ८ ॥ (यथा, मनु । २ । ३० ।

'नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥')

नामशेष' त्रि, (नाम्न शेषो यस्य । नाम आख्या एव शेषो यस्येति वा ।) मृत' । इति हेम चन्द्र' । ३ । ३८ ॥ मरणे, पुं ।

नामापराध पुं (नाम्नि नामविषये अपराध' । नाम्न सकाशात् अपराधो वा ।) साधुनिन्दा दिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेष । यथा —

श्रीनारद उवाच ।

"के तेऽपराधा विप्रेन्द्र! नाम्नो भगवत कृता ।
विनिघ्नन्ति नृणां कृत्य प्राकृत ह्यानयन्ति च ।
तत कथ्यतां महाभाग! अपराध नाम्नि कीदृशे ।
तत्र केन प्रकारेण भवेदेतन्मनागपि ॥

सनत्कुमार उवाच
सतां निन्दा नाम्न ...
यत ख्याति यातसा तत्परा ...
तथा विष्णोरिह य इह ...
धिया भिन्न पश्येत स खलु ...
गुरोरवज्ञा ...
तथार्थवादो
नाम्नो बलाद्यस्य हि
न विद्यते तस्य यमैर्हि ...
दिवौकसां गुरो पितो ...
नामापराध यतनं स्याद्वैष्णवानां
गोऽश्वत्थतुलसीधात्रीनृपाविप्रान्
नामापराधी स भवेन्नाम ...
सर्व्वतीर्थानि चैतानि पापमश्नाति
गङ्गाधरस्तीर्थाभीष्टापराधी
श्रीमद्भागवत महाभारत आख्यानम्
मन्त्र महाप्रसादश्च योऽवमन्यति ...
अवतारान् ...
अवमन्यति देवर्षे नारकी स ...
गोविन्दस्यार्च्चन कुर्य्याद्यवमन्यति ...
निन्दतीह च नामानि स ...
वर्णाश्रमाचारवतश्च जातिबुद्ध्यावमन्यति
वैष्णवान् कुरुते निन्दामपराधी नराधम
द्विजबन्धुं क्षिय शूद्र जातिभेदेन ...
येऽवमन्यन्ति निन्दन्ति ते वै निरयगामिन
अर्च्चे विष्णौ शिलाधीर्गुरुषु नरम ...
विष्णोर्व्वा वैष्णवानां कलिमलमथने पादत ...
... श्रुद्धि
विष्णोर्निर्म्माल्यनाम्नो कलुषदहनयोरत्र ...
विष्णौ सर्व्वेश्वरेशे तदितरसमधीर्यस्य वा
नारकी स
पूज्यते देवसामान्य तथा नारायण नर ।
नामापराधी स भवेद्वैष्णवान् यो न सेवते ॥

नारद उवाच ।
नामापराधा ह्यपरा' कति सन्ति तपोधन ।
तान् कथयस्व मे सकल यदि योग्यो भवामि ते ॥

सनत्कुमार उवाच ।
वैष्णवे भ्रष्टता विष्णौ गुरौ पित्रोश्च भूसुरे ।
निन्दां य कुरुते मोहादपराधी स नारकी ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०२—१०३ अध्यायौ ॥

अपि च ।

"धर्म्मव्रतत्यागहुतादिसर्व्व
शुभक्रियासाम्यमपि प्रमाद' ।
अश्रद्दधाने विमुखेऽप्यशृण्वति
यश्चोपदेश शिवनामापराध ॥
श्रुत्वापि नाममाहात्म्य य प्रीतिरहितो नर' ।
अहं ममादि परमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत् ॥'

अपराधभञ्जनमाह ।

"जाते नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन ।
सदा संकीर्त्तयन्नाम तदेकशरणो भवेत् ॥

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् ।
अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥
नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं गतं वा
शुद्धं वाशुद्धवर्णं व्यवहितरहितं तारयत्येव सत्यम् ।
तच्चेद्देहद्रविणजनतालोभपाषण्डमध्ये
निक्षिप्तं स्यान्न फलजनकं शीघ्रमेवात्र विप्र ! ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

नामापराधी, [न्] त्रि, (नामापराधोऽस्यास्तीति । इनिः ।) नामापराधकृत् । यथा,—
"नाम्नो जनार्द्दनस्यापराधान् यः कुरुतेऽनिशम् ।
नामापराधकृल्लोको याति सत्यमधोगतिम् ॥
विनाशयति नामस्थोऽपराधं नामतो जनः ।
नामापराधी क्षणं स्यादात्मनश्चेति नारकी ॥
पाषण्डो दुर्ज्जनः पापी भवेन्नाम्नो हरेः खलः ।
नामापराधी मनुजो मुने ! भवति नारकी ॥
अपराधान्मुकुन्दस्य विदूरयति नामभिः ।
नाम्नीह लोकः कुर्व्वंस्तान्महापाप्यधमाधमः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०२ अध्यायः ॥

नायः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ।" ३ । ३ । २४ । इति करणे घञ् ।) नयः । नीतिः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।
"यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥"
नी + भावे घञ् ।) प्रापणम् । इति नीधातुदर्शनात् ॥ (नयति प्रापयतीति । नी + "दुन्योरनुपसर्गे ।" ३ । १ । १४२ । इति णः । उपायः । यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
"नायः कोऽत्र स येन स्वां वतार्हं विगतज्वरः ॥"
नेतरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । १० ।
"सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ॥")

नायकः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + ण्वुल् ।) नेता । (यथा, गीतायाम् । १ । ७ ।
"नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥")
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । ४ । ७ । १८ ।
"तमुपागतमालक्ष्य सर्व्वे सुरगणादयः ।
प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः ॥")
हारमध्यमणिः । इति मेदिनी । के, ११० ॥ अग्रे चरितः । सेनापतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ४ ।
"वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥")
शृङ्गारसाधकः । स च त्रिविधः । पतिरुपपतिर्वैशिकश्चेति । विधिवत् पाणिग्राहकः पतिः । अनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्द्धा । सार्व्वकालिकपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः । सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । आचारहानिहेतुः पतिरुपपतिः । बहुलवेश्याभोगोपरसिको वैशिकः । वैशिकस्तूत्तममध्यमाधमभेदात् त्रिविधः । दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उपचारपरायण उत्तमः । प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनोभावं गृह्णाति स मध्यमः । भयलज्जापालज्जाशून्यः कामक्रीड़ायामकृतकृत्याकृत्यविचारोऽधमः ॥ * ॥ मानी चतुरश्च शठ एवान्तर्भवति । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमश्चतुरः । प्रोषितपतिरुपपतिर्वैशिकश्च भवति । अनभिज्ञनायको नायकाभास एव । तेषाञ्च नर्म्मसचिवपीठमर्द्दविटचेटकविदूषकभेदाच्चतुर्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठमर्द्दः । नर्म्मसचिवोऽप्ययमेव । कामतन्त्रकलाकोविदो विटः । सन्धानचतुरश्चेटकः । अङ्गादिवैकृत्यैर्हासकारी विदूषकः ॥ * ॥ तेषामष्टसात्त्विकगुणाः । यथा,—
"स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलया इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥" * ॥
तेषां दशावस्था यथा,—
"अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्त्तनम् ।
उद्वेगश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च ।
जड़ता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
(अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ३३—३८ ।
"त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥
धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥
अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढ़मानो धीरोदात्तो दृढ़व्रतः कथितः ॥
मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥
निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।
सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ॥"
एषाञ्च शृङ्गारिरूपत्वे भेदानाह तत्रैव । ३ । ३९—४४ ।
"एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोड़शधा ।
एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥
कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥
अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः ।
दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढ़माचरति ॥
एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्व्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥"
एषामुदाहरणादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नेतॄणां सेनापतीनां वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्दरत्नावली ॥

नायिका, स्त्री, (नयति या । नी + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दुर्गाशक्तिः । सा अष्टधा । यथा,—
"ततोऽष्टनायिका देव्या यत्नतः परिपूजयेत् ॥
उग्रचण्डां प्रचण्डाञ्च चण्डोग्रां चण्डनायिकाम् ।
अतिचण्डाञ्च चामुण्डां चण्डां चण्डवतीन्तथा ॥
पद्मे चाष्टदले चैताः प्रागादिक्रमतस्तथा ।
षष्ठोपचारैः संपूज्य भैरवान्मध्यदेशतः ॥"
इति प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥
शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपा नारी । सा च त्रिविधा । स्वीया परकीया सामान्यवनिता चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया । स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्र अङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव क्रमशो जातप्रश्रया विश्रब्धनवोढ़ा । समानलज्जामदना मध्या । एषैव चातिप्रश्रयादतिविश्रब्धनवोढ़ा । पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा । मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे । धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा अधीरा । व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा । एते धीरादयस्त्रयो भेदा द्विधा भवन्ति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा ज्येष्ठा । परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा ॥ अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च द्विविधा । परोढ़ा कन्यका च । गुप्ता विदग्धा लक्षिता कुलटा अनुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना च । वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना । वर्त्तमानसुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अनुशयाना त्रिविधा । वर्त्तमानस्थानविघट्टनेन भाविस्थानाभावशङ्कया स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थले भर्त्तुर्गमनानुमानेन ॥ * ॥ वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्यवनिता । एता अन्यसम्भोगदुःखिता । वक्रोक्तिगर्व्विता मानवत्यश्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्तिगर्व्विता द्विविधा । प्रेमगर्व्विता सौन्दर्य्यगर्व्विता च । मानवती यथा । प्रियापराधसूचिका चेष्टा मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्चेति । सुखापनेयो लघुः । कष्टापनेयो मध्यमः । कष्टसमापनेयो गुरुः ॥ * ॥ एताः षोड़श चाष्टाभिरवस्थाभिः प्रत्येकमष्टविधा । प्रोषितभर्त्तृका खण्डिता उत्कण्ठिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसारिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिकं शतं भेदा भवन्ति । तासामुत्तममध्यमाधमगणनया चतुरधिकाशीतित्रिशतत्रयं भेदा भवन्ति । तथासां दिव्य-अदिव्य-दिव्यादिव्यभेदेन गणनया द्विपञ्चाशदधिकशतयुतसहस्रं भेदा भवन्ति । इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

षाढा२१ श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा२४ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७ ॥ तत्र लग्न यथा। यल्लग्नस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभग्रहा स्तिष्ठन्ति तल्लग्ने नामकरणं कार्य्यम् ॥ तत्र कालनियम । दश १० एकादश ११ द्वादश १२ शत १०० दिनानि । इति ज्योतिःसारसंग्रह ॥ संवत्सरे वेति गोभिल ॥ एतच्च प्रशस्तत्तरतम यथापरकालकर्म्मेतरपरम् । एकादशाह इति मुख्य कल्प इति रघुनन्दनमतम् ॥ * ॥ तदनुष्ठान यथा। "जननाद्दशाभ्यन्तरे चन्द्रदर्शनात् प्राक् माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य भर्त्तुर्दक्षिणत स्थित्वा प्रयच्छत्युदकशिरस पश्चिमदेश गत्वा उत्तरत उदग्रेषु कुशेषु उपविशति अत पितैवाधिकारी। अथ जुहोति प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय । तिथि नक्षत्रयोर्देवताभ्य ताश्च ब्रह्मत्वष्टृविष्णुयमसोम कुमारसनिवत्सुपिशाचधर्मरुद्रवायुमन्मथयक्ष पितर पौर्णमास्यां विश्वेदेवा । एषां होमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।

नामधेये मुनिवसुपिशाचा बहुवत सदा।
यत्राच पितरो देवा यच्चाशिचिधिदेवता ॥

तेन मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्या । शेषा एकवचनान्ता होतव्या । नक्षत्राणि चाश्विन्यादीनि । तद्देवताश्च ज्योतिषि । अश्वियमेत्याद्य । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'कार्त्तिकादेरथ सर्पाद्दे विशाखाद्दे तथैव च ।
आषाढाद्दे धनिष्ठाद्दे अश्विन्याद्दे तथैव च ॥
द्वन्द्वान्यतानि बहुवद्वचायां जुहुयात सदा ।
द्वन्द्वय द्विवच्चैवमवशिष्टान्येकवत ॥
तद्देवताहोमे विशेष ।
'देवता चापि हूयन्ते बहुवत् सर्पवत्सप' ।
देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्भाग्विनौ तथा ॥

देवा विश्वेदेवा । कवर्गादिपञ्चतीयादि वर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्थ यरलवाद्यन्तसमवर्णमध्य विश्वम्भरादिवत ह्रस्वान्त सम्बोधनान्त दीर्घ विसर्गान्त च नाम कुर्य्यात। एतच्च स्वगृह्योक्तत्वात प्रशस्तपरम् । कुलदेवतानक्षत्राभि सम्बन्ध च नाम कुर्य्यात। तत्र शङ्खलिखितवच नात्रामान्तरकरणव्यवहार' । अथ नक्षत्र सम्बन्धेन नामकरण शतपथश्रुत्यनुरोधात् स्वनक्षत्रपादानुसारेण । ततश्च कुमारस्य सुख भवान् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषान् सप्त सुसमपिघ्नी नासिके कर्णाविति आभि मुख्येन स्पृशन् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्र जपेत् ॥ तत्र नाम शर्म्मवर्म्मादुपपदान्तत्वेन कर्त्तव्यम् । यथा —

'ततस्तु नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्व्वं नराख्य हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्त वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयो ॥
नार्थहीनं न चाशस्त नापशब्दयुत तथा ।
नामाङ्गल्य जुगुप्स्य वा नाम कुर्य्यात समाक्षरम्॥
नातिदीर्घं नातिह्रस्व नातिगुर्व्वक्षरान्वितम ।
सुखोच्चार्य्याक्षर नाम कुर्य्याच्च प्रवणाक्षरम ॥
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्याय ॥

प्रवणाक्षर लघ्वक्षराक्षरम् । इति तट्टीकाकार ॥ गोभिल । 'अयुग्मकदान्त तथा स्त्रीणाम् । अयुग्मकम् अयुगक्षरम । दान्त दकारान्तम । यथा यशोदेत्यादि ॥ * ॥ तस्य श्रीपूर्व्वकत्व यथा,—

देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्व समुदीरयेत ॥

इति राघवभट्टकृतप्रयोगदर्शनात् स्वगकामित्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्व नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचार ॥ * ॥ गोभिल । माघे चैव प्रथम नामधेयमाख्याय यथार्थमुदीर्य वामदेव्यगानान्त कुर्य्यात् गौर्दक्षिणा।' इति संस्कारतत्त्वम्॥

नामद्वादशी, स्त्री (नाम्न द्वादशी।) व्रतविशेष । यथा —

'गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्ति सरस्वती ।
मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मी शिवा नारायणी क्रमात्।
मार्गतृतीयामारभ्य पूर्व्वोक्त लभते फलम् ॥'

पूर्व्वोक्त फल मार्गादिद्वादशमासे कृष्णाष्टमी व्रतफलम् ।

अर्द्धनारीश्वर रुद्रमथवा उमशङ्करम् ॥
पूजयेद्विधिवन्नारी न वियोगमवाप्नुयात ।
अथवा विष्णुरूपेण पूजयेत्तेश्वर सदा ॥
शङ्कर वामभागस्थ सर्व्वकाममवाप्नुयात।
मार्गशिरादौ केशवनारायणमाधवान् पूजयेत ।
धूपस्रगदीपाद्यैरुपोष्य सपूज्य दक्षिणाभिश्च नामभि ।

अश्वमेधवृषपञ्चयवाजपेयमतिरात्र नाप्तमथाग्निष्टोमोपवासमेव। पुरुषमेवसौत्रामणि पञ्चयज्ञहोमगोलक्ष सर्व्वमवाप्याप्यान्ते नित्य सारणार्थमागन्नान्ना। इत्यादि नाम द्वादशी। इति देवीपुराणम् ॥

नामधेय, क्ली, (नामैव। नाम+'भागरूप नामभ्यो धेय ।" ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्ति कोक्त्या धेय ।) नाम। इत्यमर । १ । ६ । ८ ॥ (यथा, मनु । २ । ३० ।

'नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥')

नामशेष त्रि, (नाम्न शेषो यस्य। नाम आख्या एव शेषो यस्येति वा।) मृत । इति हेमचन्द्र । ३ । ३८ । मरणे, पुं ।

नामापराध पुं (नाम्नि नामविषये अपराध । नाम्न सकाशात अपराधो वा।) साधुनिन्दा दिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेष । यथा —

श्रीनारद उवाच ।

"के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्नो भगवत कृता ।
विनिन्दन्ति नृणां कृत्य प्राकृत ह्यानयन्ति च ।
मत् कथ्यतां महाभागापराध नाम्नि केशवे ।
कथ केन प्रकारेण भवेद तन्ममादिश ॥

सनत्कुमार उवाच ।

सतां निन्दा नाम्न परममपराध
यन वितनुते यत ख्यातिं यात तत्कथमु सहते तद्विगर्हाम् ।
शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादि
धिया भिन्न पश्येत स खलु [illegible]

गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दन
तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम्
नाम्नो बलाद्यस्य हि पापबुद्धि
न विद्यते तस्य यमैर्हि शुद्धि ॥

दिवौकसां गुरौ पित्रोर्भूसुराणाञ्च गर्ह नामापराध यतत स्याद्वैष्णवानां तथा गोऽश्वत्थतुलसीधात्रीनृपान्निन्दन्ति नारद नामापराधी स भवेन्नाम मो [illegible] सर्व्वतीर्थानि क्षेत्राणि [illegible] गङ्गासरस्वतीयामीस्वापराधी भवेन्नर ॥ श्रीमद्भागवत महाभारत ब्राह्मणान् । मन्त्र महाप्रसादश्च योऽवमन्यति नारकी अवतारान् हरेस्तन्नाममभक्तांश्च निन्दति अवमन्यति देवर्षे नारकी स जनोऽधम ॥ गोविन्दस्यार्च्चेन कुर्य्यादवमन्यति वैष्णवान् निन्दतीह च नामानि स [illegible] वर्णाश्रमानन्यगांश्च जातिबुद्ध्यावमन्यति वैष्णवान् कुरुते निन्दामपराधी नराधम द्विजबन्धु क्षिय शूद्र [illegible] येऽवमन्यन्ति निन्दन्ति ते वै निरयगामिन [illegible] सार्द्धं विष्णो शिवाधीशे [illegible]

विष्णोर्व्वा वैष्णवानां कलिमलमथने [illegible] ऽप्यनु
विष्णोर्भिन्नमाल्यनाम्नो कलुषदहनयोरन्य [illegible]
विष्णौ सर्व्वेश्वरेशे तदितरसमधीयस्य वा नारकी
पूज्यते देवसामान्य कृत्वा नारायण नर ।
नामापराधी स भवेद्वैष्णवान् यो न सेवते

नारद उवाच ।

नामापराधा अपरा' कति सन्ति तपोधन
तत कथ्यतां मे सकल यदि योग्यो भवामि

सनत्कुमार उवाच ।

वैष्णवे शठता विष्णौ गुरौ पित्रोश्च भूसुरे
निन्दां य कुरुते मोहादपराधी स [illegible]

इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०२—१०१
अपि च ।

'धर्म्मव्रतत्यागहुतादिसर्व्व
शुभक्रियासाम्यमपि प्रमाद ।
अश्रद्दधाने विमुखेऽप्यशृण्वति
यश्चोपदेश शिवनामापराध ॥

श्रुत्वापि नाममाहात्म्य य [illegible]
अहं ममादि परमो नास्ति सोऽप्यपराधकृत्
अपराधभञ्जनमाह ।

"जाते नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन ।
सदा संकीर्त्तयेन्नाम तदेकशरणो भवेत् ॥

वरिष्ठः १२। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वम्। वातामदाग्निशूलश्रमनाशित्वम्। बल्यत्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्केशरगुणाः।
"अत्यम्लमीषन्मधुरं हृद्यं वातविनाशनम्।
रुच्यं वातहरञ्चैव नागरङ्गस्य केशरम्॥"
इति राजवल्लभः॥

नारदः, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददातीति। दा+कः। यद्वा, नारं नरसमूहं द्यति खण्डयति कलहेनेति। दो+कः। नारं जलं ददाति पितृभ्य इति वा। तदुक्तम्,—
"नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान्।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति॥")
देवर्षिविशेषः। स तु भोगाशी ब्रह्मशापादुपबर्हणनामा गन्धर्व्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्य्यात् शूद्रपत्न्यां जातः। यथा,—
शौनक उवाच।
"ब्रह्मवीर्य्याच्छूद्रपत्न्यां गन्धर्व्वश्चोपवर्हणः।
जातः केन प्रकारेण तद्भवान् वक्तुमर्हति॥
सौतिरुवाच।
कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो गोपराजकः।
कलावती तस्य पत्नी वन्ध्या चापि पतिव्रता॥
स्वामिदोषेण सा वन्ध्या काले च भर्त्तुराज्ञया।
उपस्थितं वने घोरे नारदं काश्यपं मुनिम्॥
शोभमानञ्च शीघ्राग्निं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्च्चसा।
तस्थौ सुवेशं कृत्वा सा ध्यानगतस्य मुनेः पुरः॥
उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि।
गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ! द्रुमिलस्य च कामिनी।
पुत्त्रार्थिनी चागताहं तन्मूलं भर्त्तुराज्ञया॥
वीर्य्याधानं कुरु मयि! स्त्री नोपेक्ष्या ह्युपस्थिता।
तेजीयसां न दोषाय वह्निः सर्व्वभुजो यथा॥
वृषलीवचनं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः।
वृषली तत्पुरस्तस्थौ शुष्ककण्ठौष्ठतालुका॥
एतस्मिन्नन्तरे तेन पथा याश्यति मेनका।
तस्या ऊरुस्थलं दृष्ट्वा मुनिवीर्य्यं पपात ह॥
ऋतुस्नाता च वृषली कृत्वा तद्भक्षणं मुदा।
सा विप्र! गेहे वाड्वी च सुषुवे तनयं वरम्॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा।
अनावृष्टिप्रदेशे च काले बालो बभूव ह॥
नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः॥
ददाति नारं ज्ञानञ्च बालकेभ्यश्च बालकः।
जातिस्मरो महाज्ञानी तेनायं नारदाभिधः॥
वीर्य्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुने!।
मुनीन्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः॥
कल्पान्तरे ब्रह्मकण्ठाद्बभूवुर्वैष्णवा नराः।
नरान्ददौ तत्कण्ठश्च तेन स नारदः स्मृतः॥
ततो बभूव कालश्च नारदात् कण्ठदेशतः।
ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारदश्चेति मङ्गलम्॥
एतस्मिन्नन्तरे विप्रा आययुर्विप्र मन्दिरम्।
शिशवः पञ्चवर्षीया महातेजस्विनो यथा॥
चतुर्थ्येको मुनिस्तस्मै ब्राह्मणाश्च कृपालवः।
मन्त्रपूतं शिशुं मत्वा विष्णुमन्त्रं ददौ मुदा॥
महाज्ञानी शिशुस्तस्थौ गङ्गातीरे मनोहरे।
तत्र स्नात्वा विप्रदत्तं विष्णुमन्त्रं जजाप सः॥
दिव्यं वर्षसहस्रञ्च निराहारः कृशोदरः।
ददर्श बालको ध्याने दिव्यं लोकञ्च बालकम्॥
द्विभुजं मुरलीहस्तञ्चन्दनेन विचर्च्चितम्।
विरराम च शोकार्त्तो यदा यद्दृष्टमद्भुतम्॥
हृदीदाश्वत्थमूले च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः।
बभूवाकाशवाणीति वदन्तं बालकं प्रति॥
यत्त्वद्यदर्शितं रूपं तदेव नाधुना पुनः।
पुनर्द्रक्ष्यसि गोविन्दं जन्मान्तरे हरिम्॥
इति श्रुत्वा बालकश्च विरराम मुदान्वितः।
काले तत्याज तीर्थे च तनुं कृष्णं हृदि स्मरन्॥
बभूव शापमुक्तिश्च नारदस्य महामुने!।
तनुं त्यक्त्वा स जीवश्च विलीनो ब्रह्मविग्रहे॥
कतिकल्पान्तरेऽतीते स्रष्टुं सृष्टिविधौ पुनः।
मरीचिमिश्रैर्मुनिभिः सार्द्धं कण्ठाद्बभूव सः॥
नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २१—२२ अध्यायौ॥
तस्य सर्व्वदा भ्रमणकारणं यथा,—
"तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्त्रान् दक्षप्रजापतिः।
क्रोधञ्चक्रे महाभाग! नारदं स शशाप च॥"
नारदशापश्च श्रीभागवतोक्तः।
"तस्माल्लोकेषु ते मूढ़ न भवेद्भ्रमतः पदम्।"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायस्तट्टीका च॥ (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मक उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १। ३। ६।
"षोडशैव सहस्राणि पुराणञ्चाग्निसंज्ञितम्।
पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदं परमं मतम्॥"
शाकद्वीपस्य पर्व्वतविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२१। ११।
"नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्व्वं नारदपर्व्वतौ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ४। ५८।
"उर्ज्जयोनिरुदापेक्षी नारदश्च महानृषिः।
विश्वामित्रात्मजाः सर्व्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः॥")

नारा, स्त्री, (नरस्य मुनेरियम्। नर+"तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इति अण्। ततष्टाप्। "यद्यपि अणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्व्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति पाक्षिको ङीप्प्रत्ययः। तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः।" इति मनुसंहिताटीकायां कुल्लूकभट्टः।१।१०।) जलम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। १। १०।
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥")

नाराचः, पुं, (नारं नरसमूहं आचामतीति। चमु अदने+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) समुदायलौहमयबाणः। तत्पर्य्यायः। प्रक्ष्वेडनः २। इत्यमरः। २। ८। ८७॥ लौहनालः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वृहच्छार्ङ्गधरे।
"सर्व्वलौहास्तु ये बाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्यचित्॥")
दुर्दिनम्। इति शब्दमाला॥ (अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ वैद्यकोक्तघृतविशेषः। यथा, भावप्रकाशे उदररोगाधिकारे।
"स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रकसर्षपाख्यैः।
घृतं विपक्वं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम्॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरेके
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः।
नाराचमेनं जठरामयानां
युक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः॥"
इति नाराचघृतम्॥ * ॥)

नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽस्त्यस्या इति। नाराच+ठन्। टाप्।) नाराची। इति शब्दरत्नावली॥ (अष्टाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"नाराचिका तरौ लगौ॥")

नाराची, स्त्री, (नाराचवदाकृतिरस्त्यस्या इति। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वर्णकारादीनां नाराचाकृतिलौहतुला। निक्ति इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नाराचिका २ एषणिका ३ एषणी ४। इति शब्दरत्नावली॥

नारायणः, पुं, (नारा जलं अयनं स्थानं यस्य। अय गतौ+भावे ल्युट्। सर्व्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य मुक्तेर्वा अयनं प्राप्तिर्यस्मात् इति वा। "नराणां समूहो नारं तत्रायनं स्थानं यस्य नारायणः रेफात् परनकारस्य णत्वविधानात् सर्व्वप्राणिबुद्धिगुहानिवासाच्छुद्धचैतन्यमित्यर्थः।" इति शङ्करविजये नवमप्रकरणम्।) विष्णुः। तस्य चत्वारो व्यूहाः। वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः। इति महाभारतम्॥ वेदान्तमते। शुद्धान्तर्य्यामिहिरण्यगर्भविराडाख्याः॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा,—
"सारूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः॥
नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम्।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः॥
नारञ्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम्।
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अः॥
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥"
इति विष्णुपुराणम्॥
यद्वा।
"नराणामानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥"

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ६५—८१ ।
'अथ नायिका त्रिभेदा स्वान्या साधारणस्त्रीति।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥
विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया।
सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति॥
प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥
मध्या विचित्रसुरता प्ररूढ़स्मरयौवना।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीड़िता मता ॥
स्मरान्धा गाढ़तारुण्या समस्तरतकोविदा।
भावोन्नता दरव्रीड़ा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥
ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे।
प्रिय सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा ॥
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ।
प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहि ।
धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् ॥
तत्र ज्येष्ठाकनिष्ठत्वात् प्रत्येक ता अपि द्विधा।
कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणय प्रति ॥
मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्त्तिता।
मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥
परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढ़ा कन्यका तथा।
यात्रादिनिरताऽन्योढ़ा कुलटा गलितत्रपा ॥
कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना।
धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ॥
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि।
वित्तमात्र समालोक्य सा राग दर्शयेद् बहि ॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधन नरम्।
मात्रा निष्कासयेदेषा पुन सन्धानकाङ्क्षया ॥
तस्करा पण्डका मूर्खा सुखप्राप्तधनास्तथा।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसा प्रायेण वल्लभा ॥
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥
अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिता ।
स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥
कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका॥
पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नित ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥
अभिसारयते कान्त या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥
संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेद् यदि ॥
विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरकङ्कणा।
प्रमोदस्मेरवदना स्याद् वेश्याऽभिसरेद् यदि ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना।
आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याभिसरेद् यदि॥
क्षेत्र वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृह वनम्।
मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा।
एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने।
स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्ने कुत्रचिदाश्रय ॥
चाटुकारमपि प्राणनाथ रोषादपास्य या।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥
प्रियः कृत्वापि सङ्केत यस्या नायाति सन्निधिम्।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥
नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेश गत पतिः ।
सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥
कुरुते मण्डन यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि।
सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥
आगन्तु कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः।
तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपत ।
चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां
स्यात् ॥
क्वचिदन्योन्यसाङ्कर्य्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते।
इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥"
एतासामुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यानि॥
अथासामलङ्काराः । यथा तत्रैव । ३ । ८४ ।
'यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यका ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता।
औदार्य्य धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥
लीलाविलासो विच्छित्तिर्विब्बोकः किलकिञ्चितम्।
मोट्टायित कुट्टमित विभ्रमो ललित मद ॥
विहृत तपन मौग्ध्य विक्षेपश्च कुतूहलम्।
हसित चकित केलिरित्यष्टादशसंख्यका ।
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसा भवन्त्यपि ॥'
अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि । यथा,
तत्रैव । ३ । १२३ ।
'दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां सम्मुखे नैव पश्यति।
प्रच्छन्न वा भ्रमन्त वा तिक्रान्त पश्यति प्रियम्॥
बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी।
सगद्गदस्वर किञ्चित् प्रिय प्रायेण भाषते ॥
अन्यै प्रवर्त्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम्।
शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥'
अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि।
यथा तत्रैव । ३ । १२४—१२५ ।
'चिराय सविधे स्थान प्रियस्य बहु मन्यते ।
विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता ॥
क्वापि कुन्तलसव्यानसंयमव्यपदेशत ।
बाहुमूल स्तनौ नाभिपङ्कज दर्शयेत् स्फुटम् ॥
आच्छादयति वाग्भि प्रियस्य परिचारकान्।
विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमान करोति च ॥
सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधन प्रददाति च।
सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःख धत्ते सुखे सुखम् ॥
स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरत ।
आभाषते परिजन सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
यत् किञ्चिदपि सवीक्ष्य कुरुते हसित सुधा।
कर्णकण्डूयन तद्वत् कबरीमोक्षसंयमौ ॥
जृम्भते स्फोटयत्यङ्ग बालमाश्लिष्य चुम्बति।
भाले तथा वयस्याया आरचयेत् तिलकक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्ष ...
दशति स्वाधरं चापि ब्रूते
न स्पृशति च तं दृष्ट्वा नायको यत्र
आगच्छति यदं चास्य कार्य्याण्येन
दत्त किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे
नित्य स्वपिति तद्योगे वियोगे मलिना
मन्यते बहु तच्छील तत्प्रियं मन्यते
प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न
विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी
भाषते सूनृत स्निग्धमनुरक्ता नितां
एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि
मध्यव्रीडानि मध्याया
अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा
सेष्यप्रसाधने
दूतीधर्म्मे धर्म्मोऽस्या भावा
कस्तूरीविशेषः । यथा राजनिर्घण्टे ।
'पूर्णेन्दुतिलकं नलिका तिलका
कोलस्थवीणबद्धश्री च कुलस्थिकाख्या ।
स्थूला यस्तु कियदिव किञ्च पिच्छिका
तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा
नार, क्ली (नराणां समूह । नर
अण् ।) नरसमूह । इति
खेदमिति । नर + "तस्येदम् ।" ४ । ३
इत्यण् ।) नरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा
"मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गत स्नुचि
नार स्पृष्ट्वा तु सचैलं स्नायात्
इति
नार पुं (नरस्यायमिति । नर +
तस्येदम् । जलम् । इति मेदिनी । रे,
नारक, पुं (नरक एव । प्रज्ञाद्यण् ।)
(नरके भव । 'तत्र भव ।" ४।३।५३।
नरकस्थप्राणिनि, त्रि । इत्यमर । १ ।
(यथा मार्कण्डेये । १५ । ७१ ।
"अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह ...
तदेव प्रतसाहस मन्यासुपगत तव
नारकी [न्] त्रि, (नरको
ऽस्तीति । नरक + इनि ।) नरकस्थ ।
"परेण विहित कर्म्म स्वकर्म्मेति
स उच्यते ब्रह्मघाती
इति बृहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे ७८
नारकीट पुं व्यर्थकीट । (
कीट इव तुच्छत्वात् ।)
इति मेदिनी । टे ६२ ॥
नारङ्ग क्ली (नृणातीति । नॄ नये
अङ्गच् धातोर्वृद्धिश्च । इत्युज्ज्वलदत्त ।
गज्जरम् । इति राजनिर्घण्ट ।
नारङ्ग, पुं (नॄ नये + अङ्गच् । वृद्धिश्च ।)
रस । यमजप्राणी । विट । इति
३९ ॥ फलवृक्षविशेष । नारङ्गी इति
तत्पर्य्याय । नागरङ्ग २ सुरङ्ग
ऐरावत ५ वक्त्रवास ६ योगरङ्ग
रङ्ग ८ सुरङ्ग ९ गन्धाढ्य १०

त्तत्र प्रतिमहे राजन्! त्रिलोकी शाश्वती भवेत्॥
त्रिलोकायाश्च शाश्वत्यां त्रिलोकीभूजनार्द्दनः।
जनार्द्दने च त्रिल्लोके त्रिलोकं भुवनत्रयम्॥
कोऽपि न त्वामकस्यास्य निःसङ्गप्रसङ्गतः॥"
तत्र कर्म्माणि यथा,—
"शौचाच्च देवपूजाच्च जपं गङ्गातटे चरेत्।
कुस्नानात् पिधायापि सन्निधौ नमाचरेत्॥
आद्रुत्य तर्पणञ्चैव परोपकारकर्म्म च।
परोद्दिश्य मंगला व्यक्तदर्शस्य दापने।
स्तवपाठञ्च मौनञ्च गीतालापविवर्ज्जनम्॥
देवमं वारिपानञ्च कर्षणं सप्तभावतः।
एतानि किल कर्म्माणि कैति नारायणे चरेत्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ८५ अध्यायः॥
अवशिष्टं गङ्गाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

नारायणतैलं, क्ली, (नारायणाख्यं तैलम्।) औषध-पक्कतैलभेदः। तद्विधिम्। स्वल्पं इदन्तु महच्च। यथा,—
"बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकाः।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका॥
बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा।
एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्॥
पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत्।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं एलापर्णी चतुष्टयम्।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम्॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिः-
क्षिपेत्।
शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत्॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्वा चतुर्गुणम्॥
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते।
अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः॥
पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति।
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला।
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः॥
बधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति॥
वातार्त्ता वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा।
एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम्॥"
इति स्वल्पनारायणतैलम्॥ १ ॥ * ॥
"शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला।
एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य च॥
गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्॥
पादशेषे रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत्।
पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु॥
शैलेयं तगरं कुष्ठं एला मांसी स्थिरा बला।
अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलार्द्धानि च पेषयेत्।
गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ दत्त्वा प्रदापयेत्॥
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम्॥
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम्।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्व्ववातनिवारणम्॥
आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत्।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा॥
कृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम्।
अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हलीमकम्।
कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत्।
तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्त्तितम्।
नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं शुभम्॥"
इति हृन्नारायणतैलम्॥ २ ॥ * ॥
"बिल्वाश्वगन्धा बृहती श्वदंष्ट्रा
श्योनाकवाट्यालककण्टकारिभद्रम्।
क्षुद्रा कटिल्याद्वितयाग्निमन्थं
मूलानि चैषां सहपाटलानाम्॥
मूलं विदध्यादथ पाटलीनां
प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।
मयादशकं विधिनोद्धृताश्च
द्रोणैर्जलानां दशभिश्च पक्त्वा॥
पादावशेषेण रसेन तेन
तैलाढकाभ्यां सममेव दुग्धम्।
छागस्य मांसद्रवमेव तुल्य-
मेकत्र सर्व्वं विपचेत् सुबुद्धिः॥
एलाढकञ्चैव शतावरीणां
तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र।
रास्नाश्वगन्धा इभदारु कुष्ठं
पर्णी चतुष्कागुरुकेशराणि॥
सिन्धूत्थमांसी रजनीद्वयञ्च
शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि।
एला सवर्णा तगरान्दपत्रं
भृङ्गाख्यनागाह्वयपत्रकम्॥
स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्य-
मेभिः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः।
कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां
दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित्॥
प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणार्थं
चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणम्।
आलोड्य सम्यग्विधिवद्विपक्वं
नारायणं नाम महच्च तैलम्॥ ४॥
सर्व्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्य-
मभ्यस्य पुंसां पवनार्द्दितानाम्।
ये पङ्गवः पीठविसर्पणाश्च
एकाङ्गरोगार्द्दितवेपमानाः।
वाधिर्य्यशुक्रक्षयपीडिताश्च
मन्याहनुस्तम्भशिरोगदार्त्ताः।
सुता नराः स्त्रीवयसोपयुक्ताः
संसेव्य तैलं वृषभा भवन्ति॥
वन्ध्या च नारी लभते च पुत्रं
वीरोपमं सर्व्वगुणोपपन्नम्।
शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते
दृष्टौ विधेयं पवनार्द्दितानाम्॥
जिह्वानिले दन्तगते च शूले
औन्मादकौब्जे ज्वरकर्षितानाम्।
प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रसदाप्रियत्वं
नीरोगितं चापि भवेद्युवेव॥
हस्त्यश्वरे उष्ट्रखरे समीरा
स्थातुं न शक्याः प्रसरेः शरीरे।
नारायणेनापि सदर्पणार्थं
स्वनाममेतं विहितन्तु तैलम्॥"
इति महानारायणतैलम्॥३॥ इति सुखबोधः॥

नारायणप्रियः, पुं, (नारायणस्य प्रियः। नारायणः प्रियो यस्य इति वा।) शिवः। यथा,—
"नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं
वाराणसीपुरपतिं भज विश्वनाथम्॥"
इति शिवस्तोत्रम्॥

नारायणबलिः, पुं, (नारायणाय नारायणमुद्दिश्य दीयो बलिः।) स्वतपतितादीनां प्रायश्चित्ता-नन्तरकर्म्मविशेषः। यथा। "नारायणबलिस्तु हेमाद्र्याद्युक्तो लिख्यते। तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुड़े तदुक्तम्।
'कार्य्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन्॥
अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः।
अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भव॥'
इति मुक्तेकादश्यां द्वादश्यां वा शुक्लैकादश्यां अमुक-गोत्रस्यामुकस्य दुर्म्मरणजातपातकदोषनाशार्थं और्द्ध्वदेहिके संप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारा-यणबलिं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य नवकं विष्णुं शिवं यमं प्रेतं पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत्।
'विष्णुः स्वर्णमयः कार्य्यो ब्रह्मा ताम्रमयस्तथा।
तथा रौप्यमयस्तत्र यमो लौहमयो भवेत्॥
प्रेतो दर्भमयः कार्य्यः।' इति गारुड़ोक्तासु सर्व्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोड़शोपचारैः पुरुष-सूक्तेनाभ्यर्च्याग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नाम-गोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दशपिण्डान् यज्ञो-पवीत्येव अमुकगोत्र अमुकशर्म्मन् प्रेत विष्णु-रूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्वा कुशैः पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य यमे यममिति सूक्तेन पिण्डानभुमन्त्र्य शङ्खोदकेन चाभिषिच्याभ्यर्च्य गन्धा-सुकशर्म्मणामकुगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पया-मीति पुरुषसूक्तेन, प्रत्यृचं तर्पयित्वा एक-मासमात्रं मधादिपञ्चकं दद्यात्। मन्त्रस्तु।
'ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः।
बलिं गृहीत्वा कुर्व्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गति-
मिति॥'
मिताक्षरायान्तु होमवस्त्रादिना उक्तम्। ततः प्रतिदैवतं विविधं फलं शर्करामधुगुड़घृतानि च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा विप्रानिमन्त्र्योपोषितेन जागरणं कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुं यमं संपूज्यैकोद्दिष्ट-विधिना श्राद्धपञ्चकं करिष्ये इत्युक्त्वा ब्रह्मविष्णु-शिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रान् उपविश्य प्रेत-स्थाने चैकं विप्रं स्मरन् आवाहनादर्घ्ययुतं

तथा ।

"यच्च किञ्चिज्जगत् सर्व्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्ब्बहिश्च तत् सर्व्वं व्याप्य नारायण-
स्थित ॥"

तथा ।

'प्रकृतेः परं एवाद्य स नरः पञ्चविंशकः ।
तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते ॥
तेषामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥"
कश्चिन्मन्वन्तरे नरनामऋषेरपत्यतां गत इति
नारायणः । इत्यमरटीकायां भरत ॥ * ॥
("नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥"
इति महाभारते । ५ । ७० । १० ॥)

अस्य स्वरूपो यथा,—

'श्रीकृष्णश्च द्विधारूपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजः स्वयम् ॥
चतुर्भुजस्य पत्नी च महालक्ष्मीः सरस्वती ।
गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६४ अध्यायः ॥

तस्य ध्यानं यथा,—

"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥"
इत्यादिब्रह्मस्तवम् ॥

अपि च ।

'शङ्खचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं क्वचिन्नीलाम्बुजच्छविम् ॥
गरुडोपरि शुक्लाजपद्माक्षगतं हरिम् ।
श्रीवत्सवक्षसं प्रान्तं वनमालाधरं परम् ॥
केयूरकुण्डलधरं किरीटमुकुटोज्ज्वलम् ।
निराकारं ज्ञानगम्यं साकारं रूपधारिणम् ॥
नित्यानन्दं निरानन्दं व्योममण्डलमध्यगम् ।
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ॥'
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तन्नाममाहात्म्यं यथा,—

"नारायणाच्युतानन्तवासुदेवेति यो नरः ।
सततं कीर्त्तयेत् भूमे ! याति मल्लयतां प्रिये ! ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

"सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥
इति श्रीब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १०६ अध्यायः ॥

'नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी ।
तथापि नरके मूढाः पतन्तीति किमद्भुतम् ॥'
इति महाभारतम् ॥

तस्य तुष्टिजनककर्म्माणि यथा —

श्रीकृष्ण उवाच ।

'कर्म्मणा येन विप्रेन्द्र ! तुष्टिर्मे हृदि जायते ।
क्रोधञ्च तत समस्तं ते कथयामि समासतः ॥
या दयायुग्विजश्रेष्ठ ! सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ।
अहङ्कारेण हीनञ्च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म्म कुर्य्यात्सदा यो धर्म्मं भक्तिसमन्वितः ।
अत्र यथार्थं रञ्जकः तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
मिष्टं वस्तु समासाद्य दत्त्वा मे योऽत्ति मानवः ।
मानापमानसद्भक्तस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
सर्व्वभूतशरीरस्थं यो मां जानाति मानवः ।
परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म्माणि कुरुते यस्तु सुविचार्य्य पुनः पुनः ।
गोब्राह्मणहितैषी च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
स्वयं निरक्तं वचनं यत्नाद् यः परिपालयेत् ।
प्रपन्नं पाति यत्नाद्यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
दानान्यनुपकारिभ्यो यो ददाति द्विजोत्तम ! ।
मयि चित्तं सदा यस्य तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म्मणा येन तुष्टोऽस्मि निरुक्तं तत् समासतः ॥"

तस्य रोषजनककर्म्माणि यथा —

"रुष्टोऽस्मि कर्म्मणा येन विप्र ! वच्मि शृणुष्व
तत् ॥
परहिंसारतो यस्तु निर्द्दयः सर्व्वजन्तुषु ।
अहङ्कारः सर्व्वदा क्रुद्धः स मां नयति प्रक्रुताम् ॥
असत्यभाषी क्रूरश्च परनिन्दापरस्तु यः ।
परवर्त्मनविध्वंसी स मां नयति प्रक्रुताम् ॥
अदुष्टदोषौ पितरौ स्त्रीभ्रातृभगिनीस्तथा ।
मोहात्त्यजति मूढो यः स मां नयति प्रक्रुताम् ॥
पितृनिभर्त्सनं यस्तु कुरुते मूढधीर्नरः ।
गुर्व्वज्ञाश्च विप्रेन्द्र ! स मां नयति प्रक्रुताम् ॥
दम्पत्योर्भेदनं यस्तु दत्तुमाश्रित्य केनचित् ।
कुरुते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! स मां नयति प्रक्रुताम् ॥
विप्रस्य देवतादेश्च परद्रव्यञ्च मानवः ।
हरते यस्तु विप्रेन्द्र ! स मां नयति प्रक्रुताम् ॥
आरामच्छेदिनो ये च जलाशयविलोपिनः ।
ग्रामनाशकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
परस्त्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः ।
प्रचलन्ति पापचर्य्यां ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
द्विषन्त्यनाथं ये मूढा अनाथस्वं हरन्ति ये ।
विश्वासघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
यश्च गोवीर्य्यहन्तारो वृषलीपतयश्च ये ।
अश्वत्थघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदकारिणः ।
वेदनिन्दाकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
एकादश्यां भुञ्जते ये मोहात् पापधियो नराः ।
परदारानुरक्ता ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
पापबुद्धिप्रदा ये च ये च मित्रद्रुहो द्विज ! ।
धार्म्मिकश्च ये सन्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
दिवसे मैथुनं ये च कुर्व्वते काममोहिताः ।
रजस्वलां स्त्रियं यान्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ये च दुष्टातुरां नारीं मोहादृच्छन्ति सत्तम ! ।
व्रतस्थाश्च सदा ते मां नयन्ति प्रक्रुतां भुवि ॥
अमावास्यातिथौ ये च कुर्व्वते निशिभोजनम् ।
भोजनद्वयमकार्षुः तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
आमिषं मैथुनं तैलममावास्यादिने द्विजाः ।
न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र ! तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
वर्द्धनाम्ना किशुकेन सचेपात्तं सदाम्यहम् ।
निन्दन्ति वैष्णवान् ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं
सदा ॥"
इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः ॥

अजामिलपुत्त्र । यथा,—
"कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपति
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्या
तस्य प्रवयसः पुत्त्रा दश
बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च
दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्त्रं
प्लावितेन
निशम्य म्रियमाणस्य मुखतो
भर्त्तुर्नाम महाराज ।

यमप्रेष्यान् विष्णुदूता
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे

सैन्यविशेष । यथा,—
"मत्संहननतुल्यानां
नारायणा इति ख्याताः सर्व्वे
"दुर्य्योधनश्च तत
सहस्राणां सहस्रश
इति महाभारते । ५ । ७

धर्म्मपुत्त्रर्षिविशेष । यथा,—
"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट
नारायणो नर इति स्वतप
इति श्रीभागवते । २ ।

"दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो
।
(
मुक्तिकोपनिषदि ।
"गर्भो नारायणो हरेः
चूर्णौषधिविशेष । यथा,
रोगाधिकारे ।
"यवानी हपुषा धान्य
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी
शताह्वा जीरको चोव स्वर्णक्षीरी
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं
विडङ्गञ्च समांशानि दन्त्या
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला
एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोग
एन प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगाः
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मि
आनद्धवाते सुरया वातरोगे
दधिमण्डेन विड्बन्धे
परिकर्त्तिषु
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले
दद्रुविषे मूलविषे गरे कृत्रिमे
यथार्हं

नारायणक्षेत्र क्ली, (नारायणस्य क्षेत्र
मिकस्थानम् । यथा, ब्रह्मपुराणे ।
'प्रवाहमवधि कृत्वा यावद्धस्तचतुः
अत्र नारायणः स्वामी नान्य
"यत्र किञ्चिन्न दृश्येत साधात्

व्याख्यामप्यगुण सुधाढ्यकलस विद्याच दत्ता मुखे ।
विभ्राणौ कमलासनौ कुचवती वागदेवता
वासिता
वन्दे वाग्भिवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्
करीम् ।')

व्याख्यागम्य क्ली (व्याख्यया गम्यम् ।) उत्तरा भासभेद । व्याख्यया विवरणेन गम्यते ज्ञायते यत् । यथा —
"असत्यास्यपदव्यापि निगूढार्थं सदाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमपार्थञ्च गोचरं प्रश्नवै बुधे ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

व्याख्यात — त्रि, विवृत कथित । वि आङ्पूर्व्वक ख्याधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्याघात, पुं, (व्याहन्यतेऽनेनेति । वि+आ+हन+घञ ।) विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोदशयोग । यथा —
"परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म्म तत परम् ।
त्यजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिका ॥
गण्डव्याघातयो षट् च नव हर्षणवज्रयो ।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ७ ॥

तत्र जातफलम् ।
"व्याघातकर्म्मा च सदा निशान्त
व्याघातजन्मा मनुज कठोर ।
असत्यभाषी लपया विहीनो
महर्द्दिको दीर्घतनु सशाङ्ग ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ ७ ॥

अन्तराय । (यथा महाभारते ।१।२।२८८।
"तेन व्याघातमन्नानां हिंसामायसवेक्ष च ।")
प्रहार । इति मेदिनी ॥ अलङ्कारविशेष । तस्य लक्षणं यथा —
'यद्यथा साधितं केनाप्युपायेन तदन्यथा ।
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृत ॥"
येनोपायेन यत् एकेन उपकल्पितं तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव यदन्यथाकरणं स स्वसाधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात् व्याघात । उदाहरणम् ।
"दृशा दग्ध मनसिज जीवयन्ति दृशैव या ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता स्तुमो वामलोचना ।
इति काव्यप्रकाशे १० उल्लास ॥

व्याघ्र पुं (व्याजिघ्रतीति । वि+आ+घ्रा+क ।) जन्तुविशेष । बाघ इति भाषा ॥ (यथा छान्दोग्ये । ६ । ६ । ३ ।
'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥) तत्पर्य्याय शार्द्दूल २ द्वीपी ३ । इत्यमर । पुण्डरीक ४ पञ्चनख ५ चित्रक ६ पुण्डरीक ७ । इति जटाधर ॥ चित्रपद् ८ व्याड ९ हिंस्रक १० हिमांशु ११ व्यालप १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चनख १३ व्याल १४ गुहाशय १५ तीक्ष्णदंष्ट्र १६ भीरु १७ नखायुध १८ । अस्य मांसगुणा ।
"शार्द्दूलसिंहहरमञ्चतरक्षुमुख्या
येऽन्ये प्रसह्य विनिहन्त्यभिपतन्ति ।
ते कीर्त्तिता प्रसहना पललं तदीयं
मर्त्यं शमेऽक्षजठरामयशोषवारि ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
स तु कश्यपभार्य्यादंष्ट्रासन्तान । यथा, —
"दंष्ट्रा त्वजनयत् पुत्रान् व्याघ्रसिंहांश्च भामिनी ।
द्वीपिनश्च सुतांस्तस्या व्याला व्याघ्राश्च मिथ
प्रिया ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे काश्यपीयवंशनामाध्याय ॥ नरादिशब्दोत्तरस्थ श्रेष्ठार्थवाचक ॥ (यथा महाभारते । १ । १५२ । ७८ ।
"किन्नु स्वतर शक्य मया द्रष्टुमत परम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि
भूतले ॥")
रक्तैरण्ड । करञ्ज । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रदल, पुं एरण्डवृक्ष । इति शब्दमाला ॥ राजनिर्घण्टे रक्तैरण्डपर्य्याये व्याघ्रतल इति पाठ ॥

व्याघ्रनख क्ली (व्याघ्रस्य नखमिव ।) नखीनाम गन्धद्रव्यम् । तत्पर्य्याय । व्याघ्रायुधम् २ करजम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमर ॥ नखाङ्गम् ५ नखी ६ नख्यम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा बृहत्संहितायाम् ।७७।६।
'मञ्जिष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्त्या
त्वचा सकुष्ठेन रसेन चूर्णं ।
तैलेन युक्तोऽर्कमयूखतप्त
करोति तच्चम्पकगन्धितैलम् ॥")
तत्पर्य्यायगुणा ।
"नख व्याघ्रनख व्याघ्रायुध तच्चक्रकारकम् ।
नख स्वल्प नखी प्रोक्ता हनुहट्टविलासिनी ॥
नखद्वय ग्रहश्लेष्मवातासृग्ज्वरकुष्ठनुत् ।
लघूष्ण शुक्रलं वर्ण्यं स्वादु व्रणविषापहम् ।
अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यघ्नं पाकरसयो कटु ॥"
इति भावप्रकाश ॥
कन्दविशेष । नखक्षतविशेष । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रनख, पुं (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टक यस्य ।) स्नुहीवृक्ष । व्याघ्रनख । इति राजनिर्घण्ट । व्याघ्रस्य नखश्च ॥

व्याघ्रनखक क्ली, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।) नखक्षतम् । इति शब्दमाला ॥

व्याघ्रनायक, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।) शृगाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

व्याघ्रपाद, [द्] पुं (व्याघ्रस्य पाद इव यस्मिन् शुक्लमूलानि यस्य । "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य ।"५ । ४ । १३८ । इत्यलोप ।) विकङ्कत वृक्ष । इत्यमर ॥ मुनिविशेष । इति पुराणम् ॥ व्याघ्रतुल्यचरणे त्रि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

व्याघ्रपाद, पुं (व्याघ्रस्य पादा इव कण्टकानि यस्य ।) विकङ्कतवृक्ष । विकण्टकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । (मुनिविशेष । १३ । १४ । १०६ ।
'पुराक्रतयुगे तात
व्याघ्रपाद इति

व्याघ्रपुच्छ पु, (व्याघ्रस्य मस्य ।) एरण्डवृक्ष । लाङ्गूलञ्च ॥

व्याघ्राट, पुं, (व्याघ्र इव पक्षिविशेष ।)

व्याघ्रादनी, स्त्री त्रिवृता ।

व्याघ्राख्य, पुं, (व्याघ्रस्य विडाल । इति क्ली ।

व्याघ्री स्त्री, (व्याघ्र+ इत्यमर । व्याघ्रपदी १२ । १७ ।
'त्वया परिभवो

व्याज, पुं (मनेनेति । वि+अज+ नास्ति ।) कपट । वञ्चनामात्रम् । इति अपदेश । स रोहावनम् । ध्यानयानतपोषित उद्यमभिप्रायगोपनपर । पल । इत्यथार्थव्याजपे अन्यप्रतिपादनमिह अन्यमुद्दिश्य अन्याय जलक्रीडामुद्दिश्य इत्यमरभरतौ ॥

व्याजनिन्दा स्त्री, (व्याजेन अलङ्कारविशेष । यथा
"निन्दाया

(उदाहरणं यथा, —

व्याजस्तुति स्त्री (स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा ।

(उदाहरण यथा —
"क स्वर्धुनि विवेकस्ते

व्याजोक्ति स्त्री (व्याजेन अलङ्कारविशेष । यथा
'व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या

(उदाहरण यथा, —
'शैल । मम धन्यायाम

व्याड, पुं सर्प ।
(यथा, मार्कण्डेये । । १

"श्वा शृगालो वृको गृध्रो व्याड़ः कङ्कस्तथा-
क्रमात् ॥")

इन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥ वञ्चकः। इति रायमुकुटः ॥

व्याड़ायुधं, क्ली, (व्याड़स्य व्याघ्रस्यायुधं नखमिव।) व्याघ्रनखाख्यद्रव्यम्। इत्यमरः ॥

व्याड़िः, पुं, कोषकारमुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। विन्ध्यवासी २ नन्दिनीतनयः ३। इति हेमचन्द्रः ॥ विन्ध्यस्थः ४ नन्दिनीसुतः ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यात्तं, त्रि, (वि + आ + दा + क्तः।) प्रसारितम्। विस्तृतम्। यथा,—

"सद्योऽर्द्धकर्य्यं गिरिकन्दराद्भुत-
व्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम्।
दिवि स्पृशत्कायमदीर्घपीवर-
ग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् ॥"

इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः।

गिरिकन्दरवत् अद्भुतं व्यात्तं प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिन्। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व्यात्युक्षी, स्त्री, (व्यतिहारेण उक्षणम्। वि + आ + अति + उक्ष + "कर्म्मव्यतीहारे णच् स्त्रियाम्।"३।३।४३। इति णच्। ततः "णच: स्त्रियामञ्।"५।४।१४। इति अञ्।"टिड्ढाणञिति।" ४।१।१५। इति ङीप्।) रसिकानामन्योन्यं जलक्रीड़नम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः। तत्पर्य्यायः जलक्रीड़ाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

व्यादिशः, पुं, (विशेषेणादिशति स्वस्वकर्म्मणि नियोजयति जगत्। वि + आ + दिश + कः।) विष्णुः। यथा,—

"अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः॥"

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

व्याधः, पुं, (विध्यति मृगादीन्। व्यध + "श्याद्व्यधेति।" ३।१।१४१। इति णः।) मृगहिंसकजातिः। शिकारी इति भाषा। स तु सर्व्वक्षियपत्न्यां चत्रियाज्जातः। यथा,—

"नापिताद्गोपकन्यायां सर्व्वस्वी तस्य योषिति।
क्षत्राद्बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तत्पर्य्यायः। मृगवधाजीवः २ मृगयुः ३ लुब्धकः ४। इत्यमरः ॥ मृगाविन् ५ द्रोहाटः ६। इति जटाधरः ॥ मृगाजीवनः ७ वलमांशुनः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

"विद्धा मृगी व्याधशिलीमुखेन
मृगोऽपि तत्कातरवीक्षणेन।
अहन् परित्यज्य गतव्यथा सा
मृगस्य जीवावधिराधिरासीत् ॥"

इत्युद्भटः ॥)

दुष्टः। इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते। ३। १४। ३४।

"व्याधस्याप्यनुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः॥")

व्याधभीतः, पुं, (व्याधाद्भीतः।) मृगः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (व्याधभीते, त्रि ॥)

व्याधामः, पुं, वज्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

व्याधिः, पुं, (विविधा आधयोऽस्मात्। यद्वा, वि + आ + धा + "उपसर्गे घोः किः।"३।३।९२। इति किः।) कुष्ठम्। रोगः। इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते। १२। १६। ८।

"द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपलभ्यते॥")

कामव्यथासन्तापजन्यस्पृहता। इति रसमञ्जरी॥ कुष्ठस्य निदानं यथा,—

"व्यालोकनमनस्यौल्यक्रीड़ाविषयचेष्टितैः।
विरोधरूक्षभोज्यैर्विषादाद्यैश्च दूषितः॥
पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोथचित्ताप्नवज्वरान्।
सर्व्वाकाराङ्गनिस्तोदं रोमहर्षं सुसुप्तताम्॥
कुष्ठं विषममन्यच्च कुर्य्यात् सर्व्वाङ्गमार्दवम्॥"

इति गारुड़े १७२ अध्यायः ॥

अन्यत् कुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ कुष्ठस्य चिकित्सा।

"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं कफोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम्॥
पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः।
विड़ङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्॥"

अवल्गुजः वाकुचीति लोके। पथ्यादिभिर्लेपः ॥ * ॥

"सोमराजीभवचूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम्।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठरोगं सुतासदम्॥"

सोमराजी वाकुचीति लोके। सोमराज्युद्वर्त्तनम् ॥ * ॥

"रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्येन प्रयुक्तं महर्षिभिः॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संगृह्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च॥
दिरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्कराग्नयः॥
विड़ङ्गवारवाराहीलौहचूर्णाः स्मृताः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्कराः॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठाः चूर्णमेषान्तु संयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनं क्वाथेन भावयेत्॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्वरसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत्।
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयात् स्निग्धं लघु हितं च यत्॥

विचर्च्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रुकिटिभालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम्॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त-
जड़ान्धनाड़ीव्रणशीर्षरोगान्।

सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वा
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात्।
सदोषरोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतिश्चन्द्रसमानकान्तिः॥"

व्ययमर्षः। निम्बस्य फलपुष्पत्वक् [illegible]
सर्व्वाणि समुदितानि द्विगुणानि
भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान्
त्रिफलादीनि पाठान्तानि [illegible]
भागानि चूर्णितानि खदिर [illegible]
निविड़क्वाथेन भावयेत्। ततः [illegible]
मध्वादिनावलिह्यात्। पञ्चनिम्ब [illegible]
शशिलेखापञ्चपलं तावन्निरिजस्य [illegible]

ताप्यस्य पलमितयं [illegible]
त्रिफलावारकञ्जसप्तवरखदिरगुड़ूची [illegible]
[illegible]

इत्तं रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा।

शीघ्रमेव च कुष्ठं गुदगवर्त्मगवातम [illegible]
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमाणुदरप्रमे

नाशयति वलीपलितं योगः [illegible]
शशिलेखा सोमराजी। [illegible]
चतुर्[illegible]। ताप्यस्य स्वर्णमाक्षिकस्य।
गुड़ूचीति लोके। स्वायम्भुवो गुग्गुलु
"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी क [illegible]
सैन्धवातिविषे कुष्ठं [illegible]
विड़ङ्गान्यजमोदा च मुस्ता [illegible]
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु
संचूर्ण्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां [illegible]
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निवलं
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रमीन् [illegible]
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च [illegible]
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि [illegible]
व्याधिं कोष्ठगतांश्चापि [illegible]
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैश [illegible]
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् [illegible]
इति कैशोरको गुग्गुलु
"भल्लातकं प्रस्थयुगं छित्त्वा [illegible]
प्रस्थद्वयं गुड़ूच्याश्च कुर्य्यं तत्राम्भसि
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत्
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि नि
शरावमात्रं गोमहिषीदुग्धस्याढ़कं [illegible]
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थार्द्धं सर्पि
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेत् [illegible]
सर्व्वद्रव्ये घनीभूते [illegible]

तच दोषाणि ज्वराँश्च सूक्ष्मो विस्फोटमितान्यथा ।
काकुची चाथ रसून् पिचुमर्दो हरीतकी ।
मांसी रास्ना मञ्जिष्ठा मरिच चामर कथा ।
यवानी देवदारु मुस्त गोमा शतकेसरम् ।
सरल पद्मक वालमुशीरं चन्दन तथा ।
गोक्षुरश्च च बीजानि कर्षतो रक्तचन्दनम् ।
पृथक् पचाद्दमाषाणां पूर्णमेवामिव पिवेत् ।
मनमाद्यमिन प्राप सर्वदेषाञ्चन्येव हि ।
वायुश्लेष्माष कुष्ठानि विसमानादि ।
वातरक्तानि सर्वाणि चर्माण्यधिं च विष ।
बाधामनासेर दद्रिमस्य मांस दधि त्यजेत् ।
तैलाभ्यङ्ग तथाहार वरो महातके प्रयेत ।"
इति बृहन्मल्लातकावलेहः । * ।
"निम्ब मेनादवा कट्वी चायन्ती त्रिफला वचम् ।
पर्पटकमध्यामन्ता वचा सन्दनचन्दनम् ।
पाठा पुष्टी मुस्तो भार्गी वासा भूनिम्बवल्कलम् ।
ग्रामेन्द्रवारुणी मूर्वा विडङ्गेन्द्रयवास्तनम् ।
शालिपर्णी स्नत देवा पञ्चमेरवत्रीदयम् ।
कनारवयम्हाङ्हपनेनेत्रपटीपम् ।
मञ्जिष्ठा लाक्षणी रास्ना वत्समान पुष्करा ।
दन्ती विषयधरश्च भद्रावकुठ्ठकम् ।
चङ्खोठकश्च द्वासेन्द्र हिममाघ पृथक् पृथक् ।
चतुर्भागानि सर्वाणि ञ्चलदेव पञ्चेद्रवे ।
चतुर्भागावशेषन्तु ञ्चायममनारयेत ।
विधाय वासका पुन स्थापयेद्धाजने दृढ़े ।
भवानभद्दसानि दिना चौरन्मने भवि ।
पञ्चैतमयेनमु कषायमवतारयेत ।
मच यक्षेत प्रयोच्य हौ कषायं वि मङ्थेत ।
गुग्गुल तुल्यं दत्ता देवदारु चापु साधयेत ।
महानववदसानि तत्र बीजानि निदिचेत ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्त विडङ्ग पद्मक तथा ।
चन्दन देवत्र कुष्ठ दीप्यकश्च पन पत्रम् ।
सौवर्चलं दिदेवस्य वातुश्राल मल पृथक् ।
महाभल्लातके हेष महादेवम माषिन ।
प्राणिना हिमकामाय चरेद्धीम प्रयोचित ।
चितमैहुमा दडुसदविड मकारयम् ।
पुण्डरीकश्च चमरञ्च विस्फोट रक्तमण्डलम् ।
कच्छू कपालिक कुष्ठ पामानञ्च विचर्च्चिकाम् ।
वातरक्त वहुर्धापि पाण्डुरोग प्रशमयेत् ।
रक्तपित्तमुगवर्णकासश्वास भगन्दरम् ।
सन्ध्यासेव पलितमामवात सुदुस्तरम् ।
विशेषतस्तु कथितो विकारारामेषु वै ।
कुरुते परमां कान्ति दृढीम जठरानलम् ।
चतुर्थ प्रयोजस्य हिमानेव पचोऽपरा ।
भोजने तु यदा ज्ञात्वा सुखमक विधियत ।"
गोपा चैत चाउ इति लोके । तत पाठ त्रिवृत् ।
"सारिवा शारदा स्फोटा गोपकन्या प्रतानिका ।"
तद्यान्वी गोपीमन्दच मन चाड । गोपी श्यामा सारिवा स्फोटकोऽनन्तसारिवा एव मरु । गोपाङ्गना गोपवल्ली उत्पाला काठ

सारिवेति मन्थमान । उत्पल धनीन । अनन्तमूल गोपरात्री । यवल्ला दुरालभा । चन्दन श्वेतम् । भाष्या अनन्ते कल्कारी मूलम् । श्यामा श्यामा वाउ । हस्तिपर्णं हयिदन । देका वका दुन । सदाह दुनि वन् । तमन्वन पचतेव । उषगाधम चारत्र गुड़ापथम् । कुरण्टक कटसरैया । दीप्यक इति यवानी । महाभल्लातक ।
"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशा- द्वयम् ।
निम्बश्चैषां ह्ल चाप सर्वकुष्ठानि नाशयेत ।"
इति लघुमञ्जिष्ठाद्यक्वाथ । * ।
"मञ्जिष्ठा माकुची चक्रमर्द्द पिचुमर्दकम् ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ।
वला नागबला यष्टीमधुक सुरकोपि च ।
पटोलस्य लनोशीर गुडूची रक्तचन्दनम् ।
मञ्जिष्ठादिरिय वाप कुष्ठानां नाशन परः ।
वातरक्तस्य सद्दृशी कफमण्डलनाशन ।"
इति मध्यममञ्जिष्ठाद्यकाथ । * ।
"मञ्जिष्ठा कुस्तुम्बुरा पवरवा मुस्तो हरिद्रा द्वय
दुबारिकगोलकुटकटुका मामी विडङ्ग चित्रकम् ।
मूर्वा दारु कलिङ्गभृङ्गमगधा चायन्ति पाठा वरी
गायत्री त्रिफला किरातकमहानिम्बा वचा द्वयधम् ।
श्यामा चन्दनगुग्गुलु वासक सन्नी कुष्ठा चोङ्क
शाला पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला चनम् ।
मञ्जिष्ठादिरिय कषायविधिना निश्च पुमान् य पिवेत्
स्वयम्भेषा हृदिरेव यान्ति विनय कुष्ठाणि चाष्टादश ।
वायु गच्छति वातरक्तमखिल नश्यन्ति रक्ता मया
वैसर्पश्च मूत्यता धवलधा रोमा प्रधा- व्यन्ति च ।"
खदिर निम्ब । कलिङ्ग इन्द्रयव । भृङ्ग भृङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिर । चवक त्रिवृद्गर । श्यामा प्रियङ्गु । चन्दनमत्र रक्त ग्राह्यम् । सारिवा चाउ । अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी इति । वच वैद्यराज । इहन्मञ्जिष्ठाद्याय ।
"मरिच त्रिवृता मुस्ता हरिताल मन शिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठ सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च चीरमर्कस्य शकृद्रसम् ।
गोमयस्य रस कुर्यात् प्रत्येक कर्षसम्मितम् ।
विषस्याईपल देय तैल प्रस्थमित कटु ।
पचेत्तुर्गुणे नीरे मृन्मये दिगुणे तथा ।
मरिचाद्यमिद तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

एतत्स्थाभ्यङ्गत श्विन्न विवर्णं सम्यक्प्रणाहृत्य ।
सैनवेनबदेन कच्छू पामां श्विन्न विच चेकाम्
पुण्डरीक तदा पदं सुपनी विस्फोटकान् ।"
इति लघुमरिचाद्य तैलम् । * ।
"मरिच त्रिवृता दन्ती चीरमार्क शकृद्रस ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठ सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च हरिताल मन शिला ।
चित्रक लाङ्गली मुस्ता विडङ्ग चक्रमर्द्दक ।
शिरीष कुटजो निम्ब सप्तपर्णोऽस्नता सुहे ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ।
ज्योतिष्मती च पलिका विष दिपलिक भवन ।
चाढक कटुतैलस्य गोमूत्रश्च चतुर्गुणम् ।
मृत्पात्रे लोहपात्रे च शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिद तैल सद्दुविभिरीरितम् ।
भिषकतम तैलेन सम्यगेव कौण्डिकान् प्रपा ।
पामाविचर्चिकादद्रुकण्डुविस्फोटकानि च ।
उप्यप प्रषित श्यामा नील वाङ्ग तथैव च ।
चाभ्यङ्गेन प्रपद्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्य प्रदीयते
माषामपि सा प्राप न स्याता तत तनी ज्वरी ।
यतोऽद्रस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडित ।
त्रिभिरभ्यङ्गैर्न स्य भवत्याशनविक्रम ।"
ज्योतिष्मती मालकाङ्गुनी इति लोके । इति बृह- मरिचाद्यतैलम् । * ।
"तालकस्य तु पञ्चानि दत्व च तत पृथक् पृथक् ।
भथश्लेष्म मद्याह्न हरिताल विनिक्षिपे ।
पुनर्नवाया स्वरसे तालक मर्द्दयेत ।
दिनेक तत्तस्तिन् चक्षय शमिते सति ।
कुर्यात् चक्रिको तास्तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताद्धाराँ स्थालीं गलावधि ।
पूरयेत् तत चार मध्ये तत पीड़नेन हि ।
चारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रि- काम् ।
तत आच्छादन दत्वा सुदां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थाली चुल्ल्यां निधायाधिसम्यक् ज्वालयेद् भिषक् ।
विरन्तरमहोराच पावक तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीत समुत्तार्य ग्राह्योयादकतुल्यकम् ।
तालकस्वरनामायसुक्तो गुञ्जामितो रस ।
गुडूच्यादिकषायेण मन्दानेपान् विनाशयेत् ।
चष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्त तथोद्धतम् ।
विरद्वेऽयम रोग दुस्तर च यपोहति ।
एतद्भक्षकेषी तु लवणं विवर्जयेत् ।
तथा कटुरस वह्निमातप दूरतस्त्यजेत् ।
लवण च परित्यक्तु न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि स ।"
इति तालकेश्वरो रस । * ।
"तालभागद्धिलासान टङ्कण सिन्धुयुग्मम् ।
मध्याङ्कौ द्विगुणो सनाभ्यमोराद्धि प्रमर्द्दयेत ।
मङक पुटित बोढ़ा भूधरे सकल त्रिदम् ।
चन्पहे दिवस ताम्र लोहभस्म चतुष्पलम् ।

जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशद्दंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्माहिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः ॥”
अर्कौ मारितं ताम्रम् । इति द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

“रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकश्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
क्षारापरित्याग इह प्रदिष्टो
तिलौदनं तत्र निबद्धमूले ॥”

ताम्रमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्निः चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला । रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् । करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे बद्धमूले सति तिलौदनमेव पथ्यम् । इति गलत्कुष्ठाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ सर्व्वव्याधिहरकवचम् ।

हरिरुवाच ।

“सर्व्वव्याधिहरं वक्ष्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।
येन रक्षा कृता शम्भोः श्वेतं रक्षयतः पुरा ॥
प्रणम्य देवमीशानमजं नित्यमनामयम् ।
देवं सर्व्वेश्वरं विष्णुं सर्व्वव्यापिनमव्ययम् ॥
बध्नाम्यहं प्रतिसरं नमस्कृत्य जनार्द्दनम् ।
अमोघाप्रतिमं सर्व्वं सर्व्वदुःखनिवारणम् ॥
विष्णुर्मामग्रतः पातु कृष्णो रक्षतु पृष्ठतः ।
हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयञ्च जनार्द्दनः ॥
मनो मम हृषीकेशो जिह्वां रक्षतु केशवः ।
पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कर्षणोऽवतु ॥
प्रद्युम्नः पातु मे घ्राणमनिरुद्धश्च चर्म्मकम् ।
वनमाली गलस्यान्तं श्रीवत्सो रक्षतादधः ॥
पार्श्वं रक्षतु मे चक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।
दक्षिणन्तु गदा देवी सर्व्वासुरनिवारिणी ॥
उदरं मुषलं पातु पृष्ठं मे पातु लाङ्गलम् ।
ऊरू रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रक्षतु नन्दकः ॥
पार्ष्णी रक्षतु शङ्खश्च पद्मं मे चरणावुभौ ।
सर्व्वकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थं पातु मां गरुडः सदा ॥
वराहो रक्षतु जले विषमेषु च वामनः ।
अटव्यां नरसिंहश्च सर्व्वतः पातु केशवः ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।
सांख्याचार्य्यस्तु कपिलो धातुसाम्यं करोतु मे ॥
श्वेतद्वीपनिवासी च श्वेतद्वीपं नयत्वजः ।
सर्व्वान् शत्रून् सूदयतु मधुकैटभसूदनः ॥
विष्णुः सदा विकिरतु किल्बिषं मम विग्रहात् ।
हंसो मत्स्यस्तथा कूर्म्मः पातु मां सर्व्वतो दिशम् ॥
त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्व्वान् पापान् निकृन्ततु ।
नरनारायणौ देवौ बुद्धिं पालयतां मम ।
शेषो मे निर्म्मलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
बलरामो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
पद्भ्यां ददातु परमो सुखं मूर्द्ध्ना मम प्रभुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्त्रपशुबान्धवम् ॥
सर्व्वानरीन्नाशयतु रामः परशुना मम ।
रक्षोघ्नस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महाभुजः ॥
शत्रून् मे समरे हन्याद्रामो यादवनन्दनः ।
प्रलम्बकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्धकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्त्रस्तः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुण्डरीकाक्षमच्युतं शरणं गतः ॥
धन्योऽहं निर्भयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
ध्यात्वा नारायणं देवं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं बद्ध्वा विचरामि महीतले ।
अप्रधृष्योऽस्मि भूतानां सर्व्वदेवमयो ह्यहम् ॥
स्मरणाद्देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यां यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्व्वेषां पापदुष्टानां विष्णुर्बध्नाति चक्षुषी ॥
वासुदेवस्य यच्चक्रं तस्य चक्रस्य ये त्वराः ।
ते छिन्दन्तु च पापं मे मम हिंसन्तु हिंसकान् ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवीषु च ।
विवादे राजमार्गेषु द्यूतेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तरणे घाते संप्राप्ते प्राणसंशये ।
अग्निचौरनिपाते च सर्व्वग्रहनिवारणे ॥
विद्युत्सर्पविषोद्वेगे रोगे च विघ्नसङ्कटे ।
जप्यमेतज्जपेन्नित्यं शरीरे भयमागते ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्राणां परमो महान् ।
विख्यातं कवचं गुह्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
स्वमायाकृतिनिर्म्माणकल्पान्तगहनो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्वीज पद्मनाभ नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा । ॐ कृष्णाय स्वाहा । ॐ कृष्णपुरुषाय स्वाहा । ॐ चण्डाय स्वाहा । ॐ चण्डपुरुषाय स्वाहा । ॐ प्रचण्डाय स्वाहा । ॐ प्रचण्डपुरुषाय स्वाहा । ॐ सर्व्वाय स्वाहा । ॐ सर्व्वपुरुषाय स्वाहा । ॐ नमो भुवनेशाय त्रिलोकधात्रे इलिटि मिलिटि स्वाहा । ॐ नमो अम्बे चाभये ये ये सत्त्वा या पात्रचरा वैषा दैत्यदानवयक्षराक्षसभूतपिशाचकुश्माण्डापस्मारकोच्छादनज्वराणामैकाहिकद्वितीयतृतीयचातुर्थकमौहूर्त्तिकदिनज्वररात्रिज्वरसन्ध्याज्वरसर्व्वज्वरादीनां लूताकीटकण्टपूतनाभुजङ्गस्थावरजङ्गमविषादीनामिदं शरीरं ममापथ्यं भवतु तुम्बुरुस्फुटप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपूर्व्वतो रक्ष । ॐ हैहै हैहै दिनकर सहस्रकाल समाहतो जय पश्चिमतो रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप्तज्वलनज्वालाकारा महाकपिल उत्तरतो रक्ष । ॐ मिलि मिलि विलि विलि गारुडि गौरि गान्धारि विषमोह विषविषमांसं मोहयतु स्वाहा । दक्षिणतो रक्ष मां अमुकस्य सर्व्वभूतभयोपद्रवेभ्यो रक्ष रक्ष जय जय विजयते न हीयते विप्रश्रमोऽहं कृतवाच्यते । भयरुद्य भयवोभयोऽभयं दिशतु ममास्तात् सादनमच्युतः । तदुदरमखिलं विशन्तु लोका युगपरिवर्त्तसहस्रं छायात्ममनमिव प्रविशन्ति कलयणो ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
सर्व्वज्वरान्मम घ्नन्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुडे सर्व्वव्याधिहरविष्णुकवचं नाम २०० अध्यायः ॥

व्याधिघातः, पुं, (व्याधेर्घातो यस्मात् ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः ॥

व्याधितः, त्रि, (व्याधिः संजातोऽस्येति । तारकादित्वादितच् ।) व्याधियुक्तः । तत्पर्य्यायः । आमयावी २ विकृतः ३ अपटुः ४ आतुरः ५ अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥”)

व्याधिहन्ता, [ऋ] पुं, (व्याधेर्हन्ता ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधिघातके, त्रि ॥

व्याधुतः, त्रि, (वि + आ + धु + क्तः ।) कम्पितः । इति शब्दरत्नावली ॥

व्याधूतः, त्रि, (वि + आ + धू + क्तः ।) कम्पितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।
“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्ण-
ज्वराः ॥”)

व्यानः, पुं, (व्यानिति सर्व्वशरीरं व्याप्नोतीति । वि + आ + अन + अच् ।) शरीरस्थपञ्चवाय्वन्तर्गतसर्व्वशरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियतस्थानस्थाः । यदाहुः ।
“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्व्वशरीरगः ॥”
इति ॥

एवं तच्चापाराश्च यथा,—
“अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥”
इति भरतः ॥

श्रीधरस्वामिमते तत्कर्म्म । व्यायनम् । आकुञ्चनप्रसारणादि । अन्यच्च ।
“व्यानो व्यानशयत्यन्नं सर्व्वव्याधिप्रकोपणः ।
महारजतसुप्रख्यो ह्यानोपादानकारणः ॥
स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कट्यां वै गुल्फयोरपि ।
घ्राणे गले स्फिग्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् ।
स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपणः ॥”
इति शारदातिलकटीका ॥

व्यापकः, त्रि, (वि + आप् + ण्वुल् ।) विशेषेण आप्नोति यः । तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगी

यथा —

'साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

* आच्छादकः । यथा,—

"पयस्य व्यापकं वारमबन्धिन्यमनाकुलम् ।
व्यवाख्यागम्यमिव्येवमुत्तरं सदिदो विदुः ॥'

पयस्य भाषार्थस्य व्यापकं व्याच्छादकं अभियोगाप्रतिकूलमिति यावत् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।

'तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ॥")

व्यापकन्यासः, पुं, शिरसः पादान्तं पादतः शिरोऽन्तं मन्त्रन्यासः । यथा ।

"चादावृष्यादिको न्यासः करशुद्धिस्ततः परम् ।
अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च ॥
तालत्रयञ्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् ।
ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्व्वतन्त्रेष्वयं विधिः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

प्रपञ्चस्तु न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ॥

व्यापद्, स्त्री, विपूर्व्वाङ्पूर्व्वपदधातोः क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । कष्टम् । व्यापत् । (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । १०६ ।

'प्रश्नश्वश्रूकृता व्यापदिहापि फलिता मम ॥')

व्यापनं, क्ली, (वि + आप + ल्युट् ।) व्याप्तिः । यथा । अत्र लङ्घनसङ्क्रमणाख्यदोषौ । रवेस्तदा भवति यदा मासाद्वये उभयोरेकराशिस्थितस्य तस्माधाम्न रमेव राश्यन्तरस्थयोगः न त्वेकराशिस्थितस्य मासव्यापनमात्रम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥

व्यापन्नः, त्रि, (वि + आ + पद + क्त ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥

व्यापादः, पुं (वि + आ + पद + घञ् ।) द्रोहचिन्तनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २१११ ।

'इत्युदीर्य्य नृप सुप्ते सज्जो व्यापादसिद्धये ।')

व्यापादनं, क्ली, (वि + आ + पद + णिच् + ल्युट् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मार्कण्डेये । २१ । ३९ ।

'अतीते च दिने बालामात्मव्यापादनोद्यताम् सुरभिं प्राह नाथं त्वां प्राप्स्यसि दानवाधम ॥')

परानिष्टचिन्तनम् । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

व्यापादितः, त्रि, (वि + आ + पद + णिच् + क्त ।) मारितः । यथा —

'एका चेद्बहुभिः क्वापि दैवाद्व्यापादिता भवेत् ।
पादं पादञ्च हत्यायाश्चरयुस्ते पृथक् पृथक् ॥'

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतसम्वर्त्तवचनम् ॥

व्यापिका, स्त्री, (व्यापक + टाप् अत इत्वम् ।) व्यापिनी । यथा,—

'अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता ।
यया विना जगत्सर्व्वमुच्छन्नं विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका भवेत् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥

व्यापारः, पुं, (वि + आ + पृ + घञ् ।) कर्म्म । यथा,—

"स्नानं प्राणवियोगफलको व्यापारो हननं स्मृतम् ।
रागाद्द्वेषात् प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतादिपुराणवचनम् ॥

(साहाय्यम् । इति मल्लिनाथः । यथा, कुमारे । ६ । ३२ ।

'व्याप्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति ।
प्रायेणैवंविधे कार्य्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥"

तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः । इति न्यायशास्त्रम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

'विषयेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ॥')

व्यापारी, [न्] त्रि, (व्यापारोऽस्यास्तीति । व्यापार + इनि ।) व्यापारविशिष्टः । व्यवसायी । यथा —

'लाक्षालाक्षादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नागदन्तं च मार्गैर्नहि तथैव च ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

व्यापी [न्] पुं (व्याप्नोति सर्व्वमिति । वि + आप + णिनि ।) विष्णुः । यथा,—

'अजनः खवशो व्यापी नैकात्मा नैककर्म्मकृत् ।'

इति महाभारते ।

तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४९ । ९२ ॥ त्रि, व्यापकः । यथा,—

'त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूर्ण्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥'

इति तिथ्यादितत्त्वधृतपराशरवचनम् ॥

व्यापृतः, पुं, (वि + आ + पृ + क्त ।) कर्म्मसचिवः । यथा,—

'नियोगी कर्म्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च सः ॥'

इति हेमचन्द्रः ॥

व्यापारयुक्ते, त्रि । विव्याङ्पूर्व्व पृ धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, उत्तरचरिते । १ ।

'आश्लिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥")

व्याप्तः, त्रि (वि + आप + क्त ।) सम्पूर्णम् । तत्पर्य्यायः । पूर्णम् २ आचितम् ३ छन्नम् ४ पूरितम् ५ भरितम् ६ निचितम् ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।

'द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्व्वाः ॥")

ख्यातम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी । स्थापितम् । यथा । प्राप्तं प्रणिहिते समे इत्यत्र व्याप्तमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

व्याप्तिः, स्त्री (वि + आप + क्तिन् ।) व्यापनम् । (यथा, भागवते । ७ । ८ । १० ।

'सत्त्वं त्रिधातु निजभृत्यभागिनं व्याप्तिञ्च भूतेषु खिलेषु चात्मनः ॥")

लम्भः । इति मेदिनी । लम्भस्थाने लाभ इति हेमचन्द्रे पाठः । शिवस्याष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । यथा,—

'अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं महिमेशिता ।
वशित्वं कामावसायित्वं ऐश्वर्य्यमष्टधा स्मृतम् ॥'

इति शब्दमाला ॥ * ॥

न्यायमते साध्यवदन्यावृत्तित्वम् । यथा । अग्न्यभावस्थाने धूमस्यावर्त्तमानत्वम् । इयं अन्वयव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति व्यभिचारज्ञानाभावः सहचारज्ञानञ्च कारणम् । एवं साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इयं व्यतिरेकव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभावे हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं व्यभिचारज्ञानाभावश्च कारणं तत्र प्रमाणम् ।

'व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ।
अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ॥
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।
व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ॥
हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचित् शङ्कानिवर्त्तकः ।
द्वेविध्यन्तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥
अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकोऽधुनोच्यते ।
साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

व्याप्तिकर्म्मा [न्] पुं, (व्याप्तिविशिष्टं कर्म्म यस्य ।) व्यापनक्रियाविशिष्टः । सर्व्वत्र व्याप्तक्रियः । तद्वैदिकपर्य्यायः । इन्वति १ नक्षति २ आक्षाण ३ आनट् ४ आष्ट ५ आपान ६ अश्नुत् ७ नशत् ८ आनशे ९ अश्नुते १० । इति दश व्याप्तिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्याये । १८ ॥

व्याप्यं, क्ली (व्याप्यते इति । वि + आप + ण्यत् ।) साधनम् । यथा । व्याप्यं लिङ्गञ्च साधनम् । इति सङ्कीर्णवर्गे त्रिकाण्डशेषः । कुष्ठौषधम् । इत्यमरः ॥

व्याप्यः, त्रि, (वि + आप + ण्यत् ।) व्याप्तिविशिष्टः । व्यापनीयः । यथा,—

'प्रस्थानं ते कुलिशकलनाद्विश्चितं पाक्षतार्य्यैः क्षित्तेः शाकं तदपि रमते याति याचीति याच्ञाम् ।
अप्रामाण्यं कथयति सदा तन्द्रसङ्गं वियोगी व्याप्यज्ञानाद्व्यापकधियो व्यापकस्यापि सिद्धौ ॥'

इति पदाङ्कदूतः ॥

(यथा, भागवते । ७ । ६ । २२ ।

"प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।
व्याप्यव्यापकनिर्द्देश्यो ह्यनिर्द्देश्योऽविकल्पितः ॥")

व्यामः, पुं, (विशेषेण अम्यतेऽनेनेति । अम गतौ + घञ् ।) तिर्य्यक्पार्श्वे ततयोः सहस्तयोर्बाह्वोरन्तरम् । वाँउ इति भाषा । व्यामीयतेऽनेन व्याम इत्यन्ये कभावं इत्युक्तमोद्रो ह । इत्यमरभरतौ । "व्यामन्यामन्यग्रोधपरिमण्डलाः